شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن توزۇلدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

كىرىش سۆز I

ۋۇۋېنشياك خوجا سالى

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل شەھەرلىك گومىتېتى، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە تەزكىرە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ قوللىشى، ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، تەھرىر خادىملارنىڭ سەككىز يىل جاپالىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ئاخىر كەڭ كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ، شەھىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي پەن سەپىدىكى زور بىر نەتىجە، پۈتۈن شەھىرىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان بىر چوڭ ئىش.

قۇمۇل ــ شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى، چېگرا رايونىدىكى مۇھىم شەھەر، تارىخىي ئۇزۇن، دۆلىتىمىزدە ۋە چەت ئەللەردە داڭقى بار. بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى، قۇمۇل خەن سۇلالىسى غەربىي رايونىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ھونلار بىلەن جىددىي تالاشقان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي بولغان. قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ شىمالىدىكى يېڭى لىنىيىسى قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ يۇرتىدۇر، قۇمۇل ئۈزۈمنىڭ قوغۇنى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. قۇمۇلنىڭ زېمىنى كەڭ، 85 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان بۇ زېمىندا مۇنبەت يەر، گۈزەل يايلاقلار بار. تېخى ئېچىلمىغان يەر ئاستى كان بايلىقلىرى مول، كان بايلىقلىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى، تۈرى كۆپ.

قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ نوپۇسى 1988 ــ يىلى 280 نەچچە مىڭغا يەتتى. ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا بۇيەردە ياشاپ، ھالال ئەمگىكى بىلەن بۇ يەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇچقان دەك راۋاجلاندۇرۇپ، تۈرمۇشنى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىدى. پارتىيە 11 ــ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ــ ئومۇمىي يىغىنىنى مۇقەددىمە قىلغان ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش پايانسىز چۆل ــ جەزىرە ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان گۈزەل ماكان ــ قۇمۇلنى تېخىمۇ نۇرلاندۇردى.

تارىخ ــ بىر ئەينەك. ئۇ ئارقىلىق گۈللىنىش ۋە خارابلىشىشنى، پايدا ۋە زىيانىنى بىلگىلى، كەلگۈسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. پارتىيە 11 ــ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ــ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەركەزدىكى رەھبەرلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى كەينى ــ كەينىدىن سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىنى تۈزۈشكە باشلىدى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈشمۇ مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ 1981 ــ يىلدىكى قارارى بويىچە باشلاندى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە ئەسلىدە قەدىمقى زامان يۇقىرى چەك،

1980 - يىل ئاخىرقى چەك قىلىنماقچى ئىدى. تۈزۈلۈۋاتقان مەزگىلدە، 1983 - يىلى 9 - ئايدا، گوۋۇيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. ماتېرىيالنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مۇزاكىرىلىشىپ، ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ۋاقتىنى تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى چېكى قىلىش، يەنى 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇزارتىش قارار قىلىندى. 1984 - يىلى 5 - ئايدا ناھىيە شەھەرگە قوشۇۋېتىلگەن چاغدا، دەسلەپكى ئورىگىنال پۈتكەنىدى. شەھەرلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى بۇ تەزكىرىنى تۈزۈپ چىقىش ۋەزىپىسىنى داۋاملىق تىرىشىپ ئورۇنداش زۆرۈر، دەپ ھېسابلىدى. ئۆتمۈش تارىخنى يەكۈنلەپ چىقىش «تارىخىي ماتېرىياللارنى ساقلاپ قېلىش» قا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن ئەلنى ئىدارە قىلىشتا ئەينەك قىلىشقىمۇ بولىدۇ. تەزكىرىنىڭ نامى يەنىلا «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دەپ بېكىتىلدى.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە بۆلۈم، باب، پاراگراف، مۇندەرىجە، جەدۋەل، سۈرەت، تەرجىمھال، قوشۇمچىلەر بويىچە قۇمۇلنىڭ 300 يىلدىن بۇيانقى تارىخى، جۇغراپىيىسى، سىياسىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ھەربىي ئىشلىرى، مەدەنىيىتى ۋە مۇھىم كىشىلىرى نۇقتىلىق بايان قىلىندى ھەمدە «ھازىرقىسى تەپسىلىي، قەدىمكىسى ئىخچام بولۇش» پرىنسىپى بويىچە ئازادلىقتىن كېيىنكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر ھەمدە سانائەت، يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى نۇقتىلىق بايان قىلىندى. بۇ كىتاب قۇمۇل توغرىسىدىكى قامۇستۇر.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈشتە يېڭى كۆزقاراش، يېڭى ئۇسۇل، يېڭى ماتېرىياللار ئارقىلىق دەۋر ئالاھىدىلىكى، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك ئىمكان قەدەر ئەكس ئەتتۈرۈلدى. بىراق ماتېرىيال چەكلىمىسى ۋە تۈزگۈچىلەرنىڭ سەۋىيىسى تۈپەيلىدىن كىتاب كەمچىلىك، خاتالىق ۋە نۇقسانلاردىن خالى ئەمەس. ھۆرمەتلىك كىتابخانلاردىن تەنقىد بېرىپ تۈزىتىشىنى سورايمىز.

تەزكىرىنى تۈزۈش جەريانىدا شەھىرىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالاقىدار مۇتەخەسسىس،ئالىملارنىڭ غەمخورلۇقى ۋە يېتەكچىلىك قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق، يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ھەمدە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىرمۇنچە قېرىنداش ناھىيە - شەھەرلەردىكى تەزكىرە خىزمەتچىلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىگە ئىھرىشتۇق، بىز بۇ يەردە ئۇلارغا سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۇرىمىز.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ شەھىرىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا تېگىشلىك رول ئويناشىنى ۋە تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشنى تىلەيمىز.

بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورلىرى: ۋۇ ۋېنشياڭ ــ ج ك پ قۇمۇل شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، خوجا سالى ــ قۇمۇل شەھىرىنىڭ باشلىقى.

كىرىش سۆز II

فۇ جېنلۇن

ھازىرقى زامان تارىخشۇناسى، پروفېسسور، جۇشىزۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە سۇنغان «دۆلەت تارىخخانىسى قۇرۇش ھەققىدىكى تەكلىپ» تە «مىللەتنىڭ گۈللىنىشى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى پۈتۈنلەي دۆلەت تارىخىنى ئۆزىنىڭ جېنى قىلغانلىقىدىندۇر. ئاتا-بوۋىمىز تارىخنى ياراتقاندىن تارتىپ ھازىرغىچە 4000—5000 يىل بولدى، تارىخ ئۇزۇلۈپ قالماي پارلاق نۇر چېچىپ كەلمەكتە، بۇ جەھەتتە دۇنيادىكى باشقا دۆلەتلەرنى دۆلىتىمىز بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ بولۇشى تارىخ روھىنىڭ تاۋلىشىدىن ئايرىلمايدۇ» دەپ يازغانىدى. جايلار تەزكىرىسىگە شۇ جايىنىڭ پۈتۈن تارىخى يېزىلىدۇ، سۇ ئالالىسى دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل ھالدا تەزكىرە يېزىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئەھمىيىتى مىللىي روھىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. تارىخ-تەزكىرە يېزىش — دۆلىتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس ئېسىل ئەنئەنىسى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جايلارنىڭ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ يېڭىتەزكىرە يېزىشى چاقىرىق قىلىندى. تەزكىرە يېزىش ھەقىقەتەنمۇ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى، جىددىي ئىش. جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى 1985 - يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ماقۇللىغان «يېڭىچە تەزكىرە يېزىش خىزمىتىگە دائىر ۋاقىتلىق بەلگىلىمە»—يېڭى تەزكىرە يېزىشنىڭ ئۆلچىمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى تەزكىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشنىڭمۇ ئۆلچىمى. قۇمۇلنىڭ يېڭى تەزكىرىسى مۇشۇ «ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» گە ئۇيغۇن.

يېڭى تەزكىرىدە كونا تەزكىرىنىڭ خاتىرە، تەرجىمىھال، سۈرەت، جەدۋەل، قوشۇمچە قاتارلىق ژانىرلىرى قوللىنىلغان، پروگراممىسى بۆلۈم، باب، پاراگرافلاردىن تەشكىل تاپقان، مەزمۇنى 24 قىسىمغا بۆلۈنگەن، قاتلىمى ئېنىق، تەرتىپلىك، بۇ بىرىنچى ئالاھىدىلىكى. ئىقتىساد—ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ ئاساسى. يېڭى تەزكىرىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت، تەبىئىي بايلىق ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق، دۆلەت ۋە خەلق تۇرمۇشى، ئىقتىساد قاتارلىقلار مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ ناھايىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، بۇلار سىياسىي قىسمىنىڭ ئالدىغا قويۇلۇپ، يىراق كەلگۈسى نەزەردە تۇتۇلغان. ئۇ شۇ جايىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلمىي ئاساسقا ئىگە ئومۇمىي ئەھۋاللار بىلەن تەمىنلەپ بېرەلەيدۇ، شۇ جايدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە مەسئۇل تارماقلارنىڭ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، مۇناسىپ تەدبىرلەرنى تۇزۇپ چىقىشىغا پايدىلىق. بۇ ناھايىتى ئەسقاتىدىغان كىتاب، بۇ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى. پارتىيە،

هۆكۈمەت، ئىجتىمائىي گۈرۈھلار توغرىسىدىكى قىسمىدا ھازىرقىسى تەپسىلىي، قەدىمكى ئىخچام بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۆزگىچە يېزىلغان. زور سىياسىي ئىشلار، ۋەقەلەر قىسقا بايان قىلىنغان. ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن كۆز قاراشلار مۇۋاپىق. ھەربىي ئىشلار قىسمىدا خاتىرىلەنگەن ئىشلاردىمۇ مۇشۇ جايدا تارىختا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەر مۇۋاپىق تاللانغان، چۈشۈرۈپ قويۇلماي، بىر - بىرلەپ بايان قىلىنغان. بۇ ئۇچىنچى ئالاھىدىلىكى. جەمئىيەت، تەرەققىيات تارىخىنى ئۈزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. يېڭى تەزكىرىدە ھەربىر ئىش خاتىرىگە ئېلىنغاندا ھامان ئۇنىڭ تېگى - تەكتى سۈرۈشتە قىلىنىپ، باش - ئايىغى بىردەك چىقىرىلغان، بۇ تۆتىنچى ئالاھىدىلىكى. قۇمۇل قەدىمدە كۆنىلى دەپ ئاتالغان. قەدىمكى كىتابلاردا قۇمۇل ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار ئانچە كۆپ ئەمەس. داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) جۇڭ فاڭ تۇزۇپ چىققان 51 جىلدلىق «قۇمۇل تەزكىرىسى» ۋە چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1909 - يىلى) لىيۇ رۇڭتۇڭ تۇزۇپ چىققان «قۇمۇل بۇاستە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يېرت تەزكىرىسى» دېگەن ئىككىلا قەدىمكى تەزكىرە بار. تەزكىرە يېزىشقا ماتېرىيال كەمچىل ئەھۋال ئاستىدا قۇمۇل تەزكىرىسىنى تۈزگەن يولداشلار جىق ماتېرىيال توپلاپ، ئىنتايىن زورتىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئارخىئولوگىيىلىك ماقالە ۋە ماتېرىياللارنى كۆرۈپ چىققان. نۇرغۇن ئارخىپ ماتېرىياللارنى كۆچۈرگەن، ئاسار - ئەتىقىلەر، غەربىي رايونىدا ساقلىنىپ قالغان ئابىدىلەر، گېزىت - ژۇرناللاردىنمۇ ماتېرىيال ئالغان، يەرلىك پېشقەدەملەرنى ۋە ئىنقىلابىي ئەجدادلارنى زىيارەت قىلغان، كەم - كۈتە جايلارنى تولۇقلاپ مۇكەممەل كىتاب قىلىپ چىققان، بۇ بەشىنچى ئالاھىدىلىكى. قۇمۇلنىڭ تاشقى قوشنىلىرى كۆچلۈك بولۇپ، ئۇلار ھەدىسلا دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 30 - يىلى (1602 - يىلى)، خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى پورتۇگالىيەلىك ئىببىندۇ شىنجاڭنىڭ قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، خوتەن، ئاقسۇ، قاراشەھەر، تۇرپان، پىچان ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىپ رازۋېتكا قىلغان؛ چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ بىرىنچى يىلى (1875 - يىلى)، قوقانلىق ياقۇبېگنىڭ ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى» نىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كۆرسەتىش ئۇچۇن، چىڭ ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشى سۈپىتىدە شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتكەن. جىن شۇننى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ قوشقان. جاڭ ياۋ قول ئاستىدىكى ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەردىن 14 يىڭنى باشلاپ قۇمۇلغا بارغان. زوزۇڭتاڭ سۇجۇغا (ھازىرقى جيۇچۈەن) كەلگەندە، لىيۇجىنتاڭمۇ خۇنەن قوشۇنىدىن 20 يىڭ ئەسكەرنى باشلاپ، جىمىسارغا يېتىپ بارغان. ئۇچ يىلدىن كېيىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭلار تىنچىتىلغان. قالايمىقانچىلىق بولۇۋاتقان ئاشۇ چاغلاردا، چارروسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلىنى بېسىۋالدى. گۇاڭشۈنىڭ 5 - يىلى (1879 - يىلى)، چار روسىيىسىنىڭ گېنېرالى ئارمىيىسى پىرژېۋالسكىي يېتەكچىلىكىدىكى «ئىلىنى كۆزىتىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان ئېكسپېدىتسىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى دۆلىتىمىزنىڭ ھەربىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاش ئۈچۈن بارىكۆلدىن قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن. يېڭى تەزكىرە مۇشۇ

تارىخلارنى ئالاقىدار باب، پاراگرافلارغا كىرگۈزۈپ، خەلقىمىزنى كۆچلۈك دۈشمەن لەرنىڭ دۆلىتىمىزنى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتىدىن ھەر ۋاقىت ھوشيار بولۇشقا دەۋەت قىلغان. بۇنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭقۇر، بۇ، مەزكۇر كىتابنىڭ ئالتىنچى ئالاھىدە لىكى. مىللەتلەرۋەدىن قىسمىدا يەرلىك مىللەتلەر، دىنىي ئىشلار سۆزلىنىپ يەرلىك ئالاھىدىلىكنىڭ نامايان قىلىنمىشى، نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ساقلاپ قېلىنىشى دۆلەتنىڭ مىللىي سىياسىتىگە قاتتىق ئەمەل قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇ، بەكمۇ قىممەتلىكتۇر، بۇ يەتتىنچى ئالاھىدىلىكى. قوغۇن، كارىز، مىللىي مۇزىكىلار دىمۇ يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدە لەندۇرۇلگەن، بۇ، سەككىزىنچى ئالاھىدىلىكى. 24 - قىسىمدا تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئاز ئۇچرايدىغان ئاجايىپ ۋەقەلەر بار بولۇپ، تارىخنى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بو لىدۇ، بۇ، توققۇزىنچى ئالاھىدىلىكى. قىسقىسى، بۇ يېڭى تەزكىرىدە ۋەقەلەر ئەتراپلىق خاتىرىلەنگەن. ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار توغرا. يېڭى - كونا جەمئىيەتلەر سېلىشتۇرۇلۇپ، يېڭى جۇڭگونىڭ سۆيۈملۈكلىكى نامايان قىلىنىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈلگە بىلەن، ئىلمىي تەتقىقات ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىل گەن. شۇنداقلا، بۇ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش نىڭ ياخشى ماتېرىيالى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئەسقاتىدىغان ياخشى تەزكىرە.

1940 - يىلى يازدا، ئىشىم چىقىپ قېلىپ قۇمۇلدا ئۇچ كۈن تۇرۇپ قالغان. يەرلىك خەلق تۇرمۇشىنىڭ ناچارلىقىنى كۆرۈپ كۆڭلۈم بۇزۇلغانىدى. ھازىر يېڭى تەزكىرىدىن قۇمۇلنىڭ يېڭى قىياپىتىنى كۆرۈپ، بەك خۇشال بولدۇم. قۇمۇلۇق يول داشلارنىڭ ئۇمىدىنى يەردە قويماي، بۇ كىرىش سۆزىنى يېزىپ بەردىم.

ئىزاھات: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى ۋۇ جېنلۇن جۇڭگو تارىخىي مۇزىيىنىڭ تەتقىقاتچىسى، جۇڭگوتەزكىرە جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي مەسلىھەتچىسى.

كىرىش سۆز III

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ دۇنياغا كېلىشى يۈرتۇم قۇمۇل دىيارىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى بىر چوڭ خۇشاللىق ئىش. ئۇ، شىنجاڭنىڭ تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى ئۇلۇغ بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى گۈللەندۈرۈشتىمۇ بەلگىلىك قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ مەزمۇنى مول، ئەتراپلىق ۋە ئېنىق بولۇپ، قۇمۇل دىيارىنىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار زور ۋەقەلەر ۋە مۇشۇ جەرياندا مەيدانغا كەلگەن تارىخىي شەخسلەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ قۇمۇلنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت قىياپىتى ھەمدە مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورنى قاتارلىقلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

بىر پارچە كىتابنىڭ قىممىتىنى ئۇلۇغلىشتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تارىخىنى ۋە رېئال ئىجتىمائىي پاكىتلارنى قانچىلىك دەرىجىدە بىر قەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىگە قارىلىدۇ. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ بۇ جەھەتتىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك. شۇڭا ئۇنى خېلى يۇقىرى ئىشلىتىلىش قىممىتىگە ئىگە ئىلمىي ئەسەر دېيىش كېرەك.

تەزكىرە بىلەن تارىخ ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى ئۇقۇم. مېنىڭچە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ يەردىكى، ئالدى بىلەن، تەزكىرە ئوبېيېكتىپ بايانغا ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەدھىيە ۋە تەنقىدمۇ مۇشۇ بايانىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، پاكىت ئارقىلىق ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. «بايان قىلىش، ئىجاد قىلماسلىق» دېگەن مانا مۇشۇ. تارىخ بولسا، ئاساسلىقى، تارىخىي ماتېرىياللارنى تەرتىپ چىقىش ئارقىلىق شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىدۇ. تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەيدۇ. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە تەزكىرىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى خېلى ياخشى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، قۇمۇل - شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تارىخىي ئۇزۇن، بايلىقى مول، تەبىئىي مۇھىتى گۈزەل، ستراتېگىيىلىك ئورنى مۇھىم بىر جاي بولۇپ، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە، مىلادىدىن 1000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ھالال ئەمگىكىگە تايىنىپ، بۇ بوستانلىقنى ئاچقان. 70 - يىللاردا قارا دۆۋىدىن قېزىپ ئېلىنغان ھازىرغا قەدەر تەخمىنەن 3200 يىل بولغان قۇرۇق جەسەت

هەم ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ كۆمۈلگەن بۇيۇملار ۋە مىلاددىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن ئېتىبارەن قوللىنىشقا باشلىغان «كۇنمىلى»، «昆弥里» دېگەن قەدىمىي جاي نامى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قۇمۇل تارىختا چاڭئەندىن قەدىمىي رېمىنچە، ۋە يېقىن شەرقىچە سوزۇلغان داڭلىق يىپەك يولىدىكى بىر تۈگۈن بولۇپ، ئەينى زامانىدىلا ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ھالاك بولغانىدىن كېيىن قۇمۇل ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم پائالىيەت زېمىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتى شىنجاڭدىكى باشقا رايونلاردىن جىق كېيىن بولغانلىقتىن، نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ يەردە ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە قارىغاندا ئازراق، شۇڭا، قەدىمىي ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىلىك مەدەنىيىتىمۇ بۇ يەردە كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ تونۇشنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، مەن، قۇمۇلنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى، تىلى، دىنى، ئىقتىسادى، ئۆرپ ـ ئادىتى ھەمدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، مەدەنىيەت ـ سەنئەت مىراسلىرىنى ئېچىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە جاي، دەپ ھېسابلايمەن.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل دىيارىدىكى خەلقلەر ئۇزاق ۋاقىت فېئودال ۋاڭلىقىنىڭ ۋە مىلىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەم ئېزىشىگە ئۇچراپ كەلگەن. ئۇلار تىرىك چىلىك يولىدا، كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن ئۇلۇغۋار قەھرىمانلىق داستانىنى يېزىپ چىقتى، ياپون فاشىستلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا، قۇمۇل ستراتېگىيىلىك ئارقا سەپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا لازىملىق ماددىي بۇيۇملارنى توشۇش جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

يۇقىرىقى نۇقتىلار تەزكىرىنىڭ ئالاقىدار باب، پاراگرافلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن. شۇڭا، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى قۇمۇلنىڭ قامۇسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» يۇرتۇمىزدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان تەزكىرە خىزمەتچىلىرىنىڭ بىر نەچچە يىللىق جاپالىق ئەمگىكى ۋە يۈرەك قېنىنىڭ جەۋھىرى. مەن بۇ يولداشلارغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن، ئۇلارنى تەبرىكلەيمەن.

تەزكىرىنىڭ تېخنىمۇ مۇكەممەل بولۇشى ئۈچۈن، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئوقۇغانلىكى مۇشتېرىلارنىڭ تەزكىرىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ۋە كەمچىلىك ـ خاتالىقلارنى يوشۇرماي كۆرسىتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئىزاھات: بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى: ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى

1. خاتىرىلەش دائىرىسى. مىنگۇنىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىشتىن بۇرۇن ناھىيە تەۋەسىدە يۈز بەرگەن چوڭ - چوڭ ئىشلار ئىمكان قەدەر كىرگۈزۈلۈپ مۇكەممەل قىلىشقا تىرىشىلدى؛ مىنگۇنىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) دىن كېيىن، بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن (قىسقارتىپ دۆلەتلىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن دەپ ئېلىندى) ئاساسلىقى ناھىيە قارىمىقىدىكى ئورۇنلاردىكى ئىشلار بايان قىلىندى. ناھىيە تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق ئاپتونوم رايون، بىڭتۇەن، تۆمۈرىيول، ۋىلايەت ھەم ھەربىي قىسىم سىستېمىسىدىكى ئىشلار ئالاقىدار باب، پاراگرافلاردا قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى.

2. تەرتىپى. بۇ كىتاب بۆلۈم، باب، پاراگراف، مۇندەرىجىنى ئاساسىي رامكا، سۆزەت، تەزكىرە، جەدۋەل، تەرجىمھال، قوشۇمچىلارنى ئاساسىي شەكىل قىلىپ تۇغرا ۋە ئۇزۇن لىنىيە بويىچە يېزىلىپ، تۇغرا لىنىيە ئاساس قىلىندى. تەزكىرە ئىچىدە تارىخىمۇ بار بولۇپ، تەزكىرە ئاساس قىلىندى. ئومۇمىي بايان، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى بۆلۈم، بابلار قاتارىغا كىرگۈزۈلمەي، كىتاب بېشىغا قويۇلۇپ، ئاندىن مەمۇرىي رايون، جۇغراپىيىلىك مۇھىت، يېزا ئىگىلىكى، قوغۇن قاتارلىق 24 بۆلۈمگە ئايرىلدى.

3. ماتېرىيال. بۇ تەزكىرىدە ئارخىپ، تارىخىي كىتابلاردىكى ماتېرىياللار ئاساس، تەرىپلەر قوشۇمچە قىلىندى. نەقىللەرنىڭ كېلىش مەنبەسىگە بىر - بىرلەپ ئىزاھات بېرىلمىدى. پايدىلىنىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئارىلاشما بۆلۈمدە يەرلىك ماتېرىياللار مۇندەرىجىسى بېرىلدى. دۆلەتلىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ستاتىستىكىلىق سانلارغا كەلسەك، ئاساسلىقى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەمىنلىگەن سانلار ئۆلچەم قىلىندى. پىلان كومىتېتى تەمىنلىمىگەن ستاتىستىكىلىق سانلاردا بولسا، كەسپىي تارماقلار تەمىنلىگەن سان ئۆلچەم قىلىندى.

4. ئادەم ئىسمى، جاي ناملىرىنىڭ تەرجىمە قىلىپ يېزىلىشى. قەدىمكى زامانداكى ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىسمىنى، جاي ناملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ يېزىش ئۇسۇلىدا ئارخىپ، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق تەرجىمىسى بارلىرى بولسا، قەدىمكىسى بىلەن ھازىرقىسى بىردەك بولسۇن ئۈچۈن، ئومۇمەن ئۆزگەرتىلمىدى. ھازىرقى زامانداكى ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىسمى، جاي ناملىرى ئادەتتىكىدەك بويىچە ئېلىندى.

5. يىل ۋە ئاي، كۈن. دۆلەتلىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىسىگە ئادەتتە ئەينى زامانداكى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىپ كەلگەن يىل قوللىنىلدى. تىرناق ئىچىگە مىلادى يېزىپ قويۇلدى. دۆلەتلىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكىسىگە مىلادى قوللىنىلدى. يىلنىڭ كەينىگە خەنزۇچە خەت بىلەن يېزىلغان ئاي، كۈنلەر قەمەرىيىنى كۆرسىتىدۇ، ئەرەب سىفىرى بىلەن يېزىلغان ئاي، كۈنلەر شەمسىيىنى كۆرسىتىدۇ. «دۆلەتلىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى»، «دۆلەتلىمىز قۇرۇلۇشتىن كېيىن» دېگەن سۆزلەر 1949 - يىل 1 -

ئۆكتەبرنىڭ ئالدى - كەينىنى كۆرسىتىدۇ. «ئازادلىقتىن بۇرۇن» ۋە «ئازادلىقتىن كېيىن» دېگەن سۆزلەر 1949 - يىل 25 - سىنتەبرنىڭ ئالدى - كەينىنى كۆرسىتىدۇ.

6. **ۋاقىت چېكى.** ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى قاتارلىق ئاز ساندىكى باب، پاراگرافلاردا ۋاقىت كەينىگە ياندۇرۇلۇپ قەدىمكى زامانغىچە ھېسابلانغاندىن باشقا، قالغان باب، پاراگرافلاردا چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى ۋاقىتتىن تارتىپ 1983 - يىلغىچە بولغان تەخمىنەن 300 يىللىق تارىخ خاتىرىلەندى.

7. **دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سىياسىي ھەرىكەتلەر.** دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر قانچە قېتىملىق سىياسىي ھەرىكەتلەردىن ئالاقىدار باب، پاراگرافلارغا كىرگۈزگىلى بولمىدىغانلىرى تارقاق بايان قىلىندى. تارقاقلاشتۇرۇشقا ئامال بولمىغانلىرى «چوڭ سىياسىي ئىشلار» قاتارىدا پارتىيە، گۇرۇھلار بۆلۈمىگە كىرگۈزۈلۈپ، مەركەزلىك بايان قىلىندى.

8. **ئومۇمىي بايان ۋە چوڭ ئىشلار خاتىرىسى.** ئومۇمىي بايانداپ پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى قىسقىچە بايان قىلىنىپ، كىتابخانلار ھەر قايسى تەرەپلەردىن قىسقىچە خەۋەردار قىلىندى. چوڭ ئىشلار خاتىرىسىدە قەدىمكىسى بىلەن ھازىرقىسى يۇغۇرۇلۇپ، چوڭ ۋە مۇھىم ئىشلار ئىخچام ھەم يىغىنچاق بايان قىلىندى. پايدىلىنىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ۋاقىت بويىچە بېرىلدى.

9. **شەخسلەر.** ھازىرقى ھايات شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى بېرىلمىدى. ئادەتتە مەلۇم تەسىرگە ئىگە كىشىلەر ياكى كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلەر، كەسىپىي دىنىي زاتلار، ئەلنەغمىچىلەر، ھۈنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ تەرجىمھالى ئەھۋالغا قاراپ كىرگۈزۈلدى؛ تارىختا ساقلىنىپ قالسۇن ئۈچۈن، ئايرىم سەلبىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالىمۇ بېرىلدى. ھايات شەخسلەر ئىسىملىك جەدۋىلىگىلا كىرگۈزۈلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر قايسى سەپلەردە مەيدانغا كەلگەن دەۋر روھىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان يېڭى ئادەم، يېڭى ئىشلار ئۈچۈن «يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات» بابى ئېچىلىپ، شۇ كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرى بايان قىلىندى.

10. **سان سىفىرلارنىڭ يېزىلىشى.** ئاساسىي جەھەتتىن «نەشرىيات بۇيۇملىرىدا سان - سىفىرلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدىغان بەلگىلىمە» بويىچە يېزىلدى. ماقالىنىڭ باش - ئايىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئايرىم جايلىرىغا سەل - پەل ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى.

مۇندەرىجە

سۆزەت .....
كىرىش سۆز I .....
كىرىش سۆز II .....
كىرىش سۆز III .....
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى .....
ئومۇمىي بايان 1
چوڭ ئىشلار خاتىرىسى 11

بىرىنچى قىسىم مەمۇرىي رايونلار

I باب ئورنى ۋە يەر مەيدانى..... 52
II باب ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى 52
III باب ناھىيە بازىرى 58
قوشۇمچە: ناھىيە نامى توغرىسىدا خىلمۇ خىل تەھقىقلەشلەر ۋە ئىزاھلار 66
IV باب گۈڭشې (مەيدان) 69
§1. شەھەر ئىچى گۈڭشىسى 69
§2. راھەتباغ گۈڭشىسى 72
§3. بۇغاز گۈڭشىسى..... 73
§4. تاشۈبلىق گۈڭشىسى 75
§5. بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىسى 77
§6. پالۋانتۇر گۈڭشىسى 79
§7. تىيانشان گۈڭشىسى 81
§8. غەربىي تاغ گۈڭشىسى 83
§9. قارادۆۋە گۈڭشىسى 84
§10. ئاستانە گۈڭشىسى 86
§11. يەتتە قۇدۇق گۈڭشىسى 88
§12. قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى 90

ئىككىنچى قىسىم جۇغراپىيەۋى شارائىت

I باب گېئولوگىيە 100

II باب يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 101
III باب ئىقلىم 104
§1. تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى..... 104
§2. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى، تېمپېراتۇرا..... 106
§3. ھاۋا - يېغىن..... 109
§4. شامال تېزلىكى ۋە شامال يۆنۈلۈشى..... 111
قوشۇمچە: يۈز چاقىرىملىق بورانلىقنىڭ سىرى 113
IV باب گىدرولوگىيىلىك (سۇچىلىق) ئەھۋالى 114
§1. يەر ئۈستى سۈيى..... 114
§2. يەر ئاستى سۈيى..... 115
V باب تۇپراق 118
§1. تۇپراق ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى..... 118
§2. تۇپراقتىكى ئوزۇقلۇق ماددىلار..... 119
VI باب كان بايلىقلىرى 122
§1. مېتال كانلىرى..... 122
§2. غەيرىي مېتال كانلىرى 123
VII باب جانلىقلار 125
§1. ئۆسۈملۈكلەر..... 125
§2. ھايۋانلار..... 126
VIII تەبىئىي ئاپەت..... 127
§1. كەلكۈن..... 127
§2. بوران..... 129
§3. قار ۋە سوغۇق..... 131
§4. قۇرغاقچىلىق ۋە ئېسسىق شامال 132
§5. يەر تەۋرەش..... 133

ئۇچىنچى قىسىم ئاھالە

I باب ئاھالە سانى ۋە ئاھالىنىڭ تارقىلىشى 136
§1. ئاھالىنىڭ كۆپەيمىشى..... 136
§2. ئاھالىنىڭ تارقىلىشى..... 139
II باب ئاھالە قۇرۇلمىسى 140
§1. مىللەتلەر 140

§2. ياش ۋە جىنىس..... 141
§3. مەدەنىيەت سەۋىيەسى 142
§4. كەسىپ قۇرۇلمىسى..... 142
III باب پىلانلىق تۇغۇت 145

تۆتىنچى قىسىم يېزا ئىگىلىكى

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى 152
§1. يەر ئىسلاھاتى..... 152
§2. ھەمكارلىشىش، كوپىراتسىيىلىشىش..... 165
§3. خەلق گۈڭشېسى..... 169
§4. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى..... 172
II باب دېھقانچىلىق 174
§1. تېرىقچىلىق تۈزۈمى..... 175
§2. زىرائەت سورتلىرى..... 181
§3. ئۆسۈملۈك ئاسراش..... 189
§4. دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش 193
III باب چارۋىچىلىق 202
§1. ئوتلاق بايلىقى..... 203
§2. ئوتلاق قۇرۇلۇشى..... 205
§3. چارۋا مال تۈرى..... 209
§4. چارۋا كېسەللىكلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاش..... 213
§5. چارۋىچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى..... 221
IV باب ئورمانچىلىق 228
§1. ئورمان بايلىقى..... 228
§2. ئادەم كۈچى بىلەن ئورمان بىنا قىلىش 229
§3. ئورمان باشقۇرۇش 233
قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ھەققىدىكى بەلگىلىمىسى..... 237
§4. ئورمانچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى 241
قوشۇمچە: مېۋە كانى ــ قارادۆۋە 245
V باب قوشۇمچە كەسىپ :..... 247
§1. بېلىقچىلىق 247
§2. ھەسەل ھەرىسى بېقىش..... 250
§3. پىلە بېقىش..... 252
§4. بۇغا بېقىش..... 254

§5. توخو بېقىش 254
VI باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى 255
§1. ئاپپاراتلار 258
§2. مەشغۇلات سەۋىيىسى 260
§3. ماشىنا - سايمان تۈرى 261
VII باب دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۈرمۇشى 265
قوشۇمچە I: ناھىيە تەۋەسىدىكى بىگىتۈەن دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 273
قوشومچە II: يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار تىپلار 280

بەشىنچى قىسىم قۇمۇل قوغۇنى

I باب تېرىلغۇ كۆلىمى 286
II باب ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى 289
III باب ئاساسلىق سورتلار 293
§1. يەرلىك سورتلار 293
§2. باشقا جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار 295
IV باب كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش 297
§1. قوغۇندا بولىدىغان كېسەللىكلەر 298
§2. ھاشارات زىيانداشلىقى 300
V باب ساقلاش ۋە قۇرۇتۇش 301
§1. ساقلاش 301
§2. قوغۇن قېقى قۇرۇتۇش 304
قوشۇمچە: قوغۇن ماكانى بۇغاز 306

ئالتىنچى قىسىم سۇ ئىشلىرى. سۇ ئېلېكتىرى

I باب سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى 310
§1. ئېرىق - ئۆستەك 310
§2. سۇ ئامبىرى 315
قوشۇمچە: تۆرۈك سۇ ئامبىرى 318
§3. ماشىنىلاشقان قۇدۇق 318
§4. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى ۋە شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش 321
II باب كارىز 322
§1. پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى 322
§2. تارقىلىشى 324

§3. تۇزۇلۇشى ۋە ئاسرىلىشى..... 326
§4. كارىزنىڭ ئۆزگەرتىلىشى 328
III باب يېزا ئېلېكتر قۇرۇلۇشى..... 329
§1. توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلۇشى..... 329
§2. كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى..... 331
IV باب ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى..... 334
§1. يەر تۇزلەش..... 334
§2. شورلۇقنى ياخشىلاش..... 335
V باب قۇرۇلۇشلارنى باشقۇرۇش 336
§1. باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى..... 336
§2. سۇ ئامبارلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى..... 338
§3. ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ باشقۇرۇلۇشى..... 339
§4. سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش..... 340
§5. يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان توكنىڭ باشقۇرۇلۇشى..... 341
§6. سۇغىرىش ئۇنۇمى..... 342
VI باب كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش..... 344
§1. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى..... 344
§2. قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى..... 345
VII باب سۇ ئىشلىرىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى..... 347
§1. شىمالىي تاغلىق رايوندىكى ئېقىنلار مەركەزلەشكەن رايون 347
§2. ئوتتۇرا قىسىم تۇزلەڭلىك سۇغىرىش رايونى..... 348
§3. تۇزلەڭلىكنىڭ شەرقىي، غەربىي جەنۇبىدىكى قۇرغاق، چۆل، سۇ قىس رايون..... 349
قوشۇمچە: لاپچۇق، قارادۆۋىلەردىكى سۇ ماجىراسى 350

يەتتىنچى قىسىم سانائەت

I باب كانچىلىق 361
§1. كۆمۈر 361
§2. ۋولفرام كانى 362
§3. كۆل تۇزى 363
§4. تەبىئىي شۇلتا ۋە شور..... 364
§5. باشقا كان مەھسۇلاتلىرى..... 364
II باب خىمىيە سانائىتى..... 365

§1. فوسفورلۇق ئوغۇت..... 365
§2. ناترىي سولفىد..... 366
III باب بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى 366
§1. سېمونت ۋە سېمونت بۇيۇملىرى..... 366
§2. خىش..... 367
§3. تاش ماتېرىياللىرى..... 368
IV باب يېمەك - ئىچمەك، تاماكا..... 368
§1. ئۇن تارتىش..... 368
§2. ياغ تارتىش 369
§3. تېتىتقۇلار 369
§4. ئاق ھاراق..... 370
§5. موخۇركا..... 370
V باب تېرە، چەم-خۇرۇم ۋە ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار..... 371
§1. تېرە بۇيۇملار..... 371
§2. چەم - خۇرۇم بۇيۇملار..... 371
§3. يۇڭ بۇيۇملار..... 372
VI باب تىككۇچىلىك..... 372
§1. كىيىم - كېچەك تىكىش 372
§2. لاتا ئاياغ تىكىش 373
VII باب كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان مېتال بۇيۇملار كەسپى..... 373
§1. چويۇن قۇيىمچىلىقى 373
§2. قاتالستىر بۇيۇملار 374
VIII باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا-سايمانلىرى ياساش ۋە رېمونت قىلىش..... 374
§1. تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى..... 374
§2. ئۇلاغ ھارۋىسى..... 375
§3. تراكتور رېمونت قىلىش..... 375
§4. بالون رېمونت قىلىش..... 376
IX باب ياغاچ سايمان-ئۆي جاھازلىرى ۋە باشقىلار..... 376
§1. ياغاچ سايمان - ئۆي جاھازلىرى..... 376
§2. پاختا ئېتىش..... 377
X باب بىناكارلىق 377
قوشۇمچە: ناھىيە تەۋەسىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، بېگىتۇەنگە قاراشلىق ئاساسلىق كارخانىلار 379

سەككىزىنچى قىسىم قاتناش. پوچتا - تېلېگراف

I باب قۇرۇقلۇق تىرانسپورتى 386
§1. يول 386
§2. ترانسپورت قوراللىرى 395
§3 يولۇچى ۋە يۈك تىرانسپورتى 396
II باب خەلق ئاۋىئاتسىيىسى 400
III باب پوچتا ئىشلىرى 401
§1. پوچتا يوللىرى 401
§2. پوچتا يوللانمىسى، گېزىت - زۇرنال 405
IV باب تېلېگراف - تېلېفون 407
§1. تېلېگراف 407
§2. تېلېفون 407

توققۇزىنچى قىسىم سودا

I باب ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 415
§1. خۇسۇسىي سودا 415
§2. كوللېكتىپ سودا 417
§3. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا 418
§4. تەمىنات سودا كوپىراتىپ سودىسى 419
§5. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا 420
II باب ئاشلىق، ياغ ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش 423
§1. ئاشلىق ۋە ياغلىق دان 423
§2. چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئېكىسپورت مەھسۇلاتلىرى 426
§3. چارۋا 428
§4. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار 429
§5. كېرەكسىز ماددىي ئەشيالار 431
III باب سېتىش 432
§1. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى 432
§2. تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى 438
قوشۇمچە: سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 444

ئۇنىنچى قسسم سودا-سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

I باب كارخانىلارنى تەزىملاش..... 448
§1. خۇسۇسىي كارخانىلارنى تەزىملاش..... 448
§2. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ كارخانىلارنى تەزىملاش..... 451
II باب بازار باشقۇرۇش..... 452
§1. بازارلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... 452
§2. قانۇنسىز تىجارەت قىلىشقا زەربە بېرىش..... 453
III باب ئىقتىسادىي توختاملىنى باشقۇرۇش..... 455
§1. توختام ئىمزالاش..... 455
§2. كېلىشتۈرۈش ۋە كېسىم قىلىش..... 456

ئون بىرىنچى قسسم مالىيە. باج. پۇل مۇئامىلىسى

I باب مالىيە..... 459
§1. مالىيە كىرىمى..... 459
§2. مالىيە چىقىمى..... 462
II باب باج..... 464
§1. تەرەققىيات جەريانى..... 464
§2. تۈرلۈك سودا سانائەت بېجى..... 465
§3. تۇز بېجى..... 471
§4. دېھقانچىلىق بېجى..... 472
§5. چارۋىچىلىق بېجى..... 476
III باب پۇل مۇئامىلىسى..... 477
§1. تەرەققىيات جەريانى..... 477
§2. پۇل..... 479
§3. پۇل ئامانىتى..... 483
§4. ئىناۋەتلىك قەرز..... 484
§5. زايوم، دۆلەت خەزىنە چېكى..... 486

ئون ئىككىنچى قسسم پارتىيە. ئىجتىمائىي تەشكىلات

I باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى..... 490

§1. ياپـۇن باسـقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتـىيىسىنىڭ ئەزالىرى قۇمۇلـدا..... 490
§2. تەشـكىلىي قۇرۇلۇش..... 496
§3. تەشـۋىقات ـ تەربىيە خىزمىتى..... 505
§4. بىرلـىك سـەپ..... 508
§5. ئىنتىزام تەكـشۈرۈش..... 509
§6. قۇرۇلـتاي..... 510
II باب جۇڭگو گومىنداڭ..... 515
§1. ناھـىيىلىك داڭبۇ..... 515
§2. يەتـتەقـۇدۇق چۈشىنبـۇسى..... 517
III باب ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار..... 517
§1. ئىشـچى ـ خىزمەتـچىلەر تەشكىـلاتى..... 517
§2. سودا ـ سانائەتـچىلەر تەشكىلاتلىرى..... 519
§3. دېھقانـلار تەشكىلاتلىرى..... 521
§4. ياشـلار تەشكىلاتلىرى..... 521
§5. ئاياڭـلار تەشكىلاتلىرى..... 523
§6. سىيـاسىي تەشكىلاتـلار..... 525
§7. مەدەنـىيەت تەشكىلاتلىرى..... 528
قوشۇمچە: بۇرادەرلەر ئۈيۈشمىسى، يۇرتداشلار ئۈيۈشمىسى..... 530
IV باب زور سىياسىي ۋەقەلەر..... 533
§1. ئامېرىكـا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش..... 533
§2. ئەكسىلئىنقىـلابچىلارنى باستۇرۇش..... 535
§3. «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى..... 536
§4. ئەكسىلئىنقىلابـچىلارنى تازىلاش، كادىرلارنى تەكشۈرۈش..... 538
§5. «ئىستىل تۈزىتىش ۋە ئوڭـچىلارغا قارشى تۇرۇش» كۈرىشى..... 539
§6. «چـوڭ سەكرەپ ئىلـگىرىلەش»..... 540
§7. «ئوڭـچىللىق» قا قارشى تۇرۇش ۋە تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش، ئەسلىگە كەلـتۈرۈش..... 542
§8. سوتـسىيالىستىك تەربىيە..... 544
§9. «مەدەنـىيەت زور ئىنقىلابى»..... 549
§10. پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئىنكىلاش..... 556
§11. سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش... 558

ئون ئۈچىنچى قىسىم هاكىمىيەت. سىياسىي كېڭەش

I باب خەلق قۇرۇلتىيى 564
§1. هەر مىللەت، هەر ساهە ۋەكىللىرى يىغىنى 564
§2. خەلق قۇرۇلتىيى 566
§3. دائىمىي كومىتېت 570
§4. سايلام 570
II باب خەلق هۆكۈمىتى 572
§1. هۆكۈمەت ئورگانلىرى 572
§2. ئاساسىي قاتلام هاكىمىيىتى 577
III باب خەلق سىياسىي كېڭىشى 577
IV باب مىنگو دەۋرىدىكى هاكىمىيەت ۋە پارلامېنت ئورگانلىرى 579
§1. ناهىيىلىك هۆكۈمەت 579
§2. يەتتە قۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى 582
§3. ئاساسىي قاتلام هاكىمىيەت 583
§4. كېڭەش پالاتاسى (سەنيىخۇي) 583

ئون تۆتىنچى قىسىم قۇمۇل ۋاڭلىرى

I باب قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى 586
II باب تارىختا ئۆتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى 589
§1. بىرىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەبەيدۇللا 589
§2. ئىككىنچى ئەۋلاد ۋاڭ گوپا بەگ 590
§3. ئۈچىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىمىن 590
§4. تۆتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ يۈسۈپ 593
§5. بەشىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىسهاق 596
§6. ئالتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەردىشىر 597
§7. يەتتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر 597
§8. سەككىزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ مۇهەممەت 600
§9. توققۇزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ شامەخسۇت 602
III باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى كۈنى 605
IV باب ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى 608
V باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ يەر - زېمىن، مال - مۇلۇكلىرى 612
§1. يەر زېمىنلىرى 612

§2. مال - مۈلۈكى 614
قوشۇمچە: قۇمۇلنىڭ كەنجى ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىقلىما..... 615

ئون بەشىنچى قىسىم خەلق ئىشلىرى. ئەمگەك. كادىرلار

I باب خەلق ئىشلىرى..... 619
§1. قۇتقۇزۇش..... 619
§2. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپەقە بېرىش..... 626
§3. ئىجتىمائىي ئورۇنلاشتۇرۇش..... 630
II باب ئەمگەك، كادىرلار خىزمىتى..... 632
§1. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى..... 632
§2. كادىرلار قوشۇنى..... 632
§3. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش..... 635
§4. ئىش ھەققى..... 636
§5. ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى..... 641

ئون ئالتىنچى قىسىم ئەدلىيە

I باب جامائەت خەۋپسىزلىكى 646
§1. ئاپپاراتلار..... 646
§2. جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى 646
§3. نوپۇس باشقۇرۇش..... 648
§4. قاتناشنى باشقۇرۇش..... 649
§5. ئوت ئۆچۈرۈش..... 650
قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە دادۇيى 650
II باب سوت..... 650
III باب تەپتىش 652
IV باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى 653
V باب مىنگو دەۋرىدىكى ساقچى ئىدارىسى ۋە سوت مەھكىمىسى..... 654
§1. ساقچى ئىدارىسى..... 654
§2. قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى..... 656

ئون يەتتىنچى قىسىم ھەربىي ئىشلار

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈش 658

§1. ئاپپاراتلار 658
§2. ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئەھۋالى 663
II باب ھەربىي خىزمەت ۋە خەلق ئەسكىرى 673
§1 ھەربىي خىزمەت 673
§2. خەلق ئەسكىرى 674
III باب دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى 675
§1. تورپاق يېغىلىقى 675
§2. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى 679
§3. خوجانىياز ھاجىنىڭ جىن شۇرىنىغا قارشى كۈرىشى 687
IV باب غەربىي يۇنىلىش ئارمىيىسى شىڭشىڭشىيادا 714
V باب سوۋېت ئارمىيىسى قۇمۇلدا 717
§1. ھاۋا ئارمىيىسى بازىسى 717
§2. قىزىل 8 - ئۇەن 719
VI باب توپىلاڭنى تىنچىتىش 725
§1. يولۋاسنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى 725
§2. ئىلى توپىلىڭى 730

ئون سەككىزىنچى قىسىم ماۋاربىپ. پەن - تېخنىكا

I باب ئادەتتىكى ماۋاربىپ 735
§1. ھەقسىز مەكتەپ، بىلىم يۇرتى ۋە كونىچە مەكتەپ 735
§2. بالىلار تەربىيىسى 738
§3. باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋاربىپى 739
§4. ئوتتۇرا مەكتەپ ماۋاربىپى 751
§5. تەربىيچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش 756
II باب چوڭلار ماۋاربىپى 763
§1. دېھقانلار ماۋاربىپى 763
§2. ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماۋاربىپى 766
III باب ئوقۇتقۇچىلار 766
§1. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 766
§2. ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش 767
IV باب خىزمەتچى، مەكتەپ ئۆيلىرى ۋە ئۇسكۇنىلەر 769
§1. خىزمەتچى 769
§2. مەكتەپ ئۆيلىرى 771
§3. ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى 774

V باب پەن - تېخنىكا 776
§1. پەن - تېخنىكا ئاپپاراتلىرى 776
§2. پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى 777
§3. پەن - تېخنىكا قوشۇنى 781

ئون توققۇزىنچى قىسىم مەدەنىيەت - سەنئەت

I باب كەسپىي ئورونلار ۋە ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى 784
§1. كەسپىي ئورۇنلار 784
§2. ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى 788
§3. ئويۇن قويۇش سورۇنلىرى 789
II باب رادىئو. كىنو. تېلېۋىزىيە 791
§1. رادىئو 791
§2. كىنو قويۇش 792
§3. تېلېۋىزىيە 793
III باب تىياتىر 794
§1. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى 794
§2. چىگچياڭ، يۈجۈ تىياتىرلىرى 795
§3. دراما، ئوپېرا 798
IV باب يەرلىك مۇزىكىلار 800
§1. ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسى 800
§2. قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى 803
§3. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى 805
قوشۇمچە: قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما 807
V باب ئەنئەنىۋى خەلق سەنئەتلىرى 822
§1. مەشرەپ 822
§2. ئاقسۇ ئېيتىشىشى 826
§3. خەلق ئويۇنى 827
VI باب خەلق ھۈنەر - سەنئىتى 829
§1. كەشتىچىلىك 829
§2. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى 830
VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر ئاساره - ئەتىقىلەر 832
§1. قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى 832
§2. قەبرىلەر 837

§3. بؤتخانا، ئىباده‌تخانا خارابلىكلىرى 843
§4. تاشقا ئويؤلغان رەسىملەر ۋە ئابىدىلەر 848
§5. مؤھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 869
§6. مەشھۇر يادىكارلىقلار 875

يىگىرمىنچى قىسىم سەھىيە. تەنتەربىيە

I باب تىببىي داۋالاش 884
§1. تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى 884
§2. داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى 888
§3. داۋالاش تېخنىكىسى 892
§4. داۋالاش تۇزۇملىرى 894
§5. تىببىي داۋالاش قوشۇنى 896
II باب تىببىي دورىلار 899
§1. دورا بىلەن تەمىنلەش 899
§2. دورا ماتېرىياللىرى بايلىقى 899
§3. دورا ياساش 900
III باب يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش 901
§1. ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنى سېلىش 901
§2. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش 905
§3. يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش 908
§4. ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى 914
IV باب ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 916
§1. ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش 916
§2. بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 919
V باب تەنتەربىيە 920
§1. ئاممەۋى تەنتەربىيە 920
§2. مەكتەپ تەنتەربىيىسى 922

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم مىللەت. دىن

I باب مىللەت 932
§1. ئۇيغۇرلار 932

941 ..... قوشۇمچە: قومۇل شىۋىسى
974 ..... §2. خەنـزۇلار
981 ..... §3. خـۇيـزۇلار
984 ..... §4. قازاقـلار
989 ..... II باب دىن
989 ..... §1. بۇددا دىنى
991 ..... قوشۇمچە: جۇڭخۇا دىنىي ئىشلار جەمئىيىتى قۇمۇل دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى
992 ..... §2. شامان دىنـى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەستلىك دىنى
992 ..... §3. داۋجاۋ دىنى
993 ..... §4. ئىسلام دىـنى
1000 ..... §5. خرىستىئـان دىنى

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات

1003 ..... I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى
1007 ..... II باب باشقىلارغا يارەدەم بېرىشنى خۇشالـلىق دەپ بىلىش
1011 ..... III باب قېرىلارنى ھۆرمەتـلەپ، بالىلارغا كۆيۈنۈش
1015 ..... IV باب پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئومۇمـنىك ئىشىغا بېرىلىش

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم شەخسلەر

1017 ..... I باب شەخسلەر جەدۋىلى
1028 ..... II باب شەخسلەرنىك تەرجىمىھالى

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم پارچىلار

1051 ..... I باب كىلاسسىك شېئىرلاردىن تالـلانما
1087 ..... II باب يېزىپ قالدۇرۇلـمىغان ۋەقەلەر
1110 ..... III باب يەرلىك تارىخىي ماتېرىيالـلارنىك ساقلىنىش ئەھۋالى
1115 ..... تۆزگـۈچىدىن
1120 ..... ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز
1122 «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۆزۈش-تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى ۋەتۆزگۈچى خادىملار
1124 «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىك ئۇيغۇرچە نەشرىنىك تەھرىرات خادىملىرى

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

قوغۇن بىلەن داڭلىق چىقارغان قۇمۇل ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 96°23′ — 91°08′ ۋە شىمالىي پاراللېل 43°43′ — 40°43′ ئارىلىقىدا. شەرقىي تەرىپى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى بىلەن، غەربىي تەرىپى تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن، شىمالىي تەرىپى ئارغىماق ئېتى داڭلىق بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە ئاراتاۋرۇك ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبىي تەرىپى قۇمۇق ئارقىلىق بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن، شەرقىي شىمالىي تەرىپى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۇتىشىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 404 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 320 كىلومېتر، ئومۇمىي يەر مەيدانى 85 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيە بويىچە 170 مىڭغا يېقىن نوپۇس بار بولۇپ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، خەنزۇ قاتارلىق 24 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئۇچتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە قارىمىقىدا 11 خەلق گۇڭشىسى ۋە بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى فېرما بار.

قۇمۇل يېپىق ئويمانلىق بولۇپ، شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس. شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قىيپاش. ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا شەرقىي تېيانشاننىڭ ئاخىرقى تاغ تىزمىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تاغ قويۇق قارىغايلىق، باغرى كەڭ يايلاق بولۇپ، چارۋىچىلىققا باب كېلىدۇ؛ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرى بىپايان ئېدىرلىق ۋە چۆل بولۇپ، مول يەر ئاستى بايلىقلىرى بار. بۇ يەردە كانچىلىق ياخشى ئىستىقبالغا ئىگە؛ جەنۇبىي تەرىپى قۇمتاغ دەپ ئاتىلىدىغان بىپايان قۇملۇقنىڭ بىر قىسمى. سۇ كەمچىل، ئوت - چۆپ ئاز، بۇ يەر ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان سىرلىق بىر جاي؛ ئوتتۇرا قىسمى بوستانلىق بولۇپ، دەل - دەرەخلەر بۇكىراقسان ئۆسكەن، سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ. كەنتلەر كەڭ يېيىلغان بولۇپ ئاۋات. ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چوققىدىن يىل بويى قار كەتمەيدۇ. ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4886 مېتر ئېگىز بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئەڭ ئېگىز جاي. غەربىي جەنۇبى قىسمىدىكى چۆللۈكنىڭ ئىچكىرىسىدىكى شارىكۆل قۇمۇل ئويمانلىقىدىكى ئەڭ پەس جاي بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئاران 53 مېتر ئېگىز.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىمات بولۇپ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. شۇڭا ئەل ئارىسىدا «قۇمۇللۇقلار ئەتە گەندە جۇۋا كىيسە، چۈشتە يالاڭ كىيىم كىيىدۇ، كەچتە مەش تۇڭدە ئولتۇرۇپ تاۋۇز يەيدۇ» دەيدىغان تەمسىل تارقالغان. بۇ يەردە يىللىق ئەڭ يۇقىرى تېمپېرا-

تۇرا 43.9°C، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 32°C ـ . قۇياش نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئومۇمىي مىقدارى 151 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتر؛ قۇياش نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چېچىلىشى 3358 سائەت. شەرقىي قىسمىدىكى شىڭشىڭشىيا بولسا، مەملىكەت بويىچە كۈن نۇرى ئەڭ ئۇزۇن چۈشىدىغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 3575 سائەت نۇر چۈشىدۇ، تۈزلەڭلىك قۇرغاق بولۇپ، ھاۋا ـ يىغىن ئاز، يىللىق ئوتتۇرىچە يېغىن مىقدارى ئاران 33 مىللىمېتر، دېھقانچىلىق پۈتۈنلەي تىيانشان تېغىدىن چۈشىدىغان قار سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىگە تايىنىدۇ، سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3000 مىللىمېتر دىن ئاشىدۇ. بۇ يەردە ئەتىياز، يازدا چىقىدىغان قاتتىق بوران دېھقانچىلىق ئۈچۈن بىر چوڭ ئاپەت. شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر 100 چاقىرىملىق بورانلىق تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سەنجاپارنى مەركەز قىلغان رايوندا بولۇپ، يىلدا 136 كۈن سەككىز بالدىن يۇقىرى بوران چىقىدۇ، بورانىنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى 9.3 سېكۇنت/مېتر. بۇ يەر سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «جىن ـ ئالۋاستىلىق جەزىرە»، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «كوھىقاپ» دەپ ئاتالغان.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول. ناھىيە بويىچە 1 مىليون 400 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىغىلى بولىدىغان يەر، 5 مىليون 600 مىڭ مودىن ئارتۇق ئېچىپ پايدىلانغىلى بولىدىغان بوز يەر بار؛ 3 مىليون مو ئېپىدائىي ئورمان بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان 300 مىڭ موداك، ئىدىرلىقلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان 30 مىڭ موداك، چۆل ـ باياۋان ئورمانلىقى 2 مىليون 670 مىڭ مو كېلىدۇ؛ ئوتلاق كۆلىمى 18 مىليون 600 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يايلاق 2 مىليون 100 مىڭ مو، كۆكلەم ۋە كۈزلەك 3 مىليون 600 مىڭ مو، قىشلاق 5 مىليون 500 مىڭ مو. تېخى پايدىلىنىلمىغان ئوتلاق 7 مىليون 400 مىڭ مو. دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان ئاز ئۈچرايدىغان ئەتىۋار ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا تۆگە، ياۋا ئېشەك، يىلپىز، قارا تايغان، بۇغا، سۇلەيسۇن، ئاق سۆسەر قاتارلىقلار بار. دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن قانتېپەر، قار لەيلىسى، پەربۇن، رەۋەن، چاكاندا، چۇچۇكبۇيا قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چاكاندا كۆلىمى تەخمىنەن 250 مىڭ مو، زاپىسى 87 مىڭ 500 تونىنىغا يېتىدۇ.

ناھىيە تەۋەسىدە 400 نەچچە ئورۇندا 50 نەچچە خىل كان بارلىقى بايقالدى. ئۇلار ئالتۇن، تۆمۇر، مانگان، ۋولفرام، نىكېل، مولىبدېن، تىتان، ئۇران، كۆمۈر، كىرېمنىي، خرۇستال، چىرىمتال، شور، ئېسىل قاشتېشى، مەرمەر تاش، دولومىت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قۇمۇل قاشتېشى خىلىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنىڭ ئېسىللىقى بىلەن ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئۇلار ئىچىدە سېرىق قاشتېشى، نابارمان قاشتېشى قاتارلىقلار ھەممىدىن ئېسىل. ناھىيە تەۋەسىدە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپىسى بىرقەدەر كۆپ كان مەھسۇلاتلىرىدىن: كۆمۈر زاپىسى 18 مىليارد 200 مىليون تونىنا، تۆمۈر 240 مىل

يون تونىنا، دولومىت 300 مىليون تونىنا، ھاك تېشى 100 مىليون تونىنا، شور 100 مىليون تونىنا، تاشتۇز 50 مىليون تونىنا، سىگمىرتاش 30 مىليون تونىنا، فوسفورلۇق مىنېرال 20 مىليون تونىنا.

قۇمۇل ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ناھىيە تەۋەسىدىكى يەتتەقۇدۇق، تارانچىلاردىن تېپىلغان تاش قوراللار ۋە قارادۆۋە، يانبۇلاق قاتارلىق جايلاردىن چىققان ساپال قاچىلار بۇ يەرنى ئۆز خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بوستانلىق ئۇسۇن خانىنىڭ نامى كۇنبېگ (خەنزۇچىسى 昆莫) دېگەن سۆزنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە «昆莫» (ئۇيغۇرچىدا «قۇمۇل») (库木勒) دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى ۋېندىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى) ھونلار توخرىلار ۋە ئۇسۇنلارنى يېڭىپ، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن، قۇمۇل بوستانلىقى ھون تەگرىقۇتى قويانىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. خەن سۇلالىسى شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) ھونلار خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، قۇمۇل غەربىي يۇرت قوروقچىبېگىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن؛ خەن سۇلالىسى يۇكېنىڭ 16 - يىلى (73 - يىلى) جىمكۆل «كاھىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىنىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىنغان. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 4 - يىلى (608 - يىلى) شۆشىيۇك سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇي ياڭدىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قۇمۇلغا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، سېپىل سوقتۇرۇپ بۇ يەرنى قوغدىغان، ئىككى يىلدىن كېيىن، ئېۋرغول ئايمىقى ۋە رويان بازىرىنى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى) ئاستانە ئېۋرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئېۋرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭغا ئېۋرغول، رويان، لاپچۇق ناھىيىلىرى قارىغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىدىقۇتنى مەركەز قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرغاندا، قۇمۇل ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قارىغان، يۇەن سۇلالىسى دەۋردە قۇمۇل دەپ ئاتالىپ گەنسۇ ۋاقتىلىق ۋازارىتىگە قارىغان. مىڭ سۇلالىسى يۈكلىنىڭ 2-يىلى (1404-يىلى)، قۇمۇلنىڭ سەركەردىسى ئەنىق تېمۇرگە سادىق ۋاقىدەپ ئۇنۋان بېرىلگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن، قۇمۇل قوغدىنىش مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى)، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەركەردىسى ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە ئۆتكەن. 2 - يىلى 1 - دەرىجىلىك جاساق مەنسەپى بېرىلگەن، مۇھۇر، تۇغ تارتۇق قىلىنغان. قۇمۇلغا 233 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇر ۋاڭلىقى ئەنە شۇنىڭدىن باشلانغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى، (1759 - يىلى)چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا مەھكىمە تەسىس قىل-

غان؛ چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلغاندىن كېيىن، بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمە قىلىپ ئۆستۈرۈلگەن؛ مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) مەھكىمە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1983 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى گوۋۈيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىشنى قارار قىلدى، 2 - يىلى 5 - ئايدا قوشۇۋېتىش خىزمىتى تۈگەپ، قۇمۇل ناھىيىسى رەسمىي ئەمەلدىن قالدى.

قۇمۇل قەدىمدىن تارتىپلا غەربىي يۇرتتىن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىغا ئۆتىدىغان قاتناش تۈگۈنى، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي يېڭى يولىدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ، تارىختا «غەربىي يۇرتنىڭ بوغۇزى — جىيايۈگۈەننىڭ ئاچقۇچى»، «تىيانشاندىكى تۇنجى شەھەر» ۋە «شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى» دەپ تەرىپلەنگەن. خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا بېرىش - كېلىش باشلانغاندىن كېيىن، بۇ يەر ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان مۇھىم جاي بولۇپ قالغان. «ئەسكەرلەر بۇ يەردە ئۇرۇش بولسا جەڭ، ئۇرۇش بولمىسا تېرىقچىلىق قىلاتتى.» بۇ ئەھۋال 2000 يىل ئۆزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلدى. قۇمۇل ھەربىي جەھەتتە مۇھىم جاي بولۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار بۇ يەرنى كۆپ قېتىم جىددىي تالاشقان. شۇنداقلا قۇمۇل غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىشتا مۇھىم بەلباغ بولۇپ، غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە قۇمۇلنىڭ قولغا كىرگۈزۈلۈشى ۋە قولدىن كېتىشىگە باغلىق بولغان. سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ ۋەزىيىتى مۇقىم بولۇپ، سودا - سېتىق گۈللىنىپ، «ئىۋرۇغولىنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن پېرسىيىنىڭ شەرقى تەرىپى ئوتتۇرىسىدا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، تارتۇق بەگلىرى، سودىگەرلەر، يولۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ»غان ئاۋاتچىلىق بارلىققا كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جايلار بىيىجىڭغا ئەۋەتكەن تارتۇق بەگلىرى ھەمدە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تىجارەتكە ماڭغان سودىگەرلەر جەزمەن ئۆتىدىغان يول بولۇپ، ئۇلار مەكتۇپ، ئالاقە قەغەزلىرىنى قۇمۇلدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇۋالاتتى، ئىچكىرىگە كىرىش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتىۋالاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇز بەرگەن جۇڭغارلار ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىش جەريانىدا قۇمۇل ئارقا سەپ بازىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاشلىق توپلاش، ئەسكەرلەرگە تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. گۈاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) شەنشى، گەنسۇ باش ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ چوڭ لاگېرنى قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەر شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ھەربىي مەركىزى بولۇپ قالغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، بۇ يەر سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ياردەم بەرگەن ھەربىي ئەشيالارنى يۆتكەپ بېرىدىغان مۇھىم بېكەت بولغان. لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈرىيولى پۈتكەندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ شىنجاڭدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى تېخىمۇ نامايان بولدى.

قۇمۇل كۆپ مىللەتلىك رايون، تارىختا ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ

ئالماشتۇرۇلۇشى، قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە، مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىرمۇنچە مەدەنىي مىراسلار قالغان. قارادۆۋدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن چىققان ھازىرغىچە تەخمىنەن 3200 يىل بولغان قۇرۇق جەسەت شاكىخەي قاتارلىق جايلاردا كۆرگەزمە قىلىنغان چاغدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، بىللە چىققان مىس پىچاق ۋە يۇك توقۇلمىلارمۇ قۇمۇلنىڭ ۋە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. تاشۇپلىققا تەۋە جېياۋگۇ جىلغىسىدىكى ھەرخىل قىياتاش سۈرەتلىرى قۇمۇلدا قەدىمكى دەۋردە ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ تۆمۈرتى دادۇيىدىن تېپىلغان مىلادى Ⅲ — Ⅰ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بۇددا نومى، سەھنە ئەسىرى — «مايىتىرى سىممىت» شىنجاڭنىڭ دىن تارىخى، تىياتىر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال. ئۇيغۇر ۋاڭلىقىنىڭ قەبرىستانلىقى ۋە ھېيتكا مەسچىتى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى بىناكارلىق ۋە رەسساملىق سەنئىتىنىڭ ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېۋرغول مۇقاملىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داڭق چىقىرىپ، ئوردىدا ۋە ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئېۋرغول مۇزىكىسىغا سېلىپ يېزىلغان «ئېۋرغول ناخشىسى» تاڭ سۇلالىسى دەۋردە غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان ئۇچ چوڭ داڭلىق ناخشىنىڭ بىرىدۇر. قۇمۇل مۇقامى، قۇمۇل سەنئىمى، قۇمۇل مەشرەپى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبى بىلەن شىنجاڭنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل مۇنبەردە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسى جۇڭگوغا ۋە چەت ئەلگە داڭلىق قوغۇن ماكانى، ئۇنىڭ تېرىلىش تارىخى 2000 يىلدىن ئاشتى. قۇمۇل قوغۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرى ئوردىغا ئەۋەتىلىدىغان تارتۇق بۇيۇملارنىڭ بىرى بولغان. «تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى» دېگەن گەپتىن كىشىلەرنىڭ قۇمۇل قوغۇنىغا بەرگەن يۇكسەك باھاسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ شېكەر مىقدارى كۆپ (ئادەتتە 10% پىرسەنتتىن يۇقىرى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 21% پىرسەنتكە يېتىدۇ)، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەك تاتلىق، ئۇنىكىدا ئالما، نەشپۈت، بانان قاتارلىقلارنىڭ تەمى بار. 1978 - يىلدىن كېيىن شياڭگاڭ، ئاۋمېن بازارلىرىدا سېتىلىشقا باشلىدى، 80 - يىللاردىن بۇيان ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆپلەپ سېتىلدى. قۇمۇل قوغۇنى قېقىنىڭ رەڭگى سېرىق، تەمى تاتلىق بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋردە ئوردىغا تارتۇق قىلىنىپ تۇرۇلاتتى. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ كونسېرۋاسى، مۇرابباسى، شىرنىسىمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردە قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر. تارىختا قۇمۇلنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغا مۇڭگۈزى، بۆكەن مۇڭگۈزى، توشقان تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، سۇلەيسۇن تېرىسى، ئاق سۆسەر تېرىسى، قۇمۇل كۆرپىسى، ئېيىق تېرىسى، تۆگە يۇڭى، كىگىز، ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى قاتارلىقلارمۇ ئوردىغا تارتۇق قىلىنغان. قارادۆۋە چىلىنىڭ دانىسى چوڭ، ئېتى قېلىن، پوستى نېپىز، ئۇرۇقى كىچىك، شېكەر مىقدارى كۆپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى

لەرگە ئىگە بولۇپ، تارىختا «جەننەت مېۋىسى» دەپ نام ئالغان، ئازادلىقتىن كېيىن گۈلدىجۇ سودا يەرمەنكىسىدە ياخشى باھاغا ئېرىشتى.

قۇمۇل خەلقى تارىختا فېئودالىزمغا، ئىكسپىلاتاتسىيەگە قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىكنى، ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا قەتئىي بوشاشمىماي كۈرەش قىلغان. گۈلدىشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) غوجامىنىياز، دۇگامەت، موللىراجى قاتارلىق نامرات دېھقانلار تۈۋ كۆتۈرۈپ قوزغىلىپ، قۇمۇل ۋالىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئوت تۇتاشتۇرغان. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان تۆمۈر خەلىپە شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) قوراللىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، فېئودالىزمغا قارشى يەنە بىر قېتىم تۈۋ كۆتۈرۈپ چىققان. مىنگونىڭ 20 - يىلى - (1931 - يىلى) ئابدۇنىياز، خوجانىيازلار رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيىپ، ئۆلكە رەئىسى جىن شۇرېننى تەختتىن ئۆلتۈرەتكەن. بۇ، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقە. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، جۇڭگو كومموئىنستىك پارتىيىسى ئالتە نەپەر كوممۇنىستنى قۇمۇلدا ئىشلەشكە ئەۋەتكەن. ئۇلار قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان، ئاممىنى تەشكىللەپ سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغان، يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە نەسىللىك چارۋا، ئۆي قۇشلىرىنى كىرگۈزگەن ۋە ئومۇملاشتۇرغان، مەبلەغ ئاجرىتىپ ۋە توپلاپ، كۇلۇب ھەم مەكتەپ سالدۇرغان، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ماتارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئامما ئۇچۇن نۇرغۇن ياخشى ئىش قىلىپ بەرگەن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە كۆچلۈك ياردەم بەرگەن. ئۇلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى تىنچ يول بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى، ئەتىسى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى. 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئالدىنقى قىسمى گەنسۇدىن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، شۇ كۈنى شىخشىخشياغا يېتىپ كەلدى. 13 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بەشتە قۇمۇل شەھرىگە يېتىپ كەلگەندە، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى قىزغىن قارشى ئالدى. قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكىلەر خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن ئاچقان چوڭ يىغىنغا 2 - جۇنىڭ جۇنجاڭى گوپىڭ، سەياسىي كومىسسارى ۋاڭ ئىنماۋلار قاتناشتى ھەم سۆز قىلدى. قۇمۇلغا ئالدىن يېتىپ كەلگەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيەسىنىڭ 2 - جۇنى ئازراق دەم ئالغان ۋە تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلدى. قۇمۇلدا تۇرۇش بەلگىلەنگەن 6 - جۇنىڭ 16 - شىسى شۇ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 2 - يىلنىڭ باشلىرى كەينى - كەينىدىن يېتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل خەلقى جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. مەدەنىيەت - مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە يىل بويى ھۆل - يېغىن ئاز بولغاچقا، قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇرىدۇ، ئەتىياز ۋە ياز ئايلىرىدا بوران كۆپ چىقىدۇ. ئىلگىرى، ئاساسەن، كارىز ۋە بۇلاق سۇيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىناتتى، سۇ ئاز بولغاچقا، تېرىلغۇ يەر كۆپ ئەمەس ئىدى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 30 نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق جەمئىي 1400 كىلومېتر ئېرىق- ئۆستەكنى چېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىغىمى ئۆستەكنىڭ 340 كىلومېتر. تىيانشان تېغىدىن بىۋاستە سۇ باشلاپ چۈشىدىغان غول ئۆستەكنىڭ تۆت بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 64 كىلومېتر كېلىدۇ. ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى سۇ ئامبارلىرى ئون، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 31 مىليون 500 نەچچە مىڭ كۇب مېتر. 800 نەچچە ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى. بۇنىڭ 600 نەچچىسى يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن سۇغىرىش شارائىتى جىق ياخشىلاندى. بۇلاردىن باشقا يەنە تاغلىق رايونلار ۋە چەت - ياقا گۇڭشىلاردا كىچىك تىپتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئالتىسى قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 400 نەچچە كىلوۋات - سائەت. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشىنى كەڭ ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش خىزمىتىنى بوشاشماستىن چىڭ تۇتتى، ناھىيە بويىچە ساقلىنىپ قالغان ئورمان كۆلىمى 23 مىڭ 800 مو بولۇپ، سالا ئېتىزلار ۋە يوللارنى ئورمانلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلغان 34 يىلدىن بۇيانقى ئېچىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 140 مىڭ مودىن 210 مىڭ موغا يېتىپ، يېرىم ھەسسە كېڭەيدى؛ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 14 مىليون 400 مىڭ جىڭدىن 76 مىليون 700 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 4.3 ھەسسە ئاشتى؛ ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 144 جىڭدىن 388 جىڭغا يېتىپ، 1.7 ھەسسە ئاشتى؛ ھەرخىل چارۋىلارنىڭ يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي سانى 129 مىڭ 700 تۇياقتىن 349 مىڭ 800 تۇياقا يېتىپ، 1.7 ھەسسە كۆپەيدى. كۆپ يىللار نەسلىنى ياخشىلاش ئارقىلىق، نەسلى ياخشىلانغان قوي 90 مىڭدىن كۆپرەككە، ئەسلى نەسلىگە تەۋە قوي 10 مىڭدىن كۆپرەككە يەتتى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 500 دىن ئوشۇق چوڭ - ئوتتۇرا تىپلىق تراكتور، 400 دىن ئوشۇق تراكتور سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى، 1000 دىن ئوشۇق ماتورلۇق ماشىنا بار. ناھىيە بويىچە 88 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 76 سىگە توك سىمى تارتىلدى. بۇلار دادۇي ئومۇمىي سانىنىڭ 86.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئازادلىقتىن ئىلگىرى زامانىۋى سانائەت يوق ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 30 نەچچە يىللىق تەرەققىيات ئارقىلىق، ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى سانائەت يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن چوڭىيىپ، دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلدىكى 340 مىڭ يۈەننىدىن 1983 - يىلى 7 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 21 ھەسسە ئاشتى. ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن كۆمۈر، تاشتۇز، ۋولفرام، شور، سېمونت، ھاك تېشى، كۋارتس، كالتسىي، سوۋېرفوسفات، كىگىز، پىيما، گىلەم قاتارلىقلار بار.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانائەت، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە كان بايلىقلىرىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى تېز ئېشىپ، 1959 - يىلدىكى 380 مىڭ يۈەندىن 1983 - يىلى 14 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 36.5 ھەسسە ئاشتى. ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئەھۋالدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ياخشىلاندى، بانكا پۇل ئامانىتى 1977 - يىلدىكى 3 مىليون 830 مىڭ يۈەندىن 1983 - يىلى 7 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 87.2% ئاشتى؛ ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 1975 - يىلدىكى 6 مىليون 700 مىڭ يۈەندىن 1983 - يىلى 11 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 74.6% ئاشتى؛ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1949 - يىلدىكى 62 يۈەندىن 1983 - يىلى 220 يۈەنگە يېتىپ، 2.55 ھەسسە ئاشتى.

ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب 40 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ قارىمىقىدا شۆبە مەدەنىيەت يۇرتىدىن بىرى، مەدەنىيەت پونكىتىدىن تۆتى بار. ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلىنىڭ قارىمىقىدا گۈڭشې رادىئو پونكىتىدىن 12 سى بار. گۈڭشې كىنو قويۇش ئەتىرىتىدىن 17 سى بار. باشلانغۇچ مەكتەپ 1949 - يىلدىكى 30 دىن 1983 - يىلى 64 كە يېتىپ، بىر ھەسسىدىن كۆپرەك كۆپەيدى. ئوقۇغۇچىلار 3000 دىن كۆپرەكتىن 140 نەچچە مىڭدىن كۆپرەككە يېتىپ، 3.6 ھەسسە كۆپەيدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە 1949 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى، ھازىر 11 ئوتتۇرا مەكتەپ، 5200 ئوقۇغۇچى بار. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى مەركەز قىلغان پەن-تېخنىكا توري شەكىللەندى. ناھىيىلىك پەن-تېخنىكا كومىتېتى، ناھىيىلىك پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى، گۈڭشېلاردا دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتلىرى قۇرۇلدى. ھەر خىل تېخنىكا ئۇنۇانىغا ئېرىشكەن پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرى 1983 - يىلى 281 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېرلىردىن يۇقىرى ئۇنۇان ئالغانلار 28 كىشى. سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش ئىشى بىلەن شوغۇللىنىدىغان ئاپپاراتلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ شەھەر - يېزىلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ناھىيىلىك دوختۇرخانا، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش پونكىتى، ناھىيىلىك ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىدىن باشقا، يەنە گۈڭشې دوختۇرخانىسى

سىدىن 12 سى، دادۇي ساقلىقنى ساقلاش پونكتىدىن 58ى، زاۋۇت، كان، كارخانا ساقلىقنى ساقلاش پونكتىدىن 18ى بار. داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش سەۋىيىسى ئۆچە قاندەك ئۆستى، يېزا ـ قىشلاقلاردا دوختۇر ۋە دورا كەمچىل بولۇش ئەھۋالى تۈپتىن ياخشىلاندى، ھەر مىللەت خەلقنىڭ سالامەتلىك سەۋىيىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆستى.

قۇمۇل ناھىيىسى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. ناھىيە تەۋەسىدە مەركەز، ئاپتونوم رايونغا، تۆمۈرىول، بىڭتۈەن ئورۇنلىرىغا ۋە ۋىلايەتكە قاراشلىق ئوتتۇرا ـ كىچىك تىپتىكى كارخانىلاردىن 100 نەچچىسى بار. تارانچى كان ئىشلىرى ئىدارىسى، يامانسۇ تۆمۈر كېنى، قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى، قۇمۇل تۆمۈرىول شۆبە ئىدارىسى، بىڭتۈەن قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ھەم بۇ ئورۇنلارغا قاراشلىق ئورۇنلارمۇ بۇ ناھىيە تەۋەسىدە. ناھىيە بازىرى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، قاتناش مەركىزى بولۇپ، ماگىزىن، دوختۇرخانا، مەكتەپ، كۈتۈپخانا، كىنوخانىلارنىڭ ھەممىسى تەل. 1977 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە بازىرىدىكى مۇئەسسەسىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، تارىخى ئۇزۇن، بايلىقى مول، قاتنىشى قولايلىق بولۇپ، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا غايەت زور يوشۇرۇن كۈچكە ۋە كەڭ ئىستىقبالغا ئىگە. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىيىغىنىدىن كېيىن، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قۇمۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تېخىمۇ پايدىلىق شەرت ھازىرلىنىپ، يېڭى ھاياتىي كۈچ قوشۇلدى. گوۋۇيۈەن 1983- يىلى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ مەمۇرىي رايونىنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىپ، قۇمۇل شەھىرى بىلەن يېزىلىرى ئارا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئارا بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىپ، بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئورتاق گۈللىنىش ئۈچۈن تېخىمۇ ئەۋزەل مۇھىت يارىتىپ بەردى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش باش فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قەدىمكى يېپەك يولىدىكى بۇ نۇرلۇق مەرۋايىت شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئۈچۈن ئېچىپ قويغان ئالتۇن رۇجىكى سۈپىتىدە سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى داۋامىدا تېخىمۇ پارلاق نۇر چاچقۇسى.

چوڭ ئىشلار خاتىرىسى

چوڭ ئىشلار خاتىرىسى

(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلىدىن مىلادى 1983 - يىلغىچە)

ئىككى خەن دەۋرىدە

خەن سۇلالىسى ۋېندىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى)

ھونلار توخرىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۈسۈن دۆلىتى قاتارلىق 26 دۆلەتنى تىنچلاندۇرىدۇ، ئىۋرغول ھون تەڭرىقۇتى قويانخانىنىڭ جەنۇبتىكى زېمىنى بولۇپ قالىدۇ.

خەن سۇلالىسى شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى)

ھون تەڭرىقۇتى باتىسقان شانشات خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولىدۇ. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا «غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىدۇ. ئىۋرغول شۇ مەھكىمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ۋاڭ ماڭ قۇرغان يېڭى خاندانلىق شىجيەنگونىڭ 5 - يىلى (13 - يىلى)

غەربىي يۇرت يەنە ھونلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىۋرغولمۇ ھونلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈگېنىڭنىڭ 16 - يىلى (73 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى مىڭدى دۇگۇنى كاھىبەگلىككە، گېبىڭ بىڭىنى كوراگان كاھىبەگلىككە تەيىنلەپ، ھونلارنى جازالاش ئۈچۈن شىمالغا ماڭدۇرىدۇ. بەن چاۋيالغان ئەمرىلەشكەر سۈپىتىدە دۇگۇنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن لەشكەر باشلاپ چىقىپ ئىۋرغول، باربكوللەرنى ئالىدۇ. قويانخان مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ. خەن سۇلالىسى «جىمىكۆل كاھىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، ئىۋرغولدا بوزىيەر ئۆزلەشتۇرىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى جىيەنچۇنىڭ 2 - يىلى (77 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانىجاڭدې ئىۋرغولدا بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇشنى بىكار قىلىپ، ئەمەلدار - لەشكەرلەرنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. ھونلار لەشكەر ئەۋەتىپ ئىۋرغولنى يەنە ئىگىلىۋالىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈگېۋەننىڭ 2 - يىلى (90 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى يارەمچى چېرىكچى يەن پەننى 2000 ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئىۋرغولنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈگېۋەننىڭ 4 - يىلى (92 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى كەپتاۋۇل رېن شياڭنى ئىۋرغولدا تۇرۇپ بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ۋە يېڭى تەڭرىقۇت يۇرتجانىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. 2 - يىلى يۇرتجان ئاسىيلىق قىلىپ قاچىدۇ. رېن شياڭ لەشكەر بېشى دورغاپ ۋاڭ پۇ بىلەن بىرلىكتە

1000 دىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەر بىلەن يۇرتجاننى قوغلاپ توتۇپ ئۆلتۈردۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇڭچۇنىڭ 1 - يىلى (107 - يىلى)

خەن سۇلالىسى شىمالىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن ئىچكىرىگە تۇرۇۋاتقان ئەمەلدار لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنچۇنىڭ 6 - يىلى (119 - يىلى)

دورغاچ سۇبەن 1000 لەشكەر بىلەن ئىچكىرىگە كېلىپ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئەسلىگە كەلتۈردۇ ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنى ئۆزىگە قارىتىدۇ.

2 - يىلى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئارقا قاتقىل خانى بىلەن بىرلىشىپ ئىچىرىغول شەھىرىنى بېسىۋالىدۇ. سۇبەنىنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنگۇاڭنىڭ 4 - يىلى (125 - يىلى)

بەن يۈڭ 6000 ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ، ئارقا قاتقىل كېيىنكى شەھەر خانلىقىنى ۋەيران قىلدۇ. پادىشاھىنى، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى شۇنىڭدەك ھون ئەلچىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇلارنى سۇبەن ئۆلتۈرۈلگەن جايغا ئاپىرىپ چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈڭجيەنىنىڭ 6 - يىلى (131 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى شۇندىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئىچىرىغولدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسلىگە كېلىدۇ، ئىچىرىغول ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يانجيانىنىڭ 4 - يىلى (135 - يىلى)

ھون تەڭرىقۇتى قۇيانغان قانقىل كېيىنكى شەھەر خانلىقىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. ئىچىرىغول ئەمرلەشكەرلىرى بىلەن دۇنخۇاڭ ۋالىيسى لەشكەر تارتىپ قۇيانغانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىراق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنجيانىنىڭ 1 - يىلى (151 - يىلى)

3000 ھون ئاتلىق لەشكىرى ئىچىرىغولغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەمىر لەشكەر ماۋكەن بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان 500 لەشكەرنى باشلاپ چېقىپ بارىكۆلنىڭ شەرقىدە سوقۇشۇپ پوتۇنلەي ھالاك بولدۇ. دۇنخۇاڭ ۋالىيسى مادا 4000 لەشكەرنى باشلاپ يارەمگە كېلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھونلار غەربكە تېكىۋېتىدۇ.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە

ۋېي سۇلالىسى خۇاڭچۇنىڭ 3 - يىلى (222 - يىلى)

غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە ئەسلىگە كېلىدۇ. ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى مەھكىمىسى، جىمكۆل ئىچىرىغول كاھىبگى تەسىس قىلىنىدۇ.

جىن سۇلالىسى يۈڭنىڭنىڭ 1 - يىلى (301 - يىلى)

غەربىي يۇرتتىكى دورغاپ مەھكىمىسى، ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى مەھكىمىسى

لياڭجۇ ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايدۇ. ئېۋرغولمۇ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ.

ئالدىنقى لياڭ جيەنشىڭنىڭ 5 - يىلدىن شېڭچىڭنىڭ 20 - يىلىغىچە (376—317-يىلغىچە)

ئالدىنقى لياڭ ئېۋرغول كاھىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىدۇ. جاڭ جۈن دەۋرىگە كەلگەندە، سوغۇ ئېۋرغولنىڭ كاھىبىگى بولىدۇ.

ئالدىنقى چىن جيەنيۈەننىڭ 20 - يىلى (384 - يىلى)

ئالدىنقى چىننىڭ باش سانغۇنى لۈي گۈاڭ كۆشەننى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن پەرمان بويىچە قاشقۇۋۇق (يۈمىنگۇەن) نىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارغا نازارەت قىلىدۇ. ئېۋرغول ئالدىنقى چىنغا تەۋە بولىدۇ.

كېيىنكى لياڭ تەيئەننىڭ 1 - يىلى (386 - يىلى)

ئېۋرغول كېيىنكى لياڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ.

كېيىنكى لياڭ شيەننىڭنىڭ 2 - يىلى (400 - يىلى)

لى خاۋ غەربىي لياڭ سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. ئېۋرغول غەربىي لياڭنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تيەنشىڭنىڭ 5 - يىلى (402 - يىلى)

ئاۋارلار غەربتە كېنگىتتىن تارتىپ شەرقتە چاۋشيەنگىچە، جەنۇبتا چوڭ چۆلگىچە بولغان زېمىنىدا قاغانلىق قۇرىدۇ. ئېۋرغول ئاۋار قاغانلىقىغا تەۋە بولىدۇ.

شىمالىي لياڭ شۇەنشىنىڭ 11 - يىلى (422 - يىلى)

شىمالىي لياڭ سۇلالىسى غەربىي لياڭ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ يوقاتقاندىن كېيىن، تاڭ چې، تاڭ خې، غەربىي لياڭ خانىنىڭ پۇشتى لى باۋنى ئېۋرغولغا ئىلىپ كېلىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن 2000 دىن ئوشۇق ئائىلىنى يىغىپ ئاۋارلارغا بېقىندۇ. ئاۋارلار پەرمان چىقىرىپ تاڭ چىنى ئېۋرغول ۋاڭلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىگۈاڭنىڭ 2 - يىلى (425 - يىلى)

سابىق غەربىي لياڭ خانى لى خاۋنىڭ خوتۇنى يى خانىش جيۇچۈەندىن ئېۋرغولغا قېچىپ كېلىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيىمىڭ جىنجۇننىڭ 3 - يىلى (442 - يىلى)

لى باۋ شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 2000 دىن ئوشۇق كىشىنى باشلاپ ئېۋرغولدىن دۇنخۇاڭغا قايتىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئۆتىدۇ. تاڭ چې يەنە بىر قىسىم قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ قۇجۇغا كېتىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيئەننىڭ 2 - يىلى (456 - يىلى)

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دۇنخۇاڭدا تۇرۇشلۇق باسىقاق سانغۇنى ۋېي جۈەن لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئېۋرغولنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 12 - يىلى 12 - ئاي (489 - يىلى)

ئاۋارلارنىڭ ئىلكىدىكى ئېۋرغول شەھىرىنىڭ باشلىقى گاۋگوزى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئېۋرغول ئايمىقى تەسىس

قىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا پىشامشان ئۇيغۇرلىرى ئېۋرغۇلنى ئىشغال قىلىپ لاپچوق شەھىرىنى بىنا قىلىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 21 - يىلى (497 - يىلى)

قوجۇ پادىشاھى مارۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ پۇتۇن ئەلنى ئىچكىرىگە كۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. پادىشاھ شاۋۋېندى ئاتاقلىق سانغۇن خەن ئەنباۋنى 1000 دىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئالدىغا ئەۋەتىدۇ ھەمدە مارۇنىڭ قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ ماكانلىششى ئۈچۈن ئېۋرغولدىن 500 چاقىرىم يەر بېرىدۇ. لېكىن ئۇچرىشالماي قالغانلىقتىن خەن ئەنباۋ ئېۋرغولدا تۇرۇپ قالىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يۇڭيەنىڭ 1 - يىلى (508 - يىلى)

ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىسى مېڭ ۋېي قوماندانلىقىدىكى لياڭجوۋدا تۇرۇشلۇق 3000 لەشكەرنى قوجۇدىن شەرققە كېلىشۋاتقان خەلقنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. قوشۇن ئېۋرغولغا يېتىپ كەلگەندە، ئاۋارلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئاۋار قاغانى تولۇن ۋېي سۇلالىسى بىلەن قاتتىقلار بىرلىشىپ ھوجۇم قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ دەپ قاراپ، قوشۇننى دەرھال چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. قاتتىقلارنىڭ باشلىقى مىئوتو پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زەربە بېرىپ بارىكۆلنىڭ شىمالىدا تولۇن قاغانىنى ئۆلتۈرىدۇ. مېڭ ۋېي لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئېۋرغولغا قايتىپ كېلىدۇ.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە

سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭنىڭ 1 - يىلى (581 - يىلى)

سۇي سۇلالىسىنىڭ خانى ياڭ جيەن غەربىي تۈرك قاغانى تاردۇش بىلەن ئالاقە باغلاشقا يۈەن خۇينى ئېۋرغولغا ئەۋەتىدۇ.

سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭنىڭ 3 - يىلى (583 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئىپار، تاردۇ قاغانلار زامانىسىدا كۈندىن - كۈنگە كۈچەيىدۇ. ئېۋرغول غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بېقىنىدۇ.

سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 1 - يىلى (605 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئالىب ئەركىن تېكىن چې يابغۇ باتادىر قاغان بولغاندا، ئېۋرغول شۇ قاغانلىققا بېقىنىدۇ.

سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 3 - يىلى (607 - يىلى)

ئېۋرغول تۈتۈقشاتى ھەم غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ سەركەردىلىرى، ئەلچىلىرى دا شىڭ (ھازىرقى شىنەن) غا بېرىپ، سۇي سۇلالىسى خانى ياڭ دىنى يوقلايدۇ.

سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 4 - يىلى (608 - يىلى)

سۇي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى شۇ شىشيۇڭ ئېۋرغولغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ئېۋرغول شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە يەنە بىر يېڭى شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا

يېڭى ئېۋىرغول دەپ نام بېرىدۇ. غەزنەبېگى ۋاڭ ۋېيىنى 1000 لەشكەر بىلەن شەھەرنى ساقلاشقا قالدۇرىدۇ.

سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 5 - يىلى (609 - يىلى)

سۇي سۇلالىسىنىڭ خانى ياڭ دى خېشى كارىدورىنى تەكشۈرۈشكە كېلىدۇ. قۇجۇ پادىشاھى، ئېۋىرغول تۈتۈقشاتى قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى 27 دۆلەتنىڭ باشلىقلىرى ۋە ئەلچىلىرى جاڭيېگە بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشىدۇ.

سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 6 - يىلى (610 - يىلى)

سۇي سۇلالىسى ئېۋىرغول ئايمىقى ۋە رويان (ھازىرقى تاشۇبۇلاق) بازىرىنى تەسىس قىلىدۇ.

سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 7 - يىلى (611 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى چۇلۇق قاغان سىلومەن تېغى (يەنى قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تېيانشان تېغى) غا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى (629 - يىلى)

بۇددا ئۆلىماسى شۈەنزاڭ ھىندىستاندىن بۇددا نومى ئېلىپ كېلىش سەپىرىدە ئېۋىرغولدىن ئۆتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى)

ئېۋىرغول شەھىرىنىڭ سەركەردىسى شى ۋەننىيەن يەتتە شەھەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئاستانە ئېۋىرغول ئايمىقىنى تەسىس قىلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 6 - يىلى (632 - يىلى)

ئاستانە ئېۋىرغول ئايمىقى ئېۋىرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئېۋىرغول، رويان، لاپچۇق ناھىيىلىرى، 1332 ئائىلە، 6778 نوپۇس قارايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى (640 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قۇجۇغا ھۇجۇم قىلىدۇ، قوشۇننىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى جياڭ شىڭبېن ھازىرقى قۇمۇل قۇۋۇق ئېغىزىنىڭ يېنىدا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش قوراللىرىنى ياسايدۇ. جەڭ ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇ خىزمەتنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن تېيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا ئابىدە تىكلەپ قويۇلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 16 - يىلى (642 - يىلى)

غەربىي تۈرۈك قاغانلىقىنىڭ قاغانى چۇلۇق قاغان ئېۋىرغول ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەنشى قورۇقچىبېگى گوشاۋكې 2000 ئاتلىق لەشكەر بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ. چۇلوق قاغان مەغلۇب بولۇپ قاچىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى (647 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى كۆسەنگە جازا يۈرۈش قىلىدۇ. ئېۋىرغول ئايمىقىنىڭ ئامبىلى خەن ۋېي 1000 ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ ئالدىن يولغا چىقىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جىڭلۇڭنىڭ 4 - يىلى (710 - يىلى)

ئېۋىرغول قوشۇنى تەسىس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا قاراشلىق 3000 لەشكەر، 1000

دىن ئوشۇق ئات بولىدۇ. ئېۋىرغول ئامبىلى ئېۋىرغول قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىكىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. ئېۋىرغول قوشۇنى گەنلۇچۇەندە تۇرىدۇ. شۇ يىلى خېشى كارىدو-رىغا ھىراۋۇل، يارەمچى ھىراۋۇل، ئېكسىنبەگ قاتارلىق بەگلەر قويۇلىدۇ، ئۇلار لياڭجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ، ئېۋىرغول، گۇاجۇ، شاجۇ، قۇجۇ ئايماقلىرىنى باشقۇرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى كەييۇەننىڭ 19 - يىلى (731 - يىلى)

ئېۋىرغول، قۇجۇ، بېشبالىق ھىراۋۇل مەھكىمىلىرى قوشۇلۇپ ئەنشىدىكى تۆت شەھەرنى باشقۇرىدىغان بېشبالىق باسقاق ھىراۋۇل مەھكىمىسى قۇرۇلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى كەييۇەننىڭ 23 - يىلى (735 - يىلى)

ئېۋىرغول - قۇجۇ، بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىلىرى تۆت شەھەر چىرىكچى ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە قارايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 1 - يىلى (742 - يىلى)

ئېۋىرغول ئايمىقى ئېۋىرغول ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلىدۇ. بېشبالىق ھىراۋۇل بېگى بايقان، تيانشان، ئېۋىرغول قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ، ئېۋىرغول، قۇجۇ ئايماقلىرى تەۋەسىدە تۇرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 13 - يىلى (754 - يىلى)

چاڭ چىڭ بېشبالىق قورۇقچىبېگى، ئېۋىرغول - قۇجۇ ھىراۋۇلبېگى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى چيەنيۇەننىڭ 1 - يىلى (758 - يىلى)

ئېۋىرغول ۋىلايىتى يەنە ئېۋىرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جيەنجۇڭنىڭ 2 - يىلى (781 - يىلى)

ئېۋىرغول ئايمىقىنىڭ ئامبىلى مەرھۇم يۇەن گۇاڭتىڭغا تىجارەتچى - ھۇنەرۋەنلەر باشلىقى دېگەن مەنسەپ بېرىلىدۇ. يۇەن گۇاڭتىڭ تيەنبا ۋىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئېۋىرغول-نىڭ ئامبىلىبولىدۇ. ئۇ، تۇبۇتلەر گەنسۇنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىنمۇ ئېۋىرغولنى بىرقانچە يىل چىڭساقلايدۇ. ئەسكىرى ۋە ئوزۇق - تۆلۈكى تۇگىمىگەندىن كېيىن خوتۇن، بالىچاقىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئاخىرى ئۆزىنى كۆيدۈرۈۋالىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى كەيچىڭنىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى)

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنتەرىز بولىدۇ. ئۇنىڭ لەشكەر ۋە پۇقرالىرى غەربكە كۆچىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇجۇنى مەركەز قىلغان ھالدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرىدۇ. شۇندىن كېيىن، ئېۋىرغول ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى داجۇڭنىڭ 4 - يىلى (850 - يىلى)

شاجۇدىن جاڭ يىچاۋ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەرنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇب قىلىپ، ئىۋىرغول ئايمىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 11 ئايماقنى قايتۇرۇۋالىدۇ. 2- يىلى تاڭ ئوردىسى جاڭ يىچاۋنى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلبەگلىكىگە قوشۇمچە 11 ئايماقنىڭ كۆزەتكۈچى ئېكسىنبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

تاڭ سۇلالىسى داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (856 - يىلى)

ئوردىنىڭ ياردەمچى تەپتىش ۋەزىرى ۋاڭ رۇيجاڭ خان ئەلچىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانىغا مەكتۇپ ئېلىپ كېلىۋېتىپ ئېۋىرغولغا يېتىپ كەلگەندە، لاپچۇق ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق 1000 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئاتلىق لەشكىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. جاڭ يىچاۋ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، لەشكەر باشلاپ بېرىپ لاپچۇق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى شيەنتۇڭنىڭ 13 - يىلى (872 - يىلى)

قوشۇننىڭ ھىراۋۇلبېگى جاڭ يىچاۋ ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى، جىيەنى، كۈيئوغىلى جايلارنى بۆلۈشۈۋېلىپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى تيەنزونىڭ 2 - يىلى (905 - يىلى)

جاڭ چېڭفېڭ شاجۇ، گۇاجۇ، ئېۋىرغول، قۇجۇ ئايماقلىرىنىڭ ھىراۋۇلبېگى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جاڭ چېڭفېڭ غەربتىكى خەنزۇلارنىڭ ئالتۇنتاغ بەگلىكىنى قۇرىدۇ. ئېۋىرغول مۇشۇ بەگلىك قولىدا تەخمىنەن 10 يىل تۇرىدۇ.

سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە

سۇڭ سۇلالىسى تەيپېڭ شىڭگونىڭ 6 - يىلى (981 - يىلى)

سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ يەندي ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە كېلىپ ئېۋىرغولدىن ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا ئايماق باشلىقى چېن فامىلىلىك خەنزۇ ئىدى.

سۇڭ سۇلالىسى جيادىڭنىڭ 2 - يىلى (1209 - يىلى)

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى موڭغۇللارغا بېقىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئېۋىرغول قۇمۇل دەپ ئاتىلىشقا باشلايدۇ ۋە موڭغۇل خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جۇڭتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1260 يىلى)

يوللىغ شىلياڭ دۇشمەن قوشۇنلىرىنىڭ قىستىشى بىلەن قايتقاندا قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. بۇ مەزگىلدە، غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرى خانلىق تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش قىلىدۇ. ئىدىقۇت ۋە قۇمۇل ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىدە قالغانلىقتىن بىر قىسىم ئاھالە ئىچكىرىگە كۆچۈپ كېتىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 16 - يىلى (1279 - يىلى)

قۇبلايخان چاغاتاينىڭ ئەۋرىسى ئازىجىنى بېشىبالىقتا ئوردا قۇرۇشقا ھەمدە ئىدىقۇت، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ بوزيەر ئېچىش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 18 - يىلى (1281 - يىلى)

گەنسۇ ۋاقىتلىق ۋازارىتى قۇرۇلىدۇ، قۇمۇل گەنسۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. 2 - يىلى قۇمۇلنىڭ باشلىقى تېلىن تېكىن شۇ جايدا تۇرۇشلۇق لەشكەرلەرنىڭ بوز يەر ئېچىش خىراجىتى ئۈچۈن ئىئانە بېرىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جەيۈەننەڭ 24 - يىلى (1287 - يىلى)

خەنزۇ قوشۇنى ھەم يېڭى بېقىنغان قوشۇنىدىن بولۇپ يەنە 500 ئادەم بوز يەر ئىچىش ئۈچۈن قۇمۇلغا كېلىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جەيۈەننەڭ 25 - يىلى (1288 - يىلى)

قۇمۇلدا ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق بولىدۇ. خان شىزۇ خېشى ۋالىيسى ئەيياچىغا قۇمۇلنىڭ بوز يەرگە تېرىپ ئالغان ئىشىندى ئاشلىقىدىن قۇتقۇزۇش ئاشلىقى ئاجرىتىپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جەيۈەننەڭ 26 - يىلى (1289 - يىلى)

قۇمۇلدا ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق بولغانلىقتىن، خەلق ئاچارچىلىقتا قالىدۇ، خان شىزۇ گەنسۇدىن 1000 دانەن قۇتقۇزۇش ئاشلىقى يۆتكەپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى جەيۈەننەڭ 31 - يىلى (1294 - يىلى)

يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى چېڭزۇڭ قۇمۇلنىڭ باشلىقى تېكىن تېلىنغا 50 سەر ئالتۇن، 450 سەر كۈمۈش ھەدىيە قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى دادىنىڭ 7 - يىلى (1303 - يىلى)

خان قۇمۇلدىكى ئاچارچىلىقتا قالغان خەلقنى قۇتقۇزۇش توغرىسىدا گەنسۇ ئۆلكىسىگە يارلىق چۈشۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 13 - يىلى (1380 - يىلى)

غەربىي لياڭدا تۇرۇۋاتقان تۇتۇق ۋالىي پۈيىڭ يارلىققا بىنائەن قۇمۇلغا لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ. بۇ يەرنى ئىگىلەپ ياتقان يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەۋلادى ئۇرناشىل ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 14 - يىلى (1381 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى ئالاۋۇددىن مىڭ سۇلالىسى خانىغا ئات تارتۇق قىلىدۇ. پادىشاھ ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ شايى ھەدىيە قىلىپ، ئۇيغۇر يۇرتىدا بۇ ئىشنى تەشۋىق قىلدۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 23 - يىلى (1390 - يىلى)

قۇمۇل ۋاڭى ئۇرناشىل ئارسلانشاھ، ماھمۇدشاھ دورغىلارنى خانىغا ئات تارتۇق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 24 - يىلى (1391 - يىلى)

ئۇرناشىل قاتناشنى توسۇۋېلىپ، ئوردىغا تارتۇق قىلىنغان مالالارنى تالان - تاراج قىلغانلىقى، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ قۇمۇلدىن ئۆتكەن ئەلچىلىرىنى توتۇۋېلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يورت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش

ئۇزۇلۇپ قالىدۇ. مىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى تەيزۇنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن، تۇتۇق ۋاللي ليۇجېنشيې، گەنسۇ تۇتۇقى ۋالىيسى سۇڭ شېڭلار لەشكەر باشلاپ چېقىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىدۇ. ئورناشسل ئۇرۇغ-تۇغقانلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 25-يىلى (1392-يىلى)

ئورناشسل ئات، قېچىر تارتۇق قىلىپ، خانىدىن كەچۈرۈم سورايدۇ. خان ئۇنىڭ ئۆز ۋاڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يەنە ۋاڭ بولۇشىغا ماقۇل بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 26-يىلى (1393-يىلى)

ئورناشسل ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوكسىسى ئەنىق تېمۇر ۋاڭ بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 1-يىلى (1403-يىلى)

ئەنىق تېمۇرنىڭ «ئات سودىسى» قىلىشىغا ئالاھىدە رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئۇ تۇنجى قېتىمدا خانغا 4740 ئات تارتۇق قىلىدۇ. بۇنىڭغا مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز باھاسى بويىچە پۇل تۆلەيدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 2-يىلى (1404-يىلى)

خان ئەنىق تېمۇرگە سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 3-يىلى (1405-يىلى)

ئەنىق تېمۇر ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ جىيەنى توقتۇغا سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 4-يىلى (1406-يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى تەسىس قىلىنىپ، قومانداندان، مىڭبېشى، يۈز بېشى قاتارلىق ئەمەلدارلار قويۇلىدۇ، جۈملىدن سادىق ۋاڭغا دورغاب، لېيۇشىڭ مەسلىھەتچى بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 9-يىلى (1411-يىلى)

توقتۇ تۇيۇقسۇز ئۆلىدۇ. ئىنىسى تۆلىتۆمۈرگە سادىق ئادىل ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 10-يىلى (1412-يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىدا بۇددا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان راھىب مەھكىمىسى قۇرۇلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 12-يىلى (1414-يىلى)

غەيرىي رەسمىي ئامبال چېن چېڭ، نوپۇس پىرقىسى ئامبىلى لى شيەنلەر غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە ۋە 2-يىلى قايتقاندا قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 18-يىلى (1420-يىلى)

قۇمۇل شەھىرىدە مەسچىت پەيدا بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭشىنىڭ 1-يىلى (1425-يىلى)

تۆرى تېمۇر ئۆلىدۇ. 2-يىلى توقتۇنىڭ ئوغلى بوداشىرغا سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى شۈەندېنىڭ 3-يىلى (1428-يىلى)

بوداشىرنىڭ يېشى كىچىك بولغاچقا، يارلىققا بىنائەن تۆرى تېمۇرنىڭ ئوغلى توغان تېمۇرگە سادىق، ئادىل ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى بىرلىكتە باشقۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتۇڭنىڭ 2-يىلى (1437-يىلى)

توغان تېمۇر ئۆلدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى توقتۇ تېمۇرگە يارلىققا بىنائەن ۋاڭ دەپ نام بېرىلدۇ، ئۇمۇ ئۇزاق ئۆتمەي ئۆلدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتۇڭنىڭ 4 - يىلى 12 - ئاي (1440 - يىلى)

سادىق ۋاڭ بوداشىر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى داۋاداشىرغا سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىلدۇ. داۋاداشىرنىڭ يەنە بىر ئىسمى قالى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتايدۇ ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلايدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتۇڭنىڭ 8 - يىلى (1443 - يىلى)

ئويراتلار قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ كاتىباشلاردىن ئۈچ كىشىنى ھەم شەھەر سىرتىدىكى ئەر - ئاياللاردىن 50 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. سادىق ۋاڭنىڭ ئانىسىنى ۋە 1000 دىن ئوشۇق كىشىنى تۇتقۇن قىلىپ كېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتەيىنىڭ 6 - يىلى (1455 - يىلى)

خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقىدىن 3000 دىن ئوشۇق كىشى سېتىۋېلىنىپ ۋە ئالداپ قۇمۇلغا ئەپكېلىنىدۇ. بۇلاردىن 1000 دىن ئوشۇق كىشى يەنە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن سەمەرقەنتكە سېتىۋېتىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى تىيەنشۇننىڭ 1 - يىلى (1457 - يىلى)

داۋاداشىر ئۆلدۇ. ئۇنىڭ ئىنىسى بوراق سادىق ۋاڭ بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى تىيەنشۇننىڭ 4 - يىلى (1460 - يىلى)

بۇراق ئۆلدۇ. ئوغلى بولمىغاچقا ئانىسى نوۋىل داشىر دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. شىمالدىكى ئويراتلار قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. ۋاڭنىڭ ئانىسى، ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى، ئوردا كاتتىباشلىرى كۈيۈ (ھازىرقى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يۈمېننىڭ غەربىدە) گە قېچىپ بېرىپ پاناھلىنىدۇ. قۇمۇل خەلقى كۆپلەپ ئىچكىرىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلاردىن 200 نەچچە كىشى بېيجىڭغا قېچىپ بېرىپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. مىڭ ئوردىسى ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئالتە كۆزەدىن گۈرۈچ، ئىككى توپتىن رەخت بېرىپ، قۇمۇلغا قايتۇرۇۋېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 2 - يىلى (1466 - يىلى)

ئويراتلار چىقىپ كېتىدۇ، ۋاڭنىڭ ئانىسى ئەلنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 3 - يىلى (1467 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ مەرھۇم، سادىق، ئادىل ۋاڭى توغان تېمۇرنىڭ قىز نەۋرىسى، تۇتۇق ۋالىي تۇڭچى باتامور يارلىققا بىنائەن ئوك قول تۇتۇق ۋالىي سۈپىتىدە نايىپ ۋاڭ بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 8 - يىلى (1472 - يىلى)

باتامۇر ئۆلدۇ. ئوغلى خەنشىن ئاتىسىنىڭ ئەمىلىنى بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. مىڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا تۇتۇق ۋالىي ئەمىلىنىلا بېرىپ، ئۇنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا رۇخسەت قىلمايدۇ. قۇمۇل ۋاڭسىز تۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 9 - يىلى (1473 - يىلى)

تۇرپان سۇلتانى ئەلى لەشكەر تارتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ

ئانىسىنى ۋە تامغىسىنى بۇلاپ كېتىدۇ. سىڭلىسىنىڭ كۈيۈسى يالاننى قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەيدۇ. 2 - يىلى قۇمۇل ئاقساقىلى توقتۇ بۇقا قاتارلىقلارغا قوماندان، ئامبال قاتارلىق ئەمەللەر بېرىلىدۇ. ئۇلار ۋاقتىنچە كۈيۈدە تۇرىدۇ، ئۇلارنى تۇتۇق ۋالىي خەنشىن ۋاقتىلىق باشقۇرۇپ تۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 18 - يىلى (1482 - يىلى)

تۇتۇق ۋالىي خەنشىن چىجىن، خەندۇڭ ياساۋۇلخانلىرى بىلەن بىرلىشىپ 10 مىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ قۇمۇلنى قايتۇرۇۋالىدۇ. خەنشىن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سول قول تۇتۇقلىققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 1 - يىلى (1488 - يىلى)

خەنشىن سادىق ۋاڭلىققا تەيىنلىنىدۇ. ئۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلار ئىچىدە بىردىن - بىر ئۇيغۇر ۋاڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يىل ئاخىرىدا تۇرپانلىق ئەھمەت شەرققە ئەسكەر تارتىپ كېلىپ، خەنشىن بىلەن قۇدىلىشىمەن دەپ يالغان ئېيتىپ، خەنشىننى ئۆلتۈرىدۇ، يالاننى يەنە قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەيدۇ. قۇمۇلنىڭ باش قوماندانى ئامۇلان قول ئاستىدىكىلەرنى كۈيۈگە باشلاپ بېرىپ پاناھلىنىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 2 - يىلى (1489 - يىلى)

پەرمانغا بىنائەن، خەنشىننىڭ ئىنىسى يانقىبۇللا تۇتۇقلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1491 - يىلى)

مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئارىلىششى نەتىجىسىدە ئەھمەت قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تامغىسىنى، قۇمۇل شەھىرىنى ھەمدە 500 دىن ئارتۇق ئاھالىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 5 - يىلى (1492 - يىلى)

ئەسكىرىي ۋازارەت بېگى ماۋېنشېنىڭ قۇمۇلدا خۇيخۇيلار، قاراخۇيلار، ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل مىللەت ياشايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خانغا يازغان مەكتۇپىدا «دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، يۇەن دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادىنى ۋاڭلىققا قويۇش لازىم» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. خان يارلىق چۈشۈرۈپ، چۈشەن خاننىڭ جەمەتىدىن بولغان، مەرھۇم سادىق ۋاڭ توقتۇنىڭ جىيەن نەۋرىسى شانبانى سادىق ۋاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 6 - يىلى (1493 - يىلى)

تۇرپانلىق ئەھمەت قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىپ، ئامۇلاننى ئۆلتۈرۈپ، سادىق ۋاڭ شانبانى تۇرپانغا ئېلىپ كېتىدۇ. يالاننى يەنە قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەيدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 8 - يىلى (1495 - يىلى)

باسقاۋۇل دەرىجىلىك نازارەتچى لويىنلۇ، باش ئەمىرلەشكەر دەرىجىلىك ئوڭ قول تۇتۇق ۋالىي ليۇنىڭ، باش مۇپەتتىش دەرىجىلىك سول قول ئامبال مۇپەتتىش شۈي جېن قاتارلىقلار مىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىدۇ. ئەھمەت قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ يەنە تارتىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 11 - يىلى (1498 - يىلى)

ئەھمەت شانبا ۋە قۇمۇلنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 17 - يىلى (1504 - يىلى)

قەبىلە باشلىقى ئابدۇللانىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئەھمەتنىڭ ئوغلى چىنتۆمۈر (خەنشىننىڭ قىزىنىڭ ئوغلى) قۇمۇلنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. شانبا كۇيۇگە كېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 18 - يىلى (1505 - يىلى)

شانبا ئۆلىدۇ. ئوغلى بايياجى ۋاڭ بولىدۇ ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتايدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 8 - يىلى (1513 - يىلى)

بايياچى ئۆزىنى تۇرپان ۋاڭى مەنسۇرنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ. مەنسۇر خوجا تاجىدىنىنى قۇمۇلدا تۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 9 - يىلى (1514 - يىلى)

ئويراتلار جەنۇب تەرەپتىن قۇمۇلغا بېسىپ كىرىدۇ. مەنسۇرخان ئويراتلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەنسۇرخان، چىنتۆمۈرلەرنى مۇكاپاتلايدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 10 - يىلى (1515 - يىلى)

مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش تەپتىشى پېڭ زى تاۋار، پاختا، شايى قاتارلىق بۇيۇملارنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. خوجا تاجىدىن قۇمۇلنىڭ تامغىسىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. سادىق ۋاڭ بايياجى يەنىلا مەنسۇرنىڭ ئاقسۇدىكى ئىنىسى بابادەينىڭ قېشىدا يېتىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 11 - يىلى (1516 - يىلى)

تۇرپانلىقلار قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا سۇجۇغا (جيۇچۈەنگە) ھۇجۇم قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 15 - يىلى (1520 - يىلى)

مەنسۇر بايياجىنى ئەپقېلىپ، مىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باسقاق بېگى چېڭ جۇ قاتارلىقلارنى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭى بايياجىنىڭ چوڭ - كىچىك خوتۇنلىرى ۋە چاكارلىرىنى قايتۇرۇۋېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 4 - يىلى (1525 - يىلى)

تۇرپانلىق يالان قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 24 - يىلى (1545 - يىلى)

تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى مەنسۇر ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى شاھ ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلتان بولىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت ئاكىسىنىڭ سۇلتان بولغانلىقىغا قايىل بولماي ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىپ، قۇمۇلنى بۆلۈۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 36 - يىلى (1557 - يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ تۇتۇق ۋالىيسى مىرمۇھەممەت مىڭ سۇلالىسىغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مىڭ ئوردىسى ئۇنىڭ گەنسۇدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 38 - يىلى (1559 - يىلى)

تۇرپانلىق سۇلتان شاھنىڭ ئوغلى تۆرە قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى لوڭچىڭنىڭ 4 - يىلى (1570 - يىلى)

مەنسۇرنىڭ 2 - ئوغلى مۇھەممەت تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ، ئاكسىنىڭ سۇلتانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 10 - يىلى (1582 - يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانسىنىڭ تۇتۇقى ۋالىيسى مىرمۇھەممەت قاتارلىقلار مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، خان ئۇلارنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 35 - يىلى (1607 - يىلى)

پورتۇگالىيەلىك بېنۇئىت دېگويىس خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە جۇڭگوغا كەلگەندە، قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا قۇمۇل يەكەن خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، قۇمۇلنىڭ سەردارى بابايخان ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 1 - يىلى (1644 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى ئۇيغۇر تۇتۇق ۋالىي تۆمۈر بۇلاسۇجۇغا(جيۇچۇەنگە)بېرىپ چىڭ خانىدانلىقىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، خانلىققا قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 6 - يىلى (1649 - يىلى)

گەنسۇلۇق خۇيزۇ دىڭ گودۇڭ تۇرپان، قۇمۇل ھەم خېشى خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، بابايخاننىڭ ئوغلى تۇلۇنتايىنى ۋاڭ قىلىپ تىكلەپ، سۇجۇنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىدۇ. ئۇزاق ئوتمەيلا چىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 8 - يىلى (1561 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى كېبباي جيايۇگۈەنگە بېرىپ، تارتۇق ئۆتكۈزۈشنى ئۆتۈنىدۇ. گەنسۇنىڭ ياساۋۇل بېگى جاڭ يۈڭ تۇتقۇن قىلىنغان ئاھالىلارنىڭ قايتۇرۇپ بېرىلىشىنى تارتۇق ئۆتكۈزۈشنىڭ شەرتى قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 12 - يىلى (1655 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى كېبباي يەنە بىر قېتىم جيايۇگۈەنگە بېرىپ، يەكەن خانىنىڭ نامىدا چىڭ ئوردىسىدىن كەچۈرۈم سورايدۇ. بابايخاننىڭ قامالغانلىقىنى، تۇرپان ۋاڭىنىڭ ئوغلىنى قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ ھەمدە تۇتقۇن قىلىنغان ئىچكىرىلىك بىر بۆلەك ئاھالىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 18 - يىلى (1679 - يىلى)

جۇڭغار خانى غالدان 30 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى بېسىۋالىدۇ. يەكەن خانلىقىنىڭ قۇمۇلدىكى ۋەكالەتچىسىنى ئىلغا ئاپىرىۋېتىپ، ئۇيغۇرلاردىن ئەبەيدۇللانى دارخان بەگلىككە تەينىلەيدۇ. قۇمۇل خەلقى جۇڭغارلارنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا چىدىمايى، كەينى - كەينىدىن ئەنشى، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا

كۆچۈپ كېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 31 - يىلى (1692 - يىلى)

ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى مادى بۇيرۇقتا بىنائەن، جۇڭغارلارغا ئەلچىلىككە مېڭىپ، قۇمۇلدىن ئۆتكەندە جۇڭغار قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. ئەبەيدۇللا ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى يىغىپ، ئادەم قوشۇپ جياۋگۈەنگە ئاپىرىپ قويىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى)

ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى)

ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى گۈپا بەگنى باربكۆلگە ئەۋەتىپ، غالدانىنىڭ ئوغلىنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى تۇتۇپ بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىدۇ.

10 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇللارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلۈشى بويىچە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى قىزىل تۇغلۇق ئۇيغۇر خوشۇنى قىلىپ ئايرىيدۇ. ئەبەيدۇللانى 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇنىڭ «دارخان» نامىنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە جاساق مۆھۈرىنى بېرىدۇ. جىيەكلىك قىزىل تۇغ تەقدىم قىلىدۇ. گۈپا بەگنى 2 - دەرىجىلىك بەگلىككە تەيىنلەپ، خوشۇننىڭ ئىشلىرىغا يارەملەشتۈرىدۇ. ئۇ قول ئاستىدىكى 100 دەك ئادەمگە يېتەكچىلىك قىلىپ سۈجۇدا (جيۇچۈەنده) تۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 37 - يىلى (1698 - يىلى)

چىڭ ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى بورسەينى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ خوشۇن قوشۇنى تەشكىللەيدۇ.

قۇمۇل قوغۇنى تارتۇق قىلىنىشقا باشلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 45 - يىلى (1706 - يىلى)

ئەبەيدۇللا بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى تاۋاپ قىلىدۇ ھەمدە خەنزۇ ھۈنەرۋەنلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، جاساق ئوردىسىنى سالدۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى)

ئەبەيدۇللا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. چوڭ ئوغلى گۈپا ئۇنىڭ ئورنىغا جاساق بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 50 - يىلى (1711 - يىلى)

گۈپا ئالەمدىن ئۆتىدۇ، ئوغلى ئىمىن ئۇنىڭ ئورنىغا جاساق بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى)

جۇڭغار سەرداری سېۋىن ئاروبدان 2000 لەشكەر بىلەن قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنى ۋە چارۋا - مالىلارنى تالان - تاراج قىلىدۇ. شەھەرنى بەش قېتىم قورشاۋغا ئېلىۋالىدۇ. قۇمۇلدا ئوروشلۇق پاششاپ پەن جىشەن 200 لەشكەرنى باشلاپ چىقىپ، ئىمىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر لەشكەرلەر بىلەن بىرلىكتە جۇڭغار قوشۇنىنى چېكىنىدۇرىدۇ. گەنسۇ باش بوغىن لۇجېنشېڭ 3000 لەشكەرنى باشلاپ يارەمگە كېلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 55 - يىلى (1716 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 56 -يىلى (1717 - يىلى)

قۇمۇل شەھىرى (ھازىرقى شەھەر ئىچى) قايتىدىن ياسىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 1 - يىلى (1723 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ 1 - دەرىجىلىك جاساق بېگى — دارخانبەگ 400 ئۇيغۇرنى باشلاپ تالناچىن (ھازىرقى تاشۇبلىق) قا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 3 - يىلى (1725 - يىلى)

چىڭ قوشۇنلىرى ئىچكىرىگە چېكىنىدۇ، قۇمۇلدا 1000 لەشكەر قالدۇرىدۇ، جيا-يۇگۇەننىڭ غەربىدىكى ھەربىي بېكەتلەرنى ساقلاپ قالىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 4 - يىلى (1726 - يىلى)

توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇش سانغۇنى قۇمۇلدا چوڭ - كىچىك سەككىز چازا قۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى)

قۇمۇل يېڭى شەھىرى (ھازىرقى كونىشەھەر) ياسىلىدۇ. ئىمىن ئۇيغۇرلارنى تەشكىللەپ تېرىقچىلىق قىلىپ ھەربىي تەمىنات يارىدەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن باسقاقبەگ-لىككە ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى (1730 - يىلى)

12 - ئايدا، قۇمۇلنىڭ باسقاق بېگى ئىمىن خوشۇن بىزىلىكىگە ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى)

جۇڭغار سەرداری غالدان سېرىن بىرنەچچە تەرەپتىن قۇمۇل بىلەن تالناچىنغا (ھازىرقى تاشۇبلىقا) ھۇجۇم قىلىدۇ. باش بوغ ساۋراڭ، ئورۇنباسار سانغۇن جى چېڭبىن-لار ئاستانىنىڭ غەربىدە جۇڭغار قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا، يېڭىلىپ قېچىپ كېتىدۇ. كېيىن بۇ ئىككىيلەن چىڭ ئوردىسى تەرىپىدىن جازالىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى)

چىڭ قوشۇنلىرى سايىبېشى كۆلى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى)

قۇمۇلدا ياساۋۇل بەگ تەسىس قىلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 1 - يىلى (1736 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى بارىكۆلدىكى لەشكەرلەرنى چېكىنىدۇرىدۇ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق لەشكەرلىرىنى 5000 غا كۆپەيتىپ، گۇيۇەننىڭ ياساۋۇل بېگى فەن تىڭنى قۇمۇلدا تۇ-رۇشلۇق باش ياساۋۇل بېگى قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1739 - يىلى)

ئىمىن كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. 2 - يىلى ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ باسقاق-بەگ بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 7 - يىلى (1742 - يىلى)

سەچۈەن ـ شەنشى باش ھەربىي ۋالىيسى يەن جىشەن سايىبەشى كۆلى ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى ئۇيغۇرلارغا ئىجارىگە بېرىشنى خانغا تەستىقلىتىدۇ.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 16 - يىلى (1751 - يىلى)

قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ تۇزۇلمىسى بېكىتىلىپ، ئەنجۇ، لىياڭجۇ، سۇجۇ قورغانلىرىدىن قۇمۇلدا ئۇرۇشقا 20 نەچچە سانغۇن، 2000 لەشكەر ئەۋەتىلدى.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 20 - يىلى (1755 - يىلى)

شەنشى ـ گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسىنىڭ يارەمچىسى لىيۇتۇڭشۇن باربكۆلدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ تالناچىندا 3000 مودىن ئوشۇق بوز يەر ئاچىدۇ.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 21 - يىلى (1756 - يىلى)

قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى تېرىقچىلىق قىلىشقا تالناچىنغا كۆچۈرۈلدى.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 22 - يىلى (1757 - يىلى)

جەڭنى، گۇاجۇ، خۇاڭدۇن گازارمىلىرى قۇمۇلدا تۇرۇشقا يۆتكىلدى.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 23 - يىلى (1758 - يىلى)

چىڭ قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا، يۈسۈپ بەگ 100 ئۇيغۇر لەشكەرنى باشلاپ بىللە باردى.

قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار دەسلەپ «گازارما مەكتەپ» قۇردى، كەيىندىنلا «يېزا مەكتىپى» قۇردى. بۇلار قۇمۇلدا ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان مەكتەپلەردۇر.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 24 - يىلى (1759 - يىلى)

ئەنشى ۋىلايىتى بىلەن جەڭنىنىڭ ئورۇنباسار سانغۇنى، باش دىۋان، يانداش ئايماقبېگى، قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. قۇمۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىدۇ. سلاۋچى يانداش ئايماقبېگى ۋە چارلىغۇچى مۇپەتتىش قويۇلۇپ، گەنسۇ پەرمانبەردارلىكى باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. قۇمۇلغا خان ئامبال، يارەمچى ئامبال قويۇلدى. يۈسۈپبەگكە ئايماق ۋاڭى مەرتىۋىسى بېرىلدى. قۇمۇل ئامبىلى ۋېن شۇ، پاششاپ چېن شاڭشۇن، دىۋان بېگى سالىڭئا، ئايماق بەگ جاڭ چۈنلەر خانلىقنىڭ يارلىقى بويىچە مۇكاپاتلىنىدۇ.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 26 - يىلى (1761 - يىلى)

شەنشى ـ گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسى ياڭ يىڭجۈنىڭ سودىگەرلەرنى قۇمۇل تاشكىسەر (تارانچى) كۆمۈر كېنىنى ئېچىشقا چاقىرىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى تەستىقلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تارانچىدا كۆمۈر قېزىش باشلىنىدۇ.

قۇمۇلدا زىغىرنى سىناق قىلىپ تېرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، شۇ جاينىڭ ماي تارتىپ ئىشلەتكىشىگە يېتىدىغان بولدى.

چىك سۇلالىسى چيەنلۇڭنىك 31 - يىلى (1766 - يىلى)

قۇمۇلدىن 500 ئائىلىلىك دېھقان ئىلغا دېھقانچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلدى. يۈسۈپبەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم بېيجىڭغا خانىنى تاۋاپ قىلىشقا بار-

دۇ ۋە قايتىش سەپىرىدە يۈسۈپبەگ سەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىڭشى ناھىيىسىدە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى جەسەتنى ئېلىپ گەنسۇنىڭ پىڭلياڭ دېگەن يېرىگە كەلگەندە كېسەل يۇقۇپ ئۇمۇ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. 2 - ئوغلى ئىساقبەگ ئىنانچىخان مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى)

ئىساقبەگ ئالەمدىن ئۆتىدۇ، چوڭ ئوغلى ئەردىشىر ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 46 - يىلى (1781 - يىلى)

خان قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋاكالىتىگە «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىشى» نى تەستىقلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى (1786 - يىلى)

قۇمۇل ئامبال مەھكىمىسىنىڭ ياردەمچى ئامبىلىرىنىڭ خەزىنە قۇرۇپ، 10 مىڭ سەر كۆمۈش ساقلىشى تەستىقلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى جيياچىڭنىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى)

ئەردىشىر ئالەمدىن ئۆتىدۇ، چوڭ ئوغلى بەشىرغا ئىنانچىخان دەرىجىلىك دولىبەلى مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى (1827 - يىلى)

بەشىر چىن قوشۇنلىرىنىڭ جاھانگىر غوجىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىشىغا ياردەم بېرىدىش ئۈچۈن 1000 كالا ھارۋىسى تەييارلاپ، ئاقسۇغىچە ھەربىي ئوزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى)

بەشىر دولىئىنانچىخانلىققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى)

لىن زېشۈ قاتارلىقلار يارلىققا بىنائەن قۇمۇل تالناچىنىدىكى دېھقانچىلىق رايونىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. بىرمۇنچە لەشكەر ۋە خەلق ئۇنى ئورۇۋېلىپ، ئىلتىماس سۇنۇپ، يەرلەرنى ئېنىقلاپ ۋە ئۆلچەپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. لىن زېشۈنىڭ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشى بىلەن ئىنانچىخان بەشىر ئۆز ئالدىغا ئۆزلەشتۈرۈۋالغان يەرلەرنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ، دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا بېرىدۇ.

لىن زېشۈ خانىنىڭ ئەمرى بويىچە كەڭچىلىككە ئېرىشىپ، بېيجىڭغا قايتىپ كېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى جۇڭ فاڭ 51 جىلدلىق «قۇمۇل تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ چىقىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى)

قۇمۇلدىكى خۇيزۇلاردىن ماجاۋچاڭ، ماخۇەن، ماتيەنسەيلەر خەلىقە باشلامچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنده دەھشەتلىك باستۇرۇلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1865 - يىلى)

خۇيزۇ خىلاۋۋا، ئويغۇر سۈپۈرگە قاتارلىق كىشىلەر ئۇرۇمچى، تۇرپانلاردىكى بىرقانچە مىڭ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ قوللىشى بىلەن ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خەنزۇ شەھىرى بىلەن شەھەر ئىچىنى ئىگىلەپ، خان ئامبال، ئورۇنباسار سانغۇن، يانداش ئايماقبېگى قاتارلىق يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرىدۇ. چىڭ ئوردىسى بېشىرنى قۇمۇلنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا تەيىنلەيدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 5 - يىلى (1866 - يىلى)

6 - ئايدا پاششاپ لىن شياڭ 2000 كىشىلىك چىڭ قوشۇنىنى باشلاپ بارىكۆلدىن ياردەمگە كېلىپ قۇمۇلنى تارتىۋالىدۇ. 11 - ئايدا دېھقانلار قوشۇنى ماشېڭ، سۈپۈرگىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىڭ قوشۇنى ھەم بېشىرنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بىلەن توغۇچىدا قاتتىق سوقۇشۇپ، بېشىرنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قۇمۇلنى يەنە ئىگىلىۋالىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى (1867 - يىلى)

يىل بېشىدا بېشىر دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ، چىڭ ئوردىسى ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا خېشۇ چىنۋاڭ دەپ نام بېرىدۇ.

پاششاپ رۇي لىن، مىڭ بېشى جاۋۋەنخەي ۋە مورى مىنتۇەنىنىڭ باشلىقى جاڭ خېلار قۇمۇلنى تارتىۋالىدۇ. مورى مىنتۇەنىنىڭ باشلىقى كۇڭ سەي قوشۇنغا باش بولۇپ توغۇچىدا تۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى (1868 - يىلى)

دېھقانلار قوشۇنى قۇمۇلغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، جاڭ خې مىنتۇەنىنى مەغلۇپ قىلىپ، جاڭ خېنى ئۆلتۈرىدۇ.

7 - ئايدا، قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى ۋېن لىن قوشۇن باشلاپ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ يېڭى شەھەرنى سالىدۇ. (شۇنىڭدىن كېيىن يېڭى شەھەرنىڭ نامى كېيىن كونا شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ).

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 8 - يىلى (1869 - يىلى)

كۈزدە قۇمۇلنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى جىڭ ليەن قوشۇن باشلاپ كېلىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرىدۇ. چىڭ قوشۇنى مىنتۇەن بىلەن بىرلىشىپ دېھقانلار قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى (1873 - يىلى)

شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سەردارى بەي يەنخۇ 5 - 6 مىڭ كىشىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېلىدۇ.

7 - ئايدا چىڭ قوشۇنى بىلەن سايبېشى كۆلى ئەتراپىدا سوقۇشۇپ، چىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، شەھەر ئىچىنى ئېلىپ، يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. 9 - ئايدا چىڭ قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ، بەي يەنخۇ چىنۋاڭ مۇھەممەت بىلەن ئايالىنى، ئانىسى مېھرىبانۇ ۋە 2000 دىن ئارتۇق ئاممىنى

ھوغاز ئارقىلىق غەربكە مېڭىشقا مەجبۇر قىلدۇ. چىڭ قوشۇنى لياۋدۇڭ-غىچە قوغلاپ بېرىپ، چىنۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئايالىنى قۇتقۇزۇۋالدۇ. بەي يەنخۇ كېيىن ياقۇپبەگكە تەسلىم بولۇپ بېقىندۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 13 - يىلى (1874 - يىلى)

جاڭياۋ سۇڭ ۋۇ قوشۇننىڭ 14 - يىڭىنى باشلاپ، قۇمۇلغا كېلىپ سۇ ئىنشائاتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىدۇ، 19 مىڭ مودىن ئوشۇق بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى)

مۇھەممەت چىنۋاڭ تەكلىپكە بىنائەن قوشۇن باشلاپ جاڭ ياۋ قوشۇنى بىلەن غەرب تەرەپتىن تۈرپانغا ھۇجۇم قىلدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 4 - يىلى (1878 - يىلى)

چىڭ قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالدۇ. چىنۋاڭنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ئاقسۇ كونىشەھەردىن قۇمۇلغاقايتىپ كېلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى)

زوزۇڭتاڭ چوڭ گازارمىنى سۇجۇدىن قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلدۇ. شۇ يىلى كۆزدە زوزۇڭتاڭ بېيجىڭغا چاقىرتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇجىنتاڭ تەينىلىنىدۇ. زوزۇڭتاڭ قۇمۇلنىڭ مىللىي ئىشلىرىنى تۈرپانىنىڭكىگە ئوخشاش قىلىپ، قۇمۇل يانداش ئايماقبېگىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىنى تەستىقلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى)

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دا قۇمۇل جۇڭگو - روسىيە سودا بېكىتى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى)

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلدۇ. قۇمۇل بۇ ئاستە قاراشلىق مەھكىمە بولىدۇ.

كونىشەھەر قايتىدىن ياسىلىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى ھەقسىز مەكتەپ «ئىۋۈرغول بىلىم يۇرتى» نى قۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 11 - يىلى (1885 - يىلى)

قۇمۇل باج ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ. لىيۇجىنتاڭ قۇمۇل، گۇچۇڭ شەھەرلىرىگە توقۇز مادداىلىق باج مىزانىنى تۈزۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 21 - يىلى (1895 - يىلى)

قۇمۇلدا تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدۇ.

مىلادى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى تاغ رايونلىرىدا قازاق چارۋىچىلار ئولتۇراقلىشىشقا باشلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى)

شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى فەن شياۋسۇ ئۇرۇمچى - قۇمۇل - سۇجۇ ئارىلىقىدا پوچتا ماڭغۇزىدۇ، بۇ ئۇچ يىلدىن كېيىن توختاپ قالىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى)

گېرمانىيىلىك لېكىك سەپەر ئۈستىدە قۇمۇلغا كېلىپ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تۇرپانلىق ئۈستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، كارىز كولاتقانلىقىنى كۆرىدۇ.

چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، قۇمۇل ۋاڭى ھەم بارىكۆل باش بۇغى يى شېڭفۇ تەرىپىدىن دەھشەتلىك باستۇرۇلىدۇ.

چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى)

قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇرۇنتۇڭ ئالتە يەردە يېڭىچە مەكتەپ ئاچىدۇ.

قۇمۇلدا بانكا شۆبىسى قۇرۇلىدۇ.

چىك سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى)

قۇمۇل، يەتتە قۇدۇقلاردا پوچتا شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ.

• لىيۇ رۇنتۇڭ «قۇمۇل ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ چىقىدۇ.

چىك سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى)

قۇمۇلدا يەنە تۆت ئورۇندا يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

تۆمۈر خەلىپە باشچىلىق قىلغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنىنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇب قىلىدۇ. لېكىن ئالدىنىپ، ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى قوبۇل قىلىدۇ. تۆمۈر خەلىپە بۇيرۇققا بىنائەن قوشۇننى باشلاپ ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆمۈر خەلىپە شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

قۇمۇل ئايمىقى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىدۇ.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)

خېشۈ چىنۋاڭ شا مەخسۇت مىنگو زۇڭتۇڭىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭغا بارىدۇ. يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا «1 - دەرىجىلىك مۇبارەك مېدالى» ۋە قوش تەمىنات بېرىدۇ.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)

ناھىيىنىڭ شياڭ يۇڭگۇاڭ، ۋاڭ دۇ قاتارلىق ئامبالىرى ۋە قۇمۇل تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ خادىمى خې دېدىڭ، مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى خې دۇسەي قاتارلىقلار قوشتىكەن، نوم، لۇڭۋاڭمياۋ قاتارلىق جايلاردا ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ،

دېھقانلارنى يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا چاقىرىق قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىدۇ.

يەتتە قۇدۇقتا ئامبال يارىدەمچىسى يامۇلى تەسىس قىلىنىدۇ.

مىنگونىك 10 - يىلى (1921 - يىلى)

گۈچۈكدىن دۇنخۇاگا ئېلىپ مېڭىلغان قالدۇق چار روسىيە ئەسكەرلىرى تۇركۈم-تۇركۈملەپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. بىرىنچى تۇركۈم ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ 315 ئېتىنى قۇمۇل ۋاڭى باقتۇرۇپ بېرىدۇ.

مىنگونىك 13 - يىلى (1924 - يىلى)

غەربىي شىمال ئاۋىئاتسىيە كومىتېتى شىگەن - ئىلى ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىنى ئاچىدۇ، قۇمۇل ھايالدىما بولىدۇ.

مىنگونىك 17 - يىلى (1928 - يىلى)

ئامبال ھاكىمغا ئۆزگەرتىلىدۇ.

مىنگونىك 19 - يىلى (1930-يىلى)

6 - ئايدا خېشۇ چىنۋاڭ شا مەخسۇت كېسەل بىلەن ئۆلىدۇ. 11 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەمەل ۋاربسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ، قۇمۇل ناھىيىسىنى ئۇچكە بۆلۈپ، قۇمۇل، چىمكۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىنى قۇرماقچى بولىدۇ. لېكىن دېھقانلار قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

يەتتە قۇدۇق ئامبال يارىدەمچىسى يامۇلى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىدۇ.

ئۆلكە رەئىسى جىن شۇرېن شا مەخسۇتنىڭ چوڭ ئوغلى نەزەرنىڭ ۋاڭلىق ئورنىغا ۋاربسلىق قىلىش تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن قۇرۇق مەنسەپنى بېرىدۇ.

مىنگونىك 20 - يىلى (1931 - يىلى)

4 - ئايدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى شوپۇل، تۇخۇلۇ، نومىلاردا بىرلا ۋاقىتتا پارتلايدۇ.

6 - ئايدا، دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن، جيۇچۈەندىن ماجۇگىيىڭ قوشۇنىنى تەكلىپ قىلىپ چىقىپ كونا، يېڭىشەھەر-لەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. جىن شۇرېن لۇ شياۋزۇنى شەرقىي يول «باندىت تازىلاش» قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى باش سەنمۇجاڭلىققا، قوشۇمچە ھەربىي مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەيدۇ، ئۆلار دۈگوجى لۇيىنى باشلاپ يارىدەمگە كەلگەندە، لياۋ-دۇندا ماجۇگىيىڭ قوشۇنى ۋە دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىدۇ.

10 - ئايدا جىن شۇرېن جاڭ پېيىۋەننى شەرقىي يول «باندىت تازىلاش» قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى سەنمۇجاڭلىققا تەيىنلەيدۇ. ئۆلار 6500 ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلغا يەنە بىر قېتىم يارىدەمگە كېلىدۇ. ماجۇگىيىڭ قوشۇنى تاقابىل تۇرالماي شەرققە چېكىنىپ كېتىدۇ. شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسى ۋاڭ ئوردىسىغا ئوت قويىدۇ. جاڭ پېيىۋەننىڭ بىر شى قوشۇنى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

مىنگونىك 21 - يىلى (1932 - يىلى)

جاڭ پېيپىۋەن ئىلىغا قايتىدۇ. لى خەيرۇ شىجاڭلىققا، قوشۇمچە شەرقىي يول گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ قۇمۇلدا تۇرىدۇ.

مىنگونىك 22-يىلى (1933-يىلى)

ئەتىيازدا جىن شۇرېن لى خەيرۇ شىسىنى گۇچۇڭغا يۆتكەپ كېتىدۇ. خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ تولىسى قوشۇن بىلەن بىللە كېتىدۇ.

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدە ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. جىن شۇرېن قېچىپ كېتىدۇ. لیۇ ۋېنلۇڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، شېڭ شىسەي ۋاقىتلىق دۆۋەن بولىدۇ.

5 - ئايدا ماجۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا قوشۇن باشلاپ كىرىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىدۇ. جاڭ فېڭشەنى شەھەر مۇداپىئە قوماندانلىقىغا، خې دىڭنى ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. ئۆزى ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ مورى، گۇچۇڭلارغا يۈرۈش قىلىدۇ. يولۋاس قوشۇننى باشلاپ تۇرپانغا كېتىدۇ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باشلىقى خوجا نىياز ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ قۇمۇلدىن كېتىدۇ.

مىنگونىك 23 - يىلى (1934 - يىلى)

3 - ئايدا، يولۋاس قوشۇننى باشلاپ تۇرپاندىن قۇمۇلغا قايتىپ، شېڭ شىسەينى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تېلېگرامما ئەۋەتىدۇ ھەمدە ئۆزىنى ھاكىم دەپ ئېلان قىلىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ قۇمۇلدىكى ھاكىمىيىتى ئۆزلۈكىدىن يېمىرىلىدۇ.

7 - ئايدا خوجا نىياز شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىدۇ.

9 - ئايدا، قۇمۇل، بارىكۆل ناھىيىلىرى قۇمۇل مەمۇرىي رايونى قىلىپ ئايرىلىدۇ. شېڭ شىسەي لیۇيىڭلىڭنى مەمۇرىي رايونىنىڭ باشلىقلىققا، شۇيۇشىڭنى قۇمۇل گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا، قوشۇمچە 1 - تۇەننىڭ باشلىقلىققا تەيىنلەيدۇ. يولۋاس بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرغانلىقتىن، شېڭ شىسەي قايتىدىن يولۋاسنى گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا، ئادىلنى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

مىنگونىك 24 - يىلى (1935 - يىلى)

ئۇرۇمچى - قۇمۇل تاشيولىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلىنىدۇ. 1937 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تاشيول پۈتۈپ قاتناش باشلىنىدۇ.

ئاراتۇرۇكتە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئاراتۇرۇك قۇمۇل ناھىيىسىدىن رەسمىي بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

مىنگونىك25-يىلى (1936-يىلى)

ئۆلكىلىك قۇمۇل 9 - دوختۇرخانىسى قۇرۇلىدۇ.

شىڭشىشيا چېگرا باشقارمىسى تەسىس قىلىنىدۇ.

مىنگونىك 26 - يىلى(1937 - يىلى)

قۇمۇلدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەرگەن ئايروپىلانلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش بېرىش، ئۆتكۈزۈۋېلىش رەسمىيىتىنى ئۆتەش ۋە جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بېرىلگەن ماددىي ئەشيالارنى توشۇغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شوپۇرلىرىنى كۈتۈۋېلىش ئۇچۇن، قۇمۇل ئاۋتاتسىيە بېكىتى ۋە قۇمۇل ترانسپورت بېكىتى قۇرۇلدۇ.

4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يۆنىلىش قىسمىنىڭ قېپقالغان 400 دىن ئوشۇق ئادىمى لى شيەننيەن، ھېيىك شىسەي قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا كەينى - كەينىدىن شىڭشىڭشيياغا يېتىپ كېلىدۇ. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى چېن يۈن قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۈتۈۋالىدۇ. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تەبرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئاپتوموبىل بىلەن قۇمۇل ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ.

يولۇاس نەنجىڭغا قېچىپ كېتىدۇ.

«يۇگۇك ئىلمىي جەمئىيىتى» جۇك فاك تۈزگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» نى بېسىپ تارقىتىدۇ.

مىنگونىڭ 27-يىلى (1938-يىلى)

سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ «قىزىل 8 - تۈەن»ى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

قۇمۇل - شىڭشىڭشيا، قۇمۇل - بارىكۆل تاشيوللىرى قايتىدىن ياسىلىدۇ.

قۇمۇل ترانسپورت بېكىتى مەركىزىي ترانسپورت كومىتېتىنىڭ قۇمۇل شۆبىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، بارلىق ئارقا سەپ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش بېجىرىدىغان بولىدۇ.

«قىزىل 8 - تۈەن» شەھەر ئىچىدە سوۋېت كىنولىرىنى (رۇس تىلىدا) قەرەللىك قويۇپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا كىنو قويۇش باشلىنىدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرمۇنچە كىشى قۇمۇلغا خىزمەتكە كېلىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن ئايروپىلانلار قۇمۇل ئايرودرومىدا قۇراشتۇرۇلىدۇ.

مىنگونىڭ 28 - يىلى(1939 - يىلى)

شىڭشىڭشيا چېگرا باشقارمىسى مۇستەقىل چېگرا دادۇيىگە ئۆزگەرتىلىدۇ.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى)

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجا نىياز شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىدە مەخپىي ئۆلتۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇلدىن 37 كىشى قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچىگە يالاپ ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

كوممۇنىستلار «ئىنجىمائىي تەربىيە تىياتىر ئۆمىكى» تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دراما-سىلارنى ئويناىدۇ.

ئېلىكتر شىركىتى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل تارىخىدا 1 - قېتىم ئېلىكتر چىرىغى يېقىلىدۇ. كومپارتىيە ئەزاسى، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي رايون ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى چى تيەنمىن قۇمۇلدا ۋاپات بولىدۇ، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىن ئېچىپ تەزىيەبىلدۇرىدۇ. يېزىلاردا شياڭيۇ تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايون، كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)

قۇمۇلدا ئىشلەۋاتقان جۇڭگو كومموئىنستىڭ پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى كەينى - كەينىدىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلىنىدۇ.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ 18 - ئارىلاش لۈيى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭ قوشۇنى شىنجاڭغا تۇركۈملەپ كېلىشكە باشلايدۇ.

گومىنداڭنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلىدۇ.

باۋ - جيا تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلىدۇ.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى)

8 - ئايدا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت خەلقى «بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىش» ھەرىكىتىدە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىپ، ئۇنىڭغا «قۇمۇل» دەپ نام بېرىدۇ.

سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ «قىزىل 8 - تۇغ» ى مەملىكىتىگە قايتىدۇ.

مىنگونىڭ 34 - يىلى(1945 - يىلى)

ئۆلكىلىك قۇمۇل ئاددىي دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلىدۇ.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)

قۇمۇل ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

تىيانشاندىكى تۆمۈرتىنىڭ باۋجائى سېيىت قۇربان ۋە مۇئاۋىن باۋجائى ئۇنانباي قاتارلىق كىشىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، قوغدىنىش ئەترىتىنىڭ قوراللىق كۈچىدىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىدۇ. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن، ئۇلار قوراللىق كۈرەشنى توختىتىدۇ. يولۋاس قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

مىنگونىڭ36 - يىلى (1947 - يىلى)

ئاتالمىش خەلق سايلىمىدا يولۋاس قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش قوماندانى بولىدۇ.

ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ نەۋرىسى بىشىر قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ.

ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلىدۇ. قۇمۇل ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇنىڭغا قوشۇۋېتىلىدۇ.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)

يولۋاس شەرقىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نامىدا «شەرقىي شىنجاڭ

بايراق تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۆمىكى» دېگەن نېمىنى تەشكىللەپ، ئۆزى ئۆمەك باشلىقى بولۇپ نەنجىڭغا بېرىپ، جياڭ جېيشىغا بايراق تەقدىم قىلدۇ.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)

يولۇاسنىڭ ئوغلى ياقۇپبەگ (ياۋداۋخۇڭ) قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم، قوشۇمچە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدۇ.

9 - ئاينىڭ 25 - ۋە 26 - كۈنلىرى شىنجاڭدا تاۋسىيۆ، بۇرھان شەھىدىلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا تىنچ يول بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلايدۇ. 26 - كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى، بازاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ 1000 غا يېقىن كىشى كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىپ، «ئازادلىق ئارمىيىنى قارشى ئالىمىز»، «ياشىسۇن جۇڭگو كومپارتىيىسى» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى چاپلاپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقىغا تەنتەنە قىلدۇ.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كەچتە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سابىق گومىنداڭ قوشۇنى ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلارنىڭ قوتراتتىشى بىلەن بانكا، دوكان ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلايدۇ ۋە دوكانلارغا ئوت قويىدۇ.

قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن ئابدۇۋاھىت ھاجى، لىرۇي قاتارلىق كىشىلەر جىيۇچۇەنگە بېرىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇمۇلغا باشلاپ كېلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە

1949 - يىلى

10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن باشلامچى قىسىملىرى شىڭشىڭشىياغا يېتىپ كېلىدۇ، 13 - كۈنى چۈشتىن كېيىن ساقچە بەشتە قۇمۇلغا كېلىدۇ. ھەر مىللەت خەلقى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئازادلىق ئارمىيىنى قارشى ئالىدۇ. يىغىنغا 2 - جۇننىڭ رەھبەرلىرىدىن گوپېك، ۋاڭ ئېنماۋ، دۇن شىڭيۈنلەر قاتنىشىدۇ ۋە سۆز قىلىدۇ.

ئازادلىق ئارمىيىنىڭ كادىر - جەڭچىلىرى كوچىلارغا تەشۋىق قىلىشقا چىقىدۇ، قىيىنچىلىقتا قالغانلارنى قوتقۇزىدۇ. قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت ياشلىرى ئاكتىپلىق بىلەن ئارمىيىگە قاتنىشىدۇ.

11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 - جۇننىڭ 16 - شىسى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. شى شتابى دايىڭغاڭدا تۇرىدۇ.

1950 - يىلى

2 - ئايدا، 16 - شى قۇمۇل ناھىيىسىگە خىزمەت كومىتېتى ئەۋەتىدۇ.

3 ـ ئايدا، ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدۇ. باۋ ـ جيا تۇزۇمى بىكار قىلىنىپ، رايونلۇق مەھكىمە ۋە يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىنىدۇ. 19 ـ كۈنى ھاكىم ياقۇپبەگ (ياۋداۋخۇڭ) ئاتىسى يولۋاسقا ئەگىشىپ قېچىپ، قوراللىق توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلايدۇ.

4 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى 16 ـ شىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لوشاۋۇپي قاتارلىق بەش كىشى چېگولۇچۇەندە باندىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدۇ.

5 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدۇ.

شۇ يىلى ياز، كۈز پەسىللىرىدە باندىتلار ناھىيە دائىرىسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە كادىرلىرىمىزنى داۋاملىق ئۆلتۈرىدۇ، ئاممىنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلايدۇ. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تازىلىشى بىلەن 8 ـ 9 ـ ئايلارغا كەلگەندە ناھىيە تەۋەسىدىكى باندىتلار ئاساسەن تازىلىنىپ بولىدۇ. تاشقۇلىق رايونىدىكى خەلق ئىشچىلىرىدىن 13 كىشى باندىت تازىلاش ئۇرۇشىدا قۇربان بولىدۇ.

1951 ـ يىلى

4 ـ ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى باشلىنىدۇ.

6 ـ ئايدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشلىنىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قۇمۇلدا ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى 7000 دىن ئوشۇق كىشى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، زومىگەر، پومېشچىك بېشىرنى كۆرەش قىلىدۇ.

7 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئايالار قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ.

ناھىيە بويىچە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىئانە توپىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، پۈل ۋە ماددىي بۇيۇم (پۇلغا سۈندۇرغاندا) بولۇپ جەمئىي 133 مىڭ يۈەندىن ئوشۇق ئىئانە توپلىنىدۇ.

ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىدۇ.

تارانچىدىكى شەخسىي كۆمۈر كانلىرى ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىپ «شىنشىڭ كۆمۈركان ھەسسىدارلىق شىركىتى» نى قۇرىدۇ. 1953 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى پايپۇلىنى قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن بۇ شىركەت يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئايلىنىدۇ.

1952 ـ يىلى

2 ـ ئايدا «ئۇچكە قارشى ھەرىكەت» باشلىنىپ، 5 ـ ئايدا ئاخىرلىشىدۇ.

3 ـ ئايدا، ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىدۇ.

6 ـ ئايدا، شەھەر ئىچى رايونى 2 ـ يېزىسىدىكى تۆت ئۇيغۇر دېھقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. بۇ، ناھىيە بويىچە 1 ـ تۈركۈمدە قوبۇل قىلىنغان يەرلىك پارتىيە ئەزالىرىدۇر.

7 ـ ئايدا، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى باشلىنىپ، 2 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاياغلىشىدۇ.

10 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە يېزا ئىگىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى، قۇمۇل ئاستانىلىق دېھقان ياڭ ماۋيۈەن بېيجىڭغا بېرىپ، دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ.

16 - شى ياسىغان 32 كىلومېتىرلىق «قىزىلىيۇلتۇز — 1» ئۆستىگى پۈتىدۇ.

جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدۇ.

1953 - يىلى

ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىدۇ.

ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ.

16 - شى ياسىغان 37 كىلومېتىرلىق «قىزىلىيۇلتۇز — 2» ئۆستىگى پۈتىدۇ.

16 - شى ياسىغان «قىزىلىيۇ-تۇز» ئۇن زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، قۇمۇل دا ماشىنا بىلەن ئۇن تارتىلمايدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدۇ.

قۇمۇل ناھىيىلىك دوختۇرخانا قۇرۇلدۇ.

ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى تەرتىپكە سېلىنىدۇ، ناھىيە بويىچە دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 196 گە يېتىپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا قاتناشقانلار يېزا ئاھالىسىنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 368 ئائىلە، 55 مىڭ 103 ئادەم بارلىقى ئېنىقلاندى.

1954 - يىلى

1 - ئايدا، ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

2 - ئايدا، ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، سىيىت قۇربان ھاكىملىققا سايلاندى.

4 - ئايدا، ۋىلايەتكە قاراشلىق سابىق يەتتەقۇدۇق مەركىزىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىگە قاراشلىق يەتتەقۇدۇق يېزىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ئۇن نەچچە نەپەر تېۋىپ ۋە دوختۇردىن تەشكىل تاپقان ناھىيىلىك شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى كېسەل كۆرۈشكە باشلىدى.

ئاقىيەر رايون 2 - يېزا شىنجۇاڭزى كەنت «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق كوپېراتىپىي ۋە شەھەر ئىچى رايون 1 - يېزا «جىيەنشىن» دېھقانچىلىق كوپېراتىپىسى قۇرۇلدى، بۇلار ناھىيە بويىچە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان دېھقانچىلىق كوپېراتىپى. يىل ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپېراتىپلارنىڭ سانى 32 گە يەتتى.

شەھەر رايونى ناھىيىگە قاراشلىق قۇمۇل شەھىرىگە ئۆزگەرتىلدى.

جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 - جۇنىنىڭ 16 - شىسى جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1955 - يىلى

5 - ئايدا، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چىقىرىپ، قۇمۇل ناھىيىسىگە «مول ھوسۇلچى ناھىيە» دەپ نام بەردى.

9 ـ ئايدا، سىياسىي كېڭەش قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك يىغىنى چاقىرىلدى.

كۈزدە، توغۇچى رايون مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق يەرنى كەلكۈن باستى. خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش باشلاندى.

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. قوش چاقلىق ـ قوش چىشلىق ساپان، سوقا قاتارلىق يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى.

يىل ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ دېھقانچىلىق كوپېراتىپى تەرەققىي قىلىپ 88 گە يەتتى، كوپېراتىپقا قاتناشقان دېھقان ئائىلىرى ئومۇمىي دېھقان ئائىلە سانىنىڭ 28 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1956 ـ يىلى

2 ـ ئايدا، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاياغلاشتى.

6 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 1 ـ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

12 ـ ئايدا، ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

ئەسلىدىكى ئالتە رايون، بىر شەھەر، ئىككى بازار، 25 يېزا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ۋە قوشۇۋېتىلىپ، ئۈچ رايون، ئۈچ بازار، 17 يېزىغا ئايرىلدى.

دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئۇلاق كۆچى ئارقىلىق چىغرىق بىلەن سۇ چىقىرىش ئومۇملاشتۇرۇلدى.

يىل ئاخىرىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ناھىيە بويىچە ئاساسەن ئەمەلگە ئاشتى.

توغۇچى، تىيانشان رايونلىرىدا شىپاخانا قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان يېزا داۋالاش ئورنى بولۇپ قالدى.

1957 ـ يىلى

كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1 ـ شۇجىسى خۇياۋباڭ سەپەر ئۇستىدە قۇمۇلدا توختىدى ھەمدە ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكومدا ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىدىغان بەش كىشىلىك گۇرۇپپا قۇرۇلدى، يىل ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا ئىستىل تۈزىتىش ئۆگىنىشى باشلاندى.

1958 ـ يىلى

3 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 2 ـ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

5 - ئايدا، ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

9 - ئايدا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يېزىنى بىرلىك قىلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشتۈرۈلگەن يەتتە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايىنىڭ 24 - كۈنى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ باشلىقى جۇدې قۇمۇلنى كۆزدىن كۆچۈردى.

10 - ئايدا، تېيانشان رايونىدىكى ئېلى قۇربانلىنىڭ قۇتىرتىشى ۋە تەھدىت سېلىشى ئارقىسىدا 76 كىشى توپىلاڭ كۆتۈردى. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيەنىڭ تاغقا چىقىپ تازىلىشى ۋە سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىشى نەتىجىسىدە توپىلاڭ تېزلا تىنچىتىلدى.

شۇ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نۇرغۇن كادىر، ئىشچى، دېھقانلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا بوغاز، قۇلانبۇلاق، بازار ئىچى قاتارلىق جايلاردا كىچىك يەرلىك پېچ بىلەن پولات تاۋلاشقا كىرىشتى، خەلق جاپا چەكتى، مال - مۈلۈك زىيانغا ئۇچرىدى.

ئىستىمال تۇزىتىش ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەشكە بۇرالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئېلىپ بېرىلدى. كېڭەيتىۋېتىش خاتالىقى سەۋەبىدىن يىل ئاخىرىغا كەلگەندە 41 كىشى «ئوڭچى» قىلىپ قويۇلدى.

ناھىيە بويىچە تۇنجى تراكتور پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ سالا ئېتىزلىرىدا پەيدا بولدى. دېھقانلار يېراق - يېقىندىن كېلىپ تاماشا قىلىشتى.

1959 - يىلى

جياڭسۇ، خۇبېي ئۆلكىلىرىدىن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە چىققان ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئوچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشتى.

تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ رايونلىرىدا ۋە يەتتەقۇدۇق بازىرىدا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى.

تېيانشان گۇڭشېسى تۆمۈرتى دادۇيىنىڭ ئەزاسى يەھيا رېھىم شۇ جايدىن ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بۇددا دىنى سەھنە ئەسىرى «مايىتىرى سېمىت» نى تېپىۋالدى.

ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ «تېيانشان» مېھمانخانىسىدا ئۇدا ئىككى قېتىم ئېغىر كۆمۈرگازى بىلەن زەھەرلىنىش ۋەقەسى يۈز بېرىپ، 11 كىشى ئۆلدى.

مەملىكەتلىك مالىيە - سودا سېپىدىكى «قوش ئىلغار» لار ۋەكىللىرى يىغىنىدا ئاستانە گۇڭشېسىنىڭ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچا تۈرلۈك مالالار دۇكىنىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ناھىيىلىك شىپاخانا، ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى، «شىنجۇڭ» بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى. دوختۇرخانا ئاقىيەردىن خۇاگوسەنگە كۆچۈرۈپ كېلىندى.

11 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرى، جياڭسۇ، خۇبېي ئۆلكىلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە چىققان ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن ھال سوراش شۆبە ئۆمىكى قۇمۇلغا

كېلىپ، ياردەم بېرىشكە چىققان ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن ھال سورىدى.

12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، پويىز ئىستانسىسىدىكى مەيدانداً لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر-يولىدا قۇمۇلغىچە پويىز قاتنىغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا ۋاڭ ئېن-ماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى قاتناشتى.

1960 - يىلى

4 - ئايدا جۇڭگو كومموپىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى.

شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى يېتىشمەي نۇرغۇن كىشىلەر ئوت ئۇرۇقىنى ئوزۇق قىلىپ يېگەن ئەھۋال يۈز بەردى.

شەھەر، يېزىلاردا «ئوڭچىل» لىققا قارشى تۇرۇش قانات يايدۇرۇلدى، زور بىر تۇركۈم كادىر ۋە ئامما خاتا تەنقىد قىلىندى ۋە ئۇلارغا خاتا چارە كۆرۈلدى.

شىڭشىڭشىيا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋېيا ئىش باشقارمىسىغا قوشۇۋېتىل-دى. قۇمۇلغا پويىز قاتناپ ئوزاق ئۆتمەيلا ۋېيا ئىش باشقارمىسىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

توغۇچى گۈڭشېسى دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. مەيدان شتابى دۆربەجىندە تەسىس قىلىندى.

1961 - يىلى

4 - ئايدا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەش ناھە-يىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتى يىغىنى چاقىرىلدى.

5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قاتتىق بوران چىقىپ، يەندۇن پويىز ئىستانسىسىدا تۆمۈر-يولنى قوم بېسىپ كەتكەچكە، پويىز رېلىستىن چىقىپ كېتىش ھادىسىسى يۈز بەردى.

7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، تاغدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، تاغدىن چۈشكەن كەلكۈن تۆمۈرىولىنى ئۇزۇۋەتتى. شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ چوڭ كۆۋرۈكلىرىنى ئېلىپ كەتتى. ياشلار سۇ ئامبىرىنىڭ توسمىسى پارتلىتىلىپ، كەلكۈن سۈيى چىقىرىۋېتىلدى.

گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بويىچە سابىق قۇمۇل بازىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قۇ-مۇل شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) تەسىس قىلىنغاندى، كېيىنكى يىلى 11 - ئايدا بۈيرۇقىغا بىنائەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل بازىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

تارانچى كان رايونىدا مەمۇرىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، بۇ ۋاستە ۋالىي مەھكىمىگە قارايدىغان بولدى.

بىرقانچە گۈڭشېدا نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق 1087 - كىشىنىڭ ئىششىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى، ئاكتىپ داۋالاش ئارقىلىق، كېسەللەرنىڭ سالامەت-لىكى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەمگە چىققان قارادۆۋە، دۆربەجىن، ساقا قاتارلىق جايلار-دىكى ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار بۇدۇشقاق، ئاچچىق ئۇرۇقلارنى يېگەچكە 240 كىشى زەھەرلەندى. جەددىي قۇتقۇزۇش ئۇنۇم بەرمەي 13 كىشى ئۆلۈپ كەتتى.

1962 - يىلى

جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسى ئايرىلىدى. قۇمۇل ناھىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تۈتىشىپ تۇرىدىغان دۆلەت چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46.6 كىلومېتر كېلىدۇ.

«تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى كۆتۈرۈش» فاكۇلتېتنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە بەش زاۋۇت تاقىۋېتىلدى. 129 كادىر، 971 ئىشچى ئىخچاملاشتۇرۇلۇپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى.

«راكېتا» گۈڭشىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۈڭشېلىرى قۇرۇلدى.

1958 - يىلدىن بۇيان ناھىيە بويىچە «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش»، «ئىستىل تۈزىتىش»، «گۈڭشېنى تەرتىپكە سېلىش» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە كۆرەش قىلىنغان، تەنقىد قىلىنغان ياكى چارە كۆرۈلگەن 1075 كادىر، ئاممىنى پەرقلەندۈرۈش ۋە ئاقلاش خىزمىتى ئىشلەندى. پەرقلەندۈرۈش خىزمىتى 2 - يىلى 3 - ئايدا ئاياغلاشتى.

20 مىليون كۇب مېتر سۇ ساقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشى توختىدى. كېيىن توسما ئېگىزلىتىلىپ ۋە مۇستەھكەملىنىپ، 1964 - يىلىغا كەلگەندە 22 مىليون كۇب مېتر سۇ ساقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىندى.

خەلق گۈڭشېسىدا ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلۇۋېتىش شامىلى» خاتالىقى تۈزىتىلدى، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ تەڭشەۋېتىلگەن 1 مىليون 460 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى ماددىي بۇيۇملىرى قايتۇرۇپ بېرىلدى ياكى تۆلەپ بېرىلدى. جامائەت ئاشخانىلىرى تاقىۋېتىلدى.

1963 - يىلى

8 - ئايدا، ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەش ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتى يېڭىنى چاقىرىلدى.

9 - ئايدا، مەركىزىي كومىتېتنىڭ «قوش 20 ماددا» لىق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، شەھەر ئەتراپى، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، 2 - يىلى 3 - ئايدا ئاياغلاشتى.

يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ شتابى بورتالاغا كۆچتى. قۇمۇلدا بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ قۇمۇل باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانچىلىق تۇەن - مەيدانلىرى ۋە فېرمىلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

ئاستانە گۈڭشېسى 4 - دادۇيىنىڭ ئازاد كارىزىدا ناھىيە بويىچە سېكۇنتىغا سەككىز لېتىر سۇ چىقىدىغان تۇنجى ئارتېزىئان قۇدۇقى قېزىلدى.

1964 - يىلى

2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە، يەتتە قۇدۇق، ئاستانە، دۆربەجىندىن ئىبارەت ئۈچ گۈڭشې-مەيدانىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى تاماملاندى. 8 - ئايدا، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى شەھەر ئىچى، بوغاز، راھەتباغ گۈڭشېلىرىدا ئېلىپ بېرىلىشقا باشلى-

دى. ھەربىرىدە تېخى ئاياغلاشمايلا، خىزمەت دۇيى 10 - ئايدا تۈرپان ناھىيىسىگە يۆتكەلدى.

7 - ئايدا 2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە بويىچە 27 مىڭ 521 ئائىلە، 125 مىڭ 334 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى.

چېگرىدا چەكلەنگەن رايونلار ئايرىپ چىقىلىپ، تۆت چەكلەنگەن رايون بەلگىسى ئورنىتىلدى.

قىشتا، غەربىي تاغقا بىر مېتىردىن ئوشۇق قېلىنلىقتا قار يېغىپ، 28 مىڭ تۇياق چارۋا توڭلاپ ئۆلدى.

1965 - يىلى

8 - ئايدا، ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەش ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېت يىغىنى چاقىرىلدى.

سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

2 - قارارلىق «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى شەھەر ئىچى، بوغاز، بۇلۇڭتوغراق، ساقادىن ئىبارەت تۆت گۇڭشې - مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭغا خىزمەت دۇيى خادىملىرىدىن 900 دىن ئوشۇق كىشى قاتناشتى.

1966 - يىلى

2 - ئايدا، جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

7 - ئايدا، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىدىكى كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، «تۆتنى ئېنىقلاش» خىزمەت دۇيىنىڭ بىر قىسىم خادىملىرى ھەمدە ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ 800 نەچچە كىشى ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار تەلىم - تەربىيە دۇيىنى قۇرۇپ، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنى باشلىدى.

8 - ئايدا، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا قىزىل قوغدىغۇچىلار تەشكىلى مەيدانغا كەلدى. قىزىل قوغدىغۇچىلار كوچىغا چىقىپ، «تۆت كونا» نى بۇزدى ھەمدە بەزى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى قانۇنسىز تىنتتىدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېچىدە بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى قۇمۇل باشقارمىسى «قىزىلىيۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلىرى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنىغا بېسىپ كىردى.

10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە قىزىل قوغدىغۇچىلارنىڭ 121 ۋەكىلى بېيجىڭغا بېرىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولدى.

تارانچى ئۇستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى پوتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ قورايى دادۇيىدە قۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىملىق ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپلىرى ۋە-

كىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى.

«تۆتىنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى تېيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇبۇلاق، قارادۆۋە گۈڭ شېلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى، پالۋانتۇر، شەھەر ئەتراپى، يەتتەقۇدۇق گۈڭشېلىرىدا «تولۇقلاش» خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. «تۆتىنى ئېنىقلاش» نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئاتالمىش «تۆت كونا» نى بۇزۇش دېگەن مەزمۇن قۇشۇلۇپ، يىل ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.

1967 - يىلى

1 ـ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھوقۇقى ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن تەشكىل قىلىنغان «ھوقۇق تارتىۋېلىش قوماندانلىق شتابى» تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. ناھىيىگە قاراشلىق بەزى ئورۇنلارنىڭ ھوقۇقىمۇ تارتىۋېلىندى. پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ بولۇپ قالدى.

3 ـ ئايدا، ناھىيىلىك خەلق قۇراللىق بۆلۈمى بىر قىسىم يەرلىك رەھبىرىي كادىرلارنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلدى.

7 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئوتتۇرىسىدا ناھىيە بازىرىدا كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى بولدى. كېيىن ئەلەم كۆرىشى پەيدىنپەيي كۆچەيىپ، مىلىتىق، مىنامېيوتلار ئىشقا سېلىندى. ئىككى قەۋەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف بىناسى پارتىلىتىۋېتىلدى. تۆمۈرىيول ترانسپورتى ئۈزۈپ قويۇلدى. جۇ ئېنلەيي زۇڭلى قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنى ئېچىۋېتىش، ئىككى تەرەپنىڭ قوراللىرىنى پېچەتلەش توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى.

1968 - يىلى

قۇمۇل ۋىلايەتلىك ھەربىي قىسىملارنىڭ بىرلەشمە نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايون ئەلەم كۆرىشىنى چەكلەش، ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تەن كەيىۋىن، زېڭ رۇچىڭ، چېن گۇەنلەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى.

2 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات چوڭ بىرلىشىنى كېلىشىمى ئىمزالىدى.

8 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئەلەم كۆرىشىنى چەكلەش، قورال تاپشۇرۇش كېلىشىمى ئىمزالىدى.

9 ـ ئايدا، قۇمۇلدىكى ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات بىرلىكتە ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئاچتى.

10 ـ ئايدا، ناھىيە بازىرىدا يەنە كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى يۈز بېرىپ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ بىناسى پارتىلىتىۋېتىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئەلەم كۆرىشىدە ناھىيىگە قاراشلىق ئورۇنلاردىن 33 كىشى ئۆلدى. 100 نەچچە كىشى ياردار بولدى ۋە مەجرۇھلاندى.

1969 - يىلى

3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتلار بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلدى.

6 - ئايدا، 1 - تۈركۈمده 700 نەچچە زىيالىي ياش كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، يېزىلارغا يۇرۇپ كەتتى.

10 - ئايدا، ئاممىنىڭ قوللىدىكى قوراللارنىڭ مۇتلەق كۆپى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ بولۇندى.

ئاستانە ترانسفورماتور ئىستانسىسى پۈتتى.

1970 - يىلى

«بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىده، ناھىيە بويىچە 1240 نەچچە كىشى تەنقىد ۋە كۈرەش قىلىندى، 22 كىشى ئۆلدى، زور تۈركۈم ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزە پەيدا قىلىندى.

بۇلۇڭتوغراق ترانسفورماتور ئىستانسىسى پۈتتى. لايىھە بويىچە يىلىغا 1 مىليون 500 مىڭ تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە تارانچى ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

1971 - يىلى

قۇمۇل قوغۇنى تۇنجى قېتىم شياڭگاڭ بازىرىدا سېتىلدى.

يولۇاس كېسەل سەۋەبىدىن تەيۋەنده ئالەمدىن ئۆتتى.

يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە لىن بىياۋنى تەنقىد قىلىش-ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

1972 - يىلى

ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى شال تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، بىرلىك مەھسۇلاتى 660 جىڭغا يەتتى.

1973 - يىلى

3 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، يېڭى ناھىيىلىك پارتكوم سايلاپ چىقىلدى.

ئۇزاققىچە «چەتكە چىقىرىپ قويۇلغان» زور بىر تۈركۈم رەھبىرىي كادىر ئازاد قىلىنىپ، قايتىدىن خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى. پارتىيە ئەزالىرى پارتىيەنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، قايتىدىن تىزىمغا ئېلىنىپ، تەشكىلىي تۈرمۇش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1974 - يىلى

سابىق ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنى كادىرلىرىنىڭ ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئاياغلاشتى. كۆپ سانىدىكى كادىرلار قايتىدىن خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى.

ناھىيە بازىرىدا خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى.

كوچىلاردا ئاتالمىش «ئېقىمغا قارشى تۇرۇش» تەشكىلاتى چاپلىغان چوڭ خەتلىك گېزىتلەر پەيدا بولدى.

ناھىيىلىك فوسفور ئوغۇتى زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.
يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش كەسپىي ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى قۇرۇلدى.

1975 - يىلى

ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومدا داجەيچە ناھىيىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. كەڭ كۆلەملىك ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئەۋج ئالدى.
پالۋانتۇر گۈڭشېسى خۇاڭگۈڭ دادۇيىنىڭ 5 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش سىنىقى ئېلىپ بېرىپ، تاسمىلاپ تېرىشنى يولغا قويۇپ، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم تېرىپ، ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىپ، بىرلىك مەھسۇلاتىنى 1732 جىڭغا يەتكۈزدى.
ناھىيە بويىچە سىنىپىي كۈرەش تۈتقا قىلىنغان ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.
بىكىتۇەن قۇمۇل باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك بوز يەر ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1976 - يىلى

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ناھىيە بويىچە شەھەر - يېزىلاردىكى ئامما رەئىس ھاۋزىدۇڭنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۇردى.
10 - ئايدا، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ تارمار قىلىنغانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىلدى.
11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، قۇمۇلغا بالدۇر قار ياغدى، تۈزلەڭلىككە 10 سانتىمېتر-دىن ئوشۇق قېلىنلىقتا قار چۈشتى.
تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى.
تاشۇيلىق قوشماق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتتى.

1977 - يىلى

ئاپتونوم رايون ناھىيىلىك تېرە - يۇڭ زاۋۇتىغا داچىكچە ئىلغار كارخانا دەپ نام بەردى.
1 - ئايدا، گووۋۇيۈەن قۇمۇل شەھىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەستىقلىدى. قۇمۇل بازىرى، شەھەر ئەتراپى گۈڭشېسىنىڭ ھەم شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ چاھار باغ دادۇيى، پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ يۇقىرى ئاقىيەر دادۇيى، سابىق بىكىتۇەن ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى (قىزىلىيۇلتۇز 3 - مەيدانى) بولۇپ، 58 كۇادرات كىلومېتر دائىرە شەھەر رايونى قىلىپ ئايرىلدى.
سابىق بىكىتۇەن قۇمۇل باشقارمىسىغا قاراشلىق قىزىلىيۇلتۇز 4 - مەيدانى، 2-چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

غەربىي تاغ ۋولغرام كەنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» بىلەن چېتىشلىقى بار ئادەم ۋە ئىشلارنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش ھەرىكىتى ناھىيىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلاردا قانات يايدۇرۇلدى.

شەرقىي تۈزكۆل تۈزچىلىق مەيدانى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

1978 - يىلى

ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە - سودىدا داڭقىدىن، داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە «قوش ئىلغار» لار (ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسىلەر) ۋەكىللىرى يىغىندا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ غەربىي تاغ سېتىۋېلىش پونكىتى ۋە غەربىي تاغ تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۈغۈت بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى گاداجىكزى دادۇي شىپاخانىسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ئورگىنى ھەمدە ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى دايىڭفاڭغا كۆچۈپ چىقتى.

سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش خىزمىتى ناھىيە مىقياسىدا ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى.

قارادۆۋە گۈڭشېسىدا قەدىمىي قەبرىستانلىق تېپىلدى. بۇ يەردىن كولاپ ئېلىنغان مۇندىن 3200 يىل ئىلگىرىكى قۇرۇق جەسەت مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ كەڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى.

1979 - يىلى

4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيىدا ئاستانە گۈڭشې 2 - دادۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئايال ۋەكىللەر گۇرۇپپىسىغا «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپى دەپ نام بېرىلدى.

گۇۋۇيۈەن ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنى تەقدىرلىدى ھەم ئۇنىڭغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بەردى.

مەملىكەتلىك تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچانلىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا لاپچۇق مەكتىپىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ساقا، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ھەم قىزىلىيۇلتۇز 4 - مەيدانى، 3-مەيدانى، 2 - چارۇنچىلىق فېرمىسى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

مەركىزىي كومىتېتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، كۆپ يىللاردىن بېرى ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانىغا رىئايە قىلىپ، مۇلايىم ئىشلىگەن، يامان ئىش قىلمىغان 530 نەپەر پومېشچىك، باي دېھقان، ئەكسىلئىنقىلابچى ھەم بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئۇلارغا خەلق گۈڭشېسى ئەزالىرى قاتاردا مۇئامىلە قىلىندى. پومېشچىك،

باي دېھقان پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبى بىرەدەك گۈڭشې ئەزاسى دەپ بېكىتىلدى.
41 نەپەر ئاتالمىش ئوڭچىنىڭ مەسىلىسى تۈزىتىلدى.
ناھىيە بويىچە 2 - قېتىملىق تۈپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.
10 - ئايدا، شەھەر ئىچى گۈڭشې جېھنگو دادۇيىدىن ئون ياش لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ لياۋدۇن ئوچاستكىسىدا ئىشلەۋېتىپ، پارتىلىتىشتا ئېھتىياتسىزلىق قىلغانلىقتىن، بەختكە قارشى قازا تاپتى.
قارادۆۋە ترانسفور ماتور ئىستانسىسى پۈتتى.

1980 - يىلى

مەملىكەتلىك كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكى بويىچە تەقدىرلەش يىغىندا ناھىيىلىك كۆمۈر كانىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.
مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سېپى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.
ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ھەم ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار سايلاپ چىقىلدى. ناھىيىلىك ئىنقلابىي كومىتېت دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.
يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە گۇرۇپپىلار بويىچە ھۆددىگە ئېلىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. قارا دۆۋە، راھەتباغ گۈڭشېلىرىدا بەش ئائىلە مەھسۇلاتنى ئائىلە بويىچە ھۆددىگە ئالدى.
خوتۇنتام دادۇيى، بوغاز گۈڭشېلىرىنىڭ كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى پۈتتى.

1981 - يىلى

ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۈغۇت بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا تاشۇېلىق گۈڭشېسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.
قارادۆۋە گۈڭشېسىدا دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 40 پىرسەنتى، راھەتباغ گۈڭشېسىدا 30 پىرسەنتى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالدى.
5 - ئايدا، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتى كەڭ كۆلەمدە باشلىنىپ، 2 - يىلى 8 - ئايدا ئاياغلاشتى. بۇ جەريانىدا، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىشقا دائىر بىرقانچە ئۇنۇمۇبرسال دوكلات ھەم مەخسۇس دوكلات يېزىپ چىقىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىلدى.
شۇ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قۇمۇل ناھە-

يىغىنىڭ تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ چىقىشنى قارار قىلىپ، تەزكىرە كومىتېتى ۋە ئۇنىڭ ئىشخانىسىنى قۇردى.

1982 - يىلى

ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش خەلقنى سۆيۈش بويىچە «قوش ئىلغار»-لارنى تەقدىرلەش يىغىندا بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى، تاشۇبلىق گۈڭشېسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىنشائاتلىرىنى باشقۇرۇش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئېلېكتىر ئورنى، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئېلېكتىر ئورنىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ئاستانە گۈڭشېسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا بۇلۇڭتوغراق ئوتتۇرا مەكتېپىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

3 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يىغىن ئېچىپ، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل» پائالىيىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلىدى.

9 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، سەككىز كوللېكتىپ، 68 شەخسنى تەقدىرلىدى.

ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

ناھىيە بويىچە 268 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ 158 دە چوڭ ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى، 22 سەدە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى، 13 دە مەسئۇلىيەت ئېتىزى ۋە ئۈزۈقلۇق ئاشلىق ئېتىزى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

3 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە 35 مىڭ 918 ئائىلە، 167 مىڭ 553 نوپۇس بارلىقى مەلۇم بولدى.

ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش خىزمىتى ئاساسەن ئاياغلاشتى، ھەرخىل ئەنزىلەردىن 4531 ى قايتا تەكشۈرۈلدى. گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتسىكە قايىتقان سابىق خادىملىرىغا قارىتىلغان سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتىمۇ بىرلا ۋاقىتتا ئورۇنـ دالدى.

پۈتۈن ناھىيىدىكى ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى.

1983 - يىلى

5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنتەربىيە يىغىندا تاشۈبلىق گۈڭشىسىغا ئامىۋى تەنتەربىيىدە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا پالۋانتۇر گۈڭشې، ئاستانە گۈڭشې ۋە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پىلان لىق تۇغۇت بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى ۋە پالۋانتۇر گۈڭشىسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ تەقدىرلەش يىغىندا ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىگە «8 - مارت» قىزىلبايراقدار كوللېكتىپى دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق «تۆتتىن خالى» ئاشلىق ئىسكىلاتى بويىچە «قوش ئىلغار» - لارنى تەقدىرلەش يىغىندا تاشۈبلىق ئاشلىق پونكىتى، ئاستانە ئاشلىق پونكىتى ۋە ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئىسكىلاتىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچانلىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا لاپچۇق ۋە گاداجىگزى مەكتەپلىرىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

9 - ئايدا، گۇۋۇيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەمۇرىي رايونىنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىشنى قارار قىلدى. 2 - يىلى 5 - ئايدا قوشۇۋېتىش خىزمىتى ئاياغلاشتى.

بىرىنچى قسىم

مەمۇرىي رايونلار

بىرىنچى قسىم مەمۇرىي رايونلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە مەمۇرىي ئاپپاراتلار خېلى بالدۇر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكپېڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 73 - يىلى) جىمكۆل تەسىس قىلىنغاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، 1983 - يىلغىچە 1910 يىللىق تارىخقا ئىگە، قۇمۇل شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش تۈگۈنى. ئۇ- نىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ھەر بىر تەرەپ ئەزەلدىن تالە- شىپ كەلگەن جاي. شۇڭا، ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ئۇرۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇر- غان، تىنچلىق يىللىرى ھاكىمىيەت بىرقەدەر مۇقىم، يېغىلىق يىللىرى بولسا تۇراق- سىز بولغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1696 - يىلى) جاساق تۇزۇمى ئورنىتىلغان، چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1759 - يىلى) قۇمۇل مەھ- كىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى كۈندىن كۈنگە مۇكەممەل- لەشكەن ۋە مۇقىملاشقان. مىنگونىڭ 24 - يىلى(مىلادى 1935 - يىلى) توقلۇق (تۇخۇلۇ) ئەترابى ئايرىپ چىقىلىپ، ئاراتۇرۇك ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1977 - يىلى قۇمۇل بازىرىغا شەھەر ئەترابىدىكى قىسمەن جايلار قوشۇلۇپ قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدە 11 گۈكشې، بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى، 88 دادۇي، 292 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بولغان.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى چۆل - باياۋان تەشكىل قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئادەملەر كىچىك - كىچىك بوستانلىقلارغا جايلىشىپ تېرىكچىلىك قىلىدۇ. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى بويىچە ھېسابلىغاندا ھەر بىر كۈادات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان ئادەم سانى ئىككى- گىمۇ يەتمەيدۇ، ئەمما شەھەر رايونىدا يەر بىر كۈادرات كىلومېتر يەرگە توغرا كېلىدىغان ئادەم سانى 1100 دىن ئېشىپ كېتىدۇ. ناھىيىدە تېرىلغۇ مەيدانى بىر- قەدەر ئاز بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 0.16 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر بىر يېزا ئاھالىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى يېرىم مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىدىغان ناھىيە. بوستانلىقلاردىكى يەرلەر مۇنبەت بولۇپ، دېھقانچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان. دۆلتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، دېھقانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولۇپ، ئاران ئۆز - ئۆزىنىلا تەمىنلىيەلەيدى- دىغان تەبىئىي ئىگىلىك تۈسىنى ئالغانىدى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كېلىش - راۋاجلىنىش - ئىلگىرىلەش - چېكىنىشتىن ئىبارەت بىر قانچە باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرۈش نەتىجىسىدە مۇئەييەن كۆلەمگە ئىگە بولدى. ھاشىنىلىشىش دەرىجىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. گۈكشېلار ئۆزلىرىنىڭ ئۈس-

تۆۋلۈكىگە تايىنىپ يېزا ئىگىلىكىنىڭ بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق قۇرۇلمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر، تاشۈبلىق، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە قاتارلىق گۈڭشېلاردا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىنغان. قارادۆۋە، بوغاز گۈڭشېلىرىدا ئاشلىقتىن باشقا، مېۋە-چېۋە، قوغۇن-تاۋۇز كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. غەربىي تاغ، تېيانشان گۈڭشېلىرىدا ۋە قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانىدا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ.

I باب ئورنى ۋە يەر مەيدانى

قۇمۇل ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭدىن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە بېرىشتىكى مۇھىم قاتناش يولى، ئۇنىڭ ئەزەلدىن «شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى» دەيدىغان نامى بار. قۇمۇل ناھىيىسى شەرقتە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇبېي، ئەنشى، دۇنخۇاڭ ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە پەچان ناھىيىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبتا قۇمتاغ قۇملۇقى ئارقىلىق چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمالدا ئارا-تۇرۇك ناھىيىسى ۋە باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقىي شىمالدا موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. دۆلەت چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46.6 كىلومېتر كېلىدۇ.

جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′91°08 ~ ′96°23، شىمالىي كەڭلىك ′40°43 ~ ′43°41 ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ.

شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 404 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 322 كىلومېتر كېلىدۇ. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 84 مىڭ 977 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، تەخمىنەن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 5.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

II باب ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

قۇمۇل قەدىمكى زاماندا كۇنمو (كۇنمى) دەپ ئاتالغان. بىر چاغلار ئۇسۇن بېگى كۇنمونىڭ يايلىقى بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېۋرغول دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېندىنىڭ 4-يىلى (ملادىدىن ئىلگىرى 176-يىلى) ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قويانخانىنىڭ جەنۇبىي قەبىلىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنشىنىڭ 16-يىلى (ملادى 73-يىلى) جىمكۆل كاھىبگى تەسىس قىلىنغان. جىيەنچۇنىڭ 6-يىلى (ملادى 81-يىلى) ئېۋرغول ئەمرلەشكىرى تەسىس قىلىنغان. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ۋېي سۇلالىسى جىمكۆل ئېۋرغول كاھىبگى تەسىس قىلىنغان.

ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقى ئىۋىرغول كاھىبىگى تەسىس قىلغان. شىمالىي ۋېي‌سۇلالىسى تەي‌چاڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 422 - يىلى) دىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 3 - يىلى (مىلادى 442 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا لى باۋ، تاڭ چىلار [illegible]-غول ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، جورجانلارغا بەيئەت قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەي‌خېنىڭ 12 - يىلى 12 - ئايدا (مىلادى 489 - يىلى) ئىۋىرغول ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان، كېيىن ئۇ جورجانلار ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 610 - يىلى) ئىۋىرغول ۋىلايىتى ۋە رويان (تاشقۇرغان) بازىرى تەسىس قىلىنغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ جايلار يەنە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) غەربىي ئىۋىرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان، ئىككى يىل ئۆتكەندە ئىۋىرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىۋىرغول، ناجى (لاپچۇق)، رويان (تاشقۇرغان) تىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، غەربىي گەنسۇ قارايدىغان بولغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا غەربتىكى خەنزۇلارنىڭ ئالتۇنتاغ (جىنشەنگو) بەگلىكىگە قارام بولغان، كېيىن قۇجۇ ئۇيغۇرخانلىقىغا قارام بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قامال دەپ ئاتىلىپ، گەنسۇ ۋاقتىلىق ۋازارىتىگە قارايدىغان بولغان. يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى سۇي ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرى بۆلۈنۈپ چىقىپ قۇمۇل بەگلىكى قۇرغان. مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1404 - يىلى) ئەنىق تېمۇرگە سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭ مەرتىۋىسى بېرىلگەن. يۇڭلېنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1406 - يىلى) قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى قۇرۇلغان. جېڭدېنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 1513 - يىلى) تۇرپان ۋاڭى مەنسۇر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەكەن خانلىقىغا تەۋە بولغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1679 - يىلى) جۇڭغار خاقانى غالدان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1696 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بەيئەت قىلغان. ئىككىنچى يىلى خوشۇن قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇلاغا جاساقلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1759 - يىلى) قۇمۇلغا ئورۇنباسار سانغۇن ۋەزىپىسى تەسىس قىلىنىپ، خان ئامبال، خان ئامبال ياردەمچىسى، سلاۋچى يانداش ئايماقبېگى، چارلىغۇچى مۇپەتتىش قويۇلۇپ، گەنسۇ پەرمانبەردارىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1846 - يىلى) پۈتۈلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، ئەينى زامانداقۇمۇلدا 35 كەنتمەھەللە بولغان. ئۇلار: دۇڭگۇەنشاڭ، شىگۇەنشياڭ، بېيگۇەنشياڭ، شەھەر ئىچى، سايبېشى مەھەللىسى، دۇڭتەيجۇاڭ مەھەللىسى، قىزىلىيۇلغۇن مەھەللىسى، دۇڭخۇيجۇاڭ مەھەللىسى، ساۋۇلاق مەھەللىسى، ئۇلاتاي مەھەللىسى، تۇڭمەنغول مەھەللىسى، تاشئۆبىلىق تۆۋەن مەھەللە، قىبلە مەھەللە، يۇقىرى مەھەللە، خوتۇنتام مەھەللىسى، ئەلتۆمۇر مەھەللىسى، يەندۆڭ مەھەللىسى، كۇشۇ مەھەللىسى، قۇمبۇلاق مەھەللىسى، شىڭشىڭشيا مەھەللىسى، شىشىنجۇاڭ مەھەللىسى، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە،

جىگدەبۇلاق، ئۆردەكلىك، لياۋدۇن، توغراقلىق، سەنجاپار، كۆشۈتى ئېغىزى، تۈۋۈرۈك، قوتانغول، بوغاز مەھەللىسىدىن ئىبارەت. گۇاڭشۈنلىك 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل ئۆلكىگە بىۋاستە قارايدىغان مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇمۇلدا 35 كەنت - مەھەللە بولغان. ئۇلار: قىزىلىيۇلغۇن، ساۋۇلاق، ئەلتۆمۈر، ياندۇڭ، فېڭدۇڭ، كۆشۈ، شوربۇلاق، قۇمبۇلاق، يۇلغۇنلۇق، شىگشىگشىيا، خوشاۋجۇاڭ مەھەللىسى، راھەتباغ، شامال چاھارباغ، قاراتال، بوغاز، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، تارانچى، نىجىتۇ، خىجاڭفاڭ، كۆشۈتى ئېغىزى، قوتانغول، دۆربەجىن، قارىمۇقچى، سەيخۇمياۋ مەھەللىسى، لاپچۇق، قارادۆۋە، بۇلۇڭتوغراق، گاداجىگزى، شور بۇلاق مەھەللىسى، تارلاڭ، تاشۈبلىق، شەرقىي تاغ، شوپۇلدىن ئىبارەتتە. مىنگونىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) مەھكىمە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، جېنىدىي ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولۇپ، يانداش ئايماقبېگى مەنسىپى ھاكىمغا ئۆزگەرتىلگەن. ناھىيە قارىمىقىدا بىرقانچە يېزا بولۇپ، ھەربىر يېزىغا بىردىن يېزا باشلىقى (شاڭيۇ) قويۇلغان، يېزا باشلىقلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى مەمۇرىي ئىشلار، باج، ئالۋان - ياساق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇ چاغدا قۇمۇل ۋاڭى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان دائىرە كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇمياۋ، بۇلۇڭتوغراق، تاشۈبلىق قاتارلىق خۇيزۇ، خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار بىلەنلا چەكلەنگەن. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئايرىم بىر يۇرۇش زور مەمۇرىي تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بولۇپ، شەھەر ئىچى، شەھەر ئەتراپى يېزىسى، جەنۇبىي يېزا، شىمالىي يېزا، شەرقىي يېزا، غەربىي يېزىلاردىن بولۇپ 38 مەھەللىنى باشقۇرغان. ھەر بىر مەھەللىگە بىردىن دورغا (ياكى قازى) تەيىنلىگەن. ئۇلار شۇ جاينىڭ مەمۇرىي، ئىشلەپچىقىرىش، ھەق تەلەپ ئىشلىرى، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشىغا تولۇق ھوقۇقلۇق بولغان. قۇمۇل ۋاڭى يۇقىرىدا ئېيتىلغان يېزا - مەھەللىلەرنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، شەھەر ئەتراپى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىمۇ باشقۇرغان.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1934 - يىلى) قۇمۇل ناھىيىسى قۇمۇل ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1935 - يىلى) ئاراتۇرۇكتە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، قۇمۇل ناھىيىسىدىن ئايرىۋېتىلگەن.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) شەھەر ئىچى، ئاقيەر، تۇغۇچى، تاشۈبلىق، تىيانشاندىن ئىبارەت بەش رايون قۇرۇلغان، رايونلاردا رايون مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، رايون قارىمىقىدا كەنتلەر ئايرىلىپ، كەنت باشلىقلىرى تەيىنلەنگەن.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (مىلادى 1943 - يىلى) 8 - ئايدا گومىنداڭ باۋ - جيا تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويغان. پۈتۈن ناھىيە ئىككى بازار، بەش يېزا، 66 باۋغا ئايرىلغان.

ئىككى بازار: جۇڭشەن بازىرى (قارىمىقىدا ئالتە باۋ بار)، جۇڭجېڭ بازىرى (قارىمە

قىدا سەدكىز باۋ بار) دىن ئىبارەت. بەش يېزا: 1 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى شەھەر ئىچىدە بولۇپ، قارىمىقىدا شەرقىي كۆكتاتلىق، غەربىي كۆكتاتلىق، چاھار باغ، يالاڭ كارىز، شەھەر ئىچى، ئالتۇنلۇق، قاراڭلار، چاڭغۇ، بوغاز، قاراتالدىن ئىبارەت ئون باۋ تەسىس قىلىنغان. 2 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى ئاقيەردە بولۇپ، قارىمىقىدا يۇقىرى ئاقيەر، تۆۋەن ئاقيەر، لەڭگەر، چۆەنشۇي، سەيخۇمياۋ، پالۋانتۇر، لوجاۋەن، قىزىل يۇلغۇن، دۆربەجىن، گاداجىگزى، بۇلۇڭتوغراقتىن ئىبارەت 11 باۋ تەسىس قىلىنغان. 3 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى توغۇچىدا بولۇپ، قارىمىقىدا قوشتىكەن، گۈڭشاڭ، جىگدە، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق (ئىككى باۋ) قارادۆۋە (ئىككى باۋ) قاتارلىق ئون باۋ تەسىس قىلىنغان. 4 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى تىيانشاندا بولۇپ، قارىمىقىدا نەرىن، قودايى، قىزىلىيار، تۆمۈرتى، ئېدىر، توشو، ئاقتاش، قۇرلۇق، كۆكيار، تاراتى، ئولانبۇلاقتىن ئىبارەت 11 باۋ تەسىس قىلىنغان. 5 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى تاشۇبۇلىقتا بولۇپ، قارىمىقىدا تاشۇبۇلىق، غەربىي مەھەللە، شەرقىي مەھەللە، خوتۇنتام، شوپۇل قاتارلىق (ئۇلارنىڭ ھەر بىرىدە ئىككى باۋ) جەمئىي ئون باۋ تەسىس قىلىنغان.

بازاردا بىردىن بازار باشلىقى، بىردىن مۇئاۋىن بازار باشلىقى، يېزىدا بىردىن يېزا باشلىقى، بىردىن مۇئاۋىن يېزا باشلىقى، باۋدا باش باۋجاڭ ۋە مۇئاۋىن باۋجاڭ، جىلاردا باش جىا جاڭ ۋە مۇئاۋىن جىاجاڭلار قويۇلغان.

1949 - يىل 9 - ئايدا قۇمۇل ئازاد بولدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە قارىمىقىدا ئالتە رايون، 22 يېزا، 119 كەنت تەسىس قىلىنغان.

شەھەر رايونى: رايون مەھكىمىسى جەنۇبىي جۇڭشەن يولىدا بولۇپ (كېيىن يېڭىشەھەردىكى نەنگۇەنگە كۆچكەن)، تۆت مەھەللىگە بۆلۈنگەن. بۇلار: 1 - مەھەللە (كونا شەھەر)، 2 - مەھەللە (جۇڭشەن يولى)، 3 - مەھەللە (ئازادلىق يولى)، 4 - مەھەللە (جۇڭخۇا يولى) دىن ئىبارەت.

شەھەر ئىچى رايونى (2 - رايون): رايونلۇق مەھكىمە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى ياربىاغ دەپ ئاتالغان بېغىنىڭ ئورنىغا جايلاشقان بولۇپ، قارىمىقىدا 1 - يېزا (يالاڭ كارىز)، 2 - يېزا (شەھەر ئىچى)، 3 - يېزا (راھەتباغ)، 4 - يېزا (بوغاز) دىن ئىبارەت تۆت يېزا تەسىس قىلىنغان.

توغۇچى رايونى (3 - رايون): رايون مەھكىمىسى توغۇچىدا بولۇپ، قارىمىقىدا 1 - يېزا (ئاستانە)، 2 - يېزا (توغۇچى)، 3 - يېزا (لاپچوق)، 4 - يېزا (قارادۆۋە) دىن ئىبارەت تۆت يېزا تەسىس قىلىنغان.

ئاقيەر رايونى (4 - رايون): رايون مەھكىمىسى يۇقىرى ئاقيەردە بولۇپ، قارىمىقىدا 1 - يېزا (يۇقىرى ئاقيەر)، 2 - يېزا (پالۋانتۇر)، 3 - يېزا (ساقا) دىن ئىبارەت ئۈچ يېزا تەسىس قىلىنغان.

تاشۇبۇلىق رايونى (5 - رايون): رايون مەھكىمىسى تاشۇبۇلىقتا بولۇپ، 1 - يېزا (تاشۇبۇلىق)، 2 - يېزا (خوتۇنتام، شوپۇل) تەسىس قىلىنغان.

تىيانشان رايونى (6 - رايون):رايون مەھكىمىسى قورايدا بولۇپ، 1 - يېزا (لېرناسى)، 2 - يېزا (قوراي)، 3 - يېزا (ئېدىر)، 4 - يېزا (قۇرلۇق) تەسىس قىلىنغان.

بۇنىڭدىن باشقا غەربىي تاغنىڭ ھەرقايسى غوللىرىدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان 138 ئۆيلۈك چارۋىچى، 1007 نوپۇس ئايرىم بىر يېزا قىلىپ ئايرىلغان.

1952 - يىل 5 - ئايدا تىيانشان رايونى كۆشۈتى ئېغىزىنىڭ غەربىدىكى جايلار ئايرىپ چىقىلىپ، غەربىي تاغ رايونى (7 - رايون) تەسىس قىلىنغان، رايون مەھكىمىسى ئۆرۈكلۈككە جايلاشقان بولۇپ، قارىمىقىدا تاراتىسى، چەچەيدىن ئىبارەت ئىككى يېزا تەسىس قىلىنغان.

1953 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي كۆكتاتچىلىق كەنتلىرى قوشۇلۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەھەر ئەتراپى يېزىسى قۇرۇلغان ۋە ئاۋۋالقىدەكلا شەھەر ئەتراپى رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇۋەرگەن. ئاقىيەر رايونىغا ساربۇلاق يېزىسى قوشۇلغان.

1954 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇپ (ناھىيىگە قاراشلىق)، شەھەر ئەتراپى رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 4 - ئايدا يەتتە قۇدۇق مەركىزىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا دەرىجىلىك يەتتە قۇدۇق بازىرى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. بۇ يەتتە قۇدۇقنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەنلىكىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

1956 - يىلى رايونلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەن. مەمۇرىي رايونلارنىڭ بۇ قېتىمقى تەڭشىلىشى تۆۋەندىكىچە بولغان:

قۇمۇل شەھىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل بازىرى قۇرۇلغان. بۇرۇن شەھەرگە قارايدىغان شەھەر ئەتراپى يېزىسى ناھىيىگە بېۋاستە قارايدىغان يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇمۇل بازىرىغا تۆت كوچا قارايدىغان بولغان.

توغۇچى رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تۆت يېزا ئاستانە، توغۇچى، قارادۆۋىدىن ئىبارەت ئۈچ يېزا قىلىپ بىرلەشتۈرۈلگەن.

ئاقىيەر رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تۆت يېزا پالۋانتۇر، ساقا، گادا-جىڭزىدىن ئىبارەت ئۈچ يېزا قىلىپ بىرلەشتۈرۈلگەن.

شەھەر ئىچى رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تۆت يېزا شەھەر ئىچى، راھەتباغدىن ئىبارەت ئىككى يېزا قىلىپ بىرلەشتۈرۈلگەن.

تاشۇبلىق رايونى (قارىمىقىدا ئۈچ يېزا بار)، تىيانشان رايونى (قارىمىقىدا ئۈچ يېزا بار)، غەربىي تاغ رايونى (قارىمىقىدا ئىككى يېزا بار) دىن ئىبارەت ئۈچ رايونىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمىگەن.

1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە پۈتۈن ناھىيە قارىمىقىدا ئۈچ رايون، ئۈچ بازار (يەتتە قۇدۇق بازىرى، قۇمۇل بازىرى، شىڭشىڭشىيا بازىرى)، 17 يېزا بولغان.

1958 - يىل 9 - ئايدا گۈڭشېلىشش ھەرىكىتى شەھەر - يېزىلارنى قاپلىغان. شۇ يىلى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شەھەر ئىچى (راكېتا)، ئاستانە (قىزىلىيۇلتۇز)، توغۇچى (ئاۋانگارت)، قارادۆۋە (قىزىللىشش - مۇتەخەسسىسلىشش)، پالۋانتۇر (شەرق

شامالى)، بۇلۇڭتۇغراق (ئالغا)، شەھەر ئەتراپى (قىزىلبايراق) دىن ئىبارەت يەتتە گۇڭشې قۇرۇلغان. قۇمۇل بازىرىدا تۆت شەھەر گۇڭشىسى قۇرۇلغان، بازار، مەھەللە قۇرۇلمىسى يەنىلا ساقلاپ قېلىنغان. ساقا يېزىسىدا يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان.

1959 - يىلىنىڭ بېشىدا تاشۇبۇلاق، غەربىي تاغ، تىيانشان، يەتتە قۇدۇق (يۇقىرى ئۆرلەش) تىمۇ خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلغان.

1960 - يىلى شىڭشىڭشيا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋېيىيا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا قوشۇۋېتىلگەن. كېيىن تۆمۈرىول قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ پويىز قاتنىغاندا، ۋېيىيا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

1960 - يىلى توغۇچى گۇڭشىسى دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1961 - يىل 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گوۋۇيۈەن ئاۋۋالقى قۇمۇل بازىرىنى ئاساس قىلىپ قۇمۇل شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) قۇرۇشنى قارار قىلغان. كېيىنكى يىلى 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گوۋۇيۈەن بۇرۇنقى قارارنى بىكار قىلغان. بازار قۇرۇلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

1962 - يىلى شەھەر ئىچى گۇڭشىسى شەھەر ئىچى، راھەتباغ ۋە بوغازدىن ئىبارەت ئۇچ گۇڭشىغا بۆلۈنگەن.

1963 - يىلى دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى قايتىدىن توغۇچى خەلق گۇڭشىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1964 - يىل 4 - ئايدا توغۇچى گۇڭشىسى قايتىدىن دۇربەجىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1967 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلىپىدە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقى تارتىۋېلىنىپ، ئورگان خىزمىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالغان.

1969 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغان.

1977 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گوۋۇيۈەن قۇمۇل شەھەر قۇرۇلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلغان. قۇمۇل شەھىرى قۇمۇل بازىرى بىلەن شەھەر ئەتراپى گۇڭشىسىنى ئاساس قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەر ئىچى گۇڭشىسىغا قاراشلىق چاھارباغ دادۇيى، پالۋانتۇر گۇڭشىسىغا قاراشلىق يۇقىرى ئاقيەر دادۇيى، بىڭتۇەننىڭ ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى (قىزىلىيۇلتۇز 3 - دېھقانچىلىق مەيدانى) شەھەر رايونى تەۋەسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 58 كۋادرات كىلومېتر قېلىپ بېكىتىلگەن.

1977 - يىلى ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەننگە قاراشلىق بولغان قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق مەيدانى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1978 - يىلى غەربىي تاغ قىزىلىيۇلتۇز چارۋىچىلىق مەيدانى غەربىي تاغ گۇڭشىسىنىڭ ۋەكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، كېيىن قۇرۇلما مۇۋاپىق بول-

مىغانلىقتىن ئايرىۋېلىنىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1979 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى، دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق مەيدانى ۋىلايەتلىك بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە قۇمۇل ناھىيىسى قارىمىقىدا پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ، يەتتەقۇدۇق، قارادۆۋە، ئاستانە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغازدىن ئىبارەت 11 گۇڭشې ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى بولغان.

III باب ناھىيە بازىرى

قۇمۇل شەھىرى چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادى1729 - يىلى)بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى بىر چاقىرىم، سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 2.46 جاڭ كېلىدۇ. شەرقىي دەرۋازا، غەربىي دەرۋازا، شىمالىي دەرۋازا دېگەن ئۈچ دەرۋازىسى بار. دەسلەپتە سېپىل ئىچى ئاشلىق باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار تۇرىدىغان ھەم ھەربىي ئوزۇق - تۈلۈك ساقلايدىغان جاي بولغان. شۇڭا ئۇ ئاشلىق شەھىرى دەپ ئاتالغان. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1759 - يىلى)دىن كېيىن خان مۇپەتتىش ئامبىلى، يارەمچى نازارەتچى ئامبال، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئورۇنباسار سانغۇن يارەمچىسى قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ مەھكىمىلىرى تۇرۇشلۇق جاي بولغان. چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (مىلادى 1760 - يىلى) شەھەر ئىچىدە 400 ئېغىز ئەسكەر ياتقى سېلىنىپ، مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ بالا-چاقىسىنىڭ ئولتۇرۇشىغا بېرىلگەن. شەھەر سىرتىدىكى دۇڭگۇەن، بېيگۇەن ۋە شگۇەنلەر سودا - سېتىق رايونى ۋە ئاھالىلەر رايونى بولغان. داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1846 - يىلى) پۈتۈلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، دۇڭگۇەندە 912 ئاھالە، بېيگۇەندە 472 ئاھالە، شگۇەندە 567 ئاھالە جەمئىي 1951 ئاھالە بولغان.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1865 - يىلى) قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شەھەرگە بۆسۈپ كىرىپ، يامۇلغا ئوت قويۇپ، خان مۇپەتتىش ئامبىلى زاكىداڭنا، يانداش ئايماقبېگى چېن يىخې، ئورۇنباسار سانغۇن يارەمچىسى ۋاڭ دېپۇنى ۋە چىڭ ھۆكۈمىتى لەشكەرلىرىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن.

تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 1868 - يىلى) يىل ئاخىرىدا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن يارەمچى نازارەتچى ئامبال ۋېن لىن ئەسكەر باشلاپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ شەھەر سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتكەن، خەلق سەرسان بولغان، ئېتىز-ئېرىق، باغ-ۋارانلار قاقاسلىقتا ئايلانغانىدى. ۋېن لىن، بىر تەرەپتىن، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بوز يەر

ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغاچ، قورغان ۋە بېكەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرسە، يەنە بىر تەرەپ-تىن، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بۇرۇنقى شەھەرنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى بىر كىلو-مېتر كېلىدىغان جايدا بىر ھەربىي قەلئەبىنا قىلدۇ. ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە ئادەم، مالىيە كۈچى چەكلىمىسىگە ئۇچراش تۈپەيلىدىن ھەربىي قەلئەنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك ئېلىنىپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ئاران بىر چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇب، شىمال تەرەپلەرگىلا قارايدىغان ئىككى دەرۋازا قويۇلىدۇ.

كېيىنچە، كىشىلەر ھەربىي قەلئەنى يېڭى شەھەر، ۋەيران بولغان قۇمۇل شەھە-رىنى كونىشەھەر دەپ ئاتىغان. بۇلارغا شەھەر ئىچى قوشۇلۇپ قۇمۇلنىڭ ئۇچ شەھىرى دەپ ئاتالغان.

تۆۋەندىكى 13 - يىلى (مىلادى 1874 - يىلى) جالاڭ ياۋ ئىچكىرىدىن سۈرۈپ ۋۇ-جۇن قوشۇنىنى باشلاپ چىقىپ، كونىشەھەرنى ئانچە - مۇنچە رېمونت قىلىپ لەشكەر-گاھى قىلغان ۋە شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بىر كىچىك قورغان ياساپ ئۇنى ئوزۇق-تۇلۇك، يەم - خەشەك ساقلايدىغان ئورۇن قىلغان. كېيىن كىشىلەر ئۇنى ئاشلىق قورغىنى دەپ ئاتىغان.

گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 1880 - يىلى) زوزۇڭتاڭ چوڭ لاگىرنى سۇجۇدىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلگەن. چوڭ لاگىر بىلەن بىللە چىققان سودىگەرلەرمۇ ئارقا - ئار-قىدىن قۇمۇلغا كېلىپ توپلانغان. شۇنىڭ بىلەن «تۆزلىنىپ ئازگال ھەم قۇم بارخانلى-رى، يېڭىدىن سېلىنىدى ئۆي ۋە سارايلار. سوزۇلۇپ ھەريانغا قاتار دۇكانلار، چۆمۈل-دى شادلىققا شەھەر - بازارلار. قارىساڭ كوچىدا ئادەم مىغىلداپ، خىلمۇ خىل مالالارغا تولغان رەستىلەر. يار بولدى بۇ يۇرتقا شادلىق ئىلاھى، ياڭرىدى ھەر ياندا سۇنايى بۇرغى-لار» (شياۋ شيۇڭ «غەربىي زېمىن ھەققىدە نەزمە-قۇمۇل) دېگەندەك ھالەت بارلىققا كەلگەن. يېڭىدىن بىنا قىلىنغان كوچىلارنىڭ بىرى يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازا-سىدىن باشلىنىپ، يېڭىشەھەر كوچىسى ئارقىلىق جەنۇبىي دەرۋازىغا بارىدۇ، ئاندىن شەرقتە بۇرۇلۇپ، خۇاگۈسەن بىلەن تۇتىشىدۇ؛ يەنە بىرى ھازىرقى تۆت كوچىدىن جە-نۇبقا سوزۇلۇپ كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1883 - يىلى) كونىشەھەر قايتىدىن ياسالغان. قۇرۇلۇشنى قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇن تۈزۈستىگە ئالغان. بۇنىڭغا ئىككى يىل ۋاقىت، 26 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش سەرپ قىلىنغان. كېڭەيتىلگەن كونىشەھەرنىڭ ئايلانما ئۇزۇ-لۇقى ئۈچ يېرىم چاقىرىم بولۇپ، بۇرۇنقىدىن ئىككى ھەسسە كېڭەيگەن. ئۇنىڭ شەرقىي دەرۋازا، غەربىي دەرۋازا، جەنۇبىي دەرۋازا، شىمالىي دەرۋازا دېيىلىدىغان تۆت دەرۋازىسى بولغان. شەرقىي دەرۋازىغا «شىياڭيياڭ»، غەربىي دەرۋازىغا «يىشۇاڭ»، جەنۇبىي دەرۋازىغا «يىڭشۈن»، شىمالىي دەرۋازىغا «گۈڭ-چېڭ» دەپ نام بېرىلگەن. سېپىل راۋىقى ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. شە-ھەر ئىچىدە شەرقتىن غەربكە ۋە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ئىككى ئاساسىي كوچا بولۇپ، ئۇلار تۆت دەرۋازىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كوچى-

غا زو زۇكتاك كوچىسى دەپ نام بېرىلگەن، جاساق چىنۇاك ئىبادەتخانىسى، زو زۇكتاك ئىبادەتخانىسى، دېك شياڭۇاك بۇتخانىسى قاتارلىقلار مۇشۇ كوچىنىك ئىككى قاسىنقىغا جايلاشقان. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان كوچىغا «دېڭيۇەن يولى» دەپ نام بېرىلگەن. قۇمۇل ئۇرۇنباسار سانئۇنىنك مەھكىمىسى ۋە لەشكەرگاھى مۇشۇ كوچىنىك شىمالىي قىسمىنىك شەرقىي قاسىنقىغا جايلاشقان.

قۇمۇل ناھىيە بازىرىنىك تۆزۈلۈشى، ئۇمۇمەن، مۇشۇ چاغدا شەكىللەنگەن.

گۇاڭشۇنىك 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلۇپ چوڭ لاگىر ئۇرۇەچىگە كۆچۈرۈلگەن. چوڭ لاگىر بىلەن بىللە ماڭغان سودىگەرلەرمۇ تەڭلا غەربكە كۆچكەن. شۇ ۋەجىدىن قۇمۇل بازىرى چۆلدەرەپ قالغان.

مىنگونىك 2 - يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) مەھكىمە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كونىشەھەرگە جايلاشتۇرۇلغان.

مىنگونىك 23 - يىلى (مىلادى 1934 - يىلى) قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇمۇ كونىشەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىك جۇڭگوغا ياردەمگە بەرگەن نۇرغۇن ماددىي بۇيۇملىرى قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلغان، شۇنىك بىلەن قۇمۇلدىن ئۆتىدىغان ئاپتوموبىل ۋە ئادەم بارغانسېرى كۆپەيگەن. ئۇنىك ئۈستىگە سوۋېت ئارمىيىسى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۆتكۈنچى سودىگەرلەر ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىيلەرگە خىزمەت قىلىدىغان سودا مۇلازىمەت كەسىپلىرى كۆندىن - كۈنگە جانلانغان. قۇمۇل بازىرى شىمالغا سەل - پەل كېڭەيگەن. شۇ چاغدا يېڭىدىن يەنە ئىككى كوچا يەنى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شىمالىي جۇڭشەن يولى بىلەن جەنۇبىي جېيەنگو يولى بىنا قىلىنغان. ناھىيە بازىرىنىك شەرقىي شىمالىدىكى دايىكغاك (چوڭ گازارما) سوۋېت ئارمىيىسى قىزىل 8 - تۇەنىنىك تۇرۇشلۇق جايى، ناھىيە بازىرىنىك شىمالىدىكى ئايرودروم سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ياردەم ئۇچۇن بەرگەن ئايروپىلانلار قۇراشتۇرۇلىدىغان جاي بولغان.

مىنگونىك 33 - يىلى (مىلادى 1944 - يىلى) ناھىيە بازىرىدا جۇڭشەن ۋە جۇڭجېڭ دىن ئىبارەت ئىككى بازار تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭغا 14 باۋ قارايىدىغان بولغان. مىنگونىك 36 - يىلى (مىلادى 1947 - يىلى) ئېلىنغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بازىرىدا يا شايىدىغان ئادەم سانى 8994 كە يەتكەن. 1949 - يىلىنىك ئاخىرىدا ناھىيە بازىرىدا جەمئىي 1943 ئائىلە، 5453 ئادەم بولغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىك راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيە بازىرى كۆندىن كۈنگە ئاۋاتلاشقان. بولۇپمۇ 1959 - يىلىنىك ئاخىرى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولى ياسىلىپ پويىز قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ناھىيە بازىرىنىك تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولۇپ، خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. 50 - يىللاردا ناھىيە بازىرىنىك قۇرۇلۇشى، ئاساسەن، كونا بازار رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان. 60 - يىللار باشلانغاندىن كېيىن، تۆمۈريول يېڭى مەھەللىسىنى مەركەز قىلغان يېڭىشەھەر رايونى ۋەقۇمۇل ئېلېكتر ئىستانسىسى، قۇمۇل پولات زاۋۇتىنى مەركەز قىلغان

غان سانائەت رايونى تەدرىجىي ۋۇجۇدقا كەلگەن. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا يېڭى ۋە كونا شەھەر رايونلىرى تەدرىجىي ھالدا بىر بىرى بىلەن تۇتىشىپ پۈتۈن بىر گەۋدىگە ئايلانغان. شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 10 كۋادرات كىلومېترغا يەتكەن. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغان چاغدا، ناھىيە بازىرىنىڭ ئاھالىسى 15 مىڭ 111 ئائىلە، 78 مىڭ 610 نوپۇسقا يەتكەن.

1978 - يىلى ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئورگىنى دائىرىسىنى كۆچكەن.

ئاساسىي يوللار

جۇڭشەن يولى: جەنۇبتا كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن باشلىنىپ، چوڭ كەچىك تۆت كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شىمالدا خەلق مەيدانى جەنۇبىي يولىغا تۇتىشىدۇ. چوڭ تۆت كوچىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى جەنۇبىي جۇڭسەن يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى توققۇز مېتر، ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر كېلىدۇ. بۇرۇن بۇ كوچا جېنفەن كوچىسى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944-يىلى) جۇڭشەن يولىغا ئۆزگەرتىلگەن. چوڭ تۆت كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپى شىمالىي جۇڭشەن يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى 19 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 1100 مېتر كېلىدۇ. 1958 - يىلى بۇ كوچا كېڭەيتىلگەن، 1964 - يىلى ئاسفالت يېيىتىلغان.

جيەنگو يولى: جەنۇبتا شەرقىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا تۆمۈرىولغا تۇتىشىدۇ. شەھەرلىك كىنو - تىياتىرخانىنىڭ جەنۇبى جيەنگو يولى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1100 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. شەھەرلىك كىنو - تىياتىرخانىنىڭ شىمالى جيەنگو يولى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1600 مېتر، كەڭلىكى ئون مېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئاسفالت يېيىتىلغان.

جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولى: شەرقتە جيەنگو يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئۇزۇن سەپەر يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 950 مېتر، كەڭلىكى 20 مېتر كېلىدۇ، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

شىمالىي خەلق مەيدانى يولى: شەرقتە جيەنگو يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە ۋەتەنپەرۋەرلىك يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

ئازادلىق يولى: غەربتە جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، شەرقتە خۇاگوسەنگە تۇتىشىدۇ. چوڭ تۆت كوچىنىڭ شەرقىي تەرىپى شەرقىي ئازادلىق يولى، غەربىي تەرىپى غەربىي ئازادلىق يولى دەپ ئاتىلىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ، بۇرۇن بۇ كوچا دېشېڭ كوچىسى دەپ ئاتالغان، مىنگونىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944 - يىلى) جۇڭجېڭ كوچىسىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1950 - يىلى كوچا نامى ئازادلىق يولىغا ئۆزگەرتىلگەن، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

غالىبىيەت يولى: شىمالدا شياۋيېڭفاڭدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا شىمالىي خەلق مەيدانى يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 700 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1966 - يىلى كوچا نامى بېكىتىلگەن.

قىزىلبايراق يولى: ئادەتتە ئاقيەر يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ شەرقتە ياشلار يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جيەنگو يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1966 - يىلى كوچا نامى بېكىتىلگەن.

مەدەنىيەت يولى: شەرقتە جەنۇبىي جيەنگو يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جۇڭخۇا يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 580 مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1964 - يىلى كوچا نامى بېكىتىلگەن.

جۇڭخۇا يولى: يېڭىشەھەر ئىچىدە بولۇپ، شىمالدا مەدەنىيەت يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا غەربىي ئازادلىق يولى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1950 - يىلى ئەركىنلىك يولى دەپ ئاتالغان.

ئەركىنلىك يولى: كونا شەھەر ئىچىدە بولۇپ، شەرقتە جۇمھۇرىيەت يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جەنۇبىي ئازادلىق يولى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 340 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. بۇرۇن بۇ كوچا زوزۇكتاك يولى دەپ ئاتالغان. 1950 - يىلى ئەركىنلىك يولى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

جۇمھۇرىيەت يولى: جەنۇبتا كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىدىن باشلىنىپ، شىمالدا كونىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. بۇ كوچىنىڭ شىمالىي قىسمى ئاسفالت يول، جەنۇبىي قىسمى توپىلىق يول. بۇرۇن بۇ كوچا دىكىيۈەن يولى دەپ ئاتالغان. 1950 - يىلى جۇمھۇرىيەت يولىغا ئۆزگەرتىلگەن.

ۋەتەنپەرۋەرلىك يولى: جەنۇبتا مەدەنىيەت يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا شىمالىي خەلق مەيدانى يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 930 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. بۇ يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

ئۇزۇن سەپەر يولى، شىمالىي تىيانشان يولى: شەرقتە جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا پويىز ئىستانسىسىغا تۇتىشىدۇ. ئاچالنىڭ شەرقىي تەرىپى ئۇزۇن سەپەر يولى، شىمالىي تەرىپى شىمالىي تىيانشان يولى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ، ئاسفالت يول 1959 - يىلى ياسالغان.

نۇرلۇق يول: شەرقىي تەرىپى شىمالىي خەلق مەيدانى يولى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي تەرىپى ۋوگزال ئالدى كوچىسىدىن ئۆتۈپ، توپتوغرا پويىز ئىستانسىسىغا بارىدۇ، ئاسفالتلىق، 1960 - يىلىدىن باشلاپ ياسالغان.

ئاساسىي كوچىلار

بەخت كوچىسى: شىمالدا غەربىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا جەنۇبىي جۇڭشەن يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى يەتتە مېتر كېلىدۇ.

ئۇ توپا يول بولۇپ، ئادەتتە چۆەنشىن كوچىسى دەپ ئاتىلىدۇ. 1950 - يىلى ئۇنىڭ نامى بېكىتىلگەن.

دېموكراتىيە كوچىسى: شىمالدا مەدەنىيەت يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا غەربىي ئازادلىق يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر كېلىدۇ. ئۇ، توپا يول بولۇپ، بۇرۇن قۇمۇق كوچا دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1946 - يىلى) بۇ نام مېھرىبانلىق كوچىسىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1950 - يىلى نامى بېكىتىلگەن.

خېنەن كوچىسى: غەربتەجۇڭشەن جەنۇبىي يولىدىن باشلىنىپ، شەرقتە تىنچلىق كوچىسىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 355 مېتر، كەڭلىكى تۆت يېرىم مېتر كېلىدۇ، توپا يول، مىنگونىڭ 32 - يىلى (مىلادى 1943 - يىلى) خېنەن ئۆلكىسىدە، ئاپەتكە ئۇچراپ سەرگەردان بولۇپ قۇمۇلغا چىققان مۇساپىرلار مۇشۇ جايغا ئورۇنلاشقانلىقتىن، خېنەن كوچىسى دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالغان.

تىنچلىق كوچىسى: شىمالدا شەرقىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا خېنەن كوچىسىغا تۇتۇشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر كېلىدۇ، توپا يول. بۇرۇن ئۇيغۇشما كوچىسى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1946 - يىلى) بۇ نام تىنچلىق كوچىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

ئىتتىپاق كوچىسى: شەرقتە جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، غەربىي تەرىپى غەربىي ئۆستەڭگە تۇتۇشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىر، كەڭلىگى يەتتە يېرىم مېتر، توپا يول، 1950 - يىلى ئۇنىڭ نامى بېكىتىلگەن.

بىرلىك كوچىسى: جەنۇبتا غەربىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا ئىتتىپاق كوچىسىغا تۇتۇشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 325 مېتر، كەڭلىكى تۆت مېتر، توپا يول. بۇ كوچىنىڭ بۇرۇنقى نامى ئىلاھە بۇتخانىسى كوچىسى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944 - يىلى) نومۇسنى بىلدۈش ناملىق كوچىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1950 - يىلى كوچا نامى يەنە بىرلىك كوچىسى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن.

يېڭى بازار كوچىسى: شەرقتە جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە 3 - باشلانغۇچ مەكتەپكە تۇتىشىدۇ، توپا يول. بۇ كوچىدا جەنۇبتىن شىمالغا كەتكەن بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كوچا دەيدىغان ئۈچ ئارقا كوچا بار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېڭى شەھەر لەشكەر گاھى بولغان، كېيىن ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ئىلگىرى بۇ يەر كونا ئەسكەرخانا دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) دىن باشلاپ ئاھالە رايونىغا ئايلانغان.

شۇنچېڭ كوچىسى: بۇ كوچا كونا شەھەردە بولۇپ، شىمالدا شەرقىي دەرۋازىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا ئەركىنلىك يولىغا تۇتۇشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 250 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر، توپا يول.

ناھىيىنىڭ ئارقا كوچىسى: شەرقتە جۇمھۇرىيەت يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جەنۇبىي جۇڭشەن يولىغا تۇتۇشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر،

توپا يول. بۇرۇن جەنۇبىي جۇڭشەن يولى بىلەن تۇتاشمايتتى. 1967 - يىلىدىن باشلاپ تۇتاشتۇرۇلدى.

غەربىي سىپىل كوچىسى: شىمالدا جەنۇبىي جۇڭشەن يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا ئاھالىلەر مەھەللىسىگە تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر، توپا يول.

شىمالىي دەرۋازا كوچىسى: جەنۇبتا جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا ئاھالىلەر مەھەللىسىگە تۇتىشىدۇ، ئۇ، پەغەز شەكلىدە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 463 مېتر، كەڭلىكى يەتتە مېتر. توپا يول.

ئاساسىي جامائەت ئىنشائاتلىرى

شەھەر تېلېفونى: 1974 - يىلى ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى تېلېفونلار پۈتۈنلەي ئاپتوماتىك تېلېفونغا ئۆزگەرتىلىپ، مەڭگا يېقىن تېلېفون ئورنىتىلغان.

كوچا چىراغلىرى: ئاساسلىق كوچىلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 300 دانە كوچا چىرىغى ئورنىتىلغان.

كوچا ئاپتوبۇسى: ئاپتوبۇس قاتنايدىغان ئىككى يول بار. بىرىنچى يول ئاپتوبۇسى ۋىلايەتلىك دوختۇر خانا ئالدىدىن قوزغىلىپ، چوڭ تۆت كوچا، يۇقىرى قۇمۇق، خەلق مېھمانخانىسى، ئاچال، قۇمۇل دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، ھەربىي ئاتچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىش بېجىرىش باشقارمىسىدىن ئۆتۈپ پويىز ئىستانسىسىغا بېرىپ توختايدۇ. بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇچىنچى يول ئاپتوبۇسى چوڭ تۆت كۆچىدىن مېڭىپ، خۇاگۇسەن، كىنو - تىياتىرخانا، يولۇچىلار قاتناش بېكىتى، ئىككىنچى دوختۇرخانا، توڭلىتىش ئامبىرى، تۆمۈرىيول بىرىنچى تەمىنلەش پونكىتى، شيۇخېگۇدىن ئۆتۈپ پويىز ئىستانسىسىغا بارىدۇ. بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتر كېلىدۇ.

ئاساسلىق مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرى

يېڭىنۇر كىنوخانىسى: ئورنى يېڭى شەھەردىكى جەنۇبىي دەرۋازىدا بولۇپ، 1960-يىلى قۇرۇلغان. بۇ كىنوخانا بۇرۇن قۇمۇل بازىرىغا قاراشلىق بولۇپ، كېيىن ناھىيىگە قارايدىغان بولغان.

كىنو - تىياتىرخانا: ئورنى جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولىنىڭ شەرقىي بېشىنىڭ شىمالىي قاسىتىدا بولۇپ، 1959-يىلى قۇرۇلغان. بۇرۇن پېڭجۇ تىياتىرخانىسى دەپ ئاتالغان، كېيىن كىنو - تىياتىرخانىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇ ۋىلايەتكە قارايدۇ.

جەنۇبىي جۇڭشەن يولىدىكى يازلىق كىنوخانا: ئورنى جەنۇبىي جۇڭشەن يولىنىڭ شەرقىي قاسىتىدا بولۇپ، ناھىيىگە قارايدۇ.

ئۇزۇن سەپەر يازلىق كىنوخانىسى: بۇ كىنوخانا ئۇزۇن سەپەر يولىنىڭ شىمالىي قاسىتىدا بولۇپ، ۋىلايەتكە قارايدۇ.

شىياۋخېگۇ يازلىق كىنوخانىسى: تۆمۈرىيول يېڭى مەھەللىسىدە بولۇپ، ۋىلايەتكە قارايدۇ.

تۆمۈرىيول كۆلۈبى: تۆمۈرىيول يېڭى مەھەللىسىدە بولۇپ، تۆمۈرىيول ئىدارىسىگە قارايدۇ.

ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى كۆتۈبخانىسى: ئورنى شىمالىي جۇڭشەن يولى بىلەن مەدەنىيەت يولى تۇتاشقان جايدا.

ۋىلايەتلىك كۆتۈبخانا: ئورنى جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولى، كىنو - تىياتىرخانىلىك غەربىي قاسىمقىدا.

ۋىلايەتلىك تېلېۋىزىيە چاستوتا ئۆزگەرتىش ئىستانسىسى: ئورنى باغۋەنچىلىك يولىنىڭ شىمالىي قاسىمقىدا.

ئاساسلىق مەكتەپلەر

ئالىي مەكتەپ: قۇمۇل ۋىلايەتلىك مائارىپ شۆيۈەنى.

ئوتتۇرا تېخنىكومۇلار: ۋىلايەتلىك سەھىيە مەكتىپى، ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى، ۋىلايەتلىك مالىيە مەكتىپى، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكومى، ۋىلايەتلىك تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى.

ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر: ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ؛ تۆمۈرىيول ئىدارىسىگە قاراشلىق تۆمۈرىيول 1 - ئوتتۇرا مەكتىپى، تۆمۈرىيول 2 - ئوتتۇرا مەكتىپى؛ بىڭتۇەنگە قاراشلىق قىزىلىيۇلتۇز ئوتتۇرا مەكتىپى؛ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا قاراشلىق پەرزەنتلەر ئوتتۇرا مەكتىپى.

باشلانغۇچ مەكتەپلەر: قۇمۇل بازىرىغا قاراشلىق 1-، 2-، 3-، 4-، 5-، 6- باشلانغۇچ مەكتەپ، تۆمۈرىيول، بىڭتۇەننىڭ تۇەن - مەيدانلىرىدا، 6 - گېئولوگىيە لىك تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى، قۇمۇل پولات زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە پەرزەنتلەر مەكتىپى بار.

ئاساسلىق دوختۇرخانىلار

قۇمۇل ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى، قىزىلىيۇلتۇز دوختۇرخانىسى، تۆمۈرىيول دوختۇرخانىسى، «154» دوختۇرخانا.

ئاساسلىق زاۋۇتلار

قۇمۇل ئېلېكتر ئىستانسىسى، ۋىلايەتلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك تراكتور رېمونت زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك خىمىيە سانائىتى

زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل زاۋۇتى، تۆمۈريول كۆۋرۈك ماتېرىياللىرى زاۋۇتى، قىزىلىيۇلتۇز دورا زاۋۇتى.

قوشۇمچە: ناھىيىنىڭ نامى توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل تەھقىقلەشلەر ۋە ئىزاھلار

قۇمۇل قەدىمكى زاماندا خەنزۇ يېزىقىدا 昆吾 (كۈنۋۇ) دەپ يېزىلغان («يۇەنخې يىلىدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيە تەزكىرىسى»گە قارالسۇن). خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 伊吾卢(يىۋۇلۇ) ياكى 伊吾(يىۋۇ) دەپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە 哈密力 (خامىلى)، 合梅力 (خېمېيلى)، 哈迷里 (خامىلى)، 渴密里 (خېمىلى)، 感木鲁 (گەنمۇلۇ)، 罕勉力(خەنمىيەنلى) دەپ يېزىلىپ كەلگەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە 哈密(خامى) دەپ يېزىلىپ تاكى ھازىرغىچە شۇنداق يېزىلىپ كەلمەكتە. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى «قۇمۇل» نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىزچىل تۈردە «قۇمۇل» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

بىر جاينىڭ نامى نېمە ئۈچۈن بۇنداق خىلمۇ خىل تەرجىمە قىلىنىدۇ؟ بۇ تەرجىمىلەرنىڭ ئۆزئارا قانداق پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى بار؟ مەنىسى نېمە؟ بۇ مەسىلىلەرنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيانقى بىرقانچە يۈز يىل جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئالىملار، مۇتەخەسسىلەر ئاساسلاپ ۋە تەتقىق قىلىپ، تۈرلۈك ئىزاھات ۋە جاۋابلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇمۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مۇنداق بىرنەچچە خىل قاراش بار:

ئەڭ بالدۇر خەنمى(扦采) دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا چىققان.

بۇ قاراشنى ئەڭ ئاۋال چيەنلۇڭ خان توغرا تاپقان، ئۇ «قازاق ئەلچىلىرى يارلىققابىنائەن ئوۋغا چىققاندا» دېگەن شېئىرنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق دېگەن: «تارىخنامىلەردە يېزىلىشىچە، خەنمى (扦采) بىلەن ئۇدۇن (于阗) پەرغانىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئىكەن. خەنمى دېگەن ئىسىم ھازىرقى خامى (قۇمۇل) دېگەن ئىسىمغا ئاھاڭ جەھەتتىن ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. بەزىلەر خامىنى قەدىمكى زاماندىكى يىۋۇ (ئېۋىرغول) دەپ قاراپ، بۇنىڭغا تارىختا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ ئۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ۋىلايەت ـ ناھىيە قۇرغانلىقىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. لېكىن، ئۇلار شۇنىڭدىن بىخەۋەركى، خەن سۇلالىسى يىۋۇنى ئىگىلەپ، ئۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندە، خەنمىلىقلار غەربكە كۆچۈپ ئۇدۇنغا بېرىپ ماكانلاشقان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئاجىزلاشقاندا، خەنمىلىقلار يەنە بۇرۇنقى ماكانىغا قايتىپ كەلگەن» («غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»گە قارالسۇن).

扦采 «خەنمى» قەيەردە؟ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: «ياڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ 1600 چاقىرىم غەربىدە پىچان، ئۇنىڭ 720 چاقىرىم غەربىدە چەرچەن، ئۇنىڭ 2000 چاقىرىم غەربىدە نىيە، ئۇنىڭ 460 چاقىرىم غەربىدە خەنمى، يەنە ئۇنىڭ 390

چاقىرىم ئەربىدە ئۇدۇن بار» دەپ ئىسپاتلانغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، خەنمى ئىيە بىلەن ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ يانگۈەن قوۋۇقى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3780 چاقىرىم كېلىدۇ. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە يۇقىرىدىكى ئىزاھاتتىن كېيىن مۇنداق دېيىلگەن: «يىۋۇ بىلەن خامىنىڭ ئاھاڭى بىر-بىرىگە ئوخشايدۇ، خەنىلىقلار دائىم بۇ يەرنى ماكان قىلىپ كەلگەچكە، بۇ يەرنىڭ نامى ئوخشايدۇ، خەنىلەردىن ئۆزگىرىپ «خامى» بولۇپ قالغان...، خەنىلىقلارنىڭ زادى قاچان كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاش قىيىن، لېكىن خامى دېگەن ئىسىمنىڭ خەنىلەردىن كېلىپ چىققانلىقى خاتا بولمىسا كېرەك.»

بۇنىڭدىن كېيىن قارامىل دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا چىققان.

چىيەنلۇك يىللىرىدىكى «خان بېكىتكەن دۆلەت زېمىنى‌ھە ققىدىكى قىسقىچە خاتىرە»دە، مۇنداق دەپ يېزىلغان: «خامى دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە قارامىل دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان. قارا—كۆزىتىش دېگەن مەنىنى، مىل—تۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردە ئەتراپنى كۆزىتىدىغان تۇرا بولغانلىقى ئۈچۈن جاي نامى شۇنداق دەپ ئاتالغان.» شۇ مەزگىلدە يېزىلغان «خان بېكىتكەن غەربىي يۇرتتىكى يەر ناملىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنغان تەزكىرىسى» دىمۇ: «خامى دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە قارامىل دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان. قارا—كۆزىتىش دېگەن مەنىنى، مىل—تۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ يەردە ئەتراپنى كۆزىتىدىغان تۇر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

بۇ ئىككى كىتابتىكى كۆز قاراش بىر-بىرىگە ئوخشايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا «جۇمى» دەيدىغان قاراشمۇ بار.

بۇ قاراشنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ياشىغان ئالىم تاۋ باۋلىيەن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «شىنجاۋ يىللىرىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلار خامىنى قۇمۇل دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان كىشىلەر قۇمۇلنىڭ خەن‌سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۈۋ (ئىۋئرغول) ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ، لېكىن قۇمۇل دېگەن نامنىڭمۇ قەدىمكى نام ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. (يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەر تەزكىرىسى) دە ئۇئرغول ئايمىقىدىكى ناجى (لاپچۇق) ناھىيىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە جۇمى دەپ ئاتالىدىغان بىر تاغنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان، قۇمۇل ئەنە شۇ تاغ نامى بىلەن ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىمۇ شۇنداق دەپ ئاتالغان. ھازىرقى تۇغۇچىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى خامور داۋان قەدىمكى جۇمى تېغىدۇر. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا خا، جۇ، كۇ، كې تاۋۇشلىرى ئوخشاش قوللىنىلىدۇ...، جۇمى (俱密)، خامى(哈密)، خامىلى (哈密力) خامېيلى(哈梅力)، خامۇر (哈木尔) دېگەنلەر بىر خىل تاۋۇشنىڭ ھەر خىل تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. ئەگەر ياشانغان يەرلىك كىشىلەردىن شەخسەن ئۆزۈم سوراپ بىلمىگەن بولسام، بۇنى قانداقمۇ شۇنچە تەپسىلىي بىلىپ كېتەتتىم. ھالبۇكى غەربىي يۇرتنىڭ يەر ناملىرىنى چۈشەندۈرگەندىمۇ ئاۋۋال خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مۇشۇنداق

داق ئىسمىنىڭ بار-يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرۈش كېرەك. كۆپ ھاللاردا كونا ئىسىم داۋاملىق قوللىنىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەندۈرمەكمۇ قىيىن. ھازىر شۇ جايدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ياكى موڭغۇل تىلى دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ، ئۇ توغرۇلۇق زورمۇ زور ئىزاھات بېرىلسە، ئىنچىكە تەتقىق قىلىنماي، ئاڭلىغان گەپلەرگە ئىشىنىپ كېتىلسە، بىۋاستە تەكشۈرگەن تەقدىردىمۇ، يالغانغا يالغان قوشۇلۇپ، خاتا چۈشەنچە تېخىمۇ بەك تارقىلىپ كېتىدۇ».

تاۋ باۋلىيەن «زورمۇ زور ئىزاھات بېرىلسە» دېگەن جۈملىنىڭ ئاستىغا ئۇششاق خەت بىلەن يەنە: «قۇمۇلنى بەزىلەر موڭغۇل تىلىدىكى قارامال دەپ ياكى گۈزەل جاي ۋە ياكى قۇملۇق دەپ ھەر خىل چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار مۇنداق مىسال يىل بالدۇرقى جۈمى تېغى توغرۇلۇق نېمە دەپ ئىزاھات بەرمەكچىكەن؟» دەپ ئىزاھات يېزىپ قويغان.

تاۋ باۋلىيەن ئىلمىي تەتقىقاتقا ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان ئالىم. «شىڭماۋ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دە غەربىي شىمالدىكى نۇرغۇن جايلارنىڭ تارىخى ۋە ئىقلىمى ناھايىتى زېرەكلىك بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىرىلغان. بۇنى تارىخشۇناسلار ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلغان. ئۇ خامى دېگەن ئىسىم قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى جۈمى دېگەن تاغ ئىسمىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپ مۇشۇنداق ئاتالىپ كەلمەكتە دەپ قارىغان. تاۋ باۋلىيەن ئۆزىنىڭ ئىزاھاتىدا يەنە تارىخىي نۇقتىدىن قارىماي، ھازىر شۇ جايدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ يەر ناملىرىنى كۆپ ھاللاردا ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى بويىچە قالايمىقان چۈشەندۈرۈشلىرىگە يېنىكلىك بىلەن ئىشىنىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارنى تەنقىد قىلغان. ئۇ تەنقىت قىلغان بىرىنچى قاراش «قارامال» (كۆزىتىش تۇراسى) دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا «گۈزەل جاي»، «قۇملۇق» دېگەن قاراشلار بولسا، قۇمۇل دېگەن ئىسمىنىڭ مەنىسىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تىللار بىلەن چۈشەندۈرمەكچى بولغان ئىككى خىل قاراشتىن ئىبارەت. بۇنداق گەپلەر ئاساسسىز، ئۇنىڭغا مۇتلەق ئىشەنگىلى بولمايدۇ. تاۋ باۋلىيەننىڭ قارىشىنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور بولۇپ، شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى پوتۇلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ھەممىدىن بۇرۇن مۇشۇ كۆز قاراش نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

20-ئەسىرنىڭ 30-، 40-يىللىرىغا كەلگەندە، قازاق تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى بىرنەچچە ئالىم (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نىغمەت، جاڭ شىمەن، سۇ بەيخەي قاتارلىقلار بار) قۇمۇل دېگەن ئىسمىنىڭ مەنبەئى ھەققىدە باشقىچە بىر خىل يېڭى ئىزاھاتنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار مۇنداق دەپ قارىغان: خەن سۇلالىسىنىڭ ۋېنىدى 4-يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 176-يىلى) ھونلار لەشكەر تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئۇسۇن، توخرى قاتارلىق 36 قەبىلە بەگلىكىنى تارمار قىلىشتىن بۇرۇن، ئۇسۇنلار قۇمۇل دىيارىدا ياشىغىلى بىرنەچچە ئەسىر بولغانىدى. ئۇلار قۇمۇلنى بەگلىكنىڭ پايتەختى قىلىپ، بەگلىك نامىنى

«كۇنمۇ» (كۇنمى) دەپ ئاتىغان، مانا شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ قۇمۇل دىيارى «كۇنمۇ» (كۇنمى) نامى بىلەن ئاتالغان. كېيىن ئۇسۇنلار هونلارنىڭ قىستىشى بىلەن غەربكە كۆچۈپ ئىلىغا بارغان، قۇمۇلنى هونلار ئىگىلىۋالغان. لېكىن «كۇنمۇ» (كۇنمى) دېگەن بۇ ئىسىم ساقلىنىپ قالغان هەم ئۇنى بوستانلىقتا ياشاپ كەلگەن هەر مىللەت خەلقى داۋاملىق قوللانغان. قۇمۇل دېگەن «ئىسىم كۇنمۇ»نىڭ ئاهاڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولغان.

«كۇنمۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى توغرىسىدا سۇ بېيخەي ئەپەندى «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى» (لەنجۇ داشۆ تارىخ فاكۇلتېتى تۈزگەن، 1982 - يىللىق 3 - سانىغا قارالسۇن) دە ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدە ئىزاهات بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇسۇنلار قەدىمكى زامانىدا ئاسمان، زېمىن، قۇياش، ئاي ۋە باشقا ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇناتتى. بولۇپمۇ قۇياشنى ئىلاه بىلىپ، ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈنچىقىشقا قارىتىپ ئېچىپ، قۇياش چىققان تەرەپكە بولغان هۆرمىتىنى ئىپادىلەيتتى، ئۇسۇنلارنىڭ كۈنمۇ دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، قەدىمكى تۈرك تىلىدا «كۈن» (昆) دېگەن سۆز قۇياش دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، خەنزۇچە莫(مۇ)، 弥(مى) دېگەن خەتلەر «伯» (بەي يەنى بەگ) خېتىنىڭ ئۆزگەرگەن ئاهاڭى بولۇپ، هۆكۈمران ياكى باشلىق مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. دېمەك، 莫昆(كۈنمۇ)، 弥昆(كۈنمى) يەنى伯昆(كۈنبەگ) دېگەن ناملار «قۇياشتەك ئۇلۇغ باشلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇنىڭدىن قۇمۇل دېگەن ئىسىمنىڭ ئەسلىدە قۇياشقا ئوخشاش هۆكۈمران دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان«كۈنبەگ» سۆزىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

IV باب گۇڭشي (مەيدان)لار

§1. شەهەر ئىچى گۇڭشېسى

شەهەر ئىچى گۇڭشېسى ناهىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇب ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە پالۋانتۇر گۇڭشېسى بىلەن، غەربتە ئاستانە گۇڭشېسى بىلەن، جەنۇبتا راهەتباغ گۇڭشېسى بىلەن، شىمالدا شەهەرگە قاراشلىق شەهەر ئەتراپى گۇڭشېسى بىلەن قوشنا. يەر كۆلىمى 181.6 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ۋىلايەتلىك دېهقانچىلىق مەيدانىنىڭ 64.8 كۋادرات كىلومېتر يەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 93°19′—93°31′. شىمالىي كەڭلىك 42°46′—42°52′ ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن دېڭىز يۈزىدىن 748 مېتر ئېگىزلىكتە.

شەهەر ئىچى مىلك، چىلك سۇلالىرى دەۋرىدە قۇمۇل ۋاڭى ئولتۇراقلاشقان كەلگەن جاي. مىلك سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې يىللىرى (مىلادى 1403 — 1424 - يىللىرى) قۇمۇل موڭغۇل ۋاڭىنىڭ ئوردىسى شەهەر ئىچىدە بولغان. تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر ۋاڭى ئەبەي-

دۇللا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىدىن كېيىن، كاڭشىنىڭ 56 - يىلى (مىلادى 1717 - يىلى) شەھەر ئىچى قايتىدىن ياسالغان. «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە «شەھەر تۈزلەڭلىككە جايلاشقان، دائىرىسى تۆت چاقىرىم، شەرق ۋە شىمال تەرەپلىرىدە ئىككى دەرۋازىسى بار، بىرقانچە يۈز ئۆيلۈك ئاھالە ئولتۇراقلاشقان، ھەممە ئۆيلەر كېسەكتىن ياسالغان. شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدە غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدىغان ئۆستەڭ بار، شىمالىي تەرىپىدە ئېگىز تاغ بار، قالغان ئۈچ تەرىپى بىپايان تۈزلەڭلىك، بۇ يەردە بۇرۇندىن تارتىپ ۋەزىر - ۋۇزرالار ئولتۇراقلاشىپ كەلگەن، ھازىر ئۇيغۇرلار ئولتۇرىدۇ.» دەپ خاتىرىلەنگەن.

شەھەر ئىچى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادى 1930 - يىلى) غىچە ئىزچىل تۈرده قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئورۇن بولۇپ كەلگەن. قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى بىرنەچچە ئەۋلاد ھۆكۈمرانلارنىڭ كېڭەيتىپ قۇرۇشى بىلەن ناھايىتى زور ۋە ھەشەمەتلىك ئىمارەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ئەپسۇسكى، تۈڭجى يىللىرىدىكى يېغىلىقلاردا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ئاخىرقى ۋاڭ شاھ مەخسۇت تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بىرقانچە ئون يىل باش قاتۇرۇپ پىلانلاش نەتىجىسىدە خەلقنىڭ نۇرغۇن قان - تەرى بەدىلىگە بۇ ھەشەمەتلىك ئوردا ئىككىنچى قېتىم ئەسلىگە كەلگەن. ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭى مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادى 1930 - يىلى) 6 - ئايدا ئۆلگەن. ئاردىدىن بىر يىل ئۆتكەندە، ئوردىنى ئۆلكە ئەسكەرلىرى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

شەھەر ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قۇمۇل ۋاڭنىڭ چاكىرى بولۇپ كەلگەن. يەرلىك ھۆكۈمەتلەر بۇنى سۈرۈشتە قىلالمىغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادى 1930 - يىلى) ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش يولغا قويۇلۇپ، ۋاڭنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ھۆكۈمەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋلىنىغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) شەھەر ئىچىدە رايونلۇق مەھكىمە تەسىس قىلىنغان، ئۇ ئىككى يىلدىن كېيىن يېزىلىق مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، شەھەر ئىچى رايونى قۇرۇلۇپ، يالاڭ كارىز (1 - يېزا)، شەھەر ئىچى (2 - يېزا)، راھەتباغ (3 - يېزا)، بوغاز (4 - يېزا) دىن ئىبارەت تۆت يېزا، جەمئىي 1789 ئائىلە، 9977 ئادەم بۇ رايونغا قاراشلىق بولغان.

1956 - يىلى يالاڭ كارىزدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان، كېيىنكى يىلى ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى بۇ ئەتراپتا يەنە ج خ باشقارمىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىنى قۇرغان، 1958 - يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلگەن. مانا بۇ كېيىن قۇرۇلغان ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئاساسى ئىدى.

1958 - يىلى گۈڭشېلاشقان چاغدا، شەھەر ئىچى (راكېتا) گۈڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇ ھازىرقى شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغازلاردىكى 18 دادۇي، 79 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1962 - يىلى شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ دائىرىسى بەك چوڭ بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ گۈڭشي ئۈچكە بۆلۈنۈپ، بوغاز، راھەتباغ، شەھەر ئىچىدىن ئىبارەت ئۈچ گۈڭشي بولۇپ قۇرۇلغان. شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ قارىمىقىدا چاھارباغ، جيەنگو، جىگدە قۇدۇق، جيۇلۇڭشۇ، مەگەشتىن ئىبارەت بەش دادۇي، 21 ئىشلەپچىقىرىش دۇي تەسىس قىلىنغان.

1977 - يىلى چاھارباغ دادۇي (بەش ئىشلەپچىقىرىش دۇي قاراشلىق) قۇمۇل شەھىرىگە ئايرىپ بېرىلگەن.

شەھەر ئىچى گۈڭشېسى شەھەر ئەتراپىغا جايلاشقان گۈڭشېلارنىڭ بىرى. يەر-لىرى مۇنبەت، قاتناش قولايلىق، ئاھالىسى زىچ بولۇپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەت-لەردە بىرقەدەر تەرەققي قىلغان. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى مەشھۇر ئالتۇنلۇق، جيۇلۇڭشۇ، ۋىلايەت بويىچە ھەممىدىن چوڭ ھېيىتكا جامەسى ۋە باشقىلار مۇشۇ گۈڭشېنىڭ تەۋەسىدە، شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مەكتەپ بولۇپ، مىنگۈنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1937 - يىلى) قۇرۇل-غان، ئۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا دەرس ئوقۇلدى-غان يېگانە مەكتەپ. 1983 - يىلى بۇ مەكتەپتە 24 سىنىپ بولۇپ، بالىلارنىڭ مەكتەپ-كە كىرىش نىسبىتى 99.2% كە يەتكەن. شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپىگە ۋىلايەت-لىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قوشىنا جايلاشقان.

بۇرۇن يەرلەر ئاساسەن، غەربىي ئۇستەڭدىن كېلىدىغان بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىلاتتى. سۇ مەگەش ئېرىق بىلەن قاغما ئېرىق ئارقىلىق كېلەتتى. 70 - يىللاردىن بۇيان، 60 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلغان (يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 44)، 26.9 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلغان. گۈڭشېدا چوڭ ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتورىدىن 14 ى، كىچىك تېپتىكى تراكتوردىن يەتتىسى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە 11.75 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلگەن. ماشىنا بىلەن ھەيدەلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئۇمۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 64 پىرسەنتنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئۇمۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 42.7 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشي قارىمىقىدا بەش دادۇي، 16 ئىشلەپچىقىرىش دۇي، 1023 ئائىلە، 4737 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 95.3% نى تەشكىل قىلغان. ئۇمۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 3 مىليون 965 مىڭ جىڭغا يېتىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 619.5 جىڭدىن توغرا كەلگەن. ياغلىقدان ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 180 مىڭ جىڭغا يەتكەن. دۆلەتكە 69.5 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 37 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇرۇل-غان ۋە سېتىپ بېرىلگەن. ھەر خىل چارۋا مال سانى 2300 تۇياقتا يەتكەن. دېھقانچى-لىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپتىن قىلىنغان ئۇمۇمىي كىرىم 913 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 742 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 156.6 يۈەندىن توغرا كەلگەن.

§2. راھەتباغ گۇڭشېسى

راھەتباغ گۇڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە پالۋانتۇر گۇڭشېسى بىلەن، غەربتە ئاستانە گۇڭشېسى بىلەن، جەنۇبتا بوغاز گۇڭشېسى بىلەن، شىمالدا شەھەر ئىچى گۇڭشېسى بىلەن چېگىرىداش. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°19′ — 92°39′، شىمالىي كەڭلىك 42°35′ — 42°47′ ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 331.2 كۋادرات كىلومېتر. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن يەتتە كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 720 مېتر ئېگىز. بۇ يەر بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئۇيغۇر بالىق» دەپ ئاتالغان. «بالىق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «شەھەر، بازار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىن ئۇيغۇر تىلىدا «راھەتباغ» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاي قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئاتا مىراس يېرى بولۇپ قالغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) دىن كېيىن شەھەر ئىچى رايونى (يېزىسى) غا قارايدىغان بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شەھەر ئىچى رايونىغا قاراشلىق ئۈچ يېزا بولغان، گۇڭشېلاشقانىدىمۇ يەنىلا شەھەر ئىچى گۇڭشېسىغا قاراشلىق بولغان. 1962 - يىلى 10 - ئايدا شەھەر ئىچى گۇڭشېسىدىن بۆلۈنۈپ چىققان.

راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ يەرلىرى، ئاساسەن، غەربىي ئۆستەڭنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، مەھەللە - ئاھاللەر ئۆستەڭنى بويلاپ ئورۇنلاشقان. بۇ يەرنىڭ سۇ مەنبەسى مول، تۈپرىقى مۇنبەت بولۇپ، خۇددى يېشىل مەخمەلدەك ئوت - چۆپ بۇك - باراخسان، دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان. شىمالدا شەھەر ئىچى گۇڭشېسى بىلەن چېگىرىلىنىدىغان جايدا ئۆتمۈشتە قۇمۇل ۋاڭىغا تەۋە بولغان 50 مو كېلىدىغان بىر چوڭ باغ بار.

راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى، ئاساسەن، شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ سۇيى ھەم قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇ گۇڭشېدا 8 مىليون كۇب مېتر سۇ سىغىدىغان بىر سۇ تەڭشەش ئامبىرى بار. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 69 ماشىنىلاشقان قۇدۇق (يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 48) قېزىلدى، 35.37 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپىدىكى تراكتوردىن توققۇزى، كىچىك تىپىدىكى تراكتوردىن يەتتىسى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە 2.91 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كېلىدۇ. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 51.2 پېرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 34.8 پېرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې تەۋەسىدە 17 سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ

باشلانغۇچ مەكتەپ قاتنىمىدا ئوچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 42 سىنىپلىق بەش باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 98% كە يەتتى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ گۇڭشېنىڭ تېرىلغۇ يېرى 21 مىڭ 300 موغا يېتىپ، قاتنىمىدا ئون دادۇي، 34 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 1621 ئائىلە، 8304 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 93.3% نى تەشكىل قىلىدۇ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 8 مىليون 87 مىڭ جىڭغا يېتىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 462 جىڭدىن توغرا كەلدى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشى 973.9 جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقاردى. ياغلىقدان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 208 مىڭ جىڭغا يەتتى. دۆلەتكە 1 مىليون 409 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 56 مىڭ جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بېرىلدى ۋە تاپشۇرۇلدى. ھەر خىل چارۋا مالىنى 8700 تۇياقتا يەتتى. ئومۇمىي كىرىمى 1 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىمى 1 مىليون 296 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 156 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§3. بوغاز گۇڭشېسى

بوغازگۇڭشېسى راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°36′—94°13′، شىمالىي كەڭلىك 40°43′—42°04′ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ گۇڭشېنىڭ ئومۇمىي مەيدانى 15253.8 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 17.95 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 33 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 570 مېتر ئېگىز.

قۇمۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئۇستەڭ سۇلىرى ئەگرى - تووقاي غوللارنى بويلاپ شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ كېلىپ بىر ئۇيمانلىققا يىغىلىپ كۆل ھاسىل قىلىدۇ. بوغاز گۇڭشېسىنىڭ غەربىي جەنۇبىنى تەرىپىدىكى سارىكۆل قۇمۇل ئۇيمانلىقىنىڭ ئەڭ ئۇيمان يېرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 53 مېترلا ئېگىز. 1982 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بوغاز چۆللۈكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا 37 مىڭ 300 مو توغراقلىق، 30 مىڭ مو يۇلغۇنلۇق بولغان.

بوغاز دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شەھەر ئىچى رايونى (يېزىسى) غا تەۋە ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شەھەر ئىچى رايونىغا تەۋە 4 - يېزا بولدى. 1958 - يىلى گۇڭشېلاشقاندا، شەھەر ئىچى گۇڭشېسىنىڭ قاتنىمىدا بولدى. 1962 - يىلى بۆلۈنۈپ چىقىپ، بوغاز گۇڭشېسى بولۇپ قۇرۇلدى. قاتنىمىدا بەش دادۇي تەسىس قىلىندى.

بوغاز گۇڭشېسىنىڭ تۆت ئەتراپى چۆل - جەزىرە بولۇپ، قۇم - بوراننىڭ زىيىنى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. بولۇپمۇ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋاقتىدا بوران تېخىمۇ ئېغىر

زىيانلارنى كەلتۈرىدۇ. تېرىلغان زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىۋېتىدىغان، قايتا تېرىغانىنى يەنە نابۇت قىلىۋېتىدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. قىش پەسلىدىكى بىكار سۇلارنى توپلاپ پايدىلىنىش ئۈچۈن 1960 - يىلى 20 مىليون كۇبىمېتر سۇ سىغدۇرغان بوغاز سۇ ئامبىرى ياسالدى. 1959 - يىلى چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن بىر تۈركۈم ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار بۇ يەرگە كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلار يەرلىك ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بىرلىكتە كۆپ يىللار تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بۇ يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى قەدەممۇ قەدەم ياخشىلىدى.

بوغاز قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە قوغۇن كۆپ تېرىلىدىغان ئاساسلىق جاي، بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ كۇزلۇك قوغۇنى داڭلىق. يىللىق قوغۇن مەھسۇلاتى 2 - 3 مىڭ تونىنا ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ يەردىن چىقىدىغان باش پىيازمۇ ناھايىتى كۆپ، يىللىق مەھسۇلاتى 4 - 5 مىڭ تونىنا ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلار بىلەن شەھەرنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلغاندىن تاشقىرى، خېلى كۆپ قىسمى ئۆچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلىدۇ. قوغۇننىڭ بىر قىسمى ئېكسپورت قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل مەھسۇلاتتىن قىلىنغان كىرىم ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى ۋە ئەزالار دارامىتىنىڭ زور قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بوغاز گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 1980 - يىلى پۈتۈپ توك بەرگەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە يورۇتۇش شارائىتى ياخشىلاندى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە تۆت سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدىكى بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 22 سىنىپلىق ئۈچ باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97.4% كە يەتتى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشېغا قاراشلىق چوڭ ۋە ئوتتۇرا تېپتكى تراكتورىدىن ئالتىسى، كىچىك تېپتكى تراكتوردىن بىرى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە 3.42 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدەلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 76 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 71.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې قارىمىقىدا بەش دادۇي، 13 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 594 ئائىلە، 3279 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 74.7% نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 25.3% نى تەشكىل قىلىدى، بۇ گۈڭشېنىڭ جەمئىي 8800 مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 687 مىڭ جىڭغا، ياغلىقدان مەھسۇلاتى 31 مىڭ جىڭغا يەتتى، دۆلەتكە 45 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 11 مىڭ جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بېرىلدى ۋەتاپشۇرۇلدى. ھەرخىل چارۋا مال 4500 تۇ . باق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا مال 660 قا يەتتى. ئومۇمىي كىرىمى 2 مىلىيون 225 مىڭ يۈەن، ساپ كىرىمى 1 مىليون 779 مىڭ يۈەن بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 543 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§4. تاشۇبلىق گۇڭشىسى

تاشۇبلىق گۇڭشىسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ، ناھىيە بويىچە بىردىن بىر دۆلەت چېگرىسى بار ياقا گۇڭشي. ئۇ، شەرقتە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇبى ۋە ئەنشى ناھىيىلىرى بىلەن، غەربتە ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، جەنۇبتا بۇلۇڭتوغراق گۇڭشىسى بىلەن، شىمالدا ئاراتۆرۈك ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 94°02′ — 96°23′، شىمالىي كەڭلىك 41°41′ — 43°04′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 20 مىڭ 205.7 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۇدا چىلىق مەيدانىنىڭ 317.2 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ناھىيە بويىچە زېمىنى ئەڭ كەڭ گۇڭشي. گۇڭشي ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 98 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1670 مېتر ئېگىز.

تاشۇبلىق قەدىمكى تۈرك تىلىدا «تالناچىن»، «تالياچىن» دەپ ئاتالغان. بۇ سۆزلەر قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تارانچى» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، دېھقان دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنچە خەنزۇلار تالنا - چىن دېگەن ئىسىمنى قىسقارتىپ چىنچېك 〈沁城〉 دەپلا ئاتايدىغان بولغان. ئۇيغۇرچىدا تاشۇبلىق (تاشبالىق) دەپ ئاتالغان. بۇ، «تاش شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. سۇي سۇلالىسى بۇ يەردە رويان قورغىنىنى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا رويان ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئىۋىرغول ئايماقنىڭ زېمىن تەزكىرىسى» نىڭ پارچىلىرىدا: «رويان» ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىۋىرغول ئايماقىغا بېرىش ئۈچۈن 240 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ..... رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى 12 - يىلى بۇ يەردە ئىۋىرغۇل ئۇيغۇرلىرى بىرلىكتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغان. جېنگۇەنىنىڭ 4 - يىلى ئۇيغۇرلار ئۇز ئىلىگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ جاي ناھىيە قىلىنىپ، قورغان نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن» دەپ يېزىلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋردە بۇ جايدا ھەربىي قوشۇنلار، سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلار ۋە كۆچمەنلەر كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغان. تۈگۈك، ئەرگۈك، سەنگۈك، خۇاڭگۈك دېگەنگە ئوخشاش يەر ناملىرى ئەينى زاماندا چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغاندا تۇرغان ئورۇنلارنىڭ ناملىرىدۇر. داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (مىلادى 1845 - يىلى) لىن زېشۈ پادىشاھنىڭ يارلىقىغا بىنائەن تاشۇبلىققا كېلىپ ئېرىق - ئېرىق ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى تەكشۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋردە تاشۇبلىقتا خېلى پۇختا سېپىل سېلىنغان، سېپىل ئىچىگە قارا-ۋۇللار ئورۇنلاشقان. مىنگو دەۋردە سېپىل ئىچى مۇشۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ گازارمىسى بولغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1947 - يىلى) غىچە سېپىل ئاساسەن ساق تۇرغان، ئازادلىقتىن كېيىنلا بۇزۇۋېتىلگەن. تاشۇبلىقتىكى يالغۇز تويۇمدا چىڭ سۇلالىسى

دەۋرىدە چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىنغان، شۇڭا خەنزۇلار ئۇ يەرنى دۇڭ مياۋ- ئىبرگو شەرقىي (بۇتخانا جىلغىسى) دەپ ئاتىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى بىر شىئىردا يالغۇز تويۇم (دۇڭ مياۋ ئىبرگو) تىلغا ئېلىنىپ: «تاۋۇز- يېدىم مەن ئويۇپ- كاسلاپ، تاۋۇز چاغىنىنى ئۇزاتتىم خۇشال. مەن كەتتىم دالىغا بوز يەر ئاچقىلى، قېپقالدى ھۇجرىدا يېگانە توقال. ئۇتۇنۇپ لەنجۇدىن ئېرىشتۇق ئاخىر، قارەڭ ئاق كېگىزگە شۇنچە تېزلىكتە، ئاتلاندۇق تېزلىكتە يالغۇز تويۇمغا كۆيدۇرۇپ شام، بۇتنى تاۋاب ئەتمەككە» دەپ يېزىلغان. مەلۇمكى، يالغۇز تويۇم بۇ- نىڭدىن بىر يېرىم ئەسىر بۇرۇنلا خېلى نامى بار جاي ئىدى. بۇ جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى مىنگونىڭ 20 - يىلى (مىلادى 1931 - يىلى) ماجۇڭيىڭ قوشۇنى تەرە- پىدىن بۇزۇۋېتىلگەن.

تاشۇبلىق گۇڭشىبى دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، تاغ سۇيىگە ۋە كارىز سۇيىگە تايىنىدۇ. 1968 - يىلى پۈتكەن قوشماق غول ئۆستىڭى بىلەن 1975 - يىلى ئاردىم دادۇيىگە تۇتاشتۇرۇلغان ئولاتاي غول ئۆستىڭى بۇ گۇڭشېنىڭ ئاساسلىق سۇ ئىنشائاتلىرى ھېسابلىنىدۇ. گۇڭشې تەۋەسىدە جەمئىي 67 كارىز بار، بۇ گۇڭشې ناھىيە بويىچە كارىز ئەڭ كۆپ گۇڭشې. 1976- ۋە 1980 - يىللىرى قوشماق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە خوتۇنتام سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، تاغلىق كەنتلەرنىڭ يورۇتۇش ۋە دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش شارائىتى ياخشىلاندى. 1983 - يىلى بۇ گۇڭشىدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن 28 ى، كىچىك تىپتىكى تراك- تورىدىن يەتتىسى بولۇپ، ھەر يۇز مو يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.077 ئات كۈچ- گە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 59 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچە- لىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 49 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

گۇڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، سىنىپى ئون، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ تۆت، باشلانغۇچ مەكتەپ توققۇز، سىنىپى 87، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 85.54% كە يەتتى. 1982 - يىلى بىر ئورۇندا مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تاشۇبلىقتا رايونلۇق (يېزىلىق) مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا 10 باۋ قارايدىغان بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئىككى يېزا قارايدىغان بولدى. 1959 - يىلنىڭ بېشىدا گۇڭشې قۇرۇلغاندا، گۇڭشې تەۋەلىكىدە 1230 ئائىلە، 4576 ئادەم بولغان. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې تەۋەلىكىدە 10 دادۇي، 36 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 1783 ئائىلە، 11 مىڭ 190 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 61.09% نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 38.91% نى تەشكىل قىلىدۇ. گۇڭشېنىڭ 32 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى بار، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 10 مىليون 160 جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى

401 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاشلىق مەھسۇلاتى 908 جىڭغا يەتتى. ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 889 مىڭ جىڭغا يەتتى. بۇ گۇڭشې دۆلەتكە 2 مىليون 489 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 417 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇردى ۋە سېتىپ بەردى. قوتاندىكى چارۋا مال 99 مىڭ تۇياقتا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 11 مىڭ تۇياق، دۆلەتكە 11 مىڭ 479 تۇياق قوي، 245 كالا، 47 چوشقا تاپشۇردى ۋە سېتىپ بەردى. ئومۇمىي كىرىم 3 مىليون 144 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى 750 مىڭ يۈەن بولدى. ساپ كىرىم 2 مىليون 155 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 193 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا تۆت ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 10 مىڭ جىڭدىن ئېشىپ كەتتى. چارۋىچىلاردىن ئۈچ ئائىلىنىڭ يېشىغا توشقان چارۋىلارنى ئامان ساقلاش نىسبىتى 100% كە يەتتى.

§5. بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى

بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە تۆگە قوتىنى (لوتوچۇەنزە) دىن غەربتە ساۋۇلاققىچە 30 كىلومېتردىن ئاشىدۇ؛ شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرى پايانسىز چۆل - جەزىرىگە، غەربىي تەرىپى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىغا تۇتىشىدۇ، شىمالىي تەرىپى تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىغا ياندىشىپ تۇرىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 93°40′ — 95°13′، شىمالىي كەڭلىك 40°56′ — 42°52′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر كۆلىمى 1309.9 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 634 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى، قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 49 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 34 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 794 مېتر ئېگىز.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا قاتنايدىغان چوڭ يول مۇشۇ جايدىن ئۆتەتتى. كۇشۈى، يەندۆڭ، ئەلتۆمۈر، ساۋۇلاقلار قۇمۇلنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى مۇھىم بېكەتلەر ئىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى شىيې بىڭ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدا ئەلتۆمۈردىن ساۋۇلاققىچە بولغان يول بويىدىكى مەنزىرىلەرنى بايان قىلىپ مۇنداق دەپ يازغان: «ئەلتۆمۈردە يەتتە ئورۇندا ھارۋا دەنى، ئالتە ئۆيلۈك ئاھالە، بىر پەيجاڭ، بەش نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بار ئىكەن. ئەتراپى پۈتۈنلەي ئوتلاق بولۇپ، توپ - توپ چارۋا پادىلىرى ئۇتلايدىكەن. غەربىي شىمالدىكى دۆڭلۈكتە بىر بۇلاق بولۇپ، سۈيى ئۇلۇغ ھەم سۈزۈك ئىكەن. بۇلاقنىڭ سۈيى يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى كۆلگە قۇيۇلىدىكەن. بۇ ئىككى كۆلنىڭ چۆرىسى ياغاچ بىلەن

قاشالانغان. يۇقىرىدىكى كۆلنىڭ سۇيى ئىچىشكە، تۇۋەنكى كۆلنىڭ سۇيى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىكەن. گۇەندى بۇتخانىسى كۆلنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، پە - لەمپەي ئالدىغا 80 — 90 چىڭ كېلىدىغان يوغان قېلىچ قويۇلغان. ھويلىدا بىر قۇدۇق بولۇپ، ئۇنىڭ سۇيى ئىنتايىن تاتلىق ئىكەن. يولنىڭ ئىككى قاسىنقىدا تۇغراق ۋە تېرەك ئۆستۇرۇلگەن، ئۇنىڭ سانى 20—30 تۇپكە يېتىدىكەن، ئۇلار ناھايىتى باراقسان كۆركەم ئۆسكەن. بۇنىڭ ئارىسىدا ئىككى تۇپ قېرى تېرەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇلىغا نەچچە ئادەمنىڭ قۇچىقىمۇ يەتمەيدىكەن، ئۇ، ناھايىتى كۆركەم كۆرۈنىدىكەن، ئەتىگەن سائەت 7.30 دا ئەلتۆمۇردىن يولغا چىقىپ، مەيدان شامالدا غەربىي شىمالىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەنىمىدە، پايانسىز ئوتلاقلار، قويۇق ئۆسكەن كۆك قۇمۇشلار كۆزگە تاشلاندى. بۇ جايىنىڭ تۈپرىقى بەكمۇ شورلۇق بولغاچقا، زىرائەت ئانچە ياخشى ئۆسەلمەيدىكەن. 35 چاقىرىم جايدىكى ياۋزەنزى بېكىتىدىن ئۆتۈپ يەنە 23 چاقىرىم يول ماڭغاندا، بۇلۇڭتوغراققا يېتىپ كەلگىلى بولىدىكەن. بۇ جايىنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول بولۇپ، ئەتراپتا چارۋا پادىلىرى ئوتلايدىكەن. يولنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىرنەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا مەھەللە بولۇپ، بىرقانچە ئۆيلۈك خەنزۇ ۋە خۇيزۇلار ياشايدىكەن. بۇنىڭ - دىن يەنە ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتا ساۋۇلاق بولۇپ، ئۇ يەردە 11 ئۆيلۈك ئاھالە، ئوت ھارۋا دەنى، بىرقانچە 10 تۇپ ئاق تېرەك، سەككىز گېكتار تېرىلغۇ يەر بار ئىكەن. مەھەللە ئالدىدىن بىر ئۆستەڭ ئاقىدىكەن، ئەتراپ كۆپكۆك قۇمۇشلۇق ئىكەن.

مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) بۇلۇڭتوغراق ۋە گاداجىڭزىنىڭ ھەر بىرى بىردىن باۋغا ئايرىلىپ، ئاقىيار يېزىلىق مەھكىمىگە قاراشلىق بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاقىيەردە رايونلۇق مەھكىمە تەشكىل قىلىنىپ، بۇلۇڭتوغراق گاداجىڭزى يېزىسىغا قارايدىغان بولغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلار بىرلەشتۇرۇلگەندە، ئاقىيەر رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، گاداجىڭزى يېزىسى ساقلاپ قېلىنغان. 1958 - يىلى بۇلۇڭتوغراق (ئالغا) گۇڭشىسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇچ دادۇي، بەش ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تەشكىل قىلىنغان. بۇ چاغدا، بۇ يەردە 871 ئائىلە، 2238 ئادەم بولغان. 1970 - يىلدىن بۇرۇن بۇلۇڭتوغراق بىلەن گاداجىڭزى دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، كاردىز سۇيىگە تايىنىپ كەلگەن. ساۋۇلاق تەبىئىي كۆلچەك سۇيىگە تايانغان. ئىككى ئادەم ھەمكارلىشىپ تۇلۇم بىلەن سۇ تۇشۇپ شورتاڭلىقتا ئېچىلغان پارچە - پارچە ھەم تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ناھايىتى مۇشەققەتتە سۇغۇرغان. 1970 - يىلى بۇلۇڭتوغراققا يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلغان. 1983 - يىلغىچە جەمئىي 129 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭدىن 101 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن. 62 كىلوۋېتر ئۇزۇنلۇقتا 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى، 23 كىلوۋېتر ئۇزۇنلۇقتا 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق توك سىمى تارتىلىپ، سۇ - غىرىش شارائىتى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، شۇنىڭ بىلەن، ساۋۇلاقتىكى كۆلچەكلەر تارىخ خاتىرىسى بولۇپ قالدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ گۇڭشىدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن

1.5 ى، كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن تۆتى بولۇپ، ھەر يۇز مو يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.31 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئىنىرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 96.9 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 89.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. ئۇ، ناھىيە بويىچە ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان ۋە ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئەڭ كۆپ گۈڭشې بولۇپ قالدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە بەش سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، تۆت سىنىپلىق بەش باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 94.8% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي ئالىتە، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىسى 26، ئائىلە 1404، ئادەم 6802. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 87% نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 13% نى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشېنىڭ 17 مىڭ 500 مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 11 مىليون 726 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 756.5 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاشلىق مەھسۇلاتى 1724 جىڭغا يەتتى؛ ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 889 مىڭ جىڭغا يەتتى. دۆلەتكە 5 مىليون 5000 جىڭ ئاشلىق، 408 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. قوتاندىكى جەمئىي چارۋا - مال 14 مىڭ 300 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 3800 تۇياقتا يەتتى؛ ئومۇمىي كىرىمى 3 مىليون 967 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 3 مىليون 174 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 467 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1983 - يىلى يەتتە ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 10 مىڭ جىڭ دىن ئېشىپ كەتتى، بىر ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان ئاشلىقى 23 مىڭ جىڭغا يەتتى. بىر ئائىلىنىڭ نەق پۇل كىرىمى 20 مىڭ يۈەندىن، يەنە بىر ئائىلىنىڭ نەق پۇل كىرىمى 10 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتتى.

§6. پالۋانتۇر گۈڭشېسى

پالۋانتۇر گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى بىلەن قوشنا؛ غەربتە قىزىلئۇلتۇز 3 - دېھقانچىلىق مەيدانى، شەھەر ئەتراپى گۈڭشېسى، شەھەر ئىچى گۈڭشېسى ۋە راھەتباغ گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبتا بوغاز گۈڭشېسى بىلەن چېگرىداش، شىمالدا تېيانشان گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق $93^{\circ}31'$—$93^{\circ}44'$، شىمالىي كەڭلىك $42^{\circ}34'$—$42^{\circ}59'$ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 442.4 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، قىزىلئۇلتۇز

1 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 79.2 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن دېڭىز يۈزىدىن 779 مېتر ئېگىز.

پالۋانتۇر گۈڭشېسىغا تەۋە سەيخۇمياۋ، يېڭى مەھەللە، خۇاڭگۈك ئەتراپلىرى چىك سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان مۇھىم بازىلاردىن بولغان. چىك سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، يۈڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (مىلادى 1735 - يىلى) قوغدىنىش قىسىملىرى سەيخۇمياۋدا 10 مىڭ مو يەر تېرىپ، يىلىغا تەخمىنەن 8 مىڭ دانە بۇغداي، چۆرگۈن، تېرىق ئالغان. چيەنلۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 1742 - يىلى) قوغدىنىش قىسىملىرى تارقىتىلىپ چىكىندۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ 10 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئۇيغۇرلارغا ئىجارىگە بېرىلگەن. ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ئۇرۇقلۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۆكۈز بىلەن تەمىنلىگەن. ھوسۇلنىڭ تۆت ئۇلۇشنى ھۆكۈمەت، ئالتە ئۇلۇشنى پۇقرا بۆلۈشۈپ ئالغان. گۈڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا جاڭ ياۋ دېگەن ئادەم سۇڭ ۋۇ قوشۇننى قۇمۇلغا باشلاپ چىقىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياسىغان، تۆرۈك ئۆستىكىنى قايتا رېمونت قىلغان، 20 مىڭ مودەك بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. پالۋانتۇر، خۇاڭگۈك، سەيخۇ (ئەسلى سايباش كۆلى دەپ ئاتىلاتتى)، دۆربەجىن، قىزىلىيۇلغۇن قاتارلىق جايلارنىڭ نامى ئەينى زامانىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەردىن قالغان تارىخىي نامىلاردۇر.

چىك سۇلالىسى دەۋرىدە، پالۋانتۇر تەۋەسى قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە بىۋاستە قارايدىغان بولغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) ئاقيەر رايونىغا قارىغان. يۇقىرى ئاقيەر، تۆۋەن ئاقيەر، لەڭگەر، سەيخۇمياۋ، پالۋانتۇر، لوجاۋەن، قىزىلىيۇلغۇن، دۆربەجىن قاتارلىق جايلاردا باۋ تەشكىل قىلىنغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاقيەر رايونى تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرى ئاقيەر بىلەن تۆۋەن ئاقيەر 1 - يېزا، پالۋانتۇر 2 - يېزا قىلىپ ئايرىلغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەندە، ھازىرقى پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ تەۋەسى پالۋانتۇر يېزىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. 1958 - يىلى پالۋانتۇر (شەرق شامىلى) گۈڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭدا 1756 ئائىلە، 8119 ئادەم بار ئىدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە گۈڭشې بويىچە 170 يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، 67 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، چوك ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن 48 ى، كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن 18 ى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.68 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 82.8 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 57.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 18 سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 73 سىنىپلىق سەككىز باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97.3% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي 13، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 35، ئائىلە 2660، ئادەم 14 مىڭ 113. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 49.4% نى، ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار 50.6% نى تەشكىل قىلىدۇ. 38 مىڭ 300 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 16 مىليون 375 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 467.8 جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 1160 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 833 مىڭ جىڭغا يەتتى. دۆلەتكە 5 مىليون 37 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 163 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. قوتاندىكى چارۋا - مال 17 مىڭ 300 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 4380 تۇياقتا يەتتى. ئومۇمىي كىرىم 4 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 3 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 241 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1983 - يىلى دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 10 مىڭ جىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئائىلە ئالتىگە يەتتى.

§7. تېيانشان گۈڭشېسى

تېيانشان گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تاغ ۋە سۇلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە قۇمۇل - بارىكۆل تاشيولى ئارقىلىق غەربىي تاغ گۈڭشېسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبتا چۆل جەزىرە ئارقىلىق پالۋانتۇر گۈڭشېسى بىلەن، شىمالدا ئاراتۇرۇك ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′33°93 — ′20°95، شىمالىي كەڭلىك ′48°42 — ′23°43 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر مەيدانى 2147.8 كۋادرات كىلومېتر، گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 61 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1800 مېتر ئېگىز.

تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، تاغ چوققىلىرى تىك، جىلغىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن. شۇڭا جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى پەرقلىق. تاغنىڭ جەنۇبىدىكى جىلغا ۋە ئېغىزلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل بولۇپ، ئازىراق يەرلىرىدە يۇغداي تېرىغىلى بولىدۇ. تاغنىڭ شىمالىدىكى قوۋۇق ئېغىز، نامداۋان، تاغ ئارىسىدىكى نېرناسى، تۆمۈرتى، شۇيىتى قاتارلىق جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى سوغۇق بولۇپ، قىش پەسلىدە قار، ياز پەسلىدە يامغۇر كۆپ ياغىدۇ. بۇ جايلار ناھايىتى كاتتا تەبىئىي يايلاق ھېسابلىنىدۇ. ئايرىم يەرلىرىدە ئارپا، قىچا، دادۇر تېرىغىلى بولىدۇ.

كۆشۆتى ئېغىزىدىن خۇەنسەيگوغا كىرىپ، ئاندىن قوتانغول ئارقىلىق تيەنشەنمياۋغا بېرىپ، ئايلانما تاشيول ئارقىلىق قوۋۇۇق ئېغىزغا يېتىپ چۈشكىچە بولغان ئارىلىقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بۇ ئارىلىقتىكى تاغ يولى ئوڭغۇل - دوڭغۇل ھەم خەتەرلىك بولۇپ، ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى ئۆزگىرىشچان، ئۇ، ئەينى زاماندىكى يىپەك يولى يېڭى شىمالىي يولىنىڭ بوغىزى بولغان.

تاغنىڭ جەنۇبىدىكى قورايغا يېقىن جايدا «گۇڭشاڭ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار. ئۇ يەرنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نيۇماۋخۇ دەپ ئاتالغان. بۇ يەر ئەينى زاماندا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى تېرىقچىلىق قىلىدىغان ۋە ئوت - چۆپ ئورۇيدىغان جاي ئىدى.

تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي باغرىدا ناھايىتى كەڭ قارىغايلىق بار. بۇ يەردە دۆلەت ئىگىلىكىدە ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان. بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان نۇرغۇن ياغاچ كېسىلىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ، زور تۆھپە قوشۇلدى.

1975 - يىلى تىيانشان گۇڭشېسىنىڭ تۆرۈك دېگەن يېرىدە ياسالغان سۇ ئامبىرى قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ چوڭ تاغ سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تاش بىلەن قوپۇرۇلغان توسمىسىنىڭ ئېگىزلىكى 78 مېتر، سۇ سىغىمچانلىقى 20 مىليون كۇب مېتر كېلىدۇ.

تىيانشان گۇڭشېسى تەۋەسى ئىلگىرى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس زېمىنى بولغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) تىيانشان رايونى (يېزىسى) قۇرۇلۇپ، ھازىرقى تىيانشان گۇڭشېسى بىلەن غەربىي تاغ گۇڭشېسىغا تەۋە جايلار ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، تىيانشان رايونى قۇرۇلدى. 1952 - يىلى غەربىي تاغ رايونى ئايرىم قۇرۇلدى. 1959 - يىلى تىيانشان گۇڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ دادۈي، 12 ئىشلەپچىقىرىش دۈيى، 728 ئائىلە، 3449 ئادەم بار ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى خېلى تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ 50 - يىللاردا تەرەققىيات بىرقەدەر تېز بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستىلىشىپ، كوللېكتىپ ۋە شەخسىلەرنىڭ كىرىمى ئازىيىپ كەتتى، خەلق تۇرمۇشى خېلى قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئەھۋال بىرئاز ياخشىلاندى. ئەمما، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمدىن قارىغاندا، بۇ گۇڭشې يەنىلا ناھىيە بويىچە بىرقەدەر نامرات گۇڭشېلار قاتارىدا بولۇپ كەلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې بويىچە ئۈچ سىنىپلىق بىرئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان ئىككى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 69 سىنىپلىق سەككىز باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 88.75% كە يەتتى.

گۇڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۈي10، ئىشلەپچىقىرىش دۈيى 34، ئائىلە 1428، ئادەم 7542، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 87.6% نى، قازاقلار

4.7% نى، قالغان مىللەتلەر 7.7% نى تەشكىل قىلىدۇ.

1983 - يىلى كۆكشېدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورلاردىن بەشى بولۇپ، ھەر يۈزمو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.21 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدەلدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 35.5 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 22 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈكشي بويىچە 14 مىڭ 906 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 3 مىليون 48 مىڭ جىڭگا، بىرلىك مەھسۇلاتى 298.8 جىڭگا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاشلىق 404 جىڭگا، ئومۇمىي ياغلىدان مەھسۇلاتى 313 مىڭ جىڭگا يەتتى، دۆلەتكە 61 مىڭ 500 جىڭ ئاشلىق، 87 مىڭ 500 جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بېرىلدى. ۋە تاپشۇرۇش قوتانىدىكى چارۋا - مال 64 مىڭ 400 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 10 مىڭ 576 تۇياقنى يەتتى. دۆلەتكە 8593 تۇياق قوي، 404 كالا تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. گۈكشېنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 1 مىليون 382 مىڭ يۈەنگە، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى 550 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 1 مىليون 106 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 147 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§8. غەربىي تاغ گۈكشېسى

غەربىي تاغ گۈكشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە تېيانشان گۈكشېسى بىلەن ئوتتىشىدۇ، غەربتە قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا، جەنۇبتا چۆل ئارقىلىق ئاستانە گۈكشېسى ۋە راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن ئوتتىشىدۇ. شىمالدا بارىكۆل قارىقى تاپىتونوم ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°46′—93°43′، شىمالىي كەڭلىك 42°53′—43°30′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 3087.3 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، تەخمىنەن پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 3.63 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈكشي ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 55 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1650 مېتر ئېگىز.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، بۇ يەرنى تېيانشان رايونىغا قاراشلىق بولۇپ، تاغدىكى شالاڭ، چارۋا - مال سانى ئاز ئىدى. 1952 - يىلى تېيانشان رايونىدىن بۇلۇنۇپ چىقىپ، ئايرىم رايون تەسىس قىلىنغان. ئورنى تېيانشان ئېتىكىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، غەربىي تاغ رايونى دەپ ئاتالغان. رايونغا قاراشلىق تارماقلار، چېچەكلەر ئىنتايىن كۆپ بولغان. 1959 - يىلىنىڭ بېشىدا غەربىي تاغ گۈكشېسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى دادۇي، سەككىز ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تەشكىل قىلىنغان. 2.5 يىل ئىچىدە، 2566 ئادەم بار ئىدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە ئۇچ كەچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، 12 چوڭ ۋە ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتور، ئىككى كەچىك تېپتىكى تراكتور بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.95 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 44.8 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 37 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككى، سىنىپى ئالتە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئالتە، سىنىپى 49، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 90% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي يەتتە، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 21، ئائىلە 912، ئادەم 5074، بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 53.4% نى، ئۇيغۇرلار 40% نى، قالغان مىللەتلەر 6.6% نى تەشكىل قىلدى.

غەربىي تاغ گۈڭشېسى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 83 مىڭ 100 تۇياق ھەر خىل چارۋا، جۈملىدىن 8581 تۇياق چوڭ چارۋا بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 16.8 تۇياقتىن توغرا كەلدى. گۈڭشې بويىچە دۆلەتكە 11 مىڭ 472 تۇياق قوي، 209 كالا تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ گۈڭشېدا 9600 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 994 مىڭ جىڭگا، بىرلىك مەھسۇلاتى 229.2 جىڭگا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 402.7 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. ئۇمۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 85 مىڭ جىڭگا يەتتى. يىللىق ئومۇمىي كىرىم 1 مىليون 824 مىڭ يۈەنگە، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى 1 مىليون 304 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 1 مىليون 459 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 265 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§9. قارادۆۋە گۈڭشېسى

قارادۆۋە گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە ئاستانە ۋە بوغاز گۈڭشېلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي تەرىپى يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسى بىلەن قوشنا بولۇپ، پايانسىز كەتكەن چۆل - جەزىرە، شىمالدا دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 91°25′—93°09′، شىمالىي كەڭلىك 41°11′—43°07′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر مەيدانى 17 مىڭ 159.5 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 20.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 450

مېتىر ئېگىز، ئۇ ناھىيە بويىچە دېگىز يۈزىدىن ئەڭ ئاز كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان گۇدۇشۇ.

قارادۆۋە گۇدۇشىسى لاپچۇق، قارادۆۋىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تەبىئىي كەنتكە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار ناھايىتى ئۈزۈن تارىخقا ئىگە.

لاپچۇق تەۋەسى شەرقىي خەن، ۋېي، جىن سۇلالىرى دەۋرىدە «ئېۋىرغۇل كاھىبگى»، «قۇمۇل ئەمىر لەشكىرى»، «قۇمۇل - ئېۋىرغۇل كاھىبگى» بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئورۇن بولغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇغلۇقلار پەيشامشان بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ۋەيران قىلغان چاغدا، بىر قىسىم پىشامشانلىقلار شىمالغا كۆچۈپ بۇ يەرگە كېلىپ، قەلئە سېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئۇنى «لاپچۇق» دەپ ئاتىغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) لاپچۇق ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «لاپچۇق» دېگەن سۆز «لوپ» سۆزىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن.

قارادۆۋە ھەققىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن تاۋباۋلىيەن دېگەن كىشى: «قارا — قارا بوياقنى بىلدۇرىدۇ، دۆۋە تۇبۇت دېگەننى بىلدۇرىدۇ» دەپ ھېسابلىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاينى تۇبۇتلەر ئىگىلىۋالغان. يەرلىك ئۇيغۇر تىلىدا قارادۆۋە دېگەن سۆز قارا تۆپە، قارا دۆڭ دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، دەپ قارىغان.

1978 - يىلى كۆزدە قارادۆۋىدىن بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنقى جەسەت تېپىلغان. جەسەتنىڭ قۇرغاق قۇم توپىدا 3200 يىل تۇرسىمۇ چىرىمىگەنلىكى ھەقىقەتەن كىشىنى ئۇچرايدىغان مۆجىزە.

لاپچۇق دېگەن جاي چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پاشتىن ئاخىر قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس زېمىنى بولۇپ كەلگەن. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) لاپچۇق ۋە قارادۆۋىلەر توغۇچى رايونىغا قارايدىغان بولۇپ، ھەر قايسىسىدا ئىككىدىن باۋ تەشكىل قىلىنغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا لاپچۇق ۋە قارادۆۋىنىڭ ھەربىرىدە بىردىن يېزا تەشكىل قىلىنىپ، يەنىلا توغۇچى رايونىغا قاراشلىق بولغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلار بىرلەشتۇرۇلگەندە، لاپچۇق بىلەن قارادۆۋە قوشۇپ بىر يېزا قىلىنغان. كوپېراتسىيىلەشكەندە، سەككىز ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلغان. 1958 - يىلى «قىزىللىشىش، مۇتەخەسسىسلىشىش» (قارادۆۋە) گۇدۇشىسى قۇرۇلغان.

لاپچۇق بىلەن قارادۆۋىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولۇپ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، قىروسىز مەزگىل ئۇزۇن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولۇپ، مېۋە، قوغۇن - تاۋۇزدىكى شېكەر مادداسىنىڭ ئېشىشىغا ناھايىتى پايدىلىق. بۇ جايدىن چىقىدىغان مېۋە، قوغۇن - تاۋۇزنىڭ شىرنىسى كۆپ، ئېتى قېلىن، تەمى تاتلىق. بۇ جاي ناھىيە بويىچە داڭلىق مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز كانى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ كىشمىشى ئۈزۈمى، قارادۆۋە چىلىنى يىراق - يېقىنغا مەشھۇر.

بۇگۈرنىڭ بۇلاق سۈلىرى لاپچۇق بىلەن قارادۆڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. دۆلتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن لاپچۇق بىلەن قارا دۆڭدىكى دېھقانلار دائىم دېگۈدەك سۇ تالىشىپ بىر - بىرىگە تاياق - توقماق كۆتۈرۈشەتتى، ھەتتا ئادەم ئۆلۈشتەك پاجىئەلەرمۇ يۈز بېرەتتى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كېلىشتۇرۇشى بىلەن سۇ ماجىراسى مۇۋاپىق ھەل قىلىندى. 1958 - يىلى بۇگۈرنىڭ قىش پەسلىدە بىكار ئاقىدىغان سۈيىگە بىر كېچىك سۇ ئامبىرى ياسالدى، ئۇنىڭ سىغىمچانلىقى 7 مىليون كۇب مېتر بولۇپ، ئۇنىڭ سۈيى بىلەن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا يارەمگە كەلگەندىن تەركىب تاپقان دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانى راۋاج تاپتى. گۇڭشېنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئەللىك غوجام بىلەن غەربىي شىمال تەرىپىدىكى ئاقتېرەك، چاقاغادىكى تېرىلغۇ يەرلەر باشقا بۇلاق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې بويىچە 53 كارىز، 48 ماشىنلاشقان قۇدۇق (يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 38)، 12 چوك ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، ئىككى كىچىك تىپتىكى تراكتور بار بولۇپ، ھەر يۈزمو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.36 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 80.4 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 77.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

گۇڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، سىنىپى توققۇز، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ توققۇز، باشلانغۇچ مەكتەپ يەتتە، سىنىپى 52، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 96% كە يەتتى.

گۇڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي 10، دېھقانچىلىق مەيدانى ئىككى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 34، ئائىلە 2069، ئادەم 9916، بۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇرلار 80.7% نى، قالغان مىللەتلەر 19.3% نى تەشكىل قىلىدۇ.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې بويىچە 23 مىڭ 800 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 4 مىليون 824 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 342 جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 486 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. ئومۇمىي مايلىقدان مەھسۇلاتى 452 مىڭ جىڭغا يەتتى. قوتاندىكى چارۋا - مال 20 مىڭ تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چوك چارۋا 2938 تۇياق. شۇ يىلى دۆلەتكە 62 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 53 مىڭ جىڭ مايلىقدان، 970 تۇياق قوي تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. يىلىلىق ئومۇمىي كىرىم 1 مىليون 659 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 1 مىليون 327 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 134 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§10. ئاستانە گۇڭشېسى

ئاستانە گۇڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقىستە راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە شەھەر ئىچى، ئاھەتباغ گۇڭشېلىرى بىلەن، غەربىتە

دۆربەجەن دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، جەنۇبتا قارادۆۋە گۈڭشېسى بىلەن، شىمالدا غەربىي تاغ گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°57′ — 93°20′، شىمالىي كەڭلىك 42°39′ — 43°04′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 811.6 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، قىزىلىيۇلتۇز 2 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 117.2 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 38.5 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 806 مېتر ئېگىز.

ئاستانە گۈڭشېسى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىنى بويلاپ سۇمقاغىدىن غەربكە سوزۇلىدۇ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بۇ تار ھەم ئۇزۇن چاق يەردە كارىزلار گىرەلىشىپ، ئېتىزلار تۇتىشىپ كەتكەن، ئورمان بەلباغلىرى سېپىلدەك قەد كۆتۈرگەن. بۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تۈزلەك، تۈپرىقى مۇنبەت، سۇ مەنبەسى مول بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاستانە گۈڭشېسىغا تەۋە جايلار قەدىمدىن تارتىپ مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: «سۇمقاغا شەھەر بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىدە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بەش مەھەللە، 25 بۇلاق بار. ئاستانە شەھەر بازىرىنىڭ 80 چاقىرىم غەربىدە بولۇپ ئۇ يەردە ئۈچ مەھەللە، 23 بۇلاق بار.» دېيىلگەن. قەدىمكى زامانىدا پوچتا يولى قۇمۇل شەھىرىدىن باشلىنىپ سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچىلاردىن ئۆتۈپ غەربكە سوزۇلغان.

ئاستانە گۈڭشېسى ئەتراپى بۇرۇن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس زېمىنى بولغان. ئاستانە مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) دىن كېيىن توغۇچى رايونى (يېزىسى) غا قارايدىغان بولۇپ، قوشتېكەن، گۈڭشاڭ، سۇمقاغا، ئاستانە، لاپچۇق، قارادۆۋە دەپ ئايرىلغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاستانە يېزىسى قۇرۇلۇپ، توغۇچى رايونىغا قارىغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلار بىرلەشتۇرۇلگەندە ئاستانە يېزىسى ساقلاپ قېلىنغان. 1958 - يىلى قىزىلىيۇلتۇز (ئاستانە) خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغان. كېيىنكى يىلدا ئىلىنغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، گۈڭشې تەۋەسىدە 901 ئائىلە، 4022 ئادەم بولغان.

1983 - يىلى گۈڭشې بويىچە 52 كارىز، 155 ماشىنىلاشقان قۇدۇق (بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 128)، 73.8 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى، 40 چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، سەككىز كىچىك تىپتىكى تراكتور بار بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.87 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي مەيدانىنىڭ 91.8 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 84.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، سىنىپى 14، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ تۆت، باشلانغۇچ مەكتەپ توققۇز، سىنىپى 81، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي 10، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 36، ئائىلە 2120، ئادەم 10 مىڭ 873، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 43%نى، خەنزۇلار 47% نى، خۇيزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر 10% نى تەشكىل قىلغان.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 30 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 14 مىليون 400 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 531 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق مەھسۇلاتى 1324 جىڭغا يەتتى. ئومۇمىي مايلىقدان مەھسۇلاتى 716 مىڭ جىڭ بولدى. دۆلەتكە 5 مىليون 710 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 197 مىڭ جىڭ مايلىقدان تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. كىرىمى 3 مىليون 852 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىمى 3 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 281 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1983 - يىلى ئۇچ ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 20 مىڭ جىڭدىن ئاشتى، بىر ئائىلىنىڭ 10 مىڭ جىڭغا يەتتى. بىر ئائىلىنىڭ كىرىمى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

§11. يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسى

يەتتە قۇدۇق ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان، ئۇنىڭغا قاراشلىق بىرلا كەنت بار، قالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى چۆل - جەزىرە. يەتتەقۇدۇق گۈڭشېسى شەرقىتە دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، غەربىتە پىچان ناھىيىسى بىلەن، شىمالدا باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا قارادۆۋە گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇن لۇق 91°08′—92°23′، شىمالىي كەڭلىك 42°13′—43°43′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. گۈڭشېنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 10 مىڭ390.9 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 12.22 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 200 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 870 مېتر ئېگىز.

يەتتە قۇدۇق چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پىچانغا تەۋە بولغان. قەدىمكى پوچتا يولى شۇ يەردىن ئۆتەتتى. يەتتە قۇدۇقتىن باشلىنىپ غەربىي شىمالدىكى موري، گۇچۇڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول كېچىك جەنۇبىي يول دەپ، يەتتە قۇدۇقتىن باشلىنىپ غەربىي جەنۇبتا پىچان، تۇرپانلاردىن ئۆتۈپ ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىلىدا بۇ يەردە پوچتە -

خانا، تېلېگرافخانا قۇرۇلغان. پوچتا يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن كىشىلەر تەدرىجىي ھالدا بۇ يەردە ماكانلىشىپ، يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغان. مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (مىلادى 1917 ـ يىلى) ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدە بىر كارىز چېپىلغان ھەم ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدە يەنە بىر كارىز چېپىش پىلانلانغان. مالىيە ـ باج كىرىمىنى كۆپەيتىش مەقسىتىدە، شەخسىلەرمۇ كارىز چېپىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىنغان، مىنگونىڭ 7 ـ يىلى (مىلادى 1918 ـ يىلى) ياڭ زېڭشىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ يەتتە قۇدۇقتا يارەمچى ئامبال مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، «بىر نەپەر يارەمچى ئامبال تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا يەتتە قۇدۇق يارەمچى ئامبىلى دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭغا سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، قاتناشنى قوغداش ھەم دەۋا ـ دەستەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان». مانا بۇ يەتتە قۇدۇقتا يەرلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىشنىڭ باشلىنىشىدۇر.

مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (مىلادى 1930 ـ يىلى) يارەمچى ئامبال مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەتتە قۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان. ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن قاتناش توسۇلۇپ، يولوچىلار ئازىيىپ كەتكەن. بۇ يەردە تۇرىدىغان ھەربىي قىسىمۇ يۆتكەپ كېتىلگەن. شۇ سەۋەبتىن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىمۇ ئۆزلۈكىدىن گۈمران بولغان.

شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ، پۈتۈن شىنجاڭ تىنچلانغاندىن كېيىن، يەتتە قۇدۇقتا قاتناش ئاندىن تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەن. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (مىلادى 1938 ـ يىلى) يەتتە قۇدۇقتا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئارىلىق تىرانسپورت بېكىتى، ئايرودروم، پوچتىخانا، تېلېگرافخانا تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 31ـ يىلى (مىلادى 1942 ـ يىلى) يەتتە قۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، يەتتە قۇدۇق ئاندىن قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەن. مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدە بىر نەپەر ئىدارە باشلىقى، بىر نەپەر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا كاتىبات بوغالتىرىدىن ئىبارەت ئىككى ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى، قۇرۇلۇش ـ مالىيىدىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈم تەشكىل قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (مىلادى 1943 ـ يىلى) يەتتە قۇدۇقتىكى 40 نەچچە ئۆيلۈك، 300دىن ئارتۇق ئاھالە بىر باۋ، ئالتە جيا قىلىپ تەشكىللەنگەن. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە يەتتە قۇدۇق مەركىزىي مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇمۇل ۋالى مەھكىمىسىگە بىۋاستە قارايدىغان بولغان. 1954 ـ يىلى يەتتە قۇدۇق بازىرىغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا رەسمىي ئايرىپ بېرىلگەن. 1959 ـ يىلى گۈكشىلاشقاندا، يۇقىرى «ئۆرلەش» (يەتتە قۇدۇق)

خەلق كۆڭشىسى قۇرۇلغان. شۇ چاغدا يەتتىقۇدۇقتا 43 ئائىلە، 137 ئادەم بار ئىدى. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ قۇمۇلدىن تۇرپانغىچە بولغان قىسمىدا قاتناش باشلانغان، شۇنىڭ بىلەن، يەتتە قۇدۇقنىڭ تاشيول قاتنىشىدا مۇھىم بېكەت بولۇش رولىغا تەسىر يەتكەن، نەتىجىدە بۇ يەردىكى مېھمانخانا، ئاشخانىلار تاقىلىپ، نۇرغۇن ئادەم جان بېقىش كويىدا باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. قالغانلار كەسپىنى ئۆزگەرتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 1962 ـ يىلى بۇ يەردە ئاران 33 ئائىلە، 119 ئادەم قالغان.

يەتتە قۇدۇق كۆڭشىسى «يۇز چاقىرىملىق بورانلىق» قا جايلاشقان بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار، يىل بويى توختىماي بوران چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قارا بوران كۆپ چىقىدۇ ۋە داۋاملىشىش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ. بۇ ھال بىزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ.

1983 ـ يىلى كۆڭشىدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن ئىككىسى، كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن ئىككىسى بار بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 13.48 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى تۇغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 51.1 پىرسەنتنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 51.5 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ.

كۆڭشې بويىچە 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۆيى ئىككى، ئائىلە 82، ئادەم 373، خەنزۇلار 99.5% نى تەشكىل قىلىدۇ. تېرىلغۇ مەيدانى 500 مو بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 90 مىڭ جىڭگا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 241 جىڭدىن توغرا كەلدى. چارۋا 700 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 163 تۇياقتا يەتتى. ئومۇمىي كىرىم 210 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 99 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 265 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§12. قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى

قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى غەربىي تاغنىڭ قويلۇق جىلغىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپى غەربىي تاغ كۆڭشىسى بىلەن، غەرب تەرىپى يەتتە قۇدۇق كۆڭشىسى بىلەن، جەنۇب تەرىپى چۆل ـ جەزىرە ئارقىلىق تارانچى بىلەن، شىمالىي تەرىپى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°04′ — 92°46′، شىمالىي كەڭلىك 43°15′ — 43°31′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 1196 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 1.4 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ. فېرما ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 116 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1900 مېتر

ئېگىز، ئۇ، ناھىيە بويىچە دېگىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز چارۋىچىلىق فېرمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلمىسى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئىدى. 1958 - يىلى چارۋىچىلىقتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغان چاغدا تاشۇبلىق، تېيانشان ۋە غەربىي تاغلاردا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى قۇرۇلغان. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي تېيانشاندىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئاراتۇرۇكتىكى تۈركۆل چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قوشۇۋېتىلگەن. 1966 - يىلى تاشۇبلىق ۋە غەربىي تاغلاردىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ قىزىلئۇلتۇز چارۋىچىلىق فېرمىسى قىلىپ قۇرۇلغان، ئۇنى غەربىي تاغ گۈڭشېسى ۋەكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرىدىغان بولغان. 1980 - يىلى 1 - ئايدا رەسمىي ھالدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

قويلۇق جىلغىسى چوڭقۇر ھەم كەڭ، تارمىقى كۆپ بولۇپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول. ئەپسۇسكى فېرمىنىڭ كۆلىمى چەكلىك بولغاچقا، ئوتلاق يېتىشمەي، چارۋىچىلىق تەرەققىياتى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. 1975 - يىلىدىن بۇيان، چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى بىلەن شونىلىقتا ۋولفرام كانى ئاچتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلگىرىكى قۇرۇلۇش - بىناكارلىق 1 - شىسى تۈرۈشلۇق جايىدا دېھقانچىلىق بازىرى قۇرۇشقا كىرىشتى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

1983 - يىلى بۇ فېرمىدا ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتورىدىن بىرى بار بولۇپ، ھەر يۇز مو يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.41 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى.

فېرما بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بەش، ئائىلە 169، ئادەم 930، بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 78% نى، خەنزۇلار 15% نى تەشكىل قىلىدۇ. يىل ئاخىرىدا قوتاندىكى چارۋا 18 مىڭ تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 1448 تۇياقتا يەتتى. دۆلەتكە 2446 تۇياق قوي تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. مەيدانىنىڭ 900 مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 93 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 103 جىڭغا يەتتى.

قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە 1983 - يىلدىكى گۈڭشې، دادۇي، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ نامىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

گۈڭشې	دادۇي	ئىشلەپچىقىرىش دۇيىسى
تاشۇبلىق گۈڭشىسى	خوتۇنتام دادۇي	1 - دۇي (ساڭتۇر)، 2 - دۇي (مەندىۋاي)، 3 - دۇي (دەھقانتۇر)، 4 - دۇي (ئەنلەر)، 5 - دۇي (سىگىم بۇلاق)، 6 - دۇي (قوتۇغول)، 7 - دۇي (قىرچوماق)
	شىلۇ دادۇي	1 - دۇي (تۇداۋگۇ)، 2 - دۇي (ئاردىم)، 3 - دۇي (ئالتۇنغول).
	چېڭشى دادۇي	1 -، 2 -، 3 -، 4 -، 5 - دۇيلەر
	چېڭدۇك دادۇي	1 -، 2 - دۇي (سەنتۇك)، 3 - دۇي (بەيتۇتەيزى)، 4 - دۇي (چېڭدۇك)، 5 - دۇي (چيەنساۋزى)، 6 - دۇي (خۇاڭگۇك)، 7 - دۇي (گۈڭفاك).
	ئاقتاغ دادۇي	1 - دۇي (ئاقتاغ)، 2 - دۇي (داميا ۋۇەن)، 3 - دۇي (شياخې)، 4 - دۇي (خۇڭسەنۇەن)
	ئەرگۈك دادۇي	1 - دۇي (تۇگۈك)، 2 - دۇي (ئەرگۈك)، 3 - دۇي (سەنگۈك)، 4 - دۇي (يالغۇز تويۇم).
	قوشماق دادۇي	
	ئولاتاي دادۇي	
	سۆجى كاربىز دادۇيى	
	شوپۇل دادۇي	1 - دۇي (يۇقىرى مەھەللە)، 2 - دۇي، 3 - دۇي (شوپۇل)، 4 - دۇي، چارۇەچىلىق دۇيى
بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىسى	گاداجىڭزى دادۇيى	1 -، 2 -، 3 -، 4 -، 5 -، 6 -، 7 -، 8 - دۇيلەر، باغۇەنچىلىك دۇيى
	سەنداۋچېك دادۇيى	1 -، 2 - دۇيلەر
	بۇلۇڭتوغراق دادۇيى	1 -، 2 -، 3 -، 4 - دۇيلەر
	ساۋۇلاق دادۇيى	1 -، 2 -، 3 -، 4 - دۇيلەر
	ئەرداۋچېك دادۇيى	1 -، 2 -، 3 -، 4 - دۇي، باغۇەنچىلىك دۇيى
	باغۇەنچىلىك دۇيى	

پالۋانتۇر كۆكتېتى	قارا سۇ دادۇيى	1 – دۇي (تۆۋەن ئاقيەر)، 2 – دۇي (قارا سۇ)، 3 – ، 4 – دۇي (لەڭگەر)
	چۆەنشۇي دادۇيى	1 – دۇي (توخو – ئۆردەك فېرمىسى)، 2 – دۇي (بېيتەيزى)، 3 – دۇي (چۆەنشۇي)، 4 – ، 6 – دۇي (سەيخۇمياۋ)
	خۇاڭگۇك دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (خۇاڭگۇك)
	شىنخۇ دادۇيى	1 – دۇي (شىنخۇ)، 2 – دۇي (ئەرشىخۇ)، 3 – دۇي (لوجاۋەن)
	پالۋانتۇر دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (پالۋانتۇر)، 3 – دۇي (باخۇ)
	قىزىلىيۇلغۇن دادۇيى	1 – ، 2 – ، 3 – دۇيلەر (قىزىلىيۇلغۇن)
	شىنجيەڭ دادۇيى	1 – دۇي (ئەسلىدىكى غوجامبۇلاق دادۇيىنىڭ 5 – دۇيى)
	غولئېرىق دادۇيى	1 – ، 2 – ، 3 – دۇيلەر (غولئېرىق)
	يۇقىرى مەھەللە دادۇيى	1 – ، 2 – ، 3 – دۇيلەر (يۇقىرى مەھەللە)
	جىڭدىبۇلاق دادۇيى	1 – ، 2 – 3 – دۇيلەر (جىڭدىبۇلاق)
	ياۋۇلۇك دادۇيى	1 – دۇي (دۆڭگۇر ساقا)، 2 – ، 3 – دۇي (ياۋۇلۇك).
	گۈڭشې دېھقانچىلىق پەن-تېخنىكا پونكىتى	1 – دۇي (جىڭدىلىك)
	گۈڭشې باغۋەنچىلىك مەيدانى	

تاستانە كۆشىسى	شەھەر دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (تالكۆل)، 2 – دۇي (ماكۆل)، 3 – دۇي (سۇلۇق كارىز)، 4 – دۇي (كاردان كارىز)
	تاللىق كارىز دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (ئاقچوقا)، 2 – دۇي (تاللىق) 3 – دۇي (قارالىم)
	ئورداكارىز دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (شوچى كارىز)، 2 – دۇي (ئابدۇلغوجا كارىزى)، 3 – دۇي (ئوردا كارىز)، 4 – دۇي (سۇلايمان ھاجى كارىزى)، 5 – دۇي (ئۇدۇك)
	گۈكشاك دادۇيى (4 – دادۇي)	1 – دۇي، 2 – دۇي (بازار)، 3 – دۇي (قارىغوجا كارىزى)، 4 – دۇي (قۇمكارىز)
	سۇمقاغا دادۇيى (5 – دادۇي)	1 – دۇي، 2 – دۇي (چوكبۇلاق)، 3 – دۇي (سوپابۇلاق)
	قوشتىكەن دادۇيى (6 – دادۇي)	1 – دۇي (ئازغان)، 2 – دۇي (ئارا كارىز)، 3 – دۇي (يېڭى كارىز)، 4 – دۇي (چوككارىز)، 5 – دۇي (قۇمكارىز).
	لۇقاقلىق دادۇيى (7 – دادۇي)	1 – دۇي (ئاخۇنزادە كارىزى)، 2 – دۇي (لوقاقلىق)، 3 – دۇي (قۇمكارىز).
	تۆگە قارنى دادۇيى (8 – دادۇي)	1 – ، 2 – ، 3 – دۇيلەر (تۆگە قارنى)
	چەشقانچە دادۇيى (9 – دادۇي)	1 – دۇي (دەمباي)، 2 – دۇي (توغراق)، 3 – دۇي (چوڭ چەشقانچە)، 4 – دۇي (كىچىك چەشقانچە)
	گۈكشې دېھقان چىلىق مەيدانى	1 – دۇي

قارا دۆڭ كۆكتېتى	كۆدەكە دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (يېڭى مەھەللە)، 2 – دۇي (يۇقىرى مەسچىت)، 3 – 4 – دۇي (تۆۋەن مەسچىت)، 5 – دۇي (كىكىر باغچە)
	بوستان دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (يۇقىرى تۈگمەنبويى)، 2 – دۇي (تۆۋەن تۈگمەنبويى)، 3 – دۇي (شەھەر ئايلىسى)، 4 – دۇي (بوستان)، 5 – دۇي (توغراق مەسچىت)
	تۈگمەنبۇيى دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (يۇقىرى مەھەللە)، 2 – دۇي (توما ئاغزى)
	چىغىرتماقلىق دادۇيى (4 – دادۇي)	1 – دۇي (قىچا)، 2 – دۇي (چىغىرتماقلىق)، 3 – دۇي (پاكار باغچە)، 4 – دۇي (يامانتوغان)
	ئۇلۇقيول دادۇيى (5 – دادۇي)	1 – دۇي (توغراق)، 2 – ، 3 – ، 4 – دۇي (ئۇلۇقيول)
	كۆچەتلىك دادۇيى (6 – دادۇي)	1 – دۇي (ئۆيلەك)، 2 – دۇي (هاسارتالدى).
	ئاقتۇر دادۇيى (7 – دادۇي)	1 – دۇي (قوش)، 2 – دۇي (سايائغۇ)، 3 – دۇي (خۇتۇخى)، 4 – دۇي (يالمان)، 5 – دۇي (يار).
	قالتۇر دېھقانچىلىق مەيدانى (چىگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەمگە كەلگەنلەر دېھقانچىلىق مەيدانى	1 – دۇي (قۇمكاردز)، 2 – دۇي (پاقسا)، 3 – ، 4 – دۇي (قالتۇر).
	ئاقتېرەك دادۇيى	1 – دۇي (كونا مەھەللە)، 2 – دۇي (يېڭى مەھەللە)
	ئەللىكغۇجام دادۇيى	
	سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانى	
	كۆكشې باغۇنچىلىك مەيدانى (توقسەن توغان)	

راھەتباغ گوڭشىسى	چاڭغۇ دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (قۆشمەھەللە)، 2 – دۇي (ئارامەھەللە)، 3 – ، 4 – دۇي (چاجى مەھەللە)
	بۇرو دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (قېقىرتۇر)، 2 – دۇي (بوچىتۇر)، 3 – دۇي (چوپاقتۇر)، 4 – دۇي (چىلانتۇر)،
	شامالچاھارباغ دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (جۇجۇڭتۇر)، 2 – دۇي، 3 – دۇي (قېقىرتۇر)، 4 – دۇي (ئىمامتۇر)
	جۇرۇغداي دادۇيى (4 – دادۇي)	1 – دۇي (جۇرۇغداي)، 2 – دۇي (قۇشقاچتۇر)
	قاراڭلا دادۇيى (5 – دادۇي)	1 – دۇي (مەگەشئېرىق)، 2 – دۇي (قاراڭلا)، 3 – دۇي (چاشقانتۇر)، 4 – دۇي (شۇمشۇق)، 5 – دۇي (ئويمانمەھەللە)
	ئەللىك دادۇيى (6 – دادۇي)	1 – دۇي (سوپىتۇر)، 2 – دۇي (داسمال مەھەللە)، 3 – دۇي (پادىچى تۇر)
	دۆشتۇر دادۇيى (7 – دادۇي)	1 – دۇي (چوڭگۇمبات)، 2 – دۇي (دۆشتۇر)، 3 – دۇي (توخوتۇر)، 4 – دۇي (قۇمتۇر)، 5 – دۇي (ئويمانتۇر).
	چوڭتۇر دادۇيى (8 – دادۇي)	1 – ، 3 – دۇي (چوڭتۇر)، 2 – دۇي (چۆلتۇر).
	قاراتال دادۇيى (9 – دادۇي)	1 – دۇي (قاراتال يۇقىرى مەھەللە)، 2 – دۇي (قاراتال تۆۋەن مەھەللە)، 3 – دۇي (باغۋەنچىلىك دۇيى)
	يېزا ئىگىلىك پەن – تېخنىكا پونكىتى	

بوغاز كۆشىسى	يۇقىرى مەھەللە دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (بوغاز)، 2 – دۇي (ئاقىيەر)، 3 – دۇي (توپشۇنا)
	قىزىلتاغ دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (يۇقىرى مەھەللە)، 2 – دۇي (تۆۋەن مەھەللە)، 3 – دۇي (پاچساي)
	قۇلساي دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (ئوتاق ئالدى)، 2 – دۇي (قۇلساي)، 3 – دۇي (ئاققۇم دۆڭە)
	سۇ ئىشلىرى دېھقانچىلىق مەيدانى	1 – ، 2 – ، 3 – دۇي (سايجىرىم)
	باغۋەنچىلىك مەيدانى	
تىيانشان كۆشىسى	نىرىن دادۇيى	1 – دۇي، 2 – دۇي (قوراي)، 3 – دۇي (كۆشۈتى ئاغزى)، 4 – دۇي (تۆرۈك)، 5 – دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	قوراي دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (ئىرغايتى)، 3 – دۇي (قوراي)، 4 – دۇي (گۈكشالغ)، 5 – دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	قىزىلىيار دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (قىزىلىيار)، چارۋىچىلىق دۇيى
	ئېدىر دادۇيى	1 – دۇي (باش تۆتەك)، 2 – ، 3 – دۇي (دۆشتۇر)، 4 – دۇي (قارا قاپچىن)، 5 – دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	شۇيتى دادۇيى	1 – دۇي (قاراغول)، 2 – دۇي (شۇيتى)
	تۆمۈرتى دادۇيى	1 – دۇي (دالمچى)، 2 – دۇي چارۋىچىلىق دۇيى (توپا تۆيلەك) 3 – دۇي (سايتۇر)، 4 – دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	نەرىناسى دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (نەرىناسى)، چارۋىچىلىق دۇيى (خەنچىگو)
	ئاقتاش دادۇيى	1 – دۇي (ئاقتاش) 2 – دۇي (توشو)
	قوۋۇق ئاغزى دادۇيى	1 – ، 2 – ، 3 – دۇيلەر (ئامداۋان)
	گۈكشې چارۋىچىلىق مەيدانى	(ئاقتاش)

غەربىي تاغ گۇڭشىسى	بەكىنغول دادۇيى	1 – دۇي (كېگەجىن)، 2 – دۇي (چەچەي)، 3 – دۇي (بەكىنغول)، 4 – دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	سەكرا دادۇيى	1 –، 2 – دۇي (سەكرا)، 3 – دۇي (كۆكتىقا)
	تاراتى دادۇيى	1 – دۇي (تاراتى)، 2 – دۇي (بۇلۇشى)، 2 – دۇي (خوجىگىرتى)، 4 – دۇي (ئۆبلەڭ غاشا)
	قالغايتى دادۇيى	1 – دۇي (قالغايتى)، 2 – دۇي (چاكاندىلىق) 3 – دۇي (قوتازلىق)، 4 – دۇي (قىزىلبۇلاق)
	قۇرلۇق دادۇيى	1 –، 2 – دۇي (قۇرلۇق)، 3 – دۇي (ئۇلانبۇلاق)، چارۋىچىلىق دۇيى (شىركەتبۇلاق)
	گۇڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى (بەچىر)	
	ئۆرۈكلۈك دېھقانچىلىق مەيدانى	
شەھەر ئىچى گۇڭشىسى	جيەنگو دادۇيى	1 – دۇي (ئەسكىبۇلۇڭ)، 2 – دۇي (قېزىبەكخى)، 3 – دۇي (غۇجامخى)، 4 – دۇي (ئوردا قوۋۇق)
	جىگدىقۇدۇق دادۇيى	1 – دۇي (ئەزىنە بازار)، 2 – دۇي (چوقايتۇر)، 3 – دۇي (ئورداخى)، 4 –، 5 – دۇي (ئالتۇنلۇق)، 6 – دۇي (دۆش مەسچىت)
	جۇلۇڭشۇ دادۇيى	1 – دۇي (ساڭخى)، 2 – دۇي (جۇلۇڭشۇ)، 3 – دۇي (ئايلىق بۇزۇرگا)
	مەگەش دادۇيى	1 – دۇي (ئاپپاقتۇر)، 2 – دۇي (ياغۇرچاق)، 3 – دۇي (تۆگە تاش باغچە)
	ئاقار دادۇيى	1 – دۇي (ئاقار)
يەتتە قۇدۇق گۇڭشىسى		1 – دۇي، 2 – دۇي
قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى		1 – دۇي (قويلۇق)، 2 – دۇي، بىناكارلىق قۇرۇلۇش 1 – شى، 3 –، 4، – 5 – دۇي (چارۋىچىلىق دۇيلىرى)

ئىككىنچى قىسىم

جۇغراپىيەۋى شارائىت

ئىككىنچى قىسىم جۇغراپىيەۋى شارائىت

قۇمۇلنىڭ گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى خېلى مۇرەككەپ، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تاغلىق جايلار، ئېگىزلىكلەر ۋە ئويمانلىقلار دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. چۆللۈك ۋە تاغلىق يەرلەر ناھىيە ئۇمۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 7.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ يېرىم باياۋان ئوتلاقلار ناھىيە ئۇمۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 16.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئورمانلىقلار ناھىيە ئۇمۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 2.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ بوز يەرلەر ناھىيە ئۇمۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 4.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ تېرىلغۇ يەرلەر، مەھەللە، تاشيول، تۆمۈريول، ئېرىق-ئۆستەڭ، سۇ ئامبارلىرى قوشۇلۇپ ناھىيە ئۇمۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 5.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

قۇمۇلنىڭ ئىقلىمى تېپىك چوڭ قۇرۇقلۇق ئىقلىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئاساسىي ئالاھىدىلىكى قۇرغاق، ھاۋا-يېغىن ئاز، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئوتتۇرىچە يىللىق ھاۋا-يېغىن مىقدارى ئاران 34 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سۇنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3092 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە شامال كۆپ چىقىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 19.6 كۈن بوران چىقىدۇ؛ دۆربەجىنىدە ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 71.3 كۈن بوران چىقىدۇ. ياز پەسلىدە ھاۋا بەك ئىسسىق بولىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 34 كۈن 35°C تىن يۇقىرى ئىسسىق بولىدۇ. ئىسسىق ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 68 كۈنگە يېتىدۇ. قىش پەسلىدە قاتتىق سوغۇق بولىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 15.3 كۈن 20°C-تىن تۆۋەن سوغۇق بولىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 14.8°C بولىدۇ. پەرق ئەڭ چوڭ بولغاندا 26.7°C قا يېتىدۇ. كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 305.2 كۈن ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ. ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 3358 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. قۇمۇلنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى شىڭشىڭشىيادا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 3575 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. شۇڭا، ئۇ يەرنىڭ «نۇرلۇق جىلغا» دېگەن چىرايلىق نامى بار.

ناھىيە تەۋەسىدە كان بايلىقلىرىنىڭ تۈرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، كۆمۈر، تۆمۈر، تاشتۆز، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ئاساسلىق تۆت چوڭ كان مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ. يەر بايلىقى مول، ئەمما، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش قېيىنراق. سۇ بايلىقى مەنبەسى كەمرەك. ھايۋانات، ئۆسۈملۈك تۈرى كۆپ، سۇ مەھسۇلاتلىرى ئازراق.

I باب گېئولوگىيە

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى ئوغرىسىغا تەخمىنەن شىمشىكشىيا، خۇڭلىيۇخې پويىز ئىستانسىسىنى پاسىل قىلغان ئىككى چوڭ قۇرۇلما بۆلىكىگە ئايرىلىدۇ. شىمال تەرىپى تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسى، جەنۇب تەرىپى تارىم ئېگىز تەكشىلىكى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىدا ئېچىلىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى يەر قاتلىمى يەر قاتلىمى سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنىڭ ئاخىرى بولۇپ، ئۇ، گىنېيس ئارىلاش تاغ جىنسلىرى، تېيىزلىكتىكى دانىچە جىنسلار، ئامپىبول (يالتىراق قىرلىق تاش جىنسلىرى)، كۋارتسلىق سلانېتس، مەرمەر جىنسلىرىنى ئاساس قىلغان بىر يۈرۈش ئوتتۇراھال ۋە چوڭقۇر سۇپەت ئۆزگىرىش ياسىغان جىنسلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە كۆپ قېتىملىق ماگما ھەرىكىتى نەتىجىسىدە يېتىلىپ شەكىللەنگەن بېسىپ كىرگەن جىنسلارمۇ بار. تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىنىڭ جەنۇب تەرىپى تىيانشان تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرۈلگەن بەلباغ دەپ، شىمال تەرىپى تىيانشان تېغىنىڭ چوڭ ئوقۇر قاتلام بەلبېغى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى بەلباغ تەخمىنەن قۇمبۇلاق ـ يامانسۇ لىنىيىسى ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ. بۇلار تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك چوڭ يەر قۇرۇلمىسى بۆلىكىگە كىرىدۇ.

تىيانشان تېغى چوڭ ئوقۇر قاتلام بەلبېغى يەنە تەخمىنەن بوغاز كۆمۈر كانى ـ توغراق بۇلاقنى چېگرا قىلغان ھالدا ئىككى قۇرۇلما بۆلىكىگە ئايرىلىدۇ. شىمال تەرىپى قارلىق تاغنىڭ كەينى يانتۇلۇقى، جەنۇب تەرىپى چۆلتاغنىڭ كەينى يانتۇلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا تۇرپان ـ قۇمۇل تاغ جىلغىلىرى بار. بۇ ئۇچىسى تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك چوڭ يەر قۇرۇلمىسى بۆلىكىگە كىرىدۇ.

چۆلتاغنىڭ كەينى يانتۇلىقى بىلەن قارلىق تاغنىڭ كەينى يانتۇلۇقىنىڭ يەر قاتلىمى قۇرۇلمىسى، ماگما ھەرىكىتى ئالاھىدىلىكى جەھەتلەردىكى ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ. بۇ يەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى قاتلىمىنىڭ ئالدىنقى قەدىمىي ھاياتلىق دەۋرىدىكى تۇف، ئاندېزىت، كاربونات كىسلاتا، تۈز جىنسلىرى، كۆمۈر كىرىمنىيلىق جىنسلار، بازىت تاش، قۇم تاش، قۇرام تاش قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان بىر يۈرۈش ناھايىتى قېلىن دېڭىز ئاستى يانار تېغىدىن ئېتىلىپ چىققان چۆكمىلەردىن قۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقىلا بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ۋارىسيان دەۋرىدە بېسىپ كىرگەن ھەر خىل جىنسلارمۇ ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئايرىم جايلاردا يۇرا ئىراسى ۋاقتىدىكى كېچىك ئويمانلىق قۇم تاشلىرى ۋە قۇرام تاش چۆكمىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئويمان يەرلەرنى I ۋە II ئىرالاردىكى تارقاق چۆكمە جىسملار قاپلاپ كەتكەن. تۇرپان ـ قۇمۇل تاغ جىلغىلىرى ئالدىنقى قەدىمىي ھاياتلىق دەۋرى ئاساسىغا بىنا بولغان ئۆزۈلمە ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يۇرا ئىراسى

ۋاقتىدىكى كۆل، دەريا چۆكمىلىرىدىن ھاسىل بولغان قۇم، شېغىل، سىلانېتىس، كۆمۈر قاتلىمى قاتارلىق بىر يۈرۈش كۆمۈر قۇرۇلمىسى بار. ئۇنىڭ ئۈستى ئۇچىنچى سىستېما قىزىل توپ ۋە تۆتىنچى سىستېما ھەر خىل تارقاق قاپلىما جىسىملار بىلەن قاپلانغان. تارىم ئېگىز تەكشىلىكى ۋىلايىتىمىزدە پەقەت ئىككىنچى دەرىجىلىك قۇرۇلما بۆلۈكى بولغان ئولتۇرۇشقان شىمالىي تاغ بەلبېغىغا تەۋە بۇرجەكنىلا كېسىشىدۇ. بۇ يەردە ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلىمى بىرقەدەر مۇكەممەل بولۇپ، يەر قاتلىمى سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن ئىككىلەمچى سىستېمىسىغىچە بولغان ھەممە ئۆزگىرىشلەردىن ئاۋۋالقى قەدىمىي ھاياتلىق دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى يۇز بەرگەن ئۆزاق مۇددەتلىك ئولتۇرۇشۇشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھەم ئېگىز تەكشىلىكنىڭ تەدرىجىي ھالدا يەر ئوقۇرىغا ئۆزگىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

II باب يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

قۇمۇلنىڭ يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن: شىمالىي تەرەپى ئوتتۇراھال ئېگىز تاغلار بىلەن خاراكتېرلەنگەن، شەرقى تېيانشان تاغ تىزمىسى، شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرى سۇ ۋە شامال يالۇەتكەن ئېگىزلىكلەر، ئوتتۇرا ۋە غەربىي تەرەپلىرى قۇمۇل ئويمانلىقىدىن ئىبارەت. پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى: شىمال تەرەپى ئېگىز، جەنۇب تەرەپى پەس، شەرقىي شىمال تەرەپتىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يانتۇ كەتكەن. قارلىق تاغنىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان تۆمۈرتى دېگىز يۈزىدىن 4886 مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، ئۇ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئېگىز نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سارىكۆلى دېگىز يۈزىدىن 53 مېتر ئېگىز بولۇپ، ئۇ، پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئەڭ پەس جاي ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن ناھىيىنى يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئۈچ خىلغا بۆلۈش مۇمكىن:

1 . تاغلىق جايلار

شىمال تەرەپتە، تېيانشان تېغى غەربتىن شەرقە قاراپ سوزۇلۇپ پۈتۈن ناھىيە زېمىنىنى توغرا كېسىپ ئۆتۈپ، بىرقانچە يۈز چاقىرىمغىچە ئېگىز ـ پەس سوزۇلۇپ ياتىدۇ. ئۇ، دېگىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1500 مېتردىن 4886 مېترغىچە ئېگىز. ئاساسىي چوققا بولغان تۆمۈرتى تېغىدا يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ «قارلىق تاغ»، «ئاق تاغ» دېگەن نامى بار. ئۇنىڭدىن قالسا، بارىكۆل تېغىنىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان يۆياشەن تېغى دېگىز يۈزىدىن 4348 مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. قارلىق تاغدىن شەرقە سوزۇلغان تاغ تىزمىسى تەدرىجىي پەسىيىپ، دېگىز يۈزىدىن 1200 مېتر ئەتراپىدا كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. قارلىق تاغنىڭ ئۈستى تەكشى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇز ناھايىتى ئاز. ئۇنىڭ ياقىلىرىدا بىرمۇنچە كىچىك

مۇزلۇقلار بار. جەنۇبىي قاپتىلىدا روشەن چوڭ تۇزۇلمە بار. تاغ باغرىدا ھەر خىل رەڭلىك ۋە قىزىل رەڭلىك چىرىمتال گرانىت قاتارلىق بىنەسىپ كىرگەن جىنسلار ئۇچرايدۇ. تاغ پوستى پەلەمپەي شەكلىگە ۋە قىرلىق شەكلىگە كىرىسىپ قالغان. تاغ ئىچىدە تەرەپ - تەرەپكە يۆنەلگەن ئېگىز چوققىلار، تىك ئېدىر - قاپتاللار بار. غەربتىن - شەرققە، شىمالدىن - جەنۇبقا سوزۇلغان 29 چوڭ - كىچىك جىلغا بار. تاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمال قاپتاللىرى كەڭ يەلپۈگۈچسىمان تاشقىن چۆكمىلىرى بىلەن تولغان بولۇپ، نۇرغۇن پەس تاغ، ئېدىرلىقلار بار. پەس تاغنىڭ بەلبېغىدا شالاڭ چوڭ يېمىچا ئۆسۈملۈكلىرى بار. ئوتتۇرا تاغ بەلبېغى بىلەن ئېگىز تاغنىڭ جەنۇبىي يانباغرىغا ئوتلاق جايلاشقان؛ شىمالىي يان باغرىنىڭ تەسكەي، نەم جايلىرىدا قويۇق سىبىرىيە بال قارغىيى ئۆسىدۇ.

2 . ئويمانلىق

قۇمۇل ئويمانلىقى قارلىق تاغ بىلەن گېشۇن چۆللۈكى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. پۈتكۈل ئويمانلىقنىڭ يەر شەكلى شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ قىيسايغان. قارلىق تاغدىن باشلانغان قىسقا، كىچىك ئېقىنلار ئېقىتىپ چۈشكەن نەرسىلەردىن تاغ ئالدىدا كەڭ يانتۇ تۈزلەڭلىك ھاسىل بولغان. تاغ ئېتىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1500 مېتردىن 1800 مېترغىچە كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ پەس يېرى دېڭىز يۈزىدىن ئىككى - ئۈچ يۈز مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئەڭ پەس جاي ھېسابلىنىدىغان ساركۆلى دېڭىز يۈزىدىن 53 مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئويمانلىقنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە نۇرغۇن تاشقىن چۆكمە جىنسلىرىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان جايلار بار. ئۇ يەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 30 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ يەرلەر ئاساسەن شېغىللىق. تاشقىن چۆكمە جىنسلىق يەلپۈگۈچسىمان جاينىڭ تۆۋەن قىسمى قەدىمىي تاشقىن چۆكمە تۈزلەڭلىكى بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، پەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى ئادەتتە بەش مېتردىن يەتتە مېترغىچە كېلىدۇ. قۇمۇل بوستانلىقى مۇشۇ ئورۇنغا جايلاشقان. ئەمما، تۆگەقوتىنى (لوتۇچەنزە)، تۇغۇچى قاتارلىق جايلاردا شەرقىي شىمالغا ياكى غەربىي شىمالغا سوزۇلغان نۇرغۇن سايلار ۋە كىچىك ئويمانلىقلار ئۇچرايدۇ ھەمدە ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى دەرىجىلىك پەلەمپەيسىمان يەرلەرنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتر، 30 مېتر، ھەتتا 60 مېتر بولۇپ، قەدىمكى ئېقىن سۇلار كېسىپ قالدۇرغان ئىزلاردۇر.

ئويمانلىقنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن غەربىي جەنۇب قىسمى سەنجاپاردىن بوغاز چۆلىگىچە سوزۇلىدۇ. بۇ يەرلەردە ئۇچىنچى دەۋر پەر قاتلاملىرى كەڭ تارقالغان. ئارىلاپ ياغقان ھۆل - يېغىندىن ھاسىل بولغان كىچىك ئېقىنلارنىڭ كېسىشى بىلەن بىر قاتار ناچار يەر شەكلى پەيدا بولۇپ، يەر يۈزى ئىنتايىن پارچىلىنىپ كەتكەن. يەر شەكلىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە شىمال تەرەپتىكى يەتتە قۇدۇق، سەنجاپار ئەترا- پىدا تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىگە ئۆتۈشىدىغان يول پەيدا بولغان.

بۇ يەردە يىل بويى بوران چىقىپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ يەردە شامالنىڭ يىمىرىش رولىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەرلەردە شامالدا يىمىرىلىش تۈپەيلىدىن نۇرغۇن دۆڭ - يوتىلار ۋە ئويمانلىقلار شەكىللەنگەن. سار دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، بوران - چاپقۇنلارنىڭ يالىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلار پەيدا بولغان. سار دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇرۇق جىرالاردا قويۇق چاتقاللىق ۋە قۇم بارخانلىرى شەكىللەنگەن. سەنجاپار ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ يەر يۈزىنى بوران يالاپ كەتكەنلىكى تېخىمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

3 . ئېگىزلىك

گېشۈن چۆلى تۈزلەڭلىك شەكلىدىكى ئېگىزلىك بولۇپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شىمال تەرىپى تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى، جەنۇب تەرىپى وپنۇر ئويمانلىقى ۋە سۇلبى دەرياسى ۋادىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. گېشۈن چۆلىنىڭ يەر پوستى بىرقەدەر مۇقىم، ئۇزاق زامانلار يىمىرىلىش نەتىجىسىدە بىپايان تەكشى تۈزلەڭلىك بولۇپ شەكىللەنگەن، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 900 مېتردىن 1000 مېترغىچە ئېگىز. بۇ ئارىلىقتا ئېگىز تاغلار يوق. كۆپچىلىك جايلارنىڭ نىسپىي ئېگىزلىكى 50 مېترغا يەتمەيدۇ. يەر شەكلىنىڭ تىك ۋە يانتۇلۇقى ئانچە روشەن ئەمەس. گېشۈن چۆلىنىڭ يىمىرىلىش ھالىتى ۋىلايىتىمىزنىڭ مۇھىم يەر يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ھازىرقى زاماندا يەر يۈزىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا قۇرغاق يىمىرىلىش رولى ئەڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، تۇيۇقسىز بولىدىغان قاتتىق يامغۇر بىلەن قاتتىق بوراننىڭ ئۇپرىتىش رولى تۈپەيلىدىن ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا يامغۇر ۋە شامالدا يىمىرىلىش نەتىجىسىدە ئويمانلىقلار پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ.

ۋىلايىتىمىزنىڭ ئىقلىمى ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، دۇنيادىكى چوڭ قۇرۇقلۇق ئىقلىمى ئەڭ كۈچلۈك رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 30 مىللىمېتردىن ئاشمايدۇ. يەر ئۈستى سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيى ناھايىتى قىس. ھەممىلا يەردە قۇرغاق قاقاسلىقلار كۆزگە چېلىقىدۇ. قاپسالما ئويمانلىقلاردا بەزى قۇرۇق، سۇسىز ئېقىنلار بار. بۇلاردا پەقەت تاسادىپىي ياغقان قاتتىق يامغۇردىن كېيىنلا ئايىغى يوق سۇلار يىغىلىپ ئاقىدۇ. ۋىلايىتىمىزدە سۇنىڭ يىمىرىش رولى ئىنتايىن ئاجىز. مېخانىكىلىق يىمىرىلىش نەتىجىسىدە تاغ باغرى ۋە تاغ ئېتىكىنى نېپىز بىر قەۋەت ئۇششاق تاش قاپلىغان ياكى يىمىرىلىش ئارقىسىدا تاغ ئېتىكىنىڭ يۈزىگە ئۇششاق تاش يېيىلىپ كەتكەن. ئاز ساندىكى مۇستەھكەم قۇرام تاشلاردىن ھاسىل بولغان ئارالچە تاغلار يىمىرىلگەن تۈزلەڭلىكتە چوقچىيىپ تۇرىدۇ. ۋىلايىتىمىزنىڭ كۆپچىلىك جايلىرىدا يىل بويى شەرقىي شىمال شامىلى چىقىپ تۇرىدۇ. تاغ باغرىدىكى ئۇۋالغان جىسىملارنى شامال ئۇچۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، پەقەت يوغان قۇرام تاشلارلا قېپقالغان. تاغ جىلغىلىرىدا بولسا، نېپىز كۆچمە قۇم دۆۋىلىنىپ قالغان، بەزى جايلاردا چوڭ قۇم بارخانلىرى ھاسىل بولغان.

III باب ئىقلىم

§1. تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى

1. ئەتىياز

تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ. ئەمما تۇراقلىق بولمايدۇ. سوغۇق ھاۋانىڭ ھەرىكىتى كۈچ بولىدۇ، ھاۋا كۈچ ئۆزگىرىدۇ. بوران، چاڭ - توزان، قۇم يېغىش كۆپ بولۇپ، تۇپراق تەركىبىدىكى سۇنىڭ پارلىنىشى كۈچىيىدۇ، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق پەيدا بولىدۇ. ئەتىياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى 6.3 مىللىمېتر بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 19 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. قۇم يېغىش ۋاقتى 9.3 كۈن بولۇپ، پۈتۈن يىللىق قۇم يېغىش ئوتتۇرىچە كۈن سانىنىڭ 57 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12 كۈن بوران چىقىدۇ. بۇ، پۈتۈن يىللىق ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن سانىنىڭ 53 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، جۇملىدىن ئايرىم يىللاردا شامال كۈچى ئالاھىدە كۈچەيىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەككىز بالغا يېتىدۇ، ئەڭ قاتتىق شامال كۈچى 12 بالدىن ئېشىپ كېتىدۇ. تۇپراقنىڭ توڭى غەرب تەرەپتىكى جايلارغا قارىغاندا شەرق تەرەپتە، جەنۇب تەرەپكە قارىغاندا شىمال تەرەپتە كېچىكىپ ئېرىيدۇ. ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق ۋە ئەتىياز پەسلىدىكى شۇمرغان تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان بوران ئاپىتى ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مۇھىم ھاۋا رايى ئاپىتى ھېسابلىنىدۇ.

2. ياز

ھاۋا كۆپىنچە ئوچۇق بولىدۇ. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن. قۇرغاق، پۈرغىرىم ئىسسىق بولىدۇ. ھۆل - يېغىن مىقدارى تۆزلەڭ جايلاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 174 مىللىمېتر بولۇپ، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 51 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. تاغلىق رايونلاردا كۆپىنچە يىللاردا ھۆل - يېغىن كۆپ بولىدۇ، بەزىدە تاشقىنغا ئايلىنىدۇ. 6 - ، 7 - ئايلاردىكى ئىسسىق ھاۋا زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق. بەزى چاغلاردا زىرائەتلەرگە زىيانمۇ يەتكۈزىدۇ.

3. كۈز

ھاۋا سالقىن، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭىيىدۇ. بۇ خىل ھاۋا كۈزلۈك زىرائەتلەرنىڭ پىشىشى ۋە يازلىق ئاشلىقلارنىڭ تېپىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق. كۈز پەسلىدە تۆزلەڭ جايلارنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.3 مىللىمېتر بولۇپ، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن

مىقدارىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 17 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. و ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن كېيىن سوغۇق ھاۋانىڭ ھەرىكىتى كۈچىيىدۇ. تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەپ، يېنىك ۋە ئېغىر دەرىجىدە تۇنجى ئۇششۇق چۈشىدۇ. تۇنجى ئۇششۇق كۈز پەسلىدە دېھقانچىلىق ئۈچۈن ئاساسلىق ئاپەت.

4. قىش

11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ پۈتۈن ناھىيە قىش پەسلىگە كىرىدۇ. ئوتتۇرا، ئېگىز تاغلىق رايونلاردا قار كۆپ ھەم قېلىن ياغىدۇ. پەس تاغلاردا ۋە تاغ باغرىدا قار نېپىز ياغىدۇ. تۆزلەڭ جايلاردا قار ناھايىتى نېپىز ياغىدۇ ياكى ياغمايدۇ. قىش پەسلىدە ھاۋا تولىراق ئوچۇق بولىدۇ. سۇس شەرق شامىلى چىقىپ تۇرىدۇ. تاغلىق رايونلاردا 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، تۆزلەڭ رايونلاردا 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، غەربىي، جەنۇبىي رايونلاردا 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا قىش پەسلى كىرىدۇ. شەرق بىلەن غەرب تەرەپتىكى جايلاردا قىشنىڭ كىرىشى 20 كۈن، شىمال بىلەن جەنۇبتىكى جايلاردا قىشنىڭ كىرىشى 15 كۈن پەرقلىنىدۇ. ھەرقايسى جايلاردا قىش كىرىپ 12 كۈندىن 14 كۈنگىچە ۋاقىت ئۆتكەندە تۇپراق پۈتۈنلەي توڭلاپ بولىدۇ.

ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۆت پەسلىنىڭ ئايرىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 2 ـ 1

	ئەتىياز			ياز			كۈز			قىش		
	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق كۈن/سائەت	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق سائەت/كۈن	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق سائەت/كۈن	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق سائەت/كۈن
ناھىيە بازىرى	3/7	5/25	80	5/26	9/6	104	9/7	11/13	68	11/14	3/6	113
يەتتە قۇدۇق	3/18	6/3	78	6/4	9/5	94	9/6	11/9	65	11/10	3/17	128
خۇڭلىيۇخې	3/27	7/7	103	7/8	8/12	36	8/13	10/28	77	10/29	3/26	149
دۆربەجىن	3/3	5/13	72	5/14	9/16	126	9/17	11/20	65	11/21	3/2	102
ئاشۇبلىق	ئىللىق پەسىل ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 215 كۈن									10/30	3/28	150

§2. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى، تېمپېراتۇرا

1. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى

ناھىيە بويىچە كۈن نۇرى ناھايىتى تولۇق چۈشىدۇ. يىل بويى كۈن نۇرى 3303 سائەتتىن 3575 سائەتكىچە چۈشىدۇ. رايونلارغا بۆلۈنۈش ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، غەرب تەرەپتىن شەرق تەرەپكە بارغانچە كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى كۆپىيىپ بارىدۇ. مەسىلەن، يەتتە قۇدۇقتا 3358 سائەت، شىڭشىياداً 3575 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 3677 سائەتكە يېتىدۇ. كۈن نۇرى تۈزلەڭلىككە قارىغاندا تاغ باغرىغا ئازراق چۈشىدۇ. مەسىلەن، ناھىيە بازىرى بىلەن ئوخشاش بىر پارالېلغا جايلاشقان تاشۇبلىق قۇمۇلنىڭ 80 كېلومېتر شەرقىگە جايلاشقان، تاشۇبلىقتا بىر يىلدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ناھىيە بازىرىدىن 20 سائەت ئاز بولىدۇ.

قۇمۇل تەۋەسىدە 5 - ئايدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولىدۇ. ھەرقايسى رايونلاردا بىر ئايدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 334 سائەتتىن ئارتۇق بولىدۇ. 12 - ئايدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ قىسقا بولۇپ، پەقەت 200 سائەتتىن ئاشمايدۇ. ناھىيە بويىچە كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش پىرسەنتى ھەر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 74% تىن ئاشىدۇ. خۇڭلىيۇخېدا 77%، تاشۇبلىقتا 75%، ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا 76%، يەتتە قۇدۇقتا 74% بولىدۇ. 9 - ۋە 10 - ئايلاردا نىسبەت ئەڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ 80% تىن 84% كە يېتىدۇ.

ناھىيە بويىچە ھاۋارايى پونكىتلىرى تۈرۈشلۇق جايلاردا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى

جەدۋەل 2 - 2 بىرلىكى: سائەت

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىل بويى
خۇڭلىيۇخې	227	229.9	273.6	292.4	337.1	335.3	330.1	328.2	307.0	286.0	233.0	214.6	3394.1
تاشۇبلىق	218.6	232.5	272.8	291.3	334.0	319.6	320.6	322.6	297.7	280.4	228.5	208.0	3326.6
ناھىيە بازىرى	212.1	226.1	270.4	290.8	338.7	338.0	335.4	331.9	306.9	282.4	225.1	199.8	3357.6
يەتتە قۇدۇق	210.7	225.9	273.6	294.5	336.7	331.7	327.5	325.1	300.3	276.4	214.3	186.6	3303.4

2. تېمپېراتۇرا

1) ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا: ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭراق، ئومۇمەن، تۈزلەڭلىكنىڭ تېمپېراتۇرىسى تاغلىق رايونلارنىكىدىن يۇقىرى،

جەنۇب تەرەپنىڭ تېمپېراتۇرىسى شىمال تەرەپتىكى جايلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ. يەر يۈزى ھەر 100 مېتر كۆتۈرۈلگەندە، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0.6°C تۆۋەنلەيدۇ.

2) ئەڭ ماكسىمال تېمپېراتۇرا: تۈزلەڭ رايونلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 40°C تىن ئاشىدۇ. دۆربەجىن ئەتراپىدا 42.6°C، يەتتە قۇدۇقتا 43.1°C بولىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا 43.9°C لىق ماكسىمال تېمپېراتۇرىمۇ كۆرۈلگەندى. تاشئۆبلىقتا ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا پەقەت 35°C قىلا يېتىدۇ.

3) ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرا: خۇڭلىيۇخېدا تېمپېراتۇرا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، 35.1°C –، ناھىيە بازىرىدا 32°C –، يەتتە قۇدۇقتا 31.3°C –، تاشئۆبلىقتا 27.9°C –، دۆربەجىنده 27.7°C –.

4) كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى: كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى ھەرقايسى جايلاردا ئوخشمايدۇ. ئومۇمەن تۈزلەڭلىكنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى تاغلىق رايونىدىن چوڭ، چۆللۈكنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى بوستانلىقتىن چوڭ بولىدۇ. تاشئۆبلىقنىڭ 10.6°C، دۆربەجىننىڭ 11.7°C، يەتتە قۇدۇقنىڭ 14.6°C، ناھىيە بازىرىنىڭ 14.8°C، خۇڭلىيۇخېنىڭ 15.6°C. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ يىللىق ئەڭ چوڭ تېمپېراتۇرا پەرقى تاشئۆبلىقتا ئەڭ كىچىك بولۇپ، ئاران 20°C قىلا يېتىدۇ. باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە 25°C تىن ئاشىدۇ.

5) يۇقىرى ئۆۋەن تېمپېراتۇرا: 35°C تىن ئاشىدىغان يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن سانى ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر يىلدا 34.5 كۈن، ئەڭ كۆپ بولغان يىلى 68 كۈنگە يېتىدۇ. دۆربەجىنده 33.9 كۈن، يەتتە قۇدۇقتا 21.6 كۈن، تاشئۆبلىقتا يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن 1975 - يىلىلا بىر كۈن بولغان. يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق ھاۋا رايى پەقەت 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا مەركەزلەشكەن. 5 - ئۆ و - ئايلاردا يۇقىرى تېمپېراتۇرا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، 40°C تىن ئاشىدىغان يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن سانى ناھىيە بازىرىدىن دۆربەجىنگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.3 كۈن، يەتتە قۇدۇقتا 0.7 كۈن بولىدۇ. ئۇنداق كۈنلەر پۈتۈنلەي 6 - ئايدىن، 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا مەركەزلەشكەن.

20°C – تىن تۆۋەن بولغان تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كۈن سانى خۇڭلىيۇخېدا ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر يىلدا 33.1 كۈنگە يېتىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا يەتتە قۇدۇقتا تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كۈن ئەڭ كۆپ بولۇپ، 25.4 كۈنگە يېتىدۇ. ناھىيە بازىرى، تاشئۆبلىقلاردا 15.3 كۈن، دۆربەجىنده 7.6 كۈن. 20°C – تىن تۆۋەن ھاۋا رايى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 1 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدۇ. 30°C – تىن تۆۋەن كۈن سانى خۇڭلىيۇخېدا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.4 كۈن، يەتتە قۇدۇقتا 0.3 كۈن،

ناھىيە بازىرىدا 0.5 كۈن بولىدۇ. دۆربەجەن بىلەن تاشۇبلىقتا مۇنداق تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كۈن كۆرۈلۈپ باقمىدى. 30°C - تىن تۆۋەن تۇرىلىق سوغۇق كۈنلەر 1 - ئاينىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرلىرىغا مەركەزلىشىدۇ. تېمپېرا ئايرىم يىللاردا 12 - ئايدا، 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا سوغۇق كۈنلەر ئۇچرايدۇ.

ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ئاساسلىق ھاۋا رايى ئامىللىرى

جەدۋەل 2 - 3

رايونلار / ھاۋارايى ئامىللىرى	ناھىيە بازىرى	تاشۇبلىق	يەتتە قۇدۇق	دۆربەجەن	خۇكلىيۇخې
يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا (°C)	9.8	5.4	9.1	11.4	5.4
يىللىق ئەڭ ماكسىمال تېمپېراتۇرا (°C)	43.9	35	43.1	42.6	39
يىللىق ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرا (°C)	- 32	- 27.9	- 31.3	- 27.7	- 35.1
يىللىق ئوتتۇرىچە قىرو-سىز مەزگىل (كۈن)	182	162	166	198	141
يىللىق ئوتتۇرىچە كۈن ئۇ-زۇن چۈشۈش ۋاقتى (سائەت)	3357.6	3326.6	3303.4		3394.1
يىللىق ئوتتۇرىچە پارلا-نىش مىقدارى (mm)	3092	2768	4101		3160
يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل-بېغىن مىقدارى (mm)	34	120.5	37.5	39.7	49.2
يىللىق ئوتتۇرىچە بۇران-لىق كۈن (كۈن)	22.9	12.8	78.5	85.9	40.9
يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم بورانلىق كۈن (كۈن)	16.2	1.0	0.7		2.1
يىللىق چاڭ - توزانلىق كۈن سانى (كۈن)	12.3	0.9	5.7		6.9

ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ھەرقايسى ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى (°C)
جەدۋەل 2 – 4

جايلار / ئايلار	يەتتە قۇدۇق	دۆربەجىن	ناھىيە بازىرى	تاشۇبلىق	خۇگلىيۇخې
1	– 11.3	– 10.4	– 12.3	– 13.2	– 13.8
2	– 5.9	– 4.6	– 5.8	– 9.3	– 9
3	2.9	5.9	4.6	– 0.6	– 0.1
4	11.5	14.2	13.3	7.7	7.5
5	18.6	22	20.2	15.1	14.3
6	24.3	27	25.2	19.6	19.6
7	26.3	28.8	27.3	21.1	21.8
8	25	27.6	26	20.2	20.6
9	18.5	21	19.2	14.3	14.3
10	8.9	11.7	9.7	5.8	5.4
11	– 1.1	– 1.1	– 0.6	– 4.4	– 4.1
12	– 8.9	– 7.7	– 9.2	– 11.5	– 11.3

§ 3. ھۆل - يېغىن

1) ھۆل - يېغىن مىقدارى: ناھىيە تەۋەسىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئىنتايىن ئاز ھەم تەكشى ئەمەس. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ھۆل - يېغىن مىقدارى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاران 34 تىن 39.7 مىللىمېتىرغا، تاشۇبلىق، تۆرۈك قاتارلىق تاغقا يېقىن جايلارنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. تاغلىق رايونلارنىڭ ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 200 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ھۆل - يېغىن كۆپىنچە ئەتىياز، ياز پەسىللىرىگە مەركەزلىشىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بۇ

چاغدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 70.1 پىرسەنتىدىن 82.2 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. تاغقا يېقىن جايلاشقان تاشۇبلىقنىڭ ئەتىياز، ياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارىمۇ پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 75.2 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

2) قار ۋە قارنىڭ توپلىنىشى: قار ئاز ياغىدۇ، شۇنداقلا تەكشى ئەمەس. تۈزلەڭلىكتە بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.4 — 2 مىللىمېتىرغىچە قار ياغىدۇ. بۇ پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 9 — 18.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرىچە قار ياغىدىغان كۈن سانى 4.5 — 6.4 كۈن. تاشۇبلىقتا بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 31.2 مىللىمېتىر قار ياغىدۇ. بۇ، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 25.9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 21 كۈن قار ياغىدۇ. يەتتە قۇدۇقتا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.7 مىللىمېتىر قار ياغىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاران ئۈچ كۈنلا قار ياغىدۇ. تۈزلەڭلىكتە دەسلەپكى قار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى باشلىنىپ، 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئاردىلىقتا 243 كۈن بار. ئەڭ بالدۇرقى قار 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئوتتۇرىچە ۋاقتىتىن 30 كۈن ئىلگىرى ياغىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى قار 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگىچە سۇرۇلىدۇ. ئوتتۇرىچە ۋاقىت 27 كۈن كەينىگە سۇرۇلىدۇ. تاشۇبلىقتا 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى دەسلەپكى قار ياغىدۇ. 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئاردىلىقتا 168 كۈن بار. ئەڭ بالدۇرقى قار 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ياغىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 كۈن ئىلگىرى سۇرۇلىدۇ. ئەڭ كېچىككەندە ئاخىرلىشىش كۈنى 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگە سوزۇلۇپ، ئوتتۇرىچە ۋاقتى 26 كۈن كېچىكىدۇ.

ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا قار تەكشى ياغمىغاچقا، جايلار قار مىقدارى ۋە قارنىڭ قېلىنلىقى جەھەتتە روشەن پەرقلىنىدۇ. تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قارنىڭ قېلىنلىقى بەش سانتىمېتردىن ئاشىدۇ، ئەمما مۇقىم تۇرمايدۇ.

جايلارنىڭ ھەر ئايدىكى ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى

جەدۋەل 2 - 5 بىرلىكى: مىللىمېتىر.

جايلار / ئايلار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	جەمئىي
ناھىيە بازىرى	1.5	1.2	1.0	2.6	2.7	6.5	5.9	5.0	2.7	1.9	1.3	1.7	34
دۆربەجىن	0.4	2.9	2.1	1.7	2.8	9.1	10.3	5.0	1.8	2.0	0.4	1.2	39.7
بەتتە ئۇدۇق	0.7	0.1	0.4	0.7	3.6	7.4	11.5	7.4	4.0	0.7	0.4	0.6	37.5
خۇشلىيۇخى	1.1	1.9	1.3	2.6	3.8	11.4	10.3	8.5	4.7	1.1	0.8	1.7	46.2
تاشۇبلىق	2.9	2.8	7.7	14.3	9.6	17.9	24.7	16.4	9.3	6.0	5.2	3.8	120.9

1974 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى 14 سانتىمېتر قار يېغىپ رېكورت يارىتىلغان. قارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە توپلىنىپ تۇرۇش كۈن سانى 27.1 - 33.6 كۈن. تاشۇبلىقتا قار يېغىش مىقدارى تۆۋلەڭلىك رايونلاردىكىدىن يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن قارنىڭ توپلىنىپ تۇرۇشى‌مۇقىم ئەمەس. يىللىق ئوتتۇرىچە توپلىنىپ تۇرۇش كۈن سانى ئاران 29.1 كۈنلا بولىدۇ.

1970 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 27 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قار يېغىپ رېكورت يارىتىلغان. تاغلىق رايونلاردا ئايمۇ ئاي قار يېغىپ تۇرىدۇ. شۇڭا توپلانغان قارنىڭ قېلىنلىقى ئاز دېگەندە نەچچە ئون سانتىمېترغا، كۆپ بولغاندا بىر مېتردىن كۆپرەككە يېتىدۇ.

جايلارنىڭ ئوتتۇرىچە قار يېغىش ۋە قارنىڭ توپلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل 2 - 6

رايونلار / مىقدارى / تۈرى	ناھىيەبازىرى	دۆربەجىن	يەتتە قۇدۇق	تاشۇبلىق
يىللىق ئوتتۇرىچە قار يېغىش مىقدارى (mm)	6.2	7.4	2.7	31.2
يىللىق ئوتتۇرىچە قار ياغقان كۈن سانى	6.4	4.5	3	21.2
يىللىق ئوتتۇرىچە قار تۇرغان كۈن	33.6	27.1	7.6	29.1
توپلانغان قارنىڭ ئەڭ قېلىنلىقى (cm)	14	10	11	27
دەسلەپكى قار ياغقان كۈن (ئاي/كۈن)	19/11	18/11	22/10	10/10
ئاخىرقى قار ياغقان كۈن (ئاي/كۈن)	20/3	12/3	10/4	25/4
قار تۇرغان دەسلەپكى كۈن (ئاي/كۈن)	2/12	17/12	2/1	26/10
قار تۇرغان ئاخىرقى كۈن (ئاي/كۈن)	23/2	1/2	8/2	13/4

§4. شامال تېزلىكى ۋە شامال يۆنىلىشى

1. ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى: ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا شامال تېزلىكىنىڭ پەرقى چوڭ. يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى ناھىيە بازىرىدا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، 2.9 مېتر/سېكۇنتقا، تاشۇبلىق بىلەن خۇڭلىيۇخېدا 3.7 - 4.5 مېتر/سېكۇنتقا، غەربىي شىمال تەرەپتىكى دۆربەجىن، يەتتە قۇدۇق ئەتراپىدا 4.8 — 5 مېتر/سېكۇنتقا، سەنجاپاردا 9.3 مېتر/سېكۇنتقا يېتىدۇ.

2. پەسىللەرگە بۆلۈنۈشى: ئادەتتە ئەتىياز پەسلىدە بوران كۆپ بولىدۇ. يازدا

ئۇنىڭدىن ئازراق چىقىدۇ. قىش پەسلىدە بوران ئەڭ ئاز چىقىدۇ. تاشۇلىقتا 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ ئايلاردا شامالنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. باشقا جايلاردا 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ ئايلاردا ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. سەنجاپاردا 4 ـ ئايدا شامالنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى 13.2 مېتر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. 12 ـ 1 ـ ئايلاردا شامالنىڭ تېزلىكى ئەڭ ئاجىز بولىدۇ.

3. شامالنىڭ يۆنىلىشى: پۈتۈن يىلدا شەرقىي شىمال شامىلى بىلەن شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە قىيپاش شەرق شامىلى كۆپ چىقىدۇ. غەرب قىسمىدا كۆپرەك شىمال شامىلى چىقىدۇ. تاشۇلىقتا غەرب شامىلى ئەڭ كۆپ چىقىدۇ. قۇمۇلنىڭ شەرقىدە يىل بويى قىيپاش شەرق شامىلىنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. بەزىدە قىيپاش غەرب شامىلى ياكى قىيپاش شىمال شامىلى چىقىدۇ. يىللىق بەلگىلىك ۋاقىتتىكى شامالنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى 26 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. تۆگە قوتىنىدا (لوتو چەنزىدە) 34 مېتر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. قىسقا ئارىلىقتىكى سۈرۈتى 40 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە پۈتۈن بىر يىلدا قىيپاش شىمال شامىلىنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. دۆربەجىندە ئايرىم يىللارنىڭ 10 ـ ئايلىرىدىلا قىيپاش غەرب شامىلىمۇ چىقىپ قالىدۇ. يىللىق بەلگىلىك ۋاقىتتىكى ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى 29 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. دۆربەجىن بەلگىلىك ۋاقىتتىكى ئەڭ يۇقىرى شامال تېزلىكى 42 مېتر/سېكۇنت بولغان قاتتىق قارا بوران چىققانلىقى (1964 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى) خاتىرىلەنگەن.

ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلاردا بوران چىقىدىغان كۈن سانى

جەدۋەل 2 ـ 7

رايونلار	تۈرى	ئەتىياز 3 ـ، 5 ـ ئايلار	ياز 6 ـ، 8 ـ ئايلار	كۈز 9 ـ، 11 ـ ئايلار	قىش 12 ـ، 2 ـ ئايلار
ناھىيە بازىرى	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	12	7.6	2.9	0.4
	شامال چىققان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	29	24	11	3
تاشۇلىق	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	6.9	3.8	1.2	0.9
	شامال چىقىدىغان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	29	25	10	9
يەتتە قۇدۇق	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	29	25.2	14.3	9.9
	شامال چىقىدىغان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	52	42	29	27
دۆربەجىن	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	31.9	39.4	12.7	1.9
	شامال چىقىدىغان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	51	62	25	7

قوشۇمچە: يۈز چاقىرىملىق بورانلىقنىڭ سىرى

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى سار پويىز ئىستانسىسى بىلەن شياۋساۋخۇ پويىز ئىستانسىسىنىڭ ئارىلىقىدا پۈتۈن مەملىكەتكە مەشھۇر «يۈز چاقىرىملىق بورانلىق» بار، بۇ يەردە يىل بويى 136 كۈن سەككىز بالدىن كۈچلۈك بوران چىقىدۇ. ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى 9.3 مېتر/سېكۇنت بولۇپ، 4 ـ ئايدا كۈچىيىپ 13.2 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. بۇ يەردە دائىم بوران ھۇۋلاپ، قۇم شېغىللارنى ئۇچۇرۇپ تۇرىدۇ. بوران ئۇچۇرۇپ كەلگەن تاشلار بەزىدە پويىزنىڭ دېرىزىلىرىنى چېقىپ، يولۇچىلارنىڭ ئامانلىقىغا تەھدىت سالىدۇ. بەزىدە بېرزېنت ياپقۇچلارنى سۆكۈۋېتىپ، ماللارنى ئۇچۇرۇپ كېتىدۇ. بەزىدە ھەتتا يولنىڭ ئۇلىنى كولاپ كېتىپ پويىز رېلىستىن چىقىپ كېتىپ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش ھادىسىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، تۆمۈريول ترانسپورتىغا ئېغىر دەخلى يەتكۈزىدۇ.

«يۈز چاقىرىملىق بورانلىق» قەدىمدىلا بار ئىدى. بۇرۇن «قارا بورانلىق» دەپ ئاتىلىپ قەدىمىي يىپەك يولىدىكى ئېۋىرغولدىن ئىدىقۇتقا بارىدىغان مۇھىم ئۆتەڭ بولۇپ كەلگەن. ئەينى چاغلاردا بۇ يەردىن ئۆتكەن سودىگەرلەر، ئەمەلدارلار بورانغا يولۇققانلىقى توغرىسىدىكى نۇرغۇن ۋەھىمىلىك تەسۋىرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

«يۈز چاقىرىملىق بورانلىق» تا بوراننىڭ كۆپ ۋە قاتتىق چىقىشىنى ئۇ يەرنىڭ ئالاھىدە يەر شەكلى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بورانلىقنىڭ شىمال تەرىپىدە شەرقىي ياندا بارىكۆل تېغى، غەربىي ياندا ئۇگۇر تېغى بار، بۇ ئىككى تاغ تۇتاشقان جايدا سەپىكۇ ئېغىزىدىن يەتتە قۇدۇققىچە سوزۇلغان بىر تار ئۇزۇن تاغ جىلغىسى بولۇپ، بۇ جىلغىدىن كەڭ، تۈپتۈز بىر ئوچۇقچىلىققا چىققىلى بولىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىن ياكى ئۇدۇل شىمال تەرەپتىن كىرگەن سوغۇق ھاۋا بۇ تار يولدىن ئۆتكەندە قىستىلىشىپ، ئۇرۇلۇپ، سوقۇلۇپ، تېز سۈرئەتتە توپلىنىپ، زىچلىقى ناھايىتى چوڭ ھاۋا ئېقىمىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھاۋا ئېقىمى تاغ جىلغىسىدىن ناھايىتى زور كۈچ بىلەن يەلپۈگۈچسىمان ئېتىلىپ چىقىپ، قىيپاش شىمال بورىنىغا ئايلىنىدۇ. ھاۋارايى ئىلمىدە بۇ «تار بوغۇز تەسىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ، بوران چىقىشتىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر. بارىكۆل تاغلىرى شەرقتىن غەربكە قاراپ يانتۇ پەسلەيدۇ. ئۇگۇر تېغى غەربتىن شەرققە قاراپ يانتۇ پەسلەپ بارىدۇ. تاغ جىلغىسىغا كەلگەندە تاغنىڭ ئېگىزلىكى 200 مېترغىمۇ يەتمەيدۇ. سوغۇق ھاۋا تاغنىڭ شىمال يانباغرىنى بويلاپ يۇقىرى ئۆرلەپ، شامال كۈچى ئېشىپ كېلىپ، تاغدىن ئارتىلىپ ئۆتۈشى بىلەنلا، خۇددى تاغدىن چۈشۈپ كېلىۋاتقان قەھىرلىك يولۋاستەك ئۇدۇل يۈز چاقىرىملىق بورانلىققا قاراپ ئېتىلىدۇ ـ دە، قىيپاش شىمال بورىنىغا ئايلىنىدۇ. بۇ، بوران چىقىشنىڭ ئىككىنچى بىر سەۋەبى. گەرچە بۇ ئىككى خىل سەۋەبنىڭ ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى بولىدىمۇ، ئەمما ھەر ئىككىسىدىلا تاغ شامالنىڭ كۈچىگە كۈچ قوشىدىغان ئورتاق ئالا-

ھىدىلەككە ئىگە. بۇ ئىككى خىل قىيپاش شىمال شامىلى تەك چىقىپ بىرلىشىپ كەتسە، تېخىمۇ كۈچلىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە بوران ناھايىتى شىددەتلىك چىقىدۇ.

IV باب گىدرولوگىيىلىك (سۇچىلىق) ئەھۋالى

§1. يەر ئۈستى سۈيى

قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ سۇ سىستېمىسى تېيانشان تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى بىلەن قۇرۇلۇق تېغىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. ئېقىن كۆلىمى تەخمىنەن 80 مىڭ كۇبادرات كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ سۇ سىستېمىسى 29 خولىنىڭ سۈيىدىن يىغىلىپ ئېقىن ھاسىل قىلغان. ھەربىر خولىنىڭ ئۆزى تەبىئىي دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غول سۈيى، ئاساسەن، شىمالدىكى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇ بارىكۆل تېغى ۋە قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىكى قار ۋە يامغۇر سۈلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ. غول سۈيىنىڭ ئېقىش مۇساپىسى قىسقا، سىڭىمى كۆپ، سۇ مىقدارى ئاز. ئادەتتە بۇ ئېقىنلارنى ئېقىن ھاسىل بولۇش رايونى ۋە ئېقىن تارقىلىپ يوقاش رايونى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئېقىن ھاسىل بولۇش رايونى ئېگىز، ئوتتۇرا ھال تاغلار بولۇپ، بۇ يەرلەردە يامغۇر كۆپرەك ياغىدۇ. ئېقىن سۇنىڭ بېشىدىن تارتىپ تاغ ئاغزىغا بارغىچە تەدرىجىي كۆپىيىپ غول ئۆستەڭلەر تەبىئىي يوسۇندا شەكىللىنىدۇ. ئۆستەڭنىڭ قىسقى مۇقىم بولۇپ، تارماقلىرى شاخسىمان تورنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۆستەڭ قىسقى بەكرەك يانتۇ بولغاچقا سۇ تېز ئاقىدۇ، غول سۈيىنىڭ مېنېرالىلىشىش دەرىجىسى ئۆۋەن، ئۆزۈسىز، ئېقىنىنىڭ تارقىلىپ يوقاپ كېتىش رايونى كۆپرەك تاغ ئاغزىنىڭ ئۆۋەن تەرىپىدىكى تاغ ئالدىدىكى تۆزلەڭلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. غول ئۆستەڭلەرنى چېچىپ سۇغىرىش رايونلىرىغا ئېلىپ كېرىلگەن تاغ سۈلىرىدىن باشقا، غولىلاردىكى ئېقىنلار تاغدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن ئاز بىر قىسمى پارغا ئايلىنىپ كەتكەندىن باشقا، كۆپ قىسمى يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىپ، يەر ئاستى سۈيىنى ھاسىل قىلىدۇ.

غول ئېقىنلىرى، ئاساسەن، غەربتىكى تاغلىق رايونلاردا 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، شەرقتىكى تاغلىق رايونلاردا 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ھاسىل بولىدۇ. 6 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە سۇ بارا ـ بارا كۆپىيىدۇ. 10 ـ ئايدا تەدرىجىي ئازىيىپ، 11 ـ ئايدىن كېيىنكى يىلنىڭ 2 ـ ئېيىغىچە سۇ توختاپ كېتىدۇ. 1 ـ ئايدا كۆپىنچە غوللاردا مۇز توڭلاپ، سۇ ئاقمايدۇ.

كەلكۇن ـــ ئەتىيازلىق كەلكۇن، يازلىق كەلكۇن دەپ ئايرىلىدۇ. ئەتىيازلىق كەلكۇن 4ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە يۈز بېرىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، قار سۈيىدىن شەكىللىنىدۇ. يازلىق كەلكۇن كۆپىنچە 6 ـ 7 ـ 8 ـ ئايلاردا كېلىدۇ. بۇ ئاساسەن،

قارا يامغۇر سۈيىدىن شەكىللىنىدۇ. كەلكۈن شىددەتلىك چۈشۈپ، دائىم دېگۈدەك قىسمەن ئاپەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. ئەمما ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمايدۇ.

ناھىيە بويىچە غول سۈيىنىك ئېقىن مىقدارى بىر يىلدا 451 مىليون كۇب مېترغا يېتىدۇ. يىللىق ئېقىن مىقدارى 10 مىليون كۇب مېتردىن ئاشىدىغان 15 غول بار. بۇنىڭ يەتتىسىگە سۇ باشلاش ئۆستەڭى چېپىلدى. ئىككى غولنىڭ سۈيى تۆرۈك سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ. تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇزلۇقلار ئاساسەن باردىكۆل تېغى بىلەن قارلىق تاغدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 44 مۇزلۇق رايونىمىزنىڭ سۇ مەنبەسىنى تەشكىللەشتە ئاساسلىق رول ئويناپىدۇ. باردىكۆل تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4348 مېتر بولۇپ، سەككىز مۇزلۇق بار. ئۇنىڭ كۆلىمى 3.98 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. مۇز زاپىسى 65 مىليون كۇب مېتر كېلىدۇ. ئۇنى سۇ مىقدارىغا سۇندۇرغاندا 58 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتر كېلىدۇ. قارلىق تاغدا 36 مۇزلۇق بار. ئۇنىڭ كۆلىمى 48.6 كۋادرات كىلومېتر. سۇ مىقدارىغا سۇندۇرغاندا 1 مىليارد 611 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتر كېلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ ئەڭ قېلىن يېرى 70 مېتر كېلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ تېگى دېڭىز يۈزىدىن 3300 مېتردىن 3400 مېتر-غىچە ئېگىز. مۇزلۇق ناھىيىمىزنىڭ ئاساسلىق تەڭشىگۈچى سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ، ھاۋا كېلىماتىنى تەڭشەش، رايونىمىزنىڭ ھۆل - يېغىنىنى كۆپەيتىش جەھەتتە ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك رول ئويناپىدۇ.

§2. يەر ئاستى سۈيى

قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش ئاساس قىلىنىدۇ. يېزا ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىقتا يەر ئۇستى سۈيى بىلەن سۇغارغاندىن باشقا، ناھايىتى كۆپ قىسمى يەر ئاستى سۈيىگە تايىنىدۇ.

يەر ئاستى سۈيىنىڭ تولۇقلىما مەنبەسى، بىرىنچى، ھۆل - يېغىن. ئىككىنچى، تاغلىق رايونلاردا يېرىقلارغا سىڭىپ كىرگەن سۇلار. ئۈچىنچى، ئېقىنلار تاغ ئاغزىدىن چىققاندىن كېيىن ئۆستەڭ قىنى، ئېرىقلار ۋە ئېتىزلاردا يەرگە سىڭىپ كەتكەن سۇلار. تولۇقلاش سېلىشتۇرمىسىدىن قارىغاندا، ئۈچىنچى خىل تولۇقلاش مەنبەسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تاغ ئالدىدىكى چۆكمە يەلپۈگۈچسىمان جايلار تۈزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۈيى شەكىللىنىدىغان ئاساسلىق ئورۇن. سىڭگەن سۇ سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى كۈچلۈك، يېرىك دانىچىلىق بوش چۆكمە قاتلىمىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئون مېتردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق تولۇقلىما مەنبەسى ئۆستەڭ قىنىدا سىڭگەن سۇلاردىن ئىبارەت. تاغ ئېغىزىدا سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ۋە سۇ سىڭمەس ئۆستەڭلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۆستەڭ، ئېرىقلاردا سۇنىڭ يەرگە سىڭىشى ئازايماقتا. بەزى يەرلەردە تاغلارنىڭ يېرىقلىرىدىن سىڭگەن سۇ بىلەن تولۇقلانماقتا.

سىڭگەن سۇ تاغنىڭ ئالدىدىكى چۆكمە يەلپۈگۈچسىمان يەرنىڭ ئالدىغا قاراپ

گورىزونتال ھەرىكەت قىلىپ، بارا ـ بارا چۆكمە يەلپۇگۈچسمان يەرنىڭ ئاستى قىسمىغا ۋە يەلپۇگۈچسمان يەرنىڭ چېتىگە يېتىپ بارىدۇ. تاشلار ئۈۋۈلۈنۈش نەتىجىسىدە سۇ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى بارغانسېرى ئاجىزلىشىدۇ. سىڭگەن سۇنىڭ ئورنى تەدرىجىي يۇقىرى ئۆرلەيدۇ. چۆكمە يەلپۇگۈچسمان يەر يۈزى پەسلىگەندە خېلى زور شارقىراتما ھاسىل بولىدۇ ـ دە، سىڭگەن سۇ يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىپ، بۇلاقلارنى ھاسىل قىلىدۇ. سىڭگەن سۇ ئۆرلەپ چىقىقان يەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تۈزلەڭلىكنىڭ يۈزى تەكشى، يۇمشاق قۇم بولغانلىقتىن سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى ناچار بولىدۇ. سىڭگەن سۇنىڭ گورىزونتال ھەرىكىتى ئاجىزلىشىدۇ. تىك ھەرىكىتى كۈچىيىدۇ. سۇلى چىقىرىۋەتمىگەن ئەھۋالدا سۇغىرىش ۋە شور چايقاش سەۋەبىدىن يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى كۆتۈرۈلۈپ تۇپراق شورلىشىپ كېتىدۇ.

يەر ئاستى سۇيى تۈزلەڭلىكتىكى سانائەت، يېزا ئىگىلىكىگە كېرەكلىك سۇنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇيى تېيىز، ئاسان قېزىشقا بولىدۇ. سۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، سۇ مەنبەسى نىسپىي تۇراقلىق. يەر ئاستى سۇيىنىڭ زاپىسى 316 مىليون كۇب مېتر ئەتراپىدا (تاغلىق رايونلاردىكى ئېقىنىنىڭ سىڭمىشى 70% مۆلچەرلەندى) بولۇپ يىللىق ئېقىش مىقدارى 251 مىليون كۇب مېتر ئەتراپىغا يېتىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە ھەممە يەرگە تارقالغان مىڭغا يېقىن بۇلاق بار. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا پايدىلىنىدىغان چوڭراق 142 بۇلاق بار. ئۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 1.2 كۇب مېتر/سېكۇنت كېلىدۇ. يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 37 مىليون 870 مىڭ كۇب مېتر. بۇلاقتىن ھاسىل بولغان ئىككى غول ئۆستەڭ بار. بىرسى قارا دۆۋە ــ بۇگۇر سۇ ئۆستىگى. ئۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 0.57 كۇب مېتر/ سېكۇنت، يىللىق ئېقىم مىقدارى 17 مىليون 980 مىڭ كۇب مېتر. شەھەرنىڭ غەربى ۋە شەرقىدىكى ئۆستەڭلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 2.163 كۇب مېتر/سېكۇنت. يىللىق ئومۇمىي ئېقىم مىقدارى 68 مىليون 210 مىڭ كۇب مېتر. ناھىيە تەۋەسىدە 185 كارىز بار. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.81 كۇب مېتر/سېكۇنت سۇ چىقىدۇ. بىر يىلدا 57 مىليون كۇب مېتر سۇ چىقىدۇ. ناھىيە بويىچە 680 ماشىنىلاشقان قودۇق بار. سۇ چىقىرىش ئىقتىدارى 15 كۇب مېتر /سېكۇنت، يىللىق سۇ چىقىرىش مىقدارى 70 مىليون كۇب مېتر.

يەر ئاستى سۇيىنىڭ سۈپىتى شىمالدىن جەنۇبقا بارغانچە ناچارلىشىپ، مېنېرال لىشىش دەرىجىسى 0.13 گرام لىتىردىن بارغانچە ئېشىپ، ئەڭ يۇقىرىسى يەتتە گرام ـ لىترغا يېتىدۇ. تۈزلەڭلىكنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە مېنېراللىشىش دەرىجىسى بىر گرام ـ لىتىردىن ئاز بولىدۇ. چۆكمە يەلپۇگۈچسمان جاينىڭ قىرغىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى رايونلارنىڭ مېنېراللىشىش دەرىجىسى 1 ــ 3 گرام لىتىر ئارىلىقىدا بولىدۇ. ئاستا ـ نەدىن بۇلۇڭتوغراقچە بولغان جايلارنىڭ جەنۇب تەرىپى بەلباغسمان سازلىق، شور توپلىق رايونلار بولۇپ، يەر ئاستى سۇيىنىڭ تۇز تەركىبى يۇقىرى، سۇنىڭ سۈپىتى ناچار راق. PH قىممىتى 6ــ7.75 ئارىلىقىدا بولۇپ، ئومۇمىي قاتتىقلىق دەرىجىسى 250 مىللىگرام/لىتىردىن تۆۋەن بولىدۇ. بۇغاز، قارادۆۋىنىڭ ئايرىم جايلىرىدا قىتورىد تەركىبى يۇقىرراق بولغاندىن سىرت، باشقا جايلاردا بىر مىللىگرام/لىتىردىن تۆۋەن بولىدۇ.

چوڭراق 15 غول سۇيىنىك ئېقىم مىقدارى

جەدۋەل 2 – 8

غولنىڭ نامى	ماتېرىيال ئالغان جاي	ئېقىمى (كۇب مېتر/سېكۇنت)	يىللىق ئېقىمى (تۆمەن كۇب مېتىر)	ماتېرىيال توپلاش ئۇسۇلى	ماتېرىيال توپلىغان ۋاقتى	ئىلاۋە
تاشۇبلىق چولاق قوشماق	تاغ ئېغىزى	0·563	1768		1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، ناھىيىگە قارايدۇ.
تاشۇبلاق ئۇلاتاي	تاغ ئېغىزى	0·677	2150		1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، ناھىيىگە قارايدۇ
بامۇدۇن	تاغ ئېغىزى	0·818	2598	ئەملىي تەكشۈرۈش	1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، قىزدىلىيۇلتۇز 4 – مەيدانغا قارايدۇ.
ساقا ئارا تام	تاغ ئېغىزى	0·77	2470		1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، ساقا مەيدانغا قارايدۇ.
ئىمانشان ئىدىر غولى	گىدرولوگىيەلىك كۆزىتىش پونكىتى	1·5	5011	ئەملىي تەكشۈرۈش	1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار،
ئىمانشان گۈڭشاڭ ئۆستەڭى	گىدرولوگىيەلىك كۆزىتىش پونكىتى	1·47	4611	19 يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت		تۆرۈك سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلمايدۇ.
ئىمانشان ئېرىن غول	گىدرولوگىيەلىك كۆزىتىش پونكىتى	0·71	2236	52 يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت		تۆرۈك سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلمايدۇ
ھەربىي تاغ قۇرۇق غول	تاغ ئېغىزى	0517	1637	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	
ھەربىي تاغ قالغايتى غول	تاغ ئېغىزى	0·315	1000	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	
ھەربىي تاغ تاراتى غول	تاغ ئېغىزى	0·441	1400	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	
ھەربىي تاغ كۆك ئار غول	غول بېشى	1·648	5233	ئەملىي تەكشۈرۈش	1981·9	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، قىزدىلىيۇلتۇز 2– مەيدانغا قارايدۇ
ھەربىي تاغ سەكرا غول	تاغ ئېغىزى	0·742	2357	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، دۇربەجەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا قارايدۇ
ھەربىي تاغ چەچەي غول	تاغ ئېغىزى	0·531	1685	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	
ھەربىي تاغ بەكتى غول	غول بېشى	0·744	2459	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	
ھەربىي تاغ قۇيۇق غول	تاغ ئېغىزى	0·495	1571	مۇناسىۋەتلەشتۈرۈش	1981·9	

V باب تۇپراق

§1. تۇپراق ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى

1959 - ۋە 1979 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئىككى قېتىملىق ئومۇمىي تەكشۈرۈشكە ئاساسەن، پۈتۈن ناھىيىنىڭ تۇپراقىنى ئاساسىي جەھەتتىن بەش تۈرگە، توققۇز كەنجى تۈرگە، 11 تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا، 23 خىلغا ۋە 22 ئۆزگەرگەن تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1. قوڭۇر تۇپراق

1) سۇغىرىلىدىغان قوڭۇر تۇپراق كەنجى تۈرى: ئاساسەن شەھەر ئېچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، قارا دۆۋە گۈڭشىلىرىغا تارقالغان. بۇ خىل تۇپراق ئادەتتىكى قوڭۇر تۇپراقنى كىشىلەر ئۆزلەشتۈرۈپ، سۇ بىلەن سۇغارغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن. بۇ كەنجى تۈردە ئاساسلىق ئىككى تۇپراق ئۇرۇقدىشى، ئالتە تۇپراق خىلى، ئون ئۆزگەرگەن تۈر بار.

2) شېغىل، گەجلىك قوڭۇر تۇپراق كەنجى تۈرى: ئاساسەن بۇغاز چۆللىگە تارقالغان بولۇپ، ناھىيە بويىچە تەبىئىي تۇپراق كۆلىمى ئەڭ زور بولغان بىر كەنجى تۈردۇر.

2) ئادەتتىكى قوڭۇر تۇپراق كەنجى تۈرى: بۇ، 4 - دەۋرگە مەنسۇپ بولغان تاشقىن ئېقىتىپ كەلگەن چۆكمە يەلپۇگۈچسىمان جايلارنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا قىسىملىرىغا ۋە شەرق تەرەپتىكى چۆلگە تارقالغان بولۇپ، كۆلىمى چوڭ، ناھىيە بويىچە تەبىئىي تۇپراقلىق ئاساسلىق كەنجى تۈرنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ.

2. چىملىق تۇپراق

بۇ، ئاساسەن، ئويمان، پەس جايلارغا، يەنى، بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر گۈڭشىسىنىڭ ياۋۇلۇق دادۇيى، راھەتباغ گۈڭشىسىنىڭ ئول ئۆستەڭ بويلىرى، شەھەر ئېچى گۈڭشىسىنىڭ غەربىدىكى ئاقار ۋە ئاستانە گۈڭشىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە تارقالغان. بۇ جايلارنىڭ شىمال تەرىپى سۇغىرىلىدىغان قوڭۇر تۇپراقلىق بەلباغقا تۇتىشىدۇ. جەنۇب تەرىپى شورلۇق تۇپراق بەلبېغىغا تۇتىشىدۇ. چىملىق تۇپراق تۈرى ئاساسلىق سۇغىرىلىدىغان چىملىق كەنجى تۈرى بولۇپ، بۇ جەمئىي ئۇچ تۇپراق ئۇرۇقدىشى، بەش تۇپراق خىلىغا بۆلۈنىدۇ.

3. نەم تۇپراق

ئاساسلىق يەر تۈزۈلۈشى پەس بولغان بۇغاز، قارىتال قاتار -

لىق جايلارغا تارقالغان. بۇ تۇپراق تۇرى ئاساسەن بوستانلىق سازلىق تۇپرىقى كەنـ جى تۇرىكە ۋە بۇ كەنجى تۇرنىڭ دەريا ساھىلى تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا مەنسۇپ بولۇپ، جەمئىي ئۇچ تۇپراق خىلى، بەش ئۆزگەرگەن تۇرى بار.

4. شورلۇق تۇپراق

1) تىپىك شورلۇق تۇپراق كەنجى تۇرى: ئاساسلىق شەھەر ئىچى گۇڭـ شىسىنىڭ ئاقار دېگەن جايىـدىن تاكـى قىزىلئۇلتۇز 2 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى، ئاسـ تانە گۇڭشىسىنىڭ جەنۇبىـغىچە ۋە قىزىل يۇلتۇز 1 ـ دېھقانچىلىق مەيدانـ نىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ كەتكەن چۆللۈككە تارقالغان.

2) پارچە ـ پۈرات شور تۇپراق كەنجى تۇرى: ئاساسەن راھەتباغ گۇڭـ شىسىنىڭ جەنۇبى، بۇغاز گۇڭشىسـىنىڭ شىمالىدىـكى چـۆلـگە تارقالـغان. كۆلـمـى چوڭ ئەمەس.

5. كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق

بۇ خىل تۇپراق تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربـىي تاغـدىن ئىبارەت ئۇچ تاغـلىق گۇڭشىغا تارقالغان. كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراقلىق رايونـىنىڭ كۆلىمى 102 مىڭ 800 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئاساس قـىلىدۇ. بۇ پۈتۈن، ناھـىيـىنىڭ ئومۇمـيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 27 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ تۇپـراقتا ئاساسلىق سۇغىرىلغان كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق كەنجە تۇرى ۋە ئادەتتىكى كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق، كەنجى تۇرى بار. جەمئىي ئۇچ تۇپراق ئۇرۇقدىشى، توققۇز تۇپراق خىلى، يەتتە ئۆزگەرگەن خىلى بار.

§2. تۇپراقتىكى ئوزۇقلۇق ماددىلار

1979 ـ يىلدىكى پۈتۈن ناھىيىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نىزا ـ مىدىكى ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ مىقدارىنى دەرىجىگە ئايرىش ئۆلچىمىگە ئاساسەن، پۈـ تۈن ناھىيىدىكى 369 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ 610 تۇپراق ئەۋرىشكىسىنى ئانالىز قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، تولۇق ئازوت، تېز ئۈنۈملۈك ئازوت، تېز ئۈنۈملۈك فوسفور، تېز ئۈنۈملۈك كالىيدىن ئىبارەت تۆت خىل تەركىب بويىچە پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلـ غۇ يەرلىرىنىڭ قۇۋۋىتى تۆۋەندىكىچە دەرىجىلەر بويىچە سىپلىشتۇرۇلدى.

1. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى

1 — 3 ـ دەرىجىگىچە (مول) 147 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكـ شۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 39.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 ـ دەرىجىلىكى (ئادەتتىكىچە) 169 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونـىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 45.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5 — 6 - دەرىجىلىكلەر (كەم، ئىنتايىن كەم) 53 مىك مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 14.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

ئورگانىك ماددىلار مول بولغان تۇپراق گەرچە 40% گە يېقىنىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن بۇ تۇپراق ئاساسلىق تاغلىق رايونىنىڭ غول - جىلغىلىرىغا ۋە تۆزلەڭلىكىنىڭ چىمىلىقلىرىغا تارقالغان. تاغلىق رايونىنىڭ غول - جىلغىلىرىدا ھاۋا سوغۇق، سۇ ۋە تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئېغىر بولغانلىقتىن ۋە تۆزلەڭلىكنىڭ چىمىلىق تۇپرىقىدا شورلىنىڭ زىيىنى تۆپەيلىدىن بۇ جايلار زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسىز. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۇپراق تەركىبىدە ئورگانىك ماددىلارنىڭ كۆپىنچىسى 4 - دەرىجىگە توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، تۇپراق تەركىبىدە ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس.

تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ تۇپرىقىدىكى ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ دەرىجىگە بۆلۈنۈشى

جەدۋەل 2 — 9

دەرىجىسى	ئورگانىك ماددىلار %	تولۇق ئازوت %	تېز ئۈنۈملۈك ئازوت (PPM)	تېز ئۈنۈملۈك فوسفور (PPM)	تېز ئۈنۈملۈك كالىي (PPM)
1 (مول)	> 4	> 0.2	> 150	> 40	> 200
2 (مول)	3 — 4	0.15 — 0.2	120—150	20 — 40	150 — 200
3 (مول)	2 — 3	0.1 — 0.15	90 — 120	10 — 20	100 — 150
4 (ئادەتتىكىچە)	1 — 2	0.075 — 0.1	60 — 90	5 — 10	50 — 100
5 (كەم)	0.6 — 1	0.05—0.075	30 — 60	3 — 5	30 — 50
6 (ئىنتايىن كەم)	< 0.6	< 0.05	< 30	< 3	< 30

2. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تولۇق ئازوت مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) تۇپراق 233 مىك مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 63.2 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكى) تۇپراق 71 مىك مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 19.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5 — 6 - دەرىجىلىك (كەم، ئىنتايىن كەم) تۇپراق 65 مىك مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 17.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تېرىلغۇ يەر قەۋىتىدە تولۇق ئازوت مىقدارى ئادەتتە بىر قەدەر مول بولۇپ،

تارقىلىش ئەھۋالى ئورگانىك ماددىلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

3. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تېز ئۇنۇملۇك ئازوت مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) يەر 52 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 14.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكىچە) يەر 47 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 12.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

5 - دەرىجىلىك (كەم) يەر 157 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 42.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

6 - دەرىجىلىك (ئىناتايىن كەم) يەر 113 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 30.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تېرىلغۇ يەر قەۋىتىدىكى تېز ئۇنۇملۇك ئازوت مىقدارى ناھايىتى كەم، ئازوت مىقدارى مول تېرىلغۇ يەر ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇنداقلا، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى تاغلىق رايونىنىڭ غول - جىلغىلىرىغا تارقالغان.

4. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تېز ئۇنۇملۇك فوسفور مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) يەر 86 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 23.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكىچە) يەر 107 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 29 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5 - دەرىجىلىك (كەم) يەر 80 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 21.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

6 - دەرىجىلىك (ئىنتايىن كەم) يەر 96 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 25.9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تېز ئۇنۇملۇك كالىي مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) يەر 285 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 77.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكىچە) يەر 70 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 18.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

5— 6 - دەرىجىلىك (كەم، ئىنتايىن كەم) يەر 14 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 3.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تېز ئۇنۇملۇك كالىيىنىڭ مىقدارى ئادەتتە كۆپرەك ياكى ئارتۇق. ئەمما يەنە ئاز ساندىكى تېرىلغۇ يەرلەردە سۇ، ئوغۇتلارنىڭ ئېقىپ كېتىشى، سۇ، تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئېغىر بولۇشى تۈپەيلىدىن كالىي كېمىيىپ كېتىدۇ.

VI باب كان بايلىقلىرى

§18. مېتال كانلىرى

1. قارا مېتال كانلىرى

تۆمۈر كانى: ئاساسەن سىخەي، تىيەنخۇ، يامانسۇ، قۇمتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. كان تۇرى ئاساسەن يانار تاغ جىنسلىرى ۋە چۆكمە ماگما سۇيۇقلۇقى شەكىللىك. رۇدا تۇرى ماگنىت رۇدىسى ئاساسلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا، قىزىل تۆمۈر رۇدىسى، فوسفورلۇق تۆمۈر رۇدىسى بار. گۈڭگۈرت تەركىبى كۆپ‌رەك، فوسفور ئازراق بولۇپ، يەنە مىس، كۇبالت رۇدىلىرى ئارىلىشىپ جايلاشقان. بۇلارنىڭ زاپىسى 240 مىليون تونىنا.

مانگان كانى: داشۇي ۋە قۇمتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. كان تۇرىگە كەلسەك، چۆكمە شەكىل ئاساس. رۇدا تۇرى بولسا قاتتىق مانگان رۇدىسى، ئۇنىڭغا ئارىلىشىپ كۇبالت، تۆمۈر رۇدىلىرى بار. بۇنىڭ زاپىسى 235 مىڭ تونىنا.

تېتانلىق تۆمۈر كانى: ئاساسەن ۋېنيا ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ماگما لاتقىسى ئاساس، ئۇنىڭدىن باشقا چۆكمە شەكىللىك تېتانلىق تۆمۈر رۇدىسى بار. يەنە ماگنىت، ۋانادىي قاتارلىقلار ئارىلاش جايلاشقان. بۇنىڭ زاپىسى 1 مىليون تونىدىن ئاشىدۇ.

ۋانادىي كانى: ئاساسەن ۋېنيا، داشۇي قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ماگما لاتقىسى كانى ۋە چۆكمە كان دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ماگما لاتقىسى كانىدا ۋانادىي، تېتان، ماگنىت رۇدىسى بار. چۆكمە كان فوسفور قاتلىمى ئاستىغا جايلاشقان بولۇپ، ۋانادىي، ئۇران يانپراقچە جىسىملىرى بار. زاپىسى 320 مىڭ تونىنا.

2. رەڭلىك مېتال كانلىرى

مىس كانى: ئاساسەن خۇيتۇڭشەن تېغى، ئېگىر قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. رۇدا شەكلى مىسلىق كۋارتىس تىزمىسى شەكلىدە بولۇپ، ئالىيومىن، سىنىك، قوغۇشۇن، نېكىل، كۇبالىت، تۆمۈر رۇدىلىرى ئارىلاش جايلاشقان. زاپىسى 250 مىڭ تونىنا.

قوغۇشۇن كانى: ئاساسەن قۇمبۇلاق ۋە شىڭشىيا ئەتراپىغا جايلاشقان. كان شەكلى ئاساسەن كۋارتىس تىزمىسى شەكلىدە بولۇپ، قوغۇشۇنلۇق يالتىراق تاش ئاساس، دائىم دېگۈدەك مىس، سىنىك بىلەن ئارىلاش جايلىشىدۇ. زاپىسى 250 نەچچە تونىنا.

ئالتۇن كانى: ئاساسەن جىنۇۋزى، چوڭ، كىچىك ئالتۇنغول، توشو قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. شەكلى ئىككى خىل: كۋارتىس تىزمىسى شەكلى ۋە قۇم رۇدا شەكىللىك بولۇپ، تومۇرلۇق ئالتۇننى ئاچقىنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. مىس، كۇبالت، كۆمۈش قاتارلىقلار ئارىلاش جايلاشقان. زاپىسى 20 تونىنا.

نەكمل كانى: ئاساسەن خۇاڭشەننىڭ شەرقىگە، تۇدۇڭدىن تاكى جىڭشەرچۇەن ئەتراپىغىچە تارقالغان. كان شەكلى ماگما لاتقىسى گۇڭگۇرتلەشكەن مىس، نەكمل كانى شەكلىدە، رۇدا تۇرى كەم ئۇچرايدىغان يۇقۇشچان ھالەتتىكى رۇدىدىن ئىبارەت. ئىك كىسى چوڭ كان ۋە بىر ئوتتۇراھال كان تەپىلدى.

ۋولفرام كانى: ئاساسەن ئاقتاش، شوندىلىق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. كان شەكلىگە كەلسەك، بىرى كرىمنىي قىسىلما جىنس شەكىللىك بولۇپ، ئاق ۋولفرام رۇدىسى چىقىدۇ. يەنە بىرى، قارا ۋولفرام كۇارتس چوڭ تىزمىسى شەكىللىك بولۇپ، يۇقۇشچان ھالەتتىكى قارا ۋولفرام رۇدىسى چىقىدۇ. ئۇنىڭ زاپىسى تەخمىنەن 3400 تونىنا.

3. كەم ئۇچرايدىغان مىتال كانلىرى

لىتىي ،بريللى كانى: ئاساسەن جىڭشەرچۇەن ئەتراپىغا جايلاشقان. پېگماتىت گرانىت جىنسلار شەكلىدە بريللىي، لىتىي بىللە تۇرىدۇ. رۇدا شەكلى بېريل ۋە كۇل رەڭ لىتىي رۇدىسىدىن ئىبارەت. نىئوبىي، تانتال، رۇبىدىي، گاللى قاتارلىقلار ئارىلاش جايلاشقان. ئومۇملاشتۇرۇپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ. بريللىينىڭ زاپىسى تەخمىنەن 21 تونىنا، لىتىينىڭ زاپىسى تەخمىنەن بىر تونىنا.

نەئوبىي، ئىتتىرىي كانى: ئاساسەن شىڭشىشىيا، خۇڭلىيۇخېغا تارقالغان. كان شەكلى ئېپتىدائىي دەۋرىدىكى ماگما لاتقىسى شەكلىدە بولۇپ، كانىنى شەكىللەندۇرگەن ئاتا جىنس قارا چىرىسمتال گرانىت جىنسلاردىن ئىبارەت. نىئوبىي كانىنىڭ كەلگۇسى زاپىسى 3000 تونىنا. ئىتتىرىي كانىنىڭ گېئولوگىيەلىك زاپىسى 2000 تونىنا. ئىتتىرىي، گافنىي قاتارلىق ئېلېمېنتلار ئارىلاش جايلاشقان.

ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتلىرى: ئاساسەن يامانسۇنىڭ جەنۇبىدىكى كۇارتس ساھىلىغا تارقالغان بولۇپ، پېگماتىت گرانىت جىنسلار شەكلىدە. رۇدىسى پەردىسىمان قوڭۇر تاش. ئۇنىڭ تەركىبىدە كۆپ خىل ئېلېمېنت بار. ئۇنىڭ ئاساسلىقى ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتى. كۆپىنچە ئېلېمېنتلار سانائەتنىڭ تەلىپىگە يەتتى. ئۇنىڭ گېئولوگىيەلىك زاپىسى 4000 تونىنا مۆلچەرلەنمەكتە.

§2. غەيرىي مېتال كانلىرى

1. خىمىيە سانائىتى خام ئەشياسى كانلىرى

تاشتۇز كانى: ئاساسەن تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلار بىلەن چۆللۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھازىرقى زامان تۇزلۇق كۆللىرى ۋە ساسلىق جايلارغا تارقالغان. تۇزلۇق كۆلى تاشتۇز كانى ئادەتتە قاتتىق كان بولۇپ، تەركىبىدە كرىستاللار ئارىلاشقىدا شور سۇ بار. ساھىلىدىكى تۇز كانلىرىنىڭ ئۇستى تەرىپىدە تاشتۇز، ئاستىدا شور بار. شور سۇدا دائىم ماگنىي، كالىي، بور، بروم، لىتىي قاتارلىق ئېلېمېنتلار ئارىلاش

لاشقان بولىدۇ. زاپىسى يەتتە قۇدۇق، كۋارتس ساھىلى قاتارلىق جايلاردا بىرقەدەر توپلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 50 مىليون تونىنا كېلىدۇ.

شور كانى: تارقىلىش ۋە گىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى تاشتۇز كانى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. زاپىسى 100 مىليون تونىنا كېلىدۇ.

2. ياقۇت، تاشتېشى كانلىرى

ئاق مەرمەر جىنسلىرى كانى: بۇ ئاق مەرمەر، ۋە سارغۇچ مەرمەر دەپ ئىككى خىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسەن، جىگئىرچۇەن، ۋېيىيا ئەتراپىغا تارقالغان. سارغۇچ مەرمەرنىڭ زاپىسى تەخمىنەن 950 مىڭ تونىنا، ئاق مەرمەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، زاپىسى تەخمىنەن 300 مىليون تونىنا.

خروستال كانى: خروستال كان نۇقتىلىرى نىسبەتەن كۆپ. لېكىن، ھۇنەر سەنئىتىگە ئىشلەتكىلى بولىدىغان خروستالنى بىرلا كاندىن ئالغىلى بولىدۇ. ئورنى يامانسۇنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بولۇپ، پېگماتىت شەكلىگە مەنسۇپ. ئايرىم ئاددىي خروستاللارنىڭ ئېغىرلىقى 60 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

ئىسلاندىيە تېشى (سۇزۇك كالتسىي) كانى: ئاساسەن ۋېيىيانىڭ يېقىن ئەتراپىغا تارقالغان. سۇزۇك ھالەتتە بولىدۇ. يەكىگە ئېغىرلىقى 10 — 100 كىلوگرام كېلىدۇ.

بىرىل، يالتىراق لىتى، سامان يولى تېشى كانى: بۇ ئۇچىسى دائىم بىللە جايلىشىدۇ. ئاساسەن شىگىشىيا ئەتراپىغا تارقالغان. سامان يولى تېشى كۆك رەڭلىك بولۇپ، دانىچىسىنىڭ دىئامېترى 1 — 3 مىللىمېتر كېلىدۇ. زاپىسى تەخمىنەن 130 تونىنا.

3. ئېنېرگىيە كانى

كۆمۈر كانى: كۆمۈر ناھىيە تەۋەلىكىدە بىرقەدەر مول كان بايلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئۇچ چوڭ كۆمۈرلۇكىنىڭ ئومۇمىي زاپىسى 18 مىليارد 220 مىليون تونىنا. بۇنىڭ ئىچىدە بۇغاز كۆمۈرلۇكىنىڭ زاپىسى 16 مىليارد 700 مىليون تونىنا، تارانچى كۆمۈرلۇكىنىڭ زاپىسى بىر مىليارد 490 مىليون تونىنا، قۇلاق بۇلاق كۆمۈرلۇكىنىڭ زاپىسى 30 مىليون تونىنا.

4. باشقا كانلار

چىرىمتال كانى: ئاساسەن كۋارتس ساھىلى ئەتراپىغا تارقالغان، زاپىسى تەخمىنەن 280 تونىنا.

گەچ كانى: ئاساسەن قۇمتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. زاپىسى 1 مىليون تونىدىن ئاشىدۇ.

سۇرمە تاش كانى: ئاساسەن تاشۇېلىق تۆۋەن غول ئەتراپىغا تارقالغان، زاپىسى تەخمىنەن 3 مىليون تونىنا.

ھاك تېشى كانى: ئاساسەن، سىتىيەن، يامانسۇنىڭ شەرقىي غول قاتارلىق

جايلىرىغا تارقالغان. زاپىسى تەخمىنەن 97 مىليون تونىنا.
ئوتقا چىداملىق سېغىز: ئاساسەن تارانچى قاتارلىق يەرلەرگە تارقالغان. زاپىسى تەخمىنەن بىر مىليون 270 مىڭ تونىنا.

VII باب جانلىقلار

§1. ئۆسۈملۈكلەر

1. ئاشلىق، ياغلىقدان: كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، ئارپا، شال، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، تېرىق، چۆرگۈن، قارا بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، كۆينەكسىلىك ئارپا، دادۇر، سېرىق ماش، كۆك پۇرچاق، يېشىل ماش، يېسى پۇرچاق، نۇقۇت، قىچا، زىمىر، زاراڭزا، كۈنجۈت، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار.

2. قوغۇن - تاۋۇز ۋە مېۋە - چىۋە: تاۋۇز، قوغۇن، چىلگە، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا، نەشپۈت، چىلان، جىگدە، ئانار، ياڭاق، ئۈزۈم، ئالما، خەشەك ئالما، جىنەستە، ئەنجۈر، ئۈجمە قاتارلىقلار.

3. كۆكتات: سۇلۇق تۇرۇپ، قىزىل تۇرۇپ، پىرلاك (كىچىك تۇرۇپ)، كۆك تۇرۇپ، چامغۇر، سەۋزە، مايلىق يېسۈۋىلەك، قىشلىق يېسۈۋىلەك، كاپوستا، پالەك، تۇڭخاۋ، بېدىيان، كەرەپشە، شاڭدۇزا، يۇمغاقسۇت، كۈدە، جېسەي، سۇڭپىياز، سامساق، باش پىياز، شوخۇلا، پېدىگەن، قىزىلمۇچ (لازا)، ئامېرىكا كاۋىسى، تەرخەمەك، سەي كاۋىسى، كۆك كاۋا، مەككە كاۋىسى (ئەنجان كاۋىسى)، مانتا كاۋىسى، تەرخەمەك كاۋا، ئاچچىق كاۋا، جاڭدۇ، ئوسۇك، تۇگۈنەك غوللۇق كاپوستا (چەلەك)، گۈللۈك سەي، جىنجىك سەي، تاتلىق زەنجىۋىل، ياڭيۇ، چاچ كۆكى قاتارلىقلار.

4. پاختا، كەندىر تۇرىدىكىلەر ۋە باشقىلار: كېۋەز، قۇلماق، قىزىلچا، كۆك تاماكا، كەندىر، ئىنەكپىستى (ئابدىمىلىك) قاتارلىقلار.

5. گۈل - گىياھ: ئەتىرگۈل، ئۈجمەگۈل، كاككۇكگۈل، مىلەن، گۈيخۇا گۈلى، گۈيزى، نازۇگى، ياسىمەن، چاي گۈلى، دۇڭچىك، گۈلسۇرۇخ، بەيىۋىلەن، يۇيېمېي، فىكوس، نەنتىيەنجۇ، جۇخارگۈل، چوغلۇق، نارىكەس، ئاسماگۈل، چىنە گۈل، لەيلىگۈل، خۇستا گۈلى، مېھراي، شازادىگۈل، جۇدىڭخۇك، ۋىئولېد گۈلى. جىنسىلەن، ئات تۇۋاق، لەيخۇا گۈلى، گۈلەمبىر، تۇن لەيلىسى، ھەشقېچەك، بۇبۇگاۋ، قوناقگۈل، مۇرچۇبا، تاجىگۈل، گۈلسۇسەر، كۆزلۈك لاندىش، ھەپىرەڭگۈل، نامازشام گۈلى (ئاخشام ئارا)، خېنىگۈل، سېسىق يار، ئۇياتچانگۈل، چۆل يالپۇزى، پانۇسگۈل، ئەپيۇنگۈل، تۇرۇپ، لاندىش، كاكتوس (شاپىلاقگۈل)، يۇمىلاق كاكتوس، تاغ كاكتوس، كالتەكسىمان كاكتوس، شېجۇالەن، ھۆرىگۈل، زىنچە نىلۇپەر قاتارلىقلار بار.

6. جۇڭيى دورا ئۆسۈملۈكلىرى: سوغىگۈل، ياۋا سامساق، قىزىل مارال،

قىزىل چوغلۇق، ھىلك، چىيەنخۇ، قارلەيلىسى (ئاقۇش ئوت)، داڭگۇي، شۇمبۇيا، قان تېپەر، رەۋەن، ماڭدار، ياپىلاق ئارچا، پەربۇن، يالپۇز (سۇيزە)، چۇچۇكبۇيا، پىچەكگۈل، يەر مەدىكى، چۆل يالپۇزى، شاپتۇل مېغىزى، ئۆرۈك مېغىزى، ئېيىق تاپان، ئاق چوغلۇق (ئاق شۆيگۈل) شۆيىسى، جۇلاغ، زاراڭزا، شازانىدىرا، سېرىق يۇگەي، گەنبەيزى، قارامۇق، رىندەنساۋ، بەھمەن، مور (ساڭراۋ قۇلاق)، ئالقات، ياۋا سۇپۇرگە، ئالقات يىلتىز پوستى، قېرىقىز، خەنلىيەنساۋ، ساۋخېچىي، قارا ئەندىز، لوپنۇر كەندىرى، قېرىق بوغۇم، ئاقباش ئوت، ئات قۇلاق، پاقا يوپورمىقى، قىزىل پۇرچاق، گۈلبوغۇم.

7. دەل ـ دەرەخلەر: بال قارىغاي، شەمشاد، قارا ئارچا، قىزىل قېيىن، ئاق قېيىن، ئېرغاي، موڭغۇلىيە قارىغىيى، ئۆرۈك، نەشپۈت، قارايا‌غاچ، جىگدە، ئۈجمە (جۇجەم)، سۆگەت، چىلان، ئاق ئاكاتسىيە، كاتالپا، زاراك، كاۋاۋېچمەن دەرىخى، ئارچا، يۇلغۇن، توغراق، ياسىن، ياڭاق، ئاق سەگى تېرەك، شىنجاڭ سەگى تېرىكى، تاغ تېرىكى، كۆك تېرەك، يۆگىمەچ سۆگەت، سېدە، پىندىق ياڭاق، ئامۇرپا، ئالما، ئاموت قاتارلىقلار.

8. ئوت ـ چۆپلەر: ئۇنچە ئوت، تۇكلۇك ئوت، ئەركەك چۆپ، چىغ، چېغىرتماق، ساسۇك، شىۋاق، چاتقال، قۇموش، بەدەياق، چاكاندا، قىل يوپۇرماقلىق ئەمەن، ئاپىخان، ئازغان، دالا بېدىسى، ئىت سىيگەك، قامراق (گىرلەن)، تېرېسكەن، قوشۇاش ئوت، قارىغان، يانتاق، بۇيا، ئاجرىق ئوت، ياۋا ئارپا قاتارلىقلار.

§2. ھايۋاناتلار

1. ھايۋاناتلار

بېقىلىدىغان ھايۋانلار: كالا، ئات، قوي، ئۆچكە، ئېشەك، خېچىر، چوشقا، ئىت، توشقان، بۇلغۇن، قوتاز، تۆگە قاتارلىقلار.

ياۋايى ھايۋانلار: بۆرە، بۇغا، يىلپىز، قوڭۇر ئېيىق، قاۋان (ياۋا چوشقا)، قىزىل تۈلكە، مولۇن، ياۋا توشقان، چاشقان، تىمىسن، كىرپە، ئارقار، سۈلەيسۇن، سۆسەر، كىيىك، ياۋاتۆگە، تاغ تېكىسى، ئاغمىخان، موڭغۇلىيە-شىنجاڭ ياۋا ئېشكى قاتارلىقلار بار.

2. ئۇچار قۇشلار

ئۆي قۇشلىرى: توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر بۆدۈنە قاتارلىقلار.

ياۋايى قۇشلار: ئولار، بۇركۇت، سېغىزخان، ئاققۇ، بېلىقئالغۇچ، قاغا، ئاق قۇشقاچ، تۇرنا، قارلىغاچ، ياۋا ئۆردەك، كاككۇك، كەكلىك قاتارلىقلار بار.

3. ھاشاراتلار

بېقىلىدىغان ھاشاراتلار: پىلە، ھەسەل ھەرىسى قاتارلىقلار.

ياۋايى ھاشاراتلار: كېپىنەك، يىڭناغۇچ، ياچىبەگ، قارا چېكەتكە، ئۆمۈچۈك، سازاق، پاقا، پاتمىچۇق، كەسلەنچۇك، يىلان، چېكەتكە، چايان (سېرىق ئېشەك)، چۈمۈلە.

4. بېلىقلار

بېقىلىدىغان بېلىقلار: لاققا بېلىقى، تاپان بېلىقى، زاغرا بېلىق، كارىپ بېلىقى، ئالتۇن بېلىق قاتارلىقلار.

ياۋايى بېلىقلار: ئىت بېلىقى، سېرىق يىلان بېلىقى قاتارلىقلار.

VIII باب تەبىئىي ئاپەت

§1. كەلكۈن

يۇقىرىنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى) شىڭشىڭشيادا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، ساراي، دۇكان، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئېقىتىپ كەتكەن.

چېيەنلۇڭنىڭ 37-يىلى (1772 - يىلى) ئەتىيازدا شەھەر ئەتراپىغا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، دېھقانلار كەلكۈن سۈيىدىن پايدىلىنىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىپ، شۇ يىلى ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئالغان.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) تۆرۈك، ئىدىر غوللارغا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، ئېتىز - ئېرىقلارنى بېسىپ، تۇگمەنلەرنى بۇزۇپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەرگە بىردىنلا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، چوڭ دەرەخلەرنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ، كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇۋەتكەن.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 8 - ئايدا تاغدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپەتكە ئايلانغان. تاشۇبلىقنىڭ تۈگۈك، ئەرگۈك، سەنگۈك، خوتۇنتام، شوپۇل دېگەن يەرلىرى، تىيانشاننىڭ ئىدىر، تۆمۈرتى، نېرناسى دېگەن يەرلىرى ۋە بوغاز، باغداش، جىگدە قاتارلىق جايلار ئومۇمىيۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىغان. جاڭ شىجيۇ، قاسىم قاتارلىق 27 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۆرۈلۈپ كەتكەن. نۇرغۇن كارىز، ئۆستەڭلەر گۇمۇرۇلۇپ كەتكەن. 957 مو يەردىكى بۇغداينى كەلكۈن بېسىپ كەتكەن، 1000 تۇپتەك چوڭ دەرەخنى قومۇرۇۋەتكەن.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تۆرۈك غولىغا كەلكۈن كېلىپ، بەش تۇگمەننى ئېقىتىپ كەتكەن.

1958 - يىل 8 - ئايدا توغۇچى رايونلۇق مەھكىمە تۈرۈشلۇق جاي — توغۇچى بازىرى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىغان. رايونلۇق مەھكىمە، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، ئاشخانا، سارايلارنى سۇ بېسىپ كەتكەن. بىر قىسىم ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتكەن.

1959 - يىل 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋە 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرى

ۋە پالۋانتۇر، ئاستانە گۈڭشېلىرى ئىككى قېتىم كەلكۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، 21 كۆۋرۈك، 52 ئېرىق-ئۆستەڭ، 229 ئېغىز ئۆي، 37 كارىز، 3000 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەرنى كەلكۇن بېسىپ بۇزۇۋەتكەن. 6-ئاينىڭ 7-كۈنى توغۇچى گۈڭشېسىغا كەلكۇن كېلىپ 170 ئېغىز ئۆينى ئۆرۈۋەتكەن. تېخى پىشمىغان بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقۇناق بولۇپ، 1400 نەچچە مو يەردىكى زىرائەتنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. 29 كارىز، 20 نەچچە كۆلنى بۇزۇۋەتكەن. 6-ئاينىڭ 21-كۈنى سائەت 15 ئەتراپىدا يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسىغا كەلكۇن كېلىپ، ۋاقتىدا قۇتقۇزۇۋالغانلىقتىن چوڭ زىيان بولمىغان.

1961-يىل 7-ئاينىڭ 21-كۈنى قۇمۇلغا ئىنتايىن چوڭ كەلكۈن كەلگەن. شۇ كۈنى تاغلىق رايوندا ئۈمۈمىيۈزلۈك قاتتىق يامغۇر ياغقان. يېغىن مىقدارى 93.4 مىللىمېتىرغا يەتكەن. تۆرۈك غولىدا كەلكۇننىڭ ئېقىن تېزلىكى 290 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يەتكەن. ئېدىرغولىدا كەلكۇننىڭ ئېقىن تېزلىكى 455 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يەتكەن. باشقا غول ئېغىزلىرىدىكى كەلكۇن سۈيىمۇ شىددەت بىلەن كۆپەيگەن. كەلكۇن تۆمۈرىيول ئۇلى ۋە لەنجۇ-شىنجاڭ تاشيولىنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان. شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ ھەممە كۆۋرۈكلىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان. ئاقىيەردىكى ياشلار سۇ ئامبىرىنىڭ توسمىسى پارتلىتىلىپ كەلكۈن سۈيى ئېقىتىۋېتىلگەن.

1973-يىل 8-ئاينىڭ 14-كۈنى تىيانشان گۈڭشېسىدا قار يامغۇر ياغقان. كۆشۆتى غولىدا كەلكۇننىڭ ئېقىن تېزلىكى 100 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىپ، كۆشۆتى ئېغىزى ئىچىدىكى تاشيول ۋە كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇۋەتكەن. قاتناش يېرىم ئايدەك توختاپ قالغان. 1.5 كىلومېتىر ئاسفالت يول بۇزۇلۇپ كەتكەن.

1976-يىل 7-ئاينىڭ 1-كۈنى كۆشۆتى غولىدا كەلكۇن كېلىپ، تېزلىكى 55 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يەتكەن. كەلكۇن تاش-شېغىللىق سەلگە ئايلىنىپ 18 كۆۋرۈك بۇزۇلۇپ، يوللار توسۇلۇپ، قاتناش ئۈزۈلۈپ قالغان.

1979-يىلى كەلكۇن كۆپ قېتىم زىيان سالغان. 6-ئاينىڭ 21-كۈنى 600 مو بۇغدايلىق، 23 ئېغىز ئۆي ۋەيران بولۇپ، 730 نەچچە تۈياق قوي ئۆلگەن. 6-ئاينىڭ 30-كۈنى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىغا كەلكۇن كېلىپ 80 مو بۇغدايلىق، 70 نەچچە مو قوغۇنلۇق ۋەيران بولغان. ئوتتۇرا مەكتەپ، دېھقانچىلىق تېخنىكا پوندىكى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئۆيلىرىگە سۇ كىرىپ كەتكەن. 7-ئاينىڭ 19-كۈنى كەلكۇن سۈيى چوڭ ئۆستەڭنىڭ بەش يېرىنى، ئىككى كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆستىكىنى بۇزۇۋەتكەن. 8-ئاينىڭ 2-كۈنى كەلكۈن بۇلۇڭتوغراقتا زىيان سېلىپ 480 مو ئېتىزنى، 15 ئېغىز ئۆينى ۋەيران قىلغان.

1980-يىل 8-ئاينىڭ 26-كۈنى سائەت 2 دىن 10 مىنۇت ئۆتكەندىن تارتىپ سائەت 2 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەنگە قەدەر ئاستانە گۈڭشېسىنىڭ 2-دادۇيىدە ئۈشتۇمتۇت قارا يامغۇر يېغىپ، يامغۇر بىلەن تەڭلا كەلكۇن كېلىپ، ئىككى كارىز،

بىر ماشىنىلاشقان قۇدۇقنى كەلكۈن بېسىپ كەتكەن. ئات، قوي ئېغىللىرىنى ئۆرۈۋەتكەن. دادۇي مەكتىپىنىڭ ئالتە سىنىپى (252 كۋادرات مېتر) 30 سانتىمېتر چۆكۈپ، تاملىرى يېرىلىپ كەتكەن. ئەزالاردىن شېرىپ موللا، لىيۇ فېڭلۇەنلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن.

1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بامۇدۇندىن كەلكۈن كېلىپ كەڭلىكى 25 مېتر، تېزلىكى 15 كۇب مېتر/سېكۇنت بولغان كەلكۈن سۈيى بۇلۇڭتوغراق ئەرداۋچىڭ دادۇيىدىكى 52 ئائىلىنىڭ 109 ئېغىز ئۆيىنى ئۆرۈۋەتكەن. 40 نەچچە مو يەردىكى بۇغداي بېغىنى ئېقىتىپ كەتكەن، خاماندىكى 220 مىڭ جىڭ ئاشلىق، ئىككى ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇغا چىلىشىپ قېلىپ 200 نەچچە مىڭ يۈەنلىك زىيان بولغان.

§2. بوران

سۇڭ سۇلالىسى تەيپىڭنىڭ شىڭگو 6 - يىلى (981 - يىلى) ۋاڭ يەندې ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە كېتىۋېتىپ جىن - شەيتانلارنىڭ قارغىشى تەگكەن جايدا (ھازىرقى سەنجاپاردا) قاتتىق بورانغا دۇچ كەلگەن.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) 2 - ئايدا قاتتىق بوران چىقىپ، يەر - جاھان قاراڭغۇلىشىپ كەتكەن، ئاسماندىن سېرىق قۇم ياغقان.

چيەنلۇڭنىڭ 35 - يىلى (1770 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شەرقىي شىمال تەرەپتىن گۈركىرەپ قاتتىق بوران چىقىپ، كونىشەھەر (لوچېڭ)نىڭ جەنۇبىي قاراۋۇل دەرۋازىسى سىرتىدىكى ئابىدە راۋىقى ئىچىدىكى خاتىرە تېشىنى ئۆرۈپ، ئۈچ پارچە قىلىۋەتكەن.

تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى (1873 - يىلى) قىشتا لىيۇياڭدىن كەلگەن كۆزەتكۈچى لى شيەن ئەسكەر باشلاپ جايۇيگۇەندىن چىقىپ توغراقلىقنىڭ غەربىگە يېتىپ كەلگەندە قاتتىق بورانغا ئۇچراپ، نۇرغۇن ئادىمىنى بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن. ئات، ھارۋا، مۇلازىملىرى يوقاپ كەتكەن. شۇ كۈنى تاشۋېلىق شەھرىنىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىنى بوران ئېچىۋەتكەن. باش دىۋان مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى دالدا تامنى بوران ئۆرۈۋەتكەن.

گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قارا بوران چىقىپ بەزى ئۆيلەرنى ئۆرۈۋەتكەن.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 8 دە شەھەر بازىرى ئەتراپىدا قارا بوران چىقىپ، قۇم - تاشلارنى ئۇچۇرۇپ، جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلىغان. كېچە سائەت 12 دە بوران ئازراق پەسەيگەن. بازار ئىچىدىكى قۇملۇق كوچىدا ئولتۇرۇشلۇق 30 نەچچە ياشلىق خۇيزۇ چاڭ لاۋا يېڭىشەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى بىر قەبرىستانلىقتا قۇم ئاستىدا قېلىپ ئۆلگەن. توغۇچىدا ئىككى بالىنى بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بىرسىنىڭ جەسىتى سۇمقاغىدىن تېپىلغان. يەنە بىرسى تېپىلمىغان.

1955 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەردۇخۇدا قاتتىق بوران چىقىپ قىزىل يۇلتۇز دېھقانچىلىق 1 - مەيدانىنىڭ 300 نەچچە مو تېتىزى ئاپەتكە ئۇچرىغان.

1957 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى سەنجاپاردا قاتتىق بوران چىقىپ، تۆت ئېغىز ئۆينىڭ ئۆگزىسىنى ئېچىۋەتكەن. ئانتىننانى سۇندۇرۇەتكەن.

1958 - يىل 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئون سائەت توختىماي قاتتىق بوران چىقىپ، توغۇچى، قارادۆۋە، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى قاتارلىق جايلار ئومۇمىيۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىغان. جۈملىدىن توغۇچىدا ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولغان، 14 مىڭ 160 مو ئېتىز ئاپەتكە ئۇچرىغان. بوران ئېتىزلارنىڭ يۈزىنى 2 - 3 سانتىمېتر قېلىنلىقتا ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بىر قىسىم ئېتىزلارنى قۇمغا كۆمۈۋەتكەن. قۇمنىڭ ئەڭ قېلىن يېرى 22 سانتىمېتر كېلىدۇ. 1200 مو يەرنى قايتا تېرىشقا، 766 مو يەرنى تولۇقلاپ تېرىشقا توغرا كەلگەن. 54 كارىز ئاچمىسىنى كۆمۈۋەتكەن. 45 مىڭ جەڭ ئوت-سامانىنى ئۇچۇرۇپ كەتكەن. 40 تۇپ يوغان دەرەخنى ئۆرۈۋەتكەن، تۆت ئېغىلنى بۈزۈۋەتكەن، ئۇچ ئېغىز ئۆينىڭ ئۆگزىسىنى ئۇچۇرۇپ كەتكەن، سەككىز غۇلاچ سوقۇمىنى ئۆرۈۋەتكەن. 5 - ئاينىڭ 10 - 11 - كۈنلىرى يەنە بوران چىققان. بۇلۇڭتوغراقنىڭ گاداجىڭزا دېگەن يېرىدە بوران تېخىمۇ كۈچىيىپ، 19 كارىزنىڭ ئاچمىسىنى كۆمۈۋەتكەن. 5 - ئايىنىڭ 30 - كۈنى سەنجاپاردا بوران چىقىپ پولات قۇرۇلمىلىق بىر قانچە چىدىرنى ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بېنزىن قاچىلانغان باكلارنى ھەر تەرەپكە ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بورانىدا ئۇچقان تاشلار ماشىنىلارنىڭ ئەينەكلىرىنى چېقىپ، ئۇچ ئادەمنى يارىلاندۇرغان.

1961 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قاتتىق بوران چىقىپ بىرەمدىلا بوران كۈچى 40 مېتر/سېكۇنتتىن ئېشىپ كەتكەن. يەندۇك پويىز ئىستانسىسىنىڭ ئەتراپىدا تۆمۈريولنى قۇم كۆمۈۋەتكەنلىكتىن پويىز رېلىستىن چىقىپ كەتكەن. لياۋدۇك پويىز ئىستانسىسىدا رېلىس بىر مېتردىن قېلىنراق قۇم - ئاستىدا قالغان. ۋاگونلارنىڭ ئەينەكلىرىنى ئۇچقۇر تاشلار چېقىۋەتكەن. قۇم تاشلار تېگىپ پويىزنىڭ سىرتىنى پۈتۈنلەي چوشۇرۇۋەتكەن. ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىنى ئېچىۋەتكەن. 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يەتتە قۇدۇقتا ئالاھىدە قاتتىق بوران چىققان ۋە قۇم كۆچكەن. ئەڭ چوڭ بوران كۈچى 12 بالغا يەتكەن، قۇم - شېغىللار ئۇچۇپ ئاسمانىنى قاپلاپ، ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق باسقان.

1964 - يىل 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆلدە ئۇدا يەتتە كۈن شەرقىي جەنۇب بورىنى چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن تېمپېراتۇرا 40°C تىن ئېشىپ كەتكەن.

1968 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى دۆربەجىن ئەتراپىدا قاتتىق بوران چىققان. ئەڭ يۇقىرى بوران تېزلىكى 37 مېتر/سېكۇنتقا يەتكەن. پويىز ئىستانسىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزە كاھىشلىرىنىڭ تولىسىنى بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن. قۇم - شېغىللار ئىشىك - دېرىزىلەرنىڭ ئەينەكلىرىنى پۈتۈنلەي چېقىۋەتكەن.

1972 - يىل 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لوتۇچەنزە ئەتراپىدا 70 قانچە سائەت بوران چىققان.

1973 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەھەر بازىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدا قاتتىق بوران چىققان. لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ تاغ ئېغىزى ئىستانسىسىدا توختىغان پويىزنىڭ بىر نەچچە ۋاگونىنى بوران ئۆرۈۋەتكەن.

1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈندىن 11 - كۈنگىچە كۈچلۈك سوغۇق ھاۋا كىرىپ، قاتتىق بوران چىققان ھەم قېلىن قار ياغقان. تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ كەتكەن. ئەڭ زور شامال كۈچى ئون بالغا يەتكەن. ئون ئادەم ئۆلگەن. ئىككى ئادەم يارىلانغان. 7800 تۈياق چارۋا - مال ئۆلگەن. 8200 مو يەردىكى بۇغداي خاراب بولغان. 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يەنە بىر قېتىم بوران چىقىپ، ھاۋا سوۋۇپ كەتكەن. ئەمدىلا ئۇنۇپ چىققان قوغۇن مايسىلىرى ئۇشۇپ كەتكەن.

1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تاشۇبۇلىقتا قاتتىق بوران چىققان. بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى 30 مېتر/سېكۇنتقا يەتكەن. بىر قىسىم ئېتىزلارنىڭ يۈزىنى 10—15 سانتىمېتر قېلىنلىقتا ئۇچۇرۇپ كەتكەن.

§3. قار ۋە سوغۇق

چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (1773 - يىلى) 1 - ئايلاردا قۇمۇلدا 40 نەچچە كۈن قېلىن قار ياغقان.

چىيەنلۇڭنىڭ 39 - يىلى (1774 - يىلى) 5 - ئايدا قۇمۇلدا قېلىن قار ياغقان. تاغلىق جايلاردا قار تېخىمۇ قېلىن يېغىپ، نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

چىيەنلۇڭنىڭ 50 - يىلى (1785 - يىلى) قىشتا قۇمۇلدا ئادەتتىن تاشقىرى قاتتىق سوغۇق بولۇپ، نۇرغۇن چارۋا ئۆلگەن.

گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تېيانشان تېغىدا ئىككى چى قېلىنلىقتا قار ياغقان. بىر قانچە كۈندىن كېيىن قەھرىتان سوغۇق بولۇپ، يول بويى تاغ جىلغىلىرىدا 50 نەچچە تۈياق ئات، تۆگە توڭلاپ ئۆلگەن.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) قىشتا قۇمۇلدا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) تاشۇبۇلىقنىڭ شوپۇل تېغىدا ئىككى كۈن قار يېغىپ، قېلىنلىقى 1.5 مېترغا يەتكەن. نۇرغۇن چارۋا قىرىلىپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 8 - ئايلاردا تۆمۈرتى، توشۇ، نېرناسى، ئۇيغۇر قاتارلىق جايلاردا قېلىن قار يېغىپ، ئارپا زىرائەتلىرى ئۇشۇپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇدا بىر قانچە كۈن قار يېغىپ، قارنىڭ قېلىنلىقى بىر مېترغا يەتكەن. نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

1950 - يىلى قىشتا ئاجايىپ قاتتىق سوغۇق بولۇپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى نىڭ باندىت تازىلاش قوشۇنىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۇششۇپ رەخىملەنگەن، غەربىي تاغنىڭ سەكرا دېگەن يېرىدە چارۋىنىڭ ھەممىسى توڭلاپ ئۆلگەن.

1959 - يىلى قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، شاپىتۇل دەرەخلىرى ئۇششۇپ كەتكەن. ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا پىيادە كېلىۋاتقان نۇرغۇن دېھقانلار دالىدا توڭلاپ ئۆلگەن.

1962 - يىل قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، 4500 مو كۆزگى بۇغداي ئۇششۇپ نابۇت بولغان.

1964 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى غەربىي تاغدا 1.4 مېتر قېلىن قار يېغىپ، 28 مىڭ تۈياق چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

1973 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يەتتە قۇدۇقتا قار يېغىپ ئون نەچچە مو قوغۇن مايسىسى ئۇششۇپ نابۇت بولغان.

1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قۇمۇلدا بالدۇر قار يېغىپ، قىشلىق يېمەۋىلىك ئېتىزدىلا مۇزلاپ كېتىپ 20 مىليون جىڭ يېمەۋىلىك زىيانغا ئۇچرىغان. مۇشۇ يىلى قۇمۇلدا يېمەۋىلىك قىس بولۇپ، بىر كىلوسىنىڭ باھاسى ئىلگىرىكى يىللار دىكىدىن تۆت ھەسسە ئۆرلەپ كەتكەن.

1976 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە تاشۇبلىق كۆچلۈك سوغۇق دېھقىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، شۇرغانلىق قار ياغقان. 1800 تۈياقتىن ئارتۇق ئوغلاق - پاخلان توڭلاپ ئۆلگەن، ئۇچ مالچىمۇ توڭلاپ ئۆلگەن. 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى تۆزلەڭلىكتىكى راپونلارغا ئېغىر قىسىرو ئۇششۇكى تېگىپ 80% تىن ئارتۇق كۆمىقونا قىنىڭ يوپۇرمىقى ئۇششۇپ كەتكەن. تاتلىق ياڭيۇ (خۇڭشۇ) نىڭ ھەممە يوپۇرمىقى ئۇششۇپ قالغان. 80% ئۇزۇم تېلى ۋە 35% ئالما دەرىخى ئۇششۇپ نابۇت بولغان. 50% قوغۇن، 60% تاۋۇز پىلەكلىرى، 80% — 90% كۆكتات مايسىسى ئۇششۇپ خاراب بولغان.

1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تاشۇبلىقتا قار يېغىپ 360 نەچچە تۈياق ئوغلاق - پاخلان توڭلاپ ئۆلگەن.

§4. قۇرغاقچىلىق ۋە ئىسسىق شامال

مېنگۇنىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) قۇمۇلدا ئېتىبار بەرسلىدە قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، تاغ سۇيى چۆشەلمەي، ئېتىزلار قۇرۇپ، يېرىلىپ كەتكەن. مېنگۇنىڭ 33 - ، 34 - يىللىرى (1944 - ، 1945 - يىللىرى) ئۇدا قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، تاغ سۇيى ئازىيىپ كېتىپ، بۇغدايلار مايسا سۇيىنى ۋاقتىدا ئىچەلمىگەن؛ تاغ سۇيىگە قاراشلىق جايلاردا ھەتتا ئۇرۇقلۇقمۇ يېغىۋېلىنمىغان.

1952 - يىلى يازدا، قۇمۇلدا قاتتىق ئىسسىق بولۇپ، 7 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى تېمپېراتۇرا 43.9°C قا يەتكەن.

1954 - يىل 5 - ئايدا، تاغ سۈيىنىڭ كېلىشى كېچىكىپ كەتكەن. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ناھىيە بازىرىدىكى كادىرلار، ئىشچىلار ۋە ئاھالىلەرنى قىزىلئۇلغۇنغا بېرىپ، چېنىلەكتە سۇ توشۇپ بۇغداي سۇغىرىشقا سەپەرۋەر قىلغان.

1962 - يىل 6 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بويىچە 80 مىڭ مو يەردىكى بۇغداينىڭ تولىسى مايسا سۈيىنى ئىچەلمەي قۇرۇپ كەتكەن.

1964 - يىل 6 - ئايدا شەھەر رايونىدا قاتتىق ئىسسىق بولغان. 6 - ئايىنىڭ 25 - كۈنى يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 43.6°C قا يەتكەن.

1974 - يىلى يازدا قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ھاۋا قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن. 6 - ئايىنىڭ 25 - كۈنىدىن 7 - ئايىنىڭ 15 - كۈنىگىچە ئۈدا ئالتە قېتىم ئىسسىق شامال چىققان. بۇغداي باشاقلىرى قورۇلۇپ قېلىپ، مىڭ تال دانىنىڭ ئېغىرلىقى ئىلگىرىكى يىلدىكىدىن چۈشۈپ كەتكەن.

1978 - يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ، بىر قىسىم بۇلاقلار قۇرۇپ كەتكەن، بەزى كارىزلارنىڭ سۈيى ئۈزۈلۈپ قالغان. نۇرغۇن تاغلىق كەنتلەردە ئادەم ۋە چارۋىلار سۇدىن قىسىلغان. بۇغدايلار مايسا سۈيىنى ئىچەلمىگەچكە، كەڭ دائىرىدىكى مايسىلار قۇرۇپ كەتكەن. يايلاقلاردا ئوتلار سارغىيىپ كەتكەن، چىملار قۇرۇپ يېرىلىپ كەتكەن. ئۆلچەپ ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندا ھەرقايسى غوللارنىڭ سۈيى 30 — 40% ئازىيىپ كەتكەن.

§5. يەر تەۋرەش

چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 2 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 8 - كۈنى (1737 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 28 - كۈنى) تاشۇبلىق، قۇمۇل، تۇغۇچىلاردا يەر تەۋرىگەن.

چېيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 7 - ئايدا (1760 - يىلى 8 - ئايدا) قۇمۇلدا يەر تەۋرىگەن.

چېيەنلۇڭنىڭ 60 - يىلى 2 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى (1795 - يىلى 3 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى) قۇمۇلدا يەر تەۋرىگەن.

داۋگۇاڭنىڭ 22 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى (1842 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى) باردىكۆلدە يەر تەۋرەپ، قۇمۇلغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. «پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى، تاملار ئۆرۈلگەن. نۇرغۇن ئادەم يارىلانغان.»

داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى دىگەر ۋاقتى بىلەن (1846 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 3 تىن ئۆتكەندە) قۇمۇلدا يېنىك يەر تەۋرىگەن.

مىنگونىك 3 - يىلنى (1914 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يەتتىنە قۇدۇق قاتارلىق جايلاردا 7.5 بال يەر تەۋرەپ، يەر 8 - 9 دەرىجىدە يېرىلىغان. يەر تەۋرەش قۇمۇلنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن. غەربىي تاغدىكى ئەكنى غول قاتارلىق جايلاردا تاغلار يېرىلىپ، تاشلار گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن، تارانچى، دۆربەجىن، لياۋدۇڭ قاتارلىق جايلاردا ئۆيلەر سىلكىنىپ، ئادەم ۋە چارۋا مالالار خېيىم - خەتەرگە ئۇچرىغان. قۇمۇل بازىرى، قوشتېمكەن، ئاستانە، توغۇچى، يوپۇرماقبۇلاق قاتارلىق جايلاردا كونا ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، يېڭى ئۆيلەرگە دەز كەتكەن.

مىنگونىك 13 - يىلنى (1924 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا 5.5 بال يەر تەۋرىگەن.

مىنگونىك 14 - يىلنى (1925 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا 5 بال يەر تەۋرىگەن.

1955 - يىلى 8-، 9 - ئاي مەزگىللىدە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدە يەر تەۋرەپ، قۇمۇلغا تەسىر كۆرسەتكەن، ئۆيلەردىكى ئېلېكتىر چىراغلىرى بىلەن ھويلا - ئاراملاردىكى دەل - دەرەخلەر يېنىك سىلكىنگەن. ئىشىك - دېرىزىلەر جالاقلاپ كەتكەن.

ئۇچىنچى قىسىم

ئاھالە

ہمسۃ رچنچلۂ

ہالولۂ

ئۇچىنچى قىسىم ئاھالە

تارىخنا قۇمۇل ئاھالىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇرۇش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەن. تىنچلىق يىللىرىدا ئاھالە بىرقەدەر تېز كۆپەيگەن، ئۇرۇش يىللىرىدا بولسا تېز ئازىيىپ كەتكەن. تاڭ دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى بىرقەدەر تىنچ بولغان، تىبەتنباۋ يىللىرىدا ئاھالە كۆپىيىپ 10 مىڭ كىشىدىن ئاشقان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرپاننىڭ كۆپ قېتىم پاراكەندىچىلىك سەلبىي ئارقىسىدا قۇمۇل ئۇزۇن يىللار تىنچلىنالماي كەلگەن. ۋەنلى يىللىرىدىن (1573 - يىلدىن 1620 - يىللىرىغىچە) كېيىن قۇمۇلدا 400 - 500 ئائىلىلىكلا ئادەم قالغان، قۇرامىغا يەتكەن ئەر-لەردىن 300 نەچچە ئادەم قالغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىلۇڭ يىلىدىن جياچىڭ يىلىغىچە (1736 - يىلدىن 1820 - يىلغىچە) بولغان يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قۇمۇل تىنىپمۇ تىنچ ئۆتۈپ، ئاھالىسى زور دەرىجىدە كۆپىيىپ 10 مىڭدىن ئاشقان. تۇڭجى، گۇاڭشۈي يىللىرىدا (1862 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە) قۇمۇلدا ئۇرۇش، يېغىلىق ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان، ئاھالە تېز ئازىيىپ كەتكەن. ئەڭ كۆپ ئازايغاندا ئاھالە سانى 3000 دىن كۆپرەك كىشىگە چۈشۈپ قالغان. گۇاڭشۈنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە مىنگو يىللىرىدا (1911 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە)، دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە ئاھالىنىڭ ۋاقتىنچە سەرتقا چىقىپ كەتكەنلىرى ھېسابقا ئېلىنمىغاندا، ئومۇمەن ئاھالە كۆپىيىپ كەلگەن. 1949 - يىلى ئاھالە كۆپىيىپ 50 مىڭ كىشىگە يەتكەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ھەرساھە، ھەرقايسى كەسىپلەردە ئەمگەك كۈچىگە ئاھايىتى كۆپ ئېھتىياج چۈشتى. 50 - 60 - يىللاردا دۆلەت پىلانلىق تۇردە ئىچكى ئۆلكە لەردىن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنى قۇمۇلغا كېلىپ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىچكىرىدىكى بىر قىسىم ئاپەتكە ئۇچرىغان ئۆلكىلەردىكى دېھقانلار ئۆزلۈكىدىن قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغۇت نىسبىتى كۆپ يىللارغىچە ئىزچىل يۇقىرى بولۇپ كەلدى، شۇڭا قىسقىغىنە ئون نەچچە يىل ئىچىدىلا قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى، بولۇپمۇ خەنزۇلار ئاھالىسى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1983 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئاھالە 170 مىڭ كىشىگە يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 2.5 ھەسسىگە يېقىن كۆپەيگەن.

قۇمۇل ناھىيىسى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي، بۇ يەردە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى كېچىكىپرەك ئېلىپ بېرىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاساسەن، خەنزۇلار ئارىسىدا يولغا قويۇلغان. 1975 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇ-

رۇپىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى تەشكىللىك ئاساستا قانات يايدۇرۇلدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن بۇنىڭ دەسلەپكى ئۇنۇمى كۆرۈلدى. 1977-يىلى يېزىلاردا خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 1974 - يىلدىكى ‰44 تىن ‰14.86 كە چۈشتى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰9.85 كە، 1983 - يىلى ‰8.97 كە چۈشتى. پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم تۇغۇت يېشىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاياللىرىمۇ ئۇزلۇكسىدىن تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى.

I باب ئاھالە سانى ۋە ئاھالىنىڭ تارقىلىشى

§1. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى

قۇمۇلنىڭ ئاھالىسىگە دائىر خاتىرىلەرنىڭ ئەڭ بالدۇرقىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 4 - يىلى (630 - يىلى) باشلانغان. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا 1332 ئائىلە، 6788 ئادەم بولغان، كەيىنكى يىللىرىدا (713 - يىلىدىن 741 - يىلىغىچە) 1729 ئائىلە بار دەپ خاتىرىلەنگەن. تېيەنباۋ يىللىرى (742 - يىلىدىن 756 - يىلىغىچە) 2467 ئائىلە، 10 مىڭ 157 ئادەم بارىدەپ خاتىرىلەنگەن.

XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرى قۇبلايخان بىلەن خانلىق تالىشىپ 40 نەچچە يىل ئۇرۇش قىلغان، قۇمۇل خەلقى يېغىلىق تۇپەيلىدىن يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى گەنسۇ، شەنشى ۋە چاڭجياڭ، خۇەيخې ۋادىلىرىغا شۇنىڭدەك يۇنىنەن قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ، خەنزۇلار ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. جىيۇەننىڭ 24 - يىلى (1287 - يىلى) يۇەن سۇلالىسىنىڭ پېشىۋاسى بېشىبالىقتىن خەنزۇ قوشۇنىنى ۋە يېڭىدىن بويسۇنغان قىسىملاردىن 500 ئەسكەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا قاتناشتۇرغان. مىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا قۇمۇل كۆپ قېتىم تۇرپان خانلىقىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، «ئۇچ قېتىم گۈللىنىپ، ئۇچ قېتىم خاراب بولغان». قۇمۇل خەلقى كۆپ قېتىم گەنسۇنىڭ كۈيۇ ۋە خېشى ئەتراپلىرىغا قېچىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان. چېڭجۇا يىللىرى (1465 - يىلىدىن 1485 - يىلىغىچە) ئىچكىرىگە بېرىپ قالغان 200 نەچچە قۇمۇللۇق بېيجىڭغا قېچىپ بېرىپ تىلەمچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمىتى ھەربىر ئادەمگە ئالتە كۈرە گۈرۈچ، ئۇچ توپتىن رەخت بېرىپ

قۇمۇلغا قايتۇرغان. جياچىڭنىڭ 3 - يىلى (1524 - يىلى) قۇمۇلدا چوڭ ۋەيرانچىلىق يۈز بېرىپ، ئامان قالغان مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئىچكىرىگە قېچىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى ئەمەلدارلار ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، يۇقىرىسىغا 500 دادەن، تۆۋەنىگە 100 دادەندىن ئوزۇق - تۆلۈك، ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بەرگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىلـ لىرىدا تۇزۇلگەن «سۇجۇ تەزكىرىسى» دە: «قۇمۇل ۋاڭلىقىدا، تۇرپانـنىڭ بىر قانـچە قېتىم ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن 400 - 500 ئائىلە، 300 نەچچە ئەر قالدى» دەپ يېزىلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ ئاھالە سانى بىر قەدەر تۇغرا خاتىرىلەنگەن. يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) قۇمۇلدا خەنزۇ، مۇسۇلمان مىللەتلەردىن 1251 ئائىلە، 4568 ئادەم بولغان. قۇمۇل جاساقلىقىغا تەۋە ئۇيغۇرلار 8417 كىشى بولۇپ، جەمئىي 12 مىڭ 985 كىشىگە يەتكەن. چىيەنلۇڭ يىللىرىدا (1736 - يىلدىن 1795- يىلغىچە) قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى 1950 ئائىلە، 12 مىڭ 163 ئادەم، دەپ خاتىرىلەنـ گەن. چىيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) خانىنىڭ يارلىقى بىلەن قۇمۇلدىن 500 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئىلىغا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. جياچىڭ يىلـ لىرىدا (1796 - يىلدىن 1820 - يىلغىچە) قۇمۇلدا 13 مىڭ 293 ئادەم يارلىقى خاتىرىلەنگەن. تۇڭجى يىللىرىدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن، قۇمۇل ئاھالىسى بەكلا ئازىيىپ كەتكەن. گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپاننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 2000 دىن ئارتۇق قۇمۇللۇق ئۇيغۇرنى بەي يەنخۇنىڭ مەجبۇرىي ئېلىپ كەتكەنلىكى ئېنىقلانغان. گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880- يىلى) زوزۇڭتاڭ قۇمۇلغا كەلگەندە قۇمۇلدا 3000 دىن ئارتـۇقـراقلا ئادەم بولغان. گۇاڭشۈنىڭ 17 - يىلى (1891 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى 6200 نەچچە كىشىگە كۆپەيگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇمۇلدا ئۇيغۇر، خەنـزۇ، خۇيـزۇ بولۇپ، 13 مىڭ 15 ئادەم بولغان.

مىنگۇنىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى) پوچتا ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، قۇمۇلـ نىڭ ئاھالىسى كۆپمىيىپ 18 مىڭ 330 كىشىگە يەتـكەن. مىنـگـونىڭ 34 - يىـلى (1945 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى جەمئىي 28 مىڭ كىشىگە يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 6659 كـىـشى، ئۇيـغـۇرلار 18 مـىـڭ 311 كىشى، خۇيزۇلار 2455 كىشى، قازاقلار 1146 كىشى، باشقا مىللەتلەر 18 كىشى بولغان. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە سانى 10 مىڭغا، ئادەم سانى 49 مىڭ 28 گە كۆپەيگەن. بۇنىڭ ئىچـىدە بازار ئاھالىسى 1943 ئائىلە، 9453 كىشى؛ يېزا ئاھالىسى 8092 ئائىلە، 39 مىڭ 575 كىشى بولغان. ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە: ئۇيغۇرلار 28 مىڭ 144 كـىـشى، خەنـ زۇلار 14 مىڭ 274 كىشى، خۇيزۇلار 3183 كىشى، قازاقلار 3397 كىشى، باشقا مىللەتلەر 30 كىشى بولغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىنىڭ ئاھالىسى ناھايىتى تېز كۆپەيدى، 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 35 ئائىلە، 49 مىڭ 28 كىشى بولغان بولسا،

1976 - يىلىغا كەلگەندە (قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى) ئائىلەسانى 50 مىڭ 918 گە يېتىپ، 407.4% كۆپەيگەن، ئادەم سانى 242 مىڭ 585 كە يېتىپ، 394.79% كۆپەيگەن.

18 يىللىق نوپۇس، مىللەت ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 3 - 1

يىللار	ئائىلە، نوپۇس سانى				مىللە تەركىب						ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە يېزا ئاھالىسى نوپۇس گەملىك
	ئائىلە	نوپۇس	ئەر	ئايال	تۇڭغۇر	ئۇيغۇر	قازاق	خۇيزۇ	باشقىلار		
1949	10035	49028	25922	23106	28144	14274	3397	3183	30		39575
1951	10005	48833	25438	23395	28254	13809	3414	3321	35		39645
1953	10368	55103	30245	24858	29759	18342	3411	3556	35		41855
1955	10496	56798	29583	27215	31040	19115	3179	3492	98		42640
1957	12379	66857	35689	31168	32746	27127	3171	3779	34		44812
1959	35588	141069	84659	56410	35618	96666	3508	5111	166		49426
1961	34778	135035	77318	57717	35551	90210	3023	6122	129		56955
1963	29405	125496	68470	57026	37633	78718	3565	5482	98		70300
1965	31655	151766	81831	69935	40378	101490	3615	5974	309		62102
1967	36115	168583	90997	77586	42309	115849	3951	6181	293		88107
1969	42026	194269	103337	90932	47690	134288	4897	7099	295		105083
1971	42075	198887	104423	94464	49103	136487	5437	7574	286		104447
1973	41164	197626	101845	95781	53118	132215	4954	7113	226		72052
1975	48480	235052	121165	113887	57949	162210	5291	9112	490		132626
1977	34458	154524	79457	75067	52411	91250	5471	5217	175		119029
1979	37244	164420	84833	79587	54869	97792	6381	5214	164		119951
1981	36020	163892	84357	79535	55627	96541	6378	5123	223		117278
1983	44426	169648	87557	82091	57702	99351	6746	5119	730		115512

1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلدى. قۇمۇل بازىرىنىڭ ئاھالىسى ۋە بىر قىسىم يېزا ئاھالىسى شەھەرگە قاراشلىق قىلىپ ئايرىلدى. ناھىيىگە قاراشلىق رايونلاردا 34 مىڭ 458 ئائىلە، 154 مىڭ 524 ئادەم قالدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىگە قاراشلىق رايونلاردىكى ئومۇمىي ئائىلە 44 مىڭ 426 گە، ئومۇمىي ئادەم سانى 169 مىڭ 648 گە يەتتى. 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا، ئائىلە سانى 342.7%، ئومۇمىي ئادەم 246% كۆپەيگەن.

§2. ئاھالىنىڭ تارقىلىشى

1. ئاھالىنىڭ زىچلىقى

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە بىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسساب بىلەن ئاران 0.58 ئادەم توغرا كېلەتتى. 1976 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەر بىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە 2.85 ئادەم توغرا كەلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسساب بىلەن ئىككى ئادەم توغرا كەلدى. ئەگەر، چۆل - جەزىرە، تاغلارنى چىقىرىۋېتىپ، بوستانلىق كۆلەمى بويىچىلا ھېسابلىساق (بوستانلىقنىڭ كۆلىمى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 20 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ)، 1949 - يىلى ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسساب بىلەن 2.88 دىن ئادەم توغرا كېلەتتى. 1976 - يىلى ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسساب بىلەن 14.27 دىن ئادەم توغرا كەلدى. 1983 - يىلى ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە 9.98 ئادەم توغرا كەلدى (قۇمۇل بازىرىنىڭ ئاھالىسى 1977 - يىلى ناھىيىدىن چىقىرىۋېتىلگەنلىكتىن ئاھالىنىڭ زىچلىقى تۆۋەنلەپ كەتكەن).

2. شەھەر - بازار ئاھالىسى

1949 - يىلى قۇمۇل بازىرىدا ئاران 1943 ئائىلە، 9453 ئادەم بار ئىدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغاندا شەھەر - بازار ئاھالىسى كۆپەيىپ، 12 مىڭ 401 ئائىلە، 67 مىڭ 899 كىشىگە يەتتى. ئائىلە سانى 1949 - يىلدىكىدىن 538.24%، ئادەم سانى 618.28% كۆپەيدى. 1977 - يىلدىن كېيىن شەھەر - بازار ئاھالىسى قۇمۇل شەھىرىگە ئايرىپ بېرىلدى.

3. كان رايونىنىڭ ئاھالىسى

ناھىيە تەۋەلىكىدىكى تارانچى كۆمۈر كانى، يامانسۇ تۆمۈر كانى، يەتتەقۇدۇق تۈزچىلىق باش زاۋۇتى ۋە قوۋۇق ئېغىزى ئاھالىلەر كان رايونى ئاھالىسىگە تەۋە بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 11 مىڭ 561 ئائىلە، 46 مىڭ 123 كىشى بولغان. ئۇلار پۈتۈن ناھىيە ئائىلە سانىنىڭ 26.02 پىرسەنتىنى ۋە ئادەم سانىنىڭ 27.19 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە تارانچى كان رايونىدا 1964 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 1711 ئائىلە، 9002 ئادەم بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 8142 ئائىلە، 30 مىڭ 705 ئادەمگە يېتىپ، 1964 - يىلدىكىدىن ئائىلە سانى 375.9%، ئادەم 241.1% كۆپەيگەن. قوۋۇق ئېغىزىدا 1964 - يىلى 855 ئائىلە، 4209 ئادەم بار بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 1293 ئائىلە،

6296 كىشىگە يېتىپ، 1964 - يىلدىكىدىن ئائىلە 51.2%، ئادەم سانى 49.6% كۆپەيگەن. يامانسۇ كاندا 1973 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 596 ئائىلە، 3113 ئادەم بار بولۇپ، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 933 ئائىلە، 4096 كىشىگە يېتىپ، 1973 - يىلدىكىدىن ئائىلە 56.5%، نوپۇس 31.6% ئاشقان. يەتتەقۇدۇق تۇزچەلىق باش زاۋۇتىدا 1978 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 5998 ئادەم بار ئىدى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 5026 گە چۈشۈپ، 1978 - يىلدىكىدىن 16.2% ئازىيىپ كەتكەن.

4. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىنىڭ ئاھالىسى

1964 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىدا جەمئىي 5290 ئائىلە، 23 مىڭ 126 ئادەم بار ئىدى. ئۇ پۈتۈن ناھىيىدىكى ئائىلىنىڭ 18.42 پىرسەنتىنى، نوپۇسنىڭ 17.32 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىدا جەمئىي ئائىلە 8955 كە، نوپۇس 39 مىڭ 561 كىشىگە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئائىلە سانىنىڭ 20.16 پىرسەنتىنى، ئادەم سانىنىڭ 23.32 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان بولدى ھەم 1964 - يىلدىكىدىن ئائىلە 69.3%، ئادەم 71.1% كۆپەيدى.

5. گۈڭشىلارنىڭ ئاھالىسى

1964 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندە، ناھىيە بويىچە 12 گۈڭشې (فېرما) دا 46 مىڭ 767 ئادەم بار ئىدى. 1982 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندە گۈڭشىلارنىڭ ئاھالىسى كۆپەيىپ 83 مىڭ 864 كىشىگە يەتكەن. 1964 - يىلدىكىدىن 79.32% كۆپەيگەن.

II باب ئاھالە قۇرۇلمىسى

§1. مىللەتلەر

ناھىيە تەۋەسىدە ئۇيغۇرلار 1949 - يىلدىكى 28 مىڭ 144 كىشىدىن كۆپەيىپ 1983 - يىلى 57 مىڭ 702 كىشىگە يېتىپ، 105% كۆپەيگەن. خەنزۇلار 1949 - يىلدىكى 14 مىڭ 274 كىشىدىن كۆپەيىپ 1983 - يىلى 99 مىڭ 351 كىشىگە يېتىپ، 596% كۆپەيگەن. قازاقلار 1949 - يىلدىكى 3397 كىشىدىن 1983 - يىلى 6746 كىشىگە يېتىپ 98.6% كۆپەيگەن. خۇيزۇلار 1949 - يىلدىكى 3183

كىشىدىن كۆپىيىپ 1983 - يىلى 5119 كىشىگە يېتىپ، 60.8% كۆپەيگەن. باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 1949 - يىلدىكى 30 كىشىدىن 1983 - يىلى 730 كىشىگە يېتىپ، 23 ھەسسە كۆپەيگەن.

1964 - ۋە 1982 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاھالە ئىچىدە مىللەت قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە: ئۇيغۇرلار 1964 - يىلى 27 مىڭ 580 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 43 مىڭ 193 كىشىگە يېتىپ، 56.6% كۆپەيگەن. خەنزۇلار 1964 - يىلى 14 مىڭ 517 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 31 مىڭ 979 كىشىگە يېتىپ، 120.3% كۆپەيگەن. قازاقلار 1964 - يىلى 2763 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 5283 كىشىگە يېتىپ، 91.2% كۆپەيگەن. خۇيزۇلار 1964 - يىلى 1884 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 3319 كىشىگە يېتىپ، 76.2% كۆپەيگەن. باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 1964 - يىلى 23 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 89 كىشىگە يېتىپ 287% كۆپەيگەن.

§2. ياش ۋە جىنس

1. ياش قۇرۇلمىسى

1982 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىغا ئاساسلانغاندا، ئوقۇش يېشىغا يەتمىگەن (يەتتە ياشقا توشمىغان) بالىلار 26 مىڭ 528 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 15.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلار (يەتتە ياشتىن 12 ياشقىچە) 32 مىڭ 446 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 19.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. زاپاس ئەمگەك كۈچلىرى (13 ياشتىن 15 ياشقىچە) 14 مىڭ 287 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 8.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئەمگەك يېشىدىكىلەر (16 ياشتىن 60 ياشقىچە) 87 مىڭ 368 كىشى بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 52.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. 60 ياشتىن چوڭ ياشلىق كىشىلەر 6921 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 4.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

60 ياشتىن يۇقىرى كىشىلەر ئارىسىدا 61 ياشتىن 69 ياشقىچە بولغانلىرى 4245 كىشى، 70 ياشتىن 79 ياشقىچە بولغانلىرى 2148 كىشى، 80 ياشتىن 89 ياشقىچە بولغانلىرى 493 كىشى، 90 ياشتىن 99 ياشقىچە بولغانلىرى 30 كىشى، 100 ياشتىن 109 ياشقىچە بولغانلىرى بەش كىشى.

2. جىنس قۇرۇلمىسى

1949 - يىلى ئەرلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 52.87 پىرسەنتىنى، ئاياللار 47.13 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. جىنس سېلىشتۇرمىسى (ئايال = 100) 112.18 دىن

توغرا كەلەتتى. 1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدا ناھىيە بويىچە ئەرلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 51.34 پىرسەنتىنى، ئايالالار 48.66 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. جىنس سېلىشتۇرمىسى (ئايال = 100) 105.5 بولغان.

§3. مەدەنىيەت سەۋىيىسى

1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ئالتە ياشلىق ۋە ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلار جەمئىي 146 مىڭ 183 كىشى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 357 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 0.24 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەن ياكى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقانلار 64 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى ئاھالىنىڭ 0.04 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 12 مىڭ 600 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 8.62 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 34 مىڭ 577 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 23.65 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 61 مىڭ 324 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 41.95 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلار 37 مىڭ 261 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 25.49 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

§4. كەسىپ قۇرۇلمىسى

1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيە ئاھالىسىنىڭ ئىچىدە ھەر قايسى ساھەلەردە ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپتىكى خادىملار جەمئىي 74 مىڭ 269 كىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 41 مىڭ 391 كىشى، ئايالالار 32 مىڭ 878 كىشى، كەسىپتىكى خادىملار تارمىقىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 51 مىڭ 803 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 27 مىڭ 848 كىشى، ئايالالار 23 مىڭ 955 كىشى) بولۇپ، بۇ كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 69.75 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. كان چىلىق ۋە ياغاچ كېسىش، توشۇش كەسىپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 14 مىڭ 541 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 9422 كىشى، ئايالالار 5119 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 19.58 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئېلېكتر كوچىلىق، ئىشلەپچىقىرىش ۋە توك تەمىنلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 68 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 53 كىشى، ئايالالار 15 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى

ئاھالىنىڭ ياش ئەھۋالى

(1982 - يىلى 7 - ئاي) جەدۋەل 3 - 2

ياش ئايرىمىسى	نوپۇس سانى			ئومۇمىي ئاھالىدىن ئىگەللىگەن جەمئىي%			جىنس نىسبىتى ئايال = 100
	جەمئىي	ئەر	ئايال	جەمئىي	ئەر	ئايال	
جەمئىي	167·550	86،017	81،533	100	51.34	48.66	105.5
ياش 4—0	16981	8745	8236	10.13	5.22	4.92	106.18
ياش 9—5	26446	13509	12937	15.78	8.06	7.72	104.42
" 14—10	25545	13084	12461	15.25	7.81	7.44	105.00
" 19—15	20701	10486	10215	12.36	6.26	6.1	102.65
" 24—20	11488	5899	5589	6.86	3.52	3.34	105.55
" 29—25	11803	5621	6182	7.04	3.35	3.69	90.93
" 34—30	10380	4739	5641	6.20	2.83	3.37	84·01
" 39—35	10322	4995	5327	6.16	2.98	3.18	93.77
" 44—40	10177	5651	4526	6.07	3.37	2.70	124.86
" 49—45	7299	4107	3192	4.36	2.45	1.91	128.67
" 54—50	5040	2844	2196	3.01	1.70	1.31	129.51
" 59—55	3705	2162	1543	2.21	1·29	0.92	140·12
" 64—60	2797	1583	1214	1.67	0.94	0.72	130·40
" 69—65	2189	1174	1015	1.31	0.70	0.61	115·67
" 74—70	1352	726	626	0.80	0.43	0.37	115·97
" 79—75	796	395	401	0.48	0.24	0.24	98·5
" 84—80	376	201	175	0.22	0.12	0.10	114·86
" 89—85	117	72	45	0.07	0.04	0.03	160·00
" 94—90	18	14	4	0.01	0.01		350·00
" 99—95	12	9	3	0.01	00.1		300·00
"104—100	3	1	2				50·00
"109—105	2		2				

خادىملارنىڭ 0·09 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 2747 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 1213 كىشى، ئاياللار 1534 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 3.07 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. بىناكارلىق قۇرۇلۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1591 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 683 كىشى، ئاياللار 908 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 2.14 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. سودا كەسپى ۋە يېمەكلىك مۇلازىمەتى كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 885 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 436 كىشى، ئاياللار 449 كىشى) بولۇپ،

1964 - ، 1982 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى ناھىيىمىگە قاراشلىق نوپۇسنى سېلىشتۇرۇش جەدۋىلى

جەدۋەل: 3 - 3

ئورۇن نامى	يىل	ئاھالە ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە					ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %	
			خەنزۇ	ئۇيغۇر	خۇيزۇ	قازاق	باشقىلار	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
شەھەر ئىچى كۆشى	1982	4787	223	4449	65			5·7	95·3
	1964	3468	147	3297	24			4·7	95·8
راھەتباغ كۆشى	1982	8304	554	7617	93	40		6·7	93·3
	1964	3128	77	3020	31			2·5	97·5
بوغاز كۆشى	1982	3279	2448	761	60	5	5	74·7	25·3
	1964	3006	569	2393	27	17		18·9	81·1
ئاستانە كۆشى	1982	10871	5077	4706	1077	4	7	46·7	53·3
	1964	5688	1783	3348	545	8	4	31·3	68·7
قارا دۆۋە كۆشى	1982	9916	1916	7944	56			19·3	80·7
	1964	5384	613	4733	38			11·4	88·6
پالۋانتۇر كۆشى	1982	14112	6967	6043	1098	1	4	49·4	50·6
	1964	8637	3983	3974	678		1	46·1	53·9
بۇلۇڭتوغراق كۆشى	1982	6802	5907	178	656		61	86·8	13·2
	1964	3346	2763	211	355		17	82·6	17·4
ئاشۇبلاق كۆشى	1982	11190	6926	2772	51	1432	9	61·9	38·1
	1964	6558	4050	1660	42	806		61·8	38·2
غەربىي تاغ كۆشى	1982	5074	275	2029	61	2708	1	5·4	94·6
	1964	2859	98	1202	64	1495		3·4	96·6
قىيانشان كۆشى	1982	7513	519	6574	62	358		6·9	93·1
	1964	4276	310	3676	79	211		7·2	92·8
يەتتە قۇدۇق كۆشى	1982	373	371	13	1		1	99·5	0·5
	1964	121	106				2	87·6	12·4
قويلۇق فېرمىسى	1982	930	138	61	4	727		14·8	85·2
	1964	296	18	53		225		6·1	93·9
باشقىلار	1982	762	658	59	36	9		86·4	13·6
جەمئىي	1982	83863	31979	43193	3319	5283	89	38·13	61·87
	1964	46767	14517	27580	1884	2763	23	31·04	68·96

كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 1.19 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. ماتارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1369 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 826 كىشى، ئاياللار 543 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 1.84 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. دۆلەت ئورگىنى، پارتىيە ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ خىزمەتچىلىرى 541 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 421 كىشى، ئاياللار 120 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.73 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. پۇل مۇئامىلە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 131 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 101 كىشى، ئاياللار 30 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.18 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. سەھىيە، تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 160 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 88 كىشى، ئاياللار 72 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.22 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. باشقا كەسىپ بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار 433 كىشى بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.58 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان.

III باب پىلانلىق تۇغۇت

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ئاساسەن خەنزۇلار ئىچىدە يولغا قويۇلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «كېچىكىپ توي قىلىش، شالاڭ تۇغۇش، ئاز تۇغۇش» پرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاپپاراتلار مۇكەممەل، تەدبىرلەر كۆچلۈك بولمىغانلىقتىن، ناھىيە بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى ئىزچىل تۆردە يۇقىرى بولۇپ كەلدى. 1974 - يىلى يېزىلاردىكى خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰44 بولغان.

1975 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. كېيىنكى يىلى گۇڭشې (مەيدان) لاردىمۇ پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلغان. دەسلەپ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىكى بولغان ھالدا، پىلانلىق يولغا قويۇلغانلىقتىن، ئۇچ يىلدىن كېيىن بۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغان. 1978 - يىلى يېزىلاردىكى خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰14.86 كە چۈشكەن.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئۇمۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گووۋۇيۈەن نوپۇس مەسلىسى ۋە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدە نەزەرىيىدىن تارتىپ ئەمەلىيەتكىچە قالايمىقانچىلىقنى تۈزەپ، پىلانلىق تۇغۇت فاكتورى، سىياسەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈردى. پارتىيىنىڭ 12 - قۇرۇلتىيى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى ئاساسلىق دۆلەت سىياستى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈردى. ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى. 1979 - يىلى ناھىيە بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يىغىنى چاقىرىلىپ، مەركىزىي كومىتېت

تەبەن بىلەن ئاپتونوم رايوننىڭ ئالاقىدار ھۆججەتلىرى يەتكۈزۈلىدى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت قانۇنى» (يەكسەر ئېلىش نۇسخىسى) مۇزاكىرە قىلىندى. يېغىندا 1980 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىنى 10‰ دىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈش، بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا پەرزەنتلىك بولۇش تەلىپى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم يەنە «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش توغرىسىدا بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرىغا، كومموئىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرىغا يازغان ئوچۇق خېتى» نى تارقىتىپ، ناھىيىدىكى بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى، كومموئىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرى ۋە كادىرلاردىن ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا پەرزەنتلىك بولۇشنىڭ ئەمۇنچىسى بولۇشنى تەلەپ قىلدى.

1981 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى يەنىمۇ تەكشىلەپ، ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى تولۇقلاندى. كەسپىي كادىردىن بەش كىشى سەپلەپ بېرىلدى. گۇڭشې (مەيدان) لاردا بىر نەپەر پىلانلىق تۇغۇت كەسپىي كادىرى قويۇلدى. دادۇيلەردىمۇ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى قوشۇمچە تۇتىدىغان دۇيجاڭلار بەلگىلەندى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت گۇڭشې، دۇي كادىرلىرىنىڭ «ئىككى ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلىكتە تۇتۇشى» نى تەلەپ قىلدى. ئەزالارغا تەكرار تەشۋىق، تەربىيە ۋە ئىنچىكە ئىدىيىۋى، سىياسىي تەربىيە ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، بارغانسېرى نۇرغۇن كىشىلەر پىلانلىق تۇغۇتنىڭ شەخسكە، ئائىلىگە، كوللېكتىپقا ۋە دۆلەتكە ناھايىتى زور ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. نۇرغۇن تۇغۇت يېشىدىكى ئەر - خوتۇنلار تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. شۇ يىلى 5 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاپتونوم رايوننىڭ «پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا ۋاقتىلىق بەلگىلىمە» سىنى تۆۋەنگە تارقاتتى. 12 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەنە «پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا تولۇقلىما بەلگىلىمە» نى تارقىتىپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئويغۇن كېلىدىغان تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1981 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 9.85‰ گە چۈشۈپ، ئۆلچەمگە يەتتى. كېچىكىپ توي قىلىش، تۇغۇت چەكلەش ۋە پىلانلىق تۇغۇت نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىنى تەدرىجىي تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، ئىدىيىۋى تەربىيىنى ياخشى ئىشلىگەنىڭ سىرتىدا، چوڭ ھۆددىگەرچىلىكنى يولغا قويغان گۇڭشې - دۇيلەردە «ئۇچىنى ھۆددىگە ئېلىش» تۈزۈمى (گۇڭشې دادۇينى ھۆددىگە ئېلىش، دادۇي ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنى ھۆددىگە ئېلىش، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى كۆرسەتكۈچىنى ھۆددىگە ئېلىش)، «ئىككى ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلىكتە تۇتۇش» يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىلەن ئەزالار «ئىشلەپچىقىرىش توختامنامىسى» ئىمزالاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، «تۇغۇت چەكلەش

لەشكە كاپالەتلىك قىلىش توختامنامىسى» نىمۇ ئىمزالىدى. ئوغۇل - قىزلار نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى ئالغان چاغدا «پىلانلىق تۇغۇت توختامنامىسى» نىمۇ ئىمزالىدى. شۇنداق قىلىپ، تۇغۇتنىمۇ پىلان، كۆرسەتكۈچ بولۇپ، پىلان سىرتىدا تۇغۇش قاتتىق چەكلەندى.

1983 - يىلى يېڭى يىلدىن باھار بايرىمىغچە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى، گوۋۇيۈەن پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ «دۆلىتىمىز-نىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش تەشۋىقاتىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىڭ ئاساسەن، ناھىيە بويىچە بىر ئاي «پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1983 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، ناھىيە بو-يىچە يېزىلاردا تۆت خىل ئوپېراتسىيە (بوغۇش ئوپېراتسىيىسى، ھالقا سېلىش، سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش، سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش تۇغدۇرۇش) نى ئاساس قىلغان «ئوپېراتسىيە ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە جەمئىي 976 ئايال تۇغۇت ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان، 572 نەپەر ھامىلدار ئايال سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ھامىلىنى چۈشۈرۈۋەتكەن، 200 نەپەر ھامىلدار ئايال ئوتتۇرا مەزگىللىدە سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلغان، 221 نەپەر تۇغۇت يېشىدىكى ئايال ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ھالقىسى سالدۇرغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰8.97 كە چۈشكەن.

1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 - 4

يىل	ناھىيىدىكى خەنزۇ ئاھالىسى	تۇغۇلغىنى					تۆلكىنى		تەبىئىي كۆپەيگىنى		پىلان ئىچىدىكى تۇغۇت		يالغۇز پەرزەنت		
		سانى	بىر بالا	ئىككى بالا	كۆپ بالا	نىسبەتى ‰	سانى	تۆلۈش نىسبەتى ‰	سانى	نىسبەتى ‰	سانى	%	بىر بالىلىق ئائىلە	گۇۋاھنامە ئالغانى	گۇۋاھنامە ئېلىش %
1977	46682	1199	198	235	766	25·68	173	3·70	1026	21·98	433	36·11			
1978	33311	613	114	94	405	18·40	118	3·54	495	14·86	208	33·93			
1979	32765	641	152	130	359	19·56	94	2·87	547	16·69	282	43·99	304	12	3·95
1980	32190	621	175	116	330	19·29	88	2·73	533	16·56	285	45·89	321	45	14·02
1981	32590	429	188	148	93	13·16	108	3·31	321	9·85	302	70·40	514	43	8·37
1982	31755	433	196	172	65	13·64	106	3·34	327	10·30	353	81·52	558	83	14·87
1983	31868	362	187	141	34	11·36	76	2·38	286	8·97	327	90·33	530	152	28·68

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ كېچىكىپ توي قىلىش ۋە تۇغۇت چەكلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 - 5

يىل	كېچىكىپ توي قىلىش ئەھۋالى			تۇغۇت چەكلەش تەدبىرىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئەھۋالى			
	تۇنجى توي قىلغانلار	كېچىكىپ توي قىلغانلار	كېچىكىپ توي قىلىش نىسبىتى %	نىكاھلانغان تۇغۇت يېشىدىكى ئايال	تەدبىر كۆرۈشكە تېگىشلىك ئادەم	تەدبىر كۆرگەن ئادەم	تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى %
1977	145	105	72·41	8779	8015	4025	50·24
1978	160	130	81·25	5155	3495	1967	56·28
1979	183	170	92·90	4975	4155	2797	67·32
1980	178	100	56·18	4238	4036	2629	65·14
1981	196	151	77·04	4667	4426	3510	79·30
1982	217	200	92·17	4764	4563	3781	82·86
1983	279	125	44·80	4954	4751	4272	89·92

ئىزاھات: كېچىكىپ توي قىلىش دېگىنىمىزدە ئەرلەر 25 ياشتىن، ئاياللار 23 ياشتىن كېيىن توي قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تۆتىنچى قسىم

پىزا ئىگىلىكى

مسعود چشتی

رحمان بابا

تۆتىنچى قىسىم يېزا ئىگىلىكى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخى ئۇزۇن. يەتتە قۇدۇق، تارانچى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن 7000-8000 يىللار ئىلگىرى ئىنسانلار بۇ يەردە ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، 4000-5000 يىل ئىلگىرى تېرىقچىلىق ئىشلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قۇمۇلنىڭ يېزا ئىگىلىكى مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولغان. شۇچاغدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلغان.

قۇمۇلنىڭ دېھقانچىلىقى خېلى تەرەققىي قىلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇڭپىڭنىڭ 16-يىلى (مىلادى 73-يىلى) خەن مىڭدى شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەردە ئېۋىرغول تۇتۇقبېگى تەسىس قىلىپ، بوز يەر ئاچقان. يۇڭجيەننىڭ 16-يىلى (مىلادى 131-يىلى) خەن شۇندى بوز يەر ئېچىش كۆلىمىنى يەنىمۇ كېڭەيتكەن ھەمدە ئېۋىرغول ئەمىر لەشكەر تەسىس قىلىپ، مەخسۇس بوز يەر ئېچىشقا مەسئۇل قىلغان. سۈي سۇلالىسى دايېنىڭ 6-يىلى (610-يىلى) بۈگۈنكى تاشۋېلىقتا رۇيۈەن بازىرى تەسىس قىلىنىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇلۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش خېلى تېز تەرەققىي قىلغان. «بېشبالىق، ئېۋىرغولدا ئاشلىق-پۇرچاق زىرائەتلىرى بىپايان يەرلەردە ئۆستۈرۈلىدۇ». قېزىۋېلىنغان «ئېۋىرغول ئەسكىرى ئاشلىق تاپشۇرۇش خاتىرىسى» گە قارىغاندا، ئېۋىرغول ئەسكەرلىرى لەشكەر ئامبىرىغا ۋە ھۆكۈمەت ئامبىرىغا بىر قېتىمدىلا 3800 دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق تاپشۇرغان. بۇ ئاشلىق ئىچىدە بۇغداي، پۇرچاق، شال، تېرىق قاتارلىقلار بولغان، يۈەن سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بەزىدە توختاپ قېلىپ، بەزىدە داۋاملىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇللۇقلار دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىگىلەپ بولغان، تېرىق، كۆك پۇرچاق، بۇغداي، ئارپا قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئەسكەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن گۇناھكارلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، پۇقرالار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كېڭەيدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسى تالناچىن (ھازىرقى تاشۋېلىق) دىن ساباشكۆلى (ھازىرقى پالۋانتۇر) ۋە نيۇماۋخۇ (ھازىرقى تىيانشاننىڭ گۇڭشاڭ كەنتى) غىچە كېڭەيدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، داۋگۇاڭ يىللىرى (1821-يىلدىن 1850-يىلغىچە) يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدىغان ئەسكەر ۋە گۇناھكاردىن 448 كىشى بولۇپ، 11 مىڭ 300 مو يەر تېرىپ، ھەر يىلى 7600 دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق ئالغان. تۇڭجىنىڭ 13-يىلى (مىلادى 1874-يىلى) زوزۇڭتاڭ گۇاڭدۇڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ياساۋۇل بېگى جاڭ ياۋنى 14 يىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر-

نىباشلاپ قۇمۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئۇلار 20 مىڭ موغا يېقىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، گۇاڭشۇنىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1905 - يىلى قۇمۇلدا جەمئىي 22 مىڭ 644 مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ئاساسلىقى بۇغداي، ئارپا، كۆك پۇرچاق، چۆچۈگۈن قوناق، زىغىر قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلغان. مىسىنگو دەۋرىدە قۇمۇلدا يېغىلىق كۆپ بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور تەسىرگە ئۇچرىغان. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 140 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، 119مىڭ 400 مو يەر تېرىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تېرىلغان يەرگۆلىمى 99مىڭ 600مو بولۇپ، ھەر يىلى 14 مىليون جىڭ ئاشلىق ئىلىنغان، ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 144 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ ياغلىقدان تېرىلغۇ كۆلىمى 13مىڭ 800مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 344مىڭ جىڭ بولۇپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 97 جىڭدىن توغرا كەلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 232 مىڭ 800 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمى 197 مىڭ 900 موغا، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 76 مىليون 809 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 388 جىڭدىن توغرا كەلدى؛ سانائەتكە خام ئەشيا قىلىنىدىغان زىرائەتلەر كۆلىمى 19مىڭ 700 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ياغلىقدان زىرائىتى كۆلىمى 19مىڭ 200 موغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 388مىڭ جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 229 جىڭدىن توغرا كەلدى؛ باشقا زىرائەتلەر تېرىلغان يەر كۆلىمى 15مىڭ 200 موغا يەتتى. 1949 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 94% كېڭەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق كۆلىمى 99%، ياغلىقدان كۆلىمى 39% كېڭەيدى؛ ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4.3 ھەسسە، ياغلىقداننىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 2.3 ھەسسە؛ ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 1.7 ھەسسە، ياغلىقداننىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 1.4 ھەسسە ئاشتى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىدا كالا، قوي، ئات ئاساس قىلىنىدۇ. خەن ۋېنىدىنىڭ 4 - يىلى (مىلاددىن بۇرۇنقى 176 - يىلى) دىن ئىلگىرى كۆچمە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇسۇن قەبىلىسى قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشقان. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە يېزىلىشىچە «ئۇسۇنلارنىڭ ئېتى كۆپ، بايلىرىنىڭ 4000 - 5000 دىن ئېتى بار». ئۇسۇنلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، قۇمۇلنى ھونلار ئىگىلىۋالدى. «خەلقى چارۋىغا ئەگىشىپ، سۇ، ئوت - چۆپ بار يەرلەرگە كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدۇ، ئات - ئېشەكلىرى بار، تۆگىسى كۆپ». كېيىنرەك جۇرجانلار، تۈرك، تۇبۇت قاتارلىق مىللەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇمۇلغا ماكانلاشتى، ئۇلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىقتىمۇ يېڭى تەرەققىياتلار بولدى. يەرلىك ئاھالىنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل-

لىنىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرمۇ «قوي ۋە ئاتلارنى باقـ قان». سۇئ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې «ئىدىقۇتتىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە قۇمۇلدا «قوي بارئىكەن، قويلار قويرۇقىنىڭ چوڭلۇقىدىن ماڭالماي قالىدىكەن... گۆشى ئېيىقنىڭكىدەك ئاق ھەم مەززىلىك ئىكەن» دەپ يازغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇي ھايۋانلىرى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئاساسىي بايلىقى بولۇپ قالغان. ئىتالىيەلىك ساياھەتچى ماركو پولو قۇمۇل، تۇرپانلاردىن ئۆتكەچە تۆگە، كالا، قوي، ئۆچكە ۋە ئات قاتارلىق ئۇي ھايۋانلىرىنى كۆرگەن، ئاھالىنىڭ قىشتا تۇزلەڭگە كۆچۈپ كېلىپ، يازدا تاغلارغا كۆچۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلگەن.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ چارۋىچىلىقى خېلى تەرەققىي قىلغان. يۇڭلىنىڭ 1ـ يىلى (1403 ـ يىلى) ئەتىگ تېمۇر ئەلچى ئەۋەتىپ 190 ئاتنى تارتۇق قىلغان، 4740 ئاتنى ساتقان. يۇڭلىنىڭ 17 ـيىلى (مىلادى 1419 يىلى) قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن 250 كىشى 3546 ئاتنى تارتۇق قىلغان. يۇڭلىـ نىڭ 21 ـ يىلى (مىلادى 1423 ـ يىلى) قۇمۇلدىكى «سادىق ۋاڭ» تۆرى تېمۇر ئۆز ئەلچىسى ئۆمەر غوجا قاتارلىق 90 كىشىنى ئەۋەتىپ، بىر قېتىمدا 1000 ئات، 336 تۆگە تارتۇق قىلغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تېرىقچىلىق قىلىش ۋە چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، چىڭ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا ئىككى قېتىم چارۋىچىلىق مەيدانى قۇرغان. يۇڭجېڭنىڭ 13 ـ يىلى (1735 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا مال بېقىش ئۈچۈن 2000 ئەسكەر ئاجراتقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگونىڭ باشلىرىغچە قۇمۇلدىكى چوڭ ـ كىچىك چارۋا قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ قولىغا يىغىلىپ، كالا، ئات، قوي، تۆگە تەخمىنەن 170 مىڭغا يەتكەن. كېيىن يېغـ لىنغار تۈپەيلىدىن 1949 ـ يىلغىچە قۇمۇلدىكى چارۋا 130 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن چارۋىچىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغچە ناھىيىدىكى ھەرخىل چارۋا 349مىڭ 300گە يېتىپ، 1949 ـ يىلىدىكـ دىن 1.7 ھەسسە كۆپەيدى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئورمان بايلىقى بىرقەدەر مول، لېكىن كۆپچىلىكىگە ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. 1981 ـ يىلىدىكى ئومۇمىيۈزـ لۈك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، جەمئىي ئورمان مەيدانى 3 مىليون 135مىڭ موغا، ئومۇـ مىي ياغاچ مىقدارى 3 مىليون 886 مىڭ كۇب مېترغا يەتكەن. ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 2.55%، قۇمۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان بوران، قۇم، قۇرغاقچىلىق بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلگەچكە، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى مېھرىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە ماھىر. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. بىرنەچچە ئون يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1983 ـ يىلى سۈنئىي ئورمان كۆلىمى 26مىڭ موغا يەتتى.

1983 - يىلى بۇ ناھىيىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 36 مىليون 616 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 29 مىليون 106 مىڭ يۈەن بولۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 79.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە دېھقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 18 مىليون 482 مىڭ يۈەن بولۇپ، 63.5% نى، چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 439 مىڭ يۈەن بولۇپ، 22.1% نى ئورمانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 683 مىڭ يۈەن بولۇپ، 2.4% نى، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 488 مىڭ يۈەن بولۇپ، 12% نى ئىگىلىدى؛ بېلىقچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، 14 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 220 يۈەن بولۇپ، 1949 - يىلدىكى كىرىمنىڭ 3.5 ھەسىسىگە تەڭ بولدى.

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى

§1. يەر ئىسلاھاتى

ئۇزاق مەزگىل داۋام قىلغان فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى تۈپەيلىدىن يېزىلاردا يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ئىنتايىن مۇڭاپىقسىز بولۇپ كەلگەن. 1951 - يىلدىكى ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدا پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 5 پىرسەنتىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ 7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار پۈتۈن ناھىيىدىكى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 34 پىرسەنتىنى ھەم مول سۇ مەنبەسىنى ئىگىلىۋالغان. ۋەھالەنكى، ناھىيىدىكى دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 55 پىرسەنتىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ 49.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقان، ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقانلار پۈتۈن ناھىيىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 34.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. يېرى يوق، يېرى ئاز، سۇيى قىس نۇرغۇن دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، يىل بويى ئاچ - يالىڭاچ ئۆتكەن. ئىجارە ھەققىنى كەمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ئارقىلىق پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ فېئودالىلىق كۈچى ئاجىزلاشتۇرۇلدى؛ دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنى ۋە ئۇلارنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا تايىنىدىغان فېئودالىلىق يەر تۈزۈمىنى ئۆزۈل - كېسىل ۋەيران قىلىپ، دېھقانلارنى يەرگە ئىگە قىلىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلدى.

1. يەر ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرى يېزىلاردىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرى

1) يەرنى ئىجارىگە بېرىش ئېكسپىلاتاتسىيىسى

(1) ئورتاقچىلىق

بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان يەرنى ئىجارىگە بېرىش ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولۇپ، تۈرى كۆپ، ئىنتايىن مۇرەككەپ. جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ھوسۇل ئېلىش ئەھۋالىغا قاراپ، يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ چىقىرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئادەم كۈچى قاتارلىقلار پەرقلىق بولىدۇ. يېرى كۆپرەك، يەرلىرى ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدىغان تاشۇبلىققا ئوخشاش جايلاردا ئىجارىگە بەرگۈچى يەرنى بەرگەندىن باشقا، ئۇرۇق، ئات ـ ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنىمۇ بېرىدۇ. ئىجارىگە ئالغۇچى يەرگە سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ھەممىسىنى ۋە ئورتاق يەرگە چېچىلىدىغان ھەممە ئالۋان ـ ياساقنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئېلىنغان ھوسۇلدىن يەر بېجى تۆتۈپ قېلىنىدۇ، ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ ئەتىيازدا بەرگەن ئۇرۇقى قايتۇرۇلىدۇ. ئاندىن قالغان ھوسۇلنى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى تەڭ بۆلۈشۈۋالىدۇ. شەھەر ئىچى قاتارلىق ئاھالىسى زىچ، يېرى ئاز جايلاردا ۋە كارىز سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان جايلاردا، كۆپىنچە، ئىجارىگە بەرگۈچى يەر، سۇ ياكى ئۇرۇقنىلا بېرىدۇ. ئادەم كۈچى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىجارىگە ئالغۇچى چىقىرىدۇ. ھوسۇلدىن يەر بېجى چىقىرىۋېتىلىپ، قالغان قىسمىنى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ تەڭ بۆلۈشۈۋالىدۇ. ئۇلانبۇلاق قاتارلىق ئايرىم جايلاردا، ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ چىقارغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قانچىلىكلىكىگە قاراپ، مەھسۇلاتنى ئۈچ ـ يەتتە ئۇلۇش ياكى توت ـ ئالتە ئۇلۇش بويىچە بۆلۈشۈۋالىدۇ. ئورتاقچى يەر تېرىيدىغان ئىجارىكەشلەرنىڭ كۆپىنچىسى يىللىق تاپاۋىتى بىلەن جېنىنى بېقىپ كېتەلمەيدۇ، دېھقانچىلىقتىن بوشىغان ۋاقىتلىرىدا قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش، پارچە ـ پۇرات ئىش قىلىش ئارقىلىق تۇرمۇشىنى قامدايدۇ. مەسىلەن، شەھەر ئىچىنىڭ 2 ـ يېزىسىدىكى ياچى دېھقان ما × نىڭ 21 مو يېرىنى ئورتاق تېرىغان. ما × يەر، سۇ، ئۇرۇقنى بەرگەن، كۈزلۈك يەر ئاغدۇرۇشنى ئۈستىگە ئالغان. ياچى دېھقان بولسا، ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئوغۇت چىقارغان. ئومۇمىي ھوسۇلدىن ئۇرۇق ۋە يەر بېجىنى چىقىرىۋېتىپ، ئىككى تەرەپ 5.07 دادەندىن بۇغداي، 2.015 دادەندىن كۆك پۇرچاق، 0.8 دادەندىن ئاق قوناق بولۇپ، جەمئىي 8.065 دادەندىن ئاق ۋە قارا ئاشلىق بۆلۈشۈۋالغان. سەككىز جانلىق بىر ئائىلىگە يىلىغا يېمەكلىك ئۈچۈنلا ئون دادەن ئاشلىق كېتىدىغان بولغاچقا، يېتىشمىگەن قىسمىنى قىشتا ئوتۇنچىلىق قىلىش، پارچە ـ پۇرات ئىش قىلىش ئارقىلىق تولۇقلىغان.

ئورتاقچىلىق كۆپىنچە پومېشچىك، باي دېھقان، ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى،

ئاز يېرىنى باشقۇرغۇچىلار بىلەن كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقان، ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقان قاتارلىق يېرى ئاز، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى يېتىشمەيدىغانلار ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ئايرىم هاللاردا كەمبەغەل دېھقانلار،ئوتتۇرا دېھقانلار، هەتتا ئاتا ـ بالا، ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ بولىدۇ. بۇنداق ئورتاقچىلىق هەمكارلىشىش خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ.

(2) مۇقىم ئىجارە (ئۆلۈك ئىجارە)

بۇ، ناهىيە بويىچە ئورتاقچىلىقتىن قالسا، ئىككىنچى ئورۇنـدا تۇرىدىغان، خېلى كەڭ تارقالغان بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئالاهىدىلىكى شۇكى، يەر ئىجارىسى مۇقىم بولۇپ، هوسۇلنىڭ مول بولۇشى ياكى كېمىيىپ كېتىشى بىلەن ئۆزگەرتىلمەيدۇ. ئىجارىگە بەرگۈچى يەرنىلا بېرىدۇ (كارىز يەرلىرىدە سۇيى بىلەن قوشۇپ ئىجارىگە بېرىدۇ)، ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى، ئادەم كۈچىنى، ئىجارىگە ئېلىنغان يەرنىڭ بېجىنى، ئالـۋان ـ ياساقـلارنى پۈتۈنـلەي ئىجارىگە ئالغۇچى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇيراق سۇپىتىگە قاراپ ئىجارە هەقـقى پەرقـلىق بولىدۇ. شەهەر ئەتراپىغا ئوخشاش جايلاردا هەر مو يەرنىڭ ئىجارىسى يۇقىرى دېگەندە يەتتە ـ سەككىز كۈردىدىن بىرادەنگىچە بولىدۇ، شەهەر ئىچىنىڭكىدەك ئوتتۇراهال يەرلەرنىڭ ئىجارىسى ئىككى ـ ئۈچ كۈرە بولىدۇ؛ تاشۇبلىقىنىڭكىدەك يەرلەرنىڭ تۆۋەن بولۇپ، بىر ـ ئىككى كۈردىدىن بىر نەچچە شىڭغىچە بولىدۇ. ئادەتتە ئومۇمىي مەهسۇلاتنىڭ 50 — 80 پىرسەنتىنى ئىجارىگە بەرگۈچى ئېلىپ كېتىدۇ، ئايرىم جايلاردا بۇ ساندىنمۇ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولىدۇ. مەسىلەن، تاشۇبلىقىنىڭ چىڭدۇڭ دېگەن يېرىدىكى ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقان يىمىشەننىڭ ئائىلىسىدە چوڭ ـ كىچىك سەككىز جان بار، ئۇلاردا پۈتۈن ئەمگەك كۈچىدىن ئىككىسى، بىر جـۈپ كالا، ئىككى ئات، بىر ياغاچ هـارۋا، ئىككى ئېشـەك بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تولۇق. ئۇلار پومپىشچىك شۇ فانىڭ 40 مو بىرىنچى دەرىجىلىك يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىـغان، (يەر دەپتـرىـگە 70 مو قىلىـپ تـىزىمـلانغان)، ئىجارىسى ئۈچ دادەن ئاشلىق قىلىپ بېكىتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى 12 مو يەرنى ئۇلار شۇ فاغا هەقسىز تېرىپ بەرگەن (پومپىشچىك پەقەت ئۇرۇقنى چىقارغان، باشقا ئىشلارنىڭ هەممىسىنى ئىجارىگە ئالغۇچى ئۈستىگە ئالغان، هوسۇلنىڭ هەممىسى پومپىشچىكقا مەنسۇپ بولغان)، بۇ 12 مو يەردىن 13 دادەن بۇغداي چىققان، قالغان 28 مو يەردىن 20.2 دادەن هوسۇل ئېلىنغان (16 دادەن بۇغداي، تۆت دادەن تېرىق،ئىككى كۈرە زىغىر چىقـقان). ئىجارىگە ئۈچ دادەن، يەر بېجىغا 3.75 دادەن، يېزىلىق هۆكۈمەتنىڭ ئالۋىنـغا 0.28 دادەن، ئىشلەتكەن ئادەمنىڭ هەققىغە 0.6 دادەن، ئىشلەتكەن هارۋا هەققىغە 1.8 دادەن بولۇپ، جەمئىي 9.43 دادەن ئاشلىق چىقىم قىلـغان (ئىككى دادەنـدىن كۆپرەك ئۇرۇق بۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلمىدى). ئۆزىگە 10.77 دادەن ئاشلىق قالغان. بىر يىللىق كىرىمى يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچىكىگە يەتكەن. باشقا چىقىمـلارنى قىشتا ياغاچ توشۇپ پۇل تېپىش ئارقىلىق هەل قىلغان.

(3) تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە سۇنى ئىجارىگە ئېلىش

يېزىلاردا يېرى ئاز بەزى كەمبەغەل دېھقانلار ۋە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى، سۇ شارائىتىنىڭ ناچارلىقى تۆپەيلىدىن تۆۋەن ھوسۇل ئالغان. شۇنىڭ بىلەن، بەزى يېزىلاردا تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ۋە سۇنى ئىجارىگە بېرىدىغان ئەھۋاللار بارلىققا كەلگەن. تاشۇبلىقتا بىر جۈپ كالىنىڭ تېرىقچىلىق مەۋسۇمىدىكى ئىجارە ھەققى ئىككى - ئۈچ دادەن بۇغداي بولغان. تۇپرىقى ئۇنۇمسىز، ئالۋان - ياسىقى ئېغىر، سۇيى قىس بولغان جايلاردا، ئىجارىگە بېرگۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى يېرى كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتتىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم تېرىلغۇ يەرلىرىنى ئورۇال قىلىپ، سۇيىنى ئىجارىگە بېرگەن ھەم ئالۋان - ياساقنىمۇ باشقىلارغا دۆڭگەپ قويغان.

(4) ئىجارىگە بېرىش - ئىجارىگە ئېلىش مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ ھەددىدىن زىيادە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش

ئىجارىكەشلەر ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىجارىگە بېرگۈچىلەرگە ئۆي رېمونت قىلىپ بېرىش، ئوتۇن ئەكىلىپ بېرىش قاتارلىق ئىشلارنى دائىم ھەقسىز قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ پومېشچىكلار كۆچمىنى پەش قىلىپ ئۆز مەيلىچە ئىجارە ھەققىنى كۆپەيتىدۇ ياكى يېرىنى تارتىۋالىدۇ ۋە ياكى ياخشى يەرنى ناچار يەرگە ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ، ئىجارە ھەققىنى چوڭ كۆرسەتىدۇ. ئىجارىكەشلەرنى ئۇزىدىغان، تىللايدىغان، ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىدىغان، ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئىشلارمۇ دائىم سادىر بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئەھۋاللار شەھەر ئىچى رايونىدا بىرقەدەر ئېغىر.

2) يالالاپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش

(1) يىللىقچى

شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىسى زىچ جايلاردا يىللىقچىنىڭ يىللىق ئىش ھەققى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا، خوجايىن يېمەك - ئىچمەكىنى كۆتەرگەندىن باشقا، يەنە ئالتە دادەن بۇغداي بېرىدۇ. ئادەتتە، يەيدىغان تاماق، ئۇلتۇرىدىغان ئۆي، بىر قىسىم كىيىم - كېچەك (يىلدا بىر يۈرۈش يالاڭ كىيىم، بىر جۈپ ئۆتۈك، ئۈچ يىلدا بىر جۇۋا) بەرگەندىن باشقا، يىللىق ئىش ھەققىغە تۆت دادەن بۇغداي بېرىدۇ. يىللىقچى سايمانلارنى بۇزۇپ قويسا، كېسەل سەۋەبى بىلەن ئىشتىن قېپقالسا، ئىش ھەققىدىن تۇتۇپ قېلىنىدۇ. يىللىقـ

چىلار يىل‌بويى جاپا چەكسىمۇ قورسىقى تويغۇدەك تاماق يېيەلمەيدۇ، دۇمبىسى ئىسسىغۇ-دەك كىيىم كىيەلمەيدۇ، تاپقان پۇلى ئۆيدىكى بالىلىرىنى بېقىشقا يەتمەيدۇ. ئاپەتكە ئۇچراپ كەتسە دائىم ھېچنېمە ئالالمىغانلىقى ئۈستىگە قەرزدار بولۇپ قالىدۇ.

تاشۇبلىق قاتارلىق جايلاردا يىللىقچىغا ئىش ھەققى بەرمەي، يەتتە مودىن ئون موغىچە يەرنى تېرىۋېلىشقا بېرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، ئادەتتىكى يىللىرى ئۇ يەردىن ئالتە - يەتتە دادەن ئاشلىق چىقىدۇ.

(2) قۇللار

قۇللار ئادەتتە «بېقىۋالغان بالا» دېيىلىدۇ (ئوغۇللارمۇ، قىزلارمۇ بولىدۇ)، ئۇلار سېتىۋېلىنغان ياكى بۇلاپ كېلىنگەن. بۇنداق ئەھۋال شەھەر ئىچى، راھەتباغ ئەتراپ-لىرىدا كۆپرەك. بۇنداق كىشىلەر ماھىيەتتە كىشىلىك ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان قۇللار بولۇپ، ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسىدا ياكى ئۆمۈر بويى خوجايىنغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىدۇ، بەزىلىرى بىرنەچچە ئون يىل ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ قېرىپ ئاجىزلاشقانىدا خوجايىن ئۇنىڭغا ئايال قۇلنى چېتىپ قويىدۇ، ياكى بىرنەچچە مو يەر بېرىپ ئۆي ئايرىپ قويىدۇ. 1951 - يىلدىكى ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، شەھەر ئىچىنىڭ ئىككىنچى يېزىسىدا 30 ئۆيلۈك پومېشچىك، باي دېھقانىنىڭ گەنسۇدىن سېتىۋېلىپ كەلگەن 36 قۇلى بار ئىكەن.

(3) ئىچ كۆيئوغۇل قىلىۋېلىش

بۇنداق ئەھۋال ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇد. ئىچ كۆيئوغۇل بولغۇچى ئۆي ئىگىسىگە بىرنەچچە يىل ياكى بىرنەچچە ئون يىل ھەقسىز ئىشلەپ بەرگەندىن كېيىن توي قىلىپ قويىدۇ. شەھەر ئىچى، راھەتباغ قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا سېتىۋالغان ئايال قۇللىرىغا ئىچ كۆيئوغۇل قىلىش ئادىتى كۆپ-رەك؛ خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا بولسا، ئۆز قىزىغا ئىچ كۆيئوغۇل قىلىۋېلىش ئادىتى كۆپرەك.

3) جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسى

بۇ خىل ئېكسپىلاتاتسىيە، ئاساسەن، خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ياكى مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان جايلاردا مەۋجۇد. پۇل ياكى مادىدىي بۇيۇم جازانىسىدا، يىللىق ئۆسۈم ئادەتتە 50% بولىدۇ. ئەگەر شۇ يىلى جازانىنىڭ دېرى بىلەن ئۆسۈمىنى تۆلەپ كېتەلمىسە، ئۆسۈم دېرىگە ئايلىنىپ، ئۆسۈمىگە ئۆسۈم قوشۇلىدۇ، كىشىلەر بۇنى «تۇغىسەس قەرز» دېيىشىدۇ.

4) هاشار

دېھقانلار يەر بېجى تاپشۇرغاندىن باشقا، ھۆكۈمەتنىڭ هاشىرىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، ئاساسلىقى، ئائىلە بويىچە ئوتتۇن - سامان بېرىدۇ، ئادەم كۈچى، ئات، هارۋا چىقىرىدۇ. تاشۇيلىق قاتارلىق جايلاردا، يېزىلىق ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغان قارا خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ۋە بىر قىسىم ئىش بېجىرىش خىراجىتىمۇ دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن، يەر بېجىدىن باشقا، ھەر مو يەرگە ئۈچ يېرىم ئوچۇم غەللە تاپشۇرىدۇ. پومېشچىكلار كۈچىگە تايىنىپ هاشاردىن قۇتۇلغاچقا ياكى تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن هاشارنى باشقىلارغا ئارتىپ قويغاچقا، نامرات دېھقانلارنىڭ سىلىقى تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ. مۇسۇلمان دېھقانلارنىڭ دىنىي سىلىقىمۇ ناھايىتى ئېغىر.

2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

باسمىچىلارنى تازىلاش ۋە جەمئىيەتتە ئىلىپ بېرىلغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشىشىگە ئەگىشىپ، پۈتۈن ناھىيىدە جەمئىيەت تەرتىپى تەدرىجىي تىنچلاندى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئامما ئىچىدىكى ئىناۋىتى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، دېھقانلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئۆزۈل - كېسىل قەد كۆتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئارزۇسى تېخىمۇ كۈچەيدى. بولۇپمۇ 1950 - يىلى قىشتا چاڭغۇ يېزىسىدا سىناق تەرىقىسىدە ئىلىپ بېرىلغان ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئامما ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش تەلىپى تېخىمۇ كۈچەيدى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى 1951 - يىل 6 - ئايدا باشلاندى. ئالدى بىلەن ناھىيە، رايون، يېزا كادىرلىرىدىن 90 ئادەم، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدىغان يېزا، كەنت كادىرلىرىدىن 25 ئادەم ئۈيۈشتۇرۇلدى، بۇلار بىر ئاي مەركەزلىك هالدا ئۆگىنىش قىلدى ۋە تەربىيىلەندى، بۇنىڭ بىلەن بۇلار سىياسەت ۋە ئۇسۇل ھەققىدە باشلانغۇچ تونۇشقا ئىگە بولدى. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيىلىك دېھقانلار ۋەكىللىرى يىغىنى، ئايالار ۋەكىللىرى يىغىنى ۋە ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشقا دائىر سىياسەتلەرنى ئۆگەندى، ئاممىنىڭ تەلىپىنى ئىنكاس قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش قارارى ۋۇجۇدقا كەلدى. ھەمدە ۋەكىللەر يېزىلاردا كەڭ تەشۋىقات ئىلىپ باردى. تەربىيىلەنگەن كادىرلار 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەش خىزمەت ئەترىتىگە ئۈيۈشۇپ، شەھەر ئىچى رايونىنىڭ ئىككى يېزا، بىر مەۋرىي كەنتىگە، ئۈچىنچى يېزىنىڭ قاراڭلا كەنتىگە، بىرىنچى يېزىنىڭ يالاڭ-كاراز كەنتىگە، تۆتىنچى يېزىنىڭ قاراتال كەنتىگە ۋە شەھەر رايونىنىڭ غەربىي كۆكتاتچىلىق كەنتىگە بېرىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى

تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنىڭ سىناق خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ خىزمەت 8 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرى تۈگىدى.

سىناق نۇقتىلىرىدا تەجرىبىگە ئىگە بولغان ئاساستا، 1951 - يىل 9 - ئايىنىڭ 13 - كۈنى 363 نەپەر كادىر (يەرلىك كادىر 188 نەپەر، ئارمىيە كادىرى 105 نەپەر، شتات سىرتىدىكى كادىر 70 نەپەر) ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، تىيانشان رايونىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق يېزىلىرى ۋە شەھەر رايونىنىڭ تۆت بازىرىدىن باشقا، 13 دېھقانچىلىق يېزىسى (شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي كۆكتاتچىلىق يېزىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەش يېزىدا، دېھقانچىلىق نوپۇسى 37 مىڭ 628 كىشىگە يېتىدىغان رايوندا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

ھەرىكەت بەش قەدەمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى: (1) تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش. خىزمەت ئەترەتلىرى كەنتلەرگە بارغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن شۇ كەنتتە يەرلەرنىڭ ئىگىلىنىش ئەھۋالى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر، ئىجارىگە بېرىش - ئېلىش شەكىللىرى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەھۋالى، پومېشچىك - زومىگەرلەرنىڭ جىنايەتلىرى ۋە ھەرىكىتى، دېھقانلارنىڭ تەلەپلىرى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى تەكشۈردى. (2) دېھقانلارغا سىنىپىي تەربىيە بېرىش. سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، كەمبەغەللەرنى زىيارەت قىلىپ، ھال - ئەھۋال سوراش، ئومۇمىيۈزلۈك دەرد تۆكۈش، ئېكسپىلاتاتسىيە ھېسابات‌ىنى قىلىش، «نامراتلىقنىڭ يىلتىزىنى قېزىش» قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق، بىر قىسىم نامرات دېھقانلاردىكى «پېشانىمىز شور»، «باي، نامراتنى خۇدا شۇنداق پاراتقان» دېگەندەك تەقدىرچىلىك ئىدىيىلىرى تۈگىتىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. (3) زومىگەر - پومېشچىكلارنى كۆرەش قىلىش. كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى بىتەرەپ قالدۇرۇپ، قانۇنسىز پومېشچىكلار ۋە جىنايەتچى چېكىدىن ئاشقان زومىگەرلەرگە زەربە بېرىش سىياسىتى بويىچە، زومىگەرلەرگە داۋالى سۆزلەش كۆرىشى ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە ئۇلارغا ئىقتىسادىي تۆلەم تۆلەش بۇيرۇلدى، جىنايىتى ئېغىرلار ئۇستىدىن جىنايى ھۆكۈم چىقىرىلدى. (4) ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش. ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش نىسبىتى «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق نىزامى» بويىچە ئىجرا قىلىندى. مۇقىم (ئۆلۈك) ئىجارە، جانلىق ئىجارىگە قارىتا «25% نى كېمەيتىش»، «37.5 پىرسەنت» بويىچە ئۆلچەش، يەنى ئەسلىدىكى ئىجارە ھەققىدىن 25% نى كېمەيتىۋېتىش، ئىجارە ھەققى كېمەيتىلگەندىن كېيىن ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ ئالىدىغىنى ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ 37.5 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ئورتاقچىلىقنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىشتە، ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ كىرىمى ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ 40 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك يولغا قويۇلدى. (5) تۈرلۈك تەشكىلاتلارنى تەرتىپكە سېلىش. قۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش. 1952 - يىل 5 - ئايىنىڭ 20 -

كۈنى ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىز-مىتى ئاخىرلاشتى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كەڭ دېھقانلار تۇنجى قېتىم يېڭى جەمئىيەتنىڭ خوجايىنى بولۇش سۈپىتى بىلەن كونا جەمئىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە، زۇلۇم ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. زومىگەر پومېشچىكلارغا داۋلى سۆزلەش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇپ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھەيۋىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن سۇندۇردى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە، دېھقانلارغا زىيانكەشلىك قىلغان 91 زومىگەرگە جازا بېرىلدى (بۇ، پۈتۈن ناھىيىدىكى 294 ئۆيلۈك پومېشچىك، باي دېھقاننىڭ 31 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ). شۇنىڭ بىلەن بىللە قان قەرزى بولمىسىمۇ ئېزىش، ئىگىلىۋېلىش قىلمىشى بولغان 62 نەپەر پومېشچىك، باي دېھقان ئۈستىدىن داۋلى سۆزلەش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ غەلىبىسى ئارقىسىدا دېھقانلار ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە قەد كۆتۈر-دى، ناھىيە بويىچە ئېكسپىلاتاتسىيە ھېساباتىدىن 40 مىڭ 606 دادەن (بۇغدايغا سۇندۇرۇلغان) ھېسابلاپ چىقىرىلدى. 13 مىڭ 730 دادەن ئاشلىق نەق تۆلىتىۋېلىن-دى. 2110 ئائىلە جەمئىي 9878 دادەن تۆلەم مېۋىسىگە ئىگە بولدى. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.68 دادەندىن توغرا كېلىدۇ. 2801 دادەن ئاشلىق ھېسابىدىكى غەلىبە مېۋىسى 2888 ئۆيلۈك كەمبەغەل، ياللانما دېھقانغا، ھەر-بىيلەر ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ھەم ئاز ساندىكى ئوتتۇرا دېھقانلارغا تارقىتىلىپ بېرىلدى. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە 0.97 دادەندىن توغرا كەلدى. يەنە 1208 ئائىلىگە ئىجارە كېمەيتىشنىڭ پايدىسىدىن 1024 دادەن ئاشلىق تەگدى. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.84 دادەندىن توغرا كەلدى.

كونا يەر خەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، يېڭى يەر خېتى تارقىتىش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىجارە ھوقۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. نۇرغۇن كىشىلەر ئېرىشكەن غەلىبە مېۋىلىرىگە ئات - ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ئاتلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرەققىي قىلىپ زورايدى. ناھىيە بويىچە دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى تەرەققىي قىلىپ 8244 كىشىگە يەتتى. 18 يېزىدا ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. 316 نەپەر ياش ياشلار ئىتتىپاقىغا كىردى.

يېزىلاردىكى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى. خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغان 12 نەپەر رايون ۋە يېزا باشلىقى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. 17 يېزىلىق ھۆكۈمەت كومىتېتى، قۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشتا پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرى بىرقەدەر ئەستايىدىل ئىجرا قىلىندى. مەسىلىلەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھەل قىلىندى. لېكىن شۇنداقتىمۇ ئايرىم جايلاردا «سول» چىللىق خاتالىقى يۈز بەردى. مەسىلەن: زەربە بېرىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ كېتىش، ھېساباتنى بەك ئېغىر قىلىۋېتىش، شەكلى ئۆزگەرگەن ئۇرۇش، تىللاش، ھاقارەتلەش ئەھۋاللىرىمۇ يۈز بەردى. پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش يېتەرلىك دەرىجىدە چوڭقۇر بولمىغاچقا، كۆرەش قىلىنىۋاتقان ئايرىم ئوبيېكتلار ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ھەربىر جەمئىيەتنىڭ ھېسداشلىقىدىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ قالدى. جىگىدە خىزمەت ئەترىتىدىكى ئايرىم كادىرلار پومىشچىك ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن بۇلغىنىپ كېتىپ، بۇزۇق ئادەملەر ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقتىن، كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلار خاتا كۆرەش قىلىنغان. شەھەر ئىچى رايونىدا زومىگەرلەردىن تۆلىتۇبلىنغان 40 مىڭ يۈەننىڭ كۆپرەك پۇل تۇتۇپ قېلىنىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلمىگەن. ئايرىم رايون، يېزا كادىرلىرى ئامما ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان غالىبىيەت مېۋىلىرىنى بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلغان. پارچە - پۇرات چىقىم، مېھمان چاقىرىش، كادىرلار ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرى ئۈچۈن 1300 يۈەندىن كۆپرەك پۇلنى ئىشلىتىۋالغان. شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 1 - يېزىسىدا بەزى كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلار تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى سېتىۋەتكەن ياكى سويۇپ يېگەن. بەزىلەر ئۆز يېرىنىڭ كۆكىنى سېتىۋېتىپ، 2 - قېتىملىق ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشتا ياكى يەر ئىسلاھاتىدا قايتىدىن غالىبىيەت مېۋىسىگە ئىگە بولۇشنى تەمە قىلغان.

3. يەر ئىسلاھاتى

ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتى 13 دېھقانچىلىق يېزىسى (شەھەر ئىچى، شەھەر ئىچى، يالاڭكارىز، راھەتباغ، بوغاز يېزىلىرى، ئاقىيەر رايونىنىڭ ئاقىيەر، پالۋانتۇر، ساقا يېزىلىرى، تاشۇبلىق رايونىنىڭ تاشۇبلىق يېزىسى، توغۇچى رايونىنىڭ ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە يېزىلىرى، شەھەر رايونىنىڭ كۆكتاتچىلىق يېزىسى) دا، يەنى 33 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە رايوندا ئېلىپ بېرىلدى. غەربىي تاغنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق يېزىسى بىلەن تاشۇبلىق رايونىنىڭ خوتۇنتام، شوپۇل يېزىلىرى، تېيانشان رايونىنىڭ نېرىن، قىزىلىيار، نېرىناسى قاتارلىق ئالتە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق يېزىسىدا چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلمىدى.

ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتى 1952 - يىل 5 - ئايدا كادىرلارنى تەربىيەلەشتىن تارتىپ 1953 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرلاشقانغا قەدەر 10 ئاي داۋام قىلدى. بۇ خىزمەتكە يەرلىك كادىرلار، ئارمىيە كادىرلىرى، يېزىلاردىكى شتات

سىرتىدىكى كادىرلار بولۇپ 300 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى.

يەر ئىسلاھاتىدا ناھىيە بويىچە قايتىدىن 136 ئائىلە پومېشچىك، 42 ئائىلە باي دېھقان، 14 ئائىلە يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، 141 ئائىلە ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى ۋە ئاز يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى قىلىپ ئايرىلدى. جەمئىي 34 مىڭ 679 مو يەر مۇسادىرە قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 136 ئائىلىلىك پومېشچىكنىڭ 24 مىڭ 15 مو يېرى مۇسادىرە قىلىندى. 14 ئائىلىلىك يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، 99 ئائىلىلىك ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى ھەم سودا-سانائەتچى، شۇنىڭدەك ئىتتىپاق، كۆڭۈلۈك ۋە بۇتخانىلارغا تەۋە يەرلەردىن بولۇپ 10 مىڭ 664 مو يەر يىغىۋېلىندى. 1416 ئېغىز ئۆي، 446 تۇياق تېرىلغۇ ئۇلىغى، 4857 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 96 مىڭ 122 جىڭ ئاشلىق مۇسادىرە قىلىنىدى. دېھقانلاردىن 4302 ئائىلە، 16 مىڭ 483 كىشىگە 31 مىڭ 504 مو يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ياللانما دېھقان 1251 ئائىلە، 3729 ئادەم بولۇپ، 8025 مو يەر تەقسىم قىلىندى. كەمبەغەل دېھقان 1574 ئائىلە بولۇپ، 6122 ئادەمگە 10 مىڭ 907 مو يەر تەقسىم قىلىندى. ئوتتۇرا دېھقان 894 ئائىلە بولۇپ، 4546 ئادەمگە 9148 مو يەر تەقسىم قىلىندى. ئۇششاق تىجارەتچى، شەھەر كەمبەغەلى قاتارلىقلار 583 ئائىلە بولۇپ، 2086 ئادەمگە 3424 مو يەر تەقسىم قىلىندى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ناھىيە ئاھالىسىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان يەرسىز، يېرى ئاز، كەمبەغەل، ياللانما دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 30.8 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ھەربىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.3 مودىن يەر توغرا كەلدى. ئەڭ كۆپ بولغاندا ھەر بىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۈچ مودىن، ئەڭ ئاز بولغاندا سەككىز پۇڭدىن يەر توغرا كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر مىللەت دېھقانلىرىغا 1280 ئېغىز ئۆي، 416 تېرىلغۇ ئۇلىغى، 5453 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 150 مىڭ 465 جىڭ ئاشلىق (بۇنىڭ ئىچىدە ئىجارە ھەقىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە تەقسىم قىلىپ ئېشىپ قالغان 54 مىڭ 343 جىڭ ئاشلىق بار) 1642 دانە ئۆي سايمىنى ۋە شەھەر ئىچىنىڭ 2 - يېزىسىدا ئىجارە ھەقىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە تەقسىم قىلىنىپ ئېشىپ قالغان نەرسىلەر باھاغا سۇندۇرۇلۇپ، 40 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق پۇل تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتىدا يەردىن تارتىپ باشقا تۇرلۇك مال - مۈلۈككىچە ئىقتىسادىي جەھەتتىن پايدىغا ئېرىشكەن دېھقان 4760 ئائىلە، 21 مىڭ 510 كىشى بولۇپ، دېھقانلار ئومۇمىي سانىنىڭ 66 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە بەش رايون، 13 دېھقانچىلىق يېزىسىدا يېزىلىق ۋە كەنتلىك دېھقانلار جەمئىيىتى، گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. يەر ئىسلاھاتى ئاخىرلاشقىچە ناھىيە بويىچە دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى

12 مىڭ 443 كىشىگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 4298 كىشى يەر ئىسلاھاتىدا دېھقانلار جەمئىيىتىگە يېڭىدىن كىردى. دېھقانلار جەمئىيىتىگە ئەزا قوبۇل قىلىش جەريانىدا ئىنغىر خىيانەت قىلغان، ئىستىلى قەبىھ، مەيدانى تۇراقسىز ۋە خەلقنىڭ غەزىپى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان 45 كىشى دېھقانلار جەمئىيىتىدىن تازىلاپ چىقىرىلدى. ئەخلاقسىز، قابىلىيەتسىز، ئامما ئارىسىدا ئابرويى بار 239 نەپەر ئاكتىپ يېزا كادىرى قىلىپ تاللاندى. يېزىلاردا ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىلىرى 48 گە، ئامانلىق ساقلاش خادىملىرى 205 كىشىگە يەتتى. يېزىلاردا ئەشۇنقات تۈزلىرى ھەم مۇخبىرلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، تەشۇنقاتچى 233 كىشىگە يەتتى. يەر ئىسلاھاتىدا 55 كىشى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە، 207 كىشى يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىردى.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر ئىسلاھاتىدا مەركىزىي خەلق ھوكۇمىتى ئېلان قىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» ۋە «شىنجاڭ ئۇلۇكسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئىجرا قىلىشقا دائىر بىرقانچە كونكرېت بەلگىلىمىسى» نىڭ روھى بويىچە كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى بىتەرەپ قالدۇرۇش، قانۇنسىز پومېشچىكلارغا زەربە بېرىش، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈملىرىنى قەدەممۇ قەدەم پەرقلىق ھالدا يوقىتىشتىن ئىبارەت توغرا لۇشيەن ئىزچىللاشتۇرۇلدى. چارۋىچىلىقنى، سودا، سانائەتنى قوغداش، باي دېھقان ئىگىلىكىنى ساقلاپ قېلىش، دىنىنى قوغداشتىن ئىبارەت سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. پومېشچىكلارنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىلا مۇسادىرە قىلىنىپ، باشقا چارۋىلىرى ساقلاپ قېلىندى. چارۋىچىلارنىڭ يېزىلاردىكى يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنمىدى. پومېشچىكلارنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلگەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرى ساقلاپ قېلىندى، يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتىكى باي دېھقانلارنىڭ يەرلىرى يىغىۋېلىنمىدى. دىنىي ئورۇنلارنىڭ يەرلىرىگە قەتئىي تېگىلمىدى.

يەر ئىسلاھاتى دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. نۇرغۇن دېھقانلار ئىسلاھاتتا ئىگە بولغان غەلىبە مېۋىلىرىگە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالدى. شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 3- يېزىسىدىكى 5- كەنت ناھىيە بويىچە نامرات مەھەللىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ كەنتتە 86 ئائىلە، 450 ئادەم بار ئىدى. بۇ كەنت يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن (1951-1953) جەمئىي 11 دانە رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، 13 دانە تۆمۈر ھارۋا، 16 دانە ساپان، ئۈچ دانە تۆمۈر تىرنا، 288 دانە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى، 13 ئات، ئۈچ خېچىر، 11 ئۆكۈز سېتىۋالدى. پۈتۈن كەنتتە (پومېشچىكلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان مەبلەغ 35 مىڭ 966 يۈەنگە يەتتى.

شەھەر ئىچى رايونىمىك 2- يېزىسىدا ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەر، ئۆي، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمىك ئىگىلىنىش ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4—1

دەرىجىسى / سانى / ئائىلىلەر	ھالالىسا دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇرا دېھقان	باي ئەمەس ئىجارىگە بېرگۈچى	باي دېھقان	يېزىم ھوجەيىنلىك شەكلىدىكى باي دېھقان	ھوجەيىنلىك	باغلار	مۇكۇمەت، ئۇرۇنلار، مەسچىت يەرلىرى	ئومۇمىي سانى
ئائىلە سانى	55	219	188	54	5	1	45	62		629
ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	8.74	34.82	29.9	8 .59	0.97	0.16	7.15	9.86		100
نوپۇس سانى (ئادەم)	172	999	1227	177	19	2	275	341		3212
ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	5.35	31.1	38.2	5.51	0.59	0.06	8.56	10.61		
يېرى (مو)	46.1	625.6	2136.5	706.9	108.5	37.5	4452.8	167.7	1473.3	9754.9
ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى %	0.47	6.41	21.9	7.25	1 .11	0.38	45.65	1.72	15.1	100
ئۆيى (ئېغىز)	24	374	537	97	14	2	361	120		1529
ئومۇمىي ئۆي سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	1.57	24.46	35.12	6.34	0.92	0.13	23.61	7.85		100
تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى	32.5	215	420.5	24.5	7	98	42.5			840
ئومۇمىي ئۇلاغ سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	3.87	25.6	50.1	2.92	0.83	11.67	5.06			100
دېھقانچىلىق سايمانلىرى: ھارۋا	2	32	129	1	3		25	2		194
دېھقانچىلىق سايمانلىرى: باشقىلار (دانە)	85	562	1188	122	22		526	145		2650

شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 2- يېزىسىدا يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن يەر قاتارلاش ئىگىلىنىش ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 2

يەر كىشى سانى / ئائىلىلەر	يالاڭاچ دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇراھال دېھقان	تاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى	باي دېھقان	يېزىنىڭ ھۆكۈمەت بۇتخانا، مەسچىت بەرلىرى	باي دېھقان كەلگۈسىدىكى يېزىم ھۆمىيىچىك	ھۆمىيىچىك	باغقىلار	ئومۇمىي سانى
ئائىلە سانى	55	219	188	54	5		1	45	62	629
ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	8.74	34.82	29.9	8.59	0.79		0.16	7.15	9.86	100
نوپۇس سانى	174	999	1227	177	19		2	275	341	3214
ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	5.41	31.1	38.2	5.51	0.59		0.06	8.56	10.61	
يېرى (مو)	315.35	1842.35	2802.8	574.4	108.5	623.85	10	425	358	7060.25
ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى %	4.47	26.09	39.7	8.14	1.54	8.84	0.14	6.02	5.07	100
ئۆيى (ئېغىز)	85	468	595	97	14		2	134	134	1529
ئومۇمىي ئۆي سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	5.56	30.6	38.91	6.34	0.92		0.13	8.76	8.76	100
تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى	53	279	425	24	7			5	47	840
ئومۇمىي ئۇلاغ سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	6.31	33.21	50.6	2.86	0.83			0.6	5.59	100
دېھقانچىلىق سايمانلىرى — ھارۋا	7	49	131	1	3					191
دېھقانچىلىق سايمانلىرى — باغقىلار (دانە)	194	827	1759	122	22		4	48	138	3159

§2. ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيلىشىش

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى.

1951- يىلى دېھقانلارنىڭ ئۇرۇقلۇق ۋە ئوزۇقلۇق قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئوزئارا ھەمكارلىشىپ بىر - بىرىگە ئۆتنە - يېرىم قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىندى. بۇ جەريانىدا، لاپقۇتلىشىدىغان ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 250 نەچچىسى ئۈيۇشتۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىلار، ئاساسلىقى، ئوت ئوتاش، ئوغۇت توپلاش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. شۇ چاغدا بۇنىڭ ھەممىسى 30 نەچچە ياكى بىرەر يۈزدەك ئادەمدىن ئۈيۇشقان لاپقۇتلىشىش دۆيلىرى بولۇپ، نوموۇر باھالىمايتتى، گۇڭ خاتىرىلىمەيتتى، گۇڭمۇ قايتۇرمايتتى، كىمنىڭ ئۆيىدە ئىش قىلسا، شۇ ئۆيدە تاماق يەيتتى. بۇ خىل لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىشىش قىسمەن ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ئاياللار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشمايدىغان ئادەتلەرنى بۇزۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن لاپقۇتلىشىش مۇۋاپىق بولماسلىق، ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولماسلىق، تەشكىللىنىش كېلەكسىز بولۇش، ئىش ئاۋۇمالى گۇڭ ئىسراپ بولۇشتەك ئەھۋاللار ناھايىتى گەۋدىلىك بولدى.

1952- يىلى «ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇش، جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىنى قوللاش» تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى جەريانىدا، «ھەمكارلىق تەشكىللىرىدە ئۆزى ئىختىيار قىلىش - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، دېموكراتىك ئۇسۇلدا باشقۇرۇش» پىرىنسىپى تەشۋىق قىلىندى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيلىشىش ھەرىكىتى ئەۋجىگە قىلدى. ناھىيە بويىچە يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 4464 ى، پەسىل خاراكتېرىدىكى ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 789 ى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا قاتناشقان ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 18 مىڭ 727 كىشىگە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق نوپۇسىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ئاساسىدا مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، باھالاپ سېلىشتۇرۇش ئۈيۇشتۇرۇلۇپ، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى قوزغىتىلىدى. يېڭى شەكىلدىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلىتىش، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىش ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش ئىشلىرى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئايرىم جايلاردا ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيلىشىشنى ئۈيۇشتۇرغاندا مەجبۇرىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ گۇرۇپپا تۈزۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغانلىقتىن، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى تۆۋەن بولدى.

1953 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى 196 گە، پەسىل خاراكتېرىدىكى ۋاقىتلىق

گۇرۇپپىلار 1 مىڭ 16 گە يەتتى. تەشكىللەنگەن نوپۇس دېھقانچىلىق ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى. ناھىيىدىن نۇرغۇن كادىر يېزىلارغا تەشۋىق قىلىش ھەمدە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەندىن باشقا، ھەمكارلىق گۇرۇپپا باشلىقلىرى تۇرمۇشىگە، مۇددەتسىز بۆلۈپ تەربىيىلەپ چىقىلدى. ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ ئۇچ پېرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى شۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتىدىن ئېشىپ كەتتى. شۇ چاغلاردا ھامۇت ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (ئاقيەردە)، ئابدۇللا باقى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (يالاڭكارىزدا)، تېيىپ تايىر ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (دۆربەجىندە)، ياڭ ماۋيۈەن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (گۈڭشاڭدا)، يۈخۇەيچىڭ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (بۇلۇڭتوغراقتا)، ۋاڭ رۇجى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (شەھەر ئەتراپىدا) قاتارلىقلار بىرقەدەر داڭلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ئىدى.

1954 - يىلى كەڭ دېھقانلار ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتتى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى بۇرۇنقىدەك «ئەتىيازدا تەشكىللىنىپ، يازدا تارقىلىپ كېتىدىغان، كېلەر يىلى ئەتىيازدا يېڭىباشتىن قۇرۇلىدىغان» ھالەتتىن ئۆزگىرىپ كۆنسايىن مۇستەھكەملىنىشكە باشلىدى. شۇ يىلى ئەتىيازدا 1116 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (بۇنىڭ ئىچىدە يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 225، ۋاقتىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 891) قۇرۇلدى. 4958 دېھقان ئائىلىسى گۇرۇپپىلارغا قاتنىشىپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 61 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. كۆزلۈك يىغىمدا 4224 ئائىلە قاتناشقان 698 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى مۇستەھكەملەندى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 49.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

پۈتۈن ناھىيىدە ھەمكارلىشىش -كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلانغان ئاساستا، ناھىيىلىك پارتكوم 1954- يىل 2- ئايدا ئاقيەر رايونىنىڭ 2-يېزىسىنىڭ قىزىلىيۇلغۇن كەنتىدە «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (ۋۇشيۇڭيې مۇدىر بولدى) ۋە شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 1- يېزىسىدا جيەنشىن دېھقانچىلىق كوپېراتىپى (شاھىدىن مۇدىر بولدى) نى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى. بۇ ئىككى باشلانغۇچ كوپېراتىپ پۈتۈن ناھىيىنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىدە ئۈلگە ۋە تۈرتكە بولۇش رولىنى ئوينىدى.

1954 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 1955 - يىل 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە، ناھىيىدىكى 13 دېھقانچىلىق يېزىسىدا ئىككى تۈركۈمدە 32 باشلانغۇچ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ئىككى كونا كوپېراتىپ كېڭەيتىلدى. بۇ كوپېراتىپلاردىن توغۇچى رايونىدا 12 سى، شەھەر ئىچى رايونىدا توققوزى، ئاقيەر رايونىدا 11 ى، تاشۇبلاق رايونىدا بىرى، شەھەر ئەتراپى يېزىسىدا بىرى بولۇپ، شۇ چاغدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ھەممە يېزىلىرىدا كوپېراتىپلار بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە توغۇچى 1 - يېزىسىنىڭ ھەممە كەنتىدە كوپېراتىپ قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 982 ئۆيلۈك دېھقان كوپېراتىپقا كىرىپ، ئومۇمىي

دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ 11.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان كوپېراتىپلارنىڭ كىچىكلىرىگە 12 ئائىلە، ئەڭ چوڭىغا 39 ئائىلە قاتناشتى. «قىزىلبايراق»، «جيەنشىن» دىن ئىبارەت ئىككى كونا كوپېراتىپ كېڭىيىپ، ھەر بىرىدىكى ئائىلە سانى 50 تىن ئاشتى، كوپېراتىپلارنىڭ بىر تۇتاش ئىگىلىكىدىكى يەر 19 مىڭ 202 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 13.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئەزالارغا قالدۇرۇلغان يەر 694 مو بولۇپ، كوپېراتىپقا قوشۇلغان يەر كۆلىمىنىڭ 3.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. كوپېراتىپ ئىگىدارچىلىقىدا بىر كالا بولۇپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ 865 كالىسى، 58 ئېتى، 48 خېچىرىنى كوپېراتىپلار ھەق تۆلەپ ئىشلەتتى. كوپېراتىپ ئىگىدارچىلىقىدا چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن ئۇچ دانە رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، ئالتە دانە قوش چاقلىق، قوش چىشلىق سوقا، 28 سىيال كا ۋە بەيلو، تۆت دانە سۇ چىغرىقى بار ئىدى. ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى 97 دانە رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، 20 دانە يېڭى شەكىلدىكى چىشلىق يالاڭ سوقا، 174 تۆمۈر ھارۋا، 100 ياغاچ ھارۋا، 371 دانە ساپان، بەيلو، تۇلۇق قاتارلىقلارنى كوپېراتىپ ھەق تۆلەپ ئىشلىتەتتى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى — كوپېراتىپ كومىتېتى بولۇپ (ئۇچتىن بەشكىچە كىشىدىن تەركىپ تاپتى)، ھەر بىر كوپېراتىپتا ئىككىدىن ئۇچكىچە مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر سايلاندى.

كوپېراتىپلاردىن باشقا، ناھىيىدە يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 417 سى بولۇپ، بۇنىڭغا 3048 ئائىلە قاتناشتى. بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ 35.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 358 ى بولۇپ، بۇنىڭغا 1804 ئائىلە قاتناشتى. بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ 21.07 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھەمكارلىق گۇرۇپپا، كوپېراتىپ تەشكىللىرىگە قاتناشقان ئائىلە جەمئىي 5834 بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 68.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1955 - يىل 10 - ئايدا، پارتىيە 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6-ئومۇمىي يىغىنى «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش توغرىسىدا قارار» نى ماقۇللاپ ئېلان قىلدى. كېيىنكى يېرىم يىلدا مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرى كۆپىيىپ 88 گە، كوپېراتىپقا كىرگەن ئائىلە 2123 كە يەتتى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 28 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1956- يىلى ئەتىيازدا، كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى تېز تەرەققىي قىلدى. ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرى 121 گە، بۇنىڭغا قاتناشقان ئەزالار 6882 ئائىلىگە يەتتى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 88.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ كوپېراتىپ 60، ئەزالىرى 1714 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 21.7

پىرسەنتىنى، ئالىي كوپىراتىپ 61، ئەزالىرى 5168 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 66.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى 58، قاتناشقانلار 440 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 5.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يەككە ئىشلەيدىغانلار 425 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1957- يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كوپىراتىپقا ئايلاندۇرۇش، كوپىراتىپنى كېڭەيتىش، كوپىراتىپلارنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە 94% ئائىلە ئالىي كوپىراتىپقا كىردى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئالىي كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

ئالىي كوپىراتىپ نىزامنامىسىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ يېرى كوپىراتىپ كوللېكتىپىنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشىغا ھەقسىز ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ، يەرگە ھەق بېرىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ؛ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەققىنى كوپىراتىپ مۇددەتىكە بۆلۈپ قايتۇرىدۇ؛ كوپىراتىپ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئەمگىكىگە قاتناشقانلىرى ئىشى باھالىنىپ، نومۇر خاتىرىلىنىپ، ئەمگىكىگە يارىشا ھەق تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ؛ كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ پارچە - پۈرات دەل - دەرەخلىرى، كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلار شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ. كوپىراتىپ ھەربىر ئائىلىدىكى جان سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئازراق قالدۇرۇق يەر بېرىدۇ (ھەر ئادەمگە بىر پۇڭ ئەتراپىدا)، بۇ يەر ئۇزۇن مۇددەتكىچە كوپىراتىپ ئەزالىرى ۋە ئائىلىسىنىڭ ئىشلىتىشىگە مەنسۇپ بولىدۇ؛ كوپىراتىپ ئەزالىرى ئۆي قۇشلىرىنى، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىشقا ۋە باشقا ئائىلە قوشۇمچە كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولىدۇ، بۇنىڭ مەھسۇلات كىرىمى ئۆزىگە مەنسۇپ بولىدۇ. كوپىراتىپ ئەزالىرى يەغنى ياكى قۇرۇلتىيىدا باشقۇرۇش كومىتېتى ۋە كوپىراتىپ مۇدىرلىرى سايلىنىدۇ، كوپىراتىپنىڭ قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ياكى ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلىدۇ.

مۇستەھكەملەش جەريانىدا تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكتورىغا ئاساسەن، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كوپىراتسىيىلىشىش سۈرئىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭكىدىن ئاستا بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا، چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش فاكتورى ئىجرا قىلىندى. فېئوداللىق ئىمتىيازنى ئەمەلدىن قالدۇرغان چارۋىدارلار سىنىپىغا قارىتا كۆرەش قىلماسلىق، مال - مۈلكىنى تەقسىم قىلماسلىق، سىنىپىي تەركىب ئايرىماسلىق سىياسىتى قوللىنىلدى، كوپىراتسىيىلىشىش سۈرئىتى تېخىمۇ ئاستا بولدى.

1956- يىلى يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 34 يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق كوپىراتىپى بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى كوپىراتىپنى كېڭەيتىش، بىرلەشتۈرۈش، باشلانغۇچ كوپىراتىپنى ئالىي كوپىراتىپقا ئايلاندۇرۇش ئار-

قىلىق سەككىزئالىي كوپېراتىپ، 21 باشلانغۇچ كوپېراتىپ مەيدانغا كەلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ساپ چارۋىچىلىق كوپېراتىپىدىن ئۈچى بار). كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان، چارۋىچى ئائىلىسى يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 66.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ساپ چارۋىچى ئائىلىلەرنىڭ كۆپ سانىدىكىلىرى كوپېراتىپقا كىرمىدى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرى چارۋىلارنى پايغا سۈندۈرۈپ كوپېراتىپقا قوشۇش، كىرىمنى پايغا قاراپ تەقسىم قىلىش، مالنىڭ چىشىنىڭ چوڭلىشىدىن بولغان پايدىنى ھېساب قىلماسلىق، قالدۇرۇق چارۋا ئومۇمىي چارۋىنىڭ 15 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىش ئۈسۈلىنى قوللاندى.

1958- يىل 5- ئايدا، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرى 103 كە، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان، چارۋىچى 9861 ئائىلىگە يېتىپ، ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلار ئائىلىسىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كوپېراتىپى 73، قاتناشقانلار 8524 ئائىلە بولۇپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق كوپېراتىپى 22، قاتناشقانلار 1066 ئائىلە بولۇپ، يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 67 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپى يەتتە، قاتناشقانلار 271 ئائىلە بولۇپ، ئومۇمىي چارۋىچى ئائىلىلىرىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، يەتتە چارۋىچىلىق كوپېراتىپىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئالىي كوپېراتىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شوپۇل، تېيانشان، قويلۇقتىن ئىبارەت ئۈچ ئورۇندا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى.

كۆپ سانىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرىدا مەھسۇلات ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى كوپېراتىپلاردا پىلانلىق باشقۇرۇش ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك ناچار بولۇش، مالىيە ئىشلىرى قالايمقان بولۇش، ئىش ئۈنۈمى يۇقىرى بولماسلىقتەك مەسىلىلەرمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇد بولدى. 1956- يىلى قىشتىن 1957- يىلى ئەتىيازغىچە ناھىيە بويىچە كوپېراتىپتىن چېكىنىپ چىقىش شامىلى پەيدا بولدى. تەربىيە بېرىپ نەسىھەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئەمەلىيەتتە، 296 ئائىلە (كۆپ قىسمى يۇقىرى، ئوتتۇراھال دېھقانلار) كوپېراتىپتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى، بۇ، كوپېراتىپقا كىرگەن ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ تۆت پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرىدىمۇ 24% ئەزا كوپېراتىپتىن چىقىپ كەتتى.

§3. خەلق گۈڭشېسى

1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى «يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قارار» نى ئېلان قىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا كادىر ئەۋەتىپ، كەڭ تۈردە تەشۋىق ھەم سەپەرۋەر قىلدى. 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 11 - كۈنىگىچە بولغان ئالتە كۈن ئىچىدە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» شەكلىدە ھە - ھۇ

بىلەن ناھىيە بويىچە «شەرق شامىلى» (پالۋانتۇر)، راكېتا (راھەتباغ، بوغاز، شەھەر ئىچى)، قىزىلئۇلتۇز (ئاستانە)، قىزىلبايراق (شەھەر ئەتراپى)، قىزىللىشش - ئىختىساسلىشش (قارا دۆۋە)، ئاۋانگارت (توغۇچى)، ئالغا (بۇلۇڭتوغراق) قاتارلىق يەتتە خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. خەلق گۈڭشېلىرىغا 6368 ئائىلە، 30 مىڭ 623 ئادەم ئەزا بولدى. بۇ، مۇشۇ جايلاردىكى ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 98.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئەينى چاغدىكى شەھەرنىڭ تۆت بازىرىدىمۇ خەلق گۈڭشېسىدىن تۆتى قۇرۇلدى.

1959 - يىلنىڭ باشلىرى تاشۇبلىق، غەربىي تاغ، تىيانشان، يەتتەقۇدۇق (يۇقىرى ئۆرلەش) لارمۇ خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، شۇنداق قىلىپ، ناھىيە بويىچە خەلق گۈڭشېسى ئومۇملاشتۇرۇلدى.

خەلق گۈڭشېسىدا ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشې بىرلىكى يولغا قويۇلدى. گۈڭشې ئەزالىرى قۇرۇلتىيى، يەنى خەلق قۇرۇلتىيى گۈڭشېنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ھېسابلاندى. خەلق قۇرۇلتىيىدا بارلىقىغا كەلگەن گۈڭشې باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلتاي يېپىق مەزگىلىدە قۇرۇلتايىنىڭ ھوقۇقىنى ۋەكالىتەن يۈرگۈزدى. قۇرۇلتايدا يەنە گۈڭشې نازارەت قىلىش كومىتېتى بارلىققا كەلدى.

1958 - يىل 11 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى، شەرق شامىلى (پالۋانتۇر) گۈڭشېسىدا تاماق بىلەن تەمىنلەش، ئاساسىي مائاشقا مۇكاپات قوشۇپ بېرىش تۈزۈمى ئالدى بىلەن يولغا قويۇلدى. تاماق بىلەن تەمىنلەشتە، ئەزالارنىڭ تاماققا كېتىدىغان بارلىق ئاشلىق، ماي، گۆش، كۆكتات، ئوتۇن، شۇنىڭدەك دورا - دەرمەكلىرىنىڭ ھەممىسىنى گۈڭشې ئۈستىگە ئالىدى، تاماققا پۇل ئالمىدى. ئاساسىي مائاش 80% نى، مۇكاپات مائاشى 20% نى ئىگىلەش نىسبىتى بويىچە مائاش تارقىتىلدى. مائاش جەمئىي يەتتە دەرىجىگە بۆلۈنۈپ، بىرىنچى دەرىجىلىك مائاش ئېيىغا 2.60 يۈەندىن، يەتتىنچى دەرىجىلىك مائاش ئېيىغا 11.00 يۈەندىن تارقىتىلدى.

11-ئايىنىڭ 26-كۈنى، شەرق شامىلى گۈڭشېسى تەمىنلەش دائىرىسىنى يەنە كېڭەيتتى. گۈڭشې ئەزالىرىغا قارىتا «توققۇزنى ھۆددىگە ئېلىش» يولغا قويۇلدى، بۇلار تۆۋەندىكىچە: (1) تاماقنى ھۆددىگە ئېلىش — ئۆز دۆيىدە تاماقنى بېلەت تاپشۇرماي نورمىسز يېيىش؛ (2) كىيىم - كېچەك تىكىشنى ھۆددىگە ئېلىش — كىيىم - كېچەكنى ھەقسىز تىكىپ بېرىش؛ (3) توي - تۆكۈننى ھۆددىگە ئېلىش — گۈڭشې ئەزالىرى توي قىلسا توي قىلغۇچىنى ئاشخانا 10 جىڭ گۆش، ئۇچ جىڭ ماي بىلەن ھەقسىز تەمىنلەش؛ (4) تۇغۇت بېقىشنى ھۆددىگە ئېلىش—تۇغۇتلۇق ئايالغا 45 كۈن ھاردۇق بېرىش ھەمدە ئىككى توخۇ، 30 دانە تۇخۇم، بىر جىڭ شېكەر، بىر بولاق قەغەز يارداەم بېرىش؛ (5) يەسلىدە بالا بېقىشنى ھۆددىگە ئېلىش — ئۇششاق باللارنى يەسلىگە ھەقسىز قوبۇل قىلىش؛ (6) ئوقۇتۇشنى ھۆددىگە ئېلىش — مەكتەپكە كىرگەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۇلى تاپشۇرماسلىق؛ (7) چاچ ئېلىشنى ھۆددىگە ئېلىش — ھەقسىز چاچ ئېلىش؛ (8) ياشانغانلارنى بېقىشنى ھۆددىگە ئېلىش — تۇل خوتۇن، يېتىم - يېسىرلارنى، 60 ياشتىن ئاشقان ئەرلەر، 55 ياشتىن ئاشقان ئاياللارنى گۈڭشېنىڭ بەخت باغچىسىغا

قوبۇل قىلىش، ئۇلارغا زۆرۈر كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇراق ئۆي قاتارلىقلارنى گۈڭشې ھۆددىگە ئېلىش؛ (9) ئۆلۈم ئۇزىتىشنى ھۆددىگە ئېلىش، گۈڭشې ئەزالىرى ئۆلگەندە ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئۆلۈك ساندۇقى ياكى كېپەنلىك رەخت بېرىش.

11 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرى ناھىيىلىك پارتكوم ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ناھىيە بويىچە، گۈڭشېلاردا 1959 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ يېرىم تەمىنلەش، يېرىم ئىش ھەققى تۇزۇمى (يەنى دەرىجىلىك مائاش تارقىتىش، پۇل تۆلىمەي تاماق يېيىش) نى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. بىراق بەزى گۈڭشېلارنىڭ مائاش تارقىتىشقا قۇدرىتى يولغا قويۇشنى ئەلەپ قىلدى. بىراق بەزى گۈڭشېلارمۇ بىر نەچچە ئاي مائاش تارقىتىپ جۇغلانما يەتمىدى. كۆپ ساندىكى گۈڭشېلارمۇ بىر نەچچە ئاي مائاش تارقىتىپ توختىتىپ قويدى. ئاممە تۇگەپ، مالىيە مەنبەسى ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، مائاش تارقىتىشنى توختىتىپ قويدى. ئاممە ۋى ئاشخانىنى ئاساس قىلغان تەمىنلەش تۇزۇمىمۇ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيەسىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، باشقۇرغانسېرى بەتتەرلىشىپ كەتتى.

«بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇشنى ئەكس ئەتتۇرۇش ئۇچۇن، گۈڭشې قۇرۇلغاندىن كېيىن، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا، باغ، دەل - دەرەخ، كېيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىقلار باھاغا سۇندۇرۇلۇپ گۈڭشېغا يىغۇۋېلىندى. كۆپلىگەن گۈڭشېلار ئەزالارنىڭ كىچىك تېپتىكى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ھەم قازان - قومۇچلىرىنىمۇ ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئېلىۋالدى، گۈڭشې، دۇيلەرنى ئاتلاپ كەڭ تۇرده ھەمكارلىشىپ، ھەق بىلەن ھېسابلاشماي ئىشلەپ بەرگەنلەرگە ھەق قايتۇرمىدى. مال - مۇلۇككە ئىگىدارچىلىق قىلىش چەك - چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، خالىغانچە تەڭشەپ يۆتكىدى. ناھىيە بويىچە «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شاملى» نى چىقىرىپ تەڭشەپ يۆتكەپ ئىشلەتكەن كوللېكتىپ، شەخسلەرنىڭ ماددىي ئەشيالىرىنىڭ باھاغا سۇندۇرۇلغان قىممىتى 1 مىليون 460 مىڭ يۈەن بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 106.5 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1959 - يىلنىڭ باشلىرى مەركىزىي كومىتېتنىڭ نۆۋەتلىك جېڭجۇ يىغىنىنىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، «بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، دۇينى ئاساس قىلىش؛ دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇپ، ھوقۇقنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈش؛ ئۇچ دەرىجىلىك ھېسابات قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ پايدا - زىيىنىنى ھېسابلاش؛ تەقسىمات پىلانىنى گۈڭشېلار بېكىتىش؛ مۇۋاپىق تۇرده جۇغلانما توپلاپ، مۇۋاپىق تەڭشەش؛ ماددىي بۇيۇم بىلەن ئەمگەكنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش؛ ئەمگەكگە يارىشا ھەق بېرىش، پەرقلەرنى ئېتىراپ قىلىش فاكتىنى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، گۈڭشېنىڭ مال - مۇلۇككە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى. دۆلەت ئورگانلىرى ھەم كارخانىلار گۈڭشې ئەمگەك كۈچلىرىنى ھەقسىز ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللار چەكلەندى، گۈڭشېلار ئارا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ھەمكارلىشىشىدا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلدى. گۈڭشې ئىگىلىۋالغان ئەزالارنىڭ ئۆيلىرى ئارىسىدا ئېلىپ ئىشلىتىشكە ئۆزگەرتىلدى ياكى ئەزالارغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئومۇمغا ئوتتەكەن

قازان - قومۇچلار، ئۆي جاھازلىرى، ئەسۋاب - جابدۇق، ماددىي نەرسىلەر مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇلدى ياكى باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل قايتۇرۇلدى، ئەزالارغا زۆرۈر بولغان قالدۇرۇق چارۋىلار ئۆزلىرىگە قايتۇرۇلدى. بىر يەرگە توپلاپ بېقىلىۋاتقان ئۆي قۇشلىرى، چوشقا قاتارلىقلارمۇ ئەزالارغا قايتۇرۇلدى. ئەزالارنىڭ ئوغۇتلىرى باھاغا سۇندۇرۇلۇپ دۇيگە سېتىۋېلىندى.

1961 - يىلى مەركىزىي كومىتېت «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ نىزامى» ۋە «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدىكى يولىيورۇق» قاتارلىق ھۆججەتلەرنى تارقىتىپ، ئەزالارغا ئاز مىقداردا قالدۇرۇق يەر بېرىشكە ھەم ئائىلە قوشۇمچە كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويىدى، ئاممۇي ئاشخانا ھەم ئاشلىق تەقسىماتىدىكى تەمىنات تۆزۈمىنى توختاتتى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاكتىپلىقى دەسلەپكى قەدەمدە ئەسلىگە كەلدى.

1962 - يىل 9 - ئايدا، جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنى «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى» (قىسقارتىپ «60 ماددا» دېيىلىدۇ) غا مۇھىم تۆزىتىش كىرگۈزدى. «60 ماددا» دا ئىشلەپچىقىرىش دۇيى خەلق گۇڭشېسىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىپ بېكىتىلدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى گۇڭشېلار بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلغان تۆزۈلمىنى تېزلىك بىلەن بېكىتتى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيى دائىرىسىدە تېرىقچىلىق پىلانىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكەتلىرىگە بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىش، ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر تۇتاش يۆتكەش، دارامەتنى يىل ئاخىرىدا بىر تۇتاش ھېسابات قىلىش يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدە گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش، ئەمگەكگە يارىشا تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش، ئىشلىمىگەنلەر چىشلىمەسلىك پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە يىللىق ياكى پەسىللىك ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش ئىشى، ئادەتتە، گۇرۇپپىلاردا ئېلىپ بېرىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 11 گۇڭشې، 88 دادۇي، 287 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بار ئىدى.

§4. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۆزۈمى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۆزۈمىدە مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، چوڭ ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ بېسىپ ئۆتۈلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەنقىد قىلىنغان نورمىلىق باشقۇرۇش ھەم كىچىك باسقۇچلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش تۆزۈمىنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈشكە باشلىدى. 1979 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم-لارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ھەم باشقا جايلارنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەشۋىق قىلىپ، كادىرلار، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش جەھەتتىكى تونۇشىنى ئۆستۈردى. 80 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە كۆپ سانلىقى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى «بەشنى بېكىتىپ، بىرنى مۇكاپاتلاش» (ئەمگەك كۈچىنى، يەرنى، تەننەرخىنى، مەھسۇلاتىنى، نومۇرىنى بېكىتىش، مەھسۇلاتىنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتىنى كىمەيتىۋەتكەنلەرنى جازالاش) ۋە باشقا شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى قارا دۆۋە گۈڭشېسىدا تۆت ئائىلىلىك دېھقان، راھەتباغ گۈڭ-شېسىدا بىر ئائىلىلىك دېھقان مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالدى. بولۇپمۇ راھەتباغ گۈڭشې 8 - داۋۇي 3 - دۇيدىكى كىچىك ئاخۇن سۇمەنبەسىدىن خېلى يىراق بولغان بىر پارچە يەرنى ھۆددىگە ئالدى. شۇ يىلى ئۇنىڭ كىرىمى ئالدىنقى يىلدىكىدىن بىر قاتلاندى. بۇ ھال پۈتۈن ناھىيىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى.

1981 - يىلى بىر قەدەر نامرات بولغان قارا دۆۋە گۈڭشېسىدىكى 40% دېھقان ئائىلىسى، راھەتباغ گۈڭشېسىدىكى 33.4% دېھقان ئائىلىسى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالدى. شۇ يىلى بۇ ئىككى گۈڭشېدا مەھسۇلات ئاشتى. قارا دۆۋە گۈڭشېسىدا يازلىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 18.7% ئېشىپ، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ ئەۋزەللىكى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلدى.

1982 - يىلى ئاما تەرىپىدىن «دۆلەت ئالدىدىكى ۋەزىپىسىگە كاپالەتلىك قىلىش، كوللېكتىپقا يېتەرلىك قالدۇرۇش، ئاشقىنى ئۆزىنىڭ بولۇش» دەپ يېغىنچاقلاپ ئاتالغان چوڭ ھۆددىگەرلىك شەكلى ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلدى. 268 دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ 158 دانە چوڭ ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلدى. 13 ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە يېمەكلىك ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزى قوشۇپ بېرىلدى. 22 ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە مەھسۇلات ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى. يۇقىرىقى ئۈچ خىل مەسئۇلىيەت شەكلى يولغا قويۇلغان ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 72 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە 93.2% دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە چوڭ ھۆددىگە بېرىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 22 چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە مال قورۇلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى ۋە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى يىلدىن - يىلغا ئاشتى. 1980 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 61 مىليون 910 مىڭ جىڭ، ئومۇمىي كىرىم 16 مىليون 360 مىڭ يۈەن، 1981 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 63 مىليون 980 مىڭ جىڭ، ئومۇمىي كىرىم 16 مىليون 780 مىڭ يۈەن، 1982 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 64 مىليون

790 مىڭ جىك، ئومۇمىي كىرىم 17 مىليون 130 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 76 مىليون 810 مىڭ جىك، ئومۇمىي كىرىم 23 مىليون 200 مىڭ يۈەن بولدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ چوڭ ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزىلاردا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى مەنزىرە بارلىققا كەلدى: دېھقانلارنىڭ قورسىقى تويغۇدەك تاماق يېيىش، ئۇچىسى ئىسسىغۇدەك كىيىم كىيىش مەسىلىسى ئاساسەن ھەل بولدى. ئامانەت پۇل قويىدىغان، يۇقىرى باھالىق مىللارنى سېتىۋالغانلار كۆپەيدى؛ كادىرلارنى ئىزدەپ پۇل، ئاشلىق ئۆتىنە ئالىدىغانلار ئازايدى؛ تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلاندى. دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپتىن جەمئىيەتنى تەمىنلىگەن تاۋارلار ۋە تۈرلۈك مۇلازىمەتلەر كۆپەيدى. دېھقانلار تەرەققىيات خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەلەپ قىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىكىگە قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى؛ دېھقانلار پەننىي ئۆگىنىپ، پەننى ئىشلىتىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئومۇمىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

II باب دېھقانچىلىق

قۇمۇل ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. ناھىيە دائىرىسى ئىچىدە تېرىشقا بولىدىغان 1 مىليون 400 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر بار. ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان بوز يەر 5 مىليون 600 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. ھازىر ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىلىۋاتقان يەر 400 مىڭ مودىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىكتۇەن، ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە تۆمۈرىيول تارماقىنىڭ 200 مىڭ موغا يېقىنلىشىدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 210 مىڭ مو.

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تۈزلەڭ رايونلاردا ھاۋا قۇرغاق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، كۈن نۇرى كۈچلۈك، ھۆل - يېغىن ئاز، يەرلەر پۈتۈنلەي تاغ سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇغداي، ئارپا، كۆممىقوناق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە قوغۇن - تاۋۇز، پىياز قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىشقا ماس كېلىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 50 پىرسەنتتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلىنىش، چېكىنىش، ئەسلىگە كېلىش، بىر ئىزدا توختاپ قېلىش، يەنە راۋاجلىنىشتىن ئىبارەت بەش باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈردى.

1949 - يىلىدىن 1959 - يىلغىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 14 مىليون 386 مىڭ جىڭدىن 38 مىليون 965 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 1.7 ھەسسە ئاشتى. بىر-

لىك مەھسۇلات 144 جىڭدىن 244 جىڭغا يېتىپ، 100 جىك ئاشتى. 1955 - يىلى بۇ ناھىيىگە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «مول ھوسۇللۇق ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئاشلىقنىك ئومۇمىي مەھسۇلاتى 38 مىليون 965 مىك جىڭدىن 30 مىليون 143 مىك جىڭغا چۈشۈپ، 8 مىليون 822 مىك جىك كېمەيىپ كەتتى. بىرلىك مەھسۇلات 244 جىڭدىن 142 جىڭغا چۈشۈپ، 102 جىك كېمەيىپ كەتتى.

1962 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 30 مىليون 143 مىك جىڭدىن 60 مىليون 875 مىك جىڭغا يېتىپ، بىر ھەسسە ئاشتى. بىرلىك مەھسۇلات 142 جىڭدىن 234 جىڭغا يېتىپ، 92 جىك ئاشتى.

1966 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە ئاشلىقنىك ئومۇمىي مەھسۇلاتى 60 مىليون 875 مىك جىڭدىن 44 مىليون 508 مىك جىڭغا چۈشۈپ قېلىپ، 16 مىليون 367 مىك جىك كېمەيىپ كەتتى؛ بىرلىك مەھسۇلات 234 جىڭدىن 187 جىڭغا چۈشۈپ، 47 جىك كېمەيىپ كەتتى.

1974 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 44 مىليون 508 مىك جىڭدىن 76 مىليون 809 مىك جىڭغا يېتىپ، 32 مىليون 301 مىك جىك كۆپەيىپ، 72.6% ئاشتى؛ بىرلىك مەھسۇلات 187 جىڭدىن 388 جىڭغا يېتىپ، 201 جىك كۆپەيدى.

§1. تېرىقچىلىق تۈزۈمى

1. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئەسكەرلەرنىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئارقىسىدا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، ئېيتايلۇق، ئادەم كۆچى بىلەن ئۆستەك چېپىپ يەر سۈغىرىش، ئۇلاغ كۆچى ۋە تۆمۈر سايمانلاردىن پايدىلىنىش قاتارلىقلار يەرلىك خەلقنە تونۇشتۇرۇلدى. مىلادى IX ئەسىردە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئادەم كۆچى بىلەن يەر ئاغدۇرۇش تۆگە، ئات، كاللار بىلەن يەر ئاغدۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. ئاشلىقنى ئوغۇر بىلەن يامداشنىك ئورنىنى سۇ ياغۇنچىقى بىلەن يامداش ئىگىلدى. چىك سۇلالىسى دەۋردە ئېچىلغان يەرلەردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ۋە يەر ئاستى سۈيىنىك ئەھۋالىغا قاراپ يەرنىك قۇۋۇتىگە باھا بېرىلگەن ھەمدە شۇ جاينىك شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان زىرائەتلەر تېرىلغان. «دەسلىپىدە بۇغداي تېرىغان تۈزۈك، بۇغداي يەرنى ئوڭلايدۇ، قاتتىق يەرنى يۇمشىتىدۇ، تېتىر يەرنى بوشىتىدۇ، ئاندىن كېيىن پۇرچاق تېرىغان تۈزۈك، پۇرچاق شورنى يوقىتىدۇ، ئىككى - ئۈچ يىلدىن كېيىن قانداقلا ئاشلىقلىق تېرىسا بولىۋېرىدۇ» دېگەن تونۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تۇپراق قۇۋۇتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە يەرنى ئوردۇال قىلىش ئوسۇلى قوللىنىلغان.

ئازادلىقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئومۇمەن مۇنداق بولغان: كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن يەرنى ئاغدۇرۇپ توك سالىدۇ. كېلەر يىلى ئەتىيازدا توك ئېرىپ، يەرنىك نېمى كۆتۈرۈلگەندە، دېھقانلار كالتىداري بويىمچە 2-3 ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى تېرىشنى باشلايدۇ. بەزىلەر ساپانىنىڭ كەينىدىن ساپان ئىزىغا ئۇرۇق سېلىپ ماڭىدۇ. بەزىلەر يەرنى ئاغدۇرۇپ بولۇپ، ئۇرۇقنى چېچىۋېتىپ، ئاندىن سۆرەم سېلىپ قىر چاپىدۇ. تېرىلغان يەر كۆلىمى چېچىلغان ئۇرۇققا قاراپ ھېسابلىنىدۇ. بىر مو يەرگە تەخمىنەن بىر كۈرە (تەخمىنەن 44 جىك) ئۇرۇق سېلىنىدۇ. يەرگە ئېغىل قىغى بىلەن قوم تۆكۈلىدۇ. زىرائەتلەرنىڭ مو بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەخمىنەن 10 ھارۋىدىن ئوغۇت بېرىلىدۇ. ئوغۇتلاش ۋاقتى كۆپىنچە ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە بولىدۇ. ناھىيە بويىچە ئوغۇتلىنىدىغان يەر كۆلىمى تەخمىنەن 35 مىڭ موغا يېتىدۇ. تاغ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەرلەرنى ئوغۇتلاش ناھايىتى ئاز بولىدۇ.

50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تېرىقچىلىق ئۇسۇلىدا خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئاستانە يېزىسىدىكى ياڭ ماۋيۈەننىڭ يەرنى كېسىشتۈرۈپ ھەيدەش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى. چېچىپ تېرىش قۇرلاپ تېرىشقا ئۆزگەرتىلدى. ئۇرۇقنى پارچىلار بويىچە تالىلاش، خامانىدا تالىلاش، باشاقتىن تالىلاشتەك ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، ئۇرۇق ئىنچىكىلىك بىلەن تاللاندى. تېرىشتىن ئىلگىرى دورىلىنىپ كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدى ئېلىندى. ئوغۇتمۇ كۆپەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلۇغ سۇ بىلەن باستۇرۇپ سۇغىرىش ئۇسۇلى ئېتىزلاپ سۇغىرىشقا ئۆزگەرتىلدى. ھەرخىل يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى كەلتۈرۈلۈپ كېڭەيتىلدى. زەيكەش چېپىش، سۇدا باستۇرۇش، تۇپراقنى ساماندا ئارىلاشتۇرۇش، يەرگە قوم تۆكۈش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق شورلۇق يەرلەر ئۆزگەرتىلدى.

70 ـ يىللاردىن كېيىن، يەر ئاغدۇرۇش ۋە تېرىش ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنىلاشتۇرۇلدى ۋە يېرىم ماشىنىلاشتۇرۇلدى. ئۇرۇق سېلىشتىن ئىلگىرى يەرگە ئوغۇت تۆكۈلىدىغان بولدى. ئوغۇت تۈرلىرى مەھەللىۋى ئوغۇتتىن خىمىيەۋى ئوغۇت، مىنرال ئوغۇت، يېشىل ئوغۇت، باكتېرىيىلىك ئوغۇتلارغا كېڭەيدى. ئىشلىتىلىدىغان ئوغۇت مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى. تېرىيدىغان چاغدا ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرىدىغان بولدى. بەزى زىرائەتلەرگە قوشۇمچە ئوغۇت بېرىلىدىغان بولدى. ئومۇمەن يەنىلا ئادەم كۈچى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئومۇمىي ماشىنىلىرى، كومبايىنمۇ ئاز ـ تولا ئىشلىتىلىدۇ. دان ئايرىش ئاساسىي جەھەتتىن يېنىك تېپتىكى تراكتور ياكى ئاتقا تولۇق سۆرىتىش ئارقىلىق بولىدۇ. سورۇشتا بەزىدە سورۇش ماشىنىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە ئادەم كۈچىگە تايىنىلىدۇ.

2. تېرىقچىلىق تۈزۈمى

تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغدىن ئىبارەت ئۈچ گۈشىي ھەم چارۋىچىلىق، ھەم دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ، زىرائەت يىلدا بىر قېتىم پىشىدۇ، ئاساسلىقى، بۇغداي تېرىلىدۇ. زىغىر، كۆك پۇرچاق، دادۇر، ئارپا قوشۇمچە تېرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە

تاشۋېلىق گۇڭشېسىدا ئېڭىزغا ئاز مىقداردا قارا بۇغداي ۋە تېرىق تېرىلىدۇ. تۈز-لەڭلىكلەردە، ئاساسلىقى، يازغى بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقوناق، ئارپا، زاراڭزا، كەندىر قاتارلىقلار تېرىلىدۇ. تېرىق، قارا بۇغداي، چىلگە قوناق، ماش قاتارلىقلار ئېڭىزغا تېرىلىدۇ. 1958 - يىلدىن ئىلگىرى ئاساسىي جەھەتتىن يىلدا بىر قېتىم تېرىش تۈزۈمى قوللىنىلاتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن بىر يىلدا ئىككى تېرىش تەدرىجىي ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئېڭىزغا تېرىش كۆرسەتكۈچى گاھ ئېشىپ، گاھ تۆۋەنلەپ تۇردى. ئادەتتە 20 — 30 مىڭ مو ئەتراپىدا بولدى. 1976 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئېڭىز ئەڭ كۆپ تېرىلدى، بۇنداق يەر يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 مىڭ مودىن ئېشىپ كەتتى. ئېڭىزغا تېرىشنىڭ شەكلى جەمئىي يەتتە خىل.

(1) ئارپا - چىلگە قوناق؛
(2) يازغى بۇغداي — تېرىق ياكى قارا بۇغداي، چۈژگۈن قوناق؛
(3) يازغى بۇغداي — ماش؛
(4) يازغى بۇغداي — قىچا؛
(5) بۇغداي — كۈزلۈك كۆكتات؛
(6) يازغى بۇغداي — كۆك تاماكا؛
(7) ئارپا — گۈنجۈت.

1975 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك پەنلىرى تەتقىقات ئورنى پالۋانتۇر گۇڭ-شېسى «ئالغا» دادۇيىنىڭ 5 - دۇيىدە تاسمىلاپ تېرىپ، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش تەجرىبە ئېتىزى تېرىپ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1732 جىڭ ھوسۇل ئېلىپ، ياخشى نەتىجە ياراتتى. بۇ ئۇسۇل 1976 - يىلى چۈەنشۈي دادۇيى بىلەن شەھەر ئىچى گۇڭشېسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا سىناق قىلىنىپ ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى ھوسۇل ئېلىنىپ، ۋىلايەت، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى ۋە بۇئۇسۇلنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىش چاقىرىق قىلىندى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە تاسمىلاپ تېرىلغان يەر 30 مىڭ موغا يەتكۈزۈلدى. كېيىن تۇپراق قۇۋۋىتىنىڭ ئاجىز بولۇشى، ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ جەھەتتە مەغلۇب بولغانلار كۆپ، نەتىجە قازانغانلار ئازراق بولدى. شۇڭا بۇ ئۇسۇل ھازىرغىچىلىك شەھەر ئەتراپىدىكى ئادىمى كۆپ، يېرى ئاز، ئوغۇت مەنبەسى مول، يېرى مۇنبەت جايلاردا كىچىك كۆلەمدە قوللىنىلىۋاتىدۇ. كىرىشتۈرۈپ تېرىپ بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىشنىڭ تۆۋەندىكىچە بىر قانچە خىل شەكلى بار:

(1) يازغى بۇغداي + كۆممىقوناق + سېرىق پۇرچاق؛
(2) يازغى بۇغداي + ئاق قوناق + تېرىق؛
(3) يازغى بۇغداي + ئاق قوناق + يېشىل ئوغۇت؛

3. دېھقانچىلىقتىكى دەۋرىيلىك

1 - ئايدىن 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە سۇ قۇرۇلۇشى قىلىنىدۇ، يەر رەتلىنىدۇ،

ئۆتكەن يىللاردا زىرائەتلەرنىڭ ئېگىزغا تېرىلغان كۆلىمىنى سىتاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 – 3 بىرلىكى: 1000 مو

يىللار	جەمئىي	1. ئاشلىق زىرائەتلىرى			2. سانائەتكە خام ئەشيا قىلىنىدىغان زىرائەتلەر		3. باشقا زىرائەتلەر	
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ياغلىق دان	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: كۆكتات
			كۆممىقو – ناق	ئاققوناق				
1958	27.8	23.5	1.3	0.6	4.3	4.3		
1959	23.6	17.1	1.4	1.2	0.2	0·2	6.3	6.3
1960	33.2	26.7	2.8	2.5	0.1	0.1	6.4	6.4
1961	15.5	11.1	3	3.6	0.2	0.2	4.2	4.2
1962	9.4	7.1	2.8	1.6	0.1	0.1	2.2	2.2
1963	15.8	10.3	2.8	2.2	0.4	0.4	5.1	5.1
1964	19.9	15	3.6	2.5	1.4	1.4	3.5	3.5
1965	35.2	27.7	6.2	3	1 8	1.8	5.7	5.7
1966	49	40.8	11.1	2.8	2.8	2.8	5.3	
1967	31.5	28.4	8.3	2.8	1.9	1.9	1.2	
1968	31.7	27.3	4	0.1	1.7	1.7	2.7	2.7
1969	33.7	28.5			2	2	3.2	3.2
1970	29.	21	4	1	2	0.2	6	6
1971	29.2	20.9	5.3	0.6	2.6	2.6	5.7	5.6
1972	25.4	18.2	4.1	0.8	2.4	2	4.9	4.7
1873	26.6	19.1	3.6	1	3	2.9	4.5	4.5
1974	31.7	23.3	4.6	0.7	2.8	2.7	5.6	5.5
1975	44.3	34. 2	4.6	2.4	3.1	3	7	7
1976	57.8	47.6	9.4	3.7	4.2 1	4.2	6	6
1977	53.2	45.6	5	2.6	2.2	2.2	5.4	5
1978	56.3	47.1	5	2.8	2.8	2.8	6.4	5.2
1979	43	36.6	2.6	3.8	1.5	1.5	4.9	2.6
1980	31.8	26.1	2.1	1.8	1.9	1.9	3.9	2.6
1981	40.3	30.2	1.9	2.3	1.6	1.6	8.5	8.2
1982	44.8	35.9	2.9	1.9	3.6	3.6	5.3	5 3
1983	36.5	30.7	3	3	2.9	2.9	2.9	2.9

ئوغۇت توپلىنىدۇ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى رېمونت قىلىنىدۇ، تېرىقچىلىققا تەييارلىق قىلىشىپ ئۇرۇق تاللىنىدۇ.

2 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا يەرلەر رەتلىنىدۇ، ئۇرۇق تاللىنىدۇ، ئۇرۇقنىك بىخلىنىش نىسبىتى تەكشۈرۈلىدۇ.

3 ـ ئايىنىك باشلىرى ئارپا، يازغى بۇغداي تېرىش باشلىنىدۇ. يەر ئاغدۇرۇلۇپ، باشقا زىرائەتلەرنى تېرىش ئۇچۇن تەييارلىق قىلىنىدۇ.

3 ـ ئايىنىك ئوتتۇرىلىرىدا بۇغداي تېرىلغۇسى جىددىي ئېلىپ بېرىلىدۇ، بىر قىسىم كۆكتاتلارنى تېرىش باشلىنىدۇ.

3 ـ ئاينىك ئاخىرلىرى ئەتىيازلىق سۇغىرىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، كۆزلۈك زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تاللاش ئىشلىرى ئىشلىنىدۇ. بۇغداي ۋە بىر قىسىم كۆكتاتلار داۋاملىق تېرىلىدۇ.

4 ـ ئاينىك باشلىرى يازغى بۇغداي ئۇنۇشكە باشلايدۇ.

4 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم گۈڭشې، دۆيلەردە ئاق قوناق، كۆممىقوناق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىش باشلىنىدۇ. كۆپچىلىك گۈڭشې ـ دۆيلەردە ئەتىيازلىق سۇغىرىش داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

4 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا ئاق قوناق، كۆممىقوناق،زاراڭزا، كېۋەز قاتارلىق كۆزلۈك زىرائەتلەر جىددىي تېرىلىدۇ. بۇغداي ئۇچ يوپۇرماق بولغاندا، قوشۇمچە ئوغۇتلاش، سۇغىرىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ.

5 ـ ئاينىك باشلىرىدا قوغۇن تېرىلىدۇ، كۆزلۈك زىرائەت تېرىلغۇسى بىر يەرگە بېرىپ قالىدۇ، بۇغداي داۋاملىق سۇغىرىلىدۇ.

5 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا بۇغداي تۈپلەپ غول تارتىدۇ. بالدۇر تېرىلغان ئاق‌قوناق، كۆممىقوناقلار ئۇنۇشكە باشلايدۇ. كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەييارلىقى ئىشلىنىدۇ. بۇغدايىنىڭ گەجگە سۇيى سۇغىرىلىدۇ.

5 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا كېۋەز ئۇچ يوپۇرماق،ئاق قوناق،كۆممىقوناقلار ئۇچ ـ ئالتە يوپۇرماق بولىدۇ. بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار پوقاق بولىدۇ. كېيىن پىشىدىغانلىرى غول تارتىدۇ. يەر يولۇسى بىلەن كۆك پىتىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلارنىڭ باش چىقىرىش ـ چېچەكلەش سۇيى قويۇلىدۇ، ياڭيۇ تېپىدىكى زىرائەتلەر تېرىلىدۇ.

6 ـ ئاينىك باشلىرى بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار چېچەكلەيدۇ. كېيىن پىشىدىغانلىرى باش چىقىرىدۇ. كۆممىقوناق، ئاق قوناقلار يەتتە يوپۇرماق، كېۋەز بەش يوپۇرماق بولىدۇ، بۇغداي داۋاملىق سۇغىرىلىدۇ. كۆزلۈك زىرائەتلەر شالاڭلىتىلىدۇ، چاغلىنىدۇ، شال تىكىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسسىق شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە دىققەت قىلىنىدۇ.

6 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار دان تۇتىدۇ، كېيىنىرەك ۋە كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار چېچەكلەيدۇ. بۇغدايىنىڭ دان سۇيى قويۇلىدۇ،ئاق قوناق، كۆممىقوناقلار چاغلىنىدۇ، شالاڭلىتىلىدۇ. كېۋەزنىڭ ئاختاما سۇيى قۇيۇلىدۇ.

6 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار سارغىيىدۇ، كېيىنرەك ۋە كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار دان تۆتىدۇ. كېڭەز غوزىچە كۆرسىتىدۇ. ئارپا ئورمىسى باشلىنىدۇ. بۇ چاغدا قىزىل ئۆمۈچۈك قاتارلىق ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار ئورۇلىدۇ. ئېگىز تېرىلىغۇسى جىددىي باشلىنىدۇ. كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار سارغىيىدۇ. كېڭەز، ئاق قوناق، كۆممە قوناقلار خول تارتىدۇ. ئاق قوناق، كۆممىقوناقلار قوشۇمچە ئوغۇتلىنىپ، ئاختاما سۈيى قۇيۇلىدۇ. بۇ چاغدا بوران چىقىپ پىشقان بۇغداي دېنىنىڭ قېقىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار ئورۇلىدۇ. كۆممىقوناق باش چىقىرىدۇ. قارا بۇغداي، تېرىق، چۆچۈن قوناق ھەم قىچا قاتارلىق زىرائەتلەر ئېگىزغا تېرىلىدۇ. كېيىنرەك ۋە كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار جىددىي ئورۇلىدۇ. يەرنى توموزدا ئاغدۇرۇش باشلىنىدۇ. كۆممىقوناقنى سۈنئىي چاڭلاشتۇرۇش چىڭ تۇتۇلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا كۆممىقوناق باش چىقىرىپ چېچەكلەيدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر ئۇنىدۇ. كۆزلۈك زىرائەتلەر سۇغىرىلىدۇ، كېڭەزدە بولىدىغان كېسەللىك، ھاشارات زىياندىشىلىقىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ. كېڭەزنىڭ ھارام شاخلىرى پۈتلىپ، ئۈچى ئۈزۈلىدۇ. كۆزلۈك تۇرۇپ (لوبو) تېرىلىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئاق قوناق باش چىقىرىپ چېچەكلەيدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر غول تارتىدۇ، كۆزلۈك زىرائەتلەر سۇغىرىلىدۇ، بۇغداي يانچىلىدۇ، كۆزلۈك يېسۈدلەك (بەسەي) تېرىلىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر باش چىقىرىدۇ. بۇغداي يانچىلىپ ئامبارغا كىرگۈزۈلىدۇ، كۆزلۈك زىرائەتلەر پەرۋىش قىلىنىدۇ. قوغۇن ـ تاۋۇز ـ دىكى كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى كۆممىقوناق دان تۆتىدۇ، ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر چېچەكلەيدۇ. بۇغداي داۋاملىق يانچىلىپ ئامبارغا كىرگۈزۈلىدۇ. كۆزلۈك زىرائەتلەردە قۇرغاقچىلىقتىن مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر دان تۆتۈشقا باشلايدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەرنىڭ دان سۈيى ئوبدان قويۇلىدۇ. كېڭەزنىڭ سۈيى تىزگىنلىنىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆممىقوناق پىشىدۇ، كېڭەزنىڭ غوزىسى يېرىلىدۇ. كۆممىقوناقنى يىغىۋېلىش باشلىنىدۇ. ئۇلانغان مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى تەكشۈرۈلىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ئاق قوناق پىشىدۇ. كېڭەز ئۆسۈشتىن توختايدۇ. ئاق قوناق ئورۇش، پاختا تېرىش باشلىنىدۇ.

10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، ئېگىزغا تېرىلغان كۆپ قىسىم زىرائەتلەر پىشىدۇ. كۆزلۈك يىغىم قاتىلاشچىلىقى باشلىنىدۇ.

10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېگىزغا تېرىلغان كۆزلۈك زىرائەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن يىغىۋېلىنىدۇ. كۆزلۈك كۆكتات پەرۋىشى كۆچەيتىلىدۇ. بۇ، كۆزلۈك يىغىمنىڭ تازا ئالدىراش ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، كۆزلۈك يېمىشلىك شىرداپىدۇ، كۆزلۈك يىغىم قاتلاڭچە لىقى ئاخىرلىشىشقا ئاز قالىدۇ. كۆزلۈك يەر ئاغدۇرۇش باشلىنىدۇ، كېيىز ۋە كۆكتاتنى ئۇشۇشۇكتىن مۇداپىئە قىلىش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىدۇ.

11 ـ ئايدا، قىشلىق كۆكتاتلار يىغىۋېلىنىدۇ. يەرلەر كۆزلۈك ئاغدۇرۇلىدۇ، توك سېلىنىدۇ.

12 ـ ئايدا، ئوغۇت توپىلىنىدۇ، يەر رەتلىنىدۇ، كېلەر يىلىنىڭ تەييارلىقى ئىشلىنىدۇ.

§2. زىرائەت سورتلىرى

1. ئاشلىق زىرائەتلىرى

(1) يازغى بۇغداي: ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە، بۇغداينىڭ «داتلاڭ»، «جىڭ بويەن» دېگەن سورتلىرى ئاساس قىلىنغانىدى. 1959 ـ يىلى «قەشقەر ئاق يازغىسى» كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «قەشقەر ئاق يازغىسى» بىلەن «داتلاڭ» ئارىلاش چاڭلاشتۇرۇلۇپ، «قۇمۇل ـــ 1» سورتلۇق بۇغدىيى يېتىشتۇرۇلدى. 1964 ـ يىلى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن «ئازاد ـــ 2» سورتلۇق بۇغداي بىلەن «قۇمۇل ـــ 1» سورتلۇق بۇغدىيى ئارىلاش چاڭلاشتۇرۇلۇپ، «قىزىل يازغى ـــ 1» سورتلۇق بۇغدىيى يېتىشتۇرۇلدى. 1971 ـ يىلى گەنسۇ سورتلىرىدىن «گەنمەي ـــ 8»، «359»، «گەنمەي ـــ 29» قاتارلىق نۇرغۇن بۇغداي سورتلىرى كەلتۈرۈلدى. 1972 ـ يىلى مېكسىكىنىڭ «سېلوس» قاتارلىق بۇغداي سورتى كەلتۈرۈلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇغداي ئاساسلىق زىرائەت بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 50 پىرسەنتتىن كۆپرەكنى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 60 پىرسەنتتىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

(2) كۆزگى بۇغداي: قۇمۇل ناھىيىسىدە كۆزگى بۇغداي تېرىش تارىخى خېلى ئۇزۇن بولسىمۇ، لېكىن تېرىلغۇ كۆلىمىناھايىتى ئاز ئىدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە كۆزگى بۇغداي ئاران 100 مو ئۆپچۆرىسىدە تېرىلغانىدى. 1962 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۆزگى بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى مەلۇم دەرىجىدە كېڭىيىپ، 50 مىڭ مو چامىسىغا يەتتى، كېيىن ھاۋا كىلىماتى مۇناسىۋىتى بىلەن تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي ئازايتىلدى، 1977 ـ يىلدىن ئېتىبارەن تېرىلمايدىغان بولدى.

(3) ئارپا: يەرلىك ئارپا سورتى ئاساس قىلىنىدۇ، چىڭخەي ئارپىسى ئىككىنچى

چى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئارپا سورتى 1974 - يىلى كەلتۈرۈلگەندى، قۇمۇل ئارپىسى بالدۇر پىشىش، قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرىش، شورغا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدە لىكلەرگە ئىگە، ئۇنىڭ دېنى توق، پوستى نېپىز، كىراخمال ماددىسى كۆپ. ئۇلچەپ بېكىتىلىشىچە، بۇ ئارپىنىڭ تەركىبىدىكى كراخمال 60% كە، ئاقسىل 13% كە، ماي 1.7% كە، ئارىلاشما ماددا 1% كە يېتىدىكەن، بۇ، پىۋا ئىشلەشنىڭ ئېسىل خام ئەشياسى ھېسابلىنىدۇ. باشقا جايلاردىن چىقىدىغان ئارپا بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇمۇل ئارپىسى جېجىياڭ ئارپىسىدىن قالسىلا مەملىكەت بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1980 - يىلدىن بۇيان، دۆلەت دېھقانلارنى ئارپا تېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، ئارپىنى بۇغداي ئورنىدا سېتىۋېلىشنى، باھاسىنى بۇغداينىڭكىدىن سەل يۇقىرى قىلىشنى بەلگىلىدى. ئارپا تېرىلغۇ مەيدانى 1958 - يىلدىن ئىلگىرى 10 مىڭ مودىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەندى، 1958 - يىلدىن كېيىن، 20 مىڭ مو چامىسغا كېڭەيدى، 1978 - يىلدىن كېيىن ئازىيىپ 10 مىڭ مو ئۆپچۆرىسىگە چۈشۈپ قالدى. 1971-، 1975- ۋە 1976- يىللىرى ئارپا مەھسۇلاتى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 5 مىليون جىڭدىن ئېشىپ كەتتى. 1950 - يىلى ھوسۇل ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى ئاران 600 مىڭ جىڭدىن ئاشقانىدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، بۇلۇڭ تىوغراق، قارادۆۋە ئاپىتونوم رايونىمىزدىكى بەزى پىۋا زاۋۇتلىرىنىڭ ئارپا بازىسى بولۇپ قالدى.

(4) شال: قۇمۇل ناھىيىسىدە 1952 - يىلدىن باشلاپ ئاز مىقداردا شال تېرىلىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى ھەر يىلى 100 — 200 مو ئەتراپىدا بولۇپ كەلگەندى. 1959 - يىلى شال ئەڭ كۆپ تېرىلغان يىل بولۇپ، تېرىلغۇ كۆلىمى 1000 مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 133 مىڭ جىڭ چامىسغا يەتتى. 1982-ۋە 1983 - يىللىرى شال ئەڭ ئاز تېرىلغان يىللار بولۇپ، ناھىيە بويىچە 7000 جىڭ ئەتراپىدا ھوسۇل ئېلىندى. قۇمۇل ناھىيىسىدە شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى بەكمۇ تۆۋاقسىز بولۇپ، يۇقىرى بولغاندا 500 جىڭدىن (1977 - يىلى)، تۆۋەن بولغاندا ئاران 30 جىڭدىن (1959 - يىلى) توغرا كەلدى. بۇ، ئاساسەن، سۇنىڭ قىسلىقى ۋە شال ئۆسۈتۈرۈش تەجرىبىسىنىڭ كەملىكىدىن بولغان.

(5) كۆممىقوناق: ئەسلىدە قۇمۇل ناھىيىسىدە يەرلىك سورتلاردىن «يەرلىك سېرىق كۆممىقوناق»، «ئاق ئاتچىشى» سورتلىرى ئاساس قىلىناتتى. 1958 - يىلى «جۇپ شالغۇت 156» سورتى سىرتتىن كەلتۈرۈلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «دۇنخۇاڭ — بىرىنچى»، «تاق شالغۇت — غالىبىيەت»، «تاق شالغۇت — ئالغا» قاتارلىق سورتلار كەلتۈرۈلدى. ھازىر «يەرلىك سېرىق كۆممىقوناق» بىلەن «156» سورتلىرى ئاساس قىلىپ تېرىلىۋاتىدۇ. ناھىيە بويىچە كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى ئارپىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئوتتۇرا ھېسابىلەن 10 مىڭ مو ئەتراپىدا تېرىلىدۇ. 1965 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە كۆممىقوناق ھەر يىلى 20 مىڭ مودىن ئارتۇق يەرگە تېرىلغان. 1967 - يىلى 30 مىڭ موغا يەتكەن، 1981 - يىلى 4000 موغا

چۈشۈپ قالغان. 1966 - يىلى كۆممىقوناقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 7 مىليون جىڭگا يېقىنلاشقان، بىرلىك مەھسۇلاتى 200 جىڭ ئەتراپىدا بولغان، ئەڭ يۇقىرى بىرلىك مەھسۇلاتى 290 جىڭگا يەتكەن، ئەڭ تۆۋۈنى ئاران 60 جىڭ ئەتراپىدا ئايلانغان.

(6) ئاق قوناق: 50 - يىللاردا چوڭ باش ئاق قوناق ئاساس قىلىنغانىدى. 60-يىللاردا «كۆپ باش ئاق قوناق» بىلەن «شەنشى شالغۇتى — 53» سورتلۇق ئاق قوناقلار كەلتۈرۈلدى. 70 - يىللاردا قۇمۇل ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ئىلمىي تەتقىقات ئورنى يېتىشتۈرگەن «632» ناملىق ئاق قوناق سورتى بىرقەدەر ھوسۇللۇق بولۇپ، كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى. پۈتۈن ناھىيىدە ئاق قوناق تېرىلغۇ كۆلمى يازغى بۇغدايدىن قالسلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇ، ئاساسلىق كۈزلۈك زىرائەت ھېسابلىنىدۇ. ئاق قوناق 1959 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر يىلى 20 مىڭ مو دائىرىسىدە تېرىلغانىدى، 1960 - يىلى بىراقلا كۆپەيىپ 58 مىڭ 600 موغا يەتتى، كېيىن پەيدىن - پەي ئازىيىپ 1983 - يىلى 18 مىڭ 500 موغا چۈشۈپ قالدى. ئومۇمىي مەھسۇلات 1978 - ۋە 1981 - يىلى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 10 مىليون 730 مىڭ جىڭگا يەتكەنىدى، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بولسا، ئاران 2 مىليون جىڭ ئىدى.

(7) تېرىق: قۇمۇل ناھىيىسىدە ئېڭىزغا تېرىلىدىغان ئەڭ ياخشى زىرائەت ھېسابلىنىدۇ. تېرىق ھەر يىلى ئېڭىزغا تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ 24 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

(8) چۈجگۈن قوناق: ئاساسەن ئېڭىزغا تېرىلىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن كۆپ تېرىلاتتى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە ھەر يىلى 6000 مو ئۆپچۆرىسىدە تېرىلىپ كەلگەن. 1977 - يىلىدىن كېيىن ھەر يىلى 1000 موغىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. 1980 - يىلىدىن بۇيان ھەر يىلى ئاران 100 مو ئەتراپىدا تېرىلۇاتىدۇ.

(9) قارا بۇغداي: ئېڭىزغا تېرىلىدۇ. ھەر يىلى ئۇتتۇرا ھېساب بىلەن 4000 مو ئەتراپىدا تېرىلۇاتىدۇ.

2. پۇرچاق تېمىدىكى زىرائەتلەر

(1) سېرىق پۇرچاق: يەرلىك پۇرچاق، يەرلىك سېرىق پۇرچاق ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان سېرىق پۇرچاق دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، ئادەتتە ئاق قوناق، كۆممىقوناق ئارىسىغا كىرىشتۈرۈپ تېرىلىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ قۇر ئارىسىغا چېچىپ تېرىلىدۇ. بۇنىڭ تېرىلىش كۆلمى ئانچە كۆپ ئەمەس.

(2) باقلا (دادۇر): يەرلىك سورت ۋە غەربىي شىمال سورتى دەپ ئىككى خىل بولۇپ، تاشۇبلىق، غەربىي تاغ، تېيانشان گۈڭشېسى قاتارلىق ھاۋاسى سالقىن تاغلىق رايونلاردا تېرىلىدۇ.

(3) كۆك پۇرچاق: بۇنىڭ يەرلىك چىپار پۇرچاق ۋە يېشىل پوستلۇق پۇرچاق دەيدىغان ئىككى خىلى بار. بۇ، ھاۋاسى سالقىن تاغلىق رايونلاردا تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. بەزىدە ئۇ ئېگىزغا تېرىلىپ، يېشىل ئوغۇت قىلىنىدۇ.

(4) ماش: يەرلىك ماش ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان ماش دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، ئادەتتە، كۆممىقوناق ۋە ئاق قوناق ئارىسىغا تېرىلىدۇ. ئەمما بۇنىڭ تېرىلىش كۆلىمى ناھايىتى ئاز.

3. ياغلىق دان

(1) قىچا: قۇمۇلدىكى ئاساسلىق ياغلىقدان زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1957 - يىلىدىن ئىلگىرى ھەر يىلى1000 مو ئەتراپىدا تېرىلىپ كەلگەنىدى، 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تېرىلغۇ كۆلىمى 6000 مو ئەتراپىغا يەتتى، كېيىن 4000 مو ئەتراپىغا چۈشۈپ قالدى؛ 1976 - يىلىدىن كېيىن يەنە تەدرىجىي كۆپىيىپ، ئەڭ كۆپ تېرىلغان يىلى 7300 موغا يەتتى. 1980 - يىلى ئۇمۇمىي مەھسۇلات 408 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلات 229 جىڭغا يېتىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى رېكورد يارىتىلدى. قىچىنىڭ ئاساسلىق سورتلىرىدىن قارا قىچا، مىنيۇەن قىچىسى ۋە ئېگىزغا تېرىلىدىغان قىچا قاتارلىقلار بار.

(2) زىغىر: بۇمۇ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئاساسىي ياغلىقدان زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قىچىدىن قالسلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە زىغىر ياغلىقدان تېرىلغۇ كۆلىمى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا بولۇپ، ھەر يىلى 2000 مو ئەتراپىدا تېرىلاتتى، 1952 - يىلىدىن كېيىن ئازىيىپ كەتتى، 1966 - يىلىدىن كېيىن يەنە سەل - پەل كۆپەيدى. 1976 - يىلىدىن كېيىن 4000 مو ئەتراپىغا يەتتى. 1978 - يىلى ئەڭ كۆپ (7100 مو) تېرىلدى. 1983 - يىلى ئۇمۇمىي مەھسۇلات ھەممىدىن يۇقىرى (948 مىڭ جىڭ) بولدى. ئۆتكەن يىللاردىكى ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات 120 جىڭ ئەتراپىدا ئايلاندى. زىغىرنىڭ يەرلىك زىغىر ۋە تۆگۈنەك زىغىر دەيدىغان ئىككى خىل سورتى بولۇپ، ھاۋاسى سالقىنراق بولغان تاشۇبلىق، تىيانشان قاتارلىق گۈشىلاردا تېرىشقا ماس كېلىدۇ.

(3) زاراڭزا: بۇ تىكەنلىك ۋە تىكەنسىز زاراڭزا دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. زاراڭزا شورغا چىدامىلىق، مايي نىسبىتى يۇقىرى زىرائەت، ئۇنىڭ چېچىكى دورا ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. زاراڭزا تۆزلەڭلىككە جايلاشقان قارا دۆۋە، ئاستانە، پالۋانتۇر ئەتراپلىرىدا كۆپ تېرىلىدۇ.

(4) كۈنجۈت: بوغاز، قارادۆۋە، راھەتباغ، بۇلۇڭتوغراق، شەھەر ئىچى قاتارلىق گۈشىلاردا ئاز - تولا تېرىلىدۇ.

(5) ئاپتاپپەرەس: چاقىدىغان ئاپتاپپەرەس ۋە مايلىق ئاپتاپپەرەس دەپ

ئىككى خىل بولىدۇ. تاشۋېلىق، قارادۆۋە، ئاستانە، پالۋانتۇر قاتارلىق گۇڭشېلاردا تېرىلىدۇ. قارا دۆۋىدە ھەممىدىن كۆپ تېرىلىدۇ.

4. مەھسۇلاتى سانائەت خام ئەشياسى قىلىنىدىغان زىرائەتلەر

(1) كېۋەز: قۇمۇل ناھىيىسىدە كۆپ تېرىلمايدۇ. ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 500 مو ئەتراپىدا تېرىلىدۇ. 1967 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2000 مو ئەتراپىدا تېرىلدى. جۈملىدىن 1968 - يىلى ئەڭ كۆپ تېرىلىپ، 3100 موغا يەتتى. 1973 - يىلدىن كېيىن ئازىيىپ ئاران 100 مودەكلا يەرگە تېرىلىدىغان بولۇپ قالدى. 1977 ۋە 1980 - يىللىرى تېرىلمىدى. 1968 - يىلى مەھسۇلات ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، ئومۇمىي مەھسۇلات 163 مىڭ جىڭغا يەتتى. بىرلىك مەھسۇلاتئەڭ يۇقىرى بولغاندا، 110 جىڭدىن، ئەڭ تۆۋەن بولغاندا، توققۇز جىڭدىن توغرا كەلدى.

(2) قۇلماق: قۇلماق بۇ يەرگە 1980 - يىلى كەلتۈرۈلدى. بۇ، ئاساسەن، قارا دۆۋە، ئاستانە ئەتراپىدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدۇ. قۇلماق 1981 - يىلى 200 مو، 1982 - يىلى 500 مو، 1983 - يىلى 400 مو يەردە ئۆستۈرۈلدى.

(3) قىزىلچا: 1960 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە ئازراق تېرىلدى. 1960 - يىلى 1400 مو، 1961 - يىلى 700 مو، 1963 - يىلى 300 مو تېرىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئايرىم گۇڭشې، دۈيلەردە ناھايىتى ئاز تېرىلدى.

(4) كۆك تاماكا: تۈزلەڭلىكتىكى رايونلاردا پارچە - پۇرات يەرلەرگە تېرىلىدۇ، بەزىلەر بۇغداي ئارىسىغىمۇ تېرىيدۇ. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 400 — 500 مو يەرگە تېرىلغان.

(5) ئابدىمىلىك (ئىنەكپىتى): ئاستانە، پالۋانتۇر ئەتراپلىرىدا ئاز - تولا تېرىلىدۇ. تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 50 مودىن ئاشمايدۇ.

5. كۆكتات

(1) تۇرۇپ: بۇنىڭ كۆك تۇرۇپ، ئەتىيازلىق قىزىل تۇرۇپ، ئۇششاق باش ئاق تۇرۇپ، لەنجۇ قىزىل تۇرۇپى، ئاق تۇرۇپ دەيدىغان بەش خىلى بار.

(2) بەسەي (يېسۋىلەك): تيەنجىننىڭ كۆك بەسىيى، ئاق بەسەي، يەرلىك كۆك بەسەي قاتارلىقلار بار.

(3) كاللەكبەسەي: بۇنىڭ بېيجىڭنىڭ چىلگە كاللەكبەسىيى، كىچىك يېسىچاق كاللەكبەسەي، كۈزلۈك كاللەكبەسەيدىن ئىبارەت ئۈچ خىلى بار.

(4) پالەك: بۇنىڭ ئۇچلۇق يوپۇرماق پالەك ۋە يۇمۇلاق يوپۇرماق پالەك دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

(5) كەرەپشە (چىڭسەي): بۇنىڭ كاۋاك غوللۇق ۋە شىر غوللۇق كەرەپشە دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

(6) كۈدە (جۇسەي): بۇنىڭ ئىنچىكە يوپۇرماق ۋە كەڭ يوپۇرماق كۈدە دېگەن ئىككى سورتى بار.

(7) سامساق: بۇنىڭ قىزىل پوستلۇق سامساق ۋە ئاق پوستلۇق سامساق دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

(8) پەمىدۇر: بۇنىڭ «بېيجىڭ — 10»، «كانادا — 8»، «زاۋفېن — 2»، «شىنفېڭ — 2»، «شىنفېڭ — 4»، «ردم — 2»، «چاڭلىمىشۇ»، «تروپىك»، «جۇيزەرەڭ جياڭچېن»، «فېنىخۇڭتيەنرۇ» دېگەندەك سورتلىرى بار.

(9) ئامېرىكا كاۋىسى: بۇنىڭ چىپار يوپۇرماقلىق كاۋا، قىسقا پېلەكلىك كاۋا، ئۇزۇن پېلەكلىك كاۋا دەيدىغان ئۈچ خىل سورتى بار.

(10) تەرخەمەك: بۇنىڭ «لەنجۇ تەرخەمىكى»، «جىڭيەن — 2»، «ئاق تەكەنلىك تەرخەمەك»، «قارا تىكەنلىك تەرخەمەك» دېگەن تۆت خىل سورتى بار.

(11) كاۋا: بۇنىڭ «چاقما كاۋا»، «مانتا كاۋىسى» دىن ئىبارەت ئىككى خىلى بار.

(12) يېسى پۇرچاق: بۇنىڭ تۆت پەسىللىك «لەنجۇ پۇرچىقى»، «تۆت پەسىللىك يەرلىك پۇرچاق»، «مول ھوسۇل — 1»، «يوغان داۋدۇ»، «لاۋلەيشاۋ»، «جىنجۇنىڭ ئىككى پەسىللىك پۇرچىقى» دېگەندەك ئالتە خىل سورتى بار.

(13) جياڭدۇ: بۇنىڭ «يەرلىك قىسقا جياڭدۇ»، «ئۇچى قىزىل جياڭدۇ»، «قىزىل جياڭدۇ»، «يىپ جياڭدۇ»، «قارىقاش جياڭدۇ» دېگەنگە ئوخشاش بەش خىل سورتى بار.

(14) ئوسۇڭ: بۇنىڭ «ئىنچىكە ئوسۇڭ»، «دىقماق ئوسۇڭ»، «بېيجىڭنىڭ دىقماق ئوسۇڭى» دېگەن ئۈچ خىل سورتى بار.

(15) ياڭيۇ: بۇنىڭ ئاق پوستلۇق ياڭيۇ ۋە قىزىل پوستلۇق ياڭيۇ دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

بۇنىڭدىن باشقا، باش پىياز، سوڭ پىياز، چامغۇر، سەۋزە، جىيىسەي، ئۇششاق قارا بەسەي، بايچېچەك (تۇڭخاۋ)، بەدىيان، يۇمغاقسۇت، شياڭدۇزا، قىزىل بۇغداش، سەي كاۋىسى، تەكىيە كاۋا، تەرخەمەك كاۋا، ئاچچىق كاۋا، ئاغىچە، چېلەن، چېچەكسەي، چېچەكسەي چېچكى، تاتلىق زەنجىۋىل قاتارلىقلارمۇ بار.

6. تاۋۇز

(1) «زاۋخۇا» (ئەسلى ئىسمى شۇدۇڭ): 1976 - يىلى خېبېي ئۆلكىسى جاڭجىياكۇ باشاڭ دېھقانچىلىق ئىلمىي تەتقىقات ئورنى ۋە پىچان باغۋەنچىلىك مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن. شەكلى دوغلاق، شاپىقى سۇس يېشىل، ئۇستىدە 16 تال

قېنىق كۆك چىشسىمان كەك يوللۇق گۈل سىزىقلىرى بار. ھەربىر تاۋۇزنىڭ ئېغىرلىقى تۆت كىلوگرام ئەتراپىدا كېلىدۇ، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 — 1.5 سانتىمېتر، گۆشى سۇس قىزىل، يۇمشاق، ئۇرۇقىنىڭ چوڭلۇقى ئوتتۇراھال، ئۇرۇقىنىڭ رەڭگى سارغۇچ ئاق، تۇمشۇقى قارا، بالدۇر پىشىدۇ، شېكەر تەركىبى 9.2% تىن 11.2% كىچە يېتىپ بارىدۇ.

(2) «خۇڭيۇ — 2»: 1980 - يىلى كەلتۈرۈلگەن، سوغۇچاق شەكىلدە، شاپىقى قېنىق يېشىل بولۇپ، 10 تال قارا كۆك چىشسىمان گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1 — 1.2 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەربىر تاۋۇزنىڭ ئېغىرلىقى 5 — 6 كىلوگرامغا يېتىدۇ، گۆشى سۇس قىزىل، چۈرۈك. شېكەر تەركىبى 11%—12% كە يېتىپ بارىدۇ، مو بېشىدىن 4 - 5 تونىنا ھوسۇل بېرىدۇ. بۇ سورتنىڭ مەھسۇلاتى يۇقىرى، كېسەلگە تاقابىل تۇرالايدۇ، توشۇشقا چىداملىق، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە ئىستېمال قىلغۇچىلار بەك ياقتۇرىدۇ.

(3) «مىمىي (تەيخېي، مىباۋ)»: ئەسلى تەيۋەن سورتى. 1976 - يىلى خېبېيدىن كەلتۈرۈلگەن، دوغلاق، رەڭگى يېشىل، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇ توشۇشقا چىداملىق، گۆشى تۇم قىزىل، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 - 5 كىلوگرام كېلىدۇ، شېكەر تەركىبى 6%—10% كىچە يېتىپ بارىدۇ.

(4) سىلاۋيانكا (ئۇششاق قىزىل ئۇرۇقلۇق تاۋۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ): ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىققان، 50 - يىللاردا شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن، 1970 - يىلى قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن، سەلىيىسى يۇمىلاق، شاپىقى سارغۇچ يېشىل، ئۇستىدە قارامتۇل يېشىل رەتسىز گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 — 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، گۆشى قېنىق قىزىل، چۈرۈك، تاتلىق، ساقلاش ۋە توشۇشقا بەرداشلىق. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، شېكەر تەركىبى 10.2% كە يېتىدۇ، ئۇرۇقى قىزىل.

(5) «سوۋېت — 3»: 60 - يىللاردا تەرىلغان، ئوتتۇرا پىشار سورت، شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى قارامتۇل يېشىل، ئۇستىدە تۈتۈق ئىنچىكە سىزىقلىرى بار. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 — 1 سانتىمېتر كېلىدۇ، گۆشى قېنىق قىزىل، چۈرۈك، شىرىلىق، ئۇرۇقى ئۇششاق، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 4 كىلوگرام كېلىدۇ. شېكەر تەركىبى 10.5% — 11% كىچە يېتىپ بارىدۇ.

(6) مىلتوۋسكى (يوغان قىزىل ئۇرۇقلۇق تاۋۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ): سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېتىشتۇرۇلگەن، 1977 - يىلى سانجىدىن كەلتۈرۈلگەن. بۇ، كېيىن پىشىدىغان سورت. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى قېنىق يېشىل رەڭدە بولۇپ، 14 تال قارا كۆك گۈل سىزىقى بار. كۆرۈنۈشى چىرايلىق، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر بولىدۇ، گۆشى قىزىل، چۈرۈك، توشۇشقا چىداملىق، شېكەر تەركىبى 9.5% — 10% كىچە يېتىپ بارىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 6 — 8 كىلوگرام كېلىدۇ.

(7) تايلاند تاۋۇزى (دۇڭگۇا دۇەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ): ئەسلى تايلاندتا يېتىشتۇرۇلگەن. بۇ ئۇرۇق قۇمۇلغا 1976 - يىلى سانجىدىن كەلتۈرۈلگەن، شەكلى سوقىچاق، شاپىقىنىڭ رەڭگى سۇس يېشىل، ئۈستىدە تور شەكىللىك سىزىقچىلار بار، گۆشى ئاچ قىزىل، چۈرۈك، شىرنىلىق، شېكەر تەركىبى 8% كە يېتىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 7 — 10 كىلوگرام كېلىدۇ، چوڭلىرى 12 - 13 كىلوگرامغا يېتىدۇ، شاپىقى قېلىن، ساقلاش - توشۇشقا چىداملىق، مەھسۇلاتى يۇقىرى، مو بېشى مەھسۇلاتى 3 — 5 توننىغا يېتىدۇ.

(8) «بەنيې — 1»: 1976 - يىلى ئۈرۈمچى «1 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقىنىڭ رەڭگى سۇس يېشىل، سىلىق، نېپىز ھەم چىڭ، گۆشى ئاچ قىزىل، چۈرۈك، شىرنىلىق، شېكەر تەركىبى 11% — 12% كىچە يېتىپ بارىدۇ. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، چوڭلىرى 8 — 10 كىلوگرامغا يېتىدۇ، مەھسۇلاتى بىرقەدەر يۇقىرى.

(9) «داخې مارۇژنىسى»: بۇ سورت ياپونىيىدە يېتىشتۈرۈلۈپ، مەملىكىتىمىزگە ئازادلىقتىن بۇرۇن كەلتۈرۈلگەن. 1979 - يىلى ئۈرۈمچى «1 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى يېشىل، ئۈستىدە 20 تال قېنىق كۆك گۈل سىزىقى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتر ئەتراپىدا، گۆشى سارغۇچ ئاق، چۈرۈك، شىرنىلىق، تەمى بەك ئېسىل، شېكەر تەركىبى 11.2% — 12.5% كىچە يېتىپ بارىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، چوڭلىرى 8 - 9 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

(10) «724» (چاڭمىخۇڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ): بۇ سورت 1980 - يىلى سانجىدىن كەلتۈرۈلگەن، شەكلى يۇمىلاق، شاپىقى يېشىل، ئۇنىڭ شالاڭ گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتر ئەتراپىدا، قۇم ئەت، گۆشى توق قىزىل رەڭدە، شېكەر تەركىبى 12.5% كە يېتىدۇ. سۈپىتى ئېسىل، ئەمما توشۇشقا چىدامسىز.

(11) «قېلىن شاپاقلىق كۈزلۈك تاۋۇز»: بۇ، يەرلىك سورت بولۇپ، شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 7 — 10 كىلوگرام كېلىدۇ. شاپىقى قېنىق يېشىل، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 2 — 2.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، توشۇشقا چىداملىق، گۆشى ئاچ قىزىل، ئۇرۇقى يوغان، ئوتتۇرىچە شېكەر تەركىبى 7.8% كە يېتىدۇ، قىشتا ساقلاشقا بولىدۇ.

(12) «18 كۈنلۈك تاۋۇز» (تەيلىخۇڭ ‹كېچىك تۇرۇپمۇ قىزىرىدۇ دېگەن مەنىدە› دەپمۇ ئاتىلىدۇ): 1979 - يىلى «1 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن، بالدۇر پىشىدىغان سورت، چېچىكى تۆكۈلۈپ 18 كۈندىلا پىشىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا «18 كۈنلۈك» دەپ نام بېرىلگەن. شەكلى سوزۇنچاق يۇمىلاق، پوستىدا قىرلىق گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقى يېشىل ھەم نېپىز (قېلىن

لمقى 0.3 سانتىمېتر ئەتراپىدا)، گۆشى تاج قىزىل، يۇمشاق، شىرىنلىق، شېكەر تەركىبى 8% — 9% كەچە يېتىپ باردۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 1.5 كىلوگرام كېلىدۇ.

(13) «سىپىتى — 1»: بۇ سورت 1976 - يىلى «1-ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن، شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى سۇس يېشىل، ئۇستىدە كۆكۈش گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، گۆشى توق قىزىل رەڭدە، شېكەر تەركىبى 10% — 10.5% كەچە يېتىپ باردۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 - 4 كىلوگرام كېلىدۇ، ئۇرۇقى ئاز (بىر تاۋۇزنىڭ ئىچىدىن 40 تالدىن 80 تالغىچە ئۇرۇق چىقىدۇ)، شۇڭا ئۇ، «ئۇرۇقى ئاز تاۋۇز» دەپ ئاتىلىدۇ.

(14)«ئۇرۇقسىز شېرىن»: ناھىيىلىك دېھقانچىلىق بۆلۈمىنىڭ قوغۇن-تاۋۇز تەجرىبە بازىسىدا يېتىشتۈرۈلۈپ تېرىلغان، يېقىن ئەتراپتىكى گۈڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بۇنى ئاز - تولىدىن تېرىغان. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى يېشىل، ئۇستىدە كۆكۈش تارقاق گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ، شاپىقى چىڭ، ئۇرۇقى يوق، گۆشى قىزىل بولۇپ، چۈرۈك، تاتلىق، ئۇتتۇرىچە شېكەر تەركىبى 12.5% كە يېتىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 6 كىلوگرام كېلىدۇ، ساقلاش، توشۇشقا بىرقەدەر چىداملىق، بىرلىك مەھسۇلاتى 2 تونىنا ئەتراپىدا.

§3. ئۆسۈملۈك ئاسراش

1. كېسەللىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

(1) بۇغدايدا بولىدىغان سېسىق قارا كۆيە كېسەللىكى: بۇ يەنە قارا توزان كېسەللىكى، قاردىاش كېسەللىكى، قاراباش كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەللىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك تارقالغان بولۇپ، پالۋانتۇر، غەربىي تاغ، شەھەر ئىچى قاتارلىق جايلاردا كېسەللىكنىڭ تارقىلىشى 5% — 10% كەچە يېتىپ بارغان. جۈملىدىن پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ پالۋانتۇر، يۇقىرى مەھەللە، جىگدىبۇلاق، غولئېرىق، چۈەنشۇي، قاراسۇ دادۇيلىرىدە ھەممىدىن ئېغىر يۈز بېرىدۇ. 1976 - يىلى پالۋانتۇر 3 - دۇيېنىڭ 1000 مودىن ئوشۇق بۇغدايلىقىدا بۇ كېسەللىكنىڭ تارقىلىش نىسبىتى 30% — 40% كەچە يېتىپ بارغان. داتىلاڭ بۇغداي تېرىلغان 90 مو كېلىدىغان بىر پارچە يەردە بۇ كېسەللىكنىڭ ئوتتۇرىچە تارقىلىش نىسبىتى 60% كە، ئەڭ يۇقىرىسى 72% كە يەتكەن. خامانغا يېقىن، شامالغا ئوڭ كەلگەن بىر پارچە يەردە بولسا، قارا كۆيە كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى 90% كە يەتكەن. گۈڭشې بويىچە قارا كۆيە كېسەللىكى تۇيۇقسىز مەھسۇلات 400 مىڭ جىڭ كېمەيىپ كەتكەن.

1983 - يىل 7 - ئايدا، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونـ

كىتى بىلەن گۇڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ ئۆسۈملۈك ئاسرىغۇچى خادىملىرى پالۋانتۇر، راھەتباغ، تاشۋېلىق قاتارلىق گۇڭشېلاردا بۇغدايدا بولىدىغان قارا كۈيە كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش خىزمىتىنى تەكشۈرگەندە مەلۇم بولدىكى، پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ پالۋانتۇر دادۈي 2 - شياۋدۈيىدە ۋە غول ئېرىق دادۈيىدە، ئۇرۇق بەش خلورلۇق نىتروبېنزول بىلەن دورىلاپ تېرىلغان 800 مو يەردە بۇ كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 5% — 7% كىچە بولغان دائىرىدە تىزگىنلەنگەن؛ پالۋانتۇر 3 - دۈيىدە ئۇرۇق بەيدەن دورىسى بىلەن دورىلاپ تېرىلغاندا، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 5% ئەتراپىدا چۈشكەن؛ راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ 2 - دادۈيىدە ئۇرۇق «نۇڭكاڭ — 796» ناملىق دورا بىلەن دورىلاپ تېرىلغاندا، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 3% — 5% كىچە چۈشكەن؛ تاشۋېلىق گۇڭشېسىنىڭ ئاردىم، بەيشەن، چىڭشى دادۈيلىرىدە، ئالدىنى ئېلىپ يوقىتىش تەدبىرى قوللىنىلىپ، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 8.5% تىن تۆۋەن دائىرىدە تېزگىنلەنگەن. دېمەك، بۇغدايدىكى قارا كۈيە كېسەللىكى، ئاساسەن، تىزگىنلەنگەن مۇقىم ھالەتكە يەتكۈزۈلگەن.

(2) بۇغدايدا بولىدىغان ئاق توزان كېسەللىكى: بۇغداي بۇ كېسەللىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، غول ۋە يوپۇرماقلىرىنىڭ رەڭگى يېشىلدىن تەدرىجىي ھالدا كۈل رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. تاشۋېلىق، بوغاز، قارا دۆۋە گۇڭشېلىرىدا بۇ كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 5% — 10% كىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا، ئاساسەن، ئۇرۇقنى دورىلاش، كېسەل تەككەن مايسىلارنى يۇلۇۋېتىش ۋە يەرنى كۈزلۈك چوڭقۇر ئاغدۇرۇش، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(3) بۇغدايدا بولىدىغان دات كېسەللىكى: بۇنىڭ، ئاساسەن، يوپۇرماق دات كېسىلى، غول دات كېسىلى، سىزىقچە دات كېسىلى دەيدىغان ئۈچ تۈرى بار. دات كېسەللىكىنىڭ يۈز بېرىش ۋاقتى ۋە ئورنى ناھايىتى يىغىنچاق بولىدۇ. شۇڭا، ئۇرۇق تاللىغاندا، ئالدى بىلەن كېسەل تەگمىگەن ئېتىزلارنى بېكىتىپ، ئاندىن ئۇرۇقنى باشاقتىن تاللاش كېرەك، شۇنداق قىلغاندا، سورتنىڭ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

(4) بۇغداي مايسىسىنىڭ چىرىپ كېتىش كېسەللىكى: بۇ، يېڭىدىن تارقالغان، ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنىڭ بىرى. بۇ كېسەللىك ھەرقايسى گۇڭشې، دۈيلەردە ھەرخىل دەرىجىدە يۈز بېرىپ كەلمەكتە. بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئېتىزدىكى دان تۇتۇش مەزگىلىگە كىرگەن بۇغداي تۈپلىرى تۈركۈم - تۈركۈملەپ سارغىيىپ نابۇت بولىدۇ. 1976 - يىلى تاشۋېلىق گۇڭشېسىنىڭ چېڭشى 4 - دۈيىدە، تەجرىبە ئېتىزىدىكى 13 خىل بۇغداي سورتىنىڭ ھەممىسىدە بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى «مىكسىكا - ئا» بۇغداي سورتىدا بۇ كېسەللىكنىڭ

يۇز بېرىش نىسبىتى 40% كە يەتكەن.

(5) ئاق قوناقتا بولىدىغان قارا كۈيە كېسەللىكى: بۇ، قارا كۆسەي، قارا توزان كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇكېسەللىك تۇزلەڭلىكتىكى گۈڭشي-دۆيلەرنىك ھەممىسىدە يۇز بېرىدۇ. بۇلۇڭتوغراق، شەھەر ئىچى، ئاستانە، پالۋانتۇر قاتارلىق گۈڭ شېلاردا بۇ كېسەللىكنىڭ يۇزبېرىش نىسبىتى 10% ئەتراپىغا يېتىدۇ. بۇ كېسەللىك يۇز بەرگەندىن كېيىن، مەھسۇلات، ئادەتتە 10% كېمىيىدۇ. ئەھۋال ئېغىر بولغانلىرىدا بولسا، كېمىيىش 40% كىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۈسۈلى شۇكى، كېسەلسىز ئۇرۇقلارنى تاللاپ ئىشلىتىش، يەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ، زىرائەتنى ئالماشتۇرۇپ تېرىش، ئۇرۇقنى خىمىيىۋى دورىلار بىلەن بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

(6) كۆممىقوناقتا بولىدىغان قارا كۈيە كېسەللىكى: بۇ، قارا مەدەك كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئالامىتى ئانچە روشەن بولمايدۇ، كېيىنچەرەك مەدەكتە ھۆررەك پەيدا بولىدۇ. قوناق باشقىنىڭ پوستى كۆل رەڭ-ئاقۇش بولۇپ پارقىراپ كۆرۈنىدۇ. تولۇق پىشىپ يېتىلمىگەنده مەدەكتە سۇ تەركىبى بەك كۆپ بولىدۇ، پىشقاندىن كېيىن توزانغا ئايلىنىدۇ، باشاقنىڭ پوستى يېرىلىپ توزانلار ئۇچۇپ تارقىلىدۇ. بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، راھەتباغ گۈڭشېلىرىدا بۇ كېسەللىكنىڭ تارقىلىق نىسبىتى 2% — 3% كىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇكېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، كېسەللىككە قارشى سورتلارنى تاللاپ تېرىش، ئۇرۇقنى دورىلاش، كېسەل تەككەن تۇپلەرنى يۇلۇۋېتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بار.

(7) ياڭيۇنىڭ ھالقىسىمان چىرىش كېسىلى: بۇ ياڭيۇدىكى ئاساسىي كېسەللىك بولۇپ، كۆپىنچە، قارا غول كېسەللىكى بىلەن قوشۇلۇپ پەيدا بولىدۇ. تاشۋېلىق، تىياناشان، غەربىي تاغ، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىدا بۇ كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى 5% — 9% كىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، كېسەل تۇپلەرنى شاللاپ چىقىرىۋېتىش، قاتتىق كارانتىن قىلىش، ياخشى ئۇسكەن تۇپلەردىكى ئۇششاق ياڭيۇلارنى تاللىۋېلىپ، توغرىماي تېرىش، ياڭيۇ توغرايدىغان پەچاقلارنى قاتتىق دېزىنفېكسىيە قىلىش، كېسەللىككە تاقابىل تۇرالايدىغان سورتلارنى تېرىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

2. ھاشارات زىياندا شلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

(1) يەر يولۇسى: بۇ، پۈتۈن ناھىيىدە ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان. قۇمۇلدا سېرىق يەر يولۇسى، ئىدىرىم يەر يولۇسى، كىچىك يەر يولۇسى، ئاچا شەكىللىك يەر يولۇسى ۋە بەيبىەن يەر يولۇسى دەيدىغان بەش خىل يەر يولۇسى بولۇپ، بۇنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار كۆممىقوناق، ئاق قوناق، ياڭيۇ ۋە كۆكتاتلارغا ناھايىتى ئېغىر زىيان سالىدۇ. يەر يولۇسى تازا كۆپەيگەنده، ھەر كۋادرات مېتىر يەردىكى يەر يولۇسى 70 دانىگە يېتىدۇ، زىيان سېلىش نىسبىتى

27% كە يېتىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، كۆزدە يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇش، ۋاقتىدا توك سېلىش، يازلىق زىرائەتلەرنى بالدۇر تېرىش، كۆزلۈك زىرائەتلەرنى كېچىكتۈرۈپ تېرىش، قىرلارنى بۇزۇپ لىچىنكىلارنى يوقىتىش، ئادەم كۆچى بىلەن تۇتۇش، دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

(2) بۇغداي ئاچماق كۆك پېتى: تاغنىڭ جەنۇبىدىكى تۆۋلەكلىكتە بۇ زىيانداشنىڭ پەيدا بولۇشى بىرقەدەر ئېغىر. ئۇ ئاپەتكە ئايلىنىپ زىيان يەتكۈزگەن يىللىرى، زىيان نىسبىتى 100% كە يەتكەن. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش تا، يەرنى تومۇزدا ھەيدەش، ئۇرۇقنى دورا بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، دورا پۈركۈش ياكى ئىسلاش دورىلىرىنى ئىشلىتىشتەك ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(3) كۆممىقوناق كېپىنىكى: بۇ، كۆممىقوناق، كېۋەز، ئاق قوناق قاتارلىق زىرائەتلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، ئېتىزدا قالغان كۆممىقوناق شاخلىرىنى بالدۇر كۆيدۈرۈۋېتىش، دورا چېچىشقا ئوخشاش ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(4) ماكادامچى قۇرت: بۇ قۇرت، ئاساسەن، بۇغداي، ئاققوناق، كۆممىقوناقلارغا زىيان سالىدۇ. بۇ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا كۆپ پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، يەرنى كۆزدە ھەيدەپ، ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىش، ئادەم كۆچى بىلەن تۇتۇش ۋە دېھقانچىلىق دورىلىرىنى پۈركۈش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(5) كۆممىقوناق كۆك پېتى: ئۇ، بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، مېۋىلىك دەرەخ قاتارلىقلارغا زىيان سالىدۇ. ئۇ تۆۋلەكلىك رايونلارغا ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان. ئۇنى روگۇر پاراشوكى ياكى «1605» ناملىق پاراشوكنى چېچىش ئارقىلىق يوقىتىش مۇمكىن.

(6) قارسىلداق مۇڭگۈزنىڭ لىچىنكىسى: ئۇ، سېرىق رەڭدە بولۇپ، بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاققوناق، كۆكتات، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرگە زىيان سالىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە تۇجۇپىلەپ پەرۋىش قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(7) قىچا بۇرگىسى: سېرىق سىزىقلىق بۇرگە ۋە كىرىست گۈلۈك ئۆسۈملۈكلەردە پەيدا بولىدىغان بۇرگە قىچىغا ئېغىر زىيان سالىدۇ. قىچا بۇرگىسى پەيدا بولغان ئېتىزلاردا، مايسا شالاڭ ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، يېتىلگەن قۇرتلار قىشلىغان پارچە - پۇرات شاخ - شۇمبا، يوپۇرماقلار ۋە ھەر خىل ئوت - چۆپلەرنى باش تەتىيازدا كۆيدۈرۈۋېتىش، ئۇرۇقنى دورىلاش، دورا چېچىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

3 . ئوت - چۆپ زىيىنى ۋە ئۇنى يوقىتىش

ناھىيە بويىچە زىرائەتلەرگە ئارپىخان ھەممىدىن ئېغىر زىيان سالىدۇ. تاغ رايونلىرىدىن تاشۋېلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ ۋە تۈزلەڭ رايوندىكى شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، راھەتباغ، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېلىرىدا ئارپىخان ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسىدۇ. بولۇپمۇ تاغ رايوندا بۇنىڭ زىيىنى تېخىمۇ ئېغىر. ناھىيە بويىچە، ھەر يىلى ئارپىخان زىيىنى تۈپەيلىدىن 1 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق كەم ئېلىنىدۇ. تاشۋېلىق گۇڭشېسىدا، 1979 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بۇغداي ئېتىزلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ئەھۋال ئەڭ ئېغىر بولغان سالا ئېتىزلاردا، ھەر كۋادرات مېتىر يەردە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 804 تۈپ، ھەر مو يەردە جەمئىي 536 مىڭ تۈپ ئارپىخان ئۆسكەن، ئۇنىڭ تۇتقان دېنى 144 جىڭغا يېتىپ، بۇغداي مەھسۇلاتىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. ئادەتتىكى يەرلەردە ئۆسكەن ئارپىخاننىڭ زىچلىقىمۇ ھەر مو يەردە 300 مىڭ تۈپتىن 400 مىڭ تۈپكىچە بولۇپ، بۇغداي مەھسۇلاتىنىڭ 30% تىدىن كۆپرەكىنى كېمەيتىۋەتكەن. 1983 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ ئۆسۈملۈك ئاسراش خادىملىرى تاشۋېلىقتا ترىئاللات (يەنمەيۋېيي)بىلەن تاردائىرىدە ئارپىخاننىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشنى سىناق قىلغان ھەم كەڭ كۆلەملىك ئېتىزدا ئۇلگە كۆرسىتىشنى سىناق قىلغان. تار دائىرىدە سىناق قىلغاندا، ھەر مو يەرگە 175، 200، 250، 300 مىللىلېتىر دورا ئىشلىتىلگەن، نىسبىي ھالدا ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۈنۈمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 85.4%، 85.2%، 88.3%، 95.6% كە يەتكەن؛ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 78.5%، 93%، 94.6%، 109.2% كە يەتكەن. كەڭ كۆلەمدە ئۇلگە كۆرسىتىلگەن بەش مو يەرنىڭ ھەر موسىغا 200 مىللىلېتىردىن دورا ئىشلىتىلگەن، بۇنىڭ نىسبىي ھالدا ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۈنۈمى 74.4% كە، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى 40.4% كە يەتكەن.

§4. دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش

1. تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يازغى بۇغداي، ئاق قوناق، ياغلىق دان، قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتات رايونى

بۇ رايون قۇمۇل بوستانلىقىدىكى لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، راھەتباغ ۋە ئاستانىدىن ئىبارەت بەش گۇڭشې، 41 دادۇينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1980 - يىلى بۇ رايوندىكى ئاھالە سانى 44 مىڭ 567 كىشىگە، دېھقانچىلىق ئەمگەك كۈچى 15 مىڭ 575 كىشىگە يېتەتتى؛ تېرىلغۇ يېرى 113 مىڭ 844 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.55 مودىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 7.3 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلەتتى. بۇ رايون يەلپۈگۈچسىمان ئاقما چۆكۈندىسىنىڭ تۆۋەن قىسمىغا جايلاشقان

ھولۇپ، يەر شەكلى بىرقەدەر تۈز، يانتۇلۇقى $\frac{2}{1000}$ گرادۇس، شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس، كارىز، بۇلاق، كەلكۈن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇلىرىغا تايىنىپ سۇغىرىلىدۇ. سۇ بىلەن تۇپراق ئاساسەن تەڭپۇڭلاشقان. بۇ رايوندا ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، قىشتا قار توختىمايدۇ، يازدا يامغۇر ئاز ياغىدۇ، سۇنۇك پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، ئاپتاپ يېتەرلىك چۈشىدۇ. ئىسسىقلىق مول، قىراۋسىز مەزگىل 170 كۈندىن ئاشىدۇ. تۇپرىقى ئاساسەن، كۆل رەڭ سېرىق تۇپراق، قاتلىمى قېلىن ۋە مۇنبەت، ماشىنىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى. بۇ رايون قەدىمدىن تارتىپ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق رايونى، شۇنداقلا ناھىيە بويىچە ئاساسلىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ رايوننىڭ شارائىتى بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقوناق، ياغلىق دان، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. بۇ رايوندا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلمەكتە. 1980 - يىلى ئاشلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 87.4 پىرسەنتىنى، ياغلىقدان 5.3 پىرسەنتىنى، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات 2.4 پىرسەنتىنى، باشقا زىرائەتلەر 4.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە يازغى بۇغداي ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 73.4 پىرسەنتىنى، ئاق قوناق، كۆممىقوناق 23.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدى.

2. قارادۆۋە ئاشلىق، ئۈزۈم، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە رايونى

بۇ رايون ناھىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جىرا بەلبېغىغا جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى ئويمان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 476—650 مېتر ئارىلىقىدا. بۇ رايون قارا دۆۋە گۇڭشېسىنىڭ 10 دادۇيى، ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقلىم شارائىتى ياخشى، ئىسسىقلىقى مول، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.4°C قايتىدۇ. يىللىق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 42.8°C، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى -27.7°C—، تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قىراۋسىز مەزگىل 191 كۈن، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى ئوتتۇرىچە 3357 سائەتتىن ئارتۇق، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 37.7 مىللىمېتر. بۇ رايوننىڭ تۇپرىقى سېرىق ۋە قوڭۇر قىزىل تۇپراقتىن ئىبارەت ھولۇپ، تۇپراق قاتلىمى سېغىزلىق، ھاۋا ئوتكۈزۈشچانلىقى ناچار، مىكرو ئورگانىزملارنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا قولايسىز. تېز ئۇنۇم بېرىدىغان ئوزۇقلۇق تەركىبى تۆۋەن كېلىدۇ. بۇ رايوندا، ئاساسەن يازغى بۇغداي، زاراڭزا، ئاق قوناق، ئارپا، ئاپتاپپەرەس قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. 1980 - يىلى بۇ رايوندا تېرىلغۇ كۆلىمى 24 مىڭ 600 مو، ئاھالىسى 9590 كىشى، ئەمگەك كۈچى 3512 كىشى؛ كېشى بېشىغا 2.55 مودىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا يەتتە مودىن تېرىلغۇيەر توغرا كەلگەن. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 870 مىڭ جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 508 جىڭدىن، بىرلىك مەھسۇلاتى 245 جىڭدىن توغرا كەلگەن. زىرائەتلەر قۇرۇلمىسىدا ئاشلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 80.7 پىرسەنتىنى، زاراڭزا 10.64 پىرسەنتىنى

نى، قوغۇن - تاۋۇز 2.9 پىرسەنتىنى، ئاپتاپپەرەس 2.7 پىرسەنتىنى، ئۈزۈم 3.1 پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە، يازغى بۇغداي ئاشلىق كۆلىمىنىڭ 59 پىرسەنتىنى، ئاق قوناق 34.7 پىرسەنتىنى، ئارپا 5.7 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان.

3. بوغاز قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، ئاشلىق رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى يەلپۇگۈچسىمان ئاقما چۆكۈندىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 530 مېتىر بولۇپ، يەر ئاستى سۈيى ئۆرلەپ چىقىدىغان بەلباغقا توغرا كېلىدۇ. بۇ رايون ئۈچ دادۇيى، بىر سۇ ئىشلىرى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە گۈكشىي باغۋەنچىلىك مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئۇيغۇر، ئىسسىقلىق شارائىتى ئەۋزەل. يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3500 سائەتكە يېتىدۇ. سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3160 مىللىمېتىر بولۇپ، ھۆل - يېغىن مىقدارىدىن 91 ھەسسە ئارتۇق. بۇ رايوندا قىراۋسىز مەزگىل 198 كۈن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. بۇ رايوندا يەرلەر، ئاساسەن، قۇمساز تۇپراق ۋە قۇمساز نەم تۇپراقتا ئايرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن مەلۇم مىقداردىكى چۆكمە ماددىلارمۇ بار. يەر ئاستى سۇ ئورنى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، تۇپرىقى شورلاشقان. بۇ رايوندا يازغى بۇغداي، شال، ئاق قوناق، سېرىق پۇرچاق، كەندىر، قوغۇن، پىياز قاتارلىقلار تېرىلىدۇ. بۇ رايونىنىڭ 1980 - يىلدىكى تېرىلغۇ كۆلىمى 11 مىڭ مو، ئاھالىسى 3193 كىشى بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.45 مودىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 10 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كەلگەن. ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 380 مىڭ جىڭگا يېتىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 184 جىڭدىن، كىشى بېشىغا 432 جىڭدىن توغرا كەلگەن. ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلىيەلمەيدۇ. 1980 - يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ زىرائەت قۇرۇلمىسىدا، ئاشلىق 67% نى، ياغلىقدان 1% نى، قوغۇن - تاۋۇز 16% نى، سېرىق پۇرچاق 2% نى، باشقىلار 14% نى ئىگىلىگەن. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە يازغى بۇغداي 52% نى، ئاق قوناق 26% نى، شال 2% نى ئىگىلىگەن. بۇ رايوندىن چىقىدىغان باش پىيازنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 3000 — 4000 تونىنا ئەتراپىدا بولۇپ، سۈپىتى ياخشى، خېرىدارلىق.

4. تاشۈيلىق يازغى بۇغداي، ياغلىقدان، باقلا (دادۇر)، ياڭيۇ رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەرگۈك، كارىز، بەيشەن، چېڭدۇك، چېڭشى، ئاردىم ۋە خوتۇنتام دىن ئىبارەت يەتتە دادۇينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونىنىڭ يەر شەكلى بىرقەدەر تۆۋەن، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1100 — 2000 مېتىر كېلىدۇ، ئىسسىقلىقى بىرقەدەر مول، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېتىر ئەتراپىدا، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3327 سائەت، قىراۋسىز مەزگىل 160 — 180 كۈن. بۇ رايونىنىڭ تۇپرىقىدا كۈل رەڭ قارا تۇپراق، سېرىق قاتمال تۇپراق ۋە كۈل رەڭ سېرىق تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. تۇپراق تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى 1% — 1.7% گىچە. بۇ

رايوندا يازغى بۇغداي، ئارپا ، چۇجگۈن قوناق، كۆمىقوناق، باقلە، زىغىر، قىچا، ئاپتاپپەرەس، ياڭيۇ، كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. 1980 - يىلىدىكى تېرىلغۇ يەر 33 مىڭ مو، ئاھالىسى 10 مىڭ 979 كىشى، ئەمگەك كۈچى 4429 كىشى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 8 مىليون 400 مىڭ جىڭ، بىرلىك مەھسۇلاتى 313 جىڭ، ياغلىقدان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 552 مىڭ جىڭ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 169 جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 765 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 1896 جىڭدىن توغرا كەلگەن. تەمىنلىگەن تاۋار ئاشلىق 1 مىليون 526 مىڭ جىڭغا يەتكەن. ياغلىق دان 319 مىڭ جىڭغا، ئاشلىقنىڭ تاۋارلىق نىسبىتى 20%كە، ياغلىق داننىڭ توۋارلىق نىسبىتى 58% كە يېتىپ، ناھىيە بويىچە تاۋار ياغلىق داننىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، دېمەك، بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تاۋار ئاشلىق، تاۋار ياغلىق دان بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

5. تاغ ئالدى جىلغىلاردىكى يازغى بۇغداي، باقلە رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، تىيانشان گۈكشېسىنىڭ نېرىن، قوراي، قىزىلىيار، ئېدىردىن ئىبارەت 4 دادۇيى، غەربىي تاغ گۈكشېسى، قويلۇق‌فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق دۇيلىرى بولۇپ جەمئىي 12 دادۇينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىزرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتردىن 2000 مېترغىچە كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. يەرلىرى جىلغىدا بولۇپ، پەلەمپەي شەكىلدە، تۈپراق قاتلىمى نېپىز. تاش كۆپ، سۇ ۋە ئوغۇتنى ساقلاش ئىقتىدارى تۆۋەن، سۇ ۋە تۈپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئېغىر. لېكىن، ئىقلىم شارائىتى بىرقەدەر ياخشى، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 5.4°C، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 62 — 180 مىللىمېتىرغىچە، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3325 سائەتتىن ئارتۇق، قىراۋسىز مەزگىل 162 كۈن. تۈپرىقى قارا چىلان تۈپراق، كۈلرەڭ قارا تۈپراقتىن ئىبارەت بولۇپ، تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى،ئومۇمەن، 1% —3.3% گىچە. بۇ رايوننىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 27 مىڭ 198موغا، ئاھالىسى 13 مىڭ 101 كىشىگە، ئەمگەك كۈچى 5078 كىشىگە يېتىدۇ. 1980 - يىلى ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 3 مىليون 260 مىڭ جىڭغا، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 197 جىڭغا؛ ياغلىق داننىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 100 مىڭ جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتى 21 جىڭغا يەتكەن. كىشى بېشىغا ئىككى مودىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 5.35 مودىن يەر توغرا كەلگەن. كىشى بېشىغا 276 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 713 جىڭدىن ئاشلىق، كىشى بېشىغا 7.66 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 19 جىڭدىن ياغلىق دان توغرا كەلگەن. ئاشلىق ۋە ياغلىقدان بىلەن ئۆزىنى تەمىنلىيەلمەيدۇ. بۇ رايوندا يازغى بۇغداي، ئارپا، كۆمىقوناق،باقلە، ماش، قىچا، زىغىر، ياڭيۇ قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ.

1980 - يىلى ئاشلىق كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 68 پىرسەنتىنى، ياغلىقدان 17 پىرسەنتىنى، پۇرچاق تۇرىدىكىلەر 14 پىرسەنتىنى، ياڭيۇ بىر پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە يازغى بۇغداي كۆلىمى 53% نى، ئارپا 30%نى، كۆمىقوناق 1%نى ئىگىلىگەن.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ 1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان تېرىلغۇ كۆلىمىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 - 4 بىرلىكى: مىڭ مو

يىللار / تۈرلەر	تېرىلغۇ كۆلىمى	ئاشلىق زىرائەتلىرى			مەھسۇلاتى سانائەتكە خام ئەشيا قىلىنىدىغان زىرائەتلەر		باشقا زىرائەتلەر	
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: بۇغداي	قارا ئاشلىق	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ياغلىق دان	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: كۆكتات
1949	119.4	99.6	63.1	36.5	13.8	13.8	6.0	0.7
1950	109.8	91.3	57.3	34.0	12.5	12.5	6.0	0.7
1951	125.5	104.3	69.8	34.5	15.2	15.2	6.0	0.7
1952	134.7	117.3	71.7	45.6	11.4	11.0	6.0	1.5
1953	140.6	122.2	82.3	39.9	9.2	8.7	9.2	1.6
1954	134.1	115.9	84.9	31.0	13.0	12.4	5.2	1.6
1955	142.5	121.2	84.6	36.6	15.2	14.6	6.1	1·8
1956	162.7	137.9	88.2	49.7	16.3	15.2	8.5	3.1
1957	163.1	139.1	92.1	47.0	14.7	13.8	9.3	2.9
1958	195.0	165.3	92.6	72.7	18.8	17.8	10.9	3.5
1959	202.6	159.9	83.6	76.3	19.9	18.3	22.8	12.9
1960	366.3	304.7	129.2	175.5	31.6	29.0	30.0	15.9
1961	269.2	228.9	131.6	97.3	19.0	17.8	21.3	14.6
1962	242.0	212.1	120.0	92.1	15.2	14.6	14.7	10.1
1963	268.6	299.1	132.2	96.9	18.7	16.9	20.8	14.6

9.6	14.0	19.8	20.0	83.9	135.0	218.9	252.9	1964
10.8	16.8	19.8	20.7	95.9	146.2	242.1	279.6	1965
11.4	20.9	22.9	25.5	113.8	146.6	260.4	306.8	1966
6.3	14.9	18.4	21.7	185.5	153.6	259.1	295.6	1967
15.0	23.0	16.0	19.8	88.0	150.0	238.0	280.8	1968
8.6	18.9	16.8	19.0	97.9	153.1	241.0	278.9	1969
15.0	23.0	16.0	18.0	87.0	151.0	238.0	279.0	1970
13.8	22.6	15.3	16.4	90.4	149.6	240.0	279.0	1971
12.3	22.3	13.5	15.3	78.6	152.1	230.7	268.3	1972
12.6	22.7	17.3	17.7	80.6	151.9	232.5	272.9	1973
13.3	23.8	14.5	14.9	82.2	156.1	238.3	277.0	1974
13.8	25.8	17.5	18.3	104.3	150.2	254.5	298.6	1975
14.9	26.2	20.3	20.4	114.6	152.2	266.8	313.4	1976
12.9	24.4	21.6	22.1	114.1	154.5	268.6	315.1	1977
12.4	27.0	22.4	22.6	114.3	155.5	270.8	320.4	1978
8.0	18.6	19.3	19.4	88.2	126.0	214.2	252.2	1979
7.7	19.5	19.7	19.7	75.7	124.0	199.7	238.9	1980
14.4	25.5	18.0	18.4	78.1	123.4	201.5	245.3	1981
9.7	18.4	19.5	20.2	87.2	123.4	210.6	249.2	1982
6.4	15.2	19.2	19.7	76.7	121.2	199.7	232.8	1983

پۈتۈن ناھىيىنىڭ 1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئاشلىق، ياغلىق‌دان مەھسۇلاتىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 5 بىرلىكى: مىڭ جىڭ/مو

يىللار / تۈرى	جەمئىي ئاشلىق مەھسۇلاتى	بۇغداي	جەمئىي	قارا ئاشلىق				شال	جەمئىي ياغلىق دان مەھسۇلاتى
				بۇنىمىڭ ئىچىدە كۆممە قۇناق	ئاق قوناق	ئارپا	باشقىلار		
1949	14386	8945	5365	1443	2085	806	1031		1344
1950	13749	8556	5142	1440	2086	643	973		1209
1951	20046	13759	6223	1637	2313	1024	1249	1	1486
1952	27284	18087	9139	2098	3269	1176	2596	2	1376
1953	32910	22073	10731	2297	4336	1981	2177	3	1217
1954	33535	24306	9124	1566	3960	1552	2046	4	1329
1955	35399	24463	10853	2537	4718	1734	1964	6	1755
1956	35209	23631	11486	3712	4632	1218	1924	36	1086
1957	33401	23476	9782	2366	3845	1963	1608	82	1145
1958	40108	27190	12641	2637	4229	2307	3468	133	1223
1959	38965	24363	14297	725	4032	3047	6493	137	1584
1960	33345	23133	10034	1933	3077	2492	2532	98	783
1961	33897	23101	10679	2143	3685	3187	1664	49	632
1962	30143	19490	10548	2142	2473	3117	1816	25	732
1963	45494	29143	16150	3494	5462	4113	3081	22	1168
1964	52002	34922	16661	4278	4865	3975	3543	11	1278

1328	13	520	3980	3560	4708	4624	16872	31639	49044	1965
1587	15	529	6108	4411	6075	6927	23521	36810	60875	1966
1368	9	288	2957	3858	4223	4867	15905	35946	52148	1967
941		300	2723	3380	3140	4100	13343	32690	46333	1968
1096	3	264	5800		3000	3500	12300	33000	45567	1969
1511	12	509	3255	3389	3151	4147	13942	39628	54091	1970
1500	10	531	4532	5335	2972	5545	18384	38211	57136	1971
1249	40	234	2410	3699	3497	2968	12574	34366	47214	1972
1571	73	195	3672	4975	3775	2862	15284	44262	59814	1973
1186	46	298	3101	2836	3486	2535	11958	32206	44508	1974
2100	57	1004	5755	5239	6732	4667	22393	45318	68772	1975
2130	34	596	6954	5373	7753	4862	24942	43627	69179	1976
2551	50	299	6624	4217	9272	5318	25431	42339	68619	1977
2621	93	905	5872	3567	10737	4971	25147	45842	71987	1978
2121	64	531	5711	2386	10541	2039	20677	38040	59312	1979
2205	52	321	4080	2497	9940	1901	18418	43121	61912	1980
2336	45	424	5568	3247	10731	1428	20974	42537	63980	1981
3329	8	891	5725	3645	9297	1492	20139	43756	64794	1982
4388	6	1479	6432	4249	6879	2887	20447	54877	76809	1983

ناھىيە بويىچە 1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئاشلىق، ياغلىقدان زىرائەت تاپشۇرۇشنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 6 بىرلىكى: جىڭ/مو

يىللار	ئاشلىق	ياغلىقدان	يىللار	ئاشلىق	ياغلىقدان
1949	144	97	1967	201	74
1950	151	97	1968	195	59
1951	192	98	1969	189	65
1952	233	125	1970	227	94
1953	269	140	1971	238	98
1954	289	107	1972	205	93
1955	292	120	1973	257	91
1956	255	71	1974	187	82
1957	240	83	1975	270	120
1958	243	69	1976	259	105
1959	244	87	1977	255	118
1960	109	27	1978	266	117
1961	148	36	1979	330	119
1962	142	50	1980	310	106
1963	199	65	1981	318	129
1964	238	65	1982	307	171
1965	203	67	1983	388	229
1966	234	69			

6. يەتتەقۇدۇق ئاشلىق، كۆكتات رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا 200 كىلومېتر يىراقلىقتىكى تېياندىشان تېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىغا جايلاشقان، تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغان، يەتتە قۇدۇق گۇرۇھىسىنىڭ ئىككى شياۋدۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئويمان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 870 مېتر ئېگىز، ئىسسىقلىقى مول، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 37.6 مىللىمېتىرغا، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3303 سائەت، قىراۋسىز مەزگىل 152 كۈنگە يېتىدۇ، كېچە - كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. تۈپرىقى شورلاشقان قارامتۇل زەي تۈپراق، سۇ شارائىتى ناچار، يەر-لىرى ئاساسەن قۇدۇق سۇيى ۋە ئازغىنا كارىز سۇيىدە سۇغىرىلىدۇ. بۇ يەر تەبىئىي ئاپەت كۆپ بولىدىغان بورانلىق رايونغا كىرىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابىن بىلەن 136 كۈن بوران چىقىدۇ. 1980 - يىلدىكى ئومۇمىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، تېرىلغۇ كۆلىمى 763 موغا، ئاھالىسى 430 كىشىگە، ئەمگەك كۈچى 197 گە يەتكەن؛ كىشى بېشىغا 1.78 مو، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 8.82 مودىن يەر توغرا كەلگەن. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 104 مىڭ 500 جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتى 154 جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 243 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 530 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلگەن.

III باب چارۋىچىلىق

قۇمۇل دېھقانچىلىقىمۇ، چارۋىچىلىقىمۇ باب ناھىيە بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمى 18 مىليون 620 مىڭ موغا يېتىدۇ. ياخشى ئوتلاقلار تېياندىشان، غەربىي تاغ، تاشۇبۇلىقتىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇھنىڭ جايلاشقان، چارۋىدا، قوي، ئۈچكە، ئات، كالا، تۆگە ئاساس قىلىنىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى چارۋىنىڭ قولدىكى ئومۇمىي سانى 349 مىڭ 300 تۇياق، ئومۇمىي چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 685 مىڭ يۈەن بولغان.

يېڭى جۇرۇگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقى تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى: 1949 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە قوماندانلىق قىلىنغانلىقتىن، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل ئاشتى، چارۋىنىڭ تۇياق سانى پۈختا قەدەم بىلەن كۆپەيدى، ھەرخىل چارۋا 129 مىڭ تۇياقتىن 209 مىڭ 200 تۇياقتا يېتىپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېسابىن بىلەن 9% تىن ئېشىپ باردى؛ 1957 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئېغىر خىلاپلىق قىلىنىپ، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىنغانلىقتىن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تولىمۇ تۇراقسىز بولدى. بۇ جەريانىدىكى ئىككى يىل ئىچىدە چارۋىنىڭ تۇياق سانى ئازىيىپ كەتتى؛ 1962 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە

مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت تۆت سۆزلۈك فاڭجېننىڭ يېتەكچىلىكىدە، چارۋىچىلىق تېز تەرەققىي قىلىپ چارۋا سانى 228 مىڭ 700 تۇياقتىن 343 مىڭ 800 تۇياققا كۆپىيىپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.06% ئاشتى؛ 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كاشىلىسى بىلەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىر ئىزدا توختاپ قالدى ھەمدە تۆۋەنلەپ كەتتى. چارۋىنىڭ تۇياق سانى 343 مىڭ 800 تۇياقتىن 314 مىڭ 200 تۇياققا چۈشۈپ، 30 مىڭ تۇياققا يېقىن چارۋا ئازىيىپ كەتتى؛ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تار مار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، چارۋىچىلىققا دائىر سىياسەتلەر تەڭشەلدى، شۇنىڭ بىلەن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. 1983 - يىلى چارۋىنىڭ تۇياق سانى 1976 - يىلدىكىدىن 35 مىڭ 100 تۇياق ساپ كۆپەيدى؛ 1949 - يىلدىكىدىن 220 مىڭ 600 تۇياق ساپ كۆپىيىپ، 1.7 ھەسسە ئاشتى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە مال دوختۇرلۇق پونكىتى 14كە، مال دوختۇرى 65 كىشىگە يەتتى. ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، ناھىيە بويىچە چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدا 40 نەچچە خىل يۇقۇملۇق كېسەل ۋە پارازىت قۇرت كېسىلىنىڭ بارلىقى ئېنىقلاندى ھەمدە چارۋىلار ئوزۇقلۇقتىن بىر نەچچە قېتىم زەھەرلەندى. قالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئارقىلىق بۇ كېسەللەرنىڭ بىر قىسمى تىزگىنلەندى، بىر قىسمى يوقىتىلدى.

§1. ئوتلاق بايلىقى

ناھىيە بويىچە ئوتلاقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 18 مىليون 623 مىڭ 300 موغا يېتىدۇ. بۇ ئوتلاقتىن ئەمەلىيەتتە پايدىلىنىلىۋاتقىنى 11 مىليون 206 مىڭ مو بولۇپ ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 60.17 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يايلاق كۆلىمى 2 مىليون 113 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىلىۋاتقان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 18.86 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ كۆكلەم ۋە كۈزلەك كۆلىمى 3 مىليون 648 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىلىۋاتقان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 32.55 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ پايدىلىنىدىغان قىشلاق كۆلىمى 5 مىليون 445 مىڭ مو بولۇپ پايدىلىنىلىۋاتقان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 48.59 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئۆزلەشتۈرۈلىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 7 مىيون 414 مىڭ موغا يېتىپ، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 39.81 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

1. يايلاق: يايلاقلار ئېگىز - پەس تاغلاردىكى ئوتلاق بەلبېغى ۋە ئورمان ئارىسىدىكى ئوتلاق بەلبېغىغا جايلاشقان. ئېگىز - پەس تاغلاردىكى ئوتلاقلار دېڭىز يۈزىدىن 2500 — 3500 مېتر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق، تۇپرىقى چىملىق تۇپراق بولۇپ، ئاساسەن، سوغاققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، نەملىكنى ياقتۇرىدىغان سازلىق

ئۆسۈملۈكلىرى ئۆسىدۇ. ئوت ـ چۆپلەرنىڭ بويى پاكار، قويۇق، ئوتتۇرىچە پۇركىنىش نىسبىتى 50% — 60% كىچە يېتىپ بارىدۇ، چارۋا يىيەلەيدىغان نىسبىتى 80% تەن ئاشىدۇ. ئۆسۈش ۋاقتى قىسقا، بىرمو يەردىن 119.4 كىلوگرام ھۆل ئوت چىقىدۇ. شۇڭا، ئەمەن قاتارلىقلار ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. تاشۇبلىقتىكى شوپۇل، تىيانشاندىكى ئاقتاش، داڭسىگۇ، خەنچىگۇ قاتارلىق جايلاردا بىر قىسىم چىملىق ئوتلاق بار، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىر قەدەر ئېگىز ئۆسىدۇ، ئوت ـ چۆپمۇ كۆپ چىقىدۇ. ئوت ـ چوپلەر يۇمشاق، سۈلۈق بولۇپ، چارۋىلار ياقتۇرۇپ يەيدۇ. ئورمان ئارىسىدىكى ئوتلاق بەلبىغى دېڭىز يۈزىدىن 2100 — 2800 مېتر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ھاۋاسىمۇ بىر قەدەر سوغاق، ئۆپرىقى تاغ رايونىغا خاس چىملىق ئۆپراق، ئادەتتە تۆپىلىكىنىڭ تەسكەي تەرىپىنى ئورمان قاپلىغان بولىدۇ. ئوتلاق، ئاساسەن، كۈنگەي تاغ باغرىدا، يەر تۈزۈلۈشى تىك يانتۇ. بۇ يەردە، ئاساسەن، سوغۇقىقا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، سالقىنلىقنى ياقتۇرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ، كۆلىمى چوڭ ئەمەس، پارچە ـ پارچە جايلاشقان. يۇقىرىقى ئىككى خىل ئوتلاق قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئىسسىل ئوتلاقلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. كۆكلەم ۋە كۈزلەك: بۇ، ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ، بىر قىسمى يايلاق بىلەن قىشلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوتتۇرا تاغ بەلبىغىغا جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 مېتر ئۆپچۆرىسىدە. بۇ خاس كۈزلۈك ئوتلاق بولۇپ، يايلاق بىلەن قىشلاق ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈنچى ئوتلاق. بۇ يەردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر پاكار، قويۇق ئۆسىدۇ. ئوتتۇرىچە پۇركىنىش نىسبىتى 50% ئۆپچۆرىسىدە، چارۋا مال يىيەلەيدىغان نىسبىتى 70%، ئۆسۈش مەزگىلىمۇ بىر قەدەر قىسقا، ھەرمو يەردىن 40 — 120 كىلوگرام ھۆل ئوت چىقىدۇ. بۇ يەردە بوز ئوت، تەسكەن، شۇڭا، ئەمەن ۋە باشقا ئوت ـ چۆپلەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا سانىنىڭ يېلدىن يېلغا كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ بىر قىسىم كۈزلەكلەر يايلاق ۋە قىشلاق قىلىنىپ كېتىپ، ئىسمى بار جىسمى يوق بولۇپ قالدى. يەنە بىر قىسىم كۈزلەكلەر تاغنىڭ ئالدىدىكى چۆل ـ باياۋانغا ھەم تاغ باغرىدىكى چۆكمىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان بەلباغقا جايلاشقان، بۇ يەردە يېپىنچا ئۆسۈملۈك شالاڭ، پۇركىنىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30% — 50% چامىسىدا. ئاساسلىق ئوت ـ چۆپلەردىن شۇڭا، ئەمەن، ياۋا بېدە، ياۋا پۇرچاق، تەسكەن ۋە باشقا ئوت ـ چۆپلەر ئۆسىدۇ، چارۋا يىيەلەيدىغان نىسبىتى 50% — 60% كىچە، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ. لېكىن، كۆپ ساندىكى جايلاردا سۇ كەمچىل ياكى سۇ يوق، ئادەم ۋە چارۋىلار ئىچىدىغان سۇ مەسىلىسىنى قارغا تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. گەرچە بۇ بىر قىسىم ئوتلاقلارنىڭ سۈپىتى ناچار بولسىمۇ، لېكىن، ئەتىيازدا تۆل ئېلىش، كۈزدە چارۋا ماللارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش ۋاقتىدىكى ئاساسلىق ئوتلاق بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇنداق ئوتلاقنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئومۇمىي كۆلىمى 3 مىليون 648 مىڭ مو بولۇپ، قوينى بىرلىك قىلغاندا، 410 مىڭ تۈياق مال سىغىدۇ.

3. قىشلاق: قىشلىق ئوتلاق ئىككىقىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان، بۇ يەرلەردە يېپىنچا ئۆسۈملۈكنىڭ شالاڭلىقى بىر دەك ئەمەس، پۈركىنىش نىسبىتى 30% — 40% كەچە، چارۋا مال يېيىەلەيدىغان نىسبىتى 50%، ھەر مو يەردىن 30—70 كىلوگرام ھۆل ئوت چىقىدۇ. بوز ئوت، تەسكەن، ئەركەك چۆپ، تاغ پىيىزى، قارغىن، ئازغان، چىغىرتماق قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. بىر قىسمى جىلغىلارنىڭ ئىچىگە جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى پەس، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنى يۇقىرىراق، بۇلاق سۇيى كۆپ، يەر يۈزى زەيكەش، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خېلى ياخشى ئۆسىدۇ. پۈركىنىش نىسبىتى 50%. ئاساسلىق ئوت - چۆپ شۈاق، ئەمەن، قۇمۇش، چىغ، چاكاندا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قىشلىق ئوتلاقنىڭ پايدىلىنىلىدىغان ئومۇمىي كۆلىمى 5 مىليون 445 مىڭ مو، بۇنىڭغا قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا 399 مىڭ تۇياق مال سىغىدۇ.

4. ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق: ئاساسلىقى چۆل - باياۋان، يېرىم-چۆل باياۋان، يېرىم چۆل - باياۋان خاراكتېرىنى ئالغان ئوتلاقلار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 700 مېتردىن 2500 مېترغىچە ئېگىزلىككە جايلاشقان. دائىرىسى كەڭ، ئىككىقىسىمغا ئايرىلىدۇ: بۇنىڭ بىرى، يەتتەقۇدۇق، تاغ ئالدىدىكى چۆل - باياۋان ھەم ماجۇاڭشەنىدىكى كەڭ رايونلار بولۇپ، ئىقلىمى قۇرغاق، تاشلىق، كۆپچىلىك جايلىرىدا سۇ قىس ياكى سۇ يوق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك شالاڭ، پۈركىنىش نىسبىتى 30% — 60% كە يېتىدۇ، ئاساسلىقى، سۆكسۈك، چاكاندا، نېچىم، شۈاق، ئەمەن قاتارلىق ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ. ئوتلاقنىڭ سۈپىتى ناچار، تۆگە بېقىشقا مۇۋاپىق. يەنە بىرى، ئەللىك غوجامدىن تارتىپ لوتوچۈەنزىگىچە بولغان ئارىلىق بولۇپ، بۇ يەردە ئاساسەن شورغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان كۆپ يىللىق ۋە بىر يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پۈركىنىش نىسبىتى 30% — 50%، چارۋا مال يېيىەلەيدىغان ئوت - چۆپنىڭ تۈرى كۆپ ئەمەس، ئاساسلىقى قۇمۇش، ياۋا كەندىر، يانتاق قاتارلىقلار بولۇپ، ناچار ئوتلاققا كىرىدۇ. بۇ ئوتلاقنىڭ كۆلىمى 7 مىليون 414 مىڭ مو بولۇپ، قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا، 350 مىڭ تۇياق مال سىغىدۇ.

§2. ئوتلاق قۇرۇلۇشى

1. ئىنشائات قۇرۇلۇشى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، قۇمۇل ناھىيىسىدە چارۋا مالىلار پۈتۈنلەي تەبىئىي ئوتلاقلاردىلا بېقىلاتتى، چارۋىچىلار سۇ ۋە ئوت - چۆپ بار يەرلەرگە كۆچۈپ يۈرۈپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۈشىدا ياشايتتى، ئۇلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراق جايى، يېتەرلىك ماددىي ئەشيا زاپىسى ۋە قوغدىنىش ئىنشائاتلىرى يوق ئىدى. چارۋىلار كۆپىنچە «يازدا ئوت - چۆپكە تويۇنۇش، كۈزدە سەمرىش، قىشتا جۇدەش، ئەتىيازدا قىرىلىش» دېگەندەك ھالەتتە ياشايتتى. چارۋىچىلىقنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاساسىي قۇرۇلۇشنى چىڭ تۇتتى، ھەر يىلى مالىيىدىن نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ بەردى. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، يايلاقلاردا چارۋا مال ماڭىدىغان يوللار ياسالدى، يول ئۇستىدە يەم-خەشەك پونكىتلىرى قۇرۇلدى، تۆل ئېلىش ئۆيلىرى ۋە قوتانلار سېلىندى؛ ئاھالىلەر ئولتۇرىدىغان مەھەللىلەر پىلانلاندى ۋە ئۆي-ئىمارەتلەر سېلىندى؛ ئېرىق-ئۆستەڭلەر چېپىلدى، قۇدۇق قېزىلدى، قاشالانغان ئوتلاقلار بەرپا قىلىندى، سۈنئىي ئوتلاقلار يېتىشتۇرۇلدى. 1983-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن ناھىيىدە سېلىنغان تۆل ئېلىش ئۆيى، قوتان 906 گە، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيى 866 ئېغىزغا يەتتى؛ قېزىلغان ھەرخىل قۇدۇق 208 گە (جۈملىدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق 22 گە) يەتتى؛ چارۋىچىلىققا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئېرىق-ئۆستەڭ 43 كە، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىرغا يەتتى؛ قاشالانغان ئوتلاق 40 مىڭ موغا، سۈنئىي ئوتلاق 1500 موغا، تەبىئىي قورۇق 6 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى؛ چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچەيتىلدى.

2. ئوتلاق ئاسراش

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئوتلاق كۆلىمى كەڭ بولسىمۇ، لېكىن ئوتلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى تېيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ ئاخىرىدىكى پەس تاغ-ئېدىرلارغا جايلاشقانلىقتىن، سۇپىتى بىرقەدەر تۆۋەن، سۇپىتىلىك ئوتلاق كۆلىمى چەكلىك. ئازادلىقتىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئوتلاقلارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوتلاقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا رايونلارغا ئايرىدى، چارۋا مال قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق تەڭشىدى، رايونلارغا ئايرىپ، پەسىللەر بويىچە مال بېقىشنى تەكىتلىدى ھەمدە ئوتلاقلارنىڭ تۈرىگە ۋە ياخشى-يامانلىقىغا قاراپ، مال پادىلىرىنى مۇۋاپىق ئايرىدى، ئوتلاق ئەھۋالىغا قاراپ چارۋا سانىنى بېكىتتى، پىلانلىق ئوتلىتىش، بىر تۇتاش كۆچۈرۈشنى يولغا قويىدى، شۇنىڭ بىلەن، ئوتلاقلار ئاسرالدى ۋە ئارام ئالدۇرۇلدى، ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

گۈڭشې ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» بىر مەزگىل بىر تەرەپلىمە تەكىتلىنىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەش تەلەپ قىلىندى. نەتىجىدە، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېرىلغۇ كۆلىمى قارىغۇلارچە كېڭەيتىلىپ، تاغ رايونلىرىدىكى بىر قىسىم سۇپىتىلىك ئوتلاقلار تېرىلغۇ مەيدانغا ئايلاندۇرۇۋېتىلدى، ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ ئاقتاش رايونىدا 20 مىڭ مو سۇپىتىلىك چىم ئوتلاقنىڭ 10 مىڭ موسى تېرىلغۇ مەيدانغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن، بۇ ئېغىز تاغلىق رايوننىڭ ھاۋاسى سوغۇق بولغاچقا، تېرىلغان ئاشلىقتىن تۆز ۋاك ھوسۇل ئېلىنمىغان، پايدىدىن زىيان كۆپرەك بولغان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۆتكەنكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، قارىغۇلارچە تېرىلغۇ مەيدانىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن يەرلەرنى ئوتلاق قىلىشقا قايتۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلىدى ھەمدە چارۋىچىلارنى سۇ، ئوغۇت شارائىتى ياخشىراق يەرلەرگە بېھدە قاتارلىق ياخشى ئوت - چۆپ، يەم- خەشەكلەرنى تېرىشقا، ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك بازىلىرىنى قۇرۇشقا، ئوتلاقنى ئاسراش، ئوتلاقنى پەرۋىش قىلىش، ئوت- چۆپ تېرىشتىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنى بىرلەشتۈرۈش يولىدا ھېكمىتقا رىغبەتلەندۈردى.

1983 - يىلىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى گۈڭشې، فېرمىلارنىڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە ئوتلاقتا سىغقان چارۋا مىقدارى

جەدۋەل 4 - 7 بىرلىكى: مىڭ مو، كىلوگرام، مىڭ تۇياق

	ئورۇنلار	ئوتلاق كۆلىمى	ھەرمو يەر- دىن چىقىدى- غان ئوت مىقدارى	سىغقان چارۋا مىقدارى	ئارتۇق كەم
يايلاق	تاشۇبلىق گۈڭشېسى	475.5	120	108.7	كەم
	تېيانشان گۈڭشېسى	691.5	146	192.3	ئارتۇق
	غەربىي تاغ گۈڭشېسى	664.5	139	175.9	تەڭ
	قويلۇق فېرمىسى	99	96	18.1	تەڭ
	باشقىلار	182.5			
قىشلاق	تاشۇبلىق گۈڭشېسى	2755.5	60	220	ئارتۇق
	تېيانشان گۈڭشېسى	862.2	62	71.3	كەم
	غەربىي تاغ گۈڭشېسى	1239	62	101.4	تەڭ
	قويلۇق فېرمىسى	335.5	61	20.3	تەڭ
	باشقىلار	252.8			
كۆككەم ۋە كۈزلەك	تاشۇبلىق گۈڭشېسى	1561.5	56	166.6	كەم
	تېيانشان گۈڭشېسى	489	77	71.7	كەم
	غەربىي تاغ گۈڭشېسى	1126.5	68	145.9	كەم
	قويلۇق فېرمىسى	240	50	22.8	كەم
	باشقىلار	231			

3. چېكەتكە ۋە چاشقان يوقىتىش

1) چېكەتكە يوقىتىش

قۇمۇل ناھىيىسىدە چېكەتكە 8 خىلغا ئايرىلىدۇ. غەربىي تاغ گۇڭشېسىدا ئىتالىيە چېكەتكىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ: تىيانشان گۇڭشېسىدا سىبىرىيە چېكەتكىسى ئاساسىي ئورۇندا، ئىتالىيە چېكەتكىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تاشۇيلىق گۇڭشېسىنىڭ تاغ باغرىلىرىدا ئىتالىيە چېكەتكىسى، جىلغىلىرىدا سىبىرىيە چېكەتكىسى كۆپ. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، چېكەتكە زىيان سالىدىغان يەر كۆلىمى ناھايىتى كەڭ، تىيانشان گۇڭشېسىدا 170 مىڭ مو، غەربىي تاغ گۇڭشېسىنىڭ تاغ باغرىدىكى جايلىرىدا 360 مىڭ مو، تاشۇيلىق گۇڭشېسىنىڭ خوتۇنتام دادۇيىدە 50 مىڭ مو بولۇپ، جەمئىي 580 مىڭ موغا يېتىدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان، ئۇدا مۇداپىئە كۆرۈش ۋە يوقىتىش ئارقىسىدا، چېكەتكىنىڭ زىيىنى ناھىيە بويىچە ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

1954 - يىلى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن تىيانشان رايونىدىكى ئاقتاش ئەتراپىدا ئايروپىلان بىلەن دورا چېچىپ 11 مىڭ مويەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قولدا ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان دورا پۈركۈش ماشىنىسى ئارقىلىق «666» پاراشوكى پۈركۈتۈلۈپ، 1186.21 مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. جەمئىي 2210 جىڭ «666» پاراشوكى، 18 مىڭ جىڭ كېپەك، 28 مىڭ جىڭ ئات قىغى ئىشلىتىلدى. شۇ يىلى 400 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. 1969-يىلى 100 دىن ئارتۇق ئادەم ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 170 مىڭ مو يەردە چېكەتكە يوقىتىلدى. 1977 - يىلى يەنە ئايروپىلان بىلەن دورا چېچىپ 100 مىڭ مودىن ئارتۇق يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئاقتاش ئەتراپىدا چېكەتكە زىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

1980 - يىلى غەربىي تاغ گۇڭشېسىدا، 360 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى، 1981 - يىلى 60 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى، 1982 - يىلى يەنە 20 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن، مۇشۇ يەردىمۇ چېكەتكە زىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

2) چاشقان يوقىتىش

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ساڭ چاشقىنى، قۇملۇق چاشقىنى، كۆسۆتكە، كىچىك ئۆي چاشقىنى ۋە لەغمەنتاختاق قاتارلىق زىيانداش چاشقانلار بار، ئۇلار، ئاساسەن، ئەمەن، سامان غوللۇق ئوت - چۆپ ھەم ئاشلىق بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا سالىدىغان زىيىنى ئېغىر. 1958 - يىلدىن 1959-يىلغىچە، بوغاز گۇڭشېسىدا تەخمىنەن 60 مىڭ مو ئوتلاقتا؛ يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسىدا تەخمىنەن 50 مىڭ مو ئوتلاقتا ئېغىر چاشقان ئاپىتى پەيدا بولغانىدى. كېيىن يوقىتىش تەدبىرى قوللىنىلىپ تىزگىنلۇېلىندى؛ 1978 - يىلى تاشۇيلىق گۇڭ-

شېسىنىڭ شوپۇل دادۇيىدىكى قاتقارا ئوتلىقىدا 450 مىڭ مو يەردىكى چاشقان يوقىتىلدى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى چاشقان يوقىتىش خىزمىتى دۇيى تەشكىللەپ، تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيىدە چاشقان ئاپىتى ئېغىر بولغان 100 مىڭ مو ئوتلاقتا چاشقان يوقىتىش سىنىقىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلار 2 -، 3- ئايلاردا كونا ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ تۈگىگەن، يېڭى ئوت - چۆپ تېخى ئۆسۈپ چىقمىغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، سېنىك فوسفىدنى ئاساسلىق دورا قىلىپ، ئۇنى مايلانغان ئاشلىققا ئارىلاشتۇرۇپ، تۆت سائەت دۇملەپ قويغاندىن كېيىن، چاشقان تۆشۈكىنىڭ ئاغزىغا 3 — 5 تالدىن قويۇپ قويغان. كېيىن تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، چاشقانىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 90% تىن كۆپرەككە يەتكەن.

§3. چارۋا مال تۇرى

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئاساسەن، قوي، ئۆچكە، كالا، ئات، ئېشەك، تۆگە، خېچىر، چوشقا قاتارلىق چارۋا مال تۇرلىرى بار.

1. ئات: قۇمۇل ئېتى ئەسلىدە قازاق - مۇڭغۇل ئېتىنىڭ ئارىلاشما قانلىق نەسلىدىن بولۇپ، قازاق ئېتى ئاساسىي گەۋدە قىلىنىدۇ. بۇلار، ئاساسەن، مىنىش، ھارۋىغا قوشۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئاتلارنىڭ جۈغى كىچىكرەك، تېمى ئەن. بارىكۆل ئېتى شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىقىدا داڭلىق. بارىكۆل ئېتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئېتى ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئوخشىمايدىغان تەرىپى شۇكى، ئازادلىقتىن كېيىن، گۈڭشې - فېرمىلار ئىلى ۋە يەنجى (قاراشەھەر) ئاتلىرىنى كەلتۈرۈپ، نەسلىنى ياخشىلىغاچقا، ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھىيىنىڭ يېرى كەڭ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى پەرقلەر ناھايىتى چوڭ، بېقىش، باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، نەسلى بىرقەدەر مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن. ئازادلىقتىن دەسلەپكى مەزگىلدە ناھىيە بويىچە 8200 ئات بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپەيمەي 9800 گە يەتتى. 1974 - يىلى يىلنىڭ ئاخىرىغىچە قوتاندىكى ئات سانى تازا كۆپەيمەي، 13 مىڭ 900 گە يەتتى. 1951 - يىلى ئات سانى ھەممىدىن ئاز بولۇپ، 7500 گە يېتەتتى.

2. ئېشەك: قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئېشەكنىڭ جۈغى مۇڭغۇل ئېشىكى ۋە شىزاڭ ئېشىكىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. خېچىر ئېلىش ئۈچۈن گۈەنجۇڭ ئېشىكى كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ئېشىكى نەسلىگە ئاز - تولا تەسىر يەتكەن. ناھىيىمىزدىكى ئېشەكنىڭ بېشى يوغان، قولىقى ئۇزۇن ھەم يوغان، بوينى قىسقا، يايلى قىسقا ھەم تىك، بېلى تۈز، تۆت پۇتىمۇ تۈز، تۇياقى قاتتىق، تۈكىنىڭ رەڭگى ھەرخىل بولۇپ، قارا، سۇر، كۆكۈشلىرى كۆپرەك، يۈك كۆتۈرۈشكە ئەپلىك، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش قورالى ۋە قاتناش قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ناھىيىدە 1949 - يىلى 5000 ئېشەك بار ئىدى، 1983 - يىلى 13 مىڭ

600 گە يەتتى، 1974 - يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ 19 مىڭغا يەتكەن؛ 1960 - يىلى ئەڭ ئاز بولۇپ، 4100 گە چۈشۈپ قالغان.

3. تۆگە: قۇمۇل يىپەك يولى ئۈستىدىكى مۇھىم جاي، مۇھىم ھەربىي قاتناش يولى بولغاچقا، جايلاردىن يۆتكەپ كېلىنگەن ھەربىي تۆگىلەر كۆپىنچە، مۇشۇ يەردە توختايتتى. ئۆتكەن - كەچكەن كارۋانلارنىڭ تۆگىلىرىمۇ مۇشۇ يەردە توختاپ ئارام ئالاتتى. ئەمما، قۇمۇل تۆگىسى، ئاساسەن، شىمالىي شىنجاڭنىڭ قوش لوكىلىق تۆگىسى تىپىغا كىرىدۇ. قوڭۇر يۈڭلۈقى ئاساسىي ئورۇندا، سارغۇچ يۈڭلۈقى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تاشۇبلىقتىن ئاق تۆگە چىقىدۇ، ئۇنىڭ يۈڭىنى ھەر خىل رەڭدە بويىغىلى بولغاچقا، ئىقتىسادىي قىممىتى سەل يۇقىرى، ئەمما ئۇنىڭ تەن قۇرۇلۇشى ئاجىزراق، كۆپىيىشى ئاستا، بۇنداق ئاق تۆگىنىڭ سانى ئاران 300 گە يېتىدۇ. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 2100 تۆگە بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپىيىپ 6600 گە يېتىپ، تارىخ تا يۇقىرى رېكورد يارىتىلدى. 1967 - يىلى تۆگە سانى ئەڭ ئاز بولۇپ 1000 غا چۈشۈپ قالغانىدى.

4. كالا: قۇمۇل ناھىيىسىدىكى كاللار يەرلىك كالا، قوتاز، ئارغۇن كالا (غاينۇق) دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. ناھىيىدە 1949 - يىلى 13 مىڭ 800 كالا بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپىيىپ 21 مىڭ 600 گە يېتىپ، تارىختا يۇقىرى رېكورد يارىتىلدى. 1953 - ۋە 1961 - يىللىرى كالىنىڭ سانى بەك ئازىيىپ 13 مىڭ 300 گە چۈشۈپ قالدى.

1) يەرلىك كالا: بۇنى تولاراق مۇڭغۇللار بىلەن قازاقلار كۆچۈپ كەلگەندە ئالغاچ كەلگەن، ئۇزاق مۇددەت شالغۇتلاشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ كالا سورتى يېتىشپ چىققان، بۇنىڭ كۆپ قىسمى موڭغۇل كالىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئايرىملىرى قازاق كالىسىغا ئوخشايدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدە يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان. 1956 - يىلى ئالاتاۋ قارا كالىسى بىلەن كېستىروم كالىسى كەلتۈرۈلۈپ، تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلماندى. بىراق، بۇ ئىش داۋاملىشالماي قالغان، 1960 - يىلى توختاپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولمىغان. شۇ چاغدا شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، شۇۋېتسارىيە قوڭۇر كالىسى، سىمىنتال، شارولايلا كاللىرىنىڭ توڭلىتىلغان سېپېرمىسى ئىشلىتىلگەن. قۇمۇل ناھىيىسىدە يەنە، بېيجىڭدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىرقانچە قېتىم چىپار ئىنەك كەلتۈرۈپ بېقىلىپ 100 گە يەتكۈزۈلگەنىدى. بۇ خىل كالا بىرقەدەر نازۇك بولغانلىقى، بېقىش شارائىتىنىڭ ياخشى بولۇشىنى، بولۇپمۇ يېشىل ئوت - چۆپىنىڭ كۆپرەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بېقىش شارائىتى ئەپلەشمەي، ئاستا - ئاستا قاتاردىن چۈشۈپ قالدى. ھازىر تاشۇبلىق بىلەن شەھەر ئىچىدە بۇنىڭدىن بىرنەچچىسلا قالدى. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى يەرلىك كالىنىڭ جۈغى كىچىكرەك، ئەمما چىداملىق، ياۋاش، جاپاغا چىدايدۇ، بېقىش - باشقۇرۇش ئاسان، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاساسلىق ئۇلاغ ھېسابلىنىدۇ.

2) قوتاز: قۇمۇل ناھىيىسىدە قوتاز بېقىش تارىخى ئۇزۇن ئەمەس، ئاران 100 يىلغا يېقىنلاشىدۇ. قوتاز قۇمۇلغا موڭغۇلىيە ۋە چىڭخەيلەردىن كەلتۈرۈلگەن. 1905 - يىلى زىپاك ئىسمىلىك بىر موڭغۇل سودىگەر 20 نەچچە قوتازنى موڭغۇلىيە يايلىقىدىن ھەيدەپ نومغا ئەپكېلىپ 2 - 3 ئاي باققان، ئاندىن ھاۋا يىلىنغاندا، بۇ قوتازلارنى قۇمۇللۇق ما فامىلىلىك بىر خۇيزۇ سودىگەرگە سېتىپ بەرگەن. كېيىن خۇيزۇ سودىگەر- مۇ بۇ قوتازلارنى تۆمۈرتىدىكى 8 - 9 ئائىلىلىك چارۋىچىغا سېتىپ بەرگەن. ئۇلار 20 نەچچە يىل باققاندىن كېيىن، قوتازنىڭ شۇ جايدا بېقىشقا ماس كېلىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان. نەرىتاسلىق خۇدابەردى مەللا 1935 - يىلى چىڭخەيدىن 6 - 7 قوتازنى سېتىۋېلىپ كېلىپ باققان. مۇشۇ ئىككى قېتىم سىرتتىن ئەپكېلىش ئارقىلىق، ئاراتۇرۇك، بالىكۆل ۋە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تاشۋېلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ رايونلىرىدا قوتاز پەيدا بولغان.

3) ئارغۇن كالا (غاينۇق): قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ غەربىي تاغ، تېيانشان رايونلىرىدىلا 100 دەك ئارغۇن كالا بار. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئاتلىق، ئانلىق ئەۋلادىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشى، قۇيرۇقى، تۆۋىقى قوتازنىڭكىگە ئوخشايدۇ، تېنى يەرلىك كالىنىڭكىگە ئوخشايدۇ، جۇغى چوڭ، سوغۇققىمۇ، ئىسسىققىمۇ چىدايدۇ. ئىشلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك، سۈرەش كۈچى زور، ھارۋىغا قوشسا ئىككى كالىنىڭ ياكى ئۈچ ئاتنىڭ كۈچىنى بېرىدۇ.

5. قوي - ئۆچكە: قوي ۋە ئۆچكە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىدا كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە بويىچە 1949 - يىلى 63 مىڭ 500 تۈياق قوي بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپەيىپ 204 مىڭ 300 تۈياقىقا يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 2.2 ھەسسە كۆپەيدى. ناھىيىدە 1949 - يىلى 30 مىڭ تۈياق ئۆچكە بار ئىدى، 1965 - يىلى كۆپەيىپ 151 مىڭ 900 تۈياقىقا يەتتى. كېيىنچە يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ 1983 - يىلى 85 مىڭ 600 تۈياقىقا چۈشۈپ قالدى.

1) قوي: چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي (قازاق قويى) ئاساسىي ئورۇنىدا تۇرىدۇ. يۇەن ۋە مىڭ سۆلالىسى دەۋرىدە، قۇمۇل موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى چارۋىچىلىق رايونى بولغاچقا، شۇ چاغدىكى قويلارنىڭ كۆپىنچىسى موڭغۇل قويى سىستېمىسىغا كىرەتتى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئالتاي، تارباغاتايلاردىن بىر تۈركۈم قازاق چارۋىچىلار قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەندە، نۇرغۇن قازاق قويى ئالغاچ كەلگەنىدى. سودا - سېتىق ۋە ئىجتىمائىي بېرىش - كېلىشلەرنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، زاكىزۇ قويىمۇ بۇ يەرگە ئازراق كەلتۈرۈلگەنىدى. يېقىنقى بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلق كۆپلەپ يېتىشتۇرگەنلىكتىن، قازاق قويى موڭغۇل قويىنى بېسىپ چۈشۈپ، قازاق قويى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى. ھازىر قۇمۇل ناھىيىسىدىكى يەرلىك قوي ئاساسىي جەھەتتىن قازاق قويىغا مەنسۇپ، پەقەت قۇيرۇقىدىلا موڭغۇل قويىنىڭ ئىزى

قالغان. 1953 - يىلى ئۇرۇمچى نەنسەن نەسىللىك قوي فېرمىسى ۋە ئىلى كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۇق قويى كەلتۈرۈلۈپ، يەرلىك قازاق قويى بىلەن چېتىشتۇرۇپ نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلغاندى، بىراق، پەيت چىڭ تۇتۇلمىغانلىقتىن، شۇ يىلى ئاران 40 قوزا تۇغۇلغان، 1954 - يىلى چارە-تەدبىر ئۆزگەرتىلىپ، تاغ رايونلىرىغا مال دوختۇرلىرى سەپلەپ بېرىلدى. ھەر مىللەت چارۋىچىلىرى ئۇرۇقلاندۇرۇلغان ساغلىقلارنى ئوبدان تالىلاپ، ئايرىپ باقتى. بۇنىڭ بىلەن، تۆللەش نىسبىتى 74.44% كە يېتىپ، 622 قوزا ئەي بولدى، قاتارغا قوشۇ-لۇش نىسبىتى 94% كە يەتتى، تېيانشان رايونىدىكى قورايلىق گاللىباي دېگەن كىشى بىر تۈياق شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۇق قوشقىرى بىلەن قىشتا 30 ساغلىقنى ئۇرۇقلاندۇر-غان. ئۇ تۆللەش ۋاقتىدا ساغلىقلاردىن ياخشى خەۋەر ئالغانلىقتىن، 30 تۈياق قوزا تۇغۇلۇپ، تۆللەش نىسبىتى 100% كە يەتكەن. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە نەسلى ياخشىلانغان ئىنچىكە يۈڭلۇق قوي 93 مىڭ 800 تۈياققا يەتكەن، بۇنىڭدىن 10 مىڭ تۈياقتىن كۆپرەكى شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۇق قويى قاتارىغا ئۆتكەن.

2) ئۆچكە: قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئۆچكىنىڭ بىر قىسمى كۆچمەن مىللەتلەر ئالغاچ كەلگەن ئۆچكە بىلەن يەرلىك ئۆچكىنىڭ ئارىلاش ئۇرۇقلاندۇرۇلۇشىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن. قالغانلىرى يەرلىك ئۆچكە سورتىغا كىرىدۇ. گەرچە ئۆچكىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى قوينىڭكىدەك يۇقىرى بولمىسىمۇ، لېكىن، قويدەك زىل ئەمەس، يېرىم چۆل ئۆتلاقلىرىدىن تولۇق پايدىلىنالايدۇ. ناھىيە دائىرىسىدە يەنە ئاز ساندا سېغىن ئۆچ-كىسى ۋە تېۋىت ئۆچكىسى بار. 1964 - يىلى ناھىيىمىزگە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن شەنشى سېغىن ئۆچكىسىدىن 5 تۈياق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، 1966 - يىلى سانجىدىن جۇڭسەن سېغىن ئۆچكىسىدىن 50 تۈياق كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئۆچكىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. كېيىن بۇ ئىش توختاپ قالغان بولسىمۇ لېكىن بۇنىڭ مەلۇم تەسىرى بولدى. تېۋىت ئۆچكىسىنى 1980 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ گەيشەن ناھىيىسىدىن كەلتۈرگەنىدى. بۇ جەمئىي 93 تۈياق بولۇپ، غەربىي تاغ گۈڭشېسىدا بېقىلدى. ئۇچ يىللىق بېقىش ۋە كۆزىتىشتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارى خېلى يۇقىرى، ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش ئۈنۈمى ئوبدان بولغان. 1983 - يىلى 12.6 جىڭ تېۋىت ئېلىنغان.

تاشۇېلىقنىڭ تۆگىسى، قارادۆۋنىڭ قويى، تېيانشاننىڭ قوتىزىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل چارۋامال سورتى قۇمۇل ناھىيىسىدىكى گۈڭشې - مەيدانلار ئارا، ۋىلايەتتىكى قوشنا ناھىيىلەر ئارا، ھەتتا مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق چارۋىچىلىق ناھىيىلىرىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، مەيلى تەن قۇرۇلۇشى ياكى كۆپىيىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، گەۋدىلىك ئۈرۈندا تۇرىدۇ. بولۇپمۇ تاشۇېلىقنىڭ تۆگىسىنى بارىكۆل ناھىيىسى، ئۇ-رۇمچى ناھىيىسى، خوشۇت ناھىيىسى، ئىچكى موڭغۇل ئالاشەن سول خوشۇنىنىڭ تۆ-گىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تەن قۇرۇلۇشى ۋە يۇڭ مىقدارى ئۇلارنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، پەقەت گۆشلا ئۇلارنىڭكىدەك كۆپ ئەمەس. قارادۆۋە قويىنىڭ تارىخى ئۇ-

زۇن، ئۇنمك تەن قۇرۇلۇشى ۋە ئېغىرلىقى قۇمۇل ناھىيىسى ۋە ۋىلايەت بو-
يىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاپتونوم رايون بويىچە، ئوتلاق شارائىتى ئەۋزەل بولغان
ئالتاي ۋىلايىتىنىڭكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. قارا دۆۋىنىك قويى قۇرغاق،
ناچار بولغان چۆل - باياۋان ئوتلىقىغىمۇ ماسلىشالايدۇ. سوغۇققا ۋە ئىسسىققا بەرداشلىق
بېرىش ئىقتىدارى خېلى يۇقىرى. تېيانشان قوتسىزىنىك جۇغى يوغان، سۆڭىكى چىك،
ئاساسلىق تەن ئۆلچىمى كۆرسەتكۈچلىرى خېلى يۇقىرى. مەيلى گۆش، سۈت، يۇڭ
بېرىش ۋە كۆپەيىش جەھەتتە بولسۇن، ياخشى خۇسۇسىيەتكە ئىگە. چىڭخەينىك دا-
تۇڭ، گەنسۇنىك شاخې ۋەتىيەنجيۇ، سىچۈەننىك جۇلۇڭ، شىزاڭنىك يادۇڭ ناھىيىلىرىدە-
كى قوتازلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى قوتاز بۇقىلىرىنىڭ بويىنىك
ئېگىزلىكى، سىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كۆكرەك ئايلانمىسى جۇلۇڭنىڭكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇن-
دا تۇرىدۇ؛ پۇت بېغىشى ۋە تەن ئېغىرلىقى جەھەتتە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىنەكلىرى
بويىنىك ئېگىزلىكى، تېنىنىك ئېغىرلىقى جەھەتتە، چىڭخەينىك داتۇڭ، سىچۈەننىك
جۇلۇڭ ناھىيىلىرىنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ؛ سىنىنىك ئۇزۇنلۇقى ۋە كۆكرەك ئايلانمە-
سى جۇلۇڭنىڭكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ.

§4. چارۋا كېسەللىكلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاش

1. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

ناھىيە بويىچە چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك 29 خىل
بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوي چىچىكى، قوزا گېموس كېسەللىكى، قوزا دىزېنتېرىيىسى،
قوي ئۆچىيىدە قان زەھەرلىنىش كېسەللىكى، ماڭقا كېسەللىكى، بروتسېلىيوز تاياقچە باكتېرە-
يىسى كېسەللىكى، چوشقا ۋاباسى، توخۇ ۋاباسى قاتارلىقلارنىڭ زىيىنى ئېغىر. مۇداپىئە
كۆرۈش ۋە داۋالاش ئارقىلىق قوي چىچىكى، كالا ئۆپكە كېسەللىكى، ئۆچكە يۇقۇملۇق
ئۆپكە ئىششىقى كېسەللىكى، قوي زەنجىرسىمان شار باكتېرىيە كېسەللىكى، ئات مېڭە يالىلۇ-
غى قاتارلىق كېسەللىكلەر كونترول قىلىۋېلىندى. كۆيدۈرگە كېسەللىكى، بروتسېلىيوز
تاياقچەباكتېرىيىسى كېسەللىكى، پاستېر تاياقچەباكتېرىيىسى كېسەللىكى، قاراسان كېسەللىكى،
قاتما كېسەللىكى، ئۆچكە يۇقۇملۇق سۈت تارتىلىش كېسەللىكى، نۇرچاچقۇچ زامبورۇغ ئىش-
شىقى، ساقاۋ كېسەللىكى، ئات كۆكرەك كېسەللىكى، نىكروز تاياقچە باكتېرىيەكېسەللىكى قاتار-
لىقلار ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىندى. قوي موكىسىمان باكتېرىيە كېسەللىكى، قوزا
چوك ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى، چوشقا ۋاباسى، توخۇ ۋاباسى قاتارلىقلار
ئۇزۇلمەي تارقىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تۆگە يۇقۇملۇق ئېغىز
يالىلۇغى، قوي ئۆپكە بەز ئۆسمىسى كېسەللىكىيېڭىدىن پەيدا بولدى. ئۆي ھايۋانلىرى-
نىڭ سىل كېسەللىكى كارانتىن قىلىنىۋاتىدۇ.

1) چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدا بولىدىغان ئورتاق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

(1) كۆيدۈرگە كېسەللىكى: سەككىز گۈڭشې، يەتتە داۋىيدىكى 33 نۇقتىدا بۇ كې-

سەللىك كۆرۈلدى. بۇ كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇشى ئات، ئېشەك، كاللىلاردا كۆپرەك. 50-يىللاردا بۇ كېسەللىك كۆپ يۈز بېرىپ، ئۆلۈش نىسبىتى 90% تىن ئاشقانىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، پىلانلىق تۇرده مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىنغانلىقتىن، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىشى كۆپلەپ ئازايدى.

(2) قاتما كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ كېسەللىك ھەممىدىن كۆپرەك ئېشەكتە، ئاندىن قالسا ئات، خېچىرلاردا ئۇچرايدۇ. چوشقا، كالا، قويلاردا بۇ كېسەللىك كۆرۈلمىدى.

(3) پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ياز، كۈز پەسىللىرىدە كۆپرەك يۈز بېرىدۇ. بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، تېيانشان ۋە غەربىي تاغ رايونلىرىدا پەيدا بولۇپ، قوزىلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە 50 - يىللاردا بۇ كېسەللىك خېلى كۆپ ئىدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى چوشقىلارنىڭ بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولۇشى كۆپرەك، كېيىن ۋاكسىنا ئەملەش ۋە قان زەردابىي بىلەن يىلبويى مۇداپىئە كۆرۈش ئارقىلىق، قويلاردىكى پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تىزگىنلەندى. چوشقىدىمۇ پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى قايتا يۈز بېرىپ باقمىدى.

(4) بروتسېللوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى: 1967 - يىلدىكى كارانتىندا ئۇنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 6.4% بولۇپ چىققانىدى، كېيىن ھەر يىلى M_{10} نومۇرلۇق ۋاكسىنا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى. 1976 - يىلدىن كېيىن M_{8} نومۇرلۇق ۋاكسىنا ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۆزگەتىلدى. 1982 - يىلدىكى سىناپ تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، دۆلەتنىڭ تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە يەتكەن (ئۇششاق چارۋاماللار كۆزدە ئوتۇلىدۇ).

(5) سىل كېسەللىكى: 1983 - يىلدىن ئېتىبارەن كارانتىن قىلىنىشقا باشلىدى.

(6) چېچەك كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 50 - يىللاردا تارقالغان بولۇپ، ئاساسەن، قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى، ياز پەسلىنىڭ باشلىرى ئۆچكە ھەم قويدا ئاسان پەيدا بولىدۇ. بۇ كېسەللىك بەش گۇرۇپ، 10 دادۇي، 14 نۇقتىدا يۈز بەرگەن. كېيىن قوي چېچىكى ۋاكسىنىسى ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈلگەچكە، بۇ كېسەللىك 60- يىللاردا ئاساسىي جەھەتتىن كونتىرول قىلىنىدى.

(7) نىكروز تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 1974 - يىلى تاشۇبلىق گۇرۇپسىنىڭ خوتۇنتام دادۇيىدە يۈز بەرگەن.

(8) داچەنسمان قوتۇر: بۇ كېسەللىك گۇرۇپلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇچرايدۇ، مۇزايلاردا بولسا، تېخىمۇ كۆپ.

2) كالا، قويلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

(1) قارا سان كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك تېيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇبلىق، بۇلۇڭ-توغراق گۇرۇپلىرىدىكى 10 مۇداپىئە نۇقتىسىدا يۈز بەرگەنىدى. 50 - يىللاردا بۇ كېسەللىك كۆپرەك كۆرۈلگەن، كېيىن ھەر يىلى پىلانلىق تۇرده، قارا سان كېسەللىكى ۋاكسىنىسى ئارقىلىق ئىممۇنىتېتلانغانلىقتىن، 70 - يىللاردىن كېيىن يۈز بەرمىدى.

(2) كالا ئۆپكە كېسەللىكى: بۇكېسەللىك 1957 - يىلى تارباغاتايدىن سېتىۋېلىنغان كاللار بىلەن بىللە كەلگەن. كېيىن كالا ئۆپكە كېسىلى ۋاكسىنسى بىلەن ئىممۇنىتېت لىنىپ، «914» بىلەن داۋالاش، ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق 60 - يىللارنىڭ باشلىرى ئاسا- سىي جەھەتتىن تەزگىنىلەندى.

(3) كالا نۇر چاچقۇچ زامبۇرۇغى ئىششىقى: بۇ كېسەل ناھايىتى ئاز پەيدا بولىدۇ.

(4) قوي مۇكسىمان باكتېرىيە كېسەللىكى

① برادزوت كېسەللىكى: 1968 - يىلى تاشۋېلىنغان خوتۇنتام ۋە ئۇلاتاي دېگەن جايلىرىدا بىرقانچە يۈز تۈياق قوي مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلگەن. كېيىن ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ئارقىلىق ھەر يىلى مۇداپىئە كۆرۈلۈپ تەزگىنىلەندى.

② ئۇچەيدە قان زەھەرلىنىش كېسەللىكى: بۇكېسەللىك تاشۋېلىقتا كۆپ ئۇچرايدۇ. ھەر يىلى 6 -، 7 - ئايلاردا 1 - 2 چىشلىق سېمىز قويلار بۇ كېسەللىك بىلەن ھەمە- دىن ئاسان يۇقۇملىنىدۇ. ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ۋە تۆت بىرلەشمە ۋاكسىنا ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈلۈپ بۇ كېسەللىك تەزگىنىلەندى.

③ قوزا دەزىنتېرىيىسى: بۇ كېسەللىك تاغلىق رايونلاردىكى گۈشىلاردا كۆپ يۈز بېرىدۇ. ئۇچ كۈنلۈكتىن يەتتە كۈنلۈكچە بولغان قوزىلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. كېسەللىك يۈز بېرىش نىسبىتى ئىنچىكە يۈگلۈق قويدا نەسلى ياخشىلانغان قوينىڭكە- دىن يۇقىرى؛ نەسلى ياخشىلانغان قويدا يەرلىك قوينىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.

(5) قوزا چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، تېيانشان، غەربىي تاغ گۈشىلىرىدا يۈز بېرىدۇ؛ ئۇچ ئايلىقتىن يەتتە ئايلىققىچە بولغان قوزىلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. ھەر يىلى قوزىلارغا چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيە دورىسى ئوكۇل قىلىنىپ مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ.

(6) ئۆچكە يۇقۇملۇق ئۆپكە ئىششىقى كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 50 - يىللاردا تېيانشان، غەربىي تاغ، قارادۆۋە گۈشىلىرىدا يۈز بەرگەن. بۇ كېسەللىك 60 - يىللار- لىك بېشىدا تەزگىنىلەندى.

(7) قوي زەنجىرسىمان شار باكتېرىيە كېسەللىكى: بۇكېسەللىك 1964 - يىلى 3- ئايدا تېيانشان گۈشىسىنىڭ نەسىرناسى دادۇيىدىكى قويلاردا كۆرۈلگەن. 50 تۈياقتەك قوي بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان، 10 تۈياق قوي ئۆلگەن.

(8) قوي يۇقۇملۇق سۈت تارقىلىش كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ناھىيىدە 60 - يىل- لاردىن ئىلگىرى كۆپ يۈز بېرەتتى. بېقىش - باشقۇرۇش ۋە تازىلىق، دېزىنفېكسىيە خىزمىتى كۈچەيتىلگەنلىكى، داۋالاش ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن، 60 - يىللار- لىك بېشىدا تەزگىنىلەندى.

(9) قوي ئۆپكە بەز ئۆسمىسى كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 1981 - يىل 8 - ئايدا

تىيانشان گۈڭشېسىدىكى سەككىز قورا قويدا كۆرۈلگەن. بۇ قويلار يېمەكلىكلەر شىركەتنىڭ سويۇشىغا تۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

3) ئات يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرى

(1) ماڭقا كېسەللىكى: 1942 - يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇش-لۇق 8 - پولكىدا، كېسەل ئاتنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئېھتىياتچان بولمىغاچقا، بۇ كېسەل پۈتۈن ناھىيىگە تارقىلىپ كەتكەن. 1963 - يىلدىن ئېتىبارەن كارانتىن قىلىنىشقا باشلىغان. يۇقۇملىنىش نىسبىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 12%، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 0.3% تىن 5% كىچە بولغان. ناھىيە بويىچە ئاتلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 7% كە يەتكەن. كۆپ يىللاردىن بۇيان، ئايرىپ كارانتىن قىلىش، قامال قىلىش، ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىسىدا، 1978 - يىلدىكى كارانتىندا يۇقۇملىنىش نىسبىتى تۆۋەنلەپ، 1.17% كە چۈشۈپ، 1963 - يىلدىكىدىن 5.83% ئازايغان، 1983 - يىلى يەنە بىر قېتىملىق كارانتىندا، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 1% تىنمۇ تۆۋەن چۈشتى. ئاپتونوم رايونىدىكى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە كېسەل ئاتنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۇزۇل - كېسىل ئۆلتۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، ماڭقا كېسىلىدىن خالى ناھىيە بولۇش تەلەپ قىلىندى.

(2) ساقاۋ كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ئاز ئۇچرايدۇ، داۋالىمسىمۇ ئۆزلۈكىدىن ساقىيىپ كېتىدۇ.

(3) ئات كۆكرەك كېسەللىكى: بۇكېسەللىك ئاساسەن، تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ ئاقتاش دادۇيى ۋە تاشۇبلىق گۈڭشېسى قاتارلىق جايلاردا يۈز بەرگەن. «914» كە ئۆسۈشكە قارشى ماددىنى قوشۇپ ئىشلەتكەندە، داۋالاش ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولغان.

(4) ئاتلاردا بولىدىغان تارقىلىشچان زۇكام: 1974 - يىلى 12 - ئايدا، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئاتلارنىڭ ھەممىسىدە تارقىلىشچان زۇكام پەيدا بولغان. كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 100% بولۇپ، بەش ئات ئۆلگەن. ئەينى ۋاقىتتا تېتراتسكلىن ھىدروخلورىد بىلەن داۋالاش ئارقىلىق بىر ئاي ئىچىدىلا تىزگىنلۈبلىنغان.

(5) تارقىلىشچان لىمفا كانىلى يالىلۇغى: 50 - يىللاردا بۇ كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىشى بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىدى. بۇ، ئاساسەن، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىلاردا كۆرۈلەتتى، 60 - يىللاردىن كېيىن كۆرۈلمىدى.

(6) كۆكرەك پەردە يالىلۇغى: 50 - يىللاردا كۆرۈلگەن.

4) چوشقا ۋە ئۆي قۇشلىرى يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرى

(1) چوشقا ۋاباسى: بۇ كېسەللىك يەتتە گۈڭشې، 13 دادۇي، 22 مۇداپىئە ئۇقتىسىدا يۈز بەرگەن. 1964 - يىلى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ گاداجىڭزى دادۇيىدە ۋابا تېگىپ 50 چوشقا ئۆلگەن. 1968 - يىلى تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ چېڭشى، شىلۇ، ئەرگۈك، چېڭدۇك دادۇيلىرىدە 2000 دىن كۆپرەك چوشقىنىڭ 574 نگە ۋابا تېگىپ

200 چىسى ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 35% كە يەتكەن. 1970 - يىلى ئاستانە گۈڭ-شېسىنىڭ 2 - دادۇيىدە 120 چوشقىغا ۋابا تېگىپ، بۇنىڭدىن 110 چوشقا ئۆلۈپ، ئۆلۈش نىسبىتى 92% كە يەتكەن. 1976 - يىلى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ گاداجىڭ زى 1 - دۇيىدە 40 چوشقىغا ۋابا تېگىپ، 39 چوشقا ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 97.5% كە يەتكەن. 1977 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىدا 140 چوشقىغا ۋابا تېگىپ، 120 چوشقا ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 86% كە يەتكەن. شۇنىڭ-دىن كېيىن، چوشقا كېسەللىكلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاشقا ئەھمىيەت بېرىلىدى. چوشقا ۋاباسى ۋاكسىنىسى ياكى چوشقا ۋاباسى ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى ئارقىلىق مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ، چوشقا ۋاباسى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

(2) چوشقا تىلىمىسى: بۇ كېسەللىك تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ چېكىشى، شىلۇ، چېكىدۇك دېگەن جايلىرىدا يۇز بەرگەن، بەزى چاغلاردا چوشقا ۋاباسى بىلەن بىللە يۇققان. چوشقا ۋاباسى ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى بىلەن مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىنغاندا، بۇنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولغان.

(3) چوشقا گېمموس كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك دائىم چوشقا ۋاباسى بىلەن بىللە يۇقىدۇ. بۇ كېسەل 60 - ۋە 70 - يىللاردا يۇز بەرگەنىدى. ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىنغاندىن كېيىن، بۇ كېسەلنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش مۇم-كىنچىلىكى تۇغۇلدى.

(4) چوشقىدا بولىدىغان تارقىلىشچان زۇكام: بۇ كېسەللىك 1978 - يىلى بۇلۇڭ-توغراق گۈڭشېسىدا تارقالغان.

(5) نېۋكاستىل توخۇ ۋاباسى: كۆپ يىللار مۇداپىئە كۆرۈلگەندىن كېيىن ئەھ-ۋال يېنىكلەشتى.

(6) چۈجىدە بولىدىغان ئاق چىشقاق: بۇ كېسەللىك 1983 - يىلى توخۇ باقىدى-غان كەسىپىي ئائىلىلەرنىڭ توخۇلىرىدا پەيدا بولغان.

5) تۆگىنىڭ يۇقۇملۇق ئېغىز پەردە يالليۇغى: بۇ كېسەللىك 1982 - يىلى 4 - ئايدا تېيانشان گۈڭشېسىدا يۈز بەرگەن. كۆپ ئۇچرايدىغان تاشقى كېسەللىك-لەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىپ، بۇ كېسەللىك تۇگىتىلدى.

2. پارازىت قۇرت كېسەللىكلىرى

(1) قوتۇر كېسەللىكى: بۇ 50 - يىللاردا قويدىكى ئاساسلىق كېسەللىكنىڭ بىرى ئىدى. قويلار ھەر يىلى ئىككى قېتىم ۋاقتىدا يۇيۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كېسەللىك 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاساسەن تىزگىنلەندى. 1974 - يىلى تاشۇبلىق گۈڭشېس-نىڭ بەيسەن دادۇيىدىكى 40 نەچچە كالىدا قوتۇر كېسىلى پەيدا بولغان. 1966 - يىلى

تاشۇبلىقنىڭ چېڭشى، چېڭىدۇڭ دېگەن يەرلىردە 100 دىن ئارتۇق چوشقىدا قوتۇر كېسىلى پەيدا بولغان.

(2) جاۋچۇڭ كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ئات، كالىلاردا كۆرۈلىدۇ. 50 - 60 - يىللاردا بۇ كېسەللىك يۇز بەرگەن. بۇ، ئاساسەن، پالۋانتۇر، شەھەر ئېچى گۈڭ-شېلىرىدىكى كالىلاردا كۆرۈلگەن. بۇ كېسەللىك ھەر يىلى 5 - ئايدا باشلىنىپ، 6 - 7 -، 8 - ئايلاردا تازا ئەۋجىگە چىقىدۇ، 9 -، 10 - ئايلاردا تۈگەيدۇ، كالا جاۋچۇڭ ۋاكسىنىسى بىلەن مۇداپىئە كۆرۈلگەندە، بۇنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولغان.

(3) تېرىپانوزما كېسەللىكى: بۇكېسەللىك چاۋچىلىق رايونلىرىدا يۇز بەرگەن، ئۇ تۆگىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئانتېرىتسىيە، ناگىنىلار بىلەن داۋالىغاندا، ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

(4) كالا - قويلاردا بولىدىغان كۆپ باشلىق يۇمران مەددە كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 60 - يىللاردا ئاز بىر قىسىم قويلاردا يۇز بەرگەن. 70 - يىللاردىن باشلاپ بارا - بارا ئەۋج ئالغان. ئۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىلا پەيدا بولۇپ قالماستىن، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىمۇ كۆرۈلگەن. ھەر يىلى ناھىيە بويىچە 2000 تۇياقتىن ئوشۇق قوي مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ تۇرغان. جۇملىدىن تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيىدە ھەر يىلى 500 تۇياقتىن ئارتۇق قوي مۇشۇ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ تۇرغان. ئۆتكەندە ئوپېراتسىيە قىلىپ داۋالاش ۋە قويغا قارايدىغان ئىتنىڭ ئىچىدىكى مەددىنى چۇشۇرۇش، كېسەل قوينى دېزىنىفېكسىيە قىلىش، تاپنى چوڭقۇر كۆمۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەر قوللىنىلغانىدى، كېيىن سىناق قىلىش ئارقىلىق پىرازىكانتېل بىلەن داۋالاشنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى.

(5) قاپلىق قۇرت كېسەللىكى: بۇ كېسەل ھەرقايسى گۈڭشېلاردىكى قويلاردا بار، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش-داۋالاش تەدبىرى: ئىتنى يوقىتىش، ئىتتىن مەددە چۇشۇرۇش، كېسەللەنگەن ئېچكى ئەزالارنى چوڭقۇر كۆمۈش ياكى زىيانسىزلاشتۇرۇش.

(6) شورىغۇچ قۇرت كېسەللىكى: دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، مۇنداق كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان قۇرت ئۇچ خىل بولۇپ، قوش تۇمشۇقلۇق شورىغۇچ قۇرتنىڭ تاغلىق رايونلاردا يۇقۇملاندۇرۇش نىسبىتى 73% كە، سكرىيابىن شورىغۇ-چى قۇرتى بىلەن يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 5000 تالغا يېتىدىكەن، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يۇقۇملىنىش نىسبىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا قارىغاندا ئېغىر بولىدىكەن.

(7) تاسما مەددە كېسەللىكى: دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، مۇنداق مەددە يەتتە خىل بولۇپ، تېيانشان، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرىنىڭ چارۋىلىرى بىرقەدەر كۆپ يۇقۇملىنىدىكەن، مونتىز تاسما مەددىسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، يۇقۇملىنىش كۆچلۈك-لۈكى 25 تالغا يېتىدىكەن، سىناق قىلىش ئارقىلىق مىس سۇلفات ۋە مەددە چۇشۇ-رۇش دورىسى ئىشلەتكەندە ئۇنۇمى ياخشى بولىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

(8) ئۆپكە قىل قۇرت كېسەللىكى: بۇ خىل كېسەللىك 60-يىللارنىڭ ئالدى كەينىدە بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك تارقالغان بولۇپ، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 50% كە، يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 1100 تالغا يەتكەن.

(9) قوي ئۇچەي يولى يېپىچە قۇرتى: دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بۇنداق قۇرت 12 خىل بولۇپ، ئەڭ ئالغىنى يەتتە خىل، دائىم ئۇچرايدىغىنى پىلتىسىمان يېپىچە قۇرت، ئىنچىكە بويۇن يېپىچە قۇرت، شابىرت يېپىچە قۇرتى قاتارلىقلار، بۇنىڭ ئىچىدە شابىرت يېپىچە قۇرتىنىڭ يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ 1500 — 2000 تالغا يېتىدۇ.

(10) ئىنچىكە بويۇنلۇق خالتىلىق قۇرت: يۇقۇملىنىش نىسبىتى 45% كە، يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 22 تالغا يېتىدۇ.

(11) قامچا قۇرت: ئاساسەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىلاردا كۆرۈلىدۇ، تۆللەرگە بولغان خەۋپى ئەڭ ئىنغىر.

(12) چوشقا خالتىلىق مەددە كېسەللىكى: بۇ كېسەل 70-يىللاردا كۆپ يۈز بەردى.

(13) چۈچىن قورچىقى كېسەللىكى: قوي بۇرۇن چۈچىنى كېسىلىنىڭ يۇقۇش نىسبىتى 30.3%، يۇقۇش كۆچلۈكلۈكى 25 تال، كالا تېرە چۈچىنى كېسىلى تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك، ئات كۆكۈيۇنى ھەر بىر ئاتتا دېگۈدەك بار، بۇ كېسەلنى بايتېكىس دورىسى ئوكۇلى بىلەن داۋالىسا ئۇنۇمى ياخشى بولىدۇ.

3. دورا، يېمەكلىكتىن زەھەرلىنىش

ناھىيە بويىچە دورا، يېمەكلىكتىن زەھەرلىنىش جەمئىي 12 قېتىم يۈز بەرگەن:

(1) «DDV» بىلەن زەھەرلىنىش: بۇنى داۋالاشتا سۈلفات ئاتروپىن، ناترىي سۈلفات كامفورا، گلوكوزا، كوفىن قاتارلىق دورىلار ئىشلىتىلدى.

(2) «666» بىلەن زەھەرلىنىش: چارۋىلارنى ۋاننىلاشتىن كېيىلىپ چىققان.

(3) كۆنجۈرىدىن زەھەرلىنىش: 1977-يىلى ۋە 1982-يىلى پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ جىگدىبۈلاق، ئىتتىپاق دادۇيلىرىدە يۈز بەرگەن.

(4) نىترىت تۈزى بىلەن زەھەرلىنىش: 1966-يىلى تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ چېكىدۈك دادۇيىدە قاينىتىلىپ بىر كېچە تۇرۇپ قالغان بەسەينى يېگەن 36 چوشقىنىڭ 32 سى زەھەرلەنگەن، زەھەرلىنىش نىسبىتى 88.89% كە يەتكەن. 1981-يىلى پالۋانتۇر، ئاستانە گۈڭشېلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقە يۈز بەرگەن.

(5) ھىدروگېن سىئانىد كىسلاتاسى بىلەن زەھەرلىنىش: پالۋانتۇر گۈڭشېسىدا ئىككى كالا ئاق قوناق مايىسىنى يەپ زەھەرلەنگەن، جىددىي قۇتقۇزۇش تارقىلىق بىرسى ساقايغان، بىرسى ئۆلگەن.

(6) كالتسىي ئارسىنات كىسلاتاسى بىلەن زەھەرلىنىش: 1981 - يىلى تاشۋېلىق گۇڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيى بۇ دورا بىلەن قۇرت چۈشۈرگەندە سۇنىڭ سۈپىتى ۋە قويلارنىڭ ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللارغا سەل قارىغانلىقتىن، 4000 دىن ئارتۇق قوي زەھەرلىنىپ، 300 قوي ئۆلگەن.

(7) دپتېرېكس بىلەن زەھەرلىنىش: پالۋانتۇر گۇڭشېسىدا توققۇز ئات زەھەرلەنگەن، ئەمما ئۆلمىگەن.

1974 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە چارۋا - ئۆي قۇشلىرىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

جەدۋەل 4 - 8 بىرلىكى: تۇياق

يىل	ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن بىئولوگىيىلىك دورىنىڭ تۈر سانى	كارانتىن		مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرۇلغىنى	قۇرۇت چۈشۈرۈش		ئادەتتىكى كېسەللەرنى داۋالاش	جەمئىي
		تۇياق سانى	مۇسپى خۇسۇسىيەتلىك		بەدەن ئىچىدىكى پارازىت قۇرت	بەدەن سىرتىدىكى پارازىت قۇرت		
1974	11	1857		181208	223897	221483	99603	728048
1975	12	2782	50	337634	226667	218419	75009	860511
1976	12	20838	472	148895	312485	126632	69123	677973
1977	12	1076		442643	96077	225667	154051	916514
1978	10	13175	135	426390	399355	120129	45061	1004110
1979	11	25863	28	232378	233244	166512	61901	719898
1980	9	6439	80	234326	388647	308219	39793	977424
1981	8	7756	18	186275	337484	256268	46574	834357
1982	9	5431	25	218624	346057	292143	41921	904176

(8) نىتروخلور فىنول بىلەن زەھەرلىنىش: 1978-يىلى پالۋانتۇر گۇڭشېسىدا سىناق ئېلىپ بېرىلغاندا، نىتروخلور فىنول بەلگىلەنگەن مىقداردىن ئارتۇق ئىشلىتىلگەچكە، توققۇز قوي زەھەرلىنىپ، ئۈچى ئۆلگەن.

(9) مىس سۇلفات بىلەن زەھەرلىنىش: 1976-يىلى تىيانشان گۇڭشېسى ئېدىر دادۇيى بۇ دورا بىلەن قۇرت چۈشۈرگەندە، 50 قوي زەھەرلىنىپ، ئوتتۇزى ئۆلگەن.

(10) ئاممياك بىلەن زەھەرلىنىش: ئاممياكنى كاربون تېترامىن ئورنىدا ئىشلىتىشتىن كېلىپ چىققان.

(11) ئابدىمىلىك يوپۇرمىقى بىلەن زەھەرلىنىش: 1979-يىلى تىيانشان گۇڭشېسى تۆمۈرتى دادۇيىنىڭ بىر قورا قويى پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ ئەمدىلا ئورۇلۇپ بولغان ئابدىمىلىك ئېڭىزىدا بېقىلغاندا، 100 قوي زەھەرلىنىپ، يەتمىشى ئۆلگەن.

(12) شور سۇدىن زەھەرلىنىش: بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىدا كالىلار زەيكەش سۈيىنى ئىچكەنلىكتىن زەھەرلىنىش ئەھۋالى بىرقانچە قېتىم كۆرۈلگەن.

§5. چارۋىچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

1981-يىلى ئېلىپ بېرىلغان قومۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتىدە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىقى تۆۋەندىكىدەك رايونلارغا ئايرىلغان:

1. تاغلىق رايونلاردىكى چارۋا بېقىلىدىغان تەبىئىي ئوتلاق رايونى

بۇ رايون غەرب تەرەپتە قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى دېڭساۋگۇغىچە، شەرق تەرەپتە تاشۋىلىق گۇڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيىدىكى ئۆمۈر تېغىغىچە، شىمال تەرەپتە بارىكۆل، ئاراتۇرۇك چېگرىلىرىغىچە، جەنۇبىي تەرىپى تاغ ئالدىدىكى چۆلگىچە بولۇپ، غەربىي تاغ قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى، غەربىي تاغ گۇڭشېسى، تاشۋىلىق گۇڭشېسى، تىيانشان گۇڭشېسى قاتارلىق تۆت گۇڭشې (فېرما) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، تاغلىرى ئېگىز-تار، يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ. بۇ رايوننىڭ چارۋا قۇرۇلمىسىدا ئۇششاق چارۋا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 1981-يىلنىڭ ئاخىرى ھەرخىل چارۋا 252 مىڭ 200 تۇياق بولۇپ، قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا، 385 مىڭ قويغا باراۋەر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە كالا 13 مىڭ 1960، ئات 7693، ئېشەك 4630، خېچىر 254، تۆگە 4787، قوي 156 مىڭ 925، ئۆچكە 62 مىڭ 136، چوشقا 1816. بۇ رايوندا چارۋىلار ئاساسەن يايلىتىپ بېقىش ئۇسۇلى

بىلەن بېقىلىدۇ. ئوتلاقنىڭ يەر تۈزۈلۈشى، كىلىماتى، سۇ مەنبەسى، يېپىنچا ئۆسۈملۈك جەھەتلەردىكى شەرت-شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، پۈتۈن رايونلىرىنىڭ ئوتلاقلىرى روشەن پەسىل خاراكتېرىنى ئالغان، ئېگىز تاغدىن تاغ ئالدى چۆللىگىچە بولغان ئوتلاقلار ئۆز رېتى بويىچە يايلاق، قىشلاق، كۆكلەم، كۈزلەك دەپ ئايرىلىدۇ.

(1) ئېگىز تاغلاردىكى يايلاق رايونى

بۇ رايوندا سۇ يېتەرلىك، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئوبدان ئۆسىدۇ ھەم يۇمشاق، شىرنىلىك، يېيىمشلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋاسى سالقىن بولۇپ، چارۋىلارنىڭ بىر يىل جەريانىدا ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان ۋە ئۇلارنى سەمرىتىدىغان مۇھىم سورۇن ھېسابلىنىدۇ.

(2) ئوتتۇراھال ھەم پاكار تاغلاردىكى قىشلاق رايونى

بۇ رايونىڭ ھاۋا كىلىماتى يىللىق ھەمدە ئۇ ئېدىرلىق ۋە جىلغىلار ئارىسىدا بولغاچقا شامالدىن ساقلانغىلى بولىدۇ ھەم كۈنگەي، ھاۋاسى قۇرغاق، ھۆل-يېغىن ئاز، ئوت-چۆپلىرى دەسسىلىشكە چىداملىق ھەم يېيىمشلىك. بۇ رايون چارۋىلار قىشلايدىغان ياخشى جاي.

(3) پاكار تاغلىق ئېدىرلاردىكى كۆكلەم-كۈزلەك رايونى

بۇ رايون پاكار تاغلار ئەتراپىدىكى ئېدىرلىقلار ۋە تاغنىڭ ئالدىدىكى چۆل-باياۋانلار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1200 — 2500 مېتر ئېگىزلىككە جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتە، كۆپىنچىسى تۈزلەك. قىش پەسلىدە سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، بوران كۆپ چىقىدۇ، ياز پەسلىدە قۇرغاق، قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىدىغان سۈيى قىش پەسلىدە قارغا تايىنىپ ھەل قىلىنىدۇ، شۇڭا ياز، كۈز پەسلىلىرىدە ئۇنىڭدىن ياخشى پايدىلانغىلى بولمايدۇ. بۇ رايوندىكى ئوت-چۆپلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەن ۋە لويلا ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، ئەتىيازدا بالدۇر كۆكلەيدۇ. بۇ رايون ئەتىيازدا تۆۋلەرنى پەرۋىش قىلىدىغان ياخشى جاي ھېسابلىنىدۇ.

2. تاغ ئالدىدىكى چارۋا بېقىلىدىغان چۆل، يېرىم چۆل ئوتلاق رايونى

بۇ رايون يەتتە قۇدۇق، تېيانشان، غەربىي تاغلارنىڭ تاغ ئالدى چۆللەرنى ھەم ماجۇاڭسەن تاغلىق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قۇرغاق، سۇ قىس، تۇپرىقى ناچار بولۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش تەس.

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىل ئاخىرىدىكى ھەرخىل چارۋىلارنىڭ قولدا قالغان سانى

جەدۋەل 4 — و بىرلىكى: مىڭ تۇياق

يىل	جەمئىي	كالا	ئات	ئېشەك	خېچىر	تۆگە	چوشقا	تۇچكە	قوي
1949	129	13.8	8.2	5	0.4	2.1	0.7	3	68.8
1950	131.2	13.8	8	5.2	0.4	2.1	0.8	32.1	68.8
1951	138.3	13.8	7.5	7	0.3	1.8	0.8	40.8	66.3
1952	137.2	13.6	8.4	7.8	0.4	2.3	1	42.3	61.4
1953	145.3	13.3	8.1	8.3	0.5	2.3	1	45.4	66.4
1954	161.4	14.3	8.1	10	0.6	2.5	1.7	53.4	70.5
1955	193.1	15.4	9.2	10.7	0.6	2.6	1.4	68.1	85.1
1956	209.2	16.5	9.2	8.4	0.4	2.7	0.9	75	96.1
1957	219.4	16	9.5	8.8	0.5	2.5	1.2	77.2	103.7
1958	202	13.8	8	6.2	0.4	1.5	1.1	62	109
1959	237.1	15.7	9.2	5.3	0.4	1.5	1.1	70.5	133.4
1960	204.2	13.5	7.8	4.1	0.3	1.5	1	93.1	82.9
1961	228.7	13.3	7.6	4.6	0.3	1.5	1	91.5	108.9
1962	283.1	15.4	8.2	5.6	0.2	2.2	1.9	115.9	133.7
1963	305.7	15.9	8.1	6.4	0.3	2.2	2	128.4	142.4
1964	306.7	17.8	9.2	7.5	0.2	2.2	3.3	129.6	136.9

155·1	151.9	5.2	2.4	0.2	9	7.8	19	350.6	1965
143·8	152.6	7	2.8	0.3	9.2	10.2	17.9	343.8	1966
142·2	143.7	5.9	1	0.2	7.4	8.6	15	324	1967
130·4	121.6	5.1	2.5	0.4	13.8	10	13.5	297.3	1968
132	122	5.5	2.5	0.4	14	11	15	302.4	1969
134·4	124.5	5.3	2.5	0.4	14.8	11.1	16	309	1970
146·1	123.3	9.2	2.5	0.5	15.6	11.9	15.4	324.5	1971
153	115	6.4	3.2	0.5	15.1	12.3	15.3	320.8	1972
166·5	118.1	7	3.5	0.7	17.9	13.2	17.9	344.8	1973
177·4	112·1	5.1	3.5	0.7	19	13.9	18.7	350.4	1974
152·8	94·0	5.1	3.3	0.7	17.4	11.3	16.4	301	1975
162·3	95·8	7.9	3.6	0.7	16	11.2	16.7	314.2	1976
184·2	899	10.8	4.1	0.8	16.2	12.1	17.3	335.4	1977
209·3	92·3	10.7	4.5	0.8	16	12.3	17.8	363.7	1978
174·6	74·1	5.3	4.1	0.7	14.1	10.5	16.4	299.8	1979
183·4	77·7	5.3	4.7	0.7	13	9.7	18.3	312.8	1980
197·1	81·4	4.6	5.1	0.9	13.7	9.8	19.2	331.8	1981
207·1	85·9	4.6	5.9	1.1	14.2	9.7	20.1	348.6	1982
204·3	85·6	6.6	6.6	1.2	13.6	9.8	21.6	349.3	1983

1960 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئىگىلىگەن چارۋا سانى

جەدۋەل 4 — 10 بىرلىكى: مىڭ تۇياق

يىل	جەمئىي	ئومۇمىيۈزلۈك مۇلۇكچىلىكى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك	گۇڭشې ئەزالىرى باققىنى
1960	204·2	9.7	192.3	2.2
1961	228.7	23.5	179.5	25.7
1962	283.1	41.7	186.6	54.8
1963	305.7	47·8	198.1	59.8
1964	306.7	44.9	202	59.8
1965	350.6	66.9	226.3	57.4
1966	343.8	65.5	227.1	51.2
1967	324	30.2	246.7	47.1
1968	297.3	46	195.3	56
1969	302.4	46.4	200	56
1970	309	47	203.6	58.4
1971	324.5	63.2	206.7	54.6
1972	320.8	53.1	203.7	64.0
1973	344.8	65.6	210.3	68.9
1974	350.4	64.6	209.2	76.6
1975	301	41.3	188	71.7
1976	314.2	42.5	207.3	64.4
1977	335.4	62.8	207.4	65.2
1978	363.7	67.8	223.3	73
1979	299.8	17.5	217	65.3
1980	312.8	18.7	211.3	82.8
1981	331.8	18.3	207.3	106.2
1982	348.6	18.2	202.1	128.3
1983	349.3	15.7	185.8	147.8

3. تۈزلەڭلىكتىكى تۈجۈپىلەپ بېقىش رايونى

بۇ رايون دېھقانچىلىق رايونىدىكى بارلىق گۈڭشېلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، سۇ مەنبەسى يېتەرلىك، تۈپراق قاتلىمى قېلىن بولۇپ، تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. ئۆي هايۋانلىرىدىن كالا، ئات، خېچىر، قوي، چوشقا قاتارلىقلار بېقىلىدۇ، بېقىش ئۇسۇلى جەھەتتە، قوتاندا بېقىش ئاساس قىلىنىدۇ، 1981-يىلى ئومۇمىي چارۋا 84 مىڭ 801 تۇياق، يەنى قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا 128 مىڭ 688 تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 6072، ئات 2665، ئېشەك 9093، خېچىر 540، تۆگە 143، قوي 42 مىڭ 880، ئۆچكە 19 مىڭ 807، چوشقا 3611. ئاز سانلىق مىللەتلەر كالا، قوي بېقىشقا ئادەتلەنگەن. خەنزۇلارنىڭ چوشقا باقىدىغان ئەنئەنىسى بار، شەھەر ئەتراپىدىكى گۈڭشې ئەزالىرى كالا، ئۆچكە بېقىپ، شەھەر ئاھالىسىنى سۈت بىلەن تەمىنلەيدۇ.

(1) شەھەرگە يېقىن جايلاردىكى سۈت، گۆش، تۇخۇم، ئۆي قۇشى رايونى

بۇ رايون شەھەر ئىچى گۈڭشېسى، راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى دادۇيى، پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ چۆەنشۇى دادۇيى، قاراسۇ دادۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1981-يىلى بۇ رايوندا 2172 ئائىلە، 6892 نوپۇس، 3565 ئەمگەك كۈچى، 21 مىڭ 985 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.19 مو تېرىلغۇ يەر، 0.64 تۇياق چارۋا توغرا كەلگەن. بۇ رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكى: شەھەرگە يېقىن، قاتناش قولايلىق، ئىشلەپچىقىرىش شەرت-شارائىتى ئەۋزەل، تۈپراق قاتلىمى قېلىن، تۈپراق سۈپىتى ياخشى. ئېرىق ۋە قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ، سۇ مەنبەسى مۇقىم، ئوغۇت مەنبەسى بىرقەدەر كۆپ، تۈپرىقى مۇنبەت، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى يۇقىرى. ئەمما دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق ئەمەس، ئۆي چارۋىلىرىنىڭ سانى ۋە قۇرۇلمىسى شەھەرگە يېقىن جايدىكى دېھقانچىلىقنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالمايدۇ.

(2) دېھقانچىلىق رايونىدىكى كالا، چوشقا، قوي، ئات رايونى

بۇ رايون شەھەرگە يېقىن جايلاردىن باشقا بارلىق دېھقانچىلىق گۈڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇرايوننىڭ ئالاھىدىلىكى: دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، ئەمما دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى يېتەرلىك بولمىغانلىقى، نىسبىتى تەڭپۇڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى جەريانىدا ئېنېرگىيە بىلەن ماددىنىڭ نورمال ئايلىنىپ تۈرۈشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ رايوندا نوپۇس كۆپ، ئەمگەك كۈچى بىر قەدەر تولۇق، گۈڭشې ئەزالىرى چارۋا بېقىشقا ئادەتلەنگەن. چارۋا بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ، قوتاندا ھەمسىرتتا بېقىش ئاساس قىلىنىدۇ. كالا، قويلار كۆپرەك ئېتىزغا يېقىن جايلاردىكى پارچە-پۇرات ئوتلاقلاردا، بوز يەرلەردە ۋە ئېگىزلاردا بېقىلىدۇ، قوشۇمچە يەم-خەشەك ۋە ئوت-چۆپ بېرىلىدۇ.

4. قۇرغاق، شورلۇق چۆل - باياۋان چارۋا بېقىش رايونى

بۇ رايون شەرقتە لوتوچۇەنزىدىن غەربتە ئەللىككىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوتلاق كۆلىمى ئىككى مىليون 226 مىڭ 200 مو، ھازىر ئاھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا پايدىلىنىلۇاتىدۇ.

1949 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىقنىڭ ئومۇمىي كىرىمى

جەدۋەل 4 — 11 بىرلىكى: مىڭ يۈەن

يىل	ئومۇمىي كىرىمى	يىل	ئومۇمىي كىرىمى	يىل	ئومۇمىي كىرىمى
1949	207	1961	727	1973	1045
1950	248	1962	892	1974	1203
1951	280	1963	699	1975	1087
1952	218	1964	730	1976	1339
1953	267	1965	804	1977	1114
1954	248	1966	873	1978	1507
1955	252	1967	910	1979	1814
1956	282	1968	920	1980	2389
1957	302	1969	968	1981	2334
1958	442	1970	1046	1982	2578
1959	622	1971	972	1983	2685
1960	608	1972	1052		

IV باب ئورمانچىلىق

§1. ئورمان بايلىقى

1. تاغلىق رايوندىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان

تاغلىق رايوندىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان، ئاساسەن، تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قارلىقتاغ ۋە باركۆل تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تاشۇملۇق، تىيانشان ۋە غەربىي تاغ گۇڭشېلىرىغا تارقالغان. دەل-دەرەخ تۈرلىرى يوپۇرماق تاشلايدىغان سىبىر رىيە قارىغىيى (قىزىل قارىغاي) نى ئاساس قىلىدۇ، قارلىق چوققا شەمشادى (ئاق قارىغاي)، موڭغۇل قارىغىيى، قارا ئارچىلارمۇ ئارىلاش ئۆسىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تىيانشان گۇڭشېسى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك شەرت-شارائىتى ياخشى، ئورمان كۆلىمى بىرقەدەر زور بولۇپ، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئورمان ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسىدىكى ئەڭ ياخشى ئورمان رايونى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن كۆپ يىللاردىن بۇيان كېسىلىپ كەلگەچكە، يېتىلگەن دەل-دەرەخلەر ئىنتايىن ئاز. تاشۇملۇق، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرى تەۋەسىدىكى ئورمانلار تارقاق، كۆلىمى بىرقەدەر كىچىك، تاغنىڭ يانتۇلۇقى تىك، تۇپراق قاتلىمى بىرقەدەر نېپىز، ئورمان ئېكولوگىيىسى ئىنتايىن ئاجىز. تىك يۇنىلىشتە دېگىز يۈزىدىن 2100 — 2900 مېتر ئېگىزلىككە جايلاشقان. ناھىيە بويىچە يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان كۆلىمى 294 مىڭ 300 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تاشۇملۇق گۇڭشېسىدا 17 مىڭ 400 مو، غەربىي تاغ گۇڭشېسىدا 45 مىڭ 300 مو، تىيانشان گۇڭشېسىدا 231 مىڭ 600 مو. ئومۇمىي ياغاچ زاپىسى ئۇچ مىليون 700 مىڭ كۇب مېتر.

2. جىلغىلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان

تاشۇملۇق، تىيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرى تەۋەسىدە جەمئىي 29 جىلغا بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 19 جىلغىدا كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان بار. ئاساسەن تاغ تېرىگى ئۆسىدۇ، ئاق قىيىن، قىزىل قىيىن، ئىرغاي قاتارلىقلارمۇ ئارىلاش ئۆسىدۇ. جىلغىلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانلارنىڭ سۈنئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، ئاز سانداكى جىلغىلاردىلا بىرقەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

1981-يىلنىڭ ئاخىرىدىكى جىلغا ئورمىنى كۆلىمى 23 مىڭ 760 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاشۇملۇق گۇڭشېسىدىكىسى 12 مىڭ مو، تىيانشان گۇڭشېسىدىكىسى 3280 مو، غەربىي تاغ گۇڭشېسىدىكىسى 8480 مو. ئومۇمىي ياغاچ زاپىسى 96 مىڭ 600 كۇب مېتر.

3. قاقاس چۆل ئورمىنى

قاقاس چۆل ئورمىنى، ئاساسەن، ماجۇاڭسەن، بوغاز، يەتتەقۇدۇق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، چاتقالنى ئاساس قىلىدۇ. ئاساسەن توغراق، يۇلغۇن، سۆكسۆك قاتارلىقلار بار. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 2 مىليون 656 مىڭ مو. بۇنىڭ ئىچىدە ماجۇاڭسەندە تەخمىنەن 33 مىڭ مو يۇلغۇنلۇق، تەخمىنەن 2 مىليون 10 مىڭ مو سۆكسۆكلىك بار، ئىككىسىنى قوشقاندا جەمئىي 2 مىليون 43 مىڭ مو كېلىدۇ: بوغازدا تەخمىنەن 37 مىڭ مو تۇغراقلىق، تەخمىنەن 30 مىڭ مو سۆكسۆكلىك بار، ئىككىسىنى قوشقاندا جەمئىي 67 مىڭ مو كېلىدۇ؛ يەتتەقۇدۇقتا 25 مىڭ موچە يۇلغۇنلۇق بار؛ غەربىي چۆلدە تەخمىنەن 100 مىڭ مو سۆكسۆكلىك بار؛ قىزىل يۇلغۇندا تەخمىنەن 180 مىڭ مو يۇلغۇنلۇق بار؛ گاۋيۇجۇاڭدا ئارىلاش ئۆسكەن 240 مىڭ مو چاتقاللىق بار؛ ئەلتۆمۈردە 1000 مو توغراقلىق بار.

§2. ئادەم كۈچى بىلەن ئورمان بىنا قىلىش

قۇمۇلدا ھاۋا قۇرغاق، بوران كۆپ چىقىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا، ئاساسەن، سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىشقا تايىنىلىدۇ. بوران-قۇمنى توسۇش، ئېرىق-ئۆستەڭ ياقىلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قۇمۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان كۆچەت تىكىشكە ئادەتلەنگەن. ئاساسەن تېرەك، سۆگەت، ئۇجمە، توخۇمەك، قارىياغاچ، توغراق، ياسىن ۋە شاپتۇل، ئۈرۈك، نەشپۈت، ئالما، جىگدە، چىلان، ياڭاق قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرى يېزىلىغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: «يېڭى چېچىلغان ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا كۆپلەپ كۆچەت تىكىلمىسە قاش مۇستەھكەم بولمايدۇ، كونا ئۆستەڭلەرنىمۇ شۇنداق» دېيىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋردە چېن چىڭ قۇمۇلدىن ئۆتكەندە يازغان شېئىرىدا: «يېزىلار جايلاشقان قويۇق-زىچچىدە، يېشىللىق ئۈپۈقتا قەدەر سوزۇلغان. بۇنداقكى ئورمانلار شۇنچە باراقسان، ھەممىسى قۇياشقا قاراپ يۇز تۇتقان» دەپ يېزىپ، شۇ چاغلاردىكى قۇمۇل شەھرى ئەتراپىنىڭ ئاۋات، بوستانلىق مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋردە قۇمۇلدا نۇرغۇن قەدىمىي سۆگەتلەر بولغان، «قەدىمىي غوللىرىڭ ئەجدەرھا سۈپەت، تۈرىسەن سۈپسۈزۈك بىر كۆلنى ئوراپ. تەڭدىشىڭ كۆپ ئەمەس كەزسە جاھاننى، تولغىماچ شاخلىرىڭ تۇرار شوخ يايراپ» دېگەن مىسرالار قۇمۇلدا سۆگەت تىكىشنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

لېكىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۆڭجۆ يىللىرىدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا، قۇمۇلدىكى دەل-دەرەخلەر كۆپلەپ كېسىلىپ كەتكەن.

گۈاڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، زوزۇڭتاڭ تاجاۋۇزچىلارنى قورال كۈچى بىلەن قوغلاپ چىقىرىشقا بەل باغلاپ، جاڭ ياۋنى 14 يىڭ ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلدا دېھقانچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئۇلار ئېتىز بويلىرى، يول ياقىلىرى، ساسلىق،

ئاق يەرلەرگە نۇرغۇن كۆچەت تىككەن. ئۇ چاغدا ھەر بىر ئەسكەر بىرنەچچە تۈپتىن كۆچەت تىكىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىلگەن. ھەر بىر كۆچەتكە كۆچۈچىنىڭ ئىسىم-فامىلىسى يېزىلغان تاختا ئېسىلغان.

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى-كەينىدە، لەنجۇدىن قۇمۇلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چۆل-جەزىرىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەم ئولتۇراقلاشقانلىكى جايلاردا «خۇنەنلىك ئەسكەرلەر تىككەن رەت-رەت سۆگەت كۆچەتلىرى ئاسمان پەلەك بوي تارتقان». شۇ چاغدا جاڭ ياۋنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن شياۋشيۇڭ قۇمۇلدىكى ئۆزگە رىشلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ: «تۈزلەڭلىكتە ئەسلىدىنلا دەل-دەرەخ ئاز ئىكەن، ئادەم بارلىكى جايدا دەل-دەرەخلەرنى ئۈچرىلار كېسىپ تۈگىتىۋەتكەن. زوزۇڭتاڭنىڭ خۇنەنلىك ئەسكەرلىرى ئۆزى تۇرغان جايدىكى ئويمان-پەس، بىكار جايلارغا كۆچەت تىكىپ، قاتار-قاتار رەتلىك ئورمانلارنى بەرپا قىلدى. ئۇلار نەچچە يىلدىن كېيىن بۇك-باراقسان بولۇپ گۈزەل تۈسكە كىردى، خەلقمۇ ئۇنى مەدھىيىلىدى» دەپ يازغان ۋە «پەلەككە بوي تارتقان قەدىمىي قارىغاي، قاپلاپتۇ بۇلۇتلۇق قارلىق چوققىنى. سۆگەت تال ئاستىدا نەينەك ساداسى، ئۆتكەلدىن ① ئۆتۈپتۇ باھار شامىلى» دېگەن مىسرالارنى يېزىپ مەدھىيىلىگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 17-يىلى (1891-يىلى) «شىن ماۋنىڭ سەپەر خاتىرىسى» نىڭ ئاپتورى تاۋباۋلىيەن قۇمۇل يۇقىرى ئاقىيەر كۆۋرۈكىدىن ئۆتكەندە: «يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەمەلدارلار تىككەن سۆگەتلەرنىڭ باراقسان ئۆسكەنلىكى» نى كۆرگەن. شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى (1911-يىلى) شىنجاڭنىڭ مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا قۇمۇلدىن ئۆتكەندە «ئون چاقىرىمغا سوزۇلغان سەيخۇمياۋ مەھەللىسىدە ئۆيلەر بىر-بىرىگە تۇتاشىپ كەتكەن، ياپيېشىل دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ» غانلىقىنى، ھەمدە «شەھەر ئىچىنىڭ مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل بولۇپ، كوچىلارغا دەل-دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۈيىزۇك سۇ شاقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ، ھەممىلا يەر گۈل-گىياھلار بىلەن پۈركەلگەن» لىكىنى كۆرگەن («شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دىن). مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) دىن ئىلگىرى، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇمياۋ، چۈەنشۇي ۋە يۇقىرى، تۆۋەن ئاقىيەردىن كونا شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغىچە، يەنە كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازا ئالدىدىكى دۆڭ كۆۋرۈكىنىڭ تۆۋىنىدىن تارتىپ ياۋاغ كۆۋرۈكىدىن ئۆتكەندىكى ئالتۇنلۇققا جايلاشقان ۋاڭلار قەبرىستانلىقىغىچە بولغان چوڭ يول، ئۆستەڭ ۋە ئېرىقلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە چوڭ-كىچىك سۆگەتلەر بولغانىكەن. بولۇپمۇ شەھەر ئىچى ئوردا قوۋۇقتىن ۋاڭلار قەبرىستانلىقىغىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە سۆگەتلەر ئەڭ باراقسان بولۇپ، يولغا سايە تاشلاپ تۇرىدىكەن، كىشى بۇ يولدا ماڭسا ئاپتاپ كۆرمەيدىكەن، شۇڭا كىشىلەر بۇ يولنى «سۆگەتلىك كوچا» دەپ ئاتىغان. ئەپسۇسكى، مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) دىكى قۇمۇل يېغىلىقىدا پۈتۈنلەي كېسىلىپ تۈگىگەن.

① ئۆتكەل — بۇ يەردە يۇيمىن ئۆتكىلى كۆزدە تۇتۇلىۋۇ — تەرجىماندىن

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت نوپۇس بو- يىچە، كۆچەت تىكىش چارىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، «ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولسۇن، ھەر بىر كىشى 10 تۈپتىن كۆچەت تىكىدۇ ھەم كۆچەت تىكىش بايرىمى (ئۇ چاغدا 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىدى)، كۆچەت تىكىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، سودىگەرلەر، ئاھالىلەر ھەرقايسى ئورگان، تەشكىلاتلارنىڭ خادىملىرى بىلەن بىرلىكتە شەرقىي، غەر- بىي ئۆستەڭ ۋە لۈكچۈاڭمياۋ قاتارلىق جايلاردا ھەر بىر كىشى بەش تۈپتىن كۆچەت تىكىدۇ ۋە ئۇنى ئاسراپ قاتارغا قوشىدۇ» دەپ بەلگىلىگەن. ئارخىپتىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) دىكى كۆچەت تىكىش بايرىمى كۈنى 70 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت تىكىلگەن. ھۆكۈمەت ئۇزلۇكسىز تەشەببۇس قىلغان ۋە ھەيدەكچىلىك قىلغان، ھەر ساھەدىكى سودىگەر، ئامما زور كۈچ بىلەن يارىدەم بەرگەنلىكتىن، بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭ بويلىرى بۆك - باراقسان سۆگەتلەر بىلەن قاپلانغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. كۆچەت تىكىشنى يىلمۇ - يىل قەتئىي داۋاملاشتۇرغانلىقتىن، كۆچەت يىلدىن - يىلغا كۆپ تىكىلدى. 1950 - يىلى 90 مىڭ 600 تۈپ، 1951 - يىلى 225 مىڭ 500 تۈپ، 1953 - يىلى 358 مىڭ 600 تۈپ، 1955 - يىلى 412 مىڭ 400 تۈپ، 1956 - يىلى 500 مىڭ تۈپ كۆ- چەت تىكىلدى. 1957 - ۋە 1959 - يىللىرى ئورمان بىنا قىلىش ۋە كۆچەت يېتىشتۈ- رۈش خىزمىتىدە بىرقەدەر زور راۋاجلىنىش بولدى، 1957 - يىلى ناھىيە بويىچە 1800 مو ئورمان بىنا قىلىندى، 270 مو كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى، 3800 جىڭ دەرەخ ئۇرۇقى يىغىۋېلىندى؛ 1958 - يىلى 3000 مو ئورمان بىنا قىلىندى، 720 مو كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى، 7000 جىڭ دەرەخ ئۇرۇقى يىغىۋېلىندى؛ 1959 - يىلى 3000 مو ئورمان بەرپا قىلىندى، 880 مو كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى، 8400 جىڭ دەرەخ ئۇ- رۇغى يىغىۋېلىندى. 1961 - يىلى ئۆز يېرىدە يېڭىلاش خىزمىتى ئىشلىنىپ، شۇ يىلى 246 مو يەردىكى ئورمان يېڭىلاندى، 1963 - يىلى 163 مو يەردىكى ئورمان يېڭىلاندى.

1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سوتسىيالىستىك «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇش چاقىرىقىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىق «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇش ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شۇندىن بۇيان قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئورمانچىلىقى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. شۇ يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارىنىڭ قارىمىقىدا پىلانلاش ئەتىرىتى تەسىس قىلىندى، كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ناھىيە بويىچە «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى، پالۋانتۇر، ئاستانە، راھەتباغ قاتارلىق گۈڭشېلاردا 22 كۆچەتزارلىق قۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، سالا ئېتىز، يول، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ بويلىرىغا ئىھاتە ئورمانلىقى بەرپا قىلىندى. ئىككى - ئۈچ

كۆپ يىللاردىن بۇيان ئادەم كۈچى بىلەن بىنا قىلىنغان ئورمانلارنى ئېنىقلاش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 4—12

تۈر	ھېسابلاش بىرلىكى	1949 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە	1978 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە		1982 - يىلى		جەمئىي (ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى)
		ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى	بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى	ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى	بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى	ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى	
1. بىنا قىلىنغان، ساقلاپ قېلىنغان ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى	مو	15526.5	10425.1	6051.7	2719.9	2298.1	23876.3
1) ئېتىز- ئېرىق ئىھاتە ئورمانلىقى	مۇ	4474.1	3893.6	2260.2	952.4	804.7	7539
2) بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇمنى مۇقىملاشتۇرۇش ئاساسىي ئورمانلىقى	مو	174.2	1360.4	789.7	620.2	524	1487.9
3) ماتېرىيال ئورمانلىقى	مو	761.2	2438.4	1415.5	493.3	416.8	2593.5
4) يېقىلغۇ ئورمانلىقى	مو	400	253.9	147.4	32.2	27.2	574.6
5) ئىقتىسادىي ئورمانلىق	مو	103.4	584.7	339.4	403.1	340.6	783.4
6) باشقا ئورمانلىقلار	مو	9613.6	1894.1	1099.5	218.7	184.8	10897.9
2. بىنا قىلىنغان، ساقلاپ قېلىنغان ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى ئىچىدە:							
1) دۆلەتنىك	مو	810.5	618	358.7	267.9	226.4	1395.6
2) كوللېكتىپنىك	مو	13193.6	8384.9	4867.4	2215.8	1872.1	19933.1
3) شەخسىنىك	مو	1522.4	1422.2	825.6	236.2	199.9	2547.6

يىلدىن كېيىن پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا ئورمان بەلباغلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. شەھەر-بازارلاردا 1964-يىلدىن 1966-يىلغىچە بولغان ئۈچ يىلدا 11 مىڭ ئادەم (قېتىم) سەپەرۋەر قىلىنىپ، 16 مىڭ كۇب مېتر قۇم يۆتكىۋېتىلدى، شىمالىي قۇملۇقۋەشەرقىي، غەربىي ئۆستەڭبويلىرىغا 23 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلىپ، ئىلگىرى سېرىق قۇم بىلەن قاپلانغان شىمالىي قۇملۇق دەل-دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدىغان ئورمانلىققا ئايلاندۇرۇلدى. 1976-يىلى ناھىيىدە ئورمانچىلىق پونكىتى قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە بەش گۇڭشېدا ئورمانچىلىق-باغۋەنچىلىك مەيدانى، 45 دادۇي، 68 ئىشلەپچىقىرىش دۈيىدە كۆچەتزارلىق قۇرۇلدى، 33 دادۇي، 121 ئىشلەپچىقىرىش دۈيىدە ئېتىز-ئېرىق ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلدى. 1978-يىلى بۇ ناھىيە دۆلەتنىڭ «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمانلىقى سىستېمىسىدىكى قۇربان تۇڭغۇت قۇملۇق چۆلى قۇمنى مۇقىملاشتۇرۇش ئورمان رايونى، تىيانشان سۇ مەنبەسى ئورمان رايونى، تارىم ئويمانلىقى بوستانلىق دېھقانچىلىقى ئىھاتە ئورمانلىقى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1949-يىلدىن 1982-يىلغىچە، ناھىيە بويىچە بەرپا قىلىنغان ئورماندىن ساقلاپ قېلىنغىنى 23 مىڭ 876.3 مو بولدى.

§3. ئورمان باشقۇرۇش

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئورمانلىقلار قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئىلكىدە ئىدى. مىنگۇنىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) دىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ۋارىسلىق ئىمتىيازى بىكار قىلىنىپ، بارلىق ھوقۇق يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، تىيانشان تېغىدىكى ئورمانلىقلارغا قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان بولدى. مىنگۇنىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) 4-ئايدا قۇمۇل ئورمان باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئون ماددىلىق ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش چارىسى تۈزۈپ چىقىلىپ، قوۋۇق ئېغىزى قاتارلىق جايلاردا ئورمان چازىسى تەسىس قىلىندى. ئازادلىق ھارپىسىدا، ئاقتاش،قوۋۇق ئېغىزى قاتارلىق جايلاردا بىرقانچە پەن تىلىدىغان ئورۇن قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە گاۋ فۇگۇەن ياغاچچىلىق مەيدانى، پېڭىيىڭجاڭ ياغاچچىلىق مەيدانى، ساقچى ئىدارىسى ياغاچچىلىق مەيدانى ئاتاقلىقراق ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ياغاچ كېسىش بىلەنلا بولۇپ، باشقۇرۇش بىلەن كارى يوق ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىق مەيدانى ئەتراپىدىكى گۇڭشې-مەيدانلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش-ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى، دادۇيلەردە ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىدە ئورمان مۇھاپىزەتچىسى تەسىس قىلىنىپ، رايونلار ئايرىلىپ بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىلىپ، ئورمان رايونىدا چارلاش-تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، تۈزلەڭ رايونلاردىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش گۇرۇپپىلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ئەھدىنامىلىرى تۈزۈپ چىقىلدى ھەمدە

ئورمان مۇھاپىزەت قىلىشتا مەيدانغا كەلگەن ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر قەرەللىك مۇكاپاتلاپ تۇرۇلدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، تەدبىر مۇكەممەل بولمىغانلىقتىن، 1951 - يىلى ئىككى قېتىم ئورمان ئوت ئاپىتى يۈز بەردى. بىر قېتىمقىسى، غەربىي تاغدىكى ئۇرۇكلۇكنىڭ ماۋلاق دېگەن يېرىدىكى دەرىكەنتىدە تۇرۇشلۇق چارۋىچىلار بۆرىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئوت ياقىقان، كېتىش ۋاقتىدا ئوتنى تولۇق ئۆچۈرمەي گەچكە، ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ 16 كۈندە 24.5 مو يەردىكى 13 مىڭ 200 تۈپ يېتىلگەن دەرەخ كۆيۈپ كەتكەن. ئىككىنچى قېتىمقىسى، مۇرا بۇلاق توسما كەنتىدە يۈز بەرگەن بولۇپ، ئازادلىق ئارمىيە 16 - شىسىنىڭ بىر پەيى ئادىمى ئورمان رايونىدا زەمبىل توقۇغاندا چۈشۈپ قالغان ئوچۇن ئوت ياققان، كېتىش ۋاقتىدا چوتنى چوڭ تاش بىلەن باستۇرۇپ قويغان، چوغ ئۆچۈپ بولمىغاچقا، كېيىن شامال چىقىش بىلەنلا يالقۇنجاپ كېتىپ ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 3080 تۈپ چوڭ - كىچىك دەرەخ كۆيۈپ كەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە يېتىلگەن دەرەخ 1560 تۈپ.

1954 - يىلى ئاقتاش ئورمانچىلىق رايونىدىكى ياغاچ كەسكۈچى ئىشچىلاردىن ياغاچ كېسىش شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى. شۇ يىلى يەنە ئاقتاش ئورمانچىلىق رايونىدا ئورمان باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلۇپ، ئورمان يېڭىلاش، پەرۋىش قىلىش ۋە كۆچەت يېتىشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى. 1958 - يىلدىن كېيىن، ئورمان باشقۇرۇش ئورنى بىلەن ياغاچ كېسىش شىركىتى بىرلەشتۇرۇلۇپ، قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك شۇپۇل ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. بۇ مەيدان 1962 - يىلى قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى. ئورمانچىلىق رايونلىرىدا ئورمان باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرلىرى كۆچەيتىلىپ، «ئورمان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدا بەلگىلىمە»، «ئورمان مۇھاپىزەتچىلىرى قائىدىسى»، «تاغ ئىچىگە كىرىشتە بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار»، «مۇكاپاتلاش - جازالاش تۈزۈمى» قاتارلىق قائىدە - تۈزۈملەر تۈزۈپ چىقىلىپ، قالايمىقان كېسىش، ئوت قويۇش، دەل - دەرەخلەرنى ئوغرىلاش، ئورمانىنى بۇزۇپ بوز يەر ئېچىش قاتارلىق قىلمىشلار قەتئىي مەنئىي قىلىندى، ئورمان رايونىدا بوران چىققاندا ئوت ياقماسلىق، دالىدا ئوت قالدۇرماسلىق، باللار ئوت ئوينىماسلىق، ئۆي سىرتىدا ئوت ياقماسلىق بەلگىلەندى، مۇھىم يول ئېغىزلىرىغا «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈشتە ھەممە ئادەمنىڭ مەسئۇلىيىتى بار» دېگەندەك تەشۋىقات شوئارلىرى تاختىلىرى ئورنىتىلدى. تۈزلەڭلىك رايونلاردىمۇ ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش تەدبىرلىرى كۆچەيتىلدى. قارادۆۋىدە ئۇلاق - چارۋىلار بىر تۈپ دەرەخنى غاجاپ قويسا، بىر ھارۋا قارغىنا ئېلىپ كېلىپ ئورمان چۆرىسىنى توساش بەلگىلەندى؛ شەھەر رايونىدا: شەھەر رايونىدىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ چۆرىسىگە تام قوپۇرۇپ، ئۇستىگە چېت قويۇش بەلگىلەندى؛ غەربىي ئۇستەڭدىكى دەل - دەرەخلەرنى ھەرقايسى كوچىلار 26 ئورمان مۇھاپىزەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ قەرەللىك

تەكشۈرۈپ تۈردى. ناھىيە بويىچە 121 ئورمان مۇھاپىزەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى. 1960 - يىلى تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەتچىسى ھەسەن ئۇدۇلدىكى تاغ ئورمانلىقىدا قويۇق ئىس - تۈتەك كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بىر تەرەپتىن ئوغلىنى ئاتقا مىنگۈزۈپ تېزدىن ئورمانچىلىق مەيدانىغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئايالىنى ھەر تەرەپكە خەۋەر يەتكۈزۈپ يارەمگە ئادەم چاقىرىشقا ئەۋەتكەن، ئۆزى چارۋىچىلارنى باشلاپ نەق مەيدانغا بېرىپ ئوتنى تېزلا ئۆچۈرۈۋالغان. ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش، مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق 30 يىلدا چوڭ ئوت ئاپىتى يۈز بەرمەسلىكتەك ياخشى نەتىجە قولغا كەلتۈرۈلدى. تۈزلەڭلىكتىكى ئورمان مۇھاپىزىتى جەھەتتە بۇلۇڭتۇغراق گۈڭشېسىنىڭ گادا جىگزى دادۇيىدىكى لى شېڭلىن ۋە پالۋانتۇر گۈڭشېسى خۇاڭگۈڭ 2 - دۇيىدىكى ھېكىم تۇرسۇنلارنىڭ ئىپادىسى گەۋدىلىك بولدى. 64 ياشلىق لى شېڭلىن ئالتە يىل ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش جەريانىدا بىر تۇپ دەرەخنىمۇ زىيانغا ئۇچراتمىغان. 52 ياشلىق ھېكىم تۇرسۇن دۇينىڭ ئۇچ ئورمان بەلبېغىدىكى 20 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق دەل - دەرەخنى قىلچە بىپەرۋالىق قىلماي ئەستايىدىل مۇھاپىزەت قىلىپ «قەلبى قىزىل ئورمان مۇھاپىزەتچىسى» دەپ ئاتالدى.

50 - يىللاردا ۋە 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېسىلىش دائىرىسى بەك كەڭ بولۇپ كەتكەنلىكى، ئورمان بەرپا قىلىپ يېڭىدىن يېتىشتۈرۈپ مېڭىلمىغانلىقى ئۈچۈن، سۇنىڭ تۇپراقنى ئېقىتىپ كېتىشى كېلىپ چىقىپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر نابۇت بولدى. خەنچىگۈ، شۇيموگۈ، شياۋبەنگۈ جىلغىلىرىدا سۇ بەك ئازىيىپ كەتتى، نەتىجىدە ئورمان ئېكولوگىيىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى قىيىنلىشىپ، ياغاچ زاپىسى تېز ئازىيىپ كەتتى.

جىلغا ئورمىنىنىڭ ئورمان ھوقۇقى ئېنىق بولمىغاچقا، گەرچە مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئادەم بار بولسىمۇ، مۇھاپىزەت قىلىش چىڭ بولمىغاچقا، كەلسە - كەلمەس كېسىش ئېغىر بولدى. ئەسلىدە جيەنگەنگۈ، چوڭ - كىچىك قوشماق، ئۇلاتاي ئەتراپلىرىدا باراقسان ئۆسۈملۈكلەر تاغ تېرەكلىرى كېسىلىپ تۈگەي دەپ قالدى، ھەر مو ئورمان يېرىدە ئاران 5 — 10 تۇپ دەرەخ قالدى. تاشۇلىق گۈڭشېسىدىكى شياگۈ، تىيانشان گۈڭشېسىدىكى ئىدىر دېگەن جايلاردا 50 - يىللاردا شالاڭ ئۆسكەن قارىياغاچ ئورمىنى بار ئىدى، كېيىن كېسىلىپ تۈگەشكە ئاز قالدى.

چۆل - باياۋان ئورمان بايلىقى ئېنىق بولمىغاچقا ھەمدە ئۇنىڭغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەچكە، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ئېغىر بولدى. پەقەت ماجۇاڭسەندىكى سۆكسۆكلۇكنىڭ 25 يىلدىن بۇيان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان كۆلىمىلا 200 مىڭ موغا يەتتى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 8000 مو يەردىكى سۆكسۆك كېسىپ كېتىلدى، ئورمان رايونى 60 كىلومېتر يىراقلاپ كەتتى. 1954 - يىلدىن بۇيان، تاشۇلىق گۈڭشېسىنىڭ ئەزالىرى ھەر يىلى ماجۇاڭسەندىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 150 چوڭ ھارۋا ئوتۇن ئېلىپ كەلگەن. 1959 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 300 تراكتور ئوتۇن ئېلىپ كېلىنگەن، 1977 - يىلى پەقەت ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىلا 100 ئاپتوموبىل ئوتۇن ئېلىپ

كەلگەن، 1979 - يىلى ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل شىركىتى 90 ئاپتوموبىل ئوتۇن ئېلىپ كەلگەن، دەسلەپىدە ئادەم كۆچى بىلەن قېزىلغان بولسا، كېيىن ماشىنا كۆچى بىلەن قېزىلىپ، تالان - تاراج خاراكتېرىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىلغان بولغاچقا، كەڭ كۆلەمدىكى چاتقال ئورمان رايونى گىيا ئۇنمەيدىغان چۆلگە ئايلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ دىن باشقا، يەتتەقۇدۇق، قىزىلىيۇلغۇن، يامانسۇدىكى دۇڭنەنخې، بوغازدىكى چۆللۈك قاتارلىقلاردىكى چۆل ئورمانلىرىنىمۇ شۇ جايلاردا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەر كۆپلەپ كەسكەنلىكتىن ئېھتىياجغا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئومۇمىي كۆلىمى 400 مىڭ موغا يېتىدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، گوۋۇيۈەن «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدا ئېلان» چىقاردى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى «ئورمان قانۇنى» نى ئېلان قىلدى، ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆچەت تىكىش بايرىمى قىلىپ بېكىتتى. 1980 - يىلى ئەتىيازدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن «كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش ھەققىدە يولىورۇق» چىقاردى، شۇ يىلى 12 - ئايدا، گوۋۇيۈەن يەنە: «ئورمانىنى كەلسە - كەلمەس كېسىشنى قەتئىي چەكلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. 1981 - يىلى 3 - ئايدا ج ك پ قەتئىي چەكلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. 1981 - يىلى 3 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»نى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، مۇناسىپ بەلگىلىمە چىقاردى. ھەرقايسى گۈڭشې، مەيدانلار ئۆز جايىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىشقا ئائىت قاتتىق نىزاملارنى تۈزۈپ چىقتى، دەل - دەرەخلەرنى كېسىشكە توغرا كەلگەندە بەش كۈب مېتردىن ئارتۇق بولسا، ناھىيىلىك خەلق يېتەكچى گۈڭشې تەستىقلاش، بەش كۈب مېتردىن ئاز بولسا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلاشنى بەلگىلىدى.

1983 - يىلى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ئورمان كېسىشتە ئورمان كېسىش گۇۋاھنامىسى بېرىشنى رەسمىي يولغا قويۇپ، مەيلى قانداق ئورۇن بولسۇن، ئورمانىنى كېسىشتىن ئىلگىرى تەستىقلىتىش رەسمىيىتىنى بېجىرىشنى، تېخنىك خادىملار نەق مەيدانغا تەكشۈرۈپ، ئەھۋالغا قاراپ كېسىش مىقدارىنى بەلگىلەپ بېرىشنى ھەمدە كېسىش گۇۋاھنامىسى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن كېسىشنى، ئۇنداق قىلمايدىكەن، ئورمانىنى كەلسە - كەلمەس كېسىش قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىشنى بەلگىلىدى. بۇ تەدبىر ئورمان باشقۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى، شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېقىنقى يىللاردا بەزى ئورۇن ۋە شەخسلەر چۆچۈكبۇيىنى كەلسە - كەلمەس كولاپ، ئاستانە، بۇلۇڭتۇغراق، بوغاز قاتارلىق جايلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئېھتىياجغا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقانلىقىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن، «چۆچۈكبۇيا بايلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىشنى كۈچەيتىپ، چۆچۈكبۇيىنى ئۆز ئالدىغا كولاش، قولدىن - قولغا ئوتكۈزۈپ سېتىشنى قەتئىي

چەكلەش توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئورمانچىلىق بۆلۈمى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى بىرلىكتە شىڭشىڭشياداً بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ئىككى ئاي ئىچىدە 184 مىڭ جىڭ چۈچۈكبۇيا يىغىۋالدى.

1979 ـ يىلدىن بۇيان، ناھىيە بويىچە بىرنەچچە قېتىم خېلى كەڭ دائىرىدە دەل ـ دەرەخلەرگە كېسەللىك تېگىش ۋە زىيانلىق ھاشارات چۈشۈش ئەھۋالى يۈز بەردى. 1979 ـ يىلى شەھەر ۋە يېزىلاردا ئەتىيازلىق ماڭدامچى قۇرت ئاپىتى يۈز بەردى. دەرەخ ئاستىدا كېتىۋاتقان كىشىلەر قۇرتنىڭ يوپۇرماقنى يېگەن چاغدىكى ئاۋازىنى ئاڭلىيالىدى، نەچچە كۈن ئىچىدىلا دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى قۇرت يەپ تۈگەتتى. 1981 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەھەر ئىچى گۈڭشې جىگدىتقۇدۇق دادۇيىنىڭ ئورمانچىلىق مەيدانىدا 50 موچە يەردىكى تېرەكلەرنىڭ يوپۇرمىقىنى يۇپۇرماق قۇڭغۇزى يەپ تۈگەتتى. شۇ يىلى بۇلۇڭتوغراق باغۋەنچىلىك مەيدانىدا 60 مو يەردىكى سۆگەت چىرىش كېسەللىكى تۈپەيلىدىن قۇرۇپ كەتتى. ناھىيە بويىچە دەل ـ دەرەخلەردە تېرەك ـ سۆگەت چىرىش كېسىلى، تېرەك زەھەرلىك كېپىنكى، تېرەك قوتۇر كېسىلى، يوپۇرماق قوڭغۇزى، ئۇسسۇلچى زەھەرلىك كېپىنەك، كىچىك ئۆمۈچۈك، ئەتىيازلىق ماڭدامچى قۇرت كېسەللىكى ۋە ھاشارات زىياندىشلىقى كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە2000 مو يەردىكى ئورماندا ھاشارات زىياندىشلىقى يۈز بەردى. ئاساسىي زىياندىش ھاشارات ئەتىيازلىق ماڭدامچى قۇرت بولۇپ، ئەھۋال سېزىلگەندىن كېيىن، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار دەرھال ئادەم تەشكىللەپ، خىمىيىلىك ئۇسۇلدا مۇداپىئە كۆرۈش، يوقىتىش ئېلىپ باردى. راھەتباغ، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، قارادۆۋە قاتارلىق گۈڭشېلار نۆۋەتما قىلىندى، مۇداپىئە كۆرۈش، يوقىتىش كۆلىمى 1000 موغا يەتتى.

قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ھەققىدىكى بەلگىلىمىسى (سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان لايىھە)

(1981 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك سەككىزىنچى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 5 ـ سانلىق يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللانغان)

ئورمانچىلىق ـ خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدا، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئىنتايىن جىددىي ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى،

گوۋۇيۈەننىڭ «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» نىڭ ھەقىقىي ئىجرا قىلىپ، ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىق قىدا ساقلانغان كەلسە - كەلمەس كېسىش، كېسىشنىلا بىلىپ ئورمان بىنا قىلىشقا سەل قاراش، ئورمان بىنا قىلىشقىلا ئەھمىيەت بېرىپ پەرۋىش قىلىشقا سەل قاراش-تەك مەسىلىلەرنى قەتئىي ھەل قىلىپ ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىقىدىكى قالاقلىق ھالەتنى تېز ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ناھىيىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىلدى:

1. ئومۇمەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى،كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى دەل - دەرەخلەر ۋە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ شەخسىي دەل - دەرەخلىرى ھەم باشقا تارماقلار ئىگىدار چىلىقىدىكى ئورمانلار تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىپ، ئورمانغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئورمانىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ھەققىدە تالاش - تارتىش بولسا، ئىككى تەرەپ ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ ھەل قىلىدۇ، مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلالمىسا، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى كېسىم قىلىدۇ. گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە، كوللېكتىپ ئاجرىتىپ بەرگەن بوز يەرلەرگە بىنا قىلىنغان دەل - دەرەخلەرگە ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى مەڭگۈ گۈڭشې ئەزالىرىدا بولىدۇ، ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسىنىڭ ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، پەرزەنتلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئورگان، زاۋۇت - كان ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشىغا ئىلھام بېرىلىدۇ، ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى شەخسىگە تەئەللۇق بولىدۇ.

2. ئومۇمەن شەرت - شارائىتى يار بېرىدىغانلىكى گۈڭشې - دۆيلەر ھەر بىر ئائىلىگە ئون مودىن ئورمان بىنا قىلىشقا بولىدىغان بوز يەر ئايرىپ بېرىشى لازىم. ئايرىپ بېرىلگەن يەردە باغ بىنا قىلىشقا ۋە كۆچەت تىكىشكىلا بولىدۇ، ئۇنى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئۇ يەر باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن بولسا، دەرھال قايتۇرۇۋېلىش لازىم. قىلمىشى ئېغىرلارنى قەتئىي بىر تەرەپ قىلىش لازىم.

3. كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدىكى دەل - دەرەخلەرنى باشقۇرۇشتا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ:

1) يېتىلگەن دەل - دەرەخ (بادىرادىن چوك) ۋە تۇتاش ئورمانلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئەھۋالغا قاراپ ئەمگەك كۈچلىرىگە كەسپىي جەھەتتە ھۆددىگە بېرىدۇ. ئورمان مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمى دەل - دەرەخ تۈرىگە ۋە يېتىلىش دەرىجىسىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. مۇكاپاتلاش - جەرىمانە قويۇش ئۆلچىمى دەل-دەرەخ تۈرلىرىگە ۋە دەل - دەرەخنىڭ يېشىغا، زىيانغا ئۇچراش نىسبىتىگە ئاساسەن ئەستايىدىل ھېسابلاپ بېكىتىلىدۇ.

2) يېتىلمىگەن ئورمان (تۇتاش ئورمانلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) يەرگە قوشۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ۋە ھۆددىگەر ئائىلىلەر دەل - دەرەخنى

ساناپ ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ھەم ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، مەسئۇلىيەت ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ توختام تۈزۈلىدۇ. يېتىلگەن ئورمانلارنى كەسكەندە ھۆددىگەر ئائىلىلەرگە 20% ئۆپچۆرسىمە ئىش ھەققى بەرسە بولىدۇ.

3) ئورمان بىنا قىلىشقا تېگىشلىك بولۇپ، تېخى كۆچەت تىكىلمىگەن يول، يەر، ئېرىق - ئۆستەك بويلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىر تۈتاش پىلانلايدۇ ھەمدە يەرنى كىم ھۆددىگە ئالسا شۇ ئورمان بىنا قىلىش پىرىنسىپى بويىچە گۇڭشې ئەزالىرى ئورمان بىنا قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇلىدۇ. كۆچەتنى گۇڭشې ئەزالىرى ئۆزى ھەل قىلىدۇ، ئورمان يېرىنى ئۆزى تۈزلەيدۇ، كۆچەتنى ئۆزى تىكىدۇ، كۆچەت ماتېرىيال بولۇپ يېتىلگەندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىلەن گۇڭشې ئەزالىرى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشىدۇ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ نىسبەت بويىچە ئالىدىغىنى ئەڭ كۆپ بولغاندا 50% تىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. قالغان قىسمى تەقسىماتقا قاتناشتۇرۇلىدۇ.

4. كەلسە - كەلمەس كېسىش، ھايانكەشلىك قىلىش ھەمدە مال - چارۋىلارنىڭ دەل - دەرەخلەرنى زىيانغا ئۇچرىتىشى قاتارلىق قىلمىشلارنى قەتئىي چەكلەش لازىم، يۇقىرىقىدەك قىلمىشلارنى سادىر قىلغانلار ئورمانغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ ھەمدە قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ تەنقىد - تەربىيە بېرىلىدۇ، جەرىمانە قويۇلىدۇ، مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ھەتتا جىنايى جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ. 1 — 5 يىلىلىق بىر تۈپ دەرەخنى ئوغرىلىقچە كەسكەن ياكى چارۋىغا غاجىتىۋەتكەن بولسا، 20 يۈەن جەرىمانە قويۇلىدۇ ھەمدە كېسىلگەن ياغاچ مۇسادىرە قىلىنىدۇ. 5 يىلىلىقتىن ئاشقان بىر تۈپ دەرەخنى ئوغرىلىقچە كەسكەن ياكى چارۋىغا غاجىتىۋەتكەن بولسا، مەيلى چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىغا قارىماي، 80 يۈەن جەرىمانە قويۇلىدۇ، كېسىلگەن ياغاچ مۇسادىرە قىلىنىدۇ، جەرىمانە كىرىمى ئورمانغا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ئورۇنغا تەئەللۇق بولىدۇ.

5. گۇڭشې - دۇيلەر يېتىلگەن ماتېرىيال ئورمىنىنى كەسمەكچى بولسا، بەش كۈب مېتردىن ئاز بولسا گۇڭشې باشقۇرۇش ھەيئىتى تەستىقلايدۇ ھەمدە دەرەخ كېسىش گۇۋاھنامىسىنى ئالغاندىن كېيىن كېسىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. بەش كۈب مېتردىن ئارتۇق بولسا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلاپ دەرەخ كېسىش گۇۋاھنامىسى بەرگەندىن كېيىن كېسىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. دەل - دەرەخلەرنى كەسكەندىن كېيىن ئورنىغا شۇ يىلى كۆچەت تىكىپ تولۇقلاش، ئىككىنچى يىلىغا قالدۇرماسلىق لازىم. تەستىقلاتماي كەلسە - كەلمەس كەسكەن ياكى تولۇقلاپ كۆچەت تىكمىگەنلەرگە قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ تەنقىد - تەربىيە بېرىش ياكى ئىقتىسادىي چارە كۆرۈش، دۆلەتنىڭ قانۇنلىرىغا ئاساسەن جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش لازىم.

6. يېتىلمىگەن ئورمان ئارىسىدا چارۋا بېقىش مەنئىي قىلىنىدۇ. يېتىلگەن ئورمان ئارىسىدا چارۋا باقماقچى بولسا دەل - دەرەخلەرنىڭ زىيانغا ئۇچرىماسلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. ئەگەر چارۋا بېقىش تۈپەيلىدىن ئورمان زىيانغا ئۇچرىغان بولسا،

مۇشۇ بەلگىلىمىنىڭ 4 - ماددىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. ئورمانىنى مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا تۆھپە ياراتقان، نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلارنى مەنىۋى جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرۈش ۋە ئولارغا ماددىي مۇكاپات (گۇۋاھنامە ياكى نەق پۇل) بېرىش لازىم.

7. ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ئۈچۈن، تەبىئىي قايتا كۆكلىگەن ئورمانلارنى مۇھاپىزەت قىلىشنى كۈچەيتىش، توغراقلىق، سۆكسۆكلۈك، جىلغا ئورمىنى، يۇلغۇن، چاكاندا قاتارلىق چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىشنى قەتئىي چەكلەش لازىم. گۈڭشېلار ئۆز گۈڭشېسى دائىرىسىدىكى ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشى لازىم. ھەرقايسى ئورگان، ھەربىي قىسىم، زاۋۇت - كان، مەكتەپ، ئىدارە، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بار رايونغا خالىغانچە كىرىپ ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى كەلسە - كەلمەس كېسىشىگە، قېزىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، كېسىش، قېزىش زۆرۈر بولغاندا، شۇ جايدىكى ئورمان مۇھاپىزەتچىسى كۆرسەتكەن ئورۇندا كېسىش، قېزىش لازىم، يىلتىزىنى قېزىپ ئېلىش قەتئىي چەكلىنىدۇ.

8. ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش لازىم. تاغ ئورمىنى، تۈزلەڭ ئورمىنى، توغراقلىق، چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمانلىقى قاتارلىق رايونلار ئىچىدە ئوت يېقىش قەتئىي مەنئىي قىلىنىدۇ. ئوت يېقىپ ئىسسىنىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئوت ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقارغانلار بولسا، جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلۈپ، قاتتىق بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

9. ئورمانچىلىق قانۇن - تۈزۈملىرى جەھەتتىكى تەشۋىق - تەربىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، ئورمانچىلىقنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى ئورنى ۋە رولىغا بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈش، «ئورماننى ئاسراش — شەرەپ، ئورماننى بۇزۇش — نومۇس» دەيدىغان كەيپىياتنى تىكلەش، ھەممە ئادەم ئورماننى ئاسراش، مۇھاپىزەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلىش لازىم، ھەرقايسى گۈڭشې، مەيدانلار ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش تەشكىللىرىنى قۇرۇشى ۋە ھەقىقىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش تۈزۈمى، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ئەھدىنامىلىرىنى تۈزۈپ چىقىشى لازىم.

10. ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى — رەھبەرلىكتە. شۇڭا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىقنى ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشى، رەھبەرلىكنى ھەقىقىي تۇردە كۈچەيتىشى، سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتنى كۈچەيتىشى لازىم. سېزىلگەن مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا مۇزاكىرە قىلىپ ھەل قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدىكى بىر ئۆزۈن مۇددەتلىك ئىش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك پىلانى. شۇڭا جاسارەت بىلەن

ئىشلەپ، جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىپ، يۆيگۈنىڭ تاغنى يۆتكىشىدەك ئىنقىلابىي روھنى جارى قىلدۇرۇپ، «سول» چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىنى ئۆزۈل - كېسىل تۈگىتىپ، پارتىيە نىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەن، ياڭجېن، سىياسەتلىرىنى داۋاملىق ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىق جەھەتتىكى قالاقلىق ھالىتىنى تېز ئۆزگەرتىش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

ھاكىم: ئابلىز ھاشىم

1981 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى

§4. ئورمانچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

قۇمۇل ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1981 - يىلدىكى رايونلارغا ئايرىلىشى بويىچە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئورمانچىلىقى تۆۋەندىكىدەك رايونلارغا ئايرىلدى:

1. تېيانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق - پايدىلىنىش رايونى

بۇ رايون تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ گۈشىلىرىنىڭ تاغلىرىدىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان ۋە دەريا جىلغىلىرىدىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانىدىن ئىبارەت ئىككى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) تاشۇبلىق، غەربىي تاغ سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق

بۇ ئىككى جايغا تارقالغان يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان كۆلىمى كىچىك ۋە پارچە - پۇرات بولۇپ، تاغ باغرىنىڭ يانتۇلۇقى چوڭ، تاش قاتلىمى كۆپ، تۇپراق قاتلىمى ئانچە، دەل - دەرەخلىرى پاكار، ئۆسۈش مىقدارى ئىنتايىن تۆۋەن. تاشۇبلىقتا 17 مىڭ 400 مو ئورمانلىق بار بولۇپ، چوڭ - كىچىك قوشماق، ئۇلاتاي، قىرچىماق، بەيياڭگۇ، جېيەنگەنگۇ، چوڭ - كىچىك يولۇاس جىلغىسى قاتارلىق ئون نەچچە تاغ جىلغا سىغا جايلاشقان. غەربىي تاغدىكى ئورمان كۆلىمى 45 مىڭ 300 مو بولۇپ، نىرىنىدىن تارتىپ قوتازلىق، قالغايتى ۋە قورلۇقلارغىچە بولغان تاغ جىلغىلىرىغا جايلاشقان. يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان جىلغىلارنىڭ يۇقىرى قىسمىدا، كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان جىلغا لارنىڭ تۆۋەن قىسمىدا بولۇپ، سۇ سىستېمىسىنى بويلاپ جايلاشقان.

2) تېيانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق — ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، تاشۇبلىق، غەربىي تاغ رايونى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئورمان رايونىنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، كۆپ سانلىقى ئورمان يەرلىرى تۆز، تۇپراق قاتلىمى بىر قەدەر قېلىن، قاتتىشى قولايلىق. بۇ رايوندىكى يىڭنە يوپۇر-

ماقلىق ئورمان كۆلىمى 231 مىڭ 600 مو، ھەرمو يەردىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخ نىڭ ياغاچ مىقدارىنى 0.1 كۇب مېتردىن ھېسابلىغاندا، بىر يىلدا 25 مىڭ كۇب مېتر-دىن كۆپرەككە يېتىدۇ، لېكىن قۇرۇپ كېتىشى ئېغىر بولغاچقا، ئەمەلىي ياغاچ مىقدارى ئۇنىڭغا يەتمەيدۇ، تاۋار ياغاچ نىسبىتى بىرقەدەر تۆۋەن. بۇ ئورمان رايونى قوۋۇق ئېغىز، نامداۋان، ئاقتاش، داڭسېنگۇ، خەنچىگۇ، تۆگمەن جىلغا قاتارلىق جايلارغا تار-قالغان. كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان كۆلىمى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، ئاران 3280 مو، ئا-ساسەن تۆمۈرتى، نېرناسى ئەتراپىغا جايلاشقان.

2. تاغ ئالدىدىكى چۆل ئورمانلىقى ـ چارۋا ئورمان رايونى

بۇ رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قۇرغاق، ھۆل ـ يېغىن ئاز. تېپىك بولغىنى بوغازدىكى چۆللۈك بولۇپ، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 10 مىللىمېتر ئەتراپىدا، ئىسسىقلىق تېمپېراتۇرىسى 29 °C دىن 60°C قىچە. چۆل ئورمانلىقى ـــ ياۋايى ھاي-ۋانلار ياشايدىغان ۋە كۆپ-سېيدىغان جاي. كۆپ يىللاردىن بۇيان، كەلسە ـ كەلمەس ئوۋلاش، تۇتۇش نەتىجىسىدە ياۋايى ھايۋاناتلار بەك ئازىيىپ كەتتى. 50 ـ يىللاردا بۇ رايوندا توپ ـ توپ كىيىكلەرنى ئوچراتقىلى بولاتتى، ھازىر كىيىكلەرنى ئۇچرىتىش ناھايىتى تەس. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى سەككىز ياۋايى ھايۋانات رايونى (ماجۇڭسەن، شىڭشىڭشيا، فاڭسەنكۇ، يۇلغۇنلۇق، ئاقار، بوغاز، سار كۆل، يەتتەقۇدۇق ئىچىدە پە-قەت ماجۇڭسەندىلا ياۋا تۆگە، ياۋا ئېشەك قاتارلىق ئاز سانداكى قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلار بار. باشقا جايلاردا پەقەت ياۋا توشقان، تۈلكە، قارغۇ چاشقان، يىڭنە قۇيرۇقلۇق چىل ۋە بۆرىلەرنىلا كۆرگىلى بولىدۇ.

3. تۈزلەڭلىك ئىھاتە ئورمانلىقى ـ ماتىرىيال ئورمانلىقى رايونى

1) ئىھاتە ئورمانلىقى ـــ ماتىرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايون ناھىيىنىڭ تۈزلەڭلىك بوستانلىقىدىكى يەتتە خەلق گۇڭشىسى (بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز، ئاستانە، قارادۆۋە) ۋە تاغلىق رايوندىكى بىر گۇڭشې (تاشـۈنلىق) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1982 ـ يىلى، بۇ رايوندا بىنا قىلىن-غان ۋە ساقلىنىپ قالغان ئورمان كۆلىمى 11 مىڭ 100 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىز ـ ئېرىق ئىھاتە ئورمانلىقى 5300 مو، پارچە ئورمان 2115 مو، ئۆي، يول، ئېرىق ئەتراپلىرىغا تىكىلگىنى موغا سۈندۈرغاندا 3710 مو، ھەرمو ئورمانىنىڭ يىللىق ياغاچ مىقدارىنى 1.2 كۇب مېتر بويىچە ھېسابلىغاندا، يىللىق ئومۇمىي ياغاچ مىقدارى 13 مىڭ 300 كۇب مېترغا يېتىدۇ.

2) ئورمان بىنا قىلىپ قوۋم تىزگىنلەش رايونى

ناھىيە بويىچە قوۋم ـ بوران ئاپىتى ئېغىر بولغان جايلاردىن ئۈچ گۇڭشې ۋە ئالتە دادۇي بار، ئۇلار: بۇلۇڭتوغراق، بوغاز، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېلىرى، ئاستانە گۇڭشېسىنىڭ 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ دادۇيلىرى، راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ 8 ـ دادۇيى، پال-

ۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ شىنجىيەن دادۇيى ۋە ياۋۇلۇڭ دادۇيى. بۇ جايلاردا ھەر يىلى بىرقەدەر ئېغىر قۇم - بوران ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئەتىيازدا سېلىنغان ئۇرۇقنى ۋە ئېتىزدىكى مۇنبەت توپىنى ئۇچۇرۇپ كېتىدۇ، قايتا تېرىيدىغان ۋە باشقا زىرائەت تېرىلىدىغان ئىشلار ھەر يىلى دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ. زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلىدە قۇم سوقۇپ، ئۇزۇپ ۋە كۆمۈپ، ھەر يىلى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيان سالىدۇ. ئىھاتە ئورمانلىقى بىنا قىلىش بۇ جايلاردا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. جىلغا ۋە تۈزلەڭلىكتىكى ئىقتىسادىي ئورمانلىق رايونى

بۇ رايون تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە بولۇپ، ئۆستەڭ - جىلغىلىرى كۆپ، تاشۇلمىقتىكى قورايغولدىن تارتىپ غەربىي تاغدىكى قويلۇققىچە بولغان 200 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئارىلىققا جايلاشقان، كىلىماتى مۆتىدىل بەلباغ كىلىماتىغا كىرىدۇ. بۇ رايوندىكى ھازىر بار مېۋىلىك دەرەخ ئاساسەن ئۆرۈك بولۇپ، كۆلىمى جەمئىي 996 مو، يىللىق ئۆرۈك مەھسۇلاتى 1000 تونىنىدىن ئاشىدۇ، لېكىن كۆپىنچىسى تۆۋەنكى ئۈرۈك بولۇپ، سۈپىتى ياخشى ئەمەس، گۈڭشې ئەزالىرى ئادەتتە ئۇنىڭدىن قاق قۇرۇتىدۇ. ئۇچكىسى ياغ تارتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇچ كىلوگرام ئۇچكىدىن بىر كىلوگرام ياغ چىقىدۇ. ئارىتامدا ئالما، نەشپۈت، ئۆرۈك، ياڭاق، چىلان قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر بار بولۇپ، سۈپىتى ياخشى، لېكىن كۆلىمى ئاز.

5. جىلغا ئېغىزى ۋە ئۆستەڭ بويىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

1) تاغ ئالدى جىلغا ئېغىزىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايون تاغ ئالدىدىكى تاشۇلمىق، تىيانشان، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، جىلغىلىرى كۆپ، جىلغا ئېغىزىدىكى ساي كۆلىمى چوڭ بولۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئورمانچىلىققا باب كېلىدىغان يەرلەر جايلاشقان ئاساسلىق رايون ھېسابلىنىدۇ. ئورمان بىناقىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەر كۆلىمى 33 مىڭ 500 مو كېلىدۇ. بۇ رايوندا تاش كۆپ، توپا ئاز بولۇپ، ئۆرەك كولاپ كۆچەت تىكىش بىرقەدەر تەس، لېكىن پايدىلىق شەرت - شارائىتلار ناھايىتى كۆپ: بىرىنچى، تاغ ئالدىدا يىلىق ھۆل يېغىن مىقدارى 150m — 200mm ئارىلىقىدا بولۇپ، تۈزلەڭلىكتىكى بوستانلىقلاردىكىگە قارىغاندا 5 — 20 ھەسسە كۆپ. يېرىم مىقدارىدا ياكى ئاز سۇغىرىلسىلا دەل - دەرەخنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچى، ساي دائىرىسى كەڭ، كۆلىمى چوڭ، چوڭ - كىچىك ئوخشاش بولمىغان سۇ ئېقىنلىرى سۇ تورىنى شەكىللەندۈرگەن، تۈپرىقى نەم ۋە بوش، دەل - دەرەخ ئەي بولغاندىن كېيىن سۇغىرىلمىسىمۇ ياكى ئاز سۇغىرىلسىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ؛ ئۈچىنچى، تاغ ئالدىنىڭ ھاۋاسى نەمخۇش بولغاچقا، دەل - دەرەخلەردە كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقى ئاسان يۈز بەرمەيدۇ، دەل - دەرەخلەر تېز ئۆسىدۇ.

ئورمانچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى
جەدۋەل 4 — 13

بىرىنچى تۈردىكى رايونلارغا ئايرىلىشى	ئىككىنچى تۈردىكى رايونلارغا ئايرىلىشى	دائىرىسى
تېيانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق ـ پايدىلىنىش رايونى	غەربىي تاغ، تاشۇدلىق سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق تېيانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق ـ ماتېرىيال ئورمانلىق رايونى	داۋۇنغولدىن تارتىپ قوتازلىققىچە، قورايغول، ئۇلاتاي جىلغىسى، چوڭ ـ كىچىك قوشماق قووۇق ئېغىزى، نامداۋان، داڭسېنگو، خەنچىگو قاتارلىقلار
تاغ ئالدىدىكى چۆل ئورمانلىقى ـ مۇھاپىزەت رايونى	ماجۇڭسەندىكى سۆكسۈك مۇھاپىزەت رايونى يەتتەقۇدۇق چاتقال ئورمانلىقى مۇھاپىزەت رايونى يۇلغۇنلۇقتىكى يۇلغۇن ـ چارۋا ئورمان رايونى	ماجۇڭسەن بۇغاز، يەتتەقۇدۇق، ئاقار قاتارلىقلار يامانسۇنىڭ شەرقى، جەنۇبىي يولغۇنلۇق، شىڭشىڭشىيا
تۈزلەڭلىكتىكى ئېھاتە ئورمانلىقى ـ ماتېرىيال رايونى	تۈزلەڭلىكتىكى ئېھاتە ئورمانلىقى ماتېرىيال رايونى قۇم تىزگىنلەپ ئورمان بىنا قىلىش رايونى	تۈزلەڭلىك دېھقانچىلىق رايونىدىكى ھەرقايسى گۈڭشىلار بۇغاز، بولۇڭتوغراق، يەتتە قۇدۇق گۈڭشىلىرى ۋە پالۋانتۇر گۈڭشىسىنىڭ ياۋۇلۇق دادۇيى، ئاستانە گۈڭشىسىنىڭ 7ـ، 8ـ، 9ـ دادۇيلىرى قاتارلىقلار.
جىلغا ۋە تۈزلەڭلىكتىكى ئىقتىسادىي ئورمانلىق رايونى	ئەرگۈك، تۆرۈك ئالمىلىق رايونى، غەربىي تاغدىكى ياڭاقلىق رايونى، قارادۆۋە چىلانلىق رايونى	تاشۇدلىقتىكى ئەرگۈك، سەنگۈك، يالغۇز قۇيۇم غەربىي تاغدىكى ئولانبۇلاق قاتارلىقلار، غەربىي تاغ گۈڭشىسىنىڭ 2ـ، 3 ـ دادۇيلىرى، قارادۆۋە، لاپچۇق چېگرا رايونىغا يارىدەم بەرگۈچى ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى، ئەللىك قاتارلىقلار
جىلغا ئاغزى ۋە ئۆستەڭ بويىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى	تاغ ئالدى جىلغا ئاغزىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى شەھەر ئىچى، راھەتباغ ئۆستەڭ بويى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى	تاشۇدلىق، تېيانشان، غەربىي تاغدىكى 29 جىلغا شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشىسىدىكى ئۆستەڭ بويلىرى

2) ئۆستەڭ بويىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايون ناھىيە بازىرى ئىچى ـ سىرتىدىكى شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭ بويىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى زور، سۇ شەرت ـ شارائىتى ياخشى بولۇپ، قۇمۇل بوستانلىقىدىكى ئورمان بىنا قىلىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان جاي ۋە ماتېرىيال ئورمانلىقى بازىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 كىلومېتر، سايىنىڭ كەڭلىكى 300 — 500 مېتر بولۇپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېلىرىنى ۋە قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەھەر ئەتراپى گۈڭشېسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئورمان بىنا قىلىنغان ۋە ئورمان بىنا قىلىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمى 14 مىڭ مو، كۆپ يىللاردىن بۇيان، بۇ رايون تەمىنلىگەن ياغاچ ئازراق بولىدى، بۇنىڭ سەۋەبى: (1) يەنە نۇرغۇن بوش يەرلەرگە ئورمان بىنا قىلىنمىغان، ياكى ئورمان بىنا قىلىنغاندىن كېيىن ياخشى باشقۇرۇلمىغاچقا دەل ـ دەرەخلەر ياخشى ئۆسەلمىگەن؛ (2) بەزى جايلارغا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بەك زىچ بولۇپ، ھەر مو يەرگە 600 تۈپچە كۆچەت تىكىلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پەرۋىش قىلىپ شالاڭلىتىش ئىشى ئىشلەنمىگەچكە، شاخلىرى تۇتىشىپ كەتكەن، يىلتىزىنىڭ ئوزۇقلىنىش دائىرىسى كىچىك بولغاچقا، دەل ـ دەرەخلەر تېز ئۆسەلمىگەن.

قوشۇمچە: مېۋە كانى — قارادۆۋە

قارادۆۋە ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 77 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، چۆل ئىچىگە، ئويمانلىق گىرۋىكىگە جايلاشقان. يىل بويى قورغاق، ھۆل ـ يېغىن ئاز بولۇپ، يار پەسلىدە قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور، سۇغىرىشتا ئاساسەن بۇلاق سۈيىگە تايىنىدۇ، سۇمەنبەسى بىرقەدەر كەمچىل بولۇشتەك ئالاھىدە تەبىئىي شارائىت بۇ يەردىكى خەلقتە مېۋىلىك دەرەخ تىكىش ئادىتىنى يېتىلدۇرگەن. مېۋىلىك دەرەخ كۆپ سۇ، كۆپ ئەمگەك كۈچى تەلەپ قىلىمايدۇ ھەم سايە بولىدۇ، ھەم كىرىمنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. قارادۆۋىدىكى يەرلىك ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە مېۋىلىك باغلىرى بار، ئازلىرىنىڭ نەچچە پۈڭ يەردە بولسا، كۆپلىرىنىڭ بىر نەچچە موغا يېتىدۇ. ئۇي سېلىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئۇي ئالدىغا باغ ئورنى چىقىرىپ، مېۋىلىك دەرەخ تىكىدۇ ۋە تەك قويىدۇ. گۈڭشېلىشىشتىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، دادۇي، گۈڭشېلارنىڭ ھەممىسىدە مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىنىدى، ئۇلار ئىچىدە ئارىلاش مېۋىلىك باغلارمۇ، مەخسۇس مېۋىلىك باغلارمۇ بار. ئەللىكتە 120 مو چىلانلىق باغ بار بولۇپ، 1980 ـ يىلى بىنا قىلىنغان. قارادۆۋە دېھقانچىلىق مەيدانىدا 100 مو ئۇزۇملۇك بولۇپ، 1967 ـ يىلى بىنا قىلىنغان، يىلىغا بىرنەچچە ئون تونىنا ئۈزۈم ئېلىنىدۇ. قارادۆۋىدە مېۋە ـ

چېۋە تۈرى كۆپ، سۈپىتى ياخشى بولۇپ، ئالما، ئۈزۈم، ئالۇچا، ئۆرۈك، چىلان، جىگدە، شاپتۇل، ئانار، جىنەستە، ئەنجۈر، ياڭاق، ئۇجمە، نەشپۈت قاتارلىقلار بار. ئالمىنىڭ تاش ئالما، ئاق ئالما، قىزىل ئالما قاتارلىق تۈرلىرى، ئۈزۈمنىڭ كىشمىش ئۈزۈم، قارا مۇناقى ئۈزۈم، ئاق سايۋا ئۈزۈم قاتارلىق تۈرلىرى، ئۆرۈكنىڭ تۆكلۈك ئۆرۈك، ئاچچىق ئۆرۈك، ئۆرۈك، ياغلىق ئۆرۈك قاتارلىق تۈرلىرى بار. قارادۆڭنىڭ مېۋىلىرى تاتلىق، چۈرۈك، قۇرۇتۇلغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى تېخىمۇ ياخشى. قارادۆڭنىڭ ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى، ياڭاق، چىلان قاتارلىق مېۋىلىرىنىڭ سۈپىتى قۇمۇل بويىچە ئالدىنقى ئورۇنغا تۇرىدۇ، ئۇلار تاربخىتا قۇمۇل ۋاڭنىڭ پادىشاھقا تارتۇق قىلىدىغان مەھسۇلاتى بولۇپ كەلگەن. قارادۆڭنىڭ چىلىنى يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان گۈڭجۇ سودا يىغىندا خېلى يۇقىرى باھاغا ئېرىشتى، ئۇ يوغان، پوستى نېپىز، ئېتى قېلىن، ئۇرۇقى كىچىك، قەنت تەركىبى يۇقىرى بولۇپ، شەندۇك ئۆلكىسى لېلىڭنىڭ سېرىق چىلىنى، خېبېي ئۆلكىسى ساڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ ئۇرۇقسىز چىلىنى، جېجىياڭ ئۆلكىسى يىۋۇنىڭ قوڭغۇراق چىلىنىدىن قېلىشمايدۇ. ئۈزۈم قارادۆڭنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 300 مىڭ جىڭ ئۈزۈم چىقىدۇ، بۇ، قارادۆڭە مېۋە مەھسۇلاتىنىڭ 80 پىرسەنتىنى، ناھىيىنىڭ ئۈزۈم مەھسۇلاتىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئېلىپ بېرىلغان قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە سورتى بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، قارادۆڭدىكى ئەللىكنىڭ ئۈزۈمى تۇرپان بۇيلۇقنىڭ ئۈزۈمىدىن قېلىشمايدىغانلىقى، ئادەتتە قەنت تەركىبى 25% — 27%، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 32% كە يېتىدىغانلىقى مەلۇم بولدى، ھۆل يېيىشكە ھەم قۇرۇتۇشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

قارادۆڭنىڭ 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە مېۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل 4 - 14 بىرلىكى: مىڭ جىڭ

يىل	ئومۇمىي كۆلىمى (مو)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بۇنىڭ ئىچىدە				
			ئالما	ئۈزۈم	ئۆرۈك	شاپتۇل	باشقىلار
1977	1430	540	35	270	230		5
1978	1660	384	19	300	60	5	
1979	1700	330	15	300		15	
1980	1300	490	30	300	130	8	22
1981	1400	1860	73	440	1040	16	191
1982	1600	405	25	250	130		
1983	1600	1180	47	660	224	38	211

7 باپ قوشۇمچە كەسىپ

§1. بېلىقچىلىق

قۇمۇلدا سۇنئىي ئۇسۇلدا بېلىق بېقىش چىك سۇلالىسى گۈاڭشۇينىك دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلانغان. خونەن قوشۇنلىرى شىنجاڭغا كىرگەندە زوزۇڭتاڭ ئەسكەرلەرگە ئېچكىرى ئۆلكىلەردىن بىرقانچە يۈز دەن تاپان بېلىق، يىلان بېلىق بېلىجانلىرىنى ئالغاچ بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇنىك بىلەن ئەسكەرلەر ياغاچ تۈگىلارغا بېلىجانلارنى سېلىپ ئەپكەش بىلەن كۆتۈرۈپ، ئارىلىقتىكى بېكەتلەردە دەم ئېلىپ، يەنە يول يۈرۈپ، ئاخىرى قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىپ ئېرىق - ئۆستەك، كۆلچەكلەرگە قويۇپبتىدۇ. ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتمەيلا يىلان بېلىق، تاپان بېلىق قۇمۇلنىك ھەممە يېرىدىكى سۇلارغا تارقىلىپ كېتىدۇ. شۇنتۇڭنىك 3 - يىلى (1911 - يىلى) تېيەنجىنلىك ۋېن جىيىنىك قۇمۇلدىن ئۆتكەندە ئۆز خاتىرىسىگە «چۈشتە ئاكام جې شاۋلەن بىلەن بىللە خۇاڭ جۇڭ ۋە جياڭ مىڭفۇلارنىك تەكلىپىگە بىنائەن زىياپەتكە باردىم. زىياپەتتە تاپان بېلىق كەلتۈرۈلدى. تەمى مېزىلىك بولۇپ، بۇ غەربىي شىمالدا ئەڭ ئېسىل يېمەكلىك ھېسابلىنىدىكەن» دەپ يازغان.

مىنگونىك 6 - يىلى (1917 - يىلى) شېپ بىك قۇمۇلغا كەلگەن. ئۇ «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دەپ يازغان: «مۇئاۋىن جياڭجۇن فېك جۇچېن زىيافەت بەردى. زىياپەتتە بېلىق كەلتۈرۈلدى. بېلىق نەسىللىرىنى زوزۇڭتاڭ غەربىكە يۈرۈش قىلغاندا ئېلىپ كېلىنگەن. ئاڭلىسام يەنە ئىلان بېلىقمۇ بار ئىكەن. بۇنىك نەسلىمۇ خۇنەندىن كەلتۈرۈلگەنىكەن. ئۇ ئەسلىدە شىنجاڭدا بولمىغاچقا، يەرلىك ئادەملەر ئۇنى يىلان دەپ قاراپ زادىلا يېمەيدىكەن».

ئۇيغۇرلار ئۆتمۈشتە بېلىق يېمەيتتى، بېلىقمۇ تۇتمايتتى. شۇڭا بېلىقلار ناھايىتى تېز كۆپەيىپ كەتكەن. ئۇ چاغلاردا قۇمۇلنىك لۇكۇاڭمياۋ دېگەن جايىدا ۋە شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلىرىدە سۇ بايلىقى مول، سۇجانلىقلىرىمۇ كۆپ ئىدى، تۈرلۈك بېلىقلارنىك ئۆسۈپ يېتىلىشىگىمۇ مۇۋاپىق كېلەتتى. «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «سۇباش كۆلى ئاي شەكلىدە بولۇپ، سۇپسۇزۇك سۇدا ئۆزۈپ يۈرگەن بېلىقلارنى كۆرگىلى بولىدۇ». 1945 - يىلىدىن كېيىن قۇمۇلدا خەنزۇ خەلقى كۆپىيىشكە باشلىدى، بېلىقلار كۆپلەپ تۇتۇلۇپ ئىستېمال قىلىندى. ئۇنىك ئۇستىگە سۇباش كۆلىدىكى ۋە شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەردىكى سۇ مىقدارىمۇ ئازىيىپ كەتتى. 50 - يىللارغا كەلگەندە يىلان بېلىق ئازىيىپ كەتتى.

1962 - يىلى 8 - ئايدا بوغاز سۇ ئامبىرى پۈتتى. ئامبارغا سۇ قاچىلانغان يىلىلا ئامبارنىك يۇقىرى ئېقىمىغا كۆپلىگەن تاپان بېلىق سېلىندى. 1962 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تور سېلىش ئارقىلىق بېلىق تۇتۇلۇپ كەلدى. يىلىق مەھسۇلاتى بىر تونىنىدىن كۆپرەك بولدى.

1963 - يىلى سۇ ئامبىرىغا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن ئۇزۇنلۇقى بەش سۆڭدىن ئارتۇق كېلىدىغان لاقا بېلىق، كۆك بېلىق، چۆپخور بېلىق، كارپ بېلىقلىرىدىن بېلىقجانلىرىدىن 14 مىڭى سېلىندى ھەمدە توما - توسمىلارغا بېلىق توسايدىغان سىم تورلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بېلىقلارنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى، بەش يىلدا بېلىقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 10 كىلوگرامدىن ئاشتى، بۇ بېلىقلار بۇ- گۈنگە قەدەر تېخى توتۇلۇپ تۈگۈمىدى، بەزىلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 30 — 40 كىلوگرامغا يەتتى.

1964 - يىلى يەنە ئىككى سۆڭلۈق شالغۇت كارپ بېلىقىدىن 200 مىڭى سېلىنغان ئىدى، بېلىقجانلار بەك ئۇششاق بولغاچقا، بىرمۇنچىسى قېچىپ كەتتى.

1967 - يىلدىن باشلاپ رەسمىي تور سېلىپ بېلىق توتۇلدى. 1969 - يىلىغىچە بولغان ئۇچ يىلدا يىللىق بېلىق مەھسۇلاتى ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 30 تونىنا، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 12 جىڭ بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلۈكىدىن كۆپىيىدىغان تاپان بېلىقىنىڭ مەھسۇلاتى ئاساسىي ئورۇندا، چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىقنىڭ مەھسۇلاتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، كارپ بېلىقىنىڭ مەھسۇلاتى بىرقەدەر ئاز بولدى. كېيىن بېلىق توتۇشنىلا ئېلىپ، بېلىقجان سالماسلىق ۋە پەسىلگە قارىماي كەلسە - كەلمەس توتۇش، ئوغرىلاش تۈپەيلىدىن مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل تۆۋەنلەپ كەتتى، 1974 - يىلىغا كەلگەندە كىچىك تۆشۈكلۈك تور سېلىنغان بولسىمۇ، توتۇلغان بېلىق ناھايىتى ئاز بولدى.

1976 - يىلى يەنە چاڭجياڭ چۆپخور بېلىقى، لاقا بېلىق، كارپ بېلىقلىرىدىن بىر مىليون 600 مىڭى كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بېلىقجانلار بەك كىچىك ۋە توشۇش مۇساپىسى ئۇزۇن بولغاچقا، زەخىملىنىش، قېچىش، ئۆلۈش تۈپەيلىدىن ئازغىنا بېلىق قالدى، 80 - يىللارنىڭ بېشىدا ئۇلارنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن بەش كىلوگرامغا يەتتى.

1978 - يىلى 10 - ئايدا يەنە 380 مىڭ دانە بېلىقجان سېلىندى، ئۇلارنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى تەخمىنەن 20% كە يەتتى.

1977 - يىلدىن باشلاپ لاقا بېلىق، كارپ بېلىقى سۈنئىي ئۇسۇلدا كۆپەيتىلدى. ئالدى بىلەن نەسىللىك بېلىقجانلار يېتىشتۇرۇلدى. لاقا بېلىق 6 - ئايدىن باشلاپ كۆپەيتىلدى. ئىككى قېتىم سىناق قىلىنغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. تور ساندۇققا سېلىپ، كۆلچەكتە ۋاقىتلىق باققاندا، بىر قېتىم قاتتىق بوران چىقىپ بېلىقجانلار پۈتۈنلەي ئۆلۈپ كەتتى. يەنە بىر قېتىمدا سۇ سۈپىتى ياخشى بولمىغانلىقتىن بېلىقجانلار ئەي بولالمىدى. كارپ بېلىقىنى كۆپەيتىش ئىشى ھەر - يىلى بىر قېتىم ئىشلەنگەن بولسىمۇ، ئۇنۇمى ئىنتايىن تۆۋەن بولدى.

سۈنئىي ئۇسۇلدا بېلىق كۆپەيتىش سىنىقى ئېلىپ بېرىلىش بىلەن يەنە چوڭ بېلىق نەسىللىرى يېتىشتۇرۇلدى. نەسىللىك بېلىق يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 35 مو يەردە 16 كۆلچەك ياسالدى.

ئۇچ يىلدا چاڭجىياڭنىڭ 1 — 1.5 سۈڭلۈق چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىق، كارپ بېلىقى بېلىقجانلىرىدىن 300 مىڭى سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 3—5 سۈڭ بولۇپ يېتىلگەن چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىق 100 مىڭ دانە بولۇپ، ئەي بولۇش نىسبىتى 28% كە يەتتى. ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا كۆپىنچىسى ئالدىنقى يىلنىڭ 9 ـ 10 ـ ئايلىرىدا كۆلگە سېلىنىپ، ئىككىنچى يىلى 6 ـ ، 7 ـ ئايلاردا كۆلدىن ئېلىندى. سىناق قىلىش، ئىزدىنىش ئارقىلىق بېلىقجانلارنى قىشتىن ئۆتكۈزۈش، بېلىقلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى تەجرىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، قاتتىق بورانغا، شورغا چىداملىقلىقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە چارە ـ ئامالار تېخى كۆپ بولمىدى. 5 ـ ئاينىڭ ئالدى-كەينىدە قاتتىق بوران ۋە ئىسسىق شامال چىققاچقا، كۆلدىكى سۈنىڭ سۈپىتى ناچارلىشىپ، شور ئۈستىگە ئۆرلەپ، بېلىقجانلاردا ئۆچەي ـ ئاشقازان كېسىلى، تېرە كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كۆرۈلدى. گەرچە سۈيىنى ئالماشتۇرۇش ۋە ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ناھايىتى كۆپ بېلىق ئۆلۈپ كەتتى.

1980 ـ يىل 7 ـ ئايدا بوغاز سۇ ئامبىرىغا ئۆز يېرىدە يېتىشتۇرۇلگەن چوڭ بېلىقلار — چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىقلىرىنىڭ بېلىقجانلىرىدىن 20 مىڭى سېلىندى. ئۇلارنىڭ سىرتقا ئېقىپ كېتىشى، ئۆلۈشى ناھايىتى ئاز بولدى. ئىككىنچى يىلى 7 ـ ئايدا بېلىق ئېغىرلىقىنى ئۆلچىگەندە 400 گىرام بولۇپ، ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم بەردى.

1981 ـ يىل 7 ـ ئايدا سىرتقا ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى كۈچەيتىلىپ، تۇما ـ توسمىلاردىكى بېلىق توسايدىغان تورلارنىڭ تۆشۈكلىرى كىچىكلىتىلدى، ئۆز يېرىدە يېتىشتۇرۇلگەن 2.5 — 5 سۈڭلۈق چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىق، كارپ بېلىقى، تاپان بېلىقلىرىدىن 260 مىڭدىن ئارتۇق بېلىقجان سېلىندى. كۆزىتىشتىن قارىغاندا، سىرتقا ئېقىپ كەتكەن ۋە ئۆلگەنلىرى ئاز بولۇپ، ئەي بولۇش نىسبىتى يۇقىرى بولغان.

1980 ـ يىلدىن باشلاپ، سۇ ئامبىرىنى ئادەتتە قامال قىلىش، يىل ئاخىرىدا بېلىق تۇتۇش، ئۆز يېرىدە تېز يوغىنايدىغان بېلىق خىللىرىنى يېتىشتۇرۇپ مۇدەتتىن بۇرۇن سېلىش، بېلىق تۇتىدىغان تورلارنىڭ تۆشۈكىنى يوغانلىتىش، تۇما ـ توسمىلاردىكى تورلارنىڭ تۆشۈكىنى كىچىكلىتىش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەرلىك بېلىقلارنىڭ نىسبىتى يىلمۇ يىل ئاشتى. 1981 ـ يىلى كۈز پەسلىدە ئىككى قېتىم تور سېلىش بىلەنلا تۆت تونىنىدىن كۆپرەك لاقا بېلىقى تۇتۇلدى.

1981 ـ يىلى بوغاز گۈڭشېسىنىڭ بىرىنچى دادۇيى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ شەخسىي بېلىق بېقىشىنى دادىل قوللىدى. شۇ يىلى 11 دېھقان ئائىلىسى سەككىز بېلىق

كۆلچىكى چاپتى، بۇ كۆلچەكلەرنىڭ سۇ يۈزى 1ـ6 مو كېلىدۇ. ئومومىي سېلىنغان بېلىقجان 300 مىڭ دانە بولۇپ، 8 - ئايىنىڭ ئاخىرىدا ئادەتتىكى بېلىقجانلارنىڭ ئېغىرلىقى 200 — 300 گرامغا، چوڭلىرىنىڭكى 400 گرامغا يەتتى.

1981 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا - كىچىك سۇ ئامبىرى ئون، كۆلچەك 500 بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېلىق بېقىشقا بولىدىغان سۇ يۈزى 4694 مو، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى 4456 مو، سېلىنغان بېلىقجان ئىككى مىليون 400 مىڭ دانە، 1978 - ۋە 1980 - يىلى 8.1 تونىنا لېيە- يۇي بېلىقى توتۇلدى.

بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 3000 مو: بېلىقجان كۆل- چىكى 16، كۆلىمى 35 مو؛ نەسىللىك بېلىق كۆلچىكى ئۇچ، كۆلىمى 16 مو؛ سۈنئىي ئۇسۇلدا بېلىق كۆپەيتىش ئۇسكۇنىسىدىن بىر يۈرۈش بار، تارتما تور، بېلىقسىمان تور، دولقۇنسىمان تور، ئۇچ قەۋەتلىك ئاسما تور، ئاسما تور قاتارلىق ھەر خىل بېلىق توري بار. بۇغاز سۇ ئامبىرى ناھىيىنىڭ ئاساسىي بېلىقچىلىق بازىسى بولۇپ قالدى.

راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئامبىرىدا بېلىق بېقىلىدىغان 120 مو سۇ يۈزى بار. 1968 - يىلى 12 تونىنا بېلىق توتۇلۇپ، مو بېشى مەھسۇلاتى 100 كىلوگرامغا يەتتى.

قارادۆۋە سۇ ئامبىرىنىڭ بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 600 مو، 1964 - يىلى- دىن باشلاپ بېلىق بېقىلىپ، جەمئىي 400 مىڭ دانە بېلىقجان سېلىندى. 1975 - يىلى 15 تونىنا بېلىق توتۇلۇپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 25 كىلوگرامغا يەتتى.

بۇنىڭدىن باشقا، بوغاز گۈڭشېسىدىكى گۈڭشې - دۈي كارخانىلىرىنىڭ بېلىق بې- قىلىدىغان سۇ يۈزى 500 مو بولۇپ، جەمئىي 320 مىڭ دانە بېلىقجان سېلىندى.

1981 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ناھىيە بويىچە جەمئىي 32.9 تونىنا بېلىق توتۇلدى.

§2. ھەسەل ھەرىسى بېقىش

1958 - يىلى ئۆلايەت قۇمۇل ناھىيىسىدە ھەسەل ھەرىسى مەيدانى قۇرۇشنى پىلانلاپ، دېھقانچىلىق نازارىتىگە بىر ئايلىق تۆگىنىشكە ئادەم ئەۋەتتى. ئاندىن ئە- لىدىن ئايروپىلان بىلەن 10 ساندۇق كاپكاز نەسىللىك ھەرە ئەكەلدۇرۇپ، سىناق تەرىقىسىدە بېقىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1959 - يىلى خۇبېيدىن 500 سان- دۇق ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋېلىپ كېلىپ «راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن ساقا دېھانچىلىق مەيدانىنىڭ ھەرقايىسىغا 100 ساندۇقتىن بەردى. قالغانلىرىنى پال- ۋانتۇر، شەھەر ئىچى، شەھەر ئەترابى، تېيانشان، قارادۆۋە، غەربىي تاغ، ئاستانە، راھەتباغ گۈڭشېلىرىغا بۆلۈپ بەردى. بۇ ئورۇنلار ھەسەل ھەرىسى بېقىشتا تەجرىبە-

سىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەسەل ھەرىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلدى ۋە قېچىپ كەتتى.

1960 - يىلى ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى خۇبېي ئۆلكىسىدىن 150 سان-دۇق ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋېلىپ كېلىپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ھەسەل ھەرىسى مەيدانى قۇر دى، بۇ مەيدان ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانىغا قارايدىغان بولدى. لېكىن ئۇ چاغدا تېخنىكا كۈچى يېتەرسىز بولغانلىقى، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى خىزمەتلەر دېگەندەك ماسلاشتۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، شۇ يىلى قىشتا ھەسەل ھەرىلىرى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىدى. 1961 - يىلنىڭ بېشىدا باغۋەنچىلىك مەيدانى يەنە خۇبېيغا ئىككى كىشى ئەۋەتىپ، 65 ساندۇق ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋالدى ۋە شۇ جاينىڭ ئۆزىدە باقتى. بېقىش جەريانىدا ئۆگىنىش ئارقىلىق ھەسەل ھەرىسى شۇ يىلىلا 120 سان-دۇققا كۆپەيتىلدى. بۇنىڭدىن 50 ساندۇق قايتۇرۇپ كېلىندى. 70 ساندۇق ھەسەل ھەرىسى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ يېدۇ ناھىيىسىدە داۋاملىق بېقىلدى. قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كەلگەن 50 ساندۇق ھەسەل ھەرىسىنىڭ بىر قىسمى قىشتىن ئامان - ئېسەن ئۆتتى.

1962 - يىلى ئەتىيازدا ھەرىلەرنى ساندۇقلارغا ئايرىپ سىرتقا چىقارغاندا 20 سان-دۇق قالدى. خۇبېيدا بېقىلغىنى ئىككىنچى يىلى يەنە كۆپىيىپ 120 ساندۇققا يەتتى، بۇنىڭدىن 40 ساندۇقى شۇ جايدا سېتىۋېتىلدى، قالغان 80 ساندۇق ھەسەل ھەرىسى قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ھەسەل ھەرىسى باققۇچى بىرنەچچە ئىشچى ئەمەلىيەت ئارقىلىق ھەسەل ھەرىسى بېقىشنىڭ ئادەتتىكى تېخنىكىسىنى خېلى پىششىق ئىگىلىۋالدى، شۇ يىلى ھەسەل ھەرىسى 100 ساندۇقتىن ئېشىپ كەتتى.

1965 - يىل 7 - ئايدا، ھەسەل ھەرىلىرى تۇيۇقسىزدىنلا ياۋروپا چىرىش كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، كۆپلەپ ئۆلۈپ قالدى، ئۆلۈش نىسبىتى 50% تىن ئېشىپ كەتتى. ھەرە باققۇچى خادىملار پۈتۈن كۈچ بىلەن قۇتقۇزغان بولسىمۇ، قىش كېلىشتىن ئىلگىرى ئاران 40 ساندۇق ھەرە قالدى. ھەرە باققۇچى خادىملارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىشى بىلەن، بۇ ھەرىلەر قىشتىن ئامان - ئېسەن چىقتى، 1968 - يىلى يەنە كۆپىيىپ 70 ساندۇقتىن ئاشتى. بىرقانچە يىللىق ئەمەلىيەت ئارقىلىق ناھىيىدىكى ھەرە باققۇچى خادىملار مەلۇم تەجرىبىلەرنى توپلاپ، بىر يۈرۈش ئەتراپلىقراق بولغان ھەرە بېقىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالدى. ھەرە بېقىش ئىشلىرى مۇقىم راۋاجلىنىش باسقۇچىغا كىردى، 1968 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 ساندۇقتىن كۆپرەك ھەرە ساقلاپ قېلىندى.

1976 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن، ھەسەل ھەرىسى مەيدانى نەسىللىك ھەسەل ھەرىسى مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش ئىشلىرى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇ يىلى ھەسەل ھەرىسى تېز كۆپىيىپ 512 ساندۇققا يېتىپ، 1974 - يىلدىكىنىڭ بەش ھەسسىسىگە باراۋەر كەلدى. 1977 - يىلى يەنە كۆپىيىپ 651 ساندۇققا يەتتى. شۇ يىلى 11 مىڭ 58 كىلوگرام ھەسەل ئېلىنىپ، تارىختا ئەڭ

يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ھەسەل سېتىلمىغانلىقتىن، ھەسەل ھەرىسى ئازىيىپ كەتتى، يەنى 100 ساندۇق ئەتراپىدا قالدى. 1982 - يىلى 46 ساندۇققا چۈشۈپ قالدى.

1976 - يىلدىن باشلاپ، نەسىلىك ھەسەل ھەرىسى مەيدانى گۈڭشې - دۈيىلەر، دېھقانچىلىق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئورۇنلىرى ۋە خۇسۇسىي ئائىلىلەرنى 370 سائەت دۇققىتىن كۆپرەك ھەسەل ھەرىسى بىلەن تەمىنلىدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 — 5 مىڭ كىلوگرامدىن ھەسەل ئېلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر مۇنچە سېرىق موم ئىشلەپچىقىرىلدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئون مىڭ يۈەندىن كۆپرەكىكە يەتتى.

ناھىيە بويىچە كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ھەسەل ھەرىسى ۋە ھەسەل مىقدارى جەدۋەل 4 - 15 بىرلىكى: ساندۇق، كىلوگرام

يىل	ھەسەل ھەرىسى ساندۇقى	مەھسۇلات مىقدارى	يىل	ھەسەل ھەرىسى ساندۇقى	مەھسۇلات مىقدارى
1965	45	4000	1975	227	4000
1966	45	4000	1976	512	4000
1967	48	4000	1977	651	11580
1968	73	3800	1978	505	6982
1970	73	3800	1980	150	7200
1971	75	8300	1981	105	13400
1972	93	2000	1982	46	2900
1973	80	8100	1983	142	9430
1974	100	1400			

§3. پىلە بېقىش

مىلادى 1 ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىنىڭ ئۇجمە ئۆستۈرۈپ پىلە بېقىش تېخنىكىسى غەربىي يۇرتقا تارقالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، خوتەن شىنجاڭنىڭ پىلىچىلىك مەركىزى بولۇپ قالدى. قۇمۇلنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن پىلىچىلىك ئىزچىل تۈرده تەرەققىي قىلالمىدى. لېكىن ئۇجمە تىكىش بۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ قالدى، ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى-كەينىدە ئۇجمە دەرەخلىرى بار، توغۇچى، لاپچۇق (قۇمۇلنىڭ پىلە بېقىش مەركىزى)

لاردىكى دېھقانلار ئولتۇراقلاشقان جايلاردا 100 نەچچە يىللىق قېرى ئۈجمە دەرەخ لىرى ناھايىتى كۆپ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ يىللىرىدا زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كې يىن، ئۇ شىنجاڭدا ئۈجمە دەرەخلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى، ئەما قوشنا دۆلەتلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان يېپەكلەرنىڭ ئىچكى جايلاردىن تاشۇپ كېلىنىدىغانلى قىنى، يول يىراق بولغاچقا تاشۇشنىڭ ئىنتايىن قولايسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، شىنجاڭ دا پىلىچىلىكنى كەڭ كۆلەمدە راۋاجلاندۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇلاردا پىلە - ئۈجمىچىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلى دۇ. خۇجۇ قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن پىلە باققۇچى، يېپەك تاقۇلما تاقۇغۇچى ئۇستىلارنى يالالاپ كېلىدۇ، ئۇلار 394 تاختا پىلە ئۇرۇقى ئالغاچ كېلىپ، شىنجاڭدا ئۈجمە كۆ چىتى تىكىش، نوتا باستۇرۇش، ئۈجمە تېرىش، پىلە بېقىش، پىلە غوزىكى يۇيۇش، پىلە غوزىسىنى قاينىتىش، مەشۇت چىقىرىش، تاقۇش قاتارلىق تېخنىكىلارنى ئۆگىتىدۇ. قۇمۇلدا 5 - ، 6 - ئايلاردا ھاۋا بەك ئىسسىپ كېتىش، قۇرغاق ئىسسىق شامال چىقىش تۇپەيلىدىن پىلىلەردە كېسەل كۆپ بولغاچقا، پىلىچىلىك تاختاپ قالغان.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تاغۇچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە، راھەتباغلاردا ئۇيغۇرلار يەنە پىلە باقىدۇ. 1959 - يىلى 100 قۇتا، 1960 - يىلى 250 قۇتا پىلە قۇرۇتى بېقىلغان بولۇپ، پىلە ئۇرۇقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلىنگەن، ئىككى يىلدا جەمئىي 100 دەندىن ئارتۇق پىلە غوزىسى ئېلىنغان، كېيىن پىلە غوزىسى ئاز بولغانلىقى، ئۇنى سېتىۋالىدىغان ئادەم بولمىغانلىقى ئۈچۈن پىلىچىلىك يەنە تاختاپ قالغان، پىلىچىلىك تېخنىكىلىرىمۇ يۆتكىلىپ كەتكەن.

1971 - يىلىدىن باشلاپ يەنە بەزى گۈزشې ئەزالىرى ئاندا - ساندا پىلە باققان. شۇ يىلى 80 جىڭ پىلە غوزىسى سېتىۋېلىنغان. 1974 - يىلىدىن كېيىن ھەر يىلى ئاز مىقدارda پىلە غوزىسى سېتىۋېلىنىدى. 1974 - يىلى 250 جىڭ، 1975 - يىلى 190 جىڭ، 1976 - يىلى 200 جىڭ، 1978 - يىلى 30 جىڭ، 1979 - يىلى 140 جىڭ، 1980 - يىلى 106 جىڭ، 1983 - يىلى 140 جىڭ سېتىۋېلىندى.

ناھىيە بويىچە ئۈجمە دەرىخىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 - 16 بىرلىكى: تۇپ

يىل	تۇپ سانى	يىل	تۇپ سانى	يىل	تۇپ سانى
1973	6400	1977	2800	1981	4400
1974	6500	1978	8700	1982	3470
1975	5600	1979	1240	1983	13160
1976	5400	1980	7300		

§4. بۇغا بېقىش

1979 - يىلى تېيانشان گۈڭشېسى بىرنەچچە ئون بۇغىنى تۇتۇۋېلىپ، تاغ ئېچىدە قوتان ياساپ باقتى.

1980 - يىلى بۇغىلار 59 غا يەتتى، شۇ يىللىق كىرىم 63 مىڭ يۈەن، چىقىم 40 مىڭ يۈەن، پايدا 23 مىڭ يۈەن بولدى.

1981 - يىلى بۇغىلار 93 كە يەتتى، 16.6 كىلوگرام بۇغا يۇمران مۇڭگۈزى ئېلىندى.

بۇغا بېقىش قېيىن بولغاچقا، 1982 - يىلى تاشقى سودا تارماقلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ئارقىلىق، كۆپىنچىسى سېتىلدى. قالغان بۇغا 22 بولۇپ، 11.2 كىلوگرام بۇغا يۇمران مۇڭگۈزى ئېلىندى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاران 12 بۇغا قالدى. 8.6 كىلوگرام بۇغا يۇمران مۇڭگۈزى ئېلىندى.

§5. توخۇ بېقىش

توخۇ — قۇمۇلدىكى دېھقان ئائىلىلىرى باقىدىغان ئاساسلىق ئۆي قۇشى. قۇمۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدە، ھەربىر ئۈيغۇر دېھقان ئائىلىسى ئوردا ئۈچۈن بەش توخۇ، بەش ئۆردەك بېقىش، شۇنداقلا ھەربىر توخۇ، ئۆردەكتىن يىلىغا 10 ئاي تۇخۇم ئېلىش بويىچە ھېسابلاپ ھەر يىلى 300 دانە ئۆردەك، توخۇ تۇخۇمى تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن، بۇ «تۆمۈر توخۇ - ئۆردەك» دەپ ئاتالغان. 1938 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن لېگورىن توخۇسى كىرگۈزۈلدى. ئازادلىقتىن كېيىن يەنە ئاۋستىرالىيە قارا توخۇسى، لۇخۇا قاتارلىق توخۇ نەسىللىرى كىرگۈزۈلدى. ھازىر تۇخۇم، گۆش توخۇلىرى ئون نەچچە خىلغا يەتتى.

1958 - يىلدىن كېيىن بەزى گۈڭشې - دۈيلەر كوللېكتىپ ھالدا توخۇ بېقىشقا باشلىدى، ئادەتتە 200 — 300 توخۇ باقتى، چوڭ توخۇ فېرمىلىرىدا مىڭدىن ئارتۇق توخۇ بېقىلدى. قۇمۇلنىڭ كىلىماتى قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن، توخۇ پىت بېسىپ، تۇخۇلىرى چۈشۈپ، ئورۇقلاپ كېتىدۇ، ئاز تۇغىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، توخۇ ۋاباسى توخۇ بېقىش ئىشلىرىغا زور زىيان يەتكۈزدى، توخۇ ۋاباسى تارقالغاندا تۇخۇلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى، شۇڭا قۇمۇلدا توخۇ بېقىش ئىشلىرى ئىزچىل ھالدا راۋاجلىنالمىدى.

تاشۇبلىق، لاپچۇق، قارادۇۋىلەردە دېھقانلار باققان توخۇلارنىڭ كاتىكى يوق. كېچىسى دەرەخ ئۈستىدە ياتقىدىغان بولغاچقا، پىت باسمايدۇ، كۆپ تۇغىدۇ. بۇرۇن سىياسەت دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، توخۇ كۆپ بېقىلمىغانىدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئۇمۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى تەڭشەلدى، توخۇ باقىدىغان بىر تۈركۈم كەسپىي ئائىلە

لىلەر بارلىققا كەلدى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە 100 دىن ئارتۇق توخۇ باققان كەسپىي ئائىلە 75 كە يەتتى. ئاستانە كۆڭشې 2 - داداوي 1 - ئىشلەپ چىقىرىش دۆيىسىنىڭ ئەزاسى جاڭ شۇجياڭ 1981 - يىلى 100 توخۇ بېقىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بازارنى 1800 جىڭدىن ئارتۇق توخۇم، 100 دىن ئارتۇق گۆش توخۇسى بىلەن تەمىنلەپ، 2600 يۈەندىن ئارتۇق پايدا ئالدى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 99 مىڭ 600 جىڭ، 1983 - يىلى 50 مىڭ 800 جىڭ توخۇم ئىلىنىپ، بازارنى تەمىنلەش كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

VI باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى

خەن سۇلالىسى دەۋردە قۇمۇلدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ھەربىيلەر ئېچىكى ئۆلكىلەردىن تۆمۈر ئەسۋابلارنى ۋە يېڭى تېرىقچىلىق تېخنىكىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بوقۇسا ۋە ئۇلاغ كۈچى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان. لېكىن قالاق تۈزۈم تۈپەيلىدىن تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغان، دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلگە قەدەر تېرىقچىلىق تېخنىكىسى خېلىلا تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرۇپ كەلگەن، بوقۇسا تېرىقچىلىقتا ئاساسىي ۋاستە قىلىنغانىدى. يەنە بىر قىسىم دېھقانلار ئۇلاغلىرى ۋە بوقۇسىسى بولمىغاچقا، يەنىلا گۈرجەك ۋە كەتمەن بىلەن يەر ئاغدۇراتتى، ترانسپورتتا يەنىلا تۆمۈر ھارۋا ۋە قەدىمدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ياغاچ ھارۋا ئىشلىتىلەتتى، رەزىنكە چاقلىق ھارۋا ئىنتايىن ئاز ئىدى. خامان تېپىشتە تاغلىق رايونلاردا يەنىلا چارۋىغا دەسستىش ئۇسۇلى قوللىنىلسا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا تۆلۈق ئىشلىتىلەتتى. تېرىشتا ئۇرۇقنى قول بىلەن چېچىش ئۇسۇلى قوللىنىلغاچقا، مايسلار تەكشى ئۇنمەيتتى. شېڭ شىسەي دەۋردە، جۇگگو كومىۋنىستلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش تەسەۋۋۇرى ۋە پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، قۇمۇلدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىرنەچچە خىل يېڭى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانى كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاتقا سۆرىتىلىدىغان ئورۇش ماشىنىسى، سىيالكا، قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان، يالغۇز چىشلىق ساپانلار بار ئىدى. كېيىن شېڭ شىسەيىنىڭ كومپارتىيىگە قارشى ئەپتى - بەشىرىسىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ پىلانمۇ بىر ياققا قايرىلىپ قالدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بەردى. 1955 - يىلى تېخنىكا ئۇمۇلاشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، 143 نەپەر تېخنىك تەربىيىلەندى، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېڭى تىپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانىدىن 173 دانىسى ئۇمۇلاشتۇرۇلـ

دى. ئىككىنچى يىلى يەنە 634 دانە ئومۇملاشتۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئون قۇرلۇق سىيالكا، قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان، ھەرخىل يېڭى تىپتىكى ساپانلار، «Z» شەكىللىك تىرنا، كولتىۋاتور، بۇغداي ئورۇش ماشىنىسى، چاقلاش ماشىنىسى قاتارلىقلار بار. شۇنىڭدەك ئۇچ قېتىم كۆرس ئېچىلىپ، يېڭى تىپتىكى يېڭى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارىدىغان 508 كىشى تەربىيىلەپ چىقىلدى.

1958 - يىلى خەلق گۇڭشەسى قۇرۇلغاندىن كېيىن يەرلەر تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئېتىز بويلىرىدا كەڭ يوللار ياسالدى، بۇ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋزەل شەرت - شارائىت يارىتتى، شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن Д54 تىپلىق ۋە $NF-Z40$ تىپلىق تراكتورنىڭ ھەرقايسىسىدىن بىر دانە، $KDP35$ تىپلىق تراكتوردىن ئىككى دانە كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش يولىغا قەدەم تاشلىدى. 1960 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا تىپلىق تراكتور 16 گە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 606 ئات كۈچىگە يەتتى. سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمىنى 45 كە، كومبايىن يەتتىگە، ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى يەتتىگە، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ سەككىزگە، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغىرىش، توختام سۇلارنى چىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 250 ئات كۈچىگە يەتتى.

1970 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 84 كە يەتتى، 1960 - يىلدىكىدىن تۆت ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى، بۇلاردىن تاشقىرى، يەنە 13 قول تراكتورى، تۆت يۈك ماشىنىسى كۆپەيتىلدى. 1960 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ سەككىزدىن 32 گە يەتتى، ئۇچ ھەسسە ئاشتى؛ سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى 45 تىن 142 گە يەتتى، ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغىرىش، توختام سۇلارنى چىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 250 ئات كۈچىدىن 2619 ئات كۈچىگە يەتتى، توققۇز ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى؛ لېكىن كومبايىن يەتتىدىن ئازىيىپ ئىككىگە، ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى يەتتىدىن ئازىيىپ بەشكە چۈشۈپ قالدى.

1980 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 235 كە يەتتى، 1970 - يىلدىكىدىن 1.8 ھەسسە كۆپەيدى. بۇلاردىن تاشقىرى، قول تراكتورى 97 گە يەتتى، ئالتە ھەسسە كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 91 قا يەتتى، توققۇز ھەسسە كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ 40 گە يەتتى، ئىككى ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى؛ سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى 208 گە يەتتى، 0.5 ھەسسە كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغىرىش، توختام سۇلارنى چىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 8250 ئات كۈچىگە يەتتى، ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى؛ ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى 24 كە يەتتى، تۆت ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن،

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خىزمىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. بۇ، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلىشىش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتتى، سانى كۆپەيگەن بولسىمۇ، مەشغۇلات مىقدارى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى. ئەمما، قول تراكتورى ۋە كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور قاتارلىق كىچىك تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى ۋە ناھايىتى تېز كۆپەيدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن ئىلگىرىكى 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە قول تراكتورى ۋە كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورلىرىدىن ئاران 56 سى بار ئىدى، 1983 ـ يىلى 241 گە يېتىپ، 3.03 ھەسسە كۆپەيدى. ئىككىنچى، گۈڭشې ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتىرىتىنىڭ رولى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى، ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى، گۇرۇپپىلار، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى كۆپەيدى، 1979 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 192 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 35% نى، دادۇيلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 39% نى، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ـ گۇرۇپپىلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 26% نى ئىگىلەيتتى، شەخسىيلەرنىڭ يوق ئىدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ تىپتىكى تراكتور 318 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 25% نى ئىگىلەپ، 1979 ـ يىلىدىن كېيىن 10% ئازايدى؛ دادۇي ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 33% نى ئىگىلەپ، 1979 ـ يىلىدىكىدىن 6% ئازايدى؛ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، گۇرۇپپىلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 27% نى ئىگىلەپ، 1979 ـ يىلىدىكىدىن 1% ئازايدى؛ شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 47 دانە بولۇپ، 15% نى ئىگىلىدى. 1979 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كىچىك تىپتىكى تراكتور 57 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى يوق ئىدى، 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كىچىك تراكتور 241 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 165 بولۇپ، ئومۇمىي كىچىك تراكتورنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى.

1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلۇپ، گۈڭشې ـ دۇيلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى 269 چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورنىڭ 178 ى ھۆددىگە بېرىلدى. ھۆددىگە بېرىش شەكلى مۇنداق ئۈچ خىل بولدى: (1) چوڭ ھۆددىگە بېرىش (ئۈچ يىل ياكى بەش يىلغىچە پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش)؛ (2) تۆتنى بېكىتىش، ئىككىنى بىرلىكە كەلتۈرۈش (ۋەزنىسىنى، مايى سەرپىياتىنى، خادىملارنى، تەننەرخىنى بېكىتىش، ھېساباتىنى، تەقسىماتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش)؛ (3) كىرىمگە قارىتا تەقسىم قىلىش (80 پىرسەنتنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش، 20 پىرسەنتنى ئۆزىگە قالدۇرۇش). شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 2 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە، چىقىمى 1 مىليون

750 مىڭ يۈەنگە، ساپ پايدىسى 500 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش خىزمىتىدە ئۆزۈندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن داشقازانلىنىڭ تامىقىنى يېيىشتەك قالاق ھالەت ئۆزگەرتىلدى.

§1. ئاپپاراتلار ۋە قوشۇن

1. ئاپپاراتلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئاپپاراتى ئەڭ دەسلەپ 1960 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇ چاغدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ ماشىنىسازلىق بۆلۈمچىسى دەپ ئاتىلاتتى. 1963 - يىلى تراكتور پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلدى، 1980 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بۇ بۆلۈم قارىمىقىدا رېمونت، پەن - ماتارىپ، تەربىيىلەش، تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش، بىخەتەرلىك باشقۇرۇش، مالىيە گۇرۇپپىسى بولۇپ ئالتە باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. بۆلۈمدە 15 كىشى بار بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۈچ ئۇرۇن قارايدىغان بولدى.

(1) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى: 1959 - يىلى پالۋانتۇر، راھەتباغ، ئاستانە، توغۇچىدىن ئىبارەت تۆت گۇڭشىدا ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتراتى قۇرۇلدى. 1964 - يىلى بۇ تۆت ئەتراپتا بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئىككى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتراپتى قىلىندى، 1966 - يىلىغا كەلگەندە، ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتراپتى سەككىزگە يەتتى. 1976 - يىلى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتراپتىكى ئاساسىدا، گۇڭشې - مەيدانلار يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغاندا 16 گە يەتتى. كېيىن ساقا، دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش سىستېمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىدىن 12 سى قالدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتلىرى، ئاساسەن، ئۆزى تۇرۇشلۇق گۇڭشېنىڭ ئېتىز - ئېرىق ماشىنا مەشغۇلاتى ۋە بىر قىسىم تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تراكتورچىلارنى ۋەكالىتەن تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. يېزا ئىگىلىكىدە مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتلىرى پەيدىنپەي ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا يۆزلەندى.

(2) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى: بۇ پونكىت 1981 - يىلى قۇرۇلغان، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بۆلۈمى رەھبەرلىك قىلىدىغان مەمۇرىي كەسىپىي ئورۇن بولۇپ، ھەرقايسى گۇڭشېلارنىڭ تراكتور باشقۇرۇش، ماشىنا مەشغۇلاتى پىلانى، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى، بىخەتەرلىك

باشقۇرۇش، ماشىنا مەشغۇلاتىنىڭ تېخنىكىلىق ئەھۋالى، تراكتور، ماشىنا - سايمانلارغا نومۇر تاختىسى، كېنىشكا تارقىتىش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى.

(3) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەتىرىتى ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى دائىملىق كۆرسى: 1981 - يىلى قۇرۇلغان، تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش ئەتىرىتى بىلەن دائىملىق كۆرس بىر بەنزە بولۇپ، ئىككى ۋېۋىسكا ئاسسىدۇ، سەككىز ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، يېڭى تېپتىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى، يېڭى تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تراكتورچىلارنى تەربىيىلەش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

2. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنى

يېڭى تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ۋە ئوتتۇرا، كىچىك تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ كىرگۈزۈلۈشى، ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكا قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايدى. 50 - يىللار-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېڭى تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، تۆت قارار كۆرس ئېچىلىپ، يېڭى تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى باشقۇرىدىغان خادىمدىن 651 ى تەربىيىلىنىپ، كېيىنكى چاغلاردا چوڭ تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى كىرگۈزۈش ۋە ئىشلىتىش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى.

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە تۇنجى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتىرىتى قورۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئەترەت تېخنىكا خادىملىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى بىرنەچچە ئورۇنغا قويۇپ، 55 كىشى قاتناشقان بىر قارار كۆرس ئاچتى، 1959 - يىلى ئىككىنچى قارار كۆرس ئېچىپ، 65 كۆرسانت قوبۇل قىلدى، 1960 - يىلى ۋىلايەتتە ئېچىلغان كومبايىنچىلار كۆرسىغا ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى. 1964 - ، 1965 - يىللىرى ئۇچىنچى، تۆتىنچى قارار كۆرس ئېچىلدى. بۇ كۆرسلاردا تەربىيىلەنگەن خادىملار پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى تايانچلاردىن بولۇپ قالدى.

1977 - يىلدىن بۇيان، قىش پەسلىدىكى بىكار ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، قەرەلسىز ھالدا 20 نەچچە قارار ھەر خىل قىسقا مۇددەتلىك كۆرس ئېچىلىپ، 600 گە يېقىن كىشى تەربىيىلەندى. 1980 - يىلىلا ناھىيە ۋە پونكىتلار ئاچقان كۆرسلاردا 381 كىشى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەندى. ناھىيىلىك دائىملىق كۆرس قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەمئىي سەككىز قارار كۆرس ئېچىپ، 174 ئادەم - قېتىم تەربىيىلىدى. ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ناھىيىنىڭ ئۆزىدە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلگەن.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، بارغانسېرى زورىيىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى جانلىق كۈچ بولۇپ قالدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئومۇمىي ئادەم سانى 1182 گە يەتتى،

بۇنىڭ ئىچىدە شوپۇر، تراكتورچى 931 نەپەر، باشقۇرۇش خادىمى 77 نەپەر، باشقا ئىشچىلار 111 نەپەر، باشقۇرۇش خادىملىرى ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم سەۋىيىسىدىكىلەر توققۇز، ئوتتۇرا تېخنىكوم سەۋىيىسىدىكىلەر 43.

§2. مەشغۇلات سەۋىيىسى

1955 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئىچكىرىدىن قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان ۋە ئاتقا سۆرىتىلىدىغان سىيالكا كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى ۋە تەدرىجىي ھالدا بوقۇسا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش ۋە ئادەم كۈچى بىلەن ئورۇق سېلىشنىڭ ئورنىنى دەسسىدى.

1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پۈتۈن شىنجاڭدا «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن ياخشى تۈتۈشنى چاقىرىق قىلغاندىن كېيىن، «ياخشى سالا ئىتىز، ياخشى يول»لار ئىتىز - ئېرىق مەشغۇلاتلىرىنى ماشىنىلاشتۇرۇشقا پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى، ماشىنىلاشقان مەشغۇلات سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. شۇ يىلى، ناھىيە بويىچە تۆت ماشىنىلاشقان تېرىقچىلىق ئەترىتى 14 گۇڭشې - مەيدانىدا 56 مىڭ 600 مو يەردە ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى، بۇ، پۈتۈن ناھىيىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 27 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە 40 تراكتور بار بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى 235 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: 155 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئاغدۇرۇلدى، 7800 مو يەرنىڭ قېرى چېپىلىدى ياكى تۆزلەندى، 2200 مو يەردە چۆنەك ئېچىلدى، 34 مىڭ مو يەرنىڭ زىرائىتى ماشىنا بىلەن تېپىلدى. يېزا ئىگىلىك ترانسپورتى مىقدارى 120 مىڭ تونىنا - كىلومېتر غا يەتتى، بۇ، 36 مىڭ ئۆلچەملىك موغا باراۋەر كېلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىشلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى.

1971 - يىلى 8 - ئايدا گۇۋۇيۈەن مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش يىغىنىنى چاقىردى، قۇمۇل ناھىيىسىدە ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىش تۈرى كۆپەيدى، «ئاغدۇرۇش، تىرنىلاش، تېرىش» تىن ئىبارەت كونا ئۇچ تۈردىن ماشىنا كۈچى بىلەن كولتىۋاتسىيە قىلىش، قوشۇمچە ئوغۇتلاش، چىمىدىغى ئوغۇتنى چوڭقۇر بېرىش، ماشىنا كۈچى بىلەن يېغىش، مۇزاپىق مىقدارىدا ئورۇق سېلىش، ماشىنا كۈچى بىلەن يۇڭ قىرقىش، پۇرکۈپ سۈغىرىشقا كېڭەيدى. ماشىنا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش كۆلىمى 75% كە، ماشىنا كۈچى بىلەن تېرىش كۆلىمى 60% كە، يېزا ئىگىلىك ترانسپورت مىقدارى 50% كە يەتتى ھەمدە كەڭ دائىرىدە ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىش سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، مەلۇم تەجرىبە ھاسىل قىلىندى.

1980 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، چوڭ - ئوتتۇرا تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ ئۇنىڭغا ماسلىشىش چانلىقى ناچار بولغانلىقى، كىچىك تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى بىر مەھەل ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغانلىقى سەۋەبلىك، بىر ئۆتكۈنچى مەزگىل شەكىللىنىپ، ماشىنا

بىلەن مەشغۇلات قىلىش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1983 - يىلى بۇغداي پۈتۈنلەي ئورغاق بىلەن ئورۇلدى.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ماشىنىلاشقان مەشغۇلات سەۋىيىسى

جەدۋەل 4 - 17

يىللار / تۈرلەر	يەر ئاغدۇرۇش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	تېرىش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	يەر قېزىش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	كولتىۋاتسىيە (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	يۇڭ قىرقىش (kg)	بوغداي ئورۇش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)
1978	220	68.7	170	53.1	15.6	4.9	4.4	1.4		8.6	2.7
1979	213	84.5	170	67.4	15.7	6.2	4.4	1.7		8.7	3.4
1980	150	62.8	112	46.9	9.6	4	3.5	1.5	1500	0.87	0.4
1981	157	64	120	48.9	12	4.9	4.2	1.7	2000	1.5	0.6
1982	134	55.2	114	46.9	9.5	3.9	0.7	0.29	3000	1.5	0.62
1983	123	52.8	96	41.2	7.5	3.2	0.1	0.04	8000		

§3. ماشىنا - سايمان تۈرى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قۇمۇل دېھقانلىرى ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرلۈك ئىدى:

تېرىقچىلىق قوراللىرىدىن: بۇقۇسا، كەتمەن، چاغلىغۇچ تىرنا، تۆت چىشلىق تىرنا، گۈرجەك، سۆرەم؛

ئورۇش ۋە خامان تېپىش قوراللىرىدىن: ئورغاق، تۈلۈق، ياغاچ ئارا، ياغاچ گۈرجەك، غەلۋىر، شازا، يۇڭ ئارغامچا؛

تىرانسپورت قوراللىرىدىن: ياغاچ ھارۋا، تۆمۈر ھارۋا، رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، زەمبىل؛

ئۇن، ياغ تارتىش قوراللىرىدىن: سۇ تۇگمىنى، ياغۇنچاق، تۈلۈق، جۇۋاز.

باشقا قوراللاردىن: ئوتىغۇچ، جىرغۇچ، ياغاچ تىرنا، قول گۈرجىكى، پالتا، قىل تاغار قاتارلىقلار؛

تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىدىن: كالا، ئات، خېچىر، ئېشەك، تۆگىلەر بار ئىدى.

60 - يىللاردىن كېيىن، بەزى ماشىنىلاشقان ۋە يېرىم ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كېرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېرىشتىن تارتىپ ئورۇشقىچە بولغان ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان قوراللاردىن سىيالكا، چىڭدىغۇچ، قىر سېلىش ئەسۋابى، چىشلىق تىرنا، دېسكىلىق تىرنا، قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان،

ناھىيە بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ تۈرى ۋە سانى

جەدۋەل 4 — 18

تۈرى، تىپ نومۇرى	سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (ئات كۈچى)	تۈرى، تىپ نومۇرى	سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (ئات كۈچى)
1. تراكتور	559	17177	بۇنىڭ ئىچىدە: «تېيانشان — 15»	5	75
1) زەنجىر تاپانلىق تراكتور	75	5018	«تېيانشان — 12»	172	2064
			«ئىشچى - دېھقان — 10»	1	10
بۇنىڭ ئىچىدە: «شەرق قىزاردى — 75»	42	3150	«ئىشچى - دېھقان — 11»	21	231
«شەرق قىزاردى — 60»	24	1440	«ئىشچى - دېھقان — 12»	42	504
«شەرق قىزاردى — 54»	9	428	2. تراكتورغا چېتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	457	
2) رېزىنكە چاقلىق تراكتور	243	9275	1) تراكتورغا چېتىلىدىغان چوك، ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	354	
بۇنىڭ ئىچىدە: «تۆمۈر بۇقا — 55»	71	3905	بۇنىڭ ئىچىدە: ساپان	179	
«شاڭخەي — 50»	21	1050	دىسكىلىق تىرنا	87	
«مول ھوسۇل — 35»	5	175	سىيالكا	82	
«شەرق قىزاردى — 40»	3	120	كولتىۋاتور	6	
«شەرق قىزاردى — 28»	124	3470	2) تراكتورغا چېتىلىدىغان كىچىك تىپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	103	
«سۇجۇ — 25»	17	425	3. ئورۇش - يېغىش ماشىنىلىرى	25	
«لويالا — 65»	2	130	بۇنىڭ ئىچىدە: كومبايىن	2	
3) قول تراكتور ۋە كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور	241	2884			

ئورۇش ماشىنىسى	4	
ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى	3	
ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسى	16	
4. ئېنېرگىيە ماشىنىلىرى	1159	13505
بۇنىڭ ئىچىدە: دېزىل ماتور	85	1507
ئېلېكترماتور	631	12028
يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇ پومپىسى	413	
5. ترانسپورت ماشىنىلىرى	566	7903
بۇنىڭ ئىچىدە: ئاپتوموبىل	65	6750
دېزىل ئاپتوموبىلى	12	1153
3.5 — 5 توننىلىق پرىتسىپ	257	
1 — 2 توننىلىق پرىتسىپ	232	
6. ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ماشىنىلىرى	18	
بۇنىڭ ئىچىدە: توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى	11	
يەر تۈزلەش ماشىنىسى	6	
چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى	2	

7. ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىلىرى	1221	
بۇنىڭ ئىچىدە: ماتورلۇق دورا چېچىش ماشىنىسى	12	
قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان دورا چېچىش ماشىنىسى	1209	
8. چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى	88	
بۇنىڭ ئىچىدە: يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى	5	
يەم - خەشەك ئۇۋىتىش ماشىنىسى	83	
9. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرى	188	
بۇنىڭ ئىچىدە: ياغ تارتىش ماشىنىسى	27	
گۈرۈچ ئاقلاش، ئۇن تارتىش ماشىنىسى	161	
10. باشقا ھارۋىلار	23605	
بۇنىڭ ئىچىدە: رېزەنكە چاقلىق قول ھارۋىسى	12407	
قول ھارۋىسى	11198	

1960 - يىللىرى 1982 - يىلغىچە بولغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى كۆرسەتكەن جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 19 بىرلىكى: دانە

يىللار / تۈرى	چوك - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور	قول تراكتورى	تراكتورغا چېتىلىدىغان ماشىنا - سايمانلار	كومبائىن	ماتورلۇق دان تازىرىش ماشىنىسى	يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى	يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پىرىتسېپ
1960	16		45	7	7		8
1963	22		74	9	10	4	16
1966	55		112	8	10	5	23
1969	62	4	143	8	8	4	23
1972	113	14	159	2	5	4	50
1975	137	27	170	2	11	13	74
1978	180	56	232	2	34	37	110
1981	262	90	292	2	37	56	170
1982	254	163	250	2	37	60	191

يالغۇزچىشلىق ساپان؛ ئورۇش ۋە خامان تېپىش قوراللىرىدىن كومبايىن، تۆمۈر تۈلۈق، ئورۇش ماشىنىسى، دان ئايرىش ماشىنىسى، ئاشلىق سورۇش ماشىنىسى بار. ترانسپورت قوراللىرىدىن بىر-بەش تونناللىق پرىتسىپ، ربزىنكە چاقلىق چوڭ هارۋا، ئېشەك هارۋىسى؛ سۇ چىقىرىش قوراللىرىدىن سۇ ئاستى پومپىسى، مەركەزدىن قاچما پومپا، چوڭقۇر قۇدۇق پومپىسى؛ ئۇن - ياغ تارتىش قوراللىرىدىن ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى ماتورلۇق ئۇن تارتىش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسى، پارچىلاش ماشىنىسى قاتارلىقلار بار.

VII باب دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى

ئازادلىقتىنكېيىن ئون نەچچە يىل ئىچىدە دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ كەلدى. 1953-يىلى دېھقانلارنىڭ يىللىق ئائىلە ئىقتىسادىي كىرىمى ئىلگىرىكى يىللارغا قارىغاندا ئومۇمىي جەھەتتە ئېنىق ئاشتى. مەسىلەن: ئاقسۇ رايونىدىكى كونا دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئائىلىسىدە ئىشچى-خىزمەتچى بار دېھقانلارنىڭ ئائىلىلىك ئورتاچە كىرىمى 1953-يىلى 1952-يىلىغا قارىغاندا 20 يۈەن ئاشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئائىلىسىدە ئىشچى-خىزمەتچى بار ئوتتۇراھال دېھقانلارنىڭ ئائىلىلىك ئورتاچە كىرىمى 1953-يىلى 1952-يىلىغا قارىغاندا 30 يۈەن ئاشتى. ئائىلىسىدە ئىشچى-خىزمەتچى بار كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ ئائىلىلىك ئورتاچە كىرىمى 1953-يىلى 1952-يىلىغا قارىغاندا 40 يۈەن ئاشتى.

بولغان. قۇلاق كېسىپ بەلگە سالىدىغان چاغدىمۇ بىر قوزا، يېرىم پارچە كالا تېرىنى، ۋە 50 جىك قوي يۇڭى ئالغان. ئۇنىڭغا پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەر ئىچكەن سۈتنى قوشقاندا، ھەممىسى 576 يۆەنگە باراۋەر بولۇپ، ئېيىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 48 يۆەندىن توغرا كېلىدۇ.

1949 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 2 مىليون 576 مىڭ يۆەندىن 3 مىليون 425 مىڭ يۆەنگە، ساپ كىرىم 2 مىليون 70 مىڭ يۆەندىن 2 مىليون 530 مىڭ يۆەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 62 يۆەندىن 85 يۆەنگە يەتتى.

كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى ئارقىلىق، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى يەنمۇ ياخشىلاندى. 1953 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 3 مىليون 425 مىڭ يۆەندىن 6 مىليون 776 مىڭ يۆەنگە، ساپ كىرىم 2 مىليون 530 مىڭ يۆەندىن 5 مىليون يۆەنگە، كوپېراتسىيە ئەزالىرىنىڭ دارامىتى 2 مىليون 390 مىڭ يۆەندىن 3 مىليون 775 مىڭ يۆەنگە يەتتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 85 يۆەندىن 104 يۆەنگە يېتىپ، 22% ئاشتى.

1959 يىلدىن 1962 - يىلغىچە، تەبىئىي، سۈنئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 6 مىليون 776 مىڭ يۆەندىن 5 مىليون 788 مىڭ يۆەنگە، ساپ كىرىمى 5 مىليون يۆەندىن 4 مىليون 300 مىڭ يۆەنگە، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتى 3 مىليون 775 مىڭ يۆەندىن 2 مىليون 542 مىڭ يۆەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 104 يۆەندىن 82 يۆەنگە، يېزا پۇل ئامانەت سوممىسى 600 مىڭ يۆەندىن 510 مىڭ يۆەنگە چۈشۈپ قالدى.

1961 - يىلى پالۋانتۇر گۈڭشې غولئىرىق 6 - دۇيىدە ئون ئائىلىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تېپىك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بۇ ئون ئائىلىدە 23 ئەمگەك كۈچى، 41 نوپۇس بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 11 مىڭ 57 يۈەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئائىلىگە 1106 يۆەندىن، ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە 481 يۆەندىن، ھەربىر كىشىگە 173 يۆەندىن توغرا كەلگەن. كىرىم جەھەتتىن قارىغاندا، ئوتتۇراھال سەۋىيە ھېسابلانسىمۇ، ئومۇمىي چىقىمى 10 مىڭ 824 يۆەنگە يەتكەن، كىرىمدىن چىقىمنى چىقىرىۋەتكەندە ئاران 233 يۆەن قالغان، بۇنى كىشى بېشىغا چاچقاندا 3.64 يۆەنگىمۇ يەتمەيدۇ. ئۇلارغا گۈڭشې - دۇيىدىن تەككەن ئاشلىق، پۇرچاق 23 مىڭ 22 جىك بولۇپ، ھەربىر كىشىگە ئاران 360 جىڭدىن توغرا كەلگەن. 10 ئائىلە جەمئىي ئىستېمال قىلغان كالا، قوي گۆشى 226.5 جىك بولۇپ، ھەربىر كىشىگە 3.5 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ جەمئىي ئىشلەتكەن پاختا رەخت 534 چى بولۇپ، ھەربىر كىشىگە 8.3 چىدىن توغرا كەلگەن. جەمئىي ئىشلەتكەن رېزىنكە ئاياغ كېيىم 26 جۈپ بولۇپ، 2.5 كىشىگە بىر جۈپتىن توغرا كەلگەن. بۇ ئون ئائىلىدە تۆت ئېشەك، تۆت كالا، 12 قوي، 38 ئۆي قۇشى بار ئىكەن.

1963 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش،

ئۆستۈرۈش» فاكتىسىنى ۋە خەلق گۇڭشېسىغا دائىر «60 ماددا» ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقىنى، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، گۇڭشې ئەزالىرىغا قالدۇرۇق يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمى كۆپەيدى. ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 6 مىليون 280 مىڭ يۈەندىن 9 مىليون 370 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 4 مىليون 840 مىڭ يۈەندىن 7 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە يەتتى، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتى 4 مىليون 40 مىڭ يۈەندىن 5 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 82 يۈەندىن كۆپمىيىپ 100 يۈەنگە، يېزا پۈل ئامانىتى سوممىسى 490 مىڭ يۈەندىن 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1967 - يىلىدىن 1972 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېزا - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش»، «ئۇچ ئۆز، بىر كۆتىرە» نى تەنقىد قىلىش تۈپەيلىدىن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئىغىر زەربىگە ئۇچرىدى. بۇ بىر قانچە يىلدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى سەل ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتى 5 مىليون 540 مىڭ يۈەندىن 4 مىليون 310 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 97 يۈەندىن 65 يۈەنگە، يەنى 1949 يىلدىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى.

1973 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى، ساپ كىرىم، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم سەل - پەل كۆپەيدى، لېكىن كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم يەنىلا 1966 - يىلدىكى سەۋىيىدىن تۆۋەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى ئاران 1963 - يىلدىكى سەۋىيىگىلا يەتتى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى، خەلق تۇرمۇشىمۇ ياخشىلاندى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 1975 - يىلدىكى 11 مىليون 760 مىڭ يۈەندىن 1979 - يىلى 15 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 8 مىليون 490 مىڭ يۈەندىن 10 مىليون 580 مىڭ يۈەنگە، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتى 7 مىليون 170 مىڭ يۈەندىن 8 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 94 يۈەندىن 112 يۈەنگە، يېزا ئامانەت پۇل سوممىسى 856 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 425 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

تاشۈىلىق گۇڭشېسى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى بىر قەدەر راۋاجلاندۇرغان بېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، گۇڭشې بويىچە 29 دېھقانچىلىق دۇيى، بەش چارۋىچىلىق دۇيى، گۇڭشې باشقۇرۇشىدىكى بىر چارۋىچىلىق مەيدانى، 10 مىڭ نوپۇس، 30 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى. 1977 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان ئۈچ يىلدا، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتى 400 مىڭ يۈەن، گۇڭشې

ئەزالىرىنىڭ ئامانەت پۇل سوممىسى 176 مىڭ يۈەن ئاشتى. بېيىغان ئون ئائىلىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئامانەت قويغان پۇل جەمئىي 24 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە 2460 يۈەندىن، ھەربىر كىشىگە 373 يۈەندىن توغرا كەلگەن. يەنە ئادەتتىكى ئون ئائىلىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئامانەت قويغان پۇل جەمئىي 16 مىڭ يۈەن بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە 1600 يۈەندىن، ھەربىر كىشىگە 345 يۈەندىن توغرا كەلگەن. ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئاساسەن، كوللېكتىپ تەقسىماتقا تايانغان، ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ كىرىمىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولغان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى تېخىمۇ تەڭشەلگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىمى تېز كۆپەيدى، تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى تېز ئۆستى.

1980 - يىلى، يەنى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ ئىككىنچى يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تېخى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلمىغاچقا، پۈتكۈل ناھىيىدىكى 11 گۇڭشېنىڭ بەشىدە كىرىم كىشى بېشىغا 100 يۈەندىنمۇ توغرا كەلمىدى، ئۈچىدە 100 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە توغرا كەلدى، ئۈچىدە 150 يۈەندىن كۆپرەك توغرا كەلدى. 261 ئىشلەپچىقىرىش دۈيى ئىچىدە ساپ كىرىم 40 يۈەندىنمۇ توغرا كەلمىگىنى 25 بولۇپ، 10% نى ئىگىلىدى؛ 40 — 50 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 15 بولۇپ، 5.7% نى ئىگىلىدى؛ 50 — 60 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 20 بولۇپ، 7.7% نى ئىگىلىدى؛ 60 — 80 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 36 بولۇپ، 13.8% نى ئىگىلىدى؛ 80 — 100 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 47 بولۇپ، 18% نى ئىگىلىدى؛ 100 — 150 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 58 بولۇپ، 22.2% نى ئىگىلىدى؛ 150 — 200 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 31 بولۇپ، 11.9% نى ئىگىلىدى؛ 200 — 300 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى 25 بولۇپ، 9.6% نى ئىگىلىدى؛ 300 — 400 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى ئۈچ بولۇپ، 1.1% نى ئىگىلىدى؛ 400 — 500 يۈەنگىچە توغرا كەلگىنى بىر. ناھىيە بويىچە كىرىم كىشى بېشىغا 114 يۈەندىن توغرا كەلدى.

يۇقىرىقى كوللېكتىپ كىرىم ئەھۋالىغا ئاساسەن، باياشاتلىقتىن سۆز ئاچقىلى بولمىسىمۇ، يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى كەڭ قويۇۋېتىلگەنلىكتىن، بەزى گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپتىن ئېرىشكەن كىرىمى كۆپ بولمىغىنى بىلەن، ئۇنىڭغا ئائىلە قوشۇمچە كەسپىدىن كىرگەن كىرىمىنى قوشقاندا، ئۇلارنىڭ كىرىمى خېلى كۆپەيدى. مەسىلەن: بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې بۇلۇڭتوغراق دادۈي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۈيىدىكى بىر ئائىلىدە يەتتە جان، ئىككى ئەمگەك كۈچى بار بولۇپ، بىر يىلدا 700 گۇڭغا ئىشلىگەن، بىر گۇڭغا 1.10 يۈەندىن دارامەت تەقسىم قىلىنغان، شۇنداق قىلىپ، بۇ ئائىلە يىل ئاخىرىدا كوللېكتىپقا 77 يۈەن قەرزدار بولۇپ قالغان؛ لېكىن بۇ ئائىلە قوشۇمچە

كەسىپ جەھەتتە چوشقا بېقىپ تاپقان 650 يۈەن كىرىمىنى، خېچىر سېتىپ تاپقان 450 يۈەن كىرىمىنى، ياغاچچىلىق قىلىپ تاپقان 630 يۈەن كىرىمىنى، ئاشلىق سېتىپ بەرگىنى ئۈچۈن ئالغان 300 يۈەن مۇكاپات پۇلىنى، چوشقا ئۇرۇقلاندۇرۇش ئارقىلىق تاپقان 300 يۈەن كىرىمنى قوشقاندا، جەمئىي 2330 يۈەن كىرىم قىلغان. يەنە ئالايلۇق، ئاستانە گۇڭشې 9 - دادۇي 2 - دۈيدىكى بىر ئائىلىدە جەمئىي ئالتە جان، بىر ئەمگەك كۈچى بار بولۇپ، كوللېكتىپقا ئىشلەپ تاپقان كىرىمى ئاران 350 يۈەن بولغان، ئەمما 70 توخۇ بېقىپ، تۇخۇم سېتىش ئارقىلىق 700 يۈەن؛ 14 قوي بېقىپ، يۇڭىدىن كىگىز ئېتىپ 140 يۈەن؛ ئۈچ كالىسىنىڭ بىرىنى سېتىپ 150 يۈەن؛ ئېشەك سېتىپ 160 يۈەن؛ كۆچەت سېتىپ 410 يۈەن؛ كۆكتات سېتىپ 208 يۈەن كىرىم قىلغان، دېمەك، قوشۇمچە كەسىپتىن جەمئىي 1768 يۈەن تاپقان، بۇ، مۇشۇ ئائىلە ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 83.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشقان بولسىمۇ، نامرات ئائىلىلەر ئاز ئەمەس ئىدى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 109 ئائىلىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ھاللىق ئائىلە 39، ئوتتۇراھال ئائىلە 39، نامرات ئائىلە 31 بولغان. ھاللىق ئائىلە كىرىمى كىشى بېشىغا 377 يۈەندىن؛ ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەرنىڭ 150 يۈەندىن؛ نامرات ئائىلىلەرنىڭ 56 يۈەندىن توغرا كەلگەن. بەزى بېيىغان ئائىلىلەرنىڭ بانكىغا قويغان پۇلى 10 مىڭ يۈەنگە يېقىنلاشقان، بەزى نامرات ئائىلىلەرنىڭ قەرزى بىرنەچچە مىڭ يۈەنگە يەتكەن. لېكىن كۆپ ساندىكى ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، كىيىم - كېچىكى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇش مەسىلىسى ھەل بولغان. مەسىلەن: مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى ئىلغار ئورۇن ئاستانە گۇڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2- شياۋدۇيىدە 1980 - يىلى كىرىم ھەر بىر كىشىگە 311 يۈەندىن، ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 600 جىڭدىن توغرا كەلگەن. مۇشۇ دۈيدىكى 81 ئائىلىدە 110 ۋېلىسىپىت، 110 قول سائىتى، 60 رادىئو بولغان، شەخسىيلەرنىڭ بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلى 160 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ھەربىر ئائىلىگە 2000 يۈەندىن توغرا كەلگەن، يەنە بىر مىسال: تىيانشان گۇڭشې تىيانشان چارۋىچىلىق فېرمىسىدا 1980 - يىلى كىشى بېشىغا 347 يۈەندىن توغرا كېلىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى 14 باي دادۇي ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان، غەربىي تاغ گۇڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسىدا كىشى بېشىغا 203 يۈەندىن كىرىم توغرا كېلىپ، پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ ئاۋانگارت دادۇيىدىن قالسىلا، ناھىيە بويىچە 2 - ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇندىن باشقا، غەربىي تاغ تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ تىجارەت سوممىسىدىنمۇ چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تىجارەت سوممىسى 1978 - يىلى 395 مىڭ يۈەن، 1979 - يىلى 430 مىڭ يۈەن، 1980 - يىلى 490 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئۈچ يىلدا 100 مىڭ يۈەنگە يېقىن ئاشقان.

1981 - يىلى قىسمەن گۇڭشې - دۈيلەردە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە كۆتىرە

بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. كۆپلىگەن گۇڭشې - دۇيلەردە مەسئۇلاتنى گۇرۇپپىلارغىچە ياكى ئىشنى كىچىك ئوچاستكىلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئەزالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. كوللېكتىپ كىرىم ۋە قوشۇمچە كەسىپ كىرىمىنۇ مەلۇم دەرىجىدە ئاشتى.

تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنرەك بولغان راھەتباغ 2 - دادۇي 1 - شياۋدۇيدىكى 10 ئائىلىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 21 مىڭ 685 يۈەنگە، ئومۇمىي چىقىمى 15 مىڭ 678 يۈەنگە يېتىپ، 6007 يۈەن ئېشىنغان. دېمەك، بۇ 1961 - يىلى تەكشۈرۈلگەن پالۋانتۇر گۇڭشې غولئېرىق دادۇيدىكى 10 ئائىلىنىڭ كىرىمىدىن بىر ھەسسە كۆپ. بۇ 10 ئائىلە بىر يىلدا 891 جىڭ كالا - قوي گۆشى، 390 جىڭ ياغ، 1131 چى پاختا رەخت (خىمىيە ئۈي تالا رەخت ۋە يىپەك رەختنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) ئىستېمال قىلغان. بۇ 10 ئائىلىدە يەنە سەككىز ۋېلىسىپىت، تۆت دانە كىيىم تىكىش ماشىنىسى، يەتتە رادىئو، سەككىز سائەت، 57 دانە چوڭ ئۆي جابدۇقى بولغان.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش ۋە چوڭ ھۆددىگە ئېلىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا پادىلار بويىچە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى پەيدىنپەي يولغا قويۇلۇپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى تولۇق قوزغىتىلدى، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كىرىمى كۆپەيدى ۋە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى زور ئۆستى. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 23 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 7 مىليون 569 مىڭ يۈەن، يەنى 48.4% ئاشتى. ھەر بىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 220 يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 111 يۈەن، يەنى بىر ھەسسە ئاشتى، 1972 - يىلدىكىدىن ۋە ئازادلىقتىن دەسلەپكى مەزگىلدىكى 1949 - يىلدىكىدىن تەخمىنەن 2.5 ھەسسە ئاشتى.

ناھىيە بويىچە 11 گۇڭشې ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 200 يۈەنگە يەتمىگىنى تۆت (شەھەر ئىچى، راھەتباغ، تىيانشان، قارادۆۋە)، 200 يۈەندىن 399 يۈەنگىچە بولغىنى بەش (يەتتەقۇدۇق، غەربىي تاغ، تاشۈبلىق، ئاستانە، پالۋانتۇر)، 400 يۈەندىن 499 يۈەنگىچە بولغىنى بىر (بولۇقتوغراق)، 500 يۈەندىن ئاشقىنى بىر (بوغاز). بولۇقتوغراق گۇڭشېسى 3 - ئومۇمىيىغىنىدىن كېيىن ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، ئاشلىقتىن ئۇدا كۆپلەپ مول ھوسۇل ئالدى. گۇڭشې ئەزالرىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1980 - يىلدىكىگە قارىغاندا ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى. بوغاز گۇڭشېسى ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر (پەيسا ۋە قوغۇن) نى كۆپ تېرىغانلىقتىن، گۇڭشې ئەزالرىنىڭ كىرىمى يىلدىن - يىلغا ھەسسىلەپ ئاشتى. 1980 - يىلى بوغاز گۇڭشېسى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 100

يۇەنگە يەتمەيدىغان نامرات گۇڭشې ئىدى، 1983 - يىلى بىر سەكرەپلا كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 500 يۇەندىن ئاشقان باي گۇڭشې بولۇپ، ناھىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. باشقا گۇڭشېلارنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولسىمۇ، لې كىن كىرىمى 1980 - يىلدىكىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئاشتى. كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 100 يۇەنگە يەتمىگەن گۇڭشېلار ئۇگەپ، ئاز سانـ دىكى ئون مىڭ يۇەنچى ئائىلىلەر ۋە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى 1000 يۇەندىن ئاشقان باي ئائىلىلەر بارلىققا كەلدى.

ئاستانە گۇڭشې 6 - دادۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ باشلىقى سۇن دېشىن ئائىلىسىدە 11 جان بولۇپ، شۇ يىلى 32 مو يەرنى ھۆددىگە ئالغان، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 23 مىڭ 800 جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 1700 جىڭدىن توغرا كەلگەن، يۇقىرىغا 8000 جىڭ تاۋار ئاشلىق سېتىپ بەرگەن، ئاشلىق، ياغلىقدان ۋە باشقىلاردىن 15 مىڭ 700 يۇەن كىرىم قىلغان بولۇپ، كىشى بېشىغا 1121 يۇەندىن توغرا كەلگەن.

ئاستانە گۇڭشې 7 - دادۇي 1 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئەزاسى ئوسمان توختـ نىڭ ئائىلىسىدە يەتتە جان بولۇپ، شۇ يىلى 70 مو يەرنى ۋە دادۇي مېۋىلىك بېغىنىڭ يېرىمىنى ھۆددىگە ئالغان. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 25 مىڭ جىڭغا يېـ تىپ، كىشى بېشىغا 3571 جىڭدىن توغرا كەلگەن، يۇقىرىغا 20 مىڭ جىڭ تاۋار ئاشلىق سېتىپ بەرگەن، يىللىق ساپ كىرىمى 8200 يۇەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 1171 يۇەنگە يەتكەن.

بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې ئەرداۋچىك 1 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىكى گۇڭشې ئەزاـ سى جاك سۇڭچىنىڭ ئائىلىسىدە سەككىز جان بولۇپ، شۇ يىلى 46 مو يەرنى ھۆددىگە ئالغان، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 27 مىڭ جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 3375 جىڭـ دىن توغرا كەلگەن، يۇقىرىغا 20 مىڭ جىڭ تاۋار ئاشلىق سېتىپ بەرگەن، بۇ، كىشى بېشىغا 2500 جىڭدىن توغرا كېلىدۇ. ساپ كىرىمى 8110 يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1014 يۇەندىن توغرا كەلگەن.

بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې ئەرداۋچىك 1 - دۇيىدىكى ۋېي جۇڭدې 18 مو يەرنى ھۆددىگە ئالغان بولۇپ، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 11 مىڭ 680 جىڭغا يەتكۈـ زۈپ، يۇقىرىغا 8000 جىڭ تاۋار ئاشلىق، 1000 جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بەرگەن، ئومۇمىي ساپ كىرىمى 2140 يۇەنگە، ئايلىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 178 يۇەنگە يەتكەن.

بوغاز گۇڭشې 3 - دۇيىدىكى فۇدىڭنىڭ ئائىلىسىدە تۆت جان بولۇپ، ھۆددىگە ئالغان يەردىن شۇ يىلى 5000 جىڭ ئاشلىق ئالغان، بۇ، كىشى بېشىغا 1250 جىڭـ دىن توغرا كېلىدۇ، يىللىق ساپ كىرىمى 5337 يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1334 يۇەندىن توغرا كەلگەن. بوغاز گۇڭشې 3 - دادۇي 1 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىكى گۇڭـ شې ئەزاسى خۇچىڭزۇڭنىڭ ئائىلىسىدە ئۈچ جان بولۇپ، ھۆددىگە ئالغان يەردىن شۇ يىلى 5200 جىڭ ئاشلىق ئالغان، بۇ، كىشى بېشىغا 1733 جىڭدىن توغرا كېلىدۇ، ساپ كىرىمى 3051 يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1017 يۇەندىن توغرا كەلگەن.

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى ۋە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى

جەدۋەل 4 — 20

يىللار	ئومۇمىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (يۈەن)	يىللار	ئومۇمىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (يۈەن)
1949	2576	62	1967	8855	97
1950	2956	68	1968	8389	89
1951	3102	69	1969	8458	100
1952	3188	79	1970	10181	105
1953	3425	85	1971	10691	104
1954	3443	83	1972	9799	65
1955	3680	85	1973	10629	99
1956	3877	85	1974	10180	82
1957	4164	81	1975	11759	94
1958	4791	77	1976	13099	96
1959	6776	104	1977	13352	103
1960	6522	88	1978	15153	112
1961	6124	86	1979	15631	109
1962	5788	82	1980	16364	114
1963	6283	88	1981	16785	116
1964	7076	95	1982	17137	135
1965	8032	98	1983	23200	220
1966	9369	100			

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن
بۇيان ئاساسلىق گۈشپىلاردا كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم
جەدۋەل 4 — 21 بىرلىكى: قۇمن

يىللار / ئورۇنلار	1980	1981	1982	1983
شەھەر ئىچى گۈشپ	68	56	103	169
راھەتباغ گۈشپ	99	82	131	130
بوغاز گۈشپ	98	84	239	515
پالۋانتۇر گۈشپ	134	118	129	223
تىيانشان گۈشپ	90	87	79	134
غەربىي تاغ گۈشپ	158	183	173	265
قارادۆۋە گۈشپ	61	74	71	120
تاشۆيلىق گۈشپ	165	179	183	205
يەتتەقۇدۇق گۈشپ	196	53	183	300
بۇلۇڭتوغراق گۈشپ	134	140	189	434
ئاستانە گۈشپ	106	125	114	255

قوشۇمچە I: ناھىيە تەۋەسىدىكى بىكتۇەن دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

«قىزىل يۇلتۇز» 1- مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ مەككىز كىلومېتىر شەرقىدىكى ئەردەۋ خۇغا جايلاشقان بولۇپ، پالۋانتۇر، راھەتباغ گۈشپلىرى بىلەن قوشنا، ئومۇمىي كۆلى

مى 79.2 كۈادرات كىلومېتر، 5099 نوپۇسى بار، ئۇنىڭغا 20 لىيەندۇي ۋە بىر كانچىلىق يېڭى قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1952 - يىلى سابىق 16 - شى «48» تۈەنىدىكىلەرنىڭ كوللېكتىپ كەسىپ ئالماشتۇرۇشى بىلەن قۇرۇلغان. 1983 - يىلدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرى 23 مىڭ مو بولۇپ، ئادەم كۈچى بىلەن بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ يەتتە پېرسەنتىنى ئىگىلىدى.

«قىزىلىيۇلتۇز» 1 - ئۆستىكى بۇ مەيدانىنىڭ ئاساسلىق سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، 1950 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، 1953 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتۈپ سۇ باشلانغان. تۆت دېھقانچىلىق مەيدانى، ئۇچ خەلق گۈڭشېسى بۇ ئۆستەڭ سۈيىدىن پايدىلىنىدۇ. تەخمىنەن 100 مىڭ مو يەر سۇغىرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 95 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار.

بۇ مەيدانىنىڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا يىلىغا 7 مىليون 933 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 475.3 جىڭغا يەتتى. 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى نەق چارۋا 10 مىڭ 881 تۇياق بولدى.

بۇ مەيدانىنىڭ سېمونت زاۋۇتى، ئۇن، ياغ زاۋۇتى، تاشچىلىق مەيدانى، مانگان كانى بار. 1983 - يىلى 2000 تونىنا سېمونت، 1100 تونىنا ئۇن - ياغ، 39 مىڭ تونىنا مەرمەر تاش، 3000 تونىنا مانگان رۇدىسى ئىشلەپچىقىرىلدى. سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 995 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە 14 ھەر خىل يۈك ئاپتوموبىلى، 36.5 تراكتۇر (ئۆلچەملىك)، ئالتە كومبايىن بار.

«قىزىل يۇلتۇز» 2 - مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 30 كىلومېتر غەربىدىكى قوشتېكەن رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاستانە، بوغاز، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرى بىلەن چېگرىداش، ئومۇمىي كۆلىمى 117.2 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 6631، ئۇنىڭغا 25 لىيەندۇي قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1952 - يىلى سابىق 16 - شى «47» تۈەننىڭ كوللېكتىپ كەسىپ ئالماشتۇرۇشى بىلەن قۇرۇلغان، ھازىر 30 مىڭ 468 مو تېرىلغۇ يېرى بار.

«قىزىلىيۇلتۇز» 2 - ئۆستىكى بۇ مەيدانىنىڭ ئاساسىي سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، 1952 - يىلى چېپىلغان، ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 37.4 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 5.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، ئەمەلىي سۇ ئۆتۈش ئىقتىدارى 4.75 كۇب مېتر/سېكۇنت. ئۇنىڭدىن باشقا، 136 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، ئۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 75. 1983 - يىلى 22 مىڭ 654 مو يەرگە ئاشلىق زىرائەتلىرى، 1313 مو يەرگە كېۋەز، 200 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلىپ، 12 مىليون 700 مىڭ جىڭ ئاشلىق،

180 مىڭ جىڭ پاختا، 300 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز، 220 مىڭ جىڭ مېۋە - چېۋە ئېلىندى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولىدا قالغان ھەر خىل چارۋا 4449 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 3817، ئات 287، كالا 272، تۆگە 73.

1983 - يىلى بار ئورمان 1853.5 مو (بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ 714 مو)، دەل - دەرەخ 920 مىڭ تۈپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1.09% گە يەتتى.

1983 - يىلى بېلىق بېقىلغان سۇ يۈزى 100 مو بولۇپ، 200 مىڭدىن ئارتۇق ھەر خىل بېلىق بېقىلدى.

مەيدان باشقۇرۇشىدىكى سانائەت - قوشۇمچە كەسىپلەر: ھاك، يىللىق مەھسۇلاتى 1000 تونىنا، سېمونت، يىللىق مەھسۇلاتى 2000 تونىنا، تۇز، يىللىق مەھسۇلاتى 10 مىڭ تونىنا، ئىشقارلىق سولفىد، يىللىق مەھسۇلاتى 2500 تونىنا؛ ئاق ھاراق، يىللىق مەھسۇلاتى 50 تونىنا؛ ئۇن - ياغ، يىلىغا 1300 تونىنا؛ يېمەكلىك، يىلىغا 100 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلدۇ.

مەيدان بويىچە 11 ھەر خىل يۈك ئاپتوموبىلى بار، ئومۇمىي تونناژى 40 تونىنا؛ 25 تراكتور، ئىككى پىكاپ، بىر قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى، 31 ئورۇندۇقلۇق بىر چوك ئاپتوبۇس بار.

«قىزىل يۇلتۇز» 3 - مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ يەتتە كىلومېتر شىمالىغا جايلاشقان، پالۋانتۇر كۆكشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 8.6 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 2197.

بۇ مەيدان ئەسلىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىغا بۆلۈنگەن قاراشلىق چارۋىچىلىق 1- دۇيى بولۇپ، 1956 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، 1958 - يىلى ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ قۇرۇلغان (ئۇزۇمچىلىك مەيدانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى بۆلۈنگەن رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى تېرىلغۇ يېرى 9100 مو.

بۇ مەيدان يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇ جەھەتتە يەر ئاستى سۈيىنى ئاساس، ئۆستەك سۈيىنى قوشۇمچە قىلىدۇ. ياشلار ئۆستىكى «قىزىلىيۇلتۇز» 1 - ئۆستەڭنىڭ تارمىقى بولۇپ، 1959 - يىلى چېپىلغان، ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 1.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، ئەمەلىي سۇ ئۆتۈش مىقدارى 1.6 كۇب مېتر/سېكۇنت، يەنە 33 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 29.

بۇ مەيدان قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى قوشۇمچە قىلىدۇ. باغۋەنچىلىكتە قوغۇن، تاۋۇز، ئالما، ئۇزۇم ئاساس قىلىنىدۇ، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن، ئاساسەن، بۇغداي، ئاق قوناق تېرىلىدۇ.

1983 - يىلى 3995 مو ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 1 مىليون 500 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئېلىندى؛ 1559 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلىپ، 6 مىليون 240 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز ئېلىندى؛ مېۋىلىك باغ 2870 مو بولۇپ، 400 مىڭ جىڭ مېۋە ئېلىندى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ھەر خىل چارۋا 427 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 323، كالا 44، ئات 29، ئېشەك 17، خېچىر 14.

1983 - يىلدىكى ئورمان 620 مو، دەل - دەرەخ 387 مىڭ 213 تۈپ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 4.77%.

مەيدان باشقۇرۇشىدىكى سانائەت، قوشۇمچە كەسىپلەر: ھاراق زاۋۇتى بىر بولۇپ، بىر يىلدا 380 تونىنا ھاراق چىقاردى، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋە ھارىقى 300 تونىنا، ئاق ھاراق 80 تونىنا، ئۇن - ياغ زاۋۇتى بىر بولۇپ، بىر يىلدا 329 تونىنا ئۇن - ياغ تارتتى؛ خىش زاۋۇتى بىر بولۇپ، بىر يىلدا 8 مىليون دانە خىش پىشۇردى.

مەيدان بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 1800 ئات كۈچىگە يېتىدۇ، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئىككى يۈك ئاپتوموبىلى، توققۇز چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، بەش قول تراكتورى، تراكتورغا چېتىلىدىغان 18 چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى، ئىككى كومبايىن بار.

«قىزىل يۇلتۇز» 4 - مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ئېرداۋچېك دادۇيى بىلەن قوشنا، ئومۇمىي كۆلىمى 49 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 2376، ئۇنىڭغا 14 لىيەندۇي قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1959 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان، ئەسلىدە بىرلا لىيەندۇي بار ئىدى، 6 - ئايدا تۇرپاندىن ئىككى لىيەندۇي يۆتكەپ كېلىندى، كېيىن تۆت ئاساسىي لىيەن، بىر ماشىنىلاشقان لىيەن قۇرۇلدى. 12 مىڭ 755 مو تېرىلغۇ يېرى بار.

«قىزىلىيۇلتۇز» 4 - ئۆستەڭى بۇ مەيدانىنىڭ ئاساسىي سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، 1959 - يىلى چېپىلغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى تۆت كۇب مېتر / سېكۇنت، ئەمەلىي سۇ ئۆتۈش مىقدارى 3.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، يەنە 22 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، ئۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 18.

1983 - يىلى 6783 مو يەرگە بۇغداي، 268 مو يەرگە ئاق قوناق، 1745 مو يەرگە كېۋەز، 664 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز، 60 مو يەرگە كۆكتات تېرىلىپ، 2 مىليون 566 مىڭ جىڭ بۇغداي، 160 مىڭ جىڭ پاختا، 64 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز ئېلىندى. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى رېكورتى 2 مىليون 750 مىڭ جىڭ.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي چارۋا 1683 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 1200، كالا 395، ئات 88.

1983 - يىلدىكى ئورمان 900 مو، دەل - دەرەخ 126 مىڭ تۈپ.
مەيدان بويىچە بەش يۈك ئاپتوموبىلى (ئومۇمىي توننا ژى 16.5 توننا)، 11 تراكتور، بىر پىكاپ، بىر ئۈچ چاقلىق موتسىكلىت بار.

«قىزىلىيۇلتۇز» 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى

بۇ فېرما قۇمۇل ناھىيىسى بىلەن ئاراتۇرۇك ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولۇپ، تاشۋېلىق گۇڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 317.2 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 1139، ئۇنىڭغا بەش لىيەندۇي قارايدۇ.
بۇ فېرما 1950 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئەسلىدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 - جۇن 16 - شى 48 - تۇەننىڭ 9 - لىيەنى، 46 - تۇەننىڭ 8 - لىيەنى ۋە پولات - تۆمۈر 2 - لىيەنى ئىدى، بۇ فېرما چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ.
1983 - يىلدىكى نەسلى ياخشىلانغان قوي 11 مىڭ 706، تۆگە 698، ئات 340، كالا 96، ئېشەك 18، يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نەق چارۋا 12 مىڭ 858 تۇياق.
بۇ مەيداندا جەمئىي 600 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، ئاساسەن، يەم - بوغۇز قىلىنىدىغان ئارپا تېرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز - تولا كۆكتات (ياڭيۇ، قىچا، تۇرۇپ) تېرىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە كېرەكلىك بىر قىسىم كۆكتات ھەل قىلىنىدۇ.
مەيدان بويىچە 47 دانە ھەر خىل ماشىنا - سايمان بار، ئومۇمىي ئات كۈچى 519، تۆت ئاپتوموبىل، بىر دانە رېزىنكە چاقلىق تراكتور بار.

«راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 10 كىلومېتر غەربىي - شىمالىغا جايلاشقان، شەھەر ئىچى گۇڭشې بىلەن قوشنا، ئومۇمىي كۆلىمى 64 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 7038، ئۇنىڭغا 16 ئىشلەپچىقىرىش دۈيى، بىر چارۋىچىلىق دۈيى، 15 سانائەت - قوشۇمچە كەسىپ ئورنى قارايدۇ.
بۇ مەيدان 1958 - يىل 8 - ئايدا ئەسلىدىكى قومۇل ناھىيىسىنىڭ «جيەنشىن» 1 - ، 2 - كوپىراتىپلىرى ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق قۇرۇلغان. 1975 - يىل 5 - ئايدا قۇمۇل ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، 32 مىڭ 98 مو تېرىلغۇ يېرى بار.
بۇ مەيدان دېھقانچىلىقتا ئاساسەن تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيىگە تايىنىدۇ، ھەر يىلى 8 مىليون كۇب مېتردىن 12 مىليون كۇب مېترغىچە سۇ ئىشلىتىدۇ، يەنە 157 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار.
1983 - يىلى ئاشلىق مەھسۇلاتى جەھەتتە مەيدان تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى رېكورد

يارىتىلدى، 17 مىليون 570 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئېلىندى، يۇقىرىغا 11 مىليون 500 مىڭ جىڭ تاۋار ئاشلىق تاپشۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 893 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە ئورمان كۆلىمى 3250 مو، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ 120 مو، 1983 - يىلى ئورمانچىلىق كىرىمى 87 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي چارۋا 3139 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 1812، ئات 339، كالا 262، چوشقا 479، خېچىر 107، ئېشەك 91، تۆگە 49. چارۋىچىلىقتىن 118 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىندى.

سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئورۇنلىرى ئىچىدە چوڭراقلىرىدىن بىناكارلىق - قۇرۇلۇش دۇيى، قەغەز زاۋۇتى، بالون يېڭىلاش زاۋۇتى، خىش زاۋۇتى قاتارلىقلار بار. بىناكارلىق - قۇرۇلۇش دۇيى 1983 - يىلى مەھسۇلات قىممىتىنى 1 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، 262 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى؛ قەغەز زاۋۇتى يىللىق مەھسۇلات قىممىتىنى 793 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، بۇ زاۋۇتتا ئىشلەنگەن تازىلىق قەغىزى غەربىي شىمال رايونى بويىچە 2 - لىككە ئېرىشتى؛ بالون يېڭىلاش زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 373 مىڭ يۈەنگە، خىش زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 305 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە ئون ئاپتوموبىل، بىر كىران، يەتتە كومبايىن، 12 رېزىنكە چاقلىق تراكتور، 18 زەنجىر تاپانلىق تراكتور، بەش قۇدۇق قېزىش ماشىنىسى، بىر خىش ماشىنىسى، ئالتە دانە «فېڭيۈن — 125» ماركىلىق ئون تارتىش ماشىنىسى بار. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 80 پىرسەنتى ماشىنىلاشتى.

ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 20 كىلومېتر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۈلۈڭتوغراق، پالۋانتۇر گۇڭشېلىرى بىلەن چېگرىداش، ئومۇمىي كۆلىمى 634 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 8396، ئۇنىڭغا ئون دېھقانچىلىق دۇيى قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1958 - يىلى ساقا، تاشار يېزا ئىگىلىك ئالىي كوپېراتىپلىرى ئاساسىدا قۇرۇلغان. ئەسلىدە قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىدى، 1979 - يىلى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 22 مىڭ 300 مو تېرىلغۇ يېرى بار، 1983 - يىلى 7 مىليون 800 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئالدى.

بۇ مەيدان كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشتا ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ، ئورمان، باغ كۆلىمى 9911 مو كېلىدۇ.

بۇ مەيدان دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، تاغ سۇيىگە تايىنىدۇ، تاشار ئۆستەڭىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتر، يىللىق سۇ مىقدارى 32 مىليون كۇب مېتر. ئۇنىڭ

دىن باشقا، مەيدان بويىچە 86 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 72، بەش كارىز بار، ئېقىن مىقدارى 16 لېتر - سېكۇنت.

لىيۇشۇچۈەن دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 60 كىلومېتر غەربىي - شىمالىغا جايلاشقان، ئاستانە، قارادۆۋە گۆشىلىرى بىلەن چېگرىداش، ئومۇمىي كۆلىمى 1200 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 9139، ئۇنىڭغا 25 لىيەندۇي قارايدۇ.

بۇ مەيدان ئەسلىدە قۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدىغان «ئاۋانگارت» خەلق گۇڭشېسى بولۇپ، 1960 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1979 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. تېرىلغۇ يېرى 25 مىڭ مو.

بۇ مەيدان دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، كارىز سۇيىگە تايىنىدۇ، 73 كارىز بار، يىللىق سۇ مىقدارى 20 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدۇ. يەنە چەچەي جىلغىسىدىن كېلىدىغان تاغ سۇيىدىن قوشۇمچە پايدىلىنىدۇ، يىللىق سۇ مىقدارى 10 مىليون كۇب مېتىر، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە 47 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 39.

1983 - يىلى مەيدان بويىچە 7 مىليون 286 مىڭ 800 جىڭ ئاشلىق ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 4 مىليون 863 مىڭ 100 جىڭ. 14 مىڭ 500 جىڭ پاختا، 376 مىڭ 800 جىڭ ياغلىقدان، 2 مىليون 390 مىڭ جىڭ كۆكتات، 430 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز، 215 مىڭ جىڭ مېۋە - چېۋە ئېلىندى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ھەر خىل چارۋا 22 مىڭ 296 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 3215، چوشقا 743، قوي 18 مىڭ 428 تۇياق.

مەيدان بويىچە 1834 مو ئورمانلىق، 1399 مو باغ بار.

سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ جەھەتتە، يىلىغا 10 مىليون دانە خىش، 150 توننا ئاق ھاراق، 30 تونىنا جياڭيۇ - ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، 1600 تونىنا ئۇن - ياغ تارتىلىدۇ.

1983 - يىلى سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 211 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە ئوچ ئاپتوموبىل بار، ئومۇمىي تونناژى 11.5. يەنە 14 چوڭ تراكتور، يەتتە كىچىك تراكتور بار، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 2145.5 ئات كۈچىگە يېتىدۇ.

قوشۇمچە II: يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار تىپلار

1. بۇلۇڭتۇغراق گۈڭشې

بۇلۇڭتۇغراق گۈڭشې ناھىيە بازىرىنىڭ 34 كىلومېتر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، يازغى بۇغداي تېرىشنى ئاساس قىلىدۇ. 1977 - يىلدىن ئىلگىرى بۇغدايىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى تۆۋەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەخمىنەن 300 جىڭ ئىدى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون جىڭغا يەتمەيتتى، ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق شۇ گۈڭشېنىڭ ئېھتىياجىنىلا قانداۋرالايتتى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يىللىرى يەنە دۆلەتتىن ئاشلىق سېتىۋېلىپ يەيتتى.

1978 - يىلدىن كېيىن، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بۇ گۈڭشې پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گۈڭشېدا يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا پونكىتى قۇرۇلدى، قىش كۈنلىرى، گۈڭشې ئەسلىدە ئاساسىي بار يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك كادىرلىرى كۇرسىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى، ياز كۈنلىرى، ۋىلايەت، ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى يېتەكچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، سىناق ئېتىزى، ئۇرۇقلۇق ئېتىزى ۋە مول ھوسۇل ئېتىزىنى چىڭ تۇتۇپ، نۆۋەتا ئارقىلىق ئومۇمىي دائىرىنى يېتەكلىگەن ھالدا ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلدى.

1980 - يىلدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى جەھەتتە يەنە «ئۈچ ئۆزگەرتىش» ئېلىپ بېرىلدى، يەنى كىچىك دائىرىدە سىناق قىلىش كەڭ دائىرىدە سىناق قىلىشقا، نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتۇرۇشقا، بەلباغسىمان تېرىش بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، بىر پەسلىدە يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى. رەھبەرلەر، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە ئاممىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئاشلىق مەھسۇلاتى زور دەرىجىدە ئېشىپ، بىردىن كۆپرەك قاتلاندى.

1978 - يىلى گۈڭشې بويىچە 13 مىڭ 400 مو يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 6 مىليون 320 جىڭ ھوسۇل ئېلىندى، يەنى 1977 - يىلدىكىدىن 2 مىليون جىڭ ئاشتى، مو بېشى مەھسۇلاتى 477 جىڭغا يېتىپ، 130 جىڭ ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي تېرىلغان يەر 9500 مودىن كۆپرەك بولۇپ، 3 مىليون 810 مىڭ جىڭ ھوسۇل ئېلىندى، مو بېشى مەھسۇلاتى 400 جىڭدىن ئېشىپ كەتتى. 1980 - يىلى 13 مىڭ 500 مو يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 7 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ھوسۇل ئېلىندى، مو بېشى 552 جىڭغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يازغى بۇغداي تېرىلغان يەر 9600 مو بولۇپ، 5 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ھوسۇل ئېلىندى، مو بېشى

مەھسۇلاتى 500 جىڭدىن ئاشتى. 1982 - يىلى زىرائەت قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، يازغى بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى مۇۋاپىق تۇرده ئازايتىلدى، شۇ يىلى 13 مىڭ مو يەر تېرىلىپ، 8 مىليون 500 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئېلىندى، مو بېشى مەھسۇلاتى 652 جىڭغا يەتتى، ئومۇمىي ئاشلىق مىقدارى 1977 - يىلدىكىدىن سەل كەم بىر قاتلاندى. 1983 - يىلى 15 مىڭ 500 مو يەر تېرىلىپ، 10 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق ئېلىندى، يەنى 1977 - يىلدىكىدىن 1.73 ھەسسە ئاشتى. مو بېشى مەھسۇلاتى 756 جىڭغا يېتىپ، 1977 - يىلدىكىدىن 1.12 ھەسسە ئاشتى. 1983 - يىلى ئەرداۋچېك داداۋيىدىلا 28 ئائىلە 10 مىڭ جىڭدىن، تۆت ئائىلە 20 مىڭ جىڭدىن ئاشلىق سېتىپ بەردى.

ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىشى بىلەن، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كېرىمى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. 1983 - يىلى گۈڭشې بويىچە ئومۇمىي كىرىم 2 مىليون 856 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن ئىككى ھەسسە ئاشتى؛ ھەربىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 434 يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن 2.4 ھەسسە ئاشتى.

بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ئالتە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل 4 — 22

يىللار	كۆلىمى (مو)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (مىڭ جىڭ)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن تاۋار ئاشلىق (جىڭ)	مو بېشى مەھسۇلاتى (جىڭ)	ئومومىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (يۈەن)
1977	12400	4300		347		
1978	13400	6320	315	477	937	128
1979	13686	6190	305	452	827	107
1980	13544	7560	406	552	1117	134
1981	12574	7920	441	630	1117	140
1982	13000	8500	508	652	1386	189
1983	15500	11720	693	756	2856	434

2. ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيېنىك 2 - شياۋدۇيى

ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيى 2 - شياۋدۇيى 1960 - يىلى چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن جياڭسۇلۇق ياش - ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن تەشكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيى. ئۇ چاغدا بۇ يەر بىر شورلۇق بولۇپ، ھەممە يېرى ئاق شور بىلەن قاپلانغاندى. ئىشلەپچىقىرىش شەرت - شارائىتى ناچار بولۇپ، ئاشلىق مو بېشى مەھسۇلاتى ئاران 200 جىڭ ئەتراپىدا ئىدى. بۇ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، 45 ئائىلە، 154 نوپۇس، 700 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، دۇينىك جۇغلانمىسى، ئائىلىلەرنىڭ ئارتۇق ئاشلىقى ۋە ئامانەت پۇلى يوق ئىدى. 20 نەچچە يىل ئىچىدە ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كېڭ شۇغۇللىنىش، شورلۇق يەرلەرنى ياخشىلاش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش شەرت - شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە دادۇي بويىچە ئائىلە 81 گە، نوپۇس 382 گە، ئەمگەك كۈچى 150 گە، تېرىلغۇ يەر 1200 موغا، ئۇلاغ 50 تۇياقتا، تراكتور تۆت (جەمئىي 170 ئات كۈچى) كە يەتتى. تېرىلغۇ يەرلەر سالالاشتۇرۇلدى. بۇك - باراقسان ئورمان بەلباغلىرى بىنا قىلىندى، ئېرىق - ئۆستەڭلەر يۇرۇشلەشتۇرۇلدى، تەپتەكشى يوللار ياسالدى، رەت - رەت يېڭى ئۆيلەر سېلىندى، ھەممە ئائىلىنىڭ ئېشىنچە ئاشلىقى ۋە بانكىدا ئامانەت پۇلى بار.

20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن-يىلغا كېڭەيتىلىپ، ئاشلىق زىرائەت ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 75 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يازغى بۇغداينىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى ۋە مو بېشى مەھسۇلاتىمۇ يىلدىن - يىلغا ئاشتى. دۇي قۇرۇلغان تۇنجى يىلى يازغى بۇغداي ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئاران 120 مىڭ جىڭ ئىدى، 1966 - يىلى 280 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 1.3 ھەسسە ئاشتى. 1970 - يىلى يازغى بۇغداي ئومۇمىي مەھسۇلاتى 340 مىڭ جىڭغا، 1976 - يىلى 410 مىڭ جىڭغا، 1979 - يىلى 550 مىڭ جىڭغا، 1980 - يىلى 680 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ھەرىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 مىڭ جىڭ ئاشتى. يازغى بۇغداي مو بېشى مەھسۇلاتى 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى بەش يىلىدا ئاران 200 جىڭ ئەتراپىدا ئىدى، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 400 جىڭدىن كۆپرەكنى يەتتى. 70 - يىللارنىڭ دەسلەپكى بەش يىلىدا 500 جىڭ ئەتراپىغا، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 700 جىڭغا، 1980 - يىلى 796 جىڭغا يەتتى. 1981 - يىلى دۇي تارىخىدا ئەڭ

يۇقىرى رېكورد يارىتىلىپ، 819 جىڭغا يەتتى.

بۇغداي مەھسۇلاتىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، دادۇي بويىچە ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ زور دەرىجىدە ئاشتى. 1972 - يىلى 450 مىڭ جىڭغا، 1973 - يىلى 580 مىڭ جىڭغا، 1976 - يىلى 700 مىڭ جىڭغا، 1978 - يىلى 840 مىڭ جىڭغا يەتتى. 1979 - يىلى بۇ دۇي «سەككىزنى ئاشۇرۇش، ئىككىنى ئازايتىش»، يەنى مەھسۇلاتنى، ئومۇمىي كىرىمنى، ساپ كىرىمنى، دۆلەتكە قوشىدىغان تۆھپىنى، كوللېكتىپ جۇغلانمىنى، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان دارامەتنى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوزۇقلۇق ئاشلىقنى ئاشۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش سەرپىياتىنى، ئارتىلىپ قالغان قەرز پۇللارنى ئازايتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ناھىيە، ئوبلاىەت، ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئىلغار تىپ بولۇپ باھالاندى ۋە گووۋۇيۈەننىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى شان - شەرەپ ئالدىدا مەغرۇرلانماي، داۋاملىق تىرىشىپ، 1980 - يىلى ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 1 مىليون 30 مىڭ جىڭغا يەتكۈزدى، 1983 - يىلى يەنە يېڭى رېكورد يارىتىپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 1 مىليون 70 مىڭ جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتىنى 857 جىڭغا يەتكۈزۈپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى ئىچىدە ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات بويىچە ئەڭ يۇقىرى رېكورد ياراتتى.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى. 1980 - يىلدىكى تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، دۇي بويىچە ۋېلىسىپىت 100 نەچچىگە، قول سائىتى 100 نەچچىگە، شەخسىلەرنىڭ بانكىغا قويغان ئامانەت پۇلى 160 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتكەن. 1981 - يىلى يىللىق تەقسىمات قىلىنغان كۈنى گۈڭشې ئەزالىرى ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپىغا بىر قېتىمدىلا 69 مىڭ يۈەن پۇل ئامانەت قويغان. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 850 يۈەندىن توغرا كېلىدۇ. مۇنداق ئىش قۇمۇلنىڭ يېزا پۇل ئامانەت تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان.

1983 - يىلى ھەر بىر ئەمگەك كۈچى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7000 جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ، دۆلەتنى 4700 جىڭ تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى، دۇي بويىچە دۆلەتكە 700 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق تاۋار ئاشلىق سېتىپ بېرىلدى.

2 - شياۋدۇينمك 1972 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان تۇرلۇك ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنىمك ئېشىش ئەھۋالى

جەدۋەل 4—23

يىللار	ئومۇمىي مەھسۇلات (مىڭ جىڭ)	ئومۇمىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن تاۋار ئاشلىق (مىڭ جىڭ)	جۇغلانما (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوزۇقلۇق ئاشلىقى (جىڭ)
1972	450	81	129	261	5.8	360
1973	580	108	135	303	12	370
1974	530	104	152	313	7	370
1975	550	113	163	325	8.9	380
1976	740	131	177	325	15	390
1977	720	134	180	397	10	400
1978	840	157	208	484	22.5	420
1979	920	188	255	535	29	450
1980	1030	211	311	646	27	600
1981	1030	228	336	734	12	
1982	920	231	357	703	13	
1983	1070	312	603	787	12	

بەشىنچى قىسىم

قۇمۇل قوغۇنى

مسسة رجنشب

رخ مذمة رافعة

بەشىنچى قىسىم قۇمۇل قوغۇنى

قوغۇن ئۆسۈملۈكلەرنى تۈرگە ئايرىش ئىلمىدە كاۋا ـ قاپاق ئائىلىسىگە كىرگۈزۈلگەن. ئۇ، قەلبىن شاپاقلىق قوغۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ. قۇمۇل قوغۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە داڭ چىقارغان. كاڭشىنىڭ 35 ـ يىلى (1696 ـ يىلى) قۇمۇل چىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ 1 ـ دەرىجىلىك جاساق مەرتىۋىسى بېرىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇل مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە ھەر يىلى قوغۇن تارتۇق قىلىپ تۇرغان. جاڭيىڭ ئۆزۈنىڭ «غەربكە يۈرۈش قىلىش خاتىرىسى» دە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، غەربىي يۇرتقا قىلغان سەپەرىمىدە، گەنسۇنىڭ شەندەن دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىپ، «يول ئۈستىدە خانغا قوغۇن تارتۇق قىلىشقا ماڭغان ئات ـ ئۇلاغلىق كارۋانلارنى ئۇچراتتىم. ئۇلار يۈزدىن، مىڭدىن بىر توپ بولۇپ مېڭىپتۇ، ھەر بىر ئادەمنىڭ قولىدا سېرىق رەخت بىلەن ئورالغان كىچىك خالتا بولۇپ، ئۇنىڭغا بىردىن قوغۇن سېلىۋاپتۇ. ئۇلار كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ، ئات ـ ھارۋىلارنى ئۇچقاندەك ھەيدەپ مېڭىپتۇ» دەپ يازغان.

ئەينى چاغدا، جېيۇن يازغان «ۋېي‌ساۋ تاغ خاتىرلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «تارتۇق قىلىنىدىغان قوغۇنلار 60% پىشقاندىلا ھەم يۆگىلىپ ئېلىپ مېڭىلىدۇ. قوغۇن ئۆزلۈكىدىن ئىسسىپ، بېيجىڭغا يېتىپ بارغىچە 80% پىشىدۇ. ئەگەر 80% ـ 90% پىشقان قوغۇنلار ئېلىپ مېڭىلسا، يولدىلا سېسىپ كېتىدۇ». چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى شۇەنتۇڭ يىللىرىدا، خان ئوردىسى «يول يېراق بولغاچقا قوغۇننى ئېلىپ كېلىشنىڭ ناھايىتى مۇشكۈل ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۆز نەپسى ئۈچۈن باشقىلارغا جاپا سېلىشنى راۋا كۆرمەي، قوغۇن تارتۇق قىلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرغان».

قۇمۇلنىڭ قوغۇنى ئۆزىنىڭ تاتلىقلىقى ۋە كۆركەملىكى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. چىەنلۇڭنىڭ 2 ـ يىلى (1737 ـ يىلى) قايتىدىن تۈزۈلگەن «سۇجۇنىڭ يېڭى تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «گۇاجۇ گەرچە مەشھۇر بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇل قوغۇنى دېگەن نامغا يەتمەيدۇ. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ تەمى ھەسەلدەك تاتلىق. ئۇ باشقا جايلاردا تېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەمى زادىلا قۇمۇلنىڭكىگە يەتمەيدۇ». لىيۇ ۋېنخەي «غەرب سایاھىتىدە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن ئەسىرىدە: «قۇمۇل قوغۇنى جاھاندا بىرىنچى تۇرۇندا تۇرىدۇ، ... مەن دۇنيانى ئىككى قېتىم سایاھەت قىلدىم ھەم جۇڭگونى بىرنەچچە قېتىم ئارىلاپ چىقتىم، يېگەن قوغۇنلىرىم ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنىغا يېتىدىغىنى يوق» دەپ يازغان. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ تەمى تاتلىق بولۇپلا قالماي، يەلكى ئۇنىڭدا ئوزۇقلۇق ماددا مول، ئاقسىل، گلۇكوزا، ۋىتامىن ۋە تۆمۈر، فوسفور، كالىتسىي قاتارلىق مىكرو ئېلېمېنتلار كۆپ. قۇمۇل قوغۇنى تۈمۈرلارنى ئېچىش، ئىسسىقنى

ئېلىش، قان بېسىمنى تۆۋەنلىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، بۆرەك يالليۇغى، ئاشقازان يالليۇغى، كەم قانلىق، قەۋزىيەتكە ئوخشاش كېسەللىكلەرگە مۇئەييەن شىپا بولىدۇ.

قۇمۇل قوغۇنىنىڭ سورتى كۆپ. 1958 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى قۇمۇل ناھىيىسىدە قوغۇننىڭ سورتىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ چىقتى. شۇ چاغدا، قۇمۇل قوغۇنى تورلىشىدىغان قوغۇن ۋە تورلاشمايدىغان قوغۇن دەپ ئىككى چوڭ سىستېمىغا ئايرىپ چىقىلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە، ئاساسەن، تورلىشىدىغان قوغۇن تېرىلىدۇ ۋە يازلىق، كۈزلۈك قوغۇن دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. يازلىق قوغۇن ئالتە سىستېما، 11 خىل سورتقا، كۈزلۈك قوغۇن ئىككى سىستېما، بەش خىل سورتقا بۆلۈنىدۇ. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتى قۇمۇل ناھىيىسىدىكى قوغۇن سورتىنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ چىقتى. شۇ چاغدا 23 خىل سورت بولۇپ، بۇنىڭدىن 18 خىل سورت بېكىتىلىپ خاتىرىگە ئېلىندى.

I باب تېرىلغۇ كۆلىمى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ھەققىدە يېزىلغان شېئىرلاردا: «ياتىدۇ سانسىز چۆنەكتە پىشقان قوغۇن، دەپ «ئۇز مېنى»»، «پايانى يوق قوغۇنلۇقنىڭ، قوغۇننىڭ تۆكمە پەسلى بۇ»، «نەزەر سېلىپ كىرسەڭ يامۇل ھويلىسىغا، يېشىل پېلەك ياتار تەكتىن تولىسىدا» دېگەن مىسرالار بولغان. بۇ، ئەينى يىللاردا قۇمۇلدا خېلى زور كۆلەمدە قوغۇن تېرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جىيۈن «ۋېيساۋتاڭ خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسىردە غەربىي يۇرتنىڭ مېۋە - چېۋىلىرى ئىچىدە، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى بىلەن قۇمۇلنىڭ قوغۇنىنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق» دەپ يازغان. بۇ، ئەينى زاماندا، قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى جەھەتتە، غەربىي يۇرت بويىچە ھېچقانداق جايىنىڭ قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ قۇمۇلنىڭكىگە يەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بەخش ئەتتى چېگرىغا خان ئاسايىشلىق،
ئىچىلدى تۈمەنلەپ چاقرىم بوز يەر.
يىلمۇ يىل يولىلانغان قوغۇن سۇغىتى،
لۇگۇچياۋ ئۇستىدىن توختىماي ئۆتەر.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇمۇلدا قوغۇنچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ھەر يىلى خانغا قوغۇن تارتۇق قىلىشتىن ئايرىپ قارىغىلى بولىمايدۇ. تارتۇق قىلىنىدىغان ئېسىل قوغۇنلارنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭسى قاغۇم، بوغاز، قاراتال ۋە قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردا تارتۇق قوغۇن تېرىلىدىغان قوغۇنلۇقلارنى بەرپا قىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، «خەلققە جەبىر - زۇلۇم بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئەمەلدىن

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قوغۇنچىلىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

1 — 5

يىللار	كۆلىمى (مو)	مو بېشى مەھسۇلاتى (جىڭ)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (جىڭ)
1949	2900	600	1740000
1950	2900	600	1740000
1951	2900	1000	2900000
1952	2300	383	880000
1953	4700	660	3100000
1954	2100	632	1330000
1955	2500	650	1630000
1956	2700	1966	5310000
1957	3900	1378	5370000
1958	4500	1297	7840000
1959	6100	1256	7660000
1960	8700	434	3780000
1961	4100	511	2100000
1962	2800	1255	3510000
1963	2800	905	2530000
1964	2500	928	2320000
1965	2600	835	2170000

1966	3700	1143	4230000
1967	3600	1714	6170000
1968	3900		
1969	4200		
1970	3600	1218	4380000
1971	3400	994	3380000
1972	3400	514	1750000
1973	4400	810	3560000
1974	3600	808	2910000
1975	4800	838	4020000
1976	4500	990	4460000
1977	5200	475	2470000
1978	3900	1320	5150000
1979	4000	1695	6780000
1980	3500	1754	6140000
1981	3300	3424	11300000
1982	4900	1489	7300000
1983	3400	2046	6960000

قالدۇزۇش يارلىقى چۈشۈرۈلگەن» دىن كېيىن، تارتۇق قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي ئازايتىلغان. شۇنىڭ بىلەن قوغۇن، ئاساسەن، تۇپرىقى، ئىقلىمى قوغۇن تېرىشقا باب كېلىدىغان، ئەنئەنىۋى قوغۇنچىلىق رايونلىرى بولغان بوغاز، راھەتباغ، شەھەر ئىچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردا تېرىلىدىغان بولغان.

1949 - يىلىدىن بۇرۇن، 3000 موداك يەرگە قوغۇن تېرىلاتتى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇ يىل كېڭەيدى. 1960 - يىلى 8700 مو يەرگە قوغۇن تېرىلىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. كېيىن، تېرىلغۇ كۆلىمى گەرچە ئازايتىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكتىن، بىرلىك مەھسۇلاتى ئاشتى، ئومۇمىي مەھسۇلاتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىقتىسادىي سىياسەت تەڭشىلىپ، بازار كېڭەيدى. قۇمۇل قوغۇنى بىر خىل يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات قاتارىدا نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1981 - يىلى قوغۇنىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 3424 جىڭغا يەتتى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 10 مىليون جىڭدىن ئېشىپ، تارىختا يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى.

II باب ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى

جى يۇننىڭ «ۋېي ساۋتاڭ خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسىردە قوغۇن ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ھەققىدە مۇنداق بىر ئابزاس سۆز بار: «بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى تاتلىق، يامغۇر ياغمايدۇ. شۇڭا قوغۇنىنىڭ تەمى تاتلىق». قۇمۇل قوغۇنىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ قوغۇنىغا ئوخشىماسلىقى قۇمۇلنىڭ تۇپرىقى ۋە كىلىماتى ئالاھىدە بولۇشتەك شارائىتقا باغلىق. قۇمۇل ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، بوستانلىقنىڭ ئەتراپىنى چۆل - جەزىرە ئۇراپ تۇرىدۇ، يىل بويى ھۆل - يېغىن ئاز بولىدۇ، كىلىماتى قۇرغاق، يىغىندا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، قۇياشنىڭ يورۇتۇش ۋاقتى ئۇزۇن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. تۇپرىقى يۇمشاق، قۇم تەركىبى كۆپ، سەل شورلۇق. مانا بۇلار قۇمۇل قوغۇنىنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىدىكى مۇھىم شەرتلەردۇر.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «دۇنخۇاڭ خاتىرىلىرى» دە قوغۇن تېرىش ئۇسۇلى بايان قىلىنىپ كېلىپ، «قوغۇن مايسىلىرى چىرىتىلگەن بۇيا بىلەن بېقىلىدۇ، يازنىڭ ئاخىرى قوغۇن پىشىدۇ، ئاق شەبنەم مەۋسۇمىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇزۇۋېلىنىدۇ. ئەگەر يامغۇر كۆپ يېغىپ كەتسە، قوغۇن تەمسىز بولۇپ قالىدۇ» دېيىلگەن. قوغۇننى بۇيا بىلەن كۆچلەش (ئوغۇتلاش)، مۇۋاپىق سۇغىرىش قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىز يەكۈنلەپ چىققان تەجرىبە.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، باغۋەنچىلىك پەن - تېخنىكا خادىملىرى قوغۇن

ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىپ، ئەنئەنىۋى تېرىش ئۇسۇلىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا، ئۇنىڭغا بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. مەسىلەن: «ۋېي ساۋتاك خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسەردە ئېيتىلغان، ئۇرۇق ئۇچ يىلدىن ئارتۇق ساقلىنىدۇ، دېگەنلەر ئەمەلدىن قالدى. بىراق سۈپەتلىك، ساپ قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى تالىلاپ ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ كەلدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئۇرۇقلۇق قالدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەچكە، قۇمۇل قوغۇنىنىڭ سورتى شالغۇتلىشىپ، سۈپىتى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى، شۇنىڭ بىلەن قوغۇنىنىڭ سان - سۈپىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. ھازىر قۇمۇل قوغۇنىنىڭ ئېسىل سورتلىرىدىن پەقەت «جاغدا»، «سېرىق كۆكچى» قاتارلىق ئۇچ - تۆت خىل سورتلا ساقلىنىپ قالدى.

1978 - يىلدىن باشلاپ ھەرقايسى تارماقلار قۇمۇل قوغۇنىنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. سۈپەتلىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى تالىلاپ قالدۇرۇش قوغۇن ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ قالدى. ئەنئەنىۋى قوغۇن تېرىش تېخنىكىسى ئاساسىدا، قوغۇن ئۆستۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئىلمىي تەجرىبىلىرى يەكۈنلەپ چىقىلدى. بۇ تەجرىبىلەر تۆۋەندىكىچە:

1. تۇپراق. يەر ئاستى سۇيى تۆۋەنرەك، تۇپراق قاتلىمى قېلىن، سەل سېغىزلىق، ئازراق شورى بار قۇمسىڭ يەرلەر قوغۇن تېرىشقا تالىلانسا مۇۋاپىق بولىدۇ. بولۇپمۇ، قوغۇن شورى ئېغىتىۋېتىلگەن، يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرگە تېرىلسا، تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئالدىنقى يىلى بۇغداي، ئاق قوناق، كېۋەز تېرىلغان يەرلەر بولسىمۇ ياخشى بولىدۇ. شوخلا، تاماكا، كۈنجۈت، ئاپتاپپەرەس، قوغۇن - كاۋا تۇرىدىكى زىرائەتلەرنىڭ ئورنىغا قوغۇن تېرىسا بولمايدۇ.

2. كۈن نۇرى ۋە تېمپېراتۇرا. قوغۇن ئاپتاپنى ياخشى كۆرىدىغان، سايىدىن قورقىدىغان زىرائەت. پۈتكۈل ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا خېلى يۇقىرى يېغىندا تېمپېراتۇرىنى تەلەپ قىلىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور بولغان چۆل - جەزىرە ئىقلىمىدا ناھايىتى ئوبدان ئۆسىدۇ.

3. تېرىش. قوغۇن تېرىلغان يەرنىڭ ھەربىر موسىغا ئالدىنقى يىلى كۈزدە 5000 جىڭدىن 10 مىڭ جىڭگىچە ئاساسىي ئوغۇت تۆكۈلۈپ، 40 - 50 سانتىمېتر چوڭقۇرلۇقتا ئاغدۇرۇلىدۇ، ئاندىن توك سېلىنىدۇ، ئەتىيازدا يەر قانداۋۇپ ئوسا قىلىنىدۇ، ئۇرۇقنىڭ ئۈنۈپ چىقىشى ئۈچۈن، تۇپراقنىڭ ئون سانتىمېتر چوڭقۇرلۇقتىكى قاتلىمىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 13°C تىن 14°C قىچە بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

1) ئۇرۇقنى بىر تەرەپ قىلىش. ئۇرۇق 54° لۇق يىلمان سۇغا 12 سائەت ياكى سوغۇق سۇغا 24 سائەت چىلاپ قويۇلىدۇ. ئۇرۇق بىخلىنايدىغان دېگەندە تېرىلىدۇ. ئۇرۇق ئوت - سامان كۈلىگە ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلسا، ھەم ئۇرۇق ئوغۇتلىنىدۇ، ھەم زىيانداش ھاشاراتنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

2) تېرىش ئۇسۇلى. ئادەتتە، تۆز يەرگە ياكى چۆنەك قېشىغا تېرىلىدۇ.

(1) تۆز يەرگە تېرىش: تويدىسى سېغىزلىقراق، نەملىك ساقلىنىيالايدىغان يەردە

مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلسا بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل قوللىنىلسا، ئىش ئاز كېتىدۇ، دەسلەپكى مەزگىللىك شامالدىن مۇداپىئە كۆرگىلى بولىدۇ، مايسا ئوبدان يىلتىز تارتالايدۇ. تېرىشتىن ئىلگىرى، ھەيدىلىپ، تەكشى سۈرۈم سېلىنغان ئېتىزدا، قۇر ئارىلىقى 3 - 3.5 مېتردىن، چۈنەك ئارىلىقى 1.6 مېتردىن، تۆپ ئارىلىقى 50 - 60 سانتىمېتردىن قالدۇرۇلۇپ، كەتمەن ياكى ئوتغۇچ بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ئەگەر تۆپراقنىڭ ئۈستى قەۋىتى قۇرۇپ قالغان بولسا، قۇرۇق توپا قىرىپ ئېلىۋېتىلىپ، نەم توپىغا يەتكۈزۈپ تۆشۈك ئېچىلىپ، ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ھەر بىر تۆشۈككە بەش تالدىن سەككىز تالغىچە ئۇرۇق سېلىنىپ، بەش سانتىمېتر قېلىنلىقتا كۆمۈلىدۇ.

(2) چۈنەك تارتىپ تېرىش: يەر تۈزلەنگەندىن كېيىن، ئاغزىنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 0.5 مېتردىن 0.7 مېترغىچە كېلىدىغان چۈنەك تارتىلىدۇ. تاختا كەڭلىكى تۈز يەرگە تېرىغانغا ئوخشاش بولىدۇ. تېرىشتىن ئىلگىرى، چۈنەككە تولدۇرۇپ سۇ قويۇلىدۇ. سۇ سىڭىپ تۇپراق تاۋلانغاندىن كېيىن، چۈنەكنىڭ گەجگىسىدىن 8 - 10 سانتىمېتر تۆۋەن جايىدىن ئورەك ئېچىلىپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ھەر مو يەردىكى مايسا سانى سورتقا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. ئومۇمەن، چىلىگە ۋە ئوتتۇرانچى سورتلاردىن ھەر مو يەردە 600 تۈپتىن 700 تۈپكىچە، قىشلىق سورتلاردىن 450 تۈپتىن 500 تۈپكىچە مايسا قالدۇرۇلىدۇ.

(3) سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش: بۇ خىل ئۇسۇل 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا چەت جايلاردىن ئۆگىنىپ كېلىپ قوللىنىلدى. ئېچىلغان چۈنەكنىڭ قېشىدىن تۆۋەنگە ئۇچتىن ئىككى قىسمىغا كەڭلىكى 70 سانتىمېتر كېلىدىغان سۇلياۋ يوپۇق يېپىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات ئاشىدۇ، سۇيەت ياخشىلىنىدۇ، بالدۇر پىشىدۇ، كېسەللىك، زىياندىش ھاشارات ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ زىيىنى ئازىيىدۇ.

4. مايسا قالدۇرۇش: بۇ ئىش تۇپراقنى يۇمشىتىش ۋە ئوتاشقا بىرلەشتۈرۈپ ئىككى قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەر بىر تۆشۈكتە بىر تۈپتىن مايسا قالدۇرۇلىدۇ. مايسا قالدۇرۇش قوغۇن كۆچلەشتىن ئىلگىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ، بىر - ئىككى قېتىم توپا يۇمشىتىلىدۇ ۋە ئوتلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، تۇپراق تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، مايسىنىڭ ئۆسۈشى تېزلىتىلىدۇ؛

5. كۆچلەش، چۈنەك تارتىش: تۈز يەرگە تېرىلغان قوغۇن 50 كۈنلۈك بولغاندا پېلەك تارتىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا مايسىنىڭ تۈۋىدىن 10 سانتىمېتر يىراقلىقتا چوڭقۇرلىقى 30 سانتىمېتر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتر كېلىدىغان ئورەك ئېچىلىدۇ. ھەر بىر ئورەككە كۈنجۈرە، قوي قېغى قاتارلىق سۇپەتلىك ئوغۇتتىن 10 جىڭچە تۆكۈلىدۇ. ئەگە ياخشىسى، بۇيا بىلەن كۆچلىسە ئوبدان بولىدۇ. شەرت - شارائىتى يار بەرسە، مۇددەتكە بۆلۈپ قوشۇمچە ئوغۇت بەرسە تېخىمۇ ياخشى. ئوغۇتلاش پرىنسىپى شۇكى، مايسا ئوغۇتى ئازراق بېرىلىشى، چېچەك ئوغۇتى كۆپرەك بېرىلىشى، خەمەك (سويما) ئوغۇتى جايىدا بېرىلىشى، ئالدىنقى مەزگىلدە، ئازوتلۇق ئوغۇت بىلەن كالىيلىق ئوغۇت بىرلەشتۈرۈپ بېرىلىشى، كېيىنكى مەزگىلدە، فوسفورلۇق ئوغۇت ئاساس قىلىنىشى كېرەك. چۈنەكنىڭ تاغىقى ۋە تېگى

تۇز بولۇشى: چۆنەكتىن چىققان توپا بىلەن قوغۇن پىلىكىنىڭ گەجگىسىنى باستۇرۇش لازىم. بۇنىڭدا، پىلەكنىڭ بىر-ئىككى يوپۇرمىقى كۆمۈلۈپ كەتسمۇ بولۇۋېرىدۇ.

6. سۇغىرىش: قوغۇننىڭ سۇغا بولغان تەلىپى ناھايىتى يۇقىرى. ئۇنى ۋاقتىدا، مۇۋاپىق سۇغىرىش لازىم. مايسا مەزگىلىدە، مايسا توختاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتىشى ئۈچۈن، ئامال بار باش سۇيىنى كېيىنرەك قويۇش لازىم. مايسا مەزگىلىدە، ئوتاش، مايسا تاقلاشقا بىرلەشتۇرۇپ، مايسىنىڭ تۇۋىنى يۇمشىتىپ تۇرسا بولىدۇ. بۇ، نەملىكنى ساقلاشقا پايدىلىق. مايسلار چېچەكلەش مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنى ھەرگىز سۇدىن قىسىپ قويماسلىق كېرەك. خەمەك چوڭىيىۋاتقاندا كۆپ سۇغىرىش لازىم. لېكىن، چۆنەكتە سۇ يىغىلىپ قالماسلىقى، تاختىنى سۇ بېسىپ كەتمەسلىكى كېرەك. چۆنەكتىكى سۇ قوغۇننىڭ تۇۋىگە بەش سانتىمېتردىن سەكىز سانتىمېتر قالغىچە كۆتۈرۈلسە بولىدۇ. پىرىنسىپ شۇكى، مايسا مەزگىلىدە ئاز سۇغىرىش، ئۆسۈش مەزگىلىدە كۆپ سۇغىرىش، پىشىش مەزگىلىدە سۇغىرىشنى قاتتىق كونترول قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، قوغۇندىكى شېكەر تەركىبىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىن ۋە قوغۇننىڭ يېرىلىپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. قوغۇن تورلىشىپ، رەڭ تۇزۇشكە باشلىغاندا، پەقەت سۇ قويماسلىق كېرەك.

7. قوغۇن تاراش: قوغۇن سورتلىرىنىڭ خەمەك سېلىش خۇسۇسىيىتى ۋە ئۆسۈش ئەھۋالىغا قاراپ، ھەر خىل ئۇسۇلدا قوغۇن پىلەكلىرىنى تاراپ ۋە پۈتاپ، ئوزۇقلۇق سەرپىياتىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا، ھاۋا ئالمىشىش، ئاپتاپ چۈشۈش شارائىتىنى ياخشىلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندا، قوغۇننىڭ پىلىكى قاراڭغۇلىشىپ كەتمەيدۇ، خەمەك سېلىش ۋە رەڭ تۇزۇشكە تەسىر يەتمەيدۇ.

(1) ئۇچىنى ئۇزۇش: قوغۇن، ئادەتتە، غول پىلەكتە خەمەك سالمايدۇ. شۇڭا مايسا تۆت يوپۇرماق بولغاندا ئۇچىنى ئۇزۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، بىر تۇپ پىلەكنىڭ شاخ ئايرىيدۇ، ئۇنىڭدىن يەنە بالا شاخلار ئۆسۈپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئانىلىق چېچىكى بولمىغان ھارام شاخلارنى پۈتۈپتىش، خەمەك چۈشكەن پىلەكنىڭ ئانىلىق چېچىكى ئۈستىدىن بىر تال يوپۇرماقنى قالدۇرۇپ، ئۇچىنى ئۇزۇۋېتىش لازىم.

(2) توپا يۆلەش: قوغۇن مايسىسى پىلەك تارتىپ 20 سانتىمېتر يەتكەندە، تاختىنىڭ تاغىقىنى بوشتىپ، توپىنى پىلەكنىڭ تېگىگە يانتۇ يۆلەپ بېرىش كېرەك. شۇ چاغدا، پىلەك تاختىغا قاراپ راۋان ئۆسىدۇ. بۇندىن باشقا، پىلەك تۇۋىگە تاختىدىكى ئاپتاپ يېگەن توپىدىن يۆلەپ تۇرۇش كېرەك. بۇنداق قىلغاندا، قوشۇمچە يىلتىزلار كۆپىيىدۇ ھەم غول ئۆسىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چۆنەكنىڭ تاغىقىدىن سۇ سىزىدىغان ئەھۋالىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

(3) پىلەك باستۇرۇش: پىلەك ئۆسۈپ 50-60 سانتىمېتر يەتكەندە، پىلەكنى تاراپ، ھەر 30-40 سانتىمېتر ئارىلىقتا مۇشتەك بىر داڭگال بىلەن باستۇرۇپ قويۇش قا. داڭگالنى، ئەڭ ياخشىسى، چېچەك بار ئۆگىنىڭ يۇقىرىسىدىن باستۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ھەم ئوزۇقلۇق ماددا چېچەككە توپلىنىدۇ، ھەم شامالنىڭ زى-

نىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. پېلەك چۈشتە باستۇرۇلسا پېلەككە زەخىم يەتمەيدۇ.

(4) قوغۇن ئۆرۈش: قوغۇن پىشاي دېگەندە، قوغۇنلارنى ھەپتىدە بىر نۆۋەت ئۆرۈپ، ھەممە يېرىگە ئاپتاپ تەككۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، قوغۇن ئوبدان يوغىناپ، چىرايلىق تۈسكە كىرىدۇ، ئۇنىڭدىكى قەنت ماددىسى ئاشىدۇ ۋە قوغۇن بالدۇر پىشىدۇ.

(5) ئۇزۇش: قوغۇن پىشقاندىن كېيىن، ئۇنى ۋاقتىدا ئۇزۇش كېرەك. ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان تاۋار قوغۇنلارنى سەككىز-توققۇز ئولۇش پىشقاندا ئۇزگەن ياخشى. ئۆز جايىدا بىر تەرەپ قىلىنىدىغان قوغۇنلارنى تولۇق پىشۇرۇپ ئۇزۇش لازىم. پىشقان قوغۇننىڭ تۈمشۇقى يۇمشايدۇ، كىندىك قىسمى سارغىيىدۇ ياكى ئاقىرىدۇ، خۇش بۇي پۇرايدۇ، رەڭ تۈزىدۇ، شاپىقى تورلىشىدۇ. قوغۇن بەك پىشىپ كەتسە، ساپاق تۈۋى ئويۇلۇپ قالىدۇ، ساپىقىغا قول تەككەن ھامان، قوغۇن ساپىقىدىن ئايرىلىدۇ.

III باب ئاساسلىق سورتلار

§1. يەرلىك سورتلار

1. جاغدا. بۇ سورت، ئاساسەن، بوغاز، بۇلۇڭتوغراق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 50-60 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ سورتنىڭ شەكلى تۇخۇمسىمان بولۇپ، شاپىقىنىڭ رەڭگى سارغۇچ يېشىل، قېلىن تورلىشىدۇ، ئېتى تۇم ئاق، ئاق يېشىل، ئاچ قىزىلدىن ئىبارەت ئۇچ خىل بولىدۇ. ئومۇمەن، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى ئالتە-يەتتە سانتىمېتر كېلىدۇ، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر چامىسىدا، ئۇرۇق ئويۇقچىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 23 سانتىمېتر، كەڭلىكى 9.8 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئېتى بوش ھەم چۈرۈك، قەنت مىقدارى 12.5% تىن 13% كىچە يېتىپ بارىدۇ. بىر قوغۇننىڭ ئېغىرلىقى بەش كىلوگرامدىن 12 كىلوگرامغا يېتىپ بارىدۇ. ساقلاش، توشۇشقا چىداملىق. ۋ-ئايىنىڭ ئاخىرى ئۇزۇپ، قىشتا گەمىدە ساقلىسا، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.

جاغدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خانغا تارتۇق قىلىنىدىغان ئاساسلىق قوغۇن ئىدى، ئازادلىقتىن كېيىنمۇ قۇمۇلنىڭ ئاساسلىق تاۋار قوغۇنى بولۇپ كەلمەكتە.

2. سېرىق كۆكچى. بۇ، بالدۇر پىشىدىغان سورتلارنىڭ بىرى، ئاساسەن، بوغاز، راھەتباغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، بۇلۇڭتوغراقتىمۇ ئازراق تېرىلىدۇ. بۇ سورتنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، ئۇنۇمسىز يەردىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ، شورغا چىداملىق، ئاسان كېسەل تەگمەيدۇ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق. شەكلى تۇخۇمسىمان بولۇپ، شاپىقىنىڭ رەڭگى ئازراق يېشىل ئارىلاش ئالتۇن سېرىق، شاپىقى سىلىق، تورلاشمايدۇ، ساپىقىنىڭ چۆرىسىدە ئاز-تولا يېرىق ئىزلىرى بولىدۇ، شاپىقى نېپىز ھەم چىڭ، ئېتى ئاق

هەم يۇمشاق، ئۇرۇق ئويۇقچىسى كىچىك، تەمى تاتلىق، ئەما كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ، خۇش بۇي پۇرايدۇ. مو بېشى مەھسۇلاتى 1.5 تونىنىدىن ئىككى تونىنغىچە يېتىپ باريدۇ، قەنت مىقدارى 12% تىن 14% كە، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا، 18% كە يېتىدۇ. ئۇ، قوغۇن قېيقى قۇرۇتىدىغان ئەڭ ياخشى سورت ھېسابلىنىدۇ.

3. ناشكەر (پوستىپەياز). ھازىر بۇ سورت بوغازدا ۋە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق بۆلۈمىنىڭ تەجرىبە بازىسىدا ئازراق تېرىلىدۇ، شەكلى ئۇرچۇقسىمان، ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلىغا كەسمە يۇزى 22 سانتىمېتر، توغرىسىغا كەسمە يۇزى 11.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئىككى كىلوگرام ئەتراپىدا، شاپىقى قارا كۆك، ئون تال كۈل رەڭ روشەن يولى بار. شاپىقى تۈكلۈك، شاپاق قېلىنلىقى 0.7 سانتىمېتر، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى 3.27 سانتىمېتر، رەڭگى ئاچ قىزىل، يۇمشاق، چۈرۈك، شىرىنلىك، خۇش بۇي، تاتلىق كېلىدۇ. قەنت مىقدارى 15.5% ئەتراپىدا بولىدۇ. ھەر مو يەردىن بىر تونىغا يېقىن مەھسۇلات ئالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل سورتنىڭ سۈپىتى ياخشى، بىراق مەھسۇلاتى تۆۋەن، ساقلاش، توشۇشقا چىدامسىز.

4. شېكەر سۇيى. بوغازدا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 17 سانتىمېتر، توغرىسىغا 13 سانتىمېتر كېلىدۇ؛ ھەر بىر قوغۇنىنىڭ ئېغىرلىقى ئىككى كىلوگرام ئەتراپىدا، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.7 سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ. پىشقاندا شاپىقىدا سېرىق داغلار پەيدا بولىدۇ. ئېتى ئاچ قىزىل رەڭدە، يۇمشاق، چۈرۈك، شىرىنلىك، تاتلىق كېلىدۇ. قەنت مىقدارى 15.5% ئەتراپىغا يېتىدۇ. بۇ سورتنىڭ سۈپىتى ياخشى بولسىمۇ، لېكىن، مەھسۇلاتى تۆۋەن. ساقلاش، توشۇشقا چىدامسىز. خۇسۇسىيىتى ناشكەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

5. بەشەكچى (بەشەكشىرىن). راھەتباغ، بوغاز قاتارلىق جايلاردا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى يېسى يۇمىلاق بولۇپ، مەككە كاۋىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شاپىقى سېرىق، كۆك پىچىم يوللۇق، ئاق ئەتلىك كېلىدۇ ياكى شاپىقى كۆك، سېرىق چىپار، كۆك ئەتلىك كېلىدۇ. كېيىنكىسىنىڭ سۈپىتى ياخشىراق. ئېتى يۇمشاق، شىرىنلىك، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى تۆت كىلوگرامدىن ئالتە كىلوگرامغىچە كېلىدۇ، قەنت تەركىبى 12% ئەتراپىدابولىدۇ. يېقىن ئەتراپتا سېتىشقا بولىدۇ، يىراق جايلارغا ئاپىرىشقا چىدىمايدۇ.

6. چىلگە (ئويىنىغۇچ). بوغاز، راھەتباغ، پالۋانتۇر قاتارلىق جايلاردا ئازراق تېرىلىدۇ. ئۇنىڭ شاپىقى سېرىق ياكى كۈلرەڭ بولىدۇ. 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 7-ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پىشىدۇ. شەكلى يېسى يۇمىلاق. ئۇزۇنىغا ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى 11.8 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى 0.81 كىلوگرام چامىسىدا كېلىدۇ. شاپىقىدا روشەن ئون تال كۈل رەڭ ئويمان يول بار. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 سانتىمېتر، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتر چامىسىدا كېلىدۇ. ئېتى ئاچ قىزىل، يۇمشاق، شىرىنلىك، خۇش بۇي، قەنت مىقدارى 9% ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ سورتنىڭ مەھسۇلاتى تۆۋەن، بالدۇر پىشىدۇ، توشۇشقا چىدامسىز.

7. ئىگا. بوغاز، راھەتباغ، پالۋانتۇر قاتارلىق جايلاردا ئازراق تېرىلىدۇ. بۇ ئاق

پاكى كۆك شاپاقلىق بولىدۇ. 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. شەكلى سىركايىسىمان، ئوتتۇرىچە كەسمە يوزى ئۇزۇنىغا 11 سانتىمېتر، توغرىسىغا 9.1 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى 0.42 كىلوگرامدىن 0.8 كىلوگرامغىچە يېتىپ بارىدۇ. شاپىقى نېپىز ھەم چوڭۇك، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى 1.6 سانتىمېتر-غىچە بولىدۇ. ئېتى ئاق، قەنت مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.6% كە يېتىدۇ، ئۇرۇق ئويۇقچىسىنىڭ دىئامېترى 5.9 سانتىمېتر بولىدۇ. كىندىك قىسمىدىكى چېچەك ئىزى چوڭراق بولىدۇ. شاپىقى بىلەن يېيىشكە بولىدۇ. سۇ، ئوغۇت شارائىتى ياخشى بولسا، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى بىر كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ.

8. قارا كۆكچى. بۇ سورت ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇلدا تېرىلىپ كەلگەن. كېيىن يوقىلىپ كېتىپ 1979 - يىلى پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن. ھازىر بوغازدا ئاز مىقدارىدا تېرىلىدۇ. بۇ سورتنىڭ شەكلى سوقىچاق كېلىدۇ. كەسمە يوزى ئۇزۇنىغا 28 سانتىمېتر، توغرىسىغا 16 سانتىمېتر كېلىدۇ. شاپىقى يېشىل بولۇپ، ئىنچىكە ھەم زىچ تورلىشىدۇ. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئېتىنىڭ قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتر ئەتراپىدا، ئېتى ئاچ قىزىل، چوڭۇك، چىك، سۇس خۇش پۇراقلىق، قەنت مىقدارى 14% ئەتراپىغا يېتىدۇ. مەھسۇلاتى يۇقىرى، قىشتا ساقلاشقا بولىدۇ.

9. ئۇست خەمىكى. 1981 - يىلى بوغاز قوغۇنلۇقلىرىدا ئۇزلۇكسىدىن پەيدا بولۇپ قالغان، بۇ، قوغۇنىنىڭ ياۋا سورتى بولۇپ، پېلىكى كۆپ شاخلايدۇ ۋە تېمەن ئۆسىدۇ، كېسەل تەگمەيدۇ. يوپۇرمىقى سەل يۇمىلاق كېلىدۇ، رەڭگى قېنىق يېشىل، ئۆگە ئارىلىقى قىسقا، بىر تۈپ پېلەكتە 50 - 60 قىچە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ خەمەك سالىدۇ. ھەر بىر پېلەكنىڭ ھەر بىر ئۆگىسىگە دېگىدەك خەمەك چۈشىدۇ. قوغۇنى سوقىچاق بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىكى توخۇ تۇخۇمىدەك كېلىدۇ. شاپىقى كۈل رەڭ بولىدۇ، 10 تال قارا كۆك پېچىم يولى بار. چېچەك ئىزى چوڭراق، ئېتى كۆكۈش ئاق، شاپىقى چىك، پىشقاندىن كېيىن سارغىيىدۇ، خۇش بۇي پۇرايدۇ، تەمى ئاچچىق، يېگىلى بولمايدۇ. لېكىن ئېپتىدائىي ماتېرىيال سۈپىتىدە خېلىلا قىممەتكە ئىگە. قوغۇننى پەيدا بولۇش، ئۆزگىرىش، تۈرلەرگە ئايرىش، فىزىئولوگىيە، ئېكولوگىيە ۋە ئىرسىيەت قاتارلىق جەھەتتىن تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماددىي ئىسپات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بۇ خىل قوغۇن پەقەت بوغازدىلا ئۇچرىدى.

§2. باشقا جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار

1. قاراقاش مەجمىگەن. ئەسلى تۇرپان ۋە پىچاندىن چىقاتتى. 1964 - يىلى پىچاندىن قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. بۇ قوغۇن بوغازدا ئەڭ كۆپ تېرىلىدۇ. قوغۇننىڭ شەكلى تۇخۇمسىمان. ئوتتۇرىچە كەسمە يوزى ئۇزۇنىغا 28 سانتىمېتر، توغرىسىغا 16 سانتىمېتر كېلىدۇ، قېلىن تورلىشىدۇ. بىر سانتىمېترچە كەڭلىكتە ئون تال قارا كۆك پېچىم يولى بار، ئۇ، قاشقا ئوخشاپ كېتىدۇ، شۇڭا قارا قاش مەجمىگەن دەپ ئاتالغان.

بۇ سورتنىڭ شاپىقى چىڭ، ساقلاش-توشۇشقا چىداملىق. ئېتى چۈرۈك، شىرنىلىك، قەنت مىقدارى 13.5% دىن 15% كە يېتىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرام-دىن بەش كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. بۇ سورتنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىلى بار: بىرى-نىڭ شاپىقى سېرىق، ئېتى ئاق؛ يەنە بىرىنىڭ شاپىقى كۈل رەڭ، ئېتى كۆكۈچ. بۇ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق سورت، شۇنداقلا قىشتا ساقلاشقا چىداملىق سورت ھې-سابلىنىدۇ. ساقلانغاندىن كېيىن ئېتى يۇمشايدۇ. ھاراقتەك خۇش بۇي پۇرايدۇ.

2. ئايسىخان كۆكچى (تاران كۆكچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). پىچانىنىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدىن چىققان. 1964-يىلى «خۇڭشىنسۇي» (ئىچى قىزىل، چۈرۈك دې-گەن مەنىدە) دەپ نام قويۇلغان. 1968-يىلى قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. بوغاز، بۇلۇڭتوغ-راق، قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردا تېرىلىدۇ. شەكلى ئۇزۇنچاق، تۇخۇمسىمان، شاپىقى كۈل رەڭ، تېگى سارغۇچ، شاپىقى ئويمان-دوڭغۇل كېلىدۇ. شالاڭ يېرىك تورلىشىدۇ. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 32 سانتىمېتر، توغرىسىغا 19 سانتىمېتر كېلىدۇ، ئېتى ئاچ قىزىل، چۈرۈك، شىرنىلىك، قەنت مىقدارى 17% دىن 21% كىچە كېلىدۇ، بۇ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق سورت.

3. ياستۇق قوغۇن. (پو دەنگۇا). سانجى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى «101» تۈەن-مەيدانىنىڭ ئۇرۇقچىلىق لېيەنىدىن كەلتۈرۈلگەن. بوغازدا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكـ-لى ئۇزۇنچاق، ئىككى ئۇچى ئۇچلۇق، زەمبىرەكنىڭ ئوقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە پودەنـ-گۇا (زەمبىرەك ئوقىسىمان قوغۇن) دەپ ئاتالغان. ئوتتۇرىچە كەسمە يـۇزى ئۇزۇنـىغا 60 سانتىمېتر، توغرىسىغا 19 سانتىمېتر كېلىدۇ، شاپىقىنىڭ رەڭگى توق يېشىل، سا-پاق تۈۈى يېرىك تورلىشىدۇ، بەزىلىرىدە يېرىق ئىزلىرى بولىدۇ. شاپىقى قوتۇر، شا-پىقىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىـقى بىر سانتىمېتر، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى تـۆت سانـتىمېتر كېلىدۇ، ئېتى ئاق، چۈرۈك، پىشقاندا خۇش بۇي پۇرايـدۇ، ھەر بىرىـنىڭ ئېغىرلىقـى بەش كىلوگرامدىن سەككىز كىلوگرامغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ سورتنىڭ ئۆسۈشچانلىقى سەل كۈچلۈك، مەھسۇلاتى يۇقىرى بولىدۇ.

4. قىشلىق قىزىل كۆكچى. ناھىيىمىزدە ئازراق تېرىلىـدۇ. ھازىـر ئېكسپـورت قىلىنىدىغان سورتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شەكلى تۇخۇمسىمان. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 27 سانتىمېتر، توغرىسىغا 18 سانتىمېتر كېلىدۇ. شاپىقىنىڭ تەكتى ساغۇچ يېشىل بولۇپ، شالاڭ تورلىشىدۇ، ئېتى چۈرۈك، ئاچ قىزىل، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگـ-رامدىن بەش كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. بۇنىڭ پۈتۈن تورلىـشىدىغان ۋە چالا تورلىشىدـ-ىغانلىرى بولىدۇ.

5. ئاق پىشماق. 1976-يىلى «222» تۈەن-مەيدانىدىن بوغازغا كەلتۈرۈلـگەن. پالۋانتۇردىمۇ ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى تۇخۇمسىمان. شاپىـقى كۆكـۈچ ئاق، پارقىراق. ئون تال سۇس كۈل رەڭ ئويمان يولى بولىدۇ. ئېتى ئاچ قىزىل، تولۇق پىشقاندا ئېتىنىڭ رەڭگىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئېتى يۇمشاق، چۈرۈك، شىرنىلىك، خۇش پۇراق، قەنت مىقدارى 14% چامىسىدا. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئىككى-ئۈچ كىلوگرام كېلىدۇ. بۇ سورتنىڭ

ئۆسۈشچانلىقى كۆچلۈك، مو بېشىدىن ئىككى تونناىدىن ئۈچ تونناىغچە ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. لېكىن ئاسان يېرىلىپ كېتىدۇ. يىراقتا ئاپىرىشقا چىدىمايدۇ.

6. تورلۇق خۇش پۇراق (ۋاك ۋېنىشياك). «102» تۆەن ـ مەيدانلىك تەجرىبە مەيدانى يېتىشتۇرگەن. 1976 ـ يىلى قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. بوغازدا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى تۇخۇمسىمان، ھەربىرىنىك ئېغىرلىقى بىر كىلوگرامدىن ئۈچ كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 20.5 سانتىمېتر، توغرىسىغا 17.1 سانتىمېتر كېلىدۇ؛ شاپىقى سارغۇچ يېشىل، قېلىن تورلىشىدۇ. ئېتى كۆكۈچ ئاق، چۈرۈك، شىرىنلىك، ئۆتكۈرخۇش پۇراق؛ قەنت مىقدارى 14.5% كە يېتىدۇ. بۇ سورتنىك ئۆسۈشچانلىقى ئوتتۇرا ھال بولۇپ، مو بېشىدىن ئادەتتە 1.5 تونىنا چامىسىدا قوغۇن چىقىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە «بەگزادە» (پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن)، «بايىشياك» («102» تۆەن ـ مەيداندىن كەلتۈرۈلگەن)، «سېرىق ناۋات» (خۇاڭجىنگلۇك) (پىچان ناھىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «قارا جاغدا» (لاۋتىيې دەپىمۇ ئاتىلىدۇ) («103» تۆەن ـ مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «ئاقچى» (پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن)، «ئورۇس قوغۇنى» (ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىك قوغۇنى)، «چار قوغۇن» (جەنۇبىي شىنجاڭنىك قوغۇنى)، «مەرۋايىت» («1ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «شىخەنزە قوغۇنى» (شى تيەن 410) («145» تۆەن ـ مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «سېرىق ئورۇس قوغۇنى» (ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىققان، كېيىن پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن)، «كۆلگەش» (پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن) قاتارلىق سورتلارمۇ بار.

IV باب كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىك ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش

قۇمۇل قوغۇنىدىكى ئېغىر كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى 60 ـ يىللاردىن باشلاپ پەيدا بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئورۇس كېسەللىكى، ئاق توزان كېسەللىكى، پىتور ـ پىروزا كېسەللىكى (پىيلەك قۇرۇش كېسەللىكى)، باكتېرىيەلىك مۇڭگۈزسىمان داغ كېسەللىكى، كۆك پىت، قىزىل ئۆمۈچۈك قاتارلىق كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى ئارقا ـ ئارقىدىن پەيدا بولدى. بولۇپمۇ ئاق توزان كېسەللىكى، پىتور ـ پىروزا كېسەللىكى، داغ كېسەللىكى قاتارلىقلارنىك تارقىلىشى تېز، زىيىنى ئېغىر بولدى. قوغۇن پەرۋىشىدە سەللا دىققەت قىلىنمىسا، قوغۇن پىيلەكلىرى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىدۇ ـ دە، مەھسۇلات زور دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، پارازىت چۆپـ شۇمبۇيىمۇ يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ، قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ. 1980 ـ يىلدىن بۇيان، قوغۇنىنىك مەھسۇلاتى، بولۇپمۇ سۈپىتى كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىك

تەسىرى تۇپەيلىدىن تۆۋەنلەپ، دۆلەت ئىچىدىكى بازارلارنى تەمىنلەش ۋە تاشقى سودا جەھەتتىكى ئىناۋەتكە بىۋاستە تەسىر يەتكۈزدى.

پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە قوغۇنچى دېھقانلار ئۈزلۈكسىز تەتقىق قىلىش ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، قوغۇندا كېسەللىك پەيدا بولۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىدى ھەمدە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتىكى تەدبىرلەرنى ئىگىلەپ، مەلۇم ئۇنۇمگە ئېرىشتى.

§1. قوغۇندا بولىدىغان كېسەللىكلەر

1. ۋىرۇس كېسەللىكى. چىپار يوپۇرماق كېسەللىكى، ئۇششاق يوپۇرماق كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالامىتى شۇكى، ۋىرۇسنىڭ كاشىلىسى تۆپەيلىدىن زىرائەت ھۆجەيرىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى تەسىرگە ئۇچراپ، يوپۇرماقتا قېنىق، سۇس رەڭلىك چىپار داغلار پەيدا بولىدۇ، يوپۇرماقنىڭ بىر قىسمى قورۇلۇپ، توخۇنىڭ پۇتىغا ئوخشاپ قالىدۇ ياكى يوپۇرماق تەتۈرسىگە يۆگىلىۋالىدۇ، كىچىكلەپ كېتىدۇ، ئۆگە ئارىلىقى قىسقاراپ كېتىدۇ، ھەتتا قورۇق داغلار پەيدا بولىدۇ. خەمەكتە بۇدۇرچەكلەر پەيدابولىدۇ، پېلەكنىڭ ئۇچى ئاسمانغا قارىۋالىدۇ. كېسەللىك ئېغىر بولغاندا، پېلەك چېچەكلىگەن بىلەن خەمەك چۈشمەيدۇ. 1976 - يىلىدىن 1982 - يىلغىچە خاتىرىلەشتىن قارىغاندا، ۋىرۇس كېسىلى سەل كېيىن پەيدا بولىدىكەن. ئادەتتىكى يىللاردا 7 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى كېسەللىك پەيدا بولۇشقا باشلايدىكەن. بۇ چاغدا خەمەك سېلىش توختاپ، خەمەك يوغىناش مەزگىلىگە كىرگەن بولىدۇ. قوغۇننىڭ پېلەك يوپۇرماقلىرى قېرىشقا يۈزلىنىپ، كېسەللىككە تاقابىل تۇرالايدىغان باسقۇچقا كىرىدۇ. بۇ چاغدا تېمپېراتۇرا 25°C تىن ئېشىپ كېتىدۇ. ۋىرۇس كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرى بولسا، 18°C دىن 20°C قىچە بولغان ئارىلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ چاغدا ئۇ قوغۇنغا ئېغىر زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ. 1983 - يىلى ۋىرۇس كېسەللىكى بالدۇر پەيدا بولغان، زىيىنىمۇ ئېغىر بولغان، كېسەللىك پەيدا بولۇش نىسبىتى ئادەتتىكى يىللاردىكى 20% تىن 30% كە ئۆرلىگەن، ئايرىم يەرلەردە 50% تىن 80% كىچە يېتىپ، زىيىنى كۆندىن كۈنگە ئېغىرلاشقان. ۋىرۇس كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە ئۆنۈملۈك دورا يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئاساسەن، بالدۇرراق تېرىش ۋە ئېتىز پەرۋىشىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق زىيانىنى ئازايتىشقا تۇغرا كېلىۋاتىدۇ.

2. ئاق توزان كېسەللىكى. بۇ كېسەللىك قوغۇن پېلىكىنىڭ ھەرقانداق قىسمىدا پەيدا بولۇۋېرىدۇ. لېكىن يوپۇرمىقىدا ئەڭ كۆپ بولىدۇ، قوغۇن ئۆسۈپ يېتىلىشىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۈز بېرىدۇ. كېسەللىك پەيدا بولۇشنىڭ دەسلىپىدە، يوپۇرماقنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇششاق ئاق چېكىتلەر (ئۇششاق توزان چېكىتلەر) پەيدا بولىدۇ، كېيىن ھەممە يېرىگە تارقىلىپ، ئاق توزان رايونى بولۇپ شەكىللىنىدۇ،

ئەتىجىدە قوغۇنلۇقتا ئاق توزان چېچىۋەتكەندەك ھالەت شەكىللىنىدۇ، ئاق توزانىنىڭ تارقىلىشى ئىنتايىن تېز بولۇپ، كۆپ ھاللاردا بىر كېچە - كۈندۈزدىلا پۈتۈن قوغۇنلۇقنى ئاق توزان بېسىپ كېتىدۇ. قوغۇن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغاندا يوپۇرماقىنىڭ فوتوسىنتېزلىنىشى ئاجىزلايدۇ، ھەتتا يوپۇرماق سارغىيىپ كېتىدۇ، قوغۇن نورمال پىشالمايدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇ كېسەللىك 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدۇ، لېكىن بەزى يىللىرى تېمپېراتۇرا ۋە ھۆل-يېغىننىڭ تەسىرى بىلەن كېسەللىك بالدۇر يۈز بېرىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن: 1979 - يىلى ۋە 1982 - يىلى بۇ كېسەللىك 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 8 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن. بۇ كېسەللىكتىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ئۈسۇللىرى مۇنداق: كېسەللىك پەيدا بولغان پېلەك ئېلىۋېتىلىدۇ ياكى 15% لىك فېنىشيۇنىڭ ئېرۇچان پاراشوكى 800 دىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلۇپ چېچىلىدۇ. يەنە 0.3 گرادۇسلۇق بومبىي ھاك ئېرىتمىسى، 50% لىك توپسىن 500 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلۇپ چېچىلىدۇ ياكى يامغۇر ياغقاندا گۈڭگۈرت پاراشوكى بىر جىڭدىن ئۇچ جىڭگىچە چېچىلىدۇ.

3. پېتور - پروزا كېسەللىكى. بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغاندىن كېيىن، قوغۇن پېلىكى سولىشىپ قۇرۇپ كېتىدۇ. مايسا مەزگىلىدە مايسىنىڭ تۈۋى سۇغا چىلاشقاندەك بولۇپ قېلىپ، ئىنچىكىلەپ كېتىدۇ، پېلەك باستۇرغان ياكى پېلەك تارىغاندا زەخمىلەنگەن جايلاردىن كېسەللىك مىكروبلىرى يۇقۇملىنىدۇ، ئۇرۇق ئۇنۇپ چىقىش جەريانىدا زەخمىلەنگەن جايدىنمۇ يۇقۇملىنىدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇ كېسەللىك ئادەتتە 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولىدۇ. تۇپراق نەم بولسا، كېسەللىك پەيدا بولغان جاي سېسىپ كېتىدۇ. قۇرغاق بولسا، ھۆجەيرە لەيچىلىرى دەستىسى كۆل رەڭ، قوڭۇر رەڭگە ئۆزگىرىپ قۇرۇپ قالىدۇ - دە، پېلەك تەمىنلىنىدىغان سۇ ۋە ئوزۇقلۇق ئۈزۈلۈپ قېلىپ، پېلەك قۇرۇپ كېتىدۇ، يەنە پېلەكنىڭ ھەرقانداق جايىدا تەرتىپسىز قورۇق داغ شەكىللىنىدۇ. پېتور - پروزا كېسەللىكى ئېغىر بولغاندا قوغۇنلۇقتىكى پېلەكلەر پۈتۈنلەي نابۇت بولىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ئۈسۇلى مۇنداق: كېسەللىك ئېپىدائىي ۋىرۇسىنىڭ ھۆجۇمىدىن ساقلىنىش ياكى 25% لىك رۇيدۇ مېيىنى 500 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ، 70% لىك دېكسوننى 800 دىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇپ، 1:1:300 لىك بالدو ئېرىتمىسى ۋە پومازولنى 500 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ، يىلىنلۇينى 300 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ، جياشۇاڭلىن مېڭىشىنى 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ چېچىش لازىم. بۇ ئۈسۇلنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولىدۇ.

4. پېلەك قۇرۇش كېسەللىكى. بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، پېلەكنىڭ تۈۋىگە زىيان سالىدۇ. كېسەل تەگكەن قېسىمدىن مايسىمان نەرسە ئايرىلىپ چىقىپ، كېيىن قىزغۇچ قوڭۇر رەڭلىك يېلىمسىمان نەرسىگە ئايلىنىدۇ، قۇرۇغاندىن كېيىن، كېسەللىك پەيدا قىلغان داغلار بوز رەڭگە كىرىدۇ، كېسەل تەگكەن پېلەك ۋە يوپۇرماقلار قورۇلۇپ قۇرۇپ كېتىدۇ. بۇ كېسەللىك چىرىمىگەن ئوغۇت ياكى كېسەل تەگكەن ئۇرۇق ئارقىلىق تار-

قىلىدۇ. ھاۋا ئالمىشىش ۋە ئاپتاپ چۈشۈشنىڭ ياخشى بولماسلىقى، سۇغىرىشنىڭ مۇۋا-پىقسىزلىقى، پېلەكنىڭ زەخمىلىنىشى كېسەللىكنىڭ پەيدابولۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. 20°C تىن 30°C قىچە بولغان ئارىلىقتا كېسەللىك مىكروبلىرى ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. بۇ كېسەللىك 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا باشلىنىپ، 7 - ئاينىڭ باشلىرى ئەۋجىگە چىقىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش چارىسى شۇكى، ئوبدان چىرىگەن ئوغۇتنى ئىشلىتىش ھەمدە پېلەك يىلتىزى زەخىملىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ياكى دېكسون، مېتىل توپسىن قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى چېچىش لازىم.

5. شۇمبۇيا. شۇمبۇيا ئالىي دەرىجىلىك چېچەكلەيدىغان ئۆسۈملۈك، يىلتىزى ۋە يوپۇرمىقى بولمايدۇ، خوجايىننىڭ يىلتىزلىرى شورىغۇچ تەخسە بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، خوجايىننىڭ ئوزۇقلۇقى ۋە سۈيىنى شوراپ ياشايدۇ. شۇمبۇيا، ئادەتتە، قوغۇن چېچەكلەشتىن ئىلگىرى ئۈنۈپ چىقىدۇ، شۇمبۇيا قوغۇن پېلىكىنىڭ ئۆسۈشىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، پېلەك خەمەك سالمايدۇ ياكى سالغان خەمەكلەر يوغىنىمايدۇ ۋە ياكى يىگىلەپ قالىدۇ. شۇمبۇيا سۇ ۋە ئوزۇقنى قوغۇندىن ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇقى ناھايىتى كىچىك ھەم يېنىك بولۇپ، شامال، سۇ، ئادەم، ئات - ئۇلاغ، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى ئارقىلىق تارقىلىدۇ. شۇمبۇيا ئۇرۇقى تۇپراق ئىچىدە 20—25 يىلغىچە بىخلىنىش ئىقتىدارىنى ساقلاپ قالالايدۇ. تۇپراقنىڭ مۇۋاپىق قاتلىمىدا (ھەيدەلمە قاتلىمىدا) شۇمبۇيا ئۇرۇقى قوغۇن يىلتىزى بىلەن ئۇچراشقان ھامان، يىلتىز ئاجراتمىلىرىنىڭ غىدىقلىشى بىلەن ئۈنۈپ چىقىدۇ. ئۇ قوغۇن يىلتىزلىرىنى چىرمىۋېلىپ، داۋاملىق زىيان سالىدۇ. شۇمبۇيا قوغۇننىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش چارىسى شۇكى، كارانتىن قىلىشنى كۈچەيتىپ، شۇمبۇيىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يەرنى ئالماشتۇرۇپ تېرىشقا ئەھمىيەت بېرىش، يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇش ياكى «F798» ماركىلىق سۇيۇق دېھقانچىلىق دورىسىنى كېسىلگەن شۇمبۇيا كۆتىكىگە سۈرتۈش كېرەك. بۇنىڭ شۇمبۇيىنى يوقىتىش، ئۈنۈمى 95% تىن يۇقىرى بولىدۇ.

§2. ھاشارات زىياندا شلىقى

1. موزايبىشى

زەھەرلىك يەمنى ئات قىغىغا ئارىلاشتۇرۇپ، ئالداپ ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلسا بولىدۇ. دىفتېرىكىسقا (تەخمىنەن بىر پىرسەنتلىك) ئازراق سۇ قوشۇپ، قورۇلغان كېپەككە ئارىلاشتۇرۇپ، ھەر ئىككى ئۇرۇق تۆشۈكى ئارىلىقىغا بىردىن ئورەك ئېچىپ، بىر تۇتام ئات قىغى، بىر تۇتام دورا سېلىپ كۆمۈپ قويۇلسا بولىدۇ.

2. كۆك پىت

بىئولوگىيىلىك ئۇسۇلدا ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش، يېشىل يىڭناغۇچ قاتارلىق

كۆشەندىلەر ئارقىلىق كۆك پىت يوقىتىلىدۇ. دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا: (1) 2.5% لىك دىئاسى مېيىدىن 20ppm ئىشلىتىلىدۇ (40 مىللىمېتر دورا سۈيۈقلۇقىغا 50 كىلوگرام سۇ قوشۇپ تەييارلىنىدۇ). (2) 200 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 40% لىك لېگور، 800 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 80% لىك دى خلورفوس ئىشلىتىلىدۇ. (3) 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 50% لىك شىكلىيۇلىن، ياكى 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 50% لىك كاكىياۋېي نۆۋەت بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ پۈركىلىدۇ.

3. يەر يولۇسى

بىر تەرەپتىن، كۆزدە يەر ھەيدىلىپ، توك ياتقۇزۇلۇپ، ئوت - چۆپلەر ئوتلىپ، ئەتىياز پەسلىدە قىرلار قېزىلىپ، قۇرت تۇخۇملىرى يوقىتىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلترا بىنەپشە نۇرلۇق پەنەر، شىرنە، دەرەخ شاخلىرى ئارقىلىق يەر يولۇسى يوقىتىلىدۇ. دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا: لىچىنكا ئۇچىنچى قېتىم تۇلىگىچە ئارىلىقتا 800 ھەسسىدىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلغان دىفتېرىكس (دىبەيچۇك)، 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان شىكلىيۇلىن مېيى ياكى چۇچىك جۇجى (بىر خىل دېھقانچىلىق دورىسى) 20pm (ھەر موسىغا 10—15 مىللىلېتر ئىشلىتىلىدۇ)، شامېي جۇجى 50ppm (ھەر موسىغا 1.25 گرامدىن ئىشلىتىلىدۇ) نى پۈركۈش ۋە ياكى دىفتېرىكس ئارىلاشتۇرۇلغان زەھەرلىك يەم بىلەن يەر يولۇسىنى ئالداپ يوقىتىشقا بولىدۇ.

4. قىزىل ئۆمۈچۈك

دېھقانچىلىقتا، قىزىل ئۆمۈچۈكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، ئاساسەن، ئېكىزنى ئالماشتۇرۇپ تېرىش، كۆزدە يەرنى چوڭقۇر ھەيدەش، ياۋا ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىش چارىسى قوللىنىلىدۇ. دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا، بالدۇر ھەم ۋاقتىدا تۇتۇش قىلىش (6 - ، 7 - ئايلاردا) كېرەك. ئادەتتە، 600 ھەسسىدىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلغان 20% لىك سەنلۇ شامەنجۇن دورىسى ئىشلىتىلسە ئۇنۇمى ياخشى بولىدۇ. باشقا دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن بومبي گرادۇسى 0.2 - 0.3 بولغان ھاك - گۈڭگۈرت ئارىلاشمىسى، 800 ھەسسىدىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلغان 40% لىك لېگور مېيى ئىشلىتىلسىمۇ بولىدۇ. يۇقىرىدىكى دورىلار ئالتە - يەتتە كۈنىدە بىر قېتىم چېچىلىدۇ، بۇ، ئادەتتە، بىر - ئىككى قېتىم چېچىلسىلا كۇپايە قىلىدۇ.

V باب ساقلاش ۋە قۇرۇتۇش

§1. ساقلاش

ئۇزاق ئىشلەپچىقىرىش ئەھمىيىتى جەريانىدا، قوغۇنچى دېھقانلار ۋە پەن-تېخنىكا خادىملىرى ئۇزۇلكەن قوغۇننى ئۇزۇنراق ساقلاش يولىدا كۆپ ئىزدىنىپ، مول تەجرىبىلەرنى توپلىدى.

قوغۇنىنى ئامبىاردا ساقلاش جەريانىدا، نەپەسلىنىش رولى تۇپەيلىدىن، ئاساسەن، بىرىنچىدىن، قوغۇن ساپىقى قۇرۇلۇش؛ ئىككىنچىدىن، قوغۇن تۇمشۇقى يۇمشاپ كېتىش؛ ئۈچىنچىدىن، زەخىملەنگەن جاي سېسىق قاتارلىق فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قوغۇننى ساقلاش ئۈنۈمىنىڭ قانداق بولۇشى نەپەسلىنىش رولىنى چەكلەشنىڭ قانداقلىقىغا باغلىق بولىدۇ. تېمپېراتۇرىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە، نەپەسلىنىش رولىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل سورتلاردا ئىپادىلىنىدىغان نەپەسلىنىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئومۇمەن، ئوخشاش شارائىتتا، بالدۇر پىشىدىغان سورتلارنىڭ نەپەسلىنىش دەرىجىسى كېيىن پىشىدىغان سورتلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ساقلاش جەريانىدا ھاسىل بولىدىغان ئېتىلىن قوغۇننى پىشۇرغۇچى ئېلىمېنتلارنىڭ قوزغاتقۇچىسى ھېسابلىنىدۇ. ئېتىلىننىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى تۇپەيلىدىن، ساقلىنىۋاتقان قوغۇننىڭ داۋاملىق پىشىشى تېزلىشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، قوغۇن بەك پىشىپ كېتىپ، ساقلاشقا چىداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ.

ساقلىنىدىغان قوغۇندىكى فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن، قوغۇننى ساقلاشتىن ئىلگىرى، مۇنۇ ئىشلارغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ:

1. ساقلاشقا، توشۇشقا چىداملىق، شاپىقى قېلىن، كېيىن پىشىدىغان سورتلارنى، ئېيتايلۇق، جاغدا، قارىقاش، مىجەگەن، قەشقەر قىزىل كۆكچى، قارا كۆكچى قاتارلىق سورتلارنى، ئاندىن قالسا، ئايسىخان كۆكچى قاتارلىق ئارا پىشار سورتلارنى تالىلاش لازىم.

2. ساقلايدىغان قوغۇننى كېيىن تېرىش، كېيىن ئۈزۈش، ئۈزگەندە، قوغۇن ساپىقىنى ئىككى ـ ئۈچ سانتىمېتر قالدۇرۇپ كېسىش، ئۈزۈشتىن يېرىم ئاي ئىلگىرى سۇ قويماسلىق لازىم.

3. قوغۇننى ئېتىزدىن ساقلايدىغان يەرگە توشۇغىچە زىيادە قىلىپ قويماسلىق، پەم بىلەن ئېلىپ، ئاۋايلاپ قويۇش، سېۋەت ياكى زەمبىلگە سامان ياكى كېگىز سېلىپ، ئاندىن قوغۇننى قويۇش، ئەڭ ياخشىسى، قولدا كۆتۈرۈپ توشۇش لازىم.

4. ئۈزگەندىن كېيىن، قوغۇننى دۆۋىلەپ قويماي، يۇمشاق تۇزلەنگەن يەرگە بىر قەۋەت قىلىپ تىزىپ، ئۈچ ـ تۆت كۈنگىچە ئاپتاپ يېگۈزۈش كېرەك. قوغۇننى گەمگە سېلىشتىن بۇرۇن، گەمە يېنىدا يەنە 15—20 كۈن ئاپتاپقا سېلىش لازىم. مۇنداق قىلغاندا، قوغۇننىڭ سۇيى مۇۋاپىق ھالدا قاچىدۇ.

قۇمۇلدا قوغۇننى كىشىلەر، كۆپىنچە، گەمىدە ساقلايدۇ. ئۇلار كۆكتات ساقلايدىغان گەمە ۋە خاس مۆتىدىل گەمىلەردىن كۆپرەك پايدىلىنىدۇ. گەمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1.8 مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە، كەڭلىكى 2.5 مېتىردىن ئۈچ مېتىرغىچە، ئۇمۇمىي كۆلىمى 20 كۇادرات مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ. گەمىنىڭ ئۇستى پۇختا ياغاچلار بىلەن يېپىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۈچ تال خامراق ئېشىلگەن چىگە شوينا ھەر 35 سانتىمېتر ئارىلىقتا بىردىن جەمئىي ئۈچ يەردىن چىگىلىپ،

شوينىنىڭ ئۈچى گەمىنىڭ تورۇسىدىكى لىمغا چىگىلىدۇ. ئاندىن، ساقلىنىدىغان قوغۇننىڭ تۇمشۇقى يۇقىرىغا قارىتىلىپ، ئۈچ تالالىق چىگە شوينا ئىچىگە سېلىنىپ ئېسىپ قويۇلىدۇ. يەنە بېدىشتە ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بار. گەمىگە ياغاچتىن بېدىش ياسىلىدۇ (ئارىلىقىدا ماڭىدىغان يول قالدۇرۇلىدۇ). بېدىش ئۈستىگە يۇمشاق پاخال سېلىنىدۇ ياكى قۇم يېيىتىلىدۇ،ئاندىن، ئۇنىڭغا بىر قەۋەت قوغۇن تىزىلىدۇ. بېدىشنى بىرنەچچە قەۋەت قىلىپ ياساشقىمۇ بولىدۇ، ھەربىر قەۋەت بېدىشنىڭ ئارىلىقىدا 40—50 سانتىمېتر بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ. قوغۇننى گەمىگە يېڭى سالغاندا، گەمىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەپ كېتىشى مۇمكىن، شۇڭا، ھاۋا ئالماشتۇرۇپ، تېمپېراتورىنى تەڭشەپ، 5°C—2°C ئارىلىقىدا ساقلاش كېرەك. دېھقانلار گەمىگە بىر چىنە سۇ قويۇپ، تېمپېراتۇرىدىكى ئۆزگىرىشنى شۇنىڭغا قاراپ بىلىپ تۇرىدۇ، سىرتنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەپ قاتتىق سوغۇق بولغاندا، چىنىدىكى سۇنىڭ يۈزىدە نېپىز بىر قەۋەت مۇز قاتسا، گەمە تېمپېراتۇرىسى نورمال بولغان بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، قوغۇننى ئۆيدە ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بار. ئۇيغۇرلار قىشتا ساقلايدىغان قوغۇننى ئادەم ياتمايدىغان بوش ئۆيگە ئەكىرىپ كاڭغا ياكى تاختاي ئۈستىگە قويىدۇ، چىغىرتماقتىن چەمبەر توقۇپ، ھەربىر قوغۇننىڭ تېگىگە قويۇپ قويىدۇ. بەزىلەر قوغۇننىڭ ساپاق تەرىپىنى پەسكە قارىتىپ، چىگە ياكى يۇڭ شوينىدىن توقۇلغان تورغا سېلىپ تورۇسقا ئېسىپ قويىدۇ. قىشتا ئۆيگە ئازراق ئوت يېقىپ، تېمپېراتورىنى 0°C ئەتراپىدا ساقلايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، كۆمۈپ ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بار. ھاۋانى ئايرىۋېتىپ تېمپېراتۇرىنى تۇراقلاشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، كەچ كۈزدە قوغۇن ئوت قالىمايدىغان ئۆيگە تۆكۈپ قويۇلغان بۇغداي ئارىسىغا ياكى سامان، پاختا، پاخال قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ئارىسىغا تىقىپ قويۇپمۇ ساقلىنىدۇ، لېكىن، بۇ ئۇسۇلدىن ئاز قوغۇننى ساقلاشتىلا پايدىلىنىشقا بولىدۇ. قوغۇننى قۇرۇق قۇمغا كۆمۈپ ساقلىسا، ئۈنۈمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. قوغۇنچى دېھقانلارنىڭ ئېيتىشىچە، قوغۇن قۇمغا 50 سانتىمېتر قېلىنلىقتا كۆمۈلسە، ئۇنى 190 كۈن ئەتراپىدا ساقلىغىلى بولىدىكەن.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، قۇغۇن ساقلاش تېخنىكىسىغا بولغان تەلەپمۇ بارغانسېرى ئاشتى، ئىلمىي تەتقىقات، سودا تارماقلىرى ۋە بەزى شارائىتى بار ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە قوغۇننى ئۆز پېتى ساقلاشنىڭ كۆپ خىل ئىلغار يېڭى تېخنىكىسى ئىجاد قىلىندى.

ھازىر، قوغۇن ساقلاش ئۈچۈن يېرىم يەر ئاستى ئۆيى شەكلىدىكى خىش بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسالغان گەمە ئىشلىتىلمەكتە، گەمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 2.5 مېتردىن 2.8 مېترغىچە، كەڭلىكى 3.5 مېتىرغا يېتىپ بارىدۇ، گەمىنىڭ ئۈستى 30—50 سانتىمېتر قېلىنلىقتا يېپىلىدۇ، گەمىنىڭ ھاۋا ئالمىشىدىغان تۆشۈكلىرى بار، ساقلانغان قوغۇندىن چىققان ئىسسىقلىق، كاربون (IV) ئوكسىدى ۋە ھور مۇشۇ تۆشۈكلەردىن سىرتقا چىقىپ تۇرىدۇ. گەمىنىڭ زەيلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، گەمىنىڭ تېگىگە 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قۇرۇق قۇم ياكى شېغىل يېيىتىلىدۇ.

قوغۇن گەمىگە سېلىنىشتىن ئىلگىرى، پوستىغا مېۋە مومى، شېللاك (قۇرت يېلىمى) قاتارلىقلار سۈركىلىدۇ، بۇنداق سۈرمە، ئەڭ ياخشىسى، قوغۇن ئۈزۈلگەن جايدا سۈركەلسە ئوبدان بولىدۇ. سۈرمە سۈركەلگەن قوغۇننىڭ پوستى پارقىراپ تۇرىدۇ، سۈيى قاچمايدۇ، نەپەسلىنىشى ئاجىز بولىدۇ. ئالاقىدار ماتېرىياللاردا تونۇشتۇرۇلۇشىچە، پەن تەتقىقات تارماقلىرى دوجۇنلىڭ، توبۇجىڭ قاتارلىق قويۇقلۇقى يۈزدىن بىر نىسبەتلىك دېھقانچىلىق دورىلىرىغا قوغۇننى ئۈچ مىنۇت چىلاپ، ئاندىن سۈرمە سۈركەلسە، ئۈنۈمى تېخىمۇ ياخشى بولىدىكەن.

قوغۇننى گەمىگە سېلىشتىن ئىلگىرى گەمە ئىچىنى دىزېنفېكسىيە قىلىش لازىم، گەمىنىڭ ھەربىر كۋادرات مېتر يېرىگە 10 گرامدىن گۈڭگۈرت ياكى قويۇقلۇقى 1% لىك فورمالىننى 30 مىلللېتردىن چاچقاندا، گەمىدىكى مىكروبلار يوقىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، قوغۇننىڭ سېسىپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

قوغۇننى ساقلاش جەريانىدا، تېمپېراتۇرىنى مەلۇم دائىرىدە تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق مىكرو ئورگانىزملارنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەپ، ساقلاش ۋاقتىنى ئۇزارتىشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بىراق، تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەنلىتىلىشى قوغۇننىڭ نورمال ماددا ئالماشتۇرۇشىغا كاشىلا بولمايدىغان دەرىجىدە بولۇشى لازىم. تېمپېراتۇرا بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسىمۇ، قوغۇن توڭلاپ قېلىپ، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا تېمپېراتۇرا 3°C تىن 5°C قىچە بولسا مۇۋاپىق بولىدۇ، تېمپېراتۇرا 3°C تىن تۆۋەنلەپ كەتسە، قوغۇنغا زىيان يېتىدۇ. گەمىدىكى ھاۋانىڭ نەملىكى 75%—80% كىچە بولسا مۇۋاپىق. ئەگەر ھاۋا نەملىكى بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسە، قوغۇننىڭ شاپىقى قورۇلۇپ قالىدۇ ـ دە، تەبىئىي ھالەتتە ساقلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، ئەگەر ھاۋا بەك نەم بولۇپ كەتسە، كېسەللىك پەيدا بولۇپ، ساقلاش ۋاقتىغا تەسىر يېتىدۇ.

§2. قوغۇن قېقى قۇرۇتۇش

چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ دەسلەپكى يىلى (1909 ـ يىلى) قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ بېگى ليۇرۇنتۇڭ يازغان «قۇمۇل بىۋاستە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى. ئۆسۈملۈكلەر» بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «لاپچۇق، قارا دۆۋىنىڭ قوغۇنى ناھايىتى تاتلىق، باشقا جايلاردا قۇرۇتۇلغان قوغۇن قېقى قېلىن بولمايدۇ، بۇ جايدىكى قوغۇن قېقى قېلىن بولىدۇ، ئۇنى تىزىپ كاللەك قىلىپ، باشقا جايلارغا ئاپىرىپسېتىشقا بولىدۇ». كاڭشى يىللىرىدىن باشلاپ، قۇمۇل ۋاڭى ھەر يىلى چىڭ خاندانلىقى پادىشاھىغا قوغۇن تارتۇق قىلغاندىن باشقا، قوغۇن قېقىنىمۇ ئەتىۋارلىق نەرسىلەر قاتارىدا تارتۇق قىلغان. تارتۇق قوغۇننى توشۇش قىيىن بولغاچقا، بىر مەزگىل قوغۇن قېقى تارتۇق قىلىنغان. شاھ مەخسۇت چىڭۋاڭ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، مەنچىڭ خانىغا بىر قېتىمدىلا 3000 جىڭ قوغۇن قېقى تارتۇق قىلغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قۇمۇلدا قوغۇن قېقى، ئاساسەن، لاپچۇق، قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردىلا قۇرۇتۇلاتتى. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق بولغاچقا، قوغۇنى ناھايىتى تاتلىق. ئۇ يەردىن چىقىدىغان بىشەكشىرىن ئېغىزغا سالسىلا ئېرىپ كېتىدۇ، جىق

يەۋەتسە ئادەمنى قىزىتىدۇ. ئۇ پىشقاندا، شاپىقى نېپىزلەپ، ئېتى يۇمشاپ كېتىدۇ، خۇش‌بۇي پۇراپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ قېقى ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، خانغا تارتۇق قىلىش ئۈچۈن قاق سېلىنىدىغان قوغۇنلارنى تېخى پەرزەنت كۆرمىگەن تاللانغان چوكانلار ئۈزۈپ، تىلىپ، ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتقان، ئاندىن تۇرمىلەكلىنىپ ياكى ياپىلاق ھالەتتە كاللەكلىنىپ ئوردىغا ئاپىرىپ بېرىلگەن. مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) لىن جىن يازغان «غەربىي - شىمال مەجمۇئەسى» دە، قۇمۇلنىڭ قوغۇن قېقى توغرىسىدا مۇنداق بىر ئابزاس سۆز بار: «بۇ يەرنىڭ قوغۇنىنىڭ قەنت مىقدارى ئىنتايىن مول، تىلىپ قاق سالسىمۇ تەمى كەتمەيدۇ، ئۆرۈم قىلىنغان ياكى كاللەكلەنگەن قوغۇن قېقى ھەرقانچە يىلىمۇ ساقلانسىمۇ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ». ياشانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئورۇنىدا ساقلانغان كونا قوغۇن قاقلىرى، قارىيىپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن، يېيىش لازىم تېپىلمىغاندا، بازغان بىلەن پارچىلاشقا توغرا كەلگەن، تەمى يەنىلا شېكەردەك تاتلىق تۇرغان. بۇنىڭدىن قوغۇن قېقىنى قانچىلىك ئۈزۈن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، قوغۇن قېقى سېلىشقا مەخسۇس ياش - چوكانلار سېلىنمىسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشنى يەنىلا ئايالار ئىشلەپ كەلمەكتە. قوغۇن پىشقان مەز - گىلدە، قۇمۇلنىڭ تېمپېراتۇرىسى تازا ئۆرلەيدۇ، ھاۋا قۇرغاقلىشىدۇ، ھۆل - يېغىن ناھايىتى ئاز بولىدۇ. شۇڭا قوغۇن قېقىنى تەبىئىي قۇرۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلسىمۇ ياكى ۋاستىلىك ھالدا كۆلەڭگىدە قۇرۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلسىمۇ ئۇنۇمى ياخشى بولىدۇ. قوغۇن قېقىنى تەبىئىي قۇرۇتۇشنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: تولۇق پىشقان قوغۇن پاكىز يۇيۇلۇپ، شاپىقى 0.5 سانتىمېتر قېلىنلىقتا شۇلۇپ سويۇۋېتىلىدۇ، ئاندىن ئوتتۇرىسىدىن ئۈزۈنىغا ئىككى پارچە قىلىنىپ، ئۈرۈقى ئېلىۋېتىلىپ، تىلىم - تىلىم قىلىپ تىلىنىدۇ، ئاخىردا بۇ تىلىملار سىمغا ئارتىپ ياكى پاكىز بورا ئۈستىگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. قوغۇن قېقىنى ۋاستىلىك ھالدا كۆلەڭگىدە قۇرۇتقاندا، ئاۋۋال ھاۋا ئۆ - تۈشۈپ تۇرىدىغان جاي تەييارلىنىدۇ، ئاندىن تىلىنغان قوغۇنلار تاختا ئىلىپ قويۇلىدۇ، بۇلار كۆلەڭگىدە تەبىئىي شامالداپ، رەڭگى ئۆزگەرمەي ئوبدان قۇرۇيدۇ. مۇنداق ئۇ - سۇلدا قۇرۇتۇلغان قوغۇن قېقىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

قاق سېلىش جەريانىدا، قاقنى پاكىز قۇرۇتۇش ناھايىتى مۇھىم. ناۋادا يامغۇر يېغىپ قالسا، قاقلارنىڭ ئۈستىنى سۇلياۋ يوپۇق بىلەن يېپىش، يامغۇردىن كېيىن ۋاقتىدا ئېچىۋېتىش كېرەك، ئەگەر قاقلار يامغۇردا قالسا، پاختىلىشىپ، ئاسانلا بۇزۇ - لۇپ قالىدۇ. قاق سېلىنىدىغان جاينىڭ مۇھىتى ياخشى، ھاۋاسى ئىسسىق، قۇرغاق، ھاۋا ئۈتۈشۈپ تۇرىدىغان، چۈشىن ئولاشمايدىغان بولۇشى كېرەك. سېلىنغان قاقلارنى توپا - توزاننىڭ بۇلغاپ قويۇشىدىن دائىم پەخەس بولۇش كېرەك. نورمال ھاۋا شارائىتىدا سېلىنغان قاق 12 كۈنىدىن 15 كۈنگىچە قۇرۇپ كېتىدۇ، قاق يۇمشاق بولۇشى، بەك قۇرۇپ كەتمەسلىكى كېرەك. قۇرۇغان قاق ۋاقتىدا يىغىۋېلىنىشى، ئاپتاپتا بەك

ئۇزۇن تۇرۇپ كەتمەسلىكى كېرەك، بولمىسا قاق قېتىسپ، رەڭگى قارىيىپ، سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. قاق يەغلىپ ئۆيگە ئەكىرىلگەندىن كېيىن، پاكىز ئورۇنغا ئىككى - ئۈچ كۈن دۆۋىلەپ قويۇلسا، ئاستا يۇمشايدۇ، قاقنىڭ بەك قۇرۇپ كەتكەنلىرى بىلەن ھۆلرەك قالغانلىرى تەڭشىلىدۇ، ئاندىن پاكىز تاختاي ئۈستىگە تەكشىلەپ يېيىتىلىپ، ئۇزۇنچاق شەكىلدە رەتلەپ چاسا كاللەك قىلىپ قاچىلىنىدۇ.

قوغۇن قېقىنىڭ مىقدارى قوغۇنىنىڭ سورتى ۋە پىشىش دەرىجىسىگە قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ئومۇمەن، قىشلىق قوغۇنغا قارىغاندا، يازلىق قوغۇنىدىن قاق كۆپرەك قۇرۇيدۇ، ئوبدان پىشقان (قەنت مىقدارى 15% تىن ئاشىدىغان) سەككىز - توققۇز كىلوگرام يازلىق قوغۇندىن بىر كىلوگرام قاق قۇرۇيدۇ؛ ئەتلىك 10 — 12 كىلوگرام كېلىدىغان قىشلىق قوغۇندىن بىر كىلوگرام قاق قۇرۇيدۇ. ئوبدان پىشمىغان ياكى قەنت مىقدارى تۆۋەنرەك قوغۇندىن قاق ئاز قۇرۇيدۇ، ئۇنىڭ رەڭگى ۋە تەمىمۇ ياخشى بولمايدۇ.

50 - يىللاردا، قومۇلدا قوغۇن قېقى كۆپ قۇرۇتۇلاتتى. كېيىن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوغۇننى سىرتتا سېتىش ۋەزىپىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قوغۇن بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى، شۇڭا قاق سېلىشمۇ ئازىيىپ كەتتى، قاق سېلىنغان تەقدىردىمۇ، ئۇرۇقلۇق قىلىدىغان ۋە سېتىشقا ئۇلگۇرمىگەن قوغۇنلار قاق سېلىنىدىغان بولدى.

قوغۇن قېقىنى، ئادەتتە، قۇرۇق مېۋە قاتارىدا يېيىشكە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنى قوشۇپ مەززىلىك تاماقلارنى ئەتكىلىمۇ بولىدۇ. ئۇيغۇرلار قوغۇن قېقىنى قوي مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ مانتا قىلىشنى ياكى پولونىڭ ئۈستىگە قوغۇن قېقى بېسىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بەزىلەر گۈرۈچ ياكى تېرىقتىن شويلا ئەتكەنده، ئۇنىڭغا قوغۇن قېقى، چىلان، قۇرۇق ئۇزۇم قاتارلىقلارنى سالىدۇ.

قوشۇمچە: قوغۇن ماكانى — بوغاز

بوغاز — قومۇل ناھىيىسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر گۈزىي، ئۇ قومۇل ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ پەس يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 500 نەچچە مېتر ئېگىز، تۇپرىقى قۇمساق، نەم، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرى، تۇپرىقىدا شور تەركىبى كۆپرەك، ھاۋاسى ئىسسىق ھەم قۇرغاق، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى ھۆل-يېغىن مىقدارىنىڭ 100 ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدۇ، يىللىق يىغىندا تېمپېراتۇرىسى 4400°C تىن ئاشىدۇ، كېچە - كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولۇپ، قوغۇن تېرىشقا باب كېلىدىغان خاس ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە.

بوغازنىڭ قوغۇن تېرىش تارىخى ئۇزۇن. 1981 - يىلى ناھىيەمىزدىكى دېھقانچىلىق پەن-تېخنىكا خادىملىرى بوغازدا بىرنەچچە تۇپ ياۋا قوغۇننى ئۇچراتقان (ئادەتتە، ئۇ ئېت خەمسكى دەپ ئاتىلىدۇ). ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقىدار مۇتەخەسسىلەر بۇ خىل ياۋا قوغۇن قوغۇنىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدىكى ئېپتىدائىي تېپى ئىكەنلىكىنى،

ئۇنىڭ قوغۇن تېرىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بوغاز قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تارتۇق قوغۇن تېرىيدىغان جايى بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە «سۇ بېشى دېگەن جايغا توسما سېلىنىپ، سۇ ئوڭ ۋە سول ئېقىملارغا ئايرىلغان، بىر ئېقىمى جەنۇبقا ئېقىپ قارارگاھقا كىرىدۇ. ئۇچ ئورۇندا سۇ كۆچى بىلەن ئىشلەيدىغان ئوردا تۆگىمنى بار، سۇ يەنە جەنۇبقا ئېقىپ، قۇمۇل شەھىرىدىن ئۆتىدۇ. يەنە بىر ئېقىمى غەربكە قاراپ ئېقىپ، دۆڭلەردىن ئۆتۈپ، ئايرىلىپ توز باققا كىرىدۇ، ئاندىن، شەھەر ئىچىدىن ئۆتۈپ، ئاياغدا بوغازغا بېرىپ توختايدۇ. بۇ سۇنىڭ شەرقىگە بۆلۈنگەن ئېقىمى بىلەن خانغا تارتۇق قىلىنىدىغان قوغۇنلۇقلار سۇغىرىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «خانغا تارتۇق قىلىنىدىغان قوغۇنلۇق» ھازىرقى قاراتال ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك بۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىن بۇرۇن، قاراتال ئەتراپىنىڭ قۇمۇل ۋاڭى خانغا تارتۇق قىلىدىغان قوغۇن تېرىلىدىغان زېمىن بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھازىرقى بوغاز گۈڭشېسىنىڭ 2 - دادۇي 1 - شياۋدۇيىدىكى ئەمەت پەتتۇللا بىلەن ئىبراھىم سۈۋۈرلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى قۇمۇل ۋاڭىغا تارتۇق قوغۇن تېرىپ بەرگەن دېھقانلار ئىدى.

ممنگو يىللىرىدا، ئايىغى ئۆزۈلمەيدىغان يېغىلىق تۈپەيلىدىن، باغ - ۋارانلار خاراب بولغان، ھۆكۈمەت قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلمىگەن، شۇڭا ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا قەدەر بوغازدا قوغۇن ناھايىتى ئاز تېرىلغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇدىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات بولغان قوغۇننى تېرىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، دېھقانلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى ئوبدان تېرىش ئاساسىدا، قوغۇننى كۆپ تېرىشقا رىغبەتلەندۈردى. قۇمۇل قوغۇننى تەتقىق قىلىشقا ئىرادە باغلىغان بىر تۈركۈم پەن - تېخنىكا خادىملىرىمۇ بوغازغا بېرىپ ماكانلىشىپ، قوغۇن تېرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن بىللە، قوغۇننىڭ يېڭى سورتلىرىنى باشقا جايلاردىن كەلتۈردى ۋە ئۆزلىرى يېتىشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. 1971 - يىلى بوغازدا قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى ئاران 675 مو ئىدى، بۇ، ئۇمۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 7.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇمۇمىي مەھسۇلاتىمۇ ئارانلا 695 مىڭ جىڭغا يېتىپ، پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە گۈڭشېلىرىنىڭكىدىنمۇ تۆۋەن ئىدى. 1976 - يىلى بوغازدا قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى 1470 موغا، ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 450 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە قوغۇن ئۇمۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 23 پىرسەنتىنى ئىگىلەپ، ناھىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى.

پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3-ئۇمۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بوغازدا قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش تېخىمۇ راۋاجلاندى. 1981 - يىلى بوغازدا قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى 2000 مودىن ئېشىپ، ئۇمۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى؛ قوغۇن سورتى ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىكى بىرنەچچە خىلدىن ئون نەچچە خىلغا

كۆپەيدى؛ قوغۇندىن قىلىنغان كىرىم دېھقانچىلىق ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن ئېشىپ، ناھىيە بويىچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى، نەتىجىدە بۇ جاي ناھىيىنىڭ قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ قالدى. ھەر يىلى كۈزدە، چىڭخەي، گەنسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەردىن قوغۇن ئالغىلى كەلگەن ئاپتوموبىللارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان بولدى. ئۇرغۇن قوغۇنلار پويىز ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلماقتا، يەنە بىر قىسمى تاشقى سودا تارماقلىرى ئارقىلىق شياڭگاڭ، ئاۋمېن قاتارلىق جايلارغا چىقىرىلماقتا.

بوغازدىكى قوغۇن سورتلىرى ئىچىدە، جاغدا سورتى ھەممىدىن ياخشى. 1959 - يىلى دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش ھارپىسىدا، 2 - دادۇيىنىڭ 1 - شياۋدۇيىدىكى قوغۇنچى دېھقان ئىبراھىم ھەر بىرى ئون نەچچە كىلوگرامدىن ئاشىدىغان جاغدا قوغۇندىن 10 نەچچىنى ئۈزۈپ ئۆز قولى بىلەن بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، پارتىيە ۋە ماۋجۇشىغا ئۇيغۇر قوغۇنچىلىرىنىڭ قەلبىنى ئىزھار قىلدى. 1981 - يىلى ۋىلايىتىمىز ئۇيۇشتۇرغان قوغۇنچىلىق مۇسابىقىسىدە، بوغازگۆشى 2 - دادۇيىنىڭ 2 - ۋە 1 - شياۋدۇيلىرى ھەم 3 - دادۇيىدىكى جاۋيۇتىڭ تېرىغان جاغدىنىڭ قەنت مىقدارى 13% تىن يۇقىرى بولۇپ، 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ئالتىنچى قىسىم

سوئىشلىرى، سوئېلىكتىرى

مؤسسة الرسالة

ئالتىنچى قىسىم سۇ ئىشلىرى. سۇ ئېلېكتىرى

قۇمۇل ناھىيىسىدە سۇ مەنبەسى كەم، ھۆل - يېغىن بەك ئاز، كىلىمات قۇرغاق، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ سۇ مەنبەسى جەھەتتە، تاغ لىق رايونلار، ئاساسەن، ھۆل - يېغىنغا ۋە قار سۈيىگە، تۇزلەڭ رايونلار، ئاساسەن، تاغ سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىگە تايىنىدۇ. ئۇزۇن مۇددەت ئېچىش ئارقىلىق، تارىخىتا ئويمانلىقنىڭ ئۈچبۇلۇڭسىمان بوستانلىق رايونىدا، ئاساسەن، بۇلاق، كارىز سۇلىرى بىلەن سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق شەكىللەنگەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ، تېيانشاندىن بۆۋاستە سۇ باشلىنىدىغان چوڭ ئۆستەڭلەر چېپىلغان، مۇشۇ ئەسىردە، 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا سۇ ئامبىرى ياساش باشلانغان، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش قۇرۇلۇشى باشلاندى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە بويىچە تېيانشاندىن بۆۋاستە سۇ باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭ ئۆتكە يەتتى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 64 كىلومېتر؛ ئوتتۇرا، كېچىك تېپتىكى سۇ ئامبىرى ئونغا يەتتى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمى 30 مىليون كۇب مېتر؛ ماشىنىلاشقان قۇدۇق 800 نەچچىگە يەتتى، بۇلاردىن 600 نەچچىسى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى. كارىز 185 كە يەتتى؛ كېچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئالتىگە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 400 نەچچە كىلوۋاتقا، سۇغىرىلىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمى 200 نەچچە مىڭ موغا يەتتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، سۇغىرىش رايونلىرىغا جەمئىي 50 مىليون 280 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 38 مىليون 680 مىڭ يۈەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكى ھېسابىدا سېلىنغىنى 11 مىليون 600 مىڭ يۈەن.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 88 دادۇينىڭ 76 سى توكتىن پايدىلىنىدىغان بولدى، بۇ، ئومۇمىي دادۇي سانىنىڭ 86.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ 292 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئىچىدە 215 دۇي توكتىن پايدىلىنىدىغان بولدى. بۇ، ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ 73.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ناھىيە بويىچە 16 مىڭ 226 دېھقان ئائىلىسىدىن 10 مىڭ 913 ئائىلە توكتىن پايدىلىنىدىغان بولدى، بۇ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 67.26 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلەرنىڭ قۇۋۋىتى 12 مىڭ 432.5 كىلوۋاتقا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ چىقىرىش، سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلارنىڭ قۇۋۋىتى 11 مىڭ 25.5 كىلوۋات، گۈڭشې، دۇي كارخانىلىرىنىڭ ماشىنا قۇۋۋىتى 503 كىلوۋات، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 614 كىلوۋات، باشقا ماشىنىلارنىڭ قۇۋۋىتى 290 كىلوۋات.

I باب سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى

§1. ئېرىق - ئۆستەڭ

قۇمۇلدا ھۆل - يېغىن بەك ئاز بولغاچقا، زىرائەتلەر، ئاساسەن، ئادەم كۆچى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ زۆرۈر تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ. خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى قۇمۇل ئاھالىلىرى ئاددىي، قىسقا ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ زىرائەت سۇغىرىشنى بىلگەن، ئەتراپتىكى بۇلاق سۇلىرى ۋە ياز پەسلىدە ئېرىگەن قار سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ، كىچىك كۆلەمدىكى سۇغىرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا ئېرىق - ئۆستەڭ سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش ئومۇملاشقان. ئاراتۇرۇكتە ھەربىي-لەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەنلىكىگە ئائىت كەمتېراك كىتابتا «□» (ئېرىق - ئۆستەڭ) سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىلغان» لىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. ئاراتۇرۇكتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن لەشكەرلەر ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بەزى يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتى تېخنىكىسىنى قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ يەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمى كېڭەيتىلگەچكە، كىچىك ئېرىقلار ئارقىلىق سۇ باشلاپ كېلىش تەلەپنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن، تاغ سۇلىرى بىۋاستە باشلاپ كېلىنىدىغان ئوتتۇرا تېپتىكى ئۆستەڭ چېپىش ئىشى باشلىنىپ كەتكەن. يۆڭجېڭنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى سەيخۇدا 50 مىڭ مو بوز يەرنى قېدىرىپ تەكشۈرۈپ، ئېدىردىن ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ كەلگەن. بۇنىڭغا 320 مىڭ گۇڭ كەتكەن. داۋگۇاڭ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى سەركەردىسى ياڭ يۈچۈن غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا تۇرۇك ئۆستىكىنى چاپتۇرغان، كېيىنكى چاغلاردا رېمونت قىلىنمىغاچقا بۇزۇلۇپ كاردىن چىققان. تۇڭجىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇلنىڭ يارەمچى ئادەملىرى ۋېن لىن بىلەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ۋېن شياڭ ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ تىيانشاننىڭ قار سۈيىنى شەھەرنىڭ شەرقىدىكى سەيخۇغا، قىزىلىيۇلغۇنغا، دۆربەجىنگە باشلاپ كېلىپ، بۇ جايلاردىكى دېھقانلارنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا جەلپ قىلغان.

تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇل ۋاڭى بېشىر ئادەم توپلاپ نۇرغۇن يۇل سەرپ قىلىپ كۆكيارداۋ ئۆستەڭ چاپتۇرماقچى بولغان. ئەمما مۇسۇلمانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەچكە، بۇ ئىش يېرىم يولدا سۇغا چىلاشقان. تۇڭجىنىڭ 13 - يىلى (1874 - يىلى) زوزۇڭتاڭ جاڭ ياۋنى سۈڭ ۋۇ قوشۇننى باشلاپ قۇمۇلغا بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. جاڭ ياۋ ئۆزۈن يىللار رېمونت قىلىنمىغان تۇرۇكتىكى كونا ئۆستەڭنى

يېڭى باشتىن تۈزەشتۈرۈپ راۋانلاشتۇرغان ھەمدە سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۆستەڭ ئاستىغا 100 مىڭ پارچە كىگىز ياتقۇزغان. شۇ چاغدا جاڭ ياۋ يەنە ئېدىر ئۆستىگى بىلەن كۆكيار ئۆستىكىنى قايتىدىن تۈزەشتۈرۈپ راۋانلاشتۇرغان (كۆكيار ئۆستىكىدە كېيىنكى چاغلاردا سۇ بەك كۆپ سىرغىپ - سىڭىپ كەتكەچكە كېرەكسىز قىلىنىپ تاشلۇۋېتىلگەن). جاڭ ياۋ قۇمۇلنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئاساسەن، كۆچۈرمە ياساپ سۇ باشلاش ئۈسۈلىنى ئىجاد قىلغان، «كۆچۈرمە ياغاچ تىن ياسالغان بولۇپ، سۇنىڭ سىرغىپ - سىڭىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاستىغا كىگىز سېلىنغان، كۆچۈرمە تاغ باغرىغا ئورنىتىلىپ، قۇملۇققا، ھەتتا ئېتىزلارغا سۇ باشلانغان». جاڭ ياۋ ئېبرىق - ئۆستەڭ چاپتۇرۇش، كۆچۈرمە ياساش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ سۇ باشلاپ كېلىپ، 20 مىڭ موچە يەرنى سۇغارغان، يىلىغا 10 مىڭ دەن ئاشلىق ئالغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭنىڭ ئىلھام بېرىشى بىلەن، ئېبرىق - ئۆستەڭ چېپىشتا «مۇداپىئە يىگىلىرى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش، خەلق بىلەن ئەسكەرلەر بىرلىكتە كۈچ چىقىرىش» ۋە «ھۆكۈمەت تەرەپ قەرز پۇل بېرىش، خەلق ئۆز كۈچىگە تايىنىش» ئۈسۈلى قوللىنىلىپ، قۇمۇلدا يەنە ئىككى ئۆستەڭ چېپىلغان: بىرى، تىيانشان باغرىدىكى خېيشىبەندىن سۇ باشلىنىدىغان ساۋۇلاقنىڭ شەرقىي - شىمالىدىكى داچۈەنگە بارىدىغان ئۆستەڭ؛ يەنە بىرى تىيانشاندىكى بامۇدۇندىن سۇ باشلىنىدىغان داچۈەن ئارقىلىق ساۋۇلاقنىڭ شەرقىي - شىمالىدىكى بىدىلىككە بارىدىغان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 كىلومېتردىن ئاشاتتى، كەڭلىكى تەخمىنەن 7 - 8 چى كېلەتتى، چوڭقۇرلۇقى بىر جايدىن ئارتۇق ئىدى. ئۆستەڭنىڭ ئاستى قۇم بولۇپ، سۇ سىڭىپ كەتكەچكە، ئۆستەڭ ئاستىغا كىگىز سېلىنغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇرۇش ئاپىتى بولغاچقا، دېھقانلار تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن ھەمدە ئۆستەڭنى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەن. شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا ھۆكۈمەت پۇلىدىن 10 مىڭ سەر سەرپ قىلىپ، 100 نەپەر خەلق ئىشچىسى يالاپ، كۆكيار ئۆستەڭى چاپتۇرۇشنى پىلانلىغان، كېيىنكى چاغلاردا ئۆستەڭ چېپىش ئۇسۇلى مۇۋاپىق بولمىغاچقا، يېبرىم يولدا توختاپ قالغان. شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشچە، ئەينى زاماندا قۇمۇلدا 21 غول ئۆستەڭ، 23 تارماق ئۆستەڭ بولغان، ئۇمۇمىي سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 41 مىڭ 175 موغا يەتكەن.

مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) ئەتىيازدا، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 4000 ھاشار ئەۋەتىپ، چەچەيىدە ئاستىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتر كېلىدىغان، ئاستىغا قورام تاش ۋە دەرەخ غوللىرى بېسىلغان چوڭ ئۆستەڭدىن بىرنى چاپتۇرغان. نەتىجىدە، سۇ بەك سىڭىپ سىرغىپ كەتكەچكە، سۇ باشلىغىلى بولماي تاشلۇۋېتىلگەن.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە، قۇمۇلدا ئېبرىق - ئۆستەڭ 46 گە، ئۇمۇمىي ئۇزۇنلۇقى 666 كىلومېتر غا، سۇغىرىلىدىغان ئۇمۇمىي يەر

كۆلىمى 92 مىڭ 557 موغا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، تاغ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 27 مىڭ 975 مو، بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 44 مىڭ 845 مو، كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 17 مىڭ 322 مو، قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 2415 مو ئىدى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى سۇنى ۋاڭ-گۇڭ ئاق سۆڭەكلەر ۋە پومپىشچىك قاتارلىق ئاز سانداكى ئادەملەر چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانىدى، سۇ تەقسىملەش ئادىل بولمىغاچقا، ھەممىسە جېدەل-ماجىرا چىقىپ تۇراتتى. مىنگونىڭ 34-يىلى (1945-يىلى) كۈزدە، تاغدىن كەلگەن كېلىپ، لاپچۇق، قارا دۆۋە غول ئۆستەڭلىرىنىڭ تاقاقلىرىنى بۇزۇۋېتىپ، يېڭىدىن تاقاق ئورنىتىدىغان چاغدا لاپچۇق، قارادۆۋىدىكى دېھقانلار سۇ تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرغان، بۇ ئىككى جايدىكى پومپىشچىكلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، دېھقانلارنى سوقۇشقا سالغان، بۇ سوقۇشۇشتا ئۈچ ئادەم ئېغىر زەخمىلەنگەن، بىر ئادەم ئۆلگەن. بۇ جېدەل-ماجىرا تاكى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە داۋاملاشقان، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇۋاپىق كېلىشتۇرۇشى ئارقىسىدا ئاندىن بېسىققان.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئوخشاش بولمىغان سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ ئەھمىلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، نۇرغۇن سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالدى. 1983-يىلى مۇكەممەل سۇغىرىش سىستېمىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى، كۆلىمى 10 مىڭ مودىن ئاشىدىغان سۇغىرىش رايونىدىن ئىككىسى بەرپا قىلىندى. ناھىيە بويىچە 1402 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ، يان ئېرىق سۇغىرىش ئېرىقى قاتارلىق تۆت دەرىجىلىك ئېرىق، ئۆستەڭ چېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە غول ئۆستەڭ 60 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 309 كىلومېتر (بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ غول ئۆستەڭ تۆت بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتر)؛ تارماق ئۆستەڭ 100 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 200 كىلومېتر؛ يان ئېرىق 220 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 443 كىلومېتر، سۇغىرىش ئېرىقى 884 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 450 كىلومېتر. سۇ سىڭىپ-سىرغىپ كەتمەيدىغان ئېرىق-ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3370.9 كىلومېترغا يېتىتى.

تايانچ غول ئۆستەڭلەر

تاشۋېلىقتىكى قوشماقتىن باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭ: بۇ، تاشۋېلىق گۇڭشېسىنىڭ مۇھىم سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى بولۇپ، چوڭ-كىچىك قوشماقتىن تاغ سۇيى باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15.5 كىلومېتر، لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى ئالتە كۇب مېتر/سېكونت، كەسمە يۈزى يايسىمان بولۇپ، ئۆستەڭنىڭ ئاستى ۋە ئىككى دىۋارى تاشتىن ياسالغان ھەمدە تاش ئارىلىقلىرىغا سېمونت لاي قۇيۇلغان. بۇ غول ئۆستەڭنى چېپىش ئىشى 1965-يىلى باشلىنىپ، 1968-يىلى ئاياغلاشقان. بۇنىڭغا 190 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 120 مىڭ

يۇەن، گۈڭشې، دۆيلەر ئۆزلىرى تەييارلىغان مەبلەغ 70 مىڭ يۇەن، يىللىق سۇ باشـ لاش مىقدارى 43 مىليون كـۇب مېتر، تىزگىنلىنىدىغان سۇغىرىش كـۆلـىمى 14 مىڭ مو.

تاشۇبلىق ئۇلاتاي غول ئۆستىگى: لايىھىدىكى ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 40 كىلومېتر بولۇپ، 1983 - يىلىغچە ئاران 8.5 كىلومېتر چېپىلدى. ئۆستەڭنىڭ كەسمە يـۈزى يايسىمان بولۇپ، ئۆستەڭ ئاستىغا تاش ياتقۇزۇلغان، ئىككى دىۋارىغا تـاش تىزىلىپ، تاش ئارىلىقلىرىغا سېمونت لاي قۇيۇلغان. لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى ئالتە كۇب مېتر/سېكۇنت، 1960 - يىلى ئىش باشلىنىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا توختـ تىپ قويۇلغان. 1975 - يىلى غەربىي يول دادۇيىگە تۇتاشتۇرۇلغان. يىللىق سۇ باشـ لاش مىقدارى 26 مىليون كۇب مېتر، تىزگىنلىنىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 9000 مو. بۇنىڭغا جەمئىي 120 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنـدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 80 مىڭ يۇەن، گۈڭشې، دۆيلەر ئۆزلىرى تەييارلىغىنى 40 مىڭ يۇەن. ئەسلىدە بۇ ئۆستەڭنى لوتوچۇەنزىگە تۇتاشتۇرۇپ، يەم - خـەشەك بازىسىنى 30 — 50 مىڭ مـو غا يەتكۈزۈش ھەمدە سۇجى كارىز دادۇيىنىڭ سۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىش پىلانلانغانـ دى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي يول، خوتۇنتام ۋە سۇجى كـارىز دادۇيىنىڭ قىسمەن سۇ مەسلىسىلا ھەل قىلىنىدى.

بوغازدىن باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭ: لايىھىدىكى ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 23 كىلو- مېتر، لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى ئۆچ كۇب مېتر/سېكۇنت، كەسمە يـۈزى يايـ سىمان بولۇپ، سۇ سىڭمەيدىغان بېتون ئۆستەڭ. 1965 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1967 - يىلى پۈتتۈرۈلگەن. جەمئىي 635 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنـغان، بۇنىڭ ئىچىدە دۆـ لەت سالـغـنى 550 مىڭ يۇەن، گۈڭشې - دۆيلەر تەييـارلـغـنى 85 مىڭ يۇەن. بۇ ئۆستەڭ بوغاز گۈڭشېسىنىڭ 10 مىڭ موغا يېقىن تېرىلغـۇ يېرى سۇغىرىلىدىـغان بىردىنبىـر ئۆستەڭ بولۇپ، سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۇنۇمى ياخشى.

قارادۆۋە بۇگۇردىكى باش غول ئۆستەڭ: ئومۇمىي ئۆزۈنلـۇقى 18 كىلومـېتر، بۇ ئۆستەڭنىڭ ئاستىغا 1966 - يىلى بىرنەچچە كىلومېتر ئۆزۈنلۇقتا چاقچۇق تاختا ياتقۇزۇلۇپ سېمونتلانغان بولسىمۇ، لېكىن «مەدەنىيـەت زور ئىنقىلابـى» دا ۋەيـران بولۇپ ئىزىمۇ قالمىغان. 1972 - يىلى قايتىدىن ياسىلىپ، ئېقىش مىقدارى ئىككى كۇب مېتر/سېكۇنت قـىلـىپ لايىھىلەنگەن، كەسمە يۈزى يايسىمان بولۇپ بېتونلانغان. بۇ ئۆستەڭ 1975 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ئۆستەڭ بۇگۇردىكـى سۇ مەنبەسىنىڭ سۇغىرىش ئۇنۇمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، لاپچۇق، قارادۆۋىدە سۇ يېتىشمـەسلىك مەسىلـ سىنى ھەل قىلىشتا ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك رول ئويناندى.

بۇنىڭدىن باشقا، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېلرىنىڭ سۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1970 - 1978 - يىللىرى ئاستاندا قورلۇق ئۆستىگى ۋە بۇلۇڭتوغراقتا باـ مۇدۇن ئۆستىگى چېپىش ئىشى باشلاندى. قورلۇق ئۆستىگىنى چېپىش ئىشى مەبـلـەغ يېتىشمەسلىك ۋە پىكىرلەردە ئىختىلاب بولۇش تۈپەيلىدىن 1976 - يىلى تـوختىتىپ

قويۇلدى. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەسلىمىلىرى ۋە ئۆستەك ئىشلىتىلمەي، 1 مىليون يۇەن مەبلەغ ئىسراپ بولدى. بۇلۇڭتوغراقتىكى بامۇدۇن ئۆستىكىنى چېپىش ئىشى «داجەيچە ناھىيىلەرنى ئۇمۇملاشتۇرۇش» ھەرىكىتى جەريانىدا ئالدىراپ-تېنەپ باشلانغاچقا، بىر يېرىم يىل ۋاقىت، 200 — 300 مىڭ يۇەن مەبلەغ سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى قۇمۇل ئاساسىي غول ئۆستەڭلىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6 — 1

ئۆستەڭ نامى	ئورنى	ئۇزۇنلۇقى (چاقىرىم)	كەڭلىكى (چى)	سۇغىرىش كۆلىمى (مو)
ئاقيەر ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن تۆت چاقىرىم يىراقلىقتا	70	5	730
ئېدىر ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 35 چاقىرىم يىراقلىقتا	174	3.5	1610
تۇرۇك ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئون چاقىرىم يىراقلىقتا	76	4	1590
توققۇزبۇلاق ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتا	3	1.6	3540
بەشبۇلاق ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتا	5	1.5	2225
شەھەرگە يانداش شەرقىي ئۆستەڭ	شەھەرنىڭ شەرقىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتا	52	8	80
شەھەرگە يانداش غەربىي ئۆستەڭ	شەھەرنىڭ غەربىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتا	39	7	60
ئاستانە ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ غەربىدىن 80 چاقىرىم يىراقلىقتا	2	2	500
قوشماق ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 270 چاقىرىم يىراقلىقتا	50	10	1500
سەنگۈك ئۆستەڭى	تاشۇيلىقنىڭ شەرقىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا	7	8	2200
گاداجىن ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 90 چاقىرىم يىراقلىقتا	1	1	1230
قارا موقچا مۇسۇلمانلار كەنتى ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 55 چاقىرىم يىراقلىقتا	110	6	قۇمۇل ۋاڭى مەخسۇس پايدىلىنىلاتتى
قالغايتى ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا	21	7	قۇمۇل ۋاڭى مەخسۇس پايدىلىنىلاتتى

§2. سۇ ئامبىرى

قۇمۇل ناھىيىسىدە سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى 1959 - يىلى باشلانغان بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا، كىچىك سۇ ئامبىرى ئونغا (تۆرۈك سۇ ئامبىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئومۇمىي سىغىمى 31 مىليون 450 مىڭ كۇب مېترغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرى بىر (بوغاز سۇ ئامبىرى)، كىچىك I تىپتىكى سۇ ئامبىرى ئىككى (قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى، راھەتباغ سۇ ئامبىرى)، كىچىك I تىپتىكى سۇ ئامبىرى يەتتە (قارا دۆۋە ئەللىك كەنت سۇ ئامبىرى، راھەتباغ قاراتال سۇ ئامبىرى، تاشۇبلىق ئەرگۈك I سۇ ئامبىرى ۋە I سۇ ئامبىرى، چېكشى سۇ ئامبىرى، شەھەر ئىچى سۇ ئامبىرى، بوغاز 1 - دۇي سۇ ئامبىرى)، ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمى 20 مىڭ مو، سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلانغان يەر كۆلىمى 6000 موغا يەتتى. بوغاز، قارا دۆۋە گۇڭشېلىرىدىكى چېگرا رايونىغا ياردەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ يەرلىرى تامامەن سۇ ئامبىرىنىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇ سۇ ئامبارلىرى سۇ مەنبەسى مۇقىم بولۇش، سۇغىرىشقا كېرەكلىك سۇ بىلەن دەل ۋاقتىدا تەمىنلەش، پايدىلىنىش ئىشەنچلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، بولۇپمۇ قۇرغاق، سۇ قىس بولغان قۇمۇل رايونىدا، سۇنى مۇۋاپىق تەڭشەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

ناھىيىدىكى سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

بوغاز سۇ ئامبىرى: قۇمۇل شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 25 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، ئورنى ئۆچمەنچى دەۋرگە مەنسۇپ قىزىل توپا قاتلىمىدىن ئىبارەت. بۇ سۇ ئامبىرىنى ياساش ئىشى 1959 - يىل 7 - ئايدا باشلىنىپ، 1962 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توختىتىپ قويۇلغان. سۇ قاچىلىنىش ئىقتىدارى ئەسلىدە 45 مىليون كۇب مېتر قىلىپ لايىھىلەنگەنىدى، كېيىن سۇ مەنبەسى يېتىشمەسلىك ۋە سۇغىرىش كۆلىمى چەكلىك بولۇش تۈپەيلىدىن، 20 مىليون كۇب مېتر قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1962 - يىلى بۇ سۇ ئامبىرىنى ياساش ئىشى توختىتىپ قويۇلغاندا 15 مىليون كۇب مېترلا سۇ قاچىلىغىلى بولاتتى. 1964 - يىلى چوڭ توسما مۇستەھكەملەندى ۋە ئېگىزلىتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە دولقۇنىدىن مۇداپىئە كۆرۈش، يانتۇلۇقنى مۇھاپىزەت قىلىش ئەسلىھەلىرى ياسىلىپ، توسمىنىڭ ئاستىدىن سۇ سىرغىپ كېتىشتىن مۇداپىئە كۆرۈلدى. توسما گەۋدىسى چىڭىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئامبار سىغىمى 22 مىليون كۇب مېترغا يەتتى. ھازىر بۇ ئامبارنىڭ ئەڭ چوڭ سۇ يۈزى 5.98 كۋادرات - كىلومېتر، ئەڭ كىچىك سۇ يۈزى 1.04 كۋادرات كىلومېتر، سۇ چىقىرىش ئۆستىڭىنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئۈچ كىلومېترغا، سۇ باشلاش ئۆستىڭىنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئالتە كىلومېترغا، سۇنىڭ ئېڭىش مىقدارى ئۈچ كۇب مېتر/سېكۇنت، سۇنىڭ ئەڭ چوڭ چىقىش مىقدارى ئالتە كۇب مېتر/سېكۇنت يەتتى. توسمىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 4.5 كىلومېتر، ئەڭ چوڭ توسمىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتر بولۇپ، توسما سېغىز توپىدىن ياسالغان. بۇ ئامبارغا

سۇ قۇمۇلنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى ئۆستەڭ ـ بۇلاقلاردىن كېلىدۇ. سۇ مەنبەسى مۇقىم بولغاچقا، سۇ مەھسۇلاتلىرىنى بېقىش ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاندى.

قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى: قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان. ئامبار قۇرۇلۇشىدا 1959 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1962 - يىلى پۈتكەن. ئوسمىسى بىر خىللا توپىدىن ياسالغان. ئامبارنىڭ سىغىمى 6 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر، توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 11 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتر. ئەڭ كەڭ سۇ يۈزى 1.5 كۋادرات كىلومېتر، ئەڭ تار سۇ يۈزى 0.4 كۋادرات كىلومېتر. ئامبارنىڭ مۇقىم سىغىمى 500 مىڭ كۇب مېتر، بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 600 مو. بۆگۈردىكى بۇلاق سۈيى ۋە قىش پەسلىدىكى بىكار سۇ بۇ ئامبارنىڭ سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. تىزگىنلىنىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 4500 مو. بۇ ئامبارنىڭ قۇرۇلۇشى ئەمەلىيەتتە پۈتمىگەچكە، 1976 - يىلى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن خەتەرلىك سۇ ئامبارلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن ۋە خەتەرنى تۈگىتىش، ئامبارنى پۈختىلاش ئۈچۈن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىلغان. 1976 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە، توسما گەۋدىسىنى ئېگىزلىتىش، چىڭىتىش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى. دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، يانتۇلۇقنى مۇھاپىزەت قىلىش ئەسلىھەلىرى، دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش تېمى ۋە توسما ئاستىدىن سۇ سىرغىپ كېتىشتىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى ياسالدى. سۇ ساقلاش ئىقتىدارى بۇرۇنقى 5 مىليون كۇب مېتردىن 6 مىليون 500 مىڭ كۇب مېترغا يەتكۈزۈلدى.

راھەتباغ سۇ ئامبىرى: قۇمۇل شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن تۆت كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان، ئامبار سىغىمى ئەسلىدە 1 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتر لايىھىلەنگەنىدى، ئەمەلىيەتتە 800 مىڭ كۇب مېتر بولدى. بۇ سۇ ئامبىرى دەريانى توسۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، شەرق، غەربتىكى بۇلاق سۇلىرى مەنبە قىلىنىدۇ، ھەر يىلى ئىككى - ئۈچ قېتىم سۇ قاچىلىنىپ، ئاساسەن، راھەتباغ 2 - دادۇيىدىكى 4000 مو يەرنىڭ سۇ مەسلىسى ھەل قىلىنىدۇ. بۇ ئامبار توسمىسىنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز مېتر، ئۇزۇنلۇقى 550 مېتر بولۇپ، پۈتۈنلەي بىر خىللا توپىدىن ياسالغان، ئەڭ كەڭ سۇ يۈزى 0.28 كۋادرات كىلومېتر، ئەڭ تار سۇ يۈزى 0.08 كۋادرات كىلومېتر. چىقىرىلىدىغان سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى 1.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، چىقىرىلىدىغان سۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئېقىش مىقدارى 25 كۇب مېتر/سېكۇنت. ئامبار قۇرۇلۇشى 1956 - يىلى باشلىنىپ، 1958 - يىلى پۈتكەن ۋە سۇ قاچىلانغان. قۇرۇلۇش بۈپىتى، باشقۇرۇش ناچار بولغانلىقتىن، توسمىسى 1967 - يىلى ۋە 1968 - يىلى يار ئېلىپ كېتىپ، ئاياغ تەرەپتىكى 10 نەچچە كىلومېتر ئەتراپتىكى ئېتىز - ئېرىق، يول، سۆگەچ ۋە قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. 1976 - يىلى ئاپتونوم رايون بۇ ئامبارنى خەتەرلىك ئامبارلار قاتارىغا كىرگۈزدى. خەتەرنى تۈگىتىش، توسمىنى پۈختىلاش ئۈچۈن، دۆلەت 320 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى،

دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش تېمى، دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈپ يانتۇلۇقىنى ئاسراش، توسما گەۋدىسىنى ئېگىزلىتىش ۋە پۇختىلاش، كەلكۈن تاشىدىغان يوللارنى ئۆزگەرتىپ ياساش قاتارلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى تاماملىنىپ، خەتەرلىك ئەھۋال دەسلەپكى قەدەمدە تۇغدىلدى. باشقۇرۇش شارائىتى ياخشىلاندى. بۇ سۇ ئامبىرى شەھەرگە يېقىن، قاتناش قولايلىق، ئامبار رايونىدا بۇك - باراقسان دەل - دەرەخلەر، سۇ ۋە بېلىق بار، مەنزىرىسى گۈزەل بولغاچقا، قۇمۇل خەلقىنىڭ سەيلە - ساياھەت قىلىدىغان، ئارام ئالىدىغان ۋە ياز كۈنلىرى سۇ ئۈزىدىغان ياخشى سورۇنى بولۇپ قالدى.

قارا تال سۇ ئامبىرى: راھەتباغ گۈڭشې قارتال كەنتىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ئارتۇق سۇ توسۇپ قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتىر، ئامبار سىغىمى 200 مىڭ كۇب مېتىر، ئامبار 1958 - يىلى ياسالغان بولۇپ، 500 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ.

ئەللىك كەنتى سۇ ئامبىرى: قارادۆۋە گۈڭشېسىنىڭ ئەللىك غوجام كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، توسمىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 240 مېتىر. شۇ يەردىكى بۇلاق سۇلىرى ۋە كارىز سۇلىرى توسۇپ قاچىلىنىدۇ. ئامبار سىغىمى 350 مىڭ كۇب مېتىر، لايىھىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 1000 مو، ئەمەلىي سۇغىرىش كۆلىمى 400 مو، ئامبار 1977 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

ئەرگۈك بىرىنچى سۇ ئامبىرى: تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ ئەرگۈك دادۇيىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى، تۈگۈدىكى بۇلاق سۇلىرى توسۇلۇپ قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر، ئامبار سىغىمى 600 مىڭ كۇب مېتىر، 1200 مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ، 1960 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

ئەرگۈك ئىككىنچى سۇ ئامبىرى: بۇ ئەرگۈك بىرىنچى سۇ ئامبىرىنىڭ قېرىندىشى بولۇپ، توسمىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر، بىرىنچى سۇ ئامبىرىنىڭ ئايىغ تەرىپىگە جايلاشقان، بىرىنچى سۇ ئامبىرىدىن ئېشىپ قالغان بۇلاق سۇيى قاچىلىنىدۇ. ئامبار سىغىمى 300 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 600 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ، 1977 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

چېكشى سۇ ئامبىرى: تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ چېكشى دادۇيىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى، شۇ يەردىكى كارىزلارنىڭ ئېشىنچە سۇيى قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، ئامبار سىغىمى 100 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 200 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ.

شەھەر ئىچى سۇ ئامبىرى: شەھەر ئىچى گۈڭشېسىگە جايلاشقان بولۇپ، شەخابادىكى بۇلاق سۇيى قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، ئامبار سىغىمى 200 مىڭ كۇب مېتىر، 500 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. 1977 - يىل 8 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

بوغاز بەرىنچى دۈي سۇ ئامبىرى: بوغاز گۈڭشېسىنىڭ بەرىنچى دادۈيىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي ئۆستەڭدىكى بۇلاق سۈيى قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتر، 400 مېتر سۇ قاچىلىنىدۇ، لايىھىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 1500 مو، ئەھلي سۇغىرىش كۆلىمى 700 مو، 1979 - يىلى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلدى.

قوشۇمچە: تۆرۈك سۇ ئامبىرى

تۆرۈك سۇ ئامبىرى «تىيانشان» گۈڭشېسىنىڭ تۆرۈك دېگەن يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، ۋىلايەتلىك سۇ ئېلېكتر باشقارمىسى باشقۇرىدۇ. بۇ، قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە كەلكۈن سۈيى قاچىلىنىدىغان بىردىن بىر تاغ سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. تاشتىن قۇيۇرۇلغان توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 78 مېتر بولۇپ، نېرىسى ۋە گۈشىياڭخې دەريا سىنىڭ سۈيى قاچىلىنىدۇ، ئامبار سىغىمى 20 مىليون600 مېتىك كۇب مېتر، بىر يىلدا 100مىليون كۇب مېتردىن ئارتۇق سۇ قاچىلىنىدۇ ۋە قۇمۇل تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق تۈزلەڭلىكى ئوتتۇرا قىسمىنىڭسۇغىرىش شارائىتىنى ياخشىلاشتا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ سۈيى بىلەن سەككىز گۈڭشې - مەيداندىكى 90 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. ئامبار قۇرۇلۇشى 1976 - يىلى باشلىنىپ، 1979 - يىلى پۈتتۈرۈلدى.

§3. ماشىنىلاشقان قۇدۇق

قۇمۇلدا قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش 1954 - يىلى باشلانغان، شۇ چاغدا ئۇلاغ كۈچىگە تايىنىپ قۇدۇقتىن چاقپەلەك ئارقىلىق سۇ چىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. شۇ يىلى ئەتىيازدىن كېيىن قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغاندا، ئاقىيەر رايونىدىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى تۆت قۇدۇق قېزىپ، بۇنىڭغا تۆت چاقپەلەك ئورناتتى. بۇلار قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا مۇئەييەن رول ئوينىدى. كېيىنكى چاغلاردا قۇدۇقتىن تۇلۇم ئارقىلىق سۇ چىقىرىدىغان ئاقىيەر رايونىنىڭ 4 - يېزىسىدىكى ساۋۇلاق، بۇلۇڭستوغراق كەنتلىرى چاقپەلەك ئارقىلىق سۇ چىقىرىش ئۇسۇلىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئوبدان ئۇنۇم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى 42 چاقپەلەكئاورنىتىلدى. ئەككىنچى يىلى يەنە 92 چاقپەلەك ئورنىتىلدى، مۇشۇ ئىككى يىلدا جەمئىي 134 چاقپەلەك ئورنىتىلىپ، 1027 مو يەر سۇغىرىلدى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، بۇلۇڭتوغراق قاتارلىق يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرىراق رايونلار يەنە بىر مەھەل لوگوموبىل ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقارغىلى لوگوموبىلنىڭ سۈپىتى ناچار بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنى ئىشلىتىش توختىتىلدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قىسمەن رايونلار دىزىل ماتورنىڭ ئېنېرگىيىسىدىن

پايدىلىنىپ سۇ چىقاردى، بۇ، مۇئەييەن رول ئويناندى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم يېزىلىرىغا توك سىمى تارتىلغاندىن كېيىن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، 1966 - يىلى ماشىنىلاشقان قۇدۇق 114 كە يەتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇل ئېلېكتر ئىستانسىسى توك بېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى، 1971 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە 37 داۋىگە توك سىمى تارتىلىپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقنىڭ كۆپەيمىشىگە تۈرتكە بولدى، شۇ يىلى ماشىنىلاشقان قۇدۇق 271 گە يەتتى، بۇنىڭدىن 200 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. توك سىمى تارتىلغان داۋىلەرنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقمۇ كۆپەيدى. 1971 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە قۇدۇق ئاساسىي جەھەتتىن ھەر يىلى 30 دىن كۆپەيىپ باردى. 1977 - يىلىغا كەلگەندە، ماشىنىلاشقان قۇدۇق 493 كە يەتتى. بۇنىڭدىن 384 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. 1978 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان ۋاقىت ماشىنىلاشقان قۇدۇق خېلى تېز كۆپەيگەن ئۇچ يىل بولدى. قېزىلغان قۇدۇق ۋە يۇرۇشلەتۈرۈلگەن قۇدۇق بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى.

1983 - يىلى ماشىنىلاشقان قۇدۇق 839 غا، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى 678 گە، سۇ چىقىش ئىقتىدارى 15 كۇب مېتر/سېكۇنتقا، يىللىق سۇ چىقىش مىقدارى 70 مىليون كۇب مېترغا يەتتى. ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 57 مىڭ 700 موغا يېتىپ، ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ 24 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ماشىنىلاشقان قۇدۇقتا تايىنىپ سۇغىرىلىدىغان بولدى.

ماشىنىلاشقان قۇدۇق ئازادلىقتىن كېيىن ناھىيە بويىچە بىرقەدەر تېز كۆپەيگەن سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، ئون يىلدىلا توك كۈچى ئارقىلىق سۇغىرىش توري شەكىللەندى. بولۇپمۇ ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، قارا دۆۋە ترانسفورماتور پونكىتلىرى پۈتكەندىن كېيىن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىش توري خېلى مۇكەممەللەشتى. قۇرغاق ۋە سۇ قىس پەسىللەردە قۇدۇق سۈيى تەڭشەپ ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم سۇ مەنبەسى بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردا ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى ئاساراش ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. پومپا ئۆيلىرى، سۇ كۆلچەكلىرى، سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرى ياسىلىپ، قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلدى.

پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، شەھەر ئىچى، راھەتباغ قاتارلىق بىرنەچچە گۇڭشې ناھىيە بويىچە قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىدىغان نۇقتىلىق گۇڭشې - دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بولۇپ، بۇلاردىكى ماشىنىلاشقان قۇدۇق پۈتكۈل ناھىيىدىكى ماشىنىلاشقان قۇدۇقنىڭ 92.3 پىرسەنتىنى، قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى ناھىيە بويىچە قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1965 - يىلى پالۋانتۇر ناھىيە بويىچە تۇنجى بولۇپ سۇغىرىش قۇدۇقىدىن بىرنى قېزىشقا باشلىغانىدى، بۇ چاغدا قۇدۇق قېزىش ئۈسكۈلى ئاددىي، تېخنىكىسى

سى قالاق بولغاچقا، ئۇلار چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇق قېزىش ئۈسۈلىنى قوللانغان. كېيىن كونۇسسىمان (كىچىك ئېغىزلىق) قۇدۇق قېزىش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن قۇدۇق قېزىشتا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىلدى. 1976 - يىلدىن كېيىن، قۇدۇق قېزىشتا ناھايىتى تېز ئىلگىرىلەش بولدى، ھەر بىر گۇرۇپپا - مەيدان قۇدۇق قېزىش ئۈسكۈنىلىرىنى تەييارلىدى. گۇرۇپپىلاردا كەسپىي قۇدۇق قېزىش ئەتىرىتى قۇرۇلدى. يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار ئەھمىيەت بەرگەنلىكى، مەبلەغ يېتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى 100 دىن ئارتۇق قۇدۇق قېزىلدى. شۇنداقتىمۇ يەنە نۇقتا تاللاشقا، ۋە قۇدۇق قېزىش تېخنىكىسىغا دىققەت قىلمايدىغان قارىغۇلارچە قۇدۇق قازىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. نەتىجىدە، قىسمەن قۇدۇقلار سۈپەت تەلىپىگە ئۇيغۇن بولمىدى، جايلىشىشىمۇ مۇۋاپىق بولماي قالدى.

قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايونلاردا دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان توكنى باشقۇرۇش ناچار بولۇش، تۆك سەرپىياتى كۆپ بولۇش، ھەر مو يەرنى سۇغىرىش تەننەرقى 8 — 15 يۆەنگە يېتىشتەك گەۋدىلىك مەسىلەر ساقلاندى. ناھىيە بويىچە ھەر يىلى قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىشقا 14 مىليون كىلوۋات - سائەت ئۆچۈرىسىدە تۆك سەرپ قىلىنىپ، تۆك پۇلى 800 — 900 يۆەنگە يەتتى. ئىشلەپ چىقىرىش دۆيلىرىنىڭ قەرز قايتۇرۇشقا مادارى يەتمىگەچكە، 1983 - يىلغىچە ئۇلارغا 3 مىليون يۆەندىن ئارتۇق قەرز ئارتىلىپ قالدى.

ناھىيە بويىچە ماشىنىلاشقان قۇدۇقنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل 6—2 بىرلىكى: بىر

يىللار	ماشىنىلاشقان قۇدۇق	يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى	يىللار	ماشىنىلاشقان قۇدۇق	يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى
1971	271	200	1977	544	449
1973	314	251	1978	616	513
1974	331	278	1979	787	624
1975	397	344	1980	820	660
1976	443	388	1983	859	678

§4. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى ۋە شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش

1. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى ئاساسىي قۇرۇلۇشى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلاردا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، 1976 - يىلدىن بۇيان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىلىپ، قۇدۇق قېزىلىپ، ئوتلاقلار قاشالاشتۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش قىياپىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، يېرىنىڭ ئۇلانبۇلاققىچە جەمئىي 23.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلدى.

ماجۇاڭسەن تېغى تاشۇيلىق گۇڭشېسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مۇھىم قىشلاق بۇلۇپ، ئۇزۇندىن بۇيان سۇ قىس بولغاچقا، نەچچە مىليون مو كېلىدىغان ئوتلاقتىن پايدىلىنىشقا مۇمكىن بولماي كەلگەن. 1978 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە، ناھىيىلىك قۇدۇق قېزىش تەتۈرىتى بۇ رايوننىڭ جۇنجۇنجىڭ، چاڭتىياۋسەن، قاراڭغۇ غول دېگەن جايلىرىدا نۇقتا تاللاپ 15 قۇدۇق قېزىپ، 12 مىڭ چارۋىنى سۇغىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش، مەھەللىۋى قۇدۇق قېزىشمۇ چارۋىچىلىققا لازىملىق سۇنى ھەل قىلىشنىڭ ياخشى چارىسى. تاشۇيلىق گۇڭشېسىنىڭ شۇيۇل دادۇيى 63 مەھەللىۋى قۇدۇق قېزىپ، چارۋا مالىلارنى سۇغىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

تېيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرىدىكى بەزى ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىدە ھەر يىلى قىشتا دەريا سۇيى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، ئادەم ۋە چارۋىلار ئىچىدىغان سۇ بەك قىس بولاتتى. 1970 - يىلدىن بۇيان، ناھىيە مەخسۇس 65 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ، ئادەم ۋە چارۋا مالىلارغا كېرەكلىك سۇ كېلىدىغان قۇرۇلۇشلارنى ياسىدى. تېيانشان گۇڭشېسىنىڭ ئاقتاش دادۇيى 1.35 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى ياتقۇزدى. غەربىي تاغ گۇڭشېسى جەكسىنغولدا بەش كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى، سەكرادا 1.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى ياتقۇزۇپ، سۇ ساقلاش كۆلچىكىدىن 13 نى ياساپ، 2200 ئادەم ۋە 32 مىڭ چارۋىغا كېرەكلىك سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

2. شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش

سۇ قىس، توك تاز رايونلارنىڭ سۇ قېيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1982 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەتتە قۇدۇق گۇڭشېسى بىلەن بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىدا شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش ماشىنىسىدىن ئىبارەت كىچىك كىنى ئورناتتى. بۇ ماشىنىلار ھەر مىنۇتتا 60 — 80 كىلوگرام سۇ چىقىرىپ، 200 ئادەم ۋە 2150 تۇياق چارۋىنى سۇ بىلەن تەمىنلىدى.

II باب كارىز

§1. پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

گۇاڭشۇنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى) 8 - ئايدا قۇمۇلنى زىيارەت قىلغان گېرمانىيىلىك لىكوكنىڭ خاتىرىسىدە بايان قىلىنىشىچە، قۇمۇلدىكى ئەڭ بۇرۇنقى كارىزنى قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭى تۇرپانلىق كارىزچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكلىپ قازدۇرغانىكەن. گۇاڭشۇنىڭ 32 - يىلى (1907 - يىلى) ئەنگلىيىلىك سىتەيىن قۇمۇلدىن تۇرپانغا بېرىش سەپىرىدە «قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالغا 30 ئەنگلىز مىلى كېلىدىغان تۇغۇچى ئارىلىقىدىكى سۇمقاغا دېگەن يەردە كارىزنىڭ بارلىقىنى بايقىغان». شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) باش مۇپەتتىش يۇەن‌دا خۇانىڭ «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە، لياۋدۇڭدىكى ۋاڭ گۇيرۇڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر كارىز ھەققىدە مۇنۇلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان: «ئۇزۇنلۇقى 40 جاڭ كېلىدىكەن، ھەر ئىككى جاڭ ئارىلىقتا بىر قۇدۇق بار ئىكەن، چوڭقۇرلۇقى بىر جاڭدىن ئاشىدىكەن، كارىز ئىچىدە تەشمە بار ئىكەن، ئېگىزلىكى تۆت چى، كەڭلىكى سەككىز سۇڭ ..... سۇ بۇلدۇقلاپ چىقىپ كارىز كۆلچىكىگە كىرىپ، ئەتراپتىكى نەچچە جاڭ كېلىدىغان يەرلەرگە يېتىپ بېرىپ، نەچچە دەنلىك يەرنى سۇغىرىدىكەن».

كارىز قېزىش ئۇسۇلى قالاق، قېزىش قىيىن، ۋاقتى ئۇزۇن، ئىش ئۇنۇمى تۆۋەن بولغاچقا، ئەينى چاغدا قۇمۇلدا كارىز كۆپلەپ قېزىلمىغان. مىنگۇنىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)، ياڭ زېڭشىن يۇقىرىغا يوللىغان خېتىدە مۇنداق دەپ يازغان: «كارىز سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىدا يوق، پەقەت شىنجاڭنىڭ تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىدىلا بار». بۇ، قۇمۇلدا تۇنجى كارىز قېزىلىشتىن تارتىپ ئون يىلغىچە كۆپىيىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئىلگىرى قېزىلغان كارىزلارنىڭمۇ ئىشلىتىلمەي كاردىن چىققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قۇمۇلدا كارىز قېزىش ئىشى مىنگۇنىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) دىن كېيىن تازا ئەۋج ئالغان. مىنگۇنىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى شياڭ يۈڭگۇاڭ قۇمۇلنىڭ سۇ ئىنشائاتى توغرىسىدا ياڭ زېڭشىنغا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن: ئېرىق چاپقاندىن كۆرە تەشمە قازغان ئىشەنچىلىكرەك ئىكەن. ئەگەر كارىز قېزىلىدىغان بولسا، ئاز دېگەندىمۇ 50 — 60 مىڭ مو يەرنى ئاچقىلى بولىدۇ». مىنگۇنىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) 2 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن قۇمۇل رايونىدىكى يەتتە قۇدۇق قاتارلىق جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلغاندىن

كېيىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «سۇ ئىنشائاتلىرىنى ھەقىقىي تەرتىپكە سېلىپ، يا ھۆكۈمەت كارىز قېزىش، يا پۇقرالارنى خۇسۇسىي كارىز قېزىشقا دەۋەت قىلىش» ئارقىلىق قۇمۇلنىڭ زىرائەت سۇغىرىشىغا كېرەكلىك سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كېرەك. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، يۇەن داخۇا قۇمۇلدىن ئۆتكەندە قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭى شامەخسۇت بىلەن ئۇزۇن سۆزلەشكەن، ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شامەخسۇتقا تۇرپاننىڭ كارىز قېزىش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، يەر ئاستى سۇلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇ، «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە مۇنداق دەپ يازغان: «شىمالىي تاغدىكى كۆكيارداۋ بەك كۆپ ئىكەن. چۆلگە كىرىپلا يوقلىپ كېتىدىكەن، ئەپلىك يېرى شۇكى بۇ يەرنىڭ شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس ئىكەن، ئەگەر كارىز قېزىلىدىغان بولسا، يەرلەرنى سۇغارغىلى بولىدىكەن». يۇەن داخۇا، شىياڭ يۈگۈاڭنىڭ تەكلىپ بېرىشى، ياڭ زىڭشىن، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، كارىز قۇمۇلدا تېزدىن كۆپەيگەن. قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) دىن بۇرۇن، ۋاڭ ئوردىسى ئىگىلىگەن چوڭ كارىز 17 گە يەتكەن. بۇ كارىزلارنىڭ 15ى ئاستاندا، بىرى جىگدىدە، بىرسى لىياۋدۇگىدىكى ئېرداۋتەيدە ئىكەن، ئاستانىدىكى كارىزلار ئىچىدە «كەپتەرخانا» دەيدىغان بىر كارىز بار بولۇپ، ئۇنىڭ سۈيى بىلەن 1000 مودىن ئارتۇق يەرنى سۇغارغىلى بولىدىكەن.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى قۇمۇلغا خىزمەتكە ئەۋەتكەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى لى تاۋ (مەمۇرىي مەھكىمە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان) نىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا، قۇمۇلدا كارىز قېزىش قايتىدىن ئەۋج ئالغان. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا قۇمۇلدا كارىز 326 گە يەتكەن. بۇنىڭ 69ى جەنجەندۇندە، 70 ى تۇغۇچىدا، 50 ى لاپچۇقتا، 60 ى قارادۆۋىدە، 20 سى جىگدە، 29 ى تاشۇبلىقتا، تۆتى يالغۇز تويۇمدا، بىرى شۇپۇلدا، 23 ى گاداجىگدا ئىكەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ناھىيە تەۋەسىدىكى كارىز 455 كە، ئومۇمىي چىقىدىغان سۇ مىقدارى 6.24 كۇب مېتر/سېكۇنت، سۇغىرىش كۆلىمى 41 مىڭ 600 موغا يېتىپ، شۇ چاغدىكى ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ 32.55 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ سەل كەم ئۇچتىن بىر قىسمى كارىز سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى.

§28. تارقىلىشى

ناھىيە بويىچە كارىزلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل 6 — 3

نامى	كارىزسانى	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتر/سېكۇنت)	نامى	كارىزسانى	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتر/سېكۇنت)
ئاستانە گۇڭشې	52	1.418	5 – دادۇي	7	0.035
1 – دادۇي	13	0.255	6 – دادۇي	3	0.013
2 – دادۇي	16	0.392	7 – دادۇي	9	0.024
3 – دادۇي	5	0.302	دېھقانچىلىق مەيدانى	7	0.023
4 – دادۇي	5	0.164	تاشۇبلىق گۇڭشې	67	0.369
6 – دادۇي	8	0.231	چېڭشى دادۇي	10	0.093
7 – دادۇي	5	0.074	چېڭدۇڭ دادۇي	12	0.079
بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې	10	0.309	ئاقتاغ گۇڭشې	2	0.009
ئەرداۋچىلىك دادۇي	2	0.066	ئەرگۇڭ دادۇي	1	0.028
گاداجىڭزا دادۇي	7	0.234	شۇپۇل دادۇي	1	0.002
بۇلۇڭتوغراق دادۇي	1	0.009	ئاردىم دادۇي	2	0.017
قارا دۆۋە گۇڭشې	53	0.168	خوتۇنتام دادۇي	5	0.068
ئاقتېرەك دادۇي	6	0.017	سۆجى كارىز دادۇي	12	0.074
1 – دادۇي	3	0.013	باشقىلار	22	
2 – دادۇي	10	0.017	يەتتەقۇدۇق گۇڭشې	2	0.0175
3 – دادۇي	4	0.013	قويلۇق چارۇچىلىق فېرمىسى	1	0.02
4 – دادۇي	4	0.013	جەمئىي	185	2.459

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى كارىزلار، ئاساسەن، تاشۇبۇلاق، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، قارادۆۋە تەتراپلىرىغا تارقالغان. لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ كەتكەن 100 كىلومېترغا يېقىن چۆل - جەزىرىدە شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان، ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قاتار - قاتار يۇمىلاق كىچىك توپا دۆۋىلىرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭقى چىققان كارىزدۇر. يەتتەقۇدۇق ناھىيە تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن كارىز قېزىلغان جاي بولۇپ، ئازادلىقتىن دەسلەپكى چاغلىرىدا يەتتە كارىز بار ئىدى. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، كارىزلار ئوبدان ئاسراللىغانلىقى ئۈچۈن، ئاران ئىككىسىلا ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈيىمۇ بەك ئاز.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە كارىز 185 كە (ناھىيە تەۋەسىدىكى ۋىلايەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە بىڭتۇەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، سۇ چىقىش مىقدارى 2.450 كۇب مېتر/سېكۇنتقا، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ موغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ 11.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. چوڭراق كارىز سۈيى بىلەن نەچچە يۈز مو يەر، ئادەتتىكى كارىز سۈيى بىلەن نەچچە ئون مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. تاشۇبۇلاق گۇڭشې خۇاڭگۇڭ 3 - دۇي، خوتۇنتام 2 - دۇي، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې گاداجىڭ دادۇي، ئاستانە گۇڭشې 3 - ، 6 - ، 7 - دادۇيلەردىكى كارىزلارنىڭ سۈيىنىڭ سۈپىتى ياخشى، سۇ مىقدارى كۆپ بولۇپ، بۇ جايلار ناھىيە بويىچە ياخشىراق كارىزلار جايلاشقان رايون ھېسابلىنىدۇ.

ئاستانە گۇڭشې 4 - دادۇي گۇڭشاڭ كارىز تەشمىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5.9 كىلومېتر، ئەڭ چوڭ كارىزنىڭ چوڭقۇرلۇقى 45.5 مېتر بولۇپ، 140 قۇدۇق بار؛ 2 - دادۇي 5 - شياۋدۇيدىكى ھومۇرا چوڭ كارىزى تەشمىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5.9 مېتر، ئەڭ چوڭ كارىزنىڭ چوڭقۇرلۇقى 39.3 مېتر بولۇپ، 153 قۇدۇق بار؛ بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې گاداجىڭ 5 - دۇيدىكى كارىز تەشمىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5.6 مېتر، ئەڭ چوڭ كارىزنىڭ چوڭقۇرلۇقى 24 مېتر، بۇ ئۈچ كارىز ناھىيە بويىچە سۇ مىقدارى ئەڭ كۆپ كارىز ھېسابلىنىدۇ.

تاشۇبۇلاق گۇڭشېسىدا 67 كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.369 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىدا ئون كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.309 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ ئاستانە گۇڭشېسىدا 52 كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 1.418 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ قارادۆۋە گۇڭشېسىدا 53 كارىز بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.168 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسىدا ئىككى كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىرىش مىقدارى 0.0175 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ قويلۇق چارۇچىلىق فېرمىسىدا بىر كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.02 كۇب مېتر/سېكۇنت.

§3. تۇزۇلۇشى ۋە ئاسرىلىشى

1. تۇزۇلۇشى

كارىز قۇدۇق، تەشمە (سۇ يىغىلىپ ئاقىدىغان يەر ئاستى ئېرىقى) ۋە ئاشمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تەركىب تاپىدۇ. قۇدۇق توپا چىقىرىدىغان، ھاۋا ئۆتۈشتۈرىدىغان، يوروقلۇق چۈشۈرىدىغان، كارىزغا چۈشۈش ۋە چىقىشتا پايدىلىنىلىدىغان ئېغىز ھېسابلىنىدۇ. بىر كارىز، كۆپ ھالاردا، ئون نەچچە، نەچچە ئون، ھەتتا يۈزدىن ئارتۇق قۇدۇقتىن تەركىب تاپىدۇ. يەر يۈزى يانتۇلۇقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كارىز يۈقىرىغا قاراپ سوزۇلغانسېرى قۇدۇقمۇ شۇنچە چوڭقۇر بولىدۇ، قۇمۇلدىكى كارىزلارنىڭ ئادەتتىكى چوڭقۇرلۇقى 20 — 30 مېتر كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇرلىرىنىڭ 50— 60 مېترغا يېتىدۇ. قۇدۇق ئادەتتە سوقىچاق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 0.6 مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ، يۇمىلاقلىرىمۇ بار، دىئامېترى 0.7 — 0.8 مېتر كېلىدۇ. تەشمىنىڭ ئېغىزلىقى تەخمىنەن 1.2 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 0.4 مېتر بولۇپ، كارىز سۈيى يىغىلىپ ئاقىدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ. تەشمىنىڭ يانتۇلۇقى كارىزنىڭ يەر شەكلى ۋە ئۇزۇنلۇقىغا قاراپ، ئادەتتە 1/300 — 1/500 بولىدۇ، سۇ تەشمىنىڭ ئېگىكى يېنىدىن سىرغىپ چىقىپ، ئېرىقتا يىغىلىپ، ئاستا — ئاستا ئېقىپ چىقىپ، تۆۋەن تەرەپتىكى ئاشمىغا كىرىدۇ، ئاشما ئادەتتىكى ئېرىقتا ئوخشاش بولۇپ، كەسمە يۈزى، كۆپىنچە، پەلەمپەيسىمان بولىدۇ، يانتۇلۇقى كىچىك، سۇنىڭ ئېقىش تېزلىكى ئاستا بولىدۇ. سۇ يىغىلىپ ئاقىدىغان يەر ئاستى ئېرىقى بىلەن ئاشما تۇتاشقان يەر — ئېغىز دېيىلىدۇ. بۇ كارىز قېزىش باشلىنىدىغان نۇقتىدۇر.

2. قېزىش

كارىز قېزىش ئىنتايىن مۇشكۇل ۋە مۇرەككەپ ئىش. كارىز قېزىلىدىغان ئورۇن تاللانغاندىن كېيىن، ئېغىزدىن سۇ يولىنى بويلاپ ئېچكىرىلەپ قېزىش ئىشى باشلىنىدۇ. 20 مېتر ئەتراپىدا ئېچكىرىلەپ قازغاندىن كېيىن بىرىنچى قۇدۇق قېزىلىدۇ. قېزىش ئىشى ئادەم كۆچىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە، ئۇچ ئادەم بىر گۇرۇپپا — بەن بولۇپ ئىشلەيدۇ. بىر ئادەم ئېچكىرىلەپ قازىدۇ، بىر ئادەم توپا توشۇيدۇ. بىر ئادەم قۇدۇق ئۈستىدە تۇرۇپ توپا تارتىدۇ. بىر مېتىن (جوتۇ)، بىر كەتمەن، بىر تال ئارغامچا، بىر قارا چىراغ، بىر چىغرىق ۋە ئىككى سېۋەت ئىشلىتىلىدۇ، بۇلار كارىزچىلارنىڭ ھەممە جابدۇقىدۇر. چىغرىق ياغاچتىن ياسىلىدۇ، سېۋەت تالدىن توقۇلىدۇ، قۇدۇق قېزىشتىن باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى سۇ ئېچىدە قىلىنىدۇ. سېۋەت توپا قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كارىزچىلار ئۇنىڭدىن قېزىشنى تېزگىنلەيدىغان «شەيتان» سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىدۇ. سېۋەت، كۆپىنچە، يۇمىلاق بولۇپ، دىئامېترى تەخمىنەن 30 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 25 سانتىمېتر كېلىدۇ. توپا چىقارغاندا سېۋەتنىڭ سۇغا چۆكۈشىنىڭ چوڭقۇر ۋە تېيىزلىكىگە قارىلىدۇ، قېزىپ

سۇ سېۋەتنىڭ لېۋى بىلەن تەڭلەشكەندە، داۋاملىق ئىچكىرىلەپ قېزىلىدۇ. بۇرۇن كارىزچىلار، ئادەتتە، ئالدى بىلەن قۇدۇق قېزىپ، ئاندىن كېيىن تەشمە قازاتتى. تەشمىنىڭ يۆنىلىشىنى چىراغ نۇرى ئارقىلىق تىزگىنلەيتتى. ھازىر ئالدى بىلەن تەشمە قېزىپ، مەلۇم ئورۇنغا كەلگەندە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ قۇدۇق قازىدىغانلارمۇ بار، ئالدىنقى ئۇسۇلنى قوللانغاندا توپا قېزىشقا ئوڭاي بولسىمۇ، لېكىن تەشمە بىلەن قۇدۇقنى بەزى چاغلاردا تۇتاشتۇرماق تەس بولىدۇ. كېيىنكى ئۇسۇلنى قوللانغاندا، توپا قېزىشقا ئىش كۆپ كېتىدۇ، قېزىشمۇ تەس، لېكىن توغرا تۇتاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىر سمېنىدا يەنى سەككىز سائەتتە 1.5 – 2 مېتر ئىچكىرىلەپ قازغىلى بولىدۇ. بىر كارىزنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن كۆپ ھاللاردا بىرنەچچە يىل ۋاقىت كېتىدۇ.

3. ئاسراش

(1) لېيىنى ئېلىش: كارىزنىڭ ئاستىنى ئادالاش-لېيىنى ئېلىش دائىملىق ئاسراش، رېمونت مەشغۇلاتىدۇر. سۇ كارىزنىڭ دىۋارىدىن سىرغىپ چىققاندا، ئاز مىقداردا لاي، قۇملارنى بىللە ئېلىپ چىقىدۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى لاي – لاتقا قاتلاملىرى ھاسىل بولىدۇ – دە، كارىزنىڭ سۇ ئورنى ئۆرلەپ، سۇنىڭ راۋان ئېقىشىغا تەسىر يېتىدۇ. سۇ ئورنىنىڭ ئۆرلىشى ۋە ئېقىشىغا ئەگىشىپ، كارىز دىۋارىنىڭ قىسمەن يەرلىرى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ، تەشمىدە لاي – لاتقا يىغىلىپ قالىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن، ھەر يىلى بىر قېتىم كارىزنىڭ لېيىنى ئېلىپ تۇرغاندىلا، سۇنىڭ راۋان چىقىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

(2) قۇدۇق ئېغىزىنى چۈمكەپ مۇزلاپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش: كارىز قېزىلىپ بولغاندىن كېيىن، ھەربىر قۇدۇق ئېغىزى بادىرا، دەرەخ شېخى ياكى پاخال بىلەن چۈمكەپ قويۇلىدۇ ۋە ئۈستىگە توپا تاشلىنىدۇ. قۇمۇلدا قىش كۈنلىرى قاتتىق سوغۇق، ياز كۈنلىرى پىژ – پىژ ئىسسىق بولىدۇ. قۇدۇق چۈمكەپ قويۇلسا، ھاۋا ئىسسىغاندا توڭنىڭ ئېرىشى بىلەن كارىز دىۋارلىرىنىڭ گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ھەر يىلى كارىزنىڭ لېيى ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قۇدۇق ئېغىزلىرى ئوبدان چۈمكەپ قويۇلىدۇ.

(3) كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش: كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ ئېغىزى كارىز ئىچىدىن چىقارغان لايدىن چۆرۈلگەن. ئۇنى دىئامېترى ئىككى – ئۈچ مېتر كېلىدىغان ھالقىسىمان توپا دۆۋىسى ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، كەلكۈن سۈينىڭ كارىز ئىچىگە كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئوينايدۇ.

(4) ئۇزارتىپ قېزىش: بۇ ھەم سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىشنىڭ ۋاستىسى، ھەم كارىزنى ئاسراشنىڭ تەدبىرى. ھەر يىلى كارىزنىڭ لېيى تارتىلىپ لاتقىلىرى تازىلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، يەنە ئۇزارتىپ قېزىلىدۇ.

48. كارىزنىڭ ئۆزگەرتىلىشى

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 60 - يىللىرىغىچە، ناھىيە بويىچە، كارىزلارنى ئاسراش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بىرقەدەر ياخشى بولدى. 1970 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، قۇدۇق قېزىش ۋە قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كارىزنىڭ رولىغا سەل قارالدى. كارىزدىن سۇ ئاز چىقىدۇ، ئىش كۆپ كېتىدۇ، قېزىش ئۇسۇلى قالاق، پىلانلاشقا تەسىر يېتىدۇ، دەپ قارالدى ھەمدە كارىز قېزىش چەكلەندى، كارىزلار تاشلىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىدە كارىز كۆپىيىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى كۆپ قىسمى تاشلىۋېتىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، قۇمۇلدا ئەتىياز، ياز پەسلىدە بوران كۆپ چىقىدۇ، ئاشمىلارنى كۆچمە قۇم قاپلاپ كېتىپ، سۇ راۋان ئاقماي، كارىزنىڭ ئېچكى دېۋارلىرى گۆمۈرۈلۈپ چۈشىدۇ. يەنە كەلكۈن، لاي - لاتقىلارمۇ كارىزنى كاردىن چىقىرىدۇ.

1978 - يىلى ئاستانە گۇڭشي 6 - دادۇيىنىڭ 2 - ، 4 - شياۋدۇيلىرى كارىزنى ئۆزگەرتىشنى سىناق قىلغاندا، ئۇنۇمى خېلى كۆرۈنەرلىك بولدى. بۇ ئىككى شياۋدۇيدە بوران، قۇمنىڭ زىيىنى ئېغىرراق، كارىز قۇدۇقلىرى دەل شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان يۇنلىشتىكى چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىغا جايلاشقان بولغاچقا، ھەر يىلى ئەتىيازدا كارىز قۇدۇقلىرىنى كۆچمە قۇم قاپلاپ كېتىپ، تىلما كۆمۈلۈپ قالاتتى. دۇيدىكى 100 نەچچە ئەمگەك كۈچى يەتتە - سەككىز كۈندە تازىلاپ بولالاتتى، بۇنىڭغا كۆپ ئادەم كۈچى كېتەتتى. بۇ شياۋدۇيلەردە كارىز ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن سۇ مىقدارى 15 — 20% كۆپەيدى. بوران، قۇم زىيىنى ۋە كارىز قۇدۇقىنىڭ گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىنىپ، كۆكۈلدىكىدەك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

2 - شياۋدۇيدىكى كارىزنىڭ ئاشمىلىرى تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.4 مېتر، كەڭلىكى 0.7 مېتر، ئۇستى تەرىپى تاشتىن ئەگمە كەسمە يۈز قىلىپ ياسالغان، تەشمىنىڭ يانتۇلۇقى 1/500.

4 - شياۋدۇيدە كارىز ئاشمىسىنىڭ ئۇستىدە سېمونت تۇرۇبا كۆمۈلگەن بولۇپ، تۇرۇبىنىڭ دىئامېترى 0.5 مېتر، تەشمىنىڭ يانتۇلۇقى1/400.

پۈتۈش قىممىتىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئىككى خىل چارە بويىچە پۈتۈش قىممىتى ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر مېتر ئۇچۇن 80 — 100 يۈەن كېتىدۇ. ئۇنۇمى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق پايدىسى ۋە زىيىنى بار. سېمونت لاي ۋە تاشتىن ياسىغاندا، ئىش، ماتېرىيال كۆپ كېتىدۇ، لېكىن لېيىنى تارتىش، رېمونت قىلىش ئوڭاي، سېمونت تۇرۇبا كۆمۈش ئاسان، لېكىن تۇرۇبا ئۇلى، ئىككى بېشىنى تۇتاشتۇرۇش سۈپەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەگەر ئوبدان بىر تەرەپ قىلىنمىسا، تەشمىدىن سۇنىڭ راۋان چىقىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، لاي تىنىپ قالغاندا تازىلاشمۇ تەسكە چۈشىدۇ.

1963 - يىلى قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمە سۇ ئېلېكتر باشقارمىسى ئىككى قېتىم

كارىز ئېچىدە ئارتىزىيان قۇدۇقى قېزىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1982 - يىلى يەنە ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق كۇڭشېلىردا ئالتە نۇقتىدا سىناق قىلىندى، ئاستانىدە قېزىلغان بىر ئارتىزىيان قۇدۇقىدىن سۇ چىقىپغاندىن باشقا، قالغان بەش قۇدۇقتىن سۇ ئېتىلىپ چىقتى، ئومۇمىي سۇ مىقدارى 31.5 لىتر/سېكۇنت بولۇپ، بىر كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىش كۆلىمى 300 مو كېچەيتىلدى. كارىز ئېچىدە قۇدۇق قازغاندا، سۇرئىتى تېز، تەننەرقى تۆۋەن، چىداملىق بولۇپ، كارىزنى ئۇزۇنغەرتىش ئۇچۇن بىر يېڭى يول تېپىلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇزۇملىرى مۇكەممەللەشتۇرۇلدى، كارىزنىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولدى. بىر تۇرکۇم ھۆددىگەر ئائىلىلەر كاردىن چىققان كارىزلارنى پائال ئۆزگەرتتى، بۇنىڭ بىلەن، كارىزغا قايتىدىن جان كىردى. رولى يېڭىباشتىن جارى قىلدۇرۇلدى. ئاستانە گۇڭشىي 1 - دادۇي 1 - شياۋدۇيدىكى دېھقان خالىق ئەمەت كاردىن چىققان بىر كارىزنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۆددىگە ئېلىپ، 5000 يۇەن قەرز ئېلىپ، كارىزنىڭ ئېچىكى ئېغىزىنى ئۆزگەرتكەن، گۇمۇرۇلۇپ چۇشكەن قىسمىنى ئوڭشاپ چىڭىتقان ھەمدە سۇ ساقلاش كۆلچىكى ياساپ، ئېچىنى سېمونتلاپ سۇ سىڭمەيدىغان قىلغان. بۇنىڭ بىلەن سۇ چىقىمغىنىغا ئاز كەم 20 يىل بولغان كارىزدىن يېڭىباشتىن سۇ چىققان. سۇ مىقدارى 1.27 لىتر/سېكۇنتقا يېتىپ، تۇنجى يىلى 800 يۇەن ساپ كىرىم قىلغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئاستانە گۇڭشىدىكى 11 دېھقان ئائىلىسى قەرز پۇل ئېلىپ كارىزنى ھۆددىگە ئالدى.

III باب يېزا ئېلېكتىر قۇرۇلۇشى

§1. توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇشى

قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىش قۇرۇلۇشىنىڭ ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزىلاردا ئىشلىتىلىدىغان توكمۇ تېز كۆپەيدى. 1961 - يىلى پالۋانتۇر گۇڭشىي ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتقاندىن باشلاپ تاكى 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 392.29 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى (بۇنىڭ ئېچىدە 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى 57.51 كىلومېتر، ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق توك سىمى 334.78 كىلومېتر)، 236.4 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا تۆۋەن بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇشى، ئاساسەن،

1968 - يىلدىن كېيىن تېز تەرەققىي قىلدى. شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىغا ۋە شەھەر ئەتراپىغا كېرەكلىك توكنى ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى بىۋاستە تەمىنلەيدۇ. ئاستانە، قارادۆۋە، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېلىرى ئىشلىتىدىغان توكنى ترانسفورماتور پونكتى ۋاستىلىق تەمىنلەيدۇ. ئاساسلىق توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلۇشى ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق، 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق توك بېرىش لىنىيىسى ۋە ئاستانە، قارادۆۋە، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېلىرىدىكى ئۇچ ترانسفورماتور پونكتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. ئاستانە ترانسفورماتور پونكتى: 1968 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1969 - يىلى پۈتتى. ئومۇمىي سىغىمى 1 × 1000 كىلوۋولت ئامپېر ئىدى، 1976 - يىلى 1 × 3200 كىلوۋولت ئامپېر كۆپەيتىلدى. 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12.6 كىلومېتر بولۇپ، 1981 - يىلى كېڭەيتىلىپ قۇرۇش ئىشى باشلىنىپ، 1982 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ھازىرقى سىغىمى 1000 + 3150 كىلوۋولت ئامپېر بولۇپ،

1971 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە توك سىمى تارتىش، توك ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل 6 — 4

يىل ئايرىمىسى	توك سىمى تارتىلغان دادۇي سانى	ئومۇمىي ئىشلىتىلگەن توك (10 مىڭ كىلوۋات - سائەت)	يىل ئايرىمىسى	توك سىمى تارتىلغان دادۇي سانى	ئومۇمىي ئىشلىتىلگەن توك مىقدارى (10 مىڭ كىلوۋات - سائەت)
1971	36	377·6	1978	65	1387·17
1972	39	219	1979		1275·8
1973	42	328·8	1980		1464·7
1974	45	526	1981		1377·3
1975	52	829·8	1982		1434·5
1976	54	981·8	1983	76	1773·6
1977	55	924·45			

جەمئىي 706 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇ پونكىت، ئاساسەن، ئاستانە گۈڭشې بىلەن قىزىلىيۇلتۇز 2 - مەيدانىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2. قارادۆۋە ترانسفورماتور پونكىتى: ئومۇمىي سىغىمى 2 × 1000 كىلوۋولت ئامپېر، پونكىت قۇرۇلۇشى 1979 - يىلى باشلىنىپ، 1980 يىلى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 21.3 كىلومېتر ئۈزۈنلۈقتا 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، بۇ لىنىيە قارادۆۋە گۈڭشېسىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنىڭغا جەمئىي 640 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

3. بۇلۇڭتوغراق ترانسفورماتور پونكىتى: ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى 1969 - يىلى باشلىنىپ، 1970 - يىلى پۈتتۈرۈلدى ۋە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئومۇمىي سىغىمى 1 × 1000 كىلوۋولت ئامپېر. 1976 - يىلى 1 × 3200 كىلوۋولت ئامپېرغا يەتكۈزۈلدى. 1982 - يىلىڭ ئاخىرىدا كېڭەيتىپ قۇرۇش باشلىنىپ، 1983 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ھازىرقى ئومۇمىي سىغىمى 1000 + 3150 كىلوۋولت ئامپېر بولۇپ، جەمئىي 836 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇ لىنىيە بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې، قىزىلىيۇلتۇز 4 - مەيدان، لوتوچۆەنزىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. 23.2 كىلومېتر ئۈزۈنلۈقتا 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى.

§2. كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى

ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايوندا تاغلار ئېگىز، تاغ قاپتاللىرى تىك، يەنە كېلىپ مەلۇم سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى بار، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇشقا بولىدىغان ئورۇن ناھايىتى كۆپ، تاغلىق رايونلاردا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىندۇ، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشى تارقاق، قاتناش قولايسىز، ئېنېرگىيە مەنبەسى كەم، توك ئىشلىتىش قىيىن، كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى قۇرغاندا ھەم ئامما نىڭ تۇرمۇشىغا لازىملىق توك مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى، ھەم چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىدە 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كىچىك سۇ ئېلېكتر ستانسىلىرىنى قۇرۇش ئەۋج ئالدى. ئەينى چاغدا تېخنىكا سەۋىيىسى، ماتېرىيال ۋە مەبلەغ چەكلىك بولغاچقا، ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئاددىي، كۆلەمى بەك كىچىك ئىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى خېلى تېز بولدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئالتىگە، ئومۇمىي گېنېراتور قۇۋۋىتى 423.5 كىلوۋاتقا يەتتى. ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق توك بېرىش لىنىيىسى 75.35 كىلومېترغا، تۆۋەن بېسىملىق توك لىنىيىسى 64.8 كىلومېترغا، يىللىق ئوتتۇرىچە توك مىقدارى 186 مىڭ 400 كىلوۋات سائەتكە يەتتى.

1. تاشۇبلىق قوشماق ئېلېكتر ئىستانسىسى: تاشۇبلىق گۈڭشېسىدىكى چوڭ - كىچىك قوشماق ئۆستەڭنىڭ سۈيى قوشۇلىدىغان ئېغىزىغا قۇرۇلغان بولۇپ، گېنېراتور قۇۋۋىتى 5 × 72 كىلوۋات. 1974 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1976 - يىلى پۈتۈپ توك

بېرىشكە باشلىدى، ئۇنىڭغا جەمئىي 330 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 230 مىڭ يۈەن، گۇڭشې - دۇيلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ 100 مىڭ يۈەن. ھەر يىلى 4 - ئايدىن 10 - ئايغىچە سۇ كۆچى ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىنىدۇ، 11 - ئايدىن كېيىن يىلى 3 - ئايغىچە دىزېل ماتور ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ستانسا گۇڭشېدىكى كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنى ۋە چېڭشى، چېڭدۇ، ئاقتاغ، خۇاڭگۇ، قوشماقتىن ئىبارەت بەش دادۇيىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە بىر چارۇچىلىق دۇيىنىڭ يورۇتۇش، ماشىنا رېمونت قىلىش، سانائەت قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىغا لازىملىق توكنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

2. **تاشۇيلىق خوتۇنتام ئېلېكتر ئىستانسىسى:** تاشۇيلىق گۇڭشې خوتۇنتام دادۇيىنىڭ تۆۋەنكى غولىنىڭ باش تەرىپىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي كېنېراتور قۇۋۋىتى 2 × 40 كىلوۋات. 1979 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1980 - يىلى 10 - ئايدا پۈتۈپ توك بېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭغا جەمئىي 136 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 104 مىڭ يۈەن، گۇڭشې - دۇيلەر تەييارلىغىنى 32 مىڭ يۈەن. بۇ ئىستانسا تاغلىق رايوندىكى ئېلېكتر ئىستانسىسى بولسىمۇ، لېكىن ئەنلەر غولىدىكى بۇلاق سۇلىرىنى مەنبە قىلغاچقا، سۇ مەنبەسى مۇقىم، ئىشەنچىلىك بولۇپ، ناھىيە بويىچە بىردىنبىر يىل بويى توك بېرىدىغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ھېسابلىنىدۇ. نۆۋەتتە ئۆز دادۇيىنىڭ تۆت شياۋدۇيىنى ۋە ئاردىم دادۇيىنىڭ ئۇچ شياۋدۇيىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھازىرقى قۇۋۋىتى كېنېراتور ئومۇمىي قۇۋۋىتىنىڭ 30 پىرسەنتىنىلا تەشكىل قىلىدۇ. گۇڭشېنىڭ ۋە ئالتە دادۇيىنىڭ قىش پەسلىدە توك يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، توك ئۆزىتىش لىنىيىسى گۇڭشېنىڭ توك بىلەن تەمىنلەش لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، قوشماق ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلمەكچى.

3. **بۇغاز ئېلېكتر ئىستانسىسى:** بۇغاز گۇڭشې ئورگىنىنىڭ شىمالىدىكى تىك قاپتالغا جايلاشقان. 1979 - يىل 5 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1980 - يىلى پۈتۈپ توك بېرىشكە باشلىدى. بۇ ئىستانسا قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 150 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 125 مىڭ 500 يۈەن، گۇڭشې - دۇيلەر تەييارلىغىنى 27 مىڭ 500 يۈەن. ئۇ، بۇغاز سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيىنى مەنبە قىلىدۇ. ئومۇمىي كېنېراتور قۇۋۋىتى 1 × 75 كىلوۋات بولۇپ، ھەر يىلى 3 - ئايدىن 11 - ئايغىچە سۇ كۆچى بىلەن توك ھاسىل قىلىنىدۇ. 12 - ئايدىن كېيىن يىلى 3 - ئايغىچە دىزېل ماتور ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ئىستانسا ئالتە دادۇي، گۇڭشې ئورگىنى، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ يورۇتۇش ئىشلىرىنى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. 7 - دۇي بىلەن سۇ ئىشلىرى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ مەبلىغى يەتمىگەچكە، ئۇلارغا توك سېمى تارتىلمىدى.

4. **تېيانشان ئېلېكتر ئىستانسىسى:** دەسلەپتە 1966 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تېيانشان گۇڭشېسىدىن بىر كىلومېتر شىمالغا، قورايىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا ياسالغان. كېنېراتور قۇۋۋىتى 1 × 24 كىلو-

ۋات، كېيىنكى چاغلاردا ياخشى باشقۇرۇلمىغاچقا، 1976-يىلى كاردىن چىققان.

5. غەربىي تاغ تاراتى ئېلېكتر ئىستانسىسى: غەربىي تاغ گۇڭشې تاراتى ئېغىزىغا ئىككى كىلومېتر كېلىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان، گېنېراتور قۇۋۋىتى 1 × 14.5 كىلوۋات بولۇپ، گۇڭشې-دۆيلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ بىلەن قۇرۇلغان كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى. ئىستانسىنىڭ ئۆيلىرى ئاددىي، شەرت-شارائىتى ناچار بولسىمۇ، لېكىن باشقۇرۇش خادىملىرى ئەستايىدىل مەسئۇل بولغانلىقتىن، 1966-يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولماقتا. بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ھەر يىلى 10 ئاي توك ھاسىل قىلىپ، شۇ يەردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا لازىملىق توكنى ھەل قىلىدۇ ۋە تاغلىق رايوندىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن مەلۇم قۇۋۋەت مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

6. غەربىي تاغ چەچەي ئېلېكتر ئىستانسىسى: غەربىي تاغ گۇڭشې چەچەي ئېغىزىغا جايلاشقان بولۇپ، 1980-يىلى ئىش باشلىنىپ، 1981-يىلى پۈتۈپ توك بېرىشكە باشلىدى. ئومۇمىي گېنېراتور قۇۋۋىتى 2 × 40 كىلوۋات.

ناھىيىدىكى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6-5

ئىستانسا نامى	ئورنى	سۇ مەنبەسى	گېنېراتور (كىلوۋات)	مىقدارى (10 مىڭ كىلوۋات-سائەت
قوشماق ئېلېكتر ئىستانسىسى	تاشۇبلىق قوشماق كەنتى	جىلغا سۈيى	2 × 75	6
خوتۇنتام ئېلېكتر ئىستانسىسى	تاشۇبلىق خوتۇنتام	بۇلاق سۈيى	2 × 40	4.38
بوغاز ئېلېكتر ئىستانسىسى	بوغاز گۇڭشې	سۇ ئامبىرى سۈيى	1 × 75	2.5
تېيانشان ئېلېكتر ئىستانسىسى	تېيانشان گۇڭشې	تاغ سۈيى	1 × 24	1.08
چەچەي ئېلېكتر ئىستانسىسى	غەربىي تاغ گۇڭشې	تاغ سۈيى	2 × 40	3.2
تاراتى ئېلېكتر ئىستانسىسى	غەربىي تاغ تاراتى	تاغ سۈيى	1 × 14.5	1.3

IV باب ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى

§1. يەر تۈزلەش

قۇمۇل ناھىيىسى 1964-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان «بىكىتۈەننى نىشان، يەرلىك ئالاھىدىلىكنى ئاساس قىلىپ، ئېرىق-ئۆستەك، يول، ئورمان، ئېتىزلار يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش» دېگەن چاقىرىققا ئاساسەن، يېزىلاردا سۇئىشلىرى مەركەز قىلىنغان «بەشتە ياخشى» (ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئورمان بەلبېغى، ياخشى يول، ياخشى ئېرىق-ئۆستەك، ياخشى مەھەللە) ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى قانات يايدۇردى. ناھىيىدە پىلانلاش ئەتىرىتى، گۇكشېدا پىلانلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. پىلانلاش بويىچە يېتىشتۈرۈش كۆرسى ئېچىلىپ، بىر تۈركۈم پىلانلاش تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلەندى. ھەر قايسى گۇكشې، مەيدانلاردا ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش دولقۇنى قوزغالدى. 1976-يىلدىن 1979-يىلغىچە، ناھىيە بويىچە سەككىز پىلانلاش ئەتىرىتى، 952 ئادەم، 42 كەسپىي قۇرۇلۇش ئەتىرىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 13 گۇكشې (مەيدان) بىر تۈتاش پىلانلاندى. مۇشۇ مەزگىلدە، جەمئىي 35 مىڭ 650 مو يەر تۈزلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە 24 مىڭ 760 مو يەر تۈجۈپىلەپ تۈزلەندى. 2 مىليون 290 مىڭ 200 كۇبمېتر تاش-توپا قېزىلدى. بۇنىڭغا 898 مىڭ 800 ئەمگەك كۈنى سەرپ قىلىندى، ئىككى توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، بەش تراكتور، 52 ئات ھارۋىسى، 2867 ئېشەك ھارۋىسى ئىشلىتىلدى. ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 10 مىڭ 696 ئادەم قاتناشتى.

1983-يىلغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 767 پارچە يەنى 120 مىڭ مو سالا ئېتىز بەرپا قىلىندى. «ئېرىق-ئۆستەك، يول، ئورمان، ئېتىز» يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن سالا ئېتىز 510 پارچىغا يەنى 90 مىڭ موغا يېتىپ، سالا ئېتىز ئومۇمىي سانىنىڭ 66.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 337.9 كىلومېتر ئۈزۈنلۇقتا سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان ھەر خىل ئېرىق-ئۆستەك چېپىلدى. 5300 مو ئېتىز-ئېرىق مۇھاپىزەت ئورمىنى بەرپا قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان بەلبېغى 831 بولۇپ، ئۈزۈنلۇقى 531 كىلومېتر كېلىدۇ. 3710 مو دائىرىدە «تۆت ئەتراپ» قا كۆچەت تىكىلدى.

1976-يىلى قىشتا باشلانغان ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنى تېزلەتتى، قۇدۇق قېزىپ سۇ چىقىرىپ، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشقا تۇرتكە بولدى، ئېرىق-ئۆستەكلەرنى سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان قىلىش، كارىزلارنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق بىر يۈرۈش سۇ قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى. بۇنىڭ بىلەن قۇدۇق، ئېرىق-ئۆستەك يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن، ئىككىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان بىر تۈركۈم مۇقىم، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزلار بارلىققا كەلدى.

§2. شوراۋقنى ياخشىلاش

ناھىيە بويىچە 61 مىڭ 400 مو شورلۇق يەر بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 29 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ شورلۇق، ئاساسەن، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىنىڭ ساۋۇلاق دادۇيى، تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ يالغۇز تويۇم، پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ ياۋۇلۇڭ دادۇيى، شەھەر ئىچى گۇڭشې، راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ غەربىي چۆلى، ئاستانە گۇڭشېسىنىڭ 5 ـ دادۇيى، قارادۆۋە گۇڭشېسىنىڭ چېگرا رايونىغا يارەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانى، سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە بوغاز گۇڭشې قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. بۇ رايونلاردا ئۇزۇن مۇددەتكىچە قۇرغاقچىلىق بولۇش، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك بولۇش، تۈپراق يۇمشاق بولۇش، توختاپ قالغان زەي سۇنى چىقىرىۋېتىش راۋان بولماسلىق، تۈپراقنىڭ تۈز تەركىبى يۇقىرى بولۇش، يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ گورىزونتاللىق ھەرىكىتى ئاستا بولۇش، تىك يۆنىلىشلىك ھەرىكىتى تېزلىشىش تۈپەيلىدىن، تۈپراقتا كۆپلەپ تۈز يىغىلىپ قالغان. ئايرىم جايلاردا تۈپراق ئۈستىنى تۈز باغلاپ كەتكەن ۋە بىر قەۋەت تۈز پەيدا بولغان. تۈپراقتىكى تۈز تەركىبى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا ئۈچ پىرسەنتكە يېتىپ، دېھقانچىلىق تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سالغان.

بوغاز گۇڭشې ناھىيە بويىچە ئاساسىي شورلۇق رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، يەر شەكلى پەس ۋە ئويمان، توختاپ قالغان زەي سۇلارنىڭ چىقىرىۋېتىلىشى راۋان ئەمەس، يەر ئاستى سۇيىنىڭ مىنېرالىشىش دەرىجىسى ئۈچ گرام ـ لىتىردىن يۇقىرى، تۈپراقتىكى تۈز تەركىبى ئادەتتە 0.6% ـ 0.8%، ئايرىم جايلاردا بىر پىرسەنتتىن كۆپ. بۇنىڭدا، ئاساسلىقى، كىسلاتالىق تۈز تۈپراق، خلورىدلىق تۈز تۈپراق، سۇدا تۈز تۈپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شەھەر ئىچى گۇڭشې، راھەتباغ گۇڭشې غەربىي چۆلىمۇ قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئاساسلىق شورلۇق رايون ھېسابلىنىدۇ. يېقىنقى 30 يىلدا پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى كۆپ خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شورنى تىزگىنلەشتە مەلۇم ئۇنۇمگە ئېرىشتى. ئۇلار، ئاساسەن، مۇنداق تەدبىرلەرنى قوللاندى:

1. زەي سۇنى چىقىرىۋېتىپ شورنى تىزگىنلەش. بۇ، تۈپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشىنى تىزگىنلەشنىڭ ئاساسىي تەدبىرى. 1983 ـ يىلىغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 61.6 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا زەيكەش چېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي زەيكەشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21 كىلومېتر، غول، تارماق زەيكەشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40.6 كىلومېتر بولۇپ، شورنى تىزگىنلەشتە كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

2. بىئولوگىيىلىك ئالدىنى ئېلىش، تىزگىنلەش. شورغا چىدامليق زىرائەتلەرنى كۆپلەپ تېرىپ، بىئولوگىيىلىك ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ شور تۈپراق ياخشىلاندى.

3. زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش، ھۆۋاپىق سۇغىرىش، سۇغىرىش ئېرىقلىرىنىڭ سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان ئېرىق ـ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىپ تۇرۇشىنى ئازايتىش.

4 . ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى كەلگۈسىدە ئېلېپ بېرىش، يەرلەرنى تۈزلەش، يەرنىڭ قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇش، زىرائەتلەرنىڭ شورغا چىدامليقىنى كۈچەيتىش.

5 . تېمىك قۇدۇقتىن سۇ چىقىرىپ، توختاپ قالغان زەي سۈنى چىقىرىۋېتىپ، شورنى چايقاپ، يەر ئاستى سۇ ئورنىنى تۇلدۇرىدۇ.

شور تۇپراقنى ياخشىلاش ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋەزىپە، «شور سۇغا ئەگىشىپ كېلىش، شور سۇغا ئەگىشىپ چىقىپ كېتىش» ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى، يۇقىرىدىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق تۇپراقنى ياخشىلاش مەقسىتىگە ئاساسىي جەھەتتىن يېتىلدى. ئاساسلىق شورلۇق رايون بولغان بوغاز گۈڭشېسى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئىقتىسادىي زىرائەتلەر تېرىلىدىغان مۇھىم جاي بولۇپ قالدى.

7 باب قۇرۇلۇشلارنى باشقۇرۇش

18 . باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى مەسئۇلىيىتى ۋە خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى ۋە كەسپىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى، دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا ئايرىلىدى.

مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى: ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى، گۈڭشې، مەيدانلاردا سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكتلىرى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە قاراشلىق فۇنكسىيىلىك تارماق بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى فاكتىنى، سىياسەتلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا، يىللىق پىلان، تەدبىر تۈزۈش، مەبلەغ ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىشلىتىش، قۇرۇلۇش قىلىش، باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. خىراجەتنى مالىيە تارماقلىرى ئاجرىتىپ بەردى، خادىملارنى كادىرلار ئىدارىسى ئورۇنلاشتۇردى. سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكتلىرى گۈڭشې، مەيدان دەرىجىلىك فۇنكسىيىلىك تارماقلار بولۇپ، ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان كەسپىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولغاندىن باشقا، يەنە سۇ ھەققى يىغىش، ئىشلىتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. مەمۇرىي جەھەتتە ناھىيە، گۈڭشېنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى. خادىملارنىڭ ئىش ھەققى، خىراجىتى، ئاساسەن، سۇ ھەققى كىرىمىگە تايىنىپ ھەل قىلىندى، بۇنىڭدىن قالسا، پىششىقلاپ ئىشلەش، تېرىقچىلىق قىلىش، ئۇنۇمۇبرسال تىجارەت قىلىش قاتارلىقلاردىن قىلغان كىرىمگە تايىنىپ ھەل قىلىندى.

كەسپىي باشقۇرۇش سىستېمىلىق باشقۇرۇش، تۈرلەرگە ئايرىپ باشقۇرۇش بويىچە يولغا قويۇلدى. ئاساسىي قاتلامدىكى ترانسفورماتور پونكتلىرى، سۇ ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، يىلانلاش ئەتىتىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال تىجارەت شىركىتى

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئاساسىي قاتلام سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئاساسىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6 — 8

ئورۇنلار	سۇغۇرۇش رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى						هازىرغىچە بار ئىشچى - خىزمەتچى		
	سۇغۇرۇش رايون كۆلىمى (10 مىڭ مو)	غول ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	يۇقىرى، تۆۋەن بېسىملىق توك سىمى (كىلومېتر)	قۇدۇق	كىچىك سۇ ئامبىرى (سانى/10 مىڭ كۇبمېتر)	ئېلېكتىر ئىستانسىسى (سانى/كىلوۋات)	جەمئىي	مۇقىم ئىشچى	ۋاقىتلىق ئىشچى
تاشۇبۇلاق	3.3	24	37	13	3/100	2/230	29	20	
بۇلۇكتوغراق	2.25		52.04	142			16	16	
پالۋانتۇر	4.15	18	132.35	245			19	19	
راھەتباغ	2.4	18	45.96	71	2/100		21	15	6
شەھەر ئىچى	1.1	6.5	53.6	67	1/20		13	10	3
بوغاز	1.25	18	19.5	7	2/2240	1/75	18	13	5
ئاستانە	3.5		66.1	171			27	18	9
قارا دۆۋە	2.5	22	6.56	76	2/685		18	13	5
تېيانشان	1.65	21	7.9	4		1/24	5	5	
غەربىي تاغ	1.6	27	7.3	9		2/99	10	10	
قويلۇق	0.13	48	3.7	5			3	3	
يەتتە قۇدۇق	0.07			10			4	4	
جەمئىي	23.9	202.5	432	820	10/3145	6/428	174	146	28

يېزا ئېلېكتر باشقۇرۇش شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا، يېزا ئېلېكتر باشقۇرۇش شىركىتى ناھىيىلىك سۇ-ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، ناھىيىدە مەخسۇس سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تارماق يوق بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنى باشقۇرۇشقا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى مەسئۇل ئىدى. 1954-يىلى ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا، مەبلەغ سېلىش، ئىشلىتىش، قۇرۇلۇشلارنى باشقۇرۇش، ئىلغار سۇغىرىش تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قوللىنىشقا مەسئۇل قىلىندى. گۇڭشې، مەيدانلاردىمۇ مەخسۇس باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى يوق بولۇپ، بىر نەپەر سۇ باشقۇرۇش خادىمى قويۇلۇپ، سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىنغانىدى. قىسمەن گۇڭشې، مەيدانلاردا سۇ باشقۇرۇش خادىمى يوق بولغاچقا، بۇ ئىشنى ئىشلەپچىقىرىش خادىمى ۋەكالىتەن باشقۇرغانىدى. 1959-يىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېزدىن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئارقا-ئارقىدىن نۇرغۇن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى باشلاندى. پالۋانتۇر گۇڭشېسىدا سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا، تۇزلەڭلىكتىكى گۇڭشې، مەيدانلاردىمۇ ئارقا-ئارقىدىن سۇ باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. 1978-يىلى، تىيانشان، غەربىي تاغ، قويلۇق قاتارلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدىمۇ سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1981-يىلى، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسىدا سۇ باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، ناھىيىدىكى 13 گۇڭشې، مەيدانىنىڭ ھەممىسىدە سۇ باشقۇرۇش تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، مۇكەممەل باشقۇرۇش تورى شەكىللەندى.

§2. سۇ ئامبارلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى

ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، كىچىك سۇ ئامبىرى ئون بولۇپ، ئومۇمىي سىغىمى 31 مىليون 450 مىڭ كۇب مېتر. سۇ ئېلېكتر مىنىستىرلىكى چوڭ سۇ ئامبىرى (سىغىمى 100 مىليون كۇب مېتردىن يۇقىرى) نى ئۆلكە، مىنىسترلىك باشقۇرىدۇ، ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرى (سىغىمى 10 مىليون كۇب مېتردىن 100 مىليون كۇب مېترغىچە) نى، كىچىك I تىپتىكى سۇ ئامبىرى سىغىمى 1 مىليون كۇب مېتردىن 10 مىليون كۇب مېترغىچە) نى ناھىيە باشقۇرىدۇ، كىچىك I تىپتىكى سۇ ئامبىرى (100 مىڭ كۇب مېتردىن 1 مىليون كۇب مېترغىچە) نى كىم ياسىغان بولسا شۇ باشقۇرىدۇ، دەپ بەلگىلىگەن.

بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ سىغىمى 22 مىليون كۇب مېتر بولۇپ، ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. 1970-يىلى پۈتكەن چاغدا ناھىيىلىك سۇ بۆلۈمى باشقۇرغانىدى. 1977-يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنىدى، 1977-يىلى بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ بىرلا گۇڭشېنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش

قارار قىلىنىدى. ناھىيىدە سۇ ئامبىرى باشقۇرۇش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، (مۇئاۋىن رايون دەرىجىلىك) بىر نەپەر باشقارما باشلىقى، ئىككىسى نەپەر مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى قويۇلدى. بۇ باشقارما قارىمىقىدا بىر بېلىقچىلىق مەيدانى بولۇپ، 44 نەپەر مەمۇرىي ۋە قۇرۇلۇش باشقۇرۇش، مۇھاپىزەت قىلىش خادىمى سەپلەپ بېرىلدى.

راھەتباغ، قارادۆۋە سۇ ئامبارلىرى كىچىك I تېپتىكى سۇ ئامبىرى بولۇپ، ناھىيىلىك سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى بىلەن گۇڭشې سۇ باشقۇرۇش پونكىتىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ئورۇن باشقۇردى. خادىملار جەھەتتە سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ئاساس قىلىندى. قارادۆۋە سۇ ئامبىرى چېگرا رايونغا يارەم بەرگۈچىلەر دېھقان چىلىق مەيدانىنى، سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانىنى سۇ بىلەن تەمىنلىگۈچە، مەخسۇس توسما قوغداش قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، سۇ ئامبىرىغا سۇ قاچىلاش، باشقۇرۇش، بىخەتەرلىك، ئاسراش ۋە سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى.

باشقا كىچىك I تېپتىكى سۇ ئامبارلىرىنى كىم قۇرغان بولسا شۇ باشقۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، گۇڭشې سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ياكى دادۇيلەر ئۆزلىرى باشقۇردى.

سۇ ئامبارلىرىنى باشقۇرۇشتىكى ئاساسلىق ۋەزىپە:

1. بىخەتەر ئىشلىتىش: سۇ ئامبىرى پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۇ ئامبىرىغا سۇ قاچىلاش، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشتە مەلۇم ئۆلچەم ۋە تەلەپ بولۇش، سۇنى ئۆلچەمدىن ئارتۇق قاچىلىماسلىق ۋە نۇقسان تۇرۇقلۇق ئىشلەتمەسلىك، چۈشۈرگە، تاقاق، توسمىلارنى پۈختىلاش، يۇرۇشلەشتۇرۇش.

2. سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش: سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ئېھتىياجىغا ۋە سۇ ئىشلىتىش پىلانىغا ئاساسەن، سۇنى پىلان بويىچە قويۇپ بېرىپ، سۇ بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش.

3. قۇرۇلۇش باشقۇرۇش، ئاسراش: سۇ ئامبىرىنى ھەر يىلى قەرەللىك رېمونت قىلىپ تۇرۇش، بۇ، ئاساسەن، ئېچىش، تاقاش ئۈسكۈنىلىرىنى رېمونت قىلىش، توسمىنى پۈختىلاش، چۈشۈرگە مۇئەسسەسىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3§ . ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى باشقۇرۇش

ناھىيە بويىچە ھەر دەرىجىلىك ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1402 كىلومېتر بولۇپ، ھەرقايسى سۇغىرىش رايونلىرى ئۆز ئالدىغا سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇڭا، سۇ باشلىنىدىغان تايانچ قۇرۇلۇشلارنى ھەرقايسى گۇڭشې سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى باشقۇرىدۇ. تارماق ئۆستەڭ، يان ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ دەرىجىلىك ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى دادۇي، شىياۋدۇيلەر ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ.

سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى سۇ باشلىنىدىغان تايانچ ئۆستەڭلەرنىڭ لاتقا-لايلىرىنى ھەر يىلى قەرەللىك تازىلاپ، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ئاسراپ ۋە قاشلىرىنى پۇختىلاپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا لازىملىق مەبلەغنى ئۆزلىرى ھەل قىلىدۇ، خادىملارنى سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى بىر تۇتاش ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم بەلگىلەندى ھەمدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلدى.

48. سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

1. باشقۇرۇش

سۇ مەنبەسى تاغ سۇيى، قۇدۇق سۇيى، بۇلاق سۇيى ۋە كارىز سۇيى دەپ ئايرىلىدىغان بولغاچقا، باشقۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمىدى.

1. تاغ سۇيىنى باشقۇرۇش: شىمالىدىكى تاغلىق رايونلار، ئاساسلىقى، تاغ سۇيىگە تايىنىپ زىرائەت سۇغارغاچقا، نۆۋەتلەشتۇرۇپ سۇغىرىش تۇزۇمىنى يولغا قويدى، سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ياكى دادۇي، شياۋدۇيلەر ئۆز ئالدىغا تەڭشىدى. سۇ ھەققىنى سۇ باشقۇرۇش پونكىتى بىر تۇتاش يىغدى.

2. قۇدۇق سۇيىنى باشقۇرۇش: شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە ۋە پالۋانتۇر گۇڭشېلىرى ناھىيە بويىچە ئاساسەن قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىدىغان سۇغىرىش رايونلىرى بولۇپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى مەسئۇل بولۇپ باشقۇردى. ئىشلىتىدىغان سۇ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە تەڭشەلدى. توك پۇلىنى توك ئىشلەتكۈچىلەر توك بىلەن تەمىنلەش تارماقلىرىغا تاپشۇردى. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇزۇمىنىڭ مۇكەممەللىشىشى، ئەمەلىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى دۇيلەر باشقۇرغاندىن سىرت، بىر قىسمىنى تەدرىجىي ھالدا شەخسلەر ياكى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالغان ئائىلىلەر ھۆددىگە ئېلىپ، سۇ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى.

3. بۇلاق سۇيى ۋە كارىز سۇيىنى باشقۇرۇش: بۇگۇردىكى بۇلاق سۇيى ۋە شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭ بۇلاق سۇلىرى قارادۆۋە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۇڭشېلىرىنىڭ زىرائەت سۇغىرىدىغان ئاساسىي سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. بۇگۇردىكى بۇلاق سۇلىرىنى زىرائەت سۇغىرىش پەسلىدە لاپچۇق، قارا دۆۋە ئىشلىتىدۇ. قىش پەسلىدە 6 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر بىكار سۇ سۇ ئامبىرىغا قاچىلىنىپ، چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ زىرائەت سۇغىرىشى ئۈچۈن بېرىلىدۇ. شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭ بۇلاق سۇيىدىن قىش پەسلىدىكى بىكار سۇلار راھەتباغ، بوغاز سۇ ئامبارلىرىغا قاچىلىنىدۇ. قالغانلىرىنى شەھەر ئىچى ۋە راھەتباغ گۇڭشېلىرىنىڭ 12 دادۇيى ئىشلىتىدۇ. كونكرېت تەڭشەشكە سۇ باشقۇرۇش پونكىتى مەسئۇل بولىدۇ. سۇ ھەققى يىغىش، قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىش، بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىغا سۇ باشقۇرۇش پونكىتى مەسئۇل بولدى.

پارچە - پۈرات بۇلاق، كارىز سۇلىرىنى شياۋدۇيلەر ئۆزلىرى باشقۇردى. تاش ۋېلىق كۆڭشېسىدىن ئازراق سۇ ھەققى ئېلىنمايدۇ. باشقا، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە كۆڭ شېلىرىدىن سۇ ھەققى ئېلىنمىدى.

2 . سۇ ھەققى

1981 - يىلىدىن ئىلگىرى، ناھىيىدىكى سۇغىرىش رايونلىرىدا سۇ ھەققى مو بېشى بويىچە ھېسابلىناتتى ۋە سۇ ھەققىنى ھەرقايسى ئاساسىي قاتلام سۇ باش قۇرۇش ئورۇنلىرى ئۆز ئالدىغا ئالاتتى، سۇ ھەققى ھەر مو يەر ئۈچۈن 0.2 يۈەن دىن 0.7 يۈەنگىچە كۆپ خىل ئۆلچەم بويىچە ئېلىنغاچقا، سۇ ھەققى يىغىش نىس بىتى بەك تۆۋەن بولۇپ، ئۇنۇمى يۇقىرى ئەمەس ئىدى.

1981 - يىلىدىن كېيىن، سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش، تېجەپ ئىشلىتىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىشلىتىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، مو بېشى بويىچە سۇ ھەققى يىغىش كۇب مېتر بويىچە سۇ ھەققى يىغىشقا ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىل ئۆلچەم قوللىنىلدى:

1 . بوغاز سۇ ئامبىرى، قارادۆۋە سۇ ئامبىرى قاتارلىق ئىككى دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدا ھەر كۇب مېتر سۇنىڭ باھاسى 0.004 يۈەن.

2. قۇرۇلۇش ئەسلىھەلەرگە تايىنىپ باشلىنىدىغان تاغ، بۇلاق سۇلىرىنىڭ ھەر كۇب مېترىنىڭ باھاسى 0.002 يۈەن.

3 . كارىز سۇيىنىڭ ھەر كۇب مېترىنىڭ باھاسى 0.0005 يۈەن.

سۇ ھەققى يىغىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى سۇ ھەققى يىغىش ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ۋەكالىتەن تۇتۇپ قېلىشىغا ھاۋالە قىلىپ، يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا 2% رەسمىيەت ھەققى بەردى. بەزى جايلاردا سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئۆزلىرى يىغدى. سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ياكى شەخسلەرنىڭ ھەرقانداق باھانە - سەۋەب كۆرسىتىپ سۇ ھەققى تاپشۇرۇشنى رەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا سۇ باشقۇرۇش تارماقلىرى سۇ بەرمەس لىككە ھوقۇقلۇق بولدى. كېلىپ چىققان ئاقىۋەتكە سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇن ئۆزى جاۋابكار بولىدىغان بولدى. ئىلگىرى تاپشۇرۇلماي قالغان سۇ ھەققى 1983 - يىلىدىن باشلاپ، بەش يىلغىچە تولۇق تاپشۇرۇپ بولۇنىدىغان بولدى.

§5 . يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان توكنى باشقۇرۇش

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قۇمۇلدا قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش قۇرۇلۇشى تەرەققي قىلىشقا باشلىدى. 1982 - يىلىغا كەلگەندە مۇكەممەل ئېلېكتر قۇۋۋىتىگە تايىنىپ سۇغىرىش تورى شەكىللەندى. 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيە نىڭ ئۇزۇنلۇقى 57.51 كىلومېتر‌غا، 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 334.78 كىلومېتر‌غا، 0.4 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 236.4 كىلو مېتر‌غا يەتتى. 339 دانە 16 مىڭ 60 كىلوۋولت ئامپېرلىق ترانسفورماتور ئورنىتىلدى.

توك بىلەن تەمىنلەشتە بۇاستە تەمىنلەش، توك ھەققىنى بىۋاستە يىغىش، دۆلەت سېتىش، ئومۇملاشتۇرۇلغان توك باھاسى قاتارلىق ئۇچ خىل شەكىل قوللىنىلىدۇ. توك بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇشقا سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكتى ياكى ترانسفورماتور پونكتلىرى مەسئۇل بولىدۇ.

بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، قارادۆۋىلەردە يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان توكنى ئەسلىدە سۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى بىر تۇتاش باشقۇرغانىدى، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ترانسفورماتور پونكتى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرى توك بىلەن بۇاستە تەمىنلەنمەيدىغان، توك ھەققى بۇاستە ئېلىنمايدىغان ئورۇنلار بولغاچقا، ئۇلارنى ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى توك بىلەن بۇاستە تەمىنلەپ كەلدى، توك ھەققىنى سۇ باشقۇرۇش پونكتى يىغىدى. توك لىنىيىسىنى رېمونت قىلىش ۋە ترانسفورماتور ئاسراش ۋە ئۇنى رېمونت قىلىشقا سۇ - ئېلېكتر پونكتى مەسئۇل بولىدى. ئۇچ ترانسفورماتور پونكتى توك بىلەن تەمىنلەش ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە گۈڭشېلىرىدا توكنى دۆلەت سېتىش، قارادۆۋە گۈڭشېسىدا ئومۇملاشتۇرۇلغان توك باھاسى يولغا قويۇلدى.

قۇمۇل ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىدىغان نۇقتىلىق رايون بولغاچقا، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىدىغان توكنىڭ نىسبىتى كۆپ بولۇپ، 1983 - يىلى 17 مىليون كىلوۋات - سائەتتىن كۆپرەك توك ئىشلىتىلىدى، توكنى تېجەپ ئىشلىتىش، بىخەتەر ئىشلىتىش ۋە پىلانلىق ئىشلىتىش ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالدى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىككى لىنىيە، بىر يەر ئاستى توك سىمى ئارقىلىق توك بىلەن تەمىنلەش لىنىيىسى پۈتۈنلەي تەرتىپكە سېلىنىپ، بىر-دەكلا ئۇچ لىنىيىلىك قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى، قارادۆۋە، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىدا توك سىملىرىنى يەرگە كۆمۈش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىنىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، زىيانىنى ئازايتىش، قۇۋۋەت مەنبەسىنى تېجەش ئۈچۈن، ترانسفورماتورلارنى ئايرىم - ئايرىم ئورنىتىپ، ئاپتوماتىك ۋىكلىيۇچاتېل بېكىتىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلىرى نازارىتى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. 1983 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە شىنجاڭ بويىچە زىيانىنى ئازايتىش، قۇۋۋەت مەنبەسىنى تېجەش، توكنى بىخەتەر ئىشلىتىش بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى.

§6. سۇغىرىش ئۇنۇمى

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 240 مىڭ موغا، كاپالەتكە ئىگە سۇغىرىش كۆلىمى 177 مىڭ 100 موغا يېتىپ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ 73.79 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ناھىيە بويىچە ئۇنۇملۇك سۇغىلىرىدىغان يەر كۆلىمى ئېچىدە، سۇ ئامبىرى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغى-

ېرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 41 مىڭ مو (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىمگە قاراشلىق سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 20 مىڭ مو، تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 21 مىڭ مو) بولۇپ، 17.1% نى، تاغ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 55 مىڭ 300 مو بولۇپ، 23% نى، قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 57 مىڭ 700 مو بولۇپ، 24% نى، كارىز سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 27 مىڭ مو بولۇپ، 11.3% نى، بۇلاق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 48 مىڭ 200 مو بولۇپ، 20.1% نى، باشقىلىرى 10 مىڭ 800 مو بولۇپ، 4.5% نى ئىگىلىدى.

ھازىر سالا ئېتىزى جەمئىي 767 پارچىگە يەنى 120 مىڭ موغا يېتىپ، ئۇ- ئۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

ناھىيە بويىچە يىللىق ئومۇمىي سۇ مىقدارى 521 مىليون 860 مىڭ كۇب مېتر، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ سۈيى 248 مىليون 420 مىڭ كۇب مېتر، كارىز سۈيى 57 مىليون 50 مىڭ كۇب مېتر، بۇلاق سۈيى 124 مىليون 60 مىڭ كۇب مېتر، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۈيى 66 مىليون 60 مىڭ كۇب مېتر، تۆرۈك سۇ ئامبىرىدىن چىقىرىلىدىغان سۇ 26 مىليون 270 مىڭ كۇب مېتر.

سۇغىرىش پەسلىدە كېلىدىغان سۇ مىقدارى 434 مىليون 570 مىڭ كۇب مېتر، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ سۈيى 216 مىليون 730 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 49.87% نى؛ كارىز سۈيى 32 مىليون 480 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 7.47% نى، بۇلاق سۈيى 60 مىليون 49 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 13.92% نى، سۇ ئامبىرى سۈيى 51 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 11.85% نى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۈيى 66 مىليون 60 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 15.2% نى، باشقا سۇ 7 مىليون 310 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 1.68 پىرسەنتتىنى ئىگىلىدى.

يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ سۈپىتى خېلى ياخشى، مىنېرالىشىش دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس. كۆپ قىسمىنىڭ مىنېرالىشىش دەرىجىسى بىر گرام/لىتىردىن تۆۋەن، PH قىممىتى 6 — 7.5 ئارىلىقىدا بولۇپ، كۆمۈلۈشى بىر قەدەر تېمىز.

قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىش رايونىدا بىر كىلوۋات ـ سائەت توك ئارقىلىق ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.48 كۇب مېتر سۇ چىقىرىلىدى. مىڭ تونىنا ـ مېتر سۇ چىقىرىش ئۇچۇن 8 — 10 كىلوۋات ـ سائەت توك ئىشلىتىلىدى. ھەر كۇب مېتر سۇنىڭ تەننەرقى 0.015 يۈەن بولدى.

يىللىق ئوتتۇرىچە سۇغىرىش نورمىسى: ئومۇمىي سۇ مىقدارى 420 كۇب مېتر- مو، ساپ سۇ مىقدارى 707 كۇب مېتر— مو. ئوتتۇرىچە ساپ سۇغىرىش نورمىسى 102 كۇب مېتر/مو (قېتىم).

ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە سۇغىرىش نورمىسى: ئومۇمىي سۇ مىقدارى 233 كۇب مېتر/مو (قېتىم)، ساپ سۇ مىقدارى 116 كۇب مېتر/مو (قېتىم).

ياغلىقدان زىرائەتلىرىنى سۇغىرىش نورمىسى: ئومۇمىي سۇ مىقدارى 237 كۇب مېتر/مو (قېتىم)، ساپ سۇ مىقدارى 118 كۇب مېتر/مو (قېتىم).

IV باب كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش

§1. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

قۇمۇل ناھىيىسىدە كەلكۈن سۈيى، ئاساسەن، ئەتىيازلىق كەلكۈن سۈيى ۋە يازلىق كەلكۈن سۈيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر يىلى 4-ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5-ئاينىڭ باشلىرىغىچە تېمپېراتۇرا ئۆرلەپ، مۇز ۋە قارلار ئېرىپ، ئاياغ تەرەپكە ئېقىپ كېلىپ كەلكۈن شەكىللىنىپ، خەۋپ-خەتەر پەيدا قىلىدۇ. ناھىيە بازىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەڭ چوڭ كەلكۈن، ئاساسەن ئېدىر، تۆرۈك غولىدا پەيدا بولىدۇ. ياز پەسلىدىكى كەلكۈن قاتتىق يامغۇر يېغىش تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدۇ. كۆپىنچە، 7-، 8- ئايلاردا يۈز بېرىدۇ. زىيىنىمۇ چوڭ بولىدۇ. بۇ كەلكۈننىڭ ۋاقتى قىسقا، كېلىشى شىددەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەس.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، تارىخىي چەكلىمە ۋە سىياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىك تۈپەيلىدىن، قۇمۇلدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ھېچقانداق قۇرۇلۇش يوق ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، شەھەر ۋە يېزىلاردا كەلكۈننىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشى ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. كۆپلىگەن سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىنىڭ ياسىلىشىغا ئەگىشىپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرى ياسالدى:

1. شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان قاشلىرى چىڭىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، كەلكۈن سۇلىرىنى ئېقىتىش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. تارىختا، شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭلەر ناھىيە بازىرىنىڭ كەلكۈن قويۇپ بېرىلىدىغان ئاساسلىق يولى بولۇپ كەلگەنىدى. تۆرۈك، ئېدىر غوللىرىدىكى كەلكۈن سۇ شەھەرگە كۆپ قېتىم تەھدىت سېلىپ، مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادىي زىيان كەلتۈرگەن، لياۋ جاۋەننىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى، يالاڭنىڭ كەلكۈن توسۇش توسمىسى شەھەر رايونىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان مۇھىم توسۇق بولۇپ قالدى.

2. سۇ ئامبارلىرىدىكى خەۋپ-خەتەر تۈگىتىلىپ، توسمىلىرى چىڭىتىلدى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. راھەتباغ سۇ ئامبىرى تارىختىن بۇيان كەلكۈننىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ كەلگەن بولۇپ، ھەر يىلى ئەتىيازدا كەلكۈن كېلىش بىلەنلا ئىنتايىن خەتەرلىك بولۇپ قالاتتى. 1978-يىلى چۈشۈرگە كۆپەيتىلىپ، كەلكۈن سۈيى قويۇپ بېرىش ئىقتىدارى ئەسلىدىكى 15 كۇب مېتر/سېكونتتىن 25 كۇب مېتر/سې-

كونتقا يەتكۈزۈلۈپ، سۇ ئامبىرى ۋە سۇ ئامبىرىنىڭ تۆۋەن قىسمىدىكى خەلقىنىڭ هاياتى ۋە مال - مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى.

3. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى كۆپەيتىپ ياسىلىپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆلچىمى ئۆستۈرۈلۈپ، بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىندى. دائىم كەلكۈن كېلىدىغان رايونلاردا كەلكۈندىن مۇقىم مۇداپىئە كۆرۈش ئەسلىھەلىرى ياسالىدى. تاشۇبلىق گۈڭشىسىنىڭ ئەرگۈك دادۇيى، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىسى، ئاستانە گۈڭشىسىدىكى شىمالىي چۆل، قارادۆۋە گۈڭشىدىكى بۇگۈر تاربختىن بۇيان دائىم كەلكۈن يۈز بېرىدىغان رايونلار ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ، يۇقىرىدىكى رايونلاردا كەلكۈندىن مۇقىم مۇداپىئە كۆرۈش توسمىلىرى ياساپ، كەلكۈننىڭ زىيىنىنى ئازايتتى ۋە كەلكۈن زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

4. قۇرۇلۇشلار مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، قۇرۇلۇشلارنىڭ كەلكۈن سۈيىنى چۈشۈروش، باشلاش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. «زىيانلىق سۇنى پايدىلىق سۇغا ئايلاندۇرۇش»، «كەلكۈن سۈيىنى باشلاپ كېلىپ يەر سۇغىرىش» ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق يەكۈنلىگەن ياخشى تەجرىبە، ناھىيىدىكى تايانچ سۇ باشلاش ئىنشائاتلىرىنىڭ ھەممىسىدە سۇ باشلاش ئېرىق - ئۆستەڭلىرى چېپىلىپ، بۇلار سۇ باشلىغىلىمۇ بولىدىغان، قويۇپ بەرگىلىمۇ بولىدىغان قىلىندى. تۆۋەن تەرەپتىكى سۇغىرىش رايونلىرىدا كەلكۈن سۈيىنى بۆلۈۋېتىش قۇرۇلۇشلىرى كۆپەيتىپ ياسالدى. سۇ ئامبارلىرىدىكى خەۋپ - خەتەر تۈگىتىلىپ، توسمىلار پۈختىلانغاندىن كېيىن، سۇ ئامبارلىرىنىڭ سۇ قاچىلىنىش ئىقتىدارى تېخىمۇ ئاشتى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئەتىيازلىق كەلكۈننىڭ تەھدىتى ئانچە چوڭ بولمىدى. بۇنىڭدىن كېيىن، ئاساسلىقى، سۇ ئامبارلىرىنىڭ يازلىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى داۋاملىق ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

§2. قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى

قۇمۇلدا، ئاساسەن، 4 -، 5 - ئايلاردا ۋە 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «گالنى سقىدىغان قۇرغاقچىلىق» يۈز بېرىدۇ. بۇ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن ئاساسىي تەھدىت ھېسابلىنىدۇ.

ئازادلىقتىن بۇيان، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت خەلقى سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، يوز يەر ئېچىپ ئېتىز بىنا قىلىش، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش جەھەتتە ناھايىتى كۆپ ئىشلارنى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئۆستى.

1978 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسى تاربختا كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان قاتتىق قۇرغاقچىلىققا دۇچ كەلدى. تاغ سۇيى كېچىكىپ كەلدى. بەزى غول ئۆستەڭلەرگە سۇ

بىر ئاي كېچىكىپ كەلدى. سۇ مىقدارى ئادەتتىكى يىللاردىكىدىن 30% تىن 90% كىچە ئازىيىپ كەتتى. يەر ئاستى سۈيىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك بىر مېتردىن ئۇچ مېترغىچە تۆۋەنلەپ كەتتى. سۇ ئامبارلىرىدىكى سۇمۇ 20% ئازىيىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى ئاز كەم 100 مىڭ موغا، ئاپەتكە تولۇق ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ موغا يەتتى. ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى كەڭ ئېلىپ بېرىش، سۇ مەنبەسىنى ئېچىش، سۇ تېجەش قاتارلىق قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلغانلىقتىن، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن يەنىلا مول ھوسۇل ئېلىندى.

قۇمۇل خەلقى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا مول تەجرىبە توپلىدى. سۇپەتلىك ئۇرۇقلۇق بېتىشتۇرۇش، سۇغىرىش ئۇسۇلىنى ۋە تېخنىكىسىنى ياخشىلاش، ئېرىق-ئۆستەڭلەردە سۇنىڭ سەڭىپ-سېرغىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كارىزلارنى ئۆزگەرتىش، تايانچ سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساشلار قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ، مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىت يارىتتى. بولۇپمۇ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، يەر تۈزلەش ۋە سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش مەركەز قىلىنغان ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلۇپ، قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك بولغاندىمۇ مول ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان مۇقىم، يۇقىرى ھوسۇللۇق 90 مىڭ مو ئېتىز بىنا قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىكىدىن ئۇدا مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن ئاساس سېلىنىدى. بۇ-نىڭدىن باشقا، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتنىڭ ياردىمى بىلەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە قار-مۇزنى ئېرىتىش، سۈنئىي ئۇسۇلدا يامغۇر ياغدۇرۇشمۇ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇ-رۇش جەريانىدا مۇئەييەن رول ئوينىدى.

قار-مۇزلارنى ئېرىتىش: 1962-يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغانلىقتىن، قۇمۇل-نىڭ كۆنگەي تۈزلەڭلىكىدىكى ئاز كەم 40 مىڭ مو بۇغداينىڭ باش سۈيىنى سۇغار-غىلى بولمىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا باغداشتىكى قارا تاپتى مۇزلۇقنىغا ۋە قارغا ئايروپىلان بىلەن كۆمۈر كۈلى چېچىش، شۇنىڭدەك مۇزلۇقنى بومبار-دىمان قىلىش ئارقىلىق، مۇز ۋە قارنىڭ ئېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، ئېرىشىنى تېزلىتىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، قۇرغاقچىلىقنى پەسەيتىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاغدىكى قار-مۇزلارنى ئېرىتىشكە قوماندانلىق قىلىش شتابى قۇرۇلدى. شتابقا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋېي خاۋ قوماندان بولدى. 7-ئايـ-نىڭ 3-ۋە 5-كۈنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسىنىڭ بىر ئاي-روپىلانى 30 قېتىمدا 350 مىڭ كۈادرات مېتر دائىرىگە 72 تونىنا كۆمۈر كۈلى چاچتى. ھاۋا ئارمىيىسى مۇزلۇقنى بومبارداىمان قىلىش ئۈچۈن بىرنەچچە قېتىم ئايرو-پىلان ئەۋەتتى، بومبارداىمان قىلىش ئارقىلىق مۇزلۇقلارنىڭ بۇزۇلۇش چوڭقۇرلۇقى 10 مېتردىن 12 مېترغىچە بولدى. بۇ قېتىم مۇز-قارلارنى ئېرىتىش ئۈچۈن، 20 مىڭ مو-يۈەن سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنۇمى ئانچە كۆرۈنەرلىك بولمىدى.

سۈنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش: 1977-يىل 7-ئايدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغاندا،

ۋىلايەت سۇنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش ئۇچۇن 60 خەلق ئەسكىرىنى تەشكىللەپ، قۇمۇل ناھىيىسى غەربىي تاغ گۇڭشېسىدىكى ئۆرۈكلۈكتەم تىيانشان گۇڭشېسىدىكى قالغايتىدا يامغۇر ياغدۇرۇش نۇقتىلىرى قۇرۇشنى قارار قىلدى. ھەر بىر نۇقتىغا بىردىن زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، جەمئىي 7000 پاي زەمبىرەك ئوقى ئېتىلدى. بۇنىڭ يامغۇر ياغدۇرۇش ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، يامغۇرنىڭ مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغاندا 47 مىللىمېتىرغا يېتىپ، قۇرغاقچىلىق پەسەيتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەر يىلى 6 ـ 7 ـ ئايلاردا سۇنئىي يامغۇر ياغدۇرۇلۇپ، تاكى 1981 ـ يىلغىچە داۋاملاشتۇرۇلدى. سۇنئىي يامغۇر ياغدۇرۇشقا ئاپتونوم رايونلۇق سۇنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش ئىشخانىسى 30 مىڭ يۈەن، ۋىلايەت، ناھىيە 80 مىڭ يۈەن ئاجراتتى.

VII باب سۇ ئىشلىرىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

§1. شىمالىي تاغلىق رايوندىكى ئېقىنلار مەركەزلەشكەن رايون

بۇ رايون غەربتە يەتتەقۇدۇق، شەرقتە تاشئوبىلىق بىلەن قىزىلىيۇلتۇز ئىككىنچى چارۋىچىلىق فېرمىسىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، تىيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرىنىڭ ئالتە دادۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 350 كىلومېتر، دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتر ئېگىز. ئەڭ ئېگىز چوققىسى ــ قارلىق تاغنىڭ ئېگىزلىكى 4886 مېتر كېلىدۇ. 44 مۇزلۇق بار، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 200 ـ مىللىمېتىردىن 250 مىللىمېتىرغىچە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاساسىي ئېقىن ھاسىل بولىدىغان رايون.

1. ئېگىز، ئوتتۇرا ھال ئېگىز تاغلار بەلبېغىدىكى ئاساسىي ئېقىن رايونى

بۇ رايون دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتر ئېگىز بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3500 مېتردىن ئارتۇق ئېگىز بولغان ئېگىزلىكنى مەڭگۈلۈك مۇز قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ مۇزلۇق ئۇلاتاي، بامۇدۇن، ئېدىر، ئاراتام، كۆكىيار قاتارلىق جايلارنىڭ سۇ مەنبەسى ھەمدە ناھىيە بويىچە ئاساسىي ھۆل ـ يېغىن رايونى ھېسابلىنىدۇ. يامغۇر سۇلىرى يەرگە سىڭگەن، پارغا ئايلانغان ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر سۇمۇرگەندىن سىرت، قالغانلىرى تاغ جىلغىلىرىغا كىرىپ، يەر يۈزىدىكى ئېقىنغا ئايلىنىدۇ. بۇ رايوننىڭ جىلغىسى تىك، يانتۇلۇقى چوڭ، سۇنىڭ ئېقىشى تېز، سۇ كۆچى بايلىقى ھول بولغاچقا، كىچىك تېپىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇشقا باب كېلىدىغان ئورۇن كۆپرەك. بۇ رايون ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنىڭ ئاساسلىق بازىسى بولسىمۇ، لېكىن قىراۋسۇ مەزگىل قىسقا بولغاچقا، ناھايىتى ئاز تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ.

2. پاكار تاغلار ۋە تاغ ئالدىدىكى سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىلىدىغان رايون

بۇ رايون 1000 مېتردىن 1700 مېترغىچە ئېگىز بولغان پاكار تاغ بەلبېغىغا جايلاشقان بولۇپ، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوندا ئاساسەن، بۇغداي، ئارپا، دادۇر، ياڭيۇ تېرىلىدۇ، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ، ناھىيە بويىچە تاغ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان ئاساسىي رايون ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوننىڭ تۇپراق قاتلىمى نېپىز، يەرلىرى تارقاق، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى چوڭ، سۇنىڭ سىڭىپ، سىرغىپ كېتىشى زور. سۇدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى تۆۋەنرەك. بۇ رايوندا تاغ سۇيىنىڭ پەسلىچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، كۆپ-پىنچە قىش پەسلىدە سۇيى ئۇزۇلۇپ قالىدۇ.

§2. ئوتتۇرا قىسىم تۈزلەڭلىك سۇغىرىش رايونى

بۇ رايوننىڭ شىمالىي قىسمى تاغ ئالدى تىنىدۇرما قانىتىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن تۇتىشىدۇ. دائىرىسى تىنىدۇرما قانات ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئايلىغ قىسمى ۋە قانات گىر-ۋىكىدىكى تاشقىن بەلبېغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 500 مېتردىن 700 مېترغىچە ئېگىز بولۇپ، تارىختا شەكىللەنگەن بوستانلىقتىكى دېھقانچىلىق سۇغىرىش رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوندا يەر يۈزى سۇيى كەم، يەر ئاستى سۇيى مول، سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان تاغ سۇيى نەچچە ئون كىلومېتر يىراقلىقتىن سۇغىرىش رايونىغا باشلاپ كېلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇيى تېيىز بولغاچقا، ئېچىشقا ئوڭاي، سۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، بۇ رايون ناھىيە بويىچە نۇقتىلىق ئېچىلىدىغان قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ.

بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق تېمپېراتۇرىسى 9.3°C، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 39.4 مىللىمېتر، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3000 مىللى-مېتر، تېمپېراتۇرا يۇقىرى، كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، ئىسسىقلىق مىقدارى يېتەرلىك، قىراۋسىز مەزگىل ئۇزۇن بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاساسلىق ئاشلىق، ماپلىقدان، قوغۇن، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بازىدۇر.

1. تاغ سۇيى ۋە قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون

بۇ رايون تىنىدۇرما قاناتنىڭ ئاستى قىسمى بىلەن تىنىدۇرما تۈزلەڭلىكنىڭ يۇقىرى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، راھەتباغ كۆكشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەرلىرى تۈز، يەر يۈزى يانتۇلۇقى 1/200 دىن 1/300 گىچە، توپراق قاتلىمى قېلىن، ئورگانىك ماددا كۆپ، ئوغۇت، سۇنى ساقلاپ قېلىش ئىقتىدارى

كۆچلۈك، بۇ رايون سۇغىرىش سۇ مەنبەسى جەھەتتە تاربخنا تاغ سۇيى بىلەن بۇلاق سۇيىگە تايىنىپ كەلگەن. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىش رايونى قۇرۇلۇشى تەرەققي قىلىپ، نەچچە يۈز قۇدۇق قېزىلىپ، بۇلاق سۇيى، قۇدۇق سۇيى، تاغ سۇيىگە تەڭ ئەھمىيەت بېرىلمەنغان دېھقانچىلىق تەدرىجي شەكىللىنىپ، قۇدۇق، ئېرىق - ئۆستەڭ يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن سۇغىرىش سىستېمىسى بەرپا قىلىندى. بۇ رايوننىڭ يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئوتتۇرا بەلبەغى، تېيىز بەلبەغى ۋە تاشقىن بەلبەغى، سۇ قاتلىمى، ئاساسلىقى، شېغىل، قۇم ئارىلاش شېغىل ۋە يېرىك، ئوتتۇراھال يېرىك قۇم قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سۇنىڭ سۇپىتى ياخشى، مىنېرالىششش دەرىجىسى 1 گرام/لىتر ئەتراپىدا، گىدروگىئولوگىيىلىك شارائىتى ياخشى، ئېچىشقا ئوڭاي، تولۇقلىنىش شارائىتى مۇقىم.

2. پۈتۈنلەي يەر ئاستى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون

بۇ رايون تىندۇرما قاناتىنىڭ گىرۋىكى ۋە تىندۇرما تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى قىسمىدىكى دەريا جىلغىسى بەلبەغىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 500، 600 مېتر ئېگىز، يەر تۈزۈلۈشى پەس، پۈتۈنلەي يەر ئاستى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايون ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، بوغاز، قارادۆۋەنىڭ تۆت دادۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، تۇپرىقى بوشراق، مۇنبەت، سۇ مىقدارى مۇقىم بولۇپ، ناھىيە بويىچە مۇھىم ئاشلىق، قوغۇن، كۆكتات، باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، شۇنداقلا بوران، قۇم، شورنىڭ زىيىنى ئېغىرراق بولغان رايون، بۇ رايون تاربخنا كاربىزچىلىق خېلى بۇرۇن تەرەققي قىلغان رايون بولۇپ، بۇلاق سۇيى مول ئىدى، يېقىنقى يىللاردا قۇدۇق كۆپ قېزىلغانلىقتىن، بۇنىڭ ئۈستىگە، كاربز، بۇلاقلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن، نۇرغۇن سۇ مەنبەسى قۇرۇپ كەتتى ياكى سۇ مىقدارى ئازىيىپ كەتتى.

§3. تۈزلەڭلىكنىڭ شەرقى، غەربىي جەنۇبىدىكى قۇرغاق، چۆل، سۇ قىس رايون

بۇ رايون يەتتەقۇدۇق، بوغاز چۆل، چۆل تاغ، ماجۇڭسەن تېغىدىن ئىبارەت كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى ناھىيىدىكى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 88.86 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جايلار ئىنتايىن قۇرغاق چۆل رايون بولۇپ، يەر ئۈستىدە ئېقىنلار يوق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەك ئاز. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئون مىللىمېتر ئەتراپىدا. ماجۇڭسەن رايونىدا ئازراق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، قالغانلىرى ساي ۋە چۆل - جەزىرە، بۇ رايوندا تۆتىنچى سىستېما قاپلانمىسى يوق، يەر ئاستى سۇيى، ئاساسەن، ئېرىق سۇلىرىدىن ھاسىل بولۇپ شەكىللىنىدۇ ۋە

ئاساسىي جىنس ئىچىدە ساقلىنىدۇ. ئوتتۇرا ھايات ئىراسى ۋە يېڭى ھايات ئىراسىغا تەۋە ئايرىم رايونلاردا چوڭقۇر قاتلام سۇيى ۋە بېسىملىق سۇ بار بولۇپ، سۇ مىقدارى ئازراق، ئېچىپ پايدىلىنىش قىممىتى چوڭ ئەمەس. ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ پەس يېرىدىكى ساركۆل دېڭىز يۈزىدىن 53 مېتر ئېگىز بولۇپ، ئەسلىدە شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭ ۋە بۇگۇرداسىكى بۇلاق سۇلىرى توپلىشىدىغان رايون ئىدى. ھازىر قۇرۇپ كەتتى. ئەسلىدىكى توغراقلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇپ كەتتى.

قوشۇمچە: لاپچۇق، قارادۆڭلەردىكى سۇ ماجراسى

چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قارادۆڭ گۇڭشېسىنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، يامغۇر، قار كەمدىن - كەم ياغىدۇ. زىرائەتلەر بۇگۇرنىڭ سۇيىگە تايىنىپ سۇغىرىلىدۇ. سۇ يېتىشمىگەچكە، ئازادلىقتىن بۇرۇن 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قارادۆڭ، لاپچۇق تەبىئىي كەنتلىرى پومپىچىكلارنىڭ چاڭگىلىدا بولۇپ، نۇرغۇن قېتىم سۇ تالىشىش ماجراسى يۈز بەرگەن، ماجرادا نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن، ئىككى كەنت خەلقى بىر - بىرىگە قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتكەن.

1945 - يىلى تاغدىن كەلگۈن كېلىپ، بۇگۇردىكى تاقاقنى بۇزۇۋەتكەن. يېڭىدىن تاقاق ئورنىتىدىغان چاغدا، بۇ ئىككى كەنتتىكىلەر ھەرقايسىسى كۆپرەك سۇغا ئىگە بولۇش غەرىزىدە بىر - بىرىگە يول قويمىغانلىقتىن، توقۇنۇش يۈز بەرگەن ۋە ئۇلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلىشقان. 1946 - يىلى ھاكىم چېن شۇپىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كاتىپى تاڭ جېڭپېي، مالىيە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يەن زۇڭفۇلارنى سۇ ماجراسىنى ھەل قىلىشقا ئەۋەتكەن ھەمدە ۋالىي مەھكىمىسى ئارقىلىق گارنىزون تۇەنىدىن بىر پەي ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرغان. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى دۇجياشياڭ، بىرىنچى يېزىنىڭ باشلىقى ئىمىنلارنى مۇرەسسە قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغان. كېيىنكى چاغلاردا توقۇنۇش ئەلەم كۈرىشىگە ئايلىنىپ كەتكەن. تاڭ جېڭپېي توغۇچىدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنى باشلاپ كېلىپ باستۇرغان. دېھقانلار پومپىچىك، زومبىگەرلەرنىڭ كۈشكۈرتۈشى ئارقىسىدا يەنە توپلىشىپ، ئاخىرىدا ئىككىنچى قېتىم ئەلەم كۈرىشى پەيدا قىلغان، نەتىجىدە بىر ئادەم ئۆلگەن، ئۈچ ئادەم يارىلانغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، لاپچۇق، قارادۆڭدىكى ئامما بىر - بىرى بىلەن باردى - كەلدى قىلمايدىغان، ئۆزئارا قۇدىلاشمايدىغان بولغان، ھەتتا قارادۆڭلىكلەر قۇمۇل شەھىرىگە بارماقچى بولسا لاپچۇقتىن ئۆتمەي، تۇغۇچى ياكى ئەلىك كەنت ئارقىلىق بارىدىغان بولغان، لاپچۇق يەنە قارادۆڭدىن ئۆتىدىغان ئۆستەڭنىڭ ئىككى قېتىمدىكى 27 بۇلاقنىڭ كۆزىنى كۆمۈۋەتكەن ھەمدە بۇ يەرگە ئۇستىگە كۆچەت تىكىپ، قارا-دۆڭنىڭ سۇ مىقدارىنى ئازايتىۋەتكەن.

1947 - يىلى يەنە سۇ ماجراسى يۈز بەرگەن، ھاكىم بېشىر ۋالىي مەھكىمە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ماجۇنجې قاتارلىقلارغا يېڭىدىن تاقاق ئورنىتىشنى ھاۋالە

قىلغان. يېڭىدىن ئورنىتىلغان تاقاقنىڭ ئۈستىگە توغرىسىغا بىر تاختا بېكىتىپ، ئۇ-نىڭغا ناندەك چوڭلۇقتا بەش يېرىم تۆشۈك تەشكەن. بۇ تۆشۈكلەرنىڭ ئۈچىدىن چىق-قان سۇ لاپچۇققا، ئىككى يېرىمىدىن چىققان سۇ قارادۆڭگە مەنسۇپ بولغان. لاپچۇق، قارادۆڭە كەنتلىرى سۇغا قاراشقا ئادەم ئەۋەتىكەن. مەسىلە ئۈزۈل-كېسىل ھەل بولمىغاچقا، جەدەل - ماجىرا داۋاملىشىۋەرگەن.

1950 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى لاپچۇق، قارادۆڭە دېھقانلار ئۈيۈشمىسىلىرى رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى بىلەن، يېڭىن ئېچىپ بىر يىلدا بىر قېتىم ئېرىق-ئۆستەڭ چېپىش، بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلغان. يېڭىندا ئىككى كەنتنىڭ ھەر بىرسى 200 دىن ئادەم چىقىرىپ ئالدى بىلەن بۇگۇر ئۆستەڭىنى چېپىش، قارادۆڭە باشقىدىن 50 ئادەم چىقىرىپ، ئاياغ تەرەپتىكى (لاپچۇقنىڭ ئوتتۇ-رىسىدىكى) 27 بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېچىش قارار قىلىنغان. قارادۆڭىدىكى پومىشچىك توختى قورمال قاتارلىقلار تارىختىكى ماجىرا تۇپەيلىدىن ئامما ئىچىدە پەيدا بولغان دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، قارادۆڭە كەنتىدىكى دېھقانلارنى ئالدى بىلەن 27 بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېچىشقا قوتراتتى. بۇنىڭ بىلەن ئەتىسى قارادۆڭىدىن 600 نەچچە ئادەم باردى، لاپچۇقلۇقلار ھۆكۈمەت كۆچەت تىكىشنى چاقىرىق قىلدى دېگەننى باھانەقىلىپ، 27 بۇلاق ئۈستىگە تىكىلگەن كۆچەتكە چېقىلىشقا يول قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يەنە ماجىرا تۇغۇلدى. رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ نەسىھەت قىلىپ توسۇشى ئارقىلىق، ئەلەم كۈرىشى يۈز بەرمىدى. 3 - كۈنى ھاكىم سەيىت قۇربان، ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋېي خاۋ، مۇئاۋىن ۋالى ھامۇتخان قاتارلىق يولداشلار لاپچۇق، قارادۆڭىگە كېلىپ، ئاممىۋى يېغىن ئېچىپ، «دۇنيادىكى دېھقانلار بىر ئائىلە» دېگەن داۋلىنى تەشۋىق قىلدى، ئاندىن كېيىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، لاپچۇق، قارادۆڭە ۋەكىللىرى ۋە دېھقانلار ئۈ-يۇشمىسىنىڭ كادىرلىرى بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، سۇ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئىتىگە ئېتىبار بېرىش پىرىنسىپىغا ئاسا-سەن، تۆت ماددىلىق ئەھدىنامە تۈزدى: (1) ئۆستەڭ چېپىشقا ئوڭايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئۆستەڭنىڭ قېشىدا پىيادىلەر يولى قالدۇرۇلدۇ؛ (2) ئۆستەڭ قېشىدىكى دە-رەخلەردىن ئۆستەڭ چېپىشقا كاشىلا بولىدىغانلىرى كېسىۋېتىلىدۇ، كاشىلا بولمايدىغان-لىرى قەتئىي مۇھاپىزەت قىلىنىدۇ، كۆچەت تىكىدىغان چاغدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ماقۇللۇقى ئېلىنىدۇ؛ (3) ئېرىق ۋە بۇلاق قارادۆڭە خەلقىگە مەنسۇپ بولىدۇ، ئۇلار بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، لېكىن ئەھدىنامىگە جەزمەن رىئايە قى-لىش، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىدە بولماسلىقى شەرت؛ (4) ئۆستەڭ چېپىش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ئۆستەڭ چېپىشقا نازارەتچىلىك قىلىدۇ، ئەھدىنامىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، جەدەل - ماجىرا قىلىشقا بولمايدۇ. جەدەل - ماجىرا قىلغانلارغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ. ئەھدىنامە تۈزۈلگەندىن كېيىن، زىددىيەت پەيدا بولسىمۇ، ئىككى

تەرەپنىڭ سۇ ئىشلىتىش مەسلىسى تۈپتىن مۇۋاپىق ھەل بولمىدى.

شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا، تاغدىن كەلگۈن كېلىپ تاقاقنى يەنە بۇزۇۋەتتى. 10 - ئايدا، ۋالىي مەھكىمە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ماجۇنجيې، ناھىيە لىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى قادىر لاپچۇق، قارادۆۋىگە كەلدى ۋە 11 - ئايدا لاپچۇق، قارادۆۋە كەنتلىرىنىڭ 50 تىن ئادەم چىقىرىپ تاقاق ياسىشنى قارار قىلدى. نەتىجىدە، قارادۆۋە كەنتى توختى قورمالنىڭ تىزگىنلىشىدە 150 نەچچە ئادەم ئەۋەتتى، لاپچۇقمۇ سىيىت قارىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن 100 نەچچە ئادەم ئەۋەتتى، بۇ چاغدا، ھەر بىر كەنت تاقاق ياساش ئۈچۈن 50 تىن ئادەم قالدۇرغاندىن سىرت، قالغان ئادەملەر باش تەرەپتە ئۆستەڭ چېپىشقا ئەۋەتىلدى. يېرىم يولغا كەلگەندە ئىككى كەنتتىكىلەر جەڭگى - جېدەل قىلىپ ئەلەم كۆرىشى پەيدا قىلدى. نەتىجىدە ئىككى ئادەم ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، نۇرغۇن ئادەم يارىلاندى.

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆزىنى تەكشۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لاپچۇق، قارادۆۋە ۋەكىللىرىنى يىغىپ كېيىنكى ئىشلار ۋە سۇنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشنىڭ ئۇسۇلى ھەققىدە كېڭەشتى. 16 - كۈنى لاپچۇق، قارادۆۋىگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىلدى، ئۇلار ئامما ئارىسىغا بېرىپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىگىلەپ، ۋەقە پەيدا قىلغۇچى باش جىنايەتچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالىدى. تەشۋىق - تەربىيە ئارقىلىق ئويغانغان لاپچۇق، قارادۆۋە دېھقانلىرى يىغىن ئېچىپ، ئەلەم كۆرىشىگە باشچىلىق قىلغۇچى توختى قورمال بىلەن سىيىت قارىنى كۆرەش قىلدى. ھۆكۈمەت بۇ ئىككى ئادەمنى قولغا ئېلىپ جازالىدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتمۇ لاپچۇق، قارادۆۋىدىكى سۇ ماجىراسىغا ناھايىتى جىددىي قارىدى، ئۆلكىلىك سۇ ئىدارىسى ئىنژېنېر ئەۋەتىپ بۇگۈرنىڭ سۇ مەنبەسى ۋە سۇ ئىشلىتىش ئەھۋالىنى ئەڭ مەيدانda تەكشۈردى ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، «سۇيى ئىشلىتىش ئەھۋالىنى ئەڭ مەيدانda تەكشۈردى ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، «سۇيى كۆپلەر سۇيى ئازلارغا ئېتىبار بېرىش، يۇقىرى ئېقىندىكىلەر تۆۋەن ئېقىمدىكىلەرگە ئېتىبار بېرىش، يېقىندىكىلەر يىراقتىكىلەرگە ئېتىبار بېرىش» تىن ئىبارەت سۇ ئىشلىتىش پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئامما مۇزاكىرە قىلىپ قوشۇلغاندىن كېيىن، نەچچە يىلدىن بۇيان سۇ ماجىراسى يۈز بېرىشكە سەۋەبچى بولغان تاقاق چۈۋۈپ تاشلىنىپ، ئىككى ئۆستەڭ سۇيى بىر ئۆستەڭگە قوشۇۋېتىلدى ھەمدە شۇ يەرنىڭ نوپۇسى، يەر مۇساسى، سۇنىڭ ئېقىش مۇساپىسىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، سىڭىپ كېتىش، پارغا ئايلىنىش قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن، سۇ تەقسىم قىلىش نۆۋەت بىلەن سۇ ئوتۇشقا ئۆزگەرتىلدى. قارادۆۋە كەنتى نوپۇس كۆپ، يېرى كۆپ، ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، ھەر نۆۋەتتە 11 كۈن سۇ ئوتىدۇ، لاپچۇق كەنتى نوپۇس ئاز، يېرى ئاز، سۇنىڭ ياش تەرىپى بولغاچقا، ھەر نۆۋەتتە توققۇز كۈن سۇ ئوتىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

بۇ چارە ئىككى كەنتتىكى خەلقنىڭ ھەمايىسىگە ئېرىشتى.

كېيىنكى چاغلاردا، يېڭىدىن كارىز چېپىش ۋە كارىزلارنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت يەنە قەرز پۇل تارقاتتى. بولۇپمۇ 1962 - يىلى قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن، سۇ ئىشلىتىش جەھەتتىكى زىددىيەت پەسەيدى. 1972 - يىلى قارادۆۋە، بۈگۈر غول ئۆستەڭلىرىگە سېمونت تاختا ياتقۇزۇلۇپ، سۇنىڭ سىڭىپ - سىرغىپ كېتىشى ئازايتىلدى. سۇ مەنبەسىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، يەنە ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى. ئىككى كەنت خەلقنىڭ سۇ ئىشلىتىش مەسلىسى ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋاپىق كېلىشتۈرۈشى ئارقىسىدا تولۇق ھەل قىلىندى، شۇندىن كېيىن سۇ ماجىراسى يۈز بەرمىدى.

[illegible] [illegible] [illegible] [

یه‌تتنجی قسم

سانائه‌ت

يەتتىنچى قىسىم سانائەت

ئازادلىقتىن بۇرۇن، قۇمۇلدا كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان بەزى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىلا بار ئىدى، ئۇلار، ئاساسەن، ئۇن تارتىش، تۆمۈرچىلىك، قۇيمىچىلىق، قاداڭلىتىرچىلىق، ياغاچچىلىق، كىيىم تىكىش، مەتبەئەچىلىك، پاختا ئېتىش، موزدۇزچىلىق، كىگىزچىلىك، كۆنچىلىك، ياغ تارتىش ۋە ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1949 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، قۇمۇل بازىرىدا 236 ئائىلە 19 خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى خېلى تېز راۋاجلاندى، ئۇلاردا ئىشلەيدىغانلار كۆپەيدى. 1953 - يىلىغا كەلگەندە، قول سانائەت تەرتىپكە سېلىنىپ، كەسىپلەر بويىچە 11 ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، ئۇلارغا 504 ئائىلە، قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 769 كىشى قاتناشتى. 1955 - يىلى قول سانائەتكە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يۈرگۈزۈلۈشكە باشلىدى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش، مەتبەئەچىلىك، خىش پىشۇرۇش ۋە ھاك كۆيدۈرۈش كەسىپلىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن باشقا، قالغان كەسىپلەردە پەيدىنپەي ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى. 1956 - يىلى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قارىمىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (گۇرۇپپىسى) 11 گە، كوپېراتىپقا (گۇرۇپپىغا) كىرگەن ئائىلە 345 كە، قول سانائەتچى 464 كە، مەبلىغى 307 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا 26 ئۆيلۈك 52 كىشى يەنىلا يەككە قول سانائەتچى بولۇپ قېلىۋەردى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا كوللېكتىپ سانائەت بىر مەھەل مۇھىم ئورۇن تۇتتى، 1958 - يىلدىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ناھىيە بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 100 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇ يىل ئازىيىپ باردى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3% تىن ئازىيىپ، 1983 - يىلىغا كەلگەندە 27% نىلا ئىگىلىدى.

ناھىيىنگە قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى، ئاساسەن، 1958 - يىلدىن كېيىن راۋاجلاندى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» داۋامىدا چويۇن ئېرىتىش، كۆمۈر قېزىش، ساپالچىلىق، خىمىيە سانائىتى، ئوتقا چىدامлىق ماتېرىيال زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت - كانلار قارىغۇلارچە قۇرۇلدى، يەنە كېلىپ، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ھەممىسى شەرتسىز ھالدا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىلدى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1958 - يىلدىكى 1 مىليون 997 مىڭ يۈەندىن تېز كۆپىيىپ، 1960 - يىلى 5 مىليون 688 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. سانائەتتە ھەۋەسلا ئېلىپ بېرىلغان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تىن بىرمۇنچە يامان ئاقىۋەتلەر پەيدا بولدى. 1958 - يىلى ئېلىپ

بىرىلغان ئاتالمىش كەلگ كۆلەمدە پولات تاۋلاش ھەرىكىتىدە، شەھەر - يېزىلار كادىر، ئىشچى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى ۋە گۇڭشې ئەزالىرىدىن 4000 چە ئادەم ئاجرىتىپ، كۆمۈر قېزىپ، كان ئېچىپ، بىرنەچچە ئاي ۋاقىت سەرپ قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. 1959 - يىلى رەسمىي قۇرۇلغان پولات زاۋۇتى تەننەرقى ئېشىپ كەتكەنلىكى ۋە مەھسۇلات سېتىلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىغۇدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئېھتىياجدىن ئارتۇق قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلار دۆلەتكە ئېغىر يۈك بولۇپ قالدى. بۇرۇنقى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى قول ساناۋەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئۆزگەرتىلىپ، دۆلەت تەرىپىدىن ھۆددىگە ئېلىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئېغىر يۈككە ئايلىنىپ قالدى.

1962 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسى «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇردى، پولات زاۋۇتى، خىمىيە ساناۋىتى زاۋۇتى، پار - پۈر زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار ئاتتىن چۈشكەنلىكىنى جاكارلىدى. ناھىيىدىكى ھەرقايسى زاۋۇت - كانلاردا 1958 - يىلدىن كېيىن ئېلىنغان يېڭى ئىشچىلارنىڭ كۆپ قىسمى قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. قول ساناۋەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇتقا ئۆزگەرتىلگەنلىرىدىن يۈك - تېرە زاۋۇتى ساقلاپ قېلىنغاندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىغا چېكىنىدۇرۇلدى. تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىنكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ساناۋەت كارخانىسىدىن پەقەت تۆتلا قالدى. 1963 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە 635 لا ئىشچى - خىزمەتچى قېلىپ، 1960 - يىلدىكىدىن 1000 كىشى ئازايدى؛ ساناۋەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئاران 1 مىليون 551 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، 1960 - يىلدىكىدىن 4 مىليون 137 مىڭ يۈەن ئازىيىپ كەتتى.

«مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقتا گەرچە كەينى - كەينىدىن بەزى يېڭى زاۋۇتلار قۇرۇلغان، ئىشچى - خىزمەتچىلەرمۇ مۇناسىپ ھالدا كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئالدىنقى سەككىز يىلدا مەھسۇلات قىممىتى ئىزچىل ھالدا 940 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 650 مىڭ يۈەنگىچە بولغان ئارىلىقتا بولۇپ كەلدى، 1974 - يىلغا كەلگەندىلا مەھسۇلات قىممىتى ئاندىن 2 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە كۆپەيدى، 1976 - يىلى 3 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1977 - يىلدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، ناھىيىنىڭ قاراشلىق ساناۋەت كارخانىلىرى، بولۇپمۇ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ساناۋەت كارخانىلىرى يېڭى مەسىلىگە دۇچ كەلدى: خام ئەشيا يېتىشمىدى، مەھسۇلات سۈپىتى يۇقىرى بولمىدى ۋە مەھسۇلاتلار بازار تاپالمىدى. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ساناۋەتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1977 - يىلدىكى 5 مىليون 296 مىڭ 300 يۈەندىن تۆۋەنلەپ، 1981 - يىلى 3 مىليون 124 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. تەرتىپكە سېلىش، ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، ھەرقايسى زاۋۇتلار رەھبەرلىك بەنزىلىرىنى كەينى - كەينىدىن تەرتىپكە سېلىپ،

قائىدە-تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۈردى، مۇكاپاتلاش چارىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى، كارخانا باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، تەمىنلەش بىلەن سېتىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈردى، 1983-يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇرۇن زىيان تارتىپ كەلگەن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى 11 سانائەت كارخانىسىنىڭ ھەممىسى پايدا ئالىدىغان بولدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 467 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

كۆپ يىلدىن بۇيان، «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىزچىل تەكىتلەنگەنلىكى ۋە ئاتالمىش «كاپىتالىزم يولى» تەكرار تەنقىد قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، گۇڭشىلار باشقۇرغان سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى. 1979-يىلى پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئەھۋالدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى. گۇڭشىلار رۇدا قېزىش، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ياساش ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىشىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرىنى كەينىدىن قۇردى. 1977-يىلى گۇڭشې باشقۇرغان سانائەت كارخانىسىدىن 13 نلا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 312، مەھسۇلات قىممىتى 311 مىڭ 400 يۈەن ئىدى. 1983-يىلنىڭ ئاخىرىدا، گۇڭشې باشقۇرغان سانائەت كارخانىسى كۆپسېسىپ 17 گە، ئىشچى-خىزمەتچىسى 517 گە يەتتى، مەھسۇلات قىممىتى تۇنجى قېتىم 1 مىليون يۈەندىن ئېشىپ، 1 مىليون 114 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى.

ناھىيىمىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تولىسى كىچىك كارخانا بولغانلىقى ھەمدە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ناھىيە بويىچە سانائەت-يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە كىچىكرەك سالماقنى تۇتۇپ كەلدى، 1983-يىلى تۇتقان سالمىقى 20.5% كىلا يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىدە يەنە مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت ۋە بىكتۆەن قۇرغان بىرمۇنچە سانائەت كارخانىلىرىمۇ بار، ئۇلار، ئاساسەن، ئېلېكتر، كۆمۈر، كانچىلىق، پولات-تۆمۈر، سېمونت، دورا ياساش، خىمىيە سانائىتى، يۇڭ-تېرە، كۆن-خۇرۇم كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1983-يىلنىڭ ئاخىرىدا، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونغا قاراشلىق كارخانا 15 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، 1980-يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 76 مىليون يۈەندىن كۆپرەككە، ئىشچى-خىزمەتچىسى 13 مىڭ 500 دىن كۆپرەككە يەتتى. بىكتۆەنگە قاراشلىق كارخانا 32 گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، 1980-يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 21 مىليوندىن كۆپرەككە، ئىشچى-خىزمەتچىسى 3600 دىن كۆپرەككە يەتتى. ۋىلايەتكە قاراشلىق كارخانا 25 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، 1980-يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 63 مىليون يۈەندىن كۆپرەككە، ئىشچى-خىزمەتچىسى 7300 دىن كۆپرەككە يەتتى.

ناھىيىگە قاراشلىق سانائەتنىڭ 1950 -يىلدىن 1983 يىلغىچە بولغان تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان ئىستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 7 — 1 بىرلىگى: 10 مىڭ يۈەن

يىل	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (1980-يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە)				ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار		ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سانى	
	جەمئىي	مۇلۇكچىلىكى	كارخانا خاراكتېرى		مۇقىم مۇلۇكنىڭ ساپ قىممىتى	نورمىلىق كۆچمە مەبلەغى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا
		ئومۇمخەلق	كوللېكتىپ	ئېغىر سانائەت	يېنىك سانائەت			
1950	34.16		34.16	3.41	30.75		243	
1951	42.09		42.09	6.32	35.77		250	
1952	105.23		105.23	15.79	89.44		623	
1953	136.65		136.65	20.5	116.15		698	
1954	108.91		108.91	10.88	98.03		709	
1955	68.70		68.70	13.77	54.93		469	
1956	122.59		122.59	24.63	97.96		481	
1957	137.02		137.02	27.99	109.03		497	
1958	199.78	91.12	108.66	145.17	54.61	45.72	719	
1959	282.55	178.86	1036.9	127.77	154.78	89.1	956	
1960	568.88	371.25	197.63	318.4	250.48	89.98	1636	
1961	196.78	103.50	93.28	123.52	73.26	90.42	1271	
1962	191.75	101.21	90.54	32.35	159.40	90.86	665	
1963	155.17				52.95	81.38	635	

	625	85.40	49.78	114.91	73.64	85.64	102.01	187.65	1964
	595	83.20	52.10	164.59	60.42	111.49	113.52	225.01	1965
	594	81.50	64.60					226.94	1966
	643	75.40	83.82					284.86	1967
	651	76.50	83.20					270.18	1968
	659	78.60	82.50					225.49	1969
	1162	84.60	95.85	189.02	58.25	120.64	126.63	247.27	1970
	1005	86.40	221.58	248.54	88.27	171.25	165.56	336.81	1971
	1153	88.10	124.01	203.84	42.61	151.56	94.89	246.45	1972
	1443	89.20	126.48	258.92	41.81	135.30	165.43	300.73	1973
	1534	91.00	133.00	313.21	42.11	146.25	209.07	355.32	1974
	1749	96.00	154.60	287.38	102.24	179.35	210.27	389.62	1975
	1074	91.44	115.99	325.69	161.87	166.87	320.79	487.66	1976
718	1224	209.40	163.10	375.67	247.01	93.05	529.63	622.68	1977
664	2218	121.30	164.30	409.55	293.71	132.42	570.84	703.26	1978
863	1519	141.50	191.60	443.62	213.29	147.22	509.69	656.91	1979
754	1565	449.20	200.99	370.48	202.88	154.39	418.97	573.36	1980
780	1661	108.80	213.04	276.11	190.73	154.44	312.40	466.84	1981
942	1771	111.93	248.15	275.12	256.74	171.54	360.32	531.68	1982
1031	1761	185.60	245.40	341.10	409.90	204.30	546.70	751.00	1983

ناھىيە بويىچە 1983 - يىللىق ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل

جەدۋەل 7 — 2

مەھسۇلات ئىسمى	بىرلىكى	مىقدارى	مەھسۇلات ئىسمى	بىرلىكى	مىقدارى
كۆمۈر	تونىا	30455	موخۇركا	تونىا	12
ئاق ئولفرام	تونىا	36	پىچىنە - پىرەندىك	تونىا	104
قارا ئولفرام	تونىا	108	قەغەز ساندۇق	كۆادرات مېتر	140000
سىمونت قۇدۇق تۆ- رۈبىسى	مېتر	3555	چويۇن قۇيمىلار	كىلوگرام	2098
سىمونت بۆيۈم	كوب مېتر	554	رېمونت قىلىنغان بالون	دانە	2109
ئادەتتىكى سۇپېر فوسفات	تونىا	10000	جياكىيۇ	تونىا	197
ئۇلاغ ھارۋىسى (19 — 375)	دانە	4000	سىركە	تونىا	159
ئۇلاغ ھارۋىسى (16 — 450)	دانە	1000	ھاك تېشى	تونىا	10000
تۆت تونىلىق يېزىدا ئىشلىتىلىدىغان چاتما كوزۇپ	دانە	100	ئاق ھاراق	تونىا	19
يېزىق ئۈستىلى	دانە	308	قىزىل خىش	10 مىڭ پارچە	936
ئۇچ تاتمىلىق جوزا	دانەر	278	كۆكشې - دۆيلەر تار- قاتقان توك	10 مىڭ كىلو- ۋات- سائەت	6
ئىككى تاتمىلىق جوزا	دانە	570	شور	تونىا	720
كىمگىز	پارچە	15775	كۆارتىس تاش	تونىا	1235
تاختىلانغان جۇۋۇ- لىق تېرە	كىشىلىك	4850	سىمونت	تۇنىا	5730
ھارۋا جابدۇقلىرى	يۈرۈش	182	پىششىقلاپ ئىشلە- گەن ئاشلىق	تونىا	171
تەبىئىي تۇز	تونىا	7500	گىلەم	كۆادرات مېتر	156
قايتا ئىشلەنگەن تۇز	تونىا	569	قاتالتمر بۆيۈم	تونىا/دانە	24500/64
يىمەكلىك ياخ	تونىا	2250	قوش كىشىلىك كارۋات	دانە	22

I باب كانچىلىق

§1. كۆمۈر

قۇمۇلنىڭ كۆمۈر قېزىش تارىخى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدىن باشلىنىدۇ. چېيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 10 - ئايدا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق مۇپەتتىش خان ئامبال يۈك نىڭ بىلەن يارەمچى ئامبال شۇباۋ بىرلىكتە شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسىغا تارانچىغا ئادەم ئەۋەتىپ كۆمۈرلۈكلەرنى چارلاش ھەمدە سودىگەرلەرنى سىناق تەرىقىسىدە كۆمۈر قېزىشقا جەلپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ دوكلات يازغان. بۇنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، كېيىنكى يىللىرى بىرىنچى ئىيىدىن باشلاپ رەسمىي تۈردە كۆمۈر قېزىشنى تەستىقلىغان، شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇل بازارلىرىدا كۆمۈر سېتىلغان. تارانچى كۆمۈر كېنىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆمۈر بەزىدە قېزىلىپ، بەزىدە قېزىلماي كەلگەن. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) كۆمۈر كانلىرى يەرلىك ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، ئۇنى سودىگەرلەر ئۈيۈشمىلىرى ئادەم ئەۋەتىپ باشقۇرغان. مىنگونىڭ 27 - 28 - يىللىرى (1938 - 1939 - يىللىرى) قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان كومپارتىيە ئەزاسى لى تاۋ قۇمۇل مەمۇرىي ئىشلار باشلىقىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن، مەمۇرىي مەھكىمە ۋەكىلى سۈپىتىدە تارانچى كۆمۈر كېنىغا ئىككى قېتىم بېرىپ خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدە كۆمۈر كان ئىشچىلىرى كۇلۇبى قۇرۇلغان، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلانغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشچىلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارەم بېرىشتە كۆپرەك كۆمۈر قېزىشقا رىغبەتلەندۇرۇلگەن.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) «شەرقىي شىنجاڭ كۆمۈر كان ھەسسىدارلىق چەكلىك شىركىتى» قۇرۇلۇپ، 5000 يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ توپلىنىپ، دۆگاتېل، سۇ چىقىرىش ماشىنىسى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر سېتىۋېلىنغان. 1949 - يىلى «شەرقىي شىنجاڭ شىركىتى» ۋەيران بولۇشقا يۈزلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇششاق خوجايىنلار باشقۇرغان 10 نەچچە خاڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كاپىتالى چەكلىك بولغانلىقتىن، ئىشلەپ چىقىرىش كۆلىمى ناھايىتى كىچىك ئىدى، يىلىغا تەخمىنەن 1200 نەچچە تونىنا كۆمۈر قېزىلاتتى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالىي مەھكىمىسى، «شەرقىي شىنجاڭ شىركىتى» نى 1950 - يىلى ئىجارىگە ئېلىپ، 1951 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىنى يولغا قويۇپ، «شىنشىڭ كۆمۈر كان ھەسسىدارلىق شىركىتى» نى قۇردى. 1953 - يىلى سودا پايلىرىنىڭ دەسمايىسى بىلەن ئۆسۈمى قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ شىركەت يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئايلاندى، يىللىق مەھسۇلاتى تەخمىنەن 600 تونناغا يېتتى.

1958 - يىلى قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرۇلدى، تارانچى كۆمۈر كېنى كان ئىشلىرى ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى، دۆلەت مەبلەغ سېلىپ ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتتى، لايىھىدىكى يىللىق كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 300 مىڭ تونناغا يەتتى. 1962 - يىل 2 - ئايدا تارانچى ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى قۇرۇلۇپ، 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، لايىھىدىكى يىللىق كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 1 مىليون 500 مىڭ تونناغا يەتتى. كان ئىشلىرى ئىدارىسى قارىمىقىدا يەنە ئېلېكتر ئىستانسىسى، خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى ۋە بەزى مۇلازىمەت خاراكتېرلىك كەسىپلەر يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى كان رايونىنىڭ ئاھالىسى 36 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ، دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە كۆمۈر شەھىرى شەكىللەندى.

ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى كۆمۈر كانلار 1958 - يىلدىن باشلاپ قۇرۇلدى، تارانچى دىكى شاۋخۇاڭشەندە ئىككىلا يەرلىك خاڭ بولۇپ، كۆمۈر يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىلاتتى. 1964 - يىلى ئۇلار ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كانىغا يول بېرىش يۇزىسىدىن تاش كىسەرگە كۆچۈپ كەلدى. 1965 - يىل 1 - ئايدا 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ قۇرۇلۇشى پىلانلىنىپ، كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، يىللىق كۆمۈر مەھسۇلاتى 30 - 40 مىڭ تونناغا يەتتى. 1979 - يىلى ئىككىنچى نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ قۇرۇلۇشى پىلانلاندى، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 700 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنغان بولسىمۇ، تېخى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلمىدى. 1983 - يىلى 2 - نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ قۇرۇلۇشى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىش بىلەن بىللە، 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقتا داۋاملىق كۆمۈر قېزىلىپ، 30 مىڭ تونناغا ئارتۇق كۆمۈر ئېلىندى، مەھسۇلات قىممىتى 430 مىڭ يۇەندىن ئېشىپ كەتتى. ناھىيىلىك كۆمۈر كان يېڭى قۇرۇلغاندا، كۆمۈر يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىلاتتى، كېيىن ھەر يىلى قېزىش، توشۇش، شامال بېرىش، يۇقىرىغا تارتىش ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى سەپلىنىپ، 1983 - يىلغا بارغاندا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنلاشتۇرۇلۇپ بولدى، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىمۇ زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 244 كە، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، بالا - چاقىلىرىنى قوشقاندا، ئادەم سانى 689 غا يەتتى، بىر پەرزەنتلەر باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ قۇرۇلدى.

§2. ۋولفرام كانى

جەنۇبىي ئۇچ ۋولفرام كانى بار، بۇنىڭ ئىككىسى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە، بىرسى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدە. بالدۇرراق قۇرۇلغىنى قويلۇق ۋولفرام كانى بولۇپ، 1975 - يىلى قۇرۇلغان. شىگشىگشيا ۋولفرام كانى ئەڭ كېيىن، يەنى 1982 - يىلى قۇرۇلغان. ۋولفرام كانلىرىدا 1980 - يىلى جەنۇبىي 1105 تونىنا ۋولفرام رۇدىسى ئېلىندى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 97 مىڭ 800 يۇەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى

71 گە يەتتى. 1982 - يىلى جەمئىي 27.75 تونىنا ۋولغرام رۇدىسى ئىلىندى، ئومۇ- مىي مەھسۇلات قىممىتى 305 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 118 گە يەتتى. 1983 - يىلى جەمئىي 37.8 تونىنا ۋولغرام رۇدىسى ئىلىندى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 357 مىڭ 300 يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 107 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە شىڭشىشيا ۋولغرام كانىنىڭ مەھسۇلاتى 26 تونىنغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 247 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 56 گە يەتتى.

§3. كۆل تۇزى

ناھىيە تەۋەسىدە تۇز بايلىقى مول. تاغ دەۋرىدە تۇزۇلگەن «شاجۇ - ئىۋۇرغول ئايماقلىرىنىڭ زېمىن تەزكىرىسى» نىڭ پارچىلىرىدا ئىۋۇرغول ئايمىقىنىڭ 60 چاقىرىم جە- نۇبىدىكى تۇز كۆلچەكلىرى توغرىسىدا: «قۇملۇقتا سۇ بولمىسىمۇ قۇرۇق يەردىن تۇز چىقىۋېرىدۇ، تۇزنىڭ يىغىلغان ۋاقتى بىر ئايغا يەتسە، تۇزنىڭ تەمى تاتلىق بولۇپ قالىدۇ، بىر ئايغا يەتمىسە، ئاچچىق بولىدۇ، ئۇزاق يىغىلىپ كەتكەنلىرىنى ئىلىۋەرسىمۇ تۇگىمەيدۇ» دېگەن خاتىرىلەر بار. يەتتەقۇدۇق كۆل تۇزى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئىلىنىشقا باشلىغان، لېكىن قاتناش بىئەپ بولغاچقا مەھسۇلات مىقدارى چەكلىمىگە ئۇچرىغان. يەرلىك ئاممىنىڭ تولىسى بۇغاز چۆلىدىن تۇز قېزىۋېلىپ ئۆزلىرى ئىشلىتىدۇ، ئاز بىر قىسمىنى شەھەرگە ئەكىلىپ ساتىدۇ، باھاسى ئەرزان.

1962 - يىلى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولىدا قاتناش باشلانغاندىن كېيىن يەتتەقۇ- دۇق كۆل تۇزىنى تولۇق ئىچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى نەچچە ئون مىڭ تونىنغا يېتىپ، مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ سېتىلىدىغان بولدى. 1976 - يىلى ۋىلايەتلىك يەتتەقۇدۇق تۇز - خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى قۇرۇلغاندى، 1983 - يىلى يىللىق تۇز مەھسۇلاتى 120 مىڭ تونىنغا يەتتى.

ناھىيىگە قارايىدىغان شەرقىي تۇز كۆل تۇز مەيدانى شىمالدا يامانسۇ تۆمۈر يو- لىغا 48 كىلومېتر، شەرقتە لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ تىيەنخۇ ۋوگزالىغا 52 كى- لومېتر كېلىدۇ، كان رايونىنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن 10 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. شەرقىي تۇز كۆلىدە توختام سۇ يوق، بىر مېتر يەر ئاستىدا ئاز مىقداردا شاكىراپ سۇ بار، ئۇستىدە قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق. تۇز قاتلىمىنىڭ قېلىن جايلىرى ئىككى مېتردىن ئاشىدۇ، نېپىز جايلىرى 20 سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە كېلىدۇ. قىدىرىپ تەك- شۈرۈشتىن ئىلىنغان ھېسابىاتقا قارىغاندا، تۇزنىڭ زاپاس مىقدارى تەخمىنەن 37 مىل- يون 200 مىڭ تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەلا سۈپەتلىك تۇز 10 مىليون تونىن- دىن ئاشىدىكەن.

ناھىيىلىك تۇز مەيدانىنى قۇرۇش تەييارلىقى 1976 - يىلى يول ياساش، كۆل قېزىش، قۇدۇق كولاش قاتارلىق قۇرۇلۇشلارغا 680 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىش بىلەن

باشلىنىپ، 1977 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندى. 1983 - يىلغىچە 42 مىڭ تونىنا تۆز ئىشلەپچىقىرىلىدى، بۇنىڭ 30 مىڭ تونىسى ئىچكى ئېلىمىزگە يۆتكەپ بېرىلدى.

§4. تەبىئىي شۇلتا ۋە شور

ناھىيە تەۋەسىدە تەبىئىي شۇلتا ۋە شور بايلىقى مول، 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ھەرقايسى خەلق كۆڭشىلىرى كۆچ ئۇيۇشتۇرۇپ كۆپلەپ قازغان، كېيىن سۈپىتى مۇقىم بولمىغاچقا ۋە سېتىش يوللىرى راۋان بولمىغاچقا بەزىدە توختاپ قالغاندى. 1983 - يىلى تەبىئىي شۇلتىنى، ئاساسەن، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشىسىنىڭ بەزى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ئىشلەپچىقاردى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 30 مىڭ تونىنا ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى تەخمىنەن 750 مىڭ يۈەندىن ئاشتى. شور ئىشلەپچىقىرىشقا كەلسەك، ۋىلايەتلىك يەتتەقۇدۇق تۆز خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 20 مىڭ تونىنا، مەھسۇلات قىممىتى تەخمىنەن 600 مىڭ يۈەندىن ئاشقاندىن باشقا، ئاستانە، قارا دۆۋە، يەتتەقۇدۇق گۇڭشىلىرىمۇ ئىشلەپچىقاردى، ئۇلارنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى تەخمىنەن 5000 تونىنغا، مەھسۇلات قىممىتى 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى. يەتتەقۇدۇق گۇڭشىسى 1981 - يىلى 550 تونىنا 95% لىك شور ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1982 - يىلى 420 تونىنا ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 33 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى؛ 1983 - يىلى 720 تونىنا ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 56 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§5. باشقا كان مەھسۇلاتلىرى

ناھىيە تەۋەسىدە باشقا كان مەھسۇلاتلىرىدىن ھاك تاش، دولومىت، گەچ قاتارلىقلار بار.

ھاك تاش ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلاردىن ئاساسلىق مۇنۇ تۆت كارخانا بار: ياماڭسۇ تۆمۈر كانى قارىمىقدەكى زاۋۇت، بۇ زاۋۇت 1983 - يىلى 120 مىڭ تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 900 مىڭ يۈەندىن ئاشتى؛ ياماڭسۇ «115» كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 50 مىڭ تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 375 مىڭ يۈەن بولدى؛ تۆمۈرىيول «سىتىيەن» كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 5000 تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 10 مىڭ يۈەن بولدى؛ بۇلۇڭتوغراق گۇڭشىسىنىڭ «سىتىيەن» كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 10 مىڭ تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 20 مىڭ يۈەن بولدى.

دولومىت ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىدىن ئىككىسى بار: ۋىلايەتلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتىنىڭ تېيەنخۇ كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 9881 تونىنا دولومىت ئىشلەپچىقاردى؛

مەھسۇلات قىممىتى 98 مىڭ يۈەن بولدى؛ بىڭتۈەن «قىزىلىيۇلتۇز» 1 - مەيدانىنىڭ تىيەنخۇ كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 19 مىڭ تونىنا دولومىت ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 197 مىڭ يۈەن بولدى.

گەج ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، ئاساسەن، گۈڭشې، دۇي كارخانىلىرى شۇغۇللىنىدۇ. قارا دۇۋە گۈڭشېسى 1983 - يىلى 2000 تونىنا گەج ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 50 مىڭ يۈەن بولدى.

II باب خىمىيە سانائىتى

§1. فوسفورلۇق ئوغۇت

ناھىيىلىك فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى ۋىلايەت بويىچە فوسفورلۇق ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىدىغان بىردىنبىر كىچىك كارخانا بولۇپ، 1974 - يىلى قۇرۇلغان. بۇ يەرنىڭ فوسفور رۇدىلىرىدا فوسفور مىقدارى تۆۋەنرەك (10% چامىسىدا)، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتە ئارقىدا قالغان، مەھسۇلاتنىڭ بازىرى كاسات بولغاچقا، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى ئاران 500 تونىنىدىن ئاشاتتى. 1977 - يىلدىن كېيىن، كارخانا تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، رۇدا پارچىلاش، ئۇۋۇتۇش، ئازىلاشتۇرۇش - قوچۇش، قېتىشتۇرۇشتىن تارتىپ مەھسۇلات پۈتكەنگە قەدەر زىنچ ماسلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇپ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارىنى 1000 تونىنا ئەتراپىغا يەتكۈزگەنىدى. لېكىن تەييارلانغان مەھسۇلاتنىڭ فوسفور مىقدارى ئاران 5% ئۆپچۆرىسىدە بولغاچقا، مەھسۇلات يەنىلا كاساتچىلىققا ئۇچراپ، كارخانا يىلمۇ يىل زىيان تارتتى، 1980 - يىلىغا كەلگەندە تارتقان زىيان جەمئىي 530 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1981 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خىمىيە سانائىتى ئىدارىسىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن يۇنىنەندىن سۈپەتلىك فوسفور رۇدىسى (فوسفور مىقدارى 40% — 30) كىرگۈزۈلدى، فوسفور زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلاتى دۆلەتنىڭ 4 - دەرىجىلىك مەھسۇلاتى (ئۇنۇملۇك فوسفور 12% تىن يۇقىرى) ئۆلچىمىگە يېتىپ بازار تاپتى ۋە شۇ يىللا زىيانىنى پايدىغا ئايلاندۇردى. 1983 - يىلى كارخانىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق مەھسۇلات مىقدارى 10 مىڭ تونىنىلىق ئۆتكەلدىن ئۆتتى، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 340 مىڭ يۈەن پايدا ئېلىندى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، زاۋۇت بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 127 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى خادىم 16 نەپەر.

§2. ناتربي سۇلفىد

ناھىيە تەۋەسىدە ناتربي سۇلفىدنى ئەرداۋخۇ قىزىلىيۇلتۇز خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى يىلىغا 8000 – 9000 تونىنا ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا، ناھىيىگە قاراشلىق گۇڭشې، دۇيلەرنىڭ كارخانىلىرىمۇ ئاز تولا ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئاستانە خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى 1979 – يىلى 487 تونىنا، 1980 – يىلى 53 تونىنا ئىشلەپچىقاردى.

III باب بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى

§1. سېمونت ۋە سېمونت بۇيۇملىرى

ناھىيە تەۋەسىدە، ئاساسەن، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى، تۆمۈرىيول سېمونت زاۋۇتى، بىكتۇەننىڭ «قىزىلىيۇلتۇز» سېمونت زاۋۇتى سېمونت ئىشلەپچىقىرىدۇ، يىللىق مەھسۇلاتى تەخمىنەن 40 — 50 مىڭ تونىنغا يېتىدۇ.

ناھىيە قارىمىقىدىكى سېمونت ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇت ئىككىلا بولۇپ، گۇڭشې باشقۇرغان سانائەتكە كىرىدۇ. ئاستانە سېمونت زاۋۇتى 1976 – يىلى قۇرۇلغان، دەسلەپتە ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي – ناچار بولۇپ، ئىشلەپچىقارغان سېمونتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار ئىدى، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلەتتى. بىرنەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، بۇ زاۋۇتنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ۋە ھۇنەر – سەنئەت سەۋىيىسى ئۆستى، مەھسۇلات مىقدارى ئاشتى، سۈپىتىمۇ ئۆستى، شۇڭا 1980 – يىللارنىڭ دەسلىپىدە بۇ زاۋۇتنىڭ سېمونتى ناھىيىنىڭ ئىچى – تېشىدا كۆپلەپ سېتىلىدى. زاۋۇت قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1983 – يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 24 مىڭ تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقاردى، بۇنىڭ 5300 تونىسى 1983 – يىلى ئىشلەپچىقىرىلىپ، مەھسۇلات قىممىتى 540 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈلۈپ، 76 مىڭ يۈەن پايدا ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا ئىشچى – خىزمەتچىسى 85 كىشىگە يەتتى.

پالۋانتۇر گۇڭشىسىنىڭ سېمونت زاۋۇتى تېخىمۇ كىچىك، ئۇ، 1978 – يىلى قۇرۇلۇپ، 1983 – يىلغىچە جەمئىي 2200 نەچچە تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقاردى، يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى 440 تونىنغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 126 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلات قىممىتى 25 مىڭ يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 – يىلى 430 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 21 مىڭ يۈەن بولدى، يىل ئاخىرىدا ئىشچى – خىزمەتچىسى 21 گە يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىدە سېمونت بۇيۇملىرى ئىشلەيدىغان زاۋۇتلار مۇنۇلار: تۆمۈر يول مۇتتەسىرلىكىگە قارايدىغان قۇمۇل كۆۋرۈك زاۋۇتى، بۇ زاۋۇت، ئاساسەن، سېمونت سىم تاناب تۈۋرۈكى، سېمونت كۆۋرۈك ۋە سېمونت شپال ئىشلەيدۇ؛ ۋىلايەتلىك بىناكار-

لىق شىركىتى سېمونت قۇرۇلما زاۋۇتى، بۇ زاۋۇت، ئاساسەن، بىنالارنىڭ سېمونت قۇرۇلمىلىرىنى ئىشلەيدۇ؛ ناھىيىلىك سۇ ئىنشائاتى بۇيۇملىرى زاۋۇتى، بۇ زاۋۇت ئەسلىدە ۋىلايەتلىك سۇ-ئېلېكتر ئىدارىسىگە قارايتتى، ئاساسەن قۇدۇق قېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان سۈزگۈچ تۇرۇبا ۋە ئېلېكتر سىمى تۈۋرۈكى ئىشلەيتتى. 1976-يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، 1983-يىلىغىچە جەمئىي 2595 دانە سىم تاناب تۈۋرۈكى، 16 مىڭ 905 سۈزگۈچ تۇرۇببا ۋە 968 كۇبمېتر باشقا سېمونت بۇيۇم ئىشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983-يىلى 3550 مېتر سۈزگۈچ تۇرۇببا، 554 كۇبمېتر باشقا سېمونت بۇيۇم ئىشلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 195 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. 1983-يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئىشچى-خىزمەتچىسى 108 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى خادىم 14 نەپەر.

§2. خىش

ئازادلىقتىن ئىلگىرى قۇمۇلدا خىش ناھايىتى ئاز-پىشۇرۇلاتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىنگو يىللىرىدا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ خۇمدانچىلىققا كىرىشكەن بەشلا ئائىلە بولغان، ۋاڭ گۇاڭگاۋ، ۋاڭ مىڭلياڭلارنىڭ تىجارەت باشلىغان ۋاقتى سەل بالدۇر (1937-يىلى ئۆپچۆرىسىدە) بولۇپ، مەھسۇلات مىقدارى پۈتۈنلەي ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلەنگەن.

1956-يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، خۇمدانلار پۈتۈنلەي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئايلاندۇرۇلدى. ۋىلايەتلىك بىناكارلىق شىركىتى قارىمىقىدىكى خىش زاۋۇتى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ خىش كارخانىسى بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 10 مىليون دانىدىن ئاشىدۇ.

ناھىيە قارىمىقىدىكى خىش زاۋۇتلىرىنىڭ تولىسى پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن گۇڭشې-دۈيلەر تەرىپىدىن قۇرۇلدى. ئاساسلىق تۆت كارخانا بار: پالۋانتۇر بىرلەشمە خىش زاۋۇتى، شەھەر ئىچى خىش زاۋۇتى، ئاستانە خىش زاۋۇتى ۋە بۇلۇڭتوغراق خىش زاۋۇتى. بۇ كارخانىلار 1979-يىلدىن 1983-يىلغىچە جەمئىي 34 مىليون 400 مىڭ قىزىل خىش ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 659 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983-يىلى 9 مىليون 360 مىڭ قىزىل خىش ئىشلەپچىقىرىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 509 مىڭ يۈەن بولدى. پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ بىرلەشمە خىش زاۋۇتى گۇڭشې-دۈي باشقۇرغان خىش زاۋۇتلىرى ئىچىدە كۆلىمى ھەممىدىن چوڭ، مەھسۇلات قىممىتى، مەھسۇلات مىقدارى ھەممىدىن كۆپ كارخانا بولۇپ، 1983-يىلى ئىشچى-خىزمەتچىسى 157 گە يەتتى، 8 مىليون 500 مىڭ قىزىل خىش ئىشلەپچىقاردى، بۇ ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خىش مەھسۇلاتىنىڭ 90.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، مەھسۇلات قىممىتى 370

مىڭ يۈەن بولۇپ، ناھىيە بويىچە يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 72.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

§3. تاش ماتېرىياللىرى

ناھىيە تەۋەسىدە تاش ماتېرىياللىرى قازىدىغان ئاساسلىق كارخانىلاردىن بىڭتۇەن قارىمىقىدىكى ساقا مەرمەر كانى، ۋىلايەتكە قاراشلىق «706» سىلىكون دىئوكسىد كانى، تۆمۈريول سىستېمىسىدىكى جىڭشيا تاش مەيدانى، شۇنىڭدەك ناھىيىگە قاراشلىق تيانشان تاش مەيدانى، يەتتەقۇدۇق كۋارتس تاش كانى قاتارلىقلار بار.

تيانشان گۇڭشې كۆشۆتى ئىشلەپچىقىرىش دۈيى مول تاش ماتېرىيالى بايلىقىغا ئىگە، تاش مەيدانىمۇ قۇمۇل-بارىكۆل تاشيولىغا يېقىن بولۇپ، قاتناش ئەپلىك. 1980-يىلىدىن بۇيان كۆشۆتى ئىشلەپچىقىرىش دۈيى تاش مەيدانى قۇرۇپ، ئۈچ يىلدا جەمئىي 27 مىڭ كۇبمېتر ياپىلاق تاش قازدى، مەھسۇلات قىممىتى 148 مىڭ يۈەنگە يەتتى. كوللېكتىپمۇ، شەخسمۇ ئومۇمىيۈزلۈك پايدىغا ئېرىشتى.

يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسى 1982-يىلى كۋارتس تاش كانى ئېچىشقا كىرىشىپ، 1983-يىلغا قەدەر جەمئىي 4835 توننا كۋارتس تاش قازدى، مەھسۇلات قىممىتى 72 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى.

IV باب يېمەك-ئىچمەك، تاماكا

§1. ئۇن تارتىش

قۇمۇلدا ئازادلىقتىن ئىلگىرى ماشىنىدا ئۇن تارتىش سانائىتى يوق ئىدى، دېھقانلار، ئاھالىلەر، ھەربىيلەر شۇنىڭدەك يولۇچىلار، سودىگەرلەرگە كېرەكلىك ئۇن پۈتۈنلەي شەخسلەرنىڭ تۈگمەنلىرىدە تارتىلاتتى. تۈگمەن سۇ تۈگمىنى، قۇرۇق تۈگمەن دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. 30-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 8-تۈەنى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇن بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەھەر ئىچىنىڭ جەنۇبىغا چوڭ تىپلىق بىر سۇ تۈگمىنى قۇرغانىدى. كىشىلەر ئۇنى «ئورۇس تۈگمىنى» دەپ ئاتىشاتتى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىنگو يىللىرىدا قۇمۇل شەھىرىدە 47 سۇ تۈگمىنى ۋە قۇرۇق تۈگمەن بولغان. كوناشەھەرنىڭ ناھىيە ئارقا كوچىسىدىكى سۇڭ ئائىلىسىنىڭ تۈگمىنى چىڭ سۇلالىسى جياچىڭنىڭ 9-يىلى (1804-يىلى) ئىش باشلىغان بولۇپ، 1949-يىلى توختىغانغا قەدەر 145 يىل داۋام قىلغان. «ئىتتىپاق» كوچىسىدىكى مۇ ئائىلىسىنىڭ تۈگمىنى چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 31-يىلى (1905-يىلى) ئىش باشلىغان بولۇپ، 1956-يىلى

ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغانغا قەدەر 51 يىل داۋام قىلغان.

1953 - يىلى 16 - ئاي قۇرغان «قىزىلىيۇلتۇز» ئۈن زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئۈن زاۋۇتى يوق تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، 1959 - يىلى يەنە ۋىلايەتلىك ئۈن زاۋۇتىنى قۇردى، ئۈنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 15 مىڭ تونىنا ئۇنلۇچەملىك ئۈن تارتىش سەۋىيىسىگە يەتتى. بىكىتۈەننىڭ «قىزىلىيۇلتۇز» ئۈن زاۋۇتى 1957 - يىلى ۋىلايەتلىك ئۈن زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلدى. ۋىلايەتلىك ئۈن زاۋۇتى، ئاساسەن، شەھەرنى ۋە بىر قىسىم گۈڭشې - دۆيلەرنى ئۈن بىلەن تەمىنلەشنى ئۈستىگە ئالدى.

بۇلاردىن باشقا، يەنە بىرمۇنچە يەردە گۈڭشې - دۆيلەرنىڭ قارىمىقىدا كىچىك تىپتىكى ئۈن تارتىش كارخانىلىرى بار، ئۇلار، ئاساسەن، شۇ يەردىكى ئاھالىنى ئۈن بىلەن تەمىنلەيدۇ. 1982 - يىلى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى بىر كىچىك ئۈن زاۋۇتى قۇرغاندى، 1983 - يىلى 650 تونىنا ئۈن تارتتى.

§2. ياغ تارتىش

ئازادلىقتىن ئىلگىرى شەھەر ۋە يېزىلاردا جۇۋازخانىلار بار ئىدى، بازار ئىچىدىكى «سەنيۇخاۋ» جۇۋازخانىسى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى شۇنداق جۇۋازخانىلارنىڭ بىرى، قوشۇمچە جۇۋازخانا ئاچقان سودا - سانائەتچىلەر دېنىمۇ بىرنەچچىسى بار ئىدى، مەسىلەن: «تىيەنچېڭدي» دورىخانىسى ئەنە شۇنداقلارنىڭ بىرى.

ئازادلىقتىن كېيىن «قىزىلىيۇلتۇز» ئۈن زاۋۇتى ئۈن تارتقاندىن باشقا، ياغ تارتىش بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. 1956 - يىلى «سەنيۇخاۋ» جۇۋازخانىسىدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلۇپ، جۇۋازخانا ياغ شىركىتىنىڭ قارىمىقىغائۆتۈپ، 1959 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ياغ زاۋۇتىغا ئايلانغان، ئۇنىڭ 60 تىپلىق 12 ياغ تارتىش ماشىنىسى بولۇپ، كۈنىگە 4.5 تونناياغ چىقىرالايتتى. بۇزاۋۇت 1968 - يىلى 95 تىپلىق بىر ياغ تارتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ، كۈنىگە بەش تونىنا ياغ تارتالايدىغان سەۋىيىگە يەتتى، لېكىن خام ئەشيا يېتىشمەسلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئاران 200 تونىنا ياغ تارتىپ كەلدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېلىرى باشقۇرغان زاۋۇتلارنىڭ قارىمىقىدا ياغ تارتىش سېخلىرى قۇرۇلغاندى، لېكىن خام ئەشيا كاپالەتكە ئىگە بولمىغاچقا، مەھسۇلات مىقدارى مۇقىم بولماي كەلدى.

§3. تېتىتقۇلار

ناھىيە تەۋەسىدە تېتىتقۇ ئىشلەپچىقىرىشتا جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ، تۇز ئاساس قىلىنىدۇ. جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىشتا ۋىلايەتلىك كۆكتات شىركىتى قارىمىقىدىكى جياڭيۇ زاۋۇتى ئاساسلىق زاۋۇت بولۇپ، شەھەر ئىچى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى گۈڭشې، زاۋۇت -

كانلارغا كېرەكلىك جياڭيۇ، ئاچچىقسۇلارنىڭ تولىسىنى مۇشۇ زاۋۇت تەمىنلەيدۇ. ناھەيسەنگە قاراشلىق جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ زاۋۇتلىرىنىڭ تولىسى كەچمەك تېپىكى كارخانىلار بولۇپ، ئۇلار ۋىلايەتلىك جياڭيۇ زاۋۇتىنىڭ تولۇقلانمىسى، بۇنىڭغا، ئاساسەن، مۇنۇ ئورۇنلار كىرىدۇ: ناھەيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدىكى جياڭيۇ - ئاچچىقسۇ زاۋۇتى يىلىغا 200 — 300 تونىنا جياڭيۇ، 100 تونىنىدىن كۆپرەك ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ؛ پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق قاتارلىق كۆكشىلار باشقۇرغان ئۇنۇمۇبرسال زاۋۇتلارمۇ ئازراق جياڭيۇ ۋە ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ.

ئاساسەن مۇنۇ ئىككى كارخانا يودلۇق تۇز ئىشلەپچىقىرىدۇ: بىرى، ۋىلايەتلىك يەتتەقۇدۇق تۇز - خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى، بىرى، ناھەيىلىك تۇز زاۋۇتىنىڭ يېمەكلىك تۇز پىشىشقىلاپ ئىشلەش سېخى. ناھەيىلىك تۇز زاۋۇتىنىڭ يودلۇق تۇز ئىشلەپچىقىرىشى 1976 - يىلى باشلانغان، ئەسلى تۇز شەرقىي تۇز كۆلىدىن چىقىدۇ، تاللاش، ئۇۋۇتۇش، يود قوشۇش، قاچىلاشلاردىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ بازار ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بازارغا سېلىنىدۇ. 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە جەمئىي 1700 تونىنىدىن كۆپرەك يودلۇق تۇز ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 500 تونىنىدىن كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىلدى. بۇ زاۋۇتتا، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچى 56 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى خادىم يەتتە نەپەر.

§4. ئاق ھاراق

1968 - يىلى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ھاراق زاۋۇتى ناھىيە تەۋەسىدە بىردىنبىر مەخسۇس ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانا بولۇپ، يىلىغا 200 — 300 تونىنا قۇمۇل ئاق ھارىقى، قۇمۇل داچۇ ھارىقى ۋە سۈپەتلىك داچۇ ھارىقى ئىشلەپچىقىرىدۇ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 200 — 300 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. بۇ زاۋۇت 1979 - يىلى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر، ئاستانە گۈكشىلىرىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال زاۋۇتلىرىمۇ ئازراق ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، لېكىن مەھسۇلات مىقدارى مۇقىم ئەمەس. 1983 - يىلى جەمئىي 19.6 تونىنا ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى.

§5. موخوركا

ناھەيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ موخوركا زاۋۇتى 1966 - يىلى ئاسىتىدا قۇرۇلغان، يىلىغا قول بىلەن 5 - 6 تونىنا موخوركا ئىشلەپچىقىراتتى، 1971 - يىلى 7 - 8 تونىنا ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. زاۋۇت 1977 - يىلى كېڭەيتىلدى، 1980 - يىلى 1 - ئايدا دايىكغاڭغا كۆچۈرۈلدى. بۇ زاۋۇتنىڭ ئۇسكۇنىلىرى يېڭىلىنىپ ئۆزگەرتىل-

گەندىن كېيىن، قول بىلەن ئىشلەشتىن ماشىنا بىلەن ئىشلەشكە ئۆتىتى، بۇنىڭ بىلەن يىللىق مەھسۇلاتى 100 تونىنغا يېتىدىغان بولدى. لېكىن بازار كاسات بولغاچقا، يىلىغا ئاران 15 — 20 تونىنلا سېتىلىدۇ. يېزا ئاھالىسى ئۆزلىرى چېكىدىغان موخور-كىنى، ئاساسەن، ئۆزلىرى تېرىغان تاماكىدىن ياسىۋالىدۇ.

V باب تېرە، چەم - خۇرۇم ۋە ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار

§1. تېرە بۇيۇملار

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئاساسەن، يەكە قول سانائەتچىلەرلا تېرە بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شوغۇللىناتتى. 1956 - يىلى قول سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، يەكە قول سانائەتچىلەر تېرە بۇيۇملار كوپېراتىپىغا ئۇيۇشتۇرۇلدى. 1958 - يىلى تېرە بۇيۇملار كوپېراتىپى يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا بولغان ناھىيىلىك مويكىغا ئايلاندۇرۇلدى، پىچپ تەييارلانغان ئۆك جۈۋا ۋە تاشلىق جۈۋا بۇ مويكىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولدى. تېرە بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىشى كۆپ يىللاردىن بۇيان، ئاساسەن، قول مەشغۇلاتى بىلەن بولۇپ كەلگەن، ئەمگەك سىجىللىقى ناھايىتى ئېغىر ھەم ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتە قالاق بولغاچقا، مەھسۇلات مىقدارىغا ۋە سۈپىتىگە تەسىر يەتكەن. 70 - يىللاردىن بۇيان مويكا يىلمۇ يىل بەزى ماشىنىلارنى، مەسىلەن: تېرە تەكشىلەش ماشىنىسى، يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى، پارقىرىتىش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ماشىنىلاشتۇردى ۋە يېرىم ماشىنىلاشتۇردى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3870.8 دىن جەمئىي 30 مىڭ 967 تاشلىق جۈۋا ۋە پىچپ تەييارلانغان ئۆك جۈۋا ئىشلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئىشلەنگىنى 4850 پارچە.

ناھىيە تەۋەسىدە يەنە ۋىلايەتلىك «قىزىلىيولتۇز» خۇرۇم زاۋۇتىمۇ جۈۋا ئىشلەپچىقىرىدۇ.

§2. چەم-خۇرۇم بۇيۇملار

چەم - خۇرۇم بۇيۇملار، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشلىتىلىدىغان جابدۇقلارغا قارىتىلغان. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، ئىشلىتىلىدىغان جابدۇقلار يىلسايىن ئازىيىپ بارىدى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 378.4 تىن جەمئىي 3027 جابدۇق ئىشلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئىشلەنگىنى 182. جابدۇق ناھىيىلىك مويكىنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئايلىق كىنىم كوپىراتىپى ھەر يىلى ئاز مىقدارىدا ئايلىق كىنىم ئىشلىدى، 1975 - يىلى 1009 جۈپ، 1976 - يىلى 944 جۈپ ئايلىق كىنىم ئىشلىدى. بۇ كوپىراتىپ 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§3. يۇڭ بۇيۇملار

كىگىز بىلەن پىممۇ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى قول سانائەت مەھسۇلاتى. خام ئەشيا مول، ئىش تەرتىپى بىر قەدەر ئاددىي بولغاچقا، شەھەر - يېزىلاردىكى بىر مۇنچە كىشى كىگىز ۋە پىما ئېتىشنى بىلىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، دېھقان - چارۋىچىلىرى ئەتكەن تېكىمەت ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە. كىگىز، پىمائېتىشنىڭ ئىش تەرتىپى، ئومۇمەن، مۇنداق: يۇڭ ئېتىپ تەييارلىنىدۇ، ئاندىن چىغ ئۇستىگە يېيىتىلىدۇ، پىشۇرۇلىدۇ، قۇرۇتۇلىدۇ. 50 - يىللاردىن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە پىما ۋە چوسۇنكا بۇ يەردە قىشىنى چىقىرىشتىكى مۇھىم ئايلىق كىنىم ئىدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىستېمال ئادىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، پىما ۋە چوسۇنكا كىيىدىغان ئىش ناھايىتى ئازىيىپ كەتتى. كىگىز بولسا ئىزچىل تۇرده مويكىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى 10 مىڭ پارچىدىن يۇقىرى بولۇپ كەلدى. كىگىز ئېتىشمۇ ئەمگەك سىجىللىقى ناھايىتى ئېغىر، ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن ئىش ئىدى. 70 - يىللاردىن كېيىن سېتىۋېلىنغان يۇڭ ئېتىش ماشىنىسى، يېيىتىش ماشىنىسى، كىگىز يۇيۇش ماشىنىسى قاتارلىقلار ئىشچىلارنى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكتىن ئازادلىققا چىقاردى، مەھسۇلات سۈپىتىمۇ، مىقدارىمۇ ئۆستى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 10 مىڭ 544.6 پارچىدىن جەمئىي 84 مىڭ 357 پارچە ھەر خىل ئۆلچەمدىكى كىگىز ئېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئېتىلگەن ھەر خىل ئۆلچەمدىكى كىگىز 15 مىڭ 775 پارچە.

VI باب تەككۇچىلىك

§1. كىنىم-كېچەك تىكىش

قۇمۇلدا مىنگۇنىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) لا تەككۇچىلىك دۇكىنى بار ئىدى. 20 - ۋە 30 - يىللاردا يەنە بىر تۇركۇم تەككۇچىلىك دۇكانلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىپ، ئازادلىققا قەدەر، قۇمۇل شەھىرىدىكى تەككۇچىلىك كارخانىسى 16 گە يەتكەن. بۇ دۇكانلار، ئاساسەن، تۇرلۇك رەختلەردىن كىنىم - كېچەك تىكەتتى. 1956 - يىلى شەھەردىكى يەككە تەككۇچىلەرنىڭ ھەممىسى تەككۇچىلىك كوپىراتىپىغا كىردى، 1963 - يىلى 2 - تەككۇچىلىك كوپىراتىپى قۇرۇلدى، 1976 - يىلى ئىككىسى بىرلە-

شپ بىر كوپىراتىپ بولدى. تىككۈچىلىك كوپىراتىپى تۈرلۈك كىيىم - كېچەك تىكىكەندىن باشقا، يەنە شۇ يەردىكى سودا تارماقلىرى بىلەن ئەمگەك مۇھاپىزىتى كىيىملىرىنى تىكىش توختامىنى تۈزدى، تىككۈچىلىك كوپىراتىپى بىر يىلدا 50 — 90 مىڭ دانە ھەر خىل كىيىم تىكەلەيدۇ، سىمكىرى 500 — 600 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. كوپىراتىپ تېپتا 1976 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 93 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. بۇ كوپىراتىپ 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§2. لاتا ئاياغ تىكىش

لاتا ئاياغنى پەقەت ئاياغ كىيىم كوپىراتىپىلا تىكەتتى، بۇ، قول ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدىغان كىچىك تېپتىكى لاتا ئاياغ تىكىش ئورنى بولۇپ، پەقەت 40لا ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي، ھۇنەر - سەنئىتى قالاق بولغاچقا، چەت جايلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيتتى، شۇڭا تىكىلگەن لاتا ئاياغلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى، يىلىغا ھەر خىل لاتا ئاياغدىن ئاران 20 مىڭ جۈپلا تىكەلەيتتى، مەھسۇلات قىممىتى 100 مىڭ يۈەن ئۆپچۆرىسىدە بولاتتى، بۇ كوپىراتىپ 1976- يىلى ھەر خىل لاتا ئاياغدىن 23 مىڭ 596 جۈپ تىكتى، مەھسۇلات قىممىتى 107 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئۇ 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

VII باب كۈنددىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان مېتال بۇيۇملار كەسپى

§1. چويۇن قۇيمىچىلىقى

مىنگۇ يىللىرىدا قۇمۇلدا «قۇيمىچىلىق ئورنى» دىن ئالتىسى بار ئىدى، ئۇلار، ئاساسەن، ساپان چىشى، شالاسۇن، چويۇن قازان قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىراتتى. ئۇسكۇنىلىرى كىچىك چويۇن ئېرىتىش مېشى، شامال ساندۇقى، قۇم قېلىپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىنتايىن ئاددىي ئىدى، مەھسۇلات مىقدارى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بېكىتىلەتتى. 1956 - يىلى قول سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندە، قۇيمىچىلىق ئائىلىلىرى تۆمۈرچىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىغا قوشۇلدى. 60 - يىللاردىن كېيىمن، ساپان چىشى مىقدارى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى، شالاسۇنغا بولغان ئېھتىياجمۇ كۆپ بولمىدى. 1966 - يىلى يېڭىدىن قۇرۇلغان قۇيمىچىلىق گۇرۇپپىسى 1975 - يىلى چويۇن قازان قويمىچىلىق زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، قول سانائەت ئىبرىلەشمە كوپىراتىپى باشقۇرىدىغان كوللېكتىپ كارخانا بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 15 مىڭ دانە ھەر خىل چويۇن قازان، 2000 — 3000 دانە چويۇن مەشئىشلەپچىقارىدى، بۇلارنىڭ قىممىتى 100 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتتى.

§2. قاڭالتىر بۇيۇملار

قاڭالتىر پىششىقلاپ ئىشلەيدىغانلار ئىلگىرى «تۇنىكىچى» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلار، ئاساسەن، مەش، مەش كانىيى، ئەگرى كاناي، چېلەك، داس قاتارلىق كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قاڭالتىر بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقراتتى. مىنگۇيىللىرىدا، قۇمۇلدا قاڭالتىرچىلىق دۇكىنىدىن 32 سى بار ئىدى. 1956 - يىلى يەككە ئائىلىلەردىن قاڭالتىرچىلىق كوپىراتىپى تەشكىل قىلىندى، 1958 - يىلى قاڭالتىرچىلىق كوپىراتىپى بىلەن باشقا كوپىراتىپلار بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1962 - يىلى بۇ زاۋۇتنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك خاراكتېرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 333 مىڭ 600 دانە قاڭالتىر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنى قاڭالتىرغا سۇندۇرغاندا 781.5 تونىنا بولىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 مىڭ 702.5 دانە قاڭالتىر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنى قاڭالتىرغا سۇندۇرغاندا 108.9 تونىنا بولىدۇ. 80 - يىللاردىن بۇيان، يەككە «تۇنىكىچى» لەر كۆپەيگەچكە، تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپىنىڭ قاڭالتىر بۇيۇملىرى مىقدارى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى. 1983 - يىلى 24 مىڭ 500 دانە قاڭالتىر بۇيۇمى ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنى قاڭالتىرغا سۇندۇرغاندا 64 تونىنا بولىدۇ.

VIII باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ياساش ۋە رېمونت قىلىش

§1. تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى

مىنگۇ يىللىرىدا، قۇمۇل بازىرىدا تۆمۈرچىلىك دۇكىنىدىن 24 ى بار ئىدى، شۇنىڭدىن 3 - يىلى (1911 - يىلى) تىجارەت باشلىغان جۇ جەنلىنىڭ دۇكىنى ۋە مىنگۇنىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) تىجارەت باشلىغان خەن باۋجېنىڭ دۇكىنى قۇمۇلدىكى تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن تۆمۈرچىلىك دۇكىنى ھېسابلىنىدۇ. تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلىرىدىن تۆمۈر ھارۋا ئۇلىتىگى، تاقا، ئورغاق، كەتمەن، گۈرجەك قاتارلىقلار بار ئىدى.

1956 - يىلى تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى قۇرۇلۇپ، يەككە قول سانائەتچىلەر ھەمكارلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى، كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى جەھەتتە تاقا، ئورغاق، كەتمەن ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىندى. 1965 - يىلى تۆمۈردىن ياسالغان ھەر خىل كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنىدىن 12 مىڭ 768 ى ئىشلەپچىقىرىلدى، 70 - يىللاردا باشقا جايلاردىن ماشىنىدا ياسالغان گۈرجەك، كەتمەنلەر بازارغا كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەچكە، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى كۇنسايىن ئازلاپ كەتتى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5000 — 6000

دانە ئىشلەپچىقىرىلدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى شەھەر - يېزىلاردىكى يەككە ئائىلىلەر ئىشلەپچىقىرىپ ساتتى.

§2. ئۇلاغ ھارۋىسى

ئۇلاغ ھارۋىسى تەگلىكى — يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى زاۋۇتى 1981 - يىلى بارلىققا كەلتۈرۈپ قېلىپلاشتۇرغان مەھسۇلات، ئۇلاغ ھارۋىسىدىن 1981 - يىلى 1038 ى، 1982 - يىلى 1492 سى، 1983 - يىلى 5000 ى ئىشلەپچىقىرىلدى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ پۇختا، چىداملىق، قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولۇپ، يېزىلاردىكى ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتى ۋە قىسقا يولىلۇق ترانسپورت ئۇچۇن تولىمۇ ئەپلىك، ئۇ بازارغا سېلىنغاندىن كېيىن ئاممىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى.

§3. تراكتور رېمونت قىلىش

تراكتور سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، تراكتور رېمونتچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلارمۇ كۆنسايمىن كۆپەيدى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى، قۇمۇل ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىدىن باشقا، گۇڭشې (مەيدان) لارنىڭ تولىسىدا رېمونت زاۋۇتى ياكى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتىگە قاراشلىق رېمونت سېخى قۇرۇلدى، ئۇلار ئۆز گۇڭشېسىنىڭ ئىلكىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىدۇ ۋە ئاسرايدۇ. ئادەتتە، كىچىك رېمونتلار گۇڭشې تەۋەسىدىن، چوڭ رېمونتلار ناھىيە تەۋەسىدىن سىرتقا چىقىپ كەتمەيدۇ.

1970 - يىلى مەركەزنىڭ «رېمونتىنى ئاساس قىلىش، ھەم رېمونت قىلىش، ھەم ياساش، تېنىچ ۋاقىت بىلەن ئۇرۇش ۋاقتىنى بىرلەشتۇرۇش» پىرىنسىپىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى ئاساسىدا ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى. مەزكۇر زاۋۇت ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدىكى ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى بىرقەدەر كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى خېلى يۇقىرى زاۋۇت بولۇپ، 1974 - يىلى نامى رېمونت قىلىش - ياساش 1 - زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئەسلىدىكى ئۇنىۋېرسال زاۋۇتىنىڭ نامى رېمونت قىلىش - ياساش 2 - زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىلى 1 - زاۋۇت بىلەن 2 - زاۋۇت قوشۇۋېتىلىپ، رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قىلىندى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ھەرخىل تراكتورىدىن 328ى. (قېتىم) چوڭ ۋە ئوتتۇرا رېمونت قىلىندى، دېمەك، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 (قېتىم) دىن رېمونت قىلىندى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئىلكىدىكى ھەر خىل ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر 40 قا، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 196 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 178 گە يەتتى.

§4. بالون رېمونت قىلىش

1975 - يىلى ۋېلىسىپىت رېمونت قىلىش كوپېراتىپى ئاساسىدا ناھىيىلىك رېـ زىنكە بۇيۇملارنى رېمونت قىلىش زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت بالون رېمونت قىلىشـ نى ئاساسـي كەسـپ قىلـدى، 1977 - يـىلدىن 1983 - يىلـغىچە 20 مىڭ 990 بالون رېمونت قىلىندى، بۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2998.57 دىن توغرا كېلـدۇ؛ 1419 بالون يېڭىلانـدى، بۇ، يىلىغا ئوتـتۇرا ھېساب بىلەن 202.7 دىن توغـرا كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 119 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

IX باب ياغاچ سايمان-ئۆي جاھازلىرى ۋە باشقىلار

§1 ياغاچ سايمان — ئۆي جاھازلىرى

ناھىيىدە ياغاچ سايمان — ئۆي جاھازلىرى ياسايدىغان زاۋۇتتىن، ئاساسەن، ئىككىسى بار، بۇنىڭ بىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ناھىيىلىك ياغاچ سايمانلار زاۋۇتى، يەنە بىرى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى تۆمۈر - ياغاچ سايمانلار زاۋۇتى.

1956 - يىلى 20 نەپەر يەككە قول ساناۋەتچىدىن ياغاچ سايـمان كوپېراتىپى تەشكىل قىلىندى. 1958 - يىلى مەزكۇر كوپېراتىپ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانـلىرى زاۋۇتىنىڭ ياغاچ سايمانلار سېخىغا ئۆزگەرتىلدى، 1976 - يىلى ياغاچ سايمانـلار زاۋۇتى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇلدى.

ياغاچ سايمان— ئۆي جاھازلىرىدىن، ئاساسەن، ئۈستەل، ئورۇندۇق، كارىۋات، پارتا، كىتاب ئىشكابى قاتارلىقلار ياسىلىدۇ. 70 - يىللاردىن باشلاپ ھەر خىل ساپا، ساپا كارـ ۋات، ئېگىز - پەس ئىشكاپ، ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان يېزىق ئۈستىلى، جۇڭگوچە قوش كىشىلىك كارىـۋات قاتارلىق ئوتـتـۇرا ۋە ئالىي دەرىـجىلىك ئۆي جاھـازلىرى ئىشلەپچىقىرىلىپ، خېرىدارلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى.

1977 - يـىلـدىن 1983 - يىلـغىچە ھەر خىل ئۆي جاھـازىـدىن 22 مىـڭ 942 سى ئىشلەپـچىقىرىـلـدى، دېـمەك، يىلىغا ئوتـتـۇرا ھېساب بىلەن 3277.4 دانە ئىشلەپچىقىرىلدى.

1983 - يىلى ياغاچ سايمان زاۋۇتىنىڭ مەسئۇلات قىممىتى 250 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 285 كە يەتتى.

§2. پاختا ئېتىش

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، پاختا ئېتىشتا، ئاساسەن، قول مەشغۇلاتىغا تايىنىلاتتى، بىر ئادەم بىر دۆكان ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، ئەمگەك سەجىللىقى زور، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولاتتى. 1956 - يىلى يەككە قول سانائەتچىلەر پاختا پىششىقلاپ ئىش لەش كوپېراتىپى تەشكىل قىلدى، 60 - يىللاردىن كېيىن، پاختا ئېتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىندى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى زور دەرىجىدە ئۆستى، يىلىغا 100 تونىنا ئەتراپىدىكى تور پاختا پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان بولدى، بۇنىڭ 50 — 60 تونىسى يوتقان تور پاختىسى. 1976 - يىلى مەزكۇر كوپېراتىپنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 31 گە، ئىشلىگەن تورپاختىسى 119 تونىنىغا، جۈملىدىن يوتقان تور پاختىسى 94 تونىنىغا، ئىش ھەققى 64 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. 1977 - يىلى مەزكۇر كوپېراتىپ قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

X باب ھۈناركارلىق

1951 - يىلى ئەتىيازدا بازاردىكى يەككە ھۈناركارلىق ئىشچىلىرى ھۈناركارلىق كەسىپداشلار ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىل قىلىپ، كوللېكتىپ نامىدا قۇرۇلۇشلار- نى ھۆددىگە ئېلىشقا باشلىدى. 1956 - يىلى مەزكۇر ئۈيۈشما ئاساسىدا دۆلەت ئىگە لىكىدىكى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۈناركارلىق شىركىتى قۇرۇلدى، 2 - يىلى بۇ شىركەت ئۇلايەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى «قۇمۇل ئۇلايەتلىك ھۈناركارلىق شىركىتى» گە ئۆزگەرتىلدى. ئۇلاپەتلىك ھۈناركارلىق شىركىتى قۇمۇل بازىرىدىكى ھۈ- ناركارلىق - قۇراشتۇرۇش كەسپى بويىچە ئاساسلىق كارخانا ھېسابلىنىدۇ.

1959 - يىلى ناھىيىلىك ھۈناركارلىق شىركىتى قۇرۇلدى. شىركەت رەھبەرلىرى ۋە ئاز ساندىكى باشقۇرۇش كادىرلىرى ناھىيىدىن سەپلەنگەندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىشچى ئېچكىرىدىن شىنجاڭغا كەلگەن كۆچمەنلەردىن قوبۇل قىلىنىدى. بۇ كارخانا تېخى مۇنتىزىملاشماي تۇرۇپلا، 1962 - يىلى يۈتۈنلەي «ئاتتىن چۈشتى»،

خادىملىرى كوللېكتىپ ھالدا شوتا بۇلاق‌دېھقانچىلىق مەيدانىغا چۈشۈپ، ھوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قول ساناۋەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرغان قۇرۇش - رېمونت قىلىش كوپېراتىپى، قۇمۇل بازىرىغا قاراشلىق قۇرۇش - رېمونت قىلىش دۇيى، شۇنىڭدەك ئاز سانلىقى يېزا گۇڭشې - دۇيلىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى قۇرۇش - رېمونت قىلىش دۇيلىرى ئادەتتىكى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىشخانا، سىنىپ، ياتاق، تۇرالغۇ ئۆيلەرنى سېلىش ۋە رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى ھۆددە ئېلىشقا باشلىدى. 1977 - يىلى قۇرۇش - رېمونت قىلىش كوپېراتىپى بىلەن بازارلىق قۇرۇش - رېمونت قىلىش دۇيى قۇمۇل شەھىرىدىكى ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1977 - يىل 7 - ئايدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش دۇيىنى ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇرۇلۇش دۇيىگە ئۆزگەرتتى. 1981 - يىل 12 - ئايدا، ئۇنىڭ نامى ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزىلاردىكى گۇڭشې باشقۇرغان بىناكارلىق دۇيلىرىمۇ يېڭىچە قىياپەت بىلەن شەھەر - بازارغا كىرىپ، پولات چۈشىرىلىق سېمونت قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇشلارنى ھۆددە ئالدى. پالۋانتۇر گۇڭشې بىناكارلىق دۇيى بىلەن تاشۇبلىق گۇڭشې بىناكارلىق دۇيى خېلى نام چىقاردى.

ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ھۆددىگە ئېلىپ پۈتتۈرگەن ھەر خىل قۇرۇلۇش كۆلىمى 19 مىڭ 84 كۋادرات مېتىرغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 970 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى. دېمەك، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پۈتتۈرۈلگەن قۇرۇلۇش كۆلىمى 3180.7 كۋادرات مېتىرغا، يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلات قىممىتى 495 مىڭ 100 يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى پۈتتۈرۈلگەن قۇرۇلۇش كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىرغا، مەھسۇلات قىممىتى 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى. يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 127 گە، پۈتۈن خادىملارنىڭ ئوتتۇرىچە ئەمگەك ئۈنۈمى 5511.8 يۈەن/ئادەمگە يەتتى.

پالۋانتۇر گۇڭشې بىناكارلىق دۇيىي 1980 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە پۈتتۈرگەن قۇرۇلۇش مىقدارى 10 مىڭ كۋادرات مېتىرغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە، پايدا 130 مىڭ يۈەنگە يەتتى. تاشۇبلىق گۇڭشې بىناكارلىق دۇيى 1982 - يىلى قۇرۇلغانىدى، بۇ دۇي 1983 - يىلى 1546 كۋادرات مېتىر قۇرۇلۇشنى پۈتتۈرۈپ، 10 سۇ مۇنارىنى ياساپ، 160 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىپ، 26 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى.

قوشۇمچە: ناھىيە تەۋەسىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت بىڭتۈەنگە قاراشلىق ئاساسلىق كارخانىلار

ناھىيە تەۋەسىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋىلايەت، بىڭتۈەنگە قاراشلىق ئاساسلىق سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسىم جەدۋىلى

جەدۋەل 7 — 3

	كارخانا نامى	ئورنى	ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورۇننىڭ نامى	كارخانا خاراكتېرى	كارخانا كۆلىمى	كەسپ تۈرى	ئاساسلىق مەھسۇلاتى
بىرىنچى، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونغا قاراشلىق كارخانىلار	قۇمۇل كۆۋرۈك زاۋۇتى	شەھەر رايونىدا	تۆمۈريولى مىنىسترلىكى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	ئوتتۇرا	سېمونت بۇيۇم ياساش	شىپال
	قۇمۇل سېمونت زاۋۇتى	پويىز ئىستانسىسىدا	ئۈرۈمچى تۆمۈر يول ئىدارىسى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	سېمونت ئىشلەش	سېمونت
	جىڭشيا تاش زاۋۇتى	جىڭشىيا پويىز ئىستانسىسىدا	ئۈرۈمچى تۆمۈريول ئىدارىسى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	تاش قېزىش	ياپىلاق تاش
	يامانسۇ تۆمۈر كانى	يامانسۇدا	ئاپتونوم رايونلۇق پولات - تۆمۈر شىركىتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	ئوتتۇرا	تۆمۈر رودىسى قېزىش	تۆمۈر رودىسى
	قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسى	تارانچىدا	ئاپتونوم رايونلۇق كۆمۈر نازارىتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	كۆمۈر قېزىش	كۆمۈر
	قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى	قوۋۇق ئېغىزدا	ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق نازارىتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ياغاچ ماتېرىياللىرىنى كېسىش - توشۇش	ئەن ياغاچ، ھەرىدەلگەن ياغاچ

ئىككىنچى، بىگتۈەننىڭ قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا قاراشلىق كارخانىلار

ساقا مەرمەر كانى	تيەنخۇدا	قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	تاش قېزىش	
1-مەيدان دولومىت كانى	تيەنخۇ پويىز ئىستانسىسىدا	«قىزىل يۇلتۇز» 1 - مەيدانى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	قازمىچىلىق	
2 - مەيدان بىرلەشمە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى	قوشتىكەندە	«قىزىل يۇلتۇز» 2 - مەيدانى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	كۆكتات پىششىقلاش	
ساقا هاراق مەيدانى	ساقىدا	ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئاق هاراق ئىشلەش	
«راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى قەغەز مەيدانى	شەھەر ئەتراپىدا	«راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ماشىنا قەغىزى ئىشلەش	
«قىزىل يۇلتۇز» خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	ئەرداۋخۇدا	قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئورگانىك تۇز ئىشلەپچىقىرىش	ناترىي سۇلفىد
«قىزىل يۇلتۇز» سېمونت زاۋۇتى	خۇڭگۇاڭ پويىز ئىستانسىسىدا	ۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	سىمونت ئىشلەش	سېمونت
2 - مەيدان خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	قوشتىكەندە	«قىزىل يۇلتۇز» 2 - مەيدانى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	نىئورگانىك تۇز ئىشلەش	ناترىي سۇلفىد

ۋىلايەتلىك «706» كانى	شىمالىي ياشلار يولىدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	قازمىچىلىق	سىلىكون دىئوكسىد
ۋىلايەتلىك تۇز خىمىيە باش زاۋۇتى	يەتتە قۇدۇقتا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	ئوتتۇرا	كۆل تۇزى ئېلىش	تۇز، سۇسىز ناترىي سۇلفات
ۋىلايەتلىك ئۇن زاۋۇتى	دايىڭفاڭدا	ئاشلىق باشقارمىسى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئۇن تارتىش	بۇغداي ئۇنى
ۋىلايەتلىك قۇشخانا	نۇرلۇق يولدا	يىمەكلىكلەر شىركىتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	گۆش پىششىقلاش	چارۋا مال گۆشى، ئىچىملىك
«قىزىل يۇلتۇز» كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى	غالىبىيەت يولىدا	ۋىلايەتلىك تەمىنات سودا كوپىراتىپى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	يۇڭ - تېرە مەھسۇلاتلىرى ئىشلەش	تېرەكېيىم-كېچەك، خۇرۇم
ۋىلايەتلىك باسما زاۋۇتى	جەنۇبىي جىيەنگو يولىدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	مەتبەچىلىك	باسما بويۇملار
ۋىلايەتلىك ئېلېكتىر ئىستانسىسى	جەنۇبىي «1 - ئاۋغۇست» يولىدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئوت كۈچى ئارقىلىق توك هاسىل قىلىش	توك
ۋىلايەتلىك خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	شىمالىي شەھەرئەتراپى يولىدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئانئورگانىك تۇز ئىشلەش	سۇسىزناترىي سۇلفات
ۋىلايەتلىك «قىزىل يۇلتۇز» دورا زاۋۇتى	كونا ئايرودرومدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	خىمىيىۋى دورا، باشلانغۇچ دورا ئىشلەش	ئېفىدرىن هىدروخلورىد
ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى	«1 - ئاۋغۇست» يولىدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	سېمونت ئىشلەش	سىمونت
ۋىلايەتلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتى	«1 - ئاۋغۇسپ» يولىدا	ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	تۆمۈر تاۋلاش	چويۇن، توك ئوچىقى قېتىشمىسى

ئۇچىنچى، ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق كارخانىلار

سه‌کنزنچی قسم

قاتناش. پوچتا - تیلیگراف

مؤسسة الرسالة

ناظم الجليلي - التوجيه والإرشاد

سەككىزىنچى قىسىم قاتناش. پوچتا - تېلېگراف

شەرقىي خەن دەۋرىدە، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئوتتۇرىسىدا (قۇمۇل) نى كۆپ قېتىم تالاشقان، خەن سۇلالىسى ھەربىي يۇرۇش قىلىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، دۇنخۇاڭدىن ئوتتۇرىغولغا بارىدىغان يولنى ئاچقان. شۇ مەزگىلدە خەن سۇلالىسى قوشۇننىڭ ھەربىي يۇرۇش قىلغان يولى ھازىرقى ئەنشىدىن قۇمۇلغا بارىدىغان چوڭ يولغا يېقىنراق ئىدى. بۇ يول ھونلارغا بەك يېقىن بولغاچقا، سودا كارۋانلىرى ۋە تارتۇق بەگلىرى بۇ يولدا ناھايىتى ئاز قاتنايتتى.

جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئىلگىرى بىر مەزگىل ئاۋاتلاشقان دۇنخۇاڭ - ئىدىقوت يېپەك يولى خارابلاشقان، كونا يول «قۇملۇق بولغاچقا، يولنى زادىلا پەرق ئەتكىلى بولمايتتى، يولوچىلار ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىگە قاراپ سەپەر قىلاتتى». («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 - يىلدىدىن). شۇڭا سودىگەرلەر ۋە يولۇچىلار يولنى ئۇزگەرتىپ، ئىۋتۇرغول يولى بىلەن ماڭىدىغان بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىۋتۇرغول يولى ئاۋاتلىشىشقا باشلىغان.

سۇي، تاڭ دەۋرىدە خەن دەۋرىدىكى قاشقۇۋۇق (يۇمىنگۇەن) دۇنخۇاڭنىڭ شەرقىدىن ھازىرقى ئەنشىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شۇاڭتاباۋ دېگەن يەرنىڭ يېنىغا يۆتكەلگەن، ئۇنىڭ شەرقتە يۆتكىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئەلۋەتتە، ئىۋتۇرغول يولىنىڭ گۈللىنىپ راۋاجلىنىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، قاشقۇۋۇق شەرقتە يۆتكەلگەندىن كېيىن، جەنۇبىي يولدا سەپەر قىلىدىغانلار تېخىمۇ ئازلاپ كەتكەن، ئىۋتۇرغول يولى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا قاتنايدىغان مۇھىم يولىغا ئايلانغان.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، قۇمۇلنىڭ «يېپەك يولى» دىكى ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى، «قۇمۇلنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، پېرسىيىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ھۆكۈمەت خادىملىرى، تارتۇق بەگلىرى، سودا كارۋانلىرى ئايىغى ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇراتتى» («كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 985 - جىلدىدىن). شەرقتىن غەربكە ئۆتۈشۈپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى، ساياھەتچىلەر ۋە ئەلچىلەر جاپا - مۇشەققەت ھەم خەۋپ - خەتەردىن قورقماي، چىرايلىق ھەم نەپىس تاۋار - دۇردۇنلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئارتىلغان تۆگىلەردە جۈگگو بىلەن غەربنى ئۇتاشتۇرۇپ تۇرغان بۇ يولدا ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇراتتى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن تارتۇق بەگلىرى ۋە ئېلچىلىرىگە بېرىلىپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قۇمۇلدىن ئۆتەتتى. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت ئەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، قۇمۇل ئارقىلىق جىيايۇگۇەن

قۇۋۇقىدىن ئۆتۈپ ئوردىغا تارتۇق ئاپىرىش ئۈچۈن ئۆزىنى مەلۇم قىلىغان ئەلچىلەر، چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلارنى ھېسابلىغاندا، 29 غا يەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە «زىيمنى كېچىكرەك» لىرىدىن توققۇز ئەل ئۆزىنى مەلۇم قىلغان. ئۇلار قۇمۇلدا خەت - ئالاقىلەرنى خەنزۇ-چىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئىچكىرىگە بېرىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرەتتى. بۇ مەزگىل-دىكى قۇمۇل، مەيلى سىياسىي جەھەتتە بولسۇن ياكى ئىقتىسادىي جەھەتتە بولسۇن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر ئۈچۈن ئىنتايىن مۇ-ھىم جاي ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭ جۇڭغارلار، چوڭ - كىچىك غوجىلار توپىلىڭ-نى تىنجىتىش ۋە ياقۇبېگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئوخشاش چوڭ-كىچىك ئۇرۇشلارنى كۆپ قېتىم باشتىن كەچۈردى، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە قۇ-مۇل مۇھىم ئارقا سەپ بازىسى بولدى. كاڭشىنىڭ 56 - يىلى (1716 - يىلى)، ھەربىي قوشۇنلارغا ئاشلىق توشۇش ئۈچۈن، سەنشى، شەنشىدىن 3000 ھارۋا يۆتكەلگەن، ھەر بىر ھارۋىغا ئۈچتىن ھارۋىكەش سەپلەنگەن، جىيايۇگۈەندىن قۇمۇلغىچە 12 يۈك تو-شۇش بېكىتىلى قۇرۇلغان، ھەربىر بېكەت 250 ھارۋا چىقارغان. شەنشى، گەنسۇدىن يىغىلغان نۇرغۇن ئاشلىق مۇشۇ 3000 ھارۋا ئارقىلىق، قۇمۇل ۋە بارىكۆلگە، ئاندىن كېيىن ئالدىنقى سەپكە ئۈزۈلدۈرمەي توشۇلۇپ تۇرغان.

تۇڭجىنىڭ ئاخىرقى يىلى ۋە گۇاڭشۈنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، زو زۇڭتاڭ يا-قۇبېگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىش ھەمدە ئىلىنى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن، ئەنشى، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە گۈچۈڭ ئوتتۇ-رىسىدا ھۆكۈمەت تۆگىسىدىن 3000 نى، سودىگەرلەر تۆگىسىدىن 10 مىڭنى ۋە ھارۋە-دىن 300 نى تەييارلاپ، خېشىدىن يىغىلغان ئاشلىقنى كېچە-كۈندۈزلەپ توشۇتقان، گۇاڭشۈ-نىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) 6 - ئايدا زو زۇڭتاڭ چوڭ بارىگاھىنى قۇمۇلغا يۆتكىگەن، 11 - ئايدا پەرمانغا بىنائەن بېيجىڭغا قايتقان، لېۋجىنتاڭ قۇمۇلدا داۋاملىق تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي - سىياسىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋە شىنجاڭنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان. قۇمۇل پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە قاتناش ئىشلىرىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان.

مىنگۇ يىللىرىدا، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىدا قاتناش باشلانغان ۋە قۇمۇل ئاۋ-ئاتسىيە بېكىتى قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل شىنجاڭ بويىچە ئاپتوموبىل قاتنىشى، ھاۋا قاتنىشى ئەڭ بالدۇر باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيا-تىغا ئەگىشىپ، قاتناش ئىشلىرى تېز ئىلگىرىلىدى. 1960 - يىلى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىدا پويىز قاتنىدى، قۇمۇل شىنجاڭنىڭ كۆزنىكى سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلدى. 30 نەچچە يىل مابەينىدە، ناھىيە تەۋەسىدە ئا-ھىيەلەر ئارا تاشيول، ناھىيە - گۈڭشې تاشيولى، گۈڭشې - دۈي تاشيولى تورى پەي-دىنپەي شەكىللەندى. ۋىلايەتلىك يولۇچى توشۇش شىركىتىنىڭ نۆۋەتچى ئاپتوبۇس-

لىرى كۈچلۈ، مەيدانلارغا، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىغە بىۋاستە قاتنايدىغان بولىدى، شۇنىڭ بىلەن، ئۆتمۈشتىكى يولۇچىلار ئات ـ ئۇلاغ ئارقىلىق، يۈك تۆگە ئارقىلىق توشۇلدىغان ھالەت ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتىلدى. ئاپتوموبىل بىلەن تراكتور ناھىيە بويىچە ئاساسلىق قاتناش قوراللىغا ئايلاندى. 1983 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى تۆمۈرىولى 367 كىلومېتر تۆمۈرىول 417.3 كىلومېتر (بۇنىڭ ئىچىدە لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىولى 401.3 كىلومېترغا، ناھىيە ـ گۈچشۈ تاشيولى 269.6 كىلومېترغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە ئاسرايدىغىنى 203 كىلومېتر. 1983 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئورۇنلارنىڭ ھەر خىل ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى 4000 دىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىقى 171. ناھىيىگە قاراشلىق كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى رېزىنكە چاقلىق تراكتورى 248 گە، كىچىك تىپتىكى تراكتورى 241 گە، چوڭ ھارۋىسى 1209 غا، كىچىك ھارۋىسى 11 مىڭ 198 گە يەتتى.

گۈڭشۈنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ۋە شۆەنتۇڭ يىللىرىدا، شىنجاڭدا تېلېگراف، پوچتا ئىشلىرى يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان، قۇمۇل شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بۇرۇن تېلېگراف ئىدارىسى، پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلغان جايلارنىڭ بىرى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ نەچچە ئون يىللىق قۇرۇلۇش تەرەققىياتى ئارقىلىق شەھەر ـ يېزىلارنىڭ ھەممە يېرىدە تېلېگرامما، پوچتا يوللانمىلىرى ۋە گېزىت ـ ژۇرناللارنى يەتكۈزۈپ بېرىش تورلىرى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ۋە پونكىتى 29 غا، يېزا پوچتا يولى 1213 كىلومېترغا، تېلېگرامما يولى 15 كە، ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون يولى تۆتكە، يېزا تېلېفونىنى ئۇلاپ بېرىش نۇقتىسى 12 گە، تېلېفون ئورنىتىلغان ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى 54 كە، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى توقۇزغا، يېزا تېلېفون ئاپپاراتى 330 غا، يېزا تېلېفون سىم تاناب يولى 618 كىلومېترغا، سىم ئۆزۈنلۇقى 862 كىلومېترغا، يېزا پوچتىسىغا ئىشلىتىلىدىغان موتوسىكلىت 16 گە، ئاپتوموبىل ئىككىگە، شەھەر تېلېفونى 1170 كە، كابىلنىڭ ئۆزۈنلۇقى 44.7 كىلومېترغا، ئوچۇق سىم ئۆزۈنلۇقى 151 جۈپ كىلومېترغا يەتتى.

قاتناش، پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى قۇمۇلنىڭ شەھەر ـ يېزا ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. دېھقانلارغا ئىھتىياجلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى يېزىلارغا ئۆزۈلدۈرمەي يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تېز يۆتكەشكە بولىدىغان، قوغۇن ـ تاۋۇز، يەرلىك شۇلتا، تازىلانغان شور، ئاشتۇزى، كۆمۈر قاتارلىقلارنى يېقىن ئەتراپتىنلا پويىزغا قاچىلاپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتقىلى بولىدىغان بولدى.

I باب قۇرۇقلۇق ترانسپورتى

§1. يول

1. ئۆتەك يولى

چىك سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇك يىللىرىدا (1736 - يىلدىن 1795 - يىلغىچە)، ھەر- بىر ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئەنشىدىن قۇمۇل ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىي يوللىرىغا باردىغان ھەربىي بېكەت ۋە ئۆتەڭلەر قۇرۇلغان ۋە مۇكەممەل- لەشتۈرۈلگەن. قۇمۇل تەۋەسىدە، شەرقتە شىڭشىڭشيادىن غەربتە دېڭسۇڭگۇغا باردىغان يولدا 13 ھەربىي بېكەت قۇرۇلغان. شىڭشىڭشيادىن قۇمۇل ئارقىلىق شىمالغا مېڭىپ سۇڭشۇتاڭغا باردىغان يولدا 12 ئۆتەك قۇرۇلغان. ھەربىي بېكەتلەر قۇمۇل مۇئاۋىن جياڭجۈنىگە، ئۆتەڭلەر شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارغا قارىغان، ھەربىر بېكەت ۋە ئۆتەڭگە بىردىن باشلىق قويۇلغان، بىر نەچچىدىن كاتىپ، ئەسكەر ۋە بىر نەچچىدىن ئات سەپلەپ بېرىلگەن. ئۇلار خانىنىڭ يارلىقلىرىنى ۋە خان مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ئىنئام قىلغان ماددىي نەرسىلەرنى، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسى ۋە ھەر- كىزىي ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئالاقىلىرىنى يەتكۈزۈش، ئىلى جياڭجۈنى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى خان ئامبالىلارنىڭ خانغا يوللىغان دوكلات، مەلۇماتلىرىنى ماڭدۇرۇش، شۇنىڭدەك جايلار خانغا تارتۇق قىلغان ھەرخىل يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى توشۇش ئىشلىرىغا ئىش تەقسىماتى بويىچە مەسئۇل بولغان بولۇپ، ۋەزىپىسى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى.

تۆڭجى يىللىرىدا (1862 - يىلدىن 1874 - يىلغىچە)، شىنجاڭ ۋە غەربىي شىمالنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلقلەر ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەچكە، بۇ خەۋەرلىشىش ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، قۇمۇل ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇڭا نەرسە - كېرەكلەرنى گۈيسۇي ئارقىلىق ئەۋەتىشكە توغرا كەلگەن. تۆڭجىنىڭ 13 - يىلى (1874 - يىلى)، جاڭ ياۋ سۇڭ ۋۇنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىچكىرىدىن چىققاندا، خەۋەرلىشىش ئالاقىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەنە ئەنشىدىن تارتىپ بېكەت، ئۆتەڭلەر بويلاپ مېھمانخانا قۇرۇپ، قۇدۇق قېزىپ بۇلاق كولاپ، ئەسكەر تۇرغۇزغان، زور زۇكتاڭ ئەنشى ۋە قۇمۇلدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنى بېكەت - ئۆتەڭ بويلاپ ئىدارە قۇرۇپ، ئاشلىق، يەم - خەشەك توپلاپ، چوڭ قوشۇننىڭ داۋاملىق ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشىنى بۇيرۇغان. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ھەرقايسى بېكەتلەردە پەيدىنپەي ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان ۋە مېھمانخانىلارنى قۇرغان.

گۇاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى)، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى پەن شياۋ- سۇ رۇسىيىنىڭ ئۆتەك ھارۋىسى تۈزۈمى بويىچە، ئۇرۇمچىدىن قۇمۇل ئار- قىلىق لەنجۇغا باردىغان ئۆتەك ھارۋىسىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويغان، ھەر

بىر بېكەتتە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يولوچى ۋە مالالارنى توشۇيدىغان 10 ئات - ھارۋا تەييارلانغان. ئوچ يىلدىن كېيىن، ئۆتەڭ ھارۋىسى توختىتىلغان، مېھمانخانىلارمۇ بىكار قىلىنغان، ئۆتەڭ يوللىرى ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىپ پوچتا يولىغا ئايلانغان.

چېگرىلۇق يىللىرىدىكى قۇمۇلغا قاراشلىق 12 ھەربىي بېكەت (ئارا بېكەتسىز بۇنىڭ سىرتىدا) نىڭ نامى ۋە مۇساپىسى تۆۋەندىكىچە:

شىكشىكشىيا	70 چاقىرىم ماڭغاندا	تېيەنشىگدۇن ئارا بېكىتى	70 چاقىرىم ماڭغاندا
قۇمبۇلاق	〃 〃	غازىيەندۇڭ	〃 〃
كۆشۈي	〃 〃	ئەلتۆمۇر	〃 〃
قۇمۇل	60 چاقىرىم ماڭغاندا	ساۋۇلاق	〃 〃
سۇمقاغا	60 〃 〃	لياۋدۇن	80 چاقىرىم ماڭغاندا
توغۇچى	70 〃 〃	دېڭساۋگۇ	90 〃 〃
ئۆردەكلىك	80 〃 〃	ۋۇتۇڭۇ	

قۇمۇلغا قاراشلىق ئۆتەڭ 12 بولۇپ، قۇمۇلدىن شىكشىكشىياغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەربىي بېكەتلەر بىلەن ئۆتەڭلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن. قۇمۇلدىن شىمالغا ئايرىلىپ، تېمىرنىشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان يول ئۆتەڭ يولى ئىدى.

قۇمۇل	50 چاقىرىم ماڭغاندا	قوتانغول	30 چاقىرىم ماڭغاندا
قارا ئۆي	40 〃 〃	سۇڭشۇتاڭ	
كۆشۈتسى	〃 〃		

قۇمۇلنىڭ شەرقىدىن شىكشىكشىياغىچە بولغان يولنىڭ يۆنىلىشى مىنگۈنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىدا ئاپتوموبىل قاتنىغىچە ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمىگەن. قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى توغۇچىدىن لياۋدۇن ئارقىلىق پىچان، تۇرپانغا بارىدىغان يولنىڭ يۆنىلىشىدە ئۆزگىرىش بولغان. لىن زېشۇ «ھەربىي سەپەر خاتىرىسى»دە بۇ ئۆزگىرىشنى بايان قىلىپ ئۆتكەن: قۇمۇلدىن چىقىپ، تېمىرنىشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بارىكۆل، گۈچۈڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول شىمالىي يول دەپ ئاتالغان، قۇمۇلدىن چىقىپ، غەربكە مېڭىپ، پىچان، تۇرپان ئارقىلىق كۇچا، ئاقسۇغا بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتالغان. شىمالىي يولدا «تاغ - داۋانلاردىن ئۆتكۈچە سوغۇق سۆڭەكتىن ئۆتەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قار ياغقاندىن كېيىن يوللارنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى، يولوچىلار تېگى يوق قار دېڭىزىغا چۈشۈپ كېتىشتىن بەكمۇ ئەنسىرەيتتى». جەنۇبىي يولدا «سەنجاپار دېگەن بىر بېكەت بولۇپ، ئۇ ئەزەلدىن قارا بوران چىقىپ تۇرىدىغان يەر ئىكەن، قاتتىق بوران چىقسا، ئات - ھارۋىلارنىمۇ ئۈچۈرۈپ كېتىدىكەن»، «ئۇنىڭدىن باشقا، گۈچۈڭ، ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يەنە بىر كىچىك جەنۇبىي يول بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەنمۇ گۈچۈڭ، ئۇرۇمچىلەرگە بارغىلى بولىدىكەن، بۇ يول يېقىنراق ئىكەن. قۇمۇلنىڭ 280 چاقىرىم

غەربىي جەنۇبى (غەربىي شىمالى دېيىلىشى كېرەك ـــ مۇھەررىر) دىكى لياۋدۇندىن ئايرىلغان بۇ يول بىلەن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، شىمالىدىكى تاغ ـ داۋانلارنىڭ قارلىرىدىنمۇ، جەنۇبىي يولدىكى سەنجاپارنىڭ بورىنىدىنمۇ سالقىنغىلى بولىدىكەن، بۇ يول بىلەن ماڭغانلارنىڭ ھەممىسى رازى بولىدىكەن.» مانا بۇ لياۋدۇندىن يەۋەنچۇەن، چېگۈلۇچۇەن، يەتتەقۇدۇق، سەيپىكۇ، چوڭ تاش ئارقىلىق گۈچۈڭغا بارىدىغان يول ئىدى.

لىن زېشۇ ئېيتقان جەنۇبىي يول ۋە كىچىك جەنۇبىي يول ئۇقۇمى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ۋە يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىغىچە بولغان دەۋرلەردىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللارغا ئوخشايتتى. سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللار توغۇچىدىن ئايرىلاتتى. شىمالىي يول توغۇچىدىن باشلىنىپ، جىنگىدە ئۆردەكلىك، لياۋدۇن، يەۋەنچۇەن، شەرقىي تۇزكۆل، غەربىي تۇز كۆل، چىقتىم ئارقىلىق پەچانغا باراتتى. جەنۇبىي يول توغۇچىدىن باشلىنىپ، لاپچۇق، قارا دۆۋە، ساخەنخېلوخەي، نىلىگۇن، ئاسارتۇ، ئىلىققۇم، چاقماقتاش، ئېشىمۇ، لىخۇن (گۈيتۇنكۇ)، چۇخۇي (بەيلىچىك)، لۇكچۇن ئارقىلىق قوجۇغا باراتتى. ساخەنخېلوخەيدىن ئېشىمۇغىچە پۈتۈنلەي چۆللۈك بولۇپ، بوران كۆپ چىقاتتى، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ ئاز بولۇپ، يول يۈرۈش مۇشەققەتلىك ئىدى، لېكىن يېرى برقەدەر تۇز بولۇپ، ئاتلىق يول يۈرۈش ئاسانراق، مۇساپىسىمۇ قىسقىراق (قۇمۇلدىن قوجۇغىچە 830 چاقىرىم) ئىدى. تاڭ دەۋرىدىكى نوم ئۇستازى ۋە سۈك ئوردىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. شىمالىي يول تېيانشانىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يېقىنراق بولۇپ، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، ئاتلىق يۈرۈش قىيىنراق، مۇساپىسىمۇ ئۇزۇنراق (قۇمۇلدىن قوجۇغىچە 950 چاقىرىم) ئىدى، بىراق بۇ يولدا بوران ئازراق چىقاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋردە شىمالىي يول قۇمۇلدىن تۇرپانغا بارىدىغان ئاساسلىق يولغا ئايلىنىپ، جەنۇبىي يولدا قاتنايدىغانلار بارغانسېرى ئازىيىپ كەتكەن. لياۋدۇندىن سەيپىكۇ، موري، گۈچۈڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول چىڭ سۇلالىسى دەۋردە ئېچىلغان. بۇ يولدا يازدا يۇرىدىغانلار بىر قەدەر كۆپ ئىدى.

بېكەت ـ ئۆتەڭلىرى بار چوڭ يولدىن باشقا، جىيايۈگۈەندىن قۇمۇلغا بارىدىغان يەنە ئىككى كىچىك يول بار ئىدى:

ئۇنىڭ بىرى، بۇلۇڭجىردىن باشلىنىپ، چاۋۇەن، ئەلتۆمۇر، چىڭسەنزى، ئۇلادا-چۇەن، لۇسۇنچۇەن، سۇسۇئابۇ، قۇمبۇلاق، تالناچىن، ئىدىر، ساۋۇلاق ئارقىلىق قۇمۇلغا بارىدىغان يول بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 1100 چاقىرىم ئىدى.

يەنە بىرى، ئەنشىنىڭ بەيدۇنزى دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ كىچىك يۇلغۇنلۇق، داچۇەن، مالىيەن جىگزى، بولېجۇەنجىك، ئاقتاش، جىگئېرچۇەن، شىمالىي كۆشۇي، تالناچىن، ساۋۇلاق ئارقىلىق قۇمۇلغا بارىدىغان يول بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 810 چاقىرىم ئىدى.

دۇنخۇاڭدىن قۇمۇلغا بارىدىغان يەنە بىر كىچىك يولمۇ بار ئىدى، بۇ يول دۇڭ-

خۇالىدىن باشلىنىپ تۆياۋزىغا 100 چاقىرىم، بولېچۇنجىغا 120 چاقىرىم، بولوتۇچىنغا 150 چاقىرىم، كۆكۈرغا 80 چاقىرىم، كۇشۇيگە 150 چاقىرىم كېلەتتى ۋە قۇمۇل چولۇق يولىغا تۇتىشاتتى.

2. تاشيول

(1) لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى

لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى دۆلەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان تاشيول. ئۇنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قۇمۇلدىن شىڭشىڭشىياغىچە، قۇمۇلدىن پەچانغىچە بولغان قىسمى مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ياسالغان. شۇ چاغدىكى تاشيوللار بۇرۇنقى پوچتا يولى ئاز - تولا تەكشىلەپ، تۆزلەپ قويۇلغانلا يوللار ئىدى. مىنگۇنىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) ئەتىيازدا شىنجاڭ تاشيول ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىرقەدەر ئۆلچەملىك بولغان ئۇرۇمچى - قۇمۇل تاشيولى ياسىلىشقا باشلىغان، بۇ يول مىنگۇنىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 1 - ئىيۇلدا پۈتۈپ قاتناش باشلانغان. ئارقىدىنلا يەنە قۇمۇلدىن شىڭشىڭشىياغىچە بولغان تاشيول ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇشنى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى پىلانلىغان، تاشيول ئىدارىسى خەلق ئىشچىلىرىنى تەشكىللەپ ياسىغان. يېڭى ياسالغان تاشيولنىڭ يۆنىلىشى بىلەن ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولىنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى مۇناداق ئىدى: قۇمۇلنىڭ شەرقىدىن يەندۆگىگچە بولغان قىسمىدا، ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولى يەندۆگىدىن ئەلتۆمۇر، ساۋۇلاق، قارمۇقچى، ئارا ئاقيەر ئارقىلىق كونا شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا كىرەتتى؛ تاشيول بولسا، يەندۆگىدىن قىيپاش شىمال تەرەپكە سوزۇلۇپ، لوتوچۇەن، گېداجىڭنىڭ شىمالى، ساقا، قىزىلىيۇلغۇن، يۇقىرى ئاقيەر ئارقىلىق قۇمۇلغا كىرەتتى. قۇمۇلنىڭ غەربىدىن ئاستانىغچە بولغان قىسمىدا، ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولى كوناشەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ، شەھەر ئىچىدىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئارقىلىق ئەرشىلى گېداغا، ئۇ يەردىن يەنە سۇمقاغا، ئاستانىگە باراتتى؛ تاشيول بولسا، قۇمۇلدىن چىقىپ، قىيپاش شىمال تەرەپكە سوزۇلۇپ، يالاڭكارىز، قوشتېكەن، سۇمقاغا ئارقىلىق ئاستانىنىڭ شىمالىدىكى چۆللۈكتىن ئايلىنىپ، ئاستانىنىڭ غەربىگە بېرىپ، ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولىغا تۇتىشاتتى.

مىنگۇنىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) دىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن مادديي ئەشيالىرىنى توشۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان، شۇنداقلا بۆلەكلەر بويىچە يول ئاسراش ئۇچاستىكىلىرى تەسىس قىلىنىپ، يوللار ھەر ۋاقىت ئاسرىلىپ تۇرغان. بىراق يول يۈزى شېغىللىق بولغاچقا، ئاپتوموبىل مېڭىۋەرگەندىن كېيىن، ئاستا - ئاستا «كىر يۇيۇش تاختىسى» شەكلىگە كىرىپ قالغان ۋە «كىرىيۇيۇش تاختىسى يولى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پات - پاتلا قىيان بېسىپ تۇرغانلىقى، يول ئاسراش ئۇسكۇنىلىرى قالاق بولغانلىقى (كالا قېتىپ سۆرەم سالاتتى) ئۈچۈن، يول ئەھۋالى ناچارلىشىۋېرىپ، ئاپتوموبىللارنىڭ يۈرۈش ئىقتىدارى ۋە سۈرئىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرىغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرىنى ئەگىشىپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان بۇ چوڭ قاتناش تومۇرىدا يولۇچى ۋە يۈك توشۇش ۋەزىپىسى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا توشۇلىدىغان قۇرۇلۇش ئەشيالىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى ھەمدە شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىدىغان نۇرغۇن كادىر ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يولدىن ئۆتەتتى. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىدا پويىز قوزغىلىغان كەلگەن ۋە تۆمۈريول داۋاملىق ئۇزارغاندىن كېيىن، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى بىرتاز چۆلدەرەپ قالدى.

1977 ـ يىلدىن باشلاپ، دۆلەت لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى ئۆزگەرتىپ ياسىدى. ناھىيە تەۋەسىدىكى تاشيولنى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 8 مىليون 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشى ئىياغلاشقاندىن كېيىن، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى كەڭ، تۈز، ئەگىم ۋە يانتۇلۇقى ئاز 2 ـ دەرىجىلىك تاشيولغا ئايلىنىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدىكى تارانچىدىن بۇلۇڭ ـ توغراق گۈڭشېدىكى سەنداۋچىڭغچە بولغان 150 نەچچە كىلومېتر يولغا ئاسفالىت ياتقۇزۇلۇپ بولدى.

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قىسمى شەرقتە شىڭشىيادىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا 198.3 كىلومېتر سوزۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل بازىرىغا كېلىدۇ. قۇمۇل بازىرىدىن سەل شىمالغا يانداپ غەربكە 203 كىلومېتر سوزۇلغاندىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 401.3 كىلومېتر كېلىدۇ. لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك تاشيول باش ئۇچاستانسىسى مەسئۇل بولۇپ ئاسرايدۇ. لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى ناھىيە تەۋەسىدە بېسىپ ئۆتىدىغان يەرلەرنىڭ ناملىرى ۋە مۇساپىسى تۆۋەندىكىچە:

شىڭشىڭشىيا	64.3 كىلومېتر	دۇربەجىن	22.2 كىلومېتر
كۇشۇي	46.4 كىلومېتر	تارانچى	17.5 كىلومېتر
يانداۋ	20.2 كىلومېتر	شوتابولاق	15.3 كىلومېتر
لوتوچۇەن	16.5 كىلومېتر	لياۋدۇن	28 كىلومېتر
گېداجىڭ ئاچلىق	16.2 كىلومېتر	يۇەنچۇەن	13.8 كىلومېتر
بۇلۇڭتوغراق	14.4 كىلومېتر	يەتتىقۇدۇق ئاچلىق	33 كىلومېتر
ساقا	20.3 كىلومېتر	شەرقىي تۈزكۆل ئاچلىق	9.4 كىلومېتر
قۇمۇل بازىرى	36.5 كىلومېتر	مېڭسېپ ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىدۇ.	
ئاستانە	27.6 كىلومېتر		

(2) ناھىيىلەر ئارا تاشيول

قۇمۇل ـ بارىكۆل، قۇمۇل ـ ئاراتۇرۇك تاشيولىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى مۇساپىسى:
قۇمۇل بازىرى 41.6 كىلومېتر ماڭغاندا
كۆشۈتى 25 كىلومېتر ماڭغاندا
قوۋۇق ئېغىز
قوۋۇق ئېغىزدىن غەربكە 65 كىلومېتر ماڭغاندىن كېيىن، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي بارىدىغا كېلىدۇ. قوۋۇق ئېغىزدىن شەرققە 97 كىلومېتر ماڭغاندىن كېيىن، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي ئاراتۇرۇك بازىرىغا كېلىدۇ.
ناھىيىلەر ئارا تاشيولنى ۋىلايەتلىك تاشيول باش ئۇچاستېكىسى مەسئۇل بولۇپ ئاسرايدۇ.

(3) قۇمۇل بازىرىدىن ھەرقايسى گۇڭشېلارغىچە بولغان تاشيول

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 46.2 كىلومېتر ماڭغاندا، قارادۆۋە ئاچىلغا، جەنۇبقا 14 كىلومېتر ماڭغاندا لاپچۇققا، يەنە جەنۇبقا توققۇز كىلومېتر ماڭغاندا قارادۆۋە گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ بارىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 69.2 كىلومېتر.
قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 19.6 كىلومېتر ماڭغاندا، غەربىي تاغ ئاچىلغا، يەنە شىمالغا 36 كىلومېتر ماڭغاندا غەربىي تاغ گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ، ئومۇمىي مۇساپىسى 55.6 كىلومېتر.
قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، قۇمۇل ـ بارىكۆل تاشيولى بىلەن شىمالغا 41.6 كىلومېتر ماڭغاندا كۆشۈتىگە، يەنە تاغ قاپتىلى بىلەن شەرققە 20 كىلومېتر ماڭغاندا تىيانشان گۇڭشې تۇرۇشلۇق جاي (قوراي) غا يېتىپ كېلىدۇ، ئومۇمىي مۇساپىسى 61.6 كىلومېتر.
قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 36.5 كىلومېتر ماڭغاندا ئاستانە گۇڭشې ئاچىلغا، يەنە جەنۇبقا ئىككى كىلومېتر ماڭغاندا ئاستانە گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.
قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ شەرققە 6.7 كىلومېتر ماڭغاندا پالۋانتۇر گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.
قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ شەرققە 34.7 كىلومېتر ماڭغاندا بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.
قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ شەرققە 50.9 كىلومېتر ماڭغاندا گېدائجىڭغا، يەنە شەرقىي شىمالغا 27 كىلومېتر ماڭغاندا سۆجە كارىزغا، يەنە 20 كىلومېتر ماڭغاندا تاشۇبلىق گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 97.9 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، غەربىي جەنۇبقا ئىككى كىلومېتر ماڭغاندا، شەھەر ئىچى گۈڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ جەنۇبقا ئىككى كىلومېتر ماڭغاندا، شەھەر ئىچى گۈڭ-شېغا، يەنە ئۇچ كىلومېتر ماڭغاندا راھەتباغ گۈڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى بەش كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، يەنە جەنۇبقا 28 كىلومېتر ماڭغاندا بۇغاز گۈڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 38 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 8.6.3 كىلومېتر ماڭغاندا تارانچىغا، ئاندىن شىمالغا 30 كىلومېتر ماڭغاندا قويلۇق چارۋا-چىلىق فېرمىسى تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 116.3 كىلومېتر.

ناھىيە رېمونت قىلىدىغان ۋە باشقۇرىدىغان تاشيول جەمئىي 203 كىلومېتر بو-لۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى 70 ـ يىللاردىن كېيىن شېغىل ياتقۇزۇلغان ئاددىي تاشيول. 1977 ـ يىلى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئوچاستىكىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ 31 ئادەمى بار، ئۇلارنىڭ ئىككىسى بۇغازدا، يەتتىسى راھەتباغدا، ئۇچى شەھەر ئىچىدە، 10 ى قارا دۆۋىدە، توققۇزى تاشۋېلىقتا.

ناھىيە دەرىجىلىك تاشيولنى ياساش، رېمونت قىلىش ۋە ئاسراش ئىشلىرىغا كې-تىدىغان مەبلەغ يەرلىك مالىيىدىن چىقىرىلىدۇ. 1982 ـ يىلى 287 مىڭ يۈەن مەب-لەغ سېلىندى، 1983 ـ يىلى 319 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

(4) سۈيىۋەن ـ شىنجاڭ تاشيولى

مىنگۈدىن ئىلگىرى، شىنجاڭ سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى تۆگە بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يول ئارقىلىق سۈيىۋەندىكى باۋتۇغا توشۇپ، سۈي-يۈەننىڭ ماللىرىنى شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلەتتى. تاشقى موڭغۇلىيە مۇستەقىل بولغان-دىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يول توسۇلۇپ قالغان. سۈيىۋەن، شىنجاڭ سو-دىگەرلىرى مەبلەغ يىغىپ تۆگە كارۋىنى تەشكىللەپ، سۈيىۋەندىكى داچىڭشەن تېغى-نىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن ئىچكى موڭغۇل قۇملۇقىنىڭ غەربىنى بويلاپ مېڭىپ، نىڭ-شيا، گەنسۇنى بېسىپ ئۆتۈپ، مىڭشۇيدىن شىنجاڭغا كىرىپ قۇمۇلغا كېلىدىغان يېڭى كارۋان يولىنى ئاچقان. مىنگۈنىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى)، شىنجاڭ بارىكۆللۇك جۇۋىنىڭ دىرېكتور بولغان سۈيىۋەن ـ شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى قۇرۇلغان، ئۇلار ئەسلىدىكى كارۋان يولىنى ئاساس قىلىپ، سۈيىۋەن ـ شىنجاڭ تاشيولىنى ئاچقان. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا بىرىنچى تۇركۈمدىكى بەش ئاپتوموبىل سۈيىۋەننىڭ غەربىدىن ئۇرۇمچىغا يېتىپ كەلگەندە، ئاپتوموبىللار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن توتۇپ قېلىنغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا، ئىككىنچى تۇركۈم ئاپتوموبىل سۈيىۋەندىن قۇمۇلغا كېلىپ توختاپ، قايتا غەربكە قاراپ ماڭمىغان. كېيىن نۆۋەتچى يولۇچى ۋە يۈك ئاپتوموبىللىرى قۇمۇلنى

ئاخىرقى بېكەت ۋە باش بېكەت قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىنگۈنىك 23 ـ يىلى (1934 ـ يىل 10 ـ ئاينىك 1 ـ كۈنىدىن) مىنگۈنىك 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 8ـ ئاينىك 3 ـ كۈنىگىچە جەمئىي 110 ئاپتوموبىل (قېتىم) قاتنىغان.

سۈيىيۈەن ـ شىنجاڭ تاشيولى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسلىدىكى كارۋان يولى بىلەن تاغ ـ داۋانلار ۋە قۇملۇقلارنى ئايلىنىپ ماڭاتتى، سۈيىيۈەندىن قۇمۇلغىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2190 كىلومېتر بولۇپ، جەمئىي 52 بېكەت بارئىدى. سۈيىيۈەن ـ شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى قۇمۇلدا ئىش ېجبرىش ئورنى قۇرغان، ئۇنىڭغا ۋاڭ جىڭيەن مۇدىر بولغان. مىنگۈنىك 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا ۋاڭ جىڭيەن «ساتقىن» لىق جىنايىتى بىلەن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان، ئىش بېجبرىش ئورنىنىڭ مۇدىرلىقىنى چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ بۆلۈم ئەزاسى جى چۈندىيەن ئۈستىگە ئالغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، شىركەتنىڭ كەسپىي ئىشلىرى توختىغان، ئاپتوموبىللار قاتنىمىغاچقا، يول بارا ـ بارا تاشلۇېتىلگەن. سۈيىيۈەن ـ شىنجاڭ تاشيولى ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان جايلارنىڭ نامى ۋە مۇساپىسى:

خۇشلىيۇگېدا	80 چاقىرىم ماڭغاندا	يالغۇزتۇيۇم	150 چاقىرىم ماڭغاندا
(شىمالىي) كۈشۈي	80 چاقىرىم ماڭغاندا	ساۋۇلاق	70 چاقىرىم ماڭغاندا
جىڭشېرچۈەن	70 چاقىرىم ماڭغاندا	قۇمۇل	
ئۆردەكلىك	120 چاقىرىم ماڭغاندا		

3. تۆمۈرىيول

1959 ـ يىلى 30 ـ دېكابىر سەھەر سائەت تۆتتە، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىيولىنىڭ ۋېيىيادىن قۇمۇلغىچە بولغان قىسمىدا رېلىس تۇتاشتۇرۇلدى. 31 ـ دېكابىر چۈشتىن بۇرۇن، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكىلەردىن 20 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى مەيدانىدا پويىز قاتنىغانلىقىنى تەبرىكلەپ داغدۇغىلىق يىغىن ئۆتكۈزدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە مەسئۇللىرىدىن ۋاڭ ئېنماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، لۇ جيەنرېن، زىڭ دې، لى چۈەن، چې گو، لىن بومىن، شىن لەنتىك، ئەسئەت ئىسھاقوپ، زوچى ۋە بىگىتۈەن سىلىگىيۈەنى تاۋسيۆ قاتارلىق كىشىلەر يىغىنغا قاتناشتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى س. گ. دوباشىنمۇ تەكلىپكە بىنائەن يىغىنغا قاتناشتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى تەبرىكلەش يىغىندا سۆز قىلىپ مۇنداق دېدى: «لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىيولىدا پويىزنىڭ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورت ئەھۋالى تۈپتىن ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كەڭ كۆلەملىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىلىدۇ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېخىمۇ قويۇقلىشىدۇ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ

چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدۇ. شۇڭلاشقا ئاپتونوم رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تۆمۈرىيولدا قۇمۇلغىچە پويىز قاتنىغانلىقىغا خۇشال بولماي تۇرالمايمىز، ئۇنى قىزغىن قارشى ئالىمىز ۋە تەبرىكلەيمىز».

تەبرىكلەش يىغىنى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ لەنجۇغا قاتنىغان تۇنجى بۇاسسىتە تېز پويىزغا بېغىشلاپ لېنتا كەستى. ئاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەر، شۇنداقلا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى ساياھەت پويىزىغا چىقىپ، قۇمۇل شەھەر ئەتراپىنى ساياھەت قىلدى. 1960-يىلى يېڭى يىلدا، ھەر مىللەت ۋەكىللىرى قۇمۇلدىن «قىزىلجىايراق» كەنتىگە قاتنىغان ساياھەت پويىزىغا يەنە بىر قېتىم چىقتى.

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى ۋە ۋىيانىڭ غەربىدىكى ھەرقايسى ئىستانسىلار 1959-يىلى 31 ـ دېكابىر سائەت نۆلدىن باشلاپ يولۇچى ۋە يۈك تەشۇش كەسپىنى رەسمىي باشلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈرىيول غەربكە قاراپ داۋاملىق سوزۇلدى.

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر-يولىنىڭ قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئىستانسىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىسى ھۇنداق:

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ شەرقىدىكى ئىستانسىلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىسى:

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى	11 كىلومېتر ماڭغاندا	سۈيلىك	11 كىلومېتر ماڭغاندا
خۇڭگۇاڭ	13 "	ستىيەن	12 "
ساۋۇلاق	14 "	جىڭشيا	10 "
«قىزىلبايراق» كەنتى	14 "	ۋېيىيا	8 "
يەنچۈەن	25 "	شىيەن	13 "
ياندۇڭ	12 "	تىيەنخۇ	12 "
تۇدۇن	8 "	خېشى	23 "
تاغ ئېغىزى	8 "	خۇڭلىيۇخې	

خۇڭلىيۇخېنىڭ شەرقىدىن سۈلىخېغىچە بولغان تۆمۈرىيول يەنىلا ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ئىدارىسىگە قارايدۇ، لېكىن ئۇ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونى تەۋەسىدە ئەمەس.

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ غەربىدىكى ئىستانسىلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىسى:

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى	13 كىلومېتر ماڭغاندا	ئۇرەكلىك	29 كىلومېتر ماڭغاندا
قوشتېمەكەن	16 "	لياۋدۇن	11 "
سۇمقاغا	16 "	خۇڭسىڭ	18 "
ئاستانە	14 "	خۇڭلىيۇ	12 "
دۇربەجىن	13 "	سەنجاپار	16 "
دىيەنچۈەن	15 "	دابۇ	

دابۇنىڭ غەربى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تارماق لىنىيە بار: بىرى، دۇربەجىن پويىز ئىستانسىسىدىن تارانچى كۆمۈر كانىغىچە بولغان لىنىيە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 14.3 كىلومېتر؛ يەنە بىرى، تاغ ئېغىزى پويىز ئىستانسىسىدىن يامانسۇ تۆمۈر كانىغىچە بولغان لىنىيە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتر.

§2. تىرانسپورت قوراللىرى

تۆگە: تۆگىنىڭ «چۆل كېمىسى» دېگەن نامى بار، ئۇ، قەدىمكى زامانىدا ۋە يېقىنقى زامانلاردا شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق تىرانسپورت قورالى بولۇپ كەلگەن. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، زوزۇكتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىپ، ھەربىي قوشۇنلارغا ئاشلىق توشۇش ئۈچۈن، ئەنشى، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە گۇچۇڭ ئارىلىقىدىلا 13 مىڭدىن ئارتۇق تۆگە تەييارلىغان. مىنگو يىللىرىدا قۇمۇلدىكى «تىيەنيىنغۇ»، «يىشۇنشى» ۋە «شۇخۇي» قاتارلىق سودا سارايلىرىنىڭمۇ ئۇزۇن يوللۇق تىرانسپورتقا ئىشلىتىدىغان نۇرغۇن تۆگە كارۋانلىرى بار ئىدى. ھەر قايسى سودا سارايلىرىنىڭ تۆگىسىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 6000 دىن ئاشاتتى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، ھەر يىلى تەخمىنەن 100 نەچچە چىدىرلىق تۆگە سۈيىۋەندىن قۇمۇلغا مال توشۇپ تۇرغان، ھەر بىر چىدىردا 170 چە تۆگە بولغان، يىللىق ئومۇمىي تۆگە سانى 17 مىڭ تۆگە (قېتىم) دىن ئاشقان. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغاندا، ناھىيە بويىچە ئات - ئۇلاغ تىرانسپورت كوپېراتىپىغا 380 تۆگە قاتناشتۇرۇلغان، 1960 - يىلدىن كېيىن تۆگىلەر كۆپىيىپ 500 دىن ئاشقان، 1971 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە 300 نەچچە تۆگە يەنىلا تىرانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن تۆگىنىڭ تىرانسپورت قورالى بولۇش تارىخىغا ئاساسەن خاتىمە بېرىلدى.

ئېشەك: ئېشەكمۇ قاتناش ۋاستىسى سۈپىتىدە خېلى چوڭ رول ئوينىغان. ئادەتتە تاغار ئارتىلغان، بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلغان ئونچە ئېشەك بىر توپ قىلىنىپ، چۆل - باياۋانلاردا قاتنايتتى. مىنگو دەۋرىدە قۇمۇلدا مەخسۇس جوخۇچىلار (ئېشەكچىلەر) ئۈچۈن ئېچىلغان دەڭلەر (سارايلار) بار ئىدى.

چوڭ ھارۋا: چوڭ ھارۋا — كالا ھارۋىسى ۋە ئات ھارۋىسى دەپ ئايرىلىدۇ. يەنە تۆمۈر ھارۋا ۋە كۆتەك ھارۋا دەپمۇ ئايرىلىدۇ. داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) ھەربىي قوشۇنلارنىڭ 500 مىڭ جىڭ ئاشلىقىنى يۆتكەش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭى بەشىر خەلق ئارىسىدىن 1000 كالا ھارۋىسى يالالاپ، قۇمۇلدىن بىۋاستە ئاقسۇغا ئاشلىق يۆتكىگەن. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) دىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 1465 تۆمۈر ھارۋا، 489 كۆتەك ھارۋا بولغان. بۇ چاغدا ئاپتوموبىللارنىڭ كېرەكسىز بالونلىرى كۆپەيگەچكە، بەزى ئات ھارۋىلىرىغا بالون چاق ئىشلىتىلگەن،

كىشىلەر بۇنى «پىگۇلو» ھارۋا دەپ ئاتىغان. ئازادلىقتىن كېيىن، تۆمۈر ھارۋا، كۆتەك ھارۋىلار ئاستا ـ ئاستا ئىشلىتىلمەشتىن قېلىپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھارۋىلارغا بالون چاق ئىشلىتىلىدىغان بولدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى بالون چاقلىق ھارۋا 1209 دىن ئېشىپ كەتتى.

كىچىك ئۇلاغ ھارۋىسى: بۇنداق ھارۋا 60 ـ يىللاردا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ كىچىك ھەم ئەپچىللىكىدىن شۇنداقلا قۇلايلىقلىقىدىن دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. كىچىك ئۇلاغ ھارۋىسىغا تۆمۈر قاسقانلىق رېزىنكە چاق ئورنىتىلغان بولۇپ، ئېشەك قېتىلىدۇ، ئادەتتە 200 ــ 300 كىلوگرام يۈك كۆتۈرەلەيدۇ، ئۇ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان قاتناش ۋاسىتىسى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ ھارۋا ناھىيە بويىچە 11 مىڭ 198 گە يېتىپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.77 دىن توغرا كەلدى.

ئاپتوموبىل: ئازادلىقتىن بۇرۇن قۇمۇلدا ئاپتوموبىل سانى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاز ساندىكى سودىگەرلەرنىڭ 10 نەچچە يۈك ئاپتوموبىلى بار ئىدى. 1960 ـ يىلى ئۆلايەتلىك ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلغاندا، 87 «زىس» ئاپتوموبىلى بار ئىدى، 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەر خىل ئاپتوموبىل 4000 دىن ئېشىپ كەتتى.

1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىگە قاراشلىق ئىدارىلەرنىڭ (يەككە تىجارەتچىلەر ـ نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەر خىل ئاپتوموبىلى 171 گە يەتتى، بۇنىڭ 137 سى يۈك ئاپتوموبىلى (يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ 11)، 24 ى پىكاپ، 10 ى ئالاھىدە ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل.

تراكتور: چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى رېزىنكە چاقلىق تراكتور ۋە كىچىك تىپتىكى تراكتورلار ئېتىز ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىشتىن سىرت، ھەر يىلى كۆپرەك ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە كوللېكتىپنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورى 248 دانە /13 مىڭ 591 ئات كۈچىگە يەتتى. بۇنىڭ 49 ى يەككىلەرنىڭ؛ كىچىك تىپتىكى رېزىنكە چاقلىق تراكتور 241 دانە/2884 ئات كۈچىگە يەتتى، بۇنىڭ 165 ى يەككىلەرنىڭ.

§3. يولۇچى ۋە يۈك ترانسپورتى

1. يۈك ترانسپورتى

(1) پويىزدا يۈك توشۇش

1980 ـ يىلى قۇمۇل تۆمۈريول شۆبە ئىدارىسى قارىمىقىدىكى لياۋدۇندىن سۈ ـ لىخېغىچە بولغان ئارىلىقتا توشۇلغان يۈك مىقدارى3 مىليون 399 مىڭ تونىنىغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 516 مىڭ تونىنا. 1983 ـ يىلى يۇقىرىقى

ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ يۈك توشۇش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 8 - 1

تۈرى / يىلى	ئاپتوموبىل ترانسپورتى: ئاپتوموبىل / توننا	توشۇش مىقدارى (10 مىڭ توننا)	ئوبوروت مىقدارى (10 مىڭ توننا-كىلومېتر)	كىچىك تىپتىكى تراكتور ھەم ئات-ئۇلاغ ترانسپورتى: كىچىك تراكتور (دانە)	ئات ئۇلاغ ھايۋانى (دانە)	ھايۋان كۈچى (تۆگە)	توشۇش مىقدارى (10 مىڭ توننا)	ئوبوروت مىقدارى (10 مىڭ توننا-كىلومېتر)
1964					92	366	7.23	42.99
1965					93	133	11.87	52.75
1971	64/16	2.68	208.35		64	72	1.97	42.43
1972	67/17	2.99	87.97		53	303	0.51	10.31
1973	67/17	1.00	70.90		60	303	2.21	13.06
1976	32/8	1.09	59.68	23	64	198	3.34	29.04
1977	32/8	1.56	59.85	23	50		5.56	29.83
1978	36/9	3.87	65.93	23	47		4.11	28.52
1979	40/10	2.80	72.99	23	48		3.31	19.00
1980	52/13	1.17	18.83	23	29		1.12	12.58
1981	44/11	0.64	56.82	23	20		2.09	17.80
1982	48/12	0.97	100.42	23	43		3.35	13.89
1983	57/13	1.18	98.85	23	20		2.20	57.64

1983 - يىلدىكى ناھىيىلەر ئارىسىدىكى ۋە ناھىيە تەۋەسىدىكى يولۇچى توشۇش بىكەتلىرىنىڭ مۇساپىسى ۋە بىلەت باھاسى

جەدۋەل 8 — 2

باش بىكەت — ئاخىرقى بىكەت	يول ئۈستىدىكى بىكەتلەر	يەككە مۇساپىسى (كىلومېتر)	بىلەت باھاسى (يۈەن)	ئاپتوبۇس ياكى يولۇچى ئاپتوموبىلى
قۇمۇل — ئارا تۈرۈك	كۆشۆتى قۇۋۇق ئېغىز، نېرىنكىر، 7 ـ شۆبە مەيدان، تۇز كۆل 5 ـ دۈي، خېشەنتۇ	163	4.30	ئاپتوبۇس
قۇمۇل — بارىكۆل	كۆشۆتى، قۇۋۇق ئېغىز، ھەربىي ئات فېرمىسى، كۈيسۇ، خۇڭشەن، شىرىنزى	132	3.50	ئاپتوبۇس
قۇمۇل — تارانچى	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانى، قوشتىكەن، شىمالىي چۆل، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، دۈربەجىن، ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى	88	2.30	ئاپتوبۇس

قۇمۇل ـــ شوپۇل	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەندۇچمك، گېداجمكزى، لوتوجونزى، تارلاك، سۇجه كارىز، تاشـ ۋېلىق، ئاقتاغ، شياخ	129	3·40	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ تاشـ ۋېلىق	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەندۇچمك، گېداجمكـ زى لوتوخونزى	98	2·80	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ گېدا جمكزى	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەندۇچمك	57	1·40	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ بۇغار	راھەتباغ، 3 ـ دادۇي، 6 ـ دادۇي، 7 ـ دا ـ دۇي، 8 ـ دادۇي، سۇ ئامبىرى، 1 ـ دۇي	38	1·00	ئاپتوبۇس
نۇمۇل ـــ قىزىلـ يۇلتۇز 4 ـ مەيدان	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەندۇچمك	88·5	13·0	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ بۇلاۋكـ توغراق	ساقا	37	1·00	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ قارا دۆۋە	قوشتمكەن، شىمالىي چۆل، سۇمقاغا، ئاستانە، لاپچۇق	77	1·90	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ تىيانشان	كۆشۈتى نەردن	68	1·80	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ ئاستانە	قوشتمكەن، شىمالىي چۆل، سۇمقاغا	38	1·00	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ ھەربىي ئات فېرمىسى	كۆشۈتى، قۇۋۇق ئېغىز	74	2·00	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ تۆمۈرتى	تۆرۈك، نەردن، نەرنىاسى	90	2·20	يولاۋچى ئاپـ تومۇبىلى
قۇمۇل ـــ خوتۇنـ تام	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەندۇچمك، گېدا ـ جمكزى	91	2·20	يولاۋچى ئاپـ تومۇبىلى
قۇمۇل ـــ باغداش	ساقا، ئارىتام	81	2·00	يولاۋچى ئاپـ تومۇبىلى
قۇمۇل ـــ ئىدىر	قارا قاپچىسن	81	2·00	يولاۋچى ئاپـ تومۇبىلى
قۇمۇل ـــ غەرـ بىي تاغ	ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى دېھقانچىلىق مەيدانى، غەربىي تاغ، 5 ـ دادۇي، 4 ـ دادۇي، 6 ـ دادۇي	68	1·70	يولاۋچى ئاپـ تومۇبىلى

ئاربلىقتا توشۇلغان يۈك مقدارى 3 مىليون 767 مىڭ تونناغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 462 مىڭ تونناغا.

(2) ئاپتوموبىلدا يۈك توشۇش

ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ كەسپىي ترانسپورت كارخانىسى بولۇپ، 1960 ـ يىلى قۇرۇلغان، ئۇ، ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ئوتتۇرا ۋە قىسقا يوللۇق ترانسپورت ئىشلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، ۋىلايەتتىن ھالقىغان ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورت ئىشلىرىنىمۇ ئاز ـ تولا ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ 1960 ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش مقدارى 127 مىڭ تونناغا، يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 6 مىليون 295 مىڭ تونناـ كىلومېترغا يەتتى. 1983 ـ يىلى 94 مىڭ تونىا يۈك توشۇلدى، يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 12 مىليون 860 مىڭ تونناـ كىلومېترغا يەتتى.

قۇمۇل ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت كالونى 1968 ـ يىلى قۇرۇلغان، ئۇنى ناھىيىلىك قوراللىق كۈچلەر بۆلۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ناھىيىگە قاراشلىق ئىدارىلەردىن 10 ئاپتوموبىل يۆتكەپ تەشكىل قىلغان. 1976 ـ يىلى ئاپتوموبىل كالونى ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە ئۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش مقدارى 17 مىڭ 400 تونناغا، يىللىق يۈك توشۇش ئوبورت مقدارى 677 مىڭ تونناـ كىلومېترغا يەتتى.

(3) ئۇلاغ ھارۋىسى ۋە كىچىك تىپتىكى تراكتوردا يۈك توشۇش

قۇمۇل ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى 1958 ـ يىل 12 ـ ئايدا ترانسپورت كوپېراتىپى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، تۆگە، ئات ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسىنى ترانسپورت قورالى قىلىپ، ئاساسەن، قىسقا يوللۇق ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1976 ـ يىلدىن كېيىن، شىركەت كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن 20 نى كۆپەيتىپ، ئات ـ ئۇلاغ ھارۋىلىرىنى ئازايتتى، ھايۋان بىلەن يۈك توشۇش قاتاردىن قالدى. 1964 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە بولغان ئالتە يىللىق سائىلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ئات ـ ئۇلاغ يۈك ترانسپورتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مقدارى 45 مىڭ 200 تونناغا، يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 317 مىڭ 900 تونناـ كىلومېترغا يەتكەن. 1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە كىچىك تىپتىكى تراكتور ۋە ئات ـ ئۇلاغ يۈك تراناسپورتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مقدارى 32 مىڭ 500 تونناغا، يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 256 مىڭ 100 تونناـ كىلومېترغا يەتتى.

2. يولۇچى توشۇش

(1) پويىزدا يولۇچى توشۇش

قۇمۇل تۆمۈريول شۆبە ئىدارىسىگە قاراشلىق لياۋدۇنىدىن سۇلىخېغىچە بولغان ئاربلىقتا، 1980 ـ يىلى يولۇچى توشۇش مقدارى 443 مىڭ 400 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 179 مىڭ 200 ئادەم (قېتىم). 1983 ـ

يىلى بۇ ئارىلىقتىكى يولۇچى توشۇش مىقدارى 488 مىڭ 700 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 198 مىڭ 600 ئادەم (قېتىم).

(2) ئاپتوموبىلدا يولۇچى توشۇش

1958 ـ يىلدىن بۇرۇن، قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە ۋە قۇمۇلدىن جيۇچۈەن ۋە لەنجۇغا قەرەللىك نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنىغاندىن باشقا، ناھىيە بازىرىدىن ھەر قايسى رايون، يېزىلارغا ئاپتوموبىل قاتنىمايتتى، بازارغا كىرىش، يېزىلارغا بېرىشقا توغرا كەلسە، كەسىلەر ئاتقا مىنىپ ياكى ئات ھارۋىسى، كالا ھاۋىسىغا ئولتۇرۇپ قاتنايتتى. 1958 ـ يىلدىن كېيىن، قۇمۇلدىن بارىكۆلگە، قۇمۇلدىن تاشۇبلىقتا، قۇمۇلدىن تارانچىغا رەسمىي نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنىدى. 1960 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك يولۇچى توشۇش ئاپتوموبىل بېكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدىن ئاراتۇرۇككە، قۇمۇلدىن قارادۆۋىگە تەدرىجىي ھالدا نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنىدى. ئۇ چاغدىكى نۆۋەتچى ئاپتوموبىلنىڭ ھەممىسى يۈك ئاپتوموبىلى بولۇپ، يولۇچىلار ئاپتوبۇسى ئورنىدائىشلىتىلگەنىدى.

1962 ـ يىلى تۇنجى چوڭ ئاپتوبۇس ئېلىپ كېلىندى. 1966 ـ يىلى ئاپتوبۇس كۆپەيمەي 16 گە، 1976 ـ يىلى 25 كە يەتتى. شۇندىن كېيىنلا، ناھىيە بازىرىدىن ھەرقايسى گۈزىشىغا قاتنايدىغان نۆۋەتچى ئاپتوموبىللارنىڭ تۈلىسى چوڭ ئاپتوبۇسقا ئالماشتۇرۇلدى.

ۋىلايەتلىك يولۇچى توشۇش بېكىتىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە، 1966 ـ يىلدىن 1975 ـ يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش مىقدارى 65 مىڭ 700 ئادەم (قېتىم) غا، يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 5 مىليون 5000 ئادەم ـ كىلومېتر غا يەتكەن. 1976 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش مىقدارى 246 مىڭ 600 ئادەم (قېتىم) غا، يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 17 مىليون 243 مىڭ 700 ئادەم ـ كىلومېتر غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلدىكى يولۇچى توشۇش مىقدارى 460 مىڭ ئادەم (قېتىم)، يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 30 مىليون 930 مىڭ ئادەم ـ كىلومېتر.

1983 ـ يىلى يولۇچى توشۇش لېنىيىسى 18 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوبۇس لېنىيىسى 13، ئاپتوبۇس ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان يولۇچى ئاپتوموبىلى لېنىيىسى بەش بولۇپ، توشۇش مۇساپىسى 1468.5 كىلومېتر غا يەتتى.

II باب خەلق ئاۋىئاتسىيىسى

قۇمۇل ـ شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بۇرۇن بېكەت قۇرۇلۇپ ھاۋا قاتنىشى باشلانغان جايلارنىڭ بىرى. مىنگونىڭ 13 ـ يىللى (1924 ـ يىلى)، غەربىي شىمال ئاۋىئاتسىيە كومپانىيىسى ئىشەندىن ئىلغا بارىدىغان ھاۋا يولىنى ئاچقاندىلا قۇمۇلدا بېكەت قۇرۇلۇپ

هاۋا قاتنىشى باشلانغان. مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى)، جۇڭگو ـ گېرمانىيە شېرىكچىلىكىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 4050 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان شاڭخەي ـ چۆچەك هاۋا يولى ئېچىلغان. بۇ يولدا ئايرۇپىلان هەر هەپتىدە بىر قېتىم ئىككى تەرەپتىن تەڭلا ئۇچۇپ، تۆت كۈندە ئاخىرقى بېكەتكە يېتىپ كېلەتتى، قۇمۇل ئوتتۇرىدىكى بېكەت ئىدى. ئىككىنچى يىلى بۇ يولدا قاتناش توختىتىلغان. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) قۇمۇلدا چۇڭچىڭ ـ قۇمۇل هاۋا يولى ئىش باشقارمىسى قۇرۇلغان. ئىككىنچى يىلى 25 ـ مارتتا «لەنجۇ ـ شىنجاڭ» بەلگىلىك ئايرۇپىلان چۇڭچىڭدىن لەنجۇ، جيۇچۈەنلەر ئارقىلىق سىناق تەرىقىسىدە ئۇچۇپ، قۇمۇلغا مۇۋەپپەقىيەتلىك قونغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا، قاتناش مۇنتىزىملىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزىي خەلق ئاۋىئاتسىيە باشقۇرۇش ئىدارىسى بىلەن «قۇمۇل ـ ئالمۇتا ئوتتۇرىسىدا قەرەللىك ئۇچۇش كېلىشىمى» ئىمزالاپ، «جۇڭگو ـ سوۋېت ئاۋىئاتسىيە شىركىتى» نى قۇرغان، شۇ يىلى 5 ـ دېكابىردا هاۋا قاتنىشى باشلانغان. قۇمۇل ئىككى هاۋا لىنىيىسىنىڭ باش بېكىتى ۋە ئاخىرقى بېكىتى بولۇپ قالغان. جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيىسىنىڭ ئالمۇتا ـ قۇمۇل لىنىيىسى تاكى مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 2 ـ ئايغىچە داۋاملاشقان.

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)، جۇڭگو ئاۋىئاتسىيە شىركىتى چۇڭچىڭدىن لەنجۇ ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىدىغان هاۋا يولىنى قايتا ئېچىشنى قارار قىلغان، ئايرۇپىلان شۇ يىلى 13 ـ مارتتا لەنجۇغا، 18 ـ مارتتا قۇمۇلغا سىناق تەرەققىسىدە ئۇچۇپ كەلگەن، قايتمىشىدا پوچتا يوللانمىلىرى ۋە يۈك، يولۇچىلارنى ئېلىپ قايتقان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە هەسسىدارلىق شىركىتى قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى قۇرۇلغان، بۇ بېكەتنىڭ هاۋا لىنىيىسى جيۇچۈەندىن قۇمۇل، ئۈرۈمچى ئارقىلىق ئالمۇتاغا باراتتى. 1956 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى جۇڭگو خەلق ئاۋىئاتسىيە باش ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى. 1978 ـ يىلى قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى بۈيرۇقىغا بىنائەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، هاۋا قاتنىشى توختىتىلدى.

III باب پوچتا ئىشلىرى

§1. پوچتا يوللىرى

شۇەنتۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئۆلكە بويىچە پوچتا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش پىلانلىنىپ، قۇمۇل مەھكىمىسىدە شەرقتە ئەنشىدىن غەربتە يەتتەقۇدۇققىچە بولغان پوچتا يوللىرىنى باشقۇرىدىغان پوچتا ئۆتكىلى قۇرۇلغان. قۇمۇلدىن ئەنشىگىچە بولغان

قومۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق پوچتا ئۆتەڭلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن ئادەم، ئات سانى ۋە خىراجىتىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل [شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910)]

جەدۋەل 8 - 3

ئۆتەڭ نامى	ئادەم ۋە ئات سانى			چىقىم قىلىنغان تەڭگە		يىللىق ئومۇمىي خىراجەت (سەر)
	ئۆتەڭ كاتىپى	ھارۋىكەش	ئات	ئاي بويىچە بېرىلگەن خىراجەت (سەر)	يىل بويىچە بېرىلگەن خىراجەت (سەر)	
قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ پوچتا ئۆتىكى	1	10	20	85.8	98.5	1128.1
سۇمقاغا ئۆتىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
توغۇچى ئۆتىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
تارانچى ئۆتىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
لياۋدۇن ئۆتىكى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
يەۋەنچۇەن ئۆتىكى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
دېڭساۋگو ئۆتىكى	1	3	6	31.2	29.55	403.95
ساۋۇلاق ئۆتىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
ئەلتۆمۇر ئۆتىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
غازىيەندۇڭ ئۆتىكى	1	9	18	78	88.65	1024.65
كۆشۈي ئۆتىكى	1	9	18	78	88.65	1024.65
قۇمبۇلاق ئۆتىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
كۆشۆتى ئۆتىكى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
شېڭشېڭشيا ئۆتىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
جەمئىي	14	102	204	904.8	1004.7	11862.3

پوچتا يولى 12 بېكەت، 940 چاقىرىم بولۇپ، 100 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. يەتتەقۇدۇقتىن قۇمۇلغىچە بولغان پوچتا يولى يەتتە بېكەت، 480 چاقىرىم بولۇپ، 48 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. كېيىن قۇمۇلنىڭ شەرقىي لېنىيە سىدىكى پوچتا يولى شىڭشىڭشياغىچە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

مىنگونىڭ 1 ـ يىلى (1912 ـ يىلى)، ئۆتەكلەر بىكار قىلىنىپ، قۇمۇلدا پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلغان، پوچتا ئىدارىسىگە بىر ئىدارە باشلىقى، بىر ئىش بېجىرگۈچى، 12 پوچتالىيون تەيىنلەنگەن، پوچتا ئىدارىسىنىڭ تەۋەلىكىدە 14 پوچتا بېكىتى، 42 ئېغىز پوچتىكەشلەر ئۆيى بولغان. مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى)، قۇمۇلنىڭ شەرقىدىن شىڭشىڭشياغىچە بولغان پوچتا يولى ئالتە بېكەت، جەمئىي 530 چاقىرىم قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، 13 ئات بېرىلگەن ۋە 38 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. قۇمۇلىنىڭ غەربىدىن چېگرىلۇچۇەنگىچە ئالتە بېكەت، جەمئىي 500 چاقىرىم بولۇپ، 12 ئات بېرىلگەن ۋە 33 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. قۇمۇلدىن تاشۇبلىقچە ئىككى بېكەت بولۇپ، ئىككى ئات بېرىلگەن ۋە 12 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى)، قۇمۇل پوچتا ئىدارىسىگە شىڭشىڭشيادىن ئىنبارەت 3 ـ دەرىجىلىك ئىدارىدىن بىرسى ۋە يەتتە قۇدۇق، تاشۇبلىق، ئارا تۈرۈك ۋەكالەتخانىلىرى قارىغان. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى)، قۇمۇلدا پوچتا ئاپتوموبىل بېكىتى قۇرۇلۇپ، 12 ـ مارتتا جيۇچۇەندىن قۇمۇلغا ئاپتوموبىل قاتنىغان. شۇ يىلى 25 ـ مايدا قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە رەسمىي ئاپتوموبىل قاتنىغان، شۇنىڭ بىلەن، نەچچە ئون يىل داۋام قىلغان ئات بىلەن توشۇشنىڭ ئورنىنى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇش ئىگىلەپ، پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈش سۈرئىتى زور دەرىجىدە تېزلىتىلگەن. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) چۇەنشۇي، توغۇچى ۋەكالەتخانىلىرى قۇرۇلغان، ئىككىنچى يىلى لوتوجۇنزى ۋەكالەتخانىسى قۇرۇلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ۋىلايەتلىك رەھبەرلىكىدە بولغانىدى. 1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇمۇل ناھىيەسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1956 ـ يىل 1 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيەسىدە قايتا ئىدارە قۇرۇلمىدى. 1958 ـ يىلدىن كېيىن، ھەر قايسى گۇڭشېلاردا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ۋە تۆمۈرىيول بويلىرىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ پوچتا ـ تېلېگراف تارماق ئىدارىسى، پوچتا تېلېگراف بۆلۈمچىسى ۋە پوچتا ـ تېلېگراف ۋەكالەتخانىسى قۇرۇلدى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيە تەۋەسىدىكى پوچتا يوللىرى 30 نەچچىگە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1431 كىلومېتر‌غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پويىز پوچتا يولى 35 كىلومېتر، ئاپتوموبىل پوچتا يولى 160 كىلومېتر، موتسىكلىت پوچتا يولى 707 كىلومېتر، ۋېلىسىپت پوچتا يولى 83 كىلومېتر، ئات ـ ئۇلاغ پوچتا يولى 446 كىلومېتر، پوچتا ئۇنۇرۇنلىرىدا جەمئىي 16 موتسىكلىت، 22 ۋېلىسىپت، 16 ئات ـ ئۇلاغ بولدى. 1983 ـ

89-يىللارنىڭ باشلىرىدىكى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق پوچتا يوللىرىنىڭ جەدۋىلى

جەدۋەل 8 — 4

باش ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى	قاتناش ۋاستىسى	يەككە لىنىيە ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	كۈنلۈك ئوتتۇرىچە مۇساپىسى (كىلومېتر)	نۆۋەتچىلىك ۋاقتى
قۇمۇل — تاشۋېلىق	ئاپتوموبىل	121	103	چارشەنبە
قۇمۇل — بۇغاز	ئاپتوموبىل	39	34	چارشەنبە
تاغ ئېغىزى — يامانسۇ	پويىز	35	90	شەنبە
دۈربەجىن — ھەر قايسى دۈي	موتسىكلىت	60	51	شەنبە
دۈربەجىن — جىگدە	موتسىكلىت	23	20	دۈشەنبە
ئاستانە — ھەر قايسى دۈي	موتسىكلىت	74	73	شەنبە
سەنجاپار — تۇز خىمىيە باش مەيدانى	موتسىكلىت	50	86	شەنبە
قۇمۇل — يالۋانتۇردىكى دۈيلەر	موتسىكلىت	65	98	شەنبە
قۇمۇل — ياۋۇلۇڭ	موتسىكلىت	66	58	شەنبە
قۇمۇل — شەھەر ئىچى، راھەتباغ	موتسىكلىت	62	73	شەنبە
قارادۆۋە — ھەر قايسى دۈي	موتسىكلىت	64	55	شەنبە
قارادۆۋە — ئەللىك دادۈي	موتسىكلىت	24	7	دۈشەنبە
تيانشان — كۆشۆتى	موتسىكلىت	56	48	چارشەنبە
قىزىلىيۇلتۇز 2 ـ مەيدان — ھەرقايسى لىيەندۈي	موتسىكلىت	28	50	شەنبە
ساقا — ھەرقايسى دۈي	موتسىكلىت	53	88	شەنبە
بامۇدۇن — ھەرقايسى لىيەندۈي	موتسىكلىت	34	58	شەنبە
بۇلۇڭتوغراق — ھەرقايسى دۈي	موتسىكلىت	47	40	شەنبە
بۇغاز — ھەرقايسى دۈي	ۋېلسىپىت	37	31	چارشەنبە
تۇز خىمىيە باش مەيدانى — يەتتە قۇدۇق گۇڭشې	ۋېلسىپىت	15	13	چارشەنبە
قارادۆۋە — چىگرا باشلار دېھقانچىلىق مەيدانى	ۋېلسىپىت	31	29	شەنبە
قۇۋۇق ئېغىز — ھەرقايسى دۈي	ئات ـ ئولاغ	13	11	شەنبە
تاشۋېلىق — قوشماق	ئات ـ ئولاغ	18	5	دۈشەنبە
تاشۋېلىق — 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئات ـ ئولاغ	27	15	سەيشەنبە
تاشۋېلىق — ئۇلاتاي	ئات ـ ئولاغ	20	7	دۈشەنبە
تاشۋېلىق — خۇتۇنتام	ئات ـ ئولاغ	65	21	سەيشەنبە
تاشۋېلىق — ئەرگۇڭ	ئات ـ ئولاغ	48	7	دۈشەنبە
غەربىي تاغ 4 ـ دادۈي — كۆشۆتى	ئات ـ ئولاغ	40	25	چارشەنبە
غەربىي تاغ 4 ـ دادۈي — گۇڭشې	ئات ـ ئولاغ	51	32	چارشەنبە
غەربىي تاغ — قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئات ـ ئولاغ	67	19	دۈشەنبە
تىيانشان — تۆمۈرتى، نېرناسى	ئات ـ ئولاغ	42	15	سەيشەنبە
تىيانشان — ئىدىر، شۇيتى	ئات ـ ئولاغ	55	31	سەيشەنبە

يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە دائىرىسىدە پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ۋە بۆلۈمچىسى 29 غا يەتتى، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

تارماق ئىدارە بىر: تارانچى.

پوچتا - تېلېگراف بۆلۈمچىسى 22: دايىڭفاڭ، قوشتىكەن، ئالتىزاق، ئەر داۋخۇ، قىزىلىيۇلغۇن، پالۋانتۇر، راھەتباغ، بۇغاز، ساقا، غەربىي تاغ، قىزىلىيۇلتۇز 2 - مەيدان، تىيانشان، بۇلۇڭتوغراق، قارا دۆۋە، ئاستانە، دۇربەجىن، تاشۋېلىق، قوۇۋق ئېغىز، يامانسۇ، يەتتە قۇدۇق، تارانچى نەنچۈەن، تارانچى 2 - كان.

ۋەكالەتخانا بەش: سەنجاپار، ۋېييا، تيەنخۇ، بامودۇن، ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانى.

پوچتا يوللانمىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ يۆتكەش پونكىتى بىر: تاغ ئېغىزى.

§2. پوچتا يوللانمىسى، گېزىت - ژۇرنال

1. پوچتا يوللانمىسى

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى)، قۇمۇل ئىدارىسى ھەرئايدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سىرتقى ئۆلكىلەرگە 852 سەر پۇل، ئۆلكە ئىچىگە 88 سەرپۇل پېرېۋوت قىلغان.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 1 - ئايدىن 6 - ئايغىچە جەمئىي 91 مىڭ 57 پارچە خەت - چەك تاپشۇرۇۋالغان ۋە ماڭدۇرغان، ھەر ئايدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 15 مىڭ 176 پارچە خەت - چەك تاپشۇرۇۋالغان ۋە ماڭدۇرغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پوچتا - تېلېگراف تور نۇقتىلىرى كۆپەيدى، يېزا پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ سىرتقا ئەۋەتىلىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئاشتى، 1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكىغا قارىغاندا، جەمئىي 12 مىليون 162 مىڭ 700 پارچە خەت - چەك سىرتقا يوللانغان بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 351 مىڭ 400 پارچىدىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى سىرتقا يوللانغان خەت - چەك 1 مىليون 509 مىڭ 300 پارچىغا يەتكەن؛ جەمئىي 285 مىڭ 900 پارچە پوسۇلكا سىرتقا يوللانغان بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 31 مىڭ 700 پارچىدىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى سىرتقا يوللانغان پوسۇلكا 33 مىڭ 600 پارچىغا يەتكەن؛ سىرتقا يوللانغان پۇل چېكى 1 مىليون 287 مىڭ 500 پارچە بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 143 مىڭ پارچىدىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى سىرتقا يوللانغان پۇل چېكى 151 مىڭ 900 پارچىغايەتكەن.

2. گېزىت - ژۇرنال

1953 - يىلدىن باشلاپ، گېزىت - ژۇرناللارغا مۇشتىرى قوبۇل قىلىش ۋە گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش ئىشى پوچتىخانىلار تەرىپىدىن بېجىرىلدى. تارقىتىلىش نىسبىتى يىلمۇيىل كۆپەيدى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق مالىمانچىلىقتا

گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە كېمەيمەي كەتكەنىدى. 1976 ـ يىلىدىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەر خىل گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تىراژى ئازقا ـ ئازقىدىن ئېشىپ، تارقىتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1975 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 16 مىڭ 968 سان ھەر خىل گېزىتكە مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىدى، جەمئىي 5 مىلىيون 646 مىڭ 900 پارچە گېزىت تارقىتىلىدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 40 مىڭ 716 نۇسخە گېزىتكە مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 139.95% كۆپەيتىلدى؛ جەمئىي 6 مىلىيون 849 مىڭ 200 پارچە گېزىت تارقىتىلىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 21.29% كۆپەيتىلدى. 1975 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 19 مىڭ 987 نۇسخە ھەر خىل قەرەللىك ژۇرنالغا مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىدى، جەمئىي 235 مىڭ 200 پارچە ژۇرنال تارقىتىلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 101 مىڭ 974 نۇسخە ھەر خىل قەرەللىك ژۇرنالغا مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 40% كۆپەيتىلدى؛ جەمئىي 1 مىلىيون 75 مىڭ 800 پارچە ژۇرنال تارقىتىلىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 357.4% كۆپەيتىلدى.

ناھىيە دائىرىسىدىن چەتئەللىكلەر پوچتا يوللانمىلىرى ۋە تارقىتىلغان گېزىت ـ ژۇرناللار جەدۋىلى

جەدۋەل 8 — 5

يىللار / تۈرى	بىرلىكى	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
خەت ـ پارچەك	پارچە	1241700	1187700	1245400	1213800	1347900	1430200	1535800	1450500	1509300
پوسۇلكا	بولاق	32900	33200	30900	30900	29800	31000	32200	31000	33600
پەرۋوت چېكى	پارچە	148400	133300	140300	139400	140900	140900	156400	140700	151900
گېزىتلىنىدىغان سان بويىچە تارقىتىلىش سانى	نۇسخا	16900	20100	19600	23100	26900	31600	33700	34100	40700
گېزىتلىنىدىغان جەمئىي تارقىتىلىش سانى	نۇسخا	5646900	7279300	6676500	6735200	7224200	6881000	6298600	6388700	6849100
ژۇرنالىنىدىغان سان بويىچە تارقىتىلىش سانى	نۇسخا	19900	26200	25300	38500	44900	90800	77700	94100	101900
ژۇرنالىنىدىغان جەمئىي تارقىتىلىش سانى	نۇسخا	235200	324700	325600	412900	542900	905600	1077200	981200	1075800
گېزىت ـ ژۇرنال ئوبوروت سوممىسى	يۈەن	220100	289200	279200	306500	347800	476400	529300	491300	534400

پوچتا يوللانمىسى ۋە گېزىت ـ ژۇرناللار توقۇز كۈنلۈك، 48 دادۇي، 167 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، ئىككى دەرىجىلىك ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق تۇمان ـ مەيدانى، ئۈچ كۈنلۈك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانى، 31 لىيەندۇيگە كۇندە بىر قېتىم ۋە بىر قېتىمدىن ئارتۇق يەتكۈزۈلىدۇ. ئىككى كۈنلۈك، 17 دادۇي، 53 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، ئالتە لىيەندۇيگە ئىككى كۈندە بىر قېتىم، سەككىز دادۇي، 24 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئۈچ لىيەندۇيگە ئۈچ كۈندە بىر قېتىم، ئالتە دادۇي، 14 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىگە تۆت كۈندىن كۆپىرەك ۋاقىتتا بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدۇ.

IV باب تېلېگراف ـ تېلېفون

§1. تېلېگراف

گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا قۇمۇلدا تېلېگراف ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. تېلېگراف ئىدارىسىگە بىر ئىدارە باشلىقى، بىر كەسپىي ئىشلار باشلىقى ۋە بىر رادىست قويۇلغان. مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى) 22 ـ ئاپرېلدا، قۇمۇلدا تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇلغان. بۇ تېلېگراف ئىستانسىسى ھۆكۈمەت ئىشلىتىش خاراكتېرىدە بولۇپ، مەخسۇس ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمىتى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە بىلەن ئالاقىلىشىشى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى. ئۇنىڭغا بىر ئىستانسا باشلىقى، بىر مۇدىر، بىر رادىست قويۇلغانىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا تېلېگراف ئىدارىسى قىلىپ بىرلەشتۈرۈلدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 29 پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ۋە بۆلۈمچىسىدىن 12 سى تېلېگراف كەسپىنى يولغا قويدى، تېلېگراف توك يولى 15 كە يەتتى.

§2. تېلېفون

1. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون

گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) 3ـ ئايدا، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئۇلىنىدىغان تېلېفون سىم يولى قۇرۇلۇشى پۈتكەنىدى، بۇ چاغدا قۇمۇل تەۋەسىدە 326 كىلومېتر تېلېفون سىم يولى بار ئىدى. مىنگونىڭ دەسلىۋىدە، لىياۋدۇندىن يەتتەقۇدۇققىچە بولغان ئارىلىق قۇمۇل ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، تېلېفون سىم يولى 390 كىلومېتىرغا ئۇزارتىلغان. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى)، لەنجۇدىن ئۈرۈمچىگىچە

بولغان غول سىم يولى تاق سىمدىن جۈپ سىمغا ئۆزگەرتىلگەن، قۇمۇلدا يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاۋاز كۈچەيتىش پونكىتى، شىڭشىڭشيا، يەتتەقۇدۇقتا توك كۈچەيتىش پونكىتى قۇرۇلغان، «مورس» ئاپپاراتىنىڭ ئورنىغا «ۋس» ئاپپاراتى دەسسىتىلگەن.

1951 - يىلى كۈزدە، خەلقئارالىق تېلېفون سىم يولى قۇرۇلۇشى پۈتتى. 1983-يىلى 12 سىم يولى قۇراشتۇرۇلۇپ، ئۇچ يوللۇق يۈكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن 12 سى ئورنىتىلدى، قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگىچە تۆت ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون يولى ئېچىلدى.

يېزا تېلېفونىنىڭ ئاساسلىق سىم يولى ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل

جەدۋەل 8 — 6

سىم يولىنىڭ باش ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى	ئوتتۇرا سىم يولىمۇ - يوق	ئۆتۈرۈكلۈك سىم يولى ئۈزۈنلۈقى (كىلومېتىر)	سىم ئۈزۈنلۈقى (جۈپ كىلومېتىر)	سىم تارتىلغان ۋاقتى	يەڭگۈشلەنگەن ۋاقتى
قۇمۇل - ئاستانە	ئوتتۇرا	4.21	41.2	1956	1973
قۇمۇل - تاشئۆبلىق	"	99.2	64	1958	1971
قۇمۇل - بۇلاقئوغرق	"	2	38.9	1964	1973
قۇمۇل - خۇاڭتيەن	"		21.9	1958	1971
قۇمۇل - پالۋانتۇر	"		6.2	1958	1971
قۇمۇل - تېمىانشان	"	61	69	1957	1973
قۇمۇل - غەربىي تاغ	"	24	70.5	1958	1972
قۇمۇل - بۇغاز	"	29.5	29.5	1972	
قۇمۇل - راھەتباغ	"		40	1958	
ئاستانە - قارا دۆۋە	"	23	32.8	1964	
ئاستانە - دۇربەجىن	"	29.4	29.2	1974	
جەمئىي		319.1	407.2		

شىڭشىڭشيا - قۇمۇل - يەتتەقۇدۇق سىم يولى 1 - دەرىجىلىك غول سىم يولى ھېسابلىنىدۇ، قۇمۇل - بارىكۆل، قۇمۇل - ئاراتۇرۇك سىم يولى 2 - دەرىجىلىك ناھىيىلەر ئارا سىم يولى ھېسابلىنىدۇ. غول سىم يولى ۋە ناھىيىلەر ئارا سىم يولى جەمئىي 671 ئىستولبا - كىلومېتر، 3073 جۈپ كىلومېتر كېلىدۇ. ناھىيىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىم يولىدىن تۆتى بار، 1975 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلىشىش قېتىم سانى 45 مىڭ 938 گە يەتكەنىدى، 1983 - يىلى 82 مىڭ 863 قېتىمغا يېتىپ، 80.38% كۆپەيدى. ناھىيە تەۋەسىدىكى 17 پوچتا- تېلېگراف بۆلۈمچىسىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلەشكىلى بولىدۇ.

2. يېزا تېلېفونى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، تاشۋېلىق رايونى، تىيانىشان رايونى ۋە توغۇچى رايونىدىلا تېلېفون بار ئىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن، ھەرقايسى خەلق گۇڭشېلىرىغا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىگە پەيدىنپەي تېلفون ئۇلاندى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا يېزىلاردا 12 تېلېفون ئۇلاپ بېرىش نۇقتىسى بارلىققا كەلدى، 54 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىگە، توققۇز دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانىغا تېلېفون ئۇلاندى، 303 تېلېفون ئاپپاراتى ئورنىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا بازارلىرىدىكى شەھەر تېلېفون ئاپپاراتى 48. يېزا تېلېفون ئىستولبا يولى 618 كىلومېترغا، يېزا تېلېفون سىمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 862 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. يېزا تېلېفوننىڭ ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىدىن: يوكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفوننىڭ ئاخىرقى ئۈچ ئاپپاراتىدىن 14 ى (ئىككىسى زاپاس تۇرىدۇ)، يىغىن تېلېفوننىڭ ئاخىرقى ئۈچ ئاپپاراتىدىن 14ى (ئىككىسى زاپاس تۇرىدۇ) بار.

3. شەھەر تېلېفونى

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شەھەردىكى تېلېفون ئابونتى 10 غا يەتمەيتتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر تېلېفونى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، 1975 - يىلى، شەھەر تېلېفونى 480 گە، شەھەر تېلېفونى كابىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11.7 كىلومېترغا، ئوچۇق سىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 173 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. 1976 - يىلى، شەھەر تېلېفونلىرىنىڭ ھەممىسى ئاپتوماتىك تېلېفونغا ئۆزگەرتىلدى، شەھەر تېلېفونى 580 گە، ئوچۇق سىم 213 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. 1983 - يىلى، شەھەر ئىچى تېلېفونى 1170 كە،

كابېل ئۈزۈنلۈقى 4407 كىلومېترغا يەتتى، ئوچۇق سىم 151 جۈپ كىلومېتر قىسقارتىلدى.

شەھەر تېلېفونى ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا دائىر ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 8 — 7

يىللار / تۈرى	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
شەھەر تېلېفونىنىڭ سانى	580	580	1080	1080	1080	1080	1080	1170
كابېل ئۈزۈنلۈقى (كىلومېتر)	11·7	16·3	16·3	24·9	23·1	26·4	32	44·7
ئوچۇق سىمنىڭ ئۈزۈنلۈقى (جۈپ كىلومېتر)	213	225	220	220	144	138	134	151

توققوُزىنچى قىسىم

سودا

مستشرقون ألمان

إلى

توققۇزىنچى قىسىم سودا

چىك سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان، قۇمۇل شەرقىي شىنجاڭىدىكى مۇھىم قورغان ۋە ئىچكىرىدىن چىقىدىغان، ئىچكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان مالالارنى يىغىش ۋە تارقىتىش ئورنى بولۇش سۈپىتى بىلەن شىنجاڭ بويىچە مۇھىم سودا مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە. گۇاڭشۈ زامانىسىدا، تىيەنجىن، بېيجىڭ، شەنشى ۋە گەنسۇلاردىن قۇمۇل ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلىدىغان مىلىچمال، رەخت ۋە قەغەزلەرنىڭ قىممىتى 1 مىليون سەر تەڭگىدىن ئاشقان؛ تۇرپان ۋە پىچانلاردىن قۇمۇل ئارقىلىق گەنسۇ ۋە باۋتۇلارغا توشۇلغان پاختا، قۇرۇق ئۈزۈملەرنىڭ قىممىتى 500 مىڭ سەر تەڭگىدىن ئاشقان. بۇندىن باشقا روسىيەنىڭ سودا فىرمىلىرى دۇنخۇاڭ ۋە بارىكۆللەردىن سېتىۋالغان تېرە ۋە يۇڭلارمۇ قۇمۇلدا يىغىلاتتى ۋە تارقىتىلاتتى، بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ يىللىق قىممىتى 100 مىڭ سەر تەڭگىدىن ئاشاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قۇمۇلدىكى خەنزۇ سودىگەلەرنىڭ دۇكانلىرى 100 دىن ئاشتى، دەسمايىسى كۆپرەك دۇكاندارلار گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدا باش دۇكان ياكى شۆبە دۇكان ئاچقان ھەمدە مالالرىنى ئۆزلىرى باققان تۆگىلەر بىلەن توشۇغان. ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلارنىڭ دۇكانلىرىمۇ 100 دىن ئاشاتتى. دەسمايىسى كۆپرەك لىرى روسىيە بىلەن شىنجاڭ ئارىلىقىدا قاتناپ سودا قىلاتتى، ئۇلار پاختا ۋە قۇرۇق ئۈزۈمگە چەت ئەل مالالرىنى ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. روسىيەدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، بەزى سودىگەلەر چەت ئەل مالالرىنى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ سېتىپ، تاۋار - دۇردۇنغا ئوخشاش رەخت ۋە مىلىچمالالارنى قۇمۇلغا ئېلىپ چىقىپ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان «قۇمۇل مەھكىمىسىگە تەۋە يۇرتلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: قۇمۇللۇقلار «تىرىكچىلىك كىيىم كىيىشكە ئامراق ئىدى، شۇڭا بۇ رەخت كۆپلەپ سېتىلدى، ئۇنى ھەر يىلى تىيەنجىنلىك سودىگەلەر تۆگىگە ئارتىپ ناھايىتى كۆپ ئېلىپ چىقاتتى. يېقىندىن بېرى روسىيە سودىگەلىرى ئۆلكە بازارلىرىدا ھەرخىل چەت ئەل مالالرىنى سېتىۋاتقاچقا، ئۇيغۇر ئاپاللىرى بۇ مالالارنىڭ رەڭ - تۇرلىرىنىڭ نەپىسلىكىنى ياخشى كۆرۈپ، بەس - بەس بىلەن سېتىۋالغاچقا، تىرىكچىلىكىدىن ئاساسەن دېگۈدەك پايدا كۆزگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى، پولات - تۆمۈر بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىمۇ روسىيە سودىگەلىرى سېتىۋاتىدۇ»، يۇڭ رەخت، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، قازان، مەش، چەينەك، فارفور قاچا - قۇچىلار، قەنت - گېزەك قاتارلىقلارنى روسىيە سودىگەلىرى ۋە دۆلىتىمىز سودىگەلىرى قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ئۈرۈش مالىمانچىلىقى ئۈستى - ئۈستىلەپ يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ سودا ئىشلىرى ئىغىر تەسىرگە ئۇچرىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭ-

گو كوممۇنىستلىرىنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ھەرخىل ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇردى، قۇمۇلنىڭ سودا ئىشلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ چاغدىكى تاۋارلار، ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇل ئىش بېجىرىش باشقارمىسى قۇرۇلدى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ماللىرى قۇمۇل بازىرىنى ئاساسەن مونوپول قىلىۋالدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)، شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سوغاقلاشقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ماللىرى پەيدىن - پەي ئازايدى. 1949 - يىلدىكى «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىدىن ئىلگىرى، قۇمۇل بازىرىدا 17 ساھە بويىچە 270 تىن ئارتۇق سودا ماگىزىنى بار ئىدى. «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىدە، ماگىزىنلار بۇلاپ قۇرۇتۇپ قويۇلدى، قۇمۇلنىڭ سودا ئىشلىرى يەنە بىر قېتىم ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن مىنگو دەۋرىگىچە بولغان مەزگىلدە، قۇمۇلدىكى سودا-سېتىق ئىشلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شەھەر - بازارلارغا مەركەزلەشكەن. بازاردىن باشقا شىڭشىڭشيا، لوتوچۈەنزى، توغۇچى ۋە يەتتە قۇدۇققا ئوخشاش لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى بويىدىكى ئۆتەڭلەردە پەقەت ئاز مىقداردىكى سودا ۋە مۇلازىمەت كەسىپلىرىلا بار ئىدى، كەڭ دېھقانچىلىق، چارۇىچىلىق رايونلىرىدا مۇقىم سودا تورى يوق دېيەرلىك ئىدى، پەقەت ئاز ساندىكى توكىلاڭچىلارلا ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە يېزىلارغا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇپ سوداقىلاتتى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت قۇمۇلدا دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سودىسىنى بەرپا قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇسۇسىي سودىغا قارىتا «پايدىلىنىش، چەكلەش، ئۆزگەرتىش» سىياسىتىنى قوللاندى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋىلايەتلىك سودا شىركىتى، ياغ شىركىتى، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى ۋە ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى، شۇنىڭدەك رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى. 1956 - يىلى، خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش تاماملاندى، بازارلاردىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى خۇسۇسىي سودىگەرلەر ۋە يېمەك - ئىچمەك، مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودىغا ۋە كوپىراتىپ ماگىزىنلىرىغا قاتناشتى.

60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا پۈتۈنلەي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىغا قوشۇلۇپ، بازارلاردا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋىلايەتلىك سودىنى ئاساس قىلغان، يېزىلاردا ناھىيىگە قاراشلىق تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنى ئاساس قىلغان بازار ئەندىزىسى بارلىققا كەلدى. بازارلاردىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىدا، ئاساسلىقى، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە قاراشلىق تۈرلۈك ماللار شىركىتى، نېفىت شىركىتى، دورا شىركىتى، يېمەكلىكلەر شىركىتى، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى، مېتال بۇيۇملار ۋە ئېلېكتر - قاتناش سايمانلىرى شىركىتى، قەنت - ھاراق - تاماكا شىركىتى ۋە يېمەك - ئىچمەك، مۇلازىمەت شىركىتىدىن ئىبارەت سەككىز كەسپىي شىركەت، شۇنىڭ-

دەك ئۇلارغا قاراشلىق توپ سېتىش ۋە پارچە سېتىش ماگىزىنلىرى، ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئاشلىق - ياغ ماگىزىنلىرى، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ماددىي ئەشيا توپ - پارچە سېتىش ماگىزىنلىرى، ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل سايمانلىرى شىركىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئاپتوموبىل سايمانلىرى ماگىزىنى، ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قاراشلىق يەرلىك مەھسۇلات، مېۋە - چېۋە ماگىزىنلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ماگىزىن بار ئىدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەتنىك شەھەر رايونىدىكى پارچە سېتىش كەسىپنىك كۆپ قىسمى شەھەرلىك سودا ئىدارىسى ۋە شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىك باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىك يېزىلىرىدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىك سودا تورلىرى ئاساس قىلىنغان، ئاشلىق، ياغلىقدان سېتىۋېلىش ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتلىرى تايانچ قىلىنغان بىر قەدەر مۇكەممەل سېتىۋېلىش - سېتىش تورى شەكىللەندى. دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېھتىياجى ئۆز دۆيىسى ياكى ئۆز گۈدۈكىسىدىلا قاندۇرۇلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، قۇمۇلنىڭ شەھەر - يېزىلىرىدىكى تاۋار ئوبوروتى ساھەسىدە يېڭى كولېكتىپ ۋە خۇسۇسىي سودىگەرلەر بارلىققا كېلىپ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش يولىنى بىرلا بولۇش ئەھۋالى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ناھىيىگە قاراشلىق كوللېكتىپ سودا كۆپىنچىسى زىيالىي ياشلار بىرلەشمە گەۋدىسى بولۇپ، كۆپىنچىسى شەھەر رايونىغا مەركەزلەشكەن. خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانلار بولۇپ، كۆپىنچىسى يېزىلارغا مەركەزلەشكەن. 1980 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنلىرى يەتتىگە، ئادەم سانى 35 كە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنى تۆتكە، ئادەم سانى ئالتىگە يەتتى، 1981 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنى 30 غا، ئادەم سانى 144 كە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنلىرى ئالتىگە، ئادەم سانى يەتتىگە يەتتى. 1982 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنلىرى 60 قا، ئادەم سانى 118 گە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنلىرى 20 گە، ئادەم سانى 20 گە يەتتى. 1983 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنلىرى 35 كە، ئادەم سانى 145 كە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنلىرى 141 گە، ئادەم سانى 169 غا يەتتى.

1956 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىك پارچە سېتىش ئاپپاراتىدىن 62 سى، ئۇنىڭ ئىچىدە ۋەكالىتەن سېتىش ماگىزىنىدىن 16 سى بار ئىدى. 1965 - يىلى 70 كە، ئادەم سانى 219 غا يەتتى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا ئاپپاراتلىرى 112 گە يەتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەنلىرى 93؛ ئادەم سانى 438 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەن سودا ئاپپاراتلىرىدىكىلەر 282؛ 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا ئاپپاراتلىرى 299 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەن ئاپپاراتلار 216؛ ئادەم سانى 862 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەن ئاپپاراتلاردىكىلەر 478.

ناهىيه بويىچه سودىدا ساپ سېتىۋېلىش قىممىتى 1964 - يىلى 2 مىليون 959 مىڭ يۈەن، 1976 - يىلى 2 مىليون 602 مىڭ يۈەن، 1979 - يىلى 4 مىليون 340 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 10 مىليون 219 مىڭ يۈەن بولدى.

ناهىيه بويىچه ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچه سېتىلىش سوممىسى 1964 - يىلى 3 مىليون 764 مىڭ 700 يۈەن، 1976 - يىلى 7 مىليون 793 مىڭ يۈەن، 1979 - يىلى 10 مىليون 20 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 11 مىليون 706 مىڭ يۈەن بولدى.

ناهىيه بويىچه ئايرىم يىللاردىكى ساپ سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 - 1 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

تۈرى / يىللار	جەمئىي	تارماقلار بويىچه ئايرىغاندا				
		تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	ئاشلىق سىستېمىسى	سودا سىستېمىسى	تاشقى سودا سىستېمىسى	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى سىستېمىسى
1964	295.9	58.8	237.1			
1965	246.5	93.2	153.3			
1975	218.1	34	204.1			
1976	260.2	55	205.2			
1977	331.7	76	255.7			
1978	374.6	50.4	227.8		96.4	
1979	434	47.4	240.6		145.7	
1980	462	43.4	265.4		153.2	
1981	666.1	55.5	308.2	91.1	182.3	29
1982	800.4	64.5	367.1	93	209.3	66.5
1983	1021.9	79.6	599.1	84.4	140.1	118.7

1975 - يىللىرى 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ
پارچە سېتىلمىش سوممىسىنىڭ ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 2 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

تارماقلار / يىللار	پارچە سېتىلمىش ئومۇمىي سوممىسى	سودا تارماقلىرى: پارچە سېتىلمىش سوممىسى	سودا تارماقلىرى: بۇنىڭ ئىچىدە: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى	باشقا تارماقلار	يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى
1975	670.7	619.3	68	42.4	9
1976	779.3	726.3	97.1	44	9
1977	841.2	823.7	208.2	17.5	
1978	892.5	865.4	227.6	27.1	
1979	1002	957.4	269.1	40.4	4.2
1980	1022.2	970.4	239.4	47.6	4.2
1981	1067.8	999.5	230.1	59.8	8.5
1982	1085.5	1016.2	161.4	58.4	10.9
1983	1170.6	1089.9	208.5	72.5	8.2

I باب ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

§1. خۇسۇسىي سودا

چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880)، زوزۇڭتاڭنىڭ چوڭ ھەربىي لاگېرى سۇجۇ (肃州) دىن قۇمۇلغا يۆتكەلدى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ سودىگەرلەرمۇ كەينى - كەينىدىن غەربكە كەلگىلى تۇردى، قۇمۇل بىر مەزگىل شىنجاڭنىڭ سودا مەركىزى بولۇپ قالدى. سودىگەرلەر قۇمۇلنىڭ كونا شەھىرى ۋە يېڭىشەھىرى ئارىلىقىدىكى دېشىڭ كوچىسى بىلەن جېنفەن كوچىسىدا دۇكان، قورۇ - جاي، مېھمانخانا ۋە مال ساراپلىرىنى سالدى. دېشىڭ كوچىسى بىلەن جېنفەن كوچىسى ناھايىتى تىزلا

گۇللىنىپ كەتتى. «غەربىي زېمىن لەزمىلىرى» دە قۇمۇلنىڭ ئەينى چاغدىكى مەلزىرىسى تۆۋەندىكىچە تەسۋىرلەنگەن: «قەد كۆتۈرگەن كەپىلەر قۇملۇقلاردا، چۆللەردە، قاتار-قاتار سەپ بويتۇ بۇندا ئۇي ۋە دۇكانلار، قىزىيدىكەن تىوي كەبى ئاۋات رەستە-بازارلار، تولۇپ تۇرار خىلمۇ خىل ئېسىل مالىلار ھەرياندا، بولمىغانىكەن ئىلگىرى بۇنداق ئاۋاتلىق ئەسلا.» گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلىدۇ، ئۇرۇمچى ئۆلكە مەركىزى قىلىنىدۇ. قۇمۇلغا كەلگەن سودىگەرلەر يەنە بىر قېتىم غەربكە يۆتكەلگەندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى نىسپىي ھالدا سۇس لىشىپ قالىدۇ.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) دىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى يەنە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ چاغدا چاڭفېڭفۇ، دېشېڭيۇڭ سودا ماگىزىنلىرى، دېشەنتاڭ جۇڭيى دوراخانىسى، چىيەنخېچاڭ، يۈەنشىڭلۇڭ گەزمال دۇكانلىرى، ۋەنيېچېڭ بېيجىڭ-گۇاڭجۇ مىلىچاللىرى دۇكىنى، فۇيېچېڭ، فۇشىڭيۈەن، چۈەنشۈنيۇڭ يەرلىك مەھسۇلاتلار-مىلىچاللار دۇكانلىرى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تىجارەت باشلىغان.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) قۇمۇلدا ئۇرۇش - مالىمانچىلىقلار ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغاچقا، سودا-سېتىق ئىشلىرى يەنە خاراپلىشىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەي جۇڭگو كومىنتىستلىرىنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى تەرەققىي قىلغاچقا، قۇمۇلنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىدۇ. نىيازنىڭ تۇرلۇك مالىلار ماگىزىنى، ماجۇڭدېنىڭ جېنشىڭلۇڭ ماگىزىنى، جاۋ ياۋشىنىڭ گۇڭيىشىڭ ماگىزىنى، لى ماۋتىڭنىڭ جىشېڭ دوراخانىسى، دۇشىنشەننىڭ شىنيا دوراخانىسى، گەز مالچىلىق بويىچە جاڭ تېڭشياۋنىڭ رېنجىخاۋ ماگىزىنى، ۋاڭ شىجيېنىڭ جۇشىڭخاۋ ماگىزىنى، ۋېي خۇەنۇېننىڭ شىڭفۇيۈەڭ ماگىزىنى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم ماگىزىنلار بۇ چاغدا ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تىجارەت باشلىغان.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن، قاتناش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇش يەنمۇ كېڭەيدى، قۇمۇلدىمۇ سودىگەرلەر ناھايىتى تېز كۆپەيدى. خۇسۇسەن سودا ساريىي (ئاپتوموبىل توختىتىش مەيدانى، مېھمانخانا، تاماقخانا ۋە مال ئامبارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنۇۋېرسال كەسىپ) ۋە يېمەك-ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1949 - يىلى، قۇمۇلدا 23 سودا ساريىي، 16 ئاشخانا، 12 ناۋايخانا، سەككىز ساتىراشخانا، ئىككى مونچا ۋە ئۈچ رەسمىخانا بار ئىدى. بۇ ساھەلەرنىڭ كۆپىنچىسى 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە كېيىنكى مەزگىللىردىن باشلاپ تىجارەت قىلغان. بۇندىن باشقا، يەنە 21 دورىخانا، 34 گەزمال دۇكىنى، 31 بېيجىڭ-گۇاڭجۇ مىلىچاللىرى دۇكىنى، 73 يەرلىك مەھسۇلات مىلىچاللار دۇكىنى، ئالتە پېچىنە-پىرەنىك ئىشلەش دۇكىنى، 12 كۆكتات ماگىزىنى، ئۈچ ئېچىتما-كۆكتات ماگىزىنى، بەش ئۇگرە چۆپ دۇكىنى، 11

گۆش دۇكىنى، تۆت مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ماگىزىنى، ئالتە كومىسسىيون دۇكىنى بار ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇش هارپىسىدا يۇز بەرگەن «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىدە، قۇمۇلنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرى غايەت زور زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئەينى چاغدا ئەڭ ئاۋات بولغان دېشىڭ ۋە جېنفەن كوچىلىرىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى سودا دۇكانلىرى پۈتۈنلەي بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىدۇ، دۇكان ۋە ئۆيلەرگە ئوت قويۇلىدۇ، تاۋارلار، مالىلار، شۇنىڭدەك قەغەز پۇل، تەڭگە ۋە ئالتۇنلار پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىلىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق هۆكۈمىتىنىڭ يار - يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا، سودا - سېتىق ئىشلىرى يەنە پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىدۇ.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، خۇسۇسىي سودا ئوبوروت ساھەسىدە، خۇسۇسەن پارچە سېتىش هالقىسىدا خېلى سالماقنى ئىگىلەيتتى. 1951 - ۋە 1952 - يىللىق باج ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، خۇسۇسىي سودا - سانائەتتىن ئېلىنغان باج سوممىسىنىڭ سودا - سانائەت ئومۇمىي باج سوممىسى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 50 پىرسەنتتىن ئاشقان. 1952 - يىللىق چارۋا ماھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، خۇسۇسىي سودىدىن سېتىۋېلىنغان يازلىق قوي يۇڭى سېتىۋېلىنغان بارلىق يازلىق قوي يۇڭىنىڭ 37.8 پىرسەنتىنى، كۆزلۈك قوي يۇڭى %60 نى ئىگىلىگەن. خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە قارىتا پارتىيىنىڭ «پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش» سىياسىتى ئىجرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، خۇسۇسىي سودىنىڭ توپ ۋە پارچە سېتىش كەسپى خېلى تەرەققىي قىلدى. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، 1954 - يىلى خۇسۇسىي سودا بويىچە توپ سېتىش سوممىسى ئىجتىمائىي توپ سېتىش سوممىسىنىڭ 45.62 پىرسەنتىنى، پارچە سېتىش سوممىسى ئىجتىمائىي پارچە سېتىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 43.43 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

1955 - يىلى خۇسۇسىي سودىغا قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش باشلاندى، تەشۋىق قىلىش، سەپەرۋەر قىلىش، سىياسەتلەرنى چۈشەندۈرۈش خىزمىتى ئىشلەنگەندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودىگەرلەر كەينى - كەينىدىن ئىلتىماس يېزىپ، هۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىشنى، هەمكارلىق يولىغا مېڭىشنى تەلەپ قىلدى. 1956 - يىل 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ناهىيە بويىچە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يېغىنى ئېچىلدى. يىل ئاخىرىغا قەدەر، پۈتۈن ناهىيىنىڭ بازار ۋە يېزىلىرىدىكى 95 پىرسەنتتىن ئارتۇق خۇسۇسىي سودىگەر هۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىش يولىغا ماڭدى ياكى هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشتى.

§2. كوللېكتىپ سودا

خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش جەريانىدا ئېلىپ بېرىش داۋامىدا، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 92 پىرسەنتىدىن ئاشىدىغان، مۇقىم مۇلكى ۋە كۆچمە مەبلىغى 4000 يۈەنگە يەتمەيدىغان

كىچىك سودىگەرلەر، ئەر - ئايال بىرلىكتە ئاچقان ماگىزىنلار، شۇنىڭدەك يايمىچىلار ئايرىم-ئايرىم هالدا هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشتى. 1957 - يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، كوللېكتىپ باشقۇرىدىغان، بىر تۇتاش هېسابات قىلىدىغان هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشقانلار 50 كە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە تۇرلۇك مالالار كەسپىدە 27، هاراق - تاماكا كەسپىدە توققۇز، كۆكتات كەسپىدە 14 كىشى بولغان. مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇلىدىغان، تارقاق تىجارەت قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشقانلار 184 كە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك مەهسۇلات ۋە مىلىچە مالالار كەسپىدە 93، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپىدە 91 كىشى بولغان. هەمكارلىق ماگىزىنلىرى مەمۇرىي جەهەتتە قۇمۇل بازارلىق خەلق هۆكۈمىتىگە قارىدى، كەسىپ جەهەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يېتەكچىلىك قىلدى. 1959 - يىلى هەمكارلىق ماگىزىنلىرى هەمكارلىق باش ماگىزىنى بولۇپ تەشكىللىنىپ، پۈتۈنلەي بىر تۇتاش هېسابات قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى، مەمۇرىي ۋە كەسپى جەهەتتە ناهىيىلىك سودا ئىدارىسى بىر تۇتاش رەهبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرى يەنىلا قۇمۇل بازىرىنىڭ رەهبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەهىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§3. هۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا

1956 - يىلى خۇسۇسىي كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى، 118 دۇكان، 190 كىشى هۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا قاتناشتى، خۇسۇسىيلارنىڭ مەبلەغ سوممىسى جەمئىي 453 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، ساهەلەر بويىچە پاراۋانلىق شىركىتى، تۇرلۇك مالالار، پاختا رەخت، يېمەكلىكلەر، يەرلىك مەهسۇلات - مىلىچمالالار ۋە دورا دۇكانلىرىنى تەشكىل قىلدى.

كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە قارىتىلغان تىنىچ ئۆزگەرتىش ۋە سېتىۋېلىش سىياسىتىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، ساهەگە ئايرىپ، چوڭ - كىچىك دەپ ۋە تۈرگە ئايرىپ ئولتۇرماي، بىردەك يىللىق ئۆسۈمنى بەش لىدىن هېسابلاپ تۇراقلىق ئۆسۈم بېرىش هەمدە ئۆزگەرتىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەندە خۇسۇسىيلار قوشقان مەبلەغنى ۋە هېساباتنىڭ سىرتىدىكى مال - مۈلۈكنى قايتۇرۇپ بېرىش قارار قىلىندى. قايتۇرۇپ بېرىلگەن مەبلەغ ۋە بۇيۇملار: ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش هەققى 1585 يۈەن، بەش كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 45.5 ئېغىز ئۈي، بىر سىم كارىۋات، بىر گىلەم، 12.5 سەر ئالتۇن، 676 سەر كۈمۈش، 1357 تەڭگە، 3761 يۈەن زايوم.

ئەسلىدىكى سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تىجارەت قىلىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن 27 كىشى تاللىنىپ شېرىكچىلىك كارخانىلىرىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىلىقى ۋە ماگىزىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. مەسىلەن: قۇمۇلدىكى ئەڭ چوڭ كاپىتالىست يۈسۈپ رەهىم سوپا (شياۋ

يۇسۇپ دەپنۇ ئاتىلىدۇ) مەبلىغى 110 مىڭ يۈەن ئىدى) شېرىكچىلىكىتىكى تۈرلۈك مالىلار باش ماگىزىنىنىڭ مۇئاۋىن جىلىكىسى بولدى.

1959 - يىلى بارلىق شېرىك كارخانىلار باش ماگىزىن بولۇپ تەشكىللەندى، ئۇ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى كەسىپنى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، شېرىك كارخانىلار ساھەلەر بويىچە ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ ئالاقىدار شىركەتلىرىگە قوشۇۋېتىلدى، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتىگە، تۈرلۈك مال، گەزمالىلار تۈرلۈك مالىلار شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى. خۇسۇسىي سودىگەرلەر ۋە شېرىك كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ قالدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، تۇراقلىق ئۆسۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئەسلىدىكى بىر قىسىم سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئۇيۇ تەئەللۇقاتلىرى «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىندى، ئۆزلىرى يېزىلارغا ئۆزگەرتىشكە چۇشۇرۇۋېتىلدى. 1979 - يىلدىن كېيىن، ئەسلىدىكى سودا - سانائەتچىلەر سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ناھەق ئەنزىلەر ئاقلاندى، بېرىلمەي قالغان مۇقىم ئۆسۈم تولۇقلاپ بېرىلدى.

§4. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى

1951 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، توغۇچى بىلەن تاشۇبۇلىقتا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى، بۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان ئىككى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1955 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايونلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى.

1958 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك كوپېراتىپىنىڭ توپ سېتىش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، توپ ۋە پارچە سېتىش كەسىپلىرى پۈتۈنلەي ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 7 - ئايدا ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىدا ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپ خىزمىتى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، يىل ئاخىرىدا، رايون ۋە يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، رايونلۇق ۋە يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ نامى گۈڭشې تەمىنات - سودا بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا سىستېمىسى باشقۇرىدىغان پارچە سېتىش كەسپى ۋىلايەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بازاردا پەقەت بىر يەرلىك

مەھسۇلات ـ مىلىچماللار ـ كۇندىلىك بۇيۇملار تىجارەت بۆلۈمى ۋە تۇرلۈك مالىلارنى توپ سېتىش پونكىتىلا قالدۇرۇلۇپ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش، يۆتكەش ۋە توپ تارقىتىش كەسىپلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىندى.

1962 ـ يىلى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا بىلەن كوپېراتىپنىڭ كەسىپى ئايرىۋېتىلدى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدە سودا ئىدارىسى بىۋاستە باشقۇرىدىغان كەسىپلەر ۋىلايەتلىك ئۇنىۋېرسال توپ سېتىش پونكىتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بىراق سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسىپىنى بىۋاستە باشقۇرماي، پەقەت ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىغا كەسىپى جەھەتتىنلا يېتەكچىلىك قىلدى.

1983 ـ يىلى، ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا تاشۋېلىق، تېمانشان، غەربىي تاغ، پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، قارا دۆۋە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز ۋە يەتتەقۇدۇقتىن ئىبارەت 11 ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قارىدى، ناھىيىدىن تۆۋەن پارچە سېتىش ئاپپاراتلىرى جەمئىي 87، ۋەكالىتەن سېتىش دۇكانلىرى 15 بولۇپ، 282 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى.

§5. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا

1. سودا

1958 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى. 9 ـ ئايدا، ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بازار ۋە كان رايونىنىڭ پارچە سېتىش كەسىپى پۈتۈنلەي ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ بېرىلدى. سودا ئىدارىسىگە تۇرلۈك مالىلار، يېمەكلىك، كۆمۈر، كۆكتات، گۆش، تاشقى سودا، يېمەكـ ئىچمەك مۇلازىمەتلىدىن ئىبارەت يەتتە تىجارەت بۆلۈمى، چوشقا، توخۇ، قوي فېرمىسى ۋە تېيانشان چارۋىچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت تۆت باقمىچىلىق فېرمىسى، كىيىم ـ كېچەك، پاختا، يېمەكلىك، جياڭيۇ ـ ئاچچىقسۇ زاۋۇتى، قۇشخانىدىن ئىبارەت بەش پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، قۇمۇل پولات زاۋۇتى، تارانچى، يامانسۇ، قوۋۇق ئېغىزى، يەتتەقۇدۇق، راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت ئالتە زاۋۇت، كان ماگنىزىنى قارايىتى. 2300 دىن كۆپرەك ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى.

1960 ـ يىل 6 ـ ئايدا، يۇقىرىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، شەھەر، بازار ۋە زاۋۇت، كانلاردىكى پارچە سېتىش ئاپپاراتلىرى، شۇنىڭدەك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى، فېرمىلار پۈتۈنلەي ۋىلايەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ۋىلايەتكە 1776 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچى ئۆتكۈزۈلدى. 1962 ـ يىلى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1979 ـ يىل 6 ـ ئايدا، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1981 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ۋىلايەتلىك يېمەكلىكلەر شىركىتى ناھىيە تەۋەسىدىكى چارۋا،

تۇخۇم ۋە ئۇي قۇشلىرىنى سېتىۋېلىش ئاپپاراتلىرىنى ۋە خادىملىرىنى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتى تەشكىل قىلىندى، بۇ شىركەتكە قوۋۇق ئېغىز ماگىزىنى، تاشۇېلىق چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە تاشۇېلىق، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر سېتىۋېلىش پونكىتى قارايدىغان بولدى، ئۇلار ناھىيە تەۋەسىدە چارۋا، تۇخۇم ۋە ئۇي قۇشلىرىنى سېتىۋېلىش كەسپىنى باشقۇرۇپ، سېتىۋالغان نەرسىلىرىنى ۋىلايەتلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىگە تاپشۇرىدىغان بولدى.

2. ئاشلىق

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ناھىيىگە قاراشلىق بىرلا ئاشلىق ئامبىرى بولۇپ، پاراق ئۇچۇن تاپشۇرۇلغان ئاشلىقنى ساقلاشقا مەسئۇل ئىدى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىمۇ يەنىلا بۇرۇنقىدەك بولۇپ، پەقەت ئالتىلا ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

1954 - يىلى، ئاشلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈمگە تاشۇېلىق ئاشلىق پونكىتى ۋە تۇغۇچى ئاشلىق ئامبىرى قارايدىغان بولدى، ئۇلاردا 95 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1957 - يىلى، ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ بىر تۇتاش سېتىش يولغا قويۇلدى. 1958 - يىلى ئاشلىق بۆلۈمى ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1959 - يىلى، ۋىلايەت، بازارلىق ئاشلىق، ياغنى پارچە سېتىش كەسپىنى ناھىيىلىك باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى، بازاردا بەش جايدا ئاشلىق دۇكىنى بار ئىدى، يەنە راھەتباغ ۋە قارا دۆۋە ئاشلىق پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيىپ 169 كىشىگە يەتتى، 1961 - يىلى، ئاستانە، ساقا، بۇلۇڭتوغراق، تېيانشان، غەربىي تاغ، پالۋانتۇر ئاشلىق پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى، ئىدارە باشقۇرۇشىدا بىر دېھقانچىلىق مەيدانىمۇ بار ئىدى. شۇ يىلى ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن 107 ئادەم قالدى.

1962 - يىلى، ۋىلايەت بازاردىكى ئاشلىق، ياغ پارچە سېتىش كەسپىنى قايتۇرۇۋالدى، راھەتباغ ئاشلىق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ساقا ئاشلىق پونكىتى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 69 كىشىگە چۈشۈپ قالدى. 1963 - يىلى، پالۋانتۇر ئاشلىق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1966 - يىلى، دۆربەجىن ئاشلىق پونكىتى دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1968 - يىلى، دۆربەجىن ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن رەسمىي ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت يىلىغا 4 مىليون جىڭ ئۇن تارتالايتى. 1979 - يىلى، دۆربەجىن ئۇن زاۋۇتى ۋە ئىدارىنىڭ ياغ تارتىش زاۋۇتى ئاساسىدا، ئاشلىق - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى، زاۋۇتتا بىر ئۇن سېخى، بىر ياغ سېخى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى 10 - ئايدا، ئۇن سېخى تارانچى شۆبە ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ياغ سېخى ئىدارىگە قاراشلىق ياغ زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئاشلىق ئىدارىسىگە ئامبار، ياغ زاۋۇتى، شۇنىڭدەك

ئاستانه، بۇلۇڭتوغراق، تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇبلىق، بوغاز، قارا دۆۋە، قوۋۇق ئېغىزى ئاشلىق پونكىتىدىن ئىبارەت 10 ئاساسىي قاتلام ئورۇن قارايدىغان بولىدى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 127، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 31 بولۇپ، جەمئىي 158 گە يەتتى. ھەر خىل ماشىنا 50 كە، ئامبار، قۇرۇتۇش مەيدانى ۋە دۆۋىلەش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 15 مىڭ 831 كۋادرات مېتىرغا، ئامبارلارنىڭ سىغىمچانلىقى 14 مىليون جىڭغا يەتتى.

3. تاشقى سودا

30 ـ يىللاردىن 40 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە، ناھىيە تەۋەسىدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئاساسلىقى، سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىش باشقارمىسى ۋە يەرلىك سودا كاپىتالىستلىرى تەرىپىدىن سېتىۋېلىناتتى، تايلىناتتى ۋە سىرتقا توشۇلاتتى. 40 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى كۆپىنچە يەرلىك سودىگەرلەر سېتىۋالدى ۋە سىرتقا يۆتكىدى. ئازاد ـ لىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ تۇرپان شۆبە كوپېراتىپى سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى قۇمۇلغا كېلىپ سېتىۋالدى. 1952 ـ يىل 1 ـ ئايدا، ئۆلكىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ئۇرۇمچى تېرە ـ يۇڭ زاۋۇ ـ تىنىڭ سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى سېتىۋالىدىغان بولۇپ ئۆزگەرتىلدى، تېرە ۋە يۇڭلار پۈتۈنلەي ئۇرۇمچىگە توشۇلىدىغان بولدى، 1955 ـ يىل 2 ـ ئايدا، مەزكۇر سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى ئاساسدا ۋىلايەتلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

1958 ـ يىل 7 ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تاشقى سودا تىجارەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1959 ـ يىل 7 ـ ئايدا، تىجارەت بۆلۈمى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

1963 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇ ـ رۇلۇپ، سېتىۋېلىش كەسپى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1977 ـ يىل 1 ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەسلىگەكەلتۈرۈل ـ دى، دەسلەپتە 26 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى، 1983 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر كۆپىيىپ 51 كىشىگە يەتتى، ئىدارە قارىمىقىدا تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇبلىق، قوۋۇق ئېغىزىدىن ئىبارەت تۆت سېتىۋېلىش پونكىتى تەسىس قىلىندى، باشقا گۈكشي ۋە مەيدانلارنىڭ سېتىۋېلىش كەسپى پۈتۈنلەي شۇ جايلاردىكى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ ۋەكىللىرىگە ھاۋالە قىلىندى.

4. ماددىي ئەشيا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

1971 ـ يىلدىن ئىلگىرى، قۇمۇل ناھىيىسىدە ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى يوق ئىدى. 1971 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا ماددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى،

1973 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، ئاساسلىقى، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سايمانلىرىنى باشقۇرۇش كەسپىنى ئىشلىدى. 1979 - يىل 4-ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، ئۇ، ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بىلەن بىر يەردە بولۇپ، ئايرىم ۋېۋىسكا ئېسىلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى جەمئىي 40 قا يەتتى.

II باب ئاشلىق، ياغ ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش

§1. ئاشلىق ۋە ياغلىق دان

50 - يىللارنىڭ دەسلىپى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا، دېھقانلار دۆلەتكە غەللە - پاراق (دېھقانچىلىق بېجى) تاپشۇرۇش ۋە ئېشىندا ئاشلىقنى سېتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت ئاشلىقنى ئەركىن ئېلىپ سېتىشقا رۇخسەت قىلدى. 1953 - يىلدىن 1956-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9 مىليون 815 مىڭ جىڭدىن غەللە - پاراق ئېلىندى ۋە ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى. 1957 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئاشلىق ۋە ياغنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ، بىر تۈتاش سېتىش يولغا قويۇلدى، «ئائىلىلەرنى ئاساس قىلىش، گۈڭشېلارنى ھېسابلاش بىرلىكى قىلىش، ئاشلىقنىڭ ئارتۇق - كېمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئېشىنغانلاردىن سېتىۋېلىش، كېمەيگەنلەرنى تەمىنلەش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، 90% ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاشلىق ئەركىن بازارى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەخسلەرنىڭ ئاشلىقنى ئېلىپ سېتىشى مەنئى قىلىندى. خەلق گۈڭشېلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، نورمىلىق ئاشلىق، يەم-بوغۇز ۋە ئۇرۇقلۇقتىن تاشقىرى، ئاشقان قىسمى پۈتۈنلەي سېتىۋېلىندى، مەھسۇلاتى كېمىپ قالغان بولسا ئاز سېتىۋېلىندى ياكى سېتىۋېلىنمىدى، نورمىلىق ئاشلىق، يەم-بوغۇز ۋە ئۇرۇقلۇقنىڭ يېتىشمىگەن قىسمى ئۈچۈن دۆلەت ئاشلىق سېتىپ بەردى. 1957 - يىلدىن 1966 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12 مىليون 349 مىڭ جىڭدىن غەللە - پاراق ئېلىندى ۋە ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى.

1973 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى «بىر قېتىم بەلگىلەپ، ئۇنى يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلدى، يەنى ئۇنى يىل ئىچىدە مەھسۇلات ئاشسىمۇ سېتىۋېلىنىدىغان قىسمىنى ئاشۇرماسلىق، سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىنكى ئاشلىقنى گۈڭشې - دۆيىلەر تەقسىم قىلىۋېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. پۈتۈن ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىش تۇنى سانى 12 مىليون 990 مىڭ جىڭ بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» بولغان 10 يىلدا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9 مىليون 861 مىڭ 600 جىڭدىن سېتىۋېلىندى، ئالدىنقى يەتتە يىل (1967 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان ئارىلىق) دا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پەقەت 4 مىليون 926 مىڭ جىڭدىنلا سېتىۋېلىندى. 1978 - يىلدىن كېيىن «بىر قېتىمدا بەش يىللىقنى بېكىتىۋېتىش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى، پۈتۈن ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىش تۇنى سانى كېمەيتىلىپ 7 مىليون 200 مىڭ جىڭ قىلىپ تەڭشەلدى ھەمدە شۇ يىلدىن باشلاپ ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان قىسمىغا باھا قوشۇپ پۇل بېرىش، يەنى ئاساسىي ئاشلىققا 50%، قارا ئاشلىققا 30% باھا قوشۇپ بېرىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. 1979 - يىلدىن باشلاپ قوشۇلىدىغان باھا كۆلىمى يەنە بىر قېتىم ئۆستۈرۈلدى، يەنى ئاساسىي ئاشلىق 60 پىرسەنتكە، قارا ئاشلىق 40 پىرسەنتكە تەڭشەلدى. ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەن قىسمىغا باھا قوشۇپ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار - نىڭ ئاشلىق سېتىپ قىلىدىغان كىرىسى بۇرۇنقىدىن تەخمىنەن ئۈچتىن بىر قىسىم كۆپەيدى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 17 مىليون 131 مىڭ 500 جىڭدىن غەللە - پاراق ئېلىندى ۋە ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 21 مىليون 417 مىڭ 400 جىڭ سېتىۋېلىندى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، «ئاشلىققا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ياغلىق دانغا سەل قارالغان» لىقتىن، ناھىيىنىڭ ياغلىق دان مەھسۇلاتى تۆۋەنرەك بولدى. ئاساسلىق ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىدىغان تاغلىق رايوندىكى ئۇچ گۈڭشې ھاۋا كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن تۇپەيلى بىلەن، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى تۇراقسىز بولدى. سېتىۋېلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان يىل (1982 - يىل) دا 16 مىليون 97 مىڭ 600 جىڭ، ئەڭ ئاز بولغان يىل (1971 - يىل) دا ئاران 71 مىڭ 300 جىڭلا سېتىۋېلىندى. 1957 - يىلدىن 1966 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 402 مىڭ 400 جىڭ سېتىۋېلىندى. 1967 - يىلدىن 1976 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 238 مىڭ 700 جىڭ سېتىۋېلىندى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 974 مىڭ 500 جىڭ سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1 مىليون 460 مىڭ 500 جىڭ سېتىۋېلىندى.

ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى سېتىۋالغان ئاشلىق، ياغلىق دانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسىگە تاپشۇرۇلدى.

16 يىللىق ئاشلىق ۋە ياغلىق دان سېتىۋېلىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 3

يىللار	ئاشلىق سېتىۋېلىش مىقدارى (10 مىڭ جىك)	ياغلىق دان سېتىۋېلىش مىقدارى (10 مىڭ جىك)	سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)
1953	1151		
1955	986		
1957	1265	83.5	
1959	1559	11.3	
1961	1155	9.8	
1963	1213	30	
1965	1065	7.7	233.08
1967	513	29.3	
1969	374	23.9	
1971	592	7.1	
1973	962	22.5	
1975	1501	46	
1977	1821	104	225.7
1979	1460	64.3	240.66
1981	1713	72.9	308.2
1983	2141	146	599.1

28 . چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرى

ناھىيە تەۋەسىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەنبەسى بىرقەدەر مول بولۇپ، ئاساسلىق مەھسۇلاتلاردىن قوي يۇڭى، قوي تېرىسى، تۆگە يۇڭى، كالا تېرىسى، ئۇچەي، تۈست قاتارلىقلار بار.

قوي يۇڭى: 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 332.86 تونىنا سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 320 تونىنا سېتىۋېلىندى؛ **قوي تېرىسى:** 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 34 مىڭ 496.3 پارچە سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە: 1983 - يىلى 48 مىڭ 200 پارچە سېتىۋېلىندى؛ **تۆگە يۇڭى:** 1977 - يىلدىن 1982 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 14 تونىنا سېتىۋېلىندى؛ **كالا تېرىسى:** 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 870.3 پارچە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1440 پارچە سېتىۋېلىندى؛ **ئۇچەي:** 1978 - يىلدىن 1982 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18 مىڭ 948.6 تال سېتىۋېلىندى؛ **تۈشت:** 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.15 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 11.6 تونىنا سېتىۋېلىندى.

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىگە ئاساسەن، بىرقانچە يىلدىن بۇيان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى بىرقەدەر زور كۆلەمدە تەڭشەلدى. 1963 - يىلدىكى باھا بىلەن 1983 - يىلدىكى باھا سېلىشتۇرۇلغاندا، نەسلى ياخشىلانغان قوي يۇڭىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 1.98 يۈەندىن 3.03 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، قازاق قوي يۇڭىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 1.12 يۈەندىن 1.50 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ئاق چۈپۈرنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى بىر يۈەندىن 2.10 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، بىرىنچى دەرىجىلىك كۆك چۈپۈرنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 5.97 يۈەندىن 12.21 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، بىرىنچى دەرىجىلىك تۆگە يۇڭىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 4.09 يۈەندىن 10 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، كالا تېرىسىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 1.96 يۈەندىن 3.8 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ئۇچكە تېرىسىنىڭ ھەر بىر پارچىسى 2.25 يۈەندىن تۆت يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى.

1975 - يىلدىن بېرى، تاشقى سودا تارماقلىرى ئېكسپورت قىلىشنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، گۈڭشې - دۈيلەرگە پائال يار - يۆلەك بولۇپ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋار بازىسى بەرپا قىلدى. 1978 - يىلى، تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ تەبىئىي بايلىقتىن پايدىلىنىپ قوۋۇق ئېغىزلىدىكى داڭسىگۈدا بۇغا فېرمىسى قۇرۇشىغا مەدەت بەردى ھەمدە مەبلەغ، تېخنىكا ۋە قاتناش ۋاستىسى قاتارلىق جەھەتلەردىن كونكرېت ياردەم قىلدى.

يەتتە يىللىق ئاساسلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك مەھسۇلاتلار ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش مىقدارى جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 4

مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	1955	1960	1970	1978	1980	1982	1983
قوي يۇڭى	تونىا	72	231	308	284	364	444	320
چۇپۇر	تونىا		19	17	13	11	19	20
ئات يالى	كىلوگرام		1468	214	1507	1534	678	467
تەۋەت	تونىا	1.59	10	12	8.6	9	11	11.6
ئۆچكە تېرىسى	پارچە	26592	22860	53057	12137	12450	17452	19200
قوي تېرىسى	پارچە		36763	55272	11572	15942	27538	29000
قوي ئۇچمىسى	تال	27002	47353	72574	7569	10314	21458	17600
ئۆچكە ئۇچمىسى	تال			47669	2980	3270	5298	5200
تۆگە يۇڭى	تونىا	18	8	6	11	14	23	24.8
كالا تېرىسى	پارچە		1308	590	474	558	1479	1449
بۇغا مۇڭگۈزى	كىلوگرام					2.8	11	8.6
قوغۇن	تونىا				209	130	64	57
ئۇۋ كۆشلىرى	تونىا				4	2		
چۇچۇكبۇيا	تونىا					104	72.6	
قۇلماق	تونىا						9	
ۋولفرام	تونىا				8.88	3	29.3	11.7
سېتىۋېلىش سوممىسى	10 مىڭ يۈەن				116.4	953.2	209.3	140.1

قارا دۆڭە گۈڭشىسى چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قۇلماق ئىشلەپچىقىرىش بازىسىمۇ تاشقى سودا تارماقلىرىنىڭ يار - يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا بەرپا قىلىنغان. تاشقى سودا ئىدارىسى قاتناش ۋاستىسى، تېرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ۋە خىزمىتىدىكى ئوغۇت قاتارلىق جەھەتلەردىن مەدەت بەرگەندىن تاشقىرى، يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بانكىدىن 240 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق قەرز پۇل ئېلىشقا كېپىل بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىنى تولۇقلاپ، قۇلماق ئىشلەپچىقىرىش بازىسىنى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كۆلىمىگە ئىگە قىلدى.

1975 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا، غەربىي تاغ گۈڭشىسى ئۆز تەۋەلىكىدىكى ۋولفرام كانىنى ئېچىپ، ئېكسپورت قىلىشقا بېرىشنى قارار قىلدى. تاشقى سودا تارماقلىرى غەربىي تاغ گۈڭشىسىنىڭ كانچىلىرىنى جىياڭشى ئۆلكىسىگە بېرىپ، كان تاللاش ۋە ئېچىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى. ۋولفرام كانى 1976 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى تەخمىنەن بىر تونىنا. 1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىش خىراجىتى ئۈچۈن 20 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە يار - يۆلەك بولدى. 1979 - يىلى تاشقى سودا تارماقلىرى يەنە جىياڭشى ئۆلكىسىدىن ئىككى تېخنىكىنى يېتەكچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، تاشقى پېرىۋوت ئارقىلىق غەربىي تاغ ۋولفرام كانىنىڭ تۆت ئاپتوموبىل سېتىۋېلىشىنى قوللىدى، پولات ماتېرىيالى ۋە ياغاچ ماتېرىيالى كۆرسەتكۈچى، شۇنداقلا 20 تونىنا ئاممونىي نىترات ئاجرىتىپ بەرگەندىن كېيىن، غەربىي تاغ ۋولفرام كانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە ۋولفرام رۇدىسىنىڭ سۈپىتى ئۆستى، ۋولفرام رۇدىسىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 10 تونىنا ئۆپچۆرىسىگە يەتتى (غەربىي تاغ ۋولفرام كانىنىڭ نامى 1980 - يىلى قويۇلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى ۋولفرام كانى دەپ ئۆزگەرتىلدى).

ناھىيە تەۋەلىكىدە ئېكسپورت قىلىشقا بەرگىلى بولىدىغان يۇقىرىقى مەھسۇلاتلاردىن باشقا، يەنە قوغۇن، قارا يۇسۇن، سامساق، كۆنجۇت، ناتىرى سولىغمد قاتارلىقلار بار. بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى تۇراقسىز بولغاچقا ياكى مىقدارى بەك ئاز بولغاچقا، تۇرکۈملەپ ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋار بولالمىدى. مەسىلەن: قارا يۇسۇن 1981 - يىلى 91.21 كىلوگرام سېتىۋېلىنغانىدى، مىقدارى بەك ئاز بولغاچقا، كېيىن سېتىۋېلىنمىدى.

§3. چارۋا

سېتىۋېلىنىدىغان ئاساسلىق چارۋا قوي، كالا ۋە چوشقىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ ئېچىدە قوي ئەڭ كۆپ. چارۋا سېتىۋېلىشتا 60 - يىللاردىن باشلاپ ۋەزىپە چۈشۈرۈپ سېتىۋېلىش چارىسى قوللىنىلىپ، پىلان تارماقلىرى كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈپ بەرگەندىن

كېيمن، ئۇنى ئورۇنداشقا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى فېرمىلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۈيىلىرى مەسئۇل بولدى.

قوي: ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان يىلى 38 مىڭ تۇياقتا يەتتى (1965 - يىلى)، ئەڭ ئاز سېتىۋېلىنغان يىلى 17 مىڭ تۇياقتىلا يەتتى (1964 - يىلى). 1964- يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان توققۇز يىللىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 29 مىڭ 576 تۇياقتىن سېتىۋېلىنغان. ھەر بىر قوينىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنى 37 كىلوگرامدىن ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1094.3 تونىنا قوي سېتىۋېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 23 مىڭ 627 تۇياق سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 874.2 تونىنا كېلىدۇ.

كالا: يىللىق سېتىۋېلىش مىقدارى مۇقىم ئەمەس، ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان يىلى 1180 كالا سېتىۋېلىنغان (1982 - يىلى)، ئەڭ ئاز بولغان يىلى ئاران 41 كالا سېتىۋېلىنغان (1964 - يىلى). 1964 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان توققۇز يىللىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 442.78 كالا سېتىۋېلىنغان. ھەر بىر كالىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنى 300 كىلوگرامدىن ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 132.83 تونىنا كالا سېتىۋېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 883 كالا سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 264.9 تونىنا كېلىدۇ.

چوشقا: چوشقا بېقىش خەنزۇلار تۇپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. 1959 - يىلى جياڭسۇ ۋە خۇبېي ئۆلكىلىرىدىن چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىشكە كەلگەن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، بېقىلىدىغان چوشقىنىڭ سانى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى. 1964 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 10 يىللىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، سېتىۋېلىش مىقدارى ئۈچ يىلدىلا 1000 دىن ئاشقان، قالغان يىللاردا 200 — 300 دىنلا سېتىۋېلىنغان. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 598.5 چوشقا سېتىۋېلىنغان، ھەر بىر چوشقىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنى 90 كىلوگرام بويىچە ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 53.86 تونىنا چوشقا سېتىۋېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 300 چوشقا سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 27 تونىنا كېلىدۇ.

§4. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار

قۇمۇلدىن چىققىدىغان يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن قوغۇن، تاۋۇز، شۇلتا ۋە شورلۇق مىقدارى كۆپ. قۇمۇلدا پويىز قاتنىغاندىن بېرى، بۇ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ھەر يىلى ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلۇپ، زور مىقدارda سېتىلماقتا.

قوغۇن: قۇمۇل قوغۇنىنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭقى بار، ئازادلىقتىن ئىلگىرى قاتناش قولايسىز بولغاچقا، يىراقتا ئېلىپ بېرىپ ساتقىلى بولمايتتى. چەك سۇلالىسى دەۋرىدە قوغۇن ھەدىيە بۇيۇمى سۈپىتىدىلا ھۆكۈمەت پوچتا بىلەكەتلىرى

ئارقىلىق بېيجىڭغا تېز يەتكۈزۈپ بېرىلەتتى، قوغۇنغا خان، خانىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە بەگ - غوجاملارلا ئېغىز تېگەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، خۇسۇسەن، لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولى پۈتكەندىن كېيىن، قوغۇننى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئىلپ بېرىپ سېتىش ئۇچۇن شارائىت يارىتىلدى. 50 - يىللاردا ئاپتوموبىل ئارقىلىق چىڭخەي ئۆلكىسى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورىغا يىلىغا 100 — 200 تونىنىدەك قوغۇن تاشۇپ سېتىلاتتى. 60 - يىللاردىن كېيىن، تېرىلىش كۆلىمى ئازراق بولغاچقا، سىرتقا ئىلىپ بېرىپ سېتىش مىقدارىمۇ ئاز بولدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاشلىق ۋە قوغۇن - تاۋۇز تېرىش كۆلىمى مۇۋاپىق تەڭشەلگەنلىكى ئۇچۇن، قوغۇننىڭ مەھسۇلات مىقدارى خېلى زور دەرىجىدە ئاشتى، سىرتتا سېتىش مىقدارىمۇ ئاشتى. 1975 - يىلىدىن 1983 - يىلىغا قەدەر تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىلا 11 مىڭ 538 تونىنا قوغۇن سېتىۋالدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1282 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1272 تونىنا سېتىۋېلىندى.

تاۋۇز: قۇمۇلدا تاۋۇزنىڭ تېرىلىش كۆلىمى ئەزەلدىن قوغۇنغا قارىغاندا ئاز بولۇپ، ئومۇمىي قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى يېڭى سورت كىرگۈزۈلگەنلىكى، مو بېشى مەھسۇلاتى يۇقىرى بولغانلىقى ھەم تاۋۇزنى ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، تاۋۇزنىڭ تېرىلىش كۆلىمى تېز كېڭەيدى، سىرتقا سېتىش مىقدارىمۇ ئاشتى. 1975 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىلا 7175 تونىنا تاۋۇز سېتىۋالىدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 797 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1415 تونىنا سېتىۋېلىندى.

1975 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە سېتىۋېلىنغان قوغۇن - تاۋۇز مىقدارى

جەدۋەل 9 - 5 بىرلىكى: تونىنا

يىللار	قوغۇن	تاۋۇز	يىللار	قوغۇن	تاۋۇز
1975	1088	369	1980	230	470
1976	1717	73	1981	532	225
1977	1665	3	1982	1000	454
1978	2749	2069	1983	1272	1415
1979	1285	2097			

شۇلتا: ناھىيە تەۋەلىكىدىكى لاۋۇا ۋو (ھازىرقى قىزىلبايراق كەنتى)، ساۋۇلاق قاتارلىق جايلاردا شۇلتىنىڭ زاپىسى ئەڭ كۆپ. 1959 - يىلىدىن باشلاپ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سېتىۋېلىپ سىرتقايۆتكەپ بېرىشكە كىرىشكەن. ئەينى چاغدا «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»نىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، سودىدا «كۆپ سېتىۋېلىپ، كۆپ سېتىش»يولغا قويۇلۇپ، سېتىۋېلىشنىلا بىلىپ، سېتىش - ساتالماسلىق بىلەن كارى بولماسلىق ئەھۋالى كۆرۈلگەن. 1959 - يىلى سېتىۋېلىنغان 42 مىڭ874 تونىنا، 1960 - يىلى سېتىۋېلىنغان 108 مىڭ 80 تونىنا

شۇلتىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆز ئورنىدا دۆۋلىنىپ تۇرۇۋېرىپ، سىرتقا توشۇپ سېتىش مۇمكىن بولماي، زور زىيان بولغان. كېيىن، سېتىلىش ئەھۋالغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىشنى بەلگىلەش چارىسى قوللىنىلىپ، گۇڭشې، دۇيلەر ئادەم كۆچى تەشكىللەپ قازغاندىن كېيىن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مەسئۇل بولۇپ سېتىۋالدى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئاساسەن تەڭپۇڭ بولدى. 1978 - يىلى 9916 تونىنا، 1979 - يىلى 756 تونىنا، 1980 - يىلى 439 تونىنا، 1981 - يىلى 399 تونىنا، 1982 - يىلى 455 تونىنا، 1983 - يىلى 1080 تونىنا سېتىۋېلىندى.

شور: قۇمۇلدا شور بايلىقى بىرقەدەر مول، ناھىيە تەۋەسىدىكى قارا دۆۋە، ئاستانە، جۇلۇڭتوغراق، يەتتەقۇدۇق قاتارلىق جايلاردا بىرقەدەر كۆپ. 1978 - يىلى 17 مىڭ 384 تونىنا، 1979 - يىلى 21 مىڭ 601 تونىنا، 1980 - يىلى 14 مىڭ 322 تونىنا، 1981 - يىلى 4452 تونىنا، 1982 - يىلى 5917 تونىنا، 1983 - يىلى 11 مىڭ 390 تونىنا سېتىۋېلىندى.

§5. كېرەكسىز ماددىي ئەشيالار

ناھىيە تەۋەسىدىكى كېرەكسىز ماددىي ئەشيالارنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى 50 - يىللاردىن تارتىپلا يىغىۋېلىشقا باشلىغان. كېرەكسىز ماددىي ئەشيالار ئىچىدە سۆڭەك، مىس، ئالىيۇمىن، قوغۇشۇن، پولات - تۆمۈر، كالا ۋە قوي مۇڭگۈزى قاتارلىقلار- نىڭ مىقدارى بىرقەدەر كۆپ. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، سېتىۋېلىش سوممىسى يىلىغا 43 مىڭ يۈەندىن تۆۋرا كەلگەن.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يەتتە خىل كېرەكسىز ماددىي ئەشيانى سېتىۋېلىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 - 6 بىرلىكى: كىلوگرام

يىللار / نۇرى	مىس	ئالىيۇمىن	قوغۇشۇن	سۇلياۋ	كالا - قوي مۇڭگۈزى	سۆڭەك	پولات - تۆمۈر
1978	7645	2809	1949	1804	3331	80104	212227
1979	4539	2299	1384	6663	392	37901	180954
1980	1723	414	620		232	24215	15594
1981	343.8	609	912	37	175	19146	280
1982	7557	2429	3955			18712	92819
1982	12714	6395	5402	1827	650	3201	77597

III باب سېتىش

§1. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى

1. ماددىي ئەشيا

1971 - يىلدىن ئىلگىرى، پولات ماتېرىيالى ۋە ياغاچ ماتېرىيالغا ئوخشاش دۆلەت بىر تۈتاش تەقسىم قىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەقسىم قىلاتتى، ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ۋە قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانىدىن بىۋاستە ئېلىۋالاتتى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەقسىم قىلىدىغان، ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بېرىدىغان بولدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، پولات ماتېرىيالى، ياغاچ ماتېرىيالى، مىس، چويۇن، سېمونت ۋە ماشىنا - ئېلېكتر قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنىڭ پىلان ئىچىدىكى قىسمىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ تىجارىتى پۈتۈنلەي قويۇپ بېرىلدى، بازار ئارقىلىق تەڭشەش ئاساسلىق ۋاستە بولۇپ قالدى.

پولات ماتېرىيالى: پىلان ئىچىدىكىسىدىن باشقا، ماددىي ئەشيا تارماقلىرى ۋە باشقا تارماقلار ھەمكارلىشىش ۋە ياكى ئارتۇق - كېمىنى تەڭشەش چارىسى ئارقىلىق پولات ماتېرىيالى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش ئېھتىياجىنى قاندۇردى.

ياغاچ ماتېرىيالى: قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانىدىن چىقىدىغان ياغاچ دۆلەت بىر تۈتاش تەقسىم قىلىدىغان ماددىي ئەشيا بولۇپ، يىللىق تەقسىم قىلىش مىقدارى ئاران 200 — 300 كۇب مېتر ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشلىرىغا ئېھتىياجلىق زور مىقداردىكى ياغاچ ماتېرىيالى يېزىلاردىكى ئورمان بەلباغلىرىنى يېڭىلاش ئۈچۈن كېسىۋېتىلگەن ياغاچ ئارقىلىق ھەل قىلىنىپ، يىللىق تەمىنلەش مىقدارى 1000 كۇب مېتردىن ئاشتى.

سېمونت: قۇمۇلدا سېمونتنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا، 50 - يىللار-نىڭ باشلىرىدا، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى قىزىلىيۇلتۇز ئۆستەڭىنى ياسىغاندا سېمونت-نىڭ ئورنىدا باشقا ماتېرىيال ئىشلىتىلگەن، 60 - يىللاردا ئاز مىقداردىلا سېمونت يۆتكەپ كېلىنىپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇلدا يېڭىدىن قۇرۇلغان بىرنەچچە سېمونت زاۋۇتى كەينى - كەينىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ناھىيىگە قارايدىغان ئاستانە سېمونت زاۋۇتى بىلەن پالۋانتۇر سېمونت زاۋۇتىمۇ كەينى - كەينىدىن پۈتتى، ھازىر ئادەتتىكى قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلىدىغان سې-مونت بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

كۆمۈر: شەھەر سانائىتىگە ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈر بىلەن ئاھالىلەر تۇرمۇشىغا

ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈرنى، ئاساسلىقى، ۋىلايەتلىك نەپىت شىركىتىنىڭ كۆمۈر كانى بىلەن ناھىيىلىك كۆمۈر كان تەمىنلەيدۇ. يېزىلاردا تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان كۆمۈرنى تەمىنلەش چارىسى سەل ئوخشاشمايدۇ، تارانچى كۆمۈر كانىغا يېراقراق گۈڭشې-دۈيدىكىلەر، ئادەتتە، ناھىيە بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ، كۆمۈركاندىن بۇاستە سېتىۋالىدىغانلىرىمۇ بار؛ 1982 - يىلدىن ئىلگىرى كۆمۈر كانىغا يېقىنراق قارا دۆۋە گۈڭشېسى، ئاستانە گۈڭشېسى ۋە دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئامما كۆمۈرنى كۆپىنچە كانىنىڭ كۆمۈر قاتلىمى ئېچىلغان جايدىن «تېرىۋالاتتى». كېيىن، كۆمۈركان دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھەمدە يېقىن ئەتراپتىكى ئاممىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، 1982 - يىلدىن باشلاپ، ئائىلىلەر بويىچە نورما بەلگىلەپ، ئېتىبار باھادا بېلەتلىك تەمىنلەيدىغان، ھەر يىلى ھەر ئائىلىنى ئىككى تونىنا يېرىم كۆمۈر بىلەن تەمىنلەيدىغان بولدى، ھەر بىر تونىنسىنىڭ باھاسى 15 يۈەن (بازاردا بىر تونىنا كۆمۈرنىڭ باھاسى 35 يۈەن). 1982 - يىلى جەمئىي 12 مىڭ 970 تونىنا، 1983 - يىلى جەمئىي 14 مىڭ 268 تونىنا كۆمۈر بىلەن تەمىنلىدى.

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش-سېتىش مىقدارى ۋە ئومۇمىي قىممىتى

جەدۋەل 9 — 7

يىللار / تۈرى	سېتىۋېلىش - سېتىش زاپىسى، ئومۇمىي قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)			ئاساسلىق ماددىي ئەشيالارنى سېتىش مىقدارى			
	سېتىۋېلىش لىمنغىنى	سېتىلغىنى	زاپىسى	پولات ماتېرىيالى (تونىنا)	سېمونت (تونىنا)	ياغاچ ماتېرىيالى (كۇب مېتر)	بالون، كاھىر (دانە)	ئاختا ئەينەك (ئۇلچەملىك ساندۇق)
1977	95.5	101.6	42.2	144	565	388		
1978	115.9	122.5	44.8					
1979	131.8	143	34	182	649	133		
1980	130.2	129.3	41	316	1500	1031		
1981	126.1	121.7	45	128	900	907	522	
1982	92.7	108.8	36.1	615	66	895	282	910
1983	118.7	136.6	57.7	521	58	204	794	1091

2. دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

(1) ئۇلاغ قوشۇلدىغان يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تىرىنا، قوش چاقلىق، قوش چىشلىق ساپان، يېڭىچە تاق چىشلىق ساپان، 10 قۇرلۇق سىيالكا ۋە ئۇلاغ قوشۇلدىغان ساپان سۈ چىغىرىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلاغ قوشۇلدىغان يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتكەنىدى. 1961 - يىلدىن كېيىن سېتىلىش مىقدارى بىراقلا ئازلاپ كەتتى. 1956 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە ئۇلاغ قوشۇلدىغان يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 2230 ى سېتىلىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 371.7 دىن توغرا كەلدى.

(2) تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى

تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئاساسەن، كەتمەن، گۈرجەك ۋە ئورغاقتىن ئىبارەت. 1956 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ۋە 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان 13 يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ھەر خىل ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 200 مىڭ 941 دانە سېتىلغان. يىللىق ئوتتۇرىچە سېتىلىش مىقدارى 15 مىڭ 457 داندىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 20 مىڭ 546 دانە سېتىلغان.

(3) دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە تۇنجى تراكتور بار بولغاندىن باشلاپ، 1983 - يىل ئاخىرىغا قەدەر چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن 318 ى، قول تراكتوردىن 241 ى، تراكتور سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن 250 ى، ئىككى كوماباين، ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسىدىن 37 سى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىلدىن 67 سى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان پرىتسېپتىن 210ى بار بولدى. بۇ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پىلان بويىچە تەقسىم قىلىنغاندىن كېيىن، گۇڭشې ۋە ھەيدانلار تەرىپىدىن سېتىۋېلىنىدى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 218 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 31.14 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 21 دانە سېتىلغان؛ يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 863 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 123.28 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 43 دانە سېتىلغان؛ دېھقانچىلىقتا

ئىشلىتىلىدىغان سۇ چىقىرىۋېتىش ۋە سۇغىرىش ماشىنىسى ھەم دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىدىن جەمئىي 124 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.77 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئىككى دانە سېتىلغان؛ چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن جەمئىي 150 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 21.42 دانە سېتىلغان؛ قول تراكتوردىن جەمئىي 106 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 15.14 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983- يىلى 32 دانە سېتىلغان.

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى سېتىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 8

يىللار / تۈرى	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
تراكتور سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى (دانە)	67	55	34	22	14	5	21
يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى (دانە)	240		113	135	159	173	43
دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان سۇچىقىرىۋېتىش، سۇغىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرى (ئات كۈچى/دانە)	54/696	21/226	6/75	5/71.4		36/651	2/52
تراكتور (ئات كۈچى/دانە)	9/474	17/658	29/128	45/195	19/849	6/291	25/181
قول تراكتورى (ئات كۈچى/دانە)	19/228	8/96	5/60	6/72	6/72	30/360	32/402

3. خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى

(1) خىمىيىۋى ئوغۇت

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن، ئېتىزلارغا خىمىيىۋى ئوغۇت بېرىلىدىغان بولۇپ، سېتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغاچقا، سېتىش پىلان بويىچە قاتتىق كونترول قىلىنىدىغان بولدى. 1957 - يىلى پۈتۈن ناھىيە

بويىچه ئۇچ تونىنا، 1958 - يىلى 12 تونىنا سېتىلدى، 1959 - يىلى 77 تونىنسغا يەتتى، 1960 - يىلى شىددەت بىلەن ئېشىپ 604 تونىنغا يەتتى، 1961 - يىلى ئازىيىپ 278 تونىنغا، 1962 - يىلى 32 تونىنسغا چۈشۈپ قالدى. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، جەمئىي 5853 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 975.5 تونىنا ئاشتى.

(2) خىمىيىلىك دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىسى

كۆپ يىللاردىن بۇيان خىمىيىلىك دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن «666» ئاساس ئورۇندا، «ددۋ» ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. 1956 - يىلى پۈتۈن ناھىيە بويىچە 1.8 تونىنا، 1957 - يىلى بىر تونىنا، 1958 - يىلى سەككىز تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى سېتىلدى. 1959 - يىلدىن كېيىن سېتىلىش مىقدارى شىددەت بىلەن ئېشىپ، 1960 - يىلى 174 تونىنا، 1961 - يىلى 89.8 تونىنا سېتىلدى. 1963 - يىلدىن كېيىن، دېھقانچىلىق دورىسىنىڭ يىللىق سېتىلىش مىقدارى، ئاساسەن، 10 — 20 تونىنا ئارىلىقىدا مۇقىملاشتى.

دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىلىرىدە سۈيۇقلاندۇرۇلغان دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىسى بىلەن ئۇنتۇق دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىسى ئاساس قىلىنىپ، 1956 - يىلى 65 دانە، 1960 - يىلى 321 دانە، 1961 - يىلى 358 دانە سېتىلدى. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 519 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 86.5 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 247 دانە سېتىلدى.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە سېتىلغان خىمىيىۋى ئوغۇت مىقدارى

جەدۋەل 9 — 9 بىرلىكى: ئەمەلىي تونىنا

يىللار / ئۈرى	1978	1979	1980	1981	1982	1983
جەمئىي	1102	1292	831	1351	744	533
ئازوتلۇق ئوغۇت	1072	1276	831	1244	704	368
بىرىكمە ئوغۇت	30				15	82
فوسفورلۇق ئوغۇت		16		107	25	83

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە سېتىلغان دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ مىقدارى

جەدۋەل 9 — 10 بىرلىكى: كىلوگرام

تۈرى / يىللار	1978	1979	1980	1981	1982	1983
جەمئىي	9115	12147	9720	10336	14895	14040
«666»	3667	8249	5607	8909	13087	10537
«د د ت»	265	120			100	120
ترى خلوروفون	1000	180			2	
روگور	186	227	136	216	163	540
چۆپ دوقمتىش دورىسى	1413	970	186	92	64	581
تىئوفوس (1605)			10			
ئورۇققاتارلاشتۇرۇلمىدىغان دېھقانچىلىق دورىسى			1779	200	100	283
«د د ۋ»	848	1136	1195	804	1211	1264
باشقىلار	1736	1265	807	115	168	715

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماينىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل 9 — 11 بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	1978	1979	1980	1981	1982	1983
بېنزىن			143.1	164.7	199.19	170.4
سىلىقلاش مېيى	29.9	43.89	40.65	78.22	35.85	33.48
دىزىل	539	683.8	811.8	806.88	750.6	804.57

4. دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماي

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىشى ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، مايىنىڭ سېتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى. 50 – 60-يىللاردا ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى مايىنى ئادەتتە يېزىلارغا بەۋاستە سېتىپ بېرەتتى، 70 - يىللاردىن باشلاپ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تەمىنلەيدىغان بولدى. 1983 - يىلى 170.4 تونىنا بېنزىن، 83.48 تونىنا سىلىقلاش مېيى، 804.57 تونىنا دىزېل سېتىلدى.

§2. تۇرمۇش ۋاستىلىرى

1. ئاشلىق، ياغ

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى بىر مەزگىل (1959 - يىلىدىن 1962 - يىلغىچە) شەھەر ئاھالىلىرىگە ئاشلىق ۋە ياغ تەمىنلەپ بېرىش كەسپىگە مەسئۇل بولغاندىن تاشقىرى، باشقا يىللاردا يېزىلاردىن ئاشلىق، ياغلىق دان سېتىۋېلىش، ساقلاش ۋە يۆتكەشكە، يېزىلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىنى ئاشلىق ۋە ياغ بىلەن تەمىنلەشكە، چارۋىچىلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە، شۇنىڭدەك ئاپەت تۇپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمەيگەن كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىگە ئۇزۇقلۇق ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋە ئۇزۇقلۇقنىڭ ئارتۇق - كېمىنى تەڭشەپ بېرىشكە مەسئۇل بولدى.

يېزىلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىگە ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ۋە ياغ سېتىپ بېرىش: يېزىلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرى گەڭشې ۋە مەيدانلاردىكى ئىشتىن ئايرىلغان كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچى، مال ساتقۇچى، مال سېتىۋالغۇچى، تىببىي خادىملار ۋە نوقۇل چارۋىچى ئاھالىلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار بەلگىلەنگەن تەمىنلەش ئۇلچىمى بويىچە يېقىن ئەتراپتىكى ئاشلىق پونكىتىدىن سېتىۋالىدۇ. 1981 - يىلىدىن ئىلگىرى پۈتۈن ناھىيە بويىچە يىلىغا 1 مىليون جىڭدەك ئۇن تەمىنلىنەتتى، 1982 - يىلى كۆپەيمەي 1 مىليون 140 مىڭ جىڭغا، 1983 - يىلى 1 مىليون 520 مىڭ جىڭغا يەتتى. 1961 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان سېتىش ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 854 مىڭ 300 جىڭدىن سېتىلغان. 1961 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ياغ بىلەن تەمىنلەش ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 24 مىڭ 600 جىڭدىن سېتىلغان.

قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش: ئاشلىق تارماقلىرى ئاممىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپەت تۇپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمەيگەن كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىنىڭ ئۇزۇقلۇق ئاشلىقىنىڭ يەتمىگەن قىسمىنى تەكشۈرۈپ، بېكىتىلگەن سان بويىچە قايتۇرۇپ سېتىپ بەردى. 1961 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق جەمئىي 63 مىليون 483 مىڭ 500 جىڭ، يىللىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق ئۇتتۇرا ھېساب بىلەن 2 مىليون 760 مىڭ 200 جىڭ بولغان. ئەڭ ئاز قايتۇرۇپ

16 يىللىق ئاشلىق سېتىلىش مىقدارى ۋە زاپىسى

جەدۋەل د — 12 بىرلىكى: 10 مىڭ جىڭ

يىللار	سېتىلىشى		يۆتكىلىشى		زاپىسى
	غەيرىي يېزا ئىگىلىكى	يېزا ئىگىلىكى	يۆتكەپ كېلىنگىنى	يۆتكەپ بېرىلگىنى	
1953	117		491	3	988
1955	824	39	566	15	1858
1957	1210	240	820	402	2071
1959	4372	359	2722	6	1029
1961	116	380	466	929	269
1963	61	135	36	980	259
1965	47	49	33	976	814
1967	71	151	1226	319	2085
1969	73	304	160	892	983
1971	88	238	286	1103	1934
1973	84	367	158	983	506
1975	85	384	424	1142	804
1977	98	299	165	1310	638
1979	88	440	821	1036	1007
1981	114	490	347	1348	906
1983	152	481	372	1799	801

سېتىپ بېرىلگەن يىلى نەچچە 100 مىڭ جىڭ بولغان، ئەڭ كۆپ قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن يىلى 4 مىليون 960 مىڭ جىڭغا يەتكەن.

ئۇرۇقلۇق سېتىش: ئۇرۇقلۇقنىڭ ئارتۇق - كەمىنى تەڭشەش ۋە ئەلا سورتلۇق ئاشلىقلارنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشنىمۇ ئاشلىق تارماقلىرى باشقۇردى.

14 يىللىق ياغلىق دان سېتىلىش مىقدارى ۋە زاپىسى

جەدۋەل 9 — 13 بىرلىكى: 10 مىڭ جىڭ

يىللار	سېتىلىشى		يۆتكىلىشى		زاپىسى
	غەيرىي يېزا ئىگىلىكى	يېزا ئىگىلىكى	يۆتكەپ كېلىنگەنى	يۆتكەپ بېرىلگەنى	
1957	33.5	7.49	23.6		54.1
1959	74.8	4.4	50		68
1961	1.5	0.5	0.18	0.57	19.50
1963	0.04	0.29		3.41	26
1665	0.4	0.21	0.08	9.72	10.7
1967	8.25	0.22	18.09	14.5	19.2
1969	0.72	0.13	13.2	11	49.8
1971	6.17	0.55	4.1	29	47.1
1973	2.8	0.46	3.56	11.67	40.6
1975	0.95	0.77	0.95	4.75	60.4
1977	1.14	1.18	2.37	18.73	86
1979	2.36	1.34	0.71	17.15	76.5
1981	4.34	3.27	0.27	2.21	93.3
1983	17.48	9.94	0.73	19.28	66

1961 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، سېتىلغان ۋە ئالماشتۇرۇلغان ئۇرۇقلۇق 4 مىليون 511 مىڭ 200 جىڭ بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 205 مىڭ جىڭ سېتىلغان ۋە ئالماشتۇرۇلغان. ئەڭ ئاز سېتىلغان يىلدا نەچچە 10 مىڭ جىڭ، ئەڭ كۆپ بولغان يىلدا 412 مىڭ جىڭ سېتىلغان.

كەندىر ئېكسپورت قىلىش: 1971 - ۋە 1972 - يىللىرى، تاشقى سودا تارماقلىرى بىر تۈركۈم كەندىر ئېكسپورت قىلىشنى ئۈيۈشتۈردى، ئىككى يىلدا جەمئىي 279 مىڭ 800 جىڭ ئېكسپورت قىلىندى.

2. قوشۇمچە پىچەكلىمەكلەر

چاي: ئاساسلىقى، خىش چاي بىلەن قارا چاينى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى خىل چاي ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئېچىملىك، خۇسۇسەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ياخشى كۆرىدۇ. 1956 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان 19 يىلدا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 1458.26 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 76.75 تونىنا چاي سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1956 - يىلى 44.9 تونىنا، 1983 - يىلى 84.9 تونىنا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1956 - يىلىغا قارىغاندا 89% ئاشتى.

شېكەر: شېكەر، ئاساسلىقى، ئاق شېكەر، قەنت ۋە مېۋىدىن ئىشلەنگەن ھەر خىل كەمپۈتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1956 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان 19 يىلدا، ناھىيە بويىچە ھەر خىل شېكەردىن جەمئىي 1251 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 65.84 تونىنا سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1956 - يىلى 27.6 تونىنا، 1983 - يىلى 101.8 تونىنا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1956 - يىلىغا قارىغاندا 269% ئاشتى.

ئاق ھاراق: ئاق ھاراق، ئاساسلىقى، پارچە ئاق ھاراق ۋە بوتۇلكىلىق ئاق ھاراقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقايسى يىللاردىكى ئىستېمال قىلىنىش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى بىرقەدەر زور بولۇپ، 1956 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان 19 يىلدا، ناھىيە بويىچە ھەر خىل ئاق ھاراقتىن 683.25 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35.96 تونىنا سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1956 - يىلى 11.2 تونىنا، 1983 - يىلى 89 تونىنا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1956 - يىلىغا قارىغاندا 6.94 ھەسسە ئاشتى.

تاماكا: 1974 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچەجەمئىي 576 مىڭ 442 پاچكا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 64 مىڭ 49 پاچكا تاماكا سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى 35 مىڭ 235 پاچكا، 1983 - يىلى 40 مىڭ 500 پاچكا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1974 - يىلىغا قارىغاندا 14.94% ئاشتى.

3. توقۇمىچىلىق ۋە ئىلمىي توقۇلما بۇيۇملىرى

پاختا رەخت: 1974 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە جەمئىي 5 مىليون 396

مىڭ 800 مېتر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 533 مىڭ 700 مېتر پاختا رەخت سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى 603 مىڭ 700 مېتر، 1983 - يىلى 299 مىڭ 500 مېتر سېتىلدى. 1983 - يىلى 1974 - يىلىغا قارىغاندا 49.61% كېمىيىپ كەتتى.

خىمىيىۋى تالالىق رەخت ۋە ئارىلاشما تالالىق رەخت: 1974 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 399 مىڭ مېتر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 39 مىڭ 900 مېتر خىمىيىۋى تالالىق رەخت ۋە پاختا - خىمىيىۋى تالا ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان رەخت سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى 11 مىڭ 700 مېتر، 1983 - يىلى 41 مىڭ مېتر سېتىلدى. 1983 - يىلى 1974 - يىلىغا قارىغاندا 250% ئاشتى.

تاۋار - دۇردۇن: 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 214 مىڭ مېتر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35 مىڭ 670 مېتر سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1978 - يىلى 23 مىڭ 547 مېتر، 1983 - يىلى 60 مىڭ 358 مېتر سېتىلدى. 1983 - يىلى 1978 - يىلىغا قارىغاندا 156% ئاشتى.

پاختا ۋە يۇڭ يىپتىن ئىشلەنگەن مايكا ۋە ئىشتان: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 67 مىڭ 974 ى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8496.75 ى سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1976 - يىلى 7791 ى، 1983 - يىلى 9355 ى سېتىلدى. 1983 - يىلى 1976 - يىلىغا قارىغاندا 20% ئاشتى.

مايكا ۋە كۇسار: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 45 مىڭ 49 ى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5631 ى سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1976 - يىلى 4828 ى، 1983 - يىلى 5431 ى سېتىلدى. 1983 - يىلى 1976 - يىلىغا قارىغاندا 12.5% ئاشتى.

كالتە يەڭ مايكا ۋە ئاسما مايكا: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 197 مىڭ 492 سى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 24 مىڭ 686.5 ى سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 18 مىڭ 245 ى سېتىلدى.

4. كۈندىلىك بۇيۇملار

پاختا: پاختا يوتقان پاختىسى ۋە پاختىلىق كىيىملەرگە ئىشلىتىلىدىغان پاختىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 375 مىڭ 750 كىلوگرام، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 مىڭ 750 كىلوگرام، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 46 مىڭ 100 كىلوگرام سېتىلدى.

ساپال ۋە فارفور قاچىلار: ساپال ۋە فارفور قاچىلار ئىچىدە چىنىنىڭ مىقدارى ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا تەخسە كۆپ. 1974 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 462 مىڭ 779 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 51 مىڭ 420 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1982 - يىلى 44 مىڭ 484 دانە سېتىلدى.

سەرەڭگە: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 11 مىڭ 300 يەشىك (ھەربىر يەششىككە 100 بولاق قاچىلىنىدۇ)، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1412.5 يەشىك، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1209 يەشىك سېتىلدى.

سوپۇن: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 7940 يەشىك (ھەربىر يەشىككە 60 پارچە قاچىلىنىدۇ)، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 992.5 يەشىك، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 547 يەشىك سېتىلدى.

سوپۇن پاراشوكى: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 371 مىڭ 388 كىلوگرام، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 46 مىڭ 423.5 كىلوگرام، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 47 مىڭ 989 كىلوگرام سېتىلدى.

چايدان: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغا قەدەر جەمئىي 26 مىڭ 743 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3342.87 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 3134 دانە سېتىلدى.

رېزىنكە ئاياغ: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە 150 مىڭ 982 جۈپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18 مىڭ 872.75 جۈپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 15 مىڭ 895 جۈپ سېتىلدى.

ئادەتتىكى لامپۇچكا: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 289 مىڭ 564 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 36 مىڭ 195.5 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 46 مىڭ 109 دانە سېتىلدى.

5. چەمادانلىق ئىستېمال بۇيۇملىرى

ۋېلىسىپىت: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 13 مىڭ 133 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1641.6 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1811 دانە سېتىلدى.

كىيىم تىكىش ماشىنىسى: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە 5505 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 688.12 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 790 دانە سېتىلدى.

يېرىم ئۆتكۈزگۈچ رادىئو قوبۇللىغۇچ: 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە 4118 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 514.75 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 254 دانە سېتىلدى.

تېلېۋىزور: تېلېۋىزورنىڭ تىجارەت يوللىرى بىرقەدەر كۆپ، 1983 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىلا جەمئىي 317 نى ساتتى.

قوشۇمچە: سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىشى بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىشى بېجىرىش باشقارمىسى مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 10 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئورنى دېشىڭ كوچىسىدا ئىدى، كېيىن دۆلەت قۇرۇش يولىغا يۆتكەلدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ئەتىيازدا، كەسىپ ئېھتىياجى بىلەن شەھەر ئىچىنىڭ جەنۇبىدا بىر مويكا قۇرغان. مەزكۇر باشقارمىنىڭ ئاساسلىق خىزمەتچىلىرى ئۆلكىلىك شىركەتتىن ئەۋەتىلگەن بولۇپ، قالغان ئىشچىلار قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىن يوللانغان.

مەزكۇر باشقارمىنىڭ قۇمۇلدىكى ئاساسلىق كەسپى سوۋېت مالىلىرىغا تېرە ۋە يۇڭ ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ھەرقايسى ماگىزىنلار بىلەن سودا توختامى تۈزۈپ، توختامغا شىركەت تەمىنلەيدىغان تاۋارلارنىڭ نامى، ئۆلچىمى، مىقدارى، باھاسى، مال تاپشۇرۇش قەرەلى ۋە ماگىزىنلار شىركەتكە سېتىپ بېرىدىغان تېرە ۋە يۇڭنىڭ تۈرى، رەڭگى، مىقدارى ۋە مال تاپشۇرۇش قەرەلىنى ئېنىق يازاتتى. توختام ئۈچ نۇسخا پۈتۈلەتتى، ئىككى تەرەپنىڭ قولىدا بىر نۇسخىدىن تۇراتتى، يەنە بىر نۇسخىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئەنگە ئالغۇزۇپ قويۇلاتتى. باشقارما توختام بويىچە ئۇرۇمچى باش شىركىتىدىن مال ئالاتتى، مال كەلگەندىن كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ماگىزىنلارنىڭ مالنى ئېلىۋېلىشنى ئۇقتۇرۇپ قويىاتتى. بەزى ئۇششاق تاۋارلار ئۇستىدە توختام تۈزۈپ ئولتۇرمايتتى، ماگىزىنلار باشقارمىدىن مال ئەۋرىشكىنىنى كۆرۈپ بۇاستە سېتىۋالاتتى. مەزكۇر باشقارما ھەر مىللەت سودىگەرلىرىگە قولايلىق يارىتىپ بېرىش ھەمدە تەڭ پايدا كۆرۈش ئۈچۈن، ۋۇ يۇڭنىيەنىنى خۇيزۇلارنىڭ ۋەكىلى، شى دېيەنيۇەن ۋە گو ۋېنجيەنىنى خەنزۇلارنىڭ ۋەكىلى، مەھەممەت ھاجى، ئىبراھىم ئاخۇن ۋە شېرىپبايىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىلى قىلىپ بەلگىلىگەن. مۇشۇ ۋەكىللەر باشقارما بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى. بەزى قىس ماددىي - ئەشيالارنى ئالدى بىلەن ۋىلايەتلىك ھۆكۈمەت خادىملىرى ئىستېمال كوپېراتىپى تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، تاۋارلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بويىچە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سودا ۋەكىللىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، ئاندىن سودا ۋەكىللىرى ماگىزىنلارغا تەقسىم قىلىپ بېرەتتى.

سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىشى بېجىرىش باشقارمىسى ھەر خىل يوللار ئارقىلىق سېتىۋېلىنغان تېرە ۋە يۇڭلارنى يۇيۇپ، قۇرۇتۇپ ۋە رەتلەپ تاڭغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىل، تۆگە ياكى ئايروپىلان ئارقىلىق ئۇرۇمچى باش شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى، ئاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلاتتى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ كوممۇنىستىك

پارتىيىسىگە قارشى ئەپىتى - بەشىرىسى بارا - بارا ئاشكارىلاندى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بۇ باشقارمىنى نازارەت قىلىدىغان ۋە چەكلەيدىغان بولۇۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى، جايلاردىكى باشقارمىلار سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلاشقا باشلىدى. ياپون ھاسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىمزالانغان جۇڭگو - سوۋېت مال ئالماشتۇرۇش توختاملىرىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، جۇڭگو تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشكە تېگىشلىك قوي يۇڭى، ۋولفرام كېپىكى، قوغۇشۇن ۋە قەلەي قاتارلىقلار تېخى تولۇق بولۇنمىغاچقا، قۇمۇل سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن يۇقىرىقى كەسىپلەرنى بېجىرىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالدى ھەمدە مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شىڭشىڭشىيادا سودا ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلدى. تا مىنگۇنىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئەتىيازدا ئىككى تەرەپ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك مالالار پۈتۈنلەي توشۇلۇپ بولغان، بارلىق رەسمىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن، مەزكۇر باشقارما ۋە شىڭشىڭشىيادىكى ئىش بېجىرىش ئورنى بۇيرۇقىغا بىنائەن رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۆيلىرى قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، جاھاز - مەنقۇلاتلىرى ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن ئەرزان باھادا سېتىۋېتىلدى، سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خادىملار پۈتۈنلەي ئۆز دۆلىتىگە قايتتى.

ئونىنچى قىسىم

سودا-سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

[illegible]

ئونىنچى قسىم سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

1950 ـ يىل 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە سودا ـ سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1958 ـ يىلى مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 1952 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بازار باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، 1959 ـ يىلى نامى ئۆزگەرتىلىپ مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1979 ـ يىل 1 ـ ئايدا مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

قۇمۇلنىڭ يېزىلىرىدا بازار قىلىش ئادىتى يوق. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ھۆكۈمەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن توغۇچى قاتارلىق جايلاردا قەرەللىك بازار قۇرغان بولسىمۇ، يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ، تاۋار ئاز بولغاچقا، بازار شەكىللەنمەي قالدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان 30 نەچچە يىلدىن بېرى، ئەركىن بازار سودىسى بىر قانچە قېتىم ئاۋاتلىشىپ، بىرقانچە قېتىم سۇسلاشتى. پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شەھەر ئەركىن بازار سودىسى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ۋە كېڭەيدى.

سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش جەھەتتە، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئاساسلىقى، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ۋە ئۇششاق سودىگەرلەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، تىزىملاندى ۋە باشقۇرۇلدى. 1956- يىلى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، ئۇششاق سودىگەرلەر، يايمىچىلار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەر ھەمكارلىشىش يولىغا ماڭدى، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتى ئاساسەن توختاپ قالدى. 1979- يىلدىن كېيىن، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. 1983- يىلىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن ناھىيە بويىچە شەھەر، يېزىلاردىن بولۇپ 166 دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ كارخانىغا، 308 يەككە سودا ـ سانائەتچىگە تىجارەت كىنىشكىسى تەستىقلاپ تارقىتىپ بېرىلدى.

قانۇنغا خىلاپ تىجارەت قىلىش قىلمىشلىرىغا زەربە بېرىش سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى بولدى. 1977- يىلدىن 1978- يىلىغا قەدەر، قانۇنغا خىلاپ 247 ئەنزە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، مال ۋە قويۇلغان جەرىمانە سوممىسى 13 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1982- يىلدىن 1983 ـ يىلىغا قەدەر جەمئىي قانۇنغا خىلاپ 83 ئەنزە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، مال ۋە قويۇلغان جەرىمانە سوممىسى 66 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

I باب كارخانىلارنى تىزىملاش

18. خۇسۇسىي كارخانىلارنى تىزىملاش

1951 ـ يىل 12ـ ئايدىن باشلاپ پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئېلىپ بېرىلىپ، 2ـ يىلى 7ـ ئايدا ئاياغلاشتى. 21 ساھە بويىچە جەمئىي 1408 سودا ـ سانائەتچى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېچىتىش كەسپى بويىچە 24، تارتىش (ئۇن ۋە ياغ) كەسپى بويىچە 188، رېمونتچىلىق كەسپى بويىچە 22، مېتالچىلىق كەسپى بويىچە 66، تىكىمچىلىك كەسپى بويىچە 40، تېرە ـ يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى بويىچە 103، ياغاچچىلىق كەسپى بويىچە 23، خىشچىلىق ۋە ھاكچىلىق كەسپى بويىچە تۆت، ساتىراشلىق ۋە مونچا كەسپى بويىچە 14، جۇڭيى ۋە غەربچە تىببىي دورىگەرلىك كەسپى بويىچە 23، سا-راي ئېچىش كەسپى بويىچە 13، يەرلىك مەھسۇلات ۋە مىلىچالىلار كەسپى بويىچە 205، گەزمالچىلىق كەسپى بويىچە 54، كىتاب ۋە مەدەنىي بۇيۇملار بويىچە توققۇز، قاسساپچىلىق كەسپى بويىچە 81، يېمەكلىك ئىشلەش ۋە پارچە سېتىش كەسپى بويىچە 59، تاماكا پارچە سېتىش كەسپى بويىچە 35، ترانسپورت كەسپى بويىچە 223، چىش سېلىش ۋە رەسىم تارتىش كەسپى بويىچە توققۇز، يايمىچىلىق كەسپى بويىچە 152، باشقىلار بويىچە 61 سودا ـ سانائەتچى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاندى. بارلىق سودا ـ سانائەتچىلەر (جۈملىدىن يايمىچىلار) نىڭ تۇراقسىز مەبلىغى 478 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۈلكى 531 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش مەزگىلىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن، نۇرغۇن سودا ـ سانا-ئەتچىلەر تىجارەت قىلىش تەس بولۇش سەۋەبى بىلەن ئۆزلۈكىدىن ئىشتىن توختاپ قالدى. «بەشكە قارشى تۆرۈش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ھۆكۈمەت سودا ـ سانائەت كەسىپىگە قارىتا بىرقەدەر زور كۆلەمدە تەڭشەش ئېلىپ باردى، ئاساسلىقى، تىجارەت قىلىشتا قىيىنچىلىققا يولۇققان، كۈنى تەس بولۇپ قالغان سودا ـ سانائەتچىلەر ۋە يايمىچىلارنىڭ كەسپىنى ئۆزگەرتىشىگە يارەدەم بەردى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇمۇل ناھىيەسى ۋە ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە يېزىغا ماكانلىشىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. باشقا كەسىپتىكىلەرنىڭمۇ نۇرغۇنلىرى ئۆزلۈكىدىن ئىشنى توختىتىپ، باشقا چىقىش يولى تاپتى. تەڭشەش ئارقىلىق، جەمئىي 481 سودا ـ سانائەتچى كېمەيتىپ، 927 سى قېپقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت بويىچە 437، سودا بويىچە 490. سودا ـ سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يار ـ يۆلەك بولۇش يۈزىسىدىن، بانكا 14 ساھە بويىچە 212 سودا ـ سانائەتچىگە جەمئىي 87 مىڭ 400 يۈەن قەرز پۇل بەردى.

1953ـ يىل 1ـ ئاينىڭ 9ـ كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ تىجارەت قىلىشنى باشلاش، تىجارەتنى توختىتىش، كەسپىنى ئالماشتۇرۇش،

ئىشتىن توختاش ۋە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش، شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىش قاتارلىق مەسىلىلىرى ھەققىدە بەلگىلىمە چىقاردى. تىجارەت قىلىشنى باشلاش توغرىسىدا، تىجارەتنى باشلاشتىن 15 كۈن ئىلگىرى ئىلتماس قىلىپ تىزىملاش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ تەستىقلاتقان ھەمدە تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەندىن كېيىن تىجارەت قىلىشنى باشلاشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى؛ كەسىپ ئالماشتۇرۇش توغرىسىدا، كەسىپ ئالماشتۇرۇشتىن 15 كۈن ئىلگىرى كەسىپنى ئالماشتۇرۇش سەۋەبىنى ئۇقتۇرۇپ، سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىگە مەلۇم قىلسا ھەمدە ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، كەسىپنى ئالماشتۇرۇپ تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلسە، ئاندىن كەسىپنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى؛ تىجارەتنى توختىتىش توغرىسىدا، تىجارەتنى توختىتىشتىن 20 كۈن ئىلگىرى تىجارەتنى توختىتىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۆز كەسىپىنىڭ ئۇيۇشمىسى ۋە سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ، تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، تىجارەت كىنىشكىسىنى تاپشۇرسا، ئاندىن تىجارەتنى توختىتىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى؛ ئىشتىن توختاش توغرىسىدا، ئىشنى تۆت ـ بەش كۈن توختىتىدىغانلار كەسىپداشلار جەمئىيىتىگە تەستىقلاتقاندىن كېيىن، بىرەر ئايچە توختىتىدىغانلار، كەسىپداشلار جەمئىيىتى سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسى بىلەن سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن توختىتىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى، بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش ۋە شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىش توغرىسىدا، ئالدى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىگە ھەمدە ئۇلار ئارقىلىق سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلسە، ئاندىن تىجارەتنى باشلاشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. بۇنىڭدىن باشقا، تۈزۈم بويىچە ئىش قىلىمىغانلارنى جازالاش توغرىسىدىمۇ كونكرېت بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى.

1956- يىل 5- ئاينىڭ ئاخىرىدىكى ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيە بويىچە شەھەر ۋە يېزىلاردىكى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى 934، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 1220 نەپەر، مەبلىغى 1 مىليون 482 مىڭ يۈەن بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى 149، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 191 نەپەر، مەبلىغى 75 مىڭ 900 يۈەن بولغان. پۈتۈن ناھىيىدىكى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنى ساھە بويىچە ئايرىغاندا: سودا ساھەسىدىكىلەر 294 ئائىلە، يېمەك ـ ئىچمەك ساھەسىدىكىلەر 124 ئائىلە، مۇلازىمەت ساھەسىدىكىلەر 25 ئائىلە، ترانسپورت ساھەسىدىكىلەر 120 ئائىلە، قول سانائەت ساھەسىدىكىلەر 371 ئائىلە. قول ئىلكىدىكى مەبلەغنىڭ مىقدارى بويىچە ئايرىغاندا، 10 مىڭ يۈەندىن يۇقىرىلىرى 21 ئائىلە، 10 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن، 4000 يۈەندىن يۇقىرىلىرى 51 ئائىلە، 4000 يۈەندىن تۆۋەن، 1000 يۈەندىن يۇقىرىلىرى 237 ئائىلە، 1000 يۈەندىن تۆۋەنلىرى 625.

1956ـ يىللىق ئاخىرى، پۈتۈن ناھىيە بويىچە كاپىتالىستىك خۇسۇسىي سودا-سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش خىزمىتى ئاساسەن تاماملاندى، 95پرسەنت-تىن ئارتۇق سودا ـ سانائەتچى ئوخشىمىغان شەكىلدە ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆ-لەت ئىگىلىكىگە ئۆتكەنلەر 37 ئائىلە، ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلەشكەنلەر 118 ئائىلە، ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى ۋە ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىغا قاتناشقانلار 642 ئائىلە، يېزىلارغا ئالماشتۇرۇۋېتىلگەنلەر 93 ئائىلە، ئۆزگەرتىلمىگەنلەر 44 ئائىلە.

1957ـ يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيىدىكى 390 يايىمچى تۆۋەندىكى ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن: توققۇزى دۆلەت ئىگىلىكىگە ۋە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قوبۇل قىلىنغان، 11 ى شېرىكچىلىك كارخانىلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان، 19 ى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان، 50 ى ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىنى تەشكىل قىلغان. (بۇنىڭ ئىچىدە تۇرالۇق مالىلار ماگىزىنى 27، ھاراق ـ تاماكا ماگىزىنى توققۇز، كۆكەتات ماگىزىنى 14)، 184 ى تارقاق تىجارەت قىلىدىغان، پايدا ـ زىيىنغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا تەشكىللەنگەن (بۇنىڭ ئىچىدە مىلىچىالار ماگىزىنى 93 بولۇپ، قارىمىقىدا سەككىز تە-جارەت گۇرۇپپىسى بار؛ يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت ھەمكارلىق ماگىزىنى 91 بولۇپ، قارىمىقىدا سەككىز تىجارەت گۇرۇپپىسى بار)، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار ۋە تەمە-نات ـ سودا كوپېراتىپلىرىغا ۋەكالىتەن سېتىپ بەرگۈچىلەر 82، تارقاق تىجارەت قىلىپ بىرتۇتاش باشقۇرۇلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرىدىكىلەر 21، بۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىنغانلار 14.

ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ 1962ـ يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بازىرىدا 279 ئۇششاق سودىگەر بار بولۇپ، مەركەزنىڭ «دائىرىسىنى تارايتىش، تەدرىجىي ئورنىغا دەسستىش» سىياسىتىگە ئاساسەن، 69 نەپەر ى داۋاملىق تىجارەت قىلىشقا تەستىقلانغان، قالغان 210 نەپىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1963ـ يىلى تىجارەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان ئۇششاق سودىگەرلەر 199 بولۇپ، 57 سى تەستىقلانغان. 1965ـ يىلى 40 ئۇششاق سودىگەر تىجارەت قىلىشقا تەستىقلانغان. 1966ـ يىلى 26 سى تەستىقلانغان.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق مالىمانچىلىق مەزگىلىدە، سانى ناھايىتى ئازلا قالغان يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر يەنە «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇ-قى» دەپ قارىلىپ، كۆرەش قىلىندى، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقىتىلدى.

پارتىيە 11ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن، خۇسۇسەن 1980ـ يىلدىن كېيىن، ئىچىۋېتىش ۋە جانلاندۇرۇش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، شەھەر ـ يېزىلاردا يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر تېز كۆپەيدى. 1980ـ يىلى پۈتۈن ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى ئاران 21 ئىدى، 1981ـ يىلى 67 گە، 1982ـ يىلى 90 گە يەتتى، 1983ـ يىلى تېز كۆپەيىپ 308

گە يەتتى. 308 ئائىلە ئىچىدە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 141 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 169؛ يېھمەك ـ ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 28 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 48؛ مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار 26 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 27؛ رېمونتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 45 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 45؛ قول سانائىتى ۋە باشقا كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 68 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 140.

§2. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ كارخانىلىرىنى تەرتىپلاش

1957ـ يىلى، ناھىيە بويىچە تەستىقلاپ تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن ۋىلايەت ۋە ناھىيىگە قاراشلىق بازار ھەم يېزىلاردىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلار، ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىغا ئوخشاش سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 217، ئادەم سانى 1964 نەپەر، تەرتىپلا ئالدۇرغان ئومۇمىي مەبلەغ سوممىسى 11 مىليون 657 مىڭ يۈەن. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 122، ئادەم سانى 1352 نەپەر، تەرتىپلا ئالدۇرغان مەبلىغى 10 مىليون 260 مىڭ يۈەن. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ئالتە، ئادەم سانى 52 نەپەر، تەرتىپلا ئالدۇرغان مەبلىغى 562 مىڭ يۈەن. ھەمكارلىق سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 89، ئادەم سانى 560 نەپەر، تەرتىپلا ئالدۇرغان مەبلىغى 835 مىڭ يۈەن.

1979ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەستىقلاپ تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن ناھىيىگە قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 89، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت كارخانىلىرى 52، سودا كارخانىلىرى 37. سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 30، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 22، سودا كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 32، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار بەش.

1983ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە تەستىقلاپ تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن شەھەر ـ يېزىلاردىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى جەمئىي 166، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت كارخانىلىرى 84، سودا كارخانىلىرى 82. سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 37، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 47. سودا كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 36، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 46.

II باب بازار باشقۇرۇش

§1. بازارلارنىڭ ئۆزگىرىشى

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، بازاردىكى يايمىچىلار ۋە بازارغا دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كىرىپ ساتىدىغان دېھقانلار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، مۇقىم سودا بازىرى بولمىغاچقا، تەرتىپ قالايمىقانراق ئىدى. 1951- يىلدىن باشلاپ، مۇقىم چارۋا ۋە ئاشلىق بازىرى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىنىپ، 2- يىلى 6- ئايدا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، يىل ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي 12 مىڭ 925 دادەن ئاشلىق، 748 دادەن ياغلىق دان، 23 مىڭ 213 تۇياق ھەر خىل چارۋا سودا قىلىندى. مۇقىم بازار قۇرۇلغاندىن كېيىن، بېدىكچىلىك قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش چەكلەندى، مال باھاسى تۇراقلاشتۇرۇلدى، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ مەنپەئىتى قوغدالدى. 1953 - يىل 4- ئاينىڭ 6- كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىككى جاينى تۈرلۈك ماللار ۋە گەزمال بازىرى، ئىككى جاينى ئاشلىق ۋە چارۋا بازىرى، تۆت جاينى كۆكتات ۋە گۆش بازىرى، ئۈچ جاينى ئوتۇن ـ سامان بازىرى، ئۈچ جاينى ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رېزىنكە چاقلىق ھارۋا قويۇش ئورنى قىلىپ، بازارنى جەمئىي 14 جايغا ئايرىدى.

1953- يىل 12- ئاينىڭ 12- كۈنى توغۇچى رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايدا بازار سودىسى قىلىنىشقا باشلىدى ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىن ھەر ئايدا ئىككى قېتىم، ھەر قېتىمدا ئىككى كۈن بازار قىلىش بەلگىلەندى. ئامما ئادەتلەنمىگەن بولغاچقا داۋاملاشماي قالدى.

1956- يىلى، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا بىلەن تەمىنات ـ سودا ھەمكارلىق كوپىراتىپى سودىسى ئاساس قىلىنغان، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ۋە ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى قوشۇمچە قىلىنغان بازار ئەندىزىسى شەكىللەندى. بۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە بازىرىدا يەنە پەسىل خاراكتېرلىك بازار سودىسى بولۇپ تۇردى، يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە، تۇخۇم، ئۆي قۇشلىرى ۋە باشقا دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كىرىپ ساتتى. ناھىيە بازىرىدىكى جۇڭسەن يولىنىڭ شىمالىي قىسمىدا، ئاقىيەر كۆۋرۈكىدە، كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ۋە پويىز ئىستانسىسىنىڭ ئەتراپىدا يېڭى سودا بازارلىرى تەدرىجىي شەكىللەندى. 1962- يىلى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يۇقىرىنىڭ سىياسىتىگە ئاساسەن، بىرقانچە ماددىلىق «بازار باشقۇرۇش چارىسى» نى تۈزۈپ چىقىپ، دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا سېلىش توغرىسىدا قاتتىق بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. 1963- يىلى، مەركەزنىڭ بازار سودىسىغا قاراتـ

قان «باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، دائىرىسىنى تارايتىش، تەدرىجىي ئورنىغا دەسسىتىش، پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلىش، شارائىتقا قاراپ ئىش كۆرۈش» سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، ئاپتونوم رايون قۇمۇلنى شىنجاڭدىكى بەش چوڭ - ئوتتۇرا شەھەرنىڭ بىرى قىلغاچقا، بازار سودىسى قانات يايدۇرۇلمىدى. 1964- يىلى، خەلق ئىگىلىكى ۋەزىيىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بازار سودىسىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە كۈندىن-كۈنگە جانلاندى. شىمالىي جۇڭسەن يولى ۋە پويىز ئىستانسىسىدىكى سودا بازىرىغا كۈنىگە بارىدىغان ئادەم سانى 300—400 ئادەم (قېتىم)غا يەتتى، كۆكتات، قۇرۇق ۋە ھۆل مېۋە - چېۋىلەرنىڭ باھاسى تۇراقلىق بولۇپلا قالماستىن، ئومۇمەن 1962- يىلدىكىگە قارىغاندا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەخمىنەن 30% تۆۋەنلىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، شەھەر - يېزا بازارلىرى ئىنتايىن نورمالسىز بولدى، دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىپ سېتىشىمۇ «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغانلىق» دەپ قارىلىپ، ھەرخىل چەكلىمىلەرگە ئۇچرىدى. 1974- يىل 10- ئايدا، «ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى» دە: قۇمۇل قاتارلىق بەش چوڭ - ئوتتۇرا شەھەردە يەنىلا 1963- يىلدىكى قارار ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى تەكىتلەنگەچكە، بازار سودىسى قانات يايدۇرۇلمىدى. شەھەر سودا بازىرى يەنە بىر قېتىم تاقىۋېتىلدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار بولغاندىن كېيىن، خۇسۇسەن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شەھەر - يېزا بازارلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ھەم كېڭەيدى. 1983- يىلدىن باشلاپ، شەھەردىكى مەدەنىيەت يولى، پويىز ئىستانسىسى ۋە تارانچى كان رايونىدىكى بازارلار دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى، بازارغا سېلىنىدىغان ئاساسلىق ماللار قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق گۇڭشېلاردىكى دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە بەزى يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت بولدى. شەھەر - يېزىلاردىكى بازار سودىسىدا سودا قىلىش سوممىسى 1980- يىلى 3 مىليون يۈەندىن، 1981- يىلى 4 مىليون يۈەندىن ئاشتى، 1983- يىلى 5 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§2. قانۇنسىز تىجارەت قىلىشقا زەربە بېرىش

1950- يىل 10- ئايدا، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى، قۇمۇلدىكى بەزى قانۇنسىز سودىگەرلەر پۇرسەتپەرەسلىك قىلىپ باھانى ئۆستۈرۈپ، ماللارنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋېلىپ، بېسىمدارلىق قىلدى. ئاشلىق ۋە كۆمۈر قاتارلىقلارنىڭ باھاسى بىرمەھەل شىددەت بىلەن ئۆسۈپ كەتتى. يېڭى قۇرۇلغان خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، بازار تەرتىپىنى قوغداش، مال

باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، كىشىلەرنى خاتىرجەملەندۈرۈش، ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش يۈزىسىدىن، خەلق ھۆكۈمىتى، بىر تەرەپتىن، سېتىۋېلىش بىلەن سېتىشنى تەڭ تۇتۇشتەك ئىقتىسادىي ۋاسىتىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئاشلىق، پاختا رەخت ۋە خەلق تۇرمۇشىغا لازىمەتلىك بۇيۇملارنى سېتىش ئارقىلىق باھانى تۇستۇرۇش شامىلىغا زەربە بەردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلغان سودىگەرلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، قانۇنسىز ھالدا ھاينىغا سېتىشنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئالتۇن ـ كۈمۈش سودىسىنى مەنئىي قىلدى.

1955 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە چاقىرىلغان خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا رىئايە قىلىش تۇغۇنىش يىغىنىدا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 596 سودا ـ سانائەتچى ئائىلىسى پاش قىلىندى، بۇ، پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 51.77 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدۇ. تەشۋىق قىلىش، تەربىيە بېرىش ۋە باجنى تولۇقلاپ ئېلىش، جەريمانە قويۇپ بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرى ئازايتىلدى.

1959 ـ يىلدىن 1961 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان تۇڭ يىللىق قىيىنچىلىق مەزگىلىدە، ھايانكەشلىك دېلولىرى كۆپەيمەي قالدى. 1962 ـ يىلى ھايانكەشلىك دېلولىرىدىن جەمئىي 135 ى، 1964 ـ يىلى 65 ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» مەزگىلىدە، سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ۋە بازار باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1973 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ كەسىپلەر تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بەزى ھايانكەشلىك ۋە باشقا ئەنزىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا ھەق ـ ناھەق چېگرىسى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، زەربە بېرىش دائىرىسى كېڭەيتىۋېتىلدى. 1980 ـ يىلى قايتا تەكشۈرۈلگەن 17 ئەنزە ئىچىدە، تۆت خاتا ئەنزە تۈزىتىلىپ، 1477.10 يۈەن پۇل قايتۇرۇلدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مۇئامىلە ساھەسىدە ئىلگىرىكى بىرلا تەرەپ باشقۇرۇش، يوللار بىر خىل بولۇپ قېلىش، بىرلىككە كەلتۈرۈش بەك نۆلۈك بولۇپ قېلىش ۋەزىيىتى تۈزگەرتىلدى. بىراق «ئېچىۋېتىش ۋە جانلاندۇرۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەن يېڭى ئەھۋالدا، بەزى شەخسلەر، ھەتتا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ كارخانىلاردىكى ئازسانلىق كىشىلەر قانۇنلۇق ۋە قانۇنسىز ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئىقتىسادىي جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

1982 ـ يىلى ھەرخىل قانۇنغا خىلاپ ئەنزىلەردىن جەمئىي 14 ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە سوممىسى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغىنى تۇڭ، 1000 يۈەندىن ئاشىدىغىنى سەككىز، باشقا جايدا ئەنزە تۈرگۈزۈشقا يولىلاپ بېرىلگىنى تۇڭ. پۈتۈن يىلدا مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، بۇيۇم ۋە قويۇلغان جەريمانە سوممىسى جەمئىي 24 مىڭ يۈەن. 1983 ـ يىلى ھەر خىل ھايانكەشلىك ۋە تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىنغان

جەمئىي 70 ئەنزە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ھايانكەشلىك ئەنزىسى 18، تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىش ئەنزىسى 52، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، بۇيۇم ۋە قويۇلغان جەرىمانە 44 مىڭ يۈەن.

III باب ئىقتىسادىي تەرتىپنى باشقۇرۇش

§1. توختام ئىمزالاش

50 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، سودا ـ سانائەت ئورگانلىرىنىڭ نازارەت قىلىشى ۋە باشقۇرۇشى ئارقىسىدا، ھۆكۈمەت بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان لۇرغۇن يۈك توشۇش توختاملىرى ۋە كاسىنىغا ئىشلەش توختاملىرى ئۈگۈشلۈق ئىجرا قىلىندى، ئايرىم توختام ماجىرالىرىمۇ كېلىشتۈرۈلدى ۋە كېسىم قىلىندى. 1951 ـ يىلى كاسىنىغا ئىشلەپ بېرىش ھاۋالە قىلىنغان توختاملاردىكى مەھسۇلات تۈرلىرى ئىچىدە 4000 دانە جۈۋا، 3400 دانە ھەرخىل ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى بار؛ توشۇپ بېرىش ھاۋالە قىلىنغان توختاملاردىكى مەھسۇلات تۈرلىرى ئىچىدە ئاشلىق، ياغاچ ماـ تېرىيالى، كۆمۈر ۋە ئىستولبا قاتارلىقلار بار. 1952 ـ يىلى ئىمزالانغان توختاملاردىكى ھاۋالە قىلىنغان كاسىنىغا ئىشلەش ئومۇمىي قىممىتى 50 مىڭ يۈەن، 1953 ـ يىلى 57 مىڭ يۈەن، 1954 ـ يىلى 160 مىڭ يۈەن بولدى.

1953 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىدار قانۇن ۋە بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، ۋىلايەت ۋە ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىدە توختام ئىمزالاش لازىملىقىنى قايتا تەكىتلەپ، ئومۇمەن ۋىلايەت دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا توختام تۈزگەندە، ۋىلايەتلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپات بېرىشى لازىملىقىنى، ئومۇمەن ۋىلايەت ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلار خۇسۇسىي كارخانىلار بىلەن توختام تۈزگەندە، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپات بېرىشى لازىملىقىنى بەلگىلىدى. ئىمزالانغان توختامنىڭ قەرەلسىز ئۈزۈنراق، سوممىسى كۆپرەك بولسا، سودا ـ سانائەت ئورگانلىرى تەكشۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ تەكـ شۈرۈپ ئىسپات بېرىشى لازىملىقى بەلگىلەندى.

1958 ـ يىلىدىن كېيىن، ئىقتىسادىي توختام تۈزۈمى بىر مەھەل بىكار قىلىندى.

60 ـ يىللاردا توختام تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىدى، نۇرغۇن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە توختامنىڭ ئورنىغا مەمۇرىي ۋاستىلەر دەسستىلىدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن

كېيىن، ئىقتىسادىي توختام تۈزۈمى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلدى. 1981 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى، ئارقىلىق ئىمزالانغان ئىقتىسادىي توختام ئىككىلا ئىدى، 1982 ـ يىلى كۆپەيمەي 46 گە، توختامدىكى ئۇمۇمىي سوممىسى 2 مىليون 794 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ توختامى 19، سوممىسى 552 مىڭ يۈەن؛ دېھقانچىلىق ـ سودا توختامى ئۇچ، سوممىسى 4000 يۈەن؛ چارۋىچىلىق ـ سودا توختامى سەككىز، سوممىسى 11 مىڭ يۈەن؛ ئەمگەك مۇلازىمەتى توختامى سەككىز، سوممىسى 293 مىڭ يۈەن؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش توختامى بەش، سوممىسى 14 مىڭ يۈەن؛ پىششىقلاپ ئىشلەشنى كۆتۈرە بېرىش توختامى ئۇچ، سوممىسى 1 مىليون 920 مىڭ يۈەن. 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى ئارقىلىق ئىمزالانغان ھەر خىل ئىقتىسادىي توختاملار 189 نۇسخىغا، توختامدىكى ئۇمۇمىي پۇل سوممىسى 7 مىليون 258 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا ـ سانائەت توختامى 29، سوممىسى 2 مىليون 520 مىڭ يۈەن؛ دېھقانچىلىق ـ سودا توختامى بەش، سوممىسى 115 مىڭ يۈەن؛ چارۋىچىلىق ـ سودا توختامى 12، سوممىسى 25 مىڭ يۈەن؛ ئەمگەك مۇلازىمەت توختامى 67، سوممىسى 2 مىليون 406 مىڭ يۈەن؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش توختامى 75، سوممىسى 2 مىليون 103 مىڭ يۈەن؛ كاسسىنغا ئىشلەشنى كۆتۈرە بېرىش توختامى بىر، سوممىسى 89 مىڭ يۈەن.

§2. كېلىشتۈرۈش ۋە كېسىم قىلىش

1982 ـ ۋە 1983 ـ يىللىرىدىكى توختاملارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋاللىرىدىن قارىغاندا، A ۋە B تەرەپلەر ئۆز مەسئۇلىيىتىنى توختامدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە ۋاقتىدا ئادا قىلغان، توختام ماجىرالىرى ئازراق بولغان. 1983 ـ يىلى پەقەت بىر ئاساسىي قۇرۇلۇش توختامىدا قۇرۇلۇش مۇددىتى كەينىگە سوزۇلغانلىق تۈپەيلى بىلەن ماجىرا تۇغۇلغان، كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ئىككىلا تەرەپ رازى بولغان.

1983 ـ يىلى تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىنغان ھەر خىل توختاملاردىن 18 ى بىر تەرەپ قىلىندى، ئۇچى تەكشۈرۈلىدىغان مەخسۇس ئەنزە قاتاردا بىر تەرەپ قىلىنغاندىن تاشقىرى، قالغان 15 ى جەرىمانە قويۇپ بىر تەرەپ قىلىندى، جەمئىي 13 مىڭ 622 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى.

ئون بىرىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلىسى

مسند چنبر بن وهب

رحمة الله الغفار الجليل ديالة

ئون بىرىنچى قىسىم

مالىيە. باج. پۇل مۇئامىلىسى

گۇاڭشۇنىڭ 11 - يىلى (1885 - يىلى) قۇمۇلدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا داۋاملىق كونا تۈزۈم قوللىنىلغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) قۇمۇلدا باج ئىدارىسى ئورنىغا مالىيە ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا ئۇيغۇرلار خېلى كۆپ بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى، ئۇلار ھۆكۈمەتكە ئاشلىق، باج تاپشۇرمايتتى. خەنزۇ، خۇيزۇلار ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى، شۇڭا مالىيە، باج كىرىمىمۇ ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (33 - يىلى) 2 - قېتىملىق «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ناھىيىنىڭ مالىيە، باج كىرىمىمۇ كۆپىيىشكە باشلىغان. مىنگو يىللىرىدا قۇمۇلنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئاستا بولغان، گەرچە ھۆكۈمەت خىلمۇ - خىل ناملار بىلەن باج تۈرلىرىنى ھەدەپ كۆپەيتىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن مالىيە كىرىمى تولىمۇ چەكلىك بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى «ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش» باش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، كىرىمنى ئاشۇرۇپ، چىقىمنى تېجەپ، تەقسىماتنى تەڭشەپ، شەھەر، يېزائىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تۈرلۈك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. «خەلقتىن ئېلىپ، خەلققە ئىشلىتىش» — خەلق مالىيە - باج كىرىمىنى گومىنداڭ دەۋرىدىكى ئېغىر باج - سېلىقتىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان تۈپ بەلگە. باج كىرىمى ئارقىلىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشلارغا كېرەكلىك مەبلەغ توپلاندى، شۇنداقلا خەلقنىڭ يۈكى كۈندىن-كۈنگە مۇۋاپىقلاشتى، مۇقىملاشتى. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قۇمۇل ناھىيىسىدىكى دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئاساسى ئاجىز، كۆلىمى كىچىك، پايدىسى ئازئىدى، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى، ئاساسەن، تۇز بېجى، ھەرخىل سودا-سانائەت بېجى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجىدىن كېلەتتى. 1964 - يىلدىن بۇرۇن تۇز بېجىنى ۋىلايەت ئالغاچقا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ مالىيە كىرىمى ئاز ئىدى. تۇز بېجىنى قۇمۇل ناھىيىسى ئالىدىغان بولغاندىن كېيىن، مالىيە كىرىمى كۆزۈنەرلىك كۆپەيدى. 1967 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ ئومۇمىي مالىيە كىرىمى 241 مىليون 48 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 14 مىليون 179 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە: تۇز بېجى 85 پىرسەنتنى، ھەرخىل سودا-سانائەت باجلىرى 17 پىرسەنتنى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى ئۈچ پىرسەنتنى، باشقاباجلار 0.1 پىرسەنتنى، كارخانىلارنىڭ كىرىمى 5.10 پىرسەنتنى ئىگىلىدى. 1956 - يىلدىن

1983 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ ئومۇمىي مالىيە چىقىمى 114 مىليون 735 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە: يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى 31 مىليون 987 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمىنىڭ 27.8 پىرسەنتنى، مەدەنىيەت، مائارىپ، ساھىيە چىقىمى 29 مىليون 552 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 25.76 پىرسەنتنى،مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى 19 مىليون 389 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 16.9 پىرسەنتنى، ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى 16 مىليون 425 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 14.32 پىرسەنتنى، ئىجتىمائىي نەپىقە - قۇتقۇزۇش خىراجىتى چىقىمى 2 مىليون 733 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 2.38 پىرسەنتنى، باشقا چىقىملار 14 مىليون 640 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 12.76 پىرسەنتنى ئىگىلىدى.

گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) قۇرۇلغان قۇمۇل ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىسى قۇمۇلدا ئەڭ بۇرۇن تەسىس قىلىنغان پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ شۆبە پۇل ئىدارىسى مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) تاقالغان. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئۆلكىلىك بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى (كېيىن سودا بانكىسىغا ئۆزگەرتىلگەن) تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) مەركىزىي بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى قۇرۇلغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قۇمۇل مەركىزىي تارماق بانكىلىرى خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە ناھىيىگە قارىشىلىق ئورۇنلارنىڭ پۇل مۇئامىلە كەسپىنى قوشۇمچە ئېلىپ بېرىپ، گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا بانكا تىجارەت ئورۇنلىرىنى ۋە ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇپ، تۈرلۈك قەرز پۇل تارقىتىپ، گۇڭشې، دۇي، كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ ۋە ئەزالارنىڭ ئامانەت پۇلىنى قوبۇل قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە بېلىقچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى. 1961 - يىلى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك تارمىقى تەسىس قىلىنىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1964 - يىلى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلۇپ، كېيىنكى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1977 - يىلى ناھىيىلىك خەلق بانكىسى، 1980 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى كەينى - كەينىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ پۇل مۇئامىلە كەسپىگە بولغان باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ يېزا سىياسىتىنى تەڭشىشىگە ئەگىشىپ، بانكا قەرز پۇل بېرىش شەكلى تارقىلىق دېھقانلارنىڭ تەرەققىيات خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، كەسىپىي ئالىملەرنىڭ كۆپ خىل ئىگىلىكىنى قانات يايدۇرۇشىغا ياردەم بەردى. 1977 - يىلى 3 مىليون 58 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 6 مىليون 643 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. 1983 - يىلى خەلق بانكىسىنىڭ نەق پۇل

كىرىمى 24 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە، نەق پۇل چىقىمى 32 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە، ئامانەت قويۇلغان پۇل قالدۇقى 7 مىليون 176 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

I باب مالىيە

§1. مالىيە كىرىمى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇرمايتتى. چىەنلۇڭ يىللىرى قۇمۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، تاشۇبلىق، سەيخۇمياۋدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەردىن ئاز مىقداردا ئاشلىق بېجى ئېلىنغاندىن باشقا، ھېچقانداق كىرىم يوق ئىدى. داۋگۇاڭنىڭ 29 - يىلى (1849 - يىلى) دىن باشلاپ قۇمۇل مەھكىمىسى قىزىلىيۇلغۇندىكى كۆچمەنلەردىن يەر بېجى ئېلىشقا باشلىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئاستا - ئاستا توختاپ قالغان. تاشۇبلىق، سەيخۇمياۋ قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار كۆندىن - كۈنگە كۆپەيگەنلىكتىن، يەر بېجى كىرىمىمۇ ئاشقان. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كونا تۈزۈم قوللىنىلغاچقا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىمى يەنىلا كۆپ ئەمەس ئىدى. مىنگونىڭ 7 - يىلىدىكى (1918 - يىلىدىكى) ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بويىچە 1591 سەر تەڭگە قىممىتىگە تەڭ باج ئېلىنغان، مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 2 - قېتىملىق «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتكە ئاشلىق، باج تاپشۇرىدىغان بولغان، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمىمۇ ياخشىلانغان. شۇندىن كېيىن قۇمۇلدا كۈندىن - كۈنگە خاتىرجەملىك ئورنىتىلىپ، سودا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتى خېلى تېزلەشكەن، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمىمۇ ئاشقان. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) دىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيىنىڭ كىرىمى 710 مىليون فابى پۇلغا يەتكەن.

1949 - يىلى قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدىكى باجلارنىڭ ھەممىسنى ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولدى. ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى پەقەت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى ۋە ئاز مىقداردىكى قوشۇمچە باجدىن ئىبارەت بولۇپ، ناھىيە بىۋاستە بىر تەرەپ قىلىدىغان مالىيە كۆچىسى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىدە خام چوت كىرىمى تۈزۈمى ئورنىتىلىدى، بۇنىڭ بىلەن شەھەر - يېزىلاردىكى باج كەسپىنى (تۈز بېجى بۇنىڭ سىرتىدا) ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولغانلىقتىن، سودا - سانائەت باج كىرىمى خېلى زور ھەجىمدە ئېشىپ، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 3 مىليون 724 مىڭ يۈەنگە، جۈملىدىن 1960 - يىلى 5 مىليون 630 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1961 - 1963 يىللىرى - يىلغىچە شەھەر - بازارلاردىكى باجنى يەنە ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى

1956 - يىللىرى 1983 - يىلغىچە بولغان مالىيە كىرىمى سىتاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 1 نىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	جەمئىي كىرىم	كارخانىلار- نىڭ كىرىمى	تۇرلۇك باجلار				
			جەمئىي	سودا - سانائەت باجى	دېھقانچە- لىق - چارۋىچە- لىق باجى	تۇز باجى	باشقە- لار
1956	381		320	175	145		61
1957	1196	75	1073	826	247		18
1958	3238	54	2886	2165	721		298
1959	4642	375	4025	3370	655		242
1960	6753	51	6401	5637	764		301
1961	798	109	570	217	353		119
1962	362	— 169	469	18	451		62
1963	332	— 260	534	33	501		58
1964	1204	103	1079	535	544		22
1965	1602	478	1094	616	478		30
1966	1086	134	866	392	374		86
1967	9857	— 341	10193	2318	341	7534	5
1968	5603	— 1129	6727	921	228	5578	5
1969	11065	399	11461	1567	456	9438	3
1970	17466	— 633	18091	3350	699	14042	8
1971	15648	— 728	16375	3282	450	12643	1
1972	7752	— 1115	8867	1854	196	6817	
1973	9732	— 1896	11623	1675	489	9459	5
1974	12316	— 2367	14674	1573	315	12786	9
1975	19528	— 1725	21237	4595	637	16005	16
1976	28142	— 741	28864	5402	570	22892	19
1977	21741	— 1038	22765	2033	483	20249	14
1978	19168	— 544	19707	1964	355	17288	5
1979	12711	— 38	12745	1851	467	10427	4
1980	19089	— 230	10284	2013	456	7815	35
1981	12557	— 256	12814	2005	359	10118	1
1982	1349	— 266	13675	2274	329	11072	10
1983	14254	— 145	14308	2736	445	11127	91

ئالىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇچ يىل ئىچىدە ناھىيىنىڭ سودا ـ سانائەت باج كىرىمى تېز تۆۋەنلەپ، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 89 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالىدى، 1964 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە شەھەر ـ بازارلاردىكى سودا ـ سانائەت بېجىنى (تۈز بېجى بۇنىڭ سىرتىدا) يەنە ناھىيە ئالىدىغان بولدى، لېكىن تۇرلۈك سودا ـ سانائەت بېجى بىۋاستە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلدى، يەرلىك مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلمىدى. خام چوتقا پەقەت قان بېجى، ھارۋا ـ كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، ئۆي ـ مۈلۈك بېجى قاتارلىق باجلار كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 514 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى. 1967 ـ يىلىدىن كېيىن تۈز بېجىنى ناھىيە ئالىدىغان بولدى. سودا ـ سانائەت باجلىرىنىڭ ھەممىسى ناھىيە مالىيىسىنىڭ خام چوتىغا كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى خىل باج مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسلىق ھەنبەسى بولۇپ قالدى.

ناھىيىگە قاراشلىق كارخانىلارنىڭ كىرىمى يەرلىك سانائەت، قاتناش، دېھقان چىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىق تارماقلارنىڭ ھەممىدە يەرلىكىگە قاراشلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق كارخانىلىرىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى ئاجىز بولغانلىقتىن، پايدىسىمۇ بىر قەدەر ئاز ئىدى. 1957 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، 1962 ـ يىلى 169 مىڭ يۈەن، 1963 ـ يىلى 260 مىڭ يۈەن زىيان بولغاندىن سىرت، باشقا يىللاردا ئېشىنچا ئارقىلىق زىيان تولۇقلىنىپ، ئاز ـ پاز ئېشىنىپ باردى، سەككىز يىلدا جەمئىي 1 مىليون 379 مىڭ يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 172 مىڭ 300 يۈەن پايدا ئېلىندى. 1967 ـ يىلىدىن 1977 ـ يىلىغىچە كارخانىلارنىڭ كىرىمى يىلمۇ ـ يىل كېمىيىپ، جەمئىي زىيان 11 مىليۇن 796 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ئوتتۇرىچە زىيان 1 مىليون 72 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى. زىيان تارتقان كارخانىلار ئىچىدە ساقا، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ تارتقان زىيىنى ئەڭ كۆپ بولۇپ، پەقەت 1974 ـ يىللا تارتقان زىيىنى 1 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ، شۇ يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى كارخانىلار تارتقان زىيان سوممىسىنىڭ 68 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1978 ـ يىلى ساقا، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇندىن كېيىن زىيان يىلدىن ـ يىلغا ئازىيىپ، 1983 ـ يىلغا كەلگەندە 145 مىڭ يۈەنگە چۈشتى.

دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق بېجى ئەنئەنىۋى باج مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، 1955 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە (1962 ـ، 1963 ـ يىللىرى بۇنىڭ سىرتىدا) دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجى ئومۇمىي كىرىم ئىچىدە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30 پىرسەنتنى ئىگىلىدى. 1976 ـ يىلىدىن كېيىن، تۈز بېجى قوشۇلغانلىقتىن ھەمدە سودا ـ سانائەت تېز ئەرەقتىي قىلغانلىقتىن، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجىنىڭ خام چوت ئومۇمىي كىرىمى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلەپ كەتتى، 1983 ـ

يىلىغا كەلگەندە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي خام چوت كىرىمنىڭ پەقەت 3.16 پىرسەنتىنىلا ئىگىلىدى.

§28. مالىيە چىقىمى

1957 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە يىللىق ئومۇمىي مالىيە چىقىمى تەخمىنەن نەچچە 100 مىڭ يۈەن ئىدى؛ 1958 - يىلدىن 1964 - يىلغىچە يىللىق ئومۇمىي چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 684 مىڭ يۈەنگە، 1967 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە يىللىق ئومۇمىي چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 مىليون 521 مىڭ 200 يۈەنگە، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىللىق ئومۇمىي چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8 مىليون 681 مىڭ 400 يۈەنگە، جۈملىدىن 1983 - يىلى 11 مىليون 89 مىڭ يۈەنگە يەتكەن.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ مالىيە چىقىمى ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە چىقىمى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل چىقىم زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى: (بۇ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇ ئىلھىكتىرى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، گۈڭشې - دۇي كارخانىلىرى ۋە خەلق گۈڭشېسىغا ياردەم بېرىش مەبلىغى قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، 1957 - يىلدىن ئىلگىرى يىلىغا پەقەت 70، 80 مىڭ يۈەنلا چىقىم بولاتتى؛ 1958 - يىلى 583 مىڭ يۈەنگە ئۆرلەپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 38.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1959 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 618 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 31.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 572 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 16.25 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە: 1968 يىلدىن 1971 - يىلغىچە بولغان تۆت يىلدا ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ پەقەت سەككىز پىرسەنتىنىلا ئىگىلىدى. 1977 - يىلدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى زور ھەجىمدە ئېشىپ كەتتى، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 2 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 33.87 پىرسەنتىنى، جۈملىدىن 1983 - يىللىق چىقىم 2 مىليون 852 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 25.72 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە كەسپىي خىراجىتى چىقىمى: 1963 - يىلدىن ئىلگىرى يىللىق چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 281 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 19.19 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. 1964 -

1956 – يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان مالىيە چىقىمى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 2 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	جەمئىي	يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى	مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە خىراجىتى	مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى	ئىجتىمائىي نەپەقە ۋە قۇتقۇزۇش خىراجىتى	باشقا چىقىملار	ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى
1956	788	69	188	461	29	41	
1957	953	89	239	485	30	110	
1958	1510	583	240	466	23	198	
1959	1947	486	300	532	28	621	
1960	1862	782	356	641	56	27	
1961	1584	962	208	377	57	10	
2962	1162	263	310	377	134	78	
1963	1911	529	304	418	230	326	
1964	1812	428	591	456	118	219	
1965	2374	846	530	467	133	398	
1966	2855	668	603	526	243	815	
1967	1824	456	729	396		243	
1968	2035	242	650	407	138	374	127
1969	2678	267	494	466	21	188	1242
1970	2334	150	489	535	26	553	581
1971	3605	125	594	601	14	615	1656
1972	277	575	739	581		683	192
1973	3854	595	946	805	108	865	535
1974	5048	775	1070	642	52	880	1629
1975	5167	1239	1282	772	159	416	1299
1976	5892	1297	1392	692	165	1164	1182
1977	7028	2243	1462	1045	62	535	1681
1978	10052	4288	1663	873	125	1630	1473
1979	9086	3445	2038	841	169	1691	902
1980	8111	2669	2535	1184	93	574	1056
1981	7488	2868	2377	986	192	562	503
1982	7916	2216	3191	1274	206	126	903
1983	11089	2852	3298	2083	152	610	1464

يىلدىن 1973 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 636 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 24.34 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ 1974 - يىلدىن 1983- يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 2 مىليون 93 مىڭ 800 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 27.23 پىرسەنتىنى، جۈملىدىن 1983 - يىللىق چىقىم 3 مىليون 928 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 35.42 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى: 50 - ، 60 - يىللاردا مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 462 مىڭ 500 يۈەن بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 27.05 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى؛ 70- يىللاردا چىقىم خېلى زور ھەجمىدە كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 738 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. لېكىن ئومۇمىي چىقىم سوممىسى ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىم ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلەپ، پەقەت 13.47 پىرسەنتتىنلا ئىگىلىدى. 1980- يىلدىن 1983- يىلغىچە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 381 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئومۇمىي چىقىمنىڭ 15.97 پىرسەنتىنى، جۈملىدىن 1983- يىللىق چىقىم 2 مىليون 83 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 17.78 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

II باب باج

§1. تەرەققىيات جەريانى

گۇاڭشۇنىڭ 11- يىلى (1885- يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيسى لىيۇ جىنتاڭ قۇمۇلدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893- يىلى) ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي تاۋمو شىنجاڭدىكى باج ئىدارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا خاندىن يولىيورۇق سورىغان، بۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل باج ئىدارىسىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي راۋ يىڭچى باج ئىدارىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا خاندىن يولىيورۇق سوراپ، ئۆلكە مەركىزىدە باش باج ئىدارىسى، جايلاردا شۆبە باج ئىدارىسى تەسىس قىلغان. بۇ چاغدا قۇمۇلدىمۇ شۆبە باج ئىدارىسى قۇرۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ 34- يىلى (1908 - يىلى) ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي لىەن كۇي قۇمۇل شۆبە باج ئىدارىسىنى چوڭ باج ئىدارىسىگە ئۆزگەرتكەن.

مىنگۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا داۋاملىق كونا تۈزۈم قوللىنىلغان. مىنگۇنىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) مەركىزىي ھۆكۈمەت ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي

ئاپپارات قانۇنىنى ئىلان قىلىپ، مالىيە ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرۇشنى بەلگىلىگەن، بۇ ئىدارە كېيىن مالىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. بۇ ئىدارىنىڭ ۋەزىپىسى باج ئېلىش، قەرز يېغىش، ھۆكۈمەت مۇلكى ۋە باشقا يەرلىك مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدى. مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى، ئۇنىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يېغىنلىرىغا قاتنىشىش ھوقۇقى بولاتتى. مىنگو-نىڭ 20- يىلى (1931- يىلى) شىنجاڭدىكى ئىچكى باج ئاپپاراتلىرى بىردەك ئەمەل-دىن قالدۇرۇلۇپ، باجنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى بىكار قىلىنغان، قۇمۇلدا ئىستېمال بېجى ئىدارىسى قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 23- يىلى (1934- يىلى) ئىستېمال بېجى ئىدارىسى قۇمۇل مەمۇرىي رايونلۇق مالىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلگەن، ئۇنىڭغا قۇمۇل ناھىيىلىك ۋە باربكۆل ناھىيىلىك شۆبە مالىيە ئىدارىلىرى قارايدىغان بولغان، كېيىن-كى يىلى 6- ئايدا ناھىيىلىك شۆبە مالىيە ئىدارىسى يەنە ناھىيىلىك باج ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. مىنگونىڭ 33- يىلى (1944 - يىلى) قۇمۇل مەمۇرىي رايونلۇق مالىيە ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، قۇمۇل ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ناھىيىلىك باج باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك باج باشقارمىسى بىكار قىلىنغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947- يىلى) ۋالىي مەھكىمىسى قارىمىقىدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان.

1950 - يىل 5- ئاينىڭ 20- كۈنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى قۇرۇل-دى، شىكىشكىشىيا، توغۇچىلاردا باج پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1958- يىلى خىزمەت ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى بىلەن باج ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا باج بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈمچە شەھەر - بازارلاردا ھەر خىل سودا - سانائەت بېجى ئېلىشقا مەسئۇل بولدى. 1960 - يىلى شەھەر - بازارلاردىكى سودا - سانائەت باجلىرى-نى ۋىلايەت ئالىدىغان بولدى. 1964 - يىل 4- ئايدا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا پويىز ئىستانسىسى، پالۋانتۇر، تاشۇبلىق، ئاستانە-دىن ئىبارەت تۆت باج پونكىتى تەسىس قىلىندى، 1977- يىلى ئەسلىدىكى شەھەر-بازار باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى بىلەن پويىز ئىستانسىسى باج پونكىتى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1983- يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك باج ئىدارىسىدە كادىرلار كاتتىبات بۆلۈمچىسى، باج ئېلىش بۆلۈمچىسى ۋە بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 35 كىشىگە يەتتى.

§2. تۈرلۈك سودا - سانائەت بېجى

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان ۋاقىت (1884- يىلى) تىن ئىلگىرى، قۇمۇل مەھكىمىسى چېگرىدىن ئۆتكەن سودىگەرلەردىن ئاز مىقداردا باج ئالاتتى. بۇ باج

يۇقىرىغا تاپشۇرۇلماي ھەم ھېساباتقا كىرگۈزۈلمەي، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ جىنايەتچىلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىلىرىنىڭ كىراسىغا قوشۇپ بېرىلەتتى. داۋ گۈاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، قۇمۇل مەھكىمىسى ئالغان چېگرا بېجى سوممىسى تۆۋەندىكىدەك بولغان:

«ئىچكىرىدىن چىققان سودىگەرلەر مال توشۇيدىغان ھەر بىر تۆمۇر چاقلىق ھارۋا ئۈچۈن ئۈچ سەر، ياغاچ چاقلىق ھارۋا ئۈچۈن ئىككى سەر تەڭگە باج ئېلىناتتى»، «ئىچكىرىگە مال ئاپىرىدىغان سودىگەرلەرنىڭ قولىدىكى بىر چەكانە ئۈچۈن تۆت مىسقال تەڭگە باج ئېلىناتتى»، «باركۆل، تۇرپانغا بارىدىغان سودىگەرلەر، مەيلى تۆمۇر چاقلىق ياكى ياغاچ چاقلىق ھارۋىدا مال توشۇسۇن، ھەر بىر ھارۋا ئۈچۈن ئىككى سەر تەڭگە باج ئېلىناتتى»، «باركۆل، تۇرپانغا بارىدىغان پۇقرالارنىڭ بىر نوپۇس چەكانىسى ئۈچۈن يەتتە مىسقال تەڭگە باج ئېلىناتتى»؛ «ئىچكىرىگە قاشتېشى ئاپىرىدىغان سودىگەرلەردىن قاشتېشىنىڭ جىڭىغا ئاساسەن باج ئېلىنىپ، ئىچكىرىگە بېرىش ئىسپاتى بېرىلەتتى، باج ئۈچۈن ئالىدىغان تەڭگىنىڭ نورمىسى بېكىتىلمەيتتى».

گۇاڭشۈنىڭ 11- يىلى (1885- يىلى) قۇمۇلدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەخسۇس شەنشىدىن جىيايۇگۈەن ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىدىغان مالىلاردىن باج ئالغان، باج ئۈچۈن ئېلىنغان تەڭگە ئۈرۈمچى دوتىيى تەكشۈرۈپ ئالغاندىن كېيىن، خەزىنىگە كىرگۈزۈلگەن. باج بەلگىلىمىسىدە: چېگرىدىن كىرگەن مالىلارنىڭ قىممىتى بازار باھاسى بويىچە مۆلچەرلىنىدۇ، ئاندىن مال باھاسى بويىچە 3% كىرگۈزۈش بېجى ئېلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەپيۇن ئۈچۈن $\frac{1}{6}$ بويىچە باج ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. چاي بېجى بەلگىلىمىسىدە: ھەر بىر تاختا چاي ئۈچۈن بىر مىسقال، ھەر يۈز جىڭ چاي ئۈچۈن ئىككى سەر، ھەر بىر چەكانە (4000 جىڭ) چاي ئۈچۈن 80 سەر تەڭگە ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭ يوللىرىدا توشۇلىدىغان يەرلىك مالىلاردىن بازاردىكى مال باھاسى بويىچە 3% باج ئېلىنغان. يەرلىك مالىلاردىن باج ئېلىش ئۈچۈن يەرلىك ئەمەلدارلار شۇ يەردىكى ھاللىق سودىگەرلەرنى بېدىك قىلىپ تۇرغۇزاتتى، مال سودىسىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ بېدىكلەر ئارقىلىق بولاتتى، بېدىكلەر ئالغان باج يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەزىنىگە يوللاپ بېرىلەتتى، بېدىكلەر باج پۇلىدىن 20 پىرسەنتنى بىر تۇتاش خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ قالاتتى. باج بەلگىلىمىسىدە يەنە: «باج ئىدارىسى پەقەت ھارۋا ۋە تۆگىلەردە توشۇلىدىغان مالىلاردىن باج ئالىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، تېرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن پارچە - پۇرات مال يۆتكەيدىغان تىجارەتچىلەرنىڭ مېلىنىڭ تەننەرقى ئون سەر تەڭگىگە يەتمىسە باج ئېلىنمايدۇ»، «روسىيە ۋە غەربىي يۇرتلىنىڭ سىرتىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىغا قارىتا، سودا ئىشلىرى تازا گۈللىنىپ، باج ئېلىش بەلگىلەنمىدىن كېيىن، ئاندىن باج ئېلىش كېرەك، ھازىرچە چېگرىدا توسۇق بولمـ

خانلىقتىن، غەربىي يۇرتنىڭ سىرتىدىن كەلگەن مالىلارغا يولۇققانداء چېگرىدىن ئۆتكۈزۈ- ۋېتىشكە بولىدۇ، باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، قۇمۇل، گۇچۇڭ باج ئىدارىلىرى تەكشۈرمەسلىكى ۋە باج ئالماسلىقى لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن. گۇاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893- يىلى) ھەربىي- مەمۇرىي ۋالىي تاۋمو روسىيە سودىگەرلىرى ۋاقىتىنچە باج تاپشۇرمايدىغان، جۇڭگو سودىگەرلىرى يالغان نام ۋە باشقىلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ ۋېلىپ باج تاپشۇرۇشتىن قېچىشتەك ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، «چەكسىز بايلىقنى باشقىلارغا بېرىۋەتكەندىن كۆرە، ئۆزىمىزنىڭ سودىگەرلىرىگە بەرسەك بولمامدۇ...، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش ئۈچۈن، ئۆز سودىگەرلىرىمىزدىن باج ئېلىشنى ۋاقتىنچە توختىتىشنى ئۆتۈنىمەن» دېگەن تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ تەكلىپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەستىقلىغاندىن كېيىن يولغا قويۇلغان، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل باج ئىدارىسى بىكار قىلىنغان. گۇاڭشۇنىڭ 28 -يىلى (1902- يىلى) ھەربىي- مەمۇرىي ۋالىي راۋ يىڭچى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخستى بىلەن باج ئىدارىسىنى قايتىدىن قۇرۇپ، باج ئېلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. قۇمۇل شۆبە باج ئىدارىسى يايلاقتىن چېگرىغا كىرگەن مالىلاردىنلا باج ئالغان، باج نىزامنامىسىدە: غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭكىگە ئوخشمايدۇ، باج ئېغىر ئېلىنسا ئانچە ياخشى بولمايدۇ، شۇڭا ئادەتتىكى مالىلاردىن ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى 3% بولۇشى كېرەك، ھەر يۈز سەرلىك ئەپيۇن كىرگۈزۈلگەندە بىر سەر، ئاخىرقى نۆۋەتىغا بارغاندا يەنە بىر سەر تەڭگە باج ئېلىش، ھەر يۈز جىڭ ھاراق ئۈچۈن تۆت مىسقال، بىر چەكانە (4000 جىڭ) چاي ئۈچۈن يۈز سەر تەڭگە ئېلىش، ئاخىرقى نۆۋەتىغا بارغاندا باج ئالماسلىق لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن. گۇاڭشۇنىڭ 34- يىلى (1908 -يىلى) ھەربىي- مەمۇرىي ۋالىي لىيەن كۇي مىلىچمالىلاردىن ئومۇمىيۈزلۈك باج ئېلىشنى يولغا قويغان، يېڭى نىزامنامە تۈزۈپ چىقىپ، باج ئىدارىسىنى ئۆزگەر- تىپ قۇرغان، بۇ نىزامنامىدە: ئىمپورت قىلىنغان مىلىچمالىلار يېتىپ كەلگەن ھامان باش ئىدارە باجنى بىر قېتىمدىلا ئېلىش، كېيىن ئەگە ئاپىرىپ سېتىشىدىن قەتئىيە- نەزەر، بىردەك قايتا باج ئالماسلىق، يولدىكى چازىلاردا تەسىس قىلىنغان شۆبە ئىدا- رىلەردىن ئۆتكەندە پەقەت يىل، ئاي، كۈن تامغىسىنى بېسىپ دەرھال قويۇۋېتىش لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ، باج دۆلەت بېجى ۋە يەرلىك باج دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلغان. دۆلەت بېجى بەلگىلىمە بويىچە مەركەز خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلاتتى، يەرلىك باج يەرلىك جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. لېكىن شىنجاڭدا مىنگونىڭ 1- يىلىدىن باشلاپ تەمىنات ئۆزۈلۈپ قېلىپ، چىقىم كىرىمىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، ئۆلكە تۈرلۈك باجلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قېلىشقا

مەجبۇر بولغان. 16 خىل دۆلەت بېجى ئىچىدە بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان باج، ھاراق بېجى، كۆمۈر بېجى، ئالتۇن بېجى، بېدىكلىك بېجى، توز بېجى قاتارلىقلار سودا-سانائەت بېجىغا كىرەتتى، يەتتە تۈرلۈك يەرلىك باج ئىچىدە ياغ بېجى، تارازا بېجى، چاي بېجى قاتارلىقلار سودا-سانائەت بېجىغا كىرەتتى. بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى دەسلەپتە 3% ئىدى، كېيىن بەش پىرسەنتكە ئۆزگەرتىلگەن. ھەر 100 جىك ھاراقتىن بىر سەر تەڭگە باج ئېلىناتتى. تاماكا-ھاراق بېجىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال دۇكانلارنىڭ كۆلىمى چوڭ، ئوتتۇرا ھال، كىچىك دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان، ئاندىن دەرىجىسىگە قاراپ كىنىشكا تارقىتىلىپ، پەسىل ۋە دەرىجىسىگە قاراپ باج ئېلىنغان. كۆمۈر بېجى ھارۋا، تۆگىگە قاراپ ئېلىنغان. بېدىكلىك بېجى بېدىكلەرنىڭ تىجارەت كىنىشكىسىگە قاراپ، نىزامنامە بويىچە ئېلىنغان. ياغ بېجى ئۈچۈن ھەر 100 جىك ياغدىن ئىككى ياكى تۆت مىسقال تەڭگە ئېلىنغان. تارازا بېجى ئۈچۈن سودا قىلىنغان ئاشلىقنىڭ بازار باھاسى بويىچە 3% باج ئېلىنغان. چاي بېجى ئۈچۈن جەنۇبىي جۇڭگودىن ۋە سەنشىدىن كەلگەن سودىگەرلەردىن بىر چەكانە (4000 جىك) چايدىن 100 سەر شىنجاڭ تەڭگە ئېلىنغان. مىنگونىڭ 16- يىلى (1927- يىلى) دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باج باشقىدىن ئايرىلغان. چېگرا بېجى، بىر تۇتاش باج، ماركا بېجى، تاماكا-ھاراق بېجى قاتارلىقلار سودا-سانائەت بېجى جۇملىسىگە كىرگۈزۈلگەن.

مىنگونىڭ 27- يىلى(1938-يىلى)تارازا بېجى، كۆمۈر بېجى،قان بېجى بىكارقىلىنغان. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىن باشلاپ كۆكۈل ئېچىش بېجى،تاماكا - ھاراق ئالاھىدە بېجى ئېلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئاشلىق يۆتكەش بېجى، ئۇي بېجى، يول بېجى، مىراس بېجى، تىجارەت بېجى قاتارلىق باجلار كۆپەيتىلگەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 1 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «مەملىكەت بويىچە باج ئېلىشنى يولغا قويۇشقا دائىر مۇھىم پرىنسىپلار» نى تارقاتتى. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇ مۇھىم پرىنسىپقا ئاساسەن، مال بېجى، ماركا بېجى، ئۆسۈم تاپاۋەت بېجى، قان بېجى، ئۇي بېجى، نومۇر تاختىسى بېجى، سودا-سانائەت بېجى، سودا بېجى، يەر بېجى، ئالاھىدە ئىستېمال بېجى قاتارلىق باج تۈرلىرى ئېلىندى. 1952 - يىل 12 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ مالىيە، ئىقتىساد كومىتېتى «باج تۈزۈمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەمدە يولغا قويۇش ۋاقتى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نى ۋە «تاۋار ئوبوروت بېجىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى» نى ئېلان قىلدى. يېڭى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە مال بېجى تاۋار

ئوبوروت بېجى، چارۋا سودا بېجى، سودا-سانائەت تىجارەت بېجى، سودا-سانائەت تاپاۋەت بېجى، ماركا بېجى، ھارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، قان بېجى، شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى، ئۆسۈم تاپاۋەت بېجى قاتارلىق باج تۈرلىرى ئېلىنىدى. گۈۋۈيۈەن 1958-يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سودا-سانائەت بېجىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش نىزامى (لايىھە)» نى تارقىتىپ، باج تۈرى ۋە ئېلىش ئۇسۇلىنى يەنمۇ ئاددىيلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىدە سودا-سانائەت بىر تۇتاش بېجى، چارۋا سودا بېجى، سودا-سانائەت تاپاۋەت بېجى، بازار سودا بېجى، ھارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، قان بېجى قاتارلىق باجلار ئېلىندى. 1959-يىل 1-ئاينىڭ 1-كۈنى ئۆسۈم تاپاۋەت بېجى ئېلىش توختىتىلدى. 4-ئايدا قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى ۋە ماتورسىز قاتناش ۋاسىتىلىرى نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىشنى تەستىقلىدى. 1962-يىل 9-ئايدىن باشلاپ شەھەر-يېزىلاردا بىردەك بازار سودا بېجى، ۋېلىسىپىت نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىندى. 1963-يىل 8-ئايدا قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا ۋېلىسىپىت نومۇر تاختىسى بېجى ئومۇمىيۈزلۈك ئېلىنمايدىغان بولدى. شۇ يىلى 12-ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدىلا ۋېلىسىپىت نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىندى. 1973-يىل 1-ئايدىن باشلاپ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سودا-سانائەت باج نىزامى (لايىھە)» سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. «نىزام» دا: سودا-سانائەت بىر تۇتاش بېجىنى ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇمچە باجلىرىنى، شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى، ھارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، توز بېجى، قان بېجىنى سودا-سانائەت بېجىغا قوشۇۋېتىش، شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى، ھارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى ۋە قان بېجىنى شەخسلەردىن داۋاملىق ئېلىش بەلگىلەنگەن. سودا-سانائەت بېجى ناھىيىدە توز بېجىدىن قالسا ئىككىنچى چوڭ باج مەنبەسى بولۇپ، 50-يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 734 مىڭ 400 يۈەن، 60-يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 مىليون 90 مىڭ 600 يۈەن ئېلىندى. 1977-يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇپ، شەھەر-بازارلارنىڭ باج مەنبەسى ئايرىۋېتىلگەنلىكتىن، 70-يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىغىلغان باج سومىسى 2 مىليون 758 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1980-يىلدىن 1983-يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2 مىليون 257 مىڭ يۈەندىن باج ئېلىندى.

1953–يىللىدىن 1983- يىلغىچە بولغان سودا - سانائەت بېجى كەرىمىگە دائىر ستاتىستىكا

جەدۋىلى

جەدۋەل: 11 — 3 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار / باج تۈرى	ئومۇمىي باج سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە		
		سودا - سانائەت بېجى	سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى	تۇز بېجى	تۇرلۇك يەر-لىك باجلار
1953	911	701	105		105
1954	1074	700	265		109
1955	1142	739	261		142
1956	1610	1238	191		181
1957	1870	1477	393		
1958	2164	1739	192		233
1959	3370	2976	52		342
1960	5638	5195	49		394
1961	4218	3487	77	101	553
1962	4599	2447	92	2588	472
1963	6093	2462	96	2989	546
1964	8436	2356	48	5497	535
1965	11207	2841	71	7680	615
1966	11268	3298	74	7505	391
1967	9852	1973	80	7534	265
1968	6499	728	31	5578	162
1969	11005	1255	52	9438	260
1970	17391	3073	36	14042	240
1971	15924	3175	55	12642	52
1972	8972	1770	52	6818	32
1973	1135	1593	52	9459	31
1974	14359	1480	74	12786	19
1975	20601	4459	92	16005	45
1976	28295	5121	258	22893	23
1977	22282	1902	97	20249	34
1978	19252	1806	130	17288	28
1979	12279	1704	132	10427	16
1980	9829	1911	92	7815	11
1981	12454	1899	106	10448	1
1982	13376	2187	87	11072	30
1983	13864	2608	86	11128	42

§3. تۇز بېجى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يەتتەقۇدۇق، ئەلتۆمۈر قاتارلىق جايلىرىدىن كۆل تۇزى ۋە شور تۇز چىقىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) يەتتەقۇدۇقتىن چىقىدىغان كۆل تۇزىغا قارىتا ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش يولىغا قويۇلۇپ، سودىگەرلەرگە ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھا بويىچە ھۆددىگە بېرىلگەن، باج ئورنىغا تۇز باھاسى دەسسىتىلگەن، باھا قوشۇپ شىمالىي شىنجاڭدىكى جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلغان، بۇنىڭدىن يىلىغا تەخمىنەن 2000 سەردىن ئارتۇق تەڭگە باج يىغىلغان. ئەلتۆمۈردىن چىقىدىغان شور تۇز يىلىغا 10 دانىدىن (بىر دانىسى 400 جىڭ) كۆپرەك سېتىلغان، ھەر دانىسىدىن تۇزدىن 2.5 سەر تەڭگە باج ئېلىنغان، بۇنىڭدىمۇ باج ئورنىغا تۇز باھاسى دەسسىتىلگەن.

مىنگو دەۋرىدە يەتتەقۇدۇقتىن چىقىدىغان كۆل تۇزىنىڭ بازىرى كاساتلىشىقا باشلىغان. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىن بۇرۇن، داۋاملىق ھالدا ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش يولىغا قويۇلۇپ، سېتىلىش باھاسى بويىچە تۇزدىن باج ئېلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تۇز بېجى تەرتىپكە سېلىنىپ، ئاشتۇزىدا مەخسۇس تىجارەت يولىغا قويۇلغان، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنى مەخسۇس سېتىش ئورگىنى قىلىپ بەلگىلىگەن، ھەر بىر جىڭ تۇزىنىڭ باھاسىنى بەش پۇڭ قىلىپ توختاتقان. تۇز سېتىۋالغۇچىلار ئاۋۋال يەرلىك مالىيە ئىدارىسىگە پۇل تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار بەرگەن بېلەتكە ئاساسەن تۇز مەيدانىدىن تۇز ئالغان.

ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ئاشتۇزىدا داۋاملىق مەخسۇس تىجارەت يولىغا قويۇلدى. 1962 - يىلى يەتتەقۇدۇق تۇز مەيدانى ئېچىلدى، كېيىنكى يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ تۇزچىلىق شىركىتى ئون ئۈچ ئېغىز ئۇيغۇر پويىز ئىستانسىسىدا تۇز يۆتكەش بېكىتى قۇردى. سىرتقا يۆتكەلگەن تۇزدىن كىرگەن باج كىرىمىنى، تۇزچىلىق شىركىتى ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىگە تاپشۇردى. 1967 - يىلدىن باشلاپ تۇز بېجىنى ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولدى.

تۇز بېجى ناھىيىنىڭ ئەڭ چوڭ باج مەنبەسى ئىدى، يەتتەقۇدۇق خىمىيە زاۋۇتى ئاساسلىق باج تاپشۇرۇش ئورنى ھېسابلىناتتى. 1977 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك تۇز زاۋۇتى ئاچقان شەرقىي تۇز كۆل تۇز مەيدانى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، ناھىيىدىكى 2 - چوڭ باج تاپشۇرىدىغان ئورۇن بولۇپ قالدى. 1961 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان 23 يىل ئىچىدە يىللىق تۇز بېجى سوممىسى ئىككى يىل

يىلىغا 20 مىليون يۇەندىن ئېشىپ كەتتى، ئىككى يىل 20 مىليون يۇەندىن تۆۋەن، 15 مىليون يۇەندىن يۇقىرى بولدى، يەتتە يىل 15 مىليون يۇەندىن تۆۋەن، 10 مىليون يۇەندىن يۇقىرى بولدى، توققۇز يىل 10 مىليون يۇەندىن تۆۋەن، 5 مىليون يۇەندىن يۇقىرى بولدى، ئۈچ يىل 5 مىليون يۇەندىن يۇقىرى بولدى.

§4. دېھقانچىلىق بېجى

دېھقانچىلىق بېجى بۇرۇن يەر بېجى دېيىلەتتى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانچىلىق بېجىغا ئۆزگەرتىلدى. ئادەتتە غەللە-پاراق دېيىلدۇ، بۇ، يەر-گە قاراپ ماددىي نەرسە ئېلىش ئاساس قىلىنىدىغان بىر خىل باج بولۇپ، ئەزەلدىن تارتىپ ناھىيىلىك مالىيە تارماقلىرى بۇاستە يىغىپ خەزىنىگە كىرگۈزگەن.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 29-يىلى (1849-يىلى)، قۇمۇل مەھكىمىسى قىزىلىيۇلغۇندىكى كۆچمەنلەردىن يەر بېجى ئېلىشقا باشلىغان، شۇ زاماندا قىزىلىيۇل-غۇندا 5720 مو ئۆلكە يېرى، 4832 مو يېڭىدىن ئېچىلغان يەر بولۇپ، جەمئىي 10 مىڭ 552 مو يەر بار ئىدى. سېتىۋېلىنىدىغان سانىنىڭ كېمىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باجغا ئېلىنغان ئاشلىق بۇاستە قۇمۇل مەھكىمىسى ئامبىرىغا تاپشۇرۇلغان. گۇاڭشۈنىڭ 13-يىلى (1887-يىلى)، لىيۇجىنتاڭ يەرلەرنى دەر-جىگە ئايرىپ باج ئېلىشنى يولغا قويغان، 1-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەربىر موسـ-دىن يەتتە شاڭ، 2-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىدىن تۆت شاڭ، 3-دە-رىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەربىر موسىدىن ئۈچ شاڭ ئاشلىق باج ئېلىنغان. گۇاڭشۈنىڭ 28-يىلى (1902-يىلى) «قېپىقالغان قەرزلەرنى يىغىۋېلىش» ئۇچۇن، يەر بېجىغا ئالىدىغان بىر دادەن ئاشلىققا 1.5 مىسقال تەڭگە قوشۇپ ئېلىنغان. كېيىنكى يىلى يەنە «ئاشلىق» ئېلىشقا ئۆزگەرتىلىپ، يەر بېجى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان بىر دادەن ئاشلىققا خوراش نىسبىتى قوشۇلۇپ 1.55 دادەن ئاشلىق ئېلىنغان، بىر دادەن ئاشلىق ئۈچۈن ئېلىنىدىغان پۇلغا خوراش نىسبىتى قوشۇلۇپ 2.3 سەر تەڭگە ئېلىنغان. گۇاڭشۈنىڭ 33-يىلى (1907-يىلى) خوراش نىسبىتى ئېنىق بەلگىلەن-گەن، كېيىنكى يىلىدىن باشلاپ مەيلى «ئاشلىق» بولسۇن ياكى «پۇل» بولسۇن، ھەممىسىدە بىر دادەن غەللە-پاراق ئاشلىقنىڭ خوراش نىسبىتى ئۈچۈن 1.5 مىسقال تەڭگە ئالغاندىن سىرت، 2.5 كۈرە ئاشلىق قوشۇپ ئېلىنغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار قۇمۇل ۋاڭغىلا باج-سېلىق

تۆلەيتتى، ھۆكۈمەتكە غەللە-پاراق تاپشۇرمايتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يەر بېجى دۆلەت بېجى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، يۇقىرى ھوسۇللۇق يەرلەرنىڭ ھەر موسىدىن يەتتە شىك باج ئالىلىق ئېلىنىش، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرلەردىن پەللىمۇ-پەللە تۆۋەنلىتىپ ئېلىنىش بەلگىلەنگەن. مىنگونىڭ 7-يىلى (1918-يىلى)، پۈتۈن ناھىيىدىكى 22 مىڭ 45 مو تېرىلغۇ يەردىن 1794 دانە غەللە-پاراق ئالىلىق، 107 دانە ئوزۇقلۇق ئالىلىق، جەمئىي 1901 دانە ئالىلىق ئېلىنغان. مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) ئاخىرقى قۇمۇل ۋالىسى شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغان، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلنى ئۈچ ناھىيىگە ئايرىپ، يېڭىدىن ئاراتۇرۇك، باربېكۆل (يەخشى) دېگەن ئىككى ناھىيە قۇرغان. قۇمۇل ۋالىسىنىڭ يەرلىرى ئۆلچەنگەندىن كېيىن، كۆپ قىسمى ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا بېرىلىپ، شۇ يىلدىن باشلاپ يەر بېجى ئېلىنغان، نورمىدىكى ئاز بىر قىسىم ئۆلكە يېرى ۋە بوز يەرلەر گەنسۇدىن كەلگەن كۆچمەنلەرگە بېرىلىپ، يەر بېجى ئىككى يىل كېچىكتۈرۈلۈپ ئېلىنغان. بۇ ئادالەتسىز بەلگىلىمە مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) پارتىلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىش سەۋەبلىرىدىن بىرى بولغان. مىنگونىڭ 24-يىلى (1935-يىلى)، بۈرۈنقى يەر بېجى ئېلىش ئارخىپى يۇتۇپ كەتكەنلىكتىن، ھۆكۈمەت يەر بېجى ئېنىقلاش ھەيئىتى تەشكىللەپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى يەرلەرنى يېڭىباشتىن ئۆلچەپ چىققان ھەمدە دەرىجىسى ۋە باج نورمىسىنى بېكىتكەن. 1-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىغا يەر بېجى ئۈچۈن بەش شىك، 2-دەرىجىلىك يەرلەردىن تۆت شىك، 3-دەرىجىلىك يەرلەردىن ئۈچ شىك ئالىلىق ئېلىنىپ بەلگىلىنىپ، شۇ يىلدىن باشلاپ ئېلىنغان. مىنگونىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ مۈلكىنى تەكشۈرۈپ تەرتىپكە سېلىش ھەيئىتى يەرلەرنى يېڭىباشتىن ئۆلچەپ ئېنىقلاپ چىققان ھەمدە باج نورمىسىنى ئۆستۈرۈپ، ھەر دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر موسىغا بىر شىك ئالىلىق قوشۇپ ئالغان. مىنگونىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) باج تەرتىپكە سېلىنىپ، باج نورمىسى ئۆستۈرۈلگەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە 1-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىدىن 1.15 كۈرە، 2-دەرىجىلىك يەرلەردىن 0.8 كۈرە، 3-دەرىجىلىك يەرلەردىن 0.6 كۈرە باج ئالىلىق ئېلىش بەلگىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەر بېجى ئۈچۈن ئالىدىغان ئالىلىقنى ئۆلچەشتە كۈرىنى ئاساس قىلىش، بىر كۈرە ئالىلىق 44 جىڭ بولۇش بەلگىلەنگەن. مىنگونىڭ 37-يىلى (1948-يىلى) ئېلىنغان يەر بېجى كىرىمى فابى پۇل ھېسابىدا 9 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 1.37 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، «سېلىق مۇۋاپىق بولۇش»، «سېلىق مۇقىم بولۇش» سىياسىتىگە ئاساسەن، دېھقانچىلىق بىجى باج تۈرۈمى ۋە باج ئېلىش چارىسى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە مۇناسىپ تەڭشەپ تۇرۇلدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قۇمۇل ناھىيىسىدە ئاشۇرما باج ئېلىش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، پۈتۈن ئائىلىدە كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان كىرىمى 200 جىڭ ئاق ئاشلىقتىن تۆۋەن بولغان دېھقانلاردىن دېھقانچىلىق بىجى ئېلىنمىدى. 1956-يىلى ئالىي كوپېراتسىيە قۇرۇلۇپ، ئاشۇرما باج ئېلىش تۈرۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نىسبەتلىك باج ئېلىش تۈرۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئاساسەن ئوخشاش بولغان ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىدا بىر تۇتاش باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى 11% بولدى. 1958-يىلى خەلق گۇڭشېسى ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرى (دادۇيلىرى) باج تاپشۇرۇش بىرلىكى قىلىندى، باج تەكشۈرۈلگەن كۆپ يىللىق مەھسۇلات مىقدارىغا ئاساسەن ئېلىنىدى، بەش يىل ئىچىدە مەھسۇلات ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، باج كۆپەيتىلمىدى، باج نىسبىتى 12% بولدى. بەش يىلدىن كېيىن، گۇڭشېلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، باج تاپشۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتىمۇ تەكشى بولمىدى، شۇ سەۋەبتىن ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق بېجى ئومۇمىي نورمىسىنى نىسپىي مۇقىملاشتۇرۇش شەرتى ئاستىدا، باج تاپشۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ كۆپ يىللىق مەھسۇلات مىقدارىنى يېڭىباشتىن باھالاپ بېكىتىش قارار قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن باج تاپشۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى تەكشى بولماسلىق زىددىيىتى ھەل قىلىندى. يېڭى بەلگىلىمىدە تەبىئىي ئاپەت تۆپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمىيىپ كەتكەن ئورۇنلارغا قارىتا «يېنىك ئاپەت بولسا ئازراق كېمەيتىش، ئېغىر ئاپەت بولسا جىقراق كېمەيتىش، ئالاھىدە زور ئاپەت بولسا ئومۇمىيۈزلۈك كەچۈرۈم قىلىش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى. دۆلەت ھەر يىلى نامرات دۆي ۋە تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن باج تاپشۇرۇشتا راستىنلا قىيىنچىلىقى بار ئورۇنلارغا قارىتا ئىجتىمائىي كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش ياكى باجنى كېمەيتىپ ئېتىبار بېرىشنى يولغا قويدى. يەرلىك ئورۇنلار دېھقانچىلىق قوشۇمچە بېجى ئالغان 1960-يىلدىن ئىلگىرى باج نورمىسىغا 12% قوشۇلغان بولسا، 1961-يىلدىن كېيىن 10 پىرسەنتكە چۈشۈرۈلدى.

دېھقانچىلىقتىن ئېلىنىدىغان باج نورمىسى نىسبىي مۇقىم بولغانلىقتىن، دېھقانلارنىڭ ئەمەلىي تاپشۇرىدىغان باج نىسبىتى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يىلدىن-يىلغا تۆۋەنلەپ كەلدى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئەمەلىي تاپشۇرىدىغان باج نىسبىتى 1954-يىلى 10.13% بولغان بولسا، 1965-يىل 10.1%، 1975-يىلى 6%، 1980-يىلى 3.2%، 1983-يىلى 2.8% بولدى.

16 يىللىق دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 4

ئاۋرى / يىللار	ئېلىشقا تېگىشلىك باج نورمىسىنىڭ بۇغدايغا سۇندۇرۇلۇشى (1000 جىڭ)	كېمەيتىلگىنى ۋە كەچۈرۈم قىلىنغىنى (1000 جىڭ)	ئەمەلىي يىغىلغان بۇغداي (1000 جىڭ)	نەق پۇل ھېسابىدا (1000 يۈەن)
1953	2066	39	2027	396
1955	2051	39	2012	396
1957	3418		3418	512
1959	4784		4784	543
1961	2940		2940	279
1963	3148	13	3135	423
1965	3475	500	2975	389
1967	2000		2000	270
1969	2570		2570	347
1971	2748		2748	371
1973	2933		2933	396
1975	3037	85	2952	555
1977	2561	281	2280	389
1979	2561	557	2004	376
1981	2561	559	2002	308
1983	2561	291	2270	393

§5. چارۇچىلىق بېجى

شىنجاڭدا چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا چارۇچىلىق بېجى ئېلىش بەلگىلەنگەنىدى، لېكىن چوڭ - كىچىك چارۇىلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋاڭلىقنىڭ ئىلكىدە بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇرمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، چارۇچىلىق باج سوممىسى ئاز ئىدى. يالڭ زېڭشىن دەۋرىدە ئات - كالا، قويغا چوقۇم چارۇچىلىق بېجى تاپشۇرۇش، باج نىسبىتى 4% بولۇش بەلگىلەنگەن. جىن شۇرېن دەۋرىگە كەلگەندە ھەر بىر تۇياق كالا ئۈچۈن يىللىدا 0.216 تەڭگە، ئات ئۈچۈن 0.288 تەڭگە، تۆگە ئۈچۈن 0.432 تەڭگە، قوي ئۈچۈن 0.0258 تەڭگە تاپشۇرۇشقا ئۆزگەرتىلگەن. مىنگۇنىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) چارۇچىلىق بېجى چوڭ - كىچىك چارۇىغا ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم ئېلىشقا ئۆزگەرتىلگەن، چوڭ چارۇىلارنىڭ باج نىسبىتى 3%، كىچىك چارۇىلارنىڭ باج نىسبىتى 5% بولغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلىدىن باشلاپ چارۇا بېجىدا چوڭ - كىچىك چارۇا بويىچە ئايرىم - ئايرىم بىر تۇتاش ئاشۇرما باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى، چوڭ چارۇىلارنىڭ باج نىسبىتى 1— 5% بولۇپ، بەش دەرىجە ئاشۇرۇلدى؛ كىچىك چارۇىلارنىڭ 1— 8% بولۇپ، سەككىز دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى. 1952 - يىلىدىن باشلاپ بىر تۇتاش ئاشۇرۇپ ھېسابلاش يولغا قويۇلۇپ، چارۇا ئومۇمىي سانىدىن شۇ يىلى تۇغۇلغان چارۇىلار چىقىرىۋېتىلىپ، بىرەك قوي ئۆلچەم قىلىنىپ، ئايرىم - ئايرىم سۈندۇرۇلۇپ ھېسابلاندى، باج نىسبىتى 1—10% بولۇپ، 10 دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى. 1953 - يىلىدىن باشلاپ باج نىسبىتى 1—8% كە ئۆزگەرتىلىپ، سەككىز دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى، قېچىر، ئېشەكتىن شۇ يىلىدىن باشلاپ باج ئېلىنمىدى. چارۇچىلىق بېجى شۇ يىلىدىن باشلاپ، يەرلىك ھۆكۈمەت مالىيە تارماقلىرىنىڭ ئېلىشىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىلىدىن كېيىن، نىسبەتلىك باج تۈرۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. 1980 - يىلىدىن باشلاپ، چارۇچىلىق بېجىنىڭ باج نورمىسى نەق پۇلغا ھېسابلاپ ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭدا نەق پۇل ئورنىدا چارۇا تاپشۇرۇشقىمۇ بولاتتى، بىر تۇتاش نىسبەتلىك باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى، باج نىسبىتى 3% بولدى. شۇ يىلىدىن باشلاپ چارۇچىلىق باج نورمىسىدا بەش يىللىقنى بىر بەلگىلەش، بەش يىل ئىچىدە ئۆزگەرتمەسلىك، كىرىم ئاشسىمۇ باجنى ئاشۇرماسلىق سىياسىتى يولغا قويۇلدى.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت چارۇچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، چارۇچىلىققا قارىتا باجنى يەڭگىللىتىش تۈزۈملىرىنى قوللىنىش بىلەن بىللە، يەنە نۇرغۇنلىغان ئاپەت ئەھۋالىغا قاراپ كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش، ئىجتىمائىي كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش چارىلىرىنى كونكرېت بەلگىلەپ چىقتى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە چېگرا رايونلارغا قارىتا كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش يولغا قويۇلۇپ، بەلگىلىمە بويىچە باج سوممىسىنىڭ 10 پىرسەنتى كېمەيتىلدى.

16 يىلدا ئېلىنغان چارۋىچىلىق بېجى ئومۇمىي نورمىسى ستاتىستىكا جەدۋىلى
جەدىۋەل 11 – 5

يىللار	ئەمەلىي ئېلىنغان ئۆلچەملىك ئىككى ياش قوي (تۇياق)	باھاغا سۇندۇرغاندا (1000يۈەن)	يىللار	ئەمەلىي ئېلىنغان ئۆلچەملىك ئىككى ياش قوي (تۇياق)	باھاغا سۇندۇرغاندا (1000يۈەن)
1953	933	25	1969	5281	109
1955	933	25	1971	3827	79
1957	3923	83	1973	4505	93
1959	5326	112	1975	4012	82
1961	3799	74	1977	4248	94
1963	3789	78	1979	4409	91
1965	4303	78	1981		51
1967	3440	71	1983		52

III باب پۇل مۇئامىلىسى

§1. تەرەققىيات جەريانى

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 34 – يىلى (1908 – يىلى)، قۇمۇل ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، شۇندىن باشلاپ قۇمۇلدا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا باشلىغان. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىسى پۇل تارقىتاتتى، پېرېۋوت نەقلەشتۈرۈش، ئامانەت ئېلىش، قەرز بېرىش كەسىپلىرىنى بېجىرەتتى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ھەرقايسى ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دەسمايىسىنى تاپشۇرۇپ ئىش توختاتقانىدى. مىنگونىڭ 2 – يىلى (1913 – يىلى)، ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى پۇل ئىدارىسى ۋە شۆبە ئىدارىلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، تىجارەت دائىرىسىنى پۇل ئالماشماشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەپ، قەرز بېرىشنى توختىتىپ قويغان. قۇمۇل ناھىيىلىك شۆبە پۇل ئىدارىسىنىڭ دەسمايىسى 32 مىڭ 108 سەرگە، قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇلى 42 مىڭ 333 سەرگە، تارقاتقان قەغەز پۇلى 2108 سەرگە يەتكەن.

مىنگونىڭ 17 – يىلى (1928)، جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۆ-

كۇمەت باشقۇرۇشىدىكى پۇل ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك بانكا قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 4 - ئاي- دا ئۆلكىلىك بانكا ئاپپاراتلىرىنى تولۇقلاپ، كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. قۇمۇل- دا بولسا شۆبە بانكا قۇرۇلغان. شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، مىنگو- نىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)، ئۆلكىلىك بانكا ئۆلكىلىك سودا بانكىسىغا ئۆزگەر- تىلگەن، نىزامنامىسى باشقىدىن تۈزۈلۈپ، سودا پاي چېكى قوبۇل قىلىنغان، قۇمۇل شۆبە بانكىسى سودا بانكىسىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى دەپ ئاتالغان. ئەسلى ئورنى ها- زىرقى قۇمۇل شەھەرلىك سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ جەنۇبىي جۇڭشەن يولى پۇل ئامانەت پونكىتىنىڭ ئورنىدا ئىدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، مەركىزىي بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى تەسىس قىلىنغان، ئورنى هازىرقى قۇمۇل شەھىرى غەربىي ئۆستەڭ رايونى باشقارمىسى تۇرۇشلۇق جايدا ئىدى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كېچىدە، گومىنداڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان 178 - لۈيىنىڭ 533 - تۈەنلىكى بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئەكسى- يەتچى ئوفىتسېرلارنىڭ قۇتراتىشى بىلەن مەركىزىي بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبىسىنىڭ خە- زىنىسىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە نەق پۇللارنىڭ بارىنى قورالىلىق بۇلاپ كەتتى، (تەپسىلاتى «تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەر» دە).

1950 - يىلىنىڭ بېشىدا خەلق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ مەركىزىي بانكىسىنىڭ قۇمۇل شۆبىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى ھەمدە جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ قۇمۇل تارماق بانكا- سىنى قۇردى. ئۆلكىلىك سودا بانكىسىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى شۇ يىلى 10 - ئايدا جۇڭ- گو خەلق بانكىسىنىڭ قۇمۇل تارمىقىغا قوشۇۋېتىلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە بانكا تەسىس قىلىنمىغاچقا، كەسىپىي ئىشلارنى قۇمۇل تارماق بانكىسى بېجىردى.

1959 - يىلى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك تارماق بانكىسى تە- سىس قىلىندى، لېكىن ئۇچ يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1977 - يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1953 - يىلى جۇڭگو خەلق يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1964 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1966 - يىلى يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1980 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئاستىدا 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر شەھەر ئىچى (1954 - يىلى)، بۇلۇڭتوغراق (1955 - يىلى)، تىيانشان (1956 - يىلى)، غەربىي تاغ (1958 - يىلى)، پالۋانتۇر (1958 - يىلى)، ئاستانە (1958 - يىلى)، تاشۇبلىق (1964 - يىلى)، راھەتباغ (1965 - يىلى)، قارا دۆۋە (1965 - يىلى)، بوغاز (1970 - يىلى) دىن ئىبارەت 10 تىجارەت ئورنى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بويىچە پالۋانتۇر (1954 - يىلى)، تاشۇبلىق (1955 - يىلى)، ئاستانە

(1955 - يىلى)، قارا دۆڭە (1955 - يىلى)، شەھەر ئىچى (1955 - يىلى)، راھەتباغ (1955 - يىلى)، بۇلۇڭتوغراق (1955 - يىلى)، بوغاز (1955 - يىلى)، تىياناشان (1966 - يىلى)، غەربىي تاغ (1966 - يىلى)، يەتتەقۇدۇق (1978 - يىلى) دىن ئىبارەت 11 ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 46 كىشىگە، يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 75 كىشىگە، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 70 كىشىگە، جەمئىي 191 كىشىگە يەتتى.

§2. پۇل

1. پۇل ئوبوروتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇمۇلنىڭ پۇل مۇئامىلە بازىرىدا، ئاساسەن، كۈمۈش يامبۇ، كۈمۈش نوكىچا، تەڭگە، مىس پۇل، تۇڭپۇر، يارماق قاتارلىق مېتال پۇللار خەجلىنەتتى، قەغەز پۇلدىن، ئاساسەن لاۋلۇڭپىياۋ خەجلىنەتتى. تەڭگە بەش مىسقال، تۆت مىسقال، ئۈچ مىسقال، ئىككى مىسقال، بىر مىسقالدىن ئىبارەت بەش خىلغا ئايرىلاتتى. لاۋلۇڭپىياۋنىڭ بىر سەرى 400 تۇڭپۇرغا سۇندۇرۇلۇپ ھېسابلىناتتى. بىر مىسقال تەڭگە 40 تۇڭپۇر تېڭىشكىلى بولاتتى. «پۇل» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، قۇمۇلدىكى خەنزۇلار ئادەتتە «تۇڭپۇر» دەپ ئاتايتتى، ئۇ، تۇچتىن قۇيۇلغان بولۇپ، يۇمىلاق، تۆشۈكسىز بولاتتى، بەش پۇل، 10 پۇل، 20 پۇل دېگەندەك بىر نەچچە خىلغا ئايرىلاتتى. شىنجاڭدا قۇيۇلغان تۇڭ پۇل ئۇيغۇر تىلىدا «داچەن» دەپ ئاتىلاتتى، يۇمىلاق، ئوتتۇرىدا تۆت چاسا تۆشۈكى بار بولۇپ، ئوڭ يۇزىگە «چىيەنلۇڭ خان پۇلى»، «شىيەنفىڭ خان پۇلى»، «تۇڭجۇي خان پۇلى»، «گۇاڭشۈ خان پۇلى» دېگەن خەتلەر بېسىلغان، تەتۈر يۇزىگە «داڭشى»، «كۇشى» ياكى «شىنشى» دېگەن خەتلەر بېسىلغانىدى. سىرىق مىس پۇل يارماق دەپ ئاتىلاتتى، شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىدا تۆت چاسا تۆشۈكى بولۇپ، سىرىق مىستىن قۇيۇلاتتى، 800 يارماقتا بىر سەر لاۋلۇڭپىياۋ ئالماشتۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يۇقىرىدىكى پۇللار بازاردا داۋاملىق خەجلەنگەندىن سىرت، يەنە شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تارقاتقان خىلمۇ خىل قەغەز پۇللارمۇ ئىپتىقشقا باشلىغان. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)، شىنجاڭدىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋاسسال بەگ چىن جىتاڭ «شىنجاڭ ۋاسسال مەھكىمىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلى» دەپ ئاتالمىش قەغەز پۇل تارقاتقان (بۇرۇن شياۋلۇڭپىياۋ دېيىلەتتى)، بۇ پۇلنىڭ قىممىتى 400 يارماقتا تەڭ بولۇپ، بىر سەر تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)، شىنجاڭ مالىيە مەھكىمىسى «شىنجاڭ مالىيە مەھ-

كىمىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان قەغەز پۇل تارقاتقان (بۇرۇن دالۇكپياۋ دېيىلەتتى)، بۇ پۇلنىڭ ئوك يۈزىگە ئىككى ئەجدىھانىڭ ئويناقشىپ تۇرغان رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، قىممىتى 400 توكپۇرغا تەڭ بولۇپ، بىر سەر تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)، شىنجاڭ مالىيە مەھكىمىسى مالىيە نازارىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، «شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان ئۆلكە پۇلى تارقىتىلىشقا باشلىغان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قىممىتى 400 توكپۇرغا تەڭ كېلىدىغان (بۇ ئاساسىي پۇل بولۇپ، بىر سەر تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى) ۋە 100 توكپۇرغا تەڭ كېلىدىغان (بۇ قوشۇمچە پۇل بولۇپ، 2.5 مىسقال تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى) ئىككى خىل ئۆلكە پۇلى تارقاتقان. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى)، قىممىتى 400 توكپۇرغا تەڭ كېلىدىغان بېيجىڭدا سپىتا قىلىپ بېسىلغان يېڭى پۇل تارقىتىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىككى خىل قوشۇمچە پۇل تارقىتىلىپ، بىر خىلىنىڭ قىممىتى 100 توكپۇرغا تەڭ بولۇپ، 2.5 مىسقال تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى (بۇرۇن «گۇۋازىپىياۋ» دېيىلەتتى)؛ يەنە بىر خىلى «يۇۋبور پۇل» دېيىلەتتى، قىممىتى 40 توكپۇرغا تەڭ بولۇپ، بىر مىسقال تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)، جىن شۇرېن تەختكە چىققاندا زور مىقداردىكى ھەربىي خىراجەت چىقىمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، قەغەز پۇلنى قالايمىقان تارقاتقان، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل بازىرىدا قىممىتى ئوچ سەرلىك، بەش سەرلىك قەغەز پۇللار پەيدا بولۇشقا باشلىغان.

شېڭ شىسەي دەۋرىدە قەغەز پۇلنى كەلسە - كەلمەس تارقىتىش ئەۋجىگە چىقىقان، بۇنىڭ بىلەن بازارلاردا قىممىتى 50 سەرلىك چوڭ پۇللار پەيدا بولغان.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) يازدا، ماجۇڭيىڭ قۇمۇلنى 2 - قېتىم ئىگىلىۋالدى. ماجۇڭيىڭ ئارمىيىسى ئاشلىق، رەخت، تېرە، يۇڭ قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۈچۈن، ياغاچ باسمىسىدا سامان قەغەز بىلەن بېسىلغان، «بۇ پۇلغا ئۆلكىنىڭ بەش سەرلىك تەڭگىسىنى تېگىشتۈرگىلى بولىدۇ» دېگەن خەت يېزىلغان يېشىل رەڭلىك قەغەز پۇل تارقاتقان. كېيىن «تېگىشتۈرگىلى بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئېلىۋېتىپ، سەر سانىنىلا بېسىپ، «بازاردا ئۆتىدۇ، ئالماشتۇرۇلىمايدۇ» دېگەن سۆزلەرگە ئۆزگەرتكەن.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ماۋزېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولغاندىن كېيىن (شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مۇۋەققەت نازىر بولغان)، پۇل مۇئامىلە ساھەسىنى پائال تەرتىپكە سېلىپ، پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلغان. ئىككىنچى يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 10 دوللار، بەش دوللار، بىر دوللار ۋە ئەللىك تىيىن، يىگىرمە تىيىن، ئون تىيىن، بەش تىيىن، ئوچ تىيىن، بىر تىيىنلىق 10 خىل ئاساسىي ۋە قوشۇمچە پۇل تارقىتىلغان، «سەر» «دوللار» غا ئۆزگەرتىلىپ، بىر دوللار يېڭى پۇل 2000 سەر كونا پۇلغا سۇندۇرۇلغان، 7 - ئاي-

ىنك 1 - كۈنىدىن باشلاپ بىر دوللار 4000 سەرگە سۇندۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇلدا فابى پۇل ئالماشتۇرۇش پونكتى تەسىس قىلىنىپ، بىر دوللار يېڭى پۇلغا بەش يۈەن فابى پۇل ئالماشتۇرۇش نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭغا فابى ۋە گۇەن-جىن ناملىق قەغەز پۇللار كۆپلەپ كىرىشكە باشلىغان، بۇنىڭ بىلەن بازاردا يېڭى پۇل بىلەن فابى ۋە گۇەنجىن پۇلى تەڭ ئېقىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھەربىي، مەمۇرىي دائىرىلىرى تەۋرىنىپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پۇلنىڭ سومما سانىنى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بازارلاردا قىممىتى 100 دوللارلىق، 500 دوللارلىق 1000 دوللارلىق، 10 مىڭ دوللارلىق 100 مىڭ دوللارلىق، 1 مىليون دوللارلىق، 10 مىليون دوللارلىق، 100 مىليون دوللارلىق قەغەز پۇللار، ھەتتا 6 مىليارد دوللارلىق قەغەز پۇللار پەيدا بولغان. قۇمۇل بازىرىدا 1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى مال باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا، 100 مىليون دوللارغا ئاران 50 جىڭ بۇغداي ئۇنى ياكى 10 جىڭ كىرسىن، ياكى بىر ھارۋا ئوتۇن، ياكى تۆت گەز كاجى رەخت سېتىۋالغىلى بولاتتى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948)، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تارقاتقان جىنىيۈەنجۈەن ئالتۇن دوللارنىڭمۇ كۇرسى شىددەت بىلەن چۈشۈپ كەتكەن.

1949 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي دائىرىلىرى پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، كۈمۈش پۇل (تەڭگە) تارقاتقان. 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن 600 مىليارد يۈەن ئۆلكە پۇلىنى بىر تەڭگىگە سۇندۇرۇپ يېغىۋېلىش باشلانغان. تەڭگىنىڭ زاپىسى چەكلىك بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ئايدىن كېيىن ئالماشتۇرۇش ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، كۈمۈش تەڭگىنىڭ قىممىتى تېزدىن چۈشۈپ كەتكەن.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، تەڭگە داۋاملىق ئۆتۈۋەردى. 1950 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەڭگىنى نىسبەت بويىچە يېغىۋالىدىغانلىقىنى ئوقتۇردى. كېيىنچە ئۆلكە پۇلىنىڭ ئورنىنى خەلق پۇلى ئىگىلىدى.

1955 - يىل 3 - ئايدا، دۆلەت پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن تارقىتىلغان 11 خىل خەلق پۇلى بازارغا كىردى. كونا خەلق پۇلى 1:10000 نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلدى. يىل ئاخىرىغا بارغاندا كونا خەلق پۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئالماشتۇرۇلۇپ بولۇندى.

1957 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، دۆلەت تارقاتقان بەش پۇڭ، ئىككى پۇڭ، بىر پۇڭلۇق مېتال قوشۇمچە پۇل ۋە سوممىسى 10 يۈەنلىك ئاساسىي پۇل بازارغا كىردى.

1964 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە 1955-

يىل 3 ـ ئايدا تارقىتىلغان (سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان) ئۇچ يۈەن، بەش يۈەن ۋە 10 يۈەنلىك قەغەز پۇللار يىغۇۋېلىندى.

2. نەق پۇل كاسسىسى

خەلق بانكىسىنىڭ 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان نەق پۇل كىرىم چەدۋىلى

چەدۋەل 11 — 6 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي كىرىم	بۇنىڭ ئىچىدە:				
		تاۋار سېتىشتىن	مۇلازىمەت ئىشلىرىدىن	يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپ پىدىن	پۇل ئاما ـ نەتىدىن	پېرېۋوت ئال ـ ماشتۇرۇش ـ تىمن	باشقىلار ـ دىن
1977	1171	628	31	57	283	51	121
1978	1794	1125	71	94	339	74	91
1979	2006	1271	71	134	403	84	43
1980	2258	1502	81	160	388	79	48
1981	1376	872	59	244	141	26	34
1982	1817	943	58	536	187	33	60
1983	2469	1118	88	847	221	63	142
جەمئىي	12891	7459	459	2072	1962	400	539

1977 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ئەسلىگە كەلگەندىن تارتىپ 1983 ـ يىلغىچە، نەق پۇل كىرىمىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 128 مىليون 910 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 18 مىليون 415 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. نەق پۇل چىقىمىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 162 مىليون 700 مىڭ يۈەن، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 23 مىليون 242 مىڭ 800 يۈەن بولدى.

نەق پۇل كىرىمىدە تاۋار سېتىش كىرىمى، يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى كىرىمى ۋە پۇل ئامانىتى كىرىمىدىن ئىبارەت ئۇچ تۈرلۈك كىرىم كۆپ بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئومۇمىي كىرىمنىڭ 57.86 پىرسەنتى، 16.07 پىرسەنتى ۋە 15.22 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

نەق پۇل چىقىمىدا دۆلەت ئىش ھەققى چىقىمى، يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى چىقىمى ۋە پۇل ئامانىتى چىقىمىنىڭ سوممىسى ئەڭ چىق بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا

ئومۇمىي چىقىمنىڭ 37.44 پىرسەنتى، 29.43 پىرسەنتى ۋە 10.71 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

خەلق بانكىسىنىڭ 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان نەق پۇل چىقىمى جەدۋىلى

جەدۋەل 11 - 7 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

تۈرى / يىللار	جەمئىي چىقىم	دۆلەت ئىش ھەققى چىقىمى	دۆلەتنىڭ شەھەر-يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ ئىش ھەققى چىقىمى	دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىش چىقىمى	يېزا ئاما-نەت-قەرز كوپېراتىپى چىقىمى	مەمۇرىي باشقۇرۇش خراجىتى چىقىمى	پۇل ئامانىتى چىقىمى	باشقا چىقىملار
1977	1293	662	39	10	171	16	291	75
1978	2192	1111	32	28	476	60	325	87
1979	2526	1180	37	61	613	75	367	189
1980	2913	1379	32	80	747	89	316	94
1981	1766	543	11	129	695	85	115	79
1982	2348	574	25	344	922	81	153	118
1983	3232	643	25	694	1164	104	176	118
جەمئىي	16270	6092	201	1346	4788	510	1743	960

§3. پۇل ئامانىتى

ناھىيىلىك خەلق بانكىسى تۆرلۈك پۇل ئامانىتى كەسىپلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ناھىيىگە قاراشلىق كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ھەم گۈڭشې، دۆيلەرگە قاراشلىق كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ پۇل ئامانىتىنى قوبۇل قىلدى ھەم ناھىيە مالىيە خەزىنىسى كەسىپنىمۇ ئۈستىگە ئالدى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆرلۈك ئامانەت پۇلدىن 20 مىليون 205 مىڭ 700 يۈەندىن قوبۇل قىلىپ، جەمئىي 141 مىليون 440 مىڭ يۈەن قوبۇل قىلدى. خەلق پۇل ئامانىتى پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى تارقاق مەبلەغنى يىغىپ ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇشقا ياردەم بېرىدىغان فۇنكسىيىسى ھېسابلىنىدۇ، ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرى 1960 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇل جەمئىي 9 مىليون 117 مىڭ يۈەنگە يەتكەن، يىلنىغا ئوتتۇرا

هېساب بىلەن 536 مىڭ 300 يۈەندىن قوبۇل قىلىنغان. خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ۋە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرى 1977 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇل جەمئىي 35 مىليون 922 مىڭ يۈەنگە يەتكەن، يىلىغا ئوتتۇرا هېساب بىلەن 5 مىليون 131 مىڭ 700 يۈەندىن قوبۇل قىلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە، 1977 - يىلى قوبۇل قىلىنغان ئامانەت پۇل 3 مىليون 832 مىڭ يۈەنگە، 1983 - يىلى قوبۇل قىلىنغىنى 7 مىليون 176 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. 1983 - يىلى 1977- يىلىدىكىدىن 87.27% ئاشقان.

(ئىزاهات: شەهەرنىڭ 1977 - يىلىدىن بۇرۇنقى پۇل ئامانەتنىڭ سانى مەركەزدىي تارماق بانكىنىڭ سانى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەچكە، سېلىشتۇرغىلى هەم پايدىلانغىلى بولمىدى، شۇڭا ستاتىستىكا قىلىنمىدى.)

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان خەلق پۇل ئامانىتى ستاتىستىكىسى جەدۋىلى

جەدۋەل 11 - 8 بىرلىكى 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي	خەلق بانكىسى	يېزا ئىگىلىك بانكىسى	ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى
1977	3832	2831		1001
1978	4617	3390		1227
1979	5455	4030		1425
1980	5519	3380	80	2059
1981	3937	1410	113	2414
1982	5386	1870	125	3391
1983	7176	2210	130	4836
جەمئىي	35922	19121	448	16353

§8. ئىناۋەتلىك قەرز

1. سودا - سانائەت ئىناۋەتلىك قەرزى

ناهىيىگە قاراشلىق ئومۇم خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەت، شەهەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى سانائەت ۋە گۈڭشې، دۇي سانائىتىنىڭ كۆلىمى كىچىك،

ئاساسى ئاجىز بولغانلىقتىن، 1983 - يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (1980 - يىلدىكى تۇراقلىق باھا بويىچە ھېسابلانغان) ئاران 7 مىليون 510 مىڭ يۈەن بولغان. شۇڭا سانائەت قەرز پۇل مىقدارى ئانچە كۆپ بولمىغان. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، سانائەت قەرز پۇل قالدۇقى جەمئىي 4 مىليون 70 مىڭ يۈەن، يىللىق ئوتتۇرىچە قەرز پۇل قالدۇقى 581 مىڭ 400 يۈەن بولغان، 1983 - يىللىق قەرز پۇل قالدۇقى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 1 مىليون 430 مىڭ يۈەن بولغان.

سودا قەرز پۇلى تارقىتىش مىقدارى خېلى كۆپ بولۇپ، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان سودا قەرز پۇلى قالدۇق سوممىسى جەمئىي 53 مىليون 240 مىڭ يۈەن، يىللىق ئوتتۇرىچە قەرز پۇل قالدۇقى 7 مىليون 605 مىڭ 700 يۈەن بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە: 1977 - يىللىق قەرز پۇل قالدۇقى 7 مىليون 30 مىڭ يۈەن، 1983 - يىللىق قەرز پۇل قالدۇقى 9 مىليون 810 مىڭ يۈەن بولغان. 1983- يىلى 1977 - يىلدىكىدىن 39.5% ئاشقان.

2. يېزا ئىگىلىك ئىناۋەتلىك قەرزى

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى قوللاش پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى، يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىش بانكا ئىناۋەتلىك قەرز كەسپىنىڭ مەركىزى، 1951 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە بولغان 13 يىللىق ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ۋە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى جەمئىي 20 مىليون 338 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 564 مىڭ 400 يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقاتقان. بۇنىڭ ئىچىدە: خەلق بانكىسى 15 مىليون 50 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 157 مىڭ 700 يۈەن تارقاتقان؛ يېزا ئىگىلىك بانكىسى 3 مىليون 825 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 294 مىڭ 200 يۈەن تارقاتقان؛ ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى 1 مىليون 463 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 112 مىڭ 500 يۈەن تارقاتقان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ يېزا سىياسىتىنىڭ تەرتىپكە سېلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىگە بېرىلىدىغان قەرز پۇل ھەسسىلەپ ئاشتى، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان تۆت يىللىق ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جەمئىي 25 مىليون 754 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6 مىليون 438 مىڭ 500 يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە: خەلق بانكىسى 17 مىليون 610 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 مىليون 402 مىڭ 500 يۈەن تارقاتقان؛ يېزا ئىگىلىك بانكىسى 3 مىليون 425 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 856 مىڭ 200 يۈەن تارقاتقان؛ ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى 4 مىليون 719 مىڭ يۈەن، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 179 مىڭ 700 يۈەن تارقاتقان.

17 يىللىق يېزا ئىگىلىك ئىناۋەتلىك قەرز تارقىتىش مىقدارى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 9 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي	يېزا ئىگىلىك بانكىسى، خەلق بانكىسى	ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى	يىللار	جەمئىي	يېزا ئىگىلىك بانكىسى، خەلق بانكىسى	ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى
1951	174	174		1969	1924	1789	135
1953	281	281		1971	1017	840	177
1955	239	239		1973	1679	1439	240
1957	870	870		1975	2383	2163	20
1959	2672	2672		1977	3058	2592	466
1961	5964	5650	314	1979	6421	5208	1213
1963	923	794	129	1981	9632	9059	573
1965	1105	957	148	1983	6643	4176	2467
1967	1107	1007	100	جەمئىي	46092	39910	6182

§5. زايوم، دۆلەت خەزنە چېكى

1. مۇقىم پاھا ھېسابىدىكى جۇڭگو خەلق غەلىبە زايومى

دۆلەت 1950 - يىلىنىڭ بېشىدا مۇقىم پاھا ھېسابىدىكى جۇڭگو خەلق غەلىبە زايومىنى تارقاتتى. ئەينى ۋاقىتتا پاھا بەك مۇقىم بولمىغاچقا، زايوم سېتىۋالغۇچىلار پاھانىڭ ئۆسۈش تەسىرىگە ئۇچرايتتى، شۇڭا دۆلەت زايومنى مۇقىم پاھا بويىچە ھېسابلاشنى بەلگىلىگەن، شۇڭا مۇقىم پاھا ھېسابىدىكى زايوم دەپ ئاتالغان. زايومدا «دانە» بىرلىك قىلىنغان بولۇپ، بىر «دانە» تەخمىنەن ئۇچ يۈەن خەلق پۇلىغا سۇنۇلاتتى، يىللىق ئۆسۈمى بەش لى بولۇپ، بەش يىلدا قايتۇرۇلاتتى. بۇنداق زايومدىن ناھىيە بويىچە جەمئىي 3629 دانە سېتىلغان، بۇ، تەخمىنەن 10 مىڭ 887 يۈەن خەلق پۇلىغا باراۋەر كېلىدۇ.

2. دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى

دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى 1954 - يىلىدىن 1958 - يىلغىچە تارقىتىلغان، يىللىق ئۆسۈمى تۆت لى ئىدى، 1954 - يىلى تارقىتىلغىنىنىڭ قايتۇرۇش مۇددىتى

تى سەككىز يىل بولغاندىن سىرت، باشقا يىللىرىدا تارقىتىلغانلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بىرىدەك 10 يىل ئىدى. يۇقىرىقى زايومىلارنىڭ دىرى ۋە ئۆسۈمى ئۆز قەرىلىدە قايتۇرۇلغان.

ناھىيە بويىچە تارقىتىلغان ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 10 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار / تۈرى	پىلانلىق تارقىتىلغان سان	خەزىنىگە ئەمەلىي كىرگەن سان	باشقىلار: سودا-سانائەت ساھەسى	باشقىلار: دېھقان-چارۋىچىلار	باشقىلار: ئىشچى-خىزمەتچىلەر
1955	59	697			
1956		216			
1957	95	965	162	229	574
1958	113	1154	183	077	894

3. دۆلەت خەزىنە چېكى

1981 - يىلى تارقىتىلغان دۆلەت خەزىنە چېكى، ئاساسەن، دۆلەت كارخانىلىرى، كوللېكتىپ كارخانىلىرى، كارخانىلارنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلار ۋە يەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا تارقىتىلدى. ئۇنىڭ يىللىق ئۆسۈمى تۆت‌لى بولۇپ، تارقىتىلىپ 6-يىلدىن باشلاپ دىرى ۋە ئۆسۈمى بەش يىلغا بۆلۈپ قايتۇرۇلغان بولدى. 1982-يىلدىن كېيىن تارقىتىلغان دۆلەت خەزىنە چېكىدە شەخسلەرنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى ئاشۇرۇلدى. ئىدارە ئورۇنلىرى سېتىۋالغىنىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى تۆت لى، شەخسلەر سېتىۋالغىنىنىڭ سەككىز لى بولدى، قايتۇرۇش چارىسى 1981 - يىلدىكىگە ئوخشاش بولدى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە 386 مىڭ يۈەنلىك دۆلەت خەزىنە چېكى تارقىتىش پىلانلانغاندى، ئەمەلىيەتتە خەزىنىگە كىرگىنى 438 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، نورمىدىن 13.6% ئاشۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە: كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ سېتىۋالغىنى 44 مىڭ يۈەن، شەخسلەرنىڭ سېتىۋالغىنى 394 مىڭ 500 يۈەن. شەخسلەر سېتىۋالغىنى ئىچىدە: ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سېتىۋالغىنى 365 مىڭ 300 يۈەن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ سېتىۋالغىنى 28 مىڭ 800 يۈەن، ھەربىي قىسىملار دىكىلەرنىڭ سېتىۋالغىنى 400 يۈەن.

ئون ئىككىنچى قىسىم

پارتىيە ئىجتىمائىي تەشكىلات

ئون ئىككىنچى قىسىم
پارتىيە. ئىجتىمائىي تەشكىلات

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شېنگ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىدىن ليۇ شىپىڭ، چېيەنپېي قاتارلىق ئالتە كىشى قۇمۇلغا كېلىپ خىزمەت قىلدى. ئۇلار قۇمۇلدا ئاممىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارداملاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئۇچۇن رۇپ، مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئۇچۇن كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. 1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلۇش بىلەن تەڭ تاشۇبلىق، تىيانشان، ئاقبەر، شەھەر ئىچى، توغۇچى، شەھەردىن ئىبارەت ئالتە ئاساسىي قاتلام رايونلۇق كومىتېت ۋە يەتتەقۇدۇق مەركىزىي رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى تەشكىلاتلىرى يېزىلاردا پارتىيەنىڭ تۇنجى تۇركۈم ئەزا قوبۇل قىلدى، ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى ۋە خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە تەشكىلاتلىرى تېز كۆپەيدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيەنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى تەدرىجىي نورماللاشتى. ناھىيە بويىچە 1983 ـ يىلدىكى پارتىيە ئەزاسى 2580، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 2183، ئايال 397؛ خەنزۇ 1108، ئاز سانلىق مىللەت 1472؛ رەسمىي پارتىيە ئەزاسى 2496، كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 84.

جۇڭگو گومىنداڭىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسى مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) شېنگ شىسەي ئۆزىنى جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئاتقاندىن كېيىن قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە ئىلگىرى ـ كېيىن ئۇچ رايونلۇق داڭبۇ، 17 رايونلۇق شۆبە داڭبۇ قۇرۇلدى. ناھىيىلىك داڭبۇ قۇرۇلغاندىن تارتىپ شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر، گومىنداڭغا 400 دىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل ناھىيىسىدە سودا ـ سانائەتچىلەر جەمئىيىتى، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار جەمئىيىتى، شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ قۇمۇل بۆلۈمى قاراشلىق 8 ـ شۆبىسى، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك ياچېيكىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، ئەكسىلئىنقىلابىي خۇيداۋمەن تەشكىلاتلىرىدىن يىگۈەندىۋ، چىڭباڭ، خۇڭباڭ قاتارلىق ئىجتىمائىي تەشكە-

لاتلار قۇرۇلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، دېھقانلار جەمئىيىتى (كەمبەغەل-تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى)، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى (يېڭى دېموكراتىزمچى ياشلار ئىتتىپاقى)، ئاياللار بىرلەشمىسى، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى، پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى قاتارلىق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار قۇرۇلدى.

I باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى

§1. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى قۇمۇلدا

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىللىرى، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئالتە نەپەر پارتىيە ئەزاسىنى قۇمۇلغا خىزمەتكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: لىيۇ شىپىڭ، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 5-ئاينىڭ 14-كۈنى قۇمۇلغا كېلىپ، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇۋەققەت ۋالىيسى بولغان، مىنگۇنىڭ 29-يىلى (1940-يىلى) 11-ئاينىڭ 26-كۈنى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى قوشۇمچە قۇمۇل جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش شۆبە بىرلەشمىسىنىڭ يېتەكچىسى، ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان، مىنگۇنىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) 7-ئايدا قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتكەن، كېيىن ئۇنى شېڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغان، مۇ، ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلغان؛ جاڭ دۇڭيۆ (جاڭ پېيلىن)، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 8-ئايدا قۇمۇلغا كەلگەن، مەمۇرىي مەھكىمە 1-بۆلۈمىدە (مەدەنىيەت-مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلات ئىشلىرىغا مەسئۇل) 1-دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بولغان، كېيىن 3-بۆلۈم (خەلق ئىشلىرى) نىڭ باشلىقى قوشۇمچە 2-بۆلۈم (قۇرۇلۇش) نىڭ باشلىقى ھەمدە قوشۇمچە خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپى، ۋېيىۋەنجاڭى، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىدى، مىنگۇنىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) 1-ئايدا قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى؛ لى تاۋ (لى يى)، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 8-ئايدا قۇمۇلغا كەلدى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ 2-بۆلۈمىدە 2-دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بولدى، قۇمۇل جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش شۆبە بىرلەشمىسىنىڭ تەشۋىقات گەنسىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى قوشۇمچە ئۈستىدى، مىنگۇنىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى؛ شېن لىڭ (ئايال)، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 8-ئايدا يولدىشى لى تاۋ بىلەن قۇمۇلغا كەلدى، ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى،

قوشۇمچە قۇمۇل ناھىيىلىك ئايالىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى بولىدى، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى. چىيەنپېي (چى تيەنمىن، مانجۇ)، مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 1 - ئايدا قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كەلدى، مەمۇردىي مەھكىمە ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەدى، شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى؛ پەن تۇڭ (پەن يونەن)، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 8 - ئايدا قۇمۇلغا كەلدى، مەمۇردىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ھەمدە قوشۇمچە قۇمۇل جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولدى، 2 - يىلى 7 - ئايدا قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى، كېيىن شېڭ شىسەي ئۇنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى، ئۇ، ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلدى.

جۇڭگو كومموئنىستىك پارتىيىسىنىڭ يۇقىرىقى ئالتە ئەزاسى جۇڭگو كومموئنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ۋەكىللىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، سىياسىي سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماي، شىنجاڭدا پارتىيە قۇرماي، شېڭ شىسەي ئۇتتۇرىغا قويغان «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى يولغا قويۇش ئارقىلىق پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئامما ئارىسىدا تەشۋىقاتچى، تەشكىلاتچى، تەربىيەچى بولۇپ، ئامما ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى. ئۇلار قۇمۇل ناھىيىسىدە، ئاساسەن، تۆۋەندىكى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى:

بىرىنچى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى

ھەر يىلى «8 - مارت» (ئاياللار بايرىمى)، «12 - ئاپرىل» (شېڭ شىسەي تەختكە چىققان كۈن)، «1 - ماي» (ئەمگەكچىلەر بايرىمى)، «4 - ماي» («4 - ماي» ھەرىكىتىنى خاتىرىلەش كۈنى)، «30 - ماي» («30 - ماي» ھەرىكىتىنى خاتىرىلەش كۈنى)، «7 - ئىيۇل» («7 - ئىيۇل» ۋەقەسى)، «1 - ئاۋغۇست» (جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى ۋە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئارمىيىسى قۇرۇلغان كۈن)، «18 - سەنتەبىر» («18 - سەنتەبىر» ۋەقەسى)، «10 - ئۆكتەبىر بايرىمى» (شىنخەي ئىنقىلابى) قاتارلىق خاتىرە كۈنلىرىدە مەمۇردىي مەھكىمە يىغىلىش ئۇيۇشتۇردى، لېيۇ شىپىك، چى يەنپېي دائىم بۇخىل يىغىلىشلاردا نۇتۇق سۆزلەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ يولىنى تەشۋىق قىلدى. چى يەنپېي، جاك دۇكېيۇ، شېن لىك قاتارلىقلار مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ۋە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ ئەزالىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، كوچىلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى. جۇڭگو كومموئنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچىلارنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى قۇمۇل شۆبىسىنىڭ نامىدا ھەرخىل شەكىلدىكى ئۆگىنىش كۇرسى ۋە مەشق كۇرسلىرىنى ئاچتى. لېيۇ شىپىك، جاك دۇكېيۇ، لى تاۋلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەلقنى ئارا ۋەزىيەت ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋەزىيىتى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ دۆلەتنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش سىياسىتى ۋە ئاممىۋى

تەشۋىقات خىزمىتى ئىشلەشنىڭ ئۇسۇلى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى ھەمدە شۇ جەريانىدا مارـ كسىزم ـ لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلدى. مەسىلەن، جاڭ دۆڭيۇ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت دەرسلىكى» نى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكـ تىن قۇتقۇزۇشنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە ماۋ زېدۇڭنىڭ «ئۇزاقىقا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلىرىنى نۇقتىلىق سۆزلىدى؛ لىيۇ شىپىڭ خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى سۆزلىگەنـدە، 8 ـ ئارمىيە، يېڭى 4 ـ ئارمىيە ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى دېموكراتىك بازىدىكى ئارمىيە ـ خەلقـنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدىكى قەھرىمانانە ئىش ـ ئىزلىرىنى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلدى؛ چى يەنپېي جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىنى سۆزلىگەنـدە، نۇقتـىلىق ھالدا، ئوقۇغۇچىلارنى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىدىـ يىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەھەتتىن تەربىيىلىدى، بۇنىڭ بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ كۆپلىگەن ئەزالىرى ۋە ئوقۇغۇچىلار (بولۇپمۇ ئاز سانـلىق مىلـ لەت ئوقۇغۇچىلىرى) تۇنجى قېتىم تەيپىڭ تىيەنگو، يىخېتۇەن ۋە شىنخەي ئىنقىـلابى بىلەن تونۇشتى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى، سوتسىيالىزم ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىـسى بىلەن تونۇشتى.

ئىككىنچى، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەردى

لىيۇ شىپىڭ، جاڭ دۆڭيۇ، لى تاۋلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش شۆبە بىرلەشمىـ سىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ياپـون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۇچۇن پۇل ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. مىنگـونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قۇمۇل ناھىيىسى سودىگەرلەر يىغـ نى ئېچىپ، زەھەردىن ساقلىنىش بۇيۇمى ۋە قىشلىق كىيىم ـ كېچەك سېتىۋېلىش ئۇچۇن پۇل ئىئانە قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش توغرىسىدا چاقىرىق چىقاردى. يىغىنـ غا ناھىيە بويىچە 90 نەچچە سودىگەر قاتناشتى، سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ باشلىـقى ۋۇ دېچېڭ «سودىگەرلەر ئۆز كاپىتالىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە كاپىتالىنىڭ ئوندىن بىرـ نى ئىئانە قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلسا» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى، بۇ تەكلىپ شۇ مەيداندا قىزغىنلىق بىلەن ماقۇللاندى. قۇمۇل ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى غوپۇر ھاجى يالغۇز چوڭ ئەركەكتىن 150 نى ئىئانە قىلدى. مىنگونىڭ 27 ـ يىلىدىن 29 ـ يىلىغىچە (1938 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلـ غىچە) قۇمۇل جاھانگىرلىككە قارشى ئۇرۇش بىرلەشمىسى 6 مىليون 400 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئىئانە توپلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئاۋىئاتسىيە پونكىتى ۋە ئاپتوموبىل پونكىتى بار ئىدى، «مەركىزىي ترانسپورت كومىتېتىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى» نىڭ ۋېيىۋەنجاڭى لىيۇ شىپىڭ مەبلەغ ئاج

رىتىپ مېھمانخانا سېلىپ، يولدىن ئۆتكەن شوپۇرلارنى كۆتۈۋالغاندىن ۋە ئاممىنى يولدا قاتناشنىڭ راۋان بولۇشىنى قوغداشقا سەپەرۋەر قىلغاندىن باشقا، ھەربىي ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە نۆقتىلىق كاپالەتلىك قىلدى. بۇ چاغدا قۇمۇل تېخى ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلمەيتتى، ھەربىي ئاشلىق ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە گۆچۈڭ قاتارلىق جايلاردىن سېتىۋېلىناتتى، ئاشلىق قىس بولۇۋاتقان ئەھۋالدىمۇ، ئۇ، ئاممىنى يارىدەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 4 - ئايدا قۇ- مۇلدىكى ئامما بىر قېتىمدىلا «مەركىزىي تىرانسپورت كومىتېتىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى»گە 40 دەن ئاشلىق بەردى.

ئۇچىنچى، ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى

مەمۇرىي مەھكىمە قۇمۇل يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆز- گەرتىش ئۈچۈن، ئورگان خىزمەتچىلىرى، شەھەر - بازار ئاھالىلىرى ۋە دېھقانلارنى سۇ ئىنشائاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا سەپەرۋەر قىلدى، بۇ ئىشقا لى تاۋ كونكرېت مەسئۇل بولدى. خەلق ئاممىسىنىڭ پۇل ئىئانە قىلىپ مەبلەغ توپلىشى ۋە خالىسانە ئەمگەك قىلىشى ئارقىلىق، تۆرۈك توسمىسى قۇرۇلدى ھەمدە ئاھالىلەر سۇمۇغا، ئاستانە، توغۇچىلاردا كارىز چېپىپ بوز يەر ئېچىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، ئۇنىڭدىن ئالغان ھوسۇل مەركىم- نىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولدى، ئۇچ يىلغىچە باج ئېلىنمىدى. يەنە قۇمۇلدا دېھقانچە- لىق - چارۋىچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يېڭى تېپىتكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ۋە نەسىللىك مال - چارۋا، ئۆي قۇشلىرى (ئاساسلى- قى ئاتقا سۆرىتىلىدىغان كومبايىن، قوش چىشلىق ساپان، تاق چىشلىق ساپان ۋە ئايە- ھەر، نەسىللىك توخۇ قاتارلىقلار) كىرگۈزۈلۈپ ئومۇملاشتۇرۇلدى.

لى تاۋ يەنە تارانچى كۆمۈر كېنىنى ئېچىش ۋە ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇشقا تەييار- لىق كۆرۈشكە كونكرېت رەھبەرلىك قىلىپ، قۇمۇلنىڭ يېقىلغۇ بىلەن تەمىنلىنىش ئەھۋالىنى ياخشىلاپ، قۇمۇلدا ئېلېكتر چىراغ بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىشكە تۆھپە قوشتى.

نامرات دېھقانلارنىڭ ئۇرۇقلۇق، ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، لېيۇ شىپىڭ قۇمۇلدا ئاشلىق تۇپ- لاپ، قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ ۋېيىۋەنجاڭى بولغان مەزگىلدە، تەشۋىقات گەنسىسى لى تاۋ قاتارلىقلار بىلەن كۆپلەپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئارقە- لىق پۇل ۋە ئاشلىق توپلاپ، ئۇرۇقلۇقى ۋە ئوزۇقلۇقى يېتىشمەيۋاتقان دېھە- قانلارغا ئۆتنە بەردى. لېيۇ شىپىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، يەنە بىر قېتىم «ئەتە- يازلىق تېرىلغۇ كومىتېتى» تەشكىللەپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە پۇل قەرز بېرىش ئەترەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ يېزىغا چۈشۈرۈپ، «نامراتلارنى قالدۇرماسلىق، بايلار- غا ئۆتنە بەرمەسلىك» پرىنسىپىغا ئاساسەن، دېھقانلارغا پۇل قەرز بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەتىيازدىكى قەھەتچىلىكتىن ئۆتۈۋېلىشىغا يارىدەم بەردى.

لېيۇ شىپىڭ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ 2 - يىلى «ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ئىشلەپ-

چىقىرىش كوپىراتىپى» تەشكىللەپ، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، ھەربىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى پاي قوشۇشقا جەلپ قىلدى، تاپاۋەتنى پايغا قاراپ تەقسىم قىلدى. كوپىراتىپ ئەزالىرى يەنە كوپىراتىپتىن ماددىي بۇيۇملارنى كېنىشكا ئارقىلىق بازاردىكىدىن تۆۋەنرەك باھادا سېتىۋالدى.

ليۇ شىپىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، «تاختاي باھاسى كومىتېتى» تەشكىللەپ، ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى. مىنگونىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) ئەتىيازدا قەھەتچىلىك بولدى، قۇمۇلدىكى ئاشلىق سودىگەرلىرى ئاشلىقنى بېسىۋېلىپ، ئاشلىق باھاسىنى ئۆرلىتىۋەتتى. تاختاي باھاسى كومىتېتى ھۆكۈمەتنىڭ تاختاي باھاسى بويىچە ئاشلىق سېتىشىنى قارار قىلىپ، قانۇنسىز سودىگەرلەرگە زەربە بېرىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى.

تۆتىنچى، ئورگان ئىستىلىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئامما ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى

ليۇ شىپىڭ، پەن تۇڭلار مەمۇرىي ئىشلار باشلىقى بولغان مەزگىلدە، جەمئىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈش، ئامما بىلەن ئالاقە باغلاشتەك خىزمەت ئىستىلىنى تەشەببۇس قىلىپ، ئالاقىۋازلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇردى. قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ئۆزلىرى ئۈلگە بولدى، جاڭ دۇڭيۆ ھەق-تەلەپ ئىشلىرىغا دائىر ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلغاندا، ئىشخانىدا ئولتۇرۇپلا ھۈججەت تەستىقلىماي، ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ تەكشۈرۈپ مۇرەسسە قىلدى، مۇرەسسە ئۈنۈم بەرمىسە، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەردىكى زاتلارنى يىغىپ، ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا چىقىپ ھەل قىلدى. قۇمۇلدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى يەنە ئىتتىپاقلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ يوللىرىنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق پومېشچىكلارنى يەر، سۇ ئىجارىسىنى ئازايتىشقا ۋە قەرز ئۆسۈمىنى تۆۋەنلىتىشكە ئۈندىدى، دىننىڭ سىياسەتكە، نىكاھ ئىشلىرىغا، مەدەنىيەت-مائارىپقا ئارىلاشماسلىقىنى تەلەپ قىلدى، بۇ، ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىك سەپنى مۇستەھكەملەشتە ئىجابىي رول ئوينىدى.

بەشىنچى، مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى

ليۇ شىپىڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە، ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىش، ئامما مەبلەغ ياردەم بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك ئاممىۋى كۇلۇبىنى سالدۇردى، چوڭ ئىدارە-ئورگانلارمۇ ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى كۇلۇبى سالدى، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا ئاممىۋى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىمۇ ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا «سوتسىيالىستىك تەربىيە بويىچە ئىشتىن سىرتقى دراما ئۆمىكى»، «ياشلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش

بويىچە نۇتۇق سۆزلەش ئۆمىكى» تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەز-مۇن قىلىنغان «سۇمرۇغ شەھىرى»،«كۆرەش» قاتارلىق چوڭ تېپتىكى دراملارنى ئويناندى.

چى يەنپېي مەمۇرىي مەھكىمە ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان مەزگىلدە، ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى پائال قۇردى، ئۇ يەنە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مە-دەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارنى مەبلەغ چىقىرىپ خەلق باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىدىغان ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى كۆپلەپ قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى. جاڭ دۇڭيۆ شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق ھوشۇر قازى ئاخۇنۇمنى كۆپ قېتىم زىيارەت قىلىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق، ئۇنى «ئۆش-رە»،«زاكات» نى، ئاساسەن، مەكتەپ قۇرۇشقا ئىشلىتىشكە قايىل قىلدى. ماتارىپ ئىدا-رىسى مىنگونىڭ 28 - ۋە 29 - يىللىرى (1939 - ۋە 1940 - يىللىرى) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئىككى قارار ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئاچتى، لېيۇ شىپىڭ، چى يەنپېي، جاڭ دۇڭيۆ، لى تاۋلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە-زىيىتى، تارىخ، جۇغراپىيە، پېداگوگىكا، خەنزۇ تىلى قاتارلىق دەرسلەرنىڭ ئوقۇتقۇ-چىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

چى يەنپېي ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، ئۇ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەشنى بىۋاستە تۇتۇپ، ئوقۇغۇچى-لارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ، كونا ئۇرۇپ - ئادەتلىرىنى تەسىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىرتقا بېرىپ ئوقۇشىغا يول قويمايدىغان ئاتا - ئانىلارنى بالىلارنىڭ ئوقۇشىنى قوللاشقاقايىل قىلدى.

ئالتىنچى، ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەرنى قوغداپ قالدى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 5 - ئايدا، ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىقلار پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، داۋالىنىش نامى بىلەن سوۋېت ئىتتې-پاقىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقتى. ئۇلار قۇمۇلغا چۈشكەن ئاخ-شىمى شېڭ شىسەي قۇمۇلنىڭ ۋالىيسىغا ئۇلارنى تۇتۇپ قېلىش توغرىسىدا تېلېگرامما يوللىدى، كېيىن يەنە ئۇلارنى قويۇۋېتىش توغرىسىدا تېلېگرامما يوللىدى. لېيۇ شىپىڭ شېڭ شىسەينىڭ يېنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشىلارنى ئەتىسى ئەتىگەندە ئايروپىلان ئىستانسىسىغا ئاپىرىپ قۇمۇلدىن كەتكۈزۈۋەتتى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى پارتىيەنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ، ئاممىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىل-دى، قۇمۇلنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ماتارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئاما-ئۇچۇن كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا چوڭ-قۇر تەسىر قالدۇردى. چى يەنپېي خىزمەت ئۇستىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قۇمۇل-دىكى ئىدارە - ئورگانلار، مەكتەپلەر، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلار، شەھەر - بازار ئاھالىلىرى، شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلاردىن ئاز كەم 1000 ئادەم تەزىيە يىغىنىغا قاتناشتى.

§2. تەشكىلىي قۇرۇلۇش

بەرىنچى، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى

1950 - يىل 2 - ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 6 - جۇن 16 - شىسى قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت كومىتېتى ئەۋەتتى. خىزمەت كومىتېتىدىكى تۇنجى تۇركۇمدە ئەۋەتىلگەن 25 ئادەمنىڭ 23 ى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى ئىدى.

1950 - يىلى 5 - ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاشۇبۇلىق، تىيانشان، ئاقيەر، شەھەرئىچى، توغۇچى، شەھەردىن ئىبارەت ئالتە رايوندا رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى، يەتتەقۇدۇقتا ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە بىۋاستە قارايدىغان مەركىزىي رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى. 1952 - يىلى 5 - ئايدا، غەربىي تاغ رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى.

1952 - يىلى 6 - ئايدا، 1 - قارارلىق يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى شەھەر ئىچى رايونىنىڭ ئىككى يېزىسىدا باشلاندى، پارتىيە تەشكىلاتى يېزىلاردا پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىشقا باشلىدى، ئەلا نۇرۇللا، ئىپارخان بوسۇق، خەلچەخان نۇرشا، ياچى بوسۇق قاتارلىق تۆت نەپەر دېھقان ئاكتىپ شۇ يىلى 12 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردى. بۇ، قۇمۇلدىكى تۇنجى تۇركۇم يەرلىك پارتىيە ئەزالىرى ھېسابلىنىدۇ.

ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە تەشكىلاتلىرى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى، 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە تاشۇبۇلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ دىن ئىبارەت ئۇچ تاغلىق رايوندىلا رايونلۇق كومىتېت ئورگىنىدا ياچېيكا قۇرۇلغان دىن باشقا، قالغان يېزىلاردا پۈتۈنلەي باش ياچېيكا قۇرۇلدى. شەھەر - بازارغا قاراشلىق ئورگانلاردا ناھىيىلىك كومىتېت، خەلق ھۆكۈمىتى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، قۇمۇل بازىرى، يەتتەقۇدۇق بازىرى ۋە شىڭشىڭشىيادىن ئىبارەت سەككىز ئورۇندا ياچېيكا قۇرۇلدى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، گۈڭشېلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە تەشكىلاتلىرى تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى گۈڭشې ۋە مەيدانلاردا پارتكوم (يەتتەقۇدۇقتىكىسى ياچېيكا ھالىتىدە تۇرىۋەردى)، دادۇيلەردە پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ تەرەققىياتى توختاپ قالدى. 1971 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئۆز پائالىيەتلىرىنى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە پارتىيىگە يېڭىدىن ئەزا قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تار - مار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى تەدرىجىي نورماللاشتى.

قىسمەن يىللاردىكى پارتىيە ئەزالىرىغا دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات — جەدۋەل 12 — 1

ساھەلەر / ئادەملەر / يىللار	سانائەت	بىناكارلىق	قاتناش، پوچتا - تېلېگراف	ئورمانچىلىق، سۇ ئىشلىتىش	سودا، ماددىي ئەشيا، تەمىنات سودا	مەدەنىيەت، ماارىپ، ساھىيە، تەنتەربىيە	پۇل مۇئامىلىسى، ستراخوۋانىيە	ئىدارە- ئورگان، ئاممىۋى تەشكىلات	باشقىلار	ئومۇمىي سانى
1950								31		31
1952				27				44		71
1954			1	58	4	5	1	65		134
1955		4	2	177	18	19	1	86	1	308
1956	16	5	26	303	35	8	1	139	1	534
1959	72	20	40	641	124	34	23	220	25	1199
1965	71		21	1011	75	44	14	231	24	1491
1976	134		24	1829	136	119		298	64	2604
1978	123	2	17	2046	111	108		295		2702
1980	126	3	18	1681	41	100	42	341	12	2364
1983	196	8	22	1575	100	172	18	489		2580

جەدۋەل 12 — 2 پارتىيە ئەزالىرىنىڭ كۆپەيمىشىگە دائىر ئاساسىي ئەھۋال

يىللار	ئومۇمىي سانى	جىنسى		مىللىتى		بۇنىڭ ئىچىدە		شۇ يىلى كۆپەيگىنى
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئازسانلىق مىللەت	رەسمىي	كاندىدات	
1950	31	29	2			30	1	1
1951	32	30	2			31	1	
1952	71	60	11	52	19	43	28	27
1953	102	89	13	59	43	62	40	40
1954	134	124	10	80	54	90	44	44
1955	308	278	30	146	162	137	171	154
1956	534	484	50	226	308	269	265	208
1957	602	546	56	272	330	418	184	17
1958	654	578	76	295	359	522	132	51
1959	1199	1048	151	599	600	490	709	298
1960	1359	1172	187	612	747	848	511	207

67	829	550	747	632	182	1197	1379	1961
24	105	1288	807	586	204	1189	1393	1962
	74	1308	793	589	219	1163	1382	1964
	165	1326	848	643	227	1264	1491	1965
49			1115	675	302	1488	1790	1971
2			1199	818	326	1691	2017	1972
47			1231	839	336	1734	2070	1973
56			1253	890	359	1784	2143	1974
138			1330	1004	421	1913	2334	1975
268			1424	1180	486	2118	2604	1976
99			1452	1168	438	2182	2520	1977
93	179	2523	1499	1203	442	2260	2702	1978
107	164	2129	1322	971	376	1917	2293	1979
69	118	2264	1351	1013	386	1978	2364	1980
101	134	2372	1425	1081	395	2111	2506	1981
56	144	2419	1444	1119	387	2176	2563	1982
41	84	2496	1472	1108	397	2183	2580	1983

ناھىيە بويىچە پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپەيمىش ئەھۋالى جەدۋەل 12—3

يىللار	ئاساس قاتلام پارتكومى	باش ياچېيكا	ياچېيكا	پارتىيە ئەزاسى
1950	6		5	32
1951	6		5	32
1952	7		8	71
1953	7		17	102
1954			21	134
1955			26	308
1956	7	8	32	534
1957		8	40	602
1958	12	3	35	654
1959	12	5	89	1199
1960	13	3	96	1359
1961	11	9	104	1379
1962	12	3	135	1393
1963				
1964	14	5	133	1382
1965	14	1	137	1491

				1966
1790	75		15	1971
2017	27			1972
2070	127		14	1973
2143	138		15	1974
2334	161	5	18	1975
2604	229	16	18	1976
2620	249	20	17	1977
2702	261	21	18	1978
2293	213	21	13	1979
2364	222	22	15	1980
2506	224	23	15	1981
2563	2,21	23	15	1982
2580	229	20	14	1983

ئىككىنچى، ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى

1950 - يىل 2 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى (ھەرقايسى رايونلاردىمۇ پارتىيىنىڭ خىزمەت كومىتېتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى)، ۋېي خاۋ ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، ۋېي خاۋ شۇجى بولدى.

1956 - يىل 4 - ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايدا 1 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىلىك پارتـ

كوم ئورگىنى پالەچ هالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناهىيە-لىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا پارتىيىنىڭ يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، شىيا يىگجالڭ (1969 - يىل 11 - ئايدىن 1972 - يىل 1 - ئايغىچە)، لىيۇ خەيىەن (1972 - يىل 7 - ئايدىن 1973 - يىل 3 - ئايغىچە) ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يادرو گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى بولدى، لىيۇرۇيجى (1972 - يىل 1 - ئايدىن 7 - ئايغىچە) يادرو گۇرۇپپىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى، لى باۋشياڭ (1969 - يىل 11 - ئايدىن 1971 - يىل 3 - ئايغىچە)، لىيۇ رۇيجى (1972 - يىل 7 - ئايدىن 1973 - يىل 2 - ئايغىچە) مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1973 - يىل 3 - ئايدا، پارتىيىنىڭ ناهىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى هەمدە يېڭى ناهىيىلىك پارتكوم ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلۈپ، پارتىيىنىڭ يادرو گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1974 - يىلى ناهىيىلىك پارتكومنىڭ هەرقايسى تارماقلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

قەسمەن يىللاردىكى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىل 12 — 4

مەدەنىيەت سەۋىيىسى / ئادەم سانى / يىللار	ئالىي تېخنىكوم	تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	باشلانغۇچ مەكتەپ، ساۋاتسىز	ئومۇمىي سانى
1950				3	28	31
1955			1	42	265	308
1956	1		8	58	467	534
1961	2		21	187	1169	1379
1965	2		20	219	1250	1491
1976						2604
1978	17		144	669	1872	2702
1980	23	43	107	688	1503	2364
1983	35	94	130	865	1456	2580

ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، تۆۋەندىكى تارماقلار تەسىس قىلىندى:

كاتىبات بۆلۈمى — 1950-يىل 5-ئايدا تەسىس قىلىندى، كېيىن نامى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى. تەشۋىقات بۆلۈمى — 1950-يىل 5-ئايدا تەسىس قىلىندى. تەشكىلات بۆلۈمى — 1950-يىل 5-ئايدا تەسىس قىلىندى. بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى — 1953-يىل 2-ئايدا تەسىس قىلىندى. يېزا خىزمىتى بۆلۈمى — 1954-يىل 3-ئايدا تەسىس قىلىندى، 1966-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مالىيە-سودا بۆلۈمى — 1956-يىلى تەسىس قىلىندى، 1962-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. سانائەت-قاتناش بۆلۈمى — 1958-يىل 3-ئايدا تەسىس قىلىندى، 1962-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مالىيە-ئىقتىساد-سىياسەت بۆلۈمى — 1963-يىلى تەسىس قىلىندى، 1966-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى — 1953-يىلى 2-ئايدا تەسىس قىلىندى، 1955-يىلى نامى رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 1979-يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن يەنە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

ناھىيىلىك پارتكوم (خىزمەت كومىتېتى)غا شۇجى بولغانلارنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 12—5

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئەسكەرتىش
ۋېي خاۋ	ئەر	خەنزۇ	خېبېينىڭ شىنشىيەن ناھىيىسىدىن	1950·2—1953·2	
ياڭ لىچۈن	ئەر	خەنزۇ	سەنشىنىڭ شياۋيى ناھىيىسىدىن	1953·3—1954·3	
گويۇڭخەي	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىڭ چىڭجىيەن ناھىيىسىدىن	1954·3—1967·1	«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان
ليۇخەييەن	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىڭ لىنتۇڭ ناھىيىسىدىن	1973·3—1975·5	
جاڭ جىجىي	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىڭ يەنچۈەن ناھىيىسىدىن	1975·1—1984·5	1979-يىلدىن كېيىن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيىسى، قوشۇمچە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان

ناھىيىلىك پارتكوم (خىزمەت كومىتېتى)غا مۇئاۋىن شۇجى بولغانلارنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 12 — 6

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئەسكەرتىش
ياڭ خۇكۈي	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىڭ دىڭچېڭ ناھىيىسىدىن	1950.6—1953	
جاڭ دۇنلۇ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭنىڭ جىنەن شەھىرىدىن	1955.7—1958	
خەن دېشەن	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭنىڭ يەنچىڭ ناھىيىسىدىن	1955.11 — 1961.5	
جاڭ جىجې	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىڭ يەنچۈەن ناھىيىسىدىن	1957.8—1960.4	
سەيىت قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل تېيانشان-دىن	1955.7—1956.12	
ئىسمايىل توختى	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل ئاستانە-دىن	1956.9—1963.8	
ما شۇلىن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭنىڭ جۇيې ناھىيىسىدىن	1960.11—1965.8	
دۇڭ يەنخې	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭ	1960.7—1963.8	
ئەمەت ئابدۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل	1960.4—1964	
لى شىلياڭ	ئەر	خەنزۇ	خېبېينىڭ سېنىڭ ناھىيىسىدىن	1964—1967.1	«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان
لى گۇاڭلۇ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭنىڭ جۇەنچېڭ ناھىيىسىدىن	1966.3—1967.1	«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان

قاسىم ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇلنىڭ شەھەر ئىچى يېزىسىدىن	1973.3—1975.8	
شىيايىڭجياڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇنىڭ لىۋخې ناھىيىسىدىن	1973.3—1977.7	
ئابلىز ھاشىم	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل توغۇچىدىن	1966.2—1967.1	
ۋاڭ ۋەنيەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشىنىڭ لىشى ناھىيىسىدىن	1973.3—1984.5	
جۇ خۇەيىي	ئەر	خەنزۇ	شىنجاڭ قۇمۇلدىن	1976.11—1984.5	
شاۋشيەنخۇا	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇنىڭ پېيشەن ناھىيىسىدىن .	1976.11—1983.6	
باست ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇلنىڭ راھەتباغ يېزىسىدىن	1975.1—1976.10	

§3. تەشۋىقات ـ تەربىيە خىزمىتى

بىرىنچى، پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىقاتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاممىغا پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشتا، ئاساسەن، ياڭگار ئەترىتى تەشكىللىنىپ، كوچىلاردا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى، تەشۋىقاتچىلار تەشكىللىنىپ، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ تەشۋىق قىلدى، يەنە دوكلات يىغىنى، تام گېزىتى ۋە قارا تاختا گېزىتى قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىلىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. 1950 ـ يىلى دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا، 397 كىشىدىن تەركىب تاپقان 93 تەشۋىقات گۇرۇپپىسى كوچىلاردا ۋە يېزا ـ كەنتلەردە تەشۋىقات ئېلىپ باردى، تەشۋىقاتنى ئاڭلىغانلار 27 مىڭ 290 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى.

1952 ـ يىلى مۇقىم تەشۋىقات ئاپپاراتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە، رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى يادرو قىلىنغان، رايون باشلىقى، مۇئاۋىن رايون باشلىقى ۋە رايون قارىمىقىدىكى كادىرلار قاتناشقان ھالدا ھەر رايوندا «مەركىزىي ئىلگىرى

سۈرۈش ئەترىتى» تەشكىللەندى؛ يېزا، مەھەللىلەردە ئىتتىپاق ياچىيكسى يادرو قىلىن غان، دېھقانلار ئۈيۈشمىسى، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ ھەيئەتلىرى قاتناشقان ھالدا ھەر يېزىدا «مەركىزىي تەشۋىقان گۇرۇپپىسى» تەشكىل لەندى؛ كەنتلەردە، ئاساسەن، ياشلار، ئىتتىپاق ئەزالىرى يادرو قىلىنغان ھالدا (ئىتتىپاق ئەزالىرى بولمىسا كەنت باشلىقى، دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى يادرو قىلىندى) ھەر كەنتتە «تەشۋىقات گۇرۇپپىسى» تەشكىللەندى. ئىدارە، ئورگان، مەكتەپ، رايون، يېزىلاردا قارا تاختا گىزىتى ۋە پارتىيە گېزىتىگە ماقالە يېزىپ تۇرىدىغان «ئىختىيارى مۇخبىرلار گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى.

يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە، شەھەر - يېزىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك تەشۋىقاتچى تەسىس قىلىندى. تەشۋىقاتچىلىقنى، ئادەتتە، پارتىيىنىڭ تەشۋىقات خىزمىتىنى قىزغىن سۆيۈ- دىغان، تەشۋىقات جەھەتتە مەلۇم ئىقتىدارغا ئىگە ئاكتىپلار ئۈستىگە ئالدى. 1953- يىلنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 14 يېزا ۋە تۆت مەھەللىدىكى تەشۋىقاتچى 253 كە يەتكەن، گېزىت ئوقۇش گۇرۇپپىسىدىن 43 ى قۇرۇلغان ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. ناھىيە بويىچە يەنە ناھىيە دەرىجىلىك دوكلاتچىدىن تۆتى (بۇ ۋەزىپىنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، تەشۋىقات بۆلۈ- مىنىڭ باشلىقى ئۈستىگە ئالدى)، رايون دەرىجىلىك دوكلاتچىدىن يەتتىسى (بۇ ۋەزى- پىنى رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى ئۈستىگە ئالغان) تەسىس قىلىنىپ، ئاممىنى دوكلات يىغىنىغا تەشكىللەش ئارقىلىق، ئۇلارغا پارتىيىنىڭ فاكىجىن، سىياسەتلىرى تەشۋىق قىلىندى.

كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى جەريانىدا، تەشۋىقات خىزمىتى تېخىمۇ چوڭ قۇرلاشتۇرۇلدى، يېزىلارغا چۈشكەن كادىرلار ھەر خىل يىغىن، كۇرس قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ، پارتىيىنىڭ فاكىجىن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. يېزىلاردا يەنە پارتىيە ئەزالىرى، ئىتتىپاق ئەزالىرى، كوپىراتىپ كادىرلىرى، ئامما ئىچىدىكى ئاكتىپلار دائىرىلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، تەش- ۋىقات ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى.

تەشۋىق - تەربىيە خىزمىتى 1957 - يىلدىن كېيىن چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىش، چوڭ خەتلىك گېزىت، چوڭ بەس - مۇنازىرە، ئۆتمۈشنى ئەسلەپ ئىنچىكە ھېسابات قىلىش، پىپەن قىلىش، كۆرەش قىلىش، سېلىشتۇرۇپ باھالاش مۇسابىقىسى قاتارلىق شەكىللەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلدى. بەزى تەشۋىقاتتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى كەمچىل بولغانلىقتىن، سىنىپىي كۆرەش تەكتىلىنىپ، زەربە بېرىش دائىرىسى كېڭەيتىۋېتىلىپ، ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بېرىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئون يىللىق قالايمىقانچىلىقتا، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىش كويىدا ئىنتايىن سولچىل ئىدىيىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، «قىزىللىققا چۆمدۈرۈش»، «ساداقەتلىك ئۈسۈلى» ئويناش، «ئەتىگەندە يولىۋۇرۇق سوراش،

كەچتە دوكلات قىلىش» قاتارلىقلار بىلەن كەڭ شۇغۇللاندى، قۇمۇلمۇ بۇلارنىڭ زىيىنىغا چوڭقۇر ئۇچرىدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ۋە ئىستىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە رادىئو توري بارلىققا كەلدى ھەمدە كىنو، تېلېۋىزور قاتارلىق تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئارقىلىق پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىقاتى ۋە تەربىيىسى كۈچەيتىلدى.

ئەكىكىنچى، نەزەرىيە ئۆگىنىشى

ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەشۋىقات بۆلۈمى ناھىيىدىكى كادىر ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ سىياسىي-نەزەرىيە ئۆگىنىشىگە مەسئۇل بولدى. ئىدارە-ئورگان، ئورۇن، زاۋۇت-كان، مەكتەپلەردىكى كادىر ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەر ھەر ھەپتىدە بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ھەرقايسى مەزگىللەردە قانات يايدۇرۇلغان سىياسىي ھەرىكەت ۋە مەركىزىي خىزمەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، نەزەرىيىۋى كىتاب ۋە ھۆججەت-ماتېرىياللارنى ئۆگەندى.

1957-يىل 2-ئايدا، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە-ئورگانلار بويىچە ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەكتەپ قۇرۇلدى، ئورگان كادىرلىرىدىن 122 كىشى ئوتتۇرا يىلىق سىنىپتا ئوقۇپ، «ۋ ك پ (ب) تارىخى» نى ئۆگەندى. 267 كىشى تۆۋەن يىللىق سىنىپتا ئوقۇپ، «سىياسىي-ئىقتىساد ساۋاتلىرى» نى ئۆگەندى. ۋىلايەتلىك پارتكوم-نىڭ لېكسىيە سۆزلەش ئۆمىكىدىكى لېكتورلار ۋە يېتەكچىلەرنىڭ دەرس ئۆتۈپ بېرىشى ئارقىسىدا، ئورگان كادىرلىرى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ مۇزاكىرە قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، بەزى سىياسىي-ئىقتىساد نەزەرىيىلىرىنى خېلى سىستېمىلىق ئۆگىنىۋالدى.

1963-يىلى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتىدە، ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەرىكەت كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. 1965-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە شەھەر-يېزىلاردىكى ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى 470 كە يەتتى، بۇ گۇرۇپپىلارغا 9783 ئادەم قاتناشتى. 1966-يىل 10-ئايدا، ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى كۆپەيىپ 1620 گە، ئۆگىنىشكە قاتناشقان ئادەم 27 مىڭ 963 كە يەتتى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، ئامما ئارىسىدا «ھەقىقەت ئەمەلىيەتنى سىناشنىڭ بىردىن بىر ئۆلچىمى» دېگەن مەسىلە ئۇستىدە خېلى كەڭ ۋە چوڭقۇر مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى، «تۆت ئاساسىي پرىنسىپ»، «پارتىيىنىڭ ئىچكى سىياسىي تۇرمۇشىغا دائىر بىرقانچە مىزان»، «دۆلەتنىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»، شۇنداقلا پارتىيە نىزامنامىسى، ئاساسىي قانۇن ئۆگىنىلدى ۋە مۇزاكىرە قىلىندى. 1982-يىلى ۋە 1983-يىلى «چىن يۈن ماقالىلىرىدىن تاللانما»، «جۇگودا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىللىرى ئۇستىدە تەتقىقات»، «دېڭ شىياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق ئۇچ كىتابنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى.

ئۇچىنچى، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى

ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى ناھىيىدىكى پارتىيىلىك كادىرلارنى ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇك ئىدىيىسى، ئېقىم مەسىلىلىرىگە دائىر سىياسەت ۋە پارتىيىنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى جەھەتتىن تەربىيىلەشنى ئۇستىگە ئالدى.

ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى 1960 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ماشۇلىن قوشۇمچە مۇدىرلىقنى ئۇستىگە ئالدى. 1964 - يىلدىن ئىلگىرى مەكتەپتە ئاران بىر ئوقۇتقۇچى، بىر خىزمەتچى، بىر تەرجىمان بارئىدى، ھەر يىلى ئىككى، ئۈچ قارار ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلاتتى. 1964 - يىلدىن كېيىن، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى كۆپەيمەپ يەتتىگە يەتتى. ھەر يىلى قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسىدىن تەخمىنەت تۆت قارار ئېچىلدى، ھەر قارارلىق كۇرسقا 100گە يېقىن ئادەم قاتناشتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» مەزگىلىدە، پارتىيە مەكتىپى تاقىلىپ قالدى. 1975 - يىلى مەكتەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ھەرخىل كىتاب ئوقۇش كۇرسى، ئۆگىنىش، تەربىيىلەش كۇرسىدىن 20 قارار ئېچىلىپ، پارتىيە ئەزاسىدىن 1220 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى. پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ھەرخىل ئۆگىنىش كۇرسىدىن 30 قارار ئېچىلىپ (ئوقۇتقۇچى ئەۋەتىپ گۇڭشې، دۇيىلەردە ئېچىلغان كۇرسلار بۇنىڭ سىرتىدا) پارتىيە ئەزاسىدىن 5000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى.

ئوقۇتقۇچىلار يېزا، چارۇچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، دائىرىلەر بويىچە نۆۋەتلىك ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، پارتىيە دەرسى ئۆتۈپ، پارتىيىنىڭ فاكىجەن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى، بۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولدى. 1983 - يىلى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 14 كە يەتتى، ناھىيىلىك پارتكوم مۇئاۋىن شۇجىسى جۇخۇەيىي مەكتەپكە قوشۇمچە مۇدىر، ئابلىز ھاشىم قوشۇمچە 1 - مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

§4. بىرلىكسەپ

ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، بىرلىكسەپ خىزمىتىگە كاتىبات بۆلۈمى ۋە تەشۋىقات بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇ، مەخسۇس مىللەت. دىن، سودا - سانائەت، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە باشقا ساھەلەردىكى ۋەتەنپەرۋەر، دېمۇكراتىك زاتلارغا بولغان بىرلىكسەپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، ئۇ ھەر ساھەدىكى زاتلار بىلەن دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت چوڭ ئىشنى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ تۇردى.

بىرلىكسەپ بۆلۈمى مىللەت، دىن ساھەسىدىكى زاتلارغا پارتىيىنىڭ مىللىي، دىنىي سىياسىتىنى نۆۋەتلىك تەشۋىق قىلدى، ئۇلار بىلەن دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىك، مەمۇرىي ئىشلار، نىكاھ،

ماۋارىپ قاتارلىقلارغا ئارىلاشماسلىق مەسلىسى توغرىسىدا كېڭىشىپ تۇردى. ئۆگىنىش، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش، زىيارەت قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق، بىرلىكسەپ ئوبيېكتلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى ئۆستۈرۈلۈپ، پارتىيىلىكلەر بىلەن پارتىيىسىز زاتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشىلىنىپ، پارتىيىسىز زاتلارنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدىكى رولى جارى قىلدۇرۇلدى.

1960 - يىلى 9 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك سىياسىي مەكتەپ قۇرۇلدى. 1 - قارارداسودا - سانائەت ساھەسىدىن ئالتە كىشى، مىللەت، دىن ساھەسىدىن 40 كىشى، جەمئىيەت ئاقساقاللىرىدىن تۆت كىشى، دېموكراتىك زاتلاردىن بەش كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مۇھاجىر قېرىنداشلار ۋە شياۋگاك - ئاۋمېنلىق قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى تەكشۈرۈش، ئۇلارغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، ئۇلارنى تەربىيىلەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1982 - يىلدىكى تەكشۈرۈشكە قاتناندا، ناھىيە بويىچە ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلاردىن بىر ئائىلە، بەش كىشى (چاۋشيەندىن قايتىپ كەلگەن)، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 42 ئائىلە، 257 كىشى، چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇقتىن بىر ئائىلە، ئۈچ كىشى، شياۋگاك، ئاۋمېن، تەيۋەنلىك قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 14 ئائىلە، 70 كىشى، جەمئىي 59 ئائىلە، 377 كىشى بار ئىدى.

تەشۋىق - تەربىيە ۋە تۈرلۈك كونكرېت خىزمەتلەرنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە شياۋگاك، ئاۋمېن، تەيۋەنلىك قېرىنداشلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئەندىشىسى تۈگىتىلىپ، مۇھاجىرلار ئىشلىرىغا دائىر سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر ئاقلىنىپ، ئۇلارنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدىكى ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا تۆھپە يارىتىشى ئۈچۈن، ناھىيىدە دائىم مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، شياۋگاك، ئاۋمېن، تەيۋەنلىك قېرىنداشلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئۇلاردىن مۇھاجىرلار ئىشلىرى خىزمىتى جەھەتتە پىكىر ئېلىندى ھەمدە ئۇلار چەت ئەلدىكى تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى. 1980 - يىلدىن بۇيان، چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان مۇھاجىرلاردىن تۇغقان يوقلاپ يۇرتىغا كەلگۈچىلەرمۇ كۆنسايىن كۆپەيدى.

§5. ئىنتىزام تەكشۈرۈش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان ئەسلەپكى مەزگىلدە، پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىگە تەشكىلات بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبىرى كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، ئەينى ۋاقىتتا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مەخسۇس خىزمەتچىسى يوق ئىدى. 1955 -

يىلى كومىتېتنىڭ نامى رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، يۇشۇرۇپي رېۋىزىيە كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولدى، ھەرقايسى رايونلاردىكى رايونلۇق كومىتېتلارنىڭ شۇجىلىرى، يېزا پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ شۇجىلىرى بىردەك ئاساسىي قاتلامدا قوشۇمچە رېۋىزىيە خىزمەتچىسى بولدى. پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىندا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېۋىزىيە كومىتېتىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى خەن دېشەن قوشۇمچە شۇجى بولدى، يۇشۇرۇپي مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 3 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېۋىزىيە كومىتېتىغا مېڭ باۋ شۇجى بولدى. 4 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېۋىزىيە كومىتېتىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى دۇڭ يەنخې قوشۇمچە شۇجى بولدى، ئابدۇرۇسۇل مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 5 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېۋىزىيە كومىتېتىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئى شىلياڭ قوشۇمچە شۇجى، چېن لىيەنخۇا مۇئاۋىن شۇجى بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1977 - يىلى ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋاڭ ۋەننىيەن قوشۇمچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا شۇجى بولدى، شىياۋ چېكتۇڭ، يۈسۈپ سوپى مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى (رېۋىزىيە كومىتېتى) قۇرۇلغاندىن بۇيان، پارتىيە ئەزالىرىغا قارىتىلغان پارتىيە ئىنتىزامى تەربىيىسىنى نۇقتىلىق تۇتتى ھەمدە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىغا ماسلىشىپ، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىللەردىكى مەركىزي خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان سىياسەتنى ئىجرا قىلماسلىق، خىيانەتچىلىك - ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك، چىرىكلىشىش، ئومۇمنى زىيانغا ئۇچرىتىش ھېسابىغا ئۆزى نەپ ئېلىش، مەيدانىنى يوقىتىش، زەربە بېرىش، ئۆچ ئېلىش، قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش، ئىتتىپاقلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىش قاتارلىق مەسىلەرنى بىر تەرەپ قىلدى. 1977 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پارتىيە ئەزالىرىغا «تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش» ۋە «مىزان» تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنى نۇقتىلىق تۇتۇپ، پارتىيە ئەزالىرى ھۆكۈمەت پۇلى ھېسابىغا چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىش، ئومۇمنىڭ يېرىنى ئېگىلىۋېلىپ، ئومۇمنىڭ نەرسىلىرىنى ئىشلىتىپ شەخسىي ئۆي سېلىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش قاتارلىق مەسىلەرنى بىر تەرەپ قىلدى.

§6. قۇرۇلتاي

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك ۋەكىللەر يىغىنى

بۇ يىغىن 1955 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېچىلىپ، 26 - كۈنى يېپىلدى.

يېغىنغا پارتىيە ۋەكىلىدىن 46 سى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 17 سى قاتناشتى. پارتىيە ۋەكىللىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم، رايونلۇق كومىتېتلار كۆرسەتتى.

يېغىندا تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قۇرالىدىن پايدىلىنىپ، ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ كوللېكتىپ رەھبەرلىك، ئىتتىپاقلىق، مىللىي سىياسەتنى ئىجرا قىلىش، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش مەركەز قىلىنغان يېزا ئىگىلىكىدە مەسۇلاتنى ئاشۇرۇش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ساقلانغان مەسىلەر چوڭقۇر تەكشۈرۈلدى. يېغىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىن رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، كاپىتالىستىك سودا-سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش جەھەتتىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1956 - يىل 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئېچىلىپ، 29 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 60 ى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 15 ى قاتناشتى.

قۇرۇلتايدا پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى تىرىشىپ خىزمەت قىلىپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، 1956 - 1967 - يىلدىن يىلغىچە بولغان ئومۇمىي پىلاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىلدى.

قۇرۇلتايدا 13 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكوم ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: گو يۈكخەي، سىيىت قۇربان، جاك دۇنلۇ، خەن دېشەن، ما شۈلىن، دۇك يەنخې، جېك يەنجى، ئىسمايىل توختى، ئەمەت ئابدۇللا، لىيۇ يۈلىن، لىيۇلىشەن، ۋاك گۈيىيۇ، جاۋ جىنشەن.

دائىمىي كومىتېت يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپتى، ئۇلار: گو يۈكخەي، سىيىت قۇربان، جاك دۇنلۇ، خەن دېشەن، دۇك يەنخې، ۋاك گۈيىيۇ، ما شۈلىن.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1958 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئېچىلىپ، 7 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 91 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 86)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 17.

قۇرۇلتاي، «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا، سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، سۈرئەتنى تېزلىتىپ، خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ كېتىش، چاڭجىياڭغا يېتىشىۋېلىش، تۇرلۇك چارەئامىللارنى قوللىنىپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، 10 يىللىق كۆرسەتكۈچنى بىر يىلدا ئورۇنداپ بولايلى، دېگەن چاقىرىقنى چىقاردى.

قۇرۇلتايدا 17 كىشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇلار: گو- يۈڭخەي، جاڭ جىجيې، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، لىيۇلىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، دۇڭ يەنخې، لىيۇ يۈلىن، جاۋ جىنشەن، جېڭ يەنجى، مەخمۇت ناماڭ، مېڭ باۋ، مەمەتشا تاجى، ۋاڭ جيېبىتىڭ، ماشۇلىن، چاڭ فۇكۇەن، يۈ شۇۋېي؛ ئىككەيلەن كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇلار: لياڭ جۈيكۇي، ياڭ زېشۇەن.

دائىمىي كومىتېت 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى، ئۇلار: گو يۈڭخەي، جاڭ جىيجې، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، لىيۇ لىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، مەخمۇت ناماڭ، مېڭ باۋ، ماشۇلىن، دۇڭ يەنخې، ۋاڭ جيېبىتىڭ.

ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى، گو يۈڭخەي بىرىنچې شۇجى، جاڭ جىجيې شۇجى، خەن دېشەن بىرىنچى مۇئاۋىن شۇجى، ئىسمايىل توختى ئىككىنچى مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ج ك پ نىڭ قۇەۇل ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1960 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئېچىلىپ، 17 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 134 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 124)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 21.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى 1960- يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 72 مىليون 400 مىڭ جىڭخا، 1962 - يىلى 140 مىليون جىڭخا يەتكۈزۈش؛ 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئومۇ- مىي چارۋىنى 300 — 320 مىڭ تۇياقتا يەتكۈزۈش؛ 1962 - يىلى ناھىيە بويىچە تې- رىلغۇ يەر كۆلىمىنى 600 مىڭ موغا يەتكۈزۈش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. قۇرۇلتاي ئامما‌ۋى خاراكتېردىكى تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابىنى قانات يايدۇرۇش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ھەرقايسى گۈڭشېلاردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش ۋە دېھقانچىلىق دورىسى، خىمىيە‌ۋى ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىشدا ئۆز گۈڭشېسىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، تەدرىجىي گۈڭشې- نىڭ كۆمۈر، پولات - تۆمۈر ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى، ھەرقايسى گۈڭشېلاردا «ئۈچنى ھۆددىگە ئېلىش، بىرنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمى» ئورنىتىشنى، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىدە نۇرمىلىق باشقۇرۇشنى، كىچىك كۆتۈرە بويىچە ئىشلەشنى يولغا قويۇشنى، كوللېكتىپ ئاشخانىنى داۋاملىق ياخشى باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

قۇرۇلتاي ئەينى ۋاقىتتىكى يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئالغان ۋەزىيەتتە، ئەمەلگە ئاشۇرۇش قىيىن، ھەددىدىن ئارتۇق يۇقىرى كۆرسەتكۈچ ۋە تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ناھىيە بويىچە يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، مۇبالىغىچىلىك شامىلىنى داۋاملىق ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى.

قۇرۇلتايدا 19 كىشى 3 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتىيەكومىتېتنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى،

ئۇلار: گو يۇڭخەي، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، مېڭ باۋ، خې گۇاڭجيەن، دۇڭ يەنخې، ماشۇلىن، ليۇ لىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، مەخمۇت نامان، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، چاڭ فۇكۇەن، مەمەتشا تاجى، ياۋ چۇنشى، لى پېڭشياڭ، جى شيەنجاڭ، ماچاڭشۇ، جېڭ يەنجى، يۈشۈۋېي؛ ئۈچ كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: جاۋ يەنخەي، ياڭ پۇچېن، يۈەن يۈلىن.

دائىمىي كومىتېت تۆۋەندىكى 12 كىشىدىن تەركىب تاپتى: مېڭ باۋ، خې گۇاڭجيەن، چاڭ فۇكۇەن، ليۇ لىشەن، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللا، مەمەتشا تاجى، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، گويۇڭخەي، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، دۇڭ يەنخې.

ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى، گو يۇڭخەي بىرىنچى شۇجى، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللالار شۇجى بولدى.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1962 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېچىلىپ، 28 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 130 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 123)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 31.

قۇرۇلتايدا 1958 - يىلدىن بۇيان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ناھىيىنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش جەريانىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرى يەكۈنلىنىپ، پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئامما ھەر ۋاقىت يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش ئىدىيىسىنى تىكلەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەستايىدىل تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ۋە شۇ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ياخشى شۇغۇللىنىشقا، پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، پارتىيىنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى ۋە ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇشقا چاقىرىلدى.

قۇرۇلتايدا 14 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: گو يۇڭخەي، ئەمەت ئابدۇللا، مەخمۇت نامان، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، مېڭ شيەنپىن، چاڭ فۇكۇەن، خې گۇاڭجيەن، ماشۇلىن، دۇڭ يەنخې، ليۇ لىشەن، ماچاڭشۇ، مەمەتشا تاجى، يۈشۈۋېي، ياۋ چۇنشى؛ ئىككى كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى، بۇلار: جاۋ يەنخەي، ئىبراھىم سالى.

دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى تۆۋەندىكى يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپتى: گو يۇڭخەي، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللا، دۇڭ يەنخې، ليۇلىشەن، مەخمۇت نامان، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا. گو يۇڭخەي ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللا، دۇڭ يەنخې مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1966 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئېچىلىپ، 27 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 143 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 135)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 23.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئۇلۇغ قىزىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سىياسىنى قوماندان قىلىپ، ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى جانلىق ئۆگىنىپ ۋە جانلىق ئىشلىتىپ، پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، تۈرلۈك خىزمەتلەردە ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنى مەركەز قىلغان ھالدا تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشكە چاقىردى.

قۇرۇلتايدا 19 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: گو يۈكخەي، لى شىلياڭ، ئابلىز ھاشىم، قاسىم ئىسمايىل، ماشۇلىن، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، ماچاڭشۇ، مېڭ باۋ، چاڭ فۇكۇەن، لىيۇلىشەن، يۈشۇۋېي، مېڭ شىيەنپىن، جاۋ يەنخەي، لى گۇاڭلۇ، زۇ يۇرېن، فەن چېڭچۇ، جۇگو فاڭ، گۇ چاڭگېڭ، ئىبراھىم سالى، ئىككى كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇلار: لىيۇ يۈپېڭ، غوجى ئەخمەت.

دائىمىي كومىتېت تۆۋەندىكى توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپتى: گو يۈكخەي، لى شىلياڭ، ئابلىز ھاشىم، قاسىم ئىسمايىل، ماشۇلىن، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، ماچاڭشۇ، مېڭ شىيەنپىن، لى گۇاڭلۇ. گويۈكخەي ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، لى شىلياڭ، ئابلىز ھاشىملار مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 6-قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1973-يىل 3-ئاينىڭ 10-كۈنى ئېچىلىپ، 17-كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 242، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى-دېھقان-ئەسكەر پارتىيە ئەزاسى ۋەكىلى 171، ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى ۋەكىلى 135، ئايال پارتىيە ئەزاسى ۋەكىلى 41.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيە ئەزاسى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى لىن بىياۋنى تەنقىد قىلىپ، ئىستىل تۈزىتىشنى ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ ئىش سۈپىتىدە تۇتۇپ، ماركسىزم لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى پارتىيە ئەزالىرى ۋە ئاممىنى ئىدىيە ۋە لۇشيەن جەھەتتىن چوڭقۇر تەربىيىلەشكە، «ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خەلقنى كۆزلەش» تىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك فاكتىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇشقا، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن، سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى داۋاملىق قانات يايدۇرۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ياخشىلاشقا، كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىشقا، پارتىيىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى ۋە ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، پارتىيە 9-قۇرۇلتىيىنىڭ لۇشيەننىي بويىلاپ غەلىبەسىرى ئالغا ئىلگىرىلەشكە چاقىردى.

قۇرۇلتاي خاتا ھالدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نى مۇئەييەنلەشتۈردى.

قۇرۇلتايدا 33 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى،

ئۇلار: لىۋخەييەن، قاسىم ئىسمايىل، شيا يىڭجياڭ، ئابلىز ھاشىم، ۋاڭ ۋەننىيەن، لى شىلياڭ، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، چېك شياڭشېن، خاۋ شېڭيۇ، ۋاڭ فېڭيىڭ، قادىر ئىمىن، ماشۇلىن، ماچىڭلىن، يۇشۇۋۇبي، ئىبراھىم سالى، لىۋ يۇپېك، يەھيا سادىق، جاڭ يەنچېك، توختىخان ئىسمايىل، لى جىشېك، باست ھاپىز، جاڭ يىڭشيەن، ياڭ يۈگۈي، جاڭ خەنچىڭ، گاۋ شېڭگۈي، ياڭ سۈيفاڭ، گوياخان، خې گۇاڭجيەن، ۋۇ شيۈڭيې، ھاپىز يادى، زەكەن تەكباي، نىساخان، غوجى ئەخمەت.

دائىمىي كومىتېت تۆۋەندىكى 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى: لىۋ خەييەن، قاسىم ئىسمايىل، شيا يىڭجياڭ، ئابلىز ھاشىم، ۋاڭ ۋەننىيەن، لى شىلياڭ، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، چېك شياڭشېن، خاۋشېڭيۇ، ۋاڭ فېڭيىڭ، قادىر ئىمىن.

لىۋ خەييەن شۇجى، قاسىم ئىسمايىل، ۋاڭ ۋەنىيەنلەر مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

II باب جۇڭگو گومىنداڭ

§1. ناھىيىلىك داڭبۇ

1942 - يىلى شېك شىسەي ئۆزىنى ئۆزۈل - كېسىل جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئاتتى، گومىنداڭ ئۇرۇمچىدە مەركىزىي تەلىم - تەربىيە ئۆمىكىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىنى قۇرۇپ، پارتىيە ئىشلىرى تايانچلىرىنى تەربىيىلىدى. قۇمۇل ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جياڭ مىڭجېك ئۇرۇمچىدە تەربىيىلىنىپ قايتىپ كېلىپ، 1943 - يىل 8 - ئايدا گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسى (بۇنىڭدىن ئىلگىرى قۇمۇلدا گومىنداڭ تەشكىلاتى يوق ئىدى) نى قۇردى.

1946 - يىلدىن ئىلگىرى، ناھىيىلىك داڭبۇدا گەنسى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇ جېچاڭنىڭ قول ئاستىدا كاتىپ، تەشكىلات - تەربىيە گەنسىسى، خوجۇلۇق گەنسىسى، تەشۋىقات گەنسىسى، تەرجىمان گەنسىسى تەسىس قىلىندى. 1946 - يىلى قىشتا، ناھىيىلىك داڭبۇ كومىتېت تۆزۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە رېۋىزىيە كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ئىككى كومىتېتنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن دائىمىي ئەزا قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىمىي ئىجرائىيە ئەزاسى (مۇدىر ئەزا دەپمۇ ئاتالدى) قوشۇمچە شۇجىلىقى بولدى، ئۇ، كاتىبات، تەشكىلات - تەربىيە گەنسىسى، تەشۋىقات گەنسىسى، خوجۇلۇق گەنسىسى، تەرجىمە گەنسىلىرىگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىپ، پارتىيەنىڭ كۇندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدى.

ناھىيىلىك داڭبۇنىڭ شۇجىلىقى بولغانلار: جياڭ مىڭجېك (1943 - يىل 8 - ئايدىن 1943 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، دەسلەپتە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ئىدى)، لۇ چۈنپۇ (1944 - يىلنىڭ بېشىدىن 1945 - يىل 2 - ئايغىچە)، سەي رۇزۇ (1945 - يىل 2 - ئايدىن 1945 - يىل 9 - ئايغىچە)، لى چىنفاڭ (1945 - يىل 9 - ئاي-

دىن 1945 - يىل 12 - ئايغىچە)، جاۋىيخۇك (1946 - يىل 12 - ئايدىن 1947 - يىل 12 - ئايغىچە)، لياۋ يۈڭچيۇ (1948 - يىل 12 - ئايدىن 1949 - يىل 9 - ئايغىچە).

ناھىيىلىك داڭبۇ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يەتتىلا بىۋاستە قاراشلىق چۈفېنبۇ قۇرۇلدى. مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) نىڭ ئاخىرىدا ئىدارە - ئورگان، مەكتەپ، ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا چۈفېنبۇ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. كېيىن خادىملار كۆپلەپ يۆتكىلىپ كەتكەچكە، ۋاقتىدا ئۆزگەرتىپ سايلاشقا مۇمكىن بولماي، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قالايمىقان، چېچىلاڭغۇ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) سەيرۇزۇ شۇجىجاڭ بولغاندا، ناھىيىلىك داڭبۇغا قاراشلىق چۈداڭبۇ، چۈفېنبۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ۋەمەسئۇللىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) جاۋ يىخۇك شۇجىجاڭ بولغاندىن كېيىن، داڭبۇلار تەرتىپكە سېلىندى ھەمدە چۈفېنبۇلار كۆپەيتىلدى.

ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۇچ چۈداڭبۇ، 17 چۈفېنبۇ قۇرۇلدى. ۋالىي مەھكىمىسى، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، 1 - مەركىزدىي باشلانغۇچ مەكتەپ، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، سودا بانكىسى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، دارىلمۇئەللىمىن، يەرلىك سوت، قىزلار مەكتىپى، سودا شىركىتى، تاشيول ئوچاستىكىسى، مەركىزدىي ترانسپورت بېكىتى، جۇڭشەن بازارلىق ھۆكۈمەت، جۇڭجېڭ بازارلىق ھۆكۈمەت، باجخانا، تاشۇبلىق يېزىلىق ھۆكۈمەت قاتارلىق ئورگانلاردا چۈفېنبۇ قۇرۇلدى.

گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغۇچە قوبۇل قىلىنغان گومىنداڭ ئەزاسى 400 دىن ئاشتى. جىياڭ مىڭجېڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، مەركىزدىي تەلىم - تەربىيە ئۆمىكى شىنجاڭ شۆبىسى تەربىيىلىگەن پارتىيە ئەزالىرى تايانچ قىلىنىپ، بىر - بىرىنى تونۇشتۇرۇش، ئايرىم قوبۇل قىلىش، كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشقا ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن پارتىيىگە 50 نەچچە ئەزا قىلىندى. سەيرۇزۇ شۇجىجاڭ بولغاندىن كېيىن، ئىدارە - ئورگان، مەكتەپ، قوبۇل ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ گومىنداڭ پارتىيىسىگە كىرىشى لازىملىقى، بولمىسا ئۇلارنى ۋەزىپىگە قويۇشقا بولمايدىغانلىقى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ، پارتىيىگە 200 نەچچە ئەزا قوبۇل قىلىندى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت خادىملىرى، قالغانلىرى مەكتەپ، ئاممىۋى تەشكىلات خادىملىرى ئىدى. جاۋ يىخۇك شۇجىجاڭ بولغان چاغدا، گومىنداڭ «خەلق قۇرۇلتىيى» غا ۋەكىل سايلاش باشلىنىشتىن ئىلگىرى تېخىمۇ كۆپ ۋەكىلگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، سايلامنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، جايلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىغا پارتىيە ئەزالىرىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىش توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى، بۇنىڭ بىلەن چۈداڭبۇلار بىر قېتىمدىلا 100 نەچچە پارتىيە ئەزاسى قوبۇل قىلدى، ھەتتا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىمۇ پارتىيىگە سۆرەپ كىردى، 1 - مەركىزدىي باشلانغۇچ مەكتەپ چۈفېنبۇسىنىڭ شۇجىسى مەزكۇر مەكتەپتىكى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان بارلىق ئوقۇغۇچىلارغا پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسىنى

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەكالىتەن يېزىپ بېرىشىنى ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە باشقىلارنىڭ قولىنى بېسىپ پارتىيىگە كىرىش رەسمىيىتىنى ئۆتىدى.

كوممۇنىستىك پارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسىنىڭ پائالىيىتىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولدى. ناھىيىلىك داڭبۇ يەنە تەشۋىقات گەنسىي ئەۋەتىپ، شەھەر-بازارلاردىكى يىغىلىشتىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى، پارتىيە ئەزالىرىنى «ئۈچ مەسىلە» ۋە گومىنداڭنىڭ سىياسەت-پەرمانلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەپ، ئالمىش «روھىي جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەرلىككە كېلىش» ۋە «يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتى» نى يولغا قويدى. ناھىيىلىك داڭبۇنىڭ شۇجىجاڭ قاتارلىق مۇھىم ئەزالىرىنىڭ كۆپىنچىسى يەنە ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتىغا قاتناشتى.

§2. يەتتەقۇدۇق چۈشەنچىسى

يەتتەقۇدۇقتىكى ئەڭ دەسلەپكى گومىنداڭ تەشكىلاتى قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى چۈشەنچىسىنىڭ 5-گۇرۇپپىسى بولۇپ، ئۇ، مىنگونىڭ 32-يىلى (1943-يىلى) قۇرۇلدى. لىيۇداۋېن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك داڭبۇغا تەستىقلىتىپ، مىنگونىڭ 37-يىلى (1948-يىلى) نىڭ بېشىدا گومىنداڭ يەتتەقۇدۇق چۈشەنچىسىنى قۇردى.

يەتتە قۇدۇق چۈشەنچىسى بىۋاستە ئۆلكىلىك داڭبۇنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى، ئۇنىڭدا قوشۇمچە پارتىيە ئىشلىرى جىداۋىيۈەنى، شۇجى تەسىس قىلىندى، گەنسى ۋە ئەزا تەسىس قىلىنمىدى. چۈشەنبۇ ئەڭ كۆپ بولغاندا 13 پارتىيە ئەزاسىدىن تەشكىل تاپتى. پارتىيە ئەزالىرى ئىچىدە شەھەر ئاھالىلىرىدىن سىرت، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىمۇ بار ئىدى. پارتىيە ئىشلىرى جىداۋىيۈەنلىكىنى باشتىن ئاخىر لىيۇداۋېن قوشۇمچە ئۆتىدى، شۇجىلىقنى جياخۇكېسىن، لىيۇ شياۋتىيەن، ۋاڭ يىشنىلار قوشۇمچە ئۆتىدى.

III باب ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار

§1. ئىشچى-خىزمەتچىلەر تەشكىلاتى

قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتى 1951-يىلى باشلاندى، 1953-يىلغا كەلگەندە ئۇيۇشمىغا ناھىيە بويىچە 618 ئەزا قوبۇل قىلىندى، 11 ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1953-يىل 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 1-قۇرۇلتىيى ئېچىلـ

دى، قۇرۇلتايغا 30 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئىشچىلارنى دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشنى پائال راۋاجلاندۇرۇشقا تەشكىللەش ۋە سەپەرۋەر قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇندىن كېيىنكى خىزمەت فائىجىنى تۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى گو يۈكخەي بۇ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ قوشۇمچە رەئىسى بولدى، لى پېكشياڭ، لى جۈكفۇلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 2 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا: ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى تەربىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت بۇندىن كېيىنكى خىزمەت فائىجىنى بەلگىلەندى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى گو يۈكخەي قوشۇمچە بۇ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى، لى پېكشياڭ، لى جۈكفۇلار مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1957 - يىل 2 - ئايدا، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 3 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 2155 ئەزاغا ۋەكالىتەن 58 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتاي ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش مەزمۇن قىلىنغان سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاڭ دۇنلۇ بۇ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ قوشۇمچە رەئىسلىكىگە، مافۇشىك مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتاي ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى بولۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى گو يۈكخەي قوشۇمچە ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە، ما فۇشىك، شېك ۋېنشىك، جۇزىيىكلار مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1959 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەزاسى 330 غا يەتتى، ۋاڭ گۈييۇ مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

1973 - يىل 11 - ئايدا، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 5 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 120 رەسمىي ۋەكىل ۋە سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا: پارتىيە 10 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىشنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىسى قىلىپ بەلگىلەندى. قۇرۇلتايدا ۋاڭ گۈييۇ ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلى-

كىگە، ئىسمايىل نىياز، شىپ جىگولار مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1982 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 24 كە، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى گۇرۇپپىسى 73 كە، ئۇيۇشما ئەزاسى 1621 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئۇيۇشما ئەزاسى 560، ئايال ئۇيۇشما ئەزاسى 453. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرى ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى-نىڭ 75 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزدىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئىشچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ۋە ئىشچىلارنى تەشكىللەپ كارخانىلارنى تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

§2. سودا - سانائەتچىلەر تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى

ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە، قۇمۇل ناھىيىسىدە پەقەت سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسلا بار ئىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) شىنجاڭغا شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى كېڭەيتىلىپ سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى ۋە سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى دەپ ئىككى مۇستەقىل تەشكىلاتقا ئايرىلدى، كېيىن سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى ئاز بولغاچقا، بەدەل يىغىش تەسلىشپ، خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشقا مۇمكىن بولماي قالدى، 2 - يىلى قىشتا يەنە ئىككى ئۇيۇشما قوشۇلۇپ، سودا-سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى سىستېمىسىدا ھەيئەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە دائىمىي ئىشلار ھەيئىتى بىلەن تەپتىش ھەيئىتى تەسىس قىلىندى، دائىمىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ رەئىسى ئۇيۇشمىنىڭ باشلىقى بولدى.

سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەت - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىش، سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئىش باشلاش، ئوتتۇرۇپ بېرىش، ئىش توختىتىش رەسمىيەتلىرىنى تەستىقلاش، مال باھاسىنى كونترول قىلىش، ئىئانە ۋە باج يىغىش ئىشلىرىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، شۇنداقلا سودا - سانائەت ساھەسىگە ئائىت كۇندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنى چوڭ سودىگەرلەر ئىگىلەپ تۇرغاچقا، ئۇ، يەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھايانكەشلىك قىلىدىغان، بازارنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالىدىغان، ئۇششاق تىجارەتچىلەر بىلەن ئىستېمالچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئاپپاراتقا ئايلىنىپ قالدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئەينى ۋاقىتتا يىرىك سانائەت بولمىغانلىقى، پەقەت بىر قىسىم قول سانائىتى كارخانىلىرىلا بولغانلىقى ئۈچۈن، دائىمىي ئىشلار ھەيئىتى ۋە تەپتىش ھەيئىتىنى بىر قىسىم دۇكان خوجايىنلىرى ۋە ھۆنەرۋەن ـ كاسىپلارلا ۋەكىل بولۇپ سايلىدى، بۇ چاغدا پېكى يۇجاڭ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولدى.

ناھىيىلىك سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆز تەشكىلاتى بولىمىغاچقا، ئۇ، سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈياقتا تۇرسۇن، كۆپلىگەن قول سانائەتچىلەرگىمۇ پايدا يەتكۈزەلمىدى. سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىدىكى ئاز سانلىق تەسىرى بار كىشىلەر سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، مال زاكاز قىلىش تۇتاملىرىنى تەستىقلاش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، كۆز بويامچىلىق قىلىپ پايدا ئېلىپ، ئىشچىلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ يۇكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئەينى ۋاقىتتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇستى ـ ئۈستىلەپ ئالۋان ـ ياساق قويۇپ تۇرۇشى، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى ئىتتىك بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىشچىلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ناچارلىشىپ كەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۇيۇشمىغا ئەزا بولۇشنى خالىمىدى. ئۇيۇشمىغا بەدەل تۆلەيدىغانلار تېخىمۇ ئازىيىپ كېتىپ، سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەرخىل راسخوتلىرىنى چىقىم قىلىشقىمۇ ئامال بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن 1946 ـ يىلى بۇ ئۇيۇشما يەنە سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا قوشۇلۇپ سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى بولدى.

ئىككىنچى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

قۇمۇل ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى 1953 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا 900 دىن ئارتۇق ئەزاسى بار ئىدى. لى زىشيۇ تۈنجى ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى، جاڭ ۋېنرۇي، ئىبراھىم توختىنىياز، خې چېڭگۈك، فەن شۆيىلەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنى ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا رىئايە قىلىش، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇش ۋە تەربىيىلەشتە ئاكتىپ رول ئوينىدى. كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى يەنە بىرلەشمە ئەزالىرىنى ئۆگىنىشنى كۈچەيتىش ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى ئۆزگەرتىشكە، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن پائال كۈچ چىقىرىشقا، كارخانا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش جەريانىدا ئەقىل كۆرسىتىشكە تەشكىللەپ، سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى.

§3. دېھقانلار تەشكىلاتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇلدا دېھقانلار تەشكىلاتى يوق ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 2 - ئايدا، ناھىيىمىزدىكى يېزىلاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئورناتقان باۋجيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بىلەن بىللە، تەدرىجىي ھالدا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلۇشقا باشلىمىدى. 1951 - يىل 6 - ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بەش رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتى، 12 يېزىلىق دېھقانلار جەمئىيىتى، 29 كەنت دېھقانلار جەمئىيىتى، 251 دېھقانلار جەمئىيىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، جەمئىيەت ئەزاسى 2176 گە يەتتى.

1951 - يىل 6 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك تۇنجى دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋېي خاۋ قوشۇمچە ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولدى.

ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇش، باندىتلارنى تازىلاش كۈرىشى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتىغا پائال قاتنىشىشقا تەشكىللەشتە ۋە سەپەرۋەر قىلىشتا مۇھىم رول ئويناندى.

سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە، ناھىيە، گوڭشې، دادۇيدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە كەمبەغەل دېھقانلار جەمئىيىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1965 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك تۇنجى كەمبەغەل، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، يىغىندا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ئابلىز ھاشىم رەئىس بولدى. 1973 - يىلى 11 - ئايدا، 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئابلىز ھاشىم كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

§4. ياشلار تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى

ھوشۇر مۇسا، ئابدۇرېھىم ئابلايۇلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قۇمۇلدا ئىلغار ياشلار بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، مىنگۇنىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل پائالىيەت گۇرۇپپىسىنى قۇردى.

دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى قۇمۇل گۇرۇپپىسىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جايلىشىش، يۆتكىلىش ئەھۋالىغا دائىر ھەربىي ئاخباراتلارنى توپلاش، تەشۋىق ۋەرەقلىرى چىقىرىش ئارقىلىق گومىنداڭنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى پاش قىلىش، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر خەۋەرلەرنى تارقىتىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار يەنە، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئوق-دورا ئېلىپ كېتىۋاتقان بىر ئاپتوموبىلىنى، بېنزىن توشۇۋاتقان بىر ئاپتوموبىلىنى پاچاقلاپ تاشلىدى، ئازادلىق ھارپىسىدا، خەت يېزىپ يولۇاسىنى قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا ئۆتۈشكە ئۇندىدى، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈك، يەم-خەشەك يىغىشىغا، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلىشىغا پائال ھەمكارلاشتى.

1949-يىلنىڭ ئاخىرىدا، تىزىملاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل كومىتېتى قۇرۇلدى، ئابلىز قادىر رەئىس، مەخمۇت نامان باش كاتىپ، تايىر بوسۇق، ئىمىن ئوسمانلار تەشۋىقات ھەيئىتى، نىياز قۇربان تەشكىلىي ھەيئەت، ئابدۇۋايىت ئىساق تەپتىش ھەيئىتى بولدى.

1950-يىل 7-ئايدا، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل كومىتېتى پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇردى، بارلىق ئىتتىپاق ئەزالىرى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسىگە ئەزا بولدى. ئۇ چاغدا ئىتتىپاق ئەزاسى 20 ئەترapىدا ئىدى.

ئەككىنچى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

1951-يىلى 7-، 8-ئاي ئارىلىقىدا، ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش شەھەر ئىچىرايونى ۋە شەھەر رايونىنىڭ بەش كەنتى (مەھەللىسى)دە سىناق قىلىندى. ھەربىرىكەت جەريانىدا 91 نەپەر ياش دېھقان ۋە خىزمەت ئەترىتى ئەزاسى يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا قوبۇل قىلىندى. بۇلار قۇمۇل ناھىيە سىدىكى تۇنجى تۇركۈم ئىتتىپاق ئەزالىرى بولۇپ قالدى. 1952-يىلى ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى.

1954-يىل 1-ئاينىڭ 20-كۈنى، جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 1-قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 66 سى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن بەشى قاتناشتى. قۇرۇلتايىدا بۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. خەن گۈيجېن ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

1957-يىلى ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ نامى جۈڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى.

1958-يىل 4-ئاينىڭ 8-كۈنى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 2-قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 50 ى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 10 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا يۇسۇپ بوسۇق ناھىيىلىك ئىتتى-

پاق كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىغا، سۇي جىتيەن مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1961 - يىل 12- ئاينىڭ 4- كۈنى 3- قۇرۇلتاي ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 57 سى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن يەتتىسى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئىساق قادىر ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىغا، خەن جىنشۇ مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1973- يىل 1- ئاينىڭ 15- كۈنى 4- قۇرۇلتاي ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 318 ى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 63 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ۋېي جاڭكۇن ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىغا، ئىبراھىم سەيدۇللا، ياڭ جيەنشىن، پاتەم سوپىلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1981 - يىل 1- ئاينىڭ 15- كۈنى 5- قۇرۇلتاي ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 193 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئابدۇراخمان غوجى ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتنىڭ شۇجىلىققا، ۋاڭ جيەن، پاتەم سوپىلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

ناھىيە بويىچە بىرنەچچە يىللىق ئىتتىپاق ياچېيكىسى ۋەئىتتىپاق ئەزالىرى جەدۋىل 12—7

يىللار	ياچېيكا سانى	ئىتتىپاق ئەزاسى	ئوغۇل	قىز
1951	7	231	151	80
1958	42	1278	723	555
1965	138	2641	1617	1024
1973	185	4782	2692	2090
1976	229	3533	1360	2173
1982	298	4163	2375	1788

§5. ئاياللار تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، ئاياللار جەمئىيىتى

قۇمۇل ناھىيىلىك ئاياللار جەمئىيىتى مىنگونىڭ 28- يىلى (1939- يىلى) قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەتنى ئەڭ دەسلەپتە ئەينى ۋاقىتتىكى قۇمۇل قىزلار مەكتىپىنىڭ

مۇدىرى شېن لىك (جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى) تەشەببۇس قىلدى ۋە قوردى. مەزكۇر جەمئىيەت مىنگونىڭ 32- يىلى (1943- يىلى) ئۆزلۈكسىدىن تارقىلىپ كەتتى. شېن لىك، ياڭ سۇڭ، ۋۇدىچېنلار ئىلگىرى - كېيىن بۇ جەمئىيەتنىڭ مۇدىرى بولدى.

ئايالار جەمئىيىتى تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇشقا دائىر ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرىنى ئورۇنـ دىدى، ئايالارنى ئاياغ كىيىم تىكىپ ۋە پايپاق توقۇپ ئارمىيىدىن ھال سوراشقا سەپەرۋەر قىلدى ھەمدە شەھەر. يېزىلارغا بېرىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا ئىسىانە توپلىدى. مىنگونىڭ 28- يىلى (1939- يىلى) 2- ئايدا، شېن لىك ئايالـلاردىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىسىانە توپلاش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، يېزىلارغا بېرىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، قۇمۇل ئايالىرىدىنلا 8 مىليون سەردىن ئارتۇق تەڭگە پۇل ئىسىانە توپلىدى. ئايالار جەمئىيىتى يەنە ئايالارنى قىشلىق ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرـ دى ھەمدە ئايالار كەسپىي سىنىپى تەسىس قىلىپ، ئايالارنى ئۆيدىن چىقىپ ئىجتىمائـ ئىي خىزمەتكە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

مىنگونىڭ 37- يىلى (1948- يىلى) 8- ئايدا، گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسىنىڭ شۇجىسى لياۋ يۈڭچيۇ قۇمۇل ناھىيىلىك ئايالـلار بىرلەشمىسىنى قوردى، بۇ بىرلەشمە ناھايىتى ئاز پائالىيەت ئېلىپ باردى.

ئىككىنچى، ئايالار بىرلەشمىسى

1950- يىلى يېڭى نىكاھ قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا، ناھىيە بويىچە شەھەرـ بازار ۋە يېزىلاردا، تەدرىجىي ھالدا، دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنى قۇرۇشقا تەيـ يارلىق كۆرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 2- يىلى 4- ئايدا، ناھىيىلىك ئايالار قۇرۇلتىيىغا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1951 - يىل 7- ئايدا، ناھىيىلىك تۇنجى ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلـ تايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايـ لام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. گاۋجېپىڭ مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ناھـيىدە كى ھەر مىللەت ئايالىرىنى يېڭى نىكاھ قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئايالارنىڭ قانۇـ نىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشقا چاقىردى.

1952 - يىل 9- ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك 2- نۆۋەتلىك ئايالـلار قۇرۇلـتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 49 ۋەكىل قاتناشتى، قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك قۇمۇل ناھىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى ۋۇجۇدقا كەلـ تۈرۈلدى، گاۋجېپىڭ مۇدىر بولـدى. قۇرۇلـتاي ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئايالىرىـ نى ئايالارنى چۈشەپ تۇرىدىغان فېئودالزمنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشنىڭ غەلبىـ

سىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا چاقىردى.

1957- يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ نامى قۇمۇل ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

1958- يىل 3- ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك 3- نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 62 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، يۇەن يۈلىن مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ئايالارنى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش، ئائىلىنى تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا چاقىردى.

ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ گۈڭشې ئايالار بىرلەشمىسى، دادۇي ئايالار قۇرۇلتىيى، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئايالار ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى، شەھەر - بازار، ئىدارە، ئورگان، كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلاردىمۇ ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئايالار قۇرۇلتىيى ياكى ئايالار ۋەكىللىرى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1973 - يىل 7- ئايدا، ناھىيىلىك 4- نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 163 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك كومىتېت سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، لۇجېنرۇك مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاياللىرىنى ماۋ زېدۇك ئىدىيىسىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، يېڭا ئىگىلىكىدە داجېيىدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىگە پائال قاتنىشىشقا، كېچىكىپ توي قىلىش ۋە پىلانلىق تۇغۇتنى تەشەببۇس قىلىشقا چاقىردى. 1983- يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىگە مەيمۇنەم مۇدىر، ۋاڭ جۇخې مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

§6. سىياسىي تەشكىلاتلار

بىرىنچى، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى

1950- يىل 6- ئايدا، سابىق شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قاتارلىق دېموكراتىيە تەشكىلاتلىرى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 7- ئايدا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ بارلىق ئەزالىرى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى قۇمۇل شۆبىسىگە ئەزا بولدى.

شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى ئىجرائىيە ھەيئىتى تەسىس قىلدى (بۇ ھەيئەتنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات، تەشۋىقات، كاتىبات، مالىيە ئىشلىرى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى)، ئابدۇرېھىم ئابلايوۋ ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ رەئىسى بولدى.

شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ــ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەرساھە خەلق ئاممىسىنىڭ بىرلىكسەپ تەشكىلاتى، بۇ تەشكىلاتقا ئەزا قوبۇل قىلىش ئىشى مىللەت، سىنىپ، كەسىپ قاتارلىقلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. پەقەت «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» نى ھىمايە قىلىدىغان، يەنى دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىدىغان ئىشچى، دېھقان، كادىر، خىزمەتچى، زىيالىي، دىنىي زاتلار ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ھەممىسى بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولالايدىغان بولدى. شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى ئۆز ئەزالىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەش، پارتىيىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش، كىنو قويۇش، ئەدەبىيات ــ سەنئەت نومۇرلىرىنى ئورۇنداش، قىرائەتخانا ئېچىش قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ ئاممىنى تەربىيەلەش ۋە ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى بېيىتىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناندى، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى يەنە مەكتەپ ئاچالايدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىللە، كەچ كۇرس ۋە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىنى ئېچىپ، چوڭلار ئارىسىدا ساۋات چىقىرىش ھارپىسىنى قانات يايدۇرۇپ، ناھىيىنىڭ ھاۋا رايى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇئەييەن تۇرتكىلىك رول ئويناشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1954- يىل 4- ئايدا، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى باش شتابىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئاپپاراتلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇردى.

ئىككىنچى، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك ياچەيكىسى

مىنگونىڭ 36- يىلى (1947- يىلى) 11- ئايدا، ياڭ ۋېنشىيەن، ياڭ تىيەنيۇن، لىيۇ شۇمىڭلار ئۇرۇمچىدە ئالاقە باغلاپ «جۇڭگو كومموپىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ياچەيكىسى» نى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۆلكىلىك ياچەيكا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن ۋاقتىدا ئالاقىلىشىپ تۇرالمىغاچقا، تەشكىلاتنىڭ نامىنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئۇقمىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، مەزكۇر تەشكىلات ئۆزى نەشر قىلدۇرغان نەشر ئەپكارى «ئاۋانگارت» نى ئۆزىگە نام قىلىپ، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ياچەيكىلارمۇ مۇناسىپ ھالدا ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى ياچەيكىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

1949- يىل 3- ئايدا. ناھىيىلىك ياچەيكىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ج ك پ بارلىكى رايونلۇق ياچەيكىسىنىڭ ئالاقە باغلاش گەنسىسى جاڭ جيايۇ قۇمۇلغا كېلىپ ئۆچ ئەزا كۆپەيتتى، ئۆلكىلىك ياچەيكا ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك ياچەيكىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى، دۇجياشياڭ شۇجى بولدى. شۇ يىلى كۈزدە يەنە نەچچە ئون ئادەم ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى (ئاساسەن ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى، دوختۇرلار قوبۇل قىلىندى).

ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى قۇمۇل ناھىيىلىك ياچەيكىسىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئاساسلىق پائالىيىتى تەشكىلاتنىڭ زورايتىش، مەخپىي يەتكۈزۈش شەكلى

ئارقىلىق «ئاۋانگارت» نامىلىق ئايلىق ژۇرنالنى ئوقۇشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ، جۇڭگو كومپارتىيەسى، ئازادلىق ئارمىيە ۋە ئازادلىق ئۇرۇشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى تەشۋىق قىلىشتا مۇئەييەن رول ئويناندى. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇ، ھۆكۈمەتنىڭ پارتىيەنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشىغا ھەمكارلىشىپ، يوشۇرۇنۇۋالغان ئىشپىيون ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى پاش قىلىشتىمۇ تۆھپە قوشتى. 1950- يىل 1- ئايدا، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى قۇمۇل ناھىيىلىك ياچېيكىسى پائالىيىتىنى ئايغاقلاشتۇرغانلىقىنى جاكارلىدى.

ئۇچىنچى، شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ قۇمۇل بېۋاسىتە قاراشلىق شۆبىسى

شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسى ياپون باسقۇنچىلىرى ئېلىمىزگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىغان، جياڭ جېيشى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرماسلىق پوزىتسىيەسىنى قوللانغان، مەملىكەت خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، دۆلەتنى مۇنقەرزىلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئاتلانغان ۋەزىيەتتە، شېڭ شىسەي «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، دېيانەتلىك بولۇش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويغان ئەھۋالدا، خې يۈجۇ قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، مىنگوڭنىڭ 23- يىلى (1934- يىلى) قۇرۇلدى. مىنگوڭنىڭ 24- يىلى (1935- يىلى) دىن كېيىن، كومپارتىستلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىلىي رەھبەرلىكىگە قاتناشتى. مىنگوڭنىڭ 31- يىلى (1942- يىلى) شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، كومپارتىستلار ۋە ئىلغار زاتلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. مىنگوڭنىڭ 31- يىلى (1942- يىلى) دىن كېيىن، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسى پائالىيىتىنى تەدرىجىي توختاتتى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى مىنگوڭنىڭ 27- يىلى (1938- يىلى) قۇمۇل بازىرىنىڭ گارنىزون سىلىگىسى قوشۇمچە مۇۋەققەت ۋالىي نېيۇجېنخەنىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى. بۇ شۆبىگە مۇدىرىيەت كوللېكتىپ رەھبەرلىك قىلدى، مۇدىرىيەت يېتەكچى (خىزمەتلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولدى)، كاتىپ، تەشۋىقات گەنسىسى، تەشكىلات گەنسىسىدىن ئىبارەت تۆت كىشىدىن تەركىب تاپتى. شۆبىنىڭ يېتەكچىلىكىنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نېيۇ جېنخەن، لېيۇ شىپىڭ، ۋېي زەنتاڭلار ئۈستىگە ئالدى. شۆبە تارقىتىۋېتىلىدىغان چاغدا، ئۇنىڭ 300 نەچچە ئەزاسى بار ئىدى. ئەزالارمۇ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىدارە - ئورگان، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىدىن، تەدرىجىي ھالدا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، شەھەر ئاھالىلىرى، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلار ۋە ئىشچى دېھقانلار ئاممىسىغىچە كېڭەيدى.

شۆبە ئۈيۈشما ئۆز ئەزالىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەشنى ئاساس قىلدى، ئاساسلىق

ئۆگىنىش مەزمۇنى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش سىياسىتى، شېك شىسەيىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»ى، ماركسىزم - لېنىنىزمغا ئائىت نەزەرىيىۋى كىتابلار ۋە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت بولدى. شۆبە ئۇيۇشما دائىم لېكسىيە سۆزلەش كۇرسلىرىنى ئېچىپ، لېكتورلاردىن لېيو شىپىڭ، چې يەنپېي، لى تاۋ، جاڭ دۆڭيۆلەر جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى ئىدى. شۆبە ئۇيۇشما بەزى چوڭ ھېيت - بايرام كۈنلىرى يېغىن ئېچىش، نۇتۇق سۆزلەش، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ تەشۋىق قىلىش، دراما ئويناش، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى، شەھەر - يېزىلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلىدى، بۇ بىرلەشمىنىڭ پائالىيىتى ماركسىزم - لېنىنىزمنى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئېڭىنى ئۆستۈرۈش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ياردەم قىلغان ماددىي ئەشيالارنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈش قاتارلىق جەھەتتە ئىجابىي رول ئوينىدى.

شۆبە بىر كۇلۇب تەشكىل قىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئامما ئىچىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرىدىغان سورۇنى بار بولدى، بۇ شۆبە بىرلەشمە يەنە ھۆكۈمەتنىڭ قۇمۇلدا ھۆكۈمەت خادىملىرى ئىستېمال كوپېراتىپى قۇرۇشىغا ھەمكارلاشتى.

§7. مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى

قۇمۇل خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى شېك شىسەيىنىڭ «مىللەتنى شەكىل، ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى مەزمۇن قىلغان» مەدەنىيەت - ماارىپ فاكۇلتېتىنى يولغا قويۇش ئۇچۇن، مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937- يىلى) ھۆكۈمەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى. ئەڭ دەسلەپتە ئۇيۇشمىنىڭ ئىشلىرىغا ئوقۇمۇشلۇق مۇتەۋەرلەر، باي سودىگەرلەر، ئاخۇنلار رىياسەتچىلىك قىلدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەربىيىلىگەن مەدەنىيەت گەنسىلىرى يەتكچىلىك قىلىش ئىشلىرىغا ھەمكارلاشتى. ھەرقايسى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى پائالىيىتىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، يەنە ئىجرائىيە ھەيئىتى، رېۋىزىيە ھەيئىتى ۋە فوند ھەيئىتى قاتارلىق ئورگانلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، خوجلىق ئىشلىرى، تەشۋىقات، تەشكىلات، مەدەنىيەت بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 31- يىلى (1942- يىلى)، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، ھەيئەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مۇدىرىيەت

تەسىس قىلىپ، بىر 1- باش مۇدىر، بىر مۇئاۋىن باش مۇدىر قويىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، مەدەنىيەت، خوجىلىق ئىشلىرى، فوند بۆلۈمچىلىرىنى تەسىس قىلىدى.

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا ئۆلكىلىك مەدەنىي ئاقارتىش باش ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىك قىلىدى ھەمدە ئۇ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلىك يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدى.

قۇمۇلدىكى ھەرقايسى مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ناھىيە بويىچە 26 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى. بۇ مەكتەپلەردە 40 نەچچە ئوقۇتقۇچى بار ئىدى، ئوقۇغۇچى ئەڭ كۆپ بولغان چاغدا 1323 كە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ 19 بولۇپ، 20 نەچچە ئوقۇتقۇچىسى، 1014 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى؛ خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ يەتتە بولۇپ، 20 نەچچە ئوقۇتقۇچىسى، 309 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى شەنشى مەسچىتىدە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچقانىدى، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى 70 تىن ئاشتى، بۇ، يېرىم كۈنلۈك تۈزۈمدىكى مەكتەپ ئىدى.

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ھەر يىلى يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، خەلق مەكتەپلىرى ۋە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىنى ئاچتى، ساۋات چىقىرىش دەرسلىكىنى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى تارقىتىپ بەرگەندىن باشقا، قالغان خىراجەتنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئۈستىگە ئالدى. خەلق مەكتىپى ۋە ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرى ئۇيۇشمىغا قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەردە كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنىدى، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خالىسانە دەرس ئۆتتى.

خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قارىمىقىدا بىر چىڭچياڭ تىياتىرخانىسى، بىر كىنو قويۇش ئاپپاراتى، بىر كىتابخانا بار بولۇپ، ئۇلار مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ تۇردى.

شېڭ شىسەي جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشتىن ئىلگىرى، مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇمۇلنىڭ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ داۋاملىرىنى تەشۋىق قىلىش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئۆلكىلىك يۇرتداشلار جەمئىيەتلىرىنىڭ يەرلىرىنى، ئىبادەتخانىلارنى ۋە ۋارىسى بولمىغان، يۇرتداشلار جەمئىيىتى باشقۇرۇپ كەلگەن مۇلۇكلەرنى ئېنىقلاپ تىزىمغا ئېلىپ، ئۆز ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى، جەمئىي 1000 مودىن ئارتۇق يەر، 100 مودىن ئارتۇق كۆكتاتلىق، 40 ئېغىزدىن ئارتۇق دۇكان، 100 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋالدى. خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يەنە ئۆي، يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىپ، ئىجارە ھەققىنى ئاساسلىق پائالىيەت خىراجىتى قىلىدى.

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىنانە پۈلىي ۋە مۇسادىرە قىلىنغان ئاتالمىش «خائىنلار مۈلكى» (شېكى شىسەي قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغانلارنىڭ مۈلكى) دىن جەمئىي 2000 دىن ئارتۇق قويى، 2000 مودىن ئارتۇق يەرى بار ئىدى، ئۇ جايىگە بېرىلگەندىن كېيىنكى يىللىق يەر ئىجارىسى تەخمىنەن 220 نەچچە مىڭ جىڭغا يەتتى، بۇنىڭدىن باشقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنە ئۆشرە، زاكاتىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يىغىشىنى بەلگىلىدى، ئۇيغۇرلار قۇربانلىق قىلغان كالا ـ قويلارنىڭ تېرىلىرىنى، قوي ئۇچەيلىرىنىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى، بۇ ئۇيۇشما بۇنىڭدىن قىلىنغان كىرىم ئارقىلىق پائالىيەت خىراجىتىنى تولۇقلىدى.

خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۆيىمۇ، يېرىمۇ يوق ئىدى، ئۇنىڭ خىراجەت چىقىمىنى شەنشى، سۇجۇ مەسچىتلىرى ئۇستىگە ئالغاندىن باشقا، ئۆشرە، زاكاتمۇ خىراجەتنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئىدى.

ئىككىنچى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى

1982 ـ يىل 11ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 18 ئەزادىن تەركىب تاپتى، ئابلىز ھاشىم رەئىس، جاۋ گوجۇڭ، شۆ شىشيۇڭ، ئۆمەرجان ئابدۇرېھىم، ئابدۇراخمان مۇھەممەت، ۋاڭ شۆشيۇلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، سۇ ـ ئېلېكتر ئىلمىي جەمئىيىتى، مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، بىناكارلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، تىببىي دورىگەرلىك ـ سەھىيە ئىلمىي جەمئىيىتى، تەبئىي پەن ئوقۇتۇش تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق تەبئىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى.

قوشۇمچە: بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى

بىرىنچى، يىگىۋەنداۋ

يىگىۋەنداۋ ئازادلىقتىن كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئەكسىيەتچىل دىنىي ـ خۇراپىي تەشكىلات (خۇيداۋمېن).

مىنگونىڭ 33ـ يىلى (1944ـ يىلى) 8ـ ئايدا، يىگىۋەنداۋنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى سۇڭ تۆڭجاڭ بىلەن پالچى ۋېي جىيىڭ ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا كېلىپ، خەلق كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ۋەزىيەتتىن ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئا-

پەت ۋەھىمسىگە چۈشكەن روھى ھالىتدىن پايدىلىنىپ، ئىلاھقا تاياڭغاندا ئاپەتتىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ، دېگەندەك يالغان گەپلەر بىلەن كىشىلەرنى ئالداپ يىگۈەندىۋاۋغا كىرگۈزۈپ، تەشكىلاتىنى تەرەققىي قىلدۇردى. يىل ئاخىرىدا جيۇچۈەنلىك دىن تارقاتقۇچى جاڭ كەيشياڭ قۇمۇلغا كېلىپ يىگۈەندىۋاۋنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. ئۇلار يىگۈەندىۋاۋنىڭ مۇرلىرىنى ئەۋەتىپ «بوز يەر ئېچىش» (يىگۈەندىۋاۋنى تەشۋىق قىلىش، تەشكىلاتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش) تىن پايدىلىنىپ، تۇغقانلىرىنى يىگۈەندىۋاۋغا تونۇشتۇرۇش، ھەر بىرى ئۆز ئائىلىسىدىكىلەرنى يىگۈەندىۋاۋغا ئېلىپ كىرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، يىگۈەندىۋاۋنىڭ مۇرىتلىرىنى خېلىلا كۆپەيتتى. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇل دېكى يىگۈەندىۋاۋ مۇرتلىرى ئازكەم 1000 غا يەتتى، ئۇلار قۇمۇل بازىرى، شەھەر ئەتراپى، چۈەنشۇ، تاشۇبۇلاق، گاداجىن، ساربۇلاق، ئاستانە، توغۇچى قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. 1947- يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يىگۈەندىۋاۋ مۇرىتلىرى 1600 دىن ئاشتى، 24 ئورۇندا ئىبادەتخانا سېلىنىپ، 33 دىن تارقاتقۇچى تەربىيىلەندى.

يىگۈەندىۋاۋنىڭ پائالىيىتى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ توختىمىدى. ئۇلار داۋاملىق خۇراپىي پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆسەك سۆزلەرنى تارقىتىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، كومپارتىيىنىڭ ھاكىمىيەتلىدى، دېموكراتىك ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئاممىغا زىيانكەشلىك قىلدى، ئالدامچىلىق يولى بىلەن پۇل ۋە مال مۇلۈككە ئىگە بولدى. 1950- يىلى ھۆكۈمەت يىگۈەندىۋاۋنىڭ ئەھۋالىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، بىرنەچچە ئورۇندىكى نۇقتىلىق ئىبادەتخانىسىنى پېچەتلەپ، يىگۈەندىۋاۋ مۇرىتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى چەكلىدى، ئەمما ئەكسىيەتچىل يىگۈەندىۋاۋنىڭ كاتتىباشلىرى نىيىتىدىن يانماي، يىگۈەندىۋاۋ مۇرىتلىرىنى ئۆزىنى تىزىملىتىشنى رەت قىلىشقا، «دۇنيا ئوقۇش خاتىرىسى» يېزىشقا، «ئائىلە تىلاۋەتخانىسى» قۇرۇشقا قۇتراتتى. شۇ يىلى ئەكسىلئىنقىلابىي ھەربىكەتلەرنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە، يىگۈەندىۋاۋ كاتتىبېشى لىيۇجىيۈەن قاتارلىقلار قولغا ئېلىندى ھەمدە كونىشەھەردىكى جۇكشەن زالىدا ئۇلار قوللانغان «ھايات ئادەملەر ئارقىلىق ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى چاقىرىش» قاتارلىق ئادەم ئالداش ۋاستىلىرى ئاشكارا كۆرسىتىلىپ، ئامما تەربىيىلەندى، ھۆنگدىن كېيىن مۇتلەق كۆپ سانلىقى يىگۈەندىۋاۋ مۇرىتلىرى ھوشىنى تېپىپ، يىگۈەندىۋاۋدىن چېكىنگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى ھەمدە يىگۈەندىۋاۋنىڭ كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش جىنايىتىنى پاش قىلدى. لېكىن ئازسانلىقى جاھىل ئۇنسۇرلار يەنىلا ئۆز سالاھىيىتىنى يوشۇرۇپ، جاي-جايلاردا ئالاقە باغلاپ، يېڭىباشتىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىش پۇرسىتىنى كۈتتى. 1955- يىلى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاشتا، يوشۇرۇنۇۋالغان يىگۈەندىۋاۋ ئۇنسۇرلىرى ئىنتىقىلاپ چىقىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ يىگۈەندىۋاۋنىڭ قۇمۇلدىكى تەشكىلاتى ئۆزۈل-كېسىل بىتچىت بولدى.

ئىككىنچى، چىڭباڭ، خۇڭباڭ

قۇمۇلدىكى چىڭباڭ تەشكىلاتى خۇچىجيانىڭ مىنگونىڭ 36- يىلى (1947- يىلى) مەخپىي ئەزا قوبۇل قىلىشى بىلەن قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسلىق ئەزا قوبۇل قىلىش ئوبيېكتى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى، سودىگەر، شوپۇر، ھەربىي - ساقچى قاتارلىقلار بولۇپ، مىنگونىڭ 37- يىلى (1948- يىلى) ئۇنىڭ ئەزاسى كۆپەيمەپ 20 گە يەتتى. ئۇلار «پەن ئەجدادى» غا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىلىرى، يوشۇرۇن تىلى، يوشۇرۇن بەلگىسى بار ئىدى، بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ جاسارىتىنى تەكىتلەيتتى، ئۇنىڭغا قاتناشقانلار «ئۆيىدە ئۆز فامىلىسىنى، سىرتتا پەن فامىلىسىنى ئىشلىتەتتى». كېيىن بۇ تەشكىلاتنى قۇمۇلنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى سېزىپ قېلىپ، ئۇنىڭ پائالىيىتىنى توختىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى، تەشكىلاتنىڭ كاتتىبېشى خۇچىجيا قاچتى، چىڭباڭنىڭ ئەزالىرىمۇ باش پاناھسىز قېلىپ تارقاپ كەتتى.

قۇمۇلدىكى خۇڭباڭ تەشكىلاتى مىنگونىڭ 34- يىلى (1945- يىلى)جا جاڭشىڭ ئاشخانىسىنىڭ ئاشپىزى جاۋ تىڭشىن ۋە دېشېڭ كوچىسى ئاشخانىسىنىڭ خوجايىنى ياڭ ۋەنفۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى، جاۋتىڭشىڭ كاتتىباش بولدى. خۇڭباڭ سۇڭ جياڭ ئىلاھىغا چوقۇندى. بۇ تەشكىلاتنىڭ قاتتىق بەلگىلىمىلىرى بار ئىدى، بۇ تەشكىلات ئۇن نەچچە ئەزا قوبۇل قىلدى. مىنگونىڭ 37- يىلى (1948- يىلى) يەرلىك ھۆكۈمەت بۇ تەشكىلاتنى تارقىتىۋېتىش ھەمدە جاۋتىڭشىننى قۇمۇل شەھىرىدىن قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى، خۇڭباڭنىڭ پائالىيىتى شۇنىڭدىن باشلاپ توختىدى.

ئۈچىنچى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى

چىڭ سۇلالىسى گۈڭشۇ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شىنجاڭ تىنچ تىلىپ، ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندا، ئارمىيىگە ئەگىشىپ ئىچكىرىدىن غەربكە كەلگەن نۇرغۇن سودىگەرلەر ۋە ھەربىي سەپتىن قىسقارتىلغان، لېكىن ئىچكىرىگە قايتىشنى خالىمىغان ئەسكەرلەر قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشتى، كېيىن يەنە شەنشى، گەنسۇلاردىن كەلگەن كۆچمەنلەرمۇ قۇمۇلغا كەلدى. قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى ئۆلكىدىن كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، يۇرتداشلار بىرلەشمىسى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇردى. ئادىمى كۆپ ئۆلكىلەر ئۆلكە بويىچە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇردى، ئادىمى ئاز ئۆلكىلەر بىرلىشىپ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇردى. مىنگو يىلىردا ھەرقايسى ئۆلكىلىك يۇرتداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ پائالىيىتى يەنىلا ناھايىتى جانلاندى. ئۇلار قەرەللىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، مۇدىرىيەت ئەزالىرىنى سايلاپ، بىر يۇرتلاشلىرىنىڭ بەزىبىر قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۆز پائالىيىتىنى توختاتتى، مال-مۈلكىنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى قۇمۇلدىكى يۇرتداشلار ئويۇشمىلىرىنىڭ نامىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 12—8

نامى	ئادرېسى	قۇرۇلغان ۋاقتى
شەنشىلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يېڭى شەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدا	چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 1-يىلى قۇرۇلغان، مىنگونىڭ 32-يىلى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان
سىچۈەنلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يېڭىشەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدا	چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 2-يىلى
جياڭسۇ - شەنداۇ - خېنەنلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كوچىسى (تىنچلىق كوچىسى)	چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 2-يىلى
گەنسۇلۇقلار ئۇيۇشمىسى	يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كوچىسى	چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ يىللىرى
سەنشىلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كوچىسى	چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ يىللىرى
ۋۇشۇ ئۇيۇشمىسى	خۇاگۇشەن كوچىسىنىڭ غەربى	چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 30-يىلى قۇرۇلغان، مىنگونىڭ 19-يىلى گەنسۇلۇقلار ئۇيۇشمىسى بىلەن قوشۇلغان
خۇنەن - خۇبېيلىقلار ئۇيۇشمىسى	كونىشەھەردىكى غەربىي قوۋۇقنىڭ ئىچىدە	چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 30-يىلى

IV باب زور سىياسىي ۋەقەلەر

§1. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش

1950-يىل 6-ئاينىڭ 25-كۈنى ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى ھەمدە ئۇرۇش ئوتىنى يالۇ-جياڭ دەرياسى بويىغىچە تۇتاشتۇرۇپ، چاۋشيەنىنى ۋاستە قىلىپ ئىلىمىزغا تاجاۋۇز قىلىشقا تەلۋىلەرچە ئۇرۇندى. 1950-يىل 10-ئاينىڭ 8-كۈنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، يۇرت

ۋە ۋەتەننى قوغداشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويىدى، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت ئاممىسى بۇنىڭغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى، يىل ئاخىرىدا قۇمۇل ناھىيىلىك ئامبىرنكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش شۆبە جەمئىيىتى قۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيە دائىرىسىدە، ئالدى بىلەن شەھەردە، كېيىن يېزا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئامبىرنكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىشكە دائىر تەشۋىقات پائالىيىتى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى. ئاما بەس-بەس بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى تۈزۈپ، مەسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىشنى قەتئىي ئىجرا قىلىپ، پۇل ئىئانە قىلىپ، قورال-ياراغ سېتىۋېلىپ، مىلىتىق تەقدىم قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بەردى، ياشلار جۈڭگو خەلق پىدائىي قىسمىغا قاتنىشىپ، چاۋشىيەنگە بېرىپ ئۇرۇش قىلىشقا تىزىملاتتى. ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى دۈشمەنگە بىردەك لەنەت-نەپرەت ئوقۇدى، نەتىجىدە ئامبىرنكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش، يۇرت ۋە ۋەتەننى قوغداشتەك ئاممىۋى ھەرىكەت شەكىللەندى. ئامبىرنكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى، ئۆز نۆۋىتىدە، ناھىيىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتى ۋە ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى.

پەقەت 1951-يىلى 6-ئايدىن 10-ئايغىچە بولغان ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە دېكىلەر ئامبىرنكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى نەق پۇل ۋە ماددىي ئەشيالارنى ئىئانە قىلدى:

نەق پۇل 46 مىڭ 457 يۈەن؛ ئاشلىق 300 دەن، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 39 مىڭ 900 يۈەن بولدى؛ ھەر خىل چارۋا 1500 تۇياق، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 26 مىڭ 250 يۈەن بولدى؛ ئالتۇن 61 سەر تۆت مىسقال سەككىز پۇڭ، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 7961 يۈەن بولدى؛ كۈمۈش 1909 سەر سەككىز مىسقال تۆت پۇڭ، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 2005 يۈەن بولدى؛ تەڭگە 9441 دانە، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 10 مىڭ 537 يۈەن بولدى. يۇقىرىدىكىلەرنى خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا جەمئىي 133 مىڭ 110 يۈەن بولدى. دېمەك، ناھىيە بويىچە ھەر بىر ئادەم ئىككى يۈەن 90 پۇڭ ئەتراپىدا پۇل ئىئانە قىلدى.

تاغلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر، قازاق قېرىنداشلار مىلىتىق ئىئانە قىلىپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم بەردى، ناھىيە بويىچە جەمئىي ئۈچ پىلىمۇت، يەتتە ئاپتومات، 598 دانە ھەرخىل مىلىتىق، 18 مىڭ 572 پاي ھەر خىل ئوق، 60 دانە دۇربۇن ئىئانە قىلىندى.

ناھىيە بويىچە 20 مىڭ 486 كىشى تىنچلىق ئۈچۈن ئىمزا قويۇش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، ئامبىرنكا جاھانگىرلىكىنىڭ چاۋشىيەنگە تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈردى.

§2. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش

قومۇل شىنجاڭ ئۇچۇن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارىدىغان ئېغىز. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، بۇ يەردە توققۇز ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى قۇرۇلغانىدى. لەنجۇ ئازاد بولغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ مۇھىم ھەربىي، سىياسىي خادىملىرى، ھەربىي - ساقچى ئىشپىيونلىرى خېشى كارىدورىنى بويلاپ شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ قۇمۇلغا توپلاشتى. ئۇلار ئارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر داۋاملىق ئەكسىلئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئوسمان، يولۋاسلارنىڭ قوراللىق توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئاز بىر قىسىم باندىت، ئەكسىيەتچىل تەشكىلات (خۇيداۋمىن) نىڭ كاتتىباشلىرى ۋە پومىشچىك، زومىگەرلەرنىڭ بەزىلىرى يوشۇرۇنۇۋېلىپ پۇرسەت كۈتتى، بەزىلىرى ياكى ئاشكارا، ياكى يوشۇرۇن ھالدا خەلق ھاكىمىيىتىگە قارشى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

خەلق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ پىتراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ ئورۇنلاشتۇردى، باندىت ۋە ئەكسىيەتچى پارتىيە - تەشكىلاتلارنىڭ تايانچلىرىنى تىزىملىدى، لېكىن ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئەكسىلئىنقىلابچىلار ئۈزۈل - كېسىل ئېنىقلانمىدى ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىلمىدى.

1951 - يىل 2 - ئايدا، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى» نى ئېلان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەرىكەت ناھىيە بويىچە داغدۇغىلىق قانات يېيىپ كەتتى، 1953 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ھەرىكەت ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

1953 - يىل 8 - ئايدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاممىنىڭ پاش قىلىشى ۋە دىكتاتۇرا ئورگانلىرىنىڭ رازۋېتكا قىلىپ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە 115 باندىت، 72 زومىگەر، 68 ئىشپىيون، ئەكسىيەتچى پارتىيە — تەشكىلاتلارنىڭ 33 تايانچىسى، ئەكسىيەتچى تەشكىلات (خويداۋمىن) نىڭ 33 كاتتىبېشى، ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن 49 كىشى بولۇپ، جەمئىي 370 ئادەم تەكشۈرۈپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قولغا ئېلىنغىنى 320 (ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى 19، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنغىنى ئۈچ، مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 225، رىجىمغا ئېلىنغىنى 27، قويۇپ بېرىلگىنى 27، ئۆلگىنى توققۇز، جازا كېسىلمەي تۇتۇپ تۇرۇلغىنى 10).

شۇنىڭدىن كېيىن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش خىزمىتى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ كۈندىلىك ئىش تەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىنى كەڭ ئامما قىزغىن قوللىدى ھەمدە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ئاكتىپ پاش قىلدى، ئۇلارنىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. ئەسكىلىكلىرى ناھايىتى كۆپ كونا باسمىچى خەن جەنيىڭ (خەن لاۋسى)

1951 - يىل 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۆيمۇ-ئۆي قايتىپ كېلىپ يوشۇرۇنۇۋالدى، ئۇنىڭ ئانىسى بۇ ئەھۋالنى شۇ ھامان بازارلىق ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلدى، بازارلىق ھۆكۈمەت جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا ئۇنى تۇتۇش تەۋرىسىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈردى. خەن جەمىيىتىنىڭ ئانىسى:ھازىرقى ھۆكۈمەت ھەقىقەتەن خەلق ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىدىكەن، لېكىن مېنىڭ بۇ ئەسكى ئوغلۇم يەنىلا ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلىشىۋاتىدۇ، خەلقنە زىيانكەشلىك قىلىۋاتىدۇ، مەن ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن بويىچە ئىش كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن، سولاشقا تېگىشلىك بولسا سولىسۇن، ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىك بولسا ئۆلتۈرسۇن، دېدى.

ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشقا بىرلەشتۇرۇپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، پارتىيەنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، شەخسلەرنىڭ قوللىدىكى مىلتىقلارنى يىغىۋالدى. ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن جەمئىي 140 مىلتىق، 1257 پاي ئوق، ئىككى دۇربۇن، 18 قول بومبىسى يىغىۋېلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ۋە شەھەر - بازارلاردىكى مىلتىقلارمۇ تەزىملاندى ھەمدە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئۆز - ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ھازىرلىق كۆرۈلدى. تاغلىق رايونلاردا خۇسۇسىي مىلتىقلار يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن، مىلتىق ئىگىلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا مادديي ھەق بېرىلدى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتا، يىگىۋەنداۋ قاتارلىق ئەكسىيەتچىل خۇيداۋەن تەشكىلاتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 3. «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى

قۇمۇل تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئورگانلىرىدىكى زور بىر قىسىم خىزمەتچى خادىملار قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىسمەن كىشىلەرنىڭ بۇرژۇئاچە ئىدىيىۋى ئېڭى ۋە كونا ئورگاندىكى چىرىك ئىستىلى تەرتىپكە سېلىنمىدى ۋە ئۆزگەرتىلمىدى. بىزنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنىمىز ئىچىدىكى بەزى كادىرلارمۇ شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن بۇرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىنى توسالماي ئاينىپ ئۆزگىرىپ كېتىدىغان، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق قىلىدىغان، ھۆكۈمەتكە زىيان سېلىپ ئۆزى پايدا ئالىدىغان، راھەت پاراغەتكە بېرىلىپ چىرىپ كېتىدىغان، ئىسراپچىلىق قىلىدىغان ھادىسىلەر ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كەسىپىي، كارخانا ئورۇنلىرىدا ئۇزلۇكسىز يۈز بەردى. جەمئىيەتتە سودا - سانائەت ساھەسىدە ئىشنى قول ئۇچىدىلا قىلىدىغان، باج ئوغرىلايدىغان ۋە باج تاپشۇرمايدىغان ھادىسىلەرمۇ ئۇزلۇكسىز يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلاردا ساقلانغان ئېغىر بيۇروكراتلىق بۇ خىل قانۇنسىز قىلمىشلارنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىن ئەتتى. 1951 - يىل 12 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى مەملىكەت بويىچە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇشنى، خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىق

لىققا قارشى تۇرۇشنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا چاقىرىق چىقاردى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى 1952 - يىل 2 - ئايدىن 14 - كۈنى باشلىنىپ، 5 - ئايدىن ئاخىرىدا ئاياغلاشتى. بۇ ھەرىكەتكە ناھىيە بويىچە 299 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى (ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن 56 كىشى، ناھىيىلىك پارتكومدىن 29 كىشى، سىياسىي - قانۇن سىستېمىسىدىن 63 كىشى، شەھەر - بازار باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىدىن 47 كىشى، شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىدىن 23 كىشى، رايون، يېزا كادىرىدىن 81 كىشى) قاتناشتى. تەنقىدنى ئۆستۈرۈش، ئىقرار قىلىپ مەسىلە تاپشۇرۇش، پاش قىلىش، قايتا تەكشۈرۈپ تەھقىق لەش، ئەنزە بېكىتىپ بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بەش باسقۇچ بويىچە ئۆگىنىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە خىيانەتچى ئۇنسۇردىن 46 سى (بۇنىڭ ئىچىدە قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىم 34 بولۇپ، ھەرىكەتكە قاتناشقا 71 نەپەر قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىمنىڭ تەخمىنەن 48 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى) بېكىتىلدى، بۇلارنىڭ خىيانەت سوممىسى جەمئىي 95 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەت قىلغان پۇلى 100 يۈەندىن ئازلىرى يەتتە كىشى، 100 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بولغىنى 18 كىشى، 1000 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە بولغىنى 15 كىشى، 5000 يۈەندىن ئون مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى بەش كىشى، 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغىنى بىر كىشى، خىيانەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ خىيانەت قىلىشتىكى ۋاستىلىرى قەبىھ. مەسىلەن: خىيانەت قىلىپ قانۇننى بۇزغان، ئىسپاتلارنى ئوغرىلاپ ساتقان، يالغان ھېساب ئويدۇرۇپ چىقارغان، ھەر خىل پۇل تۇزلىرىگە خىيانەت قىلغان، بەزىلىرى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىئانە قىلىنغان پۇلغىمۇ خىيانەت قىلغان. خىيانەتچى ئۇنسۇر دەپ بېكىتىلگەن 46 كىشى ئىچىدە، 11 كىشىگە جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىلدى، 35 كىشىگە مەمۇرىي جازا بېرىلدى.

ناھىيە بويىچە «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنىڭ قانات يېيىشى كادىرلار قوشۇننىنى پاكلاشتۇرۇش، كونا ئورگانلاردىن قېپقالغان چىرىك ئىستىلىنى تازىلاش، قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش، پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەش ئىدىيىسىنى تىكلەشتە ئىجابىي رول ئويناندى. لېكىن ھەرىكەت جەريانىدا ئاساسىي ئورۇندىكىسى بىلەن 2 - ئورۇندا تۇرىدىغىنىنى ئايرىماسلىق، ھەممە كىشىنى ئۆتكەلدىن ئۆتكۈزۈش، زەربە بېرىش دائىرىسىنى بەك كېڭەيتىۋېتىش (90 پىرسەنتتىن ئارتۇق كادىرنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە خىيانەت قىلدى دەپ قاراش)، خىيانەت قىلغان پۇلىنى كۆپرەك ھېسابلانغانلارغا ۋە ئايرىم كىشىلەرگە تەن جازاسى بېرىشتەك مەسىلىلەرمۇ سادىر بولدى.

دۆلەت ئورگىنى، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغاندا، سودا - سانائەت ساھەسىدە پارىخورلۇققا، باج ئوغرىلاش - باج تاپشۇرماسلىققا، دۆلەتنىڭ مال - مۈلكىنى ئوغرىلاشقا، ئىشچەر يانىنى

قىسقارتىپ قول ئۇچىدىلا ئىشلەپ قويۇشقا،دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئۇتۇرلاشقا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت«بەشكەقارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى (ئادەتتە «بەش زەھەرگە قارشى تۇرۇش» دەپ ئاتالىدى) قانات يايدۇرۇلدى. قۇمۇل سودا-سانائەت ساھەسىنىڭ دائىرىسى كىچىك بولغانلىقى، كىچىك قول سانائىتى ۋە ئائىلە دوكانلىرى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، «بەش زەھەر» مەسىلىسى ئانچە ئېغىر ئەمەس ئىدى. ئىش جەريانىنى قىسقارتىپ قول ئۇچىدىلا ئىشلەپ قويغان، باج ئوغرىلىغان ۋە باج تاپشۇرمىغانلار ياجنى تولۇقلاپ تاپشۇرۇش قاتارلىق جەھەتتە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىندى.

§4. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىرلارنى تەكشۈرۈش

ئازادلىقتىن كېيىن، باندىتلارنى يوقىتىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق ئاشكارىلانغان بىر تۈركۈم ئەكسىلئىنقىلابچىلار تازىلاندى. لېكىن دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارغا يوشۇرۇنۇۋالغان ئەكسىلئىنقىلابچىلار، توردىن چۈشۈپ قالغان ۋە كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان بولسىمۇ يەنىلا ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئۇنسۇرلار تازىلانمىدى ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىلمىدى.

مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، جەمئىيەتتە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئاساسىدا، يوشۇرۇنۇۋالغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ئۇزۇل-كېسىل تازىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش («ئىچكى قىسىمدىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش» دەپمۇ ئاتالدى) 1956-يىلى 1-ئايدا باشلىنىپ، 1961-يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى، بۇ ھەرىكەت جەمئىي ئالتە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە بويىچە 11 مىڭ 368 كادىر، ئىشچى-خىزمەتچى (كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بۇ ھەرىكەتكە قاتناشتى. ئەكتىسنى ئېنىقلاپ رەتكە تۇرغۇزۇش، پاش قىلىش-ئىقرار قىلىش، گۇرۇپپىدا كۆرەش قىلىش، «تىنچ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش»، مەخسۇس ئەنزە بويىچە تەكشۈرۈش، بېكىتىلگەن ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ پەرق ئېتىش قاتارلىق جەر-يانلار ئارقىلىق، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇردىن 85 ى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، ئۇلار ئايرىم-ئايرىم بىر تەرەپ قىلىندى.

كادىر تەكشۈرۈش خىزمىتى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش بىلەن بىللە 1956-يىل 1-ئايدا باشلىنىپ، 1960-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاساسىي جەھەت-تىن ئاياغلاشتى، لېكىن قۇيرۇقىنى ئۇزۇش خىزمىتى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلا-نغچە تۈگىمىدى. 1960-يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 1221 كادىر تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى، 84 كادىر تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىندى، 41 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ ئېنىق يەكۈن چىقىرىلدى، 12 ئادەم ئەكسىلئىنقى-لابچىلارنى تازىلاش ئوبيېكتى قىلىپ بېكىتىلدى، 17 ئادەم ئۇستىدە تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىلدى.

كادىر تەكشۈرۈش ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى؛ بىرىنچى تۈركۈمدە رايون ياردەمچىسىدىن يۇقىرى كادىرلار تەكشۈرۈلدى؛ ئىككىنچى تۈركۈمدە ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئۇقۇتقۇچىلىرى، يېزا كادىرلىرى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان خۇسۇسىلار تەكشۈرۈلدى؛ ئۈچىنچى تۈركۈمدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دۆيجاڭدىن يۇقىرى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى تەكشۈرۈلدى. ئاپتونوم رايونىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، كادىرلارنىڭ چەت ئەلگە باغلىنىش مەسىلىسىمۇ نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىر تەكشۈرۈش خىزمىتى ناھىيىلىك پارتكومدا تەسىس قىلىنغان خەن دېشەن باشلىقلىقىدىكى بەش كىشىلىك گۇرۇپپىنىڭ كونكرېت رەھبەرلىكىدە ئىشلەندى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ۋە كادىر تەكشۈرۈش ئارقىلىق، كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەر قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە بۇزۇق ئۇنسۇرلار تازىلىنىپ، كادىرلار قوشۇنى پاكلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كادىرلارنىڭ سىياسىي تارىخىي مەسىلىسىمۇ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. لېكىن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىرلارنى تەكشۈرۈشتە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ، بىر قىسىم ياخشى يولداشلارغا ئازار بېرىپ قويۇلدى.

§5. ئىستىل تۈزىتىش ۋە ئۇچىلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى

1957 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پۈتۈن پارتىيىنىڭ ماركسىزملىق ئىدىيە سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى توغرىسىدا يولىورۇق» نى تارقىتىپ، پۈتۈن پارتىيىدە بىر قېتىم خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش ئاساسىي تېما، بىيۇروكراتلىققا، مەزھەپچىلىككە، سۇبېيېكتىپچىلىققا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكومدا خەن دېشەن (ناھىيىلىك پارتكوم ئۇتاۋىن شۇجىسى) گۇرۇپپا باشلىقلىقىدىكى، لىيۇلىشەن (مۇتاۋىن ھاكىم)، ئىسمايىل توختى (ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇتاۋىن شۇجىسى)، ماشۇلىن (ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)، شۇ ۋەنلۇك (ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى) لار گۇرۇپپا ئەزاسى بولغان بەش كىشىلىك رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - ئورگانلاردىكى 501 نەپەر كادىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى 103 نەپەر، پارتىيە ئەزاسى 102 نەپەر، ئىتتىپاق ئەزاسى 90 نەپەر) 1957 - يىل 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئىستىل تۈزىتىش بويىچە ئۆگىنىش قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئىستىل تۈزىتىشىگە ياردەملەشتى. 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

ئېچىلىش، سايراش، بەس مۇنازىرە قىلىش باشلاندى. 1958 - يىل 2 - ئاينىڭ بەشىنچە، جەمئىي 9600 دىن ئارتۇق پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 3 - ئايدا، ئىستىل تۈزىتىش، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىگە قەدەم قويۇلدى. بۇ چاغدا ئاپتونوم رايونلۇق يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئايرىم يىغىلىپ ئۆگىنىش قىلىپ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى ئېلىپ باردى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدىكى ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى 1958 - يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ بىر تۈتاش تەشكىللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. 1958 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە 42 ئادەم «ئوڭچى» قىلىپ ئايرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىستىل تۈزىتىش شىدە «ئوڭچى» قىلىپ ئايرىلغانلار («يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» دەپمۇ ئاتالدى) سەككىز بولۇپ، ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا جىنايى ئىشلار جازاسى، مەمۇرىي جازا بېرىلدى.

پوتۇن پارتىيىنىڭ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى تەدرىجىي قانات يېيىۋاتقان ئەھۋالدا، كەڭ ئامما ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلار پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيىلىك كادىرلارغا كۆپلىگەن پايدىلىق تەنقىد ۋە تەكلىپلەرنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنتايىن ئاز ساندىكى بۇرژۇئا ئوڭچىلىرىمۇ «ئېچىلىش، سايراش» پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پارتىيىگە ۋە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە ھۇجۇم قوزغاپ، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇندى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇش توغرا ھەم زۆرۈر ئىدى. لېكىن قۇمۇل ناھىيىسى، پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاشلا، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى ئىنتايىن كېڭەيتىۋەتتى، ھەربىر جەريانىدا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىمەسلىكتەك ئەھۋال كۆرۈلۈپ، بىر قىسىم كادىر، زىيالىي، مىللىي، دىنىي ئاساسىي قاتلام زاتلىرىغا ئازار بېرىپ قويۇلدى.

§6. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»

«سول» ئالدىراقسانلىق قىلىش ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە، مەملىكەت بويىچە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» بولۇۋاتقان شارائىتتا، پارتىيىنىڭ 1958 - يىل 3 - ئايدا ئېچىلغان ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدا «سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، سۈرئەتنى تېزلىتىپ، خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ كېتىش، چاڭجىياڭغا يېتىشىۋېلىش، تۇرلۇك چارە - ئامالالار بىلەن، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، ئون يىللىق كۆرسەتكۈچنى بىر يىلدا ئورۇندايلى» دېگەن چاقىرىق چىقىرىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىدە ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان يۇقىرى پىلان،

يۇقىرى كۆرسەتكۈچ تەدرىجىي ئۆرلەپ باردى، سانائەت ۋە باشقا ساھەلەردىمۇ قارىغۇلارچە سەكرەش ھادىسىسى يۈز بەردى.

1958 - يىل 3 - ئايدا، پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدا ناھىيە بويىچە شۇ يىللىق ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 420 — 450 جىڭغا (1957 - يىلى ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 240 جىڭ ئىدى)، ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 60 مىليون 260 مىڭ — 64 مىليون 560 مىڭ جىڭغا (1957 - يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات 33 مىليون 340 مىڭ جىڭ ئىدى) يەتكۈزۈش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1958 - يىل 12 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم يەنە 1959 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 214 مىليون جىڭغا يەتكۈزۈشنى قارار قىلدى ھەمدە 10% تېرىلغۇ يەرنى بىرلىك مەھسۇلاتى 510 جىڭغا يېتىدىغان «سۈنئىي ھەمراھ ئېتىزى» قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلدى.

1959 - يىل 10 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم يەنە 1960 - يىلى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى 265 مىڭ موغا كېڭەيتىش، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى 1200 — 1500 جىڭغا يەتكۈزۈشتەك يۇقىرى پىلاننى ئوتتۇرىغا قويدى.

1960 - يىل 10 - ئايدا، پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيىدا يەنە 1961 - يىلى 120 مىڭ مو بوزيەر ئېچىش، 1962 - يىلغا بارغاندا ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى 600 مىڭ موغا يەتكۈزۈشتەك يۇقىرى پىلان ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

يۇقىرى پىلان، يۇقىرى كۆرسەتكۈچ مۇبالىغىچىلىق شامىلىنى، قارىغۇلارچە قوماندانلىق ۋە بۈيرۇقۇازلىق قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1960 - يىلى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەكتىلەنگەچكە، بەزى گۈڭشې (مەيدان) لار 10 - ئايدىمۇ تېرىقچىلىق قىلدى، تىيانشان گۈڭشېسىدىكى بەزى دۆيلەر قارنى سۈپۈرۈۋېتىپ كۆزگى بۇغداي تېرىدى. خۇاڭتىيەن دېھقانچىلىق مەيدانى ھارۋا بىلەن يۈرۈپ گىياھ ئۇنمەيدىغان قۇرغاق چۆلگە ئۇرۇق چاچتى. چوڭقۇر ئاغدۇرۇش تەكتىلەنگەچكە، بەزى يەرلەر بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئاغدۇرۇلدى. قويۇق تېرىش تەكتىلەنگەچكە، بەزى بۇغدايلىقلاردىكى بۇغداي مايىسلىرى چاچتەك قېلىن ئۆستى. ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ بولغان بۇنداق «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

سانائەتتىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە ئومۇمىي خەلق كەڭ كۆلەمدە پولات تاۋلاش مەركەز قىلىندى. 1958 - يىل 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىلىك پولات - تۆمۈر تۇەنى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، ھاكىم بۇاستە قوماندانلىق قىلدى. پولات - تۆمۈر تۇەنى قارىمىقىدا تۆت يىڭ تەسىس قىلىندى، بۇلار تارانچى، قولان بۇلاق، بوغاز، مەيدانىدىن ئىبارەت تۆت ئورۇنغا تارقالدى. يېزىلاردىكى ئۇچتىن بىر قىسمىدىن كۆپرەك ئەمگەك كۈچى يەنە زاۋۇتلاردىكى بىر قىسىم ئىشچىلار ۋە ئىدارە - ئورگانلاردىكى زور كۆپچىلىك كادىر ئۆزلىرى كان ئېچىشقا، پېچ ياساپ پولات تاۋلاشقا ئاجرىتىلدى. ناھىيە بويىچە 4000 دىن ئارتۇق ئادەم،

140 ئات هارۋىسى، 25 كالا هارۋىسى، 442 ئات، 75 كالا، 165 تۆگە هەقسىز «پۇلات ـ تۆمۇر مارشالىنى تەختكە چىقىرىش» ئۇچۇن خالىسانە ئەمگەكىكە ئاتلاندى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە، يەرلىك تۇز پېچ، كىچىك ئېگىز پېچتىن 2244 ى ياسالدى، بۇنىڭ 732 سى ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى. 1958 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناهىيە بويىچە 14 مىڭ 112 تونىنا تۆمۇر رۇدىسى، 17 مىڭ 305 تونىنا كۆمۇر قېزىلدى. 2288 تونىنا داشقال ئارىلاش تۆمۇر، ئىككى تونىنا پۇلات (كېرەكسىز تۆمۇرلەر قايتا تاۋلانغان) تاۋلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، مەيداندا 500 تونىنا ماتېرىيال سىغدىغان چوڭ يەرلىك تۇز پېچتىن بىرى ياسىلىپ، ئوت يېقىلغاندىن كېيىن، ئوت يالقۇنى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، قۇمۇل شەھىرىنى يورۇتۇۋەتتى، لېكىن بۇ تاۋلانغىنى يەنىلا يۆتكىگىلى، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان بىر پارچە داشقالىلىق تۆمۇردىن ئىبارەت بولدى. بوغاز پۇلات ـ تۆمۇر يىڭى ئۇستى ئوچۇق كۆمۇر قاتلىمىنىڭ ئۇستىدىن يەرلىك تۇز پېچ قازغان، نەتىجىدە كۆمۇر قاتلىمىغا ئوت كېتىپ، ئون نەچچە يىل كۆيدى. 70 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە، ئاپتونوم رايونلۇق ئوت ئۆچۈرۈشكە قوماندانلىق قىلىش شتابى كۆپلىگەن ماشىنا، ئادەم كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، بىرنەچچە يىل سەرپ قىلىپ كۆمۈرلۈكتىكى ئوتنى ئۆچۈرۈۋالدى.

كەڭ كۆلەمدە پۇلات ـ تۆمۇر تاۋلاشقا جەمئىي 824 مىڭ 975 يۈەن (ئىدارە ـ ئورگان، مەكتەپ، ئورۇن، يېزىلاردىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغ كۈچى، ماددىي ئەشيا ۋە ئىسراپ قىلىنغان بايلىقلار بۇنىڭ سىرتىدا) مەبلەغ سېلىندى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە، هەرقايسى ساهەلەر هەقىقەت ئەمەلىيەتتىن ئىزدەلمىگەن شۇئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: پىششىقلاش سانائىتىدە يەتتە كۈندە پۈتۈن ناهىيىنى گازلاشتۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ يېزا ئىگىلىكىدە ئون يىللىق كۆرسەتكۈچىنى بىر يىلدا ئورۇنداپ بولۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ ماتارىپتا بىر يىلدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن «ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۈنئىي هەمراهى» نى كۆپلەپ قويۇپ بېرىش، هەممەيلەن ئىجادىيەتكە تۈتۈش قىلىپ، ناهىيە بويىچە ئىككى ئايدا «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسىرى» دىن 388 مىڭ 600 پارچە يېزىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەمەلىيەتتە بۇلارنى ئورۇنداش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

§7. «ئوڭچىللىق» قا قارشى تۇرۇش ۋە تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش

1959 ـ يىل 8 ـ ئايدا، پارتىيە 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 8 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا خاتا هالدا «پارتىيىنىڭ باش لۇشىيەنىنى قوغداش، ئوڭچىل ئوپۇرتۇنىزمغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىش توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى، يىغىندىن كېيىن ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش هەرىكىتى دەرهال مەملىكەت دائىرىسىدە قانات يېيىپ

كەتتى. 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى پارتىيىلىك كادىرلار، گۇڭشې پارتكوملىرىنىڭ شۇجىلىرى، قىسمەن دادۇيلەرنىڭ شۇجىلىرى ۋە سىياسىي - قانۇن سىستېمىسىدىكى بۆلۈمچە باشلىقى دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىرلاردىن بولۇپ 110 كىشى قاتناشقان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى چاقىردى، يىغىن 16 كۈن داۋام قىلدى. يىغىندا «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتىگە ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەرنى بەرگەن بىر قىسىم يولداشلار پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىگە، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» كە، خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتىگە قارشى تۇرغۇچى ئوڭچىل مۇتەئەسسىپ ئىدىيىدىكىلەر دەپ قارالدى ھەمدە پاش قىلىپ تەنقىد قىلىندى، ئالتە نەپەر پارتىيىلىك كادىر نۇقتىلىق تەنقىد قىلىندى.

12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەت، ناھىيە، ئاپتونوم رايوندىن جەمئىي 110 كادىر ئاجرىتىلىپ، 11 خىزمەت ئەتىرىتى تەشكىللەندى، ئۇلار ھەرقايسى گۇڭشې (مەيدان) لارغا بېرىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ۋە ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. ھەرىكەتتە ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ۋە ئاممۇي يىغىن ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، «ئۇچ قىزىل بايراق» (باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۇڭشىسى) غا بولغان پوزىتسىيە ۋە ئاشلىق مەسىلىسىدىن تۇتۇش قىلىنىپ، سايىراش، ئېچىلىش، بەس - مۇنازىرىدىن ئىبارەت ئۇسۇل قوللىنىلىپ، ئوخشاش بولمىغان پىكىردە چىڭ تۇرغان بىر قىسىم ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئوڭچىل مۇتەئەسسىپلەر، هاللىق ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار، «ئۇچ قىزىل بايراق» قا قارشى تۇرغۇچىلار، پارتىيىنىڭ ئاشلىق سىياسىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار، سىنىپىي مەيدانىنى يوقاتقانلار دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى. بىر قىسىم هاللىق ئوتتۇرا دېھقانلارغا كاپىتالىزم ئىدىيىسى ئېغىر دېگەندىن باھانە قىلىپ زەربە بېرىلدى.

ئىستىل تۈزىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە جەريانىدا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 406 كىشى تەنقىد، كۆرەش قىلىندى ھەم جازالاندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە دۇيجاڭدىن يۇقىرى كادىر 190، هاللىق ئوتتۇرا دېھقان 216.

1961 - يىل 11 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، 1958 - يىلدىن بۇيان ناھىيە بويىچە «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش»، يېزىلاردا ئىستىل تۈزىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر جەريانىدا؛ كۆرەش قىلىنغان ياكى جازا بېرىلگەن 1075 كادىر ۋە گۇڭشې ئەزاسىنى تەكشۈرۈپ ئەسلىگە كەلتۈردى، تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش خىزمىتى 1963 - يىل 3 - ئايدا ئاياغلاشتى. تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش نەتىجىسىدە مۇنداق قارالدى: توغرا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 584 كىشى بولۇپ، 54.3% نى، ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 243 كىشى بولۇپ، 22.6% نى، قىسمەن خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 112 كىشى بولۇپ، 10.4% نى، پۈتۈنلەي خاتا ياكى ئاساسىي جەھەتتىن خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 136 كىشى بولۇپ، 12.7% نى ئىگىلىدى. خاتا هالدا تەنقىد، كۆرەش قىلىنغان

لار، خاتا جازالانغانلار پۈتۈنلەي ئاقلىنىپ، سىياسىي نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

§8. سوتسىيالىستىك تەربىيە

بىرىنچى، ئومۇمىي دائىرە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش

1962 - يىل 9 - ئايدا، پارتىيە 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزېدۇڭ «سىنىپ، ۋەزىيەت، زىددىيەت ۋە پارتىيە ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىق مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا سۆز قىلىپ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى مۇئەييەن دائىرىدىكى سىنىپىي كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىدىغان ۋە مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىدىغان بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويدى، سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت پۈتكۈل تارىخىي باسقۇچتا بۇرژۇئازىيە مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە كاپىتالىزمنىڭ تىرىلىش خەۋپى مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلدى، «سىنىپىي كۈرەشنى ھەرگىز ئۇنۇتماسلىق كېرەك» دېگەن شۇئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. يىغىن خاتا ھالدا «يەككە ئۈشلەش شامىلى» (مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشنى كۆرسىتىدۇ) ۋە «ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلى» نى تەنقىد قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكوم، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان روھقا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان 244 ئائىلىلىك گۈڭشې ئەزاسى يەككە ئۈشلەش (مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ۋە گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش) نى ئوتتۇرىغا قويدى، بەزىلەر ئائىلە ۋەي قوشۇمچە كەسپىنى راۋاجلاندۇردى، بەزىلەر قالدۇرۇق يەرنى ئون نەچچە موغا كېڭەيتتى، بەزىلەر قالدۇرۇق چارۋىنى ئون نەچچە تۇياقتا يەتكۈزدى، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك كۆپەيىپ قالدى، يېزىلاردا فېئودالىق خۇراپاتلىق، قىمارۋازلىق، نىكاھ سودىسى قاتارلىق ھادىسىلەر كۆپەيىپ كەتتى، بەزى كادىرلار مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشنى قوللىدى، ھەتتا ئاينىپ كەتتى، مانا بۇلار سىنىپىي كۈرەشنىڭ بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ۋە ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى، دەپ قارىدى. ناھىيىلىك پارتكوم مەركەز ۋە يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە دائىرىسىدە سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى (ئومۇمىي دائىرە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش دېيىلگەن) قانات يايدۇرۇدى. 1962 - يىل 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1962 - يىل 4 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېھقانچىلىق دۆيلىرىدە بىر قېتىم كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش مەركەز، دۆلەت ئىچىدە ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەت، ئىككى لۇشيەن كۆرىشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى مەزمۇن قىلىنغان ھالدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ناھىيە بويىچە ئۈشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ

باشلىقىدىن يۇقىرى كادىرلىرىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 1400 دىن كۆپرەكى تەربىيىلەندى ھەمدە ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە ـ ئورگانلاردىن 50 نەچچە كادىر ئاجرىتىلىپ، ۋىلايەت ئەۋەتكەن كادىرلار بىلەن خىزمەت ئەترىتى تەشكىللىنىپ، ھەربىرىگە قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن يېزىلارغا چۈشۈرۈلدى. ئىجابىي تەربىيە ئارقىلىق كەڭ كادىرلار ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەننى، سوتسىيالىزمنى، كوللېكتىپنى قىزغىن سۆيۈش ئىشەنچىسى كۈچەيتىلدى، ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ھەربىرىگە جەريانىدا، پەقەت راھەتباغ، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، بوغاز، ئاستانىدىن ئىبارەت بەش گۇڭشېنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، گۇڭشې ئەزالىرى ئېلىپ كەتكەن ۋە ئىگىلىۋالغان كوللېكتىپنىڭ مال ـ مۈلكىدىن 18 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق، 12 مىڭ دىن ئارتۇق تاغار، 1800 دىن ئارتۇق كىچىك دېھقانچىلىق سايمانى، 250 نەچچە ئاتلىق سايمانى، 350 نەچچە تال ياغاچ قاتارلىقلار قايتۇرۇلدى، ئىگىلىۋېلىنغان كوللېكتىپنىڭ 500 نەچچە مو تېرىلغۇ يېرى قايتۇرۇپ بېرىلدى. ھەربىرىگە جەريانىدا تۆت خىل ئۇنسۇردىن 49 ى (ئومۇمىي سانىنىڭ 10 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ) تەنقىد كۈرەش قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى كىشى قولغا ئېلىندى. كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلغان 96 نەپەر قانۇنسىز ئۇنسۇر ئايرىم ـ ئايرىم جازالاندى، بۇنىڭ ئىچىدە 18 كىشى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىندى. توققۇز ئەكسىلئىنقىلابىي تەشكىلات قولغا چۈشۈرۈلدى.

سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيەتتىن چەتنىگەن ھالدا تەكىتلەنگەچكە، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەربىرىتى جەريانىدا بىر قىسىم نارازىلىق بىلدۈرگەن ياكى خاتا سۆزلەرنى قىلغانلار تەنقىد قىلىندى ۋە بىرتەرەپ قىلىندى، «مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش»، «مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش» قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكلى ئارقىلىق ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقنى قوزغاش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان كادىر ۋە ئامما كاپىتالىزم يولىدا ماڭغانلار، دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى، ھەتتا ئۇلارغا زەربە بېرىلدى.

ئىككىنچى، نۇقتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش

1963 ـ يىلى مەركەز ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «نۆۋەتتىكى يېزا خىزمىتىدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار (دەسلەپكى لايىھە)» (يەنى «ئالدىنقى ئون ماددا») ۋە «يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەربىرىتى جەريانىدىكى بەزى كونكرېت سىياسەتلەر توغرىسىدا بەلگىلىمە (دەسلەپكى لايىھە)» (يەنى «كېيىنكى ئون ماددا») نى تۈزۈپ تارقىتىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەربىرىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكوم ئالدىنقى بىر باسقۇچلۇق سوتسىيالىستىك تەربىيە ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، ئىككى يول كۆرىشى مەسىلىسى ھەل قىلىنمىدى، بەلكى ئۇششاق ـ چۈشەك ئوغرىلىق

مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا بەكرەك ئېتىبار بېرىلدى؛ تۆت خىل ئۇنسۇر ۋە «جىن - شەيتان» لارغا قاتتىق، ئۇزۇل - كېسىل زەربە بېرىلمىدى؛ كادىرلارنىڭ «پەشتاقتىن چۈشۈش» ى، سىنىپىي قوشۇننىڭ تەشكىللىنىشى، پارتىيىنى ۋە ئىتتىپاقنى تەرتىپكە سېلىش، «تۆت ئېنىق بولماسلىق» قاتارلىق مەسىلەرمۇ ياخشى ھەل قىلىنمىدى، سوتسىيالىستىك تەربىيە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلمىدى، دەپ قارىدى. شۇڭا ۋىلايەت، ناھىيە بىرلەشمە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكى تەشكىللەپ، كادىرلارنى يېڭىباشتىن تەربىيىلەپ نۆۋەتتىدا سىناق قىلىپ، يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى (نۆۋەتتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش دېيىلىدى) نى باسقۇچ ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئورۇنلىدى.

نۆۋەتتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش شەھەر ئەتراپى، پالۋانتۇر گۇڭ شېلىرىدا سىناق قىلىندى. بۇ، 1963 - يىل 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى باشلىنىپ، ئىككىنچى يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاياغلاشتى. خىزمەت ئەترىتى يېزىغا كېلىپلا، بىرىنچى قەدەمدە، ئاممىغا سوتسىيالىزم، كوللېكتىۋىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بارىدى ھەمدە كەمبەغەللەردىن ھال - ئەھۋال سوراش، يىلتىز تارتىش - ئالاقە باغلاش ئارقىلىق سىنىپىي كۆچلەرنى تەشكىللەپ، ساقلىنىۋاتقان مەسىلەرنى ئىگىلىدى؛ ئىككىنچى قەدەمدە كادىرلار يېغىنى چاقىرىپ، ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن «يۇيۇنۇپ»، بوپسىنى تاشلاپ ھەرىكەتكە قاتنىشىشقا قوزغىدى؛ ئۈچىنچى قەدەمدە، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ تۆتنى (ھېسابىنى، ئامبارنى، مال - مۈلۈكنى، نوموزنى) ئېنىقلىدى؛ تۆتىنچى قەدەمدە، دۇشمەنلەرنى كۆرەش قىلىش، سىنىپىي دۇشمەنلەرنى ئەنقەد قىلىشنى قانات يايدۇردى؛ ئەڭ ئاخىردا، ھەر خىل تەشكىلاتلارنى تەرتىپكە سالدى، قۇرۇپ چىقتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى، كادىرلارنىڭ ئەمگەككە قاتنىشىش ئۇزۇمىنى ئورناتتى، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى.

نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 1964 - يىل 2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە، يەتتە قۇدۇق، ئاستانە، توغۇچى گۇڭشېلىرىدا، 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۇڭشېلىرىدا نۆۋەتتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۇڭشېلىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى يېرىم - لاشتۇرۇپلا، ئاپتونوم رايونلۇق بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، خىزمەت ئەتىرىتى تۈرپاندا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا قاتنىشىش ئۈچۈن يۈرۈپ كەتتى.

1964 - يىل 9 - ئايدا، مەركەز «كېيىنكى ئون ماددا» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئاساسىي قائىدە تەشكىلاتلىرى ۋە ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىشتا تايىنىدىغان ئەسلىدىكى بەلگىلىمىنى ئۆزگەرتىپ، ئاممىنى دادىل سەپەرۋەر قىلىشنى 1 - ئورۇنغا قويۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كادىرلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى تەكىتلىدى ھەمدە پۈتكۈل ھەرىكەتكە خىزمەت ئەترىتى رەھبەرلىك قىلىشنى بەلگىلىدى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە گۇڭشې - مەيدانلار ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يېغىنى چاقىرىپ، ھەممە ئىشتا سىنىپىي كۆرەشنى تۇتقا، ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز

قىلىشنى، سىنىپىي كۈرەشنىڭ قايقىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىشنى تەلەپ قىلدى.

ئۈچىنچى، «تۆتنى ئېنىقلاش»

1965 - يىل 1 - ئايدا، مەركەز «يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە نۆۋەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى مەسىلىلەر» (قىسقارتىلىپ «23 ماددا» دېيىلدى) نى تۈزۈپ، بۇنىڭدىن كېيىن سوتسىيالىستىك تەربىيىنى بىردەك «تۆتنى ئېنىقلاش» (سىياسەتنى، ئىقتىسادنى، تەشكىلنى، ئىدىيىنى ئېنىقلاش) دەپ ئاتاشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە بۇ قېتىمقى ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىشتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتتى، 5 - ئايدا گۇڭشې مەيدانلار ئىككى قېتىم ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى چاقىردى، 80 پىرسەنتتىن ئارتۇق- كادىر ئۆزىنى تەكشۈرۈپ، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك مەسىلىلىرىنى تاپشۇر- دى، ئەينى ۋاقىتتا ھېسابلانغان سومما 147 مىڭ 545 يۈەنگە يەتتى. نۇقتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان (1964 - يىل 2 - ئايدىن 1965 - يىل 6 - ئايغىچە)، ناھىيە بويىچە 80 نەپەر ھەر دەرىجىلىك كادىرغا پارتىيە ئىنتىزامى، مەمۇرىي ئىنتىزام ياكى جىنايى ئىشلار جازاسى كۆرۈلدى.

1965 - يىل 8 - ئايدا، ۋىلايەتلىك پارتكوم سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكىنىڭ رەھبەرلىكىدە، قۇمۇل ۋىلايىتى 2 - باسقۇچلۇق تۆتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتىنى (نۇقتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش 1 - باسقۇچ قىلىنغان) شەھەر ئىچى، بوغاز، بۇ- لۇڭتوغراق، ساقادىن ئىبارەت تۆت گۇڭشې (مەيدان) دا ئېلىپ باردى، بۇ ھەرىكەت 1966 - يىل 1 - ئايدا ئاياغلاشتى. سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكىدە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت ۋە ئۈچ ناھىيىدىن كەلگەن خىزمەت ئەترىتى ئەزاسىدىن 800 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، كېيىنكى باسقۇچتا يەنە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 129 ئوقۇغۇچى قېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان گۇڭشې (مەيدان) لاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئالتە - يەتتە ئائىلىگە بىردىن خىزمەت ئەترىتى ئەزاسى توغرا كەلدى. بۇ باسقۇچلۇق «تۆتنى ئېنىقلاش» تا، ئاساسەن، مۇنۇ ئۈچ تۈرلۈك خىزمەت ئىشلەندى:

(1) تۆتنى ئېنىقلاش. تۆت گۇڭشې (مەيدان)دا جەمئىي 135 مىڭ 400 جىڭ ئاشلىق، قىممىتى 250 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغان تۈرلۈك مال ئېنىقلاندى. 89 كادىرغا ھەر خىل چارە كۆرۈلدى. بۇ، ئومۇمىي كادىرلار سانىنىڭ 9.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

(2) ھەر خىل تەشكىلاتلارنى تەرتىپكە سېلىش پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان جايلاردىكى 363 نەپەر پارتىيە ئەزاسىنىڭ 68 ىگە ھەرخىل جازا بېرىلدى.

(3) دۈشمەنلەرنى كۈرەش قىلىش ۋە دېموكراتىك دەرس تولۇقلاش. 232 نەپەر تۆت خىل ئونسۇرنىڭ 108 ى ئۈستىدە قايىل قىلىش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلـ

دى ۋە ئۇلاردىن ئىقتىسادىي ھېسساب ئېلىنىدى. ئىپتىدائىي ياخشى بولغان 10 لەيەر تۆت خىل ئونسۇرنىڭ قالپىقى ئېلىۋېتىلدى. ئوتتۇرا دېھقانلار ئىچىدىن 205 ئائىلە تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان قىلىپ ئايرىلدى، ئىچكىرىدىن كۆچۈپ چىققانلاردىن پومېشچ.نىڭ تەركىبىنى يوشۇرغان 58 ئائىلە، تۆت خىل ئونسۇر سالاھىيىتىنى يوشۇرغان 42 كىشى پاش قىلىندى. خاتا قالپاق كىيگۈزۈلگەن 57 كىشى (يەرلىك) ئېنىقلاندى، سەككىز ئائىلە پومېشچىك، توققۇز ئائىلە باي دېھقان قىلىپ تولۇقلاپ ئايرىلدى. 1964 - يىلى تولۇقلاپ ئايرىلغان 21 ئائىلە پومېشچىك، باي دېھقانلىنىڭ تەركىبى قايتا تەكشۈرۈلدى. ئۇلاردىن خاتا ئايرىلغان ئون ئائىلىلىككە دائىر خاتالىق تۈزىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ يېرىمى ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدىكى 4.06 پىرسەنتتىن 5.23 پىرسەنتتىكە ئۆستى.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ 3 - قارارلىق «تۆتىنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى 1966 - يىل 2 - ئايدا باشلىنىپ، شۇ يىلى 12 - ئايدا ئاياغلاشتى، بۇ ھەرىكەت قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشئوبىلىق، قارادۆۋىدىن ئىبارەت تۆت گۈڭشېدا، شوپۇل، قويلۇقتىن ئىبارەت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىككى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ۋە ۋىلايەتكە قاراشلىق يېمەكلىكلەر شىركىتى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا، قوۋۇق ئېغىز ئورمانچىلىق مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قومۇل ناھىيىسىنىڭ شەرق شامىلى، شەھەر ئەتراپى، يەتتە قۇدۇق گۈڭشېلىرىدا دەرس تولۇقلاندى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە (تۆتىنى ئېنىقلاش) ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى. تۆتىنى ئېنىقلاش خىزمىتى ئەترىتىنىڭ ئەزالىرىدىن ئالدىنقى قارارداكى ئاساستا يەنە 200 نادەم كۆپەيتىپ، ئومۇمىي سانى 1000 دىن ئېشىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى تۆتىنى ئېنىقلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغان چاغدا، «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» باشلىنىپ كەتتى، شۇڭا يەنە ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارنى تارتىپ چىقىرىش، سىنىپىي تەركىبىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئايرىش ۋە «تۆت كونا» نى بۇزۇپ، «تۆت يېڭى» نى تىكلەش، «جىن - شەيتانلارنى تەلتۆكۈس تازىلاش» دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار يېڭىدىن قوشۇلدى.

بۇ قارارداكى «تۆتىنى ئېنىقلاش» تا كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقوقدارلار ياكى بۇزۇق كىشىلەر ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان دەپ قارالغان 12 دادۇي (ئومۇمىي دادۇي سانىنىڭ 23.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، توققۇز ئىشلەپچىقىرىش دۇيى (ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئومۇمىي سانىنىڭ 4.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، ئىككى گۈڭشې دەرىجىلىك كارخانا، كەسىپىي ئورۇن (ئورۇنلار ئومۇمىي سانىنىڭ 2.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ) دا «ھوقۇق تارتىۋېلىش» ئېلىپ بېرىلدى، ئاساسىي قاتلامدىكى بىر قىسىم رەھبەرلەر كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار سۈپىتىدە تارتىپ چىقىرىلدى.

ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئىچىدە سىنىپىي يات ئونسۇر، ئاينىغان ئونسۇر، سۈقۇنۇپ كىرىۋالغان تۆت خىل ئونسۇر قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىلغىنى 33 كىشى (كادىر-

لار ئومۇمىي سانىنىڭ 1.79 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، ئېنىقلاپ چىقىلغان ئىقتىسادىي مەسىلىگە دائىر پۈل 429 مىڭ 800 يۈەن. بىر تەرەپ قىلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: قالپاق كىيگۈزۈلگەن ئادەم 12 (كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 0.63 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، ھەرخىل چارە كۆرۈلگەنلەر 187، پارتىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلار 39، تىزىملانمىغان ياكى پارتىيىدىن نەسىھەت بىلەن چېكىندۈرۈلگەنلەر 48، پارتىيىدىن چىقىرىلىش دائىرىسى 13.05%، يەنە 11.4% پارتىيە ئەزاسىغا پارتىيە ئىنتىزامى بويىچە چارە كۆرۈلدى.

ئومۇمىي يۈزلۈك تەركىب ئايرىش جەريانىدا، 61 ئائىلىنىڭ تەركىبى تولۇقلاپ پوختىچىك، باي دېھقان قىلىپ ئايرىلدى، 27 ئائىلىنىڭ تەركىبى يېڭىدىن چارۋىدار، باي چارۋىچى قىلىپ ئايرىلدى.

دۇشمەنلەرنى كۆرەش قىلىش جەريانىدا، تۆت خىل ئۇنسۇرلار ئومۇمىيۈزلۈك باھالاندى، بەش ئادەم قولغا ئېلىندى. 92 ئادەم كۆرەش قىلىندى (بۇ، تۆت خىل ئۇنسۇرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 26.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدۇ)، 39 نەپەر تۆت خىل ئۇنسۇرنىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلاندى.

«تۆت كونا» نى يوقىتىش جەريانىدا، 11 گۈڭشې (مەيدان) دىكى 34 ئادەم «جىن ـ شەيتان» دەپ قارىلىپ تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، 54 مەسچىتنىڭ پەشتىقى بۇزۇۋېتىلدى، 1000 دىن ئارتۇق دىنىي كىتاب كۆيدۈرۈلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك تەربىيە (تۆتىنى ئېنىقلاش) ھەرىكىتى كادىرلارنىڭ ئىستىلى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا مۇئەييەن رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن «سول» ئىدىيىنىڭ قوماندانلىقى تۈپەيلىدىن خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان زىددىيەتلەر سىنىپىي كۆرەش ياكى سىنىپىي كۆرەشنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ئىنكاسى دەپ قارالدى. 1965 ـ يىلىنىڭ دەسلىپىدە يەنە خاتا ھالدا «ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى، ئىقتىسادنى ئېنىقلاش جەريانىدا، كېڭەيتىۋېتىشتىن، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىمەسلىك تۈپەيلىدىن، كۆپلىگەن كادىرلار ئورۇنسىز زەربىگە ئۇچرىدى.

§9. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»

«جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا ئائىت بىرنەچچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلىدۇ: «1966 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ـــ رەھبەرلىك قىلغۇچى خاتا قوزغىغان، ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھلار پايدىلانغان، پارتىيە، دۆلەت ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن ئىبارەت».

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈنمۇ ئېغىر زىيانلارنى ئېلىپ كەلدى.

بىرىنچى، قىزىل قوغدىغۇچىلار ئەترىتى

قۇمۇل ناھىيىسىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى، ئالدى بىلەن، مەدەنىيەت - مائارىپ ساھەسىدىن باشلاندى. 1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «16-ماي» ئۇقتۇرۇشىنى ۋە 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «خەلق گېزىتى» نىڭ باش ماقالىسى «جىن - شەيتانلارنى تەلتۆكۈس تازىلايلى» نى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى چوڭ خەتلىك گېزىتلەرنى چاپلاپ، مەسىلىسى بار دەپ قارالغان ئايرىم ئوقۇتقۇچىلارنى تەنقىد قىلىشقا باشلىدى.

7 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، مەدەنىيەت - مائارىپ ئورۇنلىرىدىكى قىسمەن كادىرلار، سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمەت ئەترىتىنىڭ قىسمەن ئەزالىرى ۋە ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى تەشكىللەپ، قۇمۇل ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەربىيىلەش ئەترىتى قۇرۇپ، 4 - ، 5 - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ باردى.

8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇلدىكى ئۇتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئارقا - ئارقىدىن قىزىل قوغدىغۇچىلار تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇلدا قىزىل قوغدىغۇچىلار ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. قىزىل قوغدىغۇچىلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر، كادىرلار بىرلىكتە «تۆت كونا» (كونا ئىدىيە، كونا مەدەنىيەت، كونا قائىدە - يوسۇن، كونا ئۆرپ - ئادەت) نى يوقىتىپ، «تۆت يېڭى (يېڭى ئىدىيە، يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى قائىدە - يوسۇن، يېڭى ئۆرپ - ئادەت) نى تىكلەش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، ئىنقىلابىي ئەھمىيىتى يوق دەپ قارالغان ۋىۋىسكىلارنى چېقىپ تاشلاپ، «فېئۇدالىزم، كاپىتالىزم، شيۇجېڭجۇيى» نىڭ نەرسىلىرى دەپ قارالغان جۇڭگو بىلەن چەت ئەلنىڭ بىر تۈركۈم كلاسسىك كىتابلىرىنى ۋە خۇش خەت - رەسىملىرىنى يىغىۋالدى ۋە كۆيدۈردى، بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، پومېشچىك، كاپىتالىستلار ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ، بىر قىسىم ئالتۇن - كۈمۈش ۋە باشقا قىممەتلىك نەرسىلەرنى يىغىۋالدى.

8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، بېيىجىڭلىق بەش نەپەر قىزىل قوغدىغۇچى ئالاقە باغلاش ئۈچۈن قۇمۇلغا كېلىپ كىشىلەرنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاخشىمى بىڭتۇەننىڭ قۇمۇل باشقۇرۇش باشقارمىسى قارىمىقىدىكى «قىزىل يۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنىغا بېسىپ كىرىپ، «ۋىلايەتلىك پارتكومنى توپقا تۇتايلى»، «ۋىلايەتلىك پارتكومدىن ئىبارەت بۇ ئەبجەق ۋىۋىسكىنى پاچاقلاپ تاشلايلى» دېگەن شۇئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. «3 - سېنتەبر» ۋەقەسىدىن كېيىن، ئامما ئارىسىدا ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىغا قويغان شۇئارلارنى قوللاش كېرەكمۇ ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە كەسكىن بەس - مۇنا-

زىرە قانات يېيىپ كەتتى ھەمدە ئىككى خىل كۆز قاراش شەكىللەندى. قىزىل قوغدىغۇچىلارنىڭ «توپقا تۆتۈش» نى قوللاش كۆز قارىشىدىكى ئايرىم كادىر، ئىشچى، ئوقۇغۇچىلار كۆرەش قىلىندى، بەزىلەر «گېزەندە» ۋە «جىن-شەيتان» قىلىپ قويۇلدى.

10 - ئاينىڭ ئاخىردا، گۋۇيۈەننىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە 121 نەپەر قىزىل قوغدىغۇچى ۋەكىلى تاللىنىپ بېيجىڭغا ئەۋەتىلدى، ئۇلارنى تىيەنئەنمېن ئالدىدا ماۋ زېدۇڭ جۇشى قوبۇل قىلدى (بۇ، قىزىل قوغدىغۇچىلارنى 8 - قېتىم قوبۇل قىلىشى ئىدى). مۇشۇ ئىشنىڭ ھارپىسىدا، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆزلۈكىدىن ئۇيۇشۇپ سەپەر ئەترىتى تەشكىللەپ، ياكى پويىز - ماشىنىلارغا ھەقسىز ئولتۇرۇپ، ياكى پىيادە سىرتقى جايلارغا بېرىپ ئالاقە باغلىدى، دۆلەت ئۇلارغا كېيىم، ئاياغ كىيىم ۋە تۇرمۇش يارىدەم پۇلى تارقىتىپ بەردى. بۇ شامال چىقىش بىلەن ھەرقايسى ساھەلەرمۇ دوراپ ھەربىر مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن ئالاقە باغلىدى. 1967 - يىلى قىشقا كەلگەندە، مەركەز «دەرسنى، ئىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەندىن كېيىن، كەڭ كۆلەمدە ئالاقە باغلاش تەدرىجىي ئازلىدى.

ئىككىنچى، ھوقۇق تارتىۋېلىش

1966 - يىلى 12 - ئايدا، ناھىيە بويىچە ئىشچى، دېھقان، ئەسكەر، ئوقۇغۇچى ۋە سوداساھەسىدىكى ئاممىا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەربىتىگە كىرىشىپ كەتتى. ھەرخىل نامدىكى جەڭگىۋار ئەتىرەتلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئاتالمىش «بۇرژۇئا ئەكسىلئىنقىلابىي لۇشيەنى» نى تەنقىد قىلىش، «ناھىيىلىك پارتكومنى تۆۋپقا تۆتۈش»، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت مەسئۇللىرىنى تەنقىد - كۆرەش قىلىش باشلىنىپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار»، «گېزەندە»، «بۇرژۇئا ئەكسىلئىنقىلابىي لۇشيەننى جاھىللىق بىلەن ئىجرا قىلغۇچى» دېگەندەك بەتنامىلار بىلەن سازايى قىلىندى، تەنقىد، كۆرەش قىلىندى. «پارتكوم بىر چەتكە قايرىپ قويۇلۇپ ئىنقىلاب قىلىنغاچ» قا، ھەر دەرىجىلىك پارتكومىلار تەدرىجىي پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى پائالىيىتىنى توختاتتى، زاۋۇت لاردا ئىش توختىدى، مەكتەپلەر دەرس توختاتتى، يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ گېپىنى قىلىدىغان ئادەم قالمىدى.

1967 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، شاڭخەيدە يۈز بەرگەن «يانۋار ئىنقىلابى بوراندى» نىڭ تەسىرىدە قىسمەن ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىرلىشىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. شەھەر - يېزىلاردىكى بىر قىسىم ئورگان، ئىدارىلەردىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ھوقۇق تارتىۋالدى. ھوقۇق تارتىۋېلىنىپ ئۆزۈن ئۆتمەي، ھوقۇق تارتىۋېلىش مەسىلىسىگە، بولۇپمۇ «ئىنقىلابىي كادىر» لار مەسىلىسىگە بولغان تونۇش بىردەك بولمىغاچقا، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئاشكارا ھالدا ئىككى تەرەپكە ئايرىلىپ كەتتى. ئىككى تەرەپ بىرى يەنە بىرى ئۈستىدىن چوڭ خەتلىك گېزىت چاپلاپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشتى،

بۇنىڭ بىلەن ئەلەم كۆرىشى يۈز بەردى.

1967 - يىلى 3 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بۈيرۇقىغا بىنائەن يەر- لىك كادىرلار قاتناشقان قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىنى تۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇپ، ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلدى. ھەربىي قىسىم بەزى مۇھىم تارماقلاردا، مەسىلەن: ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت قاتارلىق ئورۇنلاردا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى.

ئۈچىنچى، ئەلەم كۆرىشى

ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئاشكارا ھالدا ئىككى تەرەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن، تەرەپ- بازلىق كۆرىشى كۆندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ كەتتى. 1967 - يىلى 3 - ئايدىن 4 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىككى تەرەپ مەركەزنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەر- كىتىدە بىكىتۈەن، تۆمۈرىيول، يەرلىكنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىق تۇغرىسى دىكى بەلگىلىمىسىگە قارىماستىن، سىستېما، ئورۇنلارنىڭ چېگرىسىنى بۇزۇپ، ئوخشاش كۆزقاراشتىكى ئاممانى بىلەن ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، بىرلىكتە ھەرىكەت ئېلىپ باردى.

1967 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم نەچچە مىڭ ئامما قاتناشقان كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى يۈز بەردى. بۇ ئەلەم كۆرىشى ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشىپ ۋە مۇداپىئەلىنىپ، گاھ ئەۋجىگە چىقىپ، گاھ پەسەيىپ، تاكى 7 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بىر تەرەپ قۇمۇلدىن قوغلاپ چىقىرىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. ئەلەم كۆرىشىدە ئىشلىتىلگەن قوراللار كالتەك، تاشتىن تەدرىجىي نەيزە - قىلىچقا بەرىپ يەتتى ھەمدە ماشىنا، كىران ئىشلىتىلدى، دېھقان - چارۋىچىلارمۇ ئاتلىق ئەترەت تەشكىللەپ، شەھەرگە كىرىپ ئەلەم كۆرىشىگە قاتناشتى.

9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، قوغلاپ چىقىرىلغان تەرەپتىكى قىسمەن ئامما 69 - قېتىم- لىق پويىزغا ئولتۇرۇپ بېيجىڭدىن قۇمۇلغا قايتتى، ئۇلار يول بويى باشقا ئۆلكىلەردىكى ئۆزىنى قوللايدىغان ئەلەم كۆرىشى قىلغۇچى خادىم ۋە كۆرەشتە ئىشلىتىلىدىغان قورال- ياراغلارنى يىغىپ، پويىز بىلەن ئېلىپ كېلىپ، ئەلەم كۆرىشى تايانچ بازىسى قۇردى؛ يەنە بىر تەرەپمۇ يەرلىك مىلىتسق، يەرلىك زەمبىرەك، يەرلىك گىراناتلارنى جىددىي ياسىدى.

10 - ئايدا، ئىككى تەرەپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھەربىي قىسمىنىڭ نۇرغۇن مىل- تىق ۋە ئوق - دورىلىرىنى «بۇلىدى»، شۇنىڭ بىلەن ئەلەم كۆرىشى بارغانسېرى كەس- كىنلىشىپ كەتتى.

1967 - يىلى 9 - ئايدىن 1968 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى كۆپ قېتىم يۈز بەردى. 1968 - يىل 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يۈز بەرگەن «28 - ئۆكتەبىر» ئەلەم كۆرىشى ئۇچ كېچە - كۈندۈز داۋاملاشتى. قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋە ھاۋا ئارمىيىسى 129 - قىسمى مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، بىرلەشمە نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئۈيۈشتۇرۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىشىشنى

تېزلىتىپ، ئەلەم كۈرىشىنى توختاتتى؛ ھەربىي رايون، بىڭتۇەن، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھاۋا ئارمىيىسى رەھبەرلىرىدىن تەن كەييۇن، زېڭ رۇچىڭ، چېن گۈەنلەرمۇ قۇمۇلغا كېلىپ ئىككى تەرەپكە خىزمەت ئىشلىدى ھەمدە 1968 - يىلى 2 - ئايدا ئىككى تەرەپ چوڭ بىرلىشىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. 8 - ئايدا ئەلەم كۈرىشىنى توختىتىش، قورال - ياراغلارنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. لېكىن ئەلەم كۈرىشىنىڭ يۈز بېرىشى ۋە ئەۋجىگە چىقىشىنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلىيەلمىدى.

ئەلەم كۈرىشى ۋە بازىلارنى زورلۇق بىلەن ئىگىلەش تۈپەيلىدىن، 1967 - يىلى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىدا قاتناش ئۈچ قېتىم ئۈزۈلۈپ قالدى، گۇۋۇيۇەن ۋە جۇزۇڭلى ئىلگىرى - كېيىن ئۈچ قېتىم قۇمۇل ۋوگزالىنى ئېچىۋېتىش، قۇمۇلدىكى ئىككى تەرەپنىڭ قولىدىكى قورال - ياراغلارنى پېچەتلەپ ساقلاش توغرىسىدا بىۋاسىتە يوليورۇق بەردى.

1967 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن توققۇز قېتىملىق چوڭ ئەلەم كۈرىشىدە، قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە 33 ئادەم ئەلەم كۈرىشى قىلىش ،قورال- ياراغ ياساش، مىنا كۆمۈش ۋاقتىدا ئوق تېگىپ ياكى پارتلاپ ئۆلدى، 100 نەچچە ئادەم يارىلىنىپ مېيىپ بولۇپ قالدى. بەزى ئىمارەتلەر پارتلىتىۋېتىلدى، نۇرغۇن مال - مۈلۈك بۇلاپ كېتىلدى. ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنى ئەلەم كۈرىشى قىلىغۇچىلار بازا قىلىۋالغاندىن كېيىن، 181 مىڭ 230 جىڭ بۇغداي، ئۇن، 2200 جىڭ گۈرۈچ، 2200 جىڭ سۇ يېغى، 2496 جىڭ پۇرچاق، 3000 جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق بېلىتى زىيان بولدى. ناھىيە بويىچە ئېغىر دەرىجىدە ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەسى 62 قېتىم يۈز بەردى، پەقەت ناھىيىلىك دوختۇرخانىلا 11 قېتىم بۇلاندى.

1969 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت تەڭ قۇرۇلدى، مەركەزنىڭ «28 - ئاۋغۇست» ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، 10 - ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئاممىنىڭ قولىدىكى ھەرخىل مىلتىق، ئوق - دورا ۋە باشقا قورال - ياراغلار ئاساسىي جەھەتتىن يۇقىرىغا تاپشۇرۇلدى.

تۆتىنچى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى

1968 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، ماۋ زېدۇڭ «زىيالىي ياشلارنىڭ يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئېلىشى ئىنتايىن زۆرۈر» دېگەن يوليورۇقىنى چىقاردى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن باشلاندى.

1969 - يىل 3 - ، 4 - ئاي ئارىلىقىدا، تۇنجى تۈركۈم زىيالىي ياشلار قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت زىيالىي ياشلارنى تەقسىم قىلىش ئىشخانىسى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسىنىڭ تەقسىم قىلىشى بىلەن يېزىلارغا باردى. يىل ئاخىرىغىچە، تەقسىم قىلىنىپ يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلاردىن 700 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 250 نەپەر، قالغانلىرى 1966 - يىلدىن بۇيان

شەھەر - بازاردىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار) ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئالدى». يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئىشلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدىكى كادىرلار ياكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋەكىلى باشقۇردى.

1970 - يىلدىن 1972 - يىلغىچە، يەنە 458 نەپەر زىيالىي ياش يېزىلارغا باردى (بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 310). 1966 - يىلدىن 1972 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارنىڭ ھەر بىرىگە ئاز كەم 100 يۆەن قىممىتىدە تۇرمۇش ئىستېمال بۇيۇمى ۋە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى تارقىتىپ بېرىلدى.

1973 - يىل 11 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش خىزمىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 397 نەپەر زىيالىي ياش يېزىلارغا باردى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ [1973] 355 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، 1973 - يىلدىن باشلاپ، يېزىلارغا بېرىپ دۆيلەرگە ئورۇنلىشىدىغان ھەربىر زىيالىي ياش ئۇچۇن 500 يۆەن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بارغان ھەربىر زىيالىي ياش ئۆچۈن 400 يۆەن، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باققان ھەربىر زىيالىي ياش ئۇچۇن 700 يۆەن ياردەم پۇلى بېرىلدى. يۇقىرىقى پۇللار ئۆي سېلىش، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، ئۆگىنىش سايمانلىرى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىش ئۆچۇن ياردەم بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنى ئىشلىتىشنى زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش خىزمىتى ئىشخانىسى بىر تۇتاش ئىگىلەپ تۇردى. شۇ يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرىكى دۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ شۇ يەردە ماكانلاشتۇرۇش تەدرىجىي «زىيالىي ياشلار نۇقتىسى» قۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، كىچىك كوللېكتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى.

1974 - يىلى، جۇجۇنىڭ تەجرىبىسىدىن ئۆگىنىلىپ زاۋۇت بىلەن گۈڭشېنى چېتىش، زىيالىي ياشلار بار ئورۇنلار ئۇلارنى يېتەكلەشكە كادىر ئەۋەتىش، كوللېكتىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى ھەمدە شارائىتى بار جايلاردا زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش يولغا قويۇلدى. 1974 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 3046 نەپەر زىيالىي ياش يېزىلارغا تەقسىم قىلىندى. مەركىزىي كومىتېتنىڭ [1978] 74 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى «كىچىك بازار ياكى ئادەتتىكى ناھىيەبازارلىرىدىكىغەيرى يېزائىگىلىك ئائىلىسىدىن چىققان ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار يېزىلارغا بېرىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە ئاساسەن، 1978 - يىلدىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىلمىدى ھەمدە كادىرلىقتا، ئىشچىلىققا،

ئوقۇشقا قوبۇل قىلىش، دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، يېزىغا چۈشۈرۈلگەن زىيالىيلار يىلمۇ يىل قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ھەرىكىتى شۇنىڭ بىلەن توختىدى. 1973 - يىلدىن ئىلگىرى يېزىلارغا بارغان زىيالىيلار 1982 - يىلىغا كەلگەندە پۈتۈنلەي ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇندى. تۆمۈرىيول، يامانسۇ كۆمۈر كېنى، ئورمانچىلىق مەيدانى، تارانچى كۆمۈر كېنى قاتارلىق ئورۇنلاردىن يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارمۇ ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ھەرىكىتى جەريانىدا، جەمئىي 4571 نەپەر زىيالىي ياش قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تاغ ۋە يېزىلىرىغا بېرىپ قايتا تەربىيە ئالدى. (بۇ، مەزكۇر ناھىيىدىكى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئىدارە - ئورگان، ئورۇن، ھەربىي قىسىم، تۆمۈرىيول، زاۋۇت - كانلاردىكى زىيالىي ياشلار، ئالىي تېخنىكۇم ۋە تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن قۇمۇلغا تەقسىم قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئۇلار ئىچىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا پارتىيىگە، ئىتتىپاقىغا كىردى، بەزىلەر گۈڭشې، دادۇيلەرنىڭ كادىرلىقىغا ئۆستۈرۈلدى.

دۆلەت ۋە گۈڭشې - دادۇيلەر زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشىغا ياردەم بەردى، 1971 - يىلدىن 1980 - يىل 9 - ئايغىچە بولغان مەلۇماتقا قارىغاندا، دۆلەت، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىگە زىيالىي ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن 1 مىليون 951 مىڭ يۈەن ئاجراتتى. گۈڭشې - دادۇيلەر 1450 مو تېرىلغۇ يەر، 15 مىڭ 400 مو ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان بوز يەر ئاجرىتىپ، ئۇنى زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلدى، ئۇلار يەنە گۈڭشې ئەزالىرىنى ئەۋەتىپ، زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. ھەرقايسى ئورۇنلارمۇ زىيالىي ياشلارنى يېتەكلەشكە مەخسۇس كادىر ئەۋەتىپ، ئۆز ئىدارىسىدىن يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارنى يېتەكلىدى.

1981 - يىل 12 - ئايدا، ناھىيىلىك زىيالىي ياشلار ئىشخانىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەمگەك - ئىش ھەققى بۆلۈمى بىلەن بىللە ئىش بېجىرىدىغان بولدى.

بەشىنچى، سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش»

1970 - يىلى مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش ۋە «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» (ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىققا قارشى تۇرۇش، ھايانكەشلىككە قارشى تۇرۇش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىئىتۈەنى «ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش ئەترىتى» ناھىيىدىكى شەھەر - يېزىلاردىكى ئىدارە -

ئورگان، مەكتەپ، زاۋۇت ـ كان، كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلاردا تۇرۇپ «كۆرەش قىلىش، تەنقىت قىلىش، ئۆزگەرتىش» ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلدى.

ئاز كەم بىر يىل قوشۇن تازىلاش ئارقىلىق «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» كەمپەيتىۋېتىلىپ، تارىخىي مەسىلىسى بار، ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى مۇرەككەپ، ئىلگىرى ياكى ئوندىق، ياكى مۇنداق خاتالىقلارنى ئۆتكۈزگەن، ئاممانى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناچار ياكى مەلۇم كىشىلەر بىلەن ئۆچەكىشىپ قالغانلارنى بىرەرسى ئوتتۇرىغا قويغان ھامانلا، ئۇنىڭغا نەچچە ئون ئادەم ئەگىشىپ، شۇ ئادەم تارتىپ چىقىرىلدى. قوشۇننى تازىلاش، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» جەريانىدا، ناھىيە بويىچە 1240 ئادەم تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، 22 ئادەم زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلدى. ناھىيىلىك كۆمۇر كاندا ئاممىدىن 59 كىشى گۇناھسىز بولسىمۇ تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىنىپ، ئۇزۇن مۇددەت سولاپ قويۇلدى، بۇ، كان بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 34 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بەزى جايلاردا يەنە قېيىن ـ قىستاقلا ئېلىش، قىستاپ ئىقرار قىلدۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، زور بىر تۈركۈم ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر پەيدا قىلىندى.

§10. پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش

1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى پارتىيە ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ۋاڭ خۇگۇبن، جاڭ چۈنچاۋ، جياڭ چىڭ، ياۋۇبنيۇەن ئەكسىلئىنقلابىي گۇرۇھىنى تارمار قىلىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» كەلتۈرۈپ چىقارغان ئون يىللىق ئىچكى مالىمانچىلىققا خاتىمە بەردى.

1977 ـ يىل 5 ـ ئايدا، مەركەزنىڭ يولىيورۇقى ۋە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش ۋە «ئىككىگە زەربە بېرىش» ھەرىكىتى (لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت جىنايىتىنى يەنىمۇ پاش قىلىش، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ «سول» چىل لۇشيەنىنى تەنقىد قىلىش، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش بىلەن شۇغۇللانغانلارنى، مالىيە ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلارنى ئېنىقلاش؛ سىنىپىي دۈشمەنلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك قىلغانلارغا زەربە بېرىش) قانات يايدۇرۇلدى. 1979 ـ يىل 4 ـ ئايغا كەلگەندە، ھەرىكەت ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

1977 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1978 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىت ھەرىكەتنىڭ 1 ـ باسقۇچى بولدى. ئالدى بىلەن ناھىيىدىكى كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچى، جەمئىيەتتىكى ئاممامەركەزنىڭ 3 ـ ئايدىكى خىزمەت يىغىنىنىڭ روھىنى ئۆگەندى ۋە ئىزچىللاشتۇردى. ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىلگىرى ـ

كېيىن بولۇپ ئۇچ قېتىم ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ بېرىلدى، تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش شەكلى قوللىنىلىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبە-ساۋاقلار تەكشۈرۈپ يەكۈنلەندى. ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ جىجيېنىڭ بۇ خىزمەتكە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولۇشىنى، مۇئاۋىن شۇجى جۇخۇەييى، ۋاڭ ۋەننيەن ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى ۋاڭ جىنشەنلەرنىڭ ناھىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتىگە ئايرىم-ئايرىم مەسئۇل بولۇشىنى ھەمدە ئېنىقلاش ئىشخانىسى قۇرۇشىنى قارار قىلدى. ھۆججەت ئۆگىنىش، «ئۇچنى كەڭ سۆزلەش»، تەنقىد قىلىش يىغىنى، ئۆگىنىش كۇرسى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ جىنايەتلىرى كەڭ كۆلەمدە پاش قىلىنىپ، تەنقىد قىلىنىپ، ئۇلار تارقاتقان زەھەرلەر تازىلاندى.

پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەھۋالغان قاراپ ئىش كۆرۈلۈپ، ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئېنىقلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئايرىم يولداشلار ئېنىق سۆزلەش ئۆگىنىش كۇرسىغا قاتناشتى، ئۇلار ئېنىق سۆزلەش دەرىجىسى ۋە خاتالىقنى تونۇشىغا ئاساسەن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئازاد قىلىندى.

ھەربىكەتنىڭ 2-باسقۇچى 1978-يىل 9-ئايدا باشلىنىپ، 1979-يىل 4-ئايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى، بۇ باسقۇچلۇق ھەربىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە تەلىپىگە ئاساسەن، توسالغۇلارنى تۇگىتىپ، سىنىپىي كۆرەشنىڭ قاپقىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆزۈل-كېسىل ھەل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيىلىك پارتكومدا جۇ خۇەييى، ئابلىز ھاشىم، ۋاڭ ۋەننيەن، ۋاڭ جىنشەن، خې شېڭيۇ، جۇ يۈرېن، خۇي جيۇلىڭدىن ئىبارەت يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپقان رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ھەربىكەتنى تۆتتى ھەمدە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئورگىنى، كۆمۈركان، قارادۆۋە گۈڭشېسىنى ھەربىكەتتىكى نۇقتىلىق ئورۇن قىلىپ، خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى.

ئىككى يىلچە ئېلىپ بېرىلغان پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش، زەربە بېرىش ھەربىكتىدە مۇئەييەن نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى: لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي لۇشىيەنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋى سىستېمىسى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ تەنقىد قىلىنىپ، ھەق-ناھەق ئايدىڭلاشتۇرۇلدى؛ لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت سۈيىقەستلىك ھەربىكتى بىلەن چېتىشلىق ئادەم ۋە ئىشلار ئېنىقلىنىپ، رەھبەرلىك بەنزىسى تەرتىپكە سېلىندى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا پەيدا بولغان ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر ئاقلاندى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە 72 ئادەمنىڭ بىنورمال ئۆلۈپ كېتىش ئەھۋالى ۋە توققۇز قېتىملىق چوڭ ئەلەم

كۈرىشىدە ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن 18 ئادەمگە دائىر مەسىلە ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلاندى، 62 قېتىملىق ئېغىر ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەسى ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلاندى؛ ئايرىم كىشىلەر قاتناشقان «ئېقىمغا قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى ئېنىقلاندى؛ 73 نەپەر ئېنىقلاش ئوبيېكتىنىڭ مەسىلىلىرى ئېنىقلاندى، ئۇلاردىن 66 سى ئازاد قىلىندى. ھەرىكەت مەزگىلىدە ئىككى نەپەر ئېنىقلاش ئوبيېكتى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

§11. سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش

بىرىنچى، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش ۋە پومېشچىك، باي دېھقانلار پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبىنى ئۆزگەرتىش

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ (1979 - يىل) 5 - نومۇرلۇق ھۈججىتى — «پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش مەسىلىسى ۋە پومېشچىك، باي دېھقانلار پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار» تارقىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنى ئاساس قىلىپ بەنزە تەشكىللەپ، بۇ خىزمەتنى قانات يايدۇردى. تەشۋىقات، تەربىيە، تەكشۈرۈپ ئەھۋال ئىگىلەش، ئامما باھالاش، تەكشۈرۈپ تەستىقلاشقا ئويۇشتۇرۇش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە 530 نەپەر تۆت خىل ئۇنسۇرنىڭ قالپىقى ئېلىۋېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە پومېشچىك 195، باي دېھقان 99، ئەكسىلئىنقىلابچى 165، بۇزۇق ئۇنسۇر 71.

ناھىيە بويىچە پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بارلىق كىشىلەرنىڭ تەركىبى ئۆزگەرتىلدى.

ئىككىنچى، خاتا ھالدا ئوڭچى قىلىپ قويۇلغانلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

مەركەزنىڭ (1978) 11 - ، 15 - نومۇرلۇق ھۈججەتلىرىنىڭ روھى ۋە مەركەزدىكى بەش مىنىستىرلىكنىڭ قوشۇمچە ئىزاھاتىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم 1978 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئوڭچىلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش ئىشخانىسى قۇرۇپ، خىزمەتكە كىرىشتى 12 - ئايدا ناھىيىدىكى ئوڭچىلارنىڭ قالپىقى پۈتۈنلەي ئېلىۋېتىلدى. ئۇلارغا دائىرخاتا ئەنزىلەرنى تۈزىتىش، ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتى 1979 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە 42 ئادەم ئوڭچى (بۇنىڭ ئىچىدە سەككىزى يەرلىك مىللەتچى دەپ ئاتالدى) قىلىپ ئايرىلغانىدى. 1959 - يىلدىن بۇيان، 17 ئادەمنىڭ ئوڭچى قالپىقى ئارقىمۇ ئارقا ئېلىۋېتىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ ئادەم بۇ ناھىيىدە ئوڭچى قىلىپ ئايرىلمىغان)، بۇنىڭ ئىچىدە 12 كىشى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ قېتىم يەنە 25 نەپەر قالپىقى ئېلىۋېتىلگەن ئوڭچى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچى

ئۆلۈپ كەتكەن) نىسبەتى 22 سى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قومۇل ناھىيىسىگە سىرتتىن يۆتكىلىپ كەلگەن، خاتا ئوقچى قىلىپ قويۇلغان بەش كىشىنىڭ ئەنزىسىنى ئەسلى ئىدارىسى تەۋەتتى. ئۆزلۈكىدىن شىنجاڭغا كەلگەنلەر ئىچىدىكى ئوقچىلارنىڭ ئەنزىسىنى ئەسلى يۇرتى تەۋەتكەندىن كېيىن، ئارتۇقچىلىقى بار ئۆچ كىشىنى قومۇل ناھىيىسى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردى.

ئۇچىنچى، سابىق گومىنداڭدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەر ۋە ھەقىقەتكە قايتقانلارنىڭ سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ [1979 - يىل] 6 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەر ۋە ھەقىقەتكە قايتقانلارغا قارىتىلغان «ۋەتەنپەرۋەرلەر بىر ئائىلە، ئۆتمۈشنى سۈرۈشتۈرمەسلىك، قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشقا قويۇش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش» دېگەن ئىزچىل سىياسەت بويىچە، ناھىيىلىك پارتكوم 1979- يىل 5 - ئايدا سابىق گومىنداڭدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن ۋە ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارنىڭ سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى (6 - نومۇرلۇق ھۆججەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى دەپتۇ ئاتالدى) قۇرۇپ، مەخسۇس خادىم يۆتكەپ، بۇ خىزمەتنى قاتات يايدۇردى. 1982 - يىلىنىڭ بېشىغا كەلگەندە، ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

ناھىيە بويىچە سابىق گومىنداڭدىن ھەقىقەتكە قايتقان ۋە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن خادىمدىن 104ى، خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانياكى بىرتەرەپ قىلىش ھەددىدىن ئېغىر بولۇپ كەتكەنلەرگە ياتىدىغان، قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن ۋە ھەقىقەتكە قايتقانلاردىن 40 ى قايتا تەكشۈرۈلۈپ، ھەممىسىنىڭ ئەنزىسى تۈزىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى تۆت، پېنسىيىگە چىقىرىلغىنى 16 (بۇلارنىڭ ئىچىدە 10 كىشىگە بىر قېتىملىق تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلدى، ئەڭ ئازلىرىغا 50 يۈەن، ئەڭ كۆپلىرىگە 500 يۈەن بېرىلدى. ياردەم پۇلى سوممىسى جەمئىي 2920 يۈەنگە يەتتى).

تۆتىنچى، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش

سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى 1975 - يىلى باشلاندى، لېكىن بۇ خىزمەت باشلانغان دەسلەپكى مەزگىلدە، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، خىزمەتنىڭ قانات يېيىشى ئاستا، ئۇنۇمى ئاز بولدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، 1978 - يىل 4 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇپ، مەركەزنىڭ بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پەيدا بولغان ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرگە قارىتا سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بىر نەچچە قېتىملىق سىياسىي ھەرىكەتلەردە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىغان مەسىلىلەرگە قارىتا قايتا تەكـ

شۇرۇش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى.
1982 - يىل 6 - ئايدا، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى ئايالاشتى، ناھىيە لىك سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، قېلىپ قالغان ئاز بىر قىسىم سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ فونكسىيىلىك تارماقلىرىنىڭ ھەل قىلىشىغا يۆكىلەندى.

قايتا تەكشۈرۈش، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش باشلانغاندىن بۇيان، ناھىيە بويىچە ھەرخىل ئەنزىدىن 4531 ى تاپشۇرۇۋېلىنىدى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تاپشۇرۇۋالغان تۈتۈپ تۇرۇش، ئەمەلىك بىلەن تەربىيىلەش، قالپاق كىيگۈزۈشكە دائىر ئەنزە 257، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي خاتا بولۇپ، تولۇق ئاقلانغان ئەنزە 145، قىسمەن خاتا بولۇپ، قىسمەن ئاقلانغان ئەنزە 58، ئەسلىدىكى يەكۈن ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە 44، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇر دېگەن قالپىقى ئېلىۋېتىلگەن ئەنزە 10.

سوت مەھكىمىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بارلىققا كەلگەن جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 403 نى تاپشۇرۇۋالدى، بۇ ئەنزىلەر 478 ئادەمگە چېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغان ئەنزە 29، بۇ، 32 ئادەمگە چېتىلدى؛ ھۆكۈم ئۆزگەرتىلىپ جازا يېنىكلىتىلگەن، مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇپ بېرىلگەن، جىنايى ئىشلار جازاسى كېچىرىم قىلىنغان ئەنزە 79، بۇ، 93 ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە 295، بۇ، 353 ئادەمگە چېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بارلىققا كەلگەن ئەكسىلئىنقىلاب ئەنزىسىدىن 33 ى تاپشۇرۇۋېلىنىدى، بۇ، 39 ئادەمگە چېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئەنزە 17، بۇ، 18 ئادەمگە چېتىلدى؛ جازا يېنىكلىتىلگەن ئەنزە تۆت، بۇ، بەش ئادەمگە چېتىلدى؛ خاراكتېرى ئۆزگەرتىلىپ جازا يېنىكلىتىلگەن ئەنزە ئىككى، بۇ، ئىككى ئادەمگە چېتىلدى؛ جىنايى ئىشلار جازاسى كېچىرىم قىلىنغان ئەنزە تۆت، بۇ، تۆت ئادەمگە چېتىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە روھىي كېسەل ئۇچ ئەنزە، بۇ، ئۇچ ئادەمگە چېتىلدى؛ گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەن ئەنزە بىر، بۇ، بىر ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە بەش، بۇ، توققۇز ئادەمگە چېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 135 ى تاپشۇرۇۋېلىنىدى، بۇ، 171 ئادەمگە چېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغان ئەنزە 35، بۇ، 37 ئادەمگە چېتىلدى؛ گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەن ئەنزە بىر، بۇ، بىر ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلىدىكى ھۆكۈم بىكار قىلىنغان ئەنزە 99، بۇ، 133 ئادەمگە چېتىلدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن ئەكسىلئىنقىلاب ئەنزىسى 77، بۇ، 84 ئادەمگە چېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغان ئەنزە 26، بۇ، 28 ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم بىكار قىلىنغان، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىزتەرەپكە ئۆتكەن خادىملارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنغان ئەنزە 20، بۇ، 20 ئادەمگە چېتىلدى؛ جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقى سۈرۈشتە قىلىنمىغان ئەنزە ئۇچ، بۇ، ئۇچ ئادەمگە چېتىلدى؛ خاراكتېرى ئۆزگەرتىلگەن ئەنزە بىر، بۇ، بىر ئا-

دەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە 27، بۇ، 32 ئادەمگە چېتىلـ دى. ئاقلانغان، ئەمما خىزمىتى يوق ۋە تۇرمۇشىدا ھەقـقەتەن قىينچىلىقى بارلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇۋاپىق ياردەم بېرىلدى. جەمئىي 30 ئادەمـگە 7110 يۈەن خەلق پۇلى ياردەم بېرىلدى. «مەدەنىيـەت زور ئىنقىلابى» دا سوت خاتا ھالدا مۇـ سادىرە قىلغان مال ـ مۈلۈك ئۈچۈن 2332 يۈەن خەلق پۇلى قايتـۇرۇلدى ۋە تۆلەپ بېرىلـدى.

ئىدارە ـ ئورگان، مەكتەپ، گۈڭشې ـ مەيدان، زاۋۇت ـ كان، كارخانا، كەسپىي ئو ـ رۇنلار تاپشۇرۇۋالغان ھەر خىل ئەنزە 3626، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكىسى 1399، «تۆتنى ئېنىقلاش» جەريانىدىكىسى 1250، كونا ئەنزە 997؛ 1982 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە، 3608 ئەنزە قايتا تەكـشۈرۈلدى، بۇ، تاپـشۇرۇۋېلىنغان ئومۇمـىي ئەنزىنىڭ 99.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. تاپشۇرۇۋېلىنغان «مەدەنـىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئەنزىلەرنىڭ ھەممىسى قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئەملىيلەشتۈرۈلدى. قايتا تەكشۈرۈـ لۈپ ئەملىيلەشتۈرۈلگەن ئەنزىلەر ئىچىدە پۈتۈنلەي خاتا بولۇپ تولۇق ئاقلانـغان ئەنزە 1506، قىسمەن خاتا بولۇپ، قىسمەن ئاقلانـغان ئەنزە 491. قايـتا تەكشۈرۈـ لۈپ سىياسەت ئەملىيلەشتۈرۈلگەن خادىملار ئىچىدە، پارتىيىلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلـ گىنى 65، خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگىنى 167، پېنسىيىگە چىقىرىلغىنى 104، خىز ـ مەتتىن چېكىندۈرۈلگىنى ئالتە. شۇنىڭ بىلەن بـىللە، پېنسىيىگە چىقىرىلغان، خىزمەتـ تىن چېكىندۈرۈلگەنلەردىن سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىشچى قوبۇل قىلىش شەرتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان 65 نەپەر پەرزەنـتى خىزمەتـكە قوبۇل قـىلىندى. 110 نەپەر سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلگەن خادىم ۋە ئۇلارنىڭ 186 نەپەر ئائىلە ـ تاۋابىئاتى ۋە پەرزەنتىنىڭ شەھەر ـ بازار نوپۇس ـ ئاشلىق مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە شە ـ ھەر ـ بازار نوپۇسىغا ئۆزگەرتىلدى. يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىـلمىغان ئاسا ـ سىي قاتلام كادىرلىرى ۋە گۈڭشې ئەزاسىدىن، ئومۇمەن، «مەدەنىيەت زور ئىـنقىلابى» دا تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىپ قامالغان قويۇلـغان، ئۇرۇپ يارىدارلاندۇرۇلغان ۋە مېيىپ قىلىپ قويۇلغان ياكى «تۆتنى ئېنىقلاش» جەريانىدا تەركىب ئايرىغاندا مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش تۈپەيلىدىن تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغانلارغا بىر قېتىملىق ياردەم پۇلى بېرىلـدى. 1982 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە، ناھـىيە بويىچە 1448 ئادەمـگە جەمئىي 163 مىڭ 667 يۈەن ياردەم پۇلى بېرىـلدى.

ناھەق ئەنزىلەرنى ئاقلاش، خاتا، يالغان ئەنزىـلەرنى تۈزىتىش ۋە پارتىيـىنىڭ سىياسەتلىرىنى ئەملىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، «مەدەنىيەت زور ئىـنقىلابى» دا لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان زور بىر تۈر ـ كۈم يولداشلار ئەسلىگە كەلـتۈرۈلۈپ، خاتا ئەنزىـلەر تۈزىتـىپ ۋە ناھەق ئەنزىلەر ئاقلىنىپ، ئۇلارغا زورلاپ تېـڭىلغان يالغان ـ ياۋىداق گەپلەر ئاغـدۇرۇپ تاشلىـنىپ، ئۇلارنىڭ نامى ئەسـلىگە كەلتۈرۈلدى. جۈڭـخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇـ

يانقى سىياسىي ھەرىكەتلەردە خاتا بىر تەرەپ قىلىنغان يولداشلارغا دائىر خاتا ئەنزىلەر ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، خاتا بولسا چوقۇم تۈزىتىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن تۈزىتىلدى. سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەنلەر ۋە ئۇلارغا چېتىلىپ قالغان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە پەرزەنتلىرى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئاكىتپلىقى قوزغىتىلدى. خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆپلىگەن يولداشلار: ھاياتلا بولىدىكەنىمىز، تىرىشىپ ئىشلەپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشىمىز، دەپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى. يەنە نۇرغۇن يولداشلار ئۆز تەسىراتلىرى ئارقىلىق، پەرزەنتلىرىنى پارتىيىنى قىزغىن سۆيىدىغان، پارتىيىگە ئىشىنىدىغان، پارتىيىگە مەڭگۈ ئەگىشىدىغان قىلىپ تەربىيىلەيدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. كۆپلىگەن كىشىلەر كېيىنكى خىزمەتلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى.

ئون ئۇچىنچى قسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

ئۇن ئۈچىنچى قىسىم هاكىمىيەت.

سىياسىي كېڭەش

مىنگۇنلۇك 2 - يىلى(1913 - يىلى)قۇمۇل مەھكىمىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيىنىڭ ئىچكى تۈزۈلمىسىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىندى، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونىنى يەنىلا قۇمۇل ۋاڭلىقى باشقۇردى. مىنگۇنلۇك 19 - يىلى (1930 - يىلى) جىن شۇرېن «ئەمەل ۋارسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى يولغا قويۇپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ۋارىسلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلدى، ناھىيىلىك هۆكۈمەت پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئىدارە قىلىش هوقوقىنى يۈرگۈزدى. مىنگۇنلۇك 31 - يىلى (1942 - يىلى)، ئاساسىي قاتلاملاردا شائېيولۇق تۈزۈم بىكار قىلىندى، مىنگۇنلۇك 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيە بويىچە باۋجاڭ، جاجاڭ تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مىنگۇنلۇك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 10 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە پارلامېنت ئورگىنى — ناھىيىلىك كېڭەش پالاتاسى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بويىچە رايون (مەھەللە) تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، رايوندا رايون مەھكىمىسى، كوچىلاردا مەھەللىلەردە مەھەللە باشلىق باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1949 - يىلى ناھىيىلىك هۆكۈمەت ئورگىنىدا كاتىبات بۆلۈمى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، تەمىرات بۆلۈمى، ماتارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك هەر مىللەت، هەر ساهە ۋەكىللىرى يىغىنى جەمئىي تۆت نۆۋەت ئۆتكۈزۈلدى، ۋەكىللەر هەرقايسى ساهەدىكى ئەرنىڭ مەسئۇلىيەتلىشىشى ۋە خەلق هۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن مەيدانغا كەلدى. 1954 - يىلدىن باشلاپ خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، 1983 - يىلغىچە جەمئىي سەككىز نۆۋەت قۇرۇلتاي ئېچىلدى (ناھىيىلىك ئىنقلابىي كومىتېتىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە).

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا سايلاپ چىقىلغان بىر مۇدىر، بەش مۇئاۋىن مۇدىر، بەش كومىتېت ئەزاسىدىن تەشكىل تاپتى.

1950 - يىل 5 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى قۇرۇلدى، هەرقايسى يېزىلارغىمۇ خەلق هۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق

ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 9 - ئايدىن 1959 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە ناھىيە بويىچە ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشې بىرلەشتۈرۈلگەن 11 خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1969 - يىل 7 - ئايدىن 1970 - يىل 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە 12 خەلق گۈڭشىسى، ئىككى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئارقا - ئارقىدىن ئىنقلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ھەرقايسى گۈڭشىلارنىڭ ئىنقلابىي كومىتېتلىرى باشقۇرۇش كومىتېتلىرىغا ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە تۆۋەندىكىدەك ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى: ئىشخانا، پىلان كومىتېتى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، يېزا ئىگىلىك كومىتېتى، تەنتەربىيە كومىتېتى، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، كادىرلار بۆلۈمى، مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمى، سەھىيە بۆلۈمى، دېھقانچىلىق بۆلۈمى، گۈڭشې - دۇي كارخانىلىرى بۆلۈمى، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، سۇ - ئېلېكتر بۆلۈمى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈمى، سانائەت - قاتناش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، ئورمانچىلىق بۆلۈمى، ئەدلىيە بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئەرزىيەت ئىشخانىسى، كان باشقۇرۇش كومىتېتى ئىشخانىسى، ناھىيىلىك تەكشۈرۈش كومىتېتى ئىشخانىسى، تارىخىپخانا، دېھقانچىلىق رايونلىرىنى پىلانلاش ئىشخانىسى، باج ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى، ئىككىنچى يېنىك سانائەت ئىدارىسى.

جۈڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى 1955 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. 1983 - يىلغىچە جەمئىي ئالتە نۆۋەت سىياسىي كېڭەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

I باب خەلق قۇرۇلتىيى

§1. ھەرمىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى

ھەر مىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنى تۈزۈمى «جۈڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن تەسىس قىلىنغان. ۋەكىللەر ھەر مىللەت، ھەرساھەدىكىلەرنىڭ كېڭىشىشى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن مەيدانغا كەلگەن. 1954 - يىلى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىلى

لمرى يىغىنىنىڭ ئورنىنى خەلق قۇرۇلتىيى ۋە سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنى ئالدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ھەر دەرىجىلىك، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 13 كىشى قاتناشتى.

يىغىندا بۈنگدىن كېيىنكى خىزمەت - ۋەزىپىلەر توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى، ئايالالار مەسلىسى توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى، «قۇمۇل ناھىيىلىك ھەمكارلىق - قۇتقۇزۇش كومىتېتىنىڭ نىزامى»، «قۇمۇل ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ نىزامى» ماقۇللاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر دەرىجىلىك، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1951 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئېچىلىپ، 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يېپىلدى، يىغىنغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىل 12 نەپەر، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 20 نەپەر.

يىغىن قارار ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت، ھەرساھە خەلقىنى 1951 - يىلى ئەمگەك ئارقىلىق بېيىش، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق رونىق تېپىش سىياسىتىنى ئەستايىدىل تەشۋىق قىلىشقا، دېھقانچىلىقتا 1949 - يىلدىكى تېرىلغۇ كۆلىمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، ئورمانچىلىقتا ھەربىر ئادەمنى بەش تۈپتىن جەرىمە تىكىشكە، چارۋىچىلىقتا كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېسىل نەسىللەرنى تاللاپ يېتىشتۇرۇشكە چاقىردى.

يىغىن مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك كېڭەش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرىنى سايلاپ چىقتى، ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋېي خاۋ رەئىسلىكىنى، ھاكىم سەيىمت قۇربان، مۇئاۋىن ھاكىم ياڭ لىچۈنلەر مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، دۇجياشياڭ، ھەجەرخان، سۇڭ جىنيەنلەر كاتىپلىقنى ئۈستىگە ئالدى، ئابدۇقەيۇم، جياجېڭيۈەن، گالى قارى، مەھبۇب قارى، ئەمەت ئۇۋەيىس، سەيىتنىيازلار كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ھەرمىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1952 - يىل 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئېچىلىپ، 19 - كۈنى ئاياغلاشتى، يىغىنغا 101 ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىن قارار ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرىدىن ئىنتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى كەڭ قا-

نات يايدۇرۇشنى، يېڭىچە تەرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇللىرىنى كېڭەيتىپ، ھەرىسو يەردىن بىر كۈرە ئاشلىق ئاشۇرۇپ ئېلىش، كالا، ئاتنى 5% كۆپەيتىش، قوينى 10% كۆپەيتىش، ناھىيە بويىچە 410 مىڭ تۈپ كۈچەت تىكىش، ھەربىر كىشى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 مىڭ يۈەن (كونا پۇل) تەجەش ۋەزىپىسىنى قەتئىي ئورۇندىشنى تەلەپ قىلدى.

يىغىندا شۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك كېڭەش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. ۋېي خاۋ رەئىسلىكىنى، سەيىت قۇربان، ياڭ لىچۈنلەر مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى؛ دۇجياشىياڭ كاتىپلىقىنى ئۇستىگە ئالدى، ۋاڭ شۆجۈن، ئاپپاقخان، رېن ۋەنكۇي، بايدۇللا، قادىر ئاسىپ، يەن جىنجۇڭلار كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ھەرىمللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىنى 1953 - يىل 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېچىلىپ، 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاياغلاشتى. يىغىنغا 116 ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىن قارار ماقۇللاپ، مۇئاۋىن ھاكىم ياڭ لىچۈن بەرگەن 1953 - يىللىق دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرىمللەت، ھەرساھە خەلقلىرىنى ھەرىكەتكە كېلىپ، جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىغا ياردەم بېرىشكە، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە، 1953 - يىللىق تۇرلۇك ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشقا چاقىردى.

يىغىندا سايلام ئارقىلىق قۇمۇل ناھىيىلىك ھەرىمللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى مەيدانغا كەلدى، ۋېي خاۋ رەئىسلىكىنى، سەيىت قۇربان مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى، ياڭ لىچۈن كاتىپلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى، جاڭ ۋېنرۇي، نامان قازى ئاخۇن، ئابلىمىت، پاتەمخان، ۋاڭ جىگشۈەن، توختى ئەمەتلەر كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى.

§2. خەلق قۇرۇلتىيى

1954 - يىلدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ناھىيىنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولدى، ۋەكىللەر ئاساسىي قاتلام خەلق قۇرۇلتايلىرىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. 1980-يىلدىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى خەلق بىۋاسىتە سايلاپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان بولدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1954 - يىل 2 - ئايدا ئېچىلدى. يىغىن مۇئاۋىن ھاكىم ياڭ لىچۈن بەرگەن «قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەرىمللەت خەلقى تېخىمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، دۆلىتىمىزنىڭ

ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنىنىڭ شانلىق نۇرى ئاستىدا ئالغا باسايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتنى ئاڭلاپ ئۆتتى ھەمدە بۇ دوكلاتنى قۇرۇلتايىنىڭ قارارى قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ۋە باشقا ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 7 - كۈنىگىچە 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى ئۈتكۈزۈلدى، يىغىنغا 98 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىن سېيىت قۇربانىنى شۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، خەن دېشەن، سوپا ئىسھاقلارنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلىدى، ھامۇت، ماخمۇت نامان، ئەرشىدىن، ياڭ ۋېنيى، ۋۇيۇڭشى، كۆببەس، ئۇنانباي، لى زىشيۇ، پاتەمخان، ياڭ لىچۈن، ۋاڭ شېڭخۇا، تۇرسۇنخان، نامان قازى ئاخۇنۇم، سوپى تۇرانوپلارنى خەلق ھەيئەتلىكىگە سايلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1956 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئېچىلىپ، 15 - كۈنى ئاياغلاشتى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا 113 نەپەر رەسمىي ۋەكىل سايلىنىپ، 98 نەپەر ۋەكىل قاتناشتى، 17 نەپەر ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

يىغىن ئۈچ يىلدىن بۇيانقى ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلاپ ماقۇللىدى. يىغىن ماخمۇت نامانىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، ليۇلىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، ماچاڭشۇنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، ئابدۇلھىمىت ھاجى، لى زىشيۇ، سوپا، جاۋ جىنشەن، گو يۇڭخەي، مامۇربېك، جاڭ ۋېنرۇي، پاتەم توختى، ئابدۇللا باقى، ئورازباي، جياڭ شۆگۈڭ، ئەمەت سوپى، ئابدۇراخمان ۋەلىلەرنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشا تاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن يەنە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا بەش ۋەكىل سايلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئېچىلىپ، 30 - كۈنى يېپىلدى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا 125 نەپەر ۋەكىل سايلاندى، يىغىنغا 108 نەپەر ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىن 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن بۇيانقى ھۆكۈمەت ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى قاراپ چىقتى، 1958 - يىللىق ۋەزىپىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى، ناھىيىنىڭ ئون يىللىق پىلانىنى ماقۇللىدى، 1957 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1958 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى ماقۇللىدى.

يىغىن ماخمۇت نامانىنى ھاكىملىققا، ليۇلىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، ماچاڭشۇنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گويۇڭخەي، جاۋ جىنشەن، پاتەمخان، قاسىم، ۋۇشيۇڭيې، لى زىشيۇ، مامۇربېك، ئابدۇلھىمىت ھاجى، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئىبراھىم سالى، جاڭ ۋېنرۇي،

كۇخنىيەن، مەۋزۇللا سوپىنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشاھ تاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا بەش نەپەر ۋەكىل سايلاپ بەردى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېچىلىپ، 29 - كۈنى ئاياغلاشتى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا جەمئىي 155 رەسمىي ۋەكىل سايلاندى، يىغىنغا 132 ۋەكىل قاتناشتى. سىرتتىن قاتناشقۇچى ۋەكىل 24 بولدى.

يىغىن ھۆكۈمەت ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى، 1959 - ، 1960 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1961 - يىللىق مالىيە خام چوتى، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 1961 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلان لايىھىسىنى قاراپ چىقتى ھەم ماقۇللىدى.

يىغىن ماخمۇت نامانىي مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، لىيۇلشەن، ماجاڭشۇ، ئابلىز پەزۇل، مېڭ شىيەنپىنىي مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گويۈڭخەي، ماشۇلىن، لىيۇيۇ پېڭ، ئىبراھىم سالى، ئابدۇلھىمىت ھاجى، ۋۇشيۈگىيې، ئايىمخان، مەۋزۇللا سوپى، لى دەيەنفۇ، جاڭ چۈنۇاڭ، ماچىڭلىن، نىياز، ئابدۇراخمان ۋەللەرنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشاھتاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا بەش ۋەكىل سايلاپ بەردى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1963 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئېچىلىپ، 11 - كۈنى ئاياغلاشتى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا سايلانغان رەسمىي ۋەكىل 167 نەپەر، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 140 نەپەر، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 24 نەپەر.

يىغىن ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات بىلەن سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى، شۇنىڭدەك 1961 - ، 1962 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1963 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى قاراپ چىقتى ھەم ماقۇللىدى.

يىغىن ماخمۇت نامانىي ھاكىملىققا، ماجاڭشۇ، ئابلىز پەزۇل، خۇيگۈياۋنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گو يۈڭخەي، لى پېڭشياڭ، مېڭ شىيەنپىن، لىيۇيۇپېڭ، ئايىمخان، ئەلى رەجەپ، ماچىڭلىن، ئابدۇلھىمىت ھاجى، دۇگامەت پەيزۇللا، مەريەمخان سوبور، ۋۇچاڭفا، ۋېي لى، ماۋتىڭفاڭ، ئابدۇراخمان ۋەللەرنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشاھتاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا تۆت نەپەر ۋەكىل سايلاپ بەردى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1965 - يىل 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېچىلىپ، 21 - كۈنى ئاياغلاشتى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا سايلانغان رەسمىي ۋەكىل 166 نەپەر، ئەمەلىيەتتە قاتناش-

قان ۋەكىل 144 نەپەر.

يىغىن ھۆكۈمەت ۋە سوت مەھكىمىسىدىن بېرىلگەن خىزمەت دوكلاتىنى، 1964-يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1965 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى قاراپ چىقتى ۋە ماقۇللىدى. يىغىن قارار ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئۇلۇغ قىزىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا، ئىشلەپچىرىش، قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، داجەينىڭ، داچىڭنىڭ، قۇمۇل «قىزىلىيۇلتۇز 2 - مەيدانى»نىڭ ئىنقىلابىي روھىدىن ئۆگىنىپ، يېڭى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىردى.

يىغىن قاسىم ئىسمايىلنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، ماچاڭشۇ، ئابلىز پەزۇلنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گويۇڭخەي، ئابدۇراخمان ۋەلى، مېڭ شيەنپىن، لۇ جىنرۇڭ، لياڭ رۇڭ، ئابدۇلھىمىت ھاجى، ۋۇچاڭفا، مەريەمخان سوبر، ليۇ يۇپېڭ، ما چىڭلىن، ئەلى رەجەپ، سەدۇللا ئاخۇن، مېڭ باۋ، مېي يۇ شياڭ، جى شيەنجاڭلارنى خەلق ھەيئەتلىكىگە سايلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت

ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق قىسمى كومىتېتىنىڭ «قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇش توغرىسىدىكى دوكلات» ىغا ئاساسەن، ش ئى ت (1969) 28 - نومۇرلۇق ھۈججەت ئارقىلىق قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 1969 - يىل 3 - ئاينىڭ 18-كۈنى قۇمۇل پىڭجۇ تىياتىرخانىسىنىڭ ئالدىدا ئاممىۋى يىغىن ئېچىلىپ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى.

شيايىنجياڭ (ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ سىياسىي كومىسسارى) ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى، لى باۋشياڭ (129 - قىسىم ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى)، قاسىموپ (قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى خەلق ئەسكەرلىرى بۆلۈمىنىڭ بۆلۈم باشلىقى)، ياۋ جىشيەن (ئامما ۋەكىلى)، يەن زۇڭرىن (ئامما ۋەكىلى) لار مۇئاۋىن مودىرلىقىنى، مۇيۇفۇ، ساۋلى، ئابلىز ھاشىم، چېن ليەنخۇا، ما ۋەنچۈن، لىجىجۈن، كې يۈچۇ، خىزىر ئىلياس، ياڭ يۈگۈي، ياۋ خۇيلار دائىمىي ئەزالىقنى، خاۋجيې، ماجىڭشياڭ، لى يەنرۇڭ، مازىڭشياڭ، ۋاڭ چېڭشيۇ، لى رۇيفېڭ، مېڭ زۇنئەن، خەن شىمىڭ، پېڭ شيەنيۇەن، چەي شىڭجۈن، ليۇخۇڭچىن، بىڭ ۋېنخۇا، مۇھەممەتنۇر، تاڭ رۇيشيۇ، يۈفۇنيەن، ۋاڭ فېڭچۇەن، قادىر ئىمىن، ئەرشىدىن گالى، قادىر سوپى، ھەلىمىخان غوپۇر، بى فىڭشيا، ياڭ خۇيدۇەن، سۇن فۇدې، ئابدۇراخمان، دۇچۇڭۋېن، شياۋخەنفۇ، ياڭ چاڭلۇڭ، جاڭ شيۇيىڭ، جياجىيى، ليۇيۇڭ، خەن چىڭيۇەنلەر كومىتېت ئەزالىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئېچىلىپ، 29 - كۈنى يېپىلدى. مۇ-

شۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا سايلانغان رەسمىي ۋەكىل 214 نەپەر، ئەمەلىيەتتە يىغىنغا قاتناشقىنى 211 نەپەر.

يىغىن ناھىيىلىك ئىنقلابىي كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 1979 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 1980 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ لايىھىسىنى، 1979 - يىللىق مالىيە نەقچىوتى بىلەن 1980 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىكرى توغرىسىدىكى دوكلاتىنى، سوت مەھكىمىسى بىلەن تەپىتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى قاراپ چىقىپ ماقۇللىدى.

يىغىن قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەركىبىدىكى خادىملارنى سايلام ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈردى.

يىغىن ئابلىز ھاشىمنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، ۋاڭ جىنشەن، ۋۇشيۈڭيې، خوجا سالى، لى يەنرۇڭ، ئابدۇراخمان كېرەملەرنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلىدى.

يىغىن نۇرۇللا مەتنىيازنى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىققا سايلىدى.

§3. دائىمىي كومىتېت

1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا دائىمىي كومىتېت تەركىبىدىكى خادىملار سايلاپ چىقىلدى.

مۇشۇ نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى جەمئىي 18 نەپەر بولۇپ، ئۇلار: ئىبراھىم سالى، جۇ دېڭجۇ، جاڭ خۇەيلۇن، ئىسھاق ئىبراھىم، سۇن جېنيا، ئابدۇراخمان ۋەلى، دىڭ كېشۇ، ما يەنفۇ، ۋاڭ رۇيلەن، نىساخان نىياز، ئىبراھىم يۈسۈپ، ئۆمەرجان ئابدۇرېھىم، ئابلا ئەخمەت، سەدۇللا ئاخۇن، ئائىسەي زەينۇللا، لېپي جېنشى، ماشۇلىن.

ئىبراھىم سالى مۇدىرلىققا، جۇ دېڭجۇ، جاڭ خۇەيلەن، ئىسھاق ئىبراھىم، سۇن جېنيا، ئابدۇراخمان ۋەلىلەر مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى.

§4. سايلام

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ياڭ لىچۈن رەئىسلىكىدىكى قۇمۇل ناھىيىلىك ئومۇمىي سايلام كومىتېتىنىڭ كونكرېت رەھبەرلىكىدە 1953 - يىل 6 - ئايدا باشلىنىپ، ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلىپ، يىل ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.

ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سايلامغا قاتناشقان سايلىغۇچىلار 49 مىڭ 743 كىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 26 مىڭ، 181 ئاياللار 23 مىڭ 562؛ ئۇيغۇرلار 29 مىڭ 648، خەنزۇلار 13 مىڭ 8، قازاقلار 3515،

خۇيـزۇلار 3496، رۇسـلار 14، ئۆزبـەكلەر 11، تاتارلار تـوققۇز، باشـقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 42.

ناھىيە بويىچە 513 نەپەر يېزا (بازار) خەلق ۋەكىلى سايـلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 408، ئايال 105؛ ئۇيغۇر 347، خەنزۇ 91، قازاق 50، خۇيزۇ 25.

يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيىدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 98 ۋەكىلى (ئۆچ نەپەر ھەربىي ۋەكىل بۇنىڭ ئىچىدە) سايلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 79، ئايال 19؛ ئۇيغـۇر 54، خەنزۇ 25، قازاق 11، خۇيزۇ سەككىز.

1956 - ، 1958 - ، 1961 - ، 1963 - ، 1965 - ۋە 1980 - يىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا 2 - قېتىمدىن 7 - قېتىمغىچە ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 7 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام قۇمۇل ناھىيىلىك ئومۇمىي سايـلام كومىتېتى ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك سايلام خىزمىتى ئۆمىكىنىڭ كونكرېت رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى، 1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كـۈنى باشلىنىپ، 6 - ئايـنىڭ 29 - كۈنى ئاياغلاشتى. پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 159 مىڭ 484 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 52 مىڭ 602، خەنزۇلار 95 مـىڭ 658، قازاقلار 5443، خۇيزۇ-لار 5441، باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر 340.

تىزىمدىن قارىغاندا، پۈتۈن ناھىيە بويىچە، سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقى بارلار 78 مىڭ 714 كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچـىدە ئۇيغـۇرلار 26 مـىڭ 772، خەنـزۇلار 46 مىڭ 548، قازاقلار 2414، خۇيزۇلار 2624، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 285، ھازىرچە سايلام ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە مۇمكىن بولمايـدىغانلار 71. سايلام جەريانـىدا سايلامغا قاتنىشىش نىسبىتى 94.2 پرسەنتكە يەتتى. سايلاپ چىقىلغان ناھىيىلىك خەلق ۋەكىلى 214، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى - دېھقان ۋەكـىلى 113، زىيالـىيلار ۋەكـىلى 20، ناھىيە - گۈڭشې كادىرلىرى ۋەكىلى 66، ئازادلىق ئارمىيـە ۋەكىلى بىر، باشقا ۋەكىللەر 14؛ ئۇيغۇرلار 91، خەنزۇلار 97، قازاقلار 13، خۇيزۇلار 11، باشقا مىللەتتىن بولغان ۋەكىل ئىككى، ئايال ۋەكىل 49؛ كومپـارتىيـە ئەزالىرى 42.

پۈتۈن ناھىيە 125 سايلام رايونىغا بۆلۈندى. 114 سايلام رايونىدا بىر قېتىم-لىق سايلامدىلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، 11 سايلام رايونىدا ئىككى قېتىم، ئۆچ قېتىم سايلام ئۆتكۈزۈلدى، بىر سايلام رايونىدىكى بىر نەپەر ۋەكىل ئۆچ قېتىملىق سايلام ئارقىلىقمۇ سايلىنالمىدى، شۇڭا ۋاقتىنچە ئورنى بوش قالدى.

II باب خەلق ھۆكۈمىتى

§1. ھۆكۈمەت ئورگانلىرى

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق يولىدا ئازاد بولدى، قۇ- مۇلنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ۋاقتىنچە ئۆزگەرمىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن سابىق گومىنداڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىكى خادىملار 1950 - يىل 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە تەرتىپكە سېلىنىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ ھا- لەتكە چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىش- خانىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈم پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلدى. 1969 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئاستىدا ئىش باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى ۋە خەلق قوغداش گۇرۇپ- پىسى تەسىس قىلىندى. 1974 - يىلدىن كېيىن، ھەرقايسى ئىش بېجىرىش ئورگانلە- رى ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بۆلۈم دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى، كېيىن ئىدارە دەپ ئاتالدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بىر قىسىم ئىدارىلەر يەنە بۆلۈم دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە تۆۋەندىكى ئورگانلار تەسىس قىلىندى

ئىشخانا — 1950 - يىلى قۇرۇلغان، 1959 - يىلدىن ئاۋۋال كاتىبات بۆلۈمى دەپ ئاتالغان.

پىلان كومىتېتى — 1956 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان.

پەن - تېخنىكا كومىتېتى — 1959 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان، كېيىن خىزمەت- چىلەرنىڭ يۆتكىلىپ كېتىشى سەۋەبلىك ئامىلا قالغان. 1977 - يىل 2 - ئايدا ئەسلە- گە كەلتۈرۈلگەن.

يېزا ئىگىلىك كومىتېتى — 1982 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلغان.

تەنتەربىيە كومىتېتى — 1973 - يىلى قۇرۇلغان.

پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ئىشخانىسى — 1975 - يىلى قۇرۇلغان.

خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان.

كادىرلار بۆلۈمى — 1964 - يىلى قۇرۇلغان.

مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان. 1952 - يىلدىن ئاۋۋال ماتارىپ بۆلۈمى دەپ ئاتالغان.

سەھىيە بۆلۈمى — 1953 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان.
دېھقانچىلىق بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
گۈڭشې - دۇي كارخانىلىرى بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
چارۋىچىلىق بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
سۇ - ئېلېكتر قۇۋۋىتى بۆلۈمى — 1959 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان، 1966 - يىلىدىن ئاۋۋال سۇ ئىشلىرى بۆلۈمى دەپ ئاتالغان.
دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈمى — 1974 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان.
سانائەت - قاتناش بۆلۈمى — 1958 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان.
مالىيە بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان.
ئورمانچىلىق بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
ئەدلىيە بۆلۈمى — 1981 - يىلى قۇرۇلدى.
جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان.
ئەرزىيەت ئىشخانىسى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
كان باشقۇرۇش كومىتېتى ئىشخانىسى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى — 1981 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلدى.
ئارخىپخانا — 1958 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان.
دېھقانچىلىقى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى — 1981 - يىلى قۇرۇلدى.
2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى — 1977 - يىلى قول سانائەتنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.
باج ئىدارىسى — 1964 - يىلى قۇرۇلغان.
ئاشلىق ئىدارىسى — 1954 - يىلى قۇرۇلغان.
تاشقى سودا ئىدارىسى — 1959 - يىلى قۇرۇلغان، 1962 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1977 - يىل 1 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
سودا سانائەت مەھسۇلى باشقۇرۇش ئىدارىسى — 1979 - يىلى بازار باشقۇرۇش كومىتېتى ئاساسىدا قۇرۇلغان.
سودا ئىدارىسى — 1958 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1962 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1979 - يىل 6 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
تەمىنات - سودا كوپېراتسىپى — 1955 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1958 - يىل 7 - ئايدا سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلگەن، 1962 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى — 1959 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1977 - يىلى 8 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى — 1953 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1964 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1966 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1980 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

خەلق هۆكۈمىتىدە تەسىس قىلىنىپ، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ناھەق ئۆزگەرتىلگەن ئورگانلار:

قۇرۇلۇش بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1956 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

سودا - سانائەت بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلگەن.

دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى— 1959 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1960 - يىلى ئىدارە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، 1962 - يىلى بۆلۈم نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1980 - يىلى دېھقانچىلىق بۆلۈمى، چارۋىچىلىق بۆلۈمى دەپ ئىككىگە ئايرىلغان.

قول - سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى — 1956 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1963 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1977 - يىلى قول - سانائەت باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى هاكىملار (ئىنقىلابىي كومىتېت مۇدىرلىرى) نىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 13 — 1

ئىسىم-فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ياۋداۋ خوۋاك (ياقۇببەگ)	ئەر	ئۇيغۇر	1949 - يىل 10 - ئايدىن 1950 - يىل 3 - ئايغىچە، ۋەزىپە ئۆتەۋېتىپ ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتكەن
سەيىت قۇربان	〃	〃	1950 - يىل 3 - ئايدىن 1955 - يىلغىچە
ماخمۇت ناماز	〃	〃	1956 - يىل 10 - ئايدىن 1965 - يىل 6 - ئايغىچە
قاسىم ئىسمايىل	〃	〃	1965 - يىل 8 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئايغىچە («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا هوقۇقى تارتىۋېلىنغان)، 1975 - يىل 10 - ئايدىن 1976 - يىل 8 - ئايغىچە
شىيايىنجاك	〃	خەنزۇ	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1972 - يىل 1 - ئايغىچە
لىيۇرۇيجى	〃	〃	1972 - يىل 1 - ئايدىن 1972 - يىل 12 - ئايغىچە (مۇۋەققەت مۇدىر)
لىيۇخەييەن	〃	〃	1972 - يىل 12 - ئايدىن 1975 - يىل 10 - ئايغىچە
ئابلىز هاشىم	〃	ئۇيغۇر	1975 - يىل 10 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مۇئاۋىن هاكىملار (ئىنقىلابىي كومىتېت مۇئاۋىن مۇدىرلىرى) نىك ئىسىملىكى

جەدۋەل 13 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ياك لىچۈن	ئەر	خەنزۇ	1950 - يىل 5 - ئايدىن 1954 - يىلغىچە
خەن دېشەن	"	"	1953 - يىل 7 - ئايدىن 1956 - يىلغىچە
سوپى ئىسھاق	"	ئۇيغۇر	1954 - يىل 5 - ئايدىن 1955 - يىل 5 - ئايغىچە
لىيۇ لىشەن	"	خەنزۇ	1956 - يىل 1 - ئايدىن 1962 - يىل 7 - ئايغىچە
ئەمەت ئابدۇللا	"	ئۇيغۇر	1956 - يىل 10 - ئايدىن 1960 - يىل 2 - ئايغىچە
ماچاڭشۇ	"	خۇيزۇ	1956 - يىل 10 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئايغىچە
مېڭ شيەنپىن	"	خەنزۇ	1961 - يىل 1 - ئايدىن 1962 - يىل 8 - ئايغىچە
خۇي گۇاڭياۋ	"	"	1962 - يىل 6 - ئايدىن 1964 - يىل 7 - ئايغىچە
ماشۇلىن	"	"	1960 - يىل - 6 - ئايدىن 1965 - يىل 8 - ئايغىچە، 1965 - يىل 9 - ئايدىن 1967 - يىل 1- ئاي-غىچە، («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داھوقۇقىنى تارتىۋالغۇچە) 1973 - يىل 4 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
لى باۋشياك	"	"	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1971 - يىلغىچە
قاسموپ	"	ئۇيغۇر	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1973 - يىل 3 - ئايغىچە
ياۋ جىشيەن	"	خەنزۇ	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1980 - يىل 6- ئايغىچە
يەن زۇگېن	"	"	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1980 - يىل 6 -ئايغىچە
ۋاك ۋەنيەن	"	"	1972 - يىل 9 - ئايدىن 1973 - يىل 4- ئايغىچە

ئابلىز پەزۇل	"	ئۇيغۇر	1959- يىل 12 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئايغىچە («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا هوقۇقىنى تارتىۋالغۇچە)، 1972 - يىل 12 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
ماشيۇفېك	"	خەنزۇ	1972 - يىل 1 - ئايدىن 1973 - يىلغىچە
خاۋ شېگيۇ	"	"	1973 - يىل 4 - ئايدىن 1976- يىلغىچە
چېك شيائۇېن	"	"	1972 - يىل 1 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
ۋاڭ جىنشەن	"	خۇيزۇ	1974 - يىل 7 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
ۋۇشيۇڭيې	"	خەنزۇ	1978 - يىل 8 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
يۈشۈۋې	"	خەنزۇ	1976 - يىل 10 - ئايدىن 1980 - يىل 3 - ئايغىچە
شاۋشيەنخۇا	ئايال	خەنزۇ	1976 - يىل 11 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
جۇخۇەيىي	ئەر	خەنزۇ	1976 - يىل 11 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
خوجاسالى	"	ئۇيغۇر	1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
لى يەنرۇڭ	"	خەنزۇ	1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
ئابدۇراخمان كېرىم	"	ئۇيغۇر	1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە

§2. ئاساسىي قاتلام هاكىمىيىتى

1950 - يىل 4 - ئايدا، ناهىيە بويىچە شەهەر - بازار، دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا باۋجاق، جاجاكلىق تۆزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئاساسىي قاتلام خەلق هاكىمىيەت تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى 1951 - يىل 5 - ئايغىچە ئىلگىرى - كېيىن ئالتە رايونلۇق مەھكىمە، 22 يېزىلىق (مەھەللىلىك) خەلق هۆكۈمىتى قۇرۇلدى. رايونلۇق مەھكىمە ناهىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ ۋەكالەت ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىق، مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى ناهىيىلىك هۆكۈمەت بەلگىلىدى، يېزا (مەھەللە) باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقلىرى يېزا (مەھەللە) خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى.

1953 - يىلى ئومۇمىي سايلام ئارقىلىق يېزا (مەھەللە) خەلق هۆكۈمىتى مەمۇرىي كومىتېتى قۇرۇلدى.

1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلارغا قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ناهىيە بويىچە ئۈچ رايون، ئۈچ بازار، 17 يېزا بارلىققا كەلدى. يېزا (بازار) لاردا خەلق كومىتېتلىرى تەسىس قىلىندى.

1958 - يىل 9 - ئايدىن 1959 - يىلنىڭ بېشىغىچە ناهىيە بويىچە هۆكۈمەت بىلەن گۈڭشې بىرلەشكەن 11 خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى. گۈڭشىلاردا باشقۇرۇش كومىتېتلىرى تەسىس قىلىندى.

1968 - يىل 7 - ئايدىن 1970 - يىل 6 - ئايغىچە، ناهىيە بويىچە 12 خەلق گۈڭشىسى، ئىككى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېهقانچىلىق مەيدانىدا ئىنقىلابىي كومىتېت تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى هەرقايسى گۈڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سايلام ئارقىلىق باشقۇرۇش كومىتېتلىرى بارلىققا كەلتۈرۈلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن ناهىيىگە جەمئىي 11 خەلق گۈڭشىسى بەۋاستە قارايدىغان بولدى.

III باب خەلق سىياسىي كېڭىشى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇمۇل ناهىيىلىك كومىتېتى پۈتۈن ناهىيىدىكى هەر مىللەت، هەر قاتلام، هەرقايسى تەشكىلاتلار ۋە باشقا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىڭ خەلق دېموكراتىك بىرلىك سەپ تەشكىلاتى، ئۇ، ج ك پ قۇمۇل ناهىيىلىك كومىتېتىنىڭ هەر ساهە، هەر قاتلام ئەربابلىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان مۇهىم ۋاسىتە. ناهىيىلىك سىياسىي كېڭەش قۇرۇلغاندىن بۇيان، پارتىيە ۋە هۆكۈمەتنىڭ مەركىزىي خىزمىتىنى چۆرىدىگەن هالدا سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىشىنى قانات يايدۇردى.

تۇنجى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى 1955 - يىل 9 -

ئايىنىڭ 26 - كۈنى ئېچىلدى. بۇنىڭغا 52 نەپەر كومىتېت ئەزاسى قاتناشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ج ك پ ۋەكىلى ئۇچ نەپەر، مىللىي- دىنىي زات ۋەكىلى ئۇچ نەپەر، دېھقان - چارۋىچى ۋەكىلى ئۇچ نەپەر، كوپېراتىپ ۋەكىلى بىر نەپەر، دېموكراتىك زات ۋەكىلى سەككىز نەپەر، ياشلار ۋەكىلى ئىككى نەپەر، مەدەنىي - ماارىپ ۋەكىلى 26 نەپەر، پەن - تېخنىكا ساھەسىنىڭ ۋەكىلى بىر نەپەر، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ۋەكىلى بىر نەپەر. يىغىن سېيىت قۇربانىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھېمىت ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

2 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1958 - يىل 8 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 63 كىشى قاتناشتى.

3 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1961 - يىل 4 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 63 كىشى قاتناشتى. يىغىن ئىسمايىل توختىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھېمىت ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

4 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1963 - يىل 6 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 62 كىشى قاتناشتى. يىغىن ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئەمەت ئابدۇللانى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئالدۇلھېمىت ھاجىنى، لى زىشيۇلارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

5 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1965 - يىل 8 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى ئېچىلدى. يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 63 كىشى قاتناشتى. يىغىن ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى گويۈڭخەينى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھېمىت ھاجى، لى زىشيۇلارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

6 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1980 - يىل 6 - ئايىنىڭ 21 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 84 كىشى قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە - ھۆكۈمەت، ئاممىۋىي تەشكىلات ۋەكىلى 17 نەپەر، ئەدەبىيات- سەنئەتچىلەر ۋەكىلى بىر نەپەر، پېشقەدەم كادىرلار ۋەكىلى بىر نەپەر، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەر ۋەكىلى بىر نەپەر، سودا - سانائەتچىلەر ۋەكىلى بىر نەپەر، پەن - تېخنىكا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ۋەكىلى 11 نەپەر، دىنىي ساھەدىكىلەر ۋەكىلى 36 نەپەر، باشقا ۋەكىللەر 16 نەپەر. يىغىن ئابلىز پەزۈلنى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىدرىس نىياز، ئەلى زەجەپ، دۇڭ يەنخې، شاۋ چېڭتۇڭ، سەيدۇللا ئاخۇنلارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى. 6 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى قۇمۇل ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا سىرتتىن قاتناشتى.

IV باب مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ۋە پارلامېنت ئورگانلىرى

§1. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 2 - يىلى (1913 - يىلى) 4 - ئايدا، قۇمۇل مەھكىمىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، ناھىيىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈلمىسىگە ۋارىسلىق قىلىنغان، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە بىر نەپەر ھاكىم، بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى، ئىككى نەپەر بۆلۈم ئەزاسى، تۆت نەپەر ياللانما خادىم قويۇلغان. خىزمەتچىلەرنىڭ تۆۋىنىدە، قوۋۇق بېگى، جەسەت تەكشۈر - گۈچى، كۈرىچى يايى، ياساۋۇل قاتارلىق 25 نەپەر ئادەم بولغان، كېيىن شەھەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بانكا، باج ئىدارىسى، تۇياق بېجى ئىدارىسى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىنغان. يۈەن شىكەي قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ئىمتىيازىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار يەنىلا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، شۇڭا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى پەقەت خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بىلەنلاچەكلەنگەن.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) دىن كېيىن، جىن شۇرېن «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى يولغا قويۇپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ۋارىسلىق ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرغاچقا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولالىغان.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) گەنسۇدىكى مىلىتارىست ماجۇڭيىنىڭ قۇمۇلنى بېسىۋېلىپ، خې دىڭنى ھاكىملىققا تەيىنلىگەن ھەمدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، خەلق ئىشلىرى، مالىيە، تەمىرات، مائارىپ، ئەدلىيەدىن ئىبارەت بەش بۆلۈم ۋە كاتىبات بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئامبار قاتارلىقلارنى تەسىس قىلغان. مائارىپ، تەمىرات، ئەدلىيە بۆلۈملىرى ئۇرۇش سەۋەبىدىن ئىسمى بار جىسمى يوق ئورۇن بولۇپ قالغان، خەلق ئىشلىرى، مالىيە بۆلۈملىرى ھەم ئامبارلار قۇمۇل ۋاڭىنىڭ كونا ئەمەلدارلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كاتىبات، خەلق ئىشلىرى، مالىيە، مائارىپ بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنغان. كاتىپ ئەدلىيە، ھۆكۈم قىلىش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرغان. شۇ يىلى سوتچى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، مەمۇرىيەت بىلەن ئەدلىيە ئاستا - ئاستا ئايرىلغان.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ھەربىي لاۋازىمات بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 8 - تۈەنى بىلەن چېگرىدىكى چازىلاردا تۇرۇشلۇق دادۇيلەرنى تەمىنات بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل قىلىنغان.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) تەمىرات بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەشكىلاتلاردىن ھەربىي لاۋازىمات بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن باشقا، خەلق ئىشلىرى، تەمىرات، مالىيە، مائارىپ بۆلۈملىرى ۋە كاتىبات بۆلۈمى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان.

مەنگو دەۋرىدە هاكىم بوغانلارنىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 13 — 3

ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە تۇتقان ۋاقتى
بەي ۋېنچاۋ	ئەر	خەنزۇ		1912 - يىلى
گەن شۇلىن	〃	〃		1915 - يىلى
شياڭ يۈگۈاڭ	〃	〃		1916 - يىلى
ۋاڭ دۇ	〃	〃	گەنسۇ خېجۇلۇق	1916 - يىلى
تاۋمىڭيۇ	〃	〃	جېجىياڭ شاۋشىڭلىق	1918 · 6 — 1919 · 7
جۇليې	〃	〃	گەنسۇ لەنجۇلۇق	1925 - يىلى
خۇ ××	〃	〃	شەنشى شىئەنلىك	
شۇشۇگۇ	〃	〃	〃	1930 - يىلى
خەن لۇجۇڭ	〃	〃	شەنشى لىچۈەنلىك	1931 - يىلى
شۇدېگشۇ	〃	〃		1932 - يىلى
ماۋۇچى	〃	〃	گەنسۇ مىنچىنلىق	1933 - يىلىنىڭ بېشىدا
خې دىڭ	〃	〃		1933 - يىل 5 - ئاي
مالۇكاڭ	〃	خۇيزۇ		1933 - يىل 8 - ئاي
يولۇاس	〃	ئۇيغۇر	شىنجاڭ مارالبېشىلىق	1934 · 3 — 1934 · 7
ئىادىل	〃	〃	شىنجاڭ قۇمۇللۇق	1934 · 7 — 1935
چېن داشىڭ	〃	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەنلىك	1936 · 1 — 1936 · 9

كۇڭ چىڭۋېن	"	"	شىنجاڭ جىمسارلىق	8 ·1937 — 10 ·1936
لىن ۋەنخۇڭ	"	"	جىلىن راۋخېلىق	3·1938 — 9·1937
بەي بىڭدې	"	"		11·1938 — 4·1938
چېن فاڭبو	"	"	لياۋنىڭ كەييۇەنلىك	10·1939 — 12·1938
گاۋجىڭرېن	"	"	گەنسۇ مىنچىنلىق	6·1940 — 10·1939
نىڭ خەنۋېن	"	"	لياۋنىڭلىق	12·1940 — 6·1940
جاڭ چۇەنچىڭ	"	"	جىلىنلىق	2·1942 — 1·1941
ۋاڭ شۇنۋۇ	"	"	گەنسۇ ۋۇۋىيلىق	7·1942 — 3·1942
لياڭ گوبېن	"	"	لياۋنىڭ فاكۇلىق	9·1942 — 8·1942
لۇ چۇنفۇ	"	"	جىلىن يۇشۇلۇق	3·1945 — 10·1942
سەي روزۇ	"	"	جياڭسۇ گاۋيۇلۇق	10·1945 — 3·1945
چېن شۇپىڭ	"	"	ئەنخۇي تۇڭچىڭلىق	11·1946 — 11·1945
بېشىر	"	ئۇيغۇر	شىنجاڭ قۇمۇللۇق	4·1949 — 12·1946
ياۋداۋخۇڭ (ياقۇپبەگ)	"	"	"	9·1949 — 4·1949

§28. يەتتەقۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى

يەتتەقۇدۇق لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ مۇھىم تۇتقۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى دەۋردە، تاشيول قاتنىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يەرگە ئاستا - ئاستا ئادەملەر ئولتۇراقلىشىپ، ئاشپۇزۇل، دەڭ - سارايلار سېلىنغان. مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) 2 - ئايدا، نائىپ ھاكىم ياموللى تەسىس قىلىنىپ، تۇرلۇك ئىشلار قۇمۇل ناھىيىسى ھاكىمىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە باشقۇرۇلغان. مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) جېنىدىداۋنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، نائىپ ھاكىم ئاساسىي جەھەتتىن سۇ ئىشلىرى قۇرۇلۇشى، بوز يەر ئېچىش، قاتناش ئىشلىرىنى قوغداش، ئادەتتىكى ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، شۇنىڭدەك جىنايەتچىلەرنى تاپشۇرۇۋېلىش ۋە ئولارغا قاراش ئىشلىرى قاتارلىقلارنى باشقۇرغان. تۇنجى قېتىم گۇ مىڭدې نائىپ ھاكىم بولغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ تەستىقى بىلەن، يەتتەقۇدۇق ياموللى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئۇزاق ئۆتمەي، يېغىلىق - ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن سودىسىگەر-لەر، يولۇچىلار ئازلاپ، ئاھالىلەرمۇ قېچىپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى باشقۇرىدىغان ئاھالە قالمىغاچقا، ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ۋەزىيەت تىنچلاندى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، جۇڭگوغا ياردەم بېرىش ئۇچۇن ئەۋەتكەن ماددىي ئەشيالىرىمۇ لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تاشۇلىدىغان بولغاچقا، يەتتە قۇدۇقنىڭ رولىمۇ مۇھىم بولۇشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەردە ئىلگىرى-كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، مال توشۇش پونكىتى، ئايرۇدروم، پوچتا ئىدارىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى ھەمدە بىردىن جۇجاڭ، مۇئاۋىن جۇجاڭ قويۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات بۆلۈمى، بوغالتىر بۆلۈمى ۋە خەلق ئىشلار - مائارىپ بۆلۈمى، مالىيە - تەمىرات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئەمەلىي ئىشلەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچى 20 ئەتراپىدا بولدى. يەرلىك ئاھالىلەر ئاز، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەممىسى سودا - مۇلازىمەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ كىرىمى ئازراق تىجارەت بېجىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، كېرەكلىك راسخوتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئايمۇ ئاي تارقىتىپ بېرىپ تۇردى.

يەتتەقۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدا ئىلگىرى - كېيىن جۇجاڭ بولغانلار تۆۋەندىكىلەر: لى شۇلىن، ۋاڭ زىجيا، جاڭ داجېڭ، لۇجىشيا، لىيۇداۋېنلار.

مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدا سوتچى، خاتىرىلىگۈچى قاتارلىق خىزمەتچىلەر تەسىس قىلىندى، بىراق مەخسۇس خادىم قويۇلماي، ئۇنى پۈتۈنلەي مەمۇرىي باشقۇ-

رۇش ئىدارىسى ئىچىدىكى خىزمەتچىلەر قوشۇمچە ئىشلەپ كەلدى.

لىيۇداۋېن ۋەزىپىدە تۇرغان چاغدا، خۇبېيلىق يۇرتداشلىرىنى كۆپرەك ئىشلەتتى، بۆلۈم باشلىقلىرىدىن يۇقىرى ئەمەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى خۇبېيلىقلار ئىدى، شۇڭا كىشىلەر بۇ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنى «خۇبېيلىقلار ئۇيۇشمىسى» دەپ ئاتىشاتتى.

§3. ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) قۇمۇل مەھكىمىسى قۇمۇل ناھىيىسى دەپ ئاتالمىدىغان بولدى. ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى چۈ («ئۆستەڭ» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالمىدىغان بولدى. چۈگە بىردىن شاڭيۈ قويۇلۇپ، شۇ بىر كىشى چۈنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ھاكىمنىڭ بۇيرۇقى بويىچە باشقۇرۇپ تۇردى. قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى بولسا، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا دورغا قويدى، ئۇلار ۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بىر رايوننىڭ مەمۇرىي، ئىشلەپچىقىرىش، دىنىي ئىشلىرىغا تولۇق مەسئۇل بولۇپ كەلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) شاڭيۈلۇق تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رايون، مەھەللە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ناھىيە بويىچە شەھەر ئىچى، ئاقىيەر، توغۇچى، تاشۇيلىق، تىيانشاندىن ئىبارەت بەش رايون تەسىس قىلىندى. مەھەللىدە مەھەللە باشلىقى باشقارمىسى، رايوندا رايون مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 8 - ئايدا، ئومۇمىيۈزلۈك باۋ جاڭ، جاجاڭ تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە بويىچە ئىككى بازار، بەش يېزا تەسىس قىلىنىپ، جەمئىي 66 باۋ قۇرۇلدى. بازاردا بازار (جىك) باشلىقى، مۇئاۋىن بازار (جىك) باشلىقى، يېزىلاردا يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى، باۋلاردا باۋجاڭ، جالاردا جاجاڭلار قويۇلدى.

1949 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، قوشۇۋېتىش ئارقىلىق پۈتۈن ناھىيىدە جەمئىي تۆت يېزا، بىر بازار (جىك)، 53 باۋ تەسىس قىلىندى.

§4. كېڭەش پالاتاسى (سەنيىخۇي)

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 10 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە يەرلىك پارلامېنت ئاپپاراتى — كېڭەش پالاتاسى تەسىس قىلىندى. تۈنجى لۆۋەتلىك كېڭەش پالاتاسى 10 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ئۇلار: شۇ ۋەنچاڭ، ئەزىزجان، لۇ چۈنپۇ، لى زىشىيۇ، مادېچۈەن، نى سۈندې، توختى قۇرمال، سوپى ھاجى، گې چاڭدې،

باجىسىدىك. شۇ ۋەنچىك پالاتا باشلىقى، ئەزىزجان مۇئاۋىن پالاتا باشلىقى بولدى.

مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) ئەتىيازدا، كېڭەش پالاتاسى ئۆزگەرتىپ سايلاندى، يەنىلا شۇ ۋەنچىك پالاتا باشلىقى، ئەزىزجان مۇئاۋىن پالاتا باشلىقى بولدى، كېڭەش پالاتاسىغا سوپى ھاجى، سوپى، خوجىنىياز، لى سۇندې، ماجۇنجيې، گې چاڭدېلار ئەزا بولدى ھەمدە شۇ ۋەنچىڭنى ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتا ئەزالىقىغا كۆرسىتىپ بەردى.

مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 10 - ئايدا، كېڭەش پالاتاسى 2 - قېتىم ئۆزگەرتىپ سايلاندى. لى رۇې پالاتا باشلىقلىقىغا، نىياز مۇئاۋىن پالاتا باشلىقلىقىغا، ماجۇنجيې، گې چاڭدې، ئالتۇن سوپى ئىسھاق، سوپۇر سوپى، شۇ لى، خوجانىياز پالاتا ئەزالىقىغا سايلاندى.

ئون تۆتىنچى قسىم

قۇمۇل ۋاقىلىرى

بسم الله الرحمن الرحيم

الصلاة المفروضة

ئون تۆتىنچى قىسىم قۇمۇل ۋاڭلىرى

قۇمۇل ۋاڭلىرى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلىرى ئىدى، ئۇلار كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) ئەبەيدۇللا قۇمۇلنىڭ تارخان بېگى بولۇپ بېكىتىلگەندىن تارتىپ مىنگونىڭ 19 - يىلى قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭى شامەخسۇت ئۆلگەنگە قەدەر تەخمىنەن 233 يىل ھۆكۈم سۈرگەن، چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر فېئودال ۋاڭ - گۇڭلار ئىچىدە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، شىنجاڭ، جۈملىدىن قۇمۇل تارىخىدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتا، قۇمۇل ۋاڭلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى، ئاساسەن، چىڭ ھۆكۈمىتىگە تايىنىپ داۋاملاشتۇرغان، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئىجازىتى بىلەن قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمىتىدىن مۇستەقىل بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورگىنىنى قۇرۇش بىلەن بىللە، ئىسلام دىنىنى ياشقۇرۇش ھوقۇقىنىمۇ ئىگىلەپ، سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈۋالغان. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ھەممىسى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا سادىق بولۇپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىقنى قوغداش ئۈچۈن، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن باستۇرغان، شۇڭا، فېئودال ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئالاھىدە قەدىرلىنىپ، گۈك، بېزى، بېلىدىن خوشۇت چىڭ ۋاڭلىقىغچە ئۆستۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ ئەمەل - ئۇنۋانلىرى «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كەلگەن». مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يۇەن شىكەي پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈشتە ئۆزىگە قانات-قۇيرۇق قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭىغا قوش چىگۈاڭلىق مەنسەپنى بەرگەن. قۇمۇل ۋاڭلىرى قۇمۇلدىكى ئەمگەكچى خەلقنى تولىمۇ دەھشەتلىك ئەزگەن. دېھقان - چارۋا-چىلار ئايدا بىرقانچە كۈن ئۇلارنىڭ يەرلىرىدە ھەقسىز ئىشلەشكە، چارۋىلىرىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار ۋاڭ ئوردىسىنىڭ باشقا خىراجەت-لىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىشنىمۇ ئۈستىگە ئالغان. ۋاڭلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، ئەمگەكچى خەلق جىسمانىي ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئاچ - يالىڭاچ ياشىغان. شۇڭا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلەر قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئېزىشىگە قارشى كۈرەشنى ئېگىلمەي - سۈنمای داۋاملاشتۇرغان. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق، باردى-كەلدىسى كۆپ بولغاچقا، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا قارىغاندا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى كۆپرەك قوبۇل قىلغان. بىرنەچچە ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭلىرى چىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭنى تىنچىتىش يولىدىكى ھەربىي يۈرۈشلىرىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن مەلۇم تۆھپە قوشقان. بىرىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى، نەۋرىسى بولۇپ ئۈچ

ئەۋلادقا ۋاڭلىق مەرتىۋىسى بېرىلمىگەن، پەقەت ئۇنىڭ ئەۋرىسى يۈسۈپكىلا ئايماق ۋاڭلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەن. قۇمۇلنىڭ 6 - ئەۋلاد ۋاڭى بەشىر ئۆلگەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭغا چىڭۋاڭلىق نامى بېرىلگەن. خەنزۇلار قۇمۇل ۋاڭلىرىنى «خۇيۋاڭ» (回王) دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

I باب قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسلام دىنى قۇمۇلدا تېخىز راۋاجلانغان بولسىمۇ، قۇمۇلغا يەنىلا يۇەن سۇلالىسى خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان مۇڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭ پۈشتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغانىدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە مۇنداق ئەھۋال ئۆزگەردى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ۋاڭلار ئۆزىنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى دەۋالغان بىر قىسىم خوجىلار تەرىپىدىن كونترول قىلىۋېلىنىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ۋاڭلارنىڭ ئۇستازلىرى بولۇپ، خېلى زور ئىمتىيازغا ۋە ناھايىتى كۆپ بايلىققا ئىگە بولۇۋالغان، ئەمەلىيەتتە، شۇ جايلارنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. بۇ خوجىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتىتا قۇمۇلدىمۇ مۇھەممەتشاھ غازى ئىسىملىك بىر خوجا پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئاتىسى يارى مۇھەممەت غازى، بوۋىسى باقى غازى، ئۇلۇغ بوۋىسى ھەسەن غازى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قۇمۇلدا ياشاپ كەلگەن بەگلەر ئىدى. مۇھەممەتشاھ غازى ئېھتىمال خوجا دېگەن نامىدىن پايدىلىنىپ، قۇمۇلدىكى مۇڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئۇستازى بولۇۋېلىپ، چوڭ ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان بولۇشى مۇمكىن (بۇ چاغدا قۇمۇل تۇرپان ھۆكۈمرانلىقىدىن يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەنىدى).

كاڭشىنىڭ 17 - يىلى (1678 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ خانى غالدان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ، يەكەن خانلىقىنى يوقىتىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى بېسىۋېلىپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپپاق خوجىنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىنكى يىلى (1679 - يىلى) ئۇ يەنە قۇمۇل ۋە تۇرپانىنى بېسىۋالىدۇ. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى باشلىقى مۇھەممەتشاھ غازىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ ئىدى. ئۇ، قۇمۇلدىكى ئاق تاغلىقلار (ئاق تەقىيلىك ئۇيغۇرلار) نىڭ باشلىقى بولۇپ، جۇڭغارخانىنىڭ قۇمۇلدىكى گۇماشتىسى بولۇپ قالىدۇ.

جۇڭغارلارنىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋاستىلىرى ئىنتايىن قەبىھ بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقى ۋە قارشىلىقى قوزغىلىدۇ. جايلاردىكى ئۇيغۇرلار «سۇ بىلەن ئوتنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك غېم - ئەندىشىدە قېلىپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپمۇ ئامالىنى تاپالمايدۇ»، «ئاشلىق ۋە مال - دۇنياسىنى كۆمۈپ تاشلايدۇ» ياكى قورغان

ياساپ مۇداپىئەلىنىدۇ، ئەمما تېخىمۇ كۆپ قىسمى باشقا ياقلارغا قاچىدۇ. ۋە ئاخىرقى ئۆلكىلەرگە بېرىۋالىدۇ. ئاخىرقى ئۆلكىلەرگە قېچىپ بارغان ئۇيغۇرلارنى چىڭ ھۆكۈمىتى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرىدۇ. كاڭشىنىڭ 29 - يىلى (1690 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، ئاپپاق خوجا قۇمۇلغا قېچىپ كېلىۋالىدۇ. جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشى بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇب بولىدۇ، ئاپپاق خوجا يەنە يەكەنگە قايتىپ بارىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تىنچلانمايدۇ.

قۇمۇل مۇھىم ئورۇن بولغاچقا، جۇڭغارلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ قۇمۇل خەلقىگە چەكسىز زۇلۇم سېلىۋاتقانلىقى ۋە ئۇلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقانلىقىنى، جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭغا قارشى كەينى - كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، كاڭشى خانىنىڭ كەڭچىلىك قىلىدىغان رەھىمدىل سىياسىتىدىن ياخشى تەسىر ئالىدۇ. كاڭشىنىڭ 31 - يىل (1692 - يىلى) 8 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ خەيرى رەسمىي ئەمەلدارى مادىنى جۇڭغارلارنىڭ يەنە بىر كاتتىبەشى سېۋېن ئارۇبدانىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. مادى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، غالداننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مادىنىڭ قول ئاستىدىكىلەر قۇمۇلدا قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئەبەيدۇللا ئۇلارغا ئۇزۇق - تۈلۈك ۋە ئات - ئۇلاغ بېرىپ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ ھەمدە ئادەم قوشۇپ جىيايۈگۈەنگىچە ئاپىرىپ قويىدۇ. مادىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بېيجىڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتىدىكى بەزى كىشىلەر غالداننى جازالاش بىلەن بىللە، قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كاڭشى خان، جىنايەتنى غالدان ئۆتكۈزدى، پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك، دەپ قارىغان. ئۇ: «قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن غالدان قاتارلىق موڭغۇللارغا باج تۆلەپ كەلگەن، بۈگۈنلا باشلانغان ئىش ئەمەس، بەلكى تارىختىن كېلىۋاتقان ئىش. شۇ تەرىقىدە موڭغۇللارغا باج تۆلەپ كېلىۋاتقان ۋاسسالار ئاز ئەمەس، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنى غالدانغا باج تاپشۇردى دەپ ئەيىبلەپ، ئەسكەر چىقىرىپ، قىرغىن قىلساق، پادىشاھنىڭ خۇداغا ئوخشاش ئەزەلدىن رەھىمدىل ئىكەنلىكىنى ئەمەلدە كۆرسىتەلمەي قالارمىز - مىكىن» دەيدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، يەنە گەنجۇدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان قۇمۇللۇق سەككىز ئۇيغۇرنى قويۇپ بېرىدۇ.

كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى غالداننى قاتتىق مەغلۇب قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭغارلار يىمىرىلىشكە يۈزلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى مەخمۇت ئولتۇرغانىدى. ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلاردىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ئىسلام خانلىقىنى قۇرماقچى بولىدۇ. سېۋېن ئارۇبدان سېۋېپ قالغاچقا بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاق تاغلىقلار جۇڭغارلارنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

ئەبەيدۇللا گەرچە بۇ ئىشقا ئارىلاشمىغان بولسىمۇ، ئوخشاشلا جۇڭغارلارنىڭ ئىشەنچە-سىدىن قالىدۇ. كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) 9 - ئايدا ئەبەيدۇللا چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئات - تۆگىلەرنى سوۋغا قىلىشقا ئارىن بەگنى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەل بولۇش ئارزۇسىنى ئىنىق بىلدۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «پېقىر ئاق تەقىلىكىلەردىن بولۇپ، جۇڭگوغا تارتۇق بېرىپ كېلىۋاتقىنىمىزغا ئۆزۈن بولدى. خان ئەلچىسى پېقىر-نىڭ ماكانىغا كەلگەندە، غالدان ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇنى ئۆلۈم-دىن قۇتقۇزالمىغانلىقىم ئۈچۈن، ئالىيلىرىنىڭ پېقىرنى ماڭا ئاسىيلىق قىلدى دەپ ئويلاپ قېلىشلىرىدىن ئەنسىرەۋاتىمەن. تەڭرى تۇرۇپتۇ، تەڭرى ئالدىدا يالغانچىلىق قىلغانلار جازىسىنى يەيدۇ، ئۇيراتلاردىن بىرنەچچە تۇپى كۆچكەچ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قېچىپ كەتتى. پېقىر شەھەردىن سىرتقا چىقمىغان تۇرسام، قانداقمۇ ئاسىيلىق قىلاي». ئۇ 12 - ئايدا يەنە ئارىنبەگنى ئەۋەتىپ، خانغا: «ناۋادا غالدان كېلىپ قالسا، پېقىر ئۇنى پۈتۈن كۈچۈم بىلەن تىرىك تۇتىمەن، بۇ ھەقتىكى خەۋەرلەرنى چىڭ ھۆكۈمىتىگە داۋاملىق يەتكۈزۈپ تۇرىمەن» دەپ مەلۇم قىلغان. كاڭشى خان ئەبەيدۇللانىڭ ساداقەتمەنلىكىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەمەلدارلىق تونى، بۇلغۇن تۇماق، ئالتۇن كەمەر قاتارلىق بۇيۇملارنى ئىنئام قىلدۇ. كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) 1 - ئايدا تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغان غالدان ئاخىرلىشۇاتقان ئۆمرىنى ئۈزارتىش ئۈچۈن، ئوغلى سەپتىن بالجۇرنى غەللە - پاراق يىغىشقا بارىكۆلگە ئەۋەتىدۇ، 2 - ئايدا ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى گوپا بەگنى ئەۋەتىپ، سەپتىن بالجۇرنى تۇتۇپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. كاڭشى خان ئەبەيدۇللاغا پۇل، تون، ئاق ئالتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىنئام قىلىدۇ. سېۋىن ئارۇبدان نۇرغۇن قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ سەپتىن بالجۇرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ ھەمدە ئەبەيدۇللادىن نەمە ئۈچۈن چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولغانلىقىنى سورايدۇ. ئەبەيدۇللا: «مېنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە ساداقەت كۆرسىتىپ ئەل بولغانلىقىم مەجبۇرىي ئەمەس، ئۆز ئىختىيارىم بىلەن بولغان» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. جۇڭغارلارنىڭ قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، چېگىخەيدىكى ھەرقايسى تەيجىلەرگە ۋە سېۋىن ئارۇبدانغا: «قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا بولمايدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ.

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) 3 - ئايىنىڭ 13 - كۈنى غالدان ئاچا ئامىتاتە دېگەن جايدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ، ئۇنىڭ جىنىيەنى دەنجىلا غالدانىنىڭ جەسىتىنى ۋە قىزى جۇڭچىخەينى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ، سەپەر ئۈستىدە قۇمۇل ئەتراپىدىن ئۆتكەندە، ئوزۇق - تۈلۈكى ئۈزۈلۈپ قالغان دەنجىلا خەلقىنىڭ مال-چارۋىلىرىنى بۇلايدۇ. ئۇ جىممسارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئەبەيدۇللا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەيدۇ. 6- ئاينىڭ 15 - كۈنى دەنجىلا ھەمراھلىرى بىلەن قۇمۇل بازىرىغا كېلىدۇ. ئەبەيدۇللا يەنە دەنجىلانىڭ كاڭشى خان بىلەن كۆرۈشۈشى ئارزۇسىغا ئاساسەن، چوڭ ئوغلى گوپا بەگنى قوشۇپ ئۇنى ئىچكىرىگە ناھا-

يىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوغداپ ئاپىرىپ قويىدۇ.

غالدان ئۆلگەندىن كېيىن، سېۋىن ئارۇبدان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غالداننىڭ پۈتۈن زېمىنىنى بېسىۋالىدۇ، ئۇ، قۇمۇلنىڭ جۇڭغارلاردىن يۈز ئۆرۈپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولغانلىقىغا كۆڭلىدە باشتىن - ئاخىر ئۆچمەنلىك ساقلاپ كەلگەنىدى. ئەبەيدۇللا بۇنىڭدىن بەك ئەنسىرەپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە: «كەمىنىلىرى سەپتىن بالجۇرنى ۋە غالداننىڭ قول ئاستىدىكى نۇرغۇن ئادىمىنى قولغا چۈشۈردۇم. ئۇيراتلارنىڭ پېقىردىن خاپا بولۇشى چوقۇم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇمۇل ئەزەلدىن ناھايىتى ئاجىز بولغاچقا، قورقۇنچ ئىچىدە، تىنچراق ئۆتۈشنى تىلەۋاتىمەن. پېقىر سېۋىن ئارۇبداندىنمۇ قورقىمەن، پېقىرغا زىيان يېتىپ قالمىسۇن ۋە زېمىنىمىزنى قوغداشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ بىرەر مۆھۈر بېرىشىنى ئىلتىجا قىلىمەن، شۇنداق بولغاندا، يەكەن، تۇرپاندىكىلەرمۇ بۇنى ئاڭلاپ قىزىقسىنىپ، ئالىيلىرىنىڭ تەۋەسىگە ئۆتۈش كويىدا بولۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ مۇسۇلمانلارنى سۇجۇغا كۆچۈرۈپ كېتىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن. شۇنداق بولسا، خان ئالىيلىرىنى يوقلاپ كېلىشتە سۇجۇ بىر ئۆتەڭگە ئايلىنىدۇ - دە، پېقىر شۇ يەردىن ئۇچۇر ئۇقۇپ، ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ھايالسىز يېتىپ بارالايمەن» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) 10 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى خانغا چىن دىلىدىن ئىتائەت قىلىپتۇ، «ئالاھىدە ماختاشقا ئەرزىيدۇ، ئۇنى تەرىپلەپ، ئىلھاملاندۇرۇش كېرەك» دەپ، موڭغۇللارنىڭ تۈزۈلمىسى بويىچە، ئۇنىڭغا 1 - دەرىجىلىك جاساق مەنسىپىنى بېرىشنى، «تارخان» نامىنى يەنىلا ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ قىزىل جىيەكلىك ئۇيغۇر خوشۇنى قىلىپ تۈزۈلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەبەيدۇللا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي نام بېرىلگەن ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىدۇ.

II باب تارىختا ئۆتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاڭلىققا تەيىنلەنگەندىن تارتىپ، مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت قازا تاپقانغا قەدەر قۇمۇلدا توققۇز ئەۋلاد ۋاڭ ئۆتكەن.

§1. بىرىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەبەيدۇللا

بىرىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا (1697 - يىلدىن 1709 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، ئەبەيدۇللا ۋاڭلىققا تەيىنلىنىپ ئىككىنچى يىلى (1698 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ قۇمۇلدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ۋاسالىلار

مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى بورسەي ئارقىلىق ئۇنىڭغا قۇمۇلنى ئىدارە قىلىش تامغىسىنى ئەۋەتىدۇ ھەمدە يامبۇ، قىزىل تۇغ قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىدۇ. ئەبەيدۇللانىڭ چوڭ ئوغلى گوپابەگنى 2 - دەرىجىلىك جاساقلىققا تەيىنلەپ، خوشۇن ئىشلىرىغا ياردەملەشكە، 100 ئەسكەر بىلەن سۇجۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ، ئەبەيدۇللانىڭ ئىككىنچى ئوغلى بەچى بەگنىمۇ 2 - دەرىجىلىك جاساقلىققا تەيىنلەيدۇ. خوشۇندا زەڭگى، ئورۇنباسار زەڭگى، جارائىر-جىن، سۇمۇن زەڭگى، چەۋەنداز چېرىك دېگەنگە ئوخشاش ئەمەلدارلارنى قويمىدۇ. سۇجۇغىمۇ بىر سۇمۇن زەڭگى تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل خوشۇنىنىڭ تەشكىلىي ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىپ بولىدۇ. شۇ يىلى 12 - ئايدا ئەبەيدۇللا بېيجىڭغا سالامغا بارىدۇ.

كاڭشىنىڭ 39 - يىلى (1700 - يىلى) سېۋىن ئارۇبدان قەشقەرگە قايتا يۈرۈش قىلىپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى مەخمۇتنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقىنى خان قىلىپ تىكلەپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئۇ، كۆڭلىدە قۇمۇلغا باشتىن - ئاخىر ئۆچمەنلىك ساقلاپ، قۇمۇلدىن تۇرپانغا بارىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مال - دۇنياسىنى دائىم تالان - تاراج قىلىدۇ. قۇمۇل گەرچە چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاجىز بولغاچقا، جۇڭغارلارنىڭ چاڭگىلىغا قايتا چۈشۈپ قېلىش خەۋپى ھەرقاچان مەۋجۇد ئىكەنلىكى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئايدىڭ ئىدى. شۇڭا ئۇ، بىر تەرەپتىن، سېۋىن ئارۇبدانغا قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سالماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەبەيدۇللانىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، قۇمۇل سودىگەرلىرىنىڭ گەنسۇ بىلەن سودا - ئالاقە قىلىشىغا يول قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى كۈچەيتىدۇ.

كاڭشىنىڭ 45 - يىلى (1706 - يىلى) ئەبەيدۇللا ئىچكىرىدىن خەنزۇ ھۈنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، ۋاڭ ئوردىسىنى قايتا ياسىتىدۇ. كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاپات بولىدۇ.

§2. ئىككىنچى ئەۋلاد ۋاڭ گوپا بەگ

ئىككىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى گوپا بەگ (1709 - يىلدىن 1711 - يىلغىچە تەخمىنەن ئولتۇرغان). كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى) 4 - ئايدا ئەبەيدۇللانىڭ چوڭ ئوغلى گوپا بەگ 1 - دەرىجىلىك جاساق تارخانبەگلىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىككى يىل تەخمىنەن ئولتۇرۇپ ۋاپات بولىدۇ.

§3. ئۈچىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىمىن

ئۈچىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئىمىن (1711 - يىلدىن 1740 - يىلغىچە تەخمىنەن ئولتۇرغان). كاڭشىنىڭ 50 - يىلى (1711 - يىلى) گوپا بەگنىڭ چوڭ ئوغلى

ئىمىن 1 - دەرىجىلىك جاساق تارخانىبەگلىككە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى)نىڭ بېشىدا سېۋىن ئارۇبدان قۇمۇلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا 2000 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئوردا قوشۇنىنى باشلاپ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنىدىكى تۇرغاق بەگ پەن جىشەن باشچىلىقىدىكى 200 نەپەر چېرىك ئەسكىرى بىلەن بىرلىكتە دۇشمەنگە قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، نەتىجىدە جۇڭغار قوشۇنى مەغلۇب بولۇپ، شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىگە 20 چاقىرىم چېكىنىدۇ. سۇجۇنىڭ باش بۇغىلى لۇ جېنشېڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ زور قوشۇن باشلاپ يارەمگە كېلىدۇ. سېۋىن ئارۇبدان بۇنى ئاڭلاپ بەدەر تىكىۋېتىدۇ، بۇ قېتىمقى جەڭدە چېرىك قوشۇنى جۇڭغار قوشۇنىنىڭ 90 ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۈچ ئادىمىنى تىرىك تۇتۇۋالىدۇ. كاڭشى خان ئىمىن ۋاڭ، پەن جىشەن ۋە ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارغا 15 مىڭ سەر تەڭگە مۇكاپات بېرىدۇ ھەم ئۇرۇش تۈپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرىغان پۇقرالارغا ئاشلىق، قوي، كالا يارەم قىلىدۇ. ئەسىرلەرنى يالاپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغان سۇمۇن زەڭگى زۇپەر قاتارلىقلارغا تون، تاۋار - دۇردۇن، كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، كاڭشى خان ھەمىشە ئاز ئادەم بىلەن كۆپ ئادەمنى يېڭىش تەك بۇ جەڭ مىسالى ئارقىلىق جۇڭغارلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ ۋە جايلاردىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا ئىلھام بېرىدۇ.

چېرىك ھۆكۈمىتى سېۋىن ئارۇبدانىنىڭ قۇمۇلغا يەنە تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باركۆل قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قىسىملىرىنى كۆپەيتىدۇ. ئەمما، قاتناشنىڭ قولايسىزلىقىدىن قوشۇن ئوزۇق - تۆلۈكتىن قىسىلىپ قالغاندا، ئىمىن ۋاڭ ئۆزىنىڭ زاپاس ئاشلىقى ۋە مال - چارۋىچىلىرىنى چېرىك ئەسكەرلىرىگە ئارىيەتكە بېرىدۇ. كاڭشىنىڭ 57 يىلى (1718 - يىلى) ئىمىن ۋاڭ قۇمۇلدىكى بىر تۇركۇم دېھقانلارنى تاشۇبلىققا (تالناچىنغا) بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. كېيىنكى يىلى 600 دادەندىن ئارتۇق ئارپا يىغۇبلىپ، ئۇنىڭ ھەممىسىنى يۇقىرىغا تاپشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چېرىك ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنى ئوزۇق - تۆلۈكتىن قىسىلىپ قېلىشتەك قىيىن ۋەزىيەت ئوڭشىلىدۇ. قۇمۇلنىڭ ۋەزىيىتىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ سەل - پەل ياخشىلىنىدۇ. كاڭشىنىڭ 61 - يىلى (1722 - يىلى) ئىمىن ۋاڭ قۇمۇللۇق ئۇيغۇرلاردىن 400 كىشىنى تۇرپانغا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلاپ بارىدۇ. بۇ ئادەملەر ئۇ يەرنىڭ شارائىتىغا كۆنەلمىگەنلىكتىن، ئاخىرى قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. ئاردىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي، ئۇلار يەنە تالناچىنغا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) 2 - ئايدا چېرىك ھۆكۈمىتى ئىمىن ۋاڭنى «تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالاھىدە كۆچ چىقاردى، ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىپ، قوشۇنىمىزغا يارەم بەردى، ئالاھىدە مۇكاپاتلاشقا ئەرزىيدۇ» دەپ، ئۇنى 1000 سەر تەڭگە بىلەن مۇكاپاتلايدۇ ھەم «دۆلەتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن بەگ» دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. تېرىقچىلىق قىلىشقا قاتناشقان 400 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھ-

قانمۇ مۇكاپاتلىنىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى (1730 - يىلى) 12 - ئايدا ئىمىن ۋاڭغا «خوشۇن بېيزى» دەپ نام بېرىلىدۇ.

يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) 1 - ئايدا، جۇڭغارلار 6000 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا يەنە قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا، قۇمۇلدا ئاران 2000 دىن ئارتۇق ئەسكەر بولۇپ، دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش تەس ئىدى. ئىگىۋەننىڭ باش سانغۇنى (گېنېرالى) يۆ جۇڭچى باش بۇغ ساۋ شياڭ بىلەن مۇئاۋىن باش چېرىكچى جى چېڭبىن قاتارلىقلارنى 7000 ئەسكەر بىلەن يارەمگە ئەۋەتتىدۇ. جۇڭغار قوشۇنى كەلكە كېلەلمەي قارادۆۋە ئەتراپىدا مەغلۇب بولۇپ قاچىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭ بىر ئايچە داۋام قىلىدۇ. قوماندانلىقتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن، جۇڭغار قوشۇنى تولۇق يوقىتىلمىغان بولسىمۇ، قۇمۇلدىكى ھەربىي ۋە خەلق باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش قىلغانلىقتىن، يەنىلا ناھايىتى زور غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى جەڭگە قاتناشقان ھەربىي ۋە خەلقتە ئالاھىدە 5000 سەر تەڭگە مۇكاپات بېرىدۇ، بۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 10 مىڭ سەر تەڭگە ئاجرىتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇشتا تارتقان ئىقتىسادىي زىيىنى ئۈچۈن ياردەم قىلىدۇ.

يۇڭجېڭنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى) ئىمىن ۋاڭ ئوردىنىڭ پىششىق يېرىدىن 4000 مو يەرنى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تېرىپ يېيىشىگە بېرىدۇ. پادىشاھ شىزۇڭ قۇمۇل دېھقانلىرىغا بولغان غەمخورلۇقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، يەنە بىر پارچە ئاقيەرنى ئىمىن ۋاڭغا ئايرىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۆكۈز، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇقلۇق ئىنئام قىلىپ، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) 5 - ئايدا، سېۋىن ئاروبدانىنىڭ چوڭ ئوغلى غالدان سېرىن چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن يارىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىدىن كېيىن، قۇمۇل ئەتراپى ۋاقتىنچە تىنچلىنىدۇ. بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا 5000 كىشىلىك قوشۇن قالدۇرۇشنى، بارىكۆلدە تۇرۇۋاتقان زور قوشۇننى ئىچكىرىگە يۆتكەپ كېتىشنى قارار قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە قۇمۇلدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش خېلى كۆلەملىك تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 200 مىڭ دادەندىن ئارتۇق ئەھتىيات ئاشلىقى بار ئىدى، ئۇ تەمىنلەشكە تولۇق يېتەتتى. زور قوشۇن ئىچكىرىگە يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئېشىنچا ئاشلىق تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئىمىن ۋاڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشنى بۇرۇنقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1736 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئاشلىق ئىجارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ ھەمدە ئىمىن ۋاڭ قاتارلىقلارغا كۆپىلەپ تەڭگە ئىنئام قىلىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1740 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىمىن ۋاڭ كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى 1000 سەر تەڭگە ئاجرىتىپ، قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ زەڭگىسىنى تەزىيە بىلدۇرۇپ ھال

سوراشقا بۇيرۇيدۇ ھەمدە ئىمىن ۋاڭنىڭ خوتۇنىغا كۆمۈش - تەڭگە ئىنئام قىلىپ ھال سورايدۇ.

ئىمىن ۋاڭ ئاتىسىنىڭ ئۇنۇڭانغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىنكى ۋاقتىنىڭ كۆپ قىسمىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىپ ھەربىيلەرگە ياردەم بېرىش بىلەن مەشغۇل بولدۇ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 20 يىل ئىچىدە چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنلىرىغا نۇرغۇن ياردەم قىلدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلدۇ. بىرىنچى قېتىم كاڭشىنىڭ 51 - يىلى (1712 - يىلى) 8 - ئايدا، ئىككىنچى قېتىم يۇڭجېڭنىڭ 6 - يىلى (1729 - يىلى) 12 - ئايدا بېرىپ، بېيجىڭدا ئىككى يىل تۇرۇپ قايتىدۇ.

§4. تۆتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ يۈسۈپ

تۆتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ (1740 - يىلدىن 1760 - يىلغىچە تەخمىتە ئولتۇرغان). چىيەنلۇڭنىڭ 5 - يىلى (1740 - يىلى) 2 - ئايدا يۈسۈپ قائىدە بويىچە دەرىجىسى چۈشۈرۈلۈپ، «دۆلەتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن بەگ» ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى (1745 - يىلى) 1 - ئايدا ئۇنىڭ ئۇنۋانى «خوشۇن بېيزى» ئۇنۋانىغا ئۆستۈرۈلدۇ.

چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) ئىچكىرىگە قايتۇرۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، ھەربىيلەر ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەرلەر ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تېرىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ھوسۇلنىڭ تۆت ئۈلۈشىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش، ئالتە ئۈلۈشىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش بەلگىلىنىدۇ. ئىجارە ھەققى ئۈستۈن بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، دائىم تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىجارە ھەققىنى تاپشۇرالمايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى قىيىنلىشىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 13 - يىلى (1748 - يىلى) قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ھوسۇل كەملەپ كەتكەنلىكتىن، نەچچە مىڭلىغان دېھقان ئاچارچىلىققا دۇچار بولىدۇ. بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى 2500 دانە ئاشلىق ئاجرىتىپ، كەمبەغەللەرنىڭ قەھەتچىلىكتىن ئۆتۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 18 - يىلى (1735 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يەر ئىجارىسىنىڭ ھەممىسىنى كەچۈرۈم قىلدۇ. لېكىن بۇنىڭدىن بىلەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ يۈكى ھېچقانچە يېنىكلەشمەيدۇ، بەلكى ۋاڭنىڭ مال - مۈلكى تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. قۇمۇلنىڭ كەڭ تېرىلغۇ يەرلىرى شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن ۋاڭنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ «ئاراباتىسى (قۇلى)»غا ئايلىنىپ قالىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى) تۇرپاندىكى مەڭلىك بەگ جۇڭغارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرىدۇ. شۇ چاغدا، مەڭلىكنىڭ ئوغلى باي خوجا

بىيجەڭدىن قايتىپ، ئەمدىلا قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، يۈسۈپ تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدۇ. شۇنىڭ كەينىدىنلا يۈسۈپ ۋاڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىدىن 300 كىشىنى باشلاپ تۇرپانغا بېرىپ، ئىمىن خوجا بىلەن بىللە چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا ياردەملىشىدۇ. توپىلاڭ تېزلا تىنچىتىلىدۇ، يۈسۈپ ۋاڭ مۇكاپاتلىنىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) يۈسۈپ ۋاڭ 100 كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇنىنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇش يولىدىكى جازا يۈرۈشىگە چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن بىللە قاتناشىدۇ. گاۋزۇڭ خان «ئالاھىدە شەپقەت» بىلەن يۈسۈپ ۋاڭغا «ئاغلاقچى ئامبال» دەپ نام بېرىدۇ. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا، يۈسۈپ ۋاڭ ساداقەتلىك بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. چىڭ ھۆكۈمىتى كۈچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى سانغۇن يارخاشاڭ بۇ جايىنى قوغداشنى كۈچا بېگى ھادىغا تاپشۇرماقچى بولىدۇ. بىراق گاۋزۇڭ خان ھادى يېشىلا ئەل بولغان، «ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەس»، قايتۇرۇۋېلىنغان جايلار «يەنىلا يۈسۈپنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسۇن» دەپ قارايدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) 11 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ۋە ئۇچتۇرپاننى ساقلاشتىكى ئاجايىپ تىرىشچانلىقىدىن تولىمۇ رازى بولۇپ، ئۇنى بېلى ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلايدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ بولىدۇ. شۇ يىلى 7 - ئايدا تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىنى يەكەننى باشقۇرۇشقا، قۇمۇلدىكى يۈسۈپ ۋاڭنى قەشقەرنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەيدۇ. 9 - ئايدا يۈسۈپ ۋاڭنى دورووبېلىلىققا ئۆستۈرىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇشقا قاتناشقان خادىملارنى تۆھپىسىگە قاراپ مۇكاپاتلايدۇ. يۈسۈپ ۋاڭنى «ئۇچتۇرپاندا تۇرۇپ، نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى» دەپ ئۇنىڭغا يەنە شەپقەت ياغدۇرۇپ، ئىنانچىخانلىق دەرىجىسىنى ئىنئام قىلدۇ. بۇ، ۋاڭلىققا بېكىتىشنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى)نىڭ باشلىرىدا، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىنانچىخان يۈسۈپ بىلەن خوتەنلىك خوجىس بىلىگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى 40 بەگنى باشلاپ، پايتەختكە كېلىپ خانىنى زىيارەت قىلىشنى تاپشۇرىدۇ. گاۋزۇڭ خان ئۇلارنى «نۇرانە ساراي» دا قوبۇل قىلىپ، خاس تون، تەڭگە ئىنئام قىلىدۇ، راھەتباغدا بىر نەچچە قېتىم زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۆتۈۋالىدۇ. خان ئاندىن يۈسۈپ ۋاڭنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ، بىر يىل دەم ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ؛ يەنە يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) 11 - ئايدا يۈسۈپ ۋاڭنىڭ دەم ئېلىش ۋاقتى توشىدۇ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى قەشقەرگە مەسلىھەتچى ئامبالىققا تەيىنلەيدۇ.

ئىمىن خوجا تۇرپانغا دەم ئېلىشقا كەتكەنلىكى ئۈچۈن، يەكەننىڭ ئىشلىرىنىمۇ يۈسۈپ ۋاڭ ۋەكالىتەن باشقۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە چىڭ ھۆكۈمىتى يۈسۈپ ۋاڭغا قاتتىق ئىشەنمىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئامبال يامۇللىرىدا ئىشلەيدىغان تەرجىمانلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يۈسۈپ ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر كۆرسىتىدۇ. يەرلىك ۋاڭ-گۇڭ، ئاقسۆڭەكلەر ھەرقانچە ئەسكىلىك قىلسىمۇ، يۈسۈپ ۋاڭنىڭ كارى بولمىسلا. ئۇنى ھېچكىممۇ سۈرۈشتە قىلالمايدۇ. بەزى ئىشلار گاۋزۇڭ خانىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندە، ئۇنى سۈرۈشتۈرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، ئەھۋال ئىنكاس قىلغان ئادەمگە قاتتىق كايىپ: «ئۇلۇغ خان ئادەملەرنى ئىشقا سالغاندا، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىدىن پايدىلىنىدۇ. سىلەر بۇنداق تۆھمەت، پىتنە-پاساتلارنى قەيەردىن تېپىپ كەلدىڭلار؟ تەرجىمانلارنىڭ ھەممىسىنى قۇمۇللۇق، تۇرپانلىق دەپ، ئۇلارنى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلىساق، كۆز-قۇلىقىمىز ئېتىلىپ قالمامدۇ؟ بۇ ئۆسەك سۆزلەر كاززاپلاردىن چىققان!» دەيدۇ. گاۋزۇڭ خانىنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى ۋە يول قويۇشى بىلەن، يۈسۈپ ۋاڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ كېتىدۇ. ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا (يۈسۈپنىڭ ئىنىسى) بەك زالىم، نەپسانىيەتچىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلەتكەن ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى قانۇنسىز ئەبلەخلەر ئىدى. ئۇلار ھەممىلا يەردە ئاقتى-سوقتى قىلاتتى. خالىغانچە ئەسكىلىك قىلاتتى. دەرتكە چىدىمىغان ئۇچتۇرپان خەلقى ئاخىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. گاۋزۇڭ بۇنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ خەلقنى قاتتىق ئەزگەنلىكىدىن بولغانلىقىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ، ئاشۇ پاراڭخور ئەمەلدارلارنى جازالاش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى قوشۇن ئەۋەتىپ خەلقنى باستۇرىدۇ. ئىلى سانغۇنى مىڭرۇي ئۇچتۇرپانغا باستۇرۇپ كىرىپ، قوزغىلاڭنىڭ يولباشچىلىرىنى قىرغىن قىلىدۇ. 10 مىڭدەك پۇقرانى ئىلىغا كۆچۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇچتۇرپان قۇرۇق شەھەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، مىڭرۇي خەلقنىڭ غەزىپىنى بېسىش ئۈچۈن، جايلاردىكى بەگلەرنى تەكشىمەكچى بولغانىدا، گاۋزۇڭ خان قوشۇلماي، ئۇنىڭغا: «بەگلەر بىزنىڭ ئىتائەتىمەن كونا ئادەملىرىمىز، ۋەقە تۇغۇلسا، ئۇلار خېلى كۈچ چىقىرىپ خىزمەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇششاق-چۈششەك پايدىنى كۆزلەيدىغان ئىشنىغا كەلسەك، بۇ، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئادەتتىكى ئىش، شۇنداق ئىكەن، بۇنداق ئىشلارنى ئۇلاردا سادىر بولمايدۇ دېگىلى بولامدۇ؟ مەكتۇبىمىزدا دېيىلگەندەك ئىشلار بولۇۋاتىدۇ، دېگەن تەقدىردىمۇ، ئېنىق پاكىت يوق تۇرسا، ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئىشىنىپ كەتكىلى بولسۇن؟» دەپ رەددىيە بېرىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى (1766-يىلى) يۈسۈپ ۋاڭ يەكەندىن قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلدا ئادەم كۆپىيىپ قالغانىدى. يۈسۈپ ۋاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىدىن قۇمۇلدىن 500 ئائىلىنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىسھاق قۇمۇل كۆچمەنلىرىنى باشلاپ ئىلىغا بارىدۇ. ئىسھاق ئىلىدىن قايتىپ كەلگەندە ئىككىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئەمىلىگە ئېرىشىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى (1767-يىلى)

12 - ئايدا، يۇسۇپ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم بىلەن بىللە بېيجىڭغا خانىنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ، سەنشىنىڭ لىڭشى ناھىيىسىگە كەلگەندە، يۇسۇپكە چېچەك چىقىپ، داۋالاش كار قىلمايۋاپات بولدۇ. ئىبراھىم جەسەتنى قايتۇرۇپ كېلىۋېتىپ گەنسۇ-نىڭ پىڭلياڭ ناھىيىسىگە كەلگەندە، چېچەكنى يۇقتۇرۇۋېلىپ، ئۇمۇ قازا تاپىدۇ. يۇسۇپ ئاتا - بالا كېسەل بولغاندا، گاۋزۇڭ خان تېۋىپ، دورا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئۆلۈ-گەندىن كېيىن، دەپنە ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن 500 سەر تەڭگە ئىنئام قىلىدۇ. يۇسۇپنىڭ ئايالىغىمۇ 500 سەر تەڭگە نەپەقە بېرىدۇ.

زىگۇاڭگې ساريېددىكى 50 تۆھپىكارنىڭ سۈرىتى ئىچىدە يۇسۇپ ۋاڭنىڭمۇ سۈرىتى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنداق مەدھىيە ئوقۇلغان:

يۈرتنىڭ سەركەردىسى، قۇمۇلنىڭ ئىنانچىخان دەرىجىلىك بېلىسى يۇسۇپ ئۆز جەمەتى ئارىسىدىكى ئابرويلۇق زات، ئۇزۇندىن بۇيان يۈرت سوراپ كەلگەن، ئۇيغۇر-لارنىڭ ئەھۋالىنى بىزگە مەلۇم قىلىپ تۇرغان، ھەربىي ئىشلاردا بىزگە ياخشى مەسلە-ھەتلەرنى بېرىپ تۇرغان، ئالتە شەھەرنى بويسۇندۇرغان، ئىككى تەنتەكمۇ قېچىپ قۇ-تۇلالمىغان، ئۇچتۇرپاننىي بىرلىكتە باستۇرۇپ، تىنچلىق ئورناتقان.

§5. بەشىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىسھاق

بەشىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئىسھاق (1767 - يىلىدىن 1780 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان). چېيىنلۇڭنىڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى) يۇسۇپ ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىسھاق ئىنانچىخان دەرىجىلىك دوروبېلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. چېيىنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى) ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلغاندا چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇچ كۆزلۈك — توز قانىتى سانجىلغان قالپاق، سىرىق پەشمەت ئىنئام قىلىدۇ ۋە چېيىنچىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپ چىقىشقا رۇخسەت قىلىدۇ.

يۇسۇپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئىش بېجىرىدىغان كۈچلۈك يارەمچىسىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى، گاۋزۇڭ خان كۆپ قېتىم ھازىر «قابىل ئادەملەر بەك ئازىيىپ كەتتى» دەپ ئاھ ئۇرغانىدى. ئىز باسار تەيىارلاش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىسھاقنى تەربىيىلەش قارارىغا كېلىدۇ. چېيىنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (1773 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئىسھاققا «ئاغلاتچى ئامبال» دېگەن مەنسەپنى بېرىپ، ئىلىغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ نامدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان قۇمۇلدۇق ئۇيغۇر دېھقانلارنى باشقۇرىدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىلى جاڭجۈنى شۇخۇدېدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ماھارىتىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1776 - يىلى) ئۇ قۇمۇلغا قايتىدۇ. چېيىنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) ئىسھاق چېچەك چىقىپ ئۆلىدۇ. چىڭ ھۆكۈ-مىتى بۇنىڭغا قاتتىق ئىچىندۇ ۋە دەپنە ئىشلىرى ئۈچۈن 300 سەر تەڭگە بېرىدۇ.

§6. ئالتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەردىشىر

ئالتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر (1780 - يىلىدىن 1813 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان). چىيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) 11 - ئايدا ئىسھاقنىڭ چوڭ ئوغلى ئەردىشىر ئىنانچىخان دەربجىلىك دوروبېلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 46 - يىلى (1781 - يىلى) 1 - ئايدا، چىنگ ھۆكۈمىتى قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئەل بولغانلىقىنى ۋە ھەربىي جەھەتتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئۇ يەرلەردە «ۋاڭلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قېلىش»نى رەسمىي تەستىقلايدۇ.

بۇ چاغدا چىنگ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغان، ۋەزىيەت مۇقىملاشقانىدى. جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭلار نۆۋەت بىلەن پايتەختكە بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىپ تۇراتتى. ئەردىشىر چىيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1790 - يىلى)، چىيەنلۇڭ- نىڭ 60 - يىلى (1795 - يىلى)، جىياچىڭنىڭ 7 - يىلى (1802 - يىلى)، جىياچىڭ- نىڭ 14 - يىلى (1809 - يىلى) بولۇپ تۆت قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىدۇ. ئەردىشىرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ دۆلەتكە تۆھپە قوشقانلىقتىن، رېنزۇڭ خان ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم زىياپەتلەردە بىللە بولۇپ، كۆڭۈل ئاچىدۇ. بۇ، زىيا- رەتكە بارغان باشقا ۋاڭ - گۇڭ ئاقسۆڭەكلەر ئاسانلىقچە ئېرىشەلمەيدىغان ئالاھىدە شان - شەرەپ ئىدى.

جىياچىڭنىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى) 2 - ئايدا ئەردىشىر قازا تاپىدۇ. چىنگ ھۆكۈمىتى ئۇنى دەپنە قىلىشقا 300 سەر تەڭگە بېرىدۇ.

§7. يەتتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر

يەتتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى بېشىر (1813 - يىلىدىن 1866 - يىلغىچە تەخت- تە ئولتۇرغان). جىياچىڭنىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى) ئەردىشىرنىڭ چوڭ ئوغلى بېشىر ئىنانچىخان دوروبېلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

بېشىر زېرەك ئادەم ئىدى، ئۇ، چىنگ ھۆكۈمىتىگە ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن، تەختكە ئولتۇرۇپ ئۆزۈن ئۆتمەيلا، بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىش تەلىپىنى قويىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، سىرتقى جايلاردىكى چېچەك چىقمىغان ۋاڭ - گۇڭلار بېيجىڭغا كېرىشكە بولمايدۇ، دېگەن بەلگىلىمە بار ئىدى. بېشىرغا چېچەك چىقمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ ئارزۇ- سى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. ئەمما چىنگ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ساداقەتمەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، جىياچىڭنىڭ 20 - يىلى (1815 - يىلى) 8 - ئايدا، ئۇنىڭ رېخبىغا (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدې ناھىيىسىدىكى سالقىندايدىغان تاغلىق كەنتكە) بېرىپ، خانىغا كۆرۈنۈپ قايتىشىغا ئالاھىدە رۇخسەت قىلىدۇ. جىياچىڭنىڭ 24 - يىلى (1819- يىلى) ئۇ يەنە بىر قېتىم رېخبىغا بارىدۇ. چېچەك چىقىپ بولغاندىن كېيىن، داۋگۇاڭنىڭ

3 - يىلى (1823 - يىلى) ئاندىن ئۇنىڭ بىيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجا ئەۋلادى جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، ۋەزىيەت ئىنتايىن خەتەرلىك ھالەتتە قالدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن 3000 ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ، ئاندىن كېيىن زور قوشۇن شىنجاڭغا ئۇزۇلمەي كېلىشكە باشلايدۇ. يول يىراق بولغانلىقتىن، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئوت - بوغۇز بىلەن تەمىنلەش قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى گەرچە زور كۈچ بىلەن ئات - ھارۋا غەملەپ توشۇش ئىشىنى تەشكىللىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ. بۇ چاغدا بېشىر كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، 100 كالا ھارۋىسى تەييارلاپ، دېھقانلارنى ئاشلىق توشۇشقا تەشكىللەيدۇ. ئەسلىدە ھارۋىلارنى تۇرپاندا ئالماشتۇرۇش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردىمۇ ھارۋا غەملەش قىيىن بولغاچقا، بېشىر دېھقانلارنى ئاشلىقنى توغرىدىن - توغرا ئالدىنقى سەپ بولغان ئاقسۇغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە بويرۇيدۇ. ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي، جاھانگىر خوجا مەغلۇب بولىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىرنىڭ «ھارۋا تەييارلاپ، ئەسكەر لەرگە ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىشكە بويرۇيدۇ» تۆھپىسى ئۈچۈن، داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى (1827 - يىلى) 7 - ئايدا، ئۇنىڭغا توز پېيى سانچىلىدىغان بىر دانە ئاق قاشتېشى نەيچە، بىر دانە ئاق قاشتېشى بارماق غىلىپى، ئىپسل كەشتىلىك بىر تون، يوغان ئىككى توپ كىمخاب ئىنئام قىلىدۇ. دېھقانلار ھاشارغا كېتىپ قېلىپ، تېرىقچىلىققا تەسىر يەتكەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئەتىيازدا ئۆتنە ئالغان ئاشلىق قەرزىنى كەچۈرۈم قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) 12 - ئايدا، بېشىر بىيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلغاندا، شۆھنزۇڭ خان ئۇنىڭ خان ئوردىسى زىنجىرچىڭغا ئاتلىق كىرىشىگە رۇخسەت قىلىدۇ ھەم ئۇنى ئىنانچىخان دەرىجىلىك بىلەندىن دورو ئىنانچىخانلىققا ئۆستۈرىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى) بېشىر بىيجىڭدىن قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كۆرەڭلەپ تېرىسىگە پاتماي قالىدۇ، ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە پۇقرالارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ئۇلارنى قاقتى - سوقتى قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن ھۆكۈمەت يەرلىرىنى ئېچىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ زىيىنى ھېسابىغا ئۆزىنى بېيىتىدۇ. قۇمۇلدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدا ئۇچ ئورۇندىلا تېرىلغۇ يەر بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى بېشىر ۋاڭنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بېشىر ۋاڭنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلار ۋە پۇقرالارنىڭ بىردەك قارشىلىقىنى قوزغايدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى)، لىن زېشۈ بۇيرۇقىغا بىنائەن قۇمۇلغا كېلىپ بۇزيەر ئۆزلەشتۇرۇش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرگەچ، بېشىر ۋاڭنىڭ قانۇنسىز قىلمىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا شەخسىي ئېچىۋالغان 10 مىڭ مودىن

ئارتۇق يەرنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ («تارىخنامىغا كىرگۈزۈلمىگەن ئىشلار»غا قارالسۇن).

شۇنىڭدىن كېيىن، بېشىر ۋاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم قېلىشتىن قورقۇپ، كۆپ قېتىم پۈرسەت ئىزدەپ خۇشامەت قىلىدۇ. شىيەنفېڭنىڭ 3 - يىلى (1853 - يىلى) قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇن خىراجەتتىن ھېچقانداق قىسلىمىغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، بېشىر ۋاڭ ئۇلارغا ئۆزلۈكىدىن 5000 سەر تەڭگە تەقدىم قىلىدۇ. بېشىر ۋاڭنىڭ ساداقەتمەنلىكى ئاخىر ۋېنزۇڭ خانىنىڭ نەزىرىگە ئېرىشىدۇ. شەنفېڭنىڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى) 1 - ئايدا، بېشىر ۋاڭ خاننى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭغا بارغاندا، ۋېنزۇڭ خان ئۇنىڭغا سۆسۈن چۈلۈۋۇر ئىسىملىك قىلىدۇ ھەمدە خان ئالدىدا مېڭىپ يۈرۈشكە رۇخسەت قىلىدۇ.

تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) 3 - ئايدا، قۇمۇلدىكى خان ئامبىلى ۋېن شياڭ ئۇستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ، ئېتىزلارنى سۇغىرىشنى يولغا قويغاندا، بېشىر ۋاڭ پائال ئادەم كۆچى ۋە ماتېرىيال چىقىرىپ ياردەم بېرىدۇ. 8 - ئايدا تاشۋېلىق (تالناچىن) قاتارلىق جايلاردىكى ئېرىق - ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى پۈتىدۇ. مۇشۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاڭغا چىڭۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلىدۇ.

بۇ چاغدا، تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ ۋە شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن، شىنجاڭدىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قۇمۇلنۇڭ خۇيزۇ ما جاۋچياڭ بىلەن ما خۇەن ئادەم توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. نامرات ئۇيغۇر دېھقانلار بۇنىڭغا پائال ئاۋاز قوشىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ قوشۇنى ما جاۋچياڭ بىلەن 1000 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىنى ئىنتايىن قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن قىرغىن قىلىدۇ. قالغان قوزغىلاڭچىلار تۇغلۇق (ھازىرقى توخۇنۇ)قا قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇ يەردە قوزغىلاڭچىلار ئاۋۋال باج چارىسىنى بۇلايدۇ، ئاندىن تاشۋېلىققا (تالناچىنغا) ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقى ما تىيەنسەي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەختكە قارشى تۇرۇشتىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن ۋاڭ قوشۇنىنىڭ باستۇرۇشى نەتىجىسىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇب بولىدۇ، چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاڭنى «بانىدىت يوقتىتىش»تا خىزمىتى كۆرسەتتى دەپ، سىبرىق چۈلۈۋۇر بىلەن مۇكاپاتلاپ، «ئالاھىدە ئىتتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ».

بىراق، قوزغىلاڭ يالقۇنى بۇنىڭلىق بىلەن ئۆچمەيدۇ، ئەكسىچە، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى دېھقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسى بارغانسېرى ئاشىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلنى پۈختا ساقلاش ئۈچۈن، تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1865 - يىلى) بېشىر ۋاڭنى ياردەمچى ئامبالىلىققا تەيىنلەپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىدۇ. شۇ يىلى 5 - ئايدا خۇيزۇ خىي لاۋۋا، ئۇيغۇر سۈپۈرگە يەنە ئادەم توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ناھايىتى تېزلىك بىلەن كوناشەھەرنى ئىشغال قىلىپ، قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى زاكى داڭمانى ئۆلتۈرىدۇ، ئارقىدىنلا شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ.

تۇڭجىنىڭ 5 - يىلى (1866 - يىلى) 6 - ئايدا، بارسكۆل باش بۇغىسى خې گۇەن بارىگاھ بېگى لىن شياڭغا لەشكەر تارتىپ قۇمۇلغا بېرىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي، تۇرپانغا چېكىنىدۇ. لىن شياڭ شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىپ، بېشىر ۋاڭنى قۇتقۇزىدۇ. 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سۈپۈرگە تۇرپاندىكى 4000 - 5000 خۇيزۇ، ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، قارادۆۋىنى ئىشغال قىلىدۇ. لىن شياڭ بىلەن ئوردا بېگى شا سېلىم 5000 ئەسكەر بىلەن جەڭگە ئاتلىنىپ، دۆۋەجىنگە يېتىپ بارغاندا، تۈيۈقسىز زەربىگە ئۇچراپ، پۈتۈن قوشۇنى ھالاك بولۇشقا تاس قالىدۇ. ئەتىسى بېشىر ۋاڭ فۇجۇڭ خېنىم (ۋاڭنىڭ خوتۇنى) مېھرىبانۇنى بارىكۆلگە ياردەم سوراشقا ئەۋەتىدۇ. بېشىر ۋاڭ كىچىك فۇجۇڭ خېنىم بىلەن بىللە 2000 دىن ئارتۇق قالدۇق ئەسكەرنى باشلاپ سۈمقاغىدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. كىچىك فۇجۇڭ خېنىم ئاتلىرىنىڭ ئايىغىدا دەسسىلىپ ئۆلىدۇ، شا سېلىم چېپىپ تاشلىنىدۇ، بېشىر ۋاڭ بىلەن جىيەن نەۋرىسى پازىل تەيجى ئەسىرگە چۈشىدۇ، قوزغىلاڭچىلار شەھەر ئىچىنى قايتا ئىشغال قىلىدۇ. كېيىنچە قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا تارقالغان «شاسېلىم چېپىپ تاشلاندى، كىچىك فۇجۇڭ خېنىم ئاتقا دەسسىلىپ ئۆلدى» دېگەن گەپلەر مۇشۇ يەردىن كېلىپ چىققان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى سۈپۈرگە بېشىر ۋاڭنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەيدۇ. ئەمما بېشىر ۋاڭ بۇنى رەت قىلىدۇ ھەم ئاغزىنى بۇزۇپ تىللايدۇ. تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى (1867 - يىلى) 1 - ئايدا بېشىر ۋاڭ ۋە ئۈنىڭ جىيەن نەۋرىسى پازىل قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. 4 - ئايدا بارىكۆل باش بۇغىسى خې گۇەن بارىگاھ بېگى رۇي لىننى ئەسكەر تارتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، قارا دۆۋىدە مەغلۇپ بولۇپ قاچىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى قۇمۇلنى يەنە بىر قېتىم ئىشغال قىلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئۈنىڭغا «خوشۇت چىڭۋاڭى» دەپ نام بېرىدۇ ھەمدە كونا شەھەردە جاساق چىڭۋاڭ ئىبادەتخانىسى قۇرۇشنى، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە ئىبادەتخانىغا كېلىپ تەزىيە بىلدۈرۈشنى بەلگىلەيدۇ.

§8. سەككىزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ مۇھەممەت

سەككىزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەت (1867 - يىلىدىن 1881 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان). تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى (1867 - يىلى) 7 - ئايدا، بېشىر ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت خوشۇت چىڭۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

مۇھەممەت تۇغما پالەچ بولۇپ، ئۆز - ئۆزىنى جوڭقۇرالمىساچقا، كىشىلەر ئۇنى «پالەچ ۋاڭ» دەپ ئاتايدۇ. ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۈنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ئۆز قولىدا تۇتىدۇ. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا نۇرغۇن كىشىلەر مېھرىبانۇ دېگەن ئايال ۋاڭنىلا بىلىپ، مۇھەممەت ۋاڭنىڭ بارلىقىنى بىلمىگەن.

مېھرىبانۇمۇ بېشىرگە ئوخشاش چىڭ ھۆكۈمىتىگە ناھايىتى سادىق بولىدۇ. ئۇ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشىغا يەرمۇ بېرىدۇ. تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى (1868 - يىلى) قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلار يەنە بىر قېتىم ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىدۇ. مېھرىبانۇ پائال ھەربىي خىراجەت ئەملەپ، تەيجى، بەگ ۋە ئەسكەر ئەۋەتىپ، چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنىنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشىغا ھەمكارلىشىدۇ. تۇڭجىنىڭ 8 - يىلى (1869 - يىلى) 3 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى مېھرىبانۇغا چىكۈاڭ فۇجۇڭلۇق مەرتىۋىسىنى بېرىدۇ.

تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى (1873 - يىلى)7 - ئايدا، شەنشىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىكى يۈسۈپ بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئىچكى ۋە تاشقى تەرەپتىن ماسلىشىپ، شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ. 8 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بەي يەنخۇ مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىنى، مېھرىبانۇنى ۋە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلاردىن 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ، بوغازغا چېكىنىدۇ. 9 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى ئۇلارنى داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. بەي يەنخۇ تەڭ كېلەلمەي، قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ غەربكە چېكىنىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى لياۋدۇنغىچە قوغلىشىپ بېرىپ، مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىنى قولتۇلدۇرۇۋالىدۇ. ئەمما مېھرىبانۇ بەي يەنخۇ تەرىپىدىن چىقتىمغا ئېلىپ كېتىلىدۇ.

مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، شەھەر ئىچى خارابلىققا ئايلىنىپ قالىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئۆي - ئىمارەت ۋە سېپىللارنى رېمونت قىلىشقا 20 مىڭ سەر تەڭگە بېرىدۇ. خىراجەت يەتمىگەچكە، مۇھەممەت چىڭ ھۆكۈمىتىدىن ئۆزىنىڭ 10 يىللىق مائاشى ئۈچۈن 20 مىڭ سەر تەڭگە قەرز ئالىدۇ (قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يىللىق مائاشى 2000 سەر تەڭگە ئىدى).

بەي يەنخۇ چىقتىمدىن تۇرپانغا كېلىپ، مىللىي مەنپەئىتىنىسېتىپ، قوقان خانلىقىنىڭ ئەمەلدارى ياقۇب بەگكە تەسلىم بولىدۇ. ئۇلار مېھرىبانۇنى بۇگۇرگە ئېلىپ كېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى مېھرىبانۇنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ياقۇب بەگ، كۆرۈنۈشتە، ئۇنى قايتۇرۇشقا ماقۇل بولغان بولۇپ، ئاستىرتىن، قۇمۇلغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا پائال تەييارلىق كۆرىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ سۇيىقەستىنى سېزىپ ۋېلىپ، گۇاڭشۇنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 4 - ئايدا، ئەسكەر چىقىرىپ تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى چىقتىم، پىچان، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشغال قىلىدۇ. ياقۇب بەگ بىلەن بەي يەنخۇ غەربىي جەنۇبقا قاراپ قاچىدۇ. يېنل ئاخىرىدا چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى ياقۇب بەگنى، بەي يەنخۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى تۇرپاننى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇ يەرگە مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەن قۇمۇللۇق دېھقانلارنىڭ ھەممىسىنى قۇمۇلغا قايتۇ-

رندۇ. گۇاڭشۇنىڭ 4 - يىلى (1878 - يىلى) 1 - ئايدا، مېھرىبانۇمۇ چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ. بۇ چاغدا، ۋاڭ ئوردىسى تېخىمۇ خاراب‌لىشىپ، ۋاڭنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشىمۇ تەس بولۇپ قالغانىدى. 5 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاڭ ئوردىسىغا تۇرمۇش خىراجىتى قىلىش ئۈچۈن 20 مىڭ سەر تەڭگە بېرىدۇ.

ئۇرۇش يېللاپ داۋام قىلغانلىقى ئۈچۈن، جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ تولىسى خەلق ئارىسىغا كىرىپ پۇقرا قىياپىتىگە كىرىۋالغان، كونا تۈزۈلمىسىنىڭ ھېچنېمىسى قالمىغانىدى. ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى تېزرەك قايتا تىكلەش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى جايلاردا ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. قۇمۇل ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «قول ئاستىدا ئۈيغۇرلار يەنىلا كۆپ»، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى يەنىلا مۇكەممەل ئىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەمما، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە زۆرۈر چەكلەرنى قويۇپ، «قۇمۇل تۈڭپەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدۇ»، «بارلىق دەۋا ئىشلىرىنى ھۆكۈمەت سوراپ، ھۆكۈم قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنىدۇ»، ئەگەر بەگلەر خىزمەتتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا، يۇقىرىنىڭ ئۇلارنى خىزمىتىدىن ئېلىۋېتىش ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) مۇھەممەت ۋاپات بولىدۇ. مۇھەممەتنىڭ ئوغلى ۋە قېرىنداشلىرى بولمىغاچقا، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ نەسەبى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلۈپ قالىدۇ.

§9. توقتۇزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ شامەخسۇت

توقتۇزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت (1882 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان).

مېھرىبانۇ قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەندە، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇدەك ھالى قالمىغانىدى. بۇ چاغدا مېھرىبانۇنىڭ كىچىك قىزى بويىغا يېتىپ قالغان (چوڭ قىزى ھارۇا ۋەقەسىدە ئۆلۈپ كەتكەن)، تېخى تۇرمۇشقا چىقىرىلمىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، تۆمۈرتى دېگەن يەردە كونا ۋاڭ بېشىرنىڭ ۋاقتىدىكى تاھىر تەيجىنىڭ شامەخسۇت دېگەن بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا مۇشۇ يەرگە ئەكىلىپ قويۇلۇپ، بىر مالچى مومايىنىڭ يېنىدا ئۆسكەنىدى. مېھرىبانۇ بۇ «ئاقسۆڭەك» پۇشتىنى تاپقاندىن كېيىن، كىچىك قىزىنى ئۇنىڭغا چېتىپ قويىدۇ. توي بولۇپ ئۈزۈن ئۆتمەي مېھرىبانۇ كۆيئوغلىنى مۆھۈر بەگلىكىگە قويۇپ، ئوردىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئۆزىگە يارەمچى قىلىۋالىدۇ. شامەخسۇت ناھايىتى چېچەن ھەم كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى رام قىلىۋېلىشقا ماھىر بولغاچقا، بىرنەچچە يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا ھەممەيلەن بىلەن ناھايىتى چىقىشىپ كېتىدۇ. مۇھەممەت ئۇلاغىدىن كېيىن، ۋاڭ ئوردىسى چىڭ

ھۆكۈمەتنىڭ قۇمۇل ۋاقىسىنىڭ سەكىلىسىنىڭ ئىچىنى ۋاقىنىڭ ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنىدۇ، گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى)7 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى شامەخسۇتنىڭ جاساق خوشۇت چىڭۋاڭىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى تەستىقلايدۇ. شامەخسۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، كونا تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، ھاشار ۋاقتىنى ئۇچ كۈندىن بەش كۈنگە كۆپەيتىدۇ، ھەر خىل قەبىھ ۋاسىتىلەر بىلەن دېھقانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. ئوردىنىڭ بايلىقى بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا كۆپەيىپ كېتىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 9 - يىلى (1883 - يىلى)، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن ۋەيران بولغان قۇمۇل ۋاقىلىرىنىڭ قەبرىسىنى ياساشقا قۇربى يەتمىگەن شامەخسۇت چىڭ ھۆكۈمىتىدىن 10 يىللىق ماتاشى ئۇچۇن 20 مىڭ سەر تەڭگە قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما، ئاردىدىن ئىككى يىل ئۆتمەيلا، ۋاڭ ئوردىسى ئۆز چىقىمىنى ئۆزى كۆتۈرىدىغان بولۇپلا قالماي، بەلكى چىڭ ھۆكۈمىتىگە «تەڭگە تەقدىم قىلىدۇ»غانمۇ بولۇپ قالىدۇ. خان شامەخسۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش قابىلىيىتىگە ئىنتايىن قىزىقسىنىپ، ئۇنىڭغا «ئۇچ كۆزلۈك گۈللۈك پەي ئىنئام قىلىدۇ، چىەنچىڭ دەرۋازىسىدىن پىيادە كىرىپ - چىقىشنىغا رۇخسەت قىلىدۇ».

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، جايلاردىكى بەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىنىدۇ، فېئودالىلىق ھاشارلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، ۋەزىيەت نىسپىي ھالدا مۇقەملىشىپ، ئىگىلىك تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. ئەمما، قۇمۇلدا چىڭ ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان مەركەزگە بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ناھايىتى تار بولۇپ، جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار بىلەن خۇيزۇلار ئىدارە قىلاتتى. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار بىلەن يەر - زېمىننىڭ ھەممىسى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. ۋاڭ ئورۇنبېسىنىڭ ئاپپاراتلىرى مۇكەممەل بولۇپ، بەئەينى دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت ئىدى. شامەخسۇت مۇشۇنداق پەۋقۇلئاددە شارائىتتا خالىغىنىنى قىلىدۇ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى يەنىلا قوللۇق تۈزۈمى ئاستىدا ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

شامەخسۇت چىڭ ھۆكۈمىتىگە چەكسىز سادىق بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر كۆپ قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلى (1904 - يىلى)، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ نۆۋەت بىلەن پايتەختكە بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىش مۇددىتىنى بەش يىلغا ئۇزگەرتىدۇ. شامەخسۇتنىڭ مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرى بولغاچقا، ئالدىنقى قاتارغا قويۇلىدۇ، ئۇ شۇ يىلى بېيجىڭغا بېرىپ مۇكاپاتلىنىدۇ. ئىلدا ئىنقىلاب پارتلىغان چاغدا، شامەخسۇت چىڭ ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇانىڭ ئىنقىلابنى باستۇرۇشىغا ياردەملىشىدۇ.

چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، شامەخسۇت بىرقانچە ئون يىل يۇرت سوراپ، ئوردىنىڭ بايلىقىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپەيتىۋالىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، شامەخسۇت ئاچكۆزلۈك قىلىپ، ھاشار ۋاقتىنى يەتتە كۈنگە ئۇزارتىدۇ. چوڭ - كىچىك بەگلەرمۇ بۇنىڭ سىرىتىدا ھەر خىل سېلىقلارنى سېلىپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ئاستىدا ئۇيغۇر دېھقانلار دەردكە چىدىيالماي قالىدۇ، دېھقانلار قاتتىق ھارغىنلىق ۋە ئاچلىق

ئىن ئۆلۈپ كېتىدىغان ئىشلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ خىل زوراۋانلىق گۇناھىشۇنلۇق 33 - يىلى (1907 - يىلى) كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل ۋاقىسىغا قارشى قورغىلاڭغا سەۋەب بولدۇ. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، قۇمۇلدا يەنە كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ.

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدۇ. شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەت بايانات ئېلان قىلىپ، «جايلاردىكى ۋالى - گۇۋىلار ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالىدۇ» غانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. دېمەك، يېڭى ھاكىمىيەتمۇ قۇمۇل ۋاقىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قالىدۇ. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتى جايلاردىكى ۋالى - گۇۋىلار - دىن بېيجىڭغا كېلىپ زىيارەت قىلىدىغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلغاندا، قۇمۇل جاساق چىڭۋاقى شامەخسۇتنىڭ ئىسمى بىرىنچى تۇرکۈمدىكىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

شامەخسۇتنىڭ بېيجىڭغا كېلىشىگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى زۇڭتۇڭ يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا يول خىراجىتى ئۈچۈن 2000 يۈەن پۇل بېرىدۇ، يالڭ زېڭشىنغىمۇ 10 دانە ھارۋا چىقىرىپ بېرىدۇ. مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر بېيجىڭغا بارىدۇ، 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈەن شىكەي شامەخسۇت بىلەن ئوغلىنى قوبۇل قىلىپ، نەزەرنى بىزىلىككە كۆتۈرىدۇ؛ 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يەنە شامەخسۇتقا 1 - دەرىجىلىك جياخې ئوردىنى تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قوش مائاش بېرىدۇ (چىڭۋاقنىڭ يىللىق مائاشى 2000 يۈەن ئىدى، قوش مائاشلىق بولغانىدا 4000 يۈەن بولىدۇ). 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شامەخسۇتقا ھىمايىچى سەركەردە مەنسىپىنى بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئۇ قۇمۇلنى باشقۇرىدىغان موڭغۇل قىزىل جىيەكلىك ئۇيغۇر قوشۇنىغا ۋارىسلىق قىلغۇچى بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق قوش چىڭۋاق ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 12 - ئايدا، يۈەن شىكەي كېيىنكى يىلنىڭ سەلتەنەت نامىنى خۇڭشيەننىڭ 1 - يىلى دەپ ئۆزگەرتىپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇش تەييارلىقىنى كۆرىدۇ. جايلاردىكى ئېتىۋدال قالدۇق كۈچلەر كەينى - كەينىدىن يۈەن شىكەينى بالدۇرراق «تەختكە ئولتۇرۇش» قا ئالدىرىتىدۇ. جۇملىدىن قۇمۇل ۋاقىسى شامەخسۇت قاتارلىق 12 جايدىكى موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋالى - گۇۋىلارمۇ يۈەن شىكەيگە قوللۇق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ «تەختكە ئولتۇرۇش» نى تىلەيدۇ. لېكىن، يۈەن شىكەينىڭ ۋەزىل قىلمىشى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، سەي ئې يۈننەندە يۈەن شىكەينى جازالاپ، ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىنى قوزغايدۇ. شامەخسۇت ئەكسىيەتچىل مەيدانىدا جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ، مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 1 - ئايدا سەككىز ئۇيغۇر قوشۇنى (قۇمۇل، ئالتاي، ئۇچتۇرپان، باي، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ، خوتەن)، قۇمۇلنىڭ قوش چىڭۋاقى بولۇش سۈپىتى بىلەن، قۇتلۇقلاش ئەمەلدارى، قوشۇمچە مۇسۇلمانلار ۋەكىلى لى چيەننى ئەۋەتىپ، يۈەن شىكەيىنىڭ «خان» بولۇشىغا قارشى تۇرغان «ئاسىيلار»نى

قەتئىي يوقىتىپ، دۆلەتكە خىزمەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، «شاھىمىزنىڭ خانلىق تەختىگە بالدۇرراق چىقىپ، پۇقرالارنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇشىنى تەكرار سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز» دەيدۇ ھەمدە «شاھىمىزنىڭ كەمىنىلىرىگە قاراقچىلارنى جازالاپ، توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ، پۇقرالارنى خاتىرجەم قىلىش، تەڭرىنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىپ، مەملىكەتتىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى قاۋۇل ئەرلەردىن قوشۇن تۈزۈپ، دەرھال جەنۇبقا جازا يۈرۈشى قىلىش ھوقۇقى بېرىشنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن» دەپ تەلەپ قويىدۇ.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) نىڭ بېشىدا، شامەخسۇت ئاغرىپ پالەچ بولۇپ قالىدۇ ۋە كېسىلى كۈندىن كۈنگە ئېغىرلىشىدۇ. تۈرلۈك داۋالاشلار ئۈنۈم بەرمىگەندىن كېيىن، ئۇ،مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىپ، گۇناھىغا توۋا قىلماقچى بولىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ داۋالغۇپ تۇرغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنى ماقۇل كۆرمەيدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، قۇمۇلغا 48 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان شامەخسۇت ئاخىرى كېسەل بىلەن ئۆلىدۇ.

III باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى كۈنى

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرگە ۋاقتىنچە مۆھۈردارلىق ئىشلىرىنى بېجىرىپ تۇرۇشنى ھەم ۋاڭ ئوردىسىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ تۇرۇشنى تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدىكى ئوردىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان - تەرىنى غالجىرلىق بىلەن شوراپ، ئۆزىنىڭ كەيىپ - ساپالىق تۇرمۇشىنى قامداشتىن باشقا، ھېچقانداق مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ئەھمىيىتى قالمىغانىدى. ئۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۈچۈن ناھايىتى ئېغىر فېئوداللىق يۈك بولۇپ قالغانىدى.

بۇ چاغدا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمەتتىن ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسىمنىڭ شىجاڭى ليۇ شىزېڭ رەئىس جىن شۇرېنغا مەكتۇپ يوللاپ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ۋاڭلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يەر - زېمىن ۋە پۇقرالارنى ھۆكۈمەتكە قارايدىغان قىلىش تەكلىپىنى بېرىدۇ. ئالاھەزەل شۇ ۋاقىتتا نەزەر ئۈرۈمچىگە چىقىپ، جىن شۇرېن بىلەن كۆرۈشۈپ، «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىش» پرىنسىپى بويىچە، ئۆزىنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا يول قويۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. جىن شۇرېن نەزەرگە ۋاڭلىق ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان

ئەمەلدار قويۇش» نى قوبۇل قىلىش توغرىسىدا سىلىق نەسىھەت قىلىدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 7 - ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى قۇرۇشنى قارار قىلىپ، لۇڭ شيېلىن، چېن داشىڭ، جۇيۇ شيالارنى باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىدۇ. 8 - ئايدا لۇڭ شيېلىن، چېن داشىڭ، جۇيۇشيالار كەينى - كەينىدىن قۇمۇلغا بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «تەۋەلىكىدىكى يەر كۆلىمى، ئادەم نوپۇسى، بۇرۇندىن كېلىۋاتقان باج - سېلىق ۋە باشقا ئۆزگەرتىشكە ياكى يولغا قويۇشقا تېگىشلىك ئىشلار» نى ئېنىقلاشقا كىرىشىدۇ. نەزەر ۋە ئۇنىڭ جايلاردىكى قولچوماقلىرى فېئوداللىق ئىمتىيازلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا تەن بەرمەي، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتى باشلانغان ھامان، تۇرلۇك باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، ئىشنى ئاقسىتىشقا ئۇرۇنىدۇ، تۇرۇپ يەر ۋە باج دەپتەرلىرىنى تاپشۇرمايدۇ، تۇرۇپ ئوردىنىڭ سابىق ئەمەلدارلىرىنى چاتاق چىقىرىشقا قۇترىتىپ، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. نەزەر يەنە جىن شۇرېنغا خەت يېزىپ، بىر تەرەپتىن، يالغاندىن بۇيرۇققا ئىتائەت قىلغان بولۇۋالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئوردا يەرلىرىنى ئېنىقلاشنى كەچۈرۈم قىلىش» نى ۋە «بۇرۇنقى يەر - زېمىن، پۇقرالار تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئاشلىق بېجى، دەۋا ئىشلىرى، ئەمەلدارلارنى ئىشقا تەيىنلەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار» نى ئىسلاھ قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. جىن شۇرېن بۇنى كەسكىن رەت قىلىپ، نەزەر ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارغا تۇرلۇك تىزىم دەپتەرلىرىنى تېزدىن تاپشۇرۇش توغرىسىدا قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە ئارىلىشىشى بىلەن، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەر - زېمىنلىرىنى، باج ۋە نوپۇسىنى ئېنىقلاش خىزمىتىنى شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تاماملايدۇ. 11 - ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىسلاھ لايىھىسىنى ئېلان قىلىپ، قۇمۇلدا ئۈچ ناھىيە تەسىس قىلىش، ئەسلىدىكى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەرلىرىنى ئىختىيارىي تېرىشىغا يول قويۇش، باجنى ھۆكۈمەت ئېلىشنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل ۋاڭىغا ئەۋلادتىن - ئەۋلاد مىراس بولۇپ كەلگەن ئىمتىياز ۋە يەر - زېمىن، ئاھالە، باج قاتارلىقلار ئۈزۈل - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

جىن شۇرېن نەزەرنىڭ قۇمۇل بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسىلىھەتچىسى دېگەن قۇرۇق نام ئاستىدا نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ.

«ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئارزۇسى ئىدى، ئەمما جىن شۇرېن كونكرېت ئىسلاھات جەريانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھېسسىياتىغا تېگىدىغان خاتا سىياسەتلەرنى قوللانغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوردىدىكى كونا ئەمەلدارلار ھەر تەرەپتىن بۇزغۇنچىلىق ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن، مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 4 - ئايدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى

بولۇپ، جىن شۇرېن ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي شىنجاڭ-نىڭ چوڭ ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى لېۋۇېنلۇڭ نەزەرنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك قوغداش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا تەيىنلەيدۇ. نەزەر قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىۋالىدۇ. بۇ چاغدا، ئۆز ۋاقتىدىكى ھەشمەتلىك ۋالىي ئوردىسى ئۇرۇشتا خارابلىققا ئايلىنىپ قالغانىدى. نەزەرنىڭ تۇرغۇدەك ئۆي-جايى بولمىغانلىقتىن، ھەسەن ياڭخاڭنىڭ ئۆيىدە ۋاقتىلىق ئولتۇرۇپ تۇرىدۇ، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدە بىرقانچە ئېغىز ئۆينى ئوڭشاپ كۆچۈۋالىدۇ.

«12-ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى لوۋېنگەننى شىنجاڭغا تەشۋىق قىلىش ۋە ھال سوراشقا ئەۋەتىدۇ. مىنگونىڭ 22-يىلى (1933 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، لوۋېنگەن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، ۋەيران بولۇپ كەتكەن شەھەر ئىچىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ، ئاندىن مەركىزىي ھۆكۈمەت نامىدىن نەزەرگە 1000 تەڭگە بېرىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە ياردەم بېرىشنى تاپشۇرىدۇ. قايتىش ۋاقتىدا لوۋېنگەن نەزەر بىلەن خاتىرە ئۈچۈن رەسىمگە چۈشىدۇ. نەزەر مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەركەز بىلەن ئالاقە باغلاپ، ۋاڭلىق تەختىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خام خىيالىدا بولىدۇ. لېكىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ بۇ سۈيىقەستى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. نەزەر شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆزۈل - كېسىل ئۆمىدسىزلىنىپ، چېكىنىلىككە بېرىلىپ، ئۆزىنى تاشلىۋېتىدۇ، ئاخىر بېرىپ ئىلىشقا قالىدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 9 - ئايدا نەزەر ئەپيۇن سۈيىنى كۆپ ئىچىۋالغانلىقتىن زەھەرلىنىپ ئۆلىدۇ.

نەزەرنىڭ توققۇز خوتۇنى بارئىدى، ئۇ ئىككى ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن. نەزەرنىڭ چوڭ ئوغلى بېشىرمۇ ۋاڭلىق ھوقوقىنىڭ قولدىن كەتكىنىگە تەن بەرمەيدۇ. قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان چاغدا، بېشىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، ئۇلارنى نۇرغۇن پۇل - مال بىلەن قولىلايدۇ. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 10 - ئايدا، جىن شۇرېن ئىشۇرۇمچىدە نەزەربەنت قىلىپ تۇرغان نەزەر بېشىرگە ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرماسلىق توغرىسىدا خەت يازغانىدى، لېكىن بېشىر ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدۇ. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 5 - ئايدا، ما جۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، بېشىرنى تۇرپاننىڭ شەھەر مۇداپىئە قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) ما جۇڭيىڭ مەغلۇب بولۇپ چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدۇ، بېشىر بولسا قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا، يولۋاسمۇ قۇمۇلغا كېلىپ، ئۆزىچە ھاكىم بولۇۋېلىپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتاتتى. ئۇ، بېشىرنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى ياقتۇرماي، ئۇنى تۇرلۇك ئامالالار بىلەن چەتكە قاقىدۇ. بېشىر پەچان سۇبېشىنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەريانىدا بېشىر ئەل ئارىسىدا پۇقرالارغا ئارىلىشىپ يۈرىدۇ. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ھەر-

قايسى ناھىيىلەردە ئاتالمىش ھاكىم سايلىمى ئۆتكۈزۈلگەندە، بېشىر ھەر تەرەپلىمە ھەربىر كەت قىلىش يولى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولۇۋالىدۇ. 1949 - يىلىنىڭ بېشىدا ھاكىملىقتىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

بېشىر زالىم، ئىشرەتپەرەس بولغاچقا، خەلقنىڭ غەزىبى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. قاينام - تاشقىنلىق ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە، فېئودالالارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى يەتكەچە تارتقان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن سەھنىگە چىقىپ، بېشىرنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. 1951 - يىلى بېشىر تۇرمىدە كېسەل بىلەن ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچ قېرى بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن ھەممىسى دېھقان بولىدۇ.

IV باب ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇللارنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بويىچە قۇمۇلنى خوشۇن (خوشۇن — ھەربىي ئىشلار بىلەن مەمۇرىيەت ئارىلىشىپ كەتكەن بىرخىل تەشكىلىي شەكىل) قىلىپ تۈزۈپ، ئەبەيدۇللانى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىغا 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىنكى يىلى (1698 - يىلى)، چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا ئەمەلدار ئەۋەتىپ، رەسمىي خوشۇن قۇرۇپ، قوشۇن تەشكىللەپ، ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنى تەسىس قىلىدۇ. 1912 - يىلى جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان چاغدا، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى داۋاملىق ئېتىراپ قىلىنىپ، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تۈزۈمى بويىچە ساقلىنىپ قالىدۇ. كېيىن شامەخسۇت ئوردا ئاپپاراتلىرىنى ئۆز ئېھتىياجى بويىچە ئۆزگەرتىدۇ. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئاپپاراتلىرى چوڭ، ئىشى تەقسىماتى ئىنچىكە بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدىشىغا تېخىمۇ پايدىلىق شارائىت يارىتىلىدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «ئەمەل ۋاقىسىلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى يىمىرىلىدۇ.

ۋاڭ ئوردىسى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارغا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، ئوردىنىڭ قاراۋۇللار يىغىي دەپ ئاتىلىدىغان 500 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. ۋاڭ ئوردىسىدا سوت، تۈرمە، ساقچى تەسىس قىلىنغانىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى دەۋا ئەنزىلىرىنى پۈتۈنلەي ۋاڭ ئوردىسى سوراپ ھۆكۈم چىقىراتتى. خەنزۇلار بىلەن بولغان ماجىرا ئەنزىلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇيغۇر خەلقى چىڭ ھۆكۈمىتىگە باج تاپشۇرمايتتى، ۋاڭ ئوردىسىغا ئۇچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ھاشارغا ئىشلەپ بېرەتتى. ۋاڭ ئوردىسى چىڭ ھۆكۈمىتىگە مەلوم سانداڭ ئاشلىق سېتىپ بېرەتتى. بۇ

ئاشلىقنى ۋاڭ ئوردىسى چىڭ ھۆكۈمىتى سېتىۋالىدىغان باھادىن تۆۋەن باھادا ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن مەجبۇرىي سېتىپ ئالاتتى. ۋاڭ ئوردىسى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويغانىدى. قۇمۇل ۋاڭلىرى يەنە قۇمۇلدا ئىسلام دىنىنىڭ ئالىي ھوقۇقدارى بولۇپ، ۋاڭ ئوردىسىدىكى مەسچىت ۋە چوڭ ئاخۇنۇملارنى بىۋاسىتە باشقۇراتتى، ئاندىن بۇ ئاخۇنۇملار ئارقىلىق باشقا مەسچىتلەرنىڭ ئىمام‌لىرىنى بەلگىلەيتتى.

ۋاڭ ئوردىسى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ۋاڭلار ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىپ تۇراتتى. ھەر يىلى چىڭ ھۆكۈمىتىگە سوۋغات يوللاپ تۇراتتى، سوۋغاتلار ئىچىدە ئارغىماق، قوغۇن، قوغۇن قېقى، ماتا، بۆكەن مۆڭگۈزى، بىلەي تاش، ئالتۇن ـ كۈمۈش، غىلاپلىق پىچاق، قول ياغلىق، قامچا، ئۈزۈم قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە كۈمۈش بۇيۇملارنىمۇ ئالغاچ بېرىپ، باشقا مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلارغا پارا بېرەتتى.

چىيەنلۇڭنىڭ 59 ـ يىلى (1794 ـ يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ بىر ئەمەلدارىنى مۇسۇلمانلارغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرغۇچى زەڭگى قىلىپ قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئۇنى ۋاڭ ئوردىسى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتىدە ۋاسىتىچى قىلغان، كېيىن مۇسۇلمانلارغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرغۇچى زەڭگىنىڭ ئىككىگە كۆپەيتكەن، يېڭىدىن بىر مىرزا قويغان. بۇ ئەمەلدارلار ئىككى يىلدا بىر ئالمىشىپ تۇرغان.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ مەرتىۋىسى يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭكىدىن ئۈستۈن بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى (ئۇلكە قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى مۇپەتتەش خان ئامبال، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئۇلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمە باشلىقى ياكى ئامبال) نىڭ قۇمۇل ۋاڭلىقىنى نازارەت قىلىش ھوقۇقى بولغاچقا، ئادەتتە قۇمۇل ۋاڭلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يەرلىك ھۆكۈمەتنى خېلى ھۆرمەت قىلاتتى. يەرلىك ھۆكۈمەتمۇ، ئۇمۇمەن، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى.

ۋاڭ ئوردىسىدىكى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تۆۋەندىكىچە:

جاساق بىر كىشى: خوشۇن باشلىقى يەنى ۋاڭ. بۇنى خان بەلگىلەيدۇ.

توسراقچى تەيجى ئىككى كىشى: خوشۇن ئىشلىرى يارىدەمچىسى ۋە يارىدەمچى تەيجى (ئادەتتە چوڭ تەيجى، كىچىك تەيجى دەپ ئاتىلىدۇ)، جاساقنىڭ پۈتۈن خوشۇنىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا يارىدەملىشىدۇ.

تۇغچى خوشۇن زەڭگىسى (قوماندان) بىر كىشى: جاساق ۋە توسراقچى تەيجىنىڭ قوماندىسى بويىچە پۈتۈن خوشۇننىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

مېيلى زەڭگى (مۇئاۋىن قوماندان) بىر كىشى: ۋەزىپىسى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

(يۇقىرىدىكى ئەمەلدارلارنى قۇمۇل ۋاڭلىق خان ئامبال ئارقىلىق ۋاسسالار مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلىدۇ).

زالەن زەڭگى (جارائېرجەن) ئىككى كىشى: سۇمۇن زەڭگىلەرنىڭ باشلىقى.
نېرو زەڭگى (سۇمۇن زەڭگى) 13 كىشى: ئاھالە - نوپۇس، يەر - تۇرالغۇ جاي، ئەسكەرلەر تەۋەلىكى قاتارلىقلارنى باشقۇرىدۇ.
فىند بېشكو (چەۋەنداز چېرىكچى) 13 كىشى: سۇمۇن زەڭگىلەرنىڭ يارەمچىسى.
1 - دەرىجىلىك قوغدىغۇچى بەش كىشى.
2 - دەرىجىلىك قوغدىغۇچى ئۇچ كىشى.
5 - دەرىجىلىك قائىدە - يوسۇنچى بىر كىشى.
6 - دەرىجىلىك قائىدە - يوسۇنچى بىر كىشى.
(يۇقىرىدىكىلەرنى قۇمۇل ۋاڭى تەيىنلەيدۇ)
شامەخسۇت زامانىدا كونا تۆزۈم ئاز - تولا ئۆزگەرتىلگەن. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدا، چوڭ تەيجى ئىچكى ئىشلارنى، كىچىك تەيجى تاشقى ئىشلارنى باشقۇرغان. چوڭ - كىچىك تەيجىلەرنىڭ قول ئاستىدا ھەر دەرىجىلىك قازى، بەگلەر بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەدلىيە، ئامانلىقنى ساقلاش، باج، ھەربىي ئىشلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ ئىشلىرى، دىنىي ئىشلار، كاتىبات ۋە باشقا ئىشلارنى باشقۇرغان. يەرلىك مەمۇرىيەت جەھەتتە، ھەربىر كەنتكە بىردىن دورغا (كەنت باشلىقىغا تەڭ)، دورغىنىڭ قول ئاستىدا بىردىن قورمال، بىردىن مۇھتەسىپ قويۇلغان. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەدلىيە، مەمۇرىي ئىشلار ۋە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرغان. قۇمۇل ۋاڭى يەنە تېيانشان تاغ رايونى، شەھەر ئەتراپى، تۇخۇلۇلارغا بىردىن ئۇچېيگى تەيىنلەپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئامانلىقنى ساقلىغان.
شامەخسۇت زامانىدىكى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرى ۋە ئاساسلىق باشقۇرغۇچى خادىملىرى تۆۋەندىكىچە:
ۋاڭ: قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى.
تەيجى: ۋاڭىغا يارەملىشىپ، ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدىكى ئورگانلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە ئاقسۆڭەكلەردىن قويۇلىدۇ.
چوڭ مىرزا: خەنزۇ تىلىدا خانغا يوللىنىدىغان مەلۇماتنامە، ئىلتىماس ۋە مەكتۇبلارنى تەييارلايدۇ ھەمدە خەنزۇ ئەمەلدارلار بىلەن ئالاقىلىشىشقا مەسئۇل بولىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە خەنزۇلاردىن قويۇلىدۇ.
ئەلەم: دىنىي ئىشلار بىلەن ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.
مەلۇمچى: بۇيرۇق يەتكۈزگۈچى بولۇپ، ۋاڭىنىڭ بۇيرۇقلىرىنى يەتكۈزۈشكە مەسئۇل بولىدۇ.
قازى: دىنىي باشلىق.
چوڭ تىلماچ: چوڭ تەرجىمان.
ئىشكىئاغا: ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ھەم ۋەزىپىدىن قالدۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

مىر غەزەپ: سوتچى بولۇپ، جازا ھۆكۈم قىلىشقا ۋە زىندان باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

كىچىك مىرزا: ۋاڭغا ھۆججەت، بۇيرۇقلارنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ئوردىنىڭ مۇقىم مۇلۇكلىرىنى ۋە كىرىم ـ چىقىم ھېساباتلىرىنى خاتىرىلەيدۇ. كىچىك مىرزىلارنىڭ بەزىلىرى چارۋىچىلىق ھېساباتىغىمۇ مەسئۇل بولىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە خەنزۇلاردىن قويۇلىدۇ.

پاششاپ: ساقچى ئەمەلدارى بولۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولىدۇ.

مىراب: سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

ئۇچبېگى: ئالدىنقى سەپ قوشۇنىنىڭ ئەمەلدارى.

تۇغ بېگى: ھەربىي قىسىمدا بايراق باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولۇپ، ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ۋاڭ جەمەتى ناماز ئوقۇتىگەندە تەرەت سۇيى تەييارلاپ بېرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ.

چەپسېبېگى: ۋاڭ سىرتقا چىقىقاندا، ۋاڭنىڭ ئوڭ ۋە سول يېنىدا ماڭىدىغان مۇھاپىزەتچىلەر.

كا: ۋاڭنىڭ يېنىدا يۈرىدىغان مۇھاپىزەتچىلەر.

خەزىنىچى: خەزىنە باشقۇرغۇچى بولۇپ، ۋاڭ جەمەتىنىڭ مال ـ مۇلۇكلىرىنى ساقلايدۇ.

بازار بېگى: شەھەر ـ بازارلاردىكى كاسىپلار بىلەن سودىگەرلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

دورغا: كەنت باشلىقى.

پىيادە قازى: ۋەزىپىسى قازىغا ئوخشايدۇ، ئەمما ئورنى تۆۋەنرەك. بۇ، پىيادە دېگەن سۆزدىنمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ.

مۇھتەسىپ: دىنىي مۇپەتتىش بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ۋاقتى ـ ۋاقتىدا نامازغا چىقىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ. ناماز ئاخىرىدا قۇرئان تەپسىر قىلىپ بېرىدۇ.

بۆكۆل: ۋاڭ تاماق يەيدىغان چاغدا داستىخان سالغۇچى.

غوپچىچى: ۋاڭ تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن داستىخان يىغقۇچى.

پىيادە پاششاپ: ۋەزىپىسى پاششاپقا ئوخشايدۇ، ئەمما ئورنى تۆۋەنرەك.

مىراقۇل: ۋاڭنىڭ ئاتلىرىنى باشقۇرغۇچى.

مەتەر: ۋاڭنىڭ ئۇششاق ـ چۈشەك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

نەقىپ: ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۇششاق ـ چۈشەك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

تۇغچى: مەدەنىيەت ئىشلىرى كاتىپى.

خەتىپ: ۋاڭ ئوردىسىدىكى نىكاھ ئوقۇغۇچى بولۇپ، كىشىلەر توي قىلسا، نىكاھ ئوقۇپ بېرىدۇ.

قۇرمال: دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئەمەلدارى.

قۇشبېگى: ۋاڭ ئوردىسىدىكى قۇش ـ ھايۋانلارنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

قووۇق بېگى: دەرۋازىۋەن.

بۇرە بېگى: ئوۋ-شىكار ئەمەلدارى.
كىچىك تىلماچ: كىچىك تەرجىمان.
سەدىر: مەدرىس، مەسچىت، ۋەخپە ۋە مازارلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.
يوسول: چاقىرىش، خەت توشۇش ۋە باج-سېلىق يىغىشقا مەسئۇل بولىدۇ.
كاتىۋال: ۋاڭ ئوردىسىدىكى ئۇششاق-چۈششەك ئىشلارغا مەسئۇل ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدار.
بوسۇق: يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

7 باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ يەر-زېمىن، مال-مۈلۈكلىرى

§1. يەر-زېمىنلىرى

چىيەنلۇك يىللىرىدىكى«خان بېكىتكەن ئازسانلىق مىللەتلەردىن موڭغۇل، ئۇيغۇرۋاڭ-گۈڭلىرى يىلنامىسى» دا خاتىرىلىنىشىچە، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ دائىرىسى شەرقتە قالقىغا، غەربتە تۇرپانغا، جەنۇبتا قۇملۇق چۆلگە، شىمالدا بارىكۆلگە تۇتاشقان. قۇمۇل ۋاڭى شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، جەمئىي 13 يېزىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، بۇ يېزىلار: سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە، يەندۇڭ، شىكشىكشىيا، باي، نوغاي، تالناچىن (تاشۇبلىق)، بەنچىچۈەن (تاشۇبلىقىنىڭ 250 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا)، دۇربەجىن، بۇلۇت ئىبغىز (قۇمۇل شەھىرىدىن 400 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبتا) دىن ئىبارەت.

چىيەنلۇڭنىڭ 47-يىلى (1782-يىلى) دىكى «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىمۇ يۇقىرىقىدەك خاتىرىلەنگەن بولۇپ، پەقەت سايىبېشى دەريا (سەيخۇمياۋ) لا قوشۇلغان.

ئۇندىن باشقا، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» (جياچىڭ ئويما نۇسخىسى)دا: قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ دائىرىسى شەرقتە تالناچىن ئارقىلىق تاشقى موڭغۇلىنىڭ قالقا چېگرىسىغا، غەربتە لياۋدۇڭنىڭ غەربىدىكى توغراقلىق ئارقىلىق تۇرپان چېگرىسىغا، جەنۇبتا قۇملۇق چۆلگە، شىمالدا تىيانشان ئارقىلىق بارىكۆلگە تۇتاشىدۇ، قۇمۇل ۋاڭى شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا دور-مۇگەي (باي)، غازىيەندۇڭ، بۇلۇتتامان (بۇلۇت ئىبغىزى)، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە، چاغانغۇلاخەي، سايىبېشى (سەيخۇمياۋ)، تاشۇبلىق قاتارلىق 12 يېزا بار، دېيىلگەن.

يەنە شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى (1911-يىلى) تۇزۇلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك

تەزكىرىسى» دە قۇمۇل زېمىنىنىڭ تۆت تەرەپ چېگرىسى مۇنداق خاتىرىلەنگەن: شەرقتە شىڭشىڭشىيا ئارقىلىق ئەنشىگە تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبتا ساۋخۇ ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدۇ؛ غەربتە، يۈەنچۈەن ئارقىلىق پىچانغا تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا سۇمىشتان ئارقىلىق بارىكۆلگە تۇتىشىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبتا، بۇلۇت ئېغىز ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا، غەربىي جەنۇبتا، سەنجاپار ئارقىلىق تۇرپانغا، شەرقىي شىمالدا، ئاراش تېغى، قوشئۇدۇق ئارقىلىق مۇڭغۇلىيەنىڭ قالقا چېگرىسىغا، غەربىي شىمالدا بولبۇرگۇس، لىنباچۈەن، تىزبۇچۈەن ئارقىلىق بارىكۆلگە تۇتىشىدۇ. قۇمۇل ۋاڭى تەۋەلىكىدىكى يېزا-كەنتلەر تۆۋەندا، ئەينى ۋاقىتتا تەڭلا تۆزۈپ چىقىلغان «قۇمۇل مەھكىمىسگە قاراشلىق يۇرتلار تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى قۇمۇل مەھكىمىسى كونترول شەھەرزدە بولۇپ، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇجۇاك، دۇربەجىن، بۇلۇكتوغراق، تاشۇبۇلىق، شەھەر ئەتراپى، سۇمقاغدىن ئىبارەت يەتتە يېزا-كەنتنى باشقۇراتتى (بۇنىڭغا مۇشۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار كىرمەيتتى)، قالغان جايلار قۇمۇل ۋاڭىغا قاراشلىق ئىدى.

مىنگونىڭ 18-يىلى (1929-يىلى) يەنى ئاخىرقى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئۆلۈشتىن بىر يىل بۇرۇن، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار ۋە ئادەم نوپۇسىنى تەپسىلىي تەكشۈرگەن. شۇ چاغدا، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار، ئاساسەن، شەھەر ئىچى، شەھەر ئەتراپى، شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمال تەرەپلەردىكى يېزىلار بولۇپ، ئالتە يېزىنىڭ 33 كەنتىگە جايلاشقان، ئادەم سانى 14 مىڭ 583 كىشىگە يېتەتتى. ھەرقايسى يېزىلار تەۋەسىدىكى كەنتلەر ۋە ئادەم سانى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

شەھەر ئەتراپ يېزىسى: ئاقيەر، قاراسۇ، سۇبېشى، لەڭگەر، ئىچىزىم، قاراڭلار، چاڭغۇ ۋە دۇربەجىن، ھەر بىر كەنتتە بىردىن دورغا بولۇپ، جەمئىي 2472 ئادەم بار ئىدى.

جەنۇبىي يېزا: تۆۋەنتۇر، لاپچۇق، قارادۆۋە. بۇنىڭ ئىچىدە تۆۋەنتۇردا بىر دورغا بولۇپ، 1153 ئادەم بار ئىدى، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردە بىردىن قازى بولۇپ، 1680 ئادەم بار ئىدى.

غەربىي يېزا: سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى. بۇ كەنتلەرنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن قازى بولۇپ، 1210 ئادەم بار ئىدى.

شىمالىي يېزا: دۇربەجىن، باي، تاشار، تاراتى، تۆرۈك، ئىرىن، قىزىلىيار، تۆمۈرتى، ئىرىسكەر، تۇركۆل، توخۇلۇ، ئاداق، نوم، شۇپۇل، خوتۇنتام، باغداش ۋە ئىدىر. ئىدىر سەل كىچىك كەنت بولغاچقا، مۇھتەسىپ قويۇلغان، قالغان كەنتلەرگە دورغا قويۇلغان، جەمئىي 4512 ئادەم بار ئىدى.

شەرقىي يېزا: قارامۇقچى ئەتراپى. بۇ يەرگە بىر دورغا قويۇلغان، جەمئىي 197 كىشى بار ئىدى.

شەھەر ئىچى: ئاھالىسى 3359 كىشى بولۇپ (يېڭىشەھەر، كونىشەھەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ)، قۇمۇل ۋاڭىغا بىۋاستە قارايتتى.

§2. مال - مۈلكى

قۇمۇل ۋاڭى خەلقنى ئىكسپىلاتاتسيە قىلىشتا، «ھاشار»غا تايىناتتى، ئوردىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، ھەر بىر ئۆيلۈك دېھقان قۇمۇل ۋاڭىغا ھەر ئايدا ئۈچ كۈن ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى شەرت ئىدى. مانا بۇ «ھاشار» ھېسابلىناتتى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەرلىرى، باغلىرى، چارۋىلىرى، سۇ ئىنشائاتلىرى، كۆمۈرلۈكلىرى ۋە تۇغمەنلىرىدە ھاشارغا كەلگەن دېھقان - چارۋىچىلار ئىشلەيتتى، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۇششاق - چۈشەك ئىشلىرىنىمۇ ھاشارغا كەلگەنلەر قىلاتتى. بۇنداق ئىكسپىلاتاتسيە شامەخسۇت زامانىدا چېكىگە يەتكەنىدى. ئوردا ھاشار ۋاقتىنى دەسلەپ بەش كۈن قىلىپ بەلگىلەپ، كېيىن يەتتە كۈنگە ئۇزارتقان. ئوردىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار يەتتە كۈنلۈك ھاشارنى قاتلاممۇ قاتلام كۆپەيتكەن. شۇنداق قىلىپ، بىر ئاي ئىچىدە دېھقانلارنىڭ ئۆزىگە ئىشلىشى ئۈچۈن ھېچقانداق ۋاقىت قالمىغان. شامەخسۇتنىڭ بەلگىلىمىسى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ۋاڭنىڭ يېرىنى تېرىغانلار ئەتىيازدا ھەرمو يەرگە بىر كۈرە ئۇرۇق سالغان بولسا، كۈزدە ھوسۇلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، بىر دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى ؛ۋاڭنىڭ ھەر 500 تۇياق‌قويىدىن 300 تۇيىقنى ساڭلىق ھېسابلاپ، كېلەر يىلى 300 تۇياق قوزا تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. دېھقانلار ئۆز يېرىنى سۇغارغاندا ۋاڭغا سۇ ھەقىقى تۆلەيتتى. سۇ ھەققى تاپشۇرۇشمۇ ئىككى خىل ئىدى: يا ئائىلە بويىچە ھەر مو يەرگە يېرىم كۈرە بۇغداي ياكى بىر يېرىم كۈرە قارا ئاشلىق تاپشۇرۇش لازىم ئىدى (بۇ «ئۇنۇك»دەپ ئاتىلاتتى)، يا كەنت بېشىغا چېچىلىپ كېچىك كەنتلەر بىرنەچچە دادەن، چوڭ كەنت بىرنەچچە ئون دادەن تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. بۇ، «ئالتۇن ساك» دەپ ئاتىلاتتى. ئىكسپىلاتاتسيىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا خىللىرىمۇ بار ئىدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندا، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن مەسچىتلەر قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكى پىششىق يەرلەرنىڭ 60 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىۋالغان؛ ۋاڭ ئوردىسىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار بولسا، 25 پىرسەنتنى ئىگىلىۋالغان، ئەمما، ئاھالىنىڭ 85 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلغان دېھقانلارغا قالغان يەر 15 پىرسەنتكىمۇ يەتمىگەن.

ساڭلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شامەخسۇت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، ئۇنىڭ قۇمۇلدىكى تېرىلغۇ يېرى 30 مىڭ موغا، ئۇرۇمچى نەنلياڭدىكى يېرى 150 موغا، پىچان، لۇكچۇندىكى يېرى 3000 موغا يەتكەن؛ 16 ئورۇندا مېۋىلىك بېغى (قۇمۇلدا ئون بەش ئورۇندا، تۇرپاندا بىر ئورۇندا)بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ يەنە 15 مىڭ تۇياق قويى، 5000 دىن ئوشۇق يىلقىسى، 7000 دىن ئوشۇق كالىسى، 6000 — 7000 تۆگىسى، 18 تۇگمىنى، بىر كۆمۈر كانى بولغان. ۋاڭ ئوردىسىدا 46 ئاشلىق سېخى بولۇپ، ئۇلاردا تەخمىنەن 18 مىڭ دادەن زاپاس ئاشلىق، ئالتۇن - كۈمۈش خەزىنىلىرىدە نۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۈمۈش ساقلانغان. قۇمۇل ۋاڭى يەنە خانىنىڭ

زىيارەت قىلىشقا بارغاندا، يېتىپ-قوپۇش ئۇچۇن بېيجىڭدا «قۇمۇل سارىيى»سالدۇرغان. ئۇنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىدىمۇ ئۆي-جايلىرى بولغان.

قوشۇمچە: قۇمۇلنىڭ كەنجى ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىقلىما

قۇمۇلنىڭ كەنجى ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئۆلگىنىگە ئەمدىلا يېرىم ئەسىر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدىكى گەپلەر بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇ ھەقتە مۇنداق بىر نەچچە خىل سۆز بار:

يىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) ئۆلگەن ۋە مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئۆلگەن دەيدىغان ئىككى خىل قاراش بار؛ ئاي جەھەتتىن ئېيتقاندا، 3 - ئايدا ئۆلگەن ۋە 5 - ئايدا ئۆلگەن دەيدىغان ئىككى خىل پىكىر بار.

قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى تۈزۈپ چىقارغان «قۇمۇل ۋاڭلىرىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» ۋە «قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ قىسقىچە تارىخىي ماتېرىياللىرى»دا مۇنداق دېيىلگەن: «1928 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتە قۇمۇل جاساق قوش چىكۈاڭى شامەخسۇت كېسەل بولۇپ ئۆلدى.» ئۇ ئەيچېن يازغان «شىنجاڭدىكى سىياھەت خاتىرىسى»، جاك داجۇن يازغان «شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، بۇرھان شەھىدى يازغان «جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى شىنجاڭ» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە شامەخسۇتنىڭ 1930 - يىل 3 - ئايدا ئۆلگەنلىكى ئېيتىلغان. مۇنداق سۆز ئەڭ باشتا نەنجىڭدا چىقىدىغان «جۇڭياڭ رىباۋ» گېزىتىنىڭ مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 19 كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان «جىياڭسۇ يۈقىرى سوت مەھكىمىسى قىلغان سوراقتا جىن شۇرېننىڭ ئىقرار قىلغانلىرى» دا تىلغا ئېلىنغان.

يېقىندا ئۆتكەن بىر مەشھۇر ئادەم ئۆلۈپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل گەپلەرنىڭ چىقىشى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ.

1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسىدا مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان ئىككى پارچە ھۆججەتنى ئۇچراتتۇق.

ئۇنىڭ بىرى شامەخسۇت مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930-يىلى)5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى جىن شورېنغا يازغان دوكلات بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: ئالىيلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، روسىيە زېمىنى ئارقىلىق ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەج قىلىشىم ۋە شۇ پۇرسەتتە كېسىلىمنى داۋالىتىشىم ئۇچۇن ئىككى يىل مۆھلەتتە رۇخسەت بەرـ

گەيلا، مۇبادا ئىجازەتلىرىگە مۇششەرەپ بولۇپ، ماقۇل جاۋابلىرىنى ئالالىسام، دەرھال جابدۇنۇپ يولغا چىقىمەن». بۇ چاغدا شامەخسۇت قاتتىق زەئىپلىشىپ، جېنى ئارانلا قالغانىدى. شۇ چاغلاردا قۇمۇلدا تۇرغان لىۋشزېك شىجاڭ جىن شۇرېنغا يازغان دوكلاتىدا شامەخسۇتنىڭ كېسىلىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «يېقىنىدا مەن ۋالڭ مەھكىمىسىگە ئۇنى يوقلاپ باردىم، ئۇنىڭ بەدىنى ئاجىزلىشىپ، كېسىلى ناھايىتى ئېغىرلىشىپ كېتىپتۇ، ماڭاي دېسە، بېشى قايمىدىكەن، قولىنى كۆتۈرەي دېسە، غولى تالىدىكەن، گەپ قىلسا ھاسىراپ، نەپىسى يەتمەي قالىدىكەن، تاماق يېسە، كۆڭلى ئاينىپ، يېگىنى سىڭمەيدىكەن. قەدىمى ئېغىرلىشىپ كەتكەچكە، باشقىلار يۆلەپ ماڭغۇزمىدىكەن.....». لىۋ شزېك دوكلاتىدا يەنە شامەخسۇتنىڭ خاتىرجەم داۋالىنىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئالدىراپ رۇخسەت بېرىپ قويماسلىقنى تەكلىپ قىلغان.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، شامەخسۇت 1930 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن بۇرۇن گەرچە ئېغىر كېسەل بولسىمۇ، يەنىلا «ھەج قىلىش» ئۈچۈن رۇخسەت سورىغان، دېمەك ئۇلمىگەن.

يەنە بىر پارچە ھۆججەت جىن شۇرېن مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 18 كۈنى ئىمزا قويغان «تېلېگرامما» بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «قۇمۇلدىكى لىۋ شىجاڭغا: سىزنىڭ شا مەخسۇتنىڭ كېسىلىنىڭ ئېغىرلىقى، ھەج سەپىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقى، شۇڭا ئۇنىڭغا رۇخسەت بەرمەسلىك لازىملىقى قاتارلىق ئەھۋاللار ھەققىدە يازغان خېتىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم، سۇرۇشتۇرۇپ كۆرسەم، شامەخسۇت چىڭۋاڭ مەھكىمىسىگە بىرنەچچە قېتىم ئىلتىماس سۇنۇپتىكەن، ئۇنىڭغا سەممىي تەسەللى بېرىلىپ، مەككىگە بارماسلىق تەۋسىيە قىلىنغان ئالاقە ئەۋەتىلگەنىكەن. ھازىر شامەخسۇت چىڭۋاڭ كېسەل بىلەن ۋاپات بولۇپتۇ، ئوردىنىڭ ئىشلىرىنى ھازىرچە ئۇنىڭ ئوغلى بېزى نەزەر باشقۇرۇپ تۇرماقچى بوپتۇ، بۇ ئەھۋالنىمۇ تېلېگرامما ئارقىلىق مەھكىمىگە مەلۇم قىلىندى. بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمىگە قويماي، شۇ بويىچە ئىجرا قىلىڭ.»

ئەپسۇسكى، لىۋ شزېڭنىڭ شامەخسۇت چىڭۋاڭنىڭ ئاغرىپ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى تېلېگراممىنى تېپىلمىدى.

يۇقىرىقى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى:

1. 1930 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن بۇرۇن شامەخسۇت قاتتىق كېسەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆلمىگەن؛

2. 1930 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆلگەن.

ئۇنداقتا، شامەخسۇت زادى قايسى كۈنى ئۆلگەن؟ بىز يۇقىردا ئەقىل كەلتۈرۈلگەن «قۇمۇل ۋاڭلىرىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» دىكى «5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتە» دېگەن كونكرېت ۋاقىتتىن ئىلھاملانىدۇق، كۆپچىلىككە مەلۇمكى، مىنگو دەۋرىدە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، مەكتەپلەر، گېزىت - ژۇرناللار ئادەتتە يەكشەنبە

لمىمە بويىچە مىلادىيە كالىندارىنى قوللىناتتى، لېكىن ئاۋام خەلىق بۇ كالىندارنى ئانچە قوللانماي، قەمەرىيە كالىندارىنى ئومۇميۈزلۈك قوللىناتتى. «قۇمۇل ۋاقىلىرىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» شۇ يەردىكى ئېچكى ئەھۋاللارنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئەسلىمىلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن، شۇڭا «5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى» قۇمۇللۇقلار قەمەرىيە كالىندارى بويىچە خاتىرىلەپ قالدۇرغان شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى بولۇشى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن. ئەگەر مۇشۇ ھۆكۈم توغرا تېپىلسا، قەمەرىيە كالىندارىدىكى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مىلادى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، بىز شامەخسۇتنى 1930 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈشتە ئۆلگەن دەپ بېكىتسەك بولىدۇ. بۇ، يۇقىرىدىكى ئىككى ھۇججەتتە دېيىلگەن ۋاقىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئون بەشىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى ئەمگەك كادىرلار

مسمار چشمه بن ع

ملی لائبریری پاکستان

ئون بەشىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى ئەمگەك. كادىرلار

قۇمۇل ناھىيىسى تارىختا ئاپەت كۆپرەك بولغان جاي. بولۇپمۇ بوران ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، كەلكۈن قاتارلىقلار بەك كۆپ بولغان، بۇرۇنقى ھۆكۈمەتلەرنىڭ پارچە - پۇرات قۇتقۇزۇش ۋە يەر بېجىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەر بار. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيە خەلقىنى تەشكىللەپ، ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئاپەتكە قارشى تۇرۇش، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پائالىيەتلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ئاپەتتىن كېلىدىغان زىياننى ئازايتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاپەتكە ئۇچرىغان ئامىمىنىڭ تۇرمۇشى ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. ئېتىبار بېرىشكە ۋە نەپىقە بېرىشكە تېگىشلىكلەرگە خەلق ئىشلىرى بۆلۈملىرى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بەلگىلىك ۋاقىتتا، بەلگىلىك مىقداردا ياردەم قىلىپ تۇردى ياكى ۋاقىتلىق ياردەملەرنى قىلدى. كەسىپ ئالماشتۇرغان ۋە قوشۇندىن قايتقان ھەربىيلەرنى، چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياشلار ۋە قىرانلارنى ھەم بىر قىسىم ئاققۇنلارنى مۇۋاپىق تۈردە ئورۇنلاشتۇردى. 1956 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 2 مىليون 733 مىڭ يۈەن (1967 - ۋە 1972 - يىلدىكى سان بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ۋە نەپىقە پۇلى ئاجرىتىلدى، بۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 109 مىڭ 300 يۈەندىن توغرا كەلدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى پەيدىنپەي كېڭەيدى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەر خىل كادىر 299 نەپەر ئىدى، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كۆپىيىپ 3280 گە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىدىن 9.97 ھەسسە كۆپەيدى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 243 ئىدى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە كۆپىيىپ، 1761 گە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىدىن 6.25 ھەسسە كۆپەيدى.

I باب خەلق ئىشلىرى

§1. قۇتقۇزۇش

1. ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

1955 - يىلى، ئاقيەر رايونى قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز - ئۆزىنى قۇتقۇزۇش، ئىقتىسادچىللىق ئارقىلىق ۋە

ھەتچىلىكنى ئۆتكۈزۈش، ئامما ئۆزئارا ياردەم قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ زۆرۈر قۇتقۇزۇشىنى قوشۇمچە قىلىش» دېگەن فاڭجىنغا ئاساسەن، ئامما ئارىسىدا خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز-ئۆزىنى قۇتقۇزۇش تەربىيىسىنى قانات يايدۇردى. ھۆكۈمەت ئاقيەر رايونىغا 800 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىپ، 37 ئائىلە، 175 كىشىنى قۇتقۇزدى؛ ئۆزئارا ئۆتنە قىلىشتى ۋە 7.21 دادەن «ساخاۋەت» ئاشلىقى قەرزگە تارقاتتى؛ ئامانەت-قەرز كوپىراتىپى بىلەن بانكا 107 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى. ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ 107 دانە سۇ چىغرىقى، 67 تۇياق ئۇلاغ، 71 دانە چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىۋېلىشىغا ياردەم قىلىندى. ئامما تەشكىللىنىپ 18 ئېرىق چېپىلدى، 3018 بۇلاق كولاندى، 139 كارىزنىڭ لېيى تارتىلدى. 211 قۇدۇق قىزىلدى، 108 كونا قۇدۇق ئوڭلاندى، 580 مو كۈزلۈك ئاشلىق تېرىلدى.

1980-يىلى، تىيانشان گۇڭشې بولۇپمۇ قوۋۇق ئېغىز دادۇيى قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ كەم ھوسۇل ئالدى، نۇرغۇن دۇيلەرنىڭ 3-ئايدىن 10-ئايغىچە يەيدىغان ئاشلىقى يېتىشمەي قالدى. گۇڭشې بويىچە 1 مىليون 950 مىڭ جىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق سېتىۋېلىشقا توغرا كەلدى. قارادۆۋە گۇڭشېسىدىمۇ سۇ يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن ھوسۇل كېمىيىپ كېتىپ، 450 مىڭ جىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق يېتىشمەي قالدى. مۇشۇنداق ھالەتتە، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئاپەت رايونلىرىغا بېرىپ ھال سورىدى ھەمدە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن 70 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، 959 ئائىلە، 4802 كىشىنى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ، ئاپەت رايونىدىكى قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى.

1981-يىلى 8-ئايدا، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى ئەرداۋچېڭ دادۇيىنىڭ 1-شياۋدۇيى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 51 ئائىلىنىڭ 109 ئېغىز ئۆيى ئۆرۈلۈپ، سۇ ئېلىپ كېتىپ، 36 ئائىلە، 161 نەپەر كىشى ئۆي-ماكانسىز قالغانىدى. ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى نەق مەيدانغا بېرىپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئىشىنى تەشكىللىدى، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلاردىن ھال سورىدى ھەمدە 17 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ قايتا ئۆي سېلىۋېلىشى ئۈچۈن يار-يۆلەكتە بولدى. شۇ يىلى 60 ئېغىز يېڭى ئۆي سېلىنىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىدىن 27 ئائىلە يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىردى.

ناھىيە بويىچە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئاجرىتىلغان پۇل 1975-يىلى 47 مىڭ يۈەن، 1979-يىلى 32 مىڭ يۈەن، 1981-يىلدىن 1983-يىلغىچە جەمئىي 231 مىڭ يۈەن بولدى.

2. ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

1953-يىلى، ناھىيە بويىچە چىقىم قىلىنغان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۇلى جەمئىي 23 مىڭ 648 يۈەن بولغانىدى. 1956-يىلى، ناھىيە بويىچە چىقىم قىلىنـ

ھان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۈلى جەمئىي 32 مىڭ 110 يۈەن بولۇپ، بۇنىڭدىن 21 مىڭ 738 يۈەن يېزىلاردىكى قۇتقۇزۇشقا، 5209 يۈەن شەھەر - بازارلاردىكى قۇتقۇزۇشقا، 5163 يۈەن قىشلىق سوغۇقتىن قۇتقۇزۇش ۋە باشقا قۇتقۇزۇشلارغا بېرىلدى. 1964 - يىلى، ناھىيە بويىچە چىقىم قىلىدىغان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۈلى جەمئىي 47 مىڭ 63 يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە 212 بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە، 351 كىشىگە، قىيىنچىلىقى بار 1129 ئائىلە، 4523 كىشىگە قۇتقۇزۇش بېرىلدى؛ جەمئىي 2200 جىڭ پاختا، 4000 مېتر پاختا رەخت، 16 قۇر پاختىلىق كىيىم، 110 قۇر تېۋىتلىق كۆڭلەك - ئىشتان، ئىككى قۇر يالاڭ چاپان تارقىتىلدى. 1975 - يىلى، جەمئىي 90 مىڭ 512 يۈەن چىقىم قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى قىيىنچىلىقى بار 1701 ئائىلە، 7995 كىشىگە، شەھەر - بازارلاردىكى قىيىنچىلىقى بار 39 ئائىلە، 129 كىشىگە قۇتقۇزۇش بېرىلدى. 1981 - يىلى جەمئىي 53 مىڭ 755 يۈەن چىقىم قىلىندى، جەمئىي قىيىنچىلىقى بار 1980 ئائىلە، 11 مىڭ 221 كىشىگە، 155 بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىگە، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ۋە چېكىنگەن قىيىنچىلىقى بار 60 ئائىلىگە قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

1973 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 66 مىڭ يۈەندىن جەمئىي 730 مىڭ يۈەن ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش سوممىسى چىقىم قىلىندى.

3. يېزىلاردا نامراتلارنى يۆلەش

1964 - يىلى «مەخسۇس سوممىنى مەخسۇس ئىشلىتىش، نۇقتىلىق ئورۇنلارغا ئىشلىتىش» دېگەن پىرىنسىپقا ئاساسەن، خەلق ئىشلار قۇتقۇزۇش خىراجىتىگە يېزىلاردىكى نامرات دۆيلەر ئۈچۈن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق نەرسىلەر سېتىۋېلىنىپ، نامرات دۆيلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كىرىمىنى ئاشۇرۇشىغا مەدەت بېرىلدى. تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن بولغان كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار، كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېشەك ھارۋىسى، ئېشەك، ئىنەك، ساغلىق قاتارلىقلار سېتىۋېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىلدى.

1980 - يىلى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە نامراتلارنى يۆلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى، قۇرۇلۇپ، 1979 - يىلى تەقسىمات ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن كۆرۈلگەن كىرىم كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 يۈەندىن تۆۋەن توغرا كەلگەن 18 دۆيگە نۇقتىلىق مەدەت بېرىلدى. 1980 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيە ۋە گۈڭشىبىدىن 31 نەپەر كادىر ئاجرىتىلىپ، 17 نامرات دۆيدە تۇرۇپ ئىشلەشكە ئەۋەتىلدى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، نامرات گۈڭشې، نامرات دۆيلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن جەمئىي 344 مىڭ 400 يۈەن ئاجرىتىلدى (نامرات گۈڭشىلار قۇرغان كارخانىلارنى يۆلەش ئۈچۈن ئاجرىتىلغان 29 مىڭ 600 يۈەن بۇنىڭ سىرتىدا)، شۇنداق قىلىپ، ھەربىر

دادۇي دۆلەتنىڭ نامراتلارغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئاجراتقان پۇلىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 19 مىڭ 111 يۈەندىن بەھرىمەن بولدى. 1980 - يىلدىكى نەقچوت بويىچە تەقسىماتتا يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن 15 نامرات دۇي ئىچىدە پەقەت ئالتە دۇيگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8250 يۈەندىن جەمئىي 49 مىڭ 500 يۈەن نۇقتىلىق مەدەت بېرىلدى. ئىككى يىلدىن بۇيان نامراتلارنى يۆلەش سوممىسى خىراجەت قىلىنىپ، نامرات دۇيلەرگە 48 ھەر خىل تىپتىكى تراكتور، ئىككى سىيالكا، ئىككى يۈرۈش خىش قۇيۇش ماشىنىسى، بەش ئۇن تارتىش ماشىنىسى، بەش ئات، 12 كالا، 90 توننا خىمىيىۋى ئوغۇت، 3.6 توننا ئوت ۋە بېدە ئۇرۇقى، 158 مىڭ 408 تال بېلىجان سېتىۋېلىندى ۋە 1400 مېتر ئىھاتە ئورمان بەلبېغى بەرپا قىلىندى (44 مىڭ 254 تۈپ كۆچەت تىكىلدى)، 27.5 مو يېقىلغۇ ئورمىنى بىنا قىلىندى (27 مىڭ 600 تۈپ كۆچەت تىكىلدى).

1981 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى سىتاتىستىكىغا قارىغاندا، نامراتلارنى يۆلەش ئارقىلىق 1979 - يىلدىكى نەقچوت بويىچە تەقسىماتتا مەيدانغا كەلگەن 18 نامرات دۇيدىن مەھسۇلاتنى ئاشۇرغىنى 14 دۇي، مەھسۇلاتى كېمىيىپ كەتكىنى تۆت دۇي بولغان، كىشى بېشىغا ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئاشقان دۇي 14، كېمىيىپ كەتكەن دۇي تۆت بولغان. 1979 - يىلدىكىگە قارىغاندا 1981 - يىلى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىمى ئاشقان دۇي 17، ئازايغان دۇي بىر بولغان.

4. ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورگانلىرى ۋە بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىلەر

مىنگو دەۋرىدە، قۇمۇلدا ساخاۋەت سېڭى ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئورگىنى تەسىس قىلىنغان. ئازادلىقتىن كېيىن تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئومۇمىيۈزلۈك ساخاۋەت سېڭى قۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا كەمبەغەل دېھقان ۋە يېتىم - يېسىر، قېرىلارغا مۇناسىپ ھالدا ئېتىبار بېرىلدى. 1958 - يىلى خەلق گۇڭشېسىلاشقاندىن كېيىن، تايانچسىز قېرىلار بىلەن يېتىم - يېسىرلارغا قارىتا پەيدىنپەي «بەشتە كاپالەتلىك قىلىش» تۈزۈمى شەكىللەندى.

(1) ساخاۋەت سېڭى

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، قۇمۇل ناھىيىسىدە «جامائەت سېڭى» تەسىس قىلىنىپ، سېرىقتال مەزگىللەردە قۇتقۇزۇش ئۈچۈن كەمبەغەل دېھقانلارغا ئاشلىق ئۆتنە بېرىپ تۇرۇلغان. بىراق ئۆتنىگە بەرگەندە 10 كۈرىگە سەككىز كۈرە بېرىپ، قايتۇرۇپ ئالىدىغان چاغدا 10 كۈرىگە 12 كۈرە قايتۇرۇپ ئالاتتى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە ئەتىيازلىق قەھەتچىلىك ياكى باشقا ئاپەت قەھەتچىلىكى بولغاندا يەيدىغان ئاشلىقى، تېرىيدىغان ئۇرۇقى يېتىشمىگەن ئائىلىلەرگە ئۆتنە بېرىپ تۇرۇش ئۈچۈن «ئاشلىق يىغىپ

قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومىتېتى» قۇرۇلۇپ، كىشىلەر ئاشلىق، پۇل ئىئا-نە قىلىشقا چاقىرىلغان. ئۇ چاغدا ناھىيە بازىرى ۋە خىلۋەت يېزىلاردا (مەسىلەن: تاشۇبلىق قاتارلىق جايلاردا) ساڭلار قۇرۇلۇپ ئاشلىق ساقلانغان، بۇنداق ساڭلار «ساخاۋەت سېڭى» دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دېكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ «ساخاۋەت ساڭلىرى» دېكى بۇغداي 570 دادەنگە يەتكەن. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) نىڭ ئۆپچۆرىسىدە «ساخاۋەت سېڭى» ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، «ئاشلىق يېغىپ قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومىتېتى» تۈگەپ كەتكەن ئىدى. ئازادلىق ھارپىسىدا پۈتۈن ناھىيىدىكى «ساخاۋەت سېڭى» دا ساقلانغان ئاشلىقنىڭ ھېسابتىكى سانى 136.8 دادەن بولۇپ قالغان، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، ھەممىسى ئۆتنە بېرىلىپ بولغان ياكى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىپ كەتكەن، خىيانەت قىلىنىپ بولغان بولغاچقا، يىغىۋېلىش مۇمكىن بولماي قالغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، «قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئاپەتكە تەييارلىق كۆرۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، تۇرمۇشقا كاپالەتلىك قىلىش»ۋە «خەلقتىن ئېلىپ، خەلققە بېرىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، «ساخاۋەت سېڭى» قايتىدىن تەرتىپكە سېلىندى. 1954 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، شەھەر ئىچى، ئاقىيەر، تاشۇبلىق، توغۇچىدىن ئىبارەت تۆت رايوندا جەمئىي سەككىز رايون - يېزا «ساخاۋەت سېڭى» قۇرۇلغان، «ساخاۋەت سېڭى» غا جەمئىي 356 دادەن ئاشلىق يىغىلىپ، ئەتىيازدىكى قەھەتچىلىك مەزگىلىدە كەمبەغەل دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ۋە شەھەردىن يېزىلارغا كۆچۈپ بېرىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشقانلارنىڭ ئوزۇقلۇق ۋە ئۇرۇق-لۇق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا ئاشلىق قەرز بېرىپ تۇرۇلغان. رايون، يېزىلاردا ساڭ باشقۇرۇش ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى مۇ-دىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. ساڭ باشقۇرۇش ھەيئىتىدە ئىككى نەپەردىن ئامبارچى، تىزىملىغۇچى، تەكشۈرگۈچى، يىغقۇچى قويۇلغان. بۇ ھەيئەت يەنە جامائەت ئىشىغا قىزغىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلارنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرغان. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى رايون، يېزىلاردىكى «ساخاۋەت سېڭى» 1955 - 1956 - يىللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئامانەت - قەرز كوپېراتىپقا ياكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپ-لىرىغا پايغا سۈندۈرۈپ قوشۇۋېتىلگەن.

(2) دارىلئاجىزىن

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا قۇمۇلدا دارىلئاجىزىن بار ئىدى. مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) دېكى تارخىپلاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ چاغدا دارىلئاجىزىندا 28 نەپەر يېتىم - يېسىر، كەمبەغەل بولۇپ، ھەر كىشى كۈنىگە يېرىم جىڭ ئۇن بىلەن

تەمىنلەنگەن. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) قۇمۇلدا دارىلىنىڭاجىزىن تەسىس قىلىنىپ، ئۆي - ماكانسىز قەبرى بويىتاق - تۇللار يىغىپ بېقىلىغان، ئۇلارغا ھۆكۈمەت قۇتقۇزۇش پۇلى بەرگەندىن سىرت، تۇرمۇشىغا قوشۇمچە قىلىشى ئۈچۈن، ئۇلار يەنە مادارىغا چۈشلۈق ئەمگەككە ئۈيۇشتۇرۇلغان. 1949 - يىلىغا كەلگەندە دارىلىنىڭاجىزىندا يەنە 10 نەپەر قەبرى بويىتاق - تۇل بار ئىدى.

(3) دارىلتام

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، سەنشىنىڭ پىڭلۇ، خېنەننىڭ جىيۈەن دېگەن جايلىرىدىكى دارىلتامدا تۇرۇشلۇق ئۇرۇشتا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قالغان 400 دىن ئۈشۈق يېتىم بالا مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئولاردىن 200 دىن ئوشۇقراق بالا قۇمۇلدا قالدۇرۇلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن قۇمۇلدا دارىلتام قۇرۇلغانىدى. بۇ بالىلارنىڭ تاماق پۇلى ۋە شۇ بالىلار بىلەن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماڭاشىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بېرىپ تۇرغان.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل رايونى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لى يۈتاڭ خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ۋە سودا - سانائەتچىلەر جەمئىيىتىدىن مەبلەغ يىغىپ، دارىلتام ئاساسىدا «جۇڭجىڭ ئوقتۇرا مەكتىپى» قۇرۇپ، ئۆزى مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان.

(4) بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە ۋە قەبرىلار ئۆيى

1958 - يىلى، خەلق گۇڭشېسىلىششى ھەرىكىتى جەريانىدا، شەھەر - بازار ۋە ھەرقايسى گۇڭشېلاردا ئومۇميۈزلۈك «قەبرىلار ئۆيى» قۇرۇلۇپ، ئىگە - چاقسىز قەبرىلار بېقىلدى. 1961 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، «قەبرىلار ئۆيى» نىڭ تولىسى ئىقتىسادىي قىينىچىلىق سەۋەبىدىن تارقىتىۋېتىلىپ، بەشتە كاپالەتلىك قىلىش (تاماق تاۋار، كىيىم - كېچەككە، ئوتۇن - كۆمۈرگە، بېقىشقا، دەپنە ئىشلىرى ۋە يېتىم بالىلارنى ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش) يولغا قويۇلدى.

1956 - يىلى كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدا، «قەبرىلارنى بېقىش، بالىلارنى ئوقۇتۇش» دېگەن روھقا ئاساسەن، تايانچسىز قەبرىلار، مېيىتلار، يېتىم بالىلارغا بەشتە كاپالەتلىك قىلىش يولغا قويۇلدى. بۇ بەلگىلىمىنى ھەرقايسى گۇڭشې - دۇيلەر ھازىرغىچە ئىجرا قىلىۋاتىدۇ. بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىلەرنىڭ تەمىنات ئۆلچىمى، ئادەتتە، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولمىدى. بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىلەرنى كوللېكتىپ مەسئۇل بولۇپ تەمىنلىگەندىن باشقا، دۆلەتمۇ مەلۇم دەرىجىدە قۇتقۇزۇش پۇلى ئاجرىتىپ بېرىپ تۇردى. 1983 - يىلىدىكى ئومۇمىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 159 بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە، 190 كىشى بار ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە قەبرىلار 170، مېيىتلار 42، يېتىم بالىلار 41.

(5) قۇمۇل بازىرى دارىلىئاجىزىنى

«شىنخۇيۇەن» دەپ ئاتالغان قۇمۇل بازىرى دارىلىئاجىزىنى 1958 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلۇپ، ئىختىيارلىق پرىنسىپى بويىچە، شۇ يىلى 14 نەپەر ئىگە-چاقسىز قېرى قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 11، ئايال ئۇچ، خەنزۇ سەككىز، ئۇيغۇر ئۇچ، خۇيزۇ ئۇچ. دارىلىئاجىزىنىدىكى قېرىلارنىڭ تۇرمۇشىغا قارىشقا مەخسۇس ئادەم قويۇلدى. قېرىلار چامىسىغا قاراپ، توخۇ - ئۆردەك بېقىش، كىچىكسىز بۇيۇملارنى تېرىش، باغ ۋاران - كۆكتاتلىقلارغا قاراش، سۈپۈرگە باغلاش قاتارلىق ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

1961 - يىلى دارىلىئاجىزىنىدىكى 18 نەپەر قېرىنىڭ يىللىق جەمئىي چىقىمى 5606 يۈەن بولدى، بۇنىڭدا تامىقى ئۇچۇن 3150 يۈەن، كىيىم - كېچىكى ئۇچۇن 980 يۈەن، چاچ ئالدۇرۇش، تاماكا، چاي قاتارلىق ئۇششاق - چۈشەكلەر ئۇچۇن 332 يۈەن، داۋالىنىش - دورا پۇلى ئۇچۇن 713 يۈەن، دەپنە پۇلى ئۇچۇن 431 يۈەن كەتتى. يۇقىرىدىكى خىراجەت قۇتقۇزۇش سوممىسىدىن چىقىم قىلىندى. 1966 - يىل 6 - ئايدا، بۇ دارىلىئاجىزىنىدىكى 11 نەپەر قېرى ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئورنىنىڭ بېقىشىغا يوللاپ بېرىلگەندىن كېيىن، مەزكۇر دارىلىئاجىزىنى تاقالدى.

ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پاراۋانلىق پۇلىدىن قىلىنغان چىقىم

جەدۋەل 15 — 1 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	جەمئىي	يېزىلارغا	شەھەر - بازارلارغا	ئاپەتكە	دەم ئېلىشقا چىققان، قېرى، ئاجىز، مېيىپلارنى قۇتقۇزۇشقا	باشقىلار
1973	36752	31489	4555		708	
1974	38988	32560	5137		973	318
1975	139275	86136	4376	47000	777	986
1976	111578	101726	4655		3486	1711
1977	36638	28036	1290		5211	2101
1978	94438	91269			900	2269
1979	104786	69206		32320	523	2737
1980	64438	59772			2533	2133
1981	151834	63755		84868		3211
1982	174343	91342		80971	40	1990
1983	122259	54733		65500	100	1926
جەمئىي	1075329	710024	20013	310659	15251	19382

§2. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپەقە بېرىش

1. ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش پائالىيىتى، ئاساسەن، ئازادلىق ئارمىيىگە ھال سوراش خېتى يېزىش، ئويۇن قويۇپ بېرىش، ھال سوراش بۈيۈملىرى تەقدىم قىلىش قاتارلىق شەكىللەردە ئېلىپ بېرىلدى. 1950 - يىلدىن 1951 - يىلغىچە بولغان باندىتلارنى تازىلاش جەريانىدا، ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت ئاممىسى ئارمىيىگە ئاكتىپ تۈرده ئاخبارات توپلاش ۋە يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشلىرىنى قىلدى، يول باشلىدى، ئاشلىق، ئوت - چۆپ، ئوق - دورا يەتكۈزۈپ بەردى، يارىدارلارنى قۇتقۇزدى، جەڭچىلەرگە لاتا-ياغ تېكتى ۋەھاكازالار. ناھىيە بويىچە ئالدىنقى سەپكە جەمئىي 80 ماشىنا (قېتىم)، 430 ئۇلاغ (قېتىم) چىقىرىلدى، ئارمىيىگە 110 مىڭ جىڭ ئوزۇق تەييارلاپ، 150 مىڭ جىڭ ئوت - چۆپ يىغىپ بېرىلدى. ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش جەريانىدا 13 نەپەر خەلق ئىشچىسى قۇربان بولدى. ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش جەريانىدا، ھەر مىللەت ئاممىسى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىپ، پۇل توپلاپ قورال سېتىۋېلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلدى، ياشلار پائال تۈرده چاۋشيەنگە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئۈچۈن ئارمىيىگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىپ ئۆزلىرىنى تىزىمغا ئالدۇردى. 1951 - يىلى ئەتىيازدا، ھەر مىللەت ياشلىرىدىن 528 نەپەر ياش ئارمىيىگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى تىزىمغا ئالدۇردى، بۇ، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك ساندىن بەش ھەسسە ئېشىپ كەتتى. ناھىيە بويىچە تەقدىم قىلىنغان پۇل ۋە ماددىي بۇيۇمنى خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 133 مىڭ 148 يۈەن بولدى.

ھەر يىلى باھار بايرىمى ۋە «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە قۇرۇلۇش بايراملىرىدا، ناھىيە بويىچە ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش پائالىيەتلىرىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتتى.

2. قەرەللىك، نورمىلىق ياردەم بېرىپ تۇرۇش

1956 - يىلى، دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئىگە - چاقسىز قېرىلار ۋە ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقان ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ھەم كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىيلەرنىڭ يېتىم بالىلىرى، شۇ يېزىدا تۇرۇشلۇق تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار مېيىپ ھەربىيلەر، ھەربىي سەپتىن قايتقان تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار ھەربىيلەر، نامرات كۆڭشي، نامرات دۆيلەردىكى تۇرمۇشى قىينىراق بولغان ھەربىيلەر ئائىلىلىرى قاتارلىقلارغا قەرەللىك، نورمىلىق ياردەم بېرىلدى. شۇ يىلى 38 ئائىلە، 146 كىشى جەمئىي 1435 يۈەنلىك قەرەللىك، نورمىلىق ياردەمدىن بەھرىمەن بولدى. 1961 - يىلى، 2929 يۈەن قەرەللىك، نورمىلىق ياردەم پۇلى تارقىتىلدى. 1980 - يىلى، ناھىيە بويىچە قەرەللىك، نورمىلىق ياردەمدىن 65 ئائىلە، 212 كىشى

بەھرىمەن بولدى، پۈتۈن بىر يىلدا بېرىلگەن ياردەم پۇل 11 مىڭ 507 يۈەن بولدى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە قەرەللىك، نورمىلىق ياردەمدىن 76 كىشى بەھرىمەن بولدى، پۈتۈن بىر يىلدا بېرىلگەن ياردەم پۇل 11 مىڭ 904 يۈەن بولدى. ياردەم ئۆلچىمى ھەربىر كىشىگە ھەر ئايدا 10 يۈەندىن 15 يۈەنگىچە بولدى.

3. ئامما ئېتىبار بېرىش

ئېتىبار بېرىش ۋە نەپىقە بېرىش ئوبىيېكتلىرىنىڭ تولىسى يېزىدا. دۆلەتمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئامما ئېتىبار بېرىشتىكى ئاساسىي ئۇسۇل ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋە ھەربىيلەر ئائىلىسى ھەمدە ئىنقىلابىي مېيىپ ھەربىيلەردىن ئىبارەت ئەمگەك كۈچى يېتىشمەيدىغانلارنىڭ قېينىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق ۋە باشقا ئىشلىرىغا ياردەملىشىشتىن ئىبارەت ئىدى. يېزىلاردا كوپېراتسىيەلىشىشنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ئەگىشىپ، يېزىلاردا ئېتىبار بېرىش، نەپىقە بېرىش ئوبىيېكتلىرىغا قوشۇمچە ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئېتىبار بېرىلگەندىن باشقا، يەنە كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر قىسىم ئەمگەك نومۇرى بېرىش يولى بىلەن ئېتىبار بېرىلدى. ئېتىبار بېرىپ قوشۇپ بېرىلگەن ئەمگەك نومۇر ياكى ھەربىر گۈڭشې ئەزاسىنىڭ تۆۋەن ئەمگەك نومۇرى بويىچە بولدى، ياكى پۈتۈن گۈڭشېنىڭ ئەمگەك كۈنىگە توغرا كېلىدىغان ئومۇمىي كىرىمدىن بىرتۈتاش تۈتۈپ قېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىندى. 1981 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئېتىبار بېرىش ئەمگەك نومۇرىدىن بەھرىمەن بولغانلار 181 ئائىلە بولۇپ، ئېتىبار بېرىپ قوشۇپ بېرىلگەن ئەمگەك نومۇرى 402 مىڭ 260 نومۇر بولدى. بۇ، نەق پۇلغا سۈندۈرۈلغاندا 42 مىڭ 100 يۈەن بولىدۇ. 1980 - يىلى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندە، كۆپ ساندىكى گۈڭشېلاردا ھازىر مەجبۇرىيەت بويىچە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەر ئائىلىلىرىگە بىر ئۇلۇش يەرنى ئارتۇق بۆلۈپ بېرىشتەك يەر جەھەتتە ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلدى، غەللە - پاراق تاپشۇرغاندىن باشقا، دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان بارلىق سۇ، توك ۋە ماشىنا بىلەن تېرىپ بېرىش پۇلى ئېلىنمىدى، ئالغان ھوسۇلى پۈتۈنلەي ئۆزىگە قالدۇرۇلدى. ئاز ساندىكى گۈڭشېلاردا (مەسىلەن: بۇلۇڭتوغراق قاتارلىقلاردا) نەق پۇل بىلەن ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلدى، يەنى گۈڭشې بويىچە يەرنىڭ ھەربىر موسىدىن 0.6 يۈەندىن جەمئىي 10 مىڭ 210 يۈەن پۇل تۈتۈپ قېلىنىپ، مەجبۇرىيەت بويىچە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان شۇ گۈڭشېدىكى ھەربىيلەر ئائىلىلىرىنىڭ ھەربىرىگە ھەر يىلى 300 يۈەندىن ئېتىبار بېرىلدى، بۇ پۇل گۈڭشې بانكىسىدا ئامانەت ساقلاپ قويۇلۇپ، جەڭچى ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن ئۆزىگە ئورۇنلىشىش پۇلى قىلىپ بېرىلدى.

4. دۆلەتتىن بېرىلمىدىغان نەپىقە

دۆلەتمىزنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، قۇمۇلدىن ھەربىي سەپكە قاتناشقان (ئۆزى قۇمۇلدىن قاتناشمىغان بولسىمۇ، بۇ ۋاستە تۈغقانلىرى قۇمۇلدا بولغانلىرى بۇنىڭ ئىچىدە) ئىنقىلابىي قۇربانلار، قۇربان بولغان ياكى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىيلەر،

كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان خەلق ساقچىلىرى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ خىزمەتچىلىرى قاتارلىقلارنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرىغا دۆلەت تەرىپىدىن نەپىقە پۇلى بېرىلىدۇ. ئىنقىلابتا مېيىپ بولغان ھەربىيلەرگە، ئوخشاش بولمىغان مېيىپلىك دەرىجىسىگە قاراپ، ئۆمۈر بويى نەپىقە بېرىلىدۇ.

1953 - يىلى، ناھىيە بويىچە خىزمەت ئۇستىدە مېيىپ بولغانلارغا 27 يۆەندىن نەپىقە بېرىلدى، كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلارغا 270 يۆەندىن نەپىقە بېرىلدى. 1961 - يىلى، ناھىيە بويىچە قۇربان بولغان، كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىي، دۆلەت كادىرىدىن ئۈچ كىشىگە 660 يۆەن نەپىقە بېرىلدى، مېيىپلارغا 2454 يۆەن نەپىقە بېرىلدى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان بىر كادىرغا 400 يۆەن نەپەقە بېرىلدى؛ نەپىقە بېرىلىدىغان 29 نەپەر مېيىپقا 3533 يۆەن مېيىپ نەپىقىسى بېرىلدى.

نەپىقە پۇلى چىقىمى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 15 — 2 بىرلىكى: يۆەن

يىللار	جەمئىي	قۇربانلار بولغان، ۋاپات بولغانلار نەپىقە پۇلى	مېيىپلار نەپىقە پۇلى	قۇربانلار، ھەربىيلەر ئائىلىسى، كەسىپ ئالماشقان، ھەربىي سەپتىكى قايتقانلار پۇلى	پېنسىيە پۇلى	باشقىلار
1974	15517	610	3162	6300	2963	2482
1975	22446	200	3492	11607	3157	3910
1976	54737		4016	18068	5907	26746
1977	23273	740	2961	5376	7495	6701
1978	3008	150	2217	21359	4801	1554
1979	30973	910	1963	12905	5616	9579
1980	27327	1850	2484	15543	5813	1637
1981	31298	1180	3167	15764	9160	2027
1982	31880	450	2491	16454	7262	5223
1983	28060	400	3533	16064	3855	4208

5. كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەر 1957 - يىلدىن ئاۋۋال، «ئۆزىنىڭ تەلىپى، جايلارنىڭ ئېھتىياجى» دېگەن پرىنسىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن كېيىن بولسا، «قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇ يەرگە قايتىش» دېگەن سىياسەت بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1982 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، شەھەر، بازارلاردا ئوپۇسى بار كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقانلارغا سىستېمىلار بويىچە ۋەزىپە تەقسىم قىلىش، ھۆددىگە ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ياكى ھەربىي سەپتىن قايتىپ قۇمۇلغا كېلىپ دۆيلەرگە ماكانلىشىشنى تەلەپ قىلغانلارمۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ تەستىقى بىلەن بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1976 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە جىياڭسۇ، شەنداڭ، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق جايلاردىن كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقان 58نەپەر ھەربىي ناھىيىمىز يېزىلىرىغا ماكانلاشتۇرۇلدى.

كەسىپ ئالماشتۇرغان ياكى ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەربىيلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەتتە خاتىرجەم بولۇپ، ھەرقايسى سەپلەردە ئاكتىپ رول ئويناندى.

ناھىيە بويىچە كەسىپ ئالماشقان، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەدۋەل 15 — 3

يىللار	يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار	شەھەر - بازارلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار	ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەنلەردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار
1955	12	4	
1977	16	4	22
1980	52	4	2
1983	45	31	

6. «قوش ھىمايە قىلىش» ۋەكىللىرى يىغىنى

1953 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش خىزمىتى يەكۈنلەندى، يىغىندا ئۈچ نەپەر نەمۇنىچى ھەربىي ئائىلە تاۋابىئاتى باھالاپ چىقىلدى. ۋە تەقدىر-

لەندى. 1956 - يىلى 7 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئىنقىلابىي قۇربانلار، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر ۋەكىللەر يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، يىغىندا ئىككى نەپەر ئەمۇنچى ئائىلە تاۋابىئاتى سايلاپ چىقىلدى ۋە مۇكاپاتلاندى. 1983 - يىلى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق قىسمى بىلەن بىرلىكتە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ـ ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش ـ خەلقنى سۆيۈش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرى يىغىنىنى ئۆتكۈزدى، يىغىندا «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» خىزمەت تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى. ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ـ ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش بويىچە يەتتە ئىلغار كوللېكتىپ، 13 ئىلغار شەخس، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش ـ خەلقنى سۆيۈش بويىچە تۆت ئىلغار كوللېكتىپ، 10 ئىلغار شەخس مۇكاپاتلاندى.

§3. ئىجتىمائىي ئورۇنلاشتۇرۇش

1. چېگرا رايونلارغا يارەم بېرىش ئۇچۇن چەققان ياش - قىرانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

چېگرا رايونلارنى گۈللەندۈرۈشكە يارەم بېرىش ئۇچۇن، 1955 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە دۆلىتىمىز ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ياش - قىرانلارنى چېگرا رايونلارغا كېلىپ ماكانلىشىشقا ئۇيۇشتۇردى ۋە سەپەرۋەر قىلدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قۇمۇل ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۆت تۈركۈم ياش - قىرانلارنى ئورۇنلاشتۇردى.

بىرىنچى تۈركۈمدە 1959 - يىل 3 - ئايدا، خوبىي ئۆلكىسى خۇڭىئەن ناھىيىسىدىن 319 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

ئىككىنچى تۈركۈمدە 1959 - يىل 7 - ئايدا، جياڭسۇ دۆڭتەي ناھىيىسىدىن 416 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

ئۈچىنچى تۈركۈمدە 1959 - يىل 9 - ئايدا، جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ تۇڭشەن، پېيشەن، سۈيىنىڭ ناھىيىلىرىدىن 1598 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

تۆتىنچى تۈركۈمدە 1960 - يىل 5 - ئايدا، جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇشيەن، ۋۇجياڭ ھەم خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ گۇڭئەن ناھىيىلىرىدىن 1710 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

تۆت تۈركۈمدە جەمئىي 4043 كىشى 552 نەپەر ئائىلە تاۋابىئاتى بىلەن كېلىپ ئورۇنلاشتى.

«نۇقتىلارغا كاپالەتلىك قىلىش، مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش» پرىنسىپى بويىچە چېگرا رايونلارغا يارەم بېرىش ئۇچۇن كەلگەن ياش - قىرانلار گۇڭشىلارغا قارىغاندا دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا كۆپرەك، چارۇچىلىق رايونلىرىغا قارىغاندا دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆپرەك ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تولىسى ئەسلى يۇرتىدىكى گۇڭشي - دۇيلەربويىچە، 40—50 ئادەم بىر دۇي قىلىپ ھەرقايسى دادۇيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا 3726 كىشى، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۇچىلىق رايونلىرىغا 135 كىشى، زاۋۇت - كان - كارخانىلار شۇنىڭدەك پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىغا 182 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت خەلقى چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆيلىرىنى بوشىتىپ بەردى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تەقدىم قىلدى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى، چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قۇمۇلغا كەلگەن ياش ـ قىرانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 38 مىڭ 500 يۈەن پۇل، 16 مىڭ 809 مېتر رەخت بېلىتى، 3300 جىڭ پاختا بۇيرۇپ بەردى، چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنلەرگە 1961 ـ يىلىغا قەدەر 129 مىڭ يۈەن ۋاقىتلىق قۇتقۇزۇش پۇلى بۇيرۇپ بەردى.

ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىبار بېرىشى ۋە يەرلىك ئاممىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ ياردەم قىلىشى ئارقىسىدا، چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلارنىڭ تولىسى چېگرا رايوندا خاتىرجەم يىلتىز تارتتى ھەمدە كەينى ـ كەينىدىن 828 نەپەر ئائىلە تاۋابىئاتىنى ئېلىپ كەلدى. چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلار چېگرا رايوننى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى، ئۇلار ئىچىدە نۇرغۇن ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەمۇنىلىرى مەيدانغا كەلدى. چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلار ئاساسىي گەۋدە قىلىپ تەشكىل قىلىنغان ئاستانە گۈزىشې 3 ـ دادۇي 2ـ ئىشلەپچىقىرىش دۆيى مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

2. ئاققۇنلارنى ئاپىرىپ قويۇش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش

قۇمۇل ئاساسلىق قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان يەر، قۇمۇلدا توختاپ قالغان ياكى قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلغانلار ناھايىتى كۆپ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، ھۆكۈمەت بېلەت ئېلىشقا ھەقسىزتەن پۇلى يوقلارغا بېلەت ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى قۇمۇلدىن كېتىشكە ئۈندىدى؛ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئاققۇنلار يىغىۋېلىنىپ يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇلىدىغان ۋەشۇ يەردە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان چارە بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى.

1953 ـ يىلى بىر يىلدا ياردەم قىلىپ بېلەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن كەتكەن پۇل 2775 يۈەن بولۇپ، بۇ، شۇ يىلدىكى شەھەر ـ بازارلارنىڭ قۇتقۇزۇش پۇلىنىڭ 53 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1955 ـ يىلى قۇمۇلغا كەلگەن ئاققۇن ـ ئامراتلار 328 ئائىلە، 624 كىشى بولۇپ، كىرا ھەقىنى ئۈچۈن ياردەم بېرىشكە كەتكەن پۇل 9111 يۈەن، يەتتە كىشى بارىكۆل ناھىيىسىگە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1959 ـ يىلدىن 1961 ـ يىلغىچە بولغان ئۈچ يىل ئىچىدە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 6123 نەپەر ئاققۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭدىن 4029 كىشى گۈڭشىلارغا، 490 كىشى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا، 1604 كىشى ئىدارە ۋە زاۋۇت، كانكارخانىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنداق كىشىلەرگە نىسبەتەن، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم كېچەك قېيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون مەخسۇس سومما، رەخت بېلىتى، پاختا ئاجرىتىپ بەردى.

II باب ئەمگەك. كادىرلار خىزمىتى

§1. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە قۇمۇلدا زامانىۋى سانائەت ئىشچىلىرى يوق ئىدى، خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى قول سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. 1950 - يىلى، سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 243 كە يەتتى، 1952 - يىلى كۆپەيىپ 625 كە يەتتى. 1958 - يىلى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار خېلى راۋاجلاندى، سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 719 غا يەتتى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا سانائەت قارىغۇلارچە راۋاجلاندۇرۇلۇپ، زور بىر تۈركۈم ئىشچى قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن 1960 - يىلى سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر 1636 غا يەتتى. 1962 - يىلدىن باشلاپ، «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، خىمىيىۋى سانائەت زاۋۇتى قاتارلىقلار توختىتىلىپ، ئىشچىلار تارقىتىۋېتىلدى؛ قۇرۇلۇش شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى خادىملار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا ئۆتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى ئىشچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىخچاملىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئازىيىپ 665 كىشىگە چۈشۈپ قالدى. 1970 - يىلى ئىشچى قوبۇل قىلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى تېز كۆپىيىپ 1162 گە يەتتى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 1761 گە يەتتى.

§2. كادىرلار قوشۇنى

1. كادىرلارنىڭ كېلىش مەنبەسى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللىرى، مەمۇرىي كادىرلار قوشۇنى، ئاساسەن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ئالماشقان كادىرلار، ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكىلىپ كەلگەن كادىرلار ۋە تىنچلىق يولىنى بولۇشنى جاكارلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن كونا ھۆكۈمەت خادىملىرىدىن تەركىب تاپقانىدى. كېيىن، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ۋە خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش قاتارلىق ھەرىكەتلەر جەريانىدا، زور بىر تۈركۈم يەرلىك ھەر مىللەت ئاكتىپلىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئاساسىي قاتلام كادىرى قىلىندى؛ تۈرلۈك مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر، چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنلەر، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، زىيالىي

ياشلار قاتارلىقلارمۇ كادىرلار قوشۇنى تەركىبىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولدى.

1958 - ۋە 1959 - يىللىرىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا، ئاپپاراتلار كۆپلەپ ئاشۇرۇلدى، ۋىلايەتنىڭ پارچە سېتىش سودىسىمۇ ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن كادىرلار قوشۇنى تېز كېڭەيدى. 1961 - يىلى كادىرلارنىڭ ئومۇمىي سانى 884 كە يەتتى. 1962 - يىلى، ئاپپاراتلار ۋە كادىرلار ئىخچاملىنىپ، كادىرلار ئازايدى. 1963 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، كادىر سانى 462 كىشى بولۇپ قالغان. 70 - يىللاردىن كېيىن تۇرلۇك مۇشلار بولۇپمۇ ماتارىپ مۇشلىرى تېز راۋاجلىنىپ، كادىرلار قوشۇنى ئۆزلۇكسىز زورايدى، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئومۇمىي كادىر سانى 3280 گە يەتتى.

2. ئىخچاملىنىپ تۇۋەنگە چۈشۈرۈش

1957 - يىلى ئالتە نەپەر بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ، يېزىلىق پارتكومنىڭ، يېزىلىق پارتىيە باش ياچېيكلىرىنىڭ شۇجىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئالتە نەپەر بۆلۈم ئەزاسى، مۇش بېجىرگۈچى يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ يېزا كاتىپلىقىنى ئۆتىدى؛ ياشانغان، ئاجىز، مېيىپ مۇشچىلار بىلەن قابىلىيىتى تۆۋەن بولغان، يېڭىدىن خىزمەتكە قاتناشقان كادىرلار ئىخچاملاندى، بۇنىڭ ئىچىدە خىزمەتتىن چېكىنىش ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك رۇخسەت سوراش قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 32 نەپەر، ئۈگىنىشكە ئەۋەتىلگىنى ئۈچ نەپەر، جەمئىي بېرىلگەن چېكىنىش پۇلى 6790 يۈەن.

1962 - يىلى، ناھىيە بويىچە جەمئىي 129 نەپەر كادىر (بۇنىڭ ئىچىدە 1958 - يىلدىن كېيىن خىزمەتكە قاتناشقىنى 85 نەپەر) ئىخچاملاندى، بۇلاردىن ناھىيىمىزنىڭ يېزىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 81 نەپەر، باشقا ئۆلكە، باشقا ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 48 نەپەر، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتى ۋە سىياسىي-قانۇن سىستېمىسىدىن 55 نەپەر كادىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپەر ناھىيە دەرىجىلىك كادىر، توققۇز نەپەر بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر) يۆتكىلىپ ئاساسىي قاتلام تولۇقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە زاۋۇت-كان كارخانىلار، كەسپىي ئورۇنلارغا بارغىنى 33 نەپەر، خەلق گۇڭشېسىغا بارغىنى 14 نەپەر، قۇمۇل بازىرىغا بارغىنى يەتتە نەپەر.

1983 - يىلى، سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش جەريانىدا، ئىخچاملىنىپ يېزىلارغا چۈشۈرۈۋېتىلگەن، 1958 - يىلدىن ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقان، ھازىر تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار پېشقەدەم مۇشچى - خىزمەتچىلەردىن ئۆيى شەھەر ئىچىدە بولغانلىرىغا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى تەرىپىدىن ئېيىغا 25 يۈەندىن تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بېرىلىدىغان، ئۆيى يېزىدا بولغانلىرىغا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى تەرىپىدىن ئېيىغا 20 يۈەندىن تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بېرىلىدىغان بولدى.

3. ئەمگەك بىلەن چېنىقتۇرۇش

1958 - يىلدىن باشلاپ، ئورگان كادىرلىرى پىلانلىق تۇردە، مۇددەت-تۇرمۇشلەرگە بۆلۈپ يېزىلارغا، زاۋۇت-كانلارغا بېرىپ جىسمانىي ئەمگەككە قاتنىشىشقا چۈشۈ-

يۇتۇن ناھىيىدىكى بىرنەچچە يىللىق كادىرلار ئەھۋالىدىن ستاتىستىكىلىق مەلۇمات

جەدۋەل 15 — 4

يىللار	كادىرلار ئومۇمىي سانى	جىنسى		مىللىتى	
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1950	300	284	16	167	133
1953	433	374	59	201	232
1955	334	302	32	197	137
1957	511	440	71	306	205
1959	760	674	86	549	211
1961	884	733	151	601	283
1963	462	396	66	321	141
1965	482	417	65	350	132
1972	1487	1014	473	866	621
1974	1612	1120	492	919	693
1976	1914	1263	651	1051	863
1978	2334	1586	748	1280	1054
1981	2670	1669	1001	1389	1281
1983	3280	2104	1176	1729	1551

رۇلدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتى جەر-يانىدا، ئىدارىلەر كادىر ئاجرىتىپ «دۆيلەرنى ھۆددىگە ئالدى»، خىزمەتتىكى كادىرلارمۇ

دائىم يەر تۇزلەش، سۇ مۇنشاتاتى قۇرۇلۇشى، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ، كۈزلۈك يېغىم قاتارلىق ئەمگەكلەرگە قاتنىشىپ تۇردى.

1958 - يىلى، 35 نەپەر كادىر يېزىغا ئۇزاق مۇددەت چېنىقىشقا چۈشۈرۈلدى، ئالتە كىشى زاۋۇتقا ئەمگەك قىلىشقا چۈشۈرۈلدى. قالغان مۇداره كادىرلىرى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 72 كۈندىن جىسمانىي ئەمگەككە قاتناشتى. 1961 - يىلى، 89 كادىر يېزىغا چۈشۈپ يېزىنى بىر يىللىق «ھۆددىگە ئالدى». ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 كۈندىن ئارتۇق مۇشەپپەقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 كۈندىن مۇشەپپەقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى.

§3. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

«مەدەنىيەت زور مۇنقىلابى» دىن مۇلگىرى، قۇمۇلدا ئاھالە ئاز، ئەمگەك كۈچى كەم مۇدى. شۇڭا مۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن مەۋجۇد ئەمەس مۇدى.

«مەدەنىيەت زور مۇنقىلابى» جەريانىدا قۇمۇل ئاھالىسى تېز كۆپەيىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېزا، قىشلاقلارغا چۈشۈرۈلگەن كۆپلىگەن زىيالىي ياشلار شەھەرگە قايتىپ كەلدى، شۇنداق قىلىپ، 70 - يىللارغا كەلگەندە مۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى گەۋدىلىك مەسىلە بولۇپ قالدى.

1970 - يىلدىن كېيىن، مۇشچى قوبۇل قىلىش تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندا، ئومۇمەن، يېزىغا چۈشكەن يىلىنىڭ مۇزۇن - قىسقىلىقى نۆلچەم قىلىندى. 1970 - يىلدىن 1972 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 213 ئادەم مۇشچىلىققا قوبۇل قىلىندى. 1976 - يىلدىن كېيىن، قوبۇل قىلىنىدىغان مۇشچىلارنىڭ سانى ئاشۇرۇلۇپ، 1983 - يىلغا كەلگەندە، قوبۇل قىلىنىدىغان مۇشچىلارنىڭ سانى 681 گە يەتتى، بۇنىڭ مۇچىدە، ئومۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدىكى ئورۇنلارغا قوبۇل قىلىنغىنى 106 كىشى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا قوبۇل قىلىنغىنى 575 كىشى بولدى.

1976 - يىلدىن كېيىن، كادىر، مۇشچى - خىزمەتچىلەر پېنسىيىگە چىقىش، ئورنىغا پەرزەنتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، 1983 - يىلغىچە 245 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1978 - يىلى، يېزا - قىشلاقلارغا ئەۋەتىلگەن زىيالىي ياشلارنىڭ مەملىكەتلىك خىزمەت يىغىنىدا، ھەرقايسى ئورۇنلار ۋە ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ شەھەرلەردە مۇش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار ئۈچۈن كەڭ يول مۇچىپ، ئۇز كۈچىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىش، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا يارەملىشىشى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت پونكىتى، تەمىن قىلىنىپ، ماگىزىن، سۈرەتخانا، كىتابخانا، ترانسپورت ئەتىرىتى قاتارلىقلار قۇرۇلدى. بۇ

ئىشقا 30 نەپەر زىيالىي ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىن ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ھەرقايسى ئورۇنلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت پونكىتلىرىنى قۇردى. 1981-يىلى زىيالىي ياشلار باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرۇلدى.

1980-يىلى زىيالى ياشلار ئىشخانىسى بىلەن ئەمگەك بۆلۈمى بىرلىشىپ خىزمەت قىلدى. 1982-يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى، زىيالىي ياشلار پونكىتلىرىدا بۇرۇن بار كەسىپلەردىن باشقا يەنە پىنتوزاخانا، بىناكارلىق قاتارلىق كەسىپلەرمۇ قوشۇلۇپ، تور-پونكىت 15 كە يېتىپ، 120 نەپەر زىيالىي ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1980-يىلدىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىقتىسادىي سىياسەتنى تەرتىپكە سېلىپ، شەھەرلەردە ئىش كۆتۈپ تۇرغانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يول تېپىشىغا ئىلھام بەردى، يەككە تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. 1983-يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە تىزىمغا ئالدۇرغان يەككە تىجارەتچى ئائىلىسى 308 گە يېتىپ، جەمئىي 429 كىشىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى.

1983-يىلنىڭ ئاخىرىدا يەنە ناھىيىمىزدە 300 دىن ئارتۇق ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياش قالدى.

§4. ئىش ھەققى

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھەربىي سەپتىن يەرلىككە ئالماشقان كادىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تەمىنات تۇزۇمىدىن بەھرىمەن بولغان، كونا ئىدارە-جەمئىيەتلەردىن قالدۇرۇپ ئىشلەتكەن خادىملار ۋە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە، مال باھاسى مۇقىم بولمىغاچقا، بۇيۇملاشقان ئىش ھەققى تۇزۇمى قوللىنىلغاندى (ئۇن باھاسىغا سۇندۇرۇلۇپ ماڭاش تارقىلاتتى). 1952-يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققى نومۇرى تۇزۇمى ئىجرا قىلىندى (شۇ جايدا سېتىلىدىغان ئاشلىق، رەخت، گۆش قاتارلىق بىر-نەچچە تۇرلۇك ئاساسلىق تۇرمۇش بۇيۇمىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدە پارچە سېتىلىش باھا-سى ئاساس قىلىنىپ، باھاغا سۇندۇرۇپ ماڭاش تارقىتىلاتتى). 1955-يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، بازارلاردىكى مال باھاسى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئىش ھەققى نومۇرى تۇزۇمى بىۋاستە پۇل ھېسابى بويىچە ماڭاش بېرىشتەك دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۇزۇمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1956-يىلى ئىش ھەققى تۇزۇمى ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، ھازىرقى ئىش ھەققى ئۆلچىمى يولغا قويۇلدى.

قۇمۇل 11-ئىش ھەققى رايونىغا كىرىدۇ، ئىش ھەققىنى ھېسابلاشتا ئاساسىي ماڭاشقا 32% ۋىلايەت يارەم پۇلىنى قوشۇش، ئۇنىڭغا يەنە 15% چېگرا يارەم پۇلىنى قوشۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1958-يىلى كادىرلارنىڭ چېگرا يارەم پۇلى بولسا «نامدا يوق، ئەمەلدە بار» چارىسى بويىچە ساقلاپ قېلىندى. 1960-يىلى ۋىلايەت يارەم پۇلى 23 پرسەنتكە چۈشۈرۈلدى.

70-يىللارنىڭ باشلىرىدا كارخانا ئورۇنلىرىدا ئۇزۇن يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ

كېلىۋاتقان مۇكاپات توختىتىلىپ، قوشۇمچە ئىش ھەققىنە ئايلاندۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تارقىتىلىدىغان قىلىندى.

1979 - يىلى، دۆلەت بىر قىسىم دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئۆستۈرگەنلىكى ئۈچۈن، كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا سەككىز يۈەندىن مال باھاسى قوشۇمچە يارداەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلىدىغان بولدى.

1982 - يىلى، يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، تاشۇبلىق، تىيانشان ۋە غەربىي تاغ گۈڭشېسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا 12 يۈەندىن قاتتىق سوغۇق رايون قوشۇمچە يارداەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى.

ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بىرنەچچە يىلدا بىر قېتىم ماۋاش ئۆستۈرۈلۈپ تۇردى. 1959 - يىلى 5% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماۋاشى ئۆستۈرۈلدى. 1963 - يىلى 45% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماۋاشى ئۆستۈرۈلدى. 1971 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئورۇنلىرى ۋە كەسىپىي ئورۇنلار بىلەن دۆلەت ئورگانلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى، كادىرلارنىڭ، 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 3 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ، 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 2 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ، 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 1 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ ماۋاشى ئومۇمىيۈزلۈك بىر دەرىجىدىن ئۆستۈرۈلدى. 1971 - يىلىدىن 1976 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە 876 ئادەمنىڭ ماۋاشى ئۆستۈرۈلدى. ئايلىق ماۋاشقا 24 مىڭ 318.81 يۈەن قوشۇلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، 1976 - يىلى 40% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماۋاشى بىر دەرىجىدىن ئۆستۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن 2695 كىشىنىڭ ماۋاشى ئۆسۈپ، ئايلىق ئىش ھەققى 40 مىڭ 140.47 يۈەن ئاشتى. 1978 - يىلى 2% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماۋاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، ماۋاشى ئۆستۈرۈلگەنلەر 182 كىشى بولۇپ، ئايلىق ئىش ھەققى 1328.28 يۈەن ئاشتى. 1979 - يىلى يەنە 40% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماۋاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، ماۋاشى ئۆسكەنلەر 1632 كىشى بولۇپ، ئايلىق ئىش ھەققى 17 مىڭ 167 يۈەن ئاشتى. 1981 - يىلى ۋە 1982 - يىلى يەنە ئوقۇتقۇچى، سەھىيە خادىملىرى ۋە ئىدارە كادىرلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك بىر دەرىجىدىن ماۋاش قوشۇلدى. بەزىلىرىگە ئىككى دەرىجىدىن ماۋاش قوشۇلدى. 1983 - يىلى يەنە ناھىيە بويىچە كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر دەرىجىدىن ماۋاش قوشۇلدى، ئايرىملىرىغا ئىككى دەرىجىدىن ماۋاش قوشۇلدى.

1978 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 5370 كىشى بولۇپ، يىللىق ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 535 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ يىللىق كىرىمى 658 يۈەن ئىدى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 6341 بولۇپ، يىللىق ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 6 مىليون 100 مىڭ 400 يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ يىللىق كىرىمى 962 يۈەن بولدى، 1978 - يىلىدىكىدىن 46.2% ئاشتى.

ناھىيىدىكى ئىدارە كادىرلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 5 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	ئۇرمۇشن يارىدەم پۇلى (23%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
9	274.70	63.18	337.88
10	237.60	54.65	292.25
11	218.80	50.32	269.12
12	193.00	44.39	237.39
13	173.70	39.95	213.65
14	154.40	35.51	189.91
15	139.10	31.99	171.09
16	123.80	28.47	152.27
17	110.90	25.51	136.41
18	99.00	22.77	121.77
19	88.50	20.36	108.86
20	79.50	18.29	97.79
21	70.00	16.10	86.10
22	63.00	14.49	77.49
23	56.00	12.88	68.88
24	49.00	11.27	60.27
25	42.50	9.78	52.28

ناھىيەدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۇلچىمى

جەدۋەل 15 — 6 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۇلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارەم پۇلى (23%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
4	66·50	15·30	81·80
5	60·00	13·80	73·80
6	53·50	12·31	65·81
7	47·00	10·81	57·81
8	41·50	9·55	51·05
9	36·50	8·40	44·90
10	32·50	7·48	39·98
11	30·00	6·90	36·90

ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىركازچىكلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۇلچىمى

جەدۋەل 15 — 7 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۇلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارەم پۇلى (23%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	79·50	18·29	97·79
2	70·00	16·10	86·10
3	61·00	14·03	75·03
4	53·50	12·31	65·81
5	47·00	10·81	57·81
6	40·50	9·51	50·01
7	35·00	8·05	43·05
8	50·00	6·90	36·90

ناھىيە باشقۇرغان كارخانا ئىشچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 8 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارىدەم پۇلى (21%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	35·00	7·35	42·35
2	40·50	8·51	49·01
3	46·90	9·85	56·75
4	54·40	11·42	65·82
5	62·90	13·21	76·11
6	72·90	15·31	88·21
7	84·40	17·72	102·12
8	98·00	20·68	118·58

ناھىيىدىكى قۇرۇلۇش ئىشچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 9 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارىدەم پۇلى (21%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	40·80	8·57	49·37
2	48·40	10·16	58·56
3	57·50	12·08	69·58
4	68·20	14·32	82·52
5	81·00	17·01	98·01
6	96·30	20·22	116·52
7	114·20	23·98	138·18

ناھىيىدىكى تراكتور رېمونت ئىشچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 10 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش ياردەم پۇلى (21%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	37·20	7·81	45·01
2	43·50	9·35	52·85
3	51·00	10·71	61·71
4	59·50	12·50	72·00
5	69·60	14·62	84·22
6	81·50	17·12	98·62
7	95·60	20·08	115·68
8	111·60	23·44	135·04

§5. ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن،پارتىيە ۋەھۆكۈمەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ئىدارە، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىدىن پاراۋانلىق فوندى چىقىرىۋېلىپ، كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتتى، مەسىلەن: يەسلى، بالىلار باغچىسى قۇردى، قىيىنچىلىقى بار ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ياردەم بەردى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى ياكى كۆمۈر توشۇش، كۆكتات توشۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن كىرا پۇلىغا تولۇقلاپ بەردى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلەتتى. كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پېنسىيىگە چىقسا، پېنسىيە پۇلىدىن بەھرىمەن بولدى. ناھىيە بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پېنسىيىگە چىققانلار 258 گە يەتتى. ئايلىق پېنسىيە ئومۇمىي سوممىسى 17 مىڭ 249·67 يۈەن بولدى. خىزمەتتىكى كادىرلار ۋە دەم ئېلىشقا چىققان، پېنسىيىگە چىققان كادىرلار داۋالانسا، ھۆكۈمەت خىراجىتى

بىلەن داۋالىنىش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىدارە كادىرلىرىغا ھەر يىلى يىل ئاخىرىدا، ئىش خىراجىتىدىن بولغان چىقىمىنىڭ تېجەپ قېلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ مۇكاپات تارقىتىلىدى. ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ھەر بىر ئورۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا قاراپ مۇكاپات تارقىتىلىدى، مۇكاپات ئىبىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 يۈەندىن كۆپرەكتىن توغرا كەلدى. ھەر يىلى قىشتا، ھەر بىر كادىر، ئىشچى-خىزمەتچى قىشلىق كۆمۈر پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدى، شەھەر-بازارلاردىكى كادىرلارنىڭ ئادەتتىكى ئۆلچىمى 30 يۈەندىن بولىدى. كارخانىلاردىكى ئايال ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئىبىغا 2.5 يۈەندىن تازىلىق پۇلى تارقىتىلىدى. ھەرقايسى ئورۇنلار ئوخشاش بولمىغان ئىش تۈرىگە قاراپ، ئىشچىلارغا ئىش كىيىمى، ئىش ئايىغى، ئىش قالپىقى تارقاتتى. كۆمۈر كان ئىشچىلىرى قۇدۇققا چۈشسە ئىبىغا 15 يۈەندىن قوشۇمچە يارىدەم پۇلى بېرىلدى. دالىدا خىزمەت قىلىدىغانلارغا ئىبىغا 12 يۈەندىن يارىدەم پۇلى بېرىلدى. كامانداروپكىغا چىققانلارغا كامانداروپكا پۇلى، قوشۇمچە ئىشلىگەنلەرگە قوشۇپ ئىشلەش پۇلى بېرىلدى، ھېيىت-ئايەملەردە نۆۋەتچى بولۇپ ئىشلىگەنلەرگە قوش ئىش ھەققى بېرىلدى. بەزى ئورۇنلاردا كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشقا چىققان، ئىشتىن چۈشكەندە ئىشلەتمىشى ئۈچۈن ماشىنا سەپلەندى، ھەرقايسى ئورۇنلاردا يەنە كۆپچىلىكنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ۋېلىسىپىتلەر سەپلەندى. ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ياتاق ئۆيلىرى بار، ئىجارە ھەققى تۆۋەن، ۋاپات بولغۇچىلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا نەپىقە تارقىتىلىدۇ، دەپنە يارىدەم پۇلى بېرىلىدۇ. ئەر-خوتۇنلار ئىككى جايدا بولسا، يىلدا بىر قېتىم يوقلاش تۇزۇمىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. توي قىلىپ كەتكەن ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئاتا-ئانىسىنى يوقلاش ئىشى 1976-يىلدىن ئاۋۋال 10 يىلدا بىر قېتىم دەپ بەلگىلەنگەن، 1976-يىلى تۆت يىلدا بىر قېتىم يوقلاشقا بولىدىغان، كېرا پۇلىنى ھۆكۈمەت تۆلەپ بېرىدىغان، ئىش ھەققى ئادەتتىكىدەكلا بېرىلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. بويتاق، تۇل، قېرى، ئاجىزلار ۋە ئائىلىسىدە ئادەم سانى كۆپ بولۇپ، تۇرمۇش پۇلى كىرىمى كىشى بېشىغا 12 يۈەنگە (1975-يىلى 15 يۈەنگە ئۆزگەرتىلدى) يەتمەيدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە پاراۋانلىق پۇلىدىن ۋاقتىلىق ياكى قەرەللىك قوتقۇزۇش بېرىلىدۇ. كارخانا ئورۇنلىرىدا يەنە ھەمكارلىق خاراكتېرىدە بولغان ئامانەت كاسسىسى بولۇپ، ھەربىر ئىشچى-خىزمەتچى ھەر ئايدا 10 — 20 يۈەندىن ئامانەت قويىدۇ، ئۇنى ئامانەت كاسسىسى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ، ۋاقتىلىق قىينىچىلىققا ئۇچراپ جىددىي پۇل كېرەك بولۇپ قالغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئۆسۈمسىز قەرز بېرىپ تۇرىدۇ، مېيىپ ھەربىيلەرگە، ئىش ئۈستىدە يارىدار بولغانلارغا ھەر ئايدا مېيىپ يارىدەم پۇلى بېرىلىدۇ ياكى يارىدارلار يارىدەم پۇلى بېرىلىدۇ.

ناھىيىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنىڭ 1983- يىللىق ئەمگەك سۇغۇرتا- پاراۋانلىق ئەھۋالى

جەدۋەل 15—11 بىرلىكى: 01 مىڭ يۈەن

ئورۇنلار / تۈرى	يىللىق ئەمگەك سۇغۇرتاسى پاراۋانلىق ئومۇمىي سوممىسى	ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەپنە پۇلى، نەپىقە پۇلى	پېنسىيەگە چىققان، چېكىنگەن، دەم ئېلىشقا چىققانلار پۇلى	داۋالاش، تازىلىق پۇلى	ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقى يارىدەم پۇلى	بېرزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ يارىدەم پۇلى	مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە تەشۋىقات پۇلى	كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرى يارىدەم پۇلى	كوللېكتىپ پاراۋانلىق قورۇلۇش پۇلى	بىلانلىق تۇغۇت يارىدەم پۇلى	باشقىلار
جەمئىي	90.31	4.42	36.69	27.00	6.83	0.27	0.39	3.50	3.79	2.24	5.18
سانائەت	23.17	1.29	10.13	7.18	1.11	0.02		1.40	0.09	0.36	1.42
دېھقان - ئورمانچىلىق، سۇ، ھاۋارايى	8.54	0.37	2.45	3.01	0.37	0.24	0.03	0.52	0.14	0.19	0.22
قاتناش- ترانسپورت، پوچتا - تېلېگراف	8.38	0.61	5.65	0.82	0.12		0.01	0.37	0.50	0.06	0.24
سودا، ئىچىملىك ۋە ماددىي ئەشيا، تەمىنات	7.64	0.13	2.60	3.56	0.39	0.01	0.18	0.27	0.01	0.17	0.32
پەن تەتقىقاتى	076	0.10	0.23	0.21	0.04						0.18
مەدەنىيەت-مائارىپ، سەھىيە، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق	17.95	0.32	6.63	4.63	3.81			0.44	0.72	0.50	0.90
دۆلەت ئورگانلىرى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرى	23.87	1.60	8.83	7.59	0.99		0.17	0.50	1.33	0.96	1.90

ئون ئالتىنچى قىسىم

ئەدلىيە

همسة رچنتالان مه

هیاء مه

ئون ئالتىنچى قىسىم ئەدلىيە

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مەمۇرىيەت بىلەن ئەدلىيە ئايرىم ئاپپارات بولۇپ قۇرۇلمىغان، پەقەت بىر نەپەر سوتچىلا قويۇلۇپ، ھاكىمنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. كېيىنچە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئەدلىيە باشقارمىسى ۋە تۆۋۈم ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى مەسئۇل بولغان. قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جاما-ئەت خەۋپسىزلىكى ئىشلىرىنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئۈستىگە ئالغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىسىدە ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، يەتتەقۇدۇق جامائەت خەۋپ-سىزلىكى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان.

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە، قۇمۇلدا تۇرغان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى. 1950 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلا-غاندىن كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. 1972 - يىلى ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشتى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىز-لىكى ئىدارىسى قارىمىقدابەش بۆلۈمچە، بىر جىنايى ئىشلار دۇيى، بىر تۈتۈپ تۈرۈش بۆلۈمى، بەش پەيچۇسو ۋە تارانچى جامائەت خەۋپسىزلىكى شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

1950 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى، 1967 - يىل 3 - ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى، 1972 - يىلى ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشتى. 1983 - يىلى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قارىمىقدا جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى، ھەق تەلەپ دەۋا ئىشلىرى سوت كوللېگىيىسى ۋە تارانچى سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى.

1955 - يىل 6 - ئايدا، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى (بۇنىڭدىن بۇرۇن پروكۇراتۇرا تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتلىك پروكۇراتۇرا بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرەتتى). 1967 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىندى، ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تەپتىش كەسپى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1979 - يىل 1 - ئايدا، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 - يىلى، تەپتىش مەھكىمىسى قارىمىقدا جىنايى ئىشلار تەپتىش بۆلۈمى، ئىقتە-

سادىي تەپتىش بۆلۈمى ۋە قانۇن - ئىنتىزام تەپتىش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

1981 - يىلى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئەدلىيە مەمۇرىيىتى كەسپىنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ۋەكالەتەن بېجىرەتتى.

I باب جامائەت خەۋپسىزلىكى

§1. ئاپپاراتلار

1949 - يىل 11 - ئايدا، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى. 1950 - يىل 5 - ئايدا خەلق ھۆكۈمىتى سابىق ساقچى ئىدارىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنى قۇردى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە بەش بۆلۈمچە، نازارەتخانا، بىر جامائەت خەۋپسىزلىكى جۇڭدۇيى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن قوۋۇقئېغىز پەيچۇسوسى، بازار پەيچۇسوسى، شىڭشىڭشيا پەيچۇسوسى، ئاقيەر پەيچۇسوسى، پويىز ئىستانسىسى پەيچۇسوسى قاتارلىق پەيچۇسولار ۋە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش دۇيى، قاتناش ساقچىلىرى بەنى قاتارلىقلار ئۆتكۈزۈۋېلىندى ۋە قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى پالەچ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىلىرى ھەربىي ئىدارە قىلىندى. 1972 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قارىمىقىدا بەش بۆلۈمچە، بىر جىنايى ئىشلار دۇيى، بىر تۇتۇپ تۇرۇش بۆلۈمى ۋە تارانچى جامائەت خەۋپسىزلىكى شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. قوۋۇقئېغىزى پەيچۇسوسى، دايىڭفاڭ پەيچۇسوسى، يەتتەقۇدۇق پەيچۇسوسى، قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى پەيچۇسوسى، يامانسۇ كان پەيچۇسوسىدىن ئىبارەت بەش ۋەكالەت پونكىتى قۇرۇلدى.

§2. جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى

1. ئاساسىي قاتلام جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى

1951 - يىلى قانات يايدۇرۇلغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، بازار - مەھەللىلەردە،

ئىدارە - ئورگانلاردا، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىمى قويۇلدى، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، يېزىلاردا ئامانلىقنى قوغداش تەشكىلاتلىرى تەدرىجىي قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتى. 1953 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزىلاردا 48 ئامانلىق قوغداش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، 255 نەپەر ئامانلىق قوغداش خادىمى قويۇلدى، 1965 - يىلى، ناھىيە بويىچە 93 ئاساسىي قاتلام ئامانلىق قوغداش كومىتېتى قۇرۇلدى، 575 ئامانلىق قوغداش خادىمى قويۇلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاممىۋى ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا پائال ياردەملىشىپ، پومېشچىكلار ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى نازارەت قىلدى، كېيىن يەنە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنى پاش قىلىش، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ، ئىشپىيونلۇق ھەرىكەتلىرىدىن پەخەس بولۇش، ئوغرىلىق ھەرىكەتلىرىدىن پەخەس بولۇش، ئوتتىن ساقلىنىش، جەمئىيەت ئامانلىقىغا دائىر ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە پومېشچىكلار، باي دېھقانلار، ئەكسىلئىنقىلابچىلار، بۇزۇق ئۇنسۇرلارنى نازارەت قىلىش ۋە ئۆزگەرتىش پائالىيەتلىرىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، ئاساسىي قاتلام جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش تەشكىلاتلىرى ئىسمى بار، جىسمى يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. 1972 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى يېزا، بازار جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە تەرتىپكە سېلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش خادىملىرىنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشكە پائال قاتناشتۇردى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن ناھىيىدىكى جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش كومىتېتى (گۇرۇپپىسى) 33 كە، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش خادىمى 120 گە يەتتى.

2. زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، قۇمۇلدا ئەپيۇن چېكىدىغانلار بەك كۆپىيىپ كەتكەن. ئەپيۇن، كۆپىنچە، گەنسۇ، چىڭخەيلەردىن كەلتۈرۈلگەن ھەم قۇمۇلدىمۇ تېرىلىپ كەلگەن. مىنگو دەۋرىدە، ئەپيۇن كۆپ قېتىم مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ئاز بولغان، قۇمۇل شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن ئەپيۇن توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جايغا ئايلىنىپ قالغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا كەسكىن بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ شىڭشىڭشيا قاتارلىق مۇھىم قاتناش يوللىرىدا چازا قۇرۇپ، توشۇلغان يۈكلەرنىڭ ئارىسىغا ئەپيۇن يوشۇرغانلارنى ئاختۇردى، شەھەر - يېزىلاردا بولسا، زەھەرلىك چېكىملىك ئېلىپ ساتقۇچىلارنى پاش قىلىشقا ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارغا ئېغىرلىتىپ قاتتىق زەربە بەردى، زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىپ كەتكەن، قايتا - قايتا تەربىيە بەرسىمۇ تۈزەلمىگەنلەرنى زورلۇقچە يىغىۋېلىپ، ئەپيۇن چېكىش

ئادەتتىنى ئۆزگەرتتى. 1954 - يىل 1 - ئايدىن 7 - ئايغىچە، بولغان ئارىلىقتىلا، زەھەرلىك چېكىملىك ئەنزىسىدىن 29 ى پاش قىلىندى، 1000 سەردىن ئارتۇق ئەپيۇن يىغۇزىلىندى، 40 نەچچە جىنايەتچى قولغا ئېلىندى، شۇنداق قىلىپ، ئەپيۇن توشۇپ، ئەپيۇن سېتىش، ئەپيۇن چېكىشكە ئاساسىي جەھەتتىن چەك قويۇلدى. 1959 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جامائەتخەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەپيۇن ئېلىپ ساتىدىغان ۋە چېكىدىغانلارنىڭ قالدۇقلىرىنى يىغىپ يېرىم يىل تەربىيىلىدى. ئىدىيىۋى تەربىيە بېرىش، قىلمىشىغا ئىقرار قىلدۇرۇپ مەسىلە تاپشۇرتۇش، پاش قىلدۇرۇش، كېلىش مەنبەسىنى سۈرۈشتە قىلىش ئارقىلىق، يوشۇرۇپ قويۇلغان ئەپيۇنلار يىغۇزىلىندى ھەمدە جىنايىتى ئېغىر بولغانلارغا جازا ھۆكۈم قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدە ئەپيۇن ئېلىپ ساتىدىغان ۋە چېكىدىغانلار يوقالدى.

3. جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش

1953 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 17 سى تۇغۇلۇپ، 12 سى پاش قىلىندى. 1963 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە 65 ئەنزە تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭدىن 57 سى پاش قىلىندى. 1974 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە 167 ئەنزە تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭدىن 89 ى پاش قىلىندى. 1983 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە 146 ئەنزە تۇغۇلۇپ، بۇنىڭدىن 124 ى پاش قىلىندى، ئەنزە پاش قىلىش نىسبىتى 84.9 پرسەنتكە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەنزە 33 بولۇپ، 26 سى پاش قىلىندى، بۇنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ. بۇ ھارام پۇل ۋە ھارام مالىلار قايتۇرۇۋېلىندى.

1983 - يىلى قانات يايدۇرۇلغان جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتىدە، لىن چېڭيۈەن باشچىلىقىدىكى لۇكچەك جىنايەتچىلەر گۇرۇھى پاش قىلىنىپ، بەش نەپەر ئاساسىي جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى، بۇنىڭدىن كېيىن لەرقەلبى شادلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ئەھۋالى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

§3. نوپۇس باشقۇرۇش

1951 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تەستىقلىغان «شەھەر نوپۇسىنى باشقۇرۇش بويىچە ۋاقىتلىق نىزام» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ناھىيىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى يېڭىباشتىن تەكشۈرۈلدى. 1956 - يىلغا كەلگەندە، شەھەر - بازا ئاھالىسى 3078 ئائىلە، 12 مىڭ 287 كىشىگە يەتتى. بۇچاغدا پەقەت بىرلا نوپۇس ساقچىسى بارئىدى. 1962 - يىل 4 - ئايدا، مەركەزنىڭ شەھەر - بازار ئاھالىسىنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقىغا ئاساسەن، شەھەر - بازار نوپۇسىنى باشقۇرۇش كۇچەيتىلدى. ئۇچ بازار پەيچۇسوسى (بازار، ئاقبەر، پويىز ئىستانسىسى پەيچۇسۇلىرى) نىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئېنىق ئايرىلغان ھەمدە كادىرلار شەرتى بويىچە، 13 نەپەر نوپۇس ساقچىسى قويۇلدى، شۇ

يىلى شەھەر - بازارلاردىكى بىكارچى 218 ئائىلە، 721 ئادەم قىسقارتىلىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن يېزىغا ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇلغا ئېقىپ كېلىپ ئۇزۇن مۇددەت كەسىپسىز بىكار يۈرگەن كىشىلەرنى يىغىۋېلىپ ئۆز جايلىرىغا ئاپىرىپ قويۇشقا خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ياردەم بېرىلدى. پەقەت 1962 - ۋە 1963 - يىللىرىدىلا 8508 كىشى يېغىۋېلىنىدى، بۇنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇلدى، ئازراق قىسمى ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1964 - يىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش جەريانىدا، ناھىيە بويىچە شەھەر - يېزىلاردا نوپۇس تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش ئۆزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ھەرقايسى گۇڭشې ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ نوپۇس تىزىملاش جەدۋىلى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرىنى بىرلىك قىلىپ، ھەر بىر نۇسخىسى ئىككى پارچىدىن تولدۇرۇلۇپ، تۆپلىنىپ، گۇڭشېلار (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى) ۋە دادۇيلەردە ئايرىم - ئايرىم ساقلاندى. تۇغۇلغان، ئۆلگەن، كۆچكەنلەرنى، ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىزىملاش ئۆزۈمى ئورنىتىلدى ھەمدە گۇڭشې ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا نوپۇسنى كاتېپ باشقۇرۇش، دادۇيلەردە بوغالتىر باشقۇرۇش بەلگىلەندى.

§4. قاتناشنى باشقۇرۇش

قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكى قاتناش بەنى 1951 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئالتە شتات بېرىلدى.

1954 - يىلى بۇ بەن قاتناش دۆيىگە ئۆزگەرتىلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ قاتناشنى باشقۇرۇش، قاتناش بىخەتەرلىكىنى تەشۋىق قىلىش، قاتناش ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىنى ئۇستىگە ئالدى. قاتناش بەنىدە (دۆيىدە) مەخسۇس ئىشلەيدىغان قاتناش ساقچىسى بولمىغانلىقى، خادىملارىدا ئۆزگىرىش كۆپ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، خىزمەتنىڭ داۋام قىلىشى تولىمۇ نورمالسىز بولدى.

1959 - يىل 5 - ئايدا، قاتناش بەنى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى، مەخسۇس قاتناش خىزمىتى ئىشلەيدىغان كادىر - ساقچىلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندا 12 ئادەمگە يەتتى. 1959 - ۋە 1961 - يىللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تۆت كوچا، قۇملۇق (بىساۋ) تا قاتناش قوراللىرىغا قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن، قاتناش قوماندانلىق پوتىنىدىن ئىككىسى ياسالدى. 1961 - يىلى، قاتناش بەنىنىڭ خادىملىرى كۆپلەپ قىسقارتىلدى ۋە يۆتكەلدى. 1962 - يىلىغا كەلگەندە، پەقەت تۆتلا ئادەم قالدى، قاتناش قوماندانلىق پوتەيلىرى ئېلىپ تاشلاندى. 1972 - يىلى، قاتناش بەنى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۆت كوچا قاتناش قوماندانلىق پوتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1977 - يىلى، شەھەر قاتناشنى باشقۇرۇش كەسپى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§5. ئوت ئۆچۈرۈش

1965 - يىلى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ئوت ئۆچۈرۈش ۋەزىپىسىنى قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئوت ئۆچۈرۈش دۇيى قۇرۇلدى. ئۆتكۈزۈپ بەرگەن چاغدا، بەندە بىرلا ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسى، تۆت نەپەر كادىر-ساقچىلا بارئىدى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا، ئوت ئۆچۈرۈش ساقچىسى قويۇش مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، كادىر-ساقچىلار كۆپەيمەي 17 كىشىگە يەتتى. 1967 - يىل 3 - ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش دۇيىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. 1969 - يىلى، ئوت ئۆچۈرۈش خىزمىتىنى قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋەكالىتەن باشقۇردى. ئوت ئۆچۈرۈش دۇيى ئوت ئۆچۈرۈش لىيەنىگە ئۆزگەرتىلدى. 1973 - يىلى، بۇ ئورۇن قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئوت ئۆچۈرۈش جۇڭدۇيىگە ئۆزگەرتىلىپ، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىش ئېلىپ بارىدىغان بولدى.

قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە دادۇيى

1973 - يىلى، تاشۇبلىق چېگرا گۈزەتچىلىك قىلىپ بېكىتىلدى، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تاشۇبلىقتا چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى تەسىس قىلىندى. 1977 - يىل 8 - ئايدا، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى نوغايدا پەيچۇسو قۇرۇلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسى چېگرا ناھىيە بولۇپ ئايرىلدى. كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا، چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى ئاساسىدا چېگرا مۇداپىئە دادۇيى قۇرۇلۇپ، تاشۇبلىق، نوغاي ئىككى پەيچۇسو چېگرا مۇداپىئە دادۇيىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

II باب سوت

قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، سابىق قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىندى، شۇ ئاساستا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. 1950 - يىل 4 - ئايدا، رەتكە سېلىنغاندىن كېيىن، يەتتە نەپەر كادىر - ساقچى بولۇپ، مۇئاۋىن باشلىقتىن تۆۋەن خادىملار ئۆچۈن، ئاساسەن، كونا خىزمەتچىلەر قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى. 1966 - يىلى، مەھكىمە بويىچە كادىر - ساقچى 13 كە يەتتى، مەھكىمىگە قاراشلىق ئاپپارات قۇرۇلمىدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى ۋە

تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرى بويىچە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولىغا قويۇلدى، 1973 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ چاغدا كادىر-ساقچى بولۇپ توققۇز كىشى بارئىدى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىدە سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى، تارانچى خەلق سوتى تەسىس قىلىندى. 1980-يىلى، جىنايى ئىشلار سوتى، ھەق تەلەپ سوتى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، سوت مەھكىمىسىدىكى كادىر - ساقچىلارنىڭ سانى 45 كىشىگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە مەھكىمە باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى ئىككى كىشى، سوت باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى ۋە مۇدىر بولۇپ، بەش كىشى، سوتچىلار بەش كىشى، يارىدەمچى سوتچىلار 10 كىشى، پۈتۈكچىلەر 12 كىشى، مەمۇرىي كادىرلار ئۈچ كىشى، قانۇن ساقچىسى تۆت كىشى، ئىشچى تۆت كىشى ئىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن، خەلق سوت مەھكىمىسى پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىلدىكى مەركىزىي ۋەزىپىلىرىنى دەۋر قىلغان ھالدا، سوت قىلىش خىزمىتىنى ئاكتىپ ئېلىپ بېرىپ، دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، خەلقنى قوغدىدى. 1955 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە، سوت مەھكىمىسى تۇرلۇك ئەكسىلئىنقىلابىي ئەنزىلەردىن 310 نى، جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىدىن 1715 نى ۋە تۇرلۇك ھەق تەلەپ ئەنزىلىرىدىن 6907نى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى.

1972 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇندىن تارتىپ 1979 - يىلغا قەدەر، سوت مەھكىمىسى ئەكسىلئىنقىلابىي ئەنزىلەردىن 23نى، جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 334 نى ۋە ھەر خىل ھەق تەلەپ ئەنزىلىرىدىن 724 نى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى.

1980 - يىلدىن بۇيان، سوت قىلىش خىزمىتى قانۇن بويىچە كۈچەيتىلىپ، 1983-يىلغا قەدەر، ھەر خىل جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىدىن 247 سى (بۇنىڭ 75 پىرسەنتى ياش - ئۆسمۈرلەر ئۆتكۈزگەن جىنايەت)، تۇرلۇك ھەق تەلەپ دەۋا ئەنزىلىرىدىن 822 سى (بۇنىڭ 70 پىرسەنتتىن كۆپرەكى نىكاھتىن ئاجرىشىش ئەنزىسى) تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، سوتچىلار ئاساسىي قاتلامغا چۈشۈپ چۆكۈپ، 96 ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلدى، ئەرزىيەت خېتى ۋە ھال ئېيتىپ كەلگەنلەردىن 7143 پارچە (قېتىم) قوبۇل قىلدى.

سوت مەھكىمىسى 1954 - يىلدىن باشلاپ، يېزا ۋە شەھەر - بازارلاردىكى قىسمەن زاۋۇت - كان، كارخانىلاردا خەلق مۇرەسسە كومىتېتلىرىنى قۇردى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 87 بۇرۇنداا مۇرەسسە كومىتېتى قۇرۇلغان. ئۇلار 1964 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە ھەق تەلەپ ماجىرالىرىدىن 407 نى بىر تەرەپ قىلغان. «مەدەنىيە زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيىتى توختاپ قالدى. 1976 - يىلى ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە بويىچە گۇڭشې، دادۇي، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدە ھەم بىرقەدەر چوڭراق زاۋۇت، كان، كار-

خانىلاردا 403 مۇرەسسە تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، مۇرەسسە خادىملىرى 1202 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، گۇڭشى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى مۇرەسسە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى 12، مۇرەسسە كادىرى 63، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىدىكى مۇرەسسە كومىتېتى 87، مۇرەسسە خادىملىرى 411، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدىكى مۇرەسسە گۇرۇپپىسى 287، مۇرەسسە خادىملىرى 654، زاۋۇت - كان، كارخانىلاردىكى مۇرەسسە كومىتېتلىرى 17، مۇرەسسە خادىملىرى 74. ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى كۆپلىگەن يېنىك جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى ۋە ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، جەمئىيەت خاتىرجەملىكىنى ئىلگىرى سۈردى.

1983 - يىلى، ھەر دەرىجىلىك مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى نىكاھ، ئۆي ئورنى، زىياننى تۆلىتىش ماجىرالىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش جەريانىدا سادىر بولغان يەر تالىشىش، سۇ تالىشىش، ئات - ئۇلاغ تالىشىش ماجىرالىرىدىن 650 نى مۇرەسسە قىلدى.

III باب تەپتىش

ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 1955 - يىل 6 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى (بۇنىڭدىن بۇرۇن، پروكۇراتۇرا تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتلىك پروكۇراتۇرا بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرگەندى). «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ۋە مۇئاۋىن باش‌تەپتىشى، تەپتىش، ياردەمچى تەپتىش ۋە پۈتۈكچى قويۇلدى، تەپتىش مەھكىمىسىدە ئومۇمەن‌يەتتە - سەككىز ئادەم، كۆپ بولغاندا 11 ئادەم ئىشلىدى. 1967 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى ۋە تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تەپتىش ئىشىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئۈستىگە ئالدى. 1979 - يىل 1 - ئايدا، تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە تەپتىش كادىرلىرى كەينى-كەينىدىن ئۆز قوشۇنىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. يىل ئاخىرىغىچە، كادىر - ساقچىلارنىڭ سانى 19غا يەتتى. 1980 - يىلى، تەپتىش مەھكىمىسىدە پارتىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە جىنايى ئىشلار تەپتىش بۆلۈمى، ئىقتىسادىي تەپتىش بۆلۈمى، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىش بۆلۈمى بولۇپ ئۈچ بۆلۈم ۋە ئىشخاناتەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 10 - ئايدا، تەپتىش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى، مەھكىمىدىكى خادىملار كۆپىيىپ 29 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق ئۈچ كىشى، تەپتىش بەش كىشى، ياردەمچى تەپتىش سەككىز كىشى، پۈتۈكچى بەش كىشى، قانۇن ساقچىسى بىر كىشى، مەمۇرىي ئىش بېجىرگۈچى تۆت كىشى، ئىشچى ئۈچ كىشى بولغان.

1979 - يىلى تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن تارتىپ 1982 -

يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، جامائەت جەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە سۇنغان 46 ئەنزىدىكى 59 ئادەمنى بىر تەرەپ قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 38 ئەنزىدىكى 51 ئادەمنى قولغا ئېلىش قارار قىلىندى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 117 ئەنزىدىكى 175 ئادەمنى بىر تەرەپ قىلدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 99 ئەنزىدىكى 151 ئادەمنى ئەيىبلەش قارار قىلىندى.

1980 - يىلدىن باشلاپ، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى، ئىقتىسادىي تەپتىشلىك كەسىپى يولغا قويۇلۇپ، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشى ئەنزىسىدىن ئىككىسى، خىيانەت قىلىش ۋە پاره ئېلىش ئەنزىسىدىن 13ى بىر تەرەپ قىلىندى.

1983 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە مەرخىل ئەنزىدىن 95 نى ۋە 169 ئادەمنى تەپتىش مەھكىمىسىگە يوللىدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 94 ئەنزىدىكى 168 ئادەمنى قولغا ئېلىش تەستىقلاندى. تەكشۈرۈش جەريانىدا بىر ئادەمنىڭ قولغا ئېلىشتىن چۆشۈپ قالغانلىقى سېزىلىپ، قوشۇپ قولغا ئېلىش تەستىقلاندى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 111 ئەنزىدىكى 185 ئادەمدىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق 106 ئەنزىدىكى 178 ئادەمنى ئەيىبلەش، بىر ئەنزىدىكى بىرئادەمنى ئەيىبلەشتىن كېچىرىم قىلىش، ئىككى ئەنزىدىكى ئىككى ئادەمنى ئەيىبلىمەسلىك قارار قىلىندى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئىككى ئەنزىدىكى ئىككى ئادەمنى ئەيىبلەشتىن قايتۇرۇۋالدى. ئىقتىسادىي ئەنزىلەردىن ئالتىسى، ئالتە ئادەم بىر تەرەپ قىلىندى. بىر يىل ئىچىدە ئەرزىيەت ئەنزىسىدىن 38 ى بىر تەرەپ قىلىندى.

IV باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

1981 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەدلىيە مەمۇرىي خىزمىتى پائال يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، يەتتە قۇدۇق، بوغازدىن باشقا، ھەرقايسى گۇڭشې، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا مەخسۇس ياكى قوشۇمچە خىزمەت ئىشلەيدىغان ئەدلىيە يارەمچىلىرى ئىشقا قويۇلدى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەمكارلىقىدا، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى تەرتىپكە سېلىندى، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش، رادىئودا تەشۋىق قىلىش، قانۇن - تۈزۈم دەرسى ئۆتۈش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئاممىغا قانۇن - تۈزۈم ھەققىدە تەشۋىق - تەربىيە بېرىلدى. ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرىنىڭ يەرلىك نىزام - ئەھدىنامىلەرنى ۋە بەشتە ياخشى ئائىلىلەر ئەھدىنامىسىنى تۈزۈشىگە يارەملىشىلدى، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۈزدىش يولغا قويۇلدى.

1. قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى

قومۇل ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى 1957 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئىككى يىل ئۆتكەندە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ 1982 - يىلىئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم ئىككى نەپەر ئادۇوكات ۋە ئىككى نەپەر ئادۇوكات خىزمەتچىسى قويۇلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ھەر خىل ئەنزىلەردىن 48 ى ئاقلاندى، قانۇن ئىشلىرىغا ئائىت ھەر خىل خەت - ئالاقىلەردىن 53 پارچىسى ۋەكالىتەن يېزىپ بېرىلدى.

2. جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى

قومۇل ناھىيىلىك جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى 1983 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلدى، جامائەت گۇۋاھلىقى خىزمىتىگەئىككى نەپەر خادىم قويۇلدى.

قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى ۋە جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى ئەدلىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلىشىپ بىر ئورۇندا ئىشلىدى.

V باب مىنگو دەۋرىدىكى ساقچى ئىدارىسى ۋە سوت مەھكىمىسى

§1. ساقچى ئىدارىسى

1. ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 5 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا مەمۇرىي بۆلۈم، خوجىلىق بۆلۈم، تەپتىش ئىشخانىسى، نوپۇس ئىشخانىسى، بوغالتىر ئىشخانىسىتەسىس قىلىنغان،ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن يېڭىشەھەر، بوغاز، يەندۇن، توغۇچى، قارادۆۋە، ئاراتام، تاشۇبلىق، كۆشۈتى، ئەلتۆمۈر، لىياۋدۇن، سەنجاپار دىن ئىبارەت 11 يېزىسو ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىگە قاراشلىق بولغان. ساقچى ئىدارىسىدە خىزمەتچى ساقچى بولۇپ جەمئىي 159 ئادەم بولغان. شۇ يىلى 7 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، ئاراتام، سەنجاپار يېزىسولىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان؛ ئاۋۇال كوناشەھەر، شەھەر ئىچى يېزىچۇسولىرى، كېيىن شەھەر رايونلىرىدا شۆبە يېزىسولار كۆپەيتىپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 3 - ئايدا، ساقچى ئەترىتى، ئاقيەر شۆبە يېزىسوسى، تاراتى شۆبە يېزىسوسى، ئايرودروم مۇھاپىزەت پونكتى كۆپەيتىپ قۇرۇلغان، 8 - ئايغىچە، ئىدارە بويىچە خىزمەتچى ۋە ساقچىلارنىڭ سانى 238 كىشىگە يەتكەن.

2. يەتتەقۇدۇق ساقچى ئىدارىسى

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 5- ئايدا، يەتتەقۇدۇقتا جامائەتخەۋپسىزلىكى

ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، يەتتەقۇدۇق ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىغان، كېيىن ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى ساقچى ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدىغان قىلىنغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 5 - ئايدا، ساقچى ئىدارىسى پەيچۇسوغا ئۆزگەرتىلدى.

ئىدارىدە بۆلۈم ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىنمىغان، پەيچۇسومۇ بولمىغان، پەقەت ئاپتوموبىل ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرۈپ تىزىملايدىغان بىرلا ئىشخانا بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتىدىغان سودىگەرلەر ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرگەن.

ئىدارىگە بىر باشلىق، بىر مۇئاۋىن باشلىق، قويۇلغان، ئىدارە خادىمى، تەپتىش، نوپۇس باشقۇرغۇچى، تەرجىمان، بوغالتىر بولۇپ ئالتە - يەتتە خادىم، ئۇچ نەپەر ساقچى باشلىقى، 20دىن ئارتۇق ساقچى بولغان.

بۇ ئىدارىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، ئاھالىلەرنى كونترول قىلىش، ئۆتكەن-كەچكەن كىشىلەرنى تەكشۈرۈش، ئاخبارات توپلاش، قاچقۇن ئەسكەرلەرنى تۇتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان.

3. شىڭشىڭشيا ساقچى ئىدارىسى

شىڭشىڭشيا شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئۆتىدىغان دەرۋازا بولۇپ، بۇ يەردە مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) پەيچۇسو قۇرۇلغان. يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى خەلقئارا قاتناش لىنىيىسىگە ئايلىنىپ، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرى كۆپەيگەن، ئەھۋالمۇ مۇرەككەپلەشكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)، پەيچۇسو كېڭەيتىلىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە ئىشلەيدىغان قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئۇ ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. دەسلەپ ئىدارىگە بىر نەپەر باشلىق، بىر نەپەر تەپتىش، بىر نەپەر بوغالتىر ۋە ئىككى شۇنگۇەن قويۇلغان. كېيىن، داۋاملىق تۇردە ستاتىستىكىچى، تەرجىمان ۋە مۇئاۋىن باشلىق قاتارلىقلار كۆپەيتىپ قويۇلغان. سىرتقى ۋەزىپە ئۆتەش تەشكىللىرىدىن كۈشۈي پەيچۇسوسى ۋە شىڭشىڭشيا ئىبغىزى تەكشۈرۈش پونكتى بولغان، ئىدارە بويىچە خادىملار ئەڭ كۆپ بولغاندا، خىزمەتچى - ساقچىلارنىڭ سانى 30 دىن ئاشقان.

بۇ ئىدارىنىڭ شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆتكەن - كەچكەن يولۇچى، ئاپتوموبىل ھەم پوچتا يوللانمىلىرىنى تەكشۈرۈش، گومىندالڭ ئەۋەتكەن خادىملارنىڭ يوشۇرۇپ كىرىۋېلىشىدىن ساقلىنىش، ئەتكەسچىلەرنىڭ ئەپيۇن قاتارلىق چەكلەنگەن بۇيۇملارنى چېگرىدىن ئېلىپ ئۆتۈشىنى تەكشۈرۈش، ئاختۇرۇش - تۇتۇش، يەرلىك ئىدارە خادىملىرىنىڭ سۆز - ھەرىكىتىنى كۆزىتىشتىن ئىبارەت بولغان. 1944 - يىلدىن كېيىن، بۇ ئىدارىدىكى خادىملارنىڭ كۆپىنچىسى ئىش-

پىيون بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى كومموئنستلار ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى ئاختۇرۇش، قاچاق ئەسكەرلەرنى تۇتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئىدارە پەيچۇسوغا ئۆزگەرتىلگەن.

§2. قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى

مىنگۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قۇمۇلدا ئەدلىيە بىلەن مەمۇرىيەت ئايرىم ئاپپاراتلار بولۇپ قۇرۇلماي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە بىر نەچچە سوتچى (ئەسلىدە بۇ ۋەزىپىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كاتىپى قوشۇمچە ئۈستىگە ئىلىپ كەلگەن، مىنگۇنىڭ 25 - يىلىدىن كېيىن، ئۆلكىلىك يۇقىرى سوت مەھكىمىسى بۇ ئىشقا ئادەم ئەۋەتىپ بۇ ۋەزىپىگە قويغان) ھاكىمنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. مىنگۇنىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)، قۇمۇل ئەدلىيە باشقارمىسى قۇرۇلغان. مىنگۇنىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇل ئەدلىيە باشقارمىسى قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. يەرلىك سوت مەھكىمىسىدە، تەپتىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، تەپتىشلىك ۋەزىپىسىنى ھاكىم، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان. يەرلىك سوت مەھكىمىسىدە، قانۇننى ئىجرا قىلىپ تۇرۇپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش، خىيانەتچىلىك، پارا ئېلىش، نامراتلارنى بېسىپ، بايلارنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش ئەھۋاللىرى ئىغىر بولغان. قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلانغان جىنايەتچىلەر، «كاپالەت سوممىسى» تاپشۇرسىلا، كېپىلگە قاماقتىن چىقىرىلىپ، قاماق جازاسى تۇرمە سىرتىدا ئىجرا قىلىنغان؛ قۇمۇلدىكى يېڭى شۇنشى ناملىق سودا دۇكىنىنىڭ جىگىلىسى ئەپيۇن ساتىپ قولغا ئېلىنغاندا، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقىغا 100 كوروپكا تاماكا، ئۈچ توپ يىپەك رەخت، بىرنەچچە كىيىملىك يۇڭ رەخت، باش تەپتىش ئەمەلدارى ۋە تەپتىش ئەمەلدارىنىڭ ھەر بىرىگە 50 كوروپكىدىن تاماكا، تۆت توپتىن يىپەك رەخت، بىردىن سارجا شىم پارا بەرگەنلىكتىن، ئەسلىدە ئۇنىڭغا بەش يىلمىق قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، نەتىجىدە ھەر ئايدا 100 يۈەن كاپالەت سوممىسى تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن بىر ھەپتىگە قالمايلا قويۇپ بېرىلگەن.

ئون يەتتىنچى قسم

ھەربىي ئىشلار

ئون يەتتىنچى قىسىم ھەربىي ئىشلار

قۇمۇل ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن شىنجاڭنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ، ستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم. 2000 يىلدىن كۆپرەك تارىختا، بۇ يەردە ئۇرۇش ئوتلىرى ئۆچمىگەن، ئۇرۇش - تالاشلار كەسكىن بولغان. خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇت ھەم تۈركلەر، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار، مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيراتلار، چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولۇپ ئۆتكەن. ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن ھۆكۈمەتلەر ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، ۋەتەن چېگرىسىنى چىڭ ساقلاش ئۈچۈن، كۆپىنچە، قۇمۇلنى چوڭ ھەربىي گازارما قىلىپ، نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بۇ يەرنى ساقلىغان. بولۇپمۇ، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىدە، قۇمۇل مۇھىم رول ئوينىغان. ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قايتۇرما زەربە بېرىش كۈرىشىدە، قۇمۇل مۇھىم ستراتېگىيىلىك بازا بولغان. كېيىن، زوزۇڭتاڭمۇ چوڭ گازارمىسىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ، چار روسىيە قولىدىن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى پىلانلىغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، قۇمۇل ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا لازىملىق ماددىي ئەشيالارنى توشۇيدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولغان، سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم قىلغان ئايروپىلان، قورال - ياراغلار قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە توشۇلغان. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 8 - تۈەنى ۋە ئاۋىئاتسىيە دادۇيى قۇمۇلدا تۇرغان.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ بىر قىسىم قوماندان - جەڭچىلىرى لى شىيەننىيەن، چىڭ شىسەيلەرنىڭ قوماندانلىقىدا قۇمۇلنىڭ شىڭشىڭشىيا دېگەن يېرىگە كەلگەندە، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولۇپ، ئىنقىلابىي كۈچلەر ساقلىنىپ قالغان، چېن يۈن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن شىڭشىڭشىياغا كېلىپ، ھەربىي قوشۇننىڭ شىنجاڭغا كىرىش ئىشىنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئىش جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى تارىخىدا مۇھىم بىر ۋەقە ھېسابلىنىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قۇمۇل ناھىيىسىنى چېگرا ناھىيە قىلىپ بېكىتتى. 1964 - يىلى، قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋە چېگرا مۇداپىئە باش پونكىتى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىرلىكتە چەكلەنگەن چېگرا رايونلارنى بېكىتىپ، چېگرا رايونىنىڭ ئامانلىقىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. قۇمۇل ناھىيىسى چېگرا مۇداپىئە سېپىدىكى ئالدىنقى قاراۋۇل بولۇش سۈپىتى بىلەن ھا -

زىرمۇ مۇھىم رول ئويناماقتا. قۇمۇلدا ئارمىيە ـ خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى، خەلقئەسكىرى قۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىلىرى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، 1950 ـ يىلدىكى يولۋاس توپىلىڭىنى ۋە 1958 ـ يىلدىكى ئىلى توپىلىڭىنى تىنجىتتى.

قۇمۇل خەلقى فېئودالىزمغا ۋە ئىمپىرىلىشكە قارشى تۇرۇشتا شەرەپلىك ئىنقىلابىي ئەنئەنىگە ئىگە. تۇڭجىنىڭ 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. گۇڭشۇنىڭ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. مىنگونىڭ 1 ـ يىلى (1912 ـ يىلى) فېئودالىزمغا قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى، مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) گومىنداڭنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. بۇ كۆرەشلەر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ رەھىمسىز باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن كەڭ ئەمگەكچى خەلق تىز پۈكمىدى. ئۇلار تاكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ۋە مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان بىر قىسىم كىشىلەر ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى.

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈش

§1. ئاپپاراتلار

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

كاڭشىنىڭ 54 ـ يىلى (1715 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سېۋىن ئارۇبـ دانىنىڭ قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سېلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، باركاھ بېگى پەن جىشەنـ نى 200 ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. بۇ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ قۇمۇلغا بېرىپ ئورۇنلىشىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ باش بۇغ، ياساۋۇل بېگى تۇرغۇزۇپ، قۇمۇل، ئالناچىن، جىگدە قاتارلىق جايلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغان. چىيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى يانداش سانغۇن، يانداش باركاھ بېگى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە باركۆل ياساۋۇل بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. چىيەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) قۇمۇلنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى كېتىپ قالغان. قۇمۇلدا بىرىگادا

تەسىس قىلىنىپ، بارىكۆل باش بۇنى (جەنىتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا قارىغان.

گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇي جايلاردىكى پىيادە ئەسكەرلەردىن بىر قىسىم ھەربىي تەمىنات ئاجرىتىپ، چارلاش ساقچىسى ئىپلىش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. قۇمۇلدا چارلاش ساقچىسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بارلىققا كەلگەن.

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قۇمۇل بىرىگادىسىدا بىر ئورۇنباسار قوماندان قويۇلغان، ئۇ، قۇمۇل گازارمىسىدىكى كوماندىر - ئەسكەرلەرنى، ئاتلارنى، تەمىنات ۋە ھەربىي مەشق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئىككى نەپەر يانداش بارىگاھ بېگى قويۇلغان، ئۇلاردىن بىرەيلەن تېرىقچىلىق ۋە ھەربىي مەشق ئىشلىرىغامەسئۇل ئىدى، يەنە بىرەيلەن ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى، قوشۇمچە ھەربىي پوچتا، ئاتلىق يايى، ئاتلىق دورغا، زاپاس ئاتلارنى تەييارلاش ۋە تەقسىم قىلىش ھەمدە لەشكەرلەرنىك تەمىناتى، مەشقى قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى؛ ئىككى نەپەر مىك بېشى قويۇلغان، ئۇلار ئۆز گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەرگە مەسئۇل ئىدى، قوشۇمچە ھەربىي مەشقىنى باشقۇراتتى؛ ئالتە نەپەر لاۋزۇك قويۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىككىسى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا، ئۆتىگازارمىدىكى ھەربىي مەشق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. باج - خىراج مەھكىمىسىگە شتات تىن تاشقىرى ئالتە كىشى قويۇلغان، ئۇلارنىڭ بىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى، بەش نەپىرى گازارمىدا ھەربىي مەشق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛ شتاتتىن سىرت يەنە يەتتە كىشى قويۇلغان، ئۇلاردىن ئىككىسى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرىغا، قالغان بەشى گازارمىدىكى ھەربىي مەشق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛ شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل بىرىگادىسىغا بىر نەپەر ئورۇنباسار قوماندان، بىر نەپەر يانداش بارىگاھ بېگى، ئىككى نەپەر باقاۋۇل (تاشۇبلىق، لياۋدۇنلاردا بىرىدىن تۇراتتى)، ئىككى نەپەر مىك بېشى، ئالتە نەپەر لاۋزۇك، باج - خىراج مەھكىمىسىگە شتاتتىن تاشقىرى تۆت كىشى قويۇلغان.

قۇمۇل بىرىگادىسىقۇرۇلغاندىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپتۇرغان. ئۇنىڭغا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئورۇنباسار قوماندان بولغانلار تۆۋەندىكىچە:

چابتان چىيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) تەيىنلەنگەن.

جىن فۇنىڭ چىيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) تەيىنلەنگەن.

مىڭ دې مەنسەپكە تەيىنلەنگەن يىل- ئايلىرى ئىپنىق ئەمەس، شىيەنفېڭنىڭ 9 - يىلى (1859 - يىلى) سۇجۇ قورغىنىنىڭ باش بۇغىسى بولۇپ ئۆسكەندىن كېيىن، بۇرۇنقى مەنسىپىدىن قالغان.

ۋاڭ دېپۇ تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1865 - يىلى) قوزغىلاڭچى قوشۇن شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

فۇگوشياڭ تۇڭجىنىڭ 13-يىلى مەنسەپكە تەيىنلىنىپ، گۇاڭشۇنىڭ 2- يىلى

مەنسىپىدىن قالغان (1874 - يىلدىن 1876 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن)

خاۋيۈگاك گۇاڭشۇنىڭ 2-يىلى مەنسەپكە تەيىنلىنىپ، گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى مەنسىپىدىن قالغان (1876 - يىلدىن 1881 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن).

لۇك زەيتىمەن گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) ياساۋۇل بەگى دەرىجىسىگە نام بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى (1886 - يىلى) 9 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

شياۋ يۈەنخېك گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى (1886 - يىلى) 10 - ئايدا ياساۋۇل بەگى دەرىجىسىگە نام بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 17 - يىلى (1891 - يىلى) رەسمىي مەنسەپ بېرىلگەن. گۇاڭشۇنىڭ 18 - يىلى (1892 - يىلى) 7 - ئايدا بارىكۆل قورغىنىنىڭ باش بۇغى بولۇپ ئۆسكەندىن كېيىن، بۇرۇنقى مەنسىپىدىن قالغان.

سۇك شيەنشېك گۇاڭشۇنىڭ 18 - يىلى (1892 - يىلى) 7 - ئايدا ياساۋۇل بەگى دەرىجىسىگە نام بىلەن تولۇقلاپ مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 22 - يىلى (1896 - يىلى) رەسمىي مەنسەپ بېرىلگەن، گۇاڭشۇنىڭ 23 - يىلى (1897 - يىلى) ۋەزىپىسىنى تاشلاپ يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن.

چېن گومىڭ گۇاڭشۇنىڭ 23 - يىلى (1897 - يىلى) 8 - ئايدا ياساۋۇل بەگى دەرىجىسىگە نام بىلەن تولۇقلاپ مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 26 - يىلى (1900 - يىلى)) 8 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

شياۋ خۇڭجاۋ گۇاڭشۇنىڭ 26 - يىلى (1900 - يىلى 8 - ئايدا ياساۋۇل بەگى دەرىجىسىگە نام بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 27 - يىلى (1901 - يىلى) 3 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

يى شېڭفۇ گۇاڭشۇنىڭ 27 - يىلى (1901 - يىلى) 3 - ئايدا ياساۋۇل بەگى دەرىجىسىگە نام بىلەن تولۇقلاپ تەيىنلەنگەن. گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلى (1904 - يىلى) مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

چېن تيەنرۇك گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلى (1905 - يىلى) 12 - ئايدا سول خوشۇننىڭ يانداش بارىگاھ بەگىلىكى نامى بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى) 2 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

جۇ شېڭچاۋ گۇاڭشۇنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى) 2 - ئايدا باش بۇغ دەرىجىسىگە نام بىلەن تولۇقلاپ تەيىنلەنگەن. گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) 3 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

ياڭ جىنباڭ	گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) 3 - ئايدا مەنسەپكە تەيىنلىنىپ، شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.
جۇ دېجىن	شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى مەنسەپكە تەيىنلەنگەن.

2. مىنگو دەۋرىدە

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە قۇمۇل بىرىگادىسى ساقلاپ قېلىندى. ئۇنىڭغا بىر نەپەر ئورۇنباسار قوماندان قويۇلدى، مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) جىن شۇرېن تەختكە چىقىپ، جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇننى كۆپەيتكەندىن كېيىن، قۇمۇل بىرىگادىسى ئۆزلۈكىدىن يوقىلىپ كەتتى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ماجۇڭيىڭ قۇمۇلغا بېسىپ كىرگەن چاغدا، شەھەر مۇداپىئە قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى، ئۇ، شەھەر مۇداپىئەسى ۋە ھەربىي ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) ماجۇڭيىڭ مەغلۇب بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندە، بۇ تەشكىلات يىمىرىلدى. شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 5 - ئايدا قۇمۇلدا قۇمۇل - بارىكۆل گارنىزون قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل-بارىكۆلنى قوغداش ئىشىغا مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭغا شىنجاڭ ئۆلكىلىك دوبەن مەھكىمىسى رەھبەرلىك قىلدى. بۇ گارنىزون قوماندانلىق شتابىدا سەنمۇ باشقارمىسى، ھەربىي لازىمەت باشقارمىسى، فۇگۇەنلەر باشقارمىسى، كاتىبات باشقارمىسى، ھەربىي قورال - ياراغ باشقارمىسى، ھەربىي قانۇن باشقارمىسى، ھەربىي دوختۇر باشقارمىسى، مالىيە باشقارمىسىدىن ئىبارەت سەككىز باشقارما تەسىس قىلىندى. يولۋاس تۇنجى گارنىزون قوماندانى بولدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) يولۋاس ئۆزىنى جياڭ جيېشىنىڭ قويىنىغا ئاتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا نيۇجېنخەن قوماندان بولدى. نيۇجېنخەن مالىيە باشقارمىسىنى مال دوختۇرلۇق باشقارمىسىغا ئۆزگەرتتى، يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي تەلىم-تەربىيىچىلەرنى كەلتۈرۈپ، ھەربىي قىسىملارنى مەشق قىلدۇردى. مىنگونىڭ 33- يىلى (1944-يىلى) شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابى (قارىمىقىدا ئامانلىق قوغداش دادۇيى، قوغدىنىش دادۇيى ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى قوغدىنىش تۇەنلىرىنىڭ گومىن بىڭتۇەنلىرى بار ئىدى) قۇرۇلۇپ، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي مۇداپىئە ئىشلىرى ۋە جايلارنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. ۋالىي قوشۇمچە قوماندان بولدى. بىر نەپەر مۇئاۋىن قوماندان، بىر نەپەر سەنمۇ قويۇلدى. كۇڭ چىڭرۇي، زېڭ يۇڭپۇ، لى لاڭشىڭ، يولۋاسلار قوماندان بولدى. بۇ تەشكىل 1949 - يىلى يىمىرىلدى.

3. جۇڭخۇا خەلق خۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1955 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، زاپاس ئەسكەرلەرنى تىزىملاش ۋە ستاتىس

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۇسمىنىك ئاساسلىق مەسئۇللىرى

جەدۋەل 17 — 1

ئىسىم فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى	ۋەزىپىدىن قالغان ۋاقتى	ئىزاھات
گويۇخەپ	جېڭۇبي	1959 - يىلى	1969 - يىلى	ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئىدى، بۇ ۋەزىپىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن
گۇچاڭگباك	جېڭۇبي	1962 - يىلى	1966 - يىلى	
شيايىنجياك	جېڭۇبي	1969 - يىلى	1977 - يىلى	
ياك نەنروك	جېڭۇبي	1979 - يىلى	1982 - يىلى	
ۋاك فېڭۇبن	جېڭۇبي	1983 - يىلى		
جى شيەنجاك	بۇجاك	1958 - يىلى	1976 - يىلى	
خاۋ شېڭيۇ	بۇجاك	1971 - يىلى	1981 - يىلى	1971 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە 2- بۇجاك بولغان
بەكرى	بۇجاك	1981 - يىلى	1982 - يىلى	
لۇ ماۋچېن	مۇئاۋدن جېڭۇبي	1962 - يىلى	1966 - يىلى	
لىيۇ رۇيجى	مۇئاۋدن جېڭۇبي	1970 - يىلى	1977 - يىلى	
لى لەنيۇ	مۇئاۋدن جېڭۇبي	1976 - يىلى	1979 - يىلى	
ۋاك فېڭۇبن	مۇئاۋدن جېڭۇبي	1981 - يىلى	1983 - يىلى	
مويۇفۇ	مۇئاۋبن بۇجاك	1961 - يىلى	1978 - يىلى	
جۇ مىڭۇبن	مۇئاۋدن بۇجاك	1966 - يىلى	1967 - يىلى	
ھەسەن	مۇئاۋدن بۇجاك	1979 - يىلى	1981 - يىلى	
ۋاك لۇيۇەن	مۇئاۋدن بۇجاك	1979 - يىلى	1982 - يىلى	
خۇاك باڭدا	مۇئاۋبن بۇجاك	1983 - يىلى		
مۇھەممەت	مۇئاۋدن بۇجاك			

كا قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدى. ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى 1958 - يىلى ئەمەلدىن قالدى. شۇ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، بىر نەچچە ئىش بېجىرگۈچى قويۇلىدى. 1961 - يىلى خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، ئارقا سەپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. خەلق قوراللىق بۆلۈمى 1983 - يىلغىچە ساقلاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قۇمۇل ناھىيىسىدە قۇرغان ھەربىي ئورگان، شۇنداقلا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ھەربىي خىزمەت تارمىقى بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغان.

§2. ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئەھۋالى

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى) دىن چىيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى تۇراقسىز بولۇپ، ئۇرۇش ئەھۋالىغا قاراپ، ئاز بولغاندا 200، كۆپ بولغاندا 5000 ئەسكەر تۇرغان، ئەسكەرلەر يىلدا ياكى ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلاتتى. قۇمۇل بىرىگادىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر سانى ئاساسەن مۇقىملىشىپ، تەخمىنەن 800 دىن 1000 گىچە بولغان. بۇنىڭ يېرىمى ئاتلىق ئەسكەر، يېرىمى پىيادە ئەسكەر بولۇپ، ھەربىي مەشقىگە يانداش سانغۇن مەسئۇل ئىدى. داۋگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (1822 - يىلى) ھەر ئاينىڭ 8 -، 18 - ۋە 28 - كۈنلىرى قۇمۇل خان ئامبىلى ھەربىي مەشقىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش كۈنى قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن سىرت ئامبال مىلىتسىق مەشقىنى ئايدا بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇراتتى (مەشق توختىتىلغان يازئايلىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، 10 - ئايدا ئىككى قېتىم زەمبىرەك مەشقىنى كۆزدىن كۆچۈرەتتى. تۇڭجى دەۋرىدە پۈتۈن شىنجاڭ مالىمانلىشىپ كەتكەچكە، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرمۇ كۆپەيتىلدى. جىيەن رۇي يىڭمۇ، سۇڭ ۋۇ قوشۇنىمۇ (ئاتلىق، پىيادە ئەسكەر بولۇپ 14، يىڭ تەخمىنەن 4000 ئەسكەر) قۇمۇلدا تۇرغۇزۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) زوزۇڭتاڭ چوڭ گازارمىنى سۇجۇدىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ، چار روسىيە بېسۇالغان ئىلىنى قورال كۈچىگە تايىنىپ قايتۇرۇۋېلىش تەييارلىقىنى كۆردى، بۇ چاغدا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 5000 دىن ئاشتى. گۇاڭشۇنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يەن شياۋسۇ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەسلىدىكى ياللانما ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋېتىپ، شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى، ھەربىر پىيادە ئەسكەر ئۈچۈن 10 مودىن ئۆلكە يېرى، بەش ئات، بەش كالا، ئون قوي بېرىلىدىغان بولدى، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە بىر ھەسسە كۆپ بېرىلدى، چوڭ - كىچىك باشلىقلارغا مەنسىپىگە قاراپ

كۆپەيتىپ بېرىلدى. تېرىقچىلىق ۋە كالا - قويلارنى بېقىش ئىشلىرىنى ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قىلدى. ئەسكەرلەرگە تاماق خىراجىتى ئۇچۇن ھەر ئايدا تەۋقەقۇز سەر تەڭگە، تۆت كۈرە ئاشلىق بېرىلدى. قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئەسكەر سانى ئاتلىق ئەسكەر ئىككى خوشۇن (ھەر خوشۇندا 50 ئەسكەر)، پىيادە ئەسكەر ئىككى يىڭ (ھەر يىڭدا 200 ئەسكەر) بولۇپ، جەمئىي 500 ئەسكەر قىلىپ بېكىتىلدى. گۇاڭشۇ-نىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابى خانىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق چىڭ ئارمىيىسىنى ئوتتۇرا، ئالدى، سول، ئوڭ، ئارقايۆنىلىشتىن ئىبارەت بەش يۆنىلىشلىك قوشۇنغا ئۆزگەرتتى. ئارقا يۆنىلىش قوشۇن قۇمۇل ۋە باربكۆل قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتى، ئۇلارغا باربكۆل باش بۇغى قۇماندانلىق قىلاتتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇچ يىڭ پىيادە ئەسكەر، تۆت يىڭ ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە پىيادە ئەسكەرلەر 3 - يىڭى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر 3 -، 4 - يىڭلىرى قۇمۇلدا تۇراتتى. پىيادە ئەسكەرلەر 3 - يىڭى قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن تالناچىن گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان، ئۇلار ئۇچ قاراۋۇلخانىغا ئايرىلىپ، ئوتتۇرىدىكى قاراۋۇلخانىدا ئالتە كەپە، سول ۋە ئوڭ تەرەپتىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ ھەربىرىدە بەشتىن كەپە (ھەر بىر كەپىدە بىر ئون بەشى، توققۇز ئەسكەر، بىر ئاشپەز بولاتتى) بولۇپ، جەمئىي 211 ئەسكەر تۇراتتى، ئاتلىق ئەسكەرنىڭ ھەر بىر يىڭىمۇ سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭ بولۇپ ئۇچ قاراۋۇلخانىغا ئايرىلىپ، ھەر بىر قاراۋۇلخانىدا ئىككىدىن كەپە (ھەربىر كەپىدىكى ئادەم سانى يۇقىرىقىغا ئوخشايتتى، پەقەت ئاشپەزدىن بىرىلا زىيادە ئىدى) بولۇپ، جەمئىي 107 ئەسكەر تۇراتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن پىيادە ئەسكەرلەرنى قوشقاندا، ئەسكەر سانى جەمئىي 318 گە يېتەتتى. گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) قۇمۇلدا ئايرىم ساقچى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدا بىر ساقچى باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر مەشقاۋۇل، تۆت چارلىغۇچى ساقچى، 24 ساقچى، بىر ئاشپەز بار ئىدى.

چىيەنلۇك دەۋرىدىن كېيىن، قۇمۇلدا گازارما ئىسكىلاتى ۋە ھۆكۈمەت ئىسكىلاتى قۇرۇلدى. گازارما ئىسكىلاتى قۇمۇل ئورۇنباسار باش قوماندانلىق بىرىگادىسىنىڭ قورال - ياراغ ئىسكىلاتى ئىدى. ھۆكۈمەت ئىسكىلاتىدا چىيەنلۇك دەۋرىدە چوڭ قوشۇن قۇمۇلدىن كېتىش ۋاقتىدا تاپشۇرغان قورال - ياراغ، ئوق - دورا، ھەربىي كىيىم - كېچەك ۋە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردىكى چازىلارغا باردىغان مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارلارغا كېرەكلىك ھەربىي لازىمەتلىكلەر ساقلىناتتى. گۇاڭشۇ يىللىرىغا كەلگەندە، قۇمۇل بىرىگادىسىغا ياۋروپا ملتىقى كەلتۈرۈلدى. شۇنىدىن كېيىن يەنە ئەسكەرلەرگە كىيىم - كېچەك تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان ھەربىي لازىمەتلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى. داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇل بىرىگادىسىدا ئاساسلىق قوراللاردىن ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، ئوۋ ملتىقى، زەمبىرەك (دالا زەمبىرىكى، تاغ زەمبىرىكى، چوڭ زەمبىرەك) قاتارلىق قورال - ياراغلار بولغان.

هەربىي قوشۇننىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى ئۇلار تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئۆزىدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇلدا يۈگجىڭ يىللىرىدىن باشلاپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش باشلاندى. قۇمۇللۇق جاساق ئىمىن يۈگجىڭنىڭ 1 - يىلى (1723 - يىلى) ئالدى بىلەن بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى باشلاپ تالناچىندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئۆزۈن ئۆتمەي، چىڭ قوشۇنلىرىمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىدى. چىيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1739 - يىلى) قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان گەنجۇ، لياڭجۇ، شىنىڭ، سۇجۇ، شىئەندىن ئىبارەت بەش شەھەردىن كەلگەن ئەسكەرلەر سايىبېشى كۆلى قاتارلىق جايلاردا 10 مىڭ مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئۇ چاغدا مەخسۇس تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەسكەر يوق بولۇپ، ئۇرۇش ئارىلىقىدىكى بوش چاغلاردا بىر قىسىم ئەسكەرلەر تېرىقچىلىققا ئاجرىتىلاتتى. چىيەنلۇڭنىڭ 7 - يىلى (1742 - يىلى) سايىبېشى كۆلىدىكى مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ئۆزلىرىگە پەقەت 3000 مولا تېرىلغۇ يەر قالدۇرۇپ، قالغىنىنى يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئىجارىگە بەردى. چىيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 170 نەپەر كوماندىر - جەڭچىگە خوتۇن - بالىلىرى بىلەن تالناچىنغا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، ئۇلار چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) غىچە 5000 مودىن كۆپرەك بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. بۇنىڭ ئۈنۈمى بەك ياخشى بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە خۇاڭدۇن يېڭىنىڭ يانداش بارگاھ بېگىنى 200 ئەسكەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىنى باشلاپ تالناچىنغا بېرىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، خۇاڭدۇن يېڭىنىڭ يانداش بارگاھ بېگىنى قۇمۇل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش يانداش بارگاھ بېگى قىلىپ ئۆزگەرتتى، ئۇ، داۋاملىق تالناچىندا تۇرۇپ، قۇمۇل ياندىش سانغۇنىغا قارىدى، دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئەسكەرلەر ھەر يىلى ئالماشتۇرۇلۇپ تۇردى، چىيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) يەنە 10 نەپەر ئەسكەر نىيۇماۋخۇغا تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرى، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپەيدى. تالناچىندا دېھقانچىلىققا مەسئۇل يانداش بارگاھ بېگى تۇرغۇزۇلغاندىن سىرت، يەنە بىر نەپەر لاۋزۇڭ، بىر نەپەر باج - خىراجغا مەسئۇل شتات سىرتىدىكى خادىم كۆپەيتىپ قويۇلدى، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاتلىق ئەسكەر ۋە پىيادە ئەسكەر 162 گە، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن مەھبۇس 136 گە، تېرىلغۇ كالىسى 326 گە يەتتى، سايىبېشى كۆلىدە بىر نەپەر لاۋزۇڭ، بىر نەپەر شتات سىرتىدىكى خادىم قويۇلدى. ئاتلىق ئەسكەر، پىيادە ئەسكەر 96 گە، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن مەھبۇس 50 كە، ئات 176 گە يەتتى. نىيۇماۋخۇدا دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئەسكەر ئونغا، ئات ئونغا يەتتى. دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئەسكەر ۋە مەھبۇسنىڭ ھەربىرى 23 مودىن يەر تېرىپ، يىلىغا 120 كۈرىدىن ئاشلىق تاپشۇراتتى. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەسكەرلەردىن ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلار مۇكاپاتلىناتتى، ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغانلار جازالىناتتى. مەھبۇسلاردىن ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلار خىزمەت كۆرسەتكەن ھە-

سابلىنىپ، جازا مۇددىتى قىسقارتىلاتتى، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغانلارنىڭ جازا مۇددىتى ئۇزارتىلاتتى.

ئەسكەرلەر بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش تۈگىجى يىللىرىغا كەلگەندە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن توختاپ قالدى. شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنى قىسقارتىلغان ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا داۋام قىلغان ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى ئاخىرلاشتى.

كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى) مەنسەپ - تۈتۇق پىرقىسىنىڭ ۋەزىرى فۇنىڭئەن قوشۇنغا كېرەكلىك ئاشلىقلارنى توشۇشقا ئاسان بولۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەنشىدىن قۇمۇلغىچە 12 ئۆتەڭ قۇرۇش، ھەربىر ئۆتەڭ 250 دىن ھارۋا تەييارلاش تەكلىپىنى بەردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ تەكلىپنى تەستىقلىدى. چىيەنلۇڭنىڭ 2 - يىلى (1737 - يىلى) سىچۈەن - شەنشى باش ۋالىيسى چالاكتا ئۆتەڭلەرنى سەل - پەل تەڭشەپ، قۇمبۇلاقتىن قۇمۇلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەر بىر ئۆتەڭگە تۆتتىن ئەسكەر، بىردىن كاتىپ، 120 دىن ئات ئورۇنلاشتۇردى، كېيىن ئۇزۇن ئۆتەمەي ئەنشىگىچە شۇنداق ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھەربىي ئۆتەڭلەرمۇ قۇرۇلدى. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يوللاردا ئۇيغۇرزلۇك مەخسۇس ھەربىي مەلۇمات، ھۇججەت، خەت - ئالاقىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدىغان ھەربىي پوچتا، ھەربىي ئۆتەڭلەر قۇرۇلدى. قۇمۇلدىكى ھەربىي پوچتا ۋە ھەربىي ئۆتەڭلەر بۇ چاغدا تېخىمۇ تولۇقلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى. چىيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ياڭيىڭجۇ شاجۇدىن قۇمۇلغىچە ھەربىي پوچتىنى يولغا قويدى. چىيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1767 - يىلى)، شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ۋۇداشەن يەنىلا كونا يولنى ئەسلىگە كەلتۈردى. تۈگىجى يىللىرى ھەربىي ئۆتەڭلەر ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن ئاساسەن تاشلىۋېتىلدى. گۇاڭشۇنىڭ 1 - يىلى (1875 - يىلى) سۇڭۇۋ قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى جاڭ ياۋ ئەسكەر باشلاپ قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، يول بويىدىكى كونا ئۆتەڭلەردە يېڭىباشتىن قۇدۇق قېزىپ، ئۆي سېلىپ، ئۇلارنى قوغداشقا ئەسكەر تۇرغۇزدى. شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي ئۆتەڭلەر ۋە ھەربىي پوچتىلار كەينى - كەينىدىن كارۋان ئۆتەڭلىرىگە ئۆزگەرتىلدى. قاراۋۇلخانىلار كېيىنرەك قۇرۇلدى. يۈگجېڭنىڭ 4 - يىلى (1726 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ئايرىم ئېغىزلىرىدا جازا قۇرۇلدى. يۈگجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) بىرىنچى بولۇپ ئۆردەكلىكتە قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى، يۈگجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) تالناچىن، شۇپۇلدا قاراۋۇلخانا قۇرۇلۇپ، 200 ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. سۈمۇشتان، نوغاي، ئوققېلىن، شۇرداۋان، يامبۇناشلانۇر قاتارلىق جايلاردا جازا قۇرۇلۇپ، كۆزەتچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلدى. بەزى جازىلار كېيىن كېڭىيىپ قاراۋۇلخانىغا ئايلاندى.

چيەنلۇكنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا قەدەر قۇمۇلنىڭ ھەرقايسى ئېغىزلىرىدا قاراۋۇلخانا قۇرۇلۇپ بولدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل تەۋەسىدە جەمئىي ئون ھەربىي پوچتا، ئون ھەربىي ئۆتەڭ، بىر ئارا بېكەت، 18 قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى.

2. مىنگو دەۋرىدە

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، ياڭ زېڭشىن نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇردى، شۇ ۋاقىتتا قۇمۇلدا قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئىككى چارلىغۇچى يېڭى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە 19 - تۈەن ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ ئۈچ يېڭى، زەمبىرەكچى ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى دۇيى، يېڭى قوشۇننىڭ بىر يېڭى، ئوردىنىڭ ئاتلىق، پىيادە قىسىملىرىنىڭ ھەر بىرىدىن بىر يىڭ بولۇپ جەمئىي سەككىز يىڭ، ئىككى دۇي ئەسكەر بار ئىدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇب بولدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يېڭى ئارمىيىنى قايتۇرۇپ كەتتى، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ پىيادىلەر يېڭى قىسقارتىلىپ چېكىنىدۇرۇلدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ بىر تۈەنى قۇمۇلدا تۇردى. ئۇنىڭغا قاراشلىق ئۈچ يىڭ قۇمۇل بازىرى، توخۇلۇ، تاشۇبۇلاق قاتارلىق جايلاردا تۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاتلىق ئەسكەر يېڭى بىۋاستە تۈەنجاڭغا قارايتتى، ئىككى يىڭ پىيادە ئەسكەرگە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىۋاستە قوماندانلىق قىلاتتى. ھەربىي تەمىنات ناھايىتى ئاز بولغانلىقتىن، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتاقتىكى سانى بىلەن ئەمەلىي سانى ئوچتىن بىر ئۇلۇش پەرقلىنەتتى. مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى)، قۇمۇلدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيە كېڭەيتىلىپ لۇگە ئايلاندۇرۇلدى. شتاتتىدا ئىككى تۈەن بار ئىدى، لۇجاڭى لىيۇشىزېڭ ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا يەنە موڭغۇل يېڭى ئارمىيىسى، چارلاش يېڭى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قوشۇنى بولۇپ جەمئىي 16 يىڭ ئەسكەر بار ئىدى.

قۇمۇل ھەربىي قورال - ياراغ بۆلۈمچىسىنىڭ مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئېغىزلاپ مەلۇم قىلىشچە، قۇمۇل قورال - ياراغ ئىدارىسىدا ساقلانغان قورال - ياراغلاردىن ماۋزىر (پىيادە، ئاتلىق ئەسكەر قورالى)، مۇبەنكىس مىلتىقى، رېفىللىق مىلتىق (پىيادە، ئاتلىق ئەسكەر مىلتىقى)، بوغۇزىدىن بەتلەپ ئاتىدىغان مىلتىق، بەردەڭگە، كارابىن، قارا مىلتىق، ھەر خىل يەرلىك مىلتىقتىن جەمئىي 1465 ى ساقلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئاتلىق ئەسكە رېفىللىق مىلتىقى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 865 تالغا يېتەتتى، ھەر خىل ئوقتىن 140 مىڭ پايدىن كۆپرەك ساقلانغان.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)، جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيىنى شى قىلىپ كېڭەيتتى. لۇجاڭ لىيۇشىزېڭنى شىجاڭلىققا ئۆستۇردى، يېڭى ئارمىيىنىڭ نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىگە قوشۇۋەتتى. چارلاش يېڭى داۋاملىق ساقلىنىپ قالدى. ئوردە-

ىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر يىڭىمۇ ساقلىنىپ قالدى. قىسىملار قۇمۇل بازىرى، تاشۋېلىق، شىڭشىڭشيا، يەتتەقۇدۇق ۋە بارىكۆل قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتى. شى شتابى قۇمۇلدا تۇردى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بەرگەندە، جىن شۇرېن نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇردى. ئەۋەتكەن ئەسكەر ئەڭ كۆپ بولغاندا 10 مىڭدىن ئاشتى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، قۇمۇلدا بىر ھەربىي تەلىم - تەربىيە لىيەنى، بىر ئاتلىق ئەسكەر لىيەنى، بىر پىيادە ئەسكەر لىيەنى بولۇپ، جەمئىي 700 دىن ئارتۇق ئەسكەر تۇردى. ئەسكەرلەرنىڭ تۇتىدىغان قورالى ماۋزىر ئىدى. قىسىملار بىر تۇتاش قۇمۇل بازارلىق گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، ئاتلىق ئەسكەر 16 - تۇەنى قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىدە تۇردى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قىزىل 8 - تۇەنى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، قۇمۇل بازىرىدىكى گارنىزون قوماندانلىق شتابى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇەنى پۈتۈنلەي بارىكۆلگە كۆچتى. قۇمۇلنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قىزىل 8 - تۇەنى ئۈستىگە ئالدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) گومىنداڭ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە قايتا - قايتايۆتكەلدى، ئاپپاراتلار كۆپەيدى، ئاساسلىقلىرى: تۆۋەندىكىچە:

(1) قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابى

بۇ شتاب مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، ئۆلكىلىك ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابىغا قارايتتى. ئۇ، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي مۇداپىئەسى ۋە يەرلىكنىڭ ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. قوماندانلىقنى ۋالىي قوشۇمچە ئۆتىدى، بىر مۇئاۋىن قوماندان، سەنمۇ قويۇلدى. قارىمىقىدا ئامانلىق قوغداش دادۇيى، قوغدىنىش دادۇيى ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردە قوغدىنىش تۇەنى قۇرۇلدى. كۇڭ چىڭرۇي، زېڭ يۇڭپۇ، لى لاڭشىڭ ۋە يولۋاسلار قوماندان بولدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك گومىن بىڭتۇەن قۇرۇلدى، ھاكىم تۇەن كوماندىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. بىر مۇئاۋىن تۇەن كوماندىرى، بىر دادۇيجاڭ، بىر جۇڭدۇيجاڭ، بىر فىندۇيجاڭ قويۇلدى، 1949 - يىلى ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابى بىلەن ناھىيىلىك قوغدىنىش تۇەنى تارقىلىپ كەتتى.

(2) 29 - جىتۇەنجۈن باش قوماندانلىق شتابى

بۇ جىتۇەنجۈن مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭغا كىردى، قوماندانلىق شتابى قۇمۇلدا تۇردى. لى تيېجۈن باش قوماندانلىقنى ئۆتىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى 42 - جۈن ۋە يېڭى 2 - جۈن شەرقىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭلارغا بۆ-

لۇنۇپ ئورۇنلىشىپ، پۈتۈن ئۆلكىنى كونترول قىلىپ تۇردى. باش قوماندانلىق شتابىدا شتاب باشلىقى باشقارمىسى، فۇگۇەن باشقارمىسى، هەربىي سوت باشقارمىسى، ترانسپورت باشقارمىسى، مەخپىي ئىشلار بۆلۈمى، دوختۇرخانا، پەۋقۇلئاددە پىرقەدىن ئىبارەت يەتتە ئاپپارات تەسىس قىلىندى. بىۋاسىتە قاراشلىق قىسىملاردىن بىر پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە ئۆتەش يىڭى، بىر زېنت توپچىلار لىيەنى، بىر ئۇرۇش ماشىنىسى لىيەنى بار ئىدى، سەپلەپ بېرىلگەن قىسىملاردىن بىر ئاپتوموبىل يىڭى، ئىككى خەۋەرچىلەر لىيەنى بولۇپ، جەمئىي 3000 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە شىياۋ دەرىجىدىن يۇقىرى ئوفىتسېر 58 ئىدى. مىنگونىڭ 33-يىلى (1944-يىلى) 10-ئايدا قوماندانلىق شتابى ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ كەتتى. مىنگونىڭ 35-يىلى (1946-يىلى) 4-ئايدا بۇ شتاب ئەمەلدىن قالدى.

(3) قۇرۇقلۇق ئارمىيە هەربىي لازىمەتلىكلەر ئاپتوموبىل 4-تۇەنى

بۇ تۇەن مىنگونىڭ 29-يىلى (1940-يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، دۆلەت مۇداپىئەسى بىرلەشمە خىزمەت باش قوماندانلىق شتابىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، تۇەن شتابىدا سىياسىي خىزمەت، فۇگۇەن، هەربىي لازىمەت، تېخنىكا ۋە داۋالاشتىن ئىبارەت بەش بۆلۈم تەسىس قىلىندى، بىر هەربىي تەلىم-تەربىيە لىيەنى ۋە بىر خىزمەتكارلار لىيەنى سەپلەپ بېرىلگەن، قارىمىقىدا تۆت يىڭ ئەسكەر، بىر رېمونت زاۋۇتى، تەخمىنەن 500 ئاپتوموبىلى بار ئىدى. ئاساسلىقى، گەنسۇ، شەنشى ۋە شىنجاڭلارنىڭ هەربىي ترانسپورت ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. پۈتۈن تۇەندىكى ئوفىتسېر-جەڭچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 2062، ئوفىتسېر 264 نەپەر ئىدى (بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرىلار 85 نەپەر)، تىيەن گېڭيۇەن، پى زۇڭگەن، چېن يۇ، پېڭ باڭجىلار تۇەنجاڭلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، 1949-يىل 9-ئايدا بۇ تۇەن هەقىقەتكە قايتتى.

(4) شىنجاڭ ئۆلكىلىك گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ گارنىزون تۇەنى

بۇ تۇەننىڭ تەكتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە 42-شىسىنىڭ 52-تۇەنى بولۇپ، مىنگونىڭ 34-يىلى (1945-يىلى) 11-ئايدا گەنسۇدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، مىنگونىڭ 36-يىلى (1947-يىلى) 9-ئايدا گارنىزون تۇەنى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، تۇەن شتابىدا كاتىپ، سىياسىي خىزمەت، هەربىي لازىمەت، قورال-ياراغ، فۇگۇەندىن ئىبارەت بەش بۆلۈم تەسىس قىلىنغان، خىزمەتكارلار لىيەنى، زەمبىرەكچىلەر لىيەنى، ترانسپورت لىيەنى ۋە ساقلىقنى ساقلاش دۈيى ئۇنىڭغا بىۋاسىتە قارايتتى، تۇەن قارىمىقىدا ئۈچ يىڭ ئەسكەر، 78 ئوفىتسېر بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېر 45 ئىدى. تۇەننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى شىڭشىڭشىيا، توغۇچى، يەتتەقۇدۇقلاردا تاشيول لىنىيىسىنىڭ ئەتراپىنى مۇهاپىزەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شىپ ئەيچۈ، ماۋشىنجۆلەر تۇەنجاڭ بولغان. بۇ تۇەن 1949-يىل 9-ئايدا هەقىقەتكە قايتتى.

(5) دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى بىرلەشمە خىزمەت باش قوماندانلىق شتابىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق تەمىنات باش ئىدارىسىنىڭ 3-شۆبە ئىدارىسى

بۇ ئىدارە مىنگونىڭ 34-يىلى (1945-يىلى) 8-ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، شىنجاڭ تەمىنلەش باش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىدى. ئىدارىدە سەنمۇ ئىشخانىسى، فۇگۇەن ئىشخانىسى، 1-بۆلۈم، 2-بۆلۈم ۋە 3-بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى، سىرتتا خىزمەت ئىشلەيدىغان ئاپپاراتلاردىن 7-تەمىنلەش پونكتى (شىڭشىڭ شيادا تۇراتتى)، 8-تەمىنلەش پونكتى (ئاراتۇرۇكتە تۇراتتى)، 9-تەمىنلەش پونكتى (بارىكۆلدە تۇراتتى)، 10-تەمىنلەش پونكتى (يەتتەقۇدۇقتا تۇراتتى)، 6-ئاشلىق-يەم پەيچۇسوسى (قۇۋۇق ئېغىزىدا تۇراتتى)، 7-ئاشلىق-يەم پەيچۇسوسى (توغۇچىدا تۇراتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى. سەپلەپ بېرىلگەن ئاپپاراتلاردىن قۇمۇل ماي قاچىلاش پونكتى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش 4-لىيەنى، 5-لىيەنى، كارۋان دۇيى، ئات تىرانسپورت دۇيى، قورال-يارىغ ۋە ئوق-دورا توپلاش ئورنى ۋە كۆزەتكۈچىلەر لىيەنى قاتارلىقلار بار ئىدى. پۈتۈن ئىدارە بويىچە 132 ئوفىتسېر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېر 95 ئىدى. سۇزۇشى، ۋۇجۆرەن، لى فاڭ، شيۇك پېڭ يۇەنلەر ئىدارە باشلىقى بولغان. بۇ ئىدارە 1949-يىل 9-ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(6) شىنجاڭ ھەربىي تىرانسپورت قوماندانلىق شتابىنىڭ قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئىشخانىسى

بۇ ئىشخانا مىنگونىڭ 36-يىلى (1947-يىلى) 5-ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسىي ۋەزىپىسى تىرانسپورت ئىشلىرىنى تەشكىللەش، سودا-سانائەت ئاپتوموبىللىرىنى تەقسىم قىلىش، ھەربىي تىرانسپورت پىلانىنى ئىجرا قىلىش ئىدى. پۈتۈن ئىشخانا بويىچە تەخمىنەن 20 ئادەم بار ئىدى. شۆتىكىبىي، شەن چاۋچۇن، جېك-جيەنچىكلار مۇدىر بولغان. بۇ ئىشخانا 1949-يىل 9-ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(7) شەرقىي شىنجاڭ چېگرا قاراۋۇل دادۇيى

مىنگونىڭ 37-يىلى (1948-يىلى) قىشتا، قۇمۇل ئامانلىق ساقلاش دادۇيىدىن ئۈزگەرتىپ تەشكىللەنگەن، دادۇيىدە سىياسىي خىزمەت ئىشخانىسى، فۇگۇەن ئىشخانىسى، كاتىبات ئىشخانىسى، ھەربىي لازىمەت ئىشخانىسى، مال دوختۇرلۇق ئىشخانىسىدىن ئىبارەت بەش ئىشخانا تەسىس قىلىنغان، بىر رادىئو-تېلېگراف، بىۋاستە قاراشلىق ئىككى جۈكدۇي بار بولۇپ، بارلىق ئوفىتسېر-جەڭچىلەر تەخمىنەن 250 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېرلار 24 كىشى)، 20 ئات بار ئىدى. ھەربىي قىسىملار بارىكۆل ۋە ئاراتۇرۇك چېگرا لىنىيىلىرىگە ئورۇنلاشقان. لىيۇشېڭ خۇا، لىيۇشىچۈەن، ۋاڭيۇچېك، چېن جېنشېك ۋە خۇاڭ جۇفېيلار دۇيجاڭ بولغان.

بۇ دادۇي 1949-يىلى 9-ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(8) قۇرۇقلۇق ئارمىيە ھەربىي لازىمەت ئاپتوموبىل 20 - تۈەنى

بۇ تۈەن مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 6 - ئايدا قۇرۇلغان. ئەسلى ئىسمى ۋاقىتلىق ئاپتوموبىل 20 - تۈەنى بولۇپ، شۇ يىلى 10 - ئايدا ئاپتوموبىل 20 - تۈەنگە ئۆزگەرتىلگەن، مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) 4 - ئايدا، يۇنىنەلدىن قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كىرگەن. تۈەن شتابىدا سىياسىي خىزمەت، فۇگۇەن، ھەربىي لازىمەت، تېخنىكا، ھەربىي دوختۇرلۇقتىن ئىبارەت بەش ئىشخانا، بىر پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە پەيى، بىر خەۋەرلىشىش پەيى تەسىس قىلىنغان، قارىمىقىدا تۆتۈيىك ئەسكەر بار ئىدى. تۈەندە 1150 ئوفىتسېر - جەڭچى (بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېر 26)، تەخمىنەن 560 ئاپتوموبىل بار ئىدى. چىيەن يىسۇك، جۇ رېنپۇلار تۈەنلىك بولغان. بۇ تۈەن 1949 - يىل 9 - ئايدا ھەقىقەتكە قايىتتى.

(9) دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى بىرلەشمە خىزمەت باش قوماندانلىق شتابىنىڭ قۇمۇل كىيىم - كېچەك زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 1 - ئايدا قۇرۇلغان. زاۋۇتتا مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر، تۆۋەندە ئەمگەك ئىشلىرى، ماتېرىيال، مالىيە، خوجۇلۇق بۆلۈمچىلىرى ۋە بىر شىپاخانا تەسىس قىلىنغان. ئەمگەك ئىشلىرى بۆلۈمچىسى قارىمىقىدا تېرە - يۇڭ سېخى، كىيىم تىكىش سېخى، ئاياغ كىيىم تىكىش سېخى، پىما ئىشلەش سېخى بولۇپ تۆت سېخ بار ئىدى. ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرى شەرقىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ھەربىي قىسىملارنى تەمىنلەيتتى. پۈتۈن زاۋۇتتا تەخمىنەن 200 ئادەم (بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېر 32) بار ئىدى. 1949 - يىل 9 - ئايدىن كېيىن تارقىتىۋېتىلدى.

(10) قۇرۇقلۇق ئارمىيە 178 - لۇيى

بۇ لۇ ئەسلىدە گومىنداڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ 45 - شىسى بولۇپ، مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 7 - ئايدا قىسقارتىلىپ 78 - شىنىڭ 178 - لۇيى قىلىپ تەشكىللەندى، موۋورو لۇجاڭلىقا قويۇلدى. لۇ شتابىغا بىرلا ۋاقىتتا «شەرقىي شىنجاڭ مۇداپىئە قوماندانلىق شتابى» دېگەن ۋېۋىسكا تېپسلدى، قوماندانلىقنى موۋورو قوشۇمچە ئۆتىدى. لۇ شتابىدا سەنمۇ ئىشخانىسى، ئاخبارات ئىشخانىسى، ھەربىي لازىمەت ئىشخانىسى، فۇگۇەن ئىشخانىسى، ھەربىي قورال - ياراغ ئىشخانىسى، ھەربىي سوت ئىشخانىسى، مەخپىي ئىشلار ئىشخانىسى، سىياسىي خىزمەت ئىشخانىسى قاتارلىق ئىشخانىلار ۋە بىر «خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىش دۇيى» تەسىس قىلىندى. بەزىستە قاراشلىق ھەربىي قىسىملاردىن يۇك تىرانسپورت يىغىپ، پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە لىيەنى، خەۋەرلىشىش لىيەنى بار ئىدى، قارىمىقىدا 532 - تۈەن، 533 - تۈەن ۋە ئاتلىق ئەسكەر تۈەنلىرى بولۇپ، ئەسكىرى تەخمىنەن 4000 گە يېتەتتى، لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 266 ئوفىتسېر بار ئىدى.

شىنجاڭ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، بۇ لۇدىكى ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلاردىن

لى جۇڭجيې، سۇن رېنجيا، فېڭ دېجى قاتارلىقلار 1949 - يىل 5 - ئايدا ياش ئەسكەرلەرنى تايانچ قىلغان ھالدا ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھ — جۇڭگو سەنمىنجۇيى ئىنقىلابىي ياشلار ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ، بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئوفتسېرلارنى يېنىغا تارتىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن قارشىلىشىپ، ئارمىيىمىزنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنىدى. لۇ شتابىنىڭ كادىرلار بۆلۈم باشلىقى لى جۇڭجيې باشلىق، ئۇروش قىلىش سەنمۇسى سۇن رېنجيا مۇئاۋىن باشلىق بولدى. قول ئاستىدا ياچېيكا ۋە شۆبە ياچېيكا تەسىس قىلىندى. ئىتتىپاقىقا قوبۇل قىلىنغان ئەزالار، ئاساسەن، گومىنداڭ مەركىزىي ھەربىي مەكتېپىنىڭ 17 - قارارىنى پۈتتۈرگەن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفتسېرلار ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ جىيۇچۇەندە تۈرۈشلۇق 532 - تۇەنىنىڭ لى زۇباڭ، جياڭ مېڭشيۇڭ قاتارلىق لىيەنجاڭلىرى بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى. ئازادلىق ئارمىيىسىز تەرەپ - تەرەپتىن جيۇچۇەنگە توپلانغانلىقى، شىنجاڭ تېلگېراممۇ يوللاپ ھەققەتكە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ئەكسىيەتچى تەشكىلاتنىڭ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى.

178 - لۇ 1949 - يىل 9 - ئايدا ھەققەتكە قايتتى.

(11) قۇمۇل ھەربىي ئاۋىئاتسىيە بېكىتى ئايروپىلان ئىستانسىسى

بۇ ئايروپىلان ئىستانسىسى مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەمگە بەرگەن ماددىي ئەشيالارنى توشۇش ئۈچۈن قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، گومىنداڭ ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئايروپىلان ئىستانسىسىنىڭ تەشكىلى كېڭەيدى، ئىستانسىدا تېلېگراممۇ ئالاقە ئىستانسىسى، ئاخبارات ئىستانسىسى، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر رېمونتخانىسى ۋە بېنزىن ئىسكىلاتى قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىندى، ئىستانسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا دېجورنىلىق قىلىدىغان ئادەم سانى تەخمىنەن 36 كىشى بولۇپ، ئاساسىي ۋەزىپىسى شىنجاڭغا كېلىدىغان گومىنداڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئايروپىلاندا توشۇش ئىدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) كەسپى ئازىيەپ، شتاتى ۋە خادىملىرى قىسقارتىلىپ، نامى «ئۇرۇمچى ئاۋىئاتسىيە ئىستانسىسىنىڭ قۇمۇل ئىش باشقۇرۇش ئورنى» غا ئۆزگەرتىلدى. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنى خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۆتكۈزۈۋالدى.

(12) ھەربىي تېلېگراممۇ ئىستانسىسى

قۇمۇل ھەربىي تېلېگراممۇ ئىستانسىسى رەھبەرلىك سىستېمىسى بويىچە باشقا جايلارنىڭ ۋە شىنجاڭنىڭ بولۇپ ئىككى تۈرگە ئايرىلاتتى.

باشقا جايلار بىلەن ئالاقە قىلىشىدىغان تېلېگراممۇ ئىستانسىسى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن: (1) ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكى نەنجىڭ باش ئىستانسىسى قوماندانلىقىدىكى «ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكى قۇمۇل 4 - تېلېگراممۇ ئىستانسىسى» بولۇپ، يەتتە خىزمەتچىسى بار ئىدى؛ (2) چۈڭچىڭ ئاۋىئاتسىيە باش

ئىستانسىسى قوماندانلىقىدىكى «قۇمۇل هەربىي ئاۋىئاتسىيە ئىستانسىسى تېلېگراما ئىستانسىسى» ۋە «ئاخبارات ئىستانسىسى» بولۇپ، 11 خىزمەتچىسى بار ئىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق هەربىي قىسىملار ۋە هەربىي ئىشلار ئورگانلىرىنىڭ تېلېگراما ئىستانسىلىرى: (1) مىنگونىڭ 35- يىلى (1946- يىلى) قۇمۇلدا قۇرۇلغان «قۇمۇل گارنىزون تۇەندىنىڭ سىمسىز تېلېگراما پەيى باش ئىستانسىسى» نىڭ قارمىقىدىكى 1 - يىڭ (يەتتەقۇدۇقتا تۇراتتى)، 2 - يىڭ (شىڭشىڭشيا هەم تاشۇبلىقتا تۇراتتى) لاردىكى ئۇچ شۆبە ئىستانسىسى، (2) يەتتەقۇدۇق هەربىي ئاۋىئاتسىيە پونكىتى ئاخبارات ئىستانسىسى، (3) يەتتە قۇدۇق خەۋەرلىشىش 7 - تۇەنى تېلېگراما ئىستانسىسى، (4) شىڭشىڭشيا ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمىنىڭ 18-تېلېگراما ئىستانسىسى ئۆزئىچىگە ئالاتتى.

يۇقىرىدىكى تېلېگراما ئىستانسىلىرىنىڭ ئاز قىسمىدا چوڭ- تېپتىكى تېلېگراما قوبۇل قىلىش- تارقىتىش ئاپپاراتلىرىغا سەلەركە ياقىدىغان دىنام ئىشلىتىلگەندىن باشقا، كۆپ قىسمىدا جۈڭگودا ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 5 - 15 ۋاتلىق تېلېگراما قوبۇل قىلىش - تارقىتىش ئاپپاراتى، قول بىلەن تولغاپ توك هاسىل قىلىدىغان دىنام ئىشلىتىلەتتى.

II باب. هەربىي خىزمەت ۋە خەلق ئەسكىرى

§ 1. هەربىي خىزمەت

1955 - يىلى مەركىزىي خەلق هۆكۈمىتى هەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. قۇمۇل

هەربىلى قوبۇل قىلىنغان ئەسكەر سانى جەدۋىلى

جەدۋەل 17 - 2

يىل	ئومۇمىي سان	خەنزۇ	ئازسانلىق مىللەت
1963	40	20	20
1969	81	69	12
1972	61	41	20
1974	109	86	23
1976	122	62	60
1978	129	129	

يىل	ئومۇمىي سان	خەنزۇ	ئازسانلىق مىللەت
1979	115		
1980	103	76	27
1981	194	179	15
1982	225	173	52
1983	227	195	32
—			

ناھىيىسىدە ئەسكەر قوبۇل قىلىش خىزمىتىگە ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى مەسئۇل بولدى، 1958 - يىلدىن كېيىن بۇ خىزمەتكە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. ئەسكەر ئېلىش ۋاقتىدا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا - بازارلىرىدىكى ھەر مىللەت ياشلىرى ئاكتىپلىق بىلەن تىزىمغا ئالدۇرۇپ، ھەربىي سەپكە قاتناشتى.

§28. خەلق ئەسكىرى

1958 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ئەسكىرى شىسى، گۈڭشىلاردا خەلق ئەسكىرى يېڭى، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىدە خەلق ئەسكىرى لىيەنى، كارخانا ئورۇنلىرى ۋە كەسپىي ئورگانلاردا بولسا خەلق ئەسكىرى يېڭى قۇرۇلدى. خەلق ئەسكەرلىرى ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى، تايانچ خەلق ئەسكىرى، قوراللىق خەلق ئەسكىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. تارقىتىلغان قورال - ياراغلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 800 دىن ئاشاتتى. 1964 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى تاشۇيلىق گۈڭشې، پالۋانتۇر گۈڭشې، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى ۋە ۋىلايەتلىك بانكىلارنىڭ خەلق ئەسكىرى خىزمىتىنى نۇقتىلىق تۈتتى. 1978 - يىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە شۆبە ھەربىي رايون پارتكومىنىڭ تەستىقى بىلەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ئەسكىرى شىسى، گۈڭشىلاردا خەلق ئەسكىرى تۈەنى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. شۇ چاغدا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ئەسكىرى شىسى قارىمىقىدا بەش تۈەن، 30 يېڭ، 174 لىيەن، 546 پەي بولۇپ، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئومۇمىيسانى 25 مىڭ587 نەپەر ئىدى. 1981 - ۋە 1982 - يىللىرى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىكىدە ئەسلىدىكى خەلق ئەسكىرى تەشكىلىنى تەرتىپكە سېلىپ، ناھىيە تەشكىللىگەن خەلق ئەسكىرى شىسى ۋە گۈڭشىلار تەشكىللىگەن خەلق ئەسكىرى تۈەنى تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ خەلق ئەسكىرى شتاتىنى بىر تۈەن، بەش يېڭ، 23 لىيەن ۋە 10 پارتىزانلىق دۇيى قىلىدى. بۇ چاغدا خەلق ئەسكەرلىرى جەمئىي 8520 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 2387 نەپەر ئىدى.

1962 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىسىدە تۈنجى قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىلدى.

1975 - يىل 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىسىدە 2 - قېتىملىق خەلق ئەسكەر ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى ئۇلارغا 203 ۋەكىل، ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن 45 كىشى، تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىللەردىن 12 كىشى قاتناشتى.

1978 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار بويىچە بىرىنچى قېتىملىق ماھارەت كۆرسىتىش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

. قۇمۇل ناھىيىسىدە تاشۇبلىق گۇڭشي خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ، 1960 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئېچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى، 1964 - يىلى غەربىي شىمال رايونىداخەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئېچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى، 1965 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئېچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى. تاشۇبلىق گۇڭشىدىن جاڭ لې، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىدىن ۋاڭ شىگرادىلار 1960 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئېچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى. يىغىن بۇ ئىككى يولداش تۇرۇشلۇق ئورۇننىڭ ھەر بىرىگە بىر تالدىن يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىق تەقدىم قىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانمنى كۆرسىتىش جەدۋىلى
جەدۋەل 17 - 3

يىل	ئومۇمىي سان	تايانچ خەلق ئەسكىرى	ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى	قوراللىق خەلق ئەسكىرى
1962	338	338		
1963	19912	9697	10215	
1978	25527	21438	4049	
1979	29857	12594	11538	5725
1780	28225	12004	10492	5729
1981	8520	2387	6133	
1982	8520	3287	6133	
1983	8520	2387	6133	

III باب دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى

§ 1. تورپاق ېيغىلىقى

1. سەۋەبى

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بازلىق بەگ لەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە ئوخشاش ۋىلايەت ناھىيە تۈزۈمىنى

بولغا قويدى. لېكىن قۇمۇلنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، ھەرقايسى جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭ، بەگ-لەر ئازدۇر - كۆپتۇر خائىنلىق قىلدى، پەقەت قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلارلا ۋەزىيەتنىڭ قانداق مۇرەككەپ، قىيىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سادىق بولدى ھەمدە ئۇنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشى ۋە شىنجاڭنى قايتۇ-رۇۋېلىشى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭلىقى ئەزەلدىن تار-تىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قەدىرلىشى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشىپ كەلدى. شۇڭا قۇمۇل ۋاڭى ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش مالمانچىلىقلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلاشمىدى، ئۇ قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى بۇرۇنقىدەكلا ئۇنۇملۇك باش-قۇرۇپ كەلدى. شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى-نىڭ ئالاھىدە رۇخسەت قىلىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ ھوقۇقى يەنە ساقلىنىپ قالدى. شامەخسۇت ۋاڭلىقىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، ھاشار ۋاقتىنى كۆپەيتىپ بەش كۈنگە يەتكۈزدى، ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە قوشۇپ يەتتە كۈنگە يەتكۈزدى. ئۇنىڭ بەلگىلىمىلىرى ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، دېھقانلار «ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ئالدى بىلەن ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تې-رىپ بولۇپ، ئاندىن كېيىن ئۆز يېرىنى تېرىيەتتى. كۈزلۈك يېغىم مەزگىلىدە، ئالدى بىلەن ۋاڭنىڭ ئاشلىقىنى يىغىپ بولۇپ، ئاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئاشلىقىنى يىغاتتى» («ئىستېخپار ھۇجىدسدا يېزىلغان مەكتۇپلار»). ئۇندىن باشقا، ۋاڭنىڭ چوڭ - كىچىك ئاقساقاللىرى دېھقانلارغا ئۆزىگە چاكارلىققا ئىشلەپ بېرىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرەتتى، ئەمرىگە بويسۇنمىغانلاردىن يەڭگىلەرلىرىنى قامچىلايتتى، ئېغىرراقلىرىنىڭ پۇت - قولىغا كىشەن - كويزا سېلىپ قاماپ قويۇاتتى. بىر ئايدا دېھقانلارنىڭ ئۆز ئىلە-كىدە بولىدىغان ۋاقتى بىرنەچچە كۈنگە يەتمەيتتى. دېھقانلار دائىم تېرىقچىلىق ۋە ئاشلىق يىغىۋېلىش پەسلىنى ئۆتكۈزۈپ قويۇاتتى - دە، ئالىدىغان مەھسۇلاتىغا تەسىر يېتەتتى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئالۋان - ياساق ئالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرىىلى ئوردىدىن ھۆكۈمەت باھاسىدا مەلۇم مىقداردا ھەربىيلەر ئۈچۈن ئاشلىق سېتىپ ئالاتتى، بۇ «سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق» دەپ ئاتىلاتتى. شامەخسۇت ئوردا ئامبىرىدىن بىر دان ئاشلىقنىمۇ مىدىرلاتماستىن، زورلۇق بىلەن دېھقانلاردىن ھۆكۈمەت باھاسىدىن تۆۋەن باھادا ئاشلىق سېتىۋالاتتى. نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ھاشار - سېلىقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، ئۆي - مۈلۈكلىرىنى سېتىشقا ياكى ۋاڭدىن پۇل قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولاتتى، بەزى كىشىلەر مۇشۇ سەۋەبتىن بارلىق بىساتىدىن ئايرىلىپ، سەرگەردان بولۇپ باشقا يۇرتلارغا كېتەتتى. كەڭ دېھ-قانلار ۋاڭغا چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ، ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشقا تەشنا ئىدى.

2. جەريانى

گۈاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) ئەتىيازدا دەل، سېرىقتال مەزگىلىدە،

ۋاك دېھقانلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي، دېھقانلارنى بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدە «سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق» تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ. يار تۇغمەندىكى ياش دېھقان شەرۇللا ئوردا ئالۋان قىلىپ تەقسىم قىلغان 50 كۇرە ئاشلىقنى «يەنى سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق»-نى تاپشۇرۇشقا ھەققەتەن چامىسى يەتمەي، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئىككى كۈن قالغاندا ۋەسىيەتنامە يېزىپ جىگدە دەرىخىگە ئېسىپ قويۇپ، ئېسىلىپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئۇ، ۋەسىيەتنامىسىدە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ دېھقانلارنى ۋەھشىيلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىنى غەزەپ - نەپرەت بىلەن شىكايەت قىلىدۇ. شەرۇللانىڭ ئۆلۈمى كىشىلەرنىڭ ئىنتايىن زور ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان كەڭ دېھقانلارنىڭ قەلبىگە ئورناپ كەتكەن غەزەپ ئوتى تېگىپ كەتسىلا پارتلاپ كېتىدىغان ھالەتكە يېتىدۇ.

5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كەمبەغەل دېھقانلاردىن خوجامنىياز، دۇگامەت، موللا راھىلار بىر قىسىم دېھقانلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، قۇمۇل مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنۇپ، ھاشار - سېلىقنى كەچۈرۈم قىلىشنى، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى چىن تېغىنلىق دېھقانلارنىڭ كەچۈرمىشىلىرىگە سەل ھېسداشلىق قىلىپ، ئەرزنامىنى ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيغا يەتكۈزۈشكە ماقۇل بولىدۇ. 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى خوجامنىياز قاتارلىق كىشىلەر بۆلۈنۈپ، ئامىمىغا: قۇرئان كېرىمىدە ھەممىمىز ئوخشاش بەندە دېيىلگەن، ۋاڭلار نېمە ئۈچۈن ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا شىللىمىزغا مىنۋالىدۇ، بىز پەقەت قۇل بولۇپلا ئۆتۈپ كېتىمىزمۇ؟ ئەركىن تۇرمۇش كۆچۈرۈش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرىمىز دەيدىكەنمىز، ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىمىز لازىم، دەپ تەشۋىق قىلىدۇ ھەمدە قۇمۇل مەھكىمىسى يارلىق تاپشۇرۇپ ئاپتۇ، پات ئارىدا «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» يولغا قويۇلىدىكەن، دەپ ۋەز ئېيتىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان جاپاكەش دېھقانلار ناھايىتى خۇش بولىدۇ. بۇ خەۋەر پۈتۈن شەھەر ئىنتايىن تېز تارقىلىپ كېتىدۇ. شا مەخسۇت بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خوجامنىياز قاتارلىق كىشىلەرنى دەرھال قولغا ئالىدۇ، ئەتىسى ئوردا دەرۋازىسى ئالدىغا 1000 دىن ئارتۇق دېھقان توپلىشىپ، ئوردىنىڭ 1 - دەرۋازىسىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ تاشلاپ، ئاممىنىڭ يولباشچىلىرىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شامەخسۇت بۇ ئىشنى، بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇيگە تېلېگرامما ئارقىلىق مەلۇم قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. قۇرۇق قول قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقانلار چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بەتلەپ تەييار قىلىپ قويغان قورال - ياراغلىرىنىڭ بىسىمى ئاستىدا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

بۇ چاغدا، ئاقسۇغا دوتەي (ۋالىي) بولۇپ تەيىنلەنگەن ياك زېكىشن لەنجۇدىن قۇمۇلغا كېلىپ قالىدۇ، لىيەن كۇي ياك زېكىشىغا شۇ جايدا تۇرۇپ، ئەھۋالغا قاراپ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ياك زېكىشن تەجرىبىسى مول كونا ئەمەلدار بولۇپ، ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىنىڭ تەۋرىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ۋاڭنى ھاشارنى يەتتە كۈندىن

ئۇچ كۈنگە قىسقارتىشقا، تۈتۈپ ئالغان ئادەملەرنى قويۇپ بېرىشكە قايىل قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە خوجامنىياز قاتارلىق كىشىلەرنى ئالداپ، «ئەمەل ۋاربسلىقنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ ئىشى، ئاستا-ئاستا مەسلىھەتلەشسەك بولىدۇ، كۆپچىلىكنىڭ ۋاڭنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىدە ۋاقىتلىق تۇرۇپ تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلمەن، دەيدۇ، كۆرەش تەجرىبىسى كەم دېھقانلار يالڭ زىكشىننىڭ مەسلىھەتمنى قوبۇل قىلدۇ.

يالڭ زىكشن كەتكەندىن كېيىن، شا مەخسۇت ئالۋانىنى يەڭگىللىتىش ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدۇ. قۇمۇل ۋاڭى لەۋزىدە تۇرمىغانلىق ۋەجىدىن، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ ھاكىمى چېن تيەنلۇ مولىلاراجىنى قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ شاڭيۇلىقىغا تەيىنلەپ، ۋالڭ بىلەن قارىمۇ - قارشى مۇقامغا توۋلىتىدۇ. مولىلاراجى غوجامنىياز ۋە دۇگامەتلەر بىلەن قۇرئان تۈتۈپ قەسەم ئىچىشىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلايدۇ. ئۇ ئۇچەيلەن بۆلۈنۈپ شەھەر ئىچىگە يوشۇرۇن كىرىپ، ئاستىرتىن سەپەرۋەرلىك تەشۋىقى ئېلىپ بارىدۇ. دېھقانلار تېزلىكتە يېڭىباشتىن ھەربكەتكە كېلىپ، «ئەمەل ۋاربسلىقنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» شۇئارىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تاغلىق رايون ۋە تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانلار، جۈملىدىن بەزى كىچىك ئاخۇن ۋە بەگلەر كەينى - كەينىدىن ئاۋاز قوشىدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇن كېڭىيىپ 1000 دىن ئاشىدۇ. كۆپچىلىك كەتمەن، گۈرجەك، قىڭراق ۋە كالتەك قاتارلىق قوراللارنى كۆتۈرۈپ شەھەر ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ۋاڭغا كۈچ كۆرسىتىدۇ. شامەخسۇت بۇ ئىشنى تېلېگراما ئارقىلىق دەرھال لىيەن كۇيگە مەلۇم قىلىپ، قوغداشنى تەلەپ قىلىدۇ. لىيەن كۇي شۇ ھامان باربكۆل باش بۇغى (قوماندانى) يى شېڭفۇغا قۇمۇلغا بېرىپ بېسىقتۇرۇش توغرىسىدا مەخپىي بويرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چېن تيەنلۇنى مەنسەپتىن ئېلىپ تاشلاش، ئۆلكە مەركىزىگە قايتۇرۇپ كېلىپ تەكشۈرۈپ چارە كۆرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

چېن تيەنلۇنى يالاپ ئۆلكە مەركىزىگە ئېلىپ ماڭغاندا، مولىلاراجى قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يەنىلا ئۈمىد باغلاپ، يارتا خوجائەخمەت قاتارلىق 12 ۋەكىلىنى چېن تيەنلۇ بىلەن بىرلىكتە ئۆلكە مەركىزىگە ئەرز قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ۋەكىللەر ئۇرۇمچىگە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، لىيەن كۇي ئۇلارنى قامايدۇ ۋە خەزىنە بېگى ۋالڭ شۇنەن، مالىرىپ بېگى دۇتۇڭ، ئۇرۇمچى ھاكىمى ھەم تەپتىشى رۇڭ فېيلارغا يالڭ زىكشىن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى قاتتىق سوراق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

3. ئاقىۋىتى

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى مولىلاراجى، غوجامنىياز ۋە دۇگامەت قاتارلىق ئۇچ كىشىنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈۋېتىشنى قارار قىلىدۇ، يارتا خوجائەخمەت قاتارلىق 12 كىشىنى باشقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىدۇ. چېن تيەنلۇنىڭ ئەمە-

لىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇش، مەڭگۈ مەنسەپ بەرمەسلىك توغرىسىدا قارار چىقىرىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ھۆكۈمەت تەرەپ قۇمۇلنىڭ خۇاگوسەن دېگەن يېرىدە موللا-راجى قاتارلىق ئۇچ كىشىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلىدۇ، شا مەخسۇت قوزغىلاڭ-غا قاتناشقان دېھقانلارنى ھەممە يەردە تۇتقۇن قىلىدۇ، بەزىلىرىنى قامايدۇ، بەزى-لىرىنى سۈرگۈن قىلىدۇ، قوزغىلاڭچىلاردىن بەزىلىرى مۇزلاپ ئۆلىدۇ، بەزىلىرى ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ، ئۇرغۇنلىغان كىشىلەر جان ساقلاشنىڭ ئامالىنى تاپالماي، ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا تورپاق (لەقەم، موزاي مەنسىدە) جەمەتىدىكىلەر (مەسىلەن: موللاراجى، دۇگامەت، شاكىر قاتارلىقلار) كۆپرەك قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ قوزغىلاڭنى «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتاشتى.

§2 . تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى

1. تۇغ كۆتۈرۈپ، قايتىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسى ئەزالىرى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىلى ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ «يېڭى ئىلى چوڭ تۈتۈق مەھكىمىسى» نى قۇردى. شىنجاڭنىڭ باش مۇ-پەتتىشى يۈەن داخۇا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تېزدىن ئەسكەر ئېلىش توغرىسىدا تېلېگراما يوللىدى ھەمدە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئادەم يۆتكەپ، ئىلى خەلق قوشۇنىنىڭ شەرقتە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇماقچى بولدى. قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، شۇ ھامان تەۋە-سىدىكى يېزا - كەنتلەرگە، ئومۇمەن ئىككىدىن ئارتۇق ئەر كىشى بار ئائىلىلەردىن بىردىن ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ، ئات ۋە يۈك - تاقالارنى ئۆزى تەييارلايدۇ، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. قۇمۇلدىن 500 ئادەم ئەسكەرلىككە تۇتۇلدۇ، 1- تۈركۈمده سۈمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردىن 200 ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ، قارادۆۋىلىك روزى ئەمەت قازىنىڭ باشچىلىقىدا مۇددەتتىن بۇرۇن ئۈرۈمچىگە ماڭغۇزۇلدۇ. 2 - تۈركۈمده تاغلىق رايونلاردىن 300 ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ. 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا بۇ 300 ئەسكەر كەينى - كەينىدىن شەھەر ئىچىگە يېتىپ كېلىدۇ، ئوردا نەچچە 10 تال مىلتىق ئاجرىتىپ، قاۋۇل ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بېرىدۇ ۋە ئۇلارنى توغۇچى ئاقساقلى ئەجەرباقى غازى باشچىلىقىدا ئۈرۈمچىگە ماڭدۇرىدۇ. بۇ قېتىمقى ئەسكەر ئېلىش ۋاقتىدا، شامەخ-سۇت ئەسكەر ئېلىنىدىغان ئائىلىلەرنى ئادەم ۋە ئات چىقىرىشقا، ئەسكەر ئېلىنمايدى-غان ئائىلىلەرنى پۇل ۋە ئاشلىق چىقىرىشقا مەجبۇرلايدۇ. بۇنى ئاز دەپ، ھەرقايسى كەنتلەردىكى دوغلار ھەدەپ تالان - تاراج قىلىپ، دېھقانلارنىڭ قاتتىق نارازى-لىقىنى قوزغايدۇ. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان قورايلىق دېھقان تۆمۈر كۆپچىلىكىنى ئالدى

بىلەن ئەسكەر بولۇشقا، مىلىتسىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاددىن پۇرسەت تېپىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇندەيدۇ. قوشۇن يولغا چىقىپ لياۋدۇنغا كەلگەندە تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئالۋان - ياساقلارنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كۆچىلىكنى قۇمۇلغا قايتىپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە چاقىرىدۇ، كۆچىلىك تۆمۈرنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشىدۇ. قوشۇن قايتىپ كۆشۈتىگە كەلگەندە، بەزى كىشىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا كۈچى يەتمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. مۇشۇنداق ئىككىلىنىپ تۇرغان چاغدا، باركۆلدىكى گېلاۋخۇيىنىڭ ئەزالىرىدىن سەي گوجېن، ۋاڭ بەچېك، چېن زىلىن قاتارلىقلار تۆمۈر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئىككى تەرەپ بىرلىشىپ ۋاڭىغا ھۇجۇم قىلىشنى تەكلىپ بېرىدۇ، باركۆل باش بۇغىسى يىڭفۇ باركۆلدىكى گېلاۋخۇينىڭ ئەزالىرى بىلەن قۇمۇل ئۇيغۇر قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ كۆشۈتىدە ئالاقە باغلىغانلىقىنى ئۇقۇپ، 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سەھەردە قار يېغىۋاتقىنىغا قارىماي، ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ يولغا چىقىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى كۆشۈتىدە يې شىڭفۇ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى قورشۇۋېلىپ، ئۇچ چىڭ ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، قالغانلىرى ئامالسىز قولغا چۈشىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرى بىلەن يى شىڭفۇنى يالاپ قورايغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلار 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يى شىڭفۇنى ئېتىپ تاشلايدۇ، ئەسىرگە چۈشكەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى قويۇپ بېرىدۇ. قۇمۇل تاغلىق رايونىدىكى ئۇيغۇر خەلقى تۆمۈر-خەلپە رەھبەرلىكىدە قۇمۇل ۋاڭىغا قوراللىق قارشى تۇرۇش تۇغىنى رەسمىي كۆتۈرۈپ چىقىدۇ.

بۇ خەۋەر قۇمۇلغا يەتكەندە، شامەخسۇت قاتتىق چۆچۈپ كېتىدۇ، شامەخسۇت ئالمان-تالمان ئادەم چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە قورالنى تاشلاپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى تارقىتۈېتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلپە پەسەنت قىلمايدۇ، ۋاڭ ئەۋەتكەن ياڭ مۇجاڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ، ۋاڭ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلارنى قوغلىۋېتىدۇ. بۇ چاغدا، گۇاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) تورپاق يېغىلىقىغا قاتنىشىپ قۇمۇل ۋاڭلىقى تەرىپىدىن نوم قاتارلىق جايلارغا پالانغان دېھقانلارمۇ كەينى - كەيىندىن كېلىپ دېھقانلار قوشۇنىغا قاتنىشىدۇ، باركۆلدىكى گېلاۋخۇيمۇ يوشۇرۇنچە قورال - ياراغ بىلەن تەمىنلەيدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇن تېز كېڭىيىپ، نەچچە 1000 ئادەمگە يېتىدۇ. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى تاغ رايونىنى بازا قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭىغا تەزەپ - تەرەپتىن زەربە بېرىشكە باشلايدۇ.

2. «قورشاپ يوقىتىش» نىڭ تارمار قىلىنىشى

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) 2 - ئايدا، يۈەن شىكەي جۇڭخۇا مىنگونىڭ زۇڭتۇڭى بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جۇمھۇرىيەتكە قوشۇلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كەينى - كەينىدىن قوزغىلىپ كەتكەنلىكتىن، يۈەن داخۇا خىزمىتىدىن ئىستىپا سوراپ، ئۇچكى ئۆلكىگە قايتىماقچى

بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ قۇمۇل ۋاڭىي شامەخسۇت ۋە قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى خۇاڭ گاۋلىنلارنىڭ ياردەم سوراش خەتنىي تاپشۇرۇپ ئېلىپ، قاتتىق دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ ئۆزىنىڭ قايتىش يولىنى توسۇۋېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن شىنجاڭنىڭ باش ۋالىلىيسى ياڭ زېڭشىننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئالدى بىلەن، لىيۇيۈپېينىي ئاتلىق قوشۇن بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ، چىيەن گۈاڭخەننى قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئورۇنباسار قوماندانلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇنى ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭى، پىيادە ئەسكەرلەر يېڭى، زەمبىرەكچى ئەسكەرلەر يېڭىدىن ئىبارەت ئۈچ يېڭ ئەسكەر بىلەن شەرققە ماڭغۇزىدۇ. سەي لېشەن، لىيۇرۇڭشېڭلارنى ئىككى يېڭ ئەسكەر بىلەن بارىكۆلگە بېرىپ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش دېلوسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنباسار قوماندانى ۋاڭ فېيلەننىي بارىكۆلنىڭ باش بۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى گۈچۈڭدا تۇرغۇزىدۇ ۋە ئۇرۇمچى، بارىكۆل، قۇمۇلدىن ئىبارەت ئۈچ جايىنى قوشۇمچە قوغداشقا قويىدۇ. يۇەن داخۇا بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە كەلگەن قۇمۇلنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 160 نى، ۋاڭ شىنپېڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 60 نى، مىن شىيەنژېننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 30 نى، مۇلازىم ئاتلىق ئەسكەرلەردىن 60 نى، مۇھاپىزەتچى قىسىمدىن 100 ئەسكەرنى ئېلىپ، ئۇرۇمچىدىن داغدۇغا بىلەن چىقىدۇ.

6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى يۇەن داخۇا قۇمۇلغا يېتىپ بارىدۇ. مۇددەتتىن بۇرۇن قۇمۇلغا يېتىپ بارغان چىيەن گۈاڭخەن دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى قوللىغان ئاممىدىن 10 نەچچىنى (خەنزۇلارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ بار) قولغا ئالىدۇ، يۇەن داخۇا قۇمۇلغا كېلىپ، ئۇلارنى سوراق قىلغاندىن كېيىن، ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يۇەن داخۇا ئوردىنىڭ ئالتە ئۇيغۇر ئەمەلدارىنى قوزغىلاڭچىلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن تاغقا چىقىرىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلىپە رەت قىلىدۇ. 6 - ئاينىڭ 24 - ، 25 - كۈنلىرى يەنە تەرجىمان چۈن شېڭ بىلەن ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى قوزغىلاڭچىلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئىككىنچى قېتىم تاغقا چىقىرىدۇ. تۆمۈر خەلىپە ۋاڭ بىلەن ئاخىرىغىچە كۆرەش قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، چۈن شېڭنى تاغدىن قوغلىۋېتىدۇ، ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قاماپ قويىدۇ.

يۇەن داخۇا دېھقانلار قوشۇنىنى قىنىغا چۈشۈرەلمەي، چىيەن گۈاڭخەننى ئەسكىرى بىلەن تۆرۈكتە تۇرغۇزۇپ، تاغقا چىقىپ «قورشاپ يوقىتىش» ئۇرۇشى قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. چىيەن گۈاڭخەن ئاتلىق ئەسكەرلەر باشلىقى گاۋ گۈيفا بىلەن زەمبىرەكچى دۇيىنىڭ باشلىقى ۋاڭ يۈكشىڭلارنى قول ئاستىدىكى ئىككى يېڭ ئەسكەر بىلەن تۆرۈكىكە ئاتلاندۇرىدۇ، ئۆزى كەينىدىن يولغا چىقىدۇ. گاۋگۈيفا، ۋاڭ يۈكشىڭلار يەر شارائىتىنى پاخشى بىلمىگەنلىكتىن كۆشۈتىنى تۆرۈك دەپ بىلىپ قالىدۇ. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى تاغارغا سولاپ يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دۈشمەننى ئال-

داپ ئىچكىرى كىرگۈزۈپ، ئوڭۇشلۇق يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، دۇشمەنىنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. ئۇلۇش ۋە ياردىنىش ئېغىر بولغانلىقتىن، گاۋگۈيغا، ۋالك يۇڭ شىكىلار مەغلۇب بولۇپ قۇمۇلغا قايتىدۇ. چېيەن گۇاڭخەن قىسمىنى باشلاپ تۆرۈكسكە كېلىپ، گاۋگۈيغا، ۋالك يۇڭشىكىلارنى تاپالماي، ئۇلارنى ئىزدەپ غەربكە ماڭىدۇ. ئۇلار كۆشۈتىگە يېتىپ كەلگەندە، شۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ ياتقان دېھقانلار قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، نۇرغۇن ئادىمى ئۆلىدۇ ۋە ياردىنىدۇ. چېيەن گۇاڭخەن ھەربىي لازىمەتلىكلەر قاچىلانغان ئوچ ئاپتوموبىلنى تاشلاپ، پەرىشان ھالدا قۇمۇلغا چېكىنىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى نۇرغۇنلىغان قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسى تېخىمۇ ئۇرغۇيدۇ.

ئەسكەر چىقىرىش ئوڭۇشسىزلىقىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، يۈەن داخۇا ئۇسۇلىنىي ئۆزگەرتىپ، چېيەن گۇاڭخەننى ئەسكىرى بىلەن كۆشۈتى ۋە تۆرۈكلەردە تۇرۇشقا، بارىكۆل باش بۇغى ۋالك پېيىلەن بىلەن لىيۇرۇڭشېڭ، سەي لېشەنلەرنى ئەسكىرى بىلەن سۇمۇشتان، تىيەنشەنمياۋلاردا تۇرۇشقا بويرۇپ، تاغ ئېغىزلىرىنى قامال قىلماقچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پىلانى ئۇرۇشۇش توغرا كەلسە، ئالدى - كەينىدىن قىستاپ يوقىتىش، مۇداپىئەدە تۇرۇشقا توغرا كەلسە، دېھقانلار قوشۇنىنى تاغ ئىچىگە قاپسىاپ يوقىتىش ئىدى. ئۇ، بۇ قېتىم غەلبىنى قازىنىشتا مەسىلە يوق دەپ ھېسابلايدۇ، كېيىنىدىلا ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى يەنە بىر قېتىم تاغقا چىقىرىپ، دېھقانلار قوشۇنى قورالىنى ۋە باشلىقىنى تاپشۇرىسىلا، قالغانلىرى بىردەك كەچۈرۈم قىلىنىدۇ، بولمىسا، ئۇلۇشتىن باشقا يول يوق، دەپ جار سالىدۇ. تۆمۈر خەلپە ئادەملىرىگە بويرۇق چۈشۈرۈپ، ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ كېيىمىنى سالدۇرۇۋېلىپ، تاغدىن قوغلىۋېتىدۇ. يۈەن داخۇانىڭ قاتتىق ئاچچىقى كېلىپ، ھەرقايسى يولىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەربىي قىسىملىرىغا بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇمغا ئۆتۈش بويرۇقىنى چۈشۈرىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، يۈەن داخۇا قوشۇنىنى ئوسىتىلىق بىلەن ئايلاندۇرۇپ، پەيتى كەلگەندە ئەپچىللىك بىلەن زەربە بېرىدۇ. يۈەن داخۇا قوشۇنى چارچاپ كېتىدۇ ۋە ھەممە يەردە بۇرۇنغا يېيىدۇ. يۈەن داخۇا ھازىرچە غەلبىە قىلىشقا كۆزى يەتمەي، ئۇلۇكلىك ھۆكۈمەتكە يالغاندىن «قۇمۇل مۇستەھكەم ساقلانماقتا» دەپ مەلۇم قىلىپ، 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى دېمى ئىچىگە چۈشكەن ھالدا قۇمۇلدىن ئىچكى ئۇلكىگە تىكىۋېتىدۇ. كېيىن ۋاقىتىدا، يۈەن داخۇا لىيۇرۇڭشېڭ قاتارلىق كىشىلەرگە قۇمۇل دېھقانلار ئارمىيىسىنى قورال - ياراغ بىلەن تەمىنلىگەن گېلاۋخۇي ئەزالىرىدىن يې رۇڭپۇ، شىي خەنچېن، لىيۇخۇالىڭ قاتارلىلارنى ئېيتىپ ئۇلۇغلاشنى بويرۇيدۇ.

3. تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىش سۇيىقەستى

مىنگۇنىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ياڭ زىڭشىن ئۇيغۇرچىنى پىششىق بىلىدىغان قۇرۇقلۇق ئارمىيە تۇەنجاڭى جاڭ سەيتىڭغا تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش ئېلانىنى تۈتقۇزۇپ، بىر تۇدۇن ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ.

جاڭ سەيتىڭ ياڭ زېڭشىننىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، خوجا ئەۋلادى كۇي باۋنى دېھقانلار قوشۇنىغا تەسلىم بولۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىشقا تاغقا چىقىرىدۇ، كۇي باۋ تاغقا چىققاندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىننىڭ ئېلانىنى تۆمۈر خەلپىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، تۆمۈر خەلپە ئالدى بىلەن ھاشارنى يەڭگىللىتىشنى، ئاندىن كېيىن باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر نەچچە قېتىم مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ھاشارنى يەتتە كۈندىن تۆت كۈنگىە چۈشۈرۈشكە، باشقا ۋاقىتلاردا ۋاڭنىڭ يېرىنى تېرىسا، چارۋىسىنى باقسا، ئىش ھەققىي بېرىشكە كېلىشىدۇ. ئىككى تەرەپ ئېنىق نىزام بەلگىلەپ، تاشقا ئويۇپ ئۈچ يەرگە تۇرغۇزىدۇ. قوراللىرىنى ۋە باشلىقىنى تاپشۇرۇشقا كەلگەندە، دېھقانلار قوشۇنى باشتىن - ئاخىر مۈجىمەل گەپ قىلىپ، ئېنىق جاۋاب بەرمەيدۇ. جاڭ سەيتىڭ ياڭ زېڭشىنغا «دېھقانلار قوشۇنى ئەل بولدى» دەپ مەلۇم قىلىدۇ.

8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياڭ زېڭشىن شامەخسۇتقا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، «يوقىتىش» پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋالماڭلار، يەنە شۇنداق ئالدىراقسانلىق قىلساڭلار، ئامانلىققا دەخلى يېتىپلا قالماستىن، باشقا چاتاقلارمۇ تۇغۇلۇشى مۇمكىن» دەپ تاپىلايدۇ. ئۇ يەنە شامەخسۇتقا، سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىگە بىنائەن ئالۋان - ياساقلارنى ئەھۋالغا قاراپ ئازايتىشىڭلارنى ۋە كەچۈرۈم قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن، دەيدۇ. لېكىن شامەخسۇت يوقىتىش تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرۇپ كەلگەن ھاكىم بەي ۋېنچاۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەسكەر تەشكىللەپ ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولىدۇ. تۆمۈر خەلپە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 10 - ئايدا ئەسكەر باشلاپ سۇمقاغا، ئاستانە ۋە توغۇچى قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. تاشۋېلىق ئۇرۇشىدا باتالىيون باشلىقى جۇنىڭ قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ. كۆپلىگەن ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى جياڭ گوشېڭ بىلەن بارىكۆل باتالىيونىنىڭ باشلىقى لىيۇرۇڭشېڭلار ئالدى ۋە كەينى تەرەپلەرنى قىستاپ ھۇجۇم قىلىشقا ۋەدىلىشىدۇ. لىيۇرۇڭشېڭ ۋەدىسىدە تۇرۇپ قوشۇن باشلاپ سۇموشتانغا ماڭىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئالدىنئالا ئاقتاشتا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ، لىيۇرۇڭشېڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ، بىر ئادەمنى تۇتۇۋالىدۇ. ئاتلىق ئەسكەرلەر مەغلۇب بولۇپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ.

قۇمۇلدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تاقابىل تۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەنلىكتىن، ياڭ زېڭشىنغا تېلېگرامما يوللاپ، ئەسكەر كۆپەيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ياڭ زېڭشىن بەي ۋېنچاۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىدىن ئىنتايىن خاپا بولىدۇ، ئۇ، ۋەقەنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى جياڭ گوشېڭ (چيەن گۇاڭخەن، سەي لېشەن قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغان)، تۈەن كوماندىرى جاڭ سەيتىڭلارغا سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، قارامۇقچى، تاشۋېلىق، شوپۇل ۋە تۆرۈك قاتارلىق جايلارغا ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئە

كۆرۈشنى، مۇھىم قاتناش يولىغا جايلاشقان توغۇچىغا تېخىمۇ كۈچلۈك ئەسكەر ئەۋەتىپ، مۇداپىئە كۆرۈشنى بۇيرۇيدۇ، بۇ يەرگە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ۋاڭنىڭ بىر يىڭ ئەسكىرى بىلەن ئۆلكىگە قاراشلىق بىر زەمبىرەكچى ئەسكەرلەر دۈيى، ئىككى پىيادە ئەسكەرلەر يىڭى كۆپەيتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ،ياڭ زېڭشىن يەنە تېلېگرامما ئارقىلىق بارىكۆل پاشىشىپى ۋاڭ جاۋلىنغا 192 كىشىلىك يەرلىك قوشۇن تەشكىللەش، «ئىش بىر ياقلىق بولغاندىن كېيىن دېھقانچىلىققا قايتۇرۇش» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، ليۇرۇڭشڭ قىسىملىرىنىڭ يەنىلا بارىكۆلدە تۇرۇشىغا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلىۋاتقان تۇركۆل، تۇخۇلۇ، ئاداق، نوم، تاشۇ قاتارلىق جايلاردىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى «ۋاقتىنچە ئۆزىگە تارتىش» سىياسىتىنى قوللىنىدۇ. 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇ يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جاڭ سەيتىڭ، جياڭ گوشېڭلارغا دېھقانلار قوشۇنىغا مۇئامىلە قىلىشتا «ھەددىدىن زىيادە كەڭ قويۇۋېتىشكىمۇ، ھەددىدىن زىيادە ئالدىراقسانلىق قىلىشقىمۇ بولمايدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسىتىدۇ. ياڭ زېڭشىن بەي ۋېنچاۋنىڭ «ئاغزىدا ئۇرۇشىمىز دەپ، ئەمەلدە ئەل قىلىش» تاكتىكىسىغا خىلاپلىق قىلغان قىلمىشىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. شامەخسۇتنىڭ ئىشىنىڭ ئاقىۋىتى بىلەن كارى بولماسلىقتەك ئەخمىقانە ھەرىكىتىنى ئاشكارا ئەيىبلەش ئەپسىز بولغانلىقتىن، دارىتىپ نەسىھەت قىلىدۇ. شامەخسۇت تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش تەشەببۇسىنى نائىلاج قوبۇل قىلىدۇ. بۇ چاغدا، يەرلەر توڭلاپ، تاغلارنى قار قاپلاپ كەتكەنىدى، دېھقانلار قوشۇنى تاغدا تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرىدۇ، ياڭ زېڭشىن تاغ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئەسكەر توپلايدۇ.

4. توزاققا چۈشۈش

ياڭ زېڭشىن تاغنى قېلىن قار قاپلاپ كەتكەن، دېھقانلار قوشۇنى ۋاقتىنچە ھەرىكەت قىلىشقا ئامالسىز قېلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، «ئەل قىلىش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 1 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلار نازىرى ۋاڭ جيايەن، گەنسۇ - شىنجاڭ تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى جىن يۈنلۇن ۋە خۇيزۇ يىڭجاڭ لى شۇفۇلارغا ئۆزىنىڭ تۆمۈر خەلپىنى ئالداپ ئۈرۈمچىگە سۆھبەتكە كېلىشكە تەكلىپ قىلغان خېتىنى تۇتقۇزۇپ، قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. لى شۇفۇ قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىنىڭ دوستى مۇھەممەتجان ھاجىنى تېپىپ، ئۇنىڭ خەتنى تۆمۈر خەلپىگە تاپشۇرۇپ بېرىشىنى ئۆتۈنىدۇ. مۇھەممەتجان ھاجى تۆت قاراۋۇلنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تاغقا چىقىدۇ. تۆمۈر خەلپە ياڭ زېڭشىننىڭ ياغلىما سۆزلىرىدىن تەسىرلىنىپ، لى شۇفۇ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولىدۇ. لى شۇفۇ كۆرۈشۈش جەريانىدا، قۇرال تاپشۇرىدىغانلا بولساڭلار، ھاشارنى ئىككى كۈنگە چۈشۈرۈشكە، كۆپچىلىك قايتىپ كېتىپ خاتىرجەم ياشاشقا بولىدۇ، دەپ ۋەدە بېرىدۇ. تۆمۈر خەلپە ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي، ئالدى بىلەن، 10 تال مىلتىقنى تاپشۇرۇپ سىناپ كۆرمەكچى بولىدۇ. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئېھتىيات قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، تېـ

خىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىسلام دىنى ئارقىلىق ئۇنى بىخۇتلاشتۇرماقچى بولىدۇ. 2 - 3 - ئاي مەزگىللىرىدە، لى شۇفۇ بىلەن فېك ھاجى باشچىلىقىدىكى ئىسلام دىنى ۋەكىللەر ئۆمىكى تاغ-قا چىقىدۇ. ئۇلار «قۇرئان كېرىم» نى قولتۇقلاپ، سۇغا-سالام ئېلىپ، تەقۋادار مۇسۇلمان قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. لى شۇفۇ تۆمۇر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئىسلام دىنىنى شېپە كەلتۈرۈپ، دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى قورالنى تاشلايدىغانلا بولسا، بارلىق شەرتلەر ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەتلەندۈرۈلىدۇ، ھەممە كىشىنىڭ بىخەتەرلىكى مۇتلەق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ، دەپ ۋەدە بېرىدۇ. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ كۆرەش تەجرىبىسى كەم بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، تۆمۇر خەلپە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ياڭ زېڭشىننىڭ قەستىنى سېزەلمەي، ئاخىرى توزاقتا چۈشىدۇ. ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، تۆۋەندىكىچە كېلىشىم تۈزىدۇ:

(1) ئوردىنىڭ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ھاشارغا ئىشلىگەن دېھقانلارغا ئوردا ئىش ھەققى بېرىدۇ.

(2) ئوردىنىڭ ھاشارى ئىككى كۈنگە چۈشۈرۈلىدۇ.

(3) ئوردا بىر قىسىم يەرلەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىدۇ.

(4) ئوردا قاماققا ئالغان دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ 50 نەپەر ئەزاسى قويۇپ بېرىلىدۇ. يى شېڭفۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ئىشلارنى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى سۈرۈشتە قىلمايدۇ.

(5) 12 تاغدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى بۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولمايدۇ.

(6) يۇقىرىدىكى ماددىلارنى ياخشى بېجىرىش ئۈچۈن، تۆمۇر خەلپە شەخسەن ئۆزى ئۈرۈمچىگە بېرىپ، باش ۋالىي (تۇتۇق) ياڭ زېڭشىننى زىيارەت قىلىدۇ ۋە تۇتۇق مەھكىمىسى بەلگىلىگەن ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

ئىككى تەرەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىشىدۇ. كېلىشىم ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىلىپ، لى شۇفۇ بىلەن تۆمۇر خەلپە بىر نۇسخىدىن ئالىدۇ.

بىر ھەپتىدىن كېيىن، تۆمۇر خەلپە قوزغىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ تاغدىن چۈشىدۇ. ئوردا ۋە ھۆكۈمەت مەھكىمىسى ئادەم چىقىرىپ شەھەر سىرتىدا ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ. تۆمۇر خەلپە قاتارلىقلار يېڭىشەھەرگە ئېلىپ كېلىنىدۇ، ھۆكۈمەت 10 كۈن زىياپەت بېرىدۇ. تۆمۇر خەلپە مۇشۇ يەردە بارلىق قوراللىرىنى تاپشۇرۇۋېتىدۇ.

5. پاجىئەلىك ئۆلۈم

لى شۇفۇ دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى ئەل قىلىدۇرغاندىن كېيىن، ئەسلىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسىنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بارماقچى ئىدى، لېكىن ياڭ زېڭشىن قاۋۇللىرىدىن 128 كىشىنى يەنىلا بىر يېڭىچە ئادەمنى تالاپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتكىلار، قالغانلىرى يۇرتىغا قايتۇرۇلسۇن، دەپ يولىيورۇق بېرىدۇ. قاۋۇللىرىنى تالاپ ئۈرۈم-

چىگە ئەۋەتكىلار دېيىشىنىڭ سەۋەبى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ تايانچ كۈچ-لىرىنى كونترول قىلىپ، «ئاپەتنى تۈيغۇزمايلا يوقىتىش» تىن ئىبارەت ئىدى. تۆمۈر خەلىپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلىپىنى چېگ-رىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئاتلىق قوشۇن 3 - يېڭىنىڭ يېڭجاڭلىققا تەينىلەيدۇ. ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىسمىنى «تېمۇر جېڭيۇەن» دەپ ئۆزگەرتىدۇ، كىشىلەر ئۇنى «تۆمۈر سەركەردە» دەپ ئاتايدۇ. تۆمۈر خەلىپە بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەلگەن جەڭ-چىلەر تۆمۈر خەلىپىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلۇپ، لاۋەنچىڭغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ.

تۆمۈر خەلىپە قۇمۇلدىن كېيىنكى ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شامەخسۇت بىلەن لى شۇفۇ كې-لىشىمنى يىرتىپ تاشلايدۇ. ئۇلار كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى باھانە قىلىپ، تاغقا ئەسكەر چىقىرىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ھۇشۇر، ئىمىن قاتار-لىق 16 كىشىنى قولغا ئېلىپ ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى سېپىلىغا ئېسىپ بىر ئاي سازايى قىلدۇ. ئۇلار ئۆيىمۇ ئۆي يۈرۈپ قورال - ياراغ ئاختۇرۇپ، بىرنىمىۋ قويماي يىغىۋالىدۇ. شامەخسۇت تاغقا چارۋىلارنى سانىۋېلىشقا ئادەم ئەۋەتىپ، ئاممىنى زىيانە نى تۆلەپ بېرىشكە قىستايدۇ، قوراي، تۆمۈرتى قاتارلىق جايلاردىكى 17 ئائىلىدىن 100 دىن ئارتۇق كەمبەغەل دېھقان، چارۋىچى ياقا يۈرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئوردا يەنە «ئۇرۇش چىقىمى»نى تۆلىتىش نامى بىلەن دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ 20 مىڭ تۆياقتىن ئارتۇق قوينىنى تارتىۋالىدۇ. تاغلىق رايوندىكى تۆمۈر خەلىپە تەينە-لىگەن مەھەللە باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ، يەتتە كۈنلۈك ھاشارنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ.

بۇ خەۋەرلەر كەينى - كەينىدىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ تۇرىدۇ. تۆمۈر خەلىپە ئاخىرى ياڭ زېڭشىننىڭ سۆيىقەستىنى ئوقۇپ، ئۇرۇمچىنى تاشلاپ، قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىگە كېلىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلىپىدىن باشتىلا پەخەس بولۇپ كەلگەن ياڭ زېڭشىن يېڭى ئەسكەرلەرنى مەشق قىلدۇرۇش نامى بىلەن، يېقىن ئادەملىرىنى قاراۋۇل قىلىپ تەينە-لەپ، تۆمۈر خەلىپە ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى يوشۇرۇن نازارەت قىلدۇ، تۆمۈر خەلىپە ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىششىنى باھانە قىلىپ، ياڭ زېڭ-شىندىن قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ، لېكىن ياڭ زېڭشىن بۇنى كەسكىن رەت قىلدۇ. بۇ چاغدا، ياڭ زېڭشىن ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن تۇرپان دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى-نىمۇ ئەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى مۇيدىننىمۇ ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭ-غا يېڭجاڭلىق ۋەزىپىسى بېرىدۇ. مۇيدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەستىن ئۆزى-نىڭ قاپقانغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سېزىپ، ئۇرۇمچىدىن كەتمەكچى بولىدۇ، ياڭ زېڭ-شىن قاتتىق نەزەر بەنت قىلغانلىقتىن، مۇيدىن كېتەلمەيدۇ. ئۇ، نېمە قىلارىنى بىل-مەي تۇرغان پەيتتە، تۆمۈر خەلىپە ئۇنى ئىزدەپ كېلىدۇ. ئىككىيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئالدى بىلەن، قوراللارنى ئۇرۇمچىدىن يۆتكەپ تۇرپانغا توپلاش، ئاندىن روزا ھېيت كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە كېلىشىدۇ. تۆمۈر خەلىپە پىلان بويىچە يېقىن ئادەملىرىنى باشلاپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ئۇلانبايغا بېرىپ ئوت - چۆپ ئورۇشنى باھانە

قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن قورال يۆتكەپ چىقىپ، قوراللارنى ئۆزلىرىگە ھېسداش سودىگەر ھەسەن قارى ئارقىلىق تۈرپانغا ماڭغۇزۇۋېتىدۇ. شۇ چاغدا، شامەخسۇت بىلەن زىددىيەتنى بار ھۇسەيىن ئىسمىلىك بىر سودىگەرمۇ تۆمۈر خەلپىگە 40 تال مىلتىق تېپىپ بېرىدۇ.

تۆمۈر خەلپە پائال تەييارلىق كۆرۈۋاتقان چاغدا، بەختكە قارشى مۇھەممەت قۇلى ئىسمىلىك بىر كىشى بۇ ئىشنى شامەخسۇتقا مەلۇم قىلىپ قويىدۇ. شامەخسۇت بۇنى ئاڭلاپ شۇ ھامان تېلېگراممىغا ئارقىلىق ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلدۇ ھەمدە تەرجىمان مۇھەممەت نىيازغا ئالتۇن كۆتەرتىپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىدۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ بىر خەنزۇ ئاغىنىسى مۇھەممەت نىيازنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشىنىڭ سىرلىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ، تۆمۈر خەلپىنى كۆپرەك ئېھتىيات قىلىشقا ئۇندىگەن بولسىمۇ، لېكىن تۆمۈر خەلپە بۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمايدۇ. مىنگۇنىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سەركەردە مافۇشىڭ ياڭ زېڭشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تۆمۈر خەلپىنى ئالداپ سەركەردە يامۇلنىغا يىغىنىغا چاقىرىدۇ. يىغىن ئېچىلىۋاتقاندا، تاشقارقى ئۇيغە مۆكۈنۈۋالغان ئەسكەرلەر توساتتىن بېسىپ كىرىپ تۆمۈر خەلپىنى قولغا ئالىدۇ ھەمدە شۇ كېچىسى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. مۇيدىننىمۇ ئەتىسى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلپىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۇلار گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئولانئۇسۇ جىلغىسىغا يېتىپ كەلگەن كېچىسى شۇ جايدا يوشۇرۇن نۇپ ياتقان ئۆلكە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن «قاراقچىلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش» نى باھانە قىلىپ، قۇمۇلدا قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقان - چارۋىچىلارنى ئەنشىگا كۆچۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇيدۇ. ئۇلار شىڭشىڭشىياغا يېتىپ بارغاندا، ياڭ زېڭشىن گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سابىق باشلىقلىرىدىن ياۋلەن، ئىمىن، سېيىت قاتارلىقلار تۈرپانغا كېلىپ، مۇيدىننىڭ سەبدىشى ئەھمەت بىلەن بىرلىشىپ، قاراغوجىدا يەنە قوراللىق قوزغىلاڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇلار تۆمۈر خەلپە يۆتكەپ چىققان قوراللارنى ئىشلىتىپ، تۈرپاندىكى ئىزغىلاغۇچى خەلققە زەھبەرلىك قىلىپ، ئۆلكە ئەسكەرلىرى بىلەن قەيسەرلىك بىلەن ئېلىشىدۇ. شاكىر قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلدا قارشىلىق كۆرسىتىش ئوتىنى يېقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ، لېكىن ئاخىرى ئۇشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرۇسىدىكى پەرق زور بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، خائىن ساتقىنلىق قىلغانلىقتىن، قوراللىق قوزغىلاڭ ئاخىرى يەنە مەغلۇب بولىدۇ، شاكىر ۋە ئەمەتلەر مىنگۇنىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) ئىلگىرى - كېيىن قۇربان بولىدۇ.

§3. خوجا نىياز نىڭ جىن شۇرېنغا قارشى كۈرىشى

1. ۋەقەدىن بۇرۇن

جىن شۇرېن مىنگۇنىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي

ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھەربىي قىسىم شتاتىنى كۆپەيتىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسمىنى لۇدىن شىغا كېڭەيتىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان قىسمىنىڭ سابىق لۇجاڭى لىيۇشىزېڭنى شىجاڭلىققا ئۆستۈرىدۇ. بۇ كىشى ئادەتتە ئەپيۇنكەش، شەھۋەتپەرەس بولۇپ، قىسمىنى ياخشى باشقۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، قىسمىنىڭ ئىنتىزامى ئىنتايىن بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. باشلىقلار ھەربىي تەمىناتىنى تۆتۈپ قالىدىغان، ئەسكەرلەرنى ئۇرۇپ تىللايدىغان، ئەسكەرلەر ئەپيۇن چېكىدىغان، توپلىشىپ قىمار ئويناىدىغان ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئادەتتە ھەربىي مەشىقنى ناھايىتى ئاز ئېلىپ بارىدۇ، نۇرغۇن كىشىلەر ئەتتىگەنلىك ھەربىي مەشقىنى ئەپلەپ-سەپلەپ ئۆتكۈزۈپ، چۈشتىن كېيىن بازارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىدۇ، ھەتتا بەزى ئوفىتسېرلار ماگىزىن ئاچىدۇ.

لىيۇشىزېڭ رەھىمسىز، ئاچكۆز بولۇپ،دائىم باھانە-سەۋەب تېپىپ دېھقان-چارۋىچىلارغا ئوزۇق-تۈلۈك، يەم-خەشەك ۋە ھەربىي ئات ئالۋان سېلىپ تۇرىدۇ، باج-سېلىقنى خالىغىنىچە كۆپەيتىۋېرىدۇ. بىرەر كىشىنىڭ بىرەر ئىشى سەللا كۆڭلىدىكىدەك بولماي قالسا، يەڭگىلەكنى قامچىلايدۇ، ئېغىرراقنى ئېتىپ تاشلايدۇ. لىيۇشىزېڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەرمۇ ئۇنى دوراپ، ئېلىم-سېتىم ئىشلىرىدا زورلۇق-زومبۇلۇق، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ، خوتۇن-قىزلارغا چاقچاق قىلىدىغان ئىشلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. شوپۇلدىكى دېھقان-چارۋىچىلار ھەر يىلى قۇمۇلغا كېلىپ ئۇن تارتاتتى، بىر قېتىم تارتىۋالغان ئۇنى يېرىم يىللىق ئوزۇقىغا يېتەتتى. مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) يازدا، شوپۇللۇق بىرنەچچە دېھقان 240 كۇرە بۇغدايىنى قۇمۇلغا ئەكىلىپ ئۇن تارتىپ قايتىپ كېتىۋاتقاندا، لىيۇشىزېڭنىڭ ئەسكەرلىرى توسۇۋېلىپ، ئۇلارغا تاشقى موڭغۇلىيىگە ئۇن توشۇغان دېگەن بەدنامنى چاپلاپ، شى شتابىغا يالاپ ئېلىپ كېلىدۇ. لىيۇشىزېڭ شوپۇلنىڭ دورغىسى سالىنى سوراق قىلغاندىن كېيىن، ھەممە ئۇن ۋە 32 تۆگىنى مۇسادىرە قىلىپ ھۆكۈمەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن سىرت، يەنە جەرمانە ئۈچۈن 10 كۈن ئىچىدە 3000 سەر ئۇلكە پۇلى، 200 كۇرە ئاشلىق، 40 مىڭ جىڭ ئوت-چۆپ، 44 مىڭ جىڭ ئوتۇن تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ. سالىي دورغا بۇنى ئورۇنلاشقا چامىسى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، ئۇنى ئىككى ئاي قاماپ قويىدۇ، كېيىن يولۇاس بىلەن ھەسەن بالاھاجى كېپىل بولغاندىن كېيىن، ئۇنى قويۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كېتىدۇ.

مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) نىڭ باشلىرىدا، ماجۇڭىنىڭ گېنجۇ (جاڭيې) دا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، پات-پات شىنجاڭ چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلايدۇ. قۇمۇل ۋەزىيىتى بىردىنلا جىددىيلىشىپ، كىشىلەر دەككە-دۈككىگە چۈشىدۇ، يەرلىك خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۆيىدە قورال بار ئىكەن، توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولۇۋېتىپتۇ، دېگەندەك پىتنە-پاساتلار ئارقا-ئارقىدىن تارقىلىدۇ. جىن شۇرېن بۇنى ئاڭلاپ، قاتتىق نازارەت قىلىشقا ۋە ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا بۇيرۇق چۈ-

شۇرىدۇ، شىجاڭ لىيۇ شىزېڭ ۋە ھاكىم شۇ يۇخۇلار داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە دەكـ
كە - دۈككىگە چۈشىدۇ. بىرەر ۋەقە يۈز بېرىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پۈتۈن
ھەربىي ۋە خەلققە، ئومۇمەن قۇمۇلغا سىرتتىن كەلگەنلىكى كىشى بولىدىكەن، بىروۋنىڭ
ئۆيىدە تۇرماقچى بولسا، ئۆي ئېگىسى كېپىل بولۇشى كېرەك، ياللاپ ئىشقا سالماقچى
بولسا، ياللىغۇچى كېپىل بولۇشى كېرەك، كېپىل بولغۇچىسى بولمىسا بىردەك قونـدۇ-
رۇشقا بولمايدۇ، گەنسۇ - شىنجاڭ چېگرىسى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ
ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئۇرۇقلۇق قالدۇرۇشىغىلا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئاشقان ئاشلىقنىڭ ھەمـ
مىسى شەھەرگە تـوشۇلۇپ ساقلانسـۇن، قۇمۇل - بارىكـۆل چېگرىسـى قامال قىلىنسـۇن،
شىڭشىڭشيا، تاشۋېلىق، توخۇلۇ، ئاراتام قاتارلىق جايلار ئىككى ئايلىق ئوزۇق - تـۈلۈك،
يەم - خەشەك تەييارلاپ، ئەسكەر كۆپەيتىپ مۇداپىئە كۆرسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈ-
رىدۇ، لېكىن بۇ پەقەت تېرە تاراقشىتىشتىنـلا ئىبـارەت ئىدى، بۇ قوشۇن ئالـلىقاچان
جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىپ قويغانىدى.

2. «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش»

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئايدا، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت كېسەل
بولۇپ ئۆلىدۇ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ۋاڭلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ، «ئەمەل ۋارىسـ
لىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى كەينى - كەينىـدىن تەـ
لەپ قىلىدۇ. لىيۇشىزېڭ جىن شۇرېنغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇنىڭ دەۋر ئېقىمىـنىڭ رايىغا
بېقىپ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئـۆلـ
كىلىك ھۆكۈمەت ئىچكى ئىشلار بۆلومىنىڭ باشلىقى دېڭ چېڭجـاۋ قۇمۇللـۇق بولۇپ،
ئوردىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ياخشى بىلەتتى، ئۇمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش تەكلىپنى بېرىدۇ.
مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 7 - ئايدا، جىن شۇرېن تەكشۈرۈپ باشقـۇرۇشنى
ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى قۇرۇشنى تەستىقلايدۇ، 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، باشقـۇرۇشنى
ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى لۇڭ شيېلىن، چېن داشىڭ، جـۇيۇشيـالارنى ۋاڭنىڭ
مال - مۈلكىنى ۋە ئوردىنىڭ يەر زېمىنىنى ئېنىقلاشقا ئەۋەتىدۇ.

بۇ خەۋەر تارقىلىشى بىلەن، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىنتايىن جىددىلىشىپ كېتىدۇ.
باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگىچە، ئۇلار يىغىن
ئېچىپ چىقىش يولى ئۈستىدە خۇپىيانە مەسلىھەتلىشىدۇ، ئېدىرلىـق ئابدۇرېھىم دورغا
كۆپچىلىكنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇترىتىدۇ ھەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتىنى ئورمـ
دىن كېيىن 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قىلىپ بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلىدۇ. بۇنى ئاتلىق ئەسكەر
يىڭىنىڭ يىڭجاڭى يولۋاس سېزىپ قېلىـپ، لىيۇشىزېڭغا مەلۇم قىلىـدۇ، لىيۇشىزېڭ
ئادەم ئەۋەتىپ ئابدۇرېھىمنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۆلكە قوشۇنىدىكى پەيجاڭلىق مەنـ
سىپىنى ئېلىپ تاشلاپ، پىچانغا ئەۋەتىپ نازارەت ئاستىغا ئالىدۇ.

يەر - زېمىننى ئېنىقلاش باشلانغانـدىن كېيىن، نەزەر ۋە ئوردا ئەمەلـدارلىـرى
ھەر تەرەپتىن قەستەن قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. ئۇلار مەلۇم قىلـغان يەرنىڭ مـو سانى

ئەمەلىي سانىنىڭ ئوندىن تۆت - بەش قىسمىنىلا تەشكىل قىلىدۇ، مەنسىپى قانچە چوڭ لارنىڭ يوشۇرغان يېرى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئادەم سانى چەكلىك بولغانلىقتىن، شۇ يىلى يەرنىڭ ئومۇمىي مو سانىنى ھەقىقىي تۇردە ئېنىقلاپ چىقالمايدۇ. لۇڭ شيېلىن قاتارلىقلار بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، جىن شۇرېنغا، بۇ يىل ۋاقتىنچە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەلۇم قىلغان مو سانى بويىچە غەللە - پاراق ئېلىنسا، ھەر خىل باج - سېلىقلارنىمۇ كەچۈرۈم قىلىپ، كەڭ قورساقلىقىمىزنى كۆرسىتىپ قويساق، كېيىر يىلى (1931 - يىلى) قايتىدىن ئادەم ئەۋەتىپ يەرلەرنىڭ مو سانىنى ھەقىقىي تۇردە ئېنىقلاپ، ئېنىق مو سانىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاندىن مو سانى بويىچە غەللە - پاراق ئېلىنسا، بەلگىلىمە بويىچە باج يىغىلسا، بۇنداق قىلغاندا، «بۇ يىل ھۆكۈمەت يەر مو سانىغا قاراپ غەللە - پاراق يىغالمىسمۇ، بەلگىلىمە بويىچە باج ئالالمىسمۇ، لېكىن يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىنغان بولىدۇ» دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. جىن شۇرېن مالىيە مەنبەسىنى كېڭەيتىشكە ئالدىراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭ شيېلىننىڭ تەكلىپىنى ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىپ، قۇمۇلنىڭ ھەربىي چىقىمى ئېغىر، خىراجىتى زور، «تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان ھامان، دەرھال تىزىملاپ يۇقىرىغا يوللاش لازىم، بۇ يىل (1930 - يىلى) دىن باشلاپ ئەمەلىي تېرىلغان يەر مو سانىغا قاراپ بەلگىلىمە بويىچە باج ئېلىش كېرەك» دەپ تەكىتلەيدۇ. لۇڭ شيېلىن قاتارلىقلار ئائىلاج 10 - ئاينىڭ ئاخىرى تەكشۈرۈشنى ھاپىلا - شاپىلا ئاخىرلاشتۇرىدۇ. 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇل ناھىيىسىنى ئۈچكە بۆلۈشنى قارار قىلىپ، قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇكىتىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنى تەسىس قىلىدۇ ھەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ۋە يەر بېجى يىغىشقا كىرىشىدۇ. يەر بېجى ئېلىش چارىسىدە مۇنداق بەلگىلىنىدۇ: سابىق ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ گەلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى ھازىر يەنىلا تېرىشنى خالايدىغان بولسا، ھۆكۈمەتتىن يەر خېتى ئېلىپ داۋاملىق تېرىسا بولىدۇ، يەر بېجى شۇ يىلى (1930 - يىلى) دىن باشلاپ ئېلىنىدۇ، نوم، توخۇلۇ ئەتراپلىرىدىكى ئىگىسى چىقمىغان يەرلەرنى، مەيلى پىششىق يەر ياكى بوز يەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلار (1930 - يىلى گەنسۇدا ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ قۇمۇلغا قېچىپ كەلگەن 80 نەچچە مۇساپىر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تېرىسا بولىدۇ، يەر بېجى ئىككى يىل كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) دىن باشلاپ يەر بېجى ئېلىنىدۇ.

ۋاڭغا قۇل بولۇپ كۆپ دەرت چەككەن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى «ئەمەل ۋاريىلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلغانىدى، چۈنكى، ئۇلار، ئەمدى ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلىدىغان بولدۇق، ئۇز يېرىمىزدە ئەركىن تېرىقچىلىق قىلىدىغان بولدۇق، دەپ تونىغانىدى. لېكىن باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش جەريانىدا، يەرلەرنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە جايلاردىكى باجخانا نازارەتچىلىرى ئۇيغۇر خەلقىگە نەپ بەرمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە، ئۇلارنى خالىغانچە بوزەك قىلىدۇ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ياخشى يەرلەرنى ئىگىلۋالىدۇ، ھەتتا

ئۇيغۇر ئايالىرىنى زورمۇ زور سۆرەپ كېلىپ ئۇسسۇل ئويناتتىپ تاماشا قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي غورۇرىغا قاتتىق تېگىدۇ. ئۇلار «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» قا بولغان ئىشەنچىسىنى بارا-بارا يوقىتىدۇ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارغا بولغان تەڭسىز مۇئامىلىدىن تېخىمۇ غەزەبلىنىدۇ ۋە نارازى بولىدۇ.

3. شوپۇل ۋەقەسى

يەر بېجى ئېلىش چارىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر دېھقانلىرى زارلىنىشقا باشلايدۇ، ئۇلار ۋەكىل ئەۋەتىپ، جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىدىن باج ئېلىش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇنى چىرىكلەشكەن جىن شۇرىن ھۆكۈمىتى كەسكىن رەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى غەزەپىنى باسالماي، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش خىيالىغا كېلىدۇ. دەل شۇ چاغدا شوپۇلدا سادىر بولغان ئۇيغۇر قىزنىڭ زورلۇق بىلەن خوتۇنلۇققا ئېلىش ۋەقەسى قوزغىلاڭنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

شوپۇللۇق سالى دورغىنىڭ بىر چىرايلىق قىزى بار ئىدى، شوپۇل جاسىسى جاڭ گوخۇ بۇ قىزنى خوتۇنلۇققا ئېلىش ئۈچۈن نەچچە قېتىم زورلۇق ئىشلىتىپ باققان بولسىمۇ، سالى دورغا دىنىي ئېتىقاد ۋە مىللەتنىڭ ئوخشاشماسلىقىنى سەۋەب قىلىپ رەت قىلىدۇ. مەقسىتىگە يېتەلمىگەن جاڭ گوخۇ ياۋۇزلۇقىنى ئاشكارىلاپ، قوشۇلۇش-قوشۇلماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، بالانچى كۈنى قىزدىكىنى چوقۇم خوتۇنلۇققا ئېلىپ كېتىشكە كېلىمەن دەپ بىلجىرلايدۇ. جاڭ گوخۇ گەنسۇلۇق بولۇپ، لیۇ شىزىڭ بىلەن يۇرتداش ئىدى، ئۇ، لیۇشىزىڭنىڭ كۆچىگە تايىنىپ، پۇقرالارنى قاقتى-سوقتى قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغانىدى. بۇ قېتىمقى «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» جەريانىدا، ئۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 100 نەچچە مو مۇنبەت يەرنى ئىگىلىۋالغان، يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلار ئۇنىڭغا چىش-تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى. جاڭ گوخۇ كەتكەندىن كېيىن سالى دورغا جاڭ گوخۇنىڭ ئارقىسىدىن: «سەن قىزىمنى ئالمەن دەيدىكەنسەن مەن كالىلاڭنى ئالىمەن، ئەگەر كاللاڭنى ئالالمىسام، سالى بولماي كېتەي» دەپ قەسەم ئىچىدۇ. سالى دورغا نوملۇق سالى دورغا ۋە تۇركۆللۈك باقى نىياز دورغىلار بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئوغرىسىدا خۇپىيانە مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇلاردا قورال-ياراغ كەمچىل بولغانلىقتىن، ئۇلار يەنە ئابدۇنىياز مىرابنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرىدۇ (ئابدۇنىياز مىراب ۋاڭنىڭ شەرقىي تاغقا ئەۋەتكەن ئوچ بېگى بولۇپ، ئىككى لیەن ئاتلىق ئەسكەر بىلەن توخۇلۇدا تۇراتتى). ئۇلار بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتىنى جاڭ گوخۇ قىزنى ئالغىلى كېلىدىغان كۈنگە بېكىتىدۇ.

شوپۇللۇق سالى دورغا يوشۇرۇنچە سوجى، قارامۇقچى قاتارلىق جايلارنىڭ دورغا، قورمال ۋە مۇھتەسىپلىرىنى چاقىرىپ يېغىن ئېچىپ مەسلىھەتلىشىدۇ. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، جاڭ گوخۇنىڭ تەلىپىگە يالغاندىن ماقۇل بولىدۇ ھەمدە قىزنى 4-ئاينىڭ

12 - كۈنى كۆچۈرۈپ كېتىشكە رازىلىق بېرىدۇ. جاڭ گوخۇ 32 قوراللىق ئەسكەرنى باشلاپ، دېگەن ۋاقىتتا قىزنى كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ. جاڭ گوخۇ قىز بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئۆيگە كىرىشى بىلەنلا، ئايالچە ياسىنىۋالغان ئەركەك (قىز) ئۇنى قۇچاقلىۋالىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى جاڭ گوخۇنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرىدۇ. 30 نەچچە تال مىلتىق سالى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نوملۇق سالى دورغا، سەدەن قورمال ۋە ناسىر مۇھتىسىپلار جىسا پۇنكىتىنى مەخپىي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ باشلىقى شى جېنفېڭنى تۇتۇپ كېتىدۇ، ئىككى قاراۋۇلنى ئېتىپ تاشلايدۇ، 16 قاراۋۇلنى ئەسىر ئالىدۇ، پەقەت بىرلا قاراۋۇل قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلار شى جېنفېڭنى ۋە قاراۋۇللارنىڭ ھەممىسىنى ئېتىپ تاشلايدۇ. ئارقىدىنلا، سالى دورغا قاتارلىقلار يېقىن ئەتراپتىكى كۆچمەنلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، باشقا جايلاردىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلاربىلەن بىرلىشىپ، ھۆكۈمەت قوشۇنىغا زەربە بېرىشكە پائال تەييارلىق كۆرىدۇ.

تۇخۇلۇلۇق ئابدۇنىياز مىراب شۇ كۈنىلا ئىككى لىيەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، تۇخۇلۇ، تۇركۆل ۋە باي قاتارلىق جايلاردا جىساپونكىتىمىدىكى ئوفىتسېر ئەسكەرلەرنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرىدۇ، تېلېفون تۈۋرۈكلىرىنى ئۆرۈپ، تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈپ، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلايدۇ. ئارقىدىنلا ئەسكىرىي كۈچىنى نېرىنكىرغا توپلاپ، ئىستىھكام قۇرۇپ، قارشىلىق كۆر - تىشكە تەييارلىنىدۇ.

شوپۇل، نوم، تۇخۇلۇلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا، تاغلىق رايونلارنىڭ كاتىباشلىرى كەينى - كەينىدىن ئاۋاز قوشۇپ، نېرىن، قوراي ۋە تۆمۈرتى قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، قوزغىلاڭچى قوشۇن سېپىگە قوشۇلىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى بېشىرمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن نۇرغۇن پۇل - پۈچەك بېرىپ قوللايدۇ. يولۋاس قول ئاستىدىكى نەچچە ئونلىغان ئادەمنى قوراللاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تاغقا چىقىپ قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشىغا خۇپىيانە مەدەت بېرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ كۈچى كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىدۇ.

4. ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى

شوپۇل ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، شوپۇل، قارامۇقچى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ تاغقا چىقىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا تاشۋېلىقتا تۇرۇۋاتقان چېن يىڭجاڭ ھېچنىمىدىن خەۋەرسىز ئىدى، ئۇ، ئەسكەر ئەۋەتىپ توسقاندا، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇلارنىڭ بىر مۇنچە مىلتىقىنى تارتىۋالىدۇ. لىيەنجاڭنى يارىدار قىلىدۇ. چېن يىڭجاڭ بۇنى دەرھال لىيۇ شىزېڭغا مەلۇم قىلىدۇ. لىيۇشىزېڭ تۇەنجاڭ جۇلىجۇڭنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان يولۋاس ھىلىگەرلىك قىلىپ، ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ باشقا غەرىزى يوق، ئۇلار تاغقا يايلاققا كېتىۋاتىدۇ، دەيدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەستىن، ئۆلكە ئارمىيىسى تاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەنى بايقاپ قالىدۇ ھەمدە يولۋاسنىڭ بىر قىـ

سىم ئەسكەرلىرىنىڭمۇ مىلتىقلىرىنى ئېلىپ تاغقا چىقىپ توپقا قوشۇلغانلىقىنى سېزىدۇ. لېيۇشىزېڭ، بىر تەرەپتىن، يولۇاسنىڭ ۋەزىپىسىنى لېيەنجاڭلىققا چۈشۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، 1931 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جىن شۇرېنغا تېلېگراممۇ ئارقىلىق مەلۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا شوپۇل، تۇخۇلۇ، نوم، تۇركۆل قاتارلىق جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئارقا - ئارقىدىن تارقىلىدۇ، ۋەقەنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسى لېيۇشىزېڭنىڭ مۆلچەرىدىن نەچچە ھەسسەئېشىپ كېتىدۇ. 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى لېيۇشىزېڭ جىن شۇرېنغا: قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئۈيۈشۈۋاتىدۇ، «ماجۇڭيىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتتى، شەرقىنىڭ ۋەزىيىتى ئېغىر، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ-قۇۋۋىتىگە تايىنىپ، بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرمىغاندا، ئامانلىقىنى ساقلاشقا چامىمىز يەتمىگىدەك، نۆۋەتتە، شى شىتابىدا ۋاقىتلىق شەرقىي مۇداپىئەسىگە مەسئۇل ھەربىي ئىشلار تەييارلىق باشقارمىسى تەسىس قىلىپ، قۇمۇلدىكى مەمۇرىي، ھەربىي ئەمەلدارلار، ھاكىملار، ئىدارە باشلىقلىرى قاتارلىقلار باش قوشۇپ، دائىم مۇزاكىرە قىلىپ پىلان تۈزۈپ، شەرقىي چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى ۋە باندىت تازىلاش ئىشلىرىنى بىرلىكتە زېممىمىزگە ئېلىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق؛ بۇ ئارقىلىق كۆپ-چىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، جىددىي ۋەزىيەتنى بىرلىكتە ئوڭشىساق، ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ باشقارما ئەمەلدىن قالسا» دەپ تېلېگراممۇ يوللايدۇ. ۋەقەنىڭ مۇنداق تۈيۇقسىز جىددىي ئۆزگىرىشىنى جىن شۇرېنمۇ ئويلاپ باقمىغانىدى، ئۇ، شۇ كۈنلا تېلېگراممۇ يوللاپ، قۇمۇلدىكى جۇلىجۇڭ تۇەنجاڭغا قىسمەن ئىرىنى باشلاپ دەرھال شوپۇلغا بېرىشقا، بارىكۆلدىكى خېجۇكۇي تۇەنجاڭنى قىسمەن ئىرىنى باشلاپ بارىكۆل تاغ ئارقىسىغا چۈشۈپ، قوزغىلاڭنى تېزلىك بىلەن بېسىقتۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. ئەتىسى (4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى) يەنە جىددىي تېلېگراممۇ يوللاپ، ۋاقىتلىق شەرق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل ھەربىي ئىشلار تەييارلىق باشقارمىسىنى تەسىس قىلىشقا قوشۇلىدۇ. 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى لېيۇ شىزېڭ شەرق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل ھەربىي ئىشلار تەييارلىق باشقارمىسىنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. كېيىن ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنلىكتىن، باشقارما قۇرۇلمايدۇ. پەقەت شى شىتابىدا ئۇرۇش بۆلۈمچىسى، ئاخبارات بۆلۈمچىسى دەپ ئىككى بۆلۈمچە تەسىس قىلىنىدۇ.

سابىق ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى دۇيمىنىڭ باشلىقى خوجا نىياز بۇ چاغدا لېيۇشىزېڭنىڭ قول ئاستىدا پەيجاڭلىق ۋەزىپە ئۆتەۋاتاتتى، ئۇ، جۇ لىجۇڭنىڭ تۇەنى شوپۇلغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شوپۇللۇق سالى دورغا بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇنىڭغا تەييارلىق كۆرۈشنى تاپىلاپ، ۋاقتى كەلگەندە ئالدى - كەينىدىن زەربە بېرىشنى پۈتۈشۈۋالىدۇ. جۇ لىجۇڭ تاشۇبلىقىغا بارغاندىن كېيىن، تاشۇبلىقتا تۇرۇۋاتقان چېن يىڭجاڭنى قول ئاستىدىكى قىسمىنى باشلاپ شوپۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. دېھقانلار قوشۇنى بىرنەچچە تال ئوق چىقىرىپ قويۇپ چېكىنىدۇ، چېن يىڭجاڭ قىسمىلىرىنى باشلاپ توختىماي قوغلايدۇ، مەلۇم بىر تاغ ئاغزىغا كەلگەندە

ده قاراڭغۇ چۈشۈپ قالىدۇ، بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ كەينىدىن خوجا نىيازمۇ يېتىپ كېلىپ، دېھقانلار قوشۇنى بىلەن ماسلىشىپ، ئالدى - كەينىدىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ جەڭدە ئۇلكە قوشۇنىنىڭ بىر يېرىك ئەسكىرىدىن ئۈچ - تۆتلا ئادەم تىرىك قالىدۇ. بۇ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئۇلكە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنى تۇنجى قېتىم مەغلۇب قىلىشى بولۇپ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا زور ئىلھام بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ خوجا نىيازنىڭ نامى چىقىپ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئۇلكە قوشۇنىنىڭ باريكۆلدە تۇرۇشلۇق 8 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى خې جوڭكۇي جىن شۇرېننىڭ يوليورۇقىغا بىنائەن قىسىملىرىنى باشلاپ تۇخۇلۇغا قاراپ ماڭىدۇ، نېرىنكىر ئاغزىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولۇپ تۇرغان باقى نىياز دورغا قاتارلىقلار بۇ چاغدا 50 نەچچە مەرگەن بىلەن ئۇلارنى كۈتۈپ تۇراتتى، ئۇلار ئۇلكە قوشۇنى بۇ جايدىن ئۆتۈپ كېتىشى بىلەنلا، ئۇنىڭ ھىماتچى قىسمىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ، ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۇلكە ئەسكەرلىرى مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، قىلتاقتا چۈشۈپ قالغان ئوخشايمىز دەپ، ھودۇقۇپ ئالاقزادە بولۇپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئابدۇ نىياز 20 نەچچە مەرگەننى باشلاپ كېلىپ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. خې جوڭكۇي تەڭ كېلەلمەي، كۈيسۈغا قاچىدۇ. بۇ جەڭدە ئۇلكە ئەسكەرلىرىدىن 10 نەچچىسى ئۆلىدۇ، مىلتىق، ئات، تۆگە، جۈۋا ۋە ئاشلىق قاتارلىق نۇرغۇن نەرسىلەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ.

لېۋشىزېڭ ئىككىلا جەڭدە يېڭەلمەي، تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن، ھاكىم شۇ يۈخۇ، سادەنشا قازى ئاخۇنۇم، يارى دورغىلارنى تاغقا چىقىرىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئۇلار تاغقا چىققاندىن كېيىن، قورال تاپشۇرساڭلار، ئۆتكەن ئىشلار بىردەك سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، دەپ جاكارلايدۇ. دېھقانلار قوشۇنى بۇنداق ئالدامچىلىقىنى ئالدىدىن كۆپ ئۆتكۈزگەچكە، ئەلۋەتتە ئالدانمايتتى. ئابدۇنىياز قاتارلىقلار ئۇلارغا: (1) باريكۆل، ئاراتۇرۇكنىڭ ھاكىملىرى قايتۇرۇپ كېتىلسۇن، قۇمۇل ۋاڭلىقىنى بىكار قىلىش بۇيرۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسۇن، (2) ئۇلكە ئارمىيىسى قۇمۇلدىن چېقىپ كەتسۇن، يەرلىكنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا دېھقانلار قوشۇنى مەسئۇل بولسۇن، دېگەن تەلەپنى قويىدۇ. لېۋشىزېڭ بۇ سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى جىن شۇرېنغا مەلۇم قىلىدۇ، جىن شۇرېن، ئۇلار ئاۋۋال قورالسىزلاندۇرۇلسۇن، دەپ تۇرۇۋالىدۇ. لېۋشىزېڭ، ئاۋۋال قورالنىڭ يېرىمىنى تاپشۇرسۇن بولىدۇ، دېگەن مۇرەسسە چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تاغقا يەنە ۋەكىل چىقىرىدۇ. ئابدۇنىياز يالغاندىن ماقۇل بولغان بولۇپ، ئىككى ۋەكىل ئەۋەتىپ، كونا قورالدىن 16 نى تاپشۇرىدۇ. قورال تاپشۇرۇش بىلەن تەڭ، جايلاردىكى سەركەردىلەرنى شوپۇلغا يىغىنغا چاقىرىپ، ئىسلامىيەت نامى بىلەن ماجۇڭيىڭنى شىنجاڭغا يارەمگە تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن شاقۇرما ۋە روزى ئاخۇننى ئىككى تەرجىمان بىلەن تاشۇبلىق - ئەرگۈڭنىڭ چىغىريولى ئارقىلىق ئەنشىگە ئەۋەتىشنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار تاغدا پائال مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، مۇھىم ئۆتكەللەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئەلىنىدۇ: (1) سالى دورغىنىڭ مەسئۇللۇقىدا، سەنتاڭخۇدىكى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن نومىدىنمۇ، ئاداقتىنمۇ بىر قىسىم مەرگەنلەرنى چىقىرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، يەنە كىچىك نومغا مۇداپىئە چازىسى قۇرىدۇ. (2) باينىڭ سەركەردىسى ئېلى بوسۇق دورغا بىلەن خوتۇنتامنىڭ سەركەردىسى غوپۇر دورغا شۇپۇلدىكىلەرگە ياردەملىشىپ تاغ ئېغىزلىرىنى ساقلايدىغان، شوپۇلنىڭ سەركەردىسى سالى دورغىنىڭ قوماندانلىقىدا تاشۋېلىقتىكى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ باي، شوپۇل، خوتۇنتام، ئېدىر ۋە باغداش قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ۋە شوپۇلدىن تاشۋېلىققا بارىدىغان يولنى كۆزىتىدىغان بولىدۇ. (3) قوراينىڭ سەركەردىسى ئاۋۇت دورغا تۆمۈرتى، نېرناسى، نېرىن، قوراي ۋە قىزىلىيار قاتارلىق جايلارنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدىغان ھەمدە تۆرۈكتە مۇداپىئە چازىسى قۇرىدىغان بولىدۇ. (4) غەربىي تاغ سەركەردىسى خوجانىياز بىلەن قۇربان دورغا داۋان ئېغىزلىرىنى ساقلاپ، ئۇرۇمچىدىن بارىكۆلگە ياردەمگە ئەۋەتىلىدىغان قوشۇندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ھەمدە نېرىنكىر سەركەردىسى سادىق قورمال، تۇركۆلنىڭ سەركەردىسى باقىنىياز، تۇخۇلۇدىكى توقسۇن قورمال بىلەن بىرلىكتە نېرىنكىر ئېغىزىنى ساقلايدىغان بولىدۇ. ئەسكەرلەر تۇركۆلدىن چىقىرىلىدىغان، تەمىناتنى نوم، ئاداق ۋە توخۇلۇلار بېرىدىغان بولىدۇ. (5) ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى ئىككى ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى بۆلۈنۈپ يۇقىرىدا ئېيتىلغان تايانچ پونكىتلاردىكى جەڭگە قاتنىشىدىغان بولىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جىن شۇرېن ئۇرۇش لايىھىسىنى تېلېگىرامما ئارقىلىق لىيۇشىزېڭغا، تاشۋېلىقتىكى جۇ تۈەنجاڭغا، مورىدىكى خې تۈەنجاڭغا، بارىكۆلدىكى خې تۈەنجاڭغا ۋە يەتتەقۇدۇقتىكى جاڭ تۈەنجاڭغا مۇنداق ئۇقتۇرىدۇ: دېھقانلار قوشۇنى ھازىر تاغ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، ئەپلىك جايلاردىن پايدىلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتمەكتە، ئۆلكە ئارمىيىسى ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ستراتېگىيىنى قوللىنىشى كېرەك: (1) ئۇلارنىڭ باشقا جايلارغا ئۆتۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىنى قامال قىلىش كېرەك. (2) تاغ يوللىرى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن قاتناشقا بەرىبىر قولايسىز، شۇڭا ئۇلارنىڭ نېرىنكىرغا قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، نېرناسى، سۆجى، مىڭشۇي، شوپۇل ۋە باشقا چوڭيول ئېغىزلىرىنى ئەسكەر ئەۋەتىپ توسۇش كېرەك. (3) مۇھىم ئېغىزلارنى قامال قىلغاندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئوزۇق - تۇلۇك ئېلىش يوللىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش كېرەك. تاغدىكى زاپاس ئاشلىقى تۈگىگەن ھامان ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. (4) دېھقانلار قوشۇنىنى يوقىتىش ئۈچۈن، تاغقا كىرگەن قىسىملار بىر نەچچە يولغا بۆلۈنۈپ تەڭ ئىلگىرىلىشى، بىرتاغنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، دەرھال شۇ ئەتراپتىكى دېھقانلار قوشۇنىنى ئېنىقلاپ، ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، كېلىدىغان ياردەمنى ئۈزۈپ تاشلىشى كېرەك. (5) ئۇدۇلدىن، ياندىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ بېسىم ئىشلىتىپ،

مۇھاسىرىنگە ئېلىنىشقا ئۇڭايسىراق يولنى ئېچىپ بېرىپ، مۇھىم جايلىرىغا پىستىرما قويۇپ، ئالداپ ئېچكىرى كىرگۈزۈپ يوقىتىش كېرەك. ئۇلارنى ئارمىيىسى شۇ پىلان بويىچە بۆلۈنۈپ يولغا چىقىشى لازىم.

خې تۇەنجاڭ كۇيسۇدا ھۇجۇمغا ئۆتۈش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ نېرىنكىرىنگ نېرىسىدىكى شوربۇلاققا قاراپ ئاتلىنىدۇ. نېرىنكىرنى ساقلاۋاتقان باقىنىياز دورغا، ساددق قورمالار بۇ چاغدا 600 گە يېقىن مەرگەن بىلەن سەنشىخۇ ئەتراپىدا مۆكۈپ ياتاتتى. بۇ يەرنىڭ تاغلىرى ئېگىز، يەر تۈزۈلۈشى ئەپلىك ئىدى. خې تۇەنجاڭنىڭ ئالدىن يۇرۇر قىسىملىرى جىلغىغا كىرمەي قاتمۇ قات مۇھاسىرىدە قالدۇ، چېكىتى چۈشتىن تا گۈگۈم چۈشكىچە ئېتىشىپ ئاران دېگەندە مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ، پەرىشان ھالدا جۇجياجۇاڭزىغا قېچىپ كېلىۋالدۇ.

ئۇلار ئارمىيىسى و ـ تۇەنىنىڭ تۇەنجاڭى جاڭ لياڭچېن يەتتەقۇدۇقتىن باريكۆلگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن خې جۇڭكۇي بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇ. جاڭ لياڭچېن ئۆزىنى چاغلىماي، مەن ئۇرۇش قىلغان ھامان غەلىبە قىلىمەن، دەپ پو ئاتتىدۇ. ئۇ، 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى نېرىنكىرغا يۇرۇش قىلدۇ، شوربۇلاق كەلگۈچە دېھقانلار قوشۇنىنىڭ بىرەرمۇ ئەسكىرىنى ئۇچراتمىغاچقا خاتىرجەم مېڭىۋېرىدۇ. جاڭ لياڭچېننىڭ تۇەنى تاڭ سەھەردە نېرىنكىرغا يېتىپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا شىمال ۋە جەنۇبتىكى تاغلاردا مۆكۈپ ياتقان دېھقانلار قوشۇنى توساتتىن ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ھولۇقۇپ كەتكەن ئۇلار ئارمىيىسى تەخمىنەن بىرەر سائەتچە ئېتىشىپ، تەڭ كېلەلمەي، زەمبىرەكنىڭ ھىمايىسىدە چېكىنىپ شوربۇلاققا كېلىۋالدۇ. تېخى ئۆزىنى ئوڭ شاپ بولغىچە يەنە تىيانشان تېغىدىن چۈشكەن قازاق مەرگەنلىرىنىڭ قاخشاتقۇچ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. جاڭ لياڭچېننىڭ تۇەنى تېز چېكىنىپ قاراڭغۇ چۈشكىچە جۇجياجۇاڭزىغا كېلىۋېلىپ، خې جۇڭكۇينىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ.

موردىسكى گۇەن دېشېڭنىڭ يېڭى ساردۇاڭغا كېلە ـ كەلمەي، خوجانىياز باشچىلىقىدىكى مەرگەنلەردىن يېڭىلىپ، قايتىپ كېتىدۇ.

دېھقانلار قوشۇنى لیۇشىزېڭنىڭ قوشۇنى بىلەن يارىمگە كەلگەن قوشۇنلارنىڭ بىرقانچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۇرىدۇ. جىن شۇرېن، لیۇشىزېڭ قابىلىيەتسىز ئىكەن، دەپ، ئۇنىڭغا ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ قالدۇرۇپ ئىشلىتىش چارىسى كۆرۈپ، جۇرۇيچىنى سىلىڭ قىلىپ، شيۇڭ فايۇنىڭ لۇيىنى قوشۇپ قومۇلغا ئەۋەتىدۇ.

بېشىر بىلەن يولۋاس جۇرۇيچىنىڭ قوشۇن تارتىپ قومۇلغا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ھامان ئابدۇنىيازغا ئادەم ئەۋەتىپ خەۋەر قىلىپ قويىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قومۇلغا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئاشلىق توپلاشقا پائال كىرىشىدۇ، ئابدۇنىياز، سالى دورغا قاتارلىقلارنى بىر بۆلۈك مەرگەن بىلەن خۇيجۇاڭزا ئەتراپىغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ تۆگە بېقىۋاتقان بىر پەي ئەسكىرىنى يوقىتىپ، 100 نەچچە

تۆگىنى غەنىمەت ئالىدۇ، يەنە ئەلتۆمۇر ئەتراپىدىكى خەنزۇلاردىن 100 نەچچە دادەن بۇغداي ۋە 600 بولاق ئەپيۇننى بۇلاپ شوپۇلغا ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ-نىڭدىن كېيىن، سەركەردىلەر خوتۇنتامدا يىغىن ئېچىپ، يۇزەكى ھادىسىلەر ئارقىلىق ئۆلكە ئارمىيىسىنى قايمۇقتۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. يەنى تىيانشان ئەتراپىدىكى دېھقان-لار كۆرۈنۈشتە تۇرغىلاڭغا قاتناشمىغاندەك بولۇۋېلىپ، ئاستىرتىن ئادەم كۆچى، ماددىي كۈچ جەھەتتە ياردەم بېرىپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى قۇرغىلاڭ تۈخۈلۈ ئەتراپىدا ئىكەن، دېگەن تونۇشقا كەلتۈرۈپ، تىيانشانغا ھۇجۇم قىلمايدىغان ئەھۋالغا كەلتۈرمەك-چى بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، دېھقانلار قوشۇنى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە زەربە بېرەلەيتتى. يىغىندىن كېيىن، تىيانشان ئەتراپىدىكى سەركەردە-لەر ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كېتىدۇ - دە، كۆرۈنۈشتە تۈخۈلۈ بىلەن باردى - كەلدى قىلىشمايدۇ. شوپۇل، تۈخۈلۈ ۋە نوم قاتارلىق جايلار قوراللىق كۈچنى زورايتىپ، ما-جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىش ۋە ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قايتا ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەييارلىقىنى قىلىدۇ.

5. ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى

جۇرۇيچى مىنگۇنىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 6 - ئايدا قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، دەرھال تەرەپ - تەرەپكە ئېلان چاپلاپ، ئىلگىرى ئۆلكە ئارمىيىسىدىكى بەزى كىشىلەر قانۇنسىز ھەرىكەتلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلار قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەردى، مەن كۆپچىلىكنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئىشى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىشىنى، يەنە ئىش تېرىماسلىقنى ئۈمىد قىلىمەن، دېگەندەك يالغان گەپ-لەرنى قىلىدۇ ھەمدە پەقەت قورال تاپشۇرسا ئىلارلا، ئۆلكە ئارمىيىسى قايتىپ كېتىدۇ، ۋاقىلىقمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، دېگەن سۆلھى شەرتلىرىنى قويۇپ، دېھقانلار قوشۇنى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە سوپى ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنى تاغقا چىقىرىدۇ. ئاب-دۇ نىياز، بەش يىلدىن كېيىن بىر قىسىم قورالنى تاپشۇرىمىز، 10 يىلدىن كېيىن يەنە بىر قىسىم قورالنى تاپشۇرىمىز، دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ئىككى تەرەپ بىرلىككە كېلەل-مەي، سۆھبەت مەغلۇب بولىدۇ. جۇرۇيچى يەنە نىيىتىدىن يانماي، پىچاندىن يوشۇرۇن قايتىپ كەلگەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ كاتتىبىشى ئابدۇرېھىم دورغىنى ئابدۇنىيازنى تەسلىم بولۇشقا كۆندۈرۈپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغىلى ئىددىرغا 7000 سەر تەڭگە بىلەن ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئابدۇرېھىم دورغا پۇلنى كۆرسە كۆزى قىزىرىدىغان ئادەم بولغاچقا، تاغدىكى دېھقانلار قوشۇنىغا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكرىنى تەشۋىق قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان خوجانىياز ئۇنى «توخۇ يۇرەك» دەپ تىللايدۇ.

جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشكە ئالدىراپ كېتىدۇ. ئۇ، جۇرۇيچىگە خەت يە-زىپ، ئۇنىڭدىن تېز ھۇجۇم قوزغاپ، دېھقانلار قوشۇنىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپلا قالماس-

تىن، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ قويغانلارنىمۇ بوش قويۇۋەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خەت لياۋدۇننى ساقلاۋاتقان خوجانىيازنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەسلىدىكى سۈلھىسىنىڭ پۈتۈنلەي ئالداملىق چىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىپ، جەن شۇرېن ھاكىمىيەتنى بىلەن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، گەنسۇدىكى ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ.

ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا خېلىدىن بۇيان كۆز تىكىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ، ما بۇفاڭدىن يېڭىلىپ تۇرۇشنىغا، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ۋەكىللىرى ئەنشىگە يېتىپ كېلىپ، ئۇنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ، تىلەپمۇ قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئىش بولغاچقا، ئۇ، خوشاللىق بىلەن ماقۇل بولىدۇ. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 19-كۈنى (ھىجىرىيە 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) ماجۇڭيىڭ ئەنشىدىن يولغا چىقىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئەسكىرى 400 دىن ئاشمايتتى، 90 نەچچىلا قورال-يارىغى بارئىدى، بالا- چاقىلارنى قوشقاندا تەخمىنەن 500 نەچچە ئادەم بولۇپ، يۈك - تاقلىرىمۇ ناھايىتى ئاددىي ئىدى، ھەر بىر كىشىگە بىر نەچچە جىڭ تالقان بېرىلگەنىدى.

ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى ساۋۇلاقتا يېتىپ كەلگەندە، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوشۇنى شىڭشىڭشىيادىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئۆلكە ئارمىيىسىدىن جاڭ يۇشيۇ-نىڭ تۇەنى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇەنى بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىدۇ. بۇ چاغدا، جۇڭگو - فرانسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىمۇ دەل ساۋۇلاقتا كېلىپ قالىدۇ، ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاسمانغا مىلتىق ئېتىپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ. ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپ نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي، ئۇرۇشنى توختىتىپ، بىر - بىرىدىن يىراقلىشىدۇ، جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇەنى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ تىكىۋېتىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 6 - ئايدا، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ، قوماندانلىق شىتابىنى خۇاڭگوڭدىكى ئىسمايىل داتۇنىڭ جاڭزىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ، قىسىملىرىنى بۆلۈپ لياۋجياۋەن، پالۋانتۇر، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇمياۋ قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزىدۇ. ماجۇڭيىڭ يەنە دېھقانلار قوشۇنىدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەنىنى چىقىرىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىستىھكام قۇرىدۇ. بېشىر ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر پۇقرالىرى شەھەر ئىچىدە تۇرىدۇ، دېھقانلار قوشۇنى بۇ يەرگە ئەركىن كىرىپ - چىقىپ تۇرىدۇ.

بۇ چاغدا يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەردىن ئىبارەت بۇ ئىككى يېگانە شەھەرنى ئۆلكە ئارمىيىسى ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، قالغان ھەممە يەر دېھقانلار قوشۇنى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ، ماجۇڭيىڭ قەدەمدە بىر ئىستىھكام قۇرۇپ، يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەر ئەتراپىدا مۇھاسىرە چەمبىرىكى ھاسىل قىلىدۇ.

جۇرۇيچىمۇ شەھەردە پائال كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ مۇداپىئەلىنىدۇ، شيۇك فايۇنىڭ

تۈەنى يېڭىشەھەردە، جاڭ يۈشيۈنىڭ تۈەنى كونىشەھەردە تۇرىدۇ، خۇيزۇ سودىگەرلەر تۈەنى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلەر تۈەنىدىكى بىرقانچە يۈز كىشىمۇ ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ شەھەرنى قوغدىشىغا ياردەملىشىدۇ. جۇرۇيچى بىر يىڭ ئەسكەر بىلەن 1 - ئەترەت خەنزۇ سودىگەرلەر تۈەنىنى كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنى ساقلاشقا، بىر لىيەن ئەسكەرنى ئاشلىق ئىسكىلاتىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ، جاڭ يۈشيۈ تۈەنجاڭ بىر يىڭ ئەسكەرنى باشلاپ چۈەنشىنخاڭ كوچىسىنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئەتراپىنى ساقلايدۇ، 2- ئەترەت خەنزۇ سودىگەرلەر تۈەنى غەربىي دەرۋازىنى ساقلايدۇ، شىيۇڭ فايۇ ئىككى يىڭ ئەسكەر بىلەن يېڭىشەھەردە تۇرىدۇ، خۇيزۇ سودىگەرلەر تۈەنى قۇملۇقنىڭ غەرب تەرىپىنى، 3 - ئەترەت خەنزۇ سودىگەرلەر تۈەنى قۇملۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ساقلايدۇ، كونىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىدىن خۇاگوشەنگىچە بولغان ئارىلىقنى شى يىڭجاڭ قوغدايدۇ، بۇ يىڭدا بىر قىسىم ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بولغاچقا، جۇرۇيچى يولۋاسنىڭ پىكىرىگە ئاساسەن، بۇ يىڭنى يۆتكىۋېتىپ، ئورنىغا دۇجەنبياۋنىڭ يىڭنى قويىدۇ.

ماجۇڭيىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، سەنمۇجاڭى ۋۇ يىڭچىغا قوشۇننى باشلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. شەھەرنى ساقلاۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسى مىلتىق - زەمبىرەكلەردىن تەڭلا ئوق ياغدۇرىدۇ، ماجۇڭيىڭنىڭ بىرقانچە تۈەنجاڭ، يىڭجاڭى يارىدارلىنىپ، ئاران دېگەندە بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالىدۇ. كەچتە ئۆلكە ئارمىيىسى زوزۇڭتاڭ زامانىسىدىكى بىر قورال - ياراغ ئىسكىلاتىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى راكېتالارنى ئېلىپ ئوت يېقىپ، ئەتراپنى خۇددى كۈندۈزدىكىدەك ئاپئاق يورۇتۇۋېتىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى ھۇجۇم قىلىشقا پەقەت پۇرسەت تاپالماي قالىدۇ.

جۇجياجۇاڭزىدىكى خې جۇڭكۇي بىلەن جاڭ لياڭچېن دېھقانلار قوشۇنى ماجۇڭيىڭغا ماسلىشىپ قۇمۇل شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شوربۇلاققا يۈرۈش قىلىپ، نېرىنكىر ئارقىلىق توخۇلۇغا ھۇجۇم قىلىشقا ئورۇنىدۇ. ئابدۇنىياز بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمىنى تۆت يۆنىلىشكە بۆلۈپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە يوشۇرۇنۇپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ، بىرىنچى يۆنىلىشتىكىلەر كۈندورۇ دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا، ئىككىنچى يۆنىلىشتىكىلەر شوربۇلاق ئەتراپلىرىنى ساقلاشقا، ئۈچىنچى يۆنىلىشتىكىلەركۈندورۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىنى كونترول قىلىشقا، ۋاقتى كەلگەندە شەرق تەرەپتىكى تاغدىن يولغا چىقىشقا، تۆتىنچى يۆنىلىشتىكىلەر ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمى بولۇپ، ئاساسىي ھۇجۇم قوزغاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا، دېھقانلار قوشۇنى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، شوربۇلاقنى ئۈچ تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئالىدۇ، جەڭ ئۈچ سائەتچە داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئۆلكە ئارمىيىسى ئېغىر چىقىم تارتىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپكە چېكىنىدۇ.

قۇمۇلدىكى ماجۇڭيىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىگە يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش توغرىسىدىـ

كى ئاخباراتنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ماجۇڭيېڭنىك 1-زۇڭدۇيېنى شەھەرنى داۋاملىق مۇھاسىرە قىلىشقا بۇيرۇپ، ئۆزى قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۆشۈتىكە قاراپ يولغا چىقىدۇ. 7 - ئاينىك 13 - كۈنى ماجۇڭيېڭنىك قىسمى دۇڭشەن تېغىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىك ئاران 200 نەچچە ئاتلىق ئەسكىرى بار ئىدى، ئەسكەرلەرنىك بىر قىسمى ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن كونا مىلتىق بىلەن، بىر قىسمى نەيزە، قىلىچ بىلەن قوراللانغانىدى. 14 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن شوربۇلاقتىن چېكىنگەن جاك لياڭچېن تۆەنى بىلەن خې جۇڭكۇي تۆەنىسىنىك 2000 دىن ئارتۇق ئەسكىرى دۇڭشەن تېغىدا توساتتىن ماجۇڭيېنىك قىسىملىرىنىك توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، ئالدىراش ئۇرۇشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. يېرىم كۈنلۈك جىددىي جەڭدە ئۆلكە ئارمىيىسىدىن تۆەنجاك جاك لياڭچېن ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلىدۇ، تۆەنجاك خې جۇڭكۇي ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم بولىدۇ. ماجۇڭيېنىك قىسىملىرى ئۆلكە ئارمىيىسىدىن 1000 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى ئەسىرگە چۈشۈرىدۇ، نۇرغۇن قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالىدۇ. ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ماجۇڭيېنىك ئەسىرلەر ئىچىدىكى قېرى، ئاجىزلارنى قايتۇرۇۋېتىپ، قاۋۇللارنى ئېپقېلىپ ئۆز قىسمىنى تولۇقلايدۇ. ماجۇڭيېنىك ئەسكەرلىرىنىك قولىدىكى نەيزە، قىلىچلار پۈتۈنلەي مىلتىققا ئالمىشىدۇ.

باربكۆلنىك ھاكىمى زور قوشۇن شەھەرگە بېسىپ كەلگەن ئەھۋالدا، نائىلاج ماجۇڭيېڭنىك شەھەرگە كىرىشىنى قارشى ئالىدۇ. ماجۇڭيېنىك شەھەرگە كىرىپ ئۆچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مافۇيۇەننى 20 نەچچە ئاتلىق ئەسكەر بىلەن باربكۆلنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى قالغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتىدۇ.

دېھقانلار قوشۇنىمۇ شوربۇلاقتىكى جەڭدە غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆز ئىتىھكامىلىرىغا قايتىپ كېتىپ، ماجۇڭيېڭنىك قۇمۇل شەھىرىگە يەنە ھۇجۇم قىلىشقا يارەملىشىدۇ. مىنگونىك 20-يىلى (1931 - يىلى) 8 -ئاينىك 2 - كۈنى، ماجۇڭيېنىك قۇمۇل شەھىرىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ، بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆلكە ئارمىيىسىنىك تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، شەھەرگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلىشتىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ.

جۇرۇيچى ۋاقتىنچە شەھەرنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھاسىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئۇرۇمچىگە يارەم تەلەپ قىلىپ تېلېگىرامما بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، بىر ئامال قىلىپ دېھقانلار قوشۇنىنىك ماجۇڭيېنىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋېتەمكچى بولىدۇ. جۇرۇيچى 8 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا كېرەم ئىمام،پېك لىجۇك ۋە ماچاڭلىن قاتارلىق كىشىلەرنى شەھەر ئاھالىسىنىك ۋەكىلى سۈپىتىدە، يول ۋاسىنىك يول باشلىشى بىلەن شەھەر ئىچىگە ئەۋەتىدۇ. ئىككى تەرەپ ۋاك ئوردىسىنىك مېھمانخانىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە كېرەم ئىمام قاتارلىقلار: (1) شەھەردە ئاشلىق تۇگەپ قالدى، دېھقانلار قوشۇنى بىرنەچچە كۈن چېكىنىپ تۇرغان بولسا، ئاھالىلەر شەھەردىن چىقىپ ئاشلىقلىرىنى يىغىۋالسا؛ (2) دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەمەلدارلارنىك زۇلۇمىدىن بولغان، بۇنى ئېتىراپ قىلىمىز، لېكىن بىز ھەممىمىز بىر ئائىلە كىشىلىرى بولغاچقا، پۈتۈشمىكىمىز ئوڭاي، بۇنىڭغا يات ئادەملەرنىك ئارىلىشىشىنىك ھا-

جىتى يوق، شۇڭا، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز، (3) بېشىرنىڭ شەھەر ئىچىنى، ئابدۇنىيازنىڭ تاغلىق رايوننى سورىشىغا يول قويۇلىدۇ. ھۆكۈمەت بۇنىڭغا ئارىلاشمايدۇ، يۇقىرىدىكى شەرتلىرىمىزگە ئۇچ كۈن ئىچىدە جاۋاب بەرگەيسىزلەر، دەيدۇ. سۆھبەت بولۇۋاتقاندا، يولۋاس دېھقانلار قوشۇنىغا، بۇ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىش ھىيلىسى، جۇرۇيچى قۇمۇلغا ئەسكەر يۆتكەپ بېرىڭلار، دەپ ئۇرۇمچىگە تېلېگرامما بېرىۋەتتى، دەپ يېزىلغان كىچىككىنە بىر باغاقچىنى سۆڭگىتىۋېتىدۇ. ۋەكىللەر كەتكەندىن كېيىن، ئابدۇنىياز قاتارلىقلار سۆھبەت ئەھۋالىنى ماجۇڭيىڭغا ئېيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئىككى تەرەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى جىددىيلەشتۈرۈشنى قارار قىلىدۇ. شەھەر ئىچىدە تۇرۇپ كېلىۋاتقان بېشىر كۆرۈنۈشتە بىتەرەپ تۇرسىمۇ، ئاستىرىتتىن ماجۇڭيىڭ بىلەن دېھقانلار قوشۇنىنى قوللاپ كېلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا، بېشىر ماجۇڭيىڭغا يەنە بىرئاز ئالتۇن ۋە ئاشلىق بېرىدۇ. ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جۇرۇيچىنىڭ ۋەكىللىرى كېلىشىم بويىچە يەنە كېلىدۇ، بۇلارغا يەنە يولۋاس يول باشلايدۇ. بۇ قېتىم ۋەكىللەرنىڭ شەرتلىرى تېخىمۇ بوش بولۇپ، ئۇلار، پەقەت ماجۇڭيىڭدىن ئالاقىنى ئۈزسەڭلارلا، بارلىق تەلىپىڭلارنى ئويلىشىپ كۆرىمىز، دەيدۇ. باقىنىياز ئۇلارنىڭ ئالدىدىلا جۇرۇيچىنىڭ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىش مەقسىتىدە يالغان سۆھبەت ئۆتكۈزۈش سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاشلاپ، يولۋاسنى ۋە سۆھبەت ۋەكىللىرىدىن شاڭ ئەنجۇن، فېڭ سور، ماچاڭلىننى شۇنىڭدەك يولۋاسنىڭ ئوغلى نىيازبەگ (خەنزۇچە ئىسمى ياۋداۋچاڭ) نى قولغا ئېلىپ، قالغان بىر نەچچە ۋەكىلنى قايتۇرۇۋېتىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ۋەكىللەرنى ماجۇڭيىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ، ماجۇڭيىڭ گومىن تۈەننىڭ تۈەنجاڭى شاڭ ئەنجۇننى ئېتىپ تاشلايدۇ، لېكىن يولۋاسنى بولسا ئىنتايىن ئەتىۋارلاپ، يىڭجاڭ قىلىپ ئىشلىتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يولۋاس دېھقانلار قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، ئەسكەرلىرى بىلەن قورايدا تۇرىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ شەھەرگە 3 - قېتىم ھۇجۇم قىلىشقا پائال تەييارلىق كۆرىدۇ. ئۇ، شەھەر سېپىلىنى پارتلىتىۋېتىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەرگە يېڭىشەھەرنىڭ شىمالى بىلەن كونىشەھەرنىڭ جەنۇبىدىن تەڭلا لەخمە كولاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىدىن كولانغان لەخمە شەھەر سېپىلىغا يېقىنلاشقاندا، گۈپۈلدىگەن ئاۋازنى شەھەردىكى ئەسكەرلەر ئاڭلاپ قالىدۇ، كونىشەھەردىكىلەرمۇ سېزىپ قالىدۇ. جۇرۇيچى ئەسكەرلەر بىلەن ئاھالىنى ئاۋاز چىققان يەرنى قېزىشقا بۇيرۇيدۇ. ماجۇڭيىڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئالمان - تالمان ئىككى تەرەپتىكى پارتلاتقۇچ دورىغا تەڭلا ئوت يېقىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. گۈمبۈرلىگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ يېڭىشەھەرنىڭ سېپىلى پارتلايدۇ - دە، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، شيۇڭ فايۇنىڭ تۈەنى ۋە گومىن تۈەن بىلەن شىددەتلىك كوچا جېڭى قىلىدۇ. جۇرۇيچى ئەگىپ بېرىپ يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي قوۋۇقىنى قورشىۋېلىشقا بىر قىسىم ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمى ئالدى ۋە كەينىدىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغاچقا، ئالدىراپ چېكىنىدۇ. كونىشەھەرنىڭ جەنۇبىدىن كولانغان لەخمە سېپىلىدىن تېخى يىراق بولغاچ-

قا پارتلاتقاندا سېپىل پارتلىمايدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ شەھەرگە قىلغان 3 - قېتىملىق ھۇجۇمىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ.

6. فاماتاڭ جېڭى

جەن شۇرېن بارىكۆلنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى، قۇمۇلنىڭ مۇھاسىرىدە قالغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، لۇشياۋزۇنى شەرقىي يۆنىلىش باندىتلارنى يوقىتىش سىلىڭبۇسىنىڭ باش سىلىڭلىقىغا، شېڭ شىسەينى دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ سەنمۇجاڭلىقىغا، قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇلارغا دۇگوجىنىڭ لۇيىنى بېرىپ، قۇمۇلدىكىلەرنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئەۋەتمىدۇ. لۇشياۋزۇ ئەدىب، ھەربىي ساۋاتى كەمچىل، ئۇنىڭ ئۇستىگە كاج ئادەم ئىدى. شېڭ شىسەي ھەربىي ئىقتىدارى بولسىمۇ، لېكىن ئۇچىغا چىققان قارا نىيەت ئادەم ئىدى. جەن شۇرېننىڭ 5 - ئىنىسى جەن شۇشىن لۇشياۋزۇ بىلەن چىقىشالمايتتى، ئادەتتە ئۇلار گۇرۇھ توپلاپ، قورساق سوقۇشى قىلىپ يۈرۈشەتتى. لۇشياۋزۇ قىسىملارنى يىغىۋاتقاندا، جەن شۇشىن ئەتەي قىسىملارنىڭ تېز يىغىلىشىغا كاشىلا قىلدۇ، جەن شۇشىن يەنە ئۇزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك، ئوق - دورىلارنى كەينىگە سۈرۈپ تارقاتمايدۇ ھەمدە جەن شۇرېننىڭ بۇيرۇقىنى سۆيىئىستېمال قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن تېلېگراممىا بېرىپ، تېخى تەييارلىقى پۈتمىگەن لۇشياۋزۇنى يولغا چىقىشقا ئالدىرىتىدۇ. لۇشياۋزۇ يەنە بىر نەچچە كۈن تەييارلىق قىلىۋالاي دېسە، جەن شۇشىن ئۇنىڭغا ھەربىي قانۇنىغا خىلاپلىق قىلدىڭ، دەپ تەھدىت سالىدۇ. لۇشياۋزۇ جەن شۇرېندىن يۈزتۇرانە يولىيورۇق ئېلىشقا شېڭ شىسەينى ئەۋەتسە، جەن شۇشىن يەنە توسقۇنلۇق قىلىپ، ئەھۋالنى جەن شۇرېنغا يەتكۈزگىلى قويمايدۇ. مۇشۇنداق قېيىن ئەھۋالدا، لۇشياۋزۇ دۇگوجىنىڭ لۇيىنى لياۋدۇنغا ئەۋەتمىكە مەجبۇر بولىدۇ. دۇگوجى ئاتىسىنىڭ مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان ئادەم بولۇپ، قىلچىمۇ ئۇرۇش تەجرىبىسى يوق ئىدى. ئۇ، لياۋدۇنغا كەلگەندىن كېيىن، يەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئوچ قاتار ئاكوپ قازدۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى نەشە - ئەپيۇن چېكىش، قىمار ئوينىشقا ۋە ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپتە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشىدۇ. لياۋدۇننى ساقلاۋاتقان خوجانىياز ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ خەۋەرنى تېزدىن قۇمۇلغا يەتكۈزىدۇ. ماجۇڭيىڭ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، شەخسەن ئۆزى ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ كېچىلەپ يولغا چىقىپ، دۇگوجىنىڭ ئوچ قات مۇداپىئە لىنىيىسىنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ. دۇگوجى 30 نەچچە مۇھاپىزەتچىنىڭ ھىمايىسىدە قېچىپ، جەجىساۋزىغا كەلگەندە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ بىر لىيەنجاڭى كۆرۈپ قېلىپ ئېتىپ تاشلايدۇ. بۇ جەڭدە ماجۇڭيىڭ يەنە توققۇز پىلىموت، ئىككى كېرىپىي زەمبىرەك قاتارلىق بىرمۇنچە قوراللارنى غەنىمەت ئالىدۇ. ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ ياردارلىپ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالمايدىغان بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ قىسمى جېگدىگە يۆتكىلىدۇ.

قوشۇن باشلاپ چوڭىتاشقا يېتىپ كەلگەن لۇ شياۋزۇ لۇجاڭ دۇگوجىنىڭ تارمار

بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە جۈرئەت قىلالمايۋ، ئوزۇق-تۈلۈكلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، كېچىلەپ گۇچىكزىغا قايتىپ كېتىدۇ.

لياۋدۇندا جىددىي جەڭ بولۇۋاتقان ۋاقىتتا، باركۆلنىڭ ھاكىمى، بىر تەرەپتىن، مافۇيۇەنگە يالغاندىن ئىتائەت قىلغان بولۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن يارىدەم تىلەپ يەتتەقۇدۇققا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىدۇ. مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) 8-ئاينىڭ 8-كۈنى كەچتە يېڭجاڭ گۇەن دېشىڭ، لىيەنجاڭ لياڭ ۋېنجۇن قىسمىنى باشلاپ بېيشياڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى رازۋېتكا قىلىپ، ما فۇيۇەننىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چاڭجياجۇاڭزىغا كەتكەنلىكىنى بىلىدۇ. 9-كۈنى ئەتىگەندە ئۆلكە ئارمىيىسى بېيشياڭدىن چاڭجياجۇاڭزىغا كېلىپ ما فۇيۇەننىڭ قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئۇرۇشتا ما فۇيۇەننىڭ قىسمىدىن 10 نەچچە ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يارىدارلىنىدۇ، ما فۇيۇەن قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاغدىن ھالقىپ قومۇلغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى بارىكۆلگە كىرىپ ئازراق دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، سەنتاڭخۇ ئارقىلىق نومغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئويغۇر دېھقان-چارۋىچىلار ئارقا-ئارقىدىن ئاداققا قېچىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا قاراڭخۇ چۈشكەن بولۇپ، گۇەن دېشىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىشكە، پىيادە ئەسكەرلەرگە نومنىڭ ئەتراپىدا قونۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. سالى دورغا مەرگەنلەرنى جىلغا ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ قويغاندىن كېيىن، ئۆلار ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە، ئۇلارنى بىراقلا ئوققا تۇتىدۇ، ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى ھولۇقۇپ چېكىنىپ نومغا كەلگەندە، نومدا قونغان پىيادە ئەسكەرلەر دېھقانلار قوشۇنى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بولسا كېرەك دەپ، ئۇلارغا ئالمان-تالمان ئوق چىقىرىدۇ. قالايمىقان ئۇرۇشتا ئۇلار بىر-بىرىنى قىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە يارىلاندۇرىدۇ، ئۇلار ئەھۋالنى ئاڭقىرىپ بولغىچە، سالى دورغا ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېتىپ كېلىدۇ. گۇەن دېشىڭنىڭ يېڭى تەڭ كېلەلمەي، باركۆلگە چېكىنىدۇ. بۇ چاغدا، ما جۇڭيىڭ ئاللىقاچان قومۇلغا كەتكەنىدى، گۇەن دېشىڭ ئۇنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مورىغا كېتىدۇ.

ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن جىن شۇرېن سەنمۇجاڭ تىيەن يۈكجېنغا باركۆلدىن قومۇلغا بېرىپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ سۆلھ قىلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ما جۇڭيىڭ قىسمىلرىنىڭ ھەربىي تەمىنات باشلىقى سۇمۇشتاڭدا تىيەن يۈكجېن بىلەن كۆرۈشىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ قومۇلغا كېلىدۇ، ئاندىن جىگدىگە كېلىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشىدۇ. تىيەن يۈكجېن جىن شۇرېننىڭ سۆلھ شەرتنامىسى بىلەن چۇ مىنيىنىڭ خېتىنى ئالغاچ كېلىدۇ. جىن شۇرېن بىلەن چۇ مىنيى خەتلەردە ما جۇڭيىڭنى گەنسۇغا قايتىپ كېتىشكە ئۇندەيدۇ ۋە يەنە قورال-ياراغ، ھەربىي تەمىنات بەرگەنىدىن تاشقىرى، مەركەزدىن سوراپ ئۇنىڭغا گەنسۇدىن مۇھىم بىر مەنسەپ ئېلىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ما جۇڭيىڭ گەنسۇغا قايتىپ كېتىشكە ئۇنىمايدۇ، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە گۇچۇڭنى ئەسكەر تۇرغۇزىدىغان جاي قىلىشنى، ھېچبولمىغاندا قۇمۇل ۋە بارىكۆلنى ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرىدىغان رايون قىلىشقا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

تيەن يۇڭجېن بۇنىڭ جاۋابىنى قايتىپ بارغاندىن كېيىن بېرىدىغان بولىدۇ، ما جۇڭيىڭ-مۇ قومۇلغا قايتىپ كېتىدۇ.

جىن شۇرېن ما جۇڭيىڭنى گەنسۇغا قايتىپ كېتىشكە ئۇندەپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى شىجاڭ ئې يىڭنى 1 - شىنىڭ شىجاڭى قىلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۆلكىگە كېلىشكە تېلېگرامما بېرىدۇ. لېكىن، ئې يىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن كېسەل بولۇپ، گېلىدىن غىزا ئۆتمەي، ئۆلۈپ كېتىدۇ. جىن شۇرېن يەنە ئىلىدىكى ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىش ئەمەلدارى جاڭ پېييۇەننى ئالمان - تالمان يۆتكەپ كېلىپ، ئۇنى شەرقىي يۆنىلىش باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى باش قوماندانلىق شتابىنىڭ سەنمۇجاڭلىقىغا، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ليۇرۇڭشېڭنى 1 - يۆنىلىشنىڭ، جەن شىكۇينى 2 - يۆنىلىشنىڭ، ئاداۋدېنى 3 - يۆنىلىشنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ ھەمدە ئاق ئورۇسلارنى يىغىپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن قوشۇن قۇرىدۇ، بۇنىڭغا چارروسىيە ئوفىتسېرى باپىنگۇتنى قوماندان قىلىدۇ. جاڭ پېييۇەن 6500 ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرغىلى ماڭىدۇ.

جاڭ پېييۇەن قوشۇننى باشلاپ يەتتەقۇدۇققا كەلگەندىن كېيىن، لياۋدۇننى ساقلاۋاتقان خوجانىيازغا سوۋغا - سالام بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بىتەرەپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەنلا ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى، قۇمۇلغا جۈملىدىن دېھقانلار قوشۇنىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر خەلقىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خوجانىياز ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى يالغۇز ئىگىلىۋالغانلىقىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەچكە، جاڭ پېييۇەننىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ.

ما جۇڭيىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلغا ياردەمگە كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئىنىسى ما جۇڭجېنى 3000 ئەسكەر بىلەن لياۋدۇنغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ، 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى فاماتاڭ (يەتتەقۇدۇق بىلەن لياۋدۇننىڭ ئارىلىقى) دا ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ما جۇڭجيې ئۆزىنىڭ ئاساسىي قوشۇننى ئوڭ قاناتتىكى تاغ ئېغىزىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئېگىزدە تۇرۇپ، مۇھاسىرە ئارقىلىق ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ سول قانىتىغا بېسىم ئىشلىتىدۇ. جاڭ پېييۇەن ما جۇڭجيېنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىغا قاراپ، ليۇرۇڭشېڭنىڭ قىسمىغا ما جۇڭجېنىڭ ئۇڭ قانات ئاساسىي قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن قوشۇن — باپىنگۇت قىسمىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى يار-دەمچى قوشۇن سۈپىتىدە ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كەينىدىن سول تەرەپ ئارقا سەپ بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇيدۇ. فۇچۇەننىڭ قىسمى ما جۇڭيجې قوشۇننىڭ ئۇدۇلىدىن ھۇجۇم قىلىدۇ، جەن شىكۇينىڭ قىسمى ما جۇڭجيې قوشۇننىڭ سول قانىتىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ، برونېۋىكلار چوڭ يول بىلەن ئىلگىرىلەپ، ما جۇڭجيې قوشۇننىڭ سول قانىتىغا تەھدىت سالىدۇ. ئاداۋدېنىڭ قىسمى بىلەن باتۇرلار ئەترىتىنىڭ باشلىقى مېڭ شۈنىڭ قىسمى باش زاپاس قىسىم بولىدۇ. ئىككى تەرەپ شىددەتلىك ئېتىشىۋات-

قاندا، تۇساتتىن ما خېيىك 500 نەچچە ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ ئوك قاناتتىن بۆسۈپ چىقىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىنىك سول قانىتىنى مۇھاسىرە قىلىشقا ئۇرۇندۇ. ئۆزلەشتۇرۇلگەن قوشۇننىك 1000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ، ما خېيىك ئۇلارغا ئەك كېلەلمەي تاغ ئېغىزىغا چېكىنىدۇ. ما جۇڭجېيېنىك قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە ئەۋرىنىپ قالىدۇ، بىرقانچە قېتىم قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازـ ئالماي، لياۋدۇنغا چېكىنىدۇ، لېكىن لياۋدۇندا خوجىنىيازنىك سايىسىنىمۇ كۆرمەيدۇ. ما جۇڭجېيېنىك قوشۇنى يارەمسىز قېلىپ، داۋاملىق ئارقىغا چېكىنىدۇ. مافاتاڭدىكى جەڭـ دە ما جۇڭجېيېنىك قوشۇنىدىن 300 نەچچە ئادەم، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن 200 نەچچە ئادەم يارىدارلىنىدۇ ۋە ئۆلىدۇ. جاك پېيىۋەن لياۋدۇندە ئازراق دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى ئۇچ يولغا بۆلۈپ ئىلگىرىلىتىدۇ. يولدا بىر ئايال ئۇچراپ، ما جۇڭىيڭـ ئىك تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتىلغان بىر پارچە خېتىنى بېرـ دۇ. جاك پېيىۋەن بۇنىك ئالدامچىلىق بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئەسكەرلەرنى داۋام لىق تېز ئىلگىرىلىتىدۇ. 10 ـ ئاينىك 13 ـ كۈنى جاك پېيىۋەننىك قوشۇنى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ، قۇمۇلدا ما جۇڭىيڭنىك ئەسكەرلىرى كۆرۈنمەيدۇ. شېك شىسەي بىر يىك ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كەينىدىن قوغلايدۇ، ساۋۇلاقتا كەلگەندە، يەرلىك ئاھالىدىن سوراپ، ما جۇڭىيك ئەسكەرلىرىنىك ئاللىقاچان كېتىپ قالغانلىقىنى بىلىدۇ. شېك شىسەي بارغان يولى بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ما جۇڭىيك چېكىنگەندە دېھقانلار قوشۇننىك جەڭـ گىۋارلىقى ئاجىزلىشىدۇ. خوجانىيازنىك لياۋدۇندە ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن كېلىشىم تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇنىياز خوجانىيازنىك ئۆزىگە ساتقىنلىق قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، قوشۇننى تاشلاپ، ما جۇڭىيك بىلەن بىللە ئەنشىگە كېتىش قارارىغا كېلىدۇ. ئابدۇنىياز كەتكەندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنى سەركىسىز پادىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. خوـ جانىياز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇمۇل تاغلىرىنىك غەربىگە قايتىپ كېلىدۇ. يولۇاس ما جۇڭىيڭنىك پىكرى بويىچە قۇمۇلدا قالىدۇ ۋە قارا مۇقچىدىن قورايغا كېلىپ ئۆزكۆچىنى پائال كېڭەيتىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى قورايغا بىز دېھقانلار قوشۇنىغا يارەم قىلغان، ئەمدى ئۆلكە ئارمىيىسى كېلىپ بىزدىن ئۆچ ئالارمىكىن دەپ ئەنسـ رەپ، يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ ئارقا ـ ئارقىدىن تاغقا قېچىپ كېتىدۇ، شەھەر ئىچى قۇرۇق شەھەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بېشىرمۇ كۆپچىلىك بىلەن بىللە تاغقا قېچىپ كېتىـ دۇ، باغداشتا تۇرۇپ ئەسكەر توپلايدۇ. كونىشەھەردىكى ئۆلكە ئارمىيىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەھەر ئىچىنى بۇلايدۇ. ئوردىنى بۇلاپ قۇپقۇرۇق قىلىپ قويىدۇ، ئوردىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ، بۇ، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا بولغان ۋەقە.

جاك پېيىۋەن قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، يەرلىك مۇتەۋەللەردىن پىك لىجۇك، ما جېنجۇك، ئەن مىك، كېرەم ئىمام، تىبراھىملارنى ۋە ئۆلكە ئارمىيىسىدىن قوماندان ئاداۋدېنى تاغقا چىقىرىپ، ھۆكۈمەتنىك ۋەقەنى تىنچ يول بىلەن ئاياغلاشتۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تاغدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا يۇرت ـ ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىش، ئەمدى يەنە ئىش تېرىماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. لېكىن، دېھقانلار قوشۇنـ

نىڭ يېڭىلىگىنىگە ئۇزۇن بولمىغاچقا، ئۇيغۇر پۇقرالىرى بۇ تەشۋىقاتقا ئاساسلىقچە ئىشەنمەي كەتمەيدۇ. بۇ چاغدا، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن قوماندان ئاداۋدې ئۆز ئىختىيارى بىلەن تاغدا گۆرۈگە قالىدۇ. بۇنى كۆرۈپ خوجانىياز، ئاۋۇت دورغا، قۇربان دورغا، هوشۇر دورغا قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلغا كېلىدۇ، يولۇاس ئابدۇۋايىت هاجى ۋە چوڭ-ئەلەم ئاخۇننى، بەشىرمۇ تۇرسۇن دورغىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ، ئۇلار ئۇچ كۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە كېلىشىمگە كېلىدۇ: (1) قوزغىلاڭ هۆكۈمەتنىڭ ياخشى باشقۇرمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان، خەلقتە گۇناھ يوق. هۆكۈمەت بۇنى سۈرۈشتە قىلمايدۇ. (2) قورال-ياراغ تاپشۇرۇلمايدۇ. (3) تاغلىق رايونىنى ئۇيغۇرلار ئۆزى باشقۇرىدۇ. (4) دېھقانلار هۆكۈمەتكە ئاشلىق سېپتىپ بېرىدۇ، باج تۆلەيدۇ. مۇشۇنىڭ-دىن كېيىن قۇمۇل بىر مەزگىل ۋاقتىنچە تىنچ ئۆتىدۇ.

7. تاراتى يىغىنى

مىنگونىڭ 21-يىلى (1932-يىلى) 1-ئايدا قۇمۇلدا «قېپىقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى» قۇرۇلۇپ، قېپىقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. جىن شۇرېن ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇرۇشقا ئالدىراپ كەتكەچكە، قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاممىنى كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ، «بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاسىيلارنى بىردەك ئەپ قىلىپ، ئۇلارغا يېڭىدىن ئادەم بولۇش يولى بېرىش كېرەك، ئۆتكەن ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەسلىك لازىم. ئاسىيلارنىڭ بارلىق مال-مۈلكىنى بىردەك كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، تەكشۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق» دەپ قارار قىلىدۇ. ئۇ يەنە تاغقا ئەۋەتىپ ۋەز-نەسىھەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتا مۆتىۋىرى روزى هاجىنى ئەلچى قىلىپ قۇمۇلغا ماڭدۇرىدۇ. دېھقانلار قوشۇنىدىكىلەرمۇ ئەپ بولۇش نىيىتىدە بولغاچقا، تاغدىن چۈشۈپ هەربىرى قىلمايدۇ. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ هاكىمى بولغان، ئەينى ۋاقىتتا ئۆلكىلىك هۆكۈمەت 2-بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان تاۋ مىڭيۇ 1-ئاينىڭ 18-كۈنى جىن شۇرېنغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئالدىنقى نۆۋەتلىك «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ساۋقىنى قوبۇل قىلىپ، قېپىقالغان ئىشلارنى ئىجابىي تىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىش هەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. ئۇ، ئۆز كۆز قارىشىنى سىياسىي مۇئەسسەسە، تىنچلاندۇرۇش ئومۇمىي تەدبىرى، مۇداپىئە تەييارلىقى قاتارلىق جەهەتلەردىن مۇپەسسەل بايان قىلىدۇ. بۇنى تەخمىنەن تۆۋەندىكى ئالتە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: (1) سابىق ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ مەركىزى تۇخۇلۇدا ئىدى، ئەمدى ئۇنى تاشۇبلىقا يۆتكەپ، يەرلىك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن ساقلىنىشى كېرەك. بارىكۆل ناھىيىسىنىڭ يېرى كەڭ، ئادىمى ئاز، بۇنىڭ ناھىيە بولۇپ تۇرۇشى مۇۋاپىق ئەمەس، شۇڭا بۇ ناھىيىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىنى يەنىلا قۇمۇل ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىش كېرەك. (2) ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئالۋان-ياساقلارنى هازىرچە بىردەك كەچۈرۈم قىلىش كېرەك، يەرلەرنى ئۆلچەشنى هازىر-

چە توختىتىپ، قۇمۇل خانلىقى تاپشۇرغان يەر، نوپۇس دەپتىرىگە ئاساسەن دەرىجىگە ئايرىش، باج - سېلىقنى يەرگە قاراپ كۆپەيتىش كېرەك. ۋەقە تۇغۇلۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كەلگۈسىدە باج ئالغاندىمۇ باجنى سابىق ئوردا كاتتىباشلىرى سۈيلەپ ئالسۇن، بىزنىڭ يېزىلارغا قايتا چاپارمەن ئەۋەتىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. بوز يەرلەرگە كەلسەك، بۇنى ئالدى بىلەن ئىسكان قەدەر يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئالسۇن، ئېشىپ قالغانلىرى بولسا، ئاندىن خەنزۇ كۆچمەنلەر ئالسۇن. ھۆكۈمەت سېتىۋالىدىغان ئاشلىق نورمىسىنىمۇ ئازايتىش كېرەك، ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن مىنگونىڭ 19 -، 20 - يىللىرى (1930 -، 1931 - يىللىرى) ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق، يەم - خەشەكلەرنى كەچۈرۈم قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىمىزنىڭ ئۇلارغىمۇ خەنزۇ كۆچمەنلىرى بىلەن ئوخشاش قارايدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك. (3) جەنايى ئىشلاردىن باشقا، قالغان نىكاھ، مال-مۈلۈك مەسىلىلىرىنى ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە، قۇرئانغا ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىشقا يول قويۇشىمىز كېرەك. (4) ئاپەت قالدۇرماسلىق ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كاتتا-باشلىرىغا يا قۇرۇق مەنسەپ بېرىش، يا ئۇلارنى باشقا يەرگە يۆتكىۋېتىش كېرەك، قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاممىنى بىردەك سۈرۈشتە قىلماسلىق كېرەك. (5) ۋاڭنىڭ ئوتۇ-غات ئامىنى (مەنسەپ مەرتىۋىسىنى) يەنىلا ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىپ، ئۇنىڭدىن قول ئۈزگىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك. ۋاڭنىڭ بۇرۇنقى مال - مۈلۈك، چارۋىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ قايتۇرۇشىمىز كېرەك. يەرلىرىنىڭمۇ مەلۇم قىسمىنى ئەھۋالغا قاراپ شەخسىي مۈلۈك قىلىشقا قالدۇرغاندىن باشقا، قالغان قىسمىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش كېرەك. (6) ھەربىي مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىش پىلانى تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان. جەن شۇرېن ئۇنىڭ پىكرىلىرىگە قوشۇلماقچى ئىدى، لېكىن، بۇنى يولغا قويغىچە، جەن شۇشىن كىرىپ، جاڭ پېيىۋەن قۇمۇلنى بېسىپ يېتىۋالدى، ئۇنىڭ غەرىزى باشقا، دەپ جاڭ پېيىۋەننىڭ غەيرىتىنى قىلدۇ. جاڭ پېيىۋەندىن ھەزەر ئەيلەپ يۈرگەن جەن شۇرېن ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، جاڭ پېيىۋەننى ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاۋ مىڭيۇنىڭ تەكلىپى تاشلىنىپ قالىدۇ. مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) 2 - ئايدا، جەن شۇرېن تارباغاتايىنىڭ قوماندانى لى خەيرۇنى شىجاڭ قوشۇمچە شەرقىي يۆنىلىش گارنىزون قوماندانى، قۇمۇل «قېيىقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى» نىڭ باشلىقى قىلىپ يۆتكەيدۇ. لى خەيرۇ ئەزەلدىن مەمۇرىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە، ئۇرۇش ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوق ئىدى، قۇمۇل ۋەزىيىتىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى تېخىمۇ چۈشەنمەيتتى. ئۇ، قۇمۇلغا كېلە - كەلمەيلا، شوپۇل، خۇيجۇاڭزى، باغداش، ئاراتام ۋە سۇمۇشتاق قاتارلىق جايلارغا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، خوجانىياز قاتارلىق كىشىلەرگە، قورالىلارنى تاپشۇرۇپ، دېھقانلار قوشۇنىنى تارقىتىۋېتىڭلار، دەپ بۇيرۇق قىلدۇ. تاغدىكى دېھقانلار قوشۇنى ئەھۋالنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى سېزىپ، ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزىتىپ جىم يېتىۋالىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە قۇمۇلنىڭ يەنە ئۇرۇش مالمانچىلىقىغا چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى، شىنجاڭدىن ئۆچكى ئۆلكىلەرگە سودىگەرچىلىك قىلغىلى بىرمۇنچە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئۇرۇش مالمانچىلىقى توپەيلىدىن ئۇزۇن يىل يۇرت ـ ماكانلىرىغا قايتالمىغاندى، قۇمۇل تىنچىغاندىن كېيىن، گەنسۇدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى يىغىلىپ، شىنجاڭغا قايتىماقچى بولۇشىدۇ، ئۇلار ئېنىق خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن، ئاۋۋال قۇمۇلدىكى ھەسەن ياڭخاڭغا خەت يېزىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ، قۇمۇلنىڭ ھەقىقەتەن تىنچىتىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، توپلىشىپ شىنجاڭغا قايتىدۇ. بۇ سودىگەرلەر ئىچىدە قۇمۇللۇقلارمۇ، تۇرپان، توخسۇن، كۇچا ۋە ئاقسۇلۇقلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار 100 نەچچە ئېشەك بىلەن يولغا چىقىپ، كۇشۇيگە كېلىپ قونىدۇ. بۇلارنى لى خەيرۇ شىكىشكىشيانى ساقلاشقا ئەۋەتكەن بىر پەي ئەسكەر ئۆلتۈرۈپ، بارلىق مالىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. كۇشۇي ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ئۇرۇمچىگە يىغىلىپ ھۆكۈمەتكە تەلەپ قويۇپ، چوڭ ماجىرا تۇغدۇرىدۇ. جىن شورېن ۋەقەنىڭ يوشۇرۇن ئەنسىرەپ، لى خەيرۇغا باش جىنايەتچى پەيجاڭ بىلەن مۇئاۋىن پەيجاڭنى ئېتىۋېتىش، قالغان 29 ئەسكەرنى قايتۇرۇپ كېلىش تۇغرىسىدا يولىيورۇق بېرىدۇ («كۇشۇي ۋەقەسى» گە قارالسۇن).

كۇشۇي ۋەقەسى تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇرۇمچىدىن بىر تۈركۈم سودىگەرلەر ئۆچكى ئۆلكىگە سودىگەرچىلىك قىلغىلى ماڭىدۇ، ئۇلار سۆجىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا يولۋاسنىڭ ئادەملىرى ئۇلارنىڭ مالىلىرىنى پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىدۇ. يولۋاسنىڭ ئادەملىرى نومدا يەنە بىر تۈركۈم سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى بۇلايدۇ. يولۋاس بۇلاپ كېلىنگەن مالالاردىن قىممەت باھالىقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، قالغان بىرقانچە 100 تۇڭ ئۇچەينى ئامبارغا تاشلىۋېتىپ كېتىدۇ. بۇ ئىشتىن كېيىن، يولۋاس بۇ، كۇشۇي ۋەقەسىدىن ئۆچ ئالغىنىمىز، دەيدۇ. لى خەيرۇ يولۋاس سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى بۇلىدى، تىنچلىقتا دالالەت قىلىش ئىشلىرىمىزغا بۇزغۇنچىلىق سالىدى، دېگەننى باھانە قىلىپ، دېھقانلار قوشۇنىدىن قورال ـ ياراغلارنىڭ ھەممىسىنى دەرھال تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. يولۋاس كونا مىلتىقتىن 30 نەچچىنى تاپشۇرۇپ قويىدۇ. لى خەيرۇ بۇنىڭغا ئۇنىماي، يولۋاس، بېشىرلار بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كېرەم ئىمام، شائەخمەت ۋە ئابدۇۋايىت قاتارلىق سەككىز كىشىنى ئەۋەتىپ، دېھقانلار قوشۇنىنى قورالسىزلاندۇرۇش كېرەك، بولمىسا ئۇلار قورال كۈچى بىلەن قورشاپ يوقىتىلىدۇ، دەپ قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ۋەزىيەت يەنە بىردىنلا جىددىيلىشىپ كېتىدۇ.

ئۆلكە ئازمىيىسى قورشاپ ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەر تاغقا يەتكەندە، ھەممەيلەن جىددىيلىشىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا،تاشقى موڭغۇلىيە دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىرى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن جىياڭسىندورجى (موڭغۇل)، ئەبۇۋۇ، قاسىم (قازاق)، تۇردى (ئۇيغۇر) قاتارلىق بەش كىشىنى ۋەكىل قىلىپ تاغقا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئاۋۋال قاراتاغدا سادىق قورمال بىلەن كۆرۈشۈپ، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللايدىغانلىقىنى ئوچۇق بىلدۈرىدۇ. جىياڭسىندورجى، سىلەر چوقۇم ئىتتىپاقلىشىشىڭلار كېرەك، يەنە سىلەرنىڭ بىر رەھبىرىڭلار بولۇشى كېرەك، دەيدۇ. سادىق قورمال جىياڭ

سىندورجىنىڭ بۇ پىكرىگە ئىنتايىن قايىل بولۇپ، غەربىي تاغقا كېچىلەپ ئادەم ئەۋەتىپ، خوجانىيازنى چاقىرىپ كېلىپ، جياڭسىندورجى بىلەن كۆرۈشتۈرىدۇ. ئۇلار بىر يېغىن ئېچىپ، رەھبەرلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى قارار قىلىدۇ. بىرقانچە كۈندىن كېيىن، جايلاردىكى دېھقانلار قوشۇنى باشلىقلىرى غەربىي تاغدىكى تاراتقا كېلىپ يىغىنغا قاتنىشىدۇ. لېكىن، يولۋاس ئىلگىرى قورايدا ئۆزىگە ئادەم توپلاپ يۈرگەندە، خوجانىيازنىڭ ئۇنى قولغا ئېلىپ ئېتىۋەتمەكچى بولغانلىقىغا ئېچىدە غۇم ساقلاپ يۈرگەچكە، يىغىنغا كەلمەيدۇ. يىغىندا، جياڭسىندورجىنىڭ تەشۋىق - تەرغىباتى بىلەن كۆپچىلىك خوجانىيازنى دېھقانلار قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىكىگە كۆرسىتىدۇ. يەنە جياڭسىندورجىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قاسىم دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولىدۇ. خوجانىياز يىغىندا تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: (1) بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە زەربە بېرىش كېرەك. (2) تاشقى موڭغۇلىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ، قورال - ياراغ سېتىۋېلىش كېرەك. (3) ما جۈڭيېڭنى شىنجاڭغا يەنە تەكلىپ قىلىش كېرەك. (4) دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى پەيدىنپەي تۈرپان، پىچانلارغا يۆتكىلىپ، ئۇ يەردىكى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ كېرەك، كۆپچىلىكىنىڭ دەۋىتى بىلەن، يولۋاس چىللاپ كېلىنىپ خوجانىياز بىلەن كۆرۈشتۈرۈلىدۇ. ئىككىسى بۇرۇنقى ئادەۋەتلىرىنى تاشلاپ، قايتىدىن ئەپلىشىپ قېلىشقا قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشىدۇ. يىغىندىن كېيىن، جياڭسىندورجى تاشقى موڭغۇلىيىگە قايتىدۇ. ئارقىدىنلا خوجانىياز تاشقى موڭغۇلىيىگە، ئەنشىلەرگە ۋەكىل ئەۋەتىدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تاشقى موڭغۇلىيىگە كەتكەن ۋەكىل ئىشنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىدۇ، جياڭسىندورجىمۇ 500 دانە مىلتىق، 500 قۇر ھەربىي كىيىمنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ھەربىي لازىمەتلىكلەرگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئىشەنچىسى كۈچىيىدۇ.

لى خەيرۇ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ تەسلىم بولۇش نىيىتى يوقلۇقىنى كۆرگەندىن كېيىن، مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) 5 - ئايىنىڭ 7 - كۈنى، جىن شۇرېندىن يولىيورۇق سوراپ: «خوجانىياز، يولۋاس دېگەن بۇ ئىككى باندىت ھازىر بەك غالجىرلىشىپ كېتىۋاتىدۇ» دەيدۇ ھەمدە مۇداپىئە سېپىنى قىسقارتىپ، دېھقانلار قوشۇنىغا ئۇياقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ، بۇياقتىن زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بېرىدۇ. 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، جىن شۇرېن، قاراملىق قىلماي، كۆرۈنۈشتە يەنىلا كەڭچىلىك قىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇش ستراتېگىيىسىنى قوللىنىش تۇغرىسىدا يولىيورۇق بېرىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى بۇ چاغدا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەچكە، ئىشەنچى ئېشىپ، پات - پات تەشەببۇسكارلىق بىلەن تاغدىن چۈشۈپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە يوشۇرۇن زەربە بېرىپ، جايلارنى پاراكەندە قىلىپ تۇرىدۇ. لى خەيرۇ نائىلاج 8 - ئايدا ھۇجۇم قوزغايدۇ، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن ئاداۋۇدى تۆۋەنىنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى كۆشۈتىدىن ئايلىنىپ نېرىنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ، يولۋاس ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قورايغا چېكىنىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى خەلىمە -

سېرى قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. يولۇاس يەنىلا تۆمۈرتى، نېرناسقا قېچىپ كېتىدۇ. ئەتە-سى، خوجانىياز قوشۇننى باشلاپ قورايىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتە-دۇ، ئۇرۇش ئىككى سائەتچە داۋاملاشقاندا ئىرغايتى بىلەن شىمالىي تاغنى ئىگىلەپ ياتقان ئۆلكە ئەسكەرلىرى تارمار بولىدۇ، خوجانىياز ئارقىدىنلا جەنۇبىي تاغ چوققىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، يولۇاسنى قوغلاپ كېتىۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسىنى توزۇتىۋېتىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى توپ ئوقلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئېدىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ئۆز ئورنىغا يېنىپ كېلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسىدىن ئاداۋدىي تۇەننىڭ يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلىرى سومۇشتاغدىن تۇخۇلۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى باقىنىياز بىلەن سادىق قورمال 70 نەچچە مەرگەن بىلەن قىزىلتاغ ئېغىزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ۋە چىلىك دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، قازاق باشچى ئايمەت 100 نەچچە مەرگەن بىلەن كوكگۈرەكنىڭ شەرق تەرىپىدە، يەنە بىر قازاق باشچى نۇرغالى 100 نەچچە مەرگەن بىلەن نېرىنكىرديكى چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە يوشۇرۇنۇپ ياتاتتى. ئۆلكە ئارمىيىسى ئاقتاشقا كەلگەندە، باقىنىياز بىلەن سادىقنىڭ ئەسكەرلىرى توساتتىن ھۇجۇم قىلىدۇ، ئۆلكە ئەسكەرلىرى تەڭ كېلەلمەي، كوكگۈرەككە چېكىنگەندە، يەنە ئايمەتنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرايدۇ، ئۆلكە ئەسكەرلىرى يەنە نېرىنكىرغا چېكىنىدۇ. ئۇلار چېكىنىپ قىزىلتاغ ئېغىزىغا كەلگەندە، نۇرغالىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرايدۇ-دە، قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامالسىز قېلىپ، قووۇق ئېغىزىدىن چېكىنگەنچە قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان لى خەيرۇ جىن شۇرېنغا ياردەم تىلەپ جىددىي تېلېگراممىا بېرىدۇ. جىن شورېن شېڭ شىسەينى شەرقىي يۆنىلىش باندىتلارنى يوقىتىش شتابىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ، جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇەننىنى 1-يۆنىلىش، فۇچۇەننىڭ تۇەننىنى 2-يۆنىلىش، ياڭ جېڭجۇڭنىڭ تۇەننىنى 3-يۆنىلىشكە بۆلۈپ ۋە ئۆزلەشتۇرۇلگەن قوشۇن — باپىنگۇتنىڭ تۇەننىنى، باتۇرلار ئەترىتىدىن مېڭ شۇ قىسمىنى ۋە يەنە بىر رونېۋۇك قوشۇپ يارەمگە ئەۋەتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا شېڭ شىسەي ئۇرۇشنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇرىدۇ: (1) ئىزىدىن قوغلاپ زەربە بېرىش ئۇچۇن، قاۋۇل ئاتلىق ئەسكەرلەرنى تاللاپ تاغقا ئەۋەتىش. (2) ئالاقلىشىشقا قولايلىق بولسۇن ئۇچۇن، ئارقا سەپ ئالاقىلىشىش لىنىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بىر دانە سىمسىز تېلېگراف ئاپپاراتى ئېلىۋېلىش. (3) ئىز قوغلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۇچۇن، تۆگىلەر بىلەن ئادەم ۋە ئات-ئۇلاغلارغا ئىككى ياكى ئۈچ ئايغا يەتكۈدەك ئوزۇق-تۇلۇك، يەم-خەشەك ۋە ئوق-دورا ئېلىۋېلىش. (4) ئوزۇق-تۇلۇك ۋە ئوق-دورا تۇگىمىگەندە، قۇمۇلغا قايتىپ بىر ھەپتە دەم ئېلىپ، يەنە ئىككى ياكى ئۈچ ئايغا يەتكۈدەك ئوزۇق-تۇلۇك، ئوق-دورا ئېلىپ تاغقا كېلىپ قوغلاپ زەربە بېرىش.

شېڭ شىسەي قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، شەرقىي تاغ بىلەن غەربىي تاغقا تەڭلا ھۇجۇم قىلىدۇ. شېڭ شىسەي ئۆزى ئەسكەر باشلاپ غەربىي تاغقا ھۇجۇم قىلىدۇ، چوڭ كىچىك ئون نەچچە جەڭدىن كېيىن، خوجانىيازنى ئاخىر چېكىندۈرىدۇ. دېھقانلار قوشۇ-

نى يېڭىلىپ شەرقىي تاغقا چېكىنىدۇ. غەربىي تاغ تىنچىغاندىن كېيىن، لى خەيرۇ ۋەز-نەسىھەت قىلىشقا بەش نەپەر خۇيىزۇ مۆتىۋەرنى ئەۋەتىدۇ، ئۇلار ئۆرۈكلۈكتە ئۇرۇشتا پىتراپ كەتكەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ 40 نەچچە ئەسكىرىنى ئۇچرىتىدۇ، ئۇلار يېقىندا مەغلۇب بولغان بولسىمۇ، لېكىن قىلچىمۇ تەسلىم بولۇش نىيىتىدە بولمايدۇ. لى خەيرۇ نائىلاج جىن شۇرېنغا تېلېگرامما بېرىپ، خوجانىياز ئۆلمىگۈچە دېھقانلار قوشۇنى ھەرگىز تەسلىم بولمىغۇدەك، دەيدۇ.

دېھقانلار قوشۇنى شەرقىي تاغدا ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشىدۇ. 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، ئۆلكە ئارمىيىسى كۆشۈتىگە ھۇجۇم قىلغاندا، دادۇيجاڭ تاۋ شۇئېن ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى ئاراتامغا ھۇجۇم قىلغاندا تېخىمۇ پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ، بۇ چاغدا جاڭ يۈشيۇ ئوڭ قاناتتىن، ليۇ رۇڭشېڭ سول قاناتتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ئۇلار ھۇجۇم قىلىپ 10 نەچچە چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، 2 - توساقنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. بۇ يەر باغداشقا 15 چاقىرىم كېلىدىغان، بىر تېمىم سۇمۇ تېپىلمايدىغان يەر ئىدى. ھاۋا ئىسىپ كەتكەچكە، ئەسكەرلەر ئۇسسۇزلۇققا چىدىماي سۇ ئالغىلى تاغدىن چۈشەي دەپ تۇرۇشىغا، توساتتىن تاغنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ما جۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۆلكە ئەسكەر-لىرى «گاسىلىڭ» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپلا، قورققىنىدىن ئالمان - تالمان چېكىنىدۇ، تېخى ئۇرۇشماي تۇرۇپ ئۆزلۈكىدىن پىتراپ، ھۇلۇققىنىدىن زەمبىرەك چاقىنىڭ ئوقىنى سۇندۇرۇۋالىدۇ. ليۇ رۇڭشېڭ ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي، ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەر-لىرى تاغ ئارىسىغا كىرىپ كېتىدۇ. كەچتە، فۇ چۈەن ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئاراتامغا كېلىپ 1 -، 2 - يۆنىلىشتىكى پىتراپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى يىغىدۇ. 2000 دىن ئوشۇق ئەسكەردىن ئاران 600 — 700 ىلا قالغانىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ چاغدا ما جۇڭ-يىڭنىڭ ئۆزى تېخى قۇمۇلغا كەلمىگەنىدى. ئۇ، خوجانىيازنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندا، جياڭ جېيشى تېخى يېڭىلا ئۇنى 36 - شىنىڭ شىجاڭلىقىغا تەيىنلىگەن بولۇپ، ئۇ قوشۇ-نىنى كېڭەيتىپ، ئەسكەرلىرىنى مەشق قىلدۇرۇش بىلەن بەنت ئىدى، شىنجاڭغا كېلىشكە ھازىرچە چولىسى تەگمەيتتى. شۇڭا ئۇ ما جۇڭشەننى 60 نەچچە ئەسكەر بىلەن ئاۋۋال قومۇلغا ئەۋەتكەن، ئاندىن يەنە ما شىمىڭنى پىچاندا ھەرىكەتلىنىشكە ئەۋەتكەن، ما جۇڭشەن باغداشقا كەلگەندە، ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانىدى، ئۇ، ما جۇڭيىڭنىڭ نامى بىلەن غەلىبە قىلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى.

شېڭ شىسەي غەربىي تاغدىن ئىز قوغلاپ شەرقىي تاغقا كەلگەندىن كېيىن، شو-پۇلدا دېھقانلار قوشۇنى بىلەن بىرنەچچە كۈن جىددىي جەڭ قىلىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى تەڭ كېلەلمەي تاغ ئىچىگە چېكىنىدۇ - دە، ئەپلىك يەر تۈزۈلۈشىدىن پايدىلىنىپ، شېڭ شىسەينى بەنت قىلىپ تۇرىدۇ. جىن شۇرېن دېھقانلار قوشۇنىنى يېڭەلمىگەنلىكىدىن قاتتىق تەشۋىشلىنىدۇ. ئۇ، 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى لى خەيرۇ بىلەن شېڭ شىسەيگە، خوجانىياز بىلەن يولۋاسنى يوقاتساڭلار «بارلىق مال - مۈلۈكنى ئوفىتسېر ۋە ئەسكەر-

لەرگە كۆرسەتكەن خىزمىتىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ ئىنئام قىلىپ بېرىۋېتىمەن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شېڭ شىسەي پۇل-مالغا قىزىقىپ، 12-ئايدا قىشلىق هۇجۇم قوزغايدۇ. دېهقانلار قوشۇنى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ئارقا-ئارقىدىن قىلغان هۇجۇمىنى توسوۋېلىشقا قۇدرىتى يەتمەي، بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ غەربىي تاغنىڭ پىتوتى دېگەن يېرىگە چېكىنىدۇ. بۇ، يىل بويى قار كەتمەيدىغان، مۇهىت شارائىتى ئىنتايىن يامان يەر بولۇپ، دېهقانلار قوشۇنى قىيىن ئەهۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. خوجانىياز كۈچىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە، يالغاندىن تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، 50 مىلتىق تاپشۇرىدۇ. ئەمدى غەلىبە قىلىدىغان بولدۇم دەپ ئويلىغان شېڭ شىسەي خوجانىيازنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بولىدۇ. خوجانىياز ئۆلكە ئارمىيىسى هۇجۇمنى ۋاقتىنچە توختاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆپچىلىككە مۇزلۇق داۋاننىڭ ئۈستىگە كىگىز-زىلچىلارنى سېلىپ تاغدىن سېرىلىپ چۈشۈشنى بۇيرۇپ، شېڭ شىسەينىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن قۇتۇلۇپ كېتىدۇ. بىشىر تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مىڭگاڭ دېگەن يېرىگە، يولۋاس ئەنشىگە قېچىپ كېتىدۇ. بۇ قېتىمقى جاپا-مۇشەققەتلىك جەڭنى باشتىن كەچۈرگەن دېهقانلار قوشۇنى دەرمانىدىن كېتىپ، ئەمدى يەنە ئۇرۇش قىلىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ.

8. قوزغىلاڭنىڭ خاتىمىسى

مىنگونىڭ 21-يىلى (1932-يىلى) نىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، دېهقانلار قوشۇنى قۇمۇلدىكى هەرىكىتىنى ئاساسىي جەهەتتىن توختىتىدۇ، ئۇرۇش بارا-بارا ئۈرۈمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ئەتراپلىرىغىچە كېڭىيىدۇ.

ماجۇڭشەن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ماشىمىڭمۇ چاقىلىق ئارقىلىق پىچانغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، ماشىمىڭ يەرلىك دېهقانلار بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپان، پىچاننى ئىشغال قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جىن شۇرېن شېڭ شىسەيگە قوشۇن باشلاپ بېرىپ يوقىتىشنى جىددىي بۇيرۇق قىلىدۇ. شېڭ شىسەينىڭ قوشۇنى كېتىشىگە، خوجانىياز يەنە تاغدىن چۈشۈپ كونا قىسىملىرىنى يىغىپ، ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن داۋاملىق قارشىلاشماقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا لى خەيرۇنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ، هۇجۇم قىلىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، خوجىنىياز بىلەن سۈلھ قىلغىلى ئادەم ئەۋەتىدۇ. دېهقانلار قوشۇنىمۇ يېڭىلا يېڭىلگەچكە، دەم ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇش مەقسىتىدە لى خەيرۇنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولىدۇ. لى خەيرۇ ئۆلكىلىك هۆكۈمەتنىڭ نامىدا دېهقانلار قوشۇنىغا 100 دادەن بۇغداي، تۇرمۇش راسخوتى ئۈچۈن 40 مىڭ سەر تەڭگە بېرىپ، خوجانىياز بىلەن يولۋاسقا قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، قىسىملىرىنى تارقىتىۋېتىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. پۇل ۋە ئاشلىقنىڭ هەممىسىنى خوجانىياز ئۆزى ئىگىلىۋېلىپ، يولۋاسنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئىچكى جاڭجال قوزغىلىپ كېتىدۇ. لى خەيرۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ هۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى بىراقلا يوقاتماقچى بولىدۇ. مانا مۇشۇ جىددىي

پەيتتە، دېھقانلار قوشۇنى ئىچكى جاڭجالنى توختىتىپ، مىلتىقنىڭ ئاغزىنى بىردەك سىرتقا قارىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن لى خەيرۇ چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. بۇ چاغدا پۈتۈن شىنجاڭ مالىمان بولۇپ كەتكەچكە، جىن شۇرېن قۇمۇل ۋە بارىكۆللەردىن ۋاز كېچىش قارارىغا كېلىپ، لى‌خەيرۇنى گۇچىڭزىغا كېلىپ، ئۇرۇمچىنى قوغداشقا بۇيرۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنى ساقلاشقا ئەسكەر قالمايدۇ. مىنگۇنىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 2 - ئاي - دا، شېڭ شىسەي پىچاننى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ، ماشىمىڭ قاراشەھەرگە قېچىپ كېتىدۇ. تۇرپاندىكى دېھقانلار قوشۇنى خوجانىيازنىڭ تۇرغان يېرىگە يارىدەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتىدۇ، خوجانىياز خۇشاللىق بىلەن ماقۇل كۆرىدۇ - دە، قوشۇننى باشلاپ لۈكچۈنگە كېلىدۇ. شېڭ شىسەيمۇ قوشۇننى باشلاپ يېتىپ كېلىدۇ، خوجانىياز ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، تۈيۈق تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. ئارىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى يۈز بېرىپ، جىن شۇرېن تەختتىن چۈشىدۇ. لىيۇ ۋېنلۇڭ ۋاقتىلىق ئۆلكە رەئىسى، شېڭ شىسەي ۋاقتىلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ مانا مۇشۇنداق مالىمان ۋەزىيەتتە، 5-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 2 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، قۇمۇل، بارىكۆل، تۇرپان‌ۋە پىچان قاتارلىق جايلارنى ئوڭايلا بېسىۋالىدۇ. ئابدۇنىيازمۇ ماجۇڭيىڭ بىلەن بىللە كېلىدۇ، بېشىرمۇ تاشقى موڭغۇلىيىدىن قايتىپ كېلىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئابدۇنىيازنى قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك ئارىلاشما لۇيىنىڭ لۇجاڭلىقىغا، يولۇاسنى تۇرپان مۇھاپىزەتچىلەر لۇيىنىڭ لۇيجاڭلىقىغا، قوشۇمچە دالالەت بېگىلىكىگە، بېشىرنى تۇرپان شەھەر مۇداپىئە سىلىڭلىقىغا، خوجىنىيازنى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق ئارمىيىسى سىلىڭبۇسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

بىرقانچە قېتىملىق جەڭدىن كېيىن، خوجانىيازنىڭ ئەسكىرى 6000 دىن ئاشىدۇ. شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ ئىلىشۇاتقان مەزگىلدە، خوجانىياز ئاقسۇ ۋە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا، خوجىنىيازنى سابىت دامۇللا قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇڭى» لىقىغا چىقىرىدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 7 - ئايدا! خوجانىياز ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ. سابىق دېھقانلار قوراللىق كۈچلىرى ئۆزگەرتىلىپ يېڭى 6 - شى قىلىپ تەشكىل قىلىنىدۇ. مەخمۇت شجاڭلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) شېڭ شىسەي لىيۇ يىڭلىننى قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەيدۇ. ئۇ «ئەمەل ۋاربىسى لىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى ئىككىنچى قېتىم يولغا قويىدۇ. ھۆكۈمەت ئالدىنقى قېتىمقى ساۋاقنى قوبۇل قىلىپ، بۇ ئىسلاھاتنى ئىھتىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ. مالىمانچىلىقتىن بىزار بولغان خەلقىمۇ بۇنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇچ - تۆت ئاي تەكشۈرۈپ‌تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ۋەزىپىسى ئوڭۇشلۇق ئورۇندىلىدۇ. ھۆكۈمەت قوزغىلاڭ ۋەقەسىنى سۈرۈشتە قىلمايدىغانلىقىنى، بارلىق ھەقسىز ئەمگەكلەرنى بىكار قىلىدىغانلىقىنى، ھۆكۈمەت

ئۆزىگە كېرەكلىك ئوزۇق-تۈلۈك ۋە يەم-خەشەكنى بىردەك بازار باھاسىدا سېتىۋالىدىغانلىقىنى، ئىلگىرىكى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس يەرلىرىنى ئىختىيار قىلغانلار تېرىسا بولىدىغانلىقىنى، بوز يەرلەردىن ئېلىنمىدىغان يەر بېجىنىڭ ۋاقتىنچە كېچىرىم قىلىنغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) مەخمۇت ماخۇشەن بىلەن بىرلىشىپ كەينىگە قاراپ نەيزە ئۇرىدۇ ۋە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن يېڭىلىپ چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدۇ. خوجانىياز شۇ يىلى 10 - ئايدا، شېڭ شىسەي ئويدۇرۇپ چىققان «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولدى» دېگەن ئەنزە بىلەن قولغا ئېلىندۇ. 2 - يىلى 4 - ئايدا، خوجانىياز-نىڭ قورا - جايلىرى ئاختۇرۇلۇپ، پۈتۈن مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. 8 - ئايدا، شېڭ شىسەي جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ شاڭشياۋ دەرىجىلىك بۆلۈم باشلىقى شىڭ جۈنزاۋ ۋە ئۆلكىلىك مالىيە تەپتىش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى يۈەن پۈسەن قاتارلىق كىشىلەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئاسىيلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاش كومىتېتىنى قۇرىدۇ ۋە «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولدى» دېگەن ئەنزىگە چېتىشلىق كىشىلەرنى قولغا ئالىدۇ. قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى لىيۇ شېڭ ئاسىيلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاش كومىتېتىنىڭ ۋېيىۋەنجاڭلىقىغا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۈچېڭفا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى جاڭ چۈەنچىڭ مۇئاۋىن ۋېيىۋەنجاڭلىقىقا تەينىلىنىدۇ، يەنە قۇمۇل خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقى لى شياڭرۇڭ، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقى ماجۇنجىيې، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقى يۈسۈپجان، سودا - سانائەت چىلەر جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى لى زىشيۇلار ئەزالىققا تەكلىپ قىلىنىدۇ. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كىشىلەرنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەمىنلىگەن ئىسىملىك بويىچە قولغا ئالىدۇ، ئەينى يىللىرى دېھقانلار قوزغىلاڭىغا قاتناشقانلاردىن ئابدۇنىياز، باقىنىياز قاتارلىق 30 نەچچە كىشىنى قولغا ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېلىدۇ. قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمە، قولغا ئېلىنغان بارلىق ئادەملەرنىڭ مال - مۈلكى بىردەك مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ قورۇ - جاي، يەر، كارىز قاتارلىق تۇراقلىق مۈلكىنى ھۆكۈمەت كېلىشىم باھادا ساتىدۇ، دەپ ئېلان چىقىرىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە مەمۇرىي مەھكىمىدە قۇرۇلغان «قورال - ياراق ئېنىقلاش كومىتېتى» كىشىلەردىن 10 نەچچە مىلتىق، 50 نەچچە ئوۋ مىلتىقى يىغىۋالىدۇ. قولغا ئېلىنغانلاردىن ئايرىملىرى ھايات قالغاندىسىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ. خوجانىياز مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

IV باب ھەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى شەكىللىنىشى

1936 - يىل 10 - ئايدا، 25 مىڭ يولۇق ئۇزۇن سەپەرنى بېسىپ ئۆتكەن جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 1 - 2 - 4 - يۆنىلىش ئارمىيىلىرى خۇينىڭدا ئۇچ-

راشقاندىن كېيىن، قىزىل 5 - جۇنتۇەن بىلەن قىزىل 4 - يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى — 9 - جۇن بىلەن 30 - جۇننىڭ جەمئىي 20 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى گەنسۇنىڭ جەنۇبىۋەن دېگەن يېرىدە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 11 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى بولۇپ تەشكىللەنگەن، «خەلقئارالىق يول ئېچىش» مەقسىتىدە خېشى كارىدورىنى بويلاپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ.

غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول قانات تارماق ئەترىتى لى شيەننيەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، قار - شۇرغانلىق چىلىيەنشەن تاغلىرىدىن، قۇم - بوران لىق چۆل - جەزىرىلەردىن ئۆتۈپ، خۇزۇڭنەن، مابۇفاڭ ۋە يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، 1937 - يىل 4 - ئايدا دۇشمەنىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن ئاخىر قۇتۇلدۇ. بۇ چاغدا غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئاران 400 دىن ئوشۇق ئادىمىلا قالدۇ. ئۇلار كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلەشنى قارار قىلدۇ. بىر يولدىكىلەر لى جوڭەن، لى شيەننيەن، چېڭ شىسەي قاتارلىق يولداشلار ۋە 80 نەچچە مۇھاپىزەتچىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار چۆل - جەزىرە بىلەن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ؛ يەنە بىر يولدىكىلەر ياڭ شيۇكۇن، ليۇ چىڭنەن، راۋزىجيەنلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە تاشيولدىكى ستولبىنى بويلاپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ.

4 - ئايىنىڭ 24 - كۈنى ياڭ شيۇكۇنلەر يول بويى يىغقان بىرقانچە ئون جەڭچى بىلەن شىڭشىڭشياغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار بۇ يەرنىڭ قەيەر ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ، تاغ چوققىسىدىكى پوتەيلەرنى، ئۇياقتا - بۇياقتا مېڭىپ يۈرگەن جۇۋا كىيىۋالغان بىرقانچە پوسنى كۆرۈپ، بۇلارنىڭ يا دۇشمەن، يا ئۆز ئادەم ئىكەنلىكىنى دەرھال پەرق ئېتەلمەيدۇ. راۋزىجيەن ئاتلىق بىرىپ رازۋېتكا قىلىپ، سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن بۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى شېڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۇ. راۋزىجيەن ئۇلارغا: بىز جۇڭگو - ئىشچى دېھقان قىزىل ئارمىيىسى، دەيدۇ. پوستىكى ئەسكەر شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى مەھكىمىسى چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى شىڭشىڭشيا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ شياۋدىيەننى باشلاپ كېلىدۇ. ۋاڭ شياۋدىيەن غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر، جەڭچىلىرىدىن ھال سورايدۇ ۋە ئۆزىنى قىزىل ئارمىيىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن دۇبەن شېڭ شىسەي ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مېڭىر جاپا - مۇشەققەت چېكىپ شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەن جەڭچىلەر ئالدىغا چىققان بۇ دوست قوشۇننى كۆرۈپ، خۇشال بولۇپ سەكرىشىپ كېتىدۇ.

ۋاڭ شياۋدىيەن چېڭ شىسەي، لى شيەننيەن قاتارلىق باشلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەرنىڭ تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، بايا كەلگەن قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى قىزىل بايراق تۇتقۇزۇپ، سۇ ۋە يېمەكلىك بېرىپ، ئىككى ئاپتوموبىل بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. 27 - كۈنى، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققان ئاپتوموبىل شىڭشىڭشيانىڭ 20 نەچچە كىلومېتر شەرقىدە لى شيەننيەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇچرىتىدۇ. سەپتىن چۈشۈپ قالغان قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى

ئىزدەشكە كېيىن ئۇدا بىرنەچچە كۈن ئاپتوموبىل ئەۋەتىلىدۇ. قىزىل ئارمىيىسىنىڭ كو-
ماندىر - جەڭچىلىرى شىڭشىڭشيادا قىزغىن كۈتۈۋېلىنىدۇ.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 1936 - يىل 12 - ئايدىلا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇ-
ۋاتقان چېن يۈن، تېڭ دەيىيۈەن، فېڭ شۈەن، لى چۈنتىيەن قاتارلىق بەش
كىشىگە موسكىۋادىن شىنجاڭغا كېلىپ غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنى كۈتۈۋې-
لىش توغرىسىدا يولىيورۇق بەرگەنىدى. چېن يۈن قاتارلىق كىشىلەر 1937 -
يىل 4 - ئايدا ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كون-
سۇلخانىسى ئارقىلىق شېڭ شىسەي بىلەن سۆزلىشىدۇ. شېڭ شىسەي غەربىي يۆنىلىش
ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە قوشۇلىدۇ ھەمدە قۇمۇل - بارىكۆل گارنىزونىنىڭ سە-
لدىي يولۋاس، چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى قۇمۇل ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مۇدىرى
دۇجىياتىيەن، شىڭشىڭشيا ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مۇدىرى
ۋاڭ شياۋديەن ۋە قۇمۇل جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۇچېڭغالارغا
شىنجاڭغا كېلىۋاتقان غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنى ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىش ھەق-
قىدە تېلېگراممىا ئارقىلىق بۇيرۇق بېرىدۇ.

يولۋاس جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان ئىنقىلابىي ھەرىكەت-
كە ئەسلىدە ئىنتايىن ئۆچ ئىدى، يەنە بىر جەھەتتىن، قىزىل ئارمىيە شىنجاڭغا
كىرسە، شېڭ شىسەي كۈچىيىپ كېتىپ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇپ قېلىشىدىن
ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇ شېڭ شىسەينىڭ قىزىل ئارمىيىنى قارشى ئېلىش توغرىسىدىكى
تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دۇجىياتىيەن بىلەن يۇچېڭفانى قاماپ قو-
يۇش قەستىدە بولىدۇ ۋە شېڭ شىسەيگە، ئەنشى، دۇنخۇاڭ، يۇمېن تەرەپلەردە قىزىل
ئارمىيە يوق، ئۇرۇش بولىدىغاندەكمۇ ئەمەس، ئەگەر دۇبەن جانابلىرى قىزىل ئارمىيە-
نىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە يول - قويۇش مەيداندا چىڭ تۇرۇۋالىدىغان بولسىلا، مەن
ئاۋۋال قۇمۇلنى بۆلاپ، كۆيدۇرۇپ ۋەيران قىلىۋېتىمەن، ئادەملىرىنى قىرىپ تاشلايمەن -
دە، ئاندىن تاغقا چېقىپ كېتىمەن..... دېگەن مەزمۇندا جاۋاب تېلېگراممىا ئەۋەتە-
دۇ. يۇچېڭغا قاتارلىقلار يولۋاسنىڭ سۆيىقەستىنى بىلگەندىن كېيىن، خىزمەت تەكشۈ-
رۈشنى باھانە قىلىپ، بارىكۆلگە كېتىپ يوشۇرۇنۇۋالىدۇ، دۇجىياتىيەن بولسا شىنجاڭ-سۆي-
يۇەن شىركىتىنىڭ ئاپتوموبىلىنى ئارىيەت ئېلىپ قۇمۇلدىن شىڭشىڭشياغا كېتىدۇ.

يولۋاس دۇجىياتىيەننىڭ قۇمۇلدىن شەرق تەرەپكە قاچقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن،
قوغلاپ تۈتۈپ كېلىشكە ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە شىڭشىڭشيا-
غا بېرىپ ئەھۋال تىڭ - تىنچلاپ كېلىشكە جۇڭشياۋ دەرىجىلىك فۇگۈدن تۆمۈر نىياز
بىلەن شاۋشياۋ دەرىجىلىك ھەربىي لازىمەتلىك باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى لى شىزەيلەرنى
تۆت مۇھاپىزەتچى بىلەن ئەۋەتىدۇ ھەمدە ئۇلاردىن ۋاڭ شياۋديەنگە بىر پارچە خەت
ئەۋەتىدۇ، ئۇ، قىزىل ئارمىيە شىنجاڭغا كىرىدىغان بولسا، چوقۇم ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇش
كېرەك، بولمىسا ئۇلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىمىز، دەپ داۋراڭ سا-
لىدۇ. قىزىل ئارمىيىنىڭ كوماندىر - جەڭچىلىرى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،

دەرھال ۋاك شياۋدىيەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئاۋۋال تۆھۈرنىياز بىلەن لى شىزەيىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئەگىشىپ كەلگەن مۇھاپىزەتچىلەرنى خەۋەر يەتكۈزۈشكە قايتۇرۇۋەتىپ، يولۇاسنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ.

شېڭ شىسەيمۇ قىزىل ئارمىيىنىڭ كۆچى ئارقىلىق يولۇاستىن ئىبارەت بۇ مەخنى يۇلۇۋېتىشنى ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇ، ئاۋۋال شەرق تەرەپكە تەلىم-تەربىيە تۈرىنى 4-داۋىنى ماڭدۇرۇپ، ئارقىدىنلا يەنە تۇرپان، پىچان، تۇقسۇن گارنىزونىنىڭ سىلكىگى سۇن چىڭلىن بىلەن باركۆلدە تۇرۇۋاتقان نېيۇ جېنخەنىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈرنىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، يولۇاسقا ئىككى تەرەپتىن قورشاپ زەربە بېرىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. ئەھۋالنىڭ ئېپلەشمەيۋاتقانلىقىنى سەزگەن يولۇاس نوغاز تەرەپتىن ئىچكىرىگە قېچىپ، نەنجىڭغا كېتىدۇ.

1937-يىل 5-ئاينىڭ 1-كۈنى، شىڭشىياداا يىللىق شامال چىقىپ تۇرغان، ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق بىر كۈن بولىدۇ. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى غەربىي يۈنىلىش ئارمىيىسىنى قارشى ئېلىش ۋە ئۇلاردىن ھال سوراشقا ئەۋەتكەن چېن يۈن، تېڭ دەيىيۈەن قاتارلىق ۋەكىللەر نۇرغۇن كىيىم-كېچەك، يېمەكلىكلەر بىھىسلىغان ئاپتوموبىل ئەترىتىنى باشلاپ شىڭشىياغا يېتىپ كېلىدۇ. چۈشتىن كېيىن، چېن يۈن «1-ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمىنى تەبرىكلەش ۋە غەربىي يۈنىلىش ئارمىيىسى سول قانات تارماق قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى قارشى ئېلىش يىغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. چېن يۈن كۆپچىلىككە كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئېلىپ، ھاياجانلانغان ھالدا سۆز قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: ئىنقىلاب ئۈگۈشلۈق بولۇۋەرمەيدۇ، غەلىبە قىلىدىغان، مەغلۇبمۇ بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ، بىز ئىنقىلابنىڭ جانلىق كۆچلىرىنى ساقلاپ قالىدىغانلا بولساق، بۈندىن كېيىن چوقۇم زورىيالايمىز، ھازىرقىدىن بىرقانچە يۈز كىشىدىن كۆپىيىپ بىرقانچە مىڭ كىشىگە، بىرقانچە 10 مىڭ كىشىگە يېتىمىز. سىلەر ئىنقىلابنىڭ قىممەتلىك بايلىقى، سىلەرنى ھەرقانچە كۆپ ئالتۇنغىمۇ سېتىۋالغىلى بولمايدۇ ...، جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسى چوقۇم بىزگە مەنسۇپ! چېن يۈننىڭ سۆزى قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى ھاياجانغا سالىدۇ ۋە ئىلھاملاندۇرىدۇ، ئالقىش، شۇئار ئاۋازى ۋە تەنتەنە سادالىرى جىلغىنى لەرزىگە كەلتۈرىدۇ.

5-ئاينىڭ 4-كۈنى، غەربىي يۈنىلىش ئارمىيىسى سول قانات تارماق قىسمىنىڭ 400 نەچچە ئادىمى چېن يۈن، لى شىيەننىيەن، لى جورەن ۋە چېڭ شىسەي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا شىڭشىياداىن ئاپتوموبىل بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىدۇ. ئۇلار 5-ئاينىڭ 7-كۈنى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ.

7 باب سوۋېت ئارمىيىسى قۇمۇلدا

§1. ھاۋا ئارمىيە بازىسى

1937-يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلايدۇ، جۈڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسى ئىمزالايدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن

ئۆتمەي، سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ھەربىي ئايروپىلان، ترانسپورت ئايتوموبىلى، بېنزىن ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى سېتىپ بېرىشنى قارار قىلدۇ، بۇلار، شىنجاڭ ئارقىلىق، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە توشۇلىدىغان بولىدۇ. قۇمۇل شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى چۆلكە جايلاشقان بۇرۇنقى ياۋروپا-ئاسىيا ئايرودرومى ئۆتكەن-كەچكەن ئايروپىلانلار چۈشۈپ ماي قاچىلايدىغان ئورۇنغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئايرودرومنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ئاشخانا قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان بىرقانچە ئېغىز كېسەك ئۆيدىن باشقا ئۆي يوق ئىدى، ھاۋا بوشلۇقىدىكى، يەردىكى ئىشلارنى ئىشلەيدىغانلار ۋە ئايرودروم خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى چېدىردا ياتاتتى. دەسلەپتە قىرغۇچى ئايروپىلان، بومبارداتمانچى ئايروپىلانلارنىڭ ھەممىسى بىۋاسىتە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سەپ بويىچە ئۇچۇپ كېلىپ قۇمۇل ئايرودرومىغا قونۇپ، ماي، سۇ قاچىلاپ (ئەينى ۋاقىتتا ئايروپىلانلارنىڭ بىر قىسمى سۇ بىلەن سوۋۇتىلاتتى)، ئاندىن لەنجۇ، شىنەن، چۇڭچىڭ ۋە ۋۇخەن قاتارلىق جايلارغا ئۇچۇپ كېتەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئايروپىلان ئۇسكۇنىلىرى ناچار بولغاچقا، ئايروپىلانلار يەردىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئۇچاتتى، پەقەت بىر قىسىم بومبارداتمانچى ئايروپىلانلاردىلا رادىئو تېلېگرامما ئۇسكۇنىلىرى بار ئىدى. قىرغۇچى ئايروپىلانلارنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي بولغاچقا، تېمانشان تېغىدىن ئۆتكەندە بەزىدە چۈشۈپ كېتەتتى. 1938-يىلى قىرغۇچى ئايروپىلانلارنىڭ ھەممىسى قۇمۇلدا قۇراشتۇرۇلىدىغان، زاپچاسلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاپتوموبىل ئارقىلىق توشۇپ كېلىنمەكچى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ياپونىيەنىڭ ھاۋا ئارمىيەسى لەنجۇغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان، ئايرىم بومبارداتمانچى ئايروپىلانلىرى تېخى جاڭيېگىمۇ ھۇجۇم قىلغانىدى. ئايروپىلانلارنى بىخەتەر قۇراشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش، دۇشمەن ئايروپىلانلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قۇمۇل ئايرودرومىدا U—16 شەكىللىك قىرغۇچى ئايروپىلانىدىن 10 نەچچىسى، C_6 شەكىللىك يېنىك بومبارداتمانچى ئايروپىلان دادۇيىدىن بىرى ۋە ئاز ساندا باشقا شەكىللىك ئايروپىلانلار تۇرغۇزۇلىدۇ. ئايروپىلان قۇراشتۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھاۋا ئارمىيىسىدىن زور بىر تۇركۈم ھاۋا بوشلۇقى ۋە يەردىكى خىزمەتلەرنى ئىشلىگۈچى خادىملارنى ئەۋەتىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپمۇ نۇرغۇن تېخنىكلارنى ئەۋەتىدۇ، بۇلار شىنجاڭدىكى يەرلىك مېخانىك ئەسكەرلەر (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر) گە ماسلىشىپ ئايروپىلان قۇراشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئايرودرومدا يورۇتۇش ئۇسكۇنىلىرىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا جۇڭگو، سوۋېت خىزمەتچىلىرى كۈندۈزدىن تولۇق پايدىلىنىپ ئىشلەيدۇ. ھەر قېتىم بىر ئايروپىلان قۇراشتۇرۇلۇپ بولغاندا، ئاۋۋال سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچقۇچىلىرى ئۇچۇرۇپ باقىدۇ، ئاندىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ئۇچقۇچىلىرى ئۇچۇرۇپ باقىدۇ، شۇنىدىن كېيىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيە مەسئۇلى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئېچكىرىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئايروپىلانلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش، ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن گېنرال ئالىكسېيېۋ، جۇڭگو تەرەپتىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ سىلىڭى ماۋباڭچۇ مەسئۇل بولىدۇ.

بازا يېڭىدىن. بەرپا قىلىنغان بولغاچقا، ئايرودروم رايونىدا ئۆيلەر ئاز ئىدى، زۆرۈر قۇرۇلۇش مۇئەسسەسىلىرى يوق ئىدى. 1938 - يىلى قىزىل 8 - تۈەن قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، ئايرودرومدا ھەدەپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارىدۇ، ماي ئىسكىلاتى، ئوق - دورا ئىسكىلاتى، زاپچاسلار ئىسكىلاتى، ئايروپىلان لايىھىسى، ئاپتوموبىل ئىسكىلاتى ۋە ماشىنا رېمونتخانىسى سالىدۇ، تۇرمۇشقا كېرەكلىك ھەرخىل مۇئەسسەسىلەرنى قۇرىدۇ، بىر كۆلۈبمۇ سالىدۇ. قۇرۇلۇشنى لايىھىلەش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش ئىشىغا بىر سوۋېت ئىنژېنېرى بىلەن ئۆلكە مەركىزىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن بىر ئىنژېنېر مەسئۇل بولىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئاپتوموبىل چىقىرىپ قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى توشۇيدۇ، قالغان قۇرۇلۇش ئۇستىلىرىنى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يالاپ بېرىدۇ، ماتېرىياللارنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سېتىۋېلىپ يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئادەتتە بازىدا 200 چە ئادىمى تۇرىدۇ، كۆپ بولغاندا 500 گە يېتىدۇ. ھەر بىرسىگە ئۆزىنى قوغدىشى ئۈچۈن قورال بېرىلىدۇ، ئۇلار ھەربىي فورما كىيىۋالىدۇ. كېيىن ھاۋا بوشلۇقىدىكى خىزمەتلەرنى ئىشلىگۈچىلەردىن بىر قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى ھاۋا ئارمىيە پىدائىلار قىسمىغا قاتنىشىپ، گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيە فورمىسىنى كىيىدۇ. قۇمۇلدا قۇراشتۇرۇلغان ئايروپىلانلارنىڭ ھەممىسى U—16، U—14 شەكىللىك قىرغۇچى ئايروپىلان، يېنىك بومبارداىمانچى ئايروپىلانلار ئىدى. C_6 شەكىللىك يېراق مۇساپىلىق بومبارداىمانچى ئايروپىلان، T6 — 3 شەكىللىك ئېغىر تىپتىكى بومبارداىمانچى ئايروپىلان ۋە P — 5 شەكىللىك قوتقۇزۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىقىپ، يول ئۇستىدىكى ئايرودرومىلارغا چۈشۈپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئۆچۈپ كېتەتتى. 1941 - يىلى سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ھاۋا ئارمىيە بازىسىدا پائالىيەت توختاپ قالىدۇ.

§2. قىزىل 8 - تۈەن

قۇمۇل گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولى ۋە ھاۋا يولىدىكى مۇھىم قاتناش ئېغىزى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەربىي ئايروپىلانلار قۇراشتۇرۇلىۋاتقان ئاۋىئاتسىيە بازىسى بولغاچقا، شېڭ شىسەي 1938 - يىل 1 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بۇ يەرنى ئەسكەر ئەۋەتىپ ساقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، قۇمۇلغا سوۋېت ئارمىيىسى ئاتلىق ئەسكەرلەر 1 - تۈەنى بىلەن ھاۋا ئارمىيىسى 1 - تارماق قىسمىنى ئەۋەتىدۇ. بۇ قىسىملارنىڭ قۇمۇلغا كېلىشى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈلمىگەن بولغاچقا، گۇمان تۇغدۇرۇپ قويۇپ، ئاۋارىچىلىق قىلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سىرتقا قارىتا شىنجاڭ يەرلىك قىسىملارنىڭ بەلگىسى بىلەن شتاتى قوللىنىلغان، ئۇلار ئۆزلەشكەن ئارمىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 - تۈەنى دەپ ئاتىلىدۇ (ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ يەرلىك قىسىملىرىدا تۈەن بىر مۇداپىئە بىرلىكى

قىلىناتتى، جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن رۇسلار «ئۆزلەشكەن مىللەت»دەپ ئاتىلاتتى. ئۆتـ
كۈزۈۋۈپلىنىپ ئۆزلەشكەن كىيىن يېڭىباشتىن تەشكىل قىلىنغان ئاق ئوردۇس قىسمىدىكى
«ئۆزلەشكەن مىللەت قىسمىدىكى» دەپ ئاتىلاتتى)، رۇسچە روسىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر
8 ـ تۈەنى دەپ ئاتىلاتتى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، 8 ـ تۈەن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. گازارما بولمىغاچقا، قىسىم
ۋاقتىنچە قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئاقيەردە دالىدا يېتىپ ـ قوپىدۇ، ئوزۇق ـ
تۆلۈك، يەم ـ خەشەكلەرنى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، قۇمۇل ۋالىسى
لىيۇ شىمىڭ، ھاكىم بەي بىڭدې، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
يۈچېڭفالار دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇلىيەتچىلىرى ۋە سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن
گازارما ئورنى ئۈچۈن يەر تەكشۈرىدۇ. تاللاش ئارقىلىق، چۈەنشۇيدىكى لى شياڭـرۇڭ
(تەخەللۇسى فۇتيەن)،شۇۋەنچىڭ قاتارلىق بىرنەچچەيلەننىڭ يېرى (بۇگۈنكى چوڭ گازارما)
گە گازارما سېلىش قارار قىلىندۇ. پوممېشچىكلار بىلەن پۈتۈشۈش ئارقىلىق، يولۋاسـ
ننىڭ مۇسادىرە قىلىۋېلىنغان مۇلكىگە تېگىشىدىغان بولىدۇ. گازارما سېلىشقا كېتىدى
غان ياغاچ ماتېرىيالىلىرىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەمەلدار ـ ساقچىلار
كوپىراتىپىنىڭ ياغاچچىلىق زاۋۇتى بېرىدۇ، خىش، كاھىشلارنى ۋاڭ مىڭلياڭ، پېڭ
يۈجاڭلار بېرىدۇ، كېسەكنى سوۋېت قىسمىدىكى ئۆزلىرى ھەل قىلىدۇ، ئۇستىلارنىڭ
كۆپ قىسمى ئۇرۇمچىدىن كەلتۈرۈلىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن رۇسلارنىڭ
ئاز بىر قىسمىمۇ ئۇستا بولىدۇ. ۋالىي، ھاكىم ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى
باشلىقىنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىدە، گازارما شۇ يىلى قىشتا ئاساسىي جەھەتتىن
پۈتىدۇ، بۇنىڭغا كەتكەن خىراجەتنى دۇبەن مەھكىمىسى ھېسابتىن ئەينەن كۆتۈـ
رۈۋېتىدۇ.

بۇ تۈەن، ئەمەلىيەتتە، ھەر خىل ئەسكىرىي قىسىملار ماسلاشتۇرۇلغان، ماشىنىلاشقان
تۈەن بولۇپ، بۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ۋە شتاتى سىرتقا مەخپى تۈتۈلاتتى. ئەينى ۋاـ
قىتتىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە بۇ تۈەندە خىزمەت قىلغان خادىملار تە
مىنلىگەن ماتېرىيالالاردا مۇنداق دېيىلگەن: بۇ تۈەندە ئاتلىق قىسىم، ھاۋا ئارمىيىسـ
دىن باشقا، يەنە پىيادە قىسىم، زەمبىرەكچىلەر قىسمى، موتسىكىلىت قىسمى، تانكا
قىسمى، ھەربىي لازىمەتلىكلەر قىسمى، قۇرۇلۇش قىسمى، ئالاقىلىشىش قىسمى قاتارلىق
قىسىملار بولۇپ، جەمئىي 3000 چە ئادەم بار (يەنە بىر ئېيتىلىشىچە 1500 ئادەم
بار) ئىدى، پىيادە قىسمىدىكى ھەر بىرەيلەنگە بىر مىلتىق، ئىككى گرانات بېرىلەتتى،
ھەربىر پەيگە ئىككى دانە ئېغىر پىلىموت، ئىككى دانە كىچىك زەمبىرەك سەپلىنەتتى.
ئاتلىق قىسمىدىكى ھەر بىرەيلەنگە بىر ئات، بىر مىلتىق، بىر قىلىچ، ئىككى گرانات
بېرىلەتتى. ھەر 90 ئادەمگە تۆت زەمبىرەك سەپلىنەتتى، ھەربىر موتسىكىلىتقا بىر
ئېغىر پىلىموت ياكى كىچىك زەمبىرەك سەپلىنەتتى. ھەر خىل ئەسكەر تۇرلىرىنىڭ
ئادەتتىكى مەشقىقە ۋە ئۇرۇش تەييارلىقىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بۇ تۈەندە تۆمۇرچىلىك،
ياغاچچىلىق، رېمونتچىلىق، ئېلېكتر تېخنىكىسى سېخلىرى قۇرۇلغان، چوڭ پار قازان،

توك هەربىسى، پار بازغىنى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى سەپلەپ بېرىلگەن.

بۇ تۈەن قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپتە بۇلارنىڭ كاكار ۋە فورمىلىرى شىنجاڭ يەرلىك قىسىملىرىنىڭكى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش بولىدۇ، ياقا بەلگىسىلا تاقاپ، پاگون تاقمايدۇ، كېيىن كاكار بىلەن ياقا بەلگىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. ئۇلار دەسلەپ كەلگەندە قۇمۇل ئايرودرومىدىكى، ئاپتوموبىل بېكىتىدىكى ۋە سوۋېت-شىنجاڭ سودا شىركىتىدىكى سوۋېتلىكلەر بىلەن بارىدى-كەلدى قىلىشمايدۇ، كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى باشقىچە پىكىردە بولمىغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقىي قىياپىتىنى بارا-بارا ئاشكارىلايدۇ، بىراق سىرتقا تارقىتىلغان ھۆججەتلەر دەيەنىلا شىنجاڭ چېگرا-ئۇداپىسىنى ئارمىيىسى رۇس ئاتلىق ئەسكەرلەر 8-تۈەنى، دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ شۇ يەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھاۋا ئارمىيە بازىسى، ئاپتوموبىل بېكىتى ۋە سوۋېت سودا باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن بولغان بارىدى-كەلدىسى بارغانسېرى قويۇقلىشىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىرلىكتە كۆڭۈل ئاچىدىغان، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارىدىغان، تېخى بىر قىسىم ئوفىتسېرلەر جەڭچىلەرنى ئەۋەتىپ ھاۋا ئارمىيە بازىسىنى ساقلايدىغان بولىدۇ. قۇمۇل خەلقى ئۇلارنىڭ نامىنى ئاتاشنى بارا-بارا ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى توغرىدىن-توغرىلا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 8-تۈەن، قىسقارتىپ قىزىل 8-تۈەن، دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ.

قىزىل 8-تۈەن ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە، جۈمە كۈنلىرى ئەسكىرىي تۈرلەر بويىچە مەشق مەيدانىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، پەيشەنبە كۈنى ئەسكىرىي تۈرلەر بىرلىشىپ دالىدا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزىدۇ. قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ھەربىي ئاراتام، بوغاز ياكى شەرقىي ئايرودرومىنىڭ ئەتراپىدىكى چۆلنى قارىغا ئېتىش مەيدانى قىلىدۇ، ئاتلىق ئەسكەرلەر چەۋەندازلىق مەشقىنى چوڭ گازارمىنىڭ شىمالىدىكى ھاۋا ئارمىيە بازىسىنىڭ ئەتراپىدا ئېلىپ بارىدۇ. ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ مانېۋىرى ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، سەيشەنبە كۈنلىرى بولىدۇ، مانېۋىرنىڭ مەزمۇنى نىشانغا بومباردىمان قىلىش ۋە ھاۋاغا قارىغا ئېتىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. نىشاننى بومباردىمان قىلغاندا يەرگە ھاك بىلەن چوڭ چەمبىرەك سىزىپ نىشان قىلىنىپ، ئايروپىلاندىن بەلگىلەنگەن ئېگىزلىكتە نىشانغا ھاك قاچىلانغان خالتىلار تاشلىنىدۇ، كېيىن نىشانغا چۈشكەن، چۈشمىگەنلىكى تەكشۈرۈلىدۇ. ھاۋاغا قارىغا ئاتقاندا، ئايروپىلانىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىگە ھاك قاچىلانغان خالتىلار تۆمۈر زەنجىر بىلەن باغلاپ قويۇلۇپ، زېنىت توپ بىلەن شۇ قارىغا ئېلىپ ئېتىلىدۇ. يەرگە بەلگە قىلىپ قويغان نەرسىلەرنى ئايروپىلاندا پىلىموت بىلەن ئوقتا تۇتۇش ۋە ھاۋادا گاز قويۇپ بېرىش قاتارلىق مانېۋىرلارمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ھەر يىلى يازلىق دەم ئېلىش ۋاقتىلىرىدا بۇ تۈەن قىسمىنى سۈمۈشتاڭغا ئېلىپ بېرىپ دەم ئالدۇرىدۇ، ھەربىي چېدىرلاردا ياتىدۇ، بۇلارغا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى قۇمۇل يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ، گازارمىنىڭ ئەتراپىغا ئېگىز كىلومېتر ئارىلىقتا ئاگاھلاندۇرۇش سىزىقى سىزىپ، يات ئادەملەرنىڭ يېقىنلىشىشىنى مەن-

ئى قىلىدۇ. ئاپتوموبىللارنىڭ قاتنىشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، بۇ تۈەن مەخسۇس قۇمۇل تاشيول ئۇچاستىكىسىغا ماسلىشىپ، تيانشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان خەتەرلىك تاشيولنى رېمونت قىلىدۇ. ھەر يىلى «12 - ئاپرېل»، «18 - سېنتەبىر»غا ئوخشاش خاتىرە كۈنلىرىدە، بۇ تۈەن قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە، خەلقنىڭ خاتىرىلەش كۈنىگە تەييارلىق كۆرۈش جەمئىيىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئاھالىلەر ئۈچۈن ئات ئويۇنى ئويناپ بېرىدۇ، بەزىدە يەرلىكتىكىلەر بىلەن ۋاسكىتبول مۇسابىقىسىمۇ ئۆتكۈزىدۇ.

قىزىل 8 - تۈەننىڭ قورال - ياراغ، ئوق - دورا، ماشىنا، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە ماتاشى قاتارلىقلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى يەتكۈزۈپ بەرگەندىن باشقا، تۇرمۇشقا كېرەكلىك گۈرۈچ، ئۇن، ياغ، گۆش، كۆكتات، مېۋە - چېۋە ۋە ئات - ئۇلاغلارنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بېرىدۇ. كېرەكلىك ماددىي ئەشيا قۇمۇلدىن تېپىلمىسا، باشقا جايلاردىن سېتىۋېلىپ ئەكىلىدۇ، زادى ئۆكسۈتۈپ قويمايدۇ. ئىشلەتكەن خىراجەتلەر ھېسابتىن ئەينەن كۆتۈرۈۋېتىلىدۇ. بۇ تۈەننىڭ ئىنتىزامى قاتتىق بولۇپ، ئۇلار پۈقرالارنىڭ قىلىچىلىك نەرسىسىگىمۇ تەگمەيدۇ، كوچىلاردا، ئادەتتە، ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ، «دېجورنى» دېگەن يەڭ بەلگىسىنى تاقىۋالغان ئەسكەرلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئالدىراش يۈرگەنلىكىنى چىلىقتۇرغىلى بولىدۇ. ئۇلار، يەرلىك ھەر مىللەت سودىگەرلىرى بىلەن ئادىل سودا قىلىدۇ، پەقەت قۇمۇل سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى گۇۋاھ بولسىلا، سودىدا دەرھال پۈتۈشىدۇ، زادى تالىشىپ ئولتۇرمايدۇ، شۇڭا ئۇلار ياخشى ئابروي قازىنىدۇ.

سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلاپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شېڭ شىسەي يۇز ئۆزۈپ گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاشكارا قارشى تۇرىدۇ. جياڭ جېيشى شىنجاڭغا زور بىر تۇركۈم قوشۇن يۆتكىمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇلنى ساقلاۋاتقان سوۋېت ئارمىيىسى گومىنداڭنىڭ قوشۇنىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولىدۇ. گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن سۇڭ مېيلىڭ، جۇ شياۋلياڭ قاتارلىق كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭغا كېلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن قىزىل 8 - تۈەننى مەملىكەتكە قايتۇرۇۋېتىش چارىلىرىنى مەسلىھەتلىشىدۇ. بۇ چاغدا، قىزىل 8 - تۈەن بىلەن ھاۋا ئارمىيە بازىسى نازارەت ئاستىغا ئېلىنىدۇ. شېڭ شىسەي قۇمۇل ۋىلايەتلىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە قۇمۇلدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ھەربىكىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىش توغرىسىدا مەخپىي بۇيرۇق بېرىدۇ. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋاڭ تىڭشۇەن، جياڭ مىڭجېڭلار باش نازارەتچىلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، باش تەپتىش تېيەن چۇ، ئاماناتلىقنى ساقلاش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى سۇن لىيۇ، مۇئاۋىن باشلىقى خافۇشىڭلار مەخسۇس سوۋېت ئارمىيىسىگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلايدىغان بولىدۇ. ئۇلار يەنە ئاقيەر كۆۋرۈكىگە يايما ئاچقان بولۇپ قىزىل 8 - تۈەننى نازارەت قىلىشقا ئاخباراتچىلارنى ئەۋەتىدۇ. يەنە لىياۋدۇن ساقچى ئورنى ئادەم ئەۋەتىپ، 8 - قىزىل تۈەننىڭ بۇ يەردىن ئۆتكەن ئادەملىرى،

ئاپتومۇبىللىرى، ئات ـ ئۇلاغلىرى ۋە قورال ـ ياراغلىرىغا دائىر ئاخباراتلارنى توپلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي يەنە قۇمۇل خەلقىنىڭ سوۋېت ئارمىيىسىگە يېقىنلىشىشىنى چەكلەيدۇ، يېمەكلىك بىلەن تەمىنلىشنى مەنئىي قىلدۇ. بۇ چاغدا قەزىل 8 ـ تۇەن ئاشلىقتىن قىسىلىپ قالدۇ.

1943 ـ يىلى شېڭ شىسەي جياڭ جيېشىغا تېلېگراممىا بېرىپ، قۇمۇلدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنى قايتۇرۇش توغرىسىدا يوليورۇق سورايدۇ. 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، جياڭ جيېشى تېلېگراممائارقىلىق، بەلگىلەنگەن پىلان بويىچە ئىش قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىدۇ. شېڭ شىسەي 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنى پاراتتىن ئۆتكۈزۈش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى ۋاسلىيېۋنى قوبۇل قىلىپ، قەزىل 8 ـ تۇەننى قۇمۇلدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە قىستايدۇ. ۋاسلىيېۋ دۆلىتىدىن يوليورۇق سوراپ ئاندىن جاۋاب بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پوشكىن دۇبەن مەھكىمىسىگە كېلىپ شېڭ شىسەيگە يۈز تۇرانە مۇنداق دەيدۇ: «ھۆكۈمىتىمىزنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن دۇبەن جانابلىرىغا شۇنى ئۇقتۇرىمىزكى، (1) سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلگىرى دۇبەن جانابلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى قەزىل 8 ـ تۇەنىنىڭ قايتىپ كېتىشى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇۋالغانىدى، ئەمدى سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى قەزىل 8 ـ تۇەننىسوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ كېتىشىنى قارار قىلدى. (2) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان ئۇچقۇچىلار ئەترىتى پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلىدۇ. (3) ئايروپىلان ياساش زاۋۇتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، پات ئارىدا بارلىق ئىشچىلار، تېخنىكلار، باشقۇرغۇچى خادىملار ۋە ماددىي ئەشيا، ماشىنىلار تەڭلا يۆتكەپ كېتىلىدۇ».

قەزىل 8 ـ تۇەن دۆلىتىگە قايتىدىغان مەزگىلدە، كۈتۈلمىگەن ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شىڭشىسيا بىلەن يەتتەقۇدۇقنىڭ ئارىلىقىدا چارلاش ئېلىپ بېرىشقا ھەر كۈنى بىر ئايروپىلان ئەۋەتىلىدۇ ھەمدە گازارمىنىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى پوست كۆچەيتىلىدۇ، قورۇ ئىچىگە كۆزىتىش مۇنارىسى ئورنىتىلىدۇ، دەرۋازىغا ۋە زىنىت توپ بازىسىغا ئىككى پوست قويۇلىدۇ، بىرىنچى تۈركۈمدە چېكىنگەن قىسىم سەككىز تانكا، بەش بىرونوۋېك، تۆت تراكتور، تۆت زەمبىرەك، 29 ئاپتوموبىل (بۇ تۇەننىڭ قورال ـ ياراغ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى توشۇغان ئاپتوموبىل)، ئىككى ماي ئاپتوموبىلى، توققۇز داگلاس ئاپتوموبىلى، بىر سۇ ئاپتوموبىلى قوراللىق 210 نەچچە ئەسكەر بىلەن 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئۇرۇمچى، ماناس ئارقىلىق سوۋېتكە قايتىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، گومىنداڭ 18 ـ ئارمىلاشما لۇيىنىڭ لۇجاڭى شۇرۇچېڭ قىسمىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق مەخسۇس خادىم مەھكىمىسى ۋەقە تۈگۈلۈپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يەرلىك ۋالىيلار، ھاكىملار ۋە قەزىل 8 ـ تۇەننىڭ شاۋجياڭى ئۇشېنكو قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قەزىل 8 ـ تۇەننىڭ قۇمۇلدىن چىقىپ كېتىشى ۋە قەزىل 8 ـ تۇەنـ

نىڭ ئوفىتسىر - جەڭچىلىرى بىلەن 18 - ئارىلاشما لۇيىنىڭ ئوفىتسىر - جەڭچىلىرىنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى چەكلەش مەسىلىسى ئۇستىدە سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىدۇ: (1) جۇڭگو قىسىملىرىدىن سىرتقا چىققانلىكى ئوفىتسىر - جەڭچىلەر قىزغۇچ رەڭلىك يەڭ بەلگىسى تاقۇبلىشى كېرەك. (2) 8 - تۈەندىن سىرتقا چىققانلىكى ئوفىتسىر - جەڭچىلەر قىزىل رەڭلىك يەڭ بەلگىسى تاقۇبلىشى كېرەك. (3) ئىككى تەرەپتىن ھەر قېتىمدا ھۆكۈمەت خىزمىتى بىلەن پەقەت 10 نەپەرلا ئەسكەرنىڭ سىرتقا چىقىشىغا يول قويۇلىدۇ، بۇلارنىڭ قورال - ياراغ ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، بۇلار بىلەن ھاشلىقلارمۇ بىللە يۈرۈشى كېرەك. (4) سىرتقا چىقىش ۋاقتى ھەر كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت ئالتىدىن چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىگىچە بولىدۇ، مۇشۇ ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە سىرتقا چىقىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. (5) قورال ئېلىپ كوچىدا ئۇياقتىن - بۇياققا يۈرگەن ۋە ئالدىنقى تارماقتا بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە سىرتقا چىققان ئەھۋاللار كۆرۈلسە، ئىككى تەرەپنىڭ ھاشلىقلىرى جازالىنىدۇ. (6) ھەر شەنبە كۈنى ئەتىگەن سائەت سەككىزدە ئىككى تەرەپنىڭ ھاشلىقلىرى قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىدە بىر قېتىم ئۇچرىشىدۇ، ۋالىيمۇ قاتناشماقچى بولسا ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىلىشىش كېرەك. زۆرۈر دەپ قارىغاندا، ئىككى تەرەپ خالىغان ۋاقىتتا ۋالىيغا كۆرۈشىدىغان ۋاقتىنى ئۇقتۇرۇش قىلىپ كۆرۈشسە بولىدۇ. (7) يۇقىرىدىكى چارىلار مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن ئېتىبارەن يولغا قويۇلىدۇ. كېيىن ئىككى تەرەپ كۆرۈشكەندە مۇنداق تۆت ماددىنى بەلگىلەيدۇ: (1) قارىغا ئېتىش مانېۋرى ئۆتكۈزگەندە، ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ. (2) ئادەتتە ئايروپىلان ئۇچۇرغانىدا 18 - لۇنمك گازارمىسى ئۇستىدە ئۇچماسلىق كېرەك. بومبارداىمان قىلىش، قارىغا ئېتىش، شۇڭغۇش مانېۋرى قىلغاندا ئالدىن ئۇقتۇرۇپ قويۇش كېرەك. (3) جۇڭگو ئاۋىئاتسىيە تىرانسپورت پونكىتى، جۇڭگو ئاپتوموبىل تىرانسپورت پونكىتىدىكى ئوفىتسىر - جەڭچىلەرنىڭ قوراللىق سىرتقا چىقىشىغا بولمايدۇ. (4) ئاپتوموبىل ئەترىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر يۇقىرىدىكى ۋاقىتتىن سىرت ۋاقىتلاردا غىزالىنىش ئۈچۈن شەھەرگە كىرمەكچى بولسا، ساقچى ئىدارىسىگە ئالدىن ئۇقتۇرۇپ قويۇشى كېرەك. قىزىل 8 - تۈەن شۇنىڭدىن كېيىن قايتىش سۈرئىتىنى تېزلىتىدۇ. بىر يۆنىلىشتىكى پىيادە، ئاتلىق قىسىملار سۈمۈشتاك، بارىكۆل، قۇلىنچەرى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇبدۇ دېگەن يېرى ئارقىلىق قايتىدۇ؛ يەنە بىر يۆنىلىشتىكى ماشىنىلاشقان قىسىم تۇرکۈمگە بۆلۈنۈپ ئۇرۇمچى، قورغاس ئارقىلىق قايتىدۇ. 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سەككىز ئاپتوموبىل غەربكە ماڭىدۇ، 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى 115 ھەربىي ئاپتوموبىل غەربكە ماڭىدۇ، 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆت قوغلىغۇچى ئايروپىلان، بىر داگلاس تىرانسپورت ئايروپىلانى، ئۈچ بومبارداىمانچى ئايروپىلان غەربكە ئۇچىدۇ، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سەھەردە يەنە ئۈچ ئايروپىلان غەربكە ئۇچۇپ كېتىدۇ. 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە پۈتۈنلەي كېتىپ بولىدۇ.

قىزىل 8 - تۈەن قايتقان چاغدا قۇمۇل خەلقى بىلەن خوشلىشىدۇ، لېكىن ئامما

شېك شىسەينىك ئۆكتەملىكىدىن قورقۇپ يېقىنلىشىشقا پېتىنالمايدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى ئۇدۇلىغا يېتىپ كەلگەندە ئايروپىلان زاۋۇتىنى چېقىپ تاشلايدۇ. شېك شىسەي يەنە شۇرۇچېكىنىك قىسمىنى، لۇپېيۇەننىك يىگىنى بارىكۆلنى ساقلاشقا ئەۋەتىدۇ. بارىكۆلدە ئۇرۇشلۇق قىسىم قىزىل 8 - تۈەننىك ئارقىسىدىن پايلاش ئۇچۇن غەربكە كۆچىدۇ. قىزىل 8 - تۈەن قايتقان چاغدا بارلىق گازارمىسىنى 6 يۈەن مىليون ئۆلكە پۇلى (يەنە بىر ئېيتقاندا قارىغاندا 10 مىليون يۈەن) گە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە سېتىپ بېرىدۇ. بۇنى چېگىردا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە كالا، قوي بېرىپ تۆلۈۋېتىدىغان بولىدۇ. ھاۋا ئارمىيىسى بازىسىدىكى قۇرۇلۇش ئەسلىھىلىرىنىك ھەممىسىنى گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ.

VI باب توپىلاڭنى تىنجىتىش

§1. يولۇاسنىك توپىلاڭ كۆتۈرۈشى

1949 - يىل 9 - ئاينىك 25 - 26 - كۈنلىرى گومىنداڭنىك شىنجاڭدىكى ئارمىيە، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش قانۇنلۇقىنى ئېلان قىلىدۇ. ئوسمان ۋە جانىمقانلار ئامېرىكىنىك ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماكسىنانىنىك قۇتۇرتىشى بىلەن قورالىق توپىلاڭ قوزغايدۇ.

1950 - يىل 3 - ئاينىك 19 - كۈنى تاڭ سەھەردە، قۇمۇلىنىك ۋالىيسى يولۇاس دۇربەجىنگە بېرىپ تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ كېلىمەن، دەپ يالغان ئېيتىپ ئايالى لياۋيۇڭچيۇ (گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇنىك سابىق باش كاتىپى)، ئوغلى ياقۇپ (خەنزۇچە ئىسمى ياۋداۋخۇڭ قۇمۇل ناھىيىسىنىك ھاكىمى)، ئەمەت (خەنزۇچە ئىسمى ياۋدا ۋېمىڭ)، كاتىپى دۇ جۇڭشى، ڤۇگۇەنى ئىسمايىل قاتارلىق 11 كىشىنى ئەگەشتۇرۇپ، مىلتىق ناگان - بولۇپ 11 تال قورالنى ئېلىپ، بىرجىپ، بىر پىكاپ بىلەن قۇمۇل شەھىرىدىن قېچىپ كېتىدۇ. توغۇچى، جىگدە ۋەداۋانغول قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەندە، تالىدىنئالا يوشۇرۇپ قويغان ئوق - دورا، ئاشلىق ۋە لازىمەتلىكلەرنى ئالدۇ ھەمدە يەرلىك ئەكسىيەتچى يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنى ۋە باسىمچىلارنى يىغىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتۇرتىدۇ. 3 - ئاينىك 20 - كۈنى، يولۇاس قاتارلىقلار دىڭزاۋگۇغا كەلگەندە ئولتۇرۇپ كەلگەن ئاپتوموبىللىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئاتقا مىنىپ 3 - ئاينىك ئاخىرلىرىدا چىرىدۆگە (تارسۇغا) يېتىپ بېرىپ، ئوسمان، جانىمقانلارغا قوشۇلىدۇ.

4 - ئاينىك باشلىرىدا، يولۇاس، ئوسمان ۋە جانىمقانلار تارسۇدا يەرلىك قازاق قەبىلىلىرىنىك ئەكسىيەتچىل كاتتىباشلىرىنى يىغىن ئېچىپ، قورالىق توپىلاڭنىك ھەرىكەت پىلانىنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇ ئايدا توپىلاڭچىلار قوشۇنى تەھدىت سېلىپ ھەيدەپ ماڭغان ئاممىنى قوشقاندا ئادەم سانى 20 مىڭ كىشىگە، قورال - ياراغلىرى 2000

گە يېتىدۇ. شۇ چاغدا، يولۋاس توپىلاڭغا قارشى بولغان سابىق بارىكۆل 178 - لۇيىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر يىڭى ۋە سابىق گۇچۇڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 5 - جۈنىنىڭ قالدۇقلىرىدىن تەخمىنەن 700 چە ئادەمنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان ئەمەلىي كۈچى قىلىۋالىدۇ.

تارسۇ يىغىنىدىن كېيىن، باسمىچىلار ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى، قۇمۇل - بارىكۆل تاشيولىدا ھەرىكەت قىلىپ، تارقىلىپ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ئازادلىق ئارمىيىگە ۋە يولدىن ئۆتكەن ئاپتوموبىللارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ، ئامىنىڭ چارۋىلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى بۇلايدۇ، 3 -، 4 -، 5 - ئايلاردىلا قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدە ئارادلىق ئارمىيىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان زور ۋەقە 10 قېتىمدىن ئارتۇق يۈز بېرىدۇ.

3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاپتوموبىل 33 - تۈەنى 1 - يىڭىنىڭ بىر ئاپتوموبىلى لياۋدۇننىڭ 15 كىلومېتر غەربىدە تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچراپ، شوپۇر يارىلىنىدۇ.

شۇ كۈنى، ۋاقىتلىق تەشكىل قىلىنغان ئاپتوموبىل 2 - تۈەن 2 - يىڭ 8 - لىيەنىنىڭ ئون چاقلىق بىر يۈك ئاپتوموبىلى قۇم بارىخانىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ھۇجۇمغا ئۇچراپ ئىككى ئادەم يارىدارلىنىدۇ، ئۈچ دانە مىلتىق يوقاپ كېتىدۇ.

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، تاشۋېلىق رايونىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىدىغان ياڭ گېنچۇەن، 48 - تۈەن 9 - لىيەنىنىڭ مۇئاۋىن لىيەنجاڭى جېڭ لىمىڭ ۋە خوجۇلۇق باشلىقى خۇجىجۇڭ تاشۋېلىقتىن قۇمۇلغا كېلىۋېتىپ شوربۇلاقتىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا 10 نەچچە باسمىچىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ياڭ گېنچۇەن بىلەن خۇجىجۇڭ قۇربان بولىدۇ، جېڭ لىمىڭ ئېغىر يارىدارلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ قورالى، پۇل - پۈچەكلىرى بۇلاپ كېتىلىدۇ.

3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تاشۋېلىقتىكى گۇەنيىنشەن تېغىدا تۇرۇۋاتقان قىسىملار تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئىككى ئادەم يارىلىنىدۇ.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، 6 - جۈن 16 - شىنىڭ مۇئاۋىن شىجاڭى لوشاۋۋېي جىپ بىلەن قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە كېتىۋېتىپ چېگۇلۇچۈەندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا بىر تۈركۈم باسمىچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. شوپۇردىن باشقا، لوشاۋۋېي، مەخپىي ئىشلار كاتىپى لى يۈچىڭ، سەنمۇ مايۈجاڭ، خەۋەرچى سۇڭ ۋەنچېڭ، مۇھاپىزەتچى ياڭ جۇاڭيۈەنلەر بەختسىزلىككە ئۇچرايدۇ.

شۇ كۈنى، 16 - شى تەمىنات بۆلۈمى ترانسپورت ئەترىتىدىكى توققۇز كىشى چېگۇلۇچۈەن دېگەن يەرگە كەلگەندە ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئىككى ئادەم يارىدارلىنىدۇ، ئىككى ئادەم ئۆلىدۇ، تۆت ئۇلاغ زىيان بولىدۇ. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن سىلىڭبۇنىڭ سەنمۇسى لىيۇلىيەنشېڭ ئاپتوموبىل بىلەن بىر بەن ئەسكەر ئېلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، باسمىچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۈچ ئادىمى يارىدارلىنىدۇ.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، زەمبىرەكچىلەر يىڭى ئاپتوموبىلغا ئىككى زەمبىرەكنى سۆرىتىپ بارىكۆلگە كېتىۋېتىپ تىيەنشەنمياۋغا كەلگەندە، باسمىچىلار بىلەن ئۇچرىـ

شىپ قېلىپ، مۇئاۋىن جىداۋىيۇەن قۇربان بولىدۇ.

4 - ئاينىك 4 - كۈنى تەمىنات قىسمىنىڭ تۆت ئادىمى يەتتەقۇدۇقتىن لياۋدۇنغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئىككى ئادىمى يارىدارلىنىدۇ، بەش قېچىرى زىيان بولىدۇ.

4 - ئاينىك 5 - كۈنى، 48 - تۈەن ئالاھىدە ۋەزىپە لىيەنىدىكى بەنجاڭ ۋاڭ لىباڭ قاتارلىق ئۈچ كىشى ئاپتوموبىلنى يالاپ قوۋۇق ئېغىزى قۇمۇلغا قايتىۋېتىپ بۇققان كۆۋرۈ- كىمگە كەلگەندە ھۇجۇمغا ئۇچراپ ئاپتوموبىلدىكى ھەممەيلەن قۇربان بولىدۇ، قورال- يارىغلار بۇلاپ كېتىلىدۇ.

4 - ئاينىك 6 - كۈنى، 48 - تۈەن 1 - لىيەنىنىڭ لىيەنجاڭى بىلەن مۇئاۋىن لىيەنجا- ڭى 18 نەپەر جەڭچىنى باشلاپ بۇققاندا باسمىچىلار بۇزۇۋەتكەن كۆۋرۈكنى رېمونت قىلىۋاتقاندا ھۇجۇمغا ئۇچراپ، 11 كىشى قۇربان بولىدۇ، يەتتە كىشى يارىدارلىنىدۇ، قورال - يارىغلىرى بۇلاپ كېتىلىدۇ.

شۇ كۈنى، تاشۇبلاقتىن قۇمۇلغا قايتىۋاتقان ھەربىي ئاپتوموبىل چىڭسەنزىدە ھۇ- جۇمغا ئۇچراپ، بىر ئاپتوموبىل پاچاقلاپ تاشلىنىدۇ، ئىككى شوپۇر قۇربان بولىدۇ، بىر ئادەم يارىدارلىنىدۇ.

5 - ئاينىك 11 - كۈنى، 48 - تۈەن 1 - لىيەن 1 - پەينىك پەيجاڭى ئىككى بەن ئەسكەر ئېلىپ ئاپتوموبىلنى يالاپ يەتتە قۇدۇقتىن تارانچىغا كېتىۋېتىپ يۈەنچۈەنگە 10 چاقىرىم قالغاندا، 100 دىن ئارتۇق باسمىچىنىڭ ھۇجۇمغا ئۇچراپ، بىر ئاپتومو- بىلى پاچاقلاپ تاشلىنىدۇ، 15 ئادىمى قۇربان بولىدۇ، 15 تال پىلىموت ۋە مىلتىقى زىيان بولىدۇ.

باسمىچىلار ئاممىنىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇلاپ - تالايدۇ. 1950 - يىل 3 - ئايدىن 4 - ئايغىچە ناھىيە تەۋەسىدە يۇز بەرگەن بۇلاڭچىلىق ئەنزىلىرىدىن جاماەت خەۋپسىز- لىكى ئىدارىسىگە مەلۇم قىلىنغانلىرى 34 كە يېتىدۇ، سەككىز ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ، بىر ئادەم يارىدارلىنىدۇ، 43 ئائىلە زىيانغا ئۇچرايدۇ، 250 دىن ئارتۇق ئات، كالا، قې- چىر ۋە تۆگە، 870 تىن ئارتۇق قوي ۋە يەنە نۇرغۇن ئاشلىق، پۇل، كىيىم - كېچەك، سايمانلار بۇلاپ كېتىلىدۇ. قۇمۇل شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى قىزىلىيۇلغۇن، لەنگەر، قارائىلا مەھەللىسى ۋە ياۋۇلۇڭلارمۇ دائىم باسمىچىلار تەرىپىدىن تالان-تاراج قىلى- نىپ تۇرىدۇ.

باسمىچىلار كەلتۈرگەن ئاپەت تۈپەيلىدىن، شۇ يىلى تاشۇبلىق رايونىدا 1000 مودىن، تېيانشان رايونىدا 500 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر ئاق تاشلىنىپ قالىدۇ.

يولۇاس، ئوسمان باسمىچىلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمە- يىسىنىڭ 6 - ۋە 5 - جۈنلىرىدىن جەمئىي 11 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر، 41 ئۇرۇش ئاپتوموبىلى، 200 ئاپتوموبىل چىقىرىلىپ، بارىكۆل ئاساسىي ئۇرۇش مەيدانى قىلىنىپ ھالدا باسمىچىلارنى يوقىتىش بويىچە كەڭ كۆلەملىك ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلىدۇ. 1950 - يىل 4 - ئاينىك 11 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شەرقىي يول ۋە غەر-

بىي يولغا بۆلۈنۈپ، باسمىچىلارنىڭ بارىكۆلدىكى ئۈۋىسى چوڭ قۇ'ىنچەرى بىلەن كىچىك قۇلىنچەرىگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، شۇ ئاينىڭ 14 - 15 - كۈنلىرى چوڭ قۇلىنچەرى بىلەن كىچىك قۇلىنچەرىنى ئىشغال قىلىدۇ، ئوسمان 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ شىمالدىكى جېغاڭغا قاچىدۇ، يولۋاس توپىلاڭچىلاردىن 600 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ، بارىكۆلنىڭ شەرقىي شىمالدىكى شياۋلىيۈگۈدىن ئۆتۈپ، 24 - كۈنى ئاراتۇرۇكنىڭ چىيەنشەن رايونىغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ.

4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 48 - تۈەنى باسمىچى يولۋاسقا ھۇجۇم قىلىدۇ. 30 - كۈنى باسمىچىلار يېڭىلىپ تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ، قۇمۇل ناھىيىسى تىيانشان رايونىنىڭ تۆمۈرتنى، قوراي ۋە باغداش دېگەن يەرلىرىگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 46 - تۈەنى باسمىچى ئوسمانغا توسۇپ زەربە بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، باسمىچى يولۋاسقا ھۇجۇم قىلىپ، شۇ كۈنى تۆمۈرتنى ئىشغال قىلىدۇ. باسمىچى يولۋاس ئادەملىرىنى باشلاپ جەنۇبتىكى باغداش، ئىدىر تەرەپكە قاراپ قاچىدۇ. 31 - كۈنى ئازادلىق ئارمىيە ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ ئىدىرغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوندىن ئارتۇق ئات غەنىمەت ئالىدۇ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ تاشۇبلىقتا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى شەرقە قاراپ قاچقان باندىتلارغا توسۇپ زەربە بېرىپ، ئىككى باندىتنى ئەسىرگە ئالىدۇ، 10 دىن ئارتۇق ئات، ئۈچ تۆگە، تۆت مىلتىق، بىر قانچە تېڭىق جۇڭا غەنىمەت ئالىدۇ. قالغان باسمىچىلار ئارقىغا يېنىپ باغداشقا قاچىدۇ. ئازادلىق ئارمىيە باغداشقا قاچقان باسمىچىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن يەنە شىمال، غەرب ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ يولغا چىقىدۇ، 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تاڭ سەھەردە ئازادلىق ئارمىيە باغداشنى مۇھاسىرە قىلىۋالىدۇ، بىر سائەت جەڭ قىلىپ 53 باسمىچىنى ئەسىرگە ئالىدۇ، 100 دىن ئارتۇقىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە يارىلاندۇرىدۇ، ئۈچ پىلىموت، بىر ئاپتومات، 100 دىن ئارتۇق مىلتىق ۋە 24 تۆگە - ئات غەنىمەت ئالىدۇ.

يولۋاس مۇشۇ قېتىمقى زەربىدىن كېيىن، ئادەملىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ئۆز ئالدىغا چىقىش يولى تېپىش قارارىغا كېلىدۇ - دە، ئۆزلەشكەن مىللەت ئەسكىرى (ئاق ئورۇس) دىن 22 نى، يېقىنلىرىدىن 30 نەچچىنى ئېلىپ كۈندۈرۇ تېغىغا قاراپ قاچىدۇ. تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن باسمىچىلار ئازادلىق ئارمىيىنىڭ نۇرغۇن قېتىم زەربىسىگە ئۇچراپ ئوقيادىن ئۈركىگەن قۇشلارغا ئوخشاپ قالىدۇ. 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت سەككىزدە، ئازادلىق ئارمىيە تاشۇبلىق رايونىنىڭ شوپۇل دېگەن يېرىدە 200 نەچچە باسمىچىنى توسۇپ زەربە بېرىپ، لىيەنجاڭ، مۇئاۋىن لىيەنجاڭ ۋە سەنمۇدىن تۆۋەن 51 باسمىچىنى ئەسىر ئالىدۇ، بىر پىلىموت، ئىككى ئاپتومات، بەش ناگان، 40 نەچچە مىلتىقنى غەنىمەت ئالىدۇ. 200 گە يېقىن قالدۇق باسمىچى 18 - كۈنى گەنسۇنىڭ ئەنشى رايونىغا قېچىپ بارغاندا، شۇ يەردىكى ئازادلىق ئارمىيە ئۇلارنىڭ 10 دىن ئارتۇقراقىنى ئۆلتۈرىدۇ، تۇەنجاڭ خەن جىنلۇدىن تۆۋەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىر ئالىدۇ.

يولۋاس 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كوندۇرۇغا كېلىپ، ئاراتۇرۇككە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقان شۇپۇل يېزىسىنىڭ سابىق باشلىقى مەمەتنىياز قاتارلىق قالدۇق باسمىچىلارنى يىغىپ، ئاشلىق ۋە چارۋا مالىلارنى بۇلاپ، 900 جىڭ (ئىككى دادەن) چە ئاق ئۇندا نان ياقتۇرۇپ، تاشۇيلىقنىڭ شەرقىدىكى ماجۇڭشەنگە قاراپ قاچىدۇ. بۇ چاغدا يولۋاس باسمىچىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمى ئىنتايىن سارىسىمگە چۈشۈپ قالغاچقا، بىرمۇنچىلىغان كىشىلەر ئەمدى يولۋاس ئۇچۇن جېنىنى سېلىپ بېرىشنى خالىماي، قورالى بىلەن ئارمىيىمىز تەرەپكە ئۆتىدۇ ياكى قېچىپ كېتىدۇ. يولۋاسنىڭ كانۇيىي ئىسمايىل قاتارلىقلارمۇ «قايتىپ كەتسەك» دەپ يالۋۇرىدۇ. يولۋاس ئائىلاج قايتىدىن يىغىۋالغان 100 نەچچە ئادەمنى تارقىتۇۋېتىپ، 20 نەچچە ئادەمنىلا ئېلىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا 40 كۈن جەڭ قىلىش ئارقىلىق ئاراتۇرۇك غەلىبىلىك قوغداپ قېلىنىدۇ، جەڭدە 80 نەچچە باسمىچى ئۆلتۈرۈلىدۇ، يارىلاندۇرۇلىدۇ. ئوسمان، جانسىقان باسمىچىلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى قاسەنتۇ ۋە چاشالاردىكى قورشاپ يوقىتىشتا، بېيتىك تېغىدىكى توسۇپ زەربە بېرىشتە، كىچىك قۇلىنچەرى ۋە نېرناسدىكى قوغلاپ يوقىتىلىدۇ، جانسىقان ئەسىرگە چۈشىدۇ، تەھدىت بىلەن ھەيدەپ مېڭىلغان چارۋىچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قۇتۇلدۇرۇۋېلىنىدۇ. ئوسمان 200 نەچچە باسمىچىنى باشلاپ، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قورشاپ يوقاتقۇچى قىسىملىرىدىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ.

7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، يولۋاس قاتارلىقلار ماجۇڭشەنگە يېتىپ بارىدۇ، ئۇلار ئالتە تۆگىگە مال - مۈلۈك ۋە يېمەكلىكلەرنى ئارتىپ، شىزاڭ ئارقىلىق چەتكە قېچىش تەييارلىقىنى قىلىدۇ. ئۇلار خۇتاردىغاڭ دېگەن يەرگە كەلگەندە ئوسمان بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئۇلار گەنسۇ ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شياۋۇاخۇ دېگەن يېرىگە كېلىدۇ. كېيىن ئوسمان باسمىچىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش پەيدا بولغاچقا، يولۋاس ئوسماندىن ئۆزىنى چەتكە تارتىپ چىڭخەيگە كېتىدۇ. چىڭخەينىڭ يېسىدىك دېگەن يېرىدە باسمىچىلارنىڭ باشلىقى قوسايىن بىلەن تېپىشىدۇ ۋە يەنە مۇشۇ يەرگە قېچىپ كېلىۋالغان گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باش كاتىپى سالىس ۋە ئابدۇكېرىم بىلەن كۆرۈشىدۇ. يولۋاس، سالىس قاتارلىقلار بىللە شىزاڭغا كىرىدۇ. سالىستا نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە ھىندىستانغا بارىدىغان يول خەرىتىسى بارلىقىنى كۆرگەن يولۋاسنىڭ نىيىتى بۇزۇلىدۇ - دە، كېچىدە قاتتىق ئۇيقىغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سالىسنى، ئابدۇكېرىمنى ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، مال - دۇنياسى ۋە يول خەرىتىسىنى ئېلىۋالىدۇ. يولۋاسلار شىزاڭنىڭ خېيخى دېگەن يېرىگە بارغاندا لياۋ يۈڭچيۇ ئاغرىپ ئۆلىدۇ. 1951 - يىلنىڭ باشلىرىدا، يولۋاس قاتارلىقلار جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىغا يېتىپ بېرىپ، ھىندىستاننىڭ چازا ئەمەلدارلىرىغا نۇرغۇن ئالتۇن بېرىپ، پەقەت ئالتە كىشىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈشىگە ئىجازەت ئالىدۇ، قالغان باسمىچىلار شىزاڭدا قېپقالىدۇ. يولۋاس قاتارلىقلار ئاۋۋال يېڭى دېھلىگە، ئاندىن كالكۇتتاغا بارىدۇ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئايروپىلان بىلەن تەيۋەنگە قېچىپ كېتىدۇ.

1951 - يىل 3 - ئايدا، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ گەنسۇ، چىڭخەيدە تۇ-

رۇشلۇق قىسىملىرى ئوسمانلىنى تۇتۇۋالىدۇ. 6 - ئايدا ئوسمان، جانىمقانلارغا ئۇرۇمچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

يولۋاس، ئوسمانلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدە، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلاردا ۋە لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى بويلىرىدا يەنىلا ئاز قىسىم قالدۇق باسمىچىلار ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ. كېيىن خەلق ئەسكەرلىرى بىرلەشمە مۇداپىئەسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا خىزمەتلەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، 1953 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە تەۋەسىدىكى باسمىچىلارنىڭ ھەممىسى تازىلىنىدۇ.

قىسىملار باسمىچىلارنى يوقىتىۋاتقاندا، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى قىسىملارغا قىزغىن ياردەم بېرىدۇ، بولۇپمۇ باسمىچىلار ئېغىر بالا كەلتۈرگەن تاغلىق رايونلاردىكى ئامما قىسىملار ئۈچۈن ئاخبارات توپلاپ ۋە يەتكۈزۈپ، قىسىملارغا يول باشلاپ، ئاشلىق، يەم - خەشەك، ئوق - دورا توشۇپ بېرىدۇ، يارىلانغانلارنى قوتقۇزىدۇ، ئىنتايىن ئاكتىپ، قىزغىن ئىشلەيدۇ. باسمىچىلارنى يوقىتىش جەريانىدا، ناھىيە بويىچە ئالدىنقى سەپكە 80 نەچچە دانە (قېتىم) ھاۋا، 430 تۈياق (قېتىم) ئۇلاغ ياردەم بېرىلمدۇ، 110 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئوزۇق، 150 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق يەم - خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىلمدۇ، 13 نەپەر خەلق ئىشچىسى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش جەريانىدا قۇربان بولىدۇ.

باسمىچىلارنى يوقىتىش كۆرىشىدە ھۆكۈمەت يەنە قىسىملار بىلەن بىللە يۇرۇپ خىزمەت ئىشلەشكە زور بىر تۆرگۈم يەرلىك كادىرلارنى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەشكىللەيدۇ. ئۇلار پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، دۇشمەنلەرنى پارچىلايدۇ، ئاممىنى تىنچلاندۇرىدۇ، تاشۋېلىق رايونىنىڭ شوپۇل يېزىسىدىلا تەھدىت سېلىپ ھەيدەپ تاغقا ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەن 107 ئائىلىلىك ئۇيغۇر، قازاقنى نەسىھەت قىلىپ يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. باسمىچىلارنى يوقىتىش داۋامىدا، ئازادلىق ئارمىيە غەنىمەت ئېلىنغان 350 كالا، 318 قوي ۋە 17 تۆگىنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ياردەملىشىدۇ.

§2. ئېلى توپىلىڭى

1958 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كەچ سائەت 11 دە، تىيانشان رايونىدىكى قورايلىق دېھقان ئىلى قۇربان 125 ئادەمنى قايمۇقتۇرۇپ ۋە ئۇلارغا تەھدىت سېلىپ توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوراي (رايونلۇق پارتكوم تۇرۇشلۇق جاي) ۋە نېرىندا رايون، يېزا كادىرلىرىدىن 28 نى باغلاپ ۋە قاماپ قويىدۇ، رايونلۇق ھۆكۈمەتتىن يەتتە مىلتىق، بىر ياگان، بىر ئوۋ مىلتىقى، 100 پاي ئوق، بەش گىرانات، بىر قىلىچ، بىر دۇربۇن، 80 ئات ۋە 2000 يۈەن نەق پۇل بۇلايدۇ

ھەمدە بۇ رايون بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدىكى تېلېفون سىمىنى تۆت يەردىن كېسىپ تاشلايدۇ.

10-ئاينىمك 18 - كۈنى سائەت 11دە، ئىلى قۇربان كىشىلەرنى باشلاپ تۆرۈككەكبلىپ، «قىزىلىيۇلتۇز» 1 - مەيدان سۇ باشقۇرۇش ئورنىنىڭ ۋە بۇ يەردە تۇرۇشلۇق كادىرلار-نىڭ ئىككى مىلتىق، 38 پاي ئوقنى بۇلاپ كېتىدۇ. سائەت 12 دە، يەنە ئىدرىغا كېلىپ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلىۋاتقان جىنايەتچىلەرگە قاراۋاتقان خەلق ساقچىلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلىۋاتقانلارنى ئازاد قىلىپ، چوڭ گازارمىنى ئىشغال قىلىمىز، دەپ داۋراڭ سالىدۇ، خەلق ساقچىلىرى دادۇينىڭ دا-دۇيجاڭى لىيۇبىنجىن سېزىپ قالغاندىن كېيىن پىلىموت بىلەن ئوققا تۇتىدۇ، توپ-لاڭچىلار تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ، ئىلى قۇربان بۇلۇڭالغان ناگانمۇ قې-چىپ كېتىۋاتقاندا چۇشۇپ قالىدۇ.

10-ئاينىمك 19 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، توپىلاڭچىلار ئۇستۇنكى ئىدىر (تىيانشان رايونى3 - يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي) غا كېلىپ، ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئىلىپ بېرىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، توپىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتناشتۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ، لېكىن ئۇلارغا ئەگىشىدىغانلار ئىنتايىن ئاز بولىدۇ.

توپىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، تىيانشان ئاشلىق پونكىتىنىڭ كادىرى پەيزۇللا قاتارلىق تۆت كىشى كېچىلەپ ئاتلىق قۇمۇلغا كېلىپ خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ناھىيىلىك پارتكوم 10-ئاينىمك 18 - كۈنى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،دەرھال ۋىلايەتلىك پارتكومغا ۋە ئاپتونوم رايونغا دوكلات قىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى بۇنى شۇئان «ئەكسىلىنقىلابىي توپىلاڭ» دەپ بېكىتىدۇ ھەمدە تېزدىن ھەربىي كۈچ ئۈيۇشتۇرۇپ يوقىتىشنى تەستىقلايدۇ. ۋىلايەتلىك پارتكوم، قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋە شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىم رەھبەرلىرىدىن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجى-سى جاڭ جياشۇ باشچىلىقىدا توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش قوماندانلىق شىتابى قۇرۇلىدۇ، ئۇلار دەرھال 30 نەچچە يەرلىك كادىر ۋە 35 خەلق ئەسكىرىدىن قوراللىق خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەپ، ھاكىم مەخمۇت نامانىڭ باشچىلىقىدا تاغقا بېرىپ ئاممىغا پارتى-يىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىسىملار (ئىككى پىيادە ئەسكەرلەر پەيىي، بەش ئاتلىق ئەسكەلەر پەيىي) نى تەشكىللەپ، تۆۋەنكى ئىدىر، قوۋۇق ئىبغىزى،، كۆشۈتى ئاراتۇرۇك، خوتۇنتام ۋە ئەنلەرغول قاتارلىق جاي-لارغا ئەۋەتىدۇ ھەمدە قورايدا ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابى قۇرىدۇ.

10-ئاينىمك 19 - كۈنى توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش ئۇچۇن ئىدىردىن تۆرۈككە كەلگەن قىسىمئۇلارنى تاپالمايدۇ. شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ بۆلۈم باشلىقى ۋۇجىزىك ئامما تەمىن-لىگەن ئاخباراتقا ئاساسەن، بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر پەيىنى باشلاپ كېچىلەپ ئۇستۇنكى ئىدىرغا كېلىپ، توپىلاڭچىلار بىلەن بەش مىنۇتلا جىددىي جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىككى ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ، 10 ئادىمىنى ئەسىر ئالىدۇ (بۇنىڭ تۆتى يارىدارلىنىدۇ)، ئۇچ مىلتىق، 74 پاي ئوق، بىر قىلىچ، 17 ئات، 10 جۈۋا، بىر تېلېفون ئاپپاراتى-

نى غەنىمەت ئالىدۇ. شىمال تەرەپتىكى قىسىملارنىڭ ھەرىكىتى ئاستا بولۇپ قالغانلىقتىن، توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ئېلى قاتارلىقلار قېچىپ كېتىدۇ.

10-ئاينىڭ 23 - كۈنى، جاڭ جياشۇ، فىڭ زۇۋۇ (شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ سىلىڭيۈەنى) ئالدىنقى سەپكە كېلىپ، قىسىملارنى يوللارنى قامال قىلىش، بۆلۈنۈپ توسۇشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ھەمدە ئاممىنى قىسىملارغا ماسلىشىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، قورال كۈچى ئارقىلىق يوقىتىش بىلەن سىياسىي جەھەتتىن قولغا كەلتۈرۈشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ھۇجۇمنى قانات يايدۇرىدۇ.

10-ئاينىڭ 28 - كۈنى، توپىلاڭچىلاردىن سەككىزى ئاشلىقى تۈگەپ قالغان ئەھۋالدا قازاق چارۋىچىدىن تۆت مىلتىق، 121 پاي ئوق، بىر قىلىچ، ئىككى دۇربۇن، سەككىز ئاتنى قىسىمغا ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆزلىرى ئۆيلىرىگە قايتىپ كېتىدۇ.

10-ئاينىڭ 30 - كۈنى، توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ئېلى قۇربان تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭغا 1959 - يىلى ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. توپىلاڭغا قاتناشقان تايانچ ئۇنسۇرلارغىمۇ قانۇن بويىچە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى.

ئون سەککزنچی قسسم

مائارپ. پەن - تېخنکا

ئون سەككىزىنچى قىسىم
مائارىپ. پەن ـ تېخنىكا

چىك سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدا، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم تەرىپىدىن گازاما مەكتىپى ئېچىلغان. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھەقسىز مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، ئاساسەن، ئۇيغۇر بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ تىلى ئۆگىتىلگەن. ئەمما، بۇ مەكتەپلەر ـ نىڭ شارائىتى ناچار بولغاچقا، ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. بىراق، قۇمۇل ۋاڭسى ئاچقان ئېۋىرغول بىلىم يۇرتىنىڭ ئوقۇش نەتىجىسى خېلى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋردە، شىنجاڭدا ئېچىلغان بەش مەشھۇر بىلىم يۇرتى قاتارىغا ئۆتكەن. گۇاڭشۇنىڭ 32 ـ يىلى (1906 ـ يىلى) ھەقسىز مەكتەپ ۋە بىلىم يۇرتلىرى كونىچە مەكتەپ (شۆتاڭ) قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شىنجاڭ ـ نىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ۋالىيسى يۈەن داخۇا مائارىپ خىراجىتىنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىۋالغان. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ياڭ زېڭشىن خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، قۇمۇلنىڭ مائارىپ ئىشلىرى كۇندىن ـ كۇنگە خارابلاشقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە، ئۇيغۇرلار مائارىپتا قالاق ھالەتتە ياشىغان، ياش ـ ئۆسمۈرلەر، ئاساسەن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، دىنىي بىلىم ئالغان، قوشۇمچە ئاز ـ تولا ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ئۆگەنگەن. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باشلىغان. شۇ مەزگىلدە، قۇمۇلنىڭ شەھەر، يېزىلىرىدا بىرقانچە باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى، (1938 ـ يىلى) دىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئىشلەشكە كىرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېزلەشكەن. كوممۇنىستلار ئاممىنى ھەركەتلەندۈرۈپ مەكتەپ ئاچقان، مائارىپ ئۆچۈن خىراجەت توپلىغان، ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرگەن. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) غا قەدەر قۇمۇلنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدا مەللىيچە، خەنزۇچە بولۇپ 75 سىنىپلىق 33 مەكتەپ قۇرۇلغان، ئوقۇغۇچى سانى 2860 قا يەتكەن. مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، جۇڭگو كوممۇ ـ نىستلىرى قۇمۇلدىن كېتىپ قالغان؛ شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل مائارىپى تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) قۇمۇلدا بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ئېچىلىپ، بىر يىلدىن كېيىن تاقالغان. شۇنىڭدىن تارتىپ قۇمۇل ئازاد بولغانغا قەدەر، قۇمۇل مائارىپىدا تەرەققىيات بولمىغان.

قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. 1952 ـ يىلغا كەلگەندە، باشلانغۇچ مەكتەپ 42 گە كۆپەيىپ، ئوقۇغۇچى سانى 547 گە يەتتى. 1958 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە قايتىدىن ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»ۋە خەلق گۇڭشېلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش‌ھەرىكەتلىرى جەريانىدا، ماتارىپ قارىغۇلارچە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ماتارىپ سۇپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ماتارىپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، مەكتەپلەر ئېغىر ھالدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىسىدە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى رەتكە سېلىنىپ، مەكتەپلەر مۇنتىزىم ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى. 30 نەچچە يىلدىن بېرى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ماتارىپى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ماتارىپى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، ماتارىپ سۇپىتى خېلى تېز ئۆستى، دۆلەتكە نۇرغۇنلىغان ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلەپ بېرىلدى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە 64 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇلاردا 558 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 14 مىڭ 41 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار 7311 بولۇپ، ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانىنىڭ 52 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. باشلانغۇچ ماتارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش نىسبىتى 91.53 پىرسەنتكە يەتتى. ناھىيە بويىچە 11 ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، بۇلاردا 135 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 5204 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار 3294 بولۇپ، ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانىنىڭ 46 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكومىلارغا 1731 ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. 1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە 1548 ئادەمنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى.

مىنگو مەزگىلىدە، قۇمۇل ناھىيىسىدە پەن - تېخنىكىدىن ئىبارەت ئاچقىلى بولمايتتى يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. 1959 - يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى، كېيىنچە ئۇ ئىسمى بار، جىسمى يوق نەرسە بولۇپ قالغانىدى. 1977 - يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ زىيالىيلار سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن، پەن - تېخنىكا ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلدى. 1982 - يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق سەككىز تەبىئىي پەن ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى تەبىئىي پەن - تېخنىكا خادىملىرى بويىچە 281 كىشىگە تېخنىكا ئۇنۋانى بېرىلدى. تۈپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش، سۇپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتۇرۇش، سۇلياۋ يوپۇقتىن پايدىلىنىش، چارۋا مالىلاردا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، قوي نەسلىنى ياخشىلاش قاتارلىق جەھەتلەردە پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى قولغا كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بەزىلىرى ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

I باب ئادەتتىكى ماتاردىپ

§1. ھەقسىز مەكتەپ، بىلىم يۇرتى ۋە كونىچە مەكتەپ

چىەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى)، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم مۇداپىئە قىسمىدىن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى بىللە ئېلىپ يۇرىدىغان قىسمىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەر بىرلىكتە ئوقۇش نىزامى بېكىتىپ، ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ، كونىچە مەكتەپ ئاچقان ۋە ئۇنىڭغا گازارما مەكتىپى دەپ نام بەرگەن. بۇ، چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيان قۇمۇلدا ئېچىلغان خەنزۇلغان خەنزۇچە مەكتەپ ئىدى. كېيىن، ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، قۇمۇلدا ئاھالە كۆپەيگەن. قۇمۇل مەھكىمىسى يەنە بىر يېزا مەكتىپى ئاچقان. ماتارىپ خىراجىتىنى قۇمۇل مەھكىمىسى پەسىل بويىچە بېرىپ تۇرغان. كېيىن ئاھالىلار كۆپلەپ يۆتكىلىپ تۇرغاچقا، بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. تۈڭجى يىللىرى، شىنجاڭدا زور قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن، قۇمۇلدا ئۇرۇش يىل بويى داۋام قىلغان، خەلق خامراتلاشقان، مەكتەپلەرمۇ ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان.

گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، قۇمۇلدا ھەقسىز مەكتەپلەر كۆپلەپ ئېچىلغان، شەھەر ـ يېزىلاردا بىرقانچە ئورۇندا ھەقسىز مەكتەپ ئېچىلغان. بۇ مەكتەپلەرگە، ئاساسەن، ئۇيغۇر بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار «ئۈچ سۆزلۈك دەستۇر»، «يۈز فامىلە دەستۇرى»، «مىڭ سۆزلۈك دەستۇر»، «تۆت كىتاب»، «بەش دەستۇر» دېگەنلەردىن دەرس ئۆتكەن. خەنزۇ بالىلىرى، كۆپىنچە، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇ دېگەن ئىككى جايدىكى ھەقسىز مەكتەپتە ۋە شەھەردىكى شەخسىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى تىل ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ئوقۇشتا قىينىلىپ، ئوقۇشتىن باش تارتىدىغان بولۇپ قالغان، كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرى مەكتەپتىن قاچقان، بايلار بالىلىرىنى ئوقۇشتىن قاچۇرۇپ، باشقىلارنىڭ بالىلىرىنى يالالاپ ئۆز بالىسى ئورنىدا ئوقۇشقا بەرگەن. بۇ «ئوقۇش ئالۇنى» دەپ ئاتالغان. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى قەغەز ـ قەلەم، كىتابلارنى ھەقسىز بېرىش ۋە «بىر كىتابنى ئوقۇپ تۈگەتكەنلەرنىڭ مەرتىۋىسى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلىدۇ» دېگەندەك تەشۋىقات چارىسى بىلەن كىشىلەرنى ئوقۇشقا قىزىقتۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن، قوللانغان ئۇسۇل ـ چارىلىرى مۇۋاپىق بولمىغاچقا، بۇمۇ ئانچە ياخشى ئۈنۈم بەرمىگەن.

گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇل ۋاڭى شا مەخسۇت ئېۋىرغول بىلىم يۇرتىنى تەسىس قىلغان (بۇ «ۋاڭ خوجا بىلىم يۇرتى» دەپمۇ ئاتالغان، بىلىم يۇرتىنىڭ ئورنى كونا شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىكى جەنۇبىي چوڭ كوچا يېنىدا ئىدى). بۇ بىلىم يۇرتىغا ئۇيغۇر بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ تىلى ۋە مانجۇ تىلى دەرسى ئۆتۈلگەن. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، كۆپىنچىسى تۈڭچى (تەرجىمان)

بولغان، بەزىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ خىزمەتكە قويۇلغان.

گۇاڭشۇنىڭ 18 - يىلى (1892 - يىلى) قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى شياۋ يۈەنخېڭ قايتىدىن بىلىم يۈرتى قۇرغان. گۇاڭشۇنىڭ 32 - يىلى (1906 - يىلى) شىنجاڭدا كونىچە مەكتەپ ئېچىش ئەۋج ئالغان. قۇمۇل مەھكىمىسى ئوقۇشقا ئۇنىدەش ئورنى قۇرغان. بۇ ئورۇندا بىرقانچە خادىم بولۇپ،ئۇلار كونىچە مەكتەپ ئېچىشقا مەسئۇل بولغان، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. بۇ چاغدا قۇمۇل ۋاڭى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان «كونىچە مەكتەپ نىزامنامىسى» بويىچە، ئېۋرغول بىلىم يۈرتىنى خۇسۇسىي بىرىنچى كونىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە خۇسۇسىي ئىككىنچى كونىچە باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرغان. شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى)، شا مەخسۇت يېڭىدىن يەنە بىر خۇسۇسىي كونىچە خەنزۇچە مەكتەپ ئاچقان، بۇ مەكتەپ ئاددىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپىمۇ بولغان (بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ بىرىنچى ئىشىكى سىرتىدائىدى). يۇقىرىدىكى ئۇچ كونىچە مەكتەپتە تۆت تەربىيىچى (ئوقۇتقۇچى)، 104 نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى بولغان.

گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلىدىن شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلىغىچە (1908 - يىلىدىن 1910 - يىلىغىچە)، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇرۇنتۇڭ يېڭىچە ئون مەكتەپ ئاچقان. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىرىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى كونا شەھەرنىڭ غەربىي كوچىسىدا بولۇپ، بۇتخانىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(2) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىككىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى كونا شەھەرنىڭ نەنگۈەن كوچىسىدا بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۆيلىرىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(3) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئۈچىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى سەيخۇدا بولۇپ، لوڭۋاڭ بۇتخانىسىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(4) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى تۆتىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى قىزىل يۇلغۇنىدىكى چوڭ يول بويىدا.

(5) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بەشىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى تاش ۋېلىق بازىرىنىڭ غەربىي شىمال ياقىسىدا.

(6) خۇسۇسىي تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى يېڭىشەھەرنىڭ شەرقىي كوچىسىدا بولۇپ، شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(7) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى يېرىم كۈنلۈك مەكتەپ، ئورنى قىزىلىيۇلغۇندا بولۇپ، گۈەندىمياۋ بۇتخانىسىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(8) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ھۇنەرۋەنچىلىك مەكتىپى، ئورنى كونا شەھەرنىڭ غەربىي كوچىسىدا بولۇپ، ئۇنى قۇمۇل مەھكىمىسى بىلەن بارىكۆل مەھكىمىسى بىرلىكتە قۇرغان، ئوقۇشقا ئۇندەش ئورنىنىڭ ئۆيلىرىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(9) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىرىنچى ئاددىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپى، ئورنى

يېڭىشەھەرنىڭ نەنگۇەن دېگەن يېرىدە بولۇپ، سەيشەنمياۋ (بايلىق ئىلاھى بۇتخانىسى) دىن سىنىپ ئورنىدا پايدىلانغان.

(10) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىككىنچى ئاددىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپى، ئورنى كونا شەھەر سىرتىدىكى ۋۇلياڭ ئۇيۇشمىسى (گەنسۇلۇقلار ئۇيۇشمىسى) دا.

يۇقىرىدىكى مەكتەپلەردە 14 تەربىيىچى (ئوقۇتقۇچى)، 178 ئوقۇغۇچى بولغان، يىللىق خىراجەت ئۇچۇن 1399 سەر تەڭگە كەتكەن، بۇنىڭدىن 490 سەر تەڭگە شۇ جايىنىڭ ئۆزىدە غەملەنگەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ 1010 سەر تەڭگە قىممىتىدە مۇلكى بولغان.

بۇ يېڭىچە مەكتەپلەردە «تۆت كىتاب»، «بەش دەستۇر» دېگەنلەرنى ئوقۇتۇش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇنىڭ ئورنىدا «ئاددىي ساۋات چىقىرىش دەرسلىكى» دىن دەرس ئۆتۈلگەن. بۇ دەرسلىكتە يەنىلا فېئودالىق ئەخلاق ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، «خانغا سادىق بولۇش»، «كۆڭزىغا سېغىنىش»، «ۋاپادارلىق»، «ئاكىسىغا ھۆرمەت قىلىش»، «سادىقلىق»، «ئېتىقاد»، «ئەدەب»، «ئىنساب»، «دىيانەت»، «نوموس» دېگەنلەر تەشەببۇس قىلىنغان. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ھۇنەرۋەنچىلىك مەكتىپىدە مىسكەرلىك، تۆمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق، گىلەمچىلىك دېگەندەك كەسىپلەر تەسىس قىلىنغان.

شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) يۇەن داخۇا شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيسى بولغاندىن كېيىن، ماتارىپ خىراجىتىنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىۋالغاچقا، يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى نائىلاج تاقالغان، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئامالسىزلىقتىن شەخسىي مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغان.

شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى)، قۇمۇل مەھكىمىسى ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى 1 - ، 2 - يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن ئۇچ شەخسىي مەكتەپنى قوشۇپ جېنىفەن مەھەللىسى باشلانغۇچ مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن، ئۇنىڭدا جەمئىي 80 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. مەكتەپتە بەش سىنىپ، بىر زالدىن باشقا، قوبۇلخانا، خوجۇلۇق بۆلۈم، مەمۇرىي بۆلۈم، ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىسى قاتارلىقلارمۇ بولغان. شۇ يىلى شا مەخسۇت ۋاڭ 1 - ، 2 - خۇسۇسىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى «جۇڭئەي مەكتىپى» قىلىپ ئۆزگەرتكەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇر بالىلىرى، ئاساسەن، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. قۇمۇل ۋاڭلىرى ۋاڭ ئوردىسى، شەھەر ئىچى، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە ھەم تاغ رايونىدا 66 مەسچىت سالغان. جامائەلەر يېنىدا مەدرىس ۋە دىنىي مەكتەپلەر ئېچىلغان. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بەزىلىرىدە قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلى دەرسى ئۆتۈلگەن. دىنىي مەكتەپلەردە دەرسلىك بولمىغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار كالا، قويلارنىڭ تاغاق سۆڭىكىنى مەكتەپكە كۆتۈرۈپ كەلگەن، خەلپەت - موللىلار ئۇنىڭغا ئېلىپبە ياكى قىسقا سۈرىلەرنى يېزىپ بېرىپ، ئۇنى ئوقۇشنى ئۆگەتكەن. ئوقۇغۇچىلار كونا دەرسىنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، موللىلار تاغاق سۆڭەكتىكى كونا دەرسنى ئۆچۈرۈۋېتىپ، ئورنىغا يېڭى دەرسنى يېزىپ بەرگەن.

§2. بالىلار تەربىيىسى

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى ناھىيىلىك 2 - مەكتەپ قارىمىقىدا بىر سىنىپلىق بالىلار باغچىسى ئاچقان، ئۇنىڭغا 30 نەچچە بالا قوبۇل قىلىنىپ، بىر تەربىيىچى، بىر ئوقۇتقۇچى قويۇلغان. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) بۇ بالىلار باغچىسى توختىتىۋېتىلگەن. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) يەنە ناھىيىلىك 2 - مەكتەپ قارىمىقىدا بىر بالىلار باغچىسى ئېچىلىپ، ئۇنىڭغا 45 بالا قوبۇل قىلىنغان.

1951 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا بىر سىنىپلىق بالىلار باغچىسى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا 41 بالا قوبۇل قىلدى، تۆت نەپەر تەربىيىچى ۋە ئوقۇتقۇچى (بۇلارنىڭ بىرى ئەر، ئۈچى ئايال) قويۇلدى. 1953- يىلغا كەلگەندە، باغچىدىكى بالا 88 گە يەتتى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، 1955 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى «دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش پەيتىدە يەسلى ئېچىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، توغۇچى، شەھەرئىچى، تاشۋىلىق قاتارلىق جايلاردا ئۈچ ئايلىق ۋە بەش ئايلىق ۋاقىتلىق يەسلىدىن 28 نى تەشكىللىدى، بۇ يەسلىلەرگە 160 بالا قوبۇل قىلىندى، 35 تەربىيىچى قويۇلدى.

1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە گۇڭشېنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتى داۋامىدا «بالىلارنىڭ ھەممىسىنى بالىلار باغچىسى تەربىيىسىگە ئېلىش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ناھىيىدىكى گۇڭشېلارنىڭ ھەممىسى ھەرىكەتكە كېلىپ، 186 بالىلار باغچىسى قۇرۇپ، 3976 بالىنى باغچە تەربىيىسىگە قوبۇل قىلدى، 233 تەربىيىچى - ئوقۇتقۇچى قويدى. 1959 - يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى «بالىلار باغچىسى ۋە يەسلىلەرنى تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش توغرىسىدا پىكىر» ناملىق ھۈججەتنى تارقىتىپ، ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى بالىلار باغچىسى ۋە يەسلىلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، تۈرمۇش شارائىتىنى ياخشىلىدى، تەربىيىچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تەڭشىدى. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار تەربىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بالىلارنىڭ 90 پىرسەنتىنى بالىلار باغچىسى ۋە يەسلى تەربىيىسىگە ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ناھىيىدىكى گۇڭشېلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنى بىرلىك قىلىپ، ئاددىي - ساددا جاھازلانغان بالىلار باغچىلىرىنى قۇردى. تەربىيىچىلەر بالىلارغا ناخشا ئېيتىش ۋە ئۇسسۇل ئويناشنى ئۆگىتىشتىن تاشقىرى، ئاددىي سانلارنى يېزىش ۋە ئوقۇشنىمۇ ئۆگەتتى.

ئۈچ يىل داۋام قىلغان قىيىنچىلىق مەزگىلىدە (1959 - يىلدىن 1961-يىلغىچە)، يېزىلاردىكى بالىلار باغچىلىرى كەينى - كەينىدىن تاقالدى. 1965 - يىلى، گۇڭشېلار ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، جاھازلىنىشى ئاددىي بىر تۈركۈم بالىلار باغچىسى ۋە يەسـ

لىلەرنى قوردى، ئۇلارغا بىر قىسىم باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنى ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنىڭ مائاشىنى مۇۋاپىق نومۇر بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلدى.

1978 - يىلدىن كېيىن، ناھىيىدە بالىلار تەربىيىسى نورمالللىشىشقا باشلىدى. يېزىلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار سىنىپى ئاچتى، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە دۆلەت ئوقۇتقۇچىلىرى تەربىيىچى بولدى. بۇ سىنىپلارغا بەش - ئالتە ياش ئەتراپىدىكى بالىلار قوبۇل قىلىنىپ، 100 خانىلىقتىن تۆۋەن سانلارنى ئوقۇش، يېزىش، ئوندىن 20 گىچە بولغان سانلارنى قوشۇش، ئېلىش قاتارلىقلار ئۆگىتىلدى. ئۇيغۇر بالىلارغا ئۇيغۇرچە ھەرپلەرنى ئوقۇش، يېزىش، خەنزۇ بالىلارغا خەنزۇ تىلى پىنيىن ھەرپلىرىنى ئوقۇش، يېزىش، ئاددىي خەتلەرنى ئوقۇش، يېزىش قاتارلىقلار ئۆگىتىلدى. ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار سىنىپىدا ئىككى خىل ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى: بىر خىلدا، 3 - ئايغىچە 1 - كۈنى ئوقۇش باشلىنىپ، 7 - ئايدا تەتىل قويۇپ بېرىش، ئوقۇش مۇددىتى يېرىم يىل بولۇش، 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باشلانغۇچ مەكتەپكە كۆچۈرۈش؛ يەنە بىر خىلى، بىرىنچى يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئوقۇش باشلىنىپ، ئىككىنچى يىلى 7 - ئايدا يازلىق تەتىلگە قويۇپ بېرىش، ئوقۇش مۇددىتى بىر يىل بولۇش، 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باشلانغۇچ مەكتەپكە كۆچۈرۈش. 1983 - يىلى، ناھىيىدىكى 64 باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار سىنىپىدىن 51 ئېچىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بالىلار سىنىپى 33، خەنزۇ بالىلار سىنىپى 17، قازاق بالىلار سىنىپى بىر. بۇلارغا 1492 بالا قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بالىلار 925، خەنزۇ بالىلار 537، قازاق بالىلار 30، تەربىيىچى - ئوقۇتقۇچى 51.

§3. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ياڭ زېڭشىن خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، مائارىپ ئىشلىرى ئالغا باسماي بىر ئىزدا توختاپ قالغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) غا كەلگەندە، قۇمۇلدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدا تۆۋەندىكى ئۇچلامەكتەپ بولغان:

(1) ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپ (جېنىفەن مەھەللىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ). بۇ مەكتەپنى بىر مۇدىر، بىر ئوقۇتقۇچى، بىر مەكتەپ خىزمەتچىسى ۋە 50 ئوقۇغۇچى بولغان. كېيىن سىنىپ بەشكە كۆپەيتىلىپ، ئوقۇغۇچى 200 دىن ئاشقان.

(2) سەيخۇمياۋ مەكتىپى. بۇ مەكتەپتە بىر ئوقۇتقۇچى، بىر مەكتەپ خىزمەتچىسى ۋە 20 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى بولغان.

(3) تاشۇبلىق مەكتىپى. بۇ مەكتەپتە بىر ئوقۇتقۇچى، بىر مەكتەپ خىزمەتچىسى ۋە 25 ئوقۇغۇچى بولغان.

شا مەخسۇت ۋاڭ مۇنداق ئىككى خەنزۇچە مەكتەپ ئاچقان:

(1) «جۇڭنەي» خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى («خان غوجام بىلىم يۇرتى» دەپمۇ

تاتالغان). ئۇنىڭدا 40 تىن تارتۇق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى، 10 دىن تارتۇق خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچى بولغان.

(2) تاددىي ساۋات چىقىرىش خۇسۇسىي مەكتىپى. كېيىن بۇ مەكتەپ «جۇڭخۇي» خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن.

يۇقىرىقى مەكتەپلەردە، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تاخىرقى يىللىرىدىكى كونىچە تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكى قوللىنىلغان، كېيىن «جۇمھۇرىيەت دەرسلىكى» گە ئالماشتۇرۇلغان. ئاساسىي دەرسلەر مۇنداق بولغان: دۆلەت تىلى، ھېساب، ئەخلاق ۋە پەزىلەت، تارىخ، جۇغراپىيە، چوت (سەنىپەن)، رەسىم، ناخشا، يېزىق مەشقى، گىمناستىكا.

بۇنىڭدىن باشقا، كوناشەھەردىكى دىنىي ئىشخانىسى، يېڭىشەھەردىكى ئىلاھە بۇتخانىسى، خۇاگوسەنلەردە ئۇچ شەخسىي مەكتەپ ئېچىلغان.

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قۇمۇلدا پەقەت جەنۇبقەن مەھەللىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلا قالغان. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى)، قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بەرگەندىن كېيىن، بۇ باشلانغۇچ مەكتەپمۇ تاقىۋېتىلگەن.

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) دىن كېيىن، ۋەزىيەت مۇقىملىشىشقا باشلىغان، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ماتارىپ ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كىرىشكەن. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (35 ـ يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھەللە باشلىقلىرى ۋە سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ بالىلارنى ئوقۇشقا دەۋەت قىلىشقا ئۈيۈشتۇرغان. ناھىيىلىك 1 ـ مەكتەپ (ئەسلىدىكى جەنۇبقەن مەھەللىسى باشلانغۇچ مەكتىپى) تۇنجى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن باشلانغۇچ مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ. مەكتەپنى قايتا تەشكىللەشكە باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ناموىين مەسئۇل بولغان، جاڭ جيايۇ مەكتەپ مۇدىرى، ئابدۇللا مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. مەكتەپتە ئىككى ئۇيغۇر سىنىپ، توققۇز خەنزۇ، خۇيزۇ سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە بىر خەنزۇ قىزلار سىنىپىمۇ بار) ئېچىلغان، ئوقۇغۇچىلار سانى 500 دىن ئاشقان، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرمۇ ئوندىن كۆپ بولغان. بۇ مەكتەپتە 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى رەسمىي ئوقۇش باشلانغان. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى)، ناھىيىلىك 2 ـ مەكتەپ (قىزلار مەكتىپى) ۋە يۇقىرى ئاقىەر، لەنگەر، تاشۋېلىق قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى)، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، شامال چاھارباغ، قاراتال، بوغاز، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچوق، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (38 ـ يىلى)، بىرىنچى تۈركۈمدە قۇمۇلغا خىزمەتكە كەلگەن جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ھامان پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ماتارىپ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈشكە كىرىشكەن. كوممۇنىست جاڭ دۇگيۇ قۇمۇل ۋالىيسى مەھكىمىسى 1 ـ بۆلۈم (مەدەنىيەت ـ ماتارىپ ئىشلىرىغا ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارغا مەسئۇل) نىڭ

بىرىنچى دەرىجىلىك ئەزاسى بولغان. ئۇ، 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە بولغان ئىككى ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۆرۈك ناھىيىلىرىدە 30 باشلاڭ - غۇچ مەكتەپنى تەكشۈرۈپ چىققان. شۇ يىلى ناھىيىلىك 3 - مەكتەپ (قۇملۇق باشلاڭ غۇچ مەكتىپى) ۋە جىگدە، دۆربەجىن، سەيغۇمياۋ قاتارلىق جايلاردا مەكتەپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)، كوممۇنىستلاردىن چى يەنپېي قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، شېن لىڭ (ئايال) قۇمۇل ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەينىلەنگەن. جاڭ دۆڭيۆ خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە، قوشۇمچە باش كاتىپلىققا سايلانغان ھەم ئۇيغۇر، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىگە تەكلىپ قىلىنغان. جۇڭگو كوممۇنىستىلىرى تۇرلۇك يوللار بىلەن مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ ئاچقان. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بېرىلگەن پۇل بىلەن ھۆكۈمەت قارىمىقىدا مەكتەپ ئاچسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىدىن پۇل ئىئانە قىلىشقا، مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىشقا سەپەرۋەر قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، دىنىي زاتلارنىمۇ ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلغان. شەھەر ئىچىدىكى ھوشۇر قازى ئاخۇنۇم جاڭ دۆڭيۆنىڭ كۆپ قېتىم دەۋەت قىلىشى ئارقىسىدا، ئۆشرە - زاكاتنى مەكتەپ ئېچىش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە قوشۇلغان. بۇ ۋاقىتلاردا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى شەھەردىن پەيدىنپەي يېزىلارغا، ھەتتا تاشۇبۇلۇق، تىيانشان، غەربىي تاغ قاتارلىق تاغ رايونلىرىغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغان. ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىدارىسى بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى بىرلىكتە، يازلىق تەتىل ۋاقتىدا، ئىككى قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئاچقان، جاڭ دۆڭيۆ كۇرسقا مۇدىر بولغان، كۇرسانتلار قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۆرۈك قاتارلىق جايلاردىكى ئوقۇتقۇچىلار ۋە تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن تاللانغان. ھەر بىر قارارلىق كۇرسنىڭ مۇدەتتى ئىككى ئاي بولۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەينىلەنگەن.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 1 - ئايدا، قۇمۇلدا ئىمتىھان ئېلىش كومىتېتى قۇرۇلغان. ئۇلىڭغا ۋىلايەتلىك ۋالىيسى لىيۇ شىپىڭ مۇدىر، چى يەنپېي مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. ئىمتىھان ئارقىلىق 16 نەپەر ئەلاچى ئوقۇغۇچى تاللىۋېلىنىپ، ئۇرۇمچى ئوتتۇرا مەكتىپىگە ۋە ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قۇمۇلغا قايتىپ ئوقۇتقۇچى بولغان. جۇڭگو كوممۇنىستىلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، قۇمۇلنىڭ ماتارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) غا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپتىن ئونى قۇرۇلۇپ، 35 سىنىپ ئېچىلغان، ئوقۇغۇچى سانى 1300 گە يەتكەن. ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپ 23 بولۇپ، 40 سىنىپ ئېچىلغان، ئوقۇغۇچى سانى 1560 قا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق 18 مەكتەپ، 30 سىنىپ بولۇپ، 900 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان؛ خەنزۇ ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق بەش مەك-

تەپ، ئون سىنىپ بولۇپ، 660 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. ئۇ چاغلاردا تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپلەردە، دۆلەت تىلى، ھېساب، ساۋات، ئەخلاق، تازىلىق، رەسىم، مۇزىكا، قول ھۈنەرۋەچىلىك، تەنتەربىيە دەرسلىرى، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپلەردە، دۆلەت تىلى، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، ئەخلاق، ئۇيغۇر تىلى، رەسىم، مۇزىكا، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. تەنتەربىيە دەرسىدە ئىزچىللار تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئۇيغۇر، خۇيزۇ مەكتەپلىرىدە، تەكلىپ قىلىنغان موللىلار كۇنىگە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس ئۆتۈپ تۇرغان. مىنگۇنىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) دىن بۇرۇن، خەنزۇ تىلىدىكى دەرسلەرگە شائىخەي شاڭۇ نەشرىياتى تۈزۈپ باستۇرغان «گۇللىنىش دەرسلىكى»، ئۇيغۇرچە، قازاقچە دەرسلەرگە سۇۋېت دەرسلىكلىرى (ئالمۇتا ۋە تاشكەنتتىن كەلتۈرۈلگەن) قوللانما قىلىنغان. مىنگونىڭ 26 ـ يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭ تەھرىر ـ تەرجىمە كومىتېتى تۈزۈپ باستۇرغان ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە دەرسلىكلەر نەشىر قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا دەرسلىكلەر كەمەلدىن قالدۇرۇلغان (ئۇيغۇرچە تەبىئەت دەرسىدە يەنىلا سۇۋېت دەرسلىكى ئىشلىتىلگەن). يېڭى دەرسلىكتە «شەكلى مىللىي بولۇپ، ئالتە سىياسەتنى مەزمۇن قىلىش» ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلىپ، ھەر ھەپتىدە «زۇڭلىنى خاتىرىلەش ھەپتىلىكى» ئۆتكۈزۈلگەن، «ئەدەب، ئىنساب، پاك، نومۇس»، «سادا ـ قەتلىك، ۋاپادارلىق، مېھرىبانلىق، ئامراقلىق، دىيانەتلىك، ئىنسابلىق، ئەمىنلىك» دېگەنلەر مەكتەپلەرنىڭ تەربىيە مەزمۇنى قىلىنغان.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى)، ناھىيە قارىمقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ نامى بىردەك خەلق مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ نامى «مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ئۇيۇشما قارىمقىدا قىزىلىيۇلغۇن مەكتىپى، لوتوچۇەنزى مەكتىپى، ساۋۇلاق مەكتىپى قۇرۇلغان، شۇ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لى يۈتاڭ قۇمۇلدا تۇرۇپ قالغان 200 دىن ئارتۇق خېنەنلىك سەرگەردان بالىنى ۋە بىر قىسىم يەرلىك بالىلارنى يىغىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك جۇڭجېڭ باشلانغۇچ مەكتىپىنى قۇرغان ھەم ئۆزى مەكتەپ مەسئۇلى بولغان. مەكتەپ سەنشىلىكلەر ئۇيۇشمىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يېتىم بالىلارنىڭ تاماق پۇلىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغان، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماتاشىنى خەنزۇ ئۇيۇشمىسى بېرىدىغان بولغان.

مىنگو دەۋرىدە، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خەنزۇ، خۇيزۇلار بويىچە تۆت يىللىق ۋە ئىككى يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى يەنى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ تۆت يىللىق، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ ئىككى يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى، ئۇيغۇر، قازاق مەكتەپلىرىدە تۆت يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ماتارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. 1950 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتىنىڭ «ئۆۋەتتىكى شىنجاڭ ماتارىپىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق» نىڭ روھىغا ئاساسەن، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى 40 باشلانغۇچ مەكتەپنى 30

غا يىغىنچاقلىدى (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىق مەكتەپ 13، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق مەكتەپ 17). شۇ يىلى 3 - ئايدا، جۇڭجېڭ باشلانغۇچ مەكتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچىلىرى قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. 1951- يىلى مەكتەپلەرنىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ، مەكتەپ تۇرۇشلۇق جايىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭدا تىنچلىق، ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى قۇرۇلدى، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتىنى ئىتتىپاق ئۈستىگە ئالدى. ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ نامى ئىتتىپاق مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. رايونلۇق مەھكىمىلەردە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم قويۇلدى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىتتىپاق قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

ئوقۇتۇش مەزمۇنىمۇ تۈپتىن ئىسلاھ قىلىندى، 1950 - يىلى ئىزچىلار تۈزۈمى ۋە تەن جازاسى، تەنبىھ - تەربىيە بېرىش تۈزۈملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەخلاق دەرسى ۋە كونا دەرىجىلىك ۋەزىپە ئۆتەش تۈزۈمى بىكار قىلىندى، يېڭى «سىنىپ مۇدىرلىرى خىزمىتى ھەققىدە يوليورۇق» ئېلان قىلىندى، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق مەكتەپلىرىدە دىن دەرسى ئۆتۈش پۈتۈنلەي توختىتىلدى.

ئۈچ يىل تەرتىپكە سېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىسىدا، 1952 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر 1950 - يىلدىكى 30 دىن 42 گە، ئوقۇغۇچىلار 4547 دىن 5047 گە كۆپەيدى.

1951 - يىلى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئىزچىل بەش يىللىق تۈزۈم» نى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. 1952 - يىلى شەھەردىكى 1 -، 2 -، 3 - باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئۈچ بىرىنچى يىللىق سىنىپتا (خەنزۇ سىنىپ) «ئىزچىل بەش يىللىق تۈزۈم» سىناق قىلىنىپ، بەش سىنىپقا ئايرىپ ئوقۇتۇش يولغا قويۇلدى. 1953- يىلى مائارىپ مىنىستىرلىكى بۇ تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بۇرۇنقى «تۆت ۋە ئىككى يىللىق تۈزۈم» نى يولغا قويۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. 1953 - يىلى ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك مائارىپ مەمۇرىي يىغىنىدىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىسىدە «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش بىلەن نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر تولۇقلىنىپ ۋە سېلىنىپ، ئەسلىدىكى 135 سىنىپ 120 سىنىپقا يىغىنچاقلاندى. 1956 - يىلى، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر 49 غا (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەكتىپى 31، خەنزۇ، خۇيزۇ مەكتىپى 14، قازاق مەكتىپى تۆت)، سىنىپ 158 گە، ئوقۇغۇچى 6402 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 60 پرسەنتىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ.

1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ھەددىدىن زىيادە تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، 1959- يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى جىددىي كۆپىيىپ، 1957 - يىلدىكى 6765

تىن 11 مىڭ 342 گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ بىناسى ۋە ئۇسكۇنە جەھەتتە بىردەك قىيىنچىلىق تۇغۇلدى. 1958 - يىلى مەركىزىي كومىتېت ۋە گو- ۋۇيۈەن ئوتتۇرىغا قويغان «مائارىپ پرولېتارىيات سىياسىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇ- لۇشى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇشى كېرەك» دېگەن فاكتىجېنغا بىنائەن، مەكتەپلەردە ئەمگەك دەرسى رەسمىي ھالدا ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا كىرگۈزۈلدى. 1959 - يىلى «ئىككى پۇتتا مېڭىش» تىن ئىبارەت مەكتەپ ئېچىش فاكتىجىنى ئىزچىل- لاشتۇرۇلۇپ، خەلق ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ 1960 - يىلى 20 گە، سىنىپ 120 گە، ئوقۇغۇچىسى 4217 گە يەتتى. شۇ يىلى ئۇيغۇر، قازاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە تۆت يىللىق تۈزۈم ئورنىغا ئىزچىل بەش يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلۇپ، 1 - يىللىقتىن باشلاپ يېڭى يېزىقتا (لاتىن ھەرپى ئاساس قىلىنغان) دەرس ئۆتۈلدى. 1961 - يى- لىدىن 1962 - يىلغىچە، «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتىجىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، مائارىپ پەيدىنپەي نورمال ئىزغا چۈشتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن سەيخۇمياۋ باشلانغۇچ مەكتىپىنى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ بېكىتتى. يېزىلاردا مەكتەپلەر رايونىغا ئايرىلىپ، مەركىزىي مەكتەپ تەسىس قىلىندى ھەمدە باش مەكتەپ مۇدىرى قويۇلدى. 1963- يىلى «پۈتۈن كۈنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» («40 ماددا») ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر يەنىمۇ تەرتىپكە سېلىنىپ، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا قارىغۇلارچە ئېچىلغان بىر تۇركۇم باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى. 41 نەپەر لاياقەتسىز باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى قىسقارتىلدى. 1965 - يىلى، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر كۆپەيىپ 95 كە، سىنىپ 379 غا، ئوقۇغۇچى 11 مىڭ 714 كە يەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئوقۇغۇچىلار «دەرس توختىتىپ ئىنقىلاب قىلدى»، بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تەنقىد قىلىندى. ئوقۇتۇش سايمانلىرى پۈتۈنلەي خاراب بولدى، پارتا، ئورۇندۇق، ئىشىك - دېرىزىلەر بۇزۇۋېتىلدى. 1967 - يىلى ئالتە يىللىق تۈ- زۈمدىكى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بەش يىللىق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەكتەپ خىزمىتى ئاستا - ئاستا ئىزغا چۈشتى. 1978 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت راھەتباغ گۈڭشىسى باشلانغۇچ مەكتىپىنى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ بېكىتتى. بۇ مەكتەپتە جەمئىي 21 سىنىپ بولۇپ، 730 ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. 1978 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە، مەكتەپلەردە مائارىپ مىنىستىرلىكى تۈزگەن «پۈتۈن كۈنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» ۋە «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قائىدىسى» ئىزچىللاشتۇرۇلدى. 1982 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە 1 - يىل-

ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1949 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 18 — 1

	مەكتەپ ئىسمى	سىنىپ سانى			ئوقۇغۇچى سانى				
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە			
			ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى	ئۇيۇشما قارمىقىدىكى		خەنزۇ	خويزۇ	ئۇيغۇر	قازاق
1	1- مەركىزىي مەكتەپ	12	12		340	180	100	60	
2	2- خەلق مەكتىپى	8	8		219	169		50	
3	3- خەلق مەكتىپى	6	6		205	48	157		
4	4- خەلق مەكتىپى (شەھەر ئىچىدە)	6	6		200			200	
5	5 - خەلق مەكتىپى (راھەتباغدا)	5	5		140			140	
6	6 - خەلق مەكتىپى (قاراتالدا)	2	2		52			52	
7	7 - خەلق مەكتىپى (تاشۆبلەفتا)	6	6		150	150			
8	8 - خەلق مەكتىپى (دۆربەجىندە)	4	4		100			100	
9	9 - خەلق مەكتىپى (يۇقىرى ئاقىيەردە)	4	4		105			105	
10	10 - خەلق مەكتىپى (شامال چاھارباغدا)	2	2		50			50	
11	11 - خەلق مەكتىپى (لەنگەردە)	3	3		81			81	

12	12 - خەلق مەكتىپى (سەيخۇمياۋدا)	2	2		50	50			
13	13 - خەلق مەكتىپى (بوغازدا)	3	3		82			82	
14	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى قىزىلـ يۇلغۇن باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	55	55			
15	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى ساقا باشلانغۇچ مەكتىپى	4		4	105			105	
16	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى خوتۇنـ تام باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	40			40	
17	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى شو- پۇل باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	45			45	
18	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى تۆ- رۈك باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	25			25	
19	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى نېرىن باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	30			30	
20	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى قورای باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	42			42	
21	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى تاشۇ باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	50			50	
22	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى تۆ- مۈرتى باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	54			54	
23	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى نېر- ناسى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	28			28	
24	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى ئېدىر باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	25			25	
25	ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى شۇيتى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	28			28	

26	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى باغداش باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	45		45	
27	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قۇرلۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	28		28	
28	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قالغايتى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	25		25	
29	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى تاراتى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	28		28	
30	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ئۆرۈكلۈك باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	25		25	
31	ھۆكۈمەت قاردىمقىددىكى سەكىرا باشلانغۇچ مەكتىپى	1	1		25			25
32	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى سۈمقاغا باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	45	22	23	
33	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ئاستانە باشلانغۇچ مەكتىپى	3		3	80	22	58	
34	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى توغۇچى باشلانغۇچ مەكتىپى	5		5	120	20	100	
35	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى لاپچۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	55		55	
36	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قاراداۋۇە باشلانغۇچ مەكتىپى	5		5	125		125	
37	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى جىمگەدە باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	30		30	
38	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى لوتوچۇەنزى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	20	20		
39	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ساۋۇلاق باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	20	20		
40	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى جۇڭجىك باشلانغۇچ مەكتىپى	6		6	150	150		
	جەمئىي	117	64	53	3122	906	1934	257	25

لمقتىن باشلاپ كونا يېزىق (ئەرەب يېزىقى ئاساس قىلىنغان) بىلەن دەرس ئۆتۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلدى. شەھەردىكى 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - ، 5 - مەكتەپلەر ۋە شەھەر ئەتراپى، چاھارباغ، ئاقيەر باشلانغۇچ مەكتەپلىرى، شۇنىڭدەك بىكتۈەن قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى «قىزىلىيۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپى بىلەن «قىزىلىيۇلتۇز» باشلانغۇچ مەكتىپى قۇمۇل شەھىرىگە تەۋە قىلىندى. 1979 - يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دايىكفائىغا كۆچۈپ بېرىپ ئىش باشلىدى. «قىزىلىيۇلتۇز» باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن «قىزىلىيۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1979 - ۋە 1980 - يىللىرى ناھىيە بويىچە 345 نەپەر خەلق ئوقۇتقۇچىسىدىن ئىككى قېتىم ئىمتىھان ئېلىنىپ، ھەممىسى دۆلەت ئوقۇۋقۇچىسى قىلىندى، خەلق باشقۇرۇشىدىكى سىنىپلارمۇ دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى سىنىپ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئوقۇشىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 50 - يىللاردىن باشلاپ تاشۇيلىق، تىيانشان، غەربىي تاغدىن ئىبارەت ئۈچ چارۋىچىلىق رايونىدا 23 كۆچمە ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلدى. ئوقۇتقۇچىلار قەرەللىك ھالدا يايلاقلار (كۆچمە ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى) غا ئاتىلىق بېرىپ، بالىلارنى كىگىز ئۆيلەرگە يىغىپ دەرس ئۆتتى. چارۋىچىلار ئۈنى «ئاتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ» دەپ ئاتىدى. 1980 - يىلى ئۈچ چارۋىچىلىق رايونىدىكى گۈكشىلاردا ياتاقلىق مەكتەپ ئېچىلدى، ئۆيى يىراق ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتە تاماق يەپ، يېتىپ - قوپۇپ ئوقۇدى. دۆلەت تەرىپىدىن ھەر ئوقۇغۇچىغا ئېيىغا يەتتە يۈەندىن تاماق يارىدەم پۇلى بېرىپ تۇرۇلدى ھەمدە ئوقۇتقۇچىلارغا يارىدەملىشىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىشقا تەرىبىيچى ۋە ئاشپەز تەيىنلەپ بېرىلدى. 1980 - يىلى ياتاقلىق مەكتەپ 12 گە، ئوقۇغۇچى سانى 399 غا يەتتى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە بۇ مەكتەپلەر تۆتكە يىغىنچاقلىنىپ، 40 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 785 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچى 765. تىيانشاندىكى تۆمۈرتى قاتارلىق ئايرىم چارۋىچىلىق دۆيلىرىدە كۆچمە ئوقۇتۇش داۋاملاشتۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاساسىي جەھەتتە مۇقىم ئورۇندا دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 64 كە يېتىپ، 558 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 14 مىڭ 41 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار 7311. ناھىيە بويىچە 45 ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىپ، 105 سىنىپ ئېچىلدى، بۇلاردا 1353 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. ناھىيە بويىچە ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 92.54 پىرسەنتكە ئومۇملىشىش نىسبىتى 91.53 پىرسەنتكە مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 95.28 پىرسەنتكە، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى 99.23 پىرسەنتكە يەتتى. خەنزۇباشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە بەش يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى ئالتە يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

1949-يىلدىن 1983-يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ماڭارىپى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى جەدۋەل 18 — 2

يىل	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇش پۈتتۈرگىنى	مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇغۇچىلارنىڭ مىللىي تەركىبى: خەنزۇ	ئۇيغۇر	قازاق	خۇيزۇ	باشقىلار	ئوقۇتقۇچى – خىزمەتچى سانى: جەمئىي	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى	ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلار سانى	مەكتەپكە كىرگەن بالىلار سانى	مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %
1949	40	117	—	—	3122	—	—	—	—	—	135	—	—	—	—
1950	30	112	745	112	4547	—	—	—	—	—	158	—	—	—	—
1951	33	112	498	160	4885	—	—	—	—	—	158	—	—	—	—
1952	42	117	617	345	5047	—	—	—	—	—	173	—	—	—	—
1953	43	120	739	544	5142	—	—	—	—	—	203	—	—	—	—
1954	46	128	1225	685	5514	—	—	—	—	—	214	—	—	—	—
1955	48	136	1225	687	5704	—	—	—	—	—	214	—	—	—	—
1956	49	158	1624	694	6402	—	—	—	—	—	211	—	—	—	—
1957	52	168	1630	845	6765	—	—	—	—	—	226	—	—	—	—
1958	57	212	2676	1028	8805	—	—	—	—	—	235	—	—	—	—
1959	75	281	4176	848	11342	—	—	—	—	—	343	—	—	—	—
1960	74	323	3835	1152	12851	—	—	—	—	—	412	—	—	—	—

| | | |

§4. ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپى

1. ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ھاكىم چېن شۇپىڭ قوشۇمچە مۇدىر بولغان. تۆت كوچىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر كىچىك ھويلا مەكتەپ ئورنى قىلىنغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ تارقىتىۋېتىلىپ، ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلغان. ئەسلىدىكى ناھىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپىنىڭ ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلىرى بۇ مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. سەي جىسېن مەكتەپكە مۇدىر بولغان. مەكتەپ ئورنى سابىق سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇل سودا ئىشلىرى ۋەكالەتخانىسىنىڭ ئورنىدا بولغان (بۇنى ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتى سوۋېت كونسۇلخانىسىدىن 1000 دانە كۆرەك چايغا سېتىۋالغان. ھازىر بۇ يەردە شەھەرلىك 5-باشلانغۇچ مەكتەپ بار). بۇ مەكتەپ خەنزۇ ئوغۇللاردىن بىر سىنىپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر سىنىپ جەمئىي ئۈچ سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) يولۋاس ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ماتارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى چېن فاڭبەيدىن ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىنى ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار ئوقۇيدىغان تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان، مەبلەغنىڭ قىسلىقىدىن، ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتى قۇمۇلدا ئىككى تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئەسلىدىكى ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە، سابىق ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىنى ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئۆزگەرتكەن. ئەسلىدىكى ئىككى مەكتەپنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە يىغىلغان (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، ئۈچ تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى بار). ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە توپلانغان (بۇنىڭدا بىر تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى، بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلغان). ئازادلىقتىن كېيىن ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. (1955 - يىلى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈلدى). ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايەتلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا ناھىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلمىدى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە، خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدى. 1958 - يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق كۈشىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش دولقۇنىدا، «ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، پالۋانتۇر گۈشىسىدا پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى، بەزى دادىلىـ

لەردىكى باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى (بۇلار نامدىلا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئىدى). 1962 ـ يىلى، ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1964 ـ يىلغىچە، ناھىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ يەتتىگە، سىنىپ 15 كە، ئوقۇغۇچى 510 نەپەرگە يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 1967 ـ يىلى، «ئوقۇش مۇددىتىنى قىسقارتىش» تەلىپىگە ئاساسەن، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تولۇق ئوتتۇرا ئىككى يىللىق، تولۇقسىز ئوتتۇرا ئىككى يىللىق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1973 ـ يىلى، باشلانغۇچ مەكتەپلەر قارىمىقىدا ئېچىلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ كۆپەيىپ 22 گە، ئوقۇغۇچىلىرى 710 غا يەتتى. 1974 ـ يىلى، راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1975 ـ يىلى، ئاتالمىش «چاۋياڭ يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى تەجرىبىسى» ئۆگىنىلىپ، ئوقۇتقۇچى، سىنىپ ۋە ئۇسكۇنىلەر پەقەت يېتىشمەيۋاتقان ئېغىر ئەھۋالدا، قۇرۇق نامغىلا ئىگە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ قارىغۇلارچە كۆپەيتىلىپ، 1976 ـ يىلغىچە 96 غا، ئوقۇغۇچى 2720 گە يەتتى. ناھىيىدىكى كۆپچىلىك دادۇي باشلانغۇچ مەكتەپلىرى قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇتۇش سۈپىتى جىددىي يوسۇندا تۆۋەنلەپ كەتتى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى. 1978 ـ يىلى تۆزۈلگەن «پۈتۈن كۇنلۇك ئوتتۇرا مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپلەر تەرتىپكە سېلىنىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بۇلۇڭتۇغراق، تاشۇبلىق، بوغاز، لاپچۇق، قارادۆۋە، تىيانشان، غەربىي تاغ 1 ـ ۋە 4 ـ دادۇي قاتارلىق جايلاردا ئوتتۇرا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. 1981 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر قارىمىقىدىكى تولۇقسىز سىنىپلار توققۇز گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىگە يىغىنچاقلاندى. گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدىكى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلار پالۋانتۇر، قىزىلئۇلتۇز، راھەتباغ، ئاستانە، قارادۆۋە، تاشۇبلىق ئوتتۇرا مەكتەپلىرىگە مەركەزلەشتۈرۈلدى. بىر-لەشتۈرۈشكە ئامال بولمىغان 12 دادۇي باشلانغۇچ مەكتىپى قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلار ۋاقتىنچە ئۆزگەرتىلمىدى. 1983 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەر قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلار 31 غا، ئوقۇغۇچىلار سانى 906 نەپەرگە يەتتى.

1980 ـ يىلى، تاشۇبلىق، تىيانشان، غەربىي تاغدىن ئىبارەت ئۈچ چارۋىچىلىق رايونىدا، سەككىز ياتاقلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، 425 نەپەر ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. 1983 ـ يىلى، ياتاقلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ، سەككىز سىنىپلىق، 189 ئوقۇغۇچىسى بولغان ئۈچ ئوتتۇرا مەكتەپكە يىغىنچاقلاندى. بۇنىڭ ئىچىدە 11 نەپەر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار.

1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ 11 گە، سىنىپ 135 كە، ئوقۇغۇچى 5204 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 1230. 1977 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلغىچە، ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە 1731 نەپەر ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچى 268،

.ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچى 1463.

1976 - يىلى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغا ئۆزگەرتىلدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى يەنىلا ئىككى يىل بولدى. 1983 - يىلى، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىلغا ئۆزگەرتىلدى.

2. يېزا - ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى

1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق كۆڭشېسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش دولقۇنىدا، ناھىيە بويىچە، 13 گۇڭشې (دېھقانچىلىق مەيدانى)دا، يېرىم تېرىقچىلىق قىلىش، يېرىم ئوقۇش يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە (ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋە يازلىق يىغىم مەزگىلىدە) يېرىم كۈن ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئىشلەش، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا پۈتۈن كۈن ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ مەكتەپلەردە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى قاتارلىق دەرسلەر ئوتتۇلدى. لازىملىق ئۇلاغ، تېرىلغۇ يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق قاتارلىقلار گۇڭشېلار تەرىپىدىن ھەل قىلىپ بېرىلدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلارغا مۇۋاپىق ھالدا ياردەم پۇلى بېرىپ تۇردى. يۇقىرىدىن يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنىڭ يەيدىغان ئاشلىق، ماي، كۆكتات قاتارلىقلار بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىشى تەلەپ قىلىندى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئىچىدە، غەربىي تاغ گۇڭشېسى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى خېلى ئوبدان باشقۇرۇلغان بولۇپ، 1960 - يىلى قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە مەدەنىيەت، ماتارىپ، سەھىيە سىستېمىسى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. ئۈچ يىل داۋام قىلغان قىيىنچىلىق مەزگىلىدە، كۆپچىلىك يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى تارقا - تارقىدىن تاقالدى. 1960 - يىلى توققۇز مەكتەپ، 11 سىنىپ، 391 ئوقۇغۇچى، 1962 - يىلى ئىككى مەكتەپ، ئۈچ سىنىپ، 90 ئوقۇغۇچى قالدى. 1965 - يىلى «ئىككى پۈتتا مېڭىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە كۆپچىلىك گۇڭشېلاردا يەنە سەككىز يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى، سەككىز سىنىپ ئېچىلىپ، 166 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، «قوش لىنىيە تۈزۈمى» خاتا ھالدا تەنقىد قىلىنىپ، 1968 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى تارقا - تارقىدىن تاقىۋېتىلدى.

3. يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتەپلىرى

1975 - يىل 12 - ئايدا «قۇمۇل ناھىيىلىك «7 - ماي» داشۆسى» قۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلار گۇڭشېلار تونۇشتۇرغان ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرىنىڭ كادىرلىرى، ئەزالىرى ۋە زىيالىي ياشلاردىن تەشكىل تاپتى. مەكتەپتە چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى كەسىپ تەسىس قىلىندى، ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل قىلىپ بېكىتىلدى،

«گۇڭشېدىن كېلىپ گۇڭشېغا قايتىش، يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن ئوقۇش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تۇنجى قارار چارۋىچىلىق سىنىپىغا (ئۇيغۇر) 38 نەپەر، دېھقانچىلىق سىنىپىغا (خەنزۇ) 34 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلار 1977 - يىل 12 - ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. ئىككىنچى قارار چارۋىچىلىق سىنىپىغا (ئۇيغۇر) 34 نەپەر، دېھقانچىلىق سىنىپىغا (خەنزۇ) 22 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلار 1979 - يىل 3 - ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئاساسەن، گۇڭشېلارنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، چارۋىچىلىق پونكىتى ۋە دادۇيلەرنىڭ پەن - تېخنىكا گۇرۇپپىلىرىدا ئىشلىدى. 1980 - يىل 4 - ئايدا، «‹7 - ماي› داشۆسى» قۇمۇل ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. چەت - ياقا گۇڭشېلاردا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيالماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، شۇ يىلى 8 - ئايدا چەت - ياقا ئالتە گۇڭشېدىن 50 ئوقۇغۇچى ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپقا ئىككى يىللىق مۇددەت بىلەن قوبۇل قىلىندى. ئۇلار 1982 - يىل 6 - ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. 1983 - يىل 9 - ئايدا، ئون گۇڭشېدا ئىككى يېزا ئىگىلىك تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلىپ، ئۈچ يىللىق ئوقۇش مۇددىتى بويىچە، ئۇيغۇر، خەنزۇلاردىن 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. ئۇلاردا ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاساسىي دەرسلىرى ئۆتۈلگەندىن باشقا، ئۈچتىن بىر قىسىم ۋاقىتتا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلىملىرى ئۆگىنىلدى. 1983 - يىلى، بۇ مەكتەپلەردە 18 ئوقۇتقۇچى، توققۇز مەمۇرىي خادىم، بەش ئىشچى بار ئىدى.

4. دارىلمۇئەللىمىن مائارىپى

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى لى رۇجېن قاتارلىق ئالتە كىشىنى قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىننى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتكەن، كوناشەھەردىكى خەلق مائارىپى يۇرتى مەكتەپ ئورنى قىلىنغان. شۇ يىلى بىر سىنىپ ئېچىلىپ، 50 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئوقۇش باشلانغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)، قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى شىمالىي قۇملۇققا (ھازىرقى شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىغا) كۆچۈرۈلگەن. شۇ چاغدا، بۇ مەكتەپنىڭ تۆت سىنىپى، 200 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن ئۈچ قاراردا ئوقۇش پۈتتۈرگەن. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)، سابىق ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە، سابىق ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە (ئۇنىڭدا ئۈچ تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى بار)، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە (ئۇنىڭدا بىر تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى بار) توپلانغان. يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە دەسلەپ ئابدۇراخمان سېئىدى، 1949 - يىلى ۋۇفەنشىن (ئۇيغۇر، ئەسلى ئىسمى ھوشۇر ئۇلۇغ)

1958 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا دائىر ئومۇمىي ئەھۋال

جەدۋەل 18 — 3

يىل	مەكتەپ سانى			سىنىپ سانى			قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى		ئوقۇش پۈتتۈرگىنى		مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى			ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەر		باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ		
	جەمئى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	جەمئى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	جەمئى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	جەمئى	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى
1958	1	1		1	1						40	40						
1964	7	7		15	15		222		106		510	510		42				
1965	5			15			309		140		604			49				
1972	5			23							809			88	86			
1973	7	6	1	25	20	5	258	60	364		926	702	224				22	710
1974	9	6	3	39	34	5	786	143	356	106	1428	1177	251	99	86			
1975	12	10	2	71	67	4	1307	30		106	2546	2375	171				32	1105
1976	11	7	4	117	112	5	2290	187			4295	4108	187	221	191		96	2720
1977	17	8	9	183	164	19	2127	515	630	8	6132	5465	667	363	305		104	2977
1978	13	13		229	201	28	2548	461	1317	210	7876	6867	1009	508	422			
1979	11	3	8	220	192	28	2016	755	1922	453	7786	6596	1190	451	375	31	98	2191
1980	12	6	6	187	159	28	2003	764	1712	342	6772	5524	1248	479	393	19	87	2464
1981	12	6	6	161	134	27	1607	508	1746	475	6324	5018	1306	511	400	12	51	1598
1982	11	6	5	148	122	26	1623	696	1239	739	5590	4393	1197	496	394	11	39	1167
1983	11	5	6	135	108	27	1483	602	1243	501	5204	3974	1230	459	354	12	31	906

1977-يىلدىن 1983-يىلغىچە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملارغا كىرگەن ئوقۇغۇچى سانى

جەدۋەل 18 — 4

يىل	قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى	ئالىي تېخنىكومغا قوبۇل قىلىنغىنى	ئوتتۇرا تېخنىكومغا قوبۇل قىلىنغىنى
1977	479	98	381
1978	328	28	300
1979	392	52	340
1980	197	13	184
1981	98	6	92
1982	97	40	57
1983	140	31	109
جەمئىي	1731	268	1463

مۇدىر بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايەتلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى (1955-يىلى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈلدى). قۇمۇل ناھىيىسگە كېرەكلىك ئوقۇتقۇچىلار ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە باشقا مەكتەپلەردە تەربىيەلەندى.

§5. تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش

50-يىللارنىڭ بېشىدا، شەھەر، يېزىلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ بىنالىرى تولىمۇ كونىراپ كەتكەنىدى، ئۈسكۈنىلىرى تولىمۇ ئاددىي ئىدى. ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئوقۇغۇچىلارغا باشلامچى بولۇپ كېسەك قۇيۇپ، مەكتەپ بىنالىرىنى رېمونت قىلدى. بۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تۇنجى قېتىملىق تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئىدى.

1958-يىلى، تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 57 باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار بوش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ 125 مىڭ پارچە كېسەك قۇيغان، 18 سىنىپنى رېمونت قىلغان. يېڭىدىن 13 سىنىپ، 22 ئېغىز ياتاق، 20 ھاجەتخانا ياسالغان، بۇنىڭ بىلەن 4972 يۈەن خىراجەت تېجەپ قېلىنغان. بەزى ئوقۇتقۇچىلار پارتا-ئورۇندۇقلارنى ئۆز قولى بىلەن رېمونت قىلدى، ئۆزلىرى بور ۋە باشقا ئوقۇتۇش سايمانلىرىنى ياسىدى. 1959-يىلى، قۇمۇل بازارلىق 2-مەكتەپ سوپۇن

زاۋۇتى، تىككۈچلىك كارخانىسى، ئىلمە توقۇلما زاۋۇتى، ساتىراشخانا، توشقان فېرمىسى قۇرۇپ، شۇ يىلىلا 1700 يۈەن كىرىم قىلدى. بازارلىق 1 - مەكتەپمۇ بور زاۋۇتى قۇردى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى، بولۇپمۇ يېزا مەكتەپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە بەك كۆپ قاتناشتۇرۇلۇپ، سىنىپتا دەرس ئۆتۈشكە سەل قارالغانلىقتىن، ئوقۇش-ئوقۇتۇش نەتىجىسى بىردەك تۆۋەنلەپ كەتتى. 1963 - يىلى، «پۈتۈن كۈنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» (40 ماددا) ئېلان قىلىنىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇشنى ئاساس قىلىشى بەلگىلەندى، ئەمگەككە بەك كۆپ قاتنىشىش ئەھۋالى تۈزىتىلىپ، نورمال ئوقۇش - ئوقۇتۇش تەرتىپى ئورنىتىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، «ئوقۇتقۇچىلارنى ھۈرمەتلەش»، «ئەقلىي تەربىيە بىرىنچى»، «ئاق، مۇتەخەسىسلىشىش يولى» دېگەنلەر تەنقىد قىلىنىپ، «ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش» تەشەببۇس قىلىندى، نەتىجىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش، ئوقۇتۇش يۆنىلىشىدىن چەتنەپ كەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پەيدىنپەي نورمال ئىزغا چۈشتى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، ناھىيىدىكى مەكتەپلەر جەمئىي 203 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ، 28 مىڭ يۈەن، 18 مىڭ كىلوگرام مايلىق دان ئېلىپ، 5800 يۈەن كىرىم قىلدى؛ باشقا نەرسىلەردىن 74 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئومۇمىي كىرىم 107 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. 1983 - يىلى ناھىيىدىكى مەكتەپلەر قۇرغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى 36 غا، تېرىلغۇ يەر 405 موغا يەتتى. 1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، جەمئىي 189 مىڭ 786 تۈپ كۆچەت تىكىلدى، 26 مو يەردە (146 مىڭ تۈپ) كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى. مۇشۇ جەريانىدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە يېڭىدىن 29 مەكتەپ سېلىندى، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 21 مىڭ 330 كۋادرات مېترغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئۆزى سالغان مەكتەپ بىناسى كۆلىمى 6583 كۋادرات مېتر بولۇپ، دۆلەتكە 231 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئىقتىساد قىلىپ بېرىلدى. 1974 - يىلى، ناھىيىدىن لاپچۇق مەكتىپىگە 10 مىڭ يۈەن پۇل بېرىلدى، بۇ، كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۈچ - تۆت سىنىپ سېلىشقىلا يېتەتتى. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىنىڭ ياردىمىدە، مەكتەپتىكى پۈتۈن ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئۆزى كېسەك قويۇپ، ئۆزى تىكىپ ئۆستۈرگەن تېرەكلەردىن پايدىلىنىپ، يازلىق تەتىل ۋاقتىدا 13 سىنىپ سالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ مەكتەپنى يىلمۇ يىل كېڭەيتىپ، ئاخىرى 700 دىن ئوشۇق ئوقۇغۇچى سىغىدىغان، ھەم باشلانغۇچ مەكتەپ، ھەم تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرى بولغان مەكتەپكە ئايلاندۇردى. لاپچۇق مەكتىپىنىڭ تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش جەھەتتىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، 1983 - يىلى چاقىرىلغان مەملىكەتلىك تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش يىغىندا تەقدىرلەندى، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش يولغا قويۇلۇپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتى ياخشىلاندى. بەزى مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇتۇش خىراجىتى ئېلىشنى كېمەيتتى ياكى كەچۈرۈم قىلدى، بەزى مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلارنى ھەقسىز دەرسلىك بىلەن تەمىنلىدى، يەنە بەزى مەكتەپلەر تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارغا كىيىم - كېچەك، ئاياغ - پايپاق دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن ياردەم بەردى.

ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1983-يىللىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل

جەدۋەل 18 — 5

گۇرۇپپا نامى	مەكتەپ نامى	سىنىپ سانى		ئوقۇغۇچى سانى		ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى		ئوقۇش يېشىدىكى ئۇششۇرلار مەكتەپكە كىرىش ئەھۋالى		
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە تاز سانلىق مىللەت تەلەر	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە تاز سانلىق مىللەت تەلەر	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە تاز سانلىق مىللەت تەلەر	ئوقۇش يېشىدىكى ئۇششۇرلار سانى	مەكتەپكە كىرىش سانى	مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %
تاشۇبلىق گۇرۇپپىسى	تاشۇبلىق ئوتتۇرا مەكتىپى	10		403		37				
	تاشۇبلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	22		616		34		584	561	96.1
	خوتۇنتام باشلانغۇچ مەكتىپى	10	10	235	235	20	20	180	148	82.2
	قوشۇمچە توالۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3	3	53	53	6	6			
	چارۇچىلىق فېرمىسى باشلانغۇچ مەكتىپى	10	10	90	90	9	9	76	48	63.1
	ئولاتاي باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	63	63	11	11	46	44	95.6
	قوشۇمچە توالۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	1	1	14	14	2	2			
	ئەرگۈك باشلانغۇچ مەكتىپى	11		183		18		133	126	947
	بەيسەن باشلانغۇچ مەكتىپى	12		228		20		216	214	99
	ئاردىم باشلانغۇچ مەكتىپى	5		146		7		138	133	96.4
	شوپۇل باشلانغۇچ مەكتىپى	10	10	238	238	26	26	250	157	62.8
	سۆجى كاردىز باشلانغۇچ مەكتىپى	4	3	55	48	9	8	51	41	80.4

بۇلۇڭتوغراق كۆكتېتى	بۇلۇڭتوغراق باشلانغۇچ مەكتىپى	5		236		12				
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	8		267		16		218	213	97.7
	كاداجىگزى باشلانغۇچ مەكتىپى	15		486		23		397	393	99.0
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3		112		6				
	ئەرداۋچىك باشلانغۇچ مەكتىپى	5		151		11		128	123	96.1
	سەنداۋچىك باشلانغۇچ مەكتىپى	5		123		8		120	113	94.2
	ساۋۇلاق باشلانغۇچ مەكتىپى	8	2	182	17	12	1	168	153	91.1
پالۋانتۇر كۆكتېتى	پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپى	18	6	817	258	69	23			
	دۆربەجىن باشلانغۇچ مەكتىپى	13	10	431	382	37	30	410	396	94.1
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3	3	134	134	8	8			
	خۇاڭگۇك باشلانغۇچ مەكتىپى	14	8	448	253	38	21	404	379	93.8
	پالۋانتۇر باشلانغۇچ مەكتىپى	10	5	284	113	28	13	258	255	98.8
	چۆەنشۇي باشلانغۇچ مەكتىپى	10		341		25		305	300	98.3
	قىزىلىيولغۇن باشلانغۇچ مەكتىپى	8		250		21		230	224	97.4
	ياۋۇلۇك باشلانغۇچ مەكتىپى	10		219		17		203	199	98
	لەڭگەر باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	142	142	19	19	141	140	99.3
	شىنجىيەن باشلانغۇچ مەكتىپى	3	3	55	55	3	3	38	38	100

راھەتباغ گۇڭشىسى	راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى	17	17	695	695	64	64			
	ئەلكىي باشلانغۇچ مەكتىپى	3	3	68	68	6	6	63	63	100
	قاراتال باشلانغۇچ مەكتىپى	7	7	140	140	16	16	133	127	95.4
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3	3	92	92	8	8			
	دۆشتۇر باشلانغۇچ مەكتىپى	6	6	165	165	15	15	149	146	98
	راھەتباغ باشلانغۇچ مەكتىپى	17	15	627	594	48	43	621	584	94
	شامال چاھارباغ باشلانغۇچ مەكتىپى	9	5	193	105	32	22	168	166	98.8
بوغاز گۇڭشىسى	بوغاز ئوتتۇرا مەكتىپى	4		135		8				
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	3		79		3		56	54	96.4
	توپتال باشلانغۇچ مەكتىپى	6		177		12		145	138	95.2
	بوغاز باشلانغۇچ مەكتىپى	4	4	123	123	11	11	89	87	97.8
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	1	1	25	25	5	5			
	خۇڭسەن باشلانغۇچ مەكتىپى	9		244		7		191	191	100
ئاستانە گۇڭشىسى	ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپى	14	8	644	339	45	26			
	ئاستانە باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	120	120	13	13	110	108	98.2
	تاللىق باشلانغۇچ مەكتىپى	8	3	195	52	17	11	150	142	94.6
	ئوردا كارىز باشلانغۇچ مەكتىپى	10	3	375	155	19	12	304	298	98
	گۇڭشاڭ باشلانغۇچ مەكتىپى	6		194		10		168	167	99.4
	سۇمقاغا باشلانغۇچ مەكتىپى	9	5	155	88	17	12	124	124	100
	قوشتىكەن باشلانغۇچ مەكتىپى	12	5	359	92	35	16	326	314	96.3
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	4	1	123	11	10	2			
	لوقاقلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	5	2	115	47	10	6	93	90	96.8
	تۆگەقارنى باشلانغۇچ مەكتىپى	9	4	244	96	15	9	181	181	100
	چەشقانچە باشلانغۇچ مەكتىپى	7	2	171	30	14	9	156	143	92

قارادۆۋە گۈڭشىسى	9	قارادۆۋە ئوتتۇرا مەكتىپى	9	348	348			31	31
	18	قارادۆۋە باشلانغۇچ مەكتىپى	18	635	635	18	31	507	480	94.6
	9	لاپچۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	9	352	352	9	27	322	304	94.4
	6	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	6	200	200	6	18			
	8	تالتۇر باشلانغۇچ مەكتىپى	8		264			219	219	100
	3	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	4		144					
	4	سۇ ئامبىرى باشلانغۇچ مەكتىپى	5		82			78	77	98.7
	5	ئاقتېرەك باشلانغۇچ مەكتىپى	7	28	54	3	6	57	54	94.7
	3	ئەللىك باشلانغۇچ مەكتىپى	8	24	24	2	2	20	20	100
	4	تۇگمەنبويى باشلانغۇچ مەكتىپى	9	87	96	3	8	46	42	91.3
تىيانشان (قىزىلياڭ) گۈڭشىسى	3	قورای ئوتتۇرا مەكتىپى	10	68	68	3	10			
	11	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتىپى	20	222	222	11	20	265	213	80.4
	5	شۇيتى باشلانغۇچ مەكتىپى	4	73	73	5	4	88	71	80.7
	10	تۆمۈرتى باشلانغۇچ مەكتىپى	13	173	173	10	13	162	148	91.4
	7	نېرناسى باشلانغۇچ مەكتىپى	10	114	114	7	10	120	114	95
	11	ئېدىر باشلانغۇچ مەكتىپى	12	174	174	11	12	191	158	82.7
	4	قوۋۇق ئېغىزى باشلانغۇچ مەكتىپى	12		87			75	69	92
	12	ئاقتاش باشلانغۇچ مەكتىپى	9	148	148	12	9	147	132	89.8
	2	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	4	24	24	2	4			
	9	نېرىن باشلانغۇچ مەكتىپى	20	159	147	8	19	160	160	100

غەربىي تاغ (قۇرلۇق) گۈڭشىسى	داۋاڭغۇل ئوتتۇرا مەكتىپى	4	4	60	60	4	4			
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	10	10	179	179	10	10	190	146	76.8
	سەكرا ئوتتۇرا مەكتىپى	2	2	61	61	5	5			
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	9	7	146	126	12	9	146	128	87.7
	تاراتى باشلانغۇچ مەكتىپى	8	8	131	131	13	13	135	124	91.8
	بەكىنغول باشلانغۇچ مەكتىپى	8	7	127	113	10	9	111	103	92.8
	قۇرلۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	9	9	134	134	15	15	133	121	90.9
	يېزا ئىگىلىك پەن-تېخنىكىسى پونكىتى باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	76	76	6	6	50	50	100
	قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى باشلانغۇچ مەكتىپى	10	8	131	115	11	10			
	شەھەر ئىچى گۈڭشې شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى	24	24	938	938	59	59	894	887	99.2
يەتتەقۇدۇق گۈڭشىسى	يەتتەقۇدۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	4		55		8		55	55	100
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	2		29		4				
ناھىيىلىك قاراشلىقلار	ناھىيىلىك كۆمۈركان باشلانغۇچ مەكتىپى	7	3	199	61	11	4	145	145	100
	قىزىلىيۇلتۇز ئوتتۇرا مەكتىپى	17		797		69				
	قىزىلىيۇلتۇز باشلانغۇچ مەكتىپى	12		447		39		354	354	100
	ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپى	2	1	81	45	32	15			

II باب چوڭلار ماتارىپى

§1. دېھقانلار ماتارىپى

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ ئىجتىمائىي ماتارىپ بۆلۈمى شەھەردە ۋە يېزىلاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، قىشتا ساۋات چىقىرىشنى ئاساس قىلغان ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە تۇنجى دائىملىق خەلق مەكتىپىنى قۇرغان. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) پۈتۈن ناھىيىدە ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى خەلق مەكتىپىدىن بەشى قۇرۇلغان، بۇلاردا توققۇز سىنىپ تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 189 غا يەتكەن؛ ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى خەلق مەكتىپىدىن ئونى قۇرۇلۇپ، 11 سىنىپ تەسىس قىلىنغان، ئوقۇغۇچىسى 254 كە يەتكەن. «ئاممىۋى ئېلىپبە» دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىلغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتى تۈزۈپ چىققان «باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خەلق ماتارىپىنى قوشۇمچە يولغا قويۇش چارىسى» گە ئاساسەن، خەلق مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىنى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغان. ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇشنى تېزلىتىش ئۈچۈن، «كىچىك ئوقۇتقۇچى» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆيىگە قايتىقاندىن كېيىن، ئاتا - ئانىلىرىغا ۋە قولۇم - قوشنىلىرىغا ئېلىپبە ئۆگىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ناھىيە بويىچە 250 ئادەم ساۋات چىقارغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى يېزىلاردا ۋە شەھەردە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ئېچىلدى. 1951 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتى كومىتېتى قۇرۇلدى؛ شەھەر مەھەللىلىرىدە ۋە يېزىلارنىڭ ھەرقايسى رايون-كەنتلىرىدە مەكتەپ، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن، ئاساسىي قاتلام قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتى كومىتېتلىرى تەشكىل قىلىندى. خەنزۇ، خۇيزۇلارنىڭ ساۋات چىقىرىش ئۆلچىمى 1500 دىن 3000 گىچە خەنزۇچە خەتنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولۇش؛ ئۇيغۇر، قازاق مىللەتلىرىنىڭ ساۋات چىقىرىش ئۆلچىمى ئۇيغۇرچە، قازاقچە خەتنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولۇش دەپ بەلگىلەندى. يېزىلاردا «دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كۆپرەك ئۆگىنىش، ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا ئازراق ئۆگىنىش، جەددىي ۋاقىتلىرىدا ئۆگىنىشنى توختىتىپ تۇرۇش» دەك ئوقۇتۇش پرىنسىپى قوللىنىلىپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ياكى مەكتەپ مەركەز قىلىنغان ھالدا ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىلدى. شەھەردە مەھەللە ۋە كەسىپلەر بويىچە ئۆگىنىش ئۇيۇشتۇرۇلدى. ئوقۇتقۇچىلىقنى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئۇستىگە

ئالدى. دەرسلىك ئۇچۇن «دېھقانلار ساۋات چىقىرىش دەرسلىكى» (1 ـ قىسىمدىن 4 ـ قىسمىغىچە) قوللىنىلدى. ئوقۇغۇچىلار ساۋات چىقارغاندىن كېيىن، دائىملىق خەلق مەكتىپىدە ئوقۇشقا تەشكىللەندى. مەدەنىيەت ـ ماتارىپ بۆلۈمى ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا ئۇچ نەپەر ئىشچى ـ دېھقانلار ماتارىپى مەخسۇس كادىرلىنى بېكىتتى، ھەر يىلى قىش كېلىشتىن بۇرۇن قىشلىق ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئوقۇتقۇچىلىرى

1950 ـ يىلدىن 1952 ـ يىلغىچە بولغان قىشلىق ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ۋە دائىملىق خەلق مەكتەپلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 6

يىل	قىشلىق ساۋات چىقىرىش		خەلق مەكتىپى		ئىزاھات
	سىنىپ سانى	ئادەم سانى	سىنىپ سانى	ئادەم سانى	
1950	55	1632	11	400	
1951	159	7836	24	1360	
1952	241	9475	19	553	

چىلىرى كۆرسى ئېچىلدى ھەم ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئاكتىپلىرى يېغىنى چاقىرىلدى.

1953 ـ يىلى «تېز ساۋات چىقىرىش ئۇسۇلى» كېڭەيتىلىپ، يېڭىشەھەردە بىرىنچى قارار تېز ساۋات چىقىرىش سىنىپى ئېچىلدى، بۇنىڭ مۇددىتى بىر ئايلىق بولۇپ، ئۆگىنىشكە 40 تىن ئوشۇق كىشى قاتناشتى. 1954 ـ يىلى ئەتىيازدا، كوناشەھەردىكى 2 ـ باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئىككىنچى قارارلىق تېز ساۋات چىقىرىش كۆرسى ئېچىلدى، بۇنىڭ ۋاقتىمۇ بىر ئاي بولۇپ، 40 تىن ئارتۇق كىشى ئوقۇدى. ئوقۇشقا قاتناشقانلار، ئومۇمەن 1500 دىن 1700 گىچە خەنزۇچە خەت ئۆگىنىۋالغان، ئەڭ كۆپ دېگەنلىرى 3000 دەك خەنزۇچە خەت ئۆگىنىۋالدى.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1955 ـ يىلدىن 1956 ـ يىلغىچە ناھىيىدە ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش جەمئىيىتى قۇرۇلدى، بىر قارار قىشلىق ساۋات چىقىرىش كۆرسى ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۇرۇش كۆرسى ۋە بىر قارار خەلق مەكتىپى ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۇرۇش كۆرسى ئېچىلدى؛ باشلانغۇچ كوپېراتىپ ۋە ئالىي كوپېراتىپلار ئاساس قىلىنىپ، دائىملىق خەلق مەكتىپىدىن 42 سى، ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدىن 53 ى تەشكىل قىلىنىپ، 2589 دېھقان ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

1957 ـ يىلى ناھىيىلىك ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش جەمئىيىتىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيـ

ئىتى، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى، ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى بىرلىكتە تارقاتقان «1957 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» قا ئاساسەن، قىشلىق ساۋات چىقىرىش مەكتىپى ۋە خەلق مەكتىپى ئوقۇتقۇچىلىرىدىن 63 كىشى تەربىيىلەپ چىقىلىپ، يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپلىرىنى بىرلىك قىلغان قىشلىق ساۋات چىقىرىش كۇرسى ۋە دائىملىق خەلق مەكتەپلىرى ئېچىلدى.

مۇشۇنداق بىرنەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىسىدا، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش خىزمىتى مۇئەييەن نەتىجىگە ئېرىشتى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە، ئۇيغۇرلار ئىچىدە ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلگەن كەنت ـ ئاراتام كەنتى بىرىنچى بولۇپ مەيدانغا كەلدى.

ئون يىللىق مالىمانچىلىق مەزگىلىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ مائارىپقا قىلغان توسقۇنلۇقى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، يېڭى ساۋاتسىزلىق مەيدانغا كەلدى. ساۋاتسىزلىقنى تېز يۇيۇش ئۈچۈن، ناھىيىدە مۇناسىپ ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. 1977 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى دېھقانلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى مائارىپى گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، بۇنىڭغا بىر نەپەر مەخسۇس كادىر قويدى. 1981 - يىلى دېھقانلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى مائارىپى گۇرۇپپىسى دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپى ئىشخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، ناھىيىلىك سانائەت - قاتناش بۆلۈمىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1982 - يىلى دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپى ئىشخانىسى بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى ئىشخانىسى قوشۇۋېتىلىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى ئىشخانىسى تەشكىل قىلىندى. بۇنىڭغا سەككىز نەپەر مەخسۇس كادىر قويۇلدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ناھىيىدە يەنە ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى گۇڭشېلاردىمۇ ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى كومىتېتلىرى قۇرۇلدى. دادۇيلەردە دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، گۇڭشېلاردا بۇنىڭغا چوڭلار مائارىپى خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان كادىرلار قويۇلدى.

ساۋاتسىزلىقنى تۆگىتىش خىزمىتى، ئاساسەن، ئوقۇش - ئوقۇتۇشنى ھۆددىگە ئېلىش ۋە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ۋە كەچ كۇرسلىرىنى ئېچىش، خىزمەتتىن ئايرىلىپ ئۆگىنىش سىنىپلىرىنى قۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. 1983 - يىلدىكى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا، پالۋانتۇر، غەربىي تاغ، قارادۆۋە، راھەتباغ، شەھەر ئىچىدىن ئىبارەت بەش گۇڭشې ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلگەن گۇڭشې، 50 دادۇي ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلگەن دادۇي بولۇپ قالدى. 11 مىڭ 620 دېھقان - چارۋىچى ئائىلىسى «ساۋاتلىق شەرەپ گۇۋاھنامىسى» غا ئېرىشتى. ناھىيىدىكى ساۋاتسىز ياش، ئوتتۇرا ياش دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ سانى 1981 - يىلدىكى 6348 كىشىدىن ئازىيىپ 1984 - يىلى 4800 كىشىگە چۈشتى. ساۋات چىقىرىش ئۆلچىمىگە يەتكەن دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلار ئىشتىن سىرتقى باشلانغۇچ مەكتەپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ دەرس پىششىقلاش سىنىپلىرىدا ھەم يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى

سىنىپلىرىدا ئوقۇشقا ئۆيۈشتۈرۈلدى. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۆگىنىشكە قاتناش-قانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 8470 كىشىگە يەتتى.

§2. ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماتارىپى

1955 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى بىلىم سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان 100 دىن ئوشۇق ئىدارە كادىرىنى باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى ۋە تولۇق-سىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپىغا ئايرىپ، ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارغا ھەر كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ئىككى سائەت دەرس ئۆتۈشنى يولغا قويدى. 1957 - يىلى بۇ باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى بىلەن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى كادىرلار مەكتىپىگە قوشۇۋېتىلدى.

1982 - يىلى 10 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماتارىپى مەكتىپى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىسى 22 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلار توققۇز نەپەر (ئالتىسى خەنزۇ، ئۈچى ئۇيغۇر). بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، خىزمەتتىن تولۇق ئايرىلىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكىنى پىششىقلاش سىنىپىغا ئىككى قارار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بىرىنچى قارارداً، خەنزۇلاردىن ئىككى سىنىپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر سىنىپ ئېچىلىپ، جەمئىي 95 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار 1983 - يىلى 7 - ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى؛ ئىككىنچى قارارداً، خەنزۇلاردىن ئىككى سىنىپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر سىنىپ ئېچىلىپ، جەمئىي 90 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار 1984 - يىلى 4 - ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. 1983 - يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماتارىپى مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ چوڭلار ماتارىپى بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

III باب ئوقۇتقۇچىلار

§1. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قۇمۇلدا مەخسۇس ۋەزىپىدىكى لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار ناھايىتى كەم ئىدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) دىن كېيىن، ئۆلكىلىك ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار داۋاملىق تۇردە قۇمۇلغا تەقسىم قىلىنغان، بۇنىڭ بىلەن، قۇمۇلدا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇننىڭ سۈپىتى مەلۇم دەرىجىدە ئۆسكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلىدىن 29 - يىلىغىچە (1939 - 1940) قۇمۇلنىڭ ماتارىپ ئىشلىرى كومىتېتلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان مەزگىلىدە،

ماتارىپنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، يازلىق تەتىلدە ئۇدا ئىككى قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، ھەر مىللەتتىن بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۈرۈلگەن. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) دىن كېيىن، ئۆلكە كىلىك قۇمۇل باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئۇچ تۈركۈم ئوقۇغۇچىسى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تولۇقلاندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكى 135 نەپەر ئوقۇتقۇچى خىزمەتتە قالدۇرۇلۇپ، داۋاملىق ئىشقا سېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىمۇ ئۆزلۈكسىز زورىيىپ باردى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە 158 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار ئىدى، 1956 - يىلغا كەلگەندە كۆپىيىپ 211 نەپەرگە يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ئوقۇتقۇچىلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، بىر قىسىم تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىدىن يۆتكىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. 1977 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە، داشۆنىڭ تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر 19.3 پىرسەنتنى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە داشۆنىڭ مەخسۇس كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر 0.65 پىرسەنتنى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە مەخسۇس دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر 56.9 پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا قوشۇلغانلار ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1979 - يىلىدىن 1980 - يىلىغىچە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، خەلق باشقۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئىككى تۈركۈم جەمئىي 340 نەپەر كىشى ھۆكۈمەت باشقۇرغان مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مۇشۇ ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن ئوقۇش تارىخىغا ئىگە ئوقۇتقۇچىلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلدى. 1983 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1074 نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە، مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار 940 نەپەر، مەخسۇس دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 531 نەپەرگە يەتتى، بۇ، ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 56.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى 571 كىشىنى تەشكىل قىلدى. ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 459 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار 354 كىشىگە، ئالىي تېخنىكوم ۋە ئۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە بولغانلار 34 كىشىگە يېتىپ، ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 10 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. مەخسۇس ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ سانى 206 كىشىگە يەتتى.

§2. ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش

پۈتۈن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ بىلىم ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1978 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش بۆلۈمى قۇرۇلدى،

بۆلۈمده توققۇز نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بولۇپ، بۇنىڭ بەش نەپىرى مەخسۇس ئوقۇتقۇچى ئىدى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئىككى قارار ئېچىلدى، ھەربىر قارار كۇرسىنىڭ ۋاقتى ئۇچ ئاي بولدى. بۇنىڭ ئىچىده خەنزۇلار ئۇچ سىنىپ، 86 ئادەم؛ ئۇيغۇرلار ئىككى سىنىپ، 74 ئادەم. 1979 ـ يىل 5 ـ ئايدا، سابىق ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش بۆلۈمى ئاساسدا قۇمۇل ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى بۇ مەكتەپنىڭ 36 نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىده مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۇستىگە ئالغىنى 18 نەپەر (ئۇيغۇر ئون، خەنزۇ سەككىز). مەكتەپتە تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسى، كاۋېدرا، كۇتۇپخانا ھەمده تەجرىبىخانا قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە 250 كىشىلىك ياتاق، ئاشخانا راسلاندى. ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلۇپ 1983 ـ يىلغا قەدەر جەمئىي بەش قارار ئوقۇتقۇچى بىلىم ئاشۇردى. بۇنىڭ ئىچىده خەنزۇلار 11 سىنىپ، 320 كىشى، ئۇيغۇرلار ۋە قازاقلار توققۇز سىنىپ، 337 كىشى تەربىيىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەتتە قارار تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلىپ، 662 ئوقۇتقۇچى بىلىم ئاشۇردى. بۇنىڭدىن باشقا تەتىل ۋاقتىدا ئىككى قارار نۆۋەتلىك كۇرس ئېچىلدى.

ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 7

يىل	جەمئىي	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى			تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى		
		ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر	ئالىي مەكتەپ مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر ھەمده ئاساسىي كۇرس ۋە مەخسۇس كۇرستا ئوقۇغانلار	تېخنىكوم، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن مەكتەپلەرنىڭ پۈتتۈرگەنلەر	جەمئىي	ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر ھەمده ئاساسىي كۇرس ۋە مەخسۇس كۇرستا ئوقۇغانلار	تېخنىكوم، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن مەكتەپلەرنىڭ پۈتتۈرگەنلەر
1978	360	9	6	345	62	25	4	33
1979	307	13	3	291	68	33	7	28
1980	306	14	2	290	87	28	14	45
1981	304	2	4	298	96	19	13	64
1982	306	3	8	295	88	19	11	58
1983	265	4		261	89	18	12	59

باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — §

يىل	جەمئىي	ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر ۋە پۈتتۈرمەكچى بولغانلار	ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر	ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر ھەم باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر	باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر ھەم ئۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر
1978	1724	1	375	65	283
1979	650	1	329	257	63
1980	688	1	360	292	35
1981	866		493	276	97
1982	922		530	287	105
1983	940		531	279	130

IV باب خراجەت، مەكتەپ ئۆيلىرى ۋە ئۇسكۇنىلەر

§1. خراجەت

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا مەكتەپ خراجىتى، ئاساسەن، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن، يەتمىگەن قىسمىنى يەرلىك ئورۇنلار تولدۇرۇپ بەرگەن. ۋاڭ ئۇرۇدىسى ئىختىيارىدىكى مەدرىس ۋە مەكتەپلەرنىڭ خراجىتى ئوردىدىن بېرىلگەن. قۇمۇل ۋاڭى، خاننىڭ تارانچى كۆمۈركانىدىن بىر ھارۋا كۆمۈر ئېلىنسا، ئۇنىڭدىن ئۈچ مىسقال كۈمۈچ پۇل باج ئېلىنىپ، مەكتەپ خراجىتى قىلىندۇ، دەپ بەلگىلىمە چىقارغان. شۇەنتۇڭ يىللىرىدا يۇەن داخۇا مەكتەپ خراجىتىنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىۋالغانىدى.

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) دىكى ئارخىپقا قارىغاندا، پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە پەقەت بازار، سەيخۇمياۋ، تاشۇبلىقتىن ئىبارەت ئۈچ جايدىلا مەكتەپ بار ئىدى، ئۈچ مەكتەپ مۇدىرى قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغانىدى. مەخسۇس بىرلا ئوقۇتقۇچى، ئۈچ ئىشچى بولغانىدى. ئايلىق خراجەت 254 تەڭگە ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ئايلىق مائاشىغا 43.2 تەڭگە، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق مائاشىغا 37.44 تەڭگە، ئىشچىنىڭ ئايلىق مائاشىغا 8.64 تەڭگە بېرىلەتتى، ھەر ئايلىق ئۇششاق ـ چۈششەك خراجەتلەر ئۈچۈن 61.5

تەڭگە سەرپ قىلىناتتى.

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) سىياسىي ۋەزىيەت تەدرىجىي مۇقىملىشىپ، مائارىپ ئىشلىرى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ

ئوتتۇرىكەنكى يىللاردا مائارىپ خىراجىتىنىڭ چىقىم قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل 18 ـــ 9

يىل	مائارىپ خىراجىتى	يىل	مائارىپ خىراجىتى
1954	147 مىڭ يۈەن	1969	355 مىڭ يۈەن
1955		1970	343 مىڭ يۈەن
1956	147 مىڭ يۈەن	1971	442 مىڭ يۈەن
1957	174 مىڭ يۈەن	1972	543 مىڭ يۈەن
1958	162 مىڭ يۈەن	1973	645 مىڭ يۈەن
1959	233 مىڭ يۈەن	1974	786 مىڭ يۈەن
1960	180 مىڭ يۈەن	1975	968 مىڭ يۈەن
1961	141 مىڭ يۈەن	1976	1 مىليون 56 مىڭ يۈەن
1962	238 مىڭ يۈەن	1977	1 مىليون 40 مىڭ يۈەن
1963	325 مىڭ يۈەن	1978	1 مىليون 250 مىڭ يۈەن
1964	483 مىڭ يۈەن	1979	1 مىليون 545 مىڭ يۈەن
1965	414 مىڭ يۈەن	1980	1 مىليون 910 مىڭ يۈەن
1966	476 مىڭ يۈەن	1981	1 مىليون 840 مىڭ يۈەن
1967	535 مىڭ يۈەن	1982	2 مىليون 453 مىڭ يۈەن
1968		1983	2 مىليون 822 مىڭ يۈەن

خىراجىتى ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتىدىن ئايمۇ ئاي بېرىلىدىغان بولغان. مىنگونىك 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئۇيۇشما قارىمىقىدا ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان، بۇ مەكتەپنىك خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالغان. مىنگونىك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) دىن كېيىن، مال باھاسى ئۆچقاندەك تېز ئۆرلەپ، قەغەز پۇل پاخالىشىپ كەتكەن، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەر ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ماتاش ئۆچۈن ماددىي نەرسىلەر (ئۇن، ئاشلىق) بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەر ئوقۇتقۇچىلارنىك ماتاشىنى كۆپ ھاللاردا تارقىتىپ بېرەلمىگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماتارىپ تەرەققىياتى تېز بولدى، دۆلەت ماتارىپ خىراجىتىنى يىلمۇ ـ يىل كۆپەيتىپ بەردى. 1954 ـ يىلى 147 مىڭ يۈەن، 1965 ـ يىلى 414 مىڭ يۈەن، 1983 ـ يىلى 2 مىليون 822 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى. 1983 ـ يىلدىكى ماتارىپ خىراجىتى 1954 ـ يىلدىكىدىن 18 ھەسسە كۆپەيدى.

§2. مەكتەپ ئۆيلىرى

مىنگو مەزگىلىدە، ھۆكۈمەتنىك ماتارىپقا كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ماتارىپ خىراجىتى ناھايىتى قىس بولغان. بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە سېلىنغان ۋە رېمونت قىلىنغان مەكتەپ ئۆيلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، مەكتەپ ئېھتىياجىغا پەقەت يېتىشمىگەن ھەتتا كونىراپ ھالى قالمىغان. مەكتەپلەر كۆپىنچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن قالغان كونا مەكتەپ ئۆيلىرى ياكى ئىبادەتخانە، كونا ئۇيۇشما بىناسى، مەسچىت، بۇتخانا قاتارلىق ئورۇنلارنى ئاز ـ تولا رېمونت قىلىپ ئەپلەپ ـ سەپلەپ پايدىلانغان. ئايرىم مەكتەپلەر يەرلىك خەلقنىك ئىئانە توپلىشى بىلەن سېلىنغان. بۇ مەكتەپلەرنىك بىرنەچچە ئېغىزلا ئۆيى بار ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەكتەپ ئۆيلىرىنىك ئۆزگىرىشى ئىنتايىن زور بولدى. 1950 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇقىرىدىن پۇل ئايرىپ بېرىش، رايون، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر ئاممىنى كۈچ چىقىرىشقا سەپەرۋەر قىلىش يولى بىلەن بىر تۈركۈم مەكتەپ ئۆيلىرىنى سالدۇردى. 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇقىرىدىن پۇل ئاجرىتىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى ئەمگەك كۈچى ۋە ماتېرىيال چىقىرىش ئۈسۈلى بىلەن، قىسمەن دادۇيلەردە باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە گۈڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىنى قۇردى. 1975 ـ يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەر يىلى ئۆز خىراجىتىدىن 40 ـ 50 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ، يېزا ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى سالدۇردى ۋە رېمونت قىلدۇردى. ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى بولسا، قىسمەن ئەمگەك كۈچى ۋە ماتېرىيال چىقىرىش،

ئوتتۇرا مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ بىرقانچە يىللىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 10

يىل	ئىگىلىگەن ئوەومىي يەر كۆلىمى (مو)	قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سىنىپ		ئىشخانا		ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى		ئوقۇغۇچىلار ياتىقى		تەجرىبىخانا		ئاشخانا قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	باشقىلار		خەتەرلىك ئۆيلەر كۆلىمى	
			ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)		ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)
1974	—	11485	163	8392	12	591	38	1096	21	742	3	69	—	19	595	—	—
1976	—	8900.3	85	4246.2	29	1120.8	76	1758.5	26	946	4	116.4	—	32	714.5	—	—
1977	—	13871.4	155	8283	27	863.5	128	3267.4	26	619	4	186	—	26	652.5	—	—
1978	—	21921.5	164	9308	58	2181	269	7854	88	958	10	540.5	—	—	—	—	6360
1979	—	25963.83	213	12367.8	77	2739	288	8515	56	1544	15	798	—	—	—	—	—
1980	461	20576	132	8920	80	3346	186	4507	69	2402	10	510	—	25	891	—	—
1981	446	21257.4	—	9148.7	—	2698	—	4798	—	2073	—	604	774	—	1162	—	1686
1982	435	25700.5	—	9961.5	—	2667	—	6226	—	3202	—	502	778	—	1424	—	1568
1983	532	29768	—	8138	—	3346	—	12647	—	2622	—	1161	1258	—	596	—	2900

باشلانغۇچ مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ بىرقانچە يىللىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 11

يىل	ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى (مو)	قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سىنىپ		ئىشخانا		ئىشچى – خىزمەتچىلەر ياتىقى		ئوقۇغۇچىلار ياتىقى		ئاشخانا قۇرۇلۇش كۆلىمى كۋادرات مېتر)	باشقىلار		خەتەرلىك ئۆيلەر كۆلىمى	
			ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)		ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)
1974	—	27827	405	17878	79	2094	216	4658	—	—	—	61	3197	—	—
1977	—	37154	571	25458	110	2640	277	6478	17	435	—	45	1143	—	—
1978	—	43001.8	608	30093.8	128	4358	319	4984	12	322	—	—	—	—	9600
1979	—	42337.5	595	29836	139	4488	334	7946.5	3	67	—	—	—	—	—
1980	942.1	40341	586	26502	122	3917	322	7447	22	506	—	71	2049	—	—
1981	801.1	38075	—	25897.5	—	3430	—	6652	—	160	254	—	1681.5	—	1978
1982	772.2	41887.8	—	28400.3	—	4107.5	—	6932	—	272	199	—	1977	—	2291
1983	975	46616	—	29121	—	5201	—	8320	—	160	418	—	3396	—	14799

مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار يازلىق تەتىل ۋاقتىدا كېسەك قۇيۇش، ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 1980 - يىلغا قەدەر جەمئىي 20 ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ پېچەتلەن سېلىندى. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ نازارىتى 210 مىڭ يۇەن پۇل بەردى. 1981 - يىلى مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن 70 مىڭ يۇەن پۇل بەردى. 1981 - يىلدىن بۇرۇن يېزىلاردىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ياغاچ، كېسەكتىن ئىبارەت ئىدى، 1982 - يىلدىن باشلاپ پىششىق خىش، سېمونت قۇرۇلمىلىق چىداملىق مەكتەپ ئۆيلىرى سېلىنىشقا باشلىدى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايون ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن 280 مىڭ يۇەن، 1983 - يىلى يەنە 1 مىليون 40 مىڭ يۇەن پۇل بېرىلىپ، 6389 كۋادرات مېتر- لىق پىششىق خىش، سېمونت قۇرۇلمىلىق مەكتەپ ئۆيلىرى بىنا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئۆيلىرى 2772 كۋادرات مېتر، ئوتتۇرا مەكتەپ ئۆيلىرى 3617 كۋادرات مېتر. 1983 - يىلى يېزىلاردىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 355 مىڭ كۋادرات مېتر، قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى 30 مىڭ كۋادرات مېتر يەتتى؛ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 650 مىڭ كۋادرات مېتر، قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى 47 مىڭ كۋادرات مېتر يەتتى.

§3. ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى

1. كۈتۈپخانا

1958 - ۋە 1962 - يىللىرى پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپى بىلەن ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۈتۈپخانا قۇرۇلدى. 1981 - يىلى سەككىز گۈڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىدە ۋە مىللىي- خەنزۇ بىرلەشمە مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە كۈتۈپخانا تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى مەكتەپلەردە تەخمىنەن 8000 پارچە كىتاب ساقلاندى.

2. تەجرىبىخانا

1974 - يىلى پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپىدە، 1978 - يىلى دۆربەجىن (غولئېرىق) ئوتتۇرا مەكتىپىدە، 1983 - يىلى راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپىدە، تاشۈيلىق ئوتتۇرا مەكتىپىدە، ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپىدە، لاپچۇق مەكتىپىدە، قارادۆۋە ئوتتۇرا مەكتەپىدە، يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپىدە فىزىكا ۋە خىمىيە تەجرىبىخانىلىرى تەسىس قىلىندى.

3. ئېلېكترلاشقەن ئوقۇتۇش سايمانلىرى

1977 - يىلدىن باشلاپ ھەرقايسى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئارقا- ئارقىدىن پروېكسىيە ئاپپاراتى، ئۈنئالغۇ سېتىۋالدى. 1980 - يىلى ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىر دانە يېپىق يوللۇق تېلېۋىزور سېتىۋالدى. 1983 -

ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوسكۇنىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ستاتىستىكا جەدۋىلى
جەدۋەل 18 — 12

نامى	سانى	نامى	سانى
پارتا - ئورۇندۇق	11000 يۇرۇش	تېلېۋىزور	6 دانە
دوسكا	693 دانە	رادىئو قوبۇللىغۇچ	75 دانە
ئىش ئۈستىلى	512 دانە	ئۇنئالغۇ	75 دانە
ئىش ئورۇندۇقى	839 دانە	يېپىق يوللۇق تېلېۋىزور	1 دانە
فىسكارمون	6 دانە	ئاۋاز چوڭايتقۇچ	25 دانە
چالغۇ ئەسۋابلىرى	120 دانە	ئېلېكترلىك فاتىفون	25 دانە
ئۆلچەش سايمانلىرى	10000 دانە	كىنو ئاپپاراتى	5 دانە
كىتاب	8000 پارچە	پروېكسىيە ئاپپاراتى	75 دانە
شاپىگراف	70 دانە	كىگىز ئۆي (ئاق ئۆي)	7 دانە
كىتاب ئىشكاپى	140 دانە	يۈك ئابتوموبىلى	1 دانە
تېلېفون ئاپپاراتى	3 دانە	تراكتور	2 دانە
تەنتەربىيە سايمانلىرى	250 دانە	ۋېلىسىپىت	4 دانە
فوتو ئاپپاراتى	20 دانە	چوك ماشىنا	4 دانە
		ئات	38 دانە

يىلى شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى، راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى، ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپى، لاپچوق مەكتىپى، قارادۆۋە ئوتتۇرا مەكتىپى 24 دىيوملۇق رەڭلىك تېلېۋىزور سېتىۋالدى.

4. تەنتەربىيە سايمانلىرى

ھەرقايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە بىر جۈپتىن ۋاستكەتبول گارى ئور-

ئەتىلدى، 500 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار مەكتەپلەردە ئىككى جۈپتىن ۋاسكىتبول گارى ئورنىتىلدى. كۆپ سانلىق مەكتەپلەردە يالاڭ تورنىك، قوش تورنىك، ياغاچ ئات، سەنياڭ ھەمدە باشقا تەنتەربىيە سايمانلىرى بار بولدى.

5. پارتا - ئورۇندۇق

مىنگو مەزگىلىدە، مەكتەپلەرنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، شارائىتى بىرقەدەر ياخشى بولغان مەكتەپلەردە ئۈچ، تۆت ئوقۇغۇچى بىر پارتىدا قىستىلىپ ئولتۇرغان، شارائىتى بىرقەدەر ناچار بولغان يېزا مەكتەپلىرىدە بولسا كېسەك، لايدىن ياسالغان پارتا - ئورۇندۇقلار ئىشلىتىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى دېگۈدەك پارتا - ئورۇندۇقلار تولۇقلاپ بېرىلىپ، ئېھتىياج ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا بولسا، پارتا - ئورۇندۇقلار ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 1976 - يىلدىن باشلاپ يېڭى پارتا - ئورۇندۇقلار سېتىۋېلىندى، 1978 - يىلىغىچە جەمئىي 8000 يۇرۇشتىن ئارتۇق پارتا - ئورۇندۇق سېتىۋېلىنىپ، پارتا - ئورۇندۇق جىددىيلىكى پەسەيتىلدى. 1983 - يىلى ھەر ئىككى ئوقۇغۇچى بىر يۇرۇش پارتا - ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

V باب پەن - تېخنىكا

§1. پەن - تېخنىكا ئاپپاراتلىرى

1. قۇمۇل ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى

1959 - يىل 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان پەن - تېخنىكا رەھبەرلىك ئورگىنى ھېسابلىنىدۇ. پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئىش ئورنى ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىدە بولۇپ، بۇنىڭغا مەخسۇس بىر كادىر قويۇلدى، كېيىنچە بۇ ئورۇن ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالدى.

1977 - يىل 7 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە پەن - تېخنىكا كومىتېتىغا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كومىتېت ئەزالىرى توققۇز كىشىگە يەتتى. كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى ھەمدە تۆت نەپەر خىزمەتچى قويۇلدى. 1978 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىغا مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن مۇدىر سەپلەپ بېرىلىپ، خىزمەتچى خادىملىرى يەتتىگە كۆپەيتىلدى. 1982 - يىل 2 - ئايدا پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىپ، ھاكىم مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

كومىتېتتا يەنە ئىشخانا، كەسپىي گۇرۇپپا، ئاخبارات گۇرۇپپىسى، ماتېرىيال بۆلۈمى قاتارلىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى.

2. قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

1955 - يىلى 2 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى. بۇ پونكىتنىڭ 11 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىك توققۇر نەپەر. 1960 - يىل 11 - ئايدا بۇ پونكىت ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 1962 - يىل 5 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1975 - يىل 12 - ئايدا بو پونكىت قۇمۇل ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى دېگەن نامى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 - يىلى بۇ پونكىتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 44 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ 28ى تېخنىك، بەشى ئاگرانوم، تۆتى يارەمچى ئاگرانوم.

3. گوڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

1978 - يىلى ناھىيىدىكى 11 گۇڭشېدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتېپىدە تەربىيىلەنگەن تېخنىكلاردىن 44 كىشى بۇ ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىندى.

1980 - يىلى گۇڭشې يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات بۆلۈمى دېگەن نام گوڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىدىكى 11 گۇڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى 100 نەپەر تېخنىكقا ئىگە بولدى، بۇلارنىڭ 58 نەپىرى كەسپىي تېخنىك، 42 نەپىرى دېھقان تېخنىك.

§2. پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى

1. تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

1979 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە ناھىيە مىقياسىدا ئىككىنچى قېتىملىق تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى، بۇ قېتىم ناھىيە بويىچە 330 مىڭ مو تېرىلىغۇ يەرنىڭ تۇپرىقى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، زور مىقتاردىكى سانلىق مەلۇماتلار ئىگىلەندى. ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش جەريانىدا، ئۆلچەملىك تۇپراقنىڭ بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى كەسمە يۈزىدىن 604 ئەۋرىشكە يىغىۋېلىنىپ، ئۆلچەملىك كەسمە يۈز سېلىشتۇرما ئەۋرىشكىسىدىن 604 قۇتا تەييارلاندى؛ 695 كەسمە يۈز قېزىپ تەكشۈرۈلۈپ، جەمئى 1828 تۇپراق ئەۋرىشكىسى ئېلىندى، بۇنىڭدىن 493 ئەۋرىشكە ئانالىز قىلىندى؛ دېھقانچىلىق تەجرىبە نۇسخىسىدىن 610 ئەۋرىشكە ئېلىنىپ، تەجرىبىخانىدا 1500 قېتىمدىن ئارتۇق تەجرىبە ۋە ئانالىز قىلىندى؛ ناھىيىنىڭ ماسشتابى 50 مىڭدىن بىرگە تەڭ (1: 50000) «تۇپراق خەرىتىسى»، «تۇپراقنىڭ ئوزۇق-

لۇق تەركىبى خەرىتىسى»، «تۇپراق دەرىجىسىنى باھالاش سخېمىسى» ۋە «تۇپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىشنىڭ رايونلارغا بۆلۈنۈش خەرىتىسى» قاتارلىقلار سىزىپ چىقىلىپ، «قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن دوكلات» يېزىپ چىقىلدى.

تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە تۇپرىقىنىڭ تىپى، جايلىشىش ئەھۋالى، ئوزۇقلۇق تەركىبى، ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى، تەبىئىي مۇھىتى، ئېقىلم ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى، ئۆزگىچىلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا ساقلانغان مەسىلىلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلاپ چىقىلىپ، تۇپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىش توغرىسىدا كونكرېت پىكىر ۋە تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان ئىشلەپچىقىرىشتا بىر قەدەر ياخشى ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى.

2. يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش

قۇمۇل ناھىيىلىك يېزائىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتىنى 1981 ـ يىلدىن 1982 ـ يىلغا قەدەر بىر يىل سەككىز ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي بايلىقىنى ئېنىقلاش ھەمدە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتىنى تاماملىدى. ئۇلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەبىئىي بايلىقىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى، 32 يىلدىن بۇيانقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسىي تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلىدى، رايونلارنىڭ جايلىشىش قانۇنىيىتىنى ئېنىقلىدى؛ رايون ۋە بۆلەكلەرگە ئايرىش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەسەۋۋۇرلىرى ۋە تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى، «قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئۇنۇمۇبرىسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنى ئايرىش دوكلاتى» ھەمدە يەر، سۇ، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، گۈڭشې ـ دۇي كارخانىلىرى، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادى قاتارلىق يەككە تۈرلەر بويىچە رايونغا ئايرىش دوكلاتىدىن سەككىز پارچىنى يېزىپ چىققاندىن تاشقىرى، يەنە «قۇمۇل ناھىيىسىدە تېرىلغۇ تۇزۇمى ئىسلاھاتىنى تەكشۈرۈش»، «كارىزلارنى ئاسراش، ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ھەم ئۇلاردىن پايدىلىنىش»، «چارۋا مال ۋە ئۇي قۇشلىرىدا بولىدىغان كېسەللىكلەر ھەم ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش توغرىسىدا پىكىر»، «ئاستانە گۈڭشې 3 ـ دادۇيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلىرىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش» قاتارلىق مەخسۇس تېمىدىكى 12 پارچە تەكشۈرۈش دوكلاتىنى يېزىپ چىقتى، ھەر خىل رايونلارغا ئايرىش خەرىتىسىدىن 24 پارچىنى سىزىپ چىقتى.

يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك ناھىيىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئىلمىي ئاساس يارىتىپ بەردى ھەم يېزا ئىگىلىكىنى رايونغا ئايرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەمەلدە قوللىنىلىشقا باشلىندى.

3. سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى زور كۆلەمدە كېڭەيتىش

بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېمىدا 1979 - يىلىدىن بۇيان «جىنمەي - 4» ناملىق سۈپەتلىك يازلىق بۇغداي ئۇرۇقى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىلىپ، 1982 - يىلغا قەدەر بۇ سورتنىڭ تېرىلىش كۆلىمى 4300 موغا يەتتى؛ 1983 - يىلى بولسا، 4500 موغا يېتىپ، بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 54.1 پېرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى، مۇ بېشى مەھسۇلاتى 713 جىڭغا يەتتى.

ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيمىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇغداي سورتىنى تۆت قېتىم يەڭگۈشلىدى. بۇلار قەشقەر ئاق يازغىسى — خۇڭچۈن 1 — سەلوس — كاسەلوس - قۇمۇل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 1 - دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئۇلار 1979 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ئۇدا بەش يىل تېرىشىپ، سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بولدى. بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 1959 - يىلى دۇي قۇرۇلغان چاغدىكى 200 جىڭدىن ئېشىپ، 700 جىڭدىن كۆپرەككە يەتتى. 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار مەلۇم دائىرىدىكى باشاق قۇر ئېتىزى، باشاق سىستېمىسى ئېتىزى ۋە ئەسلى ئۇرۇق ئېتىزى تېرىشتا چىڭ تۇرۇپ، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئورۇق شىركەتلىرىنى ھەم قوشنا گۈڭشې - دۇيلەرنى 500 مىڭ جىڭدىن ئوشۇق سۈپەتلىك ئۇرۇق بىلەن تەمىنلىدى. يەقەت 1983 - يىللا، ئۇلار ۋىلايەت ۋە ناھىيىنى 200 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق سۈپەتلىك ئۇرۇق — كاسەلوس بىلەن تەمىنلىدى، ئۇرۇقلۇقنىڭ ساپلىقى ۋە پاكىزلىقى 95 پېرسەنتتىن ئېشىپ كەتتى.

4. بۇغداينىڭ «7511»، «7512»، «7513» ناملىق يېڭى سورتلىرىنى تاللاپ يېتىشتۇرۇش

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئاگرانومى ۋاڭ زېدۇڭ يازلىق بۇغداينى ئارىلاش چاڭلاشتۇرۇپ سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش داۋامىدا، يەرلىك يوغان باش ئاق بۇغداينى ئانىلىق، سەلوسنى ئاتىلىق قىلىپ چاڭلاشتۇردى. ئۇ سىستېمىلىق تاللاپ يېتىشتۇرۇش ئارقىلىق «7511»، «7512»، «7513» ناملىق ئۈچ تۇغقان سىستېمىنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ خاراكتېر ۋە ھالىتى ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلىق، ماسلىشىچانلىقى بىرقەدەر ياخشى بولۇپ، ئوتتۇرا ھال سۇ، ئوغۇت شارائىتىدا تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ؛ بۇ سورتلار كىچىك دائىرىدە تېرىلىپ، مول ھوسۇل بېرىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

5. سۇلياۋ يوپۇق يېپىشنى كېڭەيتىش

1983 - يىلى بوغاز گۈڭشېسى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قوغۇن، تاۋۇزنى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىشنى كېڭەيتتى، بۇنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك ياخشى بولدى. گۈڭشې بويىچە 116 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ قوغۇن، تاۋۇز تېرىلغان بولۇپ، ھەر بىر مو يەردىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 655.18

يۈەن ئىقتىسادىي كىرىم قىلىندى. يوپۇق يېپىلماي تېرىلغان قوغۇن، تاۋۇزغا سېلىشتۇرغاندا، ھەر بىر مو يەردىن 340 يۈەن ئارتۇق كىرىم قىلىندى.

6. نېرناسى رايونىنىڭ سۈچىلىق گېئولوگىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش

1983 - يىلى ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر بۆلۈمى «2 — DPC» تىپلىق تەكشۈرۈش ئەسۋابىنى ئىشلىتىپ قارادۆۋە گۇڭشېسىنىڭ يەر ئاستى سۈچىلىق، گېئولوگىيىلىك ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقتى ھەمدە نېرناسى رايوندا سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىش مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ، نېرناسى رايونىنى رەتلەش ۋە ئۆزگەرتىش ئىشىنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

7. چارۋا مالالاردىكى بروتسېللىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكتى 1967 - يىلدىن ئېتىبارەن يۇقىرى زىچ لىقتا ئىممۇنىتېتلاش ئىشىنى ھەر يىلى داۋاملاشتۇرۇپ، بروتسېللىيوز كېسىلىنى بېكىتىلگەن ئۆلچەمدىن تۆۋەن دەرىجىدە تىزگىنلەپ كەلدى. 1980 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن چارۋا مالالاردىكى بروتسېللىيوز كېسىلى تىزگىنلەنگەن ناھىيە دەپ بېكىتىلىپ، ئىلغارلار قاتارىغا ئۆتكۈزۈلدى. ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكتىمۇ ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى؛ مەركەزدە چاقىرىلغان يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش يىغىنىدىمۇ تەقدىرلەندى.

باكتېرىئولوگىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تەكشۈرۈش

1980 - يىلى 156 تۈياق تاشلانغان تۆرەلمىدىن باكتېرىيە ئۆستۈرۈپ ئېلىندى. بۇنىڭدا چىققان باكتېرىيە بىر بولۇپ، باكتېرىيە چىقىش نىسبىتى 0.64% بولدى. 1982 - يىلى 409 تۈياق تاشلانغان تۆرەلمىدىن باكتېرىيە ئۆستۈرۈلۈپ، باكتېرىيە نىسبىتى نۆل (0) بولدى.

سىبرولوگىيىلىك يوقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تەكشۈرۈش: 1980 - يىلى 2600 نۇسخا تەكشۈرۈلۈپ، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 0.67% بولدى. 1982 - يىلى 3425 نۇسخا تەكشۈرۈلگەندە يۇقۇملىنىش نىسبىتى نۆل(0) بولۇپ چىقتى.

8. قوي نەسلىنى ياخشىلاش

تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيى 1958 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، قوي نەسلىنى ياخشىلاش ئىشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. نەسلى ياخشىلانغان قوي 1983 - يىلى 14 مىڭ 311 تۈياق بولۇپ، ناھىيىدىكى شۇ خىل قوينىڭ 28 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلى تەۋەلىككە ئۆتكۈزۈلگەن قوي 8096 تۈياق بولۇپ، ناھىيىدە ئەسلى تەۋەلىككە ئۆتكۈزۈلگەن قوينىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ تۇغۇت يېشىدىكى ساغلىق 5518 تۈياقنا يەتتى. ئۇلار ھەر يىلى دۆلەتنى 50 تونىدىن ئارتۇق ئىنچىكە يۇڭ بىلەن تەمىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنە ئىنچىكە يۇڭلۇق قويلارنى گېنىراتسىيىسى بويىچە تاللاپ، ۋاقتىدا پادىغا ئايرىپ، سۈپىتىنى ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈردى.

غەربىي تاغ كۆڭشىسى قوي نەسلىنى ياخشىلاش ئىشىنى 1957 - يىلى باشلىدى، 1983 - يىلغا كەلگەندە ئۇلارنىڭ نەسلى ياخشىلانغان قويى 33 مىڭ 700 تۇياقتا يەتتى. قوي نەسلىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن، ئىقتىسادىي ئۈنۈم كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشتى. مەسىلەن: ھەر بىر ئائىلىنىڭ كىرىمى 1957 - يىلدىكى 44.45 يۈەندىن ئېشىپ، 1982 - يىلى 288.48 يۈەنگە يەتتى. ھەر بىر تۇياق قوينىڭ يۇڭىدىن قىلىنغان كىرىم 1957 - يىلدىكى 2.57 يۈەندىن ئېشىپ، 1982 - يىلدىكى 14.14 يۈەنگە يەتتى.

§3. پەن - تېخنىكا قوشۇنى

1983 - يىلى تەستىقتىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ناھىيە بويىچە تەبىئىي پەن تېخنىكا خادىملىرىدىن 281 كىشىگە تېخنىكا ئۇنۋانى بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ تەستىقى بىلەن ئىنژىنېرلىق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر ئۈچ كىشى، ئاگرانوملۇق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر 13 كىشى، مال دوختۇرلۇق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر بەش كىشى، ۋېراچلىق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر يەتتە كىشى.

ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا ئۇنۋانى بېرىلگەنلەرنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە:

1. ئىنژىنېر (ئۈچ نەپەر)

ۋۇشاۋ (سۇ - ئېلېكتر بۆلۈمى)، لىيۇيۈجيې (سۇ - ئېلېكتر بۆلۈمى)، جاڭ شيەنجۇڭ (ناھىيىلىك كۆمۈركان).

2. ئاگرانوم (13 نەپەر)

ۋاڭ زېدۇڭ (يېزا خىزمەت كومىتېتى)، ۋاڭ شۆشيۇ (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، ۋاڭ جىنجۇڭ (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، جاۋسۈگو (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، لىن لياڭنيەن (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، ئىسمايىل ئابدۇللا (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، ۋاڭ شۇشاڭ (پەن - تېخنىكا كومىتېتى)، جاڭ شىنجېڭ (پەن - تېخنىكا كومىتېتى)، ئۆمەرجان (ئورمانچىلىق بۆلۈمى)، دەرۋىش (پەن - تېخنىكا كومىتېتى)، گورۇيمېن (يېزا ئىگىلىك بۆلۈمى)، ئەھمەت سوپى (يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپى)، يۈسۈپ خالىدىن (ئوتلاق پونكىتى).

3. مال دوختۇرى (بەش نەپەر)

ياڭ زېڭشىن (چارۋىچىلىق بۆلۈمى)، مۇھەممەت ئىمىن (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، ئىسھاقجان (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، ئابلىز خوجا (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، ئابدۇرىشىت نىياز (تاشقى سودا ئىدارىسى).

4. مەسئۇل ۋېراچ (يەتتە نەپەر)

جاڭ مىڭيۇ (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، لى شۆشېڭ (پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى)، جاڭ گۇيىيىڭ (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، ئىبادەت ۋەلى (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، جاڭ جېڭسەي (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، جۇجۇن (ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر-نىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى)، چېن لىجۇەن (ناھىيىلىك دوختۇرخانا).

ئون توققۇزىنچى قىسىم

مەدەنىيەت - سەنئەت

ئون توققۇزىنچى قىسىم

مەدەنىيەت - سەنئەت

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خىلمۇ خىل مەدەنىي پائالىيەت شەكىللىرى بار. ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپى، قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئېيتىشىشى، خۇيزۇلارنىڭ خۇائىرى، خەنزۇلارنىڭ خەلق ئويۇنى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. قۇمۇل مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېۋرغول چوڭ نەغمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارالغان. قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى ئاز دېگەندە 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

قۇمۇل شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىشتا بېسىپ ئۆتۈلىدىغان مۇھىم ئۆتكەل بولغاچقا، جايلارنىڭ مەدەنىيىتى ئۇنىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن، قۇمۇلدا يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت - سەنئەت شەكىللىرىلا بار بولۇپ قالماستىن، بەلكى كۆپلىگەن سىرت رايونلارنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت شەكىللىرى، ئالايلۇق، يۈيجۇي تىياتىرى ۋە چىڭچياڭ، مېيخۇ، جىڭجۇي تىياتىرى، پىڭجۇي تىياتىرى قاتارلىق تىياتىر تۈرلىرى، ياغاچپۇت، كېمە ئويۇنى، ياڭگار ئويۇنى قاتارلىق سەنئەت پائالىيەتلىرىمۇ بۇ يەردە ئالقىشقا ئىگە، بولۇپمۇ جايلارنىڭ دراما‌لىرى مۇجەسسەملىنىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن شىنجاڭ مۇزىكىلىق دراما‌سىنى خەلق بەك ياقتۇرىدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى قۇمۇلدا كۇلۇب، دراما ئۆمىكى، مۇزىكا ئۆمىكى قاتارلىقلارنى تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان دراما، ئوپېرا، ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى ئورۇندىغان، ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگەتكەن، ھەجۋىي رەسىملەرنى سىزىپ چاپلىغان، بۇ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتە ئىجابىي رول ئوينىغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ھۆكۈمەتتە مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەدەنىيەت كەسىپلىرى ئورۇنلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى، مەدەنىي مەشغۇلات سورۇنلىرى پۈتۈن ناھىيىنى قاپلىدى. قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە 1983 - يىلىدىكى مەدەنىيەت يۇرتى بىر، شۆبە مەدەنىيەت يۇرتى بىر، مەدەنىيەت پونكىتى تۆت، كىنو قويۇش ئەتىرىتى 17، كىنوخانا (مەيدان) توقۇز، سەنئەت ئەتىرىتى بىر، 12 گۇڭشې - مەيدانىنىڭ ھەممىسىدە رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېلېۋىزور ئاز كەم 900 گە يەتتى،

تاشۇبلىق گۈڭشې جەڭشى دادۇيى 1 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى قۇمۇل ناھىيەسى بويىچە تېلېۋىزور بىرىنچى بولۇپ ئومۇملاشقان كەنت بولۇپ قالدى.

قۇمۇل ناھىيەسىدە، ئاساسەن، يەتتە قودۇقتىن تېپىلغان تاش قۇرالسلار، قارا دۇڭدىن تېپىلغان قەدىمقى جەسەت، تاشۇبلىقتىكى قىيا تاش رەسىملىرى، خۇەنسەيـ گۈدىكى خەنزۇچە ئابىدە، جياڭ شىڭبىننىڭ تۆھپىسى خاتىرلەنگەن ئابىدە، لاپـچۇق قەدىمىي شەھىرى، ئالتۇنـلۇقتىكى ۋاڭ قەبـرىستانـلىقى، قەيىس غۇجام مەقبـەرىسى، باغداش ئوردىسى، يالغۇز تۈيۈم مازار قاتارلىق مەدەنىيەت ئىزلىرى بار.

I باب كەسپىي ئورۇنلار ۋە ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى

§1. كەسپىي ئورونلار

1. ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى قۇمۇل ئاممىۋى ماتاربپ يۇرتى

ئاممىۋى ماتاربپ يۇرتى مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئورنى كونىشەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىدىكى ۋېنمياۋ (كۆكزى ئىبـادەتخانىسى ـ ت) نىڭ ئىچىدە ئىدى. ئاممىۋى ماتاربپ يۇرتىغا بىر گۇەنـجـاڭ، بىر ئىلمىي مۇدىر، بىر خوجۇلۇق مۇدىرى، بىر بوغالتـر، بىردىن ـ ئىككىگەچە خادىم سەپلەنگەنىدى. راسخوتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئاجرىتىپ بېرەتتى. ماتاربپ يۇرتىنىڭ ئۇسكۇنىلىرى بەك ئاددىي ئىدى. گېزىت ـ ژۇرنال كۆرىدىغان بىرلا قىرائەتخانا بار ئىدى. ئۇلار بىرنەچچە سان تام گېزىتى، رەسىملىك ژۇرنال چىقارغان، بىر نەچچە قېتىم رەسىم كۆرگەزمىسى ھەم ۋاسكىتبول، ۋالىبول مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزگەنىدى.

2. ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ۋە پونكىتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى ئاممىۋى ماتاـ ربپ يۇرتى ئۆتـكۈزۈۋېلىنىپ، ناھىيىلىك مەدەنىيـەت يۇرتى قۇرۇلـدى، ئۇنىڭ ئورنى جۇڭسەن جەنۇبىي يولىدىكى ناھىيىلىك مېھمانخانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ھويلىنىڭ ئىچىدە ئىدى. 1962 ـ يىلى، ۋىلايەتلىك كېتۇپخانە ناھىيىلىـك مەدەنىيـەت يۇرتىغا قوشۇۋېتىلدى ۋە مەدەنىيەت يولىدىكى يېڭى ئورۇنغا يۆتكەپ كېلىندى.

مەدەنىيەت يۇرتى پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمەتلىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا، فوتو ـ سۈرەت كۆرگەزمىسى ئېچىش، خۇەنـدىڭ (پرويېكسىيـە پېلاستىنكىسى) كۆرسىتىش، قاراتاختاي گېزىتى چىقىرىش، گېزىت ئوقۇش گۇرۇپپىسى ئويۇشتـۇرۇش ۋە سەنئـەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فـاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى. 1960 ـ يىلى، مەدەنىيـەت يادىكارلىقلىرىنى قوغـداش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزـ

مىنگە ئىككى ئادەم مەسئۇل قىلىندى.

1980 ـ يىلى، شەھەر ئىچى گۈڭشىسىدا ناھىيە بويىچە بىرىنچى بولۇپ گۈڭشي باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىدىغان مەدەنىيەت پونكتى قۇرۇلدى. 1981 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ پالـۋانتۇر، راھەتـباغ، قارادۆۋە گۈڭشىلىرىدا مەدەنىيەت پونكتلىرى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى، تاشۇبـلىق گۈڭشىسىدا شۇبە مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى.

3. ناھىيىلىك كۈتۈپخانە

ناھىيىلىك كۈتۈپـخانا 1959 ـ يىلى 10 ـ ئايـدا قۇرۇلـغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ھاشلىقى، ئۈچ خىزمەتچىسى بار ئىدى. ئۇنىڭدا 1000 دىن ئارتۇق كىتاب بار ئىدى. كۈتۈپخانىنىڭ بىر كىتاب ئامبىرى، بىر گېزىت ـ ژۇرنال قىرائەتـخـانىسى، بىر كىتاب ئوقۇش قىرائەتخانىسى بار ئىدى. 1962 ـ يىلى، ئۇ مەدەنىيـەت يۇرتى بىلەن بىرلەشـتۈرۈۋېتىلدى. شۇ يىلى، ۋىلايەتلىك كۈتۈپخـانا قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كۈتۈپـخانىسىغا قوشۇۋېتىلدى. «مەدەنىيـەت زور ئىنقىلابـى» دىن ئىلگىرى، كۈتۈپخانىدا ساقلانـغان ھەر خىل كىتاب 40 مىڭ پارچىدىن ئاشقانىدى. بۇ، قۇمۇل شەھىرى بويىچە كىتاب ئەڭ كۆپ ساقلانغان كۈتۈپـخانە بولۇپ، ناھىيـە، ۋىلايەت، تۆمۈرىيول قاتارلىق ئورۇنلاردىكى كىتابخانلارنى كىتاب بىلەن تەمىنلەيتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابـى» دا، كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال، ماتېرىيالـلار پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىلدى. 1970 ـ يىلىدىن كېيىن، تەدرىجىي تولۇقـلاندى، 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلـگەنـدە، كىتاب 44 مىڭ پارچىدىن ئېشىپ، «مەدەنىيـەت زور ئىنقىلابـى» دىن بۇرۇنقى سەۋىيە ئەسلىگە كەلدى.

4. كىتابخانە

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ناھىيە تەۋەسىدە شەخسىيلەر ئاچقان «سەيـگۈڭ كىتابخانىسى» بىلەن «تىيانشان كىتاب ـ مەدەنىيەت بۇيۇمـلىرى دۇكىنى» لا بار ئىدى. ئۇنىڭدا يېڭى ـ كونا رومانلار ۋە مەدەنىيـەت بۇيۇمـلىرى سېتىلاتتى. كىتاب ـ ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى بەك ئاز ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنـخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلدى. كىتابخانا ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبـەرلىـكىدە بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى خىزمەتچى سەپلەندى. 1952 ـ يىلى، كىتابـخانا شەرقىي ئازادلىق يولىدىكى سابىق خەنـزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كونا ئورنىغا يۆتـكەپ كېلىندى. 1957 ـ يىلى، بىر جىڭلى، 12 خىزمەتـچىسى بىلەن قۇمۇل ناھىيـە سىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 ـ يىلى، ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

5. ناھىيىلىك ئارخىپخانە

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈـ

مىتى تەدرىجىي ھالدا خەت ـ ئالاقە ئارخىپىنى تۇرغۇزۇش تۇزۇمىنى ئورناتتى. ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ئارخىپلىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئارخىپلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى باشقۇردى.

1958 ـ يىلى، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئارخىپلىرى توپىلانىدى ۋە قۇمۇل ناھىيىلىك ئارخىپخانا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا ئۇچ خىزمەتچى سەپلەندى.

1983 ـ يىلى، ئارخىپخانىدا 22 پۇتۇن توپلام، 5274 يۈرۈش ئارخىپ ساقلانىدى. بۇنىڭ 2748 ى مەڭگۈ ساقلىنىدۇ، 2526 سى ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىدۇ. تۇرلۇك ماتېرىيالدىن 1677 سى بار. ئارخىپخانىدا بىر ئارخىپخانا باشلىقى، ئۇچ خىزمەتچى بار.

1980 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلغىچە، ئارخىپخانا پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، پەن تەتقىقاتى، تارىخ يېزىش ـ تەزكىرە تۇزۇش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش ھەم سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرنى 2252 پارچە ئارخىپ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. 470 ئادەم (قېتىم) نى كۈتۈۋالدى.

6. رادىئو ئۇزۇلى

(1) ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلى

1950 ـ يىلى، ۋىلايەت ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچىدا (سابىق سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ھويلىسىدا) رادىئو ئۇزۇلى تەسىس قىلدى. بۇ، قۇمۇلدا سىملىق رادىئونىڭ بارلىققا كېلىشى ئىدى. شۇ چاغدا توك بولمىغاچقا، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان گېنېراتور ئارقىلىق توك چىقىرىلاتتى، تۆت كوچىغا يۇقىرى ئاۋازلىق كانايىدىن ئىككىسى ئورنىتىلغانىدى. شىنجاڭ رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە پروگراممىلىرى ئۇلاپ ئاڭلىتىلغاندا، خەۋەرلەر كۆچۈرۈۋېلىنىپ، كادىرلارنىڭ ئوقۇشى ياكى قاراتاختاي گېزىتىگە چىقىرىش ئۈچۈن شاپىگىراففا بېسىلىپ«رادىئو خەۋەرلىرى» نامى بىلەن چىقىرىلاتتى. ۋىلايەتلىك پارتكوم شاپىگىراففا بېسىپ چىقىرىدىغان «قۇمۇل گېزىتى» نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن، مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەرنى رادىئو ئۇزۇلى يەتكۈزۈپ بەردى. 1956 ـ يىلى، رادىئو ئۇزۇلى بىر رادىئو، بىر رادىئو ئاددىمى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىگە چۈشۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى، شەھەر ئىچى يېزىسىدا يېڭىدىن يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، پالۋانتۇر يېزىسىدا قىزىلبايراق يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ئاستانە، قارادۆۋە يېزىلىرى، تېيانشان رايونى، غەربىي تاغ رايونى، تاشۇبلىق رايونى قاتارلىق دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى. ھەر بىر رادىئو پونكىتىغا 12 يۈرۈش باتارىيە ۋە رادىئو تارقىتىپ بېرىلدى. 1957 ـ يىلى، ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنى

جەنوبىي جۇڭسەن يولىدىكى سابىق مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ھويلىسىدا ئىدى. رادىئو ئۇزىلىغا پونكىت باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ تەھرىر، دىكتور، سىم يولى ئاسىرىغۇچى بولۇپ يەتتە خادىم سەپلەندى. 1970 ـ يىلى، ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن بىللە دايىكفاڭغا كۆچۈپ چىقتى ۋە ماشىنا ئۆيى، دىكتور بۆلۈمى، ئىشخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشخانا بىناسى سالدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا رادىئو ئۇزىلىنىڭ خادىملىرى پونكىت باشلىقى، مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ تەھرىر، دىكتور، ماشىنا، سىم يولى باشقۇرغۇچىلار ھەمدە مەمۇرىي خادىملار بولۇپ جەمئىي 25 كىشىگە يەتتى.

2. گۇڭشىلاردىكى رادىئو پونكىتلىرى

1965 ـ يىلى، راھەتباغ گۇڭشىسىدا رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى. كېيىن ئاستانا دا (1966 ـ يىلى)، پالۋانتۇردا (1957 ـ يىلى)، بۇلۇڭتۇغراقتا (1975 ـ يىلى)، تاش ئۆلىقتا (1975 ـ يىلى)، قارا دۆۋدە (1975 ـ يىلى)، شەھەر ئىچىدە (1975 ـ يىلى)، بوغازدا (1975 ـ يىلى)، تىيانشاندا (1976 ـ يىلى)، غەربىي تاغدا (1978 ـ يىلى)، يەتتە قۇدۇقتا (1979 ـ يىلى)، قويلۇقتا (1980 ـ يىلى) رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى، گۇڭشىلاردىكى رادىئو پونكىتلىرىدا ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئۇچۇن، گۇڭشى باشقۇرىدىغان ھۆكۈمەت يارىدەم قىلىدىغان ئىشچى ـ خىزمەتچى 15 كە يەتتى.

7. كىنو ـ فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش ئورۇنلىرى

(1) ناھىيىلىك كىنو ـ فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتى

1951 ـ يىل 12 ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە ئۆلكىلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىغا قارايىدىغان بىرلا كىنو قويۇش ئەترىتى بار ئىدى. ئۇ، يېزىلاردا سەييارە كىنو قويۇاتىتى، 1958 ـ يىلى 16 مىللىمېتىرلىق بىر كىنو قويۇش ئاپپاراتى، تۆت خىزمەتچىسى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1961 ـ يىلى يەنە ئىككى كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى. سەككىز خىزمەتچى سەپلەندى. 1971 ـ يىلى، ئەسلىدىكى كىنو ئەترەتلىرى ئاساسىدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى پۈتۈن ناھىيىگە كىنو ـ فىلىم تارقىتىپ تۇردى، سەييارە كىنو قويۇش ۋەزىپىسىنى گۇڭشى، مەيدانلاردىكى كىنو قويۇش ئەترەتلىرى ئۈستىگە ئالدى. كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى 1980 ـ يىلى كىنو ـ فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ شىركەتتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 17 گە يەتتى.

(2) كىنو قويۇش ئەترەتلىرى

1971 ـ يىلى، كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى كىنو قويغۇچى خادىملارنى تەربىيەلەش بويىچە ئۇچ ئايلىق كۇرس ئېچىپ، 28 كىنو قويغۇچىنى تەربىيەلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، گۇڭشى ـ مەيدانلاردا كىنو قويۇش ئەترەتلىرى بار بولدى. 1983 ـ

يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە 12 گۈڭشې، مەيداندا 17 كىنو قويۇش ئەترىتى بارلىققا كەلدى (پالۋانتۇردا ئۇچ ئەترەت، بۇلۇڭتوغراق، تاشۇبۇلۇق، قارادۆڭدە ئىككىدىن ئەترەت، باشقا گۈڭشېلاردا بىردىن ئەترەت قۇرۇلدى)، گۈڭشې باشقۇرىدىغان، مۆكۈمەت يارەم بېرىدىغان كىنو قويغۇچى 33 كە يەتتى، 16 مىللىمېترلىق كىنو ئاپپاراتىدىن 26 سى، 8،75 مىللىمېترلىق كىنو ئاپپاراتىدىن سەككىزى، ناھىيىلىك كۆمۈركان، ناھىيىلىك سۇ ئىنشائاتى ياسالمىلىرى زاۋۇتى، ناھىيىلىك تۇز زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلاردا 16 مىللىمېترلىق ئاپپاراتتىن بىردىن بار بولدى.

§2. ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى

بۇ ئۆمەك مىنگونىڭ 26-يىلى (1937 - يىلى) قۇرۇلغان، بۇ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەدەنىيەت ـ سەنئەت بۆلۈمى باش بولۇپ تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ئىدى. ئارتىسلىرى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئورگان خىزمەتچىلىرى ۋە ئاممىدىن تەركىب تاپقان، چاڭ، تەمبۇر، دۇتار، ئىسكىرىپكا، نەي، داپ، سوناي قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىشلىتىلگەن ھەمدە دراما، ئوپېرا، ناخشا ـ ئۇسسۇللارنى ئوينىاپ چىققان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1951 - يىلى شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىغا قوشۇۋېتىلگەن، 1952 - يىلى دېموكراتىيە ئىتتىپاقى بىلەن تەڭ تارقىلىپ كەتكەن.

2. ئىجتىمائىي تەربىيە ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى

بۇ ئۆمەكنى مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان كوممۇنىستلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ۋىلايەتلىك ماارىپ ئىدارىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەربىيە بۆلۈمى قۇرغان. ئۆمەككە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار، ئورگان خىزمەتچىلىرى قاتناشقان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى مەزمۇن قىلغان تىياتىرلار كۆپ قېتىم ئوينالغان. بۇ ئۆمەك مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتكەن.

3. قۇمۇل بالىلار تىياتىر ئۆمىكى

بۇ ئۆمەكنى مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ناھىيىلىك مەركىزي 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى قۇرغان، كۆپ قېتىم كوچىلارغا چىقىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. كىچىك تىپتىكى دراملارنى ئوينىغان ھەمدە ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنلىرى ۋە بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن كونسېرت كېچىلىكىدە دراما، ناخشا ـ ئۇسسۇلارنى ئورۇندىغان. بىر يىلدىن كېيىن تارقىلىپ كەتكەن.

4. ئۆرپ ـ ئادەت ئۆزگەرتىش تىياتىر جەمئىيىتى

بۇ جەمئىيەتنى مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) چىڭچياڭچىلاردىن خېخۇاجۇن، خۇخۇامىڭ قاتارلىق كىشىلەر قۇرغان. ئۇنىڭ ئورنى كونىشەھەردىكى دېڭشياڭۋاڭ بۇتخانىسىدا ئىدى. تىياتىرخانىدا ئورۇندۇق بار بولۇپ، ئويۇن قويغاندا بېلەت سېتىلاتتى. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) دىن كېيىن، ئۆزىنى قامدىيالمىغاندا خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈۋېلىپ باشقۇرغان. مىنگونىڭ 38ـيىلى (1949 ـ يىلى) تارقىلىپ كەتكەن.

5. ناھىيىلىك سەنئەت دۈيى

بۇ سەنئەت دۈيى 1978 ـ يىلى قۇرۇلغان. ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە كىچىك تىياتىرلارنى ئاساس قىلىپ دائىم گۇڭشې ـ دۈيلەر ۋە زاۋۇت ـ كانلاردا سەييارە ئويۇن قويۇپ كەلدى. 1983 ـ يىلى سەنئەتچىلەر 28 گە يەتتى. دۆلەت يىلىغا 30 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق راسخوت بېرىپ تۇردى. چالغۇ ئەسۋابى، كىيىم ـ كېچەك، سەھنە چابدۇقلىرىنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

§3.ئويۇن قويۇش سورۇنلىرى

1. يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، بۇتخانا

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي يىللىرىدىن تارتىپ مىنگو دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ناھىيىدە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، بۇتخانىلار بەك كۆپ ئىدى. گەنسۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، سەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، خۇنەن، خۇبېي يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، ئۈچ ئۆلكە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى ۋە چىڭجۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ چوڭراقلىرى ئىدى. لۇڭۋاڭ بۇتخانىسى، دېڭشياڭۋاڭ بۇتخانىسى، گۇەندى بۇتخانىسى ۋە شەپقەتچى مەبۇدە راۋىقى قاتارلىق بۇتخانىلار مەشھۇر ئىدى. بۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە بۇتخانىلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك سەھنە بار ئىدى. شارائىتى ياخشىراقلىرىدا مۇنبەر ۋە زال بار ئىدى. ھېيت ـ بايراملاردا، بۇتخانا سەيلىسى بولغاندا شەھەر ـ يېزىلاردىن بۇ يەرگە كېلىپ ئويۇن كۆرىدىغانلار خېلى كۆپ بولاتتى.

2. ئاممىۋى كۇلۇب

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ ۋالىيسى لىيۇشىپىڭ شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسىدا خىش، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئاممىۋى كۇلۇب سېلىشنى تەستىقلىغان. ئۇنىڭغا كېتىدىغان راسخوت ھۆكۈمەت ئاجرىتىش ۋە خەلق ئىئانە قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىنغانىدى. قۇرۇلۇش 2 ـ يىلىلا پۈتكەن. بۇ كۇلۇبتا دائىم دېگۈدەك چىڭچياڭ، تىياتىر، ناخشا ـ ئۇسسۇل ھەم كىنو قويۇلۇپ تۇرغان. كۇلۇبقا 800 چە تاماشىبىن

سىغاتتى. (ئۇ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدا-رىسىنىڭ ئامبىرى قىلىنغان) بۇنىڭدىن باشقا، 1939 - يىلىدىن كېيىن، مەمۇرىي مەھ-كىمە ۋە چوڭ ئىدارىلاردا خىزمەتچىلەر كۇلۇبلىرى سېلىنغان. ھەرقايسى مىللەتلەر-نىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىمۇ ئۇيۇشما كولۇبلىرىنى سالغان. بۇ كۇلۇبلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگىتىش، دراما، ناخشا - ئۇسسۇللارنى رېپىتىتسىيە قىلىش ۋە كۆرسىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلاتتى.

3. جۇڭشەن زالى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) كۈزدە، جۇڭسەن زالىنىڭ ئاساسىي گەۋ-دىسى پۈتكەن، 2 - يىلى، ۋالىي يولۋاسنىڭ تەلىپى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىپ بەرگەندىن كېيىن، قۇرۇلۇشى داۋاملاشتۇرۇلغان. جۇڭسەن زالى خىش-ياغاچ قۇرۇلمىلىق زال بولۇپ، كونىشەھەردە ئىدى، ئۇنىڭغا 500 دىن كۆپرەك تاما-شىبىن سىغاتتى. 1960 - يىلى، خەتەرلىك ئۆيلەر قاتارىدا چېقىۋېتىلدى.

4. خەلق كىنوخانىسى

بۇ كىنوخانا 1953 - يىلى تۆت كوچىدىكى سابىق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كونا ئورنىغا سېلىنغان. 1958 - يىلى، خەتەرلىك ئۆيلەر قاتارىدا چېقىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا 1000 دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغىدىغان يازلىق كىنوخانا سېلىنغان. كېيىن شىنگۇاڭ كىنوخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن.

5. دايىڭفاڭدىكى شىنگۇاڭ كىنوخانىسى

1961 - يىلى، سابىق قۇمۇل بازىرى مەبلەغ سېلىپ بۇ كىنوخانىنى سالغان، ئۇنىڭ ئورنى يېڭىشەھەرنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. ئۇنىڭغا 800 تاماشىبىن سىغاتتى. 1983 - يىلى 35 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى ئىككىگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 18 گە يەتتى. 1983 - يىلى، دايىڭفاڭدا بىر قىشلىق، بىر يازلىق كىنوخانا بار بولدى.

6. يېزىلاردىكى كىنوخانلار

1980 - يىلى شەھەر ئىچى، راھەتباغ، ئاستانە گۇڭشېلىرىدا كىنوخانا سېلىندى. ئۇلارغا 35 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن ئالتىسى بېرىلدى، بەش كىنو قويغۇچى سەپلەندى. 1982 - يىلى پالۋانتۇر، قارادۆۋە گۇڭشېلىرىدا يازلىق، قىشلىق كىنوخانىلار سېلىندى. ئۇلارغا 35 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن تۆتى بېرىلدى.

7. يېزىلاردىكى كۇلۇب، مەدەنىيەت ئۆيلىرى

1955 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى باشلانغۇچ، ئالىي ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىدا يېزا كۇلۇبلىرىنى قۇرۇپ، گېزىت ئوقۇش، قارا تاختا گېزىتى چىقىرىش، خۇەندىڭ كۆرسىتىش مەزمۇن قىلىنغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. گۇڭشېلاشقاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىنىڭ ھەممىسىدە

مەدەنىيەت ئۆيلىرى قۇرۇلدى. ئۇلار كىتاب ئوقۇش، گېزىت كۆرۈش، دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرىنى ئۆگىنىش، كونسېرت نومۇرلىرىنى تەييارلاش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە، يېزىلاردا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى جانلىنىپ كەتتى. گۇڭشېلار ۋە قىسمەن دادۇيلەردە 52 سەنئەت دۇيى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى. ئىشتىن سىرتقى سەنئەتچىلەر 1000 غا يەتتى. ناھىيىدە ئۇچ قېتىم سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا گۇڭشېلارنىڭ ھەممىسىدە «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات دۇيى» قۇرۇلۇپ، «ماۋجۇشى ئەسەرلىرىدىن ئۈزۈندە» نى ناخشا قىلىپ ئېيتتى. «ئۇلگىلىك تىياتىر» لارنى ئويناندى. كېيىن بۇ تەشۋىقات دۇيلىرى ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى.

II باب رادىئو. كىنو. تېلېۋىزىيە

§1. رادىئو

1957 يىلى «مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات پروگرامىسى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، يېزىلاردا سىملىق رادىئو تورلىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى رادىئو ناھىيە بازىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغىچە ئومۇملاشتى. 1958 ـ يىلى تېلېفون سىمى بىلەن يەتكۈزۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق رادىئو شەھەر ئەتراپى، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، ساقا، راھەتباغ، ئاستاندىن ئىبارەت ئالتە گۇڭشې ـ مەيدانغا كېڭەيتىلدى، دادۇيدىن تۆۋەن ئورۇنلارغا سىم تارتىلدى. ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان رادىئو كارنىيى 1040 تىن ئاشتى. 1963 ـ يىلىدىن باشلاپ مەخسۇس رادىئو سىمى تارتىلدى. ناھىيە بازىرىدىن شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۇڭشېسىغىچە بەش كىلومېتر، پالۋانتۇر گۇڭشېسىغىچە ئالتە كىلومېتر سىم تارتىلدى. 1967 ـ يىلى پالۋانتۇر گۇڭشېسىدىن ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە 15 كىلومېتر مەخسۇس رادىئو سىمى تارتىلدى. ناھىيە بويىچە گۇڭشېدىن تۆۋەن ئورۇنلارغا تارتىلغان مەخسۇس سىم 31 كىلومېتردىن يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا، رادىئو سىم يوللىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن رادىئو بەزدە ئاڭلىتىلدى، بەزدە توختاپ قالدى.

1975 ـ يىلىدىن 1980 ـ يىلىغىچە، بۇغار گۇڭشېسىغا تارتىلغان مەخسۇس رادىئو سىمى 35 كىلومېتردىن، ئاستانە گۇڭشېسىغا تارتىلغان مەخسۇس رادىئو سىمى 40 كىلومېتردىن يەتتى. 1978 ـ يىلى بازاردىكى ئون كىلومېتر مەخسۇس لىنىيە قۇمۇل شەھەرلىك رادىئو ئۇزىلىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1982 ـ يىلى ناھىيىدىن گۇڭشېلار ـ

غىچە تارتىلغان مەخسۇس سىم يولى 72 كىلومېتىرغا، تېلېفون سىمى ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان لىنىيە 40 كىلومېتىرغا يەتتى. ئاستانە (مەخسۇس سىم ئېلىۋېتىلدى)، قارا دۆۋە، غەربىي تاغ گۈشپىلىرى چاستوتىنى تىزگىنلەپ نىشان بەلگىلەپ تارقىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدىغان بولدى. تېيانشان، تاشۇبلىق، يەتتىقۇدۇق قاتارلىق يېراقراق گۈشپىلار ئۆزلىرى پروگراممىا تەييارلاپ ئاڭلاتتى. 1983 ـ يىلى، چاستوتىنى تىزگىنلەپ قارشى يۆنىلىشكە تارقىتىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغاندىن كېيىن، شەھەردىن 100 كىلومېتىر نېرىدىكى تاشۇبلىق گۈشپىسىدىمۇ ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئاڭلىغىلى بولىدىغان بولدى. ھازىرغا قەدەر ناھىيىدىكى 12 گۈشپە ـ مەيدان ئىچىدە ئون گۈشپە ـ مەيدان ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلىنىڭ پروگراممىلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغان بولدى.

1983 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلىنىڭ ئاڭلىتىشىنى بىۋاستە قوبۇل قىلالايدىغان دادۇيلەر 56 گە، شياۋدۇيلەر 133 كە، يۇقىرى ئاۋازلىق كارناي ئورناتقان ئورۇن 27 گە، ئۆيىگە كاناي ئورناتقان ئائىلە 3628 گە يەتتى. كۈنىگە ئالتە سائەت ئاڭلىتىش بېرىپ تۇرۇلدى (ئەتتىگەنده ئىككى سائەت، چۈشتە بىر سائەت، كەچتە ئۈچ سائەت)، بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ ئاڭلىتىش ۋاقتى تۆت سائەت، ئۆز پروگراممىلىرىنى ئاڭلىتىش ۋاقتى ئىككى سائەت (يەنى ئۇيغۇرچە بىر سائەت، خەنزۇچە بىر سائەت) ئۆز پروگراممىلىرى، «قومۇل خەۋەرلىرى»، «پەن ۋە ئۇچۇر»، «ئۆگىنىش پروگراممىسى»، «قانۇن تەشۋىقاتى» ۋە «سەنئەت پراگراممىسى» قاتارلىقلارنى ئىبارەت ئىدى. بەزى چاغلاردا ۋەزىيەت ئېھتىياجىغا قاراپ، ۋاقىتلىق مەخسۇس پروگراممىلار ئاڭلىتىلدى. رادىئو ئۇزېلىغا دائىم ماقالە ئەۋەتىپ تۇرىدىغان مۇخبىر 50 تىن ئارتۇق بولۇپ، يىلىغا تاپشۇرۇۋېلىنغان ماقالە 2500 پارچىدىن ئاشتى.

§2. كىنو قويۇش

مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى)، سوۋېت «قىزىل 8 ـ تۇەن» ى قۇمۇلغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم شەھەرگە كىرىپ، گەنسۇ يۇرتداشلار ئويۇشمىسى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، ئاممىۋى كۇلۇب، مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا خالىسانە كىنو قويغان. «قىزىل 8 ـ تۇەن» شەھەردە كىنو قويغاندىن سىرت، ئۆزى تۇرۇۋاتقان شەرقىي دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى پالۋانتۇر، چۈەنشۇيدى دېھقانلىرىغىمۇ كىنو قويۇپ بەرگەن. بۇ، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى كىنو كۆرۈشى ئىدى. شۇ چاغلاردا، ئاساسەن، «لېنىن 1918 ـ يىلدا»، ـ «سارتسىن مۇداپىئەسى»، «مەقسۇراللىق كەشى»، «چاپايېۋ»، «شادلىققا چۆمگەن كەشىلەر» قاتارلىق سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى ۋە ئىنقىلابتىن كېيىنكى كولخوزلىشىش ھەرىكىتىنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان فىلىملار قويۇلاتتى. سوۋېت ـ گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇرۇشقا دائىر فىلىملار

ۋە گىتلېرنىڭ زوراۋانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھۇججەتلىك فىلىملار قويۇلاتتى. بۇ فىلىملار «قىزىل 8 ـ تۇەن» مىنگۇنلۇك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) چىقىپ كەتكەنكە قەدەر قويۇلغان.

مىنگۇنلۇك 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە قۇمۇلدا «بىگۇناھ شاگىرتلار»، «تۆت كوچىدا» قاتارلىق كىنولار قويۇلغان. مىنگۇنلۇك 35 ـ يىلدىن مىنگۇنلۇك 38 ـ يىلىغىچە (1946 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە) لى يۇەنفېڭ ئاچقان ئۇسۇتى ئوچۇق كىنوخانا تېيەنفۇ ئائىلىسىنىڭ قورۇسىدا ئىش باشلىغان. فىلىم ياۋروپا ـ ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ نۆۋەتچى ئايرۇپلانى بىلەن توشۇلاتتى. كىنوغا بېلەت سېتىلاتتى، كىشىلەر ئورۇندۇقنى ئۆزلىرى ئالغاچ كېلەتتى. «بۇلاڭچىلىقتىن كېيىن ساق قېلىش»، «جىڭ نىياڭنى ئۇزىتىش»، «زۇمرەت جىرغا» قاتارلىق كىنولار قويۇلغان، يەنە ئۇ جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، كىنو قويۇش تېز تەرەققىي قىلدى. 1963 ـ يىلى ئوچ يېزا كىنو قويۇش ئەترىتى بىلەن شەھەردىكى بىر كىنوخانا 2250 مەيدان كىنو قويۇپ، 80 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى. تاماشىبىنلار 1 مىليون 500 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، نۇرغۇن كىنولارنى قويۇش چەكلەنگەنلىكتىن، تاماشىبىنلار «ئۇلۇغلىنىڭ تىياتىر» لار بىلەن ئاز بىر قىسىم ھېكايە فىلىملارنىلا كۆرەلىدى. ئوچ يېزا كىنو قويۇش ئەترىتى 1966 ـ يىلى 800 مەيدان ئەتراپىدا كىنو قويغاندىن باشقا، قالغان يىللىرى ھېچقانچە كىنو قويالمىدى. كىنو ئەترەتلىرىنىڭ چىقىمىغا دۆلەت پۇل ئاجرىتىپ بەردى. 1971 ـ يىلدىن كېيىن، گۈڭشېلاردا كىنو قويۇش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. ئەمما ئۇلارغا بېرىلىدىغان فىلىملار يەنىلا ئاز ئىدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، كىنوچىلىق ئازاد بولدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەرىپىدىن چەكلەنگەن فىلىملار ئازاد قىلىندى ھەمدە نۇرغۇن يېڭى فىلىملار قويۇلدى.

§3. تېلېۋىزىيە

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيىنىڭ يېزىلار ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قاراتقان ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، تېلېۋىزور مۇ تەدرىجىي ھالدا دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. 1983 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە 12 گۈڭشې، مەيدان ئىچىدە، تىيانشان، يەتتىسۇدۇق گۈڭشېلىرىدىن باشقا گۈڭشې ـ مەيدانلار قۇمۇل تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن تارانچى كان ئىشلىرى ئىدارىسى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تارقاتقان پروگراممىلارنى قوبۇل قىلالايدىغان بولدى. سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، يېزا ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تېلېۋىزور 890 غا يەتكەن.

تاشۇبلىق گۇڭشې چىڭشى دادۇيىنىڭ 1 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە، 1982 ـ يىلى، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 290 يۈەنگە، جامائەت جۇغلانمىسى 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چەت، تاغلىق كەنتلەردىكى دېھقانلار يېمەك ـ ئوچۇمەك، كىيىم ـ كېچەكتىن غەم قىلمايدىغان بولدى. ئۇلار ئەمدى مەدەنىي تۇرمۇشنى بېيىتىشنى ئارزۇ قىلدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن گۇڭشې ئەزالىرى پۇل چىقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىر تۇتاش تېلېۋىزور سېتىۋېلىپ تېلېۋىزور كەنتى قۇرۇش قارار قىلىندى. ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى ئانتېننا ۋە چوڭايتقۇچلارنى ئورنىتىشقا ياردەملەشتى. شۇنداق قىلىپ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تېيانشان تېغى ئېتىكىدە تۇنجى تېلېۋىزور كەنتى بارلىققا كەلدى. كەنتتىكى 59 ئائىلىنىڭ 57 سى تېلېۋىزور سېتىۋالدى. كەچ كىرگەن ھامان ھەممە ئائىلە تېلېۋىزور ئالدىدا شادلىققا چۆمىدىغان بولدى.

III باب تېياتىر

§1. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تېياتىرى

شىنجاڭ مۇزىكىلىق تېياتىرى شەنشىنىڭ مېيخۇ تېياتىرى بىلەن لەنجۇنىڭ دۇمباق نەزمىسى، چىڭخەينىڭ پىڭشۇەن تېياتىرى ئۆزئارا بىرىكىپ شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇزىكىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەل ئارىسىدىكى يەرلىك تېل ۋە شۇڭنى قوللىنىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ، شىنجاڭچە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، دۇنخۇاڭدىكى چاڭچىلە كۇرسىدا ئوقۇغان شۇي جىيەنشىن، شۇي جىيەنشىيەن (گەنسۇنىڭ ئەنشى ناھىيىسىدىن) ئاكا ـ ئۇكا ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ قېلىشتىن قېچىپ، قۇمۇلغا كېلىپ مۇزىكىلىق تېياتىر بويىچە مۇزىكا گۇرۇپپىسى قۇرۇپ شەھەر ـ يېزىلاردا مۇزىكىلىق تېياتىر «راھىب تونىنى سېتىۋېلىش»، «گۈللۈك راۋاقتا ئۇچرىشىش»، «كۇتۇپخانىنى مالىمان قىلىش»، «ئوغۇل ئۇزىتىش»، «رەخت سېتىۋېلىش»، «لەگلەك ئۇچۇرۇش»، «يېرىم كېچىدە غەۋغا چىقىرىش»، «مىڭ رۇمكا ھاراق»، «ئىتنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنغا نەسىھەت قىلىش» قاتارلىقلارنى ئويناپ بىر مەھەل داڭق چىقارغان، شۇ چاغلاردا قۇمۇل باغداشتا بىر ئۇيغۇر ئايال خەنزۇ تىلىدا ناخشا ئېيتىپ شۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن. مىنگونىڭ 20 ـ يىللى (1931 ـ يىلى)، بۇ ئايال خوجىنىيازنىڭ دېھقان ئەسكەرلىرىگە ناخشا ئېيتىپ بەرگەن. مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ ۋەزىيىتى تۇراقلاشقاندا، پېشقەدەم سەنئەتكار گۇجەنيۈەن، نېپى جەنباڭ مۇزىكىلىق تېياتىر ئۆمىكىنى مۇزىكا گۇرۇپپىسىنى تەشكىللىگەن. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تېياتىرى شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا

قايتا باش كۆتۈرگەن. «لاشياخۇەن». «چىراغ كۆتۈرۈش»، «ئەپيۇن چىرىغىنى چېقىش»، «شياۋگۇشەن»، «گۈللۈك راۋاقتا ئۇچرىشىش»، «ساندۇق ئىچىدىكى تەقدىر»، «جاك لياڭنىڭ رەخت سېتىشى»، «لى يەنگۈينىڭ سۇ سېتىشى»، «كىچىك پادىچى»، «لەن چياۋ كۆۋرۈكىدە ئۇچرىشىش» قاتارلىق ئويۇنلارنى ئوينىغان، ھەر قېتىملىق چاغان، بۈتخانا سەيلىسى، خۇشاللىق كۈنلەر ھەم دېھقانچىلىنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چۈەنشۈيدى، قىزىيۇلغۇن ۋە تاشۋېلىق قاتارلىق جايلاردا دائىم مۇزىكىلىق تىياتىر ئوينىلاتتى. چۈەنشۈيدى كەنتىدىكى دېھقانلار قىشلىقى بوش ۋاقىت تاپسىلا سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ مۇزىكىلىق تىياتىر ئوينىتاتتى. بۇ ئويۇننى يېقىن ئەتراپتىكى خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقانلار كۆرۈپلا قالماي، نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا ئولتۇراقلاشقان دۆربەجىن كەنتىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىمۇ بەزىدە بۇ تىياتىرنى كۆرگىلى كېلەتتى. 1952 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە پېشقەدەم مۇزىكىلىق تىياتىرچى سۈن جيايى قۇمۇلغا كېلىپ ئويۇن قويغان. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە، ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماتارىپ بۆلۈمى ئۇيۇشتۇرغان ئىداره ـ ئورگان، مەكتەپ، گۈڭشىلارنىڭ سەنئەت كۆرۈكمىدىمۇ شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى ئوينالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مۇزىكىلىق تىياتىر سەھنىدىن ھەيدەلدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سۈن جيايى مايۈيچىڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، مۇزىكىلىق تىياتىر ھەۋەسكارلىرىنى جايلارغا بېرىپ ئويۇن قويۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ، بۇ تىياتىرنى قۇتقۇزۇپ قالدى. ناھىيىلىك سەنئەت دۇيى 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا «بىر قىزىل قەلب»، «باي بولغانلىقىغا مۇبارەك» قاتارلىق ھازىرقى زامان مۇزىكىلىق تىياتىرلىرىنى ئوينىپ چىقتى.

شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى سەھنىدە ئوينىپ چىقىشقىمۇ، دېھقانلارنىڭ كېڭىدا ئولتۇرۇپ ئورۇندىشقىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. يېزىلاردا ئولتۇرۇپ ئورۇندىش ئاساس قىلىنىدۇ، يالغۇز ئورۇندىشقىمۇ، جۈپ ئورۇندىشقىمۇ، بىرقانچە ئادەم نۆۋەتلىشىپ ئورۇندىشقىمۇ بولىدۇ. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرىنىڭ نومۇرلىرى قىسقا، رولچىسى بىرقەدەر ئاز بولۇپ، ئەر رولىنى، ئايال رولىنى، سەلبىي پىرسوناژ رولىنى ئالىدىغان ئۆچلا رولچى بولسا بولىدۇ. تەڭكەش قىلىدىغان مۇزىكىلىرىمۇ ئاددىي بولۇپ، تۆت تارلىق غىجەك، سېھتار، قۇڭغۇراق، ۋازى قاتارلىقلار بولسىلا بولىدۇ. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرىنىڭ ئاھاڭى سىلىق، كۈيى موڭلۇق، ناخشا تېكىستى چۈشىنىشلىك، قىزىقارلىق بولغاچقا، ئۇنى خەنزۇ، خۇيزۇ خەلقلىرى قىزىقىپ كۆرىدۇ.

§2. چىڭچىياڭ، يۈجۈ تىياتىرلىرى

قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ كۆپ قىسمى غەربىي شىمالدىكى ئۆلكىلەردىن كۆچۈپ كەلگەن. بولۇپمۇ گەنسۇدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار كۆپرەك. شۇڭا بۇ يەردە ئېقىپ يۈرگەن تىياتىرلار ئىچىدە چىڭچياڭ ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

1. تىياتىر گۇرۇپپىسى، تىياتىر ئۆمەكلىرىنىڭ ئويۇن قويۇشى

«چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىن خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چىەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى (1775 ـ يىلى)، قۇمۇلدا چىڭچياڭ تىياتىر گۇرۇپپىسى ئويۇن قويغان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى، لەنجۇدىكى بىر ياش تىياتىر گۇرۇپپىسى چەتـكە قېقىلىپ قۇمۇلغا كەلگەن. ئۇلار ئورۇندىغان چىڭچياڭ تىياتىرلىرى قۇمۇل ھاكىمىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان ھەمدە ھاكىم ئۇلار ئىچىدىكى ناخشىنى بەك ياخشى ئېيتقان ئىككى ئارتىستقا «لەنجۇ چىلىنى» ۋە «قۇمۇل قوغۇنى» دەپ تەخەللۇس قويغان. بۇ ئىككى ئارتىست بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىغان يەنە «ماۋۇزى»، «شۇاڭشىزى» لارمۇ بار. بۇ تىياتىر گۇرۇپپىسى قۇمۇل تىياتىرچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىدە مەلۇم رول ئوينىغان. كېيىن ئۇلار تۇرپان، ئۇرۇمچى ئارقىلىق سانجىغا كېتىپ، شۇ يەردە ماكانلاشقان.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) چىڭچياڭ تىياتىرى گۇرۇپپىسى، «ئۆرپ ـ ئادەت ئۆزگەرتىش تىياتىر جەمئىيىتى» كونىشەھەردىكى دىڭشياڭشۇاڭ بۇتخانىسىدا ئەنئەنىۋى چىڭچياڭ تىياتىرلىرىنى، ئاساسەن، «ۋۇجياپۇ»، «شىخۇنى سەيلى قىلىش»، «بەييۇي راۋىقغا سۇرەت ئېسىش»، «ئايال مەھبۇسنى يۆتكەش»، «خويەنجۇي»، «ئاق يىلان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تىياتىرلارنى ئورۇندىغان. چىڭچياڭ تىياتىرىنى ئورۇنـدايدىغان ئايال سەنئەتكار ۋاڭ گۈيلەن، ۋېي مۇدەنلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى قومۇلدىكى ئايال سەنئەتكارلارنىڭ سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويۇشى ئۈچۈن ئۈلگە بولۇپ بەرگەن. ئەينى چاغدا مال باھاسىنىڭ تېز ئۆرلەپ كېتىشى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتكەن، نەتىجىدە تىياتىر جەمئىيىتى ئۆزىنى قامدىيالماي مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) تارقىلىپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئۈچ ئۆلكە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى ئۇيۇشتۇرغان يۇيجۇي تىياتىر ئۆمىكىمۇ ئۆزىنى قامدىيالماي، ئۇزۇن ئۆتمەيلا تارقىلىپ كەتكەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 ـ يىللىرى ۋە 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىنىڭ «قىزىلىيۇلتۇز» تىياتىر ئۆمىكى ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچىنىڭ شىمالىدا بىر تىياتىرخانا سالدى. بۇ تىياتىرخانىدا «تاغنى يېرىپ ئانىسىنى قۇتقۇزۇش»، «ياڭباجىنىڭ باھار سەيلىسى»، «جۇرېننىڭ ئوردىغا قايتىشى»، «سەككىز كىيىم»، «ئۇچ تامچە قان»، «چۇنشياڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق ئەنئەنىۋى چىڭچياڭ تىياتىرلىرى، «قانلىق قىساس» قاتارلىق ھازىرقى زامان چىڭچاڭ تىياتىرلىرى ئوينالىدى. 1965 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، «قىزىلىيۇلتۇز» تىياتىر ئۆمىكى شى شىتابى بىلەن بىللە بورتالاغا يۆتكىلىپ كەتتى. بۇ ئۆمەك 1968 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تارقىتىۋېتىلدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيەنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. 1980 ـ يىلى، ئاپتونوم

رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن چىڭچياڭ تىياتىر ئۆمىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئۇنىڭ نامى قۇمۇل ۋىلايەتلىك چىڭچياڭ تىياتىر ئۆمىكىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئۆمەك قۇمۇلنىڭ شەھەر-يېزىلىرىدا ئويۇن قويۇپ تۇردى.

1978-يىلدىن 1983-يىلغىچە، ناھىيىلىك سەنئەت دۈيى شەھەر ۋە يېزىلاردا «لۇڭمىندىكى داد-پەرياد»، «گۈللۈك تەختىراۋانغا يېتىشىش» قاتارلىق ھازىرقى زامان چىڭچياڭ تىياتىرلىرىنى ئورۇندىدى.

2. ئىشتىن سىرت ئويون قويۇش

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن مىنگو يىللىرىغىچە، ھەر يىلى قەمەرىيە 4-ئاينىڭ 8-كۈنى لۇڭۋاڭمىياۋ بۇتخانىسىدا، بۇت سەيلىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ئويۇن قويۇلاتتى. شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى (1911-يىلى) دىكى «كۇئېنلون ساياھەت خاتىرىلىرى» دە خاتىرلىنىشىچە: «بۇت سەيلىسى مەزگىلىدە، سودىگەرلەر نۆۋەت بىلەن بۇت سەيلىسىگە رىياسەتچىلىك قىلاتتى، مۇلكى ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار بۇتقا تاۋاب قىلغاچ ئويۇن قويدۇرۇپ بېرەتتى، ساياھەتچىلەر بىر مەھەل تازا كۆپەيگەنىدى» دېيىلگەن. لۇڭۋاڭمىياۋ ئىبادەتخانىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ھەرىكەتچان سەھنە ياسالغانىدى، ئۇنى خالىغانچە يۆتكىگىلى بولاتتى (سەھنىنىڭ تۆت چاقى بار ئىدى). يىراق-يېقىندىكى دېھقانلار ئاتلىق، ھارۋىلىق ئويۇن كۆرگىلى كېلەتتى. بۇ، قۇمۇلنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ چوڭ بۇت سەيلىسى ھېسابلىناتتى. باشقا بايراملاردا، گەنسۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، دىڭشاڭۋاڭ بۇتخانىسى مەبۇدە بۇتخانىسى، گۇەندىمياۋ بۇتخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا بۇت سەيلىسى بولاتتى ۋە ئويۇن قويۇلاتتى.

مىنگونىڭ 27-يىلىدىن (1938-يىلدىن) 30-يىلى (1941-يىلى) غىچە قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان جاڭ دۇڭيۆ، لى تاۋ، شىن لىڭ قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش جەمئىيىتى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىلەن بىللە چىڭچاڭ تىياتىر گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ئەنئەنىۋى چىڭچاڭ تىياتىرلىرىنى قويۇپ، خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىئانە بېرىشكە سەپەرۋەر قىلغان ۋە «پۇلى بارلارنى پۇل، كۈچى بارلارنى كۈچ چىقىرىش» قا چاقىرغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50-يىللاردا قۇمۇل بازىرى ئىشتىن سىرتقى چىڭچاڭ تىياتىر ئۆمىكى تەشكىللەپ كۆپ قېتىم چىڭچاڭ تىياتىرىدىن پارچىلارنى ئوينىدى. 1963-يىلىدىن 1965-يىلىغىچە ناھىيىلىك مەدەنىيەت-مائارىپ بۆلۈمى ئىدارە-ئورگان، مەكتەپلەر ھەم گۇڭشېلاردا باھار بايرىمى يۈزىسىدىن ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈپ، چىڭچاڭ يۈجۈ تىياتىرلىرىنى ئوينىدى. تاشۋېلىق گۇڭشېسى بىلەن بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى سەنئەت تەشۋىقات دۈيى تەشكىللەپ، بايرام كۈنلىرى، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا چىڭچاڭ ۋە يۆجۈ تىياتىرلىرىنى

ئويىنىدى. دۆربەجەن دېھقانچىلىق مەيدانى تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى يۆچۈ تىياتىر ئۆمىكى خېنەننىڭ باغزى چاڭچىلىسنى ئويىنىدى.

§ 3. دراما، ئوپېرا

شېڭ شىسەي دەۋرىدە (1934 ـ يىلىدىن 1942 ـ يىلىغىچە)، ھەر يىلى «12 ـ ئاپرىل» بايرىمى، «1 ـ ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «8 ـ مارت» خەلقئارا ئاياللار بايرىمى، «7 ـ ئىيۇل» ياپون باشقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش خاتىرە كۈنى، «18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىنى خاتىرىلەش كۈنى قاتارلىق بايرام ۋە خاتىرە كۈنلىرى قۇرۇلدا چوڭ يىغىنلار ئېچىلاتتى. كەچلىكى دراما، ئوپېرالار ئويىنىلاتتى.

مىنگۈنىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش باش ئۇيۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلغا كېلىپ ئوپېرا ۋە ناخشا ـ ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى ئورۇنداپ، شەھەر ۋە يېزىلارنى زىلزىلىگە سالغانىدى. شۇ يىلى قۇرۇل ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىمۇ سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇپ «غۇنچەم»، «زەينەپكە تۆھمەت» قاتارلىق دراممىلارنى، «غېرىپ ـ سەنەم»، «رابىيە ـ سەئدىن» ئوپېرالىرىنى، لوتپۇللا مۇتەللىپ ۋە ئابدۇشۇكۇر يالقۇنلار يازغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «شاڭخەي كەچمىسى»، «كۆرەش قىزى» دراممىلىرىنى، سەنئەت ئۆمىكى ئۆزى يازغان «توغان پالۋان»، «جان كىرىپ قاچقان ئالتۇن» قاتارلىق دراممىلارنى ئويىنىغان. ئۇلار يۇقىرى ماھارەت بىلەن پۈتۈنلەي يېڭى مەزمۇنلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلىغان. مىنگۈنىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىق كىشىلەر ياۋروپا ـ ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە ھەركىتىنىڭ يولۇچىلار ئايروپىلانى بىلەن قۇمۇلدىن ئۆتكەندە قۇمۇلنىڭ ۋالىيسى لىيۇشىپىڭ قارشى ئېلىش كەچلىكى ئۆتكۈزگەن. سەنئەت ئۆمىكى ئۇيغۇرچە كونسېرت قويۇپ بەرگەن.

مىنگۈنىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى)، قۇمۇل «ئىجتىمائىي تەربىيە ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى» خەلق كۇلۇببدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان كەچلىك تېپتىكى دراما «لۇگۇچىياۋدىكى جەڭ»، «قانات تاقىغان يولۋاس» ۋە كوچا تىياتىرى «قامچاڭنى تاشلا ئەمدى» قاتارلىقلارنى ئويىنىغان. كېيىن جاۋدەن قاتارلىقلار تەشكىللىگەن «شىنجاڭ تەجرىبە تىياتىر ئۆمىكى» نىڭ تەسىرىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان چوڭ تېپتىكى دراما «سۇمرۇغ شەھىرى»، «جەڭ»، «يۇرتۇم» لارنى ئويناپ بىر مەھەل زىلزىلە پەيدا قىلغان. ئىجتىمائىي تەربىيە تىياتىر ئۆمىكى يېڭىچە دېكراتسىيە، چىراغلارنى ئىشلىتىپ تاماشىبىنلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. «قۇمۇل باللار تىياتىر ئۆمىكى» مۇ دائىم كەچلىك تېپتىكى كوچا تىياتىرلىرىنى ئويناپ خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان ئەزىمەتلەرگە قىشلىق كىيىم

ئىنانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىش پائالىيەتىنى ئېلىپ بارغان. «8 ـ مارت» خەلقئارا ئايالالار بايرىمىدا، قىزلار مەكتىپى ھەر مىللەت خانىم ـ قىزلىرىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان سەنئەت نومۇرلىرىنى ئورۇندىغان. ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە كۆكۈل ئېچىش يىغىنىنى ئاچقاندا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان بىر پەردىلىك تىياتىر «ئاسمانىنى قاپلىغان يۇلتۇزلار»، «لۇكۇچياۋدىكى جەڭ» نى ۋە كوچا دراممىلىرىنى ئويناندى.

قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان كومپارتىيە ئەزالىرى ئورگان، مەكتەپ كۇلۇبلىرىدا ھەر شەنبە كۈنى شىن لىڭنىڭ مەسئۇللۇقىدا «سۇڭخۇاجياڭ دەرياسى بويىدا»، «پىدائىلار مارشى»، «بىز تەيخاڭشەن تېغىدا»، «قىلىچ ناخشىسى»، «ماي ئېيىدىكى گۈلله»، «جاھاگىرلىككە قارشى ئارمىيە ناخشىسى»، «گومىنداڭ بىلەن كۈچەندىڭنىڭ ھەمكارلىق مارشى»، «ئەتە جەڭ بولۇپ قالسا» قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ناخشىلارنى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلابىي ناخشىلىرىنى ئۆگەتكەن. ئۇيغۇر، خەنزۇ مەكتەپلىرىدە خور ئەترەتلىرى قۇرۇلۇپ مۇسابىقىلەر ئۇيۇشتۇرۇلغان. «مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇش ناخشا ساداسى ئارقىلىق ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقنى ئويغىتىش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كوچىلار ۋە سەھنىلەردە «سەرگەردانلىق تىرىلوگىيىسى» ئورۇندالغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇنىدە، ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ئوقۇغۇچىلارغا «پىدائىلار مارشى»، «جاھانگىرلىككە قارشى ئارمىيە مارشى» قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ئۇيغۇرچە ناخشىلارنى ئۆگىتىپلا قالماي، «ئاخىرقى غەلىبە بىزگە مەنسۇپ»، «ماي ئېيىدىكى گۈلله» «18 ـ سېنتەبىر ناخشىسى» قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان خەنزۇچە ناخشىلارنىمۇ ئۆگەتكەن. «ئەتە ئۇرۇش بولۇپ قالسا»، «پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرايلى» غا ئوخشاش سوۋېت ئىنقىلابىي ناخشىلىرىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان يېڭى تېكىستلەرنى سېلىپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگەتكەن. چوڭ ـ چوڭ يىغىنلار ئېچىلغاندا ۋە خور مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەندە ئۇيغۇر، خەنزۇ مەكتەپلىرى ئۆزئارا ناخشا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ زىچ ئىتتىپاقلىشىش، دۈشمەنگە قارشى بىر سەپتە تۇرۇشتەك كەيپىياتنى شەكىللەندۈرگەن.

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) «7 ـ ئىيۇل» ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىككى يىللىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ھاكىم چىن فاكېمەي كۆكۈل ئېچىش كېچىلىكى ئۇيۇشتۇرغان. كۆكۈل ئېچىش كېچىلىكىگە ئۇرۇمچىگە كېتىۋېتىپ قۇمۇلغا چۈشكەن جاۋدەن، شۇتاۋ، ۋاڭ ۋېيىي، جۇجىنمىڭ قاتارلىق كىشىلەر تەكلىپ بىلەن قاتناشقان. جاۋدەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئېيتىپ بەرگەن.

مىنگونىڭ 29ـيىلىدىن 30ـيىلىغىچە (1940 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە)، جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشما، شىنجاڭ شۆيۈەنى، ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندىن يازلىق تەتىلدە ئۆيگە قايتىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى يۇرتىغا قايتىقان تەشۋىقات

دۇيى قىلىپ تەشكىللەپ، دراما ئويناش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگىتىش شەكىللىرى ئارقىلىق ھەر مىللەت ئاممىسىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ ۋەتەننى گۈللەندۈرۈشنىڭ يوللىرىنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدۇرغان. قۇمۇلغا قايتقان ئوقۇغۇچىلار باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ناخشىلارنى ئۆگەتكەن، مەكتەپلەر ئارا ناخشا مۇسابىقىلىرىنى ئويۇشتۇرغان. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك 1 ـ مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار خور ئۆمىكى تەشكىللەپ خەلق كۇلۇبىدا شيەن شىخەينىڭ «خۇاڭخې خورى» نى ئورۇندىغان.

1949 ـ يىل 10 ـ ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 ـ جۇننىڭ سەنئەت ئۆمىكى كونا شەھەردىكى جۇڭسەن زالىدا «ئاق چاچلىق قىز»، «لىيۇخۇلەن»، «قانلىق قىساس» قاتارلىق چوڭ تىپتىكى ئوپېرالارنى ئويناپ كۇچلۇك ئىنكاس قوزغىغان. 1950 ـ يىلىدىن 1951 ـ يىلىغىچە، 6 ـ جۇن 16 ـ شىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى قۇمۇلدا «ئاق چاچلىق قىز»، «لىيۇخۇلەن» ئوپېرالىرىنى ئويناندى. 1953 ـ يىلى، قۇمۇل بازىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى «نەمۇنىچى ئائىلە» دېگەن دراممىنى، ياڭگار تىياتىرى «ئاكا ـ سىڭىللارنىڭ بوز يەر ئېچىشى» قاتارلىقلارنى ئويناپ چىقتى. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماتارىپ بۆلۈمى باھار بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئىداره، جەمئىيەت، مەكتەپ، گۈڭشىلارنى تەشكىللەپ سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزدى. كۆرەكتە دراما، ناخشا، ئۇسسۇل ئورۇندالدى. 1981 ـ يىلى ناھىيىلىك سەنئەت دۇيى «دادامنىڭ كېسىلى ئېغىر» دېگەن دراممىنى، «ئارشىن مال ئالان»، «قىزىنى ماختاش» قاتارلىق دراممىلارنى ئويناندى.

IV باب يەرلىك مۇزىكىلار

§1. ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇمۇل ئېۋرغول دەپ ئاتىلاتتى. ئېۋرغول ناخشىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن، ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى دەپ ئاتالغان. «نەغمىچىلەر مەھكىمىسىنىڭ شېئىرلار توپلىمى» نىڭ 79 ـ جىلىدا «ئېۋرغول شاڭدىاۋ كۆيلىرىنى شىلياڭنىڭ باسقاقبېگى گەي جيايۈەن ئېلىپ كەلگەن» دەپ يېزىلغان. سۇ سىنچيەننىڭ «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىلىرى» دە: «ئوقۇتۇش يۇرتىدىكى نەغمە ئۆگەتكۈچىلەر ئۆرۈلۈپمۇ ـ چۆرۈلۈپمۇ ئېۋرغول نەغمىلىرىدىن نېرى كېتەلمىگەن» دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسىدىكى «ئوقۇتۇش يۇرتى» مەخسۇس مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل، تىياتىر ئۆگىتىدىغان مەھكىمە ئىدى. ئېۋرغول نەغمىسى «ئوقۇتۇش

يۇرتى» نىڭ رېپىتىس قىلىپ ئېيتىشى، پىششىقلاپ ئىشلىشى نەتىجىسىدە، غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ناخشا مۇزىكىلىرىدىن بولۇپ قالغان. «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرلىرى» دە 325 مۇزىكا نامى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ 46 سى چوڭ نەغمە، ئالتىسى غەربىي يۇرت نەغمىسى، ئۇلار سۇمۇجى نەغمىسى، تىنچلىق نەغمىسى، بېشبالىق نەغمىسى، كۇچا نەغمىسى، ئېۋىرغول نەغمىسى، سۈخۈنتۇ نەغمىسىدىن ئىبارەت.

ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسى «ئوقۇتۇش يۇرتى» دا پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن، ئوردىدا، چاڭئەننىڭ چايخانا، قاۋاقخانىلىرىدا، شەھەر كوچىلىرىدا كەڭ تارقالغان. «ئېۋىرغول» نەغمىسىگە ئەڭ دەسلەپتە تاڭ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق شائىر ۋاڭ ۋېيىنىڭ چىجۆ شەكلىدىكى «ئېۋىرغول ناخشىلىرى» دېگەن شېئىرى تېكىست قىلىنغان. تېكىست مۇنداق:

ئۇچار ساباھ، پەلەكتە ئاي، ئۆزۈم ھەسرەتتە،
ئون يىل بولدى كەتتى ئوغلۇم لەشكىرىي سەپتە.
ماڭارىدا تاپىلىدىم قايتا ـ قايتىلاپ:
تۇرنىلاردىن يوللا مەكتۇپ، مەن قالماي دەرتتە.

كېيىن بۇ يەنە ۋاڭ ۋېيىنىڭ «يۈەن ئەرشىنى ئەنشىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىغا كىرگۈزۈلۈپ «ياڭگۈەنچۈ» نەغمىسى نامى بىلەن كەڭ تۈردە ئېيتىلىپ كەلگەن.

ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسى تاڭ دەۋرىدىلا ئېيتىلىپ قالماي، بەلكى سۇڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندىمۇ كەڭ تارقالغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خۇڭ مەيىنىڭ «رۇڭزەي خاتىرىسى» دە «تارقىلىپ يۈرگەن نەغمىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇلار جاي نامى بىلەن ئېۋىرغول نەغمىسى، لياڭجۇ نەغمىسى، شىجۇ نەغمىسى، شېجۇ نەغمىسى، ۋېيجۇ نەغمىسى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلار ئىچىدە ئېۋىرغول، لياڭجۇ نەغمىلىرى ئەڭ داڭلىق»، دەپ يېزىلغان. سۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا زىياپەتلىرىدە ئورۇندىلىپ كېلىۋاتقان 18 مۇقام، 40 نەغمە (تاڭ ـ سۇڭ نەغمىلىرى) ئىچىدىكى يۆدياۋ «ئېۋىرغول»، شېجىدياۋ «ئېۋىرغول» لارنىڭ ھەممىسى ئېۋىرغول نەغمىلىرىدىن ئېلىنغان. سۇڭ دەۋرىدىكى گۇماۋچىڭنىڭ «ئوردا نەغمىلىرى توپلىمى» نىڭ 79 ـ جىلىتىغا ئېۋىرغول نەغمىلىرىنىڭ پۈتۈن تېكىستى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ۋۇجۆ شەكلىدىكى شېئىردىن بەشى، چىجۆ شەكلىدىكى شېئىردىن بەشى بار (ئەۋجى بەش قېتىم، چۈشۈرگىسى بەش قېتىم) بولۇپ ئون قېتىم تەكرارلىنىدۇ. ئەمما ئۇ نەغمىلەرنىڭ نوتىلىرى يوقاپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاپېيجىنىڭ «سۆزلۈكلەر قامۇسى» نىڭ 2 ـ تومىدا «تاڭ دەۋرىدىكى ۋاڭ ۋېي ‹كۈن قوۋۇقتىن مەغرىبكە ئۆتسەڭ، يۇرتداش تېپىلماس ھىچقاچان› دەپ شېئىر يازغان، كۇجۇن ئۇنىڭ ئىزىدىن جۇدالىق نەزمىسى يازغان... شۇڭا بۇ نەزمە شەكلىگە ‹كۈن قوۋۇق› دەپ نام بېرىلگەن» لىكى يېزىلغان.

ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسى سۇڭ تىياتىرى ۋە كۈيلىرىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. ۋاڭ گۇۋېيىنىڭ «سۇڭ ـ يۈەن تىياتىرى، مۇزىكىلىرىنى تەكشۈرۈش» دېگەن ئەسىرىـ

دە: «ئەككى سۇك ئوردىسىنىڭ تىياتىرى 280 نۇسخا، كۇيگە سېلىنغانلىرى 103 نۇسخا» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بەش «لىك ئېۋىرغول»، «تېجەجىيا ئېۋىرغول»، «ناۋۇبۇ ئېۋىرغول»، «پېيىشاۋجۇن ئېۋىرغول»، «شەددىيەن ئېۋىرغول» قاتارلىقلار ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسىگە كىرەتتى.

ئېۋىرغول نەغمىلىرى قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىدىلا ئىچكىرىگە كىرگەن، دەسلەپتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن سىچۇەننىڭ غەربىي قىسمىغا تارقالغان. سىچۇەننىڭ غەربىي ئارقىلىق يەنە خۇبېيىنىڭ جيائىلىڭ رايونىغا، ئاندىن جيائىلىڭ ئارقىلىق لويائىغا كىرگەن. بەش ئەۋلادتىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىشۇن 1 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) دۇنخۇاڭلىق راھىب لياڭ شىندى لويائىغا بېرىپ «بۇددا نومىنى چۈشەندۈرۈش»، «ۋاڭ فەمىلىلىك ئايالنىڭ «پىپا نوتىلىرى» نىڭ پارچىلىرىنى كۆچۈرۈپ دۇنخۇاڭغا ئېلىپ كېلىپ ئۆڭكۇرگە يۇشۇرۇپ قويغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈيىنىڭ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) بۇ نوتا ئۆڭكۇردىن چىققان. كېيىن m پائۇل پىلوت تەرىپىدىن ئوغرىلاپ كېتىلىپ پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىغا قويۇلغان.

ھازىر كىشىلەر بۇ نوتىلارنى «دۇنخۇاڭ نوتىلىرى» ياكى «دۇنخۇاڭ پىپا نوتىلىرى»، دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. بۇ نوتىلار ئۈچ يۈرۈش 25 ناخشا بولۇپ، 25 ناخشا نوتىسى ئىچىدە «ئېۋىرغول» ۋە ئاستا «مۇزىكىلىق ئېۋىرغول» دېگەن ئىككى ناخشا ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسىگە كىرىدۇ.

30 ـ يىللاردىن باشلاپ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قىسىم ئالىملار مەسلەن، دۆلەتنىمىزدىن رېن ئېربېي ۋە ياپونىيىلىك لىن جيەنسەن قاتارلىقلار «دۇنخۇاڭ پىپا نوتىلىرى» ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شاڭخەي مۇزىكا شۆيۈەننىڭ دوتسېنتى يې دۇك ئالدىنقىلارنىڭ تەتقىقات مۇۋەپپەقىيىتى ئاساسىدا «دۇنخۇاڭ پىپا نوتىلىرى» نى تەرجىمە قىلىپ چىققان.

يې دۇك تەرجىمە قىلغان «دۇنخۇاڭ پىپا نوتىلىرى» دىكى 24 ـ ناخشا نوتىسى «ئېۋىرغول»، بەي جۇيىنىڭ «دوستلار ئارا ئۇچراشقاندا مەست بولدۇم دەپ قاچمىغىن، كۇن قوۋۇقىنىڭ كۆيىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىغىن» دېگەن شېئىرى، چىن تاۋنىڭ «ئېيىتىپ تىنماي ئېۋىرغول ناخشىلىرىنى ھامان» «غەربكە يۈرۈش قىلغان ۋەزىرگە ياڭرىتىپ ناخشا» دېگەن مىسرالىرىدىن ئىلھام ئېلىپ، ۋاڭ ۋېينىڭ «يۇەن ئەرشىنى ئەنشىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ تەكرارلىنىش مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە:

ۋېيچىڭدا تاڭ يامغۇرى ياغقاچ بېسىلدى چاڭ ـ توزان،
ئۆزگىچە تۇسكە كىرىپتۇ كارۋان ساراي ھەم تال ـ چوكان، (بىرىنچى ئاھاڭ)
ۋېيچىڭدا تاڭ يامغۇرى ياغقاچ بېسىلدى ـ چاڭ توزان،
ئۆزگىچە تۇسكە كىرىپتۇ كارۋان ساراي ھەم تال ـ چوكان. (ئىككىنچى ئاھاڭ)
ۋېيچىڭدا تاڭ يامغۇرى ياغقاچ بېسىلدى چاڭ ـ توزان،
ئۆزگىچە تۇسكە كىرىپتۇ كارۋان ساراي ھەم تال ـ چوكان. (ئۈچ تەكرارلىنىش، ئۈچىنچى ئاھاڭ).

ئىچىۋال ئۇشبۇ شارابتىن يەنە بىررەت ـ بىر قەدەھ،
كۈن قۇۋۇقتىن ئۆتسەڭ غەربكە يۇرتداش تېپىلماس ھېچقاچان. (تۆتىنچى ئاھاڭ)

شاڭخەي مىللىي مۇزىكا ئۆمىكى بۇ بىر يۈرۈش قەدىمكى مۇزىكىنى ناخشىسى بىلەن ئورۇنداپ لېنتىغا ئېلىپ، جۇڭگو ساياھەتچىلەر نەشرىياتىغا نەشىر قىلدۇرغاندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا تارقاتماقچى بولۇۋاتىدۇ.

§2. قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى

«مۇقام» ئىلھام بىلەن ئورۇندىلىدىغان بىر خىل نەغمە شەكلى. «مۇقام» نى كىشىلەر ھەر خىل چۈشەندۈرىدۇ، ئۇلاردىن بىرقەدەر توغرىراقى «چوڭ نەغمە» دەپ چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. ئون ئىككى مۇقام دېگەنلىك «ئون ئىككى چوڭ نەغمە» دېگەنلىكتۇر.

«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى روران. قوش ئەتراپلىرىدا تارقالغان «مۇخدۇر» دۇر، «مۇخدۇر» چوڭ بىر يۈرۈش ناخشا دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھازىر قۇمۇل مۇقاملىرى ئىچىدە «مۇخدۇر» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى بار.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى شىنجاڭ ئون ئىككى مۇقامىنىڭ «قەدىمكى مەنبەسى ۋە ئەسلى گەۋدىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى ئەمەلىيەتتە 19 يۈرۈشتىن ئاشىدۇ، ئۇيغۇر خەلقى «12» نى مۇكەممەل سان دەپ بىلگەچكە، ئادەت بويىچە ئۇ،ئون ئىككى يۈرۈش قىلىپ مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مۇزىكا قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مۇقام شەكلى ساقلىنىپ قالغان. ھەر بىر مۇقام مۇقەددىمە، داستان، مەشرەپتىن تەركىب تاپقان. مۇقەددىمە قىسمىدا مۇقام ئېيتىلىدۇ، ئۇسسۇل ئوينالمايدۇ. داستان قىسمى يەنى 1 ـ چۈشۈرگۈسى ياكى 1 ـ سۈگەت 5 ـ 10 كۇبلېت خەلق قوشىقى ياكى ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن ناخشىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. مەشرەپ قىسمى يەنى 2 ـ چۈشۈرگۈسى ياكى 2 ـ سۈگەت 10 كۇبلېت ئەتراپىدىكى خەلق قوشىقىدىن تەركىب تاپىدۇ.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى دېگەن نام مۇنداق ئۈچ تەرەپتىن كەلگەن: (1) قەدىمكى «مۇخدۇر» مۇقامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قۇمۇلدىكى ئەسلى 19 يۈرۈش مۇقامىنىڭ 1 ـ، 2 ـ يۈرۈشلىرى «دور مۇقامى»، 15 ـ يۈرۈشى «ئۇلۇغ دور مۇقامى» دەپ ئاتىلىدۇ. (2) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، كۇچا قاتارلىق جايلاردا تارقالغان «چەبىيات»، «مۇشاۋىرەك»، «ئۆزھال»، «ئىراق»، «چارگاھ» قاتارلىق مۇقاملاردىن كەلگەن. (3) كورلا، شايار، ئاۋات تەرەپلەردە تارقالغان دولان مۇقاملىرى «دولان مۇشاۋىرەك»، «مۇستازات» قاتارلىقلاردىن كەلگەن.

مۇجەسسەملەنگەندىن كېيىنكى قۇمۇل 12 مۇقامى كۆپىنچە ھەر بىر يۈرۈش مۇقامدىكى خەلق ناخشىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. «سايراڭ بۇلبۇلۇم»،

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ سىلىشتۇرما جەدۋىلى

19 يۇرۇش مۇقامىنىڭ نامى	بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىنكى 12 مۇقامنىڭ نامى
1. دور مۇقامى 2. ئىككىنچى دور مۇقامى	1. يۇردىم ئالەمنى مۇقامى
3. مۇستازات مۇقامى 4. ئىككىنچى مۇستازات مۇقامى	2. يالغۇز تۇيۇم مۇقامى
5. خۇپتى مۇقامى 6. ئىككىنچى خۇپتى مۇقامى	3. خۇپتى مۇقامى
7. چەبىيات مۇقامى 8. ئىككىنچى چەبىيات مۇقامى	4. جانىكام مۇقامى
9. مۇشاۋىرەك مۇقامى 10. ئىككىنچى مۇشاۋىرەك مۇقامى	5. دەردىڭگە دەگاھ مۇقامى
11. ئۆزھال مۇقامى 12. ئىككىنچى ئۆزھال مۇقامى	6. دەردىۋا مۇقامى
13. ئىراق مۇقامى	7. چوڭ دەردى يامان مۇقامى
14. دولان مۇشاۋىرەك مۇقامى	8. دولان مۇقامى
15. ئۇلۇغ دور مۇقامى	9. هاي ـ هاي ئۆلەن مۇقامى
16. راك مۇقامى	10. سايراك بۇلبۇلۇم مۇقامى
17. چارگاھ مۇقامى 18. ئىككىنچى چارگاھ مۇقامى	11. چارگاھ مۇقامى
19. دۇئا مۇقامى	12. كىچىك دەردى يامان مۇقامى

«دەردى يامان»، «هاي ـ هاي ئۆلەن» دېگەنلەر شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

مۇقامغا غىجەك، ساتار، تەمبۇر، راۋاب، داپ، دۇتار قاتارلىق چالغۇلار تەڭكەش قىلىنىدۇ. قۇمۇل غىجىكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئالاھىدە ياساپ چىقىقان چالغۇ، ئۇنىڭ بېشى تۆمۇردىن ياسىلىپ قوي تېرىسىدە كېرىلىدۇ. ئىككى تال ئاساسىي سىم ۋە بىر نەچچە تال قوشۇمچە سىمنىڭ ھەممىسى پۇلات سىم. شۇڭا ئۇنىڭ مۇڭىي ئۇزۇنغىچە يوقىمايدۇ. غىجەك ئۆزىنىڭ بۇ ئۆزگىچىلىكى بىلەن چالغۇلارنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت مۇقامنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. 50 ـ يىللاردا، قۇمۇل ۋىلايىتى ئادەم تەشكىللەپ دەسلەپكى قەدەمدە قىسمەن شېئىر ۋە قوشاقلارنى توپلاپ خاتىرىگە ئالدى. 1963 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ بۆلۈمى، ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ئەلنەغمىچىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ نوتا ۋە تېكىستلىرىنى سىستېمىلىق خاتىرىگە ئالدى ھەمدە 12 قاپ ئۇنئالغۇ لېنتىسىغا كۆچۈرۈلدى. 1975 ـ يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ماسلىشىش بىلەن ئىككىنچى قېتىم لېنتىغا ئېلىندى.

1982 ـ يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ ياردىمىدە، «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇلۇپ مەخسۇس كەسپىي خادىملار بۇ خىزمەتكە مەسئۇل قىلىندى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەلنەغمىچىلەردىن ئاخۇنبەك، ئاقپاشا، سەيدۇللا قاتارلىق كىشىلەرنى يەنە بىر قېتىم تەكلىپ قىلىپ، ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن مەخسۇس ناخشا ئېيتىش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ قۇمۇل 12 مۇقامىنى سىستېمىلىق ئېيتقۇزۇپ لېنتىغا ئالدى. 1963 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە، ئىككى قېتىم ئېلىنغان لېنتا ئاساسىدا، يەنە 14 كۈبلىت ناخشا تولۇقلاندى. بۇ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئەتراپلىق ھەم ئەڭ مۇكەممەل لېنتىغا ئېلىنش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رەتكە سېلىنغاندىن كېيىن، قۇمۇل 12 مۇقامنىڭ مۇقام كۈيى 12 گە، ناخشىسى 250 كە يېتىتى.

§ 3. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى

چېكى سۆلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ فېئودالىق زۇلمىغا قارشى تۇرىدىغان، ھۆكۈمدارلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىدىغان، خەلق قەھرىمانلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلار،

مەسىلەن، قۇمۇلنىڭ ۋ ـ ئەۋلاد ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ قانـلىق ھۆكۈمرانلىقىنى قاتتىـق سۆكىدىغان «نوم قوشاقلىرى»، «شامەخسۇت ئۆزى مەلئۇن» قاتارلىق قوشاقلار، تورپاق يەـ غىلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «شىڭشىڭشيا قوشاقلىرى»، تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىـكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى مەدھىيىلەيدىغان «تۆمۈر خەلىپە ھەققىدە قوشاقلار»، جۇڭغار توپىـ لاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرغان ئىمپېر باتۇرنى مەدھىلەيدىغان «يالغۇز تۇيۇم» قاتارلىقلار مەيدانغا چىققان، خەلق قوشاقلىرىنىڭ بىرمۇنچىسىدا، مەسىلەن، «شەرۋانۇم»، «ئون بەش ياشلىق يارىم» قاتارلىقلاردا قىز ـ يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت مەدھىيىلەنگەن. فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى سۆكۈلگەن، گۈزەل، بەختىيار تۇرمۇش ئىستىكى بايان قىلىنغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەسلىدىكى ئاھاڭغا يېڭى تېكىست سېلىپ ئېيتىلغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارمۇ، مەسىلەن، «ئاچىل قىزىل گۈلۈم!»، «ياپون ئالـ ۋاستىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ ۋەتەننى قۇتقۇزايلى» قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن.

قۇمۇل شىنجاڭنىڭ شەرقىغە جايلاشقان، ئىچكىرىگە بەك يېقىن، يەنە كېلىپ ئۇيـ غۇر، خەنزۇ مىللىتى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا تىل ئۆگىنىشى بەك قولايلىق بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تىل ئارىلىشىپ كەتكەن قوشاقلار مەسىلەن، «ئىشىكنى ياپقىن مىن گۈەنشاڭ، چىراغ ياندۇر دېڭ دېيەنشاڭ، كېيگىز سېلىڭ جەن پۇشاڭ، يوتقان يېپىڭ بى گەيشاڭ». قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە «لوتوكې» غا ئوخشاش پۇتۇنلەي خەنزۇ تىلىدا ئېيتىلىدىغان خەلق قوشاقلىرىمۇ بارلىققا كەلگەن. بۇ قوشاقلار شەھەر ئىچى، راھەتباغ، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى قەد كۆتۈرۈپ ئازادـ لىققا چىقىپ، يەختىلىك تۇرمۇشقا ئېرىشتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ كومپارتىيىنى ۋە سوتسـ يالىزمنى، يېڭى تۇرمۇشنى مەدھىيىلەيدىغان «تۇغمەيدۇ يازغانغا پارتىيىنىڭ شەپقىتى» قاتارلىق قوشاقلار بارلىققا كەلدى.

قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى روشەن مىللىي ئۇسلۇبقا ۋە يەرلىك ئالاھىدـ لىككە ئىگە بولۇپ، شەرقىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە، ھېسسىيات، ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. 1981 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدا ـ رىسى قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىنى تەھرىرلەش ھەيئىتى قۇردى. 1982 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن توپلاشقا كىرىشىپ 10 ـ ئايدا «قۇمۇل قوشاقلىرى» نىڭ بىرىنچى قىسمىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قوشاقلىرىدىن 134 ى كىرگۈزۈلدى. 1983 ـ يىلى، «قۇمۇل قوشاقلىرى» نىڭ ئىككىنچى قىسمى تۈزۈپ چىقىلدى، ئۇنىڭغا 11 قوشاق كىرگۈزۈلدى.

قوشۇمچە: قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما

جانىدۇر

جانىدۇر جانىم مېنىڭ، سايىدا ئۆسكەن ساي دەرەخنىڭ،
جانانىدۇر جانىڭ سېنىڭ. سايىسى بولماس ئىكەن.
چىققىلى چارەسى يوق، يار ئۇچۇن كۆيگەن يۈرەكنىڭ،
بىچارىدۇر ياردىم مېنىڭ. دوردىسى بولماس ئىكەن.

خېنىم كىشى ئايلا

سايىسى بولماس تېرەكنىڭ، ئايمىدۇ ـ ئايلامىدۇ،
شېخىنى كەسكەندىن كېيىن. ئايغا بۇلۇت دالدامىدۇ.
ياردىنى چىللاتسا كەلمەس، يار يىراقتىن كەلگىچە،
كۆڭلى قالغاندىن كېيىن. يۈرەك ـ بېغىر پايلامىدۇ.

ھاي ـ ھاي ئۇلەن

ھاي ئۇلەن ـ ھاي ئۇلەن، ھاي ئۆتكەن بېغىر تاق،
باشلادىلا يار سەنەم. ھىمىلدىشىم① يار سەنەم.
گۈلنى ئېلىپ چىمەنگە، باراي دېسەم يول يىراق،
تاشلادىلا يار سەنەم. قەرىندىشىم يار سەنەم.

سەنەم

ئەۋەل دۇنيا يوق ئىدى، ئېلىپ بويلۇق ئاي سەنەم،
پەيدا بولدى يار سەنەم. ئاتىڭ نەدۇر يار سەنەم.
پالچىق بىلەن سۇرەتنى، ئات قىنەكنى بىلمەيمەن،
ئادەم قىلدى يار سەنەم. زاتىڭ نەدۇر يار سەنەم.

شاسەن ئاللا

ئۇيان قارىل ـ بۇيان قارىل (شاسەن ئاللا)، يامان بىلەن ئۆمرۈڭ سېنىڭ ئەي (شاسەن ئاللا)،
يار سايان قارىل (شاسەن ئاللا). زايا ئۆتكۈنچە يەي (شاسەن ئاللا).
تاپقان ـ تەرگىنىڭنى بېرىپ (شاسەن ئاللا)، ياخشى بىلەن خىجالەتنى ئاي (شاسەن ئاللا)،
ياماندىن ئايرىل ھەي (شاسەن ئاللا). تارتساڭ يارالمۇر يەي (شاسەن ئاللا).

① ھىمىلدەش ـ جۇپ، ھەمراھ مەنىسىدە.

داغ ـ داغ

بارماقىمنى قىياۋەردى (ئا ـ ئايارەي)، ياپيېشىل قىياق، مېنىڭ ئانىدا (ئايارەي) بىر يارىم بار، دەرت بىلەن پىراق (ئاي بىدەردىك يامانەي)، داغ ـ داغمۇ ـ داغ سەن يارغا ئوتلارنىڭ يامانەي.

ئۆرگىلەي مەشۇقۇم

ئىچمە دەرلەر ـ ئىچمە دەرلەر، ئىچمىگەنلەر قايدا بار؟ ياخشىلار ھاراقنى ـــ ئىچسە يۈرەككە پايدا بار.

نەقرات: ئۆرگىلەي مەشۇقۇم، چۆرگىلەي مەشۇقۇم ـ مەشۇقۇم. كەچ بولدى خېنىم ياتلى مەشۇقۇم، ھەر بالا كەلسە تارتلى مەشۇقۇم.

ئالتۇن جان

باللا ئاتىدۇ ئوشۇق، كولىدا① بىزنىڭ مەشۇق (ئالتۇن جانەي). قارىسام چىراي ئوچۇق (ئالتۇن جانەي)، بىر سۆيۈۋالاي مەشۇق.

نەقرات: ئۇشلىماڭ بىلمىكىمنى (ئالتۇن جانەي)، كۆيدۇرمەڭ يۈرەكىمنى (ئالتۇن جانەي).

شەرۋازىخان

ئالما بەرسەم يەمدىلا، شاپتۇل بەرسەم يەمدىلا. ئالما يوق، شاپتۇلا يوق، ئاخىرى نادامەت يەمدىلا.

نەقرات: ۋاي خېنىم شەرۋازىخان، باغدا شاپتۇل ئانارخان.

قارادۆۋە سەنەمى

ئاتام بولسا كۆرسەم يەي... شاۋاز سەنەم سەنەمەي، ئانام بولسا كۆرسەم مەن يار ـ يارەي، ئاتام بىلەن ئانامنىڭ ھەي... شەرۋاز سەنەم سەنەمەي، ئاياقىدا ئۆلسەمەن يار ـ يارەي.

يار دەيدۇ يامان دەيدۇ

كۆچەت تىكتىم دەرەخ بولدى. ئايارەي... يار ـ يارەي، مۆگەسى بولمىدى دائىم، يارەي. جاھانىدا ئارزۇلاپ سۆيسەم ئايارەي ـــ يار ـ يارەي، كۆپايىك بولمىدى دايىم يارەي.

① كولىدا ـــ كوزلىدا.

مەيلى بولسا يار تولا

كېچە يارنى چۈش كۆرۈپ ئاللا يەي،
مەن ئەتىسى مازۇزمەن ئاللا يەي.
چىللىساڭ باراي قېشىڭغا ئاللا يەي،
مەن ئۆزۈم يالغۇزمەن ئاللا يەي.
مەيلى بولسا يار تولا ئاللا يەي،

يارىم ساڭا ئېيتالمىدىم ئاللا يەي.
نەقىرات:
خېنىم ئويناڭ يارەي ـ خېنىم ئويناڭ يارەي،
ئايىرەي ئەيـۋا يارەي ئەلـلەي ئەيـۋا
نادان يارەي.

بۇلبۇل قىز

يارىم ئۆتتى يانىمدىن ئاي ـ جانىم بۇلـ
بۇل قىز (... قىز)،
خانىم بۇلبۇل قىز.
كۆيدۈرۈپ ئۆتتى جانىمدىن (ئەي) جانىم
بۇلبۇل قىز (... ئەي)،

ئۆلمەي تىرىك ئايرىلـدۇق ئاي جانىـم
بۇلبۇل قىز (... ئەي).
خانىم بۇلبۇل قىز،
جاندىن ئېزىز يارىمدىن. جانىـم بۇلبۇل
قىز (... ئەي).

بەللەردە ساچلىق ئايلىلار

يارىم سـەپەرگە ئاتلانىپتۇ (ئايلا يەي)،
مىنـگەنى دۇلـدۇل، بەلـلەردە ساچـلىق
(ئايلا يەي).

قاچارلارى قىزىل ئالما،
ساچلارى سۇمبۇل.

تولا قارىدىم ساڭا

تولا قارىدىم ساڭا،
بىر قارىمىدىڭ ماڭا.

قارىمىساڭ قارىما،
كۆيۈپ ئۆلمىدىم ساڭا.

شىڭشىڭشيا

شىڭشىڭشيا ئۆزى گوبى،
ئىككى تاغنىڭ ئاراسى.
قۇمۇل يولىغا قاراپ،
ئاقتى كۆزنىڭ قاراسى.

شىڭشىڭشيانىڭ ئۆزىدە،
كىچىك ـ كىچىك كاڭلاردا.
شاڭيۇلار ئۆزى يېتىپ،
بىچارىلەر تالادا.

شىڭشىڭشيا ئۆزى گوبى،
تاغ ئىچىدىن يول ئاچقان.
زۇلۇم تاغلار دەستىدىن،
ھارۋىنى تاشلاپ قاچقان.

ئات ھاۋرىنى بىز ھەيدەپ،
كۇشۇي① لەردە كەچ بولدى.
ئاچچىق سۇنى بىز ئىچىپ،
تاڭ ئاتقۇزماق تەس بولدى.

① كۇشۇي ـــ يەر ئىسمى (ئاچچىق سۇ)

ئۇچ يىل ھەيدەپ ھارۇنىي،
ئىككى قامچا چۇشۇردۇم.
ئەلتۆمۈرده ياتقاندا،
ئاتا ـ ئانامنى چۇش كۆردۇم.

تەيجىلەرنى كۆتۈرۈپ،
دۇمبىلەر يېغىر بولدى.

.....

× × ×

شا مەخسۇتنىڭ زۇلمەتى،
شدگشگشيانى كۆرسەتتى.
ئىككى تال قامچا بىرىپ،
دەگگىر① مانى ھەيدەتتى.

كۇشۇينىڭ سۇيى ئاچچىق،
مەنزىلى ئاندىن قاتتىق.
گەنچەيلەرنى② ھەيدەتكەن،
شاگيۇ دېگەن مۇناپىق.

شامەخسۇتنىڭ دەۋرىدە،
ئالۇنى ئېغىر بولدى.

كۇن چىقىشتىن كۇن چىقتى،
زالىملارغا كۇن پاتتى.
كېلىپ ئازاد ھۇر زامان،
يوقسۇللار بەخت تاپتى.

قايتىپ كېلىپ يۇرتۇمغا،
خۇشال ـ خورام ئىشلىدىم.
بۇ گۇزەل دەۋرانىمدا،
قىزىل گۇلدەك ئېچىلدىم.

سارىخان

قارلا يېغىپ ياز بولمايدۇ،
باغداشنىڭ تاغى.
دەرت كەلگەندە پايلىمايدۇ،
يۇرەكنىڭ داغى.

دوتار چېلىپ ئولتۇرسام،
يارىم كەلدى قېشىمغا.
ھەجەپ ياخشى ئەسقاتتى،
كۇن چۇشكەندە بېشىمغا.

شەمشۇا

شەمشۇايەي تەركىپنى ئېيتسام،
سۇ بۇلۇر باغرىم مېنىڭ.
ياندۇرۇپ مەشرەپكە سالسام،
ئۇرتۇلۇر جانىم مېنىڭ.

كۆيىدۇ جانىم مېنىڭ،
يوقتۇر خەۋرداىڭ سېنىڭ.
رەھىم قىلساڭ ئۆتنى ئالغىل،
كۆيمىسۇن جانىم مېنىڭ.

پەرىيادەي

ھاۋادىكى لاچىننى،
قوندۇراي بىلەكىمگە.
يارنىڭ سۆزلىرى دوراي،
سىگدۇرەي يۇرەكىمگە.

تاغقا چىقتىم تال ئۇچۇن،
قۇرغۇي بالىسى بار ئۇچۇن.
ئالتە ئاي ئوتۇگدا كۆيدۇم،
ساڭا مەيلىم بار ئۇچۇن.

① دەگگىر ما ـــ قوتۇر ئات.
② گەنچەي ـــ ھۆكۈمەت ھارۇنسى، يەنى گۇمنچى.

شەرۋانۇم

ئۆلۈپتۇدەپ ئاڭلىدىم،
قارلىق دېگەن تاغلاردا.
كۆز يېشىم دەريا بولدى،
نامازدېگەر چاغلاردا.

تاغ تۇۋىدە ئۆيۈم بار،
تېزەك قالاپ چوغۇم بار.
ئايدا - يىلدا بىر كۆرسەم،
ياردىم ساڭا مەيلىم بار.

ئەقىرات: شەرۋانۇم - بانۇم،
ھېلىم بانۇم - بانۇم،
گۈللەر قايدا بار. ماپىلىق.

ئەقىرات: شەرۋانۇم بانۇم،
ھېلىم بانۇم - بانۇم.
گۈللەر قايدا بار، ماپىلىق.

ششلىشپ ئويناق

ئازادە گۈللەر ئازادە،
شايى شەلپەر بازاردا.
قولۇڭدا بەش پۇل بولمىسا
نېمىش قىلسەن بازاردا؟

ئەقىرات: ششلىشپ ئويناق ئازادە.

مەنمۇ باردىم پاراتقا،
ئۈچ كىشى مىندى بىر ئاتقا.
بالىلىرى ئويۇن بىلەن،
ئاتمىسى قاپتۇ ئۇياتقا.

ئەقىرات: ششلىشپ ئويناق ئازادە.

شېرىن جانلار ئايلانسۇن

دەرتلەر كەلدى باشىمغا،
كىشى كەلمەيدۇ قاشىمغا.
كىشى كەلسىدى قاشىمغا،
خەت بەرسەم ئاداشىمغا.

ئەقىرات: شېرىن جانلار ئايلانسۇن،
ساچلىرى بەلگە چىرمالسۇن.

ئۇيغىز قارىغاي تاغدا،
سۇلار ئاقىدۇ سايدا.
مەن مۇندا غېرىپ جايدا،
كۆڭۈلدىكى يار قايدا.

ئەقىرات: شېرىن جانلار ئايلانسۇن،
ساچلىرى بەلگە چىرمالسۇن.

ئالتۇن پاشاخان

يار دۇرغىنىڭ «دۆلەتى»،
چازىلارنى① كۆرسەتتى.
دورۇلۇق② شەرنى ئالالماي،
باغدىش غولنى كۆرسەتتى.

ئەقىرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟

دورۇلۇق شەرنى ئالمىز دەپ،
كارىز چىغا كولاتتى.
دورا بىلەن ئوت قويۇپ،
بەدبىنىي شۇرلاتتى.

ئەقىرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟

① چازا — چېكرا، مۇداپىئە دورىسى
② دورۇلۇق — جاي نامى

قارىمۇقچىدىكى جەڭدە،
مافۇكۈەننى ئېتىۋەتتى.①
قاسىم پالگان رەھەتلىك،
دۇشمەنلەرنى تۆكۈۋەتتى.

نەقرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟

تارتماقتا ئىلاجىم يوق،
قازا كەلدى باشىمغا.
ئالتۇن ئۇزۇكۇم قالدى،
پاشاخان ئاداشىمغا.

نەقرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟

كۆزلىرى مەستان شاۋانخان

ئۇيان ئۆتىدۇ بىر گۈل،
بۇيان ئۆتىدۇ بىر گۈل.
ئاقسۇنىك بازاردا،
سايىراپ ئۆتىدۇ بۇلبۇل.

نەقرات: كۆزلىرى مەستان شاۋانخان
قايدىن بۇلۇرلا؟ مۇندىن بولۇرمىز.

ئۇيان ئۆتىدۇ لەيلى،
بۇيان ئۆتىدۇ لەيلى.
مەيلىك بولسا كەل يارىم،
ئويىنغىلى يەر خالى.

نەقرات: كۆزلىرى مەستان شاۋانخان،
قايدىن بولۇرلا؟ مۇندىن بولۇرمىز.

ساماۋەرىم بولسىدى

ساماۋەرىم بولسىدى،
چايلىرى قاينىاپ تۇرسىدى.
بىر چىنە چاينى ئىچكىنچە،
يارىم ئويناپ تۇرسىدى.

نەقرات: كەل ئويناىلى كەل خانىم،
خۇرسەن بولۇپ ئويناىلى.

ئويىنمايسەن، كۆلمەيسەن،
ئۆتكەن ئۆمرۈك بىلمەيسەن.
ئۆتكەن ئۆمرۈك ئۆتۈۋاكەتسۇن،
ئون بەش ياشتا قىز بىلەن.

ساماۋەرنىك چىبىنى،
يارىم بىلەن تەك ئىچسەم.
دىلدا ئارمان قالمايدۇ،
يارىم بىلەن بىر ئۆلسەم.

نەقرات: كەل ئويناىلى كەل خانىم،
خۇرسەن بولۇپ ئويناىلى.

ئويىنمايسەن، كۆلمەيسەن،
ئۆتكەن ئۆمرۈك بىلمەيسەن.
ئۆتكەن ئۆمرۈك ئۆتۈۋاكەتسۇن،
ئون بەش ياشتا قىز بىلەن.

ساماۋەرنىك شازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلسىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

نەقرات: كەل ئويناىلى كەل خانىم،

سەيلىخان

بارغىچە باغ بىلەن باردۇق،
يانغىچە تاشلىق بىلەن.
خوپ تولا داڭلار كۆتۈردۇم،
سەن قەلەم قاشلىق بىلەن.

سىلكىنىپ چىمەنگە تۇشتۇم،
ئەي نىگارىم قايدىسەن.
سارغىيىنىپ ئاۋارە بولدۇم،
ساق ـ سالامەت بارمۇ سەن؟

نەقىرات: سەيلىخان سايلاردا ھەمراھىڭ بولاي،
ئايلا جۇگان چۆللەردە مەن يارىڭ بولاي.

نەقىرات: سەيلىخان سايلاردا ھەمراھىڭ بولاي،
ئايلا جۇگان چۆللەردە مەن يارىڭ بولاي.

ھەزىرەت

گۈلى زەپەر بويلۇقۇ مەي،
كۆرگۈم كېلەر دەر ـ پۇدەر.
چۈشۈمدە كۆرسەم سېنى،
ئوڭۇمدا مەن سۆيگۈم كېلەر.

گۈلى زەپەر بويلۇقۇمەي،
سايلارغا سەپتۇ باغىنى.
ئۆزى يىراققا كېتىپ،
يۈرەككە سەپتۇ داغىنى.

نەقىرات: ئاي خېنىم ئالتۇن خېنىم ھەزىرەت،
ئالتۇن بويۇڭدىن ئايلىناي.

نەقىرات: ئاي خېنىم ئالتۇن خېنىم ھەزىرەت،
ئالتۇن بويۇڭدىن ئايلىناي.

ئانارخان يارىم دوس

مەن بارايمىكىن ئاندا،
يار كېلەرمىكىن مۇندا.
يارغا يار كېرەك بولسا،
قول سېلىپ كېلەر مۇندا.
نەقىرات: يارىم ـ يارىم ـ يارىم دوس،

ئانارخان يارىم ـ يارىم دوس،
نەگە دېسىلە مەن باراي،
ئانارخان يارىم ـ يارىم دوس.
بالىخان يارىم ـ يارىم دوس.

مىرزان گۈل

يارىم بىلەن ئىككىيلەن،
بىر مەلىدە چوڭ بولغان.
ئەسلى ۋەدىمىز شۇنداق،
ئايرىلماسقا دوس بولغان.

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا.
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.

نەقىرات: مىرزان گۈلۈم ـ مىرزان گۈل،
قىسقان گۈلۈم ئالتۇن گۈل،
گۈلشەدىخان ئايارەي.

نەقىرات: مىرزان گۈلۈم ـ مىرزان گۈل،
قىسقان گۈلۈم ئالتۇن گۈل،
گۈلشەدىخان ئايارەي.

بەندەرت

دازىگو سەرۇەك ئارا،
تىزدا يېغىپتۇ قارلار.
بىزنىمۇ يادلارمىكىن،
ئارقىدا قالغان يارلار.

تاغمۇ ـ تاغلاردىن ئېگىز،
باغداش دېگەننىك تاغلىرى.
ئۇستىدە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

نەقىرات: (ئابى. بى) دەرت گىلاك تاغ لاردىكى،
مۇزلار ئايارەي،
(ئابى.بى) دەرت سەرۇەكلەردىكى،①
گۈللەر ئايارەي،

نەقىرات: (ئابى. بى) دەرت گىلاك تاغ لاردىكى،
مۇزلار ئايارەي.
(ئابى. بى) دەرت سەرۇەكلەردىكى،
گۈللەر ئايارەي.

چىن مۇەەن

ئاسماندىكى يۇلتۇزنىك،
شام چىراقلىرى باردۇر.
يۇرىكىمنى يېرىپ باقسا،
كۆيگەن داغلىرى باردۇر.

نەقىرات: (ئايارەي) يەتكۈزۈك مۇرادىمغا.

چەينەك قويسا قاينايدۇ.

نەقىرات: (ئايارەي) يەتكۈزۈك مۇرادىمغا.

ھاۋادىكى كۆك لاچىن،
كۆرمەي تورغا چۈشەمدۇ.
ئادەم بالىسى بېشىغا،
مۇنداق كۈنلەر كېلەرمۇ؟

نەقىرات: (ئايارەي) يەتكۈزۈك مۇرادىمغا.

بېغىڭدىكى گۈللەرگە،
بۈلبۈل قونسا سايرايدۇ.
ساڭا كۆيگەن يۈرەكتە،

گۈل بار

گۈل بارەي ـ گۈل بار،
زاراڭزندا گۈل بار.
زاراڭزنغا كىرمەك يارنىم،
ھارامزەدە قىز بار.

نەقىرات: نادانەي ـ نادان،
خۇش خەۋىرىك بارمۇ.

سەنغۇ كۈلسەن ـ مەنغۇ كۆيىمەن،
ياردىن خەۋىرىك بارمۇ؟

تال چىۋىقنى ئېگىۋا ـ ئېگىپ
مېنى سوقاي دەمسەن؟
ئاتا ـ ئانىسى يوق بالا دەپ،
ئاناي تاپاي دەمسەن؟

① سەرۇەك ـ تاغ ئىسمى

نەقىرات: نادانەي ـ نادان،
خۇش خەۋىرىڭ بارمۇ.
سەنغۇ كۆلسەن ـ مەنغۇ كۆيسەن،
ياردىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟

تال چۈشقىنى ئىگىۋا ـ ئېگىپ،
مېنى سوقالمايسەن.
ئاتا ـ ئانىسى يـوق بالا دەپ،
ئاناي تاپالمايسەن.

ئايخان مەشۇق ئويناپلى

ئوڭ يېنىمدىن ئۆتسەڭچۇ،
سول يېنىمدىن ئۆتسەڭچۇ.
قېشى قارا مۇنايىم،
كۆنايىمدىن ئۆتسەڭچۇ.

دەرتىڭ تولسى كەتتى،
مەن ئاتىمنى ساتمايمەن.
بۇ ئالەمدە تارتقانىنى،
ئاخىرەتتە تارتمايمەن.

نەقىرات: ئايخان مەشۇق ئويناپلى،
قارا كۆز ئاداش ئويناپـلى.

نەقىرات: ئايخان مەشۇق ئويناپلى،
قارا كۆز ئاداش ئويناپلى.

ئۆرگىلىدۇ پەلەك

ئايمۇ تۇشتى ئويمانغا،
كۈنمۇ تۇشتى ئويمانغا،
مەيلىمىز تۇشۇپ قاپتۇ،
باينىڭ قىزى ئايخانـغا.

ئاشىق بولىمەن دەيدۇ،
جانغا كۆيسە بولمامدۇ.
ئادەم بالىسى ۋاي تۇلا،
قەدىر بىلسە بولمامدۇ.

نەقىرات: ئۆرگىلىدۇ پەلەك، چۆرگىلىدۇ پەلەك،
كىمـنىڭ يارى سەن قۇچاقـلاپ سۆيگەندەك.

نەقىرات: ئۆرگـىلىدۇ پەلەك، چۆرگىلىدۇ پەلەك،
كىمـنىڭ يارى سەن قۇچاقـلاپ سۆيگەندەك.

دوستلۇرۇم ئامان

دۇتۇرۇم جىرىڭلايدۇ،
ئىچىدە ماش بارمىكىن.
بىزنى كۆيدۈرگەن جاناننىڭ،
باغرىدا تاش بارمىكىن.
نەقىرات: (ئا ... بى) دوسـتلۇرۇم ئامان
يار ئوتى يامان.

سەمەرقان سايىسىدا

سەمەرقان باغىدا،
ئالما پىشىپتۇ.
ساپاقى ئايرىلىپ،
يەرگە چۈشۈپـتۇ.

سەمەرقان سايىسى،
سايىمنىڭ بۇلاقى.
ھەجەپ دۇشقارئىكەن،
يولنىڭ يىراقى.

بۇرگەم

بۇرگەم ـ بۇرگەم بىر باتۇر،
باسما يوتقاندا ياتۇر.
بۇرگەمنى سۇغا سالسام،
كۆزلىرىنى ئالايتۇر.

بۇرگەمگە بۇرا ئەشتىم،
تارتىپ بۇرنىدىن تەشتىم.
ئالتە ئايلىق ئۇزۇق ئارتىپ،
ياردىم بىلەن مىنگەشتىم.

توپۇلاڭنى كۆرسە يېتىۋالىدۇ،
پاتقاقنى كۆرسە پېتىۋالىدۇ.
چۇ دىسەمۇ ماڭمايدۇ،
خې دىسەمۇ ماڭمايدۇ.

ئاچچىقىم شۇنداق كېلىپ،
تارتىپ بوغۇزلىۋەتتىم.

ئاتمىش چاركە گۆش چىقتى،
يەتمىش چاركە چاۋىسى.

گۆشىنى نەزىر ئەتتىم،
تېرىسى ماڭا قالدى.
تېرىسىنى مەن ئېلىپ،
داۋۇت كۆنچىگە بەردىم.

داۋۇت كۆنچىدىن ئېلىپ،
ساۋۇت كۆنچىگە بەردىم.
ساۋۇت كۆنچىدىن ئېلىپ،
ئاۋۇت كۆنچىگە بەردىم،

ئاتمىش كۈندە ئاشلاندى،
كۆن چەملىككە رۇسلاندى.
ئايلالارغا ئويماقلىق،
ئاخۇنلارغا غىلاپلىق.

تۆمۈر خەلپە

قوراي يولى ھەيۋەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى زەرەتلىك.
مۇرادىغا يەتمىگەن،
تۆمۈر خەلپە رەھمەتلىك.

تۆمۈر خەلپە تەۋرىدى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چەندارىنىنى قاچۇردى،
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.

ئۇرۇمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
يەتمىش يەردە سوراق بار.

تۆمۈرنى ئېلىپ چىقىپ،
ئاتمىش يەردىن چاپتۇردى.
چىڭ ۋاڭ غوجام ھىلىگەر،
جۇنجاڭنىمۇ تاپشۇردى.

بالمجان

(ئا) بالمجان ـــ جان. دوس ھەمراخان،
كۆرۈشكە يارلارنى ئاز قالدى بۇ جان.
(ئا) بارسىلا (ۋاي) كەلمەيدىلا،
(ۋاي) ياغلىقلىرى (ۋاي) قالسۇن ماڭا.
(ئا) يىغلىسام (ۋاي) ياشىمنى ئەرتەي،
ئاللا ھەمراھ (ۋاي) بولسۇن ماڭا.

(ئا ـــ) ياخشىنىڭ يامانىمەن، قولىدا پەرەڭ ياغلىق،
سەھەرنىڭ شامالىمەن. يارىمنىڭ خۇمارىمەن.

شەرلىرىدە گۈلزارەي

يارىمنىڭ قارا كۆزى، يارىم بارمىغان تويغا،
قاپىناپ تۇرغان بۇلاقتەك. مەن سورىماي بارالمايمەن.
ھەممە سۆزى لەززەتلىك، يارىنىڭ كۆڭلى بەك نازۇك،
شېكەر بىلەن ناۋاتتەك. چاي قۇيۇپ ئالالمايمەن.

نەقرات: شەرلىرىدە گۈلزارەي. نەقرات: شەرلىرىدە گۈلزارەي.

جەرەنىيە

ئالتاي ياتتۇق مىڭگاڭدا①، نەقرات: ياھۇ يارەي يا سەنچى،
سۆكسۆك بىلەن ئوت قالاپ. بىلى ئۇزۇن پىرەنچى.
كۆزىنىڭ گۆھىرى ئاقتى، ئۇمرۇم ئۆتتى ئىرەنچى،
يۈرتىنىڭ يولىغا قاراپ. جەرەنىيەمۇ ـ جەرەنىيە.

شايى كۆينەكلىك جۇگان

تاغمۇ ـ تاغلاردا يۈرۈپ، باغدا بىر گۈل بار ئىدى،
مەن كۆرمىگەن تاغ قالمىدى. ئالتۇن باھالىق گۈل ئىدى.
جېمى ئالەمنى كېزىپ، تۇغمىسى ئاچىلمىغان،
ئويىنىمىغان شەر قالمىدى. يارىمغا لايىق گۈل ئىدى.

نەقرات: جېنىم ـ جېنىمەي، نەقرات: جېنىم ـ جېنىمەي،
شايى كۆينەكلىك جۇگان. شايى كۆينەكلىك جۇگان،
ھەجەپ يامان دەردىۋا، ھەجەپ يامان دەردىۋا،
ھەر تەرەپتە يارى بار. ھەر تەرەپتە يارى بار.

داغۇ پەريادە

سىم ـ سىم ئارىلاپ قارلار ياغدى، يولۇڭغا قاراپ.
تاغلارنى بويلاپ. نەقرات: داغۇ پەريادە سەنىڭ ئۇستۇندۇر،
كۆرەر كۆزۈم كۆرمەس بولدى، گۈلشەن داغۇمەي.

① مىڭگاڭ ـــ يەر نامى

نەدەپ ئىچتىم خام بوزاڭنى،
تۇتتى كۆكسۇمدىن.
زۇلۇم بىلەن ئايرىۋەتتى،
خۇمار كۆزۈمدىن.

نەقىرات: داغۇ پەريادە سېنىڭ ئۈستۈندۇر،
گۈلشەن داغۇمەي.

قارا كۆز

ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
خويما كۆيىدۇ چىراغ.
قىچقارسام ئۇنۇم يەتمەس،
يارنىڭ ئۆيلىرى يىراق.

باغلىرىمدا قىزىل گۈل،
سۇ قۇيۇپ قۇرۇتمايمەن.
يارنىڭ ئېيتقان سۆزىنى،
ئۆلسەممۇ ئۇنۇتمايمەن.

نەقىرات: ئايرىلدۇق ئاداۋەتتە،
دەۋايىم قىيامەتتە.

نەقىرات: ئايرىلدۇق ئاداۋەتتە،
دەۋايىم قىيامەتتە.

لەۋلىرىڭ بولاي

ئاسمانلار ئالاڭلاپتۇ،
يۇلتۇزلار شالاڭلاپتۇ.
مەن يارغا نېمە قىلدىم،
يار مەندىن يامانلاپتۇ.

ئالتۇن بولسا ـ كۈمۈش بولسا،
سالسا بىلەككە.
يىراقتىكى يارنىڭ ئوتى،
تەگدى يۈرەككە.

نەقىرات: لەۋلىرىڭ بولاي،
شاخىڭغا قوناي.
سايراپ ـ سايراپ گۈل شاخىڭدا،
بۇلبۇلۇڭ بولاي.

نەقىرات: يارىم ـ يارەي شېرىن يارەي،
شىپا بولۇڭ بۇ جانىمغا،
يار دەردىگە يار دەرتمەن.

قارا تۆۋىچى گۈلدەسخان

ئەگىل① ئاخشام ئاي چىقتى،
تاڭ سەھەردە چولپان قىز.
سېنى ساقلاپ كۈن چىقتى،
ئاچ قۇۋۇقۇڭنى چوكان قىز.

قارا تۆۋىچى گۈلدەسخان،
بەكرى باي ئېلىپ قاچقان.
بەگ دادام تۇيۇپ قېلىپ،
ئارقىسىدىن قوغلاشقان.

گۈل مەشۇق

ئاتلارنى قويۇپ بەردۇق،
ساغارغان ئاشۇ تۈزگە.

بارساڭلار سالام دەڭلەر،
بىزنىڭ يار قارا كۆزگە.

① ئەگىل -- ئاۋال.

بىر گۈلى رەنامۇسىز

گۈللا بولسا گۈل بولامدۇ،
قاتى ـ قاتى بولمىسا.
يار دېگەنگە يار بولامدۇ،
ئېتىقادى بولمىسا؟

ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ ـ
باشقا ساچسا بىر قۇچاق.
خەقنىڭ يارى ـ يار بولامدۇ،
ئۆلگىچە جانغا پىچاق.

قۇم شەھدان

يارىمنىڭ ئېتى ئايخان،
خويما كۆيمدۇ بۇ جان.
كىيگەن كۆينىكى خانچۇ،
تۇغمىسى يالاڭ مارجان.

يارىمنىڭ سارايىنىڭ،
ئوتتۇرىسىدا يول بولسا.
ئادىل پادىشاھ بولسا،
سۆيگەن ياردىن ئايرىمىسا.

ئەقىرات: ئاللەي ھۇ مەن ھەيران،
ئەسلەيخان قۇم شەھدان.

ئەقىرات: ئاللەي ھۇمەن ھەيران،
ئەسلەيخان قۇم شەھدان.

بارسىلا كەلسىلە ئويناياىلى

يارىمنىڭ ئۆيى قاشتا،
بەلگىسى قارا تاشتا.
ئەسلى مەيلىڭ بولمىسا،

نەمىشقا ئويىندىڭ باشتا.
ئەقىرات: بارسىلا كەلسىلە ئويناياىلى،
خالى جاينى تاپقاندا.

سەن ـ سەن مېنى سەن

سەن ـ سەن مېنى سەن،
خاراب قىلدىڭ مېنى سەن.
ئوتلارغا سېلىپ،
كاۋاپ قىلدىڭ مېنى سەن.

كەچمىگەن دەريانى كەچتىم،
ئۆلمىدىم سۇغا ئېقىۋەي.
ئەمدى كۆڭلۈڭ تىندىمىسۇ،
يۆرەككە ئوتلارنى يېقىۋەي.

سۇزۇك چىراي

يارغىنام گۈل ببرىدۇ،
باغدا تۇرۇپ يەڭ ئىچىدە.
گۈلنى مەن قانداق ئالاي،
شۇنچە خالايىق ئىچىدە.

ئەقىرات: ۋاي خېنىم سۇزۇك چىراي
ئوتىگدا مەن،
دەردىگدە مەن قانداق چىداي.
ئاخشىمى ئايدىگغا چىقىپ،
ھاڭ ئاتقىچە تەمبۇر چالاي.

سەھەرلىك

بازسلا بىللە بارايلى، ئايرىلغانغا كىم ئۆلەدۇر،
ئايرىلىپ قالغان ياماڭ. تىرىك ئايرىلغان ياماڭ.

سېنىڭ مەن

سېنىڭ مەنغۇ سېنىڭ مەن، كۆردۈڭمۇ بۇ باشىمنى،
سېنىڭ بولماي كىمنىڭ مەن. كۆزۈمدىكى ياشىمنى.
سېتىپ يېسەڭ قۇلۇڭمەن، ئۇچ كۈن بولدى كۆرمەيمەن،
ئىشلەتكىلى پۇلۇڭمەن. قارا قاش ئاداشمنى.

بىر دانە ئەردىم

بىر دانە ئەردىم مىڭ دانە بولدۇم، مەستانە قىلغان قاشى كۆزۈڭدۇر،
ھەقلى ھوشۇمدىن يېگانە بولدۇم. نەقرات: يارىم كېلىپتۇ ماڭا ئىرادە،
مىڭ دانە قىلغان سېنىڭكى ئىشىڭدۇر، سالغان ئوتلىرى ئاندىن زىيادە.

يېڭى باغنىڭ گۈللىرى

ئاتلار ئورۇق يوللار يىراق، نەقرات: دوس جانىم دوسلارىم،
كۆزلەردىن ئۇچتى. ئايارەي يېڭى باغنىڭ گۈللىرى.
ئاتنى سېمىز ساقلىغانلار، دوس جانىم دوسلارىم،
قۇش بولۇپ ئۇچتى. ئايارەي باغنىڭ گۈللىرى.

سايراك بۇلبۇلۇم

دەرت ئەلەملەر كېلىدۇ، ئاق تەرەكنىڭ تۈۋىدە،
ئوغۇل بالانىڭ باشىغا. مېنىڭ يارىم سازەندىدۇر.
سايدا تۇغمەن چۆرگىلەيدۇ، قاراڭغۇدا ئۇن بېرىدۇ،
كۆزدىن ئاققان ياشىغا. دىدار كۆرۈشمەك نەسىبدۇر.

نەقرات: سايراك بۇلبۇلۇم، نەقرات: سايراك بولبۇلۇم،
گۈلنىڭ بەرگىدە. گۈلنىڭ بەرگىدە.
جانلار قاقشىسۇن يارنىڭ دەردىدە، جانلار قاقشىسۇن يارنىڭ دەردىدە،
يارنىڭ دەردىدە غوجام ئەللەي. يارنىڭ دەردىدە غوجام ئەللەي.

ئاللىيەي شەرۋازى①

تولىدىن تولا توشقان،
جاڭگالدا تولا توشقان.
ئىچىم دەرتكە توشقاندا،
دەرتكە پايلىماي قاچقان.

دەردىم تولا ئېيتايمۇ،
ھالىم تولا ئېيتايمۇ.
ئىچىمدىكى دەردىمنى،
يارىم ساڭا ئېيتايمۇ.

نەقرات: ئاللىيەي شەرۋازى،
ھازىر بولۇڭلار.
كەلسە دۇشمەنلەر،
باتۇر بولۇڭلار.

نەقرات: ئاللىيەي شەرۋازى،
ھازىر بولۇڭلار.
كەلسە دۇشمەنلەر،
باتۇر بولۇڭلار.

نازىركوم

قاناتىم بولسا ئۇچقىلى،
بېرىپ ھالىڭنى بىر كۆرسەم.
گويا بۇلبۇل بولۇپ سايراپ،
سېنىڭ باغىڭنى چۆرگۈلسەم.

قاشىڭنى قارا كۆردۈم
تال بويۇڭنى تۇز كۆردۈم.
ئاخشام كۆرگەن بويۇڭنى،
كېچە يېتىپ چۈش كۆردۈم.

ياچىبەگ (خەلق داستانى)

ئۆتكەنىدى ياچىبەگ،
بۇلاڭ، تالاڭ زاماندا.
قالماق بىلەن جەڭ قىلىپ،
كەتتى ئاخىر ئارماندا.

ياچىبەگنى كۆرگەنلەر،
سۇمباتلىقىن دەر ئىدى.
گۈرزى، بازغان قوللىرى،
يولۋاس كەبى ئەر ئىدى.

ياچىبەگنىڭ ئۆيلىرى،
تۆرۈك تېغى ئەلتىدە.②
ھېلە ـ مىكر يوق ئىدى،
ياچىبەگنىڭ ئەپتىدە،

ياچىبەگ خوپ ئەر ئىدى،
يەتتە قۇلان يەر ئىدى.
يەتتە قۇلان يەپ بولۇپ،
يەنە بارمۇ دەر ئىدى.

مۇندا چىقتى ياچىبەگ،
ئوق قولىغا نەيزە ئەپ.
تاغلار ئارا يول سالدى،
پالگانلارنى ئارقىغا سەپ.

ياچى دېگەن بۇ كىشى،
ئارقىسىدا مىلك كىشى.
ياچىغا ئېگىلمىسە،
قۇتۇلالماس ھېچ كىشى.

① شەرۋازى ـ ئەسكەر
② ئەلتى ـ تاغ ئىسمى

ياچى دېگەن يانچىدۇ،
دۇشمەن كەلسە سانچىدۇ.
يانسا كىمكى ياچىغا،
ئېر باك بىلەن يانچىدۇ.

توغرى تاغنىك ئالدىدا،
تورئۇالدى ياچىنى.
ئەلەنچىسكە قويماي،
باغلىۋالدى ياچىنى.

× ×

تۇتماق بولۇپ ئوسمان بەگ،
ياچىبەگنى تىكتىگلاپ.
تۇتالمىدى ياچىنى،
يۈگەرسىمۇ پايپاسلاپ.

ياچىبەگ ئەخمەق ئىكەن،
بىلمىدە چاقماق ئىكەن.
ياچىبەگنى ئۆلتۈرگەن،
جالالىق① قالماق ئىكەن.

سامانچىمۇ سېتىلدى،
ئوسمان بەگكە قېتىلدى.
كەينىگە تۆشۈپ ياچىنىك،
تۇتماق بولۇپ ئېتىلدى.

ھەسرەت بىلەن خالايىق،
دۇئا بەردى دوستىغا.
سامانچىنى تۇتۇۋېلىپ،
سامان تىقتى پوستىغا.

۷ باب ئەنئەنىۋى خەلق سەنئەتلىرى

§1. مەشرەپ

مەشرەپ ــ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىك مىللىي ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، مول مەزمۇنغا ئىگە، ئۇنىك ئىپادىلەش شەكلىدە ناخشا ـ ئۇسسۇل ئاساس قىلىنىدۇ. ناخشا، ئۇسسۇل، ئادەتتە، ئۆرپ ـ ئادەت ئۇسسۇلى، قاچا ئۇسسۇلى، تەقلىد ئۇسسۇلى ۋە ئەمگەك ئۇسسۇلى دەپ تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1. ئۆرپ ـ ئادەت ئۇسسۇلى

(1) كۆك مەشرىپى

قۇمۇلنىك يېزا ۋە تاغلىق رايونلىرىدا قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى كۆك مەشرىپى (مايسا مەشرىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۆتكۈزىدۇ. قىش كىرگەن ھامان ساھىب خان ئىككى چىنىگە بۇغداي تېرىيدۇ (ئەك دەسلەپ بۇغداي قاپاقتا تېرىلاتتى)، بۇغداي

جالا ــ سۇنئىي چاچ

ئۇنگەندىن كېيىن، ھەر بىر ئائىلە نۆۋەت بىلەن مەھەللىدىكى ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلارنى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ.

مەشرەپ باشلانغاندىن كېيىن، ساھىبخان قىزىل قەغەز بىلەن چىرايلىق قىلىپ زىننەتلەنگەن ياكى تاۋار ياغلىق بىلەن يېپىلغان، مايسا ئۇندۇرۇلگەن ئىككى چىنىنى پەتنۇسقا سېلىپ ئىككى قوللاپ كۆتۈرۈپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ساھىبخان ناخشىنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، پەتنۇسنى شۇ سورۇندىكى مەلۇم بىرسىگە تۇتىدۇ، ئۇ كىشى كېيىنكى قېتىملىق كۆك مەشرىپىنىڭ ساھىبخانى بولىدۇ. ساھىبخان بىلەن پەتنۇسنى قوبۇل قىلغۇچى كۆپچىلىككە سالام بېرىپ مەشرەپ قاتناشچىلىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ.

ئۇسسۇلغا چۈشكەن كىشى پوتىنى تۈتۈپ تۇرۇپ، يەنە بىر رەيلەننى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ. ئەتراپتا ئولتۇرغانلار ناخشا ئېيتىپ، چاۋاك چېلىپ بېرىدۇ، سوناي چېلىنىدۇ. قىيقاس چىلار «باركاللا» دەپ قىيقاس سالىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەر دەسلەپكى بىر جۈپتىن بىرقانچە جۈپكە كۆپىيىدۇ، ئاخىرىدا قىزىق، شوخ نازىركوم ئۇسسۇلى ئوينىلىدۇ.

كۆك مەشرىپى تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغىچە داۋام قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى ساھىبخان مايسىنى كېلەر يىلدىكى تۇنجى ساھىبخانغا تۇتىدۇ.

كۆك مەشرىپىنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئۆزگىچە بولۇپ، باشلىنىشىدا ئاستا، قەدەمنىڭ سېلىنىشى مەزمۇت، پۇت ھەرىكىتى، كۆپىنچە، پۇتنىڭ ئۇچى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. مۇزىكا رېتىمىنىڭ تېزلىشىگە ئەگىشىپ كەيپىيات تەدرىجى جانلىنىپ، ئاخىرى يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ.

(2) مېلىس

خۇشاللىق كۈنلەردە، توي ـ تۆكۈنلەر، مېھمان كۈتۈۋالغان چاغلاردا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ، ئادەتتە، مېلىس دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن كىشىلەر دۈگىلەك سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرىدۇ، داپ، غىجەك ساداسى بىلەن تەڭ بىر كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ قولىدىكى گۈل ياكى ياغلىقتىن قىلىنغان پوتا بىلەن سورۇندىكى خالىغان بىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ، تەكلىپ قىلىنغۇچى دەرھال ئوتتۇرىغا چۈشىدۇ، ئىككىيلەن بىرىگە تەڭ قىلىپ ئۇچ قېتىم ئورۇن ئالمىشىدۇ. گۈل تۇتقان ئادەم قولىدىكى گۈل ياكى پوتىنى قارشى تەرەپكە بېرىپ ئۆز ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. پوتىنى قوبۇل قىلغۇچى يەنە باشقا بىرسىنى تارتىدۇ ۋە يۇقىرىقىدەك بىر ـ بىرىگە سالام بېرىدۇ، ئەگەر بىرەرسى سالامغا سالام قايتۇرماي ئۇسسۇل ئوينىسا، قارشى تەرەپمۇ دەرھال ئۇسسۇل ئويناىدۇ. ئۇسسۇل ئويناش ۋاقتىنىڭ ئۆزۈن ياكى قىسقا بولۇشىنى ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلغۇچى بەلگىلەيدۇ. ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلار ئۇسسۇلدىن توختاپ بىر ـ بىرىگە ئۇچ قېتىم سالام بەرگەندىن كېيىن، ئالدىنقى كىشى ئۆز ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. پوتىنى قوبۇل قىلغۇچى سورۇندىكى باشقا بىرسىنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئويۇن شۇ تەرتىپتە داۋاملىشىۋېرىدۇ.

مېلىس ئاخىرقى باسقۇچقا قەدەم قويغاندا، تەكلىپ قىلىش توختاپ، ئىختىيارى

ئويناش باشلىنىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىدۇ.

ناخشا ـ ئۇسسۇل يۇقىرى پەللىگە چىققاندا، داپ راسا ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىنىدۇ ھەم بىردەم ـ بىردەم ئېگىز كۆتۈرۈلىدۇ. ساپايىچى بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئۇسسۇلچى قىزنى ئايلىنىدۇ. تۇرۇپ ـ تۇرۇپ كەينىگە ئېگىلىدۇ، ساپايى بىلەن يەرنى ئۇرىدۇ، ناخشىچىلار قىيقاس سالىدۇ، كەيپىيات يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن مەيدان ئاجايىپ قىزىپ كېتىدۇ.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل مەشرەپى كەسپىي سەنئەتچىلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى نەتىجىسىدە سەھنىگە ئېلىپ چىقىلدى. ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكى 70 ـ يىللاردا ئويناپ چىققان «مول ـ ھوسۇل مەشرەپى»، «توي مەشرەپى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە مەشرەپنىڭ شەكلى ۋە ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىنغان.

(3) سەنەم

سەنەم ـــ «ساھىبجامال» مەنىسىدە بۇلۇپ، كېيىن مەخسۇس بىر خىل ئۇسسۇل شەكلىگە ئايلىنىپ قالغان. قۇمۇل سەنىمى ئىككى خىل، قۇمۇلنىڭ شەھەر ئىچى، تاغلىق رايونلىرىدا تارقالغىنى چوڭ سەنەم دېيىلىدۇ، بۇ، يەنە قۇمۇل سەنىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاستانە، لاپچۇق، تۇغۇچى، قارادۆۋە ۋە قاراتالىلاردا تارقالغىنى كىچىك سەنەم دېيىلىدۇ، بۇ، يەنە قارادۆۋە سەنىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

سەنەمنىڭ مۇقەددىمىسىگە غىجەك بىلەن داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ. ساھىبخان ئۇستا ئۇسسۇلچىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكۈچى ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ سالام بەرگەندىن كېيىن ئۇسسۇل ئويناشقا باشلايدۇ. ھېيىز ناخشا ئېيتىۋېتىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە، سورۇندىكى مەنزىرىنىمۇ ناخشىغا قېتىپ ئېيتىدۇ. ئۇسسۇلنى بىر ئادەم ياكى بىرقانچە ئادەم ئويىنىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرغانلار سازەندىلەرنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن رېتىملىق چاۋاك چېلىپ ناخشىغا جۆر بولىدۇ.

2. قاچا ئۇسسۇلى

(1) چىنە ئۇسسۇلى

ئۇسسۇلچى ئوڭ قولى بىلەن چاي قۇيۇلغان ئىككى چىنىنى كۆتۈرۈپ (چوڭ بارماق ۋە بېگىز بارماق بىلەن بىر چىنىنى، ئوتتۇرا، بارماق نامسىز بارماق ۋە چىمچىلاق بىلەن يەنە بىر چىنىنى تۇتىدۇ) ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ قارشى تەرەپكە چاي تۇتىدۇ. چاينى قوبۇل قىلغۇچىمۇ سىڭا قولى بىلەن ئىككى چىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇنداق چاغدا چاينىڭ تۆكۈلۈپ كەتمىگىنى تۇزۇك.

(2) تەخسە ئۇسسۇلى

ئۇسسۇلچى بىر قولىدا بىر تەخسە بىلەن بىر تال چوكىنى تۇتۇپ لەززان ئۇسسۇل ئويناپ تەخسىنى چېكىدۇ، تەخسىدىن رېتىملىق ئاۋاز چىقىدۇ.

(3) داپ ئۇسسۇلى

سەككىز ئەر ئالدىنقى رەتتە ئۇسسۇل ئويناپدۇ، سەككىز ئايال كەينىكى رەتتە تۇرۇپ، ئىككى ئادەم بىر داپنى تۇتقان ھالدا داپ چېلىپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ. داپنى 1 ـ ئادەم بىرىنچى ئاھاڭغا چالسا، 2 ـ ئادەم ئىككىنچى ئاھاڭغا چالىدۇ. داپنىڭ ئاۋازى جارانلىق ھەم يېقىملىق چىقىدۇ.

(4) چىراغ ئۇسسۇلى

چىراغ ئۇسسۇلى ئەسلىدە ئوردىدا ئويناپلىدىغان ئۇسسۇل بولۇپ، كېيىن خەلق ئارىسىغا تارقالغان. بۇنىڭدا توققۇز پىلىكلىك بىر چىراغ ياندۇرۇلىدۇ، ئۇسسۇلچى چىراغنى بېشىدا كۆتۈرىدۇ ھەمدە ئىككى قولىنى ئاستا ئوڭغا، سولغا ھەرىكەتلەندۈرىدۇ. ئۇسسۇل لەززان، قىزغارلىق كۆرۈنىدۇ.

3. تەقلىد ئۇسسۇلى

(1) توخۇ ئۇسسۇلى

بۇ، بىر نەقابلىق ئۇسسۇل، بۇنىڭدا بىر ئادەم خوراز، يەنە بىر ئادەم مەكيان بولىدۇ. ئۇسسۇل ئوينىغاندا، «خوراز» قانات قېقىپ چىللايدۇ ۋە «مەكيان» غا قانات سوقىدۇ، «مەكيان» چۈجىلەرنى قوغداش، چۈجىلەرگە يەم بېرىش، چۈجىلەرگە دۈشمەندىن قانداق مۇداپىيەلىنىشنى ئۆگىتىش، ھەرىكەتلىرىنى قىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر توخۇنىڭ ھەرىكەتلىرىگە بەكمۇ ئوخشايدۇ. ئۇسسۇل قىزغارلىق كۆرۈنىدۇ.

(2) تۆگە ئۇسسۇلى

بۇ، 30 كىشىلىك چوڭ تىپتىكى ئۇسسۇل. بۇنىڭدا ئالدىدىكى ئادەم بۇغراغا ئوخشاش نەقابلىنىدۇ، قالغان 28 ئادەم ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، بەللىرىنى ئىبگىپ، قاتار كېتىۋاتقان كارۋانلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەنە بىر ئادەم بۆرە قىياپىتىدە ياسىنىپ، باشلامچى بۇغرا بىلەن بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناپ، بىر تەرەپتىن ئېلىشىدۇ، ئۇسسۇل ئاجايىپ نەپىس بولۇپ، تاماشىبىنلارنى زوقلاندۇرىدۇ.

(3) ئات ئۇسسۇلى

ئات ئۇسسۇلىنى بىر ئادەم ئويناشقىمۇ، ئىككى ئادەم ئويناشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا ئادەم ئۇسسۇل ئوينىغاندا، خۇددى چېپىپ كېتىۋاتقان ئارغىماقتەك بىر پۇتىنى ئالدىغا چاماداپ ئوڭ ـ سولغا ئىغاڭلايدۇ، ئىككى قولىنى يۇقىرى ـ تۆۋەن ھەرىكەتلەندۈرىدۇ.

4. ئەمگەك ئۇسسۇلى

(1) تېرىقچىلىق ئۇسسۇلى

تېرىقچىلىق ئۇسسۇلىنى بىر كىشى ئورۇندايدۇ، ئۇسسۇلچى ئۇرۇق چېچىۋاتقاندەك ئالدى ـ كەينىگە ئايلىنىدۇ. بۇ ئۇسسۇلدا ئىلگىرىلەش، چېكىنىش ھەرىكەتلىرى تەرتىپلىك

بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىكى شادلىق كەيپىياتى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ.

(2) ئورما ئۇسسۇلى

ئورما ئۇسسۇلى كوللېكتىپ ئورۇنلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئەرلەر خۇددى ئورما ئورۇۋاتقاندەك ئوغاقلىرىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. ئاياللار قوللىرىدا سوغۇق چاي قاچىلانغان قاپاق، قوغۇنلارنى كۆتۈرۈپ لەرزان ئۇسسۇل ئوينايدۇ. بۇ خىل ئۇسسۇلدىن ئىنتايىن قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

§2. ئاقىن ئېيتىشىشى

قازاق خەلقى مۇنەۋۋەر ناخشىچىلارنى «ئاقىن» دەپ ئاتايدۇ. تاشۋېلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرى ۋە قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى قاتارلىق قازاق چارۋىچىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، ئاۋات ياز پەسلى يېتىپ كەلگەندە، قازاق خەلقى ئەنئەنىۋى سەنئەت كۆرىكى ـ ئاقىن ئېيتىشىشى پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا ھەرقايسى ئاۋۇللاردىن مۇنەۋۋەر ناخشىچىلار تاللىنىپ، ئاتقا مىنىپ، دۇمبۇرا چېلىپ ئېيتىشىشقا، ناخشا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشكە كېلىدۇ. يىراق ـ يېقىندىكى چارۋىچىلارمۇ ئاتلىرىغا مىنىشىپ كۆرگىلى كېلىدۇ. ئۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە، كەچتىن تاڭ ئاتقىچە ئېيتىشىدۇ، ئەڭ ئاخىرغىچە ئېيتىپ چىقالىغىنى ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. ئاقىنلار دومبۇرا چالالايدىغان، ناخشا ئېيتالايدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نۆۋىتى كەلگەندە ئىجاد قىلالايدىغان، قارشى تەرەپنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇرۇپ، ئۇنى تاقابىل تۇرالمىغۇدەك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئاقىن ئېيتىشىشىدىن باشقا يەنە، يالغۇز ئېيتىشىش، خور ئېيتىش شەكىللىرىمۇ بار. تاماشىغا قاتناشقان چارۋىچىلار ئېيتىشىشقا، خورغا جۆر بولالايدۇ.

كىچىك تىپتىكى ئاقىن ئېيتىشىشى، كۆپ ھاللاردا، كەچتە قويلار قوتانغا سولىۋېتىلگەندىن كېيىن، كىگىز ئۆيلەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ. يېقىن ئەتراپتىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئاقىننىڭ ئۆتمۈشتە مىللەتنىڭ تارتقان جاپا ـ مۇشاققەتلىرى بايان قىلىنغان، ئازادلىقتىن كېيىنكى يېڭى تۇرمۇشى مەدھىيىلەنگەن ناخشىلىرىنى ئاڭلايدۇ.

ئاقىنلار ئېيتىشىشى مەزگىلىدە، بەزىدە يەنە ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قۇۋار، چېلىشىش، ئۇسسۇل قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. قازاق ئۇسسۇلى جۇشقۇن، چاققان، قويۇق ئوتلاق پۇرىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنى يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل، ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇل دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇسسۇل شەكىللىرى، تەقلىد ئۇسسۇلى، يورغا ئات ئۇسسۇلى، ئېيىق ئۇسسۇلى، بۈركۈت ئۇسسۇلى، تۇرنا ئۇسسۇلىغا ئايرىلىدۇ. قېمىز ئۇسسۇلى قاتارلىقلار قاچا ئۇسسۇلىغا، كىگىز بېسىش ئۇسسۇلى، ئات كۆندۈرۈش ئۇسسۇلى، يۇڭ قىرقىش ئۇسسۇلى قاتارلىقلار ئەمگەك ئۇسسۇلىغا كىرىدۇ. قازاق ئۇسسۇلىدا مۇرە كۆپ ھەرىكەتلەندۇرىلىدۇ. قەدەمدە كۆپرەك «ئات ئايىغى» تەقلىد قىلىنىدۇ.

ئۇسسۇل جەريانىدا باش، بويۇن، مۇرە، بىلەك، بەل، ساغرا، كۆزنىك تۈرلۈك ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ھەر خىل ئۇسسۇل ئىپادىلىنىدۇ.

§3. خەلق ئويۇنى

چىك سۆلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدا يېزىلىغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: يۇەنشاۋ بايرىمىدا ھەممە ئائىلىلەردە پانۇسلار تاڭ ئاتقىچە ئېسىلىق تۇرىدۇ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر پانۇسلارنى تاماشا قىلىدۇ، يېزىلاردىن تارتىپ شەھەرگىچە ھەممە كىشى شاد ـ خۇراملىققا چۆمىدۇ، دۇكانلار، ئائىلىلەردە چىلىنغان جاڭ، پوجاڭزا ئاۋازى جاھانىنى بىر ئالىدۇ، ھەممە يەر قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمىدۇ». «دېھقانلار كالىندارى بويىچە 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، يەر ئىلاھىنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ، شۇ كىچىسى كوچىلارغا رەڭگارەڭ چىراغلار ئېسىلىدۇ. دوكانلار، ئائىلىلەر كېچىنى ـ كۈندۈزگە ئۇلاپ، يەر ئىلاھىغا ئاتاپ ئون نەچچە ناخشا تەييارلايدۇ. كىشىلەر كوچىلارنى، مەھەللىلەرنى ئارىلايدۇ. بۇ، ئۇزۇندىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قىزىق ئادەتلەر»، دەپ يېزىلىغان. مىنگو يىللىرىدا يېزا ئويۇنى ئەۋجىگە چىققانىدى. ھەر يىلى چاغاندا، چاغاننىڭ 15 ـ كۈنى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىلىرى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ياغاچ پۈت ئويۇنى، كېمە ئويۇنى قاتارلىق خەلق ئويۇنلىرىنى ئۆتكۈزەتتى. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) دىن كېيىن، بىر تۈركۈم كومپارتىيە ئەزالىرى قۇمۇلغا خىزمەت قىلغىلى كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلار خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن، ھەر يىلى چاغاندا خەلق ئويۇنلىرىنى تەشكىللەپ تۇرغان. گەنسۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى بىلەن شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتچى دېھقانلار ياغاچ پۈت ئويۇنى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى سەھنە ئويۇنى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كېمە ئويۇنى، بامبۇك ئات، ئېشەك چاپتۇرۇش، مەپە ئويۇنى، ئىدارە ـ ئورگان خىزمەتچىلىرى شەرقىي شىمال ياڭگار ئويۇنىنى ئورۇندىغان. ھەر قېتىم «12 ـ ئاپرىل» يەنىنىنى، «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «7 ـ ئىيول» ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش خاتىرە كۈنلىرىدە كۈندۈزى يەنەن ئېچىلىپ پاپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزۈلسە، كەچتە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى پانۇس كۆتۈرۈپ نامايىش قىلغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقى قەد كۆتۈرۈپ ئازادلىققا چىققانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن، ھەر يىلى «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «1 ـ ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى ۋە باھار بايرىمى قاتارلىق بايراملاردا ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپلەر، شەھەر ئاھالىلىرى، شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلار شىمالىي شەنشى ئۆلكىسى چوڭ تىپتىكى ياڭگار ئويۇنى بىلەن بەلدۇمباق ئويۇنىنى ئويناندى. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئەنئەنىۋى خەلق ئويۇنلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ھەر يىلى چاغان ۋە چاغاننىڭ 15 ـ كۈنلىرى ئىدارە ـ ئورگان، زاۋۇت ـ كان، مەكتەپلەر، مەدەنىيەت ـ سەنئ

مۇھت تەشكىلاتلىرى، يېقىن ئەتراپتىكى يېزىلار ياغاچ پۇت ئويۇنى، كىيىمە ئويۇنى، بەلدۇمباق ئۇسسۇلى، ئېشەك چاپتۇرۇش ۋە ياڭگار ئويۇنلىرىنى ئۇيۇشتۇرىدىغان بولدى. چاغاننىڭ 15 ـ كۈنى پانۇس مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى. ئاساسلىق خەلق ئويۇنى ياغاچ پۇت ئويۇنى بولۇپ، ئۇنى شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتچى دېھقانلار بەك كاتتا ئويناپدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شەھەر ئەتراپىدىكى كۆك تاتچى دېھقانلارنىڭ ياغاچ پۇت ئويۇنىدا «سەككىز ئەۋلىيانىڭ دېڭىزدىن ئۆتۈشى»، «جياڭ تەيگۈڭنىڭ بېلىق تۇتۇشى» قاتارلىق ئويۇنلار بار ئىدى.» جياڭ تەيگۈڭنىڭ بېلىق تۇتۇشى» دېگەن ئويۇندا، بىر ئادەم پۇتىغا ياغاچ پۇت باغلاپ، قولىدا ئۇزۇن قارماققا بىر تال بېلىقنى ئېلىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر كىشىمۇ پۇتىغا ياغاچ پۇت باغلاپ جياڭ تەيگۈڭ رولىنى ئالىدۇ. بېلىق ئۇششۇمتۇت پەيدا بولىدۇ. جياڭ تەيگۈڭ پۇتىنى كېرىپ يەرگە ئېڭىشىپ بېلىقنى تۇتماقچى بولىدۇ، بېلىق بىردىنلا يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. جياڭ تەيگۈڭ دەرھال بېلىقنى قوغلىشىدۇ، ئويۇن قالتىس كاتتا ئوينىلىدۇ. سەھنە ئويۇنىنى سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئويناپدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلى ۋە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى سەھنە ئويۇنىدىن ئون نەچچىنى ئوينىغان. ھەر بىر سەھنىدىن ئىككى ئادەم بولۇپ، بىرى سەھنىدە تۇرىدۇ، بىر كىچىك قىزچاق ھېلىقى ئادەم كۆتۈرگەن گۈل دەستە ئىچىدە (سۇنئىي گۈل ـــ ت) ياكى ياسالغان يوغان تەخسە ئۇستىدە تۇرىدۇ. قىزچاق داپقا ئەگىشىپ لەززان ئۇسسۇل ئوينايدۇ. پەستە تۆت ئادەم تەخسىنى كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شەرقىي شىمالدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىي ئەسكەرلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا قايتقاندا، شەرقىي شىمالنىڭ ياڭگار ئويۇنى شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياڭگار بىلەن بەلدۇمباق ئۇسسۇلى قوشۇلدا بىر مەھەل ئەۋج ئالدى. ياڭگار ئۇسسۇلىنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، بۇنىڭدا تىياتىردىكى پېرسوناژلار، مەسىلەن، «تاڭ سىڭنىڭ نوم ئىلىشقا بېرىشى»، «سەككىز ئەۋلىيانىڭ دېڭىزدىن ئۆتۈشى»، «ئاق يىلان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلار ئوينىلاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ ياپون ئالۋاستىلىرى، ساتقىنلارغا قارشى كۈرىشى مەزمۇن قىلىنغان ئويۇنلار ئوينالغاندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈرلۈك سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ماسلىشىپ، فېئودال پومىشچىكلارنىڭ زۇلمىنى يوقىتىش، ئەكسىلىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان نومۇرلار ئوينالدى. ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقلىقى مەزمۇن قىلىنغان نومۇرلار، ئالايلۇق، ئەر ئىشچى قولىغا بولقا، ئايال دېھقان قولىغا ئورغاق ئېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئۇيناپ، مۇرىنى ـ مۇرىگە تېرەپ ئالغا كېتىۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن نومۇرلار كۆپرەك ئوينالدى.

VI باب خەلق ھۈنەر ـ سەنئىتى

§1. كەشتچىلىك

1. دوپپا

دوپپا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىپ، قول بىلەن كەشتىلەنگەن تۆت پارچە دوپپا تۆپىلىكى مەركەز قىلىنىپ ھەمدە ئۇلار ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇپ، قىلىپقا سېلىنىپ ئىسكەتلىنىدۇ، ئەڭ ئاخىردا جىيەك تۇتۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن دوپپا پۈتىدۇ.

(1) ياش ـ ئوتتۇرا ياش ئاياللارنىڭ دوپپىسى: بۇ دوپپىغا قارا، قىزىل، قارا كۆك، توق يېشىل، بېغىررەڭ مەخمەللەر تاش قىلىنىدۇ. دوپپىنىڭ ئۈستىگە ۋە كېزىكىگە بىر بىرىگە روبىرو قىلىپ تۆت تال گۈل كەشتىلىنىدۇ. جىيەكى سېرىق كالاۋتۇن بىلەن كەشتىلىنىدۇ، جىيەك ئارىلىقىغا كېپىنەك ۋە بېلىق رەسمى كەشتىلىنىدۇ، دوپپا رەڭدارلىقى بىلەن كۆزنى چاقنىتىدۇ.

(2) ياش ـ ئوتتۇرا ياش ئەرلەرنىڭ دوپپىسى: بۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىدۇ، دوپپىنىڭ ئۈستىگە تۆت تال گۈل، كېزىكىگە تۆت تال گۈل كەشتىلىنىدۇ، قارا مەخمەلدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ.

(3) ياشانغان ئەرلەرنىڭ دوپپىسى: بۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىدۇ، دوپپىنىڭ ئۈستى ۋە كېزىكىگە سۇس رەڭدە گۈل كەشتىلىنىدۇ. قارا مەخمەلدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ. قارىلىق دوپپىلىرى قارا مەخمەلدىن تىكىلىدۇ، گۈل كەشتىلەنمەيدۇ.

(4) ياشانغان ئاياللارنىڭ دوپپىسى: بۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىدۇ. سېرىق، ئاق كالاۋتۇن ياكى چىلتەك جىيەك قىلىنىدۇ. گۈل كەشتىلەنمەيدۇ، دوپپىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى جىيەكىگە ئالتۇن مۇخزا، ھەقىق، پېشىل تاش، ياشتېشى قاتارلىقلار تۇتۇلىدۇ.

قومۇل دوپپىلىرىنىڭ ئاغزى ۋە تۆپىسى، كۆپىنچە، يۇمىلاق ھەم تۇزرەك كېلىدۇ. خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن قۇمۇل دوپپىلىرىغا، كۆپ ھاللاردا، جۇيخۇا، مېيخۇا، لىيەنخۇا، مۇدەن، چوغلۇق، بەرغەمۇت قاتارلىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلىدۇ.

2. تەكىيە

بۇنىڭ شەكلى ئۇزۇنچاق، ئىككى بېشى چاسا شەكىلدە بولىدۇ، ھەر خىل رەڭدىكى تاۋار، زەرياپ، دۇخاۋدلار تەكىيىنىڭ تېشى قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ بېشىنىڭ چۆرىسىگە قارا رەخت ياكى قارا مەخمەل تۇتۇلىدۇ، ئۇتتۇرىسىغا مۇدەن، چوغلۇق، مېيخۇا، لەنخۇا، جۇيخۇا، ئانار، شاپتۇل گۈل ـ يوپۇرماقلىرى بىلەن شېپىدار كەشتىلىنىدۇ. شۇنىڭ

بىلەن ھۆپپىدە ئېچىلغان گۈل مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ. تەكىيىلەر، گۈلى سىرتقا قارىتىلغان ھالدا تام ئىشكاپ، كات ئۈستىگە تىزىپ قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يوتقان يىغىلىدۇ. تەكىيە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپلا قالماي، يەنە زىننەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

3. كىيىم ـ كېچەكلەر

(1) نىمچە

نىمچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئېنى كەڭ، يېڭى تار كېلىدۇ. كۆپ ھاللاردا قىزىل، سۇس بېغىر رەڭ تاۋاردا تىكىلىدۇ. نىمچە، ئالدى ئوچۇق نىمچە ۋە قويۇنلۇق نىمچە دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇنىڭ يەڭ ئۇچى، ياقا ئەتراپى، ئالدى پەش، قويۇنلۇق پەش لىرىگە، ئاياغ تەرەپلىرىگە ئۇچ ـ تۆت قۇر گۈللۈك قىرغاق ئىشلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا رەڭلىك يىپ بىلەن سۇمرۇغ، كېپىنەك، مۇددەن، جۇيخۇا گۈللىرى، 卐 شەكىللىك نۇسخىلار كەشتىلىنىدۇ. ئالدى ئوچۇق نىمچىگە بولۇتسىمان بىزەك تۇتۇلىدۇ.

(2) پەشمەت

پەشمەت ساغرىنى يېپىپ تۇرغۇدەك ئۇزۇنلۇقتا تىكىلىدۇ، ئۇ، قىسقا ھەم كەڭ، يەڭلىرى تار قىلىنىپ، قىزىل، جىگەر رەڭ تاۋاردىن تىكىلىدۇ. پەشمەت ئالدى ئوچۇق پەشمەت ۋە قويۇنلۇق پەشمەت دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. يەڭ ئۇچى، ئالدى پەش، چوڭ پەش، ئاياغ تەرەپ ۋە كىچىك پەشلەرگە گۈللۈك گىرۇەك تۇتۇلىدۇ. ئالدى ئوچۇق پەشمەتلەرنىڭ ئالدى پەشلىرىگە بۆلۈتسىمان بىزەك نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلىدۇ.

(3) جىلىتكە

بۇ، پەشمەتكە ئوخشاپراق كېيىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېڭى بولمايدۇ. قويۇنلۇق جىلىتكىنىڭ كىچىك پېشى بولىدۇ. ياقا ئەتراپى، چوڭ پەش، ئاياغ گىرۇەك ۋە كىچىك پەشلەرگە ئۇچ قۇر گۈللۈك گىرۇەك تۇتۇلىدۇ. ئالدى پەشكە بۆلۈتسىمان بىزەك نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قەدىمكى كىيىم ـ كېچەكلىرى ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە، سالاپەتلىك، كۆركەم ھەم يارىشىملىق كېيىلىدۇ. بۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كۆرسىتىدۇ.

§2. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى

1. ئەڭلىمات

(1) ئەڭلىمات بېسىش

ئالدى بىلەن يۇڭ ئېتىپ، بويىلىپ خامدالغاندىن كېيىن ھەر خىل شەكىلدە

كېسىلىدۇ، ئاندىن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، رەتلىك تىزىلىپ پۈركۈلۈپ بېسىلىدۇ. ئۇنىڭ گۈل سىزىقلىرى گېئومېتىرىك شەكىل ئالغان بولىدۇ(كرېست شەكىل، توز ـ ئەگرى سىزىق، توت قاتلىق، سەككىز قاتلىق گۈل ـ گىياھلارنىڭ شەكلىنى ئالغان بولىدۇ).

(2) گۈللۈك كىگىز

ئاق كىگىزگە رەڭلىك قېلىپتا گۈل بېسىلىدۇ، ئاندىن كىچىك چوتكا بىلەن تېگى بويىلىدۇ، باشقا سىزىقلارمۇ گېئومېتىرىك شەكىلدە ۋە گۈل ـ گىياھلارنىڭ شەكلىدە بولىدۇ.

(3) شىرداق تىكىش

شىرداق تىكىش قازاق خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. قىزىل، سېرىق، يېشىل، قارا رەڭلىك رەختلەر قوي، كالا، بۇغا مۈڭگۈزلىرى ياكى تۈرلۈك شاخ ـ پۇتاق شەكىللىرىدە قايچىلىنىپ، كىگىزنىڭ ئەتراپى ۋە ئوتتۇرىسىغا چاپلاپ تىكىلىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ماشىنىدا ئېتىلگەن كىگىزلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، گۈللۈك كىگىزلەر ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدىغان بولدى. شىرداقنى غەربىي تاغ، تاشۇبۇلىقنىڭ ئۇلاتاي دېگەن جايلىرىدىكى قازاق چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

2. گۈللۈك ساندۇق

(1) تۆمۈر ساندۇق

ھەر خىل رەڭدە سىرلانغان ساندۇقلارغا ھەر خىل رەڭدىكى تۇنىكە چەسۈڭ تور، توت چاسا ياكى رومبا شەكىللىرىدە مىخلىنىدۇ.

(2) گۈل سىزىلغان ساندۇق

ئالدى بىلەن ساندۇق سىرلىنىدۇ، ئاندىن ساندۇقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا ياكى ئىككى ياقىسىغا گۈل سېۋىتى، تۈرلۈك گۈللەر سىزىلىدۇ، كۆپۈنچىسى مۇدەن، چوغلۇق، لەنجۇا، جۈيخۇا، ئەتىرگۈل قاتارلىق گۈللەر كۆپرەك سىزىلىدۇ.

(3) ئويما گۈللۈك ساندۇق

گۈل نۇسخىلىرى ساندۇققا بىۋاستە ئويۇلىدۇ، كۆپىنچە تۈرلۈك گۈللەر، گېئومېتىرىك شەكىللەر، چەينەك، چېلەك، لوڭقا قاتارلىقلارنىڭ نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ.

3. گۈللۈك ئىشكاپ

(1) كات

كات، كۆپ ھاللاردا، كالا ئۇستىگە قويۇلىدۇ، ئۇ، ئۈزۈنچاق شەكىلدە بولىدۇ، رەڭـ

لىك سۈرەتلەر سىزىلىدۇ ياكى ئويما گۈل نەقىشلىنىدۇ، كاتتىك ئۈستىگە يوتقان ـ كۆرپە يېغىلىدۇ.

(2) ئويۇق ئىشكابى

ئويۇق ئىشكابىغا رەڭلىك رەسىملەر سىزىلىدۇ ياكى گۈل ئويۇلىدۇ، ئادەتتە قاچا ـ قۇچا تىزىلىدۇ.

(3) ياغاچ ۋە تۆمۈر كارۋات

ياغاچ كارۋاتنىڭ باش قىسمىغا تۈرلۈك گۈل نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ، پۇت قىسمى قىرغا بىلەن قىرىلىدۇ، تۆمۈر كارىۋاتنىڭ باش قىسمىغا پولات چىۋىقتىن ئىگىلگەن تۈرلۈك گۈل نۇسخىلىرى ئورنىتىلىدۇ.

4. زىننەت بۇيۇملىرى

ئۇيغۇر ئاياللىرى ھالقا، بىلەيزۈك، مارجان تاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەرلىك زەرگەرلەر سوققان ھالقا كۆمۈش پۇلدىن سەل كىچىك ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپى ھالقا شەكلىدە، تۆۋەن تەرىپى ئالتۇن، كۆمۈشتىن تەركىب تاپقان گۈل نۇسخىلىرىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، كۆركەم، چوڭ سۈپەت كۆرۈنىدۇ. بىلەيزۈك، كۆپ ھاللاردا، كۆمۈشتىن سوقىلىدۇ، بەزىلىرى قاشتېشىدىنمۇ ياسىلىدۇ.

VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر ئاسار ئەتىقلەر

§1. قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى

1. قەدىمكى خارابىلىكلەر

(1) يەتتەقۇدۇق نەپىس تاش قورال خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك يەتتەقۇدۇق يول ئاسراش ئۇچاستېكېسىنىڭ 500 مېتر شەرقىدىكى تاشيولنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلاشقان، دائىرىسى تەخمىنەن 6000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1958 ـ يىلى شى شۈچىڭ قاتارلىق كىشىلەر بۇ يەردە ماشىنىنى توختىتىپ ھاردۇق ئالغان چاغدا، مۇشۇ يەردىن نەچچە 100 دانە نەپىس تاش قورالنى يىغىۋالغان.

(2) تارانچى نەپىس تاش قورال خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك تارانچى بازىرىدىكى تۆت كوچىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدىكى سودا دوكىنىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. 1958 ـ يىلى ۋاڭ يۈڭيەن

قاتارلىق كىشىلەر مۇشۇ سەپرىق توپىلىق يەردىن بىرنەچچە دانا نەپىس تاش قورالىنى يىغىۋالغان.

(3) قارادۆڭ خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك قارادۆڭنىك ئالتە كىلومېتر جەنۇبىدىكى بىر قارا دۆڭگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 180 مېتر كېلىدۇ. 1957 ـ يىلى بىر دېھقان بۇ يەردىن ئوغۇت توپىسى ئېلىۋاتقاندا، ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا قاتلىمىدىن بىر دانە قوش قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا چىققان.

(4) يالغۇزتويۇم خارابىلىكى

چىك سۇلالىسىنىك داۋگۇاڭ يىللىرىدا تۇزۇلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: «تالـ ناچىن (تاشۇبلىق) شەھىرىدىن 210 چاقىرىم كېلىدىغان يالغۇزتويۇم تېغىنىڭ تۆپىسىدە چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى بار» دەپ يېزىلغان. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) بۇ ئىبادەتخانا بۇزۇۋېتىلگەن. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) «قىزىل 8 ـ تۇەن» يالغۇز تويۇمدا چاڭا قۇرغاندا، ئىبادەتخانا خارابىلىكىنى بۇزۇۋېتىپ گازارما سالغان، خارابىلىك ھازىر يوق.

(5) باغداش خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك باغداش كەنتىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان. تاغ باغرىدا تاش بىلەن قۇپۇرۇلغان تام، تاشسۇپا، تاشقوتان قاتارلىقلارنىڭ ئىزى بار. تاغ باغرىدىن تاغ قاپتىلىغىچە بەش قەۋەت تاش ئۆي خارابىسى قاتار جايلاشقان، تاغقا چىقىدىغان تاغدىن چۈشىدىغان تاش پەلەمپەيمۇ بار.

(6)راھەتباغ گۈڭشېسىدىكى خارابىلىك

بۇ خارابىلىك راھەتباغ گۈڭشېسى 1 ـ دادۇينىڭ 3 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىگە جايلاشقان. 1983 ـ يىلى دېھقانلار كېسەك قويۇۋېتىپ تۆت مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا قاتلىمىدىن بۇغا باشلىق مىس پىچاق قاتارلىق مىس قوراللارنى ئۇچراتقان ھەم شۇ يەردىن ئادەم ئىسكىلىتى، ساپال پارچىسى، تاش قورال قاتارلىقلارمۇ چىققان.

2. قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

(1) ئالتىزاق (يانبۇلاق) قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك توغۇچىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يانبۇلاق كەنتىنىڭ غەربىي قەـ رىپىدىكى ئالتىزاققا جايلاشقان. بۇ خارابىلىك سەپرىق توپىلىق دۆڭنىڭ شىمالىي قىسـ مىغا توغرا كېلىدۇ، سەل تېك تۆت بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنـ

لىك سۈرەتلەر سىزىلىدۇ ياكى ئويما گۈل نەقىشلىنىدۇ، كاتتىك ئۈستىگە يوتقان ـ كۆرپە يېغىلىدۇ.

(2) ئويۇق ئىشكابى

ئويۇق ئىشكابىغا رەڭلىك رەسىملەر سىزىلىدۇ ياكى گۈل ئويۇلىدۇ، ئادەتتە قاچا ـ قۇچا تىزىلىدۇ.

(3) ياغاچ ۋە تۆمۈر كارۋات

ياغاچ كارۋاتنىڭ باش قىسمىغا تۈرلۈك گۈل نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ، پۇت قىسمى قىرغا بىلەن قىرىلىدۇ، تۆمۈر كارىۋاتنىڭ باش قىسمىغا پولات چىۋىقتىن ئىگىلگەن تۈرلۈك گۈل نۇسخىلىرى ئورنىتىلىدۇ.

4. زىننەت بۇيۇملىرى

ئۇيغۇر ئاياللىرى ھالقا، بىلەيزۈك، مارجان تاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەرلىك زەرگەرلەر سوققان ھالقا كۆمۈش پۇلدىن سەل كىچىك ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپى ھالقا شەكلىدە، تۆۋەن تەرىپى ئالتۇن، كۆمۈشتىن تەركىب تاپقان گۈل نۇسخىلىرىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، كۆركەم، چوڭ سۈپەت كۆرۈنىدۇ. بىلەيزۈك، كۆپ ھاللاردا، كۆمۈشتىن سوقىلىدۇ، بەزىلىرى قاشتېشىدىنمۇ ياسىلىدۇ.

VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر ئاسار ئەتىقلەر

§1. قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى

1. قەدىمكى خارابىلىكلەر

(1) يەتتەقۇدۇق نەپىس تاش قورال خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك يەتتەقۇدۇق يول ئاسراش ئۇچاستېكىسىنىڭ 500 مېتر شەرقىدىكى تاشيولنىڭ ئىككى يېقىسىغا جايلاشقان، دائىرىسى تەخمىنەن 6000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1958 ـ يىلى شى ئۇچىڭ قاتارلىق كىشىلەر بۇ يەردە ماشىنىنى توختىتىپ ھاردۇق ئالغان چاغدا، مۇشۇ يەردىن نەچچە 100 دانە نەپىس تاش قورالنى يىغىۋالغان.

(2) تارانچى نەپىس تاش قورال خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك تارانچى بازىرىدىكى تۆت كوچىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدىكى سودا دوكىنىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. 1958 ـ يىلى ۋاڭ يۈڭيەن

قاتارلىق كىشىلەر مۇشۇ سەپرىق توپىلىق يەردىن بىرنەچچە دانا نەپىس تاش قورالىنى يىغىۋالغان.

(3) قارادۆڭ خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك قارادۆڭنىڭ ئالتە كىلومېتر جەنۇبىدىكى بىر قارا دۆڭگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 180 مېتر كېلىدۇ. 1957 ـ يىلى بىر دېھقان بۇ يەردىن ئوغۇت توپىسى ئېلىۋاتقاندا، ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا قاتلىمىدىن بىر دانە قوش قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا چىققان.

(4) يالغۇزتويۇم خارابىلىكى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدا تۇزۇلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: «تال ناچىن (تاشۇبلىق) شەھىرىدىن 210 چاقىرىم كېلىدىغان يالغۇزتويۇم تېغىنىڭ تۆپىسىدە چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى بار» دەپ يېزىلغان. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) بۇ ئىبادەتخانا بۇزۇۋېتىلگەن. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) «قىزىل 8 ـ تۇەن» يالغۇز تويۇمدا چازا قۇرغاندا، ئىبادەتخانا خارابىلىكىنى بۇزۇۋېتىپ گازارما سالغان، خارابىلىك ھازىر يوق.

(5) باغداش خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك باغداش كەنتىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان. تاغ باغرىدا تاش بىلەن قۇپۇرۇلغان تام، تاشسۇپا، تاشقوتان قاتارلىقلارنىڭ ئىزى بار. تاغ باغرىدىن تاغ قاپتىلىغىچە بەش قەۋەت تاش ئۆي خارابىسى قاتار جايلاشقان، تاغقا چىقىدىغان تاغدىن چۈشىدىغان تاش پەلەمپەيمۇ بار.

(6) راھەتباغ گۈڭشېسىدىكى خارابىلىك

بۇ خارابىلىك راھەتباغ گۈڭشېسى 1 ـ دادۇينىڭ 3 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىگە جايلاشقان. 1983 ـ يىلى دېھقانلار كېسەك قويۇۋېتىپ تۆت مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا قاتلىمىدىن بۇغا باشلىق مىس پىچاق قاتارلىق مىس قوراللارنى ئۇچراتقان ھەم شۇ يەردىن ئادەم ئىسكىلىتى، ساپال پارچىسى، تاش قورال قاتارلىقلارمۇ چىققان.

2. قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

(1) ئالتىزاق (يانبۇلاق) قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك توغۇچىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يانبۇلاق كەنتىنىڭ غەربىي تەرەپىدىكى ئالتىزاققا جايلاشقان. بۇ خارابىلىك سەپرىق توپىلىق دۆڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ، سەل تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇن

لۇقى تەخمىنەن 60 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 50 مېتر كېلىدۇ، دۆڭنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي ئېتىزلىق. 1958 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرگەن. شەھەرنىڭ شىمالىي سېپىلى بىلەن شەرقىي سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتكەن؛ غەربىي سېپىلى بىلەن جەنۇبىي سېپىلى خېلى ساق تۇرغان. سېپىلنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى بەش مېتر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېترچە كېلىدۇ. قەدىمكى شەھەرنىڭ سېپىلى سوقما قىلىپ ياسالغان، لېكىن، كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان جايلىرىمۇ بار، بۇنىڭدىن سېپىل بىرقانچە باسقۇچتا پۈتكەنلىكى مەلۇم. شەھەر ئىچىدە ساق ئۆي قالمىغان، پەقەت بىرنەچچە گەمىلا قالغان. شەھەرنىڭ شەرقىدە بىر تۇر (تىم) بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئالتە مېتر كېلەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دېھقانلار ئوغۇت قىلىش ئۈچۈن توپا ئالغانلىقتىن، شەھەر سېپىلى ۋە تۇر قالدۇقلىرى پۈتۈنلەي تۈگىگەن. بۇ جاي ئاپتۇنوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكالىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

(2) لاپچۇق قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك لاپچۇقتىكى قارلۇق ئۆستەڭنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىرغاقلىغا جايلاشقان، ئۆستەڭنىڭ شەرقىدىكى ئىككى (شىمالدا بىر، جەنۇبتا بىر) شەھەر، غەربىدىكى بىر شەھەر ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان.

ئۆستەڭنىڭ شەرقىي ياقىسىدىكى شىمالىي شەھەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 180 مېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 150 مېتر، قالدۇق سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئىككى مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتر كېلىدۇ، شەھەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىدا قاراۋۇلخانا قالدۇقلىرى بار، شەھەر ئىچىدە توپا دۆڭلىرى ۋە ئۆيلەرنىڭ پۇچۇق تاملىرى قالغان. ئۆستەڭنىڭ شەرقىدىكى جەنۇبىي شەھەر كىچىكرەك بولۇپ، پاسىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 مېتر، قالدۇق سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتر كېلىدۇ، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە بىر قاراۋۇلخانا بار، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتر كېلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ غەربىدىكى شەھەردە شەرقىي سېپىل خارابىسلا قالغان، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 مېتر كېلىدۇ.

ئۆستەڭ بويلاپ شىمالغا سوزۇلغان كىچىك تۆپىلىك ئۈستىدە بىرقانچە تۇر قالدۇقى ھەم بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى بار.

لاپچۇق قەدىمكى شەھىرى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «كېيىنكى خەننامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكپىڭنىڭ 15 ـ يىلى (مىلادى 72 ـ يىلى) مىڭدى خان شىمالغا يۈرۈش ھەرىكىتىنى بېرىش توغرىسىدا قوماندانلىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. كېيىنكى يىلى ئۈيغۇرلىنى بويسۇندۇرۇپ، شۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئۈيغۇرغول كاھىبگى تەسىس قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 17 ـ يىلى (493 ـ يىلى) پىشامشان دۆلىتى قاتقىللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندا، بىر قىسىم كىشىلەر شىمالدىكى ئۈيغۇرغولغا

قىچىپ بېرىپ قورغان ياساپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ يەرنى لاپچۇق دەپ ئاتىغان. تاڭ سۇلالىسى جېك گۈەننىڭ 4 ـ يىلى (630 ـ يىلى) يەنە مۇشۇ جايدا لاپچۇق ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. بۇ قالدۇق قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېۋدرغول شەھىرى ياكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لاپچۇق شەھىرىنىڭ خارابىلىكى ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

(3) ئەسكى شەھەر قەدىمكى قەلئە خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك قارادۆۋىنىڭ 26 كىلومېتر جەنۇبىغا جايلاشقان. بوران يالاپ پەيدا قىلغان يارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كەينى يارغا يۆلەپ سېلىنغان ئىككى قەلئە بار، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتر كېلىدۇ، ئۇستىدە كۆزىتىش تۆشۈكى ھەم ئىككى قەلئەگە ئۆتۈشىدىغان يول بار، قەلئەنىڭ تەكتىدە يەر ئاستى يولى بار. قەلئەدىكى شامال يالاپ ھاسىل قىلغان ياردا بىر قەۋەت مايا‌ق ھەم يۇڭ توقۇلما پارچىسى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ بارلىقى بايقالدى.

3. تۇر خارابىلىكى

قۇمۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىدىكى كونا يوللار قەدىمىي زامانىدىن قېلىپقالغان مۇھىم قاتناش يوللىرى بولۇپ، يول بويى پوچتا بېكىتى، تۇرلار بار ئىدى، ئۇلارنىڭ خارابىسى ھازىرمۇ ناھايىتى كۆپ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭچى يىللىرىدا تۇزۇلگەن «شاجۇ ـ ئېۋدرغول ئايمىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» نىڭ قالدۇق جىلدىدا: «ئېۋدرغول ناھىيىسىدە شۇيىۋەن، ماۋئېر، لاڭچۇەن، شياڭزاۋ، پەنلەنچۇەن، سۇدۇگۇ، ئىتاچى دەيدىغان يەتتە تۇر بار؛ لاپچۇق ناھىيىسىدە بەچىر، بۇداۋچۇەن، يۇڭئېن، جەنتوجۇ، خۇاچۇەن (ئىككى تۇر كەم) بولۇپ، سەككىز تۇر بار؛ رويان (ھازىرقى تاشۇبۇلاق) ناھىيىسىدە بەيۋاڭ، بەييانگشەن، يىددىجۇي، دۇدۇي دەيدىغان تۆت تۇر بار» دەپ يېزىلغەن. دېمەك، ئۇ چاغ ناھىيىدە 19 تۇر بولغان.

مىنگ يىللىرىغىچە قالدۇق تۇردىن يەنە تۆۋەندىكى 20 نەچچىسى ساقلىنىپ قالغان. قۇمۇلنىڭ شەرقىدە دۇگۇرساق، ساۋۇلاق، بۇلۇڭتوغراق، يەندۇڭ، تىيەنشىگدون تۇرلىرى بار؛ قۇمۇلنىڭ غەربىدە تۇسقا، سۇمقاغا، ئاستانە، تۇغۇچى، لياۋدۇن، يەتتەقۇدۇق تۇرلىرى بار؛ تۇغۇچىنىڭ جەنۇبىدا لاپچۇق، قارادۆۋە، ئەسكى شەھەر تۇرلىرى بار؛ قۇمۇلنىڭ جەنۇبىدىكى راھەتباغ يېزىسىدا ئاقتۇر، ئەللىكتۇر، قاراتال تۇرلىرى بار؛ قۇمۇلنىڭ شىمالىدا يالاڭكارىز، ئۇچقۇرۇل، كۆشۈتى تۇرلىرى بار؛ قۇمۇل بىلەن تاشۇبۇلاق ئارىلىقىدا شورىۇلاق، چىگشەنزى تۇرلىرى بار؛ تاشۇبۇلاق بىلەن شوپۇل ئارىلىقىدا چوڭ دۆڭ، ئىككىنچى دۆڭ، ئۈچىنچى دۆڭ تۇرلىرى بار؛ تاشۇبۇلاق بىلەن خوتۇنتام ئارىلىقىدا كۆنىپېتىش دۆڭ، خوتۇنتام دۆڭ دېگەن تۇرلار بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو

قۇرۇلغاندىن كېيىن، كەنتلەرگە يېقىن تۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇزۇۋېتىلىپ، توپىنى دېھقانلار ئوغۇت قىلىۋەتكەن.

1983 ـ يىلغىچە يەندۆڭ، لياۋدۇن، لاپچۇق، قارادۆۋە، ئەسكى شەھەر، راھەتباغ يېزىسىدىكى ئەللىكتۇر، قاراتال، كۆشۆتى، شوربۇلاق، چىڭشەنزى، چوڭدۆڭ، ئىككىنچى دۆڭ، ئۈچىنچى دۆڭ، كۈنپېتىش دۆڭ، خوتۇنتام دۆڭ قاتارلىق تۇرلارنىڭ خارابىسى ساقلىنىپ قالغان.

ساقلىنىپ قالغان تۇرلارنىڭ ئېگىزلىكى بەش مېتردىن 10 مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى، ئېيتايلۇق، لاپچۇق، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردىكى تۇرلار كەسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، بەزىلىرى، ئېيتايلۇق، يەندۆڭ، لياۋدۇن قاتارلىق جايلاردىكى تۇرلار سوقما قىلىپ ياسالغان. تۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى قەۋەت بولۇپ، 2 ـ قەۋەتكە چىقىدىغان توپا پەلەمپەي بار. بۇلارنىڭ يەنە ئۈچ قەۋەتلىكلىرىمۇ بار، مەسىلەن، راھەتباغدىكى ئەللىكتۇر قاتارلىقلار.

4. بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە تاش ئۆڭكۈر خارابىلىكلىرى

(1) بۈگۈر بۇددا ئۆڭكۈرى خارابىسى

بۇ خارابىلىك توغۇچىدىكى بۈگۈرنىڭ سۇ بېشى دېگەن يېرىدە بۇلۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇنى «تەيزاڭ» دەپ ئاتايدۇ. بۈگۈر ئولىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ياردا جەمئىي 11 ئۆڭكۈر بار. ئادەتتىكى ئۆڭكۈرلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا دېگۈدەك بىر مېتر كېلىدىغان يۇمىلاق توپا تۈۋرۈك قويۇلغان بولۇپ، ئۇ، ئۆڭكۈرنىڭ تورۇسىنى تەرەپ تۇرىدۇ. ئۆڭكۈرنىڭ بەزىلىرى يالغۇز، بەزىلىرى ئىككى ـ ئۈچى ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. تېمى كاكۇل بىلەن سۇۋالغان. ئۇزاق زامانلار ئۆتۈپ ۋە ئىسلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇددا رەسىملىرىنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ كەتكەن. تامدىكى رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپى سويۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەن ياكى كىشىلەر تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن. بەزى ئۆڭكۈرلەرنىڭ تېمىغا چاك كەتكەن، بەزىلىرى گۆمۈرۈلۈپ چۈشكەن، بەزىلىرىنىڭ ئىشىكى قۇم بىلەن ئېتىلىپ قالغان.

يارنىڭ تۆپىسىدىمۇ ئۆيلەر بار، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى توپا كولىنىپ، ئۈستى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلۇپ ياسالغان. ئۈچ ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى بار، ئۇنىڭ بىرى ئولىنىڭ شەرقىگە (ئولغا يېقىن سېلىنغان)، ئىككىسى ئولىنىڭ غەربىگە (بىرى شىمالدا، بىرى جەنۇبتا) جايلاشقان بولۇپ، ئاساسەن، ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان. ئولىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىبادەتخانا ھەممىدىن چوڭ بولۇپ، ئاستى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق گۈمبەز شەكلىدە سېلىنغان. ئاساسىي ئىبادەتخانا بىناسىنىڭ قالدۇق ئىزىدىن قارىغاندا، بۇتلار شەرقە قارىتىپ ئولتۇرغۇزۇلغان، بىنانىڭ گۈمبىزى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

مىلادىي XV ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىسلام دىنى قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىمىنىڭ بۇ مۇقەددەس جايى تاشلىۋېتىلىپ، خاراب بولغان.

بۇ جاي ناھىيە بويىچە قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

(2) ئاراتام بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى

ئاراتام قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكىدە بولۇپ، شەھەرگە 40 كىلومېتر كېلىدۇ. ئاراتام قەدىمكى زامان بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

بۇددا ئىبادەتخانىسى ئاراتامنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قىزىل تاغ قاپتىلىدىكى توپا تۆپىلىككە جايلاشقان. يەتتە ئېغىز ئۆي شەرقتىن غەربكە قاتار جايلاشقان بولۇپ، ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان. ئىبادەتخانىنىڭ ئاستى تەرىپى قېلىپ قېزىلىپ، ئۈستى تەرىپى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، تامنىڭ ئىچى كاكۇل بىلەن سۇۋالغان، ھاك بىلەن ئاقارتىلىپ، رەڭلىك سۈرەتلەر سىزىلغان.

ھازىر ئىبادەتخانا ئۆيىدىن بەش ئېغىزلا قالغان، ئالدى تەرىپى، تورۇسلىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن، تاغقا يانداشقان قىسمىلا قالغان بولۇپ، ئولتۇرغان بۇتنىڭ ئومۇمىي ئىزناسىنى غۇۋا پەرقلەتكىلى بولىدۇ. بۇ جاي ناھىيە بويىچە قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

§2. قەبرىلەر

1. قەدىمكى قەبرىستانلىق

(1) قىزىل چوققا قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق قارا دۆڭە گۇڭشىسىنىڭ ئىككى كىلومېتر غەربىدىكى قىزىل تۆپراقلىق تۆپىلىككە جايلاشقان، كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1978 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى بۇ يەرنى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىپ كۆردى. ئېچىلغان قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى 300 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. جەمئىي 29 قەبرە قېزىلدى. بەزى قەبرىلەر توپ جايلاشقان بولۇپ، دەپنە قىلىش شەكلى بىر خىل، گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1.5 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن بىر مېتر، چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 1.2 مېتردىن ئىككى مېترغىچە كېلىدۇ. كۆپىنچە جەسەتلەر پۈت قىسمى پۈكلەپ دەپنە قىلىنغان، ئۈستىگە توغراق ياغىچى يېپىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېسەك قويۇلۇپ، ئاندىن توپا بىلەن كۆمۈلگەن. قەبرىستانلىقتىن كونا جەسەت، تاش قورال، ساپال بۇيۇم، ياغاچ قورال، مىس ئەسۋاب، سۆڭەك قورال، كىگىز، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، تېرە بۇيۇملار چىقتى. ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى بۇ قەبرىستانلىقنى ئادەم قويۇپ ساقلاۋاتىدۇ.

(2) يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرق، غەرب تەرەپلىرىدىكى توپىلىق تۆپىلىككە جايلاشقان. 1958 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ قەبرىستانلىقنى تەكـ

شۇرۇپ كۆرگەن. گۆرلەر سەل ئېنىز قېزىلغان، بىر قىسىم گۆرلەر كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ يەردىن ساپال بۇيۇم، مىس قورال، تاش قورال، سۆڭەك قورالغا ئوخشاش نەرسىلەر تېپىلدى.

(3) لاپچۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق لاپچۇقنىڭ تەخمىنەن بىر كىلومېتر غەربىگە جايلاشقان. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بۇ جايدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان قەدىمكى قەبرىستانلىقنى ئۇچراتتى، گۆرلەر جەنۇبتىن شىمالغا قارىتىپ قېزىلغان. بۇ يەردىن ئادەم ئىسكىلىتى، ساپال بۇيۇم، مىس ئەسۋابلار تېپىلدى.

(4) ئاراتام قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق ئاراتام باغچىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان. 1953 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن غەربىي شىمال تارىخ مۇزېيى بۇ قەبرىستانلىقنى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىپ كۆرگەن. گۆرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر، كەڭلىكى بىر مېتر بولۇپ، تۆت تەرىپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان، گۆردىن ئادەم ئىسكىلىتىدىن باشقا جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بۇيۇم ئۇچرىتىلمىغان.

(5) باغداش قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق باغداش قەدىمكى خارابىلىكى جايلاشقان دۆڭنىڭ پەس تەرىپىگە جايلاشقان. 1983 - يىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى بىر نەچچە جايدا قەدىمكى قەبرىنىڭ بارلىقىنى ئۇچراتتى. گۆر يۆمىلاق قېزىلغان بولۇپ، ئەتراپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. بەزى جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرقە، بەزى جەسەتلەرنىڭ بېشى شىمالغا قارىتىپ قويۇلغان.

2. ئالتۇنلۇق

ئالتۇنلۇق شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ بىر كىلومېتر غەربىگە جايلاشقان. ئالتۇنلۇق ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: بىرى چوڭ گۇمبەز (ۋاڭلار قەبرىسى)، بۇنىڭ ياسالغان دەۋرى ھەققىدە ھەر خىل گەپلەر بار. بىر خىل گەپتە، 7 - ئەۋلاد بېشىر ۋاڭ قەشقەرگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ «ئاپئاق خوجا مازىرى» نىڭ ئۇلگىسىنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، قۇمۇلدا چىنە خىش پىشۇرۇپ، 20 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، داۋگۇاڭنىڭ 20 - يىلى (1840 - يىلى) پۈتتۈرگەن دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر خىل گەپتە، شۇ شېۋگۇنىڭ «غەربىي يۇرت ھەقىدە نەزمىلەر» دېگەن ئەسىرىدە بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن «خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا چىڭ ۋاڭ دەپ نام بەرگەن ھەم سېپىلنى رېمونت قىلىش ۋە قەبرە ياستىش ئۈچۈن 120 مىڭ سەر (بۇ يەردە 20 مىڭ سەر 120 مىڭ سەر قىلىپ قويۇلغان) تەڭگە ھەدىيە قىلغان» دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر خىل گەپتە، «يولۋاس ئەسلىمىلىرى» دە خاتىرىلىنىشچە، بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن، چىڭ ئوردىسى «مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن، بېيجىڭدىن خىش، كاھىش كەلتۈرۈلۈپ، ئوبيېزى

15 كۈب مېتر كېلىدىغان ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى گۈمبەزلىك قەبرە ياستىلغان» دېيىلىدۇ. كېيىنكى ئىككى خىل گەپتىن قارىغاندا، بېشىرنىك قەبرىسى چىلىك سۇلالىسى گۈاڭشۇنىك دەسلەپكى يىللىرىدا ياسالغان. چوڭ گۈمبەزنىك ئىشكى غەربكە قارايدۇ، ئاستى تەرىپى چاسا شەكلىدە، ئۈستى گۈمبەز شەكلىدە. گۈمبەزنىك ئالدى تېمىنىك ئېگىزلىكى 15.56 مېتر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 19.60 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 15 مېتر، گۈمبەز كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئاستى تەرىپىگە گىرىلى كۆك ئاق چىنە خىش چاپلانغان. تۆت بۇرجىكىدە مۇنار شەكىللىك تۈۋرۈك بار، گۈمبەزنىك ئۆگزىسىگە يېشىل سىرلىق كاھىش ئورنىتىلغان ھەم بۇددا قاپاقسىمان ئوخشايدىغان ئۇچ چىقىرىلىپ، ئۈستىگە ھىلال ئاي ئورنىتىلغان. گۈمبەز ئىشكىنىك ئىككى تەرىپىدىكى مۇنارنىك ئىچى كاۋاك بولۇپ، ئۈنىك ئايلانما پەلەمپىيى بىلەن گۈمبەزنىك ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ. گۈمبەزنىك چۆرىسىگە پەس گىرۈەك تام ياسالغان، گىرۈەك تام بىلەن گۈمبەز ئارىلىقىدا تۆز بوشلۇق بار، بۇ يەردە تۈرۈپ ئەتراپتىكى مەنزىرىنى تولۇق كۆرگىلى بولىدۇ. گۈمبەز ئىچىنىك تۆۋەن تەرىپى چاسا، يۇقىرى تەرىپى يۇمىلاق بولۇپ، تولۇق ئاقارتىلغان. ئۈستىدە تۆت تۈگلۈك بار. قۇببە ئورۇسغا كۆك گەچ چۈشۈرۈلگەن. گۈمبەز ئىشكىنىك ئوك، سول تەرىپىگە ئايەت ئويۇلغان تاش ئابىدە ئورنىتىلغان. چوڭ گۈمبەزنىك ئىچىگە 7 ـ ئەۋلاد ۋاك بېشىر ھەم ئۈنىك چوڭ ـ كىچىك پۇجۇكلىرى (خوتۇنلىرى)، 8 ـ ئەۋلاد ۋاك مۇھەممەت ھەم ئۈنىك خوتۇنى، شۇنىڭدەك ۋاك جەمەتىدىكىلەردىن بولۇپ 40 كىشى دەپنە قىلىنغان.

ئىككىنچى قىسمى: چوڭ گۈمبەزنىك جەنۇبىي تەرىپىدە ياغاچ بىلەن شىپاك شەكىللىدە ياسالغان بەش كىچىك گۈمبەز بار، بۇ گۈمبەزلەر شەرقتىن غەربكە قاتار قىلىپ ياسالغان. ئىچىدە بىرنەچچە ئەۋلاد ۋاكلارنىك قەبرىسى بار. غەربتىن شەرققە سانىغاندا تۆت گۈمبەزنىك ئىچىگە 1 ـ ئەۋلادتىن 6 ـ ئەۋلادقىچە بولغان ۋاكلار ۋە ئۇلارنىك خوتۇنلىرى ھەم ۋاك جەمەتىدىكىلەر دەپنە قىلىنغان. شەرقتىكى شىپاك شەكلىلىك 5 ـ گۈمبەزنى 9 ـ ئەۋلاد ۋاك شامەخسۇت ئۇلۇشتىن ئىلگىرى ياساتقان، ئۇ ئۇلگەندىن كېيىن ئۈنىك جەسىتى مۇشۇ گۈمبەزنىك ئىچىگە دەپنە قىلىنغان. ئۈنىك ئەۋرىسى بېشىر ۋە ئابدۇللالارمۇ مۇشۇ گۈمبەزنىك ئىچىگە دەپنە قىلىنغان.

ئۇچىنچى قىسمى: چوڭ مەسچىت (ھېيتكا مەسچىتى)، بۇ مەسچىت، ئەڭ بۇرۇن، يەنى 1 ـ ئەۋلاد ۋاك ئەبەيدۇللا دەۋرىدە (كاشى يىللىرى) سېلىنغان. 4 ـ ئەۋلاد ۋاك يۈسۈپنىك دەۋرىگە كەلگەندە (چىيەنلۇك يىللىرى)، مەسچىت كىچىكلىك قىلغاچقا شەرق تەرەپكە بىر ئاز كېڭەيتىلگەن (مەسچىتنىڭ ھازىرقى ئوتتۇرا قىسمى)، 6ـ ئەۋلاد ۋاك ئەردىشىر دەۋرىگە كەلگەندە مەسچىت يەنە شەرققە كېڭەيتىلىپ، ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن. چوڭ مەسچىتنىك شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 60 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 38 مېتر بولۇپ، 2280 كۋادرات مېتر يەرنى ئىگىلىگەن. مەسچىتنىك دەرۋازىسى شەرققە قارايدۇ، ئىچىدە 9 رەتتە 12 دىن جەمئىي 104 يوغان قىزىل تۈۋ-

رۇك بار (مەسچىت كېچىلىكەن چاغدا، 1 ـ ئەۋلاد ۋاك دەپنە قىلىنغان كىچىك گۈمبەز مەسچىتنىك شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىگە تۇغرا كېلىپ قالغاچقا، بۇ بۇرجەكنى ئىچىگە كىرگۈزۈپ قۇيۇرۇشقا توغرا كېلىپ، تۆت تال تۈۋرۈك كەم قويۇلغان). ھەر يىلى روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا، شەھەر ـ يېزىلاردىكى مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. مەسچىتكە 5000 ئادەم سىغىدۇ.

ۋاك قەبرىستانلىقىنىك ئۆي ئىمارەتلىرى تەخمىنەن 20 مو يەرنى ئىگىلىگەن، ئەتراپ ئېگىز سوقما تام بىلەن قاشالانغان، ئالدى ئىشىك شىمالغا قارايدۇ، 2 ـ ئىشىك شەرققە قارايدۇ. ئىشكىنىك ئىككى تەرىپىدە سېدە دەرىخى بار. مىنگونىك 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى قۇمۇل يېغىلىقىدا ۋاك قەبرىستانلىقى ۋەيران قىلىنغان. چوك گۈمبەز تاملىرىنىك تۆۋەن تەرىپىدىكى چىنە خىشلار سويۇۋېتىلگەن، گۈمبەزنىك قاپاق شەكلىدىكى ئوچى چېقىۋېتىلگەن. چوك مەسچىت ئۆگزىسىنىك بەزى يەرلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ئىشىك ئالدىدىكى پېشايۋان تۆۋرۈكلىرى ئېلىۋېتىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە 10 يىلدىن بېرى، قوغدايدىغان ئادەم بولمىغاچقا، بۇ مەسچىت تېخىمۇ ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. مەسچىتنىك قاشا تاملىرى بۇزۇلغان، ئىككى ئالدى ئىشىكمۇ يوقاپ كەتكەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەريانىدا، چوك گۈمبەزنىك تېمىدىكى چىنە خىشلار پۈتۈنلەي سويۇۋېتىلگەن، گۈمبەز ئۈستىدىكى ئاق چىنە خىشلىق گىرۇەك تام پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىنغان، گۈمبەزنىك چوققىسىدىكى يېشىل كاھىشلارنىك كۆپ قىسمى ئېلىپ كېتىلگەن. ئۇزاق يىللار رېمونتسىز قالغانلىقتىن، ياغاچتىن ياسالغان شىپاك شەكىللىك بەش كىچىك گۈمبەزنىك غەربتىكى ئوچى بۇزۇلۇپ كەتكەن، قالغان ئىككىسىمۇ ساق ئەمەس. 1983 ـ يىلى ھۆكۈمەتنىك پۇل ئاجرىتىشى بىلەن چوك مەسچىت رېمونت قىلدۇرۇلدى.

3. مازارلار

(1) يالغۇز تويۇم مازارى

يالغۇز تويۇم مازارى نۇرئاخۇن گۈمبىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار ناھىيە بازىرىنىك 90 كىلومېتر شەرقىدىكى يالغۇز تويۇمدىكى بىر تاغنىك ئۈستىگە جايلاشقان. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، مىك سۇلالىسى ۋەنلىنىك 20 ـ يىلى (1592 ـ يىلى) نۇرئاخۇن ئىسىملىك بىر مۇسۇلمان چىڭخەينىك شىنىك دېگەن يېرىدىن ئەرەبستانغا ئوقۇشقا بارغان، بەش يىلدىن كېيىن، ئوقۇش پۈتتۈرگەن، ئاندىن ئەرەب دىنىي تەشكىلاتى تەرىپىدىن دىن تارقىتىش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتىلگەن. نۇر ئاخۇن 80 نەچچە يىلدىن ئىنى باشلاپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، قۇمۇلنىك قارادۆۋە دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەن. چاڭىنى ساقلاپ ياتقان مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى كۆچلۈك بولغاچقا، نۇرئاخۇنلار-نىك بۇ يەردىن ئۆتۈشىگە كۆزى يەتمەي، شىمال تەرەپنى ئەگىپ، تاشۇيلىقىنىك خوتۇنىنىڭ دېگەن يېرىگە كېلىپ، شۇ يەر ئارقىلىق قۇمۇلغا كىرمەكچى بولغان. ئۇلار خوتۇنتامغا يېتىپ كېلىشىگە شۇ جايىنى ساقلاۋاتقان مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى تۇيۇپ قې-

لىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشقان. سوقۇشتا نۇرئاخۇنلار كەينىدىن چېكىنىپ يالغۇز تۇيۇمغا كەلگەندە، ئوقيا تېگىپ نۇرئاخۇن شېھىت بولغان، جەستى شۇ يەردە ئاددىيلا كۆمۈپ قويۇلغان. ئاردىدىن 200 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 7 ـ ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر (1813 ـ يىلىدىن 1866 ـ يىلىغىچە ۋاڭ بولغان) ئادەم ئەۋەتىپ، نۇرئاخۇنىڭ جەسەت سۆڭىكىنى تاپقۇزۇپ، ئاشۇ تاغنىڭ ئۈستىدە ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر گۈمبەز ياساتقان. تاغقا چىقىدىغان يول تىك، قاتناش قولايسىز بولغاچقا، ئۇلار گۈمبەز ياساشقا لازىملىق خىش، كېسەكنى قويغا ئارتىپ تاغقا ئېلىپ چىققان. گۈمبەز كۆك خىش ۋە كېسەك بىلەن ياسالغان. گۈمبەزنىڭ ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق شەكىلدە ياسالغان. گۈمبەزنىڭ چۆرىسىدە قاشا تام بار، گۈمبەز ئالدىغا ئورنىتىلغان ئابدە تاشقا ئەرەب يېزىقىدا:

«مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنەۋۋەر ئەۋلادى، بۇ ئالەمدە ئۇلۇغ ئىسلامىيەت ئورنىتىش ئۈچۈن تۆھپەقۇشقان نۇرئاخۇنغا سالام!» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان.

ھەر يىلى روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت كەلگەندە، تاشۋېلىقتىكى مۇسۇلمان دېھقان ـ چارۋىچىلار بۇ يەرگە ئۇلاغلىق ياكى ھارۋىلىق كېلىپ تىلاۋەت قىلىدۇ.

(2) قەيس غوجام مازارى

بۇ مازار قۇمۇلدىكى چاھارباغنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. كىشىلەر ئۇنى «غوجام مازار» دەپ ئاتايدۇ، «يېشىل گۈمبەز» مۇ دېيىشىدۇ. ئىپتىشلارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇچ كىشىنى دىن تارقىتىش ئۈچۈن جۇڭگوغا ئەۋەتكەن. بۇ ئۇچ كىشىنىڭ ئىسمى قەيس، ئۇۋەيس ۋاقاس ئىكەن. ئۇلارنى بەزىلەر قۇرۇقلۇق بىلەن كېلىپ سۇ يولى بىلەن قايتقان دېيىشىدۇ؛ يەنە بەزىلەر سۇ يولى بىلەن كېلىپ قۇرۇقلۇق بىلەن قايتقان دېيىشىدۇ. ۋاقاس كېسەل بولۇپ گۇاڭجۇدا قازا تاپقان. ئۇۋەيس بىلەن قەيس چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندە، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى قارشى ئالغان. كېيىن ئۇۋەيس بىلەن قەيس ئۆز دۆلىتىگە قايتماقچى بولغان. ئۇلار گەنسۇنىڭ خېشى دېگەن يېرىدىكى خۇيخۇيبۇغا يېتىپ كەلگەندە ئۇۋەيس ۋاپات بولغان. قەيس تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 9 ـ يىلى (635 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ شىڭشىڭشىيا دېگەن يېرىگە كەلگەندە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ جەسىدى شۇ يەردە ئاددىيلا كۆمۈلۈپ، ئۈستىگە تاش دۆۋىلەپ قويۇلغان. كېيىن، قۇمۇل ۋالىسى ئادەم ئەۋەتىپ شىڭشىڭشىيادا قەيس ئۇچۈن بىر گۈمبەز ياساتقان.

«شىنجاڭنىڭ خەلىتىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن، «شىڭشىڭشىيادىكى تاغ باغرىدا مۇسۇلمان گۈمبىزى بار ئىكەن ..... يەرلىك كىشىلەردىن بىرسى مەبلەغ يىغىش قىلىپ، گۈمبەزنى قايتا ياساش تەكلىپىنى بەرگەن، بۇ تەكلىپ ماقۇل كۆرۈلگەن، نۇرغۇن بېغىشلىمىلار تەقدىم قىلىنغان، قەبرە ئۈستىگە يېپىلغان يۇپۇقنىڭ قېلىنلىقى بىر چىدىن ئېشىپ كەتكەن.»

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) شىڭشىڭشيا چازىسىنى ساقلاپ تۇرغان قوشۇن گازارما سالماقچى بولۇپ، گۈمبەزنى بۇزۇپ خىشلىرىنى گازارمىغا ئىشلەتكەن. ھەسەن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر بىلەن ساقچى ئىدارىسىنىڭ كۆزەتچى ئەمەلدارى ياڭ ماۋچۈن قەيسىنىڭ جەسەت سۆڭىكىنى تاغ ئارىسىغا ئېلىپ كىرىپ كۆمۈپ قويغان. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا، قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار سەي جيەنگو، سۇ يىچۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قەيسىنىڭ جەسىتىنى يۆتكەش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىش گومىنداڭ 29 ـ جىتۈەنجۈننىڭ سىلىڭى لى تيېجۈن، قۇمۇل ۋالىيسى زېڭ يۇڭپۇ ۋە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى سەي رۇزۇ قاتارلىقلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. سەي جيەنگو بىلەن ماجۈنجيې ئىككىيلەن بۇ ئىشقا كونكرېت مەسئۇل بولۇپ، ئۈچ ئاي تەييارلىق كۆرۈلۈپ، ھازىرقى ئورۇن تاللاپ چىقىلغان (بۇ يەرنى ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن). 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى شەھەر ئىچىدىكى نامان قازى ئاخۇنۇم ھەر ساھەدىكى مۆتىۋەرلەر ۋە ئاخۇنلاردىن بولۇپ 21 كىشىنى باشلاپ ماشىنا بىلەن شىڭشىڭشياغا بېرىپ، 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى جەسەتنى قېزىپ ئالغان. جەسەتنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئالتەچىدىن ئاشىدىكەن، كۆكرەك قىسمىنىڭ قوۋۇرغىلىرىغا ئەت يېپىشىپ تۇرغان، ساقلى ساق قالغان. 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سەھەردە ماشىنا شەھەرگە 20 كىلومېتر كېلىدىغان ساقىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ يەرگە ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم توپلىنىپ بولغان؛ ئاقيەرگە يېقىن كەلگەندە، تېخىمۇ قىستاڭچىلىق بولۇپ كېتىپ مېڭىشقا ئامال بولمىغان، ئاقيەر ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاب قىلىشى ئۈچۈن، تاۋۇت سېلىنغان ماشىنا ئاقيەر مەسچىتىنىڭ ئىچىدە توختىغان. كەچ كىرگەندە، قەيسىنىڭ جەسىتى شەنشى مەسچىتىگە ئېلىپ كىرىلىپ ناماز چۈشۈرۈلگەن، مەسچىتنىڭ ئىچى ئادەمگە لىق تولغان. 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى جەسەت سۇجۇ مەسچىتىگە يۆتكەپ كېلىنگەن. 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋۇجۇڭشىن تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن. لى تيېجۈن سىلىڭ تەزىيە بىلدۈرگەندىن كېيىن ناماز چۈشۈرۈلگەن، ئاندىن جەسەت سۆڭىكى سېلىنغان تاۋۇتنى بىر نەچچە چوڭ ئاخۇن كۆتۈرۈپ مەسچىتتىن ئېلىپ چىققان. تاۋۇتقا كەشتىلىك يېشىل يوپۇق يېپىلغان، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىمخاب سەللە قويۇلغان.

جامائەتنىڭ ئەڭ ئالدىدا تەزىيەنامىلارنى كۆتەرگەن كىشىلەر ماڭغان، ئۇلارنىڭ كەينىدىن 30 دانە قۇرئان ھەم راۋاق (ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ قۇرئان بار) ئارتىلغان تۆت ئاق بوز ئات ماڭغان، ئۇنىڭ كەينىدىن تاۋۇت ئېلىپ مېڭىلغان. شۇ كۈنى سىم ـ سىم يامغۇر ياغقان. خۇيزۇ، ئۇيغۇر ۋە تاغلىق رايونلاردىن ئۈلگۈرۈپ كەلگەن قازاقلاردىن تەشكىل تاپقان 10 مىڭدىن ئارتۇق جامائەت سۇجۇ مەسچىتىدىن چىقىپ، دېشىڭ كوچىسى ۋە جېنفەن كوچىلىرىدىن ئۆتۈپ، شەھەر ئىچىگە سۇ قوۋۇق بىلەن كىرىپ، ئوردا قوۋۇقىدىن چىقىپ، شىمال تەرەپتىكى قەبرىستانلىققا يېتىپ بارغان. بازاردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ سودىگەرلەر كوچىلارغا ئاق پىلاكات ئېسىپ قارىلىق تۇت

قان، خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ كوچا بويلىرىغا كۈجە يېقىپ تەزىيە بىلدۈرگەن.
قەيس ئوجام گۈمبىزىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتر كېلىدۇ، ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. گۈمبەزنىڭ ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى قۇببە شەكلىدە بولۇپ، يېشىل رەڭلىك كاھىش چاپلانغان. گۈمبەزنىڭ ئەتراپىدا پېشايۋان بار، مازارنىڭ چۆرىسى سوقما تام بىلەن قاشالانغان. تام ئىچىدە ھەر خىل دەل ـ دەرەخلەر بار. گۈمبەزنىڭ يېنىدا مازارغا قارايدىغان شەيخلەر ئۈچۈن بىرنەچچە ئېغىز ئۆي سېلىنغان.

§3. بۇتخانا، ئىبادەتخانا خارابىلىكلىرى

1. بۇتخانا خارابىلىكلىرى

(1) تېيانشان بۇتخانا خارابىسى

تېيانشان بۇتخانىسى قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تېيانشان تېغىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 2700 مېتردىن ئارتۇق ئېگىز، بۇيەرنىڭ تۈزۈلۈشى خەتەرلىك. بۇ داۋان قەدىمدىن تارتىپ قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئارىلىقىدىكى بىردىنبىر قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. ئۇ، تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى «قوڭغۇر داۋان» دەپ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى (640 ـ يىلى) خۇجۇنجى قۇجۇلۇقلارنى تىنچلاندۇرۇش ۋاقتىدا، ھەربىي يۇرۇش مۇئاۋىن باش بۇڭى، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ـ قوغداش سولقانات سانغۇنى جياڭ شىڭبىن داۋاننىڭ شىمالىدا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلەتكەنلىكتىن قورال ـ ياراغ ياسىغان، ئىش تۈگىگەندىن كېيىن، تۆھپە ئابدىسى تەييارلاپ، تېيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا ئورنىتىپ قويغان. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى زامانىدا تېيانشان چوققىسى «كۆشۈتى داۋان» (مۇڭغۇلچە «ئابدە داۋىنى» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان.
چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 51 ـ يىلى (1786 ـ يىلى)، تېيانشان چوققىسىغا گۈمبەز بۇتخانىسى سېلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي «تېيانشان بۇتخانىسى» دەپ ئاتالغان. بۇتخانىنىڭ يېنىغا فۇجۇنۇڭ بىر تاش ئابدە ئورنىتىپ قويغان. تېيانشان چوققىسىدىكى گۈمبەز بۇتخانىسى كېيىنچە ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. گۈمبەز بۇتخانىسىنىڭ ھازىرقى خارابىسى گۇاڭشۈنىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى مىڭ چۈن قايتا ياساتقان بۇتخانىنىڭ خارابىسىدۇر. «تېيانشاندىكى گۈمبەز بۇتخانىسىنىڭ قايتا ياسىتىلغانلىق ئابدىسى» تېيانشان داۋىنىدىكى تاشيولنىڭ شەرق تەرىپىدە ھېلىمۇ بار. قايتا ياسالغان تېيانشان بۇتخانىسى مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ھازىر بۇتخانىنىڭ ئارقا خىش تېمىنىڭ خارابىسىلا قالغان.
تاڭ شىگەننىڭ «شەرققە قايتىش خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، بۇتخانىنىڭ ئىچىدە «بېغىشلىمىلار ناھايىتى كۆپ» بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شۇسۇڭ دېگەن كىشى يازغان مۇنداق بىر بېغىشلىممۇ بار:

مەيۋەت بىلەن چاقناپ تۇرار مەشرۇر تىيانشان،
ئۆتمەر بۇندىن تۆمەن لەشكەر، ئۇزۇلمەس كارۋان.
جاڭچيەن، يۆنىڭ قارار گاھى تۇرىدۇ قايان؟
كۆز ئالدىمدا ئايان بولدى بىر تىلسم ساراي،
مىڭ يىللارنىڭ شاھىدى ئۇ ـ قىسمەتلەرگە باي،
بۇنداخەن، تاڭ ئابىدىسى تۇتۇپتۇ ماكان.

(2) لۇكۇئاڭمياۋ بۇتخانىسى

لۇكۇئاڭمياۋ بۇتخانىسى قۇمۇل شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى سۇ بېشىغا، يەنى ھازىرقى «قىزىلىيۇلتۇز دوختۇرخانىسى» نىڭ يېنىدىكى كۆل بويىغا جايلاشقان.

لۇكۇئاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى قۇمۇل شەھرىي ئۆستىگىنىڭ سۇ مەنبەسى بولۇپ، ئۇنىڭ غەرب ۋە شەرق ياقىسى ئېگىز ياراڭلىق،ئوتتۇرىسىكۆل. ئۇ، ئەينى يىللاردا «چوڭ كۆل» دەپ ئاتالغان. شېڭ بىن «شىنجاڭدىكى سايا‌ھەت خاتىرىسى» دە مۇنداق دەپ يازغان: «بۇ جاينىڭ كەينى ئېگىز دۆڭ، ئالدى تەرەپتە سۇ بېشى كۆلى بار، كۆل ئۇزۇنچاق بولۇپ، سۇنىڭ سۈزۈكلۈكىدىن كۆلنىڭ تېگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئۇزۇپ يۈرگەن بېلىقلارنى سانغىلى بولىدۇ (كۆلدە يىلان بېلىق ۋە ئۆردەك ناھايىتى كۆپ ئىكەن)».

«كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى شېپاڭ بارئىكەن، بىرسى ياڭيۇەن، يەنە بىرسى جىنخەن دەپ ئاتىلىدىكەن؛ قىرغاقتا توتتىشىدىغان كۆۋرۈك بارىكەن، كۆلگە بىر قېيىق سېلىنغان، ئۇنىڭغا چۈشۈپ كۆلنى سەيلى قىلغىلى بولىدىكەن. كۆلنىڭ ئۇزۇن قېشىنى بويلاپ قويۇق تال ـ تېرەكلەر ئۆسكەن.»

كۆلنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى يارنىڭ تۆپىسىدە لۇكۇئاڭمياۋ بۇتخانىسى، شەپقەتچان مەبۇدە ھۇجرىسى، سانغۇن لىيۇمېڭ بۇتخانىسى،ئىلاھە بۇتخانىسى قاتارلىقلار بار. «شىنماۋ يىلنامىدىكى ھەمراھلىق سەپەرخاتىرىسى» نىڭ 5 ـ جىلتىدا: «گۇاڭشۇنىڭ 3 ـ يىلى خان ئامبال مىڭ چۈن لۇكۇئاڭمياۋ بۇتخانىسى، شەپقەتچان مەبۇدە ھۇجرىسى قاتارلىقلارنى ياساتقان، قارماقتا بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن كۆل ئوتتۇرىسىغا شېپاڭمۇ سالدۇرغان. بۇ قۇرۇلۇشقا ۋېيىي قوشۇنى بىلەن جىيەن رۇي قوشۇنى كۈچ چىقارغان. كۆچە ياقىدىغان شېبىخلارمۇ ئەسلى ئەسكەر بولغان ئەمەلدارلار ئىكەن» دەپ يېزىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) مىڭ چۈن تارباغاتايدا مەسلىھەتچى ئامبال بولۇپ ئىشلەۋاتقان چېغىدا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. چىڭ ئوردىسى مىڭ چۈن «چېگرا رايونىدا كۆرۈنەرلىك خىزمەت كۆرسەتتى» دەپ، قۇمۇلدىكى لۇكۇئاڭمياۋ بۇتخانىسى يېنىدا ئۇنىڭغا ئاتاپ «مىڭ ھەزرەت ئىبادەتخانىسى» سېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

كۆلنىڭ غەربىي قىرغىقىدا بىر سەھنە بىنا قىلىنغان. ھەر يىلى 4 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى بۇتخانا سەيلىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، يىراق ـ يېقىنىدىكى ئەر ـ ئايال دېھقانلار ئۇلاغلىق ياكى ھارۋىلىق كېلىپ ئويۇن كۆرۈپ تۇرغان. شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى

(1911 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ۋېن جىيىڭ قۇمۇلدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا مۇشۇ بۇتخانا سەيلىسىگە توغرا كېلىپ قالغان. ئۇ، خاتىرە دەپتىرىگە مۇنداق دەپ يازغان: «بۈگۈن دەل بۇتخانا سەيلىسىگە توغرا كېلىپ قالدىم. بۇ، قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەڭ داغدۇغىلىق پائالىيەت ئىكەن. سودىگەرلەر ھەر يىلى مۇشۇ چاغدا تىجارەتنى توختىتىدىكەن. مۇلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار بۇ يەرگە كېلىپ ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدىكەن، ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆرىدىكەن، سەيلە ـ سايا ھەت قىلغۇچىلار مىغ ـ مىغ بولۇپ، تاماشاھ بىر مەھەل ئاجايىپ قىزىپ كېتىدىكەن». سەھنىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇزۇن بىر بېغىشلىما يېزىلغان، تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە

نەچچە مىڭ يىللار ئۆتۈپ كەتتى، شاھ ـ ۋەزىر، ئۇستاز، ئۆلىمالارنىڭ ئىزلىرىلا قالدى. لېكىن تاغ ـ دەريالار شۇ پېتى تۇرۇۋەردى، نام ـ شۇھرەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى تولىمۇ كۆپ بولدى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ باتۇر، ئەزىمەتلەر نەگە كەتتىكىن؟ راستلىرىمۇ، يالغانلىرىمۇ كېيىنكى كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا سۆز ـ چۆچەك بولۇپ قالدى، خالاس. ئۇلۇغ تۆھپىلەر قۇرۇق نەرسە بولۇپ قالدى، ئۈچ دەۋر، ئالتە سۇلالە سەلتەنەتى بىھۇدە تەسەۋۋۇر بولۇپ قالدى.

غەلىتە ئىشلار ھەر كۈنى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، قايغۇمۇ، خۇشاللىقمۇ، ئايرىلىشمۇ، قوشۇلۇشمۇ سەھنىگە چىقىرىلىپ تولۇق نامايەن بولدى. يەنە بەزى چاكىنا ئادەملەر ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىدۇ، ئۇنى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى شان ـ شەرەپ دەپ بىلىدۇيۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇياتقا قالىدۇ. ساداقەت، پاكلىق، ئىشەنچ، لەۋزىدە تۇرۇشنىڭ جاپاسى ئالدىدا، لەززىتى كەينىدە بولىدۇ، نېمىنىڭ راست، نېمىنىڭ يالغان ئىكەنلىكى ۋاقتى كەلگەندە ئېنىقلىنىپ ئەينەك بولىدۇ، بەخت بولسۇن، بالا ـ قازا بولسۇن، ياخشىلىق بولسۇن، يامانلىق بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە چۇشلۇق جاۋابى بولىدۇ.

كىيىملىرىنىڭ كاتتىلىقىغا، ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ ياڭراق ـ نەپىسلىكىگە مەپتۇن بولۇپ كەتمەسلىك كېرەك.

لۇڭۋاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ ئاقارتىلغان تېمىغا يېزىلغان ئۇزۇن بىر بېغىشلىما بار، ئۇنىڭ 1 ـ قىسمى:

ئۇچامغا يوپۇق يېپىنىپ، بېشىمغا قالپاق كىيىپ، ئېگىزدە رىشاتكىغا يۆلىنىپ تۇرسام، يىراق چېگرا يۇرتنىڭ مەنزىرىسى كۆز ئالدىمغا كەلدى. ئۇياق ـ بۇياققا ئۆتۈۋاتقان ھارۋىلارنى كۆرۈپ، ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلىمەي تۇرالمىدىم. تىيانشان تېغىنىڭ قار ـ شۇىرغانلىق سوغۇقىغا قېلىن كىيىملەر دال بولمايتتى. بىپايان قۇملۇقتا بوران چىقسا، يەر ـ زېمىننى قاراڭغۇلۇق قاپلايتتى، سەددىچىن ئەتراپىدىكى قارارگاھلاردا كۈز كۈنلىرى ئاتلار سۇغىرىلاتتى، كۈن قوۋۇقتىن چىققان كىشىلەرنى تال چوكانلار ئۇزۇتۇپ قالدى. قاينام ـ تاشقىنلىققا تولغان بۇ مەنزىرىدىن تولىمۇ ھاياجانلىنىپ

كەتتىم، ھاسارىتىم قاينىاپ تاشتى، جەك تۇغنى كۆتۈرۈپ دۇشمەن بىلەن ئېلىشىۋاتقاندەك بولدۇم، بەختكە يارىشا ئۇرۇشلار توگىگەنىدى، پۇقرالار ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى. ئىلۇپەر ياپرىقىغا ئوخشايدىغان كىيىمنى كىيگەن، لويىلىدىن ياسالغان ھاسسا تايىقىنى ئالغان. كۆز ئالدىدا تۇرغان قۇتلۇق كۈن ۋە گۈزەل مەنزىرىلەرگە ياكى سۈرەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان ئورمان بۇلىقى ـ تاغ سۈلىرىغا، ياكى تاشقا ئويۇلغان شېئىرلارنى ئوقۇغانغا، ياكى ھايۋانلىرىنى باسالماي تالاـ تۈزدە سەيلە قىلغانغا، ياكى جىم ئولتۇرۇپ خىجەك مۇڭلىنى ئاڭلاپ ھۇزۇرلانغانغا يارىشا ئىش قىلغىن.

2 ـ قىسمى:

بۇددا ئىبادەتخانىسى ساريىددا برقانچە قەدىمىي دوست بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ مەي ئىچكەچ مۇندىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ئىشلار ئۈستىدە پاراڭلاشتۇق. سەھرادىكى ۋە گۈگۈم ۋاقتىدىكى قوڭغۇراق، داقا ـ دۇمباق سادالىرى ئىچىدە، ئالەم شۇمۇل ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ئۆتتى، بەنچاۋ قەلبىمنى تاشلاپ ئەسكەر بولدى، جاك چىيەن غەربىي يۈرتىنك يولىنى ئاچتى. جاۋچۈڭگو چېگرا رايونلاردا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇرىنگۈي ئۇچ تال ئوقيا بىلەن تىنىانشان ئەتراپىنى تىنجىتتى. ئاجايىپ داغدۇغىلىق ئىشلار بولۇپ ئۆتتى. بۈگۈنكى كۈندە، بۇلارنىك ھەممىسى تارىخ بولۇپ قالدى. ياۋا غازلار غاقىلدىدى، كۆز پەسلى يېتىپ كەلدى. شالاك ئۆسكەن قومۇشلار ئارىسىدا كۆكرىكىنى كېرىپ تېز ماك، سارىنك قانات قېقىپ ئۆز ئارمىنچە ئۇچقىنىغا، بېلىقنىك ئۆز ئەركىگە ئۆزگىنىگە ئوخشاش، ھەممە بىمارامىلىقنى ئېسىگدىن چىقىرىۋەت. قەلبىگدىكى غەشلىكنى ۋە ناھايىتى چىگىش ھەق ـ ناھەق، شاپائەت ـ ئاداۋەتلەرنىك ھەممىسنى مۇزدەك سوغۇق تاشقا، ئوتۇنچىلار ناخشىسىغا، سۇنىك شارقىرىشىغا، ئادەمزات ئىز باسمىغان چۆللۈكە ئاتاپ قوي.

مىنگونىك 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) قومۇلدا يۇز بەرگەن يېغىلىقتا لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسى ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان. مىنگونىك 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) كۆل بويىدىكى سەھنە ساق بولغاچقا، بىر ـ ئىككى قېتىم بۇتخانا سەيلىسىمۇ ئۆتكۈزۈلگەن. ئازادلىق ھارپىسىدا لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىدا گومىنداڭنىك بىر ئاپتوموبىل تۈەنى تۇرغان، شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ يەر «شياۋيىكفاك» دەپمۇ ئاتالغان. 60 ـ يىللاردىن كېيىن، سۇبېشىنىك سۇ مەنبەسى بارا ـ بارا ئازىيىپ كەتكەن، دەرخەلەرنىك كۆپىنچىسى كېسىۋېتىلگەن، شۇنىك بىلەن لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىك مەنزىرىسى بۇرۇنقىغا يەتمەيدىغان بولۇپ قالغان. ھازىرقى لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىك غەربىدىكى دۆڭدە كىچىك بىر بۇتخانا قالدۇقى ھەم ئۇنىك ئىككى ياقىسىدىكى ساراي ۋە ياغاچ پەلەمپەيلەر ساقلىنىپ قالغان. پەلەمپەينىك ئىككى يېنىندا ئۇچ ئادەمنىك غولچى يەتمەيدىغان ئىككى تۈپ يوغان قېرى تېرەك بار. بۇ تېرەكلەرنى گۈاڭشۇنىك 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) مىنك چۈننىك ئەسكەرلىرى تىككەن.

2. ئىبادەتخانا خارابىلىكى

(1) ھەزرىتى زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسى خارابىلىكى

زوزۇڭتاڭ گۇاڭشۇنىڭ 11 ـ يىلى (1885 ـ يىلى) ئۆلگەن. ھەزرىتى زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسى گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) يازدا، كونىشەھەردە (ھازىرقى شەھەرلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ غەربىي تەرىپىدە) سېلىنغان.

ھەزرىتى زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ، ئالدىنقى ئىشىكتىن كىرگەندە كارىدور نامايان بولىدۇ، كەينى تەرىپىدە ئۈچ ئېغىز ساراي بار. زوزۇڭتاڭ ھەيكىلىنىڭ ئېگىزلىكى بىرچىدىن ئاشىدۇ. ھەيكەل ئەينەك قۇتا ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئارقا ساراينىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان. ساراي ئالدى ئىشىكىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككىدىن قوش دەرپەردە ئىشىك بار، ئىشىكنىڭ قانىتىغا زوزۇڭتاڭنى ياد ئېتىدىغان سەككىز شېئىر يېزىلغان. بۇنىڭ بىرى «سەپەر ئۈستىدىكى چۇڭياڭ بايرىمى. چىلۇي» دە مۇنداق دېيىلگەن:

قاپلىدى ئابى ھاۋا تاغلارنى چۇڭياڭ پەيتىدە،
بولدى جەڭگاھ بۇ قەدىم جارابە مۇشۇ كۈنلەردە.
ۋادەرىخ، ھېچ تۈگىمەي بۇلاڭ ـ تالاڭ مالىمانلىرى،
ئۆتتى ئۆمۈر ناخشا توۋلاپ تەلۋە ياشلىق ئىلكىدە.
تۈن شامالى يەلپۈدى، قوندى ساقالغا قار ـ قىروۋ،
بەشىنچى تاك ـ تاك ئۇرۇلدى تاڭ سەھەردە ـ سۈبھىدە،
لەۋدە ھەسرەت كۈلكىسى، باقتىم سېرىق چېچەككە مەن:
نە ئۈچۈن ئاتتىڭ چېچەك سەن شۇ قاقاسلىق دالىدا.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى، قۇمۇلدىكى يەرلىك ھەربىي، مۈلكىي ئەمەلدارلار ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسىغا كېلىپ تەزىيە بىلدۈرگەن. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىن كېيىن، ھەزرىتى زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسى كەينى ـ كەينىدىن ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئىبادەتخانىنىڭ ئورنىغا سۇڭ جۇڭشەن خاتىرە سارىيى سېلىنغان (بۇ قىسقارتىلىپ «جۇڭشەنتاڭ» دەپلا ئاتىلىپ كەلگەن). 1960 ـ يىلى جۇڭشەنتاڭمۇ بۇزۇۋېتىلگەن.

(2) جاساق چىڭۋاڭ ئىبادەتخانىسى خارابىلىكى

تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىلى، قۇمۇلدىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇن بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن، بېشىرنى ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىققا تەيىنلەيدۇ. تۇڭجىنىڭ 5 ـ يىلى (1866 ـ يىلى) بېشىر دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ كېيىنكى يىلى ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىقى

ئوردىسى ئۇنىڭغا «خوشئوت چىڭۇاڭ» دەپ نام بېرىدۇ ھەمدە قۇمۇلدا ئۇنىڭغا ئاتاپ مەخسۇس ئىبادەتخانا سېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىلى قۇمۇل تىنچلانغاندىن كېيىن، جاساق چىڭۇاڭ ئىبادەتخانىسى كونا شەھەردە سېلىنىدۇ (ئور- نى ھازىرقى 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ).

جاساق چىڭۇاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. ئىبادەتخانا ئالدى ئىشىك، شەرق ـ غەرب يان ئۆيلەر ۋە چوڭ سارايدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەر- كىب تاپقان. ئاساسىي سارايىنىڭ ئىچىگە چىڭۇاڭغا ھۆرمەت بىلدۈرىدىغان ئابىدە تۇرغۇزۇلغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى، يەرلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە بۇ يەرگە كېلىپ نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزۈپ تۇر- غان. مىنگودىن كېيىن، بۇ ئىبادەتخانا ئاستا ـ ئاستا تاشلىنىپ قالغان. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) ئىبادەتخانا ئىچىدە ناھىيىلىك 2 ـ مەكتەپ (قىزلار مەكتىپى دەپمۇ ئاتالغان) ئېچىلغان. 70 ـ يىللاردا مەكتەپ كېڭەيتىلىدىغان بولۇپ، ئاساسىي سارايى چېقىۋېتىلگەن.

§4. تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر ۋە ئابىدىلەر

1. تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

(1) بېيشەن (ئاق تاغ) دىكى تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

بۇ رەسىملەر تاشۇيلىق گۈڭشېسىنىڭ تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتر شەرقىگە جايلاش- قان تۆت كىچىك تاغدىكى كۆلزەڭ تاشلارغا ئويۇلغان، بۇ يەردە 500 دىن ئوشۇق رەسىم بار. بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئۆچكىسى، بۇغا، ئات، ئىت، ئېيىق، بۆرە، يولۋاس قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرى، يالغۇز ئوۋچى ۋە ئىككى ئوۋچىنىڭ رەسىمى بار. ئوقيا ئاساسلىق ئوۋ قورالى بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ھارۋىنىڭ رەسىمىمۇ بار.

(2) جېيياۋگۇ (بەلسۇنغان) دىكى تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

شوپۇلدىن يالغۇز تويۇمغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 50 كىلومېتىرچە كېلىدىغان پەسىللىك ئېقىمنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەرنى ئاندا ـ ساندا كۆرگىلى بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئۆچكىسى، ياۋا تۆگە، كالا، ئات، ئىت قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرى، ئوۋ ئوۋلاۋاتقان، جەڭ قىلىۋاتقان ئادەملەرنىڭ رەسىملىرى بار. تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر تاشۇيلىقتىكى ئۆگۈز ئېغىزى ۋە جېيياۋگۇ ئەتراپلىرىدا بىرقەدەر زىچ جايلاشقان. ئېقىمنىڭ شەرقىي ياقىسىدىكى ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر مېتر كېلىدىغان يوغان قارا تاشتا 12 ئاتلىق ئەسكەرنىڭ نەيزە كۆتۈرگەن ھالىدا يەنە بىر ئاتلىق ئەسكەرنى قورشۇالغانلىقى ھەققىدىكى رەسىم بار. بۇ تاشقا چاقماق چوشۇپ كېتىپ ئۈچ تەرەپ- كە چاك كەتكەن.

(3) باشقا جايلاردىكى تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

تىيانشان گۇڭشېسىنىڭ تۆمۈرتى، نېرناسى، نېرىن، قوراي، قىزىلىيار ۋە ئاقتاش دېگەن جايلىرىدا، غەربىي تاغ گۇڭشېسىنىڭ ئۆرۈكلۈك، تاراتى دېگەن جايلىرىدا، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باغداش، ئاراتام قاتارلىق جايلىرىدىمۇ تاشقا ئويۇلغان بىر قىسىم رەسىملەر بار.

2. تاش ئادەم (بالبال)

1983 - يىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تىيانشان گۇڭشېسىنىڭ باغداش دېگەن يېرىدىن تۈركلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىغا قويۇلغان تاش ئادەم ھەيكىلىدىن بىرنى تاپتى.

3. ئابىدىلەر

قۇمۇلدا قەدىمىي ئابىدىلەر ناھايىتى كۆپ، ئەمما يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۈرمىڭ ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، بەزى ئابىدىلەرنىڭ خەتلىرى ئۆچۈپ غۇۋالىشىپ كەتكەن، بەزى ئابىدىلەر ۋەيران بولۇپ تۈگەپ كەتكەن.

(1) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان خەتلىك تاش ئابىدىسى

بۇ ئابىدە قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى خۇەنسەيگۇغا جايلاشقان چاسىراق بىر تەبىئىي تاشتىن ئىبارەت.

«شىنماۋ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دە: «خۇەنسەيگۇدا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان ئابىدە بار ئىكەن، ئابىدىگە ئويۇلغان خەتلەرنىڭ بىرىنچى قۇرىدا خەن سۇلالىسى يۇڭخېنىڭ 5 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى دەپ، 2 - قۇرىدا پېقىر يۇنجۇڭدىكى سانەنلىك خۇخۇ دەپ يېزىلغان، 3 - قۇرىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ، ئۇ ۋاپادار زىچيۇ، ۋۇلىي، جاڭيې ئاقساقىلى دېگەن خەت بولۇشى ياكى «زۇۋېن تەخەللۇسلۇق خۇخۇ دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن» دەپ يېزىلغان.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «سانەنلىك خۇخۇ تاش ئابىدىسىنىڭ ئۈچ يۈزىگە خەت ئويۇلغان، ..... 1 -، 2 - يۈزلىرىدە ئۈچ قۇردىن خەت قاپتۇ، 3 - يۈزىدە تۆت قۇر خەت قاپتۇ، ئۈچ يۈزىدە جەمىئي 10 قۇر خەت بار ئىكەن. ھەر بىر قۇردا بىردىن 12 گىچە خەت قاپتۇ». بىرىنچى يۈزىدە «خەن سۇلالىسى يۇڭخېنىڭ 5 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، مايۇنجۇڭدىكى سانەنلىك خۇخۇ، تەخەللۇسى بو (ئايىغىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، ۋاپادار، دىيانەتلىك (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن).» ئىككىنچى يۈزىدە: «... جاناب ... تەخەللۇسى بور (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، سى يۈەن، تەخەللۇسى جۇڭ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، ... شىڭئەن (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)». ئۈچىنچى يۈزىدە: «تاۋ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، سو (باغلام)

(كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، جيەننىڭ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن) بۇ ئىبرىق (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)».

شۇنىمۇ جياڭنىڭ «غەربىي يۇرت سەپىرىدىن قىسقىچە خاتىرە» سىدە: «خۇەنسەيگۇلىڭ بۇرۇنقى ئىسمى گۇەنسەيگۇ دەپمۇ ئاتالغان، يۆجۇڭچى «گۇەنسەيگۇ» دېگەن ئىسىمنى «خۇەنسەيگۇ» دېگەن ئىسىمغا ئۆزگەرتكەن»، (ئىلاۋە: نىڭيۇەن باش سانغۇنى يۆجۇڭچى يۇڭجېڭنىڭ 7 ـ يىلى قوشۇن بىلەن باربكۆلدە تۇرغان) دەپ يېزىلغان. شۇ سۇڭنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى ئېقىن ـ دەريالار خاتىرىسى» دە: «خۇەنسەيگۇ غولى جياڭ شىنبىن ئابىدىسىنىڭ 50 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا، «خۇەنسەيگۇ» دېگەن خەنزۇچە خەت تاشنىڭ يول تەرەپ تىكى يۈزىگە ئويۇلغان، ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ خەتتاتى خەتنى قىزىل رەڭ بىلەن بويياپ قويغان، بۇ تاش خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئابىدىدۇر» دەپ يېزىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامان ئالىمى مايۇڭنىڭ «شىنجاڭنىڭ باربكۆل، قۇمۇل دېگەن جايلىرىدىكى خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت تاشقا ئويۇلغان ئابىدىلەر ھەققىدە مۇھاكىمىلەر توپلىمى» دېگەن ئەسىرىدە: جەنۇبىي تەرەپتىكى ئابىدە تاشنىڭ يۈزى قوتۇر بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ئويۇلغان كۆپسىنچە خەتلەر پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. قۇر سانىنمۇ بەكتىتش تەس ئىكەن، ئوڭ تەرىپىدىكى 1 ـ قۇرغا يېزىلغان 11 خەت ئېنىقراق بولۇپ «خەن سۇلالىسى يۈڭخېنىڭ 5 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى» دېگەن خەت ئىكەن؛ 2 ـ قۇردا «ساخەي دېگەن سۆز بار بولۇپ، «خەي» دېگەن سۆز ئېنىقراق ئىكەن، قالغىنىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىكەن. ئابىدىنىڭ غەربىي تەرەپتىكى يۈزى «خۇەنسەيگۇ» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان تەرىپى) نىڭ سول يېنىدا كەيشۇ شەكلىدە يېزىلغان ئىككى قۇر خەت بار ئىكەن. ئالدىنقى قۇرنىڭ ئۇستىدە بىرنەچچە قۇرۇق كاتەكچە تۇرۇپتۇ، ئاستىدا «تاڭ سۇلالىسى جياڭ شىنبىن» دېگەن خەتلەر بار ئىكەن. «تاڭ» دېگەن خەت ناھايىتى ئېنىق ئىكەن، «جياڭ» دېگەن خەتنى پەرق ئېتىشمۇ تەس ئەمەس ئىكەن، «شىنبىن» دېگەن خەتلەر خېلى غۇۋالىشىپ قاپتۇ. ئاخىرقى قۇرنىڭ ئۇستىدىكى ئىككى خەت كەمتۈك ئىكەن، خەت ئىزىدىن قارىغاندا «جېنگۇەن» دېگەن سۆزدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىكى «14 ـ يىلى 6 ـ ئاي» دېگەن خەتلەرنى تونۇغىلى بولىدۇ. «خۇەنسەيگۇ» دېگەن ئۇچ خەتنىڭ يېنىدا كەيشۇ شەكلىدە يېزىلغان خەتنىڭ ئىزى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۆچۈپ كېتىپتۇ، دەپ يېزىلغان.

مايۇڭ يۇقىرىدىكىلەرنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئابىدە ئەسلى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئابىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، جياڭ شىنبىن بۇ ئابىدىنىڭ غەربىي يۈزىدىكى خەتلەرنى سۇركەپ ئۆچۈرۈۋەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئابىدىنىڭ خەتلىرىنمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. شۇڭا، «خۇەنسەيگۇ» دېگەن خەت يەنە باشقىدىن ئويۇپ قويۇلغان، دېگەن تونۇشقا كەلگەن. «كونا تاڭنامە» دىكى جياڭ شىنبىن تەرجىمىھالىدا: «بۇ يەردە بەنچاۋنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن ئابىدە بار ئىدى، شىنـ

بىمن بۇ خەتلەرنى ئۆچۈرۈۋېتىپ، خانلىقنىڭ شۆھرىتىنى كۆتۈرىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەر- گە ئۆزگەرتىپ قويغان» دېگەن گەپلەر بار. مايۇك «جىياڭ شىگىبىنىڭ ئۆچۈرۈۋەتكىنى بەن چاۋ تەرىپىدىن پۈتۈلگەن خەتلەر بولمىسا كېرەك»، دەپ قارىغان.

مايۇكمۇنداق دەپ قارىغان: «شىنماۋ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» بىلەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە «ساخەي» دېگەن سۆز «سانەن» دەپ خاتا قىلىپ قويۇلغان «خەننامىنىڭ داۋامى. ئىنانچىخانلىق تەزكىرىسى» دە، يۇنجۇك ۋىلايىتىگە قاراشلىق سانەن ناھىيىسى بار، دېمەك، «يۇنجۇكىدىكى سانەننىڭ خۇخۇسى» بولغان بۇ ئابىدە ھازىر يەنىلا خۇەنسەيگۇ ئولىنىڭ ئاغزىدىكى بۇرۇنقى ئورۇندا تۇرماقتا.

(2) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان جىياڭ شىگىبىن ئابىدىسى

بۇ ئابىدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان ئابىدە ياكى تېيانشان ئابىدىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئابىدە ئەسلىدە تېيانشان تېغىنىڭ چوققىسىدا بولۇپ، داۋان بېشىدىكى بۇتنىڭ 10 نەچچە مېتر شەرقىدە ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئابىدە ئۈچۈن شېپاڭ ياسىلىپ، ئەترايى ياغاچ رىشاتكا بىلەن قاشالانغان، مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى)ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى تېيانشان بۇتخانىسىغا ئوت قويۇپ ۋەيران قىلغانىدا، ئابىدە تالادا قالغان. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ ۋالىيسى لى لاڭشىڭ بۇ ئابىدىنى كونىشەھەردىكى جۇڭشەن زالىغا يۆتكەپ كېلىپ تامغا ئورنىتىپ قويغان. 50 ـ يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بۇ ئابىدىنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كەتكەن، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى (640 ـ يىلى) ئىدىقۇت ۋاڭى كۈ ۋېنتاي تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن قارشىلىشىپ قېلىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ خانى لى شىمىن خۇجۇنجىنى يارغۇلغا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ ئالىي باش بۇغىلىقىغا، شۆۋەنجۇن، جىياڭ شىگىبىنلارنى مۇئاۋىن باش بۇغىلىقىقا تەيىنلەيدۇ. ئۇلار ئەسكەر باشلاپ ئىدىقۇت دۆلىتىگە جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. جىياڭ شىگىبىنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇنقۇمۇلدىكى تېيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكى قۇۋۇق ئېغىزدا ئۇسكۇچ ھارۋا ۋە پالاخمان قاتارلىق شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان قوراللارنى ياسايدۇ. ئىش پۈتكەندىن كېيىن، كۆرسىتىلگەن خىزمەتنى تاشقا ئويۇپ قالدۇرىدۇ.

ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتر 80 سانتىمېتر، كەڭلىكى 0.6 مېتر بولۇپ، ئابىدە دە يۇزىگە 18 قۇر خەت ئويۇلغان، تولۇق قۇرلىرىدا 47 دىن خەت بار. ئابىدىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە تۆت قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ھەر بىر قۇرىدا ئۇچتىن خەت بار. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ـ قوغداش سولقانات سانغۇنى جىياڭ شىگىبىن بۇ ئابىدىنى ئورناتتى.

ئابىدە تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئۆتمۈشتە ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار تولۇق مەغلۇب قىلىنمىغان، كېيىنكىلەرگە ئىلھام بولسۇن ئۈچۈن سانغۇن ئابىدىگە خەت ئويۇپ، يەنىشەن تېغىدا ھونلارنى مەغلۇب قىلغانلىقىغا دائىر تۆھپىسىدىن خاتىرە قالدۇرغان؛ فۇجيەن، جېجياڭلار تىنجىتىلمىغان بولسىمۇ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، مافۇبو ئۆزىنىڭ فۇجيەن، جېجياڭلاردا قىلغان جەڭلىرىدىكى قەھرىمانلىقلىرىنى مىس تۈۋرۈككە ئويۇپ خاتىرە قالدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن، قەھرىمانلارنىڭ جاسارىتى ئاشقان، شان ـ شۆھرىتى يىراق جايلارغا تارقالغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىرأس قالىدۇ. بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ۋە ئېسىل پەزىلىتى جاھانغا تارقالدى، ئادالەت ۋۇدى زامانىسىدىكىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇ، قولىدىكى ئەڭگۈشتەر بىلەن نۇرغۇن ئەللەرنى بوي سۇندۇردى، پۇقرالار ئۇنىڭ ئادىل ئىدارە قىلىشىدىن خۇشال بولدى. كىشىلەر چىرايلىق كىيىنىپ يۈرىدىغان بولدى. ئەدەپ ـ ئەخلاق، نەغمە ـ ناۋا يۈكسەلدى. يوللار ئۆلچەملەشتى، يېزىش ـ سىزىش ئەندىزىگە چۈشتى، دۆلەتتە ھەممە نەرسە قېلىپلىشىپ بىرلىككە كەلدى. جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش كۈچەيتىلدى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ راۋاجلاندى، يۇرت ئەمىن تاپتى. باغۇ ـ بوستان تىيانشان تېغى ۋەتەن قويىنىغا كىردى. غەربىي يۇرت يىراق بولسىمۇ ئۆز ھويلىمىزغا ئايلاندى. پايتەختىنىڭ بىخەتەرلىكى كاپالەتكە ئىگە بولدى. كىشىلەر چېچېنى ئۆرۈپ، رەتلىك كىيىنىپ بازارغا چىقىدىغان بولدى. يات مىللەت رايونلىرىدا كىيىم ـ كېچەك ئىسلاھ قىلىنىپ، بىر خىل كىيىنىش ئومۇملاشتى. ئىدىقۇت دۆلىتى غەربىي خەن سۇلالىسى بوز يەر ئېچىپ ئەسكەر تۇرغۇزغان جاي، كۈۋېنتاي ئۇنىڭ پۇشتى. ئۆتكەندە جىن سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلەتكە بالايىئاپەت كۆپ كېلىپ، باتۇرلار ئۆزئارا سوقۇشقان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەن پادىشاھدىن بىرسىمۇ چىقمىغان، بۇنىڭ بىلەن چېگرا رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈزۈلۈپ قېلىپ، بۇ يەرنى يات مىللەتلەر كۆپ قېتىم بېسىۋالغان. ××××، ×× بۇگۈنكى كۈندە، تەربىيە سىڭدۈرۈش بۇزۇۋېتىلدى، پادىشاھنىڭ ھەيۋىسى يىراق جايلارغىچە بېرىپ يەتكەندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەللەر ئىتائەت قىلىدىغان بولدى. ئەمما بەزىلەر كەڭ قورساقلىق بىلەن قىلىنغان مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپمۇ پادىشاھلىققا بولغان ساداقىتىدىن تەۋرىنىپ قالدى. يىراق جايلار پادىشاھقا تارتۇق ئاپىرىش يولىنى ئېتىۋېتىپ، بېرىش ـ كېلىش ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويدى. چىلبۆرىدەك يامان نىيەتكە كېلىپ، زەھەرخەندىلىك بىلەن ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى، مۆمىن خەلقنى پاجىئەلىك قىردى. پادىشاھ خەلققە ئىچ ئاغرىتىپ، جازا يۈرۈشى قىلىشقا بەل باغلىدى، ئۇ، كېڭەش بېگى، مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، چېن بەگلىكىنىڭ بېگى خۇجۈنجىنى يارغولغا يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇننىڭ ئالىي باش بۇغلىقىغا تەيىنلەپ، ياردەمچى باش بۇغ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات چوڭ سانغۇنى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، يۇڭئەن ۋىلايىتىنىڭ پىشىۋا بېگى شۆۋەنجۈن، ياردەمچى باش

بۇغ، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات سانغۇنى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، تۇڭچۇەن ناھىيىسىنىڭ پىشىۋا بارۇنى جياڭ شىڭبېن قاتارلىقلارنى ئۈچ ئارمىيىنى رەتكە سېلىپ، ھەققانىي جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدى. لېكىن ئالۋاستىلارنىڭ ھەيۋىسى يەرگە ئۇرۇلمىدى، قوماندانلار يەتتە قېتىم ھۇجۇم قىلىش چارىسىنى ئىشلىتىپ كۆردى؛ قورغان بەك مۇستەھكەم بولغاچقا، باتۇرلار توققۇز قېتىم ھۇجۇم قىلىش تەدبىرىنى قوللاندى. تۇڭچۇەنلىك ھەزرەت يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن ئەپچىل تەدبىر كۆرسىتىپ، قوشۇنلارنى رەتكە سېلىش، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلارنى ياساش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇ، شاجۇنىڭ ئايماق بېگى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، ۋاڭجۇن ناھىيىسىنىڭ پىشىۋاتارخان بېگى لىيۇ دېمىڭ، ئوڭ ئىشىك كەپتاۋۇلى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، خۇەيئەن ناھىيىسىنىڭ پىشىۋا بېگى خېڭ جۇشى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات كەپتاۋۇلى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، فۇياڭ ناھىيىسىنىڭ پىشىۋاگىرافى چۈيغاڭ، كەپتاۋۇل لى خەيئەن، سابىق كەيجۇ ئايماق بېگى شى دېخىڭ، ئوڭ ئىشىك دورغابى ۋاڭ جىنۋېي قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە باتۇر ئەزىمەتلەرنى باشلاپ بىر يولىلا ھۇجۇم قوزغىدى. جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قوشۇنلار ئېۋىرغولنىڭ شىرمەن تېغىغا يېتىپ بېرىپ، شىمالدىن قوڭۇرداۋان چوققىسىغا چىقتى. ئارىدىن يېرىم ئاي ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا چوڭ ئىش پۈتتى. تاغدىكى ئورمانلار پۈتۈنلەي كېسىۋېتىلدى، جاراڭلىغان ئاۋازلار تاغنى بىر ئالدى، ئۇزۇن شوتىلار تەييارلاپ قويۇلدى، پالاخماندىن ئېتىلغان تاشلار كۆكنى قاپلىدى. موجەينىڭ تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئەسقاتماي قالدى. گۇڭشۇنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتىكى ئەپچىل تەدبىرلىرىنىمۇ ئۇلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغىلى بولماي قالدى. ئالىي باش بۇغ چېدىر ئىچىدە ئولتۇرۇپ پىلان تۈزۈپ قوماندانلىق قىلدى، پولاتتەك چىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر دالىنى بىر ئالدى، داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ساداسى جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈردى، ئېگىز كۆتۈرۈلگەن تۇغلار كۈن ۋە ئاينى توسۇۋالدى، ئۇزۇن نەيزىلەر بۇلۇتنى ياردى. چىن، خەن سۇلالىلىرى ئەسكەر چىقارغاندىن بۇيان، مۇنداق ھەيۋەتلىك ئەھۋال كۆرۈلۈپ باققان ئەمەس. بەنچاۋ غەربىي يۇرتنىڭ يولىنى ئاچقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىش ـ پائالىيەت خاتىرىسى بەك ئاز ساقلىنىپ قالغان؛ قورۇقچىبەگ جېنجى قاڭقىلدا دۈشمەننى يوقاتقان بولسىمۇ، ئۆتكەنكى تارىخلاردىن بۇ ھەقتە بىر نەرسە تاپقىلى بولمايدۇ. ئۇلۇغ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى نېمە ئۈچۈن باشقىلارلا تۇرغۇزالايدىكەن؟ شۇڭا بۇ ئابىدىنى تىكلەپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالسۇن دەپ ئابىدىگە تۆھپىنى ئويۇپ قويدۇم. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى دەۋران سۈرۈپ، ئۇنىڭ تەقدىرى تەڭرىنىڭ قولىدا بىرلىككە كەلدى. تۆھپىنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. چېگرا رايوندىكى ھۇكۇمرانلىق تاقابىل تۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، يات مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان جايلاردا خاتىرجەملىك بولمىدى. شۇڭا قوماندانلار بېرىلگەن ھوقۇققا بىنائەن بۇ ياۋۇز يىرتقۇچلارنى يوقاتتى.

ئالتە دانىشمەن چوڭقۇر ئويلاندى، باتۇرلار خۇددى ئارىسلانلاردەك ھەيۋەتلىك

سەپ تارتىپ تۇردى. تۇمان يۇلتۇزلارنىڭ يورۇقىنى توسۇۋالاتتى، تۇغلار قۇياش نۇرىدىنمۇ تارتۇقراق چاقناپ، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جايلاردا لەپىلدەپ، غەربتىكى چېگرا رايونىغا ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسىتەتتى.

تاغ چوققىلىرى ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، قۇملۇقنىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيدۇ. بۇلۇتلار توپلىشىپ ئاسمانىنى قاپلىۋالىدۇ، بوران چىقسا كۈندۈزمۇ كېچىدەك قاراڭغۇ بولۇپ كېتىدۇ. يىل بويى مۇز توڭلاپ، قار يېغىپ تۇرىدۇ. ئابدە ئېگىز چوققىغا تۇرغۇزۇلدى، ئۇنىڭغا قەھرىمانلارنىڭ نامى ئويۇلۇپ، ئەخلاق ۋە پەزىلەتكە مەدھىيە ئوقۇلدى.

بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى پۈتۈلدى. بۇ ئابىدىنى گۇاجۇنىڭ سىغا ھەربىي مەسلىھەتچىسى خېنىيىنىڭ ئەمر لەشكىرى تەيجېن ئورناتتى.

ئابىدىنىڭ سول يۈزىگە: «يارغول ئۆلكىسىگە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باش بۇغى، سولقانات قەيسەر مۇھاپىزەت سانغۇنى، ئالىي دۆلەت ئەركانى ۋۇربىننى 150 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ببرىشقا ئەۋەتتى» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان.

ئابىدىنىڭ ئوڭ يۈزىگە: «يارغول ئۆلكىسىگە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باش بۇغى، ئوڭقانات بەھەيۋەت سانغۇن، ئالىي دۆلەت ئەركانى يەنى × چېڭ ناھىيىسىنىڭ پەشىۋا بېگى نيۇ جىندالار 150 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كەلدى» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغۇچىلار بۇنى كەينىدىن كەلگەن قوشۇن مۇشۇ يەردىن ئۆتە كەن چاغدا قوشۇپ قويغانمىكىن دەپ پەرەز قىلىشىدۇ.

(3) جاساق ئوردىسىنىڭ سېلىنىشى ھەققىدىكى خاتىرە ئابىدە

قۇمۇلنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ۋاڭى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، كاڭشىنىڭ 45 ـ يىلى (1706 ـ يىلى) بېيجىڭدىن خەنزۇ ھۈنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، جاساق ئوردىسىنى ياساتقان. قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن، بۇنىڭ جەريانىنى تاش ئابىدىگە ئويۇپ خاتىرە قالدۇرغان. بۇ ئابىدە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە (ئەسلى تېكىستى ئەرەبچە يېزىلغان):

باسم سجانه

سلطنت شعارعدالت نشار

جمشيدآئين دارانمكين ابولنصر

محمدشاهى بيک نيک اوغلى عبيدالله

بيک سلماالله تعالى فى الدارين

ابجن خاندين خطاى كاركرتيلب

الىب كليب اربراى مينفعث مسلما

ناں وزينيت شهربوعمارت عالى نى

بنا قلدى تاريخ سنه برمونک بريوز

اون سكزدا نهنک يىلى تمام بولدى.

يەشمىسى: پادىشاھلارغا لايىق ئالامەتلەرگە ئىگە، جەمشىتتەك كۆركەم، دارا-دەك قۇدرەتلىك، باشقىلارغا ياردەم قىلغۇچى مۇھەممەد شاھى بەگنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا بەگ (ئاللا ئۇنى ھەر ئىككى ئالەمدە ئامان قىلغاي) بېيجىڭ خانىدىن خەنزۇ ئۇستىلار-نى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە شەھەرنىڭ زىننىتى ئۈچۈن بۇ ئالىي ئىمارەتنى بىنا قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيە 1118 ـ يىلى (بېلىق يىلى) تامام بولدى.

(4) غازى يەندۆڭ غايىب بۇلىقى ئابىدىسى

چيەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى (1757 ـ يىلى) ئامۇرسانا توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى خۇاڭ تىڭگۇ ئالدىراش 30 مىڭ جەڭ ئېتى تەييارلاپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىدۇ. ئەنشى بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقىدا سۇ بەك كەمچىل بولۇپ، ئادەم ۋە ئاتلار سۇدىن قاتتىق قىسىلىدۇ. خۇاڭ تىڭگۇ ئەنشىنىڭ ياساۋۇل بېگى ليۇ شۈننى قۇدۇق ۋە بۇلاقلارنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار بارغانلا يەردىن تاتلىق سۇ چىقىدۇ. بولۇپمۇ غازى يەندۆڭدەك سۇ ئەڭ قىس جايدىمۇ «يەرنى قازغاندا بۇلاق سۈيى چىقىدۇ». ئەسكەر ۋە پۇقرالار بۇنىڭغا ھەيران قالىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە ئالاھىدە ئۈچ تۈۋرۈكلۈك لۇڭۋاڭمياۋ بۇتخانىسى (سۇ ئىلاھى بۇتخانىسى) سالىدۇ ھەمدە بۇ ئىشنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «غايىب بۇلاق ئابىدىسى» ئورنىتىدۇ.

ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتر 52 سانتىمېتر، كەڭلىكى 64 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 15 سانتىمېتر، ئەسلى ئابىدە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

كۈنپېتىش قورۇل بىپايان كەتكەن چۆل، قەدىمدىن تارتىپ بۇ يەر بارسا كەلمەس چۆل دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مەيلى ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا ياكى ئات يۆتكىگەندە بولسۇن، ھامان سۇنىڭ قىسلىقى كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالىدۇ. ئاق دۆڭدىن غازى يەندۆڭگىچە بولغان سەككىز ئۆتەڭنىڭ ھەممىسى چۆل ـ جەزىرىگە جايلاشقان. گەرچە بىر-ئىككى يەردە بۇلاق بولسىمۇ، سۈيى تۇزلۇق ھەم ئاز ئىدى. كاڭشى يىللىرى سانغۇن فۇ مۇداپىئە بازىسى قۇرۇپ بۇ يەردە تۇرغان، يۇڭجېڭنىڭ 7 ـ يىلى يۆ يۈەنرۇڭ بۇ جايدا ئەسكەر تۇرغۇزغان ھەم شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ جايدا مۇداپىئەدە تۇرغان ياكى ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا، ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر كۆپ قېتىم قۇدۇق قازغان، لېكىن بىر تېمىم سۇ چىقىرالمىغان. زاپاس سۇ ئىككى ـ ئۈچ يۈز ئاتنى سۇغىرىشقا يەتمىگەن. ئاتلار ھۆل قۇملارنىمۇ يالىغان، شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن جەڭ ئېتى ئۇسسۇزلۇقتىن قىرىلىپ كەتكەن. پادىشاھىمىزنىڭ قۇدرىتى ۋە رەھىمدىل ئەخلاقى

ھېلىمۇ ۋە كەلگۈسىدىمۇ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يادلىنىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ بىڭزى يىلى ئىلى تىنچلاندۇرۇلدى، نۇرغۇن قەبىلە باشلىقلىرى سەممىيلىك بىلەن بويسۇندى. پەقەت ئامۇرسانالا ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن، دىڭچۇ يىلى ئەتىيازدا يەنە جازا يۈرۈشى باشلاندى. ھەربىي يۈرۈش ناھايىتى جىددىي بولغاچقا، جەڭ ئېتى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. باش نازارەتچى خۇاڭ ھەزرەت جىق باش قاتۇرۇپ، 30 مىڭ جەڭ ئېتى تەييارلىدى. ئەمما ئۇ يول ئۈستىدە سۇدىن قىسىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ ئامال قىلىشقا مېنى مەسئۇل قىلدى. مەن پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ مېھر ـ شەپقىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، دۈنخۇاڭنى ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان بولدۇم. ھەربىي قىسىمغا دائىر مۇشۇنداق ئېغىر ۋەزىپىنى زىممەمگە ئالدىم. تەكشۈرۈش، قۇدۇق قېزىشقا پۈتۈن كۈچۈم بىلەن ھەيدەكچىلىك قىلىپ، ھەممە يەردىن سۇ چىقىرىشىمغا ھەمدە ئاچچىق سۇنى تاتلىق سۇغا ئۆزگەرتىشىمگە، بۇرۇن 300 — 200 ئاتقا يېتىشمىگەن سۇنى ئەمدى 3000 — 2000 ئادەم ۋە ئاتقا يېتىپ ئاشىدىغان قىلىشىمغا توغرا كەلدى. شۇنىسى تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىك بولدىكى، غازى يەندۆڭنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، قۇم قۇرغاق ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم قۇدۇق قازغاندا، يايپاڭ تاشنىڭ ئاستىدىكى يوچۇقتىن سۇ بۇلدۇقلاپ چىقتى. قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئالتە چىدىن ئاشىدۇ، سۈيى سۈزۈك ھەم جىق. بۇنىڭدىن ئەسكەر ھەم پۇقرالار ھەيران قالدى. بۇ، پادىشاھقا كەلگەن زور ئامەت، باش نازارەتچىنىڭ سادىقلىقى تەڭرىنى تەسىرلەندۈرگەن. بۇ ئىشقا ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر بىردەك كۈچ چىقاردى، شۇڭا ئىلاھ كارامىتىنى كۆرسىتىپ، ئاسىيلارنى يوقىتىشقا مەدەت بەردى. ياخشىلىققا مەدھىيە ئوقۇش ئۈچۈن، داغدۇغىلىق نەزىر تارتىپ ھەممىمىز ساداقەتلىكىمىزنى ئىپادىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئىلاھنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىگە جاۋابەن مەخسۇس مەدىكار ۋە ئۇستىلارنى تەيىنلەپ، ئۈچ تۈۋرۈكلۈك لۇڭۋاڭمياۋنى (سۇ ئىلاھى بۇتخانىسىنى) قۇرۇپ چىقتۇق. مېنىڭ بىلىمىم ئازبولسىمۇ، ئىشلەنگەن ئاساسلىق ئىشلارنى قىسقىچە بايان قىلىپ، بۇ كاتتا ئىشتىن خاتىرە قالدۇردۇم.

چيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى، يەنى دىڭچۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ساۋابلىق كۈنى ۋەنپىڭلىق ليۇ شۈن يازدى.

(5) مۇھەممەت غوجىنىڭ باغداشقا چىققانلىقى ھەققىدىكى ئابىدە

داۋگۇاڭنىڭ 15 ـ يىلى (1835 ـ يىلى) قەمەرىيە 1251 ـ يىلى قۇمۇلدا چېچەك تارقىلىدۇ. بېشىر ۋاڭ چېچەك يۇقۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئوغلى مۇھەممەت غوجىنى باغداشتىكى باغچىغا ئېلىپ چىقىپ قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە بۇ ئىش توغرىسىدا ئابىدە تۇرغۇزۇلىدۇ. ئابىدىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتر، ئابىدە ئۇيغۇرچە يېزىلغان بولۇپ، ئەسلى تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

تارىخ ھەجمرىيە بىرمىلاد ئىككى يۈز ئەللىك بىردە كالا يىلى دۇنيا ئايدا قۇمۇلغا چېچەك تارقىلىپ، ئايەتى كەرىمە قۇلەتالى ومن دەخلەكان امنانىك ھۆكمى بىلەن ھەزرىتى غۇلام مۇھەممەت غۇجامنى باغداشقا ئېلىپ چىقاندا ئېلى ئەلەم ئاخۇن، ئىزىز قۇلى ئاخۇن، نىياز كۆپەك ئاخۇن، ئابدۇقادىر تاخچى، موللا ئەنسارى، موللا ئىزىز يار، بەختيار مىر، موللا ئابدۇلخالىق پەرمانچى، باقى تەخەي، نىياز بازار بېگى، ئابدۇلرىشت ئۇچېگى، ئابدۇلرېھىم خېتىپ، نىياز شاھ يوسۇل، ئابدۇلرەھمان روسۇل، پاراچ ھەزىمەت، پاراچ خوجايار، قارادۆۋىلىك چاكار ئابدۇكېرىم، لاپچۇقلۇق چاكار ھەزىمەت، سۇمقاغلىق چاكار ئىزىز، قاراۋۇللۇقتا تۇرغان خۇجايار بەگ، نىياز تاخچى، خوجايار تەخەي، ئابدۇلغوجام تەخەي، نىياز تەخەي، پولات خېتىپلار ئېلىپ چىققان.

ئەسلى ئابدە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(6) بېشىر ۋاڭنىڭ يازلىق ئوردىدا سايا ھەت قىلغانلىقى ھەققىدىكى ئابدە

داۋگۇاڭنىڭ 19 ـ يىلى (1839 ـ يىلى)، بېشىر ۋاڭ تىيانشان تېغىدىكى باغداش باغچىسىغا چىقىپ سايا ھەت قىلغاندا، بۇ يەرگە كۆزى چۈشۈپ قالغان ھەمدە ئۇسۇتاملارغا راۋاق، ئىمارەتلەرنى ياساش، گۈل تېرىش، ئوردا بىنا قىلىش ھەققىدە شۇئان بۇيرۇق چۈشۈرگەن. ئىش تۈگىگەندىن كېيىن تاشقا ئويۇپ ئابدە تۇرغۇزغان. ئابدىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 33 سانتىمېتر، كەڭلىكى 23 سانتىمېتر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتر. تېكىست ئەسلى پارسچە بولۇپ، تەرجىمىسى تۆۋەندىكىچە:

ئاقىل ئەمىر زامانىمىزنىڭ شاھى ـ دۆلەتنىڭ بۇرچ ـ مەقسەتلىرىنى ئادا قىلغۇچى، ياخشىلىققا يۈزلەنگۈچى. شاھ دارادەك ئۇلۇغ ئىزلار قالدۇرغۇچى شاھىمىزنىڭ تەختى زىننەتلىك، ئۆزى بەختلىك بولغاي، ئۇنىڭ تاج ۋە تەختى ئىقبال بىلەن بېزەلگەي، تۈرك، ھىندى، چىنماچىن خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى پادىشاھىمىزنىڭ ھۆكمىدە بولغاي.

تارىخقە بىر مىڭ 255 يىلان يىلى باغداش تېغىدا، مول مېۋىگە كىرگەن يەتتەباغ، كۆز پەسلىنىڭ ئەتىگەنلىك ساپ ھاۋاسىدا گۈزەللىشىپ، ئالما، ياڭاق، جىنەستە، شاپتۇل، ئەينۇلا قاتارلىق مېۋىلەر بىلەن تولغاندى. ئېرىقلاردا سۈپسۈزۈك سۇلار ئېقىپ، دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇراتتى، خۇشبۇي ھىدلار ھەممە يەرنى قاپلىغاندى. شاھلارنىڭ شاھى باغلارغا چۈشۈپ تاماشا قىلدى. ئالىي نەزەرى چۈشكەن يەرگە ھۆكۈم قىلىپ، راۋاق ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، گۈللەرنى تېرىتقۇزدى.

بۇ ئىشقا زامانىنىڭ ئاتاقلىق ئۇستالىرىدىن ئىمىن ئاخۇن، مەمۇرىي ئىشلارغا مۇھەممەتنىياز ئۇچېگى، مەشھۇر ئۇستام تېيىپ، ئىشچىلارنى باشقۇرۇشقا سۇلايمان كاتىۋاللا قاتارلىقلار قاتناشتى.

ئەسلى ئابىدە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(7) بارىكۆل نەنشەن يولى ئابىدىسى

چىك سۇلالىسى يۈكجېڭنىڭ 10 ـ يىلىدىن ئىلگىرى، قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئارىلىقىدىكى تېيانشان داۋىنىدىن ئۆتىدىغان ئەگرى يول رېمونتسىز قالغانلىقى ئۈچۈن، قىشلىقى قار بېسىپ كېتىپ، ئەسكەرلەرگە لازىملىق ئوزۇق ـ تۇلۇكنى ئەپچىقىشقا ئامال بولماي، قۇمۇلدا ئەتىيازغىچە ساقلىناتتى. يۈكجېڭنىڭ 11 ـ يىلى (1733 ـ يىلى) نىڭىيۇەن ئۇلۇغ سانغۇن يۆ جۇكچى بارىكۆلدە ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ. ئۇ، ئەسكىرىي بۆلۈمنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى ئابىكئەنگە تېيانشان يولىنى ياساشنى بۇيرۇيدۇ. قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن، دىك لىن دېگەن كىشى نەنشەن يولى خاتىرىسىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئەسلى ئابىدە ھازىر يوق. «ئۇچ ئايماق ھەققىدە ماتېرىياللار توپلىمى» دە خاتىرىلەنگەن ئابىدە تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

يۈكجېڭنىڭ 11 ـ يىلى، ئۇلۇغ سانغۇن ئەسكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى ئەدى ئەسكىرىي بۆلۈمنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى ئابىكئەن ئۇلۇغ سانغۇنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلىپ، نەنشەن يولىنى ياساپ پۈتكۈزدى. دەسلىپىدە، ئۇلۇغ سانغۇن جۇچۈەندە قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي تەمىنات تەييارلىغان، ئات ـ ھارۋىلار تېنىم تاپمىغاندى. نەنشەنگە كەلگەندە توسۇلۇپ قالدى. تەمىناتنى قوشۇنغا ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن، ئەگىپ مېڭىشقا تۇغرا كەلدى. 8 ـ ئايدىن كېيىن يولنى قار ـ مۇز قاپلاپ كېتىپ، ھەربىي تەمىنات قۇمۇلدا تۇرۇپ قالدى، ئەتىازغىچە ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھارۋىكەشلەر جاپا تارتتى، ئۇلۇغ سانغۇن ئۇزاق تىن ئويلاپ قويغىنى بويىچە خەرىتىگە قاراپ چىقىپ، يەڭگىللىك بىلەن قارار چىقىرىشقا پېتىنالماي، ھارۋىكەشلەردىن سوراپ كۆردى. رېنزى يىلى پادىشاھىدىن قوشۇنىنى باشلاپ بارىكۆلگە بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق كەلدى. نەنشەندىن ئۆتۈش ۋاقتىدا ئادەم بويى كېلىدىغان قېلىن قاردا مېڭىشقا ئىمكان بولمىدى. ئۇلۇغ سانغۇن: «سىلەر ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ماڭا ئىپىتقۇدەك بىرەر پىلانىڭلار بارمۇ؟» دەپ سورىدى. بۇنىڭ بىلەن، قوماندان ـ ئەسكەرلەر بىرلىكتە تاغ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ كۆردى. بىر پىكىرگە كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي لاگىرغا كېلىپ دوكلات قىلدى، ئەترايلىق، تەپسىلىي سوراپ پىكىر ئالدى. چىقىرىلغان خۇلاسە ئابىكئەننىڭ دېگىنى بىلەن بىر يەردىن چىقتى. خەتەرلىك يانتۇ جايلار تۈزلەندى، ئويمان جايلار تىندۇرۇلدى، تار جايلار كېڭەيتىلدى. كەلكۈننىڭ يولنى بۇزۇۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئېغىز ـ پەس كۆۋرۈك سېلىنىپ، خەتەرلىك جايلار تۈزلەندى. يول بىرنەچچە 10 ئەگىم تاز قىلىق داۋانغا چىقىدىغان قىلىپ ياسالدى. ئەگىم بار جاينىڭ چۆرىسىگە ياغاچتىن رىشاتكا ئوزنىتىلدى، يولنى چىگىشىش ئۈچۈن، يول بويىغا دەرەخ تىكىلدى. ئىككى ئايغا يېتەر ـ يەتمەيلا ئىش تاماملىنىپ، خەتەرلىك داۋان يولى داغدام يولغا ئايلاندۇرۇلدى.

ياچىۋەكنىڭ ھارۋىنى توسۇغىنىدەك ئىش قىلىدىغان ئادەملەر چىقىپ قالسا، زور قوشۇن ئۇلارنىڭ ئۇۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ، ئۇلارنى يوقىتىپ بولۇپ ئەتىگەنلىك غىزا يېيىش تەس ئەمەس. پادىشاھنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ تۇردى، چۈنكى قامىلىپ قېلىپ تەسلىم بولىدىغانلار ھەر يېرىم ئايدا دېگۈدەك چىقىپ تۇراتتى. تاغ يېرىپ يول ئېچىپ ھەربىي تەمىنات توشۇشتىكى قىيىنچىلىق ئالدىدا قانداقمۇ ئىككىلىنىپ تۇرغىلى بولىدۇ؟ تەڭرى بىنا قىلغان تاغلارنى تۆزلەپ كېتەلىگەن يەردە، بۈگۈر، كۈنقوۋۇق (بۇ كۈنقوۋۇق ماناسنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ئۇيراتلار ئۇنى «يانبالغاسۇن» دەپ، خەنزۇلار «ياڭگۈەن» ‹كۈنقوۋۇق› دەپ ئاتايدۇ، ئۇ شاجۇدىكى قەدىمىي كۈنقوۋۇق ‹ياڭگۈەن› ئەمەس) لارنى ئىگىلەپ، مۇھىم چازىغا ئايلاندۇرۇش قانچىلىك ئىش ئىدى؟ ئەمما بىز كۆپ قېتىم ئەتىگەن يولغا چىقساق، كەچ كىرگەندە يېتىپ باردۇق، قازانغا سېلىپ قويۇلغان بېلىقتىن نەچچىسى تىرىك قالاتتى؟ ئەمما زور قوشۇن خۇددى تاغدەك كۈچ بىلەن ناھايىتى تېزلا يېتىپ بارىدۇ. پادىشاھلىقىمنىڭ رەھىمدىللىكىگە قىل سىغمايدۇ، جىمى جانۋالار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىشسا جانلىنىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش ئاخىرى بىر كۈنى تېزلا بالايىئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. راست دېگەندەك، ئۇزاق ئۆتمەيلا يىماۋ يېلى ئەتىيازى 2 ـ ئايدا جۇڭغار سېپىرىن چۈينا مۇكىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ كەچۈرۈم سورىدى، ئالىي ئىھتىرام بىلەن كۆڭۈلگە ياقىدىغان گەپلەرنى قىلىپ، ئوردىغا يېلىمۇ يىل تارتۇق ئەۋەتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خالايىق: بۇ يول يات قارام مىللەتلەر بار جايغا بارىدىغان يول، پەرق ئېتىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇشۇ ئابىدە ئورنىتىلغان، دېيىشتى.

(8) پۇل ئىئانە قىلىپ شىكىشكىيادا تاشيول ياساتقانلىققا بېغىشلانغان خاتىرە ئابىدە

يۇڭجېك يىللىرى ياڭ كېلىۋ ئىسىملىك بىر ئاق كۆڭۈل ئادەم پۇل ئىئانە قىلىپ، شىكىشكىيا يولىنى ياساتقان. يۇڭجېكنىڭ 13 ـ يىلى (1735 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا يۇك توشۇشقا نازارەتچىلىك قىلغۇچى بىر ئادەم شىكىشكىيادا ئاقكۆڭۈل ياڭ كېلىۋغا ئاتاپ مۇشۇ ئابىدىنى ئورناتقان. ئابىدە ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. «ئۇچ ئايماق ھەققىدە ماتېرىياللار توپلىمى» غا ئابىدىدىن ئېلىنغان سۆزلەر تۆۋەندىكىچە:

پادىشاھنىڭ قۇدرىتى جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئېۋدرغۇلدا يولۇاستەك زور قوشۇننى تۇرغۇزۇپ، زېمىن كېڭەيتىكەچ، شانۇ ـ شۆھرىتىنى تارقاتتى. چىغىرىق بىلەن سۇلارچىقىرىلدى، ئاتلار ھارۋىغا قوشۇلدى، ئۆكۈزلەر ئىشقا ئۆگىتىلدى، يەر يۈزىگە ئىگەمنىڭ شەپقىتى ياغقاچ، چۆلدە شىرىلداپ سۈزۈك بۇلاق سۇلىرى ئاقتى. تاغ ئارىسى، تاشلىق ـ ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل ئىدى ھارۋا چاقى قاڭقىغاچ كىشىلەر كۆڭلى ئارام تاپالمايتى. بىر ئاق كۆڭۈل سېخى چىقىپ، دۆڭلەرنى تۆزلەپ، ئويمانلارنى تىندۇرۇپ تۆز يول ياسىدى، بۇنىڭ نامى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

يۈگجېڭنىڭ 13 ـ يىلى ئەتىياز 3 ـ ئايدا يۈك توشۇشقا نازارەتچىلىك قىلغۇچى مەلۇم شەخس ئاق كۆڭۈل ياكى كېلۈغا ئاتاپ شىگشىگشيادا بۇ ئابىدىنى ئورناتقان.

(9) داۋان يولىنى قايتىدىن ياسىغانلىققا بېغىشلانغان ئابىدە

چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋۇ داشەن نازارەتچى ئەۋەتىپ، ئەسكەرلەرگە تېيانشاندىكى داۋان يولىنى قايتا ياساتقۇزغان. ئۇلار 80 نەچچە ئەگىم، 70 نەچچە كۆۋرۈك ياسىغان. قۇرۇلۇشنى يېرىم ئايدىلا پۈتكۈزگەن ھەمدە «ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، باردى ـ كەلدىلەرنى يولغا سالغان». چيەنلۇڭنىڭ 32 ـ يىلى (1767 ـ يىلى) مۇپەتتىش چيەن جۇن داۋاندىن يەنە بىر قېتىم ئۆتكىنىدە، بۇ ھەقتە ماقالە ۋە كىتاب يازغان.

چيەنلۇڭنىڭ 33 ـ يىلى (1768 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا، قۇمۇل مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چاكى بەيجى مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ قالسۇن ئۈچۈن، ئابىدە ئورنىتىپ قويغان. ئابىدە ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. «شىنجاڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھلار ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، چېگرا رايونىنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلدى. شۇڭلاشقا «جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل ـ مەنسەپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان جايلار» دېگەن كىتابتا داڭلىق تاغ ۋە دەريالار خاتىرىلەنگەن. بەش تاغ، توققۇز قورغان (ئىچكىرىسىدە) خاتىرىلەنگەن، ئەمما ئەتراپىدىكى چەت ـ ياقا جايلار بولسا، ناھايىتى ئاز تەكشۈرۈلگەن. سۇلالىمىز بارچە ئەلگە قوماندانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار دايۇنىڭ ئايىغى يەتكەن جايلاردىن ئېشىپ كەتتى. لېكىن يۈگجۇنىڭ زېمىنى بولسا، سۇلالىمىز زېمىنىنىڭ يېرىمىغا باراۋەر كېلىدۇ. قاشقۇۋۇق، كۇنقۇۋۇقنىڭ تېشىغا چىقىپ ھارۋا ئىزىنى قوغلىشىپ ماڭغاندا، بىپايان زېمىنىنىڭ ئۇ چېتىگە بېرىپ قالىدۇ، دەل مۇشۇ يەردىن غەربكە قاراپ ماڭسا، تۆگىمەس قۇملۇق بار، خاتىرىلەردىن قارىغاندا، جىيايۈگۈەنگىچە بولغان ئارىلىقتا بىر نەچچە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، بىپايان قۇملۇققا ۋە قۇم ـ شېغىللىق چۆل ـ جەزىرىگە دۇچ كېلىدىكەن، ئۇنىڭ چېكىگە كۆز يەتمەيدىكەن. بۇ، ئېھتىمال قەدىمكى زامانىدىكى بىپايان دەشتاكان بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ غەربكە ماڭسا، ئېگىز ـ پەس تاغلار، ئۇزۇلمەس قاقاسلىقلارغا دۇچ كېلىدىكەن. يول ئۈستىدىكى داۋان قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئارىلىقىدا بولۇپ، پوچتا ھارۋىلىرى توختىماي مېڭىپ تۇرىدىكەن، بۇ جاي قاتناشتا مۇھىم ئورۇن ئىكەن. بۇ يول يۈگجېك يىللىرى ئېچىلغان بولۇپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خادا تاشلار ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ يولنى توسۇپ، ئېقىنلارنى ئۇزۇپ تاشلاپ، پىيادە مېڭىشقىمۇ يول قالماپتۇ. ئات ـ ھارۋىلار ئۆتەلمەي توسۇلۇپ قاپتۇ. چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى جۇڭفۇ ۋۇگۈك گەنسۇغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئەسكەر ئەۋەتىپ يول ياساتتى. بۇنىڭ بىلەن 80 نەچچە ئەگىملىك يول

ياسالدى، 70 نەچچە كۆۋرۈك سېلىندى. سۇنى ئېقىتىۋېتىدىغان ئېرىق چېپىلدى، مۇ- داپىئە توسمىلىرى ياسالدى، قۇرۇلۇش يېرىم ئايدىلا پۈتتى. قار توپلىنىپ يولنى تو- سۇپ قويمىسۇن دەپ، قار تازىلاش ۋە پىيادە ماڭغانلارنى يولغا سېلىپ قويۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە ئەسكەر قالدۇرۇلدى. شۇ چاغدا، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا، يولنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، يۇرت دەل ـ دەرەخ تىكىشكە سەپەرۋەر قىلىندى. بۇ ئىشقا شەھەردىكى ئۇستىلارمۇ قاتناشتۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئېغىر يۈك يەڭگىل بىلىنىدىغان، تۆگە، ئات ـ كالىلار بەھۇزۇر ماڭىدىغان، ئەتىسى قارغا پېتىپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلـ مايدىغان بولدى. ئاق‌كۆڭۈللۈك بىلەن قىلىنغان بۇ ئىشنى كىشىلەر كېتىۋېتىپ ناخشىغا قوشۇپ ئېيتىدىغان، ئارام ئالغاندا، پاراڭغا قوشۇپ مەدھىيە ئوقۇيدىغان بولدى. 20 يىل بىر كۈندەك ئۆتتى. دېڭىزچىلار يىلى يازدا، بىز بېرنەچچە مۇپەتتىش هارۇنغا ئول تۇرۇپ بۇ يەردىن قايتا ئۆتتۇق. قارىساق، ھەيۋەتلىك مەنزىرە ئالدىمىزدا نامايان بولدى. توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىغان ئۇلۇغلارنى ياد ئەتتۇق. دۇ جېڭنەنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ ئەلنى سوربىغانلىقى ئەل ـ جامائەت تەرىپىدىن ئابىدە تۇرغۇزۇلۇپ مەدھىيىلەندى. دۇ جېڭنەن ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ چېگرىدا تۇرۇپ ئۇ يەرنى قوغدـ ىغانلىقىنى بەزىلەر ئابىدىگە ئويۇپ قالدۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋاڭ ـ گۇڭلار بۇ خە- تەرلىك جايىنى پۇختا ساقلىدى. ئەھۋال ئوبدان، يول راۋان بولدى؛ باش سانغۇن چېگرىغا كەلگەندىن كېيىن، سۇ ئىشلىرى راۋاج تاپتى. ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى مەڭگۈ ساقلىنىپ قالسۇن دەپ، بۇ ئابىدىنى ھۆرمەت بىلەن تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇ- ماقچىمەن.

ئەنشى قاتارلىق جايلارنى رەتكە سېلىپ ۋە باشقۇرۇپ، ئەسكەرنى بۆلۈپ يولنى ساقلاپ، باريكۆل ۋە قۇمۇلنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئوت ـ سامان ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ئە- مىلى بىر دەرىجە ئۆسكەن، ئۇچ قېتىم خاتىرىگە ئېلىنغان، خەي يۈلىك چېيەن جۇن ماقالە ۋە كىتاب يازغان. پادىشاھقا بېۋاستە قاراشلىق قۇمۇل مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ياشلىقى جاڭ بەيجى ھۆرمەت بىلەن بۇنى تاشقا ئويغان.

(10) ئەنشى ئۆلكىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزالىق ئابىدە

چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا، شەنشى ـ گەنـ سۇنىڭ باش ۋالىيسى چىڭ ئوردىسىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئەنشى ئۆلكىسىنى ئەنشىدىن قۇمۇلغا كۆچۈرگەن. ئەنشى ئۆلكىسىنىڭ قۇرۇلۇشى چېيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى(1765 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا باشلىنىپ، 10 ـ ئايغىچە بولغان سەككىز ئاي ئىچىدە پۈتكەن. بۇ ئىشتىن خاتىرە قالسۇن ئۈچۈن، مۇپەتتىش چېيەن جۇن ئابىدە ئۈچۈن تېكىست يازغان. ئابىدە ھازىر يوقلىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئەنشى ئۆلكىسى ئىلگىرى ئەنشىدە بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئەنشى

تۈكجىسى، جىڭنى يانداش ئايماق بېگى ۋە ئەنشى، شاجۇ، لىيۇ كۇ، جىڭنى، چىن جىندىن ئىبارەت بەش ياساۋۇلخانا بار ئىدى. خانىمزىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ۋە مەيرىتى ئالەمگە نامايان بولدى. زېمىن تەۋەيىمىز ئېۋىرغۇلدىنمۇ ئۆتۈپ، غەربكە 20 مىڭ چاقرىمدىن ئوشۇق كېڭەيدى. جەمئىيەت تىنچلاندى، ئولتۇراقلاشقان پۇقرالار بارغانسېرى كۆپەيدى. مۇھىم ئەمەلدار كېلىپ باشقۇرۇپ، يېتەكچىلىك قىلمىسا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. چىەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى خاندىن ماقۇللۇق ئېلىپ، ئەنشى ئۆلكىسىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ كەلدى، شاجۇدا بولسا، ئەنشى مەھكىمىسىنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلدى، ئەنشى تۈكجىسىنى بارىكۆلدە تۇرۇشقا، جىڭنى يانداش ئايماق بېگىنى قۇمۇلدا تۇرۇشقا ئۆزگەرتتى، بەش ياساۋۇلخانىنى دۇنخۇاڭ، قاشقۇۋۇق، يۇنچۇەندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇردى. شىنجاڭدىكى ئۇرۇمچىدە تۈكجى، يانداش ئايماق بېگى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى قويۇپ، يۇقىرىدىكى مەھكىمىلەر قارىمىقىدا ئىشلەيدىغان قىلدى. قۇمۇل قەدىمكى ئېۋىرغولدۇر، مۇپەتتىش بەگكە قاراشلىق جايلار شەرقتىن غەربكىچە 3000 چاقرىمدىن ئاشىدۇ. قۇمۇل شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، مۇھىم قاتناش يولىدۇر. خان مۇپەتتىشى، خەنزۇ، مانجۇ ئەمەلدار ـ ئەسكەرلەر ھەم ئۇيغۇر بەگلەر نۆۋەت بىلەن ئوردىغا تارتۇق ئاپىرىپ تۇردى، ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىدى. مەنسەپكە تەيىنلەنگەن ئەمەلدارلار قۇمۇلغا كېلىپ جايلاشقاندىن بۇيان، تېخى مەھكىمە قۇرۇپ باققىنى يوق ئىدى. چىەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خانغا سۇنۇلغان يولىورۇق سوراش دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: مەھكىمىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنىڭ كاتتىلىقىغا تايىنىپ پۇقرالارنى خان ئوردىسىغا چوقۇنىدىغان قىلغۇدەك ھەيۋەتلىك بىر مەھكىمە سېلىش قائىدىگە مۇۋاپىق ئىدى. جى فۇ جۇڭىتاڭ ياڭ ھەزرەت خانلىققا پۈل ئاجرىتىپ مەھكىمە قۇرۇپ بېرىش تۇغرىسىدا تەكلىپ بەردى. شۇ زامانىدا قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان جانابلاردىن چاڭ، بەيشا، خاڭ ھەزرەتلەرنىڭ يولىورۇقى بىلەن جۇن شياڭ يارده‌مچىلىككە تەيىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن، چىەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىش باشلىنىپ، 10 ـ ئايدا پۈتتى، جەمئىي سەككىز ئاي ۋاقىت كەتتى. پەقەت چىەن جۇن مەھكىمە قۇرۇش جەريانىنى چېچەنلىك بىلەن خاتىرىلىۋالدىم ھەمدە ۋاقتىنى پىزىۋالدىم. پۇقرالارغا ۋە دۆلەتكە مۇشۇنداق كۆيۈنۈپ، بىجانىدىل ئىشلىگەندىلا، ئاندىن پادىشاھلىقنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. تەسىس قىلىنغان مۇشۇ مەھكىمىگە يات ئىش قىلمايدىغان ئادەملەر ئىچىدىن كەلگۈسىدە ئۇلۇغ زاتلار مۇشۇ جايدا مەيدانغا كېلىدۇ. ئۆزۈم ھەقىقەتەن بەك خىجىل بولماقتىمەن.

چىەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى، يەنى يېڭىيۇ يىلى قىشتا خەي يولىنىڭ چىەن جۇن يازدى.

(11) ئەلتۆمۈردىكى گۈەنشېڭۈۇ بۇتخانىسىدىكى ئابىدە

بۇ ئابىدىنى جياچىڭنىڭ 5 ـ يىلى (1800 ـ يىلى) خۇڭ لياڭجى كەچۈرۈم قىلىنىپ

قايتىش سەپىردە قۇمۇلنىڭ ئەلتۆمۇر دېگەن يېرىگە كەلگەندە، شۇ جايدىكى خەلق نىڭ تەلىپىگە بىنائەن يازغان. ئابدە ھازىر يوقلىپ كەتكەن. «ئۇچ ئايماق ھەققىدە ماتېرىياللار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن ئابدە تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئەلتۆمۇردىكى گۈەنشېڭۈ بۇتخانىسىدىكى ئابدە ھەققىدە خاتىرە:

ئادەم تۇغۇلدۇ ھەم ئۆلىدۇ. ئەۋلىيالارمۇ تۇغۇلدۇ ھەم ئۆلىدۇ. جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دۇ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چېڭيانگلىق جېڭۈاڭ، خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۆتكەن جياڭ زېۋېن قاتارلىق كىشىلەرمۇ شۇنداق ئادەملەر. سادىق ۋە ھەققانىيەتنى ياقىلايدىغان روھقا ئىگە كىشىلەرلا مىڭ يىللىق بىر كۇنىدەك ئۆتكۈزەلەيدۇ. شېڭۈ ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاڭ شۇ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۈ جۈڭۈلار ئەنە شۇنداق ئادەملەردۇر. شېڭۈ بۇتخانىلىرى ھەممىلا يەردىن تېپىلىدۇ. يېرىم يىل بولدى، مەن گۇناھ قىلىپ قويۇپ چېگرا رايوندىكى ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغانىدىم. جىيا يۈگۈەندىن چىقىپ كۇرە شەھرىگە يېتىپ بارغۇچە شەرقتىن غەربكە 6000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول باستىم. مەن يول ئۇستىدە كۆرگەن بازار، قەلئە ۋە شەھەرلەرنىڭ بەزىلىرىدە كۆپ دېگەندە 100 ئائىلە، ئازلىرىدا ئاران ئون ياكى ئالتە ـ يەتتە ئائىلە بار ئىكەن. شۇنىڭدەك بۇتخانىمۇ بار ئىكەن، بۇتخانىدا ھەيكەللەرمۇ بارئىكەن. شېڭۈ بۇتخانىسىنىڭ ئىككى تەمىغا ئىككى ئىلاھنىڭ رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى پىڭشېڭ يەنى شېڭۈزى دەپ ئاتىلىدىكەن، پېيى سۇڭنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن؛ يەنە بىرى جۇ ساڭ دەپ ئاتىلىدىكەن. سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى يىللاردا بۇ ھەقتە خاتىرە تېپىلمىغان. پەقەت يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بەزى كىشىلەرنىڭ يازغان قىسسىلىرىدىلا كۆرۈلىدۇ. يېقىنقى زاماندا سەنشىلىكلەر يەرنى كولاۋېتىپ، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان قەبرىلەرنى، ئۇنىڭدىكى تاش ئابدىلەرنى كۆرۈپ، ئىلاھنىڭ نامىنى شۇنداق ئاتىغان. بۇئانچە ئىشەنچىلىك بولمىسا كېرەك. يۈرتۇمدىكى بىر سەھرالىق ئۆلىما شېڭۈ نەسەبنامىسىنى يېزىپ چىققان. «ۋۇ دۆلىتى تەزكىرىسى. لۇسۇنىڭ تەرجىمھالى» دا ئېيتىلىشىچە، جېڭ جۇنى تالىشىش ۋاقتىدا ئۆتكەن مەلۇم بىر ئادەمگە جۇساڭ دەپ ئات قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە، ئاپتور چېن شۇ ئەسلىدە ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئىزاھلىمىغان. ئەمما كېيىنكى كىشىلەر ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ جۇساڭ ئىكەنلىكىنى قانداق بىلۈۋالغاندۇ؟ بۇ دەل سەھرالىق ئۆلىمانىڭ قارىشى بولسا كېرەك. مەن ئىلگىرى بۇيرۇقىغا بىنائەن گۈيجۇغا بارغانىدىم. نېگجۇ بازىرىنىڭ گۈەنسۇلۇك چوققىسىدىن ئۆتتۈم. چوققىدا بىر بۇتخانا بار ئىكەن، بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغان ئادەملەر ناھايىتى كۆپ ئىكەن، يەرلىك كىشىلەر بۇ بۇتخانىنى شېڭۈزى دەپ ئاتىشىدىكەن، تەزكىرىلەردىمۇ شۇنداق ئاتىلىدىكەن. بۇمۇ دەل جۇساڭنىڭ ئىشىغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئۇنىڭغىمۇ ئانچە ئىشەنچ قىلىپ كەتكىلى بولمىغۇدەك. كىشىلەر ئەسلىدە ئىلاھنى جۇاڭياۋ دەپ ئاتىغان، سۇلالىمىز دەۋرىدە ئىلاھ شېڭۈ دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. پادىشاھ ماڭا بىرىلگەن جازانى كەچۈرۈم قىلغاندىن كېيىن، قايتىش سەپىرىمدە ئەلتۆمۇرگە كېلىپ،

سەھرالىقلارنىڭ شېكۆۋۇ بۇتخانىسىنىڭ تېمىنى ئاقارتىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە بىنائەن سول تامغا خاتىرە يېزىپ قويدۇم.

(12) شەنشى مەسچىتىنى قايتىدىن ياساش ھەققىدە مۇقەددىمە

گۈاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ياقۇپ بەگنىڭ باسقۇنچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈرۈشى ئايانغلاشقاندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق جىيەنروي يەڭگى (باتالىيونى) قىسقارتىلغان، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشنى خالايدىغان ئەسكەرلەرگە يارىدەم پۇلى بېرىلگەن، قۇمۇلدا قېلىشنى خالايدىغان ئەسكەرلەرگە «تىرىكچىلىك كەسپى» بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىلگەن. قۇمۇلدا قالغان خۇيزۇ ئەسكەرلەر گۈاڭخۇا مەھەللىسىدە كېسەك بىلەن بىر قانچە ئېغىز ئۆي سېلىپ، ئۇنىڭدىن ۋاقتىنچە مەسچىت ئورنىدا پايدىلىنىپ تۇرغان. كېيىنچە، ما جۇسەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن گۈاڭشۇنىڭ 19 ـ يىلى (1893 ـ يىلى) پۇل توپلاپ، شەنشى مەسچىتىنى قايتا ياساشقا كىرىشكەن. قۇرۇلۇش گۈاڭشۇنىڭ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) پۈتكەن. گۈاڭشۇنىڭ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش جەريانى ۋە توپلانغان پۇل، ئاشلىق، رەخت قاتارلىق ماددىي نەرسىلەرنىڭ سانى گىرۋەكلىك تاختايغا يېزىلىپ، تامغا ئېسىپ قويۇلغان. ياغاچتىن ياسالغان بۇ خاتىرە تاختاي ھېلىمۇ شەنشى مەسچىتىنىڭ ئىچىدە بار.

خاتىرە تاختىغا يېزىلغان تېكىست تۆۋەندىكىچە:

مەسچىتنى قايتىدىن ياساشقا سەرپ قىلىنغان پۇل، ئاشلىق، رەخت، ماتېرىيال ۋە قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈشىگە مۇقەددىمە

داغدۇغىلىق ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا سېلىنىدۇ، نامراز ئۆتەش، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش ئۈچۈن مەسچىت سېلىنىدۇ. ئىبادەت قىلىشقا، ئىمان ـ ئىسلام ئۆگىتىشكە پاك جاي بولۇش لازىم، دېمەك، بۇنىڭ ئۈچۈن پاكىز، تىنچ ئورۇن بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ئاللاغا ھۆرمەت قىلغانلىق بولىدۇ. ئىبادەتنىڭ ئۇلۇغلىقىدىن، ئىبادەتخانا، مەسچىت سېلىش بۇرۇندىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەممە جايدا مۇشۇنداق بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

يۇرتىمىز قۇمۇل گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان مۇھىم جاي، ئۆتكەنكى تارىخلار توغرىسىدا بىر نەرسە دېمەي تۇرايلى، ھازىرقى ۋەزىيەت ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى: تۆگجىنىڭ 12 ـ يىلى زور قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقتىن خېلى نۇرغۇن كىشى ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ جىيەنروي قوشۇنى تەشكىل قىلىنىپ، خانىنىڭ كاتتا قوماندانى مىڭ چۈننىڭ قول ئاستىدا قۇمۇلغا كېلىپ جايلاشقان ھەم بۇ جايىنى سوراپ تۇرغىنىغا بىرقانچە يىل بولغان. گۈاڭشۇنىڭ 7 ـ يىلى ئۇرۇشنىڭ قالدى ـ قاتتى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا كىرىشكەندىن بۇيان، ھەرقايسى قوشۇنلار چېكىنىدۇرۇلۇپ كېتىلدى، تارقىتىۋېتىلدى. جىيەنروي قوشۇنىدىن پۇل بېرىپ قايتۇرغانلىكى كىشىلەر خانىنىڭ كۆپ شەپقىتىگە ئىگە بولدى. يۇرتىغا كېتىشنى خالايدىغانلارغا ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىنى بېقىش ئۈچۈن پۇل بېرىلدى. بۇ يەردە ماكانلىشىپ قېلىشنى خالايدىغانلارغا ئىش تېپىپ بېرىلدى. يەنە مەسچىت سېلىشقا رۇخسەت

قىلىنىپ، گۇاڭخۇا مەھەللىسىدىن بىر پارچە يەر چىقىرىپ بېرىلدى. بۇ، شەنشى مەسچىتىنىڭ ئورنى بولۇپ قالدى. ياغاچ ماتېرىيال ۋە ئۇستا ئىشچى تېپىش قىيىن بولغاچقا، ئوبدانراق ياساش كېيىنگە قالدۇرۇلۇپ، ۋاقتىنچە بىرنەچچە ئېغىز ئاددىي ئۆي سېلىندى. شۇنداق قىلىپ، ھازىرغىچە 10 نەچچە يىل ۋاقىت ئۆتتى. بىز ئىگەم ئاللانىڭ پاناھىدا خاتىرجەم ياشاپ كەلدۇق، ماددىي بايلىقمۇ كۆپەيدى. بوران ـ يامغۇرنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن مەسچىتىمىزنىڭ ئۆيلىرى كونىراپ كەتتى، ئانچە ئۇزاققا چىدىمايدىغاندەك تۇرىدۇ.

ئەمدىلىكتە ما جۇسەن بۇ ئىشنىڭ تېگى تەكتىگە يېتىپ، كونىراپ كەتكەن ئاددىي ئۆيلەردىن پايدىلىنىۋېرىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، مەسچىت بىناسىنى يېڭىباشتىن سالماقچى بولۇپ، جامائەتنى مەسلىھەت كېڭەشكە چاقىردى. ھەممە بىردەك ئۇنىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ، 19 ـ يىلى ھوشۇر ئاينىڭ ساۋابلىق بىر كۈنى ئويۇشمىمىزدىكى لى كەيزۇڭ، ليۇ ۋەنيىڭ ھەم يۇرتداشلار بىلەن بىرلىكتە ئىئانە توپلاپ، ماتېرىيال غەملەپ، ئىش باشلاشنىڭ تەييارلىقىنى كۆردى. ما جۇسەن قۇرۇلۇشقا نازارەتچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلدى. ھەتتا ئۇ كېچىلىرىمۇ ئارام ئالماي ئىشلىدى. ئۇ، ھېرىش ـ چارچاشقا پىسەنت قىلماي، ياغاچ ـ تاش توشۇشقا باشچىلىق قىلدى. ئۇنىڭ ھەيدەكچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا ئىشلار ئوبدان يۈرۈشۈپ كەتتى. نەتىجىدە مەسچىت ۋە قىرائەتخانا ئۈچۈن بەش ئېغىز ئۆي، جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىگە بەش ئېغىزدىن يان ئۆي، جەنۇبىي تەرىپىدە غەرىبكە سۈرۈپ ئۈچ ئېغىز سەرراپ، جەنۇبتىكى يان ئۆينىڭ كەينىگە پارچە ـ پۇرات نەرسىلەرنى قويىدىغان ئامبار ۋە ئاشخانا ئۈچۈن بەش ئېغىز ئۆي سېلىندى. بىر قوش ئىشىك، بىر چوڭ دەرۋازا، بىر بۇلۇڭ ئىشىك ياسالدى، ئىشىك ـ دېرىزە، كارىدور، تاش پەلەمپەي قاتارلىقلارنىڭ توققۇزى تەل قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 12 يۈرۈش ئۈستەل، ئورۇندۇق، مېھمان ئۇزىتىشقا يېتەرلىك قاچا ـ قۇچا تەييارلاپ قويۇلدى. سىر يېتىشمىگەچكە، ئاۋۋال مەسچىتنىڭ قوش ئىشىكىلا سىرلاندى. 24 ـ يىلنىڭ ئەتىياز پەسلىگە كەلگەندە، قۇرۇلۇشنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرى ئالتە يىل ئىچىدە تولۇق پۈتۈپ بولدى. لىم ـ تۈۋرۈكلەرگە نەقش ئويۇلۇپ، رەسىملەر سىزىلىپ، چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزۈلدى، مەسچىتنىڭ تاملىرى ھەم ئېگىز ھەم كۆركەم قىلىپ ياسالدى. شەنشى مەسچىتى ئاللاتائالادىن ئامانلىق تىلەيدىغان سورۇن بولۇپ قالدى. ئەمدى جامائەت ئىئانە قىلغان پۇللار، قۇرۇلۇش خىراجىتى، كىرىم ـ چىقىم قىلىنغان ئاشلىق، پۇل قاتارلىقلارنى تەپسىلىي بايان قىلىپ، جامائەتنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويماقچى ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر خىل قىياسلارغا چۈشەنچە بەرمەكچىمەن. ئېھتىرام بىلەن ئۇشبۇ خاتىمە بايان يېزىلدى.

خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغۇچى: لى كەيزۇڭ

باشقۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرلىرى: باش مۇدىر ھەم نازارەتچى: ما جۇسەن

باشقۇرۇش نازارەتچىسى: ليۇ ۋەنيىڭ

بۇيۇك چىك سۇلالىسى گۈاڭشۇنىڭ 26 ـ يىلى، يەنى چاشقان يىلى ياز ئىيىنىڭ ئاخىرى مەلۇم بىر كۈنى ئەتىگەن.

(13) جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 ـ جۇن 16 ـ شى ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە ئابىدىسى

1949 ـ يىلى 9 ـ ئايىنىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنىچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتقانلىقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 ـ جۇنىنىڭ 16 ـ شىسى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندى. 1950 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئوسمان، يولۇاسلار توپىلاڭ كۆتۈردى. 16 ـ شىيىمىزدىكى جەڭچىلەر يۇقىتاقلىرىنى تېخى يەشمەي تۇرۇپلا باياتتا تازىلاشقا ئاتلىنىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا جەڭ قىلىپ، ئاراتۈرۈكنى قوغداش يولىدىكى 40 كۈنلۈك جەڭدە مۆجىزە ياراتىپ، باندىتلار باشلىقىنى تىرىك تۇتۇپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى.

1951 ـ يىلى 7 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى 16 ـ شى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئاقىيەر دېگەن جايى بىلەن دايىڭفاڭ (دايىڭپەن) ئوتتۇرىسىدىكى ئاچالدا ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى ۋە خاتىرە مۇنارىسى ياسىلىپ، ئۇزۇن بېغىشلىمىلىق تاش ئابىدە ئورناتتى.

1982 ـ يىلى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە كونا ئورۇندا يېڭىباشتىن خاتىرە مۇنارىسى ياسىدى ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى بىنالىرىنى سالدى. قەھرىمانلارغا تەزىيە بىلدۇرۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، 1983 ـ يىلى چوكانتال مەۋسۇمى (قەبرە يوقلاش بايرىمى) دىن ئىبتىبارەن قەبرىستانلىق سىرتقا رەسمىي ئىچىۋېتىلدى.

ئابىدىدىكى بېغىشلىما تۆۋەندىكىچە:

شىيىمىز ئىشچى ـ دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسىدىن بولۇپ، 1927 ـ يىلىدىكى نەنچاڭ قوزغىلىڭىدىن باشلاپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى يولىدا قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلدى. قارلىق تاغلاردىن ۋە سازلىقلاردىن ئۆتۈپ، نەچچە 10 مىڭ چاقىرىملىق ئۇزۇن سەپەرنى بېسىپ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنى داۋاملاشتۇردى، خەلقنىڭ جاسارىتىنى ئاشۇردى. شۇنىڭ كەينىدىنلا ياپون ئالۋاستىلىرى دۆلىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلدى، كۆچلۈك دۈشمەن چېگرىدىن بېسىپ كىردى، ۋەتىنىمىز خەۋپ ئىچىدە قالدى، كىشىلەرنى تەشۋىش باستى. قىزىل ئارمىيە 8 ـ ئارمىيىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئارمىيە شەرقتە خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ، شىمالىي جۇڭگودا ياۋۇز ياپون ئالۋاستىلىرى بىلەن سەككىز يىل ئۇرۇش قىلىپ، ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى.

توساتتىن ئوغرى جىياڭ جېيشى خەلقنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى تارتىۋېلىپ، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ يۆلىشى ئارقىسىدا، 1947 ـ يىلى 3 ـ ئايدا غەربىي شىمالدىكى پۈتۈن كۈچىنى يېغىپ، ئىنقىلابنىڭ مۇقەددەس جايى ـ يەنئەنگە ھۇجۇم قىلدى. چېگرا رايونىدىكى ھەربىي ۋە خەلق ئۆزىنى قوغداش ئۇرۇشى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شىيىمىز «پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنى قوغداش، ماۋ جۇشىنى قوغداش» تەك شەرەپلىك ۋەزىپە ئالدىدا، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ

ئۇلۇغ مۇقەددەسنى باشلاپ، تۇنجى جەڭنى يەنئەنئك بوسۇغۇسىدىن قوزغىتىتى. ئارمىيىمىز ئىككى تۈەنلىك ئەسكىرىي كۈچ بىلەن دۈشمەننىڭ سەككىز لۈيىگە تاقابىل تۇرۇپ، شەرقتە خۇاڭخەدىن، غەربتە شەنيۇ تاشيولىغىچە بولغان كەڭ لىنىيىدە تەكرار ئېلىشىپ، ئۇدا يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئۇرۇش قىلىپ، باندىت خوزۇڭنەنئك غالىجىرانە ھەيۋىسنى سۇندۇرۇپ، دۈشمەننىڭ كۈلنى كۆككە سورۇپ، دۈشمەننى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىتىپ، ئاز كۈچ بىلەن نۇرغۇن دۈشمەننى يوقىتىشنىڭ ئۇلگىسنى ياراتتى. ئارمىيىمىزنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى چېگرا رايۇن خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياد ئېتىلىدۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئارمىيىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىغا ئاتلاندى. ماۋجۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئىدىيىسنى قورال قىلىپ، كۆپچىلىك خەلقنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي ـ نىڭ قۇماندانلىقىدا، ھەرقايسى قېرىنداش قىسىملار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيالاردا يۆتكىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، ئۇرۇش قىلىش پۈرسىتىنى تېپىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن دۈشمەننىڭ ئەدىپىنى بەردى. جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ باتۇر، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. چېڭخۇابيەن، ياڭماخېلاردا كەينى ـ كەينىدىن غەلىبە قىلدى، ساجيادىيەن جېڭى ئارقىلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئوڭشاپ، تاشقى لىنىيىدە ئۇرۇش قىلىشقا باشلىدى. يەنچۇن، ئونەنلەردە ئارمىيىمىز تۇنجى قېتىم غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ خىل قوشۇنى ھېسابلىنىدىغان 29 ـ جۇنگنىڭ 30 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكىرىنى يوقاتتى، كەينىدىنلا شىنفۇدىكى دۈشمەننى يوقىتىپ، قېرىنداش قىسىملارغا ماسلىشىپ باۋجىنى ئىشغال قىلدى، يەنمۇ ئىچكىرىلەپ جېڭخى، ۋېيخى دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا بېرىپ، چېڭچۇەنئنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە ئايلىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، مۇھىم جاي شىئەنىنى ئازاد قىلدى. جۇڭنەندىكى تەبىئىي توساقتىن ئۆتۈپ، قايىتىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ مېيشەن ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە خوزۇڭنەن باندىتلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار قىلدى؛ قالدۇق دۈشمەن ساراسىمگە چۈشۈپ شەنشىنىڭ جەنۇبىغا توپلىشىۋالدى؛ مابۇفاڭ باندىتلىرى ئالاقزادە بولۇپ، گەنسۇنىڭ شەرقىگە خۇددى چاشقاندەك پىتىراپ قاچتى. ئارمىيىمىز تومۇزنىڭ ئىسسىقىغا بەرداشلىق بېرىپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ، لەنجۇغا قىستاپ كېلىپ بەش كۈن ئۇرۇشتى. گاۋلەنسەن تېغىدا قىزىلبايراق لەپىلدەپ، يېڭىپەن چوققىسى ئېتىدىگىدە ناخشا ۋە داقا ـ دۇمباق ساداسى ياڭرىدى. چېڭخەيلىك مابۇفاڭ قوشۇنى تولۇق يوقىتىلىپ، لەنجۇ ئازاد قىلىندى. ئارمىيىمىز ئارام ئالمايلا يەنە بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ، خېشى كارىدورىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، شىنجاڭغا قىستاپ كەلدى. ئارمىيىمىزنىڭ بايرىقى نەدە كۆرۈنسە، شۇ يەردىكى دۈشمەن تېرىپىرەن بولۇپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە ئۆتتى، پۈتۈن غەربىي شىمال تولۇق ئازاد قىلىندى. شىيىمىز بۈيرۇقىغا بىنائەن ۋەتىنىمىز

نىڭ غەربىي جېگرىسىغا كېلىپ جايلىشىپ. ئەمدى قۇرۇلۇش‌باشلاش ۋاقتى كەلدى‌دەپ ئويلىغانىدى، ئەپسۇسكى، ئويلىمىغان يەردىن شىنجاڭدىكى ئوسمان، يولۋاس باندىتلىرى يەنە قۇتراشقا باشلىدى. خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىنى قوغداش ئۈچۈن، ئارمىيىمىز تېخى يۈك ـ تاقلىرىنى يەشمىگەن ئەھۋالدا، باندىت تازدىلاشقا ئاتلاندى. ئۇلار چۆل ـ جەزىرىلەرنىڭ قۇم ۋە بورانلىرىغا، تاغلاردىكى قار ـ مۇزلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ توققۇز ئاي جەڭ قىلىپ، ئاراتۇرۇكتىكى 40 كۈنلۈك قوغداش جېڭىنىڭ قەھرىمانلىرى دېگەن بايراقنى قولغا كەلتۈرۈپ، شەرقىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرىدى. باندىتلارنىڭ باشلىقىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، توپىلاڭنى تىنجىتتى.

«ماۋ جۈشىنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنى قوغداش» تىن باشلاپ، پۈتكۈل غەربىي شىمالىنى ئازاد قىلغانغا قەدەر ئۆتكەن ۋاقىتنى ئەسلىسەك، شىيىمىز زەربە بېرىش، ھەربىكەتچان ئۇرۇش قىلىش، ھۇجۇمغا ئۆتۈش، قورشاپ يوقىتىش جېڭى قىلىشتىن تارتىپ چۆل ـ جەزىرىلەرنى كېزىپ، تىيانشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتكەچە، چوڭ كىچىك بولۇپ 100 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، بىرقانچە 10 مىڭ دۈشمەننى يوقاتتى، ھەر جەڭدە غەلىبە قىلدى. ئۇلار كېچىكلىكتىن چوڭىيىپ، ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ، ئازادلىق ئۇرۇشتا ئۇلۇغ ھەم مۇشەققەتلىك تارىخىي ۋەزىپىنى غەلىبىلىك ئورۇندىدى. بۈگۈنكى كۈندە ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇقى تولۇق ئازاد بولدى، خەلقنىڭ ھاكىمىيىتى كۈندىن ـ كۈنگە مۇستەھكەملەنمەكتە. يېڭى جۈڭگونىڭ گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولماقتا. شىيىمىزدىكى بارلىق جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارمۇ يېڭى تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىاش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن داۋاملىق ئىلگىرىلىمەكتە. پۈتكۈل كائىنات شادلىققا چۆمۈپ يېڭى تۇس ئالغان، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولغان پەيتتە، بۈگۈنكى كۈننى قەدىرلەپ، ئۆتكەنلەرنى ياد ئېتىشىمىز، سۈ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. ئارمىيىمىز دۈشمەنگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆپ قېتىملىق جەڭلەردە ئىنقىلابىي قۇربانلار قۇربان بولۇشتىن قورقماي، باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئىنقىلاب ئۈچۈن مول تۆھپىلەرنى قوشۇپ، خەلقىنىڭ يېڭى ئەسىرىنى ياراتتى، ئىسىق قانلىرى بىلەن ئۆچمەس تارىخىي داستانلارنى يېزىپ قالدۇردى. ئۇلارنىڭ خەلق ئىشلىرى ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچە قېنى قالغۇچە كۈرەش قىلغان ئۇلۇغۋار جاسارىتى ھەقىقەتەنمۇ يەر ـ جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، خەلقى ئالەمنى تەسىرلەندۇردى. ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالىدۇ. ھايات قالغانلار ئۇلارنى ئەسلىگەندە، ئۇلارغا چىن كۆڭلىدىن ئىززەت ـ ئېھتىرام بىلدۇرىدۇ؛ ئۇلارنىڭ پارىڭىنى قىلغاندا، جەڭگىۋار ئىرادىسى قاينىاپ تاشىدۇ. شىمىزدىكى بارلىق جەڭچى ـ ئوفىتسېرلار سەمىمىي نىيەت بىلەن ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ماڭغان يولىدا مېڭىپ، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئارزۇ ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىنتېرناتسىئونالىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ماۋجۇشىنىڭ شانلىق

بايرىقى ئاستىدا ئالغا باسىدۇ، يەنە ئالغا باسىدۇ! غەلىبە قىلىدۇ، يەنە غەلىبە قىلىدۇ!

مىلادى 1951 - يىل 7 - ئاي

§5. مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

1. تاش قوراللار

ئەپسىس تاش قوراللاردىن تاش ئۇرۇقچا، ئەپسىس تاش يوپۇرماق، ئەپسىس تاش يا ئوقنىك ئۇچى قاتارلىقلار بار. ئۇلار 1958 - يىلى يەتتەقۇدۇق ۋە تارانچىدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن يەتتە - سەككىز مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

باشقا تاش قوراللاردىن، تاش ئوغۇر دەستىسى، تۆگمەن تېشى، يىرىك بىلەي تاش، تاش ئوتىغۇچ، تۇرنا تۇمشۇق تاش ئوتىغۇچ، تاش ساقا، تاش ئوغۇز، تاش كەتمەن، تاش جام، تۆشۈكلۈك بىلەي تاش قاتارلىقلار بار. بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1958 - يىلى ۋە 1978 - يىللىرى يانبۇلاق (ئالتمىراق)، قىزىلچوققىلاردىن قېزىۋېلىنغان، 1980 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تەيانشان تېغى قاتارلىق جايلاردىن يىغىۋالغان. ئۇلار بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

2. ساپال بۇيۇملار

ساپال بۇيۇملاردىن ساپال پارچىلىرى، رەڭلىك ساپال تەشتەك، رەڭلىك ساپال جام، يالاڭ قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا، قوش قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا، يالغۇز قۇلاقلىق گۈل ئويۇلغان ساپال كوزا قاتارلىقلاربار. بۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1957 - 1958 — ۋە 1978 — يىللىرى قارادۆڭ، يانبۇلاق (ئالتمىراق)، قىزىلچوققىلاردىن قېزىۋېلىنغان، 1980 - يىلى ئاراتام، ئىدىر قاتارلىق جايلاردىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئاساره - ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ھەم قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

3. ياغاچ قوراللار

ياغاچ قوراللاردىن ياغاچتىن ياسالغان توپا قېزىش سايمىنى بار بولۇپ، ئېگىزلىكى 90 سانتىمېتر، ئوتتۇرىسى ئەگرى، ئۇچى ئۇچلۇق ئۇچ بۇرجەك شەكىللىدە.

ياغاچ گۈرجەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.5 سانتىمېتر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتر، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتر، ئۇچى تەرىپى نېپىز بولۇپ، يۇقىرى تەرىپىدە ساپلاش ئۈچۈن تۆشۈك تېشىپ قويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا، رەڭدار نەقىشلىق سوغا، كىچىك ياغاچ كوزا، كىچىك ياغاچ كورۇشكا، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ تارغاق، ياغاچ قورچاق قاتارلىقلار-مۇ بار. بۇلار 1978 - ۋە 1983 - يىللىرى قىزىلچوققا، يانبۇلاقلادىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

4. مىس قوراللار

بۇنىڭدىن كىچىك مىس پىچاق، مىس تاختا، مىس زىننەت بۇيۇملىرى، مىس ئەينەك، مىس قوڭغۇراق قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلار 1958 - ۋە 1978 - يىللىرى يانبۇلاق، قىزىلچوققلاردىن قېزىۋېلىنغان. بۇغا باشلىق مىس پىچاق بىرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 36 سانتىمېتر، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇنىڭ-دىن باشقا، ھالقا دەستىلىك كىچىك مىس پىچاق، مىستىن ياسالغان يا ئوقسىنىڭ ئوچى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇلار 1983 - يىلى راھەتباغ گۈڭشېسىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇ مىس قوراللار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

يەنە مىس بۇتتىن تۆتى بار. بۇلار 1980 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تېيانشان، غەربىي تاغ، راھەتباغ گۈڭشېلىرىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە قۇيۇلغان. بۇلار ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنى-يەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

5. سۆڭەك بۇيۇملار

بۇنىڭدىن سۆڭەك بېگىز، سۆڭەك مارجان، سۆڭەك تارغاقلار بار. بۇلار 1958 - ۋە 1978 - يىللىرى يانبۇلاق، قىزىلچوققلاردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاسارە ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكار-لىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

6. تۆمۈر قوراللار

چۈيۈندىن قۇيۇلغان ساپان چىشىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، بۇلار 1983 - يىلى تېيانشان تېغىدىكى ئېدىر قەدىمىي خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىنغان، ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

يەنە چيەنلۇڭنىڭ 26 – يىلى (1761 – يىلى) قۇيۇلغان چۈيۈن قوڭغۇراقتىن بىرى بار بولۇپ، ئۇ، 1982 – يىلى يىغۇپلىنغان، هازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

7. قەدىمقى پۇللار

(1) لاتا پۇل: ئۇزۇنلۇقى 5.7 سانتىمېتر. بۇ 1964 – يىلى تارانچىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنماك دەۋرىگە تەئەللۇقى. هازىر ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(2) داچۈەن ۋۇشى: دىئامېترى 2.7 سانتىمېتر. بۇ 1964 – يىلى تارانچىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنماك دەۋرىگە تەئەللۇقى. هازىر ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(3) «ۋۇۋجۇ» يارماق پۇل: دىئامېترى ئىككى سانتىمېتر. بۇ 1980 – يىلى دۇربەجىندىن يىغۇپلىنغان بولۇپ، شەرقىي خەن دەۋرىگە تەئەللۇقى. هازىر ئۇ قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

8. لاي ھەيكەل

(1) تۇمار بۇت: ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتر، بۇ 1982 – يىلى باغداشتا تاغ ئۆڭكۇرىدىن تېپىلغان بولۇپ، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەئەللۇقى. هازىر ئۇ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

(2) جەسەت مۇنارىسى: ئېگىزلىكى ئۈچ سانتىمېتر. بۇ، 1982 – يىلى باغداشتا تاغ ئۆڭكۇرىدىن تېپىلغان بولۇپ، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەئەللۇقى. هازىر، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

9. يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار

(1) يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن نىمچە: ئۇزۇنلۇقى 1.35 مېتر، ياقىسىز، تار يەڭ، يەڭنىڭ ئۇچىغا ۋە پەشنىڭ ئايىغا تەرىپىگە يۇڭ پەۋاز توقۇلغان.

(2) يۇڭ رەخت پارچىسى: بۇ رەڭلىك، قىيپاش يوللۇق توقۇلغان بولۇپ، تېگى قوڭۇر، يولى بېغىر رەڭ، چاقماق گۈللۈك.

(3) يۇڭ كەشتە: تېگى قىزىل، كەشتىسى سېرىق.

يۇقىرىدىكى بۇيۇملار 1978 – يىلى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇقى. بۇلار هازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

10. تېرە مەھسۇلاتلىرى

(1) جۇۋا: ئۇزۇنلۇقى 1.25 مېتر، ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن.

(2) كۆن ئۆتۈك: پىشۇرۇپ يۇمشاق ئىشلەنگەن كۆندىن تىكىلگەن.

يۇقىرىدىكى نەرسىلەر 1978 ـ يىلى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

11. زىرائەت ۋە باشقا ئۆسۈملۈك توقۇمىلىرى

(1) زىرائەت: تېرىق، بۇغداي باشقى، چۆچۈگۈن، قوناق باشقى قاتارلىقلار بار.

(2) يېمەكلىك: تېرىق نېنى، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر، قېلىنلىقى ئۇچ سانتىمېتر، چاسا شەكىلدە. نان ئاريسىدىن تېرىق دانچىلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇن يېرىك تارتىلغان بولسا كېرەك.

(3) ئۆسۈملۈك توقۇلمىلىرى: قومۇش بورا، چىغ بورا.

يۇقىرىدىكى نەرسىلەر 1978 ـ يىلى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئاسارە ـ ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

12. تام رەسىملىرى

(1) بۇگۇرىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى، بۇددا ئۆڭكۈرىدىكى تام رەسىملىرى تۆپا دۆۋىسىدىن قېزىۋېلىنغان تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرىدىن قارىغاندا، تام كاكۇل بىلەن سۆۋالىغان، ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، رەسىملەر قىزىل، قارا بوياقلاردا سىزىلغان. ئۆڭكۈرنىڭ ئىسلىنىپ كەتكەن تېمىنىڭ تورىسىغا يېقىن قىسمىدا ئولتۇرغان بۇتنىڭ رەسمىنى ۋە بۇدساتۋانىڭ بېشىدىكى نۇرلۇق چەمبىرەكنىڭ رەسمىنى سۈس كۆرگىلى بولىدۇ.

(2) لاپچۇقتىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ تېمىدىكى رەسىملەر: بۇگۇر غولىنى بويلاپ لاپچۇقنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغان جاراڭ ـ جۇرۇك، مامچى تۇرغىچە بولغان ئارىلىقتا يەتتە ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى بار. بۇنىڭ تەكتى چاسا، تۆپىسى گۈمبەز شەكىلدە ياسالغان. ئىچ تامنىڭ يۇزىگە بۇت رەسمى ۋە قۇش، ھايۋان ۋە ئادەملەرنىڭ رەسمى سىزىلغان.

(3) ئاراتامدىكى بۇددا ئۆڭكۈرىنىڭ تېمىدىكى رەسىملەر: ئۆڭكۈر تورۇسىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىدىن قارىغاندا، تۆت چەمبەر ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان بۇتلارنىڭ رەسمى سىزىلغان. چەمبەرلەر ئارىلىقىغا چەمبىرەك شەكىللىك گۈل سىزىلغان.

13. قەدىمكى قول يازمىلار

(1)قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مايترى سىمىت» نىڭ قول يازمىسى

1959 ـ يىل 4 ـ ئايدا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تىيانشان گۈڭشېسىدىكى تۆمۈرتلىك يەھيا رېھىم كېچىك داۋاندا مال بېقىۋېتىپ، بىر تۇپ قارىغايىنىڭ كاۋىكىدىن كېگىزگە ئورالغان بىر بولاق نەرسىنى تېپىۋالىدۇ. ئۇچ ـ تۆت ئايدىن كېيىن، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى ئىسمايىل ئىبراھىم تىيانشان گۈڭشېسىغا چىقىقاندا، يەھيا رېھىم بۇ نەرسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. 1959 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ئىشلەيدىغان سابىت قۇمۇلغا كەلگەندە، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى ئىسمايىل ئىبراھىم بۇ نەرسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بېكىتىشى ئارقىلىق بۇ نەرسىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان زور ھەجىملىك بۇددا سەھنە ئەسىرى «مايترى سىمىت» نىڭ قول يازمىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. ئۇ، جەمئىي 293 ۋاراق، 586 بەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي ساق ۋە ئاساسەن ساق قىسمى تەخمىنەن 114 بەت، ھەربىر ۋاراقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 47.15 سانتىمېتر، كەڭلىكى 21.7 سانتىمېتر، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم ۋاراقلار باشقا بىر ئەسەرگە تەئەللۇق ئىكەن (مەزمۇنى ۋە كىتابنىڭ نامى تەكشۈرۈلۈۋاتىدۇ). كىتابنىڭ خېتى قارا سىياداً يېزىلغان. قەغەزى قېلىن ھەم قاتتىق، رەڭگى ئاچ سېرىق، بەتلەرنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن گىرۋەكىدە سۇس قارا سىزىق بار، ھەربىر قۇرنىڭمۇ سىزىقى بار بولۇپ، ئارىلىقى 1.5 سانتىمېتر، كىتاب تېز يازما شەكىلدە يېزىلغان، ھەربىر ۋاراقنىڭ 8 ـ قۇرىدىن 10 ـ قۇرىغىچە بولغان ئارىلىقتا سىزىلغان سۇس قارا چەمبىرەك بار، دىئامېتىرى تەخمىنەن 4.6 سانتىمېتر، ئوتتۇرىسىدا دىئامېتىرى 0.5 سانتىمېتر كېلىدىغان يىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان تۆشۈك بار. ھەربىر ۋاراقنىڭ بىرىنچى بېتىنىڭ چەپ تەرىپىگە قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا كىچىك قارا خەت بىلەن ئەسەر (پەردە) سانى ۋە بەت سانى يېزىپ قويۇلغان. بۇ كىتابتا ۋاراقنىڭ ھەر ئىككى بېتىگىلا خەت يېزىلغان. كۆپىنچە بەتلەرگە 30 قۇر، ئاز ساندىكىسىگە 31 قۇر خەت يېزىلغان. بەزى پەردىلەرنىڭ باشلانغان قىسمىدا قىزىل سىياھ بىلەن ئويۇن ئورۇنلانغان مەيدان ئورنى ئىزاھلانغان.

قولىيازمىنىڭ «خاتىمە» سىدىن قارىغاندا، «مايترى سىمىت» نى ئالدى بىلەن كامىل ئۇستاز ئارىياكاندىرا بودساتۋا ئەنەتكەك تىلى (قەدىمىي ھىندى تىلى) دىكى ئەسلى نۇسخىسىدىن تۇخرى تىلغا تەرجىمە قىلغان، كېيىن ئاچارىيا جىنخۇ قەدىمىي قاراشەھەر تىلىدىن تۇرك تىلى (قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى) غا تەرجىمە قىلغان. ئارىياكاندىرا بىلەن ئاچارىياجىنخۇ ئىككىسى قەدىم زامانىدىكى كىنگىت (قاراشەھەر) ۋە قۇجۇلاردا بۇددا دىنى بويىچە ئاتاقلىق كامىل ئۇستازلاردۇر. ئارىياكاندىرا ھەم تالانتلىق سەھنە ئەسىرى يازغۇچى ۋە ئالىم. تەرجىمانىنىڭ تەرجىمە ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، تەرجىمە نۇسخىسى پۈتۈنلەي بەدىئىي قايتا ئىجادىـ

يەت بولۇپ چىققان.

قوليازمىنىڭ بىرنەچچە پەرىدىكى ئىزاھاتتىن قارىغاندا، قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ ساخاۋەتچىسىنىڭ ئىسمى چۇتاس يىگەن تۇتۇق ئىكەن. «تۇتۇق» دېگەن نامىدىن قارىغاندا، تاس يىگەن قۇجۇ قەدىمىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى بولسا كېرەك. ئۇ، مەن ئۆلگەندىن كېيىن مايتىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالسام ئىدىم، دېگەن مەقسەتتە، كىشىلەرگە بۇددا دىنىنى تەرغىپ قىلدىغان بۇ سەھنە ئەسىرىنى كۆچەرتكۈزگەن. قوليازمىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىن ۋە بەزى ۋاراقلارنىڭ ئاخىرىغا قويۇلغان ئىزادىن قارىغاندا، بۇنى ئۇچ كىشى كۆچۈرگەن بولسا كېرەك.

قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ تۇرپان نۇسخىسى ۋە قۇمۇل نۇسخىسى دەپ ئىككى خىل نۇسخىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا قارىشەھەر نۇسخىسىمۇ بار ئىكەن. قۇمۇل نۇسخىسى بىر پەردە مۇقەددىمە ۋە 25 پەردە ئاساسىي تېكىستتىن تەركىب تاپقان. گېرمانىيەلىك ئالىم گابائىن خانىم بۇ كىتاب بىر پەردە مۇقەددىمە ۋە 27 پەردە ئاساسىي تېكىستتىن تەركىب تاپىدۇ، دېگەن. قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ 26 ـ ۋە 27 ـ پەردىلىرىلا كەم بولۇپ، ھازىر ساقلىنىۋاتقان نۇسخىلار ئىچىدە بىرقەدەر مۇكەممەل نۇسخا ھېسابلىنىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» 1959 ـ يىلى تېپىلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدىكى ئالىملار دىن فېك جياشېك، گېك شىنلار ئۇنى تەتقىق قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغان خادىمى ئىسراپىل يۈسۈپ، دولقۇن قەمبەر لەر بۇ ئەسەرنى رەتلىدى ۋە تەتقىق قىلدى، بەزى چەت ئەل ئالىملىرىمۇ تەتقىق قىلدى.

«مايتىرى سىمىت» بۇددا نومىدىكى نىجادكار مايتىرىنىڭ ئىلاھقا ئايلانغانلىقى ھەمدە بارلىق جانلىقلارنى قۇتقۇزغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىدىن ئىبارەتتۇر. سەھنە ئەسىرىنىڭ يېزىقى چىرايلىق، ئىشلارنىڭ بايان قىلىنىشى راۋان، تەسەۋۋۇرى مول، ئوخشىتىش ئەپچىل بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۇكسەك تىل ماھارىتى ئىپادىلەنگەن.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تېيانشان گۈڭشېسىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مايتىرى سىمىت» نى مەملىكىتىمىزدىكى ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار تەتقىق قىلىپ كۆرۈپ، مىلادى Ⅸ—Ⅻ ئەسىر ئارىلىقىدا يېزىلغان، دەپ ھېسابلىدى. بۇ قول يازما نۇسخىسى ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(2) زاڭزۇ يېزىقىدىكى بۇددا نومى

1983 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تېيانشاندىكى تۆمۈرتېدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 12 سانتىمېتر كېلىدىغان، ئوتتۇرىسى كاۋاك، تەكتىدە قاپقىقى بار بىر مىس ھەيكەلنى تېپىۋالغان، ھەيكەلنىڭ ئىچىدە

قيىن دەرىخى قوۋزىقىغا زاڭزۇ يېزىقىدا يېزىلغان بىر ئورام بۇددا نومى توپلىمى، قەغەزگە سىزىلغان 22 پارچە بۇت رەسىمى بار ئىكەن.

14. قەدىمىي جەسەت

1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئاسار ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئەترىتى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن ئۈچ قەدىمىي جەسەتنى قېزىۋالغان. ھازىر ئۇنىڭ بىرى شاڭخەي تەبىئەت مۇزېيىدا، يەنە بىرى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا، يەنە بىرى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە تىزىپ قويۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا تىزىپ قويۇلغىنى ياش ئايالنىڭ ساق جەسىتى بولۇپ، ئۇ، ئۆلگەن چېغىدا تەخمىنەن 20 ياش، بويىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر مېتر 57 سانتىمېتر بولسا كېرەك. جەسەت يېنىچە پۈكلەپ قويۇلغان ئۇنىڭ بېشى، گەۋدىسى، پۇت ـ قوللىرى، چېچى، مۇسكۇل ـ تېرىلىرى ۋە پۇت ـ قولىنىڭ تىرناقلىرى شۇ پېتى تۇرغان. قوڭۇر سېرىق چېچى كۆپتۈرۈپ تۈرۈلگەن، كەينىدە ئۈچ ئۆرۈم چېچى بار.

گۆردىكى ھەربىر جەسەتنىڭ بېشىدا كېگىز بۆك بار. يۇڭدىن توقۇلغان ئۇزۇن چاپان كىيگۈزۈلگەن، بىلىگە بەلباغ باغلانغان، ئۇچىسىغا قوي تېرىسىدىن جۇۋا، پۇتىغا ئۇزۇن قونچۇلۇق ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. جەسەتلەرنىڭ يېنىغا سوغا، ياغاچ تارغاق، ياغاچ قوشۇق، ساپال كوزا قاتارلىقلار قويۇلغان. بۇ جاينىڭ تېمپېراتۇرىسى خېلىلا يۇقىرى، توپىسى بەك قۇرغاق بولغانلىقى ھەمدە سۇنى سۈمۈرۈشچانلىقى كۈچلۈك بولغان ھاك قاتلىمى بار بولغانلىقى ئۈچۈن، جەسەت كۆمۈلگەندىن كېيىن تەندىكى نەملىك دەرھال تارتىلىپ، جەسەت قۇرۇپلا قالغان. كاربون 14 بىلەن بېكىتىشتىن قارىغاندا، بۇ قۇرۇق جەسەتلەر مۇندىن 3200 يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر ئىكەن.

§6. مەشھۇر يادىكارلىقلار

1. جۇلۇڭشۇ (توققۇز ئەجدىھاسىمان سۆگەت)

جۇلۇڭشۇ شەھەر ئىچىدىكى سېپىلنىڭ شەرقىي تېمىغا يېقىن جايدىكى ئويماندا ئۆسكەن، شەھەر ئىچى گۇڭشېسىنىڭ جۇلۇڭشۇ دادۇيى مۇشۇ سۈگەت تالنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

جۇلۇڭشۇ ھەققىدە ھەممىدىن بۇرۇن چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «جۇلۇڭشۇ قېرى سۆگەت، ئورنى شەھەر ئىچىدە، بىر يىلتىزدىن توققۇز تۈپ سۆگەت ئۆسۈپ چىقىپ باراقسان بولۇپ كەتكەن» دەپ يېزىلغان.

بېشىر ۋاڭ دەۋرى (جياچىڭ، داۋگۇاڭ يىللىرى) دە جۇلۇڭشۇ ئەتراپىدا سۈپسۈزۈك سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق، يېنىدا زىننەتلىك سېلىنغان بىر مەسچىت بار ئىدى. ۋاڭ ھەر كۈنى شۇ مەسچىتكە كېلىپ ناماز ئوقۇيتتى. مەسچىتنىڭ شىمالىي

تەرىپىدە بىر گۈمبەز بار ئىدى، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ گۈمبەز ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بىر ئەرەبنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە ياسالغان. شا مەخسۇتىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ مەسچىت ۋەيران بولۇپ يوقاپ كەتكەن، گۈمبەز، بۇلاق، جۇلۇكشۇ ۋە ئۈنىڭ ئەتراپىدىكى قاشا تام قېپقالغان.

جۇلۇكشۇنىڭ شەكلى ئاجايىپ بولغاچقا، كىشىلەر ئارىسىدا ئاجايىپ ـ غارايىپ سۆزـ چۆچەكلەر تارقالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بىر باش سانغۇن لەشكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، شەھەر ئىچىنىڭ ھازىرقى جۇلۇكشۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە، توختاپ ئارام ئاپتۇ. ئۇ پۇلات قامچىسىنى يەرگە سانچىپ قويۇپ تىكەن، شۇئان ھېلىقى يەردە بۇلاق پەيدا بوپتۇ، كۆپ ئۆتمەيلا ئاسماننى قارا بۇلۇت قاپلاپ، چاقماق چېقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، شارقىراپ يامغۇر يېغىپ كېتىپتۇ، شۇئان ئاسماندىن توققۇز ئەجدىھا شۇڭغۇپ چۈشۈپ مۇشۇ بۇلاقتا كىرىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن توققۇز ئەجدىھا سۇرەتلىك سۆگەت تال ئۆسۈپ چىقىپتۇ. ئارىدىن 1000 يىل ئۆتكەندە قۇمۇلدىن ۋاڭ چىقىپتۇ ھەمدە ۋاڭلىق توققۇز ئەۋلاد داۋام قىپتۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى قۇمۇلدا جۇلۇكشۇ (توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەت) نىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، بۇ جايدىن «راستىنلا ئەجدىھا پادىشاھى» چىقىپ قالمىسۇن دەپ، قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلارغا جۇلۇكشۇنىڭ (توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەتنىڭ) «كاللىسى» نى ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلار ئادەم ئەۋەتىپ جۇلۇكشۇنىڭ شەرقىگە ئۈزۈراپ ئىشىكىنىڭ سىرتىغا چىقىپ قالغان بىر شېخىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. شاخنىڭ كېسىلگەن جايىدىن ئېقىپ چىققان يىلىمسىمان سۇيۇقلۇق كۆن نۇرىدا ئۈيۈپ، ئاچ قىزىل رەڭگە كىرىپتۇ، كىشىلەر بۇنى توققۇز ئەجدىھا سۆگەتتىن ئاققان قان دەپىشىپتۇ. توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەتتىن بىرىنىڭ ئۈچى كېسىلگەندىن كېيىن، بېشىر ۋاڭنىڭ خانىشى مېھرىبانۇ مۇھەممەت (غۇلامىدىن) ئىسىملىك بىر پالەچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بۇ چاغدا يەنە كىشىلەر ئارىسىدا مانا بۇ توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەتنى كەسكەنلىكىنىڭ ئاقىۋىتى، دېگەن گەپـ سۆزلەر پەيدا بوپتۇ.

چىڭ سۇلالىسى دارىلئۇلۇمىنىڭ مۇھەررىرى سۇڭبولۇ گۇاڭشۇيىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى سەپەر ئۈستىدە قۇمۇلدىن ئۆتكەندە «شەھەر ئىچىدىكى قەدىمىي سۆگەت» دېگەن تۆۋەندىكى شېئىرنى يازغان:

چوڭلۇقى قۇمرىدەك شەھەر ئىچىنىڭ، بۇ يەردىن ئۆتكەنلەر كۆرگەندە ئۇنى،
ياتار ئۇ بىر چەتتە ـ غەربىي جەنۇبتا. خۇرسىنار بىلگەندەك بۇندىكى سىرنى.
ئۇ يەردە باراقسان قەدىم سۆگەت بار، كۆرىنەر بولۇتتەك قويۇق سايىسى،
سوزۇلۇپ ياتار ئۇچۇق يول بويىدا، نامازشام پەيتىنى ئەسلىتەر كۈندۈز.
بۇ دەرەخ ـ بۇ قەبرى قەدىمكىي سۆگەت، شاخلىرى مىسالى يۆگەنسىز تولپار،
بېشىدىن كەچۈرگەن ئونلاپ ئەسىرنى. چاپىدۇ كەڭ قۇچاق ئاچقاچ دالا ـ تۈز.

ئورەللەپ بوشلۇققا كۆتۈرۈلسە تىنىك،
بېجىرىم غوللىرى بولار نامايان.
قوۋزىقى كۆرىنەر يۆگەم قەلەيدەك،
كۆرىنەر تاشقا گۈل چەككەندەك هامان.
ئېچىلسا قىزغۇچ هەم ساغۇچ پوتلىسى،
بەرگىدە ئويناپدۇ شەبنەم پارقىراپ.

كەلگەندە ئالتۇن كۈز، غازاڭ مەزگىلى،
تۆكۈلەر ياپراقلار ئەتراپنى قاپلاپ.
گويا كى دالدا توپ ـ توپ ئەجدەرها،
جەڭ ـ يېغا قىلغاندەك ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق؛
گويا كى چۈشكەندەك ئۇچۇپ لاي ئارا،
بىھىساپ تىرناقلار، بىھىساپ قاسراق.

ئەمەلىيەتتە، توققۇز ئەجدىها سىمان سۆگەت مىڭ يىللىق قەدىمىي تال ئەمەس، ھەتتا توققۇز ئەجدىهانىڭ سىمۋولىمۇ ئەمەس، ئۇ، قۇمۇلدا ئۆسىدىغان ئادەتتىكى سۆگەت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ شاخلارنى ئېگىپ، پۇتاپ پەرۋىش قىلىشى بىلەن ئۆسە ـ ئۆسە شۇنداق غەلىتە شەكىلگە كىرىپ قالغان.

شېكسپىر دەۋرىدە، توققۇز ئەجدىها سۈگەتنىڭ ئۇچ ـ تۆت تۈپىلا قالغان، ھەتتا ئۇنىڭ بىر تۈپىسى تامدىن ئارتىلىپ ئۆتۈپ كەتكەن، گۈمبەز بۇزۇلغان، ئىشىك ۋە قاشا تام ساقلىنىپ قالغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ سۆگەتنىڭ بىر تۈپىلا قالغان ھەم ئۇنىڭ يېنىدىن تۈپىنىڭ تومۇقى چىنىنىڭ ئاغزىدەك كېلىدىغان يەنە بىرنەچچە تۈپ سۆگەت ئۆسۈپ چىققان. 60 ـ يىللاردىن كېيىن ھەممىسى كېسۈۋېتىلگەن.

2. ۋاڭ ئوردىسى

قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى ئەينى زامانىدا «ۋاڭ غوجام راۋىقى» دەپ ئاتالغان. ئۇ، شەھەر ئىچىنىڭ غەربىي شىمال بۇلۇڭىدىكى ئوردا قوۋۇققا يانداش جايلاشقان.

ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تارىخىنى سۈرۈشتۈرسەك، مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې يىللىرى (1403—1424 ـ يىلىغىچە) مىڭچېگزۇ يۈەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ پۇشتى ئەنكتۆمۈرنى قۇمۇلنىڭ سادىق، ئىتائەتمەن ۋاڭلىقىغا تەيىنلىگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل ۋاڭ ئوردىسى كېيىن ئۇيغۇر ۋاڭ ئوردىسى بولۇپ قالغان.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، ئالاھىدە ئىچكىرىدىن خەنزۇ ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ ۋاڭ ئوردىسىنى يېڭىباشتىن ياساتقان. ئوردا كاڭشىنىڭ 45 ـ يىلى (1706 ـ يىلى) رەسمىي پۈتكەن.

بىرنەچچە ئەۋلاد ۋاڭلارنىڭ رېمونت قىلدۇرۇشى ۋە كېڭەيتىشى بىلەن 7 ـ ئەۋلاد ۋاڭ بېشىرىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئوردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئىسلام مېمارچىلىق سەنئىتى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، كۆلىمى ناھايىتى چوڭ سارايغا ئايلانغان. ئوردا بېشى ۋاڭنىڭ سارىيى، ئوردىنىڭ يېنى قاتمۇ قات ئىشىكلەر ئورنىتىلغان بىنالار ۋە شىپاڭلىق باغچا قىلىپ ياسالغان. چىڭ سۇلالىسى تۈڭجىنىڭ 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى) قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، بېشىر ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ،

ئوردىنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. بەشىر ئۆلكەندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا چىنۋاڭ دەپ نام بەرگەن. ئوردىنىڭ 1 ـ دەرۋازىسىنىڭ بېشىغا بىر بەغىشلىما تاختاي ئېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا «غەربىي شىمال توسمىقى» دېگەن سۆز يېزىلغان. ئۇنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە خانىنىڭ قەبرىندىشى جاساق چىڭۋاڭغا ھەزرىتى خانىنىڭ ئالدىدا مېڭىشقا، ئۇچ كۆزنەكلىك توز قانىتى ئېسىشقا، سېرىق پەشمەت كېيىشكە ئىجازەت بېرىلگەن دەپ، ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ × يىلى × ئاي دەپ يېزىلغان.

گۈاڭشۈنىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) شا مەخسۇت ۋاڭلىق ئورنىغا چىققاندىن كېيىن، ئوردىنى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان ۋە كېڭەيتىپ ياساتقان. كېڭەيتىلگەندىن كېيىنكى ئوردىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 100 مودىن ئاشقان. چوڭ گۈلباغ ۋە ئىلۇپەر كۆلى تەخمىنەن 100 مو يەرنى ئىگىلىگەن، چوڭ ـ كىچىك ئۆيلەر 800 ئېغىزدىن ئاشقان.

بىرىنچى دەرۋازىدىن شەرقتىكى ئىككىنچى دەرۋازىغىچە ئىككى يان تەرەپكە مۇھاپىزەتچىلەر ئۆيى، ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ شەرقىگە مېڭىپ ئاندىن شىمالغا قايرىلغان يەرگە ئۇچىنچى دەرۋازا جايلاشقان. ئۇچىنچى دەرۋازىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە چوڭ مەيدان جايلاشقان. مەيداننىڭ جەنۇبىدا بىر دالدا تام بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە شەرقىي دېڭىزدىن سەھەردە كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ نۇرىغىسى سىزىلغان. ئۇچىنچى دەرۋازىدىن تۆتىنچى دەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوردا يېنىدىكى ئىشخانىلار ۋە ھەر خىل بويۇملارنى قويىدىغان ئامبارلار بار.

تۆتىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ غەربكە ماڭسا، ئوردىغا چىقىدىغان پەلەمپەي بار. 8 ـ پەلەمپەيگە چىققان يەردە ئالدىنقى قاتاردىكى ئۆيلەر بار، ئىككى تەرىپىدە مۇھاپىزەتچىلەر ئۆيى بار. ئالدىنقى قاتاردىكى ئۆيلەردىن ئۆتكەندە ئۇچ قاتار 40 پەلەمپەي بار، ئوتتۇرىدىكىسى تاش پەلەمپەي بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋاڭ ماڭىدۇ؛ ئىككى يېقىدىكىسى ياغاچ پەلەمپەي بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوردا ئەمەلدارلىرى ماڭىدۇ. ۋاڭ غوجام راۋىقىدا ۋاڭ ئىشخانىسى، ۋاڭ ھوجرىسى، خانىش ھوجرىسى، پىشايۋان، ئالتۇن، كۆمۈش، ئۇنچە ـ مەرۋايىت قويىدىغان چوڭ غەزىنە، چوڭ بەگنىڭ ھوجرىسى، مەسچىت، ئاشلىق ئامبىرى ۋە باشقا ئۆيلەر بار.

ۋاڭ غوجام راۋىقىدىن چۈشۈپ شەرقە ماڭسا، شىمال تەرەپتە دەرۋازا راۋىقى بار. دەرۋازا بېشىغا «غەربىي توسۇقتىكى قوش چىنۋاڭ» دەپ يېزىلغان ئالتۇن خەتلىك قىزىل تاختاي ئېسىلغان. ئۇنىڭ جەنۇبىدا ياساۋۇللار ئۆيى، مېھمانخانا، ئېزىز مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدىغان ئۆيلەر بار. يەنە شەرقە ماڭسا، شىمالىي تەرەپتە كىچىك گۈل باغ ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش سارىيى بار، جەنۇبىدا مەپىخانا، ئېغىل ھەم ياتاق ۋە ناغرىخانا بار. شەرقتىكى سېپىلنىڭ كىچىك ئېشىكىدىن چىقسا ياراغقا كىرىدۇ، يارباغنىڭ ئىشكىدىن چىقسا، ئىككى تەرەپكە ئىلۇپەر كۆلى جايلاشقان.

ۋاڭ ئوردىسىنىڭ جەمئىي توققۇز دەرۋازىسى بار. بىرىنچى دەرۋازىدىن تۆتىنچى

دەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يولغا چاسا ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلغان؛ تۆتىنچى دەرۋازىنىڭ تېشىدىكى يولغا خىش ياتقۇزۇلغان؛ دەرۋازا راۋىقى ئۈستىگە ئۇچقۇر بېلىق سۈرەتلىك لەمپە چىقىرىلغان، تۆۋرۈكلىرى قىزىل سىرلانغان.

ۋاڭ غوجام راۋىقدا يەنە زەمبىرەك شپاڭى بولۇپ، بۇ يەر ئوردىنىڭ ئەڭ ئېگىز جايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شپاڭغا پىلتىلىق زەمبىرەكتىن ئىككىسى ئورنىتىلغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگۇنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلغا كەلگەن بىرمۇنچە ئەدىپلەر ئوردىنىڭ باغچىسى توغرىسىدا ئۆز ئەسەرلىرىدە توختالغان. شاۋشىيۇڭ «غەربىي يۈرت ھەققىدە ھەر خىل بايانلىق شېئىر» دە: «قەد كۆتۈرۈپتۇ گۈزەل شپاڭ، مۇنبەرلەر، گىرەلىشىپ ئۆسۈپتۇ ھەرخىل مېۋىلىك دەرەخلەر. خۇش بۇي چېچەك ئېچىلغان رەڭمۇ رەڭ گۈللەر، زەپ يارىشىپتۇ گۈل ھۆسنىگە ئېسىل تەشتەكلەر» دەپ يازغان ھەمدە بۇ ئاجايىپ خاسىيەتلىك گۈل گىياھلارنى «پېشقەدەم بەشىر ۋاڭ بېيجىڭدا ئالتە يىل تۇرۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەندە، قىممەت باھادا سېتىۋېلىپ، يىراقتىن كۆچۈرۈپ كەلگەن» دەپ ئىزاھاتمۇ بەرگەن. گۈڭشۈنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن پېيجىڭلىق «دەريا، دېڭىز، كۆئېنلۇن خاتىرىسى» دە، «كۆلىمى 100 مودىن ئاشىدىكەن. يوللىرىغا خىش ياتقۇزۇلغان، شپاڭ، سارايدىن بىرقانچىسى بار ئىكەن، قۇرۇلمىسى تولىمۇ نەپىس، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى باغ، شپاڭلار ئارىسىدىن بۇندىقنى تاپقىلى بولمايدىكەن» دەپ يازغان.

كىچىك باغ ۋاڭنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ تاماشاھ قىلىشى ئۈچۈن بىنا قىلىنغان. باغ نەپىس لايىھىلەنگەن، باغدا ئاساسەن گۈل ـ گىياھلار ئۆستۈرۈلگەن، شپاڭلار بىنا قىلىنغان. ياراباغ مېھمانلارنىڭ سەيلە تاماشاھ قىلىپ كۆڭۈل ئېچىشى ئۈچۈن بىنا قىلىنغان. مېۋىلىك ھەم مېۋىسىز باراقسان دەرەخلەر ئارىسىغا بوتانچە شپاڭ سېلىنغان، دەرەخلەر قۇيۇق سايە تاشلاپ تۇرىدۇ، گۈللەر ناھايىتى چىرايلىق ئېچىلغان باغدا بىر كىچىك ھايۋانات باغچىسىمۇ بار.

ھەر يىلى يازدا نىلۇپەر كۆلىنىڭ سۈيى مەيىن دولقۇنلىنىپ تۇرىدۇ. ھال رەڭ نىلۇپەرلەر پورەكلەپ ئېچىلىدۇ، يوپۇرماقلىرى تەخسىگە ئوخشايدۇ، ئەتراپقا خۇش پۇراق چېچىپ تۇرىدۇ.

ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش سارىيىنىڭ ئىچىگە شۇن جىدىن گۈڭشۇگىچە بولغان چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھەيكەللىرى قويۇلغان، ھەربىر ھەيكەلنىڭ ئالدىغا قىزىل سىرلانغان تەزىيە تاختىسى ئورنىتىلغان، ئۇلارغا پادىشاھنىڭ ئىسمى، تەخەللۇسى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى يېزىلغان. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە ۋاڭ ھەم قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلار ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش سارىيىغا كېلىپ داغدۇغىلىق نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزگەن.

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى جەريانىدا، قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان ئۆلكە قوشۇنى شەھەر ئىچىنى ئىگىلىۋالغان. ئالتۇن، كۆمۈش تاپىنمۇ دەپ، 200 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە ۋاڭ ئوردىسىنى «ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ،

تۈپتۈز قىلىۋەتكەن»، ھەتتا بىرنەچچە 100 يىللىق تارىخقا ئىگە كۈتۈپخانىنىمۇ كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىۋەتكەن.

3. ئاراتام

ئاراتام تاغ تۈۋىگە جايلاشقان سۇلۇق، ھاۋاسى يىللىق، مېۋىلىك باغلىرى بار، مەنزىرىسى گۈزەل، قۇمۇل بويىچە ئاتاقلىق سەيلىگاھلارنىڭ بىرى.

قۇمۇلنىڭ 4 ـ ۋاڭى يۈسۈپ بىر قېتىم ئاراتامغا ئوۋغا چىقىپ، بۇ يەرنى ياقتۇرۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، تۆت يېزىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنى ھاشارغا تۇتۇپ، باغ ۋە يازلىق ئوردا ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاغ باغرىنى بويلاپ ئون نەچچە چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا تاش قاشا تام ياستىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە سىرتتىن ئېلىپ كەلگەن ھەرخىل مېۋىلىك كۆچەتلەرنى قويدۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆرۈك كۆچىتى ھەممىدىن كۆپ قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ياڭاق، ئالما، ئەنجۈر، ئۈزۈملەرمۇ ئۆستۈرۈلگەن. كەڭ سايە تاشلاپ تۇرىدىغان، شاخلىرى يەرگە يېيىلىپ تۇرىدىغان بىرقانچە تۈپ يوغان ياڭاق دەرىخى ھازىرمۇ بار. يازلىق ئوردىنىڭ ئالدىدا ئۈچ ئادەمنىڭ غۇلىچى ئاران يېتىدىغان ئىككى تۈپ قارىياغاچ بار، ئۇلار ئاراتامدىكى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ھەممىدىن چوڭى ھېسابلىنىدۇ.

يازلىق ئوردا باغنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا غەربتىن شەرققە قارىتىپ سېلىنغان، ئوردىدا 100 نەچچە ئېغىز ھەر خىل ئۆي ۋە مەسچىت بار ئىدى. يازلىق ئوردىنىڭ غەربىي تەرىپىدە بىر كىچىك توپا تاغ بولۇپ، ئۇنىڭ تۆپىسىدە ۋاڭ ئارام ئالىدىغان بىر ئايۋان بار ئىدى.

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى قۇمۇل يېغىلىقىدا يازلىق ئوردا ۋەيران قېلىۋېتىلگەن، ئەمما بۇ جاينىڭ مەنزىرىسى گۈزەل بولغاچقا، يەنىلا قۇمۇلدا ئاتاقلىق سەيلىگاھ بولۇپ قېلىۋەرگەن. ھەر يىلى ئۆرۈك پىشىقىدا ئارا تامغا چىقىدىغان سەيلىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاراتام ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ مەخسۇس باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دادۈيى قىلىندى. باغنىڭ كۆلىمى 1200 مودىن ئاشىدۇ.

4. باغداش

باغداش تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي چوققىسى بولغان قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي باغرىغا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن 1500 نەچچە مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ.

قارلىق چوققىنىڭ ئېتىكىدە كۆل بار، كۆلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە يايلاق بار، بۇ يەرنىڭ ئىقلىمى قىشتا سوغۇق، يازدا سالقىن، ھۆل ـ يېغىن كۆپ، ھەر يىلى 7 — 8 ـ ئايلاردا قۇمۇلدا تومۇز ئىسسىق بولغاندا، بۇ يەر سالقىن بولۇپ، كىشىگە ئاجايىپ ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. يېقىن ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ ئات ـ كالىلىرى ياز پەسلىدە باغداشنىڭ يايلىقىدا بېقىلىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى ئاراتامدا يازلىق ئوردا ياسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانلارنى ھاشارغا تۇتۇش يولى بىلەن باغداشتىمۇ بىر يازلىق ئوردا ياساتقان ۋە مېۋىلىك باغ بىنا قىلدۇرغان. تاغ ئىچىدە ۋاڭ ئۈچۈن 40 ئېغىزلىق ئۆيى بار يازلىق ئوردا سېلىنغان. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى قىش پەسلىدە بەك سوغۇق، ياز پەسلىدە سالقىن بولغاچقا، بىرمۇنچە دەل ـ دەرەخلەر ئاسان ئۆسەلمەيدۇ. باغچىدا، ئاساسەن، ئارپا ئالمىسى، ئاق ئالما ۋە جىنەستە دەرەخلىرى بار، باغنىڭ كۆلىمى 100 مو دەك كېلىدۇ.

باغداشتىكى يازلىق ئوردا بىلەن باغچىمۇ مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. باغداش ھەققىدە بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر قوشاق بار:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز،
باغداش دېگەننىڭ تاغلىرى.
ئۈستىدە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

5. ئاقتاش

ئاقتاش قۇمۇل بويىچە داڭدار مەنزىرىلىك جاي، شۇنداقلا كىشىلەر يازدا سەيلە ـ سايا ھەت قىلىدىغان گۈزەل سەيلىگاھ، ئاقتاش تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ نامى شۇ جايدا چوخچىيىپ تۇرغان يوغان بىر ئاقتاشنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 2200 مېتر ئېگىز بولۇپ، ھۆل يېغىن كۆپ، ئوت ـ چۆپ ياخشى ئۆسىدۇ. جەنۇب تەرىپىدىكى تاغ باغرىدا قويۇق ئۆسكەن قارىغاي ئورمانلىقى بار. تاغ باغرىدا كەڭ كەتكەن تۈزلەڭ ئوتلاق بار. ھەر يىلى يازدا تىيانشان گۈڭشېسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق چارۋىچىلار ماللىرىنى بۇ يەرگە ھەيدەپ كېلىپ باقىدۇ. ياپىيېشىل ئوتلاقتا كېگىز ئۆيلەر، ياغاچ ئۆيلەر، قوي پادىلىرى، قارىغاي ئورمانلىرى بىر ـ بىرىگە گىرەلىشىپ كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان.

6. خۇۋاشەن (مايمۇنتاغ)

خۇۋاشەن تاشۋېلىقتىكى يالغۇز تويۇمنىڭ بەش كىلومېتر شەرقىي ـ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئىككى ـ ئۈچ كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇ يەر تۇتاش كەتكەن ئېگىز ـ پەس ئېدىرلىق بولۇپ، غولنىڭ ئىچى قۇم ـ شېغىللىق. شۇنىڭدەك كەلكۈن سۈيىنىڭ يالىشىدىن ھاسىل بولغان بىر ئەگرى ـ توقاي يول ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ.

يالىڭاچ قۇرام تاشلار ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ، خىلمۇ خىل غەلىتە شەكىلگە كىرىپ قالغان، بەزى تاشلار بۇركۈتكە ئوخشايدۇ، بەزىلىرى ئېيىققا، بەزىلىرى ئادەمگە، يەنە بەزىلىرى ئۆي قۇشلىرىغا ئوخشايدۇ، ھەر خىل ـ ھەر ياڭزا كۆرۈنۈشلەر بار، بەلكى تېخىمۇ كۆپرەك غەلىتە تاشلار بەئەينى مايمۇنغا ئوخشايدۇ، شۇڭا ئۇ يەرگە خۇۋاشەن (مايمۇنتاغ) دېگەن نام سىڭىپ قالغان.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

یگرمنچی قسم

سه هیه . ته نته ربیه

مسمّاۃ چنن بیگ

طبیب الحکماء، طبیبہ ملکہ

يىگىرمىنچى قىسىم سەھىيە. تەنتەربىيە

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇلغا بىر نەپەر سەھىيە ئەمەلدارى قويۇلۇپ، داۋالاش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. گۇاڭ شۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) چېچەك ئەملەش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، شۇ يىلى بازار ئىچىدە جۇڭگو تىبابىتى دورا دۇكانلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) غەرب تىبابىتى دورىخانىلىرى، مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ھۆكۈمەت دوختۇرخانىسى قۇرۇلۇشقا باشلىغان. شۇ چاغدا تىببىي داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسى بەك تۆۋەن بولۇپلا قالماستىن، دورا قىس ھەم بەك قىممەت ئىدى، ئادەتتىكى ئامما كېسەل بولۇپ قالسا، ئۆز ۋاقتىدا داۋالىنالمايتتى. كېسىلى ئېغىرلار ئۆلۈمنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، چېچەك، قىزىل، كېزىك، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە ياللۇغى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ناھايىتى كەڭ تارقىلاتتى، زېيىنىمۇ كۆپ بولاتتى. خەلق ئاممىسى كېسەل ئازابىنى يەتكۈدەك تارتقانتى. 1949 - يىلىغا كەلگەندە، قۇمۇلدا ئۇسكۈنىلىرى تولۇق بولمىغان ھۆكۈمەت دوختۇرخانىسىدىن بىرى ۋە خۇسۇسىلار ئىگىلىكىدىكى كۆلىمى ناھايىتى كىچىك جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دورا دۇكىنىدىن 18 ىلا بار ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردا داۋالاش ئاپپاراتلىرى تەدرىجىي قۇرۇلۇپ، شەھەر، يېزىلارنىڭ داۋالاش شەرت - شارائىتى ياخشىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە ساقلىقنى ساقلاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئاممىغا زىيان سالىدىغان كۆپ پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەر، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى. 1983-يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن ناھىيىدە ناھىيىلىك دوختۇرخانا، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى بولغاندىن سىرت، گۇڭشې شىپاخانىلىرى 12 گە، زاۋۇت، كان تىببىي پونكىتلىرى 18 گە، كېسەل كارۋىتى 234 كە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 333 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 286 سەھىيە تېخنىكا خادىمى بار.

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەنتەربىيە پائالىيىتى خېلى جانلانغان، ئۇيغۇر، قازاقلار ھېيت- بايرام ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئۆزلۈكىدىن چېلىشىش، ئات بەيگىسى ۋە ئوغلاق تارتىشىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، يېنىك ئاتلىتكا، توپ مۇسابىقىسى قاتارلىق تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى ئازراق ئۆتكۈزۈلەتتى. مىنگونىڭ 27 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە (1938 - يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا بىرنەچچە قېتىملا تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈ-

زۇلگەن. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاممىۋى تەنھەرىكەت ۋە مەكتەپ تەنتەربىيە-سى پائالىيىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بولۇپمۇ ۋاسكىتبول، ۋالىبول تەنھەرىكەتلىرىنى ئاممىا بەك ياقتۇرىدىغان بولدى. ۋىلايەت، ناھىيە ھەر يىلى يېنىك ئاتلىتكا، توپ ۋە باشقا تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزدى. چېلىشىش، ئات بەيگىسىمۇ رەسمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى. مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇسابىقىلەردە قۇمۇل ناھىيىسى ۋەكىللەر كومانىدىسى چېلىشىش، ئات بەيگىسى، تىك - تاك توپ قاتارلىق مۇسابىقە تۈرلىرىدە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى. تاشۇبلىق كۆكشېسىنىك ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، ئاپتونوم رايون ۋە دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتىنىك تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى.

I باب تەببىي داۋالاش

§1. تەببىي داۋالاش ئورۇنلىرى

1. دوختۇرخانا، دوراخانا دۆكانلىرى

قۇمۇلدىكى تۇنجى جۇڭگو تىبابىتى دوراخانىسى — چىك سۇلالىسى گۈاڭ شۈنىك 10 - يىلى (1884 - يىلى) ئېچىلغان «تىيەنچىڭدې» بولۇپ، بۇنىڭدا جۇڭيى دوراخانىلىرى ۋە تەييار جۇڭيى دورىلىرى تىجارەت قىلىنغان ھەمدە گەزمال، ماتېرىياللىرى جۇۋازخانىلار قوشۇمچە باشقۇرۇلغان. 1950 - يىلى بۇ دوراخانىنىك نامى «يېشۇتاڭ» غا ئۆزگەرتىلگەن، 1956 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شىركەتچىلىكى بولغا قويۇلغان. مىنگونىك 15 - يىلى (1926 - يىلى) جۇڭيى دوراخانىسى — «دېشەنتاڭ» تىجارەت باشلىغان، بۇنىڭ خوجايىنى ۋۇجيەندې ئىدى، كىشىلەر ئۇنى «چېچەكچى ۋۇنە پەندى» دەپ ئاتايتتى. ئۇ، ئاساسەن جۇڭيى دوراخانىلىرىنى تىجارەت قىلاتتى. قوشۇمچە «گۈل چېكەتتى» (چېچەك چىقىقان بالىلار بەدىنىدىن ئېلىنغان قەقەچ). ۋۇجيەندې شۇ چاغلاردا ياۋا چېچەكنى داۋالايدىغان ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان بىردىنبىر دوختۇر ئىدى. مىنگونىك 24 - يىلى (1935 - يىلى) قۇمۇلدا تۇنجى غەرب تىبابىتى دوراخانىسى — «جىشىك دوراخانىسى» تىجارەت باشلىغان. مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى) دىن كېيىن، ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دوراخانىلىرى قۇرۇلغان، ئادەتتە بىر دۆكاندا بىرلا ئادەم بولۇپ، كۆلىمى بەكلا كىچىك ئىدى. 1949 - يىلغا كەلگەندە، قۇمۇلدا ناھىيىدىكى خۇسۇسىيلار باشقۇرغان جۇڭگو تىبابىتى دوراخانىلىرى سەككىزگە، غەرب تىبابىتى دوراخانىلىرى ئونغا يەتتى.

2. قۇمۇلدا قۇرۇلغان ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا

بۇ دوختۇرخانا مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، دوختۇرخانىدا بىر نەپەر تاشقى كېسەللىك ۋىراچى، بىر نەپەر ئىچكى كېسەللىك ۋىراچى، بىر نەپەر تۇغۇت - ئاياللار كېسەللىكلىرى ۋىراچى، سەككىز يارەمچى سېستىرا، بىر نەپەر پىراۋىزور، بىر نەپەر فارماتسىپ بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى ۋىراچتىن ئىككىسى بار ئىدى. بۇ دوختۇرخانىدا نومۇر بۆلۈمى، ئىچكى كېسەللىك، تاشقى كېسەللىك بۆلۈمى، تۇغۇت - ئاياللار كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، ئوكۇل بۆلۈمى، دورىخانا قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ. قۇمۇل، تاربىخدا بىرىنچى بولۇپ غەرب تىبابىتى ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى بىلەن كېسەل داۋالايدىغان دوختۇرخانا ئىدى. دەسلەپتە كېسەللەرنى پۈلسىز داۋالىغان. مىنگونىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) دىن كېيىن، ئازراق ئامبۇلاتورىيە ھەققى ئېلىش بەلگىلىنىپ، چوڭلاردىن ھەر قېتىمدا تۆت مو، بالىلاردىن ھەر قېتىمدا ئىككى مو (شىنجاڭ پۇلى) ئېلىنىدىغان بولدى.

9 - دوختۇرخانا ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە قەرەللىك ھالدا ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە شەھەر - يېزىلاردىكى بالىلارغا ھەقسىز چېچەك ئەملەيتتى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سوۋېت تەۋەلىكىدىكى دوختۇرلار كەتكەندىن كېيىن، دوختۇرخانىنىڭ دورىلىرى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، دوختۇرخانا خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان.

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇمۇل ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

3. خرىستىئان دىنى شاپائەت دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) گەنسۇنىڭ تىيەنشۇي خرىستىئان دىنىي شاپائەت دوختۇخانىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەن، دوختۇرخانا جۇڭخۇا كوچىسىدا بولۇپ، 1950 - يىلى ئەتىيازدا رەسمىي تىجارەت باشلىغان، دوختۇرخانا باشلىقى گۇڭشۇرىن ئىدى.

1951 - يىلى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە گۇڭ شۇرىن قولىغا ئېلىنغانلىقتىن، دوختۇرخانىنىڭ ئىشى يېرىم يىل توختاپ قالغان. كېيىن، ھۆكۈمەت تەرتىپكە سېلىپ، نامىنى قۇمۇل خەلق ئامبۇلاتورىيىسىگە ئۆزگەرتكەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى جياجىگيۈەن ئامبۇلاتورىيە باشلىقلىقىغا، ئەنگاۋشىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن.

1953 - يىل 1 - ئايدا، بۇ ئامبۇلاتورىيە قۇمۇل ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن.

4. شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى

1954 - يىل 9 - ئايدا، جۇسۇسىي دوختۇرخانا ئىچىۋاتقان 10 نەچچە جۇڭ

گـو تىبابـتـى ۋە غـەرب تىبـابتى دوختـۇرلىرى تەشكىللـىنىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسنى قۇرغان، بۇ ئامبۇلاتورىيىنىڭ ئورنى تۆت كوچىدا بولۇپ، ئامبـۇلاتـورىيە باشلىقـى جاڭيىشىڭ ئىدى. 1959 - يىلى بۇ ئامبۇلاتورىيە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن.

5. قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى

1953 - يىل 7 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك شىپاخانا قۇرۇلدى، ئۇ، ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمىگە قارايتتى، بۇ شىپاخانىدا بىر نەپەر دوختۇر، ئىككى نەپەر يارەمچى سېستىرا بولۇپ، شىپاخانىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يېزىلارغا بېرىپ سەييارە داۋالاش ئىدى.

1958 - يىلى، ناھىيىلىك شىپاخـانا ئاقىيـەرگە كـۆچۈرۈلدى، تەبىئي خادىمى كۆپىيىپ 11 گە يەتتى. بۇلار بىر تەرەپتىن ئامبـۇلاتورىيىـدە كېسەل كـۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن يېزىلارغا بېرىپ سەييارە كېسەل داۋالايتتى.

1959 - يىل 11 - ئايـدا ناھىيىلىك شىپـاخـانا ۋە ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى، شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلۇپ، خۇاگوشەنگە كۆچۈرۈلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ ئامبۇلاتورىيە (خۇاگوشەن، داشىزى، ئاقىيەرلەردە) قۇرۇلدى. 1962 - يىلى ئاقىيەر، تۆت كوچادىكى ئامبۇلاتورىيىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1983 - يىلـغا كەلگەندە، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ رەسمىي ئىشچى - خىزمەتچىسى 129 غا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىك خادىملىرى 101 نەپەر)، يېڭىـدىن 2100 كۋادرات مېتىرلىق ئامبۇلاتـورىيە بىنـاسـى سېلىندى. بالىنېتسدا ئىچكى، تاشقى ئايالالار، بالىلار كېسەللىكلىرى بۆلۈملىرى، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئامبۇلاتورىيىدە ئىچكى، تاشقىكېسەللىكلەر، ئايالالار، بالىلار، ئېغىز بوشلۇقى، تېرە كېسەللىكلىرى جۇڭگو تىبابىتى، رېنتگېن بۆلۈملىرى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يىڭنە بىلەن داۋالاش، فىزىكىلىق داۋالاش، لابوراتورىيە، تەمىنلەش، ئوكۇل سېلىش، دورا يۆتـكەش، دورا ياساش (جۇڭگو تىبابىتى ۋە غەرب تىبـابتى دورىلىرى) قـاتارلىق سەككىز بۆلۈم ۋە جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دوردىخـانىسى تەسىس قىلىندى. دوختۇرخانىنىڭ مۇقىم مۇلكى 860 مىڭ يـۈەنگە يەتتى.

6. ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىك ئالدىنى ئېلىش پونكىتى

1962 - يىلدىن بۇرۇن، ناھىيىنىڭ سەھىيە - يۇقۇملـۇق كېسەللىكلەرنىك ئالـدىنى ئېلىش خىزمىتىگـە ۋىلايەتلىك تارقىلىشچـان كېسەللىكلەرنىڭ ئالـدىنى ئېلىش پونكىتى (ھازىرقى ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالـدىنى ئېلىش پـونكىتى) مەسئۇل ئىـدى، 1962 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا يۇقۇملـۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالـدىنى ئېلىش - ساقلىقىنى ساقـلاش بـۆلـۈمچىسى قۇرۇلۇپ، بەش نەپـەر خىزمەتچى خادىم سەپلەپ بېرىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يۇقۇمـلۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى توختاپ قالدى. 1974 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك

سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى بىلەن ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى قوشۇلۇپ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى قىلىندى.

1983 - يىلى، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ساقلىقنى ساقلاش خادىملىرى 27 گە يەتتى، لابوراتورىيە بۆلۈمى، يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش گۇرۇپپىسى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش گۇرۇپپىسى، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى.

7. ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى (گۇرۇپپىسى)

1956 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى قۇرۇلۇپ، ئۇچ نەپەر خىزمەتچى خادىمى بار ئىدى. 1959 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن ئايرىپ چىقىپ، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئاندىن ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىدا ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، ئالتە نەپەر خىزمەتچى خادىم سەپلەپ بېرىلدى.

8. گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرى، دادۇي سەھىيە پونكتىلىرى

(1) گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرى

1956 - يىلى ھۆكۈمەت شەھەردىكى جۈڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى بويىچە قسمەن يەككە دوختۇرلارنى دوختۇر تاز، دورا كەمچىل بولغان تىيانشان رايونى ۋە تۈغۈچى رايونىغا بېرىپ تىببىي پونكىت قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلغانىدى. بۇ چاغدا ئىككى پونكىتتا دوختۇر، يارەمچى سېستىرا، فارماتسېپ بولۇپ جەمئىي ئالتە ئادەم بار ئىدى. بۇلار قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان داۋالاش ئاپپاراتلىرى ئىدى.

1959 - يىلى، گۈڭشې (مەيدان) بويىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ سەككىز گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىسى (پونكىتى) قۇرۇلدى، بۇرۇنقى ئىككى پونكىتنى قوشقاندا، شىپاخانا (پونكىت) ئونغا يەتتى. 1960 - يىلى، گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرى (پونكىتلىرى) كۆپىيىپ 13 كە، تىببىي خادىم 56 گە يەتتى. 1977 - يىلى، شەھەر ئەتراپى گۈڭشىسى شىپاخانىسى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. سابىق بىكتۇەن قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1979 - يىلى قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدان، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى يەنىلا ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىدارىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1983 - يىلى، قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى 12 گۈڭشې (مەيدان) دا شىپاخانا قۇرۇلۇپ، دوختۇر،

سېستىمىرالار 154 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىك خادىملىرى 138 نەپەر، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلارنىڭ سەھىيە خىزمىتى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى، ئالىي تېخنىكوم ۋە تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن بىر تۈركۈم سەھىيە تېخنىك خادىملىرى ئارقا - ئارقىدىن يېزا شىپاخانىلىرىغا تەقسىم قىلىندى. ئەسلىدىكى كېسەك ئۆيلەر 1983 - يىلىدىن باشلاپ تەدرىجىي پىششىق خىش ۋە سېمونتتىن ياسالغان ئۆيلەرگە ئۆزگەرتىلدى. 1983 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاستانە ۋە تاشۇبلىق گۈڭشېلىرىنىڭ شىپاخانىلىرى سەھىيە خىزمىتى ئىسلاھاتى بويىچە سىناق نۇقتىسى قىلىندى، تۇراقسىز ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ۋەزىپە ھۆددىگە بېرىلدى.

(2) دادۇي تىببىي پونكىتلىرى

1955 - يىلى 23 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدا ساقلىقنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلۇپ، 53 نەپەر ساقلىقنى ساقلاش خادىمى تەربىيىلەنگەنىدى. 1958 - يىلى گۈڭشېلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، قىسمەن دادۇيلەردە ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يېزىلاردىكى سەھىيە خىزمىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دادۇيلەردىكى ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى دادۇي تىببىي پونكىتى قىلىپ كېڭەيتىلىپ قۇرۇلدى. ھەر بىر تىببىي پونكىتقا بىر نەپەر تىببىي خادىم، بىر نەپەر ساقلىقنى ساقلىغۇچى سەپلەندى. 1975 - يىلى، ناھىيىدىكى 77 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 64 دە تىببىي پونكىت قۇرۇلدى، 219 شياۋدۇينىڭ 23 سىدە ساقلىقنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلۇپ، ساقلىقنى ساقلىغۇچىلار 52 گە يەتتى. كېيىن، شياۋدۇيلەردىكى ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى تارقىتىۋېتىلدى ياكى بىر نەپەرلا ساقلىقنى ساقلىغۇچى تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلى، ناھىيىدىكى 88 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 52 سىدە تىببىي پونكىت بار بولدى.

ۋ. زاۋۇت، كان، مەكتەپلەردىكى سەھىيە پونكىتلىرى

1963 - يىلى، ناھىيە قارىمىقىدىكى زاۋۇت، كان، مەكتەپلەردە ئاران تۆت تىببىي پونكىت بار ئىدى. 1983 - يىلى كۆپەيىپ 18 گە، تىببىي خادىم 23گە يەتتى.

§2. داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى

1. ناھىيىلىك دوختۇرخانا

ناھىيىلىك دوختۇرخانا قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا ئاددىغىنە داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى بار ئىدى، 1960 - يىلى، مىكروسكوپ سەپلەپ بېرىلىپ، لابوراتورىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، قان، سۈيدۈك، چوك تەرەتلەرنى دائىمىي قائىدىلىك تەكشۈرەلەيدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە بىر قىسىم تەجرىبە قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. 1962 -

يىلى، تاشقى كېسەللىكلەر ئۇپېراتسيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، بىر يۈرۈش مۇكەممەل تاشقى كېسەللىك ئوپېراتسيە ئەسۋابلىرى ۋە رېنتگېن سەپلەپ بېرىلىپ، ئادەتتىكى ئوپېراتسيىلەر ئىشلىنىشكە باشلىدى. 1976 - يىلى، ئېلېكترو كاردىئوگرامما ئاپپاراتى، ئۇلترا دولقۇن ئاپپاراتى ئىشلىتىلىدىغان بولدى، 1983 - يىلى، 600 مىللىئامپېرلىق رېنتگېندىن بىرى (سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن)، يۈرەك كۆزەتكۈچ ئاپپاراتىدىن بىرى (ياپونىيەدە ئىشلەنگەن)، دوپپلېر يارا تەكشۈرۈش ئاپپاراتىدىن بىرى (ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن)، 12 بارماق ئۈچەي تالالىق ئەينەكىدىن بىرى (ياپونىيەدە ئىشلەنگەن)، دورا تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسىدىن بىر يۈرۈش سەپلەپ بېرىلدى.

2. گۈڭشې شىپاخانىلىرى

1956 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە، يېزىلاردا شىپاخانا قۇرۇلغان چاغدا، پلانـدوسكوپ، شىپرىس ۋە قاينىتىش ئاپپاراتى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەرلا بار ئىدى. 1968 - يىلىدىن كېيىن، ئارقا - ئارقىدىن مىكروسكوپ، رېنتگېن، بەش كۆزلۈك كۆلەڭگۈسىز چىراغ قاتارلىقلار سەپلەپ بېرىلدى. 1980 - يىلىدىن كېيىن بولسا، يەنە ئېلېكترو كاردىئوگرامما ئاپپاراتى سەپلەپ بېرىلدى. 1983 - يىلى، يەتتىقۇدۇق شىپاخانىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا 11 گۈڭشې شىپاخانىسىدا بالنېتسا تەسىس قىلىنىپ، كېسەل كارىۋىتى جەمئىي 134 كە يەتتى.

ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ بىرنەچچە يىللىق كارۋات سانىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 20—1

يىل	كارۋات سانى	يىل	كارۋات سانى	يىل	كارۋات سانى
1964	50	1976	50	1981	63
1965	50	1977	57	1982	63
1972	50	1978	60	1983	100
1974	50	1979	60		
1975	50	1980	60		

ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ 1983 - يىلدىكى ئاساسلىق ئۈسكۈنىلىرىنى سىتاتىستىكىلاش جەدۋىلى جەدۋەل 20 — 2

نامى	بىرلىكى	سانى	نامى	بىرلىكى	سانى
200 مىللىئامپېرلىق رېنتگېن	دانە	2	S — CTS تىپلىق ئۇلترا دولقۇن ئاپپاراتى	دانە	1
مىكروسكوپ	"	3	كىچىك تىپتىكى ئۇلترا دولقۇن ئاپپاراتى	"	1
ياتما شەكىللىك يۇقىرى بېسىملىق دېزىنفېكسىيە قازىنى	"	2	مۇنارسىمان قايتا دېستىرلىگۈچ	"	1
مۇقىم تېمپېراتۇرىلىق ساندۇق	"	2	ئوتتۇرا تىپتىكى تاق ئىشىكلىك دېزىنفېكسىيە ئىشكابى	"	1
توڭلاتقۇ	"	3	توكتا ئىسسىتىلىدىغان مۇقىم تېمپېراتۇرىلىق قۇرۇتۇش ساندۇقى	"	1
I — 72 تىپلىق سپىكتروفوتومېتر	"	2	4 — 101 تىپلىق توكتا ئىسسىيدىغان شامالدۇرغۇچ	"	1
قۇرۇتۇش ساندۇقى	"	3	ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان جۇڭيى ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى كەسكۈچ ماشىنا	"	1
ئېلېكترو فورىز ئاپپاراتى	"	1	ئۇنىۋېرسال ئوپېراتسىيە كارۋىتى	"	1
YK — 4 تىپلىق سۈرئەتلىك ھاۋا تۇربىنىلىق چىش بۇرغىسى	"	1	توققۇز كۆزلۈك كۈلەڭگۈسىز چىراغ	"	1
SC — 16 تىپلىق چىش ئۇنىۋېرسال داۋالاش ماشىنىسى	"	1	تۆت كۆزلۈك كۈلەڭگۈسىز چىراغ	"	1
سىلىقلىغۇچ	"	1	ئۇنىۋىرسال ھوشسىزلاندۇرۇش ماشىنىسى	"	1
ئېلېكترو كاردىئوگرامما ئاپپاراتى	"	2	ئۇششاقلاش ماشىنىسى	"	1
600 مىللىئامپېرلىق رېنتگېن	"	1	يۇرەك كۆزەتكۈچ ئاپپاراتى	"	1
دوپپلېر يارا تەكشۈرۈش ئاپپاراتى		1	12 بارماق ئۈچەي تالالىق ئەينىكى	"	1
دورا تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىلىرى	يۈرۈش	1	جىددىي قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى	"	1

گۈڭشې ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى شېپاخانىلىرىنىڭ ئاددى كېسەل كارۋاتلىرىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 3

يىل	گۈڭشې شېپاخانىلىرى	دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى شېپاخانىلىرى	يىل	گۈڭشې شېپاخانىلىرى	دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى شېپاخانىلىرى
1959	7	—	1975	62	12
1960	60	—	1976	105	12
1961	13	—	1977	100	65
1962	25	—	1978	145	—
1963	24	—	1979	150	—
1964	33	—	1980	150	—
1965	55	—	1981	126	—
1972	40	13	1982	126	—
1974	40	13	1983	134	—

گۈڭشې شېپاخانىلىرىنىڭ 1983- يىلدىكى ئاساسلىق ئۈسكۈنىلىرىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 4

نامى	بىرلىكى	سانى	نامى	بىرلىكى	سانى
150 — 15 مىللىمېتىرلىق رېنتگېن ئاپپاراتى	دانە	10	بەش كۆزلۈك كۆلەڭگۈسىز چىراغ	دانە	12
1500 ھەسسىلىك مىكروسكوپ	"	11	ئۆكسىگېن تۈڭى	"	14
ئېلېكترو كاردىئوگراممىا ئاپپاراتى	"	3	ئەسۋاب ساندۇقى	"	10
تەكلىمە دېزىنفېكسىيە قازىنى	"	13	دېستىرلىگۈچ		5
ئاددىي ئوپېراتسىيە كارۋىتى	"	12			

§3. داۋالاش تېخنىكىسى

1. غەرب تىبابىتى

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) دىن بۇرۇن ناھىيە تەۋەسىدە غەرب تىبابىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يوق ئىدى. قۇمۇلدا ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرىمۇ ئاممىنىڭ كېسىلىنى كۆرىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىن كېيىن، شىنيا دورىخانىسى، جىشىڭ دورىخانىسى، غەربىي شىمال دورىخانىسى قاتارلىق 10 غەرب تىبابىتى دورىخانىسى ئارقا - ئارقىدىن تىجارەت باشلىدى. دورىخانا جىڭلىسى دوختۇرلۇقنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئېلىپ، كېسەل داۋالىغاچ دورا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ چاغلاردا تىببىي داۋالاش سەۋىيىسى بەك تۆۋەن بولۇپ، ئادەتتىكى كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنىلا داۋالىيالايتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەككە دوختۇرلارنى بىرلىشىپ دوختۇرلۇق قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى ھەمدە ناھىيىلىك دوختۇرخانا قۇرۇشقا تۆتۈش قىلىدى. بۇ چاغدا پۈتكۈل داۋالاش سەۋىيىسى يەنىلا تۆۋەنلەك ئىدى. 1962 - يىلى تۇنجى قېتىم ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا تىببىي شۆيۈەننى پۈتتۈرگەن ئىككى نەپەر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تەقسىم قىلىندى، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا جايدىن داۋاملىق بىرنەچچە تىببىي خادىم يۆتكەپ كېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش سەۋىيىسى ئۆستى. 1962 - يىلى، تاشقى كېسەللىك ئوپېراتسىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم سۇقۇر ئۇچەي ئوپېراتسىيىسى ئىشلەندى، ئۇنىڭدىن كېيىن، چوقۇقنى ياماش، ئۇرۇقدانىنى ئېلىۋېتىش، غىلاب پەردىسىدە سۇ يىغىلىپ قېلىشنى ئۆرۈپ تىكىش ئوپېراتسىيىسى، چوڭ يوشۇرۇن ۋېنانى بوغۇش ئوپېراتسىيىسى، بوۋاسىرنى ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى، قورساقنى يېرىپ تەكشۈرۈش ئوپېراتسىيىسى قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن ئىشلەندى. 1964 - يىلى، دوختۇرخانىنىڭ ياردىمى بىلەن، تۇنجى قېتىم ئاشقازاننى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى قىلىندى، 1975 - يىلى، باشقا جايغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن سۆڭەك كېسەللىكى دوختۇرى قايتىپ كېلىپ، ئىككىنچى يىلى، شىنجاڭ تىببىي شۆيۈەن ۋىراچلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تۇنجى قېتىم بەل ئۇمۇرتقىسى تۇبېركۇلىيوز كېسەللىك ئۇچىقنى تازىلاش ئوپېراتسىيىسى ئىشلەندى ھەمدە ئوخشاش خىل غەيرى تەن سۆڭىكىنى كۆچۈرۈشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، دوختۇرخانا ئۆز ئالدىغا بىرنەچچە سۆڭەك تۇبېركۇلىيوزىغا گىرىپتار بولغان كېسەللەرنى داۋالىدى. 1977 - يىلى، ئۇن تارتىش ماشىنىسى ئوڭ بىلەك سۆڭىكى بىلەن يان بىلەك سۆڭىكىنى ئۈزۈۋەتكەن، پەقەت ئازراق تېرىسى ۋە يۇمشاق توقۇلمىسلا تۇتۇپ قالغان بىر كېسەلنى داۋالاشتا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1980 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە، دوختۇرخانا ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ ھەرقايسى كېسەللىك بۆلۈملىرىدىكى دوختۇرلارنى

باشقا جايغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى، بۇ دوختۇرلار بىلىم ئاشۇرۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دوختۇرخانىدىكى ھەرقايسى كېسەللىك بۆلۈملىرىنىڭ داۋالاش سەۋىيىسىدە يېڭى ئۆسۈش بولدى.

گۈڭشې شىپاخانىلىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، ئادەتتىكى كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكنىلا داۋالىيالايتتى، كېيىن، سەھىيە تېخنىكا خادىملىرىنى سەپلەش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى كۆپەيتىشكە ئەگىشىپ، داۋالاش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى. 1983-يىلى، سەككىز گۈڭشې شىپاخانىسى ئۈچ چوڭ دائىمىي قائىدە بويىچە لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنى قىلالايدىغان، ئۈچ گۈڭشې شىپاخانىسى ئېلېكترو كاردىئوگراممىا ئاپپاراتى ئىشلىتەلەيدىغان بولدى. ئون گۈڭشې شىپاخانىسىغا رېنتگېن سەپلەپ بېرىلدى. ئاستانە گۈڭشې شىپاخانىسىنىڭ كۆز كېسەللىكى بۆلۈمى بىلەن شەھەر ئىچى گۈڭشې شىپاخانىسىنىڭ سۆڭەك كېسەللىكى بۆلۈمى مەلۇم داۋالاش سەۋىيىسىگە ئىگە.

2. جۇڭگو تىبابىتى

چىڭ سولالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى (1762-يىلى)دىن بۇرۇن، قۇمۇلدىكى ھەربىي گازارمىدا ھۆكۈمەت دوختۇرىدىن ئىككى كىشى بار ئىدى، بۇلار قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە قىسمىدىكى ئوفىتسېر، ئەسكەرلەرنى داۋالايتتى. چىيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى 2-ئايدا بىر دوختۇر قىسقارتىۋېتىلگەن، بىر ئادەم بىر ئايدا ئىككى كىشىلىك ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئالاتتى. بىر ئادەمنىڭ بىر يىللىق تەمىناتى 60 سەر تەڭگە ئىدى.

مىنگو دەۋرىدە، جۇڭگو تىبابىتى خادىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئالدىغا دوختۇرلۇق قىلاتتى، بەزىلىرى تېبەنچىدىي دورا دۇكىنىغا ئوخشاش دورا دۇكىنىدا ئولتۇرۇپ كېسەل كۆرەتتى، بەزىلىرى دېشەنىتاڭ دورا دۇكىنىغا ئوخشاش دورا ساتقاچ قوشۇمچە دوختۇرلۇق قىلاتتى، يەنە بەزىلىرى جۇڭگو تىبابىتى دوختۇرى ۋاڭ جوچې، بەي زەنجاڭ، ۋاڭ فۇتاڭ، لۇكېجىڭ قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئىشىكىگە ۋېۋىسكا ئېسىپ كېسەل كۆرەتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو تىبابىتى ئىشلىرى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى، 1954-يىلى، ئۆز ئالدىغا دوختۇرلۇق قىلىدىغان كۆپ ساندىكى جۇڭگو تىبابىتى تېۋىپلىرى شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسىگە قاتناشتى. 1959-يىلى، بۇ ئامبۇلاتورىيە ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلىپ، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى بولۇپ قۇرۇلدى. مەلۇم ئابرويى بار پىشقەدەم جۇڭگو تىبابىتى تېۋىپلىرىدىن لىزجاڭ، تەي مىرو ۋە شى ۋېنشۇەن قاتارلىقلار جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمىنىڭ مەسئۇل ۋىراچىلىرى بولۇپ، ئىچكى كېسەللىك، بالىلار، ئاياللار كېسەللىكلىرىگە دىئاگنوز قويۇپ داۋالاشنى قانات يايدۇردى. 1979-يىلدىن كېيىن، ئۇتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن بىر نەچچە جۇڭگو تىبابىتى تېۋىپلىرى دوختۇرخانىغا خىزمەتكە كەلدى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو تىبابىتى قوشۇنى زورايدى، داۋالاش سەۋىيىسى ئۆستى.

48. داۋالاش تۈزۈملىرى

1. دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش

1952 - يىلى، جىڭجۇ يۇەن «پۈتۈن مەملىكەتلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى، پارتىيە - گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قارمىقىدىكى كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ دۆلەت خادىملىرىنى دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى يولغا قويۇش توغرىسىدا يولىيورۇق»نى تارقاتتى. 1953 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى يولغا قويۇشنى باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيىدىكى دۆلەت ئورگانلىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كەسىپىي ئورۇنلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ناھىيىلىك شىپاخانا ۋە ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدا دۆلەت خىراجىتى بىلەن كېسەل كۆرسىتىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. 1954 - يىلى 528 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاندى، مۇشۇ بىر يىلدا جەمئىي 7248 يۇەن داۋالاش خىراجىتى چىقىم قىلىندى. 1957 - يىلى، ھەربىر كىشىنىڭ يىللىق داۋالىنىش خىراجىتى 30 يۇەن قىلىپ بەلگىلەندى. 653 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش پۇلى جەمئىي 19 مىڭ 590 يۇەن بولۇپ، يىل ئاخىرىغىچە 11 مىڭ 880 يۇەن چىقىم قىلىنىپ، 7719 يۇەن تېجەپ قىلىندى.

1980 - يىلدىن كېيىن، داۋالاش خىراجىتى يىللىق ئېشىپ كەتكەچكە، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارە، ئورۇنلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ناھىيىلىك دوختۇرخانىغىلا كېسەل كۆرسىتىشىنى بەلگىلىدى. خىراجەت ھېسابلاش ئۇسۇلى ھەر خىل بولۇپ: بەزى ئورۇنلار دوختۇرخانا بىلەن توختام ئىمزالاپ، كېسەل كۆرسەتكەندە ھېسابلاپ يېزىپ قويۇش شەكلىنى، بەزى ئورۇنلار كېسەل كۆرسەتكەندە شەخسىلەر ئۆزى نەق پۇل تۆلەپ، ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دوختۇرخانىنىڭ تالونىغا ئاساسەن ئاتچوت قىلىش شەكلىنى قوللانىدى. دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاش راسخوتى 1979 - يىلى 70 مىڭ يۇەن بولغان بولسا، 1980 - يىلى 125 مىڭ يۇەن، 1981 - يىلى 85 مىڭ يۇەن، 1982 - يىلى 126 مىڭ يۇەن، 1983 - يىلى 194 مىڭ يۇەن بولدى. 1984 - يىلى پۈتۈن ناھىيە بويىچە دۆلەت ئورگانلىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كەسىپىي ئورۇنلاردىكى 3142 كادىر - ئىشچى - خىزمەتچى دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاندى.

2. ئەمگەك سوغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش

ھەرقايسى تارماقلار ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە قارىتا، ئەمگەك سۇغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىن ئەمگەك سۇغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن

بولىدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەر 2673 كە، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىتكى ئورۇنلاردىن ئەمگەك سۇغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولغان ئىشچى-خىزمەتچى 3142 گە يەتتى، خىراجەتنى ھەرقايسى ئورۇنلار ئۆزلىرى تەييارلىدى.

3. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش

1959-يىلدىكى گۈڭشىلاشتۇرۇش دولقۇنىدا، ناھىيە ئومۇمىي خەلق ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدى، كېيىنكى چاغلاردا خەلق گۈڭشىسىنىڭ مالىيە كۈچى چەكلىك بولغاچقا، ئۆزۈن ئۆتمەيلا توختىتىپ قويۇلدى.

مەركەز، 1962-يىلى، «يېزا خەلق گۈڭشىلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى» (60-ماددا)نى تارقاتتى، گۈڭشې شىپاخانىلىرى (پونكىتلىرى) «كېسەل كۆرگەندە ھەق ئېلىنىش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش، پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش» چارىسىنى قوللاندى. 1968-يىلى، ناھىيىدىكى ھەرقايسى گۈڭشىلاردا دادۇي ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى پاراۋانلىق فوندىدىن ئاجراتتى، تۆتتىن بىر قىسمىنى گۈڭشې ئەزالىرى ئۆزلىرى ئۈستىگە ئالدى. كۆپلىگەن نامرات دۇيلەر داۋالاش خىراجىتىنى ۋاقتىدا تاپشۇرالمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىسمەن گۈڭشې ئەزالىرى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشقانلىقتىن خالىمىغانلىقتىن، 1972-يىلىغا كەلگەندە، تىيانشان، غەربىي تاغ، ئاستانە گۈڭشىلىرى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى داۋاملىق يولغا قويغاندىن سىرت، قالغان گۈڭشىلار ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى توختىتىپ قويىدى. 1974-يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئەسلىگەكەلتۈرۈلدى، پۈتۈن ناھىيىدىكى 77 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 61 دە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى. 1975-يىلى تەرەققىي قىلىپ 75 كە يەتتى. ناھىيە بويىچە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ 95 پىرسەنتى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى.

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان كۆپلىگەن دادۇيلەر ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ توختىتىپ قويىدى. 1982-يىلى ناھىيە بويىچە 85 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 52 سىدە تىببىي پونكىت بولۇپ، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى يولغا قويغان دادۇي ئاران 24 كىلا يەتتى. 1983-يىلى، ھەرقايسى دادۇيلەرنىڭ تىببىي پونكىتلىرىدا كۆپ خىل ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى ئاساس قىلىنغان داۋالىنىش تۈزۈملىرى مەيدانغا كەلدى. ناھىيىدىكى 52 دادۇي تىببىي پونكىتى (بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې شىپاخانىسى ھۆددىگە ئالغىنى بىر، يەككىلەر ئاچقىنى بىر) دىن تاشۋېلىق گۈڭشې غەربىي يول دادۇي تىببىي پونكىتى ھەقسىز داۋالاشنى يولغا قويغاندىن سىرت، قالغانلىرى ھەق ئېلىپ كېسەل كۆردى.

§5. تىببىي داۋالاش قوشۇنى

1. دۆلەت سەھىيە - تېخنىك خادىملىرى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، سەھىيە قوشۇنىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. 1953 - يىلى، ناھىيىلىك شىپاخانا بىلەن شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسىدىكى تىببىي خادىملار 18 ئىدى.

1959 - يىلى، ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى تىببىي خادىملار 25 كە، گۈڭشې شىپاخانىلىرىدىكى تىببىي خادىملار 30 غا يەتتى.

1983 - يىلى، ناھىيىلىك دوختۇرخانا، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى، 12 گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىسى، زاۋۇت، كان، مەكتەپ، سەھىيە پونكىتلىرىدىكى سەھىيە خادىمى 333 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە - تېخنىك خادىمى 286، مەمۇرىي باشقۇرۇش خادىملىرى 29، ئىشچى - خىزمەتچى 18، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مىڭ ئادەمگە ئوچ - تۆتتىن سەھىيە - تېخنىك خادىم توغرا كەلدى.

2. يېزا دوختۇرلىرى

1968 - يىلى، يېزا سەھىيە خادىملىرى، ساقلىقنى ساقلىغۇچىلارنىڭ نامى «يالىڭاياق دوختۇر» غا ئۆزگەرتىلدى. ناھىيە، گۈڭشېلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يالىڭاياق دوختۇرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىنى ئاچتى. 1975 - يىلى، ناھىيە بويىچە يالىڭاياق دوختۇرلار 176 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ۋە قازاق يالىڭاياق دوختۇر 16 نەپەر. يالىڭاياق دوختۇرلارنىڭ داۋالاش سەۋىيىسىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، يەنە 80 نەپەر يالىڭاياق دوختۇر قايتا تەربىيىلەندى. 1978 - يىلدىكى يالىڭاياق دوختۇر 173 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قايتا تەربىيىلەنگەنلىرى كۆپىيىپ 131 گە يەتتى. 1982 - يىلدىكى يالىڭاياق دوختۇرلار 163 نەپەر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ۋە قازاق يالىڭاياق دوختۇرلار 107 نەپەر، 8 - ئايدا، ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمى ناھىيىدىكى يالىڭاياق دوختۇرلاردىن ئىمتىھان ئالغاندا، 99 يالىڭاياق دوختۇرنىڭ ئىمتىھان نەتىجىسى لاياقەتلىك بولۇپ، يېزا دوختۇرى گۇۋاھنامىسىگە ئىگە بولدى. ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەنلەر سەھىيە خادىمى دەپ ئاتالدى. ناھىيە بويىچە 52 دادۇيدىكى سەھىيە پونكىتلىرىغا 99 نەپەر يېزا دوختۇرى، 46 نەپەر سەھىيە خادىمى قوبۇل قىلىندى.

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا دوختۇرلىرى ۋە سەھىيە خادىملىرى كىرىمىنىڭ كېمىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ناھىيە سەھىيە كەسپىي خىراجىتىدىن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ، يېزا دوختۇرلىرى ۋە سەھىيە خادىملىرىغا نورمىلىق قوشۇمچە ياردەم بەردى، دېمەك، يېزا دوختۇرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئايدا 20 يۈەن، سەھىيە خادىملىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئايدا 10 يۈەن نورمىلىق ياردەم بەردى. يېزا دوختۇرلىرى ۋە سەھىيە خادىملىرىنىڭ

نۆۋەتچى — خىزمەتچىلەر باشقا ئىشچى	مەمۇرىي باشقۇرۇش خادىملىرى	باشقىلار	لابۇرانت	غەرب تېبابىتى دورىگەرلىكى	جۇڭگو تېبابىتى دورىگەرلىكى	پېرۇشچىلار	باشقا خادىملار	لابۇرانت فىلىدشېرى	غەرب تېبابىتى فارماتىپى	جۇڭگو تېبابىتى فارماتىپى	تۇغۇت ئانىسى	يارىدەمچى سېستېرا	غەرب تېبابىتى فىلىدشېرى	جۇڭگو تېبابىتى فىلىدشېرى	باشقا خادىملار	لابۇرانت ۋراچى	غەرب تېبابىتى پېراۋزورى	سېستېرا	غەرب تېبابىتى ۋراچى	جەدىۋى	خادىملار ئومۇمىي سانى	ئىشلار / ئاپپارات نامى
3	5 1	4		3	2	2		1	5	1	2	3 6	12	4	5	2	1	3	18	101	129	قۇمۇل ناھىيىلىك دوختۇرخانە
	2	3	1					2					14						4	24	27	ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر نىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى
	1	2			1	2						1	8	1					1	16	18	تاشۇبلىق گۇڭشې شىپاخانىسى
	1	1		1		4	2	1	1			1	7	1					2	21	22	ئاستانە گۇڭشې شىپاخانىسى
	1	1				3		1	1				5						1	12	13	قارادوۋە گۇڭشې شىپاخانىسى
1	2	1		1		1		1				4	4	2					3	17	20	پالۋانتۇر گۇڭشې شىپاخانىسى
	2	1	1			1						3	7						2	14	16	راھەتباغ گۇڭشې شىپاخانىسى
	1	2	1								1	1	3	1						9	10	بۇغاز گۇڭشې شىپاخانىسى
	2										1	1	3	1					3	10	12	شەھەرئىچى گۇڭشې شىپاخانىسى
1				1		3	1						5							10	11	بۇلۇكتوغراق گۇڭشې شىپاخانىسى
	1					1					1	3	5						2	12	13	تېيانشان گۇڭشې شىپاخانىسى
	1							1					8							9	11	غەربىي تاغ گۇڭشې شىپاخانىسى
		1												1						2	2	يەتتەقۇدۇق گۇڭشې شىپاخانىسى
		3			1			1					1							6	6	قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى شىپاخانىسى
		7				2			1				10						3	23	23	زاۋۇت، كان، مەكتەپ سەھىيە پونكىتلىرى
3	6 2 9	26	3	6	4	19	5	7	7	1	5	50	82	11	5	2	1	3	39	286	333	ئومۇمىي جەمئىي

بۇنىڭ ئىچىدە: سەھىيە تېخنىك خادىملىرى

ئالىي تېخنىكوم ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلار

ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلار

باشقىلار

باشقا كىرىمىي سىرتقا چىقىپ كېسەل كۆرۈش ھەققى، نومۇر پۇلى، ئوكۇل ھەققى ۋە دورا باھا پەرق ھەققىدىن ھەل قىلىنىدى.

3. خەلق ئىچىدىكى دوختۇرلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە بىرقەدەر داڭقى چىققان خەلق ئىچىدىكى دوختۇرلاردىن پەتۇللا سوپى، ۋالىخ يۇنتىيەن، شۇلىچىك، ۋالىخ جۇچې (شەخسىلەر تەزكىرىسىگە قارالسۇن) قاتارلىقلار بار. پەتۇللا سوپى، ئۇيغۇر، ئەر، قۇمۇل ناھىيىسى قارادۆۋە كۆكشې لاپچۇق دادۇيىدىن بولۇپ، مىنگونىك 10 - يىلى (1921 - يىلى) تۇغۇلغان. پەتۇللا سوپىنىك بوۋىسى ۋە دادىسى خەلق ئىچىدە داڭقى چىققان تېڭىقچى ئىدى. پەتۇللا سوپى كىچىك چېغىدىن تارتىپ دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئۆگەنگەن، 18 يېشىدا ئۆز ئالدىغا تېۋىپلىق قىلىشقا باشلىغان، 1955 - يىلى، ۋىلايەتلىك سەھىيە بۆلۈمى ئۇنى ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىك تېڭىقچىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرغان. 1960 - يىلى، ئۆزلۈكىدىن خىزمەتتىن ئايرىلىپ قارادۆۋىگە قايتىپ كېتىپ ئۆز ئالدىغا تېۋىپلىق قىلغان. ئۇنىك تېۋىپلىق تېخنىكىسى يىراق - يېقىنلاردا داڭق چىقارغان. ئۇنىك تېخنىكىسىغا قىزىقىپ كېسەل داۋالىتىدىغانلارمۇ كۆپ. 1979 - يىلى، خېبېي ئۆلكىسى خەندەن ۋىلايىتىدىكى بەل ئۇمۇرتقىسى سۇنۇپ كېتىپ 13 يىل پالەچ بولۇپ قالغان بىر ئاغرىقنى پەتۇللا سوپى بىرنەچچە ئاي كۆكۈل قويۇپ داۋالىغانلىقتىن، ئۇنۇمى ياخشى بولغان. 1983 - يىلى، پەتۇللا سوپى بېيجىڭ جۇڭگو تىبابەتى تەتقىقات يۇرتى سۆڭەك زەخمىلىنىش تەتقىقات ئورنىنىك تەلىپىگە ئاساسەن، مىك نەچچە يۈز خەتلىك تەجرىبە ماتېرىيالىنى رەتلەپ چىقتى.

ۋالىخ يۇنتىيەن، خەنزۇ، ئەر، سەندۇك ئۆلكىسى سەييالىك ناھىيىسىدىن، گۇاڭشۇنىنىك 28 - يىلى (1902 - يىلى) تۇغۇلغان. 1969 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن قۇمۇلدا ۋاپات بولغان. ۋالىخ يۇنتىيەن مىنگونىك 11 - يىلى (1922 - يىلى) دىن بۇرۇن سەندۇنىك سەييالىك ناھىيىسىدە دادىسىدىن جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنى ئۆگەنگەن. مىنگونىك 12 - يىلى (1923 - يىلى) ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ قېلىشتىن قېچىپ شەرقىي شىمالغا كەلگەن، كېيىنكى چاغلاردا رېنشېبىك يىغۇېتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىغا كىرىپ قالغان، مىنگونىك 18 - يىلى (1929 - يىلى) نىك ئالدى - كەينىدە شىنجاڭغا قايتۇرۇلغاندا، قۇمۇل شەھەر ئەتراپى يېزىسىدا ماكانلىشىپ، كۆكتات تېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان، قوشۇمچە جۇڭگو تىبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان. ۋالىخ يۇنتىيەن ئاساسلىقى تېڭىقچىلىق ۋە يىڭنە بىلەن داۋالاشتا داڭق چىقارغان. سۆڭەكى سۇنغان كېسەللەرنىك سۆڭەكنى قول بىلەن ئۇۋۇلاپ ئىزىغا چۈشۈرگەندىن سىرت، يەنە قانىنى جانلاندۇرۇپ، قان قېيىشنى راۋانلاشتۇرىدىغان جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرى بىلەن داۋالىغان. سۇنۇقنىك دەرىجىسىگە قاراپ، يا قانىنى جانلاندۇرۇپ، قان قېيىشنى يوقىتىشنى ئاساس قىلىدىغان، يا قۇۋۇشتىنى تولۇقلاپ، قانىنى جانلاندۇرۇپ، يەي - تارامۇشلارنى بوشىتىشنى ئاساس قىلغان ۋە ياكى جىگەر، بۆرەك، تالنى قۇۋۇشتەندۇرۇشنى ئاساس قىلغان دە-

رىلارنى ياسىغان. ئۇۋالما سۇنۇقلار بولسا، مۇددەتكە بۆلۈپ داۋالىغاندىن سىرت، يەنە سىرتىدىن دورا چاپلىغان.

شۈچىڭ، خەنزۇ، ئەر، قۇمۇل ناھىيىسى تاشۋېلىق گۇڭشې چېڭشىدادۇي 4 - دۇيدىن،گۇاڭشۇنىڭ 27 - يىلى (1901 - يىلى) تۇغۇلغان. 1979 - يىلىكېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان. شۈچىڭ سۇنۇق داۋالاشقا ئۇستا بولۇپ، يىراق - يېقىنلاردا داڭقى چىققان، ئۇ، تاشۋېلىق ۋە بۇلۇڭتۇغراق ئەتراپىدىكى مەلۇمئەزايى سۇنغان بىمارلارنى داۋالايتتى.

II باب تىببىي دورىلار

§1. دورا بىلەن تەمىنلەش

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)دىن بۇرۇن قۇمۇلدا غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرى ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى يوقىدى. پەقەت بىرنەچچە جۇڭگو تىبابىتى دورا دۇكانلىرىلا بار ئىدى. سېتىلىدىغان جۇڭگو تىبابىتى ئوت - چۆپ دورىلىرى ۋە تەييار دورىلار ئىچكى ئۆلكىلەردىن تۆگە، ئات بىلەن توشۇپ كېلىنەتتى، تۇرىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇمۇلدا قۇرۇلغاندىن كېيىن، غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرى، ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى بار بولدى. ئېھتىياجلىق دورىلارنى ئۆلكىلىك سەھىيە باشقارمىسىنىڭ دورىخانىسى تەقسىم قىلاتتى (دورىلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن). مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى دورا بىلەن تەمىنلەشنى توختاتقاندىن كېيىن، شىنيا قاتارلىق 10 غەرب تىبابىتى دورىخانىلىرى ئىلگىرى — ئاخىر تىجارەت باشلىدى، سېتىلىدىغان دورىلار، ئاساسەن، شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلەتتى. شۇ چاغدا بىر تەڭگىگە بەش تاللا ئاسپىرىن سېتىۋالغىلى بولاتتى. بىر قۇتا 100 مىڭ بىرلىك پېنتسېللىن (چىڭمىسۇ) نىڭ باھاسى 12 تەڭگە ئىدى، ئادەتتىكى ئامما دورىنىڭ قىممەتلىكىدىن ھەيران قېلىپ دورىخانىغا يېقىنمۇ بارالمايتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1956 - يىلىدىن كېيىن، دۆلەت خەلقنىڭ سالامەتلىك سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، خەلقنىڭ يۇكىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن، دورا باھاسىنى بىرنەچچە قېتىم چۈشۈردى، ناھىيە، گۇڭشې دوختۇرخانىلىرىغا لازىملىق دورىلارنى ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى توپ سېتىش باھاسى بويىچە سېتىپ بەردى.

§2. دورا ماتېرىياللىرى بايلىقى

قۇمۇل ناھىيىسىدە سۇنئىي ئۆستۈرۈلىدىغان جۇڭگو تىبابىتى دورىسىدىن پەقەت زاراڭزا چېچىكىلا بار. زاراڭزا، ئاساسلىقى، ياغلىق زىرائەت بولۇپ، زاراڭزا چېچىكى

قوشۇمچە مەھسۇلات، ئۇنىڭ ئۇستىگە، مەھسۇلاتىمۇ يۇقىرى ئەمەس. يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، زاراڭزىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەنرەك بولغاچقا، ئانچە تېرىلمايدىغان بولدى.

ياۋا جۇڭگو تىبابىتى دورىسى بايلىقى بىر قەدەر مول، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، بۇخىل ئۆسۈملۈك جەمئىي 143 خىلغا يېتىدىكەن، كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىدىن چۈچۈكبۇيا، چاكاندا، قان تېپەر، پەربۇن، چيەنخۇ (كىيىك بالدىرغىنى)، كەۋرەك، رەۋەن، مامۇرانچېن، يالپۇز، قېرىقىز، جۇلاغ، تاغ لەيلىسى، دايۇن (توشقان زەدىكى) قاتارلىقلار بار. چاكاندا بىلەن چۈچۈكبۇيىنىڭ زاپىسى ئەڭ كۆپ. چاكاندا تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشۋېلىق، يەتتەقۇدۇق، شىڭشىڭشيا قاتارلىق جايلارغا تارالغان بولۇپ، يەر كۆلىمى تەخمىنەن 250 مىڭ مو، ئومۇمىي زاپىسى تەخمىنەن 87 مىڭ 500 توننىغا يېتىدۇ. قۇمۇل قىزىلىيۇلتۇز دورا زاۋۇتى 1973 - يىلى 300 توننا، 1979 - يىلى 400 توننا، 1980 - يىلى 2000 توننا، 1981 - يىلى 1100 توننا چاكاندا سېتىۋالدى. 1981-يىلى ناھىيىدىكى دېھقانلارنىڭ چاكاندا كولاپ قىلغان كىرىمى 286 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چۈچۈكبۇيا شورتاڭ يەرگە تارالغان. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 104 توننا چۈچۈكبۇيا سېتىۋېلىندى، قىممىتى 81 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1981 - يىلى 183 توننا سېتىۋېلىنىپ، قىممىتى 104 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چاكاندا، چۈچۈكبۇيىلار قارىغۇلارچە قېزىلغاچقا، چۆل - جەزىرىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە ھەرقايسى گۇڭشېلار چەكلەش تەدبىرى قوللانغاندىن كېيىن، سېتىۋېلىنىدىغان چاكاندا، چۈچۈكبۇيا مەھسۇلاتى ئازايدى.

§3. دورا ياساش

دورا ياساش قۇمۇل رايونىدا 50 - يىللاردا باشلانغان. ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسى 1950 - يىلدىن باشلاپ غەرب تىبابىتى دورىلىرىنى ياسىغان. كېيىن يىلمۇ يىل تەرەققىي قىلدۇردى، 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەرخىل ئېرىتمە، مەلھەم، مىكروبسىزلاندۇرۇلغان دورىلار، ئوكۇل دورىلىرى، سۇنۇق، كۆز دورىسى، جۇڭگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىلىرى بولۇپ ئاز كەم 100 خىل دورا ياسىدى. 1971 - يىلى قىزىلىيۇلتۇز دورا زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ئۇ، ئاساسلىقى، ئېفېدرىن ھىدرو خلورىد، ئېشەك يېلىمى ۋە بارىي سۇلفىد ئىشلەپچىقىرىدۇ، قۇمۇل ناھىيىسىدە دورا ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇندىن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىلەن ناھىيىلىك دورا زاۋۇتىلا بار.

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ دورا ئىشلەپچىقىرىشى 1963 - يىلى باشلانغاندى، كېيىنكى چاغلاردا توختىتىپ قويۇلدى. 1972 - يىلى دورا ئىشلەپچىقىرىش يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئىشلەپچىقىرىلغان غەرب تىبابىتى دورىلىرى تۆۋەندىكىچە: يىلىغا 200 مىڭ مىللىلېتر ھەرخىل مىكىستۇرا، 30 مىڭ مىللىلېتر شېكەر-

لىك قىيام، سەككىز كىلوگرام پاراشوك دورا، 20 مىڭ مىللىلىتر ھەرخىل ئېرىتمە، 20 مىڭ مىللىلىتر ھەرخىل تازىلىغۇچى ياسالما، 2000 مىللىلىتر سۈرتكۈچى دورا، 5000 مىللىلىتر ئىسپرتلىق ياسالمىلار، 1000 مىللىلىتر تىنىكتۇرا، 1000 گرام مايلىق دورا، 1000 گرام زىمات، بەش كىلوگرام مەلھەم، 0.5 كىلوگرام قاتتىق مەلھەم، 1000 گرام گلتسېرىن، 50 مىڭ ئامپۇل سۇيۇق ئوكۇل دورىسى ئىشلەپچىقىرىلدى. 1981 - يىلى يۇقىرىدىكى دورىلارنى ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئاسما ئوكۇلغا ئىشلىتىلىدىغان گلۇكوزا، تۇز سۇيى، فىزىئولوگىيىلىك تۇز سۇيى، ئوكۇل سۇيى ۋە يۇقىرى ئۈسۈملۇق تۇز سۇيى قاتارلىقلارنىلا ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. بۇلار بىلەن ئۇزۇنىي مۇسلۇق تۇز سۇيى قاتارلىقلارنى سىرت، يەنە ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرىنىمۇ تەمىنلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك جۇڭگو تىبابەتى دورا زاۋۇتى 1973 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن، شۇ يىلى 10 مىڭ كورۇپكا يېڭچاۋ جېدۋۇەن كۇمۇلچى، 559 كورۇپكا چېگگۇڭۇەن كۇمۇلچى، 810 كورۇپكا چۈيغېڭ دېڭكېۋەن كۇمۇلچى، 269 كورۇپكا چېگگەنۇەن كۇمۇلچى، 467 كورۇپكا بۇجۇڭ يېچىۋەن كۇمۇلچى ئىشلەپچىقاردى. 1975 - يىلى 1103 كۇرۇپكا لىيۇۋىدىخۇاڭ ۋەن كۇمۇلچى، 698 كورۇپكا نۇەنۇبىيۇەن كۇمۇلچى، 525 كورۇپكا بۇيىچېگگەنۇەن كۇمۇلچى، 860 بولاق يېڭچاۋجېدۋۇەن كۇمۇلچى، 1210 بولاق خوشاڭجېڭچۇەن كۇمۇلچى، 640 بولاق داڭگۇيىبۇشۇەن كۇمۇلچى، 50 مىڭ قۇتا داڭگۇي تابلېتكىسى، كۇشىن تاپلېتكىسى (بىر قۇتىغا 50 تال قاچىلىنىدۇ)، ئۇچ مىڭ قۇتا ماشىك يۆتەل قىيامى (بىر قۇتىغا 100 مىللىلىتر قاچىلىنىدۇ) ئىشلەپچىقىرىلدى. باشقا يىللاردا ئازراق تابلېتكىلىق دورىلار ئىشلەندى. 1981 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى.

III باب يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش

§1. ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى سېلىش

1. خولېرا

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدە خولېرا كېسەللىكى كۆرۈلمىدى. 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئايرىم جايلىرىدا خولېرا كېسەللىكى بايقالغاندا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋە ناھىيىلىك دوختۇرخانا يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۆلۈمچىسى بىرنەچچە قېتىم تىببىي خادىملارنى تەشكىللەپ شەھەر ۋە يېزىلارغا بېرىپ خولېرا ۋاكسىنىسى سالدى. شۇ چاغدا پويىزغا چىقىپ - چۈشىدىغان يولۇچىلارغىمۇ ۋاكسىنا سېلىندى، ۋاكسىنا سېلىنغانلارغا بىر پارچىدىن ۋاكسىنا كارتوچكىسى بېرىلدى.

2. چېچەك

مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى) دىن بۇرۇن، چېچەكنىك ئالدىنقى ئېلىش ئەدىبرلىرى ناچار ئىدى، ناھىيىدىكى «دېشەن تاك» جۇڭگو تېبابىتى دورا دوكىنىدىكى «چېچەكچى ۋۇ ئەپەندى» نۇقتىلىق بالىلارغا «گۈل چېكەتتى»، بىر قېتىم گۈل چېكىپ قويسا، بىر كۆزە بۇغداي ئالاتتى. چېچەك تارقالغاندا، چېچەك چىققان بالىلاردا ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولاتتى. شەھەر ئىچى 2 - يېزىدىكى دېھقان سەيدىخان مەمەت 12 بالا تۇغقان بولسىمۇ، بۇلارنىك ھەممىسى چېچەك چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەن. مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى) قۇمۇلدا ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسلىدە شەھەردىكى ئوقۇغۇچىلار ۋە يېزىلاردىكى بالىلارغا پۇلسىز چېچەك ئەملىدى، شۇنىك بىلەن چېچەك تىزگىنلەندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياۋا چېچەكنىك ئالدىنقى ئېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى، ھەر يىلى ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىش خىزمىتى ئىشلەندى. 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، ناھىيىدە سەييارە داۋالاش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت، شەھەر، يېزىلاردىكى ئالتە رايونغا بىرىپ چېچەك ۋاكسىنىسىنى سالدى، 1953 - يىلى، ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى پالۋانتۇر يېزىسىدا ئەك ئاخىرقى چېچەك چىققان بىر بالىنى داۋالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، چېچەك قائىدىلىك ئەمەلىنىپ تۇرۇلدى. 1955 - يىلى، جەمئىي 23 مىڭ ئادەمگە، 1956 - يىلى جەمئىي 11 مىڭ 900 ئادەمگە چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىندى. 1957 - يىلى، ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى يېزىلارغا چۈشۈپ، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدىكى ساقلىقنى ساقلاش خادىملىرى ۋە سەھىيە خادىملىرىنىڭ 11 مىڭ 200 كىشىگە چېچەك ئەملىشىگە يېتەكچىلىك قىلدى. 1963 - يىلى ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى 12 گۇرۇپپا ۋە ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانىدا 87 مىڭ كىشىگە چېچەك ئەملىدى. ھەر يىلى ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ئەملىنىپ كېسەللىكىنىڭ ئالدىنقى ئېلىش ياخشى ئىشقا ئاشقانلىقتىن، 1963 - يىلدىن كېيىن قۇمۇل ناھىيىسىدە چېچەك بىلەن ئاغرىغانلار قايتا كۆرۈلمىدى. 1977 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىش نۇقتىلىق سېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. لېكىن تاشۋېلىق، تېيانشان غەربىي تاغ رايونىدىن ئىبارەت چەت - چېگرا تاغلىق رايونلاردا داۋاملىق ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىندى. 1981 - يىلى، دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى دۇنيا بويىچە چېچەكنىك يوقىتىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى، شۇنىك بىلەن ناھىيە بويىچە قالىدىلىك چېچەك ئەملەش تامامەن توختىتىلدى.

3. قىزىل

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قۇمۇلدا ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە قىزىل خېلى ئېغىر دەرىجىدە تارقىلاتتى. مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئەتىيازدا قىزىل پۇتۇن ناھىيىدە يامراپ كەتكەچكە، شەھەر، يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرى دەرس توخ-

تىنتىشقا مەجبۇر بولغان، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بالىلارغا قىزىل چىقىپ، ئەچچە يۈز بالا ئۆلۈپ كەتكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قىزىلنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا بەكمۇ ئېتىبار بېرىلدى. 1968 - يىلدىن كېيىن، قىزىلنىڭ زەھىرى ئازايتىلغان تىرىك ۋاكسىنىسى سېلىنىشقا باشلىدى. 1975 - يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە ئىدارىسى «قىزىل ۋاكسىنىسى سېلىش خىزمىتىنى پائال ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقارغاندىن كېيىن، پۈتۈن ناھىيىدىكى بالىلارغا قىزىلنىڭ زەھىرى ئازايتىلغان تىرىك ۋاكسىنىسى ئومۇمىيۈزلۈك سېلىندى. 1977 - يىلى، 7 — 0 ياشقىچە بولغان بالىلارغا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلۇپ، قىزىلنىڭ خەۋپى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى. 1978 - يىلى، قىزىل بىلەن ئاغرىغان 305 بالىنىڭ تۆتى ئۆلدى. 1980 - يىلى، قىزىل بىلەن ئاغرىغان 1483 بالىنىڭ 23 ى ئۆلدى، 1983 - يىلى، قىزىل بىلەن ئاغرىغان 398 بالىنىڭ 13 ى ئۆلدى. يۇقىرىدىكى ئۇچ يىل قىزىل چوڭ تارقالغان يىللاردۇر.

قىزىلنىڭ تارقىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب شۇكى، بەزى چەت - ياقا گۇڭشې شەھەرلىرى قىزىل ۋاكسىنىسىنى باستۇرۇپ قويۇپ، دادۇي تىببىيپونكىتلىرىغا تارقىتىپ بەرمىگەن، قىزىل پەيدا بولغاندىن كېيىن، كېسەللىك ئەھۋالىنى ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئېغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىقىقان. 1978 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋاكسىنىسى تېيانشان گۇڭشې شەھەرلىك تارقىتىپ بەرگەن، گۇڭشې شەھەرلىك تۆۋەنگە ۋاقتىدا تارقاتماي، ۋاكسىنىنى باستۇرۇپ قويغان. ئىككىنچى يىلى 3 - ئايدا قىزىل تارقالغان. تېيانشان گۇڭشې ئېغىر دادۇي 1 - ، 2 - شياۋدۇيدىكى 136 ئائىلىك دېھقان، چارۋىچى ئارىسىدا 148 بالىغا قىزىل چىقىپ، ئاغرىش نىسبىتى 21.1% بولغان. قىزىل پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ، ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلمىغاچقا، ئىككىي بالا ئۆلۈپ كەتكەن. 1980 - يىل 10 - ئايدا، تاشۋېلىق گۇڭشې شوپۇل دادۇيىدە 76 بالىغا قىزىل چىققاندا، تۆت بالا ئۆلۈپ كەتكەن، بۇنىڭغىمۇ ۋاكسىنا سالماسلىق ۋە ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلماسلىق سەۋەب بولغان.

4. يۇلۇن سۇر ماددا يالۇغى

1960 - يىلدىن كېيىن، يۇلۇن سۇر ماددا يالۇغى زەھىرى ئازايتىلغان تىرىك ۋاكسىنا شېكەر كۇمۇلچى ئىچكۈزۈلگەندىن باشلاپ، بالىلار پارالىچى بىلەن ئاغرىغانلار يىلدىن - يىلغا ئازايدى. 1977 - يىلى، شەھەر، يېزا بالىلىرىنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتوچكىسى پەيدىنپەي ئورنىتىلدى، ئىممۇنىتېتلاش تەرتىپى بويىچە بالىلار پارالىچى شېكەرلىك كۇمۇلچى ئىچكۈزۈلدى. 1983 - يىلغىچە بالىلار پارالىچى كۆرۈلمىدى.

5. بوغما

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى بوغما ئانا توكسىن ۋاكسىنىسى سېلىندى، بۇنىڭ بىلەن كېسەل بولۇش نىسبىتى يىلمۇ - يىل تۆۋەنلىدى. 1964 -

يىلدىن بۇيان، باللارغا كۆكيۆتەل، بوغما قاتما ئاناتوكسىنى ئارىلاش ياسالمىسى سېلىندى. 1983 - يىلغىچە بوغما بىلەن ئاغرىغانلار كۆرۈلمىدى.

6. كۆكيۆتەل

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى سېلىندى. باللارنى پىلانلىق ئىممونىتېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كۆكيۆتەل، بوغما ئاناتوكسىن قاتما ئاناتوكسىنى ئارىلاشما ياسالمىسى سېلىنغاچقا، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى. 1980 - يىلى بىرىنچى پەسىلدە، 1979 - يىلى بىرىنچى پەسىلدىكىدىن 3.91% ئازايدى. 1981 - يىلى بۇ كېسەللىك بىلەن ئاغرىغان بالا 999 بولغان بولسا، 1982 - يىلى 91 گە، 1983 - يىلى 44 كە چۈشتى.

7. قاتما ۋە يېڭى تۈغۇلغان باللار قاتمىسى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، باللارغا ئومۇمىيۈزلۈك تېتانۇس ئاناتوكسىنى سېلىندى. باللارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كۆكيۆتەل، بوغما، قاتما ئاناتوكسىنى بىرلەشمە ياسالمىسى سېلىندى، شۇنىڭ بىلەن كۆپ يىللارغىچە قاتما كېسەللىكى كۆرۈلمىدى (چارۋىلاردا ناگاندا كۆرۈلدى). 50 - يىللاردىن باشلاپ، يېڭىچە ئۇسۇلدا تۈغۇت قوبۇل قىلىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ھەر يىلى يېڭى ئۇسۇلدا تۈغۇت قوبۇل قىلىدىغان تۈغۇت ئانىلىرى يېتىشتۇرۇلدى ۋە قايتا تەربىيىلەندى. تۈغۇت ئانىلىرى ئايالار يەڭگىگەن چاغدىكى تازىلىق، پەرۋىشكە ۋە كىنىدىك تازىلىقىغا دىققەت قىلغانلىقتىن، يېڭى تۈغۇلغان باللاردا قاتما كېسەللىكى ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى.

8. سىل

مىنگو دەۋرىدە، سىل كېسەللىكى كەلگە تارقالغانىدى، شۇڭا خەلق ئىچىدە «ئون سىلىنىڭ توقۇزى ئۆلىدۇ» دېگەن گەپلەر تارقالغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سىلگە قارشى دورىلارنىڭ ياھاسى بىرنەچچە قېتىم چۈشۈرۈلدى. بىمارلار دەل ۋاقتىدا داۋالىنىپ، سىل كېسەللىكىنىڭ تارقىلىشى ئۇنۇملۈك تىزگىنلەندى. 1962 - يىل 2 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك كالمىنت - گىلۈبرىن ۋاكسىنىسى سېلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە كالمىنت - گىلۈبرىن ۋاكسىنىسى سېلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ۋىلايەتلىك سىل كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش پونكتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە سىل كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1977 - يىلى، باللارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېڭى تۇغۇلغان باللارغا كالمىنت - گىلۈبرىن ۋاكسىنىسى سېلىنىپ، باللاردا كۆرۈلىدىغان سىل كېسەللىكى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى.

ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتىنىڭ بىرنەچچە يىلدا بىئولوگىيىلىك ياسالمىلارنى تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل 20 — 6

يىل	1978	1980	1981	1982
ئادەم	87200	54070	34800	26636

§2. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

50 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە، ئاساسلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن قىزىل، تىمى، پاراتىف، ئەسۇبلىك كېزىك، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالىلۇغى، تارقىلىشچان زۇكام، ئىسكارلاتينا، جىگەر يالىلۇغى، يۇلۇن سۇر ماددا يالىلۇغى (بالىلار پارالىچى)، بوغما، كۆكيۆتەل، قاتما (يېڭى تۇغۇلغان بالىلاردىكى قاتمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، تولغاق (ئاميوبالىق تولغاقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بروتسىلىيوز، بەزگەك قاتارلىق 15 خىلى كۆرۈلدى. ۋىلايەت ۋە ناھىيە دائىم ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك دوختۇرخانا ۋە خۇسۇسىي جۇڭگو تىبابەتى تېۋىپلىرى، غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرىدىن سەييارە داۋالاش ئەترىتى تەشكىللەپ، شەھەر - يېزىلارغا بېرىپ ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشقا ئەۋەتتى. 1957 - يىلى، تىمى، پاراتىف، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالىلۇغى، تولغاق، قىزىل، زۇكام تارقالدى. شۇ چاغدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 48 ئادەم تىمى، پاراتىف بىلەن ئاغرىپ، سەككىز ئادەم ئۆلگەن، 55 ئادەم تارقىلىشچان مېڭە پەردە يالىلۇغىغا گىرىپتار بولۇپ، بىر ئادەم ئۆلگەن، 466 ئادەم تولغاق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، بىر ئادەم ئۆلگەن؛ 560 نەپەر قىزىل كۆرۈلۈپ، بىرسى ئۆلگەن؛ 4660 ئادەم تارقىلىشچان زۇكامغا، 30 ئادەم سىكارلاتينىغا گىرىپتار بولغان. جەمئىي كېسەللەر 5819 غا يېتىپ، 11 ئادەم ئۆلگەن. ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى ۋاقتىدا يېزىلارغا چۈشۈپ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىنى ئىشلەپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تىزگىنلىدى.

1959 - يىلدىن 1961 - يىلىغىچە بولغان ئۇچ يىللىق قىينىچىلىق مەزگىلىدە، «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش» ئاڭچىنى بوشاشتۇرۇپ قويۇلغانلىقتىن، 1963 - يىلى، تىمى، پاراتىف، كۆكيۆتەل، يۇقۇملۇق جىگەر يالىلۇغى، قىزىل، تولغاق قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يۈز بەردى. بۇرۇن ناھايىتى ئاز كۆرۈلگەن كۆيدۇرگە كېسىلىمۇ پەيدا بولدى. ناھىيە ئۆز ۋاقتىدا سەييارە داۋالاش ئەترىتى تەشكىللەپ، 12 گۇڭشې ۋە ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىنى

ئىشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاپتونوم رايونىنىڭ «يۇقۇملۇق كېسەللىك ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى» غا ئاساسەن، ھەرقايسى گۈڭشې (دېھقانچىلىق مەيدان) شىپاخانىلىرىدىن ھەر ئاينىڭ 8-، 18-، 28-كۈنلىرى كېسەللىك ئەھۋالىنى ئاھىيىلىك دوختۇرخانا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسىگە مەلۇم قىلىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىككە بولغان نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» دا، سەھىيە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى توختاپ قالدى. پارتىيىنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سەھىيە-يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى يېڭىباشتىن قانات يايدۇرۇلدى. 1977-يىلى، ناھىيە بويىچە 7—0 ياشقىچە بولغان بالىلارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتوچكىسى تۇرغۇزۇلۇپ، بالىلاردىكى سىل، قىزىل، بالىلار پارالىچى، بوغما، كۆكيۆتەل، قاتما قاتارلىق ئالتە خىل كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. 1979-يىلى، سەككىز گۈڭشې شىپاخانىسىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خادىملىرى ۋە يالىڭاياق دوختۇرلار كۇرسى ئېچىلىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىك ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش كۈچەيتىلدى. 1980-يىلدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بويىچە ئاساسلىقى تولغاق، كۆكيۆتەل، تىف، پاراتىف، سكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە-يۇلۇن پەردە يالليۇغى، تارقىلىشچان زۇكام، قىزىل، جىگەر يالليۇغىدىن ئىبارەت توققۇز خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغان بولۇپ، جەمئىي 7763 ئادەم ئاغرىپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 9.33 پىرسەنت بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە تولغاق، قىزىل، كۆكيۆتەل، جىگەر يالليۇغى 1979-يىلدىكىدىن كۆپەيگەن. 1982-يىلى، يۇقىرىدىكى ئاساسلىق توققۇز خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك بىلەن ئاغرىغانلار جەمئىي 2688 گە يېتىپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 3.22% بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە تولغاق، كۆكيۆتەل، سكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە يۇلۇن پەردە يالليۇغى، تارقىلىشچان زۇكام، جىگەر يالليۇغى 1981-يىلدىكىدىن بىرقەدەر ئازايغان. تىف، پاراتىف ئازراق كۆپەيىپ قالغان. 1983-يىلى، ناھىيە بويىچە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتوچكىسى تۇرغۇزۇلغان بالا 14 مىڭ 524 گە يېتىپ، بالىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1983-يىلى توققۇز خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك بىلەن ئاغرىغان ئادەم 2340 گە يېتىپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 2.8% بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە سكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە يۇلۇن پەردە يالليۇغى، زۇكام، قىزىل، جىگەر يالليۇغى كۆپەيىپ قالدى. باشقا كېسەللىكلەر نىسبىتى تۆۋەنرەك بولدى.

1978- يىلدىن 1983- يىلغىچە ئاساسلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش ئەھۋالى

جەدۋەل 20—7

يىل	نوپۇس	تولغاق		كۆكيۆتەل		پاراتىف		ئىسكارلاتىنا		تارقىلىشچان مېگە - يۇلۇن پەردە ياللۇغى		قىزىل		تارقىلىشچان زۇكام		جىگەر ياللۇغى		تىف		كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى %
		كېسەل بولغىنى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى	كېسەللەر سانى	ئۆلگەنلەر سانى			
1978	81797	2672	4	1190	—	150	—	13	—	29	4	305	4	2732	—	176		153	—	7420	12	9.07
1979	82008	1681	1	218	—	4	—	17	—	23	—	75	—	3465	—	71	—	74	—	5628	1	6.86
1980	83240	2600	2	374	—	20	—	28	—	16	1	1483	23	3117	—	101	—	24	—	7763	26	9.33
1981	83339	3423	—	999	—	2	—	7	—	3	2	431	—	955	—	55	—	99	—	5974	2	7.17
1982	83602	1731	4	91	—	7	—	—	—	2	2	61	—	668	—	21	—	107	—	2688	6	3.22
1983	83736	948	—	41	—	—	—	18	—	15	1	398	13	852	1	27	—	41	—	2340	15	2.80

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش بىلەن بىللە يېمەك-ئىچمەك تازىلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ناھىيىلىك سەھىيە-يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ھەر خىل يېمەك-ئىچمەكلەرنى گىگېنىلىق تەكشۈرۈپلا قالماستىن، يەنە يېمەك-ئىچمەكنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ۋە تىجارەت قىلىدىغان خادىملارنىڭ تەن سالامەتلىكىنى قەرەللىك تەكشۈردى. 1981-يىلى يېمەك-ئىچمەكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان، ياسايدىغان 84 خادىمنىڭ تۆت خىل كېسىلى (كېزىك، تولغاق، سىل، جىگەر ياللۇغى) نى تەكشۈردى. 1983-يىلى، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىلىك يىمەكلىكلەر تازىلىقى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى يېمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى بويىچە ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر ساھەنىڭ يېمەكلىك تازىلىقىنى ۋە 219 يېمەك-ئىچمەك مۇلازىمەت خادىمىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تولغاق، تىق ۋىرۇسلۇق جىگەر ياللۇغى، ھەرىكەتچان سىل كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلارنىڭ يېمەكلىك ئىشلىرىغا قاتنىشىشىغا ۋە يېمەكلىك بىلەن ئۇچرىشىشىغا بىردەك رۇخسەت قىلماسلىقنى بەلگىلىدى.

§3. يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

1. برۇتسېللىيوز كېسەللىكى

1954-يىلى، تاشۋېلىق رايونى شوپۇلدىكى قىزىلىيۇلتۇز 2-چارۋىچىلىق مەيدانىدا ئادەملەر ۋە ھايۋانلار ئارىسىدا برۇتسېللىوز كېسەللىكى كۆرۈلگەنىدى. 1964-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تارقىلىشچان كېسەللىكلەر ئىلمىي تەتقىقات ئورنىنىڭ برۇتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇمۇلغا كېلىپ، ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋە ناھىيىلىك دوختۇرخانا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش-ساقلىقنى ساقلاش بۆلۈمچىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن، پالۋانتۇر ۋە تاشۋېلىق گۇڭشېلىرىنىڭ قىسمەن شياۋدۇيلىرىدىكى ئادەملەر ئارىسىدا كۆرۈلگەن برۇتسىلىيوز كېسەللىكىنى ئارىلاپ تەكشۈردى. جەمئىي 1034 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، بۇلاردىن 120 كىشىنىڭ يۇقۇملانغانلىقى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 11.55% ئىكەنلىكى، 20 ئادەم نەق كېسەل بولۇپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 1.93% بولىدىغانلىقىنى ئېنىقلىدى. 1967-يىلى، تىيانشان گۇڭشېنى ئاساس قىلىپ، جەمئىي 2756 ئادەم تەكشۈرۈلدى، بۇلاردىن 377 كىشىنىڭ يۇقۇملانغانلىقى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 13.86% بولغانلىقى، 231 كىشىنىڭ نەق كېسەل ئىكەنلىكى، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 8.38% بولغانلىقى ئېنىقلاندى. 1972-يىلى، غەربىي تاغ گۇڭشې ئاساس قىلىنىپ، جەمئىي 2361 كىشى تەكشۈرۈلدى،

بۇلاردىن 435 كىشىنىڭ يۇقۇملانغانلىقى، يۇقۇملىنىش نىسبىتىنىڭ %18.42 268 كىشىنىڭ نەق كېسەل گىرىپتار بولغانلىقى كېسەل بولۇش نىسبىتىنىڭ %11.35 يەتكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1976 - يىلىدىن 1981 - يىلغىچە، جەمئىي 35 مىڭ 727 ئادەم قېتىم تەكشۈرۈلدى ۋە قايتا تەكشۈرۈلدى، داۋالانغان بىمار 1005 ئادەم قېتىم بولۇپ، 794 ئادەم ساقايدى، ساقىيىش نىسبىتى %79 گە يەتتى، 17 مىڭ 352 ئادەمگە ۋاكسىنا سېلىنىدى. 1982 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىسىدە بروتسېللىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئاساسىي جەھەتتىن مەركەز «شىمالىي رايونلار يەرلىك كېسەللىك ئىشخانىسى» بەلگىلىگەن. «بروتسېللىيوز يۇقۇملۇق رايونى (ناھىيە بىرلىك قىلىنغان)دا تىزگىنلەش ئۇلچىمى ۋە تەكشۈرۈش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمە» دىكى تىزگىنلەش ئۇلچىمىگە يەتتى.

بروتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 8

يىل	تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	يۇقۇملىنىش ئەھۋالى		كېسىلنىك بىمارلار		داۋالىنىش ئەھۋالى		ۋاكسىنا سېلىنغانلار	ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش رايونى
		ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	ساقايغانلار سانى	"	
1964	1034	120	11.61	20	1.93	—	—	1034	پالۋانتۇر گۈڭشې، تاشۇبلىق گۈڭشې
1967	2756	377	13.68	231	8.38	50	40	12000	تېيانشان گۈڭشې
1971	18	3	16.97			—	—	—	
1972	2361	435	18.42	268	11.35	220	128	1806	غەربىي تاغ گۈڭشې
1973	575	32	5.57			71	56	2513	
1976	16088	495	1.83	170	1.06	—	—	—	دېھقانچىلىق رايونلىرى
1978	3298	453	13.74	289	8.76	263	197	—	
1979	5743	351	6.11	291	5.07	270	247	—	
1980	2981	405	13.59	193	6.47	118	115	—	
1981	494	68	13.77	39	7.89	—	—	—	
جەمئىي	35348	—	—	—	—	992	783	17353	

2. يەرلىك قالقان بەز ئىششىقى (پوقاق)

1976-يىلى، ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش پونكتى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش پونكتى ناھىيە بويىچە ئون گۇڭشې (مەيدان) دىكى قالقان بەز ئىششىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى، جەمئىي 62 مىڭ 376 ئادەم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، بۇلاردىن 8032 ئادەمدە بۇ كېسەللىكنىڭ بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12.88% ئىكەنلىكى بايقالغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاستانە گۇڭشېدا 9214 ئادەم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، 3420 ئادەمدە بۇ كېسەللىكنىڭ بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 37.12% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

1981-يىلى، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش پونكتى يەرلىك قالقان بەز ئىششىقى (پوقاق)نى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش ئۇچۇن 40 كىشىلىك ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئەترىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 11 گۇڭشې، تۆت مەكتەپ، مەيدان، كانلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، 81 مىڭ 164 ئادەمنى تىزىمغا ئالدى، 75 مىڭ 598 ئادەم تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلدى، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نىسبىتى 93.04% بولۇپ، 13 مىڭ 123 ئادەمدە بۇ كېسەللىك بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 17.4% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. كېسەل بولۇش نىسبىتىنى جىنسى بويىچە ئايرىغاندا: ئاياللارنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتى 23%، ئەرلەرنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتى 11.9% ئىكەن، ياش قۇرامى بويىچە ئايرىغاندا: بۇ كېسەللىك 10 ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان ئەر-ئاياللار ئىچىدە، 30 ياشتىن 40 بولغان ياشقىچە ئاياللار ئىچىدە ئەڭ كۆپ بولغان. مىللەتلەر بويىچە ئايرىغاندا: خۇيزۇلاردا 20% ئۇيغۇرلاردا 19.7% خەنزۇلاردا 15.5% قازاقلاردا 3% ئىكەن.

قۇمۇل ناھىيىسى يەرلىك قالقان بەز ئىششىق كېسەللىكى ئېغىر بولغان رايونلار قاتارىغا كىرىدۇ. ناھىيە بويىچە كېسەل بولۇش نىسبىتى 17.4% كە يېتىدۇ. 11 گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانى ئىچىدە، ئېغىر كېسەللىك رايونىدىن سەككىزى بار (تاشۇبلىق، راھەتباغ، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، بۇلۇكتوغراق، قارادۆۋە، تىيانشان، ئاستانە گۇڭشېلىرى) بولۇپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 88.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. يېنىك كېسەللىك رايونىدىن ئىككىسى بولۇپ (غەربىي تاغ، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېلىرى) ناھىيە نوپۇسىنىڭ 7.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. كېسەللىك يوق رايونىدىن بىرى (بۇغاز گۇڭشې) بولۇپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 4.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كۆپ يىللار تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيىمىزدىكى ئىچىدىغان سۇدا يود مىقدارىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئاز ئىكەنلىكى بايقالدى. 1974-يىلدىن باشلاپ، يود قوشۇلمىغان تۇزنى بازارغا سېلىش چەكلەندى، ناھىيىلىك تۇز زاۋۇتى يود قوشۇلغان تۇز ئىشلەپچىقىرىپ بازارنى تەمىنلىدى ھەمدە كېسەللىك رايونىدىكى ئاممىغا مايلىق يود ئوكۇل قىلىندى ياكى ئىچكۈزۈلدى. يەرلىك شور تۇز ئىشلىتىلىدىغان ئاز سانلىق

مىللەت رايونلىرىدا، تۇزلۇق قاچسىغا يود خالتىسى سېلىپ يود تولۇقلاش چارىسى قوللىنىلدى.

1976- يىلى ئون گۈڭشې (مەيدان) دىكى يەرلىك قالقان بەز ئىششقىنىسى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل 20 — 9

گۈڭشې (مەيدان)	دادۇي سانى	كېسەللىك پەيدا بولغان دادۇي سانى	ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	كېسەللەر سانى	كېسەل بولۇش نىسبىتى	ئالدىنقى ئېلىش، داۋالاش رايونى
قارادۆۋە گۈڭشې	11	8	6165	227	3.68	تۇزلەڭلىك رايون
دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى	7	7	5824	798	13.70	〃 〃
ئاستانە گۈڭشې	9	9	9214	3420	37.37	〃 〃
پالۋانتۇر گۈڭشې	7	7	12411	1004	8.09	〃 〃
ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى	9	2	3004	151	5.03	〃 〃
راھەتباغ گۈڭشې	8	8	6881	693	10.07	〃 〃
بوغاز گۈڭشې	4	4	2426	111	4.58	〃 〃
تاشۈبلىق گۈڭشې	10	9	6891	530	7.69	يېزىم تاغلىق رايون
تىيانشان گۈڭشې	10	8	4689	879	18.75	تاغلىق رايون
غەربىي تاغ گۈڭشې	6	5	4871	219	4.50	تاغلىق رايون
جەمئىي	81	67	62376	8032	12.88	

1981- يىلى يەرلىك قالقان بەز ئىششەقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل 20 — 10

گۈڭشې (مەيدان)	تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	كىسەللەر سانى	كىسەل بولۇش نىسبىتى (%)	گۈڭشې (مەيدان)	تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	كىسەللەر سانى	كىسەل بولۇش نىسبىتى (%)
تاشۇبلىق گۈڭشې	10421	2107	20.2	غەربىي تاغ گۈڭشې	5369	412	7.7
يەتتەقۇدۇق گۈڭشې	366	13	3.5	تىيانشان گۈڭشې	6253	1719	27.5
راھەتباغ گۈڭشې	7242	968	13.4	ئاستانە گۈڭشې	9728	1461	29.4
شەھەر ئىچى گۈڭشې	4291	773	18.0	قىزىلىيۇلتۇز ئوتتۇرا مەكتەپ	2861	231	15.8
پالىۋانتۇر گۈڭشې	10931	1493	13.7	زىيالى ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى	221	30	13.6
بۇغاز گۈڭشې	3058	44	1.4	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	794	196	24.7
بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې	6167	1229	19.9	ناھىيىلىك كۆمۈر كان	740	108	14.6
قارادۆۋە گۈڭشې	8572	939	11.0	جەمئىي	75614	13123	17.4

3. يەرلىك فتوربدىن زەھەرلىنىش

1974 - يىلى، تارانچى كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ 2 - كېنىدىكى ئىشچىلار ئارىسىدا يەرلىك فتوربدىن زەھەرلەنگەنلەر بايقالدى. 1979 - يىلدىن 1981 - يىلىغىچە، ئۈلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى 18 ئۆلكە، شەھەر ئىچىدىكى سۇدىكى فتوربنىڭ مۇزلاپ قويۇقلۇقى پەن تەتقىقاتى ھەمكارلىق يىغىنىدا بەلگىلەنگەن «ئىچىدىكى سۇدىكى فتوربدلارنىڭ مۇزلاپ قويۇقلۇقى توغرىسىدىكى

تەتقىقات لايىھىسى» گە ئاساسەن، ۋىلايەت بويىچە ئىچىملىك سۈدىن 133 نۇسخا ئېلىپ تەكشۈردى (قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ بۇغاز، شەھەر ئىچى قاتارلىق گۈڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكىنى 12 نۇسخا بولۇپ، 9.02% نى ئىگىلەيدۇ. 1981 - يىلى يەرلىك فتوردىن زەھەرلىنىش قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش بەش يىللىق پىلانىغا رەسمىي كىرگۈزۈلدى. 1982 - يىلى، ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىنىڭ پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرقايسى گۈڭشېلاردا ئىچىدىغان سۇنىڭ جەمئىي 339 نۇسخا - ئەۋرىشكىسىنى ئۆلچەپ بېكىتىشى نەتىجىسىدە، ئالتە گۈڭشېدىكى 18 دادۇينىڭ 36 نۇسخا سۇ ئەۋرىشكىسىدىكى فتورىد مىقدارىنىڭ دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆلچەم (بىر مىللىگرام/لېتىر) دىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، 6400 ئادەم بۇنىڭ زىيىنىغا ئۇچراۋاتقانلىقى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغاز گۈڭشېدىن ئېلىنغان سۇ ئەۋرىشكىسىدىكى فتورىد مىقدارىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 5.0 مىللىگرام / لېتىر، ئوتتۇرىچە مىقدارى 1.91 مىللىگرام/لېتىر ئىكەنلىكى بايقالدى. جەمئىي 2005 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، 787 ئادەمنىڭ فتورىد داغلىق چىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 39.25% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 16 ياشتىن يۇقىرى ئاھالىلاردىن 876 كىشى تەكشۈرۈلۈپ، بۇلاردىن 16 كىشىنىڭ فتورىدلۇق سۇڭەك ئاغرىغىغا گىرىپتار بولغانلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 1.83% كە يەتكەنلىكى بايقالدى.

1983 - يىلى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى فتورىددىن پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشنى خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلدى.

4. باش تەمرەتكىسى

1959 - يىلى، ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ، باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغان 600 نەچچە ئادەمنى ئومۇمىيۈزلۈك داۋالىدى. 1960 - يىلى يەنە ۋىلايەت بويىچە 66 مىڭ 112 ئادەمنى تەكشۈرۈپ، 471 ئادەمنى داۋالىدى، 1961 - يىلى، 3824 ئادەمنى تەكشۈرۈپ، 22 ئادەمنى قايتا داۋالىدى. لېكىن بۇ كېسەللىك تۈپ يىلتىزىدىن ساقايمىدى. 1976 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىسى «باش تەمرەتكىسى كېسەللىكنى ئومۇمىيۈزلۈك داۋالاش خىزمىتىنى تېز، ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى بىرلىشىپ ۋىلايەت، ناھىيىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خادىملىرىغا باش تەمرەتكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش كۇرسى ئاچتى. قۇمۇل ناھىيىسى ھەرقايسى گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرىدىن خادىم ئاجرىتىپ، باش تەمرەتكىسىنىڭ

ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش تارماق ئەتىرىتىنى تەشكىللەپ، 15 گۈڭشې (مەيدان) غا چوڭقۇر چوڭكوپ باش تەمرەتكىسنى داۋالىدى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالدى. جەمئىي 70 مىڭ 327 ئادەمنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، باش تەمرەتكىسكە گىرىپتار بولغانلاردىن 1169 نى ئېنىقلىدى، 994 ئادەمنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتتى، ساقىيىش نىسبىتى 85% گە يەتتى. 1977 - يىلىدىن 1978 - يىلىغىچە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بۇغاز، قارادۆۋە، دۇربەجمن قاتارلىق توققۇز نۇقتىلىق گۈڭشې - مەيداندا قايتا تەكشۈرۈش - داۋالاش ئېلىپ بېرىلىپ، جەمئىي 67 مىڭ 238 ئادەم قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇ ئومۇمىي ئادەم سانىنىڭ 64% نى ئىگىلىدى؛ 1240 كىشىنىڭ كېسەل ئىكەنلىكى كېسەل بولۇشىنىڭ 1.84 پىرسەنت، 1171 ئادەمنىڭ كېسىلى ساقىيىپ، ساقىيىش نىسبىتى 94.4 پىرسەنت ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1981 - يىلى، يەنە قايتا تەكشۈرۈلۈپ، 59 كېسەل بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 0.099% كە چۈشكەنلىكى ئېنىقلىنىپ، شۇ يەر- دىكى يالىڭاياق دوختۇرلارنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ داۋالىشىغا تاپشۇرۇلۇپ، يىل ئاخىردا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنىدى.

§4. ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەرىكىتى

1950 - يىلى پۈتۈن ناھىيە خەلقى ماۋجۇشىنىڭ «سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، تاز- لىققا رىئايە قىلىپ، كېسەللىكىنى ئازايتىپ، سالامەتلىك سەۋىيىمىزنى ئۆستۈرەيلى» دېگەن چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغانىدى. 1952 - يىلى، ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرى چاۋشەندە كەلكۆلەمدە باكتېرىيە ئۇرۇشى قوزغىدى، ماۋ جۇشى «دۇشمەننىڭ باكتېرىيە ئۇرۇشىنى بىتچىت قىلايلى» دېگەن چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ناھىيە بويىچە چۈرچ، پاشا، بۇرگە، پىت يوقىتىش ئا- ساس قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1953 - يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەرىكىتى ھەيئىتى رەسمىي قۇرۇلدى. شەھەردىكى ھەرقايسى مەھەللىلەردە ۋە يېزىلاردىكى ھەرقايسى رايونلاردا ۋەتەنپەرۋەر- لىك تەربىيىسى ھەرىكىتى ھەيئىتىدىن 32 سى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى گۇرۇپپىسىدىن 70 ى قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 65% ئائىلە «ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئەھ- دىنامىسى» تۈزدى. شەھەردىكى ھەرقايسى ئورۇنلار ھەر ھەپتىنىڭ 2 - ، 6 - كۈنلىرىنى تەربىيىسى كۈنى قىلىپ بەلگىلىدى. يېزىلاردا ھەرقايسى ئائىلىلەر ھەر ئون كۈندە بىر قېتىم چوڭ تەربىيىسى قىلىدىغان بولدى. 1954 - يىلى، بىر مىليون 320 مىڭ ھارۋى- دىن كۆپرەك ئەخلەت، ئۇچ مىليون 860 مىڭ ھارۋىدىن كۆپرەك گەندە تازىلاندى، 252 قۇدۇق ئۆزگەرتىلدى، 1384 قۇدۇقتا قاپقاق ئورنىتىلدى، 2843 ھاجەتخانا يې- گىدىن ياسالدى ۋە ئۆزگەرتىلدى، 73 مىڭ ئېغىزدىن كۆپرەك ئۆي ئاقارتىلدى، 18

مىڭدىن كۆپرەك يوتقان - كۆرپە سۆكۈپ يۈيۈلدى، 3.04 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئېرىق - ئۆستەڭلەر راۋانلاشتۇرۇلدى، 1397 ئائىلىدە قازان بىلەن كالك، 381 ئائىلىدە ئادەم بىلەن چارۋا ئايرىۋېتىلدى، 13 مىڭ قۇردىن كۆپرەك كىيىم - كېچەكتىكى پەت يوقىتىلدى، 5773 چاشقان تۆشۈكى ئېتىلدى، 3081 چاشقان تۇتۇلدى، 29 مىليون 100 مىڭدىن كۆپرەك چۈجەن، 14 مىڭدىن كۆپرەك پاشا يوقىتىلدى، 3146 لالما ئىت ئۆلتۈرۈلدى.

1957 - يىلى، «تۆت زىيانداشنى يوقىتىش» مەركەز قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە خەلقى «چاشقان، چۈجەن، پاشا، قۇچقاچ يوقىتىش (كېيىن چۈسا يوقىتىش)» قا سەپەرۋەر قىلىندى. سەھىيە تارماقلىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئاشخانا، ئاشپۇزۇل، مۇنچا، ساراي، ھاجەتخانا ۋە قۇدۇق قاتارلىق لارنى دورا بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلدى.

1963 - يىلى، مەركەز «ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» نى تارقاتتى، ئىداره، مەكتەپ، زاۋۇت، مەھەللە، ئاھالە كومىتېتلىرى ۋە ھەرقايسى گۇڭشېلار يۇقىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق خىزمىتىنى داۋاملىق قانات يايدۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتى ئاساسەن توختاپ قالدى. 1976 - يىلى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتى يېڭىباشتىن قانات يايدۇرۇلۇپ، «ئىككىنى باشقۇرۇش، بەشنى ئۆزگەرتىش» (سۇنى، گەندىنى باشقۇرۇش، قۇدۇق، ھاجەتخانا، قوتان، ئوچاق، مۇھىتنى ئۆزگەرتىش) يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تارىلىق قىياپىتى ئۆزگەردى. 1981 - يىلى، «بەش بولۇش» (مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەپلىك بولۇش، تارىلىققا رىئايە قىلىش، تەرتىپلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش)، «تۆتتە گۈزەل بولۇش» (قەلبى گۈزەل بولۇش، تىلى گۈزەل بولۇش، ھەرىكىتى گۈزەل بولۇش، مۇھىتى گۈزەل بولۇش) پائالىيىتى جەريانىدا، تارىلىق جەھەتتە مۇھىتنىڭ «پاسكىنا، قالايمىقان، ناچار» بولۇشى نۇقتىلىق ئۆزگىلىپ. كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. 1983 - يىلى «مەدەنىيەتلىك - ئەدەپلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش جەريانىدا، ھېيت - بايرام كۈنلىرى زەربىدارلىق بىلەن تارىلىق قىلىشنى ئادەتتىكى چاغلاردىكى تارىلىق قىلىش بىلەن بىرلەشتۇرۇش بەلگىلەندى. 3 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتى ھەيئىتى ئىشخانىسىنىڭ «ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى كونكرېت تەلەپ» نىڭ روھىغا ئاساسەن، يېزا - قىشلاقلاردا مۇھىتنى ئۆزگەرتىش، تۆت زىيانداشنى يوقىتىش، گەندە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ۋە ئىچىدىغان سۇنىڭ تارىلىقىنى ياخشىلاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

IV باب ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

§1. ئايالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

1. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش

مىنگو دەۋرىدە ئاز ساندىكى ھامىلدار ئاياللار قۇمۇلدىكى ئۆلكىلىك و - دوختۇرخانىغا كېلىپ يەڭگەندىن سىرت، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھامىلدار ئاياللارنى ئۆز ئائىلىسىدە تۇغدۇراتتى، بوۋاقلار ۋە تۇغۇتلۇق ئاياللارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت كونا تۇغۇت ئادەتلىرىنى يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىشنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن تۇغۇتلۇق ئاياللار ۋە بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. 1953 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە، ناھىيە مودېل، خۇەندىك، پراكتىكا قىلدۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تۆت قارار تۇغۇت ئادەتلىرى كۇرسىنى ئاچتى، كۇرسقا قاتناشقان تۇغۇت ئادەتلىرى ئىچىدە، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ تۇغۇت ئادەتلىرى 68% نى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 52 نەپەر كونا كىندىك ئادىسىمۇ بار. ناھىيە بويىچە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش پونكىتىدىن تۆتى، تۇغۇت قوبۇل قىلىش گۇرۇپپىسىدىن 16 سى قۇرۇلدى. جەمئىي 263 بوۋاق تۇغدۇرۇلدى، 11 ئايال قېيىن تۇغۇت تۈپەيلىدىن قازا تاپتى. 1955 - يىلدىن 1956 - يىلىغىچە، جەمئىي 119 نەپەر تۇغۇت ئادىسى تەربىيىلەندى، تۇغۇت قوبۇل قىلىش پونكىتىدىن سەككىزى، گۇرۇپپىسىدىن 18 ى قۇرۇلدى، جەمئىي 922 بوۋاق تۇغدۇرۇلدى، 15 ئايال قېيىن تۇغۇت سەۋەبىدىن قازا تاپتى. ھامىلدار مەزگىلىدە تەكشۈرۈلگەنلەر 1213 ئادەم قېتىم، تۇغۇتتىن كېيىن تەكشۈرۈلگەنلەر 542 ئادەم قېتىم، تەكشۈرۈلگەن بوۋاقلار 250 ئادەم قېتىمغا يەتتى.

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى گۇڭشېلار ئەمەلىي شەرت - شارائىتقا قارىماي، يېڭىدىن 15 تۇغۇت دوختۇرخانىسى قۇردى. ئۇسكۇنە ناچار، خادىملار ئاز، خىراجەت قىس بولغانلىقتىن، 1961 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1962 - يىلى، يېزىلاردا يېڭىدىن تۇغۇلغان بوۋاقلاردا قاتما ۋە چىللە قىزىتمىسى كۆرۈلدى، ناھىيە دادۇيلەردىكى بىر تۈركۈم تۇغۇت ئادەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەربىيىلىدى ۋە قايتا تەربىيىلىدى، ئۇلار ئاساسلىقى مىكروپسىز تۇغۇت قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆگەندى، ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرى بىردىن مەخسۇس ياكى قوشۇمچە ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرىنى بەلگىلىدى. 1964 - يىلىدىن كېيىن، ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرى تۇغۇت كارىۋىتى تەسىس قىلىپ، ھامىلدار ئاياللارنى شىپاخانىدا تۇغدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، يىلمۇ يىل دادۇيدىكى تۇغۇت ئادەتلىرىغا تۇغۇت قوبۇل

قىلىش سومكىسى ۋە تۇغۇت قوبۇل قىلغاندا ئىشلىتىلىدىغان دورا - ئۇسكۇنىلەر تارقىتىپ بېرىلدى.

1975 - يىلى، ناھىيىدىكى 176 نەپەر يالىڭاياق دوختۇرنىڭ 55 ى تۇغۇت قوبۇل قىلالايتتى. 1978 - يىلى، ناھىيىدىكى 184 نەپەر يالىڭاياق دوختۇر ئىچىدە تۇغۇت قوبۇل قىلالايدىغانلار كۆپەيىپ 73 گە يەتتى. 1980 - يىلى، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى يالىڭاياق دوختۇرلار ئىچىدىن 73 كىشىنى تۇغۇت ئانىسى قىلىپ تەربىيىلىدى، ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرىغا بىردىن ئىككىگىچە ئاكوشىركا سەپلەپ بېرىلدى ھەمدە ھامىلدار ئاياللارنىڭ گۇڭشې شىپاخانىسىغا كېلىپ تۇغۇشى تەلەپ قىلىندى. 1983 - يىلى، گۇڭشې شىپاخانىسىدىكى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، ئۆگىنىش ئاياغلاشقانىدىن كېيىن، بۇ خادىملار قايتىپ بېرىپ دادۇيدىكى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرىنىڭ ئۆگىنىش كۇرسىنى ئاچتى. ئالدىنقى يېرىم يىلدا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 321 بوۋاق تۇغۇلدى، بۇلاردىن بىرەرسىمۇ قاتما كېسەللىكى بىلەن ئۆلۈپ كەتمىدى، بىرەر تۇغۇتلۇق ئايالمۇ چىللە قىزىتمىسى بىلەن قازا قىلمىدى. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش نىسبىتى 98 پىرسەنتتىن كۆپرەككە يەتتى.

2. ئاياللار كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

1) ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان كۆپ خىل كېسەللىكلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش

1978 - يىلى، ناھىيە 40 نەچچە تىببىي خادىمنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ناھىيە بويىچە 60 ياشتىن تۆۋەن نىكاھلانغان ھەرمىللەت ئاياللىرىدىكى ئاياللار كېسەللىكلىرىنى راك كېسىلىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاساس قىلىنغان ھالدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. ناھىيە بويىچە نىكاھلانغان ئايال 16 مىڭ 432 نەپەر، تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلغىنى 7989 نەپەر بولۇپ، نىكاھلانغان ئاياللار ئومۇمىي سانىنىڭ 48.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلغان ئاياللار ئىچىدە ھەر خىل ئاياللار كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلار 3453 نەپەر بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى 43.2% بولغان. 1983-يىلى، ناھىيىلىك سەھىيە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى ئانا-بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى ئاستانە گۇڭشېدا 60 ياشتىن تۆۋەن نىكاھلانغان 179 نەپەر ئايالنى تەكشۈرۈپ، بالىياتقۇ بويىنى شەلۋىرەشتىن 57 نى، جىنسىي يول تۇرلۇك ياللۇغلىرىدىن 30 نى، قوشۇمچە ئەزا ياللۇغلانغانلاردىن 30 نى، بالىياتقۇ سوزۇلما ياللۇغلانغاللاردىن 10 نى، تۇخۇمدان خالتىلىق ئىششىقىغا گىرىپتار بولغانلاردىن بىرنى ئېنىقلاپ چىقتى. ئېنىقلاپ چىققان بىمارلارغا فۇيەنلىك، مېترونىدازول، نىساتىن، خلورھېكسى شامچىسى، بالا ھەمراھى توقۇلما سۈيۇقلۇقى قاتارلىق دورىلارنى بېرىپ داۋالىدى. داۋالاش نىسبىتى 99% گە يەتتى.

2) ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان «ئىككى كېسەللىك» (بالىياتقۇ چىقىقى، سۈيدۈك تۇتالماسلىق) نى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش

1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە، ئاياللاردا بالىياتقۇ چىقىقى، ھەيىز تۇتۇلۇش قاتارلىق كېسەللىكلەر كۆرۈلدى. 1961 - يىلى، بىرنەچچە گۇڭشېدا نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، 246 ئايالدا بالىياتقۇ چىقىقى، 416 ئايالدا ھەيىز تۇتۇلۇش بارلىقى سېزىلدى. شۇ يىلى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تىببىي خادىملارنى يېزىلارغا ئەۋەتىپ داۋالىدى، ئاپتونوم رايون سەھىيە نازارىتىمۇ قۇمۇلغا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ داۋالاشقا ياردەملەشتۇردى. ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئۇيۇشتۇرغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمەت گۇرۇپپىسى ئاياللار كېسەللىكلىرى ئېغىرراق بولغان تاشۋېلىق گۇڭشېسىغا بېرىپ ئۈچ ئاي ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ داۋالىدى. داۋالاش ئارقىلىق، يۇقىرىدىكى ئاياللار كېسەللىكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ساقايدى ۋە ياخشىلاندى. كېيىن، ھەرقايسى گۇڭشېلاردا ئاياللارنى «4 مەزگىل» (ھەيىز مەزگىلى، ھامىلدارلىق مەزگىلى، تۇغۇت مەزگىلى، بالا ئېمىتىش مەزگىلى) دە قوغداش يولغا قويۇلدى ھەمدە «ئۈچنى قىلىش، ئۈچنى قىلماسلىق» (ھەيىز مەزگىلىدە قۇرۇق يەردە ئىشلىتىپ، ھۆل يەردە ئىشلەتمەسلىك، ھامىلدارلىق مەزگىلىدە يېنىك ئىشقا سېلىپ، ئېغىر ئىشقا سالماسلىق، بالا ئېمىتىش مەزگىلىدە يېقىن يەردە ئىشقا سېلىپ، يىراق يەرگە ئەۋەتمەسلىك) ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1979 - يىلى، ئاياللاردىكى «ئىككى كېسەللىك» نى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك داۋالاش رەسمىي باشلاندى. شۇ يىلى، تاشۋېلىق، پالىۋانتۇردىن ئىبارەت ئىككى گۇڭشېدا بالىياتقۇ چىقىقى بار 26 بىمار جۇڭيى دورىلىرى بىلەن داۋالاندى، ئۈچ ئاي، يېرىم يىل، بىر يىل يوقلاپ تۇرۇش ئارقىلىق، ساقىيىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ئەمەسلىكى بايقالدى، 1981 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئون گۇڭشېدىكى بالىياتقۇ چىقىقى بار 115 بىمارغا پولىۋىنىل ھالقىسى ئىشلىتىلدى، داڭگۈي ئوكۇلى سېلىندى ۋە چوڭ يىخى كۇمۇلىچى ئىچكۈزۈلدى. بىر يىلدىن كېيىن، يوقلىغاندا 44 بىمار ساقايغان. ئۈچ بىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئىككى بىمارنىڭ كېسىلى ئېغىرلاشقان، ئۈنۈم بېرىش نىسبىتى 84% كە يەتكەن، 1983 - يىلى يۇقىرىدىكى بىمارلارنى يوقلىغاندا I° بالىياتقۇ چىقىقى بار 49 بىمارنىڭ 47 سى ساقايغان، ئىككى بىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئۈنۈم بېرىش نىسبىتى 98% كە يەتكەن. I° بالىياتقۇ چىقىقى بار 28 بىمارنىڭ 12 سى ساقايغان، 16 بىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئۈنۈم بېرىش نىسبىتى 96.5% كە يەتكەن. II° بالىياتقۇ چىقىقى بار 34 بىمارنىڭ سەككىزى ساقايغان، 23 بىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئۈنۈم بېرىش نىسبىتى 91.2% كە يەتكەن. بۇلاردىن باشقا، يېڭى كېسەل بولغانلار بايقالمىغان، بالىياتقۇ چىقىقى بارلارنى داۋالاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۈيدۈك تۇتالمايدىغان بىمارلارمۇ تەكشۈرتۈلدى ۋە داۋالىتىلدى.

1978 - يىلى ناھىيە بويىچە 7989 نەپەر نىكاھلانغان ئايالدىكى ئايالالار كېسەللىكلىرىنى تەكشۈرۈش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 - 11

كېسەللىك دىئاگنوز	كېسەللەر سانى	كېسەللىك بولۇش نىسبىتى %	كېسەللىك دىئاگنوزى	كېسەللەر سانى	كېسەللىك بولۇش نىسبىتى %
بالىياتقۇ بوينى شەلۋەرەش	1035	12.96	ياشانغانلار جىنسىي يول يالۇغى	71	0.83
بالىياتقۇ بوينى يالۇغى	946	11.84	قوشۇمچە ئەزا خالتىلىق ئىششىقى	47	0.59
جىنسىي يول ھۈجەيرە ئىلمى I دەرىجىلىك تىمن يۇقىرى	610	7.64	زامبۇرۇغلۇق جىنسىي يول يالۇغى	35	0.44
نوقۇل جىنسىي يولنىڭ ئالدى كەينىدىۋارى پۈلتىسىمش	218	2.73	بالىياتقۇ مۇسكۇل ئۆسمىسى	31	0.39
قوشۇمچە ئەزالار يالۇغى	103	1.29	سىرتقى جىنسىي ئەزا يالۇغى	25	0.31
تامچە قۇرتلۇق جىنسىي يول يالۇغى	119	1.49	بالىياتقۇبوينىراكى	8	0.1
بالىياتقۇ چەمبىرى	115	1.44	باشقىلار	90	1.13

§2. بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۈۋاق بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈندى. 50 - يىللاردىن باشلاپلا، يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قىلىش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىپ، بۈۋاقلاردا قاتما پەيدا بولۇش نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇداپىئەلىك ئەملەش ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ، بالىلاردىكى كېسەل بولۇش نىسبىتى ۋە ئۆلۈش نىسبىتى چۈشۈرۈلدى. 1977 - يىلى، بالىلارنى پىلانلىق ئىممۇنىستېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بالىلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى. ھەر يىلى «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدا مەكتەپتىكى بالىلارنىڭ تەن ساغلاملىقى تەكشۈرۈلدى.

1960 - يىلدىن 1962 - يىلىغىچە، يېزا جامائەت ئاشخانىلىرىدا يېمەكلىك ئاشلىق نورمىسى تۆۋەن بولغاچقا، يېزىلاردىكى نۇرغۇن بالىلار ئوزۇقلىنىش ناچارلىشىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىدى، 1961 - يىلى بىرنەچچە گۈڭشې نۆۋەتلىك تەكشۈرۈلدى ھەمدە تەببىي خادىملار

يېزىلارغا ئەۋەتىلىپ داۋالاش ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئوزۇقلىنىش شارائىتى ياخشىلاندى، بۇئارقىلىق بالىلاردىكى ئوزۇقلىنىش ناچارلىشىش كېسىلى ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى.

1980 - يىلى، تۆت مەكتەپتىكى بەش ياشتىن 11 ياشقىچە بولغان 1010 بالىنىڭ تەرىتىدىكى سازاڭ مەددە تۇخۇمى تەكشۈرۈلۈپ، 240 بالىدا كېسەل بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 23.7% كەيەتكەنلىكى، ئۇيغۇر بالىلاردىكى سازاڭ مەددە تۇخۇمى بىلەن مەنپىي يۇقۇملىنىش نىسبىتى خەنزۇ بالىلاردىن يۇقىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. كېسەل بالىلارغا چۈيخۇيلىڭ ۋە گەنچى تابلېتكىسى بېرىلگەندىن كېيىن، ئەھۋالدا ياخشىلىنىش بولدى.

1982 - يىلى پالۋانتۇر گۈڭشېسىدا بالىلاردىكى ئىككى كېسەللىك (قان ئازلىق، راخىت كېسەللىكى) ئۈستىدە سىناق تەرىقىسىدە تەكشۈرۈش، ئېلىپ بېرىلىپ جەمئىي 0—7 ياشقىچە بولغان 1004 بالا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 521، ئۇيغۇر 406، خۇيزۇ 77 (دەسلەپكى قەدەمدە نۆل ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش ۋە ئوزۇقلىنىش ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىيال توپلاندى). 1983 - يىلى پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراقتىن ئىبارەت ئۈچ گۈڭشېدا نۆل ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلاردىكى «ئىككى كېسەللىك» ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە داۋالاندى، جەمئىي 1800 بالا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قان ئازلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 472، كېسەل بولۇش نىسبىتى 26%، راخىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 83، كېسەل بولۇش نىسبىتى 4.6%. قان ئازلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بالىلارغا فېررى سولفات ۋە ۋىتامىن C، راخىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بالىلارغا ۋىتامىن AD كاپسۇلى، كالتسىي تابلېتكىسى بېرىلگەندىن ۋە ۋىتامىن D_2 ئوكۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ياخشىلىنىش بولدى.

1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە 102 يالغۇز پەرزەنتنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش باشقۇرۇلدى. تەكشۈرۈش تۈرلىرى: ئېگىزلىكى، ئېغىرلىقى، ئۆسۈپ يېتىلىشى، ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن قان ئازلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 10 نەپەر بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى 9.8%، راخىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار ئالتە نەپەر بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى 5.9% بولغان. تەببىي خادىملار يۇقىرىدىكى كېسەللەرنى ئالامەتلىرىگە قارىتا داۋالىدى.

V باب تەنتەربىيە

§1. ئاممىۋى تەنتەربىيە

مىنگونىڭ 27 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە (1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە) قۇ- مۇلدا ھەر يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 18 - كۈنىگىچە تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈ-

زۇلەتتى. تەنھەربكەتچىلەر ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ھەر مىلـ لەت ئاممىسىدىن تەركىب تاپاتتى، مۇسابىقە تۇرلىرىدىن يېنىك ئاتلېتكا، توپ مۇسابـ قىسى ۋە ھەربىي تەنتەربىيە قاتارلىقلار بار ئىدى، شۇ چاغلاردا سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىزىل 8 - تۈەنىمۇ ئات ئويۇنى كۆرسىتىشكە قاتناشقانىدى. ئېچىلىش مۇراسىمىدا، تەنھەربكەتچىلەر: «ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بەدىنـ مىزنى چىنىقتۇرىمىز .....» دېگەن «شىنجاڭ تەنھەربكەت يىغىنى مارشى» نى ياڭرىتاتـ تى. ھەر نۆۋەتلىك تەنھەربكەت يىغىنىنىڭ باش رېپىرلىقىنى مەركىزىي 1 - مەكتەپنىڭ مۇدىرى دۇجياشاڭ ئۈستىگە ئالاتتى. تەنھەربكەت يىغىنىنىڭ ئورنى شەھەر ئىچىنىڭ جەنۇبىدىكى ساسلىقتا بولۇپ، شەھەر - يېزىلاردىكى ئامما يىغىلاتتى ۋە بەك قىزىپ كېتەتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن كېيىن، ئىككى قېتىم تەنھەربكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆلىمى ئىلگىرىكىدەك چوڭ بولمىدى.

ئۇيغۇر، قازاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۇرلىرىدىن ئاساسلىقى چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى بار ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولدى، شەھەر - يېزىـ لاردىكى تەنتەربىيە پائالىيىتى خېلى جانلاندى، ۋاسكىتبول، ۋالىبول، تىكتاك توپ، مۇز تەيىلىش، چامباشچىلىق ۋە شاھمات قاتارلىق تەنھەربكەتلەر ھەر مىللەت ئاممىسى ئىچىدە كەڭ ئاساسقا ئىگە بولدى. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايوندا ۋالىـ بول ئويناش خېلى ئومۇملاشتى. ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى تېخىمۇ جانلاندى، ئات بەيگىسى، چېلىشىش رەسمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى.

تاشۇبلىق گۈڭشېسى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ئورۇن، 70 - يىللاردىن بۇيان، كۆپ قېتىم ناھىيە، ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئاممىۋى تەنتەربىيىدە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالىنىپ كەلدى. 1982 - يىلى، تاشۇبلىق گۈڭشېـ نىڭ ۋەكىلى لى چۈەنجۇ تەكلىپكە بىنائەن دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى فۇجيەندە ئۆتكۈزگەن ئاممىۋى تەنتەربىيە خىزمەت تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىغا قاتنـ شىپ، دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. 1983 - يىلى 7 - ئايدا، تاشۇبلىق گۈڭشېسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى لى خۇڭتاۋ تەكلىپكە بىنائەن شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەربكەت يىغىنىنىڭ ئەملىي ئەھۋالىنى كۆرۈشكە قاتناشتى، گۈڭشې بىر كۈمۈش مېدالغا ئېرىشتى. تاشۇبلىق گۈڭشې چېگرىدىكى گۈڭشې بولۇپ، نەچچە يىلدىن بۇيان ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالـ يىتىنى خەلق ئەسكەرلىرى مەشقى ۋە دۆلەت مۇداپىئە تەنتەربىيىسى بىلەن بىرلەشـ تۈرۈپ ئېلىپ بارىدى. ئۇيغۇر، قازاقلارنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۇرلـ رىدىن چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋلاردىن باشقا يەنە ۋاسكىتبول، ۋالىبول، تىكتاك توپ، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، تاغقا يامىشىش، چامباشچىلىق، گىرانات تاشلاش، قارىغا ئېتىش، چويۇن توپ، دېسكا ئېتىش،

ئارغامچا تارتىشىش، كالتەك تارتىشىش قاتارلىق تۈرلەر قوشۇلدى. ھەرمىللەت دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تەنتەربىيە پائالىيىتىگە قاتنىشىشى بىرخىل ئادەتكە ئايلاندى.

1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە ۋاسكېتبول مەيدانى 101گە، ۋالىبول مەيدانى 48گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا-گۈڭشې، دۇيلەردىكى ۋاسكېتبول مەيدانى 14، ۋالىبول مەيدانى 5، شەھەردىكى ئورۇنلارنىڭ ۋاسكېتبول مەيدانى 15، ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ۋاسكېتبول مەيدانى72، ۋالىبول مەيدانى 43.

§2. مەكتەپ تەنتەربىيىسى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە گىمناستىكا دەرسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) دىن كېيىن، ناھىيىلىك ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلىدىغان بولدى. شەھەردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەردە ۋاسكېتبول، ۋالىبول ئەسلىھەلىرى بولغاندىن سىرت، يېزىلاردىكى ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرى يوق ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە پائالىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپ، مەكتەپلەردە ھەر ھەپتىدە ئىككى سائەت تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلىدىغان، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ياكى دەرس ئارىلىقىدا رادىئو گىمناستىكىسى ئوينىلىدىغان بولدى، قىسمەن مەكتەپلەردە يەنە كۆزنى ئاسراش گىمناستىكىسى ئوينىلىدىغان بولدى. 1954 - يىلى ۋە 1955 - يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ياش - ئۆسمۈرلەر رادىئو گىمناستىكىسى يولغا قويۇلدى، 1982 - يىلىغىچە، بۇنىڭدىن ئالتە يۈرۈش يولغا قويۇلدى. شەھەر - يېزىلاردىكى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەر دائىم‌مە كتەپلەردە ئارا ياكى گۈڭشېلار ئارا ئوقۇغۇچىلار تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ. تۈرۈلدى مۇسابىقە تۈرلىرى يېنىك ئاتلېتىكا ۋە توپ مۇسابىقىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

1958 - يىلى، پارتىيىنىڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتتىن ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ماۋارىپ فاڭجېنىغا ئاساسەن، تەنتەربىيە پائالىيىتى يەنمۇ قانات يايدۇرۇلدى، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە «ئەمگەككە تەييارلىنىش ۋە ۋەتەن قوغداش تەنتەربىيە تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى. 1964 - يىلى، «ياش - ئۆسمۈرلەر تەنتەربىيە چېنىقىش ئۇلچىمى» گە ئۆزگەرتىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن توختاپ قالدى. 1975 - يىلى، دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى «دۆلەتلىك تەنتەربىيە چېنىقىش ئۇلچىمى نىزامى» نى ئېلان قىلدى، بۇ نىزام ناھىيىدىكى قىسمەن ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن، كۆپلىگەن مەكتەپلەردە تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرى كەم بولغاچقا، كۆپ ساندىكى ئوقۇغۇچىلار ئۇلچەمگە يېتەلمىدى. 1979 - يىلى، دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «دۆلەتلىك تەنتەربىيە چېنى-

قىش ئۆلچىمى» نى ئېلان قىلدى. بۇ يېڭى تەنتەربىيە ئۆلچىمىنىڭ ئۇسۇلى تاددى، ئىجرا قىلىشقا ئوڭاي بولغاچقا، زۆرۈر تەنتەربىيە سايمانلىرى كەمچىل بولغان ئەھۋالـ دىمۇ ئادەتتە ئوقۇغۇچىلار ئۆلچەمگە يېتەلەيدىغان بولدى.

1975 - يىلى، شۇنىڭ تەنتەربىيە شۆيۈەنىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى قۇمۇل ناھىيىسىگە كېلىپ «ئىشكىنى ئېچىپ قويۇپ مەكتەپ باشقۇرۇش» بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۈيغۇر ۋە خەنزۇ تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسىدىن 45نى تەربىيەلەپ بەردى. 1982 - يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى تەنتەربىيە ئوقۇتقۇـ چىسىدىن 65نى تەربىيەلەپ بەردى، بۇلار 40 كۈنلۈك ئۆگىنىشتە، ئاساسلىقى تەنتەر- بىيە نەزەرىيىسى، تەنتەربىيە ئوقۇتۇش مېتودىنى ئۆگەنىدى. 1683 - يىلى، ناھىيە بويىچە ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى مەخسۇس تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى 40 قا، قوشۇمچە تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى 47 گە يەتتى. ناھىيە بويىچە ھەرقايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ۋاسكىتبول مەيدانى 72گە، ۋالىبول مەيدانى 43گە، كىچىك تەنھەرىكەت مەيدانى تۆتكە، پۈتبول مەيدانى بىرگە يەتتى. ئادەتتىكى تەنتەربىيە سايمانلىرىدىن پولات تۇرۇبىدىن ياسالغان ۋاسكىتبول جازىسى، ھەرىكەتچان ۋالىبول سېتكىسى، ياغاچ ئات، ئۆچكە، سېلىنچا قاتارلىقلار كۆپ ساندىكى مەكتەپلەرگە سەپلەپ بېرىلدى.

ناھىيە چېلىشچىلىرىنىڭ ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىسىدىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 12

ۋاقتى	ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى	
1973 - يىل	ئابدۇراخمان ئىمىن	ئەك يېنىك ئېغىرلىق	بارىكۆل	بىرىنچى	قۇمۇل ناھىيىسى
	تۇركىستان	ئىككىنچى ئوتتۇرا ئېغىرلىق	بارىكۆل	بىرىنچى	كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇر بويىچە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى
	ئابدۇرېھىم	ئوتتۇرا ئېغىرلىق	بارىكۆل	بىرىنچى	
	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	بارىكۆل	بىرىنچى	
1974 - يىل	قۇمۇل ناھىيىلىك ۋەكىللەر كاماندىسى		قۇمۇل ناھىيىسى	كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇر بويىچە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى	

ئاھىيە چېلىشچىلىرىنىڭ ئاپتونوم رايوندا ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىسىدىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 13

ۋاقتى	ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى
1960 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئۈرۈمچى	بىر ئالتۇن مىدال
1973 - يىل	ئابدۇرېھىم	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق	قەشقەر شەھىرى	ئۈچىنچى
	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق		بىرىنچى
	تۇرسۇنتاي	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بىرىنچى
	ئابدۇراخمان ئىمىن	ئالە يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
1974 - يىل	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	بورتالا	ئىككىنچى
	نىياز قاسىم	يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
	ئابدۇرېھىم	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		ئىككىنچى
	تۇرسۇنتاي	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بىرىنچى
	ئاق موللا	ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بەشىنچى
1975 - يىل	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئۈرۈمچى شەھىرى	ئىككىنچى
	تۇرسۇنتاي	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بىرىنچى
	ئىبراھىم	ئىككىنچى يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
	نىياز قاسىم	يېنىك ئېغىرلىق		ئۈچىنچى
	ئەمەت سەيدۇللا	يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
1977 - يىل	قاھار	يېنىك ئېغىرلىق	كورلا شەھىرى	ئىككىنچى
	ئابدۇراخمان ئىمىن	ئالە يېنىك ئېغىرلىق		ئىككىنچى
	نىياز قاسىم	يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
	ئابدۇرېھىم	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		ئۈچىنچى
	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		ئىككىنچى
	كامال	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		تۆتىنچى

ناھىيە چېلىشچىلىرىنىڭ مەملىكەتلىك مۇسابىقىگە قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 14

ۋاقتى	ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى
1959 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يوقىرى ئېغىرلىق	بىرىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى بېيجىڭ	بىر مىس مېدال
1960 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يوقىرى ئېغىرلىق	مەملىكەتلىك ئەركىن قىدىمچە چېلىش مۇسابىقىسى ۋۇخەن	بىر مىس مېدال
1960 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	مەملىكەتلىك جۇڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىسى تەييۋەن	بىر كۈمۈش مېدال
1965 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئىككىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى بېيجىڭ	بىر مىس مېدال
1963 - يىل	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	بەشىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى شاڭخەي	نۆتىنچى

1983 - يىلى ناھىيىلىك ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن ئات بەيگىسى تەنھەرىكەت يېغىنىغا قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 15

ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	نەتىجىسى	نەتىجىسى
مۇھەممەت	15000 مېتىر	ھەربىي ئات فېرمىسى	23′50″	بىرىنچى
تۇرسۇن	10000 مېتىر	ھەربىي ئات فېرمىسى	15′41″8	بەشىنچى
كامالەن	5000 مېتىر	ھەربىي ئات فېرمىسى	7′37″1	بەشىنچى

قاربغا ئېتىش، مۇز تېيلىش، چامباشچىلىق مۇسابىقىلىرىدىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 16

ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە ۋاقتى	ئورنى	مۇسابىقە تۈرى	نەتىجىسى	نام تەرتىپى
ناھىيىلىك قاربغا ئېتىش ۋەكىللەر كاماندىسى	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قاربغا ئېتىش مۇسابىقىسى	4458 ھالقا	كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا بىرىنچى
ناھىيىلىك قاربغا ئېتىش ۋەكىللەر كاماندىسى	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قاربغا ئېتىش مۇسابىقىسى		ئايالار بىرىنچى
ناھىيىلىك قاربغا ئېتىش ۋەكىللەر كاماندىسى	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قاربغا ئېتىش مۇسابىقىسى		ئەرلەر ئىككىنچى
دېڭ شىنلەن ۋالڭ شۇخۇا جۇ جۇيفالڭ	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قاربغا ئېتىش مۇسابىقىسى ماناپولكا بىلەن قاربغا ئاتقىدىغان ئايالار گۇرۇپپىسى 9 × 30	ئۇمۇمىي نەتىجىسى 715 ھالقا	1979 - يىل 2 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەۋەرلىشىش مۇسابىقىسىدە قۇمۇل ۋەكىللەر كاماندىسى 681 ھالقىدىن ئاشۇرۇۋېتىشتەك نەتىجىگە ئېرىشتى
قۇمۇل ناھىيىلىك تېز مۇز تېيلىش كاماندىسى	1981 - يىل	باردكۆل	ۋىلايەتلىك تېز مۇز تېيلىش مۇسابىقىسى		كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا ئۈچىنچى
قۇمۇل ناھىيىلىك تېز مۇز تېيلىش كاماندىسى	1982 - يىل	باردكۆل	ۋىلايەتلىك تېز مۇز تېيلىش مۇسابىقىسى		كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا ئىككىنچى
قۇمۇل ناھىيىلىك تېز مۇز تېيلىش كاماندىسى	1983 - يىل	باردكۆل	ۋىلايەتلىك تېز مۇز تېيلىش مۇسابىقىسى		كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا ئۈچىنچى
ماچىك رېن (ئاپتونوم رايونلۇق چامباشچىلىق ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ئەزاسى خۇيزۇ)	1957 - يىل	بېيجىڭ	مەملىكەتلىك چامباشچىلىق مۇسابىقىسى		ئۈچىنچى دەرىجىلىك مۇكاپات

1972 - يىلى ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر تىكتاك توپ ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ۋىلايەتلىك مۇسابىقىگە قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 17

ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە ئورنى	نەتىجىسى
گاۋ خۇڭجۇەن	بارىكۆل	قىزلار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا بىرىنچى
يۇللىلى	بارىكۆل	قىزلار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا ئىككىنچى
خې يۇجىڭ	بارىكۆل	ئوغۇللار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا ئىككىنچى
ۋاڭ رۇي	بارىكۆل	ئوغۇللار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا ئۈچىنچى

ناھىيىلىك ۋاسكىتبول، ۋالىبول ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ۋىلايەتلىك مۇسابىقىگە قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 18

ۋاقتى	ۋەكىللەر كاماندىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى
1958 - يىل	ئەر - ئاياللار ۋاسكىتبول، ۋالىبول	ۋاسكىتبول، ۋالىبول بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋاسكىتبولدا ئۈچىنچى ئەرلەر ۋالىبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1959 - يىل	ئەر - ئاياللار ۋاسكىتبول، ۋالىبول	بىرىنچى ئۆۋە تلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنى تاللاش مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا ئىككىنچى ئەرلەر ۋالىبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1964 - يىل	ئەر - ئاياللار ۋاسكىتبول، ۋالىبول	ۋاسكىتبول، ۋالىبول بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا ئىككىنچى ئاياللار ۋاسكىتبولدا ئۈچىنچى ئەرلەر ۋالىبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1973 - يىل	ئاياللار ۋاسكىتبول	ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئاياللار ۋاسكىتبولدا بىرىنچى
1974 - يىل	ئاياللار ۋاسكىتبول	ياش ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئاياللار ۋاسكىتبولدا ئىككىنچى

1974 - يىل	راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتەپ ئەر - ئاياللار ۋالبول كاماندىسى	ئىشتىمن سەرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ ۋالبول مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋالبولدا ئىككىنچى ئاياللار ۋالبولدا ئىككىنچى
1977 - يىل	ئەر - ئايال ۋاسكىتبول	دېھقان، چارۋىچىلار - نىڭ ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانى	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋاسكىتبولدا چەمپىيون

ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەنھەرىكەت يېغىنى جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 19

ۋاقتى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە تۈرى	قاتناشقان تەنھەرىكەتچى سانى
1953 - يىل 5 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت يېغىنى		473
1975 - يىل 6 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت يېغىنى	خەلق مەيدانى	530
1977 - يىل 5 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت يېغىنى	خەلق مەيدانى	1140
1979 - يىل 6 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋاسكىتبول، ۋالبول مۇسابىقىسى	تۆتىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ مەيدانى	290
1981 - يىل 6 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋالبول مۇسابىقىسى	راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى	146

1974 - يىلدىن بۇيان ناھىيە بويىچە ئوتكۈزۈلگەن تۇرانۇك تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنىڭ ئەھۋالى جەدۋىلى

جەدۋەل 20 - 20

ۋاقتى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	قاتناشقان تەنھەرىكەتچى			
			ئەر		ئايال	
			كوماندا سانى	ئادەم سانى	كوماندا سانى	ئادەم سانى
1974 - يىل 5 - ئاي	ناھىيە بويىچە ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	خەلق مەيدانى	9	110	5	60
1975 - يىل 7 - ئاي	ناھىيە بويىچە ۋالىبول مۇسابىقىسىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىپ ئېلىپ بېرىلىشى	ساقا، لىيۇشۇچۇەن دېھقانچىلىق مەيدانى	11	112	5	47
1975 - يىل 9 - ئاي	ناھىيە بويىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	تاشۇبلىق گۈڭشې	7	82	4	46
1976 - يىل 5 - ئاي	خەلقىمىزا شاھمات، جۈڭگوچە شاھمات بويىچە تاللاش مۇسابىقىسى	ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت		28		
1977 - يىل 8 - ئاي	ناھىيە بويىچە ۋالىبول مۇسابىقىسى	قارادۆۋە گۈڭشې	10	110	5	52
1978 - يىل 7 - ئاي	ناھىيە بويىچە چېلىش مۇسابىقىسى	قارادۆۋە گۈڭشې		53		
1978 - يىل 9 - ئاي	ناھىيە بويىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې	8	96	5	60
1981 - يىل 7 - ئاي	ناھىيە بويىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ چېلىش مۇسابىقىسى	غەربىي تاغ گۈڭشې 4 - دادۇي		52		
1981 - يىل 8 - ئاي	ئىشچى - خىزمەتچىلەر شاھمات مۇسابىقىسى	5 - ئوتتۇرا مەكتەپ زالى		34		
1981 - يىلدىن 1983 - يىلىغىچە	ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت				
1981 - يىلدىن 1983 - يىلىغىچە	ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەكتاك توپ مۇسابىقىسى	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت				

یېگرمه بېرېنچی قسم

مىللەت، دىن

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم مىللەت. دىن

تارىختا نۇرغۇن مىللەتلەر قۇمۇل بوستانلىقىدا كۆپىيىپ، ياشاپ كەلگەن، ئۇسۇن، توخرى (ياۋچى)، هون، قاڭقىل، جورجان قاتارلىق قەدىمىي مىللەتلەر بۇ يەردە ئىز قالدۇرغان، تۇبۇت، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئۇزاقتىن بۇيان بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بەزى مىللەتلەر باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن، بەزى مىللەتلەر باشقا جايلاردىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن، يەنە بەزى مىللەتلەر ئۇزاق زامانلار ئارىلىشىش جەريانىدا باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى هۆكۈمران سىنىپلار ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا كەمسىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، كۆپ قېتىم دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان، هەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا ماجىرالار يۈز بېرىپ تۇرغانىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە هۆكۈمەت مىللەتلەرنىڭ هوقۇقتا باراۋەر بولۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇردى، مىللەتلەر ئۆزئارا ئىناق ئۆتۈپ، بىرلىكتە تەرەققىي قىلدى ۋە ئورتاق گۈللەندى. خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، هەر مىللەت خەلقى بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ دېگەن ئىدىيە كىشىلەر قەلبىدىن كۈنسايىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يەنمۇ راۋاجلاندى.

1983-يىلغىچە ناهىيە مىقياسىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ. خۇيزۇ، قازاق، مانجۇ، موڭغۇل، زاكزۇ، مياۋزۇ، يىزۇ، جۇاڭزۇ، بويىزۇ، چاۋشيەنزۇ، دۇڭزۇ، بەيزۇ، تۇزۇ، تۇجيازۇ، دۇڭشياڭ، شىبە، ئۆزبېك، رۇس، باۋئەن، يۇگۇ، داغۇر، قىرغىزدىن ئىبارەت 24 مىللەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خەنزۇلارنىڭ ئاهالىسى ئەڭ كۆپ، خۇيزۇ، قازاقلارنىڭ ئاهالىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ تۆت مىللەتنىڭ ئاهالىسى ئومۇمىي ئاهالە سانىنىڭ 99.45 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇزاق تارىخ داۋامىدا، خىلمۇ خىل دىنلار بۇ يەردە دەۋر سۈرگەن. مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، قۇمۇلدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شامان دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، بۇددا دىنى، داۋجاۋ دىنى، ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنلىرى مەۋجۇد بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىرقەدەر كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن، تەسىرىمۇ چوڭقۇر.

I باب مىللەت

§1. ئۇيغۇرلار

1. تەرەققىيات جەريانى

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مىلادى V، VI ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قاڭسۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قۇمۇل ئەترابىغا كېلىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 4 - يىلى (840 - يىلى)، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ئىدىقۇت ئەترابىغا كېلىپ قۇمۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا قۇجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار كۆپلەپ قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 10 - يىلى (856 - يىلى) يارداەمچى مۇپەتتىش ۋاڭ رۇيجاڭ ئۇيغۇرلارغا بەگلىك ئايرىپ بېرىش توغرىسىدىكى يارلىقىنى ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، ئېۋىرغولنىڭ لاپچۇق ناهىيىسىدىكى مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۇرۇۋېتىدۇ، بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ. قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇيى مول، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا باپ، بۇ يەردە ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەدرىجىي ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇمۇل يىپەك يولىدىكى مۇهىم ئورۇن بولغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلار بىلەن بولغان سودىسى كۈندىن - كۈنگە كۆپەيگەن. مۇنداق ئەۋزەل مۇهىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيگەن.

XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇل خانلىقىغا بەيئەت قىلغان. يۇەن سۇلالىسىنىڭ جېيۇەن 16 - يىلى (1279 - يىلى) يۇەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئازجىغا تېيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا ئەمىر چۇشۇرگەن. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى دىجىن تىرىن ئىنانە توپلاپ، ئەسكەرلەرگە يارداەم قىلىپ، ئازجىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان، ئازجى دىجىن تىرىننى قۇمۇلنىڭ شاهەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، هەربىي ۋە هاشار ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغان. جېيۇەننىڭ 24 - يىلى (1287 - يىلى) غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرى توپلاڭ كۆتۈرىدۇ، ئىدىقۇت، قۇمۇل كەينى - كەينىدىن ئۇرۇش ئاپىتىگە ئۇچرايدۇ، خەلقنىڭ كۆنى ئېغىرلىشىدۇ، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئۆي-ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن خېشى (خېشى كارىدورى)، مەنزى (چاڭجياڭ خۇيخى دەيالىرىنىڭ جەنۇبى)، خالا جاڭ (يۇننەن) قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، بۇ چاغدا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى بەك ئازىيىپ كەتكەن.

مىلاد سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 3 - يىلى (1370 - يىلى) يۇەن سۇلالىسى يىمىرىلىگەندىن كېيىن، موڭغۇل ئەۋلادىدىن بولغان ژۇناشىرى بۆلۈنۈپ مۇستەقىل بولۇۋالىدۇ. خۇڭۋۇنىڭ 13 - يىلى (1380 - يىلى) قۇمۇل دائىرىسى مىلاد سۇلالىسىگە قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، مىلاد سۇلالىسى يەنىلا يۇەن ئەۋلادىدىن بولغان موڭغۇلنى ژاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لېكىن، بۇ چاغدا، قۇمۇلنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قارا خۇيدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. بەلگىلىمە بويىچە قۇمۇلنىڭ ژاڭلىق ئورنىغا ژارىسلىق قىلغۇچى مۇنۇ ئىككى شەرتنى ھازىرلىشى لازىم ئىدى. بىرىنچىسى، ئەسلى موڭغۇل ژاڭىنىڭ يېقىن ئۇرۇغ - جەمەتلىرىدىن بولۇشى، ئىككىنچىسى، خانلىقتىكى ھەر مىللەت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ رازىلىقىغا ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولۇشى كېرەك. دەسلەپتە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قارا خۇيدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىنىڭ كۈچى ئوخشاش بولغاچقا، ژاڭ بولۇش شەرتىنى ھېچكىم ھازىرلىيالمىغان، كېيىنچەرەك، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى تەدرىجىي زورايغانلىقتىن تۈتۈق خەنشىن چېكىنىڭ 20 - يىلى (1484 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى — سادىق ژاڭ بولىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن خەنشىن تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ، بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ يەرلىك خاقانلىرى كۈچلۈك قوشنىسى تۇرپاننىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، پاراكەندىچىلىكىگە دائىم ئۇچراپ تۇراتتى، ئۇلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، يەرلەرنى تالان-تاراج قىلىپ، ئادەملەرنى بۇلاپ كېتەتتى، سودا ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويغاچقا، قۇمۇلنىڭ يەرلىك خاقانلىرى «ئۇچ قېتىم تىكلىنىپ، ئۇچ قېتىم ھالاك» بولغان. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل خەلقى ئائىلاج ئارقا-ئارقىدىن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن، ئەنشى ئەتراپىدىكى كۈيۇ چېكى شەھىرى قۇمۇل ژاڭ جەمەتلىرى ۋە خەلقىنىڭ پاناھ جايى بولغان. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇمۇلدىكى سادىق ژاڭ بەيياجى قول ئاستىدىكى خەلقنى شەپقەتسىز تۇرده تالان - تاراج قىلغان، ھەربىر ئۆي بېشىغا ئۈچ دادەن بۇغداي ياكى بىر توپ ئاق سېيامبۇ ياكى ئون ئات بېرىشكە مەجبۇرلىغان، خەلقنىڭ قوي، كالىلىرىنى بۇلىۋالغان، ئاياللارنىڭ نومۇسىغا تەگكەن. پاجىئەلىك تۇرمۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئازلاپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان. مىلاد سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماۋېنشېڭ يازغان «قۇمۇل ژاڭلىرىنىڭ روناق تېپىشى ھەققىدە» دە: XV ئەسىردە ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئىچكى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كېتىپ، قۇمۇلدا ئاران بىرقانچە يۈز ئۆيلۈك ئادەم قالغان، دەپ يېزىلغان. جېڭدېنىڭ 8 - يىلى (1513 - يىلى) چىرىكلەشكەن بايياجى شەھەرنى تاشلاپ، تۇرپانغا قېچىپ كەتكەن، كېيىنكى ئەھۋالى نامەلۇم. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل تۇرپانىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالغان.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇللانى بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن ئىبارەت قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ژاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكتىن، ئاندا-ساندا ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن كىشىلەر كۆچۈپ كېتىپ نوپۇس ئازايغان بولسىمۇ، ئومۇمەن نوپۇس ئېشىپ

ماكغان. چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار 8000 دىن ئاشقان. 1949 - يىلغىچە كۆپىيىپ 30 مىڭغا يېقىنلاشقان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدىكى نوپۇس 57 مىڭ 700 دىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىق نوپۇس 44 مىڭغا يېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ مىنگۇنىڭ 19 - يىلىغىچە (1930 - يىلى) بولغان 233 يىل ئىچىدە، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئىزچىل تۇردە ۋاڭنىڭ بېۋاسىتە باشقۇرۇشىدا ياشىدى. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» يولغا قويۇلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

2 . دىنىي ئېتىقاد

ئۇيغۇرلار تارىختا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شامان دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك، دىنى ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. مىلادى XIV ئەسىرىنىڭ ئاخىرلىرى ئىسلام دىنى قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە ئىسلام دىنى قۇمۇلدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن، ئىسلام دىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە ئېڭىغا ۋە تۇرمۇشىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

3. نىكاھ

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇيغۇر ئۇغۇل - قىزلارنىڭ توي ئىشلىرى، كۆپىنچە، ئاتا - ئانىسىنىڭ مەيلىچە بولاتتى، شۇنىڭدەك دىنىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇچرايتتى. نۇرغۇنلىغان قىز - ئوغۇللار توي قىلىشتىن بۇرۇن دىدار كۆرۈشمەيتتى، شۇڭا تويدىن كېيىن دائىم دېگۈدەك كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىپ، ئائىلە تۇرمۇشى بۇزۇلۇپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرەتتى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن نىكاھ قانۇنىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق ئاتا - ئانىلارنىڭ مەيلىچە بولىدىغان تويلار كۆپ ئازايدى، ئەركىن مۇھەببەت باغلاش، نىكاھ ئىشلىرىغا ئۆزى خوجا بولۇش ئومۇملاشتى، ئوغۇل - قىزلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا دىن ئارىلىشىدىغان ئەھۋاللار كۆپ كۆرۈلمەيدىغان بولدى. توي قىلىشتىن ئىلگىرى نىكاھ قانۇنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە تۇرمۇش قۇرۇش گۇۋاھنامىسى ئالىدىغان بولدى، نىكاھدىن ئاجرىشىدىغان ھادىسىلەر ئازايدى. ھەقسىزەتەن نىكاھدىن ئاجراشماقچى بولسا، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا بېرىپ نىكاھدىن ئاجرىشىش رەسمىيىتى ئۆتەيدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۆتمۈشتىكى ئاياللارنىڭ رازى بولۇشى-بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئەر تەرەپ ئۆز ئالدىغلا ئاياللىنىڭ خېتىنى بېرىۋېتىدىغان ياكى «ئۈچ تالاق» دېسىلا ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلىدىغان كونا ئادەت پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

ھازىر، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىمى ئومۇمەن ئۈچ كۈن بولىدۇ:

1 ـ كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئەر مېھمانلار ئۈزىتىلىدۇ. يېڭىت ۋە مېھمانلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن، شۇ مەھەللىدىكى دىنىي زاتلاردىن بىرسى جامائەت ئالدىدا تۇي خېتىنى ئوقۇيدۇ، ئاندىن كېيىن دىنىي قائىدە بويىچە نىكاھ ئوقۇپ شاكراپ (ياكى شېكەر سۈيى) گە نانىنى تەككۈزۈپ يېڭىت بىلەن قىزغا بۆلۈپ بېرىدۇ. ئاندىن قىز تەرەپنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تەييارلىغان بىر يۈرۈش يېڭى كىيىم ـ كېچەك، دوپپا، قول ياغلىق قاتارلىقلارنى كۈيـ ئوغۇللۇق قىلىدۇ. مۇراسىم تۈگىگەندىن كېيىن مېھمانلارغا غىزا تارتىلىدۇ. غىزادىن كېيىن ئەر مېھمانلار قايتىدۇ، چۈشتىن كېيىن ئايال مېھمانلار ئۈزىتىلىدۇ.

يېڭىت قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قىز تەرەپكە قىز كۆچۈرۈش ئۈچۈن ماشىنا ئەۋەتىدۇ (يېزىلاردا ئومۇمەن هارۋا، تراكتور، شەھەردە كۆپىنچە ماشىنا ئىشلىتىلىدۇ). قىز كۆچۈرۈش ۋاقتى جايلاردا ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردە كۈندۈزى كۆچۈرۈلىدۇ، شەھەردە ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا ئومۇمەن كەچتە كۆچۈرۈلىدۇ، قىز كۆچۈرگەندە يېڭىت تەرەپتىن ئالتە ـ يەتتە ئەر ـ ئايال ئىناۋەتلىك چوڭلار ـ نىڭ باشچىلىقىدا قىزنىڭكىگە كېلىپ، قىزنى بالدۇر ببرىشنى كەينى ـ كەينىدىن تەلەپ قىلىدۇ، قىزنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە دوستلىرى ۋاقىت تېخى بالدۇر دېگەندەك باهانە ـ سەۋەبلەر بىلەن ۋاقىتنى كەينىگە سۈرىدۇ. قىز ئالغىلى كەلگەنلەر ئىلاجسىز قىز تەرەپنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ تالادا بىردەم تۇرغاندىن كېيىن قىزنى ببرىشنى تەلەپ قىلىپ 2 ـ قېتىم يەنە كىرىدۇ، ئۇلار يەنىلا ۋاقىت تېخى بالدۇر دېگەن جاۋابنى ئاڭلايدۇ، مۇشۇنداق بىرنەچچە قېتىم كىرگەندىن كېيىن ۋاقىت يېرىم كېچە بولۇپ قالغاندا ئاندىن قىزنى ببرىدۇ.

تويى بولغان قىز بوسۇغىسىدىن چىقىشتىن ئىلگىرى ئاتا ـ ئانىسى، قىزنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى تىلەپ دۇئا قىلىدۇ، باشقا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىمۇ دۇئا قىلىدۇ. قىز كۆچۈرۈشكە كەلگەنلەر قىزنى ئۆيدىن ئېلىپ چىققاندىن كېيىن مەھەللىدىكى ياشلار ئارغامچا قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن يول توسىدۇ، چۈۋات ياكى برقانچە بوتۇلكا تۇي هارىقى بەرسە، يولنى ئېچىۋېتىدۇ، قىز ئالغىلى كەلگەنلەر ئاندىن ئۆز يولىغا راۋان بولىدۇ.

قىز كۆچۈرگۈچىلەر بىلەن قىز كۆچۈرۈپ بەرگۈچىلەرنىڭ هەمراهلىقىدا كەلگەن قىز يېڭىتنىڭ دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇرۇق ـ تۇغقان، ئەل ـ ئاغىنىلىرى ئىشىككە چىقىدۇ، كېلىن هۇجرا ئۆيگە كىرىپ كەتكەچە سازەندە ـ هېپىزلار خۇشال نەغمە ـ ناۋا قىلىدۇ، قىز كۆچۈرۈپ كەلگۈچىلەرگە غىزا تارتىلىپ، كەتكەندىن كېيىن بىر ـ ئىككى ئايال كېلىنگە يەڭگە بولۇپ قېپقالىدۇ، قالغانلىرى قايتىپ كېتىدۇ.

شۇ كېچىدە يېڭىتنىڭكىدىمۇ، قىزنىڭكىدىمۇ مەشرەپ بولىدۇ، خۇشال ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينالغان مەشرەپ تاڭ ئاتقىچە داۋام قىلىدۇ. يېڭىت بىلەن قىز يېتىپ قېلىشتىن ئىلگىرى قىز تەرەپ بىلەن يېڭىت تەرەپتىن بىردىن ئوتتۇرا ياش، ئەخلاقلىق ئايالنى ئورۇن سېلىپ ببرىشكە كىرگۈزىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يۇقىرى ـ تۆۋەن، ئېگىز ـ

پەسلىك تالىشىلار بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەنمۇ تويغا بىرمۇنچە شاد-خۇراملىق كەيپىياتى قوشۇلىدۇ.

2 - كۈنى سەھەردە قىز تەرەپ ھۈجرا ئۆيىگە چۆچۈرە پىشۇرۇپ ئىسسىقلىق ئەۋەتىدۇ، بۇ كۈنى يىگىت تەرەپ مېھمان ئۈزىتىدۇ، ئادەتتە چۈشتىن بۇرۇن ئەرلەرنى، چۈشتىن كېيىن ئاياللارنى ئۈزىتىدۇ.

تەنتەنىلىك يۈز ئاچقۇ مۇراسىمى چۈشتىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. يۈز ئاچىدىغان چاغدا كېلىن يەڭگىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھويلىغا چىقىدۇ ياكى ھېيھانخانىغا كىرىدۇ، بېشى بۆرتۈمشال بىلەن پۈركۈلۈپ ئوتتۇرىدا ئولتۇرغۇزۇلۇپ قويۇلىدۇ، قىز تەرەپ بىلەن يىگىت تەرەپ ئەقىللىق ۋە چېچەن ئايالدىن بىردىن ۋەكىل تاللايدۇ، بۇ ئايالار بىر-بىرىگە بېيىت بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپ، كېلىن بىلەن يىگىتنىڭ گۈزەل رۇخسارىنى ۋە ئېسىل پەزىلىتىنى ماختىشىدۇ، ئۆزئارا ئېيتىشىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خۇشال كۈلكە سادالىرى ئىچىدە قىزنىڭ يۈزى ئېچىۋېتىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ كېلىن يۈزىنى ئېچىپ يۈرۈشكە بولىدۇ. بۇ چاغدا قېيىن ئانىنىڭ كېلىنگە تەييارلىغان سوۋغىسىنى بىرنەچچە ئايال پەتنۇسقا سېلىپ قىزنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. بۇ سوۋغىلار ئاساسلىقى: كىيىملىك رەخت، رومال، كېپىش، پايپاق، پوپايكا، پەردا‌ز بۈيۇملىرى ۋە باشقىلار.

تويىنىڭ 3 - كۈنى چىللاشقۇ بولىدۇ، بۇ كۈنى قىز تەرەپ بىلەن يىگىت تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى، قولۇم-قوشنىلىرى ۋە ئەل-ئاغىنىلىرى مېھمان قىلىنىدۇ. چىللاشقۇغا ھەر ئىككى تەرەپ ئاددىي داستىخان قىلىشىپ سوۋغا تۇتىشىدۇ، بۇ قېتىمقى مېھماندارچىلىقتا ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنىلارنىڭ تونۇشۇشى، بۇنىڭدىن كېيىنكى باردى-كەلدى قىلىپ تۇرۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشۇېلىق گۈڭشېسىنىڭ شوپۇل، خوتۇنتام قاتارلىق جايلىرىدا توي مۇراسىمى كولىكتىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان ئادەت بار، توي قىلىدىغان بىرقانچە ئۆيلۈك توي كۈنىنى مەسلىھەتلىشىپ توختىتىدۇ، مۇنداق توي باشقا جايلاردىكىدىن ئاددىيراق بولىدۇ.

ئاستانە، قارادۆۋە، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق جايلاردا توي باشلاش مۇراسىمى دەيدىغان ئادەت بار، يەنى توي بولۇشتىن بىر كۈن بۇرۇن يىگىت تەرەپتىن بىر قىسىم مېھمانلار سوۋغات ئېلىپ، قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە قىز تەرەپ ئىشكنى چىڭ تاقۋالىدۇ، كەلگەن مېھمانلار ئىشىك ئالدىدا بىردەم نەغمە-ناۋا قىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيگە كىرگۈزۈلىدۇ، بۇ، «توي باشلاش مۇراسىمى» دېيىلىدۇ. باشقا مۇراسىملار شەھەر ئەتراپىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. يەنە قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندا قىز ئالغۇچىلار قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىدىن رازىلىق تىلەيدۇ ۋە ئۇلارغا تەسەللى بېرىدۇ. قىز كۆچۈرۈشكە بارغان ماشىنا (ياكى ھارۋا) ئورنىدىن قوزغالغاندا، ئوغۇل-قىز ياشلار ماشىنا ئالدىدا ئۇسسۇل ئويناپ ماڭغاچ كېلىنىنى ئۈزىتىپ قويىدۇ.

4. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە بولىدۇ.

كېسەل ئادەم سەكراتقا چۈشكەندە كېسەل ئادەمنىڭ بېشىدا ئايەت ئوقۇشقا ئادەم چاقىرىلىدۇ، ئادەم جان ئۈزگەندىن كېيىن، دەرھال ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرىغا ۋە ئاخۇن-موللىلارغا خەۋەر قىلىدۇ، تەزىيە بىلدۈرۈپ كەلگەنلەر ئىچىدىكى ئەر تۇغقانلارغا بىرىدىن ئاق قول ياغلىق، ئايال تۇغقانلارغا بىرىدىن داكا لېچەك بېرىلىدۇ، يېقىن ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ كۆڭۈل سوراپ كەلگەنلەر بىلەن قول ئېلىشىدۇ.

مېيىت ئومۇمەن شۇ كۈنى يەرلىككە قويۇلىدۇ، ئەگەر ئۇلگۈرمەي قالسا ئەتىسى يەرلىككە قويۇلسىمۇ بولىدۇ. مېيىتنى چوڭ ياشلىقلار سۈغا ئالدۇرغاندىن كېيىن ئاق رەخت بىلەن كېپەنلەيدۇ. مېيىتنى ئېلىپ مېڭىشتىن ئىلگىرى ئەر-ئايال ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى ۋاپات بولغۇچىغا دۇئا قىلىپ ئولتۇرىدۇ. مېيىت تاۋۇتقا سېلىنىپ قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئايالار مېيىتنى ئۈزىتىپ قەبرىستانلىققا چىقمايدۇ. ئۆيدە قېپ قىلىپ ھازا تۇتىدۇ. تاۋۇتنىڭ ئالدىدا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ماڭىدۇ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاۋۇت ئېلىپ مېڭىلىدۇ، جامائەت تاۋۇتنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ. مېيىتنى يەرلىككە قويۇشتىن ئىلگىرى، ئاخۇنۇم دەپنە قىلىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. يەرلىك(گۆر)نىڭ قېزىلىشى مۇنداق: ئادەتتە ئالدى بىلەن چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن ئىككى مېتر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئىككى مېتر كەڭلىكى تەخمىنەن بىر مېتر گۆر قېزىلىدۇ. ئاندىن يەرلىكنىڭ ئىچىدە قىبلە تەرەپتە ئىچ ئۆي قېزىلىدۇ؛ مېيىت ئىچ ئۆيگە قويۇلىدۇ ھەمدە بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە قىلىپ ياتقۇزۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئىچ ئۆينىڭ ئاغزى كېسەك بىلەن ئېتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئالدى بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلايدۇ، ئاندىن باشقا ئادەملەر توپا تاشلايدۇ، گۆرگە تىندۇرۇلغان توپا يەر يۈزىدىن سەل كۆتۈرۈلگەندە توپا تاشلاشنى توختىتىدۇ. بۇ چاغدا ئاخۇنۇم قىرائەت قىلىدۇ، دۇئا قىلىنىدۇ، ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى يەر بېشىدا جامائەتكە چاشقۇ تارقىتىپ بېرىدۇ ھەم ئازراق نەق پۇل تارقىتىدۇ. ئاخىردا ۋاپات بولغان ئادەمدىن قالغان مىراسنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى ئاخۇنۇم ئېلان قىلىدۇ، مېيىتنى ئۈزىتىش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت خىزمەتچىلىرى ۋاپات بولغاندا، دىنىي قائىدە بويىچە ئۈزىتىلغاندىن باشقا، بەزىلىرىگە ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى، بۇنىڭغا ئىداره-جەمئىيەتلەردىكى ھەر مىللەت ئەر-ئايال ئىشچى-خىزمەتچىلەر قاتنىشىدۇ، بەزىلىرىگە بولسا، ۋاپات بولغۇچى ھايات ۋاقتىدا ئىشلىگەن ئورۇندىكى ئۇيغۇر رەھبەر زېي كادىرلار قەبرە بېشىغا چىقىپ، جامائەت ئالدىدا تەزىيە سۆزى قىلىدۇ.

مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىككىنچى كۈنىدىن باشلاپ ۋاپات بولغۇچى تەۋە بولغان مەسچىتنىڭ ئەل-جامائەتى بامدات نامازدىن يېنىپ قەبرە بېشىغا چىقىپ ئايەت ئوقۇيدۇ، بۇنداق قىلىش يەتتە كۈن داۋاملىشىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ تۇغقانلىرى مېيىتنى ئۈزىتىپ بولغاندىن كېيىن ئۆچى، يەتتىسى، قىرقى، يۈزى، يىل كۈنىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، ھەر قېتىملىق كۈندىكە مېھ-

مان چىللايدۇ، نەزىرىگە ئەرلەر چۈشتىن بۇرۇن، ئاياللار چۈشتىن كېيىن باردۇ، ئاياللار داستىخان كۆتۈرۈپ باردۇ.

مەرھۇمنىڭ قەبرىسى ئادەتتە ئۇزۇنچاق چاسا قۇپۇرۇلىدۇ، ئەرلەرنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە تۇلۇق ياسىلىدۇ، ئاياللارغا تۇلۇق قىلىنمايدۇ.

5. كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۇلۇك، تۇرار جاي، يۇرۇش - تۇرۇشى

ئۇيغۇرلار كىيىم - كېچەككە ئومۇمەن خېلى ئېتىبار بېرىدۇ، بولۇپمۇ ياش ئاياللار كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پاسونىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، كىيىملىك رەختلىرىنىڭ سۈپىتى ئېسىل، رەڭگى چىرايلىق بولىدۇ. ئاياللار مەيلى قىشتا بولسۇن، مەيلى يازدا بولسۇن كۆينەك كىيىدۇ، ئۇچىسىغا كاستيۇم، ئۇزۇن كۆينەك، ئۇزۇن ئىشتان كىيىدۇ، ئىشتاننىڭ پۇشقىغىنى ئۇزۇن پايپاقنىڭ ئىچىگە تىقىۋالىدۇ. بېشىغا گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ ياكى ياغلىق سالىدۇ، پۇتىغا ئۆتۈك ياكى بەتىنكە كىيىدۇ. چوڭ ياشلىق ئاياللارنىڭ كۆپىنچىسى بېشىغا ئاق داكا ياغلىق سالىدۇ، ئەرلەر كاستيۇم ياكى ئادەتتىكى كىيىملەرنى كىيىدۇ، پۇتىغا ئۆتۈك ياكى بەتىنكە، بېشىغا گۈللۈك دوپپا كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. چوڭ ياشلىق ئەرلەر چىبەرقۇتتىن چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك، مەيسە - كالاچ كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قىز باللارنىڭ چېچى كۆپىنچە ئۇششاق ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈلۈپ كەينىگە تاشلىناتتى، تۇرمۇش قۇرغان ئاياللار چېچىنى ئىككى ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈۋالاتتى. ئاياللار چېنچىنى تارىغاندا جىگدە يېلىمى چاپاتتى، ئېيتىشلارچە مۇنداق يېلىم چاچنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە ئۇنى ئاسراشقا پايدىلىق ئىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شەھەردىكى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ئاياللار چېچىنى ئۆرۈپ چوققىسىغا يۆگەپ چازا، تاغاق قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى قىستۇرۇۋېلىشنى، ئاندىن چىرايلىق ياغلىق سېلىشنى، قىشتا چوڭ ياغلىق سېلىشنى ياخشى كۆرىدىغان بولۇپ كەتتى. شەھەردە يېزىلاردىكى ئاياللارنىڭ ھەممىسى يىگىنە (ھالقا)، بىلەيزۈك، ئۇزۈك قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى سېلىشنى ياقتۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، شەكلى مول، ئاساسلىقى: نان، پولۇ، چۆچۈرە، سۇيۇقئاش، مانتا، لەگمەن، ياپما، كالا - قوي گۆشى، يۇتازا قاتارلىقلار. كۆكتات تۈرى مول ئەمەس، ئاساسلىقى: پىياز (باش پىياز)، چامغۇر، سەۋزە، قىزىل مۇش (لازا)، شوخلا، جاگدۇ قاتارلىقلار. ئەتىگەنده، ئادەتتە، نان بىلەن چاي ئىچىدۇ، چۈشتە ۋە كەچقۇرۇنلۇقى لەگمەن، پولۇ، مانتا، چۆچۈرە، سۇيۇقئاش قاتارلىق غىزالارنى يەيدۇ، پولۇ ۋە گۆش يېگەندە ئاۋۋال قولىنى يۇيۇپ، ئاندىن داستىخانغا ئولتۇرۇپ بېشاستە قول بىلەن يەيدۇ، باشقا تائاملارنى يېگەندە چوكا ئىشلىتىدۇ. قارا چاي، سۈتلۈك چاي ئىچىشكە ئامراق، چايغا ھەمىشە ئازراق تۇز سالىدۇ. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چايغا سېرىق ماي سېلىپ ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇنداق چاي تېخىمۇ مەززىلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار چوشقا، ئېشەك گۆشىنى ۋە ھارام ئۆلگەن مالنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كونىچە ئۆيلىرى كېسەك - ياغاچتىن ياسىلىدۇ. قۇمۇلدا ھاۋا قۇر-

غاق بولغاچقا، ئۆگزىگە سامانلىق لاي سىلىپ قويسىلا كۈپايە قىلىدۇ. قىشتا سوغۇقتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن ئىشىك-دېرىزىلەر كىچىكرەك قىلىنىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىن تۆۋلۈك ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئۆيلەرنىڭ ھاۋا ئالمىشىش، ئاپتاپ چۈشۈش شارائىتى ئومۇمەن ناچارراق. ئۆيلەرگە كالا سېلىنىدۇ. ئوچاق كالا-غا تۈتاش ياسىلىپ، تاماق ئەتكەندە كۆيگەن ئوت كالانى قىزىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆي ئىچىمۇ ئىسسىيدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەردە تامنىڭ ئىچ تەرىپىگە ئويۇق قىلىنىپ، ئويۇققا ياستۇق، يوتقان-كۆرپە قاتارلىقلار تىزىلىدۇ. ئادەتتە، ئۆينىڭ ئالدى-كەينى باغ قىلىنىپ، ئۇزۇم ۋە ھەرخىل مېۋىلىك كۆچەتلەر، گۈل-گىياھلار ئۆستۈرۈلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ سۈپىتى تەدرىجى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. يېڭى شەكىلدىكى ئۆيلەر، ئومۇمەن، كەڭتاشا-يورۇق سېلىنىدىغان بولدى. كۇن نۇرى چۈشۈش، ھاۋا ئالمىشىش شارائىتىمۇ ياخشىلاندى. نۇرغۇن ئادەمەلەرنىڭ ئۆيىدە تام گېزىمى، ئىشكاپ، تومپۇچكا، ئۇستەل قاتارلىق زامانىۋى ئۆي جابدۇقلىرى بار، نۇرغۇنلىغان ئائىلىلەر تېلېۋىزور، ئۇنئالغۇ، كىرئالغۇ قاتارلىق ئېلېكتر سايمانلىرىنى سېتىۋالدى.

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇرلار سەپەرگە چىقسا پىيادە ماڭماي، ئېشەك، ئات مىنەتتى، 60-يىللاردىن كېيىن ھارۋا كۇنساناپ كۆپىيىشكە باشلىدى، يەرلىك دېھقانلار ئىشەك ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ماڭىدىغان بولدى، بۇنى ھەيدەش ناھايىتى ئاسان بولۇپ، ئۇ يېزىلارنىڭ ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ قالدى. شەھەر-يېزىلاردىكى ھەممە ئائىلىدە دېگۈدەك ۋېلىسىپىت، ئاز ساندىكى ئائىلىلەردە موتسىكلىت بار بولدى.

6. ھېيىت-ئايەم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق بايرىمى روزا ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىتتۇر.

روزا ھېيىت، بىر ئاي روزا تۇتقاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ھېيىتتىن ئىلگىرى بىرئاي روزا تۇتۇلىدۇ، روزا تۇتقۇچىلار كۈن چىققاندىن كېيىن ۋە كۈن ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھېچنەرسە يېمەيدۇ ۋە ئىچمەيدۇ. بىر ئاي توشقاندا ئېغىز ئېچىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، كۈندۈزى تاماق يېيىش ئەسلىگە كېلىدۇ، روزا تۇتۇش ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۈچۈن ئەپسىز، ھازىر، ئەمگەككە قاتناشمايدىغان چوڭ ياشلىق كىشىلەردىن سىرت، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى روزا تۇتمايدىغان بولدى. ھېيىتتىن ئىلگىرى ھەممە ئۆيلەردە ساقال، پوشكال سېلىنىدۇ، نۇرغۇن ھېيىتلىق يېمەكلىكلەر تەييارلىنىدۇ، يەنە كەڭ دائىرىدە تازلىق قىلىنىدۇ. ھېيىت كۈنلىرى ھەممە ئادەم يېڭى كىيىم-كېچەك ۋە دۇپپىلىرىنى كىيىپ ئۆزئارا ھېيىتلىشىدۇ، خەنزۇ يولداشلارمۇ تونۇشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ھېيىتلايدۇ.

قۇربان ھېيىتتا مال ئولتۇرۇپ قۇربانلىق قىلىنىدۇ، قۇربان ھېيىت روزا ھېيىت ئۆتۈپ 70 كۈندىن كېيىن بولىدۇ، ھەممە ئۆيلەردە قۇربانلىق دەپ قوي سويۇلۇپ، نەزىر ئېشى تارتىلىدۇ، ئۆز مەھەللىسىدىكى ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرىنى ۋە قولۇم-قوشنىلىرىنى چىللاپ مېھمان قىلىدۇ. شۇڭا قۇربان ھېيىتتا يېقىن تۇغقانلىرىدىن

باشقىلارنى ئادەتتە چىللىمايدۇ، ھېيتلاشمايدۇ.

بۇ ئىككى ھېيتتا ئويۇن قويۇش، مەشرەپ ئويناش، چېلىشىش قاتارلىق مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى دائىم ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ پائالىيەتلەر كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ھېيت-ئايەمنىڭ خۇشاللىق تەنتەنىسىنى ئاشۇرىدۇ.

7. باشقا ئۆرپ-ئادەتلەر

ئۇيغۇرلار ئۆزئارا مۇئامىلىدە ئەدەپ-يوسۇنغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ، يۈز كۆرۈشكەندە ئۆزئارا سالام بېرىپ (ئامان-ئېسەنلىك سوراپ) قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ، بىر-بىرىنىڭ ئۆيىدىكى ئادەملەرنىڭ سالامەتلىكىنى سورىشىدۇ. باشقىلارنىڭ ئۆيىگە مېھمان بولۇپ بارسا، ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ساھىپخان بىلەن بىللە دۇئا قىلىدۇ، ئاندىن باشقا ئەھۋاللارنى سورىشىدۇ، بۇ چاغدا ساھىپخان داستىخان سېلىپ، نان-چاي كەلتۈرۈپ كۈتىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «ئېسىل مېھمان غىزا ئۈستىگە كېلىدۇ» دېگەن سۆز بار، ئەگەردە تاماق يەۋاتقاندا مېھمان كېلىپ قالسا مېھمانغا تاماق قويىدۇ.

بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن ئاخۇنۇمنى چىللاپ كېلىپ بالىغا ئات قويدۇرىدۇ. بالىلارغا كۆپىنچە دىنىي كىتابلاردىكى ئاتلار قويۇلاتتى، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن مەلۇم مەنىگە ئىگە ئاتلار، مەسىلەن: ئەركىن، بەختىيار، باھارگۈل، جەننەتگۈل دېگەنگە ئوخشاش ئاتلار قويۇلىدىغان بولدى.

ھامىلدار ئاياللار، ئادەتتە، ئانىسىنىڭ ئۆيىدە يەڭگىيدۇ، 40 كۈن تولغاندا ئىدەر چىقىرىدۇ، بۇنى «بۆشۈك تويى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. بوۋاقنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى (موما-بوۋىسى، ئاتا-ئانىسى) بوۋاق ئۈچۈن كىيىم-كېچەك ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلايدۇ، ئوغۇل بالىلار ئالتە-يەتتە ياشلارغا كىرگەندە سۈننەت (خەتنە) قىلدۇرۇلىدۇ، بۇ ئوغۇل بالا ئۈچۈن تۇرمۇش قۇرۇشتىن قالسا 2-ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ ئىش ھېسابلىنىدۇ. سۈننەت قىلىشتىن ئىلگىرى بالىغا يېڭى كىيىم-كېچەك، يوتقان-كۆرپە تەييارلىنىدۇ، نەزىر ئۆتكۈزۈلىدۇ، سۈننەت (خەتنە) تويىغا ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرىنى چىللايدۇ، سۈننەت (خەتنە) قىلغاندا، ئادەتتە، دىنىي ساھەدىكى كىشىلەر قەدىمىي ئادەت بويىچە قىلىدۇ.

قىز بالىلارنىڭ ئوسما قويىدىغان ئادىتى بار، ئەتىيازدا كىشىلەر ئۆينىڭ ئالدى-كەينىگە ئوسما تېرىپ قويىدۇ، ئوسما چوڭلىغاندا يۇمران يوپۇرمىقىنى سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ قېشىغا سۈرتىدۇ. ئوسما قويغاندا ئىككى قاشنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇۋېتىدۇ. بۇ، پۈتۈن قاش دېيىلىدۇ. قىز بالىلار ئوسما قويۇپلا قالماستىن، ياش-قۇرامىغا يەتكەن ئاياللارمۇ ئوسما قويىدۇ. قىز بالىلار ئۈچ-ئىككى ياشلارغا كىرگەندە قۇلىقىنى تېشىپ ھالقا سېلىپ قويىدۇ.

ئۇيغۇرلار كاڭ ياكى گېلەمدە ئولتۇرغاندا پۇتىنى سوزۇپ ئولتۇرمايدۇ، چوقۇم يۈكۈنۈپ ياكى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ. مېھمانلار ياكى چوڭ ياشلىقلار ئالدىدا

كەپىلىش، كىكىرىش، تاماكا چېكىش، ھاراق ئىچىش ۋە باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئوسۇ-رۇش، قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە: قۇمۇل شۈنسى

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى قەدىمقى زامانىدا تېيانشاننىڭ شەرق ۋە شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغان «توققۇز ئۇيغۇر»، «ئون ئوغۇز» دەپ ئاتالغان «شەرق ئۇيغۇرلىرى» غا، شۇنداقلا «ئاساسىي ھەم ئانا قەبىلە» ھېسابلىنىدىغان ئوغۇزلار ياكى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ.

قۇمۇل شۈنسى تارىختىكى «شەرق ئۇيغۇرلىرى» شۈنسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان شۈبىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمىي، ساپ ۋە باي بىر تارمىقى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. قۇمۇل شۈنسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردە بەزىبىر پەرقلەرگە ئىگە. قۇمۇل شۈنسى ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە پايدىلىق تەرىپىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىپ كەلمەكتە ۋە ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەدرىجىي سىڭىپ بارماقتا.

X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭغا ئىسلامىيەتنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لېكسىكىسى تەركىبىگە كۆپلىگەن ئەرەب-پارس تىلى سۆزلىرى سىڭىپ كىرىپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى ئىستېمالدىن قېپقالغانىدى. قۇمۇل شۈنسىمۇ بۇ خىل تەسىردىن خالى ئەمەس، ئەلۋەتتە؛ لېكىن ئىسلام دىنى قۇمۇلغا مىلادى XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېتىپ كەلگەن، XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئومۇملاشقان. دېمەك، ئەرەب-پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ قۇمۇلغا كىرىشى باشقا جايلارغا قارىغاندا بىر نەچچە يۈز يىل كېيىن، تەسىر كۈرسەتكەن ۋاقتى قىسقىراق. شۇڭا چەت تىللار تەرىپىدىن سىڭىپ چىقىرىۋېتىلگەن بىرمۇنچە ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى قۇمۇل شۈنسىدە ساقلىنىپ قالغان.

قۇمۇل شۈنسى تېخى تۈزۈككىنە قېلىپلىمىغان سۆز كانى. بۇ كاندا نۇرغۇنلىغان سۆز دۇردانىلىرى ساقلانماقتا. تارىختىن بۇيان س. ي. مالوپ قاتارلىق بىرمۇنچە چەت ئەللىك تۈركىي تىل ئالىملىرى قۇمۇلغا كېلىپ، بۇ جەھەتتە مەلۇم تەزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان.....

مەن قۇمۇل شۈنسى توغرىسىدىكى تەزدىنىشلىرىمنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغاقويىمەن:

قۇمۇل شۈنسىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى

فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

1. فونېما سېستېمىسى

قۇمۇل شۈنسىدىكى سوزۇق ھەم ئۈزۈك فونېمىلار، ئاساسەن، ئەدەبىي تىلىدىكى

بىلەن ئوخشاش. لېكىن قۇمۇل شۇنسىدە «ژ»، «ڧ» تاۋۇشلىرى ئاز بىر قىسىم ئىملىق ۋە ئۇندەش سۆزلەردە ئۇچرىغاندىن باشقا، فونېما سۈپىتىدە مەۋجۇد ئەمەس.

2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

1) «ئە» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئەدەبىي تىلدا «ئە» تاۋۇشى «ئې» گە ئاجىزلىشىدۇ، جاراڭسىزلاشمايدۇ. ئەمما قۇمۇل شۇنسىدە بولسا، ئوخشاشلىقتىن قېچىش تۈپەيلىدىن «ئە» تاۋۇشى «ئى» گە ئاجىزلىشىدۇ ۋە تولۇق جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

قۇمۇل شۇنسى	ئەدەبىي تىل
بەرْ — بىرىش،① بىرىپ	بەر — بېرىش، بېرىپ
يەت — يىتىپ، يىتىش	يەت — يېتىپ، يېتىش
كەت — كىتىش، كىتىپ	كەت — كېتىش، كېتىپ
كەل — كىلىش، كىلىپ	كەل — كېلىش، كېلىپ

2) بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلىنىپ يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، سۆز تومۇرىدىكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ يەنىلا «ئى» تاۋۇشىغا ئايلىنىدۇ، لېكىن جاراڭسىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

دە — دىمە — دىي — دىمىي	دە، دېمە — دەي، دېمەي
يە، يىمە — يىي، يىمىي	يە، يېمە — يەي، يېمەي

3) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئا» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلەنگەن بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر قۇمۇل شۇنسىدە «ئە» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەم	ئادەم
ئەكە	ئاكا
ئەۋەل	ئاۋۋال

ئەۋەل ئۆزۈڭ ئېيتمادىڭمۇ،
يارىڭ بولاي دەپ.
ئەمدى كۆڭنۈڭ ئۇنسامدۇ،
جۇدا بولاي دەپ.
(قوشاق)

① بىرىش — «ر» تاۋۇشىنىڭ ئۇستىدىكى ساكىن («°») ئاجىزلىشىشنى ئىپادىلەيدىغان شەرتلىك بەلگە سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى.

△ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەدەبىي تىلدا «ئە» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلەنگەن بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر قۇمۇل شۇبسىدە «ئا» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

ئاينەك	ئەينەك
چاينەك	چەينەك
داراق	دەرەخ
ماخمال	مەخمەل

3. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپرەك ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن بولىدۇ. بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە قۇمۇل شۇبسىدە، تۆپ سۆزلەردە ھەم تۆپ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا پەيدا بولىدۇ.

1) تۆپ سۆزلەردىكى ئوك ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى

تۆكۈس	توكۈز
مەززەپ	مەزھەپ
تاتتىق	تاتلىق

2) تۆپ سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا كېلىپ چىققىدىغان تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى

ن — ل

چەللە	چەنلە
ئاماللىق	ئامانلىق
ياماللىق	يامانلىق

ھەركىم قىسا، ياماللىق،
ھەگۈس تاپماس ئاماللىق.
(ماقال)

ت — س

ساۋاسسىز	ساۋاتسىز
ئاسسا	ئاتسا
ساسسا	ساتسا
ياسسا	ياتسا

سە يار ئۆچۈن ياسسام ياتاي،
ئۆچ يىل زىندانداي.

ئۇچ يىل زىندان ئۇچ كۈنچە يوق،
باغى ـ بوستاندا.
(قوشاق)

چ ـــ ش

ئاشسا	ئاچسا
قاشسا	قاچسا
ئاشقۇش	ئاچقۇچ

3) ئەدەبىي تىل سېستىمىسىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بىرمۇنچە ئاۋۇشلار قۇمۇل شىۋىسىدە باشقا بىر خىل تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئەمما مەنە ئۆزگىرىشى بولمايدۇ. مەسىلەن:

ۋ ـــ گ

تاگار	تاۋار
پالگان	پالۋان

تاقتا چىقتىم، كىيىك ئاتتىم،
تاقى① پالگانلار بىلەن.
هومۇرۇم② زايا ئۆتەمدۇ،
بومۇغۇر باللار بىلەن.
(قوشاق)

هوگا	هاۋا

هوگىدا پارچە بۇلۇت،
يامغۇر يېغىپ ئۆتكەنى يوق.
ئىككى هاشىق بىر بولۇپ،
مۇرادىغا يەتكەنى يوق.
(قوشاق)

گۈپا	ۋاپا

گۈپاڭنى بارمۇ دەپ،
چەندان يۈگۈردۈم.
گۈپايىڭ يوغمىكەن،
ئەمدى تۈگۈندۈم.
(قوشاق)

قۇگەت قۇۋەت

① تاقى ـــ تاغچى، تاغلىق.
② هومۇرۇم ـــ ئۆمرۈم

تۈرپى① زىنەتلەر② بىلەن،
قېرى كىشى ياش بولماس.
مىدىدە قۇگەت بولمىسا،
مانتا ـ پولو ئاش بولماس.

(ماقال)

پەرگانە — پەرۋانە

پەرگانە بولۇپ ئۇچتۇم،
گۈللەر تۈۋىگە تۈشتۈم.
كىچىككىنە گەختمدا،
ھاشىق كويىغا تۈشتۈم.

(بەيىتتىن پارچە)

چ — س، ؟، ت

ساچ — چاچ

«شەھرىن جانلار ئايلانسۇن، ساچلىرى بەلگە چىرمالسۇن»
(ناخشا نەقراتى)

سىچەك — چىچەك

يارىم مېنىڭ خىيمۇ ـ خىيىنىڭ كۆچەتكىنىسى،
خەق ئىچىدە جۇگانلارنىڭ سىچەككىنىسى،
كۈمۈش مىنە قاپلىغاندەك بىلەككىنىسى،
ئالتۇن مىنە داغلىغاندەك يۈرەككىنىسى.

(بەيىتتىن پارچە)

تىش (تىشلىق چاق) — چىش

ل — ن

كۆڭلى — كۆڭنى
بارايلى — بارايىنى

ر — ل

زۆرۈر — زۆرۈل

ز — س

ئىزدەش — ئىستەش

ئىستىدىم دايىم سېنى،
كۈنلەردە چەندان نازىنىن.

① تۈرپى — ھەر خىل
② زىنەت — زىننەت

بىر سېغىنمادىك مېنى،
شېرىن زىبانىم نازىنىن.
(قوشاق)

ھ — ي

يۆل — ھۆل
يىمىت — ھىمىت
شىيىت — شېھىت

ئون مىيىتتىن بىر شىيىت ئەلا،
ئون شىيىتتىن بىر تىرىك ئەلا.
(ماقال)

مىيمان — مېھمان

يارىنى چىللاپ كىلىپ،
غوجرامدا مىيمان قىلمىسام،
چارسۇنىك① ئوتتۇرىسىدا،
جانىمنى قۇربان قىلمىسام.
(قوشاق)

ي — ن

ئىراق — يىراق

يارىنىك ئۆيى ئىراقتا،
مەن يۈرۈيمەن يىراقتا.
(قوشاقتىن)

ق، ھ — غ

غۇلۇپ — قۇلۇپ

ئالتۇن غۇلۇپ توققۇز پەردە كىلىتى مەندە،
يارىم ئۆزى كەتكەن مىنەن سۆرىتى مەندە.
(قوشاق)

غوجرا — ھۇجرا

قىزىلگۈل ئاچىلۇر،
باغلار ئىچىدە.
قارا قاش ئولتۇرۇر،
غوجرا ئىچىدە.
(قوشاق)

پ — ۋ

قاۋاق — قاپاق

① چارسۇ — تۆت كوچا

تۇنۇگۈن تۇش مەلىدە،
ئىككى جۈگان چىقتى سۇغا.
قاۋىغى لايغا پېتىپ،
ئالمالىرى ئاقتى سۇغا.
(قوشاق)

ئەلكىدە قوغۇن تېرىپ،
قاۋاق باراڭلىق قىلدىلا.
يار ئۇستىگە يار تۇتۇپ،
ھەجەپ ساراڭلىق قىلدىلا.
(قوشاق)

4) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى

ر — غ

ساغىرىش	ساغىدىش
ياغۇرچاق	يارغۇنچاق

ي، ۇ — ر

ئارغىي	ئايغىر
ئۇرغۇي	ئۇيغۇر
تەرۇەش	تەۋرەش
ئەرۇىشىم	ئەۋرىشىم

ن — ز

كىزىنەك	كېنىزەك

4. تاۋۇش كۆپىيىپ قېلىش ھادىسىسى

1) قۇرۇل شۇنسىدە بەزى سۆزلەرگە «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ھېيىپ	ئەيىپ
ھەجەپ	ئەجەپ
ھەقىل، ھېقىل	ئەقىل
ھېزىز	ئېزىز

بۇ مېنىڭ پال-پال تونۇم،
ھېچكىمدە يوقتۇر خاندىما.
بىر كۆرى ئارپىغا ساتتى،
مۆڭگىنە تۇڭگاندىما.
ھەقلى يوق ساتتى تونۇمنى،
بىر كۆرى ئارپىغىما.

هەقلى بولسا ساتۇرمىدى،
بەش كۈرى ئارپىغىما.
(قوشاق)

2) قۇمۇل شۈۋسىدىكى بەزى سۆزلەردە «م» ۋە «ب» تاۋۇشى كۆپىنچە قالىدۇ. مەسىلەن:

مەگەر، مىگەر	ئەگەر
يۇمبىلاق	يۇمىلاق

5. تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى

قۇمۇل شۈۋسىدە بىر قىسىم سۆزلەردىكى ي، د، غ، گ، ب، ن تاۋۇشلىرى ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشنى بەزىدە سوزۇلما سوزۇققا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ. مەسىلەن:

1) «ي» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

چا	چاي
ئۆ	ئۆي

(«ئۆي» سۆزى تۈپ ھالەتتە كەلسە، «ي» چۈشۈپ قالمايدۇ. پەقەت بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغان بەزى ھاللاردىلا «ي» چۈشۈپ قالىدۇ.)

م: ئۆگە باردىڭمۇ؟

كۆسۆ	كۆسەي
موزو	موزاي
بۇلۆ	بۇلەي

م: بۇلۆداۋان (تاغ ئىسمى)

ئارىلىش	ئايرىلىش

2) «د» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قاناق	قانداق
ئاناق	ئانداق
مۇناق	مۇنداق
شۇناق	شۇنداق

3) «غ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئارىق	ئاغرىق
بالىق	باغلىق
يالىق	ياغلىق

بۇغداي بالىغان بالىق،
يۇرەك داغلىغان يالىق.
ئەل مېنى سارىڭ دەيدۇ،
يار دەردىدە مەن ئارىق.
(قوشاق)

مادۇر	ماغدۇر
سارو	ساغرۇ
توراق	توغراق
ئولاق	ئوغلاق
ئولان	ئوغلان

لائىلاھە قۇدرىتىڭدىن قورقىمەن،
ياشقىنا — ئولان جېنىمدىن قورقىمەن.
(قوشاقتىن)

كۆلەڭگەم تامدىن ئېشىپ،
يەردە يېتىشنى بىلمىدىم.
بۇ مېنىڭ ئولان بېشىم،
مۇڭغا قالۇرنى بىلمىدىم.

4) «گ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئەلەك	ئەگلەك
لەلەك	لەگلەك

«ئەتىسى كىتەر ئەلىگىم،

ئاخشىمى كىلەر لەلىگىم.»

5) «ب، ن» تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئىرايىم	ئىبراھىم
مەن بۇ يەرگە كەلمەس ئىدىم،	
باشلاپ كەلدى ئىرايىم.	
ئاشىق بىلەن مەشۇقنى،	
ئارىدىن ئاتتى خۇدايىم. (قوشاق)	

(تېپىشماق)

مۇگۈز	مۇگۈز
مە، سە	مەن، سەن
سە يار ئۈچۈن ياتسام ياتاي،	
ئۈچ يىل زىندانداڭ.	

(قوشاقتىن)

خوتۇ	خوتۇن
ئوتۇ	ئوتۇن

6. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا بوغۇم بېشىدا «ي» بىلەن ئېيتىلىدىغان بەزى سۆزلەر قۇرۇلۇش شۇنسىدە قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «ئى»، «ئۇ» ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىلتىز	يىلتىز
ئىلۇز	يىلۇز
ئىلقا	يىلقا
ئۇز (چىراي)	يۈز

ئۇزى ئاق، قېشى قارا،
كىمنى ئەپتۇ يېنىغا؟!
مەنمۇ تاپتىم تەڭ خىلىمنى،
ئوتنى ياقتىم جېنىغا. (قوشاق)

گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. كېلىشىلەر

1) قۇرۇلۇش شۇنسىدە ئىگىلىك كېلىش ئىككى خىل فورما ئارقىلىق، يەنى كۆپ ھاللاردا «نىڭ» فورمىسى بىلەن، بەزى ھاللاردا «نى» فورمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

بىزنى ئۈي	بىزنىڭ ئۆي	مېنى ئىشىم	مېنىڭ ئىشىم

2) يۆنىلىش كېلىش فورمىسى قۇرۇلۇش شۇنسىدە ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش قوللىنىلىشتىن باشقا، يەنە بىرلىك سانىدىكى كىشىلىك ئالماشلارغا ئۇلانغاندا تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە بولىدۇ:

ماڭا	ماڭا	ئاڭا، ئاڭا	ئۇنىڭغا
ساڭا	ساڭا	ئۇڭا، ئۇڭا	

«بۇ، شۇ» قاتارلىق كۆرسىتىش ئالماشلارغا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغاندىمۇ يۇقىرقىدەك ئەھۋال ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بۇڭا، بۇڭا	بۇنىڭغا
شۇڭا، شۇڭا	شۇنىڭغا

ئەلەم قىلاي، قەلەم قىلاي.
قېيسى① قىزنى ئالسەن،
شۇڭا بېرىپ سالام قىلاي.
(قوشاق)

قوڭغۇراقنى ماڭا بەر،

①قېيسى - قايسى

2. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

قۇمۇل شىۋىسىدە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان بەزى سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ:

1) «سىن»
يەرسىندى (يەرلەشتى، يېڭى ماكانغا كۆنۈپ قالدى)
خۇرسىندى (مۇڭلىنىش، مەيۇسلىنىش)، ياتسىندى (ياتسىراش)

2) مور، مۇر
سىنامور (سىنچى)
ياغمۇر (يامغۇر)

3) سەك
ئەرسەك (ئەرگە ئامراق)

3. ئالماشلار

قۇمۇل شىۋىسىدە ئالماشلارنىڭ ھەممە تۈرلىرىدىلا بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بار. ئۇلارنىڭ گەۋدىلىكىرەك بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) كۆرسىتىش ئالماشلار		2) سوئال ئالماشلىرى	
دېنە، دېگىنە	ئەنە	نە، نىم، نىمە،	نېمە؟
مەنە	مانا	نىمىنە	
ئا، دې، دېۋۇ، ئې، ئېۋۇ	ئاۋۇ	نەقىلاي، نىمىنە قىلاي، غېرىپ كۆڭۈلنى ئولىماي.	
بۇت، پۇت	بۇ يەر	ئەر بولسام كەتمەسمىدىم، بېشى - كۆزۈمنى بولىماي،	
بۇغۇنۇت (تاغ رايونلىرىدا)			(قوشاق)
ئۇت، ئۇغۇنۇت،	ئۇ يەر		
شۇت، شۇغۇنۇت	شۇ يەر	قايداق، قاينىاق، قاناق...؟	قانداق؟

4. پېئىللار

1) قۇمۇل شىۋىسىدە ئىككىدىن ئارتۇق رەۋىشداشنىڭ مەزمۇنەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن پېئىل تۈسلىرىنىڭ ھازىرقى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان شەخس، سان شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدىكى شۇ خىل شەكىللەردىن تۆۋەندىكىدەك پەرقلىنىدۇ:

ئوقۇۋېتتىمە	ئوقۇۋاتىمەن	ئوقۇۋېتتۇ	ئوقۇۋاتىدۇ
ئوقۇۋېتتىسە	ئوقۇۋاتىسەن	ۋە باشقىلار	

قۇمۇل شىۋىسىدىكى بۇ خىل تۈس شەكىلنى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوقۇپ + يېتىپ + تۇرۇر + مەن» دېگەن تۈس شەكىلدىن ئۆزگەرگەن قالدۇق شەكىل دېيىشكە بولىدۇ.

2) قۇمۇل شىۋىسىدە «ئال» يارىمچى پېئىلىنىڭ «ئەل» شەكلى يوق.

مەسىلەن:

كۆرالايدۇ	كۆرەلەيدۇ.	ئۇزالايدۇ	ئۇزەلەيدۇ
ئىتالايدۇ	ئېتەلەيدۇ	سۇزالايدۇ	سۇزەلەيدۇ
كىلالايدۇ	كېلەلەيدۇ	ۋە باشقىلار	

يار ئۆزى بولالمايدۇ،
بولغانىنى كۆرالمايدۇ.
قولىدا قىلىچ - نەيزە،
ئەر بولۇپ سالالمايدۇ.
(قوشاق)

لېكسىكىلىق خۇسۇسىيىتى

قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكا قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئەدەبىي تىلغا ناھايىتى يېقىن، شۇنداق بولسىمۇ، ئۆزىگە چۈشلۈق ئالاھىدىكلىرى بار.

1. قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلانغان ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلمايدىغان ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى:

غەنى	باي	ياخشىلىق ئۆتكەن بېشىمدىن،
زادەر	باي	بىر يامانلىقىمۇ ئۆتەر.
(زەردار)	(پۇلدار)	(قوشاق)
ئەرابى	سەھرالىق	
خىرامان	بىخۇت، بىخەۋەر	قىز كېلىدۇ خىرامان، پارى بىلەن يارسەنەم.
قۇرە	پال	قىز ئانىسى يىغلايدۇ، زارى بىلەن يار سەنەم.
		(توي قوشىقى)

خىرامان بولماق يارىم،
شۇنچە خىرامانلىق يېتەر،

2. قۇمۇل شېۋىسىگە خاس سۆزلەر

ئا

1. ئالىتۇنارىم	ئالا - جۇقا	
2. ئاختۇرما	تۇرۇپ	
3. ئالچۇق	باراق، ساتما، كەپە	
4. ئاسقا	تاشلىق يەر	
5. ئاشوت	ئاش - پاش	
6. ئارچىمبەل	رەخت ئىسمى	ئارچىمبەلدە تون كىيىپسىز ياقىسىنى بۇزماق،
شارلار①	يولى يىراقكەن دەپ كۆڭلىنى ئىزنى بۇزماق. (پوتا بېيىتىدىن)	
7. ئاپچىماق	قىسقارماق	
8. ئانايى	بوزەك	
9. ئالۇۋۇن	ئىزىتقۇ تۇمان	
10. ئاۋارز	ئارزۇ	
11. ئاردىماق	سېسىماق، بۇزۇلماق.	
12. ئاشغورا	چوڭ چىنە	
13. ئاتان	بىر ئۆركەشلىك تۆگە	
14. ئاتمانام	ھەممە	
15. ئاراسىلىندى	ئارىدا قالماق.	

ب

16. باسرا②	پاخلان تېرىسى	بارا جۇۋىنىڭ، ئىتەكى مولۇق بولسىچۇ.

① شارلار — بەش شەھەر (بەشبالىق)
② «سر» سوزۇلما سوزۇق بەلگىسى

هاشىق كىشىنىڭ،
ئۆيى بۇلۇڭ① بولسىچۇ.
(قوشاق)

17. باشاق — پالەك
18. بەرۋاب — چاڭ
م: تالىپ خېتىپ بەرۋاب چالدى.
19. بەلچىر — يايلاق ياكى ئېقىن تۈگۈنى
20. بەددال — خاپىلىق
21. بوۋۇن — ھەرە
22. بوغۇم — ئۇكام، سىڭلىم

م: يۇقىرىدىن سۇ كېلىدۇ،
تاشتىن ـ تاشقا شارقىراپ.
خېنىم بوغۇم ئولتۇرادۇ،
تۇلۇن ئايدەك پارقىراپ.
(توي قوشىقى)

23. بۆك — دۇپپا

م: شاپتۇل سىچىكى بۆكۈم،
ئاپتاپتا قۇرۇپ قەپتۇ.
جېنىمدىن ھېزىز يارىم،
قارلىقنى داۋاپ قەپتۇ.
(قوشاق)

24. بۆكەن — تۆگىنىڭ لوكىسى
(ئۆركىشى)
25. بودا — چوڭ چارۋا ماللار
26. بوقتاق — تاغ ئارىسىدىكى تۇغرا قىر ياكى كىچىك داۋان
27. بەلكۈنەك — ئېدىرغاننىڭ يان باغرى

28. بىتەمتىرا — ئالدىراڭغۇ
29. بېقىمتۇل — يېشىل بىلەن سېرىق ئارىلىقىدىكى بىر خىل رەڭ
30. بېغىش — رەت، ئۇچىرەت
تۈگمىنىڭ تىگەر بولسا،
بېغىشنى قۇيدۇرما.
ھاشىغىڭدىن سۆز ئالساڭ،
دۈشمىنىڭگە تۇيدۇرما.
(قوشاق)

پ

31. پاڭرۇس — پانۇس
32. پاساڭ — ھارۋا شوتىسىنىڭ ئىككى يوتىسىنى تۇتاشتۇرىدىغان چوڭ چېتىق ياغاچ
33. پالقان — ئاياغنىڭ سوڭىغا قويۇلىدىغان قەلەي ياكى قومۇش
34. پارەش — ئاشپەز
35. پالادا بولماق — بۇزۇلماق
م: بۇ تۇخۇم پالادا بولۇپ قەپتۇ.
36. پەت — ھىلە ـ مىكىر
م: مەن بىر ئانىيى ئادەم،
پەت ئۇرساڭ خۇدايىم بار.
سەن قىلساڭ يامانلىقنى،
ساقلىغۇچى ئىگەم بار.
(قوشاق)
37. پەلكەت — ئوسال
38. پەچىمە — رەددىيە بەرمەك
39. پەلپەتىش — بولمىغۇر
40. پەدىگەن — پەتىنگان ـ چەيزە
41. پەزلەنمەك — تەمشەلمەك

① بولۇڭ ـ بۇلۇڭدا، چەتتە.

42. پۈگەستە مەھبۇب مەلىسىدە
م: بەستە ـ بەستەم يار بەستەم،
قېشى قارا پۈگەستەم.
ئېزىزغىنە ۋاقتىڭنى،
ماڭا بەرسەك بىر سۆيسەم.
(قوشاق)

43. پۈرگۈچ پۈشتەك
44. پۈتۈ ئېتىك
م: پۈتۈتە (تاغ ئىسمى)
45. پۈرجا ۋاقىت
م: يارنىڭ ئېتى خېلىچە،
پۈرجام تەگمەس ھېلىچە.
مەن ساڭا خىزمەت قىلاي،
ئۆمرۈمنىڭ بېرىچە.
(قوشاق)

46. پۇخاراش دومسۇيۇش
47. پىدەمپى ئارقا ـ ئارقىدىن
48. پىرخار بەكمۇ قېرىماق
49. پو ھور، پار

ت

50. تاخايلا تام ئىشكاپ
51. تارتقا ياغاچ چېلەك
52. تاسقىر ياكى تاسقارا سار
م: بەگ غوجام تاسقىرىنى شۇڭقاردىسە،
توشقان ئەپىتۇ، دەڭلەر.
بەگ غوجام كۆندۈزنى كېچە دېسە،
يۇلتۇز چىقىپتۇ، دەڭلەر.
(ئوردا قوشىقى)
53. تاقسى تېيىز
54. تاي ـ تاي ئاستا ـ ئاستا
م: تاي ـ تاي ـ تاي، تاي مونچاق،
سۈدىن چىققان ئاي مونچاق.
(بوۋاقلار قوشىقى)

55. تۇرقۇلۇق تۇرخۇن
م: يەنە شەرىنىڭ يولىدا،
ئوۋاڭ ـ دوۋاڭ تۇرقۇلۇق.
ھەرلاكىمنىڭ يارى بولسا،
سېغىنىدە قاراپ تۇرغۇلۇق.
(قوشاق)
56. تۇيغۇن ئاق قارچۇغا
م: يەنە تۇيغۇن بىرلا قۇش،
ھەرگىز تۇشمەس تورىغا.
يەنە ناگايى تۇشەر،
شۇڭقار ـ لاچىن تورىغا.
(قوشاق)
57. تۇگان ياكى تاگان ئېتىۋار
م: تۇگانى يوق ئادەم.
58. تۇگۇنمەك ئەقىدىسىدىن قايتماق، ۋاز كەچمەك
م: گۈپايىڭ بارمۇ دەپ،
چەندان يۇگۇردۇم.
گۈپايىڭ يوغمىكەن،
ئەمدى تۇگۇندۇم.
(قوشاق)
59. تۇڭكەلمەك ياتماق
60. تۇرپۇك چۆپسە
61. تۇغۇشماق باپ كەلمەك
م: شەرىچىدىن قىز ئالدۇق،
ئالتۇندەك بالا.
بىرى جۇخار، بىرى لەڭخار،
تۇغۇشۇپ قالا.
(توي قوشىقى)
62. تۇغ چاڭ ـ تۇمان
م: ئاندا ياربم كېلىدۇ،
توققۇز داۋانلارنى داۋاپ.
ئاي يۈزىگە تۇغ قونۇپتۇ،

يامان ئاتلارنى ساۋاپ①
(قوشاق)

63. توزغاق تۈگمەندە توزىغان ئۇن، ئۇنى موزدوزلار شىلىم قىلىدۇ.

64. توتۇرماق خاپا قىلماق، (تاغلاردا) ئاۋارە قىلماق

65. توغۇنا يۇلغۇن تىپىدىكى ئۆسۈملۈك

66. تۈشەك كۆرپە
م: يۇقىرى بېقىپ ئاينى كۆردۇم، چەرخى ـ پەلەكتە.
تۆۋەن بېقىپ يارنى كۆردۇم، ماخمال تۈشەكتە.
يارنىڭ كۆڭنى بۆلەك يەردە، مەن بىر ئەمگەكتە.
(بېيىت)

67. تۈركۈك تۈۋرۈك

68. تۇسقا يوللۇق يېمەكلىك

69. تۇمو زۇكام

70. تۆرۈك يۇمىلاق
م: تۆرۈك ئايلا ئايتۆرۈك خېنىم

71. تۆۋە ئۆگزە
م: ئېگىز ـ ئېگىز تۆۋە بولسا، قاراپ ياتقالى.
كىچىككىنە خەنجەر بولسا، يۈرەك يارغالى.
(قوشاق)

72. تۆرىمەك گاڭگىرىماق
م: بېشىم تۆرەپ قالدى.

73. تۆمۈرات ۋېلىسىپىت

74. تۆزمەك كۆنمەك

75. تەقىي قەدىمىي بۆك
م: تەقىيدە ياماق بولماس، ياخشىدا دىماق (بولماس).
(ماقال)

76. تەخىر ئۆزگەرمەك، كېچىكتۈرمەك.
م: چىرايى تەخىر تاپماق، ئىشنى تەخىر قىلماق.

77. تەرەددۇت تەييارلىق

78. تەز بىر خىل، بىرچېغى
م: بىر تەزلىك ئىش

79. تىرتەك تەرسا

80. تىكىناۋات گۈل باسقان كىگىز

81. تىجىمەل چۆرە، خىزمەتچى، مالاي،

82. تىتال چېدەل

83. تېتىر، تېتىراڭ سۇ سىڭمەس يەر، (ئوت ـ چۆپ ئۈنمەس)

د

84. دارا دىلنى تارتماق
م: ئاق ـ ئاققىنە تىشلىرى دىلنى دارادۇ، ئەرنىلىرىنىڭ تاتتىقلىغى تىلنى يارادۇ.
قاشلىرى قازىبولۇپ يۇرتنىسۇرايدۇ، كىرپىكلىرى جىلۋەقىلىپجاننى ئالادۇ.
(بېيىتتىن پارچە)

85. داۋان ①جىگدە قاقىدىغان تاياق ②تاغلاردىكى يولىنىڭ ئېگىز يېرى

①ساۋاپ ـ قامچىلاپ

86. داۋىماق ئاشماق
م: داۋان داۋىماق (داۋان ئاشماق)
87. دوزۇرما (تاغلاردا) قىزىقچى، ھەييار
88. دودا (تاغدا) دۆت، دېۋەك
89. دوخۇلۇر قۇيرۇق سۆڭىكى
90. دۇز قىزىقچى
91. دۆڭگۈرچەك يانتاق كۆتىكى
92. دۆۋەسكەل كۆرپە
93. دۆش ئۇستۇن
94. دوشاپ (تال تېغىدا) تاۋۇز ئۇرۇقى
95. دۇمچە ئاخىرقى ئىككى تال ئومۇرتقا ئۇستىخىنى
96. دۇشقار موھتاجلىق
97. دەگدىمەك ئەنسىرىمەك
98. دەگدىمەك قېرىپ ئەس - ھوشىنى بىلمەيدىغان بولۇپ قالماق
99. دەڭگەل چالما
م: ئاختارمىدا دەڭگەل تاپالمىغاندەك. (ئىدىيوم)
100. دەمبى قوساق كۆپمۇبلىپ نەپەس قىسىلماق
101. دەپسەك تاغ تۆپىسىدىكى تۇزلەڭلىك
م: «كالا سولىغان①» دەپسەكتە، ئارقارلارنىڭ ئىزلىرى.
ھاڭخاي كۆچەك مېرىخان، تاسقارنىڭ قىزلىرى.
(نوم②قوشاقلىرىدىن)
102 ئەرن لەۋ، كەلپۈك
م: ئەرنى نېپىز، ئەرنى قېلىن
103. ئەملىكات (ئەملىك ئات) ئاساۋ، كۆندۇرۇلمىگەن ئات

ج

104. جالا ① ياسىما چاچ ② بۇيرىماق
م: بالىنى ئىشقا جالىماق
105. جار ئالۋان - ياساق
م: نوم دېگەن سۇ ئايىغى، يۇلغۇن، توراقنىڭ سانى يوق. ھوگا ئىسسىق، جارى قاتتىق، خەقنىڭ ئىمكانى يوق. (نوم قوشىقى)
105. جاماگۇل ياۋا كۆرتە، يەنى ياۋا جۇسەي
107. جە ئۇيات
م: جە، جە، جىسەڭچۇ! (ئۇيات، ئۇيات، ئۇياتساڭچۇ!)
108. جەرگە پاسىل
م: بۇ يەرنىڭ جەرگىسى قەيەرگىچە؟
109. جەز ئوردا خەۋەرچىلىرى پۇقراغا خەۋەر يەتكۈزۈشتە ئۇرىدىغان ئەسۋاب (جاك)
110. جون نىيەت
م: جونى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك. (ماقال)
111. جوي جاپا - مۇشەققەت

①«كالا سولىغان» — ئوتلاق ئىسمى.
②نوم — ئاراتۆرۈك ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى

م: تاغمۇ ـ تاغلارنى كېزىپ،
مەن كۆرمىگەن تاغ قالدىمۇ؟
يار ئۈچۈن مەن تارتمىغان،
جويى ـ جاپالار قالدىمۇ؟!
(قوشاق)

112. جوقا كىچىك تاغ داۋانلىرىنىڭ ئارىلىقى
113. جوغدار تۆگىنىڭ يىرىك، ئۇزۇن يۇڭى
114. جولو تۇم، قىسقا ئارغامچا
115. جولوقوق دەرۋازا
116 جورىماق بۇيرۇماق
117. جۇجەم ئۇڑمە
م: تۇرلۇغۇم تۇر ـ تۇر قىلادۇ،
ئاق جۇجەمنىڭ باشىدا.
يۇرۇگۇم جىغ ـ جىغ قىلادۇ،
يارغىنامنىڭ قاشىدا.
(قوشاق)

118. جۇجەك چۇجە
119. جىرقاي جىلغا
120. جىرىس ئىككىنچى ئۇن
121. جىجە موما
م: ئاي جىجەم (ئاي مومام)
122. جىمبىر قازان قاسقىنى
123. جىلىتكە جەيمەك
124. جېنىگەر جانۋار
م: جېنىگەرنىڭ ھالىنى،
قونغان دېرەكلەردىن سۇراڭ.
بىز يىتىمنىڭ ھالىنى،
كۆكۈل يېقىن يارىدىن سۇراڭ.
(قوشاق)

چ

125. چارا يۇمىلاق تەڭنە
م: ئاشنى قىلدى قاپ ـ قارا،
ئۆزى ئىچتى بىر چارا.
(قوشاقتىن پارچە)
يەددىسە، چارا ـ چارا،
ئىش قىل دىسە، يەرگە قارا.
(ماقال)

126. چارپالماق مەشغۇل بولماق
127. چارتماق پېچەن
128. چايەك بارماق بىلەن
بېگىز قول ئارىلىقى ـ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى.
م: قاراغوللارنىڭ سۆيى،
قاراڭغۇ باغلارغا ئاقۇر.
ھوسىنىسى چايەك جۇگان،
يۈرەككە ئوتلارنى ياقۇر.
(قوشاق)

129. چاغاناي تەخسە مۇزىكا
130. چاخچىلىقاي بىسىرەمجان
131. چامچا يەكتەك
132. چاۋۇش كاماندىر
133. چايدام يامغۇر سۇلىرى كۆلچىكى
134. چوۋۇرۇش قاپىرىش
135. چوقۇلو جېدەلخور، چېقىلغاق
136. چوش راۋان
137. چۆك تاغلاردىكى سۇپە تاش
138. چۆكۈش چوكا
139. چۆكۈلۈك سېۋەت
140. چۆرمەك ①تاشلىماق
②ئايلاندۇرماق
141. چۇچۇلماق سالماق
م: كىيىمىڭنى چۇچۇل.
142. چۇرۇيول خەتەرلىك تاغ يولى
143. چۇركەلمەك ئۈيات بولماق
144. چۇلچەرە راي، ئىختىيار

م: تورى تاغنىڭ ئالدىدا،
تورنۇالدى ياچىنى.
چۇلچەرىسىگە قويماي،
بالىۋالدى ياچىنى.
(«ياچىبەگ» داستانىدىن)

145. چەپەك پوشكال
146. چەپەن گەپ ئۆتمەس
147. چەر خەپرۇك
148. چىمدىق ھالقا، زىرە
149. چىركىن پاسكىنا
150. چىرقىش سقىراش
م: تەن چىرقىش
151. چىدىرغان قالايمىقان، نۇرغۇن ئاياغ ئىزى
152. چىغىر ھاراق ـ شاراپ
م: «ئىنى ئۇبدان دىسەكم،
تولا ئىچىتى چىغىر،»
(ھاپىز ھاجىنىڭ «بولدى» شېئىرىدىن)

خ

153. خالو نوغۇش
م: ئۆيۈڭدە بىر ئوغلۇڭ بار،
ئامان بولۇر.
خالو بىلەن ئۇرسا مۇشۇك،
يامان بولۇر.
(رامىزان قوشىقى)

154. خەنتەي كۆڭنەك، يەنى قىسقا كۆڭنەك
155. خەلدەك چىش كولىغۇچ
م: سوقماق مېنى بەلدەك مىنەن،
تىش كولىغۇچ ـــ خەلدەك مىنەن.
ھاشقىلىقىنى خۇشخۇي قىلۇر،
بەتخۇي يۈرۈر بەتنام مىنەن.
(قوشاق)

156. خەددەك بەسلىك (گىروي)
157. خەس ئەتەي
م: خەس قىلغانمۇ تاماكا،
مەس قىلغانمۇ تاماكا.
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغۇالغان تاماكا.
(قوشاق)

158. خىدىك ياغاچ قۇشقۇن
م: بىزمۇ بىيىت بىلمىز،
ئەسلى ھايا قىلمىز.
سىزنىڭدەك بىيىتچىنى،
ئىشەككە خىدىك قىلمىز.
(ئېيتىشىش قوشىقى)

159. خىردەك كىكىرتەك
160. خىرمەن خامان
م: «خىرمەن ـ خىرمەنلەردە چەشلەر، گويا تاغ بولدى.»
(ھاپىز ھاجى شېئىرلىرىدىن)

161. خىرامان بىخەۋەر، پەرۋاسىز
م: خىرامان بولماڭ ياريم،
شۇنچە خىرامانلىق يېتەر.
ياخشىلىق ئۆتكەن بېشىمدىن،
بىر يامانلىقمۇ ئۆتەر.
(قوشاق)

162. خىي ①بىر خىل سامان غوللوق ئۆسۈملۈك
②كوچا، مەھەللە
م: ئوردا خىي، ساڭخىي
غوجامخىي، ئابدالخىي...

163. خىمخام دۇدۇقلىماق
م: خىمخام قىلماي ئېنىق گەپ قىل.

164. خېتىپ كاتىپ
م: تالىپ خېتىپ.....

165. خولا لىمىدىن يوغان ياغاچ ماھىرىيال

166. خولىگىر توم
167. خوشو دەرھال
م: خوشو قولىدىن ئالدى.
168. خوشما خويمۇ
م: خوشما قاشتۇر، خوشما كۆزدۇر،
خوشما يالغانچى ئېغىز.
نە مۇشەققەتلەر مىنەن،
سۆيدۇم سېنى جاندىن ئېزىز.
(قوشاق)
169. خۇپسەن ھىلىگەر ئادەم

ھ

170. ھاسار سېپىل
171. ھامنام نەم تىنجىق
172. ھالۋاۋىدىت شېزى (بىر خىل مېۋە)
(خەنزۇچە)
173. ھاماقەت ئەقىلسىز
174. ھەتتەم كۆرەڭ
م: ھەتتەملىمە. (كۆرەڭلىمە)
175. ھەپتىرەڭ ئالا ـ جۇقا
176. ھەپىرەڭ مۇناسىۋەتتە
تۇترۇقسىز
م: ھەپىرەڭ خېنىم،
زەپىرەڭ خېنىم.
بۇغداي نېنى يوق،
زارا يەڭ خېنىم.
(قوشاق)
177. ھەدىت سان ـ ھېساب
م: يۇلتۇزنىڭ ھەدىدى يوق.
178. ھوڭ بەلگە ئۈچۈن ئېگىز
قىرلاپ قويۇلغان تاش
دۆۋىسى
179. ھور يوغان ياغاچ ھاۋانچا
180. ھودود چېگرا، تۆت تەرەپ
م: بۇ يەرنىڭ ھودودى نەدىن نەگىچە؟
181. ھونۇز جەزمەن

ئو

182. ئولىماق ئۆزىنى ئۆزى بەز-
لىمەك
م: نەقىلاي، نىمنە قىلاي،
غېرىپ كۆڭۈلنى ئولىماي.
ئەر بولسام كەتمەسمىدىم،
بېشى ـ كۆزۈمنى بولىماي.
(قوشاق)
183. ئولاڭ ئاتنىڭ كۆكرەك ۋە
چېۋىسىدىن تارتىپ
باغلايدىغان ئىگەر
تاسمىسى
م: ئاتلارنى توقۇپ قويدۇق،
چېۋىلاڭىنى تارتماي.
بۇ دەرتلەرنى كىم تارتسۇن،
سېنىڭ مىنەن مەن تارتماق.
(قوشاق)
184. ئوپۇر ئويمان
185. ئويلىماق قاچماق
(تاغ رايونىدا)
م: قورايلىقلار ئاتلاندى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
دۈشمەنلەرنى ئويلاتتۇق،
جاڭگالدىكى تۇڭغۇزدەك.
(تۆمۈر خەلپە قوشىقى)
186. ئوتىغات ئوردا ئەمەلدارلىرى تا-
قايدىغان ئەمەل تاجىسى
م: ئوتىغات باشتا بولۇر،
مېنىڭ يارىم قاشتا بولۇر.
ئەۋەل ئاخشام بىرنى سۆيسەم،
ئەتىلىك ناشتا بولۇر.
(قوشاق)

187. ئوق — مىراس تەقسىماتىدا تىگىدىغان ئۇلۇش

188. ئوقۇرۇق — مېڭە قاقىدىغان ئۇزۇن تاياق.

189. ئوغۇماق — ھۆ بولماق، قەي قىلماق

190. ئورا (تال تېغىدا) — ① گىرەم ② تەسكەي

191. ئوشۇقماق — ئالدىرىماق
م: بۇ ئىشقا ئوشۇقما.

192. ئوڭارتقا (تال تېغىدا) — ئومۇرتقا

س

193. ساپان — قوش، سوقا

194. سارسىلدىش — سەرسان بولۇش
م: مۇنداقمۇ بولۇرمەنمۇ،
شۇم تەلەي بولۇرمەنمۇ؟
ئۆز يۇرتۇمدىن ئايرىلىپ،
سارسىلىپ قالۇرمەنمۇ؟
(قوشاق)

195. ساغلىق — ئانا قوي

196. ساڭقماق — ھىسابقا ئالماق
م: سېنى كىم ساڭقىپتۇ؟
(سېنى كىم ھېسابقا ئەپتۇ؟)

197. ساقا — تاغ ئېتىكى
م: دۆڭگۈر ساقا، جۈجەم ساقا،
قارىمۇقچى ساقىسى ...

198. ساقاق — ئىڭەك ئاستى گۆشى
م: ئۇ سۆمۈرۈپ ساقاق سەپتۇ.

199 سەر — ئومورتقا ئۇستىخىنى (قوۋۇرغىغا تۇتاشقان قىسمى)
م: «بەل ئالتە، سەرسەككىز، بويۇن ئالتە»

200 سەرخوش — تەلۈە

201. سەندى — ئۆچ كۆرۈش مەنسىدە
م: سېنىڭدەك سەندىنى،
سەنمۇ دېمەسمەن.
قەن ـ ناۋات بەرسەك،
ھەگۈز يېمەسمەن.
(قوشاق)

202. سەڭگەرمەك — بايقىماق، سەزمەك
م: سەڭگەرمىسەك، سەڭگىلىتىدۇ.
(ماقال)

203. سوقماق — ئۇرماق
م: سەن مېنى سوقتۇم دېمە،
سېپى سۈنۈق قامچا بىلەن.
خۇدايىم كەسسۇن قولۇڭنى،
ئۆتمىگەن قاچا① بىلەن.
(قوشاق)
گۈل بىلەن سوقسام تىكەننى،
گۈل بولۇر، گۈللەر بولۇر.
باشقا قونسا قاغىلار،
يار ئالدىدا بۈلبۈل بولۇر.
(قوشاق)

204. سوتوق — ناخشا ئاھاڭى، رىتمى، تېمپىسى...

205. سونو — غەلىتە
م: يارىنىڭ ھەيران بېغىدا،
ساقلىغان كەپتەرى بار.

① قاچا ـــ قايچا

كۆڭنىنى خەققە بېرىپ،
ھەجەپ سونو گەپلەرى بار.
(قوشاق)

206 . سوقا كورۇشكا
207 . سونۇرقماق ئەجەپلەنمەك
208 . سويزا سويىپ، پاختا يىپ
209 . سوغۇلماق تارتىلماق، ئازايماق

م: ئىنەكنىڭ سۈتى سوغۇلۇپ قەپتۇ.
كۆلنىڭ سۈيى سوغۇلدى.

210 . سۇقسۇر ئۆردەكنىڭ بىر خىلى

م: قارچۇغام قۇشلاي سېنى،
ئۆردەككە تۇش، سۇقسۇرغا تۇش،
دۇنيىدا ئادەم تولا،
ئىلغاپ بېرىپ ياخشىغا تۇش.
(قوشاق)

سۇدا سۇقسۇر بولغىچە،
چۆلدە ئۆردەك بولسىچۇ.
دوس ـ دۇشمەن بەتىنمىگە،
ياردەم گۇپادار بولسىچۇ.
(قوشاق)

211 . سۇمال تاغار، قاپ
212 . سۇمۇن نوپۇس دەپتىرى

م: «ئامان غوجا سۇمۇندا يوق.»
(رىۋايەتتىن)

213 . سۈيلاش ئۆردەكنىڭ تېز ئۇزۇشى

م: باغدا پاختەك، چۆلدە ئۆردەك،
سۇلاردا سۈيلاپ يۈرگىمدەك.
(بېيىتتىن پارچە)

214 . سۇقۇلەت گەپكە قوشۇق سېلىپ
لا تۇرىدىغان ئادەم
215 . سۇسماق ئۇسماق
216 . سۆرە بىنانىڭ ئۇستى
217 . سۆرۈندە سۇپىرەندى
218 . سۈيەك تەن تۇزۇلۇش،
ئۇستىخان، سۆڭەك

م: سۈيىگى كېلىشكەن ئات.

219 . سۈيزە يالپۇز
220 . سۇرۇك ئادەم ۋە ھايۋانلار
توپى

م: بىر سۇرۇك ئادەم.
سۇرۇك ـ سۇرۇك پادىلار...

221 . سىركە ئاچچىقسۇ
222 . سىينە مەيدە

م: تەلۈدۇر باشىم مېنىڭ،
سىينەمگە داغ قويغۇم كىلۇر.
شۇنچە پەرياتلار بىلەن،
جانغا پىچاق سالغۇم كىلۇر.
(قوشاق)

223 . سىرتىق خەۋەر
224 . سىگىر بۇرجەك

م: ھەرلا كىمنىڭ يارى بولسا،
سىگىرده قاراپ تۇرغۇلۇق.
(قوشاقتىن)

225 . سۈيت خۇش خەۋەر

م: سۈيت ئېيتىپ كەلدىم، ماڭا
سۆيۈنچە بەرسىلە.

ش

226 . شاي ئىلدام، تىمەن

م: ناھايىتى شاي ئۇلاق.

227 . شاخشارما ئۇششاق پارچىلانغان

228 . شاخشور تاغ باغرىدىكى ئۇششاق تاشلار

229 . شالدىرشاپ ئۇزمە قاقىدىغان داستىخان

230 . شورۇقلا تاغ باغرىدىكى ئۇششاق تاشلار

231 . شوپۇر شاخ ـ شومبا

232 . شوم كۆس ـ كۆس قىلماق

233 . شۆلتەقىلىمەك بىلجىرلىماق

234 . شەرۋاز لەشكەر
م: ئالىيەي شەرۋازى، ھازىر بولۇڭلار.
كەلسە دۇشمەنلەر، باتۇر بولۇڭلار.
(قوشاق)

235 . شىراغۇل گەپ ئۆتمەس

236 . شىرلا ياتاق، گەدەن

237 . شىپ تورۇس

238 . شىش ①ياغاچ زىق
② تۆگۈش يىشىدىغان ئەسۋاب
م: ساڭزا سالىدىغان شىش.
«بالىنىڭ ئىشى ئىش بولماس، ئوغلاق مۆڭگۈزى شىش»
(ماقال)

239 . شىمشانماق تىمسىقلىماق

240 . شىمىقماق ئورۇقلىماق، قىسقارماق

241 . شىكشىن تېرىق سامىنى

242 . شۇەر سازلىق
م: ئاتنى شۇەرگە بالاپ قويدۇم، تۇياق سۆڭىكى

243 . شۇىرغاق قويۇق، بىر ئۆتاش.

244 . شىدار

245 . شىكات ئوقسان، چاتاق
م: بۇ ئوچاقتا بىزە شىكات بار. ئوت قالاپ سىناپ بېقىڭلار.

ر

246 . راۋات ئۆتەڭ، چۈشكۈن
م: قارالىسام كۆرۈنمەيدۇ، دۇنيانىڭ چېتى.
دۇنيا دېگەن ئەسكى راۋات، مەن يول ئۆتكۈنچى.
(قوشاق)

247 . رۇپ ئادەتتىكى ئايلىنىپ كەتمەك
م: بو گەپ، ئاغزىڭغا رۇپ بولۇپ كېتىپتۇ.

248 . رەخمە رەھىم، شەپقەت
م: كۆيىدۇ جانىم مېنىڭ، يوقتۇر خەۋەردارىڭ سېنىڭ.
رەخمە قىلغىل، ئوتنى ئالغىل، كۆيمىسۇن جانىم مېنىڭ.
(قوشاق)

ز

249 . زادەر باي

250 . زاغۇن تەلۈلۈك
م: مىڭسىدە زاغۇنى بار.

251 . زاك كۆن بويايدىغان تاش رەڭ

252 . زەمباقى كۆك بىلەن يېشىل ئارىلىقىدىكى بىر خىل رەڭ

م: زەمباقى تونۇم بولسا،
يۇرگىلى يولۇم بولسا،
ئادىل پادىشا بولسا،
ئۆز ياردىن ئارمىسا.
(قوشاق)

253 . زەيدىن تاۋار تاۋارنىڭ بىر خىلى

م: بەيىتنى پۈتۈدۈم زەيدىن تاۋارغا،
قاراقاش چىقمىدى ئۆيدىن تالاغا،
بويىنى بىر كۆرۈپ قالدىم بالاغا،
ساڭا يىغلىغۇنچە يىغلاي خۇداغا،
خۇداغا يىغلىسام، ئوكلار بەشمىنى،
ساماندەك ساغرىپ تۇكسەم يەشمىنى.
(بەيىت)

254 . زەردەك سەۋزە

255 . زىلۋاغ زۇننار، مەدالىيون

256 . زۆتىنە ھاۋا رەڭ

م: ئاق تونۇكنى ناله كۆردۈم،
زۆتىنە تونۇم تۇرۇپ.
بىگۇپانى نەدەپ سۆيدۈم،
غۇنچىدەك يارىم تۇرۇپ.
(قوشاق)

257 . زۇركە يۇرەك، تىيانشان تاغ-لىرىدىكى ئېگىز چوققا

م: زۇركىگە چىقۇنىدىم،
كۆرۈندى يارنىڭ باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سېرىلدى سەرۇەك تاغلىرى.
(قوشاق)

ئۇ

258 . ئۇدۇسقاش بوۋاقنىڭ ئۇخلاپ يەتتىپ كۆلۈشى

ياكى يىغلاپ سىرىشى

259 . ئۇچئۇن 1 - دەرىجىلىك ئاق ئۇن (ئۇچئۇن)

260 . ئۇچماق جەننەت

م: كىچىك بالا ئۇچماق قۇشى،
ئۇچماق سۆيى ئىچتىمىكىن،
ياردىن كەچتىمىكىن؟!
بۇ بەيىتنى سىزگە ئېيتتىم،
ئوتلىرى ئۆچكىمىكىن؟
(قوشاق)

ئىشقىنىكى يولداش،
ئۆلگەن يىگىتنى كىم يۇغاي؟
تالدىن توۋۇت چېچىپ،
ئۇچماق سۆيى بىلەن يۇغاي.
(قوشاق)

261 . ئۇماي ئوغۇل بوۋاقنىڭ تاشقى

م: ئۇمىيغا يەل سەپ قەپتۇ.

262 . ئۇمۇنماق مەھرۇم قالماق

م: ياخشى يار خۇشلاندۇرار،
يامان يار ئۇمۇندۇرار.
(ماقال)

263 . ئۇز چۆچەر، ماھىر، چىرايلىق

م: قولى ئۇز جۇگان.

264 . ئۇختۇل ۋاقىت، مەزگىل

م: قايتىپ كېلىش ئۇختىلى بولدى، تېخى كەلمىدى.

ئۇ

265 . ئۇز ياغ، ماي

م: ئۇزلۇك شورپا.

266 . ئۇچۆرگە ئۇچەي

م: كىچىككىنە نازىنىن، سۆزى باردىن سۆزى خوپ، ئۇچۆگىمسى قۇرسىغىنىڭ تېشىدا، ئىككى قۇلىقى قورۇغىنىڭ قېشىدا.
(شېئىرىي تېپىشماق)

267 . ئۇرەن ئۇرۇق

م: ئۇرەنلىك بۇغداي.

268 . ئۇلەش بىر تۇتاش

م: ئۇلەشلاكەتكەن تاغلار.

ق

269 . قاپ يالغان

م: قاپ گەپ، قاپچى...

270 . قاق تاغلاردا گىلاك تاشلارنىڭ چۆچەك بولۇپ قالغان يېرى

271 . قاق سۆيى «قاق»قا يېغىلىپ قالغان يامغۇر سۆيى

272 . قاقاچ يارا بولغان يەرـ نىڭ قاسرىقى

273 . قوق ئىشىك

م: شاڭ قوغىنى تېپىپ ئاچتىم، يەرگە تۆشتى شىنىسى.
سەن ئۆزۈڭنى كىشى دەمسەن، سەن تېرىقنىڭ پىنىسى.
(قوشاق)

بەگ بىلەن چىقىشقىچە، قوتچى بىلەن چىقىش.
(ماقال)

274 . قاچار مەڭز

م: يارىم سېپەر ئاتلانىپتۇ، مىنگەنى دۇلدۇل.
قاچارلارى قىزىل ئالما، ساچلارى سۇمبۇل.
(قوشاق)

275 . قاچورا قارىغاي

م: قوغىنىڭ قاچوراپەن، ئاچىلىشى ياڭىزا بىلەن.
شۇ جۇگاننى ھاشنا تۇتساڭ، باقىدۇ ساڭىزا بىلەن.
(قوشاق)

276 . قاش ئوردا خېنىملىرى تاقايدىغان زىننەت تراجىسى

م: ئىشىك ئېچىپ تۆرگە باقتىم، تۆردە بىر ئاي ئولتۇرۇر.
ئايمۇ ئەمەس، كۈنمۇ ئەمەس، بىزنىڭ يارلار ئولتۇرۇر.
ئىچىگە گۈلگۈن كىيىپتۇ، تېشىغا ئاھۇ ـ پەلەك، بېشىغا قاشنى قىسىپتۇ، كۆيىدى ـ ئۆرتەندى يۈرەك.
(بېيىت)

277 . قاڭقىرا قارا رەڭلىك قاش. يەنى «قاڭقىرا»

نامـلىق قۇشنىڭ
پېيىدىن ياسالغان قاش

278 . قاڭغۇر قوڭغىراق
م: قاڭغۇرۇڭنى ماڭـا بەر،
ئەلەم قىلاي، قەلەم قىلاي.
قايسى قىزنى ئالىسـەن،
شۇڭغا بېرىپ سالام قىلاي.
(قوشاق)

279 . قاپىلاق قۇلاقچى
(تاغدا)

280 . قارن قورساق، قېرىن

281 . قارنى يورۇق كاۋاۋىچىن

282 . قارا يىلىم يار يېلىم

283 . قاۋاماچ ياغ چىيلىگەن
چوۋاتنان

284 . قالاق پار ساقلىغۇچ

285 . قاتلاڭ ئىشلارنىڭ ئۈسـ
تى - ئۈسـتىـگە
كېلىشى

286 . قالىغاي چاققاق

287 . قورما قورىغان سەي

288 . قورتماق قويۇلۇپ،
دۇغلىشىپ كەتكەن
(سۇيۇقلۇقنىڭ)

289 . قوم ئىگەر قاپتىلى
ئاستىدىكى ئىچمەك

290 . قوڭار ئـۆرۈك رەڭ
تۈزىمەك
م: ئۆرۈكلەر قوڭار بولدى.

291 . قوشوۋا قىزىل ئېچـ
لىدىغان ياۋا گۈل

292 . قوشقاۋاق قاسرىقىدىن
ئاجرىتىلمىغان دان

293 . قوڭغاق ئوغۇز پوقى

294 . قۇۋ قۇرۇپ چېكىگە
يەتمەك
م: بۇ قارىغاي قۇرۇپ قۇۋ
بولۇپ كېتىپتۇ.

295 . قۇيمۇش ئادەمنىڭ ساغرىسى

296 . قۇرچ پۈتـۈن ۋۇجۇد
م: بۇ ئۇلارنىڭ قۇرچ - قۇرچىغا
سىڭىپ كەتكەن بىر ئىـش.

297 . قۇرە پال

298 . قېپىشماق تۇتاشماق
م: ئوت قېپشتى.

299 . قېلىي قورىغان سەي

300 . قېقىراڭ تاقىـر يەر

301 . قىپچا گۈل بەرگى
م: ئىگىز تاغنىڭ بېشىدىن سېـرىلدىم
تۈزگە،
قىزىلگۈلنىڭ قىپچىـسىدەك ئېگىلدىم
سىزگە.
قىزىل گۈلنىڭ قىپچىسى باغدا ئەر-
ۋىشىم،
مەن سىزگە نېمە قىـلدىم جان قېـ
رىندىشىم.
(بېيىت)

302 . قىپچىماق قۇۋانماق
م: چاپاننىڭ ياكى يوتقاننىڭ
پېشىنى قىپچىماق.

303 . قىرچىن شونا
م: قىرچىن تالنى ئىگىۋا - ئىگىپ،
مېنى سوقاي دەمسەن؟
ئاتا - ئانىسى يوق بالا دەپ،
ئاناي تاپاي دەمسەن؟
(قوشاق)

304 . قىرچىلما قۇۋ، ھىلىگەر

305 . قىرمىزاق تەۋقە
306 . قىرتو ئورۇق، ئاۋاق
307 . قىرتىش سىيىقلاش، تەكشىلەش
م: چاشنى ئۇستۇرا بىلەن قىرقىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم پاكىزە قىرتىشلاپ چىقىش لازىم.
308 . قىر يېغى قاتتىق جەڭگى-جېدەل
309 . قىيغاچ قارىياغاچ
م: قىيغاچ يوپۇرماقى، قاتمۇ-قات بولارىكەن.
خەقنىڭ يۇرتىغا بارسا، مۇساپىر بولارىكەن.
(قوشاق)
310 . قەلەمتاراش بەكە، پىچاق

ك

311 . كارسان ساپال قاچا
312 . كاردان ھىلىگەر، تۇيماس
313 . كارسىگال ئىكەك
314 . كارا ھۇشىدىن كەتمەك
315 . كانتو ئۇغرى
م: يارى بارلار ئولتۇرۇر، ئىرمالمىشپ-چىرمالمىشپ.
يارى يوقلار ئولتۇرۇر، كانتو مۇشۇكتەك مارىشپ.
(قوشاق
316 . كاداك ئويۇلغان چاق ئىزى
317 . كەم ۋاقىت، چاغ
م: دادام بار كەمدە بىرلا ئىدىم.
318 . كەپ ①قەلىپ
② نان ياقىدىغان ئەسۋاپ
319 . كەيلۈك كالا بىلەن قوتاز-دىن تۇغۇلغان بىر-رىنچى ئەۋلاد بودا.
320 . كەڭگى چاردىن كېيىنكى قالدۇق
321 . كوش قىلماق كۆڭۈل قويماق، ئەھمىيەت بەر-مەك
322 . كۆرتە ① جۈسەي
323 . كۆلەڭگە سايە
م: كۆلەڭگەم تامدىن ئېشىپ، يەردە يېتىشنى بىلمىدىم.
بۇ مېنىڭ ئولان بېشىم، مۇڭغا قالۇرنى بىلمىدىم.
(قوشاق)
324 . كۆلۈگە سايە
325 . كۆلۈك قاتناش ئۇلىقى
326 . كۆل گۈلدۈرماما
م: ئوتلار چېقىلىپ كۆل گۈلدۈرىگەن، رەدى ① ئەمەستۇر.
(مۇقامدىن)
327 . كۆندۈك لاي ساندۇق
328 . كۆشىگە يىگىت ھۇجرىسىغا ۋە مېيىتنى قويغان ئۆيگە تارتىلغان پەردە
329 . كۆكلىمەك سەكرىمەك
م: ئېرىقتىن بىر كۆكلەپ ئۆتۈپ كەتتى.

① رەدى — بۇلۇتقا مەسئۇل پەرىشتە.

330 . كۆكىنەك جاغانباي تېپىدىكى بىر خىل قۇش

م: تاغ بېشىدا ئىككى پاختەك، ئۇتتۇرسىدا كۆكىنەك. كۆكىنەكنىڭ بويىندا، ئالتۇن مىنەن زىلۋىغى بار، يارىمىنىڭ دىگەن سۆزى، ئىسسىق يۈرەكتە دېغى بار. داغمۇ-داغ ئەتتىڭ مېنى، شەرۋازى كۆيدۈردۈڭ مېنى. بەرگىدە پىشقان ئالمىدەك، ھەجەپمۇ ساغارتتىڭ مېنى.

(بەيىت)

331 . كۆندۇ ئىددىغانلىقتىكى جىلغا

332 . كۆۋەندىمەك بۇلاق سۇيى قىشتا مۇزلاپ كۆتىرىلمەك

333 . كۆچ، كۆچى خوتۇن، خوتۇنى

334 . كۆك چۆرە، ئايال قۇل

م: بۇلۇتتىن چىققان كۈندىنمۇ، كۈلدىن چىققان كۆك باتۇر.

(ماقال)

335 . كۆيمەنمەك شۇغۇللانماق، ئەمەك

336 . كۆمۈك-يېمەك ئانداق مۇنداق قىلىپ ۋاقىت ئۆتكۈزمەك

337 . كېپىلماق ① يىغلىماق ② ناخشا ئېيتماق (سەلبىي مەنىدە)

338 . كەپىش كەش، ئاياغ

339 . كىرەجەش ئىككى قول بىلەن ئىشىك يان يا-غىچىنى تايىنىپ تۇرماق

340 . كىشىگە مۆتىۋەرلەرنىڭ چىنىسىدىن ئاشقان تاماق

341 . كىلىت ئاچقۇچ

م: ئالتۇن غۇلۇپ توققۇز پەردە، كىلىتى مەندە. يارىم ئۆزى كەتكەن مىنەن، خىيالى مەندە.

(قوشاق)

342 . كىلىگى بىرەر تاۋۇشنى كەمتۈك سۆزلەيدىغان

343 . كىكەش گاچا

344 . كىكىمەك ئىما قىلماق يەنى باش ئىشارىسى

م: ئۇ ماڭا قاراپ بېشىنى كىكىپلا قويدى.

ئې

345 . ئېرىق ① ئېرىق-ئۆستەك ② ھەممە

م: ئۆيدىكىلەر ئېرىق بارسۇن.

346 . ئېرىغدىماق تازىلىماق

347 . ئېرەن ئەر

م: نە ئېرەنلەر پىنھان بولدى، بۇ دۇنيادىن مۇسۇلمانلار. قارا يەر ئاستىغا كىردى، جەمى خاقانۇ-خاقانلار.

(قوشاق)

348 . ئېرەن قىلماسلىق پىسەن قىلماسلىق،

كۆزگە ئىلماسلىق

349 . ئېكى، ئېكسىن، ئېكسىزە، ئېكسىزە، ئېكسىزەك } ئاندىن

350 . ئېدىرغان كىچىك تاغ تىزمىلىرى، تۆپىلەك

351 . ئېدىقىشماق ھەپىلەشمەك، قېرىشماق

ئى

352 . ئىن ① يانچىلغان، تېخى سورۇلمىغان ئاشلىق
② قېرىنىنىڭ ئىنى
③ ئۇۋا

353 . ئىندىمەك چاقىرماق
م: كەت دېسەڭ كەتمەسمىدىم،
ئىندىسەڭ كەلمەسمىدىم.
شۇ سېنىڭ قىلغان ئىشىڭغا،
مەنمىغۇ ئۆلمەسمىدىم.
(قوشاق)

354 . ئىنلىماق پۇرىماق
م: ئىنلىسام قانماس ئاۋارزىم،
گۈلدىنمۇ ئىنلىق بويىلىرى.
تەلۈە قىلدى مە غېرىپنى،
سالغان جۇدالىق كويلىرى.
(قوشاق)

355 . ئىنجىق ئېزىلەڭگۈ، قاشاڭ

356 . ئىنچىلماق مۆلچەر قىلماق
م: مەن سېنى ئىنچىلىدىم،
چىرايىڭنى سىنچىلىدىم.
(قوشاقتىن)

357 . ئىمبە پارۇل

358 . ئىچمەك توقۇمىنىڭ ئاستىنقى كىگىزى

359 . ئىجىل ئاجرالماس يار، ئاشنا

360 . ئىگىن كىيىم ـ كېچەك

361 . ئىگىچى ئاچا، ھەدە

362 . ئىسنا ئۇسۇل
م. ئىسنوينىمغان جۆگانىنىڭ،
قۇشلىرىنى قۇشلاڭلار.
ئىسنوينىمىغان يىگىتىنىڭ،
باشلىرىغا مۇشلاڭلار.
(قوشاق)

363 . ئىستارە توسالغۇ، پۇتلىكاشاڭ

364 . ئىسىركىمەك ئاسرىماق، ئايىماق، ئېزىزلىماق

365 . ئىسكىنات } ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ تام ـ تورۇس قۇرۇلمىرى

366 . ئىجىك ئامراقلىق
م: ئادەمنىڭ ئىجىگى كەلگەندەك
ئۇماق بالىكەن.

367 . ئىلكەشمەك بىرەر ئىشقا چېتىلىپ باغلىنىپ قالماق

368 . ئىلەڭ ـ چىلەك ئەلۋەك

369 . ئىنەنمەك ئىشەنمەك

370 . ئىۋرىق چۆمۈش شەكلىدىكى قاپاق
(يۇز ـ كۆز يۇيۇشقا ئىشلىتىدىغان)

371 . ئىشكىنە يۈرەك ـ قەلب
م: قارلىق تاغدا قار يېغىپتۇ،
بوز تاغدا تۇمان.
ئىشكىنەمدە ئوت كۆيەدۇ،
كۆڭلۈمدە گۇمان.

372 . ئىڭغاي ھەممە، (تال تېغىدا) بارلىق

373 . ئىركاشا لەخۇا، ھاڭۇاقتى

ي

374 . يامداق، سۈپۈرگە،
يامداش سۈپۈرۈش
375 . ياش چامغۇر
م : مۇزلاپ ئېرىگەن ياشنى،
توغراپ سالامدۇ ئاشقا.
بىرلا كەلگەن دۆلىتىم،
يەنە كىلەمدۇ باشقا.
(قوشاق)
376 . ياداي ـ چۈداي ۋاقىتلىق،
قەدىر ئەھۋال
م : مەن سېنى ياردىم دېدىم،
قاچان سېنى دايىم دېدىم.
يارغىنامنىڭ يوغىدا،
ياداي ـ چوداي ياردىم دېدىم.
(قوشاق)
377 . يارەن يار، دوست
م: يارەنلەر، يار ئۆلتۈردى
كۆردۈڭلەرمۇ؟
ئەندىرجان سايەسىدە
سۈردۈڭلارمۇ؟
(قوشاق)
378 . يەڭلىغ ئوخشاش، كەبى
م : ئاچىلۇرمەن غۇنچە يەڭلىغ،
بىرلا قاراپ قويسىلا.
(قوشاقتىن)
379 . يوپۇرغا سۆرەم
380 . يوپۇرماق ياپراق
381 . يۇق (يۇيۇق) كىر ـ قات
م : بۇگۈن يۇق قىلدىم.
382 . يۇمشىماق ئىشقا سالماق
م : خەشلىگىلى پۇلۇڭمەن،
يۇمشىغىلى قۇلۇڭمەن.
(قوشاقتىن)

383 . يىگۈيەن چاپان ياقا ۋە پەشلىرىگە چاشما تىكىلگەن قەدىمىي ئۇزۇن چاپان
384 . يىگىنە ھالقا، زىرە
م : يىراق يەردىن مەن كەلدىم،
خان ئەركىسى يار سەنەم.
يىگىنەڭنى ماڭغا بەر،
يول خەرجىسى يار سەنەم.
(توي قوشىقى)
385 . يېتىرقىماق ياتسىرماق

غ

386 . غايلىماق چەتىنمەك
م : قارامىلتىقىنىڭ ئوقىسى،
ھوگادا پىل ـ پىل قىلدۇ.
قارىقاش يارنىڭ ئوتى،
ئىچىمدە جىغ ـ جىغ قىلدۇ.
مىلتىق ئوقى يامان نىمە،
ئۈيان ـ بۇيان غايلىماس،
يار ئوتى يامان نىمە،
يۈرەك ـ بېغىرلار پايلىماس.
(قوشاق)
387 . غاينۇق كالا بىلەن كەيـ
ـلۈكتىن تۇغۇلـ
ـغان ئىككىنچى
ئەۋلاد بودا
388 . غالمۇس ـ غۇلمۇس شالاپ ـ شۇلۇپ
389 . غول چوڭ ئېرىق
م : غول تۆۋەن يۇرۇپتىمەن،
ساچتى ئاياقىمغا تىكەن.
يارلى دەپ يۇرۇپتىمەن،

يار ماڭا باقماسىكەن.
(قوشاق)

390 . غەمزە كۆز بىلەن قىلىنـ
غان ناز
م. ئۆلتۈرىدۇ، تىرگۈزىدۇ،
غەمزەڭ مېنى.
(قوشاقتىن)

391 . غەرەك ۋاراق
م: يۇقىرىدىن تۈشۈپ كېلىدۇ،
ئالا ئاتلىغىم.
ئۈستىنىگە مىنىپ كىلىدۇ،
قەلەم قاشلىغىم.
كالامۇللا غەرىگىدەك،
كۆزى قاتلىغىم.
پىشقان ئۈزۈم شەربىتىدەك،
سۆزى تاتلىغىم.
(بېيىت)

392 . غىمسىنىش ياخشى كۆرۈش

393 . غىڭچىيىش بەرداشلىق
بېرەلمەسلىك
(غىڭچايماسلىق) (بەرداشلىق بېرىش)

394 . غىنچە هارامشاخ،
كېرەكسىز شاخـ
پۇتاق

395 . غىلام ـ غىلام لەم ـ لەم
م: ئۇ ماڭا غىلام ـ غىلام قاراپ قويدى.

گ

396 . گارا كىر

397 . گاشەت ئەندىشە

398 . گاڭ ـ گالاس گاراڭ

399 . گالـزاڭ بەك قېرىپ
كەتمەك

400 . گـۆدەگە ① ئوڭدا
م: (گۆدەگە ياتماق) (ئوڭدا ياتماق)
② جاي ئىسمى

401 . گۆدىش ئەپ
م: گۆدىش تاپماق، يەنى ئەپ
تاپماق، كۆنۈكمـەك

402 . گۆسمە غىۋەت ـ شـ
كايەت
م: ياخشىنىڭ يەدىكاسىنى،
كۆز قېتىدا ساقلىغىن.
ياماننىڭ گۆسمىسىنى،
يىراقلارغا تاشلىغىن.
(قوشاق)

403 . گۆل بولماق ئالدانماق
م: سىم ـ سىم يامغۇر هۆل قىلۇر،
لولا خوتۇن گۆل قىلۇر.
(ماقال)

404 . گۇمبات گۇمبـەز
م: يېتتى گۇمبات ئارىسىدا،
ئايلىنار باشىم مېنىڭ.
ئايىغى چىققان بۇلاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.
ئاققىنە گۇمبات ئىچىدە،
ئاقىرىپ ياتقان ئانام.
(قوشاقتىن)

405 . گۈلگۈم زاراڭزا گۈلى
(گۈلگۈن)
م: ئىچىگە گۈلگۈن كىيىپتۇ،
تېشىغا ئاهۇ ـ پەلەك.
بېشىغا قاشنى قىسىپتۇ،
كۆيدى ـ ئۆرتەندى يۈرەك.
(بېيىتتىن)

406 . گۈدرەت گۇمان

407 . گەم ئاغرىق ـ دەرت

408 . گىلىماق سېغىنىپ تولا ئادا بولماق

م : كەتتى ئۆستەڭ ياقىلاپ،
تاش بىلەن قۇمنى ساناپ.
كېچە بولسا ئۇيخۇ يوق،
كۆڭۈلدىكى يارنى گىلاپ.
(قوشاق)

409 . گىنەن بولۇمسىز، هورۇن

ل

410 . لالو زەمبىل
411 . لولاڭلىماق جۆيىلمەك
412 . لۆڭلىمەك دۆۋىلىمەك
413 . لېپىر جۇلجۇل
414 . لىپاپا كونۇشرت
415 . لىچەك رومال، باش ياغلىق
416 . لەمبەر لىپمۇ - لىپ

م : ئېرىقتا لەمبەر سۇ ئېقىپتۇ.

417 . لەپلە سۆت مەھسۇلاتلىرىنى قۇرۇتىدىغان ئەسۋاب
418 . لەپىتە تېزەك

م

419 . ماجال مادار، دەرمان

م : ئارىۋىدىم ئۆلگىلى،
يار كىلىپتۇ كۆرگىلى.
قوپقىچە يوقتۇر ماجال،
يارغا تازىم قىلغىلى.

420 . ماجىگۇجو ۋاراڭ - چۇرۇڭ، كىردى - چىقتى بولماق
421 . ماتىماق كولىماق
422 . مايدان ① غەلۋە، مالىمان ② چاقماق

م : ئەپ قويدۇقمۇ - ئەپ قويدۇق،
چىن تاخسىغا سەپ قويدۇق،
كۆڭۈللىرىگە كەلمىسۇن،
مايدانلارغا دەپ قويدۇق.
(قوشاق)

423 . مالچىرۇ چارۋىلارنىڭ تۇياق دۆكىرى
424 . مەسەت مەسلىھەت

م : كەڭ تون يىرتىلماس،
مەسەتلىك ئىش بۇزۇلماس.
(ماقال)

425 . مەسقى هەييار، قىزىقچى
426 . مەندىر ، مۆلدۈر
427 . مەزىت مەھكەم

م : يولدا يوللار بار ئىكەن،
يوللاردا زىندان بار ئىكەن.
چىقمىغان جاننى كۆرۈڭ،
تاسمىدىن مەزىت ئىكەن.
(قوشاق)

428 . مەرگان پالۋان

م : قېشىڭنى كامان ئەيلەپ،
ئاتقان ئوقۇڭ مەرگاندۇر.
دەردىڭنى تولا تارتىپ،
چىقمىغان شىرىن جاندۇر.
(قوشاق)

429 . مەڭدىمەك ئالجىماق
430 . مىڭەر پۇتۇن بەدەن، ئۆگە - ئۆگىلەر

م : مەمەتنىياز دەپ قېچقارسام،
سىڭار كۆزلۈك ئەر چىقتى.
ئارقارلارنى قويلۇشۇپ،
مىڭەرلەردىن تەر چىقتى.
(قوشاق)

431 . مۇيات يادىكار، ئەستىلىمك ئەبىدىي مۇلۇك

432 . مۇرجۇق بوسۇغا

م : قورقىشىدا قېچىپ چىقىپ، خې مۇرجۇقنى ئۆرىۋاتتى تېشىغا. (بېيىتتىن)

433 . مۇڭقۇي شىلىم

434 . مۇمپۇق ئىچ مىجەز

435 . مۇنۇپ قالماق قېرىپ چېكىگە يەتمەك

436 . مۇقىدىماق بەكمۇ چارچىماق

437 . مۇخۇليا قايمۇقماق

438 . مۆلۆ ئۇچۇلۇق

439 . مۆسۈن كۈمۈچەك

م : قۇلاقنىڭ مۆسۈنى.

440 . مۆرىت پەيت، ۋاقىت

م : بۇ گەپنى مۆرىتى كەلگەندە.

ن

441 . نۆۋەر نەۋقىران

ئۆ

442 . ئۆيلەڭ ياكى ئۆرلەڭ سازلىق

م : قۇل كۆتىگە قورو يوق، ئۆرلەڭ ئوتىغا سۇراق (يوق). (ماقال)

443 . ئۆرتىمەك كۆيدۈرمەك

م : شەمشىۋا تەركىپنى ئىيتسام، سۇ بولۇر باغرىڭ سېنىڭ. ياندۇرۇپ مەشرەپكە سالسام، ئۆرتىلۇر جانىڭ سېنىڭ. (قوشاق)

444 . ئۆرەسكەل بىئەپ

445 . ئۆڭەر ① چاپاننىڭ پېشى ② ئۈچەينىڭ ئەستىرى

446 . ئۆڭكەر مەيدە

447 . ئۆڭسۆل يۈز، چىراي

448 . ئۆڭ تېرە

م : ئۆڭ جۇۋا (تېرە جۇۋا)

450 . ئۆڭگە غەلىتە، (تال تېغىدا) باشقىچىلا

451 . ئۆمكەن كۆكرەك

452 . ئۆكسۈك كەمنى تولدۇرغۇچى نەرسە

م : چاپاننىڭ ئەستىرى بىزە ئۆكسۈپ قالدى. ئۆكسۈكلۈك رەخت بارمۇ؟

453 . ئۆدىمەك، ئۆۋەدىمەك (تال تېغىدا) بېشى ئاستىغا، پۇتى يۇقىرىغا بولۇپ قالماق

454 . ئۆتكەمە ئۆزگەن چوڭ تۆشۈكلۈك غالۋۇر

455 . ئۆپمەك ① ئۆزەك، تومۇر ② ئاقۇۋاق كۆتىكى

456 . ئۆۋەر (تال تېغىدا) كۈنگەي

3 . ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىيوملاردىن نەمۇنىلەر

△ يىراقتىن ئالتە ياشار كەلسە، يېقىندىن 60 ياشار ئالدىغا چىقىپتۇ.

△ تەقىيدە ياماق بولماس، ياخشىدا دىماق.

▲ ياخشى گەپكە ئىلان ئىندىن چىقار،
يامان گەپكە مۇسلىمان دىندىن چىقار.
▲ قەبرىنى قاپقا سولا، سۆرەپ يۈرۈپ گەپنى سۆرا.
▲ سەكگەرمىسەك، سەكگىلىتىدۇ.
▲ قۇل كۆتىگە قورو يوق، ئۆرلەك ئوتىغا سۇراق.
▲ ئىش قىلغۇچىنىك، سورۇن ئولتۇرغۇچىنىك.
▲ سۇتىنىك پۇلى سۇغا ئاقتى، قالدى قەبتىقىنىك پۇلى.
▲ مىنگەن ئېتىغا قۇم ئارتىدىغان، يۈرگەن يولىغا ئازغان تەبرىيدىغان.
▲ هارماك دىسە، هاپاش بوپتۇ.
▲ ئىت بىلەن خامان يانچىساك، پوق بىلەن چەش بولىدۇ،
يامان بىلەن ئىش قىلساك، قىلغان-قىلمىغان هەش بولىدۇ.
▲ ئاتىسى ئاتالمىغان قوكۇزنى، بالىسى ئېتىپتۇ تۆكۈزنى.
▲ قاچان بولغاي ئۆزۈمدەك، قاراپ تۇرغان كۆزۈمدەك.
▲ ئۆز دىسە ئۆزەكنى ئۈزۈپتۇ.
▲ كۆنە يارنىك كۆزدىن تاشقىرى ئەيىپى يوق،
▲ يىپ ئۇچى، يىگىنە سۇنىغى.
▲ سىركىسى سۇ كۆرمىگەن. (پاسكىنا، مەينەت ئادەم)

4. بېيىت ۋە قوشاقلاردىن نەمۇنىلەر

ئاق-ئاققىنە تىشلىرى دىلنى دارادۇ،
ئەرنىلىرىنىك تاتتىقلىغى تىلنى يارادۇ.
قاشلىرى قازى بولۇپ يۈرتنى سورايدۇ،
كىرپىكلىرى جىلۋە قىلىپ جاننى ئالادۇ.
جان، جانانىدەك جاننى ئالامدۇ،
ئاشىق پەرۋانىدەك ئوتتىن يانامدۇ.

× × ×

نەمچام سەپرىق، غۇنجام سەپرىق يارىمنىك كويىمىكىن،
گۈل بىلەن رەيهان پۇرايدۇ يارىمنىك بويىمىكىن.
ئىگىز تەختىتە سەن ياتساك، ئاياغىكدا ياتاي مەشۇق،
توپايىك توزۇپ قالسا، مەن توتىيا قىلاي مەشۇق.

× × ×

كۆككىنە كەپتەر كىلىپ قوندى بىيىشنىك تالىغا،
هېچ كىشى قىلماس ئىزالار يېكى تۇتقان يارىغا.
هەر كىشى قىلسا ئىزالار يېكى تۇتقان يارىغا،
كىرپىگى ئوقتەك بېرىپ مىقتەك قادالسۇن جانىغا.

× × ×

ئارچىمبەلدە تون كىيىپسىز ياقسىنى بۇزماڭ،
شارلار① يولى يىراقكەن دەپ كۆڭنىكىزنى بۇزماڭ.
يىراق بولۇپ، يېقىن بولۇپ داۋانى يوقتۇر،
بىز ئىككىمىز دوست بولايلى يامانى يوقتۇر.

× × ×

ھەشكىپىچەك يۆگىلىپتۇ باغدىكى جىنەستىگە،
قايدىن ئارا ھاشنا بولدۇم قارىقاش پۇگەستىگە.
قارىقاش پۇگەستىنىڭ نىمە خىيالى بارىكىن،
بىر قاراپ، ئىككى كۆلۈپ، نەلەردە يارى بارىكىن.

× × ×

يوقۇرى بېقىپ ئايىنى كۆردۇم چەرخى-پەلەكتە،
تۆۋەن بېقىپ يارنى كۆردۇم، ماخمال تۇشەكتە،
يارنىڭ كۆڭنى بۆلەك يەردە مەن بىر ئەمگەكتە.

× × ×

ھۇۋەيدا دىدىلەر، شەۋەيدا دىدىلەر،
بىرنى ئولان، بىرنى نادان دىدىلەر.
ئىككىمزلا بىرلا شاخنىڭ مۆگىسىدۇق،
بىرنى تاتتىق، بىرنى ئاچچىق دىدىلەر.

× × ×

ھوگىدا تۇرنا كېلەدۇ، گۈل شېخىغا قونغىلى،
گۈل شېخى نازغىپ تۇرادۇ تۇرنىنى قوندۇرغىلى.
تۇرنىنىڭ ئوڭ قولىدا ئالتۇن مىنەن مۆھۆرى بار،
شۇغىنا جانىم يارىمنىڭ ئىسسىق يۈرەكتە دېغى بار.
داغمۇ-داغ ئەتتىڭ مېنى، شەرۋازى كۆيدۇردۇڭ مېنى،
بەرگىدە پىشقان ئالمىدەك ھەجەپمۇ ساغارتتىڭ مېنى.

× × ×

ئىلتىپاتلىق گۈل غارادىم ئەي ناۋارىمغا دۇنا،
بويى قاتىل تالى بويلۇق مېھرىبان يارغا دۇنا.
ئۇل يارىمنىڭ مەندە باردۇر ھەلقە-ھەلقە زەنجىرى،
قاشلىرى ئانداق نازاكەت ئىككى زۇلپا ساچلىرى.
بويلىرى غۇنچە ناھايەت سۆزلىرى شەدۇ-شەكەر،
قاشلىرى قىيغان قەلەمدەك كۆيدۈرەر جانۇ-جىگەر.

× × ×

① جاي ئىسمى

ياغلىغىم ياڭىمدا قەپتۇ،
كۆزگە سۇرتۇپ يۇرگىدەك.
كىچىلەردە ئۇخلىماي،
كۆندۈزى تىللەپ يۇرگىدەك.

ياڭ بىلەن چۆللەردە ياتسا،
چۆل ئەمەس بوستانىكەن.
توراقلىرى ① ھەمسا بولۇپ،
ئەتراپلىرى گۈلزارىكەن.

ياڭسىز ئۆمرۈم مېنىڭ،
مىڭ ياشسام بىر كۈنچە يوق.
ئىشقى ئوتى ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلدى،
ئەتىيازدىن كۆزگىچە.
ھەر كىشى ياڭنى تاپسا،
شەۋىقادىر شۇل كىچە.

ئۆزلىرى ئۆيدىن چىقىپ،
چۆللەرنى بوستان قىلدىلا.
بىر قوۋۇز لەۋزى بىلەن،
بىزلەرنىمۇ قۇل قىلدىلا.

يالغۇزۇم يالغۇز دەرەخنىڭ،
تۈۋىدە ياتۇرمۇسمز.
مىڭ تىكەننىڭ دەردىنى،
بىر گۈل ئۈچۈن تاتۇرمۇسمز.

مەككىگە بارماڭ ياڭىم،
مۇنىدىمۇ بىر مەككە بار.
ئاي يۈزۈڭنى كۆندە كۆرسەم،
مەككىگە بارغانچە بار.

ئات مىنىپ، كىمخاپ كىيىپ،
قۇش-قۇشلىماق قانچە لىگىش ②.
ئۆز ئىشىنى ئۆزى بىلىپ،
قىلغان كىشى مەردانىمىش.

1990 - يىل 8 - ئاي
ئابدۇرېھىم تۆمۇر

§2. خەنزۇلار

1. تەرەققىيات جەريانى

خەنزۇلارنىڭ قۇمۇل بوستانلىقىدا ماكانلاشقان تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. قۇمۇلغا خەنزۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ كەلگەن مەزگىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشچە، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈڭيۈەنىڭ 16 - يىلى (مىلادىنىڭ 73 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇگۇ، گېن جۇڭلار ھونلارنى تارمار قىلىپ ئېۋرغۇلنى ئالغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچقان، قەلئە-سېپىل سالغان، «ئېۋرغول تۇتۇقبېگى» تەسىس قىلغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەنزۇلار كۆپلەپ بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە قۇمۇل ئۇدا خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان جايى بولغان، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىدى.

① توراق — توغراق
② قانچىلىك ئىش

مىلادىنىڭ 420 - يىلى شىلياڭنىڭ قالدۇق قىسمىلىرىدىكى لى باۋ ۋە ئۇنىڭ جىيەنى تاڭ خې، تاڭ چىلار ئېۋرغولغا قېچىپ كېلىپ سەرگەردان بولغان، 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ جورجان هاكىمىيىتىگە بېقىنغان. جورجان هاكىمى يىتى ئەمىر چۇشۇرۇپ تاڭ چىنى ئېۋرغولنىڭ ۋاڭلىقىغا تەيىنلىگەن. بۇ قۇمۇل تا- رىخىدىكى بىردىن - بىر خەنزۇ ۋاڭ هېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا خەنزۇلار قۇمۇلغا كېلىپ بىرقەدەر كەڭ كۆلەمدە ئولتۇراقلاشقان مەزگىل هېسابلىنىدۇ.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە قۇمۇلدا ۋىلايەت، ئايماق، ناهىيە رەسمىي تەسىس قىلىنغان، ئېۋرغول ئەسكەرلىرى قۇمۇل ۋە باركۆلدە تېرىقچىلىق قىلغان. ئەمەلدار، ئەسكەر، سودىگەر، پۇقرالارنىڭ ئىچىدە قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قالغانلىرى ناهايىتى كۆپ، ئۆكلۈك - سۈيگۈت توپىلىڭى يۈز بەرگەندە تۇبۇتلار قۇمۇل ئايمىقىغا قورشاپ هۇجۇم قىلغان ئايماق بېگى يۈەن گۇاڭتىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن بۇ يەرنى بىر نەچچە يىل ساقلىغان، ئاخىرى ئەسكىرى تۈگەپ، ئوزۇق - تۈلۈگى ئۈزۈلگەن، يۈەن گۇاڭ- تىڭ ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان. مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شاجۇلۇق خەنزۇ جاڭيىچاۋ خەلقىنى قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە يېتەكلەپ، تۈبۈتلارنى كەينى - كەي- نىدىن مەغلۇب قىلىپ قۇمۇل ئايمىقىنى قايتۇرۇۋالغان. ئېۋرغول قايتىدىن تاڭ سۇلا- لىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ئايمىقى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كونترولىغىدا بولسىمۇ، بۇ يەردە يەنىلا چىن ئىسمىلىك خەنزۇ ئايماق لەشكەر بېشى بولغان، ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەر 10 نەچچە ئەۋلاتقىچە قۇمۇل ئايمىقىدا ياشاپ كەلگەن.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل گەنسۇ ئۆلكىسىگە قارايدىغان بولدى، ئۇ چاغدا قۇمۇل ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلدىغان ئورۇن ئىدى. خەنزۇ ئەسكەرلىرى ۋە يېڭى فۇجۈن ئەسكەرلىرىدىن 500 ئادەمنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلغانلىقى هەققىدە خاتىرىلەر بار.

مىڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە، قۇمۇلدىكى مۇڭغۇل هۆكۈمرانىغا سادىق ۋاڭ دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى، نۇرغۇن خەنزۇ ئەمەلدارلار هۆكۈمرانلىق قىلىشقا يارەملەشتى. مىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى يەنە قۇمۇل قوغدىنىش مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇ يەرنى ئۇزاققىچە ساقلىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ، چيەنلۇڭ يىللىرى قۇمۇل چىڭ سۇلالىسى ئەسـ كەرلىرىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان مۇهىم بازىسى بولۇپ قالدى. ئەسكەرلەرنى تېرىقچـ لىق قىلدۇرىدىغان، مەهبۇسلارنى تېرىقچىلىق قىلدۇرىدىغان، پۇقرالارنى تېرىقچىلىق قىلدۇرىدىغان تۇرلۇك ئەهۋاللار كەينى - كەينىدىن بارلىققا كەلدى، خەنزۇ ئاهالىسى كۆپلەپ ئاۋۇدى. داۋگۇاڭ يىللىرى قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 4800 دىن ئارتۇق كىشىگە يەتتى، گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇشمۇ تۇشتىن كەڭ كۆلەمدە ئىچكىرىدىن چىقتى. كېيىنچە لەشكەرلەر ۋە هەربىي قىسىمغا ئەگىشىپ چىققان سودىگەر، پۇقرالار قۇمۇلدا كۆپلەپ ماكانلاشتى.

1949 - يىلى قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 14 مىڭ كىشىدىن ئاشتى. 1983 - يىلى ناھىيە مىقياسىدا خەنزۇلارنىڭ سانى 99 مىڭ كىشىدىن ئاشتى. جۇملىدىن ناھىيىگە قاراشلىق نوپۇس 31 مىڭ كىشىدىن ئاشتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىچكى ئۆلكىلەردىن زور تۈركۈمدە خەنزۇلار قۇمۇلغا كېلىپ قۇرۇلۇشقا ياردەم بەردى. ئۇلار، ئاساسەن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، كۆمۈرچىلىك، تۆمۈر يول قاتارلىق ھەرقايسى سەپلەرگە ئورۇنلاشتى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، يەنە چېگرا رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى زور تۈركۈمدىكى جياڭسۇلۇق، خۇبېيلىك ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار قۇمۇل يېزىلىرىغا كەلدى، 60 - يىللاردىن كېيىن ئىچكىرىدىن يەنە خېلى كۆپ ساندىكى كۆچمەنلەر قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىچكىرىدىن قۇمۇلغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىپ ئەۋەتىلگەن كادىر، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىمۇ ناھايىتى كۆپ بولدى. بۇ ئادەملەر ئازادلىقتىن ئىلگىرى شىنجاڭغا چېققان كونا خەنزۇلار بىلەن قوشۇلۇپ قۇمۇلدىكى نوپۇسنىڭ مۇرەككەپ مەنبەسىنى شەكىللەندۈردى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۈگۈنكى قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ يۇرت - ماكانى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۆلكە - شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن كەلگەن خەنزۇلار ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى، بىللە تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا بۇ ئادەتلەر بىر - بىرىگە سىڭىشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، قۇمۇلنىڭ يەرلىك تۈسكە ئىگە خەنزۇلارنىڭ يېڭى تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكىللەندى.

2. توي

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوغۇل - قىزلارنىڭ توي قىلىش يېشى ئومۇمىيۈزلۈك بىر قەدەر كېچىك بولۇپ، ئوغۇللار 17 — 18 يېشىدا، قىزلار 15 — 16 يېشىدىلا توي قىلاتتى. توي، كۆپىنچە، ئاتا - ئانىسىنىڭ دېگىنى بويىچە بولىدۇ، ئەلچى كېلىشتۇرىدۇ. قىز تەرەپ رازى بولسا، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە تويلۇق، يەنە كېيىم، رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىدۇ. بۇ، «چاي ئىچكۈزۈش» دېيىلىپ پۈتۈشكەنلىك بولىدۇ. توي بولغاندا ئۇرۇق - تۇغقانلار، ئەل ئاغىنىلىرىنىڭ ھەممىسى كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ، يىگىت تەرەپ بىلەن قىز تەرەپ ئايرىم - ئايرىم مېھمان كۈتىدۇ. كەچقۇرۇنلۇقى ياشلار ھۈجرىدا تاماشا قىلىدۇ. كۈندۈزدىكى مېھمان كۈتۈشتە، قېيىن ئاتا بىلەن قېيىن ئانا مېھمانلارنىڭ قىزىقچىلىق قىلىدىغان ئوبيېكتى بولىدۇ، كەچتە قىزنىڭ تۇغقانلىرى ھۈجرىدىكى كارىۋاتقا چىلان، ياڭاق چېچىپ قويىدۇ، چىلان «بالىدۇر بالىلىق بولۇڭ،» ياڭاق «كۆپرەك پەرزەنت كۆرۈڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. توي بولۇپ ئۈچ كۈندىن كېيىن كېلىن ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، بۇ كۈنى قىز تەرەپ چىللاشقا قىلىدۇ. قىزنىڭ

ئانىسى لەگمەن قىلىپ قىزنى ۋە كۆيئوغۇلنى كۆتۈۋالىدۇ. تاماقنى يېدۈرۈپ بولۇپلا قىزنى قېيىن ئانىسىنىڭكىگە ئۇزىتىپ قويىدۇ، قوندۇرۇپ قالمايدۇ. لەگمەن يېدۈرۈش — توي قىلغان قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئۆمۈرۋايەت ئىناق ئۆتۈش، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلغانلىق بولىدۇ. بۇ ئادەت يېزىلاردا ناھايىتى ئەۋج ئالغان.

جۈگەۋا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «نىكاھ قانۇنى» نى تەشۋىق قىلىش - ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق ياشلار ئىچىدە ئەركىن مۇھەببەت باغلايدىغانلار كۆن ساناپ كۆپەيدى، توي قىلىش يېشى تەدرىجىي كەينىگە سۈرۈلدى. توي كۆنى ئادەتتە ھېيت - بايراملارغا توغرىلىنىدىغان بولدى. شەھەر ياشلىرى ئىچىدە ئۆلكىلەرگە بېرىپ سەپەر ئۈستىدە توي قىلىدىغانلارمۇ پەيدىنپەي كۆپەيدى. 1981 - يىلى مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بولۇش پائالىيىتىنى قاناتلاندۇرۇلغاندىن بۇيان، يېڭىچە توي قىلىشنى كىشىلەر بارا - بارا قوبۇل قىلماقتا.

3. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

60 ياشتىن ئاشقانلار ۋاپات بولسا، بۇنى خۇشاللىق دەپ ھېسابلايدۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ياشانغانلار ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ تۇغقىنى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرەيلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئوغلىنى باشلاپ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئىشىكىگە بېرىپ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزەتتى. خەۋەر تاپقانلار تەزىيىگە كېلەتتى. ھېيىت قويۇلغان ئۆينىڭ ئالدىغا بىر لىگەن جىگىموما بىلەن مېۋە - چېۋە، ھاراق - سەي لەر قويۇپ قويۇلاتتى، بايلار ئۆلسە ماتەم بېغىشلىمىسى، ماتەم تاۋىرى تەقدىم قىلىناتتى، ئادەتتىكى ئادەملەر ئۆلسە، سېرىق قەغەز، ئاق قەغەز ۋە لىگەن تەقدىم قىلىناتتى. قول ئىلكىدە بارلار يېقىن - يېراق تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئاق رەختتىن قارىلىق تارقىتاتتى. كەمبەغەللەرنىڭ ئايال ۋە ئوغۇل - قىزلىرى قارىلىق تاقايتتى. قول ئىلكىدە بارلار قەغەزدىن ئوغۇل قىز بالا، ئات، كالا، قوي، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ھەيكىلىنى ياساپ بىللە دەپنە قىلاتتى. ئادەتتە جەسەتنى گۆرنىسەيدە ئۈچ كۆن ساقلاپ ئاندىن يەرگە كۆمىدۇ. بەزى جەمەتلىك چوڭ ئائىلىلەردە جەسەتنى 10 — 15 كۆن ساقلاپ، داۋاجاۋ دىنىنىڭ مۇخلىسىنى چىللاپ كېلىپ، داۋاجاۋ قائىدىلىرىنى ئۆتەيدۇ، دەپنە قىلغان كۆنى گۆرنىسەي ئالدىغا تەزىيە بۇيۇملىرىنى تىزىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مېيىتكە تەزىيە بىلدۈرىدۇ. بۇ مۇراسىملار تۈگىگەندىن كېيىن ھەممەيلەن گۆرنىسەينى كۆتۈرىدىغان ئارغامچىنى تۈتۈپ ماڭىدۇ، ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئالدىدا ئارغامچىنىڭ ئۇچىنى تۈتۈپ قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭىدۇ. گۆرنىسەي «ئۆمۈرلۈك ساندۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. گۆرنىسەي، كۆپىنچە، قارىغاي ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، قىزىل، چۆرىسى قارا سىر بىلەن سىرلىنىدۇ. گۆرنىسەينىڭ ئالدى تەرىپىگە «ئۆمۈر» ۋە «بەخت» دېگەن خەتلەر چوڭ قىلىپ يېزىپ قويۇلىدۇ. ئاياغ تەرىپىگە كۆپىنچە تۇرنا، ئىلۇپەر گۈلى قاتارلىقلار سىزىلىدۇ. گورنىڭ كەڭلىكى بىر يېرىم مېتر، ئۇزۇنلۇقى ئىككى يېرىم مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتردەك كولىنىدۇ، گۆرلۈك ئورۇننى مۇنەج-

جىم ياكى داۋجاۋ مۇخلىسى بىكتىپ بېرىدۇ. گۆرنىڭ ئىچىدە كىچىك تۆشۈك كولـ
نىپ، ئۇ يەرگە بىر پىيالە ۋە ھاراقنا چىلانغان جىگىمومىنىڭ ئۇششاقلىرى، كەمپىت
قاتارلىق يېمەكلىكلەر قاچىلانغان كىچىك بوتۇلكا قويۇلىدۇ. بۇ «نازۇ - نېمەتلەر
بوتۇلكىسى» دېيىلىدۇ. ئاندىن گۆر كۆمۈلۈپ، ئۈستى دۆڭ قىلىپ قويۇلىدۇ. ئۆلۈك
گۆرگە قويۇلۇپ ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قەبرىستانلىققا بېرىپ قە-
غەز كۆيدۈرىدۇ. بۇ «ئۇچى» دېيىلىدۇ، يەتتە كۈندىن كېيىن يەنە قەبرىستانلىققا
بارىدۇ، بۇ «تۇنجى يەتتىسى» دېيىلىدۇ. ھەر يەتتە كۈندە بىر قېتىم قەبرىستانلىققا
بارىدۇ، 49 كۈندە توختايدۇ. 100 - كۈنى قەبرىستانلىققا يەنە بىر قېتىم بارىدۇ،
بۇ «يۈزى» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى چوكانتال ياكى مەرھۇمنىڭ
ۋاپات بولغان كۈنى قەبرىستانلىققا بېرىپ قەغەز كۆيدۈرۈپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلۈم ئۇزىتىش ئۇرۇپ - ئادەتلىرى كۆپ ئاددىيـ
لاشتى، بولۇپمۇ شەھەردە ئۆزگىرىش تېخىمۇ چوڭ بولدى، ئادەتتە، تەزىيە بىلدۈرۈش
يىغىندا گۈلچەمبىرەك تەقدىم قىلىش، تەزىيە بېغىشلىمىسى يېزىش ئارقىلىق ۋاپات
بولغۇچىغا تەزىيە بىلدۈرۈلىدىغان بولدى. چىگە باغلاپ قارىلىق تۇتىدىغانلار ئازلاپ
قالدى. جىياڭسۇ، خۇبېي قاتارلىق جايلاردىن چېگىرىغا يارەمگە كەلگەن ياشلار بىر
قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئۆز يۇرتىنىڭ ئادەتلىرى ساقلىنىپ
كەلمەكتە.

4. كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۇلۇك، تۇرار - جاي، يۇرۇش - تۇرۇش قائىدىلىرى

خەنزۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئاددىيراق كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى
مىنگو يىللىرى پۇقرالار رەختتىن كىيىم كىيەتتى، تاۋار - دۇردۇندىن كىيىدىغانلار
ناھايىتى ئاز ئىدى. ھېيت - بايرام، توي - تۇكۇن كۈنلىرىدىلا يېڭى كىيىملەرنى
كىيەتتى. ئەرلەر ئالدى ئۇچۇق چاپان، ئاياللار يېنى ئۇچۇق چاپان كىيەتتى. شەھەر -
بازارلاردىمۇ ئۇزۇن چاپان كىيىدىغانلار بار ئىدى. قىشتا، شەھەر - يېزىلاردا تېرە
جۇۋا ۋە پىيما كىيىدىغانلار ناھايىتى جىق ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن
خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ياخشىلىنىپ، كىيىم - كېچەكىكە ئېتىبار
بېرىدىغان بولدى. قۇمۇل قاتناش تۇگۈنىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن جايلاردىكى ئۇچۇرلار
بۇ يەرگە بىرقەدەر چاققان يېتىپ كېلىدۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى يېڭى پاسوندىكى
كىيىم - كېچەكلەر قۇمۇلدا ناھايىتى تېز ئومۇملىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا قۇمۇلدىكى خەنـ
زۇلارنىڭ كىيىم - كېچىكى ئىچكىرىنىڭ، بولۇپمۇ بېيجىڭ، شاڭخەي ئەتراپىدىكى
جايلارنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. 50 - يىللاردىن تارتىپ 70 - يىللارغىچە
كىيىملىك رەختلىرى خادانى، كاجى، تىرىكە، چىبەرقۇتلارنى ئاساس قىلاتتى، يۇڭ
رەخت ناھايىتى ئاز ئىدى، رەڭگى قارا، كۆك، كۈل رەڭ رەختلەر ئاساس قىلىناتتى،
باشقا رەڭدىكى رەختلەرمۇ بار ئىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن كىيىم - كېچەكلەرنىڭ
پاسونى ناھايىتى تېز ئۆزگىرىپ، كاستيۇم - بۇرۇلكىغا يۆزلەندى، كىيىملىك - رەخت-

لەر خەمىيە تالالىق ۋە يۇك رەختلەر ئاساس قىلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

خەنزۇلار بۇغداي ئۇنىنى ئاساسىي ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. گۈرۈچ، تېرىق، چۆچۈگۈن قوناق ۋە كوممىسقوناق ئۇنىنىمۇ يەيدۇ، ئاق قوناق ئۇنىنى ناھايىتى ئاز يەيدۇ. ئادەتتە لەڭمەن، ئوزۇپ تاشلىغان سۇيۇقئاش، كەسمە ئاش، گاڭپەن، جىڭموما، خۇاجۇەر، تاۋا نېنى، جۇۋاۋا، مانتا، شىپەن، ئۇماچ قاتارلىقلارنى ئاساسىي ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. قوي گۆشى، چوشقا گۆشى، تۈرلۈك كۆكتاتلارنى يېيىشنى ياقتۇرىدۇ، تەمسىدە چۇچۇمەل، ئاچچىق، تۇزلۇق بولۇشنى ئاساس قىلىدۇ. قارا چاي شۇنداقلا گۈللۈك چاي ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. تاماكا خۇمارى بارلار موخۇركىنى كۆپرەك چېكىدۇ، چاغانىدا نۇرغۇن ئۆيلەردە چەلپەك، يۇگوزى (ياغ بىلەن پىشۇرۇلغان تۈرلۈك يېمەكلىكلەر) سالىدۇ، بۇ بىر ئايغىچە يېيىشكە يېتىدۇ. خەنزۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇخشاش بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مىللىيلار بىلەن ئارىلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقانلىقى ئۇچۇن، ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ۋە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ، ئاساسلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكىكى ئادەتلىرى يەرلىك خەنزۇلارغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، يەرلىك كونا خەنزۇلار چوشقا گۆشى ۋە گۈرۈچنى دائىم دېگۈدەك يېمەيتتى. لېكىن ئىچكىرىدىن قۇمۇلغا كېيىن كەلگەن ئادەملەرنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ھازىر چوشقا گۆشى ۋە گاڭپەننى دائىم يەپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. جەنۇبىي جۇڭگودىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلارمۇ يەرلىكنىڭ يېمەكلىك ئادىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ھازىر لەڭمەن، ئوزۇپ تاشلاپ ئېتىلگەن سۇيۇقئاشنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ يەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىپ كەلگەن پولۇ، قورداق، ساڭزا، نان، كاۋاپ قاتارلىقلارمۇ خەنزۇلار ئارزۇلاپ يەيدىغان تائاملاردىن بولۇپ قالدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئۇمۇل شەھىرى كىچىك، نوپۇسى ئاز بولۇپ، قاتناش قوراللىرى يوق دېيەرلىك ئىدى، كىشىلەر كۆپ ھاللاردا پىيادە ماڭاتتى. يېزا ـ قىشلاقلاردا كۆپ ھالدا ئات، ئېشەك مىنەتتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن بۇيان، ۋېلىسىپىت كىشىلەرنىڭ مۇھىم قاتناش قورالى بولۇپ قالدى. ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك بىردىن بىر نەچچىگە ۋېلىسىپىت بار بولدى. 80 ـ يىللاردىن بۇيان ئاپتوموبىل، تراكتور، موتسىكلىتىمۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا كىردى. شۇنداقتىمۇ يېزا ـ قىشلاقلاردا ئات، ئېشەك ھارۋىلىرى يەنىلا مۇھىم قاتناش قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرى، كۆپىنچە، ياغاچ ـ كېسەكتىن سېلىنىدۇ، ئادەتتە، ئۆينىڭ ئالدى جەنۇبقا قارىتىلىپ سېلىنىدۇ، ياكى بىرى يورۇق، بىرى غۇۋا ياكى بىرى يورۇق، ئىككىسى غۇۋا قىلىپ سېلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئىچى ـ سىرتى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ، ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ. يېزىلاردا ياتىدىغان ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە كاڭ سېلىنىدۇ، 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن ئۇي ئىچىنى بېزەشتىمۇ خېلى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى، ئۆيلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك چوڭ ئىشكاپ، تومپۇچكا، پاكار ئىشكاپ (پاكار جاۋەن)، پەلەمپەيلىك ئىشكاپ، كىتاب ئىشكابى، قوش كىشىلىك كارىۋات، ئۇس

تەل، سافا قاتارلىقلار قويۇلدى، نۇرغۇن ئائىلىلەردە تېلېۋىزور، ئۇنىۋېرسال رادىئو، شامالدۇرغۇچ بار بولدى. ناھايىتى كۆپ كىشىلەر رەڭلىك تېلېۋىزورلارغا قاراپ يۇرۇش قىلماقتا. بولۇپمۇ يېڭى تۇغۇلغان قىز-بىگىتلەرنىڭ ھۇجرىسى تېخىمۇ كاتتا جابدۇلۇپ، زىننەت بۇيۇملىرىغا ئېتىبار بېرىلمەكتە.

80 - يىللاردىن بۇيان، شەھەردە ئۆي-ئىمارەتلەردىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، بەزى ئورۇنلار ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئۇلتۇراق ئۆي بىناسى سېلىپ بەردى، نۇرغۇن ئىشچى - خىزمەتچىلەر يېڭى ئۆيلەرگە كۆچۈپ كىردى.

5. ھېيت - بايرام

خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايراملىرى تۆۋەندىكىچە: كونىچە 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باھار بايرىمى، 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «ئادەم بايرىمى» (بۇددا دىنى 1 - ئايىنىڭ 7 - كۈنىنى ئادەملەر تۇغۇلغان ئورتاق كۈن قىلىپ بېكىتكەن — ت)، 1 - ئاينىڭ 15 - كۈن يۈەنشياۋ بايرىمى، 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى لۇڭتەيتۇ (ياشانغان كىشىلەرنىڭ تولىسى مۇشۇ كۈندىن باشلاپ ساقال قويۇپ، شۇنىڭ بىلەن ئەجدىھانىڭ ساقلىنى ئېلىپ ئۆزگە قويغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ). 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى نياڭمياۋغا بېرىپ ئايال بۇتتىن پەرزەنت تەلەپ قىلىدۇ، 3 - ئاي چوكانتال (قەبرە يوقلاش) بايرىمى، 4 - ئايىنىڭ 4 - كۈنى سۇ پادىشاھىغا تەزىيە بىلدۈرۈش بايرىمى (يەر - كۆكنى ياماش، لۇڭۋاڭ-مياۋدا سەھنە ياساپ چاڭچىلە ئويناپدۇ)، 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تاڭزۇڭزا بايرىمى، 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بۇتخانا سەيلىسى، 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ھۇنەر تىلەش كەچلىكى، 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەبرە يوقلاش كۈنى، 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاۋۇز بايرىمى، 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئېگىزگە چىقىش بايرىمى، 10 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى قەبرە يوقلاش كۈنى، 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئوچاق پەرىنىڭ ياغ پۈرتىش بايرىمى، 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى باھار بايرىمى ھارپىسى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە باھار بايرىمى بىلەن يۈەنشياۋ بايرىمى ئەڭ قىزىق بولىدۇ. باھار بايرىمى كۈنلىرى ھەممەيلەن ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ، باھار كۈنلىرىنىڭ شاد - خۇرام ئۆتۈشىنى تەبرىكلىشىدۇ، ئۆيلەردە زىياپەت قىلىپ، ئۆزئارا مېھمان بولۇشىدۇ، ئەتىگەنده جۇڭزا يەيدۇ. يۈەنشياۋ بايرىمىدا پانۇس ۋە رەڭگارەڭ چىراغلار يانىدۇرۇلىدۇ. پوجاڭزىلار ئېتىلىدۇ. 2 - ئايىنىڭ 2 - كۈنىدىن بىر كۈن بۇرۇن ھەممە ئۆيلەردە رەڭگارەڭ پانۇسلار ئېسىلىدۇ. 2 - كۈنى كىشىلەر يەر مۇئەككىلى بۇتخانىسىغا بېرىپ كۆچە ياقىدۇ، ئاندىن كوچا ئارىلاپ تاماشا قىلىدۇ، 3 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ چېغى سۇلالىسىدىن مىنگۇدىچە داۋاملىشىپ كەلگەن كونا ئادەت. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بەزى خۇراپاتلىق تۇسىنى ئالغان بايراملار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ساقلىنىپ قالغان ئاساسلىق بايرام-لاردىن باھار بايرىمى، چوكانتال مەۋسۇمى، تاڭزۇڭزا بايرىمى، تاۋۇز چاغىنى قاتارلىق-لار بار. بايراملارنىڭ مەزمۇنىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى، مەسىلەن: چوكانتال مەۋسۇمى كۈنى ھەرقايسى ئورۇنلار ئۇقۇغۇچىلار، كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلاشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلابىي ئەنئەنه تەربىيىسى

ئېلىپ بارىدۇ. باھار بايرىمىدا كۆپىنچە توپلىشىپ ھېيتلىشىپ ئۆزئارا يېڭى بىر يىلدا تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنى تىلىشىدىغان بولدى. باھار بايرىمى كۈنى ئەتىگەندە ھەر جاي ـ ھەر جايدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار يا ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە، يا يەرلىك ئادەت بويىچە ھېيتلىق غەزىلىرىنى يېيىشىدۇ.

§3. خۇيزۇلار

1. تەرەققىيات جەريانى

قۇمۇلدا خۇيزۇلارنىڭ ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ۋاقتى تەخمىنەن يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماۋېنشېڭ يازغان «قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ روناق تېپىشى ھەققىدە» دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغلاردا قۇمۇلدا ماكانلاشقان ئۇيغۇر مىللەتتىنىڭ ئىچىدە خۇيزۇلار بار بولغان. بىراق ئۇ چاغدىكى خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەرەب ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى يەرلىك ئاھالە بىلەن ئوخشمايلا قالماستىن، بەلكى تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمۇ يەرلىك ئاھالىنىڭكىگە ئوخشمايتتى. شۇڭا ماۋېنشېڭ خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى تەڭ ئورۇنغا قويغان. بۇ خۇيزۇلار يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت بارىدى ـ كەلدى قىلىش جەريانىدا، بولۇپمۇ قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئۇلار تەدرىجى قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «خەنزۇ تۇڭگانلىرى» ياكى «خەنزۇچە كېسىنگەن تۇڭگانلار» دەپ ئاتالغان خۇيزۇلار غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى ئۆلكە لەردىن ئارقا ـ ئارقىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشقان. تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىلگەن خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى دولقۇنىدا قۇمۇلدىكى خۇيزۇ ماجاۋ چياڭ، ماخۇەنلەر ئاممىنى باشلاپ قوزغىلاڭ قىلغاندا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئۇچراپ، بىر قېتىمدىلا مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلىدۇ، بۇنىڭدىن خۇيزۇلارنىڭ قۇمۇل ئاھالىسى ئىچىدە ئادەم سانىنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ قېتىمقى باستۇرۇشتا قۇمۇلدىكى خۇيزۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كېتىدۇ، قالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قېچىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىكى خۇيزۇلارنىڭ سانى يىۋق دېيەرلىك ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

گۇاڭشۇ يىللىرى زور قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، بىر قىسىم خۇيزۇ قوشۇنلىرىمۇ چوڭ قوشۇن بىلەن ئىچكىرىدىن قۇمۇلغا كېلىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار قۇمۇلدا قېپقالىدۇ ھەم شەنشى مەسچىتىنى سالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدىكى خۇيزۇلار كەينى ـ كەينىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلىشىدۇ، قۇمۇلدىكى خۇيزۇلارنىڭ سانى تەدرىجي كۆپىيىدۇ، يەنە

سۇجۇ مەسچىتى سېلىنىدۇ. 1949 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، پۈتۈن ناھىيىدە 3182 خۇيزۇ بار ئىكەن.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن كېيىن، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكىلەردىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلار ئاز بولمىدى. 1974 - يىلىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا پۈتۈن ناھىيە بويىچە خۇيزۇلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 8802 گە يەتكەن.

خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شەھەر - بازارلاردا، ئاز قىسمى يېزىلاردا ئولتۇرىدۇ. 1983 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى خۇيزۇلار 5100 دىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە تەۋەلىكىدىكىلەر 3000 دىن ئاشىدۇ. قۇمۇل شەھەر - بازارلىرىدىكى خۇيزۇ ئاھالىلىرى ئۇششاق سودا - سېتىقتا ماھىر بولۇپ، بۇلاردىن يىمەك - ئىچمەك، مىلىچ مال، كىراكەشلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كۆپرەك.

2. دىنىي ئېتىقادى

خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، مەزھەپ تۈزۈمىنى يولغا قويغان، قۇمۇل شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلار شەنشى مەسچىتى ۋە سۇجۇ مەسچىتلىرىگە تەۋە. مەسچىتكە بىر ئىمام قويۇلغان، ئۇنىڭ دىنىي ھوقۇقى ھەرقانداق ئادەمنىڭكىدىن چوڭ، ئومۇمەن، بۇنىڭغا باشقا جايلاردىن تەكلىپ قىلىنغان كىشى ياكى ئۆز ئىچىدىكى ئابرويلۇق كىشى قويۇلىدۇ. مەسچىت باشقۇرۇش ئاپپاراتىغا بىر باشقۇرغۇچى، تۆت - بەش مۆتىۋەللى قويۇلىدۇ، 1933 - يىلىدىن كېيىن مۇدىرىيەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلىدۇ. مەسچىت دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇن بولۇپلا قالماستىن، شۇ مەسچىتتىكى جامائەت چوڭ ئىشلار ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدىغان ئورۇندۇر. يېزىلاردىمۇ ئادەتتە كىچىك مەسچىتلەر بولىدۇ، ئايرىم جايلاردا خۇيزۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىر مەسچىتتە ناماز ئوقۇيدۇ.

3. توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

خۇيزۇلاردا يېقىن تۇغقانلار ئارا توي قىلىدىغانلار كۆپ، بولۇپمۇ نەۋرە بىلەن نەۋرىنى چاتىدىغان ئەھۋاللار خېلى ئومۇميۈزلۈك. 1980 - يىلى «يېڭى نىكاھ قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن يېقىن تۇغقانلار ئارا تويلىشىدىغان ئەھۋاللار ئازىيىشقا باشلىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قىز - ئوغۇللارنىڭ توي ئىشلىرى، ئومۇمەن، ئاتا-ئانىلارنىڭ دېگىنى بويىچە بولاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يىگىت - قىزلار ئەركىن مۇھەببەتلىشىدىغان بولدى. لېكىن يەنىلا ئاردا ئەلچى مېڭىپ كېلىشتۇرىدىغان، ئاتا - ئانىلىرى رازى بولىدىغان شەكىل ئارقىلىق بولىدۇ. توي قىلغاندا ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنى چىللايدۇ، مېھمانلار سوۋغا كۆتۈرۈپ كېلىپ تويىنى مۇبارەكلەيدۇ، توي مۇراسىمىدا ئاخۇنۇم جامائەت ئالدىدا نىكاھ ئوقۇيدۇ. خۇيزۇلار ئىچىدە يەنە ھۇجرا ئۆيىدە قىزىقچىلىق قىلىدىغان ئادەتمۇ بار.

بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ فامىلىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئىسىم قويغاندىن باشقا، دىنىي ئادەت بويىچە ئەرەبچە ئىسىممۇ قويۇلىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە بولىدۇ، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن سۇغا ئالدۇرۇلىدۇ، ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ، ئاندىن نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ، شۇ كۈنى يەرلىككە قويۇلىدۇ. پۈتۈن دەپنە ئىشلىرىنى ئاخۇنۇم باشقۇرىدۇ. ئادەم ئۆلۈپ ئۈچ كۈن، يەتتە كۈن، قىرىق كۈن، يۇز كۈن، بىر يىل بولغاندا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى نەزىر ئۆتكۈزۈپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ.

4. كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۇلۇك، تۇرار - جاي، يۇرۇش - تۇرۇش قائىدىلىرى

خۇيزۇلارنىڭ كىيىم - كېچىكى يەرلىك خەنزۇلارنىڭكىدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. چوڭ ياشلىقلار، كۆپىنچە، قارا رەختتىن كىيىم كىيىدۇ، ئوتتۇرا ياشتىن يۇقىرى ئەرلەر توقۇلغان ياكى ئاق رەختتىن تىكىلگەن شاپاق بۆرك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ياشانغان ئاياللار چېچىنى تورغا يۆگەپ، بېشىغا ئاق داكا لېچەك سالىدۇ. ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللارنىڭ تولىسى دوختۇرخانىدىكى سېستىرانىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئاق بۆرك كىيىدۇ. ئاياللار ئالتۇن - كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرى سېلىشقا ئامراق.

خۇيزۇلار يېمەك - ئىچمەكتە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش چوشقا گۆشى يېمەيدىغانلىقى سىرتىدا، هارام ئۆلگەن ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ئادەملەر سويغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ، ئات گۆشىنىمۇ ئىستېمال قىلمايدۇ، كۈندىلىك ئوزۇقلۇق جەھەتتە، ئاساسلىقى، جىگىموما، تاۋا نېنى، مانتا، جۇۋاۋا، سۇيۇقئاش، لەگمەن قاتارلىقلار بار. مېھمان چىللىغاندا مايدا قورۇلغان، قاسقاندا پىشۇرۇلغان، ياغدا پىشۇرۇلغان تاتىملارنىڭ ھەممىسىنى تەييارلايدۇ، جوزىغا سەينى بىر - بىرلەپ ئېلىپ چىقىدۇ، يېڭى سەينى ئېلىپ چىققاندا، كونىنى ئېلىۋېتىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا تاتلىق گۈرۈچ تاماق ئېلىپ چىقىپ، سەينىڭ تۈگىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ھېيىت - ئايەملەردە ھەممە ئۆيلەردە ساڭزا، پوشكال، يۈگوزا قاتارلىقلارنى سالىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ ئائىلىسىدە ئىككى ئەۋلاد، ئۈچ ئەۋلاد، ھەتتا تۆت ئەۋلاد بىللە ئۆتىدىغانلار كۆپرەك بولىدۇ، ئائىلە ئىشلىرىنى چوڭلار باشقۇرىدۇ، ئائىلە ئەزالىرى چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرگە كۆيۈنىدۇ ۋە ئىناق ئۆتىدۇ. ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى تەربىيىلەشتە ئۈچ چوڭ ئىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ؛ بىرى، بالىلىرىنى ئوقۇتۇش (ئۆتمۈشتە دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇتاتتى)، ئىككىنچىسى، ئوغۇل بالىلىرىنى سۈننەت قىلدۇرۇش، ئۈچىنچىسى، بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل - قىزلارنىڭ تويىنى قىلىش. پەرزەنتلەرنىڭ مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، دۆلىتىمىز قورۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوغۇلغا پۈتۈن، قىزغا يېرىم مىراس تېگەتتى.

5. ھېيىت - ئايەم

خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئاساسلىقى، «روزى

ھېيت» ۋە «قۇربان ھېيت» قىلىدۇ. روزى ھېيتتا ھەممە ئۆيلەردە ساقىزا سالىدۇ، چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن ھېيتلىق يېڭى كىيىملىرىنى كىيىدۇ، باللارغا ھېيتلىق پۇل بېرىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭكىگە بېرىپ ھېيتلايدۇ. «قۇربان ھېيت» تا جامائەت بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇشقەندىن باشقا، شەرت - شارائىتى بار ئائىلىلەر، قويىسويۇپ قۇربانلىق قىلىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە بۆلۈشتۇرۇپ بېرىدۇ ھەم ئۇلارنى ئەزىرگە چىللايدۇ، ئاخۇنۇمنى قىرائەت قىلدۇرىدۇ.

§4. قازاقلار

1. تەرەققىيات جەريانى

قازاقلارنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشقان تارىخى ئۇزۇن ئەمەس.

چىڭ سۇلالىسى، تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) دىن گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى-غىچە (1883 - يىلى)، چار روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بىر قاتار تەڭسىز شەرت-نامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، چېگرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچ-رىغانىدى. «جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئايرىش ئەھ-دىنامىسى» دىكى زېمىن قايسى تەرەپكە تەئەللۇق بولسا، ئادەملەرمۇ شۇ تەرەپكە تەئەل-لۇق بولۇشقا قارىتا، قازاق ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر «پۇقرالار زېمىن بىلەن روسىيىگە ئايرىلىپ بېرىلسە، ئۆلسەكمۇ ئۇنىمايمىز» دېگەن قەتئىي مەيدانىنى بىلدۇرۇپ، ئارقا - ئارقىدىن چېگرىدىن ئۆتۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) زەيسەن كۆلى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قازاقلارنىڭ 12 ئاباق - كىبرەي قەبىلىسى ئۆلسمۇ روسىيىنىڭ پۇقراسى بولماسلىققا قەسەم بېرىپ ئەسلىدىكى يايلىقىدىن ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىدۇ، كېيىن يەنە بىر قىسىم قازاقلار تىيانشان تاغلىرىنىڭ باغرىغا كېلىپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ.

تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قابى موللا زالىڭ (زالىڭ مەنسەپ نامى بولۇپ، 10 بېشىغا توغرا كېلىدۇ) باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە ئون ئۆيلۈك قازاق يەتتە قۇدۇق بىلەن قويلۇق ئارىلىقىدىكى تاغلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدۇ. مانا بۇ يېقىنقى زامانىدا بىرىنچى تۈركۈم قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇ-غۇللانغان قازاقلاردۇر. قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قېلىش ھەم ياخشىراق بىر پارچە يايلاققا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، قابى موللىنىڭ ئوغلى بېگىن گۇاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە قۇمۇل ۋاڭىغا نۈرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ھەم ئىگەر جاب-دۇقلىرى كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن ئىككى ئېسىل ئات، ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن قامچا تەقدىم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربىي تاغنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىدە ئولتۇراق-لىشىپ مال بېقىشقا يول قويۇلىدۇ، بۇ، قازاقلارنىڭ قۇمۇلدا ماكانلىشىشىنىڭ باشلىنىش-دۇر. كېيىن بېگىن يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن شاڭيۇ قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. شۇ چاغ-دا توخۇلۇ ئەتراپىدىكى قازاقلارمۇ قۇمۇل ۋاڭىدىن ئولتۇراق جاي ئايرىپ بېرىشنى

ھەم دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن قازاقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھلىنىشىغا يول قويۇشنى تەلەپ قىلدۇ. قۇمۇل ۋاڭى بۇ تەلەپنى تەستىقلىغاندىن كېيىن شۇ يەردىكى ئۇيغۇر قىزى شەمشىخان بىرىنچى بولۇپ قازاق ياش جارەخمەتكە تېگىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار بىلەن قازاقلارنىڭ نىكاھلىنىشى باشلىنىدۇ.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) دىن كېيىن يەنە زور بىر تۈركۈم قازاقلار ئالتايدىن ئۇرۇمچى ئارقىلىق باربكۆل ۋە قۇمۇلغا كېلىدۇ، بۇلاردىن بىرمۇنچىلىرى داۋاملىق شەرققە سۈرۈلۈپ مال بېقىپ خېشى كارىدورى، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغا يېتىپ بارىدۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇلاردىن 1470 ئۆيلۈك ئادەم يەنە شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىدۇ ھەم قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ماكانلىشىدۇ. 1949 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە مىقياسىدىكى قازاقلارنىڭ نوپۇسى 3397 گە يېتىپ، غەربىي تاغ، تىيانشان ۋە تاشۇبۇلۇق تاغ باغرىلىرىغا جايلاشقان. 1983 - يىلى ناھىيە دائىرىسىدىكى قازاقلار 6700 دىن ئېشىپ، بۇلاردىن ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىقى 5300 گە يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىگە ماكانلاشقان قازاقلارنىڭ 90 پرسەنتتىن ئارتۇقى ئاباق - كېرەي قەبىلىسىگە مەنسۇپ، بۇ قەبىلە يەنە 12 ئۇرۇققا ئايرىلىدۇ، ناھىيىدىكى قازاقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جەنتىكەي ۋە جەدىكتىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇققا مەنسۇپ.

2. دىنىي ئېتىقاد

قازاقلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، لېكىن كۆچمەن ھالەتتە ياشايدىغانلىقى ئۈچۈن، تۇراقلىق مەسچىتلىرى ناھايىتى ئاز بولىدۇ، دىنىي پائالىيەتلەرنى، كۆپ ھالارىدا، كىگىز ئۆي ۋە تالادا تارقاق ھالدا ئۆتكۈزىدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرمۇشى تەدرىجى خاتىرجەم بولدى، شۇڭا، ئومۇمەن، قىشلاقلاردا مەسچىتلەر سېلىندى.

3. توي - تۆكۈن

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قازاقلار ئارىسىدا نىكاھ سودىسى خېلى ئېغىر بولۇپ، ئالىدىغان تويلۇقى دائىم دېگۈدەك بىرنەچچە يۈز چوڭ - كىچىك مالغا يېتەتتى. ئادەت بويىچە تويلۇقنىڭ يېرىمى ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، كۈيئوغۇل بولغۇچى قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قېيىن ئاتا - قېيىن ئاتا بىلەن يۈز كۆرىشىدۇ، شۇ كېچىسى قېيىن ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قېلىشقا بولىدۇ. توي مۇراسىمى ئالدى بىلەن قىز تەرەپنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. موللا نىكاھ ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن كەچتە ئەرئايال مېھمانلار كىگىز ئۆيدە ئۆلەك ئېيتىشىپ، يىگىت بىلەن قىزنى مۇبارەكلىشىدۇ. ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندا قىز ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي «سىكسىما» ئېيتىدۇ، قىز ھەمراھلىرى «كورس» ئېيتىپ قىزغا نەسىھەت قىلىدۇ، قىز كۆچۈرگىلى كەلگەنلەرمۇ «سارىن» ئېيتىپ قىزنى ئاتقا مىنىپ قېيىن ئانىسىنىكىگە بېرىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۆرپ - ئادەت

ناخشىلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى جانلىق بولۇپ، توي مەركىسىگە قويۇق مىللىي تۇس قوشىدۇ، يىگىت توي بولۇپ بولغاندىن كېيىن ئايرىم ئۆي جابدۇپ، ئاتا ـ ئانىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قازاقلاردا ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە ئايالىنى ئۆكىسى ئالىدىغان ئادەت بولۇپ، ئايالالارغا تاۋار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىناتتى. تۇل خوتۇنلار ياتلىق قىلىنىشقا بولمايدىغان ئۇرۇپ ـ ئادەتمۇ بار ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن نىكاھ ئەركىنلىكى تەدرىجىي ئەمەلگە ئاشتى، لېكىن تويلۇق ئاۋۇالقىدەكلا ئېغىر يۈك بولۇپ كەلمەكتە. ئۆتمۈشتە تولىسى مال تويلۇق قىلىناتتى، بۇگۈنكى كۈندە تويلۇقنىڭ تولىسى كىيىملىك رەخت بولۇپ قالدى. تويىنى تۇختاشقاندىن كېيىن قىز تەرەپكە نەق پۇل، كىيىملىك رەخت بەرگەنىنىڭ سىرتىدا، يەنە قىز تەرەپنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرىنىڭ ھەربىرىگە بىر كىيىملىكتىن رەخت قويۇلىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا بىرنەچچە ئون كىيىملىك رەخت كېتىدۇ.

4. ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى

قازاقلارنىڭ دەپنە مۇراسىمى، ئەنئەنىۋى مىللىي ئادەت ئاساسىدا، ئىسلام قائىدىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، مەيىتنى ئاق كېپەنگە ئېلىپ يەرلىككە قويىدۇ. ئۆتمۈشتە ئۆلۈپ كەتكەن كىشى ھايات ۋاقتىدا مىنگەن ئاتىنىڭ قۇيرۇق يايلىنى كېسىۋېتىپ قايتا ئىشلەتمەيتتى، ئۆي كۆچۈرگەندە ئۆلۈپ كەتكۈچىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئاتقا ئارتىپ يېتىلەپ ماڭاتتى، ھەربىر ئاۋۇلدىن ئۆتكەندە ئايال لار ماتەم ئۆلەڭلىرىنى ئېيتىپ ئۆلگۈچىگە تەزىيە بىلدۈرەتتى. بىر يىلدىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ ئەرۋاھىغا ئاتاپ ئاتىنى سويۇۋېتەتتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ ئادەت تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدى.

5. كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۈلۈك، تۇرار ـ جاي، يۇرۇش ـ تۇرۇش ئادەتلىرى

قازاقلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ئادەتتە كەڭرەك، پۈختا تىكىلىدۇ، چىبىرقۇتتىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەكنى ئالايىتەن ياخشى كۆرىدۇ، قىشتا كۆپىنچە چوك جۇۋا، تېرە ئىشتان، يازلىقى خېلى كۆپ ۋاقىتلارغىچە پاختىلىق كىيىم كىيىپ يۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاغنىڭ تۇرۇپ سوغۇق بولۇپ كېتىدىغان، تۇرۇپ ئىسسىپ كېتىدىغان ئۆزگىرىشچان ھاۋاسىغا ماسلىشىدۇ. قازاق ئەر ـ ئاياللار بېلىگە تاسما كەمەر باغلاپ، پىچاق ئېسىپ يۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئىچكى ـ تاشقى كىيىملىرىنىڭ ياقىسىغا، يېڭىگە، مەيدىسىگە، ئىشتان پۇشقىقىغا گۈل نۇسخىلىرىنى كەشتىلەيدۇ. كەمەر، ھىلاپ، ئىگەر، يۇگەنلەرنى پارقىراق قەلەي بىلەن زىننەتلەيدۇ. ئاياللىرى ئوچۇق، رەڭدار كىيىملەرنى كىيىشكە، بولۇپمۇ ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىشكە ئامراق. قازاق قىزلىرى مەيدىسىگە تەڭگە، قولۇلە قېپىنى، رەڭدار تۇگمىلەرنى تاقۇۋلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، يول ماڭغاندا

بۇ نەرسىلەر ۋال - ۋۇل قىلىپ رەتسىملىق جىرىڭلاپ تۇرىدۇ. قىشتا تۈلكە قۇلاقچا ياكى كولاپارا كىيىدۇ. ئۇنى قارا مەخمەل بىلەن تاشلايدۇ، قىزلار گۈل تىكىلگەن يۇمىلاق دوپپا كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئوغۇل - قىزلار باش كىيىمنى ئۈكە بىلەن زىننەتلەيدۇ، ئۇ شامالدا يەلپۇنۇپ ئىنتايىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. ياز كۈنلىرى بېشىغا ئاق ياغلىقنى تېڭىۋالىدۇ. قىزلار توي قىلغاندا قىزىل ياغلىق سالىدۇ. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاق ياغلىققا ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ. ياغلىقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ساغرىسىدىن ئېشىپ تۇرىدۇ، كۆز، بۇرۇن ۋە ئاغزىنى ئوچۇق قويغاندىن باشقا، باش، بويۇن، كۆكرەك، دۇمبىسىنى پۈركۈۋالىدۇ، ئەر - ئاياللار كۆپىنچە ئۇزۇن قونجىلىق ئۆتۈك كىيىدۇ، قىش كۈنلىرى پۇتىنى ئىسسىق ساقلاش ئۈچۈن يۇقىرى كىگىزدىن ئۇزۇن قونجىلىق پايپاق تىكىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئۆتۈك كىيىدۇ.

قازاقلار، ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ كۆپىنچىسىنى چارۋىدىن ئالىدۇ. سۈتتىن قۇرۇت، قايماق، سېرىقماي، ئەجىگى، ئىرىمچىك قاتارلىق كۆپ خىل يېمەكلىكلەرنى ياسايدۇ. قىمىز قازاقلارنىڭ ياز پەسلىدە ياخشى كۆرىدىغان ئىچىملىكىدۇر. ئادەتتە قوي گۆشىنى يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەمىشەم گۆشنى شورپا قىلىپ پىشۇرۇپ يېيىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. ئۇندىن تەييارلانغان تاتلىمىلىرى كۆپىنچىسى تاۋا نان، بوغۇرساق، سۈيۇقتاش، كەسمە چۆپ، كېسىپتاش قاتارلىقلاردۇر. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى چارۋىچىلار ئاشلىقنى ناھايىتى ئاز ئىستېمال قىلاتتى، ھەر يىلى قورۇغان ياكى پىشۇرغان ئارپا، بۇغداينى ناھايىتى ئاز ئىستېمال قىلاتتى، قازاقلار سۈتلۈك چايغا ئامراق كېلىدۇ، سەينى ناھايىتى ئاز يەيدۇ. چوشقا گۆشى ۋە ھارام مال گۆشلىرىنى يېمەيدۇ.

قازاقلار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت. شۇڭا كۆچۈشكە ئەپلىك بولغان كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي. ئالدى بىلەن چۈشتىن كەرگە، چاڭراق، باقان ياسىلىدۇ، ئاندىن كەرگىنىڭ سىرتىغا ئۆرۈلگەن چىغ باغلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىگىز يېپىلسا ئۆي پۈتكەن بولىدۇ. ئۈستىگە تۈكلۈك قويۇلىدۇ، ھاۋا ئالماشتۇرۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن تۈكلۈكتە ئېچىپ يېپىشقا ئەپلىك كىگىز ياپقۇچ بولىدۇ، كىگىز ئۆيدىكى نەرسىلەرنىڭ تىزىلىشى ۋە سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشىدا مەلۇم قائىدە بولىدۇ. ئىشىكتىن كىرگەن جاينىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدە تۈشەك قويۇلىدۇ، ئوتتۇرىغا ئۆي ئىگىسىنىڭ كارىۋىتى ۋە ساندۇقلىرى قويۇلغان بولىدۇ. ساندۇقنىڭ ئالدىدىكى جاي مېھمان كۈتىدىغان جايدۇر. ئىشىكتىن كىرىپ ئوڭ تەرەپكە يېمەكلىك ۋە قازان، قاچا - قومۇچ قويۇلىدۇ، سول تەرەپكە ئىگەر، جابدۇق ۋە باشقا نەرسىلەر قويۇلىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوچاق ئېسىلىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ تۆت تەرىپىگە شىرداق سېلىنغان بولىدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن قىشلاقلاردا تەدرىجىي ھالدا تام ئۆيلەر سېلىنىپ، قىشتا مۇقىم ئولتۇرىدىغان ئۆيلەر بىنا بولدى.

ئەر - ئايال، ياش - قېرىلارنىڭ ھەممىسى سەپەرگە چىققاندا، مال باقماندا ئات مىنىدۇ، يەتتە - سەككىز ياشلىق بالىلارمۇ ئات مىنىپ مال باقالايدۇ، يايلاقتىن يايلاققا كۆچكەندە

ئۆي بىساتلىرىنى ئات، كالا، تۆگە بىلەن توشۇيدۇ. ئات مىنىشنى بىلمەيدىغان كىچىك بالىلىرىنى ساندۇققا سېلىپ ئۇلاغقا ئارتىپ ئېلىپ ماڭىدۇ.

6. ھېيت - ئايەم

قازاقلارنىڭ قۇربان ھېيت، روزى ھېيتتىن باشقا، يەنە شەمسىيە 1 - ئايدا نو- رۇز بايرىمى بار. ھېيت - بايراملاردا چارۋىچىلار بەيگە سېلىش، چېلىشىش، ئۆلەڭ مۇيىتىشىش، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ.

7. باشقا ئۆرپ - ئادەتلىرى

قازاقلار مېھماندوست مىللەت، ئۆيىگە كەلگەن ياكى قونۇپ قالغان مېھماننى تونۇ- سۇن - تونۇمىسۇن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، شۇڭا قازاقلاردا «كەچ قالغان مېھماننى قويۇ- ۋەتسەڭ مەڭگۈ ئۇياتقا قالىسەن» دەيدىغان سۆز بار. ئىززەتلىك مېھمان كېلىپ قونۇپ قالسا، كىگىز ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تۆرگە ئورۇن سېلىپ بېرىدۇ ھەم قوي سويۇپ مېھمان قىلىدۇ.

قوي سويىدىغان چاغدا ئۆي ئىگىسى ئالدى بىلەن قوينى مېھماننىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كىرىدۇ، مېھمان دۇئا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن سويىدۇ. گۆش يېگەندە قوي- نىڭ بېشىنى مېھمانغا تۇتىدۇ، مېھمان ئۇنى قولىغا ئېلىپ پىچاق بىلەن باشنىڭ كاچە- تىدىن ئازغىنە بىر توغرام گۆشنى كېسىپ ئالدىدىكى چوڭ ياشلىق بىرەيلەنگە بېرىدۇ، ئاندىن قۇلاقنى كېسىپ ئارقىسىدىكى كىچىكلەردىن بىرەيلەنگە بېرىدۇ، ئاخىرى ئۆزى خالىغان يەردىن بىر توغرام كېسىپ يەپ باشنى لىگەنگە سېلىپ ئۆي ئىگىسىگە قايتۇ- رۇپ بېرىدۇ. ئاندىن كېيىن داستىخانغا كەلتۈرۈلگەن گۆشنى مېھمان خالىغانچە يەي- دۇ، مېھمان قانچە كۆپ يېسە ساھىپخان شۇنچە خۇش بولىدۇ.

چاي ئىچكەندە ئايال ساھىپخان بىر چەتتە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ چاي قويىدۇ. مېھمانغا ئىككىنچى چىنە چاي كەلتۈرۈلگەندە، مېھمان ئاۋۋال بىر يۇتۇم ئوتلاپ ئايال ساھىپخانغا تۇتىدۇ، ئايال ساھىپخان بۇ چاينى ئىچىپ كەتكەندىن كېيىن مېھمان چاي- نى خالىغانچە ئىچىشكە بولىدۇ.

قازاقلار ياشانغانلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىدۇ، تاماق يېگەن، چاي ئىچكەن، پاراڭ سالغان، يول ماڭغاندا چوڭ ياشلىقلارغا ھۆرمەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئىلگىرى تۇنجى ئوغلىنى ئاتا - ئانىسىغا بالا قىلىپ بېرىدىغان ۋە ئۇنى ئاتا - ئانىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئوكام دەپ ئاتايدىغان ئادەت بار ئىدى.

قازاقلار ئارىسىدا چەكلەنگەن ئىشلارمۇ ناھايىتى كۆپ، ساھىپخان ئالدىدا مال ساناشقا ياكى مالنىڭ سانىنى سوراشقا بولمايدۇ، قوي ئارىسىغا ئات مىنىپ كىرىشكە بولمايدۇ، ئايالالار چوڭ ياشلىقلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ، ياشلار چوڭ- لارنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە ئاتاپ چاقىرىشقا بولمايدۇ، قېرىلارنىڭ ئالدىدا ھاراق ئىچىشكە بولمايدۇ، يەيدىغان نەرسىلەرنى قالايمىقان تاشلاشقا بولمايدۇ.

بىرنەچچە بالىسى بار ئۆيدە بالىلىرى ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەڭ كىچىك بالىسى ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، ئۇلارغا قارايدۇ، ئاتا - ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ھەممە مال - مۈلۈك ئاشۇ كىچىك ئوغۇلغا تەئەللۇق بولىدۇ، باشقا پەرزەنتلەر ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالمايدۇ.

II باب دىن

§1. بۇددا دىنى

بۇددا دىنىنىڭ قۇمۇلدا تارقالغان ۋاقتىنى ئېنىقلاشقا بولمىدى. «راھىب سەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، جېنگۇەننىڭ 2 - يىلى (628 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۆتىۋەر راھىبى شۇەن زاڭ قۇمۇلغا كەلگەندە بىر ئىبادەتخانىنى ئۇچراتقان. بۇ ئىبادەتخانىدا ئىككى خەنزۇ راھىب بولغان، بۇ يەردە يەنە ئۇيغۇر راھىبلارمۇ بولغان.

1959 - يىلى تىيانشان رايونىنىڭ تۆمۈرتى دېگەن يېرىدىن VII — IX ئەسىر مەزگىلىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا سەھنە ئەسىرى «مايتىرى سىمىت» تېپىلدى. XIII ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا ئىتالىيىنىڭ مەشھۇر ساياھەتچىسى ماركوپولو قۇمۇلدىن ئۆتكەندە، قۇمۇل خەلقىنىڭ بۇتقا چوقۇنىدىغانلىقىنى، ھەممىسى بۇددا مۇخلىسلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلاردىن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىدىغان نۇرغۇن تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن، بىلەنناشرى دېگەن ئۇيغۇر كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپ بۇددا نوملىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن، ياش - قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن بۇددا دىنىنى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تىلىنى پىششىق بىلىۋالغان، ئەينى ۋاقىتتا داڭلىق تەرجىمان بولۇپ قالغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ دادې 6 - يىلى (1302 - يىلى)، بىلەنناشرى يارلىققا بىنائەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن تۆمۈرنىڭ ئورنىدا گۇاڭخەن ئوردىسىدا راھىب بولغان، بۇيرۇق بويىچە خۇاڭچىڭ يىللىرى (1312 — 1313) بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان.

يۇڭلېنىڭ 10 - يىلى (1412 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل قوغدىنىش مەھكىمىسىدە بۇددا دىنى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات — راھىبلار مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. شۇ يىلى 5 - ئايدا مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، قۇمۇل ۋاڭى تۆرى تېمۈرنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، يارلىق چۈشۈرۈپ ۋە مۆھۈر تارقىتىپ، راھىب سەيدۇلاشىنى راھىبلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىگەن. شۇ چاغدا قۇمۇلدا بۇنىڭدىن باشقا ئالىي دەرىجىلىك راھىبلىق مەنسىپى — دۆلەت ئۇستازى مەنسىپىمۇ بار ئىدى، ئۇ چاغدا قۇمۇللۇقلار مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىدىن، ئىرقىنىڭ ئېسىل - پەس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممەيلەن راھىبلارنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلاتتى. تىيەنشۇننىڭ 7 - يىلى (1463 - يىلى) قۇمۇللۇق راھىب ۋۇ دەينۇ ۋالالارنىڭ (مىڭ سۇ-

لالىسى ۋاقتىدا غەربتىكى مۇڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى ۋالالار دېيىلەتتى ـــ ت) باشلىقى بەيجاسىلەنگە «قوي يىلى ھۇجۇم قىلساڭ قۇمۇلنى ئېلىۋالىسەن» دەپ بىلجىرلىسا، بەيجاسىلەن بۇنىڭغا قاتتىق ئىشىنىپ، ئەسكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ قۇمۇل شەھىرىگە ئىككى ئايدىن ئارتۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. قۇمۇل سادىق ۋاڭىنىڭ ئانىسى نۇۋېنداشىلى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ سۇنۇپ ۋۇدەينۇنى تۇتۇپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ھەربىي بۆلۈمدىن «تەلىپىڭىزنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، ئۇنداق قىلغاندا ياتلارنىڭ رايى يېنىپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ جاۋاب كېلىدۇ. دېمەك بىر راھىبنىڭ ئەپسانە سۆزى ئۇرۇش قوزغاشقا سەۋەب بولىدۇ. بىر راھىبنى تۇتۇپ تۇرغاندا «ياتلارنىڭ رايى يېنىپ قېلىشى» دىن ئەنسىرىگەن، مانا بۇ ئەينى زاماندا بۇددا دىنىنىڭ قۇمۇل ۋە شىمالىي ۋالالار قەبىلىسىدە تەسىرىنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى ۋە مۇخلىسلىرىنىڭ قانچىلىك كۆپلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىسلام دىنى قۇمۇلغا كىرىشكە باشلايدۇ، لېكىن بۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى يەنىلا ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئاق سۆڭەكلەردىن بىرەر ئادەممۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇمۇل ھۆكۈمرانى سادىق ۋاڭ ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن پارچىلىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى بۇددا دىنىغا، بەزىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى. لېكىن، پۇقرالار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ناھايىتى تېز بولىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ بۇددا دىنىنىڭ كۈچى بارا ـ بارا ئاجىزلىشىشقا باشلايدۇ. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىپ ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىدۇ. خەلقنى بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇددا دىنى كۈنسايىن زەئىپلىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇددا دىنىغا پەقەت قۇمۇلغا چەتتىن كەلگەن خەنزۇلارلا ئېتىقاد قىلغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىنگونىڭ باشلىرى قۇمۇلدا بۇددا دىنىي تەشكىلاتى بەيلاخۇي (ئاق شام ئۇيۇشمىسى) قۇرۇلغان. ئۇلار ئىلاھىغا چوقۇنغاندا، قوي يېغىدىن ياسالغان ئاق شام ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن مۇشۇنداق نام قويۇلغان. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) دۇنخۇاڭدىكى يۈخۇاتاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئاچارىياسى ۋاڭ شۇۋېن قۇمۇلغا كېلىپ دىن تارقاتقاندا بەيلاخۇيىنى يۈخۇاتاڭغا ئۆزگەرتىپ قۇمۇلنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئەسلىدىكى بەيلاخۇينىڭ باشلىقى ۋەن دېڭباڭنى ئاچارىيا ئەمىلىگە قويغان. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ۋاڭ شۇۋېن ئۆلگەن. جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ راھىبى ئاچارىيا شىن داۋ قۇمۇلغا كېلىپ قۇمۇل بۇددا دىنىي جەمئىيىتىنى تەشكىللەپ، قۇمۇلدىكى ئىلاھىي بۇتقا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەرنى يىغىپ بۇددا دىنىغا كىرىش مۇراسىمى ئاچقان. يىغىنىغا قاتناشقۇچىلار 300 دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ (يۈخۇاتاڭنىڭ ئەزالىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ھەممىسى بۇددا دىنىغا كىرگەن. شۇ يىلى ئاچارىيا شىن داۋ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن بۇددا دىنىي جەمئىيىتى ئىسمى بار، جىسمى

يوق بولۇپ قالغان، لېكىن مۇرىتلىرى بۇرۇنقىدەكلا يۇخۇاتاڭغا ببرىپ پائالىيەت ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. 1950 - يىلى يۇخۇا تاڭ ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتكەن.

بەيلاخۇي، يۇخۇاتاڭ «ئۇچ دىن بىر مەنبە» (يەنى داۋجاۋ دىنى، بۇددا دىنى، كۇڭزى دىنى بىرمەقسەتلىك بولۇپ، بىر مەنبەگە ئىگە)دېگەننگە ئېتىقاد قىلىدۇ. ئاچارىيا شىن داۋ قۇمۇل بۇددا دىنى جەمئىيىتىنى تەشكىللىگەن مەزگىل بىلەن جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت بارلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇلاردىن بۇرۇن ھەم كېيىنكى دىنىي ئىشلار ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل بولۇپ، باشقا ھېچ قانداق دىنىي تەشكىلاتلارغا بېقىنمىغان.

يۇخۇاتاڭ ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى بەيلاخۇي موخلىس قوبۇل قىلمىغان. ئۇلارنىڭ ئاساسىي پائالىيىتى ئەنئەنىۋى بۇت سەيلىسىدە نوم ئوقۇش، مېيىت ئۇزاتقاندا دىنىي كىتاب ئوقۇش، كېسەللەرنى ئۇچۇغداپ ئوقۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. كونىشەھەر (لاۋچىك)، لۇڭۇاڭمياۋ، بۇلۇڭتوغراقتىن ئىبارەت ئۇچ ئورۇندا يۇخۇاتاڭنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلغان، ئازادلىقتىن كېيىن پائالىيىتىنى توختاتقان.

قوشۇمچە: جۇڭخۇا دىنىي ئىشلار جەمئىيىتى قۇمۇل دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى

دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى كىتىلەرنى ياخشىلىق قىلىش، يامانلىق قىلماسلىق، تاماكا چەكمەسلىك، ھاراق ئىچمەسلىك، ئاتا - ئانىسىغا ۋاپادار بولۇش، دوست - يارەنلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈش، شەپقەتچى مەبۇت ۋە باشقا ئەۋلىيا بولۇپ كەتكەنلەرگە ئېتىقاد قىلىشنى دەۋەت قىلىدىغان فېئودال خۇراپاتلىق تەشكىلات ئىدى. ئاتاقتا چۇڭچىك جۇڭخۇا دىنىي ئىشلار جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايتتى.

قۇمۇل دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) دىن باشلاپ قۇرۇلغان، دەسلەپتە لى ماۋتىڭ «ئىگىدارچىلىق» قىلغان. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) خۇ چىجيا ئۆتكۈزۈۋالغان. ئەڭ ئاۋات مەزگىللىرىدە مۇرىتلىرى 70—80 گە يەتكەن، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سودىگەر، ئاھالىلەر، ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەر ئىدى.

دىنىغا كىرگۈچىنى دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى تونۇشتۇرۇپ ھۆددىگە ئالىدۇ، ۋەدىنامىگە «تاماكا، ھاراقتىن قول ئۈزىمەن، ئاتا - ئانامغا ۋاپادار بولىمەن، دىنىي يولغا كىرىمەن، مەڭگۈ يوز ئۆرۈمەيمەن» دېگەنلەرنى ئېيتىق يازىدۇ. دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى ھەر يىلى تۆت قېتىم پائالىيەت ئۆتكۈزىدۇ، ئاساسلىقى، بۇتقا چوقۇنۇش، مۇرىت قوبۇل قىلىش، «ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئىئانە توپلاش» تىن ئىبارەت. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىنىڭ مۇتىۋەلـ

لىسى خۇچىجيا چۇڭچىڭغا بارغاندىن كېيىن چىڭباڭ تەشكىلاتىغا قاتنىشىدۇ. ئۇ قايتىپ كېلىپ، دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىدىن پايدىلىنىپ چىڭباڭ تەشكىلاتىنى كېڭەيتىدۇ ھەمدە مۇرىتلارنىڭ مال - مۈلكىنى ھەدەپ قاقتى - سوقتى قىلىپ، ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي خۇچىجيا قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېلىپ گەنسۇغا قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ پائالىيىتى بارا - بارا سۈسلىشىپ كېتىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ تەشكىلات ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كېتىدۇ.

§2 . شامان دىنى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەستلىك دىنى

تارىختا، قۇمۇلدا شامان دىنى، مانى دىنى ۋە ئاتەشپەرەستلىك دىنى تارقالغان. XV ۋە XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن بۇ دىنلار يوقىلىشقا باشلىغان، لېكىن بۇ دىنلارغا خاس بىرمۇنچە ئۆرپ - ئادەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ۋە دىنىي مۇراسىملىردا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن: روھىي كېسەلگە مۇپتىلا بولغانلارنى داخانلارغا ئوقۇتۇپ پىرە ئوينىتىش شامان دىنىدىن قېپقالغان ئادەتتۇر؛ قىزدۇرۇلغان كەتمەن بېسىش، كېسەلنى ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، خالايىق گۈلخاننى چۆرىدەپ ئۇسسۇل ئويناپ جىن - شەيتانلارنى قوغلاش قاتارلىقلار ئاتەشپەرەستلىك دىنىدىن قېپقالغان ئادەتتۇر؛ كۈن تۇتۇلغان، ئاي تۇتۇلغان چاغلاردا ئايەت ئوقۇپ ئامانلىق تىلەش مانىي دىنىدىن قېپقالغان ئادەتلەردۇر.

§3 . داۋجاۋ دىنى

داۋجاۋ (تەرىقەتچىلىك) دىنى خەنزۇلارغا خاس دىندۇر. تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچىنىڭ دەسلەپكى يىلى (885 - يىلى)، «شاجۇ ئېۋىرغول تەزكىرىسى» نىڭ قالدۇق توپلىمىدا خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغلاردا قۇمۇلدا داۋجاۋ ئىبادەتخانىلىرىدىن بىرقانچىسى بولغان. ئېۋىرغول ناھىيىسى (ھازىرقى قۇمۇل) دە شاڭپۇ، دالۇدىن ئىبارەت ئىككى ئىبادەتخانا، ناجى (ھازىرقى لاپچۇق) دا شاڭپۇ، رۇيۈەن (ھازىرقى تاشۋېلىق) دە تيەنشاڭ ئىبادەتخانىسى بولغان، قۇمۇلدا خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ گاھىدا يوقاپ كېتىشى، گاھىدا پەيدا بولۇپ قېلىشى ئارقىسىدا داۋجاۋ دىنىنىڭ تارقىلىشى كەڭرى بولمىغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ تاشۋېلىقتا لاۋجۈنمياۋ ئىبادەتخانىسى بار ئىدى. مىنگو يىللىرى يېڭىشەھەردە (شىنچىڭدا) بىر نياڭنياڭمىياۋ ئىبادەتخانىسى بار بولۇپ، ئۇنى ساقلايدىغان ۋاڭ فامىلىلىك راھىب دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىمۇ ھايات ئىدى.

4§ . ئىسلام دىنى

1. تەرەققىيات جەريانى

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلدا ئايرىم كىشىلەرلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يوڭلى، شۇەندې (1403 — 1435) يىللىرى ئەرەبستاندىن بىر تۈركۈم ئىسلام موخلىسلىرى قۇمۇلغا كەلگەن. بۇلار تاربخىتا خۇيخۇي دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يولباشچىسى ئەمىر پەخىرددىنىنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر ئىچىدە بىر مەسچىت سېلىپ، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلغان.

شۇ چاغلاردا، قۇمۇلدا بۇددا دىنى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان موڭغۇل ۋاڭ ۋە يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى سادىق بۇددا دىنى مۇرىتلىرى بولغاچقا ئىسلام دىنى بىلەن قاتتىق تىركەشكەن. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دىكى چاغاتاينىڭ ئەۋلادى مەھمۇت تەختىكە چىقىدۇ، ئۇ سادىق مۇسۇلمانىدى. مەھمۇت بېشبالىقتا ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويىدۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىشنى خالىمىغانلارنى ۋە دىنىي قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى دەھشەتلىك جازالايدۇ. شۇڭا مەھمۇت ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىمالىي شىنجاڭ رايونىدىكى بارلىق چاغاتاي موڭغۇللىرى كەينى ـ كەينىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. قۇمۇلدىكى موڭغۇل ۋاڭ داۋاداشىلى XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇمۇلدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىدىن بەزىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىشقا باشلىغان.

XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۇرپان كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، قۇمۇلنى كۆپ قېتىم ئىشغال قىلىۋالىدۇ. بۇ خىل ئىشغال قىلىۋېلىش ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلدا تېز تارقىلىشىدا خېلى چوڭ رول ئوينايدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئىككى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىشى ۋە قاماپ قويۇلۇشى بۇنىڭ دەللىدۇر (ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن خەنشىڭ بولسا، قۇمۇل ۋاڭلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان بىردىنبىر ئۇيغۇر ئىدى). XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، قۇمۇل خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلايدۇ. بەزى كىشىلەر ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشتىن باش تارتىپ قۇمۇلدىن چىقىپ ياقا ـ يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ كېتىدۇ. لېكىن زور كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئېتىقادىنى تەدرىجىي ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ، قۇمۇلدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، ئىسلام دىنى كۈچلۈك دىن بولۇپ قالىدۇ.

ئۇ چاغلاردا قەبىلىلەر، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا نىكاھلىنىش بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئىدى، ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىمۇ بۇنداق ئەھۋال كۆپ ئىدى، قۇمۇلدا

ئادالەتپەرۋەر سادىق ۋالىڭ دەپ ئاتالغان موڭغۇل توغان تەمۇر (1428 — 1437 - يىلى) نىڭ نەۋرىسى باتامۇر، چەۋرىسى خەنشىگلار ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارلىرى ئىدى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇزاق مۇددەت بىللە ياشاپ پەيدىنپەي سىڭىشىپ بارغانلىقتىن، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، قۇمۇلدىكى باشقا مىللەتلەردىن سىرتقا كۆچۈپ كەتكەنلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى، ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن. لەتىجىدە قۇمۇلدىكى ئىسلام دىنى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىدىن تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان دىنىي ئېتىقادقا ئايلىنىپ قالغان.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆزبېك مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى دەۋالغان خوجىلار پەيدا بولدى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى بۇ خوجىلار ئىسلام دىنىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ چاغاتاي خانلىقىنى پۈتۈنلەي كونترول قىلۋېلىپ، شۇ جايىنىڭ ئەمەلىي كاتتىباشلىرى بولۇۋالدى. بۇ چاغدا قۇمۇلدىمۇ خوجىلار پەيدا بولدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى مۇھەممەدشا خوجا ئىدى، ئۇمۇ دىنىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قۇمۇل خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى پەيدىنپەي چاڭگىلىغا كىرگۈزۋالدى. ئۇنىڭ چاقىرىقى ئاستىدا ئىسلام دىنى كىشىلەر قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئورۇن ئالدى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە سىڭىپ كىردى.

كاڭشىنىڭ 17 - يىلى (1678 - يىلى) جوڭغارلار يەركەن خانلىقىنى يوقاتتى، ئۇلار چاغاتاي خانلىقىنىڭ جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىرىنى پۈتۈنلەي ئىلغا يىغىپ نازارەت ئاستىغا ئالدى، بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ موڭغۇل ۋاڭىنىمۇ جۇڭغارلار ئەسىر ئېلىپ كەتكەندى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كاتتىبېشى مۇھەممەدشانىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ قۇمۇلدىكى گۇماشتىسى بولۇپ قالدى. كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسگە ئەل بولدى، كېيىنكى يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى قۇمۇلنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى — 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇمۇلدا 200 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان ئۇيغۇر ۋاڭلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلىنىدۇ. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ھاكىمىيەت ھوقۇقى بىلەن ئىلاھىيەت ھوقۇقى بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىردىنبىر ئېتىقاد قىلىدىغان دىنى بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ نۇرغۇن قائىدىلىرىمۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئورپ - ئادىتىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

قۇمۇلدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خۇيزۇ ۋە قازاقلار كېيىنچە باشقا جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن. خۇيزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ دىنىي تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بار، قازاقلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆيدە ئۆتكۈزىدۇ، ئاساسەن تەشكىلىي ئاپپاراتى يوق.

قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار، ئاساسەن، ئىمام ئەزەم مەزھىپىگە كىرىدۇ، خۇيزۇلار بولسا، ئاساسەن، قەدىمكى مەزھەپكە كىرىدۇ، ئاز سانىدىكى خۇيزۇلارلا لىكىمىتاك مەزھىپىگە كىرىدۇ.

2. دىنى تەشكىلاتلار

«1» ئۇيغۇر مەسچىتلىرىنىڭ تەشكىلى

1. قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى يېڭى، كونا مەدرىسنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى

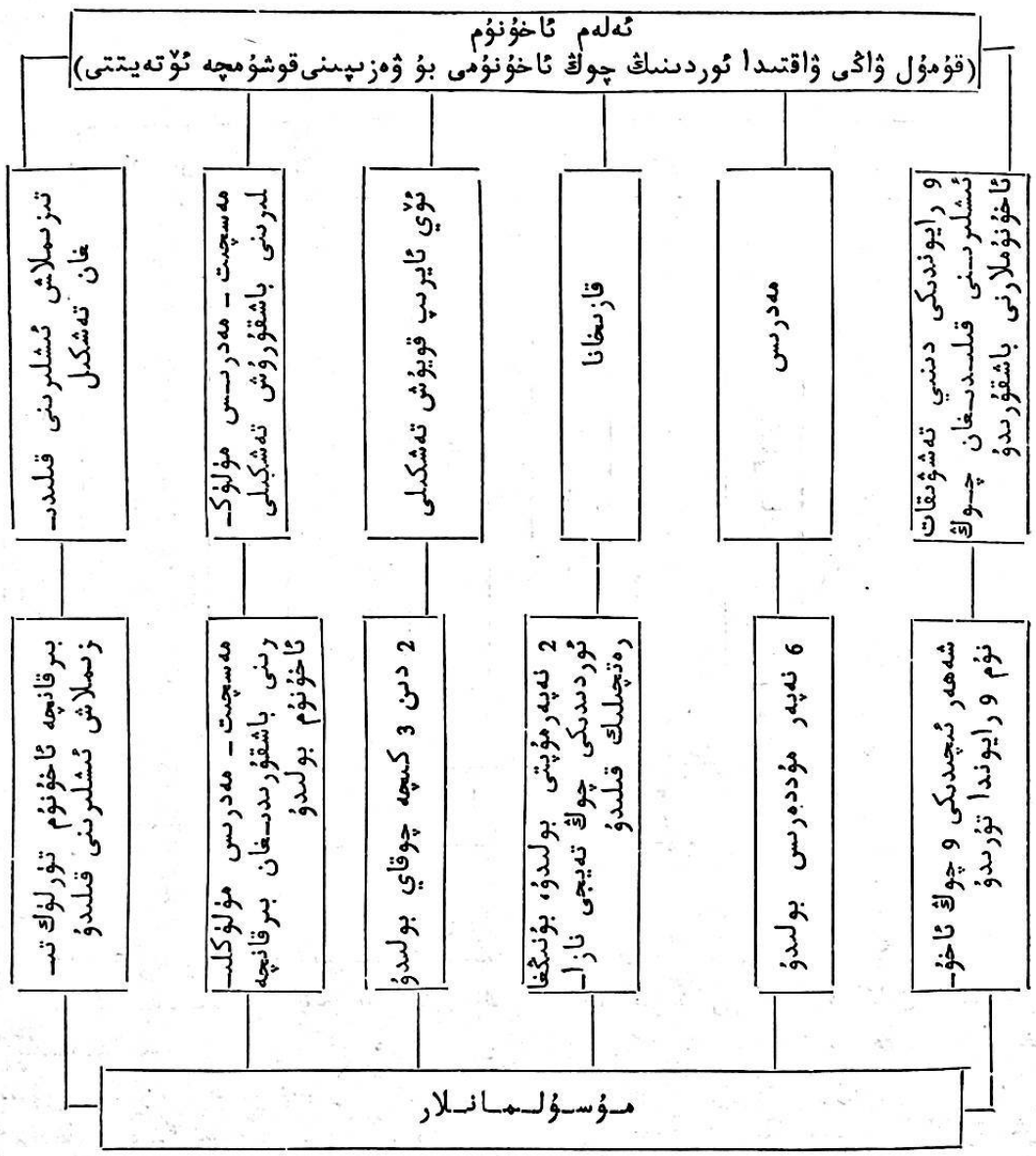

2. باشقا مەسجىتلەرنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى

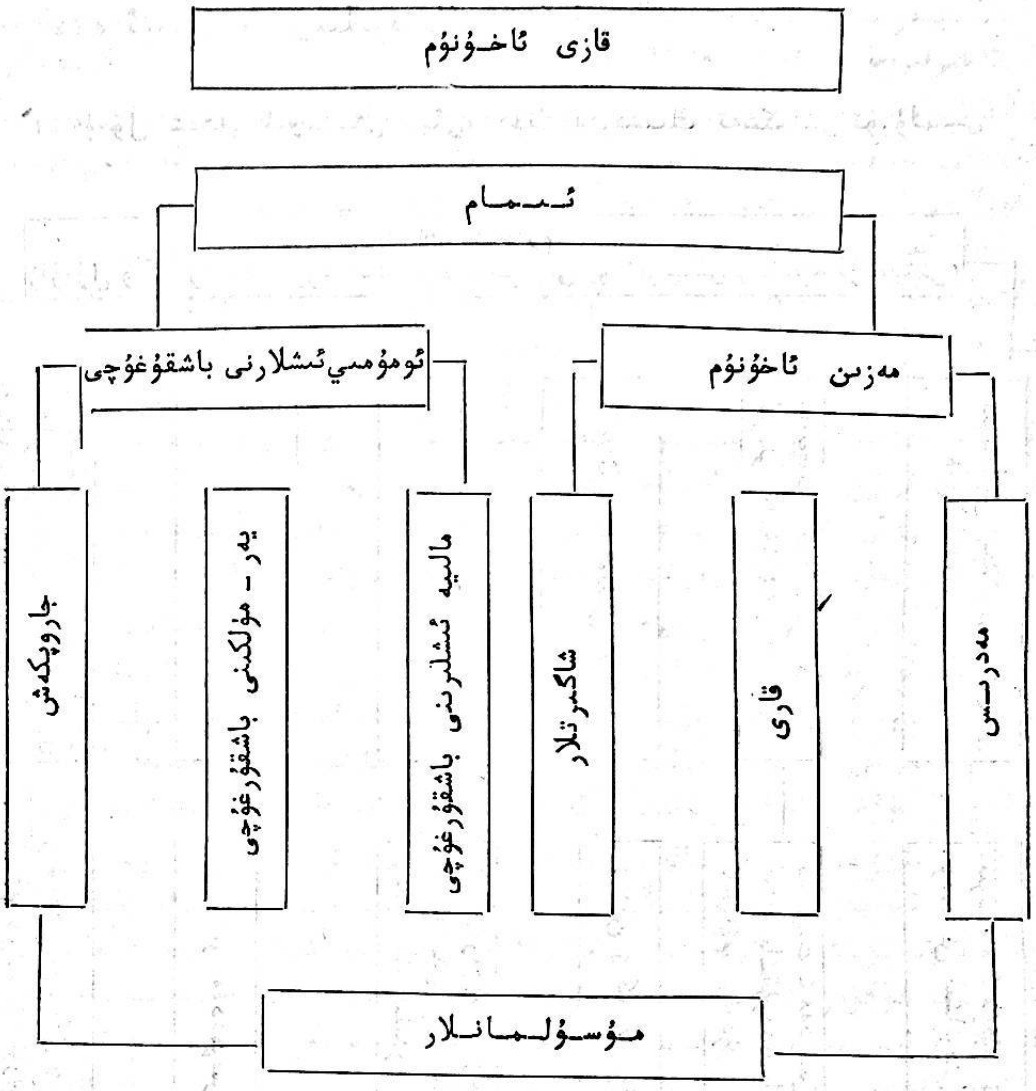

(2) خۇيزۇ مەسچىتلىرىنىڭ تەشكىلى

شەنشى مەسچىتى ۋە سۇجۇ مەسچىتى ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە بىردىن مەسچىت ئىمامى تەسىس قىلغان، بۇ ئادەملەر مەسچىتنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان، تۆت - بەشتىن مۆتىۋەللى قويغان، ئۇلار مالىيە ۋە لاۋازىمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) قۇمۇل خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، بۇرۇنقى تەشكىلىنى مۇدىرىيەتكە ئۆزگەرتكەن، مەسچىت ئىمامىنىڭ نامى مۇدىرغا، مۆتىۋەللىنىڭ نامى مۇدىرىيەت ئەزالىقىغا ئۆزگەرتىلگەن:

دىنىي پائالىيەت جەھەتتە، مەسچىتتە بىر ئاخۇنۇم بولىدۇ، ئۇ دىن تارقىتىش، دۇئا-تىلاۋەت قىلىش، نامار ئوقۇش ۋە ياش ئاخۇنلارنى تەربىيىلەش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ. دىنىي ھوقۇق جەھەتتە ھەرقانداق ئادەمدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھەتتا ئىمام، مۇتىۋەللىلەر ئۈنۈك رەھبەرلىكىگە مۇتلەق بويسۇنۇشى كېرەك. مەمۇرىي جەھەتتە بولسا، ئاخۇنۇمنى ئىماملار نازارەت قىلىدۇ. ئىككىنچى ئاخۇن مەخسۇس مەدرىسىلەرنى باشقۇ-رۇپ، ئاخۇن يېتىشتۇرىدۇ. ئاخۇنۇمنى ئىمام ۋە مۇتىۋەللىلەر جامائەتنىڭ پىكرىنى ئىپلىپ، ئاندىن باشقا جايلاردىن تەكلىپ قىلىدۇ.

3. مەسچىت ۋە مازارلار توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات

تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قۇمۇلدا 185 مەسچىت بولغان، بۇ مەسچىتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، بەزىلىرىنىڭ تارىخى قىسقا، بەزىلىرىنىڭ كۆلىمى چوڭ، بەزىلىرىنىڭ كۆلىمى كىچىك ئىدى. چوڭلىرىغا بىرقانچە ئون ئادەم سىغسا، كىچىكلىرى بىر ئېغىز ئۆيدىنلا ئىبارەت ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھاتتىن ئىلگىرى، مەسچىتلەرنىڭ يەر، باغ، چارۋا، تۇغمەن، ئۆي ۋە باشقا مۇلۇكلىرى بار ئىدى، يەر ئىسلاھاتىدا مەسچىتلەرنىڭ يەر - باغلىرى دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى.

قۇمۇلدىكى بەزى مەسچىتلەر ئۇزۇن يىللار رېمونتسىز قالغاچقا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن. 1981 - يىلدىن كېيىن ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ مۇنچىلىغان مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدۇردى. مەسىلەن، ھېيتكاھ مەسچىتىنى ھۆكۈ-مەت 35 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ رېمونت قىلدۇردى، مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىمۇ پۇل يىغىش قىلىشىپ مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدۇردى.

(1) شەھەر ئىچىدىكى جۈمە مەسچىتى

بۇ مەسچىت شەھەر ئىچى جىگدەقۇدۇق دادۇيىدە بولۇپ، قۇمۇلدىكى ئەڭ قەدىمىي مەسچىتلەرنىڭ بىرىدۇر. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەسچىتنى ئىلىدىن قۇ-مۇلغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن خوجا مۇھەممەد ئىلى مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1490 - يىلى) ياساتقان. ئەينى چاغلاردا بۇ مەسچىتنىڭ قاغۇم ئېرىقىنىڭ غەربىدە 60 مو يېرى بار ئىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە 40 موسى ئىمام - مەزىنلىك يېرى، 20 موسى مەسچىتنىڭ مۇقىم مۇلۇك يېرى ئىكەن. ئەسلىدىكى مەسچىت چىڭ سۇلالىسى چېخىنلۇڭنىڭ 40 - يىلى (1775 - يىلى) بۇزۇلۇپ كەتكەن، ھازىرقى جۈمە مەسچىتىنى كېيىن ماھىرە ئاپپاق ئىسىملىك بىر ئايال ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ يېڭىباشتىن ياساتقان.

(2) ھېيتكاھ مەسچىتى

بۇ مەسچىت شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ ئالتۇنلۇق دېگەن يېرىدە، تەخمىنەن چىڭ

سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرى سېلىنغان. گۈل-نەقىشلەر چىقىرىلغان تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان، يەرگە كۆك خىش ياتقۇزۇلغان، تورۇسقا چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان، تۆت تېمىغا ئايەت ۋە ھەدىسلەر قارا سىيا بىلەن يېزىلغان. ھېيتكاھ مەسچىتى قۇمۇلدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت، بۇنىڭغا 4000 - 5000 ئادەم سىغىدۇ. روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلاردا قۇمۇل ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە كېلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ.

(3) مەدرىس

بۇ مەدرىس ھازىر شەھەر ئىچى گۇڭشېسىنىڭ جىگدە قۇدۇق دادۇيىدە، تەخمىنەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ يىللىرى ياسالغان. بۇ، تارىختا ئۆتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى ئىسلام دىنى مۇتىۋەرلىرىنى تەربىيىلەيدىغان دىنىي مەكتەپ ئىدى.

(4) شەنشى مەسچىتى

بۇ مەسچىت قۇمۇل شەھىرىنىڭ دېموكراتىيە يولىدا بولۇپ، قۇمۇلدىكى خۇيزۇ مەسچىتلىرىدىن بىرى. گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق جيەنرۇي قوشۇنى تارقىتىۋېتىلگەندە، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى شەنشىلىك خۇيزۇ ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇمۇلدا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ، ئۇلار ئالدى بىلەن، گۇاڭخۇا كوچىسىدا بىرنەچچە ئېغىز كەپە ئۆينى ۋاقىتلىق مەسچىت قىلىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893 - يىلى) غا كەلگەندە خۇيزۇ مۆتىۋەرلىرىدىن ما جۆسەن، لى كەيزۇڭ، ليۇ ۋەنيىڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ پۇل توپلاپ بۇ مەسچىتنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا كىرىشكەن. گۇاڭشۇنىڭ 24 - يىلى (1898 - يىلى) يازدا قۇرۇلۇش تولۇق پۈتكەن، مەسچىتكە بەش ئىبادەتخانا، بەش ئېغىز يان ئۆي، بەش ئېغىز سەرراپ، بەش ئېغىز ئاشخانا - ئىشخانا، بىر دەرۋازا، ئارقا ئىشىككە تۇتىشىدىغان تار كوچا ياسالغان. كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن سەككىز بۇرجەكلىك پەشتاقلىق بىنا سېلىنىپ ئۇ يەرگە چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ نامى يېزىلغان تاختاي ئورنىتىلغان. بۇ مەسچىت 1983 - يىلى رېمونت قىلىندى، يېڭىدىن بىر پەشتاق سېلىندى.

(5) سۇجۇ مەسچىتى

بۇ مەسچىت يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي بازار مەھەللىسىدە بولۇپ، گۇاڭشۇ يىللىرى سېلىنغان. بۇ مەسچىتنى شۇ چاغدا جيۇچۇەندىن قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەن خۇيزۇلار شاڭيۇ ماجېن ۋە مۆتىۋەللى لى شېڭيۇلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن سېلىپ چىققان، ماجۇڭيىڭ شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان چاغدا، جىن شۇرېن يەرلىك خۇيزۇلارنىڭ ماجۇڭيىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ تۇەنجاڭى شيۇڭ فايۇغا بۇ مەسچىتنى تۈزلىتىۋەتكەن. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قۇمۇلدىكى خۇيزۇلاردىن ماجۇڭدې قاتارلىقلار ئىئانە توپلاپ بۇ

مەسچىتنى قايتا سالغان. پۇل يېتىشمىگەچكە قۇرۇلۇشنىڭ بىر قىسمىلا پۈتكەن، بەش ئىغىز ئىبادەتخانا، ئۈچ ئىغىز يان ئۆي، ئۈچ ئىغىز سەررايى، تۆت ئىغىز ئارقا ئۆي، بىر دەرۋازا سېلىنغان. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) «شەرقىي شىنجاڭ لەۋھە تەقدىم قىلىش ئۆمىكى» نىڭ ئەزاسى ماجۇنجيې قاتارلىقلار مابۇ فاڭدىن 20 مىڭ يۈەن ئىئانە ئېلىپ، مەسچىتنىڭ قالدى قۇرۇلۇشىغا ئىشلەتكەن. قۇرۇلۇش يىل ئاخىرى تولۇق پۈتكەن.

(6) مازارلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە 20 دىن ئارتۇق ئورۇندا مازار بار، بۇ مازارلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس. مازارلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك شەيخ بار. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1945 - يىلى) شىڭشىيادىن يۆتكەپ كېلىپ چارباغقا دەپنە قىلىنغان قەيس خوجام مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ھازىرغىچە كۆلىمى چوڭراق، مۇكەممەل رەك ساقلانغان مازار بولۇپ، قۇمۇلدا نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

4. لىڭمىڭتاڭ ئىبادەتخانىسى

لىڭمىڭتاڭ قەدىمىيە مەزھىبىنىڭ لەنجۇ لىڭمىڭتاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ «ئۇستازى» ھالىڭمىڭ تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) ھالىڭمىڭ ئۆزىنىڭ شاگىرتى كاۋ فۇتاڭنى قۇمۇلغا دىن تارقىتىشقا ئەۋەتىدۇ. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) كاۋفۇتاڭ قۇمۇلدا ئولىدۇ. مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) ھالىڭمىڭ يەنە ئۆزىنىڭ شاگىرتى ساباۋچىڭنى قۇمۇلغا كاۋفۇتاڭنىڭ دىن تارقىتىش ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. قۇمۇلدىكى شەن شيۇچۈەن، مەي جىڭتاڭ، ماجۇنجياڭ قاتارلىقلار ساباۋچىڭنىڭ يولىيورۇقى بىلەن، ئىئانە پۇل، ئاشلىق يىغىپ كاۋفۇتاڭنىڭ گۈمبىزىنى ياساپ، يىغىلىش ئۆتكۈزىدىغان ئورۇن قىلماقچى بولىدۇ. كېيىن ماجۇڭيىڭنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى بىر مەھەل توختاپ قالىدۇ، قۇرۇلۇشنىڭ پۈلىنى شەن يۈڭچاڭ قاتارلىق كىشىلەر باشقا ئىشقا ئىشلىتىۋالىدۇ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تىنجىغاندىن كېيىن شەن يۈڭچاڭ ئېشىپ قالغان پۇلغا سۇبېشىدىكى قەبرىستانلىققا قاشا تام سالدۇرىدۇ. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە، مادىلۇ يەنە شىمالىي شىنجاڭغا بېرىپ ئىئانە توپلايدۇ ھەم يىغىلغان پۇلغا ماتا ئېلىپ قۇمۇلغا كېلىدۇ، بۇنى يەرلىك ھۆكۈمەت تەكشۈرۈپ مۇسادىرە قىلىپ كېتىدۇ. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) لەنجۇ لىڭمىڭتاڭ ئىبادەتخانىسى شەن يۈڭشياڭ، مافۇشياڭلارنى شۆدۈڭلىققا تەيىنلەيدۇ ھەم مافۇلۇ، مادىلۇ قاتارلىق 9 كىشىنى تاللاپ قۇرۇلۇشقا مەسئۇل قىلىدۇ، مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) قىشتا 200 كورۇپكا تاماكا، 20 دادەن بۇغدايغا غەربىي ئۆستەڭ مەھەللىسىدىن بىر ھويلىنى ئۈچ مو يەرگە سېتىۋالىدۇ ۋە مەسچىتنى مۇشۇ يەرگە سالماقچى بولىدۇ. لېكىن مەسچىتنى قانداق پاسوندا

سېلىش ھەققىدە بىرلىككە كېلەلمەي تالاش - تارتىش ئىچىدە ئىش باشلىيالمايدۇ. 1955 - يىلى ساباۋچىك ۋە مافۇلۇ، جاۋيۇڭخۇلار لەنجۇغا بېرىپ مايىلۇڭغا تەزىيە بىلدۇرۇش پورىستىدىن پايدىلىنىپ يەنە قىسمە پۇل - ئاشلىق ئىئانە توپلايدۇ. شۇنىڭ دەك ئۇرۇمچىدىكى ما دېڭكېي، كۇچادىكى خەي رۇڭ، قاراشەھەردىكى كى جىنگۇ، (كې لاۋئېر)، سانجىدىكى مى قاتارلىقلارغا بۇ گۇمبەزنى سېلىش ئۈچۈن پۇل يىغىشىپ بېرىشكە يارەملىشىش ھەققىدە خەت يازىدۇ. بۇ مازارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈستىدە ئاشكارا تالاش - تارتىش بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كاۋفۇتاڭنىڭ جەسىتىنى مافۇشياڭ يوشۇرۇنچە غەربىي ئۆستەڭ مەھەللىسىدىكى يېڭى جايغا يۆتكەپ كېلىدۇ. ئىككى يىل ئىشلەش ئارقىلىق 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ياغاچ - خىش بىلەن قۇپۇرۇلغان ئالتە بۇرجەكلىك گۇمبەز پۈتىدۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە لىڭمىڭتاڭ گۇمبىزى بۇزۇۋېتىلدى. 1970 - يىلى ساباۋچىك ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئىشىغا ئوغلى ساجىن ۋارىسلىق قىلدى.

لىڭمىڭتاڭ ئىبادەتخانىسى جامائىتىنىڭ مەسچىتى يوق بولغاچقا، جۈمە نامىزىنى شەنشى، سۇجۇ مەسچىتلىرىگە بېرىپ ئوقۇيدۇ. تەشكىلىي شەكلىمۇ باشقا مەسچىتلەرگە ئوخشىمايدۇ، مەسىلەن: ئىبادەتخانىنىڭ ئىچىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا بىر ئۇستاز (ئۇ، ئاقساقال دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىبادەتخانىنىڭ ئىچىدىكى تۇرلۇك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا بىر شۆدۈڭ، شۆدۈڭنىڭ خىزمىتىگە يارەملىشىشكە بىرنەچچە مۆتىۋەللى قويۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر كىشى مازارنىڭ مۇلازىمەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ.

§5. خرىستىئان دىنى

1. قۇمۇل جۇڭخۇا خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) خېنەندىن بىر تۇركۇم كۆچمەنلەر قۇمۇلغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى خرىستىئان موخلىسلىرى ئىدى. بۇلار قاراڭغۇبازاردىكى سېپىل تۈۋىدىن بىر پارچە يەرنى تۇزلەپ، پۇل يىغىپ چېركاۋ سېلىپ، بۇ يەرگە جەم بولۇپ ئىبادەت قىلىپ كەلگەن. شۇ چاغدا خۇچاۋشىيەن، جۇتەيجى، چېن شياۋچىك قاتارلىق ئۇچ كىشى بۇنىڭغا مەسئۇل بولغان. كېيىن ئۇرۇمچى جوڭخۇا خرىستىئان دىنى شۆبە جەمئىيىتىنىڭ مەسئۇلى لى كەيخۇەن قۇمۇلدا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ پائالىيىتى بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، خرىستىئان موخلىسلىرى «جۇڭخۇا خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ تەشكىلىي نىزامنامىسى» نى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 7 - ئايدا ۋاڭ چۈەنمىڭ، شياۋ شيۇفېڭ، دۇ جۈيۈەنلەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. مۇخلىسلار بۇ نىزامنامىنى پرىنسىپ قىلىپ، ۋاڭ چۈەنمىڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، قۇمۇل جوڭخۇا خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنى قۇرىدۇ. خۇجاۋشىيەن قاتارلىق ئۇچ كىشى جەمئىيەت باشلىقى قىلىپ سايلىنىدۇ.

مىنگونىڭ 38 يىلى (1949 - يىلى) جاۋېڭجيۇ خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى

نىڭ مەسئۇلى بولىدۇ، مۇخلىسلىرى 50 كىشىدىن ئاشىدۇ. كېيىن جاۋ مېڭجيۇنىڭ ئوغلى پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالغانلىقى ئۈچۈن باستۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كۆپ سانلىكى موخلىسلار ماناسقا كۆچۈپ كېتىدۇ. 1961 - يىلى خۇجاۋشيەن ئۆلىدۇ، چېركاۋدا ئۇنىڭ خوتۇنى يالغۇز قالىدۇ. بۇ چاغدا كۆپ سانلىكى مۇخلىسلار ئىجتىمائىي خىزمەتكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، چېركاۋغا بېرىپ ئىبادەت قىلىدىغانلار ناھايىتى ئازىيىپ كېتىدۇ. 1981 - يىلى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياستى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، خرىستىئان مۇخلىسلىرى يېڭىباشتىن ئىبادەت قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلايدۇ.

2. غەربىي شىمال مۇناستىرى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) جاڭگوچۇەن، لى شيىڭلار سەندۇڭنىڭ ۋىيشيەن ناھىيىسىدىكى خرىستىئان دىنىي مونا‌ستىرى ۋە خېنەن مونا‌ستىرىنىڭ مۇخلىسلىرىدىن ئون نەچچە ئادەمنى قۇمۇلغا باشلاپ كېلىدۇ، ئۇلار بۇ يەرنى ماكان تۇتۇپ باركۆل، تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇ، جىمىسار، قەشقەر، جيۇ چۇەن، يۇمبن قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ مۇرىت توپلايدۇ،

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) جاڭ گوچۇەن قاتارلىقلار يېڭىشەھەردە بىر چېركاۋ سېلىپ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بۇ تەشكىلىنىڭ نامىنى «خرىستىئان دىنى غەربىي شىمال مونا‌ستىرى» دەپ ئېلان قىلىدۇ ھەم ئېرۇسالىمغا كۆچۈپ كېتىشنى قارار قىلىدۇ. كېيىن قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ چەت ئەلگە چىققۇچىلارنى كۆتۈۋېلىش پونكىتلىرىنى قۇرىدۇ.

جاڭگوچۇەن غەربىي شىمال مونا‌ستىرىنىڭ باشلىقى لى شيىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ، بۇنىڭ ئاستىدا خوجىلىق، دىنىي تەلىم - تەربىيە، روھىي تەلىم - تەربىيە، يېزىقچىلىق، تىبابەتچىلىك، ئانا - بالىلار خىزمىتى قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولىدىغان يەتتە بۆلۈم تەسىس قىلىنىدۇ، «غەربىي شىمال مونا‌ستىرى»، «مونا‌ستىر خەۋەرلىرى» دېگەن ناملاردا ژۇرنال چىقىرىپ، شاڭخەي، نەنجىن، شىئەن، شەندۇڭ، شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا تارقىتىدۇ. ئۇلار ئۆز تەشكىلىنى خېرىستىئان دىنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەن بىر خىل تەشكىلىي شەكىل دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار مونا‌ستىر ئىچىدە كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، سىرتىنىڭ ئادىمى بىلەن تۇرمۇش قۇرمايدۇ، خۇسۇسىي مال - مۈلۈك توپلىمايدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇناستىرنىڭ قىسمەن مۇرىتلىرى ئۆز ئىچىدىكى ھۆكۈمدارلارغا نارازى بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. 1951 - يىلى مونا‌ستىر پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى، خەلق ھۆكۈمىتىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى، مۇرىتلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلىقىغا ئارىلاشقانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەردىن خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مەسئۇلى جاڭگوچۇەن قانۇن بويىچە قولغا ئېلىندى، باشقا ئەزالىرى ئۆزى ئىش تېپىپ تىرىكچىلىك قىلدى، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ھۆكۈمەت يول قويغان نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

مۇناستىرنىڭ مۇرىتلىرى 103 ئادەمگە يەتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى خىزمەتچى، ھەربىي، ساقچى، دوختۇر ۋە كەسپىي مۇرىتچىلاردىن ئىبارەت.

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات

ئازادلىقتىن بۇرۇن، قۇمۇل مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق، ئىقتىسادىي جەھەتتە كەمبەغەل ئىدى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇرۇق - تۇغقان ۋە دوست - يار - رەنلەر بىلەنلا چەكلىنەتتى. تەبىئىي ئاپەت ياكى سۇنئىي كۇلپەتلەرگە دۇچ كېلىپ قالغاندا، ئۆلۈمنى كۆتمەكتىن ياكى سەرگەردان بولماقتىن باشقا چارە يوق ئىدى. قۇمۇل كۆپ مىللەتلىك رايون، بۇ يەردە فېئودال ھۆكۈمرانلار زامانىسىدا ۋە گومىنداڭ دەۋرىدە، مىللىي زىددىيەت ئۆتكۈر ئىدى، تارىختا، ئۆچمەنلىشىپ قىرغىنچىلىق قىلىشىدىغان ۋەقەلەر كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قۇمۇل ناھىيىسىدە يېڭى ئەخلاق، يېڭى ئادەتلەرمۇ تەدرىجىي شەكىللەندى. باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، ئالتۇن تېپىۋالسىمۇ كۆز قىرىنى سالماسلىق، ئائىلىلەردە ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتۈش - تە‌ك ئەنئەنىۋى ئېسىل پەزىلەتلەر ئەۋج ئالدى؛ ئادىل - خالىس بولۇش، ئۆز ھايا - تىدىن كېچىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش، بىر - بىرى بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈش، بىر - بىر - رىگە يار - يۆلەكتە بولۇش، بولۇپمۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى جەھەتتىكى يېڭى ئىدىيە كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. 1963 - يىلى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات‌يايدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە، ياخشى ئادەم ۋە ياخشى ئىشلار ئۆزلۈكسىز ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. 10 يىللىق مالىمانچىلىقتا، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ غالجىرانە زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن ئىجتىمائىي كەيپىيات بۇزۇلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىلىمىزدە يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتنىڭ بولۇشى لازىملىقىنىلا ئەمەس، يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ بولۇشى لازىملىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلار مەدەنىيەتلىك بولۇش ئەھدىنامىلىرىنى تۈزۈپ چىقتى، كىشىلەر ياخشى ئىش قىلىش، ياخشى ئادەم بولۇش يولىدا تىرىشىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن، ئىجتىمائىي كەيپىيات كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلاندى، مەدەنىيەتلىك، ئەخلاقلىق بولۇش، مىللىي ئىتتىپاقلىقنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش جەھەتتە، تەسىرلىك ئىشلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى؛ سوتسىيالىستىك يېڭى ئۆرپ - ئادەت قۇمۇلدا كەڭ ئەۋج ئالدى.

I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

1. ئۇيغۇر ئائىلىسى بىلەن خەنزۇ ئائىلىسى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر دوستلۇق

1950 - يىلىنىڭ باش باھار كۈنلىرى، ئەمدىلا خەلقىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ئارا

تۇرۇك ناھىيە بازىرى باندىتلارنىڭ قاتمۇ قات مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدۇ. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 16 - شىسىنىڭ مەلۇم ئارماق قىسمى ئۇلارنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، تاشۇبلىقتىن يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئازغانبۇلاق دېگەن يەرگە كەلگەندە باندىتلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. جەڭچى ماجېنفۇ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىش جەريانىدا قىسمدىن ئايرىلىپ قالدۇ.

ماجېنفۇ تاغ ئىچىدە 10 كۈن يول يۈرىدۇ. ئاچلىق - ھارغىنلىق دەستىدىن ھالسىزلانغان ماجېنفۇ تاشۇبلىقنىڭ يالغۇزتوپۇم دېگەن جايىدىكى بىر ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ھوشىدىن كېتىپ يېتىپ قالدۇ. بۇ ئائىلىنىڭ باشلىقى ئابدۇللا رېھىم ھوشسىز ياتقان ماجېنفۇنى بۇ ھالدا كۆرۈپ، دەرھال ئۆيىگە كۆتۈرۈپ كىرىپ، كاڭغا ياتقۇزىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن خەۋەر ئالىدۇ. شۇ كۈنلەردە بۇ يەردە باندىتلارنىڭ ھەربىكىتى غالجىرلىشىپ كەتكەنىدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، ماجېنفۇ ئازراق ھوشىغا كېلىش بىلەنلا ئۆي ئىگىسى بىلەن خوشلىشىپ بىر ياققا كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇنى بۇ يەردە تۇرۇشقا كۆندۈرەلمىگەن ئابدۇللا رېھىم ئۇنى ئائىلاج ئۇنىڭ سۇدانىغا چاي تولدۇرۇپ، يانچۇقىغا ئىككى نانىنى سېلىپ، ئۇنى مەھەللىدىن چىقىپ كەتكىچە ئۇزىتىپ قويىدۇ. ئۇلار تىل ئۇقۇشماسلىق تۈپەيلىدىن بىر - بىرىنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنمۇ بىلىشەلمىگەنىدى.

باندىت تازىلاش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ماجېنفۇ ئۆزىنىڭ بۇ شەپقەتچىسىنى ئىزدەيدۇ، لېكىن، ئۇنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى ۋە شۇ جايىنىڭ نامىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئىز - دېرىكىنى ئالالمايدۇ.

1969 - يىلىغا كەلگەندە، بەزىلەر قۇمۇل ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئابدۇللا رېھىم ئۇستىدىن باندىت تازىلاشتا سەپتىن چۈشۈپ قالغان بۇ ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن دەپ ئەرز قىلىدۇ. ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسى بۇ مەسىلىنى ئىنىقلاش يۈزىسىدىن بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىدۇ. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار بىرمۇنچە ئەگرى - توقايلىقلارنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاخىرى قىزىلئۇلتۇز بىرىنچى مەيدانىنىڭ 7 - لىيەنىدىن ماجېنفۇنى تاپىدۇ. تەكشۈرۈشكە قاتناشقۇچىلار ماجېنفۇنىڭ ئابدۇللا رېھىم تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق تەسىرلىنىدۇ. 1972 - يىلى چاغاندا، ئابدۇللا رېھىم ماجېنفۇنىڭ ئۆيىگە يوقلاپ كېلىدۇ. ئىككىيلەن كۆرۈشۈپ، چەكسىز ھاياجان ئىچىدە بىر - بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم سىقىشىدۇ، كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياش تۆكۈلىدۇ. نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ماجېنفۇ پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ۋە بىر دانە ئىپسىل ئەينەكلىك رامكىنى تامغا ئېسىپ قويىدۇ. ئەينەكلىك رامكىغا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە قىلىپ:

«باندىت تازىلىغان چاغدا،
قۇتقازدىك خەۋپتىن مېنى.

بولدى نامايان قەدىردان،
ئارمىيە - خەلق شەپقىتى» دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئىككى ئائىلە خۇددى ئۇرۇق-تۇغقاندەك بېرىش - كېلىش قىلىشىدىغان بولۇپ قالىدۇ. سوغۇق چۈشكەندە، ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئوغلى ئادىلجان ماجېنفۇنىڭ ئايالى كۆكۈل قويۇپ تىككەن پاختىلىق ئايالغىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ؛ ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئىككىنچى قىزى ئادالەت ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسىگە قاتناشماقچى بولغاندا، ماجېنفۇ ئوخشىغان قوغۇنىدىن تالىلاپ ئۇنىڭغا يوللۇق تۇتىدۇ. ماجېنفۇنىڭ چوڭ قىزى جيەنجاڭ توي قىلغاندا، ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئايالى ئۇنى ئۆز قىزىدەك بىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭغا ئىككى كۆڭلەك تىكىپ كىيگۈزۈپ قويىدۇ. ماجېنفۇنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى گۇاڭخۇي ھەربىي سەپكە ماڭىدىغان چاغدا، ئابدۇللا رېھىم گۇاڭخۇينى يېنىغا چاقىرىپ كېلىپ، قىسمىغا بارغاندا ئوبدان ئىشلەپ، تىرىشىپ ئالغا بېسىشنى ئۈمىد قىلىپ نەسىھەت قىلىدۇ.

چوڭلارنىڭ دوستلۇقى ئەۋلادلاردا داۋاملىشىدۇ. ھۆرىيەت بىلەن رىسالەتنىڭ كۆزى ئاغرىپ قالغاندا، ئۇلارنىڭ كۆيۈمچان ھەدىسى جيەنجاڭ ئىككىيلەننى دوختۇرغا ئاپىرىپ كۆرسىتىدۇ. ئادالەت ئاپىتۇنۇم رايونلۇق تەنتەربىيە دۇيىدە قارىغا ئاتقۇچى بولغاندىن كېيىنمۇ، ئۆزىنىڭ كۆيۈمچان سىڭلىسى جيەنخۇينى ئۈنتۈپ قالمايدۇ، ئۇنىڭغا دائىم سالام خەت يېزىپ تۇرىدۇ. جيەن جياڭ چوڭلارنىڭ دوستلۇقىنىڭ مەنبەسىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا بەل باغلايدۇ، 1975 - يىلى تەشكىل ئۇنى داشۆگە ئەۋەتكەندە، ئۇ، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى تاللۇبلىپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ دوستلۇقىنى كۈچەيتىشكە ئۆز كۈچىنى قوشماقچى بولىدۇ.

1982 - يىلى ئابدۇللا رېھىم بىلەن ماجىگفۇ ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا ئىلغار شەخس بولۇپ باھالىنىدۇ.

2. چېگرا رايونغا يارەمگە چىققان ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ئۇستازى

1959 - يىلى چېگرا رايونغا يارەمگە چىققان بىر تۈركۈم جياڭسۇلۇق ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار ئاستانە گۈڭشې ئۈچىنچى دادۇيىنىڭ شورلۇق يېرىدە ماكانلىشىدۇ. ئاستانىدا يەرلەر كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. شۇڭا، كارىز چېپىش — يارەمگە چىققان بۇ ياشلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. سېرىق دېڭىز بويىدىن چېگرا رايونغا يارەمگە كەلگەن بۇ جياڭسۇلۇق ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار كارىز چېپىش بۇيىقتا تۇرسۇن، كارىز دېگەن ئىسىمنىمۇ ئاڭلاپ باقمىغانىدى. ئۈچىنچى دادۇيىنىڭ ئۇيغۇر ئەزالىرى بۇ خەنزۇ ئەزالارنىڭ قىيىنچىلقىنى ئۆزىنىڭ قىيىنچىلقى دەپ بىلىپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۇلارنىڭ كارىز چېپىش ئۇستىسى بولىدۇ. كارىز چېپىش تېخنىكىلىقى ناھايىتى كۆچلۈك بىر خىل ئەمگەك. خەنزۇ ئەزالار كارىز چاپقاندا قىيىنچىلىققا دۇچ كەلسىلا، تەجرىبىلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇلارغا يارەم قىلىدى، كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ يۇنىلىشىنى بەلگىلەش، قۇم سېرىلىش ۋە گۆمۈرلۈشكە ئوخشاش قىيىن ئىشلاردا يار - يۆلەكتە بولدى. ئۇيغۇر كارىزچىلارنىڭ سەۋىرچانلىق

بىلەن يېتەكلىشى نەتىجىسىدە جياڭسۇلۇق بۇ ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار ئاخىر كارىز چېپىشنى بىلىۋالدى. بۇ دۇيدە «كىچىك كارىز» دېگەن بىر كارىز بولۇپ، باشتا بۇ كارىزنىڭ سۈيى ئاز بولغاچقا، ھەر كۈنى ئاران ئۈچ - تۆت مو يەرنىلا سۇغىرالايتتى، ئۆزگەرتىش نەتىجىسىدە، بۇ كارىز كۈنىگە 70 نەچچە مو يەرنى سۇغىرالايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن، «كىچىك كارىز» گوڭشې بويىچە سۈيى ئەڭ ئەلۋەك كارىز بولۇپ قالدى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، بۇ خەنزۇ دۇيىدە 20 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان كارىز چېپىش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، بۇ ئەترەت كارىزلارنى رېمونت قىلىش، ئۇزارتىش ۋە ئاسراشقا مەسئۇل بولدى. 10 نەچچە يىلدىن بېرى، چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچىلەر دۇيىنىڭ ئەزالىرى كارىز سۈيى بىلەن شورتاڭ يەرلەرنى سۇغىرىپ، شورنى ئېقىتىۋېتىپ بوز يەر ئېچىپ، تۇپراقنى ياخشىلاپ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى ئىلغار ئورۇنغا ئايلىنىپ، 1979 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭغا ئۇيغۇر ئۇستىلارنىڭ (كارىزچىلارنىڭ) قان - تەرى سىڭگەن.

3. يېرىم كېچىدە قازىدەنى قۇتقۇزۇش

1982 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈش ۋاقتى ئىدى، ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى جاڭ مىڭيۇ تاشۋېلىقتا قازىدە ئىسىملىك بىر قازاق ئايالنىڭ تۇغۇتتىن كېيىن قانسىراپ كېتىپ، قان بېسىمىنىڭ 50 دىن 30 مىللىمېترغىچە تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى، نەتىجىدە قاتتىق بىھۇش بولۇپ، ھاياتىنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقى ھەققىدە بېرىلگەن جىددىي تېلېفوننى ئالىدۇ. جاڭ مىڭيۇ تېلېفون تۇرۇپكىسىنى قويۇپلا ئۆيىدە ھاردۇق ئېلىۋاتقان دوختۇر - سېستىرالارنى چاقىرتىپ، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، تۇغۇت بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، سېستىرا، ھوشسىزلاندۇرغۇچى، قان تەكشۈرۈش خادىمىدىن تەركىب تاپقان جىددىي قۇتقۇرۇش گۇرۇپپىسىنى تەشكىللەپ ئۇلارنى 100 كېلومېتر يىراقلىقتىكى تاشۋېلىق شىپاخانىسىغا قاراپ يولغا سالىدۇ. چۈشتىن كېيىن سائەت 3 لەردە، گۇڭشې شۇجىسى لى خۇڭتاۋمۇ شىپاخانىغا كېلىپ، دوختۇرلار بىلەن بىرلىكتە داۋالاش لايىھىسىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ. قۇتقۇزۇش داۋامىدا قان توختىتىش دورىسى ئۆكسۈپ قالىدۇ. تىببىي خادىملار يېقىن ئەتراپتىكى بىڭتۇەن «قىزىلىيۇلتۇز» ئىككىنچى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ياردەم سورايدۇ، چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى شەرتسىز ھالدا ماشىنا بىلەن ئىككى قاپ قان توختىتىش دورىسىنى قۇتقۇزۇش بۆلۈمىگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال قانغا مۇھتاج، لېكىن شىپاخانىدا قان ئىسكىلاتى يوق ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرىدىن 20 نەچچە كىشى ۋە گۇڭشې ئەزالىرىدىن 10 نەچچە كىشى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھامان يېتىپ كېلىپ كېسەلگە ئۆز قېنىنى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تاشۋېلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئادەتتە ئاخشىمى سائەت 12 گىچىلا توك بېرەتتى، لېكىن بۇ قازاق ئايالنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن تاڭ ئاتقۇچە شىپاخانىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. تىببىي خادىملارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى، ئامما ۋە جەڭچىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا 34 ياشلىق بۇ قازاق ئايال ئۆلۈم خەۋپىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنىدۇ.

ئەتىسى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شاۋشيەنخۇا بىلەن سىـ

ياسى مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەلى رەجەپلەر ئۇنى يوقلاپ بارىدۇ، بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن قازىدە ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرى يىغلاپ كېتىدۇ.

4. ۋالا بوۋاينىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزىتىش

1982- يىل 9 - ئايدا، قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىشچىسى 72 ياشلىق خەنزۇ بويتاق بوۋاي — ۋالا چېڭلىيەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى ئەخمەت نۆكۈي ئادەم تەيىنلەپ بوۋاينى قېرىلىيۇلتۇز دوختۇرخانىسىغا ئېلىپ چۈشىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ۋالا چېڭلىيەن بوۋاينىڭ ئاشقازان راكى بىلەن ئاغرىغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. 12 - ئاينىڭ 16- كۈنى بوۋاينىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ، خەۋپ ئىچىدە تۇرغانلىقى مەلۇم قىلىنىدۇ. چارۋىچىلىق فېرمىسى ماشىنا چىقىرىپ ئۇنى ئۆيىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بوۋاينىڭ ئىنى خەۋەر ئېلىشقا مەسئۇل قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىككى ئىشچىمۇ يېتىپ كېلىدۇ، فېرما باشلىقى كەيەن ۋە بىرنەچچە ئادما ۋەكىلى گۆش، تۇخۇم ئېلىپ بوۋاينى يوقلاپ كېلىدۇ، بۇنىڭ كەينىدىنلا يەنە ئۇيغۇر، قازاق قۇلۇم - قوشنىلارمۇ كېلىشكە باشلايدۇ. كارىۋات ئەتراپى ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ. بوۋاي بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ كۆزىگە ئىسسىق ياش ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە فېرما بوۋاي ئۈچۈن گۈەنسەي ياساتقۇزۇپ، كىيىم - كېچەك تىككۈزۈپ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرىدۇ.

1983 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋالا چېڭلىيەن بوۋاي ۋاپات بولىدۇ. شۇ چاغدا بۇ فېرمىدا پەقەت بەشلا خەنزۇ ئىشچى بار ئىدى. مىيىتنى ئۇزىتىش چوڭ بىر مەسىلە ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا فېرمىنىڭ ماتاۋىن باشلىقى ئابدۇرىشىت كۆپچىلىككە، ۋالا بوۋاي پۈتۈنلەي خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئۇزىتىلىدۇ، دەپ جاكارلايدۇ. ئۇ، ئاۋۋال ئادەم تەيىنلەپ يەرلىك كولىتىدۇ، ئەتىسى سەھەردە تراكتورنى ئۆزى ھەيدەپ جەسەتنى ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇزاتقۇچىلار بىرنەچچە خەنزۇنى ھەم سابقا ئالمىغاندا، پۈتۈنلەي ئۇيغۇر - قازاق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەنلەر، بولۇپمۇ شۇ يەردە ئىشلەۋاتقان خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلىنىدۇ.

II باب باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش

1. گاۋشۇ يېڭىنىڭ كىچىك «خۇجۇن» نى بېقىۋېلىشى

1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئاستانە گۈڭشې 6 - داۋدۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئەزاسى گاۋشۇيىنىڭ قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى يېنىدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازىرىدا ئېلىپ كەلگەن تۇخۇمنى سېتىپ بولۇپ،

ئاشخانىغا كىرىپ نان سېتىۋالىدۇ، ئۇلتۇرۇپ بۇ نانىنى ئەمدىلا يېيىشىگە، كىيىم-كېچەكلىرى جۇل-جۇل، يادائغۇ بىر ئوغۇل بالا كېلىپ ئۇنىڭغا قول ئۇزارتىپ نان تىلەيدۇ. گاۋشۇيىڭ ئۇنىڭدىن: قانچە ياشقا كىرىڭ؟ ئىسمىڭ نېمە؟ نېمە بولۇپ تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرىسەن؟ دەپ سورايدۇ. گاۋشۇيىڭ بۇ بالىنىڭ ئىسمى خۇڭجۇن ئىكەنلىكىنى، ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بىلىپ، ئىچى سېرىلىپ كېتىدۇ ۋە شۇئان قولىدىكى نانىنى بالىغا تۇتقۇزىدۇ ھەم بىر قاچا سۇيۇقئاش ئىلىپ بېرىدۇ. بالىنىڭ قورسىقىنى تۇيغۇزۇپ بولۇپ، خۇڭجۇننى ئۆيىگە ئىلىپ كېلىدۇ.

گاۋشۇيىڭنىڭ ئۆيىدە 6 جان بار ئىدى. خۇڭجۇن قوشۇلۇپ 7 جان بولىدۇ. گاۋشۇيىڭنىڭ ئېرى خې چىڭخۇامۇ گۇڭشې ئەزاسى ئىدى، بىرنەچچە يىلدىن بېرى سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ روناق تېپىپ قالغانىدى. خې چىڭخۇا خوتۇنى گاۋشۇيىڭنى ئوبدان قىلىپسەن دەپ قوللايدۇ ۋە بالىنىڭ چېچىنى چوشۇرۇپ قويىدۇ؛ يۈيۈندۇرۇپ، كىيىم-كېچىكىنى يېڭىلايدۇ، مەكتەپتە ئوقۇش باشلانغان چاغدا، خۇڭجۇن ئاچا-ئۇكىلىرى بىلەن بىرلىكتە مەكتەپكە بارىدۇ، مەكتەپتىن قايتىپ كەلگەندە، ئوتۇن تېرىپ كېلىدۇ، ئوت-چۆپ يىغىدۇ، بالىلار خۇشال-خورام، ئىناق ئۆتىدۇ. چاغان بايرىمىدا، گاۋشۇيىڭ خۇڭجۇنگە پاختىلىق ئىشتان-چاپان، پاختىلىق ئاياغ قىلىپ بېرىدۇ ۋە بايراملىق پۇل بېرىدۇ.

ھايت-ھۇيت دېگۈچە يېرىم يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ يېرىم يىل ئىچىدە گاۋشۇيىڭ بىر گۇماندىن خالىي بولالمايدۇ: بۇ بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى راست ئۆلۈپ كەتكەنمىدۇ؟ ئەگەر بۇ بالا يالغان ئېيتقان بولسا، ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى نەقەدەر بىئارام بولۇپ كېتىۋاتقاندۇ؟! ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى راست ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، شۇ جايدىكى ھۆكۈمەت بۇ بالىنىڭ ئۇچۇرىدىن خەۋەر تېپىشى كېرەك-تە؟! قايتا-قايتا سوراش نەتىجىسىدە، بالا، ئاخىرى، راست گەپ قىلىدۇ. بالىنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆلمىگەنلىكى، ئاتىسىنىڭ ئۇرۇمچى تۆمۈريول ئىدارىسى 3-ئۇچاستىكا 3-ئەترەتنىڭ ئىشچىسى خۇجۇشىڭ ئىكەنلىكى، ئانىسى ئائىلە ئايالى بولۇپ، ئىسمى جاڭ شيۇجېن ئىكەنلىكى، خۇڭجۇن ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئاچىسىنىڭ نوپۇسى يېزىدا بولۇپ، 5 نوپۇس 3 جاننىڭ نورمىسىنى يەپ قورساقتىن قىسىلغانلىقى ئۈچۈن، چىدىيالماي ئۆيدىن قېچىپ چىققانلىقى مەلۇم بولىدۇ. گاۋشۇيىڭ بۇ ئەھۋالنى بىلىپ، خۇڭجۇننى ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ قويماقچى بولىدۇ.

1982-يىل 2-ئاينىڭ 10-كۈنى، گاۋشۇيىڭ يول خىراجىتى تەييارلاپ، بالىنى ئېلىپ پويىز بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ ۋە سۇرۇشتۇرۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى بالىنىڭ ئۆيىنى تاپىدۇ. بىراق، ئۆيگە كەلسە، ئۆيدە ئادەم يوق، ئىشىك تاقاق ئىدى. گاۋشۇيىڭ قولۇم-قوشنىلاردىن ئەھۋال ئوققىلى كىرىپ كەتكەندە، خۇڭجۇن پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ قېچىپ كېتىدۇ.

گاۋشۇيىڭ تەمتىرەپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي قالىدۇ. تەرەپ-تەرەپلەرگە چاپىدۇ، بىراق بالىنى تاپالمايدۇ. ئائىلاج يەنە خۇجۇشىڭنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ھەم خۇ-

جۈشكە بىلەن كۆرۈشىدۇ. خۇجۈشكە ئوغلىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقىدىن ئىچمە قىلارىنى بىلەلماي قالىدۇ، گاۋشۇيىڭغا تەكرار-تەكرار رەھمەت ئېيتىدۇ. ئەسلىدە، خۇڭجۇن يوقاپ كەتكەندىن كېيىن، پۈتۈن ئائىلىدىكىلەر ئۈرۈمچىدە ئىزدىمىگەن يېرى قالمىغان. خۇڭجۇننىڭ ئانىسى لەنجۇ-شىنجاڭ تۆمۈرىيولىنى بويلاپ گەنسۇنىڭ مەلۇم يېزىسىدىكى يۇرتىغىچە بېرىپ، بالىنى شۇ يەردىنمۇ تاپالمىغان ھەمشۇ دەرت ئىچىدە كېسەل بولۇپ بىرنەچچەئاي يېتىپ قالغان، ئۇ ھېلىغىچە قايتىپ كەلمىگەن. ئەمدى خوجۈشكە ئوغلى خۇڭجۇننىڭ يەنە يوقاپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قاتتىق بىئارام بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، گاۋشۇيىڭ ئالدىراپ-تېنەپ ئاستانىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ ئۆيىگە كىرىپلا خۇڭجۇننىڭ بۇ يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ.

1982-يىل 3-ئاينىڭ 7-كۈنى، خۇڭجۇننىڭ ئانىسى جاڭ شيۇجېن يۇرتى گەنسۇدىن بالىسىنى ئاغىلى ئاستانىگە كېلىدۇ. لېكىن، بالا ئۈرۈمچىگە قايتىشقا ئۇنىمايدۇ. گاۋشۇيىڭ تەكرار-تەكرار نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن بالا قايتسام يۇرتۇم گەنسۇغا قايتاي، بولمىسا قايتمايمەن دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ئانىسى بالىسىنىڭ بۇ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ. خوشلىشىدىغان چاغدا، گاۋشۇيىڭ بالىنىڭ يانچۇقىغا 10 يۈەن پۇل سېلىپ قويىدۇ ۋە «ئەمدى كەلسە-كەلمەس يەرلەردە چېچىپ يۈرمە» دەپ جېكىيدۇ، بالا كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ ماقۇلۇق بىلدۈرىدۇ. ئۇ 227 كۈن شاد-خۇرام تۇرمۇش كەچۈرگەن بۇ يېڭى ئائىلىسىدىن ۋە ئۆز ئاتا-ئانىسىدىنمۇ ئەزىز دەپ بىلگەن گاۋشۇيىڭ بىلەن خېلى چىڭخۇادىن مىڭ تەسلىكتە ئايرىلىدۇ.

2. ئەرداۋچىڭ دادۇيىدە ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن

1981-يىل 8-ئاينىڭ 4-كۈنى كەچقۇرۇن قۇمۇلنىڭ تاغ رايونىدا ئۈشتۈمتۈت قارا يامغۇر ياغىدۇ. بۇ يامغۇر 9 سائەت داۋاملىشىپ، شىددەتلىك كەلكۈن پەيدا قىلىدۇ. تېيانشان تېغىنىڭ باموۇدۇن جىلغىسىدىن ھەيۋەت بىلەن ئېقىپ چۈشكەن كەلكۈن گويا نۇختىسىدىن چىقىپ كەتكەن ياۋا ئاتتەك ئۆركەشلەپ ئېقىشقا باشلايدۇ. ئېگىزلىكى بىر مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 25 مېتر كېلىدىغان شىددەتلىك ئېقىن سېكۇنتىغا 15 كۇب مېترلىق مىقدارىدا بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ئەرداۋچىڭ داۋدۇيىگە قاراپ ئاقىدۇ. قۇتقۇزۇش خىزمىتى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، سۇنىڭ پەيلى دەھشەت بولغاچقا زىيان يەنىلا ناھايىتى زور بولىدۇ. 109 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. ئىككى ماشىنا قۇدۇقى لاتقا بىلەن كۆمۈلۈپ كېتىدۇ، 40 مو يەردىكى بۇغداي بېغى ئېقىپ كېتىدۇ، خاماندىكى 230 مىڭ جىڭ بۇغداي سۇغا چىلىنىپ قالىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، بۇ قېتىمقى زىيان 200 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ، 52 ئائىلىدىكى 221 ئادەم ماكانسىز قالىدۇ.

خەۋەر ناھىيىلىك پارتكومغا يەتكەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇخۈەيىي دەرھال ئادەم باشلاپ كېلىپ، يەرلىك كادىرلار بىلەن بىرلىكتە ئاممىنى ئايەتتىن قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەيدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى لى

يەنرۇك باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىسى خەلق ئىشلىرى، سۇ - ئېلېكتر، ئاشلىق قاتارلىق تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرىنى باشلاپ، بىر تۈركۈم ماددىي ئەشيا ۋە 10 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلىنى ئېلىپ ئاپەت يۈز بەرگەن نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىدۇ.

8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، ۋىلايەتلىك پارتكومدا دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىلىۋاتاتتى. ھەيئەت ئەزالىرى ئاپەت توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان يىغىنىنى توختىتىدۇ ۋە مۇئاۋىن ۋالىي جاڭ جۈجېي باشچىلىقىدا خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ ئاپەت رايونىغا ئەۋەتىدۇ. خىزمەت گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار ئاپەت ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلارغا دىن ھال سورايدۇ.

قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم ئاپەت ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ بىر لېيەن جەڭچىنى ئاپەت رايونىغا يارەمگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئالغاچ كەلگەن ئىككى چېدىرنى ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ پايدىلىنىشىغا بېرىدۇ.

قوشنا گۇڭشې - دۇيىلەرمۇ ئاپەتتىن خەۋەر تېپىپ ئەمگەك كۈچى چىقىرىدۇ. يەمەك - ئىچمەك ئەۋەتىدۇ. گۇڭشېدا مۇنداق قارار چىقىرىلىدۇ: قوشنا 21 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ھەر بىرى 5 تىن 10 غىچە قاۋۇل ئەمگەك كۈچى چىقىرىدۇ. ئۇلار 100 ئېغىز ئۆي سالىدۇ. بۇ ئۆيلەر 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە پۈتكۈزۈلۈپ بولۇشى شەرت. يېڭى ئۆيلەر دەل ۋاقتىدا پۈتكۈزۈلىدۇ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئەزالار قىشتىن بۇرۇن يېڭى ئۆيلەرگە جايلىشىۋالىدۇ.

ھەممە تەرەپ زور كۈچ بىلەن يارەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەزالارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشى كاپالەتكە ئىگە بولدى. ئىككىنچى يىلى، ئەرداۋچىڭ دادۇيى ناشلىقتىن مول - ھوسۇل ئالىدۇ، ئومۇمىي مەھسۇلات بىر مىليون 556 مىڭ جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتى 600 جىڭغا يېتىدۇ. 1983 - يىلى، ناشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 720 جىڭغا، ئومۇمىي مەھسۇلات ئىككى مىليون 412 مىڭ جىڭغا يېتىپ، يۇقىرىغا بىر مىليون 14 مىڭ 600 جىڭ تاۋار ناشلىقى تاپشۇرۇلىدۇ. 28 ئائىلە 10 مىڭ جىڭدىن، تۆت ئائىلە 20 مىڭ جىڭدىن ناشلىق سېتىپ بېرىدۇ. شۇ يىلى ئەرداۋچىڭ دادۇيى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالىنىدۇ.

3. مۇھەممەت يارنىڭ پىداكارلىقى

1982 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ تەرجىمانى مۇھەممەت يارى قىسمىدىكى رەھبەرلەر بىلەن بىرلىكتە غەربىي تاغ گۈڭشې 4 - دادۇيىگە خەلق ئەسكەرلىرىنى قول بومبىسى تاشلاش مەشىقىگە ئۇيۇشتۇرۇشقا بارىدۇ. شۇ چاغدا، مۇھەممەت يارى قول بومبىسى تاشلاش نەتىجىسىنى خاتىرىلەشكە مەسئۇل بولغانىدى. ئۇ خەلق ئەسكەرلىرىگە ھەر قېتىم قول بومبىسى تارتقاندا ۋە قول بومبىسى تاشلىغاندا، تەمكىن - سالماق بولۇڭلار، دەپ جېكىيدۇ. قول بومبىسى تاشلاش ئوڭۇشلۇق باشلىنىدۇ، نۆۋەت 18 ياشلىق ئۇيغۇر خەلق ئەسكىرى ئارزۇگۈلگە كېلىدۇ. ئۇ تۇنجى قېتىم قول بومبىسى تاشلاشقا قاتنىشىۋاتقانلى-

قى ئۇچۇن سۇر بېسىپ كېتىدۇ-دە، قول بومبىسى كەينى ئوك تەرەپتىكى ئۇچ مېتر ئارىلىقتا چۈشىدۇ. يېپى تارتىۋېتىلگەن قول بومبىسى يەردە ئىس چىقىرىپ پىر-قىراشقا باشلايدۇ، ئەھۋال ئىنتايىن جىددىي ئىدى، ئارزۇگۈل نېمە قىلىشنى بىلەلمەي هودۇقۇپ كېتىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا، مۇھەممەت يارى كاماندىرنىك: «يېتىڭلار!» دې-گەن بۇيرۇقنى ئاڭلايدۇ ھەم ئۆزىدىن 7 - 8 مېتر يىراقلىقتا پىرقىراپ ئىس چې-قىۋاتقان قول بومبىسىنى ۋە ئارزۇگۈلنىك ئۆز ئورنىدا ھاڭ قېتىپ قالغانلىقىنى كۆرىدۇ. ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان مۇشۇ پەيتتە مۇھەممەت يارى: «ھودۇقماڭ!» دەپ قاتتىق توۋلىغىنىچە ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ ئارزۇگۈلنى يىقىتىپ ئۆز گەۋدىسى بىلەن دالدا قىلىۋالىدۇ. قول بومبىسى ئۇلاردىن 4 مېتر يىراقلىقتا پارتلايدۇ. ئارزۇ-گۈل خەتەردىن قۇتۇلىدۇ. ئەمما مۇھەممەت يارىنىك بەش يېرى يارىلىنىدۇ. ئوك پۇتىدىكى يارا ئېغىر بولغانلىقتىن قان توختىماي ئېقىشقا باشلايدۇ. نەق مەيداندىكى خەلق ئەسكەرلىرى ئۇنىك بۇ ھەرىكىتىدىن قاتتىق تەسىرلىنىدۇ.

4. سۇچياك ئالتۇن ئۇچراتسىمۇ كۆز قىرىنى سالمىدى

1982 - يىل 4 - ئاينىك 8 - كۈنى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىنىك تولۇقسىز 3 - يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى سۇ چياك گۈڭشې دوختۇرخانىسىغا كې-سەل كۆرسەتكىلى بارىدۇ. قايتىشىدا پوچتىخانىنىك ئالدىدا بىر دانە قىزىل تاشلىق خاتىرە دەپتەرنىك تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالىدۇ، ئۇ بۇ دەپتەرنى قولىغا ئېلىپ قا-رىسا، ئىچىدىن بىرمۇنچە تالون، ماشىنا بېلىتى، ئاشلىق بېلىتى قاتارلىق نەرسىلەر چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 1960 يۈەنلىك چەك ۋە 2900 قانچە يۈەنلىك پۇل چېكىنىك قوشۇمچە تالونىنى كۆرىدۇ - دە، چۆچۈپ كېتىدۇ ۋە بۇنچىۋالا تالون-چەكلەرنى يوقىتىپ قويغۇچى كىشى چوقۇم بىئارام بولۇۋاتىدىغاندۇ دەپ ئويلايدۇ. ئۇ بۇ خاتىرە دەپتەرنى كۆتۈرۈپ پوچتىخانىغا كېلىدۇ ۋە پوچتىخانىدىكى يولداشلار-دىن سورايدۇ، لېكىن ئۇلار بىر نېمە دەپ بېرەلمەيدۇ. ئاخىرى ئۇ بۇ تالون - چەك-لەرنى مەكتەپكە ئەپكېلىپ ئوقۇتقۇچىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

ئوقۇتقۇچىسى تالون ۋە چەكلەردىكى ئىمزالارغا ئاساسەن بۇ نەرسىلەرنى يوقى-تىپ قويغۇچىنىك بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې گاداجىكزى 6 - دۇيىنىك بوغالتىرى مىڭ چىرۇك دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئۇنى بۇ نەرسىلەرنى ئېلىۋالسۇن دەپ خەۋەر قىلىدۇ.

ئەتىسى، مىڭ چىرۇك قاتتىق تەسىرلەنگەن ھالدا يوقىتىپ قويغان نەرسىلىرى-نى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. شۇڭا ئۇ تەشەككۈر خېتى يېزىپ سۇ چياڭنىك ياخشى ئىدىيە، ياخشى خىسلىتىنى مەدھىيىلەيدۇ.

III باب قېرىلارنى ھۆرمەتلەپ، بالىلارغا كۆيۈنۈش

1. پەزىلەتلىك دىك يۈلەن

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بالىلار باغچىسىنىك تەربىيەچىسى دىك يۈ-

لەننىڭ ئائىلىسى تۆت ئەۋلاد بىر ئائىلىدە ئۆتۈۋاتقان چوڭ ئائىلە، بۇ ئائىلە دائىم يۇ-
لەننىڭ كۆڭۈل قويۇپ باشقۇرۇشىدا، ئاتا-بالا، ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىل، كېلىن-
قىزلار ئىناق ئىتتىپاق ئۆتۈپ كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

1959-يىلى دائىم يۇلەن ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان قېيىن ئاتا-قېيىن ئانىسىنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ ئۆزى قارايدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان نەچچە ئون يىل ئۆتىدە، ئۇ قېيىن ئاتا-قېيىن ئانىسىغا يېمەك-ئىچمەكنى ئالدىغا ئەپكېرىپ بېرىپ، ئەتىسى-ئاخشىمى ئېسەنلىك سوراپ تۇرىدۇ ۋە بۇنداق قىلىشتىن ھەرگىز زېرىكمەيدۇ. 1981-يىلى، 80 ياشقا كىرگەن قېيىن ئانىسى ئېغىر كېسەل بولۇپ قالىدۇ. دائىم يۇلەن دوختۇر چاقىرىپ كېلىپ قېيىن ئانىسىنى كۆرسىتىدۇ. دورا قاينىتىپ بېرىدۇ، قې-يىن ئانىسىنىڭ چوڭ-كىچىك تەرىتىنى تۆكىدۇ، كۇندۇزى خىزمىتىگە بارىدۇ، ئاخشىمى قېيىن ئانىسىنىڭ قېشىدا ياتىدۇ. ئۇ مۇشۇنداق قىلىپ توپتوغرا بىر يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاخىرى قېيىن ئانىسى ساقىيالماي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ قېيىن ئاتىسىنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلاش ئۈچۈن قېيىن ئاتىسى بىلەن مەجەز-خۇلقى كېلىشىدىغان بىرەيلەننى ئۆيىگە ئېلىپ كېلىپ، بۇۋايغا ھەمراھ قىلىپ بېرىدۇ.

1965-يىلى، دائىم يۇلەننىڭ ئېرى رېماتىزملىق يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. ئۇ يولدىشىغا ئوبدان قارايدۇ، ئۆي ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئۈس-تىگە ئالىدۇ. 1974-يىلى، ئېرىنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ قالىدۇ. دوختۇرلار ئۇنى يەنە ئۇچ يىللا ئۆمۈر كۆرەلەيدۇ، دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ، لېكىن دائىم يۇلەن بۇنىڭغا ئىشەنـ-مەيدۇ، تۇرمۇشتا تىرىشچان-ئىقتىساتچىل بولۇپ ئېرىنى قۇۋۋەتلىك ئوزۇقلۇق بە-لەن باقىدۇ. دوختۇرغا كۆرسىتىپ داۋالىتىدۇ. ئۇنىڭ كۆڭۈل قويۇپ بېقىشى بىلەن ئېرىنىڭ كېسىلى كۇندىنكۇنگە ياخشىلىنىشقا باشلاپ، 1983-يىلىغىچە ئۆمۈر كۆرىدۇ.

دائىم يۇلەننىڭ چوڭ ئوغلى، ئىككىنچى ئوغلى ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ ئىزچىل تۇرمۇدە ئاتا-ئانىسى بىلەن بىللە ياشايدۇ. دائىم يۇلەن ھەممە ئىشتا خەلقچىل بولغاچقا كېلىنلىرى بىلەن بامەسلىھەت ئىش قىلىدۇ. تۇرمۇشى ياخشىلانغاندىن كېيىن ئۇ كېلىنلىرىگە قول سائىتى، ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىلىرىنى ئېلىپ بېرىدۇ، ئۆزى بولسا، قولىغا سائەت سېلىپ باقمايدۇ. 1974-يىلى چوڭ كېلىنى ۋېلىسىپىتىنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويۇپ، قاتتىق ھەسرەت چېكىدۇ، لېكىن دائىم يۇلەن ئۇنى ئەيىب-لەش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ ئالدىغا تاماق ئەپكېلىپ قويىدۇ ۋە ئۇنىڭغا تەسەل-لى بېرىدۇ. چوڭ كېلىنىنىڭ ئاتا-ئانىسى جيۇچۇەننىڭ بىر يېزىسىدا ئىدى، ھېيىت بايراملاردا ئۇ دائىم ئوغلى ۋە كېلىنىنى ئۇلارغا خەت يېزىشقا ۋە ئاز-تولا پۇل ئەۋەتىپ بېرىشكە دالالەت قىلىدۇ. ئىككىنچى كېلىنى ئۆيگە كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۇ ھەر ئىككىيلەنگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدۇ. ئىككى كېلىنى ئوخشاشلا قەز تۇغىدۇ، لېكىن ئۇ پىلانلىق تۇغۇت توغرىسىدىكى چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۇلارنى تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

دىك يۇلەننىك ئۇچ ئوغلى، ئىككى كېلىنى، ئىككى قىزى، تۆت نەۋرىسى ۋە چوڭ قىزىنىك ئىككى ئوغلى بىلەن بىر قىزى بىرگە ياشايدۇ. دىك يۇلەن بالىلارغا قاتتىق تەلەپ قويمىدۇ، كىچىكمىدىلا قېرىلارنى ھۆرمەت قىلىش، ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتۈش، سەمىمىي، مۇلايىم بولۇش، ئەمگەكنى سۆيۈشتەك ياخشى خىسلەتلەرنى يېتىشتۈرۈش توغرىسىدا تەربىيە بېرىدۇ. بىر قېتىم، ئۇنىڭ بىرقىز نەۋرىسى بىر تال قېرىنداش تېپىۋالىدۇ، بۇنى كۆرگەن مومىسى (دىك يۇلەن) تامدىكى «بەش پۇڭچەن تېپىۋالسام قانداق قىلىمەن» دېگەن تەشۋىقات رەسىمىنى كۆرسىتىپ، ئەمدى سەن قانداق قىلىسەن؟ دەپ سورايدۇ. نەۋرىسى مەكتەپكە بېرىپ، قېرىنداشىنى ئوقۇتقۇچىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. يەنە بىر قېتىم، بىر ئايال يولداش دىك يۇلەننى ئىزدەپ ئۆيگە كېلىدۇ، بۇنى كۆرگەن تۆت ياشلىق قىز نەۋرىسى «موما، سىلەرنىڭ ئادىمىگىلار سېنى ئىزدەپ كەپتۇ...» دەپ مومىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە دىك يۇلەن شۇ سورۇندىكىلارغا، ئۇنداق دېمەي «چوڭ ئانام كەپتۇ» دېيىشىڭ كېرەك دەپ تەربىيە قىلىدۇ. ئۇنىڭ موشۇنداق تەربىيىلىشى نەتىجىسىدە، بالىلار ۋە نەۋرىلەر ئەدەپلىك چوڭ بولىدۇ.

2. يېتىملار يېتىم ئەمەس

1965 - يىلى 7 - ئايدا ۋە 1966 - يىلى 8 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتىنىڭ كونا ئىشچىسى ۋېي لى ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى كېسەل بولۇپ ئىلگىرى - كېيىن ئۆلۈپ كېتىپ، ئۇلاردىن سەككىز بالا قېپقالىدۇ. شۇ چاغدا، چوڭى ۋېي جېشياۋ 20 ياشتا بولۇپ، ھەربىي قىسىمدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتاتتى. ئىككىنچىسى ئوغلى ۋېي چۈنيې بورتالا چىڭجۇي تېياتىر ئۆمىكىدە ئۆگىنىشتە ئىدى، چوڭ قىزى ۋېي دۇك 16 ياشتا بولۇپ، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتى. قالغانلىرى باشلانغۇچ مەكتەپتە ياكى ئۆيدە ئىدى. ئەڭ كىچىكى ۋېي چۈنيىڭ ئەمدى بىر يېرىم ياشقا كىرىپ تىلى چىقىۋاتاتتى. ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى سەككىز بالىغا قاتتىق زەربە بولىدۇ. پارتىيە ۋە خەلق دەل ۋاقتىدا يېتىملارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئۇلارغا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى بالىلارغا بەلگىلىمە بويىچە نەپەقە بېرىشتىن باشقا ھەر ئايدا يەنە بېقىش خىراجىتى بېرىپ تۇرۇشنى قارار قىلدى. يېتىملار ئوقۇۋاتقان مەكتەپ ۋە ئۇلار تۇرۇۋاتقان قىسىملاردا ئۇلار ئۈچۈن ئىئانە توپلاندى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇتقۇزۇش بۈيۈملىرىنى ئەۋەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، تەشكىل بورتالادا ئىشلەۋاتقان ۋېي چۈنيىنىڭ قۇمۇلغا دادىسى ئىشلىگەن ئورۇنغا يۆتكەپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ كىچىك ئۆكىلىرىغا قاراش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئوقۇۋاتقان ۋە ئوقۇش ئالدىدا تۇرغان ئالتە يېتىم بالا خەلق ئوقۇش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. مەھەللەئاھالىلەر كومىتېتى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا يار - يۆلەكتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ.

پارتىيە ۋە خەلقنىڭ چەكسىز غەمخورلۇقىدا، سەككىز يېتىم بالا كەينى - كەينىدىن چوڭ بولۇپ يېتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ چوڭى ۋېي جېشياۋ ھەربىي قىسىمدىن قۇمۇل پولات زاۋۇتىغا ئالمىشىپ شوپۇر بولىدۇ. ئىككىنچىسى ۋېي چۈنيې قۇمۇل شەھىرىدە جىڭجۇي

تىياتىر ئۆمىكى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆگەنگەن كەسپىنى قولغا ئالدۇ. ئۇچىنچىسى قۇمۇل ناھىيىلىك رېمونت قىلىش-ياساش زاۋۇتىغا ئىشچى بولۇپ كىرىدۇ. تۆتىنچىسى ۋېي فاڭ بىلەن بەشىنچىسى ۋېي خۇڭ ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىنىنى پۈتتۈرۈپ، شەھەرلىك 3-باشلانغۇچ مەكتەپتە ۋە قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ لەنچۈەن مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدۇ. ئالتىنچىسى ۋېي چۈنگۇاڭ 19 يېشىدا ھەربىي سەپكە كىرىدۇ، ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن، شەھەرلىك سوت مەھكىمىسىدە قانۇن ساقچىسى بولىدۇ. يەتتىنچىسى ۋېي چۈنخۇي ئوتتۇرا تېخنىكومنى يۈتتۈرۈپ، قەشقەر گىئولوگىيە ئەترىتىگە تەقسىم قىلىنىدۇ. سەككىزىنچىسى ۋېي چۈنبىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ھەربىي سەپكە قاتنىشىدۇ. سەككىز قېرىنداشتىن ئىككىيلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ، قالغانلىرى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرىدۇ. 1983-يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، بۇ بالىلارنىڭ يەتتىنچى ۋە سەككىزىنچە-سىدىن باشقىلىرى بەختلىك ئائىلە قۇرۇۋالدۇ.

3. ئىككى مېھرىبان ئانىنىڭ قەلبى

بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى گاداجىگزى 5-دۇيىنىڭ ئەزاسى ۋاڭ يۈڭشىڭ 1974-يىلى بەختكە قارشى ئاشقازان راكى كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ۋاپات بولىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆت بالا ئاتا-ئانىسىدىن كىچىك قېلىپ (چوڭ ئوغلى خەيىۋ 15 ياشتا، چوڭ قىزى چۈنخۇا 11 ياشتا، كەنجى قىز يۈخۇا يەتتە، ياشتا، كەنجى ئو خۇەيىۋن ئۈچ ياشتا قالىدۇ) يېتىم بولۇپ قالىدۇ، ۋاڭ يۈڭشىڭ قوشنىسى، ئايال كومپارتىيە ئەزاسى مېڭ شيۇيىڭ دۇيدىكى كادىرلارغا مېنىڭ بالىلىرىم قاتارغا قوشۇلالمىسلا كۇندە، بۇ تۆت يېتىم بالىمۇ چوقۇم بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشەلايدۇ، دەيدۇ. يۇخۇانىڭ ئەسلىدىكى ئوقۇتقۇچىسى چۈەن چاڭلەن ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال ناھىيىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتىن گادا جىگزىغا كېلىدۇ (چۈەن چاڭلەن 1974-يىلى گاداجىگزىدىن ناھىيىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپكە يۆتكەلگەنىدى) ۋە دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا قارىشىدۇ. ئۇ يېتىملارغا تەسەللى بېرىپ، مۇندىن كېيىن، مەن سىلەرنىڭ تۇغقىنىڭلار بولىمەن، سىلەر ياشاشتا چوقۇم خەيرەتلىك بولۇڭلار، دەيدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئىككى «ئانا» تۆت يېتىم بالىدىن خەۋەر ئېلىش ۋەزىپىسىنى

مېڭ شيۇيىڭنىڭمۇ تۆت بالىسى بار ئىدى، ئۇ، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكنى قاتنىشاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇينىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى زېممىسىگە ئالىدۇ. ئىشلەيتتى، قىلىدىغان ئىشى كۆپ ئىدى. ئۇ تۆت يېتىم بالىدىن خەۋەر ئېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىشتىن چۈشكەن ھامان خۇەيىۋلەرنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ئۇلارغا ئاش ئېتىپ بېرىدۇ، كىر قاتلىرىنى يۇيۇپ بېرىدۇ، بالىلارغا ئۆي ئىشىنى ئۆگىتىدۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. بالىلار كېسەل بولۇپ قالسا، دوختۇرغا كۆرسىتىدۇ، خۇەيىۋلەرنىڭ ئۆيىدە ئوزۇقلۇق قالمىسا، ئۆز ئۆيىدىن ئوزۇقلۇق ئەپكېلىپ بېرىدۇ. يۇقىرىدىن قوتقۇزۇش پۇلى كەلسە، ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن بالىلارغا قوتقۇزۇش پۇلى بېرىش ھەققىدە ئىلتىماس يېزىپ

بېرىدۇ ھەم ئۇلارغا بۇ پۇلنى مۇۋاپىق چىقىم قىلىش ھەققىدە تەربىيە بېرىدۇ.

چۈەن چاڭلەن مۇئەللىم ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ ئاردىدىن ئۆزۈن ئۆتمەيلا يېتىم بالىلارغا بىر دانە يېڭى يوتقان ئەۋەتىپ بېرىدۇ. شۇنداىن تارتىپ ئۆزىنىڭ ۋە ئاچىسىنىڭ بالىلىرى ئاز-تولا كىيىپ قالغان كېيىم-كېچەك ۋە ئاياغ كىيىملىرىنى يېتىم بالىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ. ھېيت-بايراملاردا چۈەن چاڭلەن مۇئەللىم يېتىم بالىلارغا، پېچىنە-كەمپۇت ئاپىرىپ بېرىدۇ، بالىلارنىڭ ئەڭ كىچىكى خۇەييۇنگە يېڭى كىيىم-كېچەك تىكتۇرۇپ بېرىدۇ. يېتىم بالىلار چۈەن چاڭلەن مۇئەللىمنى ئوتتۇرىغا ئېلىشۇبلىپ قىزغىنلىق بىلەن ئۇنى «ئانا» دەپ ئاتايدۇ.

1981-يىلى، خۇەييۇ ئاكا-سىڭىل ئىككىيلەن تۇنجى قېتىم ئەمگەك دارامىتىگە (350 يۈەن) ئىگە بولىدۇ. مېڭ شيۇيىڭ يېتىم بالىلارنىڭ بۇ پۇلنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشگە ياردەم بېرىدۇ، رەخت-پۇچەك ئېلىپ، تۆت بالىنىڭ ئۇچىسىنى يېڭىلايدۇ ھەم يېڭى يوتقان تىكىپ بېرىدۇ. ئۇلارغا يەنە بىر قىسىم ئۆي جابدۇقلىرى ياسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ ئائىلە يېڭى ھاياتىي كۆچكە ئىگە بولىدۇ.

1983-يىلى يازدا، خۇەييۇلەرنىڭ ئۆيىنى كەلكۈن ئېقىتىپ كېتىدۇ. دۆلەت ۋە كوللېكتىپنىڭ ياردىمى بىلەن، خۇەييۇ يېڭى ئۆي سالماقچى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش دۇيى خۇەييۇنىڭ ئائىلىسىگە ئېگىزرەك بىر جايدىن ئۆي ئورنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن، بۇ يەر مېڭ شيۇيىڭنىڭ ئۆيىگە يىراق بولۇپ قالىدۇ. بالىلار ئۆي ئورنىنى شيۇيىڭنىڭ ئۆيىگە يېقىنراق جايدىن بېرىلسە، دېگەن تەلەپنى قويىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى قانداۋرىدۇ. چۈەن چاڭلەن مۇئەللىم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا 1600 پارچىدىن ئوشۇق خىش، تۆت خالتا سېمونت، بىر تاغار گۈرۈچ ۋە بىر نەچچە جىڭ گۆش ئېلىپ كېلىدۇ. يېڭى ئۆي پۈتكەندىن كېيىن، مېڭ شيۇيىڭ بىلەن چۈەن چاڭلەندىن ئىبارەت بۇ ئىككى مېھرىبان «ئانا» خۇشال-خورام ھالدا بالىلارنى يېڭى ئۆيگە كۆچۈرۈپ قويىدۇ.

IV باب پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئومۇمنىڭ ئىشىغا بېرىلىش

1. ئانىسەي قار - شۇرغانلىق كېچىدە قويلارنى قوغداپ قالدى

1979-يىل 4-ئاينىڭ 1-كۈنى، تاشۇبلىق گۈڭشې خوتۇنتام دادۇيىنىڭ ياش مالچىسى ئانىسەي زەينۇر قوي باقىلى چىقىدۇ. ئۇ ئۆيدىن چىققاندا ھاۋا ئوچۇق ھەم يىللىق ئىدى. چۈشتىن كېيىن سائەت تۆتتىن ئاشقاندا، توساتتىن ھاۋا تۇتۇلۇپ، قاتتىق يامغۇر ياقىلى باشلايدۇ، يامغۇردىن كېيىن مۆلدۈر چۈشىدۇ، بۇنىڭ كەينىدىنلا قار ئارىلاش شۇرغان چىقىدۇ. بۇ چاغدا، قويلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە ئانىسەينىڭ چامىسى يەتمەي قالىدۇ، قويلار شۇرغانغا بەرداشلىق بېرەلمەي، پىتراپ تەرەپ-تەرەپكە قاچىدۇ.

قاراڭغۇ چۈشكەندە، شۇرغان تېخىمۇ كۈچەيىپ كېتىدۇ، تېمپېراتۇرا جىددىي تۆۋەنلەيدۇ. ئانىسەينىڭ ئۈستى-بېشى ھۆل بولۇپ توڭلاپ كېتىدۇ. سوغۇق دەستىدىن

جاق-جاق تىترەپ كېتىدۇ. ئو نىشاندىن ئادىشىپ قالىدۇ، پەقەت قويلارنىڭ كەينىدىن چىقماي مېڭىپ، قار-شۇرغان بىلەن ئېلىشىدۇ. ئۇن نەسىپى بولغاندا، ئانىسەينىڭ پۇت-قوللىرى مۇزلاپ، ئۇيۇشۇشقا باشلايدۇ. لېكىن ئۇ قار-شۇرغانغا بوي بەرمەي مۇشەققەت ئىچىدە ئېغىر قەدەم تاشلاپ، قويلارنى ئۇياقتىن بۇياققا توسۇپ، چېچىلىپ كەتكەن قويلارنى بىر يەرگە يىغىدۇ.

دادۇي رەھبەرلىكى ئانىسەينىڭ تېخى قايتىپ كەلمىگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، قاسىم دۇيجاڭ باشچىلىقىدا مالچىلارنى ئىزدەشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار بۆلۈنۈپ بىر كېچە ئىزدەپمۇ ئانىسەينى تاپالمايدۇ. ئەتىسى سەھەردە، مالچى ئىسمايىل ئانىسەينى ئاخىرى تېپىۋالىدۇ، بۇ چاغدا ئانىسەي خۇددى مۇز ئادەمگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ كۆزىنى قويلارغا تىككىنىچە، تىزىغا چىقىدىغان قاردا ئېغىر قەدەم تاشلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ توڭلاپ قېلىشقا تاسلا قالغان، لېكىن ئۇ، بۇنىڭغا تەن بەرمىگەنىدى. ئىسمايىل خۇشاللىقىدىن يۈگۈرۈپ كېلىپ، «ئانىسەي! ئانىسەي!» دەپ توۋلايدۇ، لېكىن، ئانىسەينىڭ قۇلىقىغا ھېچنېمە كىرمىگەنىدەك، قويلارغا تىكىلگىنىچە، ئېغىر قەدەم تاشلاپ ئىلگىرىلەۋېرىدۇ. ئىسمايىل يىقىن كېلىپ: «ئانىسەي! سەن ھايات‌مۇ؟!» دەپ ۋاقىرايدۇ. ئانىسەي گويا قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بىر سەسكىنىپ ھوشىغا كېلىدۇ ھەم ئىسمايىل بىلەن قۇچاقلىشىپ، يىغلىشىپ كېتىدۇ. ئانىسەي قارشۇرغان بىلەن 17 سائەت ئېلىشىدۇ. ئانىسەي بىلەن ئىسمايىل قويلارنى ھەيدەپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا، قاسىم دۇيجاڭ بىلەن ئۇچرىشىدۇ ھەم بىرلىكتە ئۆيگە قاراپ ماڭىدۇ. ئۆيگە كېلىپلا ئۇچىلەننىڭ ھەممىسى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالىدۇ، بولۇپمۇ ئانىسەينىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەپ، پۇت-قولى ئىششىپ، ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ. دوختۇرلارنىڭ تىرىشىپ قۇتقۇزۇشى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ ھاياتى قوغداپ قېلىنىدۇ، لېكىن، ئۇنىڭغا ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئۇششۇك تەگكەنلىكتىن، پۇت-قول بارماقلىرى پۈتۈنلەي چۈشۈپ كېتىدۇ.

1979-يىلى 10-ئايدا، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى ئانىسەيگە مەملىكەتلىك «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەردى. 1979-يىلى 11-ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى ئانىسەيگە ئاپتونوم رايون بويىچە «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەردى.

2. لى يۈەننىڭ مۇزبۇلاقتا تۆگىنى قۇتقۇزۇشى

1965-يىل 1-ئاينىڭ 18-كۈنى، تاشۇبلىق گۈكشەسى قوشاق دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ مالچىسى لى يۈەن باققان بىر تۆگە بۇلاقتىن سۇ ئىچىۋاتقاندا، مۇزغا تېپىلىپ كېتىپ بۇلاقتا چۈشۈپ كېتىدۇ. تۆگە بۇلاقتا چۆكۈپ پەقەت بېشىلا چىقىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا، لى يۈەن قىلچە ئىككىلەنمەي، مۇز ئىچىدىكى سۇغا سەكرەپ چۈشۈپ، تۆگىنىڭ بېشىنى مەھكەم قوچاقلۇۋېلىپ، «قۇتقۇزۇڭلار!» دەپ توۋلايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان دېھقانلار ئالدىراش يېتىپ كېلىدۇ. لى يۈەن ئارغامچا بىلەن تۆگىنى باغلايدۇ، ئاندىن 10 نەچچە ئادەم قىرغاقتا تارتىدۇ. يېرىم سائەت جىددىي ئېلىشىش نەتىجىسىدە تۆگە بۇلاقتىن سىرتقا تارتىپ چىقىرىۋېلىنىدۇ. لى يۈەن قىرغاقتا چىقىۋاندا، كالا پۇكلىرى توڭلاپ كۆكىرىپ كەتكەن، چىلىق-چىلىق بولۇپ كەتكەن پاختىلىق كىيىم-لىرىنى مۇز قاپلاپ كەتكەنىدى. شۇ ئىشتىن كېيىن، كىشىلەر لى يۈەننى كوللېكتىپنىڭ مال-مۈلكىنى ئاسرايدىغان ياخشى ياش، دەپ مەدھىيىلەيدىغان بولدى.

یېگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

شەخسلەر

يېگىرمە ئۇچىنچى قىسىم شەخسلەر

I باب شەخسلەر جەدۋىلى

ئىنقىلابىي قۇربانلار ئىسىملىكى

جەدۋەل 23 — 1

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	قۇربان بولغان ۋاقتى	سالاھىيىتى	قۇربان بولغان ئورۇن ۋە بۇيرۇق سەۋەبى
ياك دېچى	ئەر	خەنزۇ	1926.12	1950.3	خەلق ئىشچىسى	تاشۇيلىق، جەڭدە قۇربان بولغان
ۋاك جىكۇن	〃	〃	1919.10	1950.3	〃	〃
چىن ۋېيجۇ	〃	〃	1917.1	1950.3	〃	〃
جۇشىك	〃	〃	1919.4	1950.3	〃	〃
مايۇكخۇي	〃	〃	1925.5	1950.3	〃	〃
جاك رېن	〃	〃	1918.3	1950.3	〃	〃
ۋاك خاۋگۇ	〃	〃	1914.6	1950.3	〃	〃
چىك دېكچىك	〃	〃	1917.2	1950.3	〃	〃
جاك شىجۇ	〃	〃	1920.7	1950.3	〃	〃
ۋاك جاۋفىك	〃	〃	1917.3	1950.3	〃	〃

مەملىكەتلىك تەقدىرلەش يىغىنلىرىغا قاتناشقان ئىلغار شەخسلەرنىڭ ئىسىملىكى
(1983 - يىلىغىچە)

جەدۋەل 23 — 2

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	ۋەكىل تۇرۇشلۇق تۇرۇن ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى	قاچان، قەيەردە قانداق يىغىنغا قاتناشقان	شەرەپ نامى
ياڭ ماۋيۈەن	خەنزۇ	ئەر	ئاستانە يېزىسى گۈڭشاڭ كەنتىدە دېھقان	1953 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە يېزا ئىگىلىك ئەمگەكنە مۇنەچچىسى دېگەن نام بىلەن دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتناشقان	ئەمگەك نەمۇنەچىسى
يەددىگاخان	ئۇيغۇر	ئايال	پالۋانتۇر يېزىسى ئاقيەر كەنتىدە دېھقان	1958 - يىلى مەملىكەتلىك قەھرىمان نەمۇنىچىلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان	〃
تىيەن فىڭشيۇ	خەنزۇ	ئايال	تاشۇبلىق گۈڭشېسى چىڭمىش دادۇيىنىڭ مۇئاۋىن دۇيجاڭى	〃	〃
ئابدۇۋاھىت ئەمەت	ئۇيغۇر	ئەر	ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىدە بۆلۈمچە باشلىقى	1959 - يىلى مەملىكەتلىك ج خ، ئەدلىيە سىستېمىلىرىدىكى ئىلغار خىزمەتچىلەر ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان	ئىلغار خىزمەتچى
بەي تىيەنلاك	خەنزۇ	〃 ئەر	سودا ئىدارىسى 2 - ئاشخانىسىنىڭ ئاشپەزى	1959 - يىلى مەملىكەتلىك مالىيە - سودا سىستېمىسىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنى	〃
ما شۆردن	خەنزۇ	ئەر	ناھىيىلىك 1 - مەكتەپ	1958 - يىلى شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر قۇداۋۇيۈەن ۋەكىللىرى يىغىنى	مۇنەۋۋەر قۇداۋۇيۈەن
لياڭ سىنفۇ	خەنزۇ	ئەر	ناھىيىلىك 3 - مەكتەپ	〃 〃 〃	〃

ئىسمايىل توختى	ئۇيغۇر	ئەر	غەربىي تاغ گۈگشې يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ مۇدىرى	1961 - يىلى مەملىكەتلىك مەدەنىيەت، ماتارىپ، سەھىيە - پەن - تېخنىكا سېپىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنى	"
سائادەت شەرىپ	ئۇيغۇر	ئايال	شەھەر ئىچى گۈگشې جىگدەقۇدۇق دادۇيىنىڭ مۇئاۋىن ياچېيكا شۇجىسى	1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالالار بىرلەشمىسى، ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنى	«8 - مارت» قىزىل بايراقدارى ۋە يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى
ئانسەي زەينۇر	قازاق	ئەر	تاشۇبلىق گۈگشې خوتۇنتام دادۇيىنىڭ مالچىسى	1979 - يىلى كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى تەقدىرلەپ مۇكاپاتلىغان	يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى
ۋاڭ شۆشيۇ	خەنزۇ	ئايال	يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتىنىڭ باشلىقى، ئاگرانوم	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت رايونى پەن - تېخنىكا خىزمىتى ئىلغارلىرى سۆھبەتىيغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
ئۆمەرجان ئابدۇرەھىم	ئۇيغۇر	ئەر	يېزا ئىگىلىك بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاگرانوم	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت رايونى پەن - تېخنىكا خىزمىتى ئىلغارلىرى سۆھبەت يىغىنى	"
ھاپىز ناسىر	ئۇيغۇر	ئەر	ئاستانە گۈگشې 2 - دادۇيىنىڭ ياچېيكا شۇجىسى	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالالار بىرلەشمىسى تەقلەپ نام بەرگەن	«بەشتە ياخشى» ئائىلە
سەي شىڭخۇا	خەنزۇ	ئايال	تاشۇبلىق گۈگشې چىگدۇك دادۇيىنىڭ ئايالالار مۇدىرى	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالالار بىرلەشمىسى تەقدىرلەپ نام بەرگەن	«8 - مارت» قىزىل بايراقدارى
لياڭ سىنفۇ	خەنزۇ	ئەر	قومۇل ناھىيىلىك 3 - مەكتەپ	1960 - يىلى مەملىكەتلىك مەدەنىيەت - ماتارىپ، سەھىيە تەكتەربىيە سېپىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى

ئاپتونوم رايونلۇق تەقدىرلەش يىغىنلىرىغا قاتناشقان ئىلغار شەخسلەرنىڭ ئىسىملىكى

(1983 - يىلىغا قەدەر) جەدۋەل 23 — 3

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	ۋەكىلىنىڭ خىزمەت ئورنى ۋە ۋەزىپىسى	قاچان قانداق يىغىنغا قاتناشقان	شەرەپ نامى
جۇ فامىڭ	خەنزۇ	ئەر	مالىيە ئىدارىسىنىڭ باجگىرى	1959 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان مالىيە سىستېمىسىدىكى قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
شېن زىشېن	"	"	سودا ئىدارىسى يېمەكلىكلەر دۇكىنىنىڭ تىجارەتچىسى	"	"
جۇشىتىڭ	"	"	ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ بۆلۈم ئەزاسى	"	"
بەي تيەنلاڭ	خەنزۇ	"	سودا ئىدارىسى ئىككىنچى ئاشخانىسىنىڭ ئاشپىزى	"	"
شي جژگو	خەنزۇ	"	ئۇنىۋېرسال زاۋۇت ئىشچىسى	1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەن	«بەشتە ياخشى» ئىشچى - خىزمەتچى
جىن زىدۇڭ	"	"	باج ئىدارىسى پويىز ئىستانىسى باج پونكىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1965 - يىلى ئېچىلغان داچىڭدىن، داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە «قوش ئىلغارلار» ۋەكىلىرى يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
زەمىرىيە	قازاق	ئايال	غەربىي تاغ گۇڭشې تۆتىنچى دادۇيىنىڭ مالچىسى	1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەقدىرلەپ نام بەرگەن	«8 - مارت» بايراقدارى
جاۋ شىنيۇەن	خەنزۇ	ئەر	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ساقچىسى	1978 - يىلى شىنجاڭ بويىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى سىستېمىسىدىكى «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللەر يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
ۋاڭ جىۋېي	"	"	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پەيچۇسوسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	"	"
يې چۈنشېڭ	"	"	تاشۋېلىق گۇڭشې ئەرگۇڭ دادۇيىدىن	1982 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى	"
ۋاڭ كېفېڭ	"	ئايال	ئىككىنچى يېنىك سانائەت ئىدارىسى جىڭلىبۇسىنىڭ ئىشچىسى	1982 - يىلى ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى «قوش ئىلغار»لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس

ماپۇخۇا	خۇيزۇ	"	"	1982 - يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنى	«8 - مارت» بايراقدارى
سۇلايمان ئابدۇللا	ئۇيغۇر	ئەر	قارادۆۋە گۈڭشېسىنىڭ خەلق ئىشلىرى - ئەدلىيە خىزمەتچىسى	1982 - يىلى ئېچىلغان كېلىشتۈرۈش «قوش ئىلغار» لىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخسى
جالاڭ كۈن	خەنزۇ	"	تاشۇبلىق گۈڭشې سۇ ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1982 - يىلى ئېچىلغان سۇ ئىنشائاتلىرى باشقۇرۇش ساھەسىدىكى «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	"
ئىساق رىشت	ئۇيغۇر	ئەر	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ساقچىسى	1982 - يىلى ئېچىلغان جامائەت خەۋپسىزلىكى سىستېمىسى بويىچە «قوش ئىلغار» ۆەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار شەخسى، ئۇچىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكۈچى
ئابلىز توختى	"	"	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى جىنايى ئىشلار ساقچى ئەترىتىنىڭ باشلىقى	1982 - يىلى ئېچىلغان جامائەت خەۋپسىزلىكى سىستېمىسىدىكى «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس
ۋاڭ سۇلەن	خەنزۇ	ئايال	ئاستانە گۈڭشېسىنىڭ پىلانلىق توغۇت كادىرى	1983 - يىلى ئېچىلغان پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى «قوش ئىلغارلار» ۆەكىللىرى يىغىنى، 1983 - يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچىسى، «8 - مارت» بايراقدارى
بەي يۈيجۈ	"	"	ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى	1983 - يىللىق پىلانلىق تۇغۇت بويىچە ئېچىلغان «قوش ئىلغارلار» ۆەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
شى شىيەنجۇڭ	"	ئەر	ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1983 - يىلى تەپتىش سىستېمىسى بويىچە ئېچىلغان «قوش ئىلغارلار» ۆەكىللىرى يىغىنى	"
ئىسمايىل ياسىن	ئۇيغۇر	"	ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى	1983 - يىلى ئېچىلغان ياش - ئۆسمۈرلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ «قوش ئىلغارلار» ۆەكىللىرى يىغىنى	"
لى يەنچۈن	خەنزۇ	"	ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى	"	"

شۇي شۇلىيەن	〃	ئايال	پالۋانتۇر گۈشۇ غوجامبۇ-لاق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى	〃	〃
ئابدۇراخمان ئىمىن	ئۇيغۇر	ئەر	تىيانشان گۈشىسى قوراي مەكتەپىنىڭ مۇدىرى	1983 - يىلى ئېچىلغان ياش ئۆسمۈرلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
چىن گۈيىيۈن	خەنزۇ	ئايال	ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەل-لىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	〃	〃
جاڭ شۆيى	〃	ئەر	پالۋانتۇر گۈشىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق دۆيە-نىڭ يېزا دوختۇرى	1983 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان سەھىيە خىزمىتىدە-كى «قوش ئىلغارلار» ۋەكىل-لىرى يىغىنى	〃
رۇقىيەم نامان	ئۇيغۇر	ئايال	شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتەپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى	1983 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان مۇنەۋۋەر سىنىپ مۇ-دىرلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى	مۇنەۋۋەر سىنىپ مۇدىرى
ئابلىز نەمەت	〃	ئەر	ناھىيىلىك پارتكوم تەشكە-لات بۆلۈمىنىڭ خىزمەتچىسى	1983 - يىلى ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بو-يىچە تەغدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس
دىلىك يۇلبەن	خەنزۇ	ئايال	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يە-سىلىسىنىڭ تەربىيىچىسى	1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمە-سى تەرىپىدىن تەقدىرلىنىپ نام بېرىلگەن	«بەشتە ياخشى» ئائىلە
موتەرخان ئېلى	ئۇيغۇر	〃	تىيانشان گۈشۇ شىپا-خانىسى	〃	〃
ھاپىز ناسىر	〃	ئەر	ئاستانەگۈشۇ 2 - دادۇي پار-تىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	〃	〃
ماجىيەنشيۇك	خۇيزۇ	ئەر	ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەل-لىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى	1982 - يىلى ئېچىلغان يەر-لىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدى-نى ئېلىشتىكى «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس
سەي شىڭخۇا	خەنزۇ	ئايال	ناشۇبلىق گۈشۇ چېڭدۇك دادۇيىنىڭ ئايالار مۇدىرى	1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمە-سى تەرىپىدىن تەقدىرلىنىپ نام بېرىلگەن	«8 - مارت» بايراقدارى
ياڭ شيۇجېن	〃	〃	پالۋانتۇر گۈشىسى غوجام-بۇلاق دادۇي پارتىيە ياچېي-كىسىنىڭ شۇجىسى	〃	«بەشتە ياخشى» ئائىلە

ناھىيە بويىچە دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ ئىسملىكى

(1983 - يىلغىچە) جەدۋەل 23 — 4

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ئاي - كۈنى	يۇرتى	دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرىكى ۋەزىپىسى	ئىنقىلابقا قاتناشقان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ۋاقتى
لى جىشېڭ	ئەر	خەنزۇ	1914.3	يۈننەن	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1935	1982.4
سۈن فېڭلەي	"	"	1910.8	خېنەن	ناھىيىلىك مېھمانخانىنىڭ باشلىقى	1937.10	1982.8
جاڭ خۇەيلۈن	"	"	1910.8	بېيجىڭ	خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1938.3	1982.3
ۋاڭ گۈيۇ	"	"	1916	خېبېي	ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1938.10	1982.4
شۈ يۈنفا	"	"	1920.7	شەندۇڭ	ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1940.2	1982.4
سۈن فۇدې	"	"	1925.5	"	ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ جىڭلىسى	1940.8	1982.4
دۇڭ يەنخې	"	"	1922.7	بېيجىڭ	ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1941.6	1980.10
ۋاڭ جۇڭچۇەن	"	"	1920.12	شەنشى	ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ باشلىقى	1942.2	1982.4
جاۋچى	"	"	1919.12	خېبېي	ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1945.11	1982.4
ياڭ جېنباۋ	"	"	1914.4	"	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ كادىرى	1941.8	1982.4

شاۋ چېڭتۇڭ	〃	〃	1925.4	سەنشى	ناھەيملىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى	1942.3	1981.3
ئابدۇراخمان غاپپار	〃	ئۇيغۇر	1920.8	شىنجاڭ	ناھەيملىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1944.1	1982.4
لى دېيەنفۇ	〃	خەنزۇ	1919	خېيلۇڭجياڭ	ناھەيملىك سودا-سانائەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى	1946.2	1982.9
جاڭ جېنشيەن	〃	〃	1917.6	شەنشى	ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1946.2	1982.9
خۇاڭ ۋېيفەن	ئەر	خەنزۇ	1911.4	شەنشى	بۇغاز سۇ ئامبىرى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1946.11	1982.4
يەھيا ئىمىن	〃	ئۇيغۇر	1926.5	شىنجاڭ	ناھەيملىك تەمىنات-سودا كوپېراتىپىنىڭ كادىرى	1946.12	1983
زاھىر باقى	〃	〃	1918.3	〃	ناھەيملىك تاشقى سودا ئىدارىسى	1946.2	1983
لى فېڭجېن	ئايال	خەنزۇ	1922.5	شەنشى	سابىق قۇمۇل بازىرىنىڭ كادىرى	1946.8	1983
كۇاڭ شىن	ئەر	خەنزۇ	1925.10	لياۋنىڭ	بوغاز سۇ ئامبىرى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	1947.10	1982.9
چىن شياۋچېڭ	〃	〃	1926.3	شەنشى	ناھەيملىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1947.11	1982.9
ۋاڭ سۈيجى	〃	〃	1909.9	لياۋنىڭ	باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ كادىرى	1947	1982.4
لى ۋەنفا	〃	〃	1925.5	شەندۇڭ	ناھەيملىك قاتناش-ترانسپورت شىركىتىنىڭ جىڭلىسى	1947.4	1982.4
گاۋ شېڭگۈي	〃	〃	1928	شەنشى	ناھەيملىك ج خ ئىدارىسىنىڭ چياۋ داۋيۈەنى	1947.2	1983.12
لیۇ يۈلىن	〃	〃	1927.3	سىچۈەن	ناھەيملىك سۇئىنشا ناتلىرى بۈيۈملىرى زاۋۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1947.5	1982.4

جيا جېڭلى	〃	〃	1928.8	خېبي	ناھىيىلىك ياغاچ چىلىق زاۋۇتىنىڭ پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى	1947.5	1982.4
روزى ئېزىز	〃	ئۇيغۇر	1928.6	شىنجاڭ	ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى	1947.6	1983.8
سىدىق ھادى	〃	〃	1921.4	〃	تېيانشان گۈشىسىنىڭ كادىرى	1947.5	1983.12
كۆك يۈەلغا	〃	خەنزۇ	1923.8	خېبېي	ناھىيىلىك خەلق ھاۋا مۇداپىئە ئىشخانىسىنىڭ كادىرى	1947.10	1983
جىن يۈخەن	ئەر	〃	1931.2	شەنشى	ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - باساش زاۋۇتىنىڭ دوختۇرى	1947.2	1982.7
چاك جېڭلەن	ئايال	〃	1930.2	شەنشى	ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ سېستراسى	1947.2	1983.12
جاۋ خۇڭنىيەن	ئەر	〃	1922.9	سەنشى	ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كادىرى	1947.5	1983.12
لىيۇ يۈنچىك	ئايال	〃	1928.2	شەنشى	تۇزچىلىق مەيدانىنىڭ كادىرى	1948.6	1983.12
لى فېڭجۈن	ئەر	〃	1925.1	خېنەن	يەتتە قۇدۇق گۈڭشىپارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	1948.3	1982.4
ياك چاڭيۈن	〃	〃	1923.10	〃	ناھىيىلىك بىنا كارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن جەڭلىسى	1948.3	1982.4
ۋاك خۇەيجەن	〃	〃	1927.6	سەنشى	ناھىيىلىك باج ئىدارىسى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	1948.3	1983.10

چېلك شۆرېن	"	"	1928.6	خېنەن	ناھەيىلىك تېرە زاۋۇتىنىڭ پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى	1948.2	1982.4
دۇسىدى	"	"	1917.2	سىچۈەن	ناھەيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1948.7	1982.4
سۈن يۈشياك	"	"	1927.10	سەنشى	ناھەيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ پارتىيە ياچېيكاشۇجىسى	1948.7	1983.8
شۇ چىڭچىك	"	"	1930.7	شەندۇڭ	ناھەيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتسىيىنىڭ كادىرى	1948.4	1983.12
جاڭ شيۈكشەن	"	"	1925.8	خېبەي	ناھەيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1949.1	1983.8
ۋۇ ياۋۋۇ	"	"	1926.7	سىچۈەن	بوغاز سۇ ئامبىرى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1949.2	1983.8
گۈەن داۋلەن	ئايال	"	1931.10	خېنەن	ناھەيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى	1949.6	1983
لى گۈيلىن	ئەر	خەنزۇ	1920.2	گەنسۇ	ناھەيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كادىرى	1949.8	1983.12
چېن گۈاڭلۇ	"	"	1923.9	چىڭخەي	ناھەيىلىك يەمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ كادىرى	1949.8	1983.12
دۇ سىجې	"	"	1917.4	شەندۇڭ	ناھەيىلىك پاغاچ چىلىق زاۋۇتىنىڭ كادىرى	1949.9	1983.12

30 - يىللاردا قۇمۇلدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە بېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا داشۇسىدە ئوقۇغانلارنىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 23 — 5

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	چەتتە ئوقۇغان مەزگىلى	ئىزاھات
ئادىل سوپى	ئۇيغۇر	ئەر	1936 — 1934.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان
ئابدۇللا تۇرسۇن	"	"	1936 — 1934.9	
تۇرسۇن نىياز	"	"	1936 — 1934.9	تاشكەنتتە كېسەل بولۇپ قازا تاپقان
يۇنۇس ئىمىن	"	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالى مەھكىمىسى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
تاھىر بوسۇق	"	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
سوپا تۇرانوۋ	"	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان
لى رۇي	خەنزۇ	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ۋالى مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى بولغان
شۇجىڭ	"	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن رۇس تىلى تەرجىمانى بولغان
ھەبىبوللا	ئۇيغۇر	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇمۇل ناھىيىسى غەربىي تاغ رايونىنىڭ باشلىقى بولغان
ئابدۇسۇبۇر	"	"	1937 — 1935.9	
سەدەنشا خوجانىياز	"	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايون لۇق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولغان
ئەمەت ئىمىن	"	"	1937 — 1935.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلغان
ئابدۇللاقارى	"	"	1937 — 1935.9	
ئابلىز قادىر	"	"	1938 — 1936.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالى مەھكىمىسى مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان
ئابدۇراخمان سەئىدى	"	"	1938 — 1936.9	ھازىر ناھىيىلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى
ئىسمايىل سەئىدى	"	"	1938 — 1936.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالى مەھكىمىسى قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
ھەمدۇللا قۇربانوۋ	"	"	1938 — 1936.9	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ سانائەت شۆبۈەنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان

II باب شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى

ما ۋېڭچۈەن (1851 – 1928)

ئەر، خۇيزۇ، تەخەللۇسى جۆسەن، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋېينەن ناھىيىسىدىن. تۇڭجىڑىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خان ئامبال مىڭ چۈنگە ئەگىشىپ قۇمۇلغا كەلگەن ۋە مىڭ چۈننىڭ قىسملىرىدىن بولغان جيەنرۇي قوشۇنىدا تۇرغان. مىڭ چۈننى قوغداش يىڭى باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن «ما باڭبەن» دەپمۇ ئاتالغان.

گۈاڭشۈنىڭ 7 – يىلى (1881 – يىلى)، شىنجاڭ تىنچىتىلىپ، ئەسكىرىي كۆچ قىسقارتىلىدۇ، ماجۆسەن ۋە شەنشىنىڭ گۈەنجۇڭ رايونىدىن ئەسكەر بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن خۇيزۇلار قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپ ماقۇل كۆرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار قۇمۇل يېڭىشەھەر رايونىنىڭ شىمالىي بازار ۋە شەرقىي بازار ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ما جۆسەن كېيىنكى كۈنلەردە قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ بېقىنىغا كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ۋاڭنىڭ قوغداش قوشۇنى مۇھاپىزەت يىڭىنىڭ باشلىقى بولۇۋالىدۇ ھەم ۋاڭ بىلەن بىللە بېيجىڭغا خانىنى تاۋاب قىلىشقا بارىدۇ. ما جۆسەننىڭ ساداقەتمەنلىكىگە جاۋابەن شامەخ سۇت تارانچى كۆمۈر كېنىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرىدۇ.

گۈاڭشۈنىڭ 19 – يىلى (1893 – يىلى)، ما جۆسەن شەنشىلىك خۇيزۇلاردىن لى كەيزۇك، لىيۇ ۋەنيىڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە شەنشى مەسچىتىنى قايتا ياستىدۇ. «مەبلەغ توپلاش، ماتېرىيال يىغىش، ئۇستا تەكلىپ قىلىش ۋە ئىشقا يېتەكچىلىك، نازارەت قىلىش» جەھەتلەردە ما جۆسەن ئالاھىدە كۆچ چىقىرىدۇ. پۈتۈن قۇرۇلۇش ئالتە يىلدا تاماملىنىدۇ. گۈاڭشۈنىڭ 26 – يىلى (1900 – يىلى) چىققان «قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكەنلىكى ھەققىدە بېغىشلىما» ناملىق كىتابتا بۇ توغرىدا تەپسىلىي بايانلار قالدۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 17 – يىلى (1928 – يىلى)، ما ۋېڭچۈەن قۇمۇلدا كېسەل بولۇپ 77 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

(تۆمۈر نىياز ؟ – 1913)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل قورايىدىن، تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس، كىچىكىدە ئاتىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئانىسى بېقىپ چوڭ قىلغان. چوڭ بولغاندىن كېيىن، ۋاڭنىڭ قوللۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ياقا يۇرتلاردا خېلى يىللار سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. تۇرمۇش قىينىچىلىقىدىن ئاخىر يەنە قورايغا قايتىپ كەلگەن.

مىنگونىڭ 1 – يىلى (1912 – يىلى) نىڭ بېشىدا، ئىلى قوزغىلىڭى پارتلاپ ئىنقىلابچىلار ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىدۇ. شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ۋالىيسى يۈەن داخۇا قۇمۇل ۋاڭىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇرۇشتا ياردەم بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلىدۇ،

قۇمۇل ۋالىي شۇئان دېھقانلاردىن ئەسكەر تۇتۇشقا باشلايدۇ، بۇنىڭغا قارىتا دېھقانلار ئارىسىدا كۆچلۈك قارشىلىق كۆتۈرۈلىدۇ. تۆمۈر نىياز (تۆمۈر خەلپە) بولسا بۇنى قوراللىق توپىلاڭكۆتۈرۈشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ بىلىپ ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ.

ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار قوراللاندۇرۇلۇپ ئۇرۇمچىگە يولغا سېلىنىدۇ. ئۇلار لياۋدۇڭغا كەلگەندە، تۆمۈر نىيازنىڭ قوزغىشى بىلەن ئەسكەرلەر ئىسيان كۆتۈرىدۇ. تۆمۈر نىياز بۇ ئەسكەرلەرنى باشلاپ قورايغا قايتىپ كېلىپ، قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ بايرىقىنى رەسمىي كۆتۈرۈپ چىقىدۇ.

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، تۆمۈر نىياز تۇنجى جەڭدە غەلىبە قىلىپ، كۆشكۆتى ئېغىزىدا بارىكۆلدىن قۇمۇل ۋالىڭغا يارىدەم بېرىشكە كېلىۋاتقان قىسمىنى يوقىتىدۇ ھەم قىسمىنىڭ باشلىقى يې شېڭفۇنى تىرىك تۇتۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) دېھقانلار قورغىلىكىنى قانلىق باستۇرغان بۇ جاللاتنىڭ ئەدىپىنى بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتنىشىدۇ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تېز كۆپەيىپ نەچچە مىڭ كىشىگە يېتىدۇ. تۆمۈر نىياز تاغ رايونىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ۋاڭنىڭ قوراللىق كۈچلىرىگە ۋە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنلىرىغا تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم ياساپ، ئېتىدال ھۆكۈمرانلارغا كۈچلۈك زەربە بېرىپ، ئىلى ئىنقىلابىغا مەدەت بېرىدۇ.

شۇ يىلى 9 - ئايدا، ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي يۈەن داخۇا ئائىلاج تەختىتىن چۈشىدۇ ۋە زور بىر تۈركۈم قوراللىق قوشۇنىنىڭ قوغداپ مېڭىشى ئارقىسىدا ئۈچكىرىگە قايتىپ كېتىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچىدىن چىقىدىغان چاغدا، ياڭ زېڭشىننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قۇمۇلغا بېرىپ پۇرسەت تېپىپ، «توپىلاڭ»نى تىنچىتماقچى بولغانىدى. يۈەن داخۇا ۋە ئۇنى قوغداپ كېلىۋاتقان قوراللىق قوشۇن قۇمۇلغا كېلىپلا دېھقانلار قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. لېكىن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. يۈەن داخۇا كەينى - كەينىدىن بىر نەچچە قېتىم دەككىسىنى يېگەندىن كېيىن، قۇيرۇقىنى قىسىپ ئاستا قاچىدۇ.

ياڭ زېڭشىن ھەربىي جەھەتتە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقتىن «كۆرۈنۈشتە ئۇرۇشۇش، ئاستىرتتىن بايلاش» تاكتىكىسىنى قوللىنىدۇ، تەھدىت سېلىش، ئەمەل بېرىمەن دەپ ۋەدە قىلىش، ئالداش - يېنىغا تارتىش قاتارلىق ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىدۇ. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 3 - ئايدا، تۆمۈر نىياز ياڭ زېڭشىننىڭ دامىغا چۈشۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى تارقىتىۋېتىپ، ئۇرۇمچىگە چىقىدۇ. تۆمۈر نىياز چېگرىنى تىنچلاندۇرۇش ئاتلىق قوشۇنى ئۈچىنچى يېڭىنىڭ يېڭجاڭلىقىغا تەيىنلىنىدۇ ھەم ئۇنىڭغا «تېجېڭيۈەن» دەپ خەنزۇچە ئات قويۇلىدۇ. كىشىلەر ئۇنى «تۆمۈر سەردار» دەپ ئاتايدۇ.

تۆمۈر نىياز ئۇرۇمچىگە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ياڭ زېڭشىننىڭ سۈيىقەستىنى بىلىۋالىدۇ - دە، ياڭ زېڭشىن ئوخشاش ۋاستە بىلەن ئالداپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ چىقىۋالغاندا

تۇرپان دېھقانلار قوشۇننىڭ باشلىقى مويدىن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇرۇمچىدىن قېچىپ، باشقىدىن ئىش باشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن خائىلىنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن يالاڭ زېكشىن مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆمۈر لىيازنى يىغىن ئاچىمىز دەپ ئالداپ كېلىپ، سەردار يامۇلدا ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

خې دوسەي (1881 — ؟)

ئەر، خەنزۇ، تەخەللۇسى زىمىڭ، ئانا يۇرتى شەنشى. گۇاڭشۇنىڭ يەتتىنچى يىلى (1881 - يىلى) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. خې دوسەي كىچىكىدىنلا زېرەك، تىرىشچانسىدى، چوڭ بولغاندىن كېيىن، مىنگونىڭ تۇنجى يىلى (1912 - يىلى)، مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئايىرىم - ئايرىم ھالدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ پارلامېنت ئەزاسى (سەنىيىۋەنى) ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەشىنىڭ ئەزاسى بولغان. مىنگونىڭ بەشىنچى يىلى (1916 - يىلى)، خې دوسەي يەنە بىر قېتىم پارلامېنت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىپ، بېيجىڭدا ۋە ئۇرۇمچىدە كۆپ يىللار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتناشقان.

خې دوسەي يۇرتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ياڭ زېكشىنغا چەچەن، كۆكسىيارلاردىن ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ، بوز يەر ئېچىپ، پۇقرالارنى ماكانلاشتۇرۇش توغرىسىدا كۆپ قېتىم تەكلىپ بەرگەن. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)، ئۇ شەخسەن، ئاتلىق تاغقا چىقىپ يەرلەرنى تەكشۈرۈپ - ئۆلچەپ، قۇرۇلۇش خام چوتىنى ھېسابلاپ چىقىپ، يۇقىرىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ يۇقىرىغا سۇنغان دوكلاتىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۇمقاغىدىن جەنۇبقا سوزۇلغان 10 چاقىرىم ئارىلىقتا بىر جاي بار، بۇ جاينى قوشتىكەن دەپ ئاتىشىدۇ، بۇ يەردە غەربتىن شەرققە 70 — 60 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە ئۆزلەشتۈرگىلى بولىدىغان پايانسىز بوز يەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە، 10 مىڭ موداك يەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىغىلى بولىدۇ ھەم 100 دەك ئائىلىنى ئورۇنلاشتۇغىلى بولىدۇ. ھەر بىر ئائىلىدىن 60 سەردىن يەر ھەققى ئېلىنسا ھەم يەرلەر ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنسە، ھېچبولمىغاندا بەش مىڭ سەردىن ئارتۇق پۇل كىرىم قىلغىلى ھەم بۇئار قىلىق ھۆكۈمەت سەرپ قىلغان پۇلنى قايتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئۇيغۇر - خەنزۇ ئاھالىلىرى چوقۇم قىزىقىدۇ. بۇ يەرگە كۆكيارىدىن ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 120 — 130 چاقىرىم بولسا بولىدۇ، قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى ھەققەتەن زور. مەن بۇ يەرلەرنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقتىم، بۇ يەرگە ئېقىن سۇ كەلتۈرگىلى بولىدۇ، بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى سارغۇچ قۇملۇق... ئۆستەڭ بەش چى چوڭقۇرلۇقتا چېپىلىشى كېرەك، ئۆستەڭنىڭ تېگىگە يىلتىزلىق ئوت - چۆپ باستۇرۇلۇشى لازىم... ئۆستەڭنىڭ ئىككى باغرىغا ھاك بىلەن قۇم، توپا ئارىلاشمىسىدىن لاي ئېتىپ، تاش ياتقۇزۇش كېرەك... ئۆستەڭنىڭ ئىككى قېشىغا ئەت توپا تۆكۈپ، سۇغەت ئۆستۈرسە بولىدۇ... تاشلىق ھاك ئارىلاشقان لاي بىلەن قوپۇرمىسا مەزمۇت بولمايدۇ، ئۆستەڭ

قېشىغا ئەت توپا تۆكۈلمىسە، دەرەخ ئايىنمايدۇ. دەل-دەرەخ بولمسا قاشنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ،... ئەگەر 100 دەك ئادەمنى يالاپ ئۆستەك چېپىشقا سالساق، 120 كۈن ۋاقىت كېتىدۇ، ئەرىق چېپىشقا بولسا، 20 كۈن ۋاقىت كېتىدۇ، ... ئىشلىتىلىدىغان قورال-سايمان، ئوزۇقلۇق، يەم-خەشەك، ئوتۇن-كۆمۈر قاتارلىقلار توغرىسىدىمۇ ھېسابات تۈرغۈزۈلدى». (مىنگو يىللىرى بېيجىڭ خۇاگۇ نەشرىياتى تاش مەتبەئىدە باستۇرغان «شىنجاڭنىڭ سۇ ئىشلىرىدىن دوكلات» دېگەن كىتابتىن) بۇ قۇرۇلۇش پىلانى كېيىنچە خىراجەت مەسىلىسى ھەل قىلىنمىغانلىقتىن ئەمەلگە ئاشمىغان.

خې دوسەي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئىلىشپ قېلىش كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ئۆزىنى باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قالغان، كىشىلەر ئۇنى «خې سارائ» دەپ ئاتاشقان. ئۇ 50 ياشلاردا ۋاپات بولغان.

نەزەر (1888—1934)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇلدا ئۆتكەن ئاخىرقى ۋالى — شا مەخسۇتنىڭ يالغۇز ئوغلى. ئۇ كىچىكىدىنلا راھەت-پاراغەت، ئەيش-ئىشرەت، كەيپى-ساپادا ياشاشقا ئادەتلەنگەن.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا، مەركىزىي ھۆكۈمەت «ۋالى-غوجاملار-نىڭ ئىمتىيازى بۇرۇنقىدەك ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ» دەپ بايانات ئېلان قىلغانىدى. مىنگونىڭ تۆتىنچى يىلى (1915-يىلى) شا مەخسۇت زۇڭتۇڭ يۈەن شىكەينى تاۋاب قىلىشقا بېيجىڭغا بارغاندا نەزەرنى بىللە ئېلىپ بارغان. شۇ چاغدا يۈەن شىكەي پادىشاھ بولۇش نىيىتىدە، جايلاردىكى ۋالى-گۇڭلارنى ھە دەپ يېنىغا تارتقان، ئۇ شا مەخسۇتقا «قوغدىنىشقا ھەمكارلاشقۇچى» دېگەن نامنى بېرىپ، بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسىتىش مېدالى تەقدىم قىلغان ھەم قوش تەمىنات ئىنئام قىلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە نەزەرگە يەنە «بېيىزى» دەپ نام بەرگەن.

مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) 6-ئايىنىڭ بېشىدا شا مەخسۇت كېسەل بولۇپ ئۆلدى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن نەزەرگە ۋاقتىنچە «تامغا تۇتۇش ئىشىغا ئارىلىشىپ تۇرسۇن، بەزى ئىشلارنى ۋەكالىتەن بېجىرىپ تۇرسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

شىنجاڭدا مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمىر-پەرمانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، باج-كىرىمنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جىن شۇرېن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇننىڭ شىجاڭى لىيۇ شىزېك قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ۋالى ھۆكۈمرانلىقى ۋە سۈيۇرغانلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلىشنى قارار قىلىدۇ، «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردۇ. شۇ يىلى 8-ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت لۇك شېلىن باشچىلىقىدىكى ئىدارە قىلىشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ ۋالىنىڭ يەر مۇلكىنى ۋە باشقۇرىدىغان ئاھالىسىنى ئېنىقلايدۇ. نەزەر يەر-مۇلۇك ۋە نوپۇس دەپتىرىنى ئېنىقلاشنى رەت قىلىدۇ ۋە جىن شۇرېنغا خەت يېزىپ، ئوردا يەرلىرىنى ئۆلچىمەسلىكنى، ئالۋان-ياساق

دەۋا دېلوللرىنى بىر تەرەپ قىلىش، شۇنىڭدەك ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ئىمتىيازلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇ يىلى 11 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىسلاھات لايىھەسىنى ئېلان قىلىدۇ ۋە نەزەرنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىۋالىدۇ، نەزەر جىن شۇرېنغا نۇرغۇنلىغان ئالتۇن، كۈمۈش، لەنىلە - ياقۇتلارنى سوۋغا قىلىپ «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى توسۇپ قېلىشقا ئۇرۇنىدۇ. جىن شۇرېن نەزەرگە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى، مەركىزىي رېۋىزىيە ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى دېگەن قۇرۇق مەنسەپلەرنى بېرىپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە باغلاپ قويىدۇ.

جىن شۇرېن «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قۇيۇش» جەريانىدا بەزى خاتا سىياسەتلەرنى قوللانغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىمتىيازدىن مەھرۇم قالغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 4 - ئايدا قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. نەزەرنىڭ ئوغلى بىشرمۇ بۇ ھەرىكەتكە سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا مالىيە ۋە ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)، ئۇرۇمچىدىكى «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئامانلىقنى قوغداش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىلگەن نەزەر قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا، ئۆتمۈشتىكى ھەشمەتلىك ئوردا خارابىغا ئايلانغانىدى، نەزەر نەچچە ئېغىز ئۆينى ياسىتىپ ئۆزى ئولتۇرىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى لوۋېنگەن شىنجاڭغا ھال سورىغىلى كېلىپ قۇمۇلدا توختايدۇ، نەزەر بۇ چاغدا «مەركىزىي ھۆكۈمەت» نىڭ كۈچىگە تايىنىپ قولىدىن كەتكەن جەننەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

نەزەر ئۇمىدسىزلىكتە ئېلىشىپ قالىدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 9 - ئايدا، ئەپيۇن سۇيىنى جىق ئىچىۋېلىپ، زەھەرلىنىپ ئۆلىدۇ. نەزەر ئۆمرىدە توققۇز خوتۇن ئالغان، ئىككى ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن، بىشر ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى.

خوجانىيازھاجى (1881 — 1941)

ئەر، ئۇيغۇر، غەربىي تاغ تاراتىدىن، بوۋىسى ئىلىياز، ئاتىسى ئىمىننىياز - لار قۇمۇل ئوردىدا ئەمەل تۇتقان.

خوجانىيازنىڭ بالىلىق دەۋرى تاغدا ئۆتكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئوۋ ئوۋلاشنى ياخشى كۆرەتتى، مەرگەن بولۇپ يېتىلگەنىدى، ياشلىقىدا مۈپتى بولغان. 30 ياشلارغا كىرگەندە دادىسى بىلەن ھەجگە بارغان، قايتىپ كېلىپ تۆمۈرنىياز (تۆمۈرخەلپە) قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. قوزغىلاڭ مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، سىرتتا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن، كېيىنچە توقسۇنغا كېلىپ قۇربان نىياز ھاكىم (قومۇللۇق، «ئىۋرغول مەدرىسى» دە ئوقۇغان) نىڭ يېنىغا بېرىپ پاناھلانغان. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى)، خوجا

نىياز قومۇلغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئوردىدا يۈسۈپ تەيجىنىڭ كېپىللىكىدە، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ۋاڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىشكە باشلايدۇ.

مىنگونىڭ 19- يىلى (1930-يىلى)6-ئايدا، ئاخىرقى ۋاڭ ئۆلىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ. كېيىنكى يىلى قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ، بۇنىڭغا خوجانىياز ھەممىدىن ئاۋال ئاۋاز قوشىدۇ ھەم غەربىي تاغ رايونىدىكى دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئاكتىپ قاتنىشىشىغا باشلامچىلىق قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قابىل تەشكىلاتچىلىقى بىلەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىدۇ ۋە بۇ قوشۇننىڭ مۇھىم رەھبىرى بولۇپ قالىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 10 - ئايدا، ماجۇڭيىڭ قوشۇنى گەنسۇنىڭ خېشى رايونىغا چېكىنىدۇ، سابىق دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باش قۇماندانى ئابدىنىياز ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ گەنسۇغا كېلىۋالىدۇ، بۇ چاغدا خوجانىياز دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باش قۇماندانلىقىغا سايلىنىدۇ. كېيىنكى يىلنىڭ ئاخىرىدا، دېھقانلار قوشۇنى قورشاپ يوقىتىشقا قارشى تۇرۇش جېڭىدە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ، خوجانىياز تاغ ئىچىگە كىرىپ يوشۇرۇنىدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) قومۇلدا تۇرۇشلۇق ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى گۇچىڭغا چېكىنىپ، گۇچىڭنى قوغدايدۇ، خوجانىياز بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ تاغدىن چۈشىدۇ. بۇ چاغدا، تۇرپاندىكى دېھقانلار قوشۇنى قۇمۇل دېھقانلار قوشۇنىنى بىرلىشىپ جەڭ قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا تەكلىپ قىلىدۇ. خوجانىياز بۇ تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ تۇرپانغا قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى 6000 دىن ئاشىدۇ. 5 - ئايدا، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئۇلار پايدىلىنىش ئۈچۈن دېھقانلار قوشۇنىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ماجۇڭيىڭ خوجانىيازنى «جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق ئارمىيىسىنىڭ باش قۇماندانى» قىلىپ تەيىنلەيدۇ؛ شېڭ شىسەي بولسا ئۇنى «جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون شىتابىنىڭ سىلىڭى» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. خوجانىياز بولسا ئۆزىنىڭ كۈچىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئاقسۇغا كېلىۋالىدۇ.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرى، سابىت داموللا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، قەشقەردە قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇپ، ئاقسۇدا تۇرغان خوجانىيازنى زۇڭتۇڭلۇققا تەيىنلەيدۇ، خوجانىياز دەرھال قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىدۇ. قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» يىمىرىلىدۇ، خوجانىياز ئۆز قىسمىنى باشلاپ يېڭىسارغا كېلىۋالىدۇ.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 7 - ئايدا، خوجانىياز بىلەن شېڭ شىسەي

ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم هاسىل قىلىنىدۇ. دېهقانلار قوشۇنى يىگىدىن تۇزۇلگەن ئالتىنچى شىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، خوجانىياز ئۇرۇمچىگە كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) خوجانىياز باشچىلىقىدا باقى نىياز، ئابدۇرېهىم قاتارلىق 20 نەچچە كىشى مەككىگە هەج تاۋابقا بارىدۇ. كېيىنكى يىلى، چىن لىغۇ شىنجاڭغا كېلىپ خوجانىياز بىلەن مەخپىي كۆرۈشىدۇ. بۇ ئىش شېڭ شىسەيىنىڭ گۇمانىنى قوزغايدۇ. شۇ يىلى 7 - ئايدا، شېڭ شىسەي خوجانىيازنى «زىيافەت» نامى بىلەن دۇبەن مەكتىسىگە چاقىرىپ كېلىپ، «تورېمىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇندى» دېگەن بەدنام بىلەن قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلايدۇ، خوجانىيازنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىنى ئىلغا سۈرگۈن قىلىدۇ، خوجانىيازنىڭ تۇرار جايى ئاختۇرۇلىدۇ، بارلىق مال-دۇنياسى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) خوجانىياز شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى ئۇ 60 ياشتا ئىدى.

ۋۇجىنگۇي (1885 - 1943)

ئەر، خۇيزۇ، ئەسلى يۇرتى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دالى ناهىيىسى. ئۇنىڭ ئاتىسى ۋۇشېخي قۇمۇل چارۋا - باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، قۇمۇلدا داڭ-لىق كىشىلەردىن ئىدى. ۋۇجىنگۇي چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۇزاق يىللار هۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە سودىگەرچىلىك قىلغان. تەسىرى بار ئادەم ئىدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) قۇمۇل سودىگەرلەر ئويۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىدۇ. كېيىنكى يىلى، ماجۇڭيىڭ قۇمۇل شەهىرىنى قورشىۋالغاندا، ۋۇجىنگۇي سودا تەشكىلاتلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، هۆكۈمەت قوشۇنلىرىغا هەمكارلىشىپ شەهەرنى يېرىم يىلدەك ساقلايدۇ. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) هۆكۈمەت قوشۇنى قۇمۇلدىن چېكىنگەندە، ۋۇجىنگۇي ناهىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باش-لىقلىقىغا تەيىنلىنىدۇ، مالمانچىلىقتا يەرلىكنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى)، قۇمۇل شەنشى مەسچىتىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. مىنگونىڭ 25 - يىلىدىن 26 - يىلىغىچە (1936 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا مەككىگە هەجگە بارىدۇ. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قۇمۇلدا كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

بەشىر (1912—1950)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋالىسى شامەخسۇتىنىڭ نەۋرىسى، نەزەرنىڭ ئوغلى. بەشىر 19 ياشقا كىرگەندە، بوۋىسى شامەخسۇت ئۆلۈپ كېتىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمىتى «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەل-دار قويۇش» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ۋاڭلىق تۇزۇمىنى ۋە ئۇنىڭ ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى نەزەر جىن شۇرېن تەرىپىدىن تۇرۇمىچىدە نەزەربەنت قىلىنىدۇ. «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن ۋاڭ تۇردىسىنىڭ ۋە ئۇردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە

تەسىر يىتىدۇ. بىشىر ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يوقىرى - تۆۋەن قاتىراپ قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جىن شۇرېننىڭ سىياسەت جەھەتتە خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئاخىرى مىنگونىڭ 20 - يىلىدىكى دېھقانلار قوزغۇلىڭى ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بىشىر قوزغۇلاڭچىلار سېپىگە كىرىۋېلىپ، مالىيە - ماددى جەھەتلەردىن پۈتۈن كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى قوللايدۇ. ماجۇڭيىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە، بىشىر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇرپانغا كېلىپ، بۇ يەردە شەھەر قوغداش سىلىڭى بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ مەغلۇب بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندە، ئۇ قۇمۇل، پىچان يىزىلىرىدا مۆكۈپ يۈرۈيدۇ. 1933 - يىلىدىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىم «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەندە بېشىرغا نۇرغۇنلىغان يەر - زېمىن، مال - مۈلۈك (5000 مودىن ئارتۇق يەر) قالدۇرۇلىدۇ. 1946 - يىلى، بېشىر قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ ئەمىلىدىن قالىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، 1951 - يىلى 6 - ئايدا، بىشىر زومىگەر پومېشچىك جىنايىتى بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ، قاتتىق زۇلۇم چەككەن قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇنىڭ جىنايىتى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. شۇ يىلى، بېشىر تۈرمىدە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

شۈۋەنچىڭ (1880 - 1951)

ئەر، خەنزۇ، تەخەللۇسى زىچىڭ، ئەسلى يۇرتى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې ناھىيىسىدىكى شۈجيا كەنتى. ئۇنىڭ ئاتىسى گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى زوزۇڭتاڭ قوشۇنى بىلەن قومۇلغا كېلىپ، تاشۋېلىقتا مۇداپىئە ئەمەلدارى، باش دىۋانبېگى قاتارلىق ھەربىي ئەمەللەرنى تۇتقان.

شۈۋەنچىڭ گۇاشۇنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) تاشۋېلىقتا تۇغۇلىدۇ، باللىق چېغىدا كونا مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ تاشۋېلىق ۋە قۇمۇلدا كۆپ يىل شاگىرت تەربىيىلەيدۇ.

مىنگونىڭ 2- يىلى (1913 - يىلى)، شۈۋەنچىڭ ئۆلكىلىك كېڭەش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) دىن كېيىن يەنە پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ ۋە ساۋكۇننىڭ پارە بېرىپ زۇڭتۇڭۇققا سايلىنىش رەزىل ئويۇنىغا قاتنىشىدۇ. مىنگونىڭ 13- يىلى (1924 - يىلى)، فېڭ يۈشياڭ بېيجىڭدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ ساۋكۇننى قاماپ قويىدۇ. شۈۋەنچىڭ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىۋالىدۇ. مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ ئامباللىقىغا تەيىنلىنىدۇ، كېيىنكى يىلى بۇ ۋەزىپىدىن قالىدۇ. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) قۇمۇل «يەرلىك دورا» ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئەپيون بېجى يىغىدۇ، ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ ۋەزىپىسىدىن قېلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى، (1930 - يىلى) چىيەندې (ھازىرقى مىچۇەن) ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ ۋە بىر يىلدىن

كېيىنلا بۇ ئەمىلىدىن بوشىنىدۇ. كېيىنكى يىلى، قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ، شۇۋەنچىڭ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىنقى سەپ ھال سوراش ئۆمىكىنىڭ ھەيئىتى سۈپىتىدە قۇمۇلغا كېلىپ «ھال سورايدۇ»، كېيىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى ئۈچىنچى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ بىكار يۇرۇيدۇ. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇلدا ناھىيىلىك كېڭەشكە «خەلق سايلىمى» ئۆتكۈزۈلگەندە شۇۋەنچىڭ كېڭەش ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇۋالىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىككى يىل قۇرۇق ئەمەل تۇتىدۇ. 1951 - يىلى 8 - ئايدا، شۇۋەنچىڭ قۇمۇلدا كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

شۇ ۋەنچىڭ مىنگو يىللىرى قۇمۇل ۋە باشقا يەرلەردە كۆپ يىل ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ، بۇ جەرياندا ئۇ ئومۇمەن پاك - دىيانەتلىك بىلەن ياشايدۇ. ئۇ كۇڭزى - مىڭزى يولىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قۇمۇلدا ئولتۇراقلىشىپ، قۇلۇم - قوشنىلارنىڭ جېدەل - ماجىرالىرىنى ھەل قىلىپ، يامانلىشىپ قالغانلارنى ياراشتۇرۇپ، يۇرتداشلارنىڭ ھۈرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.

نامان شاۋان (1878 - 1954)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەرئىچىدىن. كىچىكىدىنلا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، 18 يېشىدا مەككىگە ھەج تاۋابقا بېرىپ، شۇ يەردە 14 يىل ئوقۇغان. ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام كلاسسىكلىرىنى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. مىنگونىڭ بىرىنچى يىلى (1912 - يىلى)، قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ، شەھەرئىچى جۈمە مەسچىتىنىڭ ئىمامى بولغان. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)، بازار مەكتەپ مىللىي سىنىپىدا دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولغان. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)، مەسچىتتە مۇپتى بولغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ھوشۇر قازى ئاخۇنۇم كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، نامان شاۋان قازى بولۇپ، نامان قازى ئاخۇنۇم دەپ ئاتالغان.

1952 - يىلى، نامان قازى ئاخۇنۇم بېيجىڭغا بېرىپ مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ، مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. 1954 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك تۇنجى قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. قۇرۇلتايدا ھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ۋە ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. شۇ يىلى، نامان قازى ئاخۇنۇم كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ.

نامان قازى ئاخۇنۇم ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە كلاسسىكلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئۇزاق مۇددەت دىنىي تەربىيە ۋە دىنىي تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللانغان، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن دىنىي ئەرباب ئىدى. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ خەلق ھۆكۈمىتىنى قوللاپ، پارتىيىنىڭ دىنىي - مىللىي سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قانات يايدۇرۇلغان دېموكراتىك ئىسلاھاتلاردا

هۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ بىرمۇنچىلىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

ئابدۇللا باقى ھاجى (1878 – 1962)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەرئىچىدىن. ئۇنىڭ ئاتىسى باسىت ھاجى داڭلىق ئۇستا بولۇپ، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك ۋە تامچىلىق ئىشلىرىغا ناھايىتى پۇختا ئىدى. ھېچقانداق ئۇستا كۆرمەيلا، سائەت ياساشنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئابدۇللا باقى كىچىك گەدىنىلا ئاتىسىدىن ھۈنەر ئۆگىنىپ، ئۇستا ھۈنەرۋەن بولۇپ يېتىشىپ چىققان، ئۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى پىششىق بىلىپلا قالماي، قۇرۇلۇش لايىھىلەشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئۇ ئۆمۈرىدە نۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇشلارنى لايىھىلەپ ياسىغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىلەرگە يارايدىغىنى قەيسى غوجام مازىرى، «جۈكسەنتاڭ زالى» ۋە ھېيتكاھ مەسچىتىنىڭ تۈزۈلۈشىنى كۆتۈرۈش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلاردۇر.

ئابدۇللا باقى ھاجى 1962 -يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ۋاڭ سوۋېي (1887 – 1967)

ۋاڭ سوۋېي، لەقىمى جۇنتىڭ، تەخەللۇسى جۇچې، ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالتىنچى بالىسى بولغاچقا كىشىلەر ۋاڭ لىۋېي دەپمۇ ئاتىشاتتى. چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 13 – يىلى (1887 – يىلى) 9 – ئايدا تۇغۇلۇپ، 1967 – يىلى 4 – ئاينىڭ 24 – كۈنى 80 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ۋاڭ سوۋېي گەنسۇنىڭ مىنچىن ناھىيىسىدە دۇنيا غا كەلگەن. گۈاڭشۈنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن قۇمۇل تاشۇبلىق يېزىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئاتىسى ۋە ئاكىسىنىڭ قولىدا دېھقانچىلىق قىلىدۇ ۋە تېۋىپلىقنى ئۆگىنىدۇ. مىنگو- نىڭ 21 – يىلى (1932 – يىلى)، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي باغچا مەھەللىسىگە كۆچۈپ كېلىپ تېۋىپلىق قىلىدۇ. قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، 1954 – يىلى شىنجۇڭ بىرلەشمە شىپاخانىسىغا قاتنىشىدۇ. كېيىن ياشىنىپ قېلىپ سالامەتلىكى يار بەرمىگەن لىكتىن، 1959 – يىلى بۇ شىپاخانىدىن چېكىنىپ چىقىۋالىدۇ. لېكىن ئۆيىدە كېسەل كۆرۈشنى توختىتىپ قويماي، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تېۋىپلىق قىلىدۇ.

ۋاڭ سوۋېينىڭ ئاتا – بوۋىلىرى تېۋىپ ئىدى، ئۇ كىچىكىدىنلا تېۋىپقا داىر ئىشلارنى كۆزى بىلەن كۆرۈپ قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ تۇرغانلىقى ھەم زېرەك، تىرىشچان بولغانلىقى. ئۇچۇن 20 ياشلارغا كىرگەندىلا مۇستەقىل كېسەل كۆرەلەيدىغان بولغانىدى. ئۇ ئايالار كېسىلى، تەپ كېسىلى، باللاردا بولىدىغان چۇقۇق (گىرىز) قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشقا ماھىر ئىدى. باللارنىڭ چۇقۇق كېسەللىرىنى دورا ئىشلەتمە ئۇۋلاپ داۋالاپلا ساقايتىپ قويىاتتى. ئەر – ئايالاردىكى تۇغماسلىق كېسەللىكلىرىگىمۇ ئۇنۇملۇك دورىلارنى قىلاتتى.

ۋاڭ سوۋېي 60 يىل تېۋىپلىق قىلىش جەريانىدا دوختۇرلۇق ئەخلاقىغا ئالا- ھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، كەمبەغەل بىمارلارنى دائىم ھەقسىز داۋالىغان. ھەتتا دورا پۇلىنىمۇ ئالمىغان، يىراقتىن كەلگەن ھەم قىينىچىلىقى بار بىمارلارنى ھەقسىز ياتقۇ-

زۇپ داۋالىغان ۋە قۇرسىقىدىن خەۋەر ئالغان. جىددىي كېسەللەرگە دۇچ كەلگەندە ئېغىر كۆرمەي ئۆيىگە بېرىپ داۋالىغان. ئاز سانلىق مىللەت بىمارلىرىنىمۇ قىزغىن داۋالىغان. قىيىنچىلىقى بار بىمارلار داۋالاش ھەققى ئۇچۇن، بىر ئوچۇم جىگدە، بىر ئوچۇم ئۆرۈك ياكى نەچچە نان بەرسىمۇ رازى بولغان.

ۋاڭ سوۋېي ھايات چېغىدا خۇراپاتلىققا ئىشەنمەيتتى. تېۋىپلىق كىتابلىرىنى جېنىدىن ئەۋزەل كۆرەتتى.

يولۋاس (1889 - 1971)

ئەر، ئۇيغۇر، شىنجاڭنىڭ مارالبېشى ناھىيىسىدىن. تەخمىنەن چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 20 - يىلى (1894 - يىلى) ئۇنىڭ ئاچىسى جىنەستىخاننى قەشقەرنىڭ دوتىيى خۇاڭ گۈاڭدا (خەنزۇ) خوتۇنلۇققا ئالىدۇ. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، جىنەستىخاننىڭ ئاتىسى ھوشۇر مىراب ئۆلۈپ كېتىپ، يولۋاس ئاچىسى جىنەستىخان بىلەن جىيەن ئاكىسى خۇاڭ گۈاڭدانىڭ قولىغا قالىدۇ. كېيىن خۇاڭ گۈاڭدا مەنسەپتىن قالىدۇ. ئۇ، ئايالى ۋە قېيىن ئىنىسىنى ئېلىپ بېيجىڭغا بارىدۇ، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، جىنايىتى ئۇچۇن قاماقتا ئېلىنىدۇ، جىنەستىخان بىلەن يولۋاس كوچىدا سەرگەردان بولۇپ قالىدۇ، شۇ كۈنلەردە، ئۇلار بېيجىڭغا خاننى زىيارەت قىلىپ بارغان ئۇقۇمۇل ۋاڭنى شامەخسۇتنىڭ ھەمراھلىرىغا ئۇچراپ قالىدۇ، جىنەستىخان ئۇلارغا ئاچا - ئۇكا ئىككىلەننى شىنجاڭغا بىللە ئېلىپ كېتىش تەلىپىنى قويىدۇ. ۋاڭ شامەخسۇت ماقۇل بولىدۇ ۋە ئاتىدارچىلىق قىلىپ جىنەستىخاننى ئېغىز قېغىغا نىكاھلاپ بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇ ئىككىسى شامەخسۇتلار بىلەن بىللە قۇمۇلغا كېلىدۇ. جىنەستىخان قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن ئېغىز قېغىز بىلەن بىر يىلدەك بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. كېيىن زىددىيەت تۇغۇلۇپ ئىككىسى ئاجرىشىپ كېتىدۇ ۋە ئىبراھىم بەگكە تېگىدۇ.

يولۋاس قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال جىيەن ئاكىسىنىڭ دۇكىنىدا خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ، كېيىن يۇسۇپ تەيجىنىڭ سودا يارىدەمچىسى بولىدۇ. ئاندىن يۇسۇپ تەيجىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئوردىدا كىچىك تەرجىمان بولىدۇ. بۇ مىنگونىڭ (1912 - يىلىنىڭ) دەسلەپكى يىللىرى ئىدى. مىنگونىڭ ئۇچىنچى يىلى (1914 - يىلى) يولۋاس ئوردىنىڭ بازار بېگى بولىدۇ، كېيىنكى يىلى ئوردىنىڭ باش سودا ئەمەلدارى بولىدۇ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ،ئىشىك ئاغىسى بولىدۇ. مىنگونىڭ بەشىنچى يىلى (1916 - يىلى) ئۇ يەنە ئۇچبەگ بولىدۇ. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) قۇمۇلدا ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ، ئوردا كاتىپى شى زوجىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن يولۋاس قوشۇمچە ترانسپورت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. شۇ يىلى يولۋاس ئوردا قۇرالىلىق قاراۋۇل يېگىنىڭ يېگجاڭى بولىدۇ. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلدا قۇرغان ئۇيغۇر ئاتلىق يېگىنىڭ يېگجاڭى

بولىدۇ، ئوردىدا يەنە چوڭ تەرجىمان، ئالاقچى ھەم قوغدىغۇچى دېگەندەك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، ئەمەلىيەتتە ئوردىنىڭ باشقۇرغۇچىسى بولۇۋالىدۇ.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئايدا، شامەخسۇت ۋاڭ كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ. ئۆلكىسىنىڭ ھۆكۈمەت ۋاڭلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئوردا ھاكىمىيىتى يىمىرىلىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسمىنىڭ شىجاڭى لىيۇشىزىڭنىڭ كېپىللىككە ئېلىشى بىلەن يولۋاس ئۇيغۇر ئاتلىق يېڭىنىڭ يېڭىجاڭلىقىنى داۋاملىق ئۆتەيدۇ ھەمدە ئوردا ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى ئېنىقلاشقا قاتنىشىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)، قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ، ما جۇڭىيىڭ شىنجاڭغا كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە قۇمۇل شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يولۋاس قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ شىجاڭى جۇرۇيچىنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى بولۇپ شەھەر ئىچىگە قوزغۇلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشىنى ئىزدەپ كىرگەندە، قوزغىلاڭچىلار تۇتۇۋېلىپ ما جۇڭىيىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ما جۇڭىيىڭ ئۇنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىنى ئوبدان بىلىدىكەن ھەم زېرەك، چاقىقان ئىكەن، دەپ داۋاملىق ئىشقا قويىدۇ. يولۋاس شۇئان ما جۇڭىيىڭنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئەمەلىي كۈچىنى كېڭەيتىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى بولۇش كويىغا چۈشىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدا يولۋاس ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى ھەدەپ قولىلايدۇ، ئۆلكە قوشۇنلىرى بىلەن مۇرەسسەللىشىپ ئۆز كۈچىنى قوغداپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ما جۇڭىيىڭ گەنسۇغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، يولۋاس قۇمۇلنىڭ شەرقىي تاغلىرىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشى بولۇۋالىدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ما جۇڭىيىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە، يولۋاس يەنە ئۇنىڭ كەينىگە كىرىدۇ، ھەربىي قىسمىغا ئاشلىق يېغىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ما جۇڭىيىڭ تەرىپىدىن تۇرپان گارنىزون لۇيىنىڭ لۇيجاڭلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. كېيىنكى يىلى ما جۇڭىيىڭ مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىدۇ، يولۋاس ئەسكىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە شېڭ شىسەيگە تېلېگراما بېرىپ، ئۇنى قوللاپ يەرلىك ھاكىمىيەتنى تۇرغۇزۇپ بېرىش شەرتى ئاستىدا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ ھەمدە سوۋېت مەسلىھەتچىسىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ قىسمىلارنى تەرتىپكە سالىدۇ. بۇنىڭ كەينىدىنلا، شېڭ شىسەي شۇ يۇشىڭنى قۇمۇل بازىرىنىڭ گارنىزون سىلكىگى قىلىپ ئەۋەتىپ مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ۋە ئورنىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرەپ، يولۋاسنى قۇمۇل بازىرى ئوتى قايتا يېنىپ، ئۆز ئورنىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرەپ، يولۋاسنى قۇمۇل بازىرى

نىڭ گارنىزون سىلىكى قىلىپ تەيىنلەشكە مەجبۇر بولدۇ، ئادىلنى قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم قىلدۇ، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنىڭ ۋەزىيىتى يۇمشايدۇ.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 4 - ئايدا، جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي سەپ قىسمىنىڭ بىر بۆلىكى شىڭشىڭشيانغا يېتىپ كېلىدۇ. يولۋاس شېڭ شىسەينىڭ قىزىل ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئېلىش توغرىسىدىكى يوليورۇقىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلىدۇ ھەم ئەگەر شېڭ شىسەي قىزىل ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئېلىشتا چىڭ تۇرىدىغان بولسا، مەن قۇمۇلدا ئوت قويۇپ، قىرغىنچىلىق قىلىپ تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىمەن، دەپ جار سالىدۇ. كېيىن، يولۋاس قىزىل ئارمىيىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش ئىرادىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ۋە ئۆلكە قوشۇنىنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ شەرمەندىلەرچە چىڭخەيگە قېچىپ بارىدۇ ۋە مابۇ فاڭنىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن نەنجىڭغا بېرىپ ئۆزىنى جىياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئايدا، يولۋاس گومىنداڭ ھەربىي كومىتېتىنىڭ جۇڭجاڭ دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى بولىدۇ ۋە ئۈزاق ئۆتمەي لىياۋ يۈڭچېيۇ دېگەن ئايال بىلەن تۇرمۇش قۇرىدۇ. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) گومىنداڭ مەركىزىي رېۋېزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. بۇندىن باشقا، يولۋاسنىڭ بىرمۇنچە ئىسمى بار جىسمى يوق ئەمەللىرى بار ئىدى، مەسىلەن، سىچۈەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، موڭغۇل - زاكزۇ ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو چېگرا رايونلار جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي ئىجرائىيە ئەزاسى، شەرق مەدەنىيىتى جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي ئىجرائىيە ئەزاسى، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئىجرائىيە ئەزاسى دېگەنگە ئوخشاشلار.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، يولۋاس شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، گومىنداڭ مەركىزىنىڭ دۆلەت سىياسىتى مەسلىھەتچىسى ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى بولىدۇ. كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە ئامانلىق قوغداش سىلىكى بولىدۇ ھەم گومىنداڭ قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ پارتىيە ئىشلىرى يېتەكچىسى بولىدۇ.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 2 - ئايدا، يولۋاس شەرقىي شىنجاڭ لەۋھە تەقدىم قىلىش ئۆمىكىنى باشلاپ، نەنجىڭغا بېرىپ جىياڭ جېيشى قاتارلىقلارغا لەۋھە تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ ھەم گومىنداڭ مەركىزىگە ئاتالمىش شەرقىي شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ ئۆلكىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەش تەمەسىدە بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇ يىلى كۈزدە، ئۇ ئىككىنچى قېتىم شەرقىي شىنجاڭ لەۋھە تەقدىم قىلىش ئۆمىكىنى باشلاپ لەنجۇ، شىنىڭ، يىنچۈەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، جاڭ جۆجۇڭ، ما خۇڭكۇي، مابۇ فاڭ قاتارلىقلارغا لەۋھە تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇشىنى قوللاشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، يولۋاس قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىقىدا داۋاملىق قالىدۇ. لېكىن ئۇ تۈلكىلىك قىلىپ، يوشۇرۇن قېچىشنى پىلانلايدۇ. 1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، قۇمۇل شەھىرىدىن يوشۇرۇن چىقىپ، يول بويى قورالىلىق توپىلاڭ قوزغايدۇ ھەم باندىت كاتىباشلىرىدىن ئوسمان، جانىمقانلار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي شىنجاڭ توپىلىڭىنى قوزغايدۇ. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قوغلاپ يوقىتىشى نەتىجىسىدە باندىتلار تار مار بولىدۇ، يولۋاس بولسا قۇمۇلدىن چىققان پېتى چىڭخەي، شىزاڭ ئارقىلىق 1951 - يىلىنىڭ بېشىدا ھىندىستانغا كىرىپ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تەيۋەنگە قېچىپ بارىدۇ.

يولۋاس تەيۋەنگە بارغاندىن كېيىن، تەيۋەننىڭ تۈركىيىدە تۇرۇشلۇق ئاتالمىش «باش ئەلچىسى» ۋە شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ «رەئىسى» لىكىگە تەيىنلىنىدۇ ھەم نەچچە قىسىملىق ئەسلىمە يېزىپ چىقىدۇ. 1971 - يىلى 7 - ئايدا تەيۋەندە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

يولۋاس قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، قاقتى - سوقتى قىلىپ، نۇرغۇن مال دۇنيا توپلىغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ قۇمۇلدا ئالتە كارىزى، 400 مودىن ئارتۇق يېرى، 147 ئېغىز ئۆيى ۋە باغچىسى، كارخانىسى، ئات - ئولاغلىرى، ماشىنىسى، سودىسى، سالغان مەبلىغى، ئامانەتكە قويغان پۇلى، جاۋاھىرلىرى بار ئىدى، بۇنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا تەخمىنەن 941 مىڭ يۈەنگە بارىدۇ (1960 - يىلىدىكى مال باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا).

يولۋاس گۇاڭشۇننىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) تۇنجى قېتىم ئۆيلىنىپ، 1950 - يىلى 3 - ئايدا قېچىپ كەتكەنگە قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 10 خوتۇن ئېلىپ، تۆت ئوغۇل ۋە تۆت قىزلىق بولىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى ياقۇپ (ياۋ داۋخۇڭ) 1949 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولىدۇ، ئازادلىقتىن كېيىن داۋاملىق قالدۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ، 1950 - يىلى ئاتىسى بىلەن بىللە تەيۋەنگە قېچىپ بارىدۇ.

قوشۇمچە: لياۋيۇڭچيۇ

خەنزۇ، مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) خۇبېيىنىڭ خەنكۇ شەھرىدە يولۋاس بىلەن توي قىلىدۇ. بۇ يولۋاسنىڭ 10 - خوتۇنى ئىدى، مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، ئېرى يولۋاس بىلەن قۇمۇلغا كېلىدۇ. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇمۇل ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، قۇمۇل ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ باشلىقى، گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك پېرقىسىنىڭ شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1950 - يىلى قېچىپ كېتىۋاتقاندا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن.

ئابلىمىت ھاجى (1897-1976)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىن. 20 يېشىغىچە ئائىلىسىدە دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن بىللە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇنىڭدىن كېيىن بىر نەچچە يىل ئۇششاق

تىجارەتچى بولغان. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئاتىسى بىلەن بىللە مەككىگە ھەج تاۋاپ قىلغىلى بارىدۇ، كېيىنكى يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ، مىنگونىڭ 27 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە (1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە) بۇ ئۇيۇشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن كېيىن، شەھەر ئىچى مەدرىسىنىڭ مۇتۋەللىسى ۋە مۇدەررىسى بولىدۇ.

قومۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئابلىمىت ھاجى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە سىنىڭ رەھبەرلىكىنى ھىمايە قىلىدۇ؛ ئاۋال شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قومۇل شۆبىسىدە ئىشلەيدۇ، 1952 - يىلى 10 - ئايدا شەھەرئىچى رايونلۇق ھۆكۈمەتتە مەدەنىيەت، مائارىپ كادىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1953 - يىلى ناھىيىلىك ھەر مىللەت ۋە ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىغا ۋەكىل بولۇپ سايلىنىدۇ ھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ. 1955 - يىلىدىن كېيىن، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. ئۇ ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلاپ، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىلدىكى سىياسەتلىرىنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلىدۇ. 1954 - يىلىدىن كېيىن، ئۇ قۇمۇلنىڭ قازىسى بولىدۇ ھەمدە مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتى ۋە شىنجاڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ. ئۇ دىنىي مەدەنىيەت ۋە ئىسلام كىلاسسىكلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە تەتقىق قىلغان، بىلىمى چوڭقۇر، ئىدىيىدە تەرەققىپەرۋەر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

1976 - يىلى 9 - ئايدا ئابلىمىت ھاجى شەھەرئىچىدىكى ئۆيىدە كېسەل سەۋەبىي بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

ياڭ فۇچېڭ (1922 — 1977)

ئەر، خەنزۇ، سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ زىگۇڭ دېگەن يېرىدىن. 14 يېشىدىن باشلاپ زىگۇڭدىكى تۇزچىلىق مەيدانىدا ئىشلىگەن. 1948 - يىلى يۇرتىدا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان، كېيىنكى يىلى شىئەنده ئازاد بولۇپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، ئالتىنچى جۇننىڭ 16 - شىسسىدا تۇرغان. شۇ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1949 - يىلى قىسىم بىلەن بىللە قۇمۇلغا كەلگەن، 1951 - يىلى ھەربىي سەپتىن يەرلىك خىزمەتكە ئالمىشىپ، توغۇچى ئاقيەر رايونى، پالۋانتۇر يېزىلىرى، راھەتباغ ۋە شەھەرئىچى گۈڭشېلىرى، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق جايلاردا رايوننىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، يېزىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى، گۈڭشې (دېھقانچىلىق مەيدانى) پارتكوم شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ ئاساسىي قاتلامدا ئۇزاق مۇددەت ئىشلەپ، ھەر مىللەت خەلقى بىلەن كەڭ ئالاقە باغلىغان، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا سەمىمىي ساداقەتلىك بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، ئاممىنىڭ چوڭقۇر ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 1958 - يىلى ياڭ فۇچېڭ شەھەر-

ئەچى گۈڭشىپسەدىكى كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ سالا ئېغىرلىرىنى رەتلىشىگە، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتقان، خۇسۇسەن راھەتباغ سۇ ئامبىرىنى ياساشقا باشچى بولغان، بۇنىڭ بىلەن، تېرىلغۇ ئېغىزلىرىنى سۇغىرىش كاپالەتكە ئىگە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئادەملىرى چەت - ياقا جايلارغا كېتىپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پائالىتىگە چۈشۈپ قالىدۇ. 1973 - يىلى 4 - ئايدا، ياڭ فۇچېڭ ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكومىغا شۇجى بولىدۇ. ئۇ، خىلمۇ خىل توسالغۇلارنى يېڭىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى ئورنىتىپ، دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قىياپىتىنى ياخشىلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى يىلى ئاشلىقتىن مول - ھوسۇل ئېلىنىدۇ. ئۇ يەنە كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ كۆچەتزارلىق بىنا قىلىپ نۇرغۇنلىغان كۆچەت يېتىشتۇرۇشىگە باشچىلىق قىلىپ ساقانى كۆكەرتىش ئۈچۈن قان - تەر تۆكىدۇ. 1975 - يىلى 9 - ئايدا ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلغان ئاتالمىش «ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى ھەرىكىتى» داۋامىدا ياڭ فۇچېڭ خاتا تەنقىد قىلىنىپ، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن يۆتكىلىپ كېتىدۇ. 1977 - يىلى 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇ راك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

ئىسمايىل ئىبراھىم (1925–1979)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىن. ئازادلىقتىن ئىلگىرى قۇمۇل يېزىلىرىدا ماتارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىنچە ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا بوغالتىر بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ھەم باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا، شىنجاڭ مەدەنىيەت ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى بىلەن بېيجىڭ قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلغان، ماۋزېدۇڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا سازاۋەر بولغان. قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ، ئېكسكۇرسىيە داۋامىدا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىنى تەشۋىق قىلغان، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ قۇرۇلۇش نەتىجىلىرىنى تەشۋىق قىلغان. 1959 - يىلى، تىيانشان گۈڭشىپسەدىكى بىر دېھقان تېپىۋالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مائىتىرى سىمىت» نى گۆھەر سۈپىتىدە ساقلاپ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ كۆرۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

ئىسمائىل ئىبراھىم خۇشپۇل، قىزىقچى، يۇمۇرلۇق ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئويۇن - چاقچاقلىرى كىشىلەرگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر - خەنزۇلار ئىچىدە «نەسىر-دىن ئەپەندى» دېگەن نامى بار ئىدى.

1979 - يىلى 3 - ئايدا يۈرەك تىقىلما كېسىلىدىن ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەت ياسىن (1939 – 1981)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چاھارباغ دېگەن يېرىدىن. 1958 - يىلى

ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىللىگەن قۇرۇلۇش ئەترىتىدە ۋاقىتلىق ئىشچى بولغان، كېيىن ۋىلايەتلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ رەسمىي ئىشچىلىقىغا ئۆتكەن. 1963 - يىلى مۇھەممەت ياسىن پارتىيىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ خىزمەت قىلىدۇ، بىر يىلدىن كېيىن قۇمۇلغا قايتۇرۇلۇپ يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىدۇ. ئۇ ئومۇم ئۈچۈن خالىس ئىشلەيتتى، كوللېكتىپقا كۆڭۈل بۆلەتتى. گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن نومۇر خاتىرىلىگۈچى، ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ۋە تراكتورچى بولۇپ ئىشلەپ كوللېكتىپ ۋە ئاممانىڭ ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. 1980 - يىلى 10 - ئاينىڭ بىر كۈنى، ئۇ ئىشكىنىڭ ئالدىدا هوشسىز ياتقان بىر خەنزۇ ئايالنى كۆرۈپ، ئۇنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئايالغا قارىتىپ قويۇپ ئۆزى ج خ ئىدارىسىگە بېرىپ مەلۇم قىلىدۇ. ج خ ئىدارىسى بۇ ئايالنىڭ ئېرىنى تېزلا تېپىۋالىدۇ ۋە بۇ ئايالنىڭ ئېرۇا كېسىلى بولۇپ، سىرتقا چىققاندا كېسىلى قوزغىلىپ هوشىدىن كەتكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ ئايالنىڭ ئېرى مۇھەممەت ياسىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە، سىز مېنىڭ ئايالىمنىڭ هاياتىنى قۇتقازدىڭىز، دەپ مېڭە مەرتىۋە تەشەككۇر ئېيتىدۇ. 1981 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مۇھەممەت ياسىن 11 ياشلىق ئىككىنچى ئوغلىنى خەلقئارا باللار بايرىمىنىڭ پائالىيىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن بازارغا ئېلىپ كېلىدۇ. چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 لەر ئەتراپىدا، ئۇ ۋىلايەتلىك ج خ باشقارمىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدىكى 50 - نومۇرلۇق قورودىن بىر ئايالنىڭ «قۇتقۇزۇڭلار» دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلايدۇ - دە، بىر قىسىم ئۆتكۈنچى كىشىلەر بىلەن بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ. قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلغۇچى ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا تۇغقان يوقلاپ كەلگەن خىزمەتچىنىڭ ئايالى زورەمخان ئىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، مۇندىن يېرىم سائەت ئىلگىرى، ئۇنىڭ ئىككى ئۇكىسى (بىرى كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ ئىشچىسى ئابلىز، يەنە بىرى تۆمۈرىول كۆۋرۈك زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى ياقۇپ)، هويلىسىدىكى ئۇزۇمنى سۇ پومپىسى بىلەن سۇغىرىۋاتقاندا، سۇ پومپىسىدىن چاتاق چىققان، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن ماشىنىنى ياسايمىز دەپ، قۇدۇقتا چۈشۈپ كېتىپ بىر هازاغىچە چىقمىغان، ئۇ بۇنىڭدىن قاتتىق ئەنسىرىگەن. مۇھەممەت ياسىن بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ دەرهال قۇدۇقتا چۈشمەكچى بولىدۇ. بەزىلەر ئۇنى توسۇپ، قۇدۇقتىن گاز چىقىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ دادىسىنىڭ پېشىگە ئېسىلىۋېلىپ چۈشۈشىگە ئۇنىمايدۇ. لېكىن مۇھەممەت ياسىن كىشىلەرنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، بېلىگە ئارغامچا باغلاپ قۇدۇقتا سىيرىلىپ چۈشىدۇ. بىرەمدىن كېيىنلا «تارتىڭلار» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. قۇدۇقنىڭ ئۈستىدە تۇرغانلار ئارغامچىنى كۈچەپ تارتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن هۇشىدىن كەتكەن ئابلىز سىرتقا چىقىدۇ. باشقىلار ئۇنى دەرهال دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارىدۇ. بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىن يەنە قۇدۇقتىن «تارتىڭلار» دېگەن ئاجىز سادا ئاڭلىنىدۇ، لېكىن بۇ قېتىم ئارغامچىنىڭ يېرىمى تارتىپ چىقىرىلىشىغا قۇدۇقتا قانداقتۇ بىر نەرسە قاپلىشىپ قالغانلىقى ئۇيۇلىدۇ. زورەمخان بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي باشقىلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي، ئارغامچىغا

ئېسىلىپ قۇدۇققا چۈشىدۇ، بىردەمدىن كېيىن، ئارغامچا ئىرغىنىدۇ، ئۈستىدىكىلەر كۆچەپ تارتىدۇ، نەتىجىدە ياقۇپمۇ قۇدۇق ئۈستىگە تارتىپ چىقىرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئوت ئۆچەرگۈچى جەڭچىلەر كېلىپ، زەھەرلىك گازدىن ساقلىنىش ئەسۋابلىرى بىلەن قورالـلىنىپ قۇدۇققا چۈشۈپ مۇھەممەت ياسىن بىلەن زورەمخاننى ئېلىپ چىقىدۇ. بىراق، ئۇلار قۇدۇقنىڭ تېگىدە ئۇزاق تۇرۇپ كەتكەنلىكتىن، ھەر ئىككىيلەنلا ھەرلىنىپ بەختكە قارشى قازا تاپىدۇ.

جاۋدەيۋەن (1917–1982)

ئەر، خەنزۇ، گەنسۇنىڭ ئەنشى ناھىيىسىدىن. مىنگونىڭ 19 – يىلى (1930 – يىلى) ئۇ قەھەتچىلىكتىن قېچىپ، قۇمۇلنىڭ چۆەنشۈيدى دېگەن يېرىگە ئورۇنلىشىپ، پومپىشچىك، باي دېھقانلارغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ھەمكارلىشىش–كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ سىنىپىي ئېڭى تېز ئۆسۈپ، 1954 – يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. ئۇ 20 نەچچە يىل يېزا ئاساس قاتلام كادىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1962 – يىلى، پالۋانتۇر گۈڭشېسى ياۋۇلۇڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش توغرىسىدا قارار چىقىرىلىدۇ. ياۋۇلۇڭنىڭ تۆت ئەترايى قۇملۇق بولۇپ، بوران چىقسا جاھاننى قۇم – توزان قاپلاپ ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدۇ، شۇڭا كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمايتتى. جاۋ دېيۈەن ئۆزىنىڭ جىسمانىي ئاجىزلىقىغا قارىماي، تۇرمۇش شارائىتى ياخشى بولغان چۆەنشۈيدىنى تاشلاپ، ياۋۇلۇڭغا كېلىپ شىنجىيەڭدۇينىڭ دۇيجاڭى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ ئائىلىسىدىكىلەرنى سۆزگە كۆندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ بالىسى ۋە 20 نەچچە ئائىلىلىك ئەزانى ياۋۇلۇڭغا ئېلىپ كېلىپ بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز – ئېرىق بىنا قىلىدۇ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىدۇ. ئۇلار ئىككى يىل قاتتىق ئىشلەپ دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنۇم ھاسىل قىلىدۇ. 1964 – يىلى جاۋ دېيۈەن ياۋۇلۇڭ دادۇيى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ، ئۇ تېخىمۇ ئوبدان ئىشلەش ئۈچۈن خوتۇن – بالىلىرىنىمۇ ياۋۇلۇڭغا كۆچۈرۈپ كېلىدۇ، جاۋ دېيۈەننىڭ ئۇلىغە بولۇشى ئارقىسىدا ئەزالار بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ ئىشلەپ ياۋۇلۇڭنى گۈللەندۈرىدۇ، ئون نەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق ياۋۇلۇڭ دەل – دەرەخلىك، ئېتىز – ئېرىقلىق، تۇرمۇش شارائىتى خېلى ئوبدان يېزىغا ئايلىنىدۇ.

ھەددىدىن ئارتۇق چارچاش نەتىجىسىدە جاۋ دېيۈەن كېسەلچان بولۇپ قالىدۇ. ئۇ بىر كۈنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسىغا ھەمراھ بولۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى تەكشۈرۈۋاتقان چاغدا، تۇيۇقسىز قان قۇسۇپ، ھوشىدىن كېتىدۇ. 1979 – يىلى، تەشكىل جاۋدېيۈەننىڭ سالامەتلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى گۈڭشېنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش دۇيىگە يۆتكەپ ئامبارچى قىلىپ قويىدۇ، لېكىن ئۇ باشقىلارنىڭ ئېتىبار بېرىشىنى خالىماي، كېسىلىگە پىسەنت قىلماي، شەرقىي گوبىغا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قى–

لمشقا باردىدۇ. 1982 - يىلى، جاۋدىيۈەن بەك چارچاپ كەتكەنلىكتىن، كونا كېسىلى قوزغىلىپ بەختكە قارشى ۋاپات بولدىدۇ.

ھاپىز ئاخۇن (1902—1982)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل راھەتباغدىن. ئۇنىڭ ئاتىسى نىيازئاخۇن ئاخىرىقى ۋاڭ شا مەخسۇت تەرىپىدىن ھاشارغا ھەيدىلىپ، شىكىشكىشيانىڭ يولىدا ھارۋا بېسىۋېلىپ قازا تاپىدۇ. ھاپىز ئاخۇننى كېيىن شەھەر ئىچىلىك ھاجى دېگەن كىشى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، تىرىشچان، قولى ئەپچىل بولۇپ، كۆپ خىل ھۈنەر - سەنئەتنى ئىگىلىگەنىدى، مەسىلەن، قىرائەت قىلىش، رەسىم سىزىش، سىرچىلىق، نەققاشچىلىق، تىكمەچىلىك قاتارلىق ھۈنەرلەر ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئۇستازى ئابدۇرېھىم ئۇستىغا ئەگىشىپ ئوردا ۋە مەسچىتلەرنىڭ لىم - تۇۋرۇكلىرىگە رەسىم سىزغان، نەققاش چىقارغان، خەت يازغان، شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى سەممىي ھالدا «سىرچى ھاپىز ئۇستا» دەپ ئاتاشقان. ئابدۇرېھىم ئۇستام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھاپىز ئاخۇن ئۆزى يالغۇز ئىشلەپ، ئوردا ئىچىنى رېمونت قىلغان ھەم بېزىگەن. ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئوردىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن ئوردا توغرىسىدىكى ھەر خىل ئىشلارنى بىلەتتى، تارىخ توغرىلىقمۇ نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىغانىدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار پۇل يىغىش قىلىپ قەيسى غوجام مازىرىنى ياسايدۇ، ھاپىز ئاخۇن مازارنى لايىھىلىگۈچىلەرنىڭ بىرى ئىدى، ئۇ يەنە مازار گۈمبىزىنىڭ ئىچىنى ئايەت يېزىقلىرى بىلەن بېزەپ چىقىدۇ. قەيس غوجام مازىرى پۈتكەندىن كېيىن، ھاپىز ئاخۇن مازارغا كۆچۈپ كېلىپ، شەيخ بولىدۇ، ئۇنىڭ 30 نەچچە يىل كۆڭۈل قويۇپ ئاسرىشى نەتىجىسىدە، قەيس غوجام مازىرى مازىرغىچە ئەينى ھالىتىنى ساقلاپ تۇرماقتا. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ھاپىز ئاخۇن 1000 نەچچە بەتلىك قۇمۇل تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى يېزىپ قالدۇرىدۇ. ئۇ ئۇستا خەتتات بولۇپ، يازغان خەتلىرى كۆركەم، چىرايلىق، نەپىس ئىدى. ئۇ «قۇمۇل ئەدەبىياتى» نىڭ تۇنجى نۇسخىسىغا بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن.

1982 - يىلى، ھاپىز ئاخۇن كېسەل سەۋەبى بىلەن قەيس غوجام مازىرىدىكى ئۆيىدە ۋاپات بولىدۇ.

لىيۇلىشەن (1926—1983)

ئەر، خەنزۇ، خېبېينىڭ جىنشىيەن ناھىيىسىدىن. بالىلىق چېغىدا ئىنقىلابىي باززىدىكى ھەربىي زاۋۇتتا ئىشچى بولغان. 1947 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتناشقان، كېيىنكى يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان. 1949 - يىلى قىسىم بىلەن بىللە قۇمۇلغا كېلىپ، باندىتلارنى تازىلاش كۈرىشىگە قاتناشقان. ئۇ قىسمىدا بەنجاڭ، مۇئاۋىن جىداۋىيۈەن قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1951 - يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ قۇمۇل ناھىيىسىگە كېلىپ، ئاقىيەر رايونلۇق پارت-

كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، رايون باشلىقى، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، مۇئاۋىن ھاكىم، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكومىنىڭ شۇجىسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماشىنا ترانسپورت شىركىتى ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، بىڭتۈەن قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

لىيۇلىشەن قۇمۇل ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان مەزگىلىدە، سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تېخنىك خادىملارنى باشلاپ، تاغ تىزمىلىرى ۋە سۇ سىستېمىلىرىنى كۆپ قېتىم تەكشۈرۈپ، ئۆستەڭ چېپىش ۋە سۇ ئامبىرى ياساش توغرىسىدا بىر يۈرۈش تەكلىپ لايىھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈتۈن ناھىيىدە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى. ئۇ ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ پارتكوم شۇجىسى بولغان مەزگىلىدە، تاشاردىن ساقاغىچە كېلىدىغان ئۆستەڭنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى ۋە ئورمان بەلبىغى، ئېتىز-ئېرىقلارنى سېستېمىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈشكە باشچىلىق قىلغان. يولداش لىيۇلىشەن قابىل كىشىلەرنى ئىشقا قويۇشنى بىلەتتى، جۈملىدىن خاتا چارە كۆرۈلگەن يولداشلارنىڭ بىرەر ئارتۇقچىلىقى بولسىلا، ئۇنى مۇۋاپىق ئورۇنغا قويۇپ ئىشلىتەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلىپىدە، لىيۇلىشەن ئاخشىمى كۈرەش قىلىنسا، كۈندۈزى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشاتتى، مۇشۇنداق جاپالىق شارائىتتا، ئۇ تېخنىك خادىملار بىلەن بىرلىكتە قۇمۇلدىن ساقاغا يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر سىمى تارتىپ، ساقادىكى توك يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلدى. 1982-يىلى، قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىدە بولۇۋاتقان لىيۇلىشەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ساقاغا بارغاندا، ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئىشلىگەن كادىرلار ۋە ئاممىغا چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن: مەن ئۆلسەم، ئۆلۈكۈمنى ئاۋۇ قۇم دۆۋىسىگە قويۇڭلار، مەن كۆپچىلىكنىڭ يۈرتىمىزنى گۈللەندۈرگىنىنى كۆرۈپ ياتاي، دەيدۇ.

1983-يىلى 4-ئاينىڭ 7-كۈنى، لىيۇلىشەن كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئۇنىڭ جەسىتى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان لەنجۇ-شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جەنۇبىدىكى جامائەت قەبرىستانلىققا قويۇلدى. ئۇنى ئۇزاتقان كۈنى، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئامما ئۆزلۈكىدىن ئۇزاتقۇچىلار سېپىگە قاتناشتى، ھەتتا بەزىلەر ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى.

سايىم ھاپىز (1902—1983)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى بىر ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ بالىلىق چېغىدا ئاتىسىدىن ھۈنەر ئۆگەنگەن، چوڭ بولغاندىن كېيىن ھۈنەر بىلەن جان باققان. 30-يىللاردا، ئۇ ئۇرۇمچىدە موتسىكلىت ۋە ئاپتوموبىل رېمونتچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان، پاختا زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتلىرى

دا ئىشلىگەن. قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ سوۋېت شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇل باشقارمىسى تارىمىقىدىكى تېرە زاۋۇتىدا رېمونتچى بولۇپ ئىشلىگەن، بۇ جەريانىدا سوۋېت تېخنىكلىرىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشىغا ئېرىشكەن. 40 - يىللاردىن 50 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا قۇمۇلدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسى ئېچىپ، ھەر خىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1956 - يىلى، سايىم ئۇسۇتا تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپىغا قاتناشقان، ئىككى يىلدىن كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئۈندۈرىسال زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى بولۇپ قالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ زاۋۇت ناھەر يىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلگەن، سايىم ئۇستا شۇ زاۋۇتىنىڭمۇ ئىشچىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

سايىم ئۇستامنىڭ بىلىم سەۋىيىسى گەرچە تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زېرەك ۋە تەجرىبىلىك ئىدى، تۇرلۇك ئىشلار، ئېيتايلۇق، سېلىسارلىق، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، ستانوكچىلىق، قىرمىچىلىق، قېلىپچىلىق ئىشلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئازادلىقتىن بۇرۇن، ئۇ قۇمۇلدا خېلى داڭ چىقارغان ئۇستا ئىدى، باشقىلار رېمونت قىلالمىغان كىيىم تىكىش ماشىنىسىنى ئۇ رېمونت قىلالايتتى. قانداق زاپچاس كەم بولسا شۇنداق زاپچاسنى ياساپ چىقالايتتى، ياغاچ تىلىدىغان چوك ھەرگە يېڭىباشتىن چىش چىقىرالايتتى. مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ۋە كۆرەكلەرنى ياسىالايتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، سايىم ئۇستامنىڭ ئەقىل - پاراسىتى تېخىمۇ كەڭ جارى قىلدۇرۇلدى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا، ئۇ ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىغا يارەملىشىپ، تېرە قىرىش ماشىنىسىنى ياساپ چىقىدۇ. ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا بوتۇلكا ئاغزىنى ھىملايدىغان ماشىنا ياساپ بېرىدۇ، پوچتىخانا، باسما زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ماشىنا رېمونتچىلىقىدا يولۇققان قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىدۇ. ھەر خىل سايمان، ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بولمىدىكەنلا ئۇ بىر ئامال قىلىپ، شۇنىڭغا ئوخشاش سايمان ياكى ئۇسكۇنىلەرنى ياساپ چىقىدۇ. ئۇ ئىشلەپ چىققان ھەر خىل تىغ ئەسۋابلار ئۆزگىچە ئۇسۇلدا سۇغرىلىغانلىقتىن چىداملىق ھەم ئۆتكۈر ئىدى. ئۇ ياسىغان كۆرەك ئەپچىل ھەم ياراملىق ئىدى. ئۇ ياسىغان مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى تەمبۇر، دۇتار، غىجەك قاتارلىقلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك چىرايلىق، ئاۋازى يېقىملىق ئىدى. ئۇ ياسىغان قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ قېيىق زاۋۇتتا ئىشلەنگەندەك سېپتا ئىدى. ئۇ ھەتتا ئادەتتىكى ستانوكلاردا يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىقلارنىمۇ ياساپ چىقالايتتى (60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، رېمونت قىلىش، ياساش زاۋۇتى ئادەتتىكى ۋاقىتلار بىلەن ئۇرۇش ۋاقتىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن بىر تال مىلتىقنى سىناق تەرىقىسىدە ياساپ چىققان، مىلتىق نەيچىسىنىڭ ئىچىدىكى بورمىنى چىقىرىشىمۇ ئۇنىڭ قولىدىن كېلەتتى).

- سايىم ئۇستام 1973 - يىلى پېنسىيىگە چىقىپ، 1983 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان.

لى زىشيۇ (1901–1983)

ئەر، خەنزۇ، ئەسلى گەنسۇنىڭ جىڭچۇەن ناھىيىسىدىن بولۇپ گۇاڭشۇنىڭ 27 – يىلى (1901 – يىلى) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى لى كەيرىن قۇمۇلدا كۆپ يىللار سودىگەرچىلىك قىلغان، يىشۇنشى سارىيىنى ئاچقان، ئۇنىڭ مال-دۇنيا-سى ناھايىتى كۆپ ئىدى، ئۇ قۇمۇل سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولۇپ، ئەل ئىچىدە داڭدار شەخس ئىدى. لى زىشيۇ ياش ۋە ئوتتۇرا ياش مەزگىللىرىدە ئىزچىل سودىگەرچىلىك قىلغان، ئۆزىنىڭ تۇغقىنى جاڭ يۈيرۇ بىلەن يى شۇنشى سارىيىنى ئاچقان، ئۇنىڭ 200 ئېغىزدىن ئارتۇق بۆيى، ئىككى ئاپتوموبىلى، شەھەر ئەتراپىدا 70 نەچچە مو يېرى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 22 – يىلى (1933 – يىلى) ئۇ ما جۇڭيىڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم قۇ-مۇلغا كېلىپ مالىمان چىقىرىشىدىن قېچىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە ئەگىشىپ غەربىكە چېكىنىپ، جىمسارغا بېرىپ ئالغان. مىنگونىڭ 26 – يىلى (1937 – يىلى) قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ داۋاملىق سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كۆمۈر كان شىركىتى ۋە ئېلېكتر شىركەتلىرىنىڭ جىڭلىسى بولغان. سودا – سانائەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، لى زىشيۇ پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆ-يۈپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىشكە ئەھمىيەت بەرگەن. 50 – يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ، ئۇ نا-ھىيىلىك سودا – سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى، ئاپتونوم رايونلۇق سودا – سانا-ئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك سودا – سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسى، ۋىلايەتلىك پاراۋانلىق شىركىتىنىڭ جىڭلىسى ۋە يېمەكلىك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ ۋە-زىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە، ھەر خىل دېموكراتىك ئىسلاھاتلارنى ۋە كاپىتالىستىك سودا-سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش سىياسىتىنى ھىمايە قىلىپ ئاكتىپ تۇردە سودا – سانائەتچىلەرنى كەسىپلەر بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركەت-چىلىكىنى يولغا قويۇشقا تەشكىللىگەن. 50 –، 60 – يىللاردا، ئۇ ناھىيىلىك ئىككىنى-چى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى، بەشىنچى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىلى، ۋە ناھىيىلىك ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى، بەشىنچى نۆۋەتلىك سىياسىي كې-ڭەشلىرىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ سايلانغان.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئون يىللىق مالمانچىلىقتا لى زىشيۇغا بىر مەھەل خاتا چارە كۆرۈلگەنىدى. پارتىيىنىڭ 11 – نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتە-تى 3 – ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 – يىلى قۇمۇل شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى.

1983 – يىلى 9 – ئاينىڭ 11 – كۈنى، لى زىشيۇ كېسەل سەۋەبى بىلەن قۇمۇل-دا ۋاپات بولدى.

١ ـ الشيخ (١٥٠١-١٥٤١)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

یگرمه تۆتنچی قسم

پارچلار

مسند جنة الخلد

المجلد

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم پارچىلار

I باب كلاسسىك شېئىرلاردىن تاللانما

لۇجىڭۋاڭ — تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى «تۆت مەشھۇر شائىر»نىڭ بىرسى.

تاڭگاۋزۇڭ ۋاقتىدا تاڭ قوشۇنى بىلەن بىللە غەربىي تۈركلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىپ، قۇمۇل ۋە بارىكۆللەرگە كەلگەن. «كەچقۇرۇن تىيانشاندىن ھالقىپ، پايتەختنى ئەسلىدىم» دېگەن بۇ شېئىرنى ئەنە شۇ ھەربىي يۈرۈشتە يازغان.

كەچقۇرۇن تىيانشاندىن ھالقىپ، پايتەختنى ئەسلىدىم

تىيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا مەن
چىقتىم تېز سۈرئەتتە شۇ قەدەر چاپسان.
بۇ يەردە پايتەختنىڭ مەنزىرىسىنى،
يەنىلا يادىمغا ئالدىم شۇ ھامان.
كۆكتىكى بۇلۇتلار شاھ بېغىدىكى
ياپ - يېشىل ياپراققا ئوخشايدۇ گويا.
تاغدىكى ئاق قارلار — ئوردا ئىچىدە،
شاپتۇل چېچېكىگە لىق تولغان دەريا.
بۇ ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەنزىلگاھىنى
كۆرسىتىپ تۇرىدۇ پەقەت تۇغ - ئەلەم.
كىيىملەر چوڭ كېلىپ، سالۋاراپ قالدى،
ئورۇقلاپ كەتكەچكە بۇندا ھەر ئادەم.
يەلپۈنگەن رومالدەك تۇرار سوزۇلۇپ،
شۇ يىراق چېگرىدا يارغول يوللىرى.
رۇيشۇ دەرياسىنىڭ دولقۇنلىرىنى،
يۇتماقچى بولىدۇ چەكسىز قوملىرى.
سەپەردە مۇقەددەس سېغىنىشلىرىم
ئېقىندا لەيلىگەن گويا ئوت - سامان.
ئالمىشىش مۇددىتى توشماستىن تۇرۇپ،
قانداقچە يۇرتۇمغا قايتاي مەن ئامان!

مسند جنة الخلد

المجلد

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم پارچىلار

I باب كلاسسىك شېئىرلاردىن تاللانما

لۇجىڭۋاڭ — تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى «تۆت مەشھۇر شائىر»نىڭ بىرسى.

تاڭگاۋزۇڭ ۋاقتىدا تاڭ قوشۇنى بىلەن بىللە غەربىي تۈركلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىپ، قۇمۇل ۋە بارىكۆللەرگە كەلگەن. «كەچقۇرۇن تىيانشاندىن ھالقىپ، پايتەختنى ئەسلىدىم» دېگەن بۇ شېئىرنى ئەنە شۇ ھەربىي يۈرۈشتە يازغان.

كەچقۇرۇن تىيانشاندىن ھالقىپ، پايتەختنى ئەسلىدىم

تىيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا مەن
چىقتىم تېز سۈرئەتتە شۇ قەدەر چاپسان.
بۇ يەردە پايتەختنىڭ مەنزىرىسىنى،
يەنىلا يادىمغا ئالدىم شۇ ھامان.
كۆكتىكى بۇلۇتلار شاھ بېغىدىكى
ياپ - يېشىل ياپراققا ئوخشايدۇ گويا.
تاغدىكى ئاق قارلار — ئوردا ئىچىدە،
شاپتۇل چېچېكىگە لىق تولغان دەريا.
بۇ ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەنزىلگاھىنى
كۆرسىتىپ تۇرىدۇ پەقەت تۇغ - ئەلەم.
كىيىملەر چوڭ كېلىپ، سالۋاراپ قالدى،
ئورۇقلاپ كەتكەچكە بۇندا ھەر ئادەم.
يەلپۈنگەن رومالدەك تۇرار سوزۇلۇپ،
شۇ يىراق چېگرىدا يارغول يوللىرى.
رۇيشۇ دەرياسىنىڭ دولقۇنلىرىنى،
يۇتماقچى بولىدۇ چەكسىز قوملىرى.
سەپەردە مۇقەددەس سېغىنىشلىرىم
ئېقىندا لەيلىگەن گويا ئوت - سامان.
ئالمىشىش مۇددىتى توشماستىن تۇرۇپ،
قانداقچە يۇرتۇمغا قايتاي مەن ئامان!

ئۇزۇلمەي ياڭرىغان بۇ ياغاچ چۆرى①
كۆڭۈل كۆيلىرىمنى چۈشەنسۇن قانداق،
ھەركىچە بۇلۇقلاپ ئاقىدۇ يېشىم،
چېكسەن دات - پەريات، دىلدا دەرت - پىراق.

چېن چىك ــ ئىسمى زىلو، مىك سۇلالىسىنىك خۇگۇۋ يىللىرىدىكى تەشرىپدار ئەمەلدار. كېيىن ئەمەلدارلار مەھكىمىسىنىك غەيرىي رەسمىي ئەمەلدارى بولغان، بۇيرۇققا بىنائەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بارغان، ئۇنىك «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرى بار.

قۇمۇل شەھىرى

بۇ يەردە، ئەجەبا، بۇ قەدىم شەھەر
قانداقچە كۆزۈمگە چۈشۈپ قالدىكىن؟
«ئىۋىرغول» ۋە «قۇمۇل» دېگەن ئاتىلارنى
بىلمىدىم، ئۇنىڭغا كىملەر قويدىكىن؟
يېزىلار جايلاشقان قويۇق - زىچچىدە،
يېشىللىق ئۇيۇقتا قەدەر سوزۇلغان.
بۇندىكى ئورمانلار شۇنچە باراقسان،
ھەممىسى قۇياشقا قاراپ ياشنىغان.

كىشىلەر گويا كى ھىكمەتلىك سۆمرۈغ
ۋە ئامەت يۇلتۇزى ھېسابلاپ مېنى،
ئالدىمغا چىقىشتى كۇلۇپ خۇش چىراي،
تەييارلاپ مەزىلىك چاي - تاتلارنى.
پادىشاھ ھەزرەتنىك مېھرى - شەپقىتى،
تارالغان قاشقۇۋۇق ئىچى - تېشىغا.
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چۆمۈلگەن بۇندا،
ئەمىلىك بەھرىگە، شادلىق زوقىغا.

خۇك لياڭجى ــ ئىسمى جى سوك، لەقىمى بېيجاك، ياڭخۇلۇق، چىك سۇلالىسىنىك چىەنلۇك يىللىرىدىكى تەشرىپدار ئەمەلدار. جياچىك يىللىرىدا پادىشاھقا پىكىر نامە سۇنغانلىقى ئۈچۈن، پادىشاھ چىك زېنزۇك غەزەبلىنىپ ئىلغا ھەيدىگەن. يۇز كۈنگە يەتمىگەن مۇددەتتە گۇناھسىز كەچۈرۈم قىلىپ قايتا چاقىرتىۋالغان. ئۇ، بېرىش - كېلىشتە قۇمۇلدىن ئۆتكەن، بۇ سەپىرىدە ئىنتايىن كۆپ شېئىرلارنى يازغان.

تىيانشان نەزمىسى

نۇرغۇنلىغان دەريا ئېقىنغا
بولۇپ مەنبە باشلىنىش ماكان،
تۇرار كۆكنى قۇچاقلىغاندەك،
بۇندا ھەيۋەت كۆركەم تىيانشان.
نەدە ئارام ئالىدىغاندۇ
ئاسماندىكى قۇياش بىلەن ئاي؟

نېمە ئۈچۈن قارىغايلار ئۈچى
ئۇلار ئۈچۈن دائىم تۇراق جاي؟
قاتتىق سوغۇق قىش پەسىللىرى
ئورۇپ تۇرار شىمالدىن بوران،
قېلىن قارلار بۇندا قاتمۇ قات
تاغۇ - تاشنى چۆمكىگەن ھامان.

① ئۆز دەۋرىدە شىمالدا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ نەيگە ئوخشايدىغان چالغۇ ئەسۋابى(ت)

ھېچكىم كۆرگەن ئەمەس ئەزەلدىن
چوقۇلارنىڭ ئەسلى شەكلىنى،
چۈنكى باسقان قېلىن قار ئۇنىڭ
سىياقىنى، تۇرقى - تەقىنى.
دەيسەن گويا يېشىل قاشتېشى،
تېيانشاننىڭ تاشلىق تېغىنى.
چاقنىغان تاش، يالتىرىغان قار
يەيدۇ گويا كۆزنىڭ يېغىنى.
ئەنە تاشلار غۇلىدى كۆكتىن،
كەتتى بىردىن مۆزلار يېرىلىپ؛
كۆز ئالدىمدا ھەيۋەت شارقىراتما،
ئاقتى گويا ئوقتەك ئېتىلىپ.
تاغنى قاپلاپ تۇرار قارىغايلار،
تېيىنلار شاختىن - شاخلارغا تاقلار؛
ھەتتا كۆكتە ئۇزگەن قۇياشقا
يەۋەتكۈدەك ئەلپازدا باقار.
ئۇچۇشى تەس، ئاجىز قىرغاۋۇل
ئورمان بويلاپ ئوزۇق ئىزدەيدۇ.
كۈنلەر بويى كېزىپ ھەرياننى،
يەرگە چۈشكەن مېۋىنى يەيدۇ.
تاغدىن چۈشتۇم، تاغ ئېغىزىدا
كۆرۈنمەيدۇ بايىقى ئاق قار،
بەلكى ھازىر تاغ ئىچىدىمۇ
تەۋەللۇتتا تۇرغاندۇ باھار.
تېيانشاننىڭ ئۇستى، ئاستىنىڭ
بار ئۆزگىچە پەرقى، خىسلىتى،
بىلدىم ئاسمان، ھاۋا ئىقلىمىنىڭ
بۇنداق قويۇق مۇناسىۋىتى.
سەددىچىننى زېمونت قىلىشنىڭ
ھاجىتى يوق، دېگۈم بار شۇئان.
تەڭرى ئۆزى بەنا ئەيلىگەن
تېيانشاندۇر مۇستەھكەم قورغان.
تېيانشاننىڭ جەنۇب، شىمالى
چەكسىز زېمىن، ئاخىر چېكى يوق،
مۇشۇ يەردە تاماملىنىدۇ
خۇاڭخې بىلەن بىپايان قۇملۇق.
نىسپ بولۇپ يانسام بۆلەكتىن
ئۆز يۇرتۇمغا كۈنلەر بىرىدە؛
ياستاتتىم قەبرەمنى جەزمەن
تېيانشاننىڭ كۆرۈنۈشىدە.
خەن دەۋرىنىڭ خوچۇيبىڭىغا
يېتەلمەيمەن ئوقيا ئېتىشتا.
بەن چاۋغا سەل ئوخشاپ قالسەن
قەلەم بىلەن ئەلەم تۇتۇشتا.
ئايرىلغاندىن بېرى يۇرتۇمدىن
سېغىنىشتا ئۆتمەكتە يىل، ئاي.
بىلمەك بولساڭ يۇرتۇم ئورنىنى،
يۇرتۇم — قۇياش چىقىدىغان جاي.
مەن قارايمەن شەرقىي جەنۇبقا
چوققىلاردىن ئاشسام ھەر نۆۋەت.
يۇرتىنى كۆرمەك بولدىيەك مۇشكۈل،
ماڭا ھەمراھ ھىجران، قايغۇ - دەرت.
مۇشەققەتنى تارتتىم يەتكۈچە،
كەزدىم ۋەتەن كەڭ زېمىنىدا.
قالدى مېنىڭ ئاياغ ئىزلىرىم
بەش چوققىنىڭ ھەممىسىدە.
جەسىمى يەردە كۆرۈندى ماڭا
كاتتا تاغلار ئادەتتىكىچە،
ھەتتا تەيبەي، گاۋسەن تېغىدىن
تېيانشاننىڭ كۆركى ئۆزگىچە.
قارا، تەڭرى چېگرا رايونىغا
ئالاھىدە كۆرسەتكەن شەپقەت.
كۆكۈللەرنى كۆتۈرەر كۆككە،
ھەيىن شامال بېغىشلاپ راھەت.
چوققىلارنىڭ كەمتۈك جايىنى
ئاق بۇلۇتلار تۇرىدۇ ياماپ.
تېيانشاندىن كېتەي دېسەممۇ
تۇرار بۇلۇت يولۇمنى توسۇپ.

تىيانشاندىن چۈشكەندە قېلىن قارغا يولۇقتۇم

شىمالغا قارىغان ھەيۋەت چوققىغا
ئېگىزلىك بابىدا يوق ئەسلا تەڭداش.
ئۆتتۇم تىيانشاندىن، بۇندا مەنزىرە
باشقا جايلار بىلەن ئەمەستۇر ئوخشاش.
ئۇچىغا كۆز يەتمەس بەلەن قىيالار
تۇرىدۇ پەلەككە سوزۇپ بويىنى.
ئۇ يەردە گۈكىرەپ چىقىدۇ بوران،
سېزىدۇ ئەرشتە ئادەم ئۆزىنى.

قارىساڭ، ھەرياندا سانسىز چوققىلار،
يوقىتىپ قويىسەن ئاسان نىشاننى.
ئەجەب ھال، خەتەرلىك چوققىلار بۇندا
تۇرىدۇ يەنىلا توسۇپ بوراننى.
بۇلۇتلار باغرىنى يېرىپ ئۆتكەندە،
چۆچۈدى ئېتىممۇ ۋەھىمە بېسىپ.
ئاپئاق قاشتېشىدەك مۇزلار يولبويى
تۇرىدۇ تۈمەن گەز تاغ ھاسىل قىلىپ.

جىگدىدە تۈنەش

ئۈچىنچى ئاينىڭ ئۈچىنچى كۈنى
ئىلىدىن چىقتىم ئۇزاق سەپەرگە.
ئالتىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى
مەن كەلدىم قۇمۇل دېگەن شەھەرگە.
بولسىمۇ بۇ يەر ئىنتايىن گۈزەل،
ئەپسۇس، مەن بۇندا پاناھسىز يىتىم.
جىگدىدە تۈنىدىم مەن بۈگۈن كېچە،
ئاغرىدى ئېتىم، كۆڭلۈم بەك يېرىم.
يەلپۈگۈچىمنى ئوينىتىپ قولدا،
تىتىلداپ ئىچىم، چىقتىم تالاغا.
شارقىراتما تارتىپ مېنىڭ رايىمنى،
ئۇنى كۆرۈشكە باردىم دەرياغا.

دەريا بويىدا ئورمان ياقىلاپ
ئايلىنىشىمنى قىلدىم كۆپ داۋام.
بەختىمگە بۇندا يولۇقتى بىر تاش،
ئولتۇرۇپ تاشتا ئالدىم دەم - ئارام.
ئۇۋىلىرىغا يانغان قاغىلار،
كۆرۈپ سايەمنى چۆچۈپ ئۈركىدى.
يەنە باشلاشقا ساياھىتىنى
ئەنە ئاسماندا ئايمۇ ئۆرلىدى.
بىر جۈپ قارلىغاچ ئەگىپ چۆرەمنى،
قىلدى راپاۋەت، ياقتى كۆڭلۈمگە.
تۈن نىسپىي چېغى ئۇلار يول باشلاپ،
ئاپىرىپ قويدى مېنى ئۆيۈمگە.

قۇمۇلغا يېتىپ بارغىنىمدا ئەمەلدار ۋۇچىڭ ئۇسۇڭ مەھكىمىسىنىڭ شەرقىدىكى باغدا زىياپەت بەردى

كىتابلارغا تولغان بۇندىكى ئۆيلەر،
ھويلىنى ئايلىنىپ سۇ ئاقار ئۇزاق.
ئەتراپ سۈكۈناتتا، شاۋ - شۇۋدىن خالى،
گۈپۈلدەر مېۋىلەر چاچقان خۇش‌پۇراق.

چاڭئەندە قوغۇنچى شياۋپىڭ بار، دېگەن
سۆزلەرنى ئاڭلىغانىدىم مەن بۇرۇن.

ماھىر ئەن چىسىڭغا بەك ئوخشايدىغان
ئۇستا ئەمەلدارنى ئۇچراتتىم بۈگۈن.

ئەنە شۇ ئەمەلدار تېرىپ ئۆستۈرگەن
خۇش‌پۇراق قوغۇنلار چاقنار ھەر رەڭدە.
مەن بىر ئۆتكۈنچىگە شۇ قوغۇنلارنىڭ
تېتىتتى تەمىنى كۈتمىگەن يەردە.

چىرايلىق بوستانغا ئايلاندۇرۇلغان
مانا بۇ باغدىكى بىر كىچىك بۇرجەك.
تاشلىنىپ تۇرىدۇ كۆزلەرگە روشەن،
بۇ يەردە خىلـمۇ خىل رەڭدار گۈل چېچەك.

گۈللەرنىڭ ئاشىقى كېپىنەكلەرمۇ
كېزىدۇ گۈلشەننى توپ - توپ بولۇشۇپ.
بىر باقساڭ ئۇيانغا، بىردە بۇ يانغا،
يۈرىدۇ ئۆتۈشۈپ، تىنماي ئۇچۇشۇپ.

ئەمەلدار، ئەسلىدە سىزنىڭ ئاتىڭىز
ئۆلىما زات ئىدى، چىققان ئاتىقى.
(ۋۇچىڭ ئۇسۇڭ ئەسلى كاتتا ئۆلىما
ۋۇچىڭتەي ھەزرەتنىڭ نەۋرىسى ئىدى)

سىز مانا تۇرسىز چېگرا شەھىرىدە
كاتتا بىر قوشۇننىڭ بولۇپ باشلىقى.

بۇ چەكسىز دىيارنىڭ يېشى قومۇلدىن
باشلانسا، ئاخىرقى مەنزىلى تۇرپان،
ئۇ تامام ئەجرىڭىز - مىھنىتىڭىزدىن
گۈللەندى مانا بۇ ئون يىلدىن بۇيان.

ئەلتۆمۈر بېكىتىدىكى تامغا يېزىلغان شېئىر

ئېرىقلارنىڭ باردۇر مەنبەسى،
دەريانىڭمۇ باشلىنىش جايى،
ئەلتۆمۈرنىڭ دۇلقۇنلۇق سۈيى
ئېقىپ تۇرار توختىماي زادى.
سار بۇلاقتىن تارتىپ ئاخىرى
غازىيەندۆڭ دېگەن يەرگىچە،

ئىككى يۈز لى بۇ ئارىلىققا
قۇرۇلمىغان ھەربىي گازارما.
ساپسېرىق چاڭ تۇرار پۇرقۇراپ،
خۇددى ئوتتەك قىزىغان قۇياش،
گۈلدۈرلىگەن سادا كەلسە، بىل،
دېمەك، تاغدىن غۇلىماقتا تاش.

قۇمۇلدىن كۇشۇيپۇغا ① قىلغان سەپەردە يېزىلغان شېئىر

ئىككى ئات قوشۇلغان مەپە ھارۋىنى
جابدۇغان بۇ ئۇزاق سەپەرگە لايىق.
يەنە بىر ھارۋىغا (ئارقىسىدىكى)
قومۇل قوغۇننى باسقان لىقـمۇ لىق.
بۇ چۆلدە يېگىلى يوق باشقا نەرسە،
يەتكۈچە ئون كۈندە كۈتكەن مەنزىلگە.
بەختىمىز بار ئىكەن دۇچ كېلىپ قالدۇق،
قومۇلدا قوغۇنلار پىشقان مەزگىلگە.
كېچە ئەلتۆمۈردە تۈنىگەنىدۇق،

بۇگۈن بولدى بىزگە كۇشۇيچۇەن بېكەت.
بۇندا ئىشلەتمىدۇق چىنە - قاچىنى،
تاۋۇز شاپىقىدا ھەل بولدى ھاجەت.
بىز يەنە يىگىرمە كۈنچە يول يۈرسەك
ئاشۇ قاشقوۋۇققا يېتىپ بارىمىز.
ئۇ چاغدا سەپەردە ئاشقان قوغۇننىڭ
سېسىپ قالغىنىنى سېزىپ قالىمىز.
ۋە ئاندىن ئۇ يەردە جۇچۇەن شەھىرىنىڭ
ئېسىل ھارىقىدىن يولغا ئالىمىز.

① كۇشۇي — يەرنامى، ئاچچىق سۇ، شورلۇق سۇ دېگەن مەنىدە (ت).

ئون ئۇچىنچى كۈنى تۈن يېرىمدا شىڭشىڭشياغا يېتىپ باردىم

ئاسماندىكى سانسىز يۇلتۇزلار
ئاپئاق نۇرلار چېچىپ تۇرىدۇ.
زېمىن گويا يۇلتۇزلۇق تاغ - تاش،
قاراڭغۇلۇق بېسىپ تۇرىدۇ.
شىڭشىڭشياغا ھەر ئونبەش كۈندە
بولغاندا تۈن نىسپى چاغلىرى،
يۇلتۇزلارنىڭ نۇرىدا چوقۇم
چاقنار زېمىن تاغۇ - تاشلىرى.
جىلغىدىكى ئۆيلەر تۇرىدۇ
گويا كىچىك دۆڭدەك كۆرۈنۈپ.

ئاسمان بىردىن قاراڭغۇلاشسا،
ئەكسىچە يەر كېتەر نۇرلىنىپ.
ئاسماندىكى يۇلتۇزدىن كۆرە
يەردە تاغ - تاش روشەن چاقنايدۇ،
غۇۋالىشىپ قۇتۇپ يۇلتۇزى،
قانات قېقىپ توخۇ چىللايدۇ.
چىللىغاندا توخۇ ئۇچ نۆۋەت،
ھەممە شۇنى ئۇچۇق كۆرىدۇ:
شىڭشىڭشيادا يانغان چىراغلار
كارامەت نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

لى لۇەنشۇەن ـــ لەقسى بەيشۇەن، يەنە بىر ئىسمى شىنۇك. شەنشىنىڭ جىڭلې ناھىيىسىدىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ يىللىرى (1769 — 1820) تەشرىپدار بولغان. دىلولارنى بەلگىلەنگەن مۇددەتتە بىر تەرەپ قىلماي باستۇرۇپ قويغاچقا، ئۇرۇمچىگە قايتىپ بېرىپ يۇنىنەندە مۇپەتتىش بولۇپ ئىشلىگەن. ھەيدەلگەن. كېيىن

كۆشۈي بېكىتىنىڭ تېمىغا يېزىلغان شېئىر

ئۆيلىرى سۇۋالغان سېرىق لاي بىلەن.
تېزەكتە ياسالغان ھويلا تاملىرى.
كەلگەن قەدىم جەڭگاھ ئارا تۇرۇكتىن
بىكەتكە توپلانغان خەقنىڭ بارلىقى.
سەپەرگە چىقىشتا ھەربىر يولۇچى
ئەڭ ئالدىن قاچىلاپ ئالار سۈيىنى.
بىكەتنىڭ ياتقى سالىدۇ ئەسكە
ئىمتىھانخانىنىڭ ھۈجرا ئۆيىنى.
(ياتاق نومۇرىدىن پەرق ئېتىش تەس،

ئىمتىھانخانىنىڭ ئۆي نومۇرىنى).
باسسا تۇن، ئەتراپ جىم، ئاڭلانماس شەپە،
ئاتلارنىڭ كىشنىشى، قۇش سايرىشى ھەم.
ئەسلىتىپ تىلسىملىق دۇردانىلارنى،
باھار سوغۇقىدا چۈشىدۇ شەبنەم.
بۇ كارۋان سارايدا تۇرسامۇ ئۇزاق،
يالغۇزلۇق، زېرىكىش ھېس قىلماس كۆڭلۈم.
كىشىلەر ئالەمدە بەر ھايات ئىكەن،
مەن بولماي قەيەردە، شۇ يەر ئۆز يۇرتۇم!

كۆرگەنلىرىمدىن ئىككى شېئىر

دۇمبىسىگە ئورۇق ئېشەكنىڭ
بىر ئاچ قارغا تۇرار قونۇغلۇق.
ياتار مانا سوزۇلۇپ ئۇزاق،
ھارۋا چاقى ئىز سالغان قۇملۇق.

ئۇچىنچى ئاي ئاخىرلىرىدا
يېتىپ كەلدىم قۇمۇلغا ئاران.
ئىچكىرىدە ئېچىلدى گۈللەر،
لېكىن بۇندا گۈلدىن يوق نىشان.

چەت چېگىردا تاللار - سۇگەتلەر
ئەدەبلەتىن ياشاردى مانا.
ئاڭلىنىدۇ تۇرلار يېنىدا
ئات تۇيەنى ياڭراتقان سادا.

توزۇپ تۇرغان چېچىمغا ئوخشار
تىيانشاندا چاقنىغان ئاق قار،
يوقالمايدۇ بۇ ئاق رەڭ ئەسلا،
گەرچە يېتىپ كەلسىمۇ باھار.

ئەلتۆەۋر بېكىتمىدە تامغا يېزىلغان شېئىر

بەزىلەر تاڭ مەزگىلى
ئەلتۆمۈردىن ئۆتىدۇ،
بەزىلەر كەچ پەيتلىرى
ئەلتۆمۈردىن ئۆتىدۇ.
ئەلتۆمۈرنىڭ سۈلىرى

تۇغمەيدۇ ئاققانغا.
يوللاردىكى كارۋانمۇ
ئۇزۇلمەيدۇ ماڭغانغا!

ئىككى نەزمە

قومۇلغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ ياقاسان يېزىلارغا، تۇتاش كەتكەن ئېتىزلارغا قاراپ، ھەقىقەتەن چېگرا رايونىنىڭ باھار مەنزىرىسىنى كۆرگەندەك بولدۇم. ئىلھامىم جۇش ئۇرۇپ ئىككى نەزمە توقۇدۇم.

چۇش پەيتى، غۇرقۇرار باھار شامىلى
ۋە لېكىن ئۇرۇلماس چاڭلار يۈزلەرگە.
شەھەرنىڭ سىرتىدا كىشىلەر ھازىر
سۇ باشلاپ يۈرىدۇ دالا - تۈزلەرگە.
تاغلارنىڭ ئۇستىنى باسسىمۇ ئاق قار،
باغرىدا شاپتۇللار چېچەككە تولغان.
ئەترابىنى قاپلىغان چەكسىز يېشىللىق
بۇتخانا ئالدىغا قەدەر سوزۇلغان.

ئىچكىرى ئۆلكىدىن چىققان چېغىمدا
مەن كۆرگەن باھارنىڭ تەبەسسۇمىنى.
يولبويى مەپىگە ئۇرۇلغان قارلار،
چاقلار يېرىپ ماڭغان چۆلنىڭ قۇمىنى.
ئويلىدىم، كەلگەندە قومۇل شەھرىنىڭ
سىرتىغا — مانا بۇ كەڭ دىيارىغا:
نېمىشقا ئوخشايدۇ بۇنداق كەچ باھار،
ئىچكىرى ئۆلكىنىڭ باش باھارىغا؟

قومۇل ھەققىدە ئۇچ شېئىر

ھەيۋەتلىك تىيانشان بىلەن ئۆزئارا
تۇرىدۇ پىچان ۋە قەشقەر تۇتىشىپ.
مانا بۇ قەدىمكى زېمىننى قومۇل
كەلمەكتە ئۇزاقتىن بېرى باشقۇرۇپ.
بۇ چەكسىز - بىپايان زېمىنغا ھەتتا
چوڭلۇقتا ئاسمانمۇ كېلەلمەيدۇ تەڭ.
ياپيېشىل دالاسى بىلەن سۇلۇشنى،
ساپسېرىق قۇملىرى چاقنار رەڭمۇ رەڭ.

پەلەككە كۆز تىكسەڭ، كۆرۈسەن پەقەت
ئۇچار قۇش ئاسماندا بولىدۇ غايىپ.
پەلەككە كۆز تىكسەڭ كۆرىسەن پەقەت
ئاندا ئاق بۇلۇتلار لەيلەر ئاجايىپ.
ئاتلىق كىرىپ باردىم قومۇل شەھرىگە
كوچىدا يولۇمنى قىلىمەن داۋام.
بىرەر مەيخانىنى ئىزلەپ بارىمەن،
ئۇ يەردە كەيپ سۈرۈپ، ئالغىلى ئارام.

گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭخۇاڭ شەھرىگە
تۇرىدۇ تۇتىشىپ قۇمۇل شەرقتە،
شۇ ئۇزاق تۇرپانىنىڭ ۋادىلىرىغا
تۇرىدۇ تۇتىشىپ قۇمۇل غەربتە.
مۇشۇ يەر شەرقتە ھەمدە غەربكە
يول ئالغان كارۋانىنىڭ مەنزىل بارگاھى،
بەك يېقىن تۇرىدۇ مانا بۇ يەرگە
خۇاڭخې دەريا سىنىڭ باشلىنىش جايى.
تاغلارنىڭ كەينىگە پاتقاندا قۇياش،
قۇمۇل تىلسىماتتەك قىلار مەھلىيا.
شەھەر ئاسمىندا جاراڭلار ھەيۋەت،
ھەربىي سگناللار ياڭراتقان سادا.
ئالەمدە بار تېچلىق ـ ئاسايىشلىق،
چېگرا، ئىچكىرىنىڭ يوق ئەسلا پەرقى.
تەلپۈنۈپ تۇرىدۇ جۇڭيۈەنگە قۇمۇل،
ئۇ غەربىي دىيارىنىڭ مۇھىم بىر شەھىرى.

شاھماتنىڭ زىچ تۇرغان ئۇرۇقلىرىنى
ئەسلىتەر بۇ يەرنىڭ كەلىت ـ يېزىلىرى.
ھەربىر ئۆي ــ خاندانىنىڭ تۇرخۇنلىرىدىن
پۇرقۇراپ پەلەككە ئۆرلەر ئىسلىرى.
ئىشلىتەر كۆنـدۇرگەن ئېسىل ئاتلارنى،
دېھقانلار تېرىمىدا ھەيدىگەندە يەر.
ئاڭلانماس سۇلارنىڭ شارقىراشلىرى،
سۇغىرار يەرلەرنى ئەپچىل شۇ قەدەر.
ئىنتايىن مۇڭاپىق زىرائەت ئۇچۇن
بۇ يەرنىڭ مۇنبەتلىك يېرى ــ توپىسى.
قوغۇن پەلىكىگە پۇركىنىپ ياتار،
يامۇل ھويلىسىنىڭ تەڭدىن تولىسى.
توختىتىپ ئېتىمنى، ئېتىزلىقتىكى
ياشانغان دېھقانغا بىلدۇردۇم ھۇرمەت.
ئىككىمىز بۇ يەردە ئېتىز ئىشلىرى
ھەققىدە قىلىشتۇق بىرھازا سۆھبەت.

كۆشۆتى چوققىسىدا يېزىلغان شېئىر

قاشقۇۋۇق دەيدىغان مۇشۇ قوۋۇقنى،
ئۆمرۈمدە مەن ئەسلا كۆرۈپ باقمىغان.
چىلانتاغ دەيدىغان تاغدىن ئېشىشمۇ
ئۇخلىسام چۈشۈمگە كىرىپ باقمىغان.
ئېتىم تۇيىقىنى تەقدىر شامىلى
ئۇزاقتا ھەيدەر دەپ كىممۇ ئويلىغان.
بولدى مەنزىلگاھىم تۇمەن گەز ئېگىز
تىيانشان چوققىسى ــ كۆككە بوي سوزغان.
قار ـ مۇزغا پۈركەنگەن چوققا، قىيالار
ئۆتكۈزدى بېشىدىن تالاي زامانىنى.
بۇ يەردە چۈشكەندەك ئۇسسۇلغا گويا
لەپىلدەپ ياغار قار قاپلاپ ئاسمانىنى.
بەزىدە ئۇزۇلمەي ياغقان چاغدا قار.
كۆرۈنمەي قالىدۇ كۆپكـۆك ئاسمانمۇ.
پۈركىنىپ يەر ـ جاھان ئاق قارغا تامام،
ئادىشار يولىدىن ھەتتا كارۋانمۇ.
غەربىي دىيارىدىكى گاندىس تاغلىرى

مەشھۇر، دەپ ئاڭلىغان ئىدىم ئىلگىرى،
ھە، ئەمدى بىلدىمكى، ئۇ تىيانشانىنىڭ
جەنۇب، شىمالىدىكى تاغ تىزمىلىرى.
تۇتىشىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىچە
تۇرىدۇ مانا بۇ تاغلار جەمئىسى.
ۋۇگۇڭشەن، تەيبەيشەن دېيىلگەن تاغلار
ئەسلى تىيانشانىنىڭ ئوغلى، نەۋرىسى.
قەدىمكى ئوقتەك تېز شۇخەي ھەم داجاڭ
ئۆتەلمەس بۇ تاغنىڭ بېشىدىن ھالقىپ،
ئەۋلىيا دايۇي ھەم قالار ئامالسىز
ماڭغىلى مانا بۇ تاغنى قاق يېرىپ.
بۇندىكى قار ـ مۇزنى، ئاپئاق تۇمانىنى
بۇرۇنقى كىشىلەر كۆرمىگەن ھەتتا.
شۇڭلاشقا، ئەينى چاغ خەرىتىلەرگە
بۇ يەرنى تامامەن چۈشەرگەن خاتا.
خۇاڭخېنى تەكشۈرگەن بوۋاڭنىڭ بېگى
جاڭچيەنگە تەڭ كەلمەك مەن ئۇچۇن مۇشكۇل.

ئۇ سالغا ئولتۇرۇپ، سامان يولىنى
كەزمەككە، يول ئالغان ئەرشكە ئۇدۇل.
غەربىي دىيارىدىكى ئەنيۇەننىڭ بېگى
جىڭ جىغا تەڭ كەلمەك ھەم مۇشكۇل ماڭا،
ئۇ ماھىر سەركەردە، كاتتا تۆھپىكار،
شۆھرىتى مەڭگۈگە تارقالدى مانا.
ئالدى ئەسكەرلىككە، كۆپ يوللار بېسىپ
كەلدىم غەربتىكى بۇ يەرگە ئامان.
ئۆمرۈمدە كۆرسەممۇ نۇرغۇن جايلارنى،
كۆرگەندە بۇ يەرنى بولدۇملال - ھەيران.
ئاق قارغا پۈركەنگەن ھەيۋەتلىك تاغلار
ئاپپئاق قاشتېشىدەك نۇرلىنىپ چاقنار.
مۇز تاغلار پارقىراپ تۇرسا ئەينەكتەك،
قۇم تاغدىن قۇم تېغى ئويمانغا ئاقار.
يەنىمۇ ئۇزاققا باقسالا، كۆزلىرىڭ
چۈشىدۇ لوپنۇر ھەم باغراش كۆلىگە.
بۇندىكى تاغ، كۆللەر شۇ قەدەر گۈزەل،
ئوخشايدۇ قەدەھكە، دالا گۈلىگە.
مەن كېلىپ غەربكە، كۆردۈم بۇ يەردە
ئەسلى ماكانىنى غەربىي دېگىزنىڭ؛
بۇ يەردىن شەرققە باقسام، كۆرىمەن
ئۆركەش - دولقۇنىنى شەرقىي دېگىزنىڭ.
بۇ — جۇڭگو، مانا بۇ جۇڭگو دېگەن ئەل.
غەربتىدىن شەرققە قەدەر بۇ دىيار —
كېلىدۇ يىگىرمە مىڭ لىدىن ئارتۇق،
ئۇ شۇنچە ھەيۋەتلىك، شۇنچە ئۇلۇغۋار!
يالغۇز بىر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىلا

بىلەمسەن، بەش تاغنىڭ چوققىسى قانچە؟
جەنۇبتىن شىمالغا قەدەر يۈرگەندە
بۇ زېمىن مېنى تاڭ قالدۇردى شۇنچە.
ئۇ چەكسىز بىپايان، كارامەت دۇنيا،
ئويلايمەن بارمىدۇ ئۇنىڭ تەڭدىشى،
ئېسىلزادە بولسۇن ۋە ياكى پۇقرا،
ھەيران بولار ئۇنى كۆرگەن ھەر كىشى.
ياخشىلاپ مايلىدىم ھارۋا چاقىنى
ۋە ئاتنى تويدۇردۇم يەمگە - بوغۇزغا.
بىلىمەن، تىيانشان قارلىرى قېلىن،
تەھقىقكى، ئۇ قارلار كېلىدۇ تىزغا.
ئەسلىتىپ بەئەينى چوڭ يەكەندازنى،
ئاق بۇلۇت ئىگەرنىڭ ئۇستىگە قوندى.
لەپىلدەپ پاختەكتەك ياغقان ئاپئاق قار
بىر پەستە ئۇستىباش - مۇرەمگە تولدى.
كۇن پاتتى، تېخىچە ئۆرلىمىدى ئاي،
كۆمۈش دېڭىز كەبى كۆرۈنەر ئەتراپ.
گويا كى دەل - دەرەخ توزغاقلىرىدەك
توزار قار يەر - كۆكنى، ئوق - سولنى قاپلاپ
مەن ئەسلا ئۆزۈمنىڭ ئەجرىم - تۆھپەمنى
يۈرمىدىم تاغدىكى تاشلارغا ئويۇپ.
ئاخىرقى ئۆمرۈمگە ئەمەك قىلغىلى
يۈرمىدىم يولۇاسنى ئوۋلىماق بولۇپ.
يەنىلا يول‌بويى كەيپ سۈرۈش ئۈچۈن
مەن ماڭدىم جۇچۈەندىن ئېسىل مەي ئېلىپ.
يۇمىندىن ئاتلانغان مەن بىر ئەمەلدار
بارىمەن غەربكە ناخشامنى ئېيتىپ.

كۆشۈتى چوققىسى ھەققىدە ئىككى شېئىر

ئۆرلىدىم ئېگىزگە چوققىنى بويلاپ،
ئۇستۈمدە تۇرىدۇ يېقىنلا ئاسمان،
قارىغايلار جىلغىدا گۈلدۇرماما‌مدەك
بەھەيۋەت گۈرۈلدەپ دولقۇنلار لەرزان.
يىگىرمە تۆت داۋان تۆۋەندە قالدى
ئۇستۈمدە يەنە شۇ بىپايان ئاسمان.
سەككىزمىڭ چاقىرىم يول بېسىپ كەلدىم
بۇ يەرگە يېراقتىن بولۇپ مەن مېھمان.
ئادەملەر كۆپ مېڭىپ، چۈمۈلە غاجاپ،
سېلىپتۇ ۋادەككە ۋەھىمە - زىيان.
تىك يارغا ئېسىلىپ تۇرار ئاپئاق قار،
گويا كى تارتقاندەك ئۇنى يەر سايان.
يەتكەندە تىك تاغنىڭ قاپ بېلىگە مەن،
كەينىمگە بۇرۇلۇپ قارىدىم ھەيران.

كۆرگىنىم ساناقسىز، تەرتىپسىز چوققا،
ئاق بۇلۇت تۇرۇلۇپ تۇرار بىپايان.

مەن بۇ يان كېلىپلا هايال ئۆتمەستىن،
ياڭرىدى قۇڭغۇراق — سۈبھى ئەلچىسى
بىشارەت بېرىپ مەن قول پۇلاڭلاتسام،
ئۇلاشتى هەر ياقتىن بۇلۇت پارچىسى.
تاغلارنىڭ بوۋىسى بۇيۇك كۈنىلۈن،
بەش مەشھۇر تاغ① يەتكەي ئۇنىڭغا قانداق؟
يۈمشاق قۇم دېڭىزنى بۆسۈپ ئاخىرى

مىڭلارچە چوققىغا باستۇق بىز ئاياغ.
بۇ يىراق — چەت ماكان، خەتەرلىك جايدا!
ئىزدەيتتۇق مەنزىلگە يېتىشنى ئامان.
مۇبادا ئۆرلىسە قۇش كۆك قەھرىگە.
تەھقىقكى بەستىدە قالمايدۇ دەرمان.
ئىگەردىن چۈشۈپلا كۆردۇم ئابىدە،
خەتلەرنى پاكىزە سۈرتتۇم شادىمان.
نىلۇپەر گۈللۈك تون كەيدىم توساتتىن،
تەئەججۇپ ئىلكىدە قارىدىم هەريان.

كۆشۈيدە بوراننىڭ توختىشىنى كۈتۈش

چىقتى قاتتىق بوران، قالدى ئائىلاج
كارۋانلار يولىنى ئەتكىلى داۋام،
گۈركىرەپ، ئۇزۇلمەي چىققان بۇ بوران
كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلىدى تامام.
بەئەينى يانچۇقنى ئۆرۈپ قاققاندەك
چەكسىز چۆل شۇ قەدەر قۇتراپدى ئەدەپ؛
گويا كى كەينىگە ئىتتەرمەك بولۇپ،
چىلەنشەن تېغىنا ئۇرۇلدى هەدەپ.

كۆمسە چاق ئىزىنى بوران دەمىۋ دەم،
توسۇدۇ قۇم، بوران هارۇنى — چاقنى.
بۇ يەرنىڭ ئۆيلىرى سالاتتى ئەسكە
دېڭىزدا چايقالغان كىچىك قولۇاقنى.
بار ئىدى ئەزەلدىن مۇنداق ئەيىبىم؛
دائىم سۇ ئىچىشكە بەك ئامراق ئىدىم،
ئەمدى نەدىن تاپاي تاتلىق بۇلاقنى!

شىڭشىڭيانغا كەلدىم سەھەردە

بۇندا تاغ، جىرالار تۇرىدۇ رەتسىز،
ئوخشار ئۇچۇۋاتقان توپ — توپ بۇلۇتقا،
ئوخشار يىغىپ تۆرەپ دۆۋىلەپ قويغان
قاپقارا تۆمۈرگە بەھەسىاب چوققا.
چىلەنشەن تاغلىرى گويا شۇ تاپتا
زېمىتنىڭ ئۈستىدىن ئۆمۈلەپ مېڭىپ —
كەلگەندەك ئۇزۇلمەي بۇ يەرگە قەدەر،
تۇرار ئەگرى — بۈگرى كۆرۈنۈش ئىلىپ.
ئەجدىهار بېشىنى دەس كۆتۈرگەندەك
تۇرىدۇ بۇ تاغلار هەيۋەتتە گاهى.
سۇنامىدۇ سۇنامدۇ ئاسمان تۇۋرۇكى،
بۇ بىلەن ئۇلارنىڭ يوق قىلچە كارى.

ئېگىزدىن ئەتراپقا تاشلىساڭ نەزەر،
كۆرۈنەر چوققىلار بۇندا بەھەسابسىز.
بىر تۇرۇپ بەك ئېگىز، بىر تۇرۇپ بەك پەس
كۆرۈنەر هەر پەيتتە هەر خىلغا ئوخشاپ.
يۈز لى يول مۇساپە ئارىلىقىدا
يوق ئەسلا ئادەملەر ياشىغان ماكان،
مىڭ لى يول مۇساپە ئارىلىقىدا
يوق ئەسلا سۇدىن، ئوت — گىياهدىن نىشان.
قارىساڭ، چۈشىدۇ كۆزۈڭگە پەقەت
قۇم باسقان دەشتۇ — چۆل تۇرار هەرياندا.
ۋە يەنە كۆرىسەن قىران لاچىننىڭ
پەرۋاز قىلغىنىنى ئېگىز ئاسماندا.

① جۇڭگودىكى بەش مەشھۇر تاغ: تەيشەن، خۇاشەن، خېڭشەن، (جۇنەندە)، خېڭشەن(خېبېيدا)، سۇڭشەن (ت).

چىن چېڭئېن ـــ چىڭ سۇلالىسىدىن.

ئەلتۆمۈردە تامغا يېزىلغان شېئىر

ياتىدۇ ئۇزاقتىن ئۇزاق سوزۇلۇپ،
قەدىمكى يۇرت ـ ماكان ـــ قۇمۇل ۋىلايەت.
قەلئەلەر ئىزلىرى، ھەربىر خارابە
خەن ۋە تاڭ دەۋرىدىن سۆزلەر رىۋايەت.

تۇغ ـ ئەلەم ئوينىغان ئەينى يىللىرى،
تۇلپارلار كىشنىگەن بۇ زېمىن ـــ تۇپراق
باشقىچە تۈس ئېلىپ، ئۆزگىرىپ بۈگۈن،
ياپيېشىل مايسىغا ئېچىپتۇ قۇچاق.

ئاپئاق قار قۇچاقلاپ تىك چوققىلارنى،
بېزەپتۇ تىيانشان تېغىنى كۆركەم.
تاغ سۈيى كۆۋەجەپ ئاققاچ، تال ـ تېرەك،
زىرائەت ياشناپتۇ كەلگەندە كۆكلەم.

ئوپقاندەك گېلى بار كىشىمۇ بۇندا
قانائەت تاپىدۇ نەپسىگە قېنىپ
ئەتلىرى خروستال كەبى سۈپسۈزۈك،
ھەسەلدەك قوغۇننى يېگەندە تىلىپ.

كۆرۈندى ئالدىمدا بىر گۈزەل بوستان،
قۇچىقى ياپيېشىل، شۇنچە باراقسان.
بۈك ئورمان قاپلىغان ئاشۇ ۋادىدىن
تاڭ سەھەر شامىلى كەلدى زەپ لەرزان.

ئون يىلدا كىشىلەر بۇندا ئورمانغا
سەپكەندۇر قانچىلىك ماڭلاي تەرىنى؟
بۇ يولدىن ئۆتكەنلەر سەپەر ۋەجىدىن،
بىلىدۇ ۋە ياكى بىلمەيدۇ بۇنى.

خې يىڭ ـــ ئەسلى ئىسمى خېنىڭ، موڭغۇللارنىڭ سېرىق جىيەكلىك خوشۇنىدىن. چيەنلۇڭنىڭ 38 ـ يىلى تەشرىپدار بولغان؛ جياچىڭنىڭ 5 ـ يىلى ۋاسساللار مەھكىمىسىدە يانداش بەگ بولغان، كاسىپلار مەھكىمىسى، نوپۇس پىرقىسىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن، سەندۇڭدا باش مۇپەتتىش بولغان. كېيىن «قەلەمكەشلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى تاشلىۋەتكەن» لىكتىن ئۇرۇمچىگە سۈرگۈن قىلىنغان، كېيىنچە يەركەننىڭ ياردەمچى ئامبىلى، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولغان.

قۇمۇلدا ھېيت ئۆتكۈزگەندە خۇشىجەيگە يېزىلغان مەكتۇب

ئۆتەڭدىن ئۆتەڭگە توختىماي مېڭىپ،
يەتتە مىڭ ئىككى يۈز چاقىرىم باستىم.
كىرگەندە ئۇشبۇ دەم ئاتمىش ئۈچ ياشقا،
تالاي چۆل ـ باياۋان، تاغلاردىن ئاشتىم.
خوشلىشىپ سەپەردە كونا يىل بىلەن،
قۇمۇلدا مەن ئۇنى ئۇزىتىپ قويدۇم.
باج ـ سېلىق يىغىشقا بولۇپ مۇشەررەپ،
يەركەنگە يول ئېلىپ بۇ يۇرتتا قوندۇم.

بۇ غەربىي دىيارنىڭ يوسۇنىدىمۇ،
قىزاركەن ئۆزگىچە باھار نەغمىسى.
ۋە لېكىن ئۇخلىشار كۆرۈپ شېرىن چۈش،
چارچىغان يولۇچى بۇندا كېچىسى.
تۈن تەڭدىن ئاشقاندا، بەشىنچى جىڭدا،
راسلاندى ئاش ـ تائام قوي گۆشى پىشىپ،
پوجاڭزا ساداسى ياڭرىدى كۆكتە،
تىڭشىدىم مەن ئۇنى خىيالغا پېتىپ.

يەن جيەن ـــ يەنە بىر ئىسمى دەي يۇن. ئىسمى شىك نەن، گۇاڭدۇڭنىڭ لىيەنپىڭ ئايمىقىدىن. ھۆكۈمەت لەشكىرى پىرقىسىنىڭ سول قول يانداش بىگى بولغان، چىڭ سۇلالىسى جيا چىڭنىڭ 11 ـ يىلى خىزمەتتە خاتالىشىپ، ئۇرۇمچىگە خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا ئەۋەتىلگەن، 13 ـ يىلى بۇيرۇق بىكار قىلىنىپ، بېيجىڭغا قايتۇرۇپ كېتىلگەن.

كۆشۈيدە تۇنەش

تۇنۇگۈن كېلىپ مەن ئۇشبۇ دىيارغا،
قۇمبۇلاق قويىندا تۇندىم بىر كۈن.
كۈندۈزۈم ئۆتكەچكە سەپەردە، يولدا،
كۆشۈيدە① تۇندىم كەچ كىرىپ يۇگۈن.
قۇمبۇلاق سۇيىنى ئىچتىم ـ تېتىدىم،
بەرمىدى تېنىمگە شېرىن تەم لەززەت.
كۆشۈينىڭ سۇيىنى ئىچتىم ـ تېتىدىم،
يوق ئىكەن ئۇنىڭدا سۇ تەمى پەقەت.
بۇ يۇرتتا بۇلاقنىڭ زىلال سۇيىمۇ،
ئەجىبا «ئاچچىق» دەپ يامان ئات ئالغان؟
بىلمەكچى بولساڭ گەر بۇنىڭ سىرىنى،
ھەر نەرسە بۇندا چىن، ئەينەن ئاتالغان.
بولغاندا دەل مۇشۇ ئادەت بويىچە،
قۇمبۇلاق دېگەن نام قويۇلغان قانداق؟
بۇ ئىسىم پاكىتقا كەلمەس مۇۋاپىق،
دېمەك بۇ پۇتۇنلەي ناباب نام ـ ئاتاق.
چۈش مەھەل كۆرۈندى ئالدىمدا بىر كەنت،
توخۇلار ئاۋازى كەلدى مەلدىن.
ھارۇسىز توختىدى شۇ يەرگە كېلىپ،
قونۇشقا راسلاندۇق بۇندا دەم ئېلىپ.
دەملىدىم ئىسسىق چاي ئوت يېقىپ مەشكە،
ئۆرلىدى ئاستا سۇس كۆمۈر تۇتۇنى.
قاپتالدىن ئەكەلگەن سۇزۇك تاغ سۈيى،
ئاجايىپ لەززەتكە چۆمدۈردى مېنى.
قولۇمغا ئالدىم مەن مۇڭلۇق سازىمنى،
يوق بۇندا جۆر بولار دىلكەش ئادىمىم.
يىگانە چالغاندا ئۇنى مۇڭ بىلەن،
ئۆزگىچە تۇيغۇغا چۆمۈلدى دىلىم.
تەنھالىق لەززىتى بولاركەن باشقا،
بىلگەيمۇ كىشىلەر قەدرىنى بۇنىڭ.
بىلسەكمۇ شۇندىكى ئوي ـ خىيالىمنى،
تەڭداشسىز سىردىشى بولاتتىم ئۇنىڭ.
سۇكىنات ئىچىدە، خىيال ئىلكىدە،
ئەيلىدىم ئىزھار پاك يۈرەك ـ قەلبىمنى.
ئەسلىدىم سېغىنىپ ئېھتىرام بىلەن،
قەلبىمنى چۈشەنگەن سىرداشلىرىمنى.

ئەلتۆمۈر ھەققىدە ئىككى شېئىر

كەتتى خەن دەۋرىنىڭ ئەمەلدارلىرى،
قالدى تاڭ دەۋرىنىڭ قەلئە ئىزلىرى.
كەلگەن ۋە كەتكەنلەر ياد ئېتەر ھامان،
تۇنۇگۈن ـ بۈگۈننىڭ دەرت ـ ھەسرىتىنى.
تۈگەي دەپ قالسىمۇ باھار، ۋە لېكىن
ئاقىدۇ بىر ئېقىن ئەسلا توختىمای،
چۆمۈچلەپ ئوسۇپ شۇ بۇلاق سۈيىدىن
ئىچىشتۇق بەھۇزۇر دەملەپ ئىسسىق چاي.
بۇ خىلۋەت كەنت تامان پاتقاندا قۇياش،
ھارۇنى توختاتتۇق ھاردۇق ئالغىلى.
كەپتەرلەر قاراشتى پېشايۋاندىكى،

① كۆشۈي ـ يەر نامى بولۇپ، «ئاچچىق سۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاڭلاندى ئورمانلاردىن قاغىلار ئۇنى،
ئۆيلەرنى ئايلىنىپ ئاقىندۇ ئۆستەڭ،
دولقۇنلار ئويناپدۇ سۈگەت شېخىنى،
نەۋباھار پۇركەپتۇ گۈل - چېچەك بىلەن،

بۇ كەڭرى دالانىڭ ھەممە يېقىنى،
بار ئىكەن بۇنىڭمۇ گۈزەل مەنزىرە،
قېنىشماس جۇڭخۇادىن ئۇنىڭ ئۈزلىقى،

ئەلتۈمۈردىن ساۋۇلاققا بېرىش

سۈبھى تاڭ يورىدى مەشرىق تەرەپتىن،
گۈزەل تاڭ چولپىنى چاقنىدى كۆكتە.
چىللايدۇ بىتىنىم قېقىپ شوخ قانات
سۈبھى تاڭ ئەلچىسى — خوراز شۇ پەيتتە.
يىراقتىن نىشانلاپ ساربۇلاقنى بىز،
بىر كۈندە يول باستۇق سەكسەن چاقىرىم،
قۇملۇقتا ماڭار ئات زورۇقۇپ ئاستا،
سۈيىمدۇ يۈزلەرنى باھاردا سەلكىن.
گۈزەل تاڭ قۇياشى چاچار پارلاق نۇر،
بۇ چېگرا ماكاننىڭ كارۋان يولىغا
كۆرۈنەر يىراقتا ئاقىرىپ غۇۋا
قېلىن قار بۇ يۇرتنىڭ ھەر بىر تېغىدا.
تاغلار بۇك - باراقسان، چەكسىز - بىپايان،
تاغلارنى قۇچاقلاپ ياتار ئاپئاق قار،
قارىدىم زوقلىنىپ، كۆرگىنىم مېنىڭ —
مىسالى بىر سۈرەت، مىسلى گۈلباھار.
ئاق بۇلۇت ئاسماندا ئاق قاردەك تۇرار،
ئاپئاق قار تاغلاردا بۇلۇتتەك ياتار،
قار ماكان ئەيلەپتۇ تاغ چوققىسىنى،
ئاق بۇلۇت تۇتۇپتۇ تاغ باغرىنى يار.
كەلمىگەن بولسام گەر بۇياقا يۇرتقا،

بۇ قالتىس مەنزىرنى كۆرەتتىم قانداق؟
تىكىلدىم ئەتراپقا زوقمەن سەييياھدەك،
ئاپئاق قار دېگىزى يايغان كەڭ قۇچاق.
قاشتېشى ھەم سەدەپ دۆۋىلىرىدەك،
كۆرۈنەر ئاسماندا قارلىق تاغ ھەر ۋاق.
ھەممە يۇرت - ھەممە ئەل بۇ يەردە بۇگۈن
ياشاركەن شادىمان، ئىتتىپاق - ئىناق.
جۇڭغارلار، مۇسۇلمان قەبىلىلىرى
راسلاپتۇ كەڭ سورۇن — ئازادە راۋاق.
غەربتە پامىردىن تا شىمالدىكى
ساتارلار يۇرتىغا قەدەر ھەممە ئەل
چۈشىنىپ ئۆزئارا كۆڭۈل دىلىنى،
ئۇيۇشقان بىر ئوقنى چۆرىدەپ تۇگەل.
شوخ نەزەر سالدىم ئات ئۈستىدە تۇرۇپ،
يىراقتىن - يىراققا، ھەربىر چوققىغا.
تۇرار تىك چوققىلار تىزىلىپ قاتار،
ئۆتكۈزۈلگەن كەبى بىرلا ھالقىغا.
ئەتە قاق سەھەردە كېتىمەن جەزمەن،
كۈشۈتى ئېغىزىدىن ئۆتۈپ يىراققا،
ئاڭلاندى ئۇندىكى سۈلار شاۋقۇنى،
ئۇرۇلدى دېڭىزقاي ھىدى دىماققا.

ياڭ بىڭكۈن — چىڭ سۈلالىسىدىن

تەيانشان ئابىدىسى

ئۇنچە مول ئابىدە ياتار ھەرياندا،
باقساڭ، تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇقى بار:
باش سانغۇن خۇجۇنجى ئەينى يىللىرى
ئىدىقۇت خانىنى قىلىپتۇ تار مار.
قىلىچنى سۇغىرىپ كىرىپ جەڭگاھقا،
بىر كۆرەڭ تەلۇنى ئەيلەپتۇ گۇمران.

قار ئۆمۈر كۆرگەندەك باھارغىچىلا،
بۇ كەچمىك نوچىمۇ تۇگەپتۇ شۇئان.
ئەسىرلەر مابەينى چېكرا رايونىنى
قامالدا تۇتقانلار چېكىشتى ھەسرەت.
قەلەمدە جياڭ شىكىبىن قۇچتى زور تۆھپە،
كەلمەكتە كىشىلەر مىڭ يىللار ئەسلەپ.
ئابىدە ئالدىدا توختىشىپ ئۆتەر،
بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر ئۆتكۈنچى مېھمان.
خاراب ئىزلىرى خىرە بولسىمۇ،
بىلگىلى بولىدۇ جەڭگاھنى ھامان.

چې يۈنشى ــ ئىسمى خې گاۋ، شەنشىنىڭ شۇياڭ ناھىيىسىدىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جيا چىڭ يىللىرى دۆلەتلىك تارىخ سارىيىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن، تىياد-شاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى سەيلە قىلغان. جياچىڭنىڭ 18-يىلى 100 شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «غەربىي چېگرىدىكى بامبۇك نەزمىلىرى» توپلىمىنى يازغان.

قۇمۇل قوغۇنى

مەن مىرزا چاغلىردىم ئۇنىڭ تەمىنى ــ
بىر شېرىن لەززەتنى تېتىغانىدىم①
قەدىرلەپ تېڭىنى خېلى چاققىچە،
ئېسىل سىم قەپەزدە ساقلىغانىدىم.
قوغۇنغا تويىدۇ-مۇ، ئىچىمنىڭ قىزىپ،
كېتىشى يادىمغا كەچمەپتۇ پەقەت.
رەنجىمەك نەھاجەت بۇندىن، يەنىلا
زوقىمنى تارتىدۇ قوغۇنلۇق قەۋەت.

ساشياڭلىن ــ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ يارىمەمچى ئامبىلى بولغان.

تىيانشانغا مەدھىيە

ماي ئەيى، كۈن سېپەر تەڭرىتاغقا نۇر،
ۋە لېكىن ئاپئاق قار چاچار قەھرىتان.
ئۇرلىدىم مەن ئاستا چىغىرىيول بىلەن،
ۋادەكتى ياقلاپ تىك چوققا تامان.
بىغۇبار ئوت-چۆپلەر ئويىنسا ئۇسسۇل،
تەبەسسۇم ئەيلەيدۇ رەڭدار گۈل-چېچەك.
ئۆزئارا مىنگەشكەن تاغ چوققىلىرى،
مەھلىيا قىلىدۇ گۈزەل سۈرەتتەك.
شۇقەدەر باراقسان قارىغايزارلىق،
دەرەخلەر سانىنى بىلەلمەي قالدىم.
قۇرام تاش قاپلىغان يوللارنى دەسسەپ،
كۆپلىگەن ئايلانما داۋاندىن ئاشتىم.
خەتەرلىك چوققىغا چىقتىم ئاخىرى،
قارىدىم ئېڭىشىپ جىلغىغا، پەسكە،
فونتانەدەك ئۇخچۇيىدۇ بۇلاق سۇلىرى،
شاۋقۇنى ئاڭلىنار بۇلۇت قەھرىدە.

قۇمۇل

ئەزەلدىن قەھرىمان، باتۇر قورغانسەن،
تىيانشان تېغىنىڭ تۇنجى شەھىرى.
زامانىدىن-زامانغا جۇغلۇدۇڭ ئاشلىق،
باغرىڭدىن جاي ئالدى لەشكەر بارگاھى.
يىگانە يول سەندە يۆلىنەر جۇپكە.
جەنۇبقا، شىمالغا ــ ئىككى تامانغا.
ئەمەلدار تۆرىلەر سېنىڭ قوينۇڭدا
كۆتۈلەر ۋە ئۆزار يېڭى ماكانغا.
ئات-ئۇلاغ، ھارۋىلار، ھەربىي پوچتىلار
ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ يوللاردا ھەر ئان،
سودىگەر پۇقرالار چۆللىرىڭ ئارا
سەپىرى تۇگىمەس بىر ئۇلۇغ كارۋان.
پايانسىز قوغۇنزار ياتار سۈزۈلۈپ،
كېپىقالدى مەن كۆتكەن قوغۇن پىششىقى.
قۇمۇلدا ئۇلغايدى ئەمىلىك ئەمدى،
كەلسىكەن ئورنۇمغا چاپسان بىر كىشى.

① چېڭلۇڭنىڭ 48-يىلى خانىمىڭ قوغۇن بەلەن مۇكاپاتلىشىغا مۇيەسسەر بولغانىدىم (ئاپتور).

سى تۇڭيەن — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بارىكۆلنىڭ ۋالىيىسى بولغان. قۇ-مۇلدا يېڭى ئېچىلغان بوز يەرلەرنىڭ سۇ مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈش، ئۆستەڭ قېزىش مۇناسىۋىتى بىلەن تاغ ئىچىگە كىرگىنىدە بۇ تۈت شېئىرنى يازغان.

قارلەيلىسى تۈزلەڭلىكىدە

چوققىلار مىنگىشىپ بىرى بىرىگە،
تۇرىدۇ قەد كېرىپ غەرب - شەرقتە.
تىك، يۈكسەك قامىتى نەقەدەر ھەيۋەت،
سىياقى ئوخشىماس، شەكلى باشقىچە.
ياز كېتىپ كەلدى سوغ كەچ كۈز مەزگىلى،
ئۇرۇلار يۈزلەرگە غۇرقىراپ بوران.
قېلىن قار - مۇزلاردا قىشنىڭ قەھرى بار،
تىكىلدىم ئۇنىڭغا بولۇپ مەن ھەيران.

شوخ بۇلاق سۇلىرى ئاقار جۇش ئۇرۇپ،
ئويلايمەن: دېڭىزنى ئېتەرمۇ ماكان؟
ئېگىزدىن چۈشكەن شۇ جىرا سۇلىرى،
مىسالى ئاق شايى كۆككە ئېسىلغان.
بىپايان دالىغا، سايغا ئاقاركەن،
بىر چاغلار دەھشەتلىك كەلكۈن سۇلىرى.
باشلاندى سۇ بۈگۈن ئېتىز - قىرلارغا،
سۇ بىلەن مول بۇلار ئەمگەك ھوسۇلى.

شۇتى

ھەجەپمۇ ياراشقان تاغقا زىلال سۇ،
زۇمرەت سۇ ئۈزرە ياراشقان راۋاق.
چېلەكلەپ قويغاندەك گويا تاغ سۈيى
چۈشەركەن جىرادىن شارقىراپ ھەرۋاق.
يالىغاچ سۇ تاشنى ئەسىرلەر بويى،
تىشىلگەن چىڭ قورام تاشلارمۇ خوراپ.
تۈن كېچە، جىمىرلار سۇلار، مىسالى،
جىمىرلار ئاسماندا يۇلتۇز بىھېساب.

سۇ ھورى تۇتاشقان سامان يولىغا،
پەرقلىنىپ تۇرىدۇ لېكىن ئۆز ئارا.
ئىزناسى كۆرۈنەر تۇمان ئىچىدە،
كۆرۈنمەس پاسىلى ئۇنداق ئاق - قارا.
قەۋەتلا سۆيىمەن بۇلاق كۈيىنى،
چۈنكى ئۇ شوخ، لەرزان، ئۇيقۇدىن يىراق.
كېگىز ئۆي ئىچىدە ياستۇق تايىنىپ،
ئاڭلايمەن سۈكۈتتە، ئاڭلايمەن ئۇزاق.

ئۇيغۇرلار مەھەللىسى ئېدىر

بىر نەچچە ئورۇندا، قاشا ئىچىدە
ئۇيغۇرلار مەھەللىسى تۇرار زەپ كۈجۈم.
ئېشەندىم، بار ئىكەن بۇندا بىر جەننەت،
مەن ئۇنى تاغ ئىچرە جىلغىدا كۆردۈم،
مەجنۇنتال سەپ تارتقان قاتار ۋە قاتار،

كۈتۈدۇ ئىگىلىپ مېھماننى پىنھان.
سۈزۈك سۇ ئايلىنىپ ئاقار مەھەللىنى،
ياشنارکەن ئۇنىڭدىن ياپيېشىل بوستان.
سۇ ئاقار جۇش ئۇرۇپ ھەريان، شاۋقۇنى،
ئەللەيلەپ قىلدۇرار ياستۇقنى ئارمان.

هۇپپىدە ئېچىلغان دالا گۈللىرى، تارقىلار ھەر ياققا، ئۆرلەر پەلەككە.
تۇرىدۇ سۆكۈتتە سۈرمەستىن زۇۋان. ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار
سالقىن ياز كۈنلىرى جانلىنىپ بۇيەر، ئېتىزغا قاتنايدۇ ئالدىراپ ھامان.
سەيلىنىك ئىشقىنى سالار يۇرەككە. بولسىمۇ بۇ دىيار چەت ياققا بېرىۇرت،
ھارۇلار شاۋقۇنى، ئاتلار كىشنىشى، ياشايدۇ پۇقراسى خۇشال شادىمان.

ئېدىر

ئېتىمنى قامچىلاپ، داۋانلار ئېشىپ، لايلىرى تارتىلىپ كونا ئۆستەڭنىك،
تىك تاغلار قوينىدىن چىقتىم مەن يەنە، ئېقىپتۇ سۇلىرى جۇشقۇن ھەم راۋان.
شىلدىرلاپ ئېقىشى بۇلاق سۇيىنىك، قاپلاپتۇ بىپايان دالىنى بۇندا،
قۇلاقنا ئاڭلىنار ناخشىدەك گويا. جۇجەم كۆچەتلىرى، كەندىر غوللىرى.
كۆپىيىپ يېڭىدىن نۇرغۇن دەل ـ دەرەخ، تۇتىشىپ كېتىپتۇ قۇملۇقلار بىلەن،
قاپلاپتۇ ئېقىنلار بويىنى تامام. بۇ ئاۋات بازارنىك رەستە يوللىرى.
ۋۇ ئەنچىك ـ چىك سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىك ياردەمچى ئامبىلى بولغان.

تاشۇبلىق

بىلىمەن شەرقىي كەنت مەنزىرىسىنى، ئۇزاتتىم تاۋۇز يەپ قاتلىما بىلەن،
بىلىمەن شۇ قەدەر پىششىق تەپسىلى. تاۋۇز چاغىنىنى بۇندا شاد ـ خۇشال.
غەلىتى تاش، تىلسىم قۇم دۆۋىسىنىك يېگىتلەر كېتىشتى بوز يەر ئاچقىلى،
سۇرنىگە بەرداشلىق بولماس بەرگىلى. قالدى ھەر ھۇجىرىدا يېگانە توقال.
ئىغاڭلار ياپيېشىل تېرەكلەر، تاللار، ئۆتۈنۈپ لەنجۇدىن ئەكەلدۇردۇق تېز،
تىنىمسىز شىلدىرلار يېگانە بۇلاق. ئاق كىگىز ـ كېچەكلەر سوغۇققا ئاتاپ.
تاشۇبلىق بولسىمۇ بىر كىچىك يېزا، ئاتلاندۇق بىرلىكتە ئارا تامغا بىز،
بىركىچىك جەننەتكە ئوخشاركەن، بىراق. كۆيدۇرۇپ شام، بۇتنى ئەتكىلى تاۋاب.

سەيخۇدا بوز يەر ئۇزلەشتۇرۇش

باھاردا ئەككىنىك، كۆزدە يىغقىنىك ئاپىرىل كۈنلىرى چاپىمىز ئۆستەڭ،
باغلىقتۇر تۆككەن تەر، ئەجرە ـ مېھنەتكە. كەتمەننى، گۈرجەكنى ئارتىپ ئۆشنىگە،
خوپ چارە ئېتىزنى نۆۋەتلەشتۇرۇش، ساخاۋەت يامغۇرى ياغمىسا مەيلى،
شۇ چارە ئائىلدۇر پەقەت رەھمەتكە. دالىغا، خۇش پۇراق ئېتىز ئۇستىگە،
سەيخۇدا ياتىدۇ سوزۇلۇپ چەكسىز، قارلارنى تامامەن ئېرىتىپ تاشلار،
ئۆت مەكمۇنبەت يەر ـ ھوسۇللۇق ئېتىز. چاچسا نۇر كۈن تەسكەي تاغلار بەستىگە.
باشلانغان چېغىدا ئالتۇن كۈز ۋاقتى، شۇ پەيتتە ساناقسىز بۇلاق سۇلىرى
خامانغا يىغىلار باغ تاغدىن ئېگىز. يېتىدۇ ئېتىزغا ـ جانان ۋەسلىگە.

شەرقتە بەرمەپ كەنتلەرنى چارلىغاندا يېزىلغان تۆت شېئىر

بېسىپ مۇشكۈل داۋان - يوللارنى،
يەنە شەرقتە قىلدىم مەن سەپەر.
ھەم تەكشۈردۈم مۇساپىرلارنى.
ھەربى ئۆتەك، كەنتلەرگە قەدەر.
كەچكى قۇياش چاچار قىرغۇچ نۇر،
كۆز شامىلى سوقار دالىدا.
يوللىرىمدا سولغان گۈل - گىياھ،
ئۇرغار چەكسىز تۈيغۇ دىلىمدا.

يول بۇرالدى تاغ ئېغىزىدا،
كەلدى سوغۇق ئورماندىن شۇئان.
ئۇچقۇر بۇلۇت ئۆزەر ئاسماندا،
باسقان چەكسىز ئورمانىنى تۇمان.
تىم - تۇرانى قاپلىغان شىۋاق،
يىگانە كەنت جىلغىدا ياتار.
چۈش، كۈن ئۇچۇق، يىراققا باقسام،
كۆكتە جەنۇبقا ئۇچار تۇرنىلار.

ھارۋا ھەيدەپ كەلدىم قۇملۇققا،
نۇر تۆكىدۇ ھىلال ئاي غۇۋا.
تومۇز، بىراق چىلانتاغدا قار،
تاڭدا كېزەر يۈرتنى شوخ سابا.
تۇرار رەت - رەت شالاڭ تېرەكلەر،
دالا گۈلى چاقنار مەخمەلدەك.
چەكتىم ھەسرەت چېگىردا بۇ پەيت،
جىمى نەرسە چۆلدەرىگەندەك.

چىراي ئاچتى تاشۈىلىق يولى،
خان يەرلىرى كۆرۈندى رەت - رەت.
قىشتا ياغسا ئاپئاق قار قېلىن،
ئوخشايدىكەن كۆزدە زىرائەت.
تۇتاش كەتكەن كەنتلەرنى چارلاپ،
ھال سورىدۇق قاراۋۇللاردىن.
ئاپتۇ بۇ يۇرت كۆركەم قىياپەت،
بويتۇ خامان تاغ ھوسۇللاردىن.

ياڭ چۈەنشەن — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ يار-دەمچى مەسلىھەتچىسى بولغان.

ئەجدىھارسىمان مەجنۇنتال

ئېۋىنرغولدا ماكانلاپ ياشىنىغان بۇ تال،
كۆرۈنىدۇ كۆزۈمگە گويا سۈرەتتەك.
شاخ-شاخلىرى تاشلاپتۇ زەپ قويۇق سايە،
ئىرماش-چىرماش قېرى شاخ قاۋۇل سوغقابەك.

تەگكىسىمان قووزىقى ئاجايىپ سۈرلۈك،
بۇلاق ئاقار سازلىققا ئايلىنىپ ئۇنى.
شاخلار گويا يىلاندەك چىرمىشىپ تۇرار،
ھەر تولغىماچ كۆرۈنەر ئەجدىھار كەبى.

قۇمۇل

چۆمۈلۈپ تولۇن ئاي كۆمۈش نۇرىغا،
زوقلىنىپ چىقتىم مەن قەلئە ئۈستىگە.
دانىشمەن ھەزرەتلەر يازغان نەزمىلەر

تېخىمۇ نۇر قوشقان راۋاق ① ھۈسنىگە
تىيانشاننىڭ قاپلىغان زەيمۇ قېلىن قار،
كۆك تېرەپ تۇرىدۇ يۈكسەك چوققىلار.

① «يىراقنى تىنچىتىش راۋىقى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىپايان قۇم ئارا ياتار ئېۋىرغول، ياندىشىپ تۇرمدۇ زۇمرەت ئېقىنغا.
كېزىدۇ ئۇستىدە بوران - چاپقۇنلار. بۇ قۇتلۇق دەۋراندا تىنىجىپ چېگرىلار
قاشقوۋۇق يوللىرى تۇتىشىپ تۇرار، ئېچىلدى بىپايان زېمىن - يېڭى يەر.
يىراقتىن بىپايان غەربىي ئېقىلىمغا. يىلمۇ يىل يوللانغان قوغۇن سۇغىتى
ئۇيغۇرلار شەھرىنىڭ خارابىلىرى، لۇكچىياۋ ئۇستىدىن توختىماي ئۆتەر.

يۇەن يۇتاڭ — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ پاردەمچى مەسلىھەتچىسى بولغان.

تېيانشانغا مەدھىيە

قۇمۇلنىڭ غەربىي ھەم شىمال يېقىدا، ئۆرلىسەك ئوتتۇز ھەم ئالتە ئەگمىدىن،
توخرىلار يۇرتىنىڭ كۈن چىقىشىدا، ئاخىرقى چوققىغا يېتمىسەن ئامان.
بىر چوققا تۇرىدۇ ئاجايىپ ھەيۋەت، مەنزىلگە يەتكەننى بىلگەن پەيتىگدە،
تۇرىدۇ تاقىشىپ گويا ئاسمانغا. بۇلۇتلار يېنىگدا ئۇزىدۇ لەززان.

يالغۇز تويۇمغا مەدھىيە

ياتار يالغۇز تويۇم — قەدىمكى دالا، بىر قىسىم ئاق تەقىي كىيگەن يىگىتلەر
بۇلۇتلار ئۇزىدۇ ئۇنىڭ كۆكىدە. نەقەدەر سۈيباتلىق، نەقەدەر قەيسەر.
ھەربانىنى قاپلىغان باھار گۈگۈمى، لالەرەڭ كۆينەكلىك قىزلار، چوكانلار
بوستانىنى ئايلىنىپ چېقتىم سەيلىگە. ياڭرىتىپ شوخ ناخشا ئۇسسۇلغا چۈشەر.
تۇرىدۇ سوزۇلۇپ شۇ سامان يولى، سۇمۇشتاڭ جىلغىسى شۇ قەدەر چوڭقۇر،
شىمالىي تەرەپتە قۇملۇق ئۇستىدە. قارىغايلار شۇ قەدەر باراقسان قويۇق.
كۈنگەي تاغ تىزمىسى قورشاپ بۇ يەرنى، پەلەكنىڭ قەھرىدە بۇلۇت ئىچىدىن،
پاناھلاپ ياتىدۇ تېڭىپ كۆكسىگە. تۇرنىلار ساداسى ئاڭلىنار ئوچۇق.

توغۇچىغا مەدھىيە

سۇ پىللىسى يوينىغان يامغۇر سۈيىدە، چارۋىچىلار مال باقار يېقىن ئەتراپتا،
كېپىنەكلەر ئۇچۇشار تۇمان ئىچىدە. توغۇچىنىڭ ②بويىدا — كەڭزى يايلاقتا،
سۈياپ قەلئەسى ①تۇرار كۆككە بوي سوزۇپ، تۇرار مەزموت-تەۋرىمەي مەشرىق چوققىسىغە
ماكانلاپتۇ پىلىلەر ئوت - چۆپ بەرگىدە. ئاق بولۇتلار قوينىدا گويا سۆرەتتەك.
مەلىكىنىڭ مازىرى — ئۇيغۇر ئۇۋىسى بوغاز كۆلى ياتىدۇ يېشىل بوستاندا،
ئايلىنىپتۇ چۆللىشىپ خارابىلىققا. دەل - دەرەخلەر قوينىدا مانانەك — ئىستەك.

ئەسلى ئىزاھاتى:

① قومۇلدا سۈياپ دېگەن بىر شەھەر بار، ئۇ، قەدىمكى زامانىدىكى غەربىي تۇركىلەر-نىڭ زېمىنى بولۇپ، ئۇ يەردە ياۋا پىلىلەر سۇ ئۈسۈملۈكلىرىدە ماكانلايدىكەن.

② توغۇچى — قومۇلنىڭ غەربىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلىكسى شۇ يەردە تۇرغان، شەھەر خارابىلىرى ھازىرمۇ بار.

تېپىپ ئەمەن بۇ زېمىن يۈرۈشتى ئىشلار،
شەرقىي كەنتتە ئېچىپ بوزە غەربىي
تىزىملاندى بىر - بىرلەپ ھەربىر تۈتۈن
كەنتتە جەم —
ھەم.
بولۇپ شېرىن ئويقىغا كەتتى ئەل شۇدەم.

قىزىل يۇلغۇندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېدىرداڭ ئۆستەڭ چېپىش

ئېدىرداڭ باشلاندى ئۆستەڭنىڭ بېشى،
بۇ يەرنىڭ ئادىتى ئىكەن خىلمۇ خىل،
شىلدىرلاپ ئاقار سۇ چاچرىتىپ ئونچە،
ئىشلەتكەن تىلى ھەم غەيرىي - باشقىچە،
يېڭىدىن ئېچىلغان تۆمەن گېكتار يەر،
قۇملۇقنىڭ يېنىدا بولغاچقا شەھەر،
ئېيتىزغا ئايلاندى ئونۇملۇك شۇنچە.
سوغ قەھرى ۋە ئىسسىق تەپتى ئۆزگىچە.
قاش بويلاپ تىكىلدى دەل - دەرەخ قاتار،
تۇرمەن غەربىي يۇرت قۇچىقىدا مەن،
ئاقىدۇ تىنىمسىز جۇشقۇن بىر ئېقىن.
نۇرانە ئاستانە قالدى بەك يىراق.
بۇ يەردە پۇتكەندە ئۆستەڭ، ياپيېشىل —
قايتىدىم كۆڭلۈن تېخى تەرەپكە،
بىر سىپىل كەردى قەد، ئۆستەڭگە يېقىن.
پايانسىز كۆرۈندي كۆك، زېمىن تۇپراق.

تالناچىن

باشلىنىپ تاشۇلىق باغرىدىن ئۆتەك،
ھېلىمۇ توشقانىنى تۇتماقنى ئىزدەپ،
يوللىرى سوزۇلغان ئۇزاقتىن - ئۇزاق.
كۆك ئارا بۇركۈتلەر ئۇچلايدۇ تىرناق.
جەك ئوتى، ئىس - تۈتەك ئۇلغىيىپ - ئۆرلەپ،
ئەنقا راۋىقىدا بۇلبول كۆيىنى،
ئايىنىغان زورلۇق ھەم زۇمبىلىق بىرۋاق.
تىڭشىدىم زوقلىنىپ، قويۇپ ئىشتىياق.
بۇ دۇنيا يارىلىپ، سانسىز پاسىلغا —
مەن كۆڭۈل بەرگىنىم پەقەت بىر نەرسە —
بۇلۇنۇپ كەتكەن بۇ چېگرا يۇرت يىراق.
بوز يەرلەر ئەھۋالى بولدىكىن قانداق.
ئارىسى ۋىلايەت بىلەن ئەنشىنىك،
يىغىلسا بۇ يەرگە ئاشلىق - يەم كۆپرەك،
توققۇز يۈز ئۆتەك يول كېلەر سانسىز.
قوغدىلار مىليونلاپ زور قوشۇن ھەرۋاق.

قۇمۇل

قورغاننىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويغاندەك،
سانىقسىز ئورمانلار كۆككە بوي سوزغان،
ھىلال ئاي تۆكسىدۇ كۆكتە پارلاق نۇر.
كۈنبويى لەپىلدەپ ياغقان ئاپئاق قار،
ئاينى سەير ئەتمەك بوپ مەن ئاشۇ ئاخشام،
كۆي - ناۋا ئوقۇيدۇ ساڭا ئېۋرىغول.

جېنيۇەنلۇ① ئۇستىگە چىقتىم بەھۇزۇر.
ياپىيېشىل تاغ بىلەن ئورالغان قۇمۇل.
جەڭلەردە ئىس-تۈتەك ئەتراپنى قاپلاپ،
جۇڭغارلار بولۇشتى ئاقىۋەت گۇمران.
بۇلۇت ھەم دەل-دەرەخ قايغۇغا چۆكتى،
يانقۇنى ئىلكىگە ئالدى دەرت-پىغان.
ئاستىدا يېگانە غەربىي كۆۋرۈكنىڭ
يىغلايدۇ ھەسرەتتە سۇلار مۇڭلىنىپ.
كۈز پەسلى،كەچكى كۈن تۆكەر قىزغۇچنۇر،
دولقۇنلار شاۋقۇنلار دەرتتە قايغۇرۇپ.

جاڭ باۋجەي— چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇللۇق تالىپ.

تىيانشان قارىغىيى

قار بىلەن قارىغاي تۇرار ياندىشىپ،
خەتەرلىك چوققىدا مەغرۇر قەد كېرىپ.
بىرى ئاق ۋە بىرى يېشىل زۇمرەت،
كۆرۈنەر زەپمۇ ئۇز دىلغا زوق بېرىپ.
تاغلاردا لەپىلدەپ ياغسا ئاپئاق قار،
گۈزەللىك بەخش ئېتەر قارىغاي بەستىگە.
چوققىدا ياشنىغان ياپيېشىل قارىغاي
كۆركەم تۈس بېرىدۇ قارنىڭ ھۇسنىگە.
قار باسسا، ئاستىدا ياتار قارىغاي،
ھۆسنىگە تېخىمۇ گۈزەللىك تولۇپ.
ئاق قارنى سۈمۈرسە قۇچۇپ قارىغاي،
قار تۇرار شۇ پېتى خاتىرجەم بولۇپ،
تۈگەرمۇ ئاق قارلار تىيانشاندىكى،
ھەم قاچان سولاركىن قارىغاي سارغىيىپ؟
ئاپئاق قار توپلىنار يەنە مىڭلاپ يىل،
قارىغايلار تۈمەن يىل تۇرار ياشىرىپ.

شى شەنجاڭ—ئىسمى چۈنلىن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جېجياڭنىڭ شەنيىن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. جياڭشىنىڭ يۈگەن ناھىيىسىدە ھاكىم بولغان، خىزمەتتە خاتالاشقانلىقتىن، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، قوشۇن بىلەن بىللە شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن. ئۈچ يىلدىن كېيىن كەچۈرۈم قىلىنىپ قايتۇرۇپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ «ئالەمنىڭ شادلىق-ھەسىرىتى ھەققىدە كەپىدە يېزىلغان نەزمىلەر» دېگەن كىتابى بار.

قۇم دېڭىزىدىن ئۆتۈش

بىر يول بار قىسمىتى ئاجايىپ تولا،
بۇ مەرتەم بۇيولدىن ئۆتتۈم يەنە بىر.
يولنى پەرق ئەتمىكى تەھقىق مۇشكۈلدۇر،
بۇ يەرگە كەلسە يا ئەۋلىيا، يا پىر.
مەشرىقتىن باشلىنىپ تاكى مەغرىپكە،
سوزۇلغان چەكسىز يول ئۇزاقتىن-ئۇزاق.

① «يىراقنى تېنىچىتىش راۋىقى»(ت)

جەنۇبتىن شىمالغا قىلسالا سەن سەپەر،
مۇساپە سانىنى بىلمەيسەن بىراق.
كۆرۈنمەس قاتمۇ قات تاغلار ئەتراپتا،
كۆرۈنمەس ھەم چوڭقۇر جىلغىلار پەستە؛
ئۈستۈمدە بىپايان ھەربىكەتسىز ئاسمان،
كۆرۈنمەس نە بولۇت نە باشقا نەرسە.
تەئەججۇپ ئىلكىدە چولا ئىچىپ كۆزۈڭ،
تىكىلدىم ئۈپۈققا، يىراق - يىراققا.
يۈز يوللاپ نەردا تۇرغان نىشانىڭ
گەپ-سۆزسىز شۇ ھامان قىلدىم مەن ئىلغا.
ھەيرانمەن، ھەيرانمەن: زامانى ئاۋۋال
بۇ زېمىن تۇنجى رەت يارالغان چاغدا،
يەل-گازدىن يارالغان ئىمىش روھ ۋە جان،
بولغانمىش تەن توپا - چاڭلاردىن پەيدا.
شۇ چاغدا توپا - چاڭ ئىچىدىن چىققان
تاش - داشقال بۇ يەرگە تاشلانغانمىكىن؟
باشقا جاي تېپىلماي قالغاندەك، بۇيەر-
شۇنچىلىك بىنەزەر سانالغانمىكىن؟
بولمىسا، ئايلانماس ئىدى ئالتۇنغا

بۇندىكى بىباھا ھەر چەمدەم تۇپراق؛
بولمىسا، تېمانىشان باغرىدا شۇنچە
كەلا زېمىن چۆل بولۇپ بوش ياتار قانداق؟
كۆرۈنمەس ئۇ يەردە تىرىك جان ئىزى،
باغرىدا بىر تال چۆپ ئۈنمەيدۇ ئەسلا.
ياتار ئۇ قەدىمدىن غەربىي يۇرت بىلەن
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ ئارىسىدا.
دەرت ئەلەم سالىدۇ ئاسمان تۆپىلەپ،
يولۇچى كېيىمى ھۆللىنەر ياشتا.
سۇلىرى شاكاراپ، چاي دەملەپ ئىچسەڭ،
تېزەكىنىڭ بەد بۇيى چىقىدۇ باشقا.
لىلاڭ خۇڭنىك① ئۆيىدەك ئارامبەخش ئۆي
تېپىلماس ئۆتەڭلەر ئارا ھېچقاچان.
ئاپتاپتا قۇرۇتقان ئۆچكىنىڭ گۆشى،
قورساقنى گوللاشقا بېرىدۇ ئىمكان.
ئون كۈنلۈك سەپەردىن سۆڭرە كۆرۈندى،
قۇمۇلنىڭ قارىسى — سېپىل - مۇنارى.
يۈز - كۆزلەر قارىداپ، چىراي سارغىيىپ،
زەپ مىسكىن تۈس ئالدى پېقىر رۇخسارى.

كۈشۈي

بىر نوگۈي سۇ ئىچسەڭ، قانسەن تۇزغا،
قاينىتساڭ داڭقاندا قالىدۇ ئاق «قار».
تۆلەيسەن ھەققىگە تېخى خېلى پۇل،
تەمسۇ تېلىڭغا ياتلا تويۇلار.

چاڭقىساڭ ئىچسەن قوشۇماڭ تۇرۇپ،
قەدىرلەپ مېھمانغا ئالدىن سۇنىلار.
ئوغىدەك دورىنى ئىچكەندەك ئىچتىم،
قۇرغان ئۆچىيىم ھۆللىنىپ قالار.

قۇمۇلغا يەتكەندە

تېنىڭنى قۇم ئىچرە كۆمۈپ قويغاندەك،
باش قېيىپ، ھۆمۈدەپ ماڭدۇق ئىلگىرى.
جانلاندۇق ھارغاندا ئىسلاڭنى كۆرۈپ،
توختىمدۇق قۇمۇلدا ئۈچ كۈن تۇرغىلى.
مۇبادا بۇگۈرگە بارماقچى بولساڭ،

بىرەر مىڭ چاقىرىم يۇرسەن ھامان.
جەنۇبىي يول بولسۇن، يا شىمالىي يول،
سوزۇلغان بۇ يەردىن شۇ نىشان تامان.
بارماقچى بولساڭ گەر تاغ شىمالىغا،
ئۆتمەسەن دەل مۇشۇ ماكاندىن جەزمەن.

① لىلاڭ خۇڭ، شەرقىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ياشىغان كىشى. ئالىملىقى نامىدار بولغىنىدىن ئۆگىنىشكە بېرىلگەنلىكى، تەشەببۇسكار بولۇشنى خالىغانلىقى، ملاڭ دېگەن نامنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىۋالغانلىقى بىلەن تەلگەۋۇنۇلغان. (ت)

ئالتىنچى ئاي چېغى يالتىرار قىرو،
خورسىنىپ قويىسەن سەپەردە ھەردەم.
قەھرىتان قىشتىكى قار ئۇچقۇنىنىڭ
ھەر بىرى كېلىدۇ ئالقاندىن يوغان.
چوشۇپلا كەتتىڭمۇ، تۆگەشكىنىڭ شۇ،
قات ـ قات مۇز تېگىدىن تۇتىسەن ماكان،
جەنۇبقا جۆنىسەڭ، سوقىدۇ بوران،
كالىمۇ ياپراقتەك كېتىدۇ ئۇچۇپ.
پات ـ پاتلا ئاسترتىن سۈرىسەن خىيال،
يا بىردەم توختايسەن ۋەھىمە قۇچۇپ...
بۇ گەپلەر يۈرەككە سالدى ساراسىم،
ۋە لېكىن ئۇياتتىن قىزاردى قۇلاق.
يۇ يوللار شۇنچىلىك قىيىن يولمىدۇر؟
سەپەرنىڭ ئازابى بۇلارمۇ شۇنداق؟
ئادەمگە كېلىدۇ ھامان بىر ئۆلۈم،
جان تىكىپ مېڭىشقا بەلنى چىڭ تاڭدىم.
بوراندا تىتىلىپ كەتسەم مەيلى دەپ،
جەنۇبقا يۈرۈشكە يول خېتى ئالدىم.

يولۇقتۇممەن سەنجاپاردا بورانغا

دەرۋازىدىن چىقتى ھارۋام سۈبھىدە،
دۇمباق كەبى سادا بېرىپ چاقلىرى.
بېرەر ئوتدان قوللىرىمغا ھارارەت،
بىراق كەلمەس ھارۋىكەشنىڭ ماڭغۇسى.
پايانى يوق كەڭ زېمىنكەن سەنجاپار،
ۋەپران بولغان تامنىڭ تەڭدىن تولىسى.
ئوقۇغانمەن غەربىي يۇرت تەزكىرىسىنى،
مۇشۇ يەردە دەل بوراننىڭ ئۇۋىسى.
دەھشىتىدىن ئادەم ئۇچار ئاسماندا،
قەغەز بىلىپ ئوينار قۇيۇن ھارۋىنى.
يېتىپ كەلدۇق بۇگۈن دەل چۈش پەيتىدە،
ھاۋا ئوچۇق، ئاسمان شىشە مىسالى.
ئارمان قىلدىم مەن بوراننى كۆرەلمەي،
ماڭدۇق يەنە، تۇتتى ئۇيقۇ خۇمارى.
تۇيۇقسىزلا گۈلدۈرلىدى بىر ئاۋاز،
قورۇق تاغنىڭ ئارىسىنى تىترىتىپ.
بۇ ئالەمنىڭ غەربىي جەنۇب بۇرجىكى
قۇلاقلارنى قويدى تامام پاڭ قىلىپ.
شول دەقىقە شاۋقۇن ـ سۈرەن باشلاندى،
ھارۋا توختاپ يۈك ـ تاققا تېز يېپىشتۇق.
مالاي ئاتنى دەرھال سۇغا قاندۇردى،
نەئات، ئادەم چۈمۈلىدەك چېپىشتۇق.
زېمىن گويا ئاستىن ئۈستىن بوپكەتتى،
ئاسمان گويا چۈشتى يەرگە ئۆرۈلۈپ.
بولدى گويا قايتا كۇنياڭ ئۇرۇشى①
كەلدى گويا ۋۇئەن قوشۇنى باستۇرۇپ②.
ئىشىك تاقاپ تىت ـ تىت بولۇپ ئولتۇردۇق،
پەرق ئېتەلمەي گۇگۇم ئارا شىرەنى.
ئويلىدىمكى، قالغان بولساق گەر يولدا،
پارە ـ پارە بولماسمىدۇق بىر يولى.
گۈكىرىدى بوران تۈندە تېخىمۇ،
توختىمىدى تاڭ ئاتسىمۇ ئەتىسى،
قۇرۇق ناننى تەڭ بۆلۈشۈپ يېيىشتۇق،
ئويلاشقىمۇ چولا تەگمەي تەمىنى.
چاكىرىمنىڭ چىرايىدا غۇسسە ـ غەم،
لېكىن پېقىر قەلبى شۇنچە شادىمان.
قىيىن پەيتتە كۆردۈم تىلسىم مەنزىرە،
كىتابلاردا باشقىلار ھىچ يازمىغان.
قىلالمايتتىم قىياس بۇنداق ئەھۋالنى.
بۇ قىسمەتلەر كەلمىسە ئۆز بېشىمغا.
ئۈچ كۈن ئۆتۈپ بوران ئۈنى پەسەيدى،
ئىشىك ئېچىپ باقتىم يىراق ـ يېقىنغا.
چاك كېتىپتۇ نەچچە يېرى مەپىنىڭ،
تازىلاپتۇ كۆكنى ئاق قار يۇيغاندەك.
ئەمىن تېپىپ يولغا چىقتۇق بىمالال،
خوشاللىقتىن بولدۇم كۆكتە ئۇچقاندەك.

① كۇنياڭ ـ جۇڭگو تاريخىدا مەشھۇر ئۇرۇش بولغان جاي. (ت)
② ۋۇئەن ـ يېغىلىق دەۋرىدىكى يەر نامى، تازىخۋا بۇ يەردە ئۇرغۇن ئۇرۇش بولغان. (ت)

قارلىق تاغغا چىقىش

بۇگۈردىن سەپەرگە چىققان كۈنىلا
قارلىق تاغ ئۈستىگە چىقماق بولدى غەم.
ئاڭلىغان: ئەسىرلىك قار - مۇزلار قېلىن،
چىقماق تەس ئاسمانغا چىقماقتىنمۇ ھەم.
ئويلىدىم: تۈگەي دەپ قالدى ئەتىياز،
ئېرىپ پات - ئارىدا قار - مۇزلار قالماس.
يا خەقنىڭ گەپ - سۆزى كۆپتۈرۈلگەندۇ،
تاغ جىنى① ئۇنچىلىك مۇدھىش - كاژ بولماس.
كەلدۇق بىز يول بېسىپ بىرمىڭ ئالتەيۈز،
بىتەكشى يوللاردىن كىردۇق قۇۋۇققا②
شىۋىرغان نەشتىرى سانچىلار تىغدەك،
تۇرار قار ئۇچقۇنداپ، كۈندۈز بەك غۇۋا.
سۈرئەت تېز بولسۇن دەپ ئۈندەرجېسەكچى،
كېچىكسەك توسارمىش يولنى قار - بوران.
مېڭىشمۇ، يېنىشمۇ بولدى جاپالىق،
يوللارنىڭ چېكى يوق، مەنزىل بىپايان.
يۈك - تاقلار ھارۋىسى كېلەر سۆرۈلۈپ،
پېقىرنىڭ مەپىسى مۇستەھكەم، راۋان.
ئىچ ئېتىم ئاجايىپ ساغلام ھەم تېمەن،
يان ئاتمۇ چېنىققان ئېشىپ كۆپ داۋان.
ھارۋىكەش قامچىسى تاپمىغاچ تىنىم،
ئېرتەيشەن دېڭىغا يەتتۇق شۇنچە پات.
ھور ئۆرلەپ تۇرىدۇ خۇش پۇراق چايدىن،
لېگەنگە تېزىلغان قاتلىما قات - قات.
بىردەملىك دەم ئېلىش، ئۇزۇقلىنىش ھەم،
بەخش ئەتتى كۈچ - مادار، چارچاش بولدى يات.
ئەمدى بىز يول ئالدۇق ئاشۇ ئۆتەڭدىن
ئاجايىپ خەتەرلىك قىياغا قاراپ.
قارىساق ئېگىزگە كەلدى قورققىمىز،
ئىمكان يوق تۇرۇشقا باشقا يول تاللاپ.
تۇرار تىك چوققىدا مۇزلار يالتىراپ،
تۇرار ھەم تۆۋەندە قار - مۇز پارقىراپ.

كىم بىلگەي بۇ مۇزلار نەچچە گەز قېلىن،
كىم چىققاي قېلىن قار يېشىنى ساناپ.
سول يېقىڭ تىك قىيا، پەس تامان باقساڭ،
كۆرىسەن تېگى يوق تەكتى ئەسرانى.
ئوڭ يېقىڭ قارلىق تاغ، تۇرار قۇچاغلاپ
گوياكى پەلەكنى - ئەرشى ئەلانى.
ئارىدا ياتىدۇ تېيىلغاق مۇزلۇق،
ھېچقانداق ئامال يوق باسقىلى ئاياق.
ئالدىغا ئىنتىلسەڭ، كېتىسەن ئارتقا،
ئېقىمغا قارشى يول ئالغاندەك قولۋاق.
ھېلىمۇ يۆلەنچۈك بولدى بىز ئۈچۈن،
قىياغا يانداشقان قارىغاي قاشا.
بولمىسا، كۈندە مىڭ ئادەم، ئات غولاپ،
ئۆلەتتى كۆزىدىن ئۆچۈپ نۇر - زىيا.
شۇ يەرگە چىققاندا ھەممە تىكىپ جان،
ئېلىشتۇق خەتەردىن ئۆتكىلى ئامان.
رېتىملىق توۋلىشىپ ئۆملىشىپ بىردەك،
بېرىشتۇق - ئۆزئارا ئىلھام، كۈچ - دەرمان.
تاراسلاپ تەككەندە ئاتلارغا قامچا،
ئادەم، ئات تەڭ كۈچەر، ئۆرىدەپ شۇئان.
تامچىلار كۆپكۆك مۇز ئۈستىگە، يولغا،
ئاتلارنىڭ تېنىدىن ئىسسىق قىزىل قان.
ئاتلار جان تىكىشتى ئادەملەر ئۈچۈن،
بولسىمۇ بەللىرى، تۇيىقى يېغىر.
ئادەملەر ئاتلارغا بولدى يار - يۆلەك،
نى جاپا - جەبرىنى كۆرمەستىن ئېغىر.
ھەممەيلەن ھە - ھۇ دەپ كۈچىدۇق بىردەك.
تۇياقلار، ئاياقلار باسقاندا قەدەم.
ئۇدۇلدىن بىر ھارۋا كېلىپ توسسا يول،
نە قىلماق، ئەمدى بۇ بولدى يېڭى غەم.
قۇڭغۇراق ياڭرىسا، توۋلايمىز ئاندىن:
كەڭ جاينى تاپ، توختات ھارۋاڭنى چەتكە.

① ئەپسانىلاردىكى تاغ ئالۋاستىسى (ت)
② سۇموشتاڭنى دېمەكچى. (ت)

قالدۇرۇپ تۆۋەندە تالاي ئەگىمنى،
ئاخىرى چىقتۇق بىز بۇلۇت قەھرىگە.
خۇشاللىق يامرىدى ھەر بىر چېھرىگە.
بولدۇق بىز شۇ چاغدا گويا بىردىنلا،
يويمىنكۇ① ئۈستىگە يېتىپ چىققاندەك،
بىر قەدەم ماڭساقلا، تۈزلەڭگە چۈشۈپ،
خاتىرجەم، خىرامان ئۆتۈدىغاندەك؛
ھاياتلىق ـ ماماتلىق جېڭىدە يېڭىپ،

تەنتەنە مارشىنى ئېيتىپ قايتقاندەك،
شادلىقتىن تۆكتۇق ياش، لېكىن مۇشتىمىز
تۈگۈلدى يەنە چىڭ، چىدام ئاشقاندەك.
بولمىسا بىۋاسىتە كەچمىش، نە بىلەي،
بۇ يولنىڭ بۇنچىلىك جەبرى ـ زۇلمىنى.
كۈلدۈم مەن ياراتماي شۇ چاغ سۇن چونىڭ
مۇكەممەل بولمىغان تيەنتەي كۈيىنى②

كۆشۆتى ئېغىزى

تېتىدىم كۆپ بولاق سۈيىن، سوغ ـ شېرىنلىكتە
بېسىپ چۈشەر ھەممىسىنى بۇندىكى بۇلاق.
تۇرار كۈنگەي تاغ جەنۇبتا كېرىپ قەددىنى،
مەجنۇنتاللار سايىسىغا پۈركىنىپ ھەرۋاق.

تەسۋىر ئەتسەم بۇ ماكاننىڭ تۇرقى ـ شەكلىنى،
ئەۋلىيالار ماكانىدۇر ھۈر جەننەت سىياق.
ئات ئۈستىدە ئىچتىم زىلال سۇدىن بىرنوگۇي،
ئىچتىم، لېكىن يۈرەك ئاڭا قېنىشتىن يىراق.

قۇمۇل

تاز ئىدى تال تېرەك مەن كەلسەم بۇيان،
يېشىل تون كىيىپتۇ قايتقاندا ئۇيان.
ئوخشاپتۇ مېۋىلەر مۇنبەت تۇپراقتا،
كۆرۈنەر بىپايان قۇملۇقلار ئارا.
قورغانلار ئىزلىرى لەشكەرلەر تۇرغان.

ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار
ئارىلىشىپ زەپ ئىناق سودا قىلىشار.
مەنزىرە بۇياقتا ئۆزگىچە ـ باشقا،
ئوخشىماس شىمالغا ـ تاغ ئارقىسىغا،
قارىسام، يۈزۈمگە كۈلكە ئۇلىشار.

ئەلتۆمۈر

تېتىپ كۆرگەنمىدۇ لۇيۇي③ ئەينى يىللىرى،
مۇنداق ئاچچىق ـ چۈچۈك سۇنى خۇددى قايماقتەك.
مالاي كەتتى سۇ ئالغىلى قاپاقنى ئېلىپ،
ئابىي ھايات تۇمارىغا ئەمدى يوق ھاجەت.

شىڭشىڭشيا

تاغنى يوغان پالتا بىلەن يارغانمۇ،
تاغنىڭ سۆڭەك، ئۆگىسى يا يوغانمۇ،

ھارۋا گويا چاقى چىقىپ كەتكەندەك،
ماڭماس ئاتلار قانچە ئۇرغان بىلەنمۇ.

① رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، شيا بۇي دەريانى تىزگىنلەشتە ياشىغان تۇغان.ت
② ـ سۇن چو: مىلادى 371 ـ 314 ـ يىللىرى ياشىغان شائىر، بۇ يەردە ئۇنىڭ تيەنتەيشەن تېغىغا بېغىشلاپ يازغان شېئىرى كۆزدە تۇتۇلغان. (ت)
③ لۇيۇي ـ مىلادى. 804 ـ 773 ـ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر شائىر. (ت)

چۈشكەن ئىمىش كۆكتىن يۇلتۇز تاش بولۇپ،① بىردىن چىراي ئاچتى چەكسىز كەڭ جاھان،
داۋان ئاشتۇق شۇڭا تەستە ئاھ ئۇرۇپ. كۆردۇق قۇمۇل ئۆيلىرىنى تەلمۈرۈپ.

زوزۇڭتاڭ — ئىسمى جىگاۋ، شياڭيىڭلىق. گۇاڭشۇنىڭ تۇنجى يىلى (1875 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار دۇبەنى بولۇپ، غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇننىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا قۇماندانلىق قىلغان. ئەينى چاغدا جاڭ ياۋ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سۇڭ ۋۇ قوشۇنىنى باشلاپ، تاغ يېرىپ يول ئېچىپ، قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك ئېگىز داۋاننى تەكشى يولغا ئايلاندۇرغان. يول پۈتكەندە، زوزۇڭتاڭ «تىيانشاندىكى ۋادەك ئابىدىسى» نى يېزىپ تاشقا ئويدۇرۇپ، تۆھپىنى خاتىرىلىگەن.

تىيانشاندىكى ۋادەك ئابىدىسى

تىيانشاندا ئوتتۇز ئىككى ئەگىم داۋان بار، بۇ تۆھپىگە جېمى كىشى ئوقار ئاپىرىن،
تاشنى قېزىپ، ياغاچ تىزىپ ۋادەك ياسالغان. ئىكرام بىلەن چەكتىم تاشقاشۇڭا نامىنى.
ئايلاندۇردى كىم خەتەرنى ئاسايشلىققا؟ بۇزۇش، يۇنۇش، ئۇپرىتىشتىن ئەيلەڭلەرھەزەر،
بىر ئەزىمەت — سۇڭ ۋۇ قۇماندانى ئاتالغان. پۈتتۈم گۇاڭشۇ ئىككىنچى يىل ئىيوندا بۇنى.

شياۋشيۇڭ — ئىسمى گاۋمۇ، خۇنەن يىياڭلىق. تۇڭجى يىللىرى جىن شۇن، جاڭ ياۋ قوشۇنى بىلەن بىللە ئىككى تۈمەن چاقىرىم يول يۈرۈپ شىنجاڭغا كىرگەن، كېيىن چاڭساغا قايتىپ، كىيىملىرىنى گۆرۈگە قويۇپ ئەسەر يازغان. تۆت جىلدلىق «غەربىي يۇرت ھەققىدىكى رەڭدار نەزمىلەر» دېگەن كىتابى بار.

تىيانشان ئابىدىسى

مول تۆھپە كۆرمەىسى دەر قىلساڭ ئارمان، ھەجەپ ئىش: چوققىغا چىققان چېغىمدا،
ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىنىڭ يىللىرىغا باق. خەتلەرنى ئوقۇغان مۇخلارنى سۈرتۈپ،
شۇ يىللار بابىدىن سۆزلەپ قىسمەتلەر، دەم ئۆتمەي بىردىنلا يەرۇ — ئاسماننى
تۇرار بىر ئابىدە چوققىدا ھەرۋاق. قاپلىدى شىۋىرغان قار لەرزان ئۇچۇپ.

ئەجدىھار سىمان مەجنۇنتال

قەدىمكى غوللىرىڭ ئەجدىھار سۈپەت، قىيامىڭ ئايلىنار ئابى ھاياتقا،
تۇرىسەن سۈپسۈزۈك بىر كۆلنى ئوراپ. تاۋلىسا قاينىتىپ تەكرار يالقۇندا.
تەڭدىشىڭ كۆپ ئەمەس كەزسە جاھاننى، نى جۇدۇن - چاپقۇنلار ئۆتتى بېشىڭدىن،
تولغىماچ شاخلىرىڭ تۇرىدۇ يايراپ. سەنمۇ تەڭ يۈكسەلدىڭ بوران - چاپقۇندا.

① شىڭشىڭشيا: يۇلتۇز ئېغىزى دېگەن مەنىدە. (ت)

سۇڭ بەيلۇ — ئىسمى زىچۈن، شەنشى لىچۈەندىن. گۇاڭشۇ يىللىرى تەشرىپدار بولغان. دارىلئۇلۇمدا تۈزۈش - يېزىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان، سەندۇڭ ئۆلكىسىدە تەپتىش بېگى بولغان. 15 جىلدلىق «تاش ئالمىزارلىقتىكى ئەۋلىيار ئەنبىيالا نەزمىلىرى» نىڭ ئاپتۇرى.

شىڭشىڭشيا

تۇرىدۇ چوققىلار بۇلۇتنى يېرىپ،
تۇرىدۇ قىيالار چىڭ قۇچاقلىشىپ.
قامچىلار تاراسلاپ ئۆرلەشكە ئۆندەر،
قاتمۇ قات ئېگىز تاغ - داۋانلار ئېشىپ.
تۆۋەندە ياتىدۇ يېڭى ئاچقان يول،
يىراقتىن يىراققا سوزۇلۇپ راۋان.
بىز تۇرغان بۇ يولنى خەتەرلىك دەرمىش،
ھەر يىلى تالاي چاق بولارمىش ۋەيران.
بۇ يولدىن ئۆتكەنلەر خىسلەتلىك بۇتقا
باش ئۇرۇپ تىلاۋەت قىلاركەن ھامان.
بۇلۇتلار بېشارەت بەردى تىنچلىقتىن،
بۇ سەپەر يولىمىز بولدى تىنچ - ئامان،
بىلدۇرۇپ ئېھتىرام قەھرىمانلارغا،
ئۆي ئىچى — ھەممىمىز قىلىشتۇق تاۋاب.
ئاستىلاپ چۈشتۇق ھەم ئېگىز تاغلاردىن
ئاجايىپ تۈز - تەكشى قاپتالغا قاراپ.
كەينىمگە بۇرۇلۇپ، ئىككى ياقتىكى
قىياغا قارىدىم بولۇپ مەن ھەيران.
تۇرىدۇ خەتەرلىك چوققىلار ھەيۋەت،
تەڭرىنىڭ قۇدرىتىن قىلىپ نامايان.
ھە، ئەمدى بەخش ئېتەر ئالدىمىزدىكى
داغدام يول ھەردىلغا ھۇزۇر، ھالاۋەت.
كۈن پارلاق، يار بىزگە تىنچ - ئاسايىشلىق،
ساقلايدۇ تەڭرىمۇ بىزنى سالامەت.

يەندۆڭ

بېسىپتۇ قەدىمكى تۇرلار ئۈستىنى،
سارغايغان قۇمۇش ھەم ئوت - چۆپ بىر قەۋەت.
كەچكى كۈن تېخىچە ئولتۇرغىنى يوق،
ھارۋىكەش قامچىسى كۆرسىتەر ھەيۋەت.
يىراققا سوزۇلغان سامان يولى تېچ،
قۇملۇقلار ياتىدۇ كېچىدە قات - قات.
بۇ چېگرا دىياردا، ئوچۇق دالىدا
شامالنىڭ سوغۇقى چەكتۈرەر پەريات.
ھىلال ئاي ئېسىلىپ تۇرىدۇ كۆكتە،
بىز ھامان سەپەردە، قوللاردا تىزگىن.
مەپىنى يورۇتار چىراغنىڭ نۇرى،
كىتابنى ياستۇق قىپ ئۇخلىدىم شېرىن.
تۇگىمەس بۇ يوللار، مەنزىل بەك يىراق،
نەدىدۇر قۇنالغۇ توختارمىز قاچان؟
زېرىكىش ئىلكىدە بىر تار ئېقىننىڭ
بويىنى قىلدۇق كەڭ دالىدا ماكان.

ئەلتۆمۈر

ساربۇلاق سوزۇلغان يۈزلەپ چاقىرىم،
تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكى سايان،
ئۇششاق قار جىمىرلاپ ئوينايدۇ كۆكتە،
قاشتاشتەك مۇزلارنى يۇيار قەھرىتان.
يۈز ئاچتى ئالدىمدا بولۇپ نامايان،
تەبىئەت دۇنياسى — ئىككى خىل جاھان،
بىر ياندا سۈزۈك سۇ باشنى يۇغىدەك،
بىر ياندا لاي - دۇغ سۇ يۇغىدەك تاپان.

بىر نۆۋەت دەرت ـ ئازاپ چەكتىم يەتكىچە،
بىز باسقان بۇ مەنزىل بولغاچ قۇم دېڭىز.
ياتىدۇ شېغىل ـ تاش، ياتىدۇ قۇملۇق،
ۋە لېكىن قالدۇردۇق شادلىنارلىق ئىز.
ئون موچە يەردىكى سولغان قومۇشلار
تۇرىدۇ سارغىيىپ سامان رەڭگىدە.
كۆلنىڭكى تېڭىنى قاپلىغان تاللار،
ماغدۇرسىز ئىرغاڭلار سوغۇق زەربىدە.
تۇرىمەن ۋادەككە يۆلىنىپ جىمجىت،
تۇرىمەن ئۆزۈمنى، ھەممىنى ئۇنتۇپ.
جىمجىتلىق ئىلكىدە سوغۇق بىلەن قار،
قويۇپتۇ يەكتەكنىڭ پېشىنى سۈرتۈپ.
ئەجدىھار دەشت ـ چۆلى، تۇرنا قۇملۇقى،
ئايلانغان شورتاڭلىق زەيكەش دالىغا.
بۇ يەردە بولۇپتۇ بىردىنلا تامام،
ئاپئاق شور سىڭىپ يەر قوينى ـ باغرىغا.

ماڭا يات بولسىمۇ بۇ يەر، زېھنىمنى،
كۈچۈمنى سەرپ قىلىپ تەسۋىر ئەتتىم مەن.
ئولتۇرۇپ كۆز تىكسەڭ، ئاپئاق قومۇشلار،
پەرقسىز كۆرۈنەر زىرائەت بىلەن.
قەيەردە تۇرساڭ سەن، شۇ يەر كۆزۈڭگە
كۆرۈنمەس باشقا جاي ـ ماكاندىن ياخشى.
مىسالى تاغدىكى راھىپقا ھامان ـ
كۆرۈنەر تاقىردەك پۇقرالار بېشى.
كۈن پېتىپ، يايغاندا گۇگۇم تورىنى،
قۇشلار غەرق بولۇشتى تۈتەك قوينىغا.
پۇرۇلداپ ئۆرلىگەن سېرىق چاڭ ـ توزان،
ياماشتى ھارۋىنىڭ چاقى ـ بۇلىغا.
نەدە مەي ئىچىمىز بۈگۈن تۈن ئارا،
تاراپ كەيپ قوپارمىز ھەمدە قاياندىن.
تۈز ـ ئۇدۇل ماڭدۇق بىز ئۈكەرگە قاراپ،
ئۇرۇلار سوغ شامال يۈزلەرگە ياندىن.

قۇمۇلغا كەلدىم

بۈك ـ باراقسان، ئەجەب خىلۋەت قۇمۇلنىڭ يولى،
تال چىۋىقلار سىيپاپ ئۆتەر مەپە يۈزىنى.
ئاپئاق قارلار بۇ شەھەرنى باسقان باغرىغا،
سەيلە قىلدىم قورغان ئۆزرە جۈيخۇا گۈلىنى.

ئاسراپ تۇرار بۇندا زەنجىر قەدىم دەرەخنى،
رەڭدار قوغۇن ياتار چاقناپ ئالتۇن تاۋاقتا.
مۇنبەت ئىكەن ئەزەلدىنلا ئۇيغۇرلار يۇرتى،
سۈيى سۈزۈك، گۈل ـ گىياھلار ياشنارھەرياقتا.

شەھەر ئىچىدىكى قەدىمىكى مەجنۇنتال

قەھرىمان ۋىلايەت قۇمۇل شەھرىنىڭ
قەدىمىكى مۇبارەك نامى ـ ئېۋىرغول.
ئۇ گويا ھارۋىنىڭ بۇلىسى ـ ئوقى،
تارىلار ئۇنىڭدىن ھەر تەرەپكە يول.
سۇلىرى باغرىدىن ئاقار شارقىراپ،
تومۇردەك تارالغان ئېقىن ـ ئېقىننىڭ.
ئۈچيۈز تۈپ تال ـ تېرەك كۆككە بويسۇزۇپ،
زۇقىنى تارتىدۇ يىراق ـ يېقىننىڭ.
چوڭلۇقى قۇمرىدەك شەھەر ئىچىنىڭ،
ياتار ئۇ بىر چەتتە ـ غەربىي جەنۇبتا.

ئۇ يەردە باراقسان قەدىم سۆگەت بار،
سوزۇلۇپ ياتار ئۇ چوڭ يول بويىدا.
بۇ دەرەخ ـ بۇ قېرى قەدىمكى سۆگەت.
بېشىدىن كەچۈرگەن ئونلاپ ئەسىرنى.
بۇ يەردىن ئۆتكەنلەر كۆرگەندە ئۇنى،
خورسىنار بىلگەندەك بۇندىكى سىرنى.
كۆرۈنەر بۇلۇتتەك قويۇق سايىسى،
نامازشام پەيتىنى ئەسلىتەر كۈندۈز.
شاخلىرى مىسالى يۈگەنسىز تۇلپار،
چاپىدۇ كەڭ قۇچاق ئاچقاچ دالا ـ تۈز.

ئۆرەنلەپ بوشلۇققا كۆتۈرۈلسە تىك،
بېجىرىم غوللىرى بولار نامايان.
قوۋزىقى كۆرۈنەر يۆگەم قەلەيدەك،
كۆرۈنەر تاشقا گۈل چەككەندەك ھامان.
ئېچىلسا قىزغۇچ ھەم ساغۇچ پوتلىسى،
بەرگىدە ئوينايدۇ شەبنەم پارقىراپ.
كەلگەندە ئالتۇن كۈز غازاڭ مەزگىلى،
تۆكۈلەر ياپراقلار ئەتراپنى قاپلاپ.
گوياكى دالىدا توپ ـ توپ ئەجدىھا،
جەڭ ـ يېغا قىلغاندەك ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق.
گوياكى چۈشكەندەك ئۇچۇپ لاي ئارا،
بىھېساب تىرناقلار، بىھېساب قاسراق.
خىسلەتلىك دەرەخكە ئوخشار خىسلىتى،
بىراق ئۇ رىۋايەت قەدىمدىن قالغان.
ئاڭلىغان گەپكىلا ئىشىنىپ قېلىش—
دۆتلەرنى چۆچۈتۈپ قىلىدۇ ھەيران.

چاقنايدۇ پىلىلداپ بىر سۆگەت يۇلتۇز①
چىراغدەك بىپايان ئاسمان كۆكسىدە.
يارالغانمىكىن يا بۇ قەدىم سۆگەت
شۇ يۇلتۇز چۈشكەندە زېمىن ئۈستىگە.
لەشكەرلەر ئۆزئارا چېپىشىپ قېلىچ،
بىر مەھەل ئۇرۇشلار توختىماي كەلدى.
زەپ ئېسىل دەرەخلەر كېسىلىپ كۆپلەپ،
ئوتۇن قىپ قالاندى، ئوچاقتا كۆيدى.
ۋە لېكىن چەت يىراق خىلۋەت زېمىندا،
بۇ دەرەخ ياشناپتۇ سولماستىن پەقەت.
ئۆچمىگەن بولسىمۇ ئۇرۇش ئوتلىرى،
ساقلاپتۇ تەڭرى يار بوپ، بېرىپ مەدەت.
قەغەزنى تولدۇرۇپ يازدىم بۇ شېئىرنى،
قوشۇمچە بوپ قالار «ئاجايىبات» قا②
ئوقۇسا بىگانە تالىپلار بۇنى
تاڭ قالار ھەيران بوپ بۇ مۆجىزاتقا.

يېدىم قۇمۇل قوغۇنىنى مەن

ياتىدۇ قۇملۇقلار چەكسىز دالىدا،
بوراندا ئۇچىدۇ قۇم ـ شېغىل تاراپ.
تۈمەنمىڭ چاقىرىم يول بېسىپ غۇزلار،
قىلىدۇ بېيجىڭنى — ئوردىنى تاۋاب.
مىخلىما ساندۇقلار يىپەك تانىدا
ئاۋايلاپ ئېھتىيات بىلەن تېڭىلار.
ئەلچىلەر ئوردىغا قىلىشار تەقدىم،
قۇمۇلنىڭ قوغۇنى — ئېسىل سوۋغىلار.
شاھانە باغلاردا تۇرار مەي بولۇپ،
گۆھەردەك مېۋىلەر سانجاق ھەم سانجاق.
لېكىن بۇ قوغۇننىڭ ھۈرمىتى چەكسىز،
كېلەر ئۇ چەت يۇرتتىن پايتەختتىن يىراق.
سۇنۇلغان چاغدا ئۇ ئالتۇن تاۋاقتا،
شاھلارنىڭ لېۋىدە ئوينايدۇ كۈلكە.
تېتىشىپ تەمىنى ئوردىدىكىلەر،

ماختىشار زوقلىنىپ كۆتۈرۈپ كۆككە.
مەن كىچىك چېغىمدا—سەككىز يېشىمدا،
ئاڭلىغانىدىم نام ـ داڭقىنى تولا.
مۇشەررەپ بولالماي تىلىپ يېيىشكە،
قالاتتىم بىھۇدە ئارماندا ـ داغدا.
ياشىنىپ ساقالغا قونغاندا قىرو،
تۇيۇقسىز كېپقالدىم بۇ يان بىئامال.
ھەم شۇنداق پۇرسەتكە بولدۇم مۇيەسسەر،
خالىسام قانغىچە يەيمەن بىمالال.
ئوخشىماس قوغۇنلار بىرى ـ بىرىگە،
رەڭلىرى كۆك، سېرىق، تورلاشقان، سىلىق.
ئەتلىرى قىزىل ھەم ئوتتۇرىسى ئاق،
يېگەنلەر ئاپىرىن ئوقۇشار تەھقىق.
سېۋەتنى تولدۇرۇپ ئەپكەش كۆتۈرۈپ،
دېھقانلار بىر ـ بىرلەپ كىردى شەھەرگە.

① بىر يۇلتۇزنىڭ نامى
② «ئاجايىبات» — چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاڭ خۇا دېگەن كىشى يازغان، جايلاردىكى ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەر خاتىرىلەنگەن ئەسەر(ت).

يۇز داچەن پۇل بېرىپ بىر قوغۇن ئالدىم،
بازارنىڭ ئالدىنى ئېلىپ سەھەردە.
ئىچتىم مەن گويا كى هايات كەۋسىرى،
گويا ئاق قىرو، كۆك مۇز نوكچا يېدىم.
بۇ يۇرتنىڭ هەسلى نەقەدەر شېرىن،
لەززىتى تىلنىمۇ يارغۇدەك، دېدىم.
تەككەندە شارتىلداپ كۆمۈش رەڭ پىچاق،
تىلىندى چىرايلىق تىلىم ـ تىلىم بوپ.
تۆگىدى يېيىلىپ هەش ـ پەش دېگۈچە،
ئاپىرىن ئوقۇشتى هەممە خوش بولۇپ.
كەچكۈزدە ئاچ قورساق مۇزدەك نەرسە يەپ،
سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ئەيلىدىم هەزەر.
تويغۇچە يېيىشتىن قىلدىم ئېهتىيات،
چۈنكى يول بەك يىراق، جاپالىق سەپەر.

قۇمۇلدا ئۆتمۈشنى ئەسلەش

(8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى بۇ يەرگە كەلدىم)

مەجنۇنتال ئاستىدا، ئېرىق ئىچىدە،
ئاقىدۇ زۇمرەت كەبى كۆز سۈيى.
چۆلسىرەپ ياتىدۇ خارابە، لېكىن
ئۆتمۈشكە كېتىدۇ كىشىنىڭ ئويى.
بۇ يەرنىڭ قەدىمدا قامىل نامى بار،
ئاتىلار هازىرمۇ بۇ نام قۇمۇل دەپ،
يەرلىك خەق نامىنى ئاتىشىدىكەن
بۇ يەردە ئۈزۈندىن بىرەڭ ئۇيغۇر دەپ.
مازۇكسەن① تېغىنىڭ يېنى ـ بويىدا،
تاراملاپ تۆكۈلگەن سانغۇننىڭ يېشى.
يوقالغان ياردىكى بارىگاھ ـ ئوردا،
جەڭلەردە خاقاننىڭ مەغلۇپ بوپ ئىشى.
ئوردىغا يوللىنىپ تۇرغاچ مەلۇمات،
ساداقەت سانالدى هەممىدىن ئەۋزەل.
بېرىلدى كەڭ زېمىن سۈيۈرغال قىلىپ،
قوغدالدى ئاسرىلىپ بۇ يەر هەرمەهەل.

جاڭ يىڭخۇەن ـ ئىسمى چياۋيې، گۇاڭدۇڭ نەنخەيلىك. پايتەخت كان ئىشلىرى ـ تۆمۈر يول ئىدارىسىنىڭ باش ئىش باشقۇرغۇچىسى بولغان. گۇاڭشۇ يىللىرى قانۇن ئۆزگەرتىشنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان، گۇاڭشۇ-نىڭ 27 ـ يىلى ئىلگىرىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ياۋياگۇدا جىيەنىم فەنگە مۇشائىرە

گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ چېگرىلىنىدىغان جاي ـ ياۋياگۇ دەپ ئاتىلىدۇ. جىيەنىم خەن بۇ هەقتە شېئىر يازغان.

بولغايمۇ هاياتىم ئەمدى ئوڭۇشلۇق،
كۆنلىرىم بىتەهقىق ئۆتمەس شاد ـ خۇشال.
بالدۇرلا بىلەتتىم: تۇز كۆڭۈللۈكۇم
ئۆمرۈمگە يەتكۈزەر مالامەت ـ كاشال.
هايات مۇساپىسى ئىختىلاپقا باي،
بۇ هەرگىز ئەمەستۇر باغلىنىق تەقدىرگە.
ئۆتەر ساي ـ جىلغىدىن ئۆتەڭ يوللىرى،
ۋە لېكىن ئۇنى سەن تەپتەكشى دېمە.
كۆيلىگىڭ كېلىدۇ باهار پەيزىنى،
بۇلبۇللار ناۋاسى تاپمايدۇ تېنىم.
ياتىدۇ قاتمۇ قات ئىدىرلار، تاغلار،
ياتىدۇ قاۋىماي ئىتلار هامان جىم.

① جاي ئىسمى.

بۇندىكى ئوتياشنىڭ لەززىتى ـ تەمى
قىلمەدىن كەتمەس ھېچ، ئەسلىنەر ھامان.
شىنجاڭغا كىرىشتە تۇنجى مۇساپە ـ
بولغاچقا بىز تۇرغان بۇ جىلغا ـ ماكان.

ئەلتۆمۇر ئۆتكىدە

ئەنشى ئايمىقىدىن چىقىپ ئەلتۆمۇر ئۆتكىگە يېتىپ كەلگەندە، دەل ـ دەرەخلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى، بۇ يەرنىڭ سۈيىمۇ ئاچچىق ئەمەسكەن، بۇ يەرگىچە سەككىز ئۆتەكىدىن ئۆتتۇم.

تۇگىگەنمۇ سەپەر ئازابى،
ئارامگاھقا باستۇقمۇ، ئاياغ؟
دەل ـ دەرەخلەر تاشلاپتۇ سايە،
شىلدىرلايدۇ بىر تاتلىق بۇلاق.
چىگىردىكى قاراۋۇللارنىڭ
ئۆيى ـ ماكانى تۇرار دەخلىسىز.
كەلگەچ باھار، ئالدىراش ئۇلار،
باشلاپ سۇلار سۇغىرار ئېتىز.
يايلاق يېشىل، ئوت ـ چۆپ مول ـ ئەلۋەك،
ئۇيغۇر ئېتى زەپ سېمىز ـ تېمەن،
مەينىڭ كەيپى تارقاپ، بەھۇدە ـ
تەشۋىشلەرگە قىلمىدىم پىسەنت.
نەچارە بار، ۋە يا نە ئىلاج،
گۈزەل پايتەخت قالدى يىراقتا.
جاھان كېزىپ يۈرىمەن ئەمدى،
چېكىپ ھەسرەت، كۆيۈپ پىراقتا.

ئۆتكىدە كۈشۈنمەك داخىل بولدۇم تاماققا

كۈشۈي ئۆتكىدە ئەتىگەنلىك تاماققا يېڭى كۆكتات ئىشلىتىپتۇ، گەنسۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يەردە تۇنجى قېتىم يېڭى كۆكتات كۆرۈپ، ھاياجانلىنىپ نەزمە يازدىم.

ئاي ـ ئايلاپ يول باستىم ھەربىي يۈرۈشتە،
ئاش ـ تاماق بولمىدى قۇم ـ تاشتىن خالى.
سەپەردە كۆكتاتنى نەدىن تاپقۇلۇق،
ئەمەلدار زاتلارنى تەمىن ئەتكىلى.
بوز تىكەن، سېمىز ئوت بىزلەرگە گويا
تېپىلماس خورمىدەك بولدى ئەتىۋار.
تاتماسقا چارەم يوق بۇ دەرد ـ ئەلەمنى،
نەجىسلار دىلىمغا بەردى كۆپ ئازار.
كۈشۈنىڭ بېكىتى ئۇزرە قورسىقىم
قويۇقراق چىلىنغان ئۇماچقا تويدى.
يېدىم ھەم ھەززە قىپ كۆپكۆك ئوتياشنى،
ماڭا بۇ بىر ۋاقلىق ناشتىلىق بولدى.
نەھاجەت بۇ يەردە، سەپەر ئۈستىدە
يۈرۈشكە ياخشى ۋە ناچارنى ئىلغاپ.
جانىزدۇر ئالدىڭغا كەلگەننى تۇگەل
يېمىسەك ئەگ ياخشى كۆكتات ھېسابلاپ.
دۇفۇنىڭ شېئىرلىرى مەنىلىك شۇنچە،
مەزمۇنى قۇلاقتا تۇرىدۇ ياڭراپ.
يات يۇرتقا مۇساپىر بولغاندا كىشى،
كېلەركەن بېشىغا جاپالار يامراپ.
ھەجەپمۇ يىراقتا قېپقالدى مېيىشەن①
قويۇق ئىس ـ تۈتەككە ئورالغان ھەرياق.

① مىچۈەندىكى بىر ناھىيە.

زەپ ياخشى ئۇ يەرنىڭ گۈل - گىياھلىرى،
سېغىنىش قوزغايدۇ دىلىمدا ھەرۋاق.
مەنزىرە ئۆزگىچە بىپايان چۆلدە،
جېمىكى ھاياتلىق بولغاندەك خازان.
ياپيېشىل ياقۇتتەك كۆرۈنەر پەقەت،
ياپيېشىل دەل-دەرەخ، باراقسان ئورمان.
بار ئىكەن بۇندىمۇ يۆگىمەچ ئوتلار،
ئېتىزدىن بېدىلەر تۇتۇپتۇ ماكان.
قۇرۇپلا تۇگەپتۇ بۇندىكى مورلار①،
بارغاندا كۇشۇتىغا ئالارمەن ھامان.
كۆكلەپتۇ كۈدە ھەم بىراسېنيە②
ياپيېشىل تۈس ئېلىپ، سول-سولنى بويلاپ.
ئەۋارە بولۇشقا نەھاجەت ئەمدى،
سالىمۇن بېلىقى يېيىشنى ئويلاپ.

قۇمۇلدىكى ھەزرىتى زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسىغا زىيارەت

ئىبادەتخانىنىڭ شام - ئىسرىق ئىسى
ئۆرلەيدۇ كۆك ئاسمان قەھرىگە - ئەرشكە.
كەلدىڭىز يىراقتىن ئۇزاق يول بېسىپ،
كەلدىڭىز ياۋلارغا زەربە بېرىشكە.
قار - مۇزلار قاپلاپتۇ ئاسمان - پەلەكتە
بىر چاغدا سىز تۇرغان ئاشۇ بارگاھنى.
تۇرۇپتۇ تاغ، دەريا ئۆز ئەينى پېتى،
تۇرۇپتۇ چەت - يىراق ئۇيغۇر ماكانى.
جەنۇبتا سۈرگەندە بەدەۋىلىرنى،
تۆھپىڭىز شەرىپى تارالغان ھەريان.
مەرىپەت بابىدا چىلانتاغدىمۇ
قۇچتىڭىز تېخىمۇ يۈكسەك شەرەپ - شان.
جياڭنەندە③ قىلدىڭىز ئەلگە كۆپ خىزمەت،
دىللار ياد ئېتىدۇ شۇ چاغنى ھامان.
مەجنۇنتال ۋە تۇمان ئىچىرە شىخۇدا④
تۇرغاندەك تاش كېمە تىنچ ئىدى دەۋران.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت قوغۇن ھەدىيە قىلدى

سوزۇلغان بىپايان ئېتىز - ئېكىنزار،
تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكى تامان.
بۇندىكى زىرائەت - مېۋىلەر ئىچرە
ئەڭ ئېسىل - سەرخىلى قوغۇندۇر ھامان.
يىلاندەك تولغىنىپ، يۆگۈلۈپ ھەيۋەت،
تۇرىدۇ ئەجدەرھاسىمان قېرى تال.
مۇسۇلمان ئاۋامى تېرىپ زىرائەت،
ئىشلىشەر ئېتىزدا شادىمان - خۇشال.
داڭلىق ۋاڭ پېقىرغا قىلدى ھەدىيە،
ئىلتىپات كۆرسىتىپ ئەتىۋار سۇغا.
كەچكۈزدە ئۈزۈلۈپ ساقلانغان قوغۇن
گۈل كەبى چىرايلىق كەتكەن تورلىشىپ،
ئەتىياز ئاخشىمى يېدۇق بىز تىلىپ،
ئۆزگىچە بىلىندى تەمى - لەززىتى.
ئەجەبا، ساقلىنىپ ۋاقتى ئۆتكەنمۇ،
كەلمەيدۇ مۇۋاپىق جىسمىغا ئېتى.
ئاجايىپ ماكان بۇ، مېنى قىلدى خۇش،
خوشلۇقۇم — ئۇچرايدۇ چىۋىن كەمدىن - كەم.
يەر ئاستى ھەم ئۈستى بايلىقى تولا،
سۈيىمۇ مول - ئەلۋەك، تەمى تاتلىق ھەم.
بىرچاغدا يول ئېلىپ بۇ يۇرتتىن خەيفەن،
ھىندىستان تەرەپكە قىلغاندا سەپەر.

① كۆكتات ئورنىدا يېگىلى بولىدىغان توشۇمچە يىمەكسلىك.
② بىراسېنىيە ئوتى.
③ جياڭنەن — چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبى.
④ شىخۇ كۆلىت.

قىش كۈنى قوغۇن يەپ قىلغانىكەن ھۇزۇر،
يېگەندەك تەڭداشسىز تاتلىق بال ـ شېكەر.
ئاجايىپ مۆجىزە ھېسابلاپ ئۇنى،
داڭلىشار ياۋروپا ئەتىۋار بىلىپ.
ۋە لىكىن قۇمۇلدا، ھەممىلا يەردە،
تۇرارکەن قوغۇنلار خۇش پۇراق چېچىپ.
مۇۋاپىق تاللىنىپ تۇپراق، پەم بىلەن
تېرىلسا، تولىدۇ جىسىمىغا شەربەت.
ئوردىمىز ئەزەلدىن قوغۇن بېجىغا
قوللىنىپ كەلدى كۆپ كەڭرى سىياسەت.
شەرت ئىدى بۇرۇنقى قائىدە ـ نىزامدا
پوچتىدىن ئەۋەتىش ئۈچ يۈزتال قوغۇن،
ئاۋايلاپ ھەم ئۇنى گەنجۇ بەگلىرى،
قوغدايتتى تەيىنلەپ ياساۋۇل نۇرغۇن.
ئۇزۇنغا سوزۇلغان گەنسۇ يوللىرى،
ھاردۇرار كارۋاننى جاپالار بۇندا.
تارتۇققا ئاتالغان لىجى مېۋىسى،
ۋاقتىدا يېتەلمەس ئوردىغا ھەتتا.
رەھىمدىل، مېھرىبان بولسا ھەممە ئەل،
رايىشلىق تارالسا ياقا يۇرتلارغا.
كۆڭۈلدىن يۇيۇلار ھارغىنلىق، ھەسرەت،
ئاراملىق دەم بېرىپ غەمكىن دىللارغا.
بۇ ئېسىل سوۋغاتنى يوللاشقۇ ئاسان،
ئاقىۋەت كىشىنى چۆمدۈرەر ئويغا.
سەپەردە بىھاجەت ھاياجانلىنىش،
باشقىنى ئويلىماي ئاتلاندىم يولغا.

قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زىياپىتىدە ئوقۇلغان شېئىر

زاماندا ئەمىنلىك سوزۇلسا ئۇزاق،
مېھىرلىك، شەپقەتلىك بولىدۇ دەۋران.
ئالسا ئەۋج بۆلۈنۈش، نىزا، غەلۋىلەر،
يۇرت دىيار تىنچلىقى بولىدۇ قۇربان.
ئەپ ـ ئىناق ئۆتسىلا ئىسلام ئاۋامى،
ئۆتىدۇ كۈنلىرى خۇشال ـ شادىمان.
خەنزۇلار كۆرسىتىپ مەڭگۈلۈك شەپقەت،
بولىمىز تېخىمۇ كەڭ قول، مېھرىبان.
چەت ـ يىراق چېگرىدا ـ غەربىي دىياردا،
ئۆچتى جەڭ ئوتلىرى، تارقىدى تۇمان.
ھەيۋەتلىك قەلئەلەر، مەھكەم سېپىللار،
كېرىپ قەد بۇ يۇرتقا زەپمۇ ياراشقان.
بۇ يۇرتتا كىيىلگەن يۇڭ كىيىملەردىن،
كېلىدۇ چېگرىنىڭ پۇرىقى ھامان.
سورۇنغا تىزىلغان نازۇ ـ نىمەتلەر
جۇڭخۇاچە يۇسۇننى قىلار نامايان.
قىپقىزىل مەپىلەر شۇقەدەر ئېسىل،
گويا قاشتېشىدەك نۇر چاچار ھەريان.
توز پېيى، قاشتېشى بۆكتە مۇجەسسەم،
چاقنىتىپ كۆزلەرنى قىلىدۇ جەۋلان.
ئۇپىراپ نەقىشلەر ئۆچكەن ئىشىكتىن
ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىشتى مېھمان.
مېھمانلار ئارزۇغا قېنىشتى تولۇق،
قەۋەتلا مەرت ـ سېخى بولغاچ ساھىپخان.
قېرىنداش مىللەتلەر تەيجى تىلىنى
ئىشلىتەر ئەركىچە، سۆزلىشەر راۋان.
سەللىلىك ئاخۇنلار كوچا ـ كويلاردا،
يۈرىدۇ مىغىلداپ قاتناپ ھەر سايان.
يوللىرى يىلاننىڭ باغرىدەك ئەگرى،
ۋە لېكىن ئورمانلار قويۇق، باراقسان.
نىلۇپەر قۇرىغان، قارماق تۇتۇشنى
شول دەقىق كۆڭۈللەر قىلمايدۇ ئارمان.
راۋاق سۇپىسىدا تۈۋرۈك ھۇل تېشى
چىرىگەچ، قالدۇق تاش ھەريان چېچىلغان.
پەلەمپەي تاشلىرى ئۆز تېنى بىلەن،
ئاسراپتۇ ۋادەكنى قىلماستىن ۋەيران.
ئەسلىسەم يۇرت ئارا بولغان جەڭلەرنى
تىغ تەڭلەپ ئېرقلار قىرغىن قىلىشقان.

ئەجدىها سۈرەتلىك تالىنىڭ ياپرىقى،
تۇرقىنى ئۆزگەرتىپ بولغان زەپىران.
قەلئەلەر ئۈستىدە جەڭ دۇمباقلىرى
جارانگلاپ تېرىغان ۋەھىمە، غەلىيان.
جەڭ - نىزا بەرمىگەچ تىنچلىق - ئەمىنلىك،
ئامبارلار بوشىغان تۇغەپ ئاشلىق - دان،
بويىغان يوللارنى مىڭلاپ چاقىرىم،
جەڭ ئارا تۆكۈلگەن ئىسسىق قىزىل قان.
گويا بىر ساداقتىن ئېتىلغان ئوقتەك،
بىر نىيەت، مەقسەتتە ئاشتۇق كۆپ داۋان.
ئەل ئارا ئورنىدى تېچ - ئاسايىشلىق،
جىمىقتى غەلۋىلەر، ئۆزگەردى زامان.
خاتىرجەم ئولتۇرۇپ ئەھلى ئىلىملەر،
قىرائەت قىلدۇ ئوقۇشۇپ قۇرئان.
شاد، قوۋناق كۈن يەنە قىلدۇ داۋام،
بۇنىڭغا مەن كەپىل، مەندە بار دەرمان.
مەن ئۆزۈم قەلەمكەش، قەلەم تۇتۇشقا،
ئەزەلدىن يەتمىدى ھېچقانداق نۇقسان.
ئۈستىباش خوپ بۇندا، خالار ھەركىشى،
ئەكسىچە زىرائەت، بولماقنى چوپان.
بىر مەھەل ۋەھىمە تارقاتقاندى،
ساداللار ياڭرىتىپ ساداق ھەم قالقان.
ئەزەلدىن ئەگىشىپ ماڭماقلىق كېرەك،
ئالدىڭدا يول باشلاپ ماڭسا قوماندان.
ئۆزگىنە تەلەۋزۇپ تىلەش نەھاجەت،
پۇزۇكنى يەر قىلىپ، چىراينى سامان.
مەي ئىچىپ كەيپىمنى كۆتۈرەي دېسەم،
بۇ قىلىق پېقىرغا ماس كەلگەن قاچان؟
ئىگەردە ئولتۇرۇپ سەگىدىم بىرئاز،
بېسىقتى جۇشقۇنلاپ تۇرغان ھاياجان.
يۇقۇۋناق كۈنلەرنىڭ قەدىرىگە يەتسەك،
گۈلباھار پەيزىگە چۆمىلەر ھەرجان.
تۈن ئۇزاق، خىيالغا چۆكسەمەن بەزەن،
تەپەككۇر قۇشلىرىم كېزىدۇ ئاسمان.
چىلانلار زەپ يوغان، باغۇەن - ئەۋلىيا،
ئەنبىيامىكىن، دەپ ئويلايمەن پىنھان.
چۈش پەيتى يېيىلەر ساقلانغان قوغۇن،
تارقىلار ۋۇجۇدقا شىپىرىنلىك شۇئان.
قوي گۆشى يەپ يولۇپ ئوقار ئاپىرىن،
سۆيۈنۈش ئىلكىدە ئۆتكۈنچى مېھمان.
بۇنداق چوڭ زىياپەت قەدىمكىلەرگە،
بىلىمەن، ئانچە كۆپ نەسىپ بولمىغان.
بۇگۈن قوي، كالىنىڭ گۆشىنى تىزىپ،
ھالاۋەت سۈرۈشكە قىستار داستىخان.
قانغىچە ئىچتىم مەي، نازۇنېمەتلەر
شۇنچە مول، تەكچىگە پەۋەس تىزىلغان.
يوق كىتاب، كارىۋان، پېقىر يېگانە،
ئۇلار بەك يىراقتا - يىراقتا قالغان.
كۆرىمىز گويا كى گۈگۈم قوينىدا،
رەققاسلار ئويىنىسا تولغىنىپ لەززان.
لەززان كۈي داپلارغا قىلىندى تەڭكەش،
دىللارنى چۈلغىدى مۇڭ، ھەسرەت شۇئان.
قاشتېشى تەخسىگە تۆكۈلدى تىنماي،
دەرتلىك ياش يامغۇرنىڭ تامچىسىمان.
ناخشا - كۈي ياڭرىدى تا تۈن يانغىچە،
تىڭشىدى پەلەكتە مۇڭلىنىپ چولپان.
يامرىدى چاناقتىن تېشىپ كۆز ياشلار،
توسۇشقا، بۇرادەر، كىمدە بار ئىمكان؟
نەغمىلەر ئۇلاندى بىرىگە بىرى،
ئۇسۇرغول مۇقامى ئەۋجىدە بۇ ئان.
دىللار زەپ يايرىدى، جۇشقۇنلىدى روھ،
دەرت - ئەلەم، ھەسرىتىم ئۇرلىدى شۇئان.
مىرزىلىق قىپتىمەن باش ئاقارغىچە،
تېكىپ كۆز مىراخور بەگكە ھەر زامان.
قاچانمۇ پېقىرغا بولدۇ نەسىپ،
ئۇلۇغ شاھ يارلىقى - مۇقەددەس پەرمان.

قاچانمۇ بولارمىز قەدىناسلار جەم،
كۆڭلۈمنىڭ ئارامى يوق، مەن پەرىشان.
تەپپىشپ پايتەختە ۋىسال شادىمان،
تەمتىرەپ يۈرسەمەن ئوشبۇ ئۆتەڭدە،
يىلبويى ئوڭىدىن كەلمىدى ئىشلار،
تاپالمايۋ يۈلۈمنى، تاپالماي نىشان.

پېيى جەڭگۇ ــ ئىسمى بەيجىيەن، ئەنخۇي خوچيۇ ناھىيىسىدىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇ يىللىرى گۈڭدۈڭنىڭ نەنخەي قاتارلىق ناھىيىلىرىدە ھاكىم بولغان. جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى نەنخەي ناھىيىسىگە قايتىپ كەتكەن. «ئەمىنلىك دەۋرىدىكى كۈنلۈن ئەستەلىكلىرى» ناملىق ئالتە تومлуق ئەسىرى بار.

12 - كۈنى شىڭشىڭشىيادىكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقىدىن ئۆتتۈم

خەتەرلىك ئىغىز ھەم تىك قىيا، تىك ھاۋا،
ئۆزگەردى سىياقىم، يۆتكەپ مەن لىباس،
قاتمۇقات تاش گويا باساقچى ھەرئان.
تون - تاجىم قەدىمكى روزغاردا قالدى.
قەبرە قوۋۇقىدىن ئىسرىق بىلەن شام
بىردىنلا بوران ھەم يامغۇر ئەۋج ئېلىپ،
تارقىتار خۇش بۇي ھىدە، تارقىتار ھەريان.
ئاسمانىنى بىردىنلا قاراڭغۇ باستى.
بەختىمگە يارىشا نەنخەيدىن كەتتىم،
قەبرىدىن بىر ئوچۇم توپىنى ئېلىپ،
ئاپەتتىن قۇتۇلدۇم ــ ئامان قالدى باش.
ئويلاندىم: تەقدىرىم بولارمىكىن قانداق؟
ئالغىلى نوم، ئاق ئات مىنىپ بۇ يۇرتقا
ئەجدادلار روھىغا سىغىنىپ شۇنان،
كەلدىم مەن جاپاغا بىرىپ ھەم بەرداش.
ششىنى كۆمتۇرۇپ سەپتىم مەن ھاراق.

3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كېچىدە ئەلتۈەۋرگە يېتىپ كەلدىم

نەچچە مىڭ چاقىرىم مۇساپە ياتار،
غۇيۇلداپ باھارنىڭ جۇشقۇن شامىلى،
ماڭمىمىز قۇملۇقتا ــ چاڭدا، توزاندا.
ھاسامنىڭ ئاستىنى سىيپىلاپ ئۆتتى.
كۆرۈندى ئادەملەر، كۆرۈندى ئۆيلەر،
تولۇن ئاي پەلەكتىن چۈشۈپ يېنىمغا،
ئۇسساپ ھەم ئېچىرقاپ دەرمان قاچقاندا.
مۇڭدىشىپ مەن بىلەن مەي - شاراب تۇتتى.
ئەلتۈمۈر باغرىدا چاچار خۇش پۇراق،
بار ئىكەن بۇ يىراق غەربىي زېمىندا،
تال - تېرەك پوتلىسى، ئۆرۈك چېچىكى.
زەپ گۈزەل بىر ماكان جەننەتتەك ياخشى.
ئاپئاق قار باسقاندەك تۇرار يالتىراپ،
يار بولسا بۇ يەردە تۇرۇش نەچچە كۈن
كېچىنى بىلمەس ساربۇلاق ئېتىكى.
ياشىرار ئالتە يۈز يىل يەنە كېشى.

قۇمۇل

تىيانشان تېغىغا توپلانغان ئاق قار،
قاپلىغان ھەر ياقنى شاپتۇل چېچىكى،
ئېرىشقا باشلىدى ئەكچىپ - تامچىلاپ.
يېشىل تون ئىچىدە يايرار تېرەك - تال.
كەچكى كۈن قۇمۇلنىڭ ئىككى شەھىرىنى
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارا ئىزلىسەك،
تۇرىدۇ قېپقىزىل شەپەققە ئوراپ،
تېپىلماس بۇنداق ئۇز باھار، شوخ شامال.

ساربۇلاق باغرىنى كېسىپ ئۆتتۇق بىز،
ئاياغلار ئاستىدا يانچىلدى تىكەن.
بۇغدايلار چايقىلار، مايسىلار ياشنار،
گويا بىر پاياندار ياپيېشىل چىمەن.

مۇبادا باشلانسا شاد نەغمە ـ ناۋا،
ئاڭلىساڭ دۇتارنى زۇقلىنىپ بىر پەس،
ناخشا ـ كۈي پەيزىگە مەيلىڭنى بېرىپ،
قۇنىسەن قۇمۇلدا بولۇپ غەرق مەس.

ۋاڭشۇنەن ئىسمى جىن لۇەن، خېبىي شىنچېڭلىق. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ، بىڭرۇڭ يىللىرى تەشرىپدار بولغان، كېيىن شىنجاڭنىڭ پەرمانبەرداری بولغان. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نى تۈزگەن.

قۇمۇل يولىدا يېزىلغان يەتتە شېئىر

بىز ئۇزۇن سەپەردە، ئۇچار قۇم ـ شېغىل،
تۇرىدۇ تۈزلەڭلىك ئالقاندەك ـ ئوشتەك.
پەلەكنىڭ قەھرىدە، يىراق ـ يىراقتا،
ھىلال ئاي كۆرىنەر ئىنچىكە قاشتەك.
سوقۇپ زەپ شىددەتلىك مەغرب شامىلى
ئەپكەلدى بىزلەرنى شىڭشىڭشىيا تامان.
ياتىمەن سۈكۈتتە كىگىز ھارۋىدا،
ياتىمەن سۈكۈتتە ئۇيقۇسىز ھامان.

بىھىساپ يول بېسىپ مەغرىپكە كەلدىم،
بۇ زېمىن نەقەدەر كەڭرى ـ بىپايان
يول ئالسام شىمالغا، پايانسىز كۆكتە
تۇرنىلار توپىغا كۆز يەتمەس ھامان.
لاپچۇق قەلئەسى ئۈستىدە بۇ دەم،
ئاڭلاندى لەشكىرىي دۇمباق ساداسى.
ھاياجان ئىلكىدە بولدى نامايان،
دىلدا شۆ سانغۇننىڭ ئوبراز ـ سىماسى.

ئۇرۇلار دولقۇندەك شىددەتلىك بوران،
بولۇتلار تۈرۈلەر پەلەكنى قاپساپ.
ئاي گويا سوغۇقتا قېتىپ قالغاندەك،
چوڭ چۆمۈچ يولتۇزى① تۇرۇدۇ چاقناپ،
ئېتىمنى قامچىلاپ ئۆتتۈم كېچىلەپ،
تىلسىمات دۆمبىلى ـ قۇملۇقىدىن مەن.
بۇتخانا ئىچىدە پارلىغان چىراغ،
كۆپ ـ كۆك ئىس ـ تۈتەكلەر تارقىلار ھەريان.

تۇرىمەن ئىگىزدە كۆككە يۆلىنىپ،
قوراللار مۇز كەبى سوغۇق شۇ قەدەر.
قىسمىتى بۇ يۇرتنىڭ بولدى نامايان،
ئەتراپقا ـ زىمىنغا تاشلىسام نەزەر.
يۇرت ـ زىمىن كېڭىيىپ بولدى بىپايان،
غەربىي يۇرت ئاتلىرى چېپىشار راۋان.
پەلەكنى ئايلىنىپ قاقماس شوخ قانات،
شىمالنىڭ ئەنقاسى ئەمدى ھېچقاچان.

خانتەڭرى چوققۇسى ئۆزرە يول ئالدىم،
بۇلۇتلار تۇرىدۇ چوققىنى قۇچۇپ.
ئەرشتىن چۈشمەكتە قار چېچەكلىرى،
شىرمانتاغ ئۈستىدە لەيلىشىپ ـ ئۇچۇپ.
بىپايان قۇملۇقلار ـ قۇم دۆمبەللىرى،
كۆرۈنەر ئاجايىپ تەكشى ـ بىلەيدەك.
قۇمۇلنىڭ قوش شەھەر قەلئەسى گويا،
كۆرۈنەر بەئەينى ياڭاقتەك ـ قاقتەك.

كىردۇق بىز خەنزۇلار ئايدىڭ كېچىدە،
غۇزلارنىڭ زېمىنى غەربىي دىيارغا.
گويا تاۋۇز چاغىنى پەيتىدىكىدەك،
بۇندىمۇ ئوخشاشكەن ئاي دۈگلەك شارغا.
ئات ئۈزرە تىيانشان تېغىدا تۇرۇپ،
كۆز تىكتىم مەن قۇتۇپ يۇلتۇزى تامان.
ئارقامغا بۇرۇلۇپ يۇرت تامان باقسام،
قەلبىمنى ئۆرتىدى سېغىنىش ھىجران.

② قۇتۇپ يۇلتۇزى (ت).

تىيانشان تېغىدا چوققىلار ئارا،
يېراقتىن تىكىلدىم قومۇل ئايماققا.
پەسلى كۆز، دۆمبەللەر ياتار سوزۇلۇپ،
تىترمشەر ئوت ـ چۆپلەر سامان سىياقتا.

لەپىلدەر بايراقلار قولدا تېنىمسىز،
شكار. ئاتلىرىنى ئارىغا ئېلىپ.
بولۇتلار ئوۋىسى ـ تىك ياردىن پەسكە
شۇڭغىدى بىر شۇڭقار ئوقتەك ئېتىلىپ.

قۇمۇل

قەلئەنىڭ سىرتىدا بىپايان يەرلەر،
ببرىلگەن سۈيۈرغال قىلىپ پۇقراغا.
ئوردىغا ئىتائەت قىلار ھەممىسى،
ئۇيغۇشقان گويا بىر چېدىر ئاستىغا.
قاراۋۇل كۆزىتەر ئېتىز ـ ئېتىزنى،

غۇز لەشكەر سۆزلەيدۇ خەنزۇچە راۋان،
يامغۇرمۇ ئانچىلا ياغماس يىل بويى،
بورىنى تۆت پەسىل ئۆكسىمەس ھامان.
غەربتە بۇرە ھەم يولۋاس ئوۋىسى،
ئويلىسام چېكىمەن يېگانە پىغان.

تۇن كېچىدە كۆشۈي ئۆتكىدىن سەپەرگە چىقىش

قەدىم باستىم تۇن قوينىدا،
قەدىم تەڭرىقۇت دىيارىغا.
چۆل بىپايان، قۇملار ئارا
چامدىنماس ئات ھېچ ئالدىغا.
ياكرار كالا كولدۇرمىسى،
مەنزىل يىراق، يوللار يامان.
خارابىلەر ئارا ئوينار،
چاڭ توزىتىپ تېيىن ـ چاشقان.

پايانى يوق ئايدالانىڭ،
يۇلتۇز باقار يەرگە ھارماي.
قار ـ مۇز ياتار كۆك قەرىدە،
نۇرلار تۆكەر ئاسماندا ئاي.
قالدى تالاي ـ تالاي ئانا،
قولى بولماي ئىشتىن بىكار.
بىزنى كۈتەر قاچانغىچە،
ھېجران ئىچرە بوپ ئىنتىزار.

قۇمۇلدىن سەپەرگە ئاتلانغاندا

ھەپتە قۇمۇلدىن چىقتىم سەپەرگە،
ئات ئۇزرە تېكىپ كۆز، يارغولغا قاراپ.
تىيانشان ئايرىپتۇ شىمال، جەنۇبنى،
قار ھەم مۇز چاچار سوغ تەڭگە تىغ قاداپ.
قۇملارنى توزىتىپ سوقار شۇنرغان،
دەل ـ دەرەخ ئۇستىدە قېلىن قار ـ قىرو.

بۇ ئۇزاق سەپەرنىڭ دەرد ـ ئازابىدا،
قالمىدى چېچىمنىڭ قاردىن پەرقىمۇ.
قايغۇرماي نېمىشقا يول ئازابىدىن،
ئاجىزمەن خان ھۆكمى ئالدىدا بىراق.
كېسەلدىن سارغايدى ھارۇنكەش چېغى،
بۇ يوللار نەقەدەر جاپالىق، يىراق.

تارانچى ئۆتكىدىن سەپەرگە چىقىش

ئۆتتۈق لاپچۇق ناھىيىسىدىن،
دەپ بېرىشتى ھەمرىيىم خەۋەر.
كۆرۈندى ھەم كەڭ دالىلاردا

ئاندا ـ ساندا قاراۋۇل لەشكەر،
قېلىن قارلار چاچار قەھرىتان،
گاھ قالمىز تاپالماي يولنى،

قۇم ئۇچىدۇ ھۇۋلاپ، ھۇشقىتىپ، پوقاق تولا قىزلار بوينىدا.
ۋەھىمىگە سېلىپ كەڭ چۆلنى. ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ھاۋانىڭ
ناگاندا بىر كۆرۈنەر دەرەخ، ئوزايىغا باقتىم سنچىلاپ.
پىلە غوزەك تۈگەلمەس بۇندا. تاڭ ئەلچىسى ــ جاڭگال توخۇسى
بۇ چەت، خىلۋەت تاغلىق ماكاندا، بەردى بەلگە سۈبھىدىن، چىللاپ.

II باب يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر

1. چيەنلۇڭ يىللىرىدا يۈز بەرگەن خىيانەتچىلىك ئەنزىسى

چيەنلۇڭنىڭ 46 - يىلى (1781 - يىلى)، گەنسۇدا كىشىنى چۆچۈتىدىغان بىر خىيانەتچىلىك ئەنزىسى ئېنىقلانغان. خىيانەت قىلىنغان تەڭگە بىر مىليون 600 نەچچە مىڭ سەرگە يېتىپ، بۇ ئەنزە مەھكىمىگە، 34 ئايماققا، 100 نەچچە ئەمەلدارغا چېتىلغان. ۋالىي لى ئېرجىن مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، چارە كۆرۈلگەن. پەرمانبەردار ۋاڭ تەنۋاڭ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. بۇ ۋەقە بىلەن چېتىشلىقى بولغان باشقا ئەمەلدارلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان، بەزىلىرى سۈرگۈن قىلىنغان، ئومۇمەن كەچۈرۈم قىلىنمىغان.

يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ۋالىي لى سياۋ يارلىققا بىنائەن بۇ ئەنزىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا قۇمۇلنىڭ يانداش ئايماق بېگى جىڭ فاڭدىمۇ خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، ھۆكۈمەت پۇلىنى بۇزۇپ - چېچىشتەك قىلمىشلارنىڭ بارلىقىنى بايقىغان. لى سياۋ خاننىڭ قۇمۇلدا تۇرۇپ، ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى فودې، ياردەمچى ئامبال خا جىڭئالارغا دەرھال تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. 10 - ئايدا جىڭ فاڭنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاجرىتىپ بەرگەن قۇتقۇزۇش پۇلىغا خىيانەت قىلغانلىقى ۋە خەزىنىدىن 23 مىڭ سەردىن كۆپرەك تەڭگىنى كۆز بۇيامچىلىق قىلىپ ئېلىۋالغانلىقى ئېنىقلانغان. چيەنلۇڭ خان بۇنىڭدىن ئىنتايىن چۆچۈپ كېتىپ، ئىشنىڭ تېگى - تەكتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن جىڭ فاڭنى لەنجۇغا يالاپ ئاپىرىپ، سوراق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. 11 - ئايدا يەنە 61 مىڭ سەر تەڭگىنىڭ زىيان بولغانلىقى ۋە توشۇش، يۆتكەش، ئاشلىق، يەم - خەشەك خىراجىتىدىن 67 مىڭ سەردىن كۆپرەك تەڭگىنىڭ كۆز بويامچىلىق بىلەن ئېلىپ كېتىلگەنلىكى، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ جەمئىي 150 نەچچە مىڭ سەر تەڭگىنىڭ زىيان بولغانلىقى ئېنىقلانغان. كېچىك چىگرا شەھەردىكى كىچىككىنە يانداش ئايماق بېگىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مۇشۇنداق كۆپ پۇلىغا خىيانەت قىلغانلىقى ھەقىقەتەنمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ئىش ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جىڭ فاڭنى لەنجۇدىن پايتەختكە يالاپ ئاپىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. لى سىياۋغىمۇ «خەزىنىدىكى بۇ تەڭگىنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلگەن-

لمكى» نى «تېخى ئىشلەتمەپ بولمىغان تەجرىبىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەن».

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئەنئەنىنى بىر تەرەپ قىلغاندا بىۋاسىتە ئالاقىدار كىشىلەرنى جازالاپ قالماستىن، خىزمەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە چارە كۆرگەن. بۇ چاغدا چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زىيان بولغان تەجرىبىنى قائىدە بويىچە ئۇرۇمچى باش بۇغى سونۇم سېلىن ۋە كۆيلىن، بارىكۆلدىكى بارىكۆل - ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بايەندەي، فۇمىڭتا، قۇمۇلدىكى ئىش بېجىرىش ئامبىلى فودې ۋە خاجىڭتالارغا تۆلەتتى. (ئەينى زاماندا قۇمۇل ھەربىي جەھەتتە بارىكۆل باش بۇغىغا قارايتتى. بارىكۆل باش بۇغى يەنە كېلىپ ئۇرۇمچى تۇتۇشىغا قارايتتى). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فودې، خاجىڭتالارغا ئەمەلىنى ئېلىۋېتىپ، قالدۇرۇپ ئىشلەتمەي جازاسى بېرىلگەن.

12 - ئايدا لى سياۋ جىڭ فاڭنىڭ ئەمەل تۇتقان مەزگىلىدە ھۆكۈمەت پۇلىغا خىيانەت قىلىش ۋاستىلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان. قۇمۇل ئەزەلدىنلا مۇھىم ئۆتەڭ بولغاچقا كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلار، ئەسكەرلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ھۆكۈمەت كۆتۈۋېلىش خىراجىتى ئۈچۈن مەخسۇس پۇل ساقلايتتى. ئەمەلدارلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ، خىراجەتمۇ ئوخشاش بولمايتتى. ئەمما ئەمەلىي كۆتۈۋېلىش جەريانىدا چوڭ ئەمەلدار كېلىپ قالسا، جىڭ فاڭ ھەدەپ خۇشامەت قىلاتتى. ئورۇق - تۇغقانلىرى، ئاغىنىلىرى، قەدىناسلىرى كېلىپ قالغاندا بەلگىلىمىدىن ئاشۇرۇپ كۆتۈۋالاتتى. پايدىسى تېگىدىغان ئەمەلدارلار كېلىپ قالسا، ئاستىرىتىن پارا بېرەتتى ھەمدە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چۆنتەكنى تولدۇراتتى. شۇڭا بىر تەچچە يىل ئىچىدىلا ناھايىتى كۆپ زىيان كۆرۈلدى. مۇشۇنداق قالايمىقان چىقىمدىن سۇنۇم سېلىنىڭ بىرئازمۇ خەۋىرى يوقمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس، قۇمۇلنىڭ خىراجىتىنى ئەسلىدە شەنشى - گەنسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى تەستىقلايتتى. ئۇرۇمچى باش بۇغى سۇنۇم سېلىن بۇ ئىشتىن نەپ تېگىدىغانلىقىنى بىلىپ، قۇمۇلنىڭ خىراجىتىنى ھەن تەستىقلاپ بەرسەم دەپ، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەلەپ قويغان. چېيەنلۇك خان ئىشىنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلمەيلا ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇنۇم سېلىن جىڭ فاڭ بەرگەن پارىنى خاتىرجەم يەۋەرگەن. جىڭ فاڭ دەل مۇشۇ مۇناسىۋەتتىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن پۇلنى بۇزۇپ - چېچىپ، ئىسراپ قىلىۋەتكەن ۋە چۆنتەكنى تولدۇرغان. شەنشى - گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسى قۇمۇلنىڭ خىراجىتىنى سۇرۇشتە قىلمىغاچقا بۇ ئىش يۈز بېرىشتىن بۇرۇن ھېچنېمىنى سەزمىگەن. بۇ ۋەقە تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلانغاندىن كېيىن جىڭ فاڭ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. بارىكۆلدىكى بارىكۆل - ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بايەندەي جىڭ فاڭ پارا بەرگەن كۆمۈشنى قوبۇل قىلغاندى. بۇ ئەھۋالنى فۇمىڭتا بىلەتتى. ئەمما ئۇ پاش بولۇپ قالساڭ مەنمۇ تۆلەڭگە قالمەن دەپ قورقۇپ پاش قىلمىغان. ئىش پاش بولغاندىن كېيىن بايەندەي بىلەن قۇمىڭتا بىر - بىرىگە يان بېسىپ سىر ساقلىغان. يۇقىرىغا

مەلۇم قىلمىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ پارا يېگەن گۇناھى ئۈچۈن، بايەندەيگە ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، كېچىكتۈرۈپ كۈزدە ئىجرا قىلغان. قۇمىڭئا بىلىپ تۇرۇپ مەلۇم قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. بۇ چاغدا سۇنۇم سېلىننىڭ يېگەن پارىسىنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسى تېخى ئاشكارىلانمىغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇ-لالىسى ھۆكۈمىتى قول ئاستىدىكىلەرنى قاتتىق باشقۇرالمىدى دەپلا ئۇنى مەنسەپتىن قالدۇرۇپ، كېيىن بىر تەرەپ قىلماقچى بولغان. ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغلىقىنى مىڭ لياڭ ئۈستىگە ئالغان.

لى سياۋ قۇمۇلدىكى خىيانەتچىلىك ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ، سۇنۇم سېلىنغا بارىكۆل ھاكىمى سۇڭ جۇنىڭ ھۆكۈمەت ئاشلىقىغا خىيانەت قىلغانلىق مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ چىقىشنى تاپشۇرغان. سۇنۇم سېلىن بۇ ئىشقا بايەندەينى بۇيرۇغان. بايەندەي ئۆزى پاك بولمىغاچقا، بۇ ئىشنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا پېتىنالماي، ئەپلەپ - سەپلەپ «تەكشۈردۇق، نەق ئاشلىق بار ئىكەن، كەم چىقمىدى» دەپ يالغان ئېيتقان. لى سياۋ بۇنىڭغا ئىشەنمەي، باشقا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرتۈپ، ئاخىرى سۇڭ جۇنىڭ خىيانەت قىلغانلىق مەسىلىسىنى ئېنىقلاپ چىققان. ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇنۇم سېلىنغا بەكمۇ ئىشىنەتتى. شۇڭا ئۇ ئۇرۇمچىدە ئون نەچچە يىل باش بۇغ بولۇپ تۇرغان. ئەمما بىرقانچە ئەنزە ئۇنىڭ بىلەن چېتىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، قول ئاستىدىكىلەرنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، قانۇن-ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئاشكارىلىنىشقا باشلىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-مىتى مەسىلىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلىپ، ئۇرۇمچىدىمۇ خىيانەت قىلىش ئەھۋالىنىڭ بار-يوقلۇقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈش قارارىغا كەلگەن. ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغلىقىغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مىڭ لياڭ بىرنەچچە ئاي تەكشۈرۈش ئارقىلىق چيەنلۇڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) 4 - ئايدا ئۇرۇمچىنىڭ ئايماق - ناھىيىلىرىدە لەشكىرىي ئاشلىقىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرى باھادا ئۆتكۈزۈش ئەھۋالىنىڭ بارلىقىنى تېپىپ چىققان. مەسىلەن: ئايماق - ناھىيىلەر بىر دادەن بۇغداينى بىر سەر تەڭگىگە سېتىۋالغان بولسا، ئىككى ھەسسە يۇقىرى باھادا ئۆتكۈزگەن، ئايماق - ناھىيىلەردە مۇشۇ ئىشتىنلا كۆپ يىللاردىن بېرى ئازلىرى بىر قانچە يۈز سەر، كۆپلىرى 10 مىڭ سەرلەپ تەڭگە خىيانەت قىلغان. تەكشۈرۈشتە يەنە ئايماق، ناھىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ سۇنۇم سېلىنغا دائىم سوۋغا سۇنىدىغانلىقى، پارە بېرىدىغانلىقى، بۇلارنىڭ 10 مىڭ تەڭگىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى ھەمدە مۇشۇنداق كەيپىيات ئارقىسىدا باش بۇغ يامۇلدىكى قوۋۇقچىلارنىڭمۇ پارە يېيىشكە جۈرئەت قىلىدىغان بولۇپ كەتكەنلىكى، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، سۈرگۈن قىلىنغانلارمۇ سۇنۇم سېلىننى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئايماق - ناھىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا پارا يېگەنلىكى ئېنىقلاپ چىقىلغان. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا ئايماق، ناھىيە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە ئۇرۇمچى ئايمىقىنىڭ بېگى دې پىڭ، ئېۋىرغۇل ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى خۇتۇل، گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى ئۇچخۇنلارنىڭ قىلغان خىيانىتى ھەممىدىن ئېغىر بولۇپ، ئۇلار خىيانەت قىلغان تەڭگە

ئەچچە 10 مىڭ سەردىن ئېشىپ كەتكەن.
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت پۇلىدىن 20 مىڭ سەردىن ئوشۇق خىيانەت قىلغانلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىش، 10 مىڭ سەردىن ئوشۇق خىيانەت قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، مىڭ سەردىن ئارتۇق خىيانەت قىلغانلارنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىشنى قارار قىلغان. سۈنۇم سېلىنىنىڭ گۇناھىنى تونۇش پوزىتسىيىسى ياخشى بولمىغان. دەسلەپىدە مۇغەمبەرلىك قىلىپ تېخنۇالغان. گاۋزۇڭ خان ئۆزى سوراققا تارتقاندا راست گېپىنى قىلغان. ئۇنىڭ قىلمىش - ئەتمىشى ئېغىر بولغانلىقى ھەم باشقا ۋەزىرلەرگە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن چېيەنلۇڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) 8 - ئايدا گاۋزۇڭ خان، سۈنۇم سېلىن ئۆزلۈكىدىن بېسىقسۇن دەپ ئۆز قولى بىلەن يارلىق چۈشۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن قانۇنسىز ئەمەلدارلار تېگىشلىك جازىسىنى يېگەن.

2. لىن زېشۈنىڭ قۇمۇل ۋاڭىنى جازالىشى

قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلار ئىچىدە 7 - ئەۋلاد ۋاڭ بېشىرىنىڭ ئورنى ناھايىتى كاتتا بولغان. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ قۇمۇلغا 43 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە باشتىن - ئاخىر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرۇپ، زور خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشكەنلىكىدىندۇر. داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) بېشىر بېيجىڭغا بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلغاندا، بېيلى مەرتىۋىسىدىن ئىنانچىغانلىقا كۆتۈرۈلگەن. ئىلگىرىكى ئالتە ئەۋلاد ۋاڭلار بۇنداق پەۋقۇلئاددە مەرتىۋىگە ئېرىشىپ باقمىغان ئەمەس.

داۋگۇاڭنىڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى) بېشىر بېيجىڭدىن قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئۆزىچە مەرتىۋەم ئۆستى دەپ كۆرەڭلەپ، مەغرۇرلىنىپ، بىر مەھەل تېرىسىگە پاتماي كەتكەن. ھەتتا يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە ھەربىي باشلىقلارنىمۇ كۆزىگە ئىلمىغان. ئەمگەكچى خەلقنى بولسا، تېخىمۇ ئەيمەنمەستىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. ئۇ ھۆكۈمەت يەرلىرىنى ئىگىلەۋېلىپ، «ھەيۋە قىلىپ، خەلقنىڭ تېرىشىغا يول قويمىغان»، «مەيلى بازار، يېزا - باغ، كۆكتاتلىق بولسۇن، ئومۇمەن كىشىلەر ئولتۇرىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىدىن ئىجارە ئالغان ھەمدە كۆمۈركان، تاغدىكى قارىغايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى مەنپەئەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان» ھەتتا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر ھەربىي ئىسكىلات، داۋرىخانا، گازارما، ئات ئېغىلى سېلىشقا بىر ھارۋا توپا ئالسىمۇ، بېشىر بۇنىڭغا ئون تىيىن پۇل ئاپشۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن، بېشىر ھەتتا «شەھەر ئەتراپىدىكى زاراتكاھلىقىنىڭ ئەتراپىغا تام سېلىپ ئېگىلىۋالغان. «كىمنىڭ ئائىلىسىدە ئۆلۈم بولسا، بىرنەچچە سەر كۆمۈش تاپشۇرغۇزۇپ، ئاندىن زاراتكاھلىقا قويۇشقا رۇخسەت قىلغان. ۋاڭنىڭ زۇلمى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن باشقا ئوردىدىكى بەگلەرمۇ «ھەممىشە باھانە تېپىپ ئالۋان سالغان.» نەتىجىدە ئەسلىدىلا بەك كەمبەغەل

بولغان ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ «تۇرمۇشى تېخىمۇ نامراتلىشىپ، تۇرخۇنـدىن ئىس چىقىپ راالمايدىغان، بەدىنى يىللىغۇدەك كىيىم كىيەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان». كېيىنچە ئۇچ جايدىكى ھۆكۈمەت يەرلىرىدىن باشقا يەرلەرنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ شەخسىي مۈلكىگە ئايلىنىپ كەتكەن. يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر مۇشۇنداق بوزەك قىلىنىسىمۇ، بېشىر پەۋقۇلئـاددە مەرتىۋىگە ئىگە بولغاچقا، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، غـەزىپىنى تېشىغا چىقىرالـمىغان. ئەينى زاماندا مەيـلى ئەمەلـدارلار، سودىگەرلەر، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر، مۆتىۋەرلەر، ئەسكەر ۋە خەلقلەر بولسۇن، بېشىرغا «غەزەپ بىلەن ئالايغان».

داۋگۇاڭنىڭ 22 - يىلى (1842 - يىلى) لىن زېشۈ ئەپـيۇننى مەنئىي قىلغانلىقى ۋە ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مەنسىپى تۆۋەنلىتىلىپ شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. شۇ يىلى 9 - ئايدا قۇمۇلـدىن ئۆتۈپ، يىل ئاخىرىدا ئىلىغا يېتىپ بارغان. ئەينى زاماندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتاتتى. نۇرغۇن بوز يەرلەر تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك ئىدى. لىن زېشۈ سۈچىلىقـتا تەجرىبىلىك بولۇپ، بوز يەر تەكشۈرۈشكە قاتنىشىش ئۈچۈن ئۆزىنى مەلۇم قىلغان. ئىلى سانغۇنى بۇيانتاينىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئۇ قاراشەھەرلىك خان ئامـبـال چۈەنـچىڭ بىلەن بىللـە ئىلـگـرى - ئاخـىـر كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچـتـۇرپان، قەشـقەر يېكىشەھەر، يەكەن، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايـلارغا بېرىپ، بوز يەرلەرنى تەكـشۈرۈپ ئېنىقـلاش ئىشىنى ئەسـتايىدىل بېجىرىپ، ناھايىتى زور ئۈنۈم ھاسىل قىلغان.

داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى) لىن زېشۈ يارلىق بويىچە تالـناچىن (ھازىرقى تاشۈبلىق) دىكى ھۆكۈمەت بوز يەرلىرىنىڭ مو سانىنى تەكشۈرمەكچى بولغان. 10 - ئايدا ئۇلار يىلانلىقتىكى يەر مو سانىنى ئېنىقـلاپ بولغاندىن كېيىن، تۇرپانـدىن قۇمۇلغا كەلگەن، 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قۇمۇل شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، 26 - كۈنى تالناچىنغا يېتىپ بارغان. تالـناچىنىدىكى بوز يەر ئەھـۋالىنى ئۈچ كۈندىلا ئېنىقـلاپ بولۇپ، چىڭ ئوردىسىغا مەلۇم قىلـغان. لىن زېشۈ قۇمۇلـدا تۇرغان مەزگىلـدە يەرلىك ئۇيغۇر دېھـقانلار تۇرمۇشىنىڭ بەك نامراتلىقىنى بايـقاپـلا قالـماستىن، بەلـكى يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەرنىڭمۇ ۋاڭغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇرلۇقـىنى سەزگەن. 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇ تالناچىندىن قۇمۇلغا كېلىۋاتقاندا يول ئۈستـىدە توساتتىنلا 100 نەچچە ئادەمنىڭ يۆكۈنۈپ ئولـتۇرۇپ ئەرز تۇتۇپ، ئۇۋال بولدى دەپ ناله - پەريات قىلىۋاتـقانلىقىنى كۆرگەن. سۇرۇشـتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ ئادەمـلەر ئارىسىدا ئەسكەر، خەلق، مۆتىۋەرلەر، سودىگەرلەر بارلىقىنى بىلگەن. ئۇلار بىر ئېغىزدىن بېشىر ۋاڭنىڭ ھەر خىل قانۇنسىز قىلمىشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. گۇناھكار ئەمەلدار بولغاچقا، لىن زېشۈنىڭ ئەمەلـيـي ھوقۇقى يوق ئىدى. ئەرز قىلىنـغان ئىشـمۇ ئۇنىڭ تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرمەيتتى. ئەمما ئۇنىڭ ھەققانىيەتىنى ياقـلاش نىيىتى كۈچـلۈك بولغاچـقا، بۇ ئەرزنى قوبۇل قىلغان. لىن زېشۈ قۇمۇلغا كەلـگەنـدىن كېيىن،

قۇمۇلدىكى خان ئامبال مەھكىمىسىگە بېرىپ ئارخىپلارنى ئالدۇرۇپ، قۇمۇل تارىخىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، بېشىرنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشتىكى ۋاسىتىلىرى ۋە خەلقنى بوزەك قىلغان جىنايىتىنى ئاخىرى ئېنىقلاپ چىققان. 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى لىن زېشۇ قۇمۇلدىكى خان ئامبال خىلۋەت يۇيۇ بىلەن بىرلىكتە بېشىر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەرزدىكى ئىشلارنى سورۇشتە قىلغان. بېشىر لىن زېشۇنىڭ نام - شەرىپىدىن ئالىلىقاچانلا خەۋەر-دار بولغاچقا، ئىشنىڭ ئەپلەشمەيۋاتقانلىقىنى بىلىپ، قىزىلىيۇلغۇندىكى 10 مىڭ مو يەرنى ئىئانە قىلسام دەپ يالغان - ياۋداق ئىپادە بىلدۈرگەن. لىن زېشۇ داۋلى بىلەن رەت قىلىپ، چىنەنلۇڭنىڭ 18 - يىلى (1753 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تۇرمۇشى جاپالىق دەپ قاراپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇش-نى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدا پەرمان چىقارغانلىقىنى، بۇ يەرنى ئەسلا ۋاڭغا ئاتاپ بەرمىگەنلىكىنى، قىزىلىيۇلغۇن ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ئەسلىدىلا ھۆكۈمەتنىڭ بوز يېرى ئىكەنلىكىنى، ئەمدىلىكتە ۋاڭنىڭ خانلىقتىن يوشۇرۇنچە بۇ يەرلەرنى ئۆز ئالدىغا تېرىۋاتقانلىقىنى، قائىدە بويىچە ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش لازىملىقىنى، ئىئانە - پىئانە دېگەن مەسىلىنىڭ زادىلا مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. لىن زېشۇ «مەيلى جەنۇبتىكى ۋە شىمالدىكى ھەر قايسى جايلاردا بولسۇن، بىر غېرىچ يەرمۇ خانلىقىقا تەۋە» دەپ تەكىتلىگەن. لىن زېشۇ يوللۇق ھەم پاكىتلىق سۆزلىرى بىلەن بېشىرنى بېسىپ چۈشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بېشىر ئالدىراپ - تېنەپ خان داۋگۇاڭغا مەكتۇپ يوللاپ، «پېقىر بېشىر ئەۋلادمۇ- ئەۋلاد ئۇلۇغ پادىشاھ ئالىلىرىنىڭ شەپقىتىگەمۇيەسسەر بولۇپ كەلدىم، بۇنى مەن چىن قەلبىمدىن قەدىرلەيمەن. بۇگۈنكى كۈندە پېقىر بېشىر قىزىلىيۇلغۇندىكى بوز يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تېرىپ پىششىق يەرگە ئايلاندۇردۇم. بۇ يەرلەرنى تەكەللۇپ بىلەن ئۇلۇغ پادىشاھ ئالىلىرىغا سۇۋغا قىلىپ، ھۆكۈمەت يېرى سۈپىتىدە دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى خالايمەن» دېگەن.

11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى لىن زېشۇ خانىنىڭ كەچۈرۈمىنامىسىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھەمدە «خانىنىڭ شەپقىتى بىلەن 4 - 5 جەرىكلىك كاندىدات جىڭتاڭلىققا ئۆستۈرۈلگەن»، مەرتىۋىدىكى ئۆزگىرىش لىن زېشۇنىڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئەيرىتىنى ئاشۇرغان، ئۇ چۈەنچىڭ بىلەن بىرلىكتە «ئىچكى كابىنەت بۇتاڭى، كاندىدات جىڭتاڭ» نامىدا «شەھەر ئىچ-دىكى زاراتگاھلىقنىڭ قورۇق تېمى دەرھال تۈزلەپ تاشلانسۇن، ئۇ يەرگە ئەسكەر ۋە پۇقرا-لار دەپنى قىلىنغاندا كاشىلا قىلىنمىسۇن، يېزا، بازار، دۇكان، ئۆي-جايلار، كۆمۈر-كان، قاقاس تاغ، قارىغاي ئۆسمىدىغان تاغ قاتارلىق ھۆكۈمەت يەرلىرىدىن ئىجارە ھەققى ئېلىشقا بولمايدۇ، پارچە - پۇرات يەرلەردىن ئەسكەر ۋە پۇقرالار توپا ئېلىپ ئىشلەتـ-سە، ئۇلاردىن قاقتى - سوقتى قىلىپ ھەق ئېلىشقا يول قويۇلمايدۇ. ۋاڭنىڭ قول ئاستـ-دىكىلەردىن ياھانە سەۋەب تېپىپ، قاقتى - سوقتى قىلغۇچىلار چىقىپ قالسا، ئېغىر جازا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، كەڭچىلىك قىلىنمايدۇ» دەپ ئېلان چىقارغان. «پادىشاھلىق ئىلكىدىكى بىر غېرىچ يەرنىمۇ شەخسىلەرنىڭ ئىگىلەۋېلىشىغا بولمايدۇ» دەپ يەنە بىر قېتىم تەنتەنە بىلەن جاكالىغان. ئەسكەر ۋە پۇقرالار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ باركۇلا

ئىيتىشقان. 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگە كەلگەندە لىن زېشۇ بۇ ۋەقەنى ئۆز قولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ بولۇپ، ئاندىن قۇمۇلدىن شەرققە سەپەر قىلغان.

3. تۆڭجى يىللىرىدا قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بىر - بىرىنى پاش قىلىشىش ۋەقەسى

تۆڭجىنىڭ 2 - يىلى (1863 - يىلى) خانلىق قۇمۇلدىكى خان ئامبىلى شىڭ تەي ئاز - تولا ئىشلار تۈپەيلىدىن قۇمۇلنىڭ ياندىش سانغۇنى ئىن شيەن بىلەن تەگ-شىپ قالغان، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆتتۈرىسىدا نىزا پەيدا بولۇپ، پات - پاتلا سۈركىلىش يۈز بېرەتتى.

قۇمۇلنىڭ ياندىش سانغۇنى ئىن شيەن ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ زورلۇق ئىشلىتىدىغان، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھال - دەردىگە يەتمەيدىغان قوپال ئادەم ئىدى. ئۇ ئۇزۇندىن بۇيان مىڭبېشى جاڭ جىچىڭ، مىرزا لى جاۋفۇ قاتارلىق بەش ئادەم بىلەن ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆز ئۈستىدىكى ئەمەلدارلارغا خۇشامەتچىلىك قىلاتتى. بۇرۇنقى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇلارنىڭ قولىدىكى «ھەربىي تەمىنات» نى ئېلىپ ئىشلىتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلاردىن قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلمايتتى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قۇمۇلنىڭ ھەربىي تەمىناتى يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغان. ئەسكەرلەر تۇرمۇشتا ئىنتايىن قىينالغان ئەھۋال ئاستىدا، خان ئامبال شىڭ تەيگە ئەرز قىلغان، شىڭ تەي ئىن شيەن بىلەن تىركىشىپ قالغاندىن بۇيان ھەمىشە ئۆچ ئېلىشنى ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇ مۇشۇنى باھانە قىلىپ، دەرھال قارادۆڭان ۋەزىرىگە مەلۇم قىلغان ھەمدە ئىن شيەن قول ئاستىدىكىلەرنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىپ، ھەربىي تەمىناتنى قىسىپ قالدى دەپ ھۇجۇم قىلغان. قارادۆڭان ۋەزىرى بۇ ئىشقا ئېتىبار بىلەن قاراپ، بۇنى مۇزۇڭ خانغا سۇنغان، مۇزۇڭ خان ئۇرۇمچى باش بۇغىسى پىڭ رۇيگە: ئىن شيەن، جاڭ جىچىڭلارنى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاش، بىر تەرەپ قىلىشنى كۆتۈش، ياندىش سانغۇننىڭ بارلىق تامغىلىرىنى زەنگە داسا خاڭئا، دۆڭانبېگى دىڭگو تەيلەرنى ئەۋەتىپ، ئۆتكۈزۈۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

ئىن شيەن قايىل بولماي، تامغىلارنى تاپشۇرمىغان ھەمدە لى جاۋفۇ قاتارلىقلارنى ئۆز مەھكىمىسىگە يوشۇرۇپ قويغان. تۆڭجۈنىڭ 2 - يىلى (1863 - يىلى) 4 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىن شيەن قاتارلىقلارنى پادىشاھنىڭ ئەمرىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر دەپ قاراپ، ئىن شيەن، دۆڭانبېگى چۈەنلىڭ ۋە مىڭبېشى جاڭ جىچىڭنى قولغا ئالغان. بۇ چاغدا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن خان ئامبال ۋېن شياڭ ئىشقا چۈشكەن بولۇپ، مۇزۇڭ خان ۋېن شياڭغا سابىق خان ئامبال شىڭ تەي، مەسئۇل باجگىر دۇەن چاڭ ھەم پىڭ رۇي ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

شىڭ تەي گەرچە ئىن شيەننى ۋاقتىنچە يېقىتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ يۇرتىكى پوك - پوك ئىدى. چۈنكى ئىن شيەن ئۇنىڭ باج يىغىش جەھەتتىكى نەيرەڭ-

ۋازلىقىدىن خەۋەردار ئىدى. ئەگەر ئېن شيەن بۇ ئىشلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ قويسا، ئىش تەتۇرىگە ئايلىناتتى. لى جاۋفۇ ئىشنىڭ ئېپى-جىپىنى ئۇبدان بىلىدىغان ئادەم بولغاچقا، ئېن شيەننى شىڭ تەي ئۈستىدىن ئەزر قىل دەپ كۈشكۈرتتى. ئېن شيەن ۋېن شياڭغا ئەرزنامە سۇنۇپ، قۇمۇلنىڭ باج يىغىش ئىشلىرىنى ئەزەلدىن خان ئامبال باشقۇرۇپ كەلگەن. شىڭ تەينىڭ قول ئاستىدىكىلەر يىغىلغان باجغا خىيانەت قىلغان ئەھۋالنى سەزگەندىن كېيىن شىڭ تەينى خەۋەرلەندۈرگەن ھەم قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆتۈنگەنىدىم. خان ئامبال بولغۇچى شىڭ تەينىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلارغا چارە كۆرۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە پېقىر ۋە باشقىلارغا ئۆچمەنلىك ساقلاپ، بۇگۈنكى كۈندە بىزنى سوراق سەھنىسىگە چىقىرىپ قويىدىغانلىقىنى ئويلاپ باقماپتىمەن، دېگەن. بارىكۆلدىكى ئاغلاقچى ئامبال ۋېن يۇڭ ئېن شيەن بىلەن يېقىن ئاغىنە ئىدى. بۇ چاغدا ئۇمۇ بىر قىسىم ئەسكەرلەرگە يول كۆرسىتىپ بىرلەشمە ئىمزا قويۇلغان ئەرزنامە سۇنۇپ، «ھەربىي گازارمىدىكى پۇل ۋە ئاشلىق كەم ئەمەس»، ئېن شيەن گۇناھسىز ئەيىبلەندى، ئۇنىڭغا ئۇۋال بولدى دەپ كېپىللىك بەرگەن. ئېن شيەن بىلەن ۋېن يۇڭلارنىڭ ئەرزى ئەنزىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ۋېن شياڭ يېڭى كەلگەچكە ئالدىراپ-تېنەپ چارە كۆرۈشكە پېتىنالماي، سوراق نەتىجىسىنى پىڭ رۈيگە مەلۇم قىلغان. پىڭ رۈي شىڭ تەينىڭ مەسىلىسىنىمۇ تەكشۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

شىڭ تەي ھودۇقۇپ كېتىپ ئېن شيەنگە: ئەرزىڭنى قايتۇرۇپ ئالساڭلا سېنى يۇقىرىغا ئەرز قىلماسلىققا كېپىللىك بېرىمەن دەپ ۋەدە بەرگەن. ئېن شيەن ناھايىتى ئاددىي ئويلاپ، شىڭ تەينىڭ شەرتىگە ماقۇل بولغان. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئېن شيەن ئەرزىنى قايتۇرۇۋالغان. شىڭ تەي مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن ئېن شيەن ئۈستىدىن يېڭىباشتىن يۇقىرىغا ئەرز قىلغان. ئېن شيەن بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، شىڭ تەي ئۈستىدىن قايتىدىن ئەرز قىلغان.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىڭ تەي، دۇەنچاڭلارنى قايرىپ قويۇپ، باشقا ئادەم ئەۋەتىپ ئېن شيەن، شىڭ تەيلەرنىڭ مەسىلىسىنى تەكشۈرۈشنى قارار قىلغان.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ۋېن شياڭ قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كېتىپ، باۋ خېڭ خان ئامباللىققا تەيىنلەنگەن. بۇ چاغدا ئەسلىدە باج ھېساباتىغا مەسئۇل بولغان دۇەنچاڭ ئەنزىنىڭ چوڭلۇقىدىن قورقۇپ، كېسىلى ئېغىرلىشىپ كېتىپ ئۆلگەن. باۋخېڭ ھېسابات تەكشۈرۈش جەريانىدا شىڭ تەينى يۈزلەشتۈرگەن. شىڭ تەي ھىيلە ئىشلىتىپ؛ بۇلتۇر 11-ئايدا دۇەنچاڭ بىلەن ئىككىمىز تەپسىلىي سېلىشتۇرغاندا ھېچقانداق خاتالىق چىقمىغان ھەمدە ھېسابات دەپتىرىمۇ يۈتۈپ كېتىپتۇ. تەكشۈرۈش مۇمكىن ئەمەس دەپ تۇرۇۋالغان. باۋ خېڭ بۇ گەپكە ئىشەنمەي، دۇەنچاڭنىڭ خىزمەتكارى رىڭ تەينى چاقىرىپ قاتتىق سوراق قىلغاندا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا بۇ ھېساباتنى دۇەنچاڭ قوبۇل قىلمىغان دەپ ئىقرار قىلغان، بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئۈچۈن، شىڭ تەينىڭ خىزمەتكارى جۇشى قاتارلىقلارنى سوراق قىلغان.

شلك تەي جۇشى ئەھلي ئەھۋالنى ئىقرار قىلىپ قويمىسۇن دەپ 2 - كۈنى باۋ خېگغا ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان بىر پارچە خەتنى تاپشۇرۇپ، خىزمەتكارىنى ئوچۇق - ئاشكارا قانات ئاستىغا ئېلىپ، كۆز بويىاپ ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالماقچى بولغان. باۋ خېلك بۇنى قوبۇل قىلماي ئەينەن ئەھۋالنى خانغا يوللىغان. مۇزۇك خان: «شەخسىي كۆز قارىشىدا ساختىلىق بىلەن چىلك تۇرۇپ، خىزمەتكارلارنى قانات ئاستىغا ئالغان» دېگەن جىنايەت بىلەن شلك تەينى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنلك ئۇستىدىن ئەنزە تۇرغۇزۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن.

تۇڭجىنىلك 3 - يىلى (1864 - يىلى) 3 - ئايدا باۋخىلك شلك‌تەينىك باجغا خىيانەت قىلغانلىق مەسىلىسىنى ئاخىرى ئېنىقلاپ چىققان:① شلك تەينىك خىزمەتكارلىرىدىن ۋاك تىڭجى، جۇشى قاتارلىقلار باج ئىدارىسىنىك زاپاس تەڭگىسىدىن 222 سەرنى شلك تەينىك نامىدا ئېلىپ، بۆلۈشۈپ خەجلىگەن. ② ۋاك تىڭجى، جۇشى قاتارلىقلار كۆپ قېتىم باج تەڭگىسىنى ئېلىپ كەتكەندە خاتىرىلىگۈچىلەردىن فاڭجۇن، ياڭخۇا، چىن جىلك قاتارلىقلار ئۇلارنى توسۇمىغان. يۇقىرىغىمۇ مەلۇم قىلمىغان. ③ لومەنىاك قاتارلىقلار تارازا تېشى توغرا ئەمەسكەن دەپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارتۇق تەڭگىنى ئۆز چۈنتىكىگە سالغان. ④ يۇقىرىقى مەسىلەرنى تەكشۈرۈۋاتقان مەزگىلدە شلك تەي ھەرقايسى جەھەتلەردە توسالغۇ پەيدا قىلىپ باشقىلارنى قانات ئاستىغا ئالغان.

خان ئامبال شلك تەي بىلەن يانداش سانغۇن ئېن شيەن ئوتتۇرىسىدىكى دەۋا بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئاخىرلاشقان. خىيانەتچى، قانۇنسىز ۋە ئۆز ھوقۇقىدىن پايدىلانغان ئەمەلدارلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىك جازاسىغا تارتىلغان. چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارغا تۆۋەندىكىدەك چارە كۆرگەن:

ئېن شيەن ئۆزى يانداش سانغۇن بولۇپ تۇرۇغلۇق ئەسكەرلەرنىك زاپاس پۇلىنى باشقا جايغا ئىشلىتىشكە يول قويغان. ئەسكەرلەر تەمىناتتىن قېنىلىپ، ئۇنىڭدىن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى ئۆتۈنگەنده دەرھال بىر تەرەپ قىلمىغان. «ھەقىقەتەنمۇ خۇپىيانە ئىش قىلىپ، ئەسكەرلەرنىك دەردىگە دەرمان بولمىغان». ئەمىلىنى ئېلىۋېتىش ۋاقتىدا ئۇ تامغىنى تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسەتكەن، گۇناھىنى يۇيۇش تۈگۈل يەنە باج مەسىلىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، شلك تەي ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، پوپوزا قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. ھەر خىل ساختىپەزلىكلەرنى قىلغان، شۇڭا ئۇنىڭغا ئېغىر چارە كۆرۈلۈپ، خېيلۇڭجياڭغا ئېلىپ كېلىنىپ ئېغىر ئىشلارغا سېلىنسۇن.

چۈەن لىن ئۆزى ھەربىي دۋانبېگى تۇرۇقلۇق ھەربىي گازارمىنىك ئاشلىق - تەمىنات پۇللىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەم تۇرۇپ لەشكەرلەر ھېساباتىنى ئېنىقلاپ كۆرۈش توغرىسىدا ئۇنىڭغا ئەرز سۇنغاندا، گاڭگىراپ قول ئۇچىدىلا ئىش قىلغان، ئەمىلىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىنمۇ، قارشىلىق كۆرسىتىپ تامغىنى تاپشۇرمىغان. شۇڭا ئۇ ئەمىلى ئېلىپ تاشلىنىپ، قايتا ئىشقا قويۇلمىسۇن.

مىڭبېگى جاك جەچىك لەشكەرلەرنى باشقۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن خىزمىتىدىن

ئېلىپ تاشلىنىپ، 50 پالاق ئۇرۇلسۇن.

مىرزا لى جاۋفۇ ئېن شيەننى باجمە سىلىسى توغرىسىدا خان ئامبال ئۇستىدىن ئەرز قىلىشقا كۈشكۈرتۈپ، پوپوزا قىلىشتەك قەبىھۋاسىتىلەرنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن بوينىغا ئۈچ ئاي تاقاق سېلىنىپ، چېگرا رايونغا سۈرگۈن قىلىنىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇلسۇن.

مىرزا يۇەن جيى، ليۇ پېي، لى دېڭسىڭلار تەڭگىلەرنى باشقۇرىدىغان خەزىنىچىلەر تۇرۇقلۇق، ئەمەلدارلار كېلىپ تەڭگە ئارىيەت ئالغاندىن كېيىن، قايتۇرۇشنى سۈيلىمىگەنلىكىمۇ توغرا ئەمەس، ئۇلارغىمۇ قاتتىق پالاق ئۇرۇلسۇن.

مىڭبېگى چۇەن رۈي، باش دىۋانبېگى جۇڭ لىڭلار ئارىيەت ئالغان تەڭگىنى ۋاقتىدا قايتۇرغانلىقى ئۈچۈن، جازا كەچۈرۈم قىلىنسۇن.

ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلانغان خان ئامبال شىڭ تەي ئۆزى بىۋاسىتە خەت يېزىپ خىزمەتكارىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ تەكشۈرۈشكە كاشىلا قىلغانلىقى، مىرزىسى چاتاق تارازىنى ئىشلەتسىمۇ سېزىۋالالمىغانلىقى ئۈچۈن خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانسۇن. قايتا ئىشقا قويۇلمىسۇن.

ۋاڭ تىڭجى، جۇشىلار زاپاس تەڭگىنى باشقىلارنىڭ نامىدا ئېلىپ ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن ھەسسىلەپ تۆلىتىپ ئېلىنسۇن، ھەر بىرى 20 پالاق ئۇرۇلۇپ 2000 چاقىرىم يىراقلىقتىكى چېگرىغا سۈرگۈن قىلىنىپ ئەسكەرلىككە تۇتۇلسۇن.

مىرزا فاڭجۇن، ياڭ خۇا، چىڭ جىنلار بىخودلۇق قىلىپ، خىزمەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن دەرھال خىزمەتتىن قوغلاندى قىلىنسۇن.

لومەنساڭ قاتارلىقلار خىيانەت قىلغان تەڭگىنى قايتۇرغانلىقى ئۈچۈن جازا كەچۈرۈم قىلىنسۇن.

يانداش ئايماق بېگى خېڭ لىڭ گەرچە باج ئىشلىرىنى باشقۇرمىسىمۇ يۇرىقى مەسىلىلەرنى سەزمىگەنلىكى ئۈچۈن ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلسۇن.

4. زوزۇڭتاڭ قۇمۇلدا

گۇاڭشۈنىڭ 11-يىلى (1885-يىلى) داڭلىق ئەمەلدار زوزۇڭتاڭ ئۆلدى. كىشىلەر نۇرغۇنلىغان بىغىشلىمىلارنى يېزىپ تەزىيە بىلدۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە: «مۇرەسسە قىلىشقا زادىلا كۆنمىگەن، پەقەت زوزۇڭتاڭ دېگەن ئەرلا ئۆتكەن» دېگەن بىر بېغىشلىما بار. بۇنىڭدا زوزۇڭتاڭنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىشقا پەل باغلىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان.

گۇاڭشۈنىڭ تۇنجى-يىلى (1875-يىلى) 3-ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشلىكىگە تەيىنلەپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا مەسئۇل قىلغان. پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئىككى يىلدىن ئوشۇق جاپالىق جەڭ قىلىپ، ئاخىرى گۇاڭشۈنىڭ 3-يىلى (1877-يىلى) كۈزدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ياقۇپىيەگ توپىلىڭىنى تىنجىتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر

كىرگۈزۈش بىلەن بىللە، دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى ئىلىنى بېسىۋالغان چارروسىيە بىلەنمۇ سۆھبەت ئۆتكۈزگەن. گۇاڭشۈنىڭ 4-يىلى (1878-يىلى) 7-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىڭ جىن سانغۇنى چۇڭ خۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن چارروسىيىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. چۇڭ خۇ تەسلىمچى بولغاچقا، چارروسىيىنىڭ ئازدۇرۇشى ۋە تەھدىتىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، 2-يىلى (1879-يىلى) 9-ئايدا ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئىلىنى قايتۇرۇۋالىدىغان «رىۋاجىيە شەرتنامىسى»نى ئىمزالىغان. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن مەملىكەت زىل-زىلىگە كەلگەن. لى خۇڭجاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق تەسلىمچىلەردىن باشقا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىكى ۋەزىرلەر شەرتنامىنى ئۆزگەرتىپ، باشقىدىن ئىمزالاشنى تەلەپ قىلغان. گۇاڭشۈنىڭ 6-يىلى (1880-يىلى) 1-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىگە رەسمىي مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «چوڭ خۇنىڭ قىلمىشى پادىشاھنىڭ ئەمىرىگە خىلاپ، ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەن» دەپ، شەرتنامىنىڭ ئىناۋەتسىز ئىكەنلىكىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلىغان ھەمدە باش ئەدلىيە دىۋانى زىڭ جىزېنى خاننىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە قايتىدىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن چارروسىيىگە ئەۋەتكەن.

بۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ «ئەگەر سۆھبەتتىن نەتىجە چىقمىسا ئىشنى قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلايلى» دەپ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىشنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ پىكىرىگە قوشۇلغان. چارروسىيە بىلەن ئاخىرغىچە قانلىق جەڭ قىلىش ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ۋە زىڭ جىزېنىڭ چارروسىيە بىلەن بولغان سۆھبىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، زوزۇڭتاڭ باش شتابىنى جۇ چۇەندىن قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىشنى قارار قىلغان. گۇاڭشۈينىڭ 6-يىلى (1880-يىلى) 5-ئايدا، 69 ياشلىق زوزوڭتاڭ چۆل جەزىرىنىڭ قۇم-بورىنى ۋە تومۇز ئىسسىقىغا بەرداشلىق بېرىپ، قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن.

زوزۇڭتاڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، ئەمەلىي ئىشلەش روھىغىمۇ ئىگە ئىدى. باش شتابىنى شەھەرنىڭ غەربىدىكى فىڭخۇاڭتەيگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، ھەربىي قىسىملىرىنى يۆتكەپ ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان.

زوزوڭتاڭ قۇمۇلدا تۇرغان قىسقىغىنە 4 ئاي ئىچىدە، پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن، پۈتۈن زېھىننى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا قاراتقان. ئۇ ئۆمىرىنىڭ ئاخىرىدىمۇ كۈنىگە 10 نەچچە سائەتلەپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ كۈندىلىك مەشغۇلات ۋاقتى جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ، كۆكتاتلىققا بېرىپ ئايلىنىش، قايتىپ كېلىپ، قول ئاستىدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈش. سائەت يەتتىدە ئەتىگەنلىك تاماق يېيىش، تاماقتىن كېيىن خەت-چەك، ئالاقىلەرنى كۆرۈش، 12 دە چۈشلۈك تاماق يېيىش، تاماقتىن كېيىن داۋاملىق

ئىش، بېجىرىش، سائەت 5 - 6 لەردە يەنە كۆكتاتلىققا بېرىپ كۆكتات سۇغارغانلارنى كۆ- رۈش ئاندىن كەچلىك تاماق يېيىش، كەچتە شتابتىكىلەربىلەن سۆھبەتلىشىپ، شۇ كۈنى يۇز بەرگەن ئىشلارنى ئىگىللەش، سائەت 12دە ئۇخلاش. ئۇ ھەر كۈنى مۇشۇ تۈزۈمگە رىئايە قىلىپ، ئۇنى بوشاشماي داۋاملاشتۇرغان. كۆكتاتلىققنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 20 مو بولۇپ، ھەر خىل كۆكتاتلار تېرىلاتتى. كۆكتاتلارنى شتابتىكىلەر ئۆزلىرى تېرىپ، ئۆز- لىرى ئىستېمال قىلاتتى.

زوزۇكتاڭ قول ئاستىدىكىلەرگە ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويىاتتى. ئەپيۇن چېكىش- نى چەكلەپ، ھەشىمەتچىلىكنى مەنئى قىلاتتى. مەشقتىن باشقا ۋاقىتلاردا ئەسكەرلەرنى تېرىقچىلىق قىلدۇراتتى. لاغايلاپ يۈرۈشكە يول قويمايتتى. شۇڭا ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى چىڭ، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شاڭخەيدىكى «تەيلەي سودا ساراىيى»نىڭ گېرمانىيەلىك تېخنىكى خوك قۇمۇلغا كېلىپ، زوزۇكتاڭ بىلەن سۆھ- بەتلىشىپ، ئەسكەرلەرنىڭ مەشقىنى كۆرگەندىن كېيىن تەسىرلەنگەن ھالدا «چىڭ ئەسكەرلىرى رۇسلار بىلەن ئېلىدا سوقۇشۇپ قالىدىغان بولسا، چوقۇم غەلىبە قىلغۇدەك» دېگەن.

زوزۇكتاڭ قۇمۇلنىڭ كونىشەھەر دېگەن يېرىدە خۇنەنلىكلەر ئىبادەت قىلىدىغان دېگىشياڭۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنى ۋە گۈەندىمياۋ بۇتخانىسىنى ياساتقان، شۇنىڭ بىلەن خۇنەنلىك ئەسكەرلەرنىڭ «ئۆزى ياقتا يۈرتتا تۇرسىمۇ، خۇنەندە تۇرغاندەك ھېس قىلىپ» جاسارىتى ئاشقان. خوك قۇمۇلدىن كېتىش ۋاقتىدا زوزۇكتاڭ شىنجاڭدىن چە- قىدىغان 6 - 7 خىل مەشۇتىنى ئۇنىڭغا بېرىپ، شاڭخەيگە ئاپىرىپ باھالىتىپ كۆرۈشنى تاپىلىغان. زوزۇكتاڭ شىنجاڭدا ئۇجمە دەرىخى كۆپكەن، پىلە بېقىشنى راۋاجلاندۇرۇش- نىڭ ئىستىقبالى بارنىكەن، ئەگەر مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقسا، ھەم پۇقرالارنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتكىلى، ھەم بىر قىسىم ھەربىي تەمىناتنى ھەل قىلغىلى بولىدىكەن دەپ ئويلىغان.

تەسلىمچى لى خۇڭجاڭنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئارقىسىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسى تەۋرەپ قالغان. 7 - ئايدا «ھازىر خەلقئارا ۋەزىيەت جىددىي، رۇسلار ۋەقە تۇغدۇرۇش ئېھتىمالى بولۇۋاتىدۇ، ھازىر ھەربىي ئىش- لاردا ماھىر ئامبالارغا موھتاج بولۇۋاتىمىز، ئۇ خان ئوردىسىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولۇشقا تەييارلىنىشى لازىم» دېگەن باھانە بىلەن زوزۇكتاڭنى قۇمۇلدىن بېيجىڭغا يۆتكىگەن. 10 - ئايدا زوزۇكتاڭ تامغىنى لىيۇجىنتاڭ، ياڭ چاڭلىنغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، كۆڭلى غەش ھالدا قۇمۇلدىن ئايرىلغان.

زوزۇكتاڭنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇسى گەرچە ئەملگە ئاشمىغان بول- سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى قەتئىي مەيدانى، ئاكتىپ ھەربىي تەييارلىقلىرى زىنجىرىنىڭ رۇسلار بىلەن قىلغان سۆھبىتىدىكى ئورنىنى ئۆستۈرگەن. چارروسىيە بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچىگەن. گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) 2 - ئايدا «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغان. بۇمۇ گەرچە تەڭسىز شەرتنامە بولسىمۇ، «رىئاجىيە شەرتنامىسى» غا قارىغاندا، جۇڭگو چوڭ زىيان تارتمىدى.

زوزۇكتاڭ قۇمۇل خەلقىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. توڭجۇنىڭ 13 - يىلى (1874 - يىلى) سۈڭۈۇ قوشۇنىنىڭ باش چېرىكچىسى جاۋ ياۋ، زوزۇكتاڭنىڭ بۇيرۇقى

بويىچە قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئارىلىقىدىكى قاتناش ناھايىتى قولايسىز بولغانلىقتىن ئەسكەر ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توشۇشتا ئىنتىر تەسىر يېتىۋاتاتتى. جاك ياۋ ئەسكەرلەرنى باشلاپ، جەتەرلىك توساقلارنى تۆزلەپ، تىك يانتۇلارنى ئوڭلاپ، تاشلارنى كولاپ، تۆۋرۈك قويۇپ ۋادەك ياساپ، يولنىڭ كەڭلىكىنى بىر جاك بەش چى كېڭەيتىپ، 36 ئەگىم ياسىغان. تەگرىتاغنىڭ چوققىسىدىكى ئۇزاق تىن ياسالماي كېلىۋاتقان قەدىمكى يېپەك يولى شۇنىڭدىن ئىبارەن تۆز يول بولۇپ قالغان. زوزۇڭتاك بۇ چوڭ قۇرۇلۇش پۈتكەن كۈنى قۇرۇلۇشقا ئاتاپ «تەگرىتاغدىكى ۋاـ دەك ئابىدىسى» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن. بارغانلىكى يەردە ئەسكەرلەرنى ھەرـ كەتلەندۇرۇپ، قارا ياغاچ، تاللارنى تمككۈزگەن. بۇنى كېيىنكىلەر «زۇگوڭلىيۇ» (زوزۇڭـ تاك تاللىرى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەي مەدھىيە ئوقۇغان. شۇ يىللاردا زوزۇڭتاڭنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا، قۇمۇلدىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئورمان بىنا قىلىنىپ، نەچچە يىل ئۆتمەيلا دەل-دەرەخلەر باراقسان بولۇپ «كىچىك جاڭنەن» بارلىققا كەلگەن. ئەپسۇسكى كېيىن ئۇرۇشلار كۆپىيىپ، ئۆز ۋاقـ تىدا تىكىلگەن دەرەخلەر پۈتۈنلەي كېسىلىپ تۈگىگەن.

5. چاررووسىيە «ئېكسپېدىتسىيىچىسى» پىرژېۋالسكى قۇمۇلدا

گۈڭشۈنىڭ 5-يىلى (1879-يىلى) 5-ئاينىڭ ئاخىرىدا، 12 كىشىدىن تەركىب تاپقان چار روسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى بارىكۆلدىن يولغا چىقىپ تەگرىتاغ داۋىنـ دىن ئۆتۈپ، قۇمۇل شەھرىگە يېقىن لوگۈڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ يېنىغا جايلىشىپ، قۇمۇلـ دىكى پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەن. بۇ ئەترەتنىڭ كاتتىبېشى ئاتالمىش ئېكسپېدىتسـ يىچى پىرژېۋالسكى ئىدى.

پىرژېۋالسكى ــ «ئىلمىي تەكشۈرۈش»، «ئىلمىي ساياھەت» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە مىللەتلەر جەھەتتىكى ئاخباراتىنى ئوغرىلايدىغان ئالىي دەرىجىلىك جاسۇس ئىدى. ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ، چىڭخەي، گەنسۇ، شىزاڭ قاتارـ لىق جايلىرىغا كۆپ قېتىم كېلىپ، چار روسىيىنىڭ دۆلىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئاۋانـ گارتى بولغان. بۇ قېتىم قۇمۇلغا كېلىشى ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان 3-قېتىملىق سەپىرى بولۇپ، زەيساندىن يولغا چىقىپ، قۇمۇل، دۇنخۇاڭلار ئارقىلىق شىزاڭغا بارماق چى بولغان.

پىرژېۋالسكىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ مەقسىتى ئاخبارات توپلاشتىن ئىبارەت ئىدى. گۈڭشۈنىڭ 4-يىلى (1878-يىلى) 6-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى چۇڭخو ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسى ئۈستىدە چار روسىيە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان. ئىككىنچى يىلى 3-ئاينىڭ 31-كۈنى پىرژېۋالسكى زەيسانـ دىن ئىلىمىزگە قاراپ يولغا چىققان، 5-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پىرژېۋالسكى قاتارلىقلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «قۇمۇل بوستانلىقى تەگرىتاغدىن ئىبـ قىپ چۈشكەن بىر نەچچە ئولىنىڭ ئېقىن سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سېغىز توپىلىق جاي ئىكەن، بۇ يەر بەكمۇ تۈگەشىپ كېتىپتۇ، دەل-دەرەخ، مېۋىلىك باغلار يوق

دېيەرلىك ئىكەن، ھەممىسىنى ئەسكەر كېسىپ تۆگىتىپتۇ، بۇ يەردىن چىقىدىغان داڭلىق قوغۇن ئەمدىلا ئۇچ تارتىپتۇ، تېخى چېچەكلىمەپتۇ، ئۇرۇكمۇ پىشماپتۇ».

پىرژىۋالسكى كۆرگەن ئەھۋاللار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىدى. قۇمۇل تۈڭجۈنلىك دەسلەپكى يىللىرىدىن ئېتىبارەنلا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە دۇچ كەلگەن. خەلق سەرسان بولۇپ، ئېتىز-ئېرىقلار ئاق قالغان. دەل-دەرەخلەر، باغ-ۋارانلار پۈتۈنلەي كېسىپ تاشلانغان، ھەقىقەتەنمۇ «تۈگىشىپ كەتكەن» ئىدى.

بۇنىڭدىنمۇ تۈگىشىپ كەتكەنلەر يەنىلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى ئىدى. ئۇ چاغدا مىڭ چۈن خانىنىڭ قۇمۇلدىكى خان مۇپەتتىشى سالاھىيىتى بىلەن جېنەرۇيىڭنى باشلاپ چىقىپ قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلاتتى. ئۇ زوزۇڭتاڭنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىغا پىسەنت قىلماي، چار روسىيىنىڭ بۇ جاسۇسىنى ئىززەتلىك مېھمان دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، زىياپەت ئۈستىگە زىياپەت بېرىپ، بىر قېتىملىق زىياپەتكە 60 نەچچە خىل سەي كەلتۈرگەن، خەيدەي، خەيشېك، يەنۇۇ ۋە يۇسى، راك قاتارلىق ئېسىل نازۇ-نېمەتلەرنىمۇ تاپتۇرۇپ كەلگەن. پىرژىۋالسكى بۇ جاينىڭ ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەپسىلىي سورىغان. ئۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئىلى يەنىلا چار روسىيىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇرۇش تېخى ئاخىرلاشمىغانىدى. ئەمما مىڭ چۈن باشچىلىقىدىكى يەرلىك بىيۇروكراتلار مۇشۇنداق گۇمانلىق ئادەملەرگە قارىتا ھوشيارلىقىنى پۈتۈنلەي يوقاتمىپ قويغان.

تېخىمۇ ئېغىرى شۇكى، بۇ كالۋا، پورکۆتەك فېئودال بىيۇروكراتلار پىرژىۋالسكى جاۋابەن مېھمان قىلغاندا، ئىزا تارتماستىن كەمپۈتەلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغان. ئەجنەبىيلەرنىڭ مېلىنى كۆرۈپ كۆزلىرى قىزىرىپ، ساھىبخاندىن ئۆزلىرىگە سېتىپ بېرىشىنى ياكى سوۋغا قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. ئەدەب-قائىدىدىن چىقىپ، دۆلەتنىڭ ئىززىتىنى دەپسەندە قىلغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرىنى يوقاتقان. مىڭ چۈن يۈزىنى داپتەك قىلىپ قارشى تەرەپكە خۇشامەت قىلىپ «بىز رۇسلار بىلەن قانداقمۇ جەڭ قىلالايمىز؟ مۇشۇ 12 ئادەم بىزنىڭ 1000 ئادىمىمىزنى يېڭەلىگۈدەك» دېگەن. مانا بۇ ئەجنەبىيلەرگە قۇل-چىلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەپتى-بەشرىسى.

جاھانگىر ئۇنسۇر پىرژىۋالسكى تېخىمۇ كۆرەڭلەپ، دۇنيادا ھېچكىمنى ئۆزىگە تەڭ قىلمىغان. ئۇ مىلتىقىغا تايىنىپ جۇڭگو خەلقىنى چېكىنىدۇرەلەيدىغاندەك، «ئاسىيالىقلارنىڭەس-ھوشىنى يوقىتىپ قويۇش دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويالايدىغاندەك» ئەلۋەتتە پازىدا بولغان. ئەمما ئېغىزىدا بولسا «بىزنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا ئاساسىمىز يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە روسىيە ئەزەلدىن جۇڭگو بىلەن ئۇرۇش قىلىپ باقمىغان» دەپ چار روسىيە ئىلىنى بېسىۋالغان ئىشىنى ئاڭلاپ باقمىغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالغان.

پىرژىۋالسكى قۇمۇلنىڭ ھەربىي ۋە سودا جەھەتتىكى مۇھىم ئورنىنى بىلگەچكە، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تېخىمۇ كۆپ ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن، قۇمۇلدا بىر ھەپتىگىمچە تۇرغان.

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پىرزىۋالىسكى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خاننىڭ قۇمۇلدىكى مۇپەتتىش ئامبىلى ئەۋەتكەن بىر ئوفىتسىر ۋە 15 ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا قۇمۇلدىن ئايرىلىپ، گەنسۇغا بارىدىغان يولنى بويلاپ، دۇنخۇاڭغا مېڭىپ كەتكەن.

بىر يىلدىن كېيىن زوزۇڭتاڭ شىتابىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىپ، قۇمۇلنىڭ ھەر-بىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى چىرىك ئىستىلىنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرگەن. شۇ چاغدىكى چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرىنى روسىيىلىكلەر يېڭەلمەيدۇ دەپ چەت ئەللىكلەرمۇ ئىشىنەتتى.

6. شىڭشىڭشادا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار

(1)

گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى)، ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭنىڭ پەرمانبەر-دارلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ شىڭشىڭشيادىن ئۆتكەن چاغدا بىر نەپەر توينىنى ئەينى يىل-لاردا زوزۇڭتاڭ شىنجاڭغا كىرگەندە ياساپ قويغان گۈەندىمياۋ بۇتخانىسىغا قاراشقا قالدۇرۇپ قويغان. قۇمۇل مەھكىمىسى، ئىسرىق ھەققى ئۈچۈن ئېيىغا ئۈچ سەر تەڭگە بەرمەكچى بولغان، بۇتخانىغا بىر گۈەنگۈڭ بۇتى، ئۈچ دانە قىلىچ، بىر قىزىل تون قويۇل-غانىدى. ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن بۇ توينى تاغنىڭ كەينىدە خروستال تاش بار-لىقىنى بىلىپ، بارچە ئاماللار بىلەن ئېغىرلىقى نەچچە 10 جىڭ كېلىدىغان بىر پارچە خروستال تاشنى تېپىپ كېلىپ گۈەندى بۇتىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويغان. گۈەندىمياۋ بۇتخانىسى تاغنىڭ قاپتىلىدا بولۇپ، بۇتخانىنىڭ ئارقىي تەرىپىدىكى يانتۇلۇق كارۋانلار ئۆتىدىغان يول ئىدى. تاغ يولى خەتەرلىك بولغاچقا، ھارۋا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدىغان ھا-دىسىلەر دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ جايدا جىن - ئالۋاستىلار بار دېگەن گەپ-لەر كەڭ تارقالغانىدى. ھېلىقى توينى بۇ تاش ئاسماندىن چۈشكەن مېتېئورىت، ئۇ ئاپەتنى يوقىتىپ، بالا - قازادىن ساقلايدۇ، بۇ يەردىن ئۆتكەن يولۇچىلار ئەگەر تەق-ۋادارلىق بىلەن ئىبادەت قىلمىسا، قاتتىق بوران يولنى توسۇيدۇ دەپ ئۆسەك سۆز تارقاتقان. ياخشى نىيەتلىك ئادەملەرمۇ يول بويىغا ئابىدە تىكلەپ، يولۇچىلارنى ئاگاھ-لاندۇرغان. يولۇچىلار ئامانلىق ئۈچۈن ئاز پۇلنىڭ كۆزىگە قارىمايدۇ ئەلۋەتتە. شۇڭا بۇ بۇتخانىغا كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپەيگەن، ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر سە-دىقە بەرگەن. بېغىشلىما پۈتۈلگەن تاختايلارنى كۆپلەپ تەقدىم قىلغان.

شۈەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) 3 - ئايدا تىيەنجىنلىك ۋېن زىيىڭ شىن-جاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ شىڭشىڭشياغا يېتىپ كەلگەن چېغىدا، ھارۋىكەش بەك خۇراپىي بولغاچقا، بالا - قازادىن ساقلىنىش ئۈچۈن تاۋاپ قىلىپ ئۆتەيلى دەپ ۋېن زىـ-يىڭغا تەلەپ قويۇپ تۇرۇۋالغان. ۋېن زىيىڭ بىلىملىك ئادەم بولغاچقا، جىن - ئالۋاستىـ-غا ئىشەنمەيتتى، شۇڭا ئۇ قېرى توينىغا «بۇ ئادەتتىكى بىر پارچە خروستال تاش ئىكەنغۇ، نېمە ئۈچۈن بۇنى ئاسماندىن چۈشكەن مېتېئورىت دەپ يالغان ئېيتىپ خەقنى ئالدايسەن» دەپ كايىغان. گېپىنى تۈگىتىپلا قېرى توينىغا ئون سەر تەڭگە بېرىپ، خىزمەتكارىغا بۇ تاشنى ھارۋىغا سال، ئېلىپ كېتىمىز دەپ بۇيرۇغان. قېرى توينى

ئەنسىرەپ، ئۇستى-ئۈستىگە ھال ئېيتىپ بۇ تاش بولمىسا تاۋاپ قىلدىغانلار كەلمەيدۇ، پېقىرنىڭ تىرىكچىلىكىمۇ تۈگەيدۇ دەپ يالۋۇرغان. ۋىن زىيىڭ بۇ تاشنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەپسىلىي سۈرۈشتە قىلغان، قېرى تويىنى ئۇنىڭغا راست گەپنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولغان. ۋېن زىيىڭ يولغا چىقىش ۋاقتىدا قېرى تويىنىنى بۇندىن كېيىن يالغان گەپ بىلەن خەلقنى ئالدىما دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

مىنگونىڭ 6-يىلى (1917-يىلى)، قۇمۇلدىكى فېڭ تۆەنجاڭ بۇ خروستال تاشىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىپ ئۆزىنىڭ قىلۋالغان. قېرى تويىنى ئامالسىز قېلىپ تاغنىڭ كەينىدىن كىچىكرەك بىر پارچىنى تېپىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قويۇپ قويغان. تاۋاپ قىلدىغانلار يەنىلا كۆپ بولغان. 70 ياشتىن ئېشىپ قالغان بۇ قېرى تويىنىنىڭ تېنى ساغلام، روھى تېتىك ئىدى. قېرى تويىنىنىڭ كېيىن قانداق بولغانلىقى نامەلۇم. گۇەندىمياۋ بۇتخانىسىغا بېرىپ تاۋاپ قىلدىغانلار بارا-بارا ئازىيىپ كەتكەن. بۇتخانىسمۇ بۇزۇلۇپ ۋەيران بولغان.

(2)

مىنگونىڭ 7-يىلى (1918-يىلى) يازنىڭ باشلىرى دۇەن چىرۇي ھۆكۈمىتى بىلەن ياپونىيە ھۆكۈمىتى «جۇڭگو-ياپونىيە ھەربىي شەرتنامىسى» دېگەن بىر نەمىنى ئىمزالىغان. بۇ شەرتنامە ئىمزالىنىپ ئۆزۈن ئۆتمەيلا ياپون ئەسكەرلىرى دۆلىتىمىزنىڭ ھەر قايسى مۇھىم ھەربىي ئورۇنلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كونترول قىلىش نىيىتىدە جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھەربىكەتلىنىشكە باشلىغان، ئۇلار ئىبلىس قولىنى شىنجاڭغىمۇ سوزغان. ئەينى ۋاقتتا، ياپونىيە ئوفىتسېرى دالياۋتەيجى، داتيەن دۇڭياڭ قاتارلىق ئالتە كىشى دۇەن چىرۇي ھۆكۈمىتىنىڭ سەنمۇبۇسىدا ئىشلەيدىغان چىڭ يۈچىننىڭ ھەمراھلىقىدا شىڭشىڭشياغا يېتىپ كېلىپ، ھەربىي ئەھۋاللارنى تىڭ-تىڭلاپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى تەكشۈرگەن، گۇەندىمياۋ بوتخانىسىغا كىرگەنده بۇ بىر نەچچە ياپونلۇقنىڭ ئىلھامى قوزغىلىپ تامغا مۇنداق مەزمۇندىكى بىر شېئىرنى يېزىپ قويغان:

تۇرىدۇ قىيالىق قەدىمكى جىلغا،
قولۇمدا قەلەم، ھاياجان دىلدا.
سوزۇلۇپ ياتىدۇ تاغ يولى ئۇندا.
قۇم-بوران ئۇچىدۇ قەدەم قەلئەده،
چېگرا ھەم مەردلەرگە زەپ كۆڭۈل بۆلگەن،
تاغلىرى مۇسىبەتتە، ئاي نۇرى غۇۋا.
ۋۇزىتىيەن خانلىقى ئەينى يىللاردا.
چىن، خەنلەر قەلئەسى خارابە بۇگۈن
ئويلىدىم قورغانىنى سالۇر كىم ئەمدى؟—
ياۋروپا كۈچىگە تەڭ كەلسۇن قايدا.

بۇ چاغدا جۇڭگو خەلقى «جۇڭگو-ياپونىيە ھەربىي كېلىشىمى» گە قەتئىي قارشى تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، ياپونلارنىڭ جۇڭگودىكى ھەربىكەتلىرىگە ئىنتايىن سەزگۈر ئىدى، يولۇچىلار ياپونلۇقلارنىڭ ئىچكىرى جايلارغىچە چوڭقۇرلاپ كىرگەنلىكىنى، ھەتتا تامغا شېئىر يېزىپ قويغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاڭ-تاڭ قېلىپ غۇلغۇلا قىلىشقان

دۇەن چىرۇي ھۆكۈمىتى بۇنى ئاڭلىسىمۇ ئاڭلىماسلىققا سالغان. كىملەردۇ بىرسى بۇ شېئىرنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ئېلان قىلغاندا، مەملىكەت خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپى قوزغالغان.

7. شامەخسۇت چىڭۋاڭنىڭ قىزىنى ياتلىق قىلىشى

گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى)، لۇكچۇن ۋاڭى ئىمىن خوجا ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ئىسرائىل بەگنى. ياڭ زېڭشىن بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتىپ، شامەخسۇتنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشكە ياڭ زېڭشىننىڭ ئەلچى بولۇپ بېرىشىنى ئۆتۈنگەن. بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى يېڭىلا بېسىقتۇرۇپ، شامەخسۇت ۋاڭغا ياردەم بەرگەن بولغاچقا، شامەخسۇت بۇنىڭدىن ئىنتايىن مىننەتدار ئىدى. ياڭ زېڭشىن ئەلچى بولۇشقا ماقۇل بولاتتى، ئەلۋەتتە. ئىككى تەرەپ كۆپ قېتىم خەت ئالاقىلىشىش ئارقىلىق، شامەخسۇت چوڭ قىزى ئايخان مىھرى نى ئىمىن ۋاڭغا ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككىلا تەرەپ تويدا ھەددىدىن زىيادە ھەشەمەتچىلىك قىلغان. چاي ئىچكۈزىدىغان چاغدا ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئانىسى، ئىنىسى ھەم ۋاڭ ئوردىسىنىڭ بەگلىرىدىن بولۇپ 100 نەچچە كىشى پەتتە قەغىزى ئېلىپ، 30 نەچچە ھارۋا بىلەن 250 دادەن ئاشلىق، 200 توپ تاۋار - دۇردۇن، 360 جىڭ ئاق ھاراق، 100 بولاق چاقماق قەنت، 3000 سەر تەڭگە، 400 تۇياق چارۋا ۋە شامەخسوتقا تەقدىم قىلغان سەككىز دېدەكنى ئېلىپ داغدۇغا ۋە دەب - دەبە بىلەن لۇكچۇندىن قۇمۇلغا قاراپ يولغا چىققان.

شامەخسوت چىڭۋاڭ ئىمىن ۋاڭنىڭ يولغا چىققانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، لياۋدۇندىن قۇمۇلغىچە كۈتۈۋېلىش بېكەتلىرىنى ياسىغان. ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قونۇش ئۈچۈن تۇسقىدىكى مېھمان كۈتۈش ئۆيلىرىنىمۇ يېپىپىڭى قىلىپ بېزىگەن. شامەخسۇت چىڭۋاڭ يەنە 40 بەگ، ئاخۇن، ئەلەملەرنى قارشى ئېلىشقا ئالدىغا ئەۋەتكەن.

چاي ئىچكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئىمىن ۋاڭ لۇكچۇنگە قايتىپ، توينىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا جىددىي كىرىشىپ كەتكەن. شامەخسۇت ۋاڭ قىزىنىمۇ جابدۇپ - ياساندۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەن. توي قەرەلى توشاي دېگەندە ئىمىن ۋاڭ 60 دىن ئارتۇق بەگ، ئاخۇن، ئىشىك ئاغىلارنى باشلاپ قۇمۇلغا كەلگەن، بۇ چاغدا ئوردا كاتتا بېزەلگەن بولۇپ، نەغمە - ناۋا ساداسى ئۈزۈلمىگەن.

توي مۇراسىمى ئوردىدا ئۆتكۈزۈلگەن. ئالدى بىلەن توققۇز پاي ھۇرمەت توپى ئېتىلغان. كەينىدىنلا سەيدەنشا ئاخۇن قازى نىكاھ ئوقۇغان. توي مۇراسىمىغا تەخمىنەن 400 نەچچە ئادەم قاتناشقان. مۇراسىمدىن كېيىن كاتتا زىياپەت بېرىلگەن. مۇراسىمدىن كېيىنكى 15 كۈن ئىچىدە كېچە - كۈندۈز نەغمە ساداسى ياڭراپ تۇرغان. قەدىمكى خەنزۇ تىياتىرىدىن بىرى ئوينالغان.

ھوجرا شەھەر ئىچىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىدىكى ۋاڭ ئوردىسىغا 1.5 كىـ

لومېتر كېلىدىغان داچىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يول بويى چىراغلار يوپ-يورۇق يېنىپ تۇرغان. توي ئاخشىمى ئىمىن ۋاڭ قىز قولدىشى، دېدەكلەرنى ئېلىپ قىز كۆچۈرگىلى ۋاڭ ئوردىسىغا بېرىپ، توققۇز قېتىم تازىم قىلغان. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەيىجىلىرى بىلەن ئوردىدىكى ئايال تۇغقانلىرى قىزنى هوجرىغا ئېلىپ كەلگەن.

تويىنىڭ 16 - كۈنىدىن باشلاپ، ۋاڭ ئوردىسىدا قۇمۇلدىكى هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا زىياپەت بېرىلگەن. خىلمۇ-خىل تاماملار تارتىلغان، قانغۇچە مەشرەپ تويىنالغان، 40 كۈن بولغاندا تاندىن ئاخىرلاشقان. شۇ مەزگىلدە ئوردا قووۇقىنىڭ ئالدى خۇددى بازاردەك ئاۋاتلىشىپ كەتكەن بولۇپ، سودىگەرلەر ناهايىتى كۆپ ئىدى.

ئىمىن ۋاڭ قۇمۇلدا 30 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، خوتۇنىنى ئېلىپ لۈكچۈنگە قايتقان. يولغا چىقىدىغان چاغدا شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن 50 ئاخۇن، بەگ، ئىشىك ئاغىلىرىنى ئەۋەتكەن. لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسى تەرىپىدىكىلەر يەتتە قۇدۇققا كېلىپ كۆتۈۋالغان. ئىمىن ۋاڭ لۈكچۈنگە قايتقاندىن كېيىن 20 كۈن تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزگەن قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىن ئۇزىتىشقا كەلگەنلەر قايتىدىغان چاغدا، يۇنۇس ئەلەم ئەر-خوتۇن، يۇنۇس مىراپ ئەر-خوتۇن، يارىمەت توقا بەگ ئەر-خوتۇن جەمئىي ئالته ئادەم قېپقېلىپ يېڭى ئەر-خوتۇن ئىككىسىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن قۇمۇلغا قايتقان.

8. «شىڭشىڭشىيا» دېگەن خەلق ناخشىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

گۈاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) موللاراجى باشچىلىقىدىكى شامەخسۇت ۋاڭغا قارشى دېهقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاممىنىڭ بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلگەن. بەزىلىرى سۈرگۈن قىلىنغان. شۇنىڭ ئىچىدە يارتا ئابدۇل باقى دېگەن دېهقان شىڭشىڭشىياغا سۈرگۈن قىلىنىپ، هارۋا هەيدىتىلگەن.

ئابدۇل باقى قىش-ياز شىڭشىڭشىيا بىلەن خويجۋاڭزى ئارىلىقىدا قاتناپ بۇ دۇنياىدىكى بارلىق جاپا-مۇشەققەتنى يەتكۈچە تارتقان. ئاشۇ جاپا-مۇشەققەتلىك كۈنلەردە ئۆزىنىڭ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ رەھىمسىز قامچىسى ئاستىدا دەرد-ئەلەم تارتىۋاتقانلىقىنى ئويلاپ، يۈرىكىدىكى غەزەپنى ناخشا ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ناخشىسى ئۆزى تۇزگەن «شىڭشىڭشىيا» ئىدى. بۇ ناخشا هەم هېسسىياتلىق، هەم مۇڭلۇق بولۇپ، چۆل-باياۋانلاردا ئېيتسا، ئادەمنىڭ يۈرەك-باغرىنى ئېزىپ، كۆزىگە ياش كەلتۈرەتتى. ئۇزۇنغا بارماي «شىڭشىڭيشا» دېگەن ناخشا هارۋىكەشلەر ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، هارۋىكەشلەر ناخشىسىغا ئايلىنىپ قالغان.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئۆلگەن. ئابدۇل باقى قاتارلىق كىشىلەر مۇ قويۇپ بېرىلگەن. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن داۋاملىق «شىڭشىڭشىيا» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ ئۆزىنىڭ دەرد-ئەلەمىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ناخشا ئەڭگەكچى خەلقنىڭ كۈچلۈك هېسداشلىقىنى قوزغىغان. بۇ ناخشا

ھاھايىتى تەزلىكتە قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، «شىڭشىڭشىيا» دېگەن ناخشا خەلق سەنئەتچىسى نەمەت بوسۇق تەرىپىدىن قايتا ئىشلەنگەن، قۇمۇل، ئۈرۈمچى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ سەھنىلىرىدە كۆپ قېتىم ئېيتىلىپ، ياخشى باھاغا ئېرىشكەن. 1957 - يىلى نەمەت بوسۇق بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر سەنئەت كۆرىكىدە بۇ ناخشىنى ئېيتقان. بۇ ناخشا مۇنەۋۋەر نومۇر بولۇپ باھالانغان (ناخشا تېكىستى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن).

9. كۆشۈي ۋەقەسى

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋاقىتلىق جىمىپ قالغاچقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قالدى - قاتتى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا پائال تەييارلىق قىلغان. دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن شىنجاڭدىن گەنسۇغا بارغان نۇرغۇن سودىگەر بىر مۇنچە يىللىق مالىمانچىلىق تۆپەيلىدىن شىنجاڭغا كېلەلمىگەنتى. ئۇلار ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۇرتىنى سېغىنىپ يېنىپ كەلمەكچى بولۇشقان. ئۇلار ئالدى بىلەن قۇمۇلدىكى ھەسەن ياڭخاڭغا خەت يېزىپ خەۋەر ئۇقۇشقان. ھەسەن ياڭخاڭنىڭ خوجايىنى غۇپۇر ھاجى جاۋاب خەت يېزىپ قومۇلنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر بىر - بىرىگە ھەمراھ بولۇپ، كەينى - كەينىدىن قايتىشقا باشلىغان. بۇ قېتىم قۇمۇل، تۇرپان، تۇقسۇن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن بارغان 12 سودىگەر جۇ چۈەندىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىۋېتىپ كۆشۈيگە كەلگەندە كەچ كىرىپ قالدۇ. ئەسلىدىكى سارايلار ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەچكە، ئۇلار خىش - كېسەك دۆۋىسى ئارىسىدا ئارام ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوماندان لى خەيرۇ شىڭشىڭشىيادا ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلاپ، 1 - يول قوشۇننىڭ كوماندىرى لو رۇڭشىڭغا ئۆز قىسمىدىن بىر پەي ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. لورۇڭشىڭ 1 - يىڭىدىكى جاڭ يىڭجاڭغا شۇ بويىچە ئىجرا قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. جاڭ يىڭجاڭ پەيجاڭ چى فۇجياڭ، مۇئاۋىن پەيجاڭ سۇڭ شۇيۈن باشچىلىقىدا 29 ئەسكەرنى شىڭشىڭشىياغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار كۆشۈيگە كەلگەندە مۇشۇ 12 نەپەر ئۇيغۇر سودىگەرگە يولۇقۇپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، بۇلاڭچىلىق قىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. ئەسكەرلەر چى فۇجياڭ، سۇڭ شۇيۈنلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، سودىگەرلەر يېرىم كېچىدە تاتلىق ئۇيقۇغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا ئوق چىقىرىپ، شۇ مەيداندىلا 11 كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. چى فۇجياڭ قېچىپ كەتكەن بىر ئادەمنىڭ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، 100 چاقىرىم نېرىدا ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ۋە ئۆلگۈچىلەرنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى بۆلۈشۈۋالىدۇ ھەمدە بىر يالغان دوكلات تەييارلاپ، بىز سەپەر ئۇستىدە كۆشۈيگە كەلگەندە، تۆيۈقسىز 12 بان-

دەستقا ئۇچراپ قالدۇق، ئۇلارنى سوراق قىلىۋاتقىنىمىزدا، ئۇلار يۈك-تاقلىرىنىڭ ئارىسىدىن قېلىچلىرىنى چىقىرىپ، ئېتىلىپ كېلىپ قورالنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانىدى. ئوق چىقىرىپ ئۆزىمىزنى قوغداشقا مەجبۇر بولۇپ، بۇ باندىتلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردۇق، ئۇلارنىڭ بىر نەچچە ئېشىكى، بىر قانچە قۇر كىيىمى بار ئىكەن، بۇلارنى سىلىكىۋېغا تاپشۇرىمىز، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنسا ۋەھاكازالار دەيدۇ. لى خەيرۇ دوكلاتنى كۆرۈپ بولۇپ، ھەربىي قانۇن باشقارمىسىدىكى لېيۇ يىڭلىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا بېرىدۇ. لۇ يىڭلىڭ دوكلاتنى ئوقۇغان ۋە نەق بۇيۇملارنى كۆرگەندىن كېيىن، لى سىلىكىغا: تاپشۇرۇلغان كىيىم-كېچەكلەر ئارىسىدا ھېچقانداق قاتىللىق قورالى يوقىكەن، بۇ ئادەملەر قانداق قىلىپ قوراللىق قوشۇننىڭ قورالىنى تارتىۋېلىشقا جۈرئەت قىلىشۇن، شۇبھىسىزكى، بۇ مال-دۇنيانى دەپ باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان مۇھىم ئەنزە دەپ ئىزاھات بەرگەن. قۇمۇل يېڭىسىلا تىنچىلانغان بولۇپ، بۇ ئەنزىنى ئېھتىيات بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، ئازراقمۇ بىخۇدلۇق قىلماسلىق زۆرۈر ئىدى. شۇڭا لى خەيرۇ دەرھال ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلىپ، يولىيورۇق سورايدۇ. جىن شۇرېن تېلېگراممىنى ئارقىلىق يولىيورۇق بېرىپ، شىڭشىڭشىيادىكى قوشۇننىي پۈتۈنلەي قايتۇرۇپ كېلىش، ئايرىم-ئايرىم سوراق قىلىپ، باش جىنايەتچى ۋە ئەگەشكۈچىلەرنى تېپىپ چىقىپ قانۇن بويىچە جازالاشنى تاپىلايدۇ.

لى خەيرۇ بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1-يىگىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى باشقا جايغا يۆتكەپ، ئاندىن بۇ بىر پەي ئادەمنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۆز ئارا يۈزلەشتۈرۈپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئاشكارىلايدۇ. چى فۇجياڭ ۋە سۇڭ شۇيۈنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. قالغان 29 ئادەمنى يالاپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئاپىرىپ، ھەر قايسى قىسىملارنىڭ يىغىۋېلىپ تەربىيىلەشكە تاپشۇرىدۇ.

بۇ ئەنزە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى جەنۇب ۋە شىمالىي يوللاردىكى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە توپلىنىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت لى خەيرۇغا بۇ ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ تەپسىلىي جەريانىنى ئاممىغا ئۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇندىن كېيىن ئاممىنىڭ غەزىپى بېسىلىدۇ.

10. كونا ئىككى خەۋەر

تۆۋەندىكى ئىككى پارچە خەۋەر 1949-يىلدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە بېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئازادلىق ھارپىسىدا قۇمۇلدا ھەر خىل كەسىپلەر خارابلاشقان، مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلىگەن، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن نامراتلاشقان ئېچىنىشلىق ئەھۋال ھەقىقىي تۇرده ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن.

بىز تېخىمۇ بىچارە

12-ئاينىڭ 14-كۈنى «يېڭى زېمىن» ئىستونىغا بېسىلغان «ئاجىز ھۆكۈمەت

ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ غېمىنى قىلايلى» دېگەن ماقالىنى ئوقۇدۇم. بىز ئاپتونوم جىڭ ئەنجۇنىڭ مۇراجىئەتنامىگە، تىلىكىگە ھېسداشلىق قىلىپلا قالماي، چەت ناھىيىدىكى بىزدەك يېقىرلارمۇ بىر نەچچە ئېغىز دەردىمزنى تۆكۈپ باقايلى: يېقىندا نېمە سەۋەبتىندۇر يېرىم ئاي ئىچىدە مال باھاسى ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئۆرلەپ كەتتى. ئىسلىدە 60 مىليونغا توختايدىغان 100 جىڭ ئۇننىڭ باھاسى 200 مىليونغا، بىر جىڭى 4 مىليونغا توختايدىغان سۇ ماي ۋە كىرىسىننىڭ باھاسى 10 مىليونغا، بىر ھارۋىسى 40 مىليونغا توختايدىغان ئوتۇن 100 مىليونغا، 8 مىليونلۇق بىر گەزكاجى رەختنىڭ باھاسى 25 مىليونغا ئۆرلەپ كەتتى. ئەمما ئۆستۇرۇلگەن مائاشى تېخى قولغا تەگمىگەن بىزدەك چەت ناھىيىدە ئىشلەيدىغان نامرات ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرى 10 - ۋە 11 - ئايلىق مائاشىنى ئالالمىدۇق، 12 - ئايلىق مائاشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، قاچان قولىمىزغا تېگىدىغانلىقىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ، بىر ئادەمنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش قىيىن چۈشۈۋاتقان يەردە خوتۇن بالا - چاقىلارنىڭ تۇرمۇشىنى قانداق قامدىغۇلۇق؟ تاپىدىغىنىمىز ئاشۇ ئازغىنە مائاش، ئۇنىڭ قولىغا تېگىدىغان ۋاقتىنىڭ قەرەلى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە مال باھاسى مۇشۇنداق شىددەت بىلەن ئۆرلىسە، تۇرمۇشتىنمۇ خاتىرجەم بولالمىساق، ئەتىگەنلىك تاماقىغا تاپاق چۈشكە يوق تۇرسا، خىزمەت ئۇنۇمىنى قانداقمۇ ئۆستۈرگىلى بولسۇن؟ چەت ناھىيىلەردىكى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرى نېمىدېگەن بېچارە - ھە؟

يېڭى يىل كېلىپ قالدى، مائاشقا تايىنىدىغانلار ئۈمىدسىزلەندى، تۇرمۇشنى قامداشنىڭ ئامالى قالمىدى، كۆپچىلىك يولىيورۇق سوراپ بانكىدىن قەرز ئالدۇق، بانكا بىزنىڭ بىر مۇنچە قىيىنچىلىقلىرىمىزنى ھەل قىلدى، ھەر قېتىم بارساقلا قەرز ئالالىدۇق. ھالبۇكى قەرز ئالغان پۇل ھەر بىر ئادەمگە 40 - 30 مىليون يۆەندىنلا توغرا كەلدى. ئەمما يۇقىرىنىڭ قەرز ئالغان پۇلغا بەش پۈكىدىن ئۆسۈم ئۆلەيدىغان بەلگىلىمىسى بار ئىكەن، ھۆكۈمەت بېچارە خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىغا قەرزدار بولسا بولىدىكەنۇ، بېچارە خىزمەتچىلەر تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن ئازراق پۇل ئۆتنە ئالساۋ، بەش پۈك ئۆسۈم تۆلىشى لازىممىكەن؟ يېقىندا گېزىتتىن ھۆكۈمەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا مەخسۇس ماشىنا ئەۋەتىپ، ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرىغا مائاش، رەخت - پۇچەك، چاي - قەنت تارقىتىپ ئۇلارنى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرغانلىقى ھەقىقىدىكى خەۋەرنى كۆردۈم. بۇ ئىشقا مىڭلىغان ئون - مىڭلىغان كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇيدۇ، ئەمما تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆلكىنىڭ باشقا جايلىرىدىن ئۈستۈن بولغان بۇ شەرقىي شىنجاڭدىكى بارلىق كىچىك خىزمەتچىلەرگىمۇ ھۆكۈمەت مەخسۇس ماشىنا ئەۋەتىپ، ئازراق مائاش، رەخت - پۇچەك، چاي، قەنت تارقىتىپ بېرىپ، بىزدەك قىيىنسىلىۋاتقان بېچارە خىزمەتچىلەرنىمۇ قۇتقۇزۇپ قويسا بولماسمۇ؟

ۋەيي كۇيجيا

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قۇمۇل

(ئىزاھات ئاپتور ۋەيي كۇيجياشۇ چاغداقۇمۇل 1 - مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدى، ئۇنىڭ بۇ ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1949 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سانىدا بېسىلغان)

مەركىزىي بانكىنىڭ خادىملىرى ماددىي بۇيۇملارنى بەس - بەستە سېتىۋالدى، قۇمۇلدا ماجىرا پەيدا بولدى

4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى مەركىزىي بانكا شۇ ئايلىق مائاشنى تولۇقلاپ بەردى. ھەر بىر ئادەمگە 25 مىليون يۆەنلىك چەك تارقىتىلدى. 35 ئادەمگە جەمئىي 870 مىليون يۆەندىن كۆپرەك پۇل تەگدى. ئۇلار ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىن خېنىملىرى، ئىشداشلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ماددىي بۇيۇملارنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋېلىپ، ئەتىگەنده 260 مىڭ يۆەنگە توختاۋاتقان بىر كۈمۈش تەڭگىنى شۇ زاماتلا بىر مىليون 20 مىڭ يۆەنگە ئۆرلىتىۋەتتى. باشقا مالىلارنىڭ باھاسىمۇ بىر كۈندە بەش ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى. 178 - لۇينىڭ جەڭچى - ئوفىتسېرلىرى ئۈچ ئايلىق مائاشىنى ئالغان چاغدا، ئۇنىڭغا ئاران ئىككى قاپ تاماكا سېتىۋالغىلى بولىدىغانلا بولۇپ قالغانىدى. قول لىرىغا تەگكەن 350 دوللارنى مەسلىھەتلەشكەندەك ئوتقا سېلىۋەتتى. باشقا ئىدارىلەر تېخى مائاشنى تارقاتمىغانلىقتىن نېمىسى قالغان پۇل كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، سودا - سانائەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە كۆچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلدى. ۋالىي يولۋاس خەلقىنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، لاۋ فىڭشاڭ بانكىسىنى تىجارەتتىن توختىتىشقا بۇيرۇپ، جىڭلىنى چاقىرىپ سوراق قىلدى. بانكىنىڭ جىڭلىسى چىڭ دېگەن كىشى قول ئاستىدىكىلەرگە ئالغان ئايلىقىنى بانكىنىڭ ۋاقىتلىق ساقلاپ بېرىشىگە تاپشۇرىسىلەر، بۇندىن كېيىن بازاردىن بەس - بەستە مال سېتىۋالمايسىلەر، كىمكى بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا، باش بانكىغا يوللاپ، رۇيخەتتىن ئۆچۈرۈۋېتىلىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ (1949 - يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى)

11. «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ئەنزىسى

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىكىنى ئېلان قىلغان سابىق گومىنداڭ 178 - لۇينىڭ ئوفىتسېرلىرى ئىچىدىكى بىر قىسىم قانۇنسىز ئۇنسۇرلار، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ قۇمۇلغا تېخى يېتىپ كەلمىگەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئوفىتسېرلار يىغىندا يېڭى تەيىنلەنگەن لۇيجاڭ لیو لۇنيۈەننى تۈتۈپ قالغان مائاشلارنى تولۇقلاپ بېرىشكە قىستىدى. ئۇنداق قىلمىسا بانكىنىڭ خەزىنىسىنى بۇلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، يىغىن. تېخى ئاخىرلاشمايلا، بەلگە ئوقى ئاسمانىدا پەيدا بولدى. 178 - لۇينىڭ دايىڭغاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمى، ئارقا سەپ تەمىنات 3 - شۆبە ئىدارىسى، ھەربىي لازىمەتلىكلەر 20 - ماشىنا تۈەنى، ھەربىي كىيىم - كېچەك كارخانىسى قاتارلىق ئىدارىلەرنىكى ئۇزۇندىن بۇيان سۈيىقەست قىلىشنى پىلانلاۋاتقان توپىلاڭچىلار مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا بازارغا يوپۇرۇلۇپ ماڭدى. توپىلاڭچىلارنىڭ بۇلاڭچىلىق قىلىشىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، 178 - لۇي 533 - تۈەنىڭ تۈەنجاڭى چىن گۈڭپۇ، مۇئاۋىن تۈەنجاڭ شېك جىيەنپىڭلار بىلەن بىرلىكتە، شەھەر مۇداپىئەچىن گۈڭپۇ، مۇئاۋىن تۈەنجاڭ شېك جىيەنپىڭلار بىلەن بىرلىكتە، شەھەر مۇداپىئە

سىنى كۆچەيتىش ناسىدا، ئۆز قىسمىدىن تۆت لىنىيىنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ پۈتۈن شەھەردە ھەربىي ھالەت يۈرگۈزدى.

توپىلاڭچىلار مەركىزىي بانكا قوموۇل شۆبە بانكىسىنىڭ يەر ئاستى خەزىنىسىنىڭ ئۆمۈر ئىشىكىنى گىرانات بىلەن پارتلىتىپ ئېچىپ، قوموۇل شۆبە بانكا ۋە لەنجۇ مەركىزىي بانكا، جۇچۇەن مەركىزىي بانكا خەزىنىدە ساقلاۋاتقان 9652 سەر ئالتۇن، 3700 يۈەندىن ئارتۇق تەڭگە، 300 نەچچە سەر كۈمۈش ۋە ئامېرىكا دوللىرى، شياڭگاڭ پۇلى، نېكىل تەڭگە قاتارلىقلارنى بۇلاپ كەتتى. توپىلاڭچىلار بانكىنى بۇلاپ بولغاندىن كېيىن كوچىلارغا چىقىپ، مىلتىق ئېتىپ، ئوت قويۇپ، ئىشىكلەرنى بۇزۇپ، تاملارنى ئۆرۈپ، دۇكانلار ۋە ئاھالىلەرنى زوراۋانلىق بىلەن بۇلىدى. بازاردىكى ئاھالىلەر ئۆي - جايلىرىنى تاشلاپ، شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەك دەرەخزارلىقىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. بۇلاڭچىلىق ئەتىسى تاڭ سەھەرگىچە داۋاملاشتى.

توپىلاڭچىلار بۇلىغان مال - مۇلۇكلەرنى بۆلۈشىلىمەي ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى، بىر قىسىم يەرلىك ساقچىلار ۋە لۇكچەكلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، توپىلاڭدا توغاچ ئوغرىلاپ بېنىپ كەتتى.

كېيىنكى تەكشۈرۈشلەر ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، «28 - سېنتەبىر» بۇلاڭچىلىق ئەنزىسىدە تۆت ئادەم ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن (ئىككىسى ھەربىي، ئىككىسى پۇقرا). ئۇلار ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ بولۇپ، 16991 سەر ئالتۇن، 2012 ئامېرىكا دوللىرى، 60 يۈەن شياڭگاڭ پۇلى، 358 مىڭ 183 يۈەن نېكىل تەڭگە، 94 مىڭ 524 يۈەن تەڭگە، 35 مىڭ 783 دانە ئالتۇن ئۈزۈك، 323 سەر باشقا خىلدىكى ئالتۇن جابدۇق، 153 دانە قول سائىتى، 4077 سەر يامبۇ، 4412 سەر كۈمۈش جابدۇق، 4767 تاختا چاي، 28077 توپ يىپەك، تاۋار، يۇڭ رەخت، 13286 چى پارچە رەختنى بۇلىغان. زىيان بولغان باشقا تاۋار، مال - مۇلۇكلەرنىڭ سانى ھەددى - ھېسابسىزبولغان. «28 - سېنتەبىر ۋەقەسى» دە 1060 دۇكان، ئاھالە زىيانغا ئۇچرىغان، 200 ئۆي كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

ۋەقەدىن كېيىن 178 - لۇي ۋە ۋالىي مەھكىمە قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەپ، زىيانغا ئۇچرىغان ھەر بىر ئائىلىگە بىردىن ماتا، بىر تاماق قاچىسى، بىرقانچە جىڭ ئۇن ۋە قىشلىق كىيىم - كېچەك تارقىتىپ بەرگەن.

«28 - سېنتەبىر» ۋەقەسى پۈتۈن ناھىيىگە كېڭەيگەن، 10 - ئايىنىڭ 2 - كۈنى 178 - لۇي 533 - تۈەننىڭ شىڭشىڭشىيادا تۇرۇشلۇق 1 - يىڭنىڭ يىڭجاڭى شۇ شىڭجۇ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۆتكەن - كەچكەن ماشىنىدىن 21 نى، يولۇچىلاردىن ئون نەچچە ئادەمنى بۇلىغان، بەزى ماشىنىلارنىڭ چاقلىرىنىمۇ چىقىرىپ ئېلىپ كەتكەن. قووۇق ئېغىزدا تۇرۇشلۇق 9 - لىيەنىڭ لىيەنجاڭى رۇي شېيۈەنمۇ ئەسكەرلەرنى، يولۇچىلارنى بۇلاشقا كۆپ قېتىم كۈشكۈرتكەن.

178 - لۇي 533 - تۈەندىكى بۇلاڭچىلار ۋە باشقا ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كۆپلەپ كىرىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، جىنا يىتىگە تۆۋە قىلماي، قۇمۇلدا توختاپ تەرتىپكە سېلىنىۋاتقان 16 - شى ئات - قېچىر دادۇيىنى بۇلاپ، تاغقا چىقىپ باندىتلىق قىلىش قەستىدە بولغان، ئازادلىق ئارمىيە ئۇلارنىڭ قارا نىيىتىنى ئېلىق بايقاپ، 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھايىتى كۆپ ئەسكەر بىلەن 533 - تۇەن تۇرۇشلۇق ئورۇن دايىڭفاڭنى مۇھاسىرە قىلىپ، يىڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ يىغىنىنى ئېچىپ، گېنېرال تاۋسيۆنىڭ مەزكۇر تۇەننى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. ھەربىي ماشىنا يىڭىنىڭ يىڭجاڭى لى فىڭشىياڭ قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇۋېدى، نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. تۇەنجاڭ چىن گۇڭپۇ ئۈرۈمچىگە يالاپ ئېلىپ چىقىلدى. باشقا ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر 1950 - يىلى 1 - ئايدا ئۈرۈمچىگە ئېلىپ چىقىلىپ، قايتىدىن تەرتىپكە سېلىندى. قۇمۇلنىڭ مۇداپىئەسى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ پىيادە ئەسكەرلەر 6 - جۈنى 16 - شىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

533 - تۇەن قورالسىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى. 1950 - يىلنىڭ باشلىرىدا، بانكىدىن بۇلانغان ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ كۆپ قىسمى، ئاممىنىڭ مال - مۈلكىنىڭ بىر قىسمى قايتۇرۇپ كېلىندى.

1951 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى «28 - سېنتەبر» ۋەقەسىنىڭ باش پىلانلىغۇچىسى چىن گۇڭپۇ ئۈرۈمچىدە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

III باب يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى

شاجۇ، ئېۋىرغول ئايماقلىرىنىڭ تەزكىرىسى (ساقلىنىپ قالغان قىسمى)

تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچىنىڭ 1 - يىلى (885 - يىلى) دىكى جاڭ داچىڭنىڭ قول يازمىسى. دۇنخۇاڭدا ساقلانغان. ئۇنىڭدا تاڭ دەۋرىدىكى قۇمۇلنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈش، نوپۇس، ئۆرپ - ئادەت، بايلىق، سۇ ئىشلىرى، تۇرا ۋە تۇرۇشلۇق قوشۇن قاتارلىقلار بىر قەدەر تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

قۇمۇل پادىشاھلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى

ئاپتورى ماۋېنشېڭ، ئۇ مىڭ سۇلالىسى جىڭتەينىڭ 2 - يىلى (1451 - يىلى) تەشرىپدار مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئەسكىرىي قوشۇندا ئوڭ قول يانداش بەگ، دىۋان بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. قۇمۇل مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتناشقان، كېيىنچە مۇشۇ كىتابنى يېزىپ چىققان، بۇ كىتابتا مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى

ىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان سىياسەتلىرى يەكۈنلەنگەن، تۇرپاننىڭ كاتتىببېشى، ئاتا - بالا ئېلى، ئەخمەتلەرنىڭ مىڭ خانىدانلىقى بىلەن قۇمۇلنى تالىشىش جەريانى كونكرېت بايان قىلىنغان. بايان قىلىش ۋاقتى مىڭ سۇلالىسى خۇڭجۈنىڭ 13 - يىلى (1500 - يىلى) غىچە بولغان. بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلار «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇمۇل تەزكىرىسى» دىكى دىنمۇ تەپسىلى.

ئۈچ ئايماق قىسقىچە مەجمۇئەسى

بۇ كىتابنىڭ چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ شياڭخۇاڭ قوشۇنىدىن بولغان خېنىڭ (تەخەللۇسى تەيئەن) تۈزگەن. ئۇ جياچىڭنىڭ 10 - يىلىدىن 11 - يىلى (1805 - 1806 - يىللىرى) غىچە ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغىسى بولۇپ تۇرغان چاغدا، بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان. مەزكۇر كىتابتا ئۇرۇمچى، تۇرپان، قۇمۇلنىڭ ئەھۋاللىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. پۈتۈن كىتاب توققۇز جىلد، سەككىز قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەرەققىيات جەريانى، يەر - زېمىن، تاغ - دەريالار، مەنسەپ تۈزۈمى، تەشكىلىي تۈزۈلمە، خەزىنە ساقلاش، ئاھالىسى، باج ئىشلىرى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئىش ھەققى تەمىناتى، ئوزۇق - تۈلۈك، ھەربىي گازارمىلار، ئاتلىق ئەسكەرلەر، سايراي، دەك، ئۆتەڭلەر، قائىدە - يوسۇنلار، قوشۇن مۇراسىملىرى، مەكتەپلەر، ماقال - تەمسىللەر، ئەدەبىيات - سەنئەت، مەھسۇلات دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

قۇمۇل تەزكىرىسى

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) قۇمۇلدىكى خان ئامبال جوڭ فاڭ يازغان. بۇ كىتاب ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، ئاشلىق، سودا، مەنسەپلەر، ھەربىي تەييارلىقلار، ۋەقەلەر، مەكتەپلەر، سايلام ئىشلىرى، شەخسلەر، مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت ئون تۈر، 51 جىلدقا بۆلۈنىدۇ. مەزكۇر تەزكىرە قۇمۇل تارىخىدىكى بىردىنبىر، مۇكەممەل تەزكىرىدۇر. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1937 - يىلى) ۋۇفېڭپېي ئەپەندى قول يازما نۇسخىسىغا ئاساسەن بېسىپ تارقاتقان.

قۇمۇلغا بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) قۇمۇل بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىنىڭ ياندىشى ئايماق بېگى لىيۇرۇنتۇڭ يازغان. مەزكۇر تەزكىرە تارىخ، سىياسەت، ھەربىي ئىشلار، مۇئتىۋەرلەر، ئىنسانلار، نوپۇس، دىن، سودا - سانائەت، جۇغراپىيە، بۇتخانا، ئىبادەتخانا، ئاسار - ئەتىقلەر، مەكتەپلەر، تاغ - دەريالار، يوللار، ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر، كان بايلىقلىرى، سودا - سېتىقتىن ئىبارەت 18 تارماقتا بۆلۈنگەن. مەزكۇر تەزكىرىنىڭ مۇندەرىجىسىنى بېيجىڭنىڭ كىتاب نەشرىياتى

ئىدارىسى بىر تۈتاش بەلگىلىگەن بولۇپ، كىتاب نەشىردىن چىقىقاندىن كېيىنىن ھەر-قايسى ئورۇنلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ يەرلىك دەرسلىكى قىلىنغان، «شىنجاڭ سۇرەتلىك تەزكىرىسى» نى تۈزۈشتە بۇنىڭدىن پايدىلىنىلغان. 1955 - يىلى خۇبېي ئۆلكىلىك كۈتۈپخانا شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىسىنى شاپىگرافتا بېسىپ تارقاتقاندا ئۇنى «شىنجاڭدىكى 29 خىل يۇرت تەزكىرىسى» دەپ ئاتىغان. مەزكۇر يۇرت تەزكىرىسى شۇنىڭ بىر خىلى ئىدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ مۇھىم ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى (شاپىگرافتا بېسىلغان نۇسخىسى)

1949 - يىلى، گومىنداڭنىڭ 178 - لۇي سىلكىبۇسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا ئومۇمىي مەلۇمات، شەھەر، يېزىلار ۋە نوپۇس، ھەرقايسى قاتناش يوللىرى بويىدىكى كەنتلەر، يوللارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، دەريا - ئۆستەڭلەر، ئورمانلىقلار، ئايرودروم، پوچتا - تېلېگراف، يەرلىك قاتناش، ترانسپورت ئىقتىدارى، سەھىيە ئورگانلىرى، ھاۋا كىلىماتى ۋە كان بايلىقلىرى، سانائەت - سودا، دېھقانچىلىق ۋە ماتارىپتىن ئىبارەت 11 خىل مەزمۇن بار ئىدى.

قۇمۇلنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى (شاپىگرافتا بېسىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى)

ئابلىمىت، ئەخمەت قاتارلىق بەش كىشى تۈزگەن. 1961 - يىلى 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە ئابلىمىت قاتارلىقلار قۇمۇل، ئاراتۈرۈك ناھىيىلىرىنىڭ يېزا - قىشلاق لىرىدىكى 38 كىشىنى زىيارەت قىلىپ، تارىخىي ئەھۋاللارنى ئىگىلىگەن. بۇ كىشى لەرنىڭ كۆپچىلىكى قۇمۇلنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان ياشانغانلار ئىدى، ئۇلار تەكشۈرۈپ توپلانغان ماتېرىياللارنى 32 مەسىلىگە بۆلۈپ، 200 مىڭ خەتلىك (خەنزۇچە خەت ھېسابىدا) «قۇمۇل قىسقىچە تەزكىرىسى» نى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلدا تارقىلىشى، تارىختىكى قۇمۇل ۋاڭ-لىرى ۋە تارىختىكى بىر نەچچە قېتىملىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالى قاتار-لىقلاردىن ئىبارەت.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى (شاپىگرافتا بې-سىلغان نۇسخىسى)

1962 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك باشقارمىسى قۇمۇلنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى بىلىدىغان تۇرمىدىكى جىنايەتچىلەرنى تەشكىللەپ، بىر تۈركۈم ماتېرىياللارنى توپلىغان، بۇ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ساقچى، ئىشپىيون، باندىت، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، دىنى قاتارلىق ئون چوڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىي 200 جىلدتىن ئاشىدۇ. بۇ ماتېرىياللا كۆپرەك يازغۇچىلىنىڭ كۆرگەن - بىلگەن، ئاڭلىغان ئىشلىرى يېزىلغان.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تۆۋرىقى

1979 - يىلى 4 - ئايدىن 1980 - يىلى 3 - ئايغىچە قۇمۇل ۋىلايىتى ۋە قۇمۇل ناھىيىلىك تۆپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى شۇ ۋاقىتتىكى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى، بوز يەرلەر، ئورمانلىقلار ۋە بىر قىسىم ئوتلاقلاردا تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شىمالىي سايى، شورلۇق دۆمبەللەر، بۇغاز سايلىرىدا لىنىيە، نۇقتا بەلگىلەپ، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ماتېرىياللارنى يىغىنچاقلاپ، قوللانما قىلىپ تۈپلەپ چىقتى. مەزمۇنى ئاساسىي ئەھۋاللار، تۆپراق ئەھۋالى، خاس تۆپراق، تېرىلغۇ يەرلەر تۆپرىقىنىڭ ئۈزۈقلۇق تەركىبىنى بايان قىلىش، تېرىلغۇ يەرلەر تۆپرىقىدا ساقلانغان مەسىلىلەر، يەرلەرنىڭ دەرىجىسىنى باھالاش، تۆپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىش رايونلىرىغا ئايرىش قاتارلىق يەتتە بابنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك زىرائەت سورتلىرى تەزكىرىسى

1981 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك زىرائەت سورتلىرىنىڭ بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك زىرائەت سورتلىرىنى تەكشۈرۈپ، ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى سورتلارنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۆستۈرۈش ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلىگەن ئاساستا بۇندىن كېيىنكى سورتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، تەكشۈرۈش نەتىجىسى 1981 - يىلى 10 - ئايدا يىغىنچاقلىنىپ قوللانما قىلىندى. مەزمۇنى ئومۇمىي ئەھۋال، پۇرچاق تۇرىدىكى زىرائەتلەر، سانائەت خام ئەشياسى زىرائەتلىرى، مايلىق زىرائەتلەر، يېمىشل ئوغۇت زىرائەتلىرى، كۆكەتات، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق سەككىز چوڭ تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا - ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتى قوللانمىسى

1980 - يىلى 1 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ھاۋارايى ئىستانسىسى يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتىنى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتى مايلىق مەنبەسىنى قەرەل، تۈركۈملەرگە بۆلۈپ تەكشۈرۈپ، ھاۋارايى ئىستانسىسى، پونكىتى، قاراۋۇلى ۋە گىدرولوگىيە پونكىتلىرىنىڭ ھاۋارايىسىغا ئائىت ماتېرىياللىرىنى توپلاپ رەتلەپ چىقتى. ئۇندىن باشقا يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ تەجرىبە تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى توپلىدى. شۇ ئاساستا 1981 - يىلى 6 - ئايدا قوللانما قىلىپ چىقىلدى. بۇ كىتاب تەبىئىي جۇغراپىيە ۋە ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتى مايلىق مەنبەسى، يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتىدىكى ئاپەتلەر، زىرائەتلەر ۋە ھاۋا كىلىماتى، چارۋىچىلىق ۋە ھاۋا كىلىماتى، يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتىنى ئۇنىۋېرسال رايونلارغا ئايرىش قاتارلىق ئالتە بابتىن تەركىب تاپقان.

قۇمۇل ناھىيىسىنى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش

1981 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇل ناھىيىسىنى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش ئىشخانىسى كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك مايلىق مەنبەلىرىنى رايونلارغا ئايرىپ، دالىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، 1982 - يىلى 8 - ئاي-

نىڭ ئاخىرىدا ۋەزىپىنى ئورۇندىدى. 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - يىغىنىدا قاراپ چىقىلىپ ماقۇللاندى. 1983 - يىلى 4 - ئايدا بۇ ماتېرىياللار يىغىنچاقلىنىپ قوللانما قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «قۇمۇل ناھىيىسىنى ئۇنىۋېرسال پېزا - ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش خەرىتىسى» سىزىپ چىقىلدى، پۈتۈن كىتابنىڭ مەزمۇنى ئۇنىۋېرسال پېزا ئىگىلىك، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق رايونلىرىغا ئايرىش، تۈپراق بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش توغرىسىدا تەكلىپ، سۇ بايلىقى ۋە ئۇنى باھالاش، پېزا - ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش بويىچە ئۇنىۋېرسال رايونلارغا ئايرىش، گۈڭشې، دۇي كارخانىلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پىكىر، پېزا - ئىقتىسادىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش دوكلاتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قۇمۇل خەلق ناخشىلىرى توپلىمى، (شاپىگرافتا بېسىلغان نۇسخىسى) قۇمۇل مۇقامى توپلىمى (شاپىگرافتا بېسىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى)

1982 - يىلى 2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە قۇمۇل ئۆلكىلىك خەلق ناخشىلىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى قۇمۇل، ئاراتۈرۈك يېزىلىرىغا بېرىپ، خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇقام تېكىستلىرىنى توپلىدى، ئۇلار ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ خەلق ناخشىلىرىدىن ئاز كەم 200 كۇپلېتنى ۋە بىر قىسىم مۇقام ئاھاڭلىرى ھەم تېكىستلىرىنى توپلىدى. 10 - ئايدا رەتلەشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ «قۇمۇل خەلق ناخشىلىرى توپلىمى» نىڭ 1- قىسمى (دەسلەپكى نۇسخىسى) ۋە «قۇمۇل مۇقامى توپلىمى» نىڭ 1 - قىسمى (دەسلەپكى نۇسخىسى) نى تۈزۈپ چىقتى.

قۇمۇل ئۆلكىلىك 3 - قېتىم نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى توپلىمى

قۇمۇل ئۆلكىسىدە 3 - قېتىم نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە 1982 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئورۇندالدى، 8- ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن بۇرۇن تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى قول بىلەن ئاددىي جەملەش خىزمىتى ئاخىرلاشتى. مەزمۇنى: پۈتۈن ئۆلكىدە، ناھىيە، شەھەرلەردىكى ئومۇمىي ئاھالە سانى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالى، دائىمىي ئولتۇراقلىق ئاھالىلەر ۋە نوپۇس تىزىملاش ئەھۋالى، ئادەملەرنىڭ جىنسى، مىللىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، 1981 - يىلدىكى تۇغۇلۇش نىسبىتى ۋە ئۆلۈش نىسبىتى قاتارلىق مۇھىم سان - سىفىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماتېرىيال 1983 - يىلى 3 - ئايدا يىغىنچاقلىنىپ توپلام قىلىندى. قۇمۇل ئۆلكىسىنىڭ 1949 - يىلىدىن 1981 - يىلىغىچە بولغان نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي سانى ۋە 1964 - يىلىدىكى 2 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشنىڭ سان - سىفىرلىرى قوشۇمچە قىلىندى. 1984 - يىلى 4 - ئايدا ھېسابلاش ماشىنىسىدا جەملەنگەن ماتېرىياللار توپلام قىلىندى ھەمدە مەزكۇر ماتېرىيالدىكى سانلىق ئاساسلاردا بىر تۈتاش ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەملىك سانلىق ئاساس قوللىنىلىدۇ دەپ بەلگىلەندى.

تۇزگۈچىدىن

قۇمۇلنىڭ تارىخى گەرچە تۇزۇن بولسىمۇ، لېكىن ساقلىنىپ قالغان تارىخىي ماتېرىياللار ئىنتايىن چەكلىك. ھازىرغىچە قۇمۇل مەخسۇس خاتىرىلەنگەن تەزكىرە كىتابلاردىن پەقەت داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) يېزىلغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» ۋە شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1909 - يىلى) يېزىلغان «قۇمۇل بىۋاستە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»لا تېپىلدى، بۇلارنىڭ مەزمۇنى ئاددىي، سېستىمىلىق ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا بەزى تارىخ كىتابلىرى، غەيرىي رەسمىي تارىخ، ھەرخىل خاتىرىلەردىمۇ ئاز ساندىكى تارىخىي ماتېرىياللار ئۇچرايدۇ. بۇلار، بىزنىڭ بۇگۈنكى كۈندە، قۇمۇلنىڭ ئۆتمۈشىنى چۈشىنىشىمىزدىكى قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر.

تەزكىرە تۇزۇش جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەركەزدىكى رەھبىرىي يولداشلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، مەملىكەتنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1981 - يىل 2 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم مەمۇرىي مەھكىمە ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ۋىلايەت ۋە ھەر قايسى ناھىيىلەردىن جايلارنىڭ تەزكىرىسىنى يېزىشنى تەلەپ قىلدى. سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شۇ يىلى 5 - ئايدا، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى يېزىش توغرىسىدا قارار چىقاردى ھەمدە ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى قۇردى، بۇ كومىتېتقا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇ خۇەيمي مۇدىر، ھاكىم ئابلىز ھاشىم مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، شاۋشىيەنخۇا، ۋاڭ ۋەننىيەن، ئىبراھىم سالى، ۋاڭ جىنشەن، ۋۇشيۈگىيي، لى يەنرۇك، ئابدىراخمان ۋەلى، لىن شۈكۈي، خۇي جۇلىك ھىمىت ئەمەت، تىيەن جاۋ چۈەن، ۋاڭ ۋىنيۈك، قادىر ياقۇپ، جاۋ يەنخەي، ۋاڭ ئېنجاۋ، خې جۈجۇن، يەن زۈگىرىن قاتارلىقلار كومىتېت ئەزاسى بولدى. كومىتېت قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدىراخمان ۋەلى ئىشخانا مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. مۇئاۋىن مۇدىرلىقنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋاڭ ۋىنيۈك قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. ئالاقىدار تارماقلار بىلەن كۆپ قېتىم مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، تەزكىرە يېزىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىش ئۈچۈن، يىل ئاخىرىدا مەلۇم يېزىقچىلىق ئىقتىدارىغا ئىگە بەش نەپەر يولداش يۆتكەپ كېلىندى (1982 - يىلى يەنە بىر نەپەر تۇزگۈچى خادىم كۆپەيتىلدى). 1982 - يىلى ئالدىنقى يېرىم يىلدا، تەزكىرە تۇزگۈچى خادىملار، ئاساسەن تەزكىرە بىلىملىرىنى ئۆگەنگەچ شۇ جايغا دائىر بەزى ماتېرىياللارنى توپلىدى. 6 - ئايدا، ئومۇمىيۈزلۈك ماتېرىيال توپلاش پاسكۇچىغا قەدەم قويىدى. تەزكىرە يازىدىغان خادىملار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ،

قۇمۇل، ئۇرۇمچى، لەنجۇ، شىئەن قاتارلىق جايلاردىكى كۇتۇپخانا، ئارخىپخانا، مۇ-زېيلارغا بېرىپ ماتېرىيال ئىزدەپ يىل ئاخىرىغىچە قۇمۇل تارىخىغا دائىرە لەچچە مىليون خەتلىك ماتېرىيال توپلىدى. 1983 - يىلى بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ماتېرىياللارنى تۈپلاپ، يىل ئاخىرىدا يېزىش باس-قۇچىغا قەدەم قويىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، گومۇيۇەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئۇنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەسـ-لىدە تەزكىرە كىتابنىڭ تۆۋەن چېكى 1980 - يىلغىچە قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى. يۇ-قىرىقى ئەھۋال كۆزدە تۇتۇلۇپ، تۆۋەن چەكنى قۇمۇل ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇل-غان ۋاقىتقا قەدەر يەنى 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۇزارتىش قارار قىلىندى. 1984 - يىل 5 - ئايدا، شەھەر بىلەن ناھىيىنى قوشۇۋېتىش خىزمىتى تاماملاندى. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېڭىدىن قۇرۇلغان شەھەرلىك پارتكوم تەزكىرە كومىتېت تەركىبىدىكى خادىملارنى ۋاقتىدا تەڭشىدى، شەھەرلىك پارتكوم شۇجىسى يەن شۇ فەن كومىتېت مۇدىرى، شەھەر باشلىقى خوجا سالى، شەھەرلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېت ئەزاسى ئابلىز نىياز مۇئاۋىن مۇدىر، ۋۇ ۋېنشياڭ، شې نىڭشياڭ، ئابلىز ھاشىم، ئىبراھىم سالى، ۋۇشيۇڭيې، ۋاڭ جىنشەن، ۋاڭۋەننيەن، ئابدىراخمان ۋەلى، لەي چىڭشۇەن، لېن شيۇكۇي، چېن بىڭرىن، ھىمىت ئەمەت، تيەن جاۋچۇەن، قادىر يا-قۇپ، ۋاڭئېنجاۋ، شياۋ خەنرۇڭ، يەن زۇڭرىن، ۋاڭۋىنيۇڭ قاتارلىقلار كومىتېت ئەزاسى بولدى. ئابدىراخمان ۋەلى ناھىيىلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، ۋاڭ ۋىنيۇڭ، رابىيەم دەرپشا مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، دەسلەپكى كۇپىيە قولدىن چىقتى ھەمدە ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ، كىتاپقىلىپ بېسىلىپېچىكى تەزكىرە كومىتېتنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىگە يوللاندى. 7 - ئايدا، ئابدىراخمان ۋەلى، ۋاڭۋىنيۇڭ يولداشلار خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ خېيخې شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە شىمالدىكى 13 ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيە تەزكىرىسى كۇپىيىسىنى باھالاش يىغىنىغا قاتناشتى. 10 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى باش تەھرىر بۆلۈمى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭدىكى تەزكىرە خادىملىرىنى «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسـ-لەپكى كۇپىيىسىنى باھالاشقا ئۇيۇشتۇردى. جايلاردىن كەلگەن كەسىپداشلار كەڭ - كۇشادە سۆزلىشىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى. 1985 - يىلى 9 - ئايدا، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ تۈزىتىلگەن ئىككىنچى كۇپىيىسى قولدىن چىقتى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» (دەسلەپكى كۇپىيىسى)نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىمۇ مۇشۇ چاغدا ئىشلىنىپ بولدى. بۇ ئىككى خىل يېزىقتىكى كۇپىيە بىرلا ۋاقىتتا ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ، كىتاب قىلىپ بېسىلىپ ئالاقىدار خادىملارنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىگە يوللاپ بېرىلدى. 1986 - يىلى 3 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى باش تەھرىر بۆلۈمىدىن دەي ۋېنتەن، لىيۇشياڭ يولداشلار قۇمۇلغا كېلىپ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق مۆكۈمىتىدىكى رەھبىرىي يولداشلار بىلەن بىللە، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئېلىش ئاساسىدا، «قۇمۇل ناھىيىسى

تەزكىرىسى»نى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوبدان ئۆزگەرتىشنىڭ لايىھىسىنى تەپسىلىي مۇزاكىرە قىلدى. 9 - ئايدا، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ تۈزىتىلگەن ئۈچىنچى كۈپىيىسى قولدىن چىقتى. 11 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى باش تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى يولداش جۇڭيىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، 10 كۈن ئىچىدە 80 نەچچە مىڭ خەتلىك كۈپىيىنى بىۋاسىتە تەكشۈرۈپ چىقتى. 1987 - يىلى 3 - ئايدا، تۈزىتىلگەن تۆتىنچى كۈپىيە قولدىن چىقتى. 4 - ئايدا، شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى يىغىن چاقىردى. يىغىندا، ناھىيە تەزكىرىسى كۈپىيىسىگە تۆتىنچى قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئەھۋالى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋەن جاۋكۈن، مەمۇرىي مەھكىمە ئىشخانا مۇدىرى جياۋ لۇشىڭ، ۋىلايەتلىك تارىخ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جېن چىڭجيالارمۇ يىغىنغا قاتناشتى. مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، تەزكىرە كومىتېتى تۆتىنچى كۈپىيىنى بېكىتىلگەن كۈپىيە قىلىشقا قوشۇلۇپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمىگە يوللىدى. ئاندىن كېيىن ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى يىغىن چاقىرىپ، مۇزاكىرە قىلىش، تەكشۈرۈپ بېكىتىش ئارقىلىق، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ تۆتىنچى كۈپىيىسىنى بېكىتىلگەن كۈپىيە قىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاپ بېرىشكە قوشۇلدى. 10 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ناھىيە تەزكىرىسى بويىچە مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىپ، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ تۆتىنچى كۈپىيىسى ئۈستىدە ئىنچىكە قۇشقاچ ئوپىراتسىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ماتېرىيالدىن تارتىپ قۇرۇلمىسىغىچە ھەتتا تىل - يېزىق، تىنىش يەلگىلىرىگىچە تەپسىلىي باھالاپ تەھلىل قىلدى. يىغىندىن كېيىن، خاتالىق، سەۋەنلىكنى تۈزىتىپ، سۈپەتنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەزكىرە كومىتېت ئەزالىرىنى يەنە بىر قېتىم تەڭشىدى. تەھرىر بۆلۈمىدىكىلەر ئاۋارىچىلىقتىن، جاپادىن قورقماي، ھەر ساھەدىن پىكىر ئېلىپ، ماتېرىياللارنى تولۇقلاپ، مۇندەرىجىنى مۇكەممەللەشتۈردى، يەنە بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 1988 - يىلى 10 - ئايدا، تۈزىتىلگەن بەشىنچى كۈپىيىنى قولدىن چىقاردى. ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى يەنە بىر قېتىم ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالاقىدار مۇتەخەسسىس، كەسىپ ئەھلىلىرىنى خەتمۇ - خەت مۇلاھىزە قىلىپ، قايتا - قايتا تەكشۈرۈپ دەلىللەشكە تەكلىپ قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جۇڭيىڭ تەزكىرە كىتابىنى باشتىن ئاخىرغىچە كۆرۈپ چىقىپ، كونكرېت تۈزىتىش كىرگۈزۈش پىكىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1989 - يىلى 4 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىن دەي ۋىنتەن، گودېفۇ، جۇڭشىڭچى يولداشلار قۇمۇلغا كېلىپ، شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمىدىكى يولداشلار بىلەن بىللە، ئاخىرقى كۈپىيىنى تۈزىتىپ چىقتى. 5 - ئايدا، يۇقىرىي دەرىجىلىك ئورۇننىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ رەسمىي نەشىر قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. بىز شۇنىڭ ئۈچۈن «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزىتىشنى بىرنەچچە يىل قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىرىدا كىتاب قىلىپ چىقىرالدۇقكى، بىرىنچىدىن،

بۇ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە غەمخورلۇق قىلىشىدىن بولىدى. مۇشۇ يەتتە يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى، سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق مۆكۈمىتى ۋە قۇمۇل شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق مۆكۈمىتى رەھبەرلىرى بۇ خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى؛ تەھرىر خادىملاردىن مەيلى شىتاتتىكى خادىملار بولسۇن، ياكى ئارىيەت ئېلىنغان خادىملار بولسۇن، ئۇلار باشتىن - ئاخىر غەمچە خىزمەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى؛ ئېھتىياجلىق خىراجەتكە ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىنىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە زۇرۇر شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. ھەرقېتىم تۈزىتىلگەن كۆپىيە قولدىن چىققاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئۆزلىرى تەكشۈرۈپ چىققاندىن سىرت، يەنە ھەر ساھەدىكى مۇتەخەسسىس، ئالىملارنى ۋە تەزكىرە ساھەسىدىكى كەسىپداشلارنى يارەملىشىپ كۆپىينى تەكشۈرۈشكە ئۇيۇشتۇردى. بىز تەزكىرە تۈزۈشتە قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەندە، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر دەل ۋاقتىدا ياردەم ۋە ئىلھام بەردى. بۇ بىزنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈردى، بىزنىڭ قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىمىزدىكى غايەت زور ھەربىر تەلەندۈرگۈچى كۈچ ئايلاندى. ئىككىنچىدىن، ئالاقىدار ئورۇن ۋە يولداشلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىمىز. نەچچە يىلدىن بۇيان، بىز ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى، شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى نۇرغۇن كۈتۈپخانا، ئارخىپخانا ۋە ئالاقىدار ئورۇنلارغا بېرىپ، ئارخىپ، كىتابلارنى كۆرۈپ ياكى ئاغزاكى سوراپ، نۇرغۇن قىممەتلىك يازما ماتېرىيال ۋە ئاغزاكى ماتېرىيالغا ئېرىشتۇق. سابىق قۇمۇل ناھىيىسى ۋە قۇمۇل شەھەر ئىدىكى ئالاقىدار بۆلۈم، كومىتېت، ئىدارە، ئىشخانىلار ۋە زاۋۇت، كان - كارخانىلار بىزنى نۇرغۇن ئەسلى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى، ئارخىپخانىلار بىزگە ئىشىكىنى داغدام ئېچىپ بەردى. 1982 - يىلى، ۋىلايەتلىك يېڭى تەزكىرە تۈزۈش ئىشخانىسى يېزىپ چىققان «قۇمۇل يېڭى تەزكىرىسى» نىڭ دەسلەپكى ئورىگىناللىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بېسىپ تارقىتىلىشىمۇ بىز ئۈچۈن ئىلھام ۋە ياردەم بولدى. ئاپتونوم رايوندىكى نۇرغۇن نازارەت، ئىدارىدىكى تەزكىرىچى يولداشلار، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىسى بۆلۈمىدىكى جېن دۈگخۇي، خەن خۇي قاتارلىق يولداشلار «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ ماقالىلىرىنى كۆپ قېتىم ئوقۇپ چىقىپ، بىزگە ناھايىتى زور ياردەم بەردى.

جۇڭگو تارىخى مۇزېيىنىڭ تەتقىقاتچىسى، جۇڭگو تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى فو جىنلۇن ئەپەندى بىرىنچى قېتىم ۋە ئىككىنچى قېتىم تۈزىتىلگەن كۆپىيىنى تولۇق تەكشۈرۈپ كۆرۈپ نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك پىكىر ۋە تەكلىپلەرنى بەردى ھەمدە بۇ تەزكىرە كىتابىغا كىرىش سۆز يېزىپ بەردى؛ جۇڭگو تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەرھۇم يولداش دۇڭ يىبو تەھرىر بۆلۈمىگە «بىلىسەك ئەگەر ئۆتمۈشنى ھازىرنى بىلمەك ئاسان، بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن كەلگۈ-

سى بولۇر ئايان» دېگەن ببغىشلىمىنى يېزىپ بېرىپ، بىزگە مەدەت ۋە ئىلھام بېرىدىغانلىقىنى بىلدۇردى؛ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جۇڭ يىڭ قۇمۇلغا ئىككى قېتىم كېلىپ خىزمەتلىرىمىزگە يېتەكچىلىك قىلدى.

بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، قۇمۇلدا تۇغۇلغان يەرلىك ئۇيغۇر كادىرلار ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈشكە غايەت زور قىزغىنلىق بىلدۇردى ۋە غەمخورلۇق قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى مەخسۇت تېيىپوۋ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر، ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى باسىت ھاپىز، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى ئىسمايىل توختى، ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتىپى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئابلىز ئىسمايىل، ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى قادىر ئاسىپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتى «بەش يۈرۈش كىتاب» ئىشخانىسىنىڭ تەھرىرى مۇھەممەت نىياز قاتارلىق كۆپلىگەن يولداشلار ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش، تارىخىي ماتېرىياللارنى دەللىلەش، شەخسلەرگە باھا بېرىش، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەسىلىلەر توغرىسىدا كۆپ قېتىم ناھايىتى ياخشى پىكىرلەرنى بېرىپ، ئۆز يۇرتىنىڭ تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتىنى قىزغىن قوللىدى.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان شىنجاڭدا رەسمىي نەشر قىلىنغان تۇنجى ناھىيە تەزكىرىسى. بىز ئالاقدار رەھبەرلەرگە، ئالاقدار تارماقلارغا، ئالاقدار يولداشلارغا ۋە تەزكىرە كىتابىنى تۈزۈش ئۈچۈن كۈچ چىقارغان، كۆكۈل بۆلگەن يولداشلارغا چوڭقۇر رەھمەت ئېيتىمىز!

تۈزگۈچىلەرنىڭ سىياسىي سەۋىيىسى، مەدەنىيەت ساپاسى، كەسپىي بىلىمى ۋە يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلەش ئىقتىدارى چەكلىك بولغانلىقتىن، تەزكىرە كىتابىدا كەمچىلىك، خاتالىقتىن خالى بولۇش تەس، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىش بېرىشىنى سورايمىز.

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمى

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە تۇنجى سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرە لەردىن «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى نەشىردىن چىقىپ كەڭ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ، قۇمۇل خەلقى ئۈچۈن زور خۇشاللىق ئىش.

1990 - يىل 3 - ئايدا خەنزۇچە «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» رەسمىي نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، دەرھال ئۇيغۇرچىسىنى ئىشلەشكە كىرىشتۇق. تۆۋەندە ئۇيغۇرچە تۈسخەسىنىڭ ئىشلىنىشى توغرىسىدا كەڭ كىتابخانىلارغا ئاز - تولا ئىزاھات بەرمەكچىمىز:

1. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى ئۇيغۇرچىغاتەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشتا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، قۇمۇل شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچۈل بۆلۈشىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتۇق. 1990 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى نۇرمۇھەممەت دۆلەتى تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ تەھرىرى ئابدۇرۇپ ئېلى بىلەن بىللە قۇمۇل شەھىرىگە كېلىپ، قۇمۇل ۋىلايىتى ۋە قۇمۇل شەھىرىدىكى ئالاقىدار مەسئۇل يولداشلار بىلەن بىرلىكتە «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا قانداق تەرجىمە قىلىش، تەرجىمە - سۆپەتتىگە قانداق كاپالەتلىك قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭەشتى. ئاخىرىدا قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ئىشىنى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىگە ھاۋالە قىلدى. 1990 - يىل 5 - ئايدا باشلانغان تەرجىمە - تەھرىرلىك ئىشى 1991 - يىل 5 - ئايدا ئاخىرلاشتى. تەرجىمە - تەھرىرلىك ئىشلىرىغا ئۇرۇمچى ۋە قۇمۇلدىن بولۇپ 30 نەچچە خادىم قاتناشتى. تەرجىمىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ۋە بېكىتىشكە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى نۇرمۇھەممەت دۆلەتى مەسئۇل بولدى ھەمدە باش مۇھەررىرلىكنى ئۈستىگە ئالدى. مۇئاۋىن باش مۇھەررىر-

لمكنى قادىر ھاپمز، مەسئۇل مۇھەررىرلىكنى ئابدۇرۇپ ئېلى ئۇستىگە ئالدى. تەرجىمە-نىڭ سۈپەتلىكىرەك بولۇشىغا ئەخمەت يارى قاتارلىق يولداشلار ئالاھىدە كۆڭ چىقاردى. بىز يۇقىرىدىكى يولداشلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2. قۇمۇل شۇيسى، قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى بىۋاستە ئۇيغۇرچە ئىشلەندى. قۇمۇل شۇيسىنى ئابدۇرەقىپ تۆمۇر ئىشلىدى. قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئەمەت جېلىل توپلاپ رەتلىدى، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن كلاسسىك شېئىرلارنى رەخىم قاسىم، غوپۇر ھوشۇر نىيازى تەرجىمە قىلدى، قادىر ھاپمز، غوپۇرھوشۇر نىيازى بېكىتتى.

3. تەرجىمە قىلىش جەريانىدا چېلىققان ئايرىم تېخنىكا خاراكتېرلىك خاتالىقلار تەرجىمە قىلىش داۋامىدا تۈزىتىۋېلىندى.

4. ئادەم ئىسمى، يەر - جاي ناملىرى قاتارلىقلارنىڭ توغرا بولۇشىنى كاپالەتلەن-دۈرۈش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدە تەرجىمە قىلىپ تەييارلانغان ئارگىنالارنى قۇمۇل شەھەر-لىك تەزكىرە كومىتېتىدىكى ئابدۇراخمان ۋەلى ۋە يۈسۈپ يۇنۇس بىرقۇر كۆرۈپ چىقتى، ئاخىرقى بەت نۇسخىسىنى ئابدۇراخمان ۋەلى ئوقۇپ چىقتى.

سەۋىيەمىز چەكلىك بولغاچقا، تەھرىر - تەرجىمە ئىشىدا مەلۇم سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇمكىن. كۆپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر بۆلۈمى

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈش تەكـ
شۇرۇش ئاپپ راتلىرى ۋە تۈزگۈچى خادىملار

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى

مۇدىر: ۋۇۋېنشياك

مۇئاۋىن مۇدىرلار: شې ئىكشياك، خوجا سالى، ئىبراھىم سالى، ئابلىز ھاشىم، جاۋچىكىن

ئەزالار: ۋاك جىنشەن، ۋۇشيۇكيې، لەي چېكشۇەن، ئابدۇراخمان ۋەلى، جاك گۇاكشىن، لىن شيۇكۇي، دۇ جىكياۋ، جاۋ گوجۇك، فەن بېنلۇك، جۇ جۈن، ليۇيۈجيې، ناسىر توخسۇن، ۋاك ئېنجاۋ، شياۋخەنزۇك، ۋاك ۋېنيۇك، يەن زۇكرېن

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمى

مۇدىر: ۋاك ۋېنيۇك

مۇئاۋىن مۇدىر: رابىيەم دەرەپشا

‹‹قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى›› نى تۈزگۈچى خادىملار

باش مۇھەررىر: ۋاڭ ۋېنيۇك

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر: نې يېمىك

تەھرىر خادىملار: ۋاڭ ۋېنيۇك، جاڭ شۇشەن، مېك جىمىك، نې يېمىك، جاڭ لۇڭچۈن، ئابدۇراخمان ۋەلى

ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ئاپتورلار: لىيۇيۇجيې، ياڭ زېڭشىن، گورۇيمىن، ۋۇجيې

خىزمەتچى خادىملار: لى فېڭلىن، لىيۇگەيغېك، ئايشەم ياقۇپ

فوتوگرافلار: رېن گۇاڭمىك، لى گاڭ، گوچېك

خەرىتە ئىشلىگۈچى: لىيۇ جاۋشىن

بېكىتكۈچى، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى ئورۇنلار

ج ك پ قۇمۇل شەھەرلىك كومىتېتى

قۇمۇل شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى

ج ك پ قۇمۇل ۋىلايەتلىك كومىتېتى

قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە

قۇمۇل ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر: قادىر ھاپىز

مەسئۇل مۇھەررلەر: ئابدۇرۇپ ئىلى

تەھرىر - تەرجىمىگە قاتناشقۇچىلار: (ئىلىمىزدىكى تەرتىپى بويىچە تەزىلدى)
ئابدۇرۇپ ئىلى، ئابلەز نىياز، ئابلىمىت ئابدۇراخمان، ئابدۇراخمان مۇتەللا، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئابلاجان، ئەخمەت يارى، ئەخمەت ئىمىن، ئەنۋەر غولام، باتۇر ئابدۇللا، رەخىم قاسىم، غالمپ - جان غوپۇر، غۇپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجا ئەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم ھاشىم، كېرىم يۇسۇپ، مۇھەممەدىن، نۇرمۇ - ھەممەت دۆلەتى، ھاپىز سەيىت، ھاكىمجان مەسۇم، ھەلىمە مۇھەممەت، ھەيىت ياقۇپ، ھەمىت ئىسمايىل، ئۆمەر مامۇت، ئىسلام ھۆسەيىن، ئىمام سۇپۇرگە، يۇنۇس يۇسۇپ، يۇسۇپ يۇنۇس

ھۆسنىخەت ۋە مۇقاۋىنى ئىشلىگۈچى: ئۇبۇلقاسىم مۆمىن

خەرىتە ئىشلىگۈچى: ياسىن تۇردى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى
قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى
قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 25 .75، قىستۇرما ۋاراقى: 12
1991 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
1991 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1500 — 1
ISBN 7 — 228 — 02004 — 9/K·187
باھاسى: 20.00 يۈەن